Қалиев Байынқол

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІГІ

Алматы 2014

УДК 811.512.122 (038)
ББК 81.2 Қаз я 2
Қ 26

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитетінің тапсырысы бойынша
«Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 – 2020 жылдарға
арналған мемлекеттік бағдарламасы» аясында шығарылды

Жауапты редакторлар:
Шерубай Құрманбайұлы **–** филология ғылымдарының докторы, профессор
Бижомарт Қапалбек – филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Пікір жазғандар:
Г.Смағұлова **–** филология ғылымдарының докторы, профессор
Б.Бекетов **–** филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қалиев Б.
Қ 26 **Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі** / Б.Қалиев. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.

ISBN 978-601-7206-78-9

Бұл сөздікте «Қазақ әдеби тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігінде» жоқ 10 мың 690 сөз бен 2 мың 645 сөз тіркесі – барлығы 13 мың 335 тілдік бірлік жинақталып, олардың әрқайсысына анықтама берілді және мысалдар келтірілді. Бұл тілдік бірліктердің барлығы әдеби тіліміздің қорына қосылған байлық деп есептеуге болады. Яғни 15 томдықтағы қазақ тілінің сөз байлығы осынша тілдік бірлікке көбейді деген сөз.

Сөздік ғылыми қызметкерлер мен тіл зерттеушілерге, сөздікшілерге және жазушылар мен журналисттерге арналады.

УДК 811.512.122 (038)
ББК 81.2 Қаз я 2

ISBN 978-601-7206-78-9

© Байынқол Қалиев, 2014
© Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014

АЛҒЫСӨЗ

Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады.
(А.Байтұрсынұлы).
Тіл өнері дертпен тең.
(Абай).
Әр сөзді аяландар! Өйткені ол – тілдің басы.
(Анатоль Франц).
Шіркін сөз-ай, құдіретті ең сен неткен! Мықтысың сен болаттан, осалсың сен шөлмектен. Сөздің қасиетін сол Сөз еткен тек мен деп пе ең!
(Ж. Нәжімеденов)

Бұл еңбегімді маған 50 жыл бойы ғылымнан басқа еш нәрсеге қолымды қимылдатпаған сүйген жарым – Ұлбер Қисыбайқызы Қаликелініне арнаймын.

Мен 1967-95 жылдары ҚазССР Ғылым Академиясының Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында ғылыми қызметкер болып істеп, 1966-86 жылдар аралығында сол институтта жасалған «Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігіне» бастан-аяқ қатысып, әрі сол сөздікті түзуші 7-8 адамның бірі (бір өзім 75 баспа табақ сөздік жасадым), әрі он томның сегіз томына жауапты редактор болып, басқалардың жасаған сөздіктерінің қолжазбаларын редакциялап шыққан адаммын. Он томдық түсіндірме сөздікті жасаушылардың міндеті – тіліміздегі сөздер мен тұрақты тіркестерді түгел жинап, реттеп, жүйелеп, олардың мағыналарын ашу болатын. Шамамыз келгенше солай істедік те.

Он томдық түсіндірме сөздікті жасап бітіп, баспадан басылып шыққаннан кейін (1986 ж.) қарап отырсақ, қаншалықты «ешбір сөзді қалдырмадық» дегенімізбен, одан кейбір сөздердің қалып қойғандығы белгілі болды. Жауапты редактор болғандықтан бұл жағдайға өзімді белгілі дәрежеде «кінәлі» санап, сол күннен бастап, өз еркіммен он томдық түсіндірме сөздіктен қалып қойған сөздер мен тұрақты тіркестерді жинауға кірістім. Ойым – он томдық сөздік толықтырылып, түзетіліп, қайта басылып жатса, соған қосып жіберу немесе егер қалып қойған сөздердің саны көп болып жатса, олардың жеке сөздігін жасау болатын. Сөйтіп жүргенде мен Ғылым Академиясынан жоғары оқу орындарының біріне ауысып кеттім де (1995 ж.), ойға алған мақсатымды жүзеге асыруға қолым тимей кетті. Бірақ он томдықта жоқ сөздерді іздеуді еш тоқтатқан жоқпын. Кейін қол тигеннен кейін сөздігімді әне жазамын, міне жазамын деп жүргенде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының қызметкерлері «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» деген атпен 15 томдық түсіндірме сөздік жасап, бастырып шығарды (2005-2011 ж.). Бұл – баяғы біз жасаған он томдық түсіндірме сөздіктің толықтырылған түрі болатын.

35 жыл бойы «он томдықта жоқ» деп жиып жүрген сөздерімді он бес томдықтағы сөздермен салыстырып қарасам, рас, он томдықта жоқ, бірақ мен жиған сөздердің ішінде барлардың біразы 15 томдықта қамтылыпты. Алайда 15 томдыққа да енбей қалған сөздер мен тұрақты тіркестердің бар екендігіне және олардың аз еместігіне көзім жетті. Содан кейін «Қазақ тілінің сөз байлығын түгендеу» деген бұрынғы ізгі ниетімді, асқақ ойымды жүзеге асыруға қайта кірістім. Бірақ бұл жолы он томдықта жоқ сөздер мен тұрақты тіркестерді емес, 15 томдықта жоқ сөздер мен тұрақты тіркестерді іздестірдім. Сондағы мақсат біреу ғана. Ол – 15 томдықта қамтылмай қалған сөздерді іздеп тауып, олардың сөздігін жасау, сол арқылы қазақ тілінің байлығын түгендеу. Келешекте қазақ тілінің 20 томдық түсіндірме сөздігі жасалып жатса, біздің бұл сөздігіміз соның қажетіне жарап қалсын деген ой.

Әрине, 15 томдықта жоқ сөздер мен тұрақты тіркестерді іздеп табу – бізге оңайға түскен жоқ. Қазақ сөздерін сонау Қазақ ССР Ғылым Академиясы құрылған 1946 жылдан бастап, күні кешеге дейін жиналып келген картотекалық қорға сүйеніліп жасалған «Қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігінде» (1959-61) – бір рет, «Қазақ тілінің он томдық түсіндірме

сөздігінде» (1974-86) – екінші рет, «Қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігінде» (1999) – үшінші рет, бүкіл бір институттың қызметкерлері түгел жабылып жасаған он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (2005-2011) – төртінші рет түгенделсе, ол қайдан оңай болсын. Бұлардың сыртында «Абай тілінің сөздігі» (1968), академик І.Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (1977) тағы бар.

Шындыққа жүгінсек, 15 томдықта жоқ сөздер мен тұрақты тіркестерді іздеп табу – егіні орылып, жиналып алынған егістіктің орнынан масақ терумен бірдей болды. Масақтың қалай терілетіндігін масақ терген адамдар жақсы біледі. Сабаны мен топырағы араласып кеткен аңыздың ана жерінен бір бүтін масақ, мына жерінен бір жарты масақ тапсаң, соған әкең базардан келгендей қуанасың (Онда да егер саған дейін тағы біреу теріп әкетпесе).

Алғаш он томдықта, кейіннен он бес томдықта жоқ сөздерді табамын деп менің оқымаған кітабым, қарамаған газет-журналым қалмаған шығар (Олардың қандай кітаптар, қандай газет-журналдар екендігін білгісі келген адамдар болса, оны осы сөздіктің соңында берілген «Мысал алынған әдебиеттердің тізіміне» қарауларына болады). Ең қызығы: 15 томдықта жоқ сөздер мен тұрақты тіркестерді іздеп, 300-400 кейде 500 беттік кітапты басынан аяғына дейін оқып шықсаң, бірде 2-3, бірде 4-5-ақ сөз немесе 1-2 ғана тұрақты тіркес табылады. Кейде тіпті түк табылмайтын кездер де болады. Жазған құлда жазық жоқ, кейіисің, күйінесің, бірақ көнесің. Өйткені мені бұл жұмысқа ешкім мәжбүрлеп қосқан жоқ, өз еркіммен бастаған ісім. Солай болғандықтан да «мүмкін келесі кітаптан табылып қалар» деген үмітпен сөз іздеуді ары қарай жалғастыра беремін.

15 томдықта жоқ сөздерді іздеп табуға байланысты аз да болса елдің көмегі тиіп қалар ма екен деген оймен «Сөз іздеп жүрмін» деген тақырыпта мақала жазып, оны «Қазақ әдебиеті» газетіне (03.05.2013) бастырдым. Бірақ бұл әрекетімнен де мандытып еш нәрсе шыға қоймады. Рас Жұмабай Шаштайұлы, Қалихан Ысқақ, Бижомарт Қапалбек, Идош Асқаров (Ақтөбе), Рысбай Сәтімбеков, Төлен Қаупынбаев, Қожабай Баймұратов, Болат Нүкежан, Мұратбек Қалдыбаев, Нұртас Жолмырзаев сияқты қазақ тілінің жанашырлары бізге телефон соғып, әрқайсысы «осы қалай» деген оймен өздері білетін 1-2 сөзден айтып берді. Он шақты сөз болса да тақиямызға тар келмейтіні анық.

Хош, сөйтіп жүріп 15 томдықта жоқ сөздер мен тұрақты тіркестерді жинап алдық делік. Енді олардың сөздігін жасау керек қой.

Бірінші кезекте алдымда сөздікті қалай атаймын деген мәселе тұрды. Біраз ойландым, толғандым, мамандастарыммен ақылдастым. Олардың кейбіреулері «Сирек қолданылатын сөздердің сөздігі» деп атауды ұсынды. 15 томдыққа енбей қалған сөздердің көпшілігінің сирек қолданылатындығы рас, бірақ олардың бәрін сирек қолданылады деп айтуға келмейді. Екінші бір ғалымдар 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде жоқ сөздердің сөздігі» немесе «Қазақ тілінің ешбір сөздікте жоқ сөздер мен сөз тіркестерінің сөздігі» деген атауларды ұнатты. Бұл атау біздің негізгі мақсатымызға, сөздігіміздің мазмұнына толық сәйкес келетіндігі анық. Бірақ біз оны «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (15 томдыққа қосымша) деп атағанды жөн көрдік.

Сөздігімізге атау сөз алудың ұстанымы екеу ғана. Біріншісі – сөз, тұрақты тіркес немесе сөз мағынасы 15 томдықта жоқ болуы керек, екіншісі – әлгі сөздер мен тұрақты тіркестердің, сөз мағыналарының дереккөздерден (әдебиеттерден, газет-журналдардан т.б.) алынған мысалдары болуы шарт. Алайда сөз «15 томдықта жоқ екен, мысалы бар екен» деп, қолымызға түскен сөздер мен тұрақты тіркестердің бәрін жаппай сөздігімізге ала бергеніміз жоқ. Оларды таңдап, талғап, тілімізге қажеттілерін, сөздік қорымыздың баюына үлес қоса алатындарын ғана сөздікке ендірдік. Мәселен, біздің картотекалық қорымызда бар, бірақ сөздік қорымыздың баюына пайдасы тие қоймас деген оймен *айгөтеп, алғыншық, әйтеу, әліпперім, былжымыр, дайлымбы, ендіркелет, ергеншек, жадысты, жарболды, жаршан, жұлдызғақта, қәркесте,кәтегерезде, көдеген, көксін, көмес, күпәйсіз, қазану, қарқәләзи, қасқақта, қоржа, қоқ, латқа, майауыза, мәмпе, мешкет, мөрт, мұгжиза, мүтәж, ожық, ошар, пашаюан, сатрап, сумын, сүлкін, тана (тартылды), тарпы, тасат, топқазы (болды), төңке, түсел (үй), уасуа, үргілжің т.б.* деген сияқты 200-300-дей сөздерді сөздігімізге ендірмедік.

Құрылым-құрылысы, жүйесі жағынан сөздігіміздің 15 томдықтан бәлендей үлкен айырмашылығы жоқ. Оның құрылым-құрылысы қандай болса, бұл сөздіктің де құрылым-құрылысы сондай. 15 томдықта қандай сөз тұлғалары (түбір сөз, туынды сөз, етіс формалары, қимыл атау, тұрақты тіркестер т.б.) қамтылса, бұл сөздікте де сондай сөз тұлғалар қамтылды.

15 томдықта қандай грамматикалық, стильдік шартты белгілер қойылса, бұл сөздікте де негізінен сондай шартты белгілер қойылды.

Бұл айтылғандарға қарап, қолдарыңыздағы сөздіктің 15 томдықтан ешқандай айырмашылығы жоқ екен деп ойлап қалуға болмайды. Мұнда азды-көпті айырмашылықтар бар. Мәселен, 15 томдық сөздікте шет тілдерден келген атау сөздерге *лат., грек., ағыл., франц., араб* дегендер сияқты шартты белгілер қойылып, содан кейін ол сөздердің түпнұсқа тілдегі тұлғасы (жазылуы) көрсетіліпті. Мыс.: **ұлпа** < грек. histos; лат. textum>, **ұлтабар** < лат.diodent>, **ығыстырылған буын** < ағыл. biased integer >, **інжугүл** < лат. conrallaria > т.б.

Бұл тәсілден біз саналы түрде бас тарттық. Өйткені жоғарғылардай латын, грек, ағылшын, араб сөздерін қарапайым халық оқи алмайды, оқыса да олардың мән-мағыналарын түсінбейді. Түсінбегеннен кейін әлгі сөздер оқырман қауымға ешқандай ұғым-түсінік, танымдық мағлұмат бермейді. Оның үстіне түсіндірме сөздік терминологиялық немесе энциклопедиялық сөздік емес, ол – жалпы халықтық, жалпы ұлттық сөздік. Сөздердің қай тілде қалай айтылатындығын, қалай жазылатындығын көрсету – энциклопедиялық, терминологиялық сөздіктерге ғана тән нәрсе.

Сондай-ақ, 15 томдықтағыдай бір сөзге екі түрлі: бірі – жалпы халықтық, екіншісі – ғылыми, терминологиялық анықтама беруден де біз іргемізді аулақ салдық. Себебі ғылыми анықтама жалпы халықтық сөздіктерде емес, жоғарыда айтқанымыздай, терминологиялық немесе энциклопедиялық сөздіктерде берілуге тиісті.

Етістіктің етіс тұлғалары мен қимыл атау тұлғалары 15 томдықта әртүрлі мағыналарға сараланып беріліпті (Мәселен, **шапқылас** сөзі – екі мағынаға, **шапқылат** сөзі – екі мағынаға бөлінген). Ол мағыналарды оқып көрсек, түбір етістіктегі (**шапқыла**) мағыналар осы жерде де қайталаныпты. Тек әлгі мағыналарға етістік, қимыл атаулық реңктер ғана үстелген. Сондықтан біз өз сөздігімізде мұндай тұлғаларды мағыналарға бөлмей, «Бәлен етістіктен жасалған түген етіс», «Бәлен етістіктің қимыл атауы» деген тәрізді тек грамматикалық қана мағына берумен шектелдік.

15 томдықта жоқ тұрақты тіркестер мен күрделі сөздерді сөздікке алу үшін, алдымен олар тіркелуге тиісті атау сөздерді бас әріптермен ірі етіп теріп алып, оған қос нүкте қойдық та, содан кейін әлгі тілдік бірліктерді (тұрақты тіркестерді) әліпбилік жүйе бойынша орналастырып, әрқайсысына жеке-жеке анықтама және мысал бердік.

Тұрақты тіркестер (фразеологизмдер мен күрделі сөздер) өздері қанша сөзден құралса, 15 томдықта олар сонша рет қайталанып алыныпты. Мәселен, **ақ ши** тіркесі онда «аққа» да, «шиге» де алынған. **Ауызға алды** тіркесі «ауыз» сөзіне бір рет, «ал» сөзіне екінші рет алынған. **Аяқ алып жүргісіз** тұрақты тіркесі әр сөзі бойынша – үш рет, **төбе шашы тік тұрды** тұрақты тіркесі – төрт рет қайталанған. Басқа тұрақты тіркестер мен күрделі сөздердің көпшілігі де дәл осылар тәріздес.

Біз өз сөздігімізде тұрақты тіркестер мен күрделі сөздерді бірінші сөзі бойынша ғана бір-ақ рет алдық. Сонда тұрақты тіркестер бір сөздікте бірнеше рет қайталанбайды және тіліміздегі тұрақты тіркестердің санын 15 томдықтағыдай шамадан тыс көбейіп кетпейді.

Дегенмен бұл тәсіл тұрақты сөз тіркестері үшін дұрыс болғанымен, күрделі сөздер үшін жөнді бола бермейді. Себебі күрделі сөздердің көпшілігі бір заттың немесе бір ғана туыстық ұғымның түрлері болып табылады. Мұндайларды сөздікке бірінші сөздері бойынша алсақ, әлгі түрлік ұғымдар әр жерге шашырап кетеді де, олар өздерінің туыстық ұғымдарға тән мағыналық қарым-қатынастарын жоғалтып алады. Сондықтан түрлік ұғымдарды білдіретін күрделі сөздердің барлығын туыстық ұғымды білдіретін сөздерден соң, әліпбилік реті бойынша берген дұрыс деп есептейміз. Айталық, халқымыздың қонақтарға табақ тарту дәстүрінде кездесетін *бас табақ, сый табақ, орта табақ, құдағи табақ, күйеу табақ, келін табақ, аяқ табақ* дегендерді бірінші сөздері бойынша әр жерге бөліп жібермей, олардың бәрін «табақ» сөзінен кейін, топтап бір жерге берсек, ең дұрысы сол болған болар еді. Бірақ біздің жағдай оған келіңкіремейді. Өйткені біз қазақ тіліндегі барлық сөздердің сөздігін емес,15 томдықтан қалып қойған сөздер мен сөз тіркестерінің ғана сөздігін жасап отырмыз.

15 томдықта бар кейбір сөздер (мәселен, *адалбақан, қазан, қаламдық, қодар, ұранқой* деген сияқтылар) біздің бұл сөздігімізде де ұшырасып қалуы мүмкін. Соған қарап, «Б.Қалиев өз сөздігіне 15 томдықта бар сөздерді де қайталап алыпты» деген ой тумауға тиісті. Мақсатымыз – 15 томдықта жоқ сөздер мен тұрақты тіркестерді, мағыналарды ғана алу, – дегенді әу баста-ақ айтқанбыз. Ал жоғарыда көрсетілген сөздер тәрізділерге келсек, олар, рас, 15 томдықта бар

сөздер. Бірақ біздің сөздікте кездесетін әлгіндей сөздер 15 томдықтағы сөздермен не омонимдік қатынаста тұрған мүлде басқа сөздер, не олардың басқа мағыналары.

Әдетте сөздікке атау сөз алынып, грамматикалық, стильдік шартты белгілер қойылғаннан кейін оған анықтама беріледі, содан кейін әлгі атау сөзді, анықтаманы растайтын көркем әдебиеттерден, газет-журналдардан алынған мысалдар келтіріледі. Мысалдың астына (жақша ішіне) мәтінді кімнен, оның қай кітабынан алынғандығы көрсетіледі. Бұл – барлық түсіндірме сөздіктерге тән қалыптасқан дәстүр. Біз де солай істедік. Әрбір атау сөздерге, әрбір тұрақты тіркестерге бірлі-жарымды жағдайларда ғана болмаса, басқа жерлердің барлығында бірден-екіден ғана, асып кетсе үштен ғана мысал беріп отырдық.

«Неге бірден-екіден ғана мысал бересіз?» дейсіздер ғой. Жауап берейін. Біздің іздеп тауып жүрген сөздеріміз – жиі қолданыла бермейтін сөздер. Сондықтан мұндайларға көптеп мысал табыла бермейді. Одан артық табыла қалған күннің өзінде де сөздігіміздің көлемін ұлғайтпау мақсатында біз мысалдың санын екі-үштен асырмағанды жөн көрдік. Туынды сөздерге, сөз тұлғаларына, әсіресе етістіктердің етіс формалары мен қимыл атау формаларына тіпті мысал берген жоқпыз десек те болады. Ал мысал бере қалған күнде де оларды барынша ықшамдап, мүмкіндігінше қысқартып беруге тырыстық немесе мысалды қайдан табуға болатындығын көрсеттік.

Бір сөзге, бір тұрақты тіркеске немесе олардың мағыналарының әрқайсысына 15 томдықтағыдай картотекалық қорда қанша мысал болса, соншасының бәрін ала бермей, олардың санын, жоғарыда айттық, 2-3-тен асырмауды мақсат тұттық. Сөздігімізге алынған мысалдардың қай дереккөзден (кімнің кітабынан, қай газет-журналдан) алынғандығын ғана емес, сонымен бірге оның әлгі дереккөздің қай томының (нөмірінің) қай бетінде кездесетіндігін де көрсетіп отырдық. Ондағы мақсатымыз – біріншіден, сөздің, мысалдың растығын дәлелдеу болса, екіншіден, ол сөзге немесе тұрақты тіркеске күдіктене қараған кісі болса, оны сол көрсетілген кітаптың, көрсетілген бетінен тауып алып, көздерін жеткізсін дегендік.

Ескерте кететін нәрсе: сөздігіміздің кей жерлерінде анықтамадан кейін мысал берілмей, бірден дереккөз және оның беті көрсетілетін тұстар кездеседі. Мұны қалай түсінуге болады?

Мұның екі түрлі мәні бар: бірі – «Берілген анықтама осы дереккөздердің осы бетінен алынды» дегенді, екіншісі – «Осы анықтаманы растайтын мысал мына кітаптың (газеттің) мына бетінде бар» дегенді білдіреді. Сондағы ойымыз – «біреудің еңбегі ескерілмей қалмасын» және «сөздігіміздің көлемі тым үлкейіп кетпесін» дегендік.

15 томдықта атау сөз де, оның мағынасы да, мысалы да бар, бірақ әлгі сөздің екінші не үшінші мағынасы жоқ болған жағдайда біз ол атау сөзді сөздікке алып, үш нүкте және шартты түрде 2 деген цифр қойдық та, анықтама бердік, мысал келтірдік. Мұны «15 томдықта бұл сөздің өзі, оның бірінші-екінші мағыналары бар, бірақ әлгі сөздің осы мағынасы онда жоқ» деп ұққан жөн.

Мысал алуға байланысты мыналарды да естеріңізге сала кетейін.

1) Мысалдан кейін жақша ішінде кейде «Ғ.Мүсірепов: Қаз. әдеб., 10.12.1972» деген сияқты шарттылықтар тұруы мүмкін. Мұны – «Мысал «Қазақ әдебиеті» газетінен алынды. Ол мәтіннің төлиесі – Ғ.Мүсірепов» деп ұққан дұрыс.

2) Кейде мысалдан соң жақша ішінде «Бұл да» деген сөз тұрса, бұл – «мысал осының алдында ғана аталған дереккөзден, соның көрсетілген бетінен алынды» дегенді білдіреді. Ал оның беті басқаша болса, ол арнайы жеке көрсетіліп отырады.

3) Сөздікте берілген мысалдарға қатысты екі түрлі үш нүктеге кезігіп қалуларыңыз ғажап емес. Оның біріншісі – 15 томдықта атау сөз де бар, анықтамасы да бар, бірақ мысал жоқ болған жағдайда (қараңыз: *насыбай, ысқылтым* т.б.), біз өз сөздігімізде әлгі атау сөзді көрсетіп, үш нүкте қойдық та, бірден өзімізде бар мысалдардың біреуін, кейде екеуін беріп отырдық. Сондағы ойымыз: кейін 15 томдық түзетіліп, толықтырылып, 20 томға айналып, қайта басылып жатса, сөздікшілер әлгі мысалдарды пайдалансын дегендік. Ал екіншісі – сөз 15 томдықта мүлде жоқ, бірақ бізде бар. Алайда біз ол сөздің мағынасын айқындай алмадық. Мұндай жағдайда «Сөз жоғалмасын, оның мағынасын біз болмасақ, басқа біреу айқындап қалар» деген оймен әлгі атау сөзді сөздігімізге алып, екі нүкте қойдық та, үшінші нүктенің орнына сұрақ белгісін қойып, бірден мысалын келтірдік. Қараңыз**:** *Мақпұр..? Майдам..? Құлпет..? Сапандап..? Інжәпия..* т.б.

Біздің бұл сөздігімізден кемшілік іздегісі келген кейбір мамандастарым: «Б.Қалиев сөздігінде жергілікті (диалект) сөздер мен ауызекі сөйлеу тілінің сөздерін (мәселен, *әйбәт, дәкумент, кәбіл, шатауат, шөлки* деген сияқтыларды) көптеп алыпты» деп күстанаулары мүмкін. Сөздігімізде мұндай тілдік бірліктердің алынғандығы рас. 15 томдықта қаптап тұрған жат жұрттық латын, грек, орыс, француз, ағылшын т.б. сөздеріне қарағанда (15 томдықтың 1-ші томында ғана 1000-нан аса осындай жат жұрттық сөздері кездеседі – Б.Қ.) жергілікті сөздер мен ауызекі сөйлеу тілінің сөздері халық үшін, ел үшін әлдеқайда түсінікті, әлдеқайда маңызды. Олардың тілдік қарым-қатынаста атқаратын қызметтері де үлкен.

Екінші біреулердің: «Бұл сөздікте туынды сөздер мен етістіктің етіс және қимыл атау тұлғалары көп алыныпты» деулері әбден мүмкін. Мұндай тұлғалардың да көп екендігі рас. Егер жайқалып пісіп тұрған егінді біреулер түгел орып әкетсе, бізге сол егістің орнында қалған масақты теру машақаты ғана қалса, туынды тұлғалар мен етіс формалары, қимыл атау формалары көп болмағанда, түбір тұлғалар көп бола ма?!

Ескерте кетейін, **-ғандық, -ғыштық, -ғансы, -сымақ, -ыңқы, -ыңқыра, -шылық** сияқты т.б. тұлғалар біздің сөздігімізде ғана емес, тілімізде де жиі ұшырасады. Олай болса бұлар сияқты сөз тұлғаларын неге тілдік мәнбі (факт) ретінде бағаламасқа, бағаланғаннан кейін оларды неге сөздіктерге алмасқа. Өйткені осы жерде көрсетілген және көрсетілмеген басқа да тілдік тұлғалар тілімізде өте мол және олар тілімізде жиі қолданылады.

Бұлардың әрқайсының өздеріне ғана тән мағыналары, тілдік қызметтері бар. Егер олардың мағыналары, қызметтері болмаса, тілде мұндай тұлғалар жасалмаған болар еді. Оның үстіне бұлар сияқты тілдік тұлғалар 15 томдықтың өзінде де аз ұшыраспайды. Мыс.: *ашылмағандық, аулағыштық, барғыш, әкімсымақ, басылыңқыра, бағаламаушылық, бұзылыңқы, дегдарсы, елегенсі, жақынсы, жұбанғансы, қамдастырғансы, салғыртсы, сәнсі,* т.б.

Б.Қалиев өз сөздігіндегі сөздердің санын көбейту үшін әуелі **-сыз/сіз** тұлғалы туынды формаларды да алыпты» деушілердің де табылатындығына көзім жетеді. Мұндай пікірдегі адамдарға берер жауабым: Біріншіден, **-сыз** тұлғалы сөздер 15 томдықта аз алынбаған (мысалы, *асылсыз, әжімсіз, байсыз, бақсыз, батпақсыз, қолдаусыз, өңсіз, парасыз, саясыз* т.б.), екіншіден, егер **-сыз** тұлғасын сөздікке алудың қажеті жоқ дейтін болсақ, онда 15 томдықта қаптап тұрған **-ды** тұлғалы сөздерді (*малды, нақышты* т.б.) сөздіктерден түгел алып тастауға тура келген болар еді. Себебі тіліміздегі **-ды** тұлғасы мен **-сыз** тұлғасының бір-бірінен ешқандай айырмашылықтары жоқ. Бірі – «бар» дегенді, екіншісі – «жоқ» дегенді ғана білдіреді.

Бұл айтылғандарға қарап, біздің сөздікте тек туынды тұлғалар ғана алынған екен деп ойлап қалуға болмайды. Мұнда әдеби тілдің бел ортасынан ойып тұрып орын алатын *бозбұға, бұранда, бұрқақ, бүрме, біртуар, ғаламтор, дайрақ, дәлдүріш, дәрумен, дернәсіл, дудыға, дүбәра, шағымхат, шаршы, шатыраш, шаужай, шентемір, шоқжұлдыз, шыбынжегіш, шідер (жұлдыз), шіңкілдек* дегендер сияқты түбір тұлғалар мен *бір аттам жер, бір аяқ асқа алғысыз, бір уыс болды, дауыс айтты, шайнам ақылы жоқ, шайтан алғыр, шемішкеше шағу* дегендер тәрізді тұрақты тіркестер де толып жатыр.

Сөздігіміздің көлемін үлкейтуді біз мақсат еткен жоқпыз. Мақсатымыз, жоғарыда айттым, 15 томдықта жоқ сөздер мен тұрақты тіркестерді мүмкіндігінше молынан іздеп тауып, оларды жүйелеп, саралап, мағыналарын ашып беру болды. Егер сөздігіміздің көлемін үлкейтіп, бір том емес, екі томға жеткізгіміз келгенде, онда 15 томдықтағы үлгі бойынша күрделі сөздерді біріктіріп жазып (*ұзынтұра*) – бір, бөлек жазып (*ұзын тұра*) – екі, сөздің бір мағынасын халықтық мағына деп – бір, оның ғылыми мағынасы деп – екі реттен алғанымызда, 15 томдықтағыдай сөз мағыналары мен омонимдерді шамадан тыс бөлшектеп жібергенімізде (мәселен, 15 томдықта *сыйла* – 13, *күйдір* – 11, *лақтыр* – 9, *салқын, қара шаңырақ* – 8, *қау, қараңғы* – 7, *қарағым* – 6, *мәжіліс* сөздері – 5 мағынаға бөлінсе, *шақ* сөзі – 11, *жам, керік, сыпыр, шеттік* сөздері – 6, *жебе, көсе, өтіл, шілтер* сөздері – 5 омонимге бөлінген), фонетикалық варианттардың барлық түрлерін түгел алғанымызда (мысалы, 15 томдықта *ежіл-құжыл* қос сөзінің – 8, *таупық* сөзінің – 5 варианты берілген), тұрақты тіркестер қанша сөзден құралса, оларды сонша жерге қайталап бергенімізде, сондай-ақ, 15 томдықтағыдай әр сөзге, әр сөздің әр мағынасына 4-5-тен, кейде тіпті 6-7-ден мысал келтіргенімізде және 45 жыл бойы іздеп тауып, өзім жазып, бастырған «Өсімдік атауларының түсіндірме сөздігінің» (көлемі – 504 бет, 42,5 баспа табақ; 2012 жыл) ішіндегі 15 томдықта жоқ өсімдік атауларын мысалдарымен қосып, осы сөздікке ендіргенімізде сөздігіміздің көлемі, сөз жоқ, бір том емес, екі том болатыны

анық еді. Бірақ біз олай істеген жоқпыз. «Аз болса да, мәз болсын», «Санға емес, сапаға көңіл аударайын» деген ұстанымға сүйендік. «Өсімдік атауларының түсіндірме сөздігі» өз алдына даяр тұр ғой, іздеген адам оның ішіндегі керекті сөздерін өздері де тауып алар деп түйдік.

Қорыта келгендегі айтарымыз: қазақ тілі – өте бай тіл. Бірақ біз, тілшілер қауымы, сол байлықты халыққа жөндеп көрсете алмай келеміз. Сөздеріміз бен тұрақты тіркестеріміз толық қамтылды деген 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінің» өзінен көптеген сөздер мен тұрақты тіркестерді көп жағдайда іздеп таба алмайсыз. Біз өз шама-шарқымыз жеткенше ондағы жоқ сөздер мен тұрақты тіркестерді жинап, олардың мағыналарын ашуға талпыныс жасадық. Әрине, бұған аз күш жұмсалған жоқ. Сол қажырлы еңбектің жемісі – қолдарыңыздағы осы сөздік.

Бұл сөздіктің мән-мағынасын, маңызын, бағасын оқырман қауымның өздері бере жатар. Ал біздің осы жердегі айтпағымыз: Егер түсінетін адам болса, ұялмастан айталық, біз шын мәнінде ерлік жасадық. Бүкіл бір институт қызметкерлерінің 5-6 жыл бойы істейтін жұмысын ешбір жалақысыз, ешбір көмексіз бір өзіміз ғана атқарып шықтық. Нәтижесінде сөздік қорымызға 10 мың 690 атау сөз, 2 мың 645 тұрақты тіркес – барлығы 13 мың 335 тілдік бірлік келіп қосылды (Біз жоғарыда сөз еткен үш нүктелі атау сөздер мен тұрақты тіркестер бұл есепке кірген жоқ).

«Сөздік қорымызға мұнша сөз, осынша тұрақты тіркес қосылып тіліміздің байлығы әжептеуір молайып қалды» деп мақтанғандай болып отырған біздің сөздігіміздің де қалып қойған тілдік бірліктер бар ма?

Сөз жоқ, бар. Өйткені халықтың тіл байлығы – телегей теңіз. Теңіздің барлық балықтары мен жәндіктерін түгел ұстап, тауыса алмайсың. Сондықтан мен қанша еңбектенсем де, тіліміздің сөз байлығын түгел жинадым деп айта алмаймын. Біздің көзімізге түспеген, назарымызға ілікпеген сөздер мен тұрақты тіркестер әлі де баршылық.

Бұлай болуы заңды да. Өйткені тіл – дамып, өзгеріп, толығып отыратын жанды құбылыс. Уақыттың ілгері озуына, қоғамның дамуына қарай әлі талай жаңа сөздер мен жаңа тұрақты тіркестер өмірге келетіні анық. Оларды жазып алып, өздері жасайтын сөздіктеріне қосып отыру – келешек ұрпақтың міндеті. Ал біздің міндетіміз – осыған дейін тілімізде қолданылып келген және қазіргі кезде қолданылып жүрген сөздерді жоғалтып алмай, жиып-теріп, өзіміз шығарған сөздіктерімізге енгізіп отыру.

Сонда қазақ тілінде барлығы қанша лексикалық бірлік бар болып шықты дейсіздер ғой?

Егер 15 томдық сөздіктің соңғы беттерінің бірінде көрсетілгендей онда 92 300 сөз, 57 856 сөз тіркесі – барлығы 150 156 лексикалық бірліктің қамтылғандығы рас болса, «Біздің жанкешті еңбегіміздің арқасында тіліміздің сөздік қоры тағы 13 мың 335 тілдік бірлікке көбейді» деп аузымызды толтырып айтуымызға және оны мақтаныш етуімізге әбден болады.

Алайда біз жинастырған 13 мың 335 тілдік бірліктің барлығын «алтын» деуден аулақпыз. Олардың ішінде «алтынына» қоса күмісі де, қоласы да болуы» ғажап емес. 15 томдық сияқты тезаурис сөздік жасаған адамдарға бұлардың бәрі қажетке жарайды. Ал шын мәніндегі әдеби тілдің сөздігін жасағысы келген адамдарға мұндағыларды таңдап-талғап, жарамдыларын ғана алып, жарамсыздарын шығарып тастауға тура келеді.

Жоғарыда айттық, біздің бұл сөздікті жасаудағы мұратымыз – 15 томдықта жоқ, сөздікшілердің көздеріне ілінбеген, тасада қалған сөздер мен тұрақты тіркестерді мүмкіндігінше түгел жинап, оларға анықтама беру болатын. Өз еркімізбен мойнымызға алған бұл борышымызды толық орындап шықтық деп айта аламыз.

Мүмкін келешекте Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты қазақ тілінің 20 томдық түсіндірме сөздігін жасап қалар. Бірақ оған дейін институт қызметкерлері біздің осы сөздігімізден де қалып қойған сөздер мен тұрақты тіркестерді жинап, тағы бір-екі қосымша том жасағандары жөн болар еді. Себебі, қайталап айтамыз, тіліміздің байлығы әлі түгел жиналып біткен жоқ. Ал жиналғандары болса әлі жүйеленіп, жөнді сараланбай, ой елегінен өткізіліп, артық-кемі айқындалмай, мағыналары дұрыс (дәл) ашылмай, анықталмай жүр. Осылардың бәрі тап-тинақтай етіліп істелсе ғана 20 томдықты жасауға және «Біздің тіліміз бай, онда мұнша сөз, мұнша тұрақты тіркес бар» деп марқаюымызға болады.

Байынқол Қалиұлы
филология ғылымдарының докторы,
профессор, мемлекеттік сыйлықтың иегері

А

АБА з а т. к ө н е. *Жылқы терісінен тұтас тігілген, жауын-шашыннан қорғайтын, күләпарасы бар, жамылғы түріндегі сулық киім* (Қаз. этнография., 1, 35). *А б а н ы* желді, жауын-шашынды күндері сулық ретінде жамылады (Бұл да).

АБАҒАН[1] з а т. к ө н е. *Қоршау, қорған.* Шеберлер тастарды лаймен байлап, тым биік әрі неше бөліктен тұратын *а б а ғ а н* етіп салыпты (Т. Зәкенұлы, Мәңгітас, 276). *А б а ғ а н д а р д ы ң* арасы бір-бірімен тар есіктер арқылы жалғасады екен (Бұл да).

АБАДАН[2]**...** 2. а у ы с. *Жаугершілікте қол бастайтын, жауға атойлап шабатын, күшті, мықты, ержүрек қолбасшы* (Қаз. этнография., 1, 35).

АБАЙМА з а т. ж е р г. ***Шен-темір.*** *А б а й м а* дөңгелектің ағаш доғасын тозудан сақтайды (Қаз. этнография., 1, 36). *А б а й м а* – арба дөңгелегінің шентемірі; шеңбер сияқты бөлігі (Бұл да, 1, 188).

АБАЙШЫЛ[1] с ы н. *Абайды жақсы көретін, Абай десе жанын салатын (адам).*

АБАЙШЫЛ[2] с ы н. *Абайлап жүретін, сақ, қырағы.* Сәл шыдаңдар. Аздап тағы тоқтайын, Бір адамға, басқан өңін мұңуайым. Солдат еді ол бір жуас, *а б а й ш ы л*, Кештеу білдім мен де оның көп жайын (І. Есенберлин, Шығ. жин., 10, 80).

АБАҚ з а т. к ө н е. *Абақ – аң ұстауға арналып, талдан тоқылған қапас. Ашкөз аң қапастың түбіндегі жемді жегелі ішке кіргенде, тордың қақпағы жабылып қалады* (Қ. Жұмаділов: Жас алаш, 24.11.2009).

АБАТТАНДЫРЫЛ *Абаттандыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Аудан әкімі үстіміздегі жылы аталмыш аумақтың *а б а т т а н д ы р ы л а т ы н ы н* айтты (Астана ақшамы, 04. 02. 2012).

АБАТТАНДЫРЫЛУ *Абаттандырыл етістігінің қимыл атауы.*

АБДАН з а т. к ө н е. *Бодан халық төлеп тұратын салық.* Сыбан-Раптан басып алып, боданына қаратқан қазақ, қырғыздан қытай императорына *а б д а н* (салық) беріп тұруға міндетті еді (Ж. Тұрлыбай, Райымбек., 1, 39).

АБДЫРЫҚ з а т. з о о л. *Қанаттары қоңыр түсті, қауырсындары қызғылт сары, құйрығы желпуіш сияқты, шусыз ұшатын құс. А б д ы р ы қ* Сібір тайгасының ну жерін мекендейді. Қазақстанда тек Алтай таулы ормандарында кездеседі (Қазақст. жануар., 118).

АБЛЫҚПА с ы н. *Жүрегі алып ұшқан, қатты толқыған, аблыққан.* Сол сол-ақ екен, әлгінде ғана бойды кернеп, денені шарпыған *а б л ы қ п а* сезім су сепкендей басылды да қалды (А. Мекебаев, Аңызақ, 172).

АБРАТ з а т. ж е р г. ***Көксүт***. Ақ шыққаннан бері сепаратордың *а б р а т ы н* осында тасытып, ертеңді-кеш жұмыста жүрген жұртқа ыстық көже ұйымдастырған (Қ. Ысқақ, Тұйық, 136). Сүтті Әмірбектің үйіндегі машинаға тартқызып, қаймағын алады да, *а б р а т ы н* іркітке құйып, жинай-жинай құрт қайнатады (А. Жақсыбаев, Бозарал, 26).

АБУТИЛЕН з а т. б о т. *Тропиктік және субтропиктік өңірлерде өсетін бұталы және шөптесін өсімдік. Әдемі хош иісті қызыл гүлдері болады.* Қолайлы жағдайда *а б у т и л е н* 5-6 ай гүлдейді. *А б у т и л е н* ауаның таза болғанын ұнатады (С. Тұрдиев., Үй өсімдік., 59).

АБЫЗДЫЛЫҚ з а т. *Абыз болғандық, абыздық еткендік.*

АБЫЗСЫН... Жалпы үлкендердің өстіп ақыл айтып *а б ы з с ы н ы п* шыға келетіндері мені өлердей жалықтырып жіберетін (Ә. Асқаров, Таңд., 18).

АБЫЗСЫНУ *Абызсын етістігінің қимыл атауы.*

АБЫЗШЫЛАП үс т. *Абыз тәрізді, білгір, ақылгөй.* «Өткеннен – мұрағат, өркенге – ұлағат» дейді. Мұрағаты не, ұлағаты не? Сапекең тым *а б ы з ш ы л а п* кеткен бе, қалай? (Ә. Ыдырысов, Тұлға., 122).

АБЫЛАЙ: Абылай аспас асу. *Орындалуы қиын, қолдан келмес іс; өте ауыр жол.*

АБЫЛАҢҚЫ з а т. *Тегі мықты, ірі денелі ит.* Ит қазақ ішінде үш түрлі болады: тазы, *а б ы л а ң қ ы*, төбет. *А б ы л а ң қ ы д а н* әсіресе қасқыр алушы иттер көп шығады. Тазы қоян, түлкі алады. Төбет қора күзетеді (Қаз. әдеб., 11.11.1988, 13).

АБЫРЖЫҢҚЫРАУ *Абыржыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

АБЫСЫН: Абысын шай. *Ауылдың ерлері мен үлкендері жоқ кезде абысын-*

дар бір үйге жиналып, шай ішетін, өзара сырласатын бас қосу салты (Қаз. этнография, 1, 42). Оған көбіне көңілжетер, сыйлас абысындар жиналатындықтан, бұл салт *а б ы с ы н ш а й* деп аталған (Бұл да, 43).

АВАНЦЕНА з а т. т е а т р. *Театр сахнасының алдыңғы жағы.* Ал *а в а н ц е н а д а* Роза Жаманова оркестрдің сүйемелдеуімен образға «барлау» жасап тұр (Қаз. әдеб., 21.02.1986, 4).

АВИАЦИЯЛЫҚ: **Авиациялық училище**. *Авиация мамандарын дайындайтын орташа оқу орны.* Соған қарамастан ауыл балалары шетінен *а в и а ц и я л ы қ у ч и л и щ е л е р г е* аттанды (Б. Омарұлы, Қаратерең., 18).

АВРОРА з а т. *Бидай тұқымының қылтанақсыз сорты. Оның сабағы мықты, дәні ірі болады.* Краснодар өлкесінде бидайдың әр түрлі сортынан будандастырылып алынған «*А в р о р а»* сорты өсіріліпті (Ақ бидай. 55). *«А в р о р а»* бидай тұқымының масағы дәнге тығыз болады. Мұнымен бірге *«а в р о р а»* тұқымы ауа райының қысқы суық жағдайына төзімді, азотты тыңайтқыштарды, ылғалды жақсы сіңіреді (Орталық Қазақст., 13.03.1968, 2).

АВТОАЛАҢ з а т. *Автомобильдер тұратын алаң (жер).* Қазірдің өзінде мұнда әртүрлі маркалы бірнеше жеңіл машиналар, екі *а в т о а л а ң,* сәбилер автомобильдері бар (Лен. жас, 21.08.1974).

АВТОЖОЛ... Ол кезде қазіргідей даланы шиырлаған *а в т о ж о л д а р* жоқ (Қ. Олжай, Қанат байла., 77).

АВТОЖУҒЫШ з а т. с ө й л. ***Автожуу.*** Түнгі сағат он бірде *а в т о ж у ғ ы ш* жабылады (Т. Әбдірайым, Алабұға., 21).

АВТОИНСПЕКТОР... *А в т о и н с п е к т о р л а р* үйірмесінің ең жас мүшелеріне қалашықтың автоинспекция басшысы, милиция лейтенанты Галина Үмітбаева әрдайым ақылшы ана (Лен. жас, 21.08.1974, 4).

АВТОКОЛОННА... Еңбек полкында болу, армияға қажетті ірі-ірі *а в т о к о л о н н а л а р д ы* дайындау күндері асыға күткен жеңіске ұласты (Е. Естаев, Өмір өткелдері, 37).

АВТОҚАЛАШЫҚ з а т. с ө й л. ***Автоалаң***. *А в т о қ а л а ш ы қ* техникамен жақсы жарақтандырылуда (Лен. жас, 21.08.1974, 4).

АВТОҚОПАРҒЫШ з а т. т е х н. *Автомобильге орнатылған жер қазғыш машина.* Өйткені бұрынғы «Бел-А3» *а в т о қ о п а р ғ ы ш т а р ы* мен бұрғылау станоктарының қуаты азайып, өнімділігі жыл сайын өскелең талапты өтей алмай отыр (Қаз. әдеб., 21.02.1986, 2).

АВТОМАТТАНДЫРЫЛУ *Автоматтандырыл етістігінің қимыл атауы.* Енді міне өндіріс процестерінің *а в т о м а т т а н д ы р ы л у ы* жөнінен елімізде теңдесі жоқ алып агрегат – салқын прокат станы алғашқы өнімін бере бастады (Лен. жас, 04.07.1973, 2).

АВТОМОДЕЛЬ з а т. *Автомобильдің моделі, үлгісі (макеті).*

АВТОМОДЕЛЬШІ з а т. *Автомобильдің моделін жасаушы адам.* Жас а в т о м о д е л ь ш і л е р өздері құрастырған машиналарын жарыс жолына шығаруда (Лен. жас, 09.06.1972, 4).

АВТОРОТА з а т. ә с к. *Автомобильдермен жабдықталған рота.* Оның көз алдына өзінің Семияр *а в т о р о т а с ы н а н* осы колхозға астық тартуға жүрер алдындағы анасының ауру жүзі елестеді (Ә. Нұршайықов, Ертіс., 16).

АВТОСЛЕСАРЬ з а т. *Автомобильдерді жөндейтін маман.* Міне, осындай сәттерде дереу *а в т о с л е с а р ь л а р д ы ң* көмегі ауадай қажет (Лен. жас, 30.01.1973, 1).

АВТОТІРКЕМЕ з а т. т е х н. *Автомобильге тіркейтін қосымша жүк тасығыш.* Кәсіпорын шағын көлемдегі *а в т о т і р к е м е н і* көптеп шығара бастады (Егем. Қаз., 17.01.1992, 1).

АВТОТІРКЕС з а т. *Автомобильге қосымша жүк тасығыштарды тіркеу әдісі. А в т о т і р к е с т е р д і* жаппай қолдану көп мәселелердің түйінін шешеді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1963, 6, 46).

АГЛОМЕРАТШЫЛЫҚ з а т. г е о л. *Агломерат мамандығымен айналысушылық.* Ол шарқ ұрып ыстық пештің жалынына шыдап, жентек күйдіретін, қиын мамандық – *а г л о м е р а т ш ы л ы қ қ а* адам іріктеді (Лен. жас, 23.03.1976, 3).

АГЛЮТИНАТИВТІЛІК з а т. *Жалғамалылық құрылым.* Құрмалас сөйлемдердің дамуында қазақ тілі өзінің жалғамалық (*а г л ю т и н а т и в*

т і к) қасиетіне сәйкес есімшелерді, оның септеуін, демеулермен тіркестіріп пайдаланған (Қазіргі қаз. тілі, 1954, 517).

АГРОМЕЛИОРАТИВТІК с ы н. *Агромелиоративке қатысты, соған тән.* Егер *а г р о м е л и о р а т и в т і к* шаралар дұрыс қолданбаса, егістіктің төңірегі ақ айранданып кетеді (Қаз. әдеб., 20.06.1975, 2).

АГРОШАРА з а т. б и о л. *Агрономиялық шара, агрономиялық әрекет.* Осы қаулыда: энтомофильді дақылдарды бал арасымен тозаңдандыру міндетті *а г р о ш а р а* деп табылсын, - делінген (Қаз. әдеб., 17.05.1985, 2).

АҒАЛА: Ағалап шықты. *Ұлттық спорт түрлерінен өтетін жарыстарда ойыншының айқын басымдылықпен жеңіске жетуі, озуы* (Қаз. этнография., 1, 45). М.Әуезов «Абай жолы» романында тоғызқұмалақшылардың өзара сайысын сипаттаған тұста үш-төрт ойыншының *а ғ а л а п ш ы қ қ а н ы н* (озғанын) айтады (Бұл да, 46).

АҒАЛАС... Сонсоң *а ғ а л а с ы п* жолға шыққан біреуі жетелей жөнеледі (М. Разданұлы, Алтай., 169).

АҒАРҒАНШЫЛ с ы н. *Сүт, шұбат, айран сияқты асқа жаны құмар.* Қызына саудырып, өзі баптайды (түйені). Басқа асқа онша емес. *А ғ а р ғ а н ш ы л* (М.Қаназов, Арна, 19).

АҒАТ з а т. м и н. *Кварц текті асыл тас.* Мұнымен қатар зергерлер күміс бұйымдарды асыл тастардан (лағыл, сапфир, зүбіржат, гауһар, асық және *а ғ а т,* хризопраз, інжу, маржан, жақұттан) көз қондыру арқылы да әсемдей түскен (Қазақ әйелд., 1983, 9, 25).

АҒАШ: Ағаш адам. а у ы с. *Қатып қалған, қайырымсыз, мейірімсіз.* Ақ желке сияқты өзінен елі төменге құдайсып өзінен бір саты «жоғарыға алдияр тақсыр» деп бас иіп, жорғақтап, бендесіп тұратын нәрсіз, ой-санасыз, *а ғ а ш а д а м ғ а* бүгінгі ұзақ ісі естіп-біліп көрмеген сұмдық сияқтанған (Жұлдыз, 1974, 8, 28).

Ағаш аяқ. э т н. *Аяққа ағаш байлап алып, ойнайтын ойын* (Шопан серігі, 235).

Ағаш әрлеу. *Қажетті бұйым жасау үшін ағашты жоғары сапада өңдеу (тазалау, ажарлау, бояу, өң беру т.б.). А ғ а ш ә р л е у* көп еңбек сіңіруді, үлкен тәжірибе мен шеберлікті қажет етеді (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 64).

Ағаш балға. *Басы ағаштан жасалған балға.* Балғаның шой балға, шың балға, жез балға, *а ғ а ш б а л ғ а,* т.б. көптеген түрлері бар (Қаз. этнография., 1, 393). *А ғ а ш б а л ғ а н ы ң* басы өте қатты ағаштан жасалып, оның ұңғысына ағаш сап енгізіледі (Шаңырақ, 104).

Ағаш бесік. ф и л о с. *Адамның туғаннан, дүниеге келгеннен кейінгі ғұмыры.* Қазақ ұғымында адам ғұмырының өлшемі ретінде «*а ғ а ш б е с і к»* пен «жер бесіктің» аралығы алынады (Ата салты., 121).

Ағаш қазық. *Ағаштан жасалған қазық.* Қазық ағаштан да, темірден де жасалынады. *А ғ а ш қ а з ы қ* өзінің қолданылатын орнына қарай бірнеше түрге бөлінеді (Шаңырақ, 104).

Ағаш майы. *Ағаштан арнайы тәсілмен алынған май. Ұсақталған ағаш жаңқаларын түбі арнайы тесілген қазанға салып, тесіктің астына ыдыс қояды.* Маздатып от жағады. Оттың қызуымен ағаштың құрамындағы шайыр балқып, қазан түбіндегі тесік арқылы ыдысқа құйылады (Қаз. этнография., 1, 50). Алынған *а ғ а ш м а й ы н* малдың қотырын, қойдың көнтек тәрізді тері ауруларына қарсы қолданған (Бұл да).

АҒАШСЫМАҚ с ы н. *Ағаш тәрізді, ағаш сияқты.* Діңгегі жуан ағаш та емес, селтиген бұта да емес, шөре-шөрелеу бір тырбиған *а ғ а ш с ы м а қ* (О.Қанахин, Жер бас., 370).

АҒАШШЫЛЫҚ с ы н. *Ағаш өңдеушілік, ағаштан әртүрлі бұйым жасаушылық.* Келі шабу – қазақ *а ғ а ш ш ы л ы қ* өнерінің өмірлік түрі (Қ. Толыбаев, Бабадан., 254). Ұсталық, *а ғ а ш ш ы л ы қ* сияқты еңбектің қыр-сырына көзі қанық болып өскен-ді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 2, 335). Ол зергерлік, өрімшілік, ұсталық, оюшылық, *а ғ а ш ш ы л ы қ* деп жіктелетін әр текті өнер саласын тал бойына сіңіріп өсті (Білім және еңбек, 1985, 10, 16).

АҒЗУ з а т. *Мата аты; ақзон.* Үш ен *а ғ з у* шылауыш, Туырлықтай кеңдігі. Бір қараңа бір киім, Алғызып киген құрғыры (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 332).

АҒУШЫ з а т. *Суға аққан, ағынға ұшыраған адам.* ≈ Суға *а ғ у ш ы* кім болды екен?

АҒУШЫЛЫҚ з а т. *Суға аққандық.*

АҒҰРЫҚ з а т. с ө й л. ***Ақұрық.*** *А ғ ұ р ы қ т ы* қыста сақтауға болады (Диал. сөзд., 13).

АҒЫЗБАҚ з а т. к ө н е. *Ауыл балалары ойнайтын ойынның бір түрі.* Бұлардан басқа да «*а ғ ы з б а қ*», «бақбақ», «бақай пісті», «жылмаң», «топай» сияқты ойындардың көптеген архив материалдарында аттары аталғандарымен, ойын мазмұны жазылмаған (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 65).

АҒЫЗДЫРЫЛ *Ағыздыр етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бұл су Ертіс өзенінде Тобылға, оның төменгі ағысымен *а ғ ы з д ы р ы л ы п*, Торғай даласы арқылы өткізіледі (Лен. жас, 28.11.1972, 3).

АҒЫЗДЫРЫЛУ *Ағыздырыл етістігінің қимыл атауы.*

АҒЫЗЫҢҚЫРА е т. 1. *Аздап ағызу, ағыза түсу.* 2. а у ы с. *Қаттырақ жүру, заулау.* Ашық даламен *а ғ ы з ы ң қ ы р а п* алған машина бір уақытта қиралаңдай қозғалып кілт тоқтады (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 237).

АҒЫЗЫҢҚЫРАУ *Ағызыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

АҒЫЛАН: Ағылан етілді. к і т а б. ***Хабарландырылды.*** Жетісу облысында мобилизация *а ғ ы л а н е т і л і п*, бір облыстағы ғаскер біздің Жәркент шәһәріне жиналды («Айқап» газеті, 53).

АҒЫЛШЫНДАН е т. *Ағылшын болу, ағылшынға айналу.*

АҒЫЛШЫНДАНДЫР *Ағылшындан етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

АҒЫЛШЫНДАНДЫРУ *Ағылшындандыр етістігінің қимыл атауы.* Ағылшын, орыс, қытай азаматтарының қазақ қыздарына үйленулерінен олардың *а ғ ы л ш ы н д а н д ы р у,* орыстандыру, қытайландыру саясаттарына ешқандай кедергі келмейді (М.Құдайқұлов, Құпия., 12).

АҒЫЛШЫНДАНУ *Ағылшындан етістігінің қимыл атауы.*

АҒЫЛШЫНДЫҚ с ы н. *Ағылшынға тән, ағылшынға қатысты. А ғ ы л ш ы н д ы қ* такаббарлыққа бұдан былай жоламайтындығыңызға уәде беріңіз (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 399).

АҒЫНДЫ: **Ағынды су.** *Ағып жатқан су.*

АҒЫРАҚ с ы н. *Аздап ақ, ақшылтым.* Мысалы: ақша, ақшыл, ақшылтым, ақшылдау, ақшылырақ, ақшылтымдау, ақтау, *а ғ ы р а қ,* ағырақтау, аппақ дегендердің бәрінің де мағыналары мен формаларын анықтау үшін әрі негіз, әрі таяныш болатын сөз де, форма да - ақ сөзі (А. Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі. 276).

АҒЫРАҚТАУ с ы н. с ө й л. *Ағырақ, ақтау, сәл ғана ақ.*

АҒЫССЫЗ с ы н. *Ағысы жоқ, ақпайтын.* Қамысторғай негізінде суы *а ғ ы с с ы з* не баяу ағысты қамыс өскен жерлерді мекендейді (ҚСЭ, 6, 443).

АДАҒАЙЛАТ *Адағайла етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Сонан соң жадыраған жаз таусылып, қылышын сүйретіп қыс келгенде *а д а ғ а й л а т а* қуып әкеліп және бір тарлау қораға қамайтын (Жұлдыз, 1972, 5, 121).

АДАҒАЙЛАТУ *Адағайлат етістігінің қимыл атауы.*

АДАҚ: Адақ арба. ж е р г. *Аяғын жаңа басқан сәби сүйеніп жүру үшін жасалған үш дөңгелекті кішкене арба; итарба* (Қаз. этнография., 1, 58).

АДАЛАН е т. *Ада болу, құтылу.* Біздің сынымыз сол бұрыннан етек алып келе жатқан кемшіліктерден біржола *а д а л а н д ы* деп айта алмаймыз (Қаз. әдеб. 18.06.1976, 1).

АДАЛАНУ *Адалан етістігінің қимыл атауы.*

АДАМ: Адам денесінің патшасы. п е р и ф р. ***Жүрек.*** Жүрек айтыпты: Мен – *а д а м д е н е с і н і ң п а т ш а с ы м ы н,* қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тіршілік жоқ, - депті (Абай, Шығ., 152).

АДАМАРАЛЫҚ с ы н. *Адамдар арасында болатын.* Неке а д а м а р а л ы қ қатынастарға жататындықтан Төле мұндай мәселелер бойынша дауды болдырмауға көп күш салғанға ұқсайды (Н. Мыңбатырова, Төле би., 120).

АДАМГЕРШІЛІКСІЗ с ы н. *Адамгершілігі жоқ.* Өйткені ізгіліксіз, *а д а м г е р ш і л і к с і з* өмір сүру қиын. Ізгілік – адами тіршіліктің мәні (Д. Рамазан, Жылап аққан., 5).

АДАМДАНУ з а т. *Адами қасиетке ие болу.* Адамның *а д а м д а н у ы* оның биологиялық марқаюымен, тұтас болғанымен де, екеуі егіз қатар жүрмек емес (Білім және еңбек, 1985, 2, 40).

АДАМТАНУ з а т. ғ ы л м. *Адамның мінез-құлқын, психологиясын зерттейтін ғылым.* – Бұлар сендерге *а д а м т а н у* сабағын үйретіп, өмірдің тереңіне бойлатады, оқыңдар, айналайындар (М. Айымбетов, Құмөзек., 132). – Кейде, Баеке, бәріміз де *а д а м т а н у* жөнінде қателесе береміз. Меніңше, Дүйсеновты әлі де жөнге салуға болады (Жалын, 1974, 2, 55).

АДАМШӨП з а т. б о т. с ө й л. ***Адамтамыр***. Сөйтсе бұл ранот немесе *а д а м ш ө п* деп те аталатын көрінеді (М. Раздануылы, Алтай., 160).

АДАПТАЦИЯЛАН е т. б и о л. *Белгілі бір жағдайға, ортаға бейімделу.*

АДАПТАЦИЯЛАНУ *Адаптациялан етістігінің қимыл атауы.* Ол космонавтар организмінің салмақсыздық жағдайында ұзақ уақыт болған соң жердің таралу күшіне *а д а п т а ц и я л а н у ы н а* (бейімделуіне) назар аударды (Лен. жас, 04.07.1973, 2).

АДАСТЫРУ з а т. м и ф. *Дәстүрлі мифтік сенім бойынша малға, адамға келген індетке, ауруға қарсы жасалатын магиялық ырым, яғни мал індетін емдеудің магиялық тәсілі* (Қаз. этнография., 1, 63). *А д а с т ы р у* жоралғысы лаң, топалаң, кемелек, күл, секіртпе, желінсау тәрізді қауіпті індеттер мал арасында толастамаған кезде жасалады (Бұл да).

АДВЕРБИАЛДАН е т. л и н г в. *Үстеу болу, үстеулену.* Бір+ге сөзі *а д в е р б и а л д а н ы п,* бірге кетті түрінде қолданылады (Тіл білімі, 24).

АДВЕРБИАЛДАНУ *Адвербиалдан етістігінің қимыл атауы.* Оны күрделі сөздердің жіктеліп, ауысып, біреулерінің субстантивтенуінен, біреулерінің адъективтенуінен, біреулерінің *а д в е р б и а л д а н у ы н а н*, біреулерінің вербалдануынан көруге болады (А. Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 124).

АДИАНТУМ з а т. б о т. *Қырыққұлақтың бір түрі. Оңтүстік Американың ормандарында өседі. Ұсақ тілімденген көк жасыл жапырақтары мен жылтыр қара не қою күлгін түсті сабақтары өте әдемі* (Үй өсімдік., 120).

АДУЫНДЫЛАУ с ы н. *Аздап адуынды, өткірлеу, өжеттеу, азулылау.* Мұның кейде батылдау, *а д у ы н д ы л а у* кететіні болмаса, күбітіп, өсіріп айтатыны жоқ еді (Ж.Тұрлыбай, Райымбек., 1, 282).

АДУЫНДЫРАҚ с ы н. с ө й л. *Адуыны күштірек; азулырақ.*

АДЪЕКТИВТЕН е т. л и н г в. *Белгілі бір сөздің сын есімге ауысуы; сын есімдену.* Ал ит жанды, жалаңаш, дені сау, қолы ашық, есі дұрыс, басы артық тәрізді күрделі сөздер *а д ъ е к т и в т е н г е н* күрделі сын есімдер (А. Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі.124).

АДЪЕКТИВТЕНУ *Адъективтен етістігінің қимыл атауы.* Белгілі бір сөз табының және есімшенің сын есімге ауысуын – *а д ъ е к т и в т е н у* дейміз (Тіл білімі, 24). Олар (сын есімдер) белгілі бір синтаксистік формадағы сөздің семантикалық жағынан бірте-бірте дами отырып, біржолата *а д ъ е к т и в т е н у* арқылы (мыс.: басқа, өзге, шалажансар т.б.) жасалады (А. Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 245).

АДЪЕКТИВТІ с ы н. *Сын есімге қатысты, сын есімге тән.*

АДЫМДАС *Адымда етістігінен жасалған ортақ етіс.* Аяқтарын санап басып, маңғаз *а д ы м д а с а д ы* (Ә. Кекілбев, Елең-алаң, 409).

АДЫМДАСУ *Адымдас етістігінің қимыл атауы.*

АДЫРА з а т. с ө й л. *«Адыра қалған» жер д.м.* Туған жерім, кіндік қаным тамған топырағым еді деп, бұл *адыраның* анасын бір, мынасын бір қимай жүріп, ақырында көшкен елдің жұртында қалып қойма! (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 96).

АДЫРНА з а т. 1. *Садақтың дөңес болып иілген бөлігі.* Садақтың дөңес болып иілген, негізгі ату жұмысын атқаратын бөлігінің аты – *а д ы р н а* (Ата салты., 47). *А д ы р н а н ы ң* иіні, екі басы, белі әр түрлі ағаштан жасалып, иіні серпімді болу үшін ол мүйізбен күшейтіледі (Қаз. этнография., 1, 65). *2. Садақтың бір түрінің аты.* Алты атқа алған *а д ы р н а*, Ата алмасам, маған серт! Шым жібектен ескен кірісі, Үзіліп кетсең, саған серт (Қарасай-Қази: Ақсуат, 2, 76).

АЖАЛ: **Ажал жастығына бас қойды.** *Өлді, қаза тапты.* Тәуекел хан ең соңғы ұрыстағы ауыр жарадан *а ж а л ж а с т ы ғ ы н а б а с қ о й д ы* (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 204).

Ажалмен алысты. *Өлгісі келмеді, жанталасты.*

АЖАРЛЫРАҚ с ы н. *Көріктілеу, бейнелірек.* Сол бір жай ауызға қайта ілігіп, бұрынғыдан гөрі де ардақтырақ, *а ж а р л ы р а қ* айтылды (Ә. Кекілбаев, Үркер, 92).

АЖАРСЫЗДАУ с ы н. *Көріксіздеу, сұрықсыздау, ұсқынсыздау.* Арық бойлары... шаңнан көрінбейді, алақожалақтанып, әсіресе қоңыр күзде тым *а ж а р с ы з д а у* көрінеді (С. Байжанов, Ақ маржан, 22).

АЖАТ з а т. ж е р г. *Ажар, әр.*

АЖАТТЫ с ы н. *Әрлі, ажарлы.* Қазір 65-те. Денесі әлі ширақ, өңі *а ж а т т ы* (Халифа Алтай, Алтайдан., 150).

АЖЫМ з а т. к ө н е. **Бұратана.** Арабтар жаулап алған ел-жұртын *а ж ы м,* яғни бұратана деп кемсіткен (Ана тілі, 12.09.1991, 6).

АЖЫРАСАРАЯҚ з а т. э т н. *Біреу басқа жаққа, басқа бір елге көшпек болса, туыс-туған, көрші-қолаңдарын шақырып, тамақ беру салты.*

АЖЫРАТЫҢҚЫРА е т. *Аздап ажырату, ажырата түсу.* Жалпы балалар әдебиеті мен жастар әдебиетінің жігін *а ж ы р а т ы ң қ ы р а п* ұстаған жөн (Қаз. әдеб., 08.09.1975, 3).

АЖЫРАТЫҢҚЫРАУ *Ажыратыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

АЖЫРАТЫС з а т. *Бір нәрсені ажырата білу қабілеті.* Әрқайсысы өз үйінде Көкжендеттің ұшысын, ілісін, түсісін, тоят *а ж ы р а т ы с ы н* ұзын сонар әңгіме етіп отырады (Т. Әлімқұлов, Сырлы., 72).

АЖЫРЫҚ қ. ***Ажырғы.*** Мойныңа *а ж ы р ы қ т ы* салған, Айдай... (Д. Еркінбеков, Шығ., 117). – Ал мансап-билік жөніне келсек, сол *а ж ы р ы қ т ы* дәл қазір менен ешкім алмай отыр емес пе (Қ. Жұмаділов, Тағдыр, 481).

АЖЫРЫҚ: Жатаған ажырық. б о т. *Ажырықтың жерге жабыса өсетін түрі. Ж а т а ғ а н а ж ы р ы қ* – бойы 07-30 см, Қызылқұмда, Түркістан маңында кездеседі. Мал жейді (ҚСЭ, 1, 127).

Сары ажырық. б о т. *Сор ажырық түсінің сарылығына қарай кейде осылай да аталынады* (С. Арзымбетов, Ор.-қаз. сөздік, 194).

Сор ажырық. *Астықтұқымдас көпжылдық көгентамырлы арамшөп. Сабақ-бұтақшалары тармақталған, ұзын, буыннан тез тамыр жаяды. С о р а ж ы р ы қ* буыннан тез тамырланатын сабақ-бұтақшалары және тұқымы арқылы өніп-өседі (Күріш. арам шөбі,13).

Сортаңдық ажырық. б о т. *Астық тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Гүл шоғыры – масақ тәрізді шашақ.* С о р т а ң д ы қ а ж ы р ы қ – бойы 20-60 см, сабағы көлбеп өседі. Тұзға өте төзімді. Сортаңды, құмдауыт жерде өседі. Ең маңызды мал азығы (ҚСЭ, 1, 127).

АЖЫРЫҚСЫЗ с ы н. *Ажырық өспеген, ажырығы жоқ.*

АЖЫРЫМ з а т. с ө й л. ***Айырмашылық.*** Жаман мен жақсы парқын таразыламасам, тірлігімнен не пайда? Пақыр мен сақының *а ж ы р ы м ы н* білмесем, бірлігімнен не пайда? (М. Қалдыбай, Елім деген., 11).

АЗ: Аз айтса да саз айтты. *Қысқа сөйледі, бірақ мәнді, мағыналы сөз айтты д.м.* Әкей көп сөйлемейтін, *а з а й т с а д а с а з а й т а т ы н* уақ-соқпен ісі жоқ, әділ-ақиқатшыл адам болған (Жалын, 1974, 4, 118).

АЗА: Аза малы. э т н. *Қайтыс болған адамның үйіне жақын-жұрағаттар тарапынан көмек ретінде берілетін мал, мүлік, ақша т.б.* (Қаз. этнография., 1, 71).

АЗАДА с ы н. к ө н е. *Жайлы, жүрісті, мықты.* Келейін атты сүйсең қазан атпен, Жүрісті, өзі сұлу *а з а д а* атпен. Барайын көпшіл болсаң жүз жігітпен, Сақалсыз өңшең бойдақ азаматпен (ХХ ғас.бас. қаз. ақын., 49).

АЗАЛИЯ з а т. б о т. *Негізінен субтропикада өсетін, жапырақтары ірі, гүлі сары түсті әсем бұта. Біздің елде оранжерияларда, бау-бақшаларда, парктерде өседі. А з а л и я* – бұта тектес өсімдіктер туысы. Гүлі тостағанша тәрізді, ашық түсті. Үйде, оранжерияларда өседі. Гүлі алуан түсті (ҚСЭ, 1, 127). *А з а л и я* – қыстың екінші жартысында және ерте көктемде гүлдейтін көркем, мәңгі жасыл бұта (В.А. Корчагина, Ботаника, 86).

АЗАМАТСЫЗ с ы н. *Отбасында бас көтерер азаматы жоқ.* Әке өлімінің ащылығына үйдің бас көтерер *а з а м а т с ы з* қалған қайғысы қосылып, оның ұнжырғасы түсіп отырған (Х. Есенжанов Ақ жайық, 48).

АЗАНДЫ с ы н. *Намаз оқығыш, азан шақырғыш.* Аллаңа жағам десең – *а з а н д ы* бол, Ағайынға жағам десең – қазанды бол (Ел аузынан, 84).

АЗАНШЫ з а т. к ө н е. м у з. *Әлі табыла қоймаған, бірақ аты аңыздарда бар даусы зор музыка аспабы.* Бұл аспаптар сазген, бозаншы, *а з а н ш ы,* егек болып бөлініп кете береді (Қазақст. әйелдері, 1983, 12, 26). Ал мес, безілдек, дүңкілдек, *а з а н ш ы* секілді біраз аспаптарды қалпына келтіру жолдарын әлі де іздестірудеміз (Қаз. әдеб., 13.07.1984, 12). Ал бозаншының екінші сыңарының аты - *а з а н ш ы.* Бұлар өзі ерте замандағы елге төнген қауыпты жағдайдың жаршысын бозаншы, қуанышты күндердің жаршысын *а з а н ш ы* деп атаудан туған аспаптар (Қаз. әдеб., 18.08.1985, 15).

АЗАП: Азап айдады. *Азапқа ұрынды, азапқа жолықты.*

Азап арқа. э т н. *Соғым союшыға «еңбегің үшін» деп ірі қарадан берілетін кәде-ет.* Соғым союға келгендер еңбегінің ақысына ірі қарадан «*а з а п а р қ а»,* «бейнет белдемше» деп аталған мүшелерден қондылау етіп кесіп алады (Ата салты., 130).

АЗАТБАС з а т. *Киіз үй керегесінің уық байланбай, бос қалған басы* (Қаз. этнография., 1, 72).

АЗАТЖОЛ... Ресми іскағаздарының үлгілерін рәсімдеуде *а з а т ж о л д ы ң* маңызы үлкен (Аударматану, 120).

АЗАШЫ з а т. э т н. *Аза тұтушы, қайғырушы.* Ұлы жүз, кіші жүз *а з а ш ы л а р ы* әдеп сақтап, араларынан бірер жастарын жіберген (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 13).

АЗБАНДАН е т. *Бұрынғысынша айғырлық істеу, азбандық ету.* Айғырша арқырамай, *а з б а н д а н б а й,* құлынша қуана, еркелей кісінеді (Ж. Нәжімеденов, Ақ шоғыл, 247).

АЗБАНДАНУ *Азбандан етістігінің қимыл атауы.*

АЗБАНДЫҚ з а т. *Азбанға қатысты, азбанға тән қасиет.* ≈ Құла қасқа *а з б а н д ы ғ ы н* әлі қоятын емес.

АЗБАНСЫН е т. а у ы с. *Азбан секілді қылық көрсету.* Әңгүдік, әкірең қаққан, албыт сөзді, Көк ешкідей жыртық көзді. Алтайдың кәр жынындай бақылдаған, Көк сақал, *а з б а н с ы н ғ а н,* бұл кім өзі? (І.Жансүгіров, Таңд., 72).

АЗБАНСЫНУ *Азбансын етістігінің қимыл атауы.*

АЗБАР з а т. *Шөп үйілетін жер.* Даладағы үш қос – мың жылқының үстіне *а з б а р д а* үйілген бидай, сұлы... (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 146, 150).

АЗБЫНШЫ ү с т. ж е р г. *Аздаған, біраз, азын-аулақ.* Бұрын қырда мал бағып, *а з б ы н ш ы* малдың сүмесімен күн көрген кедей едік... (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 94). Ел іші қыс бойы жерге көміліп, шошаланың бұрышына тығып қымқырған *а з б ы н ш ы* етті қорек етіп шықты (С. Жүнісов, Жапанда, 212).

АЗҒАНДЫҚ з а т. а у ы с. *Адамдықтан кеткендік, бұзылғандық.* Досбол бұл мінезді жалғандық, *а з ғ а н д ы қ,* машық деп ұқса керек (Ел аузынан, 79).

АЗҒЫРҒЫШТЫҚ з а т. *Азғыра бергіштік, азғырғандық.*

АЗҒЫРУШЫЛЫҚ з а т. *Айнытушылық, теріс жолға салушылық, әзәзілдік.*

АЗЕРБАЙЖАНДЫҚ с ы н. *Әзірбайжанға тән, соған қатысты.* Бұл жырдың (Көрұғлы) екі үлкен саласы, яғни екі қайнар көзі бар: бірі – ортаазиялық нұсқа, екіншісі – *а з е р б а й ж а н д ы қ* үлгі (Қаз. әдеб., 19.04.1974, 2).

АЗЕРБАЙЖАНША ү с т. с ө й л. ***Әзірбайжанша.*** Өйткені *а з е р б а й ж а н ш а* «қыза мәксұс» дегенді басқа түркі халықтары бірден түсінбейтіні даусыз (Қазіргі қаз. тілі, 46).

АЗИЯ: Азия арыстаны. п е р и ф р. *Ақсақ Темір д.м.* Осыдан 600 жылдан астам бұрын *А з и я н ы ң а р ы с т а н ы* атақты қолбасшы Ақсақ Темір қазақ жерінде болғандығы белгілі (Егемен Қазақст., 31.07.2002, 10).

АЗУ: Азу басты. *Азуын батырды, тілмен түйреді, сөзбен шеneді.* Әр жерде әр мырзамен тамырласат, Әр жерде әр сұлуға бауыр басат. Дегенге «мұның қалай?» *а з у б а с а т,* Тістесет, қағаздасат, сауырласат (І. Жансүгіров, Құлагер, 163).

Азу тісі алты қарыс. *Қаһарлы, адуынды.* Ол анау-мынау кісі емес: *а з у т і с і а л т ы қ а р ы с* адвокат (О. Кемаль, Тәлкек., 172).

АЗЫМТАЛ е т. *Аза беретін, азғыш.* Сірә, уақыт озған сайын жылқы тұқымы да *а з ы м т а л* болып бара ма, немене (М. Мәжитов, Құлынды., 15).

АЙ: Ай бағып отырсың ба? *Не бітіріп отырсың д. м.* – Оу, қораланып осы жерде *а й б а ғ ы п о т ы р с ы ң д а р м а,* бір баланың шөп түсіп кеткен

көзін жаза алмасаңдар (Ж. Түменбаев, Қардағы із, 86).

Ай батты. *Көкжиектен асып, ай көрінбей кетті.* Жаңа туған ай мана кешке таман көкжиекке тақалып тұрған жоқ па еді? Ол *а й б а т қ а л ы* қашан (С. Байжанов, Ақ маржан, 35).

Айды алдымызға, күнді қолымызға қондырды. *Қарық қылды, жарытты, кенелтті.* Дастархан басшыда желдей ескен ферма бастығы *а й д ы а л д ы м ы з ғ а, к ү н д і қ о л ы м ы з ғ а қ о н д ы р ы п*, байытып тағы кетті (Қаз. әдеб., 26.07.1974, 4).

Ай керек. э т н. *Топтасып, ұжымдасып ойнайтын балалар ойыны* (Қаз. этнография., 1, 80). *А й к е р е к* деп аталатын ойынның шарттары мен ретін айгөлек, ақ серек-көк серек деп аталатын ойындарға өте ұқсас, соның бір варианты деп қарауға болады (Бұл да).

Ай тасы. м и н. *Жартылай бағалы асыл тастардың бір түрі.* Асыл тастардың жартылай бағалыларына *а й т а с ы,* аметист, берилл, опал, топаз т.б. жатады (Шаңырақ, 308). – «*А й т а с ы н*» ажыратып алудың жетілдірілген технологиясын әзірлеуді алғаш бастаған кезден бері Ақат дұрыс жолда келеді (Соц. Қаз., 10.08.1973, 2).

Айың оңынан тусын. б а т а. *Ісің сәтті болсын, мақсатыңа жет.*

АЙБАҚЫ с ы н. ж е р г. *Қыңыр, қырсық (мінез).*

АЙБАҚЫЛЫҚ з а т. ж е р г. *Қыңырлық, қисықтық.* Сол бір алапат *а й б а қ ы л ы ғ ы н* күн батар сәттен-ақ ұштықтата бастап еді-ау (М. Мекебаев. Аңызақ, 44).

АЙБАЛЫҚ... *А й б а л ы қ* өте баяу жүзеді, көбінесе теңіздегі ағыстың ырқымен кезіп жүреді (Су асты. тіршілік., 46).

АЙБАТТАНДЫРУ *Айбаттандыр етістігінің қимыл атауы.*

АЙБОЗ з а т. *Жалындаған жастық шақ.* Әсеттің жанары өзінің сонау жылдардағы *а й б о з* күндеріндегідей басын шытпен мықтап таңып, үстіне ақ жібек шапан киген еңсегей бойлы жігітке тоқтады (С. Рахымбек, Айдында., 7).

АЙБОЗЫМ с ы н. *Ақылды, дана, бірегей.* Атап айтқанда, А. Байтұрсынов, Шәкерім, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов сынды біртуар, бірегей *а й б о з ы м* арыстарымыздың шығармаларын аудармақпыз (Алматы ақшамы, 29.08.1990, 3). Осыдан келіп сөздің небір нәші, ойдың небір *а й б о з ы м* астары ашылған (Қаз. әдеб., 05.04.1985, 10).

АЙБЫҚАДАМ с ы н. ж е р г. *Көкбет, долы, әдепсіз. А й б ы қ а д а м* қатындардан аулақ жүргеннен жақсысы жоқ (Ауызекі тіл.).

АЙБЫҚАДАМДАН е т. ж е р г. *Ашыну, көкбеттену, шаптығу, ашулану, көгеріп-сазару.* Обал, сауап дегенді ұмытты. Беті ашылып, *а й б ы қ а д а м д а н ы п* алғасын айылын жимады (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 291). Байы өлген, бауыры жаралы бейбақ бұндайда қайта ашынып, *а й б ы қ а д а м д а н а* түспеуші ме еді (Бұл да, 440).

АЙБЫҚАДАМДАНУ *Айбақадамдан етістігінің қимыл атауы.*

АЙБЫҚАДАМДЫҚ з а т. ж е р г. *К ө к б е т т і к, ы з а қ о р л ы қ, д о л ы л ы қ.* Анада балықшы ауылдың қатындары алдыңнан ойбайын сала шыққанда, ол мына бір кісі сыйлай білмейтін әдепсіз қатындардың *а й б ы қ а д а м д ы ғ ы н а* ғана ыңғайсызданып тезірек құтылғанша асыққан-ды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 384).

АЙБЫНДЫЛАУ с ы н. *Айбындырақ, айбаттырақ.* Ол Магараджаның әскери және салтанат кезінде жүретін тілдерін, Монаконың әскерінен гөрі *а й б ы н д ы л а у* сақшы-нөкерлерін көрді (Ә. Әлімжанов, Отырар., 190).

АЙҒАБАҒАР з а т. б о т. ж е р г. ***Күнбағар*** (Қ. Орда).

АЙҒАБАҚ з а т. б о т. ж е р г. ***Күнбағыс.*** Өте бағалы майлы дақыл – күнбағыс (*а й ғ а б а қ)* көбіне республикамыздың солтүстік шығыс облыстарында егіп өсіріледі (Қазақст. ауыл шаруаш., 1957, 6, 42).

АЙҒАБАҚША ү с т. *Айғабақ тәрізді, айғабақ секілді.* Шөп желке мойыны ауыр сәлдені көтере алмай желді күнгі *а й ғ а б а қ ш а* ырғалған Тұрманқожаның нақ өзі (А. Мекебаев, Жезтырнақ, 126).

АЙҒАЙ: Айғайға аттан қосты. *У-шу болды; сарқырады, күркіреді.* Төменде *а й ғ а й ғ а а т т а н қ о с ы п* жататын тентек тау өзені (Лен. жас, 16.05.1972, 2).

Айғай салым жер. *Дауыс жетер жер (қашықтық).* Екі ауылдың арасы *а й ғ а й с а л ы м* ғана *ж е р* еді (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 147).

АҒАЙЛАС е т. с ө й л. *«Ағай» деп айту, «ағай» деу.* Қабақтарды қабақтар абайласып, Бозбалаға ботагөз *«а ғ а й л а с ы п»,* Жанарлары жаутаңдап қалғанында, Күрсінеді кекселер самай қосып (Е. Ибраһим, Оқжетпес, 238).

АЙҒАЙШЫЛЫҚ с ы н. *Айғайлайтын, айғайлап отыратын.* Ағайын арасының ішкі-сыртқы тіршілігіне майдай жұғысып, а й ғ а й ш ы л ы қ міндетке ойысқан (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 225).

АЙҒАҚКЕРЛЕ е т. *Айғақкер болу, дәлелдеу.* Патша лезде құсын танып, түнеріп, Үнсіз қалды зілман ойға тіреліп. Көңіліндегі аспас-қапас тасқынды *А й ғ а қ к е р л е п* жанарына жас тұнды (М. Шаханов, Мәңгүрт., 92).

АЙҒАҚТАН е т. *Айғақ болу, әйгіленіп қалу.*

А Й Ғ А Қ Т А Н Д Ы Р *А й ғ а қ т а н етістігінен жасалған өзгелік етіс.* – Оныңыз енді артық болады, Айеке. Қос *а й ғ а қ т а н д ы р ы п* қайтеміз (Т. Иманбеков, Тұт ағашы., 158).

АЙҒАҚТАНДЫРУ *Айғақтандыр етістігінің қимыл атауы.*

АЙҒАҚШЫ з а т. *Айғақтаушы, айғақ етуші.* Бұл қылығымен бақсы – тәңірдің елшісі саналатын ежелгі пайғамбарлық сенімнің *а й ғ а қ ш ы с ы н д а й* әсер қалдырады (Қ. Толыбаев, Бабадан., 107). Ал ақша қардың ортасындағы екеуіміздің шөп қосымыз ше? Ол ненің *а й ғ а қ ш ы с ы ?* (Лен. жас, 21.09.1974, 3).

АЙҒЫЗДАЛҒАНША үс т. *Айғыз-айғыз болғанша, қым-қиғаш сызық түскенше.* Шашына ақ түсіп, бетің әжіммен *а й ғ ы з д а л ғ а н ш а* бір шаруаны тақ еткізіп, айыз қанарлықтай атқара алмайсың (Ұ. Доспанбетов, Шығ., 4, 17).

АЙҒЫР: Айғырдың жалын майлау. *Бие байлау тойында ақсақалдардың бірі «Айғырдың күш-қуаты артып, құлын көбейсін!» деген тілек-бата айтып, айғырдың жалына май жағу ғұрпы* (Қаз. этнография., 1, 85).

Айғыр стакан. *250 грамдық үлкен стақан.* Екеуі «тағы тайганың» мінезіне басып, *а й ғ ы р с т а к а н м е н* бір-бірден тастап-тастап жіберді (Қ. Ысқақов, Қараорман, 85).

Айғыр топ. ж е р г. *Бір топ, ірі топ.* – Мен келгенше қайтып кетпейтіндей болсын,-деді де, *а й ғ ы р т о п* нөкер ертіп аңға шығып кетті (Ә.Кекілбаев, Үркер, 112). Ертеңіне сиыр сәскеде *а й ғ ы р т о п* адам кеп дүрс етіп түсе қалды (Бұл да, 472).

Айғыр тіс. п о э т. *Арсиған, ірі тіс.* – Хош келіпсіздер! – деп *а й ғ ы р т і с т е р і н* ақситып тұр. Шахта бастығы сол екен (Ә. Тарази, Тасжарған, 27).

АЙҒЫРАҒЫС з а т. *Қартайған айғырдың ең соңғы рет биеге артылуы* (Ө. Қырғызбаев, Қырда., 277).

АЙҒЫРЖАП з а т. *Үлкен жап (арық).* Суарма егіспен күн көрген елдің *а й ғ ы р ж а п* жасаудан бастап, егінді орып, жинап алғанша қолынан кетпені түспейді (Ғ. Мұстафин, Шығанақ, 117). Ол кісіге бару үшін анау *а й ғ ы р ж а п п е н* жағалап жүріңіз. Ат жапқа жетіп, оңға бұрылсаңыз сол жерден кездесіп қалар. Жаңа сол жерде жүрген (Окт. өрендері, 178).

АЙҒЫРСЫЗ с ы н. *Айғыры жоқ, айғыр қосылмаған.*

АЙҒЫРСЫЗДЫҚ з а т. *Айғыры болмағандық, айғыры жоқтық.*

АЙҒЫРСЫРА е т. *Айғырды қажетсіну, айғырды керексіну.*

АЙҒЫРСЫРАУ *Айғырсыра етістігінің қимыл атауы.*

АЙҒЫРШЫЛ с ы н. *Айғыр құмар, айғыр жанды.*

АЙДАМА: Айдама бәйге. *Бәйге аттарын алысқа айдап барып, жіберетін ат жарысы.* Алысқа *а й д а м а б ә й г е д е н* озып келіп, мерт болған жүйріктің бас терісін сақтаған кәрі шал осы күнге шейін тірі (Жұлдыз, 1974, 6, 160).

АЙДАМАЛ с ы н. 1. *Көп айдалған, құғынға ұшыраған (мал).* Пәлен күнгі ала шабуылдан ашығып қалған *а й д а м а л* мал шырын көк құрақты көре тұрып, қайдан көздері қиып кете алсын (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 299). 2. *Ары-бері (айдалып) көп жүретін, барып келетін.* Бригада тоғыз адам бармыз. Бұрын *а й д а м а л* едік. Енді қораның жанынан қалқайтылған баспанада жатамыз (Қ. Қараманұлы, Ай куә, 34).

АЙДАҢҚЫРА е т. *Тағы да айдай түсу.* – Қонағы жететін жер алыс, *а й д а ң қ ы р а* деді (Н. Баяндин.., Дала., 14).

АЙДАҢҚЫРАУ *Айдаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

АЙДАПСАЛ с ы н. *Барып кел, алып келдің адамы; ылдым-жылдым.* Осын-

да шенқұмар, *а й д а п с а л*, белсенді болайын деп тұрған балаң жігіт дәлмедәл көз алдыңа келеді (Қаз. әдеб., 21.07.1989, 14).

АЙДАРБЕЛГІ з а т. ж а ң а. ***Эмблема.*** *А й д а р б е л г і с і* әзір болды (Егем. Қаз., 25.04.2009).

АЙДАРГҮЛ з а т. б о т. *Құлқайырлар тұқымдасына жататын екі немесе көпжылдық шөптесін өсімдік. А й д а р г ү л* Қазақстанда далалық, шалғындық, тасты, құмды жерлерде өседі (Қаз. табиғ., 1, 62).

АЙДАРЛЫҚ з а т. *Адам баласының айдар қоятын жері; төбесі.* Бұрын енесін жиі-жиі идіріп сауатын *а й д а р л ы ғ ы* таз ақсақ шал қазір сараң (Ж. Кәрменов, Ғашық., 3).

АЙДАРСЫЗ с ы н. *Айдары жоқ, айдар қойылмаған.*

АЙДАРСЫЗДЫҚ з а т. *Айдары жоқтық, айдар қойылмағандық.*

АЙДАРСЫМАҚ *с ы н. Айдар тәрізді, айдарға ұқсас.*

АЙДАРША з а т. з о о л. *Теңіз суында тіршілік ететін қос жақтаулы жәндіктердің бір түрі.* Адамдар устрицаларды, мидияларды, *а й д а р ш а л а р д ы* және басқа қос жақтаулы моллюскілерді ежелден тамаққа пайдаланып келді (Су асты. тіршілік, 21).

АЙДАУ: Айдау жел. *Қатты жел, құйын.* Бір парықсыз тірлік. *А й д а у ж е л д і ң* алдына түсіп, қанкөбелек айналып, дедек қаққан тағдыр-ай (С.Елубай, Ақ боз., 70).

АЙДАУЫШ з а т. т е х н. *Бір затты (суды, газды т.б.) айдайтын нәрсе.* Үнемі фонтан атып тұрмайтын болғандықтан оған (мұнайға) қолдан *а й д а у ы ш* (качалка) орнату керек (Лен. жас, 09.04.1974, 2).

АЙДАҺАР з а т. а с т р. *Аспан шоқжұлдыздарының бірі.* Астрономия атауларының көпшілігі қазақша: Қарақұрт, Таразы, Сукұюшы, Жетекші, Сиыршы, Бөрі, Бикеш, *А й д а ҺА р,* Торпақ т.б. (С.Сәрсенова, Астр. атау., 64). Кіші аю Керік және *А й д а ҺА р* шоқжұлдыздарының аралығында жатады (ҚСЭ, 6, 191).

АЙДАҺАРЛЫ с ы н. *Айдаһары бар, айдаһары көп.*

АЙДАҺАРЛЫҚ з а т. *Айдаһарға тән қасиет, айдаһарға қатысты ерекшелік.*

АЙДАҺАРСЫЗ с ы н. *Айдаһары жоқ, айдаһары болмаған.*

АЙДАҺАРСЫЗДЫҚ з а т. *Айдаһары жоқтық, айдаһары болмағандық.*

АЙДАҺАРСЫМАҚ з а т. *Айдаһар тәрізді, айдаһар сияқты жәндік.*

АЙДЫНДЫРУ *Айдындыр етістігінің қимыл атауы.*

АЙДЫНПАЗ с ы н. *Айдынды жақсы көретін, айдынға шомылғыш.*

АЙДЫНСЫМАҚ з а т. *Айдынға ұқсас, айдын сияқты су.*

АЙЖОН з а т. *Теп-тегіс жер (жон), мидай жазық.* Самолетті қара-құра құрылыс ештемесі жоқ *а й ж о н ғ а* түсірген (Р.Әутәліпов, Той тарқар, 14).

АЙКЕЗБЕЛІК з а т. м е д. *Айкезбе ауруына тән іс-әрекет.* Негізінен, *а й к е з б е л і к* ұйқыға жатқан соң, 2-3 сағаттан кейін басталады (Ана тілі, 24.01.2010).

АЙГЕРЕК з а т. с ө й л. о й ы н. ***Айгөлек.*** Туған ел сағынышы, жер сағынышы қысталап «алтыбақан», «*а й г е р е к т і*» аңсайтын жастар да бар еді (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 201).

АЙКӨРІКТЕН е т. *Әдемілену, сұлулану.* Жылқы желкектер ақбөріктеніп, *а й к ө р і к т е н і п* үлгерген екен (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 357).

А Й К Ө Р І К Т Е Н У *А й к ө р і к т е н етістігінің қимыл атауы.*

АЙҚАБАҚ[1] з а т. к ө н е. 1. *Туған ай пішіндес етіп құйылған сом алтын немесе күміс; алтынқабақ.* Нысанаға тайтұяқ, жамбы, *а й қ а б а қ* ілінеді (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 67). *А й қ а б а қ т ы* жігіттер бір орында тұрып атады (Ер қанаты, 211). 2. *Ағаш басына ілініп қойылған айқабақты садақпен атып түсіру сайысы; спорт түрі* (Қаз. этнография., 1, 87). *А й қ а б а қ* – жыл сайын өткізіліп тұратын үлкен ру-тайпалық деңгейдегі садақ ату сайысының ең жоғарғы түрі (Бұл да, 88).

АЙҚАБАҚ[2] з а т. з о о л. *Су маңындағы қамыстарда тіршілік ететін, көріксіз қауырсынды, ұсақ (салмағы 10-30 г.) құс. А й қ а б а қ т а р* – жыл құсы. Сәуірде ұшып келіп, қыркүйекте ұшып кетеді (Қазақст. жануар., 79).

АЙҚАЙ: Айқай жазық. ж е р г. *Мидай жазық, кең дала.* Баптарына енді келді-ау деген кезде ауыл сыртындағы *а й қ а й ж а з ы қ қ а* алып шығады (Ә. Кекілбаев, Үркер, 148). *А й қ а й ж а з ы қ қ а* оңаша біткен оқшау таудың тұла бойы

сылдыраған судың үніне... бөгіп тұр (Бұл да, 285).

АЙҚАЙСУ *Айқайсы етістігінің қимыл атауы.*

АЙҚАЙСЫ е т. *Аздап асаулық жасау, мөңку.* Шапшып, *а й қ а й с ы ғ а н* тепсінді толқын сыздап ала жөнелді (Жұлдыз, 1975, 4, 166).

АЙҚАЛЫП з а т. *Жарты ай бейнесін түсіретін құйма қалып* (Қаз. этнография., 1, 88). *А й қ а л ы п т ы* көбінесе сырға, шытыра дайындауға қолданған (Бұл да).

АЙҚАНАТ з а т. з о о л. *Орманда қыста да тіршілік ете беретін торғайдың (зимняк) бір түрі* (Ана тілі, 21.08.2008).

АЙҚАРУ *Айқар етістігінің қимыл атауы. «А й қ а р у»* деген біздіңше, «шаршылау» немесе «үшбұрыштау» сөзімен мағыналас (Қаз. әдеб., 23.12.1977, 2).

АЙҚАРЫЛУ *Айқарыл етістігінің қимыл атауы.*

АЙҚАС: Айқас тігу. *Бір жіптің үстінен екінші жіпті айқастыра бастырып тігетін тігіс түрі* (Қаз. этнография., 1, 88). *А й қ а с т і г у м е н* (тігіспен) орамал шаршының шетін әшекейлейді (Бұл да).

Айқас тігіс. *Айқастыра тігілген тігіс. А й қ а с т і г і с* кестенің ең көп тараған түрі. Оны селдір матаға түсірген дұрыс (Шаңырақ, 396).

АЙҚҰЛАҚ[1] з а т. з о о л. *Үлкендігі бір қарыстай, құлағы жарты ай сияқты, сарғыш кесіртке.* – Балам, бұл *а й қ ұ л а қ* қой. Жібер, жанды жануарды жәбірлеме дегесін жіберіп едім, ол үйдің көлеңкесінен кетпей қойды. Оның құлағы «айқұлақ» деген атына сәйкес қызарған жарты ай сияқты екен (Қаз. пионері, 29.09.1971, 3).

АЙҚҰЛАҚ[2] з а т. з о о л. *Суда тіршілік ететін ұлулардың бір түрі.* Басы болмайтын ұлуға қосжақтаулылар класына топтастырылған, тұщы су мен теңіздерді мекендейтін – *а й қ ұ л а қ,* мидия, устрицалар жатады (Р. Сәтімбеков.., Қызықты биология, 39). Қосжақтаулыларға жататындар: *а й қ ұ л а қ,* мидия, устрица т.б. (Бұл да, 40).

АЙҚҰЛАҚ[3] з а т. *Балықтың желбезегін жауып тұратын, жарты ай тәріздес сүйек.* Балық дем алғанда *а й қ ұ л а қ* бір көтеріліп, қайта жабылып тұрады (Аймақтық сөзд., 27).

АЙҚҰЛАҚ[4] з а т. *Электрондық пошта арқылы хабар жібергенде пайдаланылатын, дөңгелек сызық ішіне «а» әрпі жазылған шартты таңба* (Бекіт. термин., 7).

АЙҚҰЛАҚТАН е т. *Бұлттың күнді жартылай жабуы.* Жердің беті ақ көрпе, аспан ашық, күн *а й қ ұ л а қ т а н ы п,* манаурап, қызара бөртіп ұясына қонған шақ (Ж. Жұмаханов, Шұбартау., 124). Алыстан күн *а й қ ұ л а қ т а н ы п* көрінеді (Егемен Қазақст. 18.09.2003, 6).

АЙҚҰЛАҚТАНДЫР *Айқұлақтан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Білетіндер «үлкен ағасының әруағы қонды, жарықтық бұл тұқым қуалайтын кие ғой» деп *а й қ ұ л а қ т а н д ы р а т ы н* (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 379). Осы сары ат Шабырбайдың буырылының алдында келіп қажыны бір *а й қ ұ л а қ т а н д ы р ғ а н* (М. Разданұлы, Алтай., 253).

АЙҚҰЛАҚТАНДЫРУ *Айқұлақтандыр етістігінің қимыл атауы.*

АЙҚҰЛАҚТАНУ *Айқұлақтан етістігінің қимыл атауы.* «Қажекең аман-есен елге қайтып оралды» деп, Байғара тағы да айқұлақтана қалды, бірақ олардың *а й қ ұ л а қ т а н у ы* тым ертерек еді (М. Разданұлы, Алтай., 350).

АЙҚҰШАҚ: Айқұшақ қапты. *Айқара құшақтады д.м.* Әлде қыздың емешесі құрып өзі *а й қ ұ ш а қ қ а п т ы* ма? (А. Мекебаев, Алапат, 165). Қайта көптен кездеспеген аяулы досына ұшырасқан адамдай *а й қ ұ ш а қ қ а у ы п* амандасып жатыр менімен (Бұл да, 171).

АЙҚЫНДАЛУШЫ з а т. л и н г в. *Айқындайтын сөз.* Қосалқы айқындауыш пен *а й қ ы н д а л у ш ы н ы ң* арасына ешқандай тыныс белгісі қойылмайды (Р. Сыздықова, Қаз. орфог., 14).

АЙҚЫНДАУШЫ з а т. *Айқындайтын, нақтылайтын.* Павлодар трактор заводының коллективі *а й қ ы н д а у ш ы* жылдың бірінші тоқсанының өндірістік тапсырмасын ойдағыдай игерді (Соц. Қаз., 01.05.1974, 2).

АЙЛАЛЫҚ з а т. *Айлакерлік, құлық.* ≈ Оның *а й л а л ы ғ ы н а* жан жетпейді.

АЙЛАНПАС з а т. с ө й л. ***Айналпас*** (Ш.Сарыбаев.., Қаз. тіл. айм. лексика.).

АЙЛАНЫШ з а т. с ө й л. ***Ермек.*** – Шырағым, *а й л а н ы ш* іздеп жүрген жан едім, қасыңа ерсем қайтеді? – деді (Туған тіл, 2010, 2, 113).

АЙЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Етеккір***. Қазақ әйелдері көбінесе ері қайтыс болғаннан кейін намаз оқуды үйренеді. Онда да «*а й л ы ғ ы*» біржола тоқтаған болса (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 208).

АЙЛЫҚ: Айлық есептік көрсеткіш. *Бір айғы мөлшер бойынша есептегендегі нәтиже*. Егер бір жыл ішінде осы заң бұзушылық қайталанса, айыппұл 10 *а й л ы қ е с е п т і к к ө р с е т к і ш* мөлшерін құрайтын болады (Егем. Қаз., 14.11.2008).

АЙМАҚСЫЗ с ы н. *Аймағы жоқ, аймағы айқындалмаған.*

АЙМАҚСЫЗДЫҚ з а т. *Аймағы жоқтық, аймағы болмағандық.*

АЙМАҚТЫЛЫҚ з а т. *Аймағы молдық, көлемділік.*

АЙМАҚЫ с ы н. ж е р г. *Көлемді, үлкен.* Үйдің көлеңкесіне барсам, текеметтің үстінде, *а й м а қ ы* сәтен көрпенің астында бір уыс бірдеңе томпияды (Ә. Кекілбаев, Құсқанат, 236). Ар жақтан әдеттегісінше *а й м а қ ы* қызыл халат киген Райхан көрінді (Бұл да, 348).

АЙНАБАЛЫҚ з а т. з о о л. *Теңіздерде тіршілік ететін сарғыш түсті балық.* Әдеттегі скумбрияның, кеоральдың, ставриданың және Қаратеңізде мекендейтін басқа да балықтардың орнына торда сарғыш *а й н а б а л ы қ,* күміс түсті табан және тиран шоршып жатты (Орал өңірі, 05.02.1970, 4).

АЙНАҚАП з а т. к ө н е. *Айна, опа тәрізді сәнденуге қажетті бұйымдарды салып, іліп қоятын қалта* (Қаз. этнография., 1, 90). *А й н а қ а п* төртбұрыш пішінді, тұмарша тәрізді қақпағы жабылатын етіп, ақ киізден жасалады (Бұл да). Т.Жайлауова жасаған сырмақ пен тұскиізді, нанқап пен *а й н а қ а п т ы,* шашқап пен тұсқаптарды көргенде қатты қайран қалдым (Қаз. әдеб., 08.06.1990, 12).

АЙНАҚҰМАР с ы н. *Айнаға қарағанды жақсы көретін, айнашыл.*

АЙНАЛМА: Айналма жарыс. *Ат шабысы кезінде көрермендердің көруіне ыңғайлы болу үшін бәйге аттарын айнала шабатындай етіп жіберу.* Ат шабыс – *а й н а л м а ж а р ы с* және түзу жарыс болып екіге бөлінеді. Өздеріңіздің ипподромнан көріп жүргендерің *а й н а л м а ж а р ы с қ а* жатады (Н. Қазыбеков, Дала., 21).

АЙНАЛПАС з а т. в е т . *Қойдың жайылмай, бір орнында айнала беретін ауруы; тентек* (О. Нақысбеков, Ауысп. говор., 102).

АЙНАЛШЫҚТАУ... Тапжылмай, бір төңіректі *а й н а л ш ы қ т а у м е н* жүр бәрі (Х. Рахимов, Бетпе-бет, 180).

АЙНАСЫЗ с ы н. *Айнасы жоқ, айнасы болмаған.*

АЙНАСЫЗДЫҚ з а т. *Айнасы жоқтық, айнасы болмағандық.*

АЙНАШЫЛ с ы н. *Айнаға қарағанды ұнататын, айнақұмар.*

АЙНЫ е т. а у ы с. *Есінен адасу, жындану.* Екі естінің сөзі сияқты. Бұ да *а й н ы п* , ауыс болып қалған ғой (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 210).

АЙПАРА¹ з а т. к ө н е. *Айдың жүзі, айдың беті. А й п а р а* – дұрысы айдың парасы, яғни айдың беті. Көбіне қазақ әйелі сұлулығын ай нұрына, ай бетіне теңейді (Соц. Қаз., 29.03.1991, 4).

АЙПАРА² с ы н. *Адуынды, айбарлы, қаһарлы.* Көбі төрт арыстың *а й п а р а с ы* атанған Құнанбайдың немересінің көзіне түскісі келеді (Ж. Кәрменов. Ғашық., 5). «Енді Заманайдың ұлын адастырар жайым жоқ» деп, *а й п а р а* мінезіне басты (С. Жүнісов, Заманай, 125).

АЙПЕРЕН с ы н. с ө й л. ***Айпара²***. Заманында айналасын тітіреткен *а й п е р е н* әмірші (Қаз. әдеб., 31.12.08).

АЙРАНДЫҚ: Айрандығы бар. *Сүт берерлік, айран боларлық малы бар.* Қыза келе жоғарыдан келген тізім жайына қалып, азын-аулақ *а й р а н д ы ғ ы б а р л а р д ы ң* бәрі-ақ науқанға ілініп кетті (Қ. Жұмаділов, Атамекен, 108).

АЙРАНҚОР с ы н. с ө й л. ***Айранқұмар.***

АЙРАНҚҰМАР с ы н. *Айран ішкенді жақсы көретін, айранға жаны құмар.*

АЙРАНСЫЗ с ы н. *Айраны жоқ, айраны болмаған.*

АЙРАНСЫЗДЫҚ з а т. *Айраны жоқтық, айраны болмағандық.*

АЙРАНСЫМАҚ з а т. *Нағыз айран емес; айран тәрізді.*

АЙРАНША ү с т. *Айран тәрізді, айран сияқты.*

АЙРАНШЫЛ с ы н. с ө й л. ***Айранқұмар.***

АЙРАП-ЖАЙРАП ү с т. 1. *Апыр-топыры шығып, қирап.* Апасы Нәбирамен екеуі тойдан кейінгі *а й р а п-ж а й р а п* қалған

үй ішін жиыстырып жүр екен (Жұлдыз, 1973, 2, 53). 2. *Бар мәзірін көрсетіп, ашық-шашық.* Тылтиған лыпасы төсі мен мықынын ғана жапқан ұзын бойлы бойжеткен бар денесімен *а й р а п-ж а й р а п,* мәшине жарығына тосыла қалған (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 41).

АЙСОҚТЫ үс т. *Есінен айрылғандай, жын ұрғандай.* Абылай табалдырықтан ішкері аттағанда... әйтеуір, алай-түлей *а й с о қ т ы* болып еніп еді (Д. Досжанов, Жолбарыс, 427).

АЙТА-АЙТА үс т. *Қайта-қайта айтып, көп айтып.* ≈ Ол *а й т а-а й т а* шаршады.

АЙТАҒАСЫН үс т. *Айтарлықтай, күшті.* – Қайным-ау, қимылымыз кем болмап еді, бүгінгі суық *а й т а ғ а с ы н* екен (К. Мұқажанұлы. Ортеке, 153).

АЙТАҚТАС *Айтақта етістігінен жасалған ортақ етіс.* Сол үшін қырсық қылғандай жан-жақтан *а й т а қ т а с қ а н* дауыстар шыға берді (Т. Әлімқұлов, Көмек., 49).

АЙТАҚТАСУ *Айтақтас етістігінің қимыл атауы.*

АЙТАҚШЫ с ы н. *Біреуді біреуге айдап салушы, шағыстырушы.* Ана *а й т а қ ш ы л а р ы н а* айта бар, мен енді оларға қарсы жаңа шабуыл бастаймын (Д. Рамазан, Жылап аққан., 95). Екі түйе үйкелсе, арасындағы шыбын өлмек, қашанғы соғыста да қырылатын халықтар, қыратын және халықтар, *а й т а қ ш ы с ы* көсемдер (О. Бөкеев, Мұзтау, 33).

АЙТАЛЫҚ *«Мәселенің басын ашалық» деген мағынадағы қыстырма сөз. А й т а л ы қ,* Аякөз ауданы бойынша тұқым тазалау негізінен аяқтала тұрса да бірінші класты тұқым өте аз (Лен. жас, 25.04.1973, 6).

АЙТҚАНДЫҚ з а т. *Бір нәрсені айтушылық, айтуды жүзеге асырғандық.* Кемелбайдың қайысты неге бермегендігін, қатынының не *а й т қ а н д ы ғ ы н* Айранбай Раушаннан бейнелеп сұрамады (Б. Майлин, Таңд., 382).

АЙТҚЫРЛЫҚ з а т. *Айта білушілік, шешендік.* Байқаймын, атасының *а й т қ ы р л ы ғ ы н* жас жігіт те енді аңғара бастаған (Ә. Тәжібаев, Жаданов әңгім., 7). Ал ақын-жыраудың *а й т қ ы р л ы ғ ы* өз алдына поэзиялық талдауды қажет ететін еңбек (Қаз. әдеб., 11.01.1991, 7).

АЙТОЛҒАҚ з а т. *Екіқабат әйелдің анда-санда ішінің ауырып кетуі.* – Мұның атын «*а й т о л ғ а қ*» дейді. Тыпырламай жат, қазір сылап кетіреміз, - деді де, қуатты қолдарымен Қалдыгүлдің ішін сылап бастады (Қаз. әдеб., 16.09.1977, 4).

АЙТПАҚ з а т. *Айтқысы келген әңгімесі.* Ал менің *а й т п а ғ ы м* бұлардан басқа бір адам жайлы (Жетісу, 30.08.1974,1).

АЙТСЫН е т. *«Айтқаның келсін», «қабыл болсын» д.м.* – Балаңның бауы берік болсын. - *А й т с ы н* (Жұлдыз, 1973, 2 , 94).

АЙТТАУШЫ з а т. *Айт мейрамын мейрамдаушы. А й т т а у ш ы л а р* сол үйдің ата-бабаларының аруағына бағыштап дұға оқып, жақсылық тілейді (Қ. Толыбаев, Бабадан., 17).

АЙТТЫҚ: Айттық беру. *Айт күндері барған үйдің балаларына ұсақ-түйек сый-сияпат (ойыншық, ақша, кәмпит т.б.) беру салты. А й т т ы қ б е р у* – мерекенің мерейін асырып, береке-бірлікті нығайтады; балаларды мәз-мейрам қуанышқа бөлейді (А. Нүсіпоқасұлы., Ағаш бесік., 5, 43).

АЙТУ: Айтуы бойынша. *«Бәленнің айтқанындай» д. м. қыстырма сөз.* ≈ Димаштың *а й т у ы н ш а* ол биыл келмейді.

Айтуына қарағанда. қ. ***Айтуы бойынша.***

АЙ-ТҮЙ: Ай-түй жоқ. *Ештеңеге қарамастан, ешнәрсе айтпастан.* ≈ *А й т ү й ж о қ,* кетті де қалды.

АЙТШЫЛАТ *Айтшыла етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

АЙТШЫЛАТУ *Айтшылат етістігінің қимыл атауы.* – Біз Сізді ертең *а й т ш ы л а т у* үшін машина дайындадық (Халифа Алтай, Алтайдан., 178).

АЙТЫЛЫМДАС: Айтылымдас сөздер. л и н г в. *Айтылуы бірдей, бірақ жазылуы мен мағынасы әр басқа сөздер: омофондар.* Мыс.: Қара ала (түс) және қарала (тарыны қарала) (Б. Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі, 83).

АЙТЫС: Айтыстың ақмылтығы. п е р и ф р. *Оразалы Досбосынов д.м.* Осыдан тура бір ай бұрын *а й т ы с т ы ң а қ м ы л т ы ғ ы* Оразалы Досбосынов көлік апатынан опат болды (Жас алаш, 30.11.2004, 5).

АЙУА з а т. с ө й л. ***Айва.*** Әсіресе одан (сымырлардан) алма, алмұрт, алхоры, шие,

шапдал, *а й у а* және басқа ағаштар қатты бүлінеді (Коммунистік еңбек, 14.07.1967, 4).

АЙУАН с ы н. ж е р г. *Үлкен, дәу. А й у а н* шегірткені де әлді қармаққа шаншамын (Ж. Орманбаев, Тұзақтал., 34).

АЙУАНКЕДІ з а т. б о т. ж е р г. ***Асқабақ.*** Сондай көп *а й у а н к е д і* бір қысқа не ғып жетпеді (Қаз ССР АН Хабарлары, 1972, 6, 70).

АЙУАНХАНА[1] з а т. с ө й л. *Мал қора.* - Өз *а й у а н х а н а ң ы з ғ а* ағашты қайдан алдыңыз? Соны да айтыңыз, - деді Айбала (Р. Рахманқұлов, Жаманда., 90).

АЙУАНХАНА[2] з а т. ж а ң а. *Ірі қалалардағы балаларға көрсету үшін бір жерге жинақталған аңдар мен жан-жануарлардың жиынтығы; зоологиялық парк (зоопарк).*

АЙХОЙ о д. *Бір нәрсеге риза болғандықты білдіретін көтерме сөз.*

АЙША ү с т. *Ай сияқты, ай секілді.* Біздің жарды көргенше, «Қап, бәлем-ай, сені?!» - деп, «*А й ш а* кеміп өлгенше, Тәңір алсын мені» - деп (Шәкәрім, Шығ., 254).

АЙШЫҚ з а т. ө н е р. *Жарты ай пішіндес ою-өрнек.* Ол «қошқар мүйіз», «*а й ш ы қ*», «үшкіл», «төрттаған» дейтін өрнектердің барлық әшекей, нақыштарын толық үйреніп болған (Ж. Ахмади, Айтұмар, 230).

Айшық сырға. э т н. *Пішіні жарты ай тәріздендіріп күмістен не алтыннан жасалған сырға* (Қаз. этнография., 1, 98).

АЙШЫҚТАТУ... Шырқаудағы Шайтантасқа шағылған күн сәулесі оны көкжиектен *а й ш ы қ т а т у* үшін әдейі жүргізген алтын су сияқты (Қаз. әдеб., 31.05.1974, 3).

АЙЫҚТЫРТ *Айықтыр етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

АЙЫҚТЫРТУ *Айықтырт етістігінің қимыл атауы.*

АЙЫЛЖУА з а т. б о т. ж е р г. ***Қытай пияз.*** Бізде *а й ы л ж у а* көп өседі (О. Нақысбеков, Шу говор., 107).

АЙЫЛТОҒА з а т. с ө й л. ***Айылбас.*** Айылдың екінші жағы (ұшы) *а й ы л т о ғ а ғ а* еніп, ондағы тілше арқылы бекиді (Қаз. этнография., 1, 99).

АЙЫПКЕР з а т. а у ы с. *Себеп болған адам, себепкер.* Шәмілдің көзі әуелі төрде отырған бүгінгі тойдың *а й ы п к е р і* жас жұбайларға түсті (Ш. Сариев, Арайлы., 57).

АЙЫПТАСУ *Айыптас етістігінің қимыл атауы.*

АЙЫПТҰРАҚ з а т. *Тәртіп бұзған жүргізушілердің машиналарын уақытша қойып қоятын орын.* Көлік салығын уақытында төлемеген 2000-ға жуық жүргізушінің автокөліктер *а й ы п т ұ р а қ қ а* қойылады (Ел, 15.07.2008).

АЙЫПШЫ з а т. *Айып тағушы, ізденуші.* Ақ, адал сөзімізге нанса, басымызды алып, *а й ы п ш ы л а р ы м ы з д ы ң* қолына ұстата қоймас (К. Сегізбаев, Беласқан, 31).

АЙЫРБАЛАҚ: Айырбалақ шалбар. *Балағын айырық етіп тігілген шалбар.* Шалбардың тігілуіне, матасына қарай: мәуіті шалбар, жарғақ шалбар, *а й ы р б а л а қ ш а л б а р,* жырым балақ шалбар деген сынды т.б. түрлері бар (Қаз. этнография., 2, 77).

АЙЫРҒЫЗ *Айыр етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

АЙЫРҒЫЗУ *Айырғыз етістігінің қимыл атауы.*

АЙЫРҒЫШ з а т. э л е к т р. *Тоқты желіден бөлетін тетік.* Ол электр желісін төмен тартып, қол жетер тұсқа *а й ы р ғ ы ш* орнатқан болатын. Қажет уақытында қосады, күндіз айырып тастайды (М. Мәжитов, Аманғали, 285).

АЙЫРҚИЯҚ з а т. б о т. *Қияқтың шөлді жерлерде, құмда өсетін бір түрі.* Алайда шөлде өсетін басқа да өсімдіктер, мысалы жантақ және *а й ы р қ и я қ* бар. Олардың тамыр системасы өте жақсы жетілген, 15 м тереңдікке дейін кетеді (Ботаника, 148). – Кел, шөп асылы тәніңді иіскет! – деп, тізесін бүгіп, бір топ *а й ы р қ и я қ т ы* құшағымен жиып әкеп, бауырына алды (Ә. Әзиев, Шапақ, 79).

АЙЫРТҰЯҚ з а т. в е т. *Аша тұяқты жануарлардың бақайлары айырылып кететін тұяқ ауруы.* Екіншіден, осыған орай батпағы жоқ: мал *а й ы р т ұ я қ,* бақайқұрт секілді аурулардан аман болады (Қ. Салғарин, Жаныңда жүр., 87). Сарып, *а й ы р т ұ я қ* деген аурулар оның алдындағы малға жоламайтын болған (Ертіс, 14.05.1963).

АЙЫРУШЫЛЫҚ з а т. *Айыру ісі, айырғандық; ажыратушылық.*

АЙЫРЫҚТАУ с ы н. *Аздап тармақталған, сәл ғана айырығы бар.* Исалы

ұшы қос *а й ы р ы қ т а у* болып біткен көк селдірлеу сақалының бір ұшын өң қолымен дамылсыз шыршықтай берді (М.Айымбетов. Құмөзек., 22). Өз қорамыздың маңы Түңлік өзенінің бір *а й ы р ы қ т а у* жайылмасы болатын (Ғ.Нұрпейісов, Аңшы., 8).

АЙЫРЫҚШАЛАНДЫР *Айырықшалан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Қос аңшы Жұмағұл мен Тасымқұлдың мінездерінде өздерін басқалардан *а й ы р ы қ ш а л а н д ы р а т ы н* және бір-бірін қайталамайтын әлгіндей даралықтар бар (М. Аймауытов, Құмөзек., 156).

АЙЫРЫҚШАЛАНДЫРУ *Айырықшаландыр етістігінің қимыл атауы.*

АЙЫРЫЛДЫР *Айырыл етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Олар Мауаннахрды көшпенділер билігінен *а й р ы л д ы р ғ ы л а р ы* келмеді (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 199).

АЙЫРЫЛДЫРУ *Айырылдыр етістігінің қимыл атауы.*

АЙЫРЫЛЫС: Айырылыс қазан. ж е р г. ***Ажырасараяқ.*** Біреу басқа жаққа қоныс аудармақ болса, үн-түнсіз кеше бермей, міндетті түрде «*а й ы р ы л ы с қ а з а н*» асып, көрші-қолаң, туыс-туған, дос-жарандарын шақырып, мән-жайын ұғындырады (А. Нүсіпоқасұлы., Ағаш бесік., 3, 140).

АЙЫРЫЛЫСТЫР *Айырылыс етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Дәулет екеуіннің араңды суытып, *а й ы р ы л ы с т ы р ы п* жіберуге бел байладым (Жалын, 1974, 5, 49).

АЙЫРЫЛЫСТЫРУ *Айырылыстыр етістігінің қимыл атауы.*

АЙЫРЫМ з а т. с ө й л. ***Бөлек.*** Семьялы адамдар *а й ы р ы м* тұратын болсын! (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 394).

АЙЫРЫСУ *Айырыс етістігінің қимыл атауы.*

АЙІЛГЕК з а т. *Әйелдердің сырт киімдеріне тағылатын, жаңа туған айға ұқсас етіп, сүйектен, мүйізден әшекейлеп жасалған түйме түрі* (Қаз. этнография., 1, 105).

АКВАЛАНГИС з а т. с ө й л. ***Аквалангышы.*** Дауылдан соң су астына түскен *а к в а л а н г и с т е р* өз көздеріне өздері сенбей, қайран қалды (Білім және еңбек, 1974, 6, 31).

АКВАЛАНГИСТІК с ы н. *Аквалангистке қатысты, соған тән.* Роберт экспедицияның бастығы болып қайта сайланды да, Морис Видель мен Луи Гарс *а к в а л а н г и с т і к* қызмет атқарды (Білім және еңбек, 1974, 6, 31).

АКВАЛАНГЫШЫ з а т. *Су асты қызметкері, аквалангист.* Мыңдаған ағылшындар қазір су астында жүзумен айналысады, бірақ солардың көпшілігі *а к в а л а н г ы ш ы л а р* клубтарына тіркелмеген (Лен. жас, 03.07.1973, 4).

АККОРДЕОНИСТ з а т. с ө й л. ***Аккордеоншы.*** Ол *а к к о р д е о н и с т,* эстрада оркестрін басқаратын (Бал дәурен, 181).

АККОРДЕОНШЫ з а т. *Аккордеон тартатын, аккордеонда ойнайтын адам.*

АККРЕДИТТЕУ е т. 1. д и п л. *Біреуді шет мемлекеттің біріне дипломаттық уәкіл етіп тағайындау. 2. ф и н. Халықаралық банктен ақша алу үшін біреуді уәкіл етіп бекіту.*

АКМЕИЗМ з а т. ф и л о с. *XX ғасырдың басында әдебиет пен өнерде қалыптасқан ағым.* Бұл шақта... поэзияда символизм, *а к м е и з м* секілді түрліше сарындар пайда болды (Лен. жас, 19.07.1973, 5).

АКТИВТЕН е т. *Актив болу, белсенділік көрсету.*

АКТИВТЕНДІР *Активтен етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

АКТИВТЕНДІРУ *Активтендір етістігінің қимыл атауы.*

АКТИВТЕНДІРІЛ *Активтендір етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Зерттеушілер мұндай суды *а к т и в т е н д і р і л г е н* су деп атады (Лен. жас, 07.12.1972,4).

АКТИВТЕНДІРІЛУ *Активтендіріл етістігінің қимыл атауы.*

АКТИВТЕНУ *Активтен етістігінің қимыл атауы.*

АКЦИЯ з а т. *Бағалы қағаз. Оны акционерлік қоғам шығарады.* Осы акционерлік қоғамның тапқан пайдасынан белгілі бір кірісті (дивиденд) акция иесі ала алады. Демек, *а к ц и я* – акция иесінің белгілі бір кірісті алуына право беретін бағалы қағаз (Егем. Қаз., 09.08 1991, 2).

АҚ з а т. в е т. *Бұзаулы сиырда, қозылы қойда болатын жұқпалы, әрі зілді дерт.*

Мұндай жағдайда малдың сүті тартылып қалады. Егер бір қой *а қ* болып ауырса, ол қоралы қойға түгел жұғады (Ж. Бабалықұлы, Мал ауруы., 8).

Ақ айыл болды. *Көп мініліп, арқасы жауыр болды.* Көкжал (ат) баяғы Көкжал емес дейді. *А қ а й ы л б о л ғ а н.* Иығын қамыт соғып, желкелігі кесілген (Н. Қазыбеков, Тұсаукесер, 12).

Ақ акация. *Акацияның (мамыргүлдің) ақ гүлді түрі.* Жадырап жайнаған жаз есігін сирень мен бульденеж, *а қ а к а ц и я* мен пион гүлдері ашатын тәрізді (Т. Таубаев, Жасыл әлем., 17).

Ақ алма. *Жемісі ақ түсті алма.* Бірақ *а қ а л м а н ы ң* жабайы алманың қымыз иісі бәрінен де ерекше еді (Жұлдыз, 1972, 3, 16).

Ақ алмұрт. *Жемісі ақ түсті алмұрт.* Бауда ақ алма, қызыл анис, *а қ а л м ұ р т,* лимон, ранетка, қытай алмасы бар екен (Лен. жас, 10.03.1970, 3).

Ақ байрақ. қ. ***Ақ ту.*** Ұлы Қақан ақ түсті кие санады да, *а қ б а й р а қ т ы ң* жанына, әлемдегі зұлымдық дегеннің барын ұмытпауға қара байрақ алып жүретін (О. Бөкеев, Мұзтау, 30).

Ақ бас атан. *Басы үлкен, ақшыл түсті атан.*

Ақ басқұр. э т н. *Басқұрдың түк салып тоқылған түрі* (Қаз. этнография., 1, 422).

Ақ еден. ж е р г. *Аңқылдаған, ақкөңіл (кісі).* Онда тарихтан ұстаздық еткеніне талай жыл болған. Аңқылдаған бір *а қ е д е н* кісі (Ө. Қанахин, Құдірет, 91). Әттең, ақын болып ауылдың осындай *а қ е д е н* адамдарын дәріптер ме еді? (Ұ. Бағаев, Жан сұлулығы, 70).

Ақ етеккір. м е д. *Етеккірдің бір түрі.* Әйелдердің *а қ е т е к к і р і* келген кезде ақ тауқалақайдың шөбінен жасалған тұнбамен емдейді (Ә. Іскендіров, Қаз. дәрі. өсім., 11).

Ақ жарма. *Ақжарқын, ақкөңіл (адам).* Сатай ақкөңілділігімен қоса аңқылдаған *а қ ж а р м а* жігіт (Ж. Тұрлыбай, Райымбек., 2, 118). Қашан да кең қолтық, *а қ ж а р м а* мінезіне салып, құшағы жеткенше қонақ шақырып, ұлан-асыр той жасар еді (А. Әшімұлы, Шығ. жин. 2, 46). Нағыз ағартушы, шынайы *а қ ж а р м а* кісі еді ол (Ана тілі, 20.10.1994, 5).

Ақ жарылды. с ө й л. *Ағынан жарылды.* Әйтеуір көңілімнің іздеген іңкәр іңгәсі, ең бір ерекше қолқа қалауы да осы: *а қ ж а р ы л ы п,* түу, алыстағы туып-өскен ауылыңды армансыз аралап кету (Лен. жас, 18.07.1973, 2).

Ақ желең. ж е р г. *Ақкөңіл, ақжарқын.* Түрі қара, қатыраш болғанмен, жаны жазық, *а қ ж е л е ң* көрінген (Ж. Нәжімеденов, Кішкентай, 26).

Ақ жорға. *Қысқы аязда жоннан ойға қарай соғатын қарлы бұрқасын, боран* (Қаз. этнография., 1, 109).

Ақ жұт. *Жер бетін түгел қар басып, мал тістерге шөп таба алмай қырылуы.* Халқымыз жұтты *а қ ж ұ т,* жақ жұт, қара жұт деп үшке бөлген (Халық сөзі, 03. 05. 2013, 10).

Ақ жілік болды. *Ет алды, семірді.* Бұл дөнен көтеремнің аз алды болып, жілігінің майы қарайған жылқы ғой. Әбден *а қ ж і л і к б о л с ы н* деп, үйге әкеп жем-шөпке байладым (Ғ. Нұрпейісов, Аңшы., 97).

Ақ зонт. *Матаның бір түрі.* Жаңа жайлауға келген соң, Дәмелі *а қ з о н т т а н* кең көйлек, дамбал тігіп кигізген (С. Жүнісов, Ақан сері, 82). Сандықта жатқан 5-6 м *а қ з о н т* бар еді, Айманкүл жалма-жан соны алды да, шетінен жыртып, Қайрақбайға ұсынды (М. Дүйсенов, Меймандар, 71).

Ақ иық. *Тіс қаққан, тәжірибелі (адам).* Жәркеу балығының бұл мінезіне көзін теңізбен ашқан *а қ и ы қ* адам ғана қаныс (Ә. Сараев, Тоскауыл, 49).

Ақ көкірек. *Адал, шыншыл, сенгіш.* Бұл өмірде *а қ к ө к і р е к* жігіттердің жолы ауыр болады (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 272).

Ақ көрпесін серпіді. *Қары еріді, жер ашылды.* Теріскейінің сірне қары жылқы көтерердей болып сіресіп жататын қыстаулы тау алқабы да *а қ к ө р п е с і н* тым ерте *с е р п і п т і* (Лен. жас, 03.08.1974, 1).

Ақ кіреукеленді. *Бозарды, бозамық тартты, ағарды.* Айнала аппақ, *а қ к і р е у к е л е н г е н* дала алқабы шығыстан талып көтерілген ақпанның қызыл кірпік күніне шағылысып, ақ қар бопсаланып еріп, үгіле бастаған (Лен. жас, 28.02.1973, 2).

Ақ қағаздай. *Аппақ, ақшыл.* Беті *а қ қ а ғ а з д а й,* маңдайы тік, аққудай мойнында бір сызат жоқ (Ш. Құмарова, Әйел шырағы, 152).

Ақ қалмақтар. *Қазақтар жоңғарларды (ойраттарды) осылай да атайды.*

Ақ қалпақ. э т н. *Жұқа ақ киізден төбесі төрт сай етіліп жасалған, қайырма етекті жаздық бас киім* (Қаз. этнография., 1, 120). *Ақ қ а л п а қ* қара барқыт немесе қара пүлішпен әдіптеледі (Бұл да).

Ақ қауын. *Ақ түсті қауын: қабығы ақ қауын.*

Ақ құбашалау. с ы н. *Ақшыл өңді, құбақандау.* – Неге? – деп сұрады *а қ қ ұ б а ш а л а у* келген жұқа өңіне наразылық белгісі ойнап шыға келген Раушан (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 150).

Ақ құр... Тундрада тіршілік ететін құр тұқым-дастардың тағы бір түрі – *а қ қ ұ р* (Құстар, 81).

Ақ құтан. *Құтанның ақ түсті түрі.* Бұлар қоқиқаз, бірқазан, *а қ қ ұ т а н*, теңіз кептері, сарыторғай, қызыл аяқ балшықшы, шыпылдақ және басқалар (Қорғалжын, 23).

Ақ май. *Кілегейді, қаймақты шайқау арқылы алынған май.* Қаймақ майының түсі ақшыл әрі жұмсақ болады. Оны *а қ м а й* дейді. Ол ұзақ сақтауға келмейді (Қ. Толыбаев, Бабадан., 241).

Ақ мал. п о э т. ***Жылқы***. Қазақтар түлікті екі түрге бөлген: біріншісі – *а қ м а л* (жылқы), екіншісі – қара мал (сиыр, қой, ешкі) т.б. (Қаз. этнография., 1, 111).

Ақ мылтық. *Қары мол, бораны күшті, малға жайсыз қыс.* Қоян демекші, құмның арасы бығып жүрген қоян болушы еді, алпыс тоғызыншы жылдың «*а қ м ы л т ы ғ ы»* бәрін қырып кетті (Тоғызыншы шежіре, 227). Мұндай жылы *а қ м ы л т ы қ* боран көп болады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1967, 2, 52).

Ақ некелі түн. *Некелері қиылғаннан кейінгі жігіт пен қалыңдықтың оңаша өткізген бірінші түні.* Қыз жеңгелері күйеу жігіт пен қалыңдыққа арнап төсек салып беріп, екі жасты оңаша қалдырады. Бұл *«а қ н е к е л і т ү н»* деп аталады (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 88).

Ақ от. *Ылғалды (таулы) жерлерде өсетін тұщы шөптердің жалпы атауы.* ≈ *А қ о т т ы* төрт түліктің бәрі бірдей, әсіресе жылқы малы жақсы жейді.

Ақ өлім. *Асарын асап, жасарын жасап, артына үлгі-өнеге, ұрпақ қалдырып, өз ажалымен өлген өлім.*

Ақ пен қараны айырмады. *Жақсы мен жаманды ажыратпады д.м.*

Ақ пен қызыл арасында. *Кешке қарай, күн батарда. А қ п е н қ ы з ы л а р а с ы н д а* бет тақтаймен бірдей боп балыққа толған қара қайықтар біріне-бірі құйрықтасып келіп жататын (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 130).

Ақ сабын болды. *Ақ көбік болып терледі, қатты терледі.* Астындағы аты *а қ с а б ы н б о л ы п,* екі өкпесін соғып тұр (Ж. Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 57).

Ақ сандық, көк сандық. э т н. о й ы н. *Ортаға шыққан екі бала арқаларын бір-біріне тигізе тұрып, білектерін айқастырады да, белгілі үлгідегі тақпақты айтып тұрып, қарсы жақтағы баланы бірнеше рет көтереді. Кім тақпақтан жаңылмаса, кім көп көтерсе, сол жеңеді. Бұл ойын «а қ с а н д ы қ, к ө к с а н д ы қ» деп аталады* (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 4,101).

Ақ серек-көк серек. э т н. *Ойнаушылар екі топқа бөлініп, орталығы 30-40 м-дей қашықтықта қол ұстасып, бір-біріне қарама-қарсы қарап тұрады да, «Ақ серек, көк серек, Бізден сізге кім керек?» - дейді. Қарсы топтың аты аталған ойыншысы жүгіріп келіп, ұстасқан қолды бұзып өтуге тиісті. «А қ с е р е к-к ө к с е р е к»* ойнағанда екі топ бір-бірінен 15-20 метрдей жерде қарама-қарсы қол ұстасып тұрады (Ғажайып., 58). *«А қ с е р е к-к ө к с е р е к»* ойынында жүгірген ойыншы қарсы топтың тізбегін үзіп кетсе, сол топтан бір ойыншысын жетелеп апарып, өз тобына қосады (Қ. Толыбаев, Бабадан., 125).

Ақ сөңке жұт. *Мал жаппай қырылып, мал иесі таяқ ұстап қалған жұт* (Қаз. этнография., 2, 454).

Ақ сұрлау. *Ақ сұр түстілеу, ақ сұрға жақын (түс).*

Ақ сүйек жұт. *Зардабы өте мол жұт.* Қазақ жерінде болған жұттар тигізген зардабына байланысты ақ сирақ жұт, *а қ с ү й е к ж ұ т,* ақ сөңке жұт деген атпен қалған (Қаз. этнография., 2, 454).

Ақ тақыр болды. *Түгел таусылды, түк қалмады.* - Өткен қыста *а қ т а қ ы р б о п* шөбім таусылып, жалғыз сиыр түнімен мөңіреп, ұйқы бермеген соң, алдыңа бардым (Т. Әбдіков, Өліара, 6).

Ақ тамызу. э т н. *«Ақ (сүт, айран т.б.) кез келген жамандықтың жолын кеседі» деп біліп, үйге кірген жыланның*

басына ақ тамызып, шығарып жіберу ырымы. А қ т а м ы з у халқымыздың «досым түгіл дұшпаныма да қылдай қиянат жасамаймын» деген ізгі ниетін білдіруі (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 136).

Ақ танау. *Танауы ақ түсті жылқы.* Тұрқы ұзын, жоны сүліктей жылтыраған *а қ т а н а у,* жирен дөнен оқыранды (Ж. Кәрменов, Ғашық., 101).

Ақ тәтті. с ө й л. ***Қант.*** Ол құрым боп шыққан шайға дастархандағы *а қ т ә т т і д е н* екеуді салып сапырды (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 143).

Ақ ту байлады. *Соғыс кезінде бейбітшіліктің, ақниеттіліктің белгісі ретінде жасалатын шартты белгі.* Найзаға *а қ т у б а й л а п* алыс тұрып, Елшілер Құсан жақтан хабар күтті. Белгісін елшіліктің таныған соң, Келсін деп Құсан мырза хабар етті (И. Байзақов, Құралай., 99).

Ақ ту-қызыл ту. *Екіге бөлініп ойналатын балалар ойыны.* Егер жаңа бөріктің ыңғайы келмесе, *а қ т у-қ ы з ы л т у»* ойнаймыз. Бұл кәдімгі ақтар мен қызылдардың соғысы (Жалын, 1975, 2, 17).

Ақ тұш, ақ сиырдың сүтін іш! *Түшкірген кезде айтылатын ырым сөз, ақ тілеу* (Қаз. этнография., 1, 115).

Ақ шаштанды. *Шашы ағара бастады, шашына ақ кірді.* Ағай біраз *а қ ш а ш т а н ғ а н м е н,* баяғы баяу қалпында екен, онша қуанып, елпілдей қойған жоқ (Ғ. Мүсірепов, Қаз. солдаты, 62).

Ақ шөлмек тартты. *Шөлмектей ағарды, боп-боз болды.* Әуез ардақтай *а қ ш ө л м е к т а р т ы п,* төсегінен бас көтерді (А. Мекебаев, Алапат, 353).

АҚАЛА ж е р г. *Жынды сүрей, ұр да жық, есерсоқ.* Өзіміздің көзіміз көрді, нағыз есерсоқ, *а қ а л а,* әкесінің байлығын бетке ұстап, күпініп жүретін біреу болатын (А. Сейдімбеков, Қыр., 52).

АҚАЛАҚШЫ з а т. ж е р г. *Бір болыс елдің бастығы.* Өз уақытында Нылқы ауданында Мақсұт деген болыс (*а қ а л а қ ш ы)* болыпты (Ж.Маманұлы, Ұрпағыма., 94).

АҚАЛАЛЫҚ ж е р г. *Жынды сүрейлік, есерсоқтық.* Сахидың да *а қ а л а л ы ғ ы* бір басына жетерлік еді ғой, сол бетінде Санжар қарияның үйіне лап қойсын (А. Сейдімбек, Аққоз, 57).

АҚАЛАУШЫ з а т. ж е р г. *Қолдаушы, қ о с т а у ш ы; ж а н к ү й е р.* Соңынан ойын (көкбар) тәртібі әбден бұзылып, көкбаршылар *а қ а л а у ш ы н ы* да, тойбасшыны да тыңдаудан қалады (Егем. Қазақст., 17.05.2003, 6).

АҚАНДОЗ з а т. *Ошақтан, пештен күл алу үшін сабын ұзынша етіп қаңылтырдан жасаған құрал; қалақ* (Қаз. этнография., 1, 117).

АҚАУЛАН е т. *Ақау түсу, аздап ауру.* Әрі денсаулығы да *а қ а у л а н ы п,* сыр бере бастаған (Халифа Алтай, Алтайдан., 142).

АҚАУЛАНУ *Ақаулан етістігінің қимыл атауы.*

АҚАЛЫ с ы н. с ө й л. ***Ашалы.*** Сосын бұл әлгінде мая жоның дөңбілдеу тұсынан шөпті мол асатқан бес *а қ а л ы* айырын кешке сала, екі-үш толғап-толғап жіберді (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 207).

АҚАН з а т. с ө й л. ***Ақан ау.*** Денсаулығы күшті мықты жігіттер *а қ а н ғ а* шығып жатқасын, мен де ол жұмысты істеп көргім келді (Қ. Құрманғалиева, Атырау., 107).

Ақан ау. *Балық аулайтын ең үлкен ау.* Олар бір-екі *а қ а н а у ы н* құрып болған соң, кішкене қос жасап алып, киімдерімен жата кетеді (Жұлдыз, 1973, 4, 206).

АҚАНШЫ з а т. *Ақан аумен балық аулаушы адам.* Теңіздегі *а қ а н ш ы л а р ғ а* табыс етілуге тиісті еді (Қ. Құрманғалиева, Атырау., 29).

АҚАНШЫЛЫҚ з а т. *Ақан аумен балық аулаушылық.* Нұрым қыста шанамен *а қ а н ш ы л ы қ* жұмысқа шығатын боп дайындалды (Қ.Құрманғалиева, Атырау., 29).

АҚАҢ з а т. с ө й л. *Ақ арақ.* – Сол *а қ а ң д ы* қойғаннан бері бойым жазылып, кеудем ашылғандай болды, - деп қарқылдап қояды (С.Сейтхазин, Хадиша, 188). Енді «*а қ а ң»* үш адамға қақ бөлініп құйылды (Лен. жас, 30.01.1973, 1).

АҚАР-ШАҚАР с ы н. *Аста төк, ағылтегіл (той).* – Рысқұлдың қыз ұзатып, *а қ а р ш а қ а р* той жасайтын қай күйі бар (Жұлдыз, 1973, 2, 78).

АҚАУ: Ақау татыған. ж е р г. *Ашқылтым, қышқыл; ашып кеткен.* Ебейсін астан кейін *а қ а у т а т ы ғ а н* ірімектеу ағарғаннан бір зереңін құлата сап, иліге алмай, ыңқылдап отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер, 73).

АҚАУЛАН е т. *Ақау түсу, бүліну.*

АҚАУЛАНУ *Ақаулан етістігінің қимыл атауы.* Терілердің көп жағдайда

а қ а у л а н у ы осылардың кінәсінен болатынын жасырудың қажеті жоқ (Қаз. әдеб., 05.02.1982, 3).

АҚАУЫЗ з а т. ж е р г. ***Акт.*** – Жұмысқа шықпасаңдар ақша төленбейді, штраф саламыз, «*а қ а у ы з*» жазамыз дейді (Т. Кәкішев, Сәкен Сейф., 14).

АҚБАЙПАҚ¹ з а т. э т н. *Балалардың інген, бота болып ойнайтын ұлттық ойыны.* Ойыншылардың саны көбірек болса, *а қ б а й п а қ* ойыны да қызықты өтеді (Қаз. этнография., 1, 106). Сондай ойындардың бірі – *а қ б а й п а қ*. Онда жоғалтқан ботасын іздеген інген туралы ой қозғалады (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 10). Соған орай жануарлар дүниесін елестетіп ойнайтын ойындардың бірі – «*а қ б а й п а қ*» ойыны (Бұл да, 51).

АҚБАЙПАҚ² з а т. *Тұяғының үсті аз ғана ақ жылқы* (Қаз. этнография., 2, 524).

АҚБАҚАЙ з а т. в е т. *Сиыр малына жаппай келетін зілді әрі қауіпті індет; мәлік* (Қаз. этнография., 1, 117).

АҚБАРШЫ з а т. к ө н е. *Пошта бастығы.* Жұрттың бәрі күтіп отыр сізді, алдияр тақсыр, ішінде *а қ б а р ш ы* мен үш имам бар (В. Ян, Шыңғыс хан, 38).

АҚБАС: Ақбас сусар. *Сусардың басы ақшылдау түрі.* Сүтқоректі жануарлардан Қазақстанның Қызыл кітабына қарақұйрық, *а қ б а с с у с а р*, шұбар күзен, сабаншы, кәмшат тіркелген (Ана тілі, 03.05.2012, 11).

АҚБАСБАЛАУ з а т. б о т. *Құнарлы шөптердің бір түрі.* Жайлау шетіне шықтық. Құлама жартас, биік құз. Беткей толы ну қарағай. Бұйрат-бұйрат жоталар жасыл түкті торқа жамылып алған. *А қ б а с б а л а у,* тарлау, қызылсірік жайқалады (Коммунизм туы, 29.08.1968, 2).

АҚБАСҚЫН з а т. х а л қ. *Ақпан айы.* Қазақстанның кейбір жерлерінде ақпан айын *а қ б а с қ ы н* деп атайды (Қ. Аймағамбетова, Табиғ. тану., 35).

АҚБАСТЫ с ы н. *Ақбас шөбі өскен, ақбас шөбі бар.* Жүрген сайын жантақты, *а қ б а с т ы,* жыңғылды, шилі алаңдар кездесе бастады (С.Елубай, Ақ боз., 221).

АҚБЕРЕН з а т. к ө н е. п о э т. 1. *Көздеген жерге дәл тиетін мылтық.* Ақсауыт деген сол болар, Атқанда оқ жетпесе. *А қ б е р е н* деген сол болар, Тигені тұяқ серіппесе (Ел аузынан, 267). 2. с ы н. а у ы с. *Ақжарқын, ақниет.* Жылдар бойы тілегенін тапқанда... шығатын кәдімгі *а қ б е р е н* көңілдің кәусері бейне (К.Сегізбаев Ашылма., 9).

АҚБОЗ з а т. п о э т. *Мұрынбоқ, маңқа.* Танауынан сау желіп шыға келген қос «*а қ б о з д ы*» бешпетінің жеңімен бір сүйкеп тастады да, Мұса балдырған атын қамшымен тартып-тартып жіберді (Қазақст. ауыл шаруаш. 1963, 4, 24).

АҚБОЗДАН е т. *Ағару, бозару.* Таң *а қ б о з д а н а* атқанша мен бәрібір ұйықтаған жоқпын (Тұмар, 246).

АҚБОЗДАНУ *Ақбоздан етістігінің қимыл атуы.*

АҚБОЗДЫҚ з а т. б о т. с ө й л. ***Ақбозшөп***. Бұл жерде әртүрлі шөп – *а қ б о з д ы қ,* бетеге, еркек, таспақара, көкпек өседі. Бұның ішінде *а қ б о з д ы қ* пен бетеге малға өте сүйкімді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1960, 6, 15).

АҚБОЗШӨП з а т. б о т. *Шөл далалы жерлерде өсетін ақбоз түсті шөп.* Ал жаздай алабұға, жантақ, балыққөз, торғайоты көп өсетін, күзде күйреуік, бұйырқұм, *а қ б о з ш ө п т е р* көп өсетін жерлерге (түйені) жаямын (Қазақст. ауыл шаруаш, 1965, 10, 29). Негізгі шабатынымыз қырдың *а қ б о з ш ө б і* (Соц. Қаз., 16.06.1972, 1).

АҚБОР з а т. ж е р г. *Утас, әк.* Сүйтсе, бұл жаңа қыздарға жол бермек боп қабырғаға жабысып тұра қалғанда арқасын *а қ б о р ғ а* үйкеп алған екен (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 155). Бұған орай не деу керек екенін білген жоқсың да, әлгінде арқаңды үйкеп алған аппақ *а қ б о р д ы* алақаныңмен ысқылап кеттің (Бұл да, 156).

АҚБӨКЕНШЕ ү с т. *Ақбөкен тәрізді, ақбөкен сияқты.* Сондай кезеңдерде елімізді билеп, *а қ б ө к е н ш е* жорытып, мекен далада босып жүрген тайпа-руұлыстардың басын біріктіріп, ұлт етуге ұмтылған (А. Сатаев, Бәрі де., 65).

АҚБҰЗАУ з а т. э т н. *Қазақ балаларының ұлттық ойыны. А қ б ұ з а у д ы* көп бала жиналып ойнайды (Қаз. этнография., 1, 108).

АҚБҮЙРЕК з а т. б о т. *Таудың күнгей беттерінде өсетін, жапырақтары бүйрекке ұқсас емдік шөп. Малдың құрт ауруын емдейді.* Кейінгі кезде халық малды құрт ауруынан жазатын дәріні тапты. Ол *а қ б ү й р е к* деп аталатын шөп. Мен осы шөппен құрт болған малды көп уақыттан

бері дауалап жазып жүрмін (Қазақст. ауыл шаруаш., 1963, 11, 38). Ал жұлынқұртымен ауырған малға *а қ б ү й р е к* шөптің тамыры таптырмайтын дәрі. Егер белінен шойырылып тұралап жатқан малға *а қ б ү й р е к т і ң* бұршақтай дәнін ет пен терінің арасына салып пайдаланса, мал тәулікке жетпей тәуір болып кетеді (Лен. жас, 23.11.1972, 1).

АҚЖАРҚА з а т. з о о л. *Тұщы суларда болатын ақшылдау балық.* Аулanатын балықтардың барлығы дерлік жерсіндірілген сазан, көксерке, табан, арал қаязы, пілмай, *а қ ж а р қ а,* жайын, ақамур, дөңмаңдай сияқты көгілдір тың маржандары (Жетісу, 14.12.1983, 4).

АҚЖАРМА з а т. *Ақталған тары.* Қараланған тарыны *а қ ж а р м а ғ а* айналдырады (Лен. жас, 28.02.1974, 2).

АҚЖАРЫЛҚАП[1] с ы н. п о э т. *Жақсылыққа кенелген, қуанышты.* Автордың тәуелсіздікке қолымыз жеткен *а қ ж а р ы л қ а п* кезде қалтарыста қалғанына таңырқаған, көлеңкеленген көңілі бар (Қаз. әдеб., 12.06.2009, 6).

АҚЖАРЫЛҚАП[2] ү с т. *Құдай оңдап, сәтін беріп.* Елшілер *а қ ж а р ы л қ а п,* көңілмен риза-хош болып аттанды (Т. Зәкенұлы, Мәңгітас, 481).

АҚЖАУЫНДАТ е т**.** *Ақжауын жауу.* Күн *а қ ж а у ы н д а т ы п* алды (О. Бөкеев, Мұзтау, 233).

АҚЖАУЫНДАТУ *Ақжауындат етістігінің қимыл атауы.*

АҚЖЕМДЕ е т. *Қыран құсқа ақжем беру.* – Бүгін аңға салмайтын болған соңептеп қызылдатып ем... Қазір *а қ ж е м д е й м і н* ғой, - дедім кібіртіктеп (Қаз. әдеб., 10.09.1982, 14).

АҚЖЕМДЕЛУ*Ақжемдел етістігінің қимыл атауы.*

АҚЖЕМДЕН е т. *Өңі кету, бозару, қан-сөлінен айырылу* (Р. Тоқтаров, Ертіс мұх., 2, 46).

АҚЖЕМДЕНУ *Ақжемден етістігінің қимыл атауы.* Қолдарының *а қ ж е м д е н у і* әдеттегі нәрсе сияқты, әбден көндігіп алған (Жас Алаш, 14.06.2001).

АҚЖЕМДЕТ *Ақжемде етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

АҚЖЕМДЕТУ *Ақжемдет етістігінің қимыл атауы.* Бүркітті бір күн қызылдатсаң, ертеңіне аңға салардан бұрын *а қ ж е м д е т у* керек (Қаз. әдеб., 10.09.1982, 14).

АҚЖЕМДЕУ *Ақжемде етістігінің қимыл атауы.*

АҚЖОРҒА з а т. а у ы с. ***Бит.*** – Қарағым-ау, киімімде, тіпті қырық жамау, шоқпыт-шоқпыт тігісінде ырымға бір *а қ ж о р ғ а* жоқ (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 340).

АҚЖУА з а т. б о т. *Иісі жуа тәрізді, түсі ақ шөп. Жапырағы жоқ, сабағының ұзындығы 10-15 см-дей. Таулы жерде өседі. Күзде үсік шалғаннан кейін малдың бәрі жақсы жейді* (Экс. мат. Алм.; Шелек, 1969).

АҚЖҰЛДЫЗ з а т. а с т р. х а л қ. ***Шолпан.*** Шығыстан Сарыжұлдыз, батыстан *А қ ж ұ л д ы з* (Шолпан) қарсы келіп, түйісіп айқасқан кезде сарысы жеңіп, *А қ ж ұ л д ы з* қайтса, қыс жақсы болады-мыс (Қаз. этнография., 2, 88). Екі түбір сөздің бірігуі арқылы жасалған астрономиялық атаулар көп. Оны мына мысалдар дәлелдейді: *А қ ж ұ л д ы з* (Шолпан), Қосжұлдыз, Қызылжұлдыз, Сарыжұлдыз, Алтынқазық, Жалғызқазық, Өмірзая т.б. (С. Сәрсенова. Астрон. терм; 85).

АҚЖҮРЕКСУ *Ақжүрексі етістігінің қимыл атауы.*

АҚЖҮРЕКСІН е т. *Ақжүрексі етістігінен жасалған өздік етіс. А қ ж ү р е кс і н і п* сол жерде-ақ елдің бәріне жария етіп, абыройыңды айрандай төгуден тайынбайды (С. Ғаббасов, Қандауыр, 60).

АҚЖҮРЕКСІНУ *Ақжүрексін етістігінің қимыл атауы.*

АҚЖІГІТ з а т. қ. ө н е р. *Қайыстан өрім өретін шеберлер қолданатын құрал; ақмырза.* Дайын болған өрімді *а қ ж і г і т к е* қысып салып тұрып, өрімді майдалап, жұмырлап тегістейді (Қаз. этнография., 1, 119).

АҚЖІЛІК: Ақжілік болды. *Ет алды, қоңданды.*

АҚЗАТ з а т. б и о л. *Ағза тіршілігіне қажетті органикалық зат.* Шидің құрамында 10,4 % протеин, 42 % торша (клетчатка), 24 % бөртпе (крахмал), 3-4 % *а қ з а т* (белок) бар (Білім және еңбек, 1986, 7, 23).

АҚЗУ з а т. ж е р г. ***Ақсаң.*** Мамасына тана, орамал, қыздар жайын айтып беріп еді, сандық түбінен *а қ з у* шыттың кесіндісін алып шығып, қалтасына төрт бүктеп салып берген (М. Қабанбаев, Жиһанкез., 87).

АҚИҚАТСЫЗ с ы н. *Ақиқат жоқ, шындықсыз.* Ұлы ақиқат сене гөр. *А қ и қ а т с ы з* майсыз шамдай сөнеді ер. Өмір бойы өтер медім қайталап, Қайран уақыт сусын болсаң сен егер (Қаз. әдеб., 06.04.1973, 2).

АҚИҚИ с ы н. ж е р г. *Ақиқат, шынайы, адал (бояусыз).* – Қағаз жүзінде ме, жоқ, *ақиқи* шыны ма? – деп сұрады (О.Сәрменбай, Шығ., 5, 70). «Бұл дүниенікі о дүниеге кетпейді» деген *а қ и қ и* сөз (Бұл да, 5, 260). «Бәрін құдай көріп тұр ғой» дейтіндей құлқы-пейілін жоғалтпаған *а қ и қ и* еңбекқор, *а қ и қ и* ізгі амал иесінің бейнесі жадымызда жазылып қалыпты (Жас алаш, 01.12.09).

АҚИЛАНДЫР *Ақилан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Қара айғырды омыраулатып, додаға кіретін көкпаршыдай атты қамшылап, *а қ и л а н д ы р ы п,* ауыздықпен алыстырып қойды (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 173).

АҚИЛАНДЫРУ *Ақиландыр етістігінің қимыл атауы.*

АҚИЛАНУ *Ақилан етістігінің қимыл атауы.*

АҚИЛЫҚ з а т. *Көзінің ақиып қалуы; қитарлық, шапыраштық.* Сол көзінің сығырайған сықпырлығы да, оң көзінің кірпік қақпас *а қ и л ы ғ ы* да қателеспегендігін айғақтайды (А. Мекебаев, Алапат, 334).

АҚИНАҚ з а т. ж е р г. ***Алдаспан.*** Аспаннан түскен қасиетті төрт заттың бірі – алдаспан (*а қ и н а қ)* (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 293).

АҚКЕУІЛ с ы н. с ө й л. ***Аққөңіл.*** Табиғатынан аңшы болып жаратылған адамның мінез-құлығы өзге пенделерге қарағанда қожанасырлығымен бе, *а қ к е у і л* кіршіксіздігімен бе, әйтеуір, бөлекше құбылысымен көп арасынан даралана көрінеді (М. Айымбетов, Құмөзек., 156).

АҚКӨЗДЕН е т. *Шаш ал десе, бас алу; есіру, еліру.*

АҚКӨЗДЕНУ *Аққөзден етістігінің қимыл атауы.* Қара танымаса да қамшы үйіруді әбден білетін белсенділердің «Қожаны, молданы қойдай қу қамшымен!» деп, жақыннан жау тауып, еліре *а қ к ө з д е н у і...* (Ө. Ақжолұлы, Үриятнама, 7).

АҚҚАЙНАР з а т. *Теңіз суларында тіршілік ететін, ақ түсті бағалы балық.* Балықшы А. Сұлтановтың бригадасы ауын тартып, жағаға шығарғанда *а қ қ а й н а р,* ақсеркенің арасынан бұрын-соңды кездеспеген қарашұбар бір жәндік кездесе кетті. Бұл аса бағалы жыланбалық болып шықты. Оның ұзындығы 88 см, салмағы 1220 гр. болды (Соц. Қаз., 20.11.1973, 4).

АҚҚАНАТ[1] з а т. з о о л. *Тұрқы 1-1,5 мм-дей, денесі сарғыш, қанаты ақ насеком. А қ қ а н а т* жаз айларында әсіресе райхан гүлін, фукцияны, жасминді көп залалдайды (Шаңырақ, 101).

АҚҚАНАТ[2] з а т. б о т. *Шалшық суларда өсетін, көпжылдық шөп; улы өсімдік* (Т.Мұсақұлов, Сөзд., 1, 67).

АҚҚАРЫН з а т. и х т и о л. *Қарыны ақ түсті теңіз балығы (белобрюха).*

АҚҚАС о д. *Түшкіргенде айтылатын «Денің сау болсын, ауырма» деген мағынаны білдіретін тілек сөз* (Қаз. этнография., 1, 121).

АҚҚОБАҢ з а т. б о т. *Ақ бидайдың бір сорты.* Ондайда жолдың екі бетінде жарланып тұрған бітік егінге қызғылт нұр шашырап, сарғая піскен *а қ қ о б а ң* әлдеқандай бір әсем ағыспен бір толқып, баяу шайқалғандай (Алғы шепте., 58).

АҚҚОРА з а т. х а л қ. *Жұқпалы індеттен қорадағы малдың түгел қырылып қалуы.* ≈ Сол жылы малымыз түгел қырылып, *а қ қ о р а* болдық.

АҚҚОС з а т. к ө н е. *Жолаушылардың жол үстінде пайдаланатын жеңіл-желпі үйі.* Жолаушылар мен жорықшылардың тігетін үйлерін *а қ қ о с,* қаңқа, жорықүй деп атаған (Қаз. тілі, жерг. ерекшелік., 186).

АҚҚОШҚАР з а т. а с т р. *Аспан шоқжұлдыздарының бірі.* Ол маған үлкер, *а қ қ о ш қ а р,* көккошқар, ақбозат, көкбозат, жетіген, төртноқай, тоғызторан сияқты жұлдыздардың қозғалысын үйретті (Қазыбек., Түп-тұқиян., 140).

АҚҚОЯН з а т. *«Қоян» жылы кейде осылай да аталады.* – Шырағым, - деді шопан директорға, - биылғы жылды қазақша есеп бойынша *«а қ қ о я н»* дейді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1964, 1, 27).

АҚҚУ з а т. к ө н е. *Саз аспаптарының бірі.* Мысалы, саз аспаптарының көне үлгілері: егек, бозаншы, шертер, жетіген,

тапшұр, шаңқауыз, адырна, пырғы, әмірғы, *а қ қ у*, шор, уілдек, даңғыра, кепшік, шыңдауыл, шың т.б. түрлерін көрдім (Қаз. әдеб., 18.01.1985, 15).

АҚҚУРАЙЛЫ с ы н. *Аққурай өскен, аққурайы бар.* Оңтүстік Қазақстанның кейбір жерлерінде бірнеше километр аймақты алып жатқан *а қ қ у р а й л ы* шөлейт далалар кездеседі (Ә. Іскендіров, Қаз. дәрі. өсім. 115).

АҚҚҰЙРЫҚ: Аққұйрық торғайдай. *Тыныш тұра алмайтын, ұшқалақтап қалған.* Ақыры кішірек қара көздерін ойнақтата шапшаң сөйлейтін, *а қ қ ұ й р ы қ т о р ғ а й д а й* қыпылықтаған жігіттер қатарына жатасың-ау деп топшыладым өзімше (Е. Мырзахметов, Туған күн, 27).

АҚҚҰЛАҚ[1] з а т. в е т. *Қой, ешкінің құлағында болатын тері ауруы* (Ж. Бабалықұлы, Мал ауру., 113).

АҚҚҰЛАҚ[2] с ы н. *Көз аштармас, алайтүлей соққан (боран).* «Тап мынадай көз аштырмас *а қ қ ұ л а қ* долы боранда басыма ауыр бейнет тілеп алған өзімнен де бар», - деп ойлады ол (Ө. Ахмет, Қарқаралы., 10).

АҚҚҰРТ з а т. в е т. *Қойдың танауында болатын ақ түсті құрт.* Қойдың танауына кіргіш қара бас *а қ қ ұ р т* болады екен. Құрғақшылық жылдары ол тіпті көп болады (С. Мұқанов, Мөлдір., 06).

АҚҚҰС з а т. п о э т. *Асыл сезім.* Әрбір адамның асыл сезімдері болады. Мен оны *а қ қ ұ с* дер едім. *А қ қ ұ с ы м* менің талмай биіктей бер деймін (Лен. жас, 18.07.1973, 3).

АҚҚЫЛАҒАЙ з а т. и х т и о л. *Балықтың майда, әрі ақ түсті түрі (сельди).* Үш мың *а қ қ ы л а ғ а й* балығымен, бес пұт балық майымен қалыпты (Ғ. Мүсірепов, Оян. өлке, 202).

АҚҚЫЛТАН з а т. и х т и о л. *Шортан балықтың бір түрі* (Қаз. тілі және әдеб. мәселелері, 154).

АҚЛАҚ з а т. ж е р г. *Ақыл, сана, парасат.*

АҚЛАҚТЫ сын. *Ақылды, саналы.* Мінезді, *а қ л а қ т ы,* моралды, мұратты, әдепті, ибалы, кеңпейіл, кешірімді болуға жетелейді (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 2, 8).

АҚЛАҚТЫҚ с ы н. *Ақлаққа қатысты, ақлақ тұрғысынан алғанда.* Ескі германдық жүйе (канд., докт. дисс. қорғау жүйесі) өзін *а қ л а қ т ы қ* тұрғыда әбден түгесті дей алмаймыз (Ана тілі, 20.05.2010, 8).

АҚЛӘЙЛІ з а т. б о т. *Бақтарда, газондарда және басқа жерлерде әсемдік үшін өсірілетін өсімдік* (Т. Мұсақұлов, Сөзд., 1, 64).

АҚМАҒАМБЕТ з а т. с ө й л. ***Арақ.*** - Өзге сөзді кейін айтармын, - деді Шәймерден, - қатын «*а қ м а ғ а м б е т т е н*» де әкел, қонақтар бойын жылытсын (С. Мұқанов, Сырдария, 156). Ол біраз *а қ м а ғ а м б е т т і* сілтесе керек, атқа бұлғақтап әрең мінді (М. Құмарбекұлы, Жер иесі, 37). Таң атқанша «*а қ м а ғ а м б е т т і ң*» әкесін танытып, соңынан бас жазуға да мұршасы болмай, апыл-ғұпыл пойызға міне салған бозымға ұқсайды (Қ. Жиенбай, Даңқ., 72).

АҚМОЙЫН з а т. с ө й л. ***Арақ.*** Малыгиндердің Түргендегі үйінде жолын жуған «аңшылар» бір-бір *а қ м о й ы н д ы* кеңірдектерінен тастап жіберді (Жетісу, 18.07.1973, 4).

АҚМҰНАР з а т. п о э т. ***Мұнар.*** Көзін жұмса, тағы да сол *а қ м ұ н а р,* сол елес, сол түс (М. Айымбетов, Құмөзек., 50).

АҚМҰНАРЛАН е т. с ө й л. ***Мұнарлан.*** Күрт меңдей жөнелген дерт екі иықтан басып, жерге кіргізіп бара жатты, басы тұптура зіл шойын, көз алды *а қ м ұ н а р л а н ы п* зеңи берді (М. Айымбетов, Құмөзек., 50).

АҚМҰНАРЛАНУ *Ақмұнарлан етістігінің қимыл атауы.*

АҚМЫРЗА з а т. с ө й л. ***Ақжігіт.*** Осы құралдың (ақжігіттің) екінші атауы – *а қ м ы р з а* (Қаз. этнография., 1, 119).

АҚНАРША с ы н. ж е р г. *Ақшыл түсті.* Үстіне *а қ н а р ш а* шапан жауып, аяқ-қолының тырнағын алады (О. Бөкеев, Мұзтау, 212).

АҚОЙЫЛ з а т. с ө й л. *«Ойылдың ақ тарысы» кейде қысқартылып, осылай да аталынады.*

АҚОРДА з а т. ж а ң а. *Елбасы (президент) қызмет істейтін бас ғимарат; резиденция.* ҚР Президентінің *А қ о р д а с ы н ы ң* ресми тұсаукесері 2004 ж. 24 желтоқсан күні өтті (Дала мен қала, 04.07.2008).

АҚОТТЫ с ы н. *Ақот өскен, ақоты мол.* Наурызбаевтың тәжірибесі бойынша, *а қ о т т ы* жерлер мен қараотты жерлердің шөбін ауыспалы тәртіппен аралас пайдалану қажет (М. Ерменов, Қазақст. биязы жүнді., 226).

АҚПА¹ з а т. *Арқа жақта қыс маусымының соңына ала ақпан айында апта бойы үзбей соғатын күшті боран* (Қаз. этнография., 1,124). Арқада *а қ п а* деп аталатын күшті боран қыстың соңына ала ақпан кезінде соғады (Бұл да, 109).

АҚПА² с ы н. а у ы с. 1. *Ағып сөйлейтін, төгіп-төгіп жіберетін, шешен.* Шалдардың біреуі – бақпа, екіншісі – *а қ п а*, үшіншісі – лақпа... Олар әрқилы сөйлейтін (Жалын, 1974, 4, 120). 2. *Ағызып екпіндетіп тартылатын күй.* Қазақ күйді шалқыма, жайылма, ілме, *а қ п а,* төкпе, шертпе деп атамай ма?! (Қаз. әдеб., 14.01.1977, 2).

АҚПАЛЫҚ з а т. *Ақпа ақынға тән қасиет; ағып тұрғандық.* Қалың нөпір, шаршы топ кезіксе, табанда ағылған *а қ п а л ы қ п е н* өлеңді қарша бораттатын (И. Байзақов, Құралай., 11).

АҚПАН з а т. с ө й л. а у ы с. *Бір шаригі жетіспейді, ақылы кем.* – Соны қойшы. Оған айтқан сөз шығын. *А қ п а н* ғой нағыз. Өзге айлардың күні толық, тек ақпанға жетпей қалған ғой, - деп тыжырына сөйледі (Қ. Қараманұлы, Ай куә, 44).

АҚПАНДАТУ *Ақпандат етістігінің қимыл атауы.*

АҚПАР: Ақпар кесе. *Фарфордан жасалған шай ішетін кесе.* Қой десем қоймай, бір *а қ п а р к е с е с і н* бір-ақ тартып алды (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 279).

АҚПАРАТТАН е т. *Ақпарат алу, ақпаратқа қол жеткізу.*

АҚПАРАТТАНДЫР *Ақпараттан етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

АҚПАРАТШЫ з а т. *Ақпарат беруші, ақпарат жинаушы маман.* Жазу өнерінің шебері, қабырғалы қаламгер, алымды *а қ п а р а т ш ы,* майталман макетші Жарылқап Бейсенбайұлының шығармашылығында бас сарашылығының шоқтығы биік тұрады (Б. Омарұлы, 11- қаламұш, 53).

АҚПАРШЫЛ с ы н. *Ақпары бар, ақпарға қанық, ақпарқұмар.* Арқасын аяз қысса *а қ п а р ш ы л* пысық қайда барар дейсің! Тек жұттың бетін ары қылсын де (Қ. Ысқақ, Ақсу., 471).

А Қ П А Р Ш Ы Л Д Ы Қ з а т. *Ақпарқұмарлық, ақпаршыға тән қасиет.* Шаруашылықты басқаруда әлі де сол бұрынғы ескі дағды, әкімгершілік, *а қ п а р ш ы л д ы қ* пен науқаншылдық басым (Қаз. әдеб., 30.03.1990, 11).

АҚСАБАН з а т. *Егін орылып алынғаннан кейінгі аңыздың көрінісі.* Халық қашанда аңыздың *а қ с а б а н* шағын айрықша асыға күтетін (Лен. жас, 12.09.1975, 1).

АҚСАҚТЕМІР з а т. қ. ө н е р. *Асыл болаттан соғылған, ұштары үшкір, қос сирағы бар (бір сирағы екіншісінен сәл қысқарақ) шеберлік құралы* (Қаз. этнография., 1, 127). *А қ с а қ т е м і р д і* ағаш, мүйіз, сүйек, түсті металдардан жасалған бұйымдарға өрнек салуға қолданған (Бұл да).

АҚСАРБАСТА е т. *«Ақсарбас», «ақсарбас» деу, ақсарбас айту.* Қисық жалаң қағады. *«А қ с а р б а с т а п»* кемпірлер тұр (Кәрі сайтан, 15).

АҚСАРҒЫШ с ы н. *Ақ түсті сарғыш түс* (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл, 13).

АҚСАРЫ¹ з а т. б о т. *Шөл-шөлейтті жерлерде өсетін құнарлы шөп.* Туғанбайдың қыстауы Серіккен атты жерде. Мұнда балыққөз, *а қ с а р ы,* жантақ, жусан өседі. Осы өсімдіктерді дұрыс пайдалану арқасында оның қойлары қыстан әрі күйлі, әрі семіз шығып келеді (С. Әбдірайымов, Шөл жайылым., 60).

АҚСАРЫ² з а т. б о т. *Тарының бір сорты. Биік бойлы, шашақ басы біраз иіңкі; дәні ірі, шығымды. Қуаңшылыққа төзімділігі орташа, ылғалды жақсы тілейді* (Қаз. дәнді дақыл., 125).

АҚСАРЫ³ с ы н. *Ақ түс пен сары түстің аралығынан шыққан түс, ақшыл сары түс.*

АҚСАРЫЛЫҚ з а т. *Ақсары түске ие болушылық.* Мәрзияның *а қ с а р ы л ы ғ ы* шешесіне тартқан (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 11).

АҚСАУЛЫ с ы н. а у ы с. *Кемшілігі, олқы тұстары бар; жөнге қойылмаған.* Әсіресе, тазалық мәселесі біршама *а қ с а у л ы* тәрізді (Қаз. әдеб., 06.07.1973, 1). Көпшілік арасында тәлім-тәрбие жұмысының қай қыры *а қ с а у л ы* деген сияқты мәселелердің бір де бірі қызықтырмайды оны (Қаз. әдеб., 18.10.1974, 2).

АҚСАУСАҚТАУ с ы н. *Қара жұмыс істеуге икемсіздеу, еңбекке жоқтау.* Бастықтардың балаларының көпшілігі қара шаруаға қыры жоқтау, *а қ с а у с а қ т а у* болып өседі (Б. Омарұлы, Қаратерең., 31).

АҚСАУЫТ з а т. к ө н е. п о э т. *Ең мықты сауыт.* «*А қ с а у ы т*» деген мол

болар, Атқанда оқ өтпесе. Ақберен деген сол болар, Тигені тұяқ серіппесе (Ел аузынан, 267).

АҚСАХА з а т. и х т и о л. *Өзен балықтарының бір түрі.* Тілмай, табан балық пен *а қ с а х а* ше? Ақбалық пен сары сазанды жоғарыда айттық (Қаз. әдеб., 08.10.1993, 13). – 1927 жылы Сібірдің тарақ балығы қоныстанды. 1930-1940 жылдары мұнда (Балқаш) Аралдың пілмайы, шығыстың *а қ с а х а* балығы әкелінді (Қаз. әдеб., 16.12.1988, 2).

АҚСЕЛЕУЛЕН е т. *Ағару, бозару.* Осы кезде ай туды. Жер беті *а қ с е л е у л е н і п* сәл ағара түсті (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 327).

АҚСЕЛЕУЛЕНУ *Ақселеулен етістігінің қимыл атауы.*

АҚСЕРКЕ з а т. и х т и о л. *Теңіз балықтарының бір түрі.* Теңіз балықтарына мыналар жатады: майшабақ, сардина, қамса (анчуос), кете, құныс (горбушка), кемиек (нерка), *а қ с е р к е,* скумбрия, семсербалық, марлин, сайра, нәлім, бұзаубас т.б. (Шаңырақ, 117). – *А қ с е р к е н і ң* басы – ақ кемік, атама бер, шортанның басы – шор кемік, шешеме бер, сазанның басы – сар кемік, Сағынайға бер, бекіренің басы – бор кемік, бермей тұра тұр, – депті (С. Хайдаров, Теңіз самалы, 19). Ау алынды. *А қ с е р к е* мен қаракөздер ау қоржынын кере түсуде (Коммун. еңбек, 24.04.1969).

АҚСИРАҚ з а т. б о т. *Су бетін жауып жататын өсімдік.* Су астынан қаулап өскен салалы өлең шөп, су бетінен аса бере жапырылған күлтелі басы салындымен қабаттасып, су бетін көрсетпей жапқан, *а қ с и р а қ* делінетін өлең осы (Ж. Орманбаев, Тұзақталған., 6).

АҚСИРАҚ: Ақсирақ болды. *Жұт болып немесе жұқпалы ауру келіп, малының бәрі қырылып қалды, жұтады.* Сол жылғы қыстан бүкіл Арқа қатты күйзеліп шықты. *А қ с и р а қ б о п,* сабасы керегеге ілініп, жүген ұстап қалғандар көп (З. Ақышев, Ақбел асуы, 101). Баяғыда қыс ішінде қар жауып, боран тұрғанда күн күркіреп, сол жылы қазақ *а қ с и р а қ б о п* жұтады (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 32).

АҚСИРАҚТАНУ *Ақсирақтан етістігінің қимыл атауы.*

АҚСИЫС *Ақси етістігінен жасалған ортақ етіс.* Біресе, анау шоңайна тікеніне дейін *а қ с и ы с ы п,* етегін ашып, күлін шашып күлетін де тәрізді (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 8).

АҚСОР з а т. м и н. *Сор топырақты қазанға қайнату арқылы алынатын ақ ұнтақ. Оны оқ-дәріге қосады.* Бұл қазанда оқ-дәріге қосылатын *а қ с о р* (селитра) алыну үшін топырақ қайнатылуда (Ана тілі, 18.12.2008, 38). Сосын сол *а қ с о р д ы* шойын қазанға салып, күні бойы таспен үгітеміз. Ақ ұнтақты сөйтіп аламыз (Бұл да, 38).

АҚСӨҢКЕЛЕН е т. *Аппақ болып кебу, саңғырап қурау.* Сүрлеудің екі бетінде *а қ с ө ң к е л е н і п* курап қалған ірі малдың бастары мен қаңқалары әлі шашылып жатқан (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 20).

АҚСӨҢКЕЛЕНУ *Ақсөңкелен етістігінің қимыл атауы.*

АҚСУАТЫ з а т. б о т. *Сулы, ылғалды жерлерде өсетін шөп.* Мұндай жерлерде (көлдетіп суғарылған жерде) шөп жақсы шығады. Онда жатаған бидайық, *а қ с у а т ы,* қоян-құйрық, бекмания, өлең және т.б. шөптер өседі (Қазақст. ауыл шаруаш., 1970, 5, 54).

АҚСУЛАУ с ы н. *Қызылы аз, сұйықтау (шай).* – Апа, шәй құйып жібер. *А қ с у л а у* етіп, *а қ с у л а у, – деді сампылдай сөйлеп* (Жалын, 1974, 4, 61).

АҚСҰЛА з а т. и х т и о л. *Ірірек келген жыртқыш балық.* Н. Серіков деген ихтиолог «көксерке мен *а қ с ұ л а* балықтары тек майда шабақтармен ғана қоректенеді» деп «дәлелдеп», оларды Іле өзеніне жіберуді ұсынды да, оның ақыры маринканың құрып кетуіне әкеліп соқты (Қаз. әдеб., 12.09.1980, 10).

АҚСҰЛТАН з а т. б о т. *Қара өріктің бір сорты. Түсі ақсұр.*

АҚСҮЙЕК з а т. б о т. *Сүрегі ақ түсті, әрі қатты шала бұта.* Басы қардан қылтия көрінген итсигек пен *а қ с ү й е к* түбінен әлдеқалай торғай пыр ете қалса, оның салалы саусақтары тақымына қысқан қосауызға еріксіз жақындайды (Қ. Құттыбаев, Сыр көктемі, 127).

АҚСҮЙЕКСУ *Ақсүйексі етістігінің қимыл атауы.*

АҚСҮЙЕКСІ е т. *Ақсүйек болғансу, төре тұқымы екендігін білдіру.* Ел ішіндегі беделді бай-шонжарлар өздерін Шыңғысхан әулеті санайтын, *а қ с ү й е к с*

і п бөлектенетін төре тұқымдарына қарсы қойылды (А. Сматаев, Бәрі де., 95).

АҚСҮЙЕКТЕН е т. *Бәйгеге қосылатын аттың артық еттен, майдан арылуы; бабына келуі.*

АҚСҮЙЕКТЕНУ *Ақсүйектен етістігінің қимыл атауы.* Түбі щабатын ат, қабырғасы қатып, *а қ с ү й е к т е н у і н* тосып жүр (Жалын, 1973, 4, 105).

АҚСҮЙЕКТЕУ с ы н. *«Ақсүйек» деп айтарлық; тектілеу.* Ол ашаңдау, мына тобырдан гөрі *а қ с ү й е к т е у*, болған жердің тұқымы екені көрініп тұр (Э. Төреханов, Алматыда., 108). Айғайлағанда алпыс бөліп ішек үзетін *а қ с ү й е к т е у* бір есім екен, бойыма шақ болмаған соң өзім де ұмытып барамын (Қ. Ысқақ, Ақсу., 407).

АҚСҮЙРІК з а т. б о т. *Тамыр сабағы аппақ су өсімдігі.* Сазан мен маринканың қоректенуі үшін жағалық аймақтардағы су өсімдіктері – қараөлең, қияқ, қамыс пен қоғаның жас өркендері, шалаң, *а қ с ү й р і к* үлкен роль атқарады (К. Күленов, Қазақст. балық., 26).

АҚСҮТТЕНУ *Ақсүттен етістігінің қимыл атауы.*

АҚСЫНУ *Ақсын етістігінің қимыл атауы.*

АҚСЫР з а т. *Есік-терезенің ағашын майлайтын ақ түсті сыр (белила).*

АҚСЫРҒАҚ з а т. б о т. *Орман арасында, шалғынды жерлерде өсетін көпжылдық шөп. Жапырақтары ірі, тамыр сабағы жуан. Ақ түсті шашақбас гүлі болады* (Аймақ. сөзд., 41).

АҚСЫРҚЫН з а т. б о т. *Қарасора сияқты ащы шөп.* ≈ Қырда сексеуіл, қарабарақ, *а қ с ы р қ ы н* сияқты ірі шөп оты көп болады.

АҚСЫРМАЛ з а т. к ө н е. *Батырлар киетін сауыттың бір түрі.* Кенжекей әкесінен Шалқұйрық атты, Құба інгенді және *а қ с ы р м а л* сауытты қалап алады (Қаз. ертег., 8-9).

АҚСЫРТТАН з а т. б о т. *Оңтүстік аудандарда бұталардың арасында, жыра бойында өсетін улы арамшөп. А қ с ы р т т а н* тез өсетін, топырақ талғамайтын шырмалғыш өсімдік болғандықтан, әсемдік үшін де өсіріледі. Өскіндері, жемісі улы, тамыры медицинада қолданылады (ҚСЭ, 1, 507).

АҚТА¹ з а т. в е т. *Піштірілген еркек жылқы.* – Саған айғыры керек пе, *а қ т а с ы* керек пе еді? (О. Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 128).

Ақта болды. *Піштірілді, тартылды. А қ т а б о л ғ а н* аттар дүниеде от оттап, су ішуден басқа қызықтан махрум (Қаз. әдеб., 29.06.1973, 4).

АҚТА² з а т. ж е р г. ***Қойыртпақ.*** Жұмырға құйған айран шайқала келе *а қ т а ғ а* айналады (Қаз. әдеб., 28.11.1986, 8).

АҚТА³ е т. ж е р г. *Шайға қатық ету, қосу.* Келін, бүгін сиырым келді, мына сүтті ал, шай *а қ т а р с ы ң* (Д. Досжанов, Тұлпар, 123). Бұл Жаманеркектің мал атаулыдан жалғыз тұяғы, шай *а қ т а р* сүт сауып отырған ешкісі болатын (Д. Досжанов, Зауал, 177).

АҚТАБАН з а т. э т н. *Үздіксіз және ұзақ жүрістен малдың (түйенің, аттың) табаны тозып, жүре алмай қалуы.* Қара бура *а қ т а б а н* болған жылы туған еді, қарағым, ғұмырың бес-ақ жылдан аспады ғой» деп әкем марқұм көзіне жас алып отыратын (З. Қинаятұлы, Көшпенді., 23).

АҚТАБАНДЫҚ з а т. *Ақтабан болғандық.* Бүйтіп жау шаппаса да, жүк керуеніне жегілген түйенің *а қ т а б а н д ы қ қ а* ұрынып, сұлағанын өз көзіммен көрдім (З. Қинаятұлы, Көшпенді., 22).

АҚТАЛ *Ақта етістігінен жасалған ырықсыз етіс. А қ т а л ғ а н* тарыдан жарма, талқан жасалады (Қ. Толыбаев, Бабадан., 240).

АҚТАЛА е т. 1. *Айғырды піштіру, тарттыру.* Үйірге біраз жыл салынып, тұқымының сапасы сыналған айғырды егде жасында *а қ т а л а й д ы* (ҚСЭ, 9, 395). Қозы мен лақты 1-2 айлығында *а қ т а л а й д ы* (Бұл да). 2. а у ы с. *Талтаңдап зорға жүру, дәлірек айтсақ, ақтатқан (піштірілген) аттай жүре алмай қалу.* Ашалай шалың *а қ т а л а п*, шемшірлігін ноқталап, шал сақалын жылаттың (Шалкиіз. «Бес ғасыр жырлайды», 46).

АҚТАЛАУ *Ақтала етістігінің қимыл атауы.* Жылқыны *а қ т а л а у* үшін піштіреді, бұқаны, бураны кестіреді, қошқар мен текені тарттырады (ҚСЭ, 9, 395). Қозы мен лақты жабық әдіспен *а қ т а л а у ғ а* қазақша тарту әдісі қолданылады (Бұл да, 9, 395).

АҚТАЛУ *Ақтал етістігінің қимыл атауы.*

АҚТАМАҚ з а т. б о т. *Ылғалды, сулы жерлерде өсетін құнарлы шөп.* Қиғаш өзенінің тамағында пайда болған шағын аралдарда *а қ т а м а қ*, іржәнік, қырықбуын т.б. құнарлы шөптер көп өседі (Коммун. еңбек, 13.02.1968, 1).

АҚТАМЫР з а т. б о т. *Тамыры аппақ, ірі өсімдік; ақрауғаш* (Т. Мұсақұлов, Ботаника, 170).

АҚТАҢДАҚТАНУ *Ақтаңдақтан етістігінің қимыл атауы.*

АҚТАҢДАҚТЫ с ы н. т а р. *Ұмытылған кезеңі, зерттелмей қалған тұстары бар (тарих).* Бүкілодақтық оқырман еліміздің арғы-бергі тарихының «*а қ т а ң д а қ т ы*» тұстарына талай барлау жасады (Қаз. әдеб., 18.03.1988, 6).

АҚТАҢЛАҚТАН е т. *Ақтаңлақ болу, таңлақ-таңлақ болып қалу, теңбілдену.* Көгілдір тартқан шуаққа сөгіліп сала берген ақ дала *а қ т а ң л а қ т а н ы п,* төбешіктердің күнгей беті кәдімгідей қарабайырланып қалды (Лен. жас, 13.04.1973, 2).

АҚТАҢЛАҚТАНУ *Ақтаңлақтан етістігінің қимыл атауы.*

АҚТАР... 2. а у ы с. *Ішкен-жегенін қайта шығару, құсу.* – Мен бар ішкен-жегенімді *а қ т а р ы п* тастадым, – деді ақ көңіл Семен Зонин (Ғ. Мүсірепов, Қаз. солдаты, 122).

АҚТАР: Ақтар көбейсін. *Тары ақтап жатқандарға айтылатын тілек.*

АҚТАРМАЛАТУ *Ақтармалат етістігінің қимыл атауы.*

АҚТАРМАЛАУ *Ақтармала етістігінің қимыл атауы.*

АҚТАРЫСТЫРҒАНСУ *Ақтарыстырғансы етістігінің қимыл атауы.*

АҚТАРЫСТЫРҒАНСЫ е т. *Ақтарған болу, күйбеңдеу.* Газеттерді а *қ т а р ы с т ы р ғ а н с ы п*, хат пен суретті мыжыдым (Қ. Әбілқайыр, Ұмыт., 105).

АҚТАРЫСТЫРУ *Ақтарыстыр етістігінің қимыл атауы.* Өлі аруақтың сүйегін қорлап, өлі қорғандарды *а қ т а р ы с т ы р у д ы ң* қажеті жоқ (Ә. Әлімжанов, Отырар., 240).

АҚТАРЫСУ *Ақтарыс етістігінің қимыл атауы.*

АҚТАУ¹ *Ақта (тарыны) етістігінің қимыл атауы.* Ал *а қ т а у* – дәнге жабысқан қауыздан тарыны толық тазарту (Қ. Толыбаев, Бабадан., 255). Бір түйім тарының мөлшері 80-90 проценті ақталғанда тегешке салып, кебегін ұшыратын, мұны «қаралау», екінші рет түйіп, барлығын қауызынан арылтуды «*а қ т а у*» деп атар еді (Қаз. әдеб., 01.03.1985, 14).

АҚТАУ² с ы н. *Сәл ғана ақ, ақшыл.*

АҚТАШЫ з а т. *Айғыр пішетін, оны күтетін арнайы адам.*

АҚТОЛҒАЙ з а т. *Шын ниетімен толғана айтылған сөз. Жалпы, а қ т о л ғ а й* деген сөз – ағынан жарыла толғау, жан сырын жасырмай жеткізу дегенді білдіреді (Қаз. әдеб., 09.11.1990, 4).

АҚТОН з а т. *Жаңа туған жас төл денесінің сыртындағы ақсары түсті жұқа қабыт* (Қазақша мал атаулары, 38).

АҚТОРҒЫН с ы н. *Нәзік, ақшыл түс.* Бүгін айнала әлпеті өзгеріп, қоянжонданған белдер *а қ т о р ғ ы н* шымылдығын жамыла түскен (Лен. жас, 21.12.1973, 2).

АҚТОРЫҚ з а т. к ө н е. 1. *Патшалық Ресей әскерлері қазақтардан тартып алған жерді қазақтардың өздері жалға алуы. 2. Сол жерді пайдаланғаны үшін қазақтардың түтін басына төлейтін салығы. 3. Өз жайлауларына жету үшін қазақтар өздерінен тартып алған жерді басып өткені үшін төленетін төлем* (Қаз. этнография., 1, 133).

АҚТӨС з а т. з о о л. с ө й л. ***Сусар.*** Сусарды *а қ т ө с* деп те атайды; оның тамағы мен омырауында ірі ақ теңбілі болады (Марқакөл, 123).

АҚТӨСТЕН е т. *Қар түсіп, дөңестеу жерлердің ағарып көрінуі.* Мамырдың жылы желі есіп жөнелді. Қарлы дала аз күн ішінде *а қ т ө с т е н і п,* бой жаза бастады (Ж. Кәрменов, Ғашық., 17).

АҚТӨСТЕНУ *Ақтөстен етістігінің қимыл атауы.*

АҚТУЛАҚ з а т. *Шөбі қурап, тықырланып, қатып қалған жер.* Осы қалай-ау деген жердің бәрін адақтап шықты, бәрі де шөбі әлдеқашан қурап, шаңы бұрқыраған *а қ т у л а қ* болып қалыпты (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 447).

АҚТУША з а т. з о о л. *Мұртты уақ балық* (С. Арзымбетов, Аш. сөзд., 248).

АҚТҰМА с ы н. п о э т. *Аппақ, тұнық.* Міне, қазір Шәуілдір даласының *а қ т ұ м а* таңы атып келеді (Лен. жас, 10.03.1976, 2).

АҚТҰМСЫҚ з а т. з о о л. с ө й л. *Ақтұмсық қарға. А қ т ұ м с ы қ* – топтанып тіршілік ететін құс. Сай-салалы, ойлы-қырлы, суы, ағашы бар жерлерде мекендейді. Ауыл шаруашылығына пайдасы өте зор. Жау шегірткелерді, шекшектерді жейді (Жетісу, 11.11.1981, 4).

АҚТҰШ о д. *Бала түшкіргенде айтылатын тілек сөз. – А қ т ұ ш!* – Ақ сиырдың сүтін іш! Ақ сүт берер саған күш. Шымшым мөлдір суға түс, Тұмау тисе, қуа түс! (Ғажайып., 16).

АҚТҮЙМЕШ з а т. *Қауын қағы мен талқанды келіге түйіп жасалатын тағам* (Қаз. этнография., 1, 133). Сыр елінде «*а қ т ү й м е ш*» деп қауынның қағы мен тарының талқанын араластырып, келіге салып түю арқылы дайындаған асты атайды (Ана тілі, 15.08.1991, 8).

АҚТҮНЕК с ы н. п о э т. *Көз аштырмас, қарлы (боран).* Кешеден бері ұйтқи соққан *а қ т ү н е к* боран бүгін түс ауа ғана толастады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1969, 8, 42).

АҚТЫ с ы н. *Ақ түсті, ағы бар, ақтылы.* Бозторғай ән шырқасып күйге басып, Шыбын-шіркей, соналар ызыңдасып. *А қ т ы,* көкті, жасылды қызғалдақпен, Салтанатын санап тұр сай жарасып (И.Байзақов, Құралай., 102).

АҚТЫҚ з а т. б о т. *Қыр шөбінің (селеу, көде т.б.) жалпы атауы; ақот.* Мына жайлаудан қыс ызғары әлі көтерілген жоқ. Жас төлге қазір салқындау болады. Және шөбі де бірыңғай *а қ т ы қ* тұз көп керек (С. Бегалин, Уақыт., 77). Жайлауымыз таулы, қатқақ жер. Негізі шөптері *а қ т ы қ,* жусан, ебелек, бұйырғын, изен (Қазақст. ауыл шаруаш., 1970, 7, 57). Ыстық түссе *а қ т ы қ т ы ң* шөбі курап, буыны қата бастайды (Қызыл ту, 27.06.1958, 2).

Ақтық байлау. э т н. *Киелі деп танылған ағаш, бұта, тал, терек т.б. жерлерге ақ шүберек байлап, тілек тілеу рәсімі* (Қаз. этнография., 1, 133).

Ақтық салу. э т н. ж е р г. *Батаоқыр.* Маркұмның құда-жегжаттары бір алтын жетелеп, бір қатын өңгеріп, кездеме, шай, т.б. нәрселерін алып барады. Бұл «*а қ т ы қ с а л у*» деп аталады (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 5, 97).

АҚТЫЛЫ с ы н. *Ақ араласқан, ағы бар, ақ түсті.* Балалар дағдыланып қалған жұмысына қайта кірісті. *А қ т ы л ы ,* алалы, қызыл, жасыл киімді балалар қопарып тастаған қара жердің сәнін кіргізіп тұр (Ж. Өмірбеков, Қызыл су, 170).

АҚТЫРНАҚ з а т. з о о л. *Күйкентайдың бір түрі, дала күйкентайы.* Қыран құстардың Қазақстанда ителгі, бөктергі, тұрымтай, жағалтай, лашын, *а қ т ы р н а қ,* күйкентай, сұңқар деп аталатын түрлері кездеседі (Шаңырақ, 426). Қазақстанда күйкентайдың тағы бір түрі – *а қ т ы р н а қ* немесе дала күйкентайы мекендейді (Ж. Төреходжаев.., Жыртқыш құстар, 38).

АҚТЫШҚАН з а т. з о о л. *Кішірек келген, ақ түсті, терісі бағалы аң.* Әйтеуір құр қайтпайды, ең болмағанда не *а қ т ы ш қ а н,* не борсық алып қайтады (З. Ақышев, Ақбел асуы, 10).

АҚТІКЕНШЕ з а т. б о т. *Ақтікен өсімдігінің бір түрі. Өзі кішірек келеді.* Алайда шырмауық, тікен-қурай, *а қ т і к е н ш е* сияқты терең тамырлы арамшөптерден арылтуға қазіргі қолданылып жүрген арготехникалық шаралар көңілдегідей нәтиже бермей келеді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1971, 1, 20). Колхоздың танаптарында кекіре, мия, қарасұлы, *а қ т і к е н ш е* көп кездеседі (Семей таңы, 13.08. 1968, 3).

АҚҰНТАҚ[1] з а т. ж а ң а. *Кір жуатын ақ түсті ұнтақ (парошок).*

АҚҰНТАҚ[2] з а т. х и м. *Майдалап уатылған ақ түсті улы зат.* Сол *а қ ұ н т а қ т ы* конвертпен аттандырып жүрген адам АҚШ азаматы болып шықты (Ана тілі, 10.01.2002, 3).

АҚҰРЫҚ[1] з а т. б о т. *Түсі ақ, қабығы жұқа, дәмі тәтті, үлкен қауын.* Мынау жатқан қауын осының бірде-біріне ұқсамайды. Бәлкім сырт пішіні жағынан *а қ ұ р ы қ т а р* тұқымына келер де. Бірақ түсі, түгі тіпті келмейді (Т. Әлімқұлов, Күрең өзен, 41).

АҚҰРЫҚ[2] з а т. к ө н е. *Әскербасыларының өздерімен бірге көшіріп, алып жүретін қатын-балалары.* Ескендір Зұлқарнайынның әскерінде біздердікіндей қатын баласын тиеп, соңдарында жүрген *а қ ұ р ы ғ ы* - көші болмаған (І. Есенберлин, Алтын Орда, 1, 23). Қатын-балаларын *а қ ұ р ы қ* етіп соңынан ертіп жүрген Жебе мен Сүбетей басқарған моңғол қосындары өздерінің күшіне сенбей Лашаймен соғысуға беттемеген (Бұл да, 1, 171).

АҚШАҒИ: Ақшағи көрпе. а у ы с. п о э т. *Ақ қар.* Қарлы адырлар ұлы өмір шуылынан бейхабар. Айқара жамылған *а қ ш а ғ и к ө р п е с і н* бұйығы бүркенеді (О.Бөкеев, Мұзтау, 214).

АҚШАҒЫЛТАҚ с ы н. ж е р г. ***Ақшағырмақ.*** Бұл көзін ашып алды. *А қ ш а ғ ы л т а қ* ай сәулесі түскен бөлме іші бозамық екен (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 213). Қанша қараса да көзі ауып бара жатқан *а қ ш а ғ ы л т а қ* ай сәулесіне ұсталып қала береді (Бұл да, 215).

АҚШАҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Ақшаға көзі тоймайтындық, ақшажандылық.* Қызғаныштық, сараңдық, *а қ ш а қ ұ м а р л ы қ,* атаққұмарлық секілді кесапат қасиеттердіғ түп-тамырында «өзім, өзім ғана» жатқаны ешкімге де құпия емес (Т. Әбдіқұлы, Парасат., 41).

АҚШАЛ з а т . з о о л. *Құстың бір түрі.* Дегенмен де Қарқаралы атырабында әлі де арқар, елік, қасқыр, түлкі сияқты аңдар, дуадақ, тырна, *а қ ш а л,* құр, қаз, үйрек тәрізді құстар кездеседі (Лен. жас, 18.10.1977, 3).

АҚШАЛҒЫН з а т. б о т. *Тау бөктерлерінде биік болып өсетін шөп.* Тауқонақ, шайшөп, маңқа, құлынембес, Сүттіген, еңлік, мейіз, киізкиік, *А қ ш а л ғ ы н,* көкемарал, бетеге, раң, Жапырақтеңге, бұйра қисықиық, Балдырған, уқорғасын, атқұлақты Елік жүр сонысында соны қиып (І. Жансүгіров, Шығ., 164).

АҚШАМ: Ақшам әлетінде. *Ақшам кезінде, ақшам мезгілінде.* Осылай алдаусыратып тұрған бұлыңғыр күн *а қ ш а м ә л е т і н д е* шырт бұзылды (Қазақст. ауыл шаруаш., 1962, 7, 28).

АҚШАМДАС е т. п о э т. *Ауыл ақсақалдарының кешке қарай төбе басында бас қосуы.* Мезгіл – ауыл ақсақалдары төбе басында *а қ ш а м д а с а р* дүниенің сүт сәулеге бөленген әсем шағы (А. Мекебаев, Жезтырнақ, 100).

АҚШАМШЫҚ з а т. э т н. *Ұлттық ойындардың бір түрі; сақина салу.* Қимыл-әрекет ойындарына жататындар: ақсүйек, *а қ ш а м ш ы қ,* шыттастау, көрші-көрші (татумысың, аразбысың), қызбөрі, қасқұлақ, айдап сал, инемді тап, қарамырза т.б. (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 70). *«А қ ш а м ш ы қ»* немесе «сақина тастау» ойынына жиналғандар дөңгелене отырысады (Бұл да, 79). *А қ ш а м ш ы қ т а* қыздар жағы тек сақина салушы ғана болады (Ана тілі, 20.03.2013, 11).

АҚШАҢДАҚ з а т. *Ақ шаң, аппақ шаң.*

АҚШАҢДАҚТАН е т. *Ақ шаң басқандай болу.* Құрбанның кезерген еріндері кебек жалағандай *а қ ш а ң д а қ т а н ы п* кетіпті (Р. Райымқұлов, Түйелі адам, 31).

АҚШАҢДАҚТАНУ *Ақшаңдақтан етістігінің қимыл атауы.*

АҚШАҢДАН е т. *Ақ шаң сияқты бұрқырау.* Жел көтерген қалың қар *а қ ш а ң д а н ы п* жер жүзін көзден тасалады (Ә. Жылқышиев, Мешін жылы, 50).

АҚШАҢДАНУ *Ақшаңдан етістігінің қимыл атауы.*

АҚШАҢДАТУ *Ақшаңдат етістігінің қимыл атауы.*

АҚШАТАУ з а т. б о т. *Биіктігі 30-100 см-дей бұта. Құмда өседі. Жақсы мал азығы* (Аймақ. сөзд., 44).

АҚШАТЫР з а т. б о т. х а л қ. *Тобылғы басындағы ақ гүліне қарай кейде осылай да аталынады* (Т. Мұсақұлов, Биол. сөзд., 1, 66).

АҚШЕГІР з а т. *Қыран құстың тегіне қарай қойылған атауларының бірі. А қ ш е г і р*, күйшіл, сабалақ, шәулі, сары сүмбі тағы басқаша. Бұларды құстың тегіне қарай қойылған аты дейді (А. Сейдімбеков, Ақиық, 87).

АҚШЕЛ з а т. м е д. *Көздің қарашығын ақ шел басу ауруы.*

АҚШЕЛДЕН е т. *Ақшыл тәрізді ағару, ақшылдану.* Тауықтар күн ыстығында сол түйежапырақтың арасына кіріп, көздері *а қ ш е л д е н і п,* рахат түс көріп ұйқыға кетеді (Ш. Мұртазаев, 41-ші жыл., 201).

АҚШЕЛДЕНУ *Ақшелден етістігінің қимыл атауы.*

АҚШЕШЕК з а т. б о т. *Сабағы жуандау, ақ гүлді бұта.* Айнала долана мен тобылғы, *а қ ш е ш е к* бұтасы қалың өскен қия бет (Е. Тұрысов, Алақай, 131). ... Жеке ауыз шитіні жамбасқа басып, *а қ ш е ш е к* келте шоқпарды басқа жастап, көне шекпенді жамылып жатып қалдым (Бұл да, 110).

АҚШЕШЕКТІ с ы н. *Ақшешек өскен, ақшешегі мол.* Ол әлдененің сырын ұққысы келгендей бәйшешекті далаға құлағын түрді. *А қ ш е ш е к т і* ақ жиек жанып-өшіп жайқалып тұр (Қ. Қазиев, Ақ бантик, 8).

АҚШИЮ *Ақши етістігінің қимыл атауы*

АҚШОҚАН з а т. б о т. *Батпақты жерде, өзен-көл жағаларында өсетін, биіктігі 50-150 см-дей көпжылдық өсімдік. Сабағы жұмыр, жапырақсыз. Басында шатырша гүлшоғыры бар* (С. Арзымбетов, Ауыл. шар. сөзд., 236).

АҚШОМДЫ с ы н. *Ақшом үшін шығарылған, астық артқан (керуен).* Автордың бұрын аз қолданылып немесе тіпті қолданылмай келген. *а қ ш о м д ы* керуен, делі, пісәс, қандағай, күріген, тезік, қондыгер, чуаш, ақтажы бояр, шашқап бөрік, шолақ садақ, марлат деген сөздері сол XXI ғасырдан теріп, жинап, тапқандары (Қаз. әдеб., 02.04.1982, 7).

АҚШЫЛ: Ақшыл қызыл. *Қыланданду қызыл түс* (Л. Будагов, Салыст. сөзд., 2, 55).

АҚШЫЛДАНУ *Ақшылдан етістігінің қимыл атауы.*

АҚШЫЛДАУ с ы н. *Сәл ғана ақшыл, ақшылырақ.*

АҚШЫЛЫРАҚ с ы н. *Ақшылдау, ақшылтым.*

АҚШЫРАЙ е т. *Көзі шарасынан щығу, ақию.* Басы арқанмен ағашқа таңулы тағы аңның көзі қанталап, *а қ ш ы р а й ы п,* ойнақ қағады (Ә. Асқаров, Өр Алтай., 195).

АҚШЫРЫН з а т. б о т. *Жемісі ірі, әрі тіл үйіретін дәмді алма сорты. Аязға төзімді келеді.* – Анау жайнап тұрған «Пепин шафран» деп аталатын алма. Бұл алманың бір қасиеті – суыққа өте төзімді, сонсоң жемісі ірі болады. Мынау өздеріңізге таяу өскен «*А қ ш ы р ы н*». Бұл да аязыңа шыдамды, ал алмасы тіліңді үйіріп әкететін дәмді келеді (Комм-зм туы, 31.05.1966, 4).

АҚШЫТЫР з а т. б о т. *Шаршы гүлдер тұқымдасына жататын біржылдық өсімдік. Қазақстанда 9 түрі кездеседі. Тау бөктерлерінде, сортаң жерлерде, жайылымдарда өседі. Көктемде мал сүйсініп жейді* (ҚСЭ, 1, 165).

АҚЫИЕ з а т. қ ұ қ ы қ. *Зәбір шегушінің сөзін сөйлеп, ар-намысын қорғайтын, кегін қуатын ең жақын жанашыр адам* (Қаз. этнография., 1, 138).

АҚЫҚ: Ақық сырға. *Ақық көзді сырға.* Осы тәрізді тас түріне сәйкес аталатын гауһар сырға, *а қ ы қ с ы р ғ а* деген сырға түрлері бар (Қаз. этнография., 2, 614).

АҚЫЛ: Ақылы табанына түсті. *Ақылынан айырылды, ақымақ болды.* Ол жұрт бопсалап жүргендей *а қ ы л ы т а б а н ы н а т ү с к е н* түлей емес (Б. Мұқаев, Жалғыз жаяу, 79).

АҚЫЛАҚТЫ с ы н. ж е р г. ***Ақылды.*** Әке ұлының пәк екенін, *а қ ы л а қ т ы* болып өскенін құдаларға көрсеткісі келді (Ана тілі, 10.10. 1996, 7).

АҚЫЛГӨЙСУ... – Бұл сөздер *а қ ы л г ө й с у* емес, жәй бір бейуақыттағы толғаныс тәрізді (Тоғызыншы шежіре, 26).

АҚЫЛДЫЛАУ с ы н. *Ақылдырақ, ақылы көптеу.* Ол табиғи болмысын өзгертпеген, өзгертейін-ау, сұстылау немесе *а қ ы л д ы л а у* көрінейін-ау дегенді қаперіне алмаған қарапайым адам (М. Қаназов, Арна, 63).

АҚЫЛЖАНДЫ с ы н. с ө й л. ***Ақылды.*** Осының бәрі мені Шыңғыс хан туралы «ол *а қ ы л ж а н д ы* адам» деп ой түйіндеуге мәжбүрлейді (А. Әшімұлы, Шығ. жин., 5, 92).

АҚЫЛҚОСШЫ з а т. с ө й л. ***Ақылшы***. Шаяхмет қария баласына *а қ ы л қ о с ш ы* болса, көз жұмып-ақ сенгенің мақұл (Жұлдыз, 1974, 6, 154). ... Сондықтан да мен Нұртайды жарыстасым ғана емес, *а қ ы л қ о с ш ы м* да болсын деп отырмын (Бұл да).

АҚЫЛМАНДЫҚ з а т. *Ақылдылық, ақылгөй.* Аудармашының өз жанынан қосқан жолдарын, шексіз бұрмалаушылықты, жалаң *а қ ы л м а н д ы қ т ы* оқығанда ұяттан кірерге тесік таппайсыз (Қаз. әдеб., 15.04.1983, 6).

АҚЫЛМАНСУ *Ақылмансы етістігінің қимыл атауы.* Буынсыз жерге пышақ ұрып, *а қ ы л м а н с у* ниетінен аулақпыз (Ана тілі, 18.10.1990, 7).

АҚЫЛМАНСЫ е т. *Ақылды болып көріну, ақыл айтқансу.*

АҚЫЛНАМА з а т. *Ақыл айту ісі.* Өйткені мынау дидактика, яғни *а қ ы л н а м а.* Ақын жұртқа ақылгөйсімеуі керек (Қаз. әдеб., 12.12.1973, 3).

АҚЫЛСЫЗДАН е т. *Ақылынан адасу, ақылынан айырылу; ақымақ болу.*

АҚЫЛСЫЗДАНУ *А қ ы л с ы з д а н етістігінің қимыл атауы.*

АҚЫЛСЫЗДАУ с ы н. *Ақылы аздау, ақылы кемдеу. А қ ы л с ы з д а у* болса, «Әй, неге олайсың» деп бәрібір мойнына қойып салып, жөнге түсіре алмасың тағы анық

(Ж. Әлмашұлы, Тар дүние, 142). Гүлжім аспан әлеміне айбатты, Қайратына тамсандырған аймақты, Қайсар қыран тағдыры *А қ ы л с ы з д а у,* бірақ адал кемпірдің Пышағында ойнапты (М. Шаханов, Мәңгүрт., 90).

АҚЫЛШАЙ з а т. э т н. *Бір нәрсеге ақылдасуға, кеңесуге арналған шай (ас).* Қабанбай ауылы осы төңіректегі туыстарын *а қ ы л ш а й ғ а* шақырды (Қ. Жұмаділов, Дарабоз, 2, 213).

АҚЫЛШЫЛ с ы н. *Ақылды көп айтқыш (адам).*

АҚЫЛШЫЛДЫҚ з а т. *Ақылшыл болғандық, ақыл айтқыштық.*

АҚЫМ... Батырлыққа бейімі бар ержүректері арнайы *а қ ы м,* мәлду аудандарға топтастырылады (А. Сатаев, Бәрі де., 42).

АҚЫМАҚГЕРШІЛІК з а т. *Ақымақ болушылық, ақымақтық.* Құр бекер намысқа тырысып, қолың көтере алмайтын шоқпарды белге қыстырып жүру – *а қ ы м а қ г е р ш і л і к* (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 393).

АҚЫМАҚША үс т. *Ақымақ тәрізді, ақымақ сияқты.* Болыпты ертеде бір зұлым патша, Әр түрлі іс істеген *а қ ы м а қ ш а.* Қабаған ит біткенді түгел бағып, Сол үшін жұмсап өткен ырғын ақша (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 85).

АҚЫН: Ақындар айтысы. *Ақындардың шаршы топ алдындағы сөз сайысы.*

АҚЫНГЕР з а т. *Ақын болушылық, ақындық.* Бұлардың бәрі де жәй әшейін ермек үшін, қошамет үшін айтылған сөздер емес, *а қ ы н г е р* қазақ халқының табиғи бітіміне берілген тарихи баға (Қаз. әдеб., 26.04.1985, 14).

АҚЫНЖАНДЫЛЫҚ з а т. *Жанының нәзіктігі; сезімталдық.* Жазушының жас баладай аңқылдаған ақ көңіліне, жанының тазалығына, парасатының биіктігіне, *а қ ы н ж а н д ы л ы ғ ы н а* тәнті болды (Н. Исабаев, Өмір., 279).

АҚЫНСУ *Ақынсы етістігінің қимыл атауы.*

АҚЫНСЫЗ с ы н. *Ақыны жоқ, ақын болмады.* ≈ *А қ ы н с ы з* ешбір той қызық болмайды.

АҚЫНСЫЗДЫҚ з а т. *Ақынның жоқтығы, ақынның болмағандығы.*

АҚЫНШЫЛЫҚ з а т. *Ақын болғандық, ақындық.*

АҚЫРАМАШ з а т. ж е р г. *Желтоқсан айы.* Сонау *а қ ы р а м а ш т ы ң* алғашқы суығында-ақ терезеге тұтылған қанарқап су тиіп, енді қатты аяздан түйенің мойнағындай сіресіп қатып қапты (Д.Исабеков, Тіршілік, 145). Өздерінің үйіштеріндегі тамыры тереңде жатқан *а қ ы р а м а ш т ы ң* қыраулы түніндегі суықта ызғарлы кикілжіндерінің бір ұшын сезіп қалдым (Қаз. әдеб., 04.04.1975, 4).

АҚЫРАҢДАН *Ақыраңда етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Оның таңертеңгі қызылшырайы оңып, аспан түстес көгілдір көзі *а қ ы р а ң д а н ы п* кетіпті (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 45).

АҚЫРАҢДАНУ *Ақыраңдан етістігінің қимыл атауы.*

АҚЫРҒЫЗ *Ақыр етістігінен жасалған өзгелік етіс.* ≈ Мынауыңды (күйеуіңді) *а қ ы р ғ ы з ы п* қоясың ба?!

АҚЫРҒЫЗУ *Ақырғыз етістігінің қимыл атауы.*

АҚЫРҒЫШ с ы н. *Ақыра беретін, ақыратын.* ≈ *А қ ы р ғ ы ш* адам.

АҚЫРҒЫШТЫҚ з а т. *Ақыра беретіндік, ақырушылық.*

АҚЫРЕТ: Ақырет көрсетті. с ө й л. *Азап көрсетті.* Жас қозылар шаршағандықтан әр жерге бір жатып қалып *а қ ы р е т т і к ө р с е т і п* келеді (Р. Қилыбаев, Өмір., 9). Қой маңырап, сиыр мөңіреп, кейбіреулері кері қашып, *а қ ы р е т т і к ө р с е т і п* келеді (Бұл да, 27).

АҚЫРСЫНДА үс т. с ө й л. ***Ақырында.*** *А қ ы р с ы н д а* мына қатты жүріске шыдай алмай, алдындағы машинаға «дөділдетіп» белгі берді (Жалын, 1974, 2, 30).

АҚЫРУШЫ з а т. *Ақырған адам.*

АҚЫРУШЫЛЫҚ з а т. *Ақырғандық, ақыру ісін істеушілік.*

АҚЫРЫНДАУ с ы н. *Сәл ақырын, ақырынырақ.*

АЛ[1]: Ала сал. *Бір нәрсені тездетіп алу.*

Ала сала. *Бір нәрсені алысымен.* ≈ *Құрығын а л а с а л а* өріске қайтты.

Алып қарағанда. *Қарастырғанда, зерттегенде, ойластырғанда.* Қазақ халқының музыкалық өнері жанр жағынан *а л ы п қ а р а ғ а н д а,* өрлеу сатысында тұр (І. Омаров, Серпін, 19).

Алып қашпа сөз. *Өтірік, өсек сөз.* Мұның бәрі *а л ы п қ а ш п а с ө з д е р,* түрлі жорамалдар (Қ. Салғарин, Жаныңда жүр., 74).

АЛ[2]: Алға басқан аяғы кейін кетті. *Ісі ілгері баспады, оңбады, жолы болмады.*

АЛ[3]: Ал жасыл. *Шымқой жасыл, қаныққан жасыл.* Қараған сайын жанарды жасауратып, жүректі көтеріп, дегбірді алған, өңшең ал қызыл, *а л ж а с ы л*, ал шикіл бояу-бедерлер (Қаз. әдеб., 30.09.1983, 8).

Ал жасылдан. *Шымқай жасыл түске ену.* Дала да *а л ж а с ы л д а н ғ а н* шөптен көйлек киіп төркініне баратын қаздай жетіседі (О. Бөкеев, Өз отың., 212).

Ал күреңден. *Шымқай күрең түске ену.* Ол ағаштардың май айының орта шеніне дейін *а л к ү р е ң д е н і п* өрбіген бүршіктері енді күні жеткесін аппақ гүл боп ашылыпты (Қ. Тоқмырзин, Үш кие, 103).

Ал қаралан. *Шымқай қара түске ену.* Ешкіөлгеннің ар жағына асып, *а л қ а р а л а н ы п* жатқан қара жерге қарс кіріп кеткендей болды (Лен. жас., 30.10.1971, 4).

Ал қаракөктен. *Шымқой қара түске ену.* Жасыл терек, қызыл шіліктер алыстан *а л қ а р а к ө к т е н і п* қандай әсем көрінеді (А. Жұмаділдин, Сең бұзыл., 98).

Ал сары. *Шымқай сары түс.* Үкілепті, маңдай тұсына жақұт қондырыпты, айналдыра ал жасыл, ал күрең, *а л с а р ы* маржан тізіпті (Д. Досжанов, Жолбарыс.., 436). Бағана ғана ал қызыл, *а л с а р ы* гүлдері ырғалып, мамыра жатқан жазира аппақ қардың астында қалды (О. Бөкеев, Мұзтау, 127).

Ал шикіл. қ. ***Ал сары.*** Қараған сайын жанарды жасауратып, жүректі көтеріп, дегбірді алған, өңшең ал қызыл, ал жасыл, *а л ш и к і л* бояу-бедерлер (Қаз. әдеб., 30.09.1983, 8). Баланың көз алдында ал жасыл, ал сары, *а л ш и к і л* баяу жүзді (Пионер, 1984, 7, 17).

АЛА: Ала дорбасы алдына түсті. *Шаршады, шалдықты, титықтады.*

Ала көкек. *Ұшып-қонып жүретін, берекесіз (адам).* Біздің кедей болуымыздың себебі манағылардың айтуынша: көкемнің «*а л а к ө к е к*», «ақылсыздығынан» сияқты (Н. Қазыбеков, Тұсаукесер, 42). Мұның көңілі сонау тотыдай құлпырған шағынан бастап, күні бүгінге дейін *а л а к ө к е к* болатын. Сол емі табылмаған *а л а к ө к е к* көңіл ақыры... (К. Жүнісова, Қимаймын., 89).

Ала қайыс болды. *Жон терісі ылғи қамшының астында болып, әбден қатыпсемді, көнденді.* Онсыз да жарамсақтануға әзір тұрған қулар бетегеден аласарып, ұра қалса тоса қалуға бөкселерін әзірлеп, қамшы жеп *а л а қ а й ы с б о л ғ а н* өгіздерше ығысып-ақ жатыр (Ж. Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 49).

Ала қауын. *Ала түсті қауын.* Қауынның түрлері: сарт қауын, қыш қауын, *а л а қ а у ы н,* қара қауын, сары қауын, май қауын, ақ қауын, пұшық қауын т.б. (Қаз. тілі тарихы., 1, 201).

АЛАБАЖАҚТАНУ *Алабажақтан етістігінің қимыл атауы.*

АЛАБАС з а т. б о т. *Күздік бидайдың бір сорты. Суыққа төзімді.* Аудандастырылған *а л а б а с* (күздік бидай) сортымен салыстырғанда, Долинская 8 сортының дәні неғұрлым ірі және нандық сапасы жақсы болады. Қысқа төзімділігі жағынан ол *а л а б а с* сортымен тең, ал өнімділігі жағынан одан 2-3 ц асып түседі (Қазақст. ауыл шаруаш., 1960, 3, 44). *А л а б а с* сорты аудандастырылған аймақтарда кең таралып, өнімділігі жағынан әзірге ең жақсы сорт болып табылады (Қаз-ң дәнді, майлы дақыл, 16).

АЛАБҰҒА з а т. б о т. *Сүрегі қаттылау шөп. Түйе жақсы жейді.* Шөп мезгілінің кеш дайындалса, бидайық, қамыс, ши, өлең, мия, жоңышқа, экспарцет, судан, *а л а б ұ ғ а*, қаңбақ, селеу шөптерді машинамен турап уақтап, ал дәнді жемді (арпа, жүгері) жарып бермесе, малға жұғымдылығы нашар болады (Ш. Бөрібаев. Сиыр малы., 11). Өйткені ондай жайылымдарда түйелер жақсы көріп отығатын *а л а б ұ ғ а,* жантақ, теріскен сияқты шөптер көп өседі (Қазақст. ауыл шаруаш., 1965, 10, 29).

АЛАБҰРТҚЫЗ *Алабұрт етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ия, осы «шығар», «болар» деген болжам ойларым жарам жазылып, майданға енді қайта барғалы жүрген мені бір түрлі *а л а б ұ р т қ ы з д ы* (Ә. Нәбиев, Бейтаныс., 64).

АЛАБҰРТҚЫЗУ *Алабұртқыз етістігінің қимыл атауы.*

АЛАБҰРТТЫР *Алабұрт етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Жас қыз жүрегін мұнар ұшқан табиғат суреті қытықтап, *а л а б ұ р т т ы р ғ а н* еді (Лен. жас, 13.03.1973, 2).

АЛАБҰРТТЫРУ *Алабұрттыр етістігінің қимыл атауы.*

АЛАБҮЙРЕКТЕН е т. *Әр жердің қары кетіп, алабажақтану, алақат-алақат күйге түсу.* Оған мына «түске дейін – мүйіз, түстен кейін – киіз» аталатын жаймашуақ қабаттасқаннан кейін ит жонданып, бүкіс тартқан жоталардың төскейі тіпті *а л а б ү й - р е к т е н і п* шыға келді (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 154).

АЛАБҮЙРЕКТЕНУ *Алабүйректен етістігінің қимыл атауы.*

АЛАБІЛЕК з а т. к ө н е. *Садақ оғының бір түрі.* «*А л а б і л е к* оқ алған, Қой дегенге бір шапқан» (Шалкиіз жырау, 55).

АЛАҒАН с ы н. *Ат үстіндегі кісіні алып түсетін, жараған (бура).* Тегінде бай атаулы иттің қабағанын, айғырдың тебегенін, бұқаның сүзегенін, бураның *а л а ғ а н ы н* ұстағысы келетін (Ж. Ахмади, Айтұмар, 12).

АЛАҒАРЖАҚТАН е т. с ө й л. *Алаң болу, дегбірі қашу.* «Бүгін биге келмес пе екен?!» - деп көңілім *а л а ғ а р ж а қ т а н ы п*, дегбірім қашып тұр (Қ. Ботпай, Егіз қауашақ, 66).

АЛАҒАРЖАҚТАНУ *Алағаржақтан етістігінің қимыл атауы.*

АЛАҒАТТАНУ *Алағаттан етістігінің қимыл атауы.*

АЛАҒДА з а т. ж е р г. *Әлек, әуре.* – Сырға келіннің үйінен бір шала әкеліп едім, түге, әлгі тоқалдың *а л а ғ д а с ы м е н* жүргенде өшіп қалыпты (С. Елубай, Ақ боз., 42).

АЛАҒЫЗУ *Алағыз етістігінің қимыл атауы.* Көптен жөндем үй табылмай, *а л а ғ ы з у м е н* жүргенде, мына пәтердің аяқ астында босай қалғанына қуанулы еді (Жұлдыз, 1975, 4, 122).

АЛАЖАБЫР е л і к. ж е р г. *У-шу, даңдұң.* Стол басы *а л а ж а б ы р.* Бірінен кейін бірі тос көтеріп, сұңқылдап жатқан мына шуылдақтардың бір сөзі миына кірген жоқ (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 171). Солдаттар шебіне таман жақындап, кимелеген *а л а ж а б ы р* халықты жасқағандай қолын сермеді (С. Елубай. Ақ боз., 339). Сол *а л а ж а б ы р* қалыпта күнді батырып, қас қарайттық (А. Мекебаев, Алапат, 269),

АЛАЖАҢҚАУ с ы н. ж е р г. ***Алакөңіл.*** Қонағының көңілі қоныс таппай *а л а ж а ң қ а у* болып отырғанын қу неме сезіп қойды (Д. Досжанов, Жолбарыс, 12).

АЛАЖАРҚЫ с ы н . ж е р г. ***Алабажақ.*** Көк жүзі бір жері қарақошқыл, бір жері *а л а ж а р қ ы* тартып түсініксіз күйде тұнжыраңқы тұр (Б. Шаханов, Ғашық., 84).

АЛАЙЫҢҚЫ с ы н. *Көзі аздап алайған, аларыңқы.* Қорадан қора, бақшадан бақша қоймай бүлдіретін ашқарақ қаскөй қу мүйіз қарасан сыңайлы, - көзі тым а л а й ы ң қ ы екен (Жалын, 1972, 6, 3).

АЛАКӨБЕҢДЕН е т. *Болар болмас жарық түсу, күңгірттену. А л а к ө б е ң д е н і п* тұрған терезеден маңдайы қатпарланған, беті көкпарланған бір сұрқия мүсін сығалап тұрғандай иман-үрейіңді ұшырар (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 358).

АЛАКӨБЕҢДЕНУ *Алакөбеңден етістігінің қимыл атауы.*

АЛАКӨЗДІЛІК з а т. *Араздық, қырғиқабақтық.* Арғынның бір байымен Ахметтің *а л а к ө з д і л і г і* болып, соның жылқысына тиіңдер деп бізді жұмсады (Б. Майлин, Таңд., 158).

АЛАКӨЛ-СҰЛАМА з а т. в е т. *Зорығудан болатын түйе ауруы. А л а к ө л- с ұ л а м а* - түйенің дел-сал болып, буыны кетіп, зорығуы. Бұл ауру жылқыда да кездеседі. Оны қызылмай деп атайды (Қаз. әдеб., 28.09.1984, 15).

АЛАКҮДЕК с ы н. к ө н е. *Аққөңіл, бірақ алаңғасарлау (адам).* Не келсе аузына соны сөйлеп, Аққөңіл, *а л а к ү д е к* жан-ау деймін (Айтыс, 93).

АЛАКҮЛІК[1] з а т. з о о л. *Қоңыздың бір түрі. А л а к ү л і к* – кішкентай қызыл ала қоңыз. Ол бұта басында болады. Түйе оны жеп қойып ауырады (Ж. Бабалықұлы. Мал ауруы., 11).

АЛАКҮЛІК[2] з а т. в е т. *Түйеде болатын өте зілді ауру. А л а к ү л і к* - өте ауыр дерт. Оған шалдыққан түйе өліп тынады (Ж. Бабалықұлы, Мал ауруы., 11). Түйеде *а л а к ү л і к* ауруы кездеседі. Алакүлік – қоңыз. Өрісте ол көп болғандықтан шөппен бірге оны түйе жеп қояды да, өліп кетеді (Х. Арғынбаев, Қаз. этногр., 158).

АЛАКҮЛІК[3] с ы н. а у ы с. *Алақұйын, берекесіз, құйыршық (мінез).* Сәмбі талда қонақтап отырған осы бір *а л а к ү л і к* мінезді құс (сауысқан) есіме әлдебір жайларды түсіргендей ме, қалай? (Ж. Ауыпбаев, Жанарымда., 7). – Сауысқанға обал жоқ. Құйрығы қымыңдап, отырысы жаман. *А л а к ү л і к,* опасыз адамның мінезі бар өзінде (Қаз. әдеб., 30.11.1973, 1).

АЛАҚАН з а т. *Бестастың алтыншы кезекте ойналатын түрі.* Алтыншы кезек – «*а л а қ а н*». Қақпа тасты лақтырып отырып, қалған төрт тасты екінші қолдың алақанына жинау керек (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 48).

Алақан шертіспек. э т н. *Ұтылып қалған адамның алақанын шертіп ойнайтын ойын.* Әне бір жылы сауыққой таманың бойжеткендерімен *а л а қ а н ш е р т і с п е к* ойнатқалы бері Тілеш етене сырлас боп кеткен (Қаз. әдеб., 29.09.1972, 3).

АЛАҚАНДАС с ы н. а у ы с. *Дос, тату; сыйлас, сырлас.* Сол қызға ғашық бопты Қарақан жас. Ер жүрек елдің ері балапан жас. Жігіттің шыққан жері Тараз елі, Айтулы асқақты ермен *а л а қ а н д а с* (Қаз. әдеб., 01.05.1973, 4).

АЛАҚАНШЫҚТАН е т. *Қарлы боран соғу, ақпандату.* Бір сәтте боран *а л а қ а н ш ы қ т а н ы п* еді, таң білінген кез екен, аяз ширай түсініпті (З. Ақышев, Ақбел асуы, 44). Күз күні уақыт өткен сайын *а л а қ а н ш ы қ т а н ы п,* дауыл тілей түскен (Асқар Алтай, Қызыл бөлтірік, 31). Ақ даланың бетіне боран соғып тұр. Бірде *а л а қ а н ш ы қ т а н ы п,* тәулік бойы құтырына жөнеледі (З. Иманбаев, Қос қайың, 22).

АЛАҚАНШЫҚТАНУ *Алақаншықтан етістігінің қимыл атауы.*

АЛАҚАНШЫҚТАТ е т. *Қар жауып, боран соғу.* Боқырауда басып қалған қалың қар алты ай бойына *а л а қ а н ш ы қ т а т т ы* да, сары сүзектей созылып кеп майдың аяғында бір-ақ шықты (Қ. Ысқақов, Бұқтырма, 64).

АЛАҚАНШЫҚТАТУ *Алақаншықтат етістігінің қимыл атауы.*

АЛАҚАТ с ы н. *Бір жері ақ, екінші жері қара (жер).* Ойдым-ойдым *а л а қ а т т а р д а* қалған желек таздың шашындай шашауланып, өнім беріп жарыта қоймайды (Т. Иманбеков, Тұт ағашы., 174).

АЛАҚАТТАН е т. *Ала-құла түрге ену.* Сортаң дала жаздағы көк-жасыл өңінен айырылып, әр жер-әр жер *а л а қ а т т а н ы п* шаңы шығып, тақырланып қалыпты (О. Сәрсенбаев, Бақыт құсы, 94). Сол бұтақтардың арасынан *а л а қ а т т а н ы п* көгілдір аспан сынықтары көрінеді (О. Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 39).

АЛАҚАТТАНУ *Алаққаттан етістігінің қимыл атауы.*

АЛАҚАТТАУ с ы н. *Аздап алақат.* – Жалпы жаман емес. Аздап *а л а қ а т т а у* жері де бар көрінеді (Т. Иманбеков, Тұт ағаш., 119).

АЛАҚОЖАЛАҚ с ы н. *Алабажақ, қожалақ-қожалақ.* ≈ Ауыл іші *а л а қ о ж а л а қ,* көз сүрінеді.

АЛАҚОЖАЛАҚТАН е т. *Қожалақ-қожалақ болу, қожалақтану.* Арық бойлары шөп-шалам ба, ши-бұталардың түбірі ме, шаңнан көрінбейді, *а л а қ о ж а л а қ т а н ы п,* әсіресе қоңыр күзде тым ажарсыздау көрінеді (С. Байжанов, Ақ маржан, 22).

АЛАҚҰЙЫНДАУ с ы н. *Алып-қашпалылау, құбылмалылау.* Сол екі арада ел ішінің артық-кем айтылған *а л а қ ұ й ы н д а у* бір сөздерін де құлағы шалды (05.08.1972, 2).

АЛАЛАТ е т. с ө й л. *Ала жылқыны көп жи д. м.* Қысырақтың үйірін *А л а л а т т а,* құлалат. Қысыр жеңгем ұл тапсын. Алалат та, балалат! Ат байларға жараса, О да бізге қанағат (Ж. Ахмади, Айтұмар, 135).

АЛАЛАТУ *Алалат етістігінің қимыл атауы.*

АЛАМАН з а т. к ө н е. *Низамға (заңға), тәртіпке, жол-жосыққа бағынбайтын адамдар тобы.* Батыр Саян содан кейін өзі секілді күштілерден қорлық көрген жүзге тарта батыр жігіттерді жинап, *а л а м а н* болып кеткен (І. Есенберлин, Алмас., 243).

АЛАМАНДЫҚ *Аламан болғандық, бағынбаушылық.* Енді *а л а м а н д ы қ т ы* тастап, бір кезде өзін өлімнен құтқарған нағашы жұртына қосылмақ боп, қасындағы жүзге тарта серіктерімен жолға шыққан (І. Есенберлин, Алмас., 243). Отан сезімі, мемлекет сезімі кем, менмендік сезімі өте күшті құлықты *а л а м а н д ы қ* дейміз (Х. Досмұхамедұлы, Аламан, 147).

АЛАН з а т. к ө н е. *Ертеде Каспии теңізінің жағасын мекендеген ел.* Қыпшақ жігіттерінің бас қосып шапқыншыларға қарсы шыққанын көріп, Еділ бойындағы уақ ұлттар: башқұрт, *а л а н,* Еділ бұлғарлары да бас көтерді (І. Есенберлин, Алмас., 75). Тарихшы Иосиф Флавийдің айтуынша осетиндер бұрын *а л а н д а р* деп аталған, Дон жағалауындағы скифтердің бір бұтағы болған (А. Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 171). Бөрі емес, *а л а н н ы ң* бұл аламаны. Қасқырдай шапқан жұртқа даладағы. Ха-

зардан қарақшылар жортқан талай, Малы мол көшпендіні талағалы (Қаз. әдеб., 04.10.1974, 2).

АЛАҢДАУЛЫ с ы н. *Бір нәрсеге көңілі алаң. А л а ң д а у л ы,* асығулы көңілдің талай бұлталаңын бастан кешірді (Ж. Мусин, Үміт, 50). Қыз көңілі *а л а ң д а у л ы* (Лен. жас, 24.10.1974, 2).

АЛАҢЖАРЛЫ с ы н. ж е р г. ***Алаңдаулы.*** Бірақ мына *а л а ң ж а р л ы* күйде қыдырып та, тыныгып та береке таппасымды сезіндім де, орнымнан тұрып, бөлме ішін теңселіп кезе бастадым (А. Мекебаев, Аңызақ, 133).

АЛАҢЖАРЛЫЛЫҚ з а т. ж е р г. *Ала көңілділік, алаңдағандық, алаңдаушылық.* Жұмыста жайбарақат отырып, тиесілі тірлігімді орындауға құлшынғанмен, ағзамдағы аңғарымсыздықтан асыл мүлкін қолды еткенге ұқсас *а л а ң ж а р л ы л ы қ* қолымды іске барғызбай-ақ қойды (А. Мекебаев, Алапат, 251). Мен көңілімнің *а л а ң ж а р л ы л ы ғ ы н а* қарамастан ертең істейтін жұмыстарымның жоспарын қойын дәптеріме түсіруге кірістім (А. Мекебаев, Аңызақ, 132).

АЛАҢЫТ е т. *Алаң болу, алаңдау.*

АЛАҢЫТУ *Алаңыт етістігінің қимыл атауы.* Әншейінде сабырлы жігіттің даусында бұл жолы *а л а ң ы т у* бар (Қаз. әдеб., 14.05.1976, 2).

АЛАП з а т. ж е р г. *Арбаның шанағы.* Қора төріндегі күнге қаңсыған ескі арбаның *а л а б ы н а* асылып тұрып, екеуі көп сөйлесті (Т. Дәуренбеков, Сүмбіле, 37).

АЛАПА з а т. к ө н е. *Атақ, абырой, даңқ.* Абақ сұлтанның қызын алу - Шығай ұрпағының *а л а п а с ы н* арттырып, абыройын көтермек (М. Мағауин, Аласапыран, 69). Сол румен бірге өзің де көтерілесің, өзіңнің де *а л а п а ң* артады (Бұл да, 130).

АЛАПЕСТЕНДІР е т. *Ала-құла ету, теңбілдендіру.* Дәрігер бет-аузын *а л а п е с т е н д і р і п* қызылмен бояп алған еңгезердей жалпақ танау индеецтің жанына барды (Т. Әбдіков, Айтылмаған., 126).

АЛАПЕСТЕНДІРУ *Алапестендір етістігінің қимыл атауы.*

АЛАПЕСТЕНУ *Алапестен етістігінің қимыл атауы.*

АЛАПТАТ е т. *Алап бойын қуалау, алаптан іздеу.* Таппады – Ылдилатып, *а л а п т а т ы п,* Тұс-тұсқа жоғалғандай тарап, батып. Күн тұрды көкжиекте – құмай тазы, Ырсылдап, қызыл тілін салақтатып (Е. Дүйсенбаев, Ақ пейіл, 33).

АЛАПТАТУ *Алаптат етістігінің қимыл атауы.*

АЛАРМАН з а т. *«Қасқыр», «қойшы», «қой» болып көгалды жерде ойналатын балалар ойыны* (Қаз. этнография., 1, 149). *А л а р м а н* ойынында «қойшы» мен «аларман» немесе «қасқыр» қарама-қарсы тұрады. «Қасқыр» қойларды алмақ болады, «қойшы» оларды қорғайды (Бұл да).

АЛАСАПЫРАНДАТ е т. *Ауа райының бұзылуы, алай-түлей болу.* Түс ауа күн *а л а с а п ы р а н д а т ы п,* борап кетті (Ж. Түменбаев, Қардағы із., 54).

АЛАСАПЫРАНДАТУ *Аласапырандат етістігінің қимыл атауы.*

АЛАТАҒАНАҚТАН е т. ж е р г. *Ала-құла түске ену, теңбілдену.* Анау күні *а л а т а ғ а н а қ т а н ы п* жатқан дөңді қарашы (Ә. Кекілбаев, Бір шөкім., 3).

АЛАТАУ з а т. б о т. *Алхоры сорты. А л а т а у* ағашының биіктігі орташа, бөрікбасы кең жайылып өседі. Жемісінің үлкендігі орташа – 35 грамм, түсі қара сұр, бояуы ала-құла тамыздың ортасында піседі (ҚСЭ, 1, 310). *А л а т а у д ы* таулы және тау бөктеріндегі аймақтарда өсіруге ұсынылады (Жас бағбан, 61).

Алатау таңы. *Алманың бір сорты. Ол өте кең тараған.* Алманың көптеген сорттары бар. Олар: Алмалы, Жетісу, *А л а т а у т а ң ы,* Салтанат. Бұларды Қазақстандық селекционерлер өсіріп шығарды (ҚСЭ, 1, 278).

АЛАТЕГЕНЕК с ы н. с ө й л. ***Алатағанақ.*** Қар кетіп, жер *а л а т е г е н е к* болған кез еді (З. Ақышев, Ақбел асуы, 5).

АЛАТЫШҚАН з а т. з о о л. *Дене пішіні тиінге ұқсас, бірақ арқасында қара жолақтары бар тышқан. А л а т ы ш қ а н* ағаш түбірін үңгіп, сонда тіршілік етеді, қыста ұйқыға кетеді (Шаңырақ, 395).

АЛАУГЕР з а т. ж а ң а. *Олемпиада ашылар алдында оның алауын көтеріп жүруші, алау жағушы құрметті адам.* Елбасымыз – олимпиаданың алғашқы *а л а у г е р і* (Егем. Қазақст., 04.04.2008). *А л а у г е р* (факельщик), бессауда (аукцион), безенші (дизайнер) т.б. жаңа атаулар мен қолданыстар орыс тіліндегі сөздерге балама ретінде қолданылып жүр (Ана тілі, 07.02.2013, 4).

АЛАУОШАҚ з а т. ж а ң а. *Сәндік үшін үй ішінен таспен қалап жасалған ошақ; камин* (Орысша-қазақша сөздік, 1, 349).

АЛАШАБЫН з а т. с ө й л. ***Алашапқын.*** Бұрын елу гектар, жүз гектар ғана күріш егіп, ала жаздай *а л а ш а б ы н* болып жүретін (Ұ. Бағаев, Жан сұлулығы, 25).

АЛАШАҒУ з а т. б о т. ж е р г. ***Күнбағыс.*** Біздің колхоз *а л а ш а ғ у* салмайды (Қаз. тілі тарихы., 3, 238).

АЛАШАҒЫР з а т. б о т. с ө й л. ***Шағыр.*** Ол бұққан күйі бойшаң *а л а ш а ғ ы р д ы* тасалап, біраз жер жүгіріп келіп, әудем жер қалғанда жүрелей қалды (Х. Есенжанов, Ақ жайық, 2, 156).

АЛАШАПҚЫН з а т. к ө н е. *Шауып барып, хабар беретін адам.* Осы маңнан тездетіп жігіт жинап, қазақ ауылдарына *а л а ш а п қ ы н* жіберу лазым (Ж. Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 326). Ел аралап хабар жеткізетін *а л а ш а п қ ы н д а р д ы* керуен кеткен соң кешіктірмей аттандырды (Бұл да, 326).

АЛАШБЕГІ з а т. к ө н е. *Бүкіл алашқа билігі жүретін лауазым иесі.* Барлық ұлысбегі *а л а ш б е г і н е* бағынышты. *А л а ш б е г і,* әрине, ханға ғана есеп береді (М. Мағауин, Аласапыран, 22).. Егер Тәуекел хан *а л а ш б е г і н* қоңыраттан, ұлысбегін жалайырдан қойса, бар қазақта тең тұтам деп жар салғаны емес пе! (М. Мағауин, Аласапыран, 68).

АЛАШҰБАР: Алашұбар тоқылдақ. *Тоқылдақтың алашұбар түсті түрі. А л а ш ұ б а р т о қ ы л д а қ,* барқылдақ торғай мен қайшыауыз болса орманды мекендейтіндерге жатады (Қарқаралы, 172).

АЛБАРЫНДЫ ү с т. *Алқын-жұлқын, қарбалас.* Жездей де жетті. Асығыс, *а л б а р ы н д ы.* Біреу қуып келгендей ентігіңкіреп, екі иығынан дем алады (Е. Әкімқұлов, Перизат., 64).

АЛБАСТЫ: Албасты басқыр. *Албасты бассын, құрып кет д.м. қарғыс.*

АЛГҮЛ: Алгүл қаққызды. *Құлпыртып жіберді, жайнатты.* Сол кезде батсайы шымылдық, дүрия көрпе, манат мақпал түскизді, күн сәулесі қуанта бір *а л г ү л қ а қ қ ы з ы п,* жағалай сәулелендіріп, жайнатқан тәрізді (М. Әуезов, Абай, 2, 61).

АЛҒА з а т. б о т. *Сабағының ұзындығы 0,5-1м-дей, түбінде түйнегі бар, біржылдық жабайы өсімдік* (Флора Қаз., 8, 5).

АЛҒАЛ с ы н. к ө н е. *Өтірік, жалған; арам. А л ғ а л* сөйлеп былғама, Алал туған ағаны (Соц. Қаз., 29.03.1991, 4).

АЛҒАНСУ *Алғансы етістігінің қимыл атауы.*

АЛҒАНСЫ е т. *Өзінің қамқорына алған болу, қамқорсу.* Сол көккөз Империя «қамқорлығына» *а л ғ а н с ы п,* зеңбірек, мылтықтың күшімен қазақтың өр рухын басқан, бетке шығарын құртқан (Ә.Ыдырысов, Таңшолпан, 203).

АЛҒАУЛАУ с ы н. ж е р г. *Жұмсақтау, жайлылау, қолайлылау.* Сексеуілдің қалыңын тасалаған кейбір ауылдардың тұсының қысы *а л ғ а у л а у* болып, кей үйлердің қолында қалған бірен-саран қара-құралары аман шықты (Б.Шаханұлы., 1, 49). Қалай дегенмен, құм аты бар ғой, мына жалтаңнан гөрі шоқаттың ішінің ызғырығы *а л ғ а у л а у* болатынын көңілге медеу тұта бастаған (Бұл да, 1, 394).

АЛҒАЯТ з а т. ж а ң а. *Ілгері даму, өркендеу.* Техникалық *а л ғ а я т* (прогресс) атаулыға қатыстының бәрін үйренуіміз керек (Ана тілі, 29.04.1993, 3).

АЛҒҰЛЫМДА е т. ж е р г. *Әупірімдеу, аллалау.* Тек *а л ғ ұ л ы м д а п* аман-есен ортамызға қосылса дейміз ғой (О. Бөкеев, Мұзтау, 41).

А Л Ғ Ұ Л Ы М Д А У *А л ғ ұ л ы м д а етістігінің қимыл атауы.*

АЛҒЫР з а т. б о т. *Жуашығы жеуге жарамды өсімдік.* Бауыр ет бала ана байғұсты отқа да, шоққа да айдайды. Жаужұмыр мен *а л ғ ы р д ы ң* түбін, қайыңның шырынын жинап ауыздарына тосады (Жұлдыз, 1972, 6, 73).

АЛҒЫС-ТІЛЕК з а т. *Алғыс және тілек, екеуі бірге.* Ыстық емеуірінмен айтылған отты ниетті өзге жұрт та сырттай қостап, *а л ғ ы с-т і л е к т е р і н* жаудырады (Қ. Толыбаев, Бабадан., 147).

АЛҒЫШ с ы н. *Біреуден бір нәрсені ала беретін (адам).* ≈ Қасқыр *а л ғ ы ш* Кендірбай әлі бар.

АЛҒЫШТА е т. с ө й л. *Қайта-қайта алу.* Малды ортаға *а л ғ ы ш т а п* жатқан (Т. Әлімқұлов, Ақбозат, 72).

АЛҒЫШТАУ *Алғышта етістігінің қимыл атауы.*

АЛҒЫШТЫҚ з а т. *Ала бергіштік, ала берушілік.*

АЛҒЫШЫН з а т. к ө н е. **Барлаушы.** Сәлімгерей сарбаздары өздерін бастаған бір *а л ғ ы ш ы н ғ а* еріп, Құндыз айтқан тоғайдың күншығыс жақ ығына кеп тоқтады (І. Есенберлин, Алтын., 1, 204).

АЛДАМКӨС с ы н. *Алдағыш, алдампаз; өтірікші.* Әбілтақ – анық *а л д а м к ө с.* Айтқан сөзінде түйір дән болса бұйырмасын (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 23).

АЛДАН з а т. з о о л. *Арыстанның баласы.* Арыстан үйірі азық ұстай алмай *а л д а н д а р ы* аштан өлді (Теледидардан).

АЛДАРАҚ ү с т. с ө й л. *Алда, ілгерірек.* Үш салт атты қатты желіп келеді. Біреуі *а л д а р а қ,* екеуі кейінірек (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 9).

АЛДАРҚАН е т. с ө й л. *Алдану.* Ақын көбінесе сезім жетегінде *а л д а р қ а н ы п* қалып, ойшылдық жағын жұтаң тартқызып ала береді (Қаз. әдеб., 26.07.1974, 3).

АЛДАРҚАНУ *Алдарқан етістігінің қимыл атауы.*

АЛДИЯРЛЫҚ з а т. к ө н е. *Алдияр болғандық, мәртебелілік.* Әкем Әбілқайыр өзінің тілегі бойынша Сіздің *а л д и я р л ы қ* қамқорлығыңызға ие болып отыр (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 6).

АЛДЫ: Алдына ат салмады. *Жүйрік, әр кез озып келетін.* Тек бүкіл Мауаннахрда *а л д ы н а а т с а л м а ғ а н,* ақтаңгер жүйрік мінген Темірдің өзі ғана аман құтылады (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 191).

Алдыңнан ақ күн тусын! а л ғ. *Ісің сәтті болсын, бақытың ашылсын!*

Алдыңнан күн, артыңнан ай тусын! а л ғ. *Жолың оңғарылсын, бәрінің сәтін берсін!*

АЛДЫРМАҚ-САЛДЫРМАҚ с ы н. *Салдыр-салақ, алқам-салқам. А л д ы р м а қ - с а л д ы р м а қ* бөктергілері бар олар күн қызарып ұясына батып бара жатқанда ауылға келді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1960, 3, 91).

АЛДЫРТҚЫШ с ы н. *Алдыра беретін, қайта-қайта алдыртатын* (Ж. Өмірбеков, Ана мейірі, 71).

АЛДЫРТУ *Алдырт етістігінің қимыл атауы.*

АЛЕКСАНДРИЙ з а т. м и н. *Бағалы асыл тастардың бірі.* Бағалы тастарға алмас, лағыл, изумурд, сапфир, *а л е к с а н д р и й* т.б. жатады (Шаңырақ, 308),

АЛЕҢДІК з а т. к ө н е. *От, алау.* «Арыстаған Жетісу, *А л е ң д і к* жаққан жеріміз» (Халық өлеңі). «Ақбүркеншік салған жұрт, *А л е ң д і г і н* жаққан жұрт» (Батырлар жыры, 1940 ж. 51-б).

АЛКЕУДЕЛІК... Онда бұл ісім *а л к е у д е л і к к е* салған надандық, бабалар, аталар салған сара жолды тәрк еткендік болар еді (К. Сегізбаев, Беласқан, 234).

АЛҚА е т . ж е р г. *Аралау, аунап-қунап, көңіл көтеру.* Аз күн болса да Сауырдың елін *а л қ а д ы ң* (Қ. Толыбаев, Әсет, 185).

Алқа жиын. *Көп адам жиналған жиын.* Жақында халықаралық «қазақ тілі» қоғамының Ақтөбе облыстық ұйымы басқармасының *а л қ а ж и ы н ы* өткізілді (Ана тілі, 16.10,1997, 2).

Алқа сөз. *Көтермелеу, мақтау сөз.* – Рахмет! – деді бай. Бұл Батидың жиырма жылда естіген алғашқы *а л қ а с ө з і* еді (О. Бөкеев, Өз отыңды., 120).

АЛҚАЙ е т. *Уәделесу, серттесу.* Анттасып *а л қ а й д ы,* Сен тентек демеске. Кім антын шайқайды, Амал жоқ жемеске (Абай, Таңд., 1, 158).

АЛҚАЛА *Көтермелеу, қолдау, қоштау, астына көпшік қою, мақтау.* Ақын бір өлеңінде «*а л қ а л а*» деген сөзді екі мағынада қолданады. Бірі – көтермелеп барып сұрау, қалау мағынасында (Қ. Олжай, Қанат байла., 163).

АЛҚАЛАС е т. *Алқа қотан отырып, ақылдасу.* Қай жұмыстың болмасын игілігіне, пайдалылығына көз жетсе бітті, ортаға ала *а л қ а л а с ы п,* қоғамдасып, басаяғын дөңгелентіп әкететін (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 230). – Уай, паруардігер, сона кезде жиын-тойдың үстінде жиі *а л қ а л а с ы п* жатар едік (Бұл да, 2, 321).

АЛҚАЛАУ *Алқала етістігінің қимыл атауы.* – Айтқанның аузы жаман, жылағанның көзі жаман, - деді енді көптің *а л қ а л а у ы м е н* орнынан көтерілген денелі қара жігіт (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 317).

АЛҚАЛЫ с ы н. *Алқа өсімдігі өскен, алқасы бар.* Кешегі көгілдір белең, қияқты өзек, *а л қ а л ы* тау, бетегелі жон-жота, бүгінде аппақ қар жамылып, қылаң қағады (Ер есімі., 110).

АЛҚАРАКЕС з а т. к ө н е. *Матаның түсі қарақызыл жұмсақ бір түрі.* Түйме

бауы тартпалы, *а л қ а р а к е с* тон берді (Батырлар жыры, 28).

АЛҚАТ е т. к ө н е. *Ардақтау, құрметтеу, қолпаштау.* Сүйгеніңді жоғалтпас Абылаймысың *а л қ а т қ а н* (Бұқар жырау). Алқатсаң *а л қ а т* қызыңды, Ақтар ол дәмтұзыңды (Мақал).

АЛҚАТУ *Алқат етістігінің қимыл атауы.*

АЛҚАУ е т. к ө н е. *Құрметтеу, қошеметтеу, мақтау, мадақтау.* – Жаса! Жаса! Жаса! Сұлтан атына *а л қ а у* – енді айыпкерлер үшін көтерме емес, желкелеу тәрізді (М. Мағауин, Аласапыран, 56).

Алқауына бөленді. *Құрметіне, қошеметіне бөленді, мақталды.* Бұл завод Қытайда ең сапалы тері бұйымдарын шығаратын заводтың дүниеге келуіне негіз қалап, туған халқының *а л қ а у ы н а б ө л е н д і* (Түркі әлемі, 2008, 6, 5).

АЛҚАШӨП з а т. б о т. *Егістіктерде өсетін аса зиянды арамшөп.* Каратинді арамшөптерге кекіремен қатар – зиянды шырмауық, зиянды күнбағыс, амброзия, *а л қ а ш ө п* жатады (Х. Рамазанов, Егіндегі арамшөп., 40).

АЛҚЫМ: Алқым безі. *Адамның алқымында болатын без; зоб.* Бұл бөлімшеде *а л қ ы м б е з і н е* (зоб), бүйрек үсті безіне жасалатын кез келген жалпы хирургиялық операциялардың барлық түрлері бар (С. Ғаббасов, Қандауыр, 18).

Алқымға алды. *Қыспаққа алды, қысты, састырды.*

АЛҚЫН з а т. а у ы с. *Ашулы, ызалы адам.* – Исажан, ақылың бар еді ғой, кел қасыма отыршы, сабаңа түсші, *а л қ ы н н ы ң* сөзін айтпашы (И. Байзақов, Құралай., 7).

АЛҚЫНҒАНДЫҚ з а т. *Алқына дем алғандық, ентіккендік.* – Жеңеше, біле білсең менен жақын қайның жоқ, – деді пора-пора терін сүртіп тұрып. Дауысы *а л қ ы н ғ а н д ы қ т а н* қарлығыңқы шықты (Жалын, 1974, 1, 4).

АЛҚЫНЫҢҚЫРА е т. *Аздап алқыну, сәл ғана алқыну.* Айғырдың танауы делдиіп, *а л қ ы н ы ң қ ы р а п* қалды (Ө. Қырғызбаев, Қырда., 140).

АЛҚЫНЫҢҚЫРАУ *Алқыныңқыра етістігінің қимыл атауы.*

АЛҚЫНЫС е т. а у ы с. *Жанталасу, жан ұшыру.* Қайда барсаң материалдық байлық үшін *а л қ ы н ы с,* Аз да болмас бұл салада игі қадам, жарқын іс. Ана тілсіз егемендік – жарты демеу, жарты ырыс, Ол алқыныс – ұлтсыздыққа бағытталған талпыныс (М. Шаханов, Мәңгүрт., 30).

АЛЛА: Алланың атымен ант берді [айтты, етті]. *Құдайды еске ала отырып, ант берді.*

АЛЛАУАКПАР м о д. а у ы с. *Жоқ, құрыды.* Кейде бір журналистер келеді. Екіүш күн жүреді де, жазамын, қиратамын деп кетеді, содан *а л л а у а к п а р* (Ә. Тарази, Тасжарған, 19).

АЛЛЕГОРИЯЛЫҚ с ы н. *Аллегорияға тән, аллегория боларлық.* Қыс түніне әйел бейнесі арқылы *а л л е г о р и я л ы қ* теңеу беріп, адамның қыс жайлы түсінігіне ғажайып бір сұлу сезім тудырмай ма?! (І. Есенберлин, Шығ. жин., 1, 229). Шығыс қазақтары қолданатын *а л л е г о р и я л ы қ* астарға ие ляуқи сияқты сөздерден қашуға болмайды деп ойлаймыз (Қаз. әдеб., 12.04.1985, 13).

АЛЛОФОН з а т. л и н г в. *Фонеманың сөздегі орнына, әртүрлі дыбыстармен көршілестігіне қарай қолданылу түрі.* Мынадай терминдер тілімізде орыс тіліндегі қалпын сақтайтын болды: фонема, эллипсис, *а л л о ф о н,* лексема, лексикография т.б. (ҚазССР ҒА Хабарлары, 1972, 1, 74).

АЛМА-ҒАЙБЫЛ ү с т. ж е р г. ***Алмағайып.*** Бейбіт уақытта намысқа шауып қырқысар ма еді, қайтер еді, ал мынадай *а л м а - ғ а й б ы л* жағдайда сазарып отыра бергеннен басқа шарасы болмады (Жұлдыз, 1973, 4, 110).

АЛМАҒАЙЫПТАН е т. *Екіұдай, әрісәрі күй кешу.* Басы шаруаға жайлы болып келген қыстың орта кезі *а л м а ғ а й ы п т а н ы п*, құбылмалы кейіп танытып еді (Жұлдыз, 1972, 5, 129).

АЛМАҒАЙЫПТАНУ *Алмағайыптан етістігінің қимыл атауы.*

АЛМАЖЕГІ: Алмажегі көбелегі. з о о л. *Алманың өзін, жапырақтарын жейтін кішкентай көбелек.* Біздің алманың құрты деп жүргеніміз *а л м а ж е г і к ө б е л е г і н і ң* жұлдызқұрты (Р. Сәтімбеков.., Қызықты биология, 100). *А л м а ж е г і к ө б е л е г і* күндіз ұшпай, ағаш діңіне қонып, іңірде ұшады (Бұл да).

АЛМАН[1] з а т. ж е р г. *Алынатын нәрсе; алым, салық; пәре.* Күнде *а л м а н* алғаны, Замана солай болғаны. Парамен

а л м а н жегеннің, Жемсауы сірə, тоймайды (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 358).

АЛМАН² з а т. *Неміс ұлтының халықтық атауы.* – Біздің күн түбіндегі мажарда (мадьяр, венгр), жер түбіндегі *а л м а н д а* (неміс) кеткен еншіміз жоқ (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 240).

АЛМАНИЯ з а т. х а л қ. ***Германия.***

АЛМАТЫ: Алматы апорты. *Апорт алмасының ең таңдаулы сорты.* Алма ағаштарының суретін сал. Асықпай отырып сал. Ол ағашта *А л м а т ы н ы ң а п о р т ы* пісіп тұрсын (М. Тиесов, Дала., 34). 1961 жылы Эрфурт қаласында өткен халықаралық көрмеде *А л м а т ы а п о р т ы* Алтын медаль алды (Қ.Əбдіғұлов, Ұлы достық., 21). *А л м а т ы а п о р т ы* дегенде жеміс құмарлардың құлағы елең етпейтіндері жоқ (Коммунизм таңы, 12.04.1961, 3).

Алматы аруы. п о э т. *Алматы апорты кейде осылай да аталынады.* Мүмкін, мен жете білмейтін де болармын, бірақ əзірге *А л м а т ы а р у ы* – апорттан артық алманы кездестірген емеспін (Қ. Əбдіғұлов, Ұлы достық., 21).

АЛМАУЫТ з а т. *Алыс жолға, жорық-жортуылға мінілетін арқалы ат.* Қазанаттың түрлеріне тұлпар, арғымақ, *а л м а у ы т,* сəйгүлік сияқты асыл тұқымдылары жатады (Қаз. этнография., 2, 518). Темекі шегіп отырып, өзін-өзі *а л м а у ы т* мінген ермауыттай сезініп, қиял-ғажайыптарға берілмекті (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 19). Орыс жылқыларын *а л м а у ы т* деп те атайды (Ер қанаты, 20).

АЛОЙ з а т. б о т. х а л қ. ***Алоэ.*** Автор дермене, көкнəр, *а л о й,* қылша, жусан, долана, меңдуана сияқты əр алуан дəрілік өсімдіктердің құрамын, өсу жайын, шипалық қасиетін сипаттайды (Соц. Қаз., 17.12.1968, 4).

АЛПЫНШАҚ-САЛПЫНШАҚ з а т. с ө й л. *Мойынға тағатын алқа, моншақ т.б.* Мойынға тағатын *а л п ы н ш а қ - с а л п ы н ш а ғ ы* дей ме, əйтеуір көңіліне жағады-ау дегендерін алып, еңкілдеп жеттім-ау ауылға (Қ. Ысқақов, Менің аға., 37).

АЛПЫСТАЙ с а н. *Алпыс шақты, алпыс шамалас.*

АЛПЫСТАП ү с т. *Алпыс-алпыстан.* ≈ *Қолы ашық екен, а л п ы с т а п* берді.

АЛТАЙ з а т. *Халық аты.* Шоор – *а л т а й* халқының музыкалық аспабы (Қаз. əдеб., 01.04.1983, 13).

АЛТАЙ: Алтай қойы. *Жүнді бағыттағы биязы жүнді қой тұқымы. А л т а й қ о й ы* 1928-48 ж. Алтай өлкесінің асыл тұқымды шаруашылықтарында өмірге келген (Қаз. табиғ., 1, 127). Жергілікті қойларды рамбулье, *а л т а й қ о й ы,* аскания қойларының қошқарлары мен будандастырудың арқасында осы қой пайда болды (Қазақст. ауыл шаруаш., 1965, 7, 24).

Алтай бальзамы. п е р и ф р. *Бұғының пантасы д.м.* Ғалымдардың жүргізген жұмыстары мен жасаған ғылыми қортындылары *А л т а й б а л ь з а м ы н* көптеп өндіруге сөзсіз үлкен перспективалар ашатыны да түсінікті (Туған жер., 202).

АЛТАЙЫ: Алтайы қызыл бөрік. *Жүні салаланып өскен, қызыл реңкті Алтай түлкісінің терісінен тігілген бөрік* (Қаз. этнография., 1, 540).

Алтайы түлкі тұмақ. *Алтай түлкісінің терісінен жасалған қымбат бағалы бас киім (тұмақ).*

АЛТАУДАН с а н. *Алты-алтыдан.*

АЛТАУЛАП с а н. *Алтау-алтаудан.*

АЛТЫ з а т. с ө й л. *Алтылық (карта).* Картаның ойынындай қалтылдаған, Ит тірлік қойды қиын шартын маған. Көзірдің *а л т ы с ы н а* ырза бол деп, Қимайды король, тұздай қартын маған (М. Əлімбаев, Өшпес от, 45).

АЛТЫ: Алты айырық. с ө й л. *Адам денесінің барлық жері.* Үйдің ыстығына бейсінің зілі қосылып, зəңгінің *а л т ы а й ы р ы ғ ы н а н* тер ақты (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 88).

Алты ала теке. э т н. *Қойшылар ойнайтын ойын.* Ойын аттары: Салтаяқ, ауыртаяқ, жорғатаяқ, доп ойын, *а л т ы а л а т е к е,* орамал жасырмақ, тақия теппек, ақсүйек, маймұрын, соқыртеке, барыпқаш – осының бəрі ұпай ұтыс болады (К. Əзірбаев, Аңыз., 8).

Алты карта. *Карта ойынының бір түрі.* Жер барып айтпасын, марқұмның *а л т ы к а р т а д а* ептеп қараулығы болатын (Т. Нұрмағанбетов, Жер иісі, 39). – Бура ойнайық. *А л т ы к а р т а ң* əбден жалықтырды (Жұлдыз, 1975, 4, 140).

АЛТЫАТАР з а т. *Алты рет атылатын тапанша.*

АЛТЫАТАРСЫЗ с ы н. *Алтыатары жоқ, алтыатары болмаған. – Сен түнде а л т ы а т а р с ы з* жүрмеуші едің ғой?! (Қаз. әдеб., 16.03.1973, 4).

АЛТЫБАҚАНША ү с т. *Алтыбақан сияқты (тәрізді).* Соның ырғағына сай астындағы жер де *а л т ы б а қ а н ш а* аунақшып барады (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 63).

АЛТЫБАҚАНШЫ з а т. *Алтыбақан ойнаушы.* Бағанағыдай емес, үйді-үйіне сіңіп жоқ болған *а л т ы б а қ а н ш ы л а р д ы ң* үні өшкен (О. Бөкеев, Өз отынды., 80).

АЛТЫБАСАР з а т. *Балалар ойындарының бір түрі.* Осы қара бала бастаған бұлардың негізгі ойындары: атпақыл, қақпақыл, *а л т ы б а с а р,* күл-күл тәлкем, лекеш тағы осы сияқтылар болатын (Р. Аманкелдиев, Батыр., 12).

АЛТЫҒАНА з а т. б о т. *Алабота сияқты тарбиып шығатын өсімдік. А л т ы ғ а н а* отқа жана береді (Диал. сөзд., 26).

АЛТЫДАЙ с ы н. *Алты шақты, алты шамалас (адам).*

АЛТЫДАН с ы н. *Алты-алтыдан (бірікті).*

АЛТЫҚАҒАЗ з а т. с ө й л. ***Алтыкарта.*** Амал жоқ, «төрт қол» боп *а л т ы қ а ғ а з* ойнайды (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл, 159).

АЛТЫН: Алтын жүзік. *Алтыннан құйылған, көзі кішкен жүзік* (Қаз. этнография., 2, 479).

Алтын күрек. *Көктемге жуық соғатын қатты жел.* – Апырай! Қыс ортасы ауған бұл мезгілде біздің Оңтүстікте тап мұндай сұрапыл болмаушы еді ғой. *«А л т ы н к ү р е к»* әлі жоқ. Оның орнына «Арыстанды – Қарабас» соғып бара ма, қалай өзі? (Ғ. Сланов, Замана., 177).

Алтын орақ. п о э т. *Күзгі егінді ору науқаны.* Айналып келіп соғып тұратын тұрақты науқан – *а л т ы н о р а қ* айы ду-ду дүрмекке толады (Лен. жас, 09.08.1973, 1).

Алтын сақина. *Таза алтыннан соғылған сақина.*

АЛТЫНКӨЗ з а т. з о о л. *Торқанаттылар отрядына жататын, көздері алтындай жарқырап тұратын жәндік. А л т ы н к ө з д і ң* дернәсілі өсімдік битінің жауы (Р. Сәтімбеков, ... Қызықты биология, 91). Дегенмен куыршақтардың ішінде қозғалатындары да кездеседі. Оларға масалар мен *а л т ы г к ө з д е р* жатады (Бұл да, 76). *А л т ы н к ө з д е р* шіркейлерді, құрттарды және өсімдік биттерін талмай аулайды (Жәндіктер, 60).

АЛТЫНҚАБАҚ з а т. и х т и о л. *Балықтың басы жылтыр бір түрі.* Бұрын Есіл маңында кездеспейтін қызылқанат, *а л т ы н қ а б а қ* балықтарының үш-төртеуі түсіп қалады ауға (Х. Рахимов, Бетпе-бет, 227).

АЛТЫНСУ з а т. х и м. *Сынап қосылған күміс.* Егер сынапқа күміс «жұтқызсақ» *а л т ы н с у* деп аталады (Ана тілі, 14.01.1993, 8).

АЛУШЫЛЫҚ з а т. *Бір нәрсені алғандық.*

АЛФАВИТТІ с ы н. *Алфавиті бар, алфавитке негізделген.* Бұл ретте біз көпшіліктің *а л ф а в и т т і* және жүйелі катологтармен жұмыс істей білуіне көмектесеміз (Лен. жас, 07.06.1972, 3).

АЛХАН з а т. ж е р г. ***Құрама.*** Біріккен Ойрат *а л х а н ы н* талқандаған ұлы қолбасы Салқам Жәңгір неге биліктен шеттетілуі керек?! (Ата салты., 18).

АЛШАҒЫРАҚ с ы н. *Арасы алыстау.* Өтті қыс, жетті міне жаз жарқырап, Әсия Алматыдан *а л ш а ғ ы р а қ.* Жүр қазір жағасында айдын көлдің, Айнала жағалауы ақша құрақ (Қ. Бекқожин, Үш кезең, 62).

АЛШЫНДА е т. *Қайтадан алшын шөп шығу, шиендеу.* Көшкен жұрттың бес күннен соң қайта *а л ш ы н д а п,* қалпына келеді (Саятшылық, 173).

АЛШЫНДАУ *Алшында етістігінің қимыл атауы.*

АЛЫМ[1] з а т. *Тоғызқұмалақтағы ұпай (құмалақ) алуға болатын қазан (ін).* Жүйрік тоғызқұмалақшы қай ін *«а л ы м»,* қай ін «берік» екенін біліп отырады (Лен. жас, 08.11.1988, 4).

АЛЫМ[2] з а т. *Екпін, қайрат, күш.* Алғұйынның да (тазы) *а л ы м ы* күшті. Әу дейтін жерден қосылса да, бірте-бірте шалып қалды (Жұлдыз, 1972, 6, 12).

АЛЫНДЫ з а т. м а т. *Бір саннан бір санды алғаннан кейінгі қалатын қалдық.*

АЛЬБИДУМ з а т. б о т. *Жаздық бидайдың бір сорты. Масағы қылтықсыз, едәуір ірі, дәні ақ, сопақша, ірі, мол өнімді* (Қаз. дәнді. дақыл., 61). Шөлі қанып ұйыса өскен 110 га люцерн де, дән құя бастаған арпа да, пісе келген қара бидай да, бұрын-

соңды болмаған күздік бидайдың «Безостая-1» сорты да, 230 га *а л ь б и д у м* бидайы да қою орманды көз алдыңа әкеледі (Орал өңірі, 26.06.1968, 1).

АЛЬТРУИСТ з а т. ф и л о с. *Альтруизмді жақтаушы, альтруизммен айналысушы.* Сол сәтте «*а л ь т р у и с т*» деген сөз Ернардың тілінің ұшында тұрды (Ө. Қанахин, Құдірет, 242).

АМАЛ з а т. к ө н е. ***Наурыз***. Арасынан бүргеннің Торғайлар ашып балапан. *А м а л,* сәуір, зауза өтсе, Жетеді жылжып саратан (Жеті ғасыр., 2, 150).

АМАЛИЯТ з а т. *Тәжірибе, практика.* Таным атаулы түгел *а м а л и я т т а н* келетіндігін, шындықты дәлелдеудің әдісі – *а м а л и я т* екендігін сонау ықылым замандарда-ақ жақсы білген (А. Нүсіпоқасұлы., Ағаш бесік., 1, 111). Қызды отаулар ата-ана тәрбиесін *а м а л и я т т а н* өткізіп, оның болашақ отаудың қандай да шаруасын қымсынбай, қиналмай істеп кетуіне мүмкіндік жасайды (Бұл да, 2, 11).

АМАН: Аман бол. *Аман жүр, құдай сені аман сақтасын.*

Аман қыла көр. *«Аман сақта» деп тілек тілеу.* – О, жаман түгелер, кәне, алақандарыңды жайып көкемізді *а м а н қ ы л а г ө р,* - деп жақсы тілеу тілеңдер, - деп бұйыратын (Жұлдыз, 1972, 3, 20).

АМАНАТ: Аманат қаржы. *Кассаға салған ақша.*

Аманат қою. э т н. *Қайтыс болған адамның сүйегін кейін өзі туған жерге апарып жерлеу үшін қай жерде көз жұмса, сол жерге уақытша жерлеу. А м а н а т қ о ю* – уақытша. Жерлеу, уақытша сақтау деген сөз (А. Нүсіпоқасұлы., Ағаш бесік., 5, 85). Қыс күні Түркістанға жеткізу қиын болғандықтан, ондай атақты кісілердің денесін жерге көмбей, былғарыға тігіп, биік етіп жасалған сөреге *а м а н а т қ о й ғ а н* (Х. Арғынбаев, Қаз. халқы., 122).

АМАНДА е т. с ө й л. ***Аманатта.*** Артына тастап кетеді, Жиған малын *а м а н д а п.* Тағылады қалғанға, Күтпесең артын жаман ат (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 459).

АМАНДАСУШЫ з а т. *Амандасқан адам, сәлем беруші.* Екі күннен бері үзбей келіп жатқан *а м а н д а с у ш ы л а р д а н* қолым босап, нағашы атаммен де жөндеп әңгімелесе алмадым (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 45).

АМАНДЫҚ з а т. э т н. *Аман-есендігін білуге, амандасуға бару үшін жасалған сапар.* Жүсіптің бәйбішесі пәуеске мініп, Құнанбай ауылындағы қызына *а м а н д ы қ қ а* бара жатқан (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 9, 241).

АМБЫ з а т. қ ы т. *10-50 мың түтінді басқаратын әкім, лауазым, шен.* Әжімнің өз шамасы келмеген соң, Боқы батыр жау шауып өлмеген соң, Екі *а м б ы,* бір үкірдай кісі екен деп, Көңілін ақыл қосып бермеген соң (Бабалар., 27, 221).

АМЕРИКАНДЫҚ з а т. *Америка азаматы, америка тұрғыны.* «*А м е р и к а н д ы қ* ұлттан» жол алып «Қазақстандық ұлтқа», Айналмаймыз ба, тек қана тұрқы бар, Қарын мүддесі үшін ғана жұлқынар, Рухани сұрқы жоқ, ұлты жоқ «мазақстандық ұлтқа?» (М. Шаханов, Мәңгүрт., 39).

АМУР: Амур жолбарысы. *Жолбарыстың Амурда ғана кездесетін жер бетіндегі ең үлкен түрі. А м у р ж о л б а р ы с ы* аңға күндіз де, түнде де шыға береді. Ол өзінің олжасына тым жақын келіп, секіру арқылы шабуылдайды (Тірі табиғат, 21).

Амур тортасы. *Амурда кездесетін торта балық.* Арал теңізіндегі негізгі кәсіптік балықтар: шыран, сазан, *а м у р т о р т а с ы.* Сондай-ақ, қаяз, шемей, жайын, шортан, көксерке, қылышбалық, аққөз, аққайран, қызылқанат, ақмарқа т.б. (Қ.Қайымов, Зоология., 78).

АНА з а т. з о о л. *Алты жасар бүркіт.* Жалпы алғанда бүркіттің жас мөлшерін білдіретін атаулардың алғашқы тобы – балапан тірнек, тастүлек. Жыл санын білдіретіні анық, *а н а,* қана, жана атауларға құстың «жас дәурен» жылдарын мезгейтін сияқты (Ж.Бабалықов, Қырандар, 121). Бүркіттің бір жасқа дейінгісін – балапан, екідегісін – қантүбіт, үштегісін – тірнек, төрттегісін – тастүлек, бестегісін – мұзбалақ, алтыдағысын – *а н а,* жетідегісін – қана деп атаушы едік (Қаз. әдеб., 21.03.1986, 14).

Ана жолы. э т н. *Төркіндеп келген қыздың анасына деп әкелген кәде-сыйы.* Төркіндеген қыздардың «ата жолы» , «*а н а ж о л ы*» деп ақ кездеме мен иіссу, иісті сабын апару – ата-анасына деген перзенттік ақ тілегінің айғағы (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 4, 61).

АНАЕРКЕ: Анаеркі дәуірі. т а р. *Отбасының анаға бағыну дәуірі.* Мәселен, атаеркі дәуірі (патриархат), *а н а е р к і д ә у і р і* (матриархат) секілді түрік сөздерін біз өз еңбектерімізде пайдалануға тырысып жүрміз (Ана тілі, 27.09.1990, 2).

АНАЛЫҚ: Аналық аузы. б о т. *Өсімдік аналығының үстіңгі (жоғарғы) бөлігі.* Аналықтың төменгі жуандау бөлігі – түйін, ортаңғы жіңішке бөлігі – аналық мойыны, үстіңгі бөлігі – *а н а л ы қ а у з ы* деп ажыратылады (Ботаника, 108).

Аналық гүл. б о т. *Тек аналықтан тұратын гүл.* Кейбір өсімдіктердің бір гүлінде тек аналықтар – *а н а л ы қ г ү л д е р,* ал басқа гүлінде тек аталықтар – аталық гүлдер болады (Биология, 160). Жеміс тек *а н а л ы қ г ү л д е р д е н,* яғни түйіні бар гүлдерден дамиды (Биология, 108).

Аналық мойыны. б о т. *Өсімдік аналығының ортаңғы жіңішке бөлігі.* Аналық аузы, *а н а л ы қ м о й н ы,* түйін – үшеуі қосылып, аналықты құрайды (Ботаника, 108).

АНАРШЫҚ з а т. б о т. *Жапырағы анардың жапырағына ұқсас, ірі сабақты шөп.* Әйткенмен олардың арасында мия, подмаренник, *а н а р ш ы қ,* лабазник сияқты ірі сабақты және шалпақ жапырақты шалғын шөптер араласып өседі (Қаз. табиғи пішен., 17).

АНГОР: Ангор ешкісі. *Ежелден келе жатқан, жүні аса бағалы ешкі тұқымдарының бірі. А н г о р е ш к і с і н і ң* түбіті өте берік, біркелкі, жылтылдаған ақ майда биязы қылшықты (Қаз. табиғ., 1, 139). Жүнді мол да сапалы беретін тұқымдардың ішінде ең тәуірі *а н г о р е ш к і с і* (Қазақст. ауыл шаруаш., 1967, 2, 34).

АНДАБА з а т. *Құрылыста сылақ сылайтын құрал.* Орысша «малка» дегеннің қазақшасы – *а ң д а б а* (Қаз. әдеб., 05.04.1985, 115).

АНДАЛАС е т. *Ант беріп, дос, жолдас болу, туыстасу.*

АНДАЛАСТЫҚ з а т. *Достастық, туыс болғандық. – А н д а л а с т ы қ қ а* ант ететін арман өтіп кетіп еді ғой (М. Разданұлы, Алтай., 42).

АНДАЛЫ с ы н. *Аңдасы бар, достас.* Бірлікке көнгенін бауырлас жұрт тұтып, *а н д а л ы* ағайын танудық (М. Мағауин. Аласапыран, 2, 8).

АНДАЛЫҚ з а т. *Анда болғандық, достық. А н д а л ы қ* – ақыл ісі, құдалық – құдай ісі (М. Мағауин, Аласапыран, 143, 152).

АНЕКДОТШЫ з а т. *Анекдот айтушы, анекдот айтқыш.* Құдай айдап кез қылған *а н е к д о т ш ы л а р* тез зеріктірді (Қаз. әдеб., 24.02.1984, 7).

АНЕСТЕЗИОЛОГ з а т. м е д. *Ота жасалынатын адамға наркоз беретін маман.* Олардың үнсіз күтіп тұрғандарын анық сезінген *а н е с т е з и о л о г* те жылы жүзбен басын изеп, ұлықсат берді (С.Ғаббасов, Қандауыр, 92).

АНЖЫ з а т. в е т. *Малдың іріңдеген жерін әр жерден тесіп, сол жерден ірің ағып тұру үшін өткізіп қоятын қыл жіп.* Мандам болған жылқының терісін әр жерден тесіп, жіңішкелеп есілген құйрық қылмен жаңағы тесіктерден өткізіп байлап қояды. Оны *а н ж ы* дейді (Н. Қазыбеков, Дала, 11). Малдың ірің кеулеген жарасының аузын ұдайы ашық ұстау үшін де *а н ж ы* өткізіледі (Ер қанаты, 261). Оның білем-білем болын желі тартып кеткен мандамын неше жерден қиып, *а н ж ы* өткіздім, тоқтамады (Саятшылық, 180).

АНЖЫЛА е т. *Жараның (жауырдың) аузына анжы байлау.* Одан кейін жараның аузы жабылып қалмай, қанды іріңі ағып тұру үшін *а н ж ы л а й д ы* (Қаз. этнография., 2, 258).

АНЖЫЛАУ *Анжыла етістігінің қимыл атауы.* Халық емшілері *а н ж ы л а у* тәсілі арқылы жауыр жарасының түрлерін тез жазып алатын болған (Қаз. этнография., 1, 172).

АНЖЫР з а т. *Мұз болып қатқан қар. А н ж ы р* – қардың еріп, қайнасып қатуы (Соц. Қаз., 29.03.1991, 4).

АНЖЫРЛЫ с ы н. *Анжыры бар, анжыр болып қатқан. А н ж ы р л ы* таудан аң атсаң, Қаларсың өзің жете алмай (Мәтел).

АНИМАТОР з а т. *Анимациялық фильм түсіруші.* Бұл анимациялық туындыны дүниеге әкелген топ – еліміздің ең үздік компьютерлік графика мамандары мен *а н и м а т о р л а р* (Ана тілі, 28.03.2013, 11).

АНИМАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Анимация тәсілі бойынша жасалған (фильм).* «Ер Төстік» ертегісінің желісі бойынша қазақ мультипликациясы тарихындағы тұңғыш ұлттық «Ер Төстік және Айдаһар» атты *а н и м а ц и я л ы қ* фильм көрерменге

жол тартты (Ана тілі, 28.03.2013, 11). 1-маусым – Халықаралық балаларды қорғау күніне орай «Сақ» киностудиясы түсірген «Мұңлық-Зарлық» *а н и м а ц и я л ы қ* фильмнің тұсаукесері өтті (Алматы ақшамы, 2010, №67, 11).

АНИС: Анис арағы. *Анис жемісінен жасалған арақ.* Ангов сол кезде барлық терезені жауып, жалғыз өзі *а н и с а р а ғ ы н* ішіп, сардин жеумен болды (М. Қаратаев, Далада., 111).

АННЕКЦИЯЛА е т. *Басқа бір елдің жерін күшпен өзіне қосып алу.* Израиль үкіметінің өзінің қарулы күштерін жинақтап, жетілдіргені, әскери-өнеркәсіп қуатын ұлғайтқаны, акупацияланған араб жерлерін *а н н е к ц и я л а ғ а н ы* ... халықаралық жұртшылыққа жақсы мәлім (Соц. Қаз., 08.10.1973, 1).

А Н Н Е К Ц И Я Л А У *А н н е к ц и я л а* *етістігінің қимыл атауы.*

АНСАП з а т. к ө н е. *Ата-бабаларымыз сыйынған киелі заттар.* – Сен ата-бабаларымыз заманнан сыйынып келе жатқан *а н с а п қ а* (киелі заттарға) тіл тигізуге барып тұрсың (Алматы ақшамы, 24.09.1990, 3).

АНТ: Ант атқыр. *Ант ұрсын д.м. қарғыс.*

АНТАЛАШӨП з а т. б о т. с ө й л. ***Алқашөп.*** Карантиндік арамшөптерге жусан жапырақты амброзия (ши жусан, *а н т а л а ш ө п),* қызғылт кекіре, тікенек алқа, сәлемшөп, т.б. өсімдіктер жатады (К.И. Пак, Күріш егіс. Арамшөп., 75).

АНТИИМПЕРИАЛИСТ з а т. с а я с. *Империализм саясатына қарсы адам.*

АНТИМАРКСИСТ з а т. с а я с. *Марксизм идеясына қарсы адам.*

АНТИСОЦИАЛИСТ з а т. с а я с. *Социализм идеясына қарсы адам.*

АНТИФАШИСТ з а т. с а я с. *Фашизмге қарсы адам.*

АНТИЦИКЛОНДЫҚ с ы н. *Антициклонға тән, соған қатысты (қысым).*

АНТОНИМДЕС с ы н. *Бір-біріне антоним болып келетін.* Бірақ жіктегенде көмекші есімдердің бір-бірімен синонимдес (мәндес) және *а н т о н и м д е с* (қарсы мәндес) болып келетінін еске алған мақұл (А. Ысқақов, Қазіргі қаз, тілі, 208).

АНТОНИМДЕСТІК з а т. *Бір-бірімен антонимдес болғандық.* Өйткені олардың негізгі ерекшеліктері осы айтылған мәндестік (синонимдестік) және қарсы мәндестік (*а н т о н и м д е с т і к)* қасиеттерімен байланысты (А. Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 208).

АНТРОПОНИМИЯ з а т. л и н г в. *Тіл білімі ғылымының адам есімдерін зерттеу саласы. А н т р о п о н и м и я* мамандарының айтуынша кісі аттары – тек ұлттық тіл негізіндегі тұлғалық атау ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік белгі (Лен. жас, 15.10.1974, 4).

АНТТАСУ *Анттас етістігінің қимыл атауы.*

АНЧОУС з а т. и х т и о л. *Судың бетіне жақын 4-5 м тереңдікте жүретін ең кішкентай шабақ; қамса.* «*А н ч о у с»,* «байырғы», «үлкенкөз» деп ақшабақтар үлкен-кішісіне қарай үшке бөлінеді дейді балықшылар (Жұлдыз, 1973, 4, 204).

АНШЛАГ з а т. т е а т р. *Сахналық қойылымға адамдардың көп келуі, залға сыймай отыруы.* Жұрттың ынтығуын айтып жеткізу қиын. «Айман-Шолпанды» күнде қоямыз, күнде *а н ш л а г* (Жұлдыз, 1975, 4, 194).

АНЫҚТАЛУШЫ з а т. л и н г в . *Анықталатын сөз, айқындалушы.* Бірінші сыңары *а н ы қ т а л у ш ы* болады (Қазіргі қаз. тілі, 223).

АНЫҚТАҢҚЫРА е т. *Анықтай түсу, нақтыланқырау.* Мұны *а н ы қ т а ң қ ы р а п* сұрап, ашып түсінуі керек еді, болмады (Б.Майлин, Таңд., 521).

АНЫҚТАҢҚЫРАУ *Анықтаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

АНЫҚЫРАҚ с ы н. *Анықтау, айқынырақ.*

АНЮТАГҮЛ з а т. б о т. *Шегіргүлдің бір түрі.* Жазғы өсімдіктердің көбін гүл бүрін атқанда, ал аққекіре, маргаритка, *а н ю т а г ү л* сияқты өсімдіктерді (гүлдерді) гүлдеп тұрған уақытында отырғыза беруге болады (С. Тұрдиев.., Үй өсімд., 175).

АҢ: Аң қорығыш. *Аңды қоритын адам (егерь).* Әңгіме тыңдағанды қойып, *а ң қ о р ы ғ ы ш т а р ғ а* «Бүкіл таудың аң-құсын құртып жүрген қорқау – міне, мынау» деп ту сыртынан сұқ саусағын шошайтатындар көбейді (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 6). Тіпті бір жылы он екі салалы дөнен бұғыны атып әкеліп, ащы қуырдақтатып отырғанда *а ң қ о р ы ғ ы ш т а р д ы* әкеліп, үстімнен түсірді-ау (Бұл да).

АҢҒАЛАҚ з а т. *Екі көздің айналасы, көз шұңқыры.* Зейнеп те қарап еді, көзінің *а ң ғ а л а ғ ы* онан сайын үлкейіп кеткен екен, тұла бойым түршігіп қоя берді (Жалын, 1975, 2, 146). Екі көзінің *а ң ғ а л а қ т а р ы* суырып, жасаурап, ашқызбайды (Қаз. әдеб., 28.01.1977, 4).

АҢҒАЛДАНУ *Аңғалдан етістігінің қимыл атауы.*

АҢҒАР з а т. *Екі иықтың, екі аяқтың аралық қашықтығы (ауқымы).* Таулы жерді мекендейтін бүркіттердің тұлғасы кесек, көлденеңі ауқымды, *а ң ғ а р ы* алшақ келеді (А. Сейдімбеков, Тауға біткен., 85). Балақ жүндері салалана төгілген, *а ң ғ а р ы* кең, болат тұяқты ондай тастүлек құсты мен одан кейін көрген емеспін (Ы. Кененбаев, Інжу-маржан., 23).

АҢҒАРТТЫР *Аңғарт етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

АҢҒАРТТЫРУ *Аңғарттыр етістігінің қимыл атауы.*

АҢҒАРУШЫ з а т. *Бір нәрсені аңғарып қалған адам.*

АҢҒАРУШЫЛЫҚ з а т. *Аңғарғандық, аңғарып қалғандық.*

АҢҒАРЫЛУ *Аңғарыл етістігінің қимыл атауы.*

АҢҒАРЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Аңғарусыздық, аңғара алмағандық.* Жұмыста жайбарақат отырып, тиесілі тірлігімді орындауға құлшынғанмен, ағзамдағы *а ң ғ а р ы м с ы з д ы қ т а н* асыл мүлкін қолды еткенге ұқсас алаң-жарлылық қолымды іске барғызбай-ақ қойды (А. Мекебаев, Алапат, 251). Ал егер *а ң ғ а р ы м с ы з д ы ғ ы м е н* бақытын уысынан шығарып алып, қаңғалақтап қалса, обалы жоқ (А. Мекебаев, Аңызақ, 170).

АҢДАҒАЙ с ы н. *Үлкен, дәу, әңгіредей.* Бұлшық еттері білімденіп буылтық атып тұрған қарымен санынан бастап атан жілік, қаптал төс, *а ң д а ғ а й* тұлға одағайлап көз тартады (Жұлдыз, 1972, 6, 49).

АҢДАУСЫЗДАУ үс т. с ө й л. ***Байқаусыздау.*** Отыр келін шымылдықта төгіліп, Ақшыл қыжым орамалға көміліп. *А ң д а у с ы з д а у* ашып қап ем... сұмдық-ай, Қызапамның бір досы ғой! Қорынып (Лен. жас, 12.03.1974, 4).

АҢДАУЫМША үс т. *Байқауымша, білуімше.* Менің *а ң д а у ы м ш а,* жас талапкер С. Бексейітовтың тіл өрнегі, жыр тәсілі айрықша ізденісті сездіреді (Қаз. әдеб., 28.02.1975, 4).

АҢДЫМАЛЫ с ы н. *Бірін-бірі аңдыған, бақталас.* Жетіру, жетпіс ата Қанжығалы, Бақталас бақа-шаян *а ң д ы м а л ы.* Ескене, тентек өзі екі жар боп, Жоситын барымтаға кейде малы (И. Байзақов, Құралай., 230).

АҢЖАЛАҚ з а т. *Түрлі витаминдердің жетімсіздігінен ауырған аңдар жалайтын тас, топырақ т.б.* Биік жартастардың жақпарларынан тамшылайтын кермек дәмді тастың майы *а ң ж а л а қ т ы* жалады (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 89).

АҢКӨС... *А ң к ө с* құсбегілердің қырандар туралы айтқанын қағаз бетіне түсіріп, түсіндірудің өзі өте күрделі жұмыс (Ж. Бабалықов.., Қырандар, 9). Қазақ аң аулай білетін, ат қосып, ит жүгіртіп, құс салуды меңгерген жандарды *а ң к ө с* деп атайды (Ана тілі, 27.05.1996, 7).

АҢКӨСТІК з а т. *Аңшылық, аңқұмарлық.* Қазақ халқының ертеден мән берген бір *а ң к ө с т і к* саласы қырандар тобын пайдалану болды (Ж.Бабалықов.., Қырандар, 5). Қару-жараққа сүйену – *а ң к ө с т і к к е* жатпайды (Ана тілі, 27.06.1996, 7).

АҢКИТТА... Таз биіктен суыр *а ң қ и т т а д ы* (Ә. Асқаров, Таңд., 263).

АҢҚЫМА з а т. *Аңқыған хош иіс.* Шынында да жусан исі жас саумалдың көкірек ашар *а ң қ ы м а с ы н а* көбірек ұқсайды екен (О. Сәрсенбаев, Жиде., 186).

АҢСАҚТЫҚ з а т. *Аңқұмарлық, аңкөстік.* Қарттардың *а ң с а қ т ы ғ ы н* да айтпасқа болмас (А. Сейдімбеков, Тауға біт., 191).

АҢСАРЛЫ с ы н. *Аңсап жүрген, құмартқан.* «Алтын жұлдызды» жігіттермен арулар туралы романдар тасқыны әбден асқынып тұрған кезде оқыдық (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 446). Осынау тағдырлы ұлт-азаттық қозғалысы туралы шығарылған дастандардың, *а ң с а р л ы* хаттардың, естеліктердің басын қосып, көп томдық етіп жарияласа, руханиятымызға қосылған үлкен үлес болар еді (Қалибек Хәкім., 90). Армансыз араладым десем асылық болар, бірақ *а ң с а р л ы* сусынымды қандырдым (Ана тілі, 20.11.08).

АҢТАР е т. к ө н е. *Аңыру, аңқаю, дағдару.* Ойқастырып бөкенше, Оқтын-Оқтын жаздырып, Ойтаңдау жерден *а ң т а р м а й* (Базар жырау: Қаз. әдеб., 27.04, 1990, 12).

АҢТАРУ *Аңтар етістігінің қимыл атауы.*

АҢЫЗДА е т. с ө й л. *Аңыз етіп айту.* Мұны апамның «әуедегіні арбап, жердегіні жалмайтын» пысық деп *а ң ы з д а й т ы н* абысыны да аңғарған жоқ (Н. Қазыбеков, Тұсаукесер, 22).

АҢЫЗДАУ *Аңызда етістігінің қимыл атауы.*

АҢЫЗДАУШЫ з а т. *Аңыз айтушы.* Жастық шақты Мұхтар ессіз құштарлық құшағында жалын құшып өткен дейді *а ң ы з д а у ш ы л а р* (З. Қабдолов, Менің Әуезовім, 37).

АҢЫЗДЫҚ с ы н. *Аңызға негізделген, аңызға қатысты.* Тарихи тұлғалар мен қайраткерлер туралы *а ң ы з д ы қ* жырларға кезек берелік (Бабалар сөзі, 89, 11).

АҢЫЛЖУ *Аңылжы етістігінің қимыл атауы.*

АҢЫЛЖЫТ *Аңылжы етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Оның әр қыбырын аңдып тықыршыған күндері мынау айналасын түгел *а ң ы л ж ы т қ а н* сар тап сағынышты да байқатпас еді (Ә. Кекілбаев, Бір уыс., 130).

АҢЫЛЖЫТУ *Аңылжыт етістігінің қимыл атауы.*

АҢЫРАҚ з а т. *Жер асты, қуысы.* Қарамайды, әрине, Жарлы да бір бай дағы. Он сегіз мың ғаламның, Бәрін салса толмаған Қара жердің *а ң ы р а ғ ы* (Ө. Ақжолұлы, Ұрятнама, 19).

АҢЫРАҚАЙ з а т. *Марс жұлдызы қазақша осылай аталады.* Бізге, бүгінгі ұрпаққа мүлдем бөлек жаратылыс – Айдың да, Шолпанның да (Венера), *А ң ы р а қ а й д ы ң* да (Марс) бедер-бейнесі таңсық емес (А. Сейдімбеков, Серпер, 35).

АҢЫРЫҢҚЫРА е т. *Сәл аңыру, дағдарыңқырау, бөгеліңкіреу.* Әбсаттар *а ң ы р ы ң қ ы р а п* қалды. Шырынкүлдің мына бейғам, емін-еркін мінезіне таңданады (Жалын, 1974, 2, 34).

АҢЫРЫҢҚЫРАУ *Аңырыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

АҢЫСҚОЙ с ы н. *Бір нәрсенің аңысын байқағыш, аңғарымпаз. А ң ы с қ о й,* аңғарымпаз қаламгерлердің осы айтқаны толайымен қазақ тілінің бүгінгі жай-күйіне де тиемелі (Қаз. әдеб., 01.08.1986, 10).

АҢЫСТАМА з а т. *Бір нәрсенің аңысы, мән-жайы.* Нәйеті, ексемдеп, әлімәлі, кермалдасып, шеккі емес, бәткерде қылды, мәнейі, *а ң ы с т а м а* т.б. тәрізді жергілікті маңызы бар сөздерді арқалап тұрған жүгі болмаса, қазіргі оқырманды баурай қоюы екіталай (Е. Ахметбеков, Егіз қайың, 85).

АҢЫСТАТ *Аңыста етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Қазір Алуаның сөз әлпеті жақсылықпен қайтпағанын *а ң ы с т а т т ы* (Ұ. Доспанбетов, Ел есінде, 101).

АҢЫСТАТУ *Аңыстат етістігінің қимыл атауы.*

АҢЫСТАУ *Аңыста етістігінің қимыл атауы.*

АПА з а т. *Әкесі мен шешесінің әпкесі, қарындасы, сіңлісі.*

АПАЙ-ЖҰПАЙ ү с т. с ө й л. *Апылғұпыл, асығыс.* Почташы (почта ойынын жүргізуші) сөмкесінен қағаз, қаламды *а п а й-ж ұ п а й* уыстап жалаулатып қойып, әркімге бір ұсынады (Е. Әкімқұлов, Перизат., 34).

АПАЙТӨСТІК з а т. 1. *Кең кеуделілік.* 2. а у ы с. *Кеуде қаққандық, менмендік.* Бірінші себеп – жас автордың «мен», «мен» деп кеуде қақпайы, көкірек кермейі мөлшерден тым асып кетіп, ақылдылықтан гөрі *а п а й т ө с т і к к е* қарай ойыса берді (Қаз. әдеб., 05.04.1974, 3).

АПАҚ з а т. к ө н е. *Апақ-сапақ дегендегі апақ – «көк жиек», сапақ – «бұлдыр, бұлыңғыр, қараңғы» деген сөз. Қазақ жөнді көре алмайтын кісіні сапақ дейді* (Л. Будагов, 1, 64).

АПАЛАҚ-ҚҰПАЛАҚ ү с т. *Тез арада, асығыс-үсігіс.* Түлкінің күшігіндей бір пәле тағы да зырқырап қаша жөнелетіндей қорқып, сен *а п а л а қ-қ ұ п а л а қ* атып тұрғансыңды (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 146).

АПАЛАУ *Апала етістігінің қимыл атауы. Еркелеу, а п а л а у* былай тұрсын, бір ауыз тіл де қатпады (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл, 135).

АПАРА з а т. ж е р г. ***Ашытқы.*** *А п а р а* қоспай нан ашымайды (Аймақтық сөзд., 64).

АПЕЛЛЯЦИЯЛЫҚ: Апелляциялық сот. з а ң. *Заңды күшіне еңбеген шешімдерді қайта қарайтын сот органы. А п е л л я ц и я л ы қ с о т* бұрынғы шешімді бекітуге немесе жаңа шешім шығаруға құқылы (Терминол. анықт., 10, 30).

АППАҚ: Аппақ жұмыртқадай. *Жұмыртқа тәрізді тап-таза, аппақ.* Биыл

ғана қамыстан салынған шатырлы, сәнді, *а п п а қ ж ұ м ы р т қ а д а й* мектеп анау тұр (Д. Рамаданов, Тастүлек., 23).

АППАРАТ з а т. с а я с. *Белгілі бір саланы басқаратын мекеме қызметкерлерінің жалпы жиынтығы.* ≈ *А п п а р а т* қызметкерлері түгел жиналды.

Аппарат жетекшісі. *Аппарат жұмысын басқаратын адам.* – Қолымыз босаған сәтте, – деді *а п п а р а т ж е т е к ш і с і* тамағын кенеп қойып (М. Мәжитов, Аманғали, 26).

АПСАНА з а т. к ө н е. ***Аңыз.*** Рисала (трактат), табиб (тәуіп, дәрігер), мүбәрек (құтты, қайырлы), *а п с а н а* (аңыз) т.б. сөздер араб-парсы сөздеріне жатады (Қаз. әдеб., 17.05.1985, 7).

АПТАРИҚА з а т. с ө й л. ***Аптаритет.*** - Әй, осы қатын атаулыда ми болсашы. Қарадан-қарап отырған мен сорлының *а п т а р и қ а с ы н* айрандай төгіп жолға түсті (Ә. Төреханов, Таудан түс., 150).

АПШЫТ *Апшы етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ағайынды ренжіткен жәбірдің емес, аруақты *а п ш ы т қ а н* кесірдің тұсындағы анттың шарты сол (Ә.Кекілбаев, Үркер, 548). Шәкең жастайынан-ақ бапкерлік пен құсбегілікті қатар ұстаған, өзі сүйген өнерін тепшітпесе, *а п ш ы т ы п* көрмеген адам (Туған жер., 124).

АПШЫТУ *Апшыт етістігінің қимыл атауы.*

АПЫРТ е т. ж е р г. ***Топырлат***. Алды-артына қарамастан *а п ы р т ы п* лақтыра берген (С. Мұратбеков, Дос изде., 150).

АПЫРТУ *Апырт етістігінің қимыл атауы.*

АРА[1] з а т. з о о л. *Тропикалық ормандарда тіршілік ететін тотықұстардың бір түрі. А р а л а р* сөзді тез ұғады, қолда ұстауға ыңғайлы және бірнеше сөзді жаттауға қабілетті келеді (Құстар, 57). Тотының ең үлкені – *а р а* . Ол Оңтүстік Американың тропикалық ормандарында өмір сүреді (Тірі табиғат, 37).

АРА[2]: Ара желімі. *Ара ұясынан қырып алынатын қоңырқай көкшіл түсті зат.* Егер жаздың ыстық күнінде омартаны ашса, қоңырқай-көкшіл түсті, хош иісті затты көруге болады, міне, бұл прополис. Омарташылар оны *а р а ж е л і м і* деп атайды (Ара шаруаш., 116).

Ара наны. *Ара ұяшықтарына ныгыздалған, үстіне күрделі ферментативтік процестен өткен бал құйылған гүл тозаңы* (Ара шаруаш., 4).

Ара сүті. *Бал арасының сүті. А р а с ү т і* – жүрек жұмысын жақсартып, тәбетті ашатын және организмнің түрлі ауруға қарсылығын арттыратын бағалы шипалық зат (Ол кім. Бұл не? 1, 176). *А р а с ү т і н* көп елдерде «корольдің тәтті тамағы» деп атайды (Ара шаруаш., 4).

Ара уы. *Бал арасының уы. А р а у ы* экспериментен мүдірмей өткен, біраз науқасқа ем, шипалы у (Ара шаруаш., 5).

АРА[3]: Ара би. э т н. *Аралық би; бейтарап би.* Бұл кезде би лауазымының мынандай түрлері болды: төбе би, *а р а б и,* ауыл биі т.б. (Н.Мыңбатырова, Төле би., 22).

Арасын ашты. *Тату жүрген екі адамның арасын ажыратты, араздастырды.*

АРАБ: Араб жылқысы. *Ертеден белгілі, арғы тегі Арабиядан шыққан жылқы тұқымы. А р а б ж ы л қ ы с ы* өте сымбатты, ұзақ жүріске төзімді, әрі жүрдек келеді (Қаз. табиғ., 1, 145).

АРАБИ с ы н. *Арғы тегі арабтан шыққан, арабқа барып тірелетін.* Кейін *а р а б и* жылқының тұқымы Европаға тамтұмдап тарайды (Лен. жас, 30.08.1972, 3).

АРАБТАН е т. *Араб болып кету, арабтың салт-дәстүрін сақтау.*

АРАБТАНДЫР *Арабтан етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

АРАБТАНДЫРУ *Арабтандыр етістігінің қимыл атауы.*

АРАБТАНДЫРЫЛ *Арабтандыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бұл меһран, *а р а б т а н д ы р ы л ғ а н* түрде михрджан деп аталды. Біздің «мейрам» дейтін сөзіміз осы меһраннан шыққан болу керек (М. Исқақов, Қаз., байырғы календ., 45).

АРАБТАНУ *Арабтан етістігінің қимыл атауы.*

АРАБШАЛА е т. *Араб тілінде сөйлеу, араб тіліне аудару.*

АРАБШАЛАУ *Арабшала етістігінің қимыл атауы.*

АРАБШЫЛДЫҚ з а т. *Араб еліне бет бұрушы, араб мәдениетін жақтаушы.* Ал енді өзге тілдерден келген осындай сөздерді баспасөзден көзі шала қалса, байбалам салатын, «діни сөз», «*а р а б ш ы л д ы қ*»

деп ойбайлайтын өңештер табылады (Қаз. әдеб., 02.1988, 3).

АРАЖЕГІШ з а т. з о о л. *Негізінен бал аралары мен түкті араларды, олардың жұмыртқаларын жейтін жыртқыш құс. А р а ж е г і ш т е р* жапырақты ескі ормандар мен алаңқайларды, ағашы кесілген ормандарды немесе шабындықтарды мекендейді (Құстар, 39). *А р а ж е г і ш т і ң* (осоед) сыртқы дене пішініне қарағанда кәдімгі жыртқыштай тұмсығы имек, тырнақтары өткір (Ж. Төреходжаев.., Жыртқыш құстар, 11).

АРАҚАБЫРҒА з а т. ж а ң а. *Бір нәрсені екіге бөліп тұратын қабырға* (Бекіт. термин., 10).

АРАҚОСПАҚ з а т. *Лөкті айыр өркеш түйенің інгеніне шөгеруден пайда болған будан* (Қазақш. мал атау., 55). Қазақтар түйені тұқымдарына қарай бекбатша, қолбатша, қылағай, оқпақ, жамбоз, қалбағай, біртуар, *а р а қ о с п а қ,* мырзақоспақ т.б. деп атайды (Қаз. мал атау., 48).

АРАҚҰЙРЫҚТЫЛАР з а т. з о о л. *Құйрығы араның тісі тәрізді насекомдар отряды.* Бұл отрядтың (шарғақ қанаттылар отряды) өкілі *а р а қ ұ й р ы қ т ы л а р* (пильлилщики) деп аталатын насекомдар (Қазақст. ауыл шаруаш., 1968, 11, 45).

АРАЛА з а т. б о т. *Биіктігі 20 см дәрілік шөп. Жемісі соп-сопақ, ол шөптің басында болады. Можыға қарағанда үлкендеу, иісі ерекше. Мұны да ауызға салып, суын жұтады. Көптеген ауруларға (іш, көкірек ауруларына) ем* (С. Қасиманов, Қаз. ұлт., 16). *А р а л а н ы* шай сияқты қайнатып, тұнбасын жөтелгенде, түрлі кеуде аурулармен ауырғанда, суық тиіп, қызуы көтерілгенде ішкізеді (Қаз. этнография., 1, 183).

АРАЛАС *Арала етістігінен жасалған ортақ етіс.*

АРАЛАС*:* **Аралас неке.** *Екі ұлт өкілдерінің некелесуі.* Осыған қарағанда *а р а л а с н е к е д е н* арылу қазіргі кезде мүлде мүмкін емес нәрсе тәрізді көрінеді (М. Құдайқұлов, Құпия ғашық., 10).

Аралас сандар. м а т. *Құрамында бүтін және бөлшегі бар сандар, мыс., $2\frac{2}{3}$* (ҚСЭ, 2, 443).

Аралас ұйқас. ә д е б. *Бірнеше ұйқас түрі араласып келген ұйқас.* Мәселен, біз бәріміз білетін егіз ұйқас, шалыс ұйқас, қаусырмалы ұйқас, ішкі ұйқас, *а р а л а с ұ й қ а с,* ақсақ ұйқас, шала ұйқас дегендер трагедияның өн бойында кездесіп отырады (Қаз. әдеб., 18.03.1983, 6).

АРАЛИЯ з а т. б о т. *Ірі жапырақты, көбінесе денесі тікенді келетін, бұтаның не ағаштың бір туысы* (Т. Мұсақұлов, Сөзд., 1, 43). Бұл әдіс (тамыр қалемшесі) тамырлары бунақталған *а р а л и я,* драцена, раушан өсімдіктерін көбейтуге қолданылады (С.Тұрдиев.., Үй өсімдік., 16).

АРАМ: Арам ас. *Мұсылмандардың ішіп-жеуіне болмайтын (халал емес) ас.*

Арам өлім. *Өзіне-өзі қол салып (асылып, у ішіп т.б.) өлген өлім* (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 5, 64).

Арам сирақ. *Елмен араласпайтын, жат болып кеткен (адам).* – Оспан *а р а м с и р а қ.* Ол елден шыққан, жат боп кеткен (Жұлдыз, 1974, 8, 43).

Арам тамыр. *Қан ұйып қалған, бұзылған тамыр.* – Мына сандағы *а р а м т а м ы р д ы* алмаса, ет арам болады, – деді (С. Жүнісов, Заманай., 175).

АРАМДАН е т. *Арам болу, былғану.* Енді ақыры *а р а м д а н ғ а н* екен, біржола *арамдану* керек секілді, соны қалайда ол денесімен сезініп жатыр (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 211).

АРАМДАНУ *Арамдан етістігінің қимыл атауы.*

АРАМДАУ с ы н. *Аздаған арамдығы бар, арам ниеттілеу.*

АРАМКҮНБАҒЫС з а т. б о т. *Күнбағысқа ұқсас арамшөп.* Жоғарыда аталған гербицидтерді сары ошаған, қызыл ошаған, сүтжапырақ, түлкіқұйрық, есекмия, сурепа, алабота, жусан, жабайы конопля, *а р а м к ү н б а ғ ы с,* амброзия, қызғылт кекіре және басқа қосжарнақты арам шөптері бар егістіктерде қолдану қажет (Х.Рамазанов, Егіндегі арам шөп; 24).

АРАМШЫРМАУЫҚ з а т. б о т. *Өсімдіктің жер бетіне шыққан бөлегіне оралып шығатын арамшөп. Біржылдық. Гүлі - сия түстес* (Қазақст. ауыл шаруаш., 1959, 8, 29).

АРАМЫ с ы н. *Теріс пиғылды, қара ниетті.* Мен де сіздің бары-жоғыңызды байқап алайын деген *а р а м ы* ой келіп, сөзіңізді бөлмедім (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 27).

Арамы тілдес. а у ы с. *Арандатушы, өсекші.* Арада жүрген бір *а р а м ы т і л д е с* бар ғой, соны тауып сазайын беру керек (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 48).

АРАМЫЛАУ с ы н. *Арамдау, қулау.* Екі қулау да *а р а м ы л а у* бала әкелген садақыларының жарым-жартысын дамбал ышқырына тығып қалдырған екен (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 189).

АРАН з а т. к ө н е. *Ағаштан, қамыстан, киізден жасалған уақытша баспана, үй.* Қалқа, *а р а н* деп аталатын киіз үй тектес үйшіктер соғыс кезінде, ұрыс даласында қорған есебінде тігіледі (А. Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 190). Бұл күндері шошала, ұранқай, қосүй, *а р а н,* қақыра тәрізді мекен-жайлар көзден таса қалып барады (Қаз. әдеб., 18.02.1977, 4).

АРАН: Аран сым. ә с к. *Соғыс кезінде сымнан тартып жасалынған бөгеу.* Оны (бөгеуілді) күшейту үшін *а р а н с ы м* мен мина пайдаланылды (ҚСЭ, 2, 437).

АРАНДАТТЫР *Арандат етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бұл – көбіне даңғойлықтан, ой бейшаралығынан, мәдениетсіздіктен, ұрыншақтықтан адамдарды бір-біріне *а р а н д а т т ы р а т ы н* көзсіз өжеттік, саяздық (А. Мекебаев, Алапат, 183).

АРАНДАТТЫРУ *Арандаттыр етістігінің қимыл атауы.*

АРАНЖИРОВКА з а т. м у з. *Саз әуенін өңдеу, әрлеу; оны жанрына сәйкестендіру.* Нұрағаң, музыка тілімен айтқанда оркестровка, *а р а н ж и р о в к а* секілді жұмыстарды өзі жасайтын (Аңыз адам, 2012, 15, 29). Әндерге аспаптық *а р а н ж и р о в к а* жасауда электрлі аспаптарды ән табиғатына сай қазақша сөйлете білу қажет (Қаз. әдеб., 14.05.1976, 3).

АРАНШЫ з а т. *Аран жасаған адам.* Құдайдың кең даласында бұлтарып кететін жер таптырмайтындай, *а р а н ш ы м е н* тайталасып, қапталдаса шабатын (Ә. Кекілбаев, Үркер, 22).

АРАПА: Арапа күні. д і н и. *Айттан бір күн бұрынғы күн.* Айттан бір күн бұрын, яғни *а р а п а к ү н і* әркім шамасының жеткенінше дас-тарқандарын безендіреді (Ана тілі, 26.04.1990, 6).

АРАПТАНУ з а т. *Араб елін, тарихын, әдебиетін, мәдениетін, тілін зерттеумен айналысу* (Бекіт. термин., 10).

АРАТҰМСЫҚ з а т. и х т и о л. *Тұмсығы ара сияқты балық. А р а т ұ м с ы қ* Атлант, Тынық және Үнді мұхиттарының тайызында кездеседі (М. Жұмалиев.., Балықтар., 63).

АРАТІС з а т. қ. ө н е р. *Араның тісіне (жүзіне) ұқсас өрнек түрі* (Қаз. этнография., 3, 313).

АРАТІСТЕН е т. *Араның тісі сияқты түрге ену.* Әлгі сай-жыралардан таудың күдірейген жалы сойдиып-сойдиып *а р а т і с т е н і п* көрінеді (Алматы ақшамы, 13.04.1989, 4).

АРАТІСТЕНУ *Аратістен етістігінің қимыл атауы.*

АРАУКАРИЯ з а т. б о т. *Түп-түзу сабағы, пирамида сияқты әсем бұтақтары қалың өскен көгілдір жапырақты өсімдік. Үйде өсіріледі. Табиғи жағдайда Оңтүстік Америкада, Австрияда кездеседі.* Ал арум, циперус, *а р а у к а р и я,* бегония тәрізді гүлдердің жапырақтары көз тартарлық әдемі (Қаз. әйелдері, 1970, 3, 31).

АРАХИС з а т. б о т. с ө й л. ***Жержаңғақ.*** *А р а х и с* бұршақ тұқымдас дақыл. Оның түйіні топырақ астында бүркеліп ұзақ уақыт жатады да, жер бетіне тек піскенде бір-ақ шығады. Тараған жері – Оңтүстік Европа (Ж. Әбиев, Биология., 80).

АРАШАШЫЛЫҚ з а т. *Арашалаушылық, ара түсушілік.* Шеше атаулының барлығы да бала үшін үздігіп тұруға, перзенті үшін намыстануға, *а р а ш а ш ы л ы қ қ а* әзір тұратын болар деймін (Ж. Мусин, Туған үй.., 95).

АРБА: Арбаға таңу. *Ертеде қазақы ортада қалыптасқан жазалау түрі.* Бұзақы, содырларға, ұрлықшыларға т.б. айыпкерлерге ауыл ақсақалдарының ұйғарымымен *а р б а ғ а т а ң у* жазасы тағайындалған (Қаз. этнография., 1, 189).

Арба жол. *Арба жүре алатын жол.*

АРБАҢ-ҚҰРБАҢ ү с т. *Арбаң-арбаң еткен, арбаңдаған (жүріс).*

АРГОЛЫҚ з а т. *Аргоға тән, аргоға қатысты.* Бірақ әр кезде белгілі әлеуметтік ортада пайда болып, қазір біржола жоғалып бара жатқан кейбір жаргондық, *а р г о л ы қ* сипаты бар сөз бен сөйлемдер болды (М. Белбаева, Қазіргі қаз. тілі., 73).

АРҒАЛЫ... *А р ғ а л ы* – құйрықты қойлардың арғы тегі, қазіргі жабайы қой тұқымдарының ең ірісі (Қ. Сәбденов., Қой шаруаш., 12).

АРҒЫ: Арғы бет. *Еліміздің шығыс жағындағы қазақтар «Қытай» дегенді осылай атайды.* Ел 1916 ж. қазан айында *а р ғ ы б е т* аталатын Қытай жеріне өтеді (Президент және халық, 29.10.2010, 6). Үркіншілік кезінде қазақ ауылдарының бәрі *а р ғ ы б е т т і* тасалған жоқ (Бұл да).

АРДАГЕРЛІК з а т. *Ардагер болғандық, құрметтілік* ≈ Құрмет көрсетпесе, *а р д а г е р л і к т е н* не пайда?

АРДАЛЫҚ з а т. *Арда болғандық, бұлалық, еркіндік.* Өздері жер көкке сыймай жандары мұрындарының ұшында отырғанда бұлардың бұтқа толғанын, *а р д а л ы ғ ы н,* асаулығын қайтсін! (Ә. Кекілбаев, Үркер, 372).

АРДЫҢ-ГҮРДІҢ с ы н. *Ойындағысын айта салатын, ашық, аңғырт, ақкөңіл.* Бірақ заты жақсы адам, *а р д ы ң-г ү р д і ң* демесең, ешкімге зияны жоқ (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 11).

АРЖАҒЫМЕН ү с т. *Шын ниетімен, шынайы, рас.* Бұл болса шыны қайсы, өтірігі қайсы, *а р ж а ғ ы м е н* айтып тұр ма, бержағымен айтып тұр ма? – біле алмай-ақ қойды (Қ. Мұханбетқалиев, Жұлдызды., 61).

АРЗАНҚОЛДАУ с ы н. *Қымбат емес; сапасы төмендеу, қарапайым.* Тарығып, қабағы ашылмай қойған соң қайтсін, бәйбішеге деп *а р з а н қ о л д а у* бір машина сыйлаған (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 165). Бұрышта шағын *а р з а н қ о л д а у* кілем жатушы еді (Н. Дәутайұлы, Аты жоқ., 324).

АРЗЫ з а т. к ө н е. *Күрзіге қарағанда жеңілдеу шоқпар.* Қара қылды қақ жарған, Наушаруандай әділді айт. *А р з ы* менен күрзіні айт**,** Лауқа менен қаламды айт (Бұқар жырау: Ана тілі, 12.07.1990, 4).

АРҚА: Арқасына жел бітті. *Арқаланды, делебесі қозды, шабыттанды.* Тек өлең айтқанда, ән салғанда *а р қ а с ы н а ж е л б і т і п,* аруақтанып кететінін байқадым (Жұлдыз, 1972, 3, 133).

АРҚАКҮЗЕУ з а т. с ө й л. *Сүйенер сүйеніш, тірек.* – Бәріміздің де сүйенеріміз, *а р қ а к ү з е у і м і з* – осы Жабакем, біле білсеңдер (Ж. Алтайбаев, Таңд. шығ., 158).

АРҚАЛЫҚ з а т. к ә с і б. *Ұзындығы 1 м-дей, диаметрі 3 см шамасындағы өрмек тоқуда қолданылатын таяқ.*

АРҚАЛЫҚТЫ[1] с ы н. *Арқа сүйер жері, арқалығы бар.* Ал келіншек болса, түбіт шәлісіне оранып, *а р қ а л ы қ т ы* үлкен креслоға бүк түсе тығылған күйі тырп етпейді (К. Жүнісова, Қимаймын., 3).

АРҚАЛЫҚТЫ[2] с ы н. *Арқалық болуға жарарлық.* Құдайменде шатқалдағы теректі сайдан *а р қ а л ы қ т ы қ* терек қиып әкелуге кетіпті (А. Сейдімбеков, Қыр хикая., 32).

АРҚАН: Арқан бұрау. *Арқан жасау үшін арнайы есілген жіптерді ширату (бұрау) арқылы арқан дайындау (тәсілі) ісі.* Арқан тіндерді тартып тұрып бұрау арқылы жасалатындықтан, оны *а р қ а н б ұ р а у* деп атайды (Қаз. этнография., 1, 194).

Арқан жол. с ө й л. ***Аспа жол.*** Көктебедегі «Ауыл» ресторанына апаратындай аспанға тартылған *а р қ а н ж о л* арқылы көтерілу керек (І. Есенберлин, Махабб., 63).

Арқан тарту. э т н. *Жиын-тойларда жастардың екі жаққа бөлініп алып, ұзын арқанды тартысып, күш сынасатын ойыны. А р қ а н т а р т у ғ а* көбінесе қабырғасы қатып, бұғанасы бекіген азаматтар түседі де, қай жағының күші басым болса сол жағы жеңеді (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 4, 90). Тойға жиналған жұрт ат қайтқанша тек отармай – *а р қ а н т а р т у,* қыз қуу, жамбы ату сияқты ойындарды ұйымдастырып, тиісті жүлделерін алып жататын (Х. Арғынбаев, Қаз. халқы., 211).

АРҚАНДАТ *Арқанда етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Қара атын сулығынан жетектеп, Сылдырбай бапкер, ауылдан біраз жердегі бозды өзекшеге апартып *а р қ а н д а т т ы* (Жұлдыз, 1973, 5, 35).

АРҚАНДАТУ *Арқандат етістігінің қимыл атауы.*

АРҚАР[1] з а т. *Арқардың асығы.* Халқымыздың асық екеш асыққа да жеке-жеке ат берген: құлжаныкін – құлжа, арқардікін – *а р қ а р,* қойдыкін – асық, ешкінікін – ешкімай, сиырдыкін – *с о м п а й* (кей жерде) деп атаған (Қаз. әдеб. 15.02.1974, 2).

АРҚАР[2] з а т. а с т р. *Аспан әлеміндегі шоқжұлдыздың бірі.* А.К.Гейнс «Плеяданы» - *А р қ а р* депті (Ана тілі, 08.11. 1990, 7).

АРҚАР: Арқар соққан. *Желдей ескен, жүйрік.* Сұр бикеш бедеу еді, *а р қ а р с о қ қ а н,* Құстай ұшып шығатын талай топтан. Басқа қылар қайратым бола алмады,

Қарусыз тұрып қалдым сонша топтан (И. Байзақов, Таңд. Шығ., 1, 32).

АРҚАРБҮЙІРГЕН з а т. б о т. *Жартылай бұта тектес өсімдік* (С. Арзымбетов, Ауыл шаруаш. сөзд., 213).

АРҚАРЖҰЛДЫЗ з а т. а с т р. с ө й л. ***Таразы.*** Малшылар «*А р қ а р ж ұ л д ы з»,* «Үшарқар», «Таразы», «Шідер жұлдыз» деген атаулармен мәлім болған Орион шоқ жұлдызын мұқият қадағалаған (ҚазССР тарихы, 2, 374).

АРҚАРКӨК з а т. б о т. *Биік тауларда өсетін шөп. Арқар жейді.* Қия жыңғыл тастар арасына өскен *а р қ а р к ө к* қайта көктегендей жасарып, жаңғырығып кетіпті (Лен. жас, 07.01.1971, 2).

АРҚАРТАС з а т. э т н. *Бейіт басына қойылатын, арқар мүсініне ұқсас ескерткіш тас.* Жоғарыда келтірілген бейіттердің бәрінде де құлпытас, қойтас, сандықтас, сағана, үштас, сағанатам, күмбез сияқты ескерткіштер бар. Ал Масат аша бейітінен *а р қ а р т а с* деп аталатын ескерткішті де кездестірдік (Х. Арғынбаев, Қаз. халқы., 125).

АРҚАС з а т. к ө н е. *Арқас - көне түрікше «қолдау» деген мағына береді.*

АРҚАСЫЗ с ы н. *Арқасы жоқ, арқа жасамаған (орындық).* Төрде қолдан жасалған стол, *а р қ а с ы з* ақ орындық тұр (М. Мағауин, Екі томдық, 2, 346).

АРҚАТАНУ: Арқатану қылды. ж е р г. *Медет тұтты, арқа сүйенді.* Кемпіршалды *а р қ а т а н у қ ы л ы п,* ойын-күлкі сауыққа беріліп кетеді екен (Б. Майлин, Таңд., 339).

АРҚАТІРЕК з а т. *Сүйеніш, таяныш: медет.* Болмасаң Азаттығым *а р қ а т і р е к ,* Жүректің терін қашан тарқатып ек? Адасып көптен қалған күшіктей боп, Бүлкілдеп боздалада жортатын ек (Н.Айтұлы, Ту, 3).

Арқатірек етті. *Сүйеніш етті, тірек етті.* Бұлар да Байжанды *а р қ а т і р е к е т у г е* жаратыпты (Х. Рахимов, Сеңгір., 32).

АРҚАУСӨЗ з а т. *Газеттегі мақаланың алдында келтірілген кіріспе сөз.* Сол «Қобыз сарыны» туралы Эдвардтың пікірін *а р қ а у с ө з д е* келтірдік (Түркістан, 24, 03.2005, 7).

АРҚАУШӨЛМЕК з а т. *Өрмек тоқу үшін қажетті заттардың бірі – «жүгіртпе» кей жерде осылай да аталынады* (ҚСЭ, 9, 49).

АРҚАШ з а т. 1. *Күріш егісінің арасын бөлетін аласа дуалсымақ* (Соц. Қаз., 19.04.1991, 4). 2. а у ы с. *Дөң, қырқа.* Кей жерде қабырға тар, мылқау жартас Құлдырап бір жері ой, бір жері *а р қ а ш.* Жатқызып кейде қырын, кейде еңкейткен, Үйретті қызды өмірге күндегі айқас (А.Тоқмағамбетов, Шағалалы., 71).

АРҚАШАЙЫР з а т. б о т. *Далалы жерлерде өсетін сүректі шөп.* Июльдің аяғынан бастап бұл алқапты қараот қаптап кетеді. Олардың арасында *а р қ а ш а й ы р,* қырықбуын, саған сияқты сөртек шөптерді мол жеген мал суға шыдамайды (Оңт. Қазақст. 23.08.1968, 2).

АРҚҰҚ з а т. к ө н е. *Жорық, соғыс кезінде азық-түлік қару-жарақ қоры артылған көлік (арба).* Басты бөгесін – жаяу әскердің қозғалысы емес, ауыр артиллерия мен *а р қ ұ қ* жүрісі (М. Мағауин, Аласапыран, 301).

АРЛАНДЫҚ з а т. *Арланға тән қылық, арланға тән әрекет.* А р л а н д ы қ құрып жүрген отты шағына қайта қауысқандай, бара сала арсаңдап сұр қаншықтың тұла бойын иіскеледі (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 407).

АРМАН-АҢСАР з а т. *Асқақ арман, биік мұрат; идеал.* Кез келген халық өзінің төлтума мәдениетінің көсегесін көгерту үшін сұлулық туралы *а р м а н-а ң с а р ы н* айқындап алу керек (Қаз. әдеб., 18.07.1986, 12). Жерің бүтін, елің тұтас, *а р м а н-а ң с а р ы ң* (идеал) ортақ (Білім және еңбек, 1986, 7, 21).

АРМАНДАУШЫ *з а т. Армандаған адам, арман етуші.*

АРМАНДАУШЫЛЫҚ з а т. *Арман етушілік, армандағандық.* Алайда мақтаншақтық емес – білсем, көрсем, істесем деген әуесқойлық, *а р м а н д а у ш ы л ы қ* сыртқа шықпай, іште қала беретін болды (Сен және сенің., 14).

АРМЯН з а т. *Кавказ халықтарының бірі.* Мұнда қазақты, орысты, өзбекті, балкарды, *а р м я н д ы,* татарды, корейді, немісті, гректі, ингушты, шешенді жиі кездестіресің (Т. Нұртазин, Ауыл., 126). – Біздің коллектив нағыз интернационал коллектив. Мұнда орыс, қазақ, латыш, *а р м я н,* болгар, мордва, литва

және т.б. халқының өкілдері бар (Лен. жас. 29.11, 1972, 2).

АРМЯНША з а т. *Армян тілінде.* Қазақша, *а р м я н ш а* айтылған өлеңдердің өзі аударылмай-ақ жүректерге жетіп жатыр (С. Мәуленов, Шыңдағы., 129).

АРНАЙЫ: Арнайы қонақ. *Арнайы шақырылған қонақ. А р н а й ы қ о н а қ* деп – арнайы шақырылған, құдалық пен түрлі жиын-тойларға арнаулы барған қонақтарды айтады (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік, 2, 70).

АРПАЛАУ *Арпала етістігінің қимыл атауы.*

АРПАЛЫ с ы н. *Арпа өскен, арпасы бар.* Бұл тегіс піскен *а р п а л ы* алқаптар (Лен. жас, 06.08.1974, 1).

АРСА... Етті *а р с а* сырығына асып ілген кезде, олардың бөліктері қабаттасып, біркелкі сүрленуіне кедергі келтірмеуі тиіс (Қаз. этнография., 1, 196). Ет сүрленіп болған көктем айларының бас кездерінде *а р с а д а ғ ы* етті түсіріп, қапқа салады (Ата салты., 130).

АРСАҚАЙ с ы н. *Арсиып тұрған, арсиған.* Жар қабақ, сида, *а р с а қ а й,* сар шұбар шал, Жарықшақ, үні тозған, қаңсыған шал. Іріңдеп екі көзі, қол дірілдеп, Аузынан азу тісін аршыған шал (І. Жансүгіров, Шығ., 321).

АРСЫ з а т. к ө н е. а с т р. ***Аспан.*** *А р с ы* деген – кәдімгі «алты қабат *а р с ы н ы ң* ар жағында» деп аталатын тіркестегі қазақтың байырғы сөзі (Лен. жас, 06.03.1974, 4). «Алғашқы ұшқан *а р с ы ғ а*» деп ақын (Ө.Тұрманжанов) алғашқы рет космосқа ұшқан Юрий Гагаринді айтып отыр (Бұл да).

АРСЫ-ГҮРСІЛЕУ сын. *Құбылмалылау, өзгермелілеу; кек сақтамайтын (мінез).* Бірақ мінезі *а р с ы-г ү р с і л е у,* сөзінен гөрі қолы бұрынырақ қимылдайтын секілді (Т. Әбдіқұлы, Парасат., 94).

АРСЫЛДАП-ГҮРСІЛДЕП ү с т. *Арс-арс етіп, арс-гүрс етіп.* Есік сарт етіп ашылды да, бес-алты адам *а р с ы л д а п-к ү р с і л д е п,* бірі қашып, бірі ит қуғандай жүгіріп барды да, алдағы есікке ұрынды (Ә.Тарази, Тасжарған, 486).

АРТ з а т. *Тоғызқұмалақ тақтасындағы солдан оңға қарай санағандағы бірінші отаудың аты.* Әр ойыншының отаулары солдан оңға қарай: *А р т,* Тектұрмас, Атөтпес, Атсыратар, Бел, Белбасар, Қандықақпан, Көкмойын, Маңдай деп аталады (Ә. Ақшораев, Тоғызқұмалақ, 12).

АРТ: Арттан тастау. *Бестастың сегізінші кезекте ойналатын түрі.* Сегізінші ойын – *а р т т а н т а с т а у.* Мұнда әр тасты жерден қағып алған соң, оны жерге қолдың артынан жерге тастау керек. Соңында бәрін жинап, жерден қағып алу керек (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 49).

Артына кірді. *Көтіне кірді, жағымпазданды.* – Магазиніннен мың сом жетпей қалғанда жылап-еңіреп менің *а р т ы м а к і р і п к е т е ж а з д а п* ең, берешегіннен құтылған соң есірген екенсің (О. Бөкеев, Мұзтау, 76).

Артына қарасын. *Шамасына қарасын, әлін білсін.* Кеңсеге барған соң бүлік шығарар деймісің. Өйтпекке *а р т ы н а қ а р а с ы н* (Жалын, 1974, 1, 12).

Артынан сөз ерді. *Өсекке қалды, өсекке таңылды.* – Ендігәрі бүйтуші болма! – деді Танакөз даусын сыбырлағандай етіп, - онсыз да *а р т ы м н а н* біраз *с ө з е р д і* ғой (Қ. Ботбай, Егіз., 143).

Артын ашып күлді. *Мазақтады, келеке етті.* Бұл ойымды ел-жұрт біліп қойса, мына қақпас жасына жетпей алжиын деген екен деп *а р т т а р ы н а ш ы п к ү л м е й м е?* (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 354). Егер осы ойымды біреу-міреу оқып қойса, *а р т ы н а ш ы п к ү л е р е д і-а у!* (Д. Рамазан, Жылап аққан., 98**).**

Артын жапты. *Қорғады, пана болды.* ≈ Ұятты болған інісінің *а р т ы н ж а п т ы.*

Артын тықты. *Паналады, қорғаған етті.* Әлсіз шала білімді, кішкене дәрежелі тілмаш өзінің пенде екенін білдіріп, ығы зор ұлығына *а р т ы н т ы ғ ы п,* көмегін сұрай, сүйене тұрумен ұлыққа жағуға болады (Жұлдыз, 1974, 8, 13).

Артыңызды жаба келіңіз. *Есікті жаба жүріңіз д.м.* Есікті шала жапқан екем: - *Артыңызды жаба келіңіз,* - деді келіншек (Б. Майлин, Таңд., 459).

АРТДАЙЫНДЫҚ з а т. ә с к. *Артилериялық дайындық» деген сөздің қысқарған түрі.* Десе керек жасып қалды жұрт мынау, Десе керек діңкілерін құрттым-ау. «*А р т д а й ы н д ы қ т ы*» бір уақытта бітіріп, Сапын түзеп шабуылға шықты жау (І. Есенберлин, Шығ. жин., 10, 40).

АРТЕЗИАНДЫҚ з а т. *Артезианға жататын, артезианға қатысты (құдық).*

АРТҚЫ: Артқы есік. *Оңаша (жасырын) сөйлесу арқылы, астыртын жолмен мақсатқа жету іс-әрекеті.* Бір күні шешем әкеме : - Осы сен Нұрланның болашағы жайында не ойлап жүрсің? Қазір *а р т қ ы е с і к* дегеннен өткен пәле бар ма? Үйде омалып отыра бергенше, сол *а р т қ ы е с і к т і* іздеп көрсеңізші?! – деді (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 39). – Қазіргі жағдайда осы сіздер *а р т қ ы е с і к п е н* кіріп, бармақ басты, көз қысты болуды қашан қоясыздар? (Бұл да, 236).

Артқы қалта. *Сымның арт жағындағы қалтасы.*

Артқы тартпа. қ. ***Артқы айыл.*** Аттың шабын орай тартылса, шап ойыл, шап тартпа, артқы айыл, *а р т қ ы т а р т п а,* кер айыл деп аталады (Ата салты., 102).

АРТЫҚ-КЕМСІЗ с ы н. *Артығы да жоқ, кемі де жоқ, дәл.* Ол алдыңғы жылы Сібірдің егін орағы кезінде бөлектеп ору әдісімен *а р т ы қ-к е м с і з* мың гектар жердің бидайын орған екен (Б. Тоқтаров, Қыран, 92). Болмайды түн күндіксіз, күндіз түнсіз, «Ай кірсіз», - деген сөз бар, - Құдай мінсіз». Шаттық пенен қапалық кезек нәрсе, Бірінен соң бірі бар *а р т ы қ-к е м с і з* (Мәшһүр Жүсіп, Шығ, 4, 113).

АРУАҚ: Аруағы асты. *Жолы болды, мерейі үстем болды.*

Аруақ атқыр. э т н. *Аруақтардың құдыреті ұрғыр!*

Аруақ соқсын. э т н. *Аруақтардың рухы ұрсын!*

АРУАҚТЫРАҚ с ы н. а у ы с. *Айбындырақ, қарқындырақ.* Сол бір жай ауызға қайта ілігіп, бұрынғыдан гөрі де *а р у а қ т ы р а қ,* ажарлырақ айтылды (Ә.Кекілбаев, Үркер, 92).

АРУҒА з а т. к ө н е. *Басқаратын, тексеретін мансап иесі. А р у ғ а* – елдің санағын алып, сауда-саттығын басқарып, ақша-қаражатын тексереді (Ана тілі, 20.02.1992, 8).

АРУЛЫҚ с ы н. *Аруға тән, аруға қатысты.* Шынында да қалыңдықтың *а р у л ы қ* қасиетін жоғалтпай, заңды некеге дейін беті ашылмай, құтты орнына қонуы өзіне үлкен абырой әпереді (Х.Арғынбаев, Қаз. халық., 207).

АРУЫН з а т. к ө н е. *Елге тірек бола алмайтын, жігерсіз, жасық адам.* Көп адам біріне бірі кереғар мағыналы сөздер: шора мен шорыны, шапақ пен сапақты, тебіз бен тебірді, арыс пен *а р у ы н д ы* ажырата алмайды (Соц. Қаз., 21.03.1991, 4).

АРША с ы н. *Аршадан істелген, аршаның сүрегінен жасалған.* Бұрыштағы дөңгелек *а р ш а* үстелінің үстінде шарбат ішуге қойылған фарфор кеселер де, имек мойын күміс құмыралар да көрінбейді (І. Есенберлин, Жанталас, 74).

АРШЫ: Аршыған пияздай. *Аппақ, жұп-жұмыр; аршыған жұмыртқадай. – А р ш ы ғ а н п и я з д а й* боп оң жақта отырған кезім (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 139).

АРШЫЛДЫҚ з а т. *Арын сақтағандық, намысқойлық.* Демек, мұның тұйықтығы қатыгездіктен емес, намысқойлықтан, *а р ш ы л д ы қ т а н* (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 127).

АРЫЗЖАНДЫ с ы н. *Арыз жазғыш, арызқой.* Сол күдікті кезеңде зәкуншік, қағазқой, *а р ы з ж а н д ы* кеңселер мен әкімдерге тосқауыл болатын деректі қағаздар керек (М. Әуезов, Абай., 363).

АРЫЗ-ТІЛЕК з а т. с а я с. ж а ң а. *Жазбаша түрде үкіметке жолданған ұжымдық талап-арыз.* Алаштың оқыған азаматтары 1905 ж. 26 маусымда Министрлер кеңесінің төрағасының атына қазақ ұлтының азаматтық құқы сақталмай жүргендігі жөнінде *а р ы з-т і л е к* (петиция) жолдайды (Қазақстан, 2008, 3, 11).

АРЫҚТАТУ... Бәйге атын жерінеже ткізіп *а р ы қ т а т у ғ а,* титықтатуға болмайды (Ғ. Нұрпейісов, Аңшы сыры, 64).

АРЫҚШЫ зат. *Арыққазушы.* Терістіктен соққан жел *а р ы қ ш ы л а р ғ а* шаң қаптырды (Т. Әбдіков, Өліара, 123).

АРЫНДЫ: Арынды арқан. э т н. *Бір басы түйілген 2-3 м-дей арқанды біреу шеңбер бойымен айналдыратын, ал басқалары секіріп арқанды аяқтарының астынан жібере беретін ойын. «А р ы н д ы а р қ а н»* ойынына қатысушылардың санына шек қойылмайды (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын, 54).

АРЫНШЫЛДЫҚ з а т. *Арыны күштілік, арындылық.*

АРЫСТАНДЫ: Арыстанды-қарабас желі. *Қаратаудың оңтүстік-батыс бөткейіндегі Арыстанды өзенінің арнасы*

бойымен соғып тұратын жел. А р ы с т а н д ы-қ а р а б а с ж е л і ішін тартпай азынағанына үшінші күн (Ж. Еділбаев, Бүгінгі ауыл., 91). *А р ы с т а н д ы-қ а р а б а с т ы ң ж е л і* бірнеше күн толассыз уілдейтін ақ боранды қаһарын қызылқұмдықтар ежелден-ақ жақсы біледі (Бұл да, 150).

АСАБАЛЫҚ з а т. *Асаба болушылық, тойды жүргізушілік.* - Әйтпесе мынаны көріңіз.Тойды қалай өткізу туралы. Ішінде *а с а б а л ы қ т а н* бастап бәрі бар (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 165).

АСАБАСЫЗ с ы н. *Асабасы жоқ, асаба болмаған. – А с а б а с ы з* той – ас ішумен шектеледі, әке, оның қызығы да, қызуы да болмайды, – деп балалары көнер емес (Қаз. әдеб., 10.06.1986, 12).

АСАҒА з а т. *Астың жақсы өтуіне қызмет ететін жауапты адам; ас ағасы.* Асқа келген сыйлы қонақтар лайықты күтіліп, құрметтелу үшін, жол-жосынға жүйрік, ұйымдастыруға шебер бір адамды жауапты етеді. Бұл *«а с а ғ а»* делінеді (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 89).

АСАНТЫН үс т. ж е р г. *Төтесінен, күтпеген жерден.* Мынау бір *а с а н т ы н* қателік сияқты (Б. Нұржекеев, Жау жағад., 49). Апырмай *а с а н т ы н* келген жаман ауру боп жүрмесе жарар еді (Бұл да, 457).

АСАР з а т. а р х е о л. *Ерте кездегі адамдар қолдан үйген төбе; археологиялық нысан.* Сырдарияның сол жағалауымен жүргенде, ежелгі қара жол бойынан, белгілі бір қашықтықтан кейін үйінді төбелер – *а с а р л а р* кездеседі. Осы *а с а р л а р д ы ң* әрқайсысының аты бар (Ә. Нұршайықов., Менің Қазақст., 325). – Сонау биік төбелерді адамдар үйген болу керек? - Бұл төбелерді *а с а р л а р* деп атайды. Біздің жаққа мұндай *а с а р л а р* жеткілікті (Қаз. әдеб., 26.03.1982, 11).

АСАРЛА е т. *Бір жұмысты көпшілік болып жабылып істеу.* Сұңқардан қыран құс болмас, Соқтасы қайтпай аң алмас. Айдын, айдын, айдын көл, *А с а р л а п* төксең суалмас (Ертедегі әдеб. нұсқа., 145).

АСАРЛАУ *Асарла етістігінің қимыл атауы.*

АСАС *Аса етістігінен жасалған ортақ етіс.* Жиын жағалап шабысқан бәйгесін, тартысқан көкпарын, құда барып *а с а с қ а н* ет-құйрығын ұзақ күндер даң-данғаза етіседі (Е. Тұрысов, Құралай жолы, 8).

АСАСЫ қ ы с т. ж е р г. *Асылы, сірә.* – Жеңеше, бір ашуыңызды беріңіз! Елміз ғой, бір тентекке әліміз жетуге керек, *а с а с ы!* (С. Елубай, Ақ боз., 24). – Найсап, ақылмен іс қылуға керек. Оңбассың, *а с а с ы!* Оңбассың! – деп теріс айналып жүре берді (Бұл да).

АСАСУ *Асас етістігінің қимыл атауы.*

АСАТЕМІР з а т. с ө й л. ***Мосы.*** Орынша *А с а т е м і р г е* іліп қайнатқан шәугімдегі шайын құйып, маған ұсынды (Қ. Тұрсынқұлов, Анды-Қарақыз, 12).

АСАУ: Асауды тақымында ойнатты. *Асау үйретті, асауды еркіне бағындырды. А с а у д ы т а қ ы м ы н а о й н а т у д ы ң* өзі үлкен өнер, біле білсең құрық салу да өнер (М. Мәжитов, Аманғали, 59).

АСАУКӨК з а т. э т н. о й ы н. *40-50 см-дей биіктікке жуан арқан керіп, ойыншының қолына 50-60 см-дей таяқ береді. Ол керген арқанның үстіне малдасын құрып отырады да, қолындағы таяғын арқанның астынан ары-бері өткізеді. Кім таяғын көп өткізсе, сол жеңеді. Жеңілгендер ән салып, би билеп, өнер көрсетеді. А с а у к ө к* ойынын әртүрлі бас қосуларда үлкен-кіші кәрі-жас түгел ойнай береді (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 4, 115).

АСҚАҚ: Асқақ арман. п о э т. *Көксеген тілек, биік мақсат.* Көшеде келе жатқанда *а с қ а қ а р м а н,* Биік мақсаттар жайлы ойлар ойына орала кететін (Н. Ораз, Сиқырлы., 61).

Асқақ жұлдыз. а с т р. с ө й л. *Есеккырған кейде осылай да аталынады. А с қ а қ ж ұ л д ы з* (Юпитер) – Күн жүйесіндегі алып емес ғаламшарлардың ең үлкені (Х. Әбішұлы. Халық астр., 48). Аспан денелерінің әрқайсысының қазақша аты бар. Мәселен, Юпитер – *А с қ а қ ж ұ л д ы з*, Сатурн – Қоңырқай жұлдыз, Марс – Қызылжұлдыз (Жетісу, 14.04.2001).

Асқақ ұйқас. ә д е б. *Он бір буынды қара өлең ұйқасы (ААБА).* Қазақ поэзиясында аса мол кездесетін ұйқас – *а с қ а қ ұ й қ а с.* Өлеңдегі бірінші, екінші және төртінші тармақ бірыңғай ұйқасады (Қаз. әдеб. энцикл., 655).

АСҚАНЫ з а т. с ө й л. ***Артығы.*** Әжесі қойды сауып, уызын пісіріп береді. *А с қ а*

н ы н суытып, қатырып қояды (С. Үсенұлы, Елік., 16).

АСҚАРЛАН е т. 1. *Биіктеу, зәулімдеу, заңғарлау. 2. ауыс. Мерейі өсу, масаттану.* Қызы үшін алғыс естіген ата-ана бір жасап, құданың төрінде *а с қ а р л а н ы п* отырады (Атамекен, 05.06.2002).

АСҚАРЛАНУ *Асқарлан етістігінің қимыл атауы.*

АСҚОРЫТҚЫШ з а т. м е д. *Ас қорытатын фермент* (Бекіт. термин., 11).

АСҚҰМАР с ы н. *Ас ішкенді жақсы көретін, ас ішкенді ұнататын. А с қ ұ м а р д ы ң* тәні семіреді, досқұмардың жаны семіреді (Ж. Ахмади, Айтұмар, 510).

АСМАН з а т. и х т и о л. *Қабықсыз, сүйексіз, еті дәмді балық.* Қармақ салып, балық аулайсыз. «*А с м а н»* деген балық бар. Не қабығы жоқ, не сүйегі жоқ, сондай жақсы. Жесеңіз таңдайға жабыса кетеді (С.Байжанов, Сыр мен., 70).

АСПАБАУ з а т. э т н. *Қазақ үйдің уығына байланып, ұшы шашақталып қойылған сәндік бау. А с п а б а у* киіз жабдықтарының сәндік түріне жатады. Ол адамның бойы жетпейтіндей биіктікте байланады (Қаз. этнография., 1, 224).

АСПАН: Аспан көз. п о э т. *Көк көз.* Көжесінің дәмсіздігіне қысылды ма, *а с п а н к ө з* әдемі келіншектің тамағы өңешінен өтпей қалды (Қ. Ысқақ, Таңд., 3, 231).

Аспан тепкен. *Кесірлі, кесапатты, менмен.* Суретші жігіттің қыз атаулына менсінбейтін менмендігі, *а с п а н т е п к е н* алапаты шындыққа сая бермейтіні анық (Қаз. әдеб., 12.12.1975, 1).

АСПҰЗЫЛ з а т. с ө й л. ***Асхана.*** – Осы күйімізде *а с п ұ з ы л ғ а* барсақ қайтеді (Б.Нұржекеев, Жау жағадан., 119).

АССЕМИНАТОР з а т. в е т. *Малды қолдан ұрықтандырушы.* Ол тек қана шопан емес, механизатор, *а с с е м и н а т о р,* техник, сонымен қатар коммунистік еңбектің екпіндісі (Оңт. Қаз. 29.10.1963, 3).

АСТАПЫРАЛЛАЛА е т. *Астапыралла, астапыралла деп айту.* Әлмембет молда бұл сұмдықтың не екенін дәлдеп айтып бере алмаған. Тек *а с т а п ы р а л л а л а п,* ішінен күбірлеп бірдеңелерді оқыпты (Т.Әбдіков, Өліара, 10).

АСТАПЫРАЛЛАЛАУ *Астапыралла етістігінің қимыл атауы.*

АСТАРЛЫЛАУ с ы н. а у ы с. *Аздаған астары бар, тұспалдылау.* Баяғыда Нұржанның айтып отыратын: «Бұл дүниеде қуған да алда, қашқан да алда» деп. Сол бір *а с т а р л ы л а у* сөздің мәнін енді түсінгенді (О. Бөкеев, Ән сал., 15).

АСТАУ-ТАБЫТ з а т. к ө н е. *Ағаштан ойылып жасалған табыт.* Ер адам мен әйел адамды самырсын ағашынан ойылған *а с т а у-т а б ы т* ішіне бастарын күншығыс жаққа қаратып жатқызған (Қ. Назырбаев, Қотанқарағай, 23).

АСТЕК з а т. *Америка жерінде байырғы халықтардың бірі.* Көне дәуірде Америка жерінде тұрған *а с т е к,* майя халықтарының өмірін, олардың әдет-ғұрпын, мәдениетін жыр еткен (І. Есенберлин, Шығ. жин., 1, 98).

АСТЕНИК з а т. п с и х. *Жүйкесі, психикасы нашар адам.* Осы отырғандардың ішінде ұзын тұра *а с т е н и к т е р д е,* төртпақ гиппертониктер де, момын пішінді семіздер де кездеседі (І. Есенберлин, Шығ. жин., 1, 225).

АСТРОНОМИЯЛЫҚ: Астрономиялық сағат. *Аспан денелеріне қарап уақытты білу.* Темірқазық жұлдыздары қазақ халқының түн кезіндегі әрі құбланамасы (компасы), әрі *а с т р о н о м и я л ы қ с а ғ а т ы* болған (Қаз. ауыл шаруаш., 1964, 2, 63).

АСТЫҚ: Астық кенесі. *Дәнді дақылдарды зақымдайтын зиянды жәндік (кене). А с т ы қ к е н е с і* арпа, қара-бидай, сұлы, жүгері және астық тұқымдас жабайы өсімдіктермен қоректенеді (Қаз. табиғ., 1, 167).

Астық майқандау. *Қырмандағы бастырылған астықты күрекпен аспанға желпи лақтырғанда дәні астына, топаны үстіне шығады. Сол топанды арнаулы сыпыртқымен сыпырып алу әдісін астық майқандау дейді.*

Астық тиегіш. *Машинаға астық тиейтін техникалық құрал.* Диқандарға жүздеген жалпақ тілгіш, терең қопсытқыш, сыдыра жыртқыш, *а с т ы қ т и е г і ш* берілді (Лен. жас, 23.03.1973, 2).

АСУЛАС с ы н. *Асуы бір, асуы ортақ.* Мөлдір сулы, бал құрақты ... жасыл жайлау менің өскен жер, ата мекенім – Жуалы атрабының айнабұлақ жағымен *а с у л а с,* астас боп шықты (Е. Тұрысов, Ақбақай, 10).

АСУШЫ з а т. *Біреуді дарға, ағашқа асқан адам.* Бір жерде толы халық қарасып тұр, Әр жерден *а с у ш ы н ы* сұрасып тұр. Бозжігіт бір уәзірдің қолында екен, *А с у ш ы* кесушімен таласып тұр (Ғашық-наме, 56).

АСФАЛЬТ: Асфальт жол. *Асфальталған, асфальт төселген жол.*

АСФАЛЬТТАЛЫН *Асфальттал етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Мәдениет сарайы, 2-3 қатарлы мәдениетұрмыстық мекемелер үйі, *а с ф а л ь т т а л ы н ы п* сымдай тартылған оқтай түзу көшелер – бәрі-бәрі де дәулетіне сәулеті сай бүгінгі колхозды ауылдың сәні, ажары (Ы.Кененбаев, Лабасы., 3). Көшелер *а с ф а л ь т т а л ы н ы п,* бағаналарға электр шамы орнатылды (Ы. Кененбаев, Інжумаржан, 158).

АСФАЛЬТТАЛЫНУ *Асфальтталын етістігінің қимыл атауы.*

АСШАЯН з а т. з о о л. *Суда тіршілік ететін, ас ретінде пайдалануға болатын шаян түрі.* Жоғары сатыдағы шаянтектестерге *а с ш а я н* (креветка), таңқышаян (краб), омар, такуашаян (ракоттшельник), құрлықшаян (мокрица) жатады (Р. Сәтімбеков.., Қызықты биология, 55). *А с ш а я н д а р* болса, жорғалай да алады, жылдам жүзеді, ал қажет кезінде имек қарынымен серпіле, ыршып секіре алады (Су асты. тіршілік, 32).

АСЫҚШЫ з а т. *Асық ойнаушы. А с ы қ ш ы л а р д ы ң* құмары әлі қана қойған жоқ (Қ. Салғарин, Сол бір күн., 47).

АСЫЛСЫЗ с ы н. *Тегі нашар, тексіз. А с ы л с ы з д ы ң* баласы, Ақшасына сүйеніп, Айтқан сөзі пұл болды (Жеті ғасыр., 1, 363).

АСЫҢҚЫРА е т. 1. *Белгілі бір шектен енді ғана асу, өтіңкіреу.* Алпыстан енді *а с ы ң қ ы р а ғ а н* сері әлі де жігіттік бекзаттығынан таймаған (С. Рахымбек, Айдында., 261). 2. *Аздап асыру, сәл көтеріп жіберу.* Сол мақтаған өлеңін Қасекең және мақтады. Тағы да *а с ы р ы ң қ ы р а п* мақтады (Б. Соқпақбаев, Таңд., 411).

АСЫҢҚЫРАУ *Асыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

АТ з а т. *Тоғызқұмалақтағы жүрілетін ұяны «ат» деп атайды* (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 49).

АТ: Ат айналғысыз. *Жиі отырған, өте тығыз орналасқан.* Атақты рулары – қалың Қаржас, *а т а й н а л ғ ы с ы з* Айдабол, Күлік, Тұмар (Н. Баяндин.., Дала.,).

Ат арба. *Ат жегілген арба.* Жолсыз жермен машина, *а т а р б а* түгіл салт атты адамның ұзақ жолға жүруі де мүмкін емес (Б. Момышұлы, Офицер., 93). Үш ат жоқ. Бес қамыт жоқ. Алты *а т а р б а* жегулісіз қалды (Ұ. Доспанбетов, Шығ., 4, 32). Құрақ тиеген *а т а р б а л а р* да көз шалынады (Қ. Қараманұлы, Ай куә, 12).

Ат артына бөктерілді. *Қолға түсті, олжа етті.* Жебелеп жортады көк бөрілер, О дағы *а т а р т ы н а б ө к т е р і л е р.* Қиыр жайлап, шет қонған ағайындар Талай жанның көзіне жек көрінер (Ел аузынан, 112).

Ат жол. *Аттың тұяғымен түскен жол; атпен жүретін жол.*

Ат қамыт. *Атқа ыңғайлап жасалған қамыт.* Қамыттың *а т қ а м ы т,* түйе қамыт, өгіз қамыт деген сияқты түрлері бар (Шаңырақ, 34).

Ат қолтығын сөкті. *Атпен шапты, жарысты.* Бой жазып, *а т қ о л т ы ғ ы н с ө г е р* уақыт емес (Ж. Кәрменов, Ғашық., 102).

Ат құйрығын берді. *Көмектесті, жәрдемдесті, қол ұшын берді.* Ажарға жаман адам қарамайды, Істерді келген, кеткен санамайды. Басыңа іс түскенде, жаман досың, *Б е р у г е а т қ ұ й р ы ғ ы н* жарамайды (Шал ақын: Нар заман., 102).

Ат құйрығын бұлады. *Атқа отырып, бір жаққа кету, тездетіп жүру. А т қ ұ й р ы ғ ы н б ұ л а ғ а н,* Қол жеткен жерін сұраған, Егескен жауы жылаған (Сүйінбай: Нар заман., 264).

Ат майын сұрады. *Міниіс көлігі жоқ адамның ағайындарынан уақытша мінуге ат сұрады. А т м а й ы н с ұ р а п* алған адам алған атын қайтарып беремін деген мерзімді уақытында иесіне аман-есен қайтарып беріп, рахметін айтады (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 117).

Ат омырауластыру. *Ортаға шыққан екі атты адам аттарын омырауластыру арқылы қарсыласын сызылған алаңнан сыртқа шығарып жіберу ойыны* (Қаз. этнография., 1, 247).

Ат салып өтті. *Ағыны қатты өзеннен атпен өтті.* Қарасам үстінде қызыл шапаны бар, өн бойынан су сорғалаған (тасыған өзеннен *а т с а л ы п ө т к е н* екен) бір

адам келіп тұр (З. Қинаятұлы, Көшпенді., 18). - Тәуекел ертең таң ағара Ертістен жадағайлау жерін тауып *а т с а л ы п ө т е м і з,* - дейді ағам (Бұл да, 152).

Ат сауырын берді [көрсетті]. *Бөлініп, басқа жаққа көшті, тастап кетті.* Арқаға қарай көшермін, Ат құйрығын кесермін, *А т с а у ы р ы н б е р е р м і н,* Қарамасаң, ханым, қарама, Сенсіз де күнімді көрермін (Жиенбет жырау: Нар заман., 38).

Ат сыншысы. *Бәйге атын сынай (бағалай) білетін адам.* Әкем қазақта *а т с ы н ш ы с ы н ы ң* атасы Толыбай деп отыратын. О заманда, бұл заман Толыбайдан асқан сыншы болған жоқ (С. Бақбергенов, Арғымақтар).

Ат тағалау. *МіниС аттың тұяқтабанына таға шегелеу ісі. А т т а ғ а л а у* таулы-тасты күдір жерлерде аттың табанына тас батудан, тасырқаудан сақтайды (Қаз. этнография., 1, 248).

Ат тарту. э т н. *Ат жарысында көмбеге жақындап қалған атқа жанкүйерлерінің қиқулап дем беріп, сүйреп, демеу жорасы* (Қаз. этнография., 3, 223).

Аттыға жол, ауыздағы сөз бермеді. 1. *Бабырап көп сөйледі, тіл мен жағына сүйенді. 2. Сөзге шешен, тілге жүйрік.*

Аттының аяғын, жаяудың таяғын алған. *Қу, әккі.*

Аттың қара қапталынан. *Бір нәрсенің өлшемі, мөлшері.* Айтпа! Оның қырсығы *а т т ы ң қ а р а қ а п т а л ы н а н* (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 40).

Ат тіс. *Аттың тісіндей тіс, ірі тіс.*

Атына қамшы басты. *Тұра шапты*. Қамалға жақындай бере сарбаз *а т ы н а қ а м ш ы б а с қ а н д а,* бұл не істерін білмей, анадай жерде тұрып қалып еді (Ә.Оспанов, Жанқожа батыр, 20).

АТА: Ата бұғы. *Бұғының үлкені (еркегі). А т а б ұ ғ ы* анадай жерде қаздиып қарауыл қарап тұр екен (Қаз. әдеб., 05.06.1987, 14).

Ата жау. *Ежелгі, байырғы жау, қанды қол дұшпан.*

Ата күші. э т н. *Құдалық салтта жігіт жағы беретін жол-жорағылардың бірі.* Салт бойынша жігіт жақ құдаларына қалыңмал, ана сүті, *а т а к ү ш і* және өлі-тірі дегендер сияқты жол-жоралғыларын береді (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 76).

Ата қораз. *Жасамыс қораз*. Екі қоразы бар: бірі – бала қораз, екіншісі – *а т а қ о р а з.* Сонсоң сегіз мекиен тауық (Ж. Әлмашұлы, Тар дүние, 487).

Атамнан аулақ. *Әрі кет, жолама.*

Атаңның көріне сиейін! *Атаңа нәлет д.м. қарғыс.* Бірінші, екінші... онынш ы *а т а ң н ы ң к ө р і н е с и е й і н!* (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл, 204).

Ата сақал. *Жасы келгендердің, аталардың сақалы.* Мұнда шоқша сақал, қаба сақал, *а т а с а қ а л ,* күйек сақал дейсің бе, әйтеуір неше алуан сақалдар толып жатыр (Н. Ораз, Сиқырлы., 82).

АТАБАШ з а т. с ө й л. ***Шұлдік.*** Бұл ойын халық мұғалімі Байтоғайұлының еңбегінде «лекжалау» делінген. Ал Шығыс Қазақстан, Семей, Павлодар облыстарында *« а т а б а ш»* деп аталады (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 7).

АТАБЕЗ з а т. а н а т. *Адамның, малдың еркектік безі.* Кей жағдайда *а т а б е з,* яғни жұмыртқа нәрестенің эмбриологиялық даму барысында ұмаға түспей қалады (Жас Алаш, 01.11.2003, 5).

АТАҒАШ з а т. *Үстіне шығып, үйдің қабырғасын немесе төбесін майлайтын құрал. А т а ғ а ш т ы* құрылыс жұмыстары кезінде адам қолы жетпейтін жерлерге қол жеткізу үшін қолданады (Қаз. этнография., 1, 254).

АТАЕРКІ: Атаеркі дәуірі. з а т. т а р. *Отбасының атаға (әкеге) бағыну дәуірі.* Мәселен, *а т а е р к і д ә у і р і* (патриархат), анаеркі дәуірі (матриархат) секілді түрік сөздерін біз өз еңбектерімізде пайдалануға тырысып жүрміз (Ана тілі, 27.09.1990, 2).

АТАЕСІМ з а т. ж а ң а. ***Фамилия.*** Ол бапта жаңағы *а т а е с і м* мен әкесімді өзгерту тәртібі міндетті түрде жазылады (Ана тілі, 27.02.1992, 7). Қазақта Егембердиев деген *а т а е с і м* көп замандардан бері келе жатыр (Ана тілі, 14.11.2002, 7).

АТАКҮЛДІК з а т. ж е р г. ***Атажұрт.*** 1904 ж. қайтыс болған Мақаштың бейіті *а т а к ү л д і г і н е н* 4-5 шақырым жерде (Ана тілі, 26.03.1992, 5).

АТАҚ-БЕДЕЛ з а т. *Атағы мен беделі, екеуі де бірге.* Бұрыннан келе жатқан *а т а қ - б е д е л і н* бетке ұстаған Қайролланың кейде тапсырылған жұмысқа жүрдім-бардым қарайтын әдеті де бар (Е. Мырзахметов, Туған күн, 9).

АТАҚОСТЕК з а т. ж е р г. ***Ататек.*** – Бұралқы сөз күлуге жақсы деп, кішкене

баланы қазірден бастап *а т а қ о с т е к* таратуға үйреткендерің жөн емес, - деді екінші біреу (Жалын, 1973, 6, 51).

АТАЛҒЫ з а т. *Ойыс жүзді шот* (Х. Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман, 174). *А т а л ғ ы* - дөңес жүзді шот. Ер жонатын аспап (Ана тілі, 23.09.1993, 6).

АТАЛЫҚ з а т. б о т. *Өсімдіктің көбеюіне қатысты басты мүшелердің бірі.* Гүлдің негізгі мүшелері – *а т а л ы қ* пен аналық (Ботаника, 108). *А т а л ы қ т а р* гүлдің аналығын қоршап тұрады (Бұл да).

Аталық гүл. б о т. *Аталықтар кейде аталық гүлдер деп те аталады. А т а л ы қ г ү л д е р* жеміс бермейді, сондықтан оларды бос гүлдер деп атайды (Ботаника, 110). Өсімдіктің жеке гүлі тостағанша, күлте және *а т а л ы қ г ү л,* аналық гүл болып, бірнеше бөлікке бөлінеді (Биология, 107). Кейбір өсімдіктердің бір гүлінде тек аналықтар – аналық гүлдер, ал басқа гүлінде тек аталықтар – *а т а л ы қ г ү л д е р* болады (Биология, 160).

Аталық жіпшелер. б о т. *Аталықтың құрамына кіретін мүшелердің бірі.* Аталық *а т а л ы қ ж і п ш е л е р д е н* және тозаңқаптан құралады (Ботаника. 108). *А т а л ы қ ж і п ш е л е р* – аталықтың жіңішке сабақтары олардың басында тозаңқап болады (Бұл да, 107).

АТАЛЫРАҚ с ы н. *Атасы әйгілірек, белгілірек.* Ақ патшаның емшісінің қазақ даласында одан гөрі *а т а л ы р а қ,* аруақтырақ өзге сұлтан құрып қалғандай Әбілқайырдың іргесін бағып шықпай қойғаны еді ғой (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 284).

АТАМАНШЫЛ с ы н. *Атаманды, қолдаушы, атаманды жақтаушы.* Алайда шетелдік империалистер қолдаған жетсулық бай-кулактар, казактардың *а т а м а н ш ы л* топтары мен буржуашыл ұлшылдар Совет өкіметіне қарсы күресін тоқтатпады (ҚСЭ, 3, 17).

АТАМДАТ е т. *«Атам», «атам» деп жылау.* ≈ Атамдатсаң *а т а м д а т,* ботамдатпа.

АТАМДАТУ *Атамдат етістігінің қимыл атауы.*

АТАМЗАМАННАН ү с т. *Баяғыдан, ежелден.* ≈ *Бұл – а т а м з а м а н н а н* келе жатқан салт, дәстүр.

АТАН: Атан шығар. *Атан болуға аз уақыт қалған, піштірген (түйе).*

АТАНЫ з а т. к ө н е. ***Бұлғары.*** Сары *а т а н ы* белбеуіне екі басбармағын қыстырып алыпты (Ғ. Мүсірепов, Оян. өлке, 57). Қабат-қабат киініп, белін қызыл *а т а н ы м е н* шіреп буып алған (Бұл да, 178). Оқпанына кейін күміс шегелер қағылған, тоқымы қызыл *а т а н ы м е н* тысталған жеңіл ертоқым Қаратайдың ертоқымы еді (С. Жүнісов, Ақан сері, 353).

АТАСПАС қ. ***Атөтпес.*** Тоғызқұмалақшының біреуі көкмойыннан, біреуі ортадан, кейбіреуі *а т а с п а с т а н,* белбасардан бастаймын деп кезек алып, алғашқы боп көшеді (Лен. жас, 08.11.1988, 4).

АТАУЛЫ: Атаулы көмек. *Белгілі бір адамға, белгілі бір іске жасалған мемлекеттік арнаулы көмек* (Бекіт. термин., 11).

АТАУЫЗ з а т. к ө н е. *Патша өкіметі жиятын салықтардың бір түрі.* Казак-орыстың уряднигі, полицайы *а т а у ы з,* шаңбасар доход жинаушысы бір кенеледі (Ж. Аймауытов, Шығ., 107). Қалада салып алған сарайдай үйлері, сәулетті дүкендері анау. Имениелеріне қыр қазақтарының малы жолап кетсе табандатып *«а т а у ы з»* төлетеді (Жұлдыз, 1972, 9, 161).

АТАУЫШТЫҚ з а т. *Атайтындық, атаушылық.* Сөздердің атқаратын ең негізгі функциясы – *а т а у ы ш т ы қ* қызмет (М. Белбаева, Қазіргі қаз. тілі., 12).

АТАШЫЛ с ы н. *«Ата-ата» деп аузынан тастайтын, атасын жақсы көретін (бала).* Кішкентай қара домалағы қолынан жетелеп, ойыншықтарын көрсетіп, «ата-ата» деп жүр. – *А т а ш ы л ы н* жаман неменің, - деп қояды Ерекең күліп (Н. Ораз, Сиқырлы., 172).

АТБАҚЫЛ з а т. э т н. *Бір томпаймен екінші томпайды атып ойнау.* Көтеріспек немесе *а т б а қ ы л* ойынына екі ойыншы қатысады да, ойынды өздері ұнатқан жерлерінде ойнай береді. Ойыншылардың әрқайсысында сиырдың асығы болуы керек (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 50). *А т б а қ ы л ғ а* екі бала қатысады. Біреуі томпайын алысырақ лақтырады, екіншісі оны өз томпайымен (сампайымен) атады. Тигізсе қарсыласы оны томпай жатқан жерге дейін арқалап көтеріп апарады (Қаз. этнография., 1, 259).

АТБАС: Атбас балық. и х т и о л. *Теңізде тіршілік ететін, басы аттың басына*

ұқсас балық түрі. А т б а с б а л ы қ т а р маржандар мен балдырлардың арасында тіршілік етеді (Су асты., тіршілік, 42). Теңіз *а т б а с б а л ы қ т а р ы* өте баяу жүзеді және қауіп төнген кезде керемет камуфляжына сеніп, жасырына қалады (Бұл да, 43). Шанжар, көксерке, пинагор, бекіре, *а т б а с б а л ы қ,* инебалық т.б. ұрпақтарына қамқорлық жасайды (Қ. Қайымов, Зоология., 79).

АТБЕКЕТТІК з а т. с ө й л. ***Адвокаттық.*** Ықаң бұрын үлкен қалада тұрып, *а т б е к е т т і к* құрып, орыстан қатын алған (Ж. Аймауытов, Шығ., 224).

АТБЕСІК з а т. *Мәйіт салатын табыт түрі* (Қаз. этнография., 1, 260).

АТДОРБА з а т. *Атқа жем беретін, ат жем жейтін дорба.* Халық шеберлері тоқыған алаша, бау-басқұрлар, текемет, қоржынжар, *а т д о р б а л а р* бар (Қаз. әдеб., 11.04.1986, 11).

АТЕКЕ қ. ***Аталық.*** Саянды Сүйіншікке *а т е к е* етем деп Рабиу-Сұлтан-Бегім осында жанталасқан жоқ па еді? (І. Есенберлин, Алмас., 139). Ұлықбектің туған баласы жиеніне *а т е к е* болып, менің қолымда тұрса, қандай күш! (Бұл да).

АТЖАЛ з а т. с ө й л. ***Бөкес.*** Сөз етіп отырған совхоздың шабандығын аралағанда *а т ж а л д а ғ ы* шөпті айырмен шаншып әкеп, үймекке салып жатқан адамды көрмексіз (Жетісу. 11.07.1967, 3).

АТЖАЛДЫ с ы н. *Ат жалдаған, атжал етілген.* Егіс даласындағы *а т ж а л д ы* бидай дестесіндегі қар мұрты бұзылмай, мұздап жатып алды (Ш. Мұртазаев, Интернат., 63).

АТЖАЛМАНША ү с т. *Атжалман тәрізді, атжалман сияқты.* Ол ін қазған *а т ж а л м а н ш а,* топырақты артына бұрқылдата лақтырып жатыр екен (А. Мекебаев, Жезтырнақ, 199).

АТЖАНДЫ... Сары биенің өрен жүйріктігін естіп білген, көздерімен көрген *а т ж а н д ы* қазақ оны кейіннен «Сауырдың Сағымсарысы» атандырарын да білмеген (К. Сегізбаев, Беласқан, 396).

АТЖҮЙРІК з а т. *Мал сойғанда көзге түсетін шеміршек. Оны лақтырсаң, керегеге жабысып қалса, атың жүйрік болады деген ырым бар.* – Міне, әже, мен *а т ж ү й р і к т і* де білемін (С. Жүнісов, Заманай.., 175).

АТКЕЖІМ *Атқа жабатын, әдемілеп арнайы жасалған жабу; атжабу.* Жеңіл жабылған *а т к е ж і м м е н* жабуланып, мамағашта сарытап боп байлаулы тұратын (Саятшылық, 175).

АТКЕЗ з а т. *Бір елден екінші елге алып өтуге болмайтын заңсыз тауар.* Кеденшілер тіпті буған жүкті, *А т к е з* нәрсе бар ма? – деп, тыққан тіпті. Анамына «көрімдік» неге алмасын, Әйтсе де аңғарымыз аман шықты (А. Үлімжіұлы, Шығ.жин., 2, 233).

АТКЕЗШІЛІК з а т. *Аткезші (контрабандист) болушылық. А т к е з ш і л і к т і* баста істегендер әлі де істеп жүр (Ж. Тұрлыбаев, Семсер, 57). Демек олар *а т к е з ш і л і к п е н* айналыса жүріп, ол жақтағы сыбайластарынан қару-жарақ алғызуы да ғажап емес қой (Бұл да, 62).

АТКӨКЕК з а т. з о о л. х а л қ. ***Бәбісек.*** Көкек деген құс Қазақстанда да бар. Айдарлы, әдемі құс. Қазақтар оны «*а т к ө к е к*» деп атайды. *А т к ө к е к т і ң* ешкімге қатысы жоқ (Жас алаш, 20.01.2005, 6).

АТКӨПШІК з а т. *Атқа ерттелген ердің үстіне төселетін кішкентай көрпеше. А т к ө п ш і к т і ң* көлемі ердің екі қасының арасына сиятындай мөлшерде болады (Қаз. этнография., 1, 262).

АТҚАЗЫҚ з а т. ж е р г. *Мама ағаш.* Бір кезде шағырлы үрпектің тасасынан *а т қ а з ы қ т ы ң* ұшы көрінеді (Ж. Нәжімеденов, Кішкентай, 97). Үлкен қара төбетті ұстап, есік алдында жатқан ескі арқанның үзігімен *а т қ а з ы қ қ а* байлады (Б. Шаханұлы, Таңд., 1, 374).

АТҚАРАТЫНСУ *Атқаратынсы етістігінің қимыл атауы.*

АТҚАРАТЫНСЫ е т. *Белгілі бір жұмысты (істі) атқарғансу.* Бәрі де көкірегін керіп, екпіндеп, ауылға айғырсып келеді; барлық жұмысты қолынан *а т қ а р а т ы н с ы п, закүншіксініп, білгішсініп келеді* (Ж. Тілепбергенов, Ізбасар, 173).

АТҚҰМАРЛЫҚ... Күні кеше Біркімбайдың шылауында жүрген кіші бапкері *а т қ ұ м а р л ы қ т а н* басқаны білмеген туысқанындай емес, заманның ағымына, заң-законге жүйрік адам боп шықты (Т. Әлімқұлов, Сейтек сарыны, 83).

АТҚЫ¹ з а т. к ө н е. 1. *Садақ пен жебеден тұратын, өзінен-өзі атылатын, аңшылық құрал. А т қ ы н ы* ірі аңдар

жүретін жолдарға қаратып құрып қояды (Қаз. этнография., 1, 263). *А т қ ы н ы* ірі аңдар жүретін жолға қаратып, аңның қос өкпесіне, кеудесіне тиетіндей етіп құрып қояды. Аң көлденең керілген жіпке соқтыққанда оқ атылып аңға қадалады (Ана тілі, 04.11.1993, 7). 2. *Соғыс кезінде жауға тас ататын құрылғы.* Өгіздегі арбаларға ұзын сидалар орнатылып, үстінде жақ тартатын көземелері, үлкен малта тастарды ататын *а т қ ы л а р ы* бар еді (Т. Зәкенұлы, Мәңгітас, 290).

АТҚЫ² з а т. ж е р г. ***Тасқын.*** Пәлен жерде пәлен кіре *а т қ ы ғ а* кетіпті, түген жерде түгенше адамды көшкін әкетіпті (Қ. Ысқақ, Тұйық, 115).

АТҚЫСЫР с ы н. *Мүлде қысыр, ешқашан тумайтын.* – Үйіндегі 12 биенің алтауы анық буаз, екеуі неғайбыл, екеуі *а т қ ы с ы р.* Қалған екеуінің қысырлығына қоса өкпесінде тесігі бар (Ел аузынан, 116).

АТОЙЛЫ с ы н. *Атойлаған, қарқынды, екпінді.* Сол құрылыстардың қарқыны да екпінді, бәрінен жарыс серпінінің өзгеше бір *а т о й л ы* лебі танылады (Б. Мұстафин, Жайнаған., 8).

АТОМЫРАУЛАСТЫРУ з а т. *Ат үстінде ойналатын ойын. «А т о м ы р а у л а с т ы р у»* ойынының шарты бойынша шеңбер ішіндегі аттылар бірін-бірі ығыстырып шығаруы керек (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 76). Жамбы ату, *а т о м ы р а у л а с т ы р у* – нағыз жігіттердің жігіті ойнайтын ойындар (Бұл да, 21).

АТӨТПЕС з а т. *Тоғызқұмалақ тақтасындағы солдан оңға қарай санағандағы үшінші отау.* Үшінші ұяның *а т ө т п е с* аталу себебі одан құмалақтың еш уақытта арылмайтындығынан (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 48).

АТРАЗИН з а т. х и м. *Арам-шөптерге қарсы қолданылатын гербицидтердің бірі.* Соңғы жылдары бау-бақтарда өскен арамшөптерге қарсы симазин, *а т р а з и н,* мондрон және пропазин сияқты гербицидтер кеңінен қолданылуда (Қаз. ауыл. шаруаш., 1966, 11, 29).

АТСЫРАТАР з а т. э т н. *Тоғызқұмалақ тақтасындағы солдан оңға қарай санағандағы төртінші отау.* Тоғызқұмалақта да атөтпес және *а т с ы р а т а р* деген екі отау бар (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 49).

АТСЫРАТУ з а т. э т н. *Тоғызқұмалақ ойынының мақсатқа құралған жоспарының нәтижесі* (Ә. Ақшораев, Тоғыз., 9).

АТСЫРАУ з а т. э т н. *Тоғызқұмалақ ойыны аяқталуға жақындағанда, бір жағының құмалағы екінші жағына өтіп кетіп, жүрерге құмалағы қалмай қалса, мұны «атсырау» деп атап, қарсы жағы отаулардағы барлық құмалақты өз есебіне кіргізіп алады* (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 4, 119). Ойынның аяғына таман тас азайып, қарсы жақтың отауларына шабуылдау мүмкіндігі төмендеуді *а т с ы р а у* дейді. Атсырамау үшін ойыншы өте шебер болуы керек (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 49).

АТТАНШЫ з а т. *Аттан-аттан деп, дабыл қағушы, хабар беруші.* Әйтеуір әр сауалының алдында бақан көтеріп тұрар *а т т а н ш ы н ы ң* жоқтығына шүкіршілік ететін-ді (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 224).

АТТАТҚЫЗУ *Аттатқыз етістігінің қимыл атауы.*

АТТАУШЫЛЫҚ з а т. *Аттап кетушілік, істемеушілік.* Әдетте күйеудің тәжірибесіне, пысықтығына және қалтасының қалыңдығына байланысты бұл ғұрыпты *а т т а у ш ы л ы қ* та болып жататын (Х.Арғынбаев, Қаз. семья, 199).

АТТҰМАР з а т. *«Тіл-көзден сақтайды-мыс деген мағиялық сенімге негізделіп, жүйрік немесе жорға аттың мойнына тағып қоятын, ішіне жазылған дұғасы бар үшкіл пішінді тұмар* (Қаз. этнография., 1, 250).

АТТҰЯҚ з а т. *Жылқы тұяғындай алтын немесе күміс құйма.* Сол сапарында ол қытайлардан және моңғолдардан «қойтұяқ», «тайтұяқ», *«а т т ұ я қ»* аталатын алтын жентектеріне қоржынының бір басын толтырып қайтқан (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз, 2, 156).

АТТЫҚ з а т. *Ердің адам мініп отыратын жері; тұғырлық, кісілік, керсен* (Ата салты., 111).

АТТЫРМАҚ з а т. *Шабылған шөпті тырмалайтын ірі тісті техникалық құрал.* Онда Мұқағали *а т т ы р м а қ п е н* бөкес салатын (Алм. ақшамы, 04.07.1991, 3).

АТШАБАРЛЫҚ з а т. *Атшабар болғандық, шабармандық.* – Жұмағұлдай ит болмас, қаныпезер! Елді қаңқақсатып жүретін, *а т ш а б а р л ы қ қ а* жаратқан ғой өзін кәпірдің (М. Әуезов, Таңд. шығ., 1, 310).

АТШАКӨКЕК з а т. з о о л. с ө й л. ***Аткөкек.*** Көмекейін бүлкілдетіп, солығын баса алмай сұңқылдаған *а т ш а к ө к е к,* шық-шық еткен сауысқан… даланы азан-қазан әуезге толтырып жібереді (О.Сәрсенбаев, Бақыт., 52).

АТШЫЛЫҚ з а т. *Атшы болу, атқа қарау.* – Бала, атшы болғың келе ме, бас-шы болғың келе ме? – деп сұрапты. Бала: - Атшы болсам да, жарайды ғой! – деп-ті. Сонда Абылай хан: - Дұрыс балам. Алғашқы жүрісің *а т ш ы л ы қ т а н* басталсын! – деген екен (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 9., 16).

АТЫ: Аты жаман ауру [кесел]. *Рак ауруының қосымша аты.* – Иманы саламат болсын. Ауырған ба еді? – *А т ы ж а м а н а у р у д а н* (Т. Қашуақ, Мәрмәр., 207).

Аты жоқ қол. қ. ***Аты жоқ саусақ.*** Қазақ бес саусағының ортан саусағынан кейінгі төртінші саусағын «*а т ы ж о қ қ о л» дейді. Сол «а т ы ж о қ қ о л»* деген сөздің өзі атаулық мәнде қолданылып тұр (Егем. Қазақст., 22.12.2006, 8).

Аты жоқ саусақ. *Қолдың төртінші саусағы; шылдыр шүмек.* Мұнда бала-ға алдымен өз алақанын жаздырып: «басбармақ, сұқсаусақ (сұққол), ортаңғы саусақ (ортаңқол), *а т ы ж о қ с а у с а қ* шынашақ» деп жалпы бір рет таныстырады (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 31). Ғалымдар еркекшора қыз-келіншектердің сұқ және *а т ы ж о қ с а у с а қ т а р ы* ұзындығының бірдей болатынын айтып отыр (Ана тілі, 31.03.2011, 11).

АТЫС *Ат (асық ат) етістігінен жасалған ортақ етіс.* Тақырда асықты бір *а т ы с қ а н с ы ң,* Тебісіп төсекте бір жатысқансың. Күлшені күлге піскен бөлісіп жеп, Адал дәм қолдан бірге татысқансың (Ә. Оңалбаев, Таң алдында, 44).

АУ: Ау қазаны. к ә с і б. *Аудың түбі, шұңқыры.* Рахметқалидың *а у қ а з а н ы н а* толық жеткен қолы тарғыл өгіздің кескініндей бір зор нәрсеге шап ете түсті (Қаз. әдеб., 09.02.1973, 1). Бәрінің де назары *а у қ а з а н ы н а* ауған (Бұл да).

Ау шапты. к ә с і б. *Ау құру, ауды суға салу.* – *А у ш а б а т ы н* уақыт болды, киініңдер жігіттер, - деді бригадир (С.Хайдаров, Теңіз., 50).

АУАӨТКІЗГІШ *Ауа өткізіп тұратын арнаулы саңлау* (Бекіт. термин., 11).

АУАН з а т. с ө й л. *Ынта, зейін.* Өстіп, *а у а н ы м* аспанда тұрғанда тура жаныма келіп, бір шағала құмға жалп ете түсті (Қаз. әдеб., 24.01.1986, 14).

АУАСҮЗГІ з а т. *Ауаны сүзіп, тазартып тұратын құрылғы* (Бекіт. термин., 11).

АУАШЫЛ з а т. с ө й л. *Ауаны аңсаушы, ауақұмар.* Мұның да дәл сол күні түлен түрткендей таза *а у а ш ы л* бола қалғаны (Д. Досжанов, Жолбарыс, 233).

АУДАНАРАЛЫҚ с ы н. *Аудан арасындағы.* Москва сапарынан кейін Қазыбек *а у д а н а р а л ы қ,* колхоз-совхоз театрының бастығы болып істеді (Қаз. әдеб., 01.11.1974, 2).

АУДАРМАТАНУ з а т. *Аударма жасау теориясының негіздері туралы ғылым.* Бұл кітапта *а у д а р м а т а н у* ғылымының теориялық мәселелері, аударма жасаудың техникасы, әдіс-тәсілдері қарастырылады (Аударматану, 2). *А у д а р м а т а н у* саласының аталған теориялық бағыттарының мақсаты – аударма жанрының қалыптасып дамуына қызмет ету (Бұл да, 36).

АУДАРТҚЫЗ *Аударт етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

АУДАРТҚЫЗУ *Аудартқыз етістігінің қимыл атауы.*

АУЛАСЫМАҚ з а т. *Кішкентай ғана аула, аулаға ұқсас.* Екпе ағаштары қартайып, сидиған. *А у л а с ы м а қ т а р ы н ы ң* ішіне құрай, шілік сияқты бірденелер өсіп кеткен (Ә. Ыдырысов, Таңшолпан, 223).

АУЫЗ: Аузы кебістей болды. *Аузы ыржиды, мәз болды.* Мұрны біздей сүйірлене, ұрты суала, *а у з ы к е б і с т е й б о п* ыржия, иегі имие қалыпты (І. Есенберлин, Шығ. Жин., 1, 39).

Аузы кепердей болды [аузын кепердей қылды]. ж е р г. *Қатты шөлдеді, таңдайы таңдайына жабысты; аузы кепті (аузын кептірді). – А у з ы м ы з к е п е р д е й б о п* келеді, - деп біреуі түкірінді (Ж. Аймауытов, Шығ., 91).

Аузымен айды алып, қолымен қоян соққан. *Сөзбен қарық қылып, нәтижесінде жеңіл-желпі ғана іс істеген.* Әншейінде *а у з ы м е н а й д ы а л ы п, қ о л ы м е н қ о я н с о қ қ а н* құрдастары да кейде Жандарбекке сенімсіздік білдіретін (Ә. Асқаров, Таңд., 189).

Аузымды қышытпа [қыздырма]. *Айтпайтын сөзді айтқызба д.м.* - Әй, Күндербек, сен өйтіп менің *а у з ы м д ы қ ы ш ы т п а,* білдің бе?! (Т. Әбдіков, Өлара, 6).

Аузымен жүрді. *Көп сөйлеп, аз істеді; желауыз.* – Соның қаншалықты шындық екенін кім біледі, әйтеуір *а у з ы м е н ж ү р е т і н* желауыздар көп қой (Қарақат тер., 31).

Аузынан ас айырмады. *Тамақты іспелеп берді, тойдырды.*

Аузын аңқитты. *Алдап кетті, жерге отырғызды.*

Аузына тілі сыймады. *Қатты шөлдеді, шөліркеді.* Көп уақыт жаңбыр көрмей қурап, күйіп, Жоқ еді Сарыарқада көрер сыйық. Шөлдеген сол қатарда жан-жануар. *А у з ы н а* тұра алмаған *т і л і с ы й ы п* (С.Торайғыров, Таңд. шығ., 142).

Аузындағы сөзін жұтып қойды. *Айтпады, үндемей қалды.* Сосын ол әлдене айтқысы келіп, оқтала берді де, *а у з ы н д а ғ ы с ө з і н ж ұ т ы п қ о й д ы* (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 14).

Аузыңа тас. «*Аузыңа тас тығылсын» д.м. қарғыс.* Жұрттың бәрі: - *А у з ы ң а т а с.* – Тіл-аузың тасқа болсын!.. – деп жатыр (Жұлдыз, 1974, 8, 69).

Ауыз аштыру. *Ораза ұстаған адамдарды ерекше құрметтеп, үйіне арнайы шақырып, ауызашар беру (ауыздарын ашқызу). «А у ы з а ш т ы р у»* адамдардың достық сүйіспеншілігін арттырып, құрмет сезімін жоғарылатады (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 5, 38).

Ауыз бекіту. д і н и. *Ораза ұстаушының таң намазы уақытынан бұрын тамақтанып, содан күн батқанға дейін тамақ ішпеу сүннеті. А у ы з б е к і т у г е* байланысты қабылданатын таңғы асты сәре, сәре асы,сәресі деп атайды (Қаз. этнография., 1, 277).

Ауыз кергіш. в е т. *Малдың ауыз қуысын емдеу кезінде аузын керіп ашып тұруға арналған құрал. А у ы з к е р г і ш т і* көбінесе асыл темірден ұсталарға соқтырған (Қаз. этнография., 1, 277).

АУҚАТТАНЫҢҚЫРА е т. *Аздап ауқаттану, байи түсу.* Кейін, *а у қ а т т а н ы ң қ ы р а ғ а н* кезде Қожа атам үйі Сасықбайдың жылқысын қайтарайын десе: - Қайырмай-ақ қой, - депті (С. Мұқанов, Мөлд. Мах., 154).

АУҚАТТАНЫҢҚЫРАУ *Ауқаттаныңқыра етістігінің қимыл атауы.*

АУҚЫМДЫҚ з а т. *Кеңдік, көлемдік.* Романнан эпикалық шығармаға тән *а у қ ы м д ы қ т ы* аңғарамыз (Қаз. әдеб., 02.04.1982, 7).

АУПАЙ-САУПАЙ с ы н. с ө й л. ***Аумалы-төкпелі.*** *А у п а й-с а у п а й* мінезді, Бейнетке нендей төзеді. Он кісінің жұмысын, Істейді жеке бір өзі (С. Мұқанов, Таңд. шығ., 12, 110).

АУРУЛАУ с ы н. *Аздап ауру, сырқаты бар.* Бәйтен шамалас жалғыз ер баласы өзіне тартпаған: ұзын сида, *а у р у л а у* болу керек, қой терісінен жасалған күртешесі үстінен түспейді (Т. Әбдіков, Өлара, 17).

АУЫЗБАСЫТҚЫ з а т. ж е р г. ***Ауызбастырық.*** *А у ы з б а с ы т қ ы* алған адам өзі білетін сырды жан баласына айтпайды. Айтса ант бұзғандық, кісілікте тұрмағандық саналады (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 125).

АУЫЗДЫҚ: Ауыздығын тістеп ала жөнелді. *Тұра шапты, ызғытты.* Артынан тасырлатып келіп қалғанда көк байтал ойнақшып кетті де, *а у ы з д ы қ т ы т і с т е п а л а ж ө н е л д і* (З. Ақышев, Жаяу., 181).

Ауыздық сүзді. *Ауыздықпен алысты, ауыздыққа бой бермеді.* Ақсауыт киген қазақ *а у ы з д ы қ с ү з і п,* жұлқынған құбақан тұлпарын ойнақтата, орта шабысымен қалмаққа тақап барды (Ж. Ахмеди, Айтұмар, 154).

АУЫЗДЫҚТА *Ауыздықта етістігінен жасалған ортақ етіс.* Жамбыл атамыз айтқандай ағайындас алпыс ұлтпен бірлесе отырып, жүгенсіз кеткен фашизмді *а у ы з д ы қ т а с т ы* (Қаз. әдеб., 04.04.1975, 1).

АУЫЗДЫҚТАСУ *Ауыздықтас етістігінің қимыл атауы.*

АУЫЛ: Ауыл биі. э т н. *Бір ауылдың биі.* Бұл кезде би лауазымының мынандай түрлері болды: төбе би, ара би, *а у ы л б и і* т.б. (Н. Мыңбатырова, Төле би., 22).

Ауыл үй қонды. *Үйір болды, жақындасты.* Сөйте-сөйте насыбайға мен де *а у ы л ү й қ о н а б а с т а д ы м* (Қаз. әдеб., 09.08.1974, 4).

АУЫЛБАЙ з а т. *Кейбір ауыл адамдарына тән қылық (мінез), тұрпайылау іс.*

АУЫЛБАЙЛЫҚ з а т. *Жеңіл ойлылық, түсінбестік.* ≈ Сен *а у ы л б а й л ы қ т ы* қой.

АУЫЛБАЙШЫЛ с ы н. *Ауылбайлық, ауыл дәстүрін жалғастырушы.* Қатаң талап, биік талғам деген ұғымдар әсте қызғанышпен, «пәленшенің түгеншеден несі кем?» деген сызданыспен, *«а у ы л б а й ш ы л»* өресіз өлшеммен қатар жүрмеуі керек (Лен. жас, 25.10.1983, 3).

АУЫЛГЕРШІЛІК з а т. *Ауылдың салты, дәстүрі; ауыл адамдарының ұстанымы.* Қит етсе, күнара біреуді қақсатады да кетеді. Қойшы-қойшымен *а у ы л г е р ш і л і к* жасай берсең, дымыңды қалдыратын емес (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 184).

АУЫМ-САУЫМ с ы н. *Алба-жұлба, кір-қожалақ.* Ең соңында алты-жетілер шамасындағы үсті *а у ы м-с а у ы м,* қолы, борбайы шыт-шыт іштеріндегі кішкентайына кезек келді (К. Ахметбеков, Егіз қала, 161).

АУЫРТАЯҚ з а т. э т н. *Қойшылар ойнайтын ойын* (К. Әзірбаев, Аңыз., 8).

АУЫРЫҢҚЫРА е т. *Аздап ауыру, ауыра түсу.* Аздап басы *а у ы р ы ң қ ы р а п,* миы шатасыңқырап, «осы мен қараптан қарап тұрып, басқа жолға түсіп кеткем жоқ па?» деген қауіп те келді (Ұ. Доспанбетов, Шығ., 4, 166).

АУЫРЫҢҚЫРАУ *Ауырыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

АУЫСҚАН с ы н. с ө й л. *Есі ауысқан, жынды болған (адам).* ≈*Оның а у ы с қ а н ы* рас па?

АУЫСҚАНДАУ с ы н. с ө й л. *Аздап жынданған сияқты, есінен адасқандай.*

АУЫШТЫР е т. *Есінен адастыру, жындандыру.*

АУЫШТЫРУ *Ауыштыр етістігінің қимыл атауы.* Ендігі мақсатың мені ақылымнан алжастырып, *а у ы ш т ы р у* (А. Мекебаев, Жезтырнақ, 198).

АХЛАҚИ с ы н. *Адамға тән, адами.* Бұл да тұрмыстағы қалыптасқан мәдениғұрыптық дәстүр. Тамыры терең, өмір талабынан туған адамдық *а х л а қ и* жосын (Қ. Толыбаев, Бабадан., 182).

АХРОМАТТЫ с ы н. *Ақ және қара түстердің реңктері; түссіз.* Өмірде кездесетін заттардың түр-түсі *а х р о м а т т ы* және хроматты болып екіге бөлінеді. Ақ пен қара түстердің барлық реңктері *а х р о м а т т ы* болады. *А х р о м а т т ы* деген термин қазақша «түссіз» деген ұғымды білдіреді (Ә. Қайдаров.., Сырға толы., 18).

Ахроматты түр-түс. *Ақ түс пен қара түстің жалпы атауы.* Өмірде кездесетін заттардың түр-түсі *а х р о м а т т ы т ү с* және хроматты түс болып екіге бөлінеді (Ә. Қайдаров., Сырға толы., 18).

АХУАЛСЫЗ с ы н. *Халі нашар, жағдайсыз.* Жүрегі мәңгі демалар сәтте баяулап, Дәм-тұзы тоқтар, қара бұлт шақтар таяу қап. Шүңкірейген көзі, суалған жағы қу сүйек – Шаршаған жанның *а х у а л с ы з* кейпі аяулы-ақ (С. Жұмабеков, Гүлзар, 17).

АШ: Аш тиді. *Тіл-көз тиді. А ш т и г е н* (тіл-көз тиген) бала шырылдап жылап, мазасы кетеді (Қаз. этнография., 1, 290).

АША з а т. *Түйеге ерттейтін ашамай сияқты ер.* Қоспан інген үстінен *а ш а н ы* тез алып, лақтырып тастады (Ш. Айтматов, Боранды., 225).

АШАЛА е т. *Түйеге аша салу, аша ерттеу.*

АШАЛАУ *Ашала етістігінің қимыл атауы.* Буранды *а ш а л а у* керек еді (Ш. Айтматов, Боранды., 225).

АШАМАЙ[1] з а т. қ. ө н е р. *«Ашамай» деп аталатын балалар ерінің қасына ұқсас өрнек түрі* (Қаз. этнография., 3, 313).

АШАМАЙ[2] з а т. ж е р г. ***Бұт.*** Аяғында *а ш а м а й ы н* түгел жауып тұратын саптама етігі болған (О. Бөкеев, Мұзтау, 10). *А ш а м а й д а н* алды да дік еткізіп атып ұрды ерге (О. Бөкеев, Үркер, 14).

АШАМАЙ: Ашамайға мінгізу. э т н. *Ер бала 4-5 жасқа келгенде бәсіре тайына ашамай ерттеп, оны алғаш рет атқа мінгізу рәсімі.* Баланы *а ш а м а й ғ а м і н г і з у* рәсіміне ауыл адамдары жиналып, бала мінген аттың жал-құйрығына, баланың бас киіміне шоқтап үкі тағады (Қаз. этнография., 1, 292).

Ашамай тойы. *Баланың тұңғыш рет атқа міну қуанышына жасалған кішігірім той.* Баласы өз тізгінін өзі алып жүретіндей болғанда, ел-жұрт, бауыр-туыстарын шақырып, *«а ш а м а й т о й ы н»* жасап, атқа мінгізеді (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 42).

АШҚАРАҚТА е т. с ө й л. ***Ашқарақтан.*** Түнімен *а ш қ а р а қ т а п* қалған қойлар әр

шөптің басын бір щалып жайылып барады (Лен. жас, 04.12.1974, 2).

АШҚҰРСАҚ с ы н. *Үнемі тамаққа тоймай жүретін; ашқарын, ашөзек.* Ал осылай болды екен деп, Хайдар балаларын одан-бұдан тежеп, *а ш қ ұ р с а қ* ұстайтын кісі емес (Е. Мырзахметов, Өмір., 32). Соны сәлем бере барған біз секілді *а ш қ ұ р с а қ* студенттердің қолына ұстатып жіберетін (Б. Омарұлы, Қаратерең., 7).

АШҚҰРСАҚТЫҚ з а т. *Ашқұрсақ болғандық, ашқарындық.* Сол таршылық не нәрсенің құнын тамақпен өлшейтін *а ш қ ұ р с а қ т ы қ т ы* ниетіне мәңгі-бақи еншілеп байлап берді (Қ. Ысқақ, Ақсу., 248).

АШҚЫЛТЫМ: Ашқылтым алқа. *б о т. Алқаның ашылау түрі.* Участокта мәдени өсімдіктермен қатар сабаққа кезекті жабайы өсімдіктерді де өсіруге болады. Мысалы, алқа тұқымдастардан – қара алқа, сасық меңдуана, *а ш қ ы л т ы м а л қ а,* күрделі гүлділерден – жер алмұрт (топинамбур), бақ-бақ т.б. (Қазақст. мұғалімі, 10.12.1970, 4).

АШМАСА с ы н. а у ы с. *Ащы, мазасыз.* Өз сырым өзіме белгілі: - Аптасына босағама үш жүздей таза табыс кірмесе ас батпайды, *а ш м а с а* ой ұйқытатпайды (Д. Досжанов, Жолбарыс., 54).

АШПҰЗЫЛ з а т. ж е р г. ***Асхана.*** – Жүр, Естайды тауып алайық та, үшеуміз бүгін *а ш п ұ з ы л д а н* дұрыстап бір тамақ ішелік (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш, 4). Мұндайда қаланың *а ш п ұ з ы л д а р ы н* жағалаймыз (Қ. Жұмаділов, Таңғ. дүние, 135).

АШТА е т. *Аш тиген баланы емдеу.* Аш тиген баланы көбінесе жасы үлкен әйел *а ш т а п* емдейді (Қаз. этнография., 1, 290).

АШТАУ *Ашта етістігінің қимыл атауы.*

АШУ: Ашуға құрық берді. *Ашуланды, мінез көрсетті.* Мұғалім ендігі жерде кекесіннен гөрі *а ш у ғ а қ ұ р ы қ б е р д і* (Жалын, 1977, 6, 8).

АШУЛЫРАҚ с ы н. *Аздап ашулы; қарқынды, екпінді.* Өзен сарыны күндегіден *а ш у л ы р а қ,* тасқын айдаған дәу тастардың күтір-күтір дүрсілі естіледі (Қ.Ысқақов, Бұқтырма, 69).

АШУТАС з а т. *Дәрілікке пайдаланылатын минералды зат.* Ең қарапайымы тотияйын, *а ш у т а с т а н* тартып, мүсәтір, кепіреш, алмас дейсіз бе-бәрін сонау Хиуа, Бұхара, Самарқан, Ташкенттен мал айдатып, бағасына қарамай алдыратын (Ж.Ахмади, Айтұмар, 202).

АШЫҚ: Ашық есік күні. с а я с. *Басшылар келушілердің кез келгенін қабылдайтын арнаулы күн.* Жұмада *а ш ы қ е с і к к ү н і* өткізілді (Астана ақшамы, 11.10.2008).

Ашық күні жауған қардай болды. *Қатты ашуланды, түтікті.* Ұмсын Темірбекті аттандырып салып көңілін жайғап отырғанда *а ш ы қ к ү н і ж а у ғ а н қ а р д а й б о л ы п* Айтқұл келді (Жұлдыз, 1973, 4, 88).

Ашық қора. *Төбесі жабылмай, ашық тұратын қора.* Қора жасалуына қарай *а ш ы қ қ о р а* және жабық қора болып екіге бөлінеді (Лен. жас, 06.11. 1995).

Ашық қызыл. *Сұйықтау қызыл түс* (Л. Будаков, Салыст. сөзд., 2, 55).

Ашық отау. э т н. о й ы н. *Тоғызқұмалақтағы тақ санды құмалағы бар отау.* Әр екі жақ өз атауларын *«а ш ы қ о т а у ғ а»* айналдырып отыруға ерекше күш салады (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 4, 118).

АШЫҚАУЫЗДАН е т. *Ашықауыз болу, аңғырттану, аңғалдану.* Адалдық деп *а ш ы қ а у ы з д а н ы п* жүрмей, қызды құшағына алуға мүмкіндігің бар еді ғой (Ш. Орынбаев, Өмір., 52).

АШЫҚАУЫЗДАНУ *Ашықауыздан етістігінің қимыл атауы.*

АШЫҚТЫҚ: Ашықтық танытты. *Ашық мінезділік, ақжарқындық көрсетті.* – Бірақ мені де кінәламассыз, - деді *а ш ы қ т ы қ т а н ы т ы п* (Қ. Мұханбетқалиев, Қайдасың сен., 60).

АШЫЛМАС: Ашылмас тұманға қалды. *Бәлеге қалды, басына бұлт үйірілді.*

АШЫЛЫМ з а т. ж а ң а. *Жаңа кәсіп орнының, бизнес орталығының ашылу салтанаты.*

АШЫМАЛ з а т. ж е р г. ***Қатық*** *(сүзілген айран).* Талжібек білегін шынтағына дейін түрінген, *а ш ы м а л* езіп тұр (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 151).

АШЫНЫС з а т. ж е р г. *Ашу, ашулану, ызалану.* Жүзі қабарып, *а ш ы н ы с* үстінде бір сәт Кітапбекке шын мұңын шақкандай көрінді (Б. Нұржекеев, Жау жағад., 427).

АЩЫ з а т. с ө й л. ***Арақ.*** Бейғамсың, кешінде ішсең, таң атқанша, Атар таң жаңа азабын таратқанша, Азанда *а щ ы с ы н а н* тастап алсаң, Тағы да көңілдісің күн батқанша (М. Әлімбаев, Өшпес от, 50).

АЩЫАҒАР з а т. ж е р г. *Суы ащы (тұзды) ішуге жарамайтын бұлақ.* Бір жағы – майда құмақ, бір жағы – сусылдаған еспе құм. Сол екеуінің қақ ортасында екі беті жарлауыт *а щ ы а ғ а р* арна бар (Ә.Кекілбаев, Тарау-тарау., 52). Бытқыл таудың бойындағы бар *а щ ы а ғ а р,* тұщыағарлардың бәрін аралап шықты (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 135).

АЩЫЛАНУ... Жаңбырдың *а щ ы л а н у ы н* бірінші рет көргенім (М. Қаназов, Арна, 60).

АЩЫСЫРА е т. *Ащыны аңсау, тұзсырау.* Егер уақытылы тұз берілмесе, өріс қаншама от болғанымен, мал жөнді жайылмайды, *а щ ы с ы р а п* топырақ жалай береді (Қаз. ауыл шаруаш., 1962, 12, 56).

АЩЫСЫРАУ *Ащысыра етістігінің қимыл атауы.*

АЭРОПОЕЗД з а т. *Электроматордың күшімен жүретін өте жылдам пойыз.* Франциядa транспорттың жаңа түрі – *а э р о п о е з д* жасалынды. Ол сағатына 180-240 км жылдамдықпен жүреді (Қазақст. пионері, 08.07.1972, 3). Екеуі Спираль қаласына самолетпен емес, *а э р о п о е з д* арқылы кетуді қалады (Жалын, 1972, 54, 5).

АЭРОТҮСІРІМ з а т. т о п о г р. *Жер бетінің әуе кеңістігінен түсірген суреті.* Қаланың көне топографиясын жан-жақты ауқымдырақ білу үшін біз 70 шаршы километр жердің *а э р о т ү с і р і м і н* жасаған едік (Қаз. әдеб., 15.11.1985, 14).

АЮ: **Аю қақпан.** *Аю ұстауға арналған үлкен қақпан. А ю қ а қ п а н н ы ң* серперіне айналсоқ салынып, шығырығына шынжыр, ұшына үлкен тоқпақ байланады (Қаз. этнография., 1, 296).

АЮЖОНДАН е т. *Аюдың жонындай дөңкию.* Бұл жер де *а ю ж о н д а н ы п* жатқан дөңкиген дөңес екен (Ә. Асқаров, Таңд., 398).

АЮЖОНДАНУ *Аюжондан етістігінің қимыл атауы.*

АЯ: Аяғаным артымда қалсын. *Еш нәрсемді аямаймын д.м.* - Әділжаным-нан *а я ғ а н ы м а р т ы м д а қ а л с ы н!* (Ә. Нұршайықов, Махабб., 34).

Аясына алды. *Қамқорлық көрсетті, пана болды.*

АЯҚ: **Аяғына су түсті.** *Ұзақ жүрістен кейін жақсы суытылмай отқа жіберілген атта болатын ауру; аяғына жем түсті.* Көрінген мініп, ақыры *а я ғ ы н а с у т ү с і п,* мүсәпір болып жатысы анау (Ш. Мұртазаев, Интернат., 47).

Аяғын шауып алды. *Ат шапқанда артқы аяғымен алдыңғы аяғын басып қалып, жарақаттап алды.* Күржік кешегі бәйгеде *а я ғ ы н ш а у ы п а л д ы.* Енді ол көкпарға да жарамайды (Т. Әлімқұлов, Ел мен жер, 49).

Аяғыңды аттама. *Келме, жолама.*

Аяқ көрік. *Ұсталықта қолданылатын, қолмен емес, аяқпен іске қосылатын көрік.* Дөңгелектің иінді білігіне жалғасқан табанілдірікті (педаль) басып *а я қ к ө р і к т і* іске қосады (Қаз. этнография., 1, 298).

Аяққа жығылды. *Кінәлі адамның өзі айыпты болған адамның аяғына жығылып, кешірім сұрады. А я қ қ а ж ы ғ ы л у –* кешірім сұраудың ең ауыр түрі. *А я қ қ а ж ы ғ ы л ғ а н* соң, қандай ауыр күнә болса да кешіріледі (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 137).

Аяқ су. *Арықпен жетектеп жүріп суғаратын су.* Биыл су тапшы болғандықтан, жұрт *а я қ с у д а н* үміт үзіп, күші келгені шығыр, күші келмегені атпа құруға кіріскен-ді (Ж. Арыстанов, Жалынды., 237). Бірер жетіден кейін шошқаны сықақтау *а я қ с у ғ а* айналды (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 278).

Аяқ суытты... Саудагерлердің [Қоянды жәрмеңкесіне] барарда атын айдап, қайтарда малын жайып қайтып жүргенде осы жерге ол талай түнеген, *а я ғ ы н с у ы т қ а н* (Ы. Тникин, Жомарт., 62).

АЯҚБАУ з а т. э т н. *Сәндік үшін уықтың иініне төрт жерден тағылатын шашақты бау.* Әрбір *а я қ б а у д а* үш-үштен алты шашақ төгіліп тұрады (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 29). Киіз үйдің уықбауы, желбауы, *а я қ б а у ы,* шалмасы, құры, басқұры, жел арқаны, белдеуі, үзік, туырлық, түңлік баулары тек әдемілік үшін әр түрлі болып жасалмаған (Лен. жас, 23.11.1972, 3).

АЯҚДОПШЫ з а т. ж а ң а. *Аяқдоп ойнайтын ойыншы; футболист.* Қарағандылық *а я қ д о п ш ы л а р* өз алаңында өткен

ойында бірде-бір жеңіліске ұшырамады (Жас. Алаш, 13.01.2008).

АЯҚЖАҚСЫ з а т. э т н. *Қыз беретін жаққа төленетін қалыңмалдың ең аз мөлшері.* Мәселен, деректерде қалыңмал есебінде «басжақсы» деп берілетін бес түйеге қосып бір қызжетім (күң), ал «*а я қ-ж а қ с ы»* деп беретін үш түйеге қоса бір «еркекжетім» (құл) беретіндігі туралы баяндалған (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 235). «Тоғыздың» басжақсысы күң болса, *а я қ ж а қ с ы с ы* құлынды бие, ал басжақсысы түйе болса, *а я қ ж а қ с ы с ы* қымбат шапан болады (Қаз. этнография., 1, 299).

АЯҚҚАП з а т. ж а ң а. *Ауруханаға кірерде тазалық сақтау үшін аяққиімінің сыртынан киетін жұқа қап.* – Шешіңіз, мен сізге қазір халат бергіздірейін, - деді де дәрігер: - Лидия Ивановна, осы адамға халат пен *а я қ қ а п* (бахиля) әзірлетіңізші! (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 214).

АЯҚТАБАҚ… Тартылатын еттің қонаққа сәйкестіріліп табаққа салынуын бастабақ, сыйтабақ, ортатабақ және *а я қ т а б а қ* деген төрт түрге бөлуге болады (Ата салты., 145).

АЯҚТАП[1] үс т. *Аяғымен кешіп (суды).* Жол ортасында Сібір өзендері тасымайды. Аты жүзімей-ақ *а я қ т а п* өтіп кетті (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 284). Жалғыз «Қайраңкөлден» басқа көлдердің бәрінен де *а я қ т а п* өте берем (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 123).

АЯҚТАП[2] үс т. *Аяқ-аяғымен, сан-санымен (бөліп алу).* Тірі малды бірігіп сойып, *а я қ т а п,* жіліктеп бөліп алатын (Жас алаш, 06.06.1998, 6).

АЯҚТАП[3] үс т. *Аяқ-аяқ етіп, аяқпен (ішті).* Бал *а я қ т а п* ішіліп, шарап шарасымен сіміріліп жатты (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 37).

АЯҚТОҒЫЗ з а т. с ө й л. ***Аяқжасы.*** Әдетте «тоғыз» белгіленгенде бастоғыз бен *а я қ т о ғ ы з* анық көрсетілуі керек (Қаз. этнография., 1, 302).

АЯҚТЫ: Аяқты балық. з о о л. с ө й л. ***Бақатіс.*** *А я қ т ы б а л ы қ* суда тіршілік етеді (Білім және еңбек, 1985, 2, 15). Бақатіс немесе *а я қ т ы б а л ы қ* қатпайтын бұлақтарда қыстап шығады (Бұл да).

АЯЛҒЫ з а т. с ө й л. *Реті, жөні.* – Айтпақшы «құдай» деген сөзді не қылмаңыздаршы, сөздің *а я л ғ ы с ы* ғой, - деді (Ж. Аймауытов, Шығ., 1989, 232).

АЯЛДАТЫЛ *Аялдат етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Күндіз күн ысыған кезде отар саялы жерде немесе қырат беткейінде біраз *а я л д а т ы л а д ы* (Қаз. ауыл шаруаш., 1966, 11, 52).

АЯЛДАТЫЛУ *Аялдатыл етістігінің қимыл атауы.*

АЯН: Аян омыртқа. ж е р г. ***Азат омыртқа.*** Тіліміздің этнографиялық лексикасында диалектілік ерекшеліктер де едәуір орын алады. Мысалы, сүйінші – шүйінші, азат омыртқа – *а я н о м ы р т қ а,* асар - үме, тана бау – тана тағар, жасырынбақ – бұғынбақ, құдағи – құдағай т.б. (Жалын, 1974, 3, 148).

АЯНКЕСТЕН е т. *Бір нәрседен аяну, аянкес болу.* – Кім біліпті. Тым бой күйттеп, марғауланып, *а я н к е с т е н і п* кеттік пе?! (Б. Шаханов, Қаратау., 9).

АЯНКЕСТЕНУ *Аянкестен етістігінің қимыл атауы.*

АЯНШЫ з а т. *Аян берілген адам. А я н ш* ы келіп сөйлейді, Сөйлегенде бұ дейді (Ер Сайын, 23).

АЯНЫШСЫЗ с ы н. *Ешқандай аяныш жоқ; есіркеусіз, мүсіркеусіз. А я н ы ш с ы з,* өкінішсіз мал кеуделі Тұңғатар, міне, Ұзаққа атап отырған кәрі аруақ... – Бәкей аруағы (Жұлдыз, 1974, 8, 27).

АЯНЫШТЫЛАУ с ы н. *Аздап аянышты, жан ашитындай.* Әйткенмен әлгі үйлер Нариманға *а я н ы ш т ы л а у* көрінді (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 19).

АЯСЫЗДЫҚ з а т. *Көлемсіздік, аумақсыздық.* Сосын қазған шұңқырдың *а я с ы з д ы ғ ы н а* қарамастан өлікті жүресінен отырғыза салып, қайта көме бастады (А.Мекебаев, Жезтырнақ, 199).

АЯУГЕРШІЛІК: Аяугершілік білдірді. *Аяды, есіркеді, мүсіркеді.* Бәрі де дабырласып Оштай кемпірді әңгіме етісті. Кішкентай Шарманға *а я у г е р ш і л і к б і л д і р г е н* болды (Жалын, 1973, 1, 9).

Аяугершілік жасады. *Аяушылық етті, мүсіркеді.* Дегенмен… баланы осында біраз уақытқа қалдырып кетеміз деп алдын-ала айтып қойған соң, шалға да аздап *а я у г е р ш і л і к ж а с а ғ а н* болды (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол., 12).

Ә

ӘБЕСТЕН е т. с ө й л. ***Әбессін.*** Ол қамшысын шолтаң еткізді. Сонысынан *ә б е с т е н г е н д е й* таңдайын қақты (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 31).

ӘБЖЫЛАНША ү с т. *Әбжылан сияқты, әбжылан тәрізді.* – Қой, қайдағыны шатпа, - деп құлақ түбінде *ә б ж ы л а н ш а* ысылдады қара шал (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 9). Кертоқал *ә б ж ы л а н ш а* ысқырынып, Басына бағдан Хорлан түсті бүлік. Өгей қыз «отырса – опақ, тұрса – сопақ», Бидайық балапанды қысты бүріп (М. Әлімбаев, Өшпес от, 42). *Ә б ж ы л а н ш а* толғап созған басын тайраңдаған бойында жерден қалт көтеріп алғанды (Ж.Ахмади, Айтұмар, 33).

ӘБЖІЛДІК: Әбжілдік танытты. *Икемділік, ептілік, көрсетті.* Мен өзімше, сол баяғы жігіт кезімдегідей *ә б ж і л д і к т а н ы т ы п,* бір оңтайлы жерден секіріп түстім (А. Әшімұлы, Таң. шығ., 2, 7).

ӘБЗАМАТТА е т. ж е р г. *Лезде, тез, жылдам.* Әйелдің – балқия екені, еркектің – Мажан екені *ә б з а м а т т а* қыр үстіндегі жұртқа аян болды (С.Елубай, Ақ боз., 40). Содан *ә б з а м а т т а* ауыл іші жаңа хабарға толды да кетті (Бұл да, 52).

ӘБЗЕЛДЕУ *Әбзелде етістігінің қимыл атауы.* Міну былай тұрсын, атты *ә б з е л д е у д і* білмейді. Желдік әкел десе, көпшік әкеледі (Лен. жас, 27, 12, 1972, 2).

ӘБЗЕЛДЕТУ *Әбзелдет етістігінің қимыл атауы.*

ӘБЗЕЛСІЗДІК з а т. *Әбзелі жоқтық, әлі әбзелденбеген.*

ӘБСІН ү с т. ж е р г. *Үнемі, жиі.* Демек, бұдан аңғарылатын жағдай сөз зерттеуде талас тудыратын сөз қолданыс *ә б с і н* кездесіп отыратындығы (Соц. Қаз., 29.03.1991, 4).

ӘБІЖІН з а т. ж е р г. ***Әбір.*** ≈ Көп *ә б і ж і н* көрдім (Г. Бегалиев, Қаз.ор.сөзд., 226).

ӘБІНАУАТ з а т. к ә с і б. *Үлкен сары қауын.*

ӘБІРЕТТЕН е т. к ө н е. *Үлгі, өнеге, ғибарат д. м.* Мешіт көзге көркем, өзі биік, Тұрады жұмасына жұрт жыйылып, *Ә б і р е т т е н і п* борышымды өтейін деп, Мен бардым шаттығымнан көңілім сүйіп (С.Торайғыров, Таңд. шығ., 56).

ӘБІРЕТТЕНУ *Әбіреттен етістігінің қимыл атауы.*

ӘДЕБИЕТТАНУШЫ з а т. *Әдебиетті зерттеуші, әдебиет маманы.*

ӘДЕБИЕТТЕН е т. *Әдеби тілге айналу, қалыптасу.* Егер қазақ әдеби тілінің даму, қалыптсау тарихын шолсақ, оның негізгі де, өрнегі де жалпы халықтың тіл болғанын, ал ауыз әдебиетінің тілі сол жалпы халықтық тілдің *ә д е б и е т т е н г е н* үлгісі екенін мойындауға тиіспіз (Қаз. тілі түсін. сөзд., 1, 9).

ӘДЕБИЕТТЕНУ *Әдебиеттен етістігінің қимыл атауы.*

ӘДЕПНАМА з а т. ж а ң а. *Әдептілік туралы қағидалар жиынтығы; этика.* Бұл оқу құралында мемлекеттік қызметкерлердің келбет-бейнесі мен *ә д е п н а м а с ы н ы ң* теориялық негіздері қарастырылады (Айқын, 17.03.2009).

ӘДИПА з а т. и р. *Құпия, ғаламат.* Бір күні шырақ жаға өзі келді. Бұл жерде бір хикая сөзі келді, Қараса шырақ жағып жан жағына. Жұмысқа бір *ә д и п а* кезі келді (Ө. Ақжолұлы, Үриятнама, 118).

ӘДРЕС з а т. к ө н е. *Жібек шалыс шілтерлі мата. Ә д р е с* еді көрпесі-ай, Ол Жәдігер зарлайды. Байбөрінің еркесі-ай! (Алпамыс, 172).

ӘДІБҰЛДЫҚ з а т. ж е р г. *Мұрат, мақсат.* - Әуезім жігіт боп қалды. Кімге телмеңдетейін енді. Соны *ә б д і б ұ л д ы қ қ а* жеткізсем... (А. Нысаналин, Алыс. алау, 35). Орыс тілін үйренсек *ә б д і б ұ л д ы қ қ а* қолымыз бірден жететіндей көрінеді (Алматы ақшамы, 04.01.1990).

ӘДІЛДІЛІК з а т. с ө й л. ***Әділдік.***

ӘДІЛҚАЗЫЛАР: Әділқазылар алқасы. *Төрелік етушілер, төрелік жасаушылар.* Сахнаға жанамалай қойылған орындықтарға жайғасқан *ә д і л қ а з ы л а р а л қ а с ы н а* залдың әр-әр тұсынан әредік ұшбу хаттар да түсіп жатты (Қ. Ботбай, Егіз., 70).

ӘДІЛІРЕК с ы н. *Әділеттірек, әділдеу.*

ӘДІМҰЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Әдімұлық.*** Қартайған ата-анасын сүйретіп қайда барады, бүйтіп шұбап жүріп қай *ә д і м ұ л ы қ қ а* жетеді (О.Сәрсенбаев, Бақыт., 207). – Сенсіз де таңымыз атып, тауығымыз шақырған. Бізді *ә д і м ұ л ы қ қ а* жеткізбей-ақ қой (Қ. Найманбаев, Беймезгіл., 32).

ӘДІС: Әдісін алды. *Бір нәрсенің ыңғайын тапты, тәсілін меңгерді, машықтанды.*

ӘДІСТЕМЕЛІК с ы н. *Әдістемеге қатысты, әдістемеге жататын.* Педагогғалым сондай-ақ ана тілін оқыту жүйесін жеңілдету мақсатымен түрлі *ә д і с т е м е л і к* еңбектер де шығарған (Ана тілі, 04.07.1991, 7).

ӘЖАП з а т. с ө й л. ***Ғажап.*** – Балаң *ә ж а п* екен. Бірақ оны сұрампаз етіп үйретпе (О. Сәрсенбаев, Бақыт., 137).

ӘЖЕТТІК з а т. ж е р г. ***Құмарлық.*** Оған басқалардай сұқтана қарамадым, ол кезде менің де *ә ж е т т е г і м* шамалы (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 261).

ӘЖИНЕ з а т. к ө н е. *Кәдірсіз, құнсыз, мылжың.* Жақсы қартайса – қазына, Жаман қартайса – *ә ж и н е* (Мақал).

ӘЖУАЛАС *Әжуала етістігінен жасалған ортақ етіс.*

ӘЖУАЛАСУ *Әжуалас етістігінің қимыл атауы.* Екеуінің *ә ж у а л а с у ы н* Шөңкенің даусы бөлді (Жұлдыз, 1973, 3, 38).

ӘЖІ з а т. *Тасты, кірпіштерді қалағанда байланыстыратын мықтылығы цементпен таласарлықтай лай түрі* (Ә.Нұрмағамбетов, Түрікм. қаз. тілі, 85).

ӘЖІК-КҮЖІК ү с т. *Күбір-күбір, сыбыр-сыбыр.* Қаппар мен Айтуар *ә ж і к-к ү ж і к* сөйлесті (Қаз. әдеб., 06.11. 1974, 4).

ӘЗ: Әз айы. к ө н е. *Наурыз айы.* Автордың пайымдауынша, қазіргі «Наурыз» айын қазақтар бұрын «*ә з а й ы*» деп атаған. «Әз болмай жаз болмайды, жаз болмай ел мәз болмайды» деді сондықтан (Қаз. әдеб., 04.12.1991, 6).

Әз көтерді. *Құрметтеді, ардақтады; басына көтерді.* – Орыстың ақ патшасы пайғамбар емес, несіне *ә з к ө т е р е с і ң д е р!* – деді Жаяу Мұса көздері шатынап, ұшқын шаша (С. Рахымбек, Айдында., 20).

ӘЗБАРАҚ з а т. з о о л. *Борсықтың баласы.* Ересек борсықтың майын емдікке пайдаланғанымен, *ә з б а р а қ т ы* өлтіруге қазақы дәстүр қоспайды (Қаз. этнография., 1, 309). Борсық баласы *ә з б а р а қ* аталатыны жұртқа мәлім (Ана тілі, 03.04.1997, 8).

ӘЗЕР-ПӘЗЕР ү с т. *Әрең дегенде, зорға.* Бастары салбырап кеткен, алға басқан аяқтары артқа кеткендей, құр сүлделерін сүйретіп, *ә з е р-п ә з е р* қозғалады (Д. Рамазан, Жылап аққан., 23).

ӘЗІЛДЕСКЕНСУ *Әзілдескенсі етістігінің қимыл атауы.*

ӘЗІЛДЕСКЕНСІ е т. *Әзіл айтқансу, қалжыңдасқансу.* Әлінбай әйелдерге көтерме сөздер айтады, көңіл аулап *ә з і л д е с к е н с и д і* (М. Сқақбаев, Қырық қыз, 72).

ӘЗІЛКЕШТЕН е т. *Әзілкеш болып көріну, әзіл айтқансу.* – Ойпыр-ай, Әлеке, айтпақшы, - деп ол мұның әйелі Аршагүлдің алдында отырғандағыдай *ә з і л к е ш т е н е* санын бір соқты (Ұ. Доспанбетов, Шығ., 4, 67).

ӘЗІЛКЕШТЕНУ *Әзілкештен етістігінің қимыл атауы.*

ӘЗІЛКЕШТЕУ с ы н. *Жеңіл әзіл айтатын, қалжыңшыл, әзілқойлау.* Ол *ә з і л к е ш т е у,* үнемі көңілді жүретін, пысықайлығы да ешкімнен кем емес-ті (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 48).

ӘЗІЛҚОЙЛАН е т. *Әзілқой болып көріну, қуақылану.* Басымды бұлғаңдатып, бет-аузымды құбылтып, *ә з і л қ о й л а н ы п* күлдіруге тырысам (А. Жақсыбаев, Базарал, 78).

ӘЗІЛҚОЙЛАНУ *Әзілқойлан етістігінің қимыл атауы.*

ӘЗІРЛЕНІЛ *Әзірлен етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Өткен қыста малға ірі жемшөптің 30 проценті ашытқылау әдісімен *ә з і р л е н і л г е н* түрде берілді (Қаз. ауыл шаруаг., 1986, 1, 46).

ӘЗІРЛЕНІЛУ *Әзірленіл етістігінің қимыл атауы.*

ӘЙЕШ с ы н. с ө й л. *Әйбәт, әдемі, жақсы.* – Мә, мына *ә й е ш т е р і м д і* тағып берейін (Т. Тілеуханов, Біздің әке., 18).

ӘЙКӘПІР... Қайсысының қорасынан шығып ең, қайсысына *ә й к ә п і р* болып ең? (Б. Шаханұлы, Таңд., 1, 54).

ӘЙКӘПІРЛЕ е т. *Қарғап-сілеу, жаманаттау.* Әлде қиына теріс оқу сіңіп делқұлы бола бастаған ба деп сырттан *ә й к ә п і р л е п,* ғайбаттап жүргендер де бар (Д. Досжанов, Жолбарыс, 187).

ӘЙКӘПІРЛЕН *Әйкәпірле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Әсіресе мынадай ағайынды ел араласып келіп аяқ астынан *ә й к ә п і р л е н і п* шыққанда төгілер қан, шетінер жан аяулы да ардақты (Жұлдыз, 1972, 7, 72).

ӘЙКӘПІРЛЕНУ *Әйкәпірлен етістігінің қимыл атауы.*

ӘЙКӘПІРЛЕУ[1] с ы н. *«Әй кәпір» дегізіп жүрген, жексұрындау, кәдірсіздеу.* Ол педсоветке түсіп, сөгіс алып, біраз *ә й к ә п і р л е у* болып жүрген (Т. Әбдіқұлы, Парасат., 95).

ӘЙКӘПІРЛЕУ[2] *Әйкәпірле етістігінің қимыл атауы.*

ӘЙНЕККЕСКІШ з а т. *Әйнек кесетін құрал, алмас.* Әйнектеу жұмыстарына *ә й н е к к е с к і ш,* сызғыш, бұрыштама, тістеуік (атауыз) және балға пайдаланылады (Шаңырақ, 22).

ӘЙТ-ҮЙТ: Әйт-үйтке қарамады. с ө й л. ***Ай-шайға қарамады.***

ӘЙТ: Әйт шу, қарақұйрық. *Артына қарамай тайып тұру д.м.* – Немене, бұл сенің басыңа көк тас қоя ма? Ертең буыны бекіп, бұғанасы қатқасын *ә й т ш у, қ а р а қ ұ й р ы қ* деп тартып береді (Ш. Айтматов, Ақ кеме, 29).

ӘКЕ: Әкеңнің аузын [ұрайын]. *Біреудің әкесін боқтаған боқтық сөз.* – Миыңды шағып жейін бе, *ә к е ң н і ң а у з ы н...* Неменеге ежірейесің? (Р. Тоқтаров, Ертіс., 2, 14). - *Ә к е ң н і ң а у з ы н ұ р а й ы н н ы ң,* қақпаны қай тастың түбінде екен, - деп өз-өзінен қызғана шамырқанды (О. Бөкеев, Мұзтау, 162).

ӘКЕБАС о д. *Жасы кішіге айтылатын еркелету сөз.* – Мен жоқта саған *ә к е б а с,* көкебас деді ме? (Ә. Байбол, Теміржол., 32).

ӘКЕЕСІМ з а т. ж а ң а. *Әкесінің есімі, отчество.* Ол бапта жаңағы атаесім мен *ә к е е с і м д і* өзгерту тәртібі міндетті түрде жазылады (Ана тілі, 27.02.1992, 7).

ӘКЕЛТ *Әкел етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ертең қолыңа бес әйел *ә к е л т і п* беремін, соларды күніне екі сағаттан үйретіп, үш айдың ішінде маман қып шығарасың, ұқтың ба? (Ә.Әбішев, Тас түлек., 205). Баяғы заман болса, жеңгетайына асылдан көйлек киген екі жеңгесіне дырылдаттырып отырып *ә к е л т п е с* пе едім (А. Жүнісов, Өмір өзі, 36).

ӘКЕЛТУ *Әкелт етістігінің қимыл атауы.*

ӘКЕМДЕТІП ү с т. а у ы с. *Әкесін көрсетіп; молынан, қалың.* Әсіресе соңғы күндері *ә к е м д е т і п* жауған қар аралас жаңбыр қайсібір ашық-тесік қалған қорақопсарлардың аузы-мұрнын толтырды (Лен. жас, 13.12.1974, 1).

ӘКЕМТЕАТР з а т. х а л қ. *М. Әуезов атындағы қазақ мемлекеттік академиялық драма театры осылай да аталына береді.*

ӘККІСТЕУ с ы н. ж е р г. *Қулау, тіс қаққандау.* Біздің әкей шым-шымдап баласының жайын Нарекеңнен сұрап байқап еді, *ә к к і с т е у* адам ба, қайдам, жарытып ештеме айтпады (О. Сәрсенбаев, Бақыт., 158). Қайыпбердінің астындағы қара жал күрең торы *ә к к і с т е у* мал ма, қайта-қайта кейіндеп қала берді (О.Сәрсенбаев, Жақсы., 154).

ӘКТЕЛГЕНДІК з а т. *Әкпен ағартқандық, әк жағылғандық.* Үйінің сырты *ә к т е л г е н д і к т е н* көзге аппақ болып көрінеді (Ұ. Доспанбетов, Шығ., 4, 14).

ӘКТІП з а т. с ө й л. ***Актив.*** Үйге жергілікті *ә к т і п т е р д і* шақырып, жеке күшімен күтіп алмай ма? (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 32).

ӘКІМГЕР з а т. с ө й л. *Ел басқарушы адам, әкімші.*

ӘКІМТАҚ з а т. ж а ң а. *Әкім отыратын орындық.* Әмірді орындамайды екенсің, *ә к і м т а ғ ы ң д ы* босат (Айқап, 27.07.2008).

ӘКІМШІЛІК: Әкімшілік жаза. з а ң. *Құқық бұзушылар үшін қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы; құқық бұзушы адамды құқықтары мен бостандықтарынан айыру немесе шектеу ісі* (Терминол. анықт., 10, 52).

ӘКІРЕҢДІК з а т. *Әкірең-әкірең еткендік, қоқыраңдағандық.* Өзінің *ә к і р е ң д і г і м е н* Сағалбай басқа старшиндардың бәрінен асып түсті (Ш. Өтепов., Таушелек., 87).

ӘЛ: Әлі жетпеген ақыретшіл. *Күші келмегендіктен құдайдың құдіретінен үміттенді д.м.* Ақбидай, *ә л і ж е т п е г е н а қ ы р е т ш і л* дегендей, «кім айтса да алланың қаhары жаусын» деп қарғанды (Е. Рахимов, Тентек., 58).

Әлінен асты. *Шектен шығып кетті, еркінсіді.* Жақыннан бергі жағдайдан қарағанда оқушылар өте *ә л д е р і н е н а с ы п,* шеңберден шығып барады (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 116).

ӘЛДЕҚАНДАЙ: Әлдеқандай қылды. *Басына көтерді, қолпаштады, бөркін қоқырайтты.* Өмірінде топ бастап, тоқпақ

жілік ұстап көрмеген Тоқтамысты енді «Тоқа, Тоқа!» деп *ә л д е қ а н д а й қ ы л а д ы.* Тоқтамыс соған семіреді (О. Сәрсенбай, Шығ., 4, 86).

ӘЛДЕМЕНДІ с ы н. ж е р г. *Әлді, күшті, қауқарлы.* Басын көтеріп қарамаса да, ортадағы кісінің шеткі екеуден әлдеқайда *ә л д е м е н д і,* ірі екенін аяғындағы ұрты ақ жемденген жайын ауыз етіктің репетіне қарап біліп отыр (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 236).

ӘЛЕКЕДЕЙ с ы н. *Әлеке сияқты, әлеке тәрізді.* «Жетектеп *ә л е к е д е й* көжек кірді., Серке сан, бота тірсек өжет керді. Шаужайла аяңдатып бір жас жігіт, Тізгінін қатты қымтып тежеп көрді (С. Сейфуллин, Лен жас, 22.11.1972, 4).

ӘЛЕКЕЙ-КҮЛЕКЕЙЛЕ е т. ж е р г. *Әлем-жәлемдеу, әшекейлеу.* Көшпенділер не ұстап, не тұтса да *ә л е к е й-к ү л е к е й л е п* бағады екен, - деп таңдай қағады (Ә.Кекілбаев, Үркер, 476).

ӘЛЕКЕЙ-КҮЛЕКЕЙЛЕУ *Әлекей-күлекейле етістігінің қимыл атауы.* «Қалмақтардан гөрі мыналар (қазақтар) үйлерін *ә л е к е й- к ү л е к е й л е у г е* көбірек мән береді екен-ау», - деп қойды ішінен Тевкелев (Ә. Кекілбаев, Үркер, 324).

ӘЛЕКТЕНДІР *Әлектен етістігінен жасалған өзгелік етіс.* – Сөйтпейсің бе, атамды таңертеңнен *ә л е к т е н д і р д і ң,* қайтеді өзі! – деп Шолпан қабағын түйді (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 5).

ӘЛЕКТЕНДІРУ *Әлектендір етістігінің қимыл атауы.*

ӘЛЕЛЕЙ з а т. с ө й л. *Жақсылар мен жамандар д.м. Ә л е л е й* болмай ел болмас, Бәлелей болмай бел болмас. Шағала келмей жаз болмас, Шаңқан болмай боз болмас (Шешендік сөздер, 95).

ӘЛЕМ-ТАПЫРАҚТАН е т. *Алайтүлей болу, астан-кестені шығу.* Бурыл байтал құлағын қайшылаған жағына қарап еді, көкжиек *ә л е м-т а п ы р а қ т а н ы п* кетіпті (Ә. Кекілбаев, Үркер, 9). «Қиналмаңыз! Кетіңіз!» деген жан дауысын сыртқа шығара алмай, түрі *ә л е м-т а п ы р а қ т а н а* аласұрды (Ж. Қорғасбек, Жынды., 132).

ӘЛЕМ-ТАПЫРАҚТАНУ *Әлем-тапырақтан етістігінің қимыл атауы.*

ӘЛЕТ: Түн әлетінде. *Түн мезгілінде, түн кезінде.* Осыдан кейін арам қатқан жемтікті тауып жеген бір-екі үлкен жыртқыш аң жылқыларға күн сайын *т ү н ә л е т і н д е* шабуыл жасайтынды шығарады (Ә. Көшімов, Жас аңшы, 92).

ӘЛЕУЕТТІРЕК с ы н. *Күштірек, әлдірек, қуаттырақ.* Кейбір жылдары – Күннің әрекет-қимылы күшейген жағдайда одан келетін электрондар ағыны *ә л е у е т т і р е к* болады (Х. Әбішев, Аспан сыры, 81).

ӘЛЖАМ з а т. к ө н е. ***Атом.*** Оның атом, молекула, элемент, зат алмасу жайында тамаша білетінін аңғардым. Бірақ мұның барлығын ол өзінше атап, өзінше сөйлейді. Мәселен, атом Лұхман Хакімнің тілінше - *Ә л ж а м,* молекула – нәкіс, зат алмасу – махбұрласу (Т. Сұлтанбеков, Лұхман Хакім, 51). Бірақ адамның нәкістен тұратын ағзасы *ә л ж а м д а р д ы ң* кездейсоқ ыдырауынан ескіре береді екен (Бұл да).

ӘЛЖЕМДІ с ы н. ж е р г. *Әлді, күшті.* Бағыныштыларына қарағанда *ә л ж е м д і* емес пе, бастықтың екі нұқығанынан қалмай екеуі бірінің артынан бірі төменге қалпақтай ұшты (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 161).

ӘКРИ о д. *Қап, әттегене-ай д.м.*

ӘЛЛӘЗИ с ы н. ж е р г. *Бос, болбыр, ынжық.* Одан да әнжубас, *ә л л ә з и м і н* десеңші (Қаз. әдеб., 03. 12.1976, 4).

ӘЛПЕҢДЕУ с ы н. ж е р г. ***Әлжуаз.*** Өмірі қолына күрек ұстап көрмеген *ә л п е ң д е у* бала еді (О. Сәрсенбаев, Шеңбер, 294).

ӘЛІБҰЛЫҚ з а т. ж е р г. *Баршылық, жеткіліктілік, игі мұрат, жақсы тұрмыс; әдібұлдық.* Өле-өлгенше шиеттей балашағаны *ә л і б ұ л ы қ қ а* жеткізем, қатарынан кем қылмаймын деп тырбынды (С. Оспанов, Бақытты., 20). Алайда өзін, сосын бала-шағасын *ә л і б ұ л ы қ қ а* жеткізген құм ішіндегі мынау бейкүнә ауылға қиянат, тіпті опасыздық жасағандай біртүрлі жаман сезінді (С. Оспанов, Сопы., 8).

ӘЛІМ з а т. *Мал ауруларының бірі, өте қауіпті індет.* Мал ауруларынан топалаң, желім, сарып, ақбас, *ә л і м,* мәлік, қарасан, кебенек секілді індеттерге жан-жақты талдау жасалған (Білім және еңбек, 1986, 1, 33).

ӘЛІМ-БЕРІМ с ы н. *Шамалы, біраз, аздаған.* Ол ендігі бір *ә л і м-б е р і м* сәтте құла айғырын жетелеп ішке енді (Қ. Сәрсекеев, Қызыл жалау, 2, 45).

ӘЛІМҚАЙЫМ с ы н. ж е р г. ***Аласапыран.*** Сол бір ала топалаң *ә л і м қ а й ы м*

заманның өзінде патшаға екі рет елшілік аттанды (Ә. Кекілбаев, Үркер, 281).

ӘЛІП з а т. э т н. *Бал ашатын құмалақтың 41-іншісі.* Қазақ құмалақпен бал ашады, құмалақтың саны 41 болады. Қазақтың ұғымында құмалақтың 40-ы емес, 41-іншісі ғана сөйлеп болжам айтады, оның аты - *ә л і п.* Сондықтан бал ашқан қазақ әліптің жау жағына, я өз жағына шығарын бақылайды. «Әліптің артын бағайық» дейтіні сол (С. Мұқанов, Мөлд. мах., 52).

ӘЛІП: Әліп тартты. *Сызық түсірді.* Жамбыдай тән үстіне *ә л і п т а р т ы п,* Мықынсыз сұлу суға кетті батып. Қанатымен қағынған аққуға ұқсап, Шомылды сумен ойнап шапылдатып (И. Байзақов, Таңд. шығ., 1, 45).

ӘМИЯН: Әмиян ау. *Аудың бір түрі; қалталы ау.* Біз *ә м и я н а у д ы ң* ішінен дельфинді көргенде қайран қалдық (Лен. жас, 16.03.1973, 4).

ӘМИЯТ з а т. к ө н е. *Сенім білдірілген адам; елші.* Біздің әулет ежелден Мәскеу патшаларына *ә м и я т* саналады (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 236). *Ә м и я т* міндеті – үлкен ұлым Ахметшеге жүктелді (Бұл да, 237).

ӘМПЕЙ: Әмпей болды. *Жолдас болды, жақындасты.* – Міне, сөзім, міне, антым, - деген Арман. – Бұдан былай арақпен *ә м п е й б о л с а м* бетіме түкір (І. Есенберлин, Алтын., 466).

ӘМІРЕТІМ з а т. к ө н е. *Әмір меншігі, әмірлік.* Осындай үш қасиеті бірдей келген мына Шолпан-Мәлік *ә м і р е т і м н і ң* көркі болуға ылайықты екен. Жоқ, бұны бар жорығыма өзіммен бірге алып жүрейін (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 363).

ӘН: Ән падишасы. п е р и ф р. *Роза Багланова д. м.* Мына кеште *ә н п а д и ш а с ы* Роза апаның ғашық жүрегі өзіне кең сарайдағы үш мың жүректі тегіс іңкәр еткені хақ (Қ. Олжай, Қанат байла, 133).

ӘНБАЯН з а т. ж а ң а. *Ән айтылып жатқанда көрсетілетін бейне (клип).* - *Ә н б а я* н түсірдіңіз бе? - Енді дайындалып жүрмін. Жақында көріп қаларсыздар (Жас Алаш, 28.08.07).

ӘНДЕМЕ з а т. к ө н е. *Садақ оғының ең мықты (берік), басы жалпақ түрі.* Ал ұшыр, Қаутұн мерген араласпай, Садақпен *ә н д е м е с і н* тартад саспай. Доптай болып домалап түсті талай, Дәл алғанын ұшырад жаза баспай (И. Байзақов, Таңд. шығ., 1, 120).

ӘНДІ с ы н. *Ән айтылатын, көңілді. «Ә н д і* өмір – сәнді өмір» деп білген қазақ халқы ән-күй, өлең-жырды өнер санап, ұрпақтарын жастайынан соған баулыған (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 35).

ӘНДІГЕР з а т. ж е р г. *Міниіс ат.* Жыл сайын аяулы *ә н д і г е р л е р і н* жетектетті (Қ. Мұқажанұлы, Ортеке, 53).

ӘНДІК с ы н. *Әнге тән, әнге қатысты.* Римский-Корсаковтың операсындағы Снегурочканың ариеттасы күй сазының *ә н д і к* сипатымен көзге түседі (Музыка жанры, 6).

ӘНЖЕЙЛІ с ы н. ж е р г. *Мардымды, жарытымды.* Атым да онша күйлі емес, қолымда *ә н ж е й л і* пұлым да жоқ, жиілете қонақтап, Түңлік өзеніне жеттім (Ғ. Нұрпейісов, Аңшы сыры, 9).

ӘНЖУБАС с ы н. ж е р г. ***Маубас.*** Одан да *ә н ж у б а с,* әлләзимін десеңші (Қаз. әдеб., 03.12.1976, 4).

ӘНЖІМ з а т. ж е р г. *Күш, қуат, әл, шама.* Бүркіттің қыраны тасбақаның ірісін тасиды. Жаманының іріге *ә н ж і м і* келмейді (Жалын, 1974, 5, 78).

ӘНЖІМСІЗ с ы н. *Әлсіз, қуатсыз. Ә н ж і м с і з* бүркіт кек ала білмейді (Т.Әлімқұлов: Жалын, 1974, 5, 78).

ӘҢГЕЛЕКШЕ ү с т. *Әңгелек тәрізді, әңгелек сияқты.* Қызғынды қызулы ерді қызықтырды, Қызарып ерге піскен *ә ң г е л е к ш е* (Айтыс, 2. 496).

ӘҢГҮДІКТІК з а т. *Әумесерлік, есерлік.* Жұрттың аузында жүретін молданың *ә ң г ү д і к т і г і* тап қазір мына шаруаға кесе-көлденең тұрғанына Ұлан налыңқырап та еді (Ұ. Доспанбетов, Ел есінде, 262).

ӘҢГҮРТ з а т. с ө й л. ***Әңгүдік.*** Қаптап кетті өлкемізді әңгүдіктер - *ә ң г ү р т т е р,* Тілін, рухын сүймегеннің барлығы да мәңгүрттер (М. Шаханов. Ана тілі, 2008, 19.06.10).

ӘҢГІМЕ: Әңгіме қашырды [қашырысты]. ж е р г. *Әңгіме айтты, әңгімеге тартты.* Үнсіздік ауырлап бара жатқасын, сен *ә ң г і м е қ а ш ы р ы п:* - Бұл жаққа суық ерте түскен бе, қалай? – дедің (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 31). Тоқмырза дастарқанның жиегіне жайғасып *ә ң г і м е қ а ш ы р д ы* (М. Қаназов, Арна, 19). Екеуі оны-

мұны *ә ң г і м е қ а ш ы р ы с ы п* әлі мегзеуді жұқартқаннан кейін дәмге кіріскенді (Бұл да, 45).

ӘҢГІМЕҚОЙЛАУ с ы н. *Әңгімеқұмарлау, әңгіме айтқыштау.* – Тұтқындардың ішінде болыстар бар ма? – деп сұрады Текей, әлгі екі күзетшінің *ә ң г і м е қ о й л а у* біреуінен (Х. Рахимов, Сеңгір., 171).

ӘҢГІМЕҚҰМАРЛАУ с ы н. *Әңгіме айтқанды, тыңдағанды ұнататын, әңгімешіл.*

ӘҢГІМЕҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Әңгіме айтуды, тыңдауды ұнататын, әңгімені жақсы көретін.* ≈ Оның басты ерекшелігі *ә ң г і м е қ ұ м а р л ы ғ ы.*

ӘҢГІМЕЛЕСТІР *Әңгімелес етістігінен жасалған өзгелік етіс.* – Сен онда кете бер, Мәрзия. *Ә ң г і м е л е с т і р м е д і* ғой (Т. Дәуренбеков, Сүмбіле, 57).

ӘҢГІМЕЛЕСТІРУ *Әңгімелестір етістігінің қимыл атауы.*

ӘҢГІМЕЛЕУШІ з а т. *Әңгіме етіп, айтушы (адам).* Оның қасқырдың қара жалын, қамыс құлағын, алты қарыс азуын *ә ң г і м е л е у ш і л е р д і ң* аузының суы құрыды (Жалын, 1974, 5, 83).

ӘҢГІМЕШІЛДЕУ с ы н. *Әңгімені көбірек айтатын (адам).* – Кейінгі кезде сіз өте-мөте *ә ң г і м е ш і л д е у,* өте-мөте жандайшап, сөзуар, тілбезер боп барасыз (М. Мәжитов, Аманғали, 28).

ӘҢГІРЕДЕЙ с ы н. *Үлкен, дәу.* ≈ *Ә ң г і р е д е й* болып, мынау қайтеді.

ӘҢДІГЕН з а т. к ө н е. *Садақ оғының бір түрі.* Автордың бұрын аз қолданылып немесе тіпті қолданылмай келген бұлғақ, түзем, күрен, таскесе, тізоқ, кезоқ, *ә ң д і г е н,* томароқ, доғалоқ... деген сөздері тарихи романның көркемдік әрін ашып тұр (Қаз. әдеб., 02.04.1982, 7).

ӘҢІРШЕК з а т. ж е р г. *Салпыншақты сырға.* Белдік пен *ә ң і р ш е к,* шолпы-сылдырмақтары қозғалып кетсе, әдемі әуез туғызады (Т. Жармағамбетов, Сентябрь., 47).

ӘПЕЙ-ТӘПЕЙ: Әпей-тәпейін шығарды. с ө й л. *Әптер-тәптерін шығарды, берекесін кетірді.* Дау жоқ жерде дау туғызып, іліп-шалып, өздері білген шала-пұла методикасын алдыма тартып, *ә п е й-т ә п е й і м д і ш ы ғ а р д ы* (С.Сейтхазин, Хадиша, 100).

ӘПЕНДЕ з а т. с ө й л. ***Әпенді.***

ӘПЕНДЕЛІК з а т. с ө й л. ***Әпенділік.*** Ал ондай адамға *ә п е н д е л і к* те жарасатынын білмеуші ме ең (Ұ. Доспанбетов, Ел есінде, 74).

ӘПЕРУШІ з а т. *Бір нәрсені алып беруші адам.* Қырықтықшы қойды *ә п е р у ш і д е н* немесе елжіреден өзі алып, сол жақ бүйірінен жатқызады (Қаз. ауыл. шаруаш., 1962, 7, 56).

ӘПКЕЙ з а т. «*Әкпе сөзінің құрметпен аталуы.* Бір-екі штрихтың арқасында шүйкедей ғана әбігершіл кемпір Платониха *ә к п е й* де қайта тіріліп келгендей болды (Қаз. әдеб., 24.05.1972, 3).

ӘПКЕЛІК з а т. *Әпке болғандық.* Әлде он жеті жыл бойы бір маған әкпе бола беру әбден жалықтырып, *ә п к е л і к т е н* тазатақыр құтылғысы бар ма? (М. Қабанбаев, Жиһанкез, 39).

ӘПСАНАЛЫҚ с ы н. *Әпсанаға тән, әпсана боларлық.* Көнедегі жазбалар біздің зерттеуімізде *ә п с а н а л ы қ* оқиға жемісін айқындауда қосқабат өріледі (Білім және еңбек, 1985, 2, 24).

ӘПСЕЛЕҢ з а т. ж е р г. *Әуре-сарсаң, сергелдең, әбігер.* Енді мына *ә п с е л е ң* өзін еріксіз сүйреп бара жатқанын жан-тәнімен сезінген (К. Жүністегі, Едіге, 12).

ӘПТАРИҚАТ з а т. с ө й л. ***Авторитет.*** Арақ ұсынушының *ә п т а р и қ а т ы* көп яки аз бергеніне ғана қатысты (О. Сәрсенбай, Шеңбер, 153).

ӘПШЕРІ: Әпшері қашты. ж е р г. *Әпшісі қуырылды, берекесі қашты.* – Ей, Алла-ай! – деген үн шығып кетті. Тіптен *ә п ш е р і қ а ш ы п* кеткен байғұстың (С.Елубай, Ақ боз., 114). Балшыққа түсіп кірпіш құйып, түрмеде жатып екі күннің ішінде *ә п ш е р і қ а ш ы п,* жадап-жүдеп қалды (Бұл да, 164).

ӘПІРЕЙІС *Әпірей етістігінен жасалған ортақ етіс.* Жез мұрт орыстар жер астынан шыға келгендей сау ете түскен қалың жасақты көргенде *ә п і р е й і с і п* қалды (Ә. Кекілбаев, Үркер, 467).

ӘПІРЕЙІСУ *Әпірейіс етістігінің қимыл атауы.*

ӘПІРЕЮ *Әпірей етістігінің қимыл атауы.*

ӘПІ-ШӘПІ: Әпі-шәпісі шықты [әпішәпі болды]. ж е р г. *Берекесі қашты, әбігерленді.* Бұл өз қылығынан өзі қысылып, абыржып, *ә п і-ш ә п і с і ш ы ғ ы п,* ішке

қайтып келсе, Бәкизат сыртқа шыққалы есікке беттеп келеді екен (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 74). - Әй, қайдасың? Бол! Бол! - деп, өзі де жүк арасынан көрпе-жастық алып, *ә п і- ш ә п і б о п* жатқаны (Бұл да, 102).

ӘРЕБЕК з а т. к ө н е. *Сәндік үшін адам мұрнына салатын шығыр.* Мен «Қыздардың мұрнына салатын *ә р е б е г і н»* бұрын естімеген емес едім (Б.Нұржекеев: Қаз. әдеб., 29.01.1993, 6).

ӘРЕГІДІК ү с т. с ө й л. ***Арағідік.*** Рас, *ә р е г і д і к* бір кездегі кіршіксіз сәби көңіл шырылдап, бой көрсетеді (Т. Әбдікұлы, Парасат., 62).

ӘРЕДІК: Әредік кесте... Біз кестенің шым кесте және *ә р е д і к к е с т е* деген екі түрі бар (Қаз. этнография., 1, 581).

ӘРЕЛІК з а т. *Билік, үстемдік.* – Тұреке, енді «ойында *ә р е л і к,* тойда төрелік жоқ» деп, қара бешпентті, қара мұрт жігіт бұртиды (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 143).

ӘРЕМ з а т. *Бір нәрсеге су кіріп кетпес үшін оның айналасынан қазылған арық (ор).* Траншеяға су тимеуі үшін оның айналасынан су ағызып жіберетін жыралар (*ә р е м)* қазған жөн (Қазақст. ауыл шаруаш. 1957, 8, 47). Жаңбыр және қар суын ағызып жіберу үшін траншеяларды айналдыра *ә р е м д е р* қазылады (Бұл да, 1988, 7, 66).

ӘРЕНДІК з а т. ж е р г. ***Шанақ.*** Мұғалім екеуміз арбаның *ә р е н д і г і м е н* бірдей ғып шөп салып аламыз (А. Жұмаділдин, Сең бұзыл., 90).

ӘРЖЫЛДЫҚ з а т. ж а ң а. *Жылына бір рет шығып тұратын басылым (журнал)* (Соц. Қаз., 14.02.1980).

ӘРҚИЛЫЛЫҚ з а т. *Әртүрлілік, ұқсас еместік.* ≈ Өмірде кездесетін *ә р қ и л ы л ы қ* адамды шыныктырады.

ӘРТАРАПТАН е т. *Әр жақты болу, түрлі-түрлі болу.* ≈ Мұндай істің *ә р т а р а п т а н ғ а н ы* дұрыс.

ӘРТІН з а т. к ө н е. *Меруерттің үлкені мен тазасын көне түркі тілінде осылай атайды* (Түбі бір түркі тілі, 27).

ӘРІСІ з а т. с ө й л. ***Арғысы.*** Сосын да болар бергісі аудан, *ә р і с і* облыстан келген өкілдер соқпай өтпейді (Қаз. әдеб., 26.06.1974, 4).

ӘСЕЛ з а т. *Ара балынан (әселден) жасалған сусын.* Қырдың тортасына ұқсас *ә с е л* дейтін шұбалаңқы сусыны және бар (Туған жер., 33).

ӘСЕМСОТ з а т. с ө й л. *«К-700» тракторы осылай да аталынады.* Ел арасындағы, әлгі «қасымсейіт», «*ә с е м с о т»* деп ат қойып, мақтап жүрген К-700» тракторының өзі қардың қалыңдығынан қия баса алмай жатқанын көзіміз көріп жүр (Лен. жас, 16.03.1971, 4).

ӘСЕРСІЗДЕУ с ы н. *Әсері аздау, тартымсыздау.* Әйтеуір *ә с е р с і з д е у,* әлсіздеу жазылған өлеңді оқыған жұртшылық жүректен шықпаған екен деп жатады (Қаз. әдеб., 12.06.1972, 4).

ӘСИЕ з а т. м и н е р. ***Изумруд.*** Ал «изумрудтың» қазақша аты аталмаған. «Изумрудты» шығыс елдерінде (араб, парсы) «*ә с и е*» дейді. Қазақта «*ә с и е*» деген сөз кездеседі (көбінесе қыз аттары) (Жалын, 1974, 1, 126).

ӘСИЯЛЫ с ы н. *Әсия өсімдігі өскен, әсиясы бар.* Тау бөктерлері мен адырлардың сайларында өсетін жұпар иісті, алуан түрлі *ә с и я л ы* – сегіз сай сарала шалғын өз алдына (Қазыл ту, 12.07.1958, 2).

ӘСКЕРБАСЫЛЫҚ з а т. *Әскербасы болушылық, әскербасы болғандық. Ә с к е р б а с ы л ы қ т а н* Әбілқайырдың аулақтауы сөйтіп әуелі қазақтың жалпыұлттық ұранынан аздырды (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 260). Байрақ – ежелгі *ә с к е р б а с ы л ы қ* дәреже белгісі. *Ә с к е р б а с ы л ы қ* дәрежеге ие болған адамға байрақ пен қоса өзге де әскери белгілер (дыбыл, ту) тапсырылған (ҚҰЭ, 67).

ӘСКЕРИ: Әскери ер. *Көбінесе әскерлер мінетін жеңіл ер.* Ердің қазақы ер, қалмақы ер, қоқандық ер, *ә с к е р и е р* деген түрлері болған (Қаз. әдеб., 01.11.1974, 3).

ӘСКЕРКОМ з а т. с ө й л. *Әскери комиссариат.* Тоғызыншы класты бітіре салып *ә с к е р к о м ғ а* барады (Ана тілі, 26.04.1990, 2).

ӘСҚИЯШЫЛ с ы н. *Әсқияға жаны құмар; сықақшыл, мысқылшыл.* Осының өзі қазақ бақсысы емес, қашқарлық *ә с қ и я ш ы л* масқарампаз да болуы мүмкін-ау (А.Сатаев, Бәрі де., 218).

ӘСПЕ з а т. *Ақталған күріштен бөрттіріліп жасалған тағам.* Оның үстіне біздің шешелеріміз ол тұста осы ақталған күріштен палауды айтпағанның өзінде шәуле, ашымал, пәтір, талқан, түшпара,

ә с п е сияқты толып жатқан тәтті тағамдар әзірлейтін (Қаз. әдеб., 28.10.1983, 3).

ӘСПЕНСІ е т. *Күшею, асқыну.* Ол күні шілденің ми қайнатар қақтама ыстығы, тіпті, *ә с п е н с і п* алған (О. Бөкеев, Үркер, 35). Желдің ағымы бағанадан бетер *ә с п е н с і п* алған (Бұл да, 97).

ӘСПЕТ з а т. *Құрмет, сый, қошемет.*

ӘСПЕТТЕГЕНДІК з а т. *Қастерлегендік, әрлегендік.* Бір кездері қабырғаларын әшекейлі қағазбен *ә с п е т т е г е н д і г і н е н* не пайда, қазір көрсең жүрегің айниды (Қ. Жиенбай, Даңқ., 16).

ӘСІР з а т. к ө н е. ***Тұтқын.*** Хазірет Сұлтан мешітін салған бас шебер 1387 ж. Әмір-Темір *ә с і р* (тұтқын) қылып алған Шираздық қожа Хұсайын деген адам екен («Қазақ» газеті – 1913, 171).

ӘСІРЕЛЕН е т. *Ерекше әсерге ие болу, әсер алу.* Ол осы орайда *ә с і р е л е н і п,* айналаға құмар пішінмен қарап алып, туған мекеніне айналған бұл тұрақты мақтан етіп, серпінді сөйлейді (Б.Мұстафин, Жайнаған., 7).

ӘСІРЕЛЕНУ *Әсірелен етістігінің қимыл атауы.*

ӘСІРЕҢКІЛІК з а т. *Әрі-сәрілік, табанының бүрі (бедері) жоқтық.* Жанардың, әсіресе, кешкі демалыс кезіндегі *ә с і р е ң к і л і г і н* айтсаңшы (Ә. Табылдиев, Қой бағу., 98).

ӘТЕК: Әтек етті. *Әтек жасады, белсіздендірді.* Қылмысы үшін *ә т е к е т у* (ақтау) жазасына өкім етілді (Егем. Қазақст. 31.07.2002, 8).

ӘТЕШШЕ үс т. *Әтеш тәрізді, әтеш сияқты.* Еш өнері болмаған қонақты *ә т е ш ш е* шақыртып, сиырша мөңіретіп келеке ететін (Х. Арғынбаев, Қаз. халқы., 102).

ӘТУЕРЛЕ е т. ж е р г. *Беделін өсіру, қадірлеу.* Арман мектептен бес алып келсе де, «көкесіне тартқан» деп *ә т у е р л е й т і н і н* қайтерсің (Қ. Жұмаділов, Атамекен, 83).

ӘТУЕРЛЕУ *Әтуерле етістігінің қимыл атауы.*

ӘТШУЛЕ е т. *«Әтшу», «әтшу» деп, малды жүргізу.* Бұйдасынан тарта *ә т ш у л е п* «ақшелек келгір, жатқан жеріңде жайрап, пышаққа ілінгір иттің малы» деп қарғаған қатындардың дауысы естіледі (А.Жұмаділдин, Сен бұзыл, 42).

ӘТШУЛЕУ *Әтшуле етістігінің қимыл атауы.*

ӘТІРӘТ з а т. с ө й л. ***Отряд.*** 1943 жылдың қысынан өңірдің әр жерінде партизан *ә т і р ә т т е р і* құрылып, төңкерістік күресті күшейте түсті (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 375).

ӘТІРЛЕТ е т. *Әтір сепкізу, әтір жақтыру.* Жүрер күні Мұса *ә т і р л е т і п* шашын, сақал-мұртын бастырды, қылаулы бұйра басқа шляпа киді (Ә.Тарази, Тасжарған, 276).

ӘТІРЛЕТУ *Әтірлет етістігінің қимыл атауы.*

ӘТІСТАТ з а т. *Орта мектепті бітіргендігі туралы берілетін құжат.* - Өзің деп келдім, барымды қалтама басып келдім, түсір оқуға менің баламды, екі күннен соң келеді *ә т і с т а т ы н* алып (Ә.Тарази, Тасжарған, 135).

ӘТІШКІР з а т. *Шоқ, көмір, т.б. қол күйетін заттарды ұстауға арналған құрал; шымшуыр* (Ә.Нұрмағамбетов, Түрікм, қаз. тілі, 72).

ӘУЕДОП з а т. ж а ң а. ***Валейбол.***

ӘУЕДОПШЫ з а т. ж а ң а. *Әуе доп ойнаушы. Ә у е д о п ш ы* арулар Олимпиадаға барады (Айқын, 27.05.2008).

ӘУЕГЕР з а т. с ө й л. ***Ғарышкер.*** Не тапқырдан ой тапқыр – Ғарышқа зымырап жүргізген; Не тәңірден ой тәңір – Көкке *ә у е г е р* жүргізген (Қаз. әдеб., 14.04.1976, 4).

ӘУЕЗДЕН е т. *Әуезге ие болу.* Әуелі құлаққа бұл қаңғыр-күңгір мазасыз тигенмен, әуен бірте-бірте *ә у е з д е н і п,* мына түнмен үндес бір қоңыр күмбірге ауысты (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 47).

ӘУЕЗДЕНУ *Әуезден етістігінің қимыл атауы.*

ӘУЕЗДЕС е т. *Үндесу, үйлесу.* Маңыраған, қойлар азан-қазан, ысқыра соққан боранмен *ә у е з д е с і п,* көз көрмейтін түнекке сіңіп жатты (Лен. жас, 13.06.1974, 2).

ӘУЕЗДЕСУ *Әуездес етістігінің қимыл атауы.*

ӘУЕЗЕ з а т. *Құмар, әуес, сән.* Айтты – бітті, құр шапқылай бергенді *ә у е з е* көріп алған екенсіңдер түге (Т. Тілеуханов, Біздің әке., 138). Мәселен, соғыстан кейінгі жылдары әскери киімге ұқсас тік иық, жалтырақ белбеу *ә у е з е* болды (Білім және еңбек, 1986, 7, 40).

ӘУЕЙІЛЕНДІР *Әуейілен етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Кейбіреулер

жылмаңдап, адамның іші-бауырынан өтіп, ауылдың жастарын *ә у е й і л е н д і р е т і н д і* шығарды (Б. Майлин, Таңд., 132). Өз балаларын *ә у е й і л е н д і р і п,* ақымақ қылғанмен тұрмай, менің балаларымды әуейі қылғысы келеді (С. Торайғыров, Таңд. шығ., 337).

ӘУЕЙІЛЕНДІРУ *Әуейілендір етістігінің қимыл атауы.*

ӘУЕНДІК с ы н. *Әуенге қатысты, әуенге байланысты.* Әр музыкалық шығарманың оркестрге лайықталып өңделгендегі өзіндік *ә у е н д і к,* ырғақтық, тональдық ерекшелігі болады (Аңыз адам, 2012, 15, 22).

ӘУЕНШІЛ с ы н. *Әуенді жақсы көретін, әуен салатын.* Бұл бірақ – тығырыққа тірелген сары уайым емес, кездейсоқ қара шыбын қонса, «дың» ете қалатын домбыраның шегіндей әсершіл, *ә у е н ш і л* толқыма көңіл сырын байқаймыз (С. Жұмабеков, Гүлзар, 4).

ӘУЕТ з а т. с ө й л. ***Әуіт.*** Аманкелді *ә у е т т і ң* жылғасымен жағалап барып, судағы қармаққа қол сала берген Бекешті жұдырықтай күйдірген кесекпен қойып-ақ өткен еді (Р. Аманкелдиев, Батырдың., 26).

ӘУКЕШ з а т. э к с п р. *Жас бұзау, бұзауқан.* Әукім-әукім, *ә у к е ш і м,* Қасыйыншы әукесін. Енең әне келеді, Ақ мамасын береді (І. Жансүгіров, Шығ., 62).

ӘУКІМДЕ е т. *Әукім-әукім деп шақыру.* Әлгіндегі бар әбігер: біреу мөңкесін іздеп, біреу көккасқасын «*ә у к і м д е г е н*» дабыра абыр-сабыр басыла қалған (Ш. Құмарова, Сәуірдің., 78).

ӘУЛЕКІЛЕУ с ы н. *Әңгүдіктеу, әумесерлеу.* – Сенің, Нұрбегің *ә у л е к і л е у* ме, қалай?! (Т. Әлімқұлов, Шежірелі., 84).

ӘУЛЕТЕСІМ з а т. ж а ң а. ***Фамилия.*** Сондықтан да біз алғашқы қадамнан-ақ *ә у л е т е с і м д е р і м і з д е г і* отарлық « - ов», « - ев» жұрнақтарын жоюды көтердік (Ана тілі, 01.08.1991, 7).

ӘУЛИЕ з а т. т а б у. *Шешек ауруы.* Бір жолы бүкіл тұла бойымды қалың *ә у л и е* (шешек) басып, тұралап жатқанда, ауыл шетіне жау таянғанын естідім (Қаз. әдеб., 21.06.1985, 12).

ӘУЛИЕ: Әулие ағаш. *Иен далада жалғыз өскен ағаш, қасиетті ағаш.* Қазақ жапан далада жалғыз өскен ағашты *ә у л и е а ғ а ш* немесе киелі ағаш деп санап, оны кеспейді, зақым келтірмейді. Сол жерлерде түнейді, шүберек байлайды (Қаз. этнография., 1, 46).

Әулиелердің әулиесі. п е р и ф р. *Қожа Ахмет Яссауи д.м. Ә у л и е л е р д і ң ә у л и е с і* Қожа Ахмет дін ислам туының иесі еді (Түркі әлемі, 2006, 7, 7).

ӘУЛИЕАТА: Әулиеата сиыры. *Сиырдың Оңтүстік Қазақстан облысына кең тараған, түсі қара ала, сүтті тұқымы. Ә у л и е а т а с и ы р ы* жергілікті жердің ауа райына тез бейімделеді (Қаз. табиғ., 1, 195). Қырдың қызыл сиыры, *ә у л и е а т а с и ы р ы* сияқты арнаулы сүт малдарын өркендетуге даңғыл жол ашу керек (Қазақст. ауыл шаруаш., 1968, 4, 50).

ӘУЛІКПЕ... Жастықтың *ә у л і к п е с і м е н* барып қалғандардың бірсыпырасы екі-үш айдан кейін қожырап, кері қайтып жатты (К. Ахметбеков, Егіз қала, 432).

ӘУМЕСЕРЛЕНДІРУ *Әумесерлендір етістігінің қимыл атауы.* Ол шар соққан сайын қошаметші жұрт «О, пәлеай!» десіп, мақтаншақ қазақты одан сайын *ә у м е с е р л е н д і р у д е* (Ә. Нұршайықов, Ақиқат., 115).

ӘУПЕЙІ с ы н. *Әуес, құмар.* Әуелде ат үстіне құмар, *ә у п е й і* емес еді, ел-жұрты қошеметтегесін қорсынғысы келмеді (О. Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 26).

ӘУПЕЙІЛІК з а т. *Құмарлық, құштарлық, әуестік.* Осындай алапат қару иесін қартайғанға жорып шамына тиюім анық *ә у п е й і л і к* екенін біліп, шеттеп кеттім (Бұл да, 143).

ӘУПІЛДЕС *Әупілде етістігінен жасалған ортақ етіс.* Иек астындағы жотаның ар жағынан *ә у п і л д е с е* үрген иттердің даусын естілді (С. Сматаев, Алғашқы., 19).

ӘУПІР е т. ж е р г. *Құтыру, еліру, есіру; толқын ату.* Жел көтерілсе, теңізде көк толқынды көкке атып *ә у п і р е* бастайды (Ә, Нұрпейісов, Соңғы., 132).

ӘУПІРУ *Әупір етістігінің қимыл атауы.*

ӘУПІРІМ с ы н. ж е р г. *Құтырған, есірген.* Оның үстіне осынау ышқынып соғып тұрған *ә у п і р і м* желден, өкірген теңізден, өкіректеген әумесер толқындардың гүрілінен құлағы бітіп қалды (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 290).

ӘУПІРІМДЕУ с ы н. ж е р г. *Күштілеу, қарқындылау.* Осы баласының өзі алдындағы екі ағасынан гөрі *ә у п і р і м д е у* ме қалай! (Ә.Кекілбаев, Елеңалаң, 104).

ӘУРЕГЕР с ы н. *Ылғи әуреленіп жүретін, әуреге түсуші (адам).*

ӘУРЕГЕРШІЛІК з а т. *Әуреге түскендік, әуреленушілік.* Жаз бойы *ә у р е г е р ш і л і к т і ң* түйіні шешілгендей болғанда, жұрт бірден қатты өзгеріске тап келген (Ж. Ахмади, Айтұмар, 86).

ӘУРЕТ... Сасқалақтап, кереует үстіндегі ақ жайманы жұлып алып *ә у р е т і н* жапқан (Д. Бейсенбекұлы, Әулиеағаш., 22). Бұл қауыммен сіңісіп кету үшін мен де түзкиімді тастап, *ә у р е т і м д і* көрсетуім керек екен (М.Мағауин, Мен, 129).

ӘУІРЛЕП үс т. ж е р г. *Ысып, жалындап.* Шөбі күйіп кеткен жер беті *ә у і р л е п* өртенгелі тұрғандай. Аптабы бет қариды (С. Елубай, Ақ боз., 66). Күн ұлы сәскеге таянғанда дала өлкесі *ә у і р л е п* ысуға айналды (Бұл да, 256).

ӘУІТТІК с ы н. *Әуіт боларлық, әуітке жарамды.* Ылдида *ә у і т т і к* шүңейт қазып жүрген бульдозер келтірілді (Т.Әлімқұлов, Көкек айы, 25).

ӘШЕКЕЙҚҰМАР с ы н. *Әшекейді жақсы көретін, әшекейшіл.*

ӘШЕКЕЙШІЛ с ы н. *Әшекейді жақсы көретін, әшекейқұмар.*

ӘШЕКЕЙШІЛДІК з а т. с ө й л. ***Әшекейқұмарлық.*** Себебі: бұның шын аты – жалған сұлулық, әшейін *ә ш е к е й ш і л д і к* (М. Әлімбаев, Көңіл күнд., 80).

ӘШИІН үс т. с ө й л. ***Әншейін.*** – Ой, Баеке, мұныңыз не бүлініп. Біздікі *ә н ш и і н,* былайша алып қарағанда, не ғой... (Жалын, 1974, 2, 47).

ӘШМӨҢКЕ з а т. с ө й л. ***Әшмүшке.*** Туған нағашысы өтеуі деудің орнына бодауы дейді. Ширек деудің орнына *ә ш м ө ң к е* дейді, бөліс деудің орнына пайда-шірік дейді (Туған жер., 61).

ӘШМҮШКЕЛЕП үс т. *Әшмүшке-әшмүшке етіп.* Жүрген жерінен *ә ш м ү ш к е л е п* шай алады. Тамақ сұрамаса ол не? (М. Дүйсенов, Меймандар, 167).

Б

БАБАР: Бабар қылмады. ж е р г. *Міне тұтпады, менсінбеді.* Ол ши қалпақтыларды *б а б а р қ ы л м а й,* мақпал қалпақты Кенжемұратқа бұрылды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 107). - Әй, қайдам. Сенің екі көзің он саусақта болады екен. Өзгелер шертісті *б а б а р қ ы л м а й д ы* (Т. Әлімқұлов, Шежірелі., 151).

БАБТЫ с ы н. *Бабы бар, бабқа бөлінген.* Аталған ереже сегіз *б а б т ы* (Т. Кәкішев, Сәкен Сейф., 132).

БАБЫР з а т. з о о л. *Қара қоңыр түсті қабылан (пантера).*

БАҒАМДАТ *Бағамда етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Оқиғаның өзегіне лирикалық шегіністер мен тебіреністер қабаттаса өріліп, өмір сүрудің мәнін тіршіліктегі көріністер арқылы *б а ғ а м д а т а д ы* (Қаз. әдеб., 15.06.1974, 3).

БАҒАМДАТУ *Бағамдат етістігінің қимыл атауы.*

БАҒАРАЛЫ с ы н. *Бағарасы бар.* Сондықтан барлық *б а ғ а р а л ы* өңірлерде топырақ өңдеудің негізгі міндеті – топырақта ылғалды мейлінше көп жинап, сақтау (Қазақст. ауыл шаруаш., 1958, 8, 22).

БАҒАРАЛЫҚ с ы н. *Бағарағa жararлық, бағара боларлық.* Оңтүстік Қазақстанның *б а ғ а р а л ы қ* аймағы үш өңірге бөлінеді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1958, 8, 22).

БАҒЫЛАН е т. *Қызығы кету, бағы тау; баяғы қалыпқа келу.* Сондықтан ба, базары тарқап *б а ғ з ы л а н ғ а н* Көккөлге айына бір рет соғып қайтпаса көңілі көншіп көрген жоқ (О. Бөкеев, Мұзтау, 43).

БАҒЫЛАНУ *Бағылан етістігінің қимыл атауы.*

БАҒЛАН з а т. к ө н е. *Бай баласы.* Байдың баласын мырза немесе *б а ғ л а н* деп атайды (Ана тілі, 20.09.1990, 6).

БАҒЫ а р. с ы н. *Береке-бірлігі кеткен, ел бет-бетімен босқан, бүліншілікке түскен д.м.* Мына заман қай заман – *б а ғ ы* заман (Қаз. әдеб., 14.07.1989, 10).

БАҒЫЛАН з а т. з о о л. *Теңіздерде тіршілік ететін құс.* Мәселен, *б а ғ ы л а н,*

шағала, шәндік және басқа құстар қанша балық жейді десеңізші (С. Хайдаров, Теңіз., 63).

БАҒЫНҰР з а т. к ө н е. *Адамды қартайтпайтын дәрі.* Екеуміз *б а ғ ы н ұ р* қосылған шарап іштік (Т. Сұлтанбеков, Лұхман Хакім, 52).

БАҒЫНЫС з а т. с ө й л. ***Бағыныш.*** Одақтық *б а ғ ы н ы с т а ғ ы* кәсіпорындар, мекемелер Қазақ ССР Президентінің келісімі бойынша ғана құрылуы мүмкін (Алм. ақшамы, 22.11.1990, 1).

БАҒЫР з а т. т е х н. *Соғылысу күшін азайту үшін машинаның, локомотивтің алдыңғы жағына орнатылған арнайы құрылғы; буфер* (Телекоммун. терм. ор-қаз. сөздігі, 10).

БАҒЫСЫП-ҚАҒЫСЫП ү с т. *Бірге бағысып, көмектесіп.* Көз алдыма бала жасымнан өзім *б а ғ ы с ы п-қ а ғ ы с ы п* жүрген момақан қойлар көз алдыма елестейді (Лен. жас, 25.07.1974, 2).

БАДА з а т. к ө н е. *Диқан мен қолөнершілерден алынатын салық.* Хан өз бағыныштыларынан алым-салық: малшыдан – зекет, соғым, сыбаға, диқан мен қолөнершілерден – ұшыр, тағар, *б а д а,* хараж – жинады (ҚҰЭ, 5, 440).

БАДМИНТОНШЫЛ с ы н. *Бадминтон ойнағанды ұнататын, бадминтонқұмар.*

БАДМИНТОНШЫЛДЫҚ з а т. *Бадминтон ойнағыштық, бадминтонқұмарлық.*

БАДЫНА е т. *Бадырайып анық көрініп тұру, самсау.* Бақшалықта сап-сары әңгелектер, сопақ шытырлақ, ала қауын, қара қарбыздар *б а д ы н а п* жатады (Тұлпар, 261). Қазір жемістері (қарамықтың) самсап *б а д ы н а п* тұрғанмен әлі көк. Әбден піскен соң жесең уылжып тұралы (Тұлпар, 260).

БАДЫРА е т. *Жүгері дәнін қуырған кездегі ісініп бөртуі, жарылуы.* Қазандағы *б а д ы р а ғ а н* жүгеріше бір-біріне тиісіп, сеңсоқ (Д. Рамаданов, Тастүлек., 43). Бәйшешектің қуыс құлағы *б а д ы р а ғ а н* жүгерідей ашылып, шоқ-шоғымен кемел кезіне келген екен (Лен. жас, 04.07.1973, 3). – Бадырақ жүгері жейсің бе? Нәр-сөлі аппақ болып сыртына айналып шығып кеткен жұп-жұмсақ *б а д ы р а ғ а н* жүгеріге неге қызықпайсың (Лен. жас, 15.06.1973, 1).

БАДЫРАУ *Бадыра етістігінің қимыл атауы.*

БАДЬЯН *«Анис ағашы» кейде осылай да аталынады* (Т. Мұсақұлов, Биол. сөзд. 1, 54).

БАЖХАНА з а т. с ө й л. ***Кеден.*** Ол бекініс *б а ж х а н а с ы* (таможня) бастығының есік көзіндегі күні – қазақ қызынан туған (Ана тілі, 02.05.1991, 7).

БАЖЫНА е т. с ө й л. *Бажылдап, ақырып-бақыру.* Дана жеті түн болғанына қарамай басы қақшаңдап *б а ж ы н а ғ а н* аңшылдар қоғамының инспекторын жеті атадан қайырып кейіп қалуға бір оқталған (Д. Досжанов, Жолбарыс., 22).

БАЖЫР с ы н. *Бұжыр, шұбар.* (Х.Махм., Г. Бегал., Қаз. русс. с-рь, 1954, 38, 62).

БАЖЫРАҚ с ы н. *Бажырайған, ашық.* – Кілең бір *б а ж ы р а қ* қызылды қайтем... (М. Сқақбаев, Ұят тұр., 76).

БАЗ[1] е с і м. *Кей, кейбір, баз бір.* – Шырағым, *б а з* бала әкесінен өтіп туады, *б а з* бала әкесіне жетіп туады, *б а з* бала кері кетіп туады, - деген. Сен соның қайсысың? – дейді Төле би (Ел аузынан, 40).

БАЗ[2] **з** а т. ж е р г. *Жерден қазылған ұра (погреб).* Қорасының ішінен қазылған *б а з* бар екен. *Б а з* үлкен емес, ені-ұзындығы 2-3 метрдей ғана (Ұ. Доспанбетов, Ел есінде, 125).

БАЗАР: Базар күні. ж е р г. ***Жексенбі.*** Оңтүстікте жексенбіні «базар күні» дейді. *Б а з а р к ү н і* ел базарға мал айдайды (Қаз. әдеб., 19.12.1986, 3).

БАЗАРБАСЫ... Әлгінде батырдың шақыртумен келіп, ұлыққа кездесіп шыққанын естіген *б а з а р б а с ы* енді өзінің ісі бір қадам болса да ілгері басатынын түсінгендей (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 216).

БАЗАРБАСЫЛЫҚ з а т. *Базардың басшысы болғандық, базарды басқарушылық.* Оның халықпен түсінісе алатынын білетін әкімдік соңғы жылдары оған *б а з а р б а с ы л ы қ т ы* сеніп тапсырыпты (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 216).

БАЗАРКОМ з а т. *Базар бастығы, базардың реттілігін сақтаушы.* – Менен саған сол *б а з а р к о м* жақын болғаны ма? (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 212).

БАЗАРЛАТ е т. *Базарға апару, сату.*

БАЗАРЛАТУ *Базарлат етістігінің қимыл атауы.* Бәйбішесі Мәлике қолда

қалғанын *б а з а р л а т у ғ а* жол таба алмай қиналды (Ғ. Біләл, Ғасырлық., 24).

БАЗАРШЫҚ з а т. *Кішкентай базар.* Шағын *б а з а р ш ы қ т а н* тасылмаған зат жоқ (Ш. Құмарова, Әйел шырағы, 259).

БАЗБАН з а т. к ә с і б. *Ұста дүкеніндегі қызған темірді соғатын үлкен (ауыр) балға.* Сол себеп болса керек, Нина апай теміршіге жәрдемші болып орналасты да, бара-бара Меруерт жеңгей екеуі кезектесіп *б а з б а н* соғатын болды (С. Танекеев, Қиян асу, 123).

БАҒБАНШЫЛЫҚ з а т. *Бағбаншы болушылық.* Өзі күні бойы *б а з б а н ш ы л ы қ* етіп шаршап жүрген жанға бұның бәрі ауыр-ақ (С. Танекеев, Қиян асу, 124).

БАЗНИПЕ с ы н. ж е р г. *Бұла, ерке-тотай, шолжаң.* Былқ-сылқ етіп, сықылықтаса күлген, бұрала басып, буыны құрыған жеңгелері байдың *б а з н и п е* жігітін түн ортасы ауа отауға қарай алып жүрді (Ж. Жұмақанов, Мен жұмысшы., 135).

БАЙ з а т. *Тоғызқұмалақ ойынында бір отауға құмалақтың көп жиналуы.* Егер бір отауға құмалақ көп жиналса, ол *«б а й»* деп аталады. Егер ойыншылар *«б а й л а р д ы»* шауып алса, онда жағдайларын біраз жақсартады (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 48).

БАЙБАҚ з а т. з о о л. *Суырдың далалық түрі.* Дала суыры (кейде оны *б а й б а қ* деп те атайды) Целиноград, Қарағанды, Торғай, Қостанай, Ақтөбе облыстарында көп кездеседі (А. Молдабергенов, Атамекен, 25).

БАЙБАЛАМДАС *Байбаламда етістігінен жасалған ортақ етіс.* – Ақырзаман! – деп *б а й б а л а м д а с ы п,* жау жағадан алғанда, бөрі болып етекке жармасып жатқаны (Ш. Мұртазаев, Жұлдыз., 87).

БАЙБАЛАМДАСУ *Байбаламдас етістігінің қимыл атауы.*

БАЙБАЛАМШЫЛ... *Б а й б а л а м ш ы л* шалдардың байбаламын естіместен-ақ өздеріне таныс үйлерге түсіп, бір тостаған қымыз ішіп, бір ишара білдіріп қайтатынын естеріне алады (М. Раздануұлы, Алтай., 217).

БАЙБАРАҚ з а т. *Тегі нашар ит.* – Тым болмаса, иттің құлы – *б а й б а р а қ* киіп жатқан тряпкаға да қолымыз жетпейді, не сұмдық! Неткен азап! (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 98).

БАЙҒҰСТАН е т. *Байғұс болу, мүсәпірлену.* Қорғаны құлап қалғандай *б а й ғ ұ с т а н ы п,* мөлтеңдеп әйеліне де тіктеп қарай алмады (Қ.Ысқақов, Қараорман, 161).

БАЙҒҰСТАНУ *Байғұстан етістігінің қимыл атауы.*

БАЙДАМТАЛ з а т. б о т. ж е р г. *Ешкі тал.* Анау сай-сайдағы *б а й д а м т а л д ы ң* табанын қытықтай, сыңғырлап күлген бұлақ (О. Бөкеев, Өз отыңды., 373).

БАЙЕНЕК з а т. ж е р г. *Семсердің (қылыштың) дүзі (жүзі).* Ол – кектің көк семсері. Оның қынабы – халық, *б а й е н е г і* – намыс (Қ. Салғарин, Үбедей, 46).

Б А Й Қ А Ғ А Н С У *Б а й қ а ғ а н с ы етістігінің қимыл атауы.*

БАЙҚАҒАНСЫ е т. *Байқаған болу, аңғарту.*

БАЙҚАЛЫНУ *Байқалын етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жамандықтың тез *б а й қ а л ы н у ы* заңды.

БАЙҚАМАҒАНСУ *Байқамағансы етістігінің қимыл атауы.*

БАЙҚАМАҒАНСЫ е т. *Байқамай қалғансу, білмегенсу.* Қабылдың әдейі жүйкесіне тиейік дей ме, түрмедегілер *б а й қ а м а ғ а н с ы п* шөміштен қысады, аула сыпыртады, монша тазалатады (Қ.Жиенбай, Даңқ., 118).

БАЙҚҰТАН з а т. з о о л. *Көлдерде мекендейтін құс. Құтанның бір түрі.* Екінші біреулер іргесіндегі Қорғалжын, Теңіз көлдерінде көккұтан, *б а й қ ұ т а н* дейтін құстар бар деп еді (А. Сейдімбеков, Серкер, 121).

БАЙЛА: Байлар көбейсін. *«Құлын көбейсін» деген тілек.* Бие байлап жатса, «*б а й л а р к ө б е й с і н»* деу керек (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 2, 39).

БАЙЛАМ-ТҰЖЫРЫМ з а т. *Келген қорытынды, байлам, тұжырым.* Осы бір қалыптасқан ережені өзіндік ой елегінен өткізіп, байсалдау, өзіндік *б а й л а м т ұ ж ы р ы м д а р ы м е н* байыту арқылы танылады (Қаз. әдеб., 30.08.1974, 3).

Б А Й Л А С Т Ы Р Ы Л *Байластыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Қарасам, бәтеңкемнің бауы бір-біріне *б а й л а с т ы р ы л ы п* қойыпты (Лен. жас, 17.02.1973, 1).

БАЙЛАСТЫРЫЛУ *Байластырыл етістігінің қимыл атауы* (Лен. жас, 17.02.1973, 1).

БАЙЛАУ з а т. ш а х м. *Алдымен тасты беріп, артынша қарсыластың мықты фигурасының бірін тапжылмайтындай етіп қоюды байлау деп атаймыз* (Ана тілі, 23. 05. 2013, 12).

Байлау байлады. э т н. *Көшкенде амандықты, саулықты тілейтін ырым. Көш жүгіне орамал немесе мата байлап қояды.* Жүк тегіс артылып болды. Енді *«б а й л а у» б а й л а п,* бұрау қыстыру, киініп атқа міну ғана қалған-ды (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш, 186).

Байлау қою. *Тоғызқұмалақ ойынында өзінің құмалақтарымен қарсыласының бірнеше отауында жатқан құмалақтарының жүрісін тарылту, кедергі жасау немесе ұстап тұру. Б а й л а у қ о й ы п* ойнау отаудағы құмалақтарға стратегиялық күш береді; позициялық үстемдік әпереді (Ә. Ақшораев, Тоғызқұмалақ, 75).

БАЙПАҚ: Байпақ басу. *Жүннен байпақ басып шығару ісі, байпақ жасау. Б а й п а қ б а с у* да қазақ әйелдерінің қолөнеріндегі елеулі табысы (Қ. Толыбаев, Бабадан., 229).

БАЙПАҚШАҢДАН е т. а у ы с. *Байпаң қағу, құрдай жорғалау.* Ол астамылығынан аласарып, иіліп, ыржиып, *б а й п а ң ш а ң д а н ы п,* баржиған ұлықтардың аузына барын төсеп, бәйек болуды, дедек қағуды шығарған (Ғ. Біләл, Ғасырлық., 79). Ол бұрынғыдай айғырсып айқұлақтанбай, құйрық-жалын жатқызып, *б а й п а қ ш а ң д а н ғ а н* жорға жүріспен келді (Бұл да, 98).

БАЙПАҚШАҢДАНУ *Байпақшаңдан етістігінің қимыл атауы.*

БАЙСА[1] з а т. к ө н е. *Қаған тарапынан билік иелеріне берілетін құқық; бағалы металдан жасалған белгі.* Ертеде билік иелері: бектерге, әмірлерге, билерге, керуенбасыларына *б а й с а* деп аталатын арнайы құқықтық белгі беретін болған (Қаз. этнография., 2, 38).

БАЙСА[2] з а т. *Жылқының семіз жалы; желке майы* (Білгенге маржан, 111).

БАЙСАҚ с ы н. *Байқұмар, байын жақсы көретін.* «Жаман қатын *б а й с а қ,* жаман күйеу қайынсақ» деуші еді (Ә. Кекілбаев, Үркер, 448).

БАЙСАЛДЫЛАН е т. *Байсалды қалыпқа түсу, байсал тарту, тыныштау.* Соңғы уақытта жігіттің ақ сары ашаң жүзі *б а й с а л д ы л а н ы п,* күреспен өткен мазасыз күндердің айқын таңбасы түсе бастаған (Жұлдыз, 1970, 4, 111).

БАЙСАЛДЫЛАНУ *Байсалдылан етістігінің қимыл атауы.*

БАЙСЫН з а т. к ө н е. *Жайлы қоныс, жерұйық.* Туран – түркі тайпаларының жерұйығы, *б а й с ы н ы* аталған (Ана тілі, 30.08.1990, 5).

БАЙТАҚЫТ з а т. *Топырағынан май тамған, құнарлы жер.* Меркі – қарабас шалғыны аттың жалпақ тізесін қағып, жетіліп тұрған *б а й т а қ ы т* мекен (Ә. Байбол, Теміржол., 29).

БАЙТАЛ: Байтал күзеу. *Кекілін шырпып, жалын сыпыра, ал құйрығын «шыбынқағар» қалтырып, сыпыра күзейді* (Шаңырақ, 523).

БАЙШІКЕШТЕН е т. *Бай сияқтану, байсымақтану.* Ырымбек Ұлпанның жылқысын баға жүріп, бұл кезде *б а й ш і к е ш т е н і п* алған еді (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 230).

БАЙШІКЕШТЕНУ *Байшікештен етістігінің қимыл атауы.*

БАЙЫЛ с ы н. ж е р г. *Байыз тапқан, тынышталған.* Қазір жел жоқ, *б а й ы л* сәт (М. Әбдіхалықов, Ленин., 15).

БАЙЫРҒЫЛАН е т. *Ежелгі, көнерген.* Лексикалық тәсіл арқылы жасалған зат есімдерге байырғы я *б а й ы р ғ ы л а н ғ а н* зат есімдер жатады (А. Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 210).

БАКАЛАВР... Ағылшын-американ жоғары білім беру жүйелерінде *б а к а л а в р* мен ғылым докторы аралығындағы ғылыми дәреженің магистр аталатынын естігенбіз (Егем. Қазақст., 15.05.1992, 2).

БАКТЕРИАН з а т. *Қос өркешті түйенің таза қандысы.* Түйенің екі түрі бар. Мұның біреуі – қос өркешті, екіншісі – нар (жалғыз немесе сыңар өркешті түйе). Қос өркештінің таза қандысын – *б а к т е р и а н,* нардың таза қандысын дромадер деп атайды (Қаз. мал атау., 46).

БАҚ: Бағы ашылды. *Бақытты болды, бағы жанды.* ≈ Ана сорлы қыздың *б а ғ ы а ш ы л д ы.*

БАҚА: Бақа бастау. *Басы бақаның басы сияқты жалпағырақ.* Бүркіттің аталығы аналығынан кішілеу, *б а қ а б а с т а у* болады (Саятшылық, 66).

Бақа қара. *Қара өңді, тарбиған (кісі).* Арбадағының алдындағысы домалақ бет-

ті, көзі кішірек келген, *б а қ а қ а р а* кісі (Б. Майлин, Таңд., 206).

БАҚАЙ: Бақай пісті. *Ұлттық ойындардың бір түрі.* Табиғи денелерді қолданып ойнайтын ойындар: бестас, лек жалау, сиқырлы таяқ, *б а қ а й п і с т і,* жылмаң т.б. (Қаз. мектебі, 1974, 5, 14).

Бақайына сүрініп жүр. *Жұмыс басты болды; мұрнынан шаншылды, мұрнына су кетті.* Ой ыбылжыған байғұс, мұрныңнан құрт түсіп, *б а қ а й ы н а с ү р і н і п ж ү р г е н д е* сенің шаруаң оңушы ма еді! (Ж. Мусин, Туған үй., 184).

БАҚАЛАҚ з а т. *Қоржының аузындағы ілмектерді бекітетін ағаш тиек.* Тұрман жанындағы ала қоржынның *б а қ а л а ғ ы н* ағытып, аузын ашты (А. Мекебаев, Алапат, 335).

БАҚАЛШЫҚ з а т. м и н. *Теңіздегі ұлу сүйегі мен құмнан түзілген тас.* – Мен не айтам, - Хұсайын салмақпен сөйледі, - онан қайта мынау машинамен табиғат қойнауындағы *б а қ а л ш ы қ* тасты қалай кесіп жинаймыз, соны көріп жаза берсін де (Лен. жас., 16.04.1976, 1).

БАҚАНДЫ с ы н. *Бақаны бар.* Олардың дәл ортасында боз ордалы, күміс *б а қ а н д ы,* атағы жаңа дүрілдей шығып келе жатқан Төре бидің ауылы (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 109).

БАҚАНТАСТАР *қ.* ***Бақан аттар***. Неше жігіт ер жетсе, сонша құда түсер, күйеу аттанар, есік ашар, ұрын келер, итырылдар, *б а қ а н т а с т а р,* қолұстатар, шашсипатар, төсексалар... (М. Тиесов, Жиделібайсын., 57).

БАҚАСТЫР е т. с ө й л. *Айтысу, тартысу, кергілесу.* Сығыр Құдайдың онымен *б а қ а с т ы р ы п* қойғанына назаланып қатты қынжылды (Ж. Қорғасбек, Жынды., 77).

БАҚАСТЫРУ *Бақастыр етістігінің қимыл атауы.*

БАҚАТАМАҚ з а т. м е д. *Алқымы ісіп кететін ауру; зоб.* Болгар халық медицинасында індетшөпті лимора түйіндерінің қабынуларын, *б а қ а т а м а қ т ы,* жемсауды, буын ауруларын емдеу үшін қолданады (М. Қожабеков, Дәрілік өсімд., 150).

БАҚАТАМАҚТАН е т. а у ы с. *Адыраю, ісініп кебіну.* – Кәне, қайда отыр? – деп Балғын Айжан жаққа адырайып, *б а қ а т а м а қ т а н а* қарады (Т. Қосуақ, Мәрмар., 34).

БАҚАТАМАҚТАНУ *Бақатамақтан етістігінің қимыл атауы.*

БАҚАНТІРЕС с ы н. с ө й л. *Біріменбірі алысып, аңдысып қалған; айтысты, тартысты.* Армия дегенің де *б а қ а н т і р е с,* иттартыс тірлік екен (Ә. Асқаров, Таңд., 164).

БАҚАТІС з а т. з о о л. *Суда тіршілік ететін, кесіртке тәрізді жәндік. Денесінің ұзындығы 24 см-дей. Басы жалпақ, тұмсығы дөңіс келеді. Бүйірінде 10-13 көлденең жолағы бар. Жетісу өлкесіндегі бұлақтар да ғана кездеседі* (А. Молдабергенов, Атамекен, 96). *Б а қ а т і с (*тритон, лягушкозуб) тек біздің республикамызда Жоңғар Алатауында мекендейтін хайуанат. Жоны сарғыш жасыл немесе қара қошқыл, бауыры ақшыл. Суық суда тіршілік етеді. Терісі балық тәрізді қолға тұрмайтын жылпылдақ (Балдырған, 1981, 2, 21).

БАҚАУЫЗ[1] з а т. к ә с і б. *Тездің астыңғы жағы (тісі) мен үстіңгі жағының (тісінің) арасы.* Үйші балқып жатқан ағаштарды алып, тездің *б а қ а у ы з ы н а* қойып тұрып, сықауырынмен ныңарлап отырып, әр түрлі формаға келтіріп иеді (Қазақст. ауыл шаруаш, 1969, 7, 60).

БАҚАУЫЗ[2] з а т. к ә с і б. *Қызған темірді соққанда ұстап тұратын тіссіз аспап* (Ана тілі, 21.11.2002, 12).

БАҚАШТАУ с ы н. ж е р г. *Аласалау, тапалдау, кішілеу.* Алданға қарағанда *б а қ а ш т а у* болса да, Сәкен жеңілгісі келмеді (Ә. Байбол, Теміржол., 26).

БАҚБАҚ... Тек әлдеқайдан бебеулеген нәзік үн естіледі. Құстың даусы, кекілік, әлде *б а қ б а қ* болар (Ә. Асқаров, Таңд., 295).

БАҚИЛАСУ... Арақты аузына алғаш алуы. Шалқар жағында тұратын жұрағаттармен *б а қ и л а с у ғ а* барғанда еді (Жалын, 1974, 5, 46).

БАҚПА с ы н. *Бағып, тосып, жайымен сөйлейтін (адам).* Шалдардың біреуі – *б а қ п а,* екіншісі – ақпа, үшіншісі – лақпа. Олар әрқилы сөйлейтін (Жалын, 1974, 4, 120).

БАҚСАЛАП ү с т. ж е р г. *Бабымен, рет-ретімен, тәптіштеп.* Меншікті сиырын соғымға жыққандай-ақ, *б а қ с а л а п,* әдемілеп сойғаны соншалық тіпті терісіне дейін тұздап, керіп, жайып кетіпті (Қаз. әдеб., 08. 06.1984, 8).

БАҚТАЛАЙСЫЗДЫҚ с ы н. *Бағы жанбағандық, бақытсыздық.* ≈ *Б а қ т а*

л а й с ы з д ы ғ ы н а адам кейде өзі кінәлі сияқты.

БАҚТАЛАСТАУ с ы н. *Аздаған бақталастығы, көреалмаушылығы бар.* Екі колхоздың шығыршылары аздап бақастау, аздап *б а қ т а л а с т а у* да келеді (Қаз. әдеб., 14.12.1984, 14).

БАҚТЫЛЫ с ы н. *Бағы бар, бақытты.* Байтақтан озған *б а қ т ы л ы,* Сүлеймендей тақтылы басың бар... Сол олқы келді ме?! (Ж.Ахмади, Айтұмар, 371).

БАҚҰЛХАТ з а т. *Бақұлдасу үшін жазылған хат.* Заманымыздың заңғар суреткері М. Әуезов дүниеден қайтар кезден сәл бұрын Москвада жатып елдегі бір топ талантты інілеріне *б а қ ұ л х а т* жазғаны көпке аян (Лен. жас, 25.10,1983, 3).

БАҚШАГЕР з а т. с ө й л. ***Бақшашы.*** Бәрі бар өрік, мейіз, құрма ағашы, Әмірі сондай күшті *б а қ ш а г е р д і ң.* Егіні – бидай, арпа, тары, сұлы, Көркі ғой бақшадағы шүйгін жердің (Н. Байғанин, Шығ., 244).

БАҚШАЛЫҚ з а т. *Бақша дақылдары өсетін жер (алаң); бақша.* Шіркін-ай, шіркін алмасы, Әр үйдің алды *б а қ ш а л ы қ.* Алшасы мен шабдалы, Піскен бе дейсің қант салып (А. Тоқмағамбетов, Шағалалы., 68).

БАҚЫЛ... Мына араға келгелі бақалардың *б а қ ы л ы* қосылған. Бірінен бірі озғындап, қалмай жарысып, құрыл шайқайды (Қ. Қазиев, Үркер, 83).

БАҚЫРАЙЫС *Бақырай етістігінен жасалған ортақ етіс.* Кімнің көзі бұрып талады деп *б а қ ы р а й ы с ы п* біраз жатқан (Қ. Ысқақов, Қараорман, 68).

Б А Қ Ы Р А Й Ы С У *Б а қ ы р а й ы с етістігінің қимыл атауы.*

БАҚЫРАШ з а т. с ө й л. *Бақыр (ақша).* Нәзік денелі, көзі жылтылдаған бір қыз қара ала *б а қ ы р а ш т а р д ы* кассаға тастап жіберді де, сыр еткізіп билет жыртып алды (Лен. жас, 14.03.1973, 2).

БАҚЫРАШТАП ү с т. *Бақырашпен (шөмішпен) алып, бақырашпен құйып.* Есбике мен қызы Ұлбике үйге кіріп, іркілген суды *б а қ ы р а ш т а п* құйып, шелектеп далаға төкті (Ж. Тілепбергенов, Ізбасар, 82).

БАҚЫРЫҚ з а т. с ө й л. *Бақырған дыбыс, бақырғандық.* Түйенің бұйдасы тұсаудай титықтатып, *б а қ ы р ы ғ ы* жүйке қажайды (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 245).

БАЛА: Балалар бөлмесі. *Балаларға арналған бөлме.* Бөлмелердің *б а л а л а р б ө л м е с і,* жатын бөлме, жұмыс бөлмесі деген түрлері болады (Шаңырақ, 23).

БАЛАБАҚ з а т. с ө й л. ***Балабақша.*** Анада Гүлзада баласын *б а л а б а қ қ а* апарса, Айнагүлдің де баласы бұрыннан сонда екен (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 320).

БАЛАБАСТЫЛЫҚ з а т. *Көп балалы болғандық, баладан қолы босамаушылық.* Мүмкін, *б а л а б а с т ы л ы қ т а н* болар, бәлки тұрмыс күйдің төмендігінен болар, тістен айырылыпты (Ғ. Біләл, Ғасырлық., 51).

БАЛАЖАНСУ *Балажансы етістігінің қимыл атауы.*

БАЛАЖАНСЫ е т. *Баласын жақсы көргенсу.* Көргенді келін атасы алдында *б а л а ж а н с ы м а у ш ы* еді (Қ. Мұқажанұлы, Ортеке, 13).

БАЛАКЕС з а т. к ө н е. *Жұмсақ матаның бір түрі.* Сен тұрғанда, Нұралым, Қаракеске бөлеттім. Алқаракес батады деп, *Б а л а к е с к е* бөлеттім (Батырлар жыры, 28).

БАЛАКӨШ з а т. *Салынған бөкесті үймек салатын жерге итеріп (сырғытып) әкелетін құрал.*

БАЛАКӨШШІ з а т. *Балакөшпен жұмыс істейтін адам.* Жаз бойы *б а л а к ө ш ш і л е р м е н* бірге сіңірі созылып мая салды (Жалын, 1973, 6, 45).

БАЛАҚ: Балағының биті бар. *Талантты, талапты, өнерлі д.м.* – Е, бәсе! Шоқан ағамның да *б а л а ғ ы н ы ң б и т і б а р* екенін сезген едім! Кәне, кәне, тыңдалық. Шоқан скрипкада ойнайды (А. Сатаев, Бәрі де, 222).

БАЛАҚБАУ з а т. э т н. *Біреудің қыран құсын қалап, сұрап аларда беретін кәде.* Жай қалау емес, *б а л а қ б а у ы* деп ат ұсынып, атан өгіз жетектетіп те келеді құсқа қызыққандар (А.Сейдімбеков, Ақиық, 15).

БАЛАҚСЫЗ з а т. с ө й л. ***Турси.*** – Нұржанның шешесі: - Биыл суға *б а л а қ с ы з ы ң д ы* тастап түсетін бол. Мен саған ай сайын бір балақсыз тігіп бере алмаймын, ақша жоқ, - депті (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 421).

БАЛАЛАЙКАЛЫ с ы н. *Балайкасы бар.* - Өзің от ауыз, орақ тісті біреу борларсың-ау, - деп, Құрманғазы *б а л а й к*

а л ы орысқа жайдары жүзбен қарады (Қаз. әдеб., 02.087.1974, 4).

БАЛАЛЫҮЙРЕК з а т. – *Екінші саусақ; сұқ саусақ; балан үйрек.* Онан соң «басбармақ, *б а л а л ы ү й р е к,* ортантерек, шылдыршүмек, кішкенебөбек» деп бес саусақты бір-бірлеп бүктіреді (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 31). ... Саусағын ұстай алып, соза тартты... Басбармақ, *б а л а л ы ү й р е к,* ортантерек, шылдыршүмек, кішкенебөбек (Х. Әдібаев, Таңбалы., 202). Бүгіле қалған *б а л а л ы ү й р е г і н* Елеукенің ұстарамен қырылған айнадай басына ойнатып-ойнатып алып еді, Елеуке басын қалқалап: - Атама айтам! – деді (М. Қабанбаев, Жиһанкез., 165).

БАЛАМАЛАН *Баламала етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бұл ұғымдар салыстырыла келе, бірімен бірі *б а л а м а л а н а д ы.* «Гаремнің» «шәукен» деп *б а л а м а л а н ғ а н ы* есімізде (Қаз. әдеб., 08.06.1984, 6).

БАЛАМАЛАНДЫР *Баламалан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Оларды *б а л а м а л а н д ы р ы п* тұрған нәрсе – екеуіне де ортақ белгі (Қаз тіліндегі перифраз., 28).

БАЛАМАЛАНДЫРУ *Баламаландыр етістігінің қимыл атауы.*

БАЛАМАЛАНУ *Баламалан етістігінің қимыл атауы.*

БАЛАМАСӨЗ з а т. с ө й л. ***Термин.*** Екі томдық «Орысша-қазақша сөздікте» техника саласындағы *б а л а м а с ө з д е р* (терминдер) тәржімеленбей сол күйінде алынған (Ана тілі, 14.03.1991, 7).

БАЛАМАСЫЗ с ы н. *Баламасы жоқ, баламасы болмаған.* Империалистік елдер *б а л а м а с ы з* айырбастан жылына 14-16 млрд. доллар табыс табады (ҚСЭ, 2, 123).

БАЛАНСИРЛЕ е т. т е х н. *Машинаның қос иінді білік сияқты айналмалы бөлшектерін теңестіру.*

БАЛАНСИРЛЕУ *Балансирле етістігінің қимыл атауы.*

БАЛАНСИРЛЕУІШ з а т. т е х н. *Машина-тракторларға балансир жасайтын құрылғы. Б а л а н с и р л е у і ш* – машинаның айналмалы бөлшектерінің оське қатысты дұрыс теңгерілмеген орнын анықтайтын машина (ҚСЭ, 2, 123).

БАЛАҢҚЫЛЫҚ з а т. *балаңдық, балғындық.* Содан соң, ол профессор – алпысқа келсе де *б а л а ң қ ы л ы қ т а н* арылмаған, көп нәрсені түсінбеген күйінде көз жұмған Әлиханов емес (М. Мағауин, Қиянда., 271).

БАЛАПАН: Балапан мұрт. *Жаңа тебіндеп келе жатқан мұрт.* Дулат мопмомақан көнбіс бола қалыпты. Әдемі ернінің үстінен тебіндеп *б а л а п а н м ұ р т* білініпті (Ә. Тарази. Тасжарған. 90)

Балапан тал. *Жаңа өсіп келе жатқан тал, жас тал.* Шуылы құлағыңды керең етіп, Көл суын сапырады жеребе етіп. Жел тартса сыбызғысын, *б а л а п а н т а л,* Жан-жаққа жалт қарайды елең етіп (Т. Айбергенов, Бір тойым., 248).

БАЛАРҚАЛЫ с ы н. к ө н е. *Шөбі мол, шүйгін (жер). Б а л а р қ а л ы* көл еді, Көлгірсіген құба жон. Қарсақ жүрмес қалыңнан, Қаңа жүріп өтеді (Қырымның қырық батыры: Ана тілі, 16. 05. 2013, 3).

БАЛАХАНА[1] з а т. к ө н е. *Көшкенде түйе үстіне жасалып, ішіне жас бала, кәрі кісілер отыратын жай.* Қатарлап бұйда тартқан қос нардың қыр арқасына солқылдақ найза салып, ортасына беті ашық *б а л а х а н а* жасаған (Д. Досжанов, Тұлпар., 3).

БАЛАХАНА[2] з а т. ж а ң а. *Таза ауада демалу үшін бақ ішіне жасалған, төбесі жабық, айналасы ашық жеңіл құрылыс (беседка).* Бұрылып қарасам, анадай жердегі *б а л а х а н а д а* (беседкада) қараторғай секілді бүрісіп бір бала отыр екен (Қаз. әдеб., 28.08.1992, 10).

БАЛАШ з а т. э к с п р. *Жас баланы жақсы көргенде айтылатын еркелету сөзі* (Ө. Тұрманжанов, Менің кітаб., 206).

БАЛАШЫҚТА е т. *Өсімдікке жас өркен шығу, өскін өсу. Б а л а ш ы қ т а й т ы н* өсімдіктерде гүлдің орнына немесе гүл шоғының арасында бүршіктер болады (ҚСЭ, 2, 126).

БАЛАШЫҚТАУ *Балашықта етістігінің қимыл атауы.* Өсімдіктің *б а л а ш ы қ т а у* жолымен көбею себебі гүл мен тұқымның өнуі үшін экологиялық қолайсыз жағдайдың тууына байланысты (ҚСЭ, 2, 126).

БАЛБАҚ з а т. *Қазақ «балбақ» деп көзге өрескел көрінетін еңгезердей кісіні айтады* (ҚСЭ, 2, 126).

БАЛБАЛ з а т. к ө н е. 1. *Тастан қашап жасалған адам бейнесіндегі тас мүсін. 2.*

Тік орнатылған ескерткіш тастар; тас тізбек; сынтас (Қаз. этнография., 1, 391). Әрбір тас белгінің бітім-болмысына қарап мықтас, дың, *б а л б а л,* тұнжыр, сынтас деп айдар таға ажыратып айтады (А. Сейдімбеков, Құңгір-құңгір., 9).

БАЛБИДАЙ з а т. с ө й л. *Дәні ірі ақ бидай.* – Қазір қырманға барған соң *б а л б и д а й* қуырып жейікші, - деді (Қаз. әдеб., 10.01.1975, 4).

БАЛҒАШОТ з а т. ж а ң а. *Альпинистер тау шыңына шыққанда қолдарына ұстап жүретін, мұзды оятын, екі басты шот сияқты құрал.* Қалаған кезде арқан сыртта қалып қойыпты. Әмбебап *б а л ғ а ш о т* та жоғалған (Н. Ақыш, Бейуақта., 155).

БАЛДА з а т. *Су ішінде ойналатын ойындардың бірі.* Суреттердің бірінде су ішінде *б а л д а* ойнау сәттері бар (М. Қуанышбаев, Тайталас, 234).

БАЛДАҚ з а т. *Қылыштың, семсердің сабындағы қол тіреліп тұратын темірі* (Ата салты., 52).

БАЛДАҚТА е т. а у ы с. *Көмкеру, жиектеу.* Айғаныстың алтын түсті оқамен *б а л д а қ т а ғ а н,* желбіреуікті ақ жібек шымылдығы сонда құрылған (Ж. Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 66).

БАЛДАҚТЫ с ы н. *Сақиналы, шығыршықты.* Қылыштың *б а л д а қ т ы* сабы зерленген (Т. Жұртбаев, Жер-бесік, 24).

БАЛДАХАНА з а т. к ө н е. *Көлік үстіне орнатылған немесе төрт адам иықтарына салып, көтеріп жүретін, ішіне ұлық отыратын, төбесі жабық, қабырғалары перделенген жай.* Император (қытайдың) қалада, үйдің арасында үнемі *б а л д а х а н а м е н* жүреді (Қ. Жұмаділов, Дарабоз, 2, 119). Әмірші *б а л д а х а н а н ы ң* пердесін сырып қойып, көшедегі халықтың өзіне жарылып жол бергенін, тәжім еткенін көріп келеді (Қ. Жұмаділов, Тағдыр, 132).

БАЛДЫЗ: Балдыз қалың. э т н. *Қалыңдығы өліп қалып, оның орнына балдызына үйленетін болған жағдайда төленетін қосымша қалыңмал.* Егер күйеу алғашқы қалыңдығына ұрын келіп үлгерген болса, ол өліп қалғаннан кейін, балдызы үшін бұрынғы келісілген қалыңмал үстіне *«б а л д ы з қ а л ы ң»* төлейтін (Х. Арғынбаев, Қаз. халқы., 180).

БАЛЕТ: Балет падишасы. п е р и ф р. *Шара Жиенқұлова д.м.* Олардың арасынан *«б а л е т п а д и ш а с ы»* атанып кеткен ғажайып биші Шара Жиенқұлованы айрықша бөліп айтуға болады (Қаз. әдеб., 19.10.1971, 4).

БАЛКҮЛШЕ з а т. *Ішіне әртүрлі дәмдегіш тағам салып пісірген күлше.* Келсе, апасы *б а л к ү л ш е* пісіріп жатыр екен. Бір тілгізіп салып алып, отыра қалды (С. Үсенұлы, Елік., 75).

БАЛҚҰЙМАҚ з а т. *Ұлттық тағамдардың бір түрі.* Бүгін ол *б а л қ ұ й м а қ* – омлет жасамақшы екен (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 282).

БАЛҚҰРТ з а т. э т н. *Қауын шырынына сүзбе араластырып жасаған тағам.* Қауын шырынынан қауынқұрт, шырынға сүзбе араластырып *б а л қ ұ р т* та жасайды (Егем. Қазақст., 09.10.1992, 3).

БАЛҚЫТУШЫЛЫҚ з а т. *Балқыту ісімен айналасушылық.* Ол атқарып жүрген *б а л қ ы т у ш ы л ы қ* жұмыс, жан қинар, денсаулығына залал келтірер ауыр іс емес (Қаз. әдеб., 23.06.1978, 2).

БАЛОН з а т. *Синтетикалық матаның бір түрі.* Сөйтсе, жанармай құятын жұмысшы тура бұлардікіндей нейлон көйлек пен *б а л о н* плащ киіп алыпты (Қ. Олжай, Қанат байла., 147).

БАЛПАНАҚ з а т. ж а ң а. ***Пингвин.*** Алтыншы құрлықтағы байлық сөз болғанда, адамдардың есіне әуелі *б а л п а н а қ* (пингвин), түлен, кит, ақ аю оралатындығы сөзсіз (Егем. Қазақст., 25.02.2009).

БАЛСЫРА з а т. э п и т. *Бал татитын, балдай дәмді сыра.* Әуелде *б а л с ы р а д а н* басқаны талақ қылып еді, енді «эреванды» менсінбей «экстрамен» ғана сұхбаттасып отыр (Қ. Ысқақов, Қараорман, 206).

БАЛТА з а т. *Ойын картасындағы ондықтан кейінгі түрі; бәлет* (Қ. Мұханбетқалиев, Тоғай сыбдыры, 95).

БАЛТА: Балта сап. – *Балтаға сап болатын ағаш.* Жасағаны – сынғақ, боянғаны – оңғақ, бақаннан *б а л т а с а п* алмай мазақ болып өтеді (Ж. Ахмади, Айтұмар, 325).

БАЛТАБАЛЫҚ з а т. и х т и о л. *Балта пішіндес балық.* Құрал-жабдық, қару атымен аталған балықтар: балғабалық, арабалық, семсербалық, пышақбалық, *б а л т а б а л ы қ,* қылышбалық т.б. (Қ. Қайымов, Зоология., 81).

БАЛТАЖҰТАР з а т. з о о л. *Өлексе жейтін ірі жыртқыш құс.* Тазқара, *б а л*

т а ж ұ т а р, ақбас құмай, Бұлақта отырғанын көрем ұдай. Жаңғақ бас жұртшы, саржақ субүркіттер, Құмайдың қоғамында құрдасындай (І. Жансүгіров, шығ., 163).

БАЛТАМТАП з а т. э т н. *Ойын бастаушы дөңгелене тізіліп тұрған балалардың бірін «Балтамды тап» деп тұртіп қалады. Ол оған тиісті жауабын қайтарып, «Балтаңды мынау алды» деп екінші адамды түртеді. Осылайша ойын біреу сөзден жаңылғанша немесе реті ойынды алғаш бастаушыға жеткенше жалғаса береді* (А. Нүсіпоқасұлы. Ағаш бесік., 4, 98). *Б а л т а м т а п* ойыны балаларды сергектікке, сезімталдыққа баулып, өзгелер өзіне орынсыз талап, өтірік жала жапқан жағдайда сасқалақтамай, қорықпай, табандылық танытуға дағдыландырады (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 4, 99). *«Б а л т а м т а п»* ойыны той-думан қызып, іргелі ойындар басталмай тұрып, зеріккенде ойналады (Ойын-сауық, 177).

БАЛТАШЫ з а т. з о о л. *Сыртқы пішіні түкті араға ұқсас қара не көк түсті, ағашты тесіп, ұя жасайтын ірі ара. Б а л т а ш ы* жаз бойы гүлдерден қоректеніп, дернәсілдеріне қор жинайды (Қазақст. жануар., 104).

БАЛХАНА з а т. *Бал сатылатын жер (орын).* Асхана, наубайхана, бозахана, палауханa, *б а л х а н а л а р* тұр (Қ. Әбдіқадыров, Әңгім., 6).

БАЛЫҚ[1] з а т. а с т р. *Үт немесе хұт (ақпан) айында көрінетін шоқжұлдыз* (М. Арын, Бес анық, 123).

БАЛЫҚ[2] з а т. к ө н е. *Қала, шаһар, кент.* Үш Алматы *б а л ы ғ ы* (шаһары) аузындағы қалмақтарға шабуыл жасады (Қазыбек бек, Түп-тұқияннан., 14). Соғыс ескі Жаркент *б а л ы ғ ы н а н* күншілік жерде Қосқолаң тауының арасында болды (Егем. Қазақст., 07.11.1992, 4).

БАЛЫҚ: Балық бөлісе алмады. *Дауласты, керілдесті, керісті.* – Бұл не дау, *б а л ы қ б ө л і с е а л м а й* жатырсыңдар ма? – деді (Б. Омарұлы, Қаратерең., 104).

Балық үлестіргендей болды. *Улапшулады, даң-дұң болды.* Өздері дабырлап сөйлесіп, *б а л ы қ ү л е с т і р г е н д е й б о л ы п* жүр (Ж. Өмірбеков, Қызыл су, 163).

БАЛЫҚАУЫЗ з а т. *Ұста, зергерлер бір нәрсені қысып ұстауға арналған құрал; тістеуік. Б а л ы қ а у ы з* темірден соғылып, тұмсығы балық аузына ұқсатып жасалады (Қаз. этнография., 1, 407).

БАЛЫҚКӨЗ з а т. қ.ө н е р. *Балықтың өзі, көзі, қанаттары бейнеленген өрнек түрі* (Қаз. этнография., 3, 310). *Б а л ы қ к ө з* көбінесе зергерлік бұйымдарда, мүйізбен, сүйекпен оймышталған заттарда жиі кездеседі (Бұл да).

БАЛЫҚКӨЗДЕНУ *Балықкөзден етістігінің қимыл атауы.*

БАЛЫҚКӨЗДІ с ы н. *Балықкөз өскен, балықкөзі мол.* Ал Асақай төңірегі қалың күйреуікті, жантақты, алаботалы, торғайотты, *б а л ы қ к ө з д і*, теріскенді, шытырлы болып келеді (Қызылқұм, 19.09.1970. 3).

БАЛЫҚҚАРЫН с ы н. *Балықтың қарны сияқты шығыңқы, төмен қарай салбыраңқы.* Төбеге қарасам, *б а л ы қ қ а р ы н* бөренелер мен тозығы жеткен қамыстардың жұрнағы ғана байқалады (Н. Қазыбеков, Тұсау., 39).

БАЛЫҚҚАРЫНДАН е т. *Балықтың қарнындай салбырау.* Бөренелер *б а л ы қ қ а р ы н д а н ы п* майыса бастапты (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш, 1, 369). Тақтайдың үшеуі *б а л ы қ қ а р ы н д а н ы п* майысып тұр (Т. Жұртбаев, Жер-бесік, 7).

БАЛЫҚҚАРЫНДАНУ *Балыққарындан етістігінің қимыл атауы.*

БАЛЫҚТАЙ... Байшуақтар келгеннен бері қалмақтардың семіз ісек қойларды, *б а л ы қ т а й* жұмыр құнажын, өгізшелерді қынадай қырып, күндіз-түні ыстап жатыр (К. Сегізбаев, Беласқан, 72).

БАЛЫМБОЗ з а т. к ө н е. *Бөз матаның бір түрі.* Ол кезде ел ішінде көп киілетін бөз, *б а л ы м б ө з,* қазанбөз дейтін маталарды үстіне ілмей, көйлегін кілең таза ақтықтан тіктіретін болған (Қаз. әдеб., 28.11.1975, 4).

БАЛШЫРЫН з а т. *Аралар мен шыбын-шіркейлер үшін тамақ болып табылатын тәтті шырын* (нектар). Әлгі гүл күлтесінің түбінде *б а л ш ы р ы н* жиналады (Қ.Сыбанбеков, Жабайы өсімд., 117).

БАМБУК: Бамбук аюы. *Көбіне б а м б у к т ы ң ж а п ы р а қ т а р ы м е н б ұ т а қ т а р ы н ж е й т і н, а ю с и я қ т ы ж а н у а р. Б а м б у к а ю ы* тау ормандарын мекендейді, ағашқа жақсы өрмелейді (ҚСЭ, 2, 150).

БАНКІЛІК: Банкілік бақылау. *Банктердің халыққа қызмет көрсету ісін бақылау* (ҚСЭ, 2, 160).

БАНТИКТІ с ы н. *Бантигі бар, бантик таққан.* Ақ *б а н т и к т і* қыздар мен жасөспірімдердің шат күлкісі мұнда таңнан кешке дейін бір тынбайды (Лен.жас, 29.06.1974, 3).

БАНТУ з а т. *Африка құрлығының оңтүстігінде тұратын халық* (ҚСЭ, 2, 160).

Банту тілі. *Банту халқының қарымқатынас тілі.*

БАПАЛАҚ з а т. с ө й л. ***Бапан.*** Бұлар қамыс басының *б а п а л а ғ ы н а н* қорқып бұқпантайлап келе жатқан төртеуін ұстайды (Ана тілі, 06.11.08). Терезеге көзі түскенде қамыс басының *б а п а л а ғ ы н д а й* әлдене зат бұлаң еткендей болды (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау, 2, 36).

БАР з а т. *Теңіз толқынының тынық күндердегі анда-санда, ұзақ тербелуі.* Каспий теңізінің жағасы. Шөп басы қозғалмайтын желсіз, тымық күндері де толқындар анда-санда ұзақ тербеліп қояды. Мұны теңізшілер «*б а р*» деп атайды. Міне, сол «*б а р*» теңіз астынан жасырына, ұрлана тепсініп, жағаға ауыр нәрсе салмағымен құлап түскендей гүрс-гүрс етеді (Жұлдыз, 1973, 4, 201).

БАР: Бар әлем. *Барлық әлем (дүние), дүние жүзі.* Ұлы дүбір, ұлы думан *Б а р ә л е м г е* тарады. Жаһандағы жан иесі Кремльге қарады (Қ. Аманжолов, Таңд., 43).

БАРАБАНДАТУ *Барабандат етістігінің қимыл атауы.*

БАРАҒЫМ з а т. с ө й л. *Барақ итім д.м.* ... Май жемесе қонағым, Қан жемесе *б а р а ғ ы м,* Он кісіге жараса, Бір кісіге арнап тартқан табағым! (Алдаспан, 112).

БАРАҚАТ з а т. д і н и. *Алла тағаланың сүйікті құлдарына ерекше ықылас көрсетіп, керемет кие дарытқаны; жаратқан иеміздің жарылқауы; алла жіберген бақ.* Бірде әкемнің Ыбырай Жақай баласы туралы: - Алланың *б а р а қ а т ы* дарыған кісі ғой, - деген сөзі естігенім бар (Жас алаш, 01.12.09). Алланың *б а р а қ а т ы* тек ізгі ниетті адамдарға ғана дариды (Бұл да).

БАРАҚАТШЫ з а т. *Басына барақат дарыған адам.* Осының тура жолын білсек, көке-ау, бәріміз де сол *б а р а қ а т ш ы л а р* қатарына барып қосылуға әрекет етпейміз бе? (Жас алаш, 01.12.09).

БАРАНДАН... Ауылға жақын көлеңкелі беті көгере *б а р а н д а н ы п,* майда толқындарымен әлсіз ғана жарқ-жұрқ етіп қалса, күн түскен алыс шеті әлі де айнадай жарық шашады (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 395).

БАРАНКА з а т. с ө й л. *Машинаның рөлі.* Ол енді өзіне-өзі келіп, *б а р а н к а с ы н* бекем ұстап, жолдың жарық жетер жеріне көз салды (Қаз. әдеб., 29.06.1973, 2).

БАРАШАҚ с ы н. с ө й л. *Бармақ болған, баратын.* Тотайдың *б а р а ш а қ* күйеуін қомсынатынын ол кезде Жанай қайдан білсін (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 93).

БАРҒАН: Барған сайын. *Уақыт ілгері озған сайын.* Арық-атыздар бұл өңірге желісін *б а р ғ а н с а й ы н* ұзарта тартып барады (Ж. Еділбаев, Бүгінгі ауыл., 23).

БАРДАМДЫҚ з а т. *Барлық, байлылық, күйлілік, әл-қуаттылық.* Үстімізге жөні түзу киім кие алмасақ, балалар да үстібастарынан жүдеп жүрсе, барлық пен *б а р д а м д ы қ т ы ң* не пайдасы болғаны? (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 97).

БАРДАМШЫЛЫҚ з а т. *Баршылық, әл-ауқаттылық. Б а р д а м ш ы л ы қ* заман болса, ұлан-асыр той жасайтын жағдай ғой (Ш. Мұртазаев, Жұлдыз., 68).

БАРИЙ: Барий гидрототығы. х и м. *Суда еритін, түссіз кристалды зат* (ҚСЭ, 2, 167).

Барий карбонаты. х и м. *Тұз және азот қышқылдарында оңай еритін, түссіз кристал. Б а р и й к а р б о н а т ы* – барийдың өте маңызды қосылыстарының бірі (ҚСЭ, 2, 167).

Барий сульфаты. х и м. *Суда өте нашар еритін, түссіз кристал. Б а р и й с у л ь ф а т ы* қағаз, резеңке, керамика өндірістерінде, медицинада қолданады (ҚСЭ, 2, 167).

Барий тотығы. х и м. *Барийдың өте маңызды қосылыстарының бірі.* Барий гидрототығын *б а р и й т о т ы ғ ы н* сөндіру арқылы алуға болады (ҚСЭ, 2, 167).

Барий хлориді. х и м. *Суда жақсы еритін, хлорлы барий. Б а р и й х л о р и д і н* барийдың басқа қосылыстарын алуда, ауыл шаруашылығында, тері өнеркәсібінде қолданады (ҚСЭ, 2, 167).

БАРҚЫЛ з а т. *Барқылдаған үн, жағымсыз дыбыс.* Мал мен бағы болған соң, Көпіріп, шалқып толған соң, Қара

қарға болса да, *Б а р қ ы л ы* ем зар-зар! (С. Торайғыров, Таңд. шығ., 241).

БАРҚЫЛДАҚ: Барқылдақ торғай. *Торғайдың даусы барқылдап шығатын бір түрі.* Ал алашұбар тоқылдақ, *б а р қ ы л - д а қ т о р ғ а й* мен қайшыауыз болса орманды мекендейтіндерге жатады (Қарқаралы, 172).

БАРҚЫТ: Барқыт ағашы. б о т. 1. *Биіктігі 25 м-дей, қабығы ақшыл сұр түсті, барқыт тәрізді ірі ағаш. Б а р қ ы т а ғ а ш ы* парктерде әсемдік ретінде өсіріледі. Ол 33 жылға дейін тіршілік етеді. 2. *Осы ағаштың сүрегі. Б а р қ ы т а ғ а ш ы н а н* мебель, шаңғы, фанер сияқты әр түрлі бұйымдар жасалады, авиация құрылысында пайдаланылады (ҚСЭ, 2, 168).

БАРЛАСТА е т. ж е р г. *Қарау, байқау, аңду, зер салу.* Айбосын қарттың әңгімесіне рахаттана күліп алып, қонағының жүзін *б а р л а с т а ғ а н* (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 311).

БАРЛАСТАУ *Барласта етістігінің қимыл атауы.*

БАРЛАУШЫ қ. ***Көктамақ.*** Байқап қарасам торғай дегенім кесіртке екен. Ұзындығы 15-20 см. Мырзакеңмаған бұрылып: - Көрдің ғой, мұны «көктамақ» деп атайды. Кейде «*б а р л а у ш ы*» дейтіндер де бар, - деді (Лен. жас, 20.06.1973, 4).

БАРЛЫҚ е т. *Болдыру, шаршау, зорығу, қажу.* Әйелдердің *б а р л ы қ қ а н* қамырық беттерінде шаң-тозаңның опасы, қатқан тердің айғызы ғана қалыпты (Қ. Ысқақ, Тұйық, 137).

БАРЛЫҚҚАНДАУ с ы н. *Дауыстың аздап барлығуы; барқ-барқ етуі.* Ол ән салды. Даусы *б а р л ы қ қ а н д а у* (Б. Майлин, Таңд., 349).

БАРМАҚ: Бармақ батты. *Кейбір әйел адамдардың бетіндегі бармақ басындай шыңқыр.* Сол жақ бетінде *«б а р м а қ б а т т ы с ы»* бар (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 83).

БАРМЕН... Жөні бөлек әр нәрсенің, Әр ненің: Біреуге Ыстық Кармен емес, *Б а р м е н і ң* (шарапхананың даяшысы, сақи). Жатсам-тұрсам жалбарынып сұрайтын Үш тілеуім, Үш тілегім бар менің (Қ. Мырзалиев: Жалын, 1972, 6, 58).

БАРСЫЛДАТ е т. *Барс-барс өткізіп ату.* Не түзем құрған қол, не доп атып, мылтық *б а р с ы л д а т қ а н* жарақшы тірі жан көрінбейді. Тып-тыныш (М. Мағауин, Аласапыран, 213).

БАРСЫЛДАТУ *Барсылдат етістігінің қимыл атауы.*

БАРСЫН е т. *«Бар» деп мақтанбау.* Мен айттым, баламын деп ашылмаған, Тастағы Жауқазындай аршылмаған. Дулаттың бір атасы Қасқараудан, Өлеңге бай болса да *б а р с ы н б а ғ а н* (Қаз. әдеб., 02.06.1972).

БАРСЫНУ *Барсын етістігінің қимыл атауы.*

БАРҰҢҒАР з а т. к ө н е. *Шыңғысхан заманындағы билеушінің оң қолы болып табылатын лауазым иесі.* Игі жақсылар қақ айрыла сөгіліп, бірі сол қол – жұңғарға, бірі оң қол – *б а р ұ ң ғ а р ғ а*, атақ-дәреже, абырой-мәртебесіне орай, әрқайсысы өздеріне тиесілі орындарына отыра бастады (М. Мағауин, Аласапыран, 50).

БАРШАТЫШҚАН з а т. з о о л. *1. Ақтиын сияқты, бірақ денесінде қоңыр түсті жолақтары бар жануар (бурундук).* Жел ме, *б а р ш а т ы ш қ а н* ба, ағаш басынан томп-томп бүршік домалатты (Қ.Ысқақов, Қараорман, 137). Шіри бастаған жер ағаштың қуысынан *б а р ш а т ы ш қ а н* мен тиін сығалады (О.Бөкеев, Мұзтау, 209). *2. Баршатышқанның терісі.* Үстінде *б а р ш а т ы ш қ а н н а н* құраған белдемше (Қ. Ысқақов, Қараорман, 112).

БАРШЫ з а т. к ө н е. ***Шолғыншы.*** Жіберіп әр тарапқа *б а р ш ы л а р ы н*, Байқастап тұрушы еді жердің бәрін. Қалмақтың жол аңдыған *б а р ш ы л а р ы* Қазақтың ұстап алды бір адамын (Батырлар жыры, 6, 103).

БАРШЫНДАН е т. *Жасы ұлғаю, қартаю.* Кейін көргендер тым ерте *б а р ш ы н д а н ы п,* қартайып кетіпті десіп жүрді (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 1, 134).

Б А Р Ш Ы Н Д А Н У *Б а р ш ы н д а н етістігінің қимыл атауы.*

БАРШЫНДЫҚ з а т. *Жасы ұлғайғандық, қартайғандық.* – Олай дейтінім сарбарқын тартқан таңын көрмейсіңдер ме, ал мынау иығына түскен ақ *б а р ш ы н д ы қ т ы ң* белгісі (А.Сейдімбеков, Аққыз, 48).

БАРЫЛДАҚ з а т. з о о л. с ө й л. ***Барылдауық.*** Олардың арасында қара ләйлек, үлкен қарақаз, ұзынқұйрық, жағалтай, ұлар, *б а р а л д а қ* (лысуха) болатын (Марқакөл, 138).

БАРЫЛДАҢҚЫ с ы н. *Барылдап қалған.* Қосына баласының жетпей жатып, Ананың шер лақтырған зарын қара. Боздаған *б а р ы л д а ң қ ы* кәрі дауыс, Қақ тілді түн жүрегін пәрә-пәрә (И. Байзақов, Таңд. шығ., 1, 223).

БАРЫЛДАҢҚЫРА е т. *Аздап барылдау, барылдай түсу.* Әсіресе, Аманқұлдың күлкісі *б а р ы л д а ң қ ы р а п* қатты шығады (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 51).

БАРЫЛДАҢҚЫРАУ *Барылдаңқыра етістігінің қимы атауы.*

БАРЫЛДАУЫҚ з а т. з о о л. *Үйректің өзен мен көлдерде тіршілік ететін, кәсіптік маңызы бар бір түрі. Б а р ы л д а у ы қ* және бізқұйрық үйректердің де «күй ойнағы» күрделі (Р. Әлімбаев.., Құстар., 8). Олардың ішінде көбірек ауланатыны өзен мен көл үйректері: *б а р ы л д а у ы қ,* бізқұйрық, қоңыр сусылдақ, шүрегей үйректер мен қасқалдақтар (Саятшылық, 34).

БАРЫМТАГЕР з а т. *Барымтамен айналысушы адам.*

БАРЫМТАГЕРШІЛІК з а т. *Барымтамен айналысушылық, барымта жасаушылық. Б а р ы м т а г е р ш і л і к* уақытта Құлнәзір деген кісіні басқа ру жігіттері өлтіріп, теңдік бермейді, құн төлемейді (Ел аузынан, 25).

БАРЫМТАЛАСУ *Барымталас етістігінің қимыл атауы. Б а р ы м т а л а с у д а* сан болмай кетіпті (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 223).

БАРЫМТАШЫДАЙ с ы н. *Барымташы секілді, барымташы тәрізді.* Бұрын ешкімге зорлық қылып үйренбеген момын жігіт, *б а р ы м т а ш ы д а й* жалтақтап, жан-жағына қарай береді (Р. Өтесінов, Кең жылой, 123).

БАРЫП: Барып тұрған. *Шектен асып кеткен, нағыз.* ≈ *Ол б а р ы п т ұ р ғ а н* сараңның өзі еді.

БАРЫПКЕЛ-АЛЫПКЕЛ з а т. *Біреудің «Барып кел, алып кел» деп біржақ-қа жұмсайтын адамы; шабарман.* Онан қалса ферманың *б а р ы п к е л- а л ы п к е л і н е* қолғабыс жасау (К. Сегізбаев, Ашылмаған., 22).

БАС: Бас амандық садақасы. *Жеке басы үшін берілетін садақа, пітір.* Кешкілікті ауызашар, таңертеңгілікті сәресі дейді. Ораза уақытында мұсылмандар семьясының әрбір басына *б а с а м а н д ы қ* (пітір) *с а д а қ а с ы н* төлейді (Ана тілі, 26.04.1990, 6).

Бас арқан. э т н. *Тігілген киіз үйдің керегелері шалқайып кетпес үшін, оның (керегенің) бас жағына жуықтау жерінен айналдыра таңып тастайтын арқан* (Қаз. этнография., 1, 413). *Б а с а р қ а н* тартылған соң үзік, туырлық жабылып, ту сыртынан белдеу арқан тартылады (Бұл да).

Бас би. *Дәрежесі (лауазымы) жағынан билердің ең үлкені; басты (негізгі) би.* Бізге белгілі барлық дерлік деректерде Төле осы кездегі қазақ хандығының *б а с б и і* болғандығы жайлы айтылады (Н.Мыңбатырова, Төле би., 62).

Бас жаққа барыспады. *Ұрыспады, керіспеді, артық сөз айтылмады д.м.* Тілімді тістеп әрең отырдым. *Б а с ж а қ қ а б а р ы с с а м,* жанымды да сұрайтын түрлері бар (Ж. Кәрменов, Ғашық., 18).

Бас жоқ, көз жоқ. *Еш нәрсенің байыбына бармай, еш нәрсеге қарамай.*

Бас жүн. *Қойдың бас терісінің жүні.* Қойдың дене мүшесіне қарай жүн: *б а с ж ү н,* бауыр жүн, мойын жүн, пұшпақ жүн, тірсек жүн болып бөлінеді (Ж. Қоқанова, Түк және тірі., 11).

Бас жылқышы. *Жылқышылардың басшысы.* Төренің бұлайша бір қиырға бұра тартқаны оның бір өзі мен қос ағасы – *б а с ж ы л қ ы ш ы с ы н а* ғана белгілі еді (К.Сегізбаев, Беласқан, 109).

Бас ие. *Үйдің иесі, күйеуі.* ≈ *Б а с и е ң* аман болсын! (М. Мақатаев, Дариға-жүрек, 68).

Басқан ізіне алмады. *Бәрінен де жоғары қойды, ешкімге теңгермеді.* Құлдығым, жібек құндызым, Құлыным, құйттай жұлдызым. *А л м а й м ы н б а с қ а н і з і ң е,* Басқаның тәтті мың қызын (Қ.Шаңғытбаев, Арма., 21).

Бас қосты. *Қосылды, үйленді.* Жалғыздық қинаған болар, өткен жылы бір адаммен *б а с қ о с ы п т ы* (З. Қинаятұлы, Көшпенді., 51).

Бас сарашы. *Бас редактор.* Қазақта *б а с с а р а ш ы н ы ң* орынтағына отырып көрген жандар аз емес (Б. Омарұлы, 11-ші Қаламұш). «Ана тілі» газетіне *б а с с а р а ш ы* боламын деп ол ойлаған жоқты (Бұл да, 54).

Бас салым. *Ең басты (үлкен) салым.* Көкпар тартысына бауыздалған баспақ (бұзау) тасталып, *б а с с а л ы м ғ а* он

түйе, жүз қой сыйлық берілген (Қаз. әдеб., 23.03.1990, 5).

Бас сауға сұрады. *Жеке басына амандық тіледі.* Дұшпаннан *б а с с а у ғ а с ұ р а п,* әрең дегенде жаны қалды (Б. Адамбаев, Ақбөбек, 31).

Бас сүйексіздер. з о о л. *Төменгі сатыдағы ұсақ жәндіктер. Олардың бас сүйегі болмайды. Б а с с ү й е к с і з д е р* Жерорта теңізінде, Атлант мұхитының Европа және Африка жағалауында тіршілік етеді (ҚСЭ, 2, 190).

Бас сүйектілер. *Жоғарғы сатыдағы жәндіктер. Олардың бас сүйегі болады* (ҚСЭ, 2, 190).

Бастары піспеді. *Бастары қосылмады, сыйыспады.* Балалары сабаққа отырса *б а с т а р ы п і с п е й,* жалғыз столға таласады (Жетісу, 28.09.1984, 4).

Бас тауықта. *Тауық алғаш шақырған кезде, таңсәріде.* – Көтер басыңды, Раздан. Маған келгенің шын болса, мен ұры түнде есік ашып, *б а с т а у ы қ т а* шығарып, салады екен деп ойлама! (Е. Рахимов, Тентек., 61).

Бас терісі аузына түсті. *Түнерді, тұнжырады.* Бетінің түгі шығып, әкесі өлгендей, *б а с т е р і с і а у з ы н а т ү с і п* кетіпті (Ж. Аймауытов, Шыг., 161). Баспақов – онсыз да иті қырын жүріп, *б а с т е р і с і а у з ы н а т ү с і п* келе жатқан адам (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 208).

Бас терісін аузына қаптады. *Ұрысты, балағаттады, боқтады.* Ал қала адамдары болса, аялдамада тұрған бес-алты мунутына шыдай алмай автобус шопырының *б а с т е р і с і н а у з ы н а қ а п т а й д ы* (О. Бөккев, Мұзтау, 247).

Бас тоғыз. э т н. *Бәйге, қалыңмал және айыпқа байланысты берілетін тоғыздардың ішіндегі ең көрнектісі* (Қаз. этнография., 1, 416). *Б а с т о ғ ы з д а н* кейінгі тоғыздар өзінің құндылығы мен құрамы жағынан төмендей береді (Бұл да).

Бас тоқсан. *Күз айында болатын алғашқы тоқсан.* Ашық күндері аңқиып-саңқиып тұратын сол биік шың кәзір *б а с т о қ с а н н ы ң* бұлыңғыр ауасында көз ұшында әзер-әзер қылаңытады (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 158).

Бас үйретті. *Асауды жуасытты, асауға бас білгізді.* ≈ Тайыма *б а с ү й р е т і п,* міниі алдым.

Басы бәйгіге тігілді. *Ел-жұрты үшін өзін құрбан етуге бекінді.* Ел-жұрты үшін *б а с ы б ә й г і г е т і г і л г е н* асыл ұрқым! (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 52).

Басы бүлік. *Сотқар, шатақ, тыныш жүрмейтін (адам).* Бірақ *б а с ы б ү л і к т і* біржола бұғаулап, бос ноқтаны темір кісенмен алмастыратын дүлей күш бар (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 113).

Басы кеудесіне домалады. п о э т. *Басы еңкейіп, салбырады; мөлиді.* Секемі күшті шофер бала да өңі сынып, *к е у д е с і н е б а с ы д о м а л а п* мөлиді (Д. Досжанов, Жолбарыс, 63). Зейнеп бара-бара бойын тіктеп отыра алмай *б а с ы к е у д е с і н е д о м а л а п,* бұлғақтап, ауып түсер болған соң еркектер еріксіз тізгін тартты (Бұл да, 154).

Басы қарайтылды. *Басына күмбез орнатылды, ескерткіш қойылды.* Осы соңғы келуінде *б а с ы қ а р а й т ы л м а й* жатқан Төремұрат батырдың қасынан әлгіндей күмбезді кесенені көреді (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 251).

Басымды ауыртпа. *Басымды қатырма, мазамды алма д.м.*

Басына бұғалық түсті. *Біреудің ырқында кетті, еркінен айырылды.* Мұндай үкімді *б а с ы н а б ұ ғ а л ы қ т ү с к е н* екеуі ғана емес, деленде тұрған мына даңғой көпшілік те күтпеген сияқты (Лен. жас, 16.06.1981, 4).

Басына қосақ. э т н. *Айыпты адам төлейтін, үш тоғыздан басқа «бас биге» деп беретін бір ірі қара мал.* Сондай-ақ, оған қосымша *«б а с ы н а қ о с а қ»* деп бас биге бір ірі қара, «соңына тіркеу» деп одан кейінгі биге бір ұсақ мал бергізген (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 137).

Басынан атқарды [өткізді]. *Өз басынан өткерді, өз басынан кешті.*

Басынан [бастан] аттады. *Ескермеді, елемеді, санаспады д.м.*

Басынан аяғына дейін. *Барлығы, түгел.* ≈ Олардың *б а с ы н а н а я ғ ы н а д е й і н* түгел қатысқанын білдік.

Басынан не кешпеді. *Бәрін де басынан өткізді, көрді.* - Әрекеңнің *б а с ы н а н н е к е ш п е г е н?!* Бәрін де кешкен (Б. Соқпақбаев, Таңд., 406).

Басынан таяқ ажыратпады. *Ұдайы ұрып-соқты, сабады. Б а с т а р ы н а н т а я қ а ж ы р а т п а й,* қаққанда қа-

нын, соққанда сөлін алып отыру керек (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 85).

Басынан тоқай алды. *Ойыннан ұтылған баланың басын шертіп жазалады.* Мұғалім жоқта ол ойнаған болып, *б а с ы м н а н т о қ а й а л ы п,* құлағымды созып, істемегенді істейді (Б. Соқпақбаев, Балалық., 66).

Басына шапты. *Басына көтерілді.* Бүкіл денемді қан лап етіп *б а с ы м а ш а у ы п,* көз алдым тұмандана қалды (А.Мекебаев, Алапат, 171).

Басын қарайтты. *Басына күмбез орнатты, ескерткіш қойды.. «*Ананы бұзып, екі-үш күн ішінде Төремұрат батырдың *б а с ы н қ а р а й т ы ң д а р»* деп бұйрық береді (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 251).

Басын тоқпақтады. *Ойбай салды, ашуланды, ызаға булықты.* Кішкентайымды емізуге ғана келіп ем, кешеуілдеп қалдым. Бригадиріміз *б а с ы н т о қ п а қ т а п* жатқан шығар (Жалын, 1973, 6, 83).

Басыңа құт қонсын! *Бақыт дарысын, сәті түссін! ≈ Б а с ы ң а қ ұ т қ о н с ы н, қарағым!*

Басыңа шайнап жақ. *Бермесең одан әрі, құрып кетсін д.м.* – Ондай ақылдарыңды *б а с т а р ы ң а ш а й н а п ж а ғ ы ң д а р!* – деді ашулы қауын иесі (Т. Дәуренбеков, Сүмбіле, 77).

Басып озды. *Қуып жетіп, озып кетті; артқа тастады.* ≈ Американы *б а с ы п о з а м ы з»* дегенімізге қанша уақыт болды.

БАСАЛАМАН с ы н. ж е р г. *Басы бірікпейтін, араз.* Мұндағы соқтықпалы – «ұйымыздық, *б а с а л а м а н»* деген мағынада, ал мың сөзі «көп» деген мағынада айтылған (Н. Сауранбаев, Қазақ тілі, 21).

БАСАЛҚА: Басалқа айтты. *Ақыл (кеңес) берді, басу сөз айтты.* Кетті жас көлдей болып көздерінен, Айрылды *басалқа айтар* сөздерінен, Ерекше өлім шіркін өкіндірер, Топырақ бұйырмаған өз жерінен (І. Тұрмағамбетов, Рүстем дастан, 156).

БАСАЛҚЫЛАУ с ы н. *Сабырлылау, салмақтырақ.* Басқалардан гөрі *б а с а л қ ы л а у* көрінген Бәтжанды байқады (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 85).

БАСАР к ө н е. *Тау жуасы.* Кейде арпаған, қияқ, қау шөпті, кейде тек сарған ғана өскен, ал кейде тіпті *б а с а р,* қараған, төбе, ұшы-қиыры жоқ белестер тілгілеп өткен (І. Есенберлин, Алмас, 207).

БАСАР: Басар көбейсін. *Киіз басып жатқандарға айтылатын тілек.*

Басар молайсын. *«Басатын жүн көп болсын» деген тілек.* Киіз басып жатқандар болса, «*Б а с а р м о л а й с ы н»* деу керек (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 2, 39).

БАСБУХ з а т. с ө й л. *Бухгалтерлердің басшысы, бас бухгалтер. Б а с б у х т ы ң* айтқаны рас екен. Борқанның кейін бұған әбден көзі жетті (Н. Дәутайұлы, Аты жоқ., 548). – Мына Баекең келіп, сосын мен... – деп *б а с б у х* күмілжіңкіреп қалып еді (Жалын, 1974, 2, 52). Бір мекеменің бастығы болды, Өзіне сай б а с б у х ы болды. Төрт түсті қаламы болды, Қаламы емес амалы болды (Қаз. әдеб., 13.07.1973, 4).

БАСҚАҚТЫҚ з а т. к ө н е. *Өлке басқарушысы болғандық.* Қаған оның кезінде Тәңіркұт *б а с қ а қ т ы ғ ы н ы ң* аға тежеуілі болып келген (Т. Зәкенұлы, Мәңгітас, 270).

БАСҚАЛДАҚ з а т. *Өзен суына қойылған қамыстан тоқылған бөгет* (Қаз. этнография., 1, 422). *Б а с қ а л д а қ қ а* балық көп жиналады (Бұл да).

БАСҚАНДЫҚ з а т. *Қадам басқан жай, күй.* Еркіндей ғарышқа адым *б а с қ а н д ы ғ ы м,* Емес бұл артық айтып асқандығым. Еңбектің ен тарауы басталды мың, Армысың, ару майым – ашқан гүлім! (А.Асылбеков, Көкорай., 48).

БАСҚАШАЛАП ү с т. *Басқа түрде, өзгеше.* Бұл пікірді ақын өзінің соңғы жолында астарлап, *б а с қ а ш а л а п* жеткізеді (Қаз. әдеб., 23.08.1974, 4).

БАСҚҰЖАТ з а т. с ө й л. ***Төлқұжат.*** Оларға *б а с қ ұ ж а т т а* (паспортта) бұрынғыша ССРО-ның азаматы деген сияқты жазудың болғаны қолайлы (Қаз. әдеб., 24.01.1992, 2).

БАСҚЫ з а т. *Қатты батыру арқылы өрнек түсіретін жүзі бар құрал.* Баспа – ағашқа, мүйізге, теріге өрнек жүзді *б а с қ ы м е н* батырып әшекейлеу әдісі (ҚСЭ, 2, 185).

БАСПА[1] з а т. *Басқымен бастырып жасаған өрнек, әшекей, ою.* Шыңылтыр жарғақтарға тігілетін кесте, жүргізілетін сыздық, бастырылатын *б а с п а,* салынатын оюлар қанша (Жұлдыз, 1974, 9, 185).

БАСПА² з а т. қ. ө н е р. *Жіптің қалдырған ілмегін бармақпен басып тұрып, келесі жіпті сол ілмектен өткізіп барып, бастыра тігу әдісі* (ҚСЭ, 2, 185).

БАСПА³ з а т. *Шырт етіп жабылып қалатын кішкентай жабысқақ түйме (кнопка).* ≈ Жейдесінің *б а с п а с ы н* басып, жағасын түймеледі.

БАСПА. Баспа кесте. *Матаның екі бетіне бірдей түсетін кесте.* Біз кестеден басқа инемен бүршік салып тігетін «кенуа» кесте және матаның екі бетін бірдей түсетін *б а с п а к е с т е* дейтін кестелер бар (Ж.Ахмади, Айтұмар, 230).

БАСПАЛАТЫП ү с т. *Баспа әрпімен.* Сол «папа» деген сөзді Нұрлан бар өнерін салып, *б а с п а л а т ы п* жазыпты (Ә. Әзиев, Шұғыл., 122).

БАСПАЛДАҚТАН е т. *Біртіндеп биіктеу, сатылану.* Аласа адырлар ергежейленіп, Қозы көш оза *б а с п а л д а қ т а н ы п* биіктей беретін (Повестер мен әңгім., 146).

БАСПАЛДАҚТАНУ *Баспалдақтан етістігінің қимыл атауы.*

БАССЫЗДАНДЫР е т. *Басын кесіп алу, бассыз қалдыру.* Бұл қанішер патшаның бар пиғылы «қазақтардың бас көтергенін осылайша *б а с с ы з д а н д ы р ы п,* басын көрмеге қоямыз» дегені екен-ау! (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 96).

БАССЫЗДАНДЫРУ *Бассыздандыр етістігінің қимыл атауы.*

БАСТА е т. *Етіктің басын тігу, етікке бас салу.* Көйлексіз, жеңсіз күртеше тонды жалаңаш етіне киіп алып, Айранбай ескілеу етікті *б а с т а п* жатыр (Б. Майлин, Таңд., 381). Киетін етігі жоқ. Ескі қайыс етігінің қонышын *б а с т а п* қою үшін әркімнің тігінінен қалған жамаулығы жетпей қалды (Бұл да).

БАСТАҒЫШ с ы н. *Бір нәрсені бастайтын, елді соңына ертетін.* Қызықсың ғой, адам, сен. Сен өзіңді ғажаппын деп сенесің, Қарның ашса сынағышсың, шешенсің, Топтағыш та, *б а с т а ғ ы ш* та, көсемсің (Қаз. сов. поэз, 70).

БАСТАМА: Бастама бүршік. б о т. *Бүршіктің бастама жапырақтарының қолтығында өте ұсақ бүршіктер болады. Оны бастама бүршік деп атайды* (Ботаника, 109).

Бастама гүлшанақ. б о т. *Гүлшанақтың басталған жері.* Кейбір бүршіктердің ішінде *б а с т а м а г ү л ш а н а қ т а р* болады (Ботаника, 109).

Бастама жапырақ. б о т. *Бастама сабақтың жан-жағына орналасқан жапырақтар* (Ботаника, 110).

Бастама сабақ. б о т. *Бүршіктің орталық бөлігіне орналасқан сабақ* (Ботаника, 110).

БАСТАҢҒЫШЫ. з а т. *Бастаңғы жасаушы, бастаңғыға барушы.* Сол *б а с т а ң ғ ы ш ы л а р д ы ң* ішінде Кенжебек пен Зағира да жүреді (Қаз. әдеб., 28.11.1986, 8).

БАСТАРТАР з а т. э т н. *Қонаққа бас тарту үшін сойылған мал.* Қызын ұзатқанның өзінде бордақы бие, семіз тайынша сойыпты. *Б а с т а р т а р ғ а* деп шалған екі-үш тоқтысы тағы бар (Б. Тоғысбаев, От пен күл, 205).

БАСТАС... Әліпбидің үйіне барды. Қызына келген сайын бір соғып кететін жақсы *б а с т а с ы* (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер, 125).

БАСТАУ з а т. ә д е б. ж а ң а. ***Пролог.*** Шығарманың жүйе-желісі (композициясы) бір қыдыру өзгеше, көзқарақты эпилог пен пролог орнына «түйін» және «*б а с т а у*» деп айдар тағылған. Бөлімдер «желі» деп аталады (Қаз. әдеб., 13.04.1984, 6).

БАСТАУЫҚ с ы н. *Бастай беретін, бастағыш (мал). Б а с т а у ы қ* мес қарын құла бие жылқы алдына түсіп озып барған соңғы қырат белегіріне шыға бергені сол еді (Ж. Ахмади, Айтұмар, 13).

БАСТОН з а т. *Сырт киімге тігуге арналған қалың мата.* Оның орнына үстіндегі қара көк *б а с т о н* костюмінің түрінен адам шошынарлық (І. Есенберлин, Алтын, 443).. Бір кездегі *б а с т о н* костюм деген құр аты (Бұл да).

БАСТЫҒЫМСУ *Бастығымсы етістігінің қимыл атауы.*

БАСТЫҒЫМСЫ е т. с ө й л. *Бастық болғансу, өзін бастық деп сезіну.* – Онда неменеге бағанадан бері *б а с т ы ғ ы м с ы п,* барқылдап тұрсың? (О. Сәрсенбай, Шығ., 2, 292).

БАСТЫҚТЫРЫЛ *Бастықтыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Шәлкес бие – *б а с т ы қ т ы р ы л ы п* әбден үйретілмеген үркек, жалт бергіш, аяқ астынан тулап ала жөнелетін бие (Қазақша мал атау., 24).

БАСТЫҚТЫРЫЛУ *Бастықтырыл етістігінің қимыл атауы.*

БАСТЫҚШЫЛДЫҚ з а т. *Бастықұмарлық, бастық болғандық.* – Кетші-ай бар! – деді Тұрыстай күнк етіп. – *Б а с т ы қ ш ы л д ы ғ ы н* қара өзінің. Бигелдімнің өзі де жетіп жатыр маған (М.Айымбетов, Құмөзек., 97).

БАСТЫРМА[1] з а т. *Есікті, кебеже мен сандықтың қақпағын құлыптау үшін арнайы жасалған баспа темір* (Қаз. этнография., 1, 427). Кебеже, әбдіре аузына құлыптау үшін салынған *б а с т ы р м а* әшекейленіп, күмістеліп жасалады (Бұл да).

БАСТЫРМА[2] з а т. 1. *Жиналған шөпке су тимес үшін үстін шатырлап жапқан құрылыс; лапас.* Кешке қарай жоңыршқаны *б а с т ы р м а н ы ң* астына тасып бітірдік (Н. Ораз, Сиқырлы., 270). 2. *Жерді қазып, үстін (төбесін) бастыра салған үй.* Жерден қазған *б а с т ы р м а.* Тым жұпыны тұрады екен (З. Шүкіров, Қиын түйін, 12).

БАСТЫРЫҚ з а т. *Қатты желден, дауылдан қорғану үшін шаңырақтың екі жағынан арқанның екі ұшымен байлап, дәл ортасын ауыр затпен бастырып қою әдісі* (Қаз. этнография., 1, 428).

Бастырық арқан. с ы н. *Үйді бастыратын, желден қорғайтын (арқан).* Үйдің *б а с т ы р ы қ а р қ а н ы н* тартып, желбауын байлап, оңаша қалғаннан кейін барып, әбден қалжыраганын сезді (Е. Рахимов, Тентек., 81).

БАСТЫРЫҢҚЫРА е т. *Аздап бастыру, бастыра түсу.*

БАСТЫРЫҢҚЫРАУ *Бастырыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

БАСУШЫСЫЗ с ы н. *Кітап басатын адамсыз.* Алайда әріп терушісіз, кітап *б а с у ш ы с ы з* ол тағы да кітап болмайды (Сен және сенің., 88).

БАСҰРМАНДЫҚ з а т. с ө й л. ***Мұсылмандық.*** Ақ патшаның мархаматты дәргейіне келген соң да *б а с ұ р м а н д ы ғ ы н* қоймаған (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 276).

БАСЫНУЛЫ с ы н. с ө й л. *Адам ғұрлы көрмеген, басынған.* Жендеттер жетімді тым *б а с ы н у л ы,* Аш бола таяқ өтіп ашынулы. Жаурап, әлі азайып қалған қойшы. Ауылға жетуге тым асығулы (А. Нұртазин, Көк тоғай, 23).

БАСЫТҚЫ з а т. А*рақтың ащылығын басатын тағам (закуска).* Коньякты алып жұтқанда, сосын *б а с ы т қ ы* алып жеген кезде Қаржаудың сабадай ішінің бәрі алайтүлей бытысқан ой еді (А. Әлсеров, Ар алдында, 95).

БАСЫТҚЫЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Басытқы боларлық, тіске басарлық.* Жұрт көңілашардан біраз тастап-тастап алып, қорпақ-құрпақ *б а с ы т қ ы л ы қ* шұжықты қаужады (К. Сегізбаев, Жылдың., 98).

БАСЫТҚЫСЫЗ с ы н. *Басытқы жемей-ақ.* Әкелген арақтың қалғанын тауып алып, *б а с ы т қ ы с ы з-а қ* сіміріп алдым (К. Сегізбаев, Біз қалада., 72).

БАТАҒА з а т. *Өзен, көл жағасына салынған балықшылар баспанасы. Онда аулар жамалып-жасқалады, балықтар кептіріледі, тұздалады* (Қаз. этнография., 1, 435). Балықшылар тобының *б а т а ғ а л а р ы* Еділ, Жайық, Каспий жағалауларында көп болған (Бұл да).

БАТАҚОРШЫ з а т. с ө й л. *Бата жасаушы кісі. Б а т а қ о р ш ы* да орасан көп болды. Бала-шағалары қырқынан кейін әзер ес жинады (Қ. Мұқажанұлы, Ортеке, 24).

БАТПЫРАҚТАТ е т. *Бірінің үстіне бірін үйіп төгу.* Онысымен қоймай *б а т п ы р а қ т а т ы п* будақ-будақ сасық түтін шығарып кетті (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 201).

БАТПЫРАҚТАТУ *Батпырақтат етістігінің қимыл атауы.*

БАТОНШИК з а т. с ө й л. *Тіске жұмсақ кәмпиттердің бір түрі.* Әжемнің үйге келгесін қалтасынан сол кездегі ең қымбат барбарис кәмпиттер мен *б а т о н ш и к т е р* шығушы еді (Қарақат тер., 89).

БАТПА з а т. з о о л. с ө й л. ***Батбат.*** Әр жер, әр жерден тырбаландап жүгірген құмның сары *б а т п а л а р ы н* қуып көңіл көтерді, қан таратты. Басқа-басқа, *б а т п а н ы ң* қашқаны қандай қызық! (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 49). Құдық пен үйдің арасындағы шағылда *б а т п а* жиі кездеседі (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл, 133).

БАТПАҚСОРҒЫШ з а т. т е х н. *Батпақты сорып алатын машина.* Оның үстіне осы *б а т п а қ с о р ғ ы ш т ы ң* маторына әдеттегі бензин, керосин құйсаң, түтіні шығып түтігіп, өшіп қалады екен

(О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 357). Стратегиялық маңызы бар дизтопливоны қайдағы бір *б а т п а қ с о р ғ ы ш қ а* босатуды сұрап келген «әкесіндей адамның» әрекетіне таңырқайтынын әуелі сыпайы ғана ескертіп өтті (Бұл да, 5, 358).

БАТПАҚТАУ с ы н. *Аздап батпақ, батпағырақ.* Ошаққазған сайының екі жағы жар, аяғы *б а т п а қ т а у,* былқылдақтау боп келеді де, құрақты көлге қосылады (Қаз. әдеб., 07.06.1974, 2).

БАТПАНДАН е т. *Салмағына салмақ қосу, ауырлай түсу.* Оның үстіне иығына асып алған алаша қоржынның сәт сайын *б а т п а н д а н ы п* бара жатқан салмағымен мықшиып, ырс-ырс ентігеді (С.Сматаев, Алғашқы., 53).

БАТПАНДАНУ *Батпандан етістігінің қимыл атауы.*

БАТПАНДАУ с ы н. *Ауырлау, салмақтылау.* Сөзінің соңы тым ірі. *Б а т п а н д а у* шықты (М. Қаназов, Арна, 77).

БАТЫЛДЫМСУ *Б а т ы л д ы м с ы етістігінің қимыл атауы.*

БАТЫЛДЫМСЫ е т. *Батыл болғансу, батылданғансу.* Жігіт енді *б а т ы л д ы м с ы п,* қыздың қолтығына жармасты (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 181).

БАТЫЛСЫЗДАУ... Таңның атқан-атпағанына күмәні бардай *б а т ы л с ы з д а у* шақырған әтештің дауысы алыстан талып естілді (О. Кемаль, Тәлкек., 127).

БАТЫМСЫН е т. с ө й л. ***Батылсын.*** Жігіт желеңнің кейбірі оған көз тігіп өтеді, өте-мөте *б а т ы м с ы н ғ а н д а р ы* терезе алдында телміріп тұрады (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 280).

БАТЫНУ *Батын етістігінің қимыл атауы.*

БАТЫР: Батыр өлімі маржадан. *Бар бәле әйелден д.м. – Б а т ы р ө л і м і м а р ж а д а н* деген-ау, - деп Еркінбектің таяққа жығылғандығына таңырқағандар көп болды (Б. Майлин, Таңд., 506).

БАТЫРАШ-ҚОТЫРАШ з а т. *Ел ішіндегі базбұзар, ұр да жық адам.*

БАТЫРАШ-ҚОТЫРАШТЫҚ з а т. *Басбұзарлық, ұрдажықтық.* Ақын сонда өзін көрбалалықпен сынағаны үшін емес, осы жанрдағы ішбақайлыққа, ауыл арасындағы *б а т ы р а ш-қ о т ы р а ш т ы қ қ а* қатты мұңайған болатын (Қаз. әдеб., 18.12.1981, 7).

БАТЫРҒЫ з а т. *Көннің бетіне сызып, батырып өрнек салатын құрал. Б а т ы р ғ ы* мүйізден жасалады (Қаз. этнография., 2, 124).

БАТЫРКЕШ з а т. э к с п р. *Батыр адам, батырсымақ.* Сонда елдегі ағайындары ожарлау бір *б а т ы р к е ш т і* жұмсап: «Келсе – жолынан, келмесе – обалы өзіне, жарып таста» деп тапсырыпты (О. Сәрсенбай, Шығ., 4, 45).

БАТЫСТАН е т. *Батыс елдерінің әдет-ғұрпы мен салтына, мәдениетіне ден қою.* – Демографиялық өсімнің жауы – халықтың демографиялық мінез-құлқының *б а т ы с т а н ы п* кетуі (М. Тәтімов: Ана тілі, 17.01.2011, 6).

БАТЫСТАНУ *Батыстан етістігінің қимыл атауы.*

БАУ: Бау байлаушы. *Орылған егінді шимен баулаушы адам.* Қолорақшылар мен белорақшылар, *б а у б а й л а у ш ы л а р* алысқа ұзап кеткен (Тоғызыншы шежіре, 381).

БАУАР з а т. к ө н е. *Жау қолында қалған адам.* Тұрпан төңірегінде жатқан қазақтар жау қолында *б а у а р* болып қала берді (Қазыбек бек, Түп-тұқияннан., 81). Мына жауынгер батыр Аманжол сияқты қанша батырлар *б а у а р* болып отыр (Қ. Макин, Әруақты аталар, 112).

БАУАШАР з а т. *Қолға үйретілген қыран құсты алғаш рет аңға алып шығу.* Алғашқы *б а у а ш а р д а* түскен аң ешкімге байланбайды, өзгеге беру құстың бағын байлау болып саналады (Қаз. этнография., 1, 440). – Қыранды аз тояттандырып болған соң, Омар Шоқанға – *Б а у а ш а р ы ң д ы* қаршығаңнан өзің ал, - деді (Н. Баяндин., Дала жұлдызы., 18). Қазақ саятшылары қыран құстың алғаш ілгенін тырнақалды десе, ауызданыын *б а у а ш а р* деп атайды (Ана тілі, 19. 04. 1990, 7).

БАУЛЫҚ: Баулық ши. *Орылған астықты баулауға арналған ши.* Қолмен орылған астықты баясымен осы *б а у л ы қ ш и г е* салып баулайтын болған (Қаз. этнография., 1, 440).

БАУРАЙ: Баурай жол. *Тауды бауырлап жүретін жол* (Қаз. этнография., 2, 413).

БАУСЫМ з а т. т е х н. *Бір нәрсеге бау болып тұрған сым (зым).* (Телекоммун. терм. ор-қаз. сөзд., 9).

БАУТАҒАР[1] з а т. *Қыран құстың аяғының бау байлайтын жері.* Мұзбалақтың

түсі қоңыр. *Б а у т а ғ а р ы н д а ғ ы* жүн тұяғына түсіп тұрады (Туған жер., 144).

БАУТАҒАР[2] з а т. э т н. *Олжасын байланған адамның аңшыға беретін сыйы* (Қаз. этнография., 1, 440). *Б а у т а ғ а р* бермеген адамға екінші рет олжа байламайды (Бұл да).

БАУ-ШУ: Бау-шу байлар. э т н. *Отау тігушілерге берілетін кәделердің бірі.* Отау тіккен кезде күйеу жігіт отауын тігушілерге «уық шаншар», «туырлық жабар», «түндік жабар», «үзік ұстар», *«б а у-ш у б а й л а р»* деген сияқты кәделер береді (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 85).

БАУЫР: Бауыр жүн. *Қойдың бауырына шыққан жүн.* Қойдың дене мүшесіне қарай жүн: бас жүн, *б а у ы р ж ү н,* мойын жүн, пұшпақ жүн, тірсек жүн болып бөлінеді (Ж. Қоқанова, Түк және тері., 11).

БАУЫРДАҚ[1] з а т. *Етіктің өкшесіне салатын темір* (Қаз. этнография., 2, 116).

БАУЫРДАҚ[2] з а т. қ. ө н е р. *Бір нәрсенің (жүзіктің, сақинаның, қамшының) бауыр жағы, асты.* Күмбез сақинаның күмбезі түрлі үлгідегі қалыптарға бөлек құйылып, *б а у ы р д а ғ ы* жіңішке етіп соғылып, бір-біріне бекітіледі (Қаз. этнография., 3, 276). Қамшының *б а у ы р д а ғ ы* – өрімнің қамшы сапқа жалғасқан бөлігі (Бұл да, 3, 414).

БАУЫРЛА е т. к ә с і б. *Күлдіреуіштің ішкі (астыңғы) жағын жалпақтап жону, тегістеу.* Үйші күлдіреуіш жасайтын алты талды сыдырғышпен *б а у ы р л а п,* одан соң жонып шықты. Жетінші талды жай *б а у ы р л а п* қана қойды (Қаз. әдеб., 13.08.1982, 15).

БАУЫРЛАУ *Бауырла етістігінің қимыл атауы.*

БАУЫРЛЫҚ з а т. *Жан-жануарлардың бауыр еті мен терісі, бауыр жағы.* Айталық, *б а у ы р л ы қ* дегеніміз - өрім өруге қолайлы мал бауырының терісі (Ж. Қоқанова, Түк және тері., 12). Қоян болса, басы езіліп, үйрек яки қырғауыл болса, *б а у ы р л ы ғ ы* сойылып түсетін (Лен. жас, 16.06.1976, 4).

БАУЫРСА з а т. *Тартпаның аттың бауырына келетін жалпақ жері.* «*Б а у ы р с а»,* «үзеңгі» мен «сырттық», «ноқта», Көрдім мен асауда «өре», «тұсауды» атта. «Қамшы» ұстап, «қанжығаға» «шідер» байлап, «Желіге» жылқы қайырам атам жоқта (Қаз. әдеб., 30.04.1986, 5).

БАУЫРСАҚША ү с т. *Бауырсақ секілді, бауырсақ тәрізді.* Құлжаны иіре атып жібергенде, тізіліп тұрған асықтар *б а у ы р с а қ ш а* шашылып, әр жерде тырайып-тырайып жатады (М. Қабанбаев, Жиһанкез., 4).

БАУЫРТАС з а т. м и н. *Кішірек келген, қап-қатты, жып-жылтыр сәндік тас.* Кенет қолыма қой құмалағының жартысындай ғана *б а у ы р т а с* іліне кеткені (Қ. Мұханбетқалиев, Қайдасың., 45).

БАУЫРШЫ з а т. к ө н е. *Хан сарайындағы ас-суды, дастарқан жайын басқаратын адам, бас аспаз.* – *Б а у ы р ш ы* ертемен екі өгізше әкеп берді (М. Мағауин, Аласапыран, 179). Жігіттердің ыңғайын байқаған соң, *б а у ы р ш ы* өзі бастап кетті (Бұл да). *Б а у ы р ш ы* қызметіне аса сенімиді адамдар тағайындалған (ҚСЭ, 2, 210).

БАХШИ з а т. *Түрікменнің, қарақалпақтың жыршы-ақындары* (ҚСЭ, 2, 212). Мысалы, түрікмен *б а х ш и л е р і* айтатын «Көрұғлының тууы» деген бөлімі қазақша Рахмет варианттарының бірінде баяндалады (Қаз. әдеб., 19.04.1974, 2).

БАҺАС с ы н. ж а ң а. *Айтыс, тартыс.* Орыс әдебиеті сынында осы мерзім ішінде қаншама пікір алысу, *б а ҺА с* (диспут) әңгімелер болды! (Қаз. әдеб., 25.02.1972, 3).

БАШҚҰРТША ү с т. 1. *Башқұрт тілінде.* ≈ Жолдасым *б а с қ ұ р т ш а* ән айтты. 2. *Башқұр әдісімен, башқұрт тәсілімен.* Бау-шуы төгіліп, біреуі түрікпенше, біреуі *б а ш қ ұ р т ш а* зерделене тоқылыпты (М. Мәжитов, Аманғали, 20).

БАШПАЙШЫҚ з а т. с ө й л. ***Бақайшық*** (Т. Мұсақұлов, Биол. сөзд., 1, 54).

БАЯ... Бұрау батқан *б а я* атандардың бақырғаны, көштен адасқан иттердің ұлығаны естіледі (М. Разданұлы, Алтай., 231).

БАЯЖАН з а т. *Бағаналы, балқашты, сулы, шұратты жер.* «Қайырлы болса *б а я ж а н,* Дария шалқар көлмен тең» (Ақтамберді жырау, 75).

БАЯН з а т. б о т. с ө й л. ***Айбатмия***. Айбатмия қоңырау, *б а я н*, берік деп аталынады (ҚСЭ, 1, 160).

БАЯНДАУХАТ з а т. р е с м и. *Болған істі, оқиғаны, орындалған жұмысты баяндап жазылған хат. Б а я н д а у х а т* – ақпараттық-анықтамалық құжаттардың біріне саналады (С. Суатай, Іскағаз., 11).

БАЯНДАУЫШТЫҚ с ы н. *Баяндауыш боларлық.* Шығыс септігіндегі жанама толықтауыштар көбінесе заттың неден, қандай материалдан істелгенін, *б а я н д а у ы ш т ы қ* сапасының артық-кемдігін білдіреді (Қаз. қаз. тілі, 248).

БАЯНСЫЗДАУ с ы н. *Баяны жоқтау, тұрлаусыздау, тиянақсыздау.* Дегендей бір: жұмыспенен қылғынба, Құшағында – бұлқынсын қыз бұлғындай. Жеткен талай сері түннің түбіне, Жұлдыздар тұр *б а я н с ы з д а у* қылмыңдап (Қ. Мырзалиев, Ақ отау, 37).

БАЯНХАТ з а т. ж а ң а. *Бір іс туралы басшыға жазбаша түрде баяндап жазып жіберуі* (Бекіт.термин., 19).

БӘДБАҚ з а т. и р. с ө й л. ***Бейбақ.*** – Түу, *б ә д б а қ!* Бізді алдағысы келеді. Сөйле, тыңдайық! (С. Елубай, Ақ боз., 38). Бойында бір қырым ет жоқ, мұрнының ұшы біздей сүйірленіп кеткен, еңсесі төмен осы *б ә д б а қ* мына пошымымен ірілік етті дегенге сенгісі келмейді (Жалын, 12974, 2, 58).

БӘДЕНДІЛЕУ с ы н. *Бәдені тәуірлеу, көріктілеу, реңділеу. Б ә д е н д і л е у* келіншек екен, сәті түспеді (Ж. Өмірбеков, Қызыл су, 148).

БӘДІКТЕУ с ы н. *Ұяттырақ, тұрпайылау.* Сыпайы бастаған жігіттер бірте-бірте сөз сыңайын *б ә д і к т е у* жаққа бұрып барады (Б. Нұржекеев, Күй толғақ, 22).

БӘДІЛЕС з а т. ж е р г. ***Сатқын.*** - Әдемі беттеріңнің әрін мен үшін кетірмей-ақ қойыңдар. Сендер іздеген *б ә д і л е с* мен емеспін (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 448).

БӘЙГЕ: Бәйге тарту. э т н. *Бәйгіден озып келе жатқан өз аулының аты мәреге 50-100 м-дей қалғанда екі-екі адамнан алдынан шығып, бірі алдынан шығып, бірі шылбырынан, екіншісі құйысқанынан ұстап демей тарту.* Таңертең кеткен бәйге түс қия шаң берген кезде әр ауыл, әр рудың ұшқыр аттарға мінген азаматтары *б ә й г е т а р т у ғ а* жөнеледі (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 4, 91).

БӘЙГЕШАП з а т. с ө й л. ***Шабандоз.*** Сол сол-ақ екен, жас *б ә й г е ш а п т а р* тартысып, жарысып мәз боп қалатын (Лен. жас, 28.11.1973, 2),

БӘЙГЕШІ з а т. *Бәйге алушы, бәйгеге ие болушы.* Еңсесін езген ауыртпалықтан шыққан соң, ел әнші, тойшы, *б ә й г е ш і,* саятшы боп кеткен еді (Қаз. әдеб., 28.11.1975, 2).

БӘЙГІГЕР з а т. *Бәйгіге қосылып жүрген, жүйрік жылқы. Б ә й г і г е р,* болғаның ба шаппас, желмес? Басына түспег жан, айтсаң, білмес. Құлағың естігенді көз бір көрмек, Осы екен: Айтып болмас, қайтып келмес (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 234).

БӘЙЕК з а т. *Көл ортасына, теңізге құрылған ауды алыстан көрсетіп тұратын белгі* (Қаз. этнография., 1, 452). *Б ә й е к* жасау үшін бір құлаштай ағаштың басына шүберек мата байлап, екінші басына жіпке тас байлап суға салып қояды (Бұл да).

БӘЙЕКШІЛ с ы н. *Бәйек болғыш, бәйектегіш.* – Иә, Тоқа, жайшылық па? – деп, *б ә й е к ш і л* дауыспен сұрады (О. Сәрсенбай, Шеңбер, 57).

БӘЙТЕМІР з а т. к ә с і б. *Су диірменінің тасы мен астындағы су ұратын дөңгелекті байланыстыратын темір* (Қаз. этнография., 1, 452).

БӘЙТОЛЛА з а т. с ө й л. ***Байтолла.*** Жығылғанды тұрғызсаң, Жылағанды уатсаң, Қисайғанды түзетсең, Тәңірінің үйі, *б ә й т о л л а,* Сұлтан кем, қарсы алдыңда жасапты (Ертедегі әдебиет., 111).

БӘЙІТТЕ е т. а у ы с. *Жырлау, жыр ету.* Мен жауынды түнмен жағаласып, қоғамдық малды *б ә й і т т е п* жүрген жас қызды ойладым (Лен. жас, 06.09.1974, 2).

БӘКЕНЕЛЕУ с ы н. *Аласалау, тапалдау, тәпелектеу.* – Анау оң жақ қапталдағы қалып бара жатқан «Қызылшаның қызылы», - дейді жақпар-жақпар қызыл тасты, *б ә к е н е л е у* тау сілемін нұсқап (Б. Шаханұлы, таңд., 1, 430).

БӘКІЛЕП үс т. *Бәкімен кесіп (турап).* Ет турау келіп алдыма, Бас қойдым аға алдына. Сыйымды аға ұнатты, *Б ә к і л е п* басты таратты (М. Ахмет-төре, Ақ-қара, 54).

БӘКІШЕК з а т. з о о л. *Көбелектің өте кішкентай түрі.* Теңбіл қанат көбелек, Терезе қанат көбелек, Қызыл қанат *б ә к і ш е к,* Қандай қызық керемет! (С. Қасиманов, Өс-өс, бөбек, 6).

БӘЛДӘЙ з а т. *Екі топ ойыншылар бір-бір ойыншыдан шығарып, бірі допты тастап беріп тұрады, екіншісі оны таяқпен ұрады. Алаңға шашырай орналасқан қалған ойыншылар не допты қағып алуы керек, не оны алып, «Бәллі, бәллі, бәлдәй»*

деп, сөреге дейін дем алмай жүгіріп жетуі керек. Б ә л д ә й ойыны үшін бір м-дей таяқ және жұдырықтай жүн доп керек (Қ. Толыбаев, Бабадан., 125).

БӘЛДЕМСУ *Бәлдемсі етістігінің қимыл атауы.*

БӘЛДЕМСІ с ө й л. ***Бәлсіну.*** Сонша *б ә л д е м с і п,* ал же! О несі, тағынан түсіп қалатындай болғаны! (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 42).

БӘЛДУ с ы н. с ө й л. *Пышыраған, бос (сөз, әңгіме).* Әйтпесе көп бәдіктің біреуі айтқан *б ә л д у* әңгіменің бірі, ерсі қылық боп саналып кете барар еді (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 457).

БӘЛДУ-БӘЛДУ с ы н. *Не ол емес, не бұл емес; дел-сал.* Не деп оттап отырсың. Дәмегөйің әне бір ғылым қуып, кітап жазамын деп мәңгүрт болуға айналған *б ә л д у-б ә л д у* делқұлы ма? (Д. Досжанов, Жолбарыс, 268).

БӘЛЕКЕЙ[1] з а т. э к с п р. *Кішкентай, бірақ бәле (шатақ) бала.* Кішкентай *б ә л е к е й д і ң* жаңағы долылығы есінен кетпеді (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер, 197).

БӘЛЕКЕЙ[2] з а т. *Кіші әйелі.* Кереуеттің аяқ жағында жайма-шуақ қымыз сапырып отырған *б ә л е к е й і н і ң* өзінен бұрын үстіндегі көйлегі үріккендей етегі рабатсыз желпілдеп жатты (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 391). Қисық мойын қатыны өлгенде Жанарды *б ә л е к е й* етіп алған-ды. Бұл күнде *б ә л е к е й і* кәдімгідей келіншек (Қаз. әдеб., 27.04.1974, 3).

БӘЛЕКЕЙ[3] з а т. к ө н е. *Дөңестеу жағында ара қашықтықтары бірдей, біркелкі жонылып жасалған кертпелері бар, матаның қыртысын жазуға арналған, ұзындығы 3-5, енді 1-1,5 қарыс, бір жағында ұстайтын сабы болатын ағаш құрал* (Қаз. этнография., 1, 454).

БӘЛЕТ з а т. *Ойын қартасындағы ондықтан кейінгі тұр; балта.* – Ақынды көргің келсе, андағы қарғаның *б ә л е т і н* көр! – леп Ерден де қиқылдай күлді (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 136).

БӘЛЛӘЙ з а т. с ө й л. ***Бәлдәй.*** Бетіқолды жарып жіберетін қара суық арықтұрақ малды бүрсең қақтырып, асық, *б ә л л ә й* ойнаған балаларды бұрыштан бұрышқа қуатын (Жұлдыз, 1975, 4, 109).

БӘЛНИС з а т. с ө й л. ***Ауруxана.*** Ойда жоқта түшкіріп қалсаң, *б ә л н и с к е* апарып жатқызып қояды (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 57).

БӘЛСІНГІШ с ы н. *Бәлсіне беретін, бәлсінетін.* Әлгідей бірлі-жарым табыла қалған машиналардың шоферлары, ой *б ә л с і н г і ш-ау.* Бір дегеннен дұрыс жауап бермейді (Б. Соқпақбаев, Таңд., 349).

БӘЛІК з а т. к ө н е. *Құл, малай.* Ұлық болсаң, кішік бол, Халық үшін *б ә л і к* бол (Ертедегі әдебиет., 66).

БӘНӘЙІ с ы н. ж е р г. *Беймәлім, белгісіз, кездейсоқ.* Балықшы бұрынғыдай барқылын тоқтатып, *б ә н ә й і* себепен бір ауық «қол астына» келіп қалған бастықтарды қысқа бұйрықтармен басқара бастады (О. Сәрсенбай, Шығ., 5, 150). *Б ә н ә й і* себеппен он-он бес шалдың ортасына түсіп қалған Тоқтарбайдың бүгін назарын аударып отырған бір-ақ кісі бар. Ол – Нысанбай (Бұл да, 249).

БӘҢГІТ е т. *Бәңгі ету, басын айналдыру, мас қылу.* Жас сұлтан әр жерде бұл ішімдіктің дәмін татып жүргенін, адамды пәлендей *б ә ң г і т п е й т і н і н* айтып, әлгі ыдысына тамсана қарап қойды (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 86).

БӘҢГІТУ *Бәңгіт етістігінің қимыл атауы.*

БӘПЕКТЕУ *Бәпекте етістігінің қимыл атауы.*

БӘРЕКЕЛШІЛ з а т. *«Бәрекелді» сөзін жиі айтушы; құптаушы, айтқанға көнуші.* Деген бар: «Бәрекелді құлды өлтірер», Болғаным «*б ә р е к е л ш і л*» байға жақсы. Бейнеттен басқа өзіме не келтірер? Рас, мен «бәрекелшіл» болмадым ба? (С. Торайғыров, Таңд. шығ., 203).

БӘРКЕС з а т. к ә с і б. *Кішкентай өзен қайығы.* Ал кейбіреулер *б ә р к е с к е* мініп, бергі бетке шығып келеді (С. Хайдаров, Теңіз., 53).

БӘСЕҢ: Бәсең шырай. л и н г в. к ө н е. *Қазақ тіліндегі бес шырайдың бір түрі.* Қазақ тілінде бес шырай бар: салыстырмалы шырай, *б ә с е ң ш ы р а й* (мыс.: кішілеу). Шағын шырай, күшейтпелі шырай, үдетпелі шырай (Ғ. Мұсабаев, Қаз. тіл. сын есім., 34).

БӘССАУДА з а т. ж а ң а. *Затқа (бұйымға) кім көп төлесе, соған сатылатын сауда түрі.* Жаңа атаулар мен қолданыстар: алаугер (факельщик), *б ә с с а у д а* (аукцион), безенші (дизайнер) т.б.

орыс тіліндегі сөздерге балама ретінде қолданылып жүр (Ана тілі, 07.02.2013, 4).

БӘСТЕ з а т. к ө н е. *Әскерилер сарайы.* Айтпақшы, жаңа *б ә с т е г е* бірден тартпаған. Алдымен ескі *б ә с т е г е* барып-ты (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 223). Өзі барды. Таяқ тастам жерде, жыраның арғы қабағында тұрған жаңа *б ә с т е г е* воевода сарайына (Бұл да, 224).

БӘСІК з а т. ж е р г. *Бәсең, баяу.* Әйтпесе тым батыл болам деп көрініп қалып құрисың, не тым *б ә с і к* болам деп көміліп қалып құрисың! (Ә. Кекілбаев, Үркер, 170). Елші де *б ә с і к* тіл қатты (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 166).

БӘСІКТІК з а т. ж е р г. *Баяулық, бәсеңдік.* Ымыртта келіп, сәріде аттанатын қонтайшы хабаршысынан бауырына *б ә с і к т і к* жайын мықтап айтып бағады (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 109).

БӘТ з а т. к ө н е. *Қымбат матаның бір түрі.* Бәйгіге жіберілді үш жүздей ат, Бәйгесі алдыңғы аттың – он жылқы нақ. Одан соңғы жүз теңге, бір топ шұға, Қой-қозы артқылары мақпал мен *б ә т* (С. Торайғыров, Таңд. шығ., 308).

БӘТ: Бәт құндыз. з о о л. *Қылшықтары жылтырап тұратын, мақпал қара түсті құндыз.* Ертеде халық арасында түгінің түсі шымқай қара құндыздар өте қымбат бағаланып, оны *б ә т қ ұ н д ы з* деп ерекше дәріптеген (Ана тілі, 20. 06. 2013, 11).

БӘТУЛАСТЫР *Бәтуалас етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

БӘТУАЛАСТЫРУ *Бәтуаластыр етістігінің қимыл атауы.* Билер жеке адамдар, рулар арасында да, ел арасында да барлық мәселені мүмкіндігінше бейбіт шешіп, *б ә т у а л а с т ы р у д ы* мұрат тұтқан (Ата салты., 34).

БӘТІҢКЕЛІ с ы н. *Аяғында бәтіңкесі бар, бәтіңке киген.* Жарқырауық сары түймесі бар көк түсті костюм-шалбарлы, *б ә т і ң к е л і* жас жігіт сабыр етеді (Ж. Молдағалиев, Самал, 161).

БӘУПІЛДЕ е т. *Еліктің бәуп-бәуп деп дыбыс шығаруы.* Кенет елік *б ә у п і л д е д і.* Басын көтеріп алып, төңірекке құлақ түрді (Б. Мұқаев, Жалғыз жаяу, 24).

БӘУПІЛДЕУ *Бәупілде етістігінің қимыл атауы.*

БӘҺӘДҮР з а т. с ө й л. ***Баһадүр.*** Түрік-моңғол тектес «*б ә ҺӘ д Ү р*» (қазақша «батыр») деген сөз ұрыс алдында жауды жекпе-жекке шақырған ердің ері, қас батыр ұғымын білдірген, сондай-ақ, құрметті атақ ретінде есептелген (ҚазССР тарихы, 2, 346).

БЕБІЛДЕТ е т. *Машинаны бип-бип дегізу, сигнал беру.* Қаба сақалды жүргізуші автобусты бір-екі мәрте *б е б і л д е т т і* де, орнынан қозғала берді (Д. Рамазан, Жылап аққан, 74).

БЕБІЛДЕТУ *Бебілдет етістігінің қимыл атауы.*

БЕГЕЙ з а т. к ө н е. с ө й л. *Бегайым, бекбике.* Бара жатқан кеңселерінің қожайындары да өңшең бірінен-бірі өткен белгілі *б е г е й л е р* көрінеді (Ә. Кекілбаев, Құсқанаты, 270).

БЕДЕК з а т. к ө н е. *Бір елдің екінші елге кепілдікке берген адамы.* Абылай сұлтан Халдан Цереннің тұтқынына түскенде де Әбілмәмбет осы баласын отбасымен көшіріп, жоңғар ханының қолына *б е д е к к е* берген (Ж.Ахмади, Айтұмар, 403).

БЕДЕКШІЛІК з а т. *Бедекші болушылық, делдалық.* Бұл қалада осындай делдал *б е д е к ш і л і к п е н,* алыпсатарлықпен қанша қауым күн көріп отыр (Қ.Жұмаділов, Тағдыр, 170).

БЕДЕЛ: Бедел қажы. з а т. с ө й л. ***Бәдел қажы.*** – Есенейдің орнына *б е д е л қ а ж ы* болып Мекеге барып келсем қайтер екен? (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 221).

БЕДЕЛІ[1] с ы н. *Бедесі бар, беде өскен.* Семей облысынеда көібнесе селеулі, *б е д е л і,* жусанды, сортаңды жайылымдықтар кездеседі (Ертіс, 02.06.1963).

БЕДЕЛІ[2] з а т. *Мөлшер, көлем, шама.* Қылыш суырып, найза толғамалы он-он бес жылдың *б е д е л і* болып еді (Р. Ниязбеков, Отағасы, 139).

БЕДЕЛІНДЕ ү с т. *Шамасында, мөлшерінде, көлемінде.* Айналасы екі-үш жетінің *б е д е л і н д е* шаңы аспанға шығып, тұяқкешті боп қу тақырланып шыға келеді (Р.Ниязбеков, Отағасы, 137). Бұрын осы төңіректің бәрі телегей теңіз көл екен, бесалты жылдың *б е д е л і н д е* танабы тартылып, тандыры қурап қалғанға ұқсайды (А.Мекебаев, Жезтырнақ, 20).

БЕДЕРСІЗДІК з а т. *Бедері жоқтық, тиянақсыздық.* Сол бір бедірейген құрдым *б е д е р с і з д і к т е н* қызылды-жасыл ұлан-

асыр дүниені қайта тірілткендей боласың... (Қаз. әдеб., 25.10.1974, 3).

БЕДЕРІ з а т. с ө й л. *Шықбермес Шығайбай, сараң, бедірейіп қалған.* Сұрауын тапсаң *б е д е р і* де береді (Мақал).

БЕДЕШІ з а т. *Беде егуші, беде өсіру маманы.* Қыста өткен агротехникалық оқуға қатысушыларға маман огрономмен бірге тәжірибелі *б е д е ш і* Ү. Есжанов, т.б. жолдастар сабақ берді (Индер, 07.05.1970, 3).

БЕДІРЕУІК: Бедіреуік бие. *Бедірейіп, иімей қоятын бие. Б е д і р е у і к б и е* – сауғанда тез иімей тұрып алатын бие (Қазақша мал атаулары, 20).

БЕЗ: Без маңқа. в е т. *Маңқа ауруының мал танауына түскен жеңілдеу түрі.* Халық маңқаның өкпеге түсетін ауыр түрін – көкірек маңқа, танауға түсетін жеңілдеу түрін – *б е з м а ң қ а,* танау маңқа деп атайтын (Х. Арғынбаев, Қаз. этногр., 120).

Без терді. ж е р г. *Безектеді, тыным таппады.* Безектегеннен безектеп жүріп *б е з т е р і п* кетті. *Б е з т е р г е н і* емей немене, шығанақ пен түбекті тінткілеп жүріп аулаған аз ғана балығы ортақ қазанға түскенде жұмырға жұқ болмады (Қаз. әдеб., 30.09.1963, 8).

БЕЗБЕ с ы н. *Безіп (қашып) кететін, ұстатпайтын.* Жануар-ай күлік екен шын *б е з б е,* Тас жиренге жетті сұр ат бұл кезде. Таралғыны үзе жаздап шіреніп, Екі бөле қалды айқасып бір кезде (Жалын, 1974, 4, 110).

БЕЗ-БЕЗДЕК з а т. *Желдің әсерімен безек қағып айналатын ойыншық. «Б е з б е з д е к»,* «зырылдауық» ойындарының тәрбиелік маңызы сол, мұндай ойындарға желдің әсері керек болғандықтан, оның бағытын айырады, дүние танымдылығын қалыптастырады (Б. Төтенаев. Қаз. ұлт. ойын., 38).

БЕЗБҮЙРЕКТЕН е т. 1. *Мейірімсіздену, қатыгездену. 2. Бедірею, тесілу.* Әлі ырғалып тұрған айналмалы әйнек есікке *б е з б ү й р е к т е н е* біраз қарады (Т. Әбдіков, Айтылмаған., 65).

БЕЗБҮЙРЕКТЕНУ *Безбүйректен етістігінің қимыл атауы.*

БЕЗГЕЛДЕК с ы н. с ө й л. *Безілдеп қалған; шырылдауық.* Түн түндігі *б е з г е л д е к* шегірткенің ғана мерейіне айналған-ау (О. Бөкеев, Үркер, 10).

БЕЗГІЗ *Без етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

БЕЗГІЗУ *Безгіз етістігінің қимыл атауы* (А. Хасенова, Етістік., 245).

БЕЗЕНДІРУШІ з а т. *Безендіру ісімен айналысушы, сәндеуші.* Конкурс қорытындысы полиграфиктердің, *б е з е н д і р у ш і л е р д і ң* шеберліктері артып отырғанын тағы да дәлелдеп берді (Қаз. әдеб., 03.05.1974, 1). Бұл жай әсіресе кітап *б е з е н д і р у ш і л е р* арасында жиі байқалып келеді (Қаз. әдеб., 10.05.1974, 4).

БЕЗЕНШІ з а т. ж а ң а. *Бір нәрсені безендіретін маман.* Жаңа атаулар мен қолданыстар: алаугер (факельщик), бәссауда (аукцион) *б е з е н ш і* (дизайнер) т.б. орыс тіліндегі сөздерге балама ретінде қолданылып жүр (Ана тілі, 07.02.2013, 4).

БЕЗЕҢДЕ е т. *Тілін безеп сөйлеу, сүйреңдеу. Б е з е ң д е г е н* тілі жанына тие бергесін, ертеден бері жібермей тас қып ұстап алған қолын қатты жұлқып босатып алды (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 90). Көбіне оның жалпылдаған аузын көрді. *Б е з е ң д е г е н* тілін көрді (Бұл да, 238).

БЕЗЕҢДЕУ *Безеңде етістігінің қимыл атауы.*

БЕЗЕР з а т. *Безіп кетуі, қайырылмауы.* «Ағайыннын азары болса да, *б е з е р і* жоқ» екеніне басқа іс түскенде көзіміз жетті (Ж. Тұрлыбаев, Семсер, 110).

БЕЗЕУЛІ с ы н. с ө й л. ***Безді.*** Оң қолына қанжар ұшты, қайың *б е з е у л і* найзасын ап, жау келетін күншығыс жақты қырындай берді (І. Есенберлин, Алмас., 232).

БЕЗШЕ¹ з а т. *Кішірек келген без* (С. Арзымбетов, Ауылш. сөзд., 77).

БЕЗШЕ² ү с т. *Без сияқты, без тәрізді.* ≈ *Б е з ш е* томпиып тұр.

БЕЗІЛДЕК з а т. к ө н е. *Байырғы музыка аспаптарының бірі.* Ал мес, *б е з і л д е к,* дүңкілдек, азаншы секілді біраз аспаптарды қалпына келтіру жолдарын әлі де іздестірудеміз (Қаз. әдеб., 13.07. 1984, 12).

БЕЗІНДЕ е т. с ө й л. ***Безіну***. Өкірек өскен өзім деп, Анайы өскен *б е з і н д е п*... Айыпты бұған өзім деп (Ө. Тұрманжанов, Менің кітабым, 106).

БЕЗІНДЕУ *Безінде етістігінің қимыл атауы.*

БЕЙӘДЕПТЕУ с ы н. *Әдепсіздеу, көргенсіздеу. Б е й ә д е п т е у* әйелдердің үй

іргесінде жайылған малға: «Өй, өлігіңнің ішіне...» деп қарғап-сілеген дауыстарының шықпағанына да недәуір уақыт өтіпті (О.Сәрсенбаев, Жиде., 154).

БЕЙБАҚТАН е т. *Долдану, ұрысу, көкбеттену; бетпақтану.* Біреулердің шәңкілдесіп ұрысып, *б е й б а қ т а н ы п* жатқанын байқаса, апасы бұларды ол маңнан дереу шақырып алады (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 46).

БЕЙБАҚТАНУ *Бейбақтан етістігінің қимыл атауы.*

БЕЙБАСТАҚСУ *Бейбастақсы етістігінің қимыл атауы.*

БЕЙБАСТАҚСЫ е т. *Жүгенсіздік көрсету, тәртіпсіздік байқату. – Б е й б а с т а қ с ы п* бара жатса, дер кезінде мылтығын алып, клубқа хабарлаңыз (Ж. Сатылғанов, «Қауырсын» клубы, 31).

БЕЙБАСТАҚТАН е т. *Бейбастық көрсету, жүгенсіздену. ≈ Б е й б а с т а қ т а н б а с а ң* қайтеді.

БЕЙБАСТАҚТАНДЫР *Бейбастақтан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* – Балаларыңды *б е й б а с т а қ т а н д ы р м а й* неге ұрсып қоймайсыңдар? (Қ. Әбдіқадыров, Әңгім., 27).

БЕЙБАСТАҚТАНДЫРУ *Бейбастақтандыр етістігінің қимыл атауы.*

БЕЙБАСТАҚТАНУ *Бейбастақтан етістігінің қимыл атауы.*

БЕЙБАСТЫҚТЫҚ з а т. с ө й л. ***Бейбастақтық.*** Табиғатына тән емес, өзіне жараспайтын өрескел әдетпен әуестену – *б е й б а с т ы қ т ы қ* (Қаз. әйелдері, 1975, 2, 27).

БЕЙБЕРЕКЕТТЕН е т. *Берекесі кету, берекесіздену.* Ол екі-үш күнге дейін өзіне-өзі келе алмай ала бөртіп, шайқалып-теңселіп, ішінен қайнап бітеу жора боп, *б е й б е р е к е т т е н і п* жүрді (Ө. Тұрманжанов, Адам., 91).

БЕЙБЕРЕКЕТТЕНУ *Бейберекеттен етістігінің қимыл атауы.*

БЕЙБЕРЕКЕТТЕУ с ы н. *Берекетсіздеу, тұрақсыздау.* Сөзі енді *б е й б е р е к е т т е у,* маңызсыздау болып шықты (Қ. Тұрсынқұлов, Есіңде ме., 76).

БЕЙБІТ: Бейбіт қатар өмір сүру. с а я с. *Елдер арасындағы бейбітшілік пен прогреске негізделген мемлекеттік қарым-қатынас ұстанымдарының бірі* (ҚСЭ, 2, 233).

БЕЙҒАЙЫП с ы н. с ө й л. *Белгісіз, құпия, жасырын, тылсым.* Өмір мен өлім ортасындағы болжаусыз, *б е й ғ а й ы п* тірлігі бар кісінің ойы еді(Ж. Ахмади, Айтұмар, 122).

БЕЙҒАМСУ *Бейғамсы етістігінің қимыл атауы.*

БЕЙЖАЙЛАН е т. *Бейжай болу, жайбарақаттану.* Біраздан соң бойы *б е й ж а й л а н ы п,* денелері босап, тынығуды аңсады (Т. Әбдіков, Айтылмаған., 105).

Б Е Й Ж А Й Л А Н У *Б е й ж а й л а н етістігінің қимыл атауы.*

БЕЙКЕСПІР с ы н. *Кеспірсіз, сұрықсыз, сиықсыз.* Осынау тұман бас алдырмай сабалаған нөпір нөсердің соққысынан сау тамтығы қалмай, *б е й к е с п і р* болған даланың дал-дұл сықпытын көрер көзден жасырғысы келетін шығар (О. Бөкеев, Қайдасың., 187).

БЕЙКҮНӘЛАН е т. с ө й л. ***Күнәсізден.*** Ханымкүл Атанға *б е й к ү н ә л а н а* жәудірей қарады (Таң нұры, 20).

Б Е Й К Ү Н Ә Л А Н У *Б е й к ү н ә л а н етістігінің қимыл атауы.*

БЕЙҚАМАЛ үс т. ж е р г. *Жай, бекерден-бекер.* Балабура *б е й қ а м а л* тұра беруді жөн көрмеді (К. Сегізбаев, Ашылмаған., 18).

БЕЙҚҰТ с ы н. ж а ғ ы м с ы з. 1. *Құтсыз, берекесіз.* Құтсыз мағынасын білдіретін «*б е й қ ұ т*» сөзін ұнамды мағынада қолданылатын әріптестеріміз де бар (Қаз. әдеб., 14.12.1990, 7). 2. *ж а ғ ы м д ы. Бейбіт, тыныш (өмір).*

БЕЙҚҰТТАУ с ы н. *Берекесіздеу; уайымсыз, қайғысыз.* Балғожа барқыраған айғайы көп, елге тынымсыз, берекесі жоқ *б е й қ ұ т т а у* жігіт еді (Жалын, 1977, 3, 96).

БЕЙҚҰТТЫҚ з а т. *Бейбіт өмір, тыныштық заман.* Шаршағандарын енді ғана сезінген екі жасөспірім бала бұл *б е й қ ұ т т ы қ т ы ң* рақатына кенеліп тұр (Ақсұңқар., 43).

БЕЙҚҰТШЫЛЫҚ з а т. *Бейбіт өмір, тынышшылық. Б е й қ ұ т ш ы л ы қ қ а* үйреніп қалған адамдар оған бірі сеніп, бірі сенбей, ырғалып-жырғалып жүреді (Соц. Қаз., 16.02.1991, 4).

БЕЙМАҒҰЛЫМДЫҚ з а т. *Беймәлімдік, белгісіздік.* – Милион жұмыс бар, інішек. Құдай көрсетпесін, - деп, жаңағы

б е й м а ғ ұ л ұ м д ы ғ ы н а кешірім сұрағандай болды (Жетісу, 23.06.1972, 4).

БЕЙМЕЗГІЛДЕУ с ы н. *Уақтылы емес; мезгілсіздеу.* Көңіл көзі сенгіштеу кезіне бір. Кездейсоқтау кездесіп қала ма деп. Тыныш күйде ұйықтаған бал көңілді, *Б е й м е з г і л д е у* оятып ала ма деп (Ж. Смақов, Мың махабб., 26).

БЕЙНАҚАҚ с ы н. *Күнәсыз, нақақтан-нақақ.* Ұлы Бабам өзіне қарсы келмеген аламандарын *б е й н а қ а қ* қырған жоқ (О. Бөкеев, Мұзтау, 24).

БЕЙНАМЫС с ы н. *Намыссыз, намысы жоқ.* Баяғыда біреудің баласы шолжың өскен екен. Бетімен кеткен *б е й н а м ы с* бүйен майды мойнына орап жүреді екен (М. Әлімбаев, Көңіл күнд., 161).

БЕЙНӘМ з а т. к ә с і б. *Сусыз жерге егілген егін.* Тау-таудың етегіне, қырқыратқа, жота-жотаға егілген астық *б е й н ә м* аталады. Суарылмайды. Көктемде сеуіп тастап, күзде орып алады (Қ. Толыбаев, Әсет, 237). – Бізше суармайтын жерді «*б е й н ә м»* дейді. Ол «нәмсіз», «ылғалсыз» деген сөз. Ендеше сол *б е й н ә м* жерге егіннің шығуы жауған жаңбырға байланыста болады (Ж. Тұрлыбаев, Семсер, 99). Көктемде *б е й н ә м ғ а* шамасы келгенше егінін егіп тастайтын да, күзде ел қатарлы астығын орып жинап алатын (Қ. Толыбаев, Бабадан., 30).

БЕЙНЕБАҚЫЛАУ... Жол қозғалысы ережесінің бұзылуын тіркеу мен автоматтандырылған *б е й н е б а қ ы л а у* құралдары қолданылады (Егем. Қазақст., 18.11.2008).

БЕЙНЕБАЯН з а т. ж а ң а. 1. *Бейнені көрсетіп тұрып баяндап беру тәсілі. 2. Әннің мазмұнына аша түсетін түсірілім (видеоклип).* Өзімнің орындауымдағы «Сен» деген әнге түсірілген *б е й н е б а я н* телеарналардан көрсетіліп жүр (Жас Алаш, 12.08.2008).

БЕЙНЕЖАЗБА з а т. *Таспаға жазылған ән мен күй.* Сонау Дина әжеміз, Күләш апамыздың көзден бұл-бұл ұшатын *б е й н е ж а з б а л а р ы н* (видеозапись) айтпағанда осы күнгі өнер шеберлерінің пленкаларына зәруміз (Қаз. әдеб., 17.05.1974, 2). Бұл аз десеңіз *б е й н е ж а з б а н ы* қоса жіберген (Жас Алаш, 13.01.2008).

БЕЙНЕКӨРСЕТІЛІМ з а т. *Бейнеге түсірілгендерді көрсету ісі.* Осының арқасында *б е й н е к ө р с е т і л і м д е р д і ң* сапасы еляуір жақсарып қалды (Егем. Қаз., 29.01.2003, 4).

БЕЙНЕКӨРІНІС з а т. ж а ң а. *Бір нәрсенің кескін-келбеті бейнеленіп көрсетілген көрініс.* Бұл мұражайдың мақсаты – оның ерекше тылсым қасиеті мен тамаша құдіретін жұртқа *б е й н е к ө р і н і с т е р* түрінде таныстыру сияқты (М. Құдайқұлов, Құпия., 4). Шұрайлы тілмен әдемі өрілген мәтін *б е й н е к ө р і н і с т е р д і* (видеосюжетті) ерекше жайнатып жіберген (Айқап, 12.02.2008).

БЕЙНЕЛІ: Бейнелі сөз. *Бейнелеп айтылған сөз.*

БЕЙНЕМАТЕРИАЛ з а т. *Магниттік таспаға бейнелеп жазылып алынған нәрсе.* Тележурналистиканың газет-журнал мен радиодан айырмашылығы *б е й н е м а т е р и а л ы н д а* (Егем. Қазақст., 29.01.2003, 4).

БЕЙНЕСУРЕТ з а т. ж а ң а. *Компьютер немесе қалтателефон арқылы көрсетілетін сурет.* Конференция шеңберінде тәуелсіз Қазақстанның өмірінен фото, *б е й н е с у р е т* көрмесін өткізу де жоспарланып отыр (Егем. Қазақст., 25.04.2009).

БЕЙНЕСЮЖЕТ з а т. *Сюжет бойынша бейнелеп көрсету ісі.* Қазір біз «бейнебаян» атты мәтіні жоқ *б е й н е с ю ж е т т е р д і* жиі пайдалана бастадық (Егем. Қазақст., 29.01.2003, 4).

БЕЙНЕТ: Бейнет белдемше. э т н. *Ірі қараны союшыға еңбек ақысы үшін берілетін кәде-ет.* Соғым союға келгендер еңбегінің ақысына ірі қарадан «азап арқа», *«б е й н е т б е л д е м ш е»* деп аталған мүшелерден қондылау етіп кесіп алады (Ата салты., 130).

БЕЙНЕТТЕС с ы н. *Бірге еңбек еткен, бейнетті бірге көрген (адам).* Көп жылдан бері *б е й н е т т е с,* серіктес боп келе жатқан жазықсыз жануар екі көзін Қаңтарбайдан алмады (З. Ақышев, Ақбел асуы, 21).

БЕЙНЕТҮСІРІЛІМ з а т. ж а ң а. *Көпшілік орындарда (банктерде, дүкендерде т.б.) автоматты түрде түсіріп тұратын құрылғы.* Банкоматта орнатылған *б е й н е т ү с і р і л і м* бойынша қылмыскерлердің суреттері жасалып, облыстық ҚБД қызметкерлеріне тапсырылады (Егем. Қаз., 20.12.2008).

БЕЙНЕФИЛЬМ з а т. *Бір нәрсені бейнелеп суреттеген фильм.* ≈ *Әкем туралы б е й н е ф и л ь м* түсірдім.

БЕЙПІЛ с ы н. с ө й л. *Көп, мол, ырғын.* Қызыл нар боталағалы бері үйде ағарған *б е й п і л* болып қалды (Ө. Қырғызбаев, Қырда., 129). Сүлеймен Тұтқышұғлы екі қойды Бірін – түнде, біреуін күндіз сойды. Кемпіршал, жаман-жәутік қасымдағы Кенеліп *б е й п і л* асқа әбден тойды (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 4, 154).

БЕЙПІЛАУЫЗДЫҚ з а т. *Бейпілауыз болғандық, былапыт сөзділік, дөрекілік.* Талғам-тұшымның жоқтығынан дөрекілік пен *б е й п і л а у ы з д ы қ қ а* да ұрынып жүрген жайымыз бар (Қаз. әдеб., 22.02.1974, 3).

БЕЙРӘСІМДІК с ы н. с ө й л. ***Бейресмилік.*** Осындай жаңа сөздердің қатарына уағдаластық (договоренность), сындарлылық (конструктивность), кеудемсоқтық (амбиция), *б е й р ә с і м д і к* (неформалный) және т.б. жатқызуға болады (Ана тілі, 12.04.1990, 7).

БЕЙРЕСМИЛЕУ с ы н. *Ресми еместеу; сыпайы.* – Оу, Ерсәлімұлы қайда? – деп, сонсоң барып, сәл *б е й р е с м и л е у,* жұмсақтау райға түсіңкіреді (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 5).

БЕЙСІ з а т. к ө н е. ж е р г. *Чин патшалығы кезіндегі ең жоғарғы төрт шеннің (лауазымның) үшіншісі; мансап аты.* Керейдің кеңесінде сөз бастайтын шешендігі бар ол *б е й с і д е н* жоғары отырды (Қ. Мұқажанұлы, Ортеке, 87). Темірхан *б е й с і* Сарбасқа қадала кетті: - Сен не бітіріп жүрген жан иесісің? (Бұл да). Зәкәрия төренің бел баласы Сағдолла *б е й с і г е* 1933 жылдың жазында басына іс түсіп, Уи Жыңгоның құзырына барады (М. Разданұлы, Алтай., 311).

БЕЙСІЛІК з а т. *Бейсі болғандық, бейсі мансабына ие болғандық.* Зәкәрия Бейжиңге барып, *б е й с і л і к* мансап алып, шенді шекпен киіп қайтты (М. Разданұлы, Алтай., 311).

БЕЙТАРАПТАУ з а т. *Қышқылға негіз қосып қышқылдық қасиетті жою немесе керісінше. Б е й т а р а п т а у* өндірісте және лабораториялық, химиялық жұмыстарда кеңінен қолданылады (ҚСЭ, 2, 240).

БЕЙТӘРТІПТІК с ы н. с ө й л. ***Тәртіпсіздік.*** Қылмысты іс (Чилидегі) жеке бір әскери қызметкерлердің құрғақ желпінісі, олардың *б е й т ә р т і п т і к* істерінің нәтижесі ғана ма еді? Жоқ! (Лен. жас, 04.06.1974, 2).

БЕЙҺУДА ү с т. ж е р г. 1. *Бостан-бос, бекер, босқа.* Жұрттың білетіні – Мүбәрәк әйтеуір *б е й ҺҰ д а* босқа сөйлемейді (О. Сәрсенбай, Шығ., 5, 76). 2. *Уайымсыз, қайғысыз.* Әлгі Қозыбақтың інісі үйленіп, екі-үш күннен бері соның шашпауын көтеріп дегендей, той-думанның бел ортасында *б е й Һ у д а* жүріп жатқанбыз (О. Сәрсенбаев, Жақсының., 139).

БЕЙІЛДЕС с ы н. с ө й л. ***Пейілдес.*** Қаройға бекінген Мақамбеттің қара шаңырағын *б е й і л д е с* елмен астарластырушы Ықылас (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 12).

БЕЙІМДЕЛГІШТЕУ с ы н. *Бір нәрсеге тезірек бейімделіп кететін; ыңғайлаңғыш, икемделгіш.* Құрбыңыз мына сізге қарағанда ашық, жайдары, *б е й і м д е л г і ш т е у* екен (Т. Әбдікұлы, Парасат., 60).

БЕЙІМСІЗДЕУ с ы н. *Бейімі аздау, икемсіздеу.* Ол кіммен қалай сөйлесуді көп біле бермейтін , өмірге *б е й і м с і з д е у* жан (Қаз. әдеб., 31.03.1978, 3).

БЕКБАТША з а т. *Қос өркешті түйенің бурасы аруанаға шағылысуынан пайда болған нар. Бұл қоңыр бұйра, тығыз жүнді келеді. Әрі сүтті, әрі күшті болады. Сирақтары жуан, әлді келеді. Өркеші шудалы болады* (Қаз. мал. атау., 50). Мәселен, таза қанды үлек пен айыр түйе арасынан туған түйенің еркегін *б е к б а т ш а,* ұрғашысын – қолбатша дейді (А. Сейдімбеков, Серпер, 87).

БЕКБИКЕ... Өйткені осы күнгі ақсақал атанып жүргендердің көпшілігі жаңа заманның диірменінен өткен, жиырмасыншы-отызыншы жылдардың белсенді *б е к б и к е л е р і* емес пе? (О. Сәрсенбай, Шығ., 5, 248).

БЕКЕ[1] з а т. в е т. *Ыстық-суықты болған аттың қаны сыртына шығып кететін ауру.* Бұл ауру Арал маңында *б е к е,* Көкшетауда қантыстау деп аталады (О.Нақысбеков, Ауыс. гов., 102).

БЕКЕ[2] з а т. ж е р г. *Шалшық, лай, жаман су.* Құда болып қыз бермей, Жөнімді сұрап нетесің? Мен тастан аққан тас бұлақ, Сен борластан шыққан *б е к е с і ң* (Айтыс, 2, 151).

БЕКЕРЛЕ е т. *Бекер дау, жоққа шығару.* Қожа-молдаларды, ишандарды батыл аяусыз әшкерелеп отырады, бірақ ислам дінінің негізін *б е к е р л е м е й д і* (Алматы ақшамы, 30.01.1990, 4).

БЕКЕРЛЕУ *Бекерле етістігінің қимыл атауы.*

БЕКЕТҮЙ з а т. *Бекетті жерлерге жолаушылар үшін салынған үй.* Талқы асуындағы Сайрам көлдің жағасына келіп қондық. Осында *б е к е т ү й* бар екен (Қ. Жұмаділов, Таңғаж., 172).

БЕКЛЕРБЕК з а т. к ө н е. *Бектердің бегі, бектердің басшысы.* Ханнан кейінгі екінші адам – *б е к л е р б е к* Әлібекке кісі шаптырды (К. Жүністегі, Едіге, 112). Өз қолынан да билік кеткенін сезген Әлібек *б е к л е р б е к* өз сөзін дәлме-дәл жеткізетін адам таба алмай, Мамайға өзі барды (Бұл да, 113).

БЕКМЕЗ з а т. к ә с і б. *Қауын гүлінен жиналған бал.* Қауын балы (*б е к м е з)* мәдени өсімдік – қауыннан алынады (Ара шаруаш., 108).

БЕКПАТША з а т. с ө й л. ***Бекбатша.*** *Б е к п а т ш а* – бура мен аруанадан туған будан (Қаз. этнография., 1, 467). Қолын кессең бық етпес, *Б е к п а т ш а* қызыл нар едің (Н. Ахметбеков, Аманкелді, 48).

БЕКСАУЫТТЫ с ы н. ж е р г. *Әбден қаруланған, қару-жарақ асынған.* - Өздері елші емес, бүтін бір *б е к с а у ы т т ы* қол ғой (Ә. Кекілбаев, Үркер, 359). Онда орыстың *б е к с а у ы т т ы* қолы кіші жүздің іргесіне емес, орта жүздің іргесіне шаһар салып, қан базар қылып жатпас па еді (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 284).

БЕКТЕР: Бектер бегі. *Бектердің басшысы; ең жоғарғы бек; беклербек.* Салор Қазанның «хан», «бек» лауазымына қоса «беглер бегі», «*б е к т е р б е г і»* деген де шені барын оқимыз (Егем. Қазақст., 08.05.2003, 6).

Бектер сауыт. *Тек бектер киетін сауыт.* Үстіне жеңіл *б е к т е р с а у ы т* киген (Қ. Жұмаділов, Дарабоз., 107).

БЕКІТПЕ з а т. *Бекітіп қоятын тетік.* Көңілімнің лекітпесі секілді, Шідерімнің *б е к і т п е с і* секілді. Отау үй боп құралғанда ең алғаш Көрші берген кетік кесе секілді... (Ж. Нәжімеденов., Кішкентай, 108).

БЕКІТУІНСІЗ с ы н. а у ы с. *Құптамай, қолдамай; бекітпей.* Тәуке хан оның келісімінсіз, *б е к і т у і н с і з* мемлекеттік маңызы бар шешім қабылдауға құқы болмаған (Н. Мыңбатырова, Төле би., 26).

БЕЛ з а т. *Тоғызқұмалақ тақтасндағы солдан оңға қарай санағандағы бесінші отау.* Әр ойыншының отаулары солдан оңға қарай; арт, тектұрмас, атөтпес, атсыратар, *б е л,* қандықақпан, көкмойын, маңдай деп аталады (Ә. Ақшораев, Тоғызқұмалақ., 12).

БЕЛ: Бел көтерді. с ө й л. *Бел жазды.* – Кәне, жігіттер, енді сусындап, сәл *б е л к ө т е р і ң д е р* (Қ. Толыбаев, Бабадан., 31).

Белі бекіп, буыны қатпаған. *Әлі есейе қоймаған, жап-жас; тәжірибесіз.* Әлі *б е л і б е к і п, б у ы н ы қ а т а я қ о й м а ғ а н,* онжылдықты жаңа ғана бітірген кез еді-ау (Бал дәурен, 99).

Белін жазды. *Бойын тіктеп, бүгілген белін түзеді.* Сонан соң шопандар *б е л д е р і н ж а з ы п,* үйге қайтуға қам қылады (Лен. жас, 16.04.1972, 2).

Белін тартқызды. *Босанатын әйелдің белін ұстап, оған көмектесті.* Мұндай жеңіл-желпі шараларды орындағанмен әйел босана қоймаса, қарулы әйелдерге немесе қайын інілерінің біріне оның *б е л і н т а р т қ ы з а д ы* (Х. Арғынбаев, Қаз. халқы., 89).

БЕЛБАСАР з а т. *Тоғызқұмалақ тақтасындағы солдан оңға қарай санағандағы алтыншы отау.* Алтыншы отау – *б е л б а с а р.* Қарсы жақтың соңғы құмалағы көбіне осыған дәл жетеді (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 48). Тоғызқұмалақшының біреуі көкмойыннан, біреуі ортадан, кейбіреуі атаспастан, *б е л а с а р д а н* бастаймын деп кезек алып, алғашқы боп көшеді (Лен. жас, 08.11.1988).

БЕЛБЕУ з а т. с п о р т. *Таэквондодағы жетістіктері үшін берілетін атақ.* Спорттта, оның ішінде таэквондода басқа тәртіп бар. Әр жетістігіне орай алдымен *б е л б е у,* соңынан дан беріледі (Қ. Олжай, Қанат байла., 153). Таэквондода басқаша. *Б е л б е у і ң е* қарап жолыңды білесің, даныңа қарап бағаңды береді (Қ. Олжай, Қанат байла., 153).

БЕЛГІЛЕС *Белгіле етістігінен жасалған ортақ етіс.* Бұлар барған соң бір күн тыныстап, ақыл түйісіп, басшы *б е л г і л е с е д і* де ертеңінде жүріп кетеді (А.Сейдімбеков, Қыр хикая., 58).

БЕЛГІЛЕСУ *Белгіле етістігінің қимыл атауы.*

БЕЛГІТАС з а т. ж а ң а. *Қайтыс болған адамның аты-жөні жазылған тас.* Алаш көсемі Аймауытовтың ұлына *б е л г і т а с* қойылды (Айқын, 30.05.2009).

БЕЛДЕУЛІК: Белдеулік баға. э к о н. *Белгілі-бір белдеулерге орналасқандар үшін азық-түлікке, өндіріс бұйымдарына қойылатын баға. Б е л д е у л і к б а ғ а н ы ң* белгіленуі белгілі-бір өнімдерді өндіру және оны жеткізу шығындарының әр түрлі болуына байланысты (ҚСЭ, 2, 252).

БЕЛДІК з а т. а у ы с. *Күштілік, қуаттылық, мықтылық.* Лезде босап жігерінің *б е л д і г і,* Күңгүрт тартты халқымыздың елдігі. Егер бүгін күреспесек тіл үшін Ертең ұлт боп қалмасымыз белгілі (М. Шаханов, Мәңгүрт., 44). Намыстансаң, түзу бол, қыл елдікті, Салыстырма, бұрынғы қой, *б е л д і к т і.* Ай құйрығын шолақ қып жұлатұғын, Тастаңдар қара бүрген, шеңгелдікті (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 248).

БЕЛДІКТЕМІР з а т. *Есіктің сыртынан белдеулеп қойып, оған құлып салатын темір.* Қаңылтыр қаптаған ауыр есіктердің сыртына білектей *б е л д і к т е м і р* өткізіп, оған зілдей шойын құлыптар салыпты (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш, 9).

БЕЛДІЛІК з а т. *Белі мықтылық, күштілік, әлділік.* Аттардың да жүйріктігі, жорғалығы, жуастығы, күштілігі, *б е л д і л і г і,* әдемілігі сияқты қасиеттері бойынша таңдалуын қажет етеді (А. Сейдімбеков, Серпер, 204).

БЕЛЕСЕБЕТ з а т. с ө й л. ***Велосипед.*** Қаланың біраз бозбаласы *б е л е с е б е т к е* мінип келген екен (Қ. Жұмаділов, Таңғажайып., 51). Теп-тегіс асфальтқа табан тиген соң *б е л е с е б е т і м н і ң* жүрісі түзеліп, өзімнің де көңілім көтеріліп сала берді (Н. Ораз, Сиқырлы., 254).. Оның *б е л е с е б е т і н* мен тебе алмаймын, аяғым жетпейді (Қ. Әбілқайыр, Ұмыт., 94).

БЕЛЖАЗАР з а т. *Киімшең қисая кетуге арналған төсек, сәкі.* Жүзі кертпіш тартқан әйел жалдамалы ғұмырында рахатты *б е л ж а з а р ы м* деп алакөлеңке сәкісіне жантаяды (С. Ордашева, Кек жуған, 76).

БЕЛЖЕМДІ с ы н. а у ы с. *Жақсы, үлкен, тәуір.* – Мені ағаш кесуге жіберген безбүйректердің өзін жұмсайтындай бір *б е л ж е м д і* оқудың шаужайына бір-ақ жармассаңшы, әйтеуір (А. Әшімов, Шығ. жин., 1, 43).

БЕЛКЕСПЕ з а т. к ә с і б. *Бекіренің жон еті.* Жайын тәрізді ірі балықтардың семіз, майлы жон етін бөлек кесіп алады, оны «жаңса» деп, бекіренің жон етін «*б е л к е с п е»* деп бөлек сақтайды (Қаз. этнография., 1, 409).

БЕЛКИІЗ з а т. *Түйенің беліне салынған киіз.* Әжекең түйесінің *б е л к и і з і н* қолтықтап, есікке беттеді (Ж. Нәжімеденов, Кішкентай, 78).

БЕЛКӨТЕРЕР з а т. э т н. *1. Ұзақ жасаған қарияға арнап, шайнамай-ақ жей беруге болатын құнарлы ас. Б е л к ө т е р е р д і* көңіл жақын жандар арнайы дайындап, қарияға алып келеді (Қаз. этнография., 1, 469). 2. *Наурызнама күні қарияларға жасалатын сый табақ, кәде.* Наурызнамада қарияларға *«б е л к ө т е р е р»* деп, өгіздің қос шекесі салынған сый табақ тартылады (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 5, 31).

БЕЛЛЕТРИСТИКАЛЫҚ з а т. *Беллетристикаға тән, соған қатысты.* Оқушыны жеңіл қызықтыру жолын қуып, *б е л л е т р и с т и к а л ы қ* әдістерді артық қолданудың хауіптерін мен жоғарыда айтып өттім (Қаз. әдеб., 21.03.1975, 3).

БЕЛОРАҚШЫ з а т. ж е р г. *Белорақпен шөп шабушы; шалғышы.* Қолорақшылар мен *б е л о р а қ ш ы л а р,* бау байлаушылар алысқа ұзап кеткен(Тоғызыншы шежіре, 38).

БЕЛОРУС¹ з а т. *Белорус мемлекетінің негізгі халқы.* Қойтас аймағында мотор жүрегін соқтырып, қырманды қыздырып, шаруашылықты өршітіп жатқан жұрттың бірі орыс, бірі қазақ, бірі татар, бірі *б е л о р у с,* ингуш, чечен, болғар, тіпті сыған да жүр осылардың ортасында (Ғ. Сланов, Домбыра күйі., 157). Біздің ауданымызда көп ұлттар өкілі тату-тәтті тұрып жатыр. Қазақтар мен орыстар, украиндар мен немістер, татарлар мен *б е л о р у с т а р,* өзбектер – барлығы жиырмаға жуық ұлт өкілдері бірігіп, еңбек етеді (Лен. жас, 07.06.1972, 3).

БЕЛОРУС² з а т. т е х н. *Резеңке дөңгелекті жеңіл трактор.* Көптен көрінбей кеткен бригадир Татан күн көзі тұсау бойы көтерілгенде, көк «*Б е л о р у с ы н*» селкілдетіп танап басына келді (М.Мәжитов, Аманғали, 232).

БЕЛСЕНДЕН е т. с ө й л. *Белсенді болу, белсеніп кірісу.*

БЕЛСЕНДЕНУ *Белсенден етістігінің қимыл атауы.* Екінші себеп – ұлттық мұраны зерттеудің *б е л с е н д е н у і,* зерттеудің мақсаты мен ұстанымдарының өзгеруі (Қаз. әдеб., 19.11.1987, 3).

БЕЛСЕНДІМСІ е т. с ө й л. ***Белсендісі.*** Бірге оқыған кезде осы жігіттің ылғи тықақтап, *б е л с е н д і м с і п,* тыштаңдап жүретінін жақтырмайтын (Қ.Мұханбетқалиев, Қайдасың., 5).

БЕЛСЕНДІСУ *Белсендісі етістігінің қимыл атауы.*

БЕЛСЕНІМ з а т. ж а ң а. *Бір нәрсеге белсеніп кірісу ісі.* Пара берушілер артық *б е л с е н і м* көрсетпейді (Нұр Астана, 13.11.2008).

БЕЛСЫЗЫҚ з а т. ж а ң а. ***Диаметр***. *Б е л с ы з ы ғ ы* 120 шақырымдай алаңды дөңгелене қоршай, екі жүз мың жауынгер тұрды (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 383). Осылай, *б е л с ы з ы ғ ы* ат шаптырым жерге жуық алаңға бүкіл аңдарды қусырып тыққан Ақсақ Темір қанішерлері түс ауа аң қырғынын бастады (Бұл да, 385).

БЕЛТЕМІР з а т. с п о р т. *Екі басына зілдей дискілер орнатқан ауыр сом темір; зілтемір (штанга). Б е л т е м і р* көтеруден Қазақстанда алдына жан салмаған спортшының тарихқа түскен естелігі осындай (Қ. Олжай, Қанат байла, 262).

БЕЛШЕ: Белше күрек. ж е р г. ***Белкүрек.*** Сол тұсты көз жобамен белгілеп кеттім де, ертеңіне *б е л ш е к ү р е г і м д і,* қапшығымды алып келіп, әлгі қаншық қасқырдың апанын іздедім (М. Айымбетов, Құмөзек., 153).

БЕЛШЕЛЕТ *Белшеле етістігінен жасалған өздік етіс.* Көктемде балағымызды балшыққа *б е л ш е л е т і п* ләңгі тебеміз (Қ. Әбілқайыр, Текес., 163). Тағы да сол белуардан келетін батпақты *б е л ш е л е т е* басып, қоқыс қалаға төтелей тарттық (Бұл да, 175).

БЕЛШЕЛЕТУ *Белшелет етістігінің қимыл атауы.*

БЕЛШЕЛЕУ *Белшеле етістігінің қимыл атауы.*

БЕЛІНЕН ү с т. *Өзінен, өз ұрығынан д.м.* Маған кімнен туса, одан тусын, Болаттың *б е л і н е н* қалған бала керек (Т.Әбдіков, Айтылмаған., 179).

БЕНГАЛ з а т. *Шығыс Үндістанның байырғы халқы. Б е н г а л д а р* бенгал тілінде сөйлейлі (ҚСЭ, 2, 284).

БЕРГЕК з а т. э т н. 1. *Сәукеленің төбесіндегі алтынмен, күміспен әшекейленген қатырғы, төбелдірік* (Қаз. этнография., 1, 478). *Б е р г е к к е* моншақ қадаған жібек желек бекітіледі (Бұл да). 2. а у ы с. *Діңгек, тірек, қазық.* «Шіркін Базаралы оқыған болса, бір Тобықты емес, бар қазақтың осындай мұң-мұқтажына алтын *б е р г е к,* асыл діңгек болар еді-ау!» - деп ойлады (М. Әуезов, Таңд. шығ., 2, 154).

БЕРГЕН: Берген перде бұзады. *Бір нәрсе берсең, алынбайтын бұйым, орындалмайтын іс жоқ д.м.* Меніңше сендей кеще молда болмас, Тар кеуде, шымшық басқа оқу қонбас. *Б е р г е н п е р д е б ұ з а д ы,* сол үшін ғой, Дәл сені шын мақтаса, молда оңбас (С. Торайғыров, Таңд. шығ., 11).

БЕРГІ: Бергі ата. *Әкесінің әкесі, өз атасы.* ≈ *Б е р г і а т а м д ы* білемін, арғы атамды көрген жоқпын.

БЕРЕК з а т. к ө н е. *Ағаштың жас бұтағы.* Тобылғының *б е р е г і* Иіл болып беріш бітсе, Айбар болар терегі (Шалкиіз жырау: Нар Заман., 25). Бостаны бар-ды теректің, Болаты бар-ды *б е р е к т і ң* (Бұл да, 26). Көбіне уық жасауға ыңғайлап, жас *б е р е к т е р і н* қырқып, сопа басын ғана қалдырған үш-төрт жылғы бұтақ (Соц. Қаз., 09.04.1991, 4).

БЕРЕКЕ: Берекесін бес тиын қылды. *Берекесін алды, мазалады.* Ол шалдың келіні қиын, көгайылданып тұрған бірдеңе, бір аяқ асын бергенше *б е р е к е ң д і б е с т и ы н қ ы л а д ы* (Ә. Тарази, Тасжарған, 157).

БЕРЕКЕТСІЗДЕУ с ы н. с ө й л. ***Берекесіздеу.*** Алдындағы *б е р е к е т с і з д е у* бытырай жылжыған отарына қарап, «Жүрістері бұрынғыдан әжептеуір баяулап қалыпты-ау» деп күбірледі (А. Мекебаев, Аңызақ, 62).

БЕРЕН з а т. к ө н е. 1. *Алмас, болат сияқты асыл метал. 2. Береннен жасалған мылтық. 3. Береннен жасалған қылыш, 4. Береннен жасалған салпыншақты сауыт.* ≈ *Б е р е н* қылыш, *б е р е н* мылтық, *б е р е н* сауыт. *5. а у ы с. Мықты, беркі. 6. а у ы с. Өжет, өткір.*

Берен ауыз сөз. *Өткір, қиып түсетін сөз.* Елдің тұрмысынан бірдеме жазайық

десек, екі аттасаң сөз арасында осындай *б е р е н а у ы з с ө з* тап болады да, тілді күрмелтіп, қаламың мұқалып, діңкең құриды да қалады (Ж. Тілепбергенов, Ізбасар, 167).

БЕРЕНДЕ е т. *Берен сауыттың салпыншақтары тәрізді нәрселерді тағып алу.* Олар тап бір құдалыққа жүрген жаушы жекжаттай-ақ, жез *б е р е н д е п* тастаған сыртқы бешпеттерін шешіп, төр алдына баппен жайғасты (Е. Тұрысов, Ақбақай, 90).

БЕРЕНДІ с ы н. *Берен матасы сияқты құлпырған.* Жасыл *б е р е н д і* жайлауымызға келгеннен кейін менің өткен күзде Шынарды шығарып салған Байқошқардың алыс шегіне тынымсыз қарап жүргенімді сезімтал Кәмила сезіп қойған-ау, сірә (Оңт. Қазақст., 05.07.1972, 4).

БЕРЖАҒЫМЕН ү с т. *Өтірік, жалған.* Бұл болса шыны қайсы, өтірігі қайсы, аржағымен айтып тұр ма, *б е р ж а ғ ы м е н* айтып тұр ма? – біле алмай-ақ қойды (Қ. Мұханбетқалиев, Жұлдызды., 61).

БЕРКІТТЕН е т. *Мықты, берік болу; өзін-өзі ұстау.* Бұл нағашымның *б е р к і т т е н і п*, өзін-өзі жұбатқаны еді (О. Бөкеев, Мұзтау, 148).

БЕРКІТТЕНУ *Беркіттен етістігінің қимыл атауы.*

БЕРКІТІЛ *Беркіт етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Ол белгілер кейінгі ғасырларда әрі қарай *б е р к і т і л е* түскен, жалпы халықтық тіл нормасына айнала бастаған (Р. Сыздықова, XVIII-XIX ғ. қаз. әд. тіл., 54).

БЕРКІТІЛУ *Беркітіл етістігінің қимыл атауы.*

БЕРНЕЛЕ е т. *Суреттеу, бейнелеу.* Мағжанның «Толқын» деген өлеңінде толқынның толқығанын *б е р н е л е п,* түсінікті түрде көрсету үшін әдейі жанды нәрседей ғамалдап былай дейді (А. Байтұрсынұлы: Алаш., 72).

БЕРУЗА з а т. м и н. *Әшекей үшін пайдаланылатын көк түсті асыл тас.* Шынашағына тағылған, үлкендігі торғай жұмыртқасындай, аспан көк түсті *б е р у з а* жүзік айрықша сәнді көрінеді (М. Мағауин, 2, 26).

БЕРУЗАЛЫ с ы н. *Беруза тасы бар, беруза қондырылған (сақина, сырға).* Оң жағында – белін ақ күміс, көк *б е р у з а л ы* қамар белдікпен буынған Ай-Шешек бегім (М. Мағауин, Аласапыран, 47).

БЕРШІМЕК з а т. в е т. *Жылқыдан басқа малдарда кездесетін құрт ауруы; эхинококкоз. Б е р ш і м е к* ауруы қойда және басқа да малдарда кездеседі. Қоздырғышы – эхинококкоз құрты. Ол құрт ауру малдың өкпесінде, баурында болады (Ш. Қалықов, Қой. Ауру., 30). Мал шаруашылығында жиі кездесетін бірішек, тентек, *б е р ш і м е к* сияқты ауруларды жою әдетке айналды (Қазақст. ауыл. шаруаш., 1970, 10, 53). Залалды дерт *б е р ш і м е к* және тентек аурулары сүтқоректі жануарлар арасында жиі кездеседі. *Б е р ш і м е к п е н* қой, ірі қара, түйе ауырады (Коммунистік еңбек, 14.11.1969).

БЕРІК: Берік ат. *Жылдам жүріске, шабысқа жарамсыз, бірақ ауыр жұмысқа шыдамды ат. Б е р і к а т т ы ң* денесі қораштау, еті тығыз, кебеже қарын, басы үлкен, мойны жуан болып келеді (Ана тілі, 16. 05. 2013, 5).

БЕРІКТАС з а т. м и н. *Түрлі ескерткіштер мен мүсіндер жасауда жиі қолданылатын өте берік асыл тастардың бірі; гранит.* Асыл тастардың кейбір түрлері: айтас, ақық (сердолик), *б е р і к т а с* (гранит), құбылтас (александрит), сутас (хрусталь), седеп (перламутуо), көктас (малахит), зүбаражат (хризолит), топаз (асфар), опал, березе (бирюза), зүмірт (изюмурд), зертас (яшма) т.б. (Қаз. этнография., 1, 234).

БЕРІКТЕЛ е т. с ө й л. ***Бекітіл.*** Патшаға әскер бермеу хақындағы ел бірлігі қанға қол матырысу сияқты уағда, сертпен бекіп, *б е р і к т е л і п* жататын (Ә. Хасенов, Жат жазасы, 36).

БЕРІКТЕЛУ *Беріктел етістігінің қимыл атауы.*

БЕРІЛІҢКІРЕ е т. *Бір нәрсеге беріле түсу, соның соңында кету* (О. Бөкеев, Мұзтау, 221).

БЕРІЛІҢКІРЕУ *Беріліңкіре етістігінің қимыл атауы.*

БЕРІШ... Бұлармен қатар көлде кездейсоқ басқа жыртқыш – *б е р і ш* және жайын пайда болды (Балқаш өңірі, 34). Бүгінде көлден балықтың сегіз түрі (көксерке, табан, жайын, қаракөз, қаяз, ақ амур, *б е р і ш,* алабұға) ауланады (Қаз. әдеб., 19.02.1993, 14).

БЕС: Бес анық. *Адамның белгілі бір ұлтқа тән екендігін айқындайтын бес түрлі белгі (шарт). Б е с а н ы қ қ а* тіл, дін, дәстүр, тарих, атамекен жатады (М.Арын, Бес анық, 53). Біз әңгімелеген ұлттық сезімді білдіретін бес шарт немесе *б е с а н ы қ* бір ғана ұлтқа байланысты айтылар әңгіме (Бұл да, 80). *Б е с а н ы қ* – өз ұлтыңның өркениетті ұлт болып қалыптасуының Ережесі. *Б е с а н ы қ,* яғни осы бес белгінің (тіл, дін, тарих, дәстүр, атамекен) игерілу дәрежесімен ұлттың да, адамның да рухани тұғырының биіктігі өлшенеді (Бұл да, 182).

БЕСАТАРЛЫ с ы н. *Бесасатары бар, мойнына бесатар мылтығын асынған.* Бір жылы орталарында *б е с а т а р л ы* біреуі бар 4-5 қызыққұмарлардың жайлауға келе қалғаны (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 116).

БЕСБАСЫ з а т. к ө н е. *Бес адамның басшысы.* Сол қызметкерлерін бес-бестен топтап, бесеуіне бір бастық сайлап (*б е с б а с ы),* екі *б е с б а с ы н а* бір онбасы тағайындапты (С. Танекеев, Қиян асу, 21).

БЕСБОЛАТ з а т. *Қыран құс саусақтарының ең жақсысы.* Құстың (бүркіттің) саусағы төртеу. Саусағының ең жақсысын *«б е с б о л а т»* дейді. *«Б е с б о л а т»* деген ат саусақтарындағы кертіктердің санына қарай берілген. Көбіне 3-4 кертік болады. Бес кертік бары сирек кездеседі (Қаз. әдеб., 21.03.1986, 14).

БЕСЕРМАН з а т. к ө н е. *Салық жинаушы.* Қарақорым, Алтын Орда хандары орұсұт жерін басқақтары мен *б е с е р м а н д а р ы* арқылы да бағындырып ұстауға тырысқан (І. Есенберлин, Алтын Орда, 1, 157). Бұл *б е с е р м а н д а р* көбіне кілең бұзықтардан, не жұрттың қанын білдірмей соратын сүліктер тәрізді сұмдардан қойылатын (Бұл да).

БЕСЖАҚСЫ з а т. к ө н е. *Қалыңмалға немесе кісі құнына төленетін дүние-мүлік, мал атаулының ең бастылары. Б е с ж а қ с ы ғ а* нар, жүйрік ат, кілем, қылыш, бұлғын ішік т.б. кірген (ҚСЭ, 2, 308).

БЕСЖҮЗДІК з а т. ә с к. *Бес жүз адамнан құралған әскери бірлік; батальон.*

Бесжүздік басы. з а т. ә с к. *Бесжүздіктің басшысы (әскери лауазым).*

БЕСҚАҚПАЙ з а т. с ө й л. ***Бестас.*** Үйдің көлеңкесінде Қарақыз екеуміз *б е с қ а қ п а й* ойнап отыр едік, әжем: - Мағаш, әй Мағаш, - деп дауыстады (А. Жұмаділдин, Сең бұзыл., 82). Сондай-ақ *«б е с қ а қ п а й»* ойын атауы «бестас» болып та аталады (Білім және еңбек, 1985, 10, 47).

БЕСТАСПАЛА е т. *Қамшыны бес таспа етіп өру.* Қара мақпал, қызыл батсайы көпшік жабылып, күмістен қақталған жеңіл ер, *б е с т а с п а л а п* өрген жүген-жабдық еріксіз көз тартатын еді (Е. Тұрысов, Ақбақай, 28).

БЕСТАСПАЛАУ *Бестаспала етістігінің қимыл атауы.*

БЕСТЕМШЕ з а т. э т н. *Тоғызқұмалақ ойынының балаларға арналған қарапайым бір түрі.* Тоғызқұмалақ ойынының бірнеше түрі бар. Оның балаларға арналған қарапайым түрлерін «қоздату», *«б е с т е м ш е»* деп атайды (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 46).

БЕСТОҒЫС з а т. к ө н е. *Қысқы (қаңтар, ақпан) тоғыста болатын аязды (суық) күндер.* Олар өткен жылғы қыс қарын еске түсіріп, биылғы қаңтар мен ақпан – «*б е с т о ғ ы с т а* қар кетпес, үштоғыста қар қалмас» деген халық сөзін де қамтып өтті (Еңбек туы, 27.02.1965).

БЕСТІ: Бесті азу. *Жылқы мен түйенің бес жасқа келгенде шығатын азу тісі.* Түйенің *б е с т і а з у ы* асты үстінде екіден 4 тіс болады (Ана тіл, 09, 04, 1998, 16).

Бесті ат. *Бес жасқа келген ат.*

Бесті атан. *Бес жасқа келген атан.* Одан әрі түйенің піштірілген еркегі – құнан атан немесе атанша, дөнен атан, *б е с т і а т а н,* атан делінеді (Соц. Қаз., 18.10.1981, 4).

БЕСТІК з а т. *Бес адамнан құралған топ.* Егер бандылар артқа шегінсе немесе алдыға ентелесе, қалған *б е с т і к т е р* жолын бөгемек (Е. Рахимов, Тентек келін, 74).

БЕСІК: Бесік байлау. э т н. *Бала бесікке бөленгенде ырымдап берілетін сыйлық.* Нәрестеге сен апарар сый осы болсын. Анасына табыс ет. Ал *б е с і к б а й л а у ы н а* өз қалағаныңды атарсыз (Ж. Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 88).

Бесікке бөлеу. э т н. *Баланы бесікке бөлеу ісі, бесікке салу.* ≈ Баланы *б е с і к к е б ө л е у д і ң* мән-мәнәқасы көп.

Бесік кертпе құдалық. э т н. *Балалары бесікте жатқанда уәделесіп (бесікке кертік салып), құда болысқандық.* Бірақ *б е с і к к е р т п е қ ұ д а л ы қ,* алдын ала

беріліп қойған «қалың мал» екі ғашықтың қосылуына ерік бермеген (Жалын, 1974, 3, 120).

Бесікке салар көбейсін! *Баланы бесікке салып жатқандарға айтылатын тілек.*

Бесікке салу. э т н. *Баланы алғаш рет бесікке бөлеу рәсімі.* Қазақ халқы баланы *б е с і к к е с а л у ғ а* (бөлеуге) ерекше мән береді (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 8). Баланы *б е с і к к е с а л а т ы н* адам алдымен бесікті аластап, «бісміллә» деп жөргегін салады (Бұл да, 1, 15). Баланы *б е с і к к е с а л у* жұртқа сыйлы, мінезі жайдарлы, үбірлі-шүбірлі әжелерге тапсырылады (Қаз. этнография., 1, 492).

Бесік көрпе. *Нәрестенің бесігіне жабатын көрпе.* Бесік жабдықтары: жөргек, жастық, *б е с і к к ө р п е,* қолбау, тізебау, түбек, шүмек т.б. (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 10). *Б е с і к к ө р п е* – баланың бесігіне жабатын көрпе (Шаңырақ, 96).

БЕСІКБАУ: Бесікбауы берік болсын! *Баланы бесікке салғанда айтылатын бататілек.* – Інілеріннің *б е с і к б а у ы б е р і к б о л с ы н,* өмір жасы ұзақ болсын (Ш. Ахметов, Айдарлының., 4).

БЕСІКСЫПА з а т. э т н. *Қайтыс болған адамның қабырының үстіне орнатылған бесік пішіндес ескерткіш.* Кезінде *б е с і к с ы п а* орнатылса керек, жауын шайып, үстіне боз жусан, қызыл изен шығып кетіпті (М. Мағауин, Бір атаның., 238).

БЕСІКШЕ з а т. с ө й л. ***Бесіксапа.*** Кең де биік мешіттің ішінде *б е с і к ш е* жатыр. Мүрде топырағынан көтерілген бұл *б е с і к ш е н і ң* үстіне жылқының бас сүйегі қойылған (А. Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 201). Есік орнына салынған кішкене кірер аузы бар кең де биік мешіттің ішінде *б е с і к ш е* жатыр (Лен. жас, 11.12.1974, 3).

БЕСІР[1] з а т. м е д. *Адамның ішіне су толып кететін ауру; шемен.* Осы жылы ағылшын дәрігері, әрі ботаник Уайтингер *б е с і р д і* (водянка) емдеу үшін оймақгүлді пайдаланып көрген (Білім және еңбек, 1968, 4, 23).

БЕСІР[2] з а т. с ө й л. *Орысша «писарь» сөзінің қазақша айтылуы.* Көк байталдың қырсығы тиіп бүгін, Мойнына артты Қараштың налог жүгін. Папешител, исполком, *б е с і р,* болыс Еппен әкеп шығарды бұдан түйін (І. Жансүгіров, Шығ., 29).

БЕТ: Бет алдыңыздан жарылқасын! *Құдай оңғарсын, сәтін берсін!* Жолы да, атағы да үлкен Ғафаңа (Ғафу): - *Б е т а л д ы ң ы з д а н ж а р ы л қ а с ы н!* - дедім (Қаз. әдеб., 15.06.1973, 2).

Бетке күйе жағу. э т н. *Күнәлі адамға тағайындалған жазаның бір түрі. Б е т к е к ү й е ж а ғ у* – ғұрыптық жаза түрі (Қаз. этнография., 1, 496).

Бетке шығар. *Алдыңғы қатардағы азамат: бетке ұстар.* Сол көккөз империя «қамқорлығына» алғансып, зеңбірек, мылтықтың күшімен қазақтың өр рухын басқан, *б е т к е ш ы ғ а р ы н* құртқан (Ә. Ыдырысов, Таңшолпан, 203).

Бет көрісу. э т н. *Марқұмның артында қалғандарға ағайынның, құдалардың, жегжат-жұраттардың аза тұтып, көңіл айтып, арнайы баруы* (Қаз. этнография., 1, 494).

Бет тарту. *Киіз басу үшін шабақталған жүннің үстіне іріктелген таза жүнді сол қолмен қысып алып, оң қолдың қырымен баса үзіп, біртегіс етіп қалдырып шығу* (Қаз. этнография., 3, 102).

Беттен алып, төске шапты. *Қарсыласты, ұрсысты.* Ақ сүтін емген анасына аузына не келсе соны айтып, *б е т т е н а л ы п, т ө с к е ш а б а т ы н д а й* халге жеткен екен ғой (О. Кемаль, Тәлкек., 34).

Бет шымшысты. «*Ұят болды», «ұятай» дегенді білдіретін ишара.* Осыдан бір ай өткенде Зибашты Еділ алып қашып кетті. Әйелдер *б е т ш ы м ш ы с т ы* (Қарақат тер., 59).

Бетімен жер бастырды. *Қатты ұялтты, ұятқа қалдырды.* – Балаларды *б е т і м е н ж е р б а с т ы р ғ а л ы* отырып монтекейсуін. Мына қылығыңды Мұрат естісе өлең-тойдың үлкені сонда болар, - деді (Қ. Мұқажанұлы, Ортеке, 34).

Бетін аулақ қыл [ет]! *Жаман істі жолата көрме деген тілек.* Ханым мынадай болса, құдай кез келтірмесін, *б е т і н а у л а қ қ ы л с ы н* (Қ. Жұмалиев, Жайсаң жан., 49).

Бетінен алды. *Қарсы келді, ұрысты.* Біреу-міреу батылдық қып тұспалдаса, *б е т і н е н а л ы п,* боқтап тастайтын (С.Мұқанов, Аққан., 142).

Бетінен басты. *Ұялды, қызарды.* Өйткені денесінің бұлтық-бұлтығын

жалаңаштап, жұрт көзінше шешінуге *б е т і н е н б а с а д ы* (Б. Аманшин, Гүл көтерген, 38).

Бетіне шіркеу болды. *Ұятқа қалдырды, ұялтты.* Ұрпақтардың қарыз-парыздарының бірі – адал болу: ата-ананың алдынан қия өтпеу; *б е т т е р і н е ш і р к е у б о л м а у* (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 23).

Бетін сызғылады. *«Ұят-ай!» деген сөздің ишарасы.* Кешінде құда болып келгенде алдымен әйелдер жағы *б е т т е р і н с ы з ғ ы л а д ы* (Қ. Мұқажанұлы, Ортеке, 24).

Бетінің суын бес төкті. *Ұят болса да, қайта-қайта сұрап, жалынғандай болды. Б е т і н і ң с у ы н б е с т ө г і п,* жалына сұрағандағы бергені осы ғана (Д. Исабеков, Тіршілік, 108).

Беті табақтай. *Беті үлкен, жалпиған.* Шетінен қарны қабақтай, *б е т і т а б а қ т а й,* аузы итаяқтай, обыр біреулер (Б. Омарұлы, Қара терең., 29).

Беті теріс қарады. *Ауру меңдеп, күнненкүнге әлсірей берді.* Шешең *б е т і т е р і с қ а р а ғ а н* соң, әл үстінде деп екі рет телеграмма салғызды (М. Мағауин, Қиянда., 247).

Беті шарық болды. *Беті күйді, ұятқа қалды.* Бұл көп алдында беті жарық боп, мына саудагер еңбексіз тауып, жұртты алдап, тегін алып еді. Енді мұның *б е т і ш а р ы қ б о п* тұр (Н. Мыңбатырова, Төле би., 38). Саудагердің халық алдында масқарасы шықты, *б е т і ш а р ы қ б о л ғ а н ы* да жетеді (Бұл да).

Беті шарық табақтай. *Беті өте үлкен, жалпиған.*

БЕТАЙҒАҚ з а т. ж а ң а. *Қылмысты ашуға жәрдемдескені үшін берілетін сыйақы.* Кісі өлтірген қылмыскерді тапқан кісі адам құнының бестен бірін *б е т а й ғ а қ қ а* алған (Ана тілі, 27.02.1992, 8).

БЕТАЛБАТТЫ үс т. *Бостан-бос, бекерден-бекер, беталды*. Ол атына тәлтіректеп зорға жетті де бағыт-бағдары жоқ, *б е т а л б а т т ы* шаба жөнелді (Б. Тоғысбаев, От пен күл, 63). Аршаны алаш баласы, қазақ жұрты *б е т а л б а т т ы* шығын етпеген (Парасат, 2009, 9, 24). Бұлар (әнші сымақтар) *б е т а л б а т т ы* бақырып-шақырғанда, радионың үнін өшіргендердің талайын көрдік (Қаз. әдеб., 09.01,1987, 15).

БЕТАРШУ з а т. ж е р г. ***Беторамал.*** Шал қалтасынан көлдей *б е т а р ш у ы н* алып көзін сүртті (Т. Иманбеков, Тұт ағаш., 175).

БЕТБЕЛГІ з а т. *Кітаптың қай бетін келгендігін білдіретін қыстырма қағаз (закладка).* ≈ Кітаптың арасына *б е т б е л г і* салып қою керек.

БЕТЕГЕШІЛ с ы н. *Бетегені ұнататын (жақсы көретін).* Түйе – жантақшыл, бие – *б е т е г е ш і л* (Қаз. әдеб., 25.04.1979, 1).

БЕТЖАБАР з а т. с ө й л. ***Соңғы сөз.*** Монографиясына арнайы жазған *б е т ж а б а р* сөз мақаласында қазақ шежіресінен мемлекеттік идея іздепті (Ана тілі, 08.01.2009).

БЕТЖУҒЫШ з а т. с ө й л. *Су ағызып, бет жуатын құрал (сайман); қолжуғыш.* Есіктің алдындағы *б е т ж у ғ ы ш қ а* қолымды шайып үйге кірсем, төрге төселген төрт қабат көрпенің үстінде апам отыр (Ә. Дүйсенбек, Көкжиек, 188).

БЕТКЕЙЛЕУ с ы н. *Аздаған беткей, сәл ғана беткей (жер).* Ақтасты Құзғынға қарағанда сәл-пәл күңгейлеу, *б е т к е й л е у* ғой (Лен. жас, 23.11.1977, 2).

БЕТҚАП з а т. с ө й л. *Бетке киіп алатын қап (маска).* Сосын тер мен кірден сатпақтана кептеліп қалған басындағы *б е т қ а б ы н* жұлып алды (Ә. Әлімжанов, Махамбер. жебесі, 184).

БЕТМАЙ з а т. *Бетке жағатын май; крем.* Бетіне *б е т м а й* жағып, айнаның алдынан шықпайды (Жұлдыз, 1981, 3, 57). Күндіз және түнде жағатын *б е т м а й л а р ы м н а н* ешқашан қаржы аямаймын (Айқын, 19.02.2009).

БЕТТЕ¹ е т. *Бір нәрсенің бетін шауып, тегістеу.* Шаңырақ ағашын *б е т т е п,* шауып белгілі қалыпқа келтіретін құрал – байтесе деп аталады (Қаз. тілі. жерг., 191).

БЕТТЕ² е т. *Бір нәрсеге бет салу, қаптау.* Сарайдың ішін мрамормен *б е т т е п т і* (А. Машанов, Жер асты., 64).

БЕТТЕУШІ з а т. *Баспаға баратын жұмыстың материалын ретке келтіріп, бетін қоюшы* (Соц. Қаз, 14.02.1980, 2).

БЕТІҚАЛАР з а т. *Ақша салып, екі адам ойнайтын карта ойыны.* Екі қолы жиырма бірге аздық етеді. Сосын, отырып аламыз да, *б е т і қ а л а р* ойнаймыз (Жұлдыз, 1972, №8, 49).

БЕШКЕШ: Бешкеш қылды. *Міндет етті, міндетсінді.* Домбырамды арқалап,

жаңқалталап, Осылай дүниеден өтемін бе. Жасымда үлкенмін деп *б е ш к е ш қ ы л м а н,* Ешкі мен сақалы бар текенің де (Бақтыбай ақын. Ел аузынан, 171). – Папам да қызық, бір рет жыланнан құтқарғанын ғұмыр бойы *б е ш к е ш қ ы л а* ма? (Б. Нұржекеев, Күй толғақ, 145).

БЕЯПАР с ы н. *Мазасыз, беймаза, күйгелек.* Мінезі тік, жоқ нәрсеге апы кіріп, күпі шығатын *б е я п а р* шалдың қасына ешкім батып бармайды (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 36).

БИ: Би ақысы. *Әділ билігі үшін берілетін сый-сияпат.* Төрелігіне риза болған дау иелері билік жасаған кісіге *«б и а қ ы с ы»* деп сый-сияпат ұсынатын (Б. Шаханұлы, Таңд., 1, 16).

Биге шығу. *Дойбы тасының қарсы жақтың бірінші қатарына (төріне) жетуі.* Дойбы ойынында *«б и г е ш ы ғ у»,* «қос үйге қамау», «тайынша айдату» т.б қалыптасқан терминдер бар (Шаңырақ, 391).

БИБКОЛЛЕКТОР з а т. *Кітаптарды тиісті бөлімдерге жіберуші.* Мәселен, дүниеде *«б и б к о л л е к т о р»,* «алмасу қоры» дегеннің бар екенін біліп алды (Лен. жас, 22.08.1974, 3).

БИДАЙ: Бидай қуыру. *Бидайды қазанға салып, араластырып тұрып пісіру.* Соңғы кезде әр үйде от маздап жанып, сол отта қолбақырға тықырлатып *б и д а й қ у ы р ы п* жатады (М. Әуезов, Абай жолы, 3, 249).

Бидай өңденді. *Сарғыш қызыл түске енді.* Жал-жал жондар *б и д а й ө ң д е н і п,* ажарланып тұр (Ж. Аяшев, Алақан, 37).

Бидай түю. *Бидайды келіге салып түю, қауызынан ажырату.* Бұл шақта бойының ауырлап кеткеніне қарамастан бір табақ *б и д а й д ы* бұрқыратып *т ү й і п,* қауызын алды да, тай қазанды болбыра көже асты (Ә. Нұрпейісов, Ымырт, 58).

БИДАЙША үс т. *Бидай тәрізді, бидай құсап.* Кәдуілгі қылшылдаған аяздарда қой дегеніңіз қуырған *б и д а й ш а* бөртіп, түрленіп алады ғой (Жалын, 1973, 1, 146).

БИДОНДАП үс т. *Бидонға құйып, бидонмен тасып.* Жалғыз-ақ қатынас – әуе жолы. Шегіртке қанат самолетпен *б и д о н д а п* әкелінген су бұрғышыларға нәр болған еді (Жұлдыз, 1973, 5, 180).

БИЕБАУ з а т. э т н. *Бие байлап, қымыз ашытқаннан кейін алғашқы қымызға көрші-қолаңын шақыру дәстүрі.* – Нұғыманның қай қыры екенін құдай білсін, жаңа кісі жіберіп, *б и е б а у ғ а* шақырыпты, - деді. – Не істейміз, балам? Барамыз ба? (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш, 198). Жанайдар жайлауға келгендегі жылдағы салт бойынша төменгі құдықтағы ағайындарын келесі жұмаға *б и е б а у ғ а* шақырып кеткен (Е.Рахимов, Тентек келін, 20).

БИЕҚАРЫН з а т. б о т. *Биенің қарны сияқты қампиып өсетін өсімдік* (О. Нақысбеков, Ауыс. гов., 112).

БИЕСАУ з а т. ж е р г. ***Дәуіт.*** Жаратушы өсімдіктің түр-түсінен айнытпай *б и е с а у* деген жәндікті жаратқан ғой. Оны кейде дәуіт деп те атайды (Ш. Мұртаза: Егем. Қаз., 18.03.2006, 6). Жылан ұяға жеткен кезде қарсы алдынан ұзын аяқтары серіппелі жасыл *б и е с а у* тұра қалды (Бұл да).

БИКЕ з а т. с ө й л. ***Медбике.*** Медицина *б и к е л е р і н і ң* мұндай төл мерекесі біздің елімізде тұңғыш рет тойланғалы отыр (Алматы ақшамы, 11.04.1990, 4).

БИКЕШ з а т. к ө н е. *Бидің, билеушінің қызы.* Бидің Зайыбын – *бибі,* қызын – *б и к е ш,* ұлын – бише деп атайды (Ж. Тұрлыбай, Райымбек батыр, 1, 96).

БИҚИСАП үс т. а р. *Өте көп, мол, сансыз, өлшеусіз.* Мұны естіп падиша той қылады, сүйіншіге *б и қ и с а п* сый қылады. Баласы сахарадан келгеннен соң, Ал енді сөйлетуге ой қылады (Бабалар., 1, 38).

БИҚҰМАР с ы н. *Биді жақсы көретін, билегіш.*

БИҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Билегенді жақсы көретіндік.* Оның үстіне бұрын Нұртуғанның пәлендей *б и қ ұ м а р л ы ғ ы н* ешкім аңғарған емес (О. Сәрсенбай, Шығ., 4, 321).

БИЛЕТКІЗ *Билет етістігінен жасалған өзгелік етіс.* – Ал енді Смайыл секілді жағымпаздарға не істетіп отыр? Бүкіл елді *б и л е т к і з і п* отырған жоқ па? (Т. Әбдіков, Өліара, 299).

БИЛЕТКІЗУ *Билеткіз етістігінің қимыл атауы.*

БИЛІК: Билік партиясы. *Билікте отырғандардың партиясы.* Соның екеуінде де оның абырой-беделіне қылаудай да нұқсан келген жоқ. Себебі *б и л і к п а р т и я с ы н а н* көпшілік айтып жүрген

сынға қосылатынын мәлімдеп кетті (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 272).

Билік тізгінін ұстады. *Билікке қол жеткізді, билікке араласты; ел биледі. Б и л і к т і з г і н і н ұ с т а ғ а н* азамат қаншама қызу қанды, білікті, омыраулы болғанмен, аз уақытта оңайлықпен еш нәрсе оңала қоймайды (О. Сәрсенбай, Шығ., 5, 376).

БИЛІКТІ с ы н. *Қолында билік бар. Б и л і к т і* әміршіге лайық, құрметпен, түземді әскер, мерейлі мехмандар алдында салтанатты аттанды (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 103).

Билікті сөз. *Билік иесі айтатындай, өтімді сөз.* – Сендер енді мені кешіріңдер, - деді толғана тіл қатып. – Елге *б и л і к т і с ө з* айту өте жауапты іс екен (Ж. Әлмашұлы, Тар дүние, 111).

БИЛЬЯРДШЫ з а т. *Бильярдты жақсы ойнайтын адам.* Жай ғана мықты *б и л ь я р д ш ы* келіпті десе, мен, әрине, таңырқамас едім. Ал мынау өзі жалғыз қалды, өзі мықты бильярдшы (Б. Соқпақбаев, Таңд., 437).

БИМӘЛІМДЕУ с ы н. с ө й л. ***Белгісіздеу.*** Белгісіз, *б и м ә л і м д е у* неге екені, Жұрт шегер тамақтан соң темекіні. Оттыққа Ғалымжан да шырпы шақты, Тұтанбай алды дауыл берекені (Ж. Смақов, Мың махаббат, 64).

БИОБИБЛИОГРАФИЯ з а т. *Ғалымның өмірі мен қызметі және оның шығармашылығы жайлы мәліметтердің жиынтығы.*

БИОБИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Биобиблиографияға тән, соған қатысты.* Жазушылар, ақындар туралы творчестволық жүйелі дерек толық *б и о б и б л и о г р а ф и я л ы қ* анықтамалық шығару талабын ұстануы керек еді (Қаз. әдеб., 21.10.1983, 9).

БИОЙНАҚ з а т. *Билейтін жер, би алаңы.* Бәрі бейтаныс, жұрт не істесе, соны істеп, *б и о й н а қ т ы* бір-екі рет орағатып та үлгердім (Лен.жас., 02.10.1971, 4). Егер мен оны қаладан: парктен, театрдан, *б и о й н а қ т а н* көрсем дәл осыншалық тәтті мұңмен әсерленіп, дәл осылай сұлу күйінде елестете алмас едім (Бұл да).

БИОЛОГТЫҚ с ы н. *Биологқа тән, биологқа қатысты.* Інісінің *б и о л о г т ы қ* тапқырлығына таңданатын түрі жоқ (Ж. Мусин, Туған үй., 119).

БИОМЕТЕОРОЛОГИЯ з а т. *Тірі ағзаларға сүйене отырып ауа райының өзгерістерін зерттейтін ғылым саласы. Б и о м е т е о р о л о г и я* – тірі организмдердің қоршаған ортамен өзара әрекетіне сүйене отырып, атмосфералық жауын-шашынды және биологиялық процестерді зерттейді (Шопан сырласы, 321).

БИОНИКАЛЫҚ с ы н. *Бионикаға қатысты, соған тән.* Теңіз көп қылшықты құрттарының *б и о н и к а л ы қ* та маңызы бар (Қ. Қайымов, Зоология., 11).

БИОСТИМУЛЯТОР з а т. м е д. *Өсімдіктің сапасы мен өнімін арттырып, малдың тұқымын асылдандыратын, қоңдылығын өсіретін дәрі (препарат).* Соңғы жиырма шақты жылдың ішінде химия саласында көп ғылыми жаңалықтар ашылды. Бір ғана *б и о с т и м у л я т о р д ы ң* өзі неге тұрады (Ө. Қанахин, Құдірет, 44). Сондықтан оқымыстылар организмде азық сіңуін және берілген дәрілердің емдік әсерін күшейтетін заттар тапқан, оны *б и о с т и м у л я т о р* деп атаймыз (Шопан серігі, 189).

БИОТӨЛҚҰЖАТ з а т. в е т. *Бағымдағы малға, жан-жануарларға жасалатын биологиялық төлқұжат.* Ойыма жуырда қолданысқа *б и о т ө л қ ұ ж а т т а р* енгізілгелі жатқаны сарт ете түсті (Ана тілі, 09.10.2008, 8).

БИОЭНЕРГИЯ з а т. *Биологиялық күш, қуат.* Қабығының арасынан су шығып, *б и о э н е р г и я* бөлінеді екен дегенді де естідім (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 171).

БИПАРЫҚ с ы н. с ө й л. ***Парықсыз.*** Ержеткізді ата-ана, Жүрмейік ойсыз *б и п а р ы қ* (Ел аузынан, 236).

БИТТАРАҚ з а т. *Шашқа түскен битті, сіркені тазартуға арналған тарақ. Б и т т а р а қ* малдың жауырын сүйегінен, мүйізден ара тістері жиілетіліп жасалады (Қаз. этнография., 1, 512).

БИТТЕЙ: Биттей сықты. *Жоқ етті, көзін құртты.* Бұл дұға болмаса Жезтырнақ Зейнептің кейпіне енбей-ақ сені *б и т т е й с ы қ п а с* па еді (А. Мекебаев, Алапат, 342).

БИТІКШІ з а т. с ө й л. ***Бітікші.*** Қара *б и т і к ш і* Сақып Тұра орнынан түрегелді (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 303). Ол жанында өзімен бірге отырған *б и т і к ш і* қарт ұйғыр Нияздан Құтбаның кім екенін, қалай өлгенін сұраған (Бұл да, 425).

БИІК: Биік мақсат. п о э т. *Заңғар тілек, тәтті қиял.* Көшеде келе жатқанда асқақ арман, *б и і к м а қ с а т т а р* жайлы ойлар ойына орала кететін (Н. Ораз, Сиқырлы., 61).

БИЯЛАЙЛЫ с ы н. *Қолына биялай киген, биялайы бар. Б и я л а й л ы* қазақ бөрененің бір жағын көтерісуге асыққан жоқ (Е. Тұрысов, Құралай., 21).

БИЯНАТ з а т. ж е р г. ***Хабарлама.*** Орынбасарларын, бөлім бастықтарын шақырып, олардың *б и я н а т т а р ы н* тыңдау керек еді, оған да асықпады (Қ. Жұмаділов, Атамекен, 62).

БОБИ з а т. *Ойын қартасындағы төрт түрдің біреуі: жүрек пішіндес, қызыл; қызылайыр, аша.* Көсемсары екеуміз түнде қарта ойнап, мидың қатпар-қатпарына сіңіп кеткен үйір-шүйір крес, қарға шерби, *б о б и л а р д ы* салқын сыраның көбігімен үркітіп тұрғанбыз (Лен. жас, 29.12.1973, 4).

БОБИК з а т. т е х н. *Газ-69 жеңіл машинасы халық арасында осылай аталынады. ...* Екіншісі – жердің ой-шұқырына қарамай «*б о б и г і н*» ор қоянша орғытып келе жатқан Сенбаев Кабікеш деген жігіт (Қаз. әдеб., 03.08.1973, 2). *«Б о б и к»* жеңіл бүлкекпен еңіске түсіп келеді екен (Лен. жас, 17.07.1973, 2).

БОБЫЛ з а т. *Башқұрт елімен аралас тұратын тайпалардың бірі.* Әр жер-әр жерде ғана башқұрттардан жер жалдап, егін салып, қарағай кесіп кәсіп қылып жүрген мешерлер, тептерлер, *б о б ы л д а р* кездеседі (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 202).

БОҒАР з а т. к ә с і б. *Ұзын сырыққа сапталған бір бұтақты, бір қармақты темір құрал.*

БОҒДЫХАН з а т. к ө н е. *Қытай елінің билеушісі, ханы.* Сырымбет оған өткен жылғы күзде Орта жүзге көп сыйлықпен Қытайдың *б о ғ д ы х а н ы н а н* елші келгенін хабарлайды (Ел аузынан, 39). Қытай *б о ғ д ы х а н д а р ы н а н* қысас көріп отырған ойраттардың өрісі жылдан-жылға тарыла берді (Ә. Кекілбаев, Үркер, 69). Ойраттар жеңіл жау емес, оның үстіне қолтығына су бүркіп, оларды құтыртып отырған тағы да сол қытай *б о ғ д ы х а н д а р ы* (І. Есенберлин, Алмас., 178).

БОҒҰЛ з а т. *Сібірдегі аз халықтардың бірі (тайпа).* Жұрт *б о ғ ұ л д а р* мен мешерлердің бастарына жастанып жататын теңдеріне телміреді (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 94).

БОЖ-БОЖ: Бож-божы шықты. *Жұмсарды, болбырады.* Көн етік суға тисе болды, шылғи қайыстанып, *б о ж-б о ж ы ш ы ғ ы п,* болбырап кетуші еді (О. Бөкеев, Үркер, 41).

БОЖУ *Божы етістігінің қимыл атауы.*

БОЖЫ е т. а у ы с. *Жай-күйі болмау, езілу, берекесі кету.* Түсінде өлең жазған түндерде қатты титықтайсың, төсектен сүлесоқтанып түрегелесің. Біреу боршалап кеткендей, сал-соқ болжырап, *б о ж ы п* жүргенің күні бойы (М. Әлімбаев, Көңіл күнд., 76).

БОЖЫМА з а т. к ө н е. *Ерекше тәсілмен ашытылған шарап.* Үнбе ақыры қоймады. Даяшыны шақырып, оған бір күбі жылытылған дукаң *б о ж ы м а с ы н* алдырды (Т. Зәкенұлы, Мәңгітас, 183).

БОЖЫРАУ *Божыра етістігінің қимыл атауы.* Ол кеудесінде жан барда қыбырлай беру керек екенін білді. *Б о ж ы р а у ғ а,* босауға хақы жоқ еді Хансұлудың (С. Елубай, Ақ боз., 226).

БОЗ: Боз айран болды. *Аспанды ала бұлт басты.* Кешке қарай буалдыр қоюлана түсіп, *б о з а й р а н б о л ы п* кетті (Х. Есенжанов, Ақ Жайық, 101).

Боз бетеге. б о т. *Қылқан селеу кейде осылай да аталады* (ҚСЭ, 2, 372).

Боз қасқа бетеге. *Бетегінің бір түрі.* Жетімтөбенің баурайы балауса шалғын, *б о з қ а с қ а б е т е г е* (С. Мәуленов, Жер нәрі, 97).

Боз от. с ө й л. ***Ақ от.*** Ақ оттың екінші атауы – *б о з о т* (Қаз. этнография., 1, 112).

Боз талды. с ы н. *Боз тал өскен, боз талы мол.* – Анау қырқаның астында тобылғылы беткей, *б о з т а л д ы* сай бар. Сонда жеткен соң өздері де тоқтайды (Ж. Жұмақанов, Замана., 87).

БОЗАГЕР з а т. с ө й л. *Боза дайындаушы, боза жасаушы.* Үлкен-кіші жиылып, Бозаға күнде барады. *Б о з а г е р д і ң* қатыны Таса жерге шақырар, Байыммен бірге келгін деп (Құланаян Құлманбет, Сөзімнің., 77).

БОЗАҒАШ з а т. б о т. *Ағаштың бір түрі.* Ащылы тоғай ала бас, Ақсара алдым бозағаш, Алтынды сарай қарашаш, Ала бастан боран бораса, *Б о з а ғ а ш т а н* боран борамас (Ер Тарғын, 22).

БОЗАЖОРА з а т. э т н. *Боза қайнатқан адам алғашқы бозаға өзінің көршіқоландары мен туыс-туғандарын шақыру дәстүрі.* Майлыкент болысының *б о з а ж о р а с ы н д а* «әу» деп ән салмайтын, өз жанынан бір ауыз өлең шығармайтын адам болмайды (Ш. Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 77).

БОЗАЛАҢДАН е т. *Боз ала бұлт басу, бозару.* Кенет түннің бояуы *б о з а л а ң д а н ы п,* айдың күміс нұры түнге себезгілеп төгіле бастады (Т. Жұртбаев, Бесқарагер, 103).

БОЗАЛАҢДАНУ *Бозаланданетістігінің қимыл атауы.*

БОЗАҢДАТ е т. *Бозарып, көкке көтерілу.* Сай басындағы қара жолдан *б о з а ң д а т қ а н* шаң көрінеді (Ш. Мұртазаев, 41-ші жыл., 163).

БОЗАПАЙ з а т. э к с п. *Ысылып, пісе қоймаған бозбала.* – Енді қалай? Бұлар оқуды жаңа бітірген *б о з а п а й л а р* (Қ. Тоқмырзин, Үш шие, 203).

БОЗАПҰЛ з а т. э т н. *Ұрын келген күйеу баладан алынатын кәделердің бірі.* Бұл сенен алған қызкөрсетерім болсын. Әлі асықпа, іргебасар, шашсипатар, ошаққазар, *б о з а п ұ л* дейтіндер толып жатыр (Қ. Тұрсынқұлов, Анды-Қарақыз, 145).

БОЗАРЫТ е т. с ө й л. ***Бозар.*** Үркер... Жарлы үйдің ошағының басындағы болмашы күлдей сұйқылт *б о з а р ы т ы п* шашылып жатыр (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң. 9).

БОЗАРЫС *Бозар етістігінен жасалған ортақ етіс.* Ол екінші аяғын тартып алғанда аяқтай бөлмені аударып тастай жаздап, бақырып-шақырып азан-қазан қылды. Отырғандардың шақшадай басы шарадай болып *б о з а р ы с ы п,* қуарысып, орындарынан тұрып дүрлігіп кетті (Б. Қыдырбекұлы, Ұрының еншісі, 143).

БОЗАРЫСУ *Бозарыс етістігінің қимыл атауы,*

БОЗБАСТЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Бозбастық.*** Одан беріректе, *б о з б а с т ы л ы қ т ы ң* жолымен Нәпектер домбыра тартып, ән қосса, гармонт шалып, би билесе, шеткеріректен ыржаңдап тұратын Тотай емей кім еді (Соц. Қаз., 07.07.1974, 4).

БОЗБАСША үс т. *Бозбас балаша, бозбас бала тәрізді.* Күні кеше аюотының асылынан дәм татқан Мәкеңнің *б о з б а с ш а* жынданғанына кемпірі куә! (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 115).

БОЗБАШ з а т. т а ғ а м. *Қой еті мен бұршақты жеке-жеке пісіріп алады да, екеуін қосып, пияздап, бұрыштап әзірленетін тағам. Б о з б а ш т ы* табаққа құйып, дастарқанға қоярда ұсақталған петрушканы себеді (И. Сариев, Дастарқан, 38).

БОЗБҰҒА з а т. *Дәрілік шөптің тамыры (дәрі ретінді пайдаланылады).* Қырық аяқ сумен ұшықтау, *б о з б ұ ғ а,* сарбұға, жеті түрлі дәрі-дәрмектің басын қосып, емдеу ме, не керек, әйтеуір осылар секілді қазақ емдері қалмады (С. Торыайғыров, Таңд. шығ., 261).

БОЗҒЫЛТТАНУ *Бозғылттан етістігінің қимыл атауы.*

БОЗДАҚ: Боздақ жүн. *Жаңадан шыққан жүн, ұлпа.* Сапасына қарай жүн биязы жүн, ит жүн, жабағы жүн (өлі жүн), *б о з д а қ ж ү н* (тірі жүн), ұяң жүн, қылшықты жүн болып бөлінеді (Ж. Қоқанова, Түк және тері., 10-11).

БОЗДЫ с ы н. 1. *Ішінде боз түстісі де бар, боз араласқан.* Бидайықта ақ татыр Ақты, *б о з д ы* қой жатыр (Алпамыс, 79). 2. *Боз аты бар, боз ат мінген.* Бұлардың әңгімесін шаңдақ бөлді, «Бұл не?» деп көзін сүзіп олар төнді. Қос *б о з д ы н ы* көрді де «Жау келеді, Сұлушаш, Ермекпенен аттан енді!» (С. Мұқанов, Таңд. шығ., 12, 63).

БОЗҚАРАҒАН с ы н. *Бозқарағаннан жасалған.* Қолында ағаш күрегі бар, *б о з қ а р а ғ а н* сыпыртқысы бар (Октябрь өрендері, 222).

БОЗҚАРАҒАНДЫ с ы н. *Бозқарағаны өскен, бозқарағаны мол.* Ұзын-ырғасы үш шақырымдай жол жүрген соң, *б о з қ а р а ғ а н д ы* түбекті кесіп өтіп, сай табанына құлдиладық (Ж. Аупбаев, Жанарымда., 5). Дегенмен ол осынау *б о з қ а р а ғ а н д ы* бозалаң даласын, мынау ата-бабасынан мирасқа қалғандай көрінетін сандық тас жатқан аймақты қия алмайды (К. Сегізбаев, Ашылм. сыр., 37).

БОЗҚЫРАУЛАН е т. *Үстін боз қырау басқан.* Ақшағыл қар, ақшаңқан дала, аппақ белдер, *б о з қ ы р а у л а н ғ а н* қой үсті – бәрі аппақ-ау, аппақ (Лен, жас, 28.02.1973, 2).

БОЗҚЫРАУЛАНУ *Бозқыраулан етістігінің қимыл атауы.*

БОЗӨКПЕ з а т. к ә с і б. *Қыран құсты жүдету үшін берілетін жем (негізінен*

малдың өкпесі). Мәселен, ақжем мен *б о з ө к п е н і* құсты жүдету үшін берсе, тартпаны шынықтыру үшін, қансоқта мен қызылды семірту үшін береді (Саятшылық, 80).

БОЗТАЙЛАҚ з а т. а у ы с. *Ер азамат, боздақ.* Ауылдағы білімді әрі ақылды небір жігіттің *б о з т а й л а қ т а р ы* қара жұмыс істеп жүр (О. Бөкеев, Қайдасың, 88).

БОЗШУЛАН с ы н. *Боз, бозғылт, бозғылтым.* Жыңғыл арасынан қылт етіп, тасаға қайта сіңген *б о з ш у л а н* мақұлықты көзі шалып, тік жарға жарқанаттай жабыса қалды (А. Мекебаев, Жезтырнақ, 97).

БОЗЫМ з а т. *Бозбала, жап-жас жігіт.* Қызға қарағанда есейгені, *б о з ы м* шақтан да өтіп кеткені есіне түседі (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 37). *Б о з ы м* жігіттердің көкпарда құлап, жұлыны үзіліп кеткенінің куәсі болдық (Ш. Мұртаза, Не жетпейді, 9).

БОЗЫМБАЙ з а т. э к с п р. *Тәжірибесіз жас; боз өкпе д.м.* Болат тым *б о з ы м б а й.* Мынандай алмағайып заманда тізгінге ие болып жүре алса жарар еді (Ә. Кекілбаев, Үркер, 164).

БОЙ: Бой жіп. э т н. *Өрмектің ұзына бойына созылып жатқан ұзын жіптері.* Есептаяқ – адарғының алдында тұратын, *б о й ж і п т е р д і* санап, байлап қоятын таяқ. Оны ел ішінде серу ағаш деп те атайды (С. Қасиманов, Қаз. қолөнері, 78).

Бойы ауыр тартты. *Денесі ауырлап, дәл-сал күй кешті.* ≈ *Б о й ы м н ы ң а у ы р т а р т ы п* тұрғаны.

Бойындағы тікенінен арылды. *Аманесен босанды д. м.* Үш күн бойы қиналып толғатып тұрған тұмса әйел Қалдекең босаға аттай берісімен *б о й ы н д а ғ ы т і к е н і н е н а р ы л ы п т ы* (М. Разданұлы, Алтай., 154).

Бойын тіктеді. *Бойын тік ұстады, еңсесін көтерді.* Жөткірініп, жаңағы бір жайсыздың шырмауынан босап, *б о й ы н т і к т е д і* (Лен. жас, 20.07.1974, 2).

БОЙДАҚ: Бойдақ қой. *а) Тарттырылған еркек қой. ә) Қысыр қалған саулық.* Біздің *б о й д а қ қ о й* (ту қой) деп жүргеніміз – қысыр қалған саулық (Н. Қазыбеков, Дала., 33).

БОЙДАҚШАЙ з а т. *Басқа тамақ жоқ, тек қана шай д.м.* Жігіттер ойнап-күле отырып Есеннің қызыл шырайлы, ашаң жүзді келіншегінің *«б о й д а қ ш а й ы н»* қанып ішті (Ж. Тұрлыбаев. Семсер, 164). *«Б о й д а қ ш а й»* деп әлгінде дастарқан жайылғанда Есен өзі айтқан. Ол дастархан үсті жұпыны, нан, қант, майға толы емес дегені еді (Бұл да).

БОЙЖЕТКЕНСУ *Бойжеткенсі етістігінің қимыл атауы.*

БОЙЖЕТКЕНСІ е т. *Өзін бойжеткен санау, бойжеттім деп есептеу. Ол б о й ж е т к е н с і п,* үстіне киген киімін түзей бастады (М. Қаназов. Арна, 109).

БОЙРА е т. ж е р г. *Жасу, үгітілу, күйреу; салы суға кету.* Өз басының бақытсыздығын ұмытқан. Қапелімшіл қасіретті еміниіп, *б о й р а п,* бүлініп қалмаған (І. Есенберлин, Алтын ат., 278).

БОЙСОҚТЫ: Бойсоқты болды. *Денесі дел-сал болды, сүлесоқ күйде жүрді.* Төкеннің махаббатқа, қыздарға деген сенімін жоғалтып, орны толмас өкінішке ұрындырып, *б о й с о қ т ы б о п* жүргенімен Фариданың шаруасы жоқ (Лен. жас, 05.07.1974, 3).

БОЙСҰНДЫРЫЛ *Бойсұндыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Қазақ тілінің дыбыс жүйесіне *б о й с ұ н д ы р ы л ғ а н* сөздердің қатары анықталған (Ана тілі, 06.11.08).

БОЙСҰНДЫРЫЛУ *Бойсұндырыл етістігінің қимыл атауы.*

БОЙСҮЙЕУ: Бойсүйеу етті. *Аз да болса қорек болды, жүрек жалғауға жарады.* Кешке ауылына түлкі құрсақ боп қайтқан отарына шамалы шөп шашып *б о й с ү й е у е т т і* (Лен. жас, 06.07.1973, 3).

БОЙТҰМАР: Бойтұмар алқа. *Бойтұмар пішінді әшекейлі алқа. Б о й т ұ м а р а л қ а* – тұмарлы алқа; әшекейленген тұмардың өзі (Қаз. этнография., 2, 614).

БОКСЕРСЫМАҚ с ы н. *Өзін боксермін деп есептейтін, бокспен аздап айналысқан* (Д. Исабеков, Тіршілік, 214).

БОКСЕРШЕ ү с т. *Боксер сияқты, боксер тәрізді.* – Жақындама! Өлтірем! – дейді. Жұдырықтарын түйіп, *б о к с е р ш е* тұр (М. Мағауин, Таңд. шығ., 1, 383). Бердібек қайтадан сол қолын алға соғып, *б о к с е р ш е* тұра қалды (Бұл да). Қайтерін білмеген Асан жеңілген *б о к с е р ш е* алыс майданынан шегініп шықты (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 3,17).

БОҚ: Боғымды бермес. *Бермей көрсін, бергенде қандай д.м.* – Егер бермеді бар ғой, қамшының астына алыңдар. – *Б о ғ ы м*

д ы б е р м е с... (Ж. Аймауытов, Шығ., 1989, 46).

Боққа батырды. *Арандатты, ұрындырды.* Онда ар-иман жоқ, сені де бір күні *б о қ қ а б а т ы р а д ы.* Сондықтан ондай иттерден аулақ жүр (Д. Рамазан, Жылап аққан., 95).

БОҚАТ... Балқыған темірдей қып-қызыл *б о қ а т* тас қабырғаға найзадай қадалып, тас еденген ұсақ-ұсақ жұлдыздай шашырап түсті (Ғ. Мүсірепов, Оян. өлк., 209). Оттан екі тарау бұлақ ақты, бұлақтың бірі – шойын, бірі – *б о қ а т* (Ғ. Мұстафин, Жиырма бес, 28).

БОҚТАЛ *Боқта етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Арқаның атақты боқтампазы Ысқақ шалдың алдына барып, *б о қ т а л ы п* қайтқандар оның сөзіне риза болып, көпке дейін езуі жиылмай жүреді екен (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 13).

БОҚТАЛУ *Боқтал етістігінің қимыл атауы.*

БОҚТАМПАЗДЫҚ з а т. *Боқтай бергіштік, боқтағыштық.* Зады есіңде сақта, бел сындыратын ерлігің болмаса, *б о қ т а м п а з д ы қ т ы* кәсіп етпе (Ә. Әзиев, Шұғыл., 92).

БОҚТАН з а т. к ө н е. *Қыран құстың қарнындағы қыл-қыбыр, артық ет.* Жетісу еліндегі Жалайыр Шорадан кейінгі құсты қатты қайыратын, *б о қ т а н ы н* алып баптайтын осы Жолмамбет болатын (Қазыбек бек, Түп-тұқияннан., 75).

БОҚТАҢҚЫРА е т. *Аздап қана боқтау, боқтай сөйлеу.* Кәдімгі карт кісілердің әдетімен Жәкең де (Жамбыл) *б о қ - т а ң қ ы р а п* сөйлейтін (Жұлдыз, 1975, 4, 196).

БОҚТАҢҚЫРАУ *Боқтаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

БОҚТЫ с ы н. *Боғы бар, боқ толған.* Тон дегенің бір тоқтышақтың терісі шығар, ат дегенің сырты түкті, іші *б о қ т ы* бір тай шығар (Шешендік сөздер, 108).

БОҚТЫҚ з а т. *Құйысқанның ат күнтимесіне ілінетін жері (бөлшегі). Б о қ т ы қ* жұмсақ қайыстан жасалады да, оған былғарыдан не жұмсақ иленген қайыстан жұмыр қолқа тігіледі (Ата салты., 105). *Б о қ т ы қ* ұзындығы ат-көлік құйысқанының күнтимес мөлшерінде болады да, оған өткізілетін қолқа да сол мөлшерде жасалады (Бұл да).

БОҚТЫШАҚ з а т. с ө й л. *Асқазан, қарын.* Сейтек жеті атасынан бері *б о қ т ы ш а ғ ы* толмаған жетімек ұлдай ішті, жеді... ұйықтады (М. Мағауин, Аласапыран, 165).

БОЛ: Болайын деп тұрған. *Келешегінен үміт күттіретін, пысық (бала).* «*Т ұ р е к е н* мына бала *б о л а й ы н д е п,* Дауысын құбылтады талай түрлеп?! – Деп отыр іштен, ырза саңлақ ақын, - Естіртпей арқасынан қағайын тек» (М. Әлімбаев, Көңіл күні, 10).

БОЛАСНАЙ з а т. с ө й л. ***Болыснай.*** – Кәне, не қыл дейсің, *б о л а с н а й* шырағым? (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 166).

БОЛБЫРЛАН е т. *Болбыр тарту, болбырау* (Т. Иманбеков, Тұт ағашы., 70).

БОЛБЫРЛАНУ е т. *Болбырлан етістігінің қимыл атауы.*

БОЛҒАР қ. ***Болғар.*** Оның (О. Бөкеевтің) қаламынан туған повесть, әңгімелер ағылшын, неміс, *б о л ғ а р,* венгер, чех, словак, араб және туысқан республикалардың көптеген тіліне аударылды (Лен. жас, 07.09.1983, 3).

Болғар бұлғарысы. *Болғардан әкелінген бұлғары.* Беліндегі алтын белбеуінің жасыл *б о л ғ а р б ы л ғ а р ы с ы* сан түрлі жақұт, гауһар тастарымен әшекейленген (І. Есенберлин, Алтын орда, 1, 82).

БОЛҒАН-ТОЛҒАНСУ *Болған-толғансы етістігінің қимыл атауы.*

БОЛҒАН-ТОЛҒАНСЫ е т. *Болып-толған адам болып көріну.* Әншейінде бұл төбесімен көк тірегендей боп, *б о л ғ а н - т о л ғ а н с ы п* жүруші еді-ау (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 335).

БОЛЖАМГЕР з а т. *Болжағыш адам, болжай білетін кісі.* Бүгінгі таңда *б о л ж а м г е р л е р* көбейіп барады деп ешкімді таңғалдыра алмайсың (Алм. ақшамы, 29.11.1991, 6).

БОЛПЫШ с ы н. *Болбыр, болпақ, бос.* Кең, момын, *б о л п ы ш,* салғырт-салақ жайлау бұл күндерде бой жасаған баладай (М. Әуезов: Жұлдыз, 1974, 8, 86).

БОЛЫҚ з а т. с ө й л. *Болған, толған, бай адам.* Сен де көбіне өзіңе ұқсаған *б о л ы қ т а р ғ а* ғана төгіліп-шашылатынсың. Қай мүсәпірдің басынан сипап, бағып-қағып өсіріп едің? (О. Сәрсенбай, Шығ., 4, 152).

БОЛЫМДЫЛЫҚ з а т. *Болғандық, істелгендік. Б о л ы м д ы л ы қ* та,

болымсыздық та етістіктің лексикалық байлығына жатады (Н. Сауранбаев, Қазақ тілі, 120).

БОЛЫМДЫРАҚ с ы н. *Молырақ, үлкенірек, ауқымдырақ.* Азды місе тұтпауға әдеттенген қу көңіл «белжемдірек, *б о л ы м д ы р а қ* олжамды мылтық үнімен текке үркітіп, маңымнан бездіріп алармын» деген дәмемен жүріп, ақыры бұратылып аштан жатуға мәжбүр болған (К. Сегізбаев, Жапжасыл., 5).

БОЛЫМСЫЗДАУ с ы н. с ө й л. ***Мардымсыздау*** (О. Бөкеев, Мұзтау, 65).

БОЛЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Болмағандық, істелмегендік.*

БОЛЫП-ТОЛҒАНСУ *Болып толғансы етістігінің қимыл атауы.*

БОЛЫП-ТОЛҒАНСЫ е т. *Болып-толған адам сияқтану; кемеліне келгенсу.*

БОЛЫСҚАНСУ *Болысқансы етістігінің қимыл атауы.*

БОЛЫСҚАНСЫ е т. *Болысқан болу, жәрдемдескенсу. Б о л ы с қ а н с ы п* қойын қалтасына қол жүгіртті де, жүз теңгені суырып алып, алдына тастады (Т. Отарбектегі, Зауал, 196).

БОЛЫСҚЫШТЫҚ з а т. *Көмектескіштік, жәрдемдескіштік.* – Кісіні алдамауды, қайырымдылықты, басқаларға *б о л ы с қ ы ш т ы қ т ы...* – осының бәрін сенен үйрендім, Ербол (Ә. Нұршайықов, Махаб. жырл., 519).

БОЛЫСНАЙ з а т. с ө й л. ***Болыс (әкімшіліктің басшысы).*** Жігіттер Балуан шалды етпетінен жығып салып екі қолын артына байлады, екі аяғын тұсады, *б о л ы с н а й д ы ң* бұйрығы бойынша дүре салды (З.Ақышев, Ақбел., 129). Ең мүсіркеген адам Баянауланың *б о л ы с н а й ы* Шөкең болды (З. Ақышев, Жаяу, 227). Оның бір жағында б о л ы с н а й, ауылнайдың ең үлкен ісі осы болса керек еді («Түркістан» газеті, 36).

БОМБЫЛАУШЫ с ы н. *Бомбылайтын, бомбы тастайтын.* Сірә, *б о м б ы л а у ш ы* ұшақтар да келіп қалған болуы керек (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 81).

БОМБЫЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Бомбы тастаушылық, бомбылағандық.*

БОМЖ з а т. *Үй-жайы болмағандықтан кез-келген жерге қонып, тамағын көшеден тауып жеп жүрген бейшара адам.* Көшеде қайыршылаған *б о м ж д ы* көргеніңіз бар ғой, қазақ тілінің тағдыры сондай-ақ шамада (С. Ордашева, Кек жуған, 81).

БОН з а т. к ө н е. *Ұсақ ақша (тиын) жетіспеген жағдайда оның орнын алмастыратын төлем қағазы. Б о н д ы* сатып алуға, төлем құралы ретінде пайдалануға болады (Егем. Қазақст., 09.08.1991, 2). 1922-24 жылдардығы ақша реформасынан кейін КСРО-да *б о н* шығару тоқтатылды (Бұл да).

БОНИТЕР з а т. в е т. *Малды сорттаушы маман.* Кейде осеменатор, кейде *б о н и т е р* болып, өз қолымен жұмыс істеп үйретуден де тайынбайды (Октябрь өрендері, 129).

БОНИТИРОВКА з а т. *Малды, жерді беретін өніміне қарай бағалау (сорттау) ісі (шарасы).* Қозыларды *б о н и т и р о в к а* жасаған кезде менің есеп жүргізуіме және отарға басшылық етуіме тура келді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1960, 1, 58).

БОНИТКРОВКАЛА е т. *Бағалау, сорттау.* Олар қойларды *б о н и т и р о в к а л а й д ы* (сорттайды), яғни әрбір қойды жүнінің сапасына (биязылығына, ұзындығына т.б.) қарай бағалайды, қай класқа жататындығын анықтайды (Қазақст. ауыл шаруаш, 1960).

БОНТИРОВКАЛАУ *Бонтировкала етістігінің қимыл атауы.* Аға шопанның *б о н т и р о в к а л а у д а н* өтпеген бір және екі күндік қозыларына уақытша бекітілген сақманшы көмектеседі (Қазақст. ауыл шаруаш., 1960, 1, 58).

БОПА[1] з а т. с ө й л. ***Бапан.*** *Қамыстың басындағы үкісі, ұлпасы.* Қамыстың *б а п а с ы* аяғының шуашы бар адамға пайдалы болады (Диал. сөзд., 53).

БОПА[2] з а т. ж е р г. *Бөтелкенің тығыны.* Ең аяғы «пробканы» *б о п а* деп атаған екен, қазақтікі болса қабыл еттік (Алаш., 206).

БОПАҚАН з а т. э м о ц. ***Бөпе.*** Бәріміз қаумалап *б о п а қ а н д ы* еркелетіп жатырмыз (Қ. Әбілқайыр, Текес., 82).

БОПАЛА е т. *Қыран құсты «по-по» деп шақыру.* – Алтын құс болып келсең, *б о п а л а п* қолыма қондырам (Ж. Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 312).

БОПАЛАУ *Бопала етістігінің қимыл атауы.*

БОПАН з а т. с ө й л. ***Бапан.*** Қоскөлдің жиегіндегі *б о п а н ы н* ұшырған сидам қамыс қара желмен ысылдап, әр түбі бір-бір

жыланша қиқаңдап айбат шегетін сияқты (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 369).

БОПЫРАЗ з а т. с ө й л. ***Темекі*** *(папирос).* Үш айлық әскери курске барып, сонда *б о п ы р а з* тартуды үйреніп келіпті (З. Қинаятұлы, Көшпенді., 118). Көргендер оның *б о п ы р а з* тартатыны да рас деп жүр (Бұл да, 119). Томардың жатысы ірі: ауызда *б о п ы р а з,* мықында наган (Алматы ақшамы, 21.06.1990, 4).

БОПЫШ з а т. *Сәбиге байпақтың сыртынан кигізетін жұмсақ табанды, өкшесіз, шолақ қонышты, бұлғары аяқкиім* (Қаз. этнография., 1, 521).

БОР з а т. *Орыстың алмауыт жылқысы мен жергілікті қазақ биесінен туған әлсіз жылқы.* Қазақтар өз жылқыларын орыстың жүк тартқыш жылқыларымен будандастыруға қарсы болды. Орыс жылқыларын алмауыт деп атайды. Алмауыт пен жергілікті қазақ биесінен туғанды *б о р* деп атайды. Ол әлсіз болады (Ер қанаты, 20). *Б о р* – қазақ даласы мен Орынбордың шекаралық аудандарында кездескен (Ана тілі, 16. 05. 2013, 5).

БОР: Бор сутегі. х и м. *Бордың сутекпен қосылысы. Б о р с у т е к т е р і* – жағымсыз иісті , өте улы заттар (ҚСЭ, 2, 417).

БОРА з а т. к ә с і б. *Қамба ішіндегі кірпішпен қаланып жасалған бөліктер.* Кіндіктен келетін *б о р а л а р д а* бидай, арпа, сұлы үйінділері жатыр (Ұ. Доспанбетов, Ел есінде, 80). Оны (тарыны) қолмен кекілдеп әкеліп, бастырып, ұшырып, *б о р а л а р ы н а* құйғанша көрер азаптары аз емес (К. Сегізбаев, Қаз. әдеб., 01.04.1985, 14).

БОРАЛА е т. *Борау, жан-жағына ұшу (шашырау).* Балтаны көкеме ұқсап сілтеп жатырмын, әй бірақ олай-бұлай *б о р а л а п* ұшқан жаңқалар мардымсыз (Қ. Омаров, Әке, 84).

БОРАЛАУ *Борала етістігінің қимыл атауы.*

БОРАНА з а т. ж е р г. ***Тырма.*** Осы маңайдағы үш-төрт ауылдың соқасы мен *б о р а н а с ы* менің мойнымда (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 377).

БОРАСЫНДАН *Борасында етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Енді, міне, аяғы жаяу *б о р а с ы н д а н ы п* тұрып, ақ түтек боранға айналды да кетті (Жұлдыз, 1972, 5, 129).

БОРАСЫНДАНУ *Борасындан етістігінің қимыл атауы.*

БОРБАЙ: Борбай созды болды. *Борбайларын созды, шаршап-шалдықты.* Сонымен екеуі ауылға *б о р б а й с о з д ы б о л ы п,* әрең жетіп еді (Қ. Тоқмырзин, Үш кие, 64).

БОРДАҚЫЛАНЫЛ *Бордақылан етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Күтуіндегі екі жүз өгізшенің қақ жартысы кемеліне келтіріле *б о р д а қ ы л а н ы л ы п,* етке тапсырылды (Қазақст. ауыл шаруаш., 1963, 8, 21).

БОРДАҚЫЛАНЫЛУ *Бордақыланыл етістігінің қимыл атауы.*

БОРЖУ *Боржы етістігінің қимыл атауы.*

БОРЖЫ е т. *Бықырып қатты ашып кету.* Бай жолаушыға қымыз бергізудің орнына іргеде ши арасында тұрған *б о р ж ы ғ а н* айран бер деп бәйбішесіне ымдапты (Қаз. әдеб., 31.12.1976, 4).

БОРЖЫҚ: Боржық бет. *Беті боржиған, быттиған.* Мүлкібай деген *б о р ж ы қ б е т* сары бала асхана есігінен басын сұқты (Ә. Көшімов, Жас аңшы, 110).

БОРЖЫҢҚЫРА е т. *Аздап боржию, быттиыңқырау.* Сондықтан да *б о р ж ы ң қ ы р а ғ а н* қызыл беттегі бұршақтай қара сүйеліне дейін қызарып кетті (Ш. Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 25).

БОРЖЫҢҚЫРАУ *Боржыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

БОРКЕМІКТЕНДІР *Боркеміктен етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Әлде табиғатта жалпы адамзаттың жүйкесін қажытып, *б о р к е м і к т е н д і р і п* бара жатқан өзгеріс, құбылыстар бар ма? (Б. Шаханұлы., 1, 255). Қабылдың қолына Айымкүлдің көңілін *б о р к е м і к т е н д і р г е н* түйіншегі түсті (Д. Рамаданов, Тастүлек., 12).

БОРКЕМІКТЕНДІРУ *Боркеміктендір етістігінің қимыл атауы.*

БОРКЕМІКТІ с ы н. *Бостау, босаңдау, болбырлау.* Аш пейілді жалаңқая саудагер *б о р к е м і к т і,* батпан құйрықты албанды бекерге таңдаған жоқ (М. Әуезов: Жұлдыз, 1974, 8, 6).

БОРКЕУЕК с ы н. *Бостау, болбырлау. Б о р к е у е к* бола бастаған тастардың бірін қозғап, бірін домалатып сапырылыстырып жатады (Қ. Тұрсынқұлов. Есіңде ме., 74).

БОРЛАН е т. с ө й л. ***Бордақылан.*** Құйрығы бітеу қойда бар, Қысы-жазы *б о р л а н ғ а н,* Жүйрік жырау атта бар, Бәйгені жылда қоймаған (Бұқар жырау: Ана тілі, 12.07.1990, 5).

БОРЛАНУ *Борлан етістігінің қимыл атауы.*

БОРЛАС з а т. *Борлы жер, борлы топырақ.* Құда болып қыз бермей, Жөнімді сұрап нетесің? Мен тастан шыққан тас бұлақ. Сен *б о р л а с т а н* шыққан бекесің (Айтыс, 2, 151).

БОРПЫ з а т. *Кендірдің борпылдаған ұлпасы.* – Иә, жігітім, ажал деген сондай, ойламаған жерден келеді, - деді май-май болған қолын кендір *б о р п ы с ы м е н* асықпай сүртіп жатып (І. Есенберлин, Алтын от., 408).

БОРПЫҚ с ы н. с ө й л. ***Борпылдақ.*** Ойпырмайдың быттиған тұрпы-ай, піскен бауырдай іркілдеп жатқан *б о р п ы қ* құмды алақандай айбатты табан іреп сойып өтіпті (Д. Досжанов, Жолбарыс, 126).

БОРСАҢ с ы н. с ө й л. *Бос, босаң.* Кілең сор, тақыр, ал болмашы *б о р с а ң,* құмайтты жерге түскен түйенің ізін тынбай соққан жел жауып кетеді (І. Есенберлин, Маңғыстау, 11).

БОРСЫҚ: Борсық бөрік. *Борсықтың терісінен тігілген бөрік.* Әлгінде ғана бір-бірін көруге ұялғандай тиін бөрік, суыр бөрік, көртышқан бөрік, *б о р с ы қ б ө р і к т е р* маңдайдағы он сегіз көзді милықтата бүркеп алыпты (Қ. Ысқақ, Ақсу., 479).

БОРСЫТЫҢҚЫРА е т. *Аздап борсыту, борсыта түсу.* Аю үшін жемтікті жерге көміп тастап, үш-төрт күн *б о р с ы т ы ң қ ы р а п* барып жегеннің жас еттен гөрі әлдеқайда дәмдірек боларына әбден көзі жеткен (К. Сегізбаев. Жап-жасыл., 13).

БОРСЫТЫҢҚЫРАУ *Борсытыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

БОРТАС з а т. *Жұмсақтау ақ тас.* – Мынауың *б о р т а с* қой. – Ендеше осы бір *б о р т а с т ы* керекке жаратамыз (Б. Дәулетбаев, Сүмбілшаш, 120).

БОРША з а т. з о о л. с ө й л. *Боршатышқан.* Ағаш арасынан *б о р ш а* жиі кездеседі (Қ. Аймағамбетова. Табиғаттану, 51). Қыстан қиналмай шығу үшін жануарлардың бір тобы азық қорын жинайды. Олар – тиін, аламан, бұраубас, шақылдақ, *б о р ш а* және т.б. (Бұл да, 33).

БОРШАТЫШҚАН з а т. з о о л. *Кеміргіштер тобына жататын, ақтиін сияқты, бірақ арқасында ақ жолақтары бар орман жануары. Б о р ш а т ы ш қ а н* ағаш тұқымын, бүрін, саңырауқұлақ, жидек, астық дәнін жеп қоректенеді (Қаз. табиғ., 1, 267). Күн райы ашық боларда орман ішінде *б о р ш а т ы ш қ а н* қатты шиқылдайды (Шопан сырласы, 328).

БОРЫҚ: Борық тартты. *Ақ сүйрегін жеу үшін борықты су астынан тартып, суырып алды.* Тізіліп өзен үстінен, Ұшады құстар аспандап. Балдырлы қамыс ішінен *Т а р т а д ы б о р ы қ* қасқалдақ (Ж. Тоғашев, Атырау., 21).

БОРЫҚТЫҚ з а т. а у ы с. *Жұмсақтық, бостық, жасықтық.* – Аға, мен журналистика факультетіне түсем! – дедім, енді әлгі бір сәттегі *б о р ы қ т ы ғ ы м* ғайып боп (Ә. Ыдырысов, Тұлға., 20).

БОРЫШ: Борышын атқарды. *Борышын өтеді, қарыздар болып қалмады.* ≈ Ол өзінің азаматтық *б о р ы ш ы н* адал *а т қ а р д ы.*

БОРЫШТЫЛЫҚ з а т. *Борышты болушылық, борышкерлік.* Анаға сүйіспеншілік, жарға құштарлық, Отанға, туған топыраққа *б о р ы ш т ы л ы қ* сезімдерінің бәрі махаббатқа байланысты (Ә. Нұршайықов, Махаб. жырл., 524). Бұл салт ұрпақтарға ата алдында өздерін мәңгі шәкірттік және мәңгі *б о р ы ш т ы л ы қ* сезімін тудырып, ата-аналарын өлгенше құрметтейтін қасиет қалыптастырады (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 24).

БОСАҒА: Босаға майлау. э т н. *Жастар жеке отау құрғанда немесе жаңа үйге кіргенде жақын-жуықтары құтты болсын айта келіп, босағаға май жағып, бата беру ғұрпы* (Қаз. этнография., 1, 523).

БОСАҒАБАУ з а т. *Туырлықтың босағаға байланысты бауы.* Оюлап қолдан тоқыған басқұр, уықбау, *б о с а ғ а б а у,* керегебау дегендер түр-түрімен айқұш-ұйқыш жүргізіліп тасталған (Б. Шаханұлы, Таңд., 1, 321).

БОСАЛҚЫ с ы н. с ө й л. *Босатылған, өз еркі өзінде.* Төрағалардың қызметі *б о с а л қ ы* емес, сондықтан жергілікті басшыларға тәуелді (Ана тілі, 27.02.1992, 3).

БОСАҢҚЫРА е т. *Қолы аздап босай түсу, жұмысы азаю.* Қолы қауырт

жұмыстардан *б о с а ң қ ы р а д ы* (Ә. Ыдырысов, Таңшолпан, 139).

БОСАҢҚЫРАУ *Босаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

БОСАУЫЛ з а т. ә с к. ж а ң а. *Қызмет мерзімін өтеп, кәсіби жұмысын аяқтаушылық* (отставка). Күйеу бала әскери адам еді ғой, қазір *б о с а у ы л ғ а* шыққан (Жұлдыз, 1975, 4, 121).

БОСАНУ: Босану үйі. *Айы-күні жеткен әйелдерге медициналық көмек көрсететін мекеме. Б о с а н у ү й і н д е* босанатын, босанғаннан кейінгі және жаңа туған сәбилер бөлімдері болады (ҚСЭ, 2, 423).

БОСКӨТЕН с ы н. а у ы с. *Нашар, әлсіз д. м.* – «Өй, өңшең жасық, жәутік, *б о с к ө т е н»,* – деп жер-жебірімізге жетті (Н. Дәутайұлы, Аты жоқ., 376).

БОСТАН... *Б о с т а н ы* бар-ды теректің, Болаты бар-ды беректің (Шалкиіз: Ертедегі әдеб. нұсқа., 109).

БОТА: Бота мойын. э п и т. *Мойны ботаның мойындай.* Алқа бел, аю қабақ, *б о т а м о й ы н,* Шөгендей төрт тұяғы құйған шойын. Құс кеуде, інген ерін, түлкі азу, Бөкен бел, қасқыр тірсек, бура қойын (А. Нұртазин, Көк тоғай, 25).

Бота шаптырым. *Шамамен 3-4 шақырымдай қашықтық.* Намаздыгер кезінде бүкіл ел тайлы-таяғы қалмай ауылдан *б о т а ш а п т ы р ы м* беткейдегі биік белге жиналды (С. Досанов, Қыран., 154).

БОТАЙ з а т. ә с к. *Үсті бетондалып, ішіне пулемет орнатылатын жерден қазылған бекініс, дзот.* Қаланың төңірегіндегі жау бекінісі – *б о т а й л а р* қарауытады. Шеткі бір *б о т а й д а н* пулемет атылып жатқандай (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш, 2, 57).

БОТАҚАРЫН з а т. к ө н е. *Саз балшықтан күйдіріліп жасалған, бойы аласалау, бүйірі шығыңқы құмыра.* Саз балшықтан күйдіріліп жасалған ыдыстар әдетте тобатай, тостаған, көзе, қыш құмыра, тең құмыра, *б о т а қ а р ы н* деп сыйымдылығына қарай түрліше аталады : әрқайсысының пайдалану орны, қызметі әрқилы (Жұлдыз, 1972, 5, 206).

БОТАЛАҒЫШ с ы н. *Боталай беретін, боталайтын.* Бәрінің де қойы жоғалғыш, түйесі *б о т а л а ғ ы ш,* биесі құлын тастағыш боп алды (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 400).

БОТАЛЫ: Боталы түйе. *Ойынға қатысушылардың бірі түйе, келесісі оның ботасы, қалғандары ботаны қоршаушылар болып ойнайтын балалар ойыны* (Қаз. этнография., 1, 528).

БОТАМДА е т. *Ботам-ботам деп еркелету.* Өмір бақи, *«б о т а м д а п»* жүріп, өздерін ұмытады (Лен. жас. 30.12.1972, 3).

БОТАМДАУ *Ботамда етістігінің қимыл атауы.*

БОТАМДАТ е т. *«Ботам», «ботам» деп жылау.* ≈ Атамдатсаң атамдат, *б о т а м д а т п а.*

БОТАМДАТУ *Ботамдат етістігінің қимыл атауы.*

БОТАШ з а т. э м о ц. *Ботаны жақсы көргендер оны ботақан, боташ деп те айта береді* (Ә. Қарағұлов, Шоқ ине, 72).

БОТИ қ. *Боты.* Үстінде плащы, аяғында кең қоныш *б о т и ы* бар (Б. Соқпақбаев, Таңд., 427).

БОТЫРА е т. ж е р г. *Еңіреу, боздау.* – Жә, жетті! *Б о т ы р а м а а!* Тірі отырмын ғой (О. Бөкеев, Өз отыңды., 329).

БОТЫРАУ *Ботыра етістігінің қимыл атауы.*

БОЯҚ з а т. ж е р г. *Суға шомылушыларды қатерден (теңіздің, көлдің терең жерінен) сақтандыру мақсатында ішіне жел толтырылып, зәкірге байланған, қызылға, аққа боялған шар тәрізді қалтқы белгі; бакен.* Келесі мезетте катерден ұзын арқанға байланған қалтқы *б о я қ* бөліне берді. Енді Қапаш қайығын сол б о я қ қ а бейімдейді (Лен. жас, 09.08.1973, 3).

БОЯҚША ү с т. *Бояқ (бакен) тәрізді, бояқ секілді.* Қаратерең алыстай берді. Сонау ұшанда балықшалар қайығы *б о я қ ш а* қараяды (Қаз. әдеб., 12.07.1974, 2).

БОЯУБАС с ы н. *Шашын ылғи бояп жүретін, боялған.* Тәжірибесінің кемдігінен әзірге мақсатында жете алмай жүрген *б о я у б а с* сары қыз жөнінде ойлауға тырысты (М. Мағауин, Таңд. шығ., 1, 393).

БОЯУЖАҚҚЫ з а т. ж а ң а. *Бір нәрсеге (қағазға, қабырғаға т.б.) бояу жағатын құрал (кисть, кисточка).*

БОЯУЛАН е т. а у ы с. *Әсем түске ену, әрлену.* Иса насаттанды. Науша бойы биіктеп, бетінің жылтыры *б о я у л а н а* құлпырып кетті (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 340).

БОЯУЛАНУ *Бояулан етістігінің қимыл атауы.*

БӨБЕ: Бөбе жапырақ. *б о т. Уақ, майда, кішірек жапырақ.* Жапырағы (қожакендірдің) қарама-қарсы орналасқан, *б ө б е ж а п ы р а ғ ы* болмайды (ҚСЭ, 6, 578).

БӨГДЕСУ *Бөгдесі етістігінің қимыл атауы.*

БӨГДЕСІ е т. *Бөгде деп білу, бөгде санау.* Бір жағынан аласыз көңілдің бөтенсімей, *б ө г д е с і м е й* жан тартқандығын да сездіргендей (К. Сегізбаев, Біз қалада., 43).

БӨГДЕСІН е т. *Бөтенсіну, жатсыну.* Сырттан шыққаным еді деп *б ө г д е с і н і п,* бөтекеден қақсам, адамгершілігім, ағалық, әкелік парызым қайсы?! (К. Сегізбаев, Жапжасыл., 409).

БӨГДЕСІНУ *Бөгдесін етістігінің қимыл атауы.*

БӨГЕНАЙЛЫ с ы н. *Бөгенайы, ерекшелігі, белгісі бар (зат).* Бұл араға бірнеше рет келген ол базар маңайындағы үйлер мен *б ө г е н а й л ы* заттарды көкейіне мықтап түйіп алған-ды (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 105).

БӨГЕНДІК з а т. *Бесіктің басы.* Бесікті мүйізіне іліп алыпты, бесік ақ қайыңнан жасалған екен, *б ө г е н д і г і н е* қоңырау таққан (Ш. Айтматов, Ақ кеме, 227). *Б ө г е н д і г і н е* байланған көне қоңырау соңғы рет сыңғырлауда (Соц. Қаз., 15.01.1977, 4).

БӨГІРЕБАС з а т. *Бас киім мыжылмас үшін талдан тоқып жасалған киім-ыдыс.* Бөркіңді *б ө г і р е б а с қ а* айналдырып салып ем, үкісі ғана ұйысып қалыпты (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 101).

БӨДЕНЕ: Бөдене талант. *Шағын ғана қабілет иесі д. м.* М. Шаханов шағын ғана дарыны бар әдебиет, ғылым, өнер қайраткерлерін *б ө д е н е т а л а н т қ а* теңейді (Жас Алаш, 20.01.2011).

БӨДІРГЕ з а т. з о о л. *Қырғауылдың жас балапаны.* ≈ *Б ө д і р г е* ұстап алдым.

БӨДІРЕТ з а т. *Бір жағы тапсырыс беретін, екінші жағы оны орындайтын келісім (подряд)* (Ғ. Мүсірепов, Оян. өлке, 1., 198).

БӨДІРЕТШІ з а т. *Бөдірет алушы, бөдірет келісімін орындаушы (подрядчик).*

БӨЖЕК з а т. с ө й л. ***Үбіжай.*** Мұнысы баланы «Ал, б ө ж е к келе жатыр» деп қорқытқандай болды (Қ. Омарұлы, Әке, 38).

БӨЖЕКТЕТ *Бөжекте етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ырғыздан бір өткенде үш-төрт өттік, Міндік те тарлан атқа *б ө ж е к т е т т і к.* Сарғайтқан сағынғаннан сорлы Қосан, Тұсыңнан айтып өлең талай өттік (Жеті ғасыр., 2, 251).

БӨЖЕКТЕТУ *Бөжектет етістігінің қимыл атауы.*

БӨЗ: Балым бөз. *Бөздің бір түрі.* Ол кезде ел ішінде көп киілетін бөз, *б а л ы м б ө з,* қазан бөз дейтін маталарды үстіне ілмей, көйлегін кілең таза ақтан тіктіретін болған (Ел аузынан, 239).

БӨЙТЕК з а т. *Дойбы ойынындағы «бөйтек» сөзі шахматтағы «мат» дегенмен бірдей* (Ақмола обл.).

БӨКЕБАЙ з а т. к ә с і б. *Кеме тұмсығына көтеретін кішірек қосалқы желкен.* Қазіргідей сүттей тымық, әрі желге бір қырын жүзгенде әйелдің шашақты шархатындай ғана *б ө к е б а й д ы ң* үлкен септігі бары теңізші атаулыға мәлім (Ә. Сарай, Атырау, 78).

БӨКЕНСІЗ с ы н. *Бөкені жоқ, бөкен болмайтын (жер).* Арғы жағы үлкен жыра болушы еді. Ол *б ө к е н с і з* болмауға тиіс (Ж. Әлмашұлы, Тар дүние, 476).

БӨКТЕР: Бөктер жайлау. *Тау бөктеріндегі (баурайындағы) жайлау.* Етекте орналасқан жайлау – ой жайлау, одан биіктегісі – *б ө к т е р ж а й л а у,* бөктерден жоғарғысы – төр жайлау, ең биіктегісі – кер жайлау деп аталады (Қаз. этнография., 1, 283).

БӨКТЕРМЕЛІ... Қазақ тілінде бөктеруге байланысты сөз тіркестері көп: бөктер, *б ө к т е р м е л і,* бөктерулі, бөктерінді, бөктеріншек т.б. (Ата салты., 102).

БӨКТЕРІЛ е т. *Жыртылу, сөгілу.* Байыңның шапаны *б ө к т е р і л і п* қалыпты, соны жамай салсаң да жұмыс қой (Б. Майлин, Майдан, 63).

БӨКТЕРІЛУ *Бөктеріл етістігінің қимыл атауы.*

БӨКІЛДЕП ү с т. с ө й л. *Өңк-өңк етіп, өңкілдеп.* – Өк, әй, өк! Оның айтқанынан қорқып, *б ө к і л д е п* қаша жөнелетіндей мен ақымақ сиыр емеспін (Н. Ораз, Сиқырлы., 255).

БӨКІТ е т. ж е р г. ***Жосыт.*** Құба жонда екеуден-екеу *б ө к і т і п* тартып келеді (Ә.Кекілбаев, Үркер, 8).

БӨЛЕКЕЙ с ы н. *Бөлек, жеке, басқа.* Әуелі *б ө л е к е й* пікірлерді айтып, жалпы пікірді солардың дәлелдерімен қуаттап байымдау бар (А. Байтұрсынов, Шығ., 219).

БӨЛЕКСІН *Бөлексі етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Кілең орыс әйелдерінің ішінде *б ө л е к с і н і п,* қаймығып жүрем (Т. Ахтанов, Шырағың., 7).

БӨЛЕКСІНУ *Бөлексін етістігінің қимыл атауы.*

БӨЛЕШАР з а т. *Бөледен туған бала (ұл, қыз).* Екеуі сұраса келе бөледен туған *б ө л е ш а р* боп шықты (Т. Әлімқұлов, Шежірелі., 24).

БӨЛЖІРЕП үс т. с ө й л. **Ылжырап.** Бірақ *б ө л ж і р е п* пісіп, жарылайын деп тұрған сары қауындай сопайған түрінде көз тоқтатып, зерлеп қарауға мәжбүрлейтін өзгеше бір сүйкімділік бар (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 29).

БӨЛТЕБЕР з а т. м и ф. *Үңгірде тіршілік ететін, адамға ұқсас құбыжық мақұлық. Б ө л т е б е р* – үңгірде тіршілік ететін құбыжық, адамға көрінбеуге тырысатын, аса епті, аса сақ, аса күшті, ірі мақұлық. Ол қараңғы түнде ұрланып жүреді. Бойы 2-2, 5 м-дей сүйегі адамға ұқсас (Егем. Қазақст., 24. 11. 1992, 4).

БӨЛТІРІКТІК з а т. *Бөлтірекке тән қасиет.* – Оның рас, жігітім. Егер заманы солай болса, бөрі бөрілігін, бөлтірік *б ө л т і р і к т і г і н* де істеуі ғажап емес (Ә. Хасенов, Жат жазасы, 93).

БӨЛШІЛ с ы н. *Бөліп бергіш, бөлісіп жегіш; қолы ашық. Б ө л ш і л, б ө л ш і л, б ө л ш і л* бол, Туысқанға жөншіл бол. Желек жапқан жас келін, Көпке жаққан елшіл бол (Ж. Ахмади, Айтұмар, 134).

БӨЛІМ: Бөлім меңгерушісі. *Бір бөлімнің басшысы, жетекшісі. Б ө л і м м е ң г е р у ш і с і н і ң* жасайтын жалпы тексеруі де жаңа біткен (С. Ғаббасов, Қандауыр, 17).

БӨЛІШКЕ з а т. с ө й л. *«Булочка» сөзінің қазақша айтылуы.* Бес-алты *б ө л і ш к е* домалап аяқ астына түсіп те кетті (З. Қыстаубаев, Ақ түн, 3).

БӨРЛІГІС *Бөрлік етістігінен жасалған ортақ етіс. Б ө р л і г і с е* бөркін атып аспанға Бәйге бөліп қуғанға да, қашқанға (Е. Дүйсенбай, Бозала таң, 257).

БӨРЛІГІСУ *Бөрлігіс етістігінің қимыл атауы.*

БӨРІ: Бөрі сырғақ. *Ақпан айында болатын боранды қатты аяз (амал).* Көпті көрген көнекөздер бұл сақылдаған сары аязды *б ө р і с ы р ғ а қ* деп атайды (Ана тілі, 16.02.2012).

БӨРІДЕЙ: Бөрідей бөріккен. *Бөрі сияқты қырқысқан, қызылкөзденген.* Күні кеше жөлектің базарында «Жолаба», «Торыға» бөлініп, *б ө р і д е й б ө р і к к е н* бөріктілер сөйтіп аяқ астынан ауыз жаласып, әмпей болып шыға келіпті (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 80).

БӨРІК: Бөрік жасырмақ. э т н. *Екі топқа бөлініп, жасырылған бөрікті кезектесіп тауып ойнайтын балалар ойыны* (Қаз. этнография., 1, 540).

БӨРІКБАСТАН е т. *Бұтаның, ағаштың бөрікбасы тәрізді қауқию, томпию.* Суы тартылған теңіз орнында *б ө р і к б а с т а н ы п* көмпиіп жататын күлдей аппақ тұз жел үф етсе, шаңдатып борап ала жөнеледі (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 380).

БӨРІКБАСТАНУ *Бөрікбастан етістігінің қимыл атауы.*

БӨРІҚҰЛАҚ з а т. э т н. *Ұлттық ойындардың бір түрі.* Қыз-жігіт болып кезектесе айтысады, араласа шапқылап, *«б ө р і қ ұ л а қ»* ойнайды (М. Мағауин, Аласапыран, 114).

БӨРІСЫРҒАҚ з а т. *Қыстың соңғы айының 20-25-і аралығында қатты боран соғу түрінде өтетін амал. Б ө р і с ы р ғ а қ т ы* Арқада үттің айының (ақпан) 17-23 арамығында өтетін амал деп есептейді (Қаз. этнография., 1, 541).

БӨСПЕЛЕУ с ы н. *Бөскенді жақсы көретін, бөсіңкірегенді ұнататын.* Жоқшылық, пәле-жала өмір тәжірибесі кемшіл, көрген-білгені аз, ешқандай қиындық көрмей өскен *б ө с п е л е у* жандарды тез мерт қылады (А. Нүсіпоқасұлы., Ағаш бесік, 2, 27). Сонымен қатар ол әзілқой әңгімешіл, *б ө с п е л е у* болатын (Ғ. Оралбаев, Ақиық, 199).

БӨТЕКЕ: Бөтекеден қағу. *Бүйірінен түрту, сыртқа тебу, шеттету.* Сырттан шыққаным еді деп бөгдесініп, *б ө т е к е д е н қ а қ с а м* адамгершілігім, ағалық, әкелік парызым қайсы?! (К. Сегізбаев, Жапжасыл., 409).

БӨТЕНШІЛ с ы н. *Өзін бөтен санаушы, жатшыл.* – «Бөтенмін» дейді... Қарай гөр өзінің *б ө т е н ш і л і н* (Қ. Ботбай, Егіз., 14).

БРЕЛОК з а т. *Сәнді жасалған кілт тізетін шығыршық.* Францияның бір фирмасы автомашина жүргізушілерге арнап кілт тізетін шығыршық – *б р е л о к* шығарды (Білім және еңбек, 1985, 10, 45).

БУБИ з а т. *Қарта ойынындағы 4 қағаздың (маст) бір түрі; поп.*

БУДДАХАНА з а т. с ө й л. ***Будхана.***

БУДКАЛЫ с ы н. *Будкасы бар, будка орнатылған.* Енді бір сәтте *б у д к а л ы* машина орнынан ақырын қозғалды (С. Ләмбеков, Әке жолы, 36).

БУДХАНА з а т. *Будда діниндегілер жиналып, құдайға табынатын орын.* Тұңжы ханынан Алтайда бір орыннан *б у д х а н а* салдыруға рұқсат алады (М. Разданұлы, Алтай., 7).

БУЙ з а т. с ө й л. ***Бояқ.*** *Б у й* артта қалыпты... Шалқасынан сұлап жата кетті (Қ. Ысқақов, Қараорман, 224).

БУЛАН е т. а у ы с. *Асып-тасу, дандайсу, көкірек керу, желігу, мастану.* Шен-шекпеніне *б у л а н ы п,* екі қолын жан қалтасына салып шіреніп, астам сөз, астам қылық істегендерді қазақ халқы жек көрген (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 95). Қазақ халқы мәнсабы мен байлығына *б у л а н ы п,* даналарға ақыл айтуды өркеуделік, надандық, көргенсіздік деп білген (Бұл да, 1, 124). Марданның дәл осы тұста жын дарыған бақсыдай ата дәулетке *б у л а н ы п*, жастықтың желігімен ел кезуі жөн-ақ еді (М. Разданұлы, Алтай., 101).

БУЛАНУ *Булан етістігінің қимыл атауы.* Осылайша бұл ата «жәнтекейдің тең жартысын біз ұстаймыз» деп *б у л а н у д ы.* Буланатын жөні де бар (М. Разданұлы, Алтай., 272).

БУЛАУ з а т. қ. ө н е р. *Алтын немесе күміс ертіндісін бір нәрсенің бетіне жалату* (Қаз. этнография., 1, 542). *Б у л а у д ы* алтын буын күміс бетіне, күміс буын басқа металл бұйымдардың бетіне жағуда қолданылған (Бұл да).

БУЛЛИТ з а т. с п о р т. *Коккейшілер берілген уақытта тең ойнаған жағдайда қақпашыны тұрғызып қойып, әр командаға бес-бестен шайба соғуға құқық беруі.* Астананың «Барыс» хоккей клубы «СКА» командасымен негізгі уақытта 2:2 есебімен тең ойнап, *б у л л и т* сериясы бойынша ұтылып қалды (Жас Алаш, 29.10.09).

БУНАҚТАУ з а т. қ. ө н е р. *Қамшының сабын, өрімін ылғалды жас таспамен бунақтап, тастай етіп бекіту тәсілі* (Қаз. этнография., 1, 542).

БУНАУ з а т. *Жас жылқының күзегенде сәнін кетірмес үшін ара-арасынан сиретіп, кертпеш-кертпеш етіп күзеу тәсілі* (Қаз. этнография., 1, 542).

БУРА: Бура шөгеру. *Күйі келген інгенді шөгеріп, оған шабынған бураны әкеліп салу арқылы інгенді қайыту (ұрықтандыру) тәсілі* (Қаз. этнография., 1, 544).

БУРАҚОТАН з а т. *Келеге түсер кезінде бураның үйірін бір жерге қайырып, жинап алуы.* Аз жылда Лепсінің қос қапталы түйе түлігіне толып, енді көктем шықса болды, үйірсек буралар *б у р а қ о т а н* жасап, әрі өткен бері өткенге шабына зіркілдейтінді шығарды (А. Сейдімбеков: Соц. Қаз., 18.10.1981, 3).

БУРАҚҰС з а т. ж е р г. *Су құстарының бір түрі.* Жалт қарасам, быжынаған көп *б у р а қ ұ с* судың жағасында, мылтықтың оғы еркін жететін жерде отыр екен (Ж. Қосыбаев, Әнші Мұхит, 7).

БУЫЛДЫҚ з а т. б о т. *Буылдық өсімдігінің жеуге жарамды тамыр түйнегі.* Көлемі үйректің жұмыртқасындай *б у ы л д ы ғ ы н* қоламтаға көміп я сүт пен сорпаның біреуіне сап пісірсең, аузыңда үгіліп, дәмі қант татып тұрады (С. Мұқанов, Мөл. махаббат, 333). Мал қыстан жұтап шығып, ақ тапшы болған жылдары *б у ы л д ы қ* теріп, соны пісіріп жеп жүрек жалғайды (С. Әсіпов, Еменнің., 143).

БУЫН: Буын таю. *Сүйек буындарының өз орнынан жылжып кетуі.* Сыртқы ауруларға жарақат, сынық, жара, *б у ы н т а ю* тәрізді көзге көрінетін, белгі беретін ауруларды жатқызған (Қаз. этнография., 1, 273).

БУРЫЛДАЙ з а т. к ө н е. *Сауыттың бір түрі. – Б у р ы л д а й* деген сауыт бар. Жағасы бар, жеңі жоқ. Ағайынды адамның, Өкпесі бар, кегі жоқ (Қабанбай: Қаз. әдеб., 05.01.1990, 8).

БҰҒАҚТЫЛАУ с ы н. *Бұғағы аздап шығыңқы, салбыраңқы.* Аян тағы да қызға ентелей түсіп, ортасы шұңқыр, *б ұ ғ а қ т ы л а у* келген сүйір иегінен ұстады (Қ. Ысқақов, Бұқтырма, 12).

БҰҒАЛЫҚ з а т. к ә с і б. *Домбыра мойнының жоғарғы жағы, алқымы.* Әдетте

күй сағалықтан *б ұ ғ а л ы қ қ а* қарай тартылады ғой. Ал, Сүгірдің «Қазаны», «Ақсақ тоқтысы» осының керісінше, *б ұ ғ а л ы қ т а н* сағалыққа қарай тартылады (Қаз. әдеб., 14.08.1977, 2).

БҰҒАЛЫҚ: Бұғалық арқан. *Бір жағы тұзақталған, ұзындығы 10-14 құлаштай, асау ұстауға арналған, жіңішке қыл арқан* (Қаз. этнография., 1, 192). Өздеріңіз елестетіп көріңіші, нағыз жылқышының қосақ арқан, матау арқан, ат арқан, жан арқан, *б ұ ғ а л ы қ а р қ а н,* керме арқан деп аталатын аса қажетті жабдық құралдары әр түрлі дайындалады (Лен. жас, 23.11.1972, 3).

БҰҒАЛЫҚТАЛУ *Бұ ғ а л ы қ т а л етістігінің қимыл атауы.*

БҰҒАЛЫҚШЫ з а т. *Жылқыға бұғалық салушы адам.* Кейін оралып келіп, аттан қарғып түсіп, *б ұ ғ а л ы қ ш ы* жігітті қосауызбен атып құлатады (Ж. Қосыбаев, Әнші Мұхит, 42). – Иә, осы аймақтағы сahарадан одан өткен *б ұ ғ а л ы қ ш ы* жоқ (Қаз. әдеб., 14.10.1975, 2).

БҰҒНАЙ з а т. э т н. *Отырып ойнайтын ойынның бір түрі. «Б ұ ғ н а й»* ойынына ойнағысы келгендердің бәрі қатынаса алады. Жүргізуші ойыншыларды нөмірлеп алады. Содан кейін «Бәкенші бұғнай» деп шақырады. Сол кезде ол орнынан тез тұру керек (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 67).

БҰҒЫ: Бұғының ауыз шайқауы. *Бұғының матасу кезіне сай келетін жауын-шашын, боран, суық т.б.* Амал дегеніміз – жыл сайын бір уақытта қайталанып отыратын ауа райындағы құбылыстар (жел, боран, жауын-шашын т.б.). Олар: киіктің матауы, құралайдың салқыны, *б ұ ғ ы н ы ң а у ы з ш а й қ а у ы,* текебұрқақ, бесқонақ т.б. (Ана тілі, 02.04.1992, 6).

Бұғы шақырғыш аспап. *Бұғының даусын келтіріп, оны шақыратын, сыбызғыға ұқсас үрлемелі аспап.* Сәмбі талдың қабығынан жасаған *б ұ ғ ы ш а қ ы р ғ ы ш а с п а б ы н* алып, түн ішінде қарағайдың бұтағына барып жайғасатын (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 91).

БҰҒЫБАЙ з а т. э т н. *Қазақтың ұлттық ойындарының бірі.* Баяғы атам заманнан ел ішінде сақталған «бөріктастамақ», «мыршым», *« б ұ ғ ы б а й»* ойындары бала кездегі «айгөлекке» жалғасып жыл сайын өзгермей келе жатқан-ды (С. Сейтхазин, Хадиша, 108).

БҰҒЫЖЫМ з а т. *Жапырақ бетіне өскен бұжыр-бұжыр түйін.* Тау пісте бір жылда пісте салса, келесі жылы жапырақ бетіне *б ұ ғ ы ж ы м* байлайды. Ертеде *б ұ ғ ы ж ы м н а н* дәрі-дәрмек жасайды екен (Қаз. пионері, 05.06.1971, 3).

БҰҒЫ-ҚОҢЫЗ қ. ***Мүйізді қоңыз.*** Мүйізді қоңыздар немесе *б ұ ғ ы-қ о ң ы з д а р* тобы қатпарлы мұрттардың 1250 түрін біріктіреді (Жәндіктер, 26).

БҰҒЫШАҚ з а т. з о о л. *Бұғының төлі.* Жемдеп жібер сұлы сап, Бұғы баласы – *б ұ ғ ы ш а қ* (А. Құралұлы, Ұлттық., 1, 70).

БҰДЫРЛЫҚ з а т. *Бұдыр болғандық (тегіс еместік).*

БҰЖЫРА з а т. *Бір жағында бұрандасы бар, етік тігіліп болғаннан кейін етіктің ішіндегі қалыпты алып шығатын құрал* (Қаз. этнография., 2, 124).

БҰЗАЛАҢ с ы н. с ө й л. *Бұзылған, өзгерген д.м.* Кешеден бері ауа райы *б ұ з а л а ң* еді (С. Ләмбеков, Әке жолы, 180).

БҰЗАЛАҢДА е т. с ө й л. ***Бұзылу.*** Солақ екен, шешем марқұм есіме түсіп, көңілі түскірдің *б ұ з а л а ң д а п- а қ* жүре бергені (Ж. Алтайбаев, Таңд. шығ., 194).

БҰЗАЛАҢДАУ *Бұзалаңда етістігінің қимыл атауы.*

БҰЗАУБАС з а т. з о о л. *Басы үлкен теңіз балығы.* 1950-65 жылдары Балқашқа көксерке, судак, ақмарқа, ақамур, қаракөз, мөңке, оңғақ, *б ұ з а у б а с,* итшабақ, шабақ т.б. балықтар қоныстандырылды (Қаз. әдеб., 16.12.1988, 2).

БҰЗАУҚА з а т. з о о л. *Маралдың бұзауы.* – Атпа, атпа! Обал болады! – дегенде ғана ақын құлаған аңның қасында селтиіп тұрған маралдың сары теңбіл *б ұ з а у қ а с ы н* көрді (К. Сегізбаев, Жылдың ең., 106). Тіпті өзен жанындағы тоскауылда жатып, бұғының *б ұ з а у қ а с ы н,* доңыздың торайларын ұстап жеген кездері де болған (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 18).

БҰЗАУШІҢМЕН з а т. б о т. *Түп-түп болып өсетін, аласа бұта.* Жолдың екі жағы – тұтасқан шидей-шидей түп-түп *б ұ з а у ш і ң м е н* (Ә. Қалдыбаев, Таңд. шығ., 2, 113).

БҰЗЫҚШЫ с ы н. с ө й л. ***Бұзық.*** Ұстасамын қожамен елде тұрған, Неге десең, *б ұ з ы қ ш ы* көбі антұрған. Сыр мен Түркістаннан келіп қайтқан, Имандардың

ісіне жаным құрбан! (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 4, 197).

БҰЗЫЛ: Бұзылған патефондай. *Бір айтқанын қайталай беретін, қайталағыш. Б ұ з ы л ғ а н п а т е ф о н д а й* ол соны қайталай берді, қайталай берді (Ә. Тарази, Тасжарған, 17).

БҰЙДАРЫҚСЫЗ с ы н. ж е р г. *Бетімен кеткен, жүгенсіз.* Совет жастары деген атаққа кір келтіріп, бетімен кетіп жүрген *б ұ й д а р ы қ с ы з* бұзық қыздарға үгіт-насихат жүргізу жүктелді (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 138).

БҰЙДАС з а т. к ө н е. *Әшекейленген зерлі белбеу.* Сонда Абылай хан қамқа тонды үстіне жауып, алтын жиханы басына шаншып, *б ұ й д а с* белбеуді беліне буындырды дейді (Дала уалаяты газ., 1989, 478).

БҰЙҚЫТ з а т. к ә с і б. *Балық өңдейтін, сақтайтын орын.* Плотта тачка да айдап, *б ұ й қ ы т т а р ғ а* балық тасып та жеткіздім (Қ. Құрманғалиева, Атырау., 107, 138).

БҰЙРАШАШ з а т. з о о л. *Төбе шашы үрпиген су құсы.* Заказник территориясынан сондай-ақ *б ұ й р а ш а ш* және қызғылт бірқазандар, аққұтандар, субүркіттер, үйректер кездеседі (Соц. Қаз., 24.06.1983, 4).

БҰЙРЫҚСЫЗ с ы н. *Бұйрық болмаса, жазмышсыз.* Тағдырсыз пенде өлмейді, Жан денеден айырылып *Б ұ й р ы қ с ы з* шығып кетпейді (Ө. Ақжолұлы, Үриятнама, 12).

БҰЙЫҒУШЫЛЫҚ з а т. *Өзімен өзі болғандық, бұйыққандық.* Манағы бір *б ұ й ы ғ у ш ы л ы қ,* тұнжырау деген жоғалып, қарсы алдында мүлдем бір бөтен бейне тұрды (Лен. жас, 11.02.1976, 4).

БҰЙЫМ з а т. ж е р г. *Мата, кездеме, шүперек.* Ақ *б ұ й ы м ғ а* орап алғанда, Құндаққа қойды таңып сап. Жып-жылы суға салғаныңда, Денемді әбден арулап (Шәкәрім, Шығ., 187). Кіндікті кесіп тастамағы, Жас өмір сүйтіп қиылған. Ақ *б ұ й ы м ғ а* орай бастамағы, Кебінің сондай бұйымнан (Бұл да, 188).

БҰЙЫРМАСЫНҒА үс т. с ө й л. *Тіпті, тым болмаса. Б ұ й ы р м а с ы н ғ а* назар аударсамшы. Бойы еңкіш, бетінде шешек дағы бар көрінген (Ш. Құмарова, Әйел шырағы, 37).

БҰЙРЫҚШЫЛДЫҚ з а т. *Бұйрық берушілдік, бұйрыққұмарлық.* Жас директорда әр адамның ерекшелігіне қараудан гөрі әкімгершілік, нықыртушылық, *б ұ й р ы қ ш ы л д ы қ* басым (Қаз. әдеб., 09.04.1976, 3).

БҰЙЫРЫМ з а т. *Бұйырған нәрсе.* Араға отыз жылдай уақыт түсіріп, екеуін өткел аузында жолықтыртқан тағдырдың жазуы, *б ұ й ы р ы м ы* еді (М. Айымбетов, Құмөзек., 55).

БҰҚА: Бұқадан шықты. *Қашып кетті, ұрықтанды.* Біздің үйдің барлық сиыры да биыл осы *б ұ қ а д а н* ғана *ш ы қ т ы* (С. Мұқанов, Мөлдір., 199).

Бұқа көзденді. *Көзін сүзе қарады; көзін алартты.* Амандық дейтін *б ұ қ а к ө з д е н г е н,* мыртық жігіт еді. Тілін шайнап сөйлейтін (Б. Майлин, Таңд., 339). Анадайдан бұларға *б ұ қ а к ө з д е н і п* қарап келе жатқан семізшелеу, қасқа бас еркек қатарына келіп іркіліңкіреді (К.Ахметбеков, Егіз қала, 227).

БҰҚАТАНА з а т. з о о л. *Бүркіттің еркегі.* Құсбегілердің көпшілігі бүркіттің ұрғашысын – ұябасар, еркегін – шәулі дейді. Кейбіреулер бүркіттің еркегін – *б ұ қ а т а н а* десе, енді бір жерде сарша деушілер де бар (Ж.Бабалықов, Қырандар, 98).

БҰҚАТЕК з а т. ж е р г. ***Көкнәр.*** Сондықтан да, апиын, көкнәр немесе *б ұ қ а т е к* деп те аталады (Қаз. этнография., 1, 180). Көкнәрдің (*б ұ қ а т е к)* шипалық қасиеті мол (Бұл да, 181).

БҰҚАТТАН е т. *Бураның келесін іздеп, қатты дыбыс шығаруы.* Ит үре берсін, қозы маңырасын, айғыр кісінесін, бұқа өміресін, бура *б ұ қ а т т а н с ы н,* бота боздасын (М. Қалдыбай, Елім деген., 53).

БҰҚПА з а т. з о о л. с ө й л. ***Бұқпаторғай*** (І. Жансүгіров: Лен. жас, 22.11.1972, 4).

БҰЛАМА з а т. ж е р г. *Монша, бу, бұлау.* Бұхарда бар *б ұ л а м а,* Ташкентке бар сұлама. Ел жаманы шыға ма? Шығадан жақсы туа ма? (Алдаспан, 188).

БҰЛАҢ з а т. ж е р г. *Кемелердің керуен жасап тізіліп тұруы.* Теңізшілер балықтарын өткізіп *б ұ л а ң ғ а* тұрған кезде, оқта-текте ел жайынан, майдан жайынан хабар айтады (Ә. Сараев, Тосқауыл, 66).

Бұлаң құйрық. *Құйрығы бұлаңдаған тез жүріс.* Атқа қонған төрт адам *б ұ л а ң қ ұ й р ы қ п е н* отырып, кемеліне келе гүлденген құмайт кеңістікке шыққан (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 73). Егінбай

әуелі атын онша тебінбей, *б ұ л а ң қ ұ й р ы қ п е н* бара жатқан (Бұл да, 135).

БҰЛАҢДЫҚ з а т. *Бұлаңдағандық, бұлтақтық.* Мұндай *б ұ л а ң д ы қ т ы ң* да сыры бар. Кейбір жылпостар сол арқылы ұпай санайды (Қ. Толыбаев, Бабақан., 100).

БҰЛҒАҚСЫЗ ү с т. *Ешбір сылтаусыз, бұлғақтамай-ақ.* Өзі атқаруға тиісті жұмыстарды *б ұ л ғ а қ с ы з* қолға алуға мойын бұрады (Қ. Толыбаев, Бабадан., 27).

БҰЛҒАҚШЫ з а т. к ө н е. *Бұлғаққа қатысушы, көтерілісші, бүлікші. – Б ұ л ғ а қ ш ы* мен бұзақыға салатын тұзақ, - деді Ай-Шешек міз бақпастан (М. Мағауин, Аласапыран, 98).

БҰЛҒАҚШЫЛ з а т. *Бұлғақты жақтаушы, бүлікшіл.* – Абдолла Ноғайлының *б ұ л ғ а қ ш ы л* би, мырзаларымен жең ұшынан жалғасып, құпия келісім жасаған сияқты (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 9).

БҰЛҒАР: Бұлғар садақ. к ө н е. *Бұлғар елінде (жерінде) жасалған садақ. Б ұ л ғ а р ы с а д а қ,* Бұхар жай Тарта алмасам, маған серт! Бел күшіме шыдамай, Беліңнен сынсаң, саған серт (Қобыланды батыр: Ақсауыт, 1, 70). *Б ұ л ғ а р ы с а д а қ,* бұхар жай Тартылар майдан күн бүгін. Алтын құндақ ақ берен, Атылар майдан күн бүгін (Бұл да).

БҰЛҒАТ *Бұлға етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

БҰЛҒАТУ *Бұлғат етістігінің қимыл атауы.* Қол *б ұ л ғ а т у ғ а* да мұрша бермеді (А. Хасенова, Етіс. сипат., 277).

БҰЛҚЫН[1] з а т. ж а ң а. ***Насос.*** Моторды «тыр» еткізсеңіз, шыңыраудың түбінен солқылдатып су тартады да, резинка *б ұ л қ ы н н ы ң* (насос) аузынан бетон шүңетке лақылдатып құяды кеп (О. Сәрсенбаев, Жиде, 55). - Әсірәлі, қоңды қойға сыздықтатып *б ұ л қ ы н м е н* су жібер (Д. Досжанов, Табалдырығыңа., 224).

БҰЛҚЫН[2] з а т. к ә с і б. *Мойынтұрық ағашын бекітуге арналған темір.* – Қос шаңыраққерді таңертең ерте жек, бүгін жарманың *б ұ л қ ы н ы н* жөндеп қой (Ж. Мусин, Туған үй., 117).

БҰЛҚЫН[3] з а т. ж е р г. *Арақтың бір түрі.* Түс ауа төр алдында зәңгі Жүсіп, Отырды өз тобымен *б ұ л қ ы н* ішіп. Бұғағы ала өгіздің әукесіндей, Кеткендей өне бойы күп боп ісіп (Қ. Аманжолов, Шығ., 2, 34).

БҰЛҚЫТУ *Бұлқыт етістігінің қимыл атауы* (Ж. Өмірбеков, Қызыл су, 111).

БҰЛТАҚТАҒАНСУ *Бұлтақтағансы етістігінің қимыл атауы.*

БҰЛТАҚТАҒАНСЫ е т. *Шындықты айтқысы келмеу, жалтарғансу.* Алғашында Айдабол жас жігітке жаны ашығандай түр көрсетіп, *б ұ л т а қ т а ғ а н с ы п* бақты (Қ. Ботбай, Егіз қауашақ, 128).

БҰЛТАРҒЫШ с ы н. *Бұлтара бере тін, жалт бұлтаратын.* Бірақ ондай жыныс арасын мекен еткен, өзі *б ұ л т а р ғ ы ш,* бұққыш аң жеке қыран құс тұрсын, жер бетін тіміскілей жабылған тазыларға да алдыра қоймайды ғой (Ә. Көшімов, Жас аңшы, 65). Көкпар жігітті ат ойынға бейімделіп, ұшқыр, төзімді, *б ұ л т а р ғ ы ш* болуға үйретеді (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 62).

БҰЛТТЫЛЫҚ з а т. *Аспан күмбезін бұлт басқандық, бұлт болғандық. Б ұ л т т ы л ы қ* жағдайын спутниктер арқылы зерттеудің ауа райының өзгерістерін күні бұрын болжауда үлкен маңызы бар (ҚСЭ, 2, 525).

БҰЛЫҚ[1] з а т. к ө н е. *Әскери топ, жасақ.* Олардың соңында әскери қолбасшы әмір, батырлар. Әр қосынның, *б ұ л ы қ т ы ң* алдында өз қолбасшылары (І. Есенберлин, Шығ.жин., 9, 104). 1370 ж. Мәскеу князі Либке князы Ольгердке қарсы шыққанда Дмитрий Ивановичтің әскерлерінің ішінде Рязань *б ұ л ы қ т а р ы* да қатынасқан (Бұл да, 9, 280).

БҰЛЫҚ[2] з а т. ж е р г. ***Кресло.*** Атқарып отырған қызметінен қалу, мініп жүрген автокөлігінен, жұмсақ *б ұ л ы ғ ы н а н* айырылу екінің біріне оңай емес (Қаз. әдеб., 22.08.1995, 10).

БҰЛЫҚШЫ з а т. ж е р г. ***Соқашы.*** *Б ұ л ы қ ш ы л а р* тыныстағысы келді. Барлығы түйілісіп бір араға жиналды (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 224).

БҰЛЫҢ... Сырым саған түзу-ді Садаққа салған *б ұ л ы ң д а й.* Жұмыскерің мен едім, Сатып алған құлыңдай (Жиенбет жырау: Нар заман., 37).

БҰЛЫҢҒЫР з а т. з о о л. с ө й л. ***Бұлғын.*** Марқакөл маңындағы тоғайларда *б ұ л ы ң ғ ы р,* сілеусін, аю, арқар, суыр мекендейді (Соц. Қаз., 22.02.1977, 4). – Ойпырмай, жігітім-ай, - деді қария, - тоқсаннан асқанша кездеспеген *б ұ л ы ң*

ғ ы р деген аңның өзі ғой. Бұл аңды 5 сырттан соғады деуші еді. Киесі күшті хайуан болатын (Қаз. әдеб., 27.07.1968). Теңіз котигінің, *б ұ л ы ң ғ ы р д ы ң,* норканың терілері олардан төмендеу келеді (Қазақст. ауыл шаруаш, 1962, 3, 61).

БҰРАМА з а т. *Бұралған қамырды майға пісірген тағам.* Кіршіксіз ақпен жазылған дөңгелек столдың үстінде манты, самса, лағман, *б ұ р а м а* сияқты дәмді тамақ бар (С. Шаймерденов, Таңд. шығ., 1, 232).

Бұрама жүзік... *Б ұ р а м а ж ү з і к* – алтын немесе сым күмісті ширатып, есіп жасаған жүзік түрі (Қаз. этнография., 2, 480).

БҰРАН з а т. т е х н. *Бұрандаға (винтке) бұралатын, 4 не 6 қырлы, жұмырлау келген сақина темір; болт* (Бекітіл. термин., 23).

БҰРАНДА з а т. т е х н. *Бір нәрсені бекіту үшін арнайы жасалған, өн бойында бұралған кертігі (спираль) бар, оған бұран (болт) бұралатын білік; винт* (Бекітіл. термин., 23).

БҰРАТЫЛУ *Бұратыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қарны ашып, *б ұ р а т ы л у д ы ң* аз-ақ алдында тұр.

БҰРҒЫЛАУ: Бұрғылау агрегаты. т е х н. *Скважина бұрғылауға қажетті машиналар мен механизмдер жиынтығы* (ҚСЭ, 2, 527).

Бұрғылау скважинасы. *Жер қыртысындағы пайдалы кен қазбаларын барлау және өндіру мақсатындағы бұрғыланған жер* (ҚСЭ, 2, 528).

Бұрғылау станогі. т е х н. *Тау жыныстарын (кенді) бұрғылауды жүзеге асыратын машина* (ҚСЭ, 2, 528).

БҰРҒЫТІС з а т. з о о л. *Салмағы 8 грамдай ергежейлі тышқан.* Тышқандар, *б ұ р ғ ы т і с т е р* күндізгі тығылып жатқан жерінен шығады (Наурызым, 122).

БҰРҚАҚ з а т. ж а ң а . ***Фонтан.*** Ерлі-зайыпты жандар Күләш Байсейіткеліні атындағы көше бойындағы *б ұ р қ а қ т а р* қасында ұзақ отырар еді (Ана тілі, 07.01.1991, 4). Асқақтап Астананың *б ұ р қ а қ т а р ы* (Астана ақшамы, 14.05.2009).

БҰРҚАН з а т. *Будда дініндегі құдай бейнесі.* – Бұл ойыңмен біздің *б ұ р қ а н ы м ы з д ы* (будда) боқтап отырмысың? (Алматы ақшамы, 26.09.1990, 3). – Ой, мыналар қалмақтар сияқты ғой! Қолдарында мылтық емес, *б ұ р қ а н д а р ы н ы ң* суреті (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 135).

БҰРҚАП з а т. *Бақсының бұрқанғаны; бақсы ойнағы.* Жамансыз жақсы болмайды, *Б ұ р қ а п с ы з* бақсы болмайды (Қаз. мақал., 184).

БҰРЛЫҒУ *Бұрлық етістігінің қимыл атауы.* Көзің қарайып, әбден *б ұ р л ы ғ у ғ а* тақаған кезде мылтығыңның аузы қандалып, даланың әлдебір адал аңын сұлатып салсаң, шіркін (К. Сегізбаев, Жапжасыл., 4).

БҰРЛЫҚ е т. *Қарны ашу, өзегі талу.* ≈ Қарны ашып, *б ұ р л ы ғ ы п* келеді.

БҰРМАМОЙЫН з а т. з о о л. *Ормандарда тіршілік ететін тоқылдақтар тұқымдас, торғайдан сәл үлкендеу, сұр түсті құс; дүпілдек. Б ұ р м а м о й ы н* немесе дүпілдек қауіп төнген жағдайда ағаш діңіне жабыса отырып, тына қалады; реңі ұқсас болғандықтан байқалмай қалады (Қазақст. жануар., 113).

БҰРТТАШ *Шыжың (диабет) ауруы кейде осылай да аталынады* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру., 126).

БҰРҰТ з а т. к ө н е. *Қырғыз этнонимі кейде осылай да* аталады (ҚСЭ, 2, 529).

БҰРЫЛЫССЫЗ... Жөні басқа өлудің ұрыстардан: Шофердің *б ұ р ы л ы с с ы з* жол тілегі, Милиционер өледі ұры ұстаудан, Ақындарды махаббат өлтіреді (Т. Айбергенов, Бір тойым., 131).

БҰРЫНДЫҚ з а т. з о о л. *Денесінің ұзындығы 100-150 милл-дей кеміргіш жолақты тышқан. Б ұ р ы н д ы қ* – орманда тіршілік ететін ала тышқан (Қ. Қайымов, Зоология., 82).

БҰРЫШ: Бұрыш өлшеуіш. т е х н. *Кез-келген бұрыш шамасын өлшейтін аспап* (ҚСЭ, 2, 531).

БҰТ з а т. ж е р г. *Тіреу, тіреу ағаш; діңгек.* Ортада тұрған *б ұ т т ы* маңдайымен ышқына қатты соғып жібергенде, жер кепенің іргесі солқ етіп, төбесінен топырақ сау-сау төгілді (О. Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 161-162). Қарлығаш ішке кіріп, бел ағашты тіреп тұрған *б ұ т қ а* ұя салғанды қолай көрді (Қ. Омарұлы, Әке, 355).

Бұт пен сан арасында. ж е р г. *Табан астында, жөпедемеде.* – Шаруа бар, ақ жеңеше. – Тұтақ! Әкім емес, түк емес, *б ұ т п е н с а н а р а с ы н д а* саған тірелген ол не қылған шаруа? (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 112).

Бұтына жіберіп қоя жаздады. *Қатты қорықты.*

Бұтын сулады. *Сиіп қойды д.м.*

БҰТА-БҮРГЕН з а т. *Бүрген сияқты тікенді бұталар.* Бұрынғыдай енелері жантайса болды бас салып, емшегіне жармаса бермей, шөптің тамырын қазып, *б ұ т а-б ү р г е н н і ң* жемісін теруге төселіп қалған (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 50).

БҰТА-ҚАРАҒАН з а т. *Қауқиып өскен, әр түрлі бұта.* Былқылдаған қорыс та, *б ұ т а-қ а р а ғ а н* да бұйым болған жоқ (Қ. Ысқақ, Тұйық, 152). Алдарынан *б ұ т а-қ а р а ғ а н,* ептеп жапырағынан айрылып, сидаңданған терек, ақ балтырлы қайыңдар ұшыраса бастады (О. Бөкеев, Өз отыңды., 150). Бір кезде өзінің ата-бабасы жайлаған таудың ұңғыл-шұңғыл, *б ұ т а-қ а р а ғ а н ы н* бес саусағындай білетін ол көк тайыншаның қарасы көрінбеген сайын күдерін үзе бастады (Қаз. әдеб., 08.06.1984, 8).

БҰТАҚМҰРТ з а т. и х т и о л. *Мұрты ағаштың бұтағы сияқты тармақталған балық түрі. Б ұ т а қ м ұ р т* деген балықтың қызықтырғышы – астыңғы жақ сүйегіндегі тармақталған өсінді (Су асты. тіршілік. 63).

БҰТАНАҚ з а т. ж е р г. ***Бұта.*** Тап жанымызда бұтақтары тарам-тарам боп біткен аласа *б ұ т а н а қ* өсіп тұрған (Қ. Қараманұлы, Ай куә, 32).

БҰТАНАҚТЫ с ы н. ж е р г. ***Бұталы.*** Шоқалды, б ұ т а н а қ т ы алқаптан арқа, сауырлары қызарады (Ж. Нәжімеденов, Кішкентай, 186).

БҰТА-ШІЛІК з а т. *Ұзынды-қысқалы әртүрлі аласа ағаштар.* Өзен бойы мен тау етектерінің жыра-қолтықтарында ғана шоқшоқ тырбық талдар мен *б ұ т а-ш і л і к т е р* кездеседі (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 86).

БҰТТА е т. а у ы с. *Қалай болса, солай сөйлеу, оттау.* Аққу құстың төресі жеке жүріп оттамас. Аса ердің жақсысы бұралқы сөзді *б ұ т т а м а с* (Шешендік сөзд., 132).

БҰТТАУ *Бұтта етістігінің қимыл атауы.*

БҰТТАТ е т. с ө й л. *Адымдату, бұтын керу.* Бірер сәттен соң қара інгенді қыңқ еткізіп, борбайын орай қамшымен бір салып, жұтпа құмға *б ұ т т а т а,* шағылдан желіп түсті (Ж. Нәжімеденов, Кішкентай, 186).

БҰТТАТУ*Бұттат етістігінің қимыл атауы.*

БҰТЫЛ з а т. ж е р г. *Қонышты гәлөш.* Сонда да бұрқылдақ шаңды резеңке *б ұ т ы л ы м е н* бұралай сапырып, тақымдап қалар емес (Қ.Ысқақов, Қараорман, 183).

БҰТЫРЛЫҚ з а т. к ө н е. *Соғыс кезінде бұтқа киетін оқ (қылыш) өтпес сауыт.* Кеудесіне қола шарайна, сауыт, құрыш көбе, білегіне болат қолдық, аяғына темір тізелік, топсалы *б ұ т ы р л ы қ* киген жас жігіт қатарласты (М. Мағауин, Аласапыран, 73).

БҰХАРЖА з а т. к ө н е. *Бұхар елінде, жерінде жасалған садақ; жай, бұхаржай.* Алты атқа алған адырна, Он атқа алған *б ұ х а р ж а* Айтқаныма шыдамай, Кірістен кетсең, саған серт (Ер Қосай: Ақсуат, 2, 14). Жасалған жеріне байланысты бұл жақ бұхаржақ, бұхаржай, *б ұ х а р ж а* деп аталған (Қаз этнография., 1, 553).

БҰХАРЖАЙ з а т. к ө н е. *Бұхар елінде, жерінде жасалған бұқаржақ; жай.* Бұлғары садақ, *б ұ х а р ж а й* тарта алмасам, маған серт! Бел күшіме шыдамай, Беліннен сынсаң, саған серт! (Қобыланды батыр: Ақсуат, 1, 70). Бұлғары садақ *б ұ х а р ж а й,* Бұлғай тартты Ер Қосай. Сауыры жалпық сарғыш ат. Салқа жортты Ер Қосай (Батырлар жыры, 2, 64).

БҰХАРЖАҚ з а т. к ө н е. *Бұхарда жасалған жақтың түрі; бұхаржай.* Жасалған жеріне байланысты бұл жақ *б ұ қ а р ж а қ,* бұхаржай, бұхаржа деп аталған (Қаз. этнография., 1, 553).

БҰХАРШЫЛА е т. *Бұхарлықтар құсап қабат-қабат етіп орау.* Ақ шәйі сәлдені *б ұ х а р ш ы л а п* қырық қиғаштап жатпай, қыр салтымен шиыршықтап орай салған (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 118).

Б Ұ Х А Р Ш Ы Л А У *Б ұ х а р ш ы л а етістігінің қимыл атауы.*

БҮГЕЖЕК з а т. *Малдың жауырынтақ ауруының қойда кездесетін түрі.* Жауырынтақ кез келген түлікте кездеседі: ол қой түлігінде – *б ү г е ж е к,* жылқыда – қужауырын деп те аталады (Қаз. этнография., 2, 264).

БҮГЖЕҢДЕС *Бүгжеңде етістігінен жасалған ортақ етіс.* Байлар кешкі қонақасыға тым ерте жиналып, бекініс ішіне кіре алмай тыста *б ү г ж е ң д е с і п* көп тұрысты (Ж. Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 18).

БҮГЖЕҢДЕСУ *Бүгжеңдес етістігінің қимыл атауы.*

БҮГУСІЗ... Сындырмалап санап отырған бес саусақтың кішкене балаң үйрегі *б ү г у с і з* қалды (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 112).

БҮЙЕНДЕН е т. *Бүйен сияқты болу.* Жазық дөңге ойдым тоғай боп біткен ұры қалыңның бір пұшпағы ұры *б ү й е н д е н і п,* созылып кетеді екен (Ә. Кекілбаев, Бір уыс, 268).

БҮЙЕНДЕНУ *Бүйенден етістігінің қимыл атауы.*

БҮЙРЕК: Бүйрек бет ер. *Басы бүйрек пішіндес ер.* Қазақы ердің сыртқы пішін үлгісі көп. Олар құс бас ер, шошақ бас ер, үйрек бас ер, қазық бас ер, қозы құйрық ер, *б ү й р е к б е т е р* деп, түр-тұлғасына, пішін-сиқына қарай бөлінеді (Ж. Бабалықұлы, Ер қанаты, 259).

Бүйрек май. *Малдың бүйрегінде болатын май.*

Бүйрек үсті безі. *Бүйрек үстінде болатын, адам ағзасы үшін аса қажетті без.* Бұл бөлімшеде алқым безіне (зоб), *б ү й р е к ү с т і б е з і н е* жасалатын кез-келген жалпы хирургиялық операциялардың барлық түрлері бар (С. Ғаббасов, Қандауыр, 18).

БҮЙТУШІ з а т. с ө й л. *Бұлай етуші.* – Ендігіәрі *б ү й т у ш і* болма! – деді Танакөз (Қ. Ботбай, Егіз., 143).

БҮЙІ з а т. а с т р. *Ақырап (қазан) айында көрінетін шоқжұлдыз* (М. Арын, Бес анық, 123).

БҮЙІ: Бүйі аяқтан. *Бүйінің аяғы сияқты арбию, сораю, тікірею.* Қырауытып *б ү й і а я қ т а н ы п* алған қалың қас үрпітүрпі (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 12).

БҮЙІР: Бүйірі жарылып кете жаздады. *Шыдамады, ішіне сыймады.* ... Бүгінгі жаңалықтан *б ү й і р і ж а р ы л ы п к е т е ж а з д а п* азар жеткен көрінеді, келе сап хабарлады (Б. Нұржекеев, Күй толғақ, 125).

Бүйірін соқты. *Ентікті, қатты (жиі) дем алды.* Кербесті қара кер, *б ү й і р і н с о ғ ы п* тұр. Сауырынан тері тамшылайды (З. Қинаятұлы, Көшпенді., 55).

БҮК з а т. *Ағашы тығыз өскен жер; бытқыл.* Қалың *б ү к т і ң* іші буып тұр (Қ. Ысқақ, Тұйық, 85).

БҮКПЕ з а т. *Темірден жасаған, екі басы иілген темір қарғаша; қаптырма (скоба)* (С. Қасиманов, Қаз. халқ. қолөнері, 214).

БҮКТЕТІЛ: Бүктетіліп жату. *Екі аяқты бүгіп, қырынан жату* (А. Құралұлы, Ұлттық., 1, 33).

БҮКТІ с ы н. *Бүгі бар; тымырсықты, қапырықты.* Тұныктан қанып ішеді де, *б ү к т і* тоғай бойының найза тұмсық көкбасы мен қылыш қанат бөгелегінен, қан сорғыш сонасынан жан сауғалап, желден қырға шығады (М.Мағауин, Аласапыран, 45).

БҮЛДІРГІ... - Әй, сен бала, естіп тұрсың ба, солай айт, айта бар ана *б ү л д і р г і л е р г е,* - деді түкірігі шашырап (Д. Рамазан, Жылап аққан., 95).

БҮЛДІРГЕЛЕН е т. *Бүлдірге тағу, қайысты тұйықтап байлау.* Ердің қанжыға тесігінен қосалқылап өткізіп, *б ү л д і р г е л е н г е н* тұйық таспа «шеттік» аталады. Оған құйысқанның жырымы байланады (Ер қанаты, 261).

БҮЛДІРГЕЛЕНУ *Бүлдіргелен етістігінің қимыл атауы.*

БҮЛДІРГЕНШЕ ү с т. *Бүлдірген сияқты, бүлдірген тәрізді.* Естөре өзіне қарай піскен *б ү л д і р г е н ш е* самсаған жануарлардың ықыласын аударған күйі сырнайды ойнай берді (Қаз. әдеб., 13.06.1975, 4).

БҮЛДІРГІ з а т. к ө н е. *Бүлінген, бүлініп жатқан елдің бір заты, бұйымы.* Жақсы апам « Ойбай, жетпегірлер, бүлінгеннен *б ү л д і р г і* алма деген, алған орындарыңа апарып тастаңдар!» - деді (З. Қинаятұлы, Көшпенді., 48).

БҮЛДІРШІН... Тайлақтан өтіп, бураға қосылар шақтағы ұрғашы түйені *б ү л д і р ш і н* немесе бұзбаша дейді (А. Сейдімбеков, Серпер, 87).

БҮЛУ е т. к ө н е. *«Талқандалу, ойрандалу, жаудан жеңілу» мағынасын беретін көне сөздердің бірі* (Р. Сыздықова, XVIII-XIX ғ. қаз. әдеб., 73).

БҮЛІС з а т. *Қырғын, соғыс, бүлініс.* «Жылан жылы – жылыс болды, жылқы жылы – *б ү л і с* болды» деп сайрайды кейбір қарттар (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 18). «Жылқы жылы – *б ү л і с»* десе, ол шапқыншылық, соғыс, үркіншілік десейші (Бұл да, 19).

БҮРГІЗ *Бүр етістігінен жасалған өзгелік етіс.* – Аузын түнде Шөкейге *б ү р г і з і п,* тіктіріп алдым (М. Қабанбаев, Жиһанкез., 92).

БҮРГІЗУ *Бүргіз етістігінің қимыл атауы.*

БҮРЖИДЕК з а т. б о т. *Аршаның бүрлі жемісі.* Ашық тұқымдастарда (аршада) *б ү р ж и д е к* (шишка-ягода) түзіледі. Аршаның бүрі жұмсақ болған соң оны *б ү р ж и д е к* деп атаған (Парасат, 2009, 9, 24). Аршаның тұқымдары құстар арқылы таралады. Себебі оның *б ү р ж и д е г і* тәтті, шырынды болады (Бұл да).

БҮРЖІК: Бүржік торғай. с ө й л. ***Суықторғай.*** Аяқ жағынан келіп қонақтаған *б ү р ж і к т о р ғ а й* құйрығын тынымсыз шошаңдатып, жол жиегіндегі нан қиқымын тұмсығымен іліп әкетті (Қ. Жиенбай, Даңқ., 5).

БҮРКЕЛЕ е т. *Басын қайта-қайта бүркей беру.* Басын *б ү р к е л е г е н* болады (А. Хасенова, Етістік. сипаты, 247).

БҮРКЕНГІШ с ы н. *Бүркене бергіш, бүркене беретін.* ≈ *Б ү р к е н г і ш* бала.

БҮРКЕНШЕК[1] з а т. *Іштегі баланы сыртынан жауып тұратын перде; шарана.* Ол іштен б ү р к е н ш е к п е н туған болатын. Оны да өзім кесіп, ішінен баланы өзім шығарып алғанмын (Қазыбек бек, Түптұқиянан, 105).

БҮРКЕНШЕК[2] з а т. к ө н е. *Үстін бүркей салған жеңіл үй; жаппа.* Алғайдың құба жонына Жайылған қойым сыймаса, Жүз *б ү р к е н ш е к,* жүз қоспен, Қатар жүріп жинаса (Ақтамберді жырау, Күлдіркүлдір, 35).

БҮРКЕНШІК: Бүркеншік шеге. *Ерге қағылатын, басы өрнектелген шеге.* Пыстан, өмілдірік, құйысқан, жүген, тебінгі беттеріне қағылатын – үзбе, кеспе, құйма, шытыра, сыздық, ширатпа, *б ү р к е н ш і к ш е г е г е* дейін түгел күміс шабылады (Ер қанаты, 264).

БҮРКІТ з а т. а с т р. *Аспан шоқжұлдыздарының бірі; экваторлық шоқжұлдыз.* Шоқжұлдыздардың саны көп. Олар: Аққу, *Б ү р к і т,* Жетекші, Мерген, Саршаян, Кіші аю, Үлкен аю т.б. (Х. Әбішұлы, Халық астр. 9). Қазақ халқы Бөрі, *Б ү р к і т,* Жылан, Көгершін, Қоян, Құзғын, Сілеусін, Тауыс, Тырна т.б. деген сияқты жұлдыздарды да білген және оларға ат қойған (С. Сәрсенова, Қаз тілі. астр., 78). *Б ү р к і т* – Жылан, Қалқан, Мерген, Ешкімүйіз және Дельфин шоқжұлдыздарының арасында орналасқан экваторлық шоқжұлдыз (ҚСЭ, 2, 544).

БҮРКІТ: Бүркіт балдақ. *Құсбегінің құс ұстаған қолын сүйеп отыратын аша ағаш. Б ү р к і т* б а л д а қ немесе қолдық – құсбегінің құс ұстап отырған қолы талмас үшін сүйеп отыратын аша ауыз ағаш (Шаңырақ, 423).

Бүркіт мұрындау. *Мұрыны бүркіттің тұмсығына ұқсас, имектеу келген. Б ү р к і т м ұ р ы н д а у,* қиылған қара мұрты бар, орта бойлы келген қызыл шырайлы жас жігіт сахнаға шықты (И. Байзақов, Таңд. шығ., 2, 113).

БҮРКІТТІК з а т. а у ы с. *Алғырлық, қырандық.* ... Нағашым *б ү р к і т т і г і н* істеді-ау! Тышқан ауламай кеткелі тұрғанын қарашы! (Жұлдыз, 1973, 3, 18).

БҮРМЕ з а т. т а ғ а м. *Ішек-қарыннан әзірленетін тағам.* Қайсы біреулер ақталған тарыға өкпе-бауыр, ішек-қарын, ет қосып шұжық, *б ү р м е* айналдырып, қазымен бірге жаншып қоспа даярлапты (Қаз. әдеб., 01.04.1985, 14).

БҮРМЕТІКЕН з а т. б о т. *Малдың жүнін, адамның киімін бүріп қалатын тікені бар өсімдік* (О. Нақысбеков, Ауыс. говор., 117).

БҮРШІК з а т. з е р г. *Зергерлік өнерде қолданылатын бүршік (дән) сияқты жылтырақ зат.* Орайы келгенде айта кетейік, зергерлік өнерінде қолданылатын мес көрік, мәймөңке, ақық, сақинек, кежеге, жетімшеге, ширатпа, сірке, *б ү р ш і к,* лажы т.б. елуден астам терминдер мен атауларды марқұм Жәмәли ақсақалдан жазып алған едік (Д.Шоқпарұлы: Қаз. әдеб., 22.06.1984, 13).

БҮРШІКТЕ е т. *Зергерлік бұйымдарға бүршік орнату.* Бәкінің сабына ақықтан көз орнатып, сақинегін күмістен сіркелеп, оған ширатпа күмістен шытыра дәнекерлеп, *б ү р ш і к т е й д і* (Д.Шоқпарұлы: Қаз. әдеб., 22.06.1984, 13).

БҮРШІКТЕУ *Бүршікте етістігінің қимыл атауы.*

БҮРШІКШЕ з а т. б о т. *Өсімдіктің ұрығында болатын кішкентай бүршік. Б ү р ш і к ш е* ұрықтың ең басты мүшесі (Ботаника, 92).

БҮРІК: Бүрік құлақ. *Құлағы бүрісіп қалған.* Тек *б ү р і к қ ұ л а қ* дәу қарагер ат қана кәдімгідей қоқиланып, оқыранған болады (Қаз. әдеб., 29.06.1973, 4).

БҮРІС *Бүріс етістігінен жасалған ортақ етіс.* Старшинның соқталдай екі

жігіті де сондайлық жылдам қимылдап зіңгіттей баланы *б ү р і с т і!* (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 36).

БҮРІСІҢКІ с ы н. *Аздап бүріскен, бүрісіңкіреген.* Болыс әмірлі ұлықтардың түрін, жүрісін көрген соң, өзінен-өзі жасағандай бұғыңқы, *б ү р і с і ң к і* еді (Жұлдыз, 1974, 8, 11).

БҮТЕ е т. с ө й л. *Киімін бүтіндеу* (А.Хасенова, Етіст. сипаты, 277).

БҮТЕЛ *Бүте етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Жыртылған киім *б ү т е л д і* (А. Хасенова, Етістік. сипаты, 277).

БҮТЕЛУ *Бүтел етістігінің қимыл атауы.*

БҮТЕТ *Бүте етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Киімін де *б ү т е т п е й* қойды (А. Хасенова, Етістік. сипаты, 277).

БҮТЕТУ *Бүтет етістігінің қимыл атауы.*

БҮТІН: Бүтін сан. м а т. *Бөлшектенбеген сан. Б ү т і н с а н д а р д ы* бір бөлек, бөлшек сандарды бір бөлек жазып кел (Математика, 82).

БЫДЫҚТАН е т. *Быдық-быдық ету, тұтығу.* – Нұ «Нүреке-ау, - деді Қайыржан *б ы д ы қ т а н а,* қапелімде аузына жөнді сөз ілікпей (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 422). Бұл жолы трубкадан дауыс самбырламай *б ы д ы қ т а н а* шықты (Т.Әлімқұлов, Шежірелі., 101).

БЫДЫҚТАНУ *Быдықтан етістігінің қимыл атауы.*

БЫДЫҚТАУ *Быдықта етістігінің қимыл атауы.*

БЫДЫР з а т. ж е р г. *Бұтасы қалың, өскен ойлы-қырлы жер; бұйрат, бадал, шұбар.* Ертеңіне Сейсімет Айдана мен Қазанғап тауының арасындағы қара *б ы д ы р д а* атын жаяу жетектеп із кесіп жүрді (Ж. Нәжімеденов, Кішкентай, 88).

БЫДЫРЛЫ с ы н. *Быдыры бар, быдыры көп.* «Сарыкөл» қыстағының маңайында мал жайылатын *б ы д ы р л ы,* жусанды беткейлер көп-ақ (Индер, 26.02.1970, 1).

БЫДЫРЫҚ з а т. с ө й л. *Бұдыр-бұдыр жер, бұдырмақ.* Тарбағатайдың сиыр бүйрегіндей буылтық-буылтық болып көрінер қалың *б ы д ы р ы ғ ы н а* барып, иек сүйегенге дейін әлі тырыс еткізіп оқ шығара алмай қор болды (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 5). Зақаң дөңгелек тұяқ атаулыны шұрқыратып Кішкенетаудың қалың *б ы д ы р ы ғ ы н а* қаптата айдатқан (К.Сегізбаев, Біз қалада., 322).

БЫЖ з а т. к ә с і б. *Кеме тұмсығындағы қараңғы қуыс.* Ел аяғы саябыр кезде тірі жанның көзіне түспей Жәпек кемесінің *б ы ж ы н а* кіріп, тығылып жатып алғанды (Ә.Сараев, Тоскауыл, 47).

БЫЖАҚТА е т. с ө й л. ***Быжбалақта.*** Жігіт айыпты кісіше *б ы ж а қ т а д ы.* – Ойпыр-ай, ә!Курстас қыздарды да ұмытуға ыңғайландық (Лен. жас, 21.02.1984, 3).

БЫЖБАЛАҚТА е т. *Бір нәрсеге ашулану, ренжу; күйгелектену.* ≈ Шешем *б ы ж б а л а қ т а д ы* да қалды.

БЫЖБАЛАҚТАУ *Быжбалақта етістігінің қимыл атауы.*

БЫЖЫР қ. ***Быдыр.*** Шіркін, Ақжалдың *б ы ж ы р ы* әуелден-ақ мал тебіндігі үшін жаралған жер ғой (Қ. Салғарин, Соқпақ., 81). Түс ауа отарды *б ы ж ы р* етегіндегі жазыққа шығардым (Бұл да).

БЫҚСЫҚТЫҚ з а т. *Ұсақшылдық, пасықтық.* Ата-бабаларымыз ұлылық, даналық танытып, баланы ұсақшыл, *б ы қ с ы қ т ы қ,* пендешілік сияқты нашар қылықтардан аулақ болуға тәрбиелеген (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 878). Бұл әрқашан тектілік, ірілік, тәрбиелілік, даналық, ұлылық, көргенділік танытып, пенделік ұсақтыққа, *б ы қ с ы қ т ы қ қ а* бой алдырмауға жетелеп отырған (Бұл да, 2, 3).

БЫҚТЫРУ *Бықтыр етістігінің қимыл атауы.*

БЫҚТЫРЫЛ *Бықтыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Той жасаған үй бидайды быктырып көже жасайтын. Ауқаттылары, онда да тапқандары *б ы қ т ы р ы л ғ а н* көжеге асқабақ қосатын (Лен. жас, 19.05.1971, 2).

БЫҚТЫРЫЛУ *Бықтырыл етістігінің қимыл атауы.*

БЫҚЫТУ *Бықыт етістігінің қимыл атауы.*

БЫЛАЗЫҚ з а т. с ө й л. ***Шауқат.*** Кейде қабынудың салдарынан сырқат үлкен дәретке отырған кезде *б ы л а з ы ғ ы* ағып кетеді (Жас. Алаш, 01.11.2003, 6).

БЫЛҒАРЫ: Былғары жүген. *Астына қайыс салып, былғарыдан жасалған жүген. Б ы л ғ а р ы ж ү г е н д і* астына қайыс салып тігеді (Шаңырақ, 34). Әбзелге

қатысты деректерде өрме жүген, *б ы л ғ а р ы ж ү г е н,* қайыс жүген, түйме жүген, шытыралы жүген, шашақты жүген және т.б. толып жатқан түрлері аталады (Қаз. этнография., 2, 66).

Былғары құйысқан. *Былғарыдан жасалған құйысқан.* Құйысқан үлгі мәнеріне орай құр қайысқан, *б ы л ғ а р ы қ ұ й ы с қ а н,* түймелі құйысқан, термелі құйысқан, үзбелі құйысқан деп атына сай айтылады (Ата салты., 104).

БЫЛҒАРЫЛЫҚ с ы н. *Былғары болуға жарарлық, былғарыға арналған. Б ы л ғ а р ы л ы қ* теріге жүнінің сапасы нашар, тон тігуге жарамайтын терілер жатады (Қ.Сәбденов, Қой шаруаш., 113).

БЫЛЖЫРАҚТА е т. *Былжырап әр нәрсені айту, мылжыңдау.* Қоя болған тайлақтай тамағын қиқылдатып, бірдеңе деп *б ы л ж ы р а қ т а й д ы* (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 89).

БЫЛЖЫРАҚТАУ *Былжырақта етістігінің қимыл атауы.*

БЫЛЖЫРАҚТЫҚ з а т. *Былжырап сөйлегендік, мылжыңдық.* Әй, шынында да менікі *б ы л ж ы р а қ т ы қ* емес пе екен, осы (М. Мәжитов, Аманғали, 219).

БЫЛҚЫЛ-СЫЛҚЫЛ з а т. *Уақытты қалай болса солай өткізгендік, былқ-сылқ еткендік.* Тек қазіргі тұрысында әлдененің шалығы шалғандай *б ы л қ ы л-с ы л қ ы л ы* шектен тыс еді (Ұ. Доспанбетов, Шығ., 4, 117).

БЫЛҚЫП ү с т. а у ы с. *Баппен, әуезді, майда.* Әншейіндегідей (домбыра ішегін) қыжыртып қаққан жоқ. Үн *б ы л қ ы п* шықты (Ә. Кекілбаев, Бір шөкім, 111).

БЫЛШЫЛБАЙ з а т. а н а й ы. *Былшылдап көп сөйлегендік, былшылдағандық, көкігендік.* – Е, жоға... Үйімді қызғанамын ба, сенен асымды қызғанам ба? Қатынның *б ы л ш ы л б а й ы н* не қыласың! (Жетісу, 23.06.1972, 4).

БЫЛШЫЛДАС *Былшылда етістігінен жасалған ортақ етіс.* – Сол қарғыс атқырлармен *б ы л ш ы л д а с ы п,* босқа уақыт жіберіп тұрамыз ба? (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 180).

БЫЛШЫЛДАСУ *Былшылдас етістігінің қимыл атауы.*

БЫЛЫҚБАЙ з а т. э м о ц. *Көп нәрсені былықтырғандық; былықтырушы* (С.Алдабергенов, Жаңару, 5).

БЫРҚЫЛ з а т. *Бырқ-бырқ еткендік; бырқылдап ұрысқандық.* ≈ *Б ы р қ ы л д ы* қой, жөнге кел.

БЫРҚЫЛДАС *Бырқылда етістігінен жасалған ортақ етіс.* Әлдебір заматта сол екі кісі *б ы р қ ы л д а с т ы* да қалды (Жұлдыз, 1973, 2, 77).

БЫРҚЫЛДАСУ *Бырқылдас етістігінің қимыл атауы.*

БЫРСЫНДА е т. ж е р г. *Пыс-пыс етіп жылау, сықсыңдау. Б ы р с ы н д а п,* жібек шылауышымен көзін сүртіп жылады (О. Бөкеев, Өз отыңды., 134).

БЫРСЫНДАУ *Бырсында етістігінің қимыл атауы.*

БЫРТ: Бырт көже. *Дәні бырт-бырт етіп тұрған, жақсы жарылмаған көже.* Бәтен ырық берер емес. Бөктірген *б ы р т к ө ж е н і ң* қоюындай бетінің боржиған безеулері бөртіп, өңі албарып кеткен (Қ. Ысқақов, Менің ағаларым, 12).

БЫРЫЛДАУЫҚ з а т. з о о л. *Даусы бырылдап шығатын үйрек.* Ермек төбесінен сыпсың қағып өткен балықшы үйректерді де, б ы р ы л д а у ы қ, кежек үйректерді де көрді (Ж. Молдағалиев, Жүрек қазынасы, 29).

БЫРЫС-ТЫРЫС з а т. *Бырысқан-тырысқан күй (жағдай).* Шай ішкен соң, көңілі жайланып, *б ы р ы с-т ы р ы с ы* жазылды (С. Мұратбаев, Дос изде., 102).

БЫСТАН з а т. к ө н е. ***Жолбарыс.*** Ақ үйімнің арыстаны, Боз үйімнің *б ы с т а н ы.* Алысқа кетіп келмедің, Жасым жетіп мұңдадым (Қаз. әдеб., 14.04.1989).

БЫТҚЫЛДАҚ з а т. *Қалың жынысты бытқыл жер.* Екі жүз тоқтыны жоғалттым. Өз кестім, *б ы т қ ы л д ы қ т ы* бірнеше кешіп өттім. Бірақ таппадым (Лен. жас, 05.11.1971, 2).

БЫТҚЫН е т. ж е р г. *Қатты ашулану, күйіп-пісу.* Бұлқан-талқан боп, *б ы т қ ы н а п,* қарадай болдырған Дүрияға Бәнудің жаны ашыды (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 223).

БЫТҚЫНУ *Бытқын етістігінің қимыл атауы.*

БЫТПЫЛ з а т. с ө й л. ***Бытқыл.*** Әуелі қиқарланып қиялай шапқан көк жұлын қиқу көбейгенде *б ы т п ы л ғ а* тартады (Ә. Кекілбаев, Бір шөкім., 115).

БЫТПЫЛДЫҚТАТ *Бытпылдықта етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Шырқау

көкке шығып ап *«б ы т п ы л д ы қ т а т ы п»* саз төгіп тұрған сыпсың бөдене сумаңдап барып толқыған егінге сүңгіді де кетті (Лен. жас, 16.10.1971, 4).

БЫТПЫЛДЫҚТАТУ *Бытпылдықтат етістігінің қимыл атауы.*

БЫТПЫРАТ е т. *Бірінің үстіне бірін үстемелеу, жөн-жосықсыз айту.* Жиналған жұрт та жанашыр іздеп, өз ашуының мәнжайын бес-аяқсыз *б ы т п ы р а т ы п* жатыр (Б. Нұржекеев, Күй толғақ, 75).

БЫТПЫРАТУ *Бытпырат етістігінің қимыл атауы.*

БІДӘ: Бідә болды. ж е р г. ***Пайда болды.*** – Шырағым-ау, мына жүрек жұтқандар бұл жерге қайдан *б і д ә б о л д ы* (А. Мекебаев, Жезтырнақ, 131).

БІЗ: Біз кесте. *Матаны кергішке керіп қойып, белгілі бір нобай бойынша ілмек бізбен тігілген кесте. Б і з к е с т е н і ң* шым кесте және әредік кесте деген екі түрі бар (Қаз. этнография., 1, 581). Кестенің *б і з к е с т е*, шым кесте деген түрлері бар. *Б і з к е с т е* – кергішке керілген матаның бетіне түсірілген өрнек нобайы бойынша ілмек бізбен өткермелеп шалу арқылы тігілген кесте (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 32).

Біз кілем. э т н. *Бізбен тоқылып жасалған кілем.* Кілемнің қалы кілем, түкті кілем, тықыр кілем, тақта кілем, таз кілем, тұс кілем, *б і з к і л е м* тәрізді сан түрге бөлінетінін осы кітаптан оқимыз (Қаз. әдеб., 14.01.1983, 4).

БІЗГЕК з а т. *Бізі, инесі.* Тышқан кездейсоқ омарта (улья) ішіне кіріп кетсе, аралар өткір *б і з г е к т е р і м е н* оны шағып өлтіреді (Ара шаруаш., 11).

БІЗТҰМСЫҚ[1] з а т. з о о л. *Тұмсығы үшкір (біздей) қоңыз.* Қоңыздар арасында сасық қоңыз, *б і з т ұ м с ы қ,* шыртылдақ, су қоңыз көңіл аударарлық (Қорғалжын, 27).

БІЗТҰМСЫҚ[2] з а т. *Тұмсығы сүйір, жіңішке болып келетін қышқаштың кішкене түрі. Б і з т ұ м с ы қ т ы* бүршік, сірке сияқты ұзақ заттарды шымшып ұстауға пайдаланады (Қаз. этнография., 1, 582).

БІЛ: Білмейтіні жердің астында. *Білмейтін нәрсесі жоқ, бәрін біледі д. м.* Қарабала Сашка түк ештеңе білген жоқ деп ойлаған, алайда оның *б і л м е й т і н і ж е р д і ң а с т ы н д а* (Ж. Қорғасбек, Жынды., 91).

БІЛГЕНСУ *Білгенсі етістігінің қимыл атауы.* Мұнан соңғы жасты әлі жасамадық, Алпыс, жетпіс, тоқсан, жүз көш аралық. Білмей тұрып *б і л г е н с у* ойға қонбас, Әзірше мағлұм болсын осы аралық (А. Үлімжіұлы, Шығ. Жин., 2, 394).

БІЛЕЖАТТЫҚ з а т. *«Білем» деушілік, білгіштік.* Тарих үшін, тарихшылар үшін құр сөз сауған «білімпаздық», *«б і л е ж а т т ы қ»* неме керек?! (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 400).

БІЛЕЗІКТЕТ е т. *Әркімге бір-бірден білезік салу.* – Қатындарының алтын жүзіктетіп, алтын *б і л е з і к т е т і п,* алтын сырғалатып кеткені әлей еді-ау! (Ғ. Мүсірепов: Қаз. әдеб., 10.11.1972, 1).

БІЛЕЗІКТЕТУ *Білезіктет етістігінің қимыл атауы.*

БІЛЕКПЕНДЕЙ с ы н. *Жуан, быртиған.* Ақ көйлек кісілерді көргенде анау *б і л е к п е н д е й* бұғақ жіптіктей боп кетеді (Ә. Кекілбаев, Дала., 24).

БІЛЕМДЕС е т. *Білем-білем болу.* Екі жал тақтайдай тура түскен, Сан еті кесек-кесек *б і л е м д е с к е н.* Жайтаңдаған жүрісі, бөкен санды, Төрт аяқтың жүрісі жерді тескен (И. Байзақов, Таңд., 86).

БІЛЕМДЕСУ *Білемдес етістігінің қимыл атауы.*

БІЛЕМЕ з а т. т а б у. ***Пышақ.*** (І. Кеңесбаев., Қаз тілі, 78).

БІЛЕНУ *Білен етістігінің қимыл атауы.*

БІЛТЕ з а т. к ә с і б. *Тиіп кетсе болды, қақпанның жабылуына себепкер болатын тиекше.* Бергі бұрышта табанбасары мен *б і л т е с і* түсіп, шынжырлы тоқпағына матасып бір-екі қасқыр қақпаны жатыр (Е. Тұрысов, Құралай., 23).

БІЛТЕЛЕ е т. а у ы с. *Жасыру, тұмшалау.*

БІЛТЕЛЕУ *Білтеле етістігінің қимыл атауы.* Ақтоты енді б і л т е л е у д і ң жөні жоғын сезді (Б. Тоғысбаев: Жұлдыз, 1972, 3, 142).

БІЛІК: Білік төс. *Арбаның білігінен жасалған, бір басы жұмыр, екінші басы төрт қырлы ұста құралы* (А. Жұмашев, Қалдаяқ ұста., 18).

БІЛІКТІК з а т. с ө й л. ***Біліктілік.*** Мұндай қазынаны ел игілігіне айналдырып паш етсек, *б і л і к т і к* түсінігімізді жетілдіріп, ғылым саласындағы көк-

жиегімізді кеңейтер жаңа белес болмақ (Қаз. әдеб., 20.12.1985, 13).

БІЛІКШЕ з а т. т е х н. *Кішкентай ғана білік* (Телекоммун. терм. сөздігі). ≈ Ана жатқан екі *б і л і к ш е н і ң* бірін маған бере салшы.

БІЛІМ: Білім ордасы. *Мектеп немесе университет.* Бір кезде дін ордасы болған мешіт қазір *б і л і м о р д а с ы* – мектеп (Б. Соқпақбаев, Балалық., 26).

БІЛІМҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Білімге деген құштарлық.* Бұл *б і л і м қ ұ м а р л ы қ т ы ң,* өскеленділіктің бір қасиеті ғой деймін (Ж. Қосыбаев, Әнші Мұхит, 10).

БІЛІМПАЗСУ *Білімпазсы етістігінің қимыл атауы.*

БІЛІСТІР *Біліс етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

БІЛІСТІРУ *Білістір етістігінің қимыл атауы.* Жақсыны жайсаңға, өнерліні өнерпазға таныстыру, *б і л і с т і р у* міндетім деп ұғатын Сәбең (Қаз. әдеб., 19.04.1974, 3).

БІР: Бір адым жер. *Жүрген кездегі екі аяқтың аттау (басу) қашықтығы; 60-70 см, мөлшеріндегі ұзындық.*

Бір айдың жүзі болды. *Бір айдай уақыт өтті.* Шүйінші беруіңе болады. Жездең, міне, *б і р а й д ы ң ж ү з і б о л ы п* қалды, жынды суды ұрттап алмайды (Қаз. әдеб., 07.12.1973, 4).

Бір арқа [отын]. *Арқаға салып көтеретіндей мөлшер.* ≈ *Б і р а р қ а о т ы н* көтеріп әкелді.

Бір арнаға келіп тоғысты. *Бір жерден шықты, бірдейлесті.* ≈ Ойымыз *б і р а р н а ғ а к е л і п т о ғ ы с т ы.*

Бір атары бар. *Әлі қартая қойған жоқ д. м.* – Иә, шалдардың аузын алу керек. Сыры кетсе де, сыны кетпеген кәрі тарландар емес пе? – Кәрі дейсіңдер, *б і р а т а р ы б а р* шалдар ғой (Ә. Сарай, Атырау, 7).

Бір аттам [жер]. *Бір ғана аттайтын қашықтық.*

Бір аттам [аттап] шықпады. *Ешқайда бармады, орнынан қозғалмады.*

Бір асқа алғысыз. *Түкке тұрмайтын, еш нәрсеге жарамсыз.*

Бір аяқтай [ас]. *Бір ғана аяқ боларлық, бір ғана аяққа сыйарлық.*

Бір бармағы бүгулі жүреді. *Қу, сұм, сұмырай, арам.* – Сіз білмейсіз ғой, оның *б і р б а р м а ғ ы* қашанда ішіне қарай *б ү г у л і ж ү р е д і.* Оны жалпақ тілмен айтқанда арамза десе де болады (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 220).

Бір бауырлық. *Қысқа қашықтыққа шабарлық.* – Көке, аттарыңыздың қайсысы жүйрік? – Торының *б і р б а у ы р л ы ғ ы* бар білем, - деді әкесі (Ж. Түменбаев, Қардағы изд., 102).

Бір дем... Енді *б і р д е м* әрі, *б і р д е м* бері болып жатқан адамнан несіне қызғансын (Т. Нұрмағамбетов, Дарияның арғы., 115).

Бір дөңдік. *Қауқары, күші бір дөңге ғана жетерлік (ат).* Дөң асырмастың (ат) халы көп болса *б і р д ө ң д і к,* бір қырқалық қана (Балдырған, 1978, 11, 13).

Бірдің айы. к ө н е. *Ақпаннан кейінгі ай; наурыз.* Ай аттары да өзіндік атаулармен аталады. Мыс.: 1-ай – ақпан, 2-ай – *б і р д і ң а й ы...* (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 71). *Б і р д і ң а й ы* қалың қар жамылып, қақаған аяз құшақтай келді (Қ. Мұқажанұлы, Ортеке, 152).

Бір езу. *Бұрғанға көнбейтін (ат).*

Бір емес, екі емес. *Бірнеше рет (айту).* Осы сөзді кеше Әубәкір аулындағы бір жиында да *б і р е м е с , е к і е м е с* жаңағы қария айта берген екен (Жұлдыз, 1974, 8, 42).

Бір жасап қалды. *Мәз болды, қуанды.* Сусамырға қарай бет алғанда қалың елмен жалғасып, туыстарымен табысып өздерінше *б і р ж а с а п қ а л а д ы* (Қаз. әдеб., 30.03.1973, 1).

Бір иін су. *Онша көп емес су* (О. Нақысбеков, Ауысп. говор., 110).

Бір кәлем. ж е р г. *Бір уыс, бір шөкім.* Бауырында шашырған *б і р к ә л е м* шөп жоқ, күннен-күнге басылып, отаулана шөккен шошақтың төбесі желге қопсымай, суағарланып жаншыла түскен (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 35). Жамантұз жақ беті сортаң, изен мен сасыр, кей жерінде мия өскен ащылы, сортаңды жерде ұзақ қыста *б і р к ә л е м* қар жатпайды (С. Жүнісов, Жапандағы., 56).

Бір кем дүние. *Жетпей жатқан зәру нәрсе.* «Қызым өсіп жатыр, *б і р к е м д ү н и е н і* түгендеудің бір жолы осы шығар» деп өзін-өзі жұбатады (М. Құдайқұлов, Құпия., 87).

Бір көрмеге. ү с т. *Бір көргенге д.м.* Өзі *б і р к ө р м е г е* желқабыз, елпілдеп-

желпілдеп қалған адам (М. Сүндетов, Ескексіз қайық, 43).

Бір қадам аттатпады. *Ешқайда шығармады.*

Бір қос жер. *Кішкене ғана егіндік жер.*

Бір қырқалық. *Шамасы бір ғана қырқаға жетерлік (ат).* Дөң асырмастың (ат) халі көп болса бір дөңдік, *б і р қ ы р қ а л ы қ* қана (Балдырған, 1978, 11, 13).

Бір ноқаты кем. *Ақыл-есіне аздаған ауытқушылығы бар (адам). «Б і р н о қ а т ы к е м* адам ғой, осыған қалай қосылып қалдым» деп те ойлады (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 290).

Бір ошақ жан. *Бір үйлі жан.* Біреулер бітеу жасалған, орта дәулетті *б і р о ш а қ ж а н* еркін сиярдай, көтерме деп аталатын шағын киіз үйлерін арба үстінен көтеріп алып, сол қалпында ойпатқа апарып тікті (М. Мағауин, Аласапыран, 46).

Бір реттік. ж а ң а. *Бір жолы ғана пайдалануға болатын.* Облыстық мәслихат базарларда *б і р р е т т і к* (одноразовый) талонмен сауда жасайтын жеке тұлғалардан алынатын салықтың құнын 2003 жылдан бері өзгерткен жоқ (Айқын, 30.05.2009).

Бір сан қол. э т н. *Он мың қол.* Жаугершілікте *б і р с а н қ о л д ы* бастар батыры Қангелдіден айырылып қалды (Ж. Тұрлыбай, Райымбек., 1, 38).

Бір сәрі. к ө н е. *Он мысқал ауырлық* (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 73).

Бір сұмдық. *Бұрын кездеспеген, ерекше.* Тағы жа жалғыз. Іші *б і р с ұ м д ы қ* күйге енеді (Қарақат тер., 121).

Бір сүйем. *Басбармақ пен сұқ саусақтың ашқандағы аралығы, яғни 15-18 см мөлшеріндегі ұзындық.*

Бір сыпырасы. *Көбі, біразы.* Кластардың *б і р с ы п ы р а с ы н* әктеп, сырлап жатса, бір жағында курсқа келгендер оқиды екен (Т. Дәуренбеков, Сүмбіле, 30).

Бір тақта жер. *Егін егілетін аз ғана жер* (О. Нақысб. Ауысп. говор., 110).

Бір төбе. *Жөні бөлек, ерекше.* Тоншалбар, тұмақ түрлерінің өзі *б і р т ө б е* (Қ. Толыбаев, Бабадан., 225).

Бір уыс болды. *Бүрісті, қорықты.* – Қашанғы *б і р у ы с б о п* отыра береміз, қимылдамасақ болмас, - деп атына қонды (Қ. Ботбай, Егіз., 8).

Бір ұрт. *Қисық, қыңыр (мінез).* Кейбіреулер «Ой, бала-шағаның алдында тамағымды ауыртып нем бар» деп кісімси, *б і р ұ р т* түсінікпен шектеледі (Қаз. әдеб., 18 окт. 1974, 2).

Бір ұрттау. *Қисықтау, қыңырлау.* Оның *б і р ұ р т т а у* мінезі болатын. Мені тым салқын қарсы алды (Б. Майлин, Таңд., 473).

Бір үйлі өсімдіктер. б о т. *Аталығы да, аналығы да бір өзінде орналасқан өсімдіктер. Б і р ү й л і ө с і м д і к т е р г е* қайың, емен, қарағай т.б. жатады (ҚСЭ, 2, 561).

Бір шаригі жетпейді. *Ақылы аздау; кем ойлайтын.* Кілең боркемік, босбелбеу, *б і р ш а р и г і ж е т і с п е й т і н,* жетесіз, төменшік жігіттер (Қаз. әдеб., 15.08.1975, 3).

Бір шатағы бар. *Жасырын көңіл қосқан, ашына.* – Мына әнші жігітпен *б і р ш а т а ғ ы б а р* дейді. – Қой-қой, келін, ол бос сөз. Құлағыма енбейді (Қ. Аманжолов, Шығ., 2, 127).

БІРАЗ: Біраз жерге апарып тастады. *Сөкті, ұрысты.* – Үй мынау, тұрмыс мынау. Сөйтіп тұрып оқымайсың. Енді саған не жетпейді, - деп мені *б і р а з ж е р г е а п а р ы п т а с т а д ы* (Жұлдыз, 1973, 4, 128).

БІРАЗДАСЫН үс т. с ө й л. *Біраздан соң д.м.* (Ө. Қанахин, Жүрек қалауы, 214).

БІРАТАР з а т. к ө н е. *Бір-ақ атылатын білтелі мылтық.* Қару дегенде не құнжаулы қару дейсің. Құс мылтық сияқты *б і р а т а р* білтелілер, қылыш пен найза (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 131).

БІРАУҚЫМ с ы н. *Біраз, бірталай.* Өстіп есі шығып шарқ ұрумен *б і р а у қ ы м* уақыт өтті (Д. Досжанов, Жолбарыс, 89).

БІРҒАУЫМ үс т. *Біраз, біраз уақыт. Б і р ғ а у ы м* түнеріп сұлық жатты да, кенет, ұшып түрегелді (Н. Сералиев, Қанат, 104). Осындай сапырылысқан мазасыз ой үстінде Бодан қолындағы компасты аударатөңкере қарап, *б і р ғ а у ы м* тұрды (Ақсұңқар, 81).

БІРДЕМЕ: Бірдемесін өткізіп қойғандай. *Міндетсіну, бәлсіну, бұлдану.* – Майың бар ма? Әкесінің аузын, *б і р д е м е с і н ө т к і з і п қ о й ғ а н д а й,* осы совхоздың бүкіл жұмысшысы менен тартады темекісін (О. Бөкеев, Мұзтау, 69).

БІРДІНІ с ы н. *Бетімен бірдей қылып, толы.* Тостағанды *б і р д і н і* қылып, айран құйып берді (Б. Соқпақбаев, Балалық., 108).

БІРЕУ: Біреу іреп, біреу сойып. *Жан-жақтан сынап.* – Бұрын мұндайды

көрмеген әйел ғой, ел жұмысы оңай ма, *б і р е у і р е п, б і р е у с о й ы п,* басын қатырады, сосын, кейігеннен айтып отыр ғой, - деседі (Б. Майлин, Таңд., 410).

БІРКӘНШІК з а т. к ө н е. *Көмекші, жәрдемші; орындаушы.* - Әзір жалғыз өзім. Кейін бір *б і р к ә н ш і к* аламын ғой дедім (Ғ. Мүсірепов, Таңд., 3, 549).

БІРКЛЕТКАЛЫ с ы н. *Бір ғана клеткадан тұратын.* Кейбір саңырауқұлақтар *б і р к л е т к а л ы,* ал басым бөлігі – көпклеткалы (Ботаника, 237).

БІРҚАҚПАЙ з а т. ә д е б. *Сынайтын, түйреп өтетін мақала.* Соңғы кездерде «Ара» мен «Жалын» жұрналдарында *«б і р қ а қ п а й»* деген рубрикамен тапқырлық сөздер жариялана бастады (Қаз. әдеб., 02.08.1974, 3).

БІРҚАЛЫПТЫЛЫҚ з а т. *Өзгеріссіз, бірқалыпты жағдай.* Осы *б і р қ а л ы п т ы л ы қ т ы* ара-тұра бүркіттің «шаңқ-шаңқ» еткен дауысы бөліп кетеді (Т. Мәмесейіт, Таудан., 307).

БІРҚОЛДАНЫМ с ы н. л и н г в. *Бір рет қана қолданылатын (сөз). Б і р қ о л д а н ы м* сөзде (окказионал сөзде), шіркін, осындай жаңа астар болса, соны қолданысты ешкім жатсынбас еді (Қаз. әдеб., 31.08.1984, 10).

БІРҚОС е с. ж е р г. *Біраз, бірсыдырғы.* Оның досы Қасым Аманжолов «Қосбасарды» *б і р қ о с* жақсы шертуші еді (Қаз. әдеб., 14.01.1977, 2).

БІРЛЕП ү с т. *Жекелеп, жалғыздап; жеке-жеке.* Қай дақылды өсіру де оңайға түспесі белгілі. Мақта мен қызылшаны *б і р л е п* егіп, талдап жинайды (Ұ. Бағаев, Дала жұлдыздары, 48).

БІРЛЕУ е т. к ә с і б. *Жас өскінді сирету, араларын алыстату.* Құлақтанып келе жатқан қауын, қарбызды *б і р л е у...* (Т. Тобағабылов, Түсінсең еді., 23). Оның бергі жағында алдыңғы еккендерді *б і р л е у,* түбін қопсыту, т.б. жұмыстар бар (Лен. жас, 30.11.1972, 2).

БІРЛІК[1] з а т. д і н и. *Біреу ғана екендік, жалғыздық.* Абай Алланың *б і р л і г і* мен пайғамбардың хақтығына шүбә келтірмеген (Жұлдыздар отбасы, 2010, 5, 36).

БІРЛІК[2] *Бестас ойынының бірінші кезеңі.* Бастас *б і р л і к т е н* басталады. Бестасты иіргеннен соң біреуін қақпатас етіп алып, қалған төрт тасты жеке-жеке бір-бірден қағып алады (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 48).

БІРМҮШЕЛІК с ы н. м а т. *Алгебралық ұғымдағы бір-мүшеге тән, соған қатысты. Б і р м ү ш е л і к* сандардың тарихы... (О.Жәутіков, Мат. даму., 233).

БІРСЕРМЕР з а т. к ө н е. *Қылыштың бір түрі.* Батыр көзін алдында отырған жігіттің беліндегі *б і р с е р м е р г е* қадап ойланған қалыпта (Н. Мұраталиев, Үміт, 11).

БІРСІНДЕ ү с т. *Әрқайсысы, жеке-жеке. Б і р с і н д е п* садақ асынған, Біртіндеп жауды қашырған, Атқан оғы зырқырап, Еділден өтіп жоғалған (Мұрат Мөңкеұлы: Ана тілі, 05.04.1990, 4).

БІРТАБАН з а т. *Сақасы жатқан жерден бір табан ілгерлеп барып ататын асық ойыны.* Сәмет «шықетер», «омпа», «өлтір», *«б і р т а б а н»* сияқты атып ойнайтын ойындарға шорқақ болатын. Отырып «құжтеке», «жемекіл» ойнады (Ғ. Мұстафин, Көз көрген, 38).

БІРТЕКТІЛІК з а т. *Біркелкілік, бірөңкейлік.* Елдігін сақтауды көздеген кезклген мемлекет алдымен ұлттық *б і р т е к т і л і г і н* (идентичность) қалыптастыруға ұмтылады (Түркістан, 24.07.2008).

БІРТУАР з а т. *Нар түйенің бір тұқымы.* Қазақтар түйені тұқымына қарай бекбатша, қолбатша, қылағай, оқпақ, жамбоз, қалбағай, *б і р т у а р,* арақоспақ, мырзақоспақ т.б. деп атайды (Қаз. мал атаулары, 48). *Б і р т у а р* – таза қанды нар түйенің бурасы (лөк) таза қанды қос өркешті түйенің інгеніне шағылысуынан пайда болған түйе (Бұл да, 52).

БІРТУАРЛЫҚ з а т. *Ерекше жаралғандық; қайталанбастық.* Абайдың қайталанбас *б і р т у а р л ы ғ ы* осы арада жатыр (З. Қабдолов, Әуезов. әлемі, 319).

БІРШЕЛЕК з а т. с ө й л. *Бір шелек сүт беретін сүтті сиыр.* Ал, сиыр... сиыр нағыз *б і р ш е л е к т і ң* өзі болса керек. Демек, ол да бір колхоздың ең алдыңғы қатарлы сиыры (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл, 177).

БІРІЗДЕНДІР е т. *Бір жүйеге түсіру, бірдей ету.* ≈ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне сөз алуды, оларға анықтама беруді *б і р і з д е н д і р г е н* абзал.

БІРІЗДЕНДІРУ *Біріздендір етістігінің қимыл атауы.* Тіл білімі терминдерін *б і р і з д е н д і р у* керек (Б. Қалиұлы, Қаз. термин., 129).

БІРІЗДІ с ы н. *Бірдей, жүйелі.* ≈ Топтастырған сөздерің *б і р і з д і* болсын.

БІРІШЕК[1] з а т. в е т. *Көпшілік малда кездесетін ішек ауруы.* Мал шаруашылығында жиі кездесетін *б і р і ш е к,* тентек, біршімек сияқты ауруларды жою әдетке айналды (Қазақст. ауыл. шаруаш., 1970, 10, 53).

БІРІШЕК[2] с ы н. *Болдырмайтын, шаршамайтын (жылқы).* Әлде нағыз жердің түбіне дейін қалыспай шаба беретін *б і р і ш е к* жылқы тақылеттес пе екен? Кім білсін (А. Мархабаев, Ғарыштағы., 125).

БІРЫҢҒАЙЛАСТЫР е т. *Бірыңғайлас ету, реттеу, жүйелеу.*

Б І Р Ы Ң Ғ А Й Л А С Т Ы Р У *Бірыңғайластыр етістігінің қимыл атауы.*

БІСМІЛЛӘЛАП үс т. *Бісміллә, бісміллә деп қайта-қайта айтып.* Сыдыкеңнің өзі *«б і с м і л л ә л а п»* жүріп екі-үш бағанды қалқайтып қадап та жіберді (Лен. жас, 28.08.1974, 3).

БІТЕТ *Біте етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Есіктің жарық-тесігін *б і т е т і п т і* (А. Хасенова, Етістік. сипаты, 278).

БІТЕТУ *Бітет етістігінің қимыл атауы.*

БІТЕУЛЕ е т. *Қуыс, тесік нәрселерді бекіту, бітеу.*

БІТЕУЛЕН *Бітеуле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* – Зынданның үй тігілсін есігіне, *Б і т е у л е н с і н,* сақ болсын тесігіне. Ішкі үйінде зынданның дауаланам, Көнсеңдер шаруасы көп мен тіліме (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 112).

БІТЕУЛЕНУ *Бітеулен етістігінің қимыл атауы.*

БІТКЕН е с і м. *Барлығы, бәрі, түгел; атаулы.* Кенет тағы қағылды, Зұрна *б і т к е н* өкіре, ішін тарта шиқылдай, әлемді басына көтерді (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 243). Тоғай *б і т к е н* тонын шешті (А.Нұртазин, Көк тоғай, 8). Ондайда осы бір орта бойлы, толық денелі қара жігіт маған қыз *б і т к е н д і* сиқыршыша шыр айналдыратындай көрінетін (А. Мекебаев, Алапат, 149).

БІТПЕС з а т. э т н. *Ою-өрнектің бір түрі.* Ұмытылып бара жатқан ою-өрнектердің өзі сан алуан: шұғыла, *б і т п е с,* арқар мүйіз, сүрме, айшық, жұлдыз, тышқан ізі, т.б. (Қаз. әдеб., 13.07.1984, 12).

БІТУАЖАЛЫҚ з а т. *Біртуажа болушылық, бітістірушілік.* – Қайрекеау, мен *б і т у а ж а л ы қ қ а* жарамаймын ғой. Бүлдіріп алсам қайтем? – дейді (М.Сүндетов: Қаз. әдеб., 15.02.1985, 8).

БІТІМДЕ е т. *Бітімге келу, келісу.* – Байғұтан қарағым! Алау түтіндеп өшеді, дау *б і т і м д е п* өшеді. Лажы болса өртті өшірген жақсы (Ж. Ахмади, Айтұмар, 82).

БІТІМДЕСТІК з а т. *Жаратылысы, бітімі бірдейлік, ұқсастық.* Міне, осы дастандардың мазмұндық, көркемдік кестесін зер салып қараған кісі көп тарапта қазақ эпосымен ішкі үндестіктері мен *б і т і м д е с т і к т е р і н* табу кәміл (Соц. Қаз., 11.06.1974, 4).

БІТІМДІЛІК з а т. *Көріктілік, әдемілік, пішінділік.* Бұл анықтама дәлдігін таппағандай көрінсе де, осы сирек *б і т і м д і л і к* Әзиза апайдың бағы да, соры да болғанын ойлайсың (Лен. жас, 21.10.1983, 2).

БІТІНӘ с ы н. *Шағын денелі, аласа бойлы, бірақ қу, арам, пасық (адам)* (Қаз. этнография., 1, 590). Ескертіп қоям сен *б і т і н ә ғ а,* бұдан былай Қосқораны төңіректейтін болсаң, сирағыңды қырқам! (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 145). Жігіттің біреуі *б і т і н ә* қара да, екіншісі ұзын сұр. Екеуін де жыға таныды (Т. Әлімқұлов, Күрең өзен, 104).

БЮСТГАЛЬТЕР з а т. *Әйелдердің төс киімі. Б ю с т г а л ь т е р* кеудесін қысып, астынан қос анар алға тепсініп шыға келді (Лен. жас, 06.08.1974, 3).

В

ВАЙНАХ з а т. *Шешен халқының екінші атауы.* Өздерін *в а й н а х* атаған халық хурит, урарту, этрус қауымдарының құрамында жүрді (Қ. Олжай, Қанат байла., 240).

ВАКУУМДЫ с ы н. *Вакуумы бар, вакуум орнатылған.* ≈ *В а к у м м д ы* лампы (ҚСЭ, 2, 586).

ВАЛАН з а т. *Бадминтонның ары-бері ұшатын құлақшасы.* Ақ жолағы бар қызыл сумкадан тұтқасы шығып тұрған бадминтонның екі қалағын шығарып, *в а л а н ы н* тауып алды (Ө. Қанахин, Құдірет, 189).

ВАЛЕТ з а т. *Ойын қартасының ер адам суреті бар бір түрі.* Су сұраса сүт

берген, айран берген, Қартайып қалып-сың-ау, қайран жеңгем! Қарғаның *в а л е т і н д е й* едірейіп, Қасыңа мына біреу қайдан келген? (М. Мақатаев, Соғады жүрек, 1, 98).

ВАРЯГ з а т. *Орыс халқының негізін қалаған тайпа.* Автордың өз ата-бабасының қорғаған жерін XV-XVII ғ. дейін Мәскеуден бері асып көрмеген *в а р я г т а р ғ а* телігендегі мақсаты не? (Жас Алаш, 20.09.2012, 5).

ВЕЛОЖАРЫС з а т. с п о р т. *Велосипедпен жарысу.* Әлем *в е л о ж а р ы с ы н ы ң* жетінші кезеңінде совет жарыскері Валерий Лихачев екінші болып мәре сызығын қиды (Лен. жас, 19.05.1973, 4).

ВЕНГРШЕ үс т. *Венгр тілінде.* – «Жуәрмек» деген *в е н г р ш е,* яғни мадьярша «қыршын», «уыздай жас» деген сөз (Қаз. әдеб., 20.09.1985, 9).

ВЕРБАЛДЫҚ с ы н. л и н г в. *Етістікке тән, соған қатысты.* Онда (-аған, -еген формасында) *в е р б а л д ы қ* қасиет қалмаған, тек етістіктен туынды сын есім жасайтын формаға айналған (А.Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 263).

ВИБРАЦИЯЛЫҚ с ы н. т е х н. *Тербеліс діріліне тән, соған қатысты. В и б р а ц и я л ы қ* реттеуші, *в и б р а ц и я л ы қ* түрлендіргіш т.б. (ҚСЭ, 3, 26).

ВИДЕОФОН з а т. т е х н. ж а ң а. *Бірін-бірі көріп тұрып сөйлесетін телефон.* Қазір телефон арқылы жұртты ауыз-ба-ауыз сөйлестіріп қана қоймай, бетпе-бет жүздестіретін құрал – *в и д е о ф о н* да бар (Білім ж. еңбек, 1974, 10, 15). Армстронг болса *в и д е о ф о н* арқылы советтің екі бақылаушысымен хабарласуға кірісті (Жалын, 1972, 5, 58).

ВИЛИС з а т. *Газ-69 машинасы халық тілінде осылай да аталынады* (О.Сәрсенбаев, Жиде гүлде, 7).

ВОЛГА з а т. *Кеңестік кезеңдегі ең үлкен және ат күші мол жеңіл машина.*

ВОЛГАЛАТЫП үс т. *Волганы мініп, волганы жүйткітіп.* Қолы жеткендер шайқалтып – *в о л г а л а т ы п,* жигулилетіп баратын болыпты деседі ғой (К. Сегізбаев, Біз қалада., 370).

ВОЛЬФРАМДЫ с ы н. *Вольфрам бар, вольфрам қосылған. В о л ь ф р а м д ы* қорытпалар (ҚСЭ, 3, 70).

ВЬЕТНАМ з а т. *Вьетнам республикасының негізгі халқы. В ь е т н а м* тілі, *в ь е т н а м* әдебиеті (ҚСЭ, 3, 89).

ВЬЕТНАМДЫҚ с ы н. *Вьетнамға тән, вьетнамға қатысты.* Біздің заманның басынан-ақ *в е т н а м д ы қ* тайпалар бір тұтас болып топтаса бастады (ҚСЭ, 3, 99).

Г

ГАЗ з а т. т е х н. *Машинаны, тракторды жүргізу үшін аяқпен басатын техникалық құрылғы.* Басқа амалы қалмаған соң, «атаңа нәлет» деп әлдекімді ысқырта бір боқтады да, *г а з д ы* түбіне дейін басып, трактор-ын қара тайқардай тырағайлата жөнелді (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 6).

ГАЗДЫ: Газды су. *Газы бар су, газ қосылған су.* Олардың қай-қайсысы *г а з д ы с у,* газсыз су, минералды су дегендерден жалпы хабардар (Ә. Ыдырысов, Тұлға., 225).

Газсыз су. *Газ қосылмаған су, газданбаған су.*

ГАЗЕЛ з а т. ә д е б. *Ертедегі Шығыс халықтарындағы белгілі бір ұйқасқа құрылған махаббат лирикасы.* Фирдоуси, Сағди, Физули, Низами, Науаи өлеңжырларын, *г а з е л д е р і н,* дастандарын кесек-кесегімен жатқа айтып беруге жалықпайтын (М. Әлімбаев, Көңіл күндел., 14).

ГАЗЕТКЕР з а т. *Газет қызметкері.* Мерғали Ешмұхамедов - әйгілі аудармашы, «Социалистік Қазақстанның» алғашқы номеріне атсалысқан байырғы *г а з е т к е р* (М. Әлімбаев, Көңіл күнд., 167). Кейде *г а з е т к е р л е р і м і з* талғамсыздық та байқатып алады (Қаз. әдеб., 08.10.1982, 10-б).

ГАЗЕТШІЛІК з а т. *Газетте қызмет етушілік, журналистік.* Ұлттық университеттің журналистика бөлімшесін тамамдап, *г а з е т ш і л і к* қызметке енді ғана кіріскен шағым еді (Ә. Ыдырысов, Тұлға., 256).

ГАЗИК... Аккумуляторының қуатын азайтып алды ма, әлде басқа кінараты шықты ма, ол *«г а з и г і н»* итеріп от алдыратынға жеткен (К. Ахметбеков, Егіз қала, 396).

ГАК з а т. с ө й л. *Қаңылтырдан жасап малдың мойнына таққан қоңырауды гак деп те атайды* (Білім және еңбек, 1985, 10, 15).

ГАЛОШСЫЗ с ы н. *Галош кимеген, галошы жоқ. Г а л о ш с ы з* ботинкамның мықтап сорлайтынын сезсем де, істерге амалым жоқ (Б. Соқпақбаев, Таңд., 426).

ГАЛОШТЫ с ы н. *Аяғында галошы бар, галош киген. ≈ Г а л о ш т ы* кемпірлер бірінен соң бірі келіп жатыр.

ГАЛСТУКСЫЗ с ы н. *Галстугі жоқ, мойынтақсыз.* Осы күні үлкенді-кішілі кеңседе қызмет істейтіндердің бәрі галстук тағады. *Г а л с т у к с ы з* өз өмірін көзге елестете алмайтындар да бар (Б. Омарұлы, 11-ші қаламұш, 37).

ГАРМОНША үс т. *Гармонь тәрізді, гармонь сияқты. ≈ Г а р м о н ш а* созылып, ызыңы құлақтан кетпеді.

ГАСТРОЛОГ з а т. м е д. *Ішкі ағзалар ауруларының дәрігері.* Ол Натальяны невропатолог, эндокринолог, хирург, *г а с т р о л о г,* терапевт сияқты барлық дәрігер мамандардың қарауына шақырды (М. Құдайқұлов, Құпия., 98).

ГАУҺАР: Гауһар жүзік. *Гауһардан көзі бар жүзік.*

Гауһар жүзікті. *Саусағына гауһар жүзік таққан. Г а у ҺА Р ж ү з і к т і* бой-жеткен қыздар таққан (Қаз. этнография., 2, 479).

Гауһар сырға. *Гауһар көзді сырға.* Осы тәрізді тас түріне сәйкес аталатын *г а у ҺА Р с ы р ғ а,* ақық сырға деген сырға түрлері бар (Қаз. этнография., 2. 614).

ГЕКТАРЛАП үс т. *Гектар-гектар етіп.* Анда-санда кездесетін сай-сала, су бойлары мен ойдым көгалдарға бес-он *г е к т а р л а п* егін салуға да болады (Ж. Орманбаев, Қос басшы, 39).

ГЕНЕРАТОРЛЫҚ с ы н. *Генераторға тән, генераторға қатысты. Г е н е р а т о р л ы қ* лампы (ҚСЭ, 3, 191).

ГЕРМЕТИЗАЦИЯЛАН *Герметизацияла етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Ал егінжайдағы сексен төрт комбайн түгел *г е р м е т и з а ц и я л а н ғ а н* (Қаз. әдеб., 10.10.1975, 2).

ГЕРМЕТИЗАЦИЯЛАНУ *Герметизациялан етістігінің қимыл атауы.*

ГЕРМЕТИКАЛЫ с ы н. *Герметикасы бар, герметикаланған. Г е р м е т и к а л ы* кабина (ҚСЭ, 3, 270).

ГЕРПЕТОЛОГ з а т. *Герпетология маманы.* Ал *г е р п е т о л о г* ғалымдардан «Әлемдегі жан-жануарлардың ең сұлуы не?» деп сұрасаңыз, мүдірместен «Жылан» деп жауап берер еді (Білім және еңбек, 1985, 6, 24).

ГЕТЕРГОНИЯ з а т. б и о л. *Ұрық алмасу құбылысы. Г е т е р о г о н и я* омыртқасыз жәндіктерде, жұмыр құрттар мен жалпақ құрттарда кездеседі (ҚСЭ, 3, 275).

Г И Г Р О С К О П И Я Л Ы Қ : Гигроскопиялық су. *Топырақ түйіршіктерінің бетіне жабысқан су. Г и г р о с к о п и я л ы қ с у* өздігінен қозғалмайды, топырақ түйіршіктерінің бірінен-біріне тек буланғанда ғана көшеді (ҚСЭ, 3, 280).

ГИГРОСКОПТЫҚ с ы н. *Әртүрлі заттардың ауадағы су буын сіңіру қасиеті. Г и г р о с к о п т ы қ* қасиет заттардың табиғатына байланысты болады (ҚСЭ, 3, 280).

ГИДРИД з а т. х и м. *Сутектің басқа элементтермен қосылысы. Г и д р и д т е р* үш топқа бөлінеді: иондық, металдық және коваленттік (ҚСЭ, 3, 283).

ГИДРОЛОКАТОР з а т. *Дыбыс сигналдары көмегімен су асты нысандарының қалпын анықтауға жәрдемдесетін құрал. Г и д р о л о к а т о р л а р д ы ң* көпшілігі дыбыстық және ультрадыбыстық жиілікте жұмыс істейді (ҚСЭ, 3, 292).

ГИДРОМЕЛИОРАЦИЯ з а т. *Егістікті суландыру жағдайымен айналысатын мекеме.* Ол 1949 ж. Ташкент *г и д р о м е л и о р а ц и я* техникумын бітірді (Қаз. ауыл. шаруаш., 1960, 12, 67).

ГИДРОПОНДЫҚ: Гидропондық әдіс. *Дақылдарды суда бөрттіріп, көктету әдісі. Г и д р о п о н д ы қ ә д і с п е н* өсірілген көк шөпті пайдалану жем жұмсалуын азайту жағынан да өте тиімді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1964, 1, 53).

ГИДРОТОТЫҚ з а т. х и м. *Элементтер тотықтарының сумен қосылысы. Г и д р о т о т ы қ т а р* – анорганикалық қосылыстардың өте маңызды кластарының бірі (ҚСЭ, 3, 298).

ГИЗЗАТ з а т. а р. ***Ізет.*** Кірген соң губернаторға *г и з з а т* көрсетіп, Зуев екеуміз де бас изедік (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 361).

ГИМНАЗИЯЛЫҚ с ы н. *Гимназияға тән, гимназистер киетін.* Оның үстіндегі *г и м н а з и я л ы қ* формасы да тал бойына жарасып, әдемі бір сипат беріп тұрғандай (Жалын, 1974, 1, 136).

ГИППЕРТОНИК з а т. м е д. *Қан қысымы жоғары адам.* Осы отырғандардың ішінде ұзын тұра астениктер де, төртпақ *г и п п е р т о н и к т е р* де, момын пішінді семіздер де кездеседі (І. Есенберлин, Шығ. жин., 1, 225).

ГИПНОЗДЫҚ с ы н. *Гипнозға тән, гипнозға қатысты. Г и п н о з д ы қ* терең ұйқы кезінде адамды әртүрлі нәрсеге сендіруге болады (Лен. жас, 09.08.1973, 3).

ГИПНОЛОГИЯ з а т. *Гипноз туралы ғылым.* Гипнозды қылмыс жасауға қолдана ала ма? Осы заманғы *г и п н о л о г и я* мұны жоққа шығарады (Лен. жас, 09.08.1973, 3).

ГИССАР: Гиссар қойы. *Қылшық жүнді, құйрықты қой тұқымдастарының бірі. Тәжікстанның Гиссар өңірінде шығарылған.* Бұл аймақта *г и с с а р,* қазақы, құйрықты *қ о й л а р д ы ң* барлығы да өзара қатынаста болғандығы дәлелдейді (Қ. Сәбденов, Қой шаруаш., 11). *Г и с с а р қ о й ы* дүние жүзіндегі ең ірі қой болып есептеледі (Жаңарған. өлке, 219).

ГЛОБУЛИН з а т. б и о л. *Жануарлар мен өсімдіктер дүниесінде ең көп таралған белоктар тобы.* Түйе сүтінің құрамында белоктың жоғары сапалы тектері – казейн, альбумин, *г л о б у л и н д е р д і ң* молдығы белгілі (Лен. жас, 28.12.1977, 4).

ГЛЯЦИОЛОГ з а т. *Гляциология маманы.* Республика *г л я ц и о л о г т а р ы* соңғы 15 жыл ішінде көптеген күрделі табыстарға қол жеткізді (Лен. жас, 23.09.1976, 4).

ГЛЯЦИОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Гляциологияға қатысты, соған тән. Г л я ц и о л о г и я л ы қ* есеп бойынша Қазақстанның таулы алқаптарында бұл күнде 2700-ден астам мұздық орналасқан (Лен. жас, 23.09.1976, 4).

ГНУ з а т. з о о л. *Аша тұяқты сүт қоректілердің бір туысы. Г н у* Африканың шығысы мен оңтүстік жазық жерлеріне тараған (ҚСЭ, 3, 330). Түйеқұстар қырағы көрінетін де, *г н у* мен квагги сезгіш келетін (Б. Шәйкенов, Табиғ. биолог., 24).

ГОБЕЛЕНШІ з а т. *Гобелен тоқушы, гобелен тоқудың шебері.* Қазақстандық *г о б е л е н ш і* шеберлерінің жақсы бағаланған көптеген туындылары республика залдарында көрсетіліп келеді (Мәдениет және тұрмыс, 1983, 4, 17). Осылардың ішінде Фатима Зәуірбекова – *г о б е л е н ш і* қыздар арасында таланттың бірі (Қаз. әдеб., 26.03.1976. 4).

ГОЛЬФЕТРИМ: Гольфетрим ағысы. *Теңіздегі жылы ағыс.* Бұл – әйгілі *г о л ь ф е т р и м а ғ ы с ы* қайда барып құяды және қанша су ағызады деген жұмбақ (Қазақ календары, 1975, 21-наурыз).

ГОРМОНДЫҚ с ы н. *Гормонға тән, гармонға қатысты. Г о р м о н д ы қ* реттеу дегеніміз – адам мен жануарлар организміндегі тіршілік әрекетінің қандағы гормондар әсерімен реттелуі (ҚСЭ, 3, 354).

ГӨЙІТ... – Ақылдылар қозғайтын әңгімені қайтеміз босқа *г ө й і т і п.* Онан да не істейміз, соны айт әуелі? (Ө. Ахмет, Қарқаралы., 20). Кәдімгі әйелге тән пендешілікпен сырлас-сыйлас абысын-ажындарымен, жеңгелерімен ұзақ-сонар қайдағы-жайдағы өсек-аяңды *г ө й і т е т і н* (С. Оспанов, Соңғы., 6).

ГРАФИКАЛАУ з а т. л и н г в. *Белгілі бір жазу әріптерімен ұлт тілінің дыбыстарын таңбалау.* Мысалы, біздің осы күнгі *г р а ф и к а л а у ы м ы з ғ а* орай 12 бөлімнен тұратын бұл шығарманың 1-бөлімі түгелімен дерлік өткен үлгілерден алынған тармақтар (Р. Сыздықова, XVIII-XIX ғ, қаз. әд. тіл., 125).

ГРАФОЛОГ з а т. *Графология маманы.* Мен осылай *г р а ф о л о г* болдым (Қаз. әдеб., 04.09.1973, 4).

ГРАФОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Графологияға қатысты, соған тән. Г р а ф о л о г и я л ы қ* анализдің шешіміне қарай оған үйленер-үйленбесім жөнінде бір тоқтамға келер едім (Қаз. әдеб., 04.09.1973, 4).

ГРЕКШЕ үс т. *Грек тілінде.* Педагогиканың өзі *г р е к ш е д е н* аударғанда «бала тәрбиесі» ғой (М. Арын, Бес анық, 102).

ГРИЕНА з а т. э т н. *Украина елінің ақшасы* (Білгенге маржан, 119).

ГРУЗИН: Грузин шайы. *Грузияда өсіріліп, өңделген шай.* Шай болғанда да

бұл шіркін жұрт сияқты *г р у з и н ш а й ы,* үнді шайы дегендерге дәнігіп көрмеген (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 4).

ГУАНДАЙ з а т. *Қытай еліндегі мәнсап атауларының бірі; бес болыстың басшысы.* Сол үшін осы Күнестегі бес болыстың бірі мені қолбасшылыққа тағайындап, *г у а н д а й* деген мәнсап беріп отыр (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 119). – Осылай, Таңжарық батыр. Ағаң *г у а н д а й* болып жатыр. Жақсы келдің! – деді Мақсұт (Бұл да, 121).

ГУБКАША үс т. *Губка тәрізді, губка сияқты.* Моншаға түскенде арқа жуатын резен *г у б к а ш а* о да сенің кірің мен иіс-қоңысыңды түгелдей өзінің күпсер бойына сіңіріп алады (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 355).

ГУБКОМ з а т. *Губерниялық комитет. Г у б к о м* мен уездік ағарту бөлімінің жәрмеңкеге бөлген қаржысы бар еді (Р. Қилыбаев, Өмір өткел., 83).

ГУЛЕСУ *Гулес етістігінің қимыл атауы.*

ГУЛИГАЗ з а т. *Қаракөл елтірісінің бір түрі.* Сан алуан түсті елтірілердің ең бағалысы – сұр елтірі. Мұнан кейінгі орынды көк, *г у л и г а з,* қара, қызыл қоңыр және басқа түстегі елтірілер алады (Береке бастауы, 162).

ГУЛЬДЕН з а т. *Голландия елінің ақшасы.* Италияның лирасы да іс жүзінде девальвациялана бастады. Дания кронасының, Голландия *г у л ь д е н і н і ң* нарқы ауытқуда (Жетісу, 05. 07. 1972, 3).

ГУМАНИСШІЛ з а т. *Гуманизмді жақтаушы.* – Шіркіннің, шырт түкірді, – шіркіннің *г у м а н и с ш і л і н* (Жалын, 1974, 1, 65).

ГУМАНИСШІЛДІК з а т. *Гуманисшіл болғандық, гуманизмді жақтаушылық.* ≈ *Г у м а н и с ш і л д і к т і* қашан қоясың?!

ГҮЖ-ГҮЖ о д. *Шағылысар кезінде сиыр малына айтылатын ишарат сөз* (Кирг.-рус. словарь, 1903).

ГҮЛ: Гүл бүршік. б о т. *Өсімдіктің гүлі бастау алатын (өсетін) бүршігі.* Өсімдіктердің жапырақ бүршіктерінен басқа оның *г ү л б ү р ш і к т е р і* де болады (Ботаника, 82).

ГҮЛБАҚ з а т. ж а ң а. *Қалалардағы көпшілік демалатын, онша үлкен емес, сәнді, гүлді бақ (сквер).*

ГҮЛГҮЛ з а т. п о э т. ***Гүлшоғы.*** Ей, жастық! Сенің ғажап бір күніңді, Алар ем айырбастап бір жылымды. Мәзіріңе береке тілей келдім, Құшағыма толтырып *г ү л г ү л і м д і* (М. Мақатаев, Шуағым., 25). Не бұлбұлдан ой бұлбұл – Күй таңдайды сайрауы; Не *г ү л г ү л д е н* ой гүлгүл – Көз таңдайды жайнауы (І. Жарылғапов: Қаз. әдеб., 14.05.1976, 4).

ГҮЛДЕСІН с ы н. с ө й л. *Гүлді, гүл өскен.* Көгеріс өрнекте *г ү л д е с і н* өсімдіктер мен шөптесін өсімдіктердің (дақылдардың) сабақшалары мен гүл қауыздары, өркендері мен жапырақшалары ою тілімен бейнеленеді (Қаз. әдеб., 09.06.1978, 4).

ГҮЛЖАПЫРАҚ з а т. *Гүлдің жапырағына (күлтесіне) ұқсас ою.* 1970 жылы Ғ. Күркебаева тоқып шығарған қазақтың «қошқар мүйіз», «табақ», *«г ү л ж а п ы р а қ»* оюларын көп түсті жібек түктермен құлпырта келістірген масаты кілемі тұтынушылар талғамынан дәл шықты (Қаз. әдеб., 15.02.1974, 4).

ГҮЛЖЕГІ з а т. з о о л. *Гүлді, гүлдің ұрықтарын жеп, тіршілік ететін бау-бақша зиянкесі (жәндік).* Бау-бақша шешек атқан кезде оған *г ү л ж е г і* күшті зиян келтіреді. Олар күн ысырда гүлшешектердің ұрықтарымен қоректеніп, күн салқындағанда топырақ арасына жасырынады (Коммунизм жолы, 07.05.1968, 4).

ГҮЛЖІБЕК з а т. ж а ң а. ***Лента.*** Жалын тарамдай жазып, құйрығын салалады да, немересі әкеп берген қызыл *г ү л ж і б е к п е н* үш жерден буып тастады (М.Мәжитов, Құлынды жан, 81).

ГҮЛКӨМБЕ з а т. *Топырақты дөңгелектеп үйіп, үстіне гүл егетін орын.* Бақтың орталық қақпасынан кірсеңіз қарсы алдыңыздан түрлі түсті раушан гүліне малынған *г ү л к ө м б е л е р* (клумбалар) шығады (Қ.Сыбанбеков, Жабайы өсімд., 56).

ГҮЛОРАМ з а т. б о т. *Себет гүлдің сыртын айналдыра қоршап тұрған жасыл жапырақшалар шоғыры.* Күнбағыстың, бақбақтың гүлшоғырын себетгүл деп атайды. Бұл гүлшоғырдың (себеттің) сыртынан жасыл жапырақтар – *г ү л о р а м д а р* қоршап тұрады (Ботаника, 87).

ГҮЛПАЗ з а т. *Гүлдің сырын жақсы білетін, гүл егуді ұнататын адам.* Гүл жағын жақсы білетін *г ү л п а з д а р*

шырақгүлді жолдың жиегіне немесе гүлзардың қақ ортасына егеді (Гүлстан, 2005, 10, 18). Мәселен, Венгрияда *г ү л п а з* мамандығы мүлдем болмайды екен. Себебі бұл елдің кез-келген азаматы гүл өсіруді борышы санайды деседі (Жас қазақ, 30.05.2008, 4).

ГҮЛСЫМАҚ з а т. *Гүл тәрізді, гүлге ұқсас.* Тек дыз етпе, менменсінген қауашақ бас бақбақ сияқты *г ү л с ы м а қ т а р* ғана қақайып қазық боп тұр (Ө. Қанахин, Жер басып., 50).

ГҮЛТАБАН з а т. б о т. *Гүл сағағының жоғары бөлігінің жуандап жалпақталған жері. Г ү л т а б а н ғ а* бес тостағанша жапырақшасы бар тостағанша, бес күлше жапырақшалары бар күлте орналасқан (Ботаника, 142).

ГҮЛШОҒЫ з а т. *Біреуге сыйлау үшін өскен гүлдердің бір тобын үзіп алып, әдемілеп жасалған шоғыр гүл; букет.* «Букет» дегенді *г ү л ш о ғ ы* деп атау өте орынды. Себебі «десте» ұғымына қарағанда «шоқ» ұғымында әсемдік, сұлулық көбірек сезілетіндей (Қаз. әдеб., 21.05.1976, 2). Мен мақтансам жөнімен мақтанармын, Болашақ дейтін алыс жаққа бардым. Бұл ғаламнан табылмас *г ү л ш о қ т а р ы н,* Жастық дейтін жазира бақтан алдым (М. Мақатаев, Соғады., 1, 49).

ГҮЛШІ з а т. *Гүл егуші адам.* Көрмеге қатысқан гүл өсіруші мекемелер дүниелерін сарапқа сала келіп, бірінші орынды облыстық көгалдандыру шаруашылығының *г ү л ш і л е р і н е* беруді ұйғарды (Лен. жас, 28.09.1973, 4).

ГҮМПІЛДЕ е т. *Гүмп-гүмп етіп мақтану, бөсу.* Бұзайын деген жоқ-ау, аяқ астынан *г ү м п і л д е п* мақтанып, кеудемсоққа салып самбырлады дерсің (Д.Досжанов, Жолбарыс, 266).

ГҮМПІЛДЕУ *Гүмпілде етістігінің қимыл атауы.*

ГҮРЖІСТАН з а т. х а л қ. ***Грузия.*** Ресей - Шешен соғысы аяқталар-аяқталмас, *Г ү р ж і с т а н* – Осетин және Ресей – *Г ү р ж і с т а н* текетіресі басталып кетті (Әдеб. айдыны, 06.11.08).

ГҮРЗЕБАЙ з а т. *Орысша «грузовой» сөзінің қазақша айтылуы.* Бар жоғы бір *г ү р з е б а й,* бес шынжыр табанды трактор бар еді... (Лен. жас, 29.11.1973, 3).

ГҮРЗІЛЕУ е т. *Соққылау, ұру.* Әлденеше пұттық тас доптармен қамал қабырғасын *г ү р з і л е у* басталған (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 409).

ГҮРПІЛ з а т. *Гүрп-гүрп еткен дыбыс.* Шелегі салдырлап үйден шыға сала сиырларын шыпшыңдата сауған сарыл дауыс, сүттің шелекке тамған *г ү р п і л і* ұйқыны шайдай ашты (Қ. Құрманғалиева, Атырау, 50).

ГҮРСІ з а т. к ө н е. а с т р. *Арсыдан да алыс аспан әлемі.* Арсы деген кәдімгі «алты қабат арсының ар жағында, жеті қабат *г ү р с і н і ң* бер жағында» деп аталатын қазақтың байырғы сөзі (Лен. жас, 06.03.1974, 4).

ГҮРТОПЫРАҚ з а т. *Орыстың қазақша «гуртоправ» сөзінің қазақша айтылуы.* Мен *г ү р т о п р а в п е н* келісіп қойдым, Қасым, сен ертең әлгі ала сиырларыңды әкеле қойшы (Қ. Ысқақов, Менің ағаларым, 24).

ГҮРТХАНА з а т. к ө н е. *Шығыс қалаларындағылардың шарап, ас ішетін орны.* Бүгін түскі тамақты Пышақшы *г ү р т х а н а с ы н а н* ішіп едім. Сонда әлгі шырақшы шалды көрдім (Д. Досжанов, Тұлпар., 43).

ГІРТАС з а т. *Бұлшық еттерді шыныққтыру үшін көтеріп жаттығатын, арнайы жасалған шойын (ауыр) темір* (Бекіт. термин., 25).

Ғ

ҒАДЕТ з а т. с ө й л. ***Әдет.*** Өзінің салмағын сездіріп, дәрежесін минут сайын еске салып отыру сияқты дүнияуи *ғ а д е т т е р* ол кісінің бойына дари қоймаған (Тоғызыншы шежіре, 183).

ҒАЖАПТАНДЫР *Ғажаптан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Өзбек құмырашыларының қолынан шыққан бұйымдар көрермендерді *ғ а ж а п т а н д ы р д ы* (Лен. жас, 22. 10. 1974, 2).

ҒАЖАПТАНДЫРУ *Ғажаптандыр етістігінің қимыл атауы.*

ҒАЗАТ: Ғазат қып. а р. *Соғыс жарияланып.* Ал бірақ Әбілфайыз болды асы Өлімге

лайық еді бар жазасы. *Ғ а з а т қ ы п* соның үшін пәрмен еттім, Қылышпен кесілсін деп оның басы (Батырлар жыры, 6, 32).

ҒАЗИЗДІК з а т. *Қадірлілік, ардақтылық, ізгі ниеттілік; адалдық, пәктік.* Ғазиздердің қадырын білген жандар, Қос ғұмыр *ғ а з и з д і к п е н* сүрген жандар. Кітап құрап алмасын баспа қылып, Дін ісіламға пайдасы тиген жандар (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 443).

ҒАЗІРӘҺІЛ з а т. а р. с ө й л. ***Әзірейіл.*** Кімде кімнің жазулы сағаты жетеді екен, *Ғ а з і р ә ҺІ л* Ғаділ Жаппар періште жетіп келіп: «Айда, жүр, сен өлдің» дейді екен (Ж. Алтайбаев, Таңд. шығ., 135).

ҒАЙБАТТАС *Ғайбатта етістігінен жасалған ортақ етіс.* «Әй, Мұхтар, кел, қайсымыз жеңер екенбіз, *ғ а й б а т т а с а й ы қ ш ы* қане!» - деп жармаса кеткені (З. Қабдолов, Менің Әуезовім, 66).

ҒАЙБАТТАСУ *Ғайбаттас етістігінің қимыл атауы.*

ҒАЙБАТТАУШЫ з а т. *Ғайбат айтушы, даттаушы.* Кейде жазушының творчествосынан титтей хабарымыз болмаса да, кейбір *ғ а й б а т т а у ш ы л а р д ы ң* сөзіне еріп пікіріміз өзгеріп сала беретіні де бар (Қаз. әдеб., 24.12.1975, 3).

ҒАЛАМДАС е т. *Бір ғаламға (әлемге) бірігу.*

Ғ А Л А М Д А С Т Ы Р *Ғ а л а м д а с етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ҒАЛАМДАСТЫРУ *Ғаламдастыр етістігінің қимыл атауы. Ғ а л а м д а с т ы р у* дегеніміз де сол – ұлттық ерекшеліктерді жоюға бағытталған саясат (Радиодан).

ҒАЛАМДАСУ з а т. с а я с. *Бүкіл ғаламның экономикасы мен мәдениетінің бірдейлесу саясаты.* Қазіргі кезде насихаттап жүрген *ғ а л а м д а с у ғ а* жұтылып кетуден тек ұлттық бірлігі, намысы бар, ұлттық санасы мықты елдер ғана аман қала алады (Ана тілі, 06.10.2008, 5).

ҒАЛАМЗАТ з а т. ж а ң а. *Бүкіл ғалам, әлем.* Жо-жоқ, сезім құдіретіне сенімін кім азайтты? Бірде Ғабит Мүсірепов бұған былай уәж айтты: «Кездескен жан қуаты мен арайынан жалындар, Пушкин, Абай... *ғ а л а м з а т т а* сирек туар дарындар» (М. Шаханов, Мәңгүрт., 151).

ҒАЛАМТОР з а т. ж а ң а. ***Интернет.*** *Ғ а л а м т о р д ы ң* ғаламатына күн сайын куә болып отырмыз (Б. Омарұлы, 11-ші Қаламұш, 327). *Ғ а л а м т о р д а* Орта Азиядағы газ альянсіне қатысты мақала жарық көріпті (Жас қазақ, 07.03.2008).

ҒАЛАМШАР з а т. а с т р. 1. *Шеті де, шегі де жоқ аспан әлемі. 2. Планета.* Жер шарын былай қойғанда, мекен етушісі табылса, өзге *ғ а л а м ш а р д ы ң* тұрғындарына да мінезін сіңіргісі келіп тұратын ұлттар жетерлік (Қаз. әдеб., 18.04.2008).

ҒАЛЫМ: Ғалым хатшы. *Ғылыми мекемелердегі ғылыми жұмыстарды үйлестіріп отыратын ресми адам (қызметкер).*

ҒАЛЫМПАЗ з а т. э к с п р. *Дарынсыз ғалым, жалған ғалым болып көрінгендік.* Ғылымға деген дарыныңыз, қабілетіңіз болмаса да, мансап үшін, дәреже үшін *ғ а л ы м п а з д а р* арасында жүруге тырыстыңыз (І. Есенберлин, Шығ. жин., 1, 212).

ҒАЛЫМСЫМАҚ з а т. э к с п р. *Ғалым емес, бірақ ғалым болып жүрген адам.* Олардың ішінде мына секілді *ғ а л ы м с ы м а қ т а р* да жүреді (Лен. жас, 20.09.1973, 3).

ҒАПЫЛДЫҚ а р. з а т. *Білмегендік, бейқамдық, алаңғасарлық, қапылдық.* «Базардан неше түрлі тамақ алсам, Ішетін сусын үшін арақ алсам, *Ғ а п ы л д ы қ п е н* ішер еді бұлар білмей, Ішіне біреуінің зәһар салсам» (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 29).

ҒАРШАҒЫЛ з а т. к ө н е. *Алла Тағаланың ғарыштағы мекені.* – Есімнен танып кетіп көзімді ашсам, *ғ а р ш а ғ ы л д ы ң* төрінде отыр екем (М. Дүзенов, Ант, 184).

ҒАРЫШАЙЛАҚ... Сондай-ақ, ғарыш айлағы деген тіркесті *ғ а р ы ш а й л а қ* деп қалыптастырған жөн (Ана тілі, 24.01.2013, 5).

ҒАРЫШХАНА з а т. с ө й л. ***Ғарышайлақ.*** Арқа сауырында сайын даланы сан соқтыра шаңға бөктіріп, әйгілі Байқоңыр *ғ а р ы ш х а н а с ы* жатыр (Денсаулық, 1990, 2, 8).

ҒАСКЕРБАСЫ з а т. к і т. ***Әскербасы.*** Ораз-Мұхамед сұлтан-ұлы Русияның мағлұм, мәшһүр *ғ а с к е р б а с ы* сардарының бірі (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 33).

ҒАСЫРЛАП ү с т. *Ғасырмен есептеп, ғасырмен өлшеп. Ғ а с ы р л а п* өлшенетін уақыт барысында олардың мағынасы айқындалып, қызметі сараланған (Соц. Қаз., 11.02.1976, 4).

ҒИБАДАТШЫЛЫҚ з а т. *Құдайға құлшылық, дінге бойұсынғандық.* Патшалықтың белгісі, Қарсы тұрып өлуге, Жұрты үшін бас байласа. Анық патша сол болар, Ел риаты түзеліп, *Ғ и б а д а т ш ы л д ы қ* ойласа (Ө. Ақжолұлы, Үриятнама, 41).

ҒИБРАТШЫЛЫҚ з а т. *Үлгі-өнеге боларлық, тәлім-тәрбиелік.* С. Мұқанов өзінің зерттеулерінде шығыс әдебиетінің қазақ әдебиетіне жасаған ықпалын дастаншылық, ғазалшылық, *ғ и б р а т ш ы л ы қ* деп үш топқа бөліп жүйелеп түсіндіргені мәлім (ҚазССР ҒА Хабарлары, 1975, 3, 10).

ҒҰЛАМАША үс т. *Ғұлама тәрізді, ғұлама сияқты.* Жерің анау – *ғ ұ л а м а ш а* оқшау ойға батқандай; Желің анау – бойжеткендер, тұсыңнан тіл қатқандай... (Қаз. әдеб., 30.11.1973, 3).

ҒҰМЫРБАЯН з а т. с ө й л. ***Ғұмырнама.*** Газеттің *ғ ұ м ы р б а я н ы* қазақтың талай көрнекті қайраткерлерінің өмірімен тығыз байланысып жатыр (Егем. Қазақст., 03.03.2009).

ҒҰМЫРБАЯНДЫҚ с ы н. *Ғұмырнамалық, өмірбаяндық.* Кітаптардың көбісі, әрине, естелік, *ғ ұ м ы р б а я н д ы қ* дүниелер болып келеді (Жас Алаш, 11.01.2011, 5).

ҒҰМЫРЛЫЛЫҚ з а т. *Ғұмырының ұзақ болғандығы; өмірлілік.* Мұның өзі, әрине, Сәкен шығармаларының өмірлілігіне, *ғ ұ м ы р л ы л ы ғ ы н а* кепіл (Қаз. әдеб., 24.08.1984, 11).

ҒҰМЫРНАМАЛЫҚ... Хасанның «Елім-айлап өткен өмір» атты *ғ ұ м ы р н а м а л ы қ* ғажайып кітабын оқып, үнемі қатар жүргендей сезінемін (Қалибек Хакім., 211).

ҒЫЛЫМИ: Ғылыми мақала. *Ғылыми зерттеулердің нәтижесі туралы жазылған мақала.*

ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ с ы н. *Ғылыми да, танымдық та қасиетке ие.* Ақыры *ғ ы л ы м и-т а н ы м д ы қ* жолсапар очерк жазылып бітті (Б. Омарұлы, 11-ші қаламұш, 52).

Д

ДАБЫЛГЕР с ы н. *Дабыл қаққыш, дауылпаз. Д а б ы л г е р,* дастангер ақын (Ілияс) өз кезінің озық үлгісіне, дәуірдің тарап, тынысына сай туған (Лен. жас, 24.05.1974, 3).

ДАБЫЛКЕШ *Жорықта дабыл қағатын жауынгер* (Сөз өнері, 87).

ДАБЫРАЙТЫҢҚЫРА е т. *Аздап дабырайту, өсіріңкіреу.* Естігенін *д а б ы р а й т ы ң қ ы р а п* жеткізді (О. Сәрсенбаев, Жиде, 79).

ДАБЫРАЙТЫҢҚЫРАУ *Дабырайтыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ДАБЫРАКЕШ с ы н. *Дабырайтып, күмпитіп айтқыш; бөспе.* Осы заман қулардікі, сосын қыр астынан бұғып жатып жолыңа тұзақ құрар шалымды кісінікі, шалғыштікі, ділмәрдікі, *д а б ы р а к е ш* дәндәкудікі (Д. Досжанов, Жолбарыс, 269).

ДАБЫРЛАҢҚЫРА е т. *Дабырлай түсу, аздап шулау.* Кейде Қалима *д а б ы р л а ң қ ы р а п* дәуірлеп кетеді де, даусын көтере беріп түкіріп тастайды (З. Ақышев, Ақбел асуы, 186).

ДАБЫРЛАҢҚЫРАУ *Дабырлаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ДАҒАРЛАП үс т. *Дағар-дағар етіп, дағармен тасып.* ≈ Ол кезде біз астықты *д а ғ а р л а п* таситынбыз.

ДАҒАРЛЫ с ы н. *Дағарға салған, дағары көп.* – Тергенің теңді, жиғаның *д а ғ а р л ы* болсын! – деп, анам бетімнен сүйді (С. Танекеев, Қиян асу, 70).

ДАҒДАН з а т. *«Қасиетті» деп саналатын ағаш түрі.* Кейде *д а ғ д а н* ағашын тұмарша етіп жасап, бетіне жыртқыш аңның, бүркіттің суретін бедерлеп, баланың бас киіміне тағады (Қаз. этнография., 3, 22).

ДАҒДАРЫС: Дағдарыстан шығу. э к о н. *Дағдарысқа ұшыраған кәсіпорынның одан құтылудың жолын іздестіруі.*

ДАҒДЫЛАНҒАНДЫҚ з а т. *Бір нәрсеге әдеттенгендік, дағдыға айналғандық.* Осында тазалыққа өне бойы *д а ғ д ы л а н ғ а н д ы қ т а н* бір жеріне дымқыл тисе, сәби қыңқылдап тынышы кетеді, тіпті шырқырап жылай бастайды (Қ. Толыбаев, Бабадан., 199).

ДАҒҰР... Жыл сайын көктемде мал баққан қалмақ, сібе, солаң, дүнген, *д а ғ ұ р,* манғол, торғауыт атаулы төл өргізу тойын, яғни мал басының көбейген қуанышын мейрам ғып өткізеді (К. Сегізбаев, Бел асқан, 211).

ДАЙЛАС е т. *Дай-дай болу, дауласу.* Болмашы нәрсеге *д а й л а с ы п* жатқанымызда, іргелі дүниеміз ұмыт қалады (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 400).

ДАЙЛАСУ *Дайлас етістігінің қимыл атауы.*

ДАЙРАҚ з а т. с ө й л. ***Нәжіс.*** Сұйық *д а й р а ғ ы м е н* қоса бидай дәні бітеу түсіпті ішінен (Жалын, 1974, 6, 66).

ДАЙРАЛЫҚ с ы н. с ө й л. ***Дариялық.*** Қырық Жайыннан шыққан шұбырынды із бірте-бірте *д а й р а л ы қ* беткейден алыстап, Қызылдың құмына қарай сіңіп барады (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 17). *Д а й р а л ы қ* беткейден ұзаған сайын, күннің ыстығы айналасын қуырдақтай қуырып барады (Бұл да, 4, 18).

ДАЙЫНСЫЗДАУ с ы н. с ө й л. *Онша дайын емес, дайындығы нашар; дайындықсыз.* Ол егіс басына *д а й ы н с ы з д а у* келсе де, біраз жұмысты еңсеріп тастады (О. Сәрсенбаев, Жиде гүлде., 22).

ДАЙЫР з а т. к ө н е. *Араптың «Заһар» деген сөзінен өзгертіліп алынған «көріпкел», «тәуіп» мағынасында қолданылған сөз* (Қозы-Көрпеш., 1959, 348).

ДАҚПЫРТШЫЛДЫҚ з а т. *Дақпыртқа бой алдырушылық, даңғазалық.* Бұл жағынан адам бойындағы *д а қ п ы р т ш ы л д ы қ* пен дүниеқұмарлық егіздің сыңарындай ұқсас (М. Сқақбаев, Ұят тұр., 147).

ДАҚТА... Көк өткізетін жерін *д а қ т а п* алып, үскілейді де, таспамен көктейді (ҚСЭ, 5, 456).

ДАҚЫ з а т. к ө н е. *Қалың түбітті теріден, түгі (жүні) сыртына қаратылып тігілген, қыстық сырт киім; дақа* (Қаз. этнография., 1, 601).

ДАЛА: Дала еркесі. п е р и ф р. *Киік д.м.* Бетпақдалада өріп жүрген *д а л а е р к е с і* – киіктер саны екі есеге азайды (Егемен Қазақст., 04.06.1999, 4).

Далалап қалды. с ө й л. *Айдалада қалды, қаңғырып қалды.* Әбден үміті үзілген шақта өзгеге ауып кете алса, бұл жер ортасы көк төбеге жеткенде *д а л а л а п қ а л м а й м а?* (М. Сқақбаев, Ұят тұр., 161).

Дала падишасы. п е р и ф р. *Жүгері д. м.* Меніңше жүгері дақылының *«д а л а п а д и ш а с ы»* деген атауының түпкі мәні оның осы қасиеттерінде жатыр ғой деймін (М. Ниязова, Дала., 24).

Дала шақылдағы. з о о л. *Далалы жерде тіршілік ететін, шақылдақ тышқан. Д а л а ш а қ ы л д а ғ ы* күзде құрғақ шөп, өсімдік бұтақшаларын үйіп, қысқа қорек қорын дайындайды (Қаз. табиғ., 1, 335).

ДАЛАБАҚЫ с ы н. *Үйге кірмейтін, далақұмар.* Қайтсек осының көңілін алаңдатып, бой жаздырып, денесін шынықтырамыз деп жүріп, ерлі-зайыпты екеуі де *д а л а б а қ ы* боп алды (М. Сқақбаев, Ұят тұр., 190).

ДАЛАЖАНДЫ с ы н. *Далақұмар, далабақы.* Ол бала жастан *д а л а ж а н д ы* болып өсті. Өйткені оны осы дала ерте есейтіп, ат жалын тартып мінгізді (Қаз. әдеб., 02.11.1973, 3).

ДАЛАЙЛАМА з а т. *Тибеттегі лама шіркеуіндегі ең жоғары діни атақ. Д а л а й л а м а* оған Ерден Батыр қонтайшы деген құрметті атақ беріпті дейді (Ә. Кекілбаев, Үркер, 70).

ДАЛАМАЙ з а т. *Дау-даламай қос сөзінің екінші сыңары.* Сонда сөз басқа еді. Дау да, *д а л а м а й* да жоқ (Қ. Сәрсекеев, Қызыл жалау, 2, 4). Қаби даусын бір түрлі жіңішкертіп: - Той жоқ, *д а л а м а й* жоқ, беталды шапқылап... (Т. Әбдіков, Көкжиек, 68).

ДАЛАН//ДАЛАҢ: Далан үй. *Ауызғы үй, кіре берістегі бөлме; долан.* Ескі бір тамды пана қылып отыр. Бір бөлмеде өздері тұрады. *Д а л а н ү й* екеулеріне ортақ (Б. Соқпақбаев, Балалық., 217). *Д а л а ң ү й і* тар екен (М. Әуезов, Абай жолы, 1, 319).

ДАЛБАҒАЙЛЫ с ы н. *Далбағай киген, далбағайы бар.* Жәнібектің көргені ашық есік алдында қараң етіп пайда болған қара *д а л б а ғ а й л ы* жат кісінің кенет найзағайдай жарқ еткізіп лақтырған болат қанжары болды (І. Есенберлин, Алмас., 278).

ДАЛПЫЛДАТ *Далпылда етістігінен жасалған өзгелік етіс* (Шопан сырласы, 301).

Д А Л П Ы Л Д А Т У *Д а л п ы л д а т етістігінің қимыл атауы.*

ДАЛЬТОН з а т. т е х н. *Заттың массасын анықтайтын өлшем бірлігі.* Олардың (интерферонның) орташа массасы 20000

д а л ь т о н ғ а жуық (Білім және еңбек, 1958, 6, 4).

ДАМБЫ з а т. с ө й л. ***Дамба*** (Ш. Шалқаров, Серіккөл, 34).

ДАМБЫЛАН е т. *Дамбы жасалыну.* Жаңадария арнасының су бұзып кетеді-ау деген қауіпті тұстары қайта *д а м б ы л а н д ы* (Қаз. әдеб., 06.09.1985, 4).

ДАМБЫЛАНУ *Дамбылан етістігінің қимыл атауы.*

ДАМЫЛДАС *Дамылда етістігінен жасалған ортақ етіс* (Ж. Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 95).

ДАМЫЛДАСУ *Дамылдас етістігінің қимыл атауы.*

ДАН з а т. с п о р т. *Таэквонда жеңімпаздарына берілетін ең үлкен атақ.* Мұстафа Кәбенұлы Өзтүрік таэквондадан алты *«д а н ғ а»* ие болған, алты тілде еркін сөйлей алатын адам (Халифа Алтай, Алтайдан., 122). Мұстафа Өзтүріктің Германияда жаттыққаны, алтыншы *д а н ғ а* жеткені көп айтылған (Қ. Олжай, Қанат байла., 150). *Д а н* демекші, Мұстафа атамекенге ат басын тірегенде алтыншы *д а н ы* бар еді. Кейін осы спорт түрін дамытудағы орасан зор еңбегін бағалап, оған Қазақстанда жетінші *д а н* берді (Бұл да, 154).

ДАНАГЕР с ы н. с ө й л. ***Данагөй.*** Дүниежүзілік ой-пікірдің де алға басуына зор ықпал жасаған бұл *д а н а г е р* [Фараби] жайында айтылар әңгіме толып жатыр (Білім және еңбек, 1974, 5, 25).

ДАНАСЫ е т. с ө й л. ***Данасыну.*** Кубаға *д а н а с ы п* ақыл соққанымды айтсайшы (Жалын, 1974, 1, 54).

ДАНИЯЛ з а т. з о о л. *«Лань» бұғысы осылай аталады* (Т. Мұсақұлов, Биол. терм., 43).

Д А Н Ы Ш П А Н С У *Д а н ы ш п а н с ы етістігінің қимыл атауы.*

ДАҢҒЫРАШЫ з а т. *Даңғырада ойнаушы.* Бағанағы кернейші мен *д а ң ғ ы р а ш ы* біз міндетімізден құтылдық дегендей тайып отырыпты (Т. Дәуренбеков, Сүмбіле, 75). Жан-тәнімен беріле ойнаған *д а ң ғ ы р а ш ы* жігіт екі көзін тарс жұмып алыпты (Ә. Әлімжанов, Махамбет., 62).

ДАҢҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Даңққа, мансапқа әуестенушілік, атаққұмарлық.* Өздеріне қажетті жерлерін бадырайта баяндап, сіздің *д а ң қ ұ м а р л ы ғ ы ң ы з д ы* әшкерелеуге тырысады (С. Ғаббасов, Қандауыр, 280).

ДАҢҚҰРДАС с ы н. ж е р г. *Түйдей құрдас, жасты.* Жиырма бестерде, былайша айтқанда менімен *д а ң қ ұ р д а с* (К. Сегізбаев, Біз қалада., 14). – Үйбау-ау, үлкен қайнағам келіп қалыпты ғой, төрге шығыңыз, - деп шайып-жуып, Ардақ пен *д а ң қ ұ р д а с* ұлының бетінен сүйген (О. Бөкеев, Үркер, 113).

ДАП з а т. м у з. *Саз аспаптарының бірі.* Қолдарында домбыра, скрипка, гармон, *д а п,* дутар секілді алуан түрлі музыка аспаптары... (С. Байжанов, Сыр мен сымбат, 90).

ДАР з а т. *Керілген арқан үстімен жүріп, түрлі өнер көрсететін ойын.* Қазақстанның оңтүстік облыстарында *д а р* ойыны кең тараған (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 92).

ДАРА з а т. *Басқа жерлерден ерекшеленіп тұрған жер* (сай, сала, жыныс, т.б.). Қазақтар тау аңғарындағы мұндай молынан созылған жазық алапты *«д а р а»* да деп атайтын (Ә. Асқаров, Таңд., 280). Мына *д а р а д а* арғы аталарымыздың оза көшіп, кең жайлаған шұрайлы күзеуі болған секілді (Бұл да). «Тоқам үйінің *д а р а д а* бөлігніп қалған қошқарларына аю шауыпты» дегенді естіп, қақпанымды көтере соған кеткем (М. Разданұлы, Алтай., 143).

ДАРА: Дара гүл. б и о л. *Бір-бірден өсетін гүлдер.* Гүлдері бір-бірден өсіп жетілетін өсімдіктер бар. Бұлар – *д а р а г ү л д е р* (Ботаника, 82).

Дара жынысты гүлдер. б и о л. *Тек аналықтан немесе аталықтан тұратын гүлдер.* Кейбір өсімдіктердің бір гүлінде тек аналықтар – аналық гүлдер, ал басқа гүлінде тек аталықтар – аталық гүлдер болады. Мұндай гүлдерді *д а р а ж ы н ы с т ы г ү л д е р* деп атайды (Биология, 160).

Дара жынысты өсімдіктер. б и о л. *Тек аталығы немесе аналығы бар өсімдіктер тобы.*

Дара тұқымды жеміс. б и о л. *Бір ғана тұқымы бар жеміс.* Тұқымының санына қарай жемістер *д а р а т ұ қ ы м д ы ж е м і с* және көп тұқымды жеміс болып ажыратылады (Биология, 14).

ДАРАҚТА е т. *Дарақ болып өсу; үлкею.* Ал ол болса колхоз бағына жаңа шаншыған шығымтал шыбық секілді тамырын күнде тереңдетіп, жапырағын күнде жайқалтып, *д а р а қ т а п* барады (М. Қуанышбаев, Тайталас, 136).

ДАРАҚЫШЫ с ы н. с ө й л. ***Клоун.*** Менің мына түрімді көрген балалар цирктің *д а р а қ ы ш ы с ы н* көргендей мазақтамай ма? (Б. Соқпақбаев, Балалық., 78).

ДАРАШЫ з а т. с ө й л. *Дарға (дараға) асушы* ≈ Алаңға қайта келіп *д а р а ш ы л а р* өз міндеттерін атқарды.

ДАРҒА с ө й л. ***Дар.*** Таңертеңгі салқыннан әбден мұздап қалған екі бала енді әлгі мінбенің жанындағы *д а р ғ а н ы* көрді. *Д а р ғ а* қасында екі қолы артына байланған, шашы өсіп кеткен келісті біреу тұр (І. Есенберлин, Алмас., 172).

ДАРҒАБАСЫ з а т. *Ұрыларға, қылмыс жасаушыларға тапсырыс беруші адам.* Ұрыларды *д а р ғ а б а с ы* жұмсаған жағдайда зәбірленуші би алдында ұрланған малын ұрылардан емес, *д а р ғ а б а с ы д а н* өндіруді талап еткен (Қаз. этнография., 1, 607).

ДАРДАҢ: Дардаң қабырға. *Ұзын қабырға.* Ол қос қарыс болат кездіктің сағағын *д а р д а ң қ а б ы р ғ а ғ а* бір-ақ тіреді (А. Сейдімбек, Аққыз, 61).

ДАРДИТУ *Дардит етістігінің қимыл атауы.* Мақтағанда *д а р д и т у д а й-а қ* дардитады, ал сол қолпаштаған авторынан келтірілген өлең цитатаны оқысаң, ол жаңағы пікіріне үш қайнаса сорпасы қосылмас көк жасық (М. Әлімбаев, Көңіл күнд., 200).

ДАРҚАНҒОЙ с ы н. *Тым дарқан, кеңпейілді, жомарт.* ≈ *Д а р қ а н ғ о й* ағамыз біз барысымен бір қойын сойып тастады.

ДАРҚАНҒОЙЛЫҚ з а т. *Шектен асқан дарқандық, жомарттық.* Партия мүшесі... кемшіліктерді батыл ашып, оларды, қалайда жоюға, *д а р қ а н ғ о й л ы қ қ а,* дандайсушылыққа, тоқмейілсушілікке, жерлестікке қарсы күрес жүргізуге міндетті (СОКП Уставы, 6).

ДАРУҒА з а т. к ө н е. 1. *Ауылдан үлкен, ауданнан кішірек аймақ.* Қай *д а р у ғ а д а* қанша тархан бар екенін санады (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 201). 2. *Даруғаны билеуші, басқарушы.* Осы мемлекеттің отырықшы-егіншілік аймақтарында *д а р у ғ а* – қаладағы, аймақтағы хан қойған билеуші, қала істерін басқарушы маңызды әкімші адам болған. *Д а р у ғ а н ы ң* міндеті алым мен басқа да салықтарды жинау және тәртіпті бақылау болған (ҚазССР тарихы, 2, 198).

ДАРУҒАЛЫҚ з а т. к ө н е. *Даруға басқарушылық, әкімдік.* Әскердің *д а р у ғ а л ы ғ ы н а* Сарық Бас бір мырза итаршыны тағайындады (Жалын, 1988, 1, 65 б).

ДАРХАМ з а т. к ө н е. *Темір ұстасы.* Баланың әкесі мен сол ауылдың *д а р х а м ы* (темірші ұста) өздері белгілі бір күнді белгілейді (Бабырнама, 81). Мен сондағы *д а р х а м н ы ң* үйіне түстім (Жалын, 1988, 1, 62).

ДАРЫЛДАҢҚЫРАУ *Дарылдаңқыра етістігінің қимыл атауы* (Ө. Қанахин, Жүрек қалауы, 19).

ДАРЫМШЫЛЫҚ з а т. *Ем-дом жасаушылық, емшілік. Д а р ы м ш ы л ы қ* қасиеттің күшіне халық сенімін онан әрі арттыра түсу мақсатымен бір қыдыру өтірік аңыздар да айтылған (Х. Арғынбаев, Қаз. мал. шар., 166).

ДАРЫТУШЫ з а т. *Бір нәрсені нысанға тигізуші.* Садақ оғын *д а р ы т у ш ы* бала, күлімдеп қарап тұр (А. Бекбосынов, Ауылым., 123).

ДАСТАНШЫЛДЫҚ з а т. *Дастан жазушылық, дастанды жыр ғып айтушылық.* Кенекеңнің жыраулық, *д а с т а н ш ы л д ы қ,* айтыскер сыпаты мен жыр өрнектеріне де арнайы тоқталғанымыз жоқ (Жұлдыз, 1974, 5, 197). С. Мұқанов өзінің зерттеулерінде шығыс әдебиетінің қазақ әдебиетіне жасаған ықпалын *д а с т а н ш ы л ы қ,* ғазалшылық, ғибратшылық деп үш топқа бөліп жүйелеп түсіндіргені мәлім (Р. Бердібаев: ҚазССР ҒА Хабарлары, 1975, 3, 10).

ДАСТАР з а т. к ө н е. *Сәлде тәрізді етіп арнайы тігілген дін жолындағылардың бас киімі.* Дін жолына түсіп, медреседе оқитындар, молда, имам сияқты діни қызметкерлер дін талабына, дін дәстүріне сәйкес бастарына *д а с т а р* киген (Қаз. этнография., 1, 608).

ДАСТАРҚАН: Дастарқан ұстаушы. *Той-томалақтарда дастарқандағы астың мол әрі лайықты болуын қадағалайтын әйел.* Үлкен той-нәзірлерде *«д а с т а р қ а н ұ с т а у ш ы»* әйелдің арқалайтын жүгі ауыр, жауапкершілігі күшті болады (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 90).

ДАСТАРҚАНДЫ с ы н. *Дастарқаны мол, қолы ашық.* Оның үстіне Күлән жеңгей де қонақжай, *д а с т а р қ а н д ы,* жайдары кісі болып шықты (Б. Тоғысбаев, От пен күл, 191).

ДАСТАРҚАНШЫ з а т. *Ас даярлаушы, дастарқан әзірлеуші.* Бақауыл мен *д а с т а р қ а н ш ы л а р* топ-тобымен, дабырлай сөйлесіп, қысыр әңгімемен отырған (М. Мағауин, Аласапыран, 22). Алайда *д а с т а р қ а н ш ы* ма, қызметші ме – тамақ әкелген сары шаштының көңілі үшін тарамдап, үзімдеп жеген (Бұл да, 239).

ДАТ: Дат қою. *Талап ету, ультиматум қою.* «Не жерімді босат, не тұратын жеріңді айт»! деп *д а т қ о й ғ а н.* Жауына *д а т қ о ю* – ата тәртіп (Жас Алаш, 20.09.2012, 5).

ДАТҚАЛЫҚ з а т. *Датқа болғандық, датқа қызметін атқарғандық. Д а т қ а л ы қ* пен болыстықтың тағы құламаған Күмісбастау ұлықтардың неше алуанын көрген (Ш. Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 59). Содан ол жазаға тартылыпты, *д а т қ а л ы қ т а н* босатылыпты (Қаз. әдеб., 27.11.1981, 14).

ДАТЧАН з а т. *Дат халқының өкілі.* Мәскеу көшелерін шималап қаңғырып жүрген швед, поляк, *д а т ч а н* бар шығар (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 384).

ДАУАЖАЙ з а т. с ө й л. ***Шипажай.*** Баукең Сарыағаш *д а у а ж а й ы н а* демалғалы бара жатыр (Ш. Айтматов, М. Шаханов, Құз басында., 77). Бар шығынын мойнымызға алып *д а у а ж а й ғ а* жіберіп аламыз (Жас Алаш, 05. 05. 1998, 2).

ДАУАЛА е т. *Дауа жасау, емдеу, дәрілеу.*

ДАУАЛАН *Дауала етістігінен жасалған ырықсыз етіс; емделу, дәрілену.* Зынданның үй тігілсін есігіне, Бітеуленсін, сақ болсын тесігіне. Ішкі үйінде зынданның *д а у а л а н а м,* Көнсеңдер, шаруасы көп, мен тіліме (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 112).

ДАУАЛАНУ *Дауалан етістігінің қимыл атауы.*

ДАУ-ДАЛАМАЙ з а т. с ө й л. ***Даудамай.***

ДАУКЕСТЕН е т. *Дауласу, дау шығару, таласу.* Шадан оны (гүлді) өз қолымен үзіп алып көргендей, «шығады» деп *д а у к е с т е н е д і* (Лен. жас, 06.05.1972, 2).

ДАУКЕСТЕНУ *Даукестен етістігінің қимыл атауы.*

ДАУЛЫЛЫҚ з а т. *Дау болғандық, келіспеушілік.* Әдебиетте даулы сөз жоқ, сөз тауып қолданудың *д а у л ы л ы ғ ы* бар (Қаз. әдеб., 03.12.1976, 3).

ДАУРЫҚҚОЙ с ы н. с ө й л. ***Даурықпа.*** ≈ Мынауың нағыз көпірме, *д а у р ы қ қ о й* біреу ғой.

ДАУРЫҚПАЛЫҚ з а т. *Даурығушылық, даурыққандық.* Расында да бұл *д а у р ы қ п а л ы қ т а н,* сүреңнен аулақ, таза табиғат сипатына арналған сезім еді (Қ. Толыбаев, Бабадан., 21). Өзіңді өзің жетеле. Жастығыңды, бастығыңды, *д а у р ы қ п а л ы ғ ы ң д ы,* менмендігіңді әкең көтергенімен қоғам, халқың көтермейтінін түсін (Лен. жас, 08.01.1976, 4).

ДАУЫЛДАТУ *Дауылдат етістігінің қимыл атауы.*

ДАУЫЛПАЗ... Альбатростар мен *д а у ы л п а з д а р* жұмыртқа басуды 2 айға дейін, балапанды қоректендіруді 10 айға дейін жеткізеді (Құстар, 16).

ДАУЫР з а т. *Халық атауы.* Солаңдар *д а у ы р л а р* мен манчжурлардың арасынан шыққан *д а у ы р* қандас халық көрінеді (Б. Нұржекеев, Өзендер., 121).

ДАУЫС: Даусы к...нің астынан шықты. *Даусы анық естілмеді, міңгірледі.* Осы күнгі молдалардың қандай қатымгеріне жолықсаң да, «ау-у-у» деп, *д а у с ы к...н і ң а с т ы н а н ш ы ғ а д ы* (С. Торайғыров, Таңд. шығ., 263).

Дауыс айтты. *Даусын шығарып, жоқтау айтты.* Батыр туған ер әкем, Еліне ырыс, берекем. Ұялы қорған бәйтерек, Аулыма сая, көлеңкем, - деп, *д а у ы с а й т ы п т ы* (Қ. Толыбаев, Бабадан., 47).

Дауыс айту. э т н. *Топырақты өлімде жылап келгендермен көріскеннен (жылау басылғаннан) кейін және жоқтау айтушылар тоқтаған соң, марқұмның әйелі күйеуінің тірліктегі ігі істері мен қадыр-қасиеттерін мұңлы әуенмен айтатын ғибратты жыр-жоқтау. Д а у ы с а й т у* – қайтыс болған адамның қаншалықты беделді, қадір-қасиетінің қаншалықты биік екенін көрсетеді. Бірақ дауыс айтуда көз жасты көлдей төгіп, ағыл-тегіл жылау шарт емес (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 5, 70).

Дауыс оздырды. *Қатты дауыстады, айғайлады.* Қоңыр жал үстіндеі алажабырдан *д а у ы с о з д ы р ы п* айғайға басқанда, жұрт сілтідей тынды (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 84).

ДАУЫСАҚЫ з а т. *Дауысы, дикциясы үшін берілетін ақы.* Қазір үлкен әртістерге *д а у ы с а қ ы* беріп жатады; бізде ондай болған жоқ (Қ. Олжай, Қанат байла., 214).

ДАУЫСТАЛУ з а т. л и н г в. *Сөздегі әрбір әріптің дұрыс айтылуын қамтамасыз ету үшін оған тиісті таңбалық белгілер қою.* Біз оқырмандарымызға жеңілдік туғызу үшін арабша текстердің *д а у ы с т а л у ы н* (транскрипциясын) жасадық (Ана тілі, 04.07.1991, 6).

ДАУЫСТАҢҚЫРАУ *Дауыстаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ДАХА з а т. к ө н е. *Аймақ; аудан.* Бұл тұста (шамамен 1762 ж.) он екі қақпалы Ташкент төрт *д а х а ғ а* – аймаққа бөлінетін (Аңыз адам, 2011, 22, 15).

ДАШАЙ: Дашай арба. *Қос дөңгелекті жеңіл арба.* Ең алда көсемдеп үш ат жеккен, қос дөңгелекті *д а ш а й а р б а д а* мәртебелі ұлықтың өзі келе жатыр (Қ. Жұмаділов, Тағдыр, 556).

ДАЯРАС з а т. с ө й л. *Бильярд ойынында шардың (тастың) тесік көзіне барып тоқтауы.* Шардың қақ маңдайынан кимен періп кеп қалдым. Бір шар бұрыштағы тесікке зып ете қалды. Және бір *д а я р а с* болды (Б. Соқпақбаев, Таңд., 445). Бірақ шар түспеді. Тесікке кептеліп, *д а я р а с* болып тұрып қалды (Бұл да, 446).

ДАЯРЛАМА з а т. *Зерттеу нәтижелері.* Ғылымның басты орталығы болып саналатын академиялық институттарда ірі зерттеулер, ғылыми *д а я р л а м а л а р,* инженерлік өнертабыстар бар (Лен. жас, 10.03.1988, 4).

ДАЯШЫ з а т. э т н. *Бәйге аттарын басқарып көмбеге жіберуші, мәреден қарсы алушы адам. Д а я ш ы н ы ң* «қайт-қайт!» дегеніне болмай, біразға дейін жандайшаптар қарашты пысықтап жіберді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат, 158, 160). – Атшабар! Атшабар! – деп жар салып, үй-үйді аралап, дүбірлетіп өткен *д а я ш ы* жігіттің даусы әлі құлағымда тұр (Қаз. әдеб., 25.08.1989, 11).

ДӘБІР з а т. к ө н е. *Билеушінің, әкімнің хатшысы.* Ол Хұзар билеушісі Мұхаммед Әлім бектің *д ә б і р і* (хатшысы) болды (ҚСЭ, 8, 62).

ДӘЗ з а т. ж е р г. *Кінәрат, кесел, дерт.* Дәрігерлер келіп көріп, операция кезінде тігілген жеріне *д ә з* кеткен деп тапты (Жалын, 1972, 5, 113). Дәрігер бүйрегінде аздаған *д ә з* бар депті (Жетісу, 27.06.2001).

ДӘКУМЕНТ з а т. *Орысша «документ» сөзінің қазақша айтылуы, құжат.*

ДӘЛДҮРІШ з а т. *Дарынсыз, талантсыз адам.* Расында, поэзиядағы дарындылар мен *д ә л д ү р і ш т е р* ара жігін ашып, екшеп, бар-жоғымызды сарапқа салар кез жеткендей (А. Нысаналин: Қаз. әдеб., 22.03.1974, 3). Ал *д ә л д ү р і ш т е р* мен жандайшаптар Қасым Аманжоловты таланты үшін күндеп, соңына шырақ алып түсті (Қаз. әдеб., 25.08.1989, 10).

ДӘЛДҮРІШТІК з а т. *Дарынсыздық, талантсыздық.* Шәкең жалғандыққа жаны қас, *д ә л д ү р і ш т і к к е* (халтура) төзбейтін жан еді (А. Әшімұлы, Шығ. жин., 2, 109). – Халтура (*д ә л д ү р і ш т і к)* – ықылым дүниеден бергі кереғорлық (Қ. Мырзалиев: Қаз. әдеб., 29.01.1988, 6).

ДӘЛЕКУ с ы н. ж е р г. *Еркін, құрбекер, бос.* – Жоға, ел аралаған уайымсыз, *д ә л е к у* жүрістен кім қашушы еді (О. Сәрсенбай, Шеңбер, 200).

ДӘЛЕКІ з а т. *Күздің түгі тықыр түлкісі.* Басында *д ә л е к і* түлкінің терісінен тігілген шағын тымақ (А. Сейдімбек, Аққыз, 131). – Қар басқан түлкі терісі ойын баласына ауыр болады ғой, күздің *д ә л е к і,* түгі тықыр түлкісі болар ма еді, – деп қыңқылдап қоймады (Қаз. әдеб., 24.08.1979, 4).

ДӘЛІЗСЫМАҚ з а т. *Үйдің дәліз тәрізді бөлігі.* Жаңағы *д ә л і з с ы м а қ т а* тағы екі есік бар екен (К. Ахметбеков, Егіз қала, 204).

ДӘЛІЗШЕ з а т. *Кішкентай дәліз.* Ортасында аядай *д ә л і з ш е с і* бар екі бөлмелі жер үйді әкем байғұс белшеден балшық кешіп, қара терге түсіп жүріп әлжуаз апам екеуі салған еді (Е. Тұрысов, Ақбақай, 72).

ДӘМДЕНДІРГІШ з а т. *Тамақтың дәмін кіргізтін нәрсе.* Мұнымен қатар түсті қырыққабаттан жасалған тағамға *д ә м д е н д і р г і ш* ретінде де көп пайдаланады (Гүлстан, 2005, 1, 9).

ДӘМДЕНУ *Дәмден етістігінің қимыл атауы.*

ДӘМЕГӨЙЛЕН е т. *Дәмелену, үміттену.* Енді осындай шамаға дәм-тұз тарта ма, тартпай ма дегендей, әркім жүз жасаймын деп *д ә м е г ө й л е н б е с,* ендеше барды, базарды қанағатқа саю лайық та (К. Ахметбеков, Егіз қала, 104). Үшіншілер: - көне диқангершілік өткен жер ғой, көзін тапса кім біледі, - деп *д ә м е г ө й л е н д і* (Қаз. әдеб., 26.05.1972, 1).

ДӘМЕГӨЙЛЕНУ *Дәмегөйлен етістігінің қимыл атауы.*

ДӘМЕГӨЙШІЛДІК з а т. *Үміт етушілік, дәмеленгендік.* Қытай ұлтшылдарының ұлыдержавалық *д ә м е г ө й ш і л д і г і,* оны айтып, таратып жүргендердің әуенінен гөрі жаны сірі болып шықты (Лен. жас, 07.03.1976, 2).

ДӘМСЕЗБЕУШІЛІК з а т. м е д. *Адамның дәм сезу қабілетінен айырылуы* (Бекіт. термин., 27).

ДӘМСІЗДІК... Көжесінің *д ә м с і з д і г і н е* қысылды ма, аспан көз әдемі келіншектің тамағы өңешінен өтпей қалды (Қ. Ысқақ, Таңд., 3, 231).

ДӘН: **Дән суыру.** *Жел арқылы дәнді шөп-шаламнан, қауызынан айыру ісі; астық ұшыру. Д ә н с у ы р у* кезінде жел болмай қалса, дән суырушы адам ысқырып, желдің пірі Мірқайдардан жел шақырады (Қаз. этнография., 1, 622).

ДӘНДӘКУЛІ с ы н. *Дәндәкуі бар, дәндәку тағынған.* Бекболат ішкі жұқа мақпал бешпетті күміс *д ә н д ә к у л і* кісемен мүшесінен буынып алыпты (С. Сматаев, Елім-ай, 2, 216).

ДӘНДӘНАЙ үс т. ж е р г. *Екіұдай, екіойлы; әрі-сәрі.* Қайсысын алып кетерін, қайсысын тастап кетерін біле алмай ерте күнді кеш қылып *д ә н д а н а й* боп тұрғаны (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 22). Екі ұдай ойдың соңында кезек қаңғырып *д ә н д ә н а й* болып отырған ханды одан сайын қобалжытқысы келгендей орыс шабарманы сарт ете қалды (Бұл да, 376).

ДӘНДЕЙ е т. ж е р г. *Көкірегін көтеру, дандайсу.* «Көтерген сайын көкке шығып, тым *д ә н д е й і п* кетіп еді... Құдая тобасын есіне түсірсін бір, бәлемнің» деп табалаушылар да болды (С. Торайғыров, Таңд. шығ., 230).

ДӘНЕКҮС з а т. *Кем, кемтар, кеміс.* Егер *д ә н е к ү с,* кемтар шалғы-қауырсын түлек кезінде түспей қалса, оны жасанды жолмен түлетеді (Ж. Бабалықов, Қырандар, 81).

ДӘНЕКҮСТІК з а т. *Кемдік, кемістік, кемтарлық.* Құстың қолдағы өмірі қанша ұзаққа созылса, оның топқанаттық *д ә н е к ү с т і г і* ұлғая береді (Ж. Бабалықов, Қырандар, 107).

ДӘНҮККІШ з а т. *Дән үгетін құрал.* Үйсіндердің отырықшы болып, егіншілікпен айналысқанының бір дәйекті дәлелі – олардың тас кетпендері мен *д ә н ү к к і ш т е р і н і ң* болуы (Қазақст. тарихы., 47). Адамның шаруашылығы мен тұрмысына балта, *д ә н ү к к і ш,* келі енді, ол отты, садақ пен жебені пайдалана бастады (ҚазССР тарихы, 1, 8). Ол *д ә н ү к к і ш,* қырықтық, шаппашот, байтесе, қантқайшы т.б. күнделікті үй тұрмысында қолданылатын құрал-жабдықтарды жасаған (А. Жұмашев, Қалдаяқ ұста., 11).

ДӘНШЕ үс т. *Дән секілді, дән құсап.* Өйткені терең ойлы, көзі қарақтылар түгел аласталған соң, аңқау ел диірмен тасына түскен *д ә н ш е* үгітіліп, бас сауғаға қарай жалтарды (Қ. Толыбаев, Бабадан., 98).

ДӘҢГЕСЕР с ы н. *Ақымақ, әумесер, есуас.*

ДӘҢГЕСЕРЛЕУ с ы н. *Ақымақтау, есерлеу, аумасерлеу.* Тұрғанкүл сырт көрмеге реңі тәп-тәуір байқалғанымен, ақылы таяз, *д ә ң г е с е р л е у* жан болып шықты (К. Ахметбеков, Егіз қала, 399).

ДӘРГҮМӘН с ы н. ж е р г. *Еш нәрседен хабарсыз; дүдәмал, күдікті.* Олардың да өлі-тірісінен хабар-ошарсыз *д ә р г ү м ә н* елге Таңжарықтың хаты жай түскендей әсер етті (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 257).

ДӘРҒАҚ з а т. к ө н е. ***Құдірет.*** Жаратқан ием, *д ә р ғ а ғ ы ң а* таупық еттім, бұл жолы бейшара пенденді бір пәледен қақтың әйтеуір (Жалын, 1972, 5, 85).

ДӘРЕЖЕЛІЛЕУ с ы н. *Дәрежелірек, дәрежесі үлкенірек.* Не нәрсе қиынға, қымбатқа оралса, сол басқаларынан *д ә р е ж е л і л е у* көрінетін әдеті емес пе? (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 349).

ДӘРЕЖЕСІЗДІК з а т. *Дәрежесі жоқтық, дәрежесі болмағандық.*

ДӘРМЕКТЕ е т. *Дәмін кіргізу, дәмдеу, баптау.* Мен шәйға Бескаланың қалампыр, талшын, зәнзәбілін салып *д ә р м е к т е п* ішкенді жақсы көрем (Ә. Кекілбаев, Үркер, 379). Шәйді *д ә р м е к т е п* ішті (Бұл да,).

ДӘРМЕТ з а т. ж е р г. ***Дауа.*** – Бірде балам қатты ауырып, дәрігерден *д ә р м е т* болмай өлуге айналғанда жарықтық Қалдаяқ бір үшкіріп жазып еді (А. Жұмашев, Қалдаяқ ұста., 15).

ДӘРПІ з а т. с ө й л. ***Дәріп.*** Жыраулық *д ә р п і ң* жайылмас, Үніннен ырғақ төгілтіп, Тіліннен тәтті бал тамбай (Базар жырау: Бес ғас. жырл., 2, 125). ...Астымдағы

Шабдар жорға да ағамдікі. *Д ә р п і* шыққан әйгілі жорға (Жұлдыз, 1972, 1, 118).

ДӘРУМЕН з а т. ж а ң а. *Витамин.* Қыс айларында өзге азық-түліктерде *д ә р у м е н д е р* азайғанда, сүтттегі *д ә р у м е н* азаймайды, керісінше жақсы сақталады (Жас алаш, 23.12.2004, 4). Қиярдың көлемі неғұрлым кіші болса, оның құрамындағы С *д ә р у м е н і н і ң* мөлшері соғұрлым көп болады (Алаш айнасы, 2010, 90, 5). Қартайған адамдарға B_2, B_6, B_{12}, PP *д ә р у м е н д е р і* жетіспейді. Сондықтан құрамында осы *д ә р у м е н д е р* кездесетін көгеніс, жеміс-жидек, жаңғақ, теңіз тағамдарын көбірек жеу керек (Отбасы, 2007, 4, 22).

ДӘРУІШТІК з а т. а у ы с. *Ел кезушілік, қаңғыбастық.* Бати ондай *д ә р у і ш т і к к е* баратын жігіт емес (О. Бөкеев, Өз отыңды., 253).

ДӘРХӘМ з а т. к ө н е. *Жиырма тыйындық күміс теңге.* Ораз-Мұхамедтің үстіне алтын, күміс ақшалар жаңбырдай жауды. Алтын Орданың бедері қашып, таңбасы өшуге айналған сары манаттары. Бағдат пен Мысырдың күнге шағылысқан қызыл динары мен ақ *д ә р х ә м ы* (М.Мағауин.). Тараздың ескі қордаларынан жыл сайын құты-құты *д ә р х ә м* (теңге) табылып жүр (Лен. жас, 21.09.1971, 3).

ДӘРІГЕР: Дәрігерлер бөлмесі. *Дәрігерлер отыратын бөлме. Д ә р і г е р л е р б ө л м е с і н е* жиналған дәрігерлердің таңертеңгі бес минуттық жиыны басталып та кетті (С. Ғаббасов, Қандауыр, 17).

ДӘРІЛІК: Дәрілік аран. б о т. *Аран өсімдігінің дәрілік түрі.* Аранның маңызды түрі – *д ә р і л і к а р а н* (ҚСЭ, 1, 441).

ДӘРІМАЙ з а т. *Өсімдіктен жасалған дәрілік май.* Бақалақ шөбін халық медицинасында қайнатынды немесе *д ә р і м а й* түрінде емшек безі қатайғанда қолданылады (М. Қожабеков, Дәрі өсімд., 29).

ДӘРІПСІН е т. *Атақ даңқым бар деу, дәріптімін деу.* Шеніме шын қитықсам келтірмеймін, Мен болсам қара дауыл, сен ылайсың. Аттан түс, дәмең болса, *д ә р і п с і н б е й,* Емессің көктен үлкен, мұның қай сән? (Байбала ақын: Қазақст. әйелдері, 1974, 6, 24).

ДӘРІПСІНУ *Дәріпсін етістігінің қимыл атауы.*

ДӘРІСКЕР з а т. ж а ң а. *Дәріс оқитын адам.* Қоңыр дауысты *д ә р і с к е р д і ң* құлаққа жағымды баяу үнмен оқыған дәрісі тұлабойы толық дамыл беретіндей (Қ.Әбілхайыр, Жаңа жыл., 63). Комиссия өз қызметін төменгі курстарда оқылатын пәндер *д ә р і с к е р л е р і н* (лекторларын) анықтаудан бастады (Егем. Қаз., 11.02.1992, 4).

ДӘРІСХАНА з а т. ж а ң а. *Дәріс оқылатын орын; аудитория.* Дұрысында осы «лекция», «лектор» және «лекторий» дегендер бір түбірден тараған сөздер екені белгілі. Сондықтан бұлар дәріс, дәрісті (яки дәріскер), *д ә р і с х а н а* деп аударылуға тиіс (Ә. Қарағұлов: Ана тілі, 17.01.1991, 6).

ДӘРІСШІ з а т. *Дәріс оқитын адам, дәріскер.* Алматыға оралып, осындағы Абай атындағы педагогика институтына педагогика-психология пәндерінен *д ә р і с ш і* болып орналасыпсыз (Ә. Ыдырысов, Тұлға., 8).

ДӘРІШӨП з а т. с ө й л. *Дәрілік шөп.* Балық та аулаймыз, аңға да шығамыз, *д ә р і ш ө п т е р і ң д і* де табасың, қарақат, шырғанақ, итмұрын тереміз (Ә. Төреханов, Алматыда., 316).

ДӘС: Дәс көтерді. *Құрметтеді, қастерледі, қадірледі.* Бөкей Шорманды жабағы сойып, *д ә с к ө т е р і п* қарсы алды (Қ. Исабаев, Серт, 131).

ДӘСЕРЛЕНУ *Дәсерлен етістігінің қимыл атауы.*

ДӘСЕРЛЕТУ *Дәсерлет етістігінің қимыл атауы.*

ДӘСЕРЛЕУ *Дәсерле етістігінің қимыл атауы.*

ДӘСЕРСУ *Дәсерсі етістігінің қимыл атауы.*

ДӘСТЕРЛЕ е т. *Қастерлеу, қасиеттеу.* Ағаштарын (үйдің) нөмірлетіп, пештің кірпіштеріне дейін *д ә с т е р л е п* бөлек жинатып қойдым (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 97).

ДӘСТҮРЛЕ е т. *Дәстүр ету, дәстүрге айналдыру.*

ДӘСТҮРЛЕУ *Дәстүрле етістігінің қимыл атауы.* – Туысым сондай-ақ бір *д ә с т ү р л е у г е* лайық болып тұрса, бола-ақ қойсын! – деп салдым (Ғ. Мүсірепов, Үш томдық, 3, 22).

ДӘСТҮРСІЗ с ы н. *Дәстүрі жоқ, дәстүрі болмаған.* ≈ *Д ә с т ү р с і з* халық болмайды.

ДӘСТҮРСІЗДІК з а т. *Дәстүрі жоқтық, дәстүрі болмағандық.* Одандағы

д ә с т ү р с і з д і к, намыссыздықтың түп-тамыры қайда жатыр, соның себеп-салдарын ізде (А. Әшімұлы, Шығ.жин., 2, 36). Уақытша болса да *д ә с т ү р с і з д і к к е* ұрынуымыздың себебі – ұрпақ сабақтастығын әлсіретіп жіберу еді (Қаз. әдеб., 26.01.1990, 14).

ДӘСІРЕЛЕ е т. с ө й л. ***Дәстерле.*** *– Д ә с і р е л е г е н* ханбалығыңды жерміз-ау, бірақ біз одан тоят таппаймыз деп тұрмыз (Лен. жас, 09.12.1988, 3).

ДӘСІРЕЛЕУ *Дәсіреле етістігінің қимыл атауы.*

ДӘТ: Дәт қылды. *а) Көңіліне медеу тұтты, үміт етті.* Әйтеуір *д ә т қ ы л ғ а н д а* жел бағытын өзгертпеген секілді (Д. Досжанов, Жолбарыс, 68). ә) *Ниет етті, ниет қылды.* Арада ай өткенде Мәрияшты ауруханадан шығарып, елге барып қайтуға *д ә т қ ы л д ы* (Бұл да, 37).

ДӘУДІРЛЕСУ *Дәудірлес етістігінің қимыл атауы.*

ДӘУМІТ з а т. *Үлкен, дәу өгіз.* Қазынаның көк арбасына шаңырақ мүйіз екі *д ә у м і т т і* жегіп, біз қаладан шықтық (Қаз. әдеб., 13.07.1990, 8).

ДӘУПІРІМ с ы н. 1. *Үлкен, ірі, денелі; 2. Мықты, күшті.* Бұлардың бәрі де алды отызға ілінген *д ә у п і р і м* жастар болатын (Қ. Жұмаділов, Дарабоз, 1, 29).

ДӘУПІРІМСУ *Дәупірімсі етістігінің қимыл атауы.*

ДӘУПЕРІМСІ е т. *Күштісіну, мықтысыну.* Батыр, батыр дегелі, *Д ә у п і р і м с і п* екеуін Әлден асқан екенсің (М. Әуезов, Таңд., 47).

ДӘУРЕНДЕУ *Дәуренде етістігінің қимыл атауы.* Несін айтасаң, ол тұста *д ә у р е н д е у д е й - а қ* дәурендеп еді-ау! (Ә. Кекілбаев, Үркер, 135).

ДӘУІРНАМА з а т. ж а ң а. ***Эпопея.*** Шынында да, миллион жол *д ә у і р н а м а н ы* оқуға уақыт та, төзім де жетпеген болар еді (А.Нысаналин: Қаз. әдеб., 25.08.1989, 11).

ДӘУІРНАМАЛЫҚ с ы н. *Дәуірнамаға қатысты, соған тән; эпопеялық.* Тіпті «Абай» атты *д ә у і р н а м а л ы қ* туынды жазған М. Әуезов те ол туралы ешнәрсе демейді (Алматы ақшамы, 30.08.1990, 3).

ДӘУІРСӨЗШІ з а т. с ө й л. *Журналист, публицист.* Конференцияға бір шоғыр ғалымдар, *д ә у і р с ө з ш і л е р* келіп қатысты (Ана тілі, 28.05.1992, 3).

ДВОРЯНДЫҚ з а т. *Дворянға қатысты, дворянға тән.* Ал Шыңғыс бұл кезде Құсмұрын округінің аға сұлтандығына бесінші рет сайланып, енді *д в о р я н д ы қ* атақ алуды ойлап жүр еді (Ж. Бейсенбаев, Жасын тағдыр., 30).

ДЕ: Дегеніңе жетпегір. қ а р ғ. *Алдыңа қойған мақсатың орандалмағыр.*

ДЕБДІРЕУ *Дебдіре етістігінің қимыл атауы.*

ДЕВАЛЬВАЦИЯЛАН е т. э к о н. *Алтынмен немесе шетел валютасымен салыстырғанда ұлттық ақша құнының (курсының) төмендеуі; ақшаның құнсыздануы.* Италияның лирасы да іс жүзінде *д е в а л ь в а ц и я л а н а* бастады... (Жетісу, 05.07.1972, 3).

ДЕВАЛЬВАЦИЯЛАНУ *Девальвациялан етістігінің қимыл атауы.* Англияның фунт стерлингінің іс жүзінде *д е в а л ь в а ц и я л а н у ы н а* байланысты қазір Вашингтонда дүрбелең туып отыр (Жетісу, 05.06.1972, 3).

ДЕВАЛЬВАЦИЯЛАУ з а т. *Ұлттық ақша құнын төмендету.* Олар долларды 8 процент *д е в а л ь в а ц и я л а у* және басқа да бірсыпыра валютаның нарқын өзгерту туралы келісім жасасты (Жетісу, 05.07.1972, 3).

ДЕГБІРЛЕНУ *Дегбірлен етістігінің қимыл атауы.* Әрине, оның *д е г б і р л е н у і* де жай емес. Айқайлап, жұртты дүрліктіре берсем, өзгеден көзге көп түсемін дейтін шығар (І. Есенберлин, Маңғыстау, 96).

ДЕГБІРЛЕТ *Дегбірле етістігінен жасалған өзгелік етес.* Біз қайта шыққанда күн құлаңқырап қалыпты. Еріксіз асығамыз. Апай *д е г б і р л е т е* түседі (Т. Тілеуханов, Көрші келіншек, 38).

ДЕГБІРЛЕТУ *Дегбірлет етістігінің қимыл атауы.*

ДЕГБІРЛЕУ *Дегбірле етістігінің қимыл атауы.* Сондықтан өрістегі қойды орынсыз, «шәйт-шәйт» деп *д е г б і р л е у д е н* аулақ болған жөн (Абзал жандар, 130).

ДЕГБІРСІЗДЕНДІРУ *Дегбірсіздендір етістігінің қимыл атауы* (М. Етекбаев, Жомарт жаз, 70).

ДЕГДІТІЛ *Дегдіт етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Оның үстіне желім тағы да жағылып, біраз *д е г д і т і л г е н н е н* кейін екі бөлшек беттестіріле

нығарлап жапсырылады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1968, 12, 55).

ДЕГДІТІЛУ *Дегдітіл етістігінің қимыл атауы.*

ДЕГЕЛЕКТЕН е т. *Бір нәрсенің айналасында дөңгелене өсу.* Сыртынан қарағанда тартаржапырақ пен бақбақтың жапырақтары жертағандап, жан-жағына *д е г е л е к т е н і п* өседі (Т. Мұсақұлов, Ботаника, 59). Үйлердің маңынан сабағының түбінде *д е г е л е к т е н і п* өскен жапырақтары бар жолжелкен деген өсімдікті жиі көруге болады (Қ. Аймағамбетова, Табиғ тану., 5).

Д Е Г Е Л Е К Т Е Н У *Д е г е л е к т е н етістігінің қимыл атауы.* Егер калуендер мен шырмауықтарды *д е г е л е к т е н у* кезінде өңдесе, оның жер үстіндегі бөлегі ғана құрып кетеді де, одан кейін қайтадан өседі (Қазақст. ауыл шаруаш., 1962, 4, 62).

ДЕГЕН с ы н. *Деп айтқан.* Баяғыда бір кемпір баласына «Келтірмесің келтірмес» *д е г е н* екен (Ана тілі, 23.02.1989, 4).

ДЕГЕНШАР з а т. *Жиеншардан туған бала.* Ұзатылған қыздан туғандар жиен, одан жиеншар, жиеншардан *д е г е н ш а р,* дегеншардан туғанды көгеншар деп атаған (Қаз. этнографи., 3, 155).

ДЕГЕРЕС з а т. *Жазық далаларда кездесетін домалақ тақия төбе.* Жетісуда ондай *д е г е р е с т і ң* бірнешеуі кездеседі. Жердің аты сол *д е г е р е с к е* қарап қойылған (Соц. Қаз., 02.04.1991, 4). *Д е г е р е с т е р* қопарылып астынан тыңайтқыштар шығып жатыр (Қаз. әдеб., 25.05.1979, 1).

ДЕГЕРЕС: Дегерес қойы. *Алматы облысы Дегерес деген жерде будандастыру арқылы шығарылған, биязы жүнді, құйрықты қой тұқымы. Д е г е р е с қ о й ы н ы ң* дене бітімі шымыр, сүйегі берік, кеудесі кең, құйрығы орташа (Қаз. табиғ., 1, 343). *Д е г е р е с қ о й* тұқымы ерте кезден шығарыла бастаған (Қ. Сәбденов.., Қой шаруаш., 189). *Д е г е р е с қ о й ы н ы ң* жүні ақ, біркелкі биязылау, негізінен сапалы (Қазақст. ауыл шаруаш., 1972, 3, 48).

ДЕГМЕНТ з а т. к ө н е. *Күміс жалатқан, әшекейлі жалпақ белдік. Ол тілімізде «деңбет», «деңмент» деп те атала береді* (Ж. Досқараев, Қаз. тіл. жерг., 44).

ДЕДЕГЕ з а т. э т н. *Жүйрік атқа (бәйге атына) жаз кезінде жабатын жабу.* «Төс тартпа», «таралғы бау», «тебінгілік», «Құйысқан», «тоқым», «жона», «өмілдірік». Жүйрікке қыста «жабу», жазғы ыстықта Жабады ақ *«д е д е г е»* төгілдіріп (Ү. Кіребаев: Қаз. әдеб., 30.05.1986, 5).

ДЕЙІЛШЕ з а т. с ө й л. ***Қапшық.*** Бөкес, ораздық (укроп), табансуытар (скамейка), *д е й і л ш е* (қапшық), кілтең (бел, кезең) секілді көркем прозаға сұранып тұрған сөздерді елемей, ескермей өте алмас едік (Қаз. әдеб., 23.12.1974, 2). Дәнді қолындағы *д е й і л ш е г е* сыпырып салып ап, кейін қайтты (М. Сқақбаев, Қырық қыз, 154).

ДЕКАЛИТР... Мыңдаған *д е к а л и т р л е р* ішуге жарамсыз деп табылыпты (Р. Райымқұлов, Жапанда., 438).

ДЕЛБЕЗЕ з а т. ж е р г. ***Жүйке.*** Дені сау, *д е л б е з е с і* бүтін адамның үйде қарап отыруы тіпті ыңғайсыз сияқты сезінді (Қаз. әдеб., 25.11.1977, 1).

ДЕЛБЕТАП с ы н. *Кіресілі-шығасылы есі бар, мең-зең, дел-сал.* Үйіне бас сұққанда, ол *д е л б е т а п* еді, үш-төрт стакан арақты көмейге тастап алған соң, әжептәуір масайып, көсілді кеп (Н. Дәутайұлы, Аты жоқ., 468).

ДЕЛБІРЕ е т. ж е р г. ***Делбеңде.*** Мен оянып, ақ көйлек, ақ дамбалы *д е л б і р е й,* баса-көктеп келіп қалған әкемді ұры екен деп жан даусым шығып кетіпті (Лен. жас, 24.08.1974, 4).

ДЕЛДАЛДЫҚ: Делдалдық сауда. э к о н. *Делдалдар арқылы жасалатын сауда. Д е л д а л д ы қ с а у д а н ы* ұйымдастыруға жергілікті Советтерді мүдделі ету керек (Соц. Қаз., 18.01.1991, 4).

ДЕЛДАЛШЫ з а т. *Сатушы мен алушының арасына дәнекер болған адам.* Қым-қуыт базардың қызған шағында сатушы мен алушыны жарастырып, *д е л д а л ш ы л а р,* қызылқұлақтар мен алыпсатарлар жүр (Т. Мәмесейіт, Таудан., 15).

ДЕЛДИІҢКІРЕ е т. *Әнтек шығыңқылау, сәл-пәл көтеріңкілеу.* Бір шеті сәл *д е л д и і ң к і р е п* тұр (Ш. Мұртазаев, Интернет., 311). Сырттай қарасаңыз пәлендей ерекшелігі жоқ. Ортадан биіктеу бойын, ұзындау қолдарын, *д е л д и і ң к і р е г е н* танауын есептемегенде (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 359).

ДЕЛДИІҢКІРЕУ *Делдиіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ДЕЛЕКСИКАЛАН е т. *Бастапқы лексикалық мағынасын жоғалту.* Сондай-ақ біреуінің бірінші компоненті, біреуінің

екінші компоненті әрі *д е л е к с и к а л а н ғ а н,* әрі деформаланған сөздер екені даусыз (А. Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 138).

ДЕЛЕКСИКАЛАНУ *Делексикалан етістігінің қимыл атауы.*

Д Е Л Қ Ұ Л Ы Л А Н У *Делқұлылан етістігінің қимыл атауы.*

ДЕЛ-САЛДАНУ *Дел-салдан етістігінің қимыл атауы.*

ДЕЛЬТАПЛАН з а т. с п о р т. *Маторсыз жеңіл ұшу аппараты.*

ДЕЛЬТАПЛАНЕРШІ з а т. с ө й л. *Дельтапланмен ұшушы адам.* Американдық Гарри Лоутон тамаша *д е л ь т а п л а н е р ш і* (Лен. жас, 10.04.1988, 4).

ДЕЛЬФИН з а т. а с т р. *Аспан шоқжұлдыздарының бірі.* Бүркіт – Жылан, Қалқан, Мерген, Ешкімүйіз және *Д е л ь ф и н* шоқжұлдыздарының арасында орналасқан экваторлық шоқжұлдыз (ҚСЭ, 2, 544).

ДЕМБІ з а т. э т н. *Кереге желісінің көк өткізілетін жеріне соғылған белгі.* Үлгі ағаш арқылы кереге желісіне көк өткізілетін жерге соғылған белгіні – *д е м б і* дейді (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 26). Кереге желісіне *д е м б і* салған жерге тесіп өткізіліп, түйінделген таспа – көк деп аталады (Қаз. тіл. жер-ті ерек., 189).

ДЕМБІЛ: Дембіл қамшы. *Сабы мен өрімі бір-бірне жалғастырылып, қайыстан өріп жасалған қамшы* (Қаз. этнография., 2, 313).

ДЕМДЕТКІШ з а т. *Кеменің ішіне ауа (дем) кіріп тұратын қуыс (тесік).* Жаралы жігіт аяғын ақсаңдай басып, үліктің төбесіндегі *д е м д е т к і ш к е* төніп, белінен гранатаны ағытты (Ә. Сарай, Атырау). Қасымханның *д е м д е т к і ш т е н* ішке граната тастамақ ойы бар еді (Бұл да).

ДЕМЕГЕНСУ *Демегенсі етістігінің қимыл атауы.*

ДЕМЕГЕНСІ е т. *Аздап қана демеу, демеген болу.* Осылайша бірін бірі *д е м е г е н с і п,* бірақ әрқайсысы жүрегін езген мұннан іштей күйреп жүрген де жағдайлары бар еді (М. Айымбетов, Құмөзек., 19).

ДЕМЕЛ *Деме етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Адам ылғи бір ізгі істі сағынса, Игі тілек арнасынан табылса, *Д е м е л с е* егер тілек көптің қолымен, Ескерусіз қалдыра алман оны мен (М. Шаханов, Мәңгүрт., 69).

ДЕМЕЛУ *Демел етістігінің қимыл атауы.*

ДЕМЕСІН... Ес білгеннен, Есім хан, Қолыңа болдым сүйесін, Қолтығыңа болдым *д е м е с і н* (Жиенбет жырау: Нар заман., 36).

ДЕМЕУҚАРЖЫ з а т. э к о н. *Жергілікті мекемелерге, шаруашылық ұжымдарға шығынын толтыру үшін мемлекет бүджетінен қаржы бөлу ісі* (Бекіт. термин., 27).

ДЕМТЫНЫС з а т. *Дем (тыныс) алу ырғағы.* Мәтінде абзацтың кездесуінен ойтыныс пен көзтыныс, *д е м т ы н ы с* мәселелері де ескерілуі тиіс (Г. Смағұлова, Көркем мәтін., 52).

ДЕМІК: Демігін басты. *Дем алды, тыныстады.* – Жеңеше! Мен бір кішкене отырып *д е м і г і м д і б а с а й ы н* (Н. Ғабдуллин, Жігер, 75).

ДЕМІКПЕЛІ с ы н. *Демігіп ауыратын, демікпесі бар.* Шоқанның *д е м і к п е л і* көкірегі ашиды (Т. Әлімқұлов, Кер толғау, 35).

ДЕН-ДЕЛБЕЗЕ з а т. ж е р г. *Дені, денесі. Д е н-д е л б е з е с і* сау, қайрат етер қалың азаматы бар бейнетқор ауыл жұрты қайтар құстай араласып, жалбақтасып қалушы еді (Е. Тұрысов, Құралай., 7).

ДЕНДИ з а т. ж е р г. э к с п р. *Сылқым сері; сән қуушы.* Өзінше осы ауылдың әжептеуір *д е н д и і* сықылды (О. Сәрсенбаев, Жақсы көзі, 32).

Д Е Н Д Р О Л О Г И Я Л Ы Қ с ы н. *Дендрологияға қатысты, соған арналған. Д е н д р о л о г и я л ы қ* паркте ағаш және бұта тұқымдастардың алты жүзге жуық түрі өсіп тұр (Лен. жас, 21.06.1973, 2).

ДЕНІ-ҚАРНЫ з а т. с ө й л. ***Денсаулық.*** *– Д е н і- қ а р н ы ң* сау, бала-шағаң аман ба? (Ә. Нұршайықов, Махабб. жыр., 16).

ДЕҢ з а т. ж е р г. ***Рет.*** Осы арада сол оқиғадан 30 шақты жыл өткеннен кейінгі бір әңгімені айта кетудің *д е ң і* келген сияқты (Б. Аманшин: Мәдениет және тұрмыс, 1974, 5, 19).

ДЕҢГЕНЕ[1] з а т. э т н. 1. *Бірнеше адам бірігіп, бір малды сойып, етін бөлісіп жеу дәстүрі.* Құда қаласа ендігі бұзауын қабыққа байлап, күзге салым *д е ң г е н е* қыламыз да, пұлына уақ мал аламыз (Д. Исабеков, Тіршілік, 15). Міне, дәл осындай шақта бірнеше жігіт бірлесіп, семіз қой

сатып алып, сояды да, *д е ң г е н е* жасайтын салт болады (ҚазССР ҒА Хабарлары, 1971, 1, 43). 2. *Бір не екі жігіт келіп, бәске деңгене жегіміз келеді десе, үй иесі ең семіз малын сойып, түгел асып, сорпасын қосып, алдарына қояды. Егер түгел жеп-ішіп кетсе – жеңгені, төлеусіз кетеді; тауыса алмаса – жеңілгені: бір малдың орнына дәл сондай екі мал төлейді.* Ауылдың Зеріккен жігіттері ауқатты бір үйге барып: *«д е ң г е н е* жегелі келдік» дейді (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 142).

ДЕҢГЕНЕ² с ы н. *Жұнттай болып семірген, семіз (қой).* – Ертеңгі палауға *д е ң г е н е* тоқтыны бауыздап, сойып, мүшелеп бұзып қойыңдар, - дейді (Д. Досжанов, Жолбарыс, 423).

ДЕҢМЕНТ: Деңмент белбеу. *Шапан сыртынан тағылатын, күмістеп, шытыралап, сәндеп жасалған белбеу* (Қаз. этнография., 1, 632).

ДЕРБЕТ з а т. *Жоңғар бірлестігінің құрамына кірген басты тайпаларының бірі.* XVI ғ-дың аяқ шенінде ойраттар, жоңғарлар басты-басты төрт тайпалық бірлестіктерден құралды; олар: торғауыттар, *д е р б е т т е р,* хошоуттар және шорстар болатын (ҚазССР тарихы, 2, 299).

ДЕРЕБЕН: Деребен арба. ж е р г. *Қалқанды арба.* Өгіз жеккен, ат жеккен арбалар: жайдақ арба, *д е р е б е н а р б а,* тарантас, қол арба бар – бәрі қалың нөпір болып, бөгет салуға кірісіп кеткен (Т. Әбдіков, Өліарба, 220). *Д е р е б е н а р б а* ұзаққа шыққан керуендей бірқалыпты шиқ-шиқ етеді (Т. Әбдіков, Күзгі жапыр., 134).

ДЕРЕЙТ *Дерей етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Тағалатар өкшесін, Қарыстан астам серейтіп. Бойын сылап жүргенде, Бозбала кетер *д е р е й т і п* (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 332).

ДЕРЕЙТУ *Дерейт етістігінің қимыл атауы.*

ДЕРЕКТАНУШЫ з а т. *Деректану ғылымының маманы.* Ондай орталықтар *д е р е к т а н у ш ы* мамандар даярлауға мүмкіндік берер еді (Егем. Қазақст., 30.11.2001, 5).

ДЕРЕКТЕМЕТАНУ з а т. *Деректеме туралы зерттеу жұмыстары* (Бекіт. термин., 28).

ДЕРЕКТЕУ *Деректе етістігінің қимыл атауы.* Жайық бойында қолданыста екенін Қуандық Шаңғытбаев *д е р е к т е у м е н* болды (Ана тілі, 14.11.2002, 7).

ДЕРЕКТІР з а т. с ө й л. ***Директор.*** Сұхбатшының жақсы еді сезбегені, Телетілші тілесін өзге нені? Алқынады *д е р е к т і р:* - Мынау пәлең Қақ жүректен тигендей көздегені (Б. Омарұлы, 11-ші Қаламұш, 152).

ДЕРЕКШІЛДІК з а т. *Дерекші болғандық, дерекке сүйеніп айтушылық (жазушылық). Д е р е к ш і л д і к,* фактішілдік бел алады, шығарманың көркемдік қуаты кемиді (Қаз. әдеб., 23.11.1984, 6).

ДЕРМЕНЕШІ з а т. *Дермене жинап, оны кәсіпорынға өткізуші адам.* Өзге *д е р м е н е ш і л е р* ақшам салқынымен адыр кезіп, тұмсығымен жер иіскеп жанталасып жатыр (Д. Исабеков, Тіршілік, 22).

ДЕРМИЯНДЫ..? Бір бай Шудың бойын мекен қылған, *Д е р м и я н д ы* тілекте көңілі толған. «Армансыз Келден бай» деп аталады. Он сегіз ұлы он сегіз ауыл болған (И. Байзақов, Құралай, 22).

ДЕРНӘСІЛ з а т. з о о л. ж а ң а. *Құрт-құмырсқа, шыбын-шіркейлердің (насеком) 4 түрлі даму сатысының (жұмыртқа, дернәсіл, қуыршақ, құрт) екінші сатысы; личинка.*

ДЕРТ е т. *Емшегі сүтке толу, сыздау.* Қаншық қасқыр екен. *Д е р т к е н* емшектері бауырына сыймайды (С. Мұқанов, Бақташы., 188). Сиырдың сүмесі *д е р т к е н* емшегі сияқты (С. Мұқанов, Таңд. шығ., 6, 99).

ДЕРТ: Дерт болды. *Жанына батты, қайғырды.* Қынжылды, көп ойланды Бектас тұрып, «Қап!» - деді басын шайқап, санын ұрып, *Д е р т б о л д ы-а у* Әмірханға жазылмайтын, Қайратын қажытады-ау, оймен құрып (И. Байзақов, Таңд. шығ., 1, 190).

Дерт көшіру. к ө н е. *Адамның, малдың бойындағы кеселді басқа нәрсеге аудару арқылы емдеу тәсілі* (Қаз. этнография., 1, 634).

ДЕРІТТІР *Деріт етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Тұңғыш рет аналық түйсінуді кос анарын *д е р і т т і р е,* шымырлата байқатып еді-ау! (М.Айымбетов, Құмөзек., 18).

ДЕРІТТІРУ *Деріттір етістігінің қимыл атауы.*

ДЕС: Дес бітті. *Күш бітті, жігерленді, құлшынды.* Тұйғынға *д е с б і т і п,* сақпан-

ның тасындай атылды (Б. Дәулетбаев, Парыз, 101).

ДЕСТЕЛЕНУ *Дестелен етістігінің қимыл атауы.* Белуардан келетін шалғын шөптің *д е с т е л е н у і* оңайға түскен жоқ (Лен. жас, 16.06.1972, 1).

ДЕСІС *Дес етістігінен жасалған ортақ етіс.* Айнымайық, *д е с і с к е н* уәдеден (Ғашық-наме., 60). Анам әжемді қатты сыйлайтын, екеуі ищәй *д е с і с к е н* емес (Қазақст. әйелдері, 1975, 8, 27).

ДЕСІСУ *Десіс етістігінің қимыл атауы.*

ДЕУЛІ с ы н. с ө й л. ***Деген.*** – Сенің атыңды неге осылай қойды екен? – *д е у л і* сұрағына мүдіргенім бар (Лен. жас. 30.12.1972. 3).

ДЕФОРМАЛАН е т. *Әуелгі (бастапқы) формасын жоғалту.* Сондай-ақ біреуінің бірінші компоненті, біреуінің екінші компоненті әрі делексикаланған, әрі *д е ф о р м а л а н ғ а н* сөздер екені даусыз (А. Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 138).

ДЕФОРМАЛАНУ *Деформалан етістігінің қимыл атауы.*

ДЕЦИМЕТРЛЕ е т. *Дециметрмен өлшеу.* Әлдеқайдан линейка табылып, алдымен метрлеп, *д е ц и м е т р л е п,* сосын сантиметрлеп өлшенді (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 152).

ДЕЦИМЕТРЛЕУ *Дециметрле етістігінің қимыл атауы.*

ДЕШТІ: Дешті қыпшақ. *Ертедегі күшті түрік мемлекеттерінің бірі.* Ежелгі египет, грек мемлекеттерімен үзеңгілес: скиф, сақ-ғұн, массагет, сармат, *д е ш т і қ ы п ш а қ* мемлекеттері болған екен (Ә. Ыдырысов, Таңшолпан, 200).

ДЖЕРСИ з а т. *Сырт киім тігілетін қалың матаның бір түрі.* Оған қарасұр *д ж е р с и* пальто киген Берітарт қарсы жолықты (Қ. Сатыбалдин, Қараторғай, 334).

ДЖИНСЫ з а т. *Мықты және тығыз матадан тігілген ер адамдардың бұт киімі.* Нұрлан сол жылы Мәскеуде қолдан 150 сомға американдық *д ж и н с ы* сатып алып киген еді (Н. Исабаев, Өмір., 319).

ДЖИП з а т. *Жеңіл машинаның ең жақсы маркаларының бірі.* Шағын ауылдың өкпе тұсынан өңмендей кірген үлкен қара *д ж и п* автокөлігі шеттеу орналасқан ақ үйдің алдына келіп тоқтады (Д. Рамазан, Жылап аққан., 49).

ДЗЮДОШЫ з а т. *Дзю-до күресінің маманы.* Қарағандыға жетпістен астам *д з ю д о ш ы* келді (Лен. жас, 20.11.1974, 4).

ДИАБЕТИК з а т. м е д. *Диабет ауруымен ауыратын адам.* «Семіздікті қой ғана көтере алады» дейді қазақ. Сұмдық қой! Болашақ *д и а б е т и к т е р!* (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 278).

ДИАЛА з а т. с ө й л. *Орыстың «дело» сөзінің қазақша айтылуы.* Жеке *д и а л а с ы н* тағы бір ашып көру керек екен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 72).

ДИВАН-КЕРЕУЕТ з а т. *Әрі диван, әрі кереуеттің қызметін атқаратын үй жиһазы.* Үйіндегі *д и в а н-к е р е у е т к е* жатып, бірер сағат ұйықтап алды (Соц. Қазақст., 18.04.73, 2).

ДИВАН-КРЕСЛО з а т. *Әрі диван, әрі креслоның қызметін қатар атқаратын үй мүлкі.* Бөлмедегі жасыл масатымен қапталған шетелдік *д и в а н-к р е с л о л а р* бұларды бірден жасқап тастағандай болды (Т. Нұрмағанбетов, Жер иісі, 42).

ДИДАР: Дидар ғайып. э т н. *«Адамның табиғатын (қасиетін) білу өте қиын. Сондықтан құдай адамына жолықтырсын» деген ұғымды меңзейді.* Мұсылмандардың түсінуінше дүниеде үш ғайып бар. Олар: нәсіп ғайып, неке ғайып, *д и д а р ғ а й ы п* (Қаз. этнография., 1, 593).

ДИЕТШІК з а т. *Диетаны қатаң сақтайтын адам.* Қазіргі жаңа директор ішкілікті татып алмайтын, ет жемейтін *д и е т ш і к* (Д. Досжанов, Жолбарыс, 330).

ДИЕТШІЛ с ы н. *Диетаны сақтайтын, диетаны ұнататын.* «Ауыр асты көтерер, Сүлдем мынау, қай түрім?» Десе дағы *д и е т ш і л,* Керегің жоқ ағың деп, «Коньякка ниетшіл, Бола қалды бағым деп, Екі жүзді қағып салды (Лен. жас, 03.06.1972, 4).

ДИЗЕЛЬДІК с ы н. *Дизельге тән, дизельге қатысты.* Болашақта біздің ауыр техникамыз *д и з е л ь д і к* қуатқа көшпекші, сол кезде оларға керекті жанар-жағармайдың жетпіс процентін конденсат бермек (Қаз. әдеб., 19.09.1986, 10).

ДИКТОРЛЫҚ з а т. *Диктор қызметін атқарушылық, доктор болғандық.* Бұл күнде ағалықтан асып, аталыққа алшаң адымдап бара жатқан Әнуарбектің *д и к т о р л ы қ* салада өз мектебі бар (Қаз. әдеб., 01.04.1983, 15).

ДИКТОРША үс т. *Диктор сияқты, диктор тәрізді.* Әйел даусына салудың орнына еркек *д и к т о р ш а* самбырлап кетеді (Т. Әлімқұлов, Көкек айы, 80).

ДИҚАНАТА з а т. м и ф. *Егіннің, егіншілердің пірі, иесі.* Қазақ халқының мифологиялық пірлерінің бірі – *Д и қ а н а т а* (Жалын, 1974, 3, 147).

ДИЛАНДЫРУ *Диландыр етістігінің қимыл атауы.*

ДИЛАНУ *Дилан етістігінің қимыл атауы.*

ДИЛЫЛАУ с ы н. *Күйлілеу, қуаттылау.* Әйелі де, өзі де жілік майы үзіле қоймаған, *д и л ы л а у* еді (Б. Шаханұлы, Таңд., 1, 50).

ДИНАМИТСІЗ с ы н. *Динамиті жоқ, динамитпен қаруланбаған.* Онысы да рас. Бүгінде *д и н а м и т с і з* орманшының күні жоқ (Қ. Ысқақ, Ақсу., 23).

ДИПЛОМДЫ с ы н. *Дипломы бар, білім алған.* Бұлар *д и п л о м д ы,* дипломсыз делініп екіге бөлінеді (Ж. Алтайбаев, Таңд. шығ., 201).

ДИПЛОМДЫҚ с ы н. *Бір дипломға татырлық, дипломға тұрарлық.* Қалтасында медицина колледжының дипломы болмаған, дегенмен бір *д и п л о м д ы қ* білімі бар еді (А. Мархабаев, Ғарышта., 80).

ДИПЛОМШЫ з а т. *Диплом жазушы, диплом алушы. Д и п л о м ш ы* қандай кітаптар оқыды екен, кімдердің еңбегіне сүйенді екен деген оймен пайдаланған кітаптарының тізімін қарадық (Б. Нұржекеев, Өзендер., 125).

ДИРИЖЕРШЕ үс т. *Дирижер сияқты, дирижер тәрізді.* Жас жігіт екі қолын *д и р и ж е р ш е* ербеңдетіп, мінбеде тұрып алды (Ә. Нұршайықов, Махаб. жырлары, 388).

ДИСКІЛЕНУ *Дискілен етістігінің қимыл атауы.*

ДИСТИЛЛЯЦИЯЛАНУ *Дистилляциялан етістігінің қимыл атауы.*

ДИУАНАШЫЛЫҚ з а т. *Диуана болушылық, тақуалық* (Д. Исабеков, Тіршілік, 86).

ДИРМЕНТАС з а т. *Диірменнің астық үгетін астылы-үстілі дөңгелек екі үлкен тасы.* Бір орыс жігіті *д и і р м е н т а с т ы* қашады. Өзі жап-жас жігіт, түйедей алып екен (М. Әлімбаев, Көңіл күнд., 94). Мойнына ілген жалпақ қайыс белбеуге *д и і р м е н т а с т ы* төрт жерден іліп, ұясынан жалғыз өзі қозғап, көтеріп алды (Бұл да).

ДОБАЛ с ы н. с ө й л. ***Жуандау.*** Біздің жылқы жабы емес, қарабайыр мен қазанат. Жабы деген жалдас, мойыны жуан, аяғы қысқа да *д о б а л,* жүні қалың, жал-құйрығы қою келеді (Ер қанаты, 84).

ДОБИЯ з а т. м и н е р. *Білезіктің көздеріне орнатылатын қызғылт түсті тас. Д о б и я* әдетте күмістен соққан жалпақ білезіктердегі ойыққа, ұяға орналастырылып бекітіледі (Қаз. этнография., 1, 640).

ДОГМАТШЫЛДЫҚ з а т. *Догматизмді жақтаушылдық, соны қорғаушылық.* Мен, аға, поэзиямыздағы *д о г м а т ш ы л д ы қ т а н* қорқамын (Ә. Тәжібаев, Жаданов әңгім., 141).

ДОҒА: Доға жүйкелі жапырақтар. *Жүйкелері доға пішінді иіліп келген жапырақтар.* Кейбіреулері *д о ғ а ж ү й к е л і ж а п ы р а қ т а р* деп аталады, мыс., інжугүл (Биология, 128).

ДОҒАЛАҚ з а т. к ә с і б. *Құдықтың шынжырын (арқанын) өзіне орап, долыны көтеріп сыртқа шығаратын жуандау ағаш білік.* Шығыр, арқан, долы – бәрі сақадай сай. Айыр, *д о ғ а л а қ т а р ы н а* дейін бар (Лен. жас, 13.12.1988, 3).

ДОДАГЕР з а т. *Дода көкпарының шебері, доданы жақсы тартатын.* Қазақтар жақтан басын беторамалмен тас қып байлап алған әйгілі *д о д а г е р* Бейсенбай шықты (Ер қанаты, 144).

ДОДАПАЗ з а т. с ө й л. ***Додашыл.*** Олар той-думанды қыздырып, кәдімгі көкпаршы, *д о д а п а з д а р ғ а* ұқсап бір-біріне өлеңмен кезек сөз тастап отырады (Жалын, 1974, 3, 123).

ДОДАШЫ з а т. *Дода тартушы, дода тартумен айналысушы.* ≈ Бұл кезде *д о д а ш ы л а р* да жиналып қалған болатын.

ДОДАШЫЛ с ы н. *Додаға түскіш, додаға лайық (ат).* Саймасайдың күрең қасқасы *д о д а ш ы л* мал еді (Ш. Мұртазаев, Қызыл жебе, 34). Ақеділдің тақымына *д о д а ш ы л* бәкене сары айғыр тиіп еді (Р. Ниязбеков, Отағасы, 9).

ДОЖЫНА з а т. *Бір текті заттардың 12 данасы; дюжина.*

ДОЗИМЕТР з а т. т е х н. *Иондағыш сәулелердің шамасын өлшейтін құрал.* Радиациялық жағдайды шамалайтын приборлар, *д о з и м е т р л е р* қайда? (Қаз. әдеб., 28.06.1989, 2).

ДОЙБЫШЫЛ с ы н. *Дойбы ойнағыш, дойбықұмар.* Карташыл, шахматшыл, *д о й б ы ш ы л,* кроссвордшыл хирург досы айтады (Д. Досжанов, Жолбарыс, 231).

ДОК з а т. *Кемені құрастыру немесе оның су асты бөліктерін жөндеу үшін пайдаланылатын инженерлік құрылыс.* Кемені судан шығарып *д о к к а* қойды (ҚСЭ, 4, 5).

ДОҚТАН е т. *Доқ көрсету, қоқаңдау.* - Әй, қалай-қалай сөйлейсің?! – деді өзінеөзі келе бастаған Әлмырза *д о қ т а н ы п,* дауыс көтере (Б. Шаханұлы, Таңд., 1, 343).

ДОҚТАНУ *Доқтан етістігінің қимыл атауы.*

ДОЛАНА с ы н. *Долана ағашынан, долана сүрегінен жасалған.* Атасы жонып берген *д о л а н а* шоқпарымен жерді ұрғылап барады (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 5).

ДОЛАНАЛЫ с ы н. *Долана қалың өскен, доланасы мол.* Әкем *д о л а н а л ы* сайдан отын сүйреп әкелді (Т. Жақыпбайұлы, Асан ата, 26).

ДОЛБАРЫНША үс т. *Болжамынша, жобалауынша, долбарлауынша. Д о л б а р ы н ш а* ол жақта мал көп, сондықтан кісілер шаруақор келеді (Т. Қосуақ, Мәрмәр., 10).

ДОЛДАНДЫРУ *Долдандыр етістігінің қимыл атауы.*

ДОЛДАНЫС *Долдан етістігінен жасалған ортақ етіс.* Сонда бүкіл Алмалы бойының аюлары тегіс үн қосып: «Біздің алмамызда адамзаттың не қасы бар» десіп *д о л д а н ы с ы п,* жер-көкті азан-қазан етіпті (С. Мұратбеков. Жабайы алма, 20).

ДОЛДАНЫСУ *Долданыс етістігінің қимыл атауы.*

ДОЛОТО з а т. т е х н. *Тасты бұрғылайтын құрылғының алмастан жасалған басы.* Олар қанша тырысса да, *д о л о т о* гүрс етіп тиеді де, дәл бір оның басын біреу ұстап алып, әдейі жібермей тұрғандай (І. Есенберлин, Алыста., 233).

ДОЛЫҚ з а т. *Құдық қазғанда оның түбінен шығатын сулы, сазды топырақ.* Баймұқан үнемі беліне байлап жүретін кендір жібімен Биғалидың қолын артына қайырып таңып тастады да, *д о л ы қ* тартатын үлкен кебеже шелекке отырғызды (Жалын, 1977, 6, 108).

ДОЛЫЛАНУ *Долылан етістігінің қимыл атауы.*

ДОЛЫША үс т. *Долы адамша.* – Қатының көк егіннің үдесіне шыға алмай жүргенде сен *д о л ы ш а* көшесің! (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 246).

ДОМАЛАҚ: Домалақ қалың. э т н. *Әдепкі (ресми) кәделерді орындамай-ақ, ақшалай берілетін қалыңмал* (Қаз. этнография., 1, 643).

ДОМАЛАТПАЙ з а т. м е д. *Өте жұқпалы ішек ауруы.* Бертін келе *д о м а л а т п а й д а н* ол байғұс та дүние салды. Әйтеуір, артында үш күшігі қалды. Соны медет қылдық (С. Бердіқұлов, Егеулі найза, 38). *Д о м а л а т п а й* (холера) ішек ауруларының ішіндегі ең жұқпалысы және ең қауіптісі болып саналады (Балқаш еңбеккері, 22.08,1970, 4).

ДОМБАЗДАУ *Домбазда етістігінің қимыл атауы.*

ДОМБАЙ з а т. з о о л. *Жабайы есек.* Далада құлан, *д о м б а й* шұбырса, О-дағы бір егеулі оққа жолығар! (Шалкиіз: Бес ғасыр жырл., 1, 47). Біз жаңылып *д о м б а й д ы* құлан деп жүрміз. Құлан – прежевальский жылқысы (Б. Қыдырбекұлы, Түгел сөздің., 125).

ДОМБЫҒЫҢҚЫРА е т. *Аздап домбығу, ісіңкіреу.* Жел қағып тотығыңқырап, *д о м б ы ғ ы ң қ ы р а п* кеткен бет-аузын шаршаңқы түрмен сипалап өткен жігіт күреңіте түсті (Т. Мәмесейіт, Таудан., 67).

ДОМБЫҒЫҢҚЫРАУ *Домбығыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ДОМБЫҚ: Добық бет. *Беті домбығып кеткен, ісіңкі.* Төбесінде шоқпар тұрғандай бүгжең қаққан бітік көз, *д о м б ы қ б е т* қараның мысы басылып, даусы әдеттегідей мияулап шықты (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 391).

ДОМБЫРА: Домбыра бас. м у з. *Домбыра негізді бас аспабы.* Сол сияқты үш ішекті болып келетін домбыра прима, *д о м б ы р а б а с,* домбыра контрабас түрлері кәдімгі екі шекті домбырадан өрбіген аспаптар (Қаз. әдеб., 27.12.1974, 4).

Домбыра контрабас. м у з. *Домбыра негізді контрабас.*

Домбыра прима. м у з. *Домбыра негізді прима.*

ДОМБЫРАШЫЛ с ы н. *Домбыра тартуды жақсы көретін, домбыра тартатын.* – Асеке, мынау жастардан бір оркестр жинап алсаң да жетерлік, - деп Сиғат

Әбдіден кейін жұрттан төбесін жасырып отырған *д о м б ы р а ш ы л*, жігіт-желеңді желеу етті (Қ. Ысқақ, Ақсу., 262).

ДОН: Дон жылқысы. *Жылқының Дон бойынан тараған тұқымы. Д о н ж ы л қ ы с ы* мініске де, жегуге де төзімді, аса күтім талғамайды (ҚСЭ, 4, 21).

ДОНЖУАН з а т. *Бозбалашылықтың әсерімен моральдықтың этикалық нормаларын бұзған ер адамның бейнесі.* ≈ Ол бір жүрген *д о н ж у а н.*

ДОНКИХОТ з а т. *Кедей, бірақ сері жігіттің бейнесі. Д о н к и х о т* серілік қиялдың шырмауында болып, зорлық-зомбылығы жоқ заман орнатуды арман етеді (ҚСЭ, 4, 22).

ДОНКИХОТТЫҚ з а т. 1. *Орынсыз батырлық, қажетсіз батылдық.* Ал мұндай *д о н к и х о т т ы қ* екінің бірінің қолынан келе бермейді (І. Есенберлин, Шығ. жин., 1, 206). Оның кейде дүниедегі әділетсіздік атаулыға бір өзі қарсы шабатын *«д о н к и х о т т ы ғ ы»* да бар еді (Қ. Жұмаділов, Таңғаж., 184). 2. а у ы с. *Алаңғасарлық, аңқаулық, қожанасырлық.* Тышқан қағып жүрсе де, ханға сәлем бермейтін Ситан сыболышының *д о н к и х о т т ы ғ ы н* да Асекең енді түсінгендей (Қ. Ысқақ, Ақсу., 454).

ДОП з а т. к ө н е. ***Оқ.*** Беркініп садақ асынбай, Біріндеп жауды қашырмай, Білтеліге *д о п* салмай,... Ерлердің ісі бітер ме?! (Махамбет: Жеті ғасыр жырл., 1, 166). Сол зеңбіректерге Беккара мен Түлекбайлар ие болмақ. Олар дәрі толтыру, *д о п* салу, от қою тәрізді шеберлікті қазір үйреніп жатыр (С. Сматаев, Елім-ай, 2, 386).

ДОП: Доп айдаушы. э т н. *Қазан-доп ойынындағы допты домалатып, қазаншұңқырға түсіру үшін әрекеттенуші ойыншы.* Бір ойыншы *д о п а й д а у ш ы* болады. Ол допты қазанға түсіру үшін айла іздейді. Басқалары қазанды қорғайды (Қ.Толыбаев, Бабадан., 126). Басқа ойыншылар өзінің ұясын да *д о п а й д а у ш ы ғ а* алдырмауға тырысады (Бұл да).

ДОПҚҰМАР з а т. *Доп ойнауды ұнататын (адам).* – Жігітім, поэзияны футболға айырбастағанды қайдан көрдің?! – деп тыйып тастады. Анау әдепсіз де, *д о п қ ұ м а р* өзге ағайындар да жым болды (М. Әлімбаев, Көңіл күнд., 220).

ДОПТЫ: Допты соқ. о й ы н. э т н. *Көпшілік жиналған жерде ойналатын ойын: Бөлменің ортасына доп қойылады да, біреуді допқа арқасын бере тұрғызып, көзін басатын қағаз қалпақ кигізеді. 8 қадам ілгері жүргізіп, үш рет айналдырып жібереді. Ол барып допты аяғымен тебеді. Тебер кезде басындағы қалпағын ала қояды. Д о п т ы с о қ* ойынын ойнаушы допты тебе алса, оған жүлде беріледі (Ойын-сауық, 236).

ДОПШЫ з а т. *Жауға қарсы доп (домалақ тас) атушы.* Айналасы биік дуалмен қоршалып, салықшылар, *д о п ш ы л а р* тұратын биік тұрғылары мен көземдері, қарауыл мұнаралары бар (Т. Зәкенұлы, Мәңгітас, 403).

ДОРБАУЫЗ з а т. з о о л. *Аузы дорбадай, тұрқы қысқалау, маңдайында жарқыраған қызықтырғышы бар балық түрі.* Жарыққа қызыққан ұсақ балықтар мен ас шаяндар *д о р б а у ы з д ы ң* дәл қасына жүзіп келеді, сол кезде ол аузын тез аша қояды (Су асты. тіршілік, 63).

ДОРҒАБЕК з а т. к ө н е. *Хакімбектің айырықша тапсырмаларын орындайтын шенеунік.* Ертеңіне олар саудасын кәдімгідей бастап кеткен кезде керуенбасына *д о р ғ а б е к* шақырып жатыр деген хабар келді (Ж. Бейсенбаев, Жасынтағдыр., 163).

ДОС-ЖАРАНШЫЛ с ы н. *Достжарандарының көп болуын ұнататын, достжаранға жанын беретін* (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 163).

ДОС-ҚАС з а т. э т н. *Жастардың көңілді кештерде ойнайтын ойыны.* Сол жерде жастар таң атқанша *« д о с-қ а с»* ойынын ойнады (Д. Исабеков, Тіршілік, 238).

ДОСҚҰМАР с ы н. *Дос болғыш, досшыл.* Асқұмардың тәні семіреді, *д о с қ ұ м а р д ы ң* жаны семіреді (Ж. Ахмади, Айтұмар, 510).

ДОСПЕЙІЛ з а т. *Досына ақ пейілді адам.* Ол сол бұрынғыша: аңқылдаған *д о с п е й і л,* жайсаң мінез, көрген жерден салдырлай жөнелетін бала көңіл... (Жұлдыз, 1975, 4, 127).

ДӨДІЛДЕТ е т. *Машинасын «дөд, дөд» дегізу, дыбыс беру.* Ақырында мына қатты жүріске шыдай алмай, алдындағы машинаға *«д ө д і л д е т і п»* белгі берді (Жалын, 1974, 2, 30).

ДӨДІЛДЕТУ *Дөділдет етістігінің қимыл атауы.*

ДӨЙДАЛА з а т. ж е р г. ***Айдала.*** Ат ырыққа көнетін емес, басын кекжитіп алып *д ө й д а л а* шауып барады (Қ. Жұмаділов, Атамекен, 182). Үйді қапырық, ауланы қой сасиды деп, дастарқанды *д ө й д а л а ғ а* жасатқан (Қ. Ысқақов, Қараорман, 206).

ДӨЙПАС с ы н. ж е р г. *Мықты, зор; дүлей.* Дегенмен уақыт шіркін одан да қатал ғой, қанша *д ө й п а с* болса да кәріліктің ыңыршағын мықтап-ақ салыпты (Н. Қазыбеков, Тұсаукесер, 46).

ДӨКЕЙЛЕТ е т. ж е р г. ***Үлкейт.*** Бірақ бұзауымды *д ө к е й л е т і п* бересің деп, екі қызыл бұзауға бір пұт астық берді (Ж. Аймауытов, Шығ., 37).

ДӨКПЕК с ы н. с ө й л. *Дүңк-дүңк етіп қалған, жайсыз.* Ұзақ жыл *д ө к п е к* желіспен шоқырақтатып жүріп, Ағыбай оны да ұмытыпты-ау (Қ. Жұмаділов, Сәйгүлік., 87).

ДӨНЕЖІН: Дөнежін бие. *Төрт жасар бие.* Бие жасына қарай құнажын бие, *д ө н е ж і н б и е,* бесті бие аталады (Қаз. этнография., 1, 509).

ДӨНЕН: Дөнен атан. *Төрт жасқа толған атан.* Одан әрі түйенің піштірілген еркегі – құнан атан немесе атанша, *д ө н е н а т а н,* бесті атан, атан делінеді (Соц. Қаз., 18.10.1981, 4).

Дөнен бұқа. *Төрт жасар бұқа.* Тайынша бұқа – бір жастағысы, құнан бұқа – екі жастан асқаны, *д ө н е н б ұ қ а* – үш жасары, бесті бұқа – бес жасары, құжбан бұқа – жеті жастан асып жетілгені (Қаз. этнография., 1, 552).

Дөнен қымыз... Қымыздың құнан қымыз, *д ө н е н қ ы м ы з,* бесті қымыз, қу қымыз, у қымыз деген түрлері бар (Жалын, 1973, 1, 84).

ДӨҢАЙБАТТАН е т. *Сес (айбат) қылу, қыр көрсету.* Кімге шағынасың? Әжеме айтар болсам: «Әй, Назира, сен бе! Сен!» деп құр *д ө ң а й б а т т а н ы п* сес көрсетіп ұрсады да қояды (Жұлдыз, 1972, 4, 19).

ДӨҢАЙБАТТАНУ *Дөңайбаттан етістігінің қимыл атауы.*

ДӨҢАЙБАТШЫЛ с ы н. *Дөңайбат жасағыш, сес көрсеткіш.* Үскірік жел ә дегенше тынысын буып, бас-көзден ашу шақырған *д ө ң а й б а т ш ы л* адамдай төпеледі (Ә. Байбол, Теміржол., 233).

ДӨҢБЕК: Дөңбек үй. с ө й л. *Жұмыр ағаштан салынған үй.* Бір байдың қыста көбінше бос тұратын *д ө ң б е к ү й і н* көшіріп келіп: - Мешітіміз әзірше осы болады, – дейді (М. Разданұлы, Алтай., 206). Өміртайдың ен қарағайдан салынған бір бөлмелі *д ө ң б е к ү й і* қайта аман тұр десеңізші (Бұл да, 287).

ДӨҢБЕКШЕ ү с т. *Дөңбек сияқты, дөңбек тәрізді.* Басқа әйелдер қаз-қатар тұрып, дөңгелек шиді тепкілеп ілгері аунатады. Ши *д ө ң б е к ш е* домалайды (Қ. Толыбаев, Бабадан., 228). Ең алғаш қойтастарды *д ө ң б е к ш е* домалатып, аяғымен балшық басқан Асан балалары болды (Ғ. Сланов, Замандастар, 28).

ДӨҢБІЛ з а т. с ө й л. ***Дөңес.***

ДӨҢБІЛДЕУ с ы н. с ө й л. ***Дөңестеу.*** Сосын бұл әлгінде мая жонның *д ө ң б і л д е у* тұсынан шөпті мол асатқан бес ақалы айырын күшке сала, екі-үш толғап-толғап жіберді (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 207).

ДӨҢБІТ з а т. э т н. *Алтындалған, күмістелген, былғары белбеу.* Оның оң жағында тұрған қара шапанды, қапсырмалы *д ө ң б і т* буынған, құба өңді кісі – дәрігер Шығаев Халел (Қаз. әдеб., 17.01.1986, 12).

ДӨҢГЕЛЕК: Дөңгелек ауқат. *Өздеріне жететін, шағын ғана тұрмыс.* Аса байып кете қоймаса да, өзіне-өзі тоқ, жақсы ғана *д ө ң г е л е к а у қ а т* та бітті (С. Торайғыров, Таңд. шығ., 216).

Дөңгелек тұяқ. п е р и ф р. *Жылқы малы, ат.* Астына мінгені көк байтал. Бұдан басқа *д ө ң г е л е к т ұ я ғ ы* болмағаны ма? (З. Ақышев, Жаяу., 180).

Дөңгелек тұяқтылар. *Жылқы, құлан, есек т.б. малдар. Д ө ң г е л е к т ұ я қ т ы л а р* мен айыр тұяқтыларға көңіл қойып, малсақсып жүр (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 102).

ДӨҢГЕЛЕНІС *Дөңгелен етістігінен жасалған ортақ етіс.* Бәрі *д ө ң г е л е н і с і п* отырып, арқанша ширатылған сүлгі орамалды бір-біріне жасырып бере береді (Ұ. Доспанбетов, Ел есінде, 224).

ДӨҢГЕЛЕНІСУ *Дөңгеленіс етістігінің қимыл атауы.*

ДӨҢГЕЛЕТ: Дөңгелетіп әкетті. *Бір істі емін-еркін игерді.* Ерік тисе, Нұрабайға шейін де талай қазақ баласы хандық қызметті *д ө ң г е л е т і п ә к е т е т і н і н* білді ме екен?! (Ж. Ахмади, Айтұмар,

489). – Көресіздер, әлі-ақ *д ө ң г е л е т і п ә к е т е д і,* - деген нен кейін барып жауапты жұмысты жүктедік (Лен. жас, 22.08.1974, 2).

ДӨҢЕЙТ з а т. *Кішірек дөң.* – Анау шағылтақ, саздауыт, шилеуіт, шұқанақ, жон, дөң, *д ө ң е й т,* - деп шұбатты (Т. Қосуақ, Мәрмәр., 11).

ДӨҢКЕ з а т. ж е р г. *Жаңғырық, дөңбек.* Әкесі далада ағаш бұтайтын *д ө ң к е н і ң* үстінде отыр екен (Д. Исабеков, Тіршілік, 35). Төс болаттан құйып жасалған. *Д ө ң к е* ағашқа қондырылып қойылады (А. Жұмашев, Қалдаяқ ұста., 18).

ДӨҢКЕДЕЙ с ы н. ж е р г. *Дөңбек ағаштай, дөңкиген.* Шойын, тас доптарының өзі 5-6, тіпті 10-12 батпаннан келетін емен *д ө ң к е д е й* жуан (М. Мағауин, Аласапыран, 307).

ДӨҢСЕ з а т. ж е р г. *Махорка.* Бопыраз демекші ол кісі ауыл жігіттері сияқты *д ө ң с е н і* газетке орап қобыратпайды екен (З. Қинаятұлы, Көшпенді., 118).

ДӨҢСЕҢ... Бұл ара тоғайдың жиегі, дем алуға ыңғайлы, *д ө ң с е ң* жер екен (Ә. Асқаров, Таңд., 250).

ДӨП з а т. ж е р г. ***Ботқа.*** Әне сол кезде Дәукең інің шәугімдегі ып-ыссы *д ө п т і ң* (ботқа) бір ожауын жайынауызға қарай лақтырып жібереді (Қаз. әдеб., 07.07.1978, 4). Балапан етінің дәмін алған жайын ауызын арандай ашып, қомағайлана *д ө п т і* де асай салады (Бұл да).

ДӨПТІК з а т. с ө й л. ***Дәлдік.*** Мергеннің *д ө п т і г і н* сынар кез (Ә. Кекілбаев, Үркер, 305).

ДӨРБІТ з а т. *Моңғол тайпасының бірі.* Төре отыр ордасында қайғыланып, Елбасы, би мен бегін жиып алып. «Қайтарып әкеп берсін жаудан кекті, *Д ө р б і т т е н* жылқы қуып ер Арқалық» (Бабалар., 27. 10).

ДӨРЕ е т. к ө н е. *Туған, өрген.* Әй, Орағым, Орағым, Жалғыз қалдың қарағым! Мамайжан еді ырысың, Бір құрсақтан *д ө р е г е н* (Қаз. әдеб., 14.04.1989, 5).

ДӨРЕУ *Дөре етістігінің қимыл атауы.*

ДӨРҺАЙ з а т. а р. д і н и. *Құдірет, құзырет.* Алла тағаланың қаһарына жолығып қалмай тұрып, оның *д ө р ҺА й ы н а* иман келтіріңіз (Алматы ақшамы, 26.09.1990, 3).

ДРАГУН з а т. *Патшалық Ресейдің атты әскері.* Он сегіз *д р а г у н,* қырық екі солдаттың өліктері жайрап қалған (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 180).

ДРАМАШЫ з а т. ж а ң а. ***Драматург.*** Мен кәсіби актермін, *д р а м а ш ы ғ а* құл, режиссерге тұл емеспін (Аңыз адам, 2010, 6, 35). Осы күнгі *д р а м а ш ы л а р* ішінен айтылмыш майталмандардың деңгейіне жедеғабыл туындылар беріп үлгерген авторларды айтуға әбден болады (Қаз. әдеб., 30.01.1976, 3).

ДРАХМА з а т. *Көне заманның күміс ақшасы. Д р а х м а* біздің заманымыздан бұрынғы 6-ғасырдан бастап күміс ақша ретінде шығарыла бастады (ҚСЭ, 4, 34).

ДРОМАДЕР з а т. *Жалғыз өркешті түйенің (нардың) таза қандысы.* Түйенің екі түрі бар. Мұның біреуі – қос өркешті, екіншісі – нар (жалғыз немесе сыңар өркешті). Қос өркештінің таза қандысын – бактериан, нардың таза қандысын – *д р о м а д е р* деп атайды (Қаз. мал. атау., 46).

ДУАГЕРЛІК з а т. *Дуа жасаушылық, жадылаушылық.* Әлгі көріпкелдік дей ме, *д у а г е р л і к* қасиет дей ме, соның бәрі осы жігіттің бойына жұққан (Д. Досжанов, Жолбарыс., 222).

ДУАЛЫЛЫҚ з а т. *Дуасы барлық, дуалы болғандық, қасиеттілік.* Ел мені дақпырт етсе – *д у а л ы л ы ғ ы!* Елден үстем болам десе – диуаналығы! (Ел аузынан, 139).

ДУАНАШЫЛЫҚ з а т. *Ел кезіп, диуаналық еткендік.* – Сен оны қой... Онан да менімен бірге жүр. *Д у а н а ш ы л ы қ* етесің (Жұлдыз, 1973, 3, 99).

ДУАНБАСЫЛЫҚ з а т. *Дуанбасы болушылық, дуанды билеушілік, дуанбасы қызметін атқарушылық.* Шыңғыс Обаған бойындағы *д у а н б а с ы л ы қ* қызметінің соңғы кезеңінде округ орталығы қайда тұрғанымен анықталған жағдай тәрізді (Ж. Бейсенбаев, Жасын тағдыр., 30). Одан соң Вэйци бегімнің қайта-қайта өтінуімен оны *д у а н б а с ы л ы қ т а н* орданың жасауыл басы етіп көтермек болды (Т. Зәкенұлы, Мәңгітас, 281).

ДУБАН з а т. ж е р г. *Әскери шен.* Шыңжаңның ең жоғары әскери билеушісі *«д у б а н»* деген шенге ие болды (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 138).

ДУБЛЕТТІ с ы н. *Дублеті бар, сыңарлы.* Тілімізде *д у б л е т т і* сөздер аз кездеспейді (Сөз өнері, 121).

ДУДЫҒА з а т. к ө н е. м у з. *Қазақтың көне саз аспаптарының бірі. Д у д ы ғ а* асатаяққа ұқсас халық аспабы. Ол күмбірлеген, дүмбірлеген үн шығарады (Жұлдыз, 1974, 9, 185). Бұған дабыл, даңғара, дауылпаз, шыңдауыл, *д у д ы ғ а,* ұран секілдерді қоссақ, музыкалық аспаптың қаншама көп екендігін аңғарамыз (Қаз. әдеб., 14.01.1977, 2).

ДУЛЫҒАСЫЗ с ы н. *Дулығасы жоқ, дулыға кимеген.* Аласапыран айқастан ол *д у л ы ғ а с ы з* қалды да, күшті найзаға салды (Ә. Әлімжанов, Жаушы, 105).

ДУМАНДАТУ *Думандат етістігінің қимыл атауы.* Ол кезде қазіргідей әскерге шығарып салғанда кернейлетіп, сырнайлатып дегендей *д у м а н д а т у* қайдан болсын (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 394).

ДУШАРЛАСТЫРУ *Душарластыр етістігінің қимыл атауы.* Адалдық әділетке, әділет тығырыққа *д у ш а р л а с т ы р у м е н* тынды (Ғ. Біләл, Ғасырлық., 20).

ДҰМБАҚ з а т. *Ұйғыр халқының музыкалық аспабы.* Соның арасынша сахнаға бірі сылдырмағын иығына ұрып, бірі дөңгелете *д ұ м б а ғ ы н* шалып екі ұйғыр жігіті шыға келді (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 160).

ДҰНҒАН з а т. с ө й л. ***Дүнген.*** Юрий Быковтан өзге орыс, қазақ, украин, ұйғыр, қырғыз, *д ұ н ғ а н* ұлтынан құралған 19 қызыл жауынгер «Интернационалды» шырқады (Ж. Тұрлыбаев, Семсер, 134).

ДҰҢҒЫЛ с ы н. ж е р г. *Түкке түсінбейтін, түлей.* Прораб сөздің мәнін түсінбейтін *д ұ ң ғ ы л* біреу ме, директордың сөзіне әлі де құлақ аса қоймады (М. Етекбаев, Таутекелі., 112).

ДҰРЫС: Дұрыс бөлшек. м а т. *Алымы бөлімінен кіші бөлшек д ұ р ы с б ө л ш е к деп аталады* (ҚСЭ, 2, 443).

ДҰШПАНШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Дұшпандық.*** Әркім бөтен кісіге *д ұ ш п а н ш ы л ы қ* қылып, біреуге залымшылық қылмаса екен (Дала уалаяты, 1994, 74).

ДҮБӘРА з а т. *Екі бөлек нәсілден жаратылған тұқым* (Қаз. этнография., 1, 661).

ДҮБІР з а т. к ө н е. ***Нөкер.*** Майқы бабамыз дүниедегі ғақылды, оқымысты адамдардың айтқанын тізіп қойып, соны күнде нарттарына, *д ү б і р л е р і н е* жеткізіп, сіңіріп отыратын болған (Қазыбек бек, Түп-тұқиян., 57). *Д ү б і р* – нөкер ханның және басқа лауазым иелерінің қошаметші, алдиярын толтырушылары – нөкерлері (Б. Қыдырбекұлы: Соц. Қаз., 02.04.1991, 4). Тайша хан қасында бірнеше *д ү б і р л е р і м е н* аттар келетін жолға қарап тұр екен (Батырлар жыры, 19).

ДҮЗГЕНДІ с ы н. б о т. *Дүзген өскен, дүзгені мол.* Жол жыңғылды алаптан шығып *д ү з г е н д і,* қарағанды құмсақ адырларды аралап ирелеңдеп алға тарта берді (С. Елубай, Ақ боз., 222). Ызылдап ызғырығы құм айдаған, Бұл жерде кім шерленіп, мұңаймаған?! Керілген *д ү з г е н д і* өңір, жыңғылды өңір, Болар деп жер жәннаты кім ойлаған (Қ. Жұмағалиев, Айнамкөз, 82).

ДҮЗДЕНДІРУ *Дүздендір етістігінің қимыл атауы.*

ДҮЗДЕНУ *Дүзден етістігінің қимыл атауы.*

ДҮЙ з а т. ж е р г. *Өндіріс ұжымы.* Ол өзін бір *д ү й д і ң* аспанында көреді. Ағынды дария, асқар тау тобығынан өлшенеді (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 154).

ДҮКЕН: Дүкен майлау. э т н. *Ұсталар мен зергерлердің жаңа дүкен ашқанда мал сойып, шағын той-томалақ өткізу салты. Д ү к е н м а й л а у ғ а* келгендер «Дүкен құтты болсын», «Дәуіт ата қолдасын»! деген игі тілектерін айтып, көрікті майлайды, отқа май құяды, ақ тамызады (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 5, 49).

ДҮКЕНСЫМАҚ з а т. *Кішкентай ғана дүкен, дүкен аты бар дүкен.* Сөйтсе, артынан білді, ауылдарындағы *д ү к е н с ы м а қ т а* арақ-шарап құрып қалып, бар әбігершілік содан туындап жатыр екен (Қ.Ахметбеков, Қасірет, 1, 233).

ДҮКЕНШІЛЕ е т. *Дүкенге бару, дүкен аралау. Д ү к е н ш і л е г е н* ел келесі күні ала таңнан келінін сұрап келді (Ә. Сарай, Атырау, 442).

ДҮКЕНШІЛЕУ *Дүкеншіле етістігінің қимыл атауы.*

ДҮКЕТ з а т. *Мұрт басатын кішкене қайшы. Д ү к е т* оңтүстік-шығыс қазақтарының арасында кең қолданыста болды (Қаз. этнография., 1, 663).

ДҮЛДҮЛДІК з а т. а у ы с. *Жүйріктік, шешендік, асылдық.* Халқымыз Исаны *д ү л д ү л д і г і* үшін әр кез хан көтереді (И.Байзақов, Құралай, 16).

ДҮМ: Дүм кеуде... – Қаншадасың? – деп, ожар мінезді, өзгелерге дігір салып, тықсыра жұмсайтын *д ү м к е у д е* Ықылас балғын Омарға жымың ете сынай қарады *(Ә.* Байбол, Теміржол., 33).

ДҮМБІЛЕЗДЕУ... Патша нанына ұқсамайды. Тез қызарып қарайып қоқтанады. Сырты күйік, ал іші *д ү м б і л е з д е у*, басып көрсе бықылдақ бостау еді (А. Үлімжіұлы, Шығ.жин., 2, 124).

ДҮМБІР з а т. с ө й л. *Дүбірлеген дыбыс.* Оның құлағына алысырақтан шыққан бір *д ү м б і р* естілгендей болды да, ойы бөлініп елегізе түсті (Х. Есенжанов, Ақ жайық, 149).

ДҮМДІ с ы н. *Дүмі үлкен, дүмі келісті.* ≈ *Д ү м д і* келіншек Әлекеңнің қасына барып отырды.

ДҮМЕ е т. *Қаптау, топырлау, сапырылысу.* Үйге біреу кіріп, біреу шығып ертеңді-кеш ауылдастары *д ү м е п* жатты (Т. Нұрмағамбетов, Дарияның арғы., 108). Астанаға біраз адамдар шаруасы болып соғады, болмай соғады, әйтеуір *д ү м е п* келіп жатады (Жұлдыз, 1975, 1, 159).

ДҮМЕП ү с т. ж е р г. *Қаптап, үстіүстіне.* Өзбек жағынан *д ү м е п* келіп жататын цирк ойынының ұшығына шыққан даршылары мен сиқыршылары бастырма жайдың көлеңке саясынан табылар еді (О. Сәрсенбай, Шығ., 4, 66).

ДҮМШЕ з а т. ж е р г. *Шай шығаратын ақ құман, шәйнек.* – Мен шәйді дәрмектеп ішкенді жақсы көрем. Дәмі ұнамаса айтыңыз. Сізге басқа *д ү м ш е д е н* құйсын! (Ә. Кекілбаев, Үркер, 379).

ДҮНИЕПАРАС з а т. ж е р г. ***Дүниеқор.*** Екі меске толған сүзбені ақтарып тастауға – *д ү н и е п а р а с* сорлының жүрегі дауаламайды (О. Сәрсенбай, Шығ., 4, 25). Кей семьяларда қайткенде мал жинасам, көрші-көлемнен озсам, жұрттың аузын аштырып таң қалдырсам деген *д ү н и е п а р а с,* эгоистік ұғымдар туған (Қаз. әдеб., 13.09.1974, 2).

ДҮҢ[1] з а т. к ө н е. *Қоладан немесе жезден жасалған бүйірі шығыңқы, мойны тар, тұтқасы бар, көлемді ыдыс. Д ү ң н і ң* мойыны мен бүйірі аралығында тұтқасы, түбінде аласа тағаны болады (Қаз. этнография., 1, 666).

ДҮҢ[2] с ы н. ж е р г. ***Дөкір.*** Ішін-ара болмаса, көбі *д ү ң,* өпірім, елге шықса қырып кете жаздайды (Ж. Нәжімеденов, Кішкентай, 30).

ДҮҢГІРШЕК з а т. к ө н е. *Қаймақ, кілегей құюға арналып, ірі малдың тізе, тірсек (қалың) терісінен тігіп жасалған, сопақша пішінді ыдыс. Д ү ң г і р ш е к* көшпенді тірліктің талаптарына сай жасалғандықтан, оңай сынып бүлінбейтін ыдыс түріне саналады (Қаз. этнография., 1, 668).

ДҮҢКЕЛІ с ы н. ж е р г. *Жайлы, жағдайлы.* Жырғалаң (өзен) бойы ауасы қапырықтау болғанымен, шағасы *д ү ң к е л і,* оты-суы мол жер (Қ. Жұмаділов, Дарабоз, 2, 135).

ДҮҢКІЛДЕГІШ з а т. *Дүңкілдеген дыбыс шығаратын нәрсе.* Асатаяқтың түрлі түсті моншақтардан шоқ түзіп тізбектелген сәкәкүлі, домалақ *д ү ң к і л д е г і ш т е р і,* сыздықты өрнектер жүргізіліп әшекейленген әлеміштері болған (Қаз. әдеб., 05.04.1985, 11).

ДҮҢКІЛДІ с ы н. *Дүңкілдеп қалған, дүңкілдеген.* Сопақ күмбезі қырланған асатаяқ ырғақтатып шайқап ойнауға ыңғайланған сылдыр-күлдір, *д ү ң к і л д і* үн шығарып, ой толғауға арналған өнер аспабы (Қаз. әдеб., 05.04.1985, 11).

ДҮҢШЕЛЕК з а т. к ө н е. *Сүйықтық құюға арналып, ағаштан қиюластырып жасаған, күбі секілді, бірақ аласалау, екі құлағы бар, үлкен көлемді ыдыс. Д ү ң ш е л е к к е* ұзын, мықты сырық ағаш өткізіп, оны атқа артып су әкелетін болған (Қаз. этнография., 1, 667).

ДҮР с ы н. ж е р г. *Үлкен, ірі, зор.* Сөйткен Көшейдің Қошқарынан тағы да *д ү р* ұл туыпты (Ә. Кекілбаев, Үркер, 110).

ДҮРБЕ з а т. ж е р г. ***Кесене.*** Жұртшылық белгілі бір жерге, көбіне-көп Түркістанға , Әзірет-Сұлтан *д ү р б е с і н і ң* саясына жиналады (Ата салты., 19). Қазақ Ордасының астанасы, бүкіл түркі жұртының зиярат орталығы – Әзірет-Сұлтан *д ү р б е с і* тұрған қасиетті Түркістан қаласы болды (Бұл да, 26).

ДҮРБЕЛЖІН с ы н. к ө н е. *Белі жоғалып, мықынымен бірігіп кеткен, белі мен кеудесі, кеудесі мен бөксесі тұтасқан.* Бұйра шаш, дөң жауырын, қысқа тұмсық, *д ү р б е л ж і н,* кең бөкселі, ойқы-шұйқы (Біржан мен Сараның айтысы., 120).

ДҮРДІКТЕНУ *Дүрдіктен етістігінің қимыл атауы.*

ДҮРЕ е т. ж е р г. *Туу, тарау.* – Ehe, ақын-жазушы болса, бұлар да біздей бір-бір шалдан *д ү р е г е н* шығар (Қ. Мұханбетқалиев, Жаңғырық, 43).

ДҮРЕ: Дүре соқпай. э т н. *Қазақтың ұлттық ойындарының бір түрі. «Д ү р е с о қ п а й»* деген ойын ойнады. Сүлгіні білектей ғып есіп алған, аяу жоқ, дүрс еткізіп арқаңа салып қалады да «Ән сал» дейді (Жалын, 1972, 5, 22).

Дүре шай. ж е р г. *Бір салым тас шай..* Қарағым, келін! Нұртастың апасына қарызға *д ү р е ш а й* берші! – деді Қыражан (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 176).

ДҮРЕГЕЙЛЕН е т. а у ы с. *Дөкірлену, дөрекілену, тұрпайылану.* Әрі көш, бері көш, әрі қара, бері қарамен *д ү р е г е й л е н і п* кеткен ол әзілдей, әзілін әңгімедей ғылып өткізетін әйел жұрағатының қожырай бастағаны қашан (Қ. Ысқақ, Ақсу., 350).

ДҮРЕЛЕГІШ с ы н. *Дүре соққыш, жазалағыш.* Оның кісі *д ү р е л е г і ш* жендеті хонтайшыдан кейінгі екінші адам Сарманжының қатынының туған інісі екендігін қадап айтыпты (Ж. Ахмади, Айтұмар, 499).

ДҮРЕУ *Дүре етістігінің қимыл атауы.*

ДҮРИЯ с ы н. *Дүриядан тігілген, дүриядан жасалған.* Мәдіғұл *д ү р и я* көрпе, тікейте қойылған жастыққа жалғыз өзі жантайып жатыр екен (Жалын, 1970, 4, 62).

ДҮРКІНШІЛІК з а т. *Дүрліккендік, абыр-сабыр болғандық, абыржушылық.* Сөз арасында ақынның қазір жазу-сызуға көп араласпай, *д ү р к і н ш і л і к* басылғанша ел ішінде жүре тұрғысы келетін ниетін шетқақпайлап аңыстаған (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 264).

ДҮРМЕКШІ с ы н. *Дүрмекті жақсы көретін, дүрмекқұмар (адам).*

ДҮРМЕКШІЛДІК з а т. *Дүрмекті жақсы көрушілік, дүрмекқұмарлық.* Мұның ертеңгі күні қалам ұстар жас буынның азаматтық пен *д ү р м е к ш і л д і к т і ң,* тектілік пен текіректіктің, сара сын мен домбытпаның ара жігін ерте ажыратуына себепші болатынына сенімдіміз (Қаз. әдеб., 03.03.1989, 11).

ДҮРІЛДЕҢКІРЕ е т. *Аздап дүр-дүр ету, күжілдеңкіреу.* Гу-гу сөз аракідік гүжілдеңкіреп, *д ү р і л д е ң к і р е п* екпін алып кетеді (Т. Мәмесейіт, Таудан., 165).

ДҮРІЛДЕҢКІРЕУ *Дүрілдеңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ДҮТ с ы н. ж е р г. *Дөкір, дойыр, тоңмойын.* Ымырт жабыла, *д ү т* мінезді күйеу жігіт келді(Қ. Әбілқайыр, Текес., 64). «Құдай жап-жақсы жігітті де сөзге шорқақ, осынша *д ү т* қып жаратады екен-ау!» - деп ойлаған (Жұлдыз, 1972, 3, 177).

ДЫБЫСТАНДЫР *Д ы б ы с т а н етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ДЫБЫСТАНДЫРУ *Дыбыстандыр етістігінің қимыл атауы.*

ДЫБЫСТАНЫМ з а т. л и н г в. *Тіл дыбыстарының жүйесі (фонетика).* Тіл білімі салаларының ішіндегі ең қызығы және ұлттық ерекшеліктері айқын көрсететін саласы – *д ы б ы с т а н ы м* (Б.Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі., 3).

ДЫБЫСТАҢБА з а т. л и н г в. *Тілдегі дыбыстарды дәл беру үшін ойлап тапқан арнайы жазу; транскрипция* (Бекіт. термин., 29).

ДЫҒЫРАДАЙ с ы н. *Дардай, дырдай.* Сенде *д ы ғ ы р а д а й* бес ұл бар деп еститін едім (Шешендік сөздер, 110).

ДЫҢЫЛДАП үс т. с ө й л. *Даңғырлап, қаңғырлап, саңғырлап.* Ордың өне бойына әбден *д ы ң ы л д а п* кепкен нар қамыстың басын біздей қып өткірлеп жасаған істіктер шаншылады (Ә. Кекілбаев, Үркер, 16).

ДЫРАЙ е т. *Мәз болу, көңілі көншу.* – Жүрген жерің – бәрі өз үйің. Түк тауқымет жоқ бастарыңда. Ақпейіс *д ы р а й ы п* қалды (Жалын, 1977, 1, 77).

ДЫРЫЛДАТТЫР *Д ы р ы л д а т етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Баяғы заман болса, өзім-ақ отаудағы ыстық төсекте жатып ап, жеңгетайына асылдан көйлек киген екі жеңгесіне *д ы р ы л д а т т ы р ы п* отырып әкелтпес пе едім! (А.Жүнісов, Өмір ізі, 36).

ДЫРЫЛДАТТЫРУ *Дырылдаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ДІЗДЕТ *Дізде етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Расында, кеше бас уәзір бейшара шалға қара нарды алаңға апарып шөгертіп, *д і з д е т і п* алған (Қ.Салғарин, Үбедей, 32).

ДІЗДЕТУ *Діздет етістігінің қимыл атауы.*

ДІЗДЕУ *Дізде етістігінің қимыл атауы.*

ДІЗДЕУ: Діздеу арқан. *Түйені діздейтін арқан.* Осыны пайдаланған Үбедей

кездігін суырып алып, *д і з д е у а р қ а н д ы* қиып жіберді (Қ. Салғарин, Үбедей, 30).

ДІЛГІРЛЕН е т. *Ділгір болу, мұқтаж ету, зәрулену.* – Менің қызым бай іздеп отырған жоқ. Күйеуге бере қалғанда да сондай сұмырайға *д і л г і р л е н б е с п і з* (Б.Майлин, Таңд., 155).

ДІЛГІРЛЕНУ *Ділгірлен етістігінің қимыл атауы.*

ДІЛҚҰСА з а т. ж е р г. ***Құса.*** Бұл жазылған күнде де не жаны жарым *д і л қ ұ с а,* не суық жартастай мелшиген қатыбас боп шығады (Ә. Кекілбаев, Елеңалаң, 128).

ДІН: Дін ордасы. п о э т. ***Мешіт.*** Бір кезде *д і н о р д а с ы* болған мешіт қазір білім ордасы – мектеп (Б. Соқпақбаев, Балалық., 26).

ДІНГЕНЕ з а т. в е т. *Мал ауруларының бір түрі. Д і н г е н е* ауруының неден болатыны туралы пікір айтты (Лен. жас, 07.11.1977, 4).

ДІНДАРА үс т. ж е р г. *Ерекше, бөлекше.* Сол өзің көріскен *д і н д а р а* себеппен мені іздеп сен келгенше, мен бүйдасы үзік, комшасы ауған делбе тайлақ сынды едім (С.Бақбергенов, Кентау, 257).

ДІНТАНУШЫ з а т. *Дін тарихын, оның қыр-сырын зерттеуші маман.* Ол Жүсіпбектің жақын туысы, ақын, *д і н т а н у ш ы* Шәдітөре Жаһангерұлының жақын шәкірттерінің бірі еді (А. Жұмашев, Қалдаяқ ұста., 4).

ДІНҮЙ з а т. *Діндарлар бас қосатын орын (үй).* Отырар үйлері үйтасқа да, кешенге де, *д і н ү й г е* де, жәдігерге де ұқсамайтын құрылысы өзгеше тасболат тамдар болып шықты (Жұлдыз, 1972, 5, 206).

ДІҢДІ с ы н. *Діңі жуан, діңі ұзын. Д і ң д і* ағаштардың бірнешеуі қатарқатар тізіліп тұр (Қ. Құрманов, Жасыл әлем, 35). ...Алтын күн солдан шығады да орағыта қалықтап, сонау күміс *д і ң - д і* көп қайыңның арғы сыртына барып жасырынады (Қазақст. мұғалімі, 01.05. 1972, 4).

ДІҢКӘМӘН с ы н. ж е р г. *Дыңдай болып семірген, іркілдеп тұрған.* Қыс бойы семіртіп базарға апарған екі *д і ң к ә м ә н* өгізді қырық жеті сом 30 тиынға сатайын (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 199).

ДІРІЛДЕКТІК з а т. *Дірілдеп қалғандық, қалтырағандық, қорқақтық.* Болысбек қазір жалтақ бола бастағанын, қураған қурайдай бос *д і р і л д е к т і г і н* анық санасы жетіп сезінеді (Д. Рамаданов, Тастүлек., 37).

ДІТТЕМ з а т. *Ойлаған ойы, көздегені, мақсаты.* Оның коммуникативтік *д і т т е м і н* тыңдаушының дұрыс ұғынуы (интерпретациялауы) тілдесудің ойдағыдай өтуінің кепілі болып саналады (Г.Смағұлова, Көркем мәтін., 18).

ДІТТЕУЛІ с ы н. с ө й л. *Діттеген, мақсатты.* Баз біреулер үшін киім-кебенек, қызыл-жасыл шүберек – *д і т т е у л і* арман болса, амал нешік (Ш. Мұртаза, Не жетпейді?, 184).

Е

ЕБЕСІН з а т. к ө н е. *Жасамыс әйел, кемпір.* Ертеңгі күн болғанда, Елің кеңес құрғанда, Айналып ақыл табарға Есіктегі *е б е с і н,* Сонда, ханым, не десін?! (Жиенбет жырау: Нар заман, 37).

ЕВРО з а т. *Германия, Финляндия, Швейцария елдерінің ортақ ақшасы* (Білгенге – маржан, 119). Үстіміздегі жылдан бастап еуропалық 12 мемлекет *е в р о н ы* (жаңа ақшаны) айналымға енгізіп жіберді (Ана тілі, 10. 01. 2002, 3).

ЕГЕСІЗДІК з а т. к ө н е. ***Иесіздік.*** ≈ Мал шаруашылығына *е г е с і з д і к к е* салынуға жол жоқ.

ЕГЕУШІ з а т. *Бір нәрсені егейтін адам.* Махмуд шебер шаһардағы құрылысшы құлдардан таңдап алған бір қосын ісмер, қышкер, қалаушы, қашаушы, *е г е у ш і,* безеуші, бояушы қауымымен іске кіріскен (Е. Тұрысов, Темірлан, 220).

ЕГЖЕЙЛЕУ *Егжейле етістігінің қимыл атауы.* Ол қаралған мәселені *е г ж е й л е у г е* қатысы жоқ кісідей шетқұлақ, сырткөз күйде отырған секілді (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 418).

ЕГІЗ з а т. а с т р. *Мамыр (зауза) айында көрінетін шоқжұлдыз* (М. Арын, Бас анық, 123).

ЕГІЛ е т. с ө й л. ***Ұрықтану.*** Жұмыртқада ұрық жатпай ма? Олар да тамақ таппай ма? Жылынса, яки *е г і л с е*, Оның да таңы атпай ма? (Шәкәрім, Шығ., 231).

ЕДЕНЖУҒЫШ з а т. *Басында шөткесі бар еден жуатын құрал.* Қолындағы *е д е н ж у ғ ы ш ы* шалп етіп жерге түсті (Қ. Қараманұлы, Қайрақ өткел, 161).

ЕДЕНКЕМЕР з а т. *Еден мен қабырға арасындағы саңылауларды жабуға арналған пішінді тақтайша; плинтус* (Терминол. анықт., 6, 207).

ЕДЕНСҮРТКІШ з а т. *Паркет, линолеум төселген және сырланған едендерді механикалық түрде сүртуге пайдаланылатын электрлік құрал. Е д е н с ү р т к і ш п е н* жарты сағат ішінде еденнің 40 м^2-ге дейінгі бетін сүртуге болады (Шаңырақ, 32).

ЕДІЛБАЙ: Еділбай қойы. *Батыс Қазақстан облысының Еділ-Жайық бойынан тараған қылшық жүнді, құйрықты қазақы қой тұқымы. Е д і л б а й қ о й ы н ы ң* дене бітімі мығым, басы үлкен, тұрқы ұзын, кеудесі кең, құйрығы үлкен (Қаз. табиғ., 1, 360). *Е д і л б а й қ о й ы* – қазақтың құйрықты қойларының ішіндегі ең ірісі және жүндестігі жөнінен де ең тәуірі (Қ. Сәбденов.., Қой шаруаш., 211). Мысалы, қарақол елтірісін беретін шаруашылық тек қаракөл қойын өсірумен шұғылданса, ал дегерес қойлары мен *е д і л б а й қ о й л а р ы н* өсіретін шаруашылықтар ет өндірумен де шұғылданады (Жетісу, 25. 02. 1964, 2).

ЕЖДАҒАТТАН е т. с ө й л. ***Іждағаттан.*** Ұлбосын Шерубайдан бір өшін алғандай *е ж д а ғ а т т а н а* күлімсіреді (І. Есенберлин, Ғашықтар, 31).

ЕЖЕҚАБЫЛ з а т. к ө н е. *Іште жатқан балаларды атастыру салты.* Олар (Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу) – ата-ананың *е ж е қ а б ы л ы м е н* бар үміт-мақсатын, армантілегін қосқан адал перзенттер (Ана тілі, 21. 06. 1990, 5).

ЕЖЕНХАН з а т. к ө н е. *Цин империясы ханының лауазым атағы, богдыхан.* Өткен жылы Шыңжан жанжуны (губернаторы) аспан тәңірінің жердегі өкілі деп аталатын *е ж е н х а н ғ а* жүріп кеткен (Қ. Исабаев, Шоң би, 36).

ЕЖІР з а т. *Балшықтан істелген керамикалық ыдыс, кесе.* Ернеуі қалың *е ж і р г е* шай құйып, алдына қойды (Қ. Толыбаев, Әсет, 54).

ЕЖІРЕ з а т. ж е р г. *Малды уақытша қамайтын жер (қаша).* Қырықтықшы қойды әперушіден немесе *е ж і р е д е н* өзі алып, сол жақ бүйірінен жатқызады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1962, №7, 56).

ЕЗ: Ез малта. *Езіп, көп сөйлейтін мыжыма. Е з м а л т а н ы ң* сөзінде, Шындық бар деп сезінбе (Шопан сырласы, 258).

ЕЗІҢКІ с ы н. *Еңсесі түскен, езілген; денесі дел-сал.* Дертті адамдай кескін-келбеті тұнжыраңқы. Ұнжырғасы түсіңкі, еңсесі *е з і ң к і* (Д. Рамазан, Жылап аққан., 245).

ЕКІ: **Екі айрық жол.** *Екіге айырылатын жол.* Тағдыр екеуін *е к і а й р ы қ ж о л ғ а* салып жіберді (Д. Рамазан, Жылап аққан., 35).

Екі елу. *«Жүз» д.м.* Сұрасам сенің атың Ырысты қыз, *Е к і е л у* ердің жасы болады жүз (Айтыс, 2, 48).

Екі етек болды. ж е р г. *Екі өкпесін қолына алып, зыр жүгірді.* Сонау ойға қарай *е к і е т е к б о п* дедектей шапқылап бара жатыр (Ә. Кекілбаев, Үркер, 47, 67).

Екі жағына пышақ жанығандай. *Жағы суалып арықтаған, әбден жүдеген.* Қара нан, етсіз күріш жегендіктен бір-ақ айда *е к і ж а ғ ы м ы з ғ а п ы ш а қ ж а н ы ғ а н д а й* әбден жүдедік (Халифа Алтай, Алтайдан., 54).

Екі жиырма бес. *Елу д. м.* ≈ *Е к і ж и ы р м а б е с* жасыңыз құтты болсын!

Екі қолға бір күрек табылмады. *Жұмыс жоқ, жұмыссыз жүр.*

Екі оқты. *Екі жақты, әрі-сәрі.* Аға сұлтанның *е к і о қ т ы* мінезі елдің ішіне іріткі салып та болды (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 14).

Екі үйлі өсімдік. б о т. *Аталық гүлдер мен аналық гүлдер әртүрлі өсімдіктерде орналасса, мұндай өсімдіктерді екі үйлі өсімдіктер деп атайды* (Ботаника, 125).

ЕКІБЕТТІ // ЕКІБЕТКЕЙ. с ы н. ***Екіжүзді.*** Біреулер оны арақкеш десе, енді біреулер оны *е к і б е т к е й* дейді (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 123).

ЕКІБЕТТІЛІК з а т. с ө й л. ***Екіжүзділік.*** Бақ қонса тасып, бақ тайса жасушылығымен, тәкаппарлығымен, *е к і б е т т і л і г і м е н*, рушылдығымен, жершілдігімен ерекшеленеді (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 2, 98).

ЕКІЕСТІ з а т. *Есі ауысқан, жынды адам. Е к і е с т і н і ң* сөзі сияқты. Бұ да

айнып, ауыс болып қалған ғой (Ш. Мұртаза, Қара маржан, 210).

ЕКІЕСТІЛЕУ с ы н. *Есі ауысқандау, жындылау.* «Неврастеник» түсініктілеу. Ол *е к і е с т і л е у* дегені ғой (Ш. Мұртаза, Не жетпейді?, 40).

ЕКІЛІК з а т. *Бестас ойынының екінші кезекте ойналатын түрі.* Бестасты екінші рет иіріп, *е к і л і к т і* ойнайды. Онда жердегі төрт тасты екі-екіден қағып алады (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 48).

ЕКІНШІ: Екінші ұстаз. п е р и ф р. *Әл-Фараби д.м.* Қиындық, қыспақ күштен тайсалмаған, Ашам деп құпияны қайсарланған. Атанған *«Е к і н ш і ұ с т а з»* Фарабидің Ғылымның саласы жоқ ой салмаған (І. Есенберлин, Шығ. жин., 10, 188).

ЕЛ: Ел қайда көшеді. з о о л. *Әдетте «ханқызы» деп аталатын қоңыз ел ішінде осылай да аталады.* Қызғылт келген, жеті нүктелі кішкене «ханқызы» немесе *«е л қ а й д а к ө ш е д і»* деп аталатын қоңыздардың тіршілігі қызық (Т. Сұлтанқұлов, Хайуанаттар., 37).

Ел сауды. *Ел үстінен күн көрді; ішіп-жемі елден болды.* Көп жалқаудың бірі бақсы, бірі балгер, бірі құмалақшы, бірі жауырыншы, шырақшы болып, *е л с а у ы п* күн көреді екен (Балдырған, 1977, №4, 14).

ЕЛАМАН: Еламан сүйек. к ә с і б. *Балықтың сағағының тұсында болатын, ортасы жалпақ, екі жағы үшкір, ұзындығы үш елідей кішкене сүйек.* Балықтың басқа сүйегі не әрі кетеді, не бері шығады. Ал *е л а м а н с ү й е к* кетіп қалса, жақсы болмайды (Б. Омарұлы, Қаратерең., 103). Сүйектердің ішінде *е л а м а н с ү й е к* жатқан болса, ешнәрсеге алаңдамай, балық жеуін әрі қарай жалғастыра береді (Бұл да).

ЕЛБАДАН с ы н. ж е р г. *Ашық жүзді, елгезек.* Өзіне таяу келген *е л б а д а н* жігіттен Асқар бес-алты парақ ақ қағаз алып қалды (Е. Әкімқұлов, Перизат., 34).

ЕЛЕУІТ з а т. *Жоңғар бірлестігіне кіретін тайпалардың бірі.* Сөйтсе, жоңғар жұрты өздерін ойратпыз дейді екен. Ойратқа хошауыт, қойыт, шорос, дүрбіт, торғауыт, *е л е у і т* тайпалары жатады-мыс (Ә. Кекілбаев, Үркер, 67).

ЕЛЕУІШ з а т. *Арпа-бидайдан уағырақ, ұн мен талқаннан ірірек дәндерді (тары, қонақ, зығыр т.б.) елейтін құрал.* Мысалы қалбырмен бидай елейді; *е л е у і ш п е н* тары, қонақ, зығыр елейді. Ал елгезермен тек ұн елейді (Оңт. Қазақтс., 01. 11. 1968, 4).

ЕЛСІРЕ е т. *Елін іздеу, елін сағыну.* – Түркі халқы қанша қиналсақ та, бәрі бір қайта түледік. Енді сен *е л с і р е г е н,* қағансыраған еліңе қаған бол, – деді (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 259). *Е л с і р е г е н,* қағансыраған халықты, күнденген, құлданған халықты, Түркі иелігінен айрылған халықты ата-баба мекеніне қайта орнатты (Ертедегі әдеб., 34).

ЕЛСІРЕТ *Елсіре етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Аға мұратына адал болды. Елін *е л с і р е т п е д і*, қағандығын қағансыратпады (Т. Зәкенұлы, Мәңгітас, 447). Тәңірі жарылқағандықтан Елдігін *е л с і р е т т і,* Қағандығын қағансыратты. Жауын бейбіт етті (Ертедегі әдеб., 35).

ЕЛСІРЕТУ *Елсірет етістігінің қимыл атауы.*

ЕЛСІРЕУ *Елсіре етістігінің қимыл атауы.*

ЕЛТАНЫМ з а т. *Белгілі бір елді тану және таныту жөніндегі пән; елтану.* Ұлттық рух ғасырға жуық уақыт кеңестік идеологияның құрсауында тұмшаланып келгендіктен, жаңа ғасырдың ұрпағы жаңаша *е л т а н ы м ғ а* зәру (Егем. Қаз., 24. 02. 2009).

Елтаным сөздер. л и н г в. *Әрбір халықтың өзіндік ерекшеліктерін, ұлттық сипаттарын көрсететін сөздер (этнографизмдер).* Мысалы, сэр, мистер, леди, фунт, стрелинг, виски, бренди сөздері – ағылшын халқының өмір салтын көрсететін *е л т а н ы м с ө з д е р* (Б. Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі, 88).

ЕЛТІН е т. *Тұмсығын ілгері созу, алға ұмтылу.* Диоген кенет саусағымен ернін басып, *е л т і н і п*, Көкек, бұлбұл, шымшық үнін айнытпастан келтіріп, Бала кезден бойға жиған шеберлікпен кемелді, Шаршы топты таңғалдырып, сайрап ала жөнелді (М. Шаханов, Мәңгүрт., 145).

ЕЛТІНУ *Елтін етістігінің қимыл атауы.*

ЕЛТІРІ: Елтірі бөрік [ті]. *Елтіріден тігілген бөрік, елтіріден тігілген бөркі бар.* Қазақта *е л т і р і б ө р і к* балаға, жасөспірімдерге, бозбала жігіттерге ғана тән (Қаз. этнография., 2, 36). Кәнігі көз тани кетті: қара *е л т і р і б ө р і к т і* баса киген шоқпар бас адам екен (Ғ. Мүсірепов, Таңд., 3, 536).

Елтірі ішік. *Елтіріден жасалған ішік.* Елтіріден елтірі бөрік, елтірі тымақ, *е л т і р і і ш і к* жасайды (Қаз. этнография., 2, 36). Ішік тігілетін терінің түріне қарай: *е л т і р і і ш і к*, сеңсең ішік, қасқыр ішік, түлкі ішік т.б. деп аталады (Шаңырақ, 327).

ЕЛҰРАН з а т. с ө й л. ***Әнұран.*** Сондықтан «әнұран» деудің орнына *«е л ұ р а н»* деп алған дұрыс болар еді (Қаз. әдеб., 03. 04, 1992, 7).

ЕЛШІЛЕС е т. *Ел болуға келісу, тануласу.* Төртінші таң атқанда екі жақ *е л ш і л е с п е к* деген хабар жетті (М. Мағауин, Алдаспан, 100).

ЕЛШІЛЕСУ *Елшілес етістігінің қимыл атауы.*

ЕЛІКАУЫЗ з а т. *Киіз үй керегелерінің бір-бірімен толық айқаспауы. Е л і к а у ы з* деп – киіз үй тіккенде керегелердің ұшы толық айқаспай, ұшпа-ұш айқасып келуін атайды (Қаз. этнография., 2. 39).

ЕЛІЛЕН *Еліле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.*

ЕЛІЛЕНДІР *Елілен етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ернеуіне шынашақ *е л і л е н д і р і п* алтын жаққан көкала кесені бос ұстап қалған (А. Сүлейменов, Бесін, 71).

ЕЛІЛЕНДІРУ *Елілендір етістігінің қимыл атауы.*

ЕЛІЛЕНУ *Елілен етістігінің қимыл атауы.*

ЕЛІП з а т. *Құс қауырсынының екі жағында тізіліп тұрған жүн.* Осылардың бәрі дайын болғаннан кейін *е л і п т е р д і ң* көбе жағы мен жебе жағын дәлдеп табиғи қалпына келтіреді (Ж. Бабалықов, Қырандар, 38).

ЕЛІРМЕЛЕУ... Бүкіл отрядта ақбоз ат мініп ойқастап жүретін жалғыз өзі, бурка жамылып, папаха киіп жаландап жүретін *е л і р м е л е у,* есерлеу кезі (Ә. Тарази, Тасжарған, 272).

ЕМ: Емің түспегір. *Қырсыққа шалдыққыр д.м. қарғыс.* – Әлгі он алтыншы жылы да бүлік салған осы *е м і ң т ү с п е г і р* емес пе? (Ә. Сарай, Атырау, 18).

ЕМГЕРЛІК з а т. *Емші болғандық, емшілік. Е м г е р л і к* біліміне шүбәң бар ма, Қай жерде де ақталып шығар едім. 27 жаста кеткен қыршынымның, Шипалы емін тауып салар едім (М. Ахмет-төре, Ақ-қара, 185).

ЕМДІК: Емдік сабын. *Ем ретінде пайдаланылатын сабын.* Арнайы сабындарға *е м д і к с а б ы н,* сұйықсабын, ұнтақ сабындар жатады (Шаңырақ, 253).

ЕМЕЛДЕС с ы н. *Бір емшекті емген, бірақ бірге тумаған адамдар.* Қазақ дәстүрінде туысқан және көп туысқаннан өзгеше бір ананың мамасын емген *е м е л д е с* бір туғанға парапар бауыр саналады (М. Мағауин, Аласапыран, 1, 342). – *Е м е л д е с* едік. Ол да менің анамның мамасын емді (Бұл да, 2, 106).

ЕМЕН: Емен жібекөбелегі. з о о л. *Емен ағашының жапырағымен қоректенетін жібекқұртынан пайда болған көбелек.* Жібекөбелегінің дернәсілдері тек тұт ағашы мен емен ағашының жапырақтарымен қоректенетіндіктен, оларды тұт жібекөбелегі, *е м е н ж і б е к к ө б е л е г і* деп екі түрге бөледі (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 99). Мысалы, алтынкөз, тұтжібек, *е м е н ж і б е к к ө б е л е к т е р і н і ң* тұмсығы жетілмеген әрі олар қоректенбейді (Бұл да, 77).

ЕМЕРУ з а т. қ. ө н е р. *Күміс, мыс, жездің бетіне асыл тас орнатқанда әлгі металдың шетін қайтарып (бүгіп) ұстату тәсілі.* Күмістің бетіне асыл тас қондырғанда күміс бетіне жүргізілген кертікті ішке қарай бүгіп, ұстатуды *е м е р у* деп атайды (Қаз. этнография., 2, 48).

ЕМЕСКІЛЕН е т. ж е р г. *Естен шығу, ұмытылу.* Бұл заманда оны ақырет сапарына аттандырғандардың кімдер екені де ескіріп, естен *е м е с к і л е н е* бастағанды (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 9).

ЕМЕСКІЛЕНУ *Емескілен етістігінің қимыл атауы.*

ЕМЕСТІК з а т. *Емес екендік, болмағандық.* Сол нағашымның жел қуық байталша сыланған қағылез қаншығы бар деп естіп, осал ит *е м е с т і г і н е* іштей күмәнсіз құмарлықпен түйініп жүретінмін (А. Сейдімбеков, Ақиық, 74).

ЕМҚАРА з а т. в е т. *Қойдың қауіпті ауруларының бірі.* Дәрігерлік шаралардың бүкіл комплексін жүйелі түрде жүргізудің негізінде совхоз қызметкерлері малдың көптеген қауіпті дерттерін – сібір язвасын, *е м қ а р а н ы,* оспаны, аусылды, қотырды жоюға ие болды (М. Әмірғалин, т.б. Биязы жүнді., 39).

ЕМҚОС з а т. *Емші, ем жасаушы.* Ағалы-інілі екеуі де ел ішіне аты жайылған *е м қ о с* болатын (Лен. жас, 17. 06. 1992, 4).

ЕМҚОСТЫҚ з а т. *Ем жасаушылық, емшілік.* Сырқаттан сауығуға емшінің ерік-жігеріне де, *е м қ о с т ы қ* шеберлігіне де сын (Денсаулық, 1990, №11, 4).

ЕМЛЕШІ з а т. *Сөздердің дұрыс жазылуымен айналысушы маман*. Олай болса жаңа *е м л е ш і л е р д і ң* емле жобасының бұрынғыдан басқалығы қай жерінде? (Алаш., 19).

ЕМСЕКТІ с ы н. *Ем жасай білетін, шипасы бар.* Ел ол қарттың қолын *е м с е к т і* деп мақтап жүр (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 293).

ЕМТИХАНШЫ... Төрағаны онша менсініңкіремей, тіпті *е м т и х а н ш ы л а р д ы ң* ешқайсысын онша мойындаңқырамай, маңғаз жүретін апайлары қасы-көзін кербездене жоғары көтерді (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 135).

ЕМШЕК: Емшек таға. Атты *тайғызбас үшін арнайы жасалған сүйір бүртіктері бар таға.* Боз биенің төрт тұяғында бірдей *е м ш е к т а ғ а* бар, мұзды қарш-қарш басады (Ә. Қалдыбаев, Таңд. шығ., 3, 202). Бір іңірде жүгіртіп барып Баяндағы Тұзбен ұстаға төрт аяғын бірдей *е м ш е к т а ғ а м е н* тағалатып алды (З. Ақышев, Ақбел, 161). Кеше ғана соғылған *е м ш е к т а ғ а* сүрі қарға кірш-кірш кіріп бұлар тағы жүрді (Жұлдыз, 1972, 3, 168).

Емшек төс. *Бір жағы шығыңқы (сүйірлеу) шойын төс.* Әкемнің өзі жасап алған шағын *е м ш е к т ө с і,* балғасы, кемпірауызы бар (Ә. Қалдыбаев, Таңд. шығ., 3, 140).

ЕМШЕМ: Емшем құрыды. с ө й л. *Емешегі құрыды.* Өзіңнен менің нем бар жасырғандай? Білерсің жасық не зат, асыл қандай! Мен тұңғыш өлең жаздым осы тілде, Бір қызға *е м ш е м қ ұ р ы п*, есім қалмай (Қаз. әдеб., 30. 08. 1974, 2).

ЕМІЗІКТЕТ *Емізікте етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Сабасын *е м і з і к т е т і п* апам отыр (М. Сқақбаев, Қырық қыз, 123).

ЕМІЗІКТЕТУ *Емізіктет етістігінің қимыл атауы.*

ЕМІЗІКТЕТІЛ *Емізіктет етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Әр үйге *е м і з і к т е т і л г е н* саба-саба қымыз енгізіледі (Х. Арғынбаев, Қаз. халқы., 209).

ЕМІЗІКТЕТІЛУ *Емізіктетіл етістігінің қимыл атауы.*

ЕМІНІС *Емін етістігінен жасалған ортақ етіс. Е м і н і с і п* тоймайтын Бір ерекше дәмі бар (Қ. Әбдіқадыров, Өлеңд., 209).

ЕМІНІСУ *Еміниіс етістігінің қимыл атауы.*

ЕМІСТЕП үс т. *Еміс-еміс, әзер-мәзер, шала-пұла.* Қазіргі *е м і с т е п* жеткен дақпырттарға қарағанда, Торғай жерінде көтеріліс туылған (Ғ. Біләл, Ғасырлық., 80).

ЕНАПАТ с ы н. *Қыруар, мол.* Адамдар сол табиғаттағы *е н а п а т* тіршілік етушілердің бірі. Айырмашылығы саналылығында ғана (А. Мекебаев, Аңызақ, 156). Көктем хабары келді бар ғой, соншама *е н а п а т* қардың бір жетінің ішінде қалайша ап-сап бола қалатынына ақылың жетпейді (Ө. Қанахин, Өз ақылымен, 5).

ЕНЕ: Ене көкірек. *Азық, тамақ, қорек.* – Бала-шағаның *е н е к ө к і р е к* қып отырғаны – жалғыз сиырдың сүті (Қ. Жұмаділов, Атамекен, 153).

Енеңді ұрайын. *Біреудің енесін боқтаған боқтық сөз.* – Сөзіңе болайын, е н е ң д і ұ р а й ы н шірік, – деп кеңкілдей күлді (Қ. Жұмаділов, Қаздар қайт., 76). – Ендеше Құлмырзаның *е н е с і н ұ р д ы м* деп, кемпірін оң тізесінен басып қойды (Ж. Түменбаев, Қардағы изд., 123).

ЕНЕЛІ с ы н. *Енесі бар төл, енесімен бірге.* Зулады уақыт ойлап кеп, Өріске шықты тайлақ боп, *Е н е л і* бота етжеңді Жүрсе, бұл әлі маймақ боп (Қаз. әдеб., 15. 02. 1974, 4).

ЕНШІБАС з а т. э т н. *Жеке отау болып шыққан жас отау иесінің өз қалауы бойынша таңдап алған малы.* Мал арасынан *е н ш і б а с* деп тұқымы өсімтал, түр-түсі ерекше, сымбаты келіскен бір малды (әдетте жылқыны) таңдайды (Қаз. этнография., 2, 54).

ЕНШІЛЕТ *Еншіле етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Дарқан дала мен дарақты тірлікті *е н ш і л е т к е н* табиғаттың құдіретті күші (Т. Жұртбаев, Жер-бесік, 37).

ЕНШІЛЕТУ *Еншілет етістігінің қимыл атауы.*

ЕҢБЕК[1]: Еңбек келісімі. р е с м и. *Жұмыс беруші мен жұмысқа тұрушы*

арасында жасалған келісімшарт. Е ң б е к к е л і с і м і н д е төленетін еңбекақы көлемі көрсетіледі (Қ. Қадыржанов, Іс қағаз., 79).

Еңбек өтілі. ж а ң а. *Еңбек еткен жылдарының жиынтық саны* (Бекіт. термин., 30).

Еңбек сауды. *Еңбек етіп, тіршілік етті; еңбегімен күн көрді.* Төремұраттың топшылауынша, асып-тасып жатпағандарымен *е ң б е к с а у ғ а н* біртоға қоңыр үй (Ө. Ахмет, Қарқаралы., 10).

Еңбек сауған. *Еңбек еткен, еңбекпен күн көрген.* Жаңылдың әке-шешесі Жазықбай мен Күлғайша өзі сияқты құдай деген, *е ң б е к с а у ғ а н* момын адамдар екен (Т. Мәмесейіт, Таудан., 98). Кешегі кеңестік кезеңде осы бір *е ң б е к с а у ғ а н* қарапайым жандардың өзі табан ақы, маңдай терінің де рахатын сезінбей, кіріптарлық күй кешті (Ана тілі, 24-30. 09. 2009, 9).

ЕҢБЕК[2]: Еңбегі қатты. *Сәбидің еңбегі (төбесіндегі былқылдап тұрған жері) толық қатайды, бекіді. Е ң б е г і қ а т п а ғ а н* сәбидің басына жұқа матадан тігілген жеңіл баскиім, ал *е ң б е г і қ а т қ а н* сәбиге қалыңдау баскиім кигізеді (Қаз. этнография., 2, 55).

ЕҢҒҰРМАСА ү с т. с ө й л. *Тым болмаса, ең құрығанда.* – Колхоздың жұмысына шамаларың келмесе, *е ң ғ ұ р м а с а* балаң мен келініңнің үш мезгіл шайын, ас-ауқатын дайындап отырыңдар (Ұ. Доспанбетов, Шығ., 4, 72).

ЕҢЕЗДІК з а т. ж е р г. *Қолайсыздық, жетімсіздік.* Енді орыс ұлықтарына қарағалы, ел ішіндегі *е ң е з д і к т і* айтайын деп жетсек те, тіліміз жетпей, араға тілмаш саламыз (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 111).

ЕҢКЕЙГЕНДІК з а т. *Басын төмен салғандық, иілгендік.* Кейбіреулері шұңқырлау жерге тырмыса *е ң к е й г е н д і к т е н* алдыңғы аяқтары дірілдеп, денесін зорға көтеріп тұрған сияқты (Р. Райымқұлов, Жапанда., 190).

ЕҢКЕЙТПЕ з а т. с ө й л. ***Қалқайтпа.*** Төрт ауызды, асты-үсті түгел тақтайдан жасалған, алдында *е ң к е й т п е с і* бар үй көрінеді (Ә. Төреханов, Таудан түс., 209).

ЕҢКЕУЛІК з а т. *Еңіс жер, ойпаң жер.* Төскейінде теңіз мөлтілдеп, теріскейінде жұқалаң шағыл жолақтар иірімделген бұл *е ң к е у л і к* сонау бабалар заманынан бері Ақшұқыр аталып келеді (Қаз. әдеб., 08. 04, 1977, 1).

ЕҢКІЛДЕС *Еңкілде етістігінен жасалған ортақ етіс.* Екеуі де *е ң к і л д е с і п* алды (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 37).

ЕҢКІЛДЕСУ *Еңкілдес етістігінің қимыл атауы.*

ЕҢКІЛДЕТУ *Еңкілдет етістігінің қимыл атауы.* Қос жануар сар желіске салып, *е ң к і л д е т у м е н* келеді (Асқар Алтай, Қызыл бөлтірік, 26).

ЕҢКІШТЕНУ *Еңкіштен етістігінің қимыл атауы.* Өмірінің соңғы кезінде аздап *е ң к і ш т е н у* байқалды (Қаз. әдеб., 28. 02. 1975, 4).

ЕҢЛІК з а т. з о о л. *Еліктің баласы (төлі).* Жақындап саған келдік, Елік баласы – *е ң л і к* (А. Құралұлы, Ұлттық., 1, 70).

ЕҢСЕ з а т. а н а т. *Адамның желкесі мен жауырын арасы* (Ана тілі, 24. 01. 2002).

ЕҢСУ *Еңсі етістігінің қимыл атауы.* Әнеки, кең шатқалды кернеген су, Түнде ұйқы, күндіз маза бермеген су. Атылды құрыш құбыр қос өзектен, Өзеннің арнасына өрден *е ң с у* (Ж. Молдағалиев, Шығ., 2, 347).

ЕҢСІ е т. *Еңіске қарай жүру, еңістеу.*

ЕҢІРЕ е т. *Зымырау, заулау.* Әкейдің лашын деп тұрған құсы лақтырған тастай боп *е ң і р е п* келген күйі үйрекке сақ ете қалды (А. Сейдімбеков, Тауға біткен., 38).

ЕҢІРЕП ү с т. ж е р г. *Тұтастай, тегіс, сіресіп.* Артына бірер күн салғасын сыпыра жағалау *е ң і р е п* қатып, көкше мұз көз ұшына асып кетті (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 13). Одан гөрі анадай жердегі *е ң і р е п* қатып жатқан сіре мұзға таңырқай қарасады (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 5).

ЕҢІРЕУ *Еңіре етістігінің қимыл атауы.* – Ойбай-ай, *е ң і р е у і н-а й!* – деген Жәкеңнің даусы ерекше естілді (А. Сейдімбеков, Тауға біткен, 53).

ЕПСЕКТІЛЕУ с ы н. *Ептілеу, ыңғайлылау, икемділеу.* Ерғали мұның өзіне қарағанда қалың пұшпақтылау, шаруаға *е п с е к т і л е у* (Ә. Төреханов, Алматыда., 261). Ауыл балалары қанша дегенмен қала балаларындай емес, колхоз жұмысына *е п с е к т і л е у* келеді ғой (Қазақст. пион., 29. 11. 1972, 4).

ЕПСЕКТІЛІК з а т. *Ептілік, икемділік, ыңғайлылық.* Өйткені бұл бала кездерінен бұғып жүріп, булығып жүріп, *е п с е к т і*

лікпен бетке шықты емес пе?! (Э.Төреханов, Алматыда, 379). Соның бәрі Серіктің *е п с е к т і л і г і* (Э. Төреханов, Таудан түс., 254).

ЕПТІЛЕУ с ы н. *Ептірек, икемділеу.* Бөлмелерді қолы *е п т і л е у* біреуге ақтатқан екен, бір түстілеу шыққан (М. Қаназов, Арна, 6).

ЕР: Ер қосты... Ер жеткен соң Ақат үй ағашын сырлап, етік тігіп, кәсіп қылды. Бері келгенде *е р қ о с а т ы н* болды (Қаз. әдеб., 23. 12. 1988, 11).

Ер шабу. *Шабу арқылы дөңбек ағаштан ер жасау.* Ол – жас шағынан ағаштан *е р ш а б у,* домбыра жасаумен аты шыққан шебер (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 84).

ЕРАПАТ з а т. с ө й л. *Алапат, керемет.* Павлов ғаламат қаhармандығыңыз жайлы звондаған. Ерлігіңіз *е р а п а т* көрінеді (Жалын, 1974, №1, 71).

ЕРАТ з а т. к ө н е. *Арнаулы әскери топ.* Ол өзінің бүкіл әлемді жаулап алам деп жинаған жаужүрек *е р а т ы н* да осы ажалмен қорқытып ұстаған жоқ па? (І. Есенберлин, Алмас., 10). Сарыбұлақ басындағы екі ауыл екі *е р а т* елдей жіктеніп, бүгінде бір-біріне тура қарауды қойған еді (Қ. Сәрсекеев, Қызыл жалау, 2, 168).

ЕРБЕГЕЙ с ы н. *Ербеңдеген, ербиген, селтиген; көзге оғаш көрініп тұрған.* Қара ешкінің мүйізі *Е р б е г е й* де сербегей. Саған келген пәлекет Өзен-суды өрлегей (Қ. Толыбаев, Бабадан., 93).

ЕРГЕЖЕЙЛЕН е т. *Аласару, кішірею.* Аласа адырлар *е р г е ж е й л е н і п,* қозы көш оза баспалдақтанып биіктей беретін (Повест. мен әңгім., 146).

ЕРГЕЖЕЙЛЕНУ *Ергежейлен етістігінің қимыл атауы.*

ЕРГЕК з а т. *Матаның бір түрі.* – Мен *е р г е к* көйлектің бірнешеуін, күдері шалбардың екеуін қатарынан тігіп берейін (М. Мағауин, Аласапыран, 37). Үстіне екі бойлығы көк ала өрнектен көрінбейтін қызыл *е р г е к* шалбар (Бұл да, 50).

ЕРГЕНЕКСІЗ с ы н. *Ергенегі жоқ, ергенегі жабылмаған. Е р г е н е к с і з,* жақтаусыз болады есік, Ортақ ішер тамағын ит пен күшік. Қазанының қақпағы жыртық келіп, Құманының қақпағы болар тесік (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 4, 96).

ЕРГҮДІК с ы н. с ө й л. *Әңгүдік, алаңғасар.* Батыр, аңқау, *е р г ү д і к* жылқышы Омардың басына түскен ауыртпалыққа қабырғасы қайысып, пенделік ізетпен жаны ашығандай (О. Бөкеев, Өз отыңды., 146).

ЕРҒАРА з а т. *Қартайған, ешкімге септігі жоқ, қалқиған ер адам.* «Үйлері» дегенде, енемізді айтам. Әйтпесе атамыз құр *е р ғ а р а* екен. Үйде ештеңеге араласпайды (Б. Аманшин, Гүл көтерген, 81). Кешегі күні атанның жүгін арқасына артсаң мыңқ демейтін Шалонбайыңыз бұл күнде мына кішкентайларға *е р ғ а р а* болып қалды (Лен. жас, 30. 12. 1983, 4).

ЕРҒАШТЫ с ы н. *Әбден қажыған, мезі болған (ат, адам).* ≈ Аттарымыздың да, адамдарымыздың да көбі *е р ғ а ш т ы.*

ЕРҒАШТЫЛАН е т. *Ерғашты болу; қажу, шаршау.* Қойға көп мінілгеннен *е р ғ а ш т ы л а н ғ а н* қағыр аты отардың алдына шыға алар емес (Қ.Тоқмырзин, Оқшау отау, 57).

ЕРҒАШТЫЛАНУ *Ерғаштылан етістігінің қимыл атауы.*

ЕРҒАШТЫЛЫҚ з а т. *Ерғашты болғандық, қажығандық.* Байырғы нәсібіне тиісі жоқ жәйттерге келгенде де ол *е р ғ а ш т ы л ы қ* көрсетпей көзім қанттады (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 125).

ЕРЕЖЕП з а т. а р. ж е р г. *Үш күндік ораза* (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 547).

ЕРЕЖЕП: Ережеп айы. а р. к ө н е. ***Ақпан***. Сөйтіп, хижраның 804-і, *е р е ж е п* айында (яғни, 1401 жылы ақпанда) Әзірбайжаннан Қайсарға қарай жорыққа аттандым (Алматы ақшамы, 07. 09. 1990, 3).

ЕРЕН з а т. б о т. *Шарын өзенінің аңғарында өсетін, биіктігі 20-25 м-дей, геологиялық заманнан бері сақталған реликті, темірдей қатты ағаш. Өте баяу өседі, суда шірімейді (ясень).* Шарын шатқалындағы өзен аңғарында геологиялық замандардан сақталған реликті *е р е н* ағашы шағын тоғай болып өседі (Ана тілі, 03. 05. 2012, 11). *Е р е н* ағашының тоғайы қазіргі кезде дүниежүзінің екі-ақ аймағында ғана сақталған: бірі – Шарын өзенінің аңғарында, екіншісі – Солтүстік Американың «Гранд» шатқалында (Р. Сәтімбеков, Класс time, 10. 04. 2013, 16).

ЕРЕНСІЗДЕН е т. *Бейқам тарту, мән бермеу.* Жұмекен іштей бір сойқан болар-ақ деген, бірақ жуыр маңда жауласа қоятын еш сыңай аңғартпаған соң, *е р е н с і з д е н і п* ол жайлы ештеңе ойламайтын (Жалын, 1969, №4, 110).

ЕРЕНСІЗДЕНУ *Еренсізден етістігінің қимыл атауы.*

ЕРЕНТҮП с ы н. *Басты, негізгі; маңызды, мәнді.* Біз елдігімізді танытатын *е р е н т ү п* құжаттарымыздың өзін әуелі орысша жазып, содан соң қазақшалап жатамыз (Ана тілі, 06. 11. 1997, 7).

ЕРЖЕҢДЕ е т. ж е р г. ***Едіреңде.*** ≈ *Е р ж е ң д е п* қалыпсың ғой, қарның тойына бастаған-ау деймін.

ЕРЖЕҢДЕС *Ержеңде етістігінен жасалған ортақ етіс.* Өзге бір молшылық еліне келгенін енді сезінгендей, жұрттың еңсесі көтеріліп, *е р ж е ң д е с і п* қалды (Қ. Жұмаділов, Таңғ. дүние, 402).

ЕРЖЕҢДЕСУ *Ержеңдес етістігінің қимыл атауы.*

ЕРЖЕҢДЕУ *Ержеңде етістігінің қимыл атауы.*

ЕРКЕЙ е т. к ө н е. *Ерлік көрсету. Е р е р к е й с е*, ел сүйер (Базар жырау).

ЕРКЕЮ *Еркей етістігінің қимыл атауы. Е р к е ю* – ерлік көрсету, ер жетіп, ерліктің марқаюы (Соц. Қаз., 02. 04. 1991, 4).

ЕРКЕК: Еркек жүз. *Тарақтың сирек жүзі.* Осы тәрізді диірменнің астыңғы тасын ұрғашы тас, үстіңгісін еркек тас, өрмектің астыңғы жібін ұрғашы жіп, үстіңгісін еркек жіп деп, тарақтың жиі жүзін ұрғашы жүз, сирегін *е р к е к ж ү з* деп атайды (Д.Шоқпарұлы: Қаз. әдеб., 22. 06. 1984, 14).

Еркек жүзді. *Еркек пішіндес* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн., 65).

Еркек жүн. *Күзем жүннің түбіті аз, қылшығы молырақ болып келеді. Сондықтан оны еркек жүн деп атайды.*

Еркек қалып. *Қалыптың үстіңгі беті.* Қалыптың үстіңгісін шеберлер *е р к е к қ а л ы п* деп атайды (Д. Шоқпарұлы: Қаз. әдеб., 22. 06. 1984, 14).

Еркек тас... Қолдиірменнің үстіңгі *е р к е к т а с ы н ы ң* бір шетінен ағаш тұтқа орнатып, дән тарту үшін оны оң қолмен ұстап, сағат тіліне кері айналдырады (Қаз. этнография., 2, 77). Осы тәрізді диірменнің астыңғы тасын ұрғашы тас, үстіңгісін *е р к е к т а с,* өрмекшінің астыңғы жібін ұрғашы жіп, үстіңгісін еркек жіп деп, тарақтың жиі жүзін ұрғашы жүз, сирегін еркек жүз деп атайды (Д. Шоқпарұлы: Қаз. әдеб. 22. 06.1984, 14).

ЕРКЕКЖАНДЫ с ы н. *Еркекті жақсы көретін, еркектерді ұнататын (әйел).* Әрі осы құрғырдың бет боясы жаман, тегінде *е р к е к ж а н д ы* болар – деді екіншісі (Лен. жас, 14. 04. 1973, 3).

ЕРКЕКЖЕТІМ з а т. э т н. *Қыз қалыңмалына қоса берілетін құл.* Мәселен, деректерде қалыңмал есебінде «басжақсы» деп берілетін бес түйеге қосып бір «қызжетім» (күң), ал «аяқжақсы» деп беретін үш түйеге қоса бір *«е р к е к ж е т і м»* (құл) беретіндігі туралы баяндалған (Х. Арғынбаев, Қаз. халқы., 235).

ЕРКЕКҚОС з а т. *Өңкей еркектерден құралған қос (топ).* – Қасындағысы әйел ме? Құдай ұрды десеңші! *Е р к е к қ о с* боп емін-еркін отыратын! (Қ.Ысқақов, Қараорман, 202). *Е р к е к қ о с* үйдің іші астан-кестеңі шығып ыбырсып кетіпті (Д.Досжанов, Жолбарыс, 184).

ЕРКЕКСІЗ с ы н. *Еркек болмаса, еркек жоқ жерде. Е р к е к с і з* үй өсекке көп таңылғыш келеді (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш, 65).

ЕРКЕКТЕН е т. *Пісіп, жетіліп, қатып кету.* Бидайықтай жайқалған қалың жуаны аралады. *Е р к е к т е н г е н д е р і н* теріп жеп емін-еркін ашырқанды (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 269).

ЕРКЕКТЕНУ *Еркектен етістігінің қимыл атауы.*

ЕРКЕКШӨПТІ с ы н. *Еркекшөп өскен, еркекшөбі қалың.* Өзен бойының сай-жыралы кедір-бұдырлы ойпаттарын ғана құм басқан. Өзге әлемнің бәрі бұрынғыдай ағаранданған тақыр, күңгірт сор, бұйырғынды, *е р к е к ш ө п т і*, жусанды түрсіз дала (І. Есенберлин, Маңғыстау., 161). Қарақұдық, Сеңгірбай сияқты қыстық қонысымыз құмайтты, шөптері изенді, жусанды, *е р к е к ш ө п т і* болып араласқан (Қазақст. ауыл шаруаш., 1957, №2, 30).

ЕРКІНСІҢКІРЕ е т. *Аздап еркінсу, батылдану.* Әрі-бері тілге келіп, бойым үйренген соң *е р к і н с і ң к і р е п* кетсем керек (Лен. жас, 22. 08. 1974, 4).

ЕРКІНСІҢКІРЕУ *Еркінсіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ЕРЛЕТ *Ерле етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Жалпы, әйел – еркекті *е р л е т е т і н*, Қаратпай ер-жігіттің жерге бетін. Әйел ғана батырды бақыр қылып, Тірідей жерге көміп жерлететін (М. Ахмет-төре, Ақ-қара, 69).

ЕРЛЕТУ *Ерлет етістігінің қимыл атауы.*

ЕРМАУЫТ з а т. к ө н е. *Ер, батыр; алпауыт.* – Сонау Түркі қағанатының тұсында алмауыт мінген *е р м а у ы т т а р ы м ы з* емін-еркін жайлаған жерлер ғой бұл (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 200). Темекі шегіп отырып, өзін-өзі алмауыт мінген *е р м а у ы т т а й* сезініп, қиял-ғажайыптарға берілмек-ті (Бұл да, 19).

ЕРМЕНДІ с ы н. *Ермені бар, ермен өскен (жер). Е р м е н д і* жерде ер өлмейтінін, жалбызды жерде жан қалатынын ұрпаққа жеткізіндер, – деп өсиет етіпті (Қаз. әдеб., 21. 04. 1976, 4). Қой күзде жаңа өрісте болады. Шөбі шабылған жерге шыққан көрпекөкке, аңызға, *е р м е н д і,* жусанды, изенді жерге жайылады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1956, №7, 9).

ЕРНЕУЛЕ е т. *Ернеу жасау, әдемілеу, сәндеу.* Саз құмыралар мен тастан, ағаштан, сүйектен жасалған мүліктерді *е р н е у л е п,* қырлап, бунақтап, қазмойындап әдемілеу қажет болды (Қаз. әдеб., 15. 02. 1974, 4).

ЕРНЕУЛЕУ *Ернеуле етістігінің қимыл атауы.*

ЕРНЕУЛЕН е т. *Ернеу пайда болу, жиектену.* Жиектері тайқыланып барып көтеріліп, *е р н е у л е н і п* тоқтайтын жазаңның өсімдігі жұтаң (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 196).

ЕРНЕУЛЕНУ *Ернеулен етістігінің қимыл атауы.*

ЕРСЕК с ы н. к ө н е. *Ер адамды тәуір көретін, ержанды. Е р с е к* ерге тимес, желөкпе үйіне түнемес (Түбі бір түркі тілі, 39).

ЕРСОҚТЫ з а т. *Ат үстінде көп жүріп, қалжыраған адам.* Аттар отқа қойылып, *е р с о қ т ы* болған жігіттер ас ішіп, күш жинаған (К. Жүністегі, Едіге, 127). *Е р с о қ т ы* болып жілігі жұқарып келе жатыр (Д. Досжанов, Жолбарыс, 58).

ЕРСҮЙЕК з а т. к ә с і б. *Құстың төс сүйегінің төмен салбыраған үшкіл жерін құсбегілер «е р с ү й е к» деп атайды* (Ж. Бабалықов.., Қырандар, 92).

ЕРСІ: Ерсі жіп. *Өрмектің астылы-үстілі, ерсілі-қарсылы етіп керілген жіптерінің үстіңгі жіптері.* Күзу жіпке тек *е р с і ж і п т е р* ғана тізіледі (ҚСЭ, 9, 49).

ЕРТЕККҰМАР с ы н. *Ертегіні ұнататын, ертекке әуес*. Болады қазақ халқы *е р т е к к ұ м а р,* Бос сөз жоқ жайылып жұртқа шығар. Естігенін, білгенін ертек қылып, Біреуінен біреуі ауызша ұғар (Бабалар сөзі, 89, 247).

ЕРТӨЛЕ к ө н е. ә с к. *Хабар жинаушы, шолғыншы, барлаушы.* Бұл қарауылдардан бөтен әр қосынның, әр түменнің өзінің *е р т ө л е л е р і* болған (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 367). – Менің *е р т ө л е л е р і м* әкелген хабарлар бойынша Мұхамед-Шайбани қазір Яссы шаһарын қоршап алған көрінеді (І. Есенберлин, Алмас., 293).

ЕРУЛЕ е т. *Көштің, жолға шыққан жолаушының жолай тоқтап, түнемеге аялдауы.* Ауыл тұсына келіп *е р у л е п* жатқан көшке, қалыптасқан салт бойынша ерулік береді (Қаз. этнография., 2, 82).

ЕРШІМ з а т. э т н. *Арқан есу үшін, бір-біріне оратылып, ширатылатын үш жіптің әрқайсысы*.

ЕРШІМДЕ е т. *Ершімдерді бір-біріне орау, ширату.* Әр жіпті жеке-жеке *е р ш і м д е п*, үш жіпті арқан сияқты тартып қосады (Ж. Бабалықұлы, Ер қанаты, 267).

ЕРШІМДЕУ *Ершімде етістігінің қимыл атауы.*

ЕРІГУШІ з а т. *Еріккен адам.* Ол ермек іздеген *е р і г у ш і* емес, әдебиеттің азабын арқалап, асыл сөз теруші (Қаз. әдеб., 05. 09. 1975, 4).

ЕРІКСІЗДЕУ с ы н. *Еркі аздау; толық ерікті емес.* Біреуі отырғысы келмесе де араққа байыған еркектердің *е р і к с і з д е у і м е н* қысыла-қысыла, қызара-қызара... отырды (Ж. Тілепбергенов, Ізбасар, 107).

ЕРІМСУ *Ерімсі етістігінің қимыл атауы.*

ЕРІМСІ е т. *Ер болғансу, батырсу*. – Сен сияқты талай талай *е р і м с і г е н д е р* «ал, мынаны ат!» деп алдына бандыны салып берсең, қолы қалтырап, өлтіре алмай әуре қылатын (С. Мұқанов, Мөлдір., 526).

ЕРІН: Ернінен емшек табы кетпеген. *Әлі жас, жап-жас.* Әлі белі бекіп, буыны қатая қоймаған, онжылдықты жаңа ғана бітірген, әсірелеп айтса *е р н і н е н е м ш е к т а б ы к е т п е г е н* кез еді-ау (Бал дәурен, 99).

Еріндері сөз ұстамайды. *Ауыздарында сөз тұрмайды.* Біздің кластағы балалардың ауызы жеңіл, *е р і н д е р і с ө з ұ с т а м а й д ы* (М. Мәжитов, Аманғали, 215).

Ерін дыбысы. л и н г в. *Еріннің қатысуымен, ерін арқылы жасалған ды-*

быс. Е р і н д ы б ы с т а р ы: о, ө, у, м, б, п (Б. Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі, 29).

ЕРІНДІКТЕУ... Егер шәлкес асау үркек болса, оны шідерлеу, мүмкін *е р і н д е к т е у*-де, шұралау да артық емес (Ата салты., 95).

ЕРІНДІЛЕУ... Дәурен шал кең маңдайлы, қошқар тұмсықты, сәл-пәл *е р і н д і л е у,* әнтек мұрындылау кісі еді-тін (Ә. Байбол, Теміржол., 20).

ЕРІНШЕКТЕ е т. *Еріну, еріншек тарту.* Шыжыған күннен жасқанды ма, әйтеуір әлгінде біртүрлі *е р і н ш е к т е г е н* (Қ. Ботбай, Егіз., 28).

ЕРІТТІР *Еріт етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бұдыры жоқ, бұлдыры көп сары дала, жазғытұрым қар еріттіріп, күздігүні су арттырып өткізеді (Қ. Мұқажанұлы, Ортеке, 6).

ЕРІТТІРУ *Еріттір етістігінің қимыл атауы.*

ЕС: Есі екеу, түсі төртеу болды. *Не істерін білмей, қатты қорқу, үрейлену.* Алтай елінің бүлінген хабары да дүңк-дүңк естіліп, Іле қазағының одан сайын *е с і е к е у, т ү с і т ө р т е у б о л д ы* (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 261).

Есін екеу, түсін төртеу қылды. *Есін алды, берекесін кетірді, есеңгіретті.* Қуаңшылық мыңғырған малы бар дәулетті қазақтардың, күш-көлік көбіне қора-қора ірі қара ұстайтын орыс кулактарының да *е с і н е к е у, т ү с і н т ө р т е у қ ы л д ы* (М. Сқақбаев, Қырық қыз, 136).

ЕСЕК: Есек аяң. *Митыңдаған өнімсіз жүріс.* Өзін сол қоғамның белді мүшесімін деп санайтын біздің геройымыз, қалай дегенде де, баяғы *е с е к а я ң м е н* көш соңында салпақтап жүре алмайды (Қ. Жиенбай, Даңқ., 40).

Есекке теріс мінгізді. *Күнәлі адамды жазалаудың ескілікті түрі. Мұны кейде «көк есекке теріс мінгізді» деп те атайды.*

Есек қақпай. *«Ары жүр, бері жүр» деп қақпайлау; өз еркінен айрылу.* Әскерге барып, құтылғандай болып едік, тағы да *е с е к қ а қ п а й ғ а* тап болдық (Т. Алшынбаев, Өткел, 65).

Есек пиғыл. *Арам, қу, қара ниет.* – Қайсыбір есектер таяқ жеген адамын ұмытпайды, – деп, ешкімнің ойында жоқ бір күдіктің шетін шығарған. *«Е с е к п и ғ ы л»* деген сөздің төркіні осында (Ж. Ахмади, Айтұмар, 9).

ЕСЕКАҒАШ з а т. *Бойы жетпеген жағдайда үстіне шығып, үй сылауға, шеге қағуға арналған ағаш құрал. Е с е к а ғ а ш т ы* құрылыста жекелей немесе бірнешеуін қатарластырып қойып, үстіне тақтай төсеп пайдалануға болады (Қаз. этнография., 2, 87).

ЕСЕКАРҚА з а т. *Екі керегенің басын түйістіріп, уақытша жасалған күрке.* Үйлерін тікпеген екен. Керегеден *е с е к а р қ а,* күрке қалқитқан. Ерттеулі, қаңтарулы аттар тұр (С. Елубай, Ақ боз., 103). Екеуінде де үн жоқ. Екі кереге басын қосып жіберіп, лезде *е с е к а р қ а* күрке жасады (Бұл да, 116).

ЕСЕП з а т. а у ы с. с ө й л. *Күнәлі, айыпты.* – Алмаса қойсын, тоңса өзіне *е с е п*! (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 4).

ЕСЕПҚҰМАР с ы н. *Есептеп жүретін, есепшіл (адам).* Бас орнында бас емес – бір доп – түйін, Пенделер бар нәпсісіне жоқ тиым. Өсекқұмар, *е с е п қ ұ м а р* қуларға, Қайран уақыт, құның сенің көк тиын (Қ.Мырзалиев: Қаз. әдеб., 06. 04. 1973, 2).

ЕСЕПШОТТЫҚ с ы н. с ө й л. *Есепшотпен жұмыс істейтін, бухгалтерлік.* – Менің шалыма *е с е п ш о т т ы қ* жұмыс табыла қояр деймісің? (Ә. Төреханов, Таудан түс., 210).

ЕСКЕРІМСІЗДІК з а т. *Еске ұстамағандық, ескермегендік, байқаусыздық.* Асыл бір нәрсем *е с к е р і м с і з д і к т е н* қалып бара жатқандай жүрегім сыздайды (А. Мекебаев, Алапат, 311).

ЕСТЕ е т. *Еске алу, ескеру.* Қырғыз ағайындар «ескеріп», «еске алып» дегенді *«е с т е п»* дейді. Мен осы сөзді «Естай-Хорлан» дастанына енгізгенім бар (Қаз. әдеб., 14. 11. 1975, 3).

ЕСТЕК з а т. *Ақбас пен жусан қосындысының қайнатпасынан алынған ақсары түсті бояу. Е с т е к п е н* алаша тоқылатын иірілген жіпті, сырмақ сыратын киізді бояйды (Қаз. этнография., 2, 91).

ЕСТЕМЕ з а т. ж е р г. ***Естелік.*** «Жорық жолында есте қалған оқиғалар» атты соғысқа қатысқан әскерлердің *е с т е м е л е р* жинағында мынандай жолдар бар... (Қалибек Хакім., 201).

ЕСТЕУ *Есте етістігінің қимыл атауы.*

ЕСІК: Есіктегі күлін төрге шашты. *Берекесін алды; тас-талқан етті.* Бәйбішесі «Менің үстіме қатын ұстайын деген екенсің, *е с і к т е г і к ү л і н д і*

т ө р г е ш а ш а й ы н» деп шыр салыпты (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 16).

ЕСІК-САЛМА з а т. *Қазақ үйдің түсірілетін киіз есігі.* Мұнда оның аяққап, *е с і к-с а л м а,* терме, қадамыш секілді қазақы үйдің сән-салтанат бұйымдары қойылған (Қаз. әдеб., 10. 10. 1980, 12).

ЕСІКСЫМАҚ з а т. *Тозығы жеткен, есік аты ғана бар есік.* Сынған топсаның ізін сыммен шанди салған қира-қира жаман *е с і к с ы м а қ т ы ң* тұтқалығына қол жүгіртіп еді, әрі қармалап іліктіре алмай қойды (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 223).

ЕСІК-ТӨР: Есік-төр көру [көрсету]. э т н. *Жаңадан құда болысқан екі тараптың бір-бірін етене жақын танысып-білісу ұшін бірін-бірі қонаққа шақырысу жосыны. Е с і к-т ө р к ө р у* үшін жігіт жағының арнайы шақыруы бойынша қыз жағынан 15-20 шақты адам келеді (Қаз. этнография., 2, 99).

ЕСІЛ *Ес етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бұрын басқұр, желбау, шаңырақ және уық баулары таза жүннен, жылқы қылы қосылып *е с і л е т і н* де, көгі түйенің мойын терісінің көнінен жасалатын (Коммунизм жолы, 13. 03. 1970).

ЕСІМДЕ з а т. *Тобық ойыны.* Бұл ойынды кей жерлерде «тобық», кей жерлерде «*е с і м д е*» деп атайды (Ойын-сауық, 168).

ЕСІП: Есіп сабау. *Жүн сабаудың бір түрі.* Сабаудың қос қолдап сабау, *е с і п с а б а у,* көсіп сабау, көпіртіп сабау деген түрлері бар (С. Қасиманов, Қаз. қолөнері, 45).

ЕСІРЕЙ з а т. к ө н е. *Қолға түскен тұтқын.* Мұны да тұрғызған сол орұсут жерінен әкелінген *е с і р е й* шеберлер (І. Есенберлин, Алтын орда, 1, 5). Сендер *е с і р е й* етіп ұстап келе жатқан жұрттың көбі қартайды, жұмысқа жарамайды (Бұл да, 1, 90). Ханның жарлығы бойынша *е с і р е й* кәпір Коломонның мұсылман діниндегі қыпшақ қызы Құндызды қатын етіп алуды ойлаған күнәсі үшін инақ етіп тартылсын (Бұл да, 1, 117).

ЕСІРТКІШІ з а т. с ө й л. *Есірткі тұтынатын адам.* «Ақша қайда десек, қулардың, жанкешті *е с і р т к і ш і л е р д і ң* қолында жүрген екен ғой», - деп ол күбірледі (Жас қазақ, 02. 03. 2010, 19).

ЕСІРТКІҚҰМАР з ат. *Есірткіні ұнататын, соған тәуелді адам.* Қазақстанда *е с і р т к і қ ұ м а р л а р д ы ң* саны 15 %-ға азайды, оның ішінде жасөспірімдер мен әйелдер арасында да айтарлықтай кеміп отыр (Айқын, 07. 02. 2012, 6).

ЕСІРТКІҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Есірткіні ұнатушылық, есірткіге тәуелділік.* ≈ Ол *е с і р т к і қ ұ м а р л ы қ т а н* арыла алмай-ақ қойды.

ЕТ з а т. э т н. 1. *Қазақтың ең басты ұлттық тағамы.* ≈ «*Е т* асты, *е т* жеді» деген қолданыстар бар. Еттің сорпасы болады. Мұны «бесбармақ» деу ұят, санасыздық. 2. *Өрік, шабдал сияқты жемістердің жеуге жарамды жұмсақ жері.* ≈ Өріктің сүйегін *е т і н е н* ажыратып, тосап қайнатты.

Ет арсалау. *Соғымды сойып, етін бұзып, тұздап алған соң, арсаға жайып, кептіріп алу тәсілі* (Қаз. этнография., 2, 102).

Ет жасау. э т н. *Тойда, аста қазаннан түсірілген етті қонақтардың ыңғайына қарай мүшелеп, табақтарға бөліп салу шеберлігі. Бұл «табақ жасау» деп те аталынады* (Қаз. этнография., 2, 103). Ас бергенде жол-жораға жүйрік, *е т ж а с а у ғ а* шебер, қолы берекелі адамға ет жасатады. Оны «ет жасаушы» деп атайды (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 89).

Ет қару. *Пышақ, кездік, бәкі.* Есік ашылып, үйге сары әйел кірді. Әрқайсысы *е т қ а р у ы н* іздеп жатыр (З. Ақышев, Жаяу., 34).

Ет тарту. э т н. *Кәделі мүшелерді табақтарға бөліп салып, қонақтардың алдына қою* (Қаз. этнография., 2, 110).

ЕТЕК... 2. а у ы с. *Таудың етегіндегі (жазықтағы) ауыл отырған жер, кеңшар орталық д. м.* Осы соңғы айдың ішінде бір-ақ рет *е т е к к е* түстік (Ә. Асқаров, Таңд., 194).

Етегіне жел тимеген. *Күнәсіз, пәк, абыройлы.* – Енді сіз осында тұрасыз. Кешке таман *е т е г і н е ж е л т и м е г е н* хор қызын әкеп береміз (Д. Рамазан, Жылап аққан., 40).

Етегіне отырғызбады. *Маза бермейді, тыным таптырмайды.* Ал, қайсыбір ауыл қашан мойындары астына келгенше *е т е к к е о т ы р ғ ы з б а й д ы* (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 172).

Етегіне сүрінген... Апама жездем сай. Әйелі де *е т е г і н е с ү р і н г е н* еріншектің бірі (Ә. Асқаров, Таңд., 366).

Етегін жиып алды. *Шаруасын бітіріп алды, тамамдады.* Қар түскенше шаруа-

ның е т е г і н ж и ы п а л м а қ боп жанталасып жатыр (М. Сқақбаев, Қырық қыз, 10).

Етегін кесіп, елден қуу. *Ел намысын қорлап, досқа күлкі, дұшпанға таба қылған адамды дүйім жұрт алдында екі етегін кесіп алып, елден қуу дәстүрі.* Дүйім жұрт алдында әлгі адамның қылмыстарын мойнына салып, *е т е к т е р і н к е с і п, е л д е н қ у а д ы.* Бұл етегін кесіп, елден қуу деп аталады (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 138).

Етек бау. *Туырлық етегі жел соққан кезде желпілдеп тұрмас үшін оның ішкі жағының әр жерінен тағылатын, кереге аяғынан байлап қоятын жіңішке бау* (Қаз. этнография., 1, 440).

Етек тартары жоқ. *Баласы жоқ.* Сол күнде жетпіс төртте бидің жасы, Қуантып *е т е к т а р т а р ж о қ* баласы. Пұшпағы қанамаған бәйбішенің, Қайғысыз күн өткізер жоқ шарасы (И. Байзақов, Таңд. шығ., 1, 25).

ЕТЕК-ЕТЕК з а т. э т н. *Қазақтың ұлттық ойындарының бір түрі.* Біз *е т е к-е т е к,* белбеу тастамақ, ақсүйек, алтыбақан, соқыртеке, қолүзбек сияқты ойындардың бірінен-біріне ауысып жарым түнге дейін ойнаймыз (Н. Қазыбеков, Тұсаукесер, 4).

ЕТЕКТАРТТЫ с ы н. *Етектен тартатын, кесірін тигізетін (әрекет).* Бірақ соның көлеңкесінде жүрген *е т е к т а р т т ы* кемшіліктердің көзін ашып, айта жүру жетпей жататынын жаны сезеді (Лен. жас, 12. 02. 1976, 2).

ЕТЕКТІ з а т. э к с п р. *Әйел адам.* – Жалпы ер кісінің *е т е к т і г е* жалпақтай бергенінің несі жақсы дейсің, қайным (Т.Иманбеков, Тұт ағашы., 49).

ЕТЕКТІГЕР. э т н. *Құдалыққа келген адамдар күні бойы ұйықтамай, тойдың қызығын қызықтауы керек, егер ұйықтап кетсе, астындағы немесе іргедегі киізге етегін тігіп тастап, оны ояту салты (ойыны).* Құдалық салтта «табалдырық аттар», «құйрық-бауыр асату», «құда тарту», «суға шомылдыру», «*е т е к т і г е р*» дегендер сияқты түрлі ырым-салттар мен ойындар жасалады (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 42).

ЕТЖЕҢСІЗ с ы н. 1. *Толық емес, арықтау.* 2. *Дене бітімі жараспаған, омбай-домбай.* Кемпірдің бойы аласа, өзі *е т ж е ң с і з* (Қаз. әдеб., 09. 04. 1973, 2).

ЕТКЕЛ с ы н. ж е р г. *Етті келген, борбиған.* – Осынша көп кітаптың қажеті қанша? – деп *е т к е л* ернін бүлк еткізді (М.Сқақбаев, Ұят тур., 70). Оның барқыттай былбыраған шашақты былғары тығынын *е т к е л* саусағына қыса суырып, бір шөкім көк жентекті барбиған алақанына баппен үйді де, таңдай астына тастап жіберді (Е.Тұрысов, Құралай жолы, 6).

ЕТКЕЛДЕУ с ы н.*Еттілеу, борбиыңқы.* Сәл шығыңқы шықшыты, *е т к е л д е у* ерні сом тұлғасына лайық, құп жарасқандай екен (М. Сқақбаев, Ұят тур., 168).

ЕТРАТ з а т. к ө н е. *Қатардағы әскер, жауынгер.* Ал әлдеқалай кіре қалған *е т р а т* бұраңдап жатқан жолмен бекініс ортасындағы шепке жеткенше, қыпшақтың бір ер жігітінің жебесіне душар болатын (І.Есенберлин, Алмас., 59).

ЕТТОҚПАҚ з а т. э т н. *Етті ұрып, жұмсартатын құрал.* Музейге келушілер, әсіресе, Абайдың өзі тұтынған күміс кесе, кебеже, *е т т о қ п а қ,* тегене, қобыз, шылапшын, ер, тағы басқа да осы сияқты заттарды қызыға көреді (Қаз. әдеб., 21. 05. 1965, 3).

ЕТШОЛАН з а т. с ө й л. ***Етхана.*** Апайым *е т ш о л а н ғ а* кіріп кетіп, бір табақ ет алып шықты (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл, 60).

ЕТІКБАС: Етікбас алабұға. з о о л. *Алабұғаның басы етіктің басындай бір түрі.* Саптама етігі күрпілдеген шал еңкеңдеп үй алдына келді де, құйрығы жер сызған бір-екі шорағай, ақтабан, *е т і к б а с а л а б ұ ғ а* тізілген шыбығын шөпке тастай берді (А. Нұрманов, Құланның ажалы, 104).

ЕТІКШЕШЕР з а т. э т н. *Күйеу жігіттің етігін шешкені үшін алынатын кәде.* Қатындар қалыңдықты ортаға алып, шымылдыққұрар, қолұстатар, шашсипатар, төсексалар, *е т і к ш е ш е р*, іргетебер, көрпекимылдатар кәделерін бөлісті (Ж.Аймауытов, Шығ., 387).

ЕТІКШІ з а т. з о о л. *Басы үлкен, ұзын мұртты, ірі қоңыз.* Міне, жол бойымен жай басып, жалпақ алып *е т і к ш і* келеді. Бұл өзі осындай асықпайтын қоңыз (Қ. Қараманұлы, Қайраң өткел, 31). Оған кішкентай қара қоңыз қарсы жолықты. Ол *е т і к ш і н і ң* ұзын мұртын көріп тайсақтап тайқи берді (Бұл да, 32).

ЕТІСТІКТЕН е т. *Есім сөздердің етістікке айналуы.* ≈ Есім сөздердің көбі *е т і с т і к т е н е* алады.

ЕТІСТІКТЕНДІР *Етістіктен етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Олардың өзара айырмашылығы есімдерді етістікке айналдыратын (*е т і с т і к т е н д і р е т і н*) көмекші етістіктердің сипаттарына байланысты болады (А. Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 133).

ЕТІСТІКТЕНДІРУ *Етістіктендір етістігінің қимыл атауы.*

ЕТІСТІКТЕНУ *Етістіктен етістігінің қимыл атауы.*

ЕУРАЗИЯШЫЛ с ы н. *Еуропа мен Азия өркениетінің тұтастығын жақтаушы адам.* Әйгілі орыс *е у р а з и я ш ы л* тарихшы-ғалымы Лев Гумилевтің «пассионарлар теориясын» көзі ашық жұртшылықтың бәрі біледі (Қаз. әдеб., 16. 08. 2013, 6).

ЕУРОПЕОИДТЫҚ с ы н. *Еуропеоид нәсіліне тән, соған қатысты.* Марқұмның антропологиялық типі – анық монголоидтық белгілері бар аралас *е у р о п е о и д т ы қ* түрге жатады (Қ. Назырбаев, Қотанқарағай, 23).

ЕФРЕЙТОРЛЫҚ с ы н. *Ефрейторға тән, соған қатысты.* – Бұдан не таптың, егер тәртіп сақтап жүрсең, көп ұзамай *е ф р е й т о р л ы қ* шенге де ие болған болар ең (Лен. жас, 09. 04. 1974, 4).

ЕХИДНА з а т. з о о л. *Австралияда кездесетін, денесін кірпі сияқты тікен (ине) жапқан жануар. Е х и д н а* күшті тырнағымен термиттер ұясының қабырғасын бұзып, жәндіктерді ұзын, жабысқақ тілімен ұстайды (Тірі табиғат, 65). *Е х и д н а* – тікенекті кірпіге ұқсайды. Бірақ бұл жұмыртқа салушы ғажап сүтқоректі, үйректұмсық тұқымдасына жатады (Қызыл құмдар., 32-33).

ЕХРАМ з а т. а р. *Қажылардың Меккеге барғанда киетін шапаны.*

ЕШКІ: Ешкі көзденді. *Көзін алартты, жақтырмай қарады.* Ол *е ш к і к ө з д е н е* қарап, үйден шыға жөнелді (Ә. Әбішев, Замана перз., 16).

Ешкі құйрық сақал. *Ешкінің құйрығындай селтиіп қалған сұйық сақал.* – Ау, әйелін ұрмайтын адам бола ма? – деп, жұртқа естірте сөйлеген Шәріп *е ш к і қ ұ й р ы қ с а қ а л ы н* тұтамдай берді (С. Елубай, Ақ боз., 41).

Ешкі шөпшек. *Ешкінің шөпті шөпшеңдеп жеуі.* Осы сияқты басқа малдардың да шөпті қалай жейтінін білдіретін мынадай сөз тіркестері туған: жылқы тістеуік, сиыр жұлма, қой іскек, *е ш к і ш ө п ш е к* (Балдырған, 1971, №9, 18).

ЕШКІЕМЕРШЕ ү с т. *Ешкіемер секілді, ешкіемер тәрізді.* Сөйтіп жүріп сенің еңбектеріңді өзі *е ш к і е м е р ш е* еміп келген де сол (Қ. Мұханбетқалиев, Қайдасың сен., 179).

ЕШКІМЕК з а т. *Ешкінің асығы.* Арқардың асығын – құлжа, киік асығын – шүкейт, ешкінікі – *е ш к і м е к* деп аталады (Қаз. этнография., 1, 229). Мұрты кеткен қуақы кеней мен бүйірі кемірілген кішкене *е ш к і м е к т е р д і* ұстағанда көңілің тола үйге жеткенше не тең келген еді? (Қ.Қазиев, Иманжапырақ, 98).

ЕШКІМҮЙІЗ з а т. а с т р. *Зодиактың он екі шоқжұлдыздың бірі (козерог). Е ш к і м ү й і з* шоқжұлдызы желтоқсан айына сәйкес келеді (М. Арын, Бес анық, 123). *Е ш к і м ү й і з* аспанның оңтүстік жарты шарында орналасқан. Ол жазда және күзде көрінеді (ҚСЭ, 4, 207). Айдың [январь] екінші жартысында қызыл іңірде *Е ш к і м ү й і з* шоқжұлдызынан Меркурийді көруге болады (Қазақ календары, 04. 01. 1975).

ЕШКІШЕК[1]... Енді бір тұстан *е ш к і ш е к* маңырап, елік әупілдеді (Ә. Асқаров, Таңд., 263). «*Е ш к і ш е к*» – тауда өмір сүретін кішкентай құс. «*Е ш к і ш е к*» деп аталу себебі, кәдімгі ешкі секілді «мә-ә-мә» деген дыбыс шығарады. Оны өзім «Жартыбай» деген жерден көрдім (Қазақст. пионері, 17. 03. 1971, 2).

ЕШКІШЕК[2] з а т. з о о л. *Құмды топырақта тіршілік ететін құрт.* Құмдауыт топырақтың ішінен *е ш к і ш е к т і* тауып алып, күс-күс табанға жағып, қолдан келген «ырым-жырымның» парызын түсіргенбіз (К. Сегізбаев, Жылдың ең қысқа., 46). «*Е ш к і ш е к т і* табанға жақса, адам жүйрік болады екен», – дегенді де шығарып жүрген Ештай (Бұл да).

ЕШКІШІ з а т. *Ешкі бағатын адам. Е ш к і ш і* кедей бұл екеуін жаны қалмай күтті (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 272). – Жолдастың сөзін жерге қалай тастайсың, – дейді, *е ш к і ш і* шал Серәлі (Б. Шаханов, Ғашықтың тілі, 24).

Ж

ЖАБА[1]: Жаба аққу. *Аққудың бір түрі.* Анда-санда тынық су бетіне барлық құстың қиқуын *ж а б а а қ қ у д ы ң* сырнайдай созылған дауысы естіледі (І. Есенберлин, Шығ. жин., 1, 65).

ЖАБА[2]: Жаба тоқу. *Тоқым аттың арқасын түгел жауып тұратын ерттеу тәсілі.* Аттың қыр арқасы түгел жауыр болып, *ж а б а т о қ у ғ а* келмей қалады. Сондай кезде екі ішпекті ортасын қабаттап ердің екі қапталына бекітеді. Аттың қыр арқасын ашық қалдырады. Осы амалдың аты – желқом (Ж. Бабалықұлы, Ер қанаты, 263).

ЖАБАҒЫ: Жабағы бұлт. *Ұйысқан, қалың бұлт.* Түс ауа аспанда күздің *ж а б а ғ ы б ұ л т ы* тұтасып, күн көзі жоғалды (Жұлдыз, №1, 1972, 128).

Жабағы жүнденді. *Ұйысу, тұтасу, алба-жұлба болу.* Суық сұр бұлт *ж а б а ғ ы ж ү н д е н і п*, аспанның сұрқын қашырып, салбырап-салбырап тұрған еді-ау (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 65).

ЖАБАЙ з а т. ж е р г. *Қара мал (сиыр) асығы; томпай. Ж а б а й* қорғасын құйылмаса да тігулі тұрған асықты ұшырып түсіретіндей салмақты болып келеді (Қаз. этнография., 2, 131).

ЖАБАЙЫ: Жабайы алма. *Алманың жабайы өсетін түрі.* Теңіз деңгейінен 1500-3000 метр биіктікте мәңгі көгеріп сұлу шыршалар, онан төмен *ж а б а й ы а л м а,* өрік өседі (Білім және еңбек, 1968, №6, 10).

Жабайы жылқы. *Қолға үйретілмеген тағы жылқы.* Қазақ жерінде ерте заманда жосып жүретін *ж а б а й ы ж ы л қ ы л а р:* тарпан, құлан тағы басқаларды бұл күндері зоопаркте ғана көреміз (Қаз. әдеб., 23. 10. 1970, 2).

Жабайы түйе. *Қолға үйретілмеген тағы түйе.* Мәселен қазақ даласының төл тағысы болған *ж а б а й ы т ү й е* мен жабайы сиыр (тур), камшат (бобр), құлан, тарпан (жабайы жылқы) секілді аңдарды бұл күндері зоопарктен ғана көреміз (Лен. жас, 20. 09. 1972, 4).

Жабайы сиыр. *Қолға үйретілмеген тағы сиыр; тур.*

ЖАБАЛ үс т. ж е р г. ***Жаппай.*** Әлде неге *ж а б а л* жүгірісіп, шабалана үрген иттер оқыс таласып қап жатыр (Қ. Мұқажанұлы, Ортеке, 57). – Жалғыз барып мұны істедің, *ж а б а л* барсаң қайтерімізді ойлайтын шығар, миы бар болса, – деді (Бұл да, 127).

ЖАБАСАҚ: Жабасақ құс. з а т. з о о л. *Бөдене түстес, бірақ бөденеден құйрығы ұзын, тау баурайын мекендейтін құс. Ж а б а с а қ қ ұ с* қауырсақ сияқты шым астынан, ызалы-көгалды жерден тұмсығымен шұбалшаң тартып жейді (Соц. Қаз., 02. 04. 1991, 4).

ЖАБАСАЛМА з а т. к ө н е. *Патша үкіметі кезінде халықтан жиналатын салықтардың бір түрі.* Халықтан жиналатын рамат, *ж а б а с а л м а,* қара-шығын сияқты түрлі алым-салықтан тұрмысын түзеген кезде Қанапия ауылнайлықтан түсті (С. Сауытбеков, Өртенген өлең, 29).

ЖАБЫ з а т. а у ы с. 1. *Ауыр еңбектен әбден қажыған, мойнын қамыт жара қылған адам.* – Ия, сөйтіп бір серпілмесек, әбден *ж а б ы* боп кеттік қой, түге (Қ. Жұмаділов, Дарабоз, 1, 68). 2. *Тегі нашар, тексіз адам.* Жауыз бен қаскөй, карерьист пен күншіл – дарынсыздан, тоғышар – *ж а б ы д а н,* парықсыз дарақы – кексізден (Қ. Ысқақов, Қараорман, 101).

ЖАБЫҚ: Жабық отау. э т н. *Тоғызқұмалақтағы жұп санды құмалағы бар отау. «Ж а б ы қ о т а у л а р»* қашан да қарсы жақтың қазанына түсіп кету қаупінде тұрады (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 4, 118).

Жабық тұқымды өсімдіктер. б о т. *Тұқымы аналық түйіннің ішінде тұратын өсімдіктер. Ж а б ы қ т ұ қ ы м д ы ө с і м д і к т е р* – гүлді өсімдіктер (Биология, 215). *Ж а б ы қ т ұ қ ы м д ы л а р* – нағыз жоғары сатыдағы өсімдіктер (Бұл да).

ЖАБЫҚБАУ з а т. *Туырлықтың жабықтарын айқастыра келіп, уық иініне байлайтын бау. Ж а б ы қ б а у* жіңішке жіптен жасалады (Қаз. этнография., 1, 440).

ЖАБЫН з а т. б о т. *Тұқымбастаманың сыртқы жұқа қабықшасы.* Тұқымбастаманың *ж а б ы н ы н а н* тұқым қауызы пайда болады (Ботаника, 110).

ЖАБЫСҚАҚ... Сіркеден биттің дернәсілі – *ж а б ы с қ а қ* шығады. Ол бірнеше рет түлеген соң ересек битке айналады (Р. Сәтімбеков, Қызықты биология, 90).

ЖАБЫСҚАҚТАН е т. *Жабысқақ болу, жабыса беру.* Ернінің айналасы *ж а б ы с қ а қ т а н ы п* тұрған соң шыдамай қолының сыртымен сүртті (С. Үсенұлы. Елік., 94).

ЖАБЫСҚАҚТАНУ *Жабысқақтан етістігінің қимыл атауы.*

ЖАҒАЛАҒЫШТА е т. *Біреуді төңіректеу, соны сағалау.* Елғазы соңғы кезде қалаға барғыштап, қалаға барған сайын бастықтарды *ж а ғ а л а ғ ы ш т а п* жүрген көрінеді (Ә. Тарази, Тасжарған, 308).

ЖАҒАЛАҒЫШТАУ *Жағалағышта етістігінің қимыл атауы.*

ЖАҒАТ з а т. *Маңғолмен туыстас тайпалардың бірі.* Бұлардың ішінде ойратпен де *ж а ғ а т п е н* де, ноғаймен, бұқармен де қайтпай шайқасқан бахадұрлар аз емес-ті (М. Мағауин, Аласапыран, 9). *Ж а ғ а т т ы* үйсін мен дулаттың өзі-ақ талқандайды (Бұл да, 52).

ЖАҒАТ-МАҒҰЛ з а т. *Жағат және мағұл (маңғол) бірлестігі.* Қазақ хандығына қарасты ру, ұлыстардың шығыста қытай, дүрбіт, ойрат, *ж а ғ а т-м а ғ ұ л м е н,* солтүстікте – Көшім, батыста – ноғай хандықтарымен тынымсыз қақтығыстары Тәуекел ханға мүлде тосын ой салған еді (Қаз. әдеб., 02. 04.1982,7).

ЖАҒАТСУ *Жағатсы етістігінің қимыл атауы.*

ЖАҒАТСЫ е т. ж е р г. *Жақсы көріну, жағымпаздану; жақындау.* Ол әйел маған жалпаңдап, *ж а ғ а т с и* бастады (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 93).

ЖАҒАТТА[1] е т. ж е р г. *Қазбалап айту, әйгілеу.* Бұл отыз беске келгенше бас құрап, отау тіге алмай жүрген сүр бойдақ досымыздың сөз бастар осал тұсын *ж а ғ а т т а м а й-а қ* қоялық дегендігіміз еді (Қаз. әдеб., 16. 08. 1974, 4).

ЖАҒАТТА[2] е т. ж е р г. 1. *Жағалау, төңіректеу; ыңғайлану.* Ал қазір қанын соруға *ж а ғ а т т а ғ а н* көк бас сонаның ызыңындай кісінің жынына тиеді (О. Бөкеев, Мұзтау, 64). Кербұғы әлжуаз тартқан әліне, боркеміктенген кәрілігіне қарамай сүлініп, көп *ж а ғ а т т а д ы* (Жұлдыз, 1972, №5, 119). 2. *Жақын жүру, ниеттес болу, жағу.* Әуелі үлкеніне *ж а ғ а т т а й* біл, Ұзартып қысқа қолын сабақтай біл, Қалсаң да өзің жалаңаш, аштық халде, Қожаң үшін барыңды аямай қыл (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 45).

ЖАҒАТТАУ *Жағатта етістігінің қимыл атауы.*

ЖАҒДАН з а т. к ө н е. *Түйе үстіне кісі отыру үшін жасалған қоршау.* Сексен түйе қомға алған, Сексен түйе үстіне Алтынды *ж а ғ д а н* орнаған. Асфаһани кілемдер Жібектен гүлін торлаған (Нар заман., 345).

ЖАҒЫ з а т. к ө н е. *Қалың көннен жасалған сырт киім.* Бастарындағы темір дулығалар мен түйенің қап-қара көнінен жасалған жылтырақ *ж а ғ ы л а р* күннің нұрынан жалт-жұлт етеді (Ә. Кекілбаев, Үркер, 136).

ЖАҒЫРАПИЯ з а т. *«География» сөзінің қазақша айтылуы.* ≈ Бүгін *ж а ғ ы р а п и я* сабағы болмай қалды.

ЖАҒЫРАПИЯЛАС з а т. *Бір өңірдің адамдары, жерлес.* Оған қоса кейде бір шығарманы талқылауға келген ақын-жазушыларды қарасаң, ылғи *«ж а ғ ы р а п и я л а с т а р»* болып шығады (Ғ. Мүсірепов: Соц. Қаз., 04. 11. 1983, 3).

ЖАҒЫРАПИЯШЫЛДЫҚ з а т. *Жершілдік, туысшылдық.* Мұнда да коммунистік мораль, ар-ұят, әділдік қажет. *«Ж а ғ ы р а п и я ш ы л д ы қ т ы»* тоқтату шарт (Соц. Қаз., 04. 11. 1983, 3).

ЖАҒЫСТЫРУ е т. а у ы с. *Жақындастыру, таныстыру.* – Қызбен *ж а ғ ы с т ы р у ғ а* жас әлі. Ол отау иесі болғанша сен шыдай тұрасың (С. Мұқанов, Мөлдір махаб., 155).

ЖАДАШЫ з а т. с ө й л. ***Жадылаушы.*** Қазақы ортада абыздың функциясына ұқсас міндеттерді бақсы, жырау, жауырыншы, *ж а д а ш ы* атқара беретін болған (Қаз. этнография., 1, 38).

ЖАДУАЛДАЙ с ы н. *Жадуал сияқты, жадуал тәрізді.* Өз тегінді *ж а д у а л д а й* жаттап ал (Э. Төреханов, Таудан түс., 152).

ЖАДЫ[1] з а т. т е х н. *Техникалық құралдардың (ЭВМ, компьютер) енгізілген ақпарататтарды сақтайтын блогі. Ж а д ы н ы ң* [память] міндеті процессорлардың не істеу керектігін көрсететін программаларды және процессор өңдейтін информацияларды сақтау (Білім және еңбек, 1986, №1, 7).

ЖАДЫ[2] з а т. *Мал азықтық шөпті тураға арналған кескіш құрал. Ж а д ы н ы ң* тұғыры қатарластырылып қойылған екі төртбұрыш ағаштан тұрады. Ол екеуінің арасы *ж а д ы н ы ң* пышаға еркін сиятын-

дай орын қалдырылып, бір-біріне бекітіледі (Қаз. этнография., 2, 143).

ЖАДЫБАСТАП үс т. с ө й л. ***Жадылап.*** – Е, дігерлемей қайтсін! Өзі жас, өзі сұлу келіншек *ж а д ы б а с т а п* қойған соң (С. Сматаев: Жұлдыз, №6, 1972, 75).

ЖАДЫҒАТ з а т. ж а ң а. ***Ескерткіш.*** Осы тұста ақ түске байланысты көп ескерілмей жүрген бір тарихи *ж а д ы ғ а т т ы* еске сала кететін (Ана тілі, 19. 09. 1991, 4).

ЖАДЫНАМА з а т. *Ұмытпас үшін қағазға жазып қалдырған белгі.* Қазтерминком оны (памятка) *ж а д ы н а м а* деп қабылдаған екен, көптің ойынан дөп түсті (Ана тілі, 28. 02. 1991, 7).

ЖАДЫРА з а т. к ә с і б. *Балық аулайтын аудың бір түрі.* – Жігіттер, мұнда сабын да, шылабыр да бар, - деп қайықтың бөгеніне бір ұшы байланып *ж а д ы р а с ы* суға сүйретілген шылабырды көрсетті (С. Хайдаров, Теңіз самалы, 18).

ЖАДЫСЫЗ с ы н. *Есіндегісін ұмыта беретін, еске сақтау қабілеті жоқ (адам).*

ЖАДЫСЫЗДЫҚ з а т. *Ескерусіз қалғандық, ұмытшақтық.* «Апат – алты ағайынды» дейді халық. Сол алты апаттың бірі – *ж а д ы с ы з д ы қ* (Қаз. әдеб., 03. 03. 1989, 11).

ЖАДЫШЫ з а т. 1. *Біреуді жадылаушы, басын дуалаушы, сыйқыршы.* 2. *Жаңбыр жаудыра алатын адам.* Қар, нөсер, жауын жаудырып, найзағай түсірген адамдар – *ж а д ы ш ы*, жайшы, жадыгерлер жайлы түркі халықтарының аңыз-әңгімелерінде көп айтылады (Қаз. этнография., 2, 144).

ЖАЗ: Жаз тоқсан. *Жаздың үш айы.* Ауа райын бақылаушылар бір жылды төртке бөліп, оны төрт тоқсан: көктем тоқсан, *ж а з т о қ с а н*, күз тоқсан, қыс тоқсан деп атаған (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 116).

ЖАЗБАША: Жазбаша пікір. *Біреудің еңбегіне жазбаша түрде берілген баға.* Ол академиктен *ж а з б а ш а п і к і р* алған болатын (Соц. Қаз., 14. 02. 1980).

ЖАЗҒАНСУ *Жазғансы етістігінің қимыл атауы.*

ЖАЗҒАНСЫ е т. *Жазған болу, жазу әрекетін істеу.* Сосын ауаға сұқ саусағымен әлдеқандай сандарды тез-тез *ж а з ғ а н с ы д ы* (Қ. Омарұлы, Әке, 39).

ЖАЗҒЫРЫС *Жазғыр етістігінен жасалған ортақ етіс.*

ЖАЗҒЫРЫСУ *Жазғырыс етістігінің қимыл атауы.* Ауылдағы әйелдер «басыңа көрінсін!», «қайдағы неме, қайдан кеп сіңіп еді» десіп *ж а з ғ ы р ы с у д а* (Ж. Ахмади, Айтұмар, 481).

ЖАЗҒЫШБЕК з а т. с ө й л. *Газет-журналдарға мақала жазатын адам, журналшы д. м.* – Сен өзі *«ж а з ғ ы ш б е к т е р д і ң»* бірі емессің бе? – деді ол аузындағы асын шайнаңдап жатып (Д. Бейсенбекұлы, Әулиеағаш., 112).

ЖАЗДЫҚ: Жаздық алма. *Жазда пісетін алма сорты.* – Қараөрік дейсіз... *ж а з д ы қ а л м а* да жеуге кеп қалыпты ғой, - деген дауыс шығып қалды (Ғ. Сланов, Домбыра күйі., 11). *Ж а з д ы қ а л м а н ы ң* неше түрлі сорттары жайқалып тұр (Агран. анықта., 220).

Жаздық арпа. *Жазда (көктемде) егілетін арпа.* Алматы облысының суармалы жерлерінде орта есеппен күздік бидайдың әрбір гектарынан – 31, 5 центнер, *ж а з д ы қ а р п а д а н* – 35 центнер, жаздық бидайдан – 21, 7 центнер, сұлыдан – 20 центнерден өнім алынған (Суармалы егін., 82).

Жаздық бидай. *Бидайдың ерте көктемде себілетін сорты.* – Елімізде *ж а з д ы қ б и д а й д ы* ң жүз қырық түрі өсіріледі, - деп еді бір сөздің ретінде Бану, бұған балалар таң қалды (М. Иманжанов, Алғашқы, 147). *Ж а з д ы қ б и д а й д ы* күзде себу – егісті қара күйеден құтқарудағы биологиялық әдіс (Ж. Жиембаев, Дәнді дақыл., 79).

ЖАЗУ: Жазу машинасы. *Қолдан жазылған нәрселерді теретін машинка.* Бір кезде *ж а з у м а ш и н к а с ы* ақпараттық техниканың сұлтаны болғаны белгілі (Б. Омарұлы, 11-ші қаламұш, 151).

ЖАЗУЫНША үс т. *Жазуы бойынша, жазуына қарағанда.* Оның *ж а з у ы н ш а* денсаулығы темірдей (Ш. Орынбаев, Өмір., 32).

ЖАЗЫҚ: Жазық маңдай. п о э т. *Кең, тегіс, әдемі маңдай.* Қара көз, қыйылған қас, *ж а з ы қ м а ң д а й,* Алма бет, ақша жүзі нұр тамғандай. Қыр мұрын, оймақ ерін, меруерт тіс, Бейне мақпал қызыл тіл шекер балдай (Қ. Аманжолов, Шығ. жин., 167).

ЖАЗЫҚАЙ з а т. *Кішірек келген тепсең жер. Ж а з ы қ а й ғ а* біткен жартастың бергі бұрышында доңыздың мегежіні тұр екен (Туған тіл, 2010, №2, 119).

ЖАЗЫЛАН *Жазыла етістігінен жасалған ырықсыз етіс*. Ертесінде кешегі атан қайта *ж а з ы л а н ы п,* үшеуі мінгесіп жолға шықты (Жас алаш, 21. 05. 1996, 3).

ЖАЗЫЛАНУ *Жазылан етістігінің қимыл атауы.*

ЖАЗЫЛАУ... Түйе санын көбейте алар, жуан сіңір атанға бас білдірер, жампоз інгенді сауынға үйретер, ең арғысы ашамай, ыңыршақ салып, *ж а з ы л а у д ы* көрсетер көзіқарақты адам керек болды (Соц. Қаз., 18. 10. 1981, 3).

ЖАЗЫЛЫМДАС: Жазылымдас сөздер. л и н г в. *Жазылуы бірдей, бірақ айтылуы мен мағынасы әр басқа сөздер; омографтар*. Мыс: *баспа* (тамақ ауруы) және *баспа* (табалдырықты баспа) (Б. Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі, 84).

ЖАЗЫМДАЛ *Жазымда етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Сен білмейсің, бұның атасы Шолан біздің бабаларымыздың қолынан *ж а з ы м д а л ғ а н* (Шешендік сөздер, 1967, 48).

ЖАЗЫМДАЛУ *Жазымдал етістігінің қимыл атауы.*

ЖАЗЫҢҚАЙ с ы н. *Аздап жазық, тегістеу (жер).* Ортасы алақанның аясындай ж а з ы ң қ а й тығырық (Ж. Аймауытов, Шығ., 56).

ЖАЙ[1]: **Жай жапырақ.** б о т. *Бір ғана алақаны бар жапырақ түрі.* Өсімдікте бір ғана жапырақ алақаны болады. Мұндай жапырақты – *ж а й ж а п ы р а қ* деп атайды (Биология, 66). Егер сағақта бір ғана жапырақ тақтасы болса, ондай жапырақты *ж а й ж а п ы р а қ* деп атайды (Ботаника, 59).

Жай тоғыз. э т н. *Басы – ат, аяғы – лақ-серке болып келетін 9 малдан тұратын (айып).* Мысалы, *«ж а й т о ғ ы з ғ а»* басы – ат, аяғы – лақ-серкеш сияқты 9 мал төленеді (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 136).

ЖАЙ[2]: **Жай түсу.** *Күн күркіреген кезде жер бетіндегі бір нәрсені найзағай ұшқынының соғуы.* Халық *ж а й т ү с у* құбылысын көк соқты, жасыл түсті деп те айтқан (Қаз. этнография., 2, 161).

ЖАЙДАҚ... Көрсінші, қызықтап бірдеңені түйсінсінші деген жақын достарыңның өзі осындай *ж а й д а қ* сөзден аспай қалысатын (Ә. Асқаров, Таңд., 34).

ЖАЙДАҚ: Жайдақ міну. *Міниіс көлігін (ат, өгіз, есек т.б.) ерттемей міну.* Асауды *ж а й д а қ м і н у* арқылы жуасытқан (Қаз. этнография., 2, 163).

ЖАЙДАРЫСУ *Жайдарысы етістігінің қимыл атауы.*

ЖАЙДАРЫСЫ е т. *Жайдары болғансу, көңілденгенсу.* Бұл қалыпқа ешбір мән бермегенсіп, бір нәрсеге көңілін тоқ санағандай *ж а й д а р ы с ы п*: - Ал ішейік! – деген болып Шәйкен отыр (Ж.Тілепбергенов, Ізбасар, 108).

ЖАЙМАТӨСЕК з а т. *Жерге (еденге) салынған төсек.* Қарағай еденге жамбасын қалыңдатып *ж а й м а т ө с е к* салғызып алып жатты (С. Сматаев, Бұлақ, 5).

ЖАЙПАҚ: Жайпақ таға. *Тағаның емшегі (бүдірі) жоқ түрі.* Таға демекші бұл да екі түрлі болады. Қыста үш емшекті таға (мұздан таймау үшін), жазда *ж а й п а қ т а ғ а м е н* тағалайтын (Н. Қазыбеков, Дала., 10).

ЖАЙПАР с ы н. *Жауды жайпап жіберетін, алып, күшті.* Өзі көстеңдеген ұзын бойлы, алып жауырынды, нағыз жау түсірердің, *ж а й п а р д ы ң* өзі (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 148).

ЖАЙПАУЫТТАУ с ы н. *Жазықтау, тегістеу.* – Дарияның біздің ауылдағы тұсы *ж а й п а у ы т т а у* еді, мына жері тік жарқабақты екен (Қ. Омаров, Әке, 60). Жаға *ж а й п а у ы т т а у* болғанымен кішігірім жарқабақтар бар екен (Қ. Тұрсынқұлов, Анды-Қарақыз, 49).

ЖАЙРАҢ: Жайраң көз. п о э т. *Көзі жайраңдаған, жайдары*. Даяшы жылпос жігіттердің қылаң ұрған жүрістері, әзілқалжыңы көп *ж а й р а ң к ө з* жеңгелердің еменжарқын күлкісі естіліп жатар еді (С.Сматаев: Жұлдыз, 1972, №6, 31).

ЖАЙТАРТҚЫШ з а т. т е х н. *Жайды (найзағайды) өзіне тартып алып, жерге жіберетін құрылғы.* Сол бояудан көкірекке күй құлап Күмбірлейді көңіліннің шалқары. Осы кербез көріністер ылғи-ақ Сені өзіне *ж а й т а р т қ ы ш т а й* тартады (Лен. жас, 24. 07. 1973, 5).

ЖАЙУАТ с ы н. ж е р г. *Жайпақ, жадағай, тегіс.* – Мал да, адам да бұл төңірекке жуи бермейді. Өткел жоғарыда, *ж а й у а т* жағада (С. Байжанов, Ақ маржан, 7).

ЖАЙХАНА з а т. с ө й л. *Демалыс үйі.* Дәл осы қонақүйдің орнында дырдай мекеменің демалыс *ж а й х а н а с ы* болған (Қ. Ысқақаов, Қараорман, 65).

ЖАЙЫҚБАС з а т. *Жайықтан бастау алатын Каспий теңізінің желі.* Теңізде Жайықтан Кавказға қарап соғатын жел бар. Соны «*Ж а й ы қ б а с*» желі деп атайды (Ә. Сараев, Тосқауыл, 187).

ЖАЙЫЛҒЫШ с ы н. *Жайылып кететін, жан-жағына таралғыш.*

ЖАЙЫЛМАЛАУ с ы н. *Аздап жайылған, жайылыңқы.* Қайта [өзеннің] осы бір тұстың ағысы бәсең, *ж а й ы л м а л а у* көрінген (З. Шүкіров, Қиын түйін, 72).

ЖАЙЫЛЫҢҚЫЛАУ с ы н. *Аздап жайылған, жайылыңқырап.* Өзен жағасы бізге *ж а й ы л ы ң қ ы л а у* көрінді (Ө. Қанахин, Жүрек қалауы, 14).

ЖАЙЫЛЫҢҚЫРА е т. *Аздап жайылу, алшайыңқырау.* Сәл қызғылтым, сәл дымқылдау астыңғы ернің сәл-пәл *ж а й ы л ы ң қ ы р а п* бара жатқанда, сәбидей аңқаулықпен жымия жиып аласың (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 242).

ЖАЙЫЛЫҢҚЫРАУ *Жайылыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ЖАЙЫНАУЫЗ з а т. з о о л. *Арқа жағы қара қошқыл түсті , терісі бұжыр-бұжыр, аузы үлкен балық.* Біздің елімізде *ж а й ы н а у ы з д ы ң* 3 түрі тіршілік етеді (Шаңырақ, 393).

ЖАЙЫС *Жай (малды) етістігінен жасалған ортақ етіс.* Солардың бетін Балықты жаққа қарата *ж а й ы с ы п* келе жатқан Жандостың ендігі арманы – ойдағы жерге тез жету (С. Мұқанов, Бақташы., 157).

ЖАЙЫСУ *Жайыс етістігінің қимыл атауы.* Сосын баласын таң сәріден тұрғызып алып, өзімен бірге қой *ж а й ы с у ғ а* ертіп кететін болды (Ө. Қанахин, Құдірет, 98).

ЖАКЕТ з а т. к ә с і б. *Жоғары сортты қаракөл елтірісі.* «Түгіскен» совхозы қаракөл елтірісінің қара түсті *ж а к е т* түрін өндіреді (Қаз. әдеб., 05. 02. 1982, 3).

ЖАҚ: Жағы байланды. *Қайтыс болды, өлді.* Атыңнан айналайын хақ пайғамбар, Алладан әмір келсе – *ж а қ б а й л а н а р.* Аллаға тіршілікте құлшылық қыл, Қара жер өлгеннен соң тақтайланар (Қ. Толыбаев, Бабадан., 17).

Жағын қарыстырды. *Үнін үшірді, жылатпады.* Баласы жыласа шешесі «Әндірей келіп қалады, *қ а р ы с т ы р ж а ғ ы н д ы*» деп қорқытатын (З. Ақышев, Жаяу Мұса, 221).

Жақ аштырмады. *Сөйлетпеді, үнін шығартпады. – Ж а қ а ш т ы р ы п* сөйлеткің келмейді-ау тіпті. Бір сөз айтса адырақтап тұра келесің (Е. Мырзахметов, Туған күн, 36).

Жақ жұт. э т н. *Жаз бойы жауын жаумай, малдың жақ айқастырар шөп таба алмай қырылуы.* Халқымыз жұтты ақ жұт, *ж а қ ж ұ т,* қара жұт деп үшке бөлген (Халық сөзі, 03. 05. 2013. 10).

ЖАҚАТТА е т. 1. *Дұрыс көру, жақтау.* Қысқасы, құлақпен естіген – өтірік, ал көзбен көрген – шын болмақ. Осы түйінді ол көбірек *ж а қ а т т а ғ а н* (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 456). 2. *Қамын ойлау, қаузау.* Бұлар өз қазан-ошағының жайын *ж а қ а т т а п* отырған жоқ, айналып келгенде екеуі де мемлекет мүддесі (Бұл да, 360).

ЖАҚАТТАУ *Жақатта етістігінің қимыл атауы.*

ЖАҚСАТТАН е т. *Біреуге ұнау үшін жағын, жалпақта, жағымпаздан.*

ЖАҚСАТТАНДЫР *Жақсаттан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Өзін ғана *ж а қ с а т т а н д ы р ы п,* өзге жаулықтыға күйе жаға бәрін қаралай берді (Ш. Құмарова, Әйел шырағы, 75).

ЖАҚСАТТАНДЫРУ *Жақсаттандыр етістігінің қимыл атауы.*

Ж А Қ С А Т Т А Н У *Ж а қ с а т т а н етістігінің қимыл атауы.*

ЖАҚСАТТАНУШЫЛЫҚ з а т. *Жағымпазданушылық, жалпақтаушылық, жағынушылық.* Енді біреулер *ж а қ с а т т а н у ш ы л ы қ қ а* құмар (Егемен Қазақст., 13. 09. 2002, 2).

ЖАҚСЫ[1] з а т. п е д. *Білім алушыларға қойылатын «үш» пен «бестің» аралығындағы баға; «төрт».* Үлгерім жағына келсек, 9-ы «үздік», 18-і *«ж а қ с ы»,* үшеуі «орташа» оқиды (Лен. жас, 01.06. 1973, 3).

ЖАҚСЫ [2] з а т. к ө н е. *Төленетін құн түрі.* Сүйек құны – елу жылқы, алты *ж а қ с ы. «Ж а қ с ы»* дегеннің басы – жетім, қалы кілем, қара нар, мылтық, т.б. сондайлармен тоғыз болады (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 9, 293).

ЖАҚТАМА з а т. э т н. *Әйел баскиімінің моншақ, құйма шытыра түрінде тізбектелініп жасалған, екі жақ самайына түсіп тұратын әшекейлі бөлігі. Ж а қ т а м а* негізінен зере, сәукеле, шошақ бөрік тәрізді төбесі биік етіп жасалатын ғұрыптық баскиім түрлеріне тән (Қаз. этнография., 2, 186).

ЖАҚТАУСЫЗ с ы н. *Жақтауы жоқ, жақтау салынбаған.* Ергенексіз, *ж а қ т а у с ы з* болады есік, Ортақ ішер тамағын ит пен күшік. Қазанының қақпағы жыртық келіп, Құманының қақпағы болар тесік (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 4, 96).

Ж А Қ Т Ы Р М А Ғ А Н С У *Жақтырмағансы етістігінің қимыл атауы.*

ЖАҚТЫРМАҒАНСЫ е т. *Жаратпағансу, ұнатпағансу; жаратыңқырамау.* – Ой, сен де айтасың-ау! – деймін *ж а қ т ы р м а ғ а н с ы п* (Д. Рамазан, Жылап аққан., 163).

ЖАҚТЫРМАУШЫЛЫҚ з а т. *Жақтырмағандық, ұнатпаушылық.* Соған қарамастан бар болмысымен қарсылық көрсеткен *ж а қ т ы р м а у ш ы л ы қ* та анық байқалып тұрғандай (С. Ғаббасов, Қандауыр, 46).

ЖАҚҰТ: Жақұт алқа. *Жақұт көзді алқа.*

Жақұт жүзік. *Көзіне жақұт тасын қондырған жүзік. Ж а қ ұ т ж ү з і к* өте қымбатты әшекей деп саналған (Қаз. этнография., 2, 479).

ЖАҚШЫ з а т. *Жақ (садақ) жасаушы адам.* Етікшілер, ұсталар, бәдізшілер, Тоқымашы, *ж а қ ш ы л а р* hәм ершілер. Ондайларды жақын тарт, құрмет көрсет, Халқына пайдасы көп өнершілдер (Қаз. әдеб., 15. 02. 1974, 4).

ЖАЛ з а т. с ө й л. ***Бөкес.*** Толқындата ән салған қыз-келіншектер, аша, тырнауыштары жарқылдап, *ж а л ғ а* түскен шөпті көпеге үйеді (Ә. Нұршайықов, Махабб. жырлары, 24). Біздің бригадада шөп шабудан бастап, оны дестеге, *ж а л ғ а* жинау, көпелеп, маялау және тікелей қораға тасу жұмыстарының барлығы да механизм күшімен атқарылады (Ертіс, 19. 07. 1963).

ЖАЛАҚ[1] з а т. *Терісі сыдырылып, беті ашылып қалған жауыр.* Ат мінсе – *ж а л а қ,* Қатыны салақ болады (С. Мұқанов, Таңд. шығ., 15, 68). Жылқының арқасы ісініп, беті алынады да, *ж а л а қ қ а* айналады. *Ж а л а қ қ а* қылшаның күлін себу керек (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр., 148).

ЖАЛАҚ[2] з а т. *Бестастың бесінші кезекте ойналатын түрі.* Бесінші кезек – *ж а л а қ.* Мұнда қақпа тасты лақтырып жіберіп, сұқ қолмен жерді 3 рет жалау керек (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 48).

ЖАЛАЛАН *Жалала етістігінен жасалған ырықсыз етіс. Ж а л а л а н ы п* жалындаған жасы игі Бастықтарды басқа жақтан тасиды (Е. Дүйсенбай, Бозала таң, 257).

ЖАЛАЛАНУ *Жалалан етістігінің қимыл атауы.*

ЖАЛАМАЛАУ с ы н. с ө й л. *Шөбі аз, тақырлау.* Раң өссін, қызғалдақ гүл жарсын. Қазір *ж а л а м а л а у* ғой, кеше барып көріп қайттым (Қаз. ауыл шаруаш., 1961, №3, 14).

ЖАЛАМЫР с ы н. *Шақырайған, қатты ыстық (күн).* Қырқаға қиқиып шығып алған *ж а л а м ы р* күн шекені тесіп барады (Қ. Ысқақов, Қараорман, 60).

ЖАЛАНДЫ с ы н. *Қара сабынның қалдығы, жұқанасы.* Онысын Күйіктің кемпірінен жасырмай, қара сабынның жұқана, *ж а л а н д ы с ы н* сұрап алған (Ж. Ахмади, Айтұмар, 201).

ЖАЛАҢ з а т. *Ашық жер, алаңқай.* – Қыс болса жақындап келеді, тезек жанындағы *ж а л а ң н ы ң* шомын дұрыстау керек еді, - деп ілді (Б. Майлин, Таңд., 128).

ЖАЛАҢАШ: Жалаңаш тұқымды өсімдіктер. б о т. *Тұқымы көзге көрініп тұратын өсімдіктер тобы.* Барлық *ж а л а ң а ш т ұ қ ы м д ы ө с і м д і к т е р г е* – ағаштар мен бұталар жатады (Биология, 211).

ЖАЛАҢАШТАЛУ *Жалаңаштал етістігінің қимыл атауы.*

ЖАЛАҢАШТАНДЫР *Жалаңаштан етістігінен жасалған өзгелік етіс* (Ә. Нұршайықов, Ақиқат., 65).

ЖАЛАҢАШТАНДЫРУ *Жалаңаштандыр етістігінің қимыл атауы*

ЖАЛАҢАЯҚТАН е т. *Аяқкиімін шешіп тастау, жалаңаяқ жүру.* Иесіз ескі тамнан *ж а л а ң а я қ т а н ы п,* жалаңбастанып қаштым (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 52).

ЖАЛАҢАЯҚТАНУ *Жалаңаяқтан етістігінің қимыл атауы.*

ЖАЛАҢКӨЗ з а т. з о о л. *Әртүрлі жартастарды мекендейтін, ұзындығы 12-14 см-дей, қара сұр түсті кесіртке..*

Ж а л а ң к ө з Қазақстанның шөлді, шөлейтті жерлерінде кездеседі (Қаз. табиғ., 2, 16). *Ж а л а ң к ө з* Оңтүстік Шығыс Қазақстан тауларында тіршілік етеді (Қазақст. жануар., 103).

ЖАЛАҢҚАТ з а т. к ө н е. *Астарламай тігілген жұқа шапан.* Мінуге керек қазанат Беліне керек шар болат. Денеге керек *ж а л а ң қ а т,* Жаппарға жан аманат (Қобыланды, 253).

ЖАЛАҢТӨСТЕН е т. *Бел шешіп, білек сыбанып кірісу, батылдану.* Жақсылыққа жаны ашып, оны қорғауға *ж а л а ң т ө с т е н і п* шығатын сынның сондайда сырғақтай беретіні несі екен? (Қаз. әдеб., 25. 08. 1989, 10).

ЖАЛАҢТӨСТЕНУ *Жалаңтөстен етістігінің қимыл атауы.*

ЖАЛАҢШАҚ з а т. в е т. *Ірі қарада кездесетін ауру* (Х. Қашағанов, Мал дәрігер. сөзд., 9).

ЖАЛАУГЕР з а т. *Жалау, ту ұстаушы адам.* Біздің солдаттар орыс *ж а л а у г е р і н і ң* қолындағы сырықты балтамен шауып, туды әзер босатып алыпты (М. Әлімбаев: Балдырған, 1983, №3, 6).

ЖАЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Алдыда жүріп, жол көрсетушілік, үлгі-өнеге болушылық.* Сол тілектестікпен, ой мен қырыңды түгендеп берер қайраттан кетсек те, *ж а л а у ш ы л ы қ қ а* жарармыз деген дәмемен айтайын (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 225).

ЖАЛБАҒАЙ з а т. *Жазғы жауын-шашыннан қорғанатын етекті, әрі жеңіл бас киім. Ж а л б а ғ а й* – жазғы жауын-шашыннан қорғанатын жеңіл бас киімдер. Олар матадан тігіледі (С. Мұқанов, Таңд. шығ., 15, 122).

ЖАЛБАЙТ е т. *Жапырайту, жалпайту.* Оның есесіне біріне-бірін итіндіріп, *ж а л б а й т ы п*, жапсырмалатып сала берген қара қопсысы жатқан бір әлем (Э.Төреханов, Таудан түс., 96).

ЖАЛБАЙТУ *Жалбайт етістігінің қимыл атауы.*

ЖАЛБЫРАС *Жалбыра етістігінен жасалған ортақ етіс.* Кей үйдің үзігін ап, бауын шешкен, Кей үйдің түндіктері жерге түскен. Бау-шуы қараша үйдің *ж а л б ы р а с ы п,* Желменен бос киіздер желбеңдескен (И. Байзақов, Таңд. шығ., 1, 97).

ЖАЛБЫРАСУ *Жалбырас етістігінің қимыл атауы.*

ЖАЛҒАНШЫЛЫҚ з а т. *Жалған айтушылық, өтірікшілік.* Алла тағала *ж а л ғ а н ш ы л ы қ п е н* байып, мақтанушылықты сүймейді (Жас Алаш, 17. 09. 1994, 3).

ЖАЛҒАСТЫРҒАНСУ *Жалғастырғансы етістігінің қимыл атауы.*

ЖАЛҒАСТЫРҒАНСЫ е т. *Жалғастырған болғансу, ұштастырғансу.* – Бетіме неше жерден шыжғырып бассаң да, барым осы,– деп бастады да алғашқы ойын *ж а л ғ а с т ы р ғ а н с ы д ы* (Ұ. Доспанбетов, Шығ., 4, 33).

ЖАЛҒЫЗ: Жалғыз асық. э т н. *Асық қолданып ойнайтын балалар ойынының бір түрі. Ж а л ғ ы з а с ы қ* ойынының ережесі бойынша 4 бала шығып, қолдарындағы сақаларын иіреді. Алшы тұрса – «хан», тәйке тұрса – «уәзір», бүк түссе – «қойшы», шік түссе – «ұры» болады (Қаз. этнография, 1, 196).

Жалғыз [бір] бұрау. *Бос жатқан, іліп алар.* Үйде *ж а л ғ ы з б ұ р а у* отын жоқ (Қ. Ысқақ, Ақсу., 9).

Жалғыз шабар батыр. *Қорықпайтын, б а т ы л, ж ү р е к с і н б е й т і н.* Жүгенқұйысқандары, ертоқым, өмілдіріктері ақ күміспенен қапталған, кілең *ж а л ғ ы з ш а б а р б а т ы р,* ылғи сылаң жігіттері жедел жүріп келе жатқан (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 271).

ЖАЛҒЫЗДАП үс т. *Жеке-жеке, бір-бірлеп.* Жорыққа *ж а л ғ ы з д а п* шығып, адасып кеткендер де көп болды (Жетісу, 16. 05. 1978, 3).

ЖАЛҒЫЗҚАЗЫҚ з а т. а с т р. с ө й л. ***Темірқазық.*** Екі түбір сөздің бірігуі арқылы жасалған астрономиялық атаулар көп. Олар: Ақжұлдыз (Шолпан), Қосжұлдыз, Қызылжұлдыз, Сарыжұлдыз, Алтынқазық, *Ж а л ғ ы з қ а з ы қ,* Өмірзая т.б. (С.Сәрсенова, Астрон. терм., 85).

ЖАЛҒЫЗМҮЙІЗ з а т. з о о л. *Ашық теңізде үйірімен жүретін, тұмсығында ұзынша келген жалғыз тал мүйізі бар су жануары (нарвал).* Арктиканың суық сularын мекендейтін, дельфин тұқымдастардың қызықты түрі – *ж а л ғ ы з м ү й і з* мекендейді (Су асты. тіршілік, 78).

ЖАЛҒЫЗСЫРАРЛЫҚ с ы н. *Жалғызсырайтындай, жалғызбын деп есептерліктей.* Бірақ ауыл адамдарының іші пысарлық, *ж а л ғ ы з с ы р а р л ы қ* жайы жоқ еді (М. Мағауин, Бір атаның., 41).

ЖАЛҒЫЗІЛІКТІК з а т. *Қарайласар ешкімі жоқтық, жалғыз бастылық.* Алаасапыран болып жатқанда олай-бұлай бұрылуға мұршамыз болған жоқ. *Ж а л ғ ы з і л і к т і л і к* жаман екен (Жұлдыз, 1973, №2, 146).

ЖАЛҚАУАҢ з а т. з о о л. *Тропикалық ормандарда тіршілік ететін, баяу қозғалатын аң* (Қ. Қайымов, Қызықты з о о л., 138).

ЖАЛҚЫН[1] з а т. *Балқытылған металл* (Білгенге – маржан, 112).

ЖАЛҚЫН[2] с ы н. а у ы с. *Жалындаған, албырт (жастық шақ).* Біздің *ж а л қ ы н* жасыл шағымызды сендер көрген жоқсыңдар (Ғ. Сланов, Замандас., 18).

ЖАЛМАН з а т. *Балтаның, қылыштың, пышақтың жалпақ беті (бөлігі).* Айбалтаның темірден жасалып шабатын бөлігі – «басы», жалпақ бөлігі – *«ж а л м а н ы»,* қарсы жағы – «шүйдесі», шабатын жері – «жүзі» деп аталады (Ата салты., 53).

ЖАЛПАҚ: Жалпақ білезік. э т н. *Білезіктің ені жалпақ түрі* (А. Құралұлы, Ұлттық., 1, 24).

Жалпақ жапырақ. б о т. *Алақаны жалпақ болып келетін жапырақ түрі.* Жаңғақ көбінесе *ж а л п а қ ж а п ы р а қ т ы* ормандарда кездеседі (Биология, 13).

Жалпақ жапырақты. *Жалпақ жапырақтары бар.* Қылқан жапырақты ормандардан оңтүстікке қарай *ж а л п а қ ж а п ы р а қ т ы* ормандар орналасқан (Ботаника, 224).

Жалпақ өрім. *Жалпақ болып өрілетін өрім түрі.* Аттың басындағы ноқта, жүген, айылдың төске, шапқа келетін бөліктерінің ат денесіне жайлы болуы үшін *ж а л п а қ ө р і м* қолданылады (Қаз. этнография., 2, 200).

ЖАЛПАҚҚҰРТ з а т. в е т. *Қойешкіде, сиырда, түйеде кездесетін ауру. Қоздырғышы – мониезия деп аталатын таспақұрт. Өзі жалпақ болады. Мал шөппен бірге жұтып қояды. Ол аш ішекке түсіп, паразитке айналады. Ауру малдың іші өтеді, күннен-күнге арықтайды* (ҚСЭ, 4, 240).

ЖАЛПАҚМҮЙІЗ з а т. п о э т. ***Бұлан*** (Ә. Ахметов, Түркі тіл., 101).

ЖАЛПАҚТҰМСЫҚ[1] з а т. з о о л. *Үйректің тұмсығы жалпақ бір түрі.* Өзен үйректері де топтанып жүреді, олардың тобында бізқұйрық, *ж а л п а қ т ұ м с ы қ,* кіші шүрегей, сұр үйрек болады (Наурызым, 205).

ЖАЛПАҚТҰМСЫҚ[2] з а т. и х т и о л. *Балықтың тұмсығы жалпақ бір түрі.* Онда [Сарықамыста] теңгебалық, қойбалық, жайынбалық, сазан, ақамур, *ж а л п а қ т ұ м с ы қ* балықтар өте көп (Ленин туы, 25. 09. 1969).

ЖАЛПАҚШЕШЕЙ з а т. *Көрінгенге жалпақтай беретін адам.* Тағы біреудің көрінгенге *«ж а л п а қ ш е ш е й»* көрінгелі түлкіше құйрығыңды бұлаңдатып жүрсің (Ж. Аймауытов, Шығ., 424).

Жалпақшешей болды. *Көрінгенге бас иді, жалпақтады, бәйек болды.* Әрине, оқыған жанның сыпайыгершілігі шығар. Сонда да кім көрінгенге *ж а л п а қ ш е ш е й б о л ғ а н н а н* не табады (С. Сматаев, Алғашқы асу, 67).

ЖАЛПАҢБАЙ с ы н. *Жалпаң қаққан, жағымпаз, жарамсақ, қошеметшіл.* Ол кісі өте инабатты адам екен. *Ж а л п а ң б а й л а р д ы ң* өз бөлмесінен шыға тұруын өтінді де, жас тілшіге жарты сағат бойы сұхбат берді (Б. Омарұлы, 11-ші қаламұш, 77).

ЖАЛПЫАДАМДЫҚ з а т. с а я с. *Бүкіл адамзаттық.* Тіл – *ж а л п ы а д а м д ы қ* құбылыс (Б. Хасанұлы, Ана тілі., 19).

ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ с ы н. *Бүкіл адамзатқа тән, адам атаулыға ортақ.* Бірақ семья ескі замандардан келе жатқан *ж а л п ы а д а м з а т т ы қ* құндылық емес пе? (Ана тілі, 20. 09. 1990, 6).

ЖАЛПЫЛДАҚША үс т. *Жалпылдақ тәрізді, жалпылдақ сияқты.* Ішіндегі суы ысы берсін деген оймен қаланған сары көң *ж а л п ы л д а қ ш а* лауылдайды (М. Сқақбаев, Ұят тур., 144).

ЖАЛПЫНШАҚ з а т. *Атты жаратып, баптаған кезде тер қатпас үшін жабуға арналған жабу түрі. Ж а л п ы н ш а қ* аттың шоқтығынан бастап сауырына дейін жететін, етегі қара санынан төмен түсіп тұрады (Қаз. этнография., 2, 201).

ЖАЛПЫТҮРКІЛІК с ы н. *Бүкіл түркі халқына тән (ортақ).* Бір ғана мақсатты көздедім. Ол – *ж а л п ы т ү р к і л і к* ар мен намыс (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 177).

ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ с ы н. *Бүкіл ұлтқа тән, жалпыхалықтық.* Әскербасылықтан Әбілқайырдың аулақтауы сөйтіп әуелі қазақтың *ж а л п ы ұ л т т ы қ* ұранынан аздырды (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 260).

ЖАЛТАЙ з а т. и х т и о л. *Табан балықтың ұсағы.* Мысалы, сазанның кішкенесін – қарабүрге, ұсағын – торман, табан балықтың ұсағын – *ж а л т а й* деп атаған (Қаз. этнография., 1, 403).

ЖАЛТАҚҚОЙ с ы н. *Жалтақтай беретін, жалтақ-жалтақ ететін.* ≈ Балам *ж а л т а қ қ о й* болып өсті.

ЖАЛТАҚҚОЙЛАУ с ы н. *Аздаған жалтаққой; үркектеу.* – Япырай, ата?... Онда шабдар атты ерттейін бе? *Ж а л т а қ қ о й л а у* еді!.. (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 15).

ЖАЛЫҚҚЫШ с ы н. *Жалыға беретін, зеріккіш.* – *Ж а л ы қ қ ы ш т а р* ғана ештеңе тындыра алмайды, - деді Құмырсқа (Балдырған, 1977, №4, 18).

ЖАЛЫҚҚЫШТЫҚ з а т. *Жалыға бергіштік, зеріккіштік.* ≈ Інімнің *ж а л ы қ қ ы ш т ы ғ ы* бір қалмай-ақ қойды.

ЖАЛЫНЫШТЫЛАУ с ы н. *Біреуге аздап жалынышты; тәуелділеу. Ж а л ы н ы ш т ы л а у* үні құлақтан кетпей-ақ қойды (Ә. Нұршайықов, Махаб. жырл., 443). «Құнеке» деген нәзік те ұяң, әрі *ж а л ы н ы ш т ы л а у* үнін естігендей болды (М. Мәжитов, Құныскерей, 193). – Мен ғой,– деді телефоннан. Үні жұмсақ, *ж а л ы н ы ш т ы л а у* (Қаз. әдеб., 18. 04. 1975, 4).

ЖАМАҒАЙЫНДЫҚ з а т. *Жамағайын болғандық, туыстық.* Медеубай қазір аудандық өнеркәсіп комбинатында снабженец – жабдықтаушы, бұларға *ж а м а ғ а й ы н д ы ғ ы* бар адам (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 216). Әукеннің Әлілермен *ж а м а ғ а й ы н д ы ғ ы* бар-тын (Жалын, 1974, №1, 3).

ЖАМАҒАТТАС с ы н. *Ағайындас, жұрағаттас.* Кабинеттерге аттасып, Жаз жайлап сонда, қыс қыстап. Алыпты *ж а м а ғ а т т а с ы п*, Жатпайды қазір пыш-пыштап (Е. Дүйсенбай, Бозала таң, 354).

ЖАМАҒАТШЫЛЫҚ з а т. *Көпшілдік, халықшылдық.* Ұнамды деп ауызға ілінген, *ж а м а ғ а т ш ы л д ы қ* ілтипатына бөленген шығарманың көбінен осындай өнеге табылатын (І. Есенберлин, Шығ. жин., 1, 6).

ЖАМАН[1] с ы н. э м о ц. э к с п р. *Жақсы көргенде айтылатын ишара сөз.* Оның үстіне әлгі ж а м а н шешелерің де қыңқылсыңқылын биыл молайтып жүр (Жалын, 1974, №4, 27).

ЖАМАН[2] з а т. в е т. с ө й л. ***Жамандат.*** *Ж а м а н* – топалаң індетінің жылқыға тән түрі. Ол аса жұқпалы, зілді індет. Бұл ауру төрт түлікте кездеседі (Ж. Бабалықұлы, Мал ауру., 22).

ЖАМАНАТ з а т. *«Жаман» деген атақ, ұят іс.* ≈ Сөйтіп, келмей жатып *ж а м а н а т қ а* ие болдық.

ЖАМАНАТТАН е т. *Жаманатты болу, жаманатқа қалу.* - Әй, қойшы... Коммунизмді жалғыз өзім құратындай несіне *ж а м а н а т т а н а* берем осы (Қ.Ботбай, Егіз,117). – Көріп-біліп тұрып, өзім ешкімге *ж а м а н а т т а н б а й м ы н*, – деп өз басын күйттеді (Б. Шаханұлы, Таңд., 1, 261).

ЖАМАНАТТАНУ *Жаманаттан етістігінің қимыл атауы.*

ЖАМАНАТТАС е т. *Ұрсысу, керісу, сөзге келу, шекісу.* Бір қой үшін *ж а м а н а т т а с ы п* масқара болғанша, қайдан шықса онан шықсын,– деп сиырдың тіліндей қағазды умаждап-умаждап аузына атып ұрды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 43). – *Ж а м а н а т т а с ы п* қайтесің, сылтау айтып сырғып өт тағы, – деп ақылын айтты (Қ. Тоқмырзин, Үш кие, 225). Өзің бір көрмей мықтап сын, Өмірді қалай ұқпақсың? Ешкіммен *ж а м а н а т т а с ы п,* Ешкімге қарсы шықпапсың (Е.Дүйсенбай, Бозала таң., 162).

ЖАМАНАТТАСУ *Жаманаттас етістігінің қимыл атауы.* – Ондай *ж а м а н а т т а с у ғ а* арым жібермейді, Нұреке! (М. Айымбетов, Құмөзек., 160).

ЖАМАНАТТЫ с ы н. *Жаманаты бар, жаманатқа қалған.* – Апа, енді мен үшін *ж а м а н а т т ы* болмаңыз (М. Дулатов, Шығ., 173).

ЖАМАНАУЫЗ: Жаманауыз болды. с ө й л. *Жаманатты болды.* Оған «Сенің бұл қылығың жарамайды» деп, *ж а м а н а у ы з б о л ғ а н н а н* «Пәлі, сенікі оң-ақ» деген оңды (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 9, 324).

ЖАМАНДАТҚЫРЛА е т. *«Жамандат ауруына шалдыққыр» деп қайта-қайта айту.* Ат қатты пысқырып қалса да, жолдасым *«ж а м а н д а т қ ы р л а п»,* шаужайға қағады (Ғ. Мұстафин, Жиырма бес, 7).

ЖАМАНДАТҚЫРЛАУ *Жамандатқырла етістігінің қимыл атауы.*

ЖАМАНДАТПА з а т. в е т. с ө й л. ***Жамандат.*** Маңқа, делбе, өкпенің қабынуы, чума, қарасан, ж а м а н д а т п а сияқты аурулар жойылды (Қаз. ауыл шаруаш., 1965, №10, 26).

ЖАМАНДАТУ з а т. в е т. с ө й л. ***Жамандат.*** Әсіресе оларды маңқа, *ж а м а н*

д а т у, қан аздылық, күс, жем түсу сияқты жұқпалы аурулардан сақтау керек (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 53). Кітапшада малда көп болатын топалаң, *ж а м а н д а т у,* маңқа, күл, аусыл, қотыр сияқты індеттің алғашқы белгілері, қалай жұғатыны... айтылады (Қаз. ауыл шаруаш., 1965, №10, 60).

ЖАМАНҚАТТЫ м о д. *Алайда, мүмкін, тіптен. Ж а м а н қ а т т ы,* сен мені ұшпаққа шығарарсың (С. Жүнісов, Ақан сері, 2. 13). Осы кеткеннің бәрі сендерге ғана қымбат еді, *ж а м а н қ а т т ы* (Б.Нұржекеев, Күй толғау, 45).

ЖАМАНСЫНУ *Жамансын етістігінің қимыл атауы.*

ЖАМБАС: Жамбасқа ал. *Күресте қарсыласын жамбасқа келтіріп, аударып тастау әдісі.* Екі балуан күрескенде, ел тыныш тұра ма, біреулері «шал-шал» десе, екіншілері *«ж а м б а с қ а а л»*! деп өз балуандарына әдіс үйретіп тұратын әдеті (М. Тоқжігітов, Ән атасы., 43).

ЖАМПОЗ: Жампоз нар. Айыр түйенің асыл жақсысын жампоз десе, нардың тектісін *ж а м п о з н а р* дейді (А. Сейдімбеков: Соц. Қаз., 18. 10. 1981, 4).

ЖАМПОЗДАН е т. ж е р г. ***Жағымпаздан.*** Ол байғұс столдың қоқымын сыпырып, қолды-аяққа тұрмай шәй қойып, күлше турап, *ж а м п о з д а н ы п* жүр еді, Бекет қолынан ақ құманын тартып алып, кухнядан куып шықты (Қ.Ысқақов, Қараорман, 148).

ЖАМПОЗДАНУ *Жампоздан етістігінің қимыл атауы.*

ЖАМЫЛҒЫ: Жамылғы көрпе. *Жатқанда үстіне жамылып жататын көрпе. Ж а м ы л ғ ы к ө р п е н і ң* ұзындығы кісінің бойына лайық жасалады (Шаңырақ, 96).

ЖАМЫРАУЫҚ с ы н. *Жамырай беретін (қозы).* ≈ *Ж а м ы р а у ы қ* қозыларды бөліп алып, қораға қамап қойды.

ЖАН[1]: Жан демеді. *Адам ғұрлы көрмеді, адам деп есептемеді.* Әжібай қазір, міне, он сегізде, Әкесін билеп алған осы кезде. Әке-шеше, қатынды *ж а н д е м е с т е н*, Қырындап қызды ауылды болған кезбе (С. Торайғыров, Таңд., шығ., 288).

Жан сұлулығы. *Адамның әдептілік, ибалық, арлылық, мейірімділік, қайырымдылық сияқты адамгершілік қасиеттерінің болуы.* Сұлулық пен сымбат тәрбиесінде қазақ халқы *ж а н с ұ л у л ы ғ ы н* бірінші орынға қойған (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 2, 8).

Жан тәсілім қылды. *Қайтыс болды, өлді.* Тоқсандағы қарт *ж а н т ә с і л і м қ ы л ы п,* ағайындарын бақұлдасуға шықырыпты (М. Әлімбаев, Көңіл күнд., 165).

Жан түршігерлік. *Жан шошырлық, қорқынышты.* Кезінде Қазақстандағы *ж а н т ү р ш і г е р л і к* ашаршылық жайлы біреулер Сталинді хабардар етіпті. Сонда Сталин «Ол пәлекеттерден тек осындай жолмен ғана құтылуға мүмкіндік бар» депті (Жас Алаш, 20. 01. 2011).

Жанын жаһаннамға жіберді. *Өлтірді, о дүниеге аттандырды.* Ақмырза мұның туған ағасы Сырлыбайды өлтірсе, оның інісі Жанқожа енді өзінің *ж а н ы н ж а ҺА н н а м ғ а ж і б е р е* жаздады (Ә. Оспанов, Жанқожа батыр, 230).

Жаның барда. *Өлмей тұрғанда, тірі жүргенде.* Маған тағы да жалт қарап: – *Ж а н ы ң б а р д а* іш! Әйтпесе мына тоқпақ төбеңнен тоқ ете түседі, – деп жуан жұдырығын көрсетті (С. Мұқанов, Мөлдір., 352).

Жаны терезе тапты [таппады]. *Жаны жай тапты, тынышталды.* – Байғұс зар илеп, өзін қоярға жер таппай жүр екен, мен барған соң-ақ *ж а н ы т е р е з е т а п т ы* (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш, 131). Кесілген аяқтың шолақ түбірі ісіп, жара жарылып барып *ж а н ы т е р е з е т а б а д ы* (К. Сегізбаев, Біз қалада., 100). Кеше күндей дуылдай ашып, *ж а н ы н а т е р е з е т а п т ы р м а ғ а н* жарақатын жалап-жалап әрең дегенде қарақотырландырған (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 15).

ЖАН[2]: Жан арқан. *Жолаушы жүргенде немесе әртүрлі жорық кездерінде өзімен бірге алып жүретін жіңішкелеу есілген мықты арқан* (Қаз. этнография., 1, 192). Өздеріңіз елестетіп көрсеңізші, нағыз жылқышының қосақ арқан, матау арқан, ат арқан, *ж а н а р қ а н,* бұғалық арқан, керме арқан деп аталатын аса қажетті жабдық құралдары әртүрлі дайындалады (Лен. жас, 23. 11. 1972, 3).

Жан арық. *Егіс алқабына жіберілетін негізгі оқ арықтан тарайтын арық* (Қаз. этнография., 2, 209).

ЖАН[3]: Жанып тұрған от. *Өткір, өжет, батыл; алғыр.* О бастан-ақ *ж а н ы п т ұ р ғ а н о т* еді, Өзін-өзі қорғауға әлі

жетеді. Бар ма әділет басқыншыда бірақ та, Әне, әне бас салды оны екеуі (І. Есенберлин, Шығ. жин., 10, 41).

ЖАНАЗА: Жаназасы оқылды. *Құрыды, көзі жойылды.* – Партияның *ж а н а з а с ы о қ ы л ғ а н ш а,* ең соңғы талқан-кеусенін тауысып жеген шырақ қой! – деп мекірене күлгендер де болды (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 272).

Жаназасы шығарылды. *Құрыды, жоқ болды.* Кеңшармен бірге бұл қырықтықтың да *ж а н а з а с ы ш ы ғ а р ы л ғ а н* (Д. Рамазан, Жылап аққан., 65).

ЖАНАЗААҚЫ з а т. *Өліктің жаназасын шығарған адамға берілетін сый*. Өзге шығарған малдан бөлек, *«ж а н а з а а қ ы»* деп, төрт түйе байлаған (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 9, 241).

ЖАНАҚ з а т. к ө н е. ***Қанат.*** Сол *ж а н а қ т а* – саны аз таулықтар қолының басында – Шихым ханзада (М. Мағауин, Аласапыран, 301). Әйтсе де, оң *ж а н а қ* қолбасысы сәл-пәл мәртебелірек көрінер еді (Бұл да, 301).

ЖАНАЛАҚАЙ м о д. с ө й л. *Одан әрі, құры д. м.* Пенсияға кетсе орнына мені ұсынып та кетпейді ғой бұл сараң! Ұсынбаса *ж а н а л а қ а й!* (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 48). Мейлі, маған десең көшке берген тайыңды ал. *Ж а н а л а қ а й!* (Бұл да, 75).

ЖАНАЛҒЫШТАП үс т. *Алқымнан алып, аптықтырып.* –Түу, тіпті *ж а н а л ғ ы ш т а п* тұрып алды ғой, – деді Сәулетай күліп (С. Мұратбеков, Дос іздеп жүр., 233).

ЖАНАМА: Жанама бүршік. б о т. *Өркен мен тамырсабақтың жанында болатын бүршік.* Бір жылдық өркенде *ж а н а м а б ү р ш і к* болады (Ботаника, 140).

Жанама құда. э т н. *Туыстығы жағынан алыстау құда, қосалқы құда.* Құдалыққа байланысты жақындық атаулары – құда, бауыздау құда, *ж а н а м а қ ұ д а,* құдағи, құдаша, құда бала т.б. (Х. Арғынбаев, Қаз. халқы., 58).

ЖАНАМАЛАУ з а т. *Жанасалау, қосарлану, қабаттасу әрекеті.* Мұндай *ж а н а м а л а у д ы* жақсылыққа жору қиын (Қ. Қазиев, Үркер, 114).

ЖАНАН з а т. ж е р г. *Үлкен кесе.* Ұрлап, жасырып әкелді ме, сұрап әкелді ме, бір *ж а н а н* сары уыз қымызды қойып кетті (С. Сматаев, Алғашқы асу, 46). Амал жоқ, патшекең тентексудың бір *ж а н а н ы н* төңкеріп салып, еліріп шыға келді (Ә.Тарази, Басынан Қаратаудың., 236).

ЖАНАП з а т. к ө н е. *Кеңесші, ақылшы адам.* Мысырдан қайтып оралған бетінде ол (Әл-Фараби) Сайф ад-Даула өзінің *ж а н а п т а р ы м е н* мәжіліс құрып отырған үстіне кіріп келеді (Лен. жас, 03. 01. 1973, 3). Сайф ад-Даула төрт *ж а н а б ы н* ертіп, оны жердеуге келеді (Бұл да).

ЖАНАРТАС з а т. г е о л. с ө й л. ***Метеорит.*** Ястребцев Өлеңтісаз үшін аспаннан заулап түскен *ж а н а р т а с* құсап елестеген оған (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 194).

ЖАНАРТАУША үс т. *Жанартау секілді, жанартау тәрізді.* Ол *ж а н а р т а у ш а* атылды (Б. Нұржекеев, Бір ғана махаб., 36). Ғафу ұзақ поэмасын айтқанда бір мүдірмей *ж а н а р т а у ш а* атқылады (Қазақ, 17. 08. 2012, 5).

ЖАНАСАР з а т. к ө н е. *Хан отбасына сенімді адамға берілетін атақ.* Дастарханшыға – *ж а н а с а р* атағын, *ж а н а с а р ғ а* бояр дәрежесін береді (М.Мағауин,Аласапыран,2,243).–Біз–қожа, боярлар, *ж а н а с а р л а р*, дворян атаулы тегіс холопқа айналады. Жерді солар жыртады, егінді солар салады (Бұл да, 303).

ЖАНАСҚЫШ с ы н. *Жанасып, енесін еміп қоятын (бұзау).* ≈ Бұзауының *ж а н а с қ ы ш* екенін білесің, неге қысқарақ байлап қоймадың?!

ЖАНАТ: Жанат бөрік. *Жанат терісінен тігілген әдемі бөрік.* Жиегі ерекше қымбат аңдар терісінен жасалатын кәмшат бөрік, құндыз бөрік, *ж а н а т б ө р і к,* қарсақ бөрік, сусар бөрік, түлкі бөрік, күзен бөрік деп аталатын бөріктің түрлері ертеде киіт, кәделі сый, жасау қатарынан орын алған (Қаз. этнография., 1, 539).

Жанат ішік. *Жанаттың терісінен тігілген ішік.* Ер адамның сырт киімдерінің ең бағалысы – аң терісінен жасалған ішіктер. Олар аң терісінің атына сәйкес бұлғын ішік, *ж а н а т і ш і к,* қасқыр ішік, күзен ішік болып бөлінеді (Қаз. этнография., 2, 76). Пұшпақ ішік, зорман ішік, *ж а н а т і ш і к,* елтірі ішіктер қара күзде және көктем айларында киюге арналған (Шаңырақ, 327).

ЖАНАШЫРСЫМАҚ с ы н. *Жаны ашып жүргенсымақ, қамқоршы, ниеттес болғансымақ.* Теңіз неғұрлым тартылып,

жер неғұрлым азған сайын Аралдың әлгі-бір *ж а н а ш ы р с ы м а қ т а р ы* соғұрлым жанталасып даңғырасын қаға түсер! (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 382).

ЖАНАЯР з а т. *Жанын аяйтын адам, аянкөс.* – Сынған түгіл дәнеңесі де жоқ, одан да *ж а н а я р м ы н* десейші (Қ. Омарұлы, Әке, 56).

ЖАНДАЙШАП з а т. с а я т. *Аң басқа жаққа бұрылып кетпес үшін жанай шабатын адам, аң қайырушы.* Әуелі қосшы, одан кейін қызылшы, содан соң *ж а н д а й ш а п,* шолғыншы, барлаушы бола жүріп қана даңғайырлардың қатарына қосыла аласың (Ә. Көшімов, Қарт аңшы, 74).

ЖАНДАЙШАПТАП үс т. *Босқа далақтап, қосамжарланып.* Бұнда тартыс төңірегінде далақтап, *ж а н д а й ш а п т а п* жүрген кейіпкер жоқ (Қаз. әдеб., 29. 11. 1974, 3).

ЖАНДАЛБАСА з а т. *Жанын сақтау үшін жасалған әрекет.* ≈ *Ж а н д а л б а с а м е н* әйтеуір аман қалды.

ЖАНДАЛБАСАЛА е т. *Жанын сақтау үшін қандай да бір іс-әрекетке бару.* ≈ *Ж а н д а л б а с а л а п* жүріп, ағынды судан әрең шықты.

ЖАНДАЛБАСАЛАУ *Жандалбасала етістігінің қимыл атауы.*

ЖАНДАЛБАСАЛЫҚ з а т. *Жандалбаса еткендік, жанұшырғандық.* «Мүмкін танымас» деп, *ж а н д а л б а с а л ы қ п е н* бетін теріс бұрды (Б. Тоғысбаев, От пен күл, 128).

ЖАНДАР з а т. к ө н е. *Әміршінің жеке басының қауіпсіздігіне жауапты жасауыл; телохранитель.* Меңді-Жамал аз уақыт ішінде сарай төңірегіндегі жасауыл бегінен *ж а н д а р ғ а* дейінгі аралықтағы еркек атаулының бәрінің балағын көріп шықты (М. Мағауин, Аласапыран, 165).

ЖАНДАРЫМША үс т. *Жандарым сияқты, жандарым тәрізді* (Х. Рахимов, Сеңгір сырлары, 176).

ЖАНДАС е т. *Соғысу, алысу, арпалысу, жағаласу; өліспей беріспеу.* Боз ағаштан биік мен едім, Бұлтқа жетпей шарт сынбан. Ел құтқарар ер едім, – *Ж а н д а с п а й* ақыры бір тынбан (Үш ғас., 131).

ЖАНДАСУ *Жандас етістігінің қимыл атауы.* Алыстан жау табылмаса, жақынмен *ж а н д а с у ғ а* да әзір (М. Мағауин, Аласапыран, 76).

ЖАНДЫ с ы н. а у ы с. *Өмірде бар, нақтылы, дәл.* Еңбектің бақыт-байлық кілті екендігін, еңбексіз тапқан бақыт-байлықтың баянсыз болатындығын *ж а н д ы* мысал, нақты дәлелдермен көрсетіп, еңбектің қыры мен сырын егжей-тегжейлі түсіндірді (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 13).

Жанды дауыс. ж а ң а. *Таспаға жазылған дауыс емес, өз даусы.* Ендігі есеп беру концертімді *ж а н д ы д а у ы с т а* өткізейін деп, дайындалып жатқан жайым бар (Айқын, 12. 02. 2009).

Жанды су. *Қайнатпай-ақ ішуге болатын таза су.* Ең дұрысы – тау басында еріген қардың суы. Оның *«ж а н д ы с у д ы ң»* ішіндегі пайдалысы екендігі анықталды (Қ. Олжай, Қанат байла., 7). Ғалымдар да қарап жатпай, *«ж а н д ы с у д а н»* кейін «өлі суды» тапқаны мәлім (Бұл да).

ЖАНЖАЛ: Жанжалдың отын жақты. *Жанжал туғызды, ушықтырды.* Азырақ ұрттап алсаң-ақ Керістің ашып сағасын. Өзіңді жұрттан нән санап, *Ж а н ж а л д ы ң о т ы н ж а ғ а с ы ң* (Т. Айбергенов, Бір тойым., 44).

ЖАНКЕШТІЛЕУ с ы н. *Өлермендеу, өжеттеу.* Егер *ж а н к е ш т і л е у* біреулердің қағаздан жасап берген оғы болса, атқылай беріңіз (Ә. Әбішев, Ғаламат, 22).

ЖАНҚҰРДАС с ы н. *Жасы емес, жаны (ниеті) құрдас (адам).* Біздің тілімізде *ж а н қ ұ р д а с* деген де бар. Мұның мағынасы – бірі үлкен, бірі кіші адамдардың бірінбірі құрдас деп қабылдауы. Бұл жасы емес, көңілі, жаны құрдас деген сөзден шыққан (С. Кенжеахметов: Ана тілі, 29. 11. 1996, 7).

ЖАНПӘРЕ үс т. ж е р г. *Жан ұшыра, бар пәрменін сала.* – Ай! – деп, *ж а н п ә р е* ышқына ұмтылды. Бірақ Хансұлудың үні шықпай, болмашы ғана қорқырады (С. Елубай; Ақ боз., 445).

ЖАНПЕЗЕР с ы н. *Жаннан безген, ер жүрек.* Кейбір *ж а н п е з е р* жаршылар тіпті хан ордасына келуден де қаймықпайды (Ә. Әлімжанов, Махамбет. жебесі, 149).

ЖАНСАҚТАУ: Жансақтау бөлімі. ж а ң а. *Аурухананың науқасы ауыр адамдар жататын арнайы бөлімі.* Олар *ж а н с а қ т а у б ө л і м і н д е* жатыр (Жас Алаш, 26. 03. 2009). Аға *ж а н с а қ т а у б ө л і м і н д е* жатқанда ізін басқан інілері барыпты (Астана хабары, 18. 03. 2008).

ЖАНСАУҒА з а т. а у ы с. *Жанын аман алып қалатын нәрсе.* Орындығының астындағы жәшіктен *ж а н с а у ғ а с ы н* суырып алып, қалайы кружкаға лекіте құйды (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 4).

ЖАНСАЯ з а т. *Жанға пана, тыныштық.* Ойдан осында қашып келуінің себебі де сол *ж а н с а я* іздеп шыққаны секілді (О. Бөкеев, Өз отыңды., 165).

ЖАНСЕБІЛДЕП үс т. с ө й л. *Өлерменденіп, жанкештіленіп.* Ол Нұрашының атам заманғы тер сіңді ит көйлегін иіскеп-иіскеп әл-қуат жинайды да, *ж а н с е б і л д е п* тұрып кетеді (Ж. Мусин, Туған үй.., 42).

ЖАНСЫЗ з а т. *Ел ішінде жасырын жүрген жау адамы; шпион.* Әмірхан Ақтарланын іздеп келіп, Ақырын қағыстырып жөнін біліп. Жылқымен жібергенін көзі көрген, Соңынан жылқышының *ж а н с ы з* еріп (И. Байзақов, Құралай сұлу, 188).

ЖАНСЫЗДАН е т. а у ы с. *Жасырын жүру, құпиялану.* Әйтеуір, ол ауыл үй арасы қайда барса да мен *ж а н с ы з д а н ы п* сыртынан бақылап жүрем (С. Мұратбеков, Жабайы алма, 22).

ЖАНТАҚШЫЛ с ы н. *Жантақты жақсы көретін, жантаққұмар.* Түйе – *ж а н т а қ ш ы л,* бие – б е т е г е ш і л (Қаз. әдеб., 25. 04. 1979, 1).

ЖАНТАНУ... Абай мен Шәкәрімнің *ж а н т а н у* іліміне не Батыстың, не Шығыстың ақындары көтеріле алған жоқ (Алаш айнасы, 08. 08. 2013).

ЖАНТОРСЫҚША үс т. *Жанторсық тәрізді, жанторсық секілді. Ж а н т о р с ы қ ш а* бұлтиған ақ торайларды құшақтай көтеріп сарайға тасып жүр (Ғ. Мүсірепов, Таңд. әңгім., 19).

ЖАНТЫҚ з а т. а у ы с. *Жағымпаз, екіжүзді.* Жағымпаз бен кей жаман *ж а н т ы қ т а р д а н,* Жырыңды айтып мен ылғи өшімді алам (Қаз. әдеб., 23. 01. 1987, 12).

ЖАНТЫҚТЫҚ з а т. *Біреуді біреуге атыстырғыштық, шағыстырғыштық; жымысқылық.* – Қойыңызшы осы *ж а н т ы қ т ы ғ ы н ы з д ы.* Біреуді мақтап, біреуді даттағаннан мәртебеңіз биіктей қоймас (М. Мәжитов, Аманғали, 28).

ЖАН-ТІНІ: Жан-тіні қалмады. *Жаны қалмады.* Сені сұрап, *ж а н-т і н і қ а л м а д ы.* Бекер обалы не, Қалауымның жолдастарының бірде-біреуі алдымнан қия баспайды (Қ. Қазиев, Иманжапырақ, 77).

ЖАНУЫШ з а т. с ө й л. ***Қайрақ.*** *Ж а н у ы ш* – пышақты жанитын зат (ҚСЭ, 4, 278).

ЖАНЫҚ е т. ж е р г. 1. *Қызығу, құмарту.* – Қойшы, ей, – деді Бектенберген *ж а н ы ғ а* түсіп. – Бұл сөзді кімге айтып жүр? (Қ. Сәрсекеев, Қызыл жалау, 2, 145). 2. *Жанын жеу, жан ұшыру, жанталасу, аласұру.* Аюкеге тағы да жаушы шаптырып, «қос қоса көріңіз» деп *ж а н ы қ т ы* (Ә.Кекілбаев, Үркер, 277). Рас, көкпарға келгенде *ж а н ы ғ а* жөнелетін қырғыз жігіттері де текежаумыттың өзі (С. Ақтаев, Дала тур., 57).

ЖАНЫМА з а т. т а б у. ***Пышақ.*** Бұл сөздердегі сарқыраманың – өзен, сылдыраманың – қамыс, маңыраманың – қой, ұлыманың – қасқыр, *ж а н ы м а н ы ң* – пышақ, білеменің – қайрақ екенін біле қояды (Қ. Толыбаев, Бабадан., 183).

ЖАНЫМПАЗ с ы н. с ө й л. ***Жанғыш.*** Таран бастаған жігіттер танкілердің соңынан дүре тиіп, ауыр граната, *ж а н ы м п а з* зат құйылған бөтелкелермен күлталқанын шығарды (І. Есенберлин, Маңғ., 109).

ЖАҢА: Жаңа жыл ағашы. п о э т. ***Шырша.*** Шыршаны халық көбіне *ж а ң а ж ы л а ғ а ш ы* деп атайды (Гүлстан, 2005, №10, 9).

Жаңа қазақ. *Қазіргі заманға бейімделген қазақ.* Мен *ж а ң а қ а з а қ п ы н,* өзге ұлттармен бауырмал қазақпын (І. Есенберлин, Шығ. жин., 1, 273).

ЖАҢАЛАУШЫ з а т. *Бұрыннан бар нәрсені жаңа деңгейге көтеруші.* Төле Әлібекұлы – қоғамда қалыптасқан құқықтық қағидалар мен нормаларды өзгеше өрнекпен жаңғыртушы, *ж а ң а л а у ш ы* әрі жалғастырушы, толықтырушы болған кісі (Н. Мыңбатырова, Төле би., 80).

ЖАҢҒАҚ з а т. *Жаңғақ ағашының сүрегі. Ж а ң ғ а қ* су тисе ісінбейтін, жарылмайтын мықты ағаш. Содан ұсталар колхоздың арбаларына күпшек жасайды (Қаз. әдеб., 21. 10. 1988, 3).

ЖАПҚАҚ з а т. *Бір нәрсенің тесігін ашып-жауып, реттеп тұратын техникалық немесе биологиялық құрылғы; клапан.* ≈ Машина маторының *ж а п қ а ғ ы.* Жүректің *ж а п қ а ғ ы* .

ЖАПҚЫ[1] з а т. с ө й л. ***Жапқыш.*** Амал жоқ, айтылған нәрсенің бәрі кереу-

ет *ж а п қ ы ғ а* мұқият оралып буылған (Қ.Тоқмырзин, Үш кие, 210).

ЖАПҚЫ[2] з а т. *Киіз үйдің түрмелі есігі.* Сұңғақ, ақ торғын келіншек есік *ж а п қ ы с ы н ы ң* бір шетін желп еткізіп ашып, сыртқа қайта шығып кетті (М. Айымбетов, Құмөзек., 7).

ЖАПҚЫЛЫ с ы н. *Жапқысы бар.* Киіз *ж а п қ ы л ы* есіктің етегін бүктелген қамшының ұшымен көтере ашып, сырттан кеуделі, ақсары өңді, дөң мұрынды жігіт кірді (М. Айымбетов, Құмөзек., 9).

ЖАПОН: Жапон тілі. *Жапон халқының ұлттық тілі.*

ЖАПОНША үс т. 1. *Жапон тілінде.* Әйелім аздап *ж а п о н ш а,* аздап кәрісше сөйлейді. Қызым өзбекше сөйлеп жүр (Қ.Әбілқайыр, Текес., 124). Хиросимаға келгелі үйренген бар *ж а п о н ш а м д ы* тауысып, сөйлесіп көрсем бе екен? (Б. Омарұлы, 11-ші қаламұш, 96). 2. *Жапон халқының өкілі тәрізді, жапондар сияқты.* Қыз *ж а п о н д а р ш а* жұмсақ иіліп, тәжім етті, тіке қараған жоқ (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 354).

ЖАПСАР: Жапсар көз. *Қысық, қиық көз.* Бет терісі қатыңқы, *ж а п с а р к ө з,* кейуана кісіге екіленіп, шалықтап қарайды екен (Ж. Ахмади, Айтұмар, 205).

ЖАПСЫРМА: Жапсырма қалта. *Киімнің сыртына жапсырыла тігілген қалта.* Орналасуына қарай қалта: *ж а п с ы р м а қ а л т а,* төс қалта, омырау қалта және жан қалта болып ажыратылады (Шаңырақ, 328).

ЖАПСЫРМАЛАТ е т. *Біріне-бірін жапсыру, жалғау, қосу.* Оның есесіне біріне-бірін итіндіріп, жалбайтып, *ж а п с ы р м а л а т ы п* сала берген қора қопсысы жатқан бір әлем (Э. Төреханов, Таудан түс., 96).

ЖАПСЫРМАЛАТУ *Жапсырмалат етістігінің қимыл атауы.*

ЖАПТЫРЫЛ *Жаптыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Оң жақ босағада ескілеу, күміс *ж а п т ы р ы л ғ а н* білтелі мылтық, қылыш, ескі қорамса ілулі тұр (Жұлдыз, 1972, №6, 99).

ЖАПТЫРЫЛУ *Жаптырыл етістігінің қимыл атауы.*

ЖАПЫРАҚ: Жапырақ алақаны. б о т. *Жапырақтың жазық беті.* Өсімдікте бір ғана *ж а п ы р а қ а л а қ а н ы* болады (Биология, 66).

Жапырақ бүршігі. б о т. *Өсімдіктің жапырағы бастау алатын (өсетін) бүршігі.* Өсімдіктердің *ж а п ы р а қ б ү р ш і к т е р і н е н* басқа, оның гүл бүршіктері де болады (Ботаника, 82).

Жапырақ жүйкелері. б о т. *Жапырақ алақанында болатын жіңішке талшықтар.* Жапырақ алақанында жүйкелер болады. Оны *ж а п ы р а қ ж ү й к е л е р і* деп атайды (Биология, 128).

Жапырақ кіндігі. б и о л. Жапы*рақтың өркенге бекіген жері.* Қолтық бүршігі *ж а п ы р а қ к і н д і г і н і ң* үстінде орналасады (Биология, 65).

Жапырақ қолтығы. б и о л. *Жапырақ пен одан жоғары орналасқан буынаралық арасындағы бұрыш.* Сабақта, *ж а п ы р а қ қ о л т ы қ т а р ы н д а* түйнектер пайда болады (Ботаника, 126).

Жапырақ негізі. б и о л. *Пиязшықтың жапырақ өсетін түйіні.* Басты пияздың басын пиязшық деп атайды. Пиязшықта түбіртек, шашақ тамырлар, бүршік және *ж а п ы р а қ н е г і з і* болады (Биология, 62).

Жапырақ өңі. б и о л. *Өсімдіктің жабын жасушасының бір түрі. Ол жапырақты қаптап тұрады да, оны кеуіп кетуден сақтайды* (Биология, 64).

Жапырақ тақтасы. қ. ***Жапырақ алақаны.*** Жапырақ әдетте *ж а п ы р а қ т а қ т а с ы н а н* және оны сабаққа қосатын сағақтан құралады (Биология, 63). Өсімдіктер жарықты (күн сәулесін) негізінен *ж а п ы р а қ т а қ т а л а р ы* арқылы қабылдайды (Бұл да).

ЖАПЫРАҚЖЕГІ з а т. з о о л. *Жапырақ жейтін жасыл, көк, күлгін түсті қоңыз. Ж а п ы р а қ ж е г і* жапырақпен қоректенеді (Қызықты ботаника, 78).

ЖАПЫРАҚТЫ с ы н. *Жапырағы бар, жапырақ өскен.* ≈ Мұнда *ж а п ы р а қ т ы* өсімдіктер мол.

ЖАПЫРАҚШАЙЫР з а т. б о т. *Жапырағы шайырлы болып келетін өсімдік түрі.* Бұлардың ішіндегі ең көп кездесетіні жусан, күйреуік, изен, *ж а п ы р а қ ш а й ы р,* раң шөптері болып табылады (Оңт. Қазақст., 16. 08. 1963).

ЖАПЫРАҚШАЙЫРЛЫ с ы н. *Жапырақшайыр өскен, жапырақшайыры мол.* Жылқыны – бетеге, майқара, бұйырғын, бидайық, изенге, қарамалды – тарлау, жұмыр, қияққа, қойды – қарғатұяқ,

қызғалдақ, *ж а п ы р а қ ш а й ы р л ы* жайылымдарға жайды (С. Мәуленов, Жұлдызды., 125).

ЖАР: Жар қабақтау. *Қабағы шығыңқы, тіктеу.* Кең маңдайлы, *ж а р қ а б а қ т а у,* шұңғылша біткен өткір көзді жас жігіт сахнаға шықты (И. Байзақов, Таңд. шығ., 2, 113).

Жар қарлығашы. з о л. *Қарлығаш тұқымдасына жататын, өзендердің жарқабақтарын мекендейтін кішкентай құс. Ж а р қ а р л ы ғ а ш ы* – жыл құсы. Қыстау үшін қыркүйекте Африкаға ұшып кетеді (Қаз. табиғ., 2, 54).

ЖАРА: Жараған бурадай. *Күйі келген бура сияқты көзіне түскен жандының бәрін шайнап, таптап тастауға ұмтылу д. м.*

ЖАРАҚ з а т. *Қорғану үшін қажетті соғыс құралдарының жалпы атауы* (Ата салты., 57).

ЖАРАҚШЫ з а т. *Қолына қару-жарақ ұстаушы, қару-жарақты қолданушы.* Не түзем құрған қол, не доп атып, мылтық барсылдатқан *ж а р а қ ш ы* – тірі жан көрінбейді. Тып-тыныш. (М. Мағауин, Аласапыран, 213).

ЖАРАПАЗАНШЫ... Ауылдың тайлытұяғы қалмай *ж а р а п а з а н ш ы л а р д ы ң* соңынан шұбырып жүр (Қ. Ысқақ, Тұйық, 152).

ЖАРАМСЫЗДАУ с ы н. *Ешнәрсеге жарамайтындай, қажеті шамалы* (Ш. Айтматов, Қош бол., 16).

ЖАРАУҚҰРСАҚ с ы н. *Бабына келмеген, іші тартыңқы.* Малымыз күйлі, *ж а р а у қ ұ р с а қ* бірлі-жарым тоқтыторым болса, ағаштың бүрін берсек те өлтірмейміз – деп күпіршілік ойлады (О. Бөкеев, Қайдасың., 63).

ЖАРАША үс т. *Жара сияқты, жара тәрізді.* ≈ Кииміме *ж а р а ш а* жабысып, мазамды алды.

ЖАРҒЫШ з а т. в е т. *Уақ малда болатын ауру түрі.* Ешкі малы қойда болатын топалаң, күл, сарып, бөгежек, баспақ, қара түйнек, *ж а р ғ ы ш,* қызылшу сияқты аурулармен ауырады (Ана тілі, 25. 10. 1990, 8).

ЖАРҒЫШАҚТАНДЫР *Жарғышақтан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* «Аулым көшіп барады-ау» деп *ж а р ғ ы ш а қ т а н д ы р а* ән созған белгі естілісімен Сапалай үзеңкі қағып қалды (К. Ахметбеков, Егіз қала, 375).

ЖАРҒЫШАҚТАНДЫРУ *Жарғышақтандыр етістігінің қимыл атауы.*

ЖАРҒЫШЫ з а т. *Жарғыны оқушы, жариялаушы.* – Тыңдаңдар, тыңдаңдар! – деді тағы сұмырай дауысты *ж а р ғ ы ш ы* (І. Есенберлин, Алтын орда, 1, 116).

ЖАР-ЖАРЛА е т. *«Жар-жар» деу, жар-жар жырын айту.* Бір топ жастар *«ж а р-ж а р л а п»* шулап, қыз бен жігітті тойдың төріне шығарып салады (Қ. Толыбаев, Бабадан., 151).

ЖАРИЯЛАМА з а т. с ө й л. ***Мәлімдеме.*** Компания келісім жолын біржола кесіп тастайтын *ж а р и я л а м а* жасады (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 306).

ЖАРИЯЛАТУШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Біреуге жария жасатушылық.* Диваевтың этнографиялық материалдар жинағына жазған рецензиясында Н. Катанов оның *ж а р и я л а т у ш ы л ы қ* еңбегіне зор баға берген (Жалын, 1974, №4, 139).

ЖАРИЯЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Жариялағандық, жария еткендік.*

ЖАРИЯСЫЗДАУ с ы н. *Арнайы хабарламай, жария етпей; жасырындау.* Ауылдағылардан бұрын аудандағылар жариялы түрде де, *ж а р и я с ы з д а у,* жасырындау жағдайда да түсе бастады (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 208).

ЖАРКЕЛЕШ с ы н. *Жарбаңдап қалған, жағымпаз.* Жарамсақ, *ж а р к е л е ш*; Жұртқа күлкі жарым ес (Қаз. мақал., 165).

ЖАРҚАБАҚТЫ с ы н. *Жарқабағы бар, жарқабақ болып келген.* Жайпауытты жағалау қайықты сыртқа шығаруға қолайлы-ақ. Бұл жер тік *ж а р қ а б а қ т ы* болса, не істер едік? (Қ. Омаров, Әке, 100).

ЖАРҚҰС з а т. з о о л. *Таулы аймақтарда тіршілік ететін, тұмсығы ұзын, қанаттарының ортасында үлкен қызыл дағы бар кішірек (салмағы 15-20 г-дай) құс. Ж а р қ ұ с* таудың ең жоғарғы қабатындағы құздар мен шөгінділерде тіршілік етеді (Қазақст. жануар., 100).

ЖАРҚЫРАУЫҚ: Жарқырауық қоңыз. з о о л. *Түнде жарық шығаратынқоңызтүрі.Жарқырауық қоңыздар* – фосфор шұғыласын шашу қабілетімен танымал қоңыздар тұқымдасы (Жәндіктер, 34).

ЖАРЛЫ с ы н. *Жары бар, жар болып келген.* Әлім тентек сайдың шаппа *ж а р л ы* арғы кемеріне жағалай көз сүзді де,

аяғын сылти басып өткелге қарай жүрді (Ә. Сараев, Тосқауыл, 18).

ЖАРЛЫБАЙ з а т. э к с п р. *Көңілі жарты, жаны жұтаң адам.* Бір емес, толып жатыр осындай кеп, Бар болып, жоқтың ісін істейтін көп. Малы көп, көңілі жарлы адамдарға Ат қойған қанша теріс *ж а р л ы б а й* деп? (А. Байтұрсынов, Шығ., 74).

ЖАРЛЫ-ЖАҚЫБАЙШЫЛ с ы н. *Жарлы-жақыбайды жақтаушы, жоқ-жітікті қолдаушы.* – Қошқарға мінуге ерінетін қу жалқау еді. *Ж а р л ы-ж а қ ы б а й ш ы л* бола қалыпты (З. Иманбаев, Қос қайың, 495).

ЖАРЛЫҚНАМА з а т. с ө й л. ***Жарлық.*** Князь бұл *ж а р л ы қ н а м а н ы* тізе бүгіп қабылдауға әрі ханға өзінің бағынышты екенін айтуға тиіс еді (СССР тарихы., 32).

ЖАРМА[1] з а т. к ө н е. *Төрт доңғалақты арба үстіне тігілген алты қанат боз үй; хан ордасы.* Бұдан соңғы бір айырма – *ж а р м а ғ а* түпте төрт, алда тіркесе қосарланған жеті жұп, жиыны он сегіз түйе жегілген (М. Мағауин, Аласапыран, 39).

ЖАРМА[2] з а т. ж е р г. ***Канал.*** Керіз бойынан *ж а р м а* қазып, Сырдың суын құмға шығармақшы болдым (Ы. Жақаев, Менің бақытым, 15). *Ж а р м а* қазыла бастады, оған араласпасқа шарам қалмады (Бұл да).

ЖАРМА: Жарма қалта. *Аузы тілік сияқты екіге жарылып тұрған қалта.* Қалтаның жапсырма қалта, *ж а р м а қ а л т а*, төс қалта, омырау қалта, ішкі қалта т.б. түрлері болады (Шаңырақ, 328).

ЖАРМАҚ[1] з а т. ж е р г. ***Ләңгі.*** Күндіз әр түрлі ойын: қашпа доп, асық, *ж а р м а қ* тебу, бәлди ойнап, сілеміз қатып ұйықтап қалатын едік (Қ. Ахметұлы: Жетісу: 30. 06. 2001, 8).

ЖАРМАҚ[2] с ы н. ж е р г. *Екі жүзді, қу, айлакер, сұрқия.* Бұл жағымпаздар мен *ж а р м а қ т а р д ы ң* асығы алшысынан түсіп, дәуірі жүріп тұрғанын көрсетеді (Жас Алаш, 30. 12. 2010, 2).

ЖАРНАЛАСТЫҚ з а т. *Жарнаға ортақтастық, жарнаны бірге төлегендік.* – Жумайсың ба? – Бірге жуайық. – Мұнда *ж а р н а л а с т ы қ* жүрмейді (С. Ләмбеков, Әке жол, 138).

ЖАРТАСТАН е т. *Жартас болу, жартасқа айналу.* Енді бірде долданып, құзар шың биік *ж а р т а с т а н ы п*, жадағай жайсыз жайылады (Ы. Кененбаев, Інжу-маржандар, 3).

Ж А Р Т А С Т А Н У *Ж а р т а с т а н етістігінің қимыл атауы.*

ЖАРТЫАРАЛ з а т. с ө й л. ***Түбек.*** Бір жағы құрғаққа тұтасып, үш жағы су болса: *ж а р т ы а р а л*, – дейді (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 9, 222).

ЖАРТЫКЕШТЕНУ *Жартыкештен етістігінің қимыл атауы.*

ЖАРТЫЛАЙ: Жартылай финал. *Спорт ойындарының ақтық жарыс алдындағы кездесуі.* С. Сапиев бокстан *ж а р т ы л а й ф и н а л ғ а* өтті (Жас Алаш, 08. 08. 2012).

ЖАРТЫЛЫҚ з а т. *Толық (бүтін) еместік, жарымдық.* Жылдар бойы селт етпеген көңілі елегізіп, жалғыздығын, *ж а р т ы л ы ғ ы н* тап осы сәт қана мойындағандай (Ж. Түменбаев, Қардағы із, 12).

ЖАРТЫМСЫЗДАУ с ы н. *Мардымсыздау, болымсыздау.* Айдың *ж а р т ы м с ы з д а у* жарығында қарауыта көлбеп жатқан нуға жақындап та қалғанбыз (Қ. Қараманұлы, Ай куә, 40).

ЖАРЫҚЖҰЛДЫЗ з а т. а с т р. *«Сириус» жұлдызының қазақша атауы. «Ж а р ы қ ж ұ л д ы з* (Сириус) туғанда ыстық жаз өтті, малдың мазасын алатын шыбын-шіркей көп ұзамай құриды» деп есептелді (ҚазССР тарихы, 2, 374). Ол үркердің толықсыған кезі осы кез екенін, құсжолының жоғалауына екі ай қалғанын, құйрықтыжұлдыз бен *ж а р ы қ ж ұ л д ы з д ы ң* қашан, қалай жылжитынын, жетіқарақшының мекенін айтып өтті (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 118).

ЖАРЫҚМАЙ қ. ***Вазелин***. – Сенің әлгі ернің жарылғанда жағатын *ж а р ы қ м а й ы ң* қайда? (Ө. Қанахин, Өз ақылымен, 16)

ЖАРЫҚТА е т. с ө й л. *Жарық түсу, қараңғылық серпілу.* Қара-көлеңке тартып қалыпты, есігін шалқасынан ашып тастағанымен *ж а р ы қ т а м а д ы* (М. Құмарбекұлы, Жер иесі, 20).

ЖАРЫҚШЫЛЫҚ с ы н. *Жарық беретіндік.* Жақын қандай, жат қандай? Барлық қандай, жоқ қандай? Сәулесі түскен әлемге, *Ж а р ы қ ш ы л ы қ* күн қандай? (Ел аузы., 223).

ЖАРЫЛҚАСЫНХАТ з а т. с ө й л. ***Алғысхат.*** Қатын патша Иванқызының Әбілқайырдың жіберген елшілеріне берген

грамотасы *(ж а р ы л қ а с ы н х а т ы)* міне (Соц. Қаз., 20. 03. 1991, 3).

ЖАРЫМАҚЫЛ з а т. с ө й л. ***Жарымес.*** Ол *ж а р ы м а қ ы л,* жарымжан боп оралмайды. Өлсе, өндіршегі үзілгені (Қ. Қараманұлы, Қайраң өткел, 16).

ЖАРЫМША з а т. *Жерді жалға алып, егін егіп, өнімнің жартысын жер иесіне беретін егіншілік* (Қаз. этнография., 2, 235).

ЖАРЫСТАСТЫҚ з а т. *Жарыстас болғандық, жарысқа түскендік.* Аппаратшы өзара *ж а р ы с т а с т ы қ* дәстүрімен биік белестерге беттеп келеді (Лен. жас., 17. 11. 1983, 1).

ЖАСАҒАНСУ *Жасағансы етістігінің қимыл атауы.*

ЖАСАҒАНСЫ е т. *Бір нәрсені жасаған болу.* – Егер қазір бір вальс ойналса, мен сізбен билеймін! – деп Зарина маған ескерту *ж а с а ғ а н с ы п*, тотайлана көзін төңкеріп өтті (Ә. Асқаров, Таңд., 135).

ЖАСАЛЫНДЫ с ы н. *Қолдан жасалынған, тума.* Біздің айналамыздағы нәрселердің бәрі не табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрсе, не адам ісінен шыққан *ж а с а л ы н д ы* нәрсе (А. Байтұрсынов, Шығ., 137).

ЖАСАҢДАН е т. *Көк шөп өсу, көгеру, көктеу.* Бастаудың күзді күні де *ж а с а ң д а н ы п* жататын маңайы опыр-топыр тағалы аттың ізі түскен (Қаз. әдеб., 08. 06. 1984, 8).

ЖАСАҢДАНУ *Жасаңдан етістігінің қимыл атауы.*

ЖАСАҢЫТЫП үс т. *Жап-жасыл болып, көгеріп.* Үй қасындағы Бозтөбе де кешкі салқынмен *ж а с а ң ы т ы п,* жазық далаға иықтанып кербез қарайды (Е. Рахимов, Тентек келін).

ЖАСАСТЫР *Жасас етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ол «Мұхит патрулі» романын басып шығаруға автормен шарт *ж а с а с т ы р а д ы* (М. Әлімбаев, Көңіл күнде., 219).

ЖАСАСТЫРУ *Жасастыр етістігінің қимыл атауы.*

ЖАСАСЫНДАП үс т. *Жасасын-жасасын деп ұрандап.* Өйткені бүгінгі «жойылсындап» өрекпитін әлеуметтік әулекіліктің кеше *«ж а с а с ы н д а п»* жалындағанында қандай ұшпаққа жеткізгенін көргенбіз (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 447).

ЖАСАУЫЛБАСЫ з а т. *Жасауылдарды басқарушы адам. Ж а с а у ы л б а с ы* шеріктерді бастап ілгері жүріп кетті (Ж.Тұрлыбай, Райымбек батыр, 2, 253).

ЖАСАУЫЛБЕГІ з а т. *Жасауылдардың басшысы.* Оларды қоралай тұрған қырық қаралы адам ішінде сұлтанның *ж а с а у ы л б е г і,* онбасылары, күреннің бетке ұстар азаматтары (М. Мағауин, Аласапыран, 98).

ЖАСТАНДЫРУ е т. с ө й л. ***Жасарту.*** «Кадрлар қосынын *ж а с т а н д ы р у*, білімдендіру, төңкерісшілдендіру» деген үндеулер санасынан өшпестей орын алған (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 15).

ЖАСТҮЛЕК з а т. з о о л. *Төрт жасқа толған бүркіт.* Бүркіт бір жаста – бала, екі жаста – қантүбіт, үш жаста – тірнек, төрт жаста – *ж а с т ү л е к,* бес жаста – мұзбалақ, алты жаста – көктүбіт, жеті жаста – қана, сегіз жаста жана деп аталады (Туған жер., 143).

ЖАСТЫ с ы н. *Жасқа келген, жасқа толған.* Москал *ж а с т ы* әйел (С. Мұқанов, Мөлдір махаб., 83).

ЖАСТЫҚАҒАШ з а т. *Бір нәрсе істегенде, оның астына қойылатын жалпақтау ағаш.* Керегенің желілерін көктеу үшін астына қойылатын ағашты – *ж а с т ы қ а ғ а ш* деп атайды (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 27).

ЖАСТЫҚТЫС з а т. *Жастық бидайының сыртын қаптау үшін арнайы тігілген мата.* Бидайдың сырты әртүрлі асыл матамен қапталады. Оны «*ж а с т ы қ т ы с*» деп атайды (Шаңырақ, 95).

ЖАСУШЫЛЫҚ з а т. *Жасып, көз жасын ағызушылық.* Бақ қонса тасып, бақ тайса *ж а с у ш ы л ы ғ ы м е н,* тәкаппарлығымен, екі беттілігімен, рушылдығымен, жершілдігімен ерекшеленеді (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 98).

ЖАСЫ[1] з а т. к ө н е. ***Мылтық.*** Ұрулының оғы қалса жоғалмас, жалғыздың *ж а с ы* қалса табылмас (Қаз. мақал.).

ЖАСЫ[2] з а т. к ө н е. *Шыңғыс хан әскерінің арасындағы тәртіп туралы оның өзі қалыптастырған ереже, заң.* Шыңғыс хан дүние салғанына қырық жылға таяп қалғанымен оның мұрагер балалары, немерелері әйгілі «Дүние әкесінің» тәртіп *ж а с ы с ы н д а* жазылған әмірлерін бұлжытпай орындап келген (І. Есенберлин, Алтын орда, 1, 69). Шыңғыс ханның *ж а с ы с ы* және жарлығы бойынша егер

ұлы хан тұқымынан біреу қылмыс не күнә істейтін болса, оны бүкіл Шыңғыс ұрпағы боп қарап, үкім шығаруға тиісті болатын (Бұл да, 1, 99).

ЖАСЫҒЫШ с ы н. *Жаси беретін, жылағыш.* Дауылбай емешегі езілгіш, бор мінез, *ж а с ы ғ ы ш т а н* емес. Қайтадан қара тастай қасарып алды (Ш. Мұртазаев, Қызыл жебе, 184).

ЖАСЫЛ: Жасыл тасбақа. з о о л. *Теңіз тасбақасының жасыл түсті бір түрі. Ж а с ы л т а с б а қ а* – теңіз тасбақаларының ең әйгілісі. Ол «тасбақа шөбі» қалың өсетін қойнаулардан қоректенгенді ұнатады (Су асты. тіршілік, 70).

ЖАСЫЛДАНДЫР е т. *Жасыл күйге келтіру, ағаш отырғызу, өсімдік өсіру.* Егер сіз тұрған ауыл-селоңыздың, қаланың көрікті болуын қаласаңыз – *ж а с ы л д а н д ы р ы п*, гүл атыздарын егуге ат салысыңыз (Лен. жас, 31. 03, 1973, 4).

ЖАСЫЛДАНДЫРУ *Жасылдандыр етістігінің қимыл атауы.*

ЖАСЫЛША з а т. б о т. *Көгөніс ретінде пайдаланылатын бір жылдық мәдени өсімдік; петрушка* (Өркен, 24. 02. 1990, 12).

ЖАСЫНДАН е т. *Жасындай жалт-жұлт ету, от шашу, ұшқындау.* Жұрт кемпірдің жүзіне аңырап қарағанда кәрі шүңірек өткір көзінің от шашып, *ж а с ы н д а н ы п* алғанын көрді (Р. Ниязбеков, Отағасы, 123).

ЖАСЫНДАНУ *Жасындан етістігінің қимыл атауы.*

ЖАСЫРУШЫ з а т. *Бір нәрсені жасырған адам.* Егер екінші бала *ж а с ы р у ш ы н ы ң* ортаңғы саусағын дәл тапса, ұпайды бірінші бала тартады, таба алмаса, екінші бала тартады (Ғажайып бау, 73).

ЖАСЫРЫНДАУ с ы н. *Құпиялау, беймәлімдеу (жағдай).* Ауылдағылардан бұрын аудандағылар жариялы түрде де, жариясыздау, *ж а с ы р ы н д а у* жағдайда да түсе бастады (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 208).

ЖАТ: Жата беріске тастады. *Айласын асырды, алдады.* Қал берді *ж а т а б е р і с к е т а с т а п,* құралақан еместігіңді байқатып қоюдың артықтығы жоқ (Қ. Қазиев, Иманжапырақ, 67).

ЖАТАҒАН: Жатаған сексеуіл. *Сексеуілдің аласа, жермен-жексен болып өсетін түрі. Ж а т а ғ а н с е к с е у і л,* дүзген, көк жусан, изен, еркекшөп, ақтаспа, көктаспа, ебелек, қылша, селеу – осылар сияқты қой малы сүйсініп жейтін өсімдіктердің алуан түрі бар (Ұ. Доспанбетов, Шығ.ғ 4, 175).

ЖАТАҚЖАЙ з а т. *Жататын жері, жатақхана.* Оның 2-3 жыл бойғы шарлаған жолы завод пен *ж а т а қ ж а й* арасы деуге болар еді (Қ. Тоқмырзин, Үш кие, 76).

ЖАТАҚТЫҚ с ы н. *Жатаққа жарарлық, жатуға боларлық.* Серіктесім өзіне *ж а т а қ т ы қ* орын даярлап келді (А. Сейдімбеков, Қыр хикаялары, 151).

ЖАТБАУЫРЛАН е т. *Жатбауыр болу, жатсыну.* Ал бүгін осының алдамшы ғана үміттей, қуыс кеудесінен *ж а т б а у ы р л а н ы п* барады (Қаз. әдеб., 28. 03. 1975, 4).

ЖАТБАУЫРЛАНУ *Жатбауырлан етістігінің қимыл атауы.*

ЖАТЖАЗУ з а т. к ө н е. *Жатқа жазу; диктант.*

ЖАТҚЫЗ е т. ж е р г. *Өсіру, егу.* Тозған жерге жоңышқа *ж а т қ ы з ы п* тастамақшы (З. Шүкіров, Қиын түйін, 4, 18).

ЖАТҚЫЗУ *Жатқыз (өсір, ек) етістігінің қимыл атауы.*

ЖАТСАБАҚ *Белгілі бір мәтінді жаттату сабағы.* Кешкілік *ж а т с а б а қ* жаттады. У-шу болып ауылды басымызға көтереміз (Б. Майлин, Шығ., 97).

ЖАТЫҚТЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Жатықтық.*** Бұлар – жаттығу емес, *ж а т ы қ т ы л ы қ қ а* ұмтылу, шеберлік мұқтажынан туған сөздер тіркесімі (М. Әлімбаев, Өрнекті сөз, 78).

ЖАТЫРҚАҒЫШТЫҚ з а т. *Жатсынғандық, бөтенсінгендік.* Оның үстіне кісі *ж а т ы р қ а ғ ы ш т ы ғ ы м* да бар (Т. Ахтанов, Шырағың сөнб., 60).

ЖАТЫРҚАТ *Жатырқа етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ЖАТЫРҚАТУ *Жатырқат етістігінің қимыл атауы.* Танымайтын ел, ой-шұңқыры мол жер жігітті *ж а т ы р қ а т у д ы ң* орнына өзіне тарта берді (Коммунизм туы, 01. 09. 1967, 3).

ЖАТЫРҚАУЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Жатырқаушылық.*** Жаяу жүрген тәуір киімді кісілерді сыртынан бағып, терезелерінен сығалаған әлдекімдердің сұлбасын аңғарғанда, әлдеқандай *ж а т ы р қ а у л ы қ т ы* сезген Тоқтарбайдың таңырқауы көбейіп кетті (О. Сәрсенбай, Шығ., 5, 30).

ЖАТЫРҚАУЫҚ с ы н. *Жатырқағыш, жатсынғыш, бөтенсінгіш.* Арада апта өткенде барлық *ж а т ы р қ а у ы қ* сезімнен арылып, түз тіршілігінің айнымаған өз адамы болды да шықты (С. Үсенұлы, Елік., 15).

ЖАТЫС *Жат етістігінен жасалған ортақ етіс.* Тақырда асықты бір атысқансың, Тебісіп төсекте бір *ж а т ы с қ а н с ы ң.* Күлшені күлге піскен бөлісіп жеп, Адал дәм қолдан бірге татысқансың (Ә. Оңалбаев, Таң алдында, 44).

ЖАУ з а т. к ө н е. *Май, шыр.* Байырғы қазақ тілінде май «*ж а у*» деп аталған. Бұл сөз қазір балқар, қарашай тілдерінде қалды (Соц. Қаз., 02. 04. 1991, 4).

ЖАУАПХАТ з а т. р е с м и. *Мекемеге, кәсіпорынға келіп түскен хаттарға жауап қайтарылған хат. Ж а у а п х а т т а* келіп түскен өтініш немесе тапсырыс мазмұны қайталанып, соған орай қандай шешім қабылданғаны баяндалады (Ә. Хамзина, Іс қағаз., 77).

ЖАУБАЛШЫҚ з а т. к ө н е. *Балшықтан тұрғызылған қорған.* Обадай үйілген осынау *ж а у б а л ш ы қ т ы* Маншың билеушілері өткен ғасырдың аяғында ондаған жыл бойы салған екен (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш, 42). Қытай жағы ертерек орнығып, *ж а у б а л ш ы қ* қамал соғып алғандықтан, қаланы өзіне қаратып алған (Қ. Жұмаділов, Таңғ. дүние, 84).

ЖАУБАСАРЛЫҚ з а т. *Жаубасар болғандық; батыл, өжет.* Астамсыған елшінің қолынан бермегенін жолынан аламыз деген *ж а у б а с а р л ы қ* көбейді (Ә. Кекілбаев, Үркер, 362).

ЖАУГЕШТІ с ы н. *Жаудан қорықпайтын, жаужүрек.* Сонымен бірге татарлар Шыңғыс бабамның ең бір *ж а у г е ш т і* барлаушылары еді (О. Бөкеев, Мұзтау, 31).

ЖАУЖИРАТ з а т. *Моңғол тайпаларының бірі.* - Әкең Шыңғысхан алты арыс ел – *ж а у ж и р а т,* дүрбіт, қоңырат, керей, меркіт, найман, жалайыр боп ақ киізге салып хан көтергелі қаншама жер мен елді шапты (Е. Тұрысов, Темірлан, 168).

ЖАУКЕС с ы н. *Жауыққан, қас.* Менің осы осалдығымды *ж а у к е с* балалар өте жақсы біледі (Б. Соқпақбаев, Балалық., 108).

ЖАУҚАБАҚ с ы н. *Түксиген, сұсты, қалың қабақ.* Қабырғаға ілінген суреттегі отырысының өзі төредей биік, түксиген *ж а у қ а б а қ* жігіттің бұл сәбиге тікелей қатысы бары айтқызбай-ақ белгілі болып тұр (Ж. Қорғасбек, Жынды., 159).

ЖАУҚАЗЫН з а т. а у ы с. *Ең алғаш бұр жарған өнер ошағы.* Гүл өсіретін шаруашылыққа бара жатқандықтан ба, өнеріміз бен өміріміздің *ж а у қ а з ы н ы* – «Гүлдер» ансамблі сүйіп айтатын ән ырғағы орала береді (Жетісу, 01. 05. 1970).

ЖАУЛАСТЫҚ з а т. *Жау болушылық, араздастық, қастасушылық.* Менің күндерім *ж а у л а с т ы қ қ а,* күнә мен қылмысқа толы (Т. Әбдікұлы, Парасат., 138). Бұл *ж а у л а с т ы қ т ы ң* мазмұны бөлек, қай заманда да қалмайтын – кәдімгі бақталастық (Т. Әбдіков, Өліара, 291).

ЖАУТАҢ з а т. *Түлкінің күшігі.* Базардан базар барып бөз алмадым. Оңаша, жалғыздыққа төзе алмадым, Түлкінің *ж а у т а ң ы н д а й* сені көрсем, Құшақтасып өлсем деп көз алмадым (Соц. Қаз., 02. 04. 1991, 4).

ЖАУТАҢДАУЫҚ з а т. *Жаутаңдай беретіндік, жаутаңшыл* (Ш. Мұртазаев, Қызыл жебе, 47).

ЖАУТҰМАҚ з а т. *Тұмақтың бір түрі.* Бастарына желкесін көмген *ж а у т ұ м а қ,* үстеріне қалың ішік киген екі бейтаныс бірінен соң бірі ішке кіріп сәлемдесті (Д. Исабеков, Тіршілік, 146).

ЖАУҺАР з а т. к ө н е. 1. *Құрыш болаттан отқа қыздырмай (суықтай) соққан қылыш.* Олар қылыштың темірін отқа қыздырмай, «суықтай соғу әдісімен» «*ж а у ҺА р*» деп аталатын атақты Шам шәһарының құрыш болатын соғып шығарады (В. Ян, Шыңғыс хан, 51). 2. а у ы с. *Өте қымбат, асыл (туынды).* Ғалымдардың пікіріне қарағанда киіз үй әлемдік сәулет өнерінің *ж а у Һ а р* туындылары қатарына жатады (Білім және еңбек, 1986, №7, 11). 3. п о э т. *Асылдар, қымбатты адамдар.* – Бұхар, Абай, Махамбет, Құрманғазы, Ықылас тағы басқа толып жатқан *ж а у Һ а р л а р* туралы сіз не білесіз? (Ш. Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 227). Қазақтың профессионалды тума өнері бүгінде шырқау биікке көтеріліп, дүниежүзілік мәдени *ж а у Һ а р л а р д ы ң* табағына ортақтаса бастағаны әмбеге аян (Лен. жас, 13. 05. 1972, 3).

ЖАУЫНГЕРЛЕУ с ы н. а у ы с. *Батылдау, ержүректеу* (М. Мақатаев, Дариғажүрек, 41).

ЖАУЫРАҒАШ з а т. *Арқасы жауыр болған аттың мойнына байланатын ағаш құрал. Ж а у ы р а ғ а ш* жылқының мойнын артына қарай иліктірмей, жараны бүлінуден сақтайды (Қаз. этнография., 2, 259).

ЖАУЫРЛЫҚ з а т. *Жауыр болғандық* (Ақын жырл., 7).

ЖАУЫРЫН: Жауырыны жабысты. *Жас нәрестенің бесікте (төсекте) қозғалмай, үнемі шалқасынан жатқандықтан жауырынының жабысып қалуы. Ж а у ы р ы н ы ж а б ы с у* ауруы асқынып кеткен кезде ел арасында арнайы тәжірибесі бар жауырын ашатын, қолы шипалы апалардың көмегіне жүгінген (Қаз. этнография., 2, 265).

ЖАУЫРЫНШАҚ з а т. *Көйлек және жейде сияқты бой киімінің жауырын тұсының ішкі жағынан матадан қабаттап салынатын қосымша астары. Ж а у ы р ы н ш а қ* көйлектің иықтан төменірек екі жауырын тұсының ішкі жағына ғана салынады (Қаз, этнография., 2, 264).

ЖАҺАНДАНДЫРУ з а т. с ө й л. ***Жаһандану.*** *– Ж а ҺА н д а н д ы р у* келіп қалды, Қарагөз, *ж а ҺА н д а н д ы р у.* Бала соған дайын болуы керек (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 149).

ЖАЯ: Жая қазы. *Жаяның майынан жасалған қазы.* Ішінен екі қыртыс қазы шықты. Бұның өзі кіндік қазы, тел қазы, *ж а я қ а з ы*, омыртқа қазы, қабырға қазы боп тарайды (Қаз. әдеб., 28. 11. 1986, 9). – Әй, құрдас, – деді ол Ноғайқұлға. – Біздің Бикенде кіндік қазы, төс қазы, бел қазы, қос қазы, *ж а я қ а з ы* бар. Қайсысын қалайсың? (Т. Әлімқұлов, Ел мен жер, 59).

ЖАЯУ з а т. ш а х м. *Шатыраш ойынының бір тасы; пешка.* Бір *ж а я у д ы* жүремін Ойын болар порым жоқ. Бұл шатырашта білемін, Мерзімдерге орын жоқ (Шәкәрім, Шығ., 400). Ал екінші есепте қара жағында екі *ж а я у* аз екенін көруге болады (Ана тілі, 31. 01. 2013, 12).

ЖАЯУ: Жаяу әңгіме. *Бос әңгіме, қысыр әңгіме.* Бірін сүйеп, біріне сүйенген көзі жасты келіншектер жөн сұрасып, бір кезде *ж а я у ә ң г і м е г е* көштік (Б. Нұржекеев, Күй толғау, 45).

Жаяу көкпар. *Жаяу адамдар қатысатын көкпар ойыны. Он адамдай жерде жатқан көкпарды қай озғандары алып қашып, көмбеге бұрын жеткені озады. «Ж а я у к ө к п а р»* ойынына мықтылардың мықтысы ғана қатысады (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 77).

Жаяу почта. *Ауызекі сөз, ауызша тараған хабар.* Қазіргі келіп жеткені мұндағы *ж а я у п о ч т а* таратқан әлгіндей шолақ хабар (Б. Соқпақбаев, Таңд., 27).

Жаяу тартыс қ. *Бұқа-тартыс. «Ж а я у т а р т ы с»* ойынына қатысушы екі жігіт ортаға шығады да, тұйықталған арқанды мойындарына салып, еңбектеп тартысады (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 77).

ЖАЯУШАМ з а т. с ө й л. *Ширатылып есілген мақтаны кесе түбіндегі майға отырғызып жағатын шам.* – Жуынасың ба? Жермай шақ келмейтін болды. *Ж а я у ш а м* сықсиып не көрсетеді дейсің? (С. Сматаев, Алғашқы асу, 204).

ЖӘ: Жә деді. *Келісті, құптады.* Өкеңнің айтқанына *ж ә д е с е ң д е р* болды (Қ. Исабаев, Серт, 96).

ЖӘДИ з а т. а р. *Қыстың бірінші айы; желтоқсан.* Байырғы қазақ календарындағы зодиак айлары, яғни жұлдыз айлар [арабша] мынандай болған: хамал (март), сәуір (апрель), зауза (май), саратан (июнь), әсет (июль), сүмбіле (август), мизам (сент.), ақырап (окт.), қауыс (нояб.), *ж ә д и* (декаб.), дәлу (янв.), хұт (февр.) (М. Ысқақов: Қаз. әдеб., 23. 03. 1990, 4).

ЖӘДИТШІЛІК з а т. с ө й л. ***Жәдитшілдік.*** – Мен Мағаз баласының *ж ә д и т ш і л і г і н* сезген соң, қастасып, жауығып алдым (С. Сауытбеков, Өртенген өлең, 25).

ЖӘДІГЕР з а т. *Өте құнды, бірегей, ескі мүлік; экспонат.* Бірде енді қымбат *ж ә д і г е р г е* айналған ұсақ-түйек дүниелердің арасынан екі әйелдің бірінің күміс көзгісі қолына түскен (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 91). Көрме ажарын ашуға ұмтылған мыңнан аса *ж ә д і г е р* көз тартады (Егем. Қазақст., 21. 03. 1992, 6). Түркілердің мол қазынасынан қандай *ж ә д і г е р л е р* назарыңызға ілікті? (Ана тілі, 20. 11. 2008).

ЖӘДІГӨЙЛЕНУ *Жәдігөйлен етістігінің қимыл атауы.*

ЖӘЗИТ з а т. к ө н е. *Рұқсат, ұлықсат.* – *Ж ә з и т* бер, бас тақсыр, – деді Томан би, сұлтан тобы қайтадан атқа қонған соң (М. Мағауин, Аласапыран, 123). – Аға, *ж ә з и т* берсең, – деді Асманақ қозғалақтап (Бұл да, 2, 211).

ЖӘЙІЛ з а т. к ө н е. *Қатыгез, кекшіл, тоңмойын, қанішер*. – Иә, өздері 40 жылғы кегін ұмытпайтын *ж ә й і л* жұрт көрінеді (Қ. Жұмаділов, Дарабоз, 2, 97). Ол әкесінен өткен *ж ә й і л* көрінеді (Бұл да, 294).

ЖӘКЕТТІ з а т. к ә с і б. *Қаракүл елтірісінің бір сорты* (Парасат, 2005, №1, 27). Бұл үш шаруашылық елтірінің көк және *ж ә к е т т і* сорттарымен айналысады (Тоғызыншы шежіре, 273).

ЖӘЛҮЗ з а т. *Үйді күн сәулесінен қорғау үшін терезеге орнатылған көп пластинкалы, жармалы перде (жалюз)*.

ЖӘМИҒАТ з а т. а р. к ө н е. *Бірлестік, серіктестік; қоғам*. Оренбургта ноғайлардың «Оқушыға жәрдем» дейтін *ж ә м и ғ а т т а р ы* бар еді («Қазақ» газеті – 1913, 16). Русияда құрт ауруға қарсы қару ететін *ж ә м и ғ а т* (общество) бар (Бұл да, 66).

ЖӘПЕКТЕ е т. с ө й л. ***Жәмпеңде***. Екеуі жанаса кетсе-ақ ыржақ-ыржақ күлісіп, *ж ә п е к т е п* кеп сөйлеседі (С. Мұратбеков, Жабайы алма, 22).

ЖӘМІПРЕЙ е т. с ө й л. ***Жапырай.*** Жасыңа жетпей ж ә м п і р е й і п, қартаң тарта бастапсың ғой! (Д. Рамазан, Жылап аққан., 253).

ЖӘНДЕТТІ с ы н. ж е р г. ***Ажарлы.*** Жақсының жүзі *ж ә н д е т т і*, Бір көруің ғанибет-ті. Жаманның ісі міндетті; Зар берсе алушы болма! (Ы. Алтынсарин: Жеті ғасыр., 2, 16).

ЖӘРДЕМПҰЛ з а т. с ө й л. ***Жәрдемақы.*** Дегенмен, бәрібір 100 мыңнан артық адамға *ж ә р д е м п ұ л* (пособие) төлеуге тура келеді (Қаз. әдеб., 17. 01. 1992, 7).

ЖӘРЕН з а т. ж е р г. *Келесі жыл*. «Былтыр» дейтін қазақ неге «*ж ә р е н*» демейді. Бұл сөз жергілікті жерде айтылады («Қазақ» газеті – 1914, 19).

ЖӘРКЕЛЕҢ: Жәркелең қақты. *Жағымпазданды, жарамсақтанды*. – Тәуіп қайным-ау, – деді Жаңылған *ж ә р к е л е ң қ а ғ а*. – Жаңағы тіліңді біздің шалға естіртпей-ақ қойсаң қайтеді? (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 130).

ЖӘРКЕЛЕҢДЕ е т. с ө й л. *Жағымпаздану, жарамсақтану*. Қаламсиядан: «Кетші әрі, *ж ә р к е л е ң д е м е й*. Сенсіз де тауып барамыз, адаспаймыз!» деген «қатаң ескерту» алды (Қ. Қараманұлы, Ай куә, 37). Кешегінің бәрі ұмытылды деп ойлады білем, машинаға мінгенімізде Үмбет *ж ә р к е л е ң д е п* жаныма кеп отырды (Бұл да, 82).

ЖӘРКЕЛЕҢДЕУ *Жәркелеңде етістігінің қимыл атауы*.

ЖӘРКЕУ... Әңгіме теңізде жаңадан басталған *ж ә р к е у* маусымы туралы ауа жайылып барып, әйелдер майдан жайына қайтып орала берді (Ә. Сарай, Атырау, 310).

ЖӘРКЕШТЕНУ *Жәркештен етістігінің қимыл атауы*.

ЖӘРКӨЛЕШ с ы н. с ө й л. ***Жәркелеш.*** Ішіп алған мына *ж ә р к ө л е ш* жындының қолына түскенше, өлгені артық (С. Елубай, Ақ боз., 375).

ЖӘРКӨП з а т. *Ет, пияз, сәбізді турап, оған картоп қосып, қуырылып әзірленген тағам. Ж е р к ө п к е* 450 г. ет, 1 кг картоп, 2 бас пияз, 2-3 сәбіз, томат, бұрыш, тұз қажет (Шаңырақ, 193).

ЖӘРНЕК с ы н. ж е р г. ***Шұңғыл.*** Уақит тыпырлап жатқан балықтарды аршып, ішін жарып, тазалады да, *ж ә р н е к* қазанға асты (С. Хайдаров, Теңі., 49).

ЖӘУКЕМДЕУШІ з а т. *Бір нәрсені тез істеп тастаушы*. Әнеу ақ тоқтыны *ж ә у к е м д е у ш і л е р* де осы шалдың балалары (М. Сқақбаев, Ұят тур., 144).

ЖӘУМІТ з а т. с ө й л. ***Түрікмен***. Сол жылдары талай қазақтың кәлләсін сұр мойнақ мінген *ж ә у м і т* жігіттерінің қайқы қылышы қақшыған-ды (Ә. Кекілбаев, Үркер, 266).

ЖӘУТІГІМ з а т. а у ы с. э к с п р. *Балам, балапаным, қозым д. м.* Сәл ғана ажырап қалсам, күн баласына көрпелдешім, *ж ә у т і г і м* деп сыбырлап қана айтатын майда қоңыр үнін сағынамын (Е. Тұрысов, Ақбақай, 66).

ЖӘУТІК з а т. з о о л. *Қарға аунағанға дейінгі түлкі баласы* (Ана тілі, 06. 11. 2008). Түлкі, қоянның *ж ә у т і г і н*, көжегін орға байлайды. Қасқыр, түлкі, қарсақ індерін қазу арқылы олардың бөлтірік, *ж ә у т і к т е р і н* ұстайды (Б. Кәмалашұлы: Ана тілі, 11. 03. 1993, 4).

ЖДАҺАТТАН қ. ***Ыждағаттан***. ≈ Ол *ж д а ҺА т т а н ы п* сөйледі.

ЖДАҺАТТАНУ қ. ***Ыждағаттану.*** Жолдас Досовтың *ж д а ҺА т т а н у ы м е н* Қарқаралыда елу балалық балалар коммунасы ашылғанын хабарлайды (Жалын, 1974, №3, 153).

ЖЕ: Жегенің желкеңнен шықсын [шыққыр]. *Жегенің ас болмасын, алғаның бұйырмасын д. м.*

ЖЕБЕ[1] з а т. к ә с і б. *Қыран құс құйрығының көбеден басқа қауырсындары.* Қанаттың шеткі қауырсындарын – шалғысы, ал құйрығының ортасындағы екі қабат әлді қауырсынын – көбесі, қалғандарын *ж е б е с і* дейді (Туған жер., 143).

ЖЕБЕ[2] з а т. қ. ө н е р. *Садақтың жебесіне ұқсас өрнек түрі.* Әдетте *ж е б е н і* түкті немесе тақыр кілімдердің айналасына жүргізу үшін қолданылады (Қаз. этнография., 3, 314).

ЖЕБЕГІШ с ы н. *Жебеп жүретін, демеуші.* Ел өткен уақытқа пейіл білдіріп, жаңа басталған мезгілге үміт артады. *Ж е б е г і ш* мұратпен жаңа тілеу тілейді (Қ. Толыбаев, Бабадан., 49).

ЖЕБЕЛЕ е т. *Жеделдете басу, асығу.* Кеткенде ауылың шалғай, ей перизат Жортайын аш бөрідей тау *ж е б е л е п* (Қаз. әндері, 154).

ЖЕБЕЛЕК[1] з а т. *Шашқа қосылып өрілетін және шашқа тағылатын әшекей бұйымдардың ортақ атауы* (Қаз. этнография., 2, 271).

ЖЕБЕЛЕК[2] з а т. *Қыз-келіншектердің жамылып жүретін жұқа, сәнді сырт киімі. Ж е б е л е к* көбінесе жаз айларында, той-томалақта, жиында салтанатты киім ретінде тұтынылады (Қаз. этнография., 2, 271).

ЖЕБЕЛІ с ы н. а у ы с. *Сүйірлеу, сәл үшкір.* Асыл текті түйенің басы *ж е б е л і,* көзі шаралы келеді. Нар түйенің сүті мол, күші жойдасыз ғой, айыр түйе болса жүндес, шудалы, суыққа төзімділігімен қадырын арттырады (Соц. Қаз., 18. 10. 1981, 4).

ЖЕБЕЛІЛІК з а т. *Жебесінің ауқымдылығы; жебелі болғандық.* Құс қанатындағы ең ұзын қауырсындары – қанат шалғысы. Ол екі жағында бесбестен он болады. Шалғы деп аталған қауырсындардың әлділігі, *ж е б е л і л і г і* және бүтіндігі, тұтастығы ерекше назар аударады (Ж. Бабалықов.., Қырандар, 80).

ЖЕГЕНЕ з а т. к ә с і б. *Мақта қозасы көп болып өссе, оның артығын жұлып тастау ісі (шарасы).* Шиттер де өніп шықты. Қазіргі кездегі қауырт жұмыс – *ж е г е н е.* Өйткені әр ұяда 4-5 тен өскен қоза сол жердегі қоректік заттарды өзара бөлісіп жеуде. Бұған жол бермеу үшін тездетіп, артық өсімдіктерді жұлып тастау керек (Оңт. Қазақст., 21. 05. 1963, 2).

ЖЕГЕНЕЛЕГІШ з а т. т е х н. *Мақта қозасын, қызылша өніктерін сиретететін машина.* ППС-6 *ж е г е н е л е г і ш і* сеялкамен себілген қант қызылшасының өніктерін жегенелеуге арналған (Қаз. ауыл шаруаш., 1962, №4, 54). ППС-6 *ж е г е н е л е г і ш і* ДТ-28 және «Белорусь» тракторларына орнатылады (Бұл да, 54).

ЖЕГЕЛЕН *Жегеле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.*

ЖЕГЕЛЕНУ *Жегелен етістігінің қимыл атауы.* Қазір қоза бапталып, *ж е г е л е н у д е* (Оңт. Қазақст., 21. 05. 1963, 2).

ЖЕГЕТЕЙ з а т. з о о л. *Құланның бір түр-тармағы.* Монғолияда мекендеген *ж е г е т е й* қазір бұл аймақтан мүлде жойылып кетті (Қ. Қайымов: Ана тілі, 05. 09. 1996, 7).

ЖЕГЖАТ... 2. *Жүрежаттан туған бала* (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 69).

ЖЕГІҚҰРТТАЙ с ы н. *Жегіқұрт секілді, жегіқұрт тәрізді.* Наша кісі өмірін аз уақытта қиятын болса, темекі ағзаға жылдар бойы сіңіп, *ж е г і қ ұ р т т а й* жеп бітіреді екен (Астана, 2011, №2, 60).

ЖЕГІЛІК з а т. *Жегі болғандық, жемірлік.* Ел болғасын өзінің осындай қуы болады екен, ол келіп егіске жоғарыдай *ж е г і л і к* қылады екен (Ж. Тілепбергенов, Ізбасар, 142).

ЖЕДЕЛ: Жедел саты. ж а ң а. ***Лифт.*** Алматыдағы 400 ж е д е л с а т ы н ы ң тозығы жеткен (Теледидардан, 25. 06. 2013).

Жедел топ. з а т. ж а ң а. *Халыққа жедел жәрдем көрсету үшін ұйымдастырылған арнайы топ. Ж е д е л т о п т а р д ы ң* дүниеге келуі қала халқының әлеуметтік өміріндегі елеулі оқиға болды (Жетісу, 21. 08. 1987, 4).

ЖЕЗ: Жез қоңырау. *Жезден жасалған қоңырау.*

Жез құман [леген]. *Жезден жасалған құман (леген).* Жырық ерін жылдамдық көрсетіп, *ж е з қ ұ м а н* мен *ж е з л е г е н* дайындаттырып қойған екен (О. Сәрсенбай, Шығ., 4, 148).

ЖЕЗАЙЫР з а т. к ө н е. 1. *Ерте кездегі мылтықтардың бір түрі.* Мылтықтың «алты қырлы ақ берен», «он екі құрсау

ж е з а й ы р», «қозыкеш», «құлдырмамай», «қара мылтық» деген аттары бар (Ата салты., 50). 2. *Садақ оғының (жебенің) бір түрі.* Сайгез, бұлың, сұржебе, *ж е з а й ы р*, қалжуыр т.б. – бәрі де садаққа салынар жебе түрлері (Соц. Қаз., 29. 03. 1991, 4). Бірақ жоңғарлардың сайгезі мен *ж е з а й ы р л а р ы н ы ң* ұшқырлығын есіткеннен кейін қалың қолға өзі басшылық етуді мақұл көрген-ді (Алм. ақшамы, 21. 06. 1991, 4).

ЖЕЗАУЫЗ з а т. *Темекінің күлін салғыш.* Ақшасына Ақзейнепке деп шілтерлі самауыр, поднос, шайқұман, сүтқұйғыш, шылым күлін салатын *ж е з а у ы з* алды (Ж. Молдағалиев, Сарарқа., 53).

ЖЕЗІНЕК з а т. к ө н е. *Омырауына шынжырмен асып жүретін, жезден жасалған болыстық (әкімдік) белгі.* Жарлы-жақыбай момын шаруаларды торы аттың омырауымен қақтырып, омырауындағы шынжырлы сары *ж е з і н е к т і* көрсетіп: - Мынаның сендік қауқары бар, - деп талай күш айтып тұрғанын көргемін (Ж. Тілепбергенов, Ізбасар, 126).

ЖЕЙДЕЛІК с ы н. *Жейде боларлық, жейде тігуге жарарлық (мата).* – Сонда қара қазақ *ж е й д е л і к* қарбас пен кебіндік бөзді қайдан алады (І. Есенберлин, Алмас., 219). Қап-қап жүн апарады, *ж е й д е л і к* мата, шай, секер алып жатыр (Ғ. Сланов, Шұғалы шұғыла, 299).

ЖЕКЕ з а т. с ө й л. ***Жекеменшік.*** Сонсоң *ж е к е н і ң* ірілі-уақты малын бағып, жазда падашылық ететінім де бар еді (М. Айымбетов, Құмөзек., 65).

Жеке адамға табынушылық. с а я с. *Мемлекет басқару ісінде жеке адамның дара басшылығына негізделген әкімшілік. Ж е к е а д а м ғ а т а б ы н у ш ы л ы қ т ы ң* зардабы басталып ашылды да, аяқталмай қалды (С. Ғаббасов, Қандауыр, 166).

Жеке тартыс. *Ат пен жігіттің жеке күші мен мықтылығы, қайраттылығы сыналатын көкпар түрі.* Көкпардың дода және *ж е к е т а р т ы с* аталатын екі түрлі әдісі қазақ арасына кең тараған (Қ. Толыбаев, Бабадан., 116).

Жеке іспарағы. р е с м и. *Қызметке тұрушы жеке тұлға жайында мәліметтер толық көрсетілген ісқағазы. Ж е к е і с п а р а ғ ы н* толтырушы қызметкер кейінгі өзгерістер туралы (ғылыми дәреже, атақ т.б.) қызмет орнына хабарлауға міндетті (Л. Дүйсембекова, Ісқағаз., 195). *Ж е к е і с п а р а ғ ы н д а* қызметкердің аты-жөні, кім болып істегендігі, қандай қызмет атқарғандығы туралы жазылу керек (Қ. Қадыржанов, Іс қағаз., 40).

ЖЕКЕЛІК з а т. с ө й л. ***Жекеменшіктік.*** Екі жылдың алдында Шекен тракторды *ж е к е л і г і н е* сатып алғалы жүрген-де осы Нәзірбек: - Екеуміз ортақ болайық, - деп өтінді (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 23).

ЖЕКЕМЕНШІКТЕУ е т. *Мемлекет мүлкін жекеменшікке алу, өз меншігіне айналдыру. Ж е к е м е н ш і к т е у* – ауыл шаруашылығына ауадай қажет (Соц. Қаз., 26. 02. 1991, 2). Ж е к е м е н ш і к т е у – бұл экономиканың өзекті мәселесі (Бұл да).

ЖЕКЕМЕНШІКТІЛІК з а т. *Жекеменшікке тәндік, жекеменшікке жататындық.*

ЖЕКЕТҰР з а т. т а р. *Мойынсерікке (колхозға) кірмеген адам.* Көшпелі елді отырықшыландырудың алғашқы жылында «*ж е к е т ұ р ғ а*» ілікккен (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 278). «*Ж е к е т ұ р*» дейді мені. Айта берсін. Ешкімнің ала жібін аттамай, өз күнімді өзім көрсем, басқаның менде қандай құны бар (С. Сматаев, Алғашқы асу., 121). Жаңа өкіметке пиғылы жат, діншіл молда, тақуа қожа секілді кісілерді *ж е к е т ұ р* жасау, оларды ауыл шетіне көшіріп салу қажет көрінеді (Д. Досжанов, Жолбарыс, 410).

ЖЕКЕШЕЛЕНДІР *Жекешелен етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Осы Нарқызылдың құйқалы жайылымын бөліп-бөліп *ж е к е ш е л е н д і р і п*, оның ықтасын-ықтасынына қыстау салды (Н. Дәутайұлы, Аты жоқ., 238).

ЖЕККӨРІНІШТІЛІК з а т. *Жеккөрінішті болғандық, сүйкімсіздік.* Ол бойды аулақ салып, *ж е к к ө р і н і ш т і л і к* сезімін туғызатындай тұлға емес еді (Б. Омарұлы, 11-ші қаламұш, 12). Бұл – оның тобыр алдында *ж е к к ө р і н і ш т і л і г і н е* ұшыратқан кінәларын жуып, еңбек көрсетуге тырысқан әкелік жанашырлығы еді (Ғ. Біләл, Ғасырлық., 26).

ЖЕККІ с ы н. *Арба-шанаға жегіліп, әбден үйренген (ат, өгіз, түйе). Ж е к к і* түйелер мен інгендерге қыста пішен мен тағам қалдықтарынан үстеме жем беріледі (Лен. жас, 15. 03. 1983, 1).

ЖЕКСЕНБІЛЕТІП ү с т. *Жексенбі күні*

шығып, жексенбіні пайдаланып. Ж е к с е н б і л е т і п, таң сәріден шыққан еді, сәске болмай Шымкенттің шетіне іліккен (Қаз. әдеб., 04. 09. 1987, 9).

ЖЕКТЕЙ с ы н. *Жек сияқты, жек тәрізді.* Қодастап құлпырасың қораз *ж е к т е й*, Көрінер шашың майда тал жібектей. Биікке сіз бір шырын біткен миуа, Көп адам іңкәр болған қолы жетпей (Мұсабек Байзақұлы: ХХ ғас. бас. қаз. ақын., 44).

ЖЕКШЕ үс т. *Жек сияқты, жек тәрізді.* «Қызымын, - деп, - Байсарының» жазып жұмбақ, Құлпырды құмға ойнаған құба *ж е к ш е* (Айтыс, 2, 496).

ЖЕКІГЕНСУ *Жекігенсі етістігінің қимыл атауы.*

ЖЕКІГЕНСІ е т. *Жекіген болу, жекіргенсу.* – Ой, күшік, кемпірдің өзі жаман да, женті тәтті, ә? – деп *ж е к і г е н с и д і* де баланы шап беріп ұстап алады (Қ. Тоқмырзин, Үш кие, 50).

ЖЕЛ: Жел арқан. *Қатты соққан желден киіз үйді сақтау үшін сыртынан айнала бастыратын арқан. Ж е л а р қ а н д ы* үйдің екі жағынан қапсыра орап әкеліп, қазыққа мықтап байлайды (Қаз. этнография., 2, 284).

Желге ұшып кетті. *Жоқ болды, құрыды.* «Кешір» деген ол үшін кенеуі жоқ кебек сөз. Желпіген бойда-ақ *ж е л г е ұ ш ы п к е т е д і* (Қ. Қараманұлы, Ай куә, 81).

Жел иесі. *Желдің пірі.* Жер иесі – Зембіл, *ж е л и е с і* – Желікпе, от иесі Өтеген, су иесі – Сүлеймен (Ә. Ыдырысов, Тұлға., 225).

Жел көрік. *Ұсталар пайдаланатын үлкен көрік* (Қаз. этнография., 3, 214).

Жел кірне. *Ішіне жел, суық тиіп ауыратын іш ауруы; ішкірне. Ж е л к і р н е м е н* көбінесе жас балалар ауырады (Қаз. этнография., 2, 285).

Жел қабамыз ба? *Не жейміз д. м.* Орта қазанның ұнын бере алмаймын. Онда барғанша *ж е л қ а б а м ы з б а?* – дейді (Б. Дәулетбаев Сүмбілшаш, 108).

Жел қазық. *Қатты жел, дауыл соққанда киіз үйді көтеріп кетпес үшін үйдің сыртын айналдыра бастыратын арқанды байлайтын қазық* (Қаз. этнография., 3, 372).

Жел стансасы. *Жел қуатын пайдаланып, энергия алатын станса. Ж е л с т а н с а с ы* бес жылда өзін-өзі ақтап, 30 жыл бойы үздіксіз жұмыс істейді (Класс: Time, 24. 04. 2013, 5).

ЖЕЛАЙДАРЛЫ з а т. б о т. *Желмен ұшып, жан-жағына тарауға бейімделген тұқым түрі.* Мизамшөп тұқымдастарының гүлі қос жынысты, тұқымы – ж *е л а й д а р л ы* (ҚСЭ, 8, 23).

ЖЕЛБАҚАН з а т. *Қатты дауылда үйдің қаңқасын іштен тіреп қоюға арналған бақан.* Дауыл соққанда киіз үй шайқалмау үшін *ж е л б а қ а н д ы* желдің бағытына қарай қиғаштап тірейді (Қаз. этнография., 2, 286).

ЖЕЛБАУЫР с ы н. ж е р г. *Жүйрік д. м.* Өзі қатарлы жігіттер *ж е л б а у ы р* ат мініп, көкпар тартып жүр (Ж. Аймауытов, Шығ., 76).

ЖЕЛБЕЛЕНГЕН с ы н. *Серіппелі, тегеурінді.* Құлан жал, бөрі кеуде, қамыс құлақ, Салпы ерін, тарбақ танау, киік сағақ. Бос белбеу, бота тірсек, қол ет бөлек, Сіңірі *ж е л б е л е н г е н*, құлан тұяқ (И. Байзақов, Құралай., 141).

ЖЕЛБЕҢДЕС *Желбеңде етістігінен жасалған ортақ етіс.* Кей үйдің үзігін ап, бауын шешкен, Кей үйдің түндіктері жерге түскен. Бау шуы қараша үйдің жалбырасып, Желменен бос киіздер *ж е л б е ң д е с к е н* (И. Байзақов, Құралай., 104).

ЖЕЛБЕҢДЕСУ *Желбеңдес етістігінің қимыл атауы.*

ЖЕЛБУАЗДАН[1] е т. *Желігу, көтерілу, даурығу.* «Қой» дегенді құлағына ілер емес, *ж е л б у а з д а н ы п* алған (Лен. жас, 12. 10. 1979, 2).

ЖЕЛБУАЗДАН[2] е т. *Белгісіздікке айналу, күңгірттену; үміті үзілу.* Ұзақтың жолына телміре де, торыға да қараған Дайрабай мен Биғайшаның үміті де уақыт өткен сайын *ж е л б у а з д а н ы п* барады (Жалын, 1975, №2, 63).

ЖЕЛБУАЗДАНДЫР *Желбуаздан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Етім мен терімнің арасына кіріп алған осындай бір мақтанқұмарлық минут сайын желпінтіп, *ж е л б у а з д а н д ы р ы п* алып барады (Қаз. әдеб., 24. 04. 1978, 4).

ЖЕЛБУАЗДАНДЫРУ *Желбуаздандыр етістігінің қимыл атауы.*

ЖЕЛБУАЗДАНУ *Ж е л б у а з д а н етістігінің қимыл атауы.*

ЖЕЛБІРЕК с ы н. с ө й л. 1. ***Желбір.***

Құндыз жағалы бешпентіне, сусар бөркіне, жеңіне *ж е л б і р е к* салған жібек көйлегіне тез-тез көз тоқтатып өтті (С. Сматаев, Алғашқы асу., 20). 2. а у ы с. *Желпең қақ-қан, желпілдеген.* Кешегі *ж е л б і р е к* көңіл арада күн өтпей жатып баяғы кер-мек дәмін қайта тапқандай (Ә. Кекілбаев, Үркер, 29).

ЖЕЛБІРЕУІКТІ с ы н. *Желбіреуігі бар, желбіреуік салынған* (Ж. Бектұров, Жол жоралғысы, 72).

ЖЕЛГЕК с ы н. *Жақсы желетін, желгіш.* Балапандай талпын да, Аршын-да, бөпем, аршында! Желмаядай *ж е л г е к* бол, Қас тұлпардай сергек бол! (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 18).

ЖЕЛГІР с ы н. с ө й л. ***Желгіш.*** Қаракерді желдіріп үйрете берсе, *ж е л г і р* болатын түрі бар (Ғ. Нұрпейісов, Аңшы сыры, 96).

ЖЕЛҒАБЫЗ з а т. м у з. с ө й л. ***Желқабыз.*** *Ж е л ғ а б ы з д ы* әзірлеу үшін кииктің, ешкінің терісін мес қып бітеу сойып, малмаға салып, жұмсарта илеп алу керек. Мойын қуысына ағаш тығып бекітеді. Алдыңғы қос пұшпағының біріне қамыс түтік, екіншісіне қамыс сыбызғы қондырылады (Білім және еңбек, 1985, № 2, 39).

ЖЕЛДЕТКІШ з а т. *Терезенің жел кіретін, ашпалы-жаппалы кішірек көзі.*

ЖЕЛДІ з а т. к ө н е. *Қазан айы.* Бір жылдағы ай есебі отамалы (маусым), сарша, тамыз, қыркүйек, *ж е л д і* (қазан), қараша, тоқсан (желтоқсан), қаңтар, ақпан, тоқпан (наурыз, екі ағайынды), көкек (сәуір), мамыр деп аталады (Қаз. этнография., 1, 76).

ЖЕЛДІАЯҚ з а т. *Жылқының жүйрігі.* Қазақтар ілгеріректе жылқының жүйрігін – *ж е л д і а я қ,* адамның жүйрігін – желаяқ, иттің жүйрігін – желтабан деп атапты (Қаз. әдеб., 01. 08. 1986, 10).

ЖЕЛДІРМЕ з а т. с ө й л. *Солдат (орыс) ері. Ж е л д і р м е,* негізінен, солдат ері. Бар айырмашылығы – ердің артқы қасының орнына диаметрі 22 мм-лік іші қуыс темірден иіп керсен жасаған (Соц. Қаз. 07. 04. 1978, 4).

ЖЕЛЕКТЕ е т. *Жапырақ шығу, гүл өсу, көгеру.* Жартас басындағы жалғыз түп қайың осынау сұрықсыз көріністен қаша барып өскендей оқшау *ж е л е к т е й д і* (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 124).

ЖЕЛЕКТЕНУ *Желектен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Айнала жасыл *ж е л е к т е н у д е* еді.

ЖЕЛЕКТЕУ *Желекте етістігінің қимыл атауы.*

ЖЕЛЕКТІ с ы н. *Басында желегі бар, желек киген.* Жалғыз еркек емес, ақ күндікті бәйбіше, ақ *ж е л е к т і* келіншек, үкілі құндыз бөрікті сәулім бойжеткен – бір емес, әлденеше (М. Әуезов, Қилы заман, 17).

ЖЕЛЕМІКТЕН е т. *Аздап жел соғу, жел тұру.* Бірде *ж е л е м і к т е н і п* бұзылып та кете қояды (Қаз. әдеб., 21. 11. 1975, 2).

ЖЕЛЕМІКТЕНУ *Желеміктен етіс-тігінің қимыл атауы.*

ЖЕЛЕҢ з а т. *Әйелдердің үйге киетін ұзын әрі жеңіл сырт киімі; халат.* Қабира үстіндегі көгілдір *ж е л е ң і н і ң* омырауын қымтап, сәбиін еркелете, тілін төсей сөйледі (М. Сқақбаев, Ұят тур., 70). Салқын әдеттегідей үстіне *ж е л е ң і н* кигенімен, жалаңаяқ, жалаңбас жортақтап жүр екен (Э. Төреханов, Таудан түс., 5).

ЖЕЛЕҢДІ с ы н. *Желең (халат), киген, желеңі бар.* Дәрігер десе, аза бойы қаза болып, ақ *ж е л е ң д і н і ң* маңайына бар-майтын (Балдырған, 1975, №8, 18).

ЖЕЛКЕ: Желке арық. *Егіндік жердің бас жағынан көлденең жүргізілетін арық. Ж е л к е а р ы қ т ы* егістік, шабындық жерлерді толық, түгел суару мақсатында жасайды (Қаз. этнография., 2, 293).

Желкең үзілгір [үзілсін]. қ а р ғ. *Желкең қиылғыр, өліп қалғыр.*

ЖЕЛКЕБАСАР з а т. к ə с і б. *Ердің екі бетін біріктіріп тұратын тұтас ағаш.* Оқпанның арт жағынан жапсырылып екі бетті біріктіретін тұтас ағашты *ж е л к е б а с а р* дейді (Х. Арғынбаев, Қаз. ертұрман., 186).

ЖЕЛКЕБАУ з а т. *Қамыттың қос құлағының жоғары жақтарын байлайтын бау.* Қамыт құлақтарының жоғарғы ұштарын қайыспен біріктіріп байлайды. Мұны *ж е л к е б а у* деп атайды (Шаңырақ, 34).

ЖЕЛКЕЛЕТ е т. *Желкесіне келтіре кию, желкесіне ала кию.* Өзбек топысын біресе шекелетіп, біресе *ж е л к е л е т і п* киіп алады (С. Сматаев, Бұлақ, 140).

ЖЕЛКЕЛЕУШІ з а т. *Желкесінен алып,*

ұрып-соғушы, тоқпаштаушы; жәбірлеуші. Енді оңға, солға деп *ж е л к е л е у ш і л е р д і ң* тоқпағынан біржола құтылып, демалып жатқандай (Т. Қосуақ, Мәрмәр., 169).

ЖЕЛКЕЛІК з а т. *Әйелдердің шашын желкесіне бекітіп қоятын әшекейлі сәндік зат.* Әдемі өрнекті етіп жасалып, шүйдеге бекітілетін *ж е л к е л і к* пен шашкерме қыздар тағуға арналған әшекейдің арнайы бір түріне жатады (Қаз. әйелдері, 1983, №9, 26).

ЖЕЛКЕНШЕ з а т. з о о л. *Қарағайлы орман маңында тіршілік ететін, қанатында қызыл және қара көзшелері бар үлкен ақ көбелек.* Жас тәлімгерлерге ескертетін бір жайт, *ж е л к е н ш е л е р* (аполлондар) Қызыл кітапқа тіркелген. Оларды аулауға тыйым салынған (Жәндіктер, 40).

ЖЕЛКӨЗ з а т. *Терезенің жел кіретін көзі, желдеткіш.* – Иә, көгілдір көктем де келді, - деді ол кабинет терезесінің *ж е л к ө з і н* ашып. – Таза ауа енсін (Лен. жас, 12. 04. 1977, 4).

ЖЕЛҚАБЫЗ[1] с ы н. 1. *Желікпе, елікпе; елпілдеп-желпілдеп, еліріп кететін.* ≈ *Ж е л қ а б ы з* жиырма жігіт атқа мінді. 2. *Лепіріп бос сөйлейтін, көпіріп кететін. Ж е л қ а б ы з,* әуес емес қысыр сөзге, Сөйлейді ойлап қана әрбір кезде (Т. Жароков, Таңд. шығ., 39).

ЖЕЛҚАБЫЗ[2] з а т. м у з. *Қазақтың көне сөз аспаптарының бірі.* Келешекте бұрын халық арасында қолданылған *ж е л қ а б ы з,* гақ, бопса, құрқырауық, шың, най, қонба, дүңгіршек, шертпе т.б. ежелгі көне аспаптарды жасауды қолға алмақпыз (Қаз. әдеб., 24. 04. 1981, 15).

ЖЕЛҚАБЫЗДАН е т. *Еліру, желігу. Ж е л қ а б ы з д а н ы п* алған жеңгейлер ай-шайға қарамастан Марданды Дариғаға арнап көтерген ақ отаудың ішіне әкеліп енгізді (М. Разданұлы, Алтай., 116).

ЖЕЛҚАБЫЗДАНУ *Желқабыздан етістігінің қимыл атауы.*

ЖЕЛҚАБЫЗДЫҚ з а т. *Елікпелік, желікпелік, көпірмелік.* Тыңдаушылар Байжекеңнің *ж е л қ а б ы з д ы ғ ы н а* әрі күлді, әрі риза болды (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 124).

ЖЕЛҚАЗЫҚ з а т. э т н. *Киіз үйді жел ұшырып кетпес үшін бастырық арқанды байлайтын қазық.* Жел соққанда киіз үйді арқанмен бастырады. Бастырық арқанды байлап бекітуге арналған қазықты «*ж е л қ а з ы қ*» дейді (Шаңырақ, 104). ...Дауыл боларда ол желбауларды жақындата қосып, қазыққа байлап қояды… Бұның атын «*ж е л қ а з ы қ*» деседі (С. Мұқанов, Мөлдір махаб., 46). Үй артын айнала беріп, *ж е л қ а з ы қ қ а* тізесін соғып алды (Балдырған, 1975, №1, 11).

ЖЕЛҚАҚТЫ с ы н. *Жел қағып, жүзін тотықтырған.* ≈ Баласы *ж е л қ а қ т ы* боп, қойдың соңында жүр.

ЖЕЛПІЕТЕК с ы н. *Жеңіл жүрісті, жат мінезді.* Жо... жоқ! Елана *ж е л п і е т е к* қыз емес. Атама (Д. Рамазан, Жылап аққан., 163).

ЖЕЛСОҚТЫ с ы н. *Жел соғып өңін тотықтырған, жел қаққан. Ж е л с о қ т ы* томпақ жүзі мақпалдай боп күреңітіп тұр (Ә. Кекілбаев; Үркер, 403).

ЖЕЛСЫРНАЙ з а т. *Үрмелі музыкалық аспап түрі. Ж е л с ы р н а й д ы ң* жасалуы сырнайға ұқсас (Қаз. этнография., 2, 297).

ЖЕЛТАБАН… 2. *Иттің жүйрігі.* Қазақтар ілгеріректе жылқының жүйрігін – желдіаяқ, адамның жүйрігін – желаяқ, иттің жүйрігін – *ж е л т а б а н* деп атапты (Қаз. әдеб., 01. 08. 1986, 10).

ЖЕЛТОЛТЫРҒЫШ з а т. *Машинаның балонына жел толтыратын құрылғы, насос.* Әлсін-әлі дөңгелегі жарылып, әуре-сарсаңға түсірді. Бір тәуірі *ж е л т о л т ы р ғ ы ш ы* өзінде (Халифа Алтай, Алтайдан., 184).

ЖЕЛТІРСЕК с ы н. *Жүйрік (ат).* Әлекең бәйге алдын бермейтін *ж е л т і р с е к т е р* жайында кең әңгімелейді (Білім және еңбек, 1974, №5, 26).

ЖЕЛІ з а т. к ә с і б. *Қазақ үй керегесінің әрбір ағашы.* Керегенің әрбір ағашы *ж е л і* деп аталады. Оның ең ұзыны – ерісі, одан қысқалауы – балашық, ең қысқасы – сағанақ (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 25). Мәселен, сегіз қанат киіз үйге барлығы 256 керегелік ағаш кетеді. Әрбір ағаш *ж е л і* деп аталады (Қаз. тіл. жерг. ерекш., 187).

ЖЕЛІ: Желі қазық. *Желіге қағылатын мықты қазық. Ж е л і қ а з ы қ* көбінесе қайыңнан жасалады (Шаңырақ, 104).

Желі сабақтар. б и о л. *Өсімдіктердің жерде төселіп жатқан ұзын сабақтары.* Өсімдіктің жер беті мүшесі – сабақтың түрлері көп. Олар: көген сабақтар, *ж е л і с а б а қ т а р*, өрмелегіш сабақтар,

шырмалғыш сабақтар т.б. (Ботаника, 6).

Желі тартар. э т н. *Күйеудің қалыңдыққа ұрын барған кезінде күйеуден алынатын кәде. Ж е л і т а р т а р* өсіп-өнудің, өркендеудің символы ретінде ерекше құрметтелген (Қаз. этнография., 2, 302).

Желі тартты. а). *Екі қазыққа арқанды кере тартты.* Күн қағу ғой бүгін, ыссы болмаса, *ж е л і т а р т п а й м ы з* (М. Мәжитов, Аманғали, 58). ә) а у ы с. *Бір нәрсеге жол салынды, негізі қаланды.* Осы әдіспен қоғамдық сана өрісіне де *ж е л і т а р т ы л д ы* (Қ. Толыбаев, Бабадан., 151).

ЖЕЛІЖОЛ з а т. *«Линия» сөзінің қазақша атауы* (Телекоммуникация. сөзд., 93).

ЖЕЛІКСІЗ с ы н. *Желігі жоқ, елігусіз, елірусіз.* Шыңшай сөзді *ж е л і к с і з* байыппен сөйлейтін адам екен (М. Разданұлы, Алтай., 36).

ЖЕЛІЛЕП үс т. *Желі-желі етіп. Ж е л і л е п* бие байлап, қотандап қой өргізгендері де жоқ (З. Ақышев, Ақбел асуы, 127). *Ж е л і л е п* бие байлап саудырар ем, Аспаннан ақ меруерт жаудырар ем. Кенелтіп Маңырақтың кең етегін. Ұрпаққа абзал мұра қалдырар ем (Ноғайбай ақын: Қаз. әдеб., 20. 13. 1974, 4).

ЖЕЛІЛЕУ *Желіле етістігінің қимыл атауы.* Күн еңкейе төрт түліктің төлін жинау, *ж е л і л е у,* көгендеу, қазықтау әрекеті басталады (Ө. Қанахин, Қарт сарбаз., 123).

ЖЕЛІМ з а т. *Малдың өте қауіпті індеттерінің бірі.* Мал ауруларынан топалаң, күл, *ж е л і м,* сарып, ақбас, әлім, мәлік, қарасан, кебенек секілді індеттерге жан-жақты талдау жасалған (Білім және еңбек, 1986, №1, 33).

ЖЕМАЯҚ з а т. *Саят құстарына жем салып беруге арналған ыдыс. Ж е м а я қ* сабы бар сопақша пішінді, жеңіл тостаған тәрізді жасалынады (Қаз. этнография., 2, 305). *Ж е м а я қ т ы* қарағай, терек, қайың ағаштарынан ішін ұңғылап ойып, сопақша етіп жасайды (Ана тілі, 19. 09. 1991, 8).

ЖЕМЕҢГЕР з а т. ж е р г. *Жемқор, жегіш.* «Халық би білімді болса, ел-жұрт берекелі болады, би ала аяқ, *ж е м е ң г е р* болса, ел жұрты азып-тозады» деп қараған (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 121).

ЖЕМЕҢГЕРЛІК з а т. ж е р г. ***Жемқорлық.*** «Халық аш-жалаңаш, кедей тұрып, әкімнің қарын салуы – *ж е м е ң г е р л і к т і ң* белгісі» деген даналықты ұмытпау керек (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 122).

ЖЕМЕҢГЕРШІЛІК з а т. *Жемқорлық, пәреқорлық.* Ұрпақтардың адамгершілік, жауапкершілдіктерін арттырып, *ж е м е ң г е р ш і л і к* сияқты пасық, жиренішті қылықтардан өз бойларын аулақ ұстауға баулиды (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік, 2, 95).

ЖЕМҚАЛТА з а т. *Саят құстарын шақыру үшін беретін етті салатын қалта. Ж е м қ а л т а* көлемі шағын, қолдануға ыңғайлы етіп жасалады (Қаз. этнография., 2, 306).

ЖЕМСАПТАЯҚ қ. ***Жемаяқ.*** Жемаяқтың сабы болғандықтан оны *ж е м с а п т ы а я қ* деп те атайды (Қаз. этнография., 2, 305).

ЖЕМСЕТАЙ з а т. *Мойынға байлап жүретін жеңіл орамал.* Мойнына байлаған *ж е м с е т а й ы н ы ң* екі ұшы екі қолында (Жалын, 1977, №1, 81).

ЖЕМТЕМІР з а т. *Жер өлшеуші маман (орысша «землемер» сөзінің қазақша айтылуы).* Ауыл адамдары: - Бұл кім болды екен?! – деп анталап тұр. – *Ж е м т е м і р* болмаса (З. Ақышев, Жаяу., 42).

ЖЕМТҰЗАҚ з а т. *Бір ұшына жем байланған жіңішке жіп.* Қомағайланған құс жемді қарбытып жеп жүріп, *ж е м т ұ з а қ т ы* да қылғып өтеді. *Ж е м т ұ з а қ* қайтып аузынан шықпай, құс ұсталады (Б. Кәмалашұлы: Ана тілі, 11. 03. 1993, 4).

ЖЕМТІРЛЕН е т. *Тозу, жұлма-жұлма болу; жемтірілу.* Қарт көзі теректің *ж е м т і р л е н г е н* түбіне түсті (К. Сегізбаев, Ашылмаған сыр, 28). Майланып матасы *ж е м т і р л е н і п* қалған ескі ағаш столдың басында Қамбар жалғыз өзі шоқиып отыр екен (О. Бөкеев, Өз отыңды., 325).

ЖЕМТІРЛЕНУ *Жемтірлен етістігінің қимыл атауы.*

ЖЕМТІРІЛУ *Жемтіріл етістігінің қимыл атауы.*

ЖЕМІК з а т. *Майлы өсімдіктер дәнін сығып, майын алғаннан кейінгі қалған қалдығы; жмых.* ≈ Малдың алдына арпа, бидай жармаларына қосып, *ж е м і к* те төгіп қойыпты.

ЖЕМІР е т. ж е р г. 1. *Обырлану, құшырлану.* 2. үс т. *Асықпай, баппен, сыздықтатып.* Ағай қолы дірілдеп стақан

толы қызыл сусынмен *ж е м і р е* жұтып салды (Ә. Асқаров, Таңд., 205).

ЖЕМІРҚОҢЫЗ з а т. з о о л. *Картоптың жапырақтарын жейтін қызыл теңбілді қоңыз; колорад қоңызы.* Ойраншөптің бастапқы мекенінен ж е м і р қ о ң ы з әкелініп, кеңінен таратылды (Лен. жас, 31. 08. 88).

ЖЕМІС-ЖИДЕКТІ с ы н. *Жемісі, жидегі бар, жеміс-жидек өскен.*

ЖЕМІС-ЖИДЕКСІЗ с ы н. *Жемісі де, жидегі де жоқ, жеміс-жидегі болмайтын.* Қайран қазақы ауыл тал-дарақсыз, *ж е м і с-ж и д е к с і з* қаңқиып күнсіп жатыр (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 124).

ЖЕМІСТІК[1] с ы н. *Жеміс боларлық, жеміске пайдаланатын.* Дәнге қоса бір десятинадай жерге картоп, маркоп, қияр сияқты *ж е м і с т і к* шөп-шалам егіп ек, о да жақсы шығып, жұрт қарық боп қалды (С. Мұқанов, Мөлдір., 118).

ЖЕМІСТІК[2] з а т. б о т. х а л қ. ***Аналық.*** Гүлдің қақ ортасында аналық яки *ж е м і с т і* к көрініп тұрады (Ботаника,108).

ЖЕМІСҚАП з а т. б и о л. *Өсімдік жемісінің (тұқымының) сыртқы қатты қабығы.* Түйін жеміске айналғанда, қабырғасы қатаяды. Оны ж е м і с қ а п деп атайды. Мыс: жаңғақ, шошқа жаңғақ. Олардың *ж е м і с қ а б ы* тұқым пісіп жетіліп, өнген кезінде ғана жарылады (Ботаника, 76).

ЖЕМІСШАЙЫ з а т. *Жемістен жасалған шай.* Мырзағұл дүкенге барып, бір көмеш нан, жарты кило қант, бір пәшкі *ж е м і с ш а й ы н* әкелуге тиіс болды (Ө. Қанахин, Өз ақылымен., 14).

ЖЕМІТ з а т. с ө й л. *Жемтік, өлексе.* Қолыма берермісің бір! Желкесін үзіп, *ж е м і т і н* жер едім (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 245).

ЖЕҢ з а т. *Екі трубаның арасын жалғастыратын иілгіш зат.* Үшеуі өзара ақылдасып, жағасы сәл төмендеу ізбес пештерінің тұсын *ж е ң* өткізуге дұрыс деп тапты (І. Есенберлин, Алыста., 297). Бәрібір ол арадан *ж е ң* істеуге болмайды. Екі жағы өзге жерден анағұрлым биік (Бұл да, 297).

ЖЕҢ: Жең мылтық. ж е р г. ***Наган.*** Бір күні молдалығы үшін әкесін тұтқындауға ауылға мықынына *ж е ң м ы л т ы қ* іліп алған Шәкей келіп түседі (З. Қинаятұлы, Көшпенді., 30).

ЖЕҢГЕ-ЖЕЛЕҢ з а т. *Жеңгесі және т.б. қыздар.* Той рәсімі өтіп жатқанда ұзатылатын қыз құрбы-құрдастарымен, *ж е ң г е-ж е л е ң д е р і м е н* арнайы бөлек тігілген отау үйде отырады (Қ. Толыбаев, Бабадан., 146).

ЖЕҢДЕП ү с т. ж е р г. ***Жеңіп.*** Онда Рахияның сұрқия қылық, зәндемі айласы *ж е ң д е п,* өзін әлдеқайда дәрменсіз сезінген (О. Бөкеев, Өз отыңды., 71). Ынтықшыл көңілдің жел тұрмай желіккен көбік нәпсісі *ж е ң д е п*, Гүлияның талдырмаш білегінен қыса ұстады (Бұл да, 128).

ЖЕҢЛІК з а т. с ө й л. ***Жеңсе.*** Наубай тандырдың аузын ашып, ішіне үңілді де, білегін шынтағына дейін жауып тұратын *ж е ң л і г і н* киді (Қ. Толыбаев, Әсет, 53).

ЖЕҢСІЗ: Жеңсіз жейде. *Ақырет д. м.* Қарайғанды күйдіріп, Бұл дүние жанған өрт дейді. Ақыреттің белгісі: *Ж е ң с і з ж е й д е* кигізіп, Ағаш атын ерттейді (Ө. Ақжолұлы, Үриятнама, 12).

ЖЕҢСІК: Жеңсік бермейді. қ. *Жеңістік бермеді.* Кішкентайсың десем, *ж е ң с і к б е р м е й с і ң* (Қ. Омарұлы, Әке, 324).

ЖЕҢШЕ з а т. к ө н е. *Соғыста білекке киетін сауыт.* Сауыт-сайманға дулыға, қалқан, *ж е ң ш е*, сауыт т.б. жатады (Аңыз адам, 2011, №19, 33).

ЖЕҢІЛ: Жеңіл етек. *Әркіммен бір ойнап-күле беретін, жүргіш.* Қалқа «бұрын тұрмыста болған екен, *ж е ң і л е т е к* екен» деген сынды біраз нәрсені қоңырсытып кетті (Қарақат тер., 47).

ЖЕҢІЛУШІ з а т. *Жеңілген адам.* Бірақ күрестің аты – күрес; біреу жеңсе, енді біреу жеңілуі керек; жеңуші бар жерде, *ж е ң і л у ш і* де бар (Ө. Қанахин, Құдірет, 245).

ЖЕҢІС: Жеңіс бермеді. с ө й л. *Жеңістік бермеді.* Бұл – *ж е ң і с б е р м е г е н* әйел өрлігінің ескерткішіндей ескі көз – лағыл жүзік (Ә. Кекілбаев, Дала., 160).

ЖЕҢІСҚОЙЛЫҚ з а т. *Құмарлық, құштарлық.* Баланың *ж е ң і с қ о й л ы ғ ы* қандай, оның не екенін білгісі кеп құмартып тұрған (С. Мұқанов, Бақташы., 159).

ЖЕР: Жер аударылушы. *Жер аударылған адам.* Сізден Жылқайдаров Рысқұлды *ж е р а у д а р ы л у ш ы* арестанттар тобына жатқызып, оның түр-түсі жөнінде мәліметтер алуыңызды сұрайды (Ш. Мұртазаев, Қызыл жебе, 207).

Жер бесік. ф и л о с. *Адамның дүниеден*

өткеннен (қаза болғаннан) кейінгі ғұмыры. Қазақ ұғымында адам ғұмырының өлшемі ретінде «ағаш бесік» пен «*ж е р б е с і к т і ң*» аралығы алынады (Ата салты., 121).

Жерге берді. *Жерледі, көмді.* Әуелі өлген адамдарды *ж е р г е б е р у д і* ұйымдастырады (Қ. Исабаев, Серт, 37).

Жерге қазық қып қағып жіберейін бе! *Жоқ қылайын ба! д. м.* - Әліңе қара, шірік неме! Кіммен ұстасып тұрғаныңды білемісің?! Тұрған жеріңде *ж е р г е қ а з ы қ қ ы п қ а ғ ы п ж і б е р е й і н б е* осы! (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 74).

Жер жаннаты. п е р и ф р. а) *Жетісу д. м. Ж е р ж а н н а т ы* десе дегендей Жетісу алқабы түгел гүлденген (С. Жүнісов, Заманай, 30). *Ж е р ж а н н а т ы* Жетісу өңірі табиғи ресурстарға бай (Жетісу, 08. 07. 1999, 1). ә) *Алтай д. м. Ж е р ж а н н а т ы* Алтайдың ерке сұлуы – маралын кім білмейді (Ана тілі, 08. 04. 1999, 14).

Жер иесі. *Жердің пірі. Ж е р и е с і* – Зембіл, жел иесі – Желікпе, от иесі – Өтеген, су иесі – Сүлеймен (Ә. Ыдырысов, Тұлға., 225).

Жер майы. з а т. *Біреудің иелігіндегі жерді уақытша пайдаланғаны үшін алынатын салық* (Қаз. этнография., 2, 358).

Жер орталаған. *Жер орта жасқа (40-45 жас) келген*. Жұрттың соңында иір таяғымен тұмсығының астын тықылдата түртпектеп, *ж е р о р т а л а ғ а н* бір соқыр кісі де тыпың қағып келе жатты (Ж. Қорғасбек, Жынды., 7).

Жер өлшеуші. *Жер көлемін өлшейтін, мөлшерлейтін маман (геодезист).* Оған өздерінен бес шақырымдай жердегі *ж е р ө л ш е у ш і л е р г е* тез жетіп, солардың рациясы арқылы ауылға хабар беруді тапсырды (Ұ. Доспанбетов, Шығ., 4, 331).

Жер өңдеу. *Егістік жерді жыртып, тырмалап, егін егуге дайындау.*

Жер табандатты. *Жер етті, масқарасын шығарды*. Осындай дағдарыстағы ел бұл жолы Жоңғарларды *ж е р т а б а н д а т а* жеңіп, желпініп қайтты (Ж. Ахмади, Айтұмар, 337).

Жер тартып кеткендей. *Кенеттен жоқ болды, жоғалды.* Осы маң сияқты, осы маңда бір сай сияқты, *ж е р т а р т ы п к е т к е н д е й*, ұшты-күйді жоқ (Ә. Тарази, Тасжарған, 203).

Жер таянған шақ. *Қартайған, жасы келген кез.* Жас болса жетпістен асып *ж е р т а я н ғ а н ш а ғ ы н д а* ағайын-жекжаттардан шалғай отыру да қиянат екен (Жалын, 1975, №2, 60).

Жер тәңірі. п е р и ф р. *Адам д. м.* Біз ғой, қит етсе адамбыз, *ж е р т ә ң і р і м і з* деп кеудеге ұрамыз (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 153).

Жер телімі. *Жеке адамға бөлініп берілген жер* (Бекітіл. термин., 36).

Жер томпайтты. *Қайтыс болды, өлді.* Үлкендердің бәріне де медеу болып, қуаныш әкелген Қамқа жасқа толып талпынып отырғанда *ж е р т о м п а й т т ы* (Е. Рахимов, Тентек келін, 43).

Жер ұшық. *Жермен, топырақпен ұшықтаған ұшық.* Ауру-сырқат түрлеріне қарай оларды ұшықтау тәсілдері де әртүрлі болады. Яғни ол *ж е р ұ ш ы қ,* су ұшық, от ұшық сияқты бірнеше түрге бөлінеді (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 26). – Алеке, ойпырымай, әйтеуір, аяқ-қолыңыз сау ма, қатты құладыңыз-ау! – *Ж е р ұ ш ы қ* жасайық, етіңіз ауырып қалған шығар, ауыртпалығын жер көтерсін (М. Айымбетов, Құмөзек., 37).

Жер үй. *Бір қабатты жеке үй.* – Сіздер *ж е р ү й д е* тұрасыздар ма? – Иә (Жетісу, 11. 12. 1998, 4).

Жер шолу. *Қоныс болар жерді байқау үшін немесе жайлау шөбінің өскен-өспегенін білу үшін алдын ала барып, жер аралап қайту* (Қаз. этнография., 2, 453).

ЖЕРАСТЫ: Жерасты жолы. *Жер астынан қазылып жасалған жол (көшеден өту үшін*). Әлбетте, қалалардағы көптеген оқиғаларға аяқ-жолдардың (тротуар), *ж е р а с т ы ж о л д а р ы н ы ң* нашарлығының қатысы бар (Өркен, 03. 03. 1990, 5).

Жерасты суы. *Жердің астындағы су көздері.* Бүкіл Қазақстанның жербеті суы, *ж е р а с т ы с у ы н ы ң* қоры қанша? (Ә. Ыдырысов, Тұлға., 226).

ЖЕРБАСПА з а т. *Қабырғасы балшықтан тұрғызылған там үй.* Көптеген тұрғындар балшықтан салған *ж е р б а с п а,* шатырсыз үйлерде тұрады (Қаз. әдеб., 06. 10. 1989, 16). Тағы бір сол тәрізді балшықтан жасалған *ж е р б а с п а* үйде 3 баласы бар қарт ана тұрады (Бұл да).

ЖЕРБАУЫР з а т. в е т. ж е р г. *Қойдың бауыры бозарып, қатып қалатын ауру. Ж е р б а у ы р д ы* Алматы маңы бозөкпе деп

атайды (О. Нақысбеков, Ауысп. говор., 101).

ЖЕРБОДАМ з а т. ж е р г. *Жерден қазылып жасалған үй.* Жаман *ж е р б о д а м н ы ң* еденіне су сеуіп, ішін тышқан қорықтан тазалады (А. Әлсеров, Ар алдында, 117). Сол-ақ екен *ж е р б о д а м н ы ң* ішіне бірте-бірте жылу тарап, бойға жан кіре бастағандай болды (Бұл да).

ЖЕРГІЛІКШІЛДІК з а т. *Жергілікті жердің, жергілікті адамдардың ғана қамын жеушілік.* ≈ *Ж е р г і л і к ш і л д і к т і* қойған абзал.

ЖЕРЖАДЫ с ы н. *Туған жерін, өскен елін жақсы көретін, одан ешқайда кетпейтін (адам).*

ЖЕРЖАППА з а т. *Жерден қазылып жасалған үйсымақ.* Жатақтардың көбі *ж е р ж а п п а д а* тұрады (Ғ. Мүсірепов, Оян. өлке, 179).

ЖЕРЖАСТЫҚ з а т. *Жұмсақ болу үшін астыға қойып отыратын арнайы жасалған жастық.* Көлеңкеде кептіріп алған соң оның үстіне бөстек, көрпе, *ж е р ж а с т ы қ* аталатын бұйымдарды салып, төсеніш ретінде пайдаланады (Жас Алаш, 18. 11. 2001). Тұрсынкүл жасаған сырмақ, тұскиіз, *ж е р ж а с т ы қ,* тұсқап, айнақаптарды ол қуана қабылдады (Қаз. әдеб., 08. 06. 1990, 12).

ЖЕРҚОРҚАҚ з а т. *Аяғын еркін, батыл басып жүрмей, кібіртіктеп, өте баяу жүретін жылқы* (Ш. Жанәбілов, Ер қанаты, 314).

ЖЕРҚЫЛАҢ з а т. *Жер түстес қылаң ат. Ж е р қ ы л а ң* мінген екі жігіт кешкі салқынмен есіп жүріп кеткенде, кер бетеге, боз көденің арасында зорға көрінгендей (М. Әуезов, Таң. шығ., 1, 292).

ЖЕРЛЕН е т. *Белгілі бір жерді мекендеу, сол жерде тұрып қалу.* Сонымен барып Сырды алып, Тұрып та қалған *ж е р л е н і п.* Тұрса да сонда жүздеп жыл, Іргені мәңгі көмбедік (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 348).

ЖЕРЛЕУШІЛІК з а т. 1. *Жерге бергендік, жерлегендік.* 2. а у ы с. *Жер қып ұялтқандық, балағаттағандық.* Мұнан артық ашынушылық, мұнан артық әкені *ж е р л е у ш і л і к* бола ма? (Қ. Жұмалиев, Қаз. эпос., 203).

ЖЕРМАЙ з а т. с ө й л. ***Мұнай.*** Сол кезде-ақ ол осы түбекте *ж е р м а й* бар екендігін, қазақтар әлгі *ж е р м а й м е н* малдардың жауыр, қотырларын емдейтіндігін хабарлаған екен (Қаз. әдеб., 05. 09. 1975, 4).

ЖЕРТАБАЛА е т. *Жерлеп ұрысу, табалау, тіл тигізу.* «Рас, менде ұят жоқ, оның есесіне сүт бар» деп қолындағы тобатайын мақтана жоғары көтеріп, қайта өзіңді *ж е р т а б а л а п* кете барады (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 22).

ЖЕРТАБАЛАУ *Жертабала етістігінің қимыл атауы.*

ЖЕРТАБАНДАТ е т. *Айыбын бетіне басу, ұялту.* Жасұлан бала-шағасы көп кісіні дәл қазір *ж е р т а б а н д а т п а й ы н* деп, үн-түнсіз машинасына мінді (Б.Тоғысбаев, От пен күл, 247).

ЖЕРТАБАНДАТУ *Жертабандат етістігінің қимыл атауы.*

ЖЕРТЕСЕР з а т. *Білмейтін бәлесі жоқ, қу, пәле.* Шалғынбаев ақ құба өңіне қою қара қасы мен қиылған қара мұрты жарасқан, қызыл бет, өңсіз, *ж е р т е с е р* пысық кісі (Ә. Байбол, Теміржол., 228).

ЖЕРТЕСПЕ з а т. с ө й л. ***Жертесер.*** Осы күнгінің баласы іштен жәдігөй болып туады. Бұл *ж е р т е с п е н і ң* де білмейтіні жоқ шығар (Ә. Тарази, Басынан Қаратаудың., 145).

ЖЕРТӨЛЕ з а т. ә с к. с ө й л. ***Блиндаж.*** Біз 1943 жылдың жаңа жылын екінші взводтың *ж е р т ө л е с і н д е* қарсы алдық (Қаз. әдеб., 11. 04. 1975, 2).

ЖЕРҮСТЕЛ з а т. с ө й л. ***Жозы.*** Ортада дөңгелек *ж е р ү с т е л* тұратын. Бәріміз соны жағалай жайғасып, құнжыңдасып тамақ жеп, шай ішетінбіз (Д. Рамазан, Жылап аққан., 254). Томпақ бет, тәмпіш мұрын қара баланың сөзі дөңгелек *ж е р ү с т е л д і* жағалай жайғасып, шай ішіп отырған қонақтарды елең еткізді (Бұл да, 313).

ЖЕРШЕ з а т. в е т. *Түйе ауруы.* Қатты соққыдан немесе оқыс қозғалыстан түйенің қарны шайқалады, бұрынғы жатқан жерінен лықсиды. Ақыры түйенің жеген шөбі бойына жұқпай, іші бұзылады. *Ж е р ш е* ауруына шылдығады (Қаз. ауыл шаруаш., 1966, №4, 35). *Ж е р ш е м е н* ауырған түйе қарнының бүрі болмайды, ішіне ас тұрмайды. Шілде айларында түйені қордалы, шаңдақты жерге шөгеру де *ж е р ш е* ауруына шалдықтырады (Бұл да).

ЖЕРШЕНЕГІШ з а т. *Жер бетін өлшеуші, қартаға түсіруші маман; топограф.* Бұған дейін ауылдарына келіп-кетіп жүретін *ж е р ш е н е г і ш т е р д е н* (топографтардан) әртүрлі суреттер салуды үйренген (Ж. Бейсенбаев, Жасын-тағдыр., 54).

ЖЕТЕ[1] з а т. *Қылыштың, семсердің, пышақтың сапқа кіргізілетін бөлігі* (Ата салты., 52).

ЖЕТЕ[2] з а т. к ө н е. *Маңғолдарды шағатайлықтар осылай атаған; «қарақшы» д. м. Ж е т е* мен қарбанас хандарының өмір-бақи бітпес өзара таласы (І. Есенберлин, Алмас., 182).

ЖЕТЕК: Жетек ат. а) *Жетекте жүрген ат.* Көсілген сар жазықта сағым самғап, Жол берді Әмірханға қойнын ашып. Соқпаққа соқыр сорап түсіп алып, Жіберді *ж е т е к а т қ а* қамшы басып (И. Байзақов, Таңд. шығ., 1, 173). ә) *Жаңадан құда болған екі тараптың бір-біріне арнайы тарту еткен жылқы малы. Ж е т е к а т* ретінде әкелген аттың кекілі мен құйрығына үкі тағылады (Қаз. этнография., 2, 369).

ЖЕТЕКТІ с ы н. *Тіркемесі бар (машина).* Бүгін көз байлана екі үлкен шырша бөрене алып кету үшін *ж е т е к т і* машина келеді (Ш. Айтматов, Ақ кеме, 66).

ЖЕТЕЛЕН *Жетеле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Жараған ат неғұрлым көп *ж е т е л е н с е* солғұрлым бұлшық еттері шынығып, бабына жақындайды (Лен. жас, 02. 12. 1972, 4).

ЖЕТЕЛЕНУ *Жетелен етістігінің қимыл атауы.*

ЖЕТЕЛІ с ы н. *Жетесі бар.* ≈ *Ж е т е л і* ұзын пышақ.

ЖЕТЕЛІК з а т. *Ақылдылық, саналылық.* - Өтірік айтқың келмесе, үндеме. Үндемеудің өзі де *ж е т е л і к т і ң* белгісі (Д. Рамазан, Жылап аққан., 34).

ЖЕТКІЗІЛІМ з а т. ж а ң а. *Тауарды белгілі бір жерге жеткізіліп беру ісі.* Конференцияда талқыланатын негізгі тақырыптар қатарында Қазақстанға *ж е т к і з і л і м д е р* жүйесін қаржыландыру мәселесі бар (Айқын, 08. 04. 2009).

ЖЕТТІГУ *Жеттік етістігінің қимыл атауы.* Халқымыздың рухани өмірінде небір соны жаңғырулар мен *ж е т т і г у л е р* тоғанағын артқан да осы ғасыр (XIX ғ.) болды (Қаз. әдеб., 15. 11. 1985, 12). Осы жанды процестің даму тенденцияларын, *ж е т т і г у,* толысу арналары мен аясын ғылыми жүйеге салу керек (Бұл да).

ЖЕТТІК е т. ж е р г. ***Жетіл.*** Жыл асқан сайын *ж е т т і г і п,* байып келе жатқан тіл (Қаз. әдеб., 09. 11. 1984, 7).

ЖЕТІ: Жеті қат көк. м и ф. *Мифологиялық түсінік бойынша, Көк (Аспан әлемі) жеті қабаттан тұрады деп біледі. Ж е т і қ а т к ө к к е* шығып кетсең де, аяғыңнан тартып суырып аламын.

Жеті муза. *Өнер (искусство) атаулының жиынтық бейнесі.*

ЖЕТІАУЫЗ з а т. к ө н е. *Қалқанның бір түрі.* – Төреге тәйни болған нағашы ағам, Ата-ана, қайда қалды сорлы балаң. Найзам мен *ж е т і а у ы з д ы* алып берші, Не болса да араласып көріп қалам (Бабалар., 27, 54).

ЖЕТІБАС: Жетібас бидай. *Бидайдың бір түрі.* Бізде бидайдың кемінде он шақты түрі өсуші еді: ор бидай, қара бидай, ақ бидай, *ж е т і б а с б и д а й...* (Қ. Жұмаділов, Таңғажайып., 67).

ЖЕТІГЕН з а т. а с т р. к ө н е. ***Жетіқарақшы.*** Батпайтын жұлдыздар – *ж е т і г е н,* дәлірек айтсақ – жетіқарақшы (Қазыбек бек, Түп-тұқияннан., 162). А.К. Гейнс өзінің еңбегінде «Большая медвидицаның» қазақшасы *Ж е т і г е н* деп көрсетіпті, оны ел Жетіқарақшы деуші еді (Ана тілі, 08. 11. 1990, 7).

ЖЕТІГЕНШІ з а т. *Жетіген музыкалық аспабында ойнаушы адам.*

ЖЕТІЖАРҒЫ з а т. к ө н е. *Жеті тосқауылдан сүрінбей өткен тұлпар.* Бөлтірік ешкімнен жеңілмеген шешен, батыр, ақын, әрі *ж е т і ж а р ғ ы* атанған кісі екен (М. Жолдасбеков: Жұлдыз, 1974, №5, 186).

ЖЕТІЛІК: Жетілік шам. *Кірәсін шам мойнының өлшемі кішірек түрі.* Пілтесі жетпей майға түбіндегі, *Ж е т і л і к ш а м* ортада түтіндеді. Анам үнсіз келісім бермей отыр, Көрші де, қонақтар да күңкілдейді (Б. Ысқақ, Тастағы., 93).

ЖЕТІМ: Жетім күн. *Бір күн, жалғыз күн д. м.* Берерінде арасына жылдар салып сарғайтқан «қу құдай» аларында *ж е т і м к ү н і н* де көпсініпті (Лен. жас, 02.04.1977, 3).

Жетім қол. ж е р г. ***Құралақан.*** Тіпті кейде үйге *ж е т і м қ о л* оралудан да ұялады-мыс (Д. Әшімханов, Аққаба., 6).

ЖЕТІМБҰРЫШ з а т. *Пәтер іздегендер баратын жер. Ж е т і м б ұ р ы ш.* Баспана іздегендер барады. Мекені оның – Астана, Қыз-желеңдер барады (Қаз. әдеб., 30. 11. 1990, 5).

ЖЕТІМШАЛҒЫ з а т. к ә с і б. *Қыран құс топшысының пышақ қыры түрмелеріне жеке-дара біткен кішкене бес қауырсын өзінің тұрған орнына қарай «жетім шалғы» атанған* (Ж. Бабалықов, Қырандар, 78). Құс қауырсындарының ішінде ерекше ауызға алынатынның бірі – *ж е т і м ш а л ғ ы* (Бұл да, 77). Әсіресе адамның бас бармақ саусақтары сияқты жеке қимыл жасайтын «*ж е т і м ш а л ғ ы*» мен адамның сұқ саусағы тәрізді алақан ырқымен қимылдайтын «пышақ» деп аталатын жалғыз қауырсын да өз қызметін мінсіз орындайды (Бұл да, 81).

ЖЕТІМШЕГЕ з а т. *Бәкінің, пышақтың басын сабына бекітетін шеге.* Сараң бай бәкіні аударып-төңкеріп қарап, *ж е т і м ш е г е с і н і ң* бүркеншікті тойтармасының балғадан қалған шұбар дағын көрсетіп, жаратпаған сыңай білдіреді (Қаз. әдеб., 22. 06. 1984, 13). Содан соң әлгі қадаубасты қайта суырып, бәкідегі *ж е т і м ш е г е н і ң* бүркеншігіне салып, жеңіл балғамен айналдыра сипай соғады (Бұл да).

ЖЕТІНШІ: Жетінші құрлық. п е р и ф р. *Арктика (жер шарының солтүстік полюс аймағы).*

ЖЕТІСУ з а т. б о т. с ө й л. *Жетісуда өсіріліп шығарылған алма сорты.* Алманың көптеген сорттары бар. Олар: Алмалы, *Ж е т і с у,* Алатау таңы, Салтанат т.б. Бұларды Қазақстанның селекционерлері өсіріп шығарды (ҚСЭ, 1, 278).

Жетісу апорт. *Апорттың Жетісуда өсіріліп шығарылған сорты.* - Әрине, алманың ең жақсы сортын, *Ж е т і с у а п о р т ы н* егеміз! (Ғ. Сланов, Шалқар, 95).

Жетісу бақатісі. з о о л. *Тек Жетісуда кездесетіндіктен бақатіс кейде осылай да аталынады. Ж е т і с у б а қ а т і с і* өте сирек кездесетін хайуанат (Балдырған, 1981, №2, 21).

Жетісу бұлбұлы. п е р и ф р. *Сара Тастанбекова д.м.* Сараны бүкіл еліміз ол кезде *Ж е т і с у б ұ л б ұ л ы* деп атағаны да белгілі (Жұлдыз, 1970, №3, 7).

ЖЕТІШЕЛПЕК з а т. э т н. *Аруақтар рухына арналып, майға пісірілген жеті жұқа нан* (Қаз. этнография., 2, 393). Ертең бір *ж е т і ш е л п е к* тарқатып жіберем бе деп ем (Ә. Кекілбаев, Бір шөкім., 16).

ЖИГУЛИ з а т. *Кеңестік кезеңдегі жеңіл машинаның бір түрі.*

ЖИГУЛИЛЕТІП үс т. *Жигули мініп, жигулиді жүйткітіп.* Қолы жеткендер шайқалтып – волгалатып, *ж и г у л и л е т і п* баратын болыпты деседі ғой (К. Сегізбаев, Біз қалада., 370).

ЖИДЕ з а т. *Жиде өсімдігінің сүрегі, діңі.* Ауылда өскен той-жиынның бірінде қолына *ж и д е д е н* шапқан кішкене домбырасын ұстап, «Рүстем дастанды» сұңқылдап ұзақ жырлады (О. Сәрсенбай, Шығ., 4, 41). Түйе жүн шекпенін белін сыртынан буа сала, қарбаласта қолына іліккен *ж и д е* қаданы сығымдай ұстап, атқа тақым басыпты (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 78).

ЖИДЕК: Жидек қақты. *Қатты тоңды, мұздады.* Жаңа жылдың бастапқы кезіндегі суықта *ж и д е к қ а қ т ы қ,* түнімен көз ілмедік десек те болғандай (Ленин жолы, 29. 01. 1969, 3).

ЖИДЕТАЛ з а т. б о т. ж е р г. ***Жиде ағашы.*** Содан ол ауылдың шет жағына әдейілеп *ж и д е т а л* отырғызыпты (Б. Омарұлы, Қаратерең., 13).

ЖИЕК: Жиек салу. э т н. *Сырмақты түсті жіппен тігіп жиектеу, жиекпен көмкеру.* ≈ Шешем сырмақты әр уақыт *ж и е к с а л ы п* тігетін.

ЖИЕКЖОЛ з а т. *Көше жиегіндегі жаяу адам жүретін жол (тротуар).* Асфальт төселіп, келісті етіп жасалған *ж и е к ж о л д ы ң* екі жағасына оқтай түзу тартылып, терек егілген (Тұлпар, 145).

ЖИЕН-ЖИЕН з а т. *Балалар ойындарының бір түрі.* Екі үйдің белдеуінің екі жерінен арқан керіп, ортадағы алаңға «соқыртеке» ойнадық. Сонан кейін «сереккұлақ», «*ж и е н-ж и е н*» ойындары ойналды (М. Тоқжігітов, Ән атасы., 71).

ЖИЕНШАРЛЫҚ з а т. 1. *Жиеншар болғандық, туыстық.* 2. а у ы с. *Айтпай (сұрамай) алып кеткендік, ұрлық.* Бұндай *ж и е н ш а р л ы қ қ а* үзілді-кесілді тиым салу парыз (Қаз. әдеб., 08. 10. 1982, 10).

ЖИНАЛЫСҚҰМАР з а т. *Жиналысты ұнататын, жиналысшыл.* Қандай пысық, алғыр-шалғыр жігіт, бірақ *ж и н а л ы с қ ұ м а р* (Ә.Тәжібаев, Жаданов әңгім., 226).

ЖИНАЛЫСШЫЛ с ы н. *Жиналыстан қалмайтын, жиналысқұмар.* – Біз осы қит етсе *ж и н а л ы с ш ы л* болып барамыз (С. Сматаев, Алғашқы асу, 90).

ЖИНАМ з а т. ж а ң а. *Жиналған, жиналатын ақша (сбор).* Біз үй құрылыс жинақтары туралы келісімге комиссиялық *ж и н а м д ы* төлемей-ақ отыра алатын мүмкіндікке ие болған жеңімпаздарды құттықтаймыз (Егем. Қазақст.,31. 10. 2008).

ЖИНАМА з а т. *Жиналған дүниелер.* Этнографиялық, фольклористік *ж и н а м а л а р д ы ң* бәрін қазақ халқының тарихын жасауға қызмет етеді деп ашық айтты (Қаз. әдеб., 29. 03. 1974, 3).

ЖИНАУШЫЛЫҚ з а т. *Жинау ісімен айналысушылық, жинағыштық.* Олардың бәріне *ж и н а у ш ы л ы қ қ а,* зерттеушілікке бір табан жақындығы бар әкелерінің пайдасы тиетіндігінде күмән жоқ (Ж. Бейсенбаев, Жасын-тағдыр., 47).

ЖИРЕН з а т. з о о л. ж е р г. ***Жайран.*** Қазақтар ор қазу арқылы бұғы, марал, елік, *ж и р е н,* қарақұйрықтарды аулап келген (Б. Кәмалашұлы: Ана тілі, 11. 03. 1993, 4).

ЖИРЕНДІ с ы н. 1. *Астында жирен аты бар, жирен мінген.* ≈ *Ж и р е н д і* бір кісі келіп тұр. 2. *Жирені бар, басқасы бар.* Игілік ақтылы-қаралы, күрең қасқалы, *ж и р е н д і* етіп, мың-мыңнан сұрыптап тастаған жылқысын қия алмады (Ғ. Мүсірепов, Оян. өлке, 1, 49).

ЖИХА з а т. к ө н е. *Сәндік үшін бас киімге тағылатын қауырсын тәрізді зат; қарқара.* Сонда Абылай хан қамқа тонды үстіне жауып, алтын *ж и х а н ы* басына шаншып, бұйдас белбеуді беліне буындырды дейді («Дала уалаяты» газеті – 1889, 478).

ЖИҺАДШЫ з а т. *Жиһад жолына түсуші, жиһад жасаушы.* Арабтарды мұсылман еместерге қарсы соғыс ашушы *ж и ҺА д ш ы л а р* деп шуылдатумен келеді (Ана тілі, 10. 01. 2002, 3).

ЖИЫРЛЫ с ы н. к ө н е. *Мерейлі, мәртебелі.* Оразданың ұлы өсер, *ж и ы р л ы н ы ң* қызы өсер (Егем. Қазақст., 13. 01. 1996, 5).

ЖИЫРМА: Жиырма сегізінші. *Оққоймасының көлемі 28 миллиметрлік мылтық.* Оққоймасының кеңдігі «*ж и ы р м а с е г і з і н ш і*» деп аталатын қарапайым опырма мылтық алғаш қолына түскен кездегі оның қуанышы ерекше еді (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 6).

Жиырмасыншы ғасырдың гомері. п е р и ф р а з. *Сулейман Стальский д. м.* «*Х Х ғ а с ы р д ы ң Г о м е р і*» атанған ұлы ашуг С. Стальский Совет халқының мақтанышы болып жүрегімізде сақталады (Ленин жолы, 20. 05, 1969, 3).

Жиырма төртінші. *Оққоймасының көлемі 24 миллиметрлік мылтық.* Мұнысы кәдімгі ұңғысының өлшеміне қарай «*ж и ы р м а т ө р т і н ш і*» аталатын опырма болатын (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 9).

ЖИЫРМАБІР з а т. *Картамен ақшаға ойнайтын құмар ойыны.* Күліс баяғы «*ж и ы р м а б і р д і ң*» өңін айналдырып өзгерткен, оңайландырылған, оңтайлы үш қартаның бәсекесі (О. Сәрсенбай, Шығ., 5, 171). Екі қол *ж и ы р м а б і р г е* аздық етеді. Сосын, отырып аламыз да, бетіқалар ойнаймыз (Жұлдыз, 1972, №8, 49).

ЖИЫРМАДАН с а н. *Жиырма-жиырмаға бөлініп.* Шет-шеттегі әлі де болса, оннан, *ж и ы р м а д а н* тарау-тарау жолдармен шұбаған бөріктілер арылған жоқ (М. Әуезов, Қилы заман, 74).

ЖИЫРМАЛЫҚ с ы н. *Жиырмасыншы кірпіштен салынған.* Үй іші таза, тамдары түгел *ж и ы р м а л ы қ,* шытырман шілтерлі тамдар (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 14).

ЖИІЛІК: Жиілік сөздік. л и н г в. *Белгілі бір жазушының тілінде қай сөз қанша рет қолданғандығын көрсететін сөздік.* ≈ М. Әуезовтың «Абай жолы» романының *ж и і л і к с ө з д і г і* 1997 жылы шықты.

ЖИІРКЕНІШТІК з а т. *Жеккөрушілік, жиренгендік, жақтырмаушылық.* Көздері жан ала келген жендеттерге *ж и і р к е н і ш т і к п е н* от шашпай, қайта оларға мүсіркей, «айналайын» деп тұрғандай (М. Ошыбаев, Соңғы., 41).

ЖОҒАЛҒЫШ с ы н. *Жоғала беретін, жоғалатын.* Бәрінің де қойы *ж о ғ а л ғ ы ш,* түйесі боталағыш, биесі құлын тастағыш боп алды (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 400).

ЖОЙҚЫНДЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Жойқындық.*** Мұндай *ж о й қ ы н д ы л ы қ т ы* ешкім көрмеген шығар (Р. Ниязбеков, Отағасы, 41).

ЖОЙТАҚТАТ е т. *Атын ауыздығымен алыстыру, жойтаңдату.* Атын *ж о й т а қ т а т ы п,* «мені көрдің бе?» дегендей арыбері жүріп алды (Қ. Қазиев, Үркер, 19).

ЖОЙТАҚТАТУ *Жойтақтат етістігінің қимыл атауы.*

ЖОЙТАҢДАТ е т. с ө й л. ***Жойтақтат.*** Ана тор жорғаны *ж о й т а ң д а т ы п* көкпар тартамын, той-томалаққа тояттаймын (Лен. жас, 30. 12. 1972, 3).

Ж О Й Т А Ң Д А Т У *Ж о й т а ң д а т етістігінің қимыл атауы.*

ЖОЙЫЛСЫНДАП үс т. «*Жойылсын, жойылсын» деп ұрандап.* Өйткені бүгінгі «*ж о й ы л с ы н д а п*» өрекпитін әлеуметтік әулекіліктің кеше «жасасындап» жалындағанында қандай ұшпаққа жеткізгендігін көргенбіз (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 447).

ЖОҚ: Жоқ жерден ілік іздеді. *Болмашы нәрсені сылтау етіп, байланыса түсті, ілініс ті.* – Жә, жә. *Ж о қ ж е р д е н і л і к і з д е п* отырсың-ау. Шайыңды құй, онанда, – деді шалы (Б. Шаханов, Қаратау., 108).

Жоқ іздеу [қарау]. *Жоғалған малды іздеу ісі. Ж о қ і з д е у г е* себеп болатын жайттар көп: малдың бөлініп қалуы, ығып кетуі, бөтен малға қосылып кетуі т.б. (Қаз. этнография., 2, 409).

ЖОҚТАУ: Жоқтау айту. э т н. *Қайтыс болған адамның отбасы, ел-жұрты алдындағы орны, адамгершілік қасиеттері, өнегелі істері әнге қосылып айтылатын зарлы өлең.* Марқұмның әйелі мен қызқырқын, келін-кемшіктері үйде қораланып отырып күндіз-түні *ж о қ т а у а й т а д ы* (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 5, 58). *Ж о қ т а у а й т у* қайтыс болған адамның жетісі, қырқы, жүзі және жылында да орындалады (Қаз. этнография., 2, 410).

Жоқтауын асырды. *Құртты, жойды, жоқ етті.* – Жібер! – деді Құбаекем шалға, бұлқынып, - *ж о қ т а у ы н* бір-ақ *а с ы р а й ы н*! (С. Мұқанов, Мөлдір., 264). – Қазір *ж о қ т а у ы ң д ы а с ы р ы п,* мына тоғайдағы оппа қарға тығып кетсем, өлігіңді кім іздеп табар екен (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 201). Бүйтіп қорлағанша бірден *ж о қ т а у ы м д ы а с ы р,* әйтпесе айтпады деме, өлеөлгенше қолым жағанда, тісім кеңірдегінде кетер (К. Сегізбаев, Беласқан, 347).

ЖОЛ: Жол ашу. э т н. *Жолы болмай жүрген адамның «ендігі жерде жолым ашылсын» деген ниетпен әртүрлі ырымсырым (тәу ету, тұмар оқытып алу т.б.) жасауы* (Қаз. этнография., 2, 416).

Жол табаны. *Жолдың өзі, оның тегіс беті.* Жерде қырбық қар болғанымен, *ж о л т а б а н ы* қара (Ө. Қырғызбаев, Қырда., 43).

Жолыңа жуа біткір. *Уақтысынан кешіккен балаға айтылатын «жолың болмағыр» д.м. қарғыс.*

ЖОЛАҚ: Жолақ алаша. *Түрлі-түсті жіптерден жарыстыра жолақ жасап тоқылған алаша.* Мұның алғашқысын *ж о л а қ а л а ш а,* соңғысын терме алаша деп атайды (Шаңырақ, 94).

ЖОЛАҚҚАНАТ з а т. и х т и о л. *Денесін ашық түсті, жолақ реңді, үшкір де улы тікендер басқан балық түрі. Ж о л а қ қ а н а т* – сүйелбалықтың өте әдімі туысқаны. Ол әдетте маржан рифтерінің үстіндегі су қабатында қалқып жүреді (Су асты. тіршілік, 61).

ЖОЛАҚЫ... Жанармай арзандаса да, *ж о л а қ ы* өзгермей тұр (Астана ақшамы, 07. 02. 2009).

ЖОЛБАСАР... 2. *Жаудың қолға түскен жауынгері; «тіл».* Осыдан он күн бұрын мен бір-екі *«ж о л б а с а р»* ұстап әкеліп едім (Ғ. Мүсірепов, Қаз. солдаты, 82). Осы екі ж о л б а с а р үшін маған бір ай демалыс берді (Бұл да).

ЖОЛБИКЕ з а т. *Керуенбасының жолға алған әйелі* (Д. Досжанов, Жібек жолы, 175).

ЖОЛБИКЕЛЕН е т. *Қосылу; айтқанына көну, мақұлдау.*

ЖОЛБИКЕЛЕНУ *Жолбикелен етістігінің қимыл атауы.* Сүгірбай мақұл көрген іске өзге шерушінің *ж о л б и к е л е н у д е н* басқа шарасы жоқ-ты (М. Разданұлы, Алтай., 101).

ЖОЛБҰЙДА з а т. *Түйені жүргізу, жетектеу үшін тағылған бұйда.* Түйе жабдықтарына асмалдық, ауыт, бауыркиіз, жазы, *ж о л б ұ й д а,* итепе, кәтеп, қом, мұрындық, наруана жатады (А. Құралұлы, Ұлттық., 4, 33).

ЖОЛДАМАХАТ з а т. р е с м и. *Құжатпен бірге жіберілген қосымшалардың құрамы, мазмұны, көлемі, саны жайлы мәліметтер көрсету үшін жазылған хат. Ж о л д а м а х а т қ а* мекеме басшысы қол қояды (Л. Дүйсембекова, Ісқағаз., 135).

ЖОЛДАЯҚ з а т. *Жолы болғыш, сәті түскіш; ақжолтай.* – Ия, мен жолым болғыш, *ж о л д а я қ* адаммын. (Д. Рамазан, Жылап аққан., 195).

ЖОЛЕКЕШ з а т. ж е р г. *Жолға бірге шыққан адам.* «Бұлардан артық *ж о л е к е ш*

маған табылмайды» деп ішіне сыр түйді жігіт те (Қ. Құрманғалиева, Атырау ару, 40). Нұрғалиева *ж о л е к е ш т е р г е* басшы боп тағайындалды (Бұл да, 130).

ЖОЛКӨЛІК з а т. *Жолай кездескен көлік.* Ойпаңбелдің тегістігінде, Алматы-Ташкент жолының жиегінде *ж о л к ө л і к* күтті (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 63).

ЖОЛКІРЕ з а т. с ө й л. ***Жолақы***. Өз миссияңды ұмытпа, *ж о л к і р е ң е* ақша алмаймын дегенмен ақы алмаймын дегенім жоқ (К. Сегізбаев, Жылдың., 145).

ЖОЛҚАПШЫҚ... Бір иығында фотомылтық пен «ФЭД», екінші иығында туристік *ж о л қ а п ш ы қ* (Э. Төреханов, Таудан., 30). Кейін *ж о л қ а п ш ы ғ ы н* арқалап, Шоқан ғұмыр кешкен, ұлы ғалымның ізі қалған мекендерді бетке алып, саяхатқа шықты (Егем. Қазақст., 16. 04. 2009). Демалыс күндері қала көшелерінен арқаларына асынған ауыр *ж о л қ а п ш ы қ т а р ы* бар астаналықтарды көру таңсық емес (Лен. жас, 19. 09. 1985, 4).

ЖОЛСІЛТЕГІШ з а т. *Бөтен қалаға келген жолаушыларға жол сілтейтін карта* (Д. Сапаров, Өткен күн., 86).

ЖОЛТАНЫС з а т. *Жол үстінде танысқан адамы.* Сол себепті оның енді қайтып кезігуі екіталай, *ж о л т а н ы с* қана екені есіне түсті (Жалын, 1974, №6, 12).

ЖОЛТОСАР з а т. *Бәйге атын жолда тосып тұратын арам пиғылды адам.* Бәйгі баланың ел ұранын шақыра, *ж о л т о с а р д а н* аман өткенін көріп отырған жұрт атқа да, балаға да сүйсіне қарасты (Жұлдыз, 1979, №5, 40).

ЖОЛХАТ... Саудаменен шет жұртқа барамын деген адамдар *ж о л х а т т ы* оязнай әкімнен алады («Түркістан» газеті, 45).

ЖОЛШОРА с ы н. ж е р г. *Еркін, ерке; бұлаң.* Айналасы екі жүз елудей ғана *ж о л ш о р а* шектінің жігіттері аттарының басын тежеді (Ә. Кекілбаев, Үркер, 446).

ЖОЛШЫАЛА з а т. з о о л. *Көбінесе жол бойында жүретін қара ала түсті торғай.* Кішкене ғана қара ала торғайлар арбаның алдына түсіп алып бір қонып, бір ұшып жолаушыны ұзатып салды. Қазақ оны «*ж о л ш ы а л а*» дейді. Ол байғұс қызғышқа ұсап, ұясын қорғап жүр (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 247).

ЖОЛЫҚТЫРТ *Жолықтыр етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Араға отыз жылдай уақыт түсіріп, екеуін өткел аузында *ж о л ы қ т а р т қ а н* тағдырдың жазуы, бұйырымы еді (М. Айымбетов, Құмөзек., 55).

ЖОЛЫҚТЫРТУ *Жолықтырт етістігінің қимыл атауы.*

ЖОН: Жон арық. *Оңтүстік шығыс аймақта өзеннен шығарылған арықты жон арық деп атайды* (Қаз. этнография., 1, 200). Тау бөктеріндегі қия беткейден жонның үстінен қазылған соң, оған *ж о н а р ы қ* деп ат қою – табиғи құбылыс (Бұл да).

ЖОНАС з а т. ж е р г. *Биік, дөң жер.* Сонан соң ауыл сыртына шыға бере-ақ, сонау есік алдындағы *ж о н а с қ а* бала арқалап өрмелеген ананың ағараңдаған жаулығын көзі шалған болатын (А. Мекебаев, Аңызақ, 90).

ЖОНДАУ *Жонда (ұрып-соғу) етістігінің қимыл атауы.* От басын жай түскендей жайратып: «иттің ғана қатыныай, қалғанын қайда тықтың?!» деп жорға Бикені *ж о н д а у ғ а* кіріскен (Қ. Ысқақов, Ақсу., 46).

ЖОНДЫ с ы н. а у ы с. *Семіз, қоңды.* Жыл сайын азын-аулақ табынның ең *ж о н д ы л а р ы н* қызылға жығып алып отырсаң, жылқы байғұс әлбетте ұсақтайды, азғындайды (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 450).

ЖОҢҒАР з а т. *Қазақстанның шығыс жағында жатқан ойраттар.* Еділ бойындағы ойраттарды қалмақ деп, ал шығыстағы ойраттарды *ж о ң ғ а р л а р* деп атау тарихы қалыптасып кеткен нәрсе (Б, Нұржекеев, Өзендер., 225). Еңгезердей-еңгезердей төрт *ж о ң ғ а р* төрт таған жасап тұр (О. Бөкеев, Үркер, 89).

ЖОҢҒАРША үс т. *Жоңғар тілінде.* ≈ *Ж о ң ғ а р ш а* әмір берді.

ЖОРАБОЗА з а т. э т н. *Боза жасаған үй алғашқы бозасына көрші-қоландарын шақырып, кішірек той-томалақ жасау дәстүрі. – Ж о р а б о з а д а* шырқалтып әніңді шығарған жігіт – мынау Білісбай (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 133). *Ж о р а б о з а* бүгін Ембердінің үйінен басталмақшы еді (Қаз. әдеб., 27. 05. 1977, 3).

ЖОРАҚЫМЫЗ з а т. э т н. *Арнайы шақырып, қымыз беру дәстүрі (салты).* Онда қыз-бозбала жиналып, бастаңғы, *ж о р а қ ы м ы з* жасап, әндетіп-сәндетіп жатады (Қазыбек бек, Түп-тұқияннан., 63).

ЖОРАСЫЗДЫҚ з а т. *Салт-дәстүрсіздік, ғұрыпсыздық; жөнсіздік,*

әділетсіздік. Осы екі бірдей *ж о р а с ы з д ы қ* салдарынан Қазақ елі мүлде дерлік иесіз, басшысыз қалды (Ата салты., 20).

ЖОРҒА з а т. *Бесік бөгендеріне (иілген бастарына) қарама-қарсы тұрған табандары. Ж о р ғ а н ы ң* жоғарғы бөлігі түзу, ал төменгі бөлігі дөңес келеді (Қаз. этнография., 2, 424).

ЖОРҒАБІЗ. э т н. *Зергерлердің сәндік бұйымдарға өрнек салу үшін тұтынылатын құралдарының бірі.* Ұсталар мен зергерлердің пайдаланатын құрал-саймандары: қысқаш, төс, қадаубас, кескіш, жыланкөз, *ж о р ғ а б і з.* Соңғысын кейде шимай біз деп те атайды (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 78). Өрнек салғыш бізді *ж о р ғ а б і з* деп атайды (Қаз. этнография., 1, 580).

ЖОРҒАҚ[1] з а т. *Жорғалап қалған, жағымпаз, елпелек.* ≈ *Ж о р ғ а қ т а р д ы* жаным жек көреді.

ЖОРҒАҚ[2] з а т. к ө н е. ***Ырғақ.*** Бұл негіздің шарты орнына келмесе, өлеңнің *ж о р ғ а ғ ы* келмейді: *ж о р ғ а ғ ы* келмегенде жорға деуге болмаған сияқты *ж о р ғ а ғ ы* келмеген өлеңді өлең деуге болмайды (А.Байтұрсынов, Шығ., 190).

ЖОРҒАЛАҚ з а т. с ө й л. ***Жорғақ***. Екі тілмаш *ж о р ғ а л а қ* ел кісілеріне, болыстарға қарамайды (М. Әуезов, Қилы заман, 12).

ЖОРҒАТОРҒАЙ з а т. з о о л. *Тұрқы 30 см-дей, салмағы 80-100 г-дай, сұр түсті, отырықшы құс; сойка. Ж о р ғ а т о р ғ а й* тіршілігінің көпшілігін жер бетінде жемін ұстаумен өткізеді. Қауіп төнген кезде ұшпайды, жорғалап бұта түбін тасалайды (Қаз. табиғ.., 2, 98). *Ж о р ғ а т о р ғ а й л а р* емен түрлері мен жеміс-жидектерден 4 кг-ға дейін қыста жейтін азық қорын жинайды екен (Қ. Аймағамбетова, Табиғ. тану., 33). Ал *ж о р ғ а т о р ғ а й д ы ң* ағаш жаңғақтарын жапырақ арасына тығып, азық қоры ретінде сақтайтын әдеті бар (Құстар, 4).

ЖОРНАЛШЫЛДЫҚ з а т. *Жорналда қызмет істегендік, жорналшы болғандық; жорналшылдық.* Ал *ж о р н а л ш ы л д ы қ қ а* басшылық департаментін Телерадио және баспасөз басқармасы десе түсінікті ғой (Ана тілі, 14. 11. 2012, 7).

ЖОРТУЫЛ з а т. ә с к. *Әскердің алдында жүріп, жау туралы хабар жеткізуші жауынгерлер тобы.* Жауынгерлер қашан қатерлі хабар жетеді деп, зарыға сарғайған тұтқауылдан гөрі алда *ж о р т у ы л* аузында қарауылда болғанды тәуір көруші еді (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 179).

ЖОРТУЫЛДАС *Жортуылда етістігінен жасалған ортақ етіс*. Бұрын екеуі алма-кезек *ж о р т у ы л д а с қ а н д а* осы бұтаға сарысып кететін-ді (Жалын, 1974, №5, 78).

ЖОРТУЫЛДАСУ *Жортуылдас етістігінің қимыл атауы.*

ЖОРТУЫЛДАТ *Жортуылда етістігінен жасалған өзгелік етіс* (Ер есімі., 141).

ЖОРТУЫЛДАТУ *Жортуылдат етістігінің қимыл атауы*.

ЖОРТУЫЛПАЗ с ы н. *Жортуылдап жүретін, тынымсыз. Ж о р т у ы л п а з* қаншық белуардан келетін бидайықты, ат бауырын соғатын сарбас пен көк шашыратқыны жоқтады (Жалын, 1974, №5, 78).

ЖОРТЫМЫШ с ы н. с ө й л. ***Жортпаш.*** – Мына иттің ит сияқтанып ілесіп келе жатқанын қарашы, – деді Үлкенбай, қарасы қарғадай болып шомбып келе жатқан кішкентай *ж о р т ы м ы ш қ а* ат үстінен үрке қарап (Е. Тұрысов, Құралай жолы, 20).

ЖОРЫҚ: Жорық үй. *Жорық кезінде өздерімен бірге алып жүретін, тігілуі де, жығылуы да оңай (тез) жеңіл үй.* Көшпелі елдің өмір салты үйлердің алуан түрін өмірге келтірген. Олар: ... итарқа, жаппа, қаңқа, қоспа, жоламай, *ж о р ы қ үй*, жолымүй т.б. (А. Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 190). Жолаушылар мен жорықшылардың тігетін үйлерін абылайша, қос, қаңқа, *ж о р ы қ үй* деп атаған (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 25).

ЖОРЫҚШЫЛДЫҚ с ы н. *Жорық-құмар, жорыққа жиі шыққыштық.* Белдеуден аты, белден қару-жарағы кетпеген *ж о р ы қ ш ы л д ы қ* заман, Ақсақ Темірдің әмірімен ол Сығанақ жаққа жорыққа жол шеккен (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 315).

ЖОРЫТУШЫ з а т. *Түсін жорытқан адам.* ≈ Түсін *ж о р ы т у ш ы* үнсіз қалды.

ЖОСАҚТЫ с ы н. ж е р г. *Жақсы, жөнді, дұрыс*. Шіркін-ай, жиек-жиегін алтындатқан кесем кесе *ж о с а қ т ы* еді ғой (О.Бөкеев, Қайдасың., 115).

ЖОСАЛЫ... Етектегі *ж о с а л ы* жазық уылжыған көгілдір нұрға малынып тұр (Ә. Асқаров, Таңд., 253).

ЖОСАТТЫ с ы н. ж е р г. *Сыртқа қарай шығыңқы, дөңестеу*. Гимнастеркасын түзеп, кейін сырғытып, белбеуін тартып қойды. *Ж о с а т т ы* кең кеудесін керіп, дем алды (С. Шаймерденов, Таңд. шығ., 1, 40).

ЖОСЫН з а т. с ө й л. ***Жосық*** (заң, ереже). Мемлекетті басқару істері Шыңғыс ханның *ж о с ы н ы* реттеліп отырды (Аңыз адам, 2011, №19, 43).

ЖОСЫНДА е т. с ө й л. ***Жосылт.*** Торғай өзені мен кәрі сүйек Мұғаджардан бастау шығарып, күннің шығысына *ж о с ы н д а п* ұмтылған Ырғыз өзені Сарыарқаның мидай жазық пұшпағында ұшырасар еді (Қаз. әдеб., 30. 09. 1983, 8).

ЖОТАЛЫ с ы н. а у ы с. *Еңсесі биік, мерейі үстем*. Малшылар ішінде көбінен *ж о т а л ы* жүрген Көбеген үйі шашылып шуатылмаушы еді (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 6).

ЖОТЫҒЫРСУ *Жотығырсы етістігінің қимыл атауы*.

ЖОТЫҒЫРСЫ е т. ж е р г. *Ашуланғансы, өкпелегенсі*. Барғана үйге келсе ұнатпайды, Сұрланып *ж о т ы ғ ы р с ы п* сөз қатпайды. Өмірін өксіп жатқан ақылдасқан, Сорлыға екі жетім таң атпайды (Шәкәрім, Шығ., 316).

ЖӨГІЛЕНУ *Жөгілен етістігінің қимыл атауы*.

ЖӨЙІТ з а т. к ө н е. ***Еврей*** *(яхуди)*. Мұнымен тұра тұрсын екі бала, Хабарын *ж ө й т т е* қалған ғаріп ана. Ғазаппен залым *ж ө й т т е* қалған еді Япырмау не болды екен сол бейшара (Бабалар., 1, 154). Қасындағысының аты – Яков, тоғызда, қолағаштай мұрнына қарағанда *ж ө й т* тәрізді, бірақ документте орыс деп жазылған (М. Мағауин, Бір атаның, 7). – Бұл *ж ө й т* дінінің кітабы ғой (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 6).

ЖӨЙІТШЕ ү с т. *Жөйіт тәрізді, жөйіт сияқты*. Мен мұны *ж ө й і т ш е* ойлайды деп айта алмаймын (Ана тілі, 15. 01. 1948, 13).

ЖӨН: Жөн тартып жатыр. *Өлейін деп, нашарлап жатыр.* Ойымда үйдегі бағана таңертең мен кетерде халі күндегеден де нашарлап, *ж ө н т а р т ы п ж а т қ а н* шешем (Б. Соқпақбаев, Балалық., 103).

ЖӨНДЕГЕНСУ *Жөндегенсі етістігінің қимыл атауы*.

ЖӨНДЕГЕНСІ *Жөндеген болу, сылтаурату*. Біраз күн қора-жайын *ж ө н д е г е н с і п,* жер қара, күн жылыда кемпірін доғдырға қаратпақ болды (Т. Мәмесейіт, Таудан., 210).

ЖӨНДЕМДЕЛ е т. ж е р г. *Көңілі орнына түсу, жайлану.* Жапардан шақшаны алып үлгерген Оспанқұл басты бір шаруасын тындырғандай өзінше *ж ө н д е м д е л е* қалды (М. Айымбетов, Құмөзек., 208).

ЖӨНДЕМДЕЛУ *Жөндемдел етістігінің қимыл атауы*.

ЖӨНДЕТУШІ з а т. *Бір нәрсені жөндеткен адам*. Бірінің қолында құлағы жапырылған самауыр, екіншісі – сол самауырды *ж ө н д е т у ш і н і ң* жолшыбай серігі, әрине (Қаз. әдеб., 13. 09. 1974, 4).

ЖӨНЕК *Бекбатша мен қолбатша нар бурасы аруанаға не жампозға шөгуінен пайда болатын түйе тұқымы. Ж ө н е к* нарға ұқсас болғанымен сұлу емес (Қазақша мал атаулары, 50). Нар бура мен аруананың тұқымы *ж ө н е к* деп аталады (Ана тілі, 20. 09. 1990, 8).

ЖӨНЕН с ы н. к ә с і б. *Жасы толған, қартая бастаған. Ж ө н е н* мал – малдың 6-8 жасқа келгендері (Қазақша мал атаулары, 147).

ЖӨНЕҢ с ы н. ж е р г. *Ажарсыз, көріксіз; жөнді емес*. Сырты сұлу, іші жиреніштi, сырты *ж ө н е ң,* іші сұлу кездесе береді (Ғ. Мұстафин: Қаз. әдеб., 03. 08. 1984, 8).

ЖӨНСУ *Жөнсі етістігінің қимыл атауы*. Бір жақта үймелеген толған қатын, Бастары аппақ болып шағалаша. *Ж ө н с у і* бозбаланың шетте қалып, Қатынға қалжыңдайды жағаласа (С. Мұқанов, Таңд. шығ., 12, 39).

ЖӨНСІ е т. *Әлдеқандай болу, кербезсіну.* ≈ *Ж ө н с і м е й* жөніңді айтсаңшы.

ЖӨНТЕКСУ *Жөнтексі етістігінің қимыл атауы*. Бұқа басын салбырата ұстап, *ж ө н т е к с у і н* қоймады (М. Етекбаев, Жомарт жаз, 38).

ЖӨНШІЛ с ы н. *Жөнін айтатын, кімдікі жөн болса, соны жақтайтын*. Бөлшіл, бөлшіл, бөлшіл бол, Туысқанға *ж ө н ш і л* бол. Желек жапқан жас келін, Көпке жаққан елшіл бол (Ж. Ахмади, Айтұмар, 134).

ЖӨҢ... Нар атасының ұлы көп. Олар: аруана, біртума, қоспақ, *ж ө ң,* жампоз, далбағай, қылағай, оқпақ т.б. (Қазақ елі, 07. 03. 1997, 4).

ЖӨҢКЕРІЛТ *Жөңкеріл етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Күш сынап, көмек шеріңді ұғып, Шомылтты алтын Сырдың суы шығып. Кировтың данышпандық командасы. Жотаңды *ж ө ң к е р і л т і п,* кетті тіліп (И. Байзақов, Құралай., 319).

ЖӨҢКЕРІЛТУ *Жөңкерілт етістігінің қимыл атауы.*

ЖӨҢКІЛМЕЛІ с ы н. *Жөңкілген, қарқынды.* Компанияның жұмыстары да *ж ө ң к і л м е л і* сарынын тауып, өнімді жүріп кетті (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 267).

ЖӨПЕКТЕС е т. ж е р г. ***Жампаңдас.*** Бұйра бас аққұба келіншек артында әлдекіммен *ж ө п е к т е с е* сөйлесіп тұрған күйеуін асықтырды (Е. Рахимов, Тентек келін, 7).

ЖӨПТЕУІНШЕ ү с т. ж е р г. *Ұйғарымынша, ойынша.* Абзалдың *ж ө п т е у і н ш е:* теңіз тамағындағы болған жайды ауданға тез хабарламай болмайды (Ә. Сарай, Атырау, 508).

ЖӨРГЕК-ЖӨРГЕМ з а т. *Жас баланы орайтын шүберек, жөргек, жаялық т.б.* Біртіндеп *ж ө р г е к-ж ө р г е м і н*, көрпе-жастығын, бесік-белбеуін, түбек-шүмегін әзірлеп жатады (Қ. Толыбаев, Бабадан., 186).

ЖӨРГЕКТЕС с ы н. *Бір жөргекке бөленген.* Енді жыға шырамыттым. Менімен түйдей құрдас, *ж ө р г е к т е с* жолдасымның келіні (Қ. Қазиев, Иманжапырақ, 71).

ЖӨТКЕ е т. ж е р г. *Белгілеу, айқындау, әзірлеу.* Сондай-ақ, көктеу, жайлау, күздеу, қыстау деп төрт маусым қоныс *ж ө т к е п,* жердің тұяқ кесті болып бүлінуінің алдын алып отырған (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік, 1, 107). Баласы оған да тоқтамаса, қоныс, орын, үй *ж ө т к е й д і* (Бұл да, 1, 13).

ЖӨТКЕУ *Жөтке етістігінің қимыл атауы.*

ЖУА... 2. с ө й л. ***Пияз.*** Балаларының аузынан жырып кейде бір жапырақ ет, кейде бір литр сүт, кейде картоп, *ж у а* ала келеді (С. Оспанов, Сопы., 46).

ЖУАЗ з а т. *Өсімдіктен май сығып алуға арналған ағаш құрал.* Негізінен *ж у а з б е н* қыша, зығыр сияқты майлы дақылдардың дәнін сығу арқылы сұйық май алған (Қаз. этнография., 2, 428). Былтыр біз Сатыдағы Сатайдың май тартатын ағаш аспабы *ж у а з* туралы жазып ек (Ана тілі, 17. 08. 1995, 5).

ЖУАН: Жуан бақай. *Бақайы жуан (ат).* Қартаң *ж у а н б а қ а й* жирен ат пен жайдақ шананы ол оны-мұны жұмыс үшін жегеді (Б. Соқпақбаев, Таңд., 174).

Жуан қара. *Ірі мал: жылқы, түйе, сиыр.* Бәтенге жиыны 50 *ж у а н қ а р а* жөнелтілді (М. Әуезов, Қараш., 79). Бақтығұл иемденіп жүрген азын-аулақ малды алты бірдей *ж у а н қ а р а н ы* Асанға шығарып берді (Бұл да, 83).

Жуан таяқ. *Айтқандары жүріп тұрған үстем тап өкілдері: бай, манап, би т.б.* Игілік қайтыс болғалы екі-ақ күн өтсе де, оның балалары да *ж у а н т а я қ* елдің жосығына көше қойыпты (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 148). Бірінің аузынан бірі несібелі жемін қағып жеп, *ж у а н т а я қ* күштілер әлімжеттілікпен әлсізге қиянат етеді (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 114).

ЖУАНДАТЫҢҚЫРА е т. *Даусын аздап жуандату, күжілдеу.* – Қонақпыз, – дедім мен даусымды *ж у а н д а т ы ң қ ы р а п* (Ә. Дүйсенбек, Көкжиек, 221).

ЖУАНДАТЫҢҚЫРАУ *Жуандатыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ЖУАСЫТҚЫЗ *Жуасыт етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бүгін таңертең Айшуаққа тай *ж у а с ы т қ ы з ы п* баулығалы жылқыға жүргелі жатыр еді (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 104).

ЖУАСЫТҚЫЗУ *Жуасытқыз етістігінің қимыл атауы.*

ЖУӘРМЕК з а т. *Ер балаға қарата айтылады.* - Әй, *ж у ә р м е к,* шыныңды айтшы, қалай келдің, бұл адам аяғы баспаған шайтан шатқалға? (Ш. Мұртаза, Жұлдыз көпір, 119). – Жағыңа жылан жұмыртқалағыр *ж у ә р м е к*, өтірік айтады (Қ. Қазиев, Иманжапырақ, 66).

ЖУРФАК з а т. *«Журналистика факультеті» деген тіркестің қысқартылып қолданылуы.* Ол кезде қазақ балалары иә *ж у р ф а к қ а,* иә юрфакқа баратын кез ғой (Ә. Тарази, Тасжарған, 339).

ЖУЫП-ШАЙҒАНСУ *Жуып-шайғансы етістігінің қимыл атауы.*

ЖУЫП-ШАЙҒАНСЫ е т. *Жуып-шайған болу, ақталғансу.* Онысы өттікеттінің бәрін *ж у ы п-ш а й ғ а н с ы п,*

өзінше бір наз қылығын танытқаны (Т. Отарбектегі, Зауал, 197).

ЖҰБАТУ: Жұбату шайы. э т н. *Марқұмның артында қалған ең жақын туыстарын арнайы шақырып, қайғыларын жеңілдету үшін беретін ас, тамақ. Ж ұ б а т у ш а й ы н* әдетте марқұмның қырқы өткен соң, туған-туыс, дос-жарандары, көрші-қоландары кезекпен шақырып бере бастайды (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік, 5, 91).

ЖҰДЫРЫҚШЫ з а т. с ө й л. ***Боксші.*** – Сен бұл жерде Германияның *ж ұ д ы р ы қ ш ы л а р ы н* тәрбиелегенше, атажұртқа барып, өз халқыңның *ж ұ д ы р ы қ ш ы л а р ы н* тәрбиеле, – деді ол (Зейнелла Сәнік, Сергелдең, 5).

ЖҰҚАЛТЫР[1] з а т. ж а ң а. *Бұранның (болттың) астына салынатын жұқаша сақина темір; шайба.*

ЖҰҚАЛТЫР[2] з а т. ж а ң а. *Жұқа, жылтыр, түссіз зат; пленка.* Қам кірпіштен белгілі биіктікке дейін дуал соғып, үстін *ж ұ қ а л т ы р м е н* жабады (Егем. Қазақст., 13. 05. 2009).

ЖҰҚТЫРҒЫШТЫҚ з а т. *Жұқтыра бергіштік, жұққызғыштық.* Оның етегіне тоңғақ *ж ұ қ т ы р ғ ы ш т ы ғ ы м е н* ғана бағы асып тұрған жәй әншейін жабықұрсақ әйел екеніне бір жолата көзі жетер еді (Ә. Кекілбаев, Бір уыс., 139).

ЖҰЛДЫЗ[1] з а т. э т н. *Жұлдыз пішіндес ою-өрнек.* Ұмытылып бара жатқан ою-өрнектердің өзі сан алуан: шұғыла, бітпес, арқар мүйіз, сүрме, айшық, *ж ұ л д ы з,* тышқан ізі, т.б. (Қаз әдеб., 13. 07. 1984, 12).

ЖҰЛДЫЗ[2] з а т. *Қызыл жұлдыз ордені кейде қысқартылып осылай аталады.* Омырауына қос *Ж ұ л д ы з* таққан бәкене бойлы қара шалдың әр сөзі көңілге қонақтайды (Лен. жас, 09. 06. 1973, 2).

ЖҰЛДЫЗ: Жұлдыз құрақ. *Құрақтың жұлдыз пішінді түрі.* Құрақтың қайшы құрақ, таңлай құрақ, *ж ұ л д ы з қ ұ р а қ* деген түрлері болады (Ә. Ысқаққызы: Радиодан).

Жұлдызың жоғары болсын! *Мерейің үстем болсын, бақытты бол д.м. тілек.*

ЖҰЛДЫЗДЫ: Жұлдызды шаһар. п о э т. *Байқоңыр қаласы осылай аталынады* (Радиодан).

ЖҰЛДЫЗТАС з а т. а с т р. *Аспан әлемінен құлап түскен астрономиялық дене; метеорит.* Құдайға жалбарынып, Американың үстіне бір алып *ж ұ л д ы з т а с* құлап түссе екен деп тілеп жатты (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 82).

ЖҰЛДЫЗТҰМСЫҚ з а т. з о о л. *Тышқанның негізінен жер астында тіршілік ететін, көзі соқыр, тұмсығы жұлдызша бір түрі* (ҚСЭ, 3, 337).

ЖҰЛДЫЗША үс т. *Айдың аты бойынша, ай бойынша.* – Сәуірді осы *ж ұ л д ы з ш а* не дейді? – Апрель дейді (М. Әуезов, Таңд. шығ., 1, 147).

ЖҰЛҚЫ-ЖҰЛҚЫСЫ: Жұлқы-жұлқысы шықты. с ө й л. *Жұлма-жұлмасы шықты.* Ойынның қызығы – «бөріктеппей». Бұрын тебіліп, *ж ұ л қ ы-ж ұ л қ ы с ы ш ы қ қ а н* бөрікті, қалпақты, тақияны тебу онша қызық емес (С. Қышқашев, Паңзада, 17).

ЖҰЛМА: Жұлма көже. *Жайған нанды жұлып-жұлып салып пісірген сүт көже. Ж ұ л м а к ө ж е н і* ауырып жатқан адамға жасап берген (Қаз. этнография., 2, 440). Онан соң балаларды *ж ұ л м а к ө ж е г е* әбден тойғызды (Ә. Әлімжанов, Махамбет., 249 (312).

ЖҰЛЫМЫРЛЫҚ з а т. *Бермесіңді тартып алатын батыл, епті.* Епті лігіне, *ж ұ л ы м ы р л ы ғ ы н а* бағып, түсімнің сарқылмас көзін тапқан сықылды (Р. Әутәліпов, Алтын жемісті., 156).

ЖҰМ[1] з а т. э т н. *Үндемейтін, кім бұрын сөйлесе, сол ұтылатын ойын.* Нағыз «*ж ұ м* » ойнап отырған адамдар секілді (І. Есенберлин, Шығ. жин., 1, 225).

ЖҰМ[2] з а т. *Араб әріптерінің бірі* (Қозы Көрпеш, 132).

ЖҰМ[3] с ы н. с ө й л. *Ұйымдасқан, жұмдасқан; тату, тәтті.* Ұқтыра алмай салақтап, Қаңғыды жұрттың ағасы. Жұмырланған *ж ұ м* елдің, Аман жүрер жағасы (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 320).

ЖҰМАҚ-ЖАЙ қ. ***Жұмақ.*** Несін айтасыздар, бақыттың бал дәмін татамыз! Ар жағында *ж ұ м а қ-ж а й* да тиіп тұр (Д.Рамазан, Жылап аққан., 26). Сөйте тұра *ж ұ м а қ-ж а й ғ а* баруды армандайды (Бұл да).

ЖҰМАҚҚҰС з а т. з о о л. *Еркектерінің құйрық қауырсындары сәнді, өрнекті ірі құс; тауыс. Ж ұ м а қ қ ұ с* қауырсынының бір уысы қазір 10-20 доллар тұрады. Сондықтан да жергілікті тұрғындар *ж ұ*

м а қ қ ұ с т ы аулауды күшейтіп барады (Қызыл құмдар., 169).

ЖҰМБАЗ з а т. *Жүгері ұнын қанша илесең де басы бірікпейді. Сосын оны кішкентайдан үзіп алып, сығымдайды. Жұмбаз дегеніміз сол.* Кейін бармақтың басындай ақ *ж ұ м б а з д а р* бірінен соң бірі шолпылдап қазанға түседі (Т. Тобағабылов, Түсінсең еді., 25).

ЖҰМБАҚСӨЗ з а т. *Жұмбақтаған сөзді табу ойыны.* Көптеген методикалық әдебиеттерде кроссворд, чайнворд, криптограмма, ребус, жұмбақ, викторина, *ж ұ м б а қ с ө з д е р д і* сабақтан бос уақытта пайдаланудың маңызы көбірек сөз болады (Қ. Қайымов, Зоология., 19).

ЖҰМБАҚТАНДЫР *Жұмбақтан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Онсыз да мынау сиқыркешті одан сайын *ж ұ м б а қ т а н д ы р а* түскісі келгендей маңдай тұстағы алыс жалдың басынан от жалпылдады (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 272).

ЖҰМБАҚТАНДЫРУ *Жұмбақтандыр етістігінің қимыл атауы.*

ЖҰМСАҚ: Жұмсақ жері. э к с п р. ***Құйрық.*** Мұсылман діні бойынша мұндай адам дозаққа жануы керек деп аңғал батырдың *ж ұ м с а қ ж е р і н е* көк шыбықпен мың мәртебе дүре соқсын деген осы Берке хан емес пе? (І. Есенберлин, Алтын орда, 1, 83).

ЖҰМСАҚТАЛ *Жұмсақта етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бірақ сөзі бұрынғы ойдағы дайындаған сөзі емес, жуасып, *ж ұ м с а қ т а л ғ а н д а й* кібіртік еді (М. Әуезов, Қилы заман, 35).

ЖҰМСАҚТАЛУ *Жұмсақтал етістігінің қимыл атауы.*

ЖҰМҺУРИАТ з а т. к ө н е. *Мемлекет, республика.* Қытайдың ескі хандығы жығылып, орнына жаңа *ж ұ м ҺҰ р и а т* (республика) жасалды («Қазақ» газеті, 1914, 116).

ЖҰМЫР з а т. б о т. *Сабағы жұмырлау келетін шөп түрі.* Жылқыны – бетеге, майқара, бұйырғын, бидайық, изенге, қарамалды – тарлау, *ж ұ м ы р,* қияққа, қойды – қарғатұяқ, қызғалдақ, жапырақшайырлы жайылымдарға жайды (С. Мәуленов, Жұлдызды., 125).

ЖҰМЫРЛАНДЫР *Жұмырлан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Жасыл матадан тұтас тігілген жол киімі оның сүйріктей сұлу денесін онан сайын *ж ұ м ы р л а н д ы р ы п*, сұлуландырып жіберіпті (Ә. Әбішев, Ғаламат, 26).

ЖҰМЫРЛАНДЫРУ *Жұмырландыр етістігінің қимыл атауы.*

ЖҰМЫРЛЫҚ... 2. а у ы с. *Береке-бірлік, татулық.* Серікбай залың өрде жүр, Қиыр шалғай жерде жүр. Береке-бірлік қыла алмай, *Ж ұ м ы р л ы қ т а н* кенже жүр (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 357).

ЖҰМЫРТАС з а т. *Өзен жиектерінде кездесетін жұмырланған тас* (Бекітіл. термин., 38).

ЖҰМЫРТҚА з а т. а н а т. *Еркек адамның, малдың ұмасындағы жұмыртқа пішіндес без, атабез. Ж ұ м ы р т қ а н ы ң* ұмаға түспей қалуы көптеген қауіпті асқынуларға алып кеп соқтыруы мүмкін (Жас Алаш, 01. 11. 2003, 5).

ЖҰМЫС: Жұмыс бөлмесі. *Қызмет істейтін, шығармашылықпен айналысатын бөлме. Ж ұ м ы с б ө л м е с і н і ң* негізгі жабдықтары – жұмыс столы, креслолар, кітап сөрелері мен шкафтар (Шаңырақ, 40).

ЖҰМЫСЖАНДЫ с ы н. *Жұмыс десе жанын салатын, жұмысқұмар.* Ләйліп жүрсе үнемі адам түлегі, Өмір өксіп, өлім сақ-сақ күледі. Уақыт, сенің қадіріңді білсе егер, *Ж ұ м ы с ж а н д ы* шаруакештер біледі (Қ. Мырзалиев: Қаз. әдеб., 06. 04. 1973, 2).

ЖҰНТ з а т. *Жабайы болып кеткен, тағыланған, мінілмеген жылқы* (Қаз. этнография., 2, 447).

ЖҰҢҒАР з а т. к ө н е. *Шыңғыс хан заманындағы билеушінің сол қолы болып табылатын лауазым иесі.* Игі жақсылар қақ айрыла сөгіліп, бірі сол қол – *ж ұ ң ғ а р ғ а,* бірі оң қол – барұңғарға, атақ-дәреже, абырой-мәртебесіне орай, әрқайсысы өздеріне тиесілі орындарына отыра бастады (М. Мағауин, Аласапыран, 50).

ЖҰПТАС: Жұптас сөздер. л и н г в. *Ұдайы өзара жұптасып қолданылатын мәндес сөздердің (синонимдердің) тұрақты тіркесі (плеонизм). Ж ұ п т а с с ө з д е р* бірінің мағынасын бірі күшейтіп қана қоймайды, сонымен бірге ойды мәнерлі, бейнелі түрде жеткізудің де құралы (Б. Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі, 87).

ЖҰРАҒАТШЫЛ с ы н. *Ағайыншыл, туысшыл.* Қасира бәйбіше көпшіл, *ж ұ р а*

ғ а т ш ы л адам болатын (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 21).

ЖҰРАТ з а т. с ө й л. ***Жұрағат.*** – Қарағым-ау, сенің белдігіңді тосырқап жүрсем, жекжаттың *ж ұ р а т ы* боп шықтың ғой (Т. Әлімқұлов, Көкек айы, 45). Жақсының тозды мұраты, Пенденің кетті ұяты. Байдан қайыр жоғалып, Жат болып кетті *ж ұ р а т ы* (А. Үлімжанұлы, Шығ. жин., 2, 328).

ЖҰРТКЕРШІЛІК с ы н. с ө й л. *Елдік, халықтық.* Бас қосып бірнеше күн бірге тұрды, Сөйлесіп *ж ұ р т к е р ш і л і к* кеңес құрды. Ақыры Абылайдың хан болуын Бәрі де бір ауыздан қабыл қылды (Батырлар жыры, 6, 61).

ЖҰРЫМ: Жұрымың кесілсін. *Өмірің қысқа болсын, өліп қал д. м . қарғыс. – Ж ұ р ы м ы ң к е с і л с і н,* жүгірмек! Таудағы жуадай сол! Өміріңде қағынып өт! (Ә. Әзиев, Шапақ, 33).

ЖҰРЫН... *Ж ұ р ы н ғ а* елтірі, аңның (түлкі, құндыз т.б.) терілері пайдаланылған (Қаз. этнография., 2, 453).

ЖҰРЫНТЫҚ з а т. ж е р г. *Қалған-құтқан, қалдық, жұрнақ, жұқана.* Ол қарақұсындағы бір уыс бурыл шаштың *ж ұ р ы н т ы ғ ы н* жинап әкеліп төбесінің жалтырын жабулаған болды (Қ. Ысқақов, Қараорман, 6).

ЖҰТПА з а т. *Судың жер астына кетіп жатқан жері, иірімі.* Қол-аяғыңды байлап ана көлдің ар жағындағы *ж ұ т п а ғ а* тастай саламыз (Ә. Кекілбаев, Үркер, 339). Ол (бұлақ суы) анау етектегі *ж ұ т п а ғ а* құйылып жатыр (Жұлдыз, 1973, №5, 180).

ЖҰТЫРАЙ е т . ж е р г. *Жұтау, ашық-шашық жату.* Қаланың бір шетінде ала бөтен *ж ұ т ы р а й ы п* жататын етікші, арбакеш тұратын бықынажай махаллада туып өскен (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 22). Жарлының ииніндегі елбе-селбе киімдей *ж ұ т ы р а й ы п* тұр (Ә. Кекілбаев, Үркер, 42).

ЖҰТЫРАЮ *Жұтырай етістігінің қимыл атауы.*

ЖҮГЕН: Жүгенін [жүген-құрығын] ұстап қалды. *Жұт жылдары жылқысы жапай қырылып, құр-алақан қалды д. м.* Төгіліп бір боранда барлық құты, Мал тұрсын, кісі өлтірді тамақ жұты. Көтермей бір-екі айды, ақсүйек боп, *Ж ү г е н і н ұ с т а п қ а л д ы* қазақ жұрты (С. Торайғыров, Таңд. шығ., 309).

ЖҮГЕРІ з а т. 1. *Жүгері дақылының дәні.* Бір шетте ылғи ыығынан тастамай сүйретіп жүретін қоржынынан елден жиған қатқан нан, *ж ү г е р і л е р і* шашылып жатыр (О. Тәжиева, Қара қолғап, 48). 2. с ы н. *Жүгері ұнынан жабылған (нан).* Гусейн ағай аспалы қапшығын ашып, жарты таба *ж ү г е р і* нанын алды (Т. Тобағабылов, Тағдыр, 14).

ЖҮГЕРІПАЯ з а т. *Жүгерінің сабағы.* Собығы қайырылып алынған соң сиырға салатын сабағын *ж ү г е р і п а я* деп атайды (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 7). Тақта-тақта егістердің жиегіндегі жүдеу *ж ү г е р і п а я л а р* түссіз-түксіз, жүнжіген күйінде жансыз ербиеді (Бұл да, 197).

ЖҮГІРТПЕ[1] з а т. с ө й л. *Өрмектің ерсі жібі мен қарсы жібінің арасынан оңай өткізу үшін сопақша бір нәрсеге орап алған арқау жіп. Мұны «арқау шөлмегі» деп те атайды* (ҚСЭ, 9, 49).

ЖҮГІРТПЕ[2] з а т. ж а ң а. 1. *Жұмыстан шығу үшін әр кабинетке барып, «қарызы жоқ» деген белгі соқтыратын қағаз.* 2. м е д. *Денсаулықты тексерту мақсатында әр түрлі мамандарға барып көріну үшін берілетін қағаз (бегунок).*

ЖҮГІРТПЕ: Жүгіртпе жол. *Теледидардан хабар беріп жатқанда экранның төменгі жағына жазылған қосымша хабар* (Бекітіл. термин., 38).

ЖҮДЕГЕНДІК з а т. *Арықтағандық, азғандық, жадағандық.* Оның түрінде шаршағандықтың, *ж ү д е г е н д і к т і ң* ізі бар (А. Мекебаев, Алапат, 18).

ЖҮДЕГІШ с ы н. *Жүдеп кеткіш, арықтағыш.* Қарабайыр жылқыға қарағанда қас жүйріктердің ерекше күй таңдағыш, сол себепті тез мұқалғыш, тез *ж ү д е г і ш* мінізінен ол хабардар еді (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 4).

ЖҮДЕҢДІК з а т. *Жүдеу тартқандық, жүдегендік.* Елдегі адамдардың тұрыңғайында да *ж ү д е ң д і к,* қатаңдық байқалады (С. Нұрмағамбетов, Жауынгер., 24).

ЖҮЗ[1]: Жүз грамдатты. *Арақ ішті.* Ас бөлмеге кіріп, тоңазыған қазымен *ж ү з г р а м д а т ы п* шығуымызға жеңешем ақыры көндірді (К. Сегізбаев, Біз қалада., 41).

ЖҮЗ[2]: Жүзін салды. *Бетмоншағын төкті, өтінді. Ж ү з і н с а л ы п,* ешкімнен аяқ лау машина да сұрамады (Д. Досжанов, Жолбарыс., 10).

ЖҮЗБАСШЫ з а т. с ө й л. ***Жүзбасы.*** Алдыменен жай жылқышы, содан *ж ү з б а с ш ы с ы н а* жеттім, міне, қазір ханның өзін қорғайтын төлеңгіттердің *ж ү з б а с ш ы с ы м ы н* (І. Есенберлин, Алтын орда, 1, 111).

ЖҮЗБАСЫЛЫҚ з а т. *Жүзбасы болғандық* (Ж. Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 123).

ЖҮЗБЕГІ з а т. *Жүз кісінің бегі, бастығы*. Онымен тізелес отырған - Әкпар *ж ү з б е г і* (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш, 1, 24). Ішінде мен де бармын. *Ж ү з б е г і н і ң* айқайына қарамадық (М. Мағауин, Ала-сапыран, 102).

ЖҮЗБЕҚАНАТ з а т. *Теңіз жануарларының суда жүзуге көмегі тиетін бүйір немесе арқа қанаттары.* Үшқыш балықтар су бетімен жүзіп, инеліктің қанатына ұқсайтын кеуде *ж ү з б е қ а н а т т а р ы н* жайып жіберіп, ауаға самғай жөнеледі (Су асты. тіршілік, 41). Бұл балықтардың басты ерекшелігі – бұлшықетті екі жұп *ж ү з б е қ а н а т т а р ы* бар (Бұл да, 47).

ЖҮЗГЕНДІ с ы н. *Жүзген өскен, жүзгені бар.* Үйірім-үйірім, арал-арал бүргенді, *ж ү з г е н д і,* теріскенді, жантақты тоғайлар бар бұл арада (Ж. Жұмақанов, Замана., 132). Ақ таспа Мойынқұмның *ж ү з г е н д і,* теріскенді, ақ сексеуілді жерлерінде өседі (ҚСЭ, 1, 222).

ЖҮЗДІК з а т. ә с к. ж а ң а. *Бесжүздіктің (баталионның) құрамына кіретін әскери бөлімше; рота.*

ЖҮЗЖЫЛДЫҚ з а т. *Жүз жыл көлеміндегі уақыт.* Күйеу *ж ү з ж ы л д ы қ,* құда мыңжылдық (Мақал).

ЖҮЗТЕРУ з а т. ө н е р. *Ою-өрнектің бір түрі.* «Құстаңдай», «сыңар өкше», «қос мүйіз», «тоғыз көз», «*ж ү з т е р у*» сияқты ою-өрнек нұсқалары белгілі бір кәсіппен байланысты туындап дамыды емес пе? (Лен. жас, 03. 08. 1974, 2).

ЖҮЗУШІ з а т. *Суға жүзген адам.* Мұхитта *ж ү з у ш і л е р д і ң* құбыланамасы бөгдеге танық (Қаз. әдеб., 01. 12. 1972, 4).

ЖҮЗШІЛ с ы н. *Өз жүзін (үш жүздің бірі) жақтаушы, дәріптеуші*. Біздің руыңды біл – рушыл болма, жүзіңді біл – *ж ү з ш і л* болма дейтініміз сондықтан (Жас Алаш, 30. 12. 2010, 5).

ЖҮЗІ: Бір [екі] айдың жүзі болды. *Бір (екі) айдай уақыт өтті.* Тіпті аудан орталығына барып ауру аяғын қаратуға да мұршасы келмей, *е к і а й д ы ң ж ү з і б о л д ы* дегенде әрең аяқтады-ау жөндеуді (Н. Ораз, Сықырлы., 164).

ЖҮЗІК: Жүзік тықпақ. э т н. *Жастар жиналған отырыста жүзікті тығып, оны табу ойыны*. Әннен кейін әр алуан кәделі ойындар ойналып, ең ақыр аяғы «*ж ү з і к т ы қ п а қ*», «орамал тастамақ», «балтам тап» ойындарына келгенде ойын-сауық бірте-бірте аяқси бастаған (С. Омаров, Қызыл арай, 136).

Жүзік іздеу. э т н. *Біреу жүзікті тығып, екіншісі оны іздеп табу ойыны; жүзік тықпақ..* – Ойынды бастаймыз. «*Ж ү з і к і з д е у*» ойнаймыз (Қ. Тұрсынқұлов, Анды-Қарақыз, 123).

ЖҮЗІКТЕТ е т. *Әркімге жүзік салып, қарық қылу.* Қатындардың алтын *ж ү з і к т е т і п*, алтын білезіктетіп, алтын сырғалатып кеткені әлей еді-ау! (Ғ. Мүсірепов: Қаз. әдеб., 10. 11. 1972, 1).

ЖҮЗІКТЕТУ *Жүзіктет етістігінің қимыл атауы.*

ЖҮЗІМДІ с ы н. *Жүзім өскен, жүзімі мол.* Бұл – «Жас өркен» жеміс-жүзім совхозының алмалы, *ж ү з і м д і,* жидекті алқаптары (Еңбек туы, 12. 09. 1969).

ЖҮЙЕ-ЖЕЛІС з а т. ә д е б. ж а ң а. ***Композиция.*** Шығарманың *ж ү й е-ж е л і с і* (композициясы) бір қыдыру өзгеше (Қаз. әдеб., 13. 04. 1984, 6).

ЖҮЙКЕ з а т. б о т. *Жапырақ алақанында болатын жіңішке тамыршалар*. Жапырақ алақанында *ж ү й к е л е р* болады. Оны жапырақ жүйкелері деп атайды (Биология, 65).

ЖҮЙКЕ: Жүйкесі жүндей түтілді. *Жүйкесі тозды, мазасы кетті.* Ректор түгілі проректор, декан, тағысын-тағыларға дейін *ж ү й к е л е р і ж ү н д е й т ү т і л і п,* жарым жастары кеміп кететінін ұғындырып баққан (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 130).

ЖҮКЖИНАР з а т. э т н. *Жасауды буып-түюге көмектескен әйелдерге берілетін кәделі сый.* Жасауды теңге буып-түюге қолғабыс еткендердің ішіндегі жасы, жолы үлкен әйелдің біріне *ж ү к ж и н а р* кәдесі беріледі (Қаз. этнография, 2, 493).

ЖҮКСІН е т. с ө й л. *Жүк көру, ауырсыну.* Ана бір орта жастағы азамат та жүруді *ж ү к с і н е т і н* сияқты (Алматы ақшамы, 03. 01. 1989, 3).

ЖҮКСІНУ *Жүксін етістігінің қимыл атауы.*

ЖҮКШЕШЕР з а т. э т н. *Қыз жасауының жүгін шешкен адамға төркіні жағынан берілетін кәделі сый. Ж ү к ш е ш е р* кәдені жігіт жақтың жақын, сыйлы жеңгелерінің бірі алып, отырған әйелдерге таратады (Қаз. этнография., 2, 493).

ЖҮЛГЕ з а т. ж а ң а. *Жер жырту кезінде соқа аударған топырақтың ұзын желісі; борозда* (Бекітіл. термин., 39).

ЖҮЛЕК з а т. ж е р г. ***Тармақ.***

ЖҮЛЕКТІ с ы н. ж е р г. ***Тармақты.*** Қазіргі кезде олар тамаша мовзелейдің қазандық, асхана, кітапхана, құдықхана және бүкіл сегіз *ж ү л е к т і* коридорды толық жөндеп бітті (Қаз. әдеб., 20. 10. 1978, 2).

ЖҮЛКЕ з а т. ж е р г. *Үлес, сыбаға*. Әр қостан бір жылқы қолбасшының *ж ү л к е с і* болады екен (Қ. Манин, Әруақты аталар, 117). Сонда Райымбек: - Маған деген *ж ү л к е л е р і ң і з г е* разылық, рахмет айтамын. Бұл *ж ү л к е н і* үшке бөліңіздер (Бұл да, 142).

ЖҮЛІКТІК з а т. *Құлық, зұлымдық, а л а я қ т ы қ*. Б а с қ а л а р с а д а қ а н ы мүгедектігімен алса, бұлар өздерінің ептілігімен, дұрысын айтқанда *ж ү л і к т і л і г і м е н* алады (Ғ. Мүсірепов, Қаз. солдаты, 89).

ЖҮН: Жүн байпақ. *Жұқа етіп қозы жүнінен басылған байпақ; ұйық. Ж ү н б а й п а қ т ы* етіктің ішінен аяқ жылы болу үшін киген (Қаз. этнография., 2, 499). Былғары етіктің қыстыгүні жылы болуы үшін *ж ү н б а й п а қ* (ұйық) киген. Ондай үлкен етіктің аты – саптама. Қойдың жабағысынан жасап, жеңіл етіктің ішінен киетін шұлықты «байтаба» деген (С. Мұқанов, Таңд. шығ., 15, 123).

Жүн иіру. қ. ***Жіп иіру.*** *Ж ү н и і р у* үшін алдымен түтілген жүнді шүйкелеп алады (Қаз. этнография., 2, 498).

Жүн сақал. *Шатысып, бытысып кеткен, түтеленген сақал*. Ағы, қарасы араласып өскен *ж ү н с а қ а л,* қазір дәл бір шөлге шыққан дала бозындай берекесізденіп беттің сиқын алып тұрған шығар (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 383).

Жүн тарту. *Киіз басу үшін сабалған жүнді сол қолымен жұқалап қойып, оң қолының қырымен басып, біркелкі етіп жайып шығу. Ж ү н т а р т у д ы* көбінесе бір әйел атқарған. Өйткені 2-3 адам болса, жүн дұрыс тартылмайды (Қаз. этнография., 2, 497).

Жүн түту. *Бір нәрсе тоқу үшін жүннің іртігін қолмен жазып, үлпілдетіп, майдалап тарқату. Ж ү н т ү т у г е* әже-апаларына қыздар да жәрдемдескен (Қаз. этнография., 2, 498). *Ж ү н т ү т у* жұмысына қыздардан бастап, ауылдың барлық әйелдері қатысады (Қ. Толыбаев, Бабадан., 228). *Ж ү н т ү т у* кезінде жүнге жабысқан ошаған сияқты тікінді түйіршіктер бөлініп шығады (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 34).

Жүн шүйкелеу. *Түтілген жүнді иіру үшін оны созбалап, шиыршықтап дайындау* (Қаз. этнография., 2, 498).

Жүні тіріліп қалды. *Бетіне қан жүгірді, өңі кірді*. Мәлік мені райынан қайтты деп ойлады ма, немене, аз да болса, *ж ү н і т і р і л і п қ а л д ы* (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 111).

ЖҮНГЕ з а т. к ө н е. х а л қ. ***Қытай.*** Бірақ құлығына найза бойламайтын *ж ү н г е* еліне сенім бар ма, бүгін дос, ертең жау (О. Бөкеев, Өз отыңды., 274).

ЖҮНДЕЛ *Жүнде етістігінен жасалған ырықсыз етіс*. Ерді қаптау үшін не түйенің, жылқының, не сиырдың *ж ү н д е л г е н* шикі терісі, оған қағатын 15-17 мм шеге керек (Қаз. әдеб., 19. 04. 1985, 4).

ЖҮНДЕЛУ *Жүндел етістігінің қимыл атауы*.

ЖҮНЖЕГІ з а т. з о о л. *Үй жануарлары мен жабайы жануарлардың денесінде тіршілік етіп, олардың жүнін жейтін паразит*. Құстардағы паразиттер – түбітжегілер және қауырсынжегілер болса, сүтқоректілердегі паразиттер тек *ж ү н ж е г і л е р* деп аталады (Р. Сәтімбеков,.. Қызықты биология, 89). Түбітжегілер мен *ж ү н ж е г і л е р д і ң* түрлері өздері паразитті тіршілік ететін иелерінің атымен аталады (Бұл да).

ЖҮНЖҮН з а т. *Қытай арағының бір түрі*. Қуырылған жуа мен *ж ү н ж ү н - н і ң* исі бұрқырап мұрныңды жарады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 4).

ЖҮНТАРАҚ з а т. *Сабы ағаштан жасалған, бірнеше қатар майда темір тістері бар, жүн түтуге арналған құрал. Ж ү н т а р а қ п е н* қолмен түтуге келмейтін, ұйысып қалған жүндерді түтеді (Қаз. этнография., 2, 497).

ЖҮРГІЗ е т. қ. ө н е р. *Ұзынша келген сәндік әшекейді, ою-өрнекті көлденеңінен немесе тігінен орналастыру.* ≈ Уықтың қарына сыздық *ж ү р г і з д і.*

ЖҮРГІЗІЛ *Жүргіз етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Қас бетін ою-өрнек салынған жұқа темірмен жабады. Ол темірлерге қақтаған күміс шабылады. Сыздықтар, ширатпалар *ж ү р г і з і л е д і.* Үзбелер, шытыралар қағылады. Маржан тасты қозалар орнатылады (Ж. Бабалықұлы, Ер қанаты, 260).

ЖҮРГІНШІ з а т. 1. *Жол жүріп бара жатқан адам.* ≈ Көп *ж ү р г і н ш і л е р д і ң* бірі болар. 2. *Көшеде жүрген адам (пешеход).* Жол хауіпсіздігін сақтау жүргізушілермен қатар *ж ү р г і н ш і л е р г е* де байланысты (Қаз. әдеб., 03. 09. 1976, 2).

ЖҮРГІШ... Ол барып тұрған *ж ү р г і ш т і ң* өзі екен емес пе? (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 88).

ЖҮРДЕК: Жүрдек ат. *Берік ат пен бәйге аттарының аралығындағы салт жүріске арналған ат. Ж ү р д е к а т* – қазақ жылқысының орасан үлкен қашықтықтарды салт атпен бағындыруға пайдаланылатын жылқы түрі (Ана тілі, 16. 05. 2013, 5).

ЖҮРДЕКТЕТ е т. *Тез жүргізу, жылдамдату, шапшаңдату* (І. Жансүгіров, Шығ., 281).

ЖҮРДЕКТЕТУ *Жүрдектет етістігінің қимыл атауы.*

ЖҮРЕГЕН с ы н. *Қайда болса сонда жүріп кететін, жүргіш.* Алайда ешкі жазда желдеп, қыста ықтап кететін *ж ү р е г е н,* өреген, ыстық-суыққа шыдамсыз, бағым-күтімді көп тілейтіндігімен де ерекшеленеді (Б. Адамбаев, Халық даналығы, 26).

ЖҮРЕК[1]: Жүрегінің басы топтану. *Бір нәрсеге алаң болу, елегізу, көңілі бөліну.* – Апырай, амансың ба, Нұрашжан. Қарадай елегізіп, *ж ү р е г і м н і ң б а с ы т о п т а н ы п*, бір шыны аяқ шайым да бойыма тарамай қойды ғой (Ж. Мусин, Туған үй., 71).

Жүректің құлағы. а н а т. *Жүрек қарыншасын ашып-жауып тұратын қақпақ (клапн).* Мынау *ж ү р е к т і ң қ ұ л а ғ ы...* Мұны да итке лақтырған жерінен алдым (Б. Майлин, Таңд., 88).

ЖҮРЕК[2] з а т. к ә с і б. *Жылқының тұяқ астындағы жұмсақ еті.* – Мамаңа айтшы, сары май шыжғырсын. Аттың *ж ү р е г і н е* сормақта тартпасақ, суға тазаратын емес, – деді әкем (М. Мәжитов, Аманғали, 244).

ЖҮРЕКЖАРДЫ... 2. *Шын жүректен шыққан, ағынан жарылған, шынайы.* Бұл ойларын Оразбек ағамыз еліміздің айтулы тұлғасына айналған Алтынбек Сәрсенбаевтың да азаматтық ірілігі мен адамгершілік биіктігі жайлы *ж ү р е к ж а р д ы* тебіреніспен толықтырған (Қаз. әдеб., 16. 08. 2013, 6). Өйткені анасының *ж ү р е к ж а р д ы* әні «Елім-ай» оның бесік жыры болған-ды (Қаз. әдеб., 12. 12. 1986, 13). Олар *ж ү р е к ж а р д ы* лебіздерін айтып, өлең арнады (Лен. жас, 18. 03. 1988, 3).

ЖҮРЕКСІНУШІЛІК з а т. *Батылы жетпеушілік, қаймығушылық.* Жігерсіздік емес, әрине, *ж ү р е к с і н у ш і л і к.* Тағдырына деген жауапкершілік (Б. Омарұлы, Қаратерең., 77).

ЖҮРЕКШЕ з а т. г е о г р. *Жүрек пішіндес дөң (биіктік).* Біз сол бетімізбен астыңғы жақтағы *ж ү р е к ш е г е* шықтық (М. Етекбаев, Жомарт жаз, 70). Лагерь ж ү р е к ш е н і ң үстінде екен (Н. Қазыбеков, Дала., 54). Байқап қарасаң, жүрекке ұқсайтыны рас екен. Осындай ұқсастығына бола халқымыз мұндай жерді *ж ү р е к ш е* деп атайды (Бұл да). – Лагерь содан кейінгі *ж ү р е к ш е н і ң* үстінде, – деді (Бұл да).

Жүрекше ен. э т н. *Жүрек пішінді ен.* Мал құлағына салынатын еннің түрлері көп: жырық ен, қиықша ен, *ж ү р е к ш е е н,* тесік ен, кесік ен т.б. (Қаз. этнография., 2, 50).

Жүрекше жапырақ. қ. ө н е р. э т н. *Жүрекше пішінді ою.* Қазақ шеберлері қолданатын оюдың түрлері көп. Олардың ең негізгілері: қошқармүйіз, сыныкмүйіз, түйетабан, қырыкмүйіз, сыңырмүйіз, *ж ү р е к ш е ж а п ы р а қ* т.б. (Шаңырақ, 434).

ЖҮРЕЛЕ: Жүрелеп отыру. *Тізені бүгіп, құйрықты жерге тигізбей, бар салмағын екі аяқтың басына сала отыру. Ж ү р е л е п о т ы р у* ер адамдарға ғана тән отырыстың түрі (Қаз. этнография., 2, 502).

ЖҮРІМ: Жүрім берсін. қ. *Өмір берсін.* Қалғандарыңа *ж ү р і м* берсін енді. Қайтеміз, қолдан келсе тірі адамды ажалға береміз бе (Т. Тобағабылов, Түсінсең еді., 181). Ала-ақ қойсын, қорқытқаны сол болса. Әйтеуір сендерге *ж ү р і м б е р с і н* (Қ. Найманбаев, Беймезгіл., 224).

Жүрімің құрғыр. *«Жүргеніннің жолы болсын» д. м. жеңіл қарғыс.* – Қап, *ж ү р і м і ң қ ұ р ғ ы р* көк шолақ-ай! (Лен. жас, 07. 01. 1976, 3).

ЖҮРІҢКІРЕУ *Жүріңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ЖҮРІССОҚТЫ с ы н. *Көп жүріп шаршаған, титықтаған.* Арбалар мен зеңбіректердің маңына қалай болса солай киімшең қисая кеткен *ж ү р і с с о қ т ы* жұрт дем алып қарқ болмады (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 61).

ЖЫБЫРЛАҒАНСУ *Жыбырлағансы етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫБЫРЛАҒАНСЫ е т. *Жыбырлаған болу, жыбырлаңқырау.* Бір-біріне қағазша желімделіп қалған, қансыз-сөлсіз ерні еміс-еміс *ж ы б ы р л а ғ а н с ы д ы* (С. Оспанов, Сопы., 4).

ЖЫБЫРЛАУЫҚ з а т. в е т. с ө й л. ***Жыбырлақ.*** Қойлар, әсіресе тоқтылар *ж ы б ы р л а у ы қ п е н* ауыра бастады (Ә. Жылқышиев, Мешін жылы, 7). *Ж ы б ы р л а у ы қ* – малда болатын ауру. Ішек іріп кетеді. Көбінесе көктемде, күзде кездеседі. Бұл ауру соры көп, ащы шөпті жерде болмайды. Ауру – шөптен, шөп – топырақтан (Қаз. әдеб., 14. 02. 1986, 6).

ЖЫҒА: Жыға танымады. *Анық тани алмады.* ≈ Оны мен *ж ы ғ а т а н и а л м а д ы м.*

ЖЫҒЫЛ е т. *Намаз оқығанда жүресінен отырып, басын сәждеге тигізу және қайта көтеру.* Қазір де, әнеки, атасы жүресінен отыра қалып етпеттей *ж ы ғ ы л ы п* әуре болып жатыр (С. Байжанов, Ақ маржан, 39). Азанда төрт *ж ы ғ ы л а д ы*, бесінде он *ж ы ғ ы л а д ы* дейді атасы (Бұл да).

ЖЫҒЫТ: Жығыт тымақ. э т н. *Түлкі терісінен сәндеп істелген тымақ.* Кебек сонда шалға айтты: - Ей, ақсақал. Өзің таңдап түлкінің біреуін ал. Бағыңа кез келген бір олжа ғой, *Ж ы ғ ы т т ы м а қ* істетіп сандыққа сал (Шәкәрім, Шығ., 303).

ЖЫЛ: Жылдың жерге түскен күні. *22 наурыз (жылдың бірінші күні) осылай аталады.*

Жыл шығып тұрған мал. *Жыл бойы семіз жүретін мал.* Мал тұмсығын қанататын болсаң көк ісек адам ұялтпас. Ылғи *ж ы л ш ы ғ ы п т ұ р ғ а н м а л.* Бәрі жарай бермейді (М. Қаназов, Арна, 7).

ЖЫЛАҒАЙ з а т. и х т и о л. *Өзен суларында өмір сүретін кішірек балық.* Шортаныннан шорағай кіші, Шорағайдан *ж ы л а ғ а й* кіші, Жылағайдан қылағай кіші, «Тоям ба?» дейді қомағай кісі (М. Әлімбаев: Қаз. пионері, 16. 08. 1979, 2).

ЖЫЛАМСАҚТА е т. *Жиі жылау, жылай беру.* ≈ *Ж ы л а м с а қ т а й* бермей, қойшы енді.

ЖЫЛАМСАҚТАУ с ы н. *Жылай бергіш, жылағыш.* Осы қыздың бір кемшілігі *ж ы л а м с а қ т а у* сияқты (Ә.Тәжібаев, Жаданов әңгім., 208).

ЖЫЛАМСЫРА е т. а у ы с. *Ақырын ағу, жылғаланып ағу (су).* Көктемде ауыл ортасынан *ж ы л а м с ы р а п* ағып жататын Жыланды өзені арнасынан аса тасып кеп кетсін (Қ. Ботай, Егіз., 3).

ЖЫЛАН з а т. а с т р. *Аспан шоқжұлдыздарының бірі.* Бүркіт – *Ж ы л а н,* Қалқан, Мерген, Ешкімүйіз және Дельфин шоқжұлдыздарының арасында орналасқан экваторлық шоқжұлдыз (ҚСЭ, 2, 544).

Жылан бауыр. п е р и ф р. *Шынжыр табан трактор д. м.* Қақпа алдында өрт сөндіретін машина мен *ж ы л а н б а у ы р* текетірес тұр (Қаз. әдеб., 16. 07. 1997, 3).

ЖЫЛАНБАС[1] з а т. и х т и о л. *Оңтүстік Қазақстанның жылы суларында мекендейтін, басы жыланның басына ұқсас, ірірек келген (ұзындығы 80 см, салмағы 7 кг.) жыртқыш балық. Ж ы л а н б а с* құрғақ жер арқылы бір көлден екінші көлге жылжып бара береді (Соц. Қаз., 26. 12. 1984, 4). Калима болмайтын – табан, *ж ы л а н б а с* сияқты балықтар. Олар ұйыққа кетіп, ұйқыға кетеді (Қаз. әдеб., 09. 02. 1990, 7). Әдеттен тыс сыртқы түрінен басқа, *ж ы л а н б а с т а* көптеген ерекше қасиеттер бар. Солардың бірі – атмосфералық ауамен тыныс алу (Қазақст. жануар., 65).

ЖЫЛАНБАС[2]**...** *Ж ы л а н б а с* адамның көзі балаға немесе жүйрік атқа тура түсірмей, назарын өзіне аудару ниетінде тағылады (Қаз. этнография., 2, 512).

ЖЫЛАНҚҰЙРЫҚТАН е т. *Ирелеңдеу, созылу.* Аспан айналып жерге түсер аңызықта да осы Ақсай суы жылтырап мөп-мөлдір боп үзілмей, *ж ы л а н қ ұ й р ы қ т а н* ы п жатты (М. Мәжитов, Құныскерей, 432).

ЖЫЛАНҚҰЙРЫҚТАНУ *Жыланқұйрықтан етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫЛАНТҮКІРІК з а т. *Шөп басына байланатын көпіршік тәрізді қатты нәрсе.* Біздің Торғайдың даласында қау шөпке байланатын «*ж ы л а н т ү к і р і к*» деген сырты әдемі бірдеме болады (С.Мұқанов, Мөлдір., 369). Менде сол «*ж ы л а н т ү к і р і к т і ң*» кішкене дорбаға салған бір уысы болушы еді (Бұл да, 370).

ЖЫЛАНШЫ з а т. з о о л. с ө й л. ***Жыланжегіш***. Жыландармен қоректенетін *ж ы л а н ш ы* басқа жыртқыш құстарға қарағанда кеш ұялайды (Ж.Төреходжаев.., Жыртқыш құстар, 16).

ЖЫЛАНШЫҚ[1] з а т. м е д. *Көз ауруы.* Жас кезінде оның көзіне *ж ы л а н ш ы қ* (ауру) шығып, бір көзі тыртық боп біткен (Ана тілі, 06. 06. 1991, 8).

ЖЫЛАНШЫҚ[2] с ы н. *Иір-қиыр, ирелең-ирелең.* Қапталдағы *ж ы л а н ш ы қ* сай табанынан жұқана көгеріш жылт ете түседі де, қатарынан озып кеткен соң, тасада бұғып қалып жатыр (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 76). Бесін кезінде жағасына қалың құрақ өскен *ж ы л а н ш ы қ* өзенге кез болды (Ә.Кекілбаев, Үркер, 37).

ЖЫЛАНШЫҚТАН е т. *Иір-иір болу, иірлену.* Қалың орман ішінен *ж ы л а н ш ы қ т а н а* шыққан шағын жылға үлкен дарияға қиғаштап келіп құйыпты (М.Мағауин, Аласапыран, 258).

ЖЫЛАУЛАТ е т. *Елді жылату.* с ө й л. Сондықтан *ж ы л а у л а т п а й*, құрандатпай, тұмандатпай келгенім рас (Шешендік сөздер, 36).

ЖЫЛАУЫҚ: Жылауық тал. *Талдың жас өркендері жерге салбырап, төгіліп тұратын бір түрі.* Сөйтіп, мынау жайқалып тұрған шырша, арша, емен, қарағай, қайың, *ж ы л а у ы қ т а л* секілді ағаштардың ұрығы сонау алыс Қиыр Шығыстан, Қырымнан әкелінген (О. Сәрсенбай, Шығ., 5, 351).

ЖЫЛБЫР с ы н. с ө й л. *Жылбыраған, былжыраған.* Жаз өтіп, сарыкөбе күз келді. Көшеде сусыған сары жапырақ көбейіп, *ж ы л б ы р* жауын құйды кеп (Жалын, 1974, №2, 71).

ЖЫЛБЫРАҚ з а т. в е т. *Қой түлігі шалдығатын өте зілді дерт. Ауру малдың тынысы тарылып ентігеді* (Ж. Бабалықұлы, Мал ауруы., 26).

ЖЫЛБЫСҚА: Жылбысқа бөрік. *Жылбысқаның елтірісінен тігілген бөрік.* Басында ана жылы Сәтбала тігіп берген *ж ы л б ы с қ а б ө р і к* (Қаз. әдеб., 01. 08. 1975, 2).

ЖЫЛБЫСҚЫ с ы н. *Дымқыл, су, ылжыраған, жылп-жылп еткен.* Әуелі *ж ы л б ы с қ ы,* собалақтанған қар жапалақтады да, арты қар аралас жаңбырға айналды (С. Қалиев, Еңбек ерені, 25). Қар аралас жаңбыр жауа бастады. Аласапыран көктемнің *ж ы л б ы с қ ы* сызы мол жауыны (Жетісу, 30. 04. 1966, 3).

ЖЫЛДАҒЫША ү с т. *Жылдағы әдеті бойынша, жыл сайынғыдай.* Сол қыс *ж ы л д а ғ ы ш а* алды-артына қарамай зу етіп өте шықты (Қ. Ботбай, Егіз., 9). Әкпем *ж ы л д а ғ ы ш а* көшеде байқап жүр, қарның ашпасын, арақ ішпе деген тәрізді дүниауи ақылдарын айтты (Лен. жас, 06. 04. 1974, 4).

ЖЫЛДАМДЫҚ з а т. т е х н. *Машинаның бес түрлі жылдамдығының жалпы аты (скорост).* Моторды оталдырып, артқы *ж ы л д а м д ы қ қ а* салып көрді (Қ. Ысқақов, Бұқтырма, 55).

ЖЫЛДАМШЫЛ с ы н. с ө й л. *Тездікті ұнататын, тез қимылдайтын; ширақ, пысық.* Сөз мәнерінде үйреншікті ұшқарылық, *ж ы л д а м ш ы л* мінез болғанымен паң, шайпаулығы кеміген тәрізді (Р. Әутәліпов, Алтын жемісті., 162). Атасы жас кезінде *ж ы л д а м ш ы л* болған көрінеді (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 140).

ЖЫЛДАМШЫЛДЫҚ з а т. *Жылдам қимылдайтындық, жылдамдық.* Дроботтың *ж ы л д а м ш ы л д ы ғ ы н* абайсыз майдалап сынға ілген де, өзін де аямаған (Р. Әутәліпов, Алтын жемісті., 23).

ЖЫЛДЫҚ: Жылдық сақина. б и о л. *Ағаштың жасын көрсететін, оның діңі мен бұтақтарындағы дөңгелек сызықтар.* Жыл сайын ағаштың діңі мен бұтақтары (яғни сүрек пен қабығы) жуандай береді, қабаттар пайда болады. Ол қабаттар *ж ы л д ы қ с а қ и н а л а р* деп аталады (Биология, 91).

ЖЫЛДЫРТ с ы н. *Жылпың қаққан, су жұқпас (адам).* Ол да сондай тұрақсыз-тұрлаусыз *ж ы л д ы р т т а р д ы ң* бірі шығар (М. Сқақбаев, Ұят тур., 65).

ЖЫЛДЫРТ-ЖЫЛДЫРТ з а т. э т н. *Жастардың сауық кештерінде ойналатын ойын.* Жүргізуші қолындағы тиын-

ды не сақинаны алақандарын бір-біріне қабыстырып отырған адамдардың бір-екеуінің қолына салып, *ж ы л д ы р т-ж ы л д ы р т* дейді. Олар да оң жақ, сол жақта отырғандарға солай істейді. Соңында «тапқыр» сақинаның кімде екендігін табуға тиіс (Ойын-сауық, 173).

ЖЫЛҚЫ: Жылқы жасы. э т н. *Ер жігіттің 20-30 жас аралығы*. 20 жастан 30 жасқа дейінгі жасты «*ж ы л қ ы ж а с ы*» деп атап, оларға жылқының 20 қасиетін меңгеру, жеті қараңғыда адаспай жол табу талабы қойылады (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 2, 14).

Жылқы желкек. б о т. *Жылқы жақсы жейтін шөп (желкек). Ж ы л қ ы ж е л к е к т е* р ақбөріктеніп, айкөріктеніп үлгерген екен (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 357).

Жылқы күзеу. *Көктем шыға жылқының жал-құйрығын қысқартып қырқу науқаны. Ж ы л қ ы к ү з е у* әдетте үркер жерге түсердің алдында, жұма мен сейсенбіден басқа күндері жүргізіледі (Қаз. этнография., 3, 251).

Жылқы тістеуік. *Жылқының алдыңғы күрек тістерімен шөпті қырқып жеуі.* Осы сияқты басқа малдардың да шөпті қалай жейтінін білдіретін мынандай сөз тіркестері туған: *ж ы л қ ы т і с т е у і к*, сиыр жұлма, қой іскек, ешкі шөпшек (Балдырған, 1971, №9, 18).

ЖЫЛҚЫШЫЛАП үс т. *Жылқы құсап, орнынан бірден тұрып кету.* Ендігі заманда жас асып, бұрынғыдай *ж ы л қ ы ш ы л а п* тұрмай, сиыршылап тұратын халге жеткенде береке-бірлікті от басы, ошақ қасынан күтермін (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 224).

ЖЫЛМАҒАЙЛЫҚ з а т. *Жылп-жылп еткендік, жылпостық; жылмақайлық.* Оны ұғынбай өңдеу *ж ы л м а ғ а й л ы қ қ а* ұрындырады (Лен. жас, 02. 06. 1976, 4).

ЖЫЛМАҚАЙЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Жылмағайлық.*** *Ж ы л м а қ а й л ы ғ ы н а н,* екіжүзділігінен қаншама жиренгенімен, Бәкеннің бір сөзі ой салды (М. Мағауин, Көк мұнар, 115).

ЖЫЛМАН з а т. с ө й л. ***Жылма²***. Ал өзінікі таяқ сияғы жоқ, қолдан жасалған бірдеңе: басы шоқпарлау келген, *ж ы л м а н* сияқты жарты құлаш жыңғыл (Ө. Қанахин, Өз ақылымен, 84).

ЖЫЛМАҢ з а т. э т н. *Балалар ойындарының бір түрі.* Табиғи денелерді қолданып ойнайтын ойындар: бестас, лек жалау, сиқырлы таяқ, бақай пісті, *ж ы л м а ң* т.б. (Қазақст. мектебі, 1984, №5, 14).

ЖЫЛМЫР с ы н. с ө й л. ***Жұлмыр.*** ≈ Неше түрлі *ж ы л м ы р* балалар болады.

ЖЫЛТҚЫЗ *Жылт етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Жеңіл қолтық отын әкеліп, үйді *ж ы л т қ ы з д ы м* (Б. Майлин, Таңд., 280).

ЖЫЛТҚЫЗУ *Жылтқыз етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫЛТСЫЗ с ы н. *Жалт-жұлт етпейтін, жылтырамайтын.* Қияқ қауылдырықтары біркелкі, *ж ы л т с ы з* (Ж. Нәжімеденов, Кішкентай, 103).

ЖЫЛТЫРАУШЫЛЫҚ з а т. *Жылтырағандық, жылт-жылт еткендік. Ж ы л т ы р а у ш ы л ы қ* асыл тастардың бәріне тән қасиет (Қаз. әдеб., 12. 06. 1995, 2).

ЖЫЛТЫРЛА е т. *Жылтыр ету, жылтырату.* Олардың беттерін сызулап, оюлап, бұдырлап, *ж ы л т ы р л а п,* сәндеп пайдалану қажет болды (Қаз. әдеб., 15. 01. 1974, 4).

ЖЫЛТЫРЛАУ¹ *Жылтырла етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫЛТЫРЛАУ² с ы н. *Жылтырақ; жылт-жылт еткен.*

ЖЫЛУ: Жылу жинау. э т н. *Қиын жағдайға тап болған адамға (адамдарға) көмек көрсету мақсатында мал, астық, дүние-мүлік, қаржы жинап беру* (Қаз. этнография., 2, 550). Адамға жақсылық, қайырымдылық жасау еліміздің мақтанарлық қасиеттері. Солардың бірі – *ж ы л у ж и н а у* әдет-ғұрпы (Ата салты, 12).

ЖЫЛУАР с ы н. ж е р г. ***Жылы.*** Мына екеуінің әлдекімге деген *ж ы л у а р* сағынышының жоқтығы көңіліме батты (Қ. Қалиев, Үркер, 70).

ЖЫЛУАРЛЫҚ з а т. ж е р г. ***Жылылық.*** Оның сырт адамына *ж ы л у а р л ы ғ ы*, пейіл жақындығы кем (Қ. Қазиев, Үркер, 53).

ЖЫЛЫ: Жылы қабақ танытты. *Жақсы қарсы алды, жақтырды.* Түнделетіп жеткен ауылдан бай үйінің онша *ж ы л ы қ а б а қ т а н ы т п а ғ а н ы н* Мұхит көңіліне алған жоқ (Лен. жас, 14. 03. 1973, 4).

ЖЫЛЫЖЕМ з а т. *Аңды ұстай салысымен бүркітке берілетін жылы, жас ет.* Қаршыға бүркітке «*ж ы л ы ж е м*» әпергенде керек. «*Ж ы л ы ж е м*» деп қаршыға ұстай салысымен бүркітке беретін

құстың жас етін айтамыз (Қаз. әдеб., 21. 04. 1976, 14).

ЖЫЛЫМАН с ы н. ж е р г. *Жылырақ, жылылау. Ж ы л ы м а н* сүтті нанға қосып соғып алған Қамбар сәлден соң дастарқан мен шыныны орындарына қойып, сыртқа шықты (С. Үсенұлы, Елік., 6).

ЖЫЛЫМШЫ з а т. *Теңізге жылым ауын салушы адам.* Берік пен Серік таңертең *ж ы л ы м ш ы л а р м е н* бірге кетіпті. Бұл да жүгірді (Балдырған, 1971, №6, 7).

ЖЫЛЫМШЫЛА е т. *Ақырындап, жылжып, баяу ағу.* Бұрын тоғандап бөгеп, жайылым суаратын өзен қазір ауыз суға әзер жарап *ж ы л ы м ш ы л а п* қалыпты (Д. Досжанов, Жолбарыс, 114).

ЖЫЛЫМШЫЛАТЫП үс т. *Біртіндеп, аз-аздап, білдіртпей.* Жоңғар *ж ы л ы м ш ы л а т ы п* күш қосып, діңке құртып жүре ме деп қорқып еді (Ә. Кекілбаев, Үркер, 179).

ЖЫЛЫМШЫЛАУ *Жылымшыла етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫЛЫМЫҚ з а т. с а я с. а у ы с. *Үкіметтің өзі қалыптастарғын қатал заңды сәл босаңсыту әрекеті.* 1953 ж. Н. Хрущев Сталиндік жеке басқа табыну саясатын әшкерелеп, ұлттық мүделерге шамалы бостандық берген «*ж ы л ы м ы қ*» кезең туды (Ана тілі, 09. 07. 2009, 4).

ЖЫЛЫМЫҚТАН е т. *Күннің аздап жылынуы, жылымық тарту.* 1964 жылы олимпиадада күннің *ж ы л ы м ы қ т а н ы п,* шаңғышылыр мен биатлоншылар үшін қардың жетіспеуі үлкен қиыншылықтар алып келген (Лен. жас, 03. 02. 1976, 4).

ЖЫЛЫМЫҚТАНУ *Жылымықтан етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫЛЫСТЫРЫЛ *Жылыстыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Колхозбен бірге жасасқан Абзал орынбасарлыққа *ж ы л ы с т ы р ы л ы п,* облыс орталығынан келген Мұхамәди басқарма болды (Ә. Сараев, Тосқауыл, 12).

ЖЫЛЫСТЫРЫЛУ *Жылыстырыл етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫЛЫТҚЫЗ *Жылыт етістігінен жасалған өзгелік етіс* (А.Мекебаев, Жезтырнақ, 162).

ЖЫЛЫТҚЫЗУ *Жылытқыз етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫЛЫТПАЛА е т. с ө й л. ***Жылытқыла.*** Легенге су *ж ы л ы т п а л а п* құйды (О. Бөкеев, Үркер, 61).

ЖЫЛЫТТЫР *Жылыт етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Шартты мезгіл толғанда бір қазан су *ж ы л ы т т ы р ы п,* ауру адамды дамбалшаң құбылаға қаратып отырғызды (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 181).

Ж Ы Л Ы Т Т Ы Р У *Ж ы л ы т т ы р етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫЛЫТЫС *Жылыт етістігінен жасалған ортақ етіс.* – Жоқ, қатар жүрген соң, кісі бүйір *ж ы л ы т ы с ы п* дегендей (К. Ахметбеков, Егіз қала, 227).

ЖЫЛЫТЫСУ *Жылытыс етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫЛЫХАНА з а т. *Жылу сүйгіш өсімдіктерді өсіру үшін әйнектен жасалған жай; оранжерея* (В. Корчагина, Биология, 55).

ЖЫМ: Жым етік... Бет-аузы *ж ы м е т і к т і ң* қонышы құсап жиырылып кетеді екен (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 176).

ЖЫМСАУ с ы н. *Жымысқы, арам, қара ниетті (адам).*

ЖЫМСАУЛАН е т. *Ұрлана қарау, жымысқылану.* Әңгімесінің қыбын Айбосынның жүзінен іздегендей *ж ы м с а у л а н ы п* назар салды (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 414).

Ж Ы М С А У Л А Н У *Ж ы м с а у л а н етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫМСИЫҢҚЫРА е т. *Сәл-пәл жымиған болу, жымсию.* Сондықтан да шығар, қап-қара үстелдің арғы жағындағы ақ жейделі, қызылшырайлылау, *ж ы м с и ы ң қ ы р а ғ а н* ректор бұған түсінікті сезілді (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 130).

ЖЫМСИЫҢҚЫРАУ *Жымсиыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫМЫРЫЛ е т. ж е р г. *Үндемеу, үн шығармау.* Мен ішкі серпінімді білдірмеуге тырысып, *ж ы м ы р ы л ы п* қалдым (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 23).

ЖЫНДАС с ы н. ж е р г. *Бірге туған, туыстас; мінездес.* «Өзіңмен *ж ы н д а с,* өз ет-сүйегіңнен жаралған жан өзіңнен ақылды болмайды», - деген (І. Есенберлин, Алтын орда, 1, 21). Әмір-Темірдің қасында осы жолы ерекше көзге түскен Ақсақ Темірдің әйгілі Көксемсер аталған қасқыр *ж ы н д а с* арлан иті келе жатыр (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 251).

ЖЫНДЫКӨБЕЛЕКШЕ үс т. *Жындыкөбелек сияқты, жындыкөбелек тәрізді.* Жігіттер шамды айналған *ж ы н*

д ы к ө б е л е к ш е айналсоқтап маңайынан шықпайтынбыз (Д. Рамазан, Жылап аққан., 252).

ЖЫНСОҚТЫ ү с т. *Жынданып, жын ұрып.* Анау ауылдың шетіндегі қара кемпірдің қызы *ж ы н с о қ т ы* болып, ауырып еді ғой (Қ. Әбілқайыр, Текес., 30).

ЖЫНЫССЫЗДЫҚ з а т. м е д. *Жынысы жоқтық, жынысы белгісіздік* (Бекітіл. термин., 39).

ЖЫҢҒЫЛ с ы н. *Жыңғылдан жасалған, жыңғылдан істелген.* Көктаспа да аяған жоқ. *Ж ы ң ғ ы л* көсеумен арқасына қос сызық салды (Н. Серәлиев, Ыстық күлше, 13). Қолында бұзаубас, ұзын *ж ы ң ғ ы л* сапты дойыр (М. Мүндетов, Үзеңгі жолдас, 78).

ЖЫР: Жыр марқасқасы. п е р и ф р. *Мұқағали Мақатаев д. м.* Шын мәнінде М. Мақатаев мұзбалақтар ғана мекен ететін мұзарттарға жұлдызды жол тартып, жалындап өткен *ж ы р д ы ң м а р қ а с қ а с ы* еді (А. Нысаналин: М. Мақатаев, Соғады жүрек, 2, 377).

ЖЫРАЛАН е т. *Жыра болу, жыра жасалыну.* – Бір жақ иығы *ж ы р а л а н ы п* кеткенімен, мынасы шаңырақтанған күмбездің төбесі тәрізді (Білім және еңбек, 1674, №5, 26).

ЖЫРАЛАНУ *Жыралан етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫРАҢҚАЙ с ы н. *Аздап жыра болған, жыраланған.* Аласа қой бұйраттың арғы ойындағы *ж ы р а ң қ а й* өзекшеде ескі сүрлеу көш жолы бар екен (Жұлдыз, 1973, №5, 22).

ЖЫРАУСЫМАҚ з а т. *Аздаған жыраулығы бар адам.* Кейбір зертетушілер Исаны *ж ы р а у с ы м а қ*, ақынсымақ, шайырсымақ жортақы әлдебіреу ретінде ғана қарастырумен шектелгенді жөн санайтындай әсер қалдырады (И. Байзақов, Таңд. шығ., 2, 148).

ЖЫРАУШЫЛЫҚ з а т. *Жырау атанғандық, жыр жырлаушылық.* Тек музыка емес, шешендік сөз өнерін, толғау термелерді, *ж ы р а у ш ы л ы қ т ы* алсаңыз да осыны айтуға болады (Алматы ақшамы, 27. 02. 1990, 4).

ЖАРҚЫЛДАУ... Өзі жас қыз боп не болса соған *ж а р қ ы л д а у д ы* да білген емес (Ө. Қанахин, Құдірет, 15).

ЖЫРТАҚШЫЛ с ы н. *Жыртақтай беретін, күлегеш.* Балаларының *ж ы р т а қ ш ы л* қауымға жоламағаны мақұл (Жалын, 1969, №4, 99).

ЖЫРТҚЫШТАН е т. *Жыртқыш болу, жыртқышқа айналу.* Екі жақта да аяушылықты атымен ұмытып, әбден *ж ы р т қ ы ш т а н ы п* алды (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 226).

ЖЫРТҚЫШТАНУ *Жыртқыштан етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫРТЫҢБАЙ з а т. э к с п р. *Жыртыңдап қалған адам.* – Тойып секіріп тұрмыз! – деді енді бір *ж ы р т ы ң б а й* (Д. Рамазан, Жылап аққан., 33).

ЖЫРТЫС: Жыртыс той. э т н. *Құдалар әкелген қоржынды ашып, ішіндегі маталарды сол ауылдың әйелдеріне бөліп беретін дәстүр.* Құдалар келіп, жолжоралғыларын түгел атқарып болған соң, бауыр-туыс, құда-жегжаттарын шақырып «*ж ы р т ы с т о й*» жасайды (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 76).

ЖЫРШЫҚҰС з а т. з о о л. *Арқасы қоңыр, төбесі сұр, қанаттары мен құйрығы ұзын, ақ жолақтары бар әнші торғай. Ж ы р ш ы қ ұ с* саябақтарда, шағын бақтарда, бұталарда мекендейді (Құстар, 91). Тамыздың соңында *ж ы р ш ы қ ұ с т а р* оңтүстік батысқа ұшып кетеді (Бұл да).

ЖЫРЫҚ: Жырық ен. э т н. *Жырылып салынған ен.* Мал құлағына салынатын еннің түрлері көп: *ж ы р ы қ е н,* қиықша ен, жүрекше ен, кесік ен т.б. (Қаз. этнография., 2, 50).

ЖЫРЫМ з а т. *Айылдың (тартпаның) екінші басындағы арнайы тесілген тесіктері бар, 20-30 елі қайыс. Жырымның тесігіне айылбастың тілшігі кіріп тұрады.* Айылдың доғадан өткізілетін және доға тілі түсіп бекітілетін тесіктері бар бөлігі *ж ы р ы м* деп аталады (Ата салты., 103).

Жырым айна. *Ашылып-жабылатын айна, жарма.* Мен анау жамаулы төсекке таңылып, *ж ы р ы м а й н а н ы ң* сәулесін бағып жатқанда, сен қай қиырда, қай мекеннің хауас жұпарын татып жүрсің, Элиза? (С. Ордашева, Кек жауған, 39).

Жырым айыл. *Жырымы бар, жырым жасалған айыл. Ж ы р ы м а й ы л д ы ң* алақаны жалаң қабат, екі қабат қайыстан немесе ызылған құрдан жасалады (Ата салты., 103).

Жырым балақ шалбар. *Балағы сәндік үшін арнайы жырылып (жырық етіліп)*

тігілген шалбар. Шалбардың тігілуіне, матасына қарай: мәуіті шалбар, жарғақ шалбар, айырбалақ шалбар, *ж ы р ы м б а л а қ ш а л б а р* деген сынды т.б. түрлері бар (Қаз. этнография., 2, 77).

ЖЫРЫМДЫ с ы н. *Жырымы бар, жырым жасалған.* Айыл сонымен қатар *ж ы р ы м д ы* және жырымсыз болып екі түрге бөлінеді. *Ж ы р ы м д ы* түрі айыл-бас, алақан, жырым деген үш бөлшектен құралады (Ж. Бабалықұлы, Ер қанаты, 275). *Ж ы р ы м д ы* айылдың алақаны 40-50 елі, жырымы 20-30 елі болады да, үш жағы сәл сүйірлеу келеді (Ата салты., 103).

ЖЫРЫМСЫЗ с ы н. *Жырымы жоқ, жырымы болмаған*. Айыл сонымен қатар жырымды және *ж ы р ы м с ы з* болып екіге бөлінеді (Ж. Бабалықұлы, Ер қанаты, 275). *Ж ы р ы м с ы з* айылдың алақаны сәл ұзын болады да, оның екі басына екі доға бекітіледі. Бір доғаға 3-4 қарыстан таспа байланады. Оны айылбау (тартпабау) деп атайды (Ата салты., 103).

ЖЫТҚЫРЛЫҚ з а т. *Алғырлық, тапқырлық, шеберлік.* Испандық футбол шеберлері қай жағынан да *ж ы т қ ы р л ы қ* танытып келді (Парасат, 2009, №9, 10).

ЖЫТЫЛАП үс т. ж е р г. *Көзін тіктеп, үңіле (қарау)*. Ұшқыш жанарын *ж ы т ы л а п,* көз ұшында қалтылдап ығып бара жатқан тоқымдай сеңнен назарын ілгері оздырып арығырақ қарады (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 429). Жанарын *ж ы т ы л а п* қарайтын сияқты, бірақ тас қараңғы түнектен әлдебірдеңе елестеп, бедер болмысын танытпай қойған-ды (Бұл да, 426).

ЖЫЮСЫЗ с ы н. *Жимаған, жиылмаған* (И. Байзақов, Құралай., 104).

ЖІБЕР: Жіберіп қоя жаздады. *Зәрін ұстай алмай қала жаздады*. Астымыздағы ат шөп-томар өскен қара сазға таңбалығына дейін кіріп, ентігіп тұрып қалғанда *ж і б е р і п қ о я ж а з д а д ы м* (О. Бөкеев, Мұзтау, 159).

ЖІБЕРІЛІМ з а т. *Бір нәрсені бір жаққа жіберу ісі* (Бекітіл. термин., 39).

ЖІБІСКІЛЕ е т. *Себездеп ұзақ жауу.* Ол күзді күнгі жаңбырдай *ж і б і с к і л е п* тұрып алмай сергек тамады (Ә. Кекілбаев, Бір шөкім., 44).

ЖІБІСКІЛЕУ *Жібіскіле етістігінің қимыл атауы.*

ЖІГЕР з а т. *Ағаш бұтағының онша жіңішке емес, мықты әрі түзу кесіндісі.* Құм ішіндегі құдықты сексеуілдің сары *ж і г е р і м е н* құрсаулап тастаған болатын (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 208). Жігіт қарманып қап сілтеген жыңғыл *ж і г е р д і* дарытқан жоқ (Д. Досжанов, Зауал, 75). Ол қия беттен сексеуілдің *ж і г е р і н* сындыра алмай шайқап жатқан (Қаз. әдеб., 22. 08. 1982, 15).

ЖІГІТҚУУ з а т. э т н. *Ат үстінде ойналатын ұлттық ойын. Ойыншылар екі топқа бөлінеді. Әр топтан бір-бір адам шығарылып, бірінің қолына белбеу немесе орамал беріледі. Бірі 1-2 шақырым жерде тұрған көмбеге қарай қашады, екіншісі қуып жетіп ұруы керек* (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 76). *Ж і г і т қ у у* ойынының ұмыт болуы, әрине, өкінішті-ақ (Бұл да, 21).

ЖІЛІКТЕН е т. *Жілігі жуандау, жілігіне май біту.* Ал сен болсаң [тазы], арыстанды алып соғатындай боп *ж і л і к т е н і п* аласың (Саятшылық, 189).

ЖІЛІКТЕНУ *Жіліктен етістігінің қимыл атауы*.

ЖІЛІКТЕСПЕ з а т. *Малды сойып, жілік-жілік бойынша бөлісіп алу дәстүрі.* Торпақ бермей ол биыл, қырсыққанда, Қысыр сиыр атанды ел білетін. Мал иесі аузынан сыр шыққанда, «*Ж і л і к т е с п е* жасаймын» деп жүретін (Е. Дүйсенбай, Бозала таң., 55).

ЖІНТІКТІ с ы н. с ө й л. *Қарулы, мықты, ширақ.* – Жігіттерің *ж і н т і к т і* екен, шіркін! Бізді артынан ертіп келгенді көрейінші, – деп жағалай қарады (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 128).

ЖІНІГІС з а т. *Ала шапқын болғандық, жан ұшырғандық; жанталас.* Ендеше ру болып ұжымға өтетін мұндай *ж і н і г і с* неге керек? (М. Разданұлы, Алтай., 96).

ЖІҢІШКЕ з а т. м е д. *Аурудың бір түрі.* Бұрыннан *ж і ң і ш к е* ауруы бар бишара әйел өкпесінің суық тиіп қабынғанын көтере алмапты (І.Есенберлин, Махабб., 16).

ЖІҢІШКЕ: Жіңішке жапырақ. б о т. *Алақаны жіңішкелеу келген жапырақ түрі.*

ЖІҢІШКЕЛТЕҢ с ы н. ж е р г. *Жіңішкерек, жіңішкелеу. Ж і ң і ш к е л т е ң* сары кездікті тас қайрақтың бетіне жалақтата жосытты (Ғ. Біләл, Ғасырлық., 15).

ЖІП: Жіп есе алмайды. *Түкке тұрмайды, түкке жарамайды.* Әйткенмен сөз қадірін түсінген адамға Ардақты Ананың жанында Батыр Ана *ж і п е с е а л м а й т ы н ы* бесенеден белгілі емес пе? (Егем. Қазақст., 12. 01. 2007, 6).

Жіп сабақтау. *Жіпті ине жасуынан (көзінен) өткізу. Ж і п с а б а қ т а у* үшін қажеттілігіне қарай алдымен бір сабақ жіп алынады... (Қаз. этнография., 2, 574).

Жіп таға алмады. *Анығын білмеді, ажырата алмады.* Мен, әрине, бастықтың машинасымен келген сұлу әйелдің, оның және апамның неліктен жылағандарына ешқандай *ж і п т а ғ а а л м а д ы м* (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 406).

ЖІПБИКЕ з а т. а у ы с. *Жіптіктей, жіп-жіңішке адам.* Осы күнгі тікаяқ *ж і п б и к е л е р д і* қойшы. Тәттінің парқын білмейді ғой (С. Сматаев, Алғашқы асу, 67).

ЖІПКЕСЕР з а т. с ө й л. ***Пәре.*** Қылмыскерлер жағы дауға төрелік етушіге *ж і п к е с е р* берген (Ана тілі, 13. 02. 1992, 8).

ЖІПСЕ з а т. *Ұлтанның астындағы екінші ұлтан* (Қаз. этнография., 2, 116).

ЖІПСЕЛЕС е т. *Сабақтасу, байланысу.* Ойрат нояндарының бірден Өтеген ауылына келуінде *ж і п с е л е с і п* жатқан осындай себептер бар еді (Қ. Жұмаділов, Дарабоз, 1, 278).

ЖІПСЕЛЕСУ *Жіпселес етістігінің қимыл атауы.*

ЖІПСЕРИЯ з а т. *Жүн-жұрқа, терітерсек қабылдайтын орын.* Өзіміздің Көкебай аңшы атам, Сартай аңшы мен Қазан ақсақалдар *ж і п с е р и я ғ а* тең-тең түлкі терісін өткізгенін көзіммен көрдім (М. Ошыбаев, Соңғы., 81).

ЖІПСИ е т. *Жымысқылану, жымсию.* Шоқша сақал, *ж і п с и г е н* сары шал өзінше сәуегейсіп Әміртай бастықтың Ақтаңгерінің төрт аяғын жерге тигізбей мақтаумен жүр (К. Сегізбаев, Ашылмаған сыр, 66). Түстік шалғайда бұлт тұмшалап, ноғала көздей *ж і п с и е* сарғайған күн көзі мүлде жоғалды (Тоғызыншы шежіре, 146).

ЖІПСИЮ *Жіпси етістігінің қимыл атауы.*

ЖІПСІК с ы н. *Жыртиған, ілмиген, қысық.* Шығыс белдеу қарауытып, ұйқысыраған адамның *ж і п с і к* көзіндей жыртиып батыс көкжиекте сызат қалыпты (Қ. Ысқақов, Қараорман, 40).

Жіпсік көз. *Сығырайған, қысыңқы көз.* – Сіздер көздеріңізді жұмып отырыңыздар, – деп *ж і п с і к к ө з* жігіт қауындай сопақ басын тағы да сілкіп-сілкіп жіберді (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 100). Мереке де *ж і п с і к к ө з і* кілегейленіп қалғып кетіпті (Ө.Ахмет, Қарқаралы., 8).

ЖІПТЕ е т. *Жіппен байлау, жіпке тізу* (Ж. Жабаев, Таңд., 38).

ЖІПТЕЛЕ е т. ж е р г. *Тізіп айту, тәптіштеу.* Мұның бәрін *ж і п т е л е п* отырған себебім, сіздің бір игілікті іс жасап жүргеніңізге қызығу еді, ақсақал (О.Бөкеев, Өз отыңды., 166).

ЖІПТЕЛЕУ *Жіптеле етістігінің қимыл атауы.*

ЖІПТЕСТІРУ *Жіптестір етістігінің қимыл атауы.*

ЖІПТЕУ *Жіпте етістігінің қимыл атауы.*

ЖІПТІК з а т. *Жіліктің жіңішкерген майы.* – Енді жуан – жіңішкерген, жілік май – *ж і п т і к к е* айналған шақта көз тіккенің мен отырған сүйем тақтай болар ма?! (М. Мағауин, Аласапыран, 304).

ЖІПШЕ... Әлдебір құмарпаз түйсік *ж і п ш е* байлап тұрғызар емес (Ә.Асқаров, Таңд., 206).

ЖІТІК з а т. к ө н е. *Жеке жүретін, жарымаған, кедей адам.* Жайдың ұшқыны тиген ешкібеттеніп алып, бұл да бір *ж і т і к к е* қосылған саяқ болды ғой, әйтеуір (К.Сегізбаев: Жұлдыз, 1973, №3, 70).

ЖІТІЛІК з а т. *Жылдамдық, тездік.* Бақытжанның қимылынан *ж і т і л і к* пен шабыттың нышаны сезіліп-ақ тұр (Лен. жас, 26. 04. 1973, 2).

З

ЗАҒАРА... Үйдің ішкі келбеті сықылды дастарханның беті де күңгірт. Бар болғаны бидай талқан, *з а ғ а р а.* – Апа, нан! – деді Қонысбай аузын бұртитып. Мә, *з а ғ а р а* ішінде асқабағы бар, тәп-тәтті. Жей ғой құлыным! (Т. Бердияров, Солдат сыры, 66).

ЗАҒИП: Зағиптер қоғамы. *Зағиптердің жағдайын ойластыру үшін*

ұйымдастырылған қоғам. Самолеттен түскен соң үйге бұрылмастан тура *з а ғ и п т е р д і ң қ о ғ а м ы н а* тартатын (Лен. жас, 21. 09. 1974, 3).

ЗАҒЫР з а т. с ө й л. ***Заґара.*** Ендігі қарағанымыз – жүгері ұнынан пісірілген *з а ґ ы р* нан (Қ. Жұмаділов, Таңғ. дүние, 342).

ЗАЙҚАЙЫР... Т. Әбдіковтың «Өліара» романында әдеби тілде әлі қолданыс таппаған намыт, айшалық, *з а й қ а й ы р* т.б. жекелеген диалект сөздер де кездеседі (Қаз. әдеб., 10. 01. 1986, 7).

ЗАЙСАН з а т. т а р. *Жоңғар хандығы кезіндегі тайпа басшысы; қонтайшы, тәжі, нояннан кейінгі билік иесі.* Қонтайшыдан кейінгі жұмыс орындарын тайшы, ноян, *з а й с а н д а р* иемденген (ҚСЭ, 6, 600). Оған ашуланған Лама-Доржи әрбір ноян мен әрбір *з а й с а н* қол бастап қазақпен соғысыңдар деген бұйрық береді (Б. Нұржекеев, Өзендер., 107).

ЗАЙЫМКЕ з а т. о р. *Біреудің меншіктенген, иемденген жері (заимка).* Біздің арғы жағымызда, байдың егін басындағы *з а й ы м к е с і н* қыстап, малдарын бағып отыратын Өмекең деген шал келді (Ж. Орманбаев, Тұзақталған., 28).

ЗАКӨСКЕЛЕТІП үс т. о р. *Закуска жеп.* Қалғыған-мүлгіген, бірігіп карта ойнаған, шарап шөлмектерін ортаға қойып, балық аршып, *з а к ө с к е л е т і п* отырған жолаушылар (Жалын, 1974, №2, 76).

ЗАКҮНШІКСІН е т. с ө й л. *Заңды білетінсу, заң айту.* Бәрі де көкірегін керіп, екпіндеп, ауылға айғырсып келеді; барлық жұмысты қолынан атқаратынсып, *з а к ү н ш і к с і н і п*, білгішсініп келеді (Ж. Тілепбергенов, Ізбасар, 173).

ЗАКҮНШІКСІНУ *Закүншіксін етістігінің қимыл атауы.*

ЗАҚЫЛЕТ: Зақылет салу. ж е р г. *Бәс тігіп, жарысу.* – Бәйге емес, мен *з а қ ы л е т с а л а м,* зақылет (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 160). Ол аттың басын байқамақ боп жазықтағы жолмен жеті километрге *з а қ ы л е т с а л ы п* көрген екен, оның «Газигінен» Қайқының (аттың) басы анағұрлым озық отырыпты (Қаз. әдеб., 20. 12. 1974, 4).

ЗАҚОР с ы н. сө й л. ***Ызақор.*** ≈ Інім жас кезінде *з а қ о р* болатын.

ЗАҚОРЛАН е т. с ө й л. ***Ызақорлан*** (С. Мұратбеков, Дос изде., 164).

ЗАҚОРЛАНУ *Зақорлан етістігінің қимыл атауы.*

ЗАЛ з а т. м е т о н и м. *Залдың ішінде отырған адамдар.* Сахнаға Күләш Байсейітова шыққанда *з а л* сілтідей тына қалды (Қаз. әдеб., 26. 11. 1976, 3).

ЗАЛАЛДА е т. *Зақым келтіру, зиянын тигізу.* Аққанат жаз айларында әсіресе райхан гүлін, жасминді көп *з а л а л д а й д ы* (Шаңырақ, 101).

ЗАЛАЛДАУ *Залалда етістігінің қимыл атауы.*

ЗАЛЫМШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Залымдық.*** Әркім бөтен кісіге дұшпаншылық қылып, біреуге *з а л ы м ш ы л ы қ* қылмаса екен («Дала уалаяты» – 1994, 74).

ЗАМЫРСЫЗ с ы н. ж е р г. *Күдіксіз; сенімді, дәлелді.* Енді тіпті біржола құтылуға асық. Бірақ *з а м ы р с ы з* бір сылтау таба алмай басы қатулы (Ө. Қанахин, Құдірет, 279).

ЗАҢ: Заңға томпақ... Көлденең табысты өз қорасына әкеліп сүңгітіп жіберуге болмайды, *з а ң ғ а т о м п а қ* (Ә. Тарази, Тасжарған, 178).

ЗАҢБАС с ы н. с ө й л. ***Заңқой.*** Әкей де сөзбен әулігіп кеткен бір түрлі *з а ң б а с* адам ғой (Ж. Аймауытов, Шығ., 230).

ЗАҢҒАРЛА е т. с ө й л. ***Дәуірле.*** Заманы *з а ң ғ а р л а ғ а н* шақта Кауфман да бұл картаның алдында талай тұрған (Ш. Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 10).

ЗАҢҒЫРАҒАН с ы н. *Үлкен, кең (аңғар, сай). З а ң ғ ы р а ғ а н* кең аңғардың аузына шыққанда күн еңкейіп қалған (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 16).

ЗАҢ-ЖАРҒЫ з а т. *Заң және жарғы, заңдылық.* Ертеде қазақ халқы *з а ң-ж а р ғ ы л а р* арқылы өзін-өзі басқарып, өзін-өзі тектеп, өзін-өзі тәртіпке салып отырған (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 134).

ЗАҢҚОЙЛЫҚ з а т. *Заңды жақсы білушілік, заңшылдық.* Берік Айтжанның *з а ң қ о й л ы ғ ы н а* таң қалып: – Сен осы бастан заң іздейсің, тұра бара кім боласың?! – деді (Б. Тоғысбаев, От пен күл, 143).

ЗАППЕРМЕ з а т. с ө й л. *Перме (ферма) бастығы.* Киізбай көрші колхоздың малшыларына, *з а п п е р м е с і н е* барып та қайтты (Ұ. Доспанбетов, Шығ., 4, 305).

ЗАПЫЛАН е т. *Запы (запыс) болу, мезілену.* Еңку-еңку заманның ерқашты тіршілігінен *з а п ы л а н ы п* қалған ба,

осынау қынама белді, ақ жаулықты төмен етектілердің үмітінен күдігі басым (С. Сматаев, Елім-ай, 50). Ән – Біржанның ақтық қош-қошы сияқты. *З а п ы л а н ы п* уhілеуі тәрізді (С. Сматаев, Алғашқы асу, 35).

ЗАПЫЛАНУ *Запылан етістігінің қимыл атауы.*

ЗАПЫСТАН е т. *Запысы шығу, ығыр болу.* Табиғаты момын жазған көрген ауыртпалықтан әбден *з а п ы с т а н ы п,* шайлығып қалған-ау (Б. Шаханұлы, Таңд., 1, 59).

ЗАПЫСТАНУ *Запыстан етістігінің қимыл атауы.*

ЗАР: Зар берді. ж е р г. *«Алшы» деп өтінді, жалынды.* Жақсының жүзі жәндетті, Бір көруің ғанибет-ті. Жаманның ісі міндет-ті, *З а р б е р с е* алушы болма! (Ы. Алтынсарин: Жеті ғасыр., 2, 16).

Зар етіне түсті. *Қыран құс бабына келді, аңға салуға жарады д.м.* Құсты баптап, оның бойындағы артық етін түсіріп жаратуды құсбегілер құстың «*з а р е т і н е т ү с у і*» дейді (Ана тілі 31. 01. 1991, 8).

Зар күйі. *Бүркіттің әбден бабына келіп аңға түсетін күйге келуі. З а р к ү й г е* түскен бүркітті міндетті түрде аңға салу қажет (Қаз. этнография., 2, 580).

ЗАРАРЛА е т. *Зарар (залал) келтіру, зиянын тигізу.* Бұл сияқты көптеген ұшқыш насекомдар ұшып жүріп, жаңа ғана зарарсыздандырылған және кептіруге ашып қойылған қоймаларды қайтадан *з а р а р л а й д ы* (Қаз. ауыл шаруаш., 1959, №6, 25).

ЗАРАРЛАУ *Зарарла етістігінің қимыл атауы.*

ЗАРҒАЛДАҚ з а т. з о о л. *Торғайдың ішіндегі ең кішкентай түрі.* Тозаң басқан құлқайырға қонып отырған *з а р ғ а л д а қ* пыр етіп ұша жөнелді (Н. Оразов, Бақыршаның бала., 31). *З а р ғ а л д а қ т ы ң* жаратылысы бас бармақтан сәл-ақ үлкен. Сәмбі талдың ең жіңішке бұтағының солқылдақ ұшына ұя салады (Ш. Мұртаза: Егем. Қазақст., 28. 03. 2006, 6).

ЗАРҒАР з а т. т а р. *Жоңғар хандығының биі немесе қазысы.* Қонтайшы зайсандар мен *з а р ғ а р л а р* (қазылар) кеңесін шақырып, шешім қабалдайды (Ә. Кекілбаев, Үркер, 77).

ЗАРДАМДАН е т. ж е р г. *Дымқыл тарту, дымдану.* Зәктенген, *з а р д а м д а н ғ а н* қоржын тамда мұқы-тақы күн өткізуден әбден заразаптанып, мұғдарсыз жолға беттеп келе жатқаны мынау (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 11).

ЗАРДАМДАНУ *Зардамдан етістігінің қимыл атауы.*

ЗАРҚҰМ з а т. *Азап, қиыншылық.* Ешкімде жоқ, тек көргені көп, бар өмірі *з а р қ ұ м д а,* жанталаста, алыс-жұлыста, кең даласындай шексіз жазираның көкжиегіне ойлана қарай білген қазақта ғана бар (І. Есенберлин, Шығ. жин., 1, 273).

ЗАРЛАСЫН з а т. с ө й л. *Зарлап қалған (адам).* Ілияс Жансүгіров жаңа сөз тудыруға, яғни өз қолынан жасауға да өте ұста болған: өргек, тайқалау, мазаны, *з а р л а с ы н*, күйбік, ақылдасы (кеңесшісі мағынасында) (Қаз. әдеб., 14. 11. 1975, 1).

ЗАРМЕН з а т. ж е р г. *Бір нәрсенің сыртын жауып тұратын зат; перде, пленка.* Түсі ақ сұр, бұлт сықылды, өзі жұмсақ нәрсе, сырты *з а р м е н* қапталған (Мәшhүр Жүсіп, Шығ.,9, 306). Өкпені қоршап тұрған кеуде де ши тегіс *з а р м е н* қапталған (Бұл да).

ЗАРЯДТАУШЫ з а т. *Заряд беруші, зарядқа қосушы.* ≈ Аккумуляторды *з а р я д т а у ш ы* орнында жоқ болып шықты.

ЗАРЯДША ү с т. *Заряд сияқты, заряд тәрізді.* Аттас *з а р я д т а р ш а* теуіп тынады, әйтпесе аттас емес *з а р я д т а р ш а* тартып қояды (М. Қабанбаев, Жиhанкез., 187).

ЗАСЕДАТЕЛЬ з а т. с о т. *Халық атынан сайланатын қосшы би.* Халық *з а с е д а т е л ь д е р і* советтік әділетті сотты жүргізудегі еңбекші халықтың сенімді өкілі болып саналады (Оңт. Қазақст., 01. 12. 1972, 3).

ЗАСЕДАТЕЛЬДІК з а т. *Заседатель болғандық, қосшы билік.* Халық *з а с е д а т е л ь д і г і н е* жасы 25-ке толған әрбір адам совет азаматы сайлана алады (Оңт. Қазақст., 01. 12. 1972, 3).

ЗАТБЕЛГІ... Буып-түюге, таңбалауға *з а т б е л г і* жапсыруға және оларды дұрыс түсіруге қойылатын талаптар бар (Техникалық регламентін бекіту туралы қаулы).

ЗАТҚАПШЫҚ... Осыдан соң Құсайын бөгелген жоқ, жаңағы іргеге сүйеген *з а т қ а п ш ы ғ ы н* иығына іліп, жүруге ыңғайланды (К. Ахметбеков, Егіз қала, 126).

ЗАТНАМА з а т. к ө н е. *Заттай сыйлық.* Жақсы қызмет қылып, жауда ерлік көрсеткені үшін 1863 ж. Тезек сұлтан наградқа бір *з а т н а м а* алыпты («Түркістан» газеті, 441).

ЗАТОН з а т. *Өзен-су көліктері (қайық, кеме) тұратын және оларды жөндеуден өткізетін орын. З а т о н н ы ң* түнгі оттары қаланың үлкен ошағынан үзіліп түскен ұшқын сияқты екен (Қ. Ысқақ, Ақсу., 299). Бұрын қайық түгілі *з а т о н н ы ң* қақпасына ілмек түспейтін еді (Бұл да). Ертістің тұйықталып біткен кең қолтығына – кеме жөндейтін заводы бар, өзеншілер тұратын *з а т о н ғ а* жақынбыз (Жұлдыз, 1973, №4, 115).

ЗАУАЛ з а т. *Кесепат, кесір, пәле.* Кім біледі тозы ма, қосшы ма, онан кейінгі мынау колхоз деген *з а у а л ы* кеп кимелемегенде жұртпен итше ырылдаспай-ақ өмір сүретін бе едім (Қ. Ысқақов, Бұқтырма, 33). – Маған бір *з а у а л* қатыннан басқа мал бітіп пе еді?! (Қ. Ысқақов, Қараорман, 230).

ЗАУАЛШЫЛДЫҚ з а т. *Зауалын бергендік, жазасын тартқызғандық.* Бұл дүрлігу тек тәуекелге бас тігу не зорлыққа қарсы тұрған бір ғана *з а у а л ш ы л д ы қ* емес, адамдарды іштей жаңартып, рухани түлеткен ұлы сілкініс болды (Т. Әбдіков, Өліара, 39).

ЗАУЗА з а т. а с т р. *Зауза айында көрінетін егіз жұлдыз.* Түнгі мезгіл еді. Ай жаңа туған. *З а у з а* жұлдызына қонаққа барғалы тұрғандай аппақ күмістей сүмбіле жымың-жымың етеді (І. Есенберлин, Алтын орда, 1, 124).

ЗАУЫҚСЫЗДАУ с ы н. *Ықылассыздау, ынтасыздау, ниетсіздеу.* – Кейін, – деді ол *з а у ы қ с ы з д а у* үнмен, – сәл шыдаңыз (Н. Ораз, Сиқырлы., 41).

ЗАУЫҚТАНУ *Зауықтан етістігінің қимыл атауы.*

ЗАУЫМ с ы н. ж е р г. *Әжептәуір, бір қауым, бірталай.* Сол бетте етпеттей жер қауып *з а у ы м* мезгіл қимылсыз жатты да қалды (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 12).

ЗАУЫТСЫМАҚ з а т. *Болар-болмас зауыт, кішкентай зауыт.* Олар иен даланың о жер, бұ жерін шұқылап түртінектеп жүріп, шағын рудниктер мен мыс қорытатын *з а у ы т с ы м а қ т а р* салды (Ә. Нұршайықов, Менің Қазақст., 114).

ЗАХМЕТ... Ауыр жүктің *з а х м е т і н* тұлпар білер (Қаз. әдеб., 24. 09. 1988, 7).

ЗӘБІР: Зәбір берді. ж е р г. *Зәбір көрсетті, зәбірледі.* Себебі жұртқа бұл *з ә б і р б е р м е с е,* жұрттан бұл зәбір көріп жапа шекпейтін (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 268).

ЗӘК: Зәк тартты. *Дымқыл тартты, көгерді.* Үй құрылыстарының қабырғалары *з ә к т а р т ы п,* ол да әжептәуір қиындық туғызып отыр (Қаз. әдеб., 21. 10. 1988, 3).

ЗӘКТЕМЕ: Зәктеме су. *Егінге жіберілген алғашқы су.* Қызылорда, Шымкент өңірлерінде алғашқы, өте баяу жіберілген арық суын *з ә к т е м е с у* деп атаған (Қаз. этнография., 2, 581).

ЗӘКТЕН е т. *Зәк пайда болу, көгеру. З ә к т е н г е н,* зардамданған қоржын тамда мұқы-тақы күн өткізуден әбден заразаптанып, мұғдарсыз жолға беттеп келе жатқаны мынау (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 11). Бір өкініштісі – осы ғимарат іргетасының бір метрдей жері сызға ұшырап *з ә к т е н е* бастапты (Лен. жас., 27. 10. 1988, 3).

ЗӘКТЕНУ *Зәктен етістігінің қимыл атауы.*

ЗӘКІР: Зәкір салды. *Кемені тоқтатып, зәкірді суға тастады.* – Ата, осы жерге *з ә к і р с а л ы п,* сеткі құрғанымыз дұрыс болар еді, – деді (С. Хайдаров, Теңіз самалы, 6).

ЗӘЛІМДЕН е т. с ө й л. *Зәлім болу, сұрқиялану, қаныпезерлену* (Ә. Нұршайықов, Махаб. жырлары, 363).

ЗӘЛІМДЕНУ *Зәлімден етістігінің қимыл атауы.*

ЗӘЛІМДЕУ с ы н. *Қулау, сұмдау, сұмырайлау.* Кейінгі ұрпақ әрі ақылдырақ, әрі өз есебіне жетіктеу hәм күдікшілдеу де *з ә л і м д е у* болып туады деген рас екен-ау (Ө. Ахмет, Қарқаралы., 201).

ЗӘРЕЗЕПТЕН е т. *Зәрезеп болу, мезі ету, ығыр қылу.* Көңілі жақсылық атаулыдан қайтып оңалмастай болып *з ә р е з е п т е н і п* жүрген еді, енді міне... (О. Бөкеев, Ән салады.., 31).

ЗӘРЕЗЕПТЕНУ *Зәрезептен етістігінің қимыл атауы.*

ЗӘРУАТ з а т. с ө й л. *Зәрулік, қажеттілік.* «Жұмыршағымда науқас бар, *з ә р у а т* үшін тұтынамын» дейтініне ешкім кешіріммен қараған емес (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 133).

ЗӘРШӨП з а т. с ө й л. а у ы с. *Залым, сұмырай д. м.* – Бүгін анау жоғарғы барақтағы бір жігітпен танысып едім,

бәтшағар нағыз оңбағанның өзі екен. Ойпырай, неткен *з ә р ш ө п*?! (Қ. Жұмаділов, Көкейкесті, 21).

ЗӘТТЕ с ы н. ж е р г. *Запы, запыс.* Содан да *з ә т т е* көңілінің шошымалылығы түсінікті еді (К. Ахметбеков, Қасырет, 1, 319).

ЗӘУ с ы н. с ө й л. ***Зәулім.*** Қарсы алдымдағы алып домнаның *з ә у* биігі сол бұлттарға тіреліп тұрғандай көрінеді (Ш. Мұртазаев, Интернат., 208).

ЗӘУЛІК... Анау, «дүние күйіп» жатса да шахматтан басын алмайтын *з ә у л і к* шал Шәкен Айманов (Қаз. әдеб., 26. 11. 1976, 4).

ЗӘУМЕТТЕ үс т. ж е р г. ***Әдетте***. *З ә у м е т т е* күттіріп, кешіктіріп барып болатын іс (Қаз. әдеб., 15. 07. 1977, 3).

ЗӘУІ: Зәуі түсті. *Сәті (жолы) түсті, реті келді.* Бұрын Бөрібек *з ә у і т ү с і п* келгенде осынау нағашылары кезектесіп, жорабозаға шақырушы еді (Т. Әлімқұлов, Көкек айы, 35).

ЗӘУІТАЙЫМ қ. ***Зәуде***. – Уа, жолдастар! Жиналысқа бастыққа мен Мәлім жолдасты ұсынамын. Үйткені бұл жолдас үйінен көп шыға қоймайтын еді, бүгін *з ә у і т а й ы м* келе қалған екен (Б. Майлин, Таңд., 529).

ЗВЕНО з а т. *Бригада құрамына кіретін кішірек құрылым (бөлім).* ≈ *Ол екінші з в е н о д а жұмыс істеді.*

ЗВЕНОАРАЛЫҚ с ы н. *Екі звено арасында болатын (жарыс).* Комбайншылар арасында *з в е н о а р а л ы қ* социалистік жарыс күн санап қыза түскен (Лен. жас, 06. 07. 1973, 1).

ЗЕЙНЕП з а т. з о о л. *«Көкек» құсы Алматы облысында осылай аталады.* ≈ Ағаш арасынан *з е й н е п т і ң* даусы естіледі.

ЗЕЙНЕТТЕН е т. *Жұмыс істеу, еңбектену* (Ә. Ахметов, Өшп. жалын, 8).

ЗЕК з а т. *Сотталған, түрмеде жазасын өтеген адам.* Әрісі түрмеге бара жатқан, берісі түрмеден келе жатқан *«з е к т е р г е»* ұқсайды (Ә. Асқаров, Таңд., 204). Әділ заңның арқасында тиісті сыбағамызды алып, өзге *з е к т е р* қатарында күн кешіп жаттық (О. Сәрсенбаев, Жақсының., 150).

ЗЕКЕТ: Зекетің болайын. *«Сен үшін құрбан болайын», «садағаң кетейін» д.м. айналып-толғану.* – Өй, ақылыңнан айналайын, *з е к е т і ң б о л а й ы н* деп, айналып-үйіріледі (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 400).

ЗЕКЕТХАНА з а т. *Жиналған зекетті сақтайтын орын.* Сол орталық алаң түбіндегі жанында *з е к е т х а н а с ы* бар ең үлкен керуен сарай – Әндіжан сарайы (Лен. жас, 30. 08. 1985, 3).

ЗЕНЖІР... Ескіліктің көзі болатын сөздердің бірі – оңқол, *з е н ж і р* (Қаз. әдеб., 29. 01. 1993).

ЗЕҢГІБАБА з а т. с ө й л. *Сиыр д.м.* Батар күн анау сылқ-сылқ күліп аққан бұлақты қандап, өрістен қайтқан *з е ң г і б а б а н ы ң* мүйізін боянты (Лен. жас, 30. 10. 1971, 4).

ЗЕҢГІТ с ы н. с ө й л. ***Зеңгір.*** *З е ң г і т* көкті өзгеше бір пандықпен тілгілеп жүрген қос қанатты түз тағысының бүркіт екенін шырамытты (А. Сейдімбеков, Тауға біткен., 49).

ЗЕРДЕКӨКІРЕК с ы н. *Есіне сақтағыш, зерделі.* Мұқағали поэзиясын жанындай сүйіп, тамылжыта оқитын, оның терең сырларын көкірегіне түйіп алған бұл *з е р д е к ө к і р е к* кемпірді жолықтырғаныма көңілім тасығандай (Мұқағали, 2011, №11, 83).

ЗЕРДЕЛЕГІШ с ы н. *Бір нәрсені зердесіне тоқығыш, ақылға салғыш.* Сонда бала өмірден көргендерін *з е р д е л е г і ш* болып өседі (Жетісу, 11. 08. 1998, 2).

ЗЕРДЕЛЕГІШТІК з а т. *Зерделей білушілік, ақылға салушылық.* Өмірдің сырына үңілгіштік, оны бақылағыштық, *з е р д е л е г і ш т і к,* оның мәнін аңдағыштық, өнерлілік сырларына бойлады (Ә. Ыдырысов, Тұлға., 196).

ЗЕРДЕЛЕТ *Зерделе етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бұл пайымдаулар «мәдениетті отырықшы ел жасайды» деген пікірдің тайғанақтығын *з е р д е л е т е д і* (А. Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 48). Сол Електі өзені бойында кезіктірген қара ләйлек ұясы ұланғайыр далалы өлкенің талай сырын бүгіп жатқанын *з е р д е л е т к е н* де болар (Лен. жас, 19. 11. 1983, 4).

ЗЕРДЕЛЕТКІЗ *Зерделет етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Дегенмен «Таңғы жаңғырық» өмірге тағы бір татымды театр туындысы келгенін *з е р д е л е т к і з е д і* (Лен. жас, 18. 11. 1977, 3).

ЗЕРДЕЛЕТКІЗУ *Зерделеткіз етістігінің қимыл атауы.*

ЗЕРДЕЛЕТУ *Зерделет етістігінің қимыл атауы.* Осынау желілі үш ойдың үшеуі де, сайып келгенде, дамудың жарқын

жолына түскен халқымыздың рухани тегін тарихи аспектіде *з е р д е л е т у* үшін айтылып отыр (А. Сейдімбеков, Күңгіркүңгір., 50).

ЗЕРЕ: Зере қазық. ж е р г. ***Мамаағаш.*** Аттың дене тұрқына орай *з е р е қ а з ы қ т ы ң* жерден биіктігі 1,5-2 м шамасында болады, мойын, кертпеш жасалады. Бұл аттың айналып тұруына мүмкіндік береді (Ер қанаты, 217).

ЗЕРЕБЕ... Әскер ашаршылыққа ұрынды. Енді жігіттер *з е р е б е* ұстасып, ұтылған серіктерінің атын жейтін болды (І. Есенберлин, Жанталас, 78).

ЗЕРЕЛІ с ы н. *Зере (сауыт) киген, зересі бар*. Кежімнің де сауыт сияқты көбелі, кіреукелі, *з е р е л і,* қаттамалы, беренгілі түрлері болатынын көреміз (Ата салты., 67).

ЗЕРЗАТ з а т. ж а ң а. *Зерттеу нысаны*. «Қазақстанның саяси тарихы» курсының зерттеу объектісі (*з е р з а т ы*) не болуы керек? (Ана тілі, 29. 10. 1992, 5).

ЗЕРСІЗ с ы н. *Зер салмаған, зейінсіз, ақылсыз.* ≈ *З е р с і з* бала болмайды, әңгіме оған ой сала білуде .

ЗЕРСІЗДІК з а т. *Зерделі еместік, санасыздық.* - Кешір, әке, балалық па, *З е р с і з д і к* пе, Шалалық па, Тек нобайы ғана қапты ойымда (М. Шаханов, Мәңгүрт., 179).

ЗЕРТ з а т. с ө й л. ***Зерттеу***. Егер мал барымталайтын біз екенбіз, ояз арқылы *з е р т* жүргізіңдер (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 79).

ЗЕРТАС з а т. ж а ң а. ***Мозаика***. Үшеуі *з е р т а с п е н* безендірілген қабырғаны, аса қымбат мебельді фойенің ішкі сәулетін қызықтап кетті (Э. Төреханов, Таудан түскен із, 132). Әсіресе «мозаиканы» *з е р т а с* деп алуы тілге оралымды, жүрекке жылы тиіп тұр (Қаз. әдеб., 21. 05. 1976, 2).

ЗЕРТТЕМПАЗ с ы н. *Зерттей беретін, зерттегіш (адам).* ≈ Ол *з е р т т е м п а з* болып алды.

ЗЕРТТЕМПАЗДЫҚ з а т. *Зерттеуге деген құмарлық, зерттей беретіндік, зерттегіштік*. Драмашылардың *з е р т т е м п а з д ы ғ ы*, күрделі де шым-шытырық өмір құбылыстарының күре тамырын дөп баса білуі жетпей жатқанға ұқсайды (Қаз. әдеб., 30. 01. 1976, 3).

ЗЕРТТЕҢКІРЕ е т. *Зерттей түсу, көбірек зерттеу*. Шөл және шөлейт аймақтарды әлі де *з е р т т е ң к і р е п*, біраз жұмыс жүргізетін көптеген жабайы шөптер бар (Қ. Сәбденов, Қой шаруаш, 412). Уақытты көбірек бөліп, сол көгілдір жыныстарды *з е р т т е ң к і р е с е к* дейміз (Қаз. әдеб., 25. 03. 1977, 4).

ЗЕРТТЕҢКІРЕУ *Зерттеңкіре етістігінің қимыл атауы*.

ЗЕРТХАНАЛЫҚ с ы н. *Зертханаға тән, зертханаға қатысты*. Тап қазір классикалық физиканың өзіміз өткізіп жүрген қалыптасқан *з е р т х а н а л ы қ* сынақтары мүлдем жарамсыз (С. Рахымбек, Айдында., 36).

ЗЕРТХАНАШЫ з а т. *Зертханада жұмыс істейтін адам, зертхана қызметкері.* ≈ Мен *з е р т х а н а ш ы* болып жұмыс істеймін.

ЗЕРШАШАҚ з а т. *Зерлі шашақ*. Дүниені *з е р ш а ш а қ* шапақ шарпып, көркем құбылыс көңіл құсыңды құйқылжытып жібереді-ақ (Оңт. Қазақст., 12. 12. 1972, 3).

ЗЕРІКТІРІҢКІРЕ е т. *Зеріктіре түсу, аздап зеріктіру.* Әдетте тау мен дала экзотикасына барғыштап, көрерменді *з е р і к т і р і ң к і р е п* алатын режиссер бұл жолы самарқау көңілді сейілткен (Соц. Қаз., 25. 11. 1973, 4).

ЗЕРІКТІРІҢКІРЕУ *Зеріктіріңкіре етістігінің қимыл атауы*.

ЗИПУН з а т. *Қамзолдың бір түрі.* Кеудеде жағасыз, жеңсіз көк *з и п у н*, ішінен қызыл жейде киіпті (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 400).

ЗИЫТ с ы н. ж е р г. *Қас, өш, дұшпан*.

ЗИЫТТАН е т. ж е р г. *Қастасу, өштесу, жауласу.*

ЗИЫТТАНУ *Зиыттан етістігінің қимыл атауы.*

ЗИЫТТЫҚ з а т. ж е р г. *Қастық, өштік, дұшпандық.* Біреулер бұл талапты мақтай келді, Орысты, оқуды да жақтай келді. Біреулер «мынау кедей құтырды» деп *З и ы т т ы ғ ы н* бір бүйірге сақтай келді (Қ. Тоғұзақов, Сібір Омар, 20).

ЗИЯ з а т. к ө н е. *Ақыл, ес, сана, ой-өріс*. Не себептен десеңіз, сөз көбейсе, халықтың байымын ұлғайтып, *з и я с ы н* (ой-өрісін) арттыруға себеп болады («Дала уәләяты» газеті, 1986, №31).

ЗИЯНДАТ *Зиянда етістігінен жасалған өзгелік етіс*. Оны Жаман-

шал *з и я н д а т қ а л ы* айтты демеді (Қ. Әбдіқадыров, Әнгім., 9).

ЗИЯНДАТУ *Зияндат етістігінің қимыл атауы.*

ЗИЯНМА з а т. ж е р г. *Кесел, дерт, ауру.* Баласы ауырған кемпірлеу әйелдер, з *и я н м а с ы* бар қатындар бұрынғыдай аттан салып шауып, үшкіртуді сиретті (Б. Майлин, Таңд., 119).

ЗИЯНСЫЗДАНДЫРЫЛ *Зиянсыздандыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бомба зәкірден арнаулы магнитпен алынып, *з и я н с ы з д а н д ы р ы л д ы* (Лен. жас, 29. 11. 1973, 4).

ЗИЯНСЫЗДАНДЫРЫЛУ *Зиянсыздандырыл етістігінің қимыл атауы.*

ЗИЯПАТ з а т. ж а ң а. ***Банкет.*** – Сол ойындардан соң ұлы мәртебелі мұрагер мен оның нөкерлеріне, құрметті қонақтарға *з и я п а т* жасалып, сый-сияпат көрсетілмек (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 280). Бұл мысалдан банкет сөзінің *з и я п а т* деген тамаша баламасы болғанын және бар екенін көреміз (Ана тілі, 18. 10. 1990, 7).

ЗИЯРАТ: Зиярат етті. *Қасиетті, киелі санап, тәуеп етті.* Аталмыш шаһарлардағы зираттар көпшіліктің *з и я р а т е т і п*, қадір тұтатын қаралы орны саналады (Қаз. әдеб., 06. 09. 1974, 2). – Сіздер ғой Ықаңның бейітіне *з и я р а т е т п е д і к* деп ренжіп келе жатырсыздар (Қаз. әдеб., 01. 12. 1972, 4).

ЗИЯТТЫҚ з а т. с ө й л. ***Зияттылық.*** Қазақтың ұғымында *з и я т т ы қ* пен зиялылық, ұят пен шарапат, мейір мен кісілікті, еңбекқорлықты бойына жинаған жандарға тиесілі (С. Рахымбек, Айдында., 218). Шұбар төбеттің әлгіндей *з и я т т ы ғ ы н* көріп, Дәукең іш сарасында «сәтімен жолыққан ит болды» деп ырым жасап жүретін (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 115).

ЗИЯТТЫЛЫҚ з а т. *Мейірімді, қайырымды, кісілікті, ұятты адамға тән қасиет, зияткерлік.* Бауырларының тынымсыз тірлігі, *з и я т т ы л ы ғ ы* арқасында қарымды қалам иесінің жинағы жарық көрмек (Егем. Қазақст., 05. 05. 2009).

ЗОДИАКТІК с ы н. *Зодиакқа қатысты, зодиакқа тән.* Аспанның солтүстік жарты шарындағы *з о д и а к т і к* шоқжұлдызды – Егіздер деп атайды (ҚСЭ, 4, 101).

ЗОПАЙТ з а т. *Жылқының асығы.* Ауылда біз сақаны шігелігіне қорғасын құйып жылқының *з о п а й т ы н а н* немесе құлжадан жасайтын едік, қала балалары оны – сиырдың топайынан жасайды екен (Ж. Алтайбаев, Таңд. шығ., 309).

ЗОРАКЕРЛІК з а т. ж е р г. ***Зорлық.*** Әрине кішкене *з о р а к е р л і к* көрсетпесе өздігінен ешкімнің мойынсал болатын түрі жоқ (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 128).

ЗОРЛЫҚ з а т. *Зор екендік; күштілік, үлкендік.* Күрес қылып, қырық палуанымызды жықсаң, *з о р л ы ғ ы ң д ы* білсем, сонда ғана сен Баршынды алып кете бересің (Алпамыс, 112). Бұл әлбетте, қалайда осылай жасаймын деген *з о р л ы қ т а н* емес, зергерліктен туған інжулер (М. Әлімбаев, Көңіл күнд., 59).

ЗОРМАН з а т. ж е р г. *Алпауыт, зорлықшыл, қиянатшыл.* – Ханғали-ау, олардың күннен-күнге *з о р м а н ғ а* айналғанынан көріп отырған жоқпыз ба көресіні? (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 10).

ЗОРМОЙЫН з а т. т а б у. ***Бұқа.*** – Әкпардың ауылына апарып, *з о р м о й ы н ғ а* қосып келе ғой, – деп сиырын жетектетіп жіберді (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш, 1, 14). Біздің ауылдың әйелдері зеңгібабаның еркегін (бұқа) *з о р м о й ы н* деп әспеттейді (Қ. Жұмаділов, Таңғажайып., 9).

ЗОРМЫЛТЫҚ з а т. к ө н е. с ө й л. ***Зеңбірек.*** Зеңбіректі – «*з о р м ы л т ы қ*», «күлдірмамай» деп атаған (Қаз. әдеб., 07. 02. 1992, 7).

ЗУЗАЛА е т. *Қажет болған жағдайда жаралы (ауру) адамды зузаның көмегімен тасымалдау.*

ЗУЗАЛАУ *Зузала етістігінің қимыл атауы. З у з а л а у* мынандай жағдайларда орын алған: қол-аяғы сынғанда, мертіккенде, жарақат алғанда т.б. (Қаз. этнография., 2, 634).

ЗУҺРА з а т. к ө н е. а с т р. ***Шолпан.*** *З у ҺР а*, яғни Шолпан жұлдызы жылдың әр мезгілінде аспан көгінде көрінуге орай әртүрлі болып туады (Қаз. этнография., 2, 636). Телміріп тылсым көкке тіл қатады: «Қайдасың, аспандағы *з у ҺР а* жұлдыз? Мені де өз жаныңа шақырсаңшы, Мен-дағы сен секілді мұңлы жалғыз» (Қ. Аманжолов, Шығ., 2, 27). *З у ҺР а* жұлдызы қай уақытта аспанның қай жеріне барғанда дұрыс болады дегенді де біледі (Егем. Қазақст., 05. 09. 1992, 3).

ЗҰЛПЫ з а т. *Асыл тұқымды жампоз нардың қолтық, төс тұсында өсетін ұзын салалы бүйра жүн. З ұ л п ы н ы* әйелдер шашқа қосып өретін дәстүр болған (Қаз. этнография., 2, 636).

ЗҰРНАЙ з а т. м у з. с ө й л. ***Зұрна.*** Керней, *з ұ р н а й* пышақ кескендей сап болды (Ш. Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 221). Кенет бүкіл әлемді басына көтере барылдаған керней үні шықты. Оған шиқылдаған *з ұ р н а й д ы ң* ащы дауысы қосылды (І. Есенберлин, Жанталас, 75).

ЗҰРНАЙШЫ з а т. *Зұрнада ойнаушы, зұрна тартушы.* Ханның аңға аттанатын күні жеткенде, адыр басына кернейші, *з ұ р н а й ш ы л а р ы* шығып, бүкіл даланы басына көтере, барылдата тартып, аңшыларға «жиналыңдар» деп белгі берді (І. Есенберлин, Алмас., 24). *З ұ р н а й ш ы л а р* мен кернейшілер құрметті мейманның өзі билеп кеткеніне мәз болып, музыканы құтырта тартты (Ш. Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 220).

ЗҮБӘРЖАТТАЙ с ы н. *Зүбәржат секілді, зүбәржат тәрізді.* Бүгін де түбіндегі ақты-көкті тастар *з ү б ә р ж а т т а й* жарқырап жатыр (Шамшырақ, 20. 11. 1971, 2).

ЗЫБЫН з а т. к ө н е. *Сырт киімнің бір түрі.* Хан екенін танысымен, күз күніне лайық сұр *з ы б ы н,* елтірі малақай киген суық өңді үш жігіт те үздік-создық аттан түсті (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 163).

ЗЫҒЫР з а т. *Зығыр өсімдігінің дәні, тұқымы.* – Біздің колхоз өткен жылы қанша *з ы ғ ы р* алды? – Тоннаға жақын алдық қой деймін (С. Мұқанов, Сыр Дария, 601). Мысалы қалбырмен бидай елейді; елеуішпен тары, қонақ, *з ы ғ ы р* елейді. Ал елгезермен тек ұн елейді (Оңт. Қазақст., 01. 11. 1968, 4).

ЗЫҒЫР: Зығыр етті. *Зықысын шығарды, мазасын кетірді.* Ауылнай қысылып, Ыбырайды оңаша шақырып алып сөйлесіп, тоқты сой деп *з ы ғ ы р е т т і* (Б. Майлин, Таңд., 267). Ол әлгіде қабағын түкситіп келіп, мектеп үйіне төлейтін ақшаңды қалдырмай төле деп *з ы ғ ы р е т і п* кетті (Бұл да, 287).

ЗЫҒЫРСЫЗ с ы н. *Ашусыз, кексіз.* – Жетістірдің, қалқам, – деді Сары Шая. Зілсіз, *з ы ғ ы р с ы з,* жайбарақат айтты (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 238).

ЗЫҒЫРЫҚ: Зығырық атқызды. ж е р г. *Зықысын шығарды, ығыр етті.* Пионер ұйымының ісімен таныс емессіңдер деп класс жетекшілерін де *з ы ғ ы р ы қ а т қ ы з а д ы* (А. Жұмаділдин, Сең бұзыл., 108).

ЗЫҚҚЫ: Зыққы көрді. с ө й л. *Зықысы шықты.* Кемпір де бұрынғы келінінен *з ы қ қ ы к ө р і п* қалған ба, артық сөз айтпайды (Б. Тоғысбаев, Ақтоты, 143).

ЗЫМЫРЫҚ... *З ы м ы р ы қ* – ертегі мен аңыздарда кездесетін мифологиялық образ (Қаз. этнография., 2, 639).

ЗЫМЫСТАНДЫҚ з а т. *Қулық, сұмырайлық.* Басқа адам болса, бір *з ы м ы с т а н д ы қ* жасар ма еді кім білсін (А. Нұрманов, Құлан., 69).

ЗЫҢҒУ *Зыңғы етістігінің қимыл атауы.*

ЗЫҢҒЫ е т. с ө й л. *Зыңылдау, шыңылдау, зың ету.* Мың түрлі үн құлақ түбінен *з ы ң ғ ы п* өткенде ес-тұстан айрылып, мәңгіп қалады бір уақ (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 14).

ЗЫПТУРЫН с ы н. 1. *Зып ете түсетін, зып беретін; тез жүретін.* «Том мен Джерри» мултфильміндегі дәу мысықтан қашқан екі *з ы п т у р ы н* тышқан секілді бас сауғалаймыз да жүреміз (Б. Омарұлы, 11-ші қаламұш, 235). 2. а у ы с. *Зыпылдақ, су жұқпас (адам).* Бұл *з ы п т у р ы н н а н* басқа не күтуге болады? (З. Қабдолов, Менің Әуезовім, 114).

ЗЫРАҚ з а т. ж е р г. ***Кәшек.*** Қораның ығына *з ы р а қ* шөп шашып, қойды соған иіріп тастапты (С. Ләмбеков, Әке жолы, 42).

ЗЫРҒОРДА: Зырғорда болды. ж е р г. ***Зәрезап болды.*** Тағдырдың қиындығына жаншылып, әбден *з ы р ғ о р д а б о п* қалған жүрек әлденеден шошынғандай дір ете түсті (Е. Тұрысов, Ақбақай, 4).

ЗЫРСАТЫ з а т. ж а ң а. ***Лифт.*** Тоғызыншы қабаттағы пәтеріне *з ы р с а т ы м е н* көтеріліп бара жатып та, жарты аспандағы жайынан төмен түсіп келе жатып та өз жайын ойлайды (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 273). *З ы р с а т ы* сол мезетте төменге жетіп, ысырмалы есік қақ жарылған (Бұл да).

ЗЫРТҰЯҚ: Зыртұяқ болды. *Қашып-пұсып күн көрді, зыр қақты.* Қажыгелді лаңынан шошынды көріп, *з ы р т ұ я қ б о л ғ а н* Әнбияның намазынан жаңылып, есінен адасуы тегін емес (Ғ. Біләл, Ғасырлық., 80).

ЗЫРЫЛДАУЫҚ з а т. *Қаңылтыр қораптың ішіне темір немесе тас салып,*

оны шыр айналдыру арқылы малды үркіте айдайтын құрал. Сол-сол-ақ екен, далақтай шапқан шабармандар құлын-тайы аралас қылқұйрықтар үйірін *з ы р ы л д а у ы қ п е н* үркіте айдап, қалың әскердің үстіне қаптатты да жіберді (А. Әшімұлы, Шығ. жин., 5, 49). Әлдеқайдан келіп қалған әлде кім *з ы р ы л д а у ы ғ ы н* зырылдатып, біздің жылқыны қуа жөнеліпті (Қ. Исабаев, Серт, 145).

ЗЫТҚЫР с ы н. *Білмейтіні жоқ, қу, сұм.* – Тоқа әдейі келгесін Шерәлінің қарындасынан бірдеме біліп кетуіміз керек қой... – Әй, *з ы т қ ы р с ы ң*-ау, Сансызбай... (О. Сәрсенбай, Шығ., 5, 43).

ЗЫТТЫБАЙ з а т. с ө й л. *Бір нәрседен, біреуден қашып жүретін, жоламайтын адам.* Шынымен осы Сейтназар құлқын қамын ойламайтын ақ жүрек пе, әлде анау-мынауға арандағысы келмейтін *з ы т т ы б а й м а* (О. Сәрсенбаев, Бақыт құсы, 54).

ЗІДІ з а т. ж е р г. *Негізі, жаратылысы.* Әкесі бірер жыл есепші болған, бірер жыл қойма ұстаған, ісіне адал, *з і д і* жуас адам еді (Н. Дәутайұлы, Аты жоқ., 16).

ЗІЛ з а т. к ө н е. ***Мүйізтұмсық.*** Қазақ «піл ауыр ма, *з і л* ауыр ма» дейді. Бұл жерде «*з і л*» деп мүйізтұмсықты айтып отыр (Қаз. әдеб., 09. 08. 2013, 4).

ЗІЛ: Зіл түсті. *Өсімдік зіл ауруымен ауырды. З і л т ү с к е н* бидайдың сабағы тез сынғыш келеді. Оның үстіне бидай дән салмайды, салса дәні сапасыз болады (Қазақст. ауыл. шаруаш., 1969, №6, 26). Пісіп кеткендіктен бе, жоқ әрі-бері тасып жүргеннен босады ма, сол қауынның үштен біріне жуығына *з і л т ү с і п*, шіріп, ит жемеске айналды (Жұлдыз, 1970, №10, 105).

ЗІЛДЕН е т. *Ауырлау, салмақтану.* Дымқыл тартқан ер-тұрман *з і л д е н е* түсті (Ш. Айтматов, Ерте келген., 108).

ЗІЛДОЙЫР с ы н. *Қаңарлы, дойыр, ұр дажық.* Байқара шектінің тоқымы қаннан, тақымы терден кетпейтін *з і л д о й ы р* жуан аталарынан емес-ті (Ә. Кекілбаев, Үркер, 462).

ЗІЛ-ЗІМІР з а т. *Зілдей ауырлық.* Есін жиған кезде өзін тұтастай тұмшалап алған ақмұнар сейіліп, төбесінен төмен басқан *з і л-з і м і р д е н* жеңілейіп қалады (М.Айымбетов, Құмөзек., 50).

ЗІЛМАУЫРЛЫҚ з а т. *Ауырлық, зілдейлік.* Сырттай қарағанда сылбыр көрінетін жігіттің табандап жатып алатын *з і л м а у ы р л ы ғ ы* бар екенін Тоқтарбай Қуаңдарияға келгелі бері танып-біліп үлгерген (О. Сәрсенбай, Шығ., 5, 176).

ЗІЛСАНДЫҚ з а т. ж а ң а. *Құнды қағаздар мен заттар, ақша сақтайтын өте ауыр темір (шойын) сандық; сейф.* Есентай *з і л с а н д ы қ т ы ң* өзінің туған күні мен туған жылынан тұратын құпия сандарын дөңгелетіп теріп шықты (Ж. Қорғасбек, Жынды., 235). Ол кабинетте өзінен басқа ешкім жоқ болса да, *з і л с а н д ы қ т ы ң* аузын бар денесімен қалқалай қойды (Бұл да).

ЗІЛСУ *Зілсі етістігінің қимыл атауы.*

ЗІЛСІ е т. *Ызғар төгу, зілдену.* – Оны бөтен көрсеңдер өз обалдарың өздеріңе! – деп Қасым ауылнай *з і л с і д і* (Ж.Тілепбергенов, Ізбасар, 85).

ЗІЛТЕМІР... *З і л т е м і р* көтеріп, күш-жігерлері мен кәсіби шеберлігін ұрымтал сәтте тиімді пайдаланғандар алғашқы жүлделерін Қазақстан қоржынына салғанын атап айтуға болады (Егем. Қазақст., 15. 05. 2009).

И

И: И сіңді болды. *И сіңіп болды, ии қанды.* Сосын *и с і ң д і б о л ғ а н* теріні кермеге іліп, қырғышпен қырады, шелиді, шелін алады (Жалын, 1973, №1, 83).

Ии бос. *Жуас, момын, ширақ емес.* Ебін тауып, дені сау, ширақ сәбиді өздерінің жарыместеу, *и і б о с* деп есептейтін жаңа туған балаларымен ауыстырып алудың амалын іздейтін көрінеді (Қ. Толыбаев, Бабадан., 189).

ИВРИТ з а т. *Еврей халқының ұлттық тілі.*

ИВРИТШЕ ү с т. *Иврит тілінде (сөйлеу).* – Онда неге Израиль *и в р и т ш е* сөйлейді? Олардан өзге бірде-бір ұлт ол тілде сөйлемейді ғой (Жас Алаш, 17. 08. 2012, 7).

ИГРЭК з а т. м а т. *«Икстен» кейінгі белгісіз санның шартты таңбасының аты.* Қиналып отырғандығы сондай: «Икс тең болады түбір астында «а» және *и г р э к*», - деген даусы да шығып кетеді (М. Қабанбаев, Жиһанкез., 194).

ИГУАНА... *И г у а н а л а р* – теңіздегі тіршілік ортасын игерген бірден-бір кесірткелер (Су асты. тіршілік, 69). *И г у а н а л а р* ең ыстық түскі мезгілде қоректенгенді ұнатады. Тойып алған соң жылыну үшін жағаға асығады (Бұл да).

ИДЕАЛДАН е т. *Бик мұратқа, асқақ арманға (идеалға) айналу, үлгі болу*. Тіпті Үсен деген (Асан мен Үсен) есімнің өзі *и д е а л д а н д ы* (Б. Омарұлы, Қаратерең., 34).

ИДЕАЛДАНУ *Идеалдан етістігінің қимыл атауы*.

ИДЕАЛИЗАЦИЯЛА е т. *Идеалға, асқақ арманға айналдыру.* – Кім даланы *и д е а л и з а ц и я л а п* отырған? – деп Байсал енді кіділене қалды (О. Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 71).

ИДЕАЛИЗАЦИЯЛАУ *Идеализацияла етістігінің қимыл атауы*. – Түсінем ғой, әрине. Дегенмен, даланы бүйтіп *и д е а л и з а ц и я л а у ғ а* өз басым түгелдей қарсымын (О. Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 71).

ИДЕОЛОГИЯСЫЗДЫҚ з а т. *Қоғам идеологиясының жоқтығы*. Тіпті *и д е о л о г и я с ы з д ы қ т ы ң* өзін идеология ретінде қабылдау басым (М. Шаханов, Мәңгүрт., 51).

ИДЕЯЛАС... Айқас қана жеткізеді жеңіске, Жеңіп қана ел болдық біз ірі алғаш, Ауған, араб, неміс те Бізбен бірге *и д е я л а с,* ұрандас (Ж. Нәжімеденов, Ұрпағым., 165).

ИЕГЕР[1] з а т. 1. *Бір нәрсеге ие болушы, иеленуші, меншіктенуші*. Ол кісі республикалық дербес пенсионер, еңбек ардагері, «Құрмет белгісі» орденінің *и е г е р і* (Лен. жас, 26. 04. 1988, 4). 2. *Бір нәрсені ойлап тапқан адам, автор.* Енді ешкім де осы тектес дәрі жасап, оған *и е г е р* бола алмайды. Өйткені «қызылмайды» ойлап тапқан адам бар (Алм. ақшамы, 04. 03. 1993, 4).

ИЕГЕР[2] з а т. ж а ң а. ***Лауреат.*** Кейінгі 10-15 жыл ішінде жаңадан жасалған телеаңғіме, тыңгер, саяжай, бомбапана, *и е г е р* (лауреат) сияқты неологизм сөздердің ескерілгені қуантады (Қаз. әдеб., 08. 09. 1989, 6).

ИЕГЕРЛІК з а т. *Ие болушылық, иемденгендік. И е г е р л і к* – оңай шаруа емес (Қаз. әдеб., 31. 08. 1990, 11).

ИЕГЕРШІЛІК з а т. *Ие болушылық, иеленушілік.* Осылайша жас ұрпақ халықтық мұраға сеніммен *и е г е р ш і л і к* ете алады (Қ. Толыбаев, Бабадан., 76).

ИЕКТІК з а т. *Кимешектің бет ойығынан төменгі, адамның иегінің астына келетін бөлігі* (Қаз. этнография., 2, 646).

ИЕКТІЛЕУ с ы н. *Иегі үлкендеу, шығыңқылау.* Кескін-келбеті жоғарғы қауымнан шыққанын аңдатады. Мұрындылау, *и е к т і л е у,* киінген түрі де келісімді (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 226).

ИЕЛЕНДІРУ... Біздің заманымызда кешегі ұлылық үлесін бүгінгі қарабайырлыққа *и е л е н д і р у* сирек те болса кездесетін жай (Жалын, 1974, №6, 16).

ИЕЛЕНІЛУШІ з а т. *Иелікке өткен зат; меншіктелуші.* Бірақ тәуелдеу категориясы үнемі иеленушіні (меншіктеушіні) және *и е л е н і л у ш і* (меншіктелуші) затты ғана білдіріп қоймайды, бір заттың басқа бір затқа қатысын да білдіреді (Қазіргі қаз. тілі, 223).

ИКАМАТ з а т. а р. д і н и. *Намазға тұру.* Намазға тұру *(и к а м а т)* мен намаз оқу алдында құбыланы (қибла – намаз оқығанда бет бұратын жақ) айқындау жайы да ұмыт қалмаған (Егем. Қазақст., 14. 12. 1991, 6).

ИКЕМДЕЛІҢКІРЕ е т. *Аздап икемделе түсу, ыңғайлану.* Кім не десе, о десін, олар қыстық қара дарбыз, т.б. өсіріп, нарыққа *и к е м д е л і ң к і р е п* қалған (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 199).

ИКЕМДЕЛІҢКІРЕУ *Икемделіңкіре етістігінің қимыл атауы*.

ИЛАШАРЫҚ з а т. ж е р г. *Амал, айла.* Сынадай кірігіп, ауыз бірлікпен үй шетінен үй жалғап, домбайлап *и л а ш а р ы қ* етті (Лен. жас, 09. 01. 1973, 4).

ИЛАНЫС *Илан етістігінен жасалған ортақ етіс*. Алғаш қорқатын, алайда бірсін-бірсін күмбезден қамқор, аспаннан абзал әлем жоқ екеніне имандарымен *и л а н ы с қ а н* (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 58).

ИЛАНЫСУ *Иланыс етістігінің қимыл атауы*.

ИЛӘҺИ//ИЛӘҺИМ з а т. а р. *Құдай, құдайым, құдірет д.м.* Жылармын сені

ойласам күн мен түні, *Иләһи,* кінәлі етпе, мен құлыңды (Бабалар., 1, 55).

ИМАН: Иманға ұйыды. д і н и. *Аллаға сенді, мұсылмандық парызын өтеді.* Ораза біткеннен кейін барлық мұсылман қауым мешітке жиналады. Сол арада *и м а н ғ а ұ й ы п,* айт намазын оқиды (Қ. Толыбаев, Бабадан., 16).

Иман ету. д і н и. *Ислам дінінің бес парызының біреуі.* Ислам дінінің бес парызы бар. Олар: *и м а н е т у*, намаз оқу, қажылыққа бару, ораза ұстау, зекет беру (Қ. Әбілқайыр, Текес., 207).

Иманынан жұрдай болды. *Иманынан айырылды, имансыз болды.* Олла, билла, көгермейін, көктемейін, жалшымайын, оңбайын, қызығымды көрмейін, опа таппайын, несібемді ит жесін, *и м а н ы м н а н ж ұ р д а й б о л а й ы н*, – деп ант-су ішіп шұбырта жөнелді (Жұлдыз, 1972, №4,34).

Иманын бір уыс қылды. *Иманын ұшырды, қорқытты*. Біраздан бері құлағымның етін жеп бітіріп еді, кеше *и м а н ы м д ы б і р у ы с қ ы л д ы* (М. Сқақбаев, Қырық қыз, 19).

Иманың күйгір! қ а р ғ. *Имансыз қалғыр, иманыңнан айрылғыр! И м а н ы ң к ү й г і р д і ң* шімірікпей айтып тұрғанын қарашы! –деп шабарман сегізкөзден теуіп-теуіп жіберді (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 89).

ИМАНӘЛІ з а т. б о т. *Таулы аймақта ерте көктемнен бастап күзге дейін өсетін шөп* (Алматы обл.).

ИМАНГЕРШІЛІК з а т. *Иманы барлық, имандылық.* Қызара білетін жаны жұқа жандардың өн бойынан теңдесі жоқ сұлулықтың, *и м а н г е р ш і л і к* пен шыншылдықтың лебі еседі (Т. Әбдіқұлы, Парасат., 37). Алғашқы күні жаралыларды зембілге салып, оны тұтқындар көтеріп, адами қауымға тән *и м а н г е р ш і л і к* рәсімі жасалған болатын (Бұл да, 114).

ИМАНЖҮЗДІЛЕУ с ы н. *Жылы жүзділеу, кішіпейілдеу.* Үй іші *и м а н ж ү з д і л е у* көрінді (Ж. Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 61).

ИМАНЖҮЗДІЛІК з а т. *Ар-ұяты, иманы барлық.* Олардың қай-қайсысы да адамдыққа, *и м а н ж ү з д і л і к к е,* мәдениет-тілікке тәрбиелейді (М. Арын, Бес анық, 62).

ИМАНСУ: Имансу ішкізу. д і н и. *Көз жұмар алдында науқас адамның аузына дем салынған су тамызу салты. И м а н с у і ш к і з у* көз жұмғалы қиналып жатқан адамның жұмаққа деген сенімін арттырып, жанының қиналмай тезірек шығуына мүмкіндік жасайды (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік, 5, 58).

ИМЕКТЕ е т. с ө й л. *Бір нәрсенің басын ию, имек жасау.* ≈ Ол кезде қармақ жоқ. Біз зымның ұшын ұштап, басын *и м е к т е п,* өзіміз қармақ жасап алушы едік.

ИМЕКТЕУ *Имекте етістігінің қимыл атауы*.

ИНАҚ[1] з а т. к ө н е. *Әтек етілген, тарттырылған ер адам*. Берке ханның жарлығы бойынша есірей кәпір Коломонның мұсылман діниндегі қыпшақ қызы Құндызды қатын етіп алуды ойлаған күнәсі үшін *и н а қ* етіп тартылсын (І. Есенберлин, Алтын орда, 1, 132). Қатындар ауылында еркек некен саяқ. Оның өзінде де тек *и н а қ*, ат тәрізді кестірілгендер (Бұл да, 1, 78).

ИНАҚ[2] з а т. к ө н е. *Хан сарайындағы жоғары лауазымды, ең ықпалды шонжар; хан кеңесшісі*. Моғолстанның жоғары қызмет баспалдағында *и н а қ т а р* (хан кеңесшілері), миршикар (аңшылық бастығы), сондай-ақ наиб («орынбасар») және басқа қызметтерді атауға болады (ҚазССР тарихы, 2, 198). Хиуаның *и н а қ т а р ы* Жолбарысты тақтан түсіреміз деп біраз қомпаңдасқан екен (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 66).

ИНАЛ к ө н е. *Әкесі қара қазақ, шешесі хан тұқымынан шыққан кісі; ақсүйектер қатарына жатады. Бірақ хан тағына отыруға хақы жоқ.* Осындай жағдайда Бату өзінің бір қызын Манғыт жігітіне береді. Одан Ноғай деген *и н а л* туады (І.Есенберлин, Алмас., 32).

ИНАЯТТА е т. *Жамандау, өсектеу, сөз ету; тілдеу, боқтау.* – Қабағы қату болғанымен сәлемі түзу көрініп еді. Босқа *и н а я т т а м а й ы қ!* (С. Сматаев, Елімай, 2, 184).

ИНВЕРСИЯЛАН е т. *Сөйлемдегі сөздерді орнын ауыстырып қолдану.* Бұхар қолданған эпитеттер *и н в е р с и я л а н ғ а н* тіркестер болып келеді (Р. Сыздықова, XVIII-XIX ғ. қаз. әдеб. тілі., 79).

ИНВЕРСИЯЛАНУ *Инверсиялан етістігінің қимыл атауы*.

ИНДИЯЛЫҚ с ы н. с ө й л. ***Үнділік.*** – Біз өсіріп отырған күріштен кореялықтар

мен *и н д и я л ы қ т а р* күріші де тұқымы, сорты жағынан едәуір кейін (Ә. Ибрагимов, Нағыз қайнар, 60).

ИНЕ: Инеден жаңа шыққандай. *Жап-жаңа, су жаңа.* Үстінде аппақ көйлек, бүгін ғана *и н е д е н ж а ң а ш ы қ қ а н д а й* қара костюм. Кеудесі толған ордендер мен медальдар (І. Есенберлин, Маңғыстау, 133).

Ине жасырмақ. э т н. *Бөлмеде отырған ойыншылардың біреуі далаға шығып кетеді, екіншісі инені өз бойына жасырады. Сырттан келген ойыншы инені іздемек болып, бас киіміндегі күйені оның бетіне жағып кету ойыны; инемді тап. И н е ж а с ы р м а қ* ойыны жастардың бас қосуында, көбіне үйде ойналатын ойын (З. Жәкенов, Аяулы., 79).

Инемді тап. э т н. *Ұлттық ойындардың бір түрі. «Инемді тап» ойынына керегі бір ғана ине. Жүргізуші «сен мынаны үстіңе жасыр, мен иіскеп табамын» дейді де, сыртқа шығып, бөркін айналдырып киіп, төбесіне көп қылып күйе жағады. Үйге келіп, әр жерін иіскеген болып, инені жасырушының бетіне күйесін жұқтырып кетеді* (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 72). Бұл ойындардың ішінде көптеген күлдіргілі, көпшілік ортасында тапқырлықты талап ететін «*и н е м д і т а п*», «қарамырза», «айдап сал» сияқтылары да бар (Бұл да).

Ине ұшында отыру. *«Не болар екен» деп, қатты күдіктену, қыпылықтау.* Ал *и н е ұ ш ы н д а о т ы р ы п,* бүгінгі дал-басалауын ненің белгісіне жорығаны мақұл (А. Мекебаев, Алапат, 109).

ИНЕҚАП з а т. *Инелерді салып қоюға, алып жүруге арналған құрал. И н е қ а п т ы ң* пошымы қорапша, құты немесе ұзынша түтік түрінде болып келеді (Қаз. этнография., 2, 651).

ИНЕР з а т. *Түйенің будандасудан шыққан бір тұқымы. И н е р* мен үлектің будандасуынан – кердері, кердері мен үлектің будандасуынан – күрт шығады (Қаз. әдеб., 25. 11. 1988, 1).

Инер мая. *Аруана мен бураның будандасуынан туған түйе.* Айыр інген мен үлектің будандасуынан – нар мая, аруана мен бураның будандасуынан – *и н е р м а я* шығады (Қаз. әдеб., 25. 11. 1988, 1).

ИНЕТЕРАПЕВТ з а т. м е д. *Инемен емдейтін терапевт дәрігер.* Жоғарыдағы жылы пікірлерді оқи отырып, *и н е т е р а п е в т* А.Таировтың шын мәнінде шебер маман екеніне көзіңіз жетеді (Қаз. әдеб., 25. 10. 1974, 4).

ИНЕТЕРАПИЯ з а т. м е д. *Ауруды инемен емдеу тәсілі.* Біздің республикамызда *и н е т е р а п и я* кеш қолға алынса да, ауызға көп ілініп жүр (Қаз. әдеб., 25. 10. 1974, 4).

ИНЕШАНШЫҒЫШ з а т. *Күнделікті пайдаланып жүрген инелерді шаншып қоятын кішкентай жастықша.* Инені *и н е ш а н ш ы ғ ы ш қ а* тік шаншуға болмайды. Ине *и н е ш а н ш ы ғ ы ш т ы ң* беткі жағына көлбей шаншылады (Қаз. этнография., 2, 653).

ИНТЕЛЛИГЕНТСЫМАҚ с ы н. *Интеллигент сияқты, интеллигент тәрізді.* – Е, онда азды-көпті оқығаны бар, *и н т е л л и г е н т с ы м а қ* біреу шығар, – деп шағып алды әйелім тағы да (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 241).

ИНТЕЛЛИГЕНТТІЛІК з а т. *Интеллигентке тән қасиет, зиялылық.* Мыңға жуық қыздар *и н т е л л и г е н т т і л і к,* шын пейілділік, қайырымдылық, адалдық, еңбекқорлық сияқты қасиеттерді қалаған (Қаз. әдеб., 21. 10. 1983, 10).

ИНТЕРНАТТЫ с ы н. *Интернаты бар.* – Ол өзі *и н т е р н а т т ы* мектеп қой? – Иә, бүкіл қазақ даласында бірден-бір *и н т е р н а т т ы* мектеп (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 178).

ИНТЕРНАЦИОНАЛШЫЛ с ы н. *Халықтар арасындағы достықты жақтаушы*. Сол тамаша жырлар қайнар сүйіспеншіліктен, *и н т е р н а ц и о н а л ш ы л* жүректен туған екен-ау! (М. Әлімбаев, Көңіл күнд., 126).

ИНТИМДІК с ы н. *Адамның жеке басына, сезім-күйлеріне қатысты, соған тән.* Берқайырдың *и н т и м д і к* өлеңдері сондай табиғилығымен, ерке наздылығымен ұнайды (Қаз. әдеб., 22. 11. 1974, 3).

ИСІНШЕК с ы н. *Исіне беретін, исінгіш. И с і н ш е к* бие – сауар алдында құлынына жанасып, исініп сүтін ағызып жіберетін бие (Ш. Жанәбілов, Ер қанаты, 305).

ИТ: Ит жеген терідей. *Жұлма-жұлма болған, түте-түтесі шыққан.* – Бір әңгімені нәшіне келтіріп айтайын десең, *и т ж е г е н т е р і д е й* жан-жағынан жұлмалап, берекесін бек кетіресіндер, – деді қарт (К. Сегізбаев, Беласқан, 200).

Ит жүн. *Иттің жүні секілді сабалақ-сабалақ жүн.* Сапасына қарай жүн: биязы жүн, *и т ж ү н*, жабағы жүн (өлі жүн), боздақ жүн (тірі жүн), ұяң жүн, қылшықты жүн болып бөлінеді (Ж. Қоқанова, Түк және тері., 10-11).

Итке қос артқандай. *Сөкет, сөлекет, жараспай тұр д.м.* Бұрындары аядай бір бөлмеге кәдімгідей жасау болып тұрған мүліктеріміз кең жарық терезелі мынау қос бөлмелі кең сарайға *и т к е қ о с а р т қ а н д а й* жараспай-ақ тұр (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 175).

Ит қуғандай. *Ит қуған сияқты, тым тез.* Серік жайылып жүрген атты ұстап алып, *и т қ у ғ а н д а й* ауылға қарап шаба жөнелді (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 405).

Ит ойнағандай. – *Алай-түлей, әлем-тапырақ, астан-кестен.* – Жәй. Ұйқым қанбаған шығар, – дей салдым. Әйтсе де ішім *и т о й н а ғ а н д а й* алай-түлей (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 109).

Ит терісінен жек көреді. *Суқаны сүймейді, ұнатпайды.* – Сен не десең о де, мен бар ғой, жымысқыланып, тобықтан қаққан адамды *и т т е р і с і н е н ж е к к ө р е м і н* (М. Мәжитов, Аманғали, 195).

Ит ырғылжың. *Болар-болмас нәрсеге керіскен, кергілескен әрекет.* Ат құмары қанар ма екен жосылмай, *И т ы р ғ ы л ж ы ң,* әрі-бері босуды-ай! Ешқайсысы шыға алмайды шығандап, Ал аман жүр әлі шындап қосылмай (Ж. Қыдыров: Лен. жас, 12. 03. 1974, 4).

Итім білсін бе?! *Кім білсін? Білмеймін д.м.* – О, тоба, шын ба? – *И т і м б і л с і н б е,* жаңа жаңалықтан айтты (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 146).

ИТЕРІСПЕК з а т. *Көп адамның бірін-бірі итеріп, тықсырысуы; бір-бірімен соқтығысуы.* Қалың *и т е р і с п е к к е* алдымен қолы жетіп қалған кейбіреулері масайрап, қылта мойнынан қысқан көк шыныларын жарқ-жұрқ еткізіп, ойқастап шыға берді (Б. Шаханұлы, Таңд., 1, 411).

ИТЖАНДЫЛЫҚ з а т. *Жаны сірілік, төзімділік, шыдамдылық* (Т. Нұрмағамбетов, Ата қоныс, 4).

ИТЖИДЕК з а т. *Итжидек өсімдіктің шиеге ұқсас қара (кейде сары) түсті улы жемісі.*

ИТҚОНАҚ з а т. *Итқонақ өсімдігінің тары тәрізді уақ дәні.*

ИТҚҰМАР с ы н. *Итті жақсы көретін, итке әуес.* Бес-алты ағайынды. Бәрі де бай, жалшылары көп, бағатындары аңшылық, атқұмар, *и т қ ұ м а р* (З.Иманбаев, Қос қайың, 212). Байқаймын, біздің атқұмар, *и т қ ұ м а р* директор мұныма қатты қуанып-ақ қалды (Қаз. әдеб., 20. 12. 1974, 4).

ИТМҰРЫН... 2. *Итмұрын өсімдігінің жемісі.* Тікендердің, жазғы ал-қызыл гүлдерінің орындарына қып-қызыл моншақтай болып, *и т м ұ р ы н д а р* самсыған (С. Сейфуллин, Шығ., 5). Көк пияз, сарымсақ, салат, *и т м ұ р ы н,* қара қарақат, помидор, лимон жемістерінде витаминдер өте көп мөлшерде болады (Ботаника, 4).

ИТМҰРЫНДЫ с ы н. *Итмұрын көп өскен, итмұрыны мол.* Жол терең өзектегі *и т м ұ р ы н д ы,* талды нуға сүңгітіп жібергенде, өтіп шыққанша зәрем қалмайды (М. Иманбаев, Жолда, 3).

ИТПЕ: Итпе ағаш. э т н. *Жүрмеген малды артынан итеретін ашалы сырық.* Осында тағы бір сырық бар еді. Бұтақты жерінен аша жасап, «*и т п е а ғ а ш*» дайындайық (К. Мұқанжанұлы, Ортеке, 15).

ИТПЕЛЕ е т. *Түйенің мұрнына итпе өткізу.*

ИТПЕЛЕУ *Итпеле етістігінің қимыл атауы.* Жалпы жүгендеу, тізгіндеу, бұйдалау, *и т п е л е у,* мұрындықтау деген сөздердің орнына – ауыздықтау деген бір-ақ ұғым береді (Ер қанаты, 268).

ИТСИГЕКТІ с ы н. *Итсигек өскен, итсигегі мол.* Көз көрінім маңай – жусанды, *и т с и г е к т і* дала. Жусандар бұл жерге жаман өспепті, қалың қаулап тұр. Жүргенде аяққа оратылады (Т. Жармағамбетов, Нәзік бұлт., 181).

ИТТИМЕ з а т. м е д. ж е р г. ***Мешел.*** Сәбидің емшектегі кезінде ең бір еске алатын жай – оны *и т т и м е* (рахит) ауруынан қорғау. Сондықтан әрбір ана қызының *и т т и м е м е н* ауырмауына жағдай жасауы керек (И. Қарақұлов, Қырық сұрақ 147).

ИТШАНА... Мені үйге *и т ш а н а м е н* сүйреп апарыпты (З. Иманбаев, Қос қайың, 271).

ИТШЫБЫН з а т. з о о л. *Ірірек, денесі сары шыбын.* Жарас аттардың шабынан бір уыс *и т ш ы б ы н* ұстап алып, уыстаған күйі

қауын базарға қайта зытты (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 23).

ИТШІ з а т. *Ит күтуші.* Құптадың оның сөзін өзің тағы, Надандықтың белгісі ол баяғы. *И т ш і ң* түгіл көтермен өз сөзіңді, Мен біреудің құлы емес байлаудағы (Шәкәрім, Шығ., 415).

ИТЫРЫҚ з а т. *Азап, қиыншылық.* Осындай *и т ы р ы қ п е н* қой талай жерге жетті (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 13). Бірақ осыншалық жанды жер *и т ы р ы қ* жұмыстан жалықтырмас бір ұлы қуат алғандай еді (О. Бөкеев, Ән салады., 120).

ИТЫРЫЛДАТАР з а т. э т н. *Қалыңдығына келген күйеу жігітке жасалатын кәде.* Жігіт атын байлағасын итке қапқызбай аман өтсін деген ниетпен *и т ы р ы л д а т а р д ы* жасаған (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 25).

ИТІҢДЕ е т. *Жүрмейтін көлікті (атты, өгізді) жүргізу үшін үстіндегі адамның екі аяғымен қайта-қайта тебінуі; итіңитің ету.* ≈ Үйден шыққалы *и т і ң д е п* келеді.

ИТІҢДЕУ *Итіңде етістігінің қимыл атауы.* Ашуына үрей араласып, ат үстінде *и т і ң д е у д е н* басқа амалы құрып келеді (О. Сәрсенбай, Шығ., 4, 142).

ИШЕМИЯ з а т. м е д. *Қан тамырының тарылуынан болатын ауру.*

ИШЕМИЯЛЫҚ с ы н. *Ишемияға тән, соған қатысты.* Ғалымдар жүректің *и ш е м и я л ы қ* ауруларының қалай пайда болуын анықтап отыр (Э. Аханова, Адамда жүрек., 4).

ИЫҚ: Иық қылды. с ө й л. *Атының иығын жауыр қылды.* Кей ердің алды аласа, арты биік, Мінбей жатып атыңды *қ ы л а д ы и ы қ.* Бас бітімі бәсеңдеу көрінсе де, Адырайған артында болмас сиық (Шәкәрім, Шығ., 60).

ИЫҚТҰРЫҚ з а т. *Киім ілетін иықты бұйым, киім ілгіш.* Бос тұрған *и ы қ т ұ р ы қ т ы* алып, мипаздап, үстіндегі пиджагін кигізді (М. Мағауин, Таңд. шығ., 1, 384). Содан соң шифоньердің есігін ашты. *И ы қ т ұ р ы қ қ а* ілінген, киім дүкендердегідей қатарынан тізілген көп костюм тұр (М. Мағауин, Көк мұнар, 136).

ИЫҚША з а т. г е о г р. *Көтеріңкі, қырлы биік жер.* Біз бергі *и ы қ ш а д а* тұрып үйлерін құрып жатқан ауылды көрдік (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 122).

ИІЛДІРУ *Иілдір етістігінің қимыл атауы. И і л д і р у* деп – инелерге төселген жіптің бір ізді иілдірілуін айтады (Ж.Абдуғапарова, Трикотаж өндірісі., 13).

ИІЛДІРІЛ *Иілдір етістігінен жасалған ырықсыз етіс.*

ИІЛДІРІЛУ *Иілдіріл етістігінің қимыл атауы.* Иілдіру деп – инелерге төселген жіптің бір ізді *и і л д і р і л у і н* айтады (Ж.Абдуғапарова, Трикотаж өндірісі., 13).

ИІМПАЗ с ы н. *Иіп келтіретін, иетін. И і м п а з,* береңдік, өркеншіл, дарқаншыл, түскей, масқарампаз – сөздерін туғызған Ә. Тәжібаев (М. Әлімбаев: Қаз. әдеб., 14. 11. 1975, 3).

ИІНТІРЕК з а т. м е х а н. *Бір нәрсені көтеру үшін пайдаланылатын тірек темір; рычаг* (Бекітіл. термин., 41).

ИІНІШ з а т. *Жейденің, көйлектің иығының астына салынған қосымша астар.* Ал *и і н і ш* көйлектің (жейденің) алдыңғы иіні, иығы тұсына қабаттап салынады (Қаз. этнография., 2, 264).

ИІР... *И і р* – көпжылдық шөптесін өсімдік. Сабағы тік, бұтақсыз. Тамыр сабағы жуан, жапырағы жіңішке, семсер тәрізді, ұз. 60-120 см. Гүлі ұсақ, сары жасыл. Ертіс бойында кездеседі. Құрамында эфир майы, илік заттар бар. Тамырын қайнатып, дәрі ретінде пайдаланады (ҚСЭ, 1, 157).

ИІРУ... Шөпті шөмелелеуге, бір жерге апарып *и і р у г е,* маялауға жұмсалатын шығын жойылады (Жетісу, 11. 07. 1967, 3).

ИІРІМДЕЛ е т. *Иірім жасау, иірілу.* Төскейінде теңіз мөлтілдеп, теріскейінде жұқалаң шағыл жолақтар *и і р і м д е л г е н* бұл еңкеулік сонау бабалар заманынан бері Ақшұқыр аталып келеді (Ә. Сәрсенбаев: Қаз. әдеб., 08. 04. 1977. 1).

ИІРІМДЕЛУ *Иірімдел етістігінің қимыл атауы.*

ИІРІМ-ҚОЙНАУ з а т. *Бұлтарыс, қалтарыс.* Оның *и і р і м - қ о й н а у ы,* соқпағы мен соқтықпасы мол сөздерін көздері ежірейіп, әрі қалт жібермей беріле тыңдады (Ұ. Доспанбетов, Шығ., 4, 100).

ИІСКЕЛЕН *Иіскеле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.*

ИІСКЕЛЕНУ *Иіскелен етістігінің қимыл атауы.*

ИІСКЕЛЕНШЕК с ы н. *Иіскелене беретін, көп иіскегіш.* Аруана атаулы жайшылықты оттау, күйсеуден танып, бура жағалап *и і с к е л е н ш е к* бола бастаған кез (С. Елубаев, Ойсыл қара, 35).

ИІСТІ: Иісті сабын. *Иісі аңқыған ақ сабын.* Төркіндеген қыздардың «ата жолы», «ана жолы» деп ақ кездеме мен иіссу, *и і с т і с а б ы н* апару ата-анасына деген перзенттік ақ тілегінің айғағы (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 4, 61).

ИЯНАТТА е т. с ө й л. ***Инаятта.*** *И я н а т т а п,* ылаттап, Сырты сұлу «советсіп», Қыз, қымызбен голайттап Отыр байдың шашты ұлы (І. Жансүгіров, Шығ., 385). Шыбық тимес шыңқ етер көкдолы Оспан баж-баж етіп жеті атасына түсіп *и я н а т т а ғ а н* (О. Бөкеев, Өз отыңды, 61).

Й

ЙОГ... Қазір бұл өңірде жоқ қиын жаттығу жасау үстіндегі *й о г* тәрізді (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 316).

ЙОДТАНДЫР е т. *Йод қосу, йод араластыру.*

ЙОДТАНДЫРУ *Йодтандыр етістігінің қимыл атауы.*

ЙОДТАНДЫРЫЛ *Йодтандыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Сондықтан йод тапшылығының алдын алатын *й о д т а н д ы р ы л ғ а н* тұзды қолдану қажет («Түркістан», 12. 01. 2006, 8).

ЙОДТАНДЫРЫЛУ *Йодтандырыл етістігінің қимыл атауы.*

К

КАБАРДИН з а т. *Кавказ халықтарының бірі.* Ал Ресейдегі қазақтар саны ондағы удмурт, марий, *к а б а р д и н,* осетин, бурят, еврей, якут, қалмақтардан әлдеқайда көп (Ана тілі, 28. 02. 2013, 10).

КАВКАЗ: Кавказ белдік. *Қара ала түсті оюмен өрнектелген күміс белдік.* Қимақы сұрғылт шекпен, *к а в к а з б е л д і к,* Омырауға тізілген оқ түйме дерлік. Қыранның топшысындай екі иығы, Өрт болып тұтанып тұр өңінде ерлік (И. Байзақов, Құралай., 141).

Кавказ өрнек. э т н. *Қақталған ақ күміске салынған қара ала түсті өрнек* (Қаз. этнография., 3, 11).

КАЗИНО... Соңғы кездері жұртшылық әуестене бастаған *к а з и н о д а* бұл екеуі біріне-бірі қарама-қарсы жайғасып, еміне-еркін отырған беттері еді (О. Кемаль, Тәлкек., 58).

КАЙРА з а т. з о о л. *Арктиканың теңіз жағалауларында тіршілік ететін, үйрекке ұқсас, бірақ басы, жотасы – қара, бауыры (алдыңғы жағы) – ақ, ірілеу құс. К а й р а л а р* құс базарының ең шулы, неғұрлым саны жағынан көп тұрғындары болып есептеледі (Құстар, 14). Ең үлкен құстар тобы – *к а й р а л а р.* Олар ақ-қара түсті, ұзын тұмсықты, үлкендігі қазбен шамалас (Тірі табиғат, 14).

КАЗУАР... Мұндай таңғажайып құсқа *к а з у а р д ы* жатқызуға болады. Ол түйеқұс тектес құс (Құстар, 8). Австралияның тропикалық ормандарында *к а з у а р* мекендейді. Бұл құс ұша алмайды, бірақ сағатына 50 шақырым жылдамдықпен жүгіре алады (Тірі табиғат, 36).

КАКАДУ... *К а к а д у д ы ң* басында мамық айдары бар. Бұл әдемі құстар Австралия мен Жаңа Гвинея ормандарын мекендейді (Құстар, 57). Екінші алып тоты – *к а к а д у.* Ол Жаңа Гивенияда, Австралияда, Тасманияда кездеседі (Тірі табиғат, 37).

КАКАНДОЗ з а т. ж е р г. *Пештің күлін шығаратын қалақ.* Пештен күл шығаратын бұл аспапты бізде *к а к а н д о з* дейді (Қаз. әдеб., 05. 04. 1985, 15).

КАЛЕНДЕР з а т. к ө н е. ***Диуана.*** Мінгенде атың қара кер Не сұрайсың *к а л е н д е р...* (Алпамыс: Қаз. әдеб. хрест., 8 кл., 122).

КАЛГОТКИ з а т. *Әйелдердің капроннан жасалған, жұқа бұт киімі.* Екеуміз тоғайдың ішіне кіріп, тасалау жерге барып, оның *к а л г о т к и і н* сығатынбыз (Қарқат тер., 69).

КАЛОШТЫ с ы н. *Аяғына калош киген, калошы бар.* Жағалы драп пальто, *к а л о ш т ы* қара пима, былғары тысты құлақшын... (Р. Әутәліпов, Алтын жемісті., 158).

КАМЕРАЛАС с ы н. *Бір камерада отырған, камерасы бір (адам).* Жанындағы *к а м е р а л а с ы* қолына пышақ алып оған жақындап келе жатты (Ә. Байбол, Теміржол., 318).

КАНАУЫС з а т. *Қымбат матаның бір түрі.* Жасау артуға 25 түйе, *к а н а у ы с* пен жібектен тігілген 125 шапан, 50 кілем... берген (Х. Арғынбаев, Қаз. халқы., 266).

КАНУН з а т. м у з. *Әл Фарабидің өзі жасаған саз аспабы*. Және естуімше, осы *к а н у н* аталатын музыка аспабын ол [Әл Фараби] өзі жасаған көрінеді (Лен. жас, 03. 01. 1973, 3).

КАПУСТА: Капуста биті. з о о л. *Капуста (қырыққабат) зиянкестерінің бірі.* Овощ дақылдарының негізгі зиянкестері – түрлі бүргелер, капуста көбелегі, *к а п у с т а б и т і,* капуста күйесі және капуст шыбыны (Коммунизм туы, 6, 05, 1967, 2).

Капуста көбелегі. з о о л. *Капустамен қоректенетін зиянкес көбелек.* Овощ дақылдарының негізгі зиянкестері – түрлі бүргелер, *к а п у с т а к ө б е л е г і,* капуста биті, капуста күйесі және капуста шыбыны (Коммунизм туы, 06, 05, 1967, 2).

Капуста күйесі. з о о л. *Капустаға зиянын тигізетін жәндік (күйе)*.

КАРАТИСТ... – Иә, әлден тебісі қатты екен. *К а р а т и с т* болатын шығар (Д. Рамазан, Жылап аққан., 152).

КАРБАС з а т. *Матаның бір түрі.* – Сонда қара қазақ жейделік *к а р б а с* пен кебіндік бөзді қайдан алады? (І. Есенберлин, Алмас қылыш, 219).

КАРДИОГРАММАЛЫҚ с ы н. *Кардиограммаға қатысты, кардиограмма арқылы*. Жүрегін *к а р д и о г р а м м а л ы қ,* асқазанын гастрологиялық, ультрадыбыстық, компьютерлік тексеруден өткізіп көрді (М. Құдайқұлов, Құпия., 48).

КАРДИОХИРУРГ... Иммунологтармен, фармакологтармен, генетиктермен, *к а р д и о х и р у р г т а р м е н* бірге жүрек-қан тамырлары ауруларын емдеуде көптеген табыстарға ие болды (Э. Аханова, Адамда жүрек., 3).

КАРДИОХИРУРГИЯ... Енді *к а р д и о х и р у р г и я* деп аталатын жаңа ғылымды дамытуға тура келді (Соц. Қаз., 01, 05, 1974, 4).

КАРТАШЫЛ с ы н. *Карта ойнағыш, картақұмар. К а р т а ш ы л,* шахматшыл, дойбышыл, кроссвордшыл хирург досы айтады (Д. Досжанов, Жолбарыс, 231).

КАРТОП: Картоп қоңызы. *Картоп және т.б. алқа тұқымдас өсімдіктердің жапырағын жеп, зиян келтіретін қоңыз. К а р т о п қ о ң ы з ы* (колорадо қоңызы) жылына 1-2, кейде 3-4 ұрпақ салады. Қоңыздары мен дернәсілдері топырақта қыстайды (Қаз. табиғ., 2, 221).

КАРТОШКА: Картошка мұрын. *Мұрны картошка сияқты доп-домалақ.* Мұстапаның жөні бөлектеу сияқты. Екі ұрты дорбадай, шегір көз, *к а р т о ш к а м ұ р ы н,* имиген тапал кісі (О. Сәрсенбаев, Сағым, 163).

КАРТОЧКА з а т. к ө н е. *Соғыс кезінде тапшы, қат заттарды (тамақ, сабын т.б.) үкіметтің рұқсатымен және белгілі бір мөлшерде ғана сатып алуға болатындығы көрсетілген жеке тұлғалық қағаз.* Төртеуінің онан кейінгі сауыны заготзерноның құмығы мен өкімет беретін *к а р т о ч к а* (Қ. Ысқақ, Ақсу., 248).

КАСКАЛЫ с ы н. *Каскасы бар, каска киген.* Азу тістері қарыстай үш бірдей ізшіл көкжалдың жетегіне ілесіп, автоматтарын кезеніп, темір *к а с к а л ы* еңгезердей үш фашист келіп қалған екен (Е. Тұрысов, Ақбақай, 14).

КАСПИ з а т. к ө н е. *Маңғыстауды мекендеген халықтардың бірі*. Мұнда ежелгі сақтардан бүгінгі көп ұлтты совет халықтарына дейін *к а с п и л е р* мен аландар, оғыздар мен қыпшақтар, қалмақтар мен ноғайлар тұрған (Мәдениет және тұрмыс, 1973, №3, 10).

КАФЕЛЕТКІЗ *Кафалет етістігінен жасалған өзгелік етіс.* – Ресторан, *к а ф е л е т к і з і п,* сыралатқызып қоймаймын. Ертең рұқсат әперем – үшеуін де тапсырасың (Э. Төреханов, Алматыда., 313).

КАФАЛЕТКІЗУ *Кафелеткіз етістігінің қимыл атауы*.

КАШАЛОТ... Тісті киттердің арасындағы ең ірілеріне *к а ш а л о т т а р* жатады. Оның еркектерінің ұзындығы 15 м. жетеді, салмағы 45 т. Ұрғашы *к а ш а л о т т а р* екі есеге жуық кішкентай (Су асты. тіршілік, 76). Ең ірі азулы кит – *к а*

ш а л о т. Ол 1 км тереңдікте сүңгіп, екі сағаттан артық тыныс алмай жүре алады (Тірі табиғат, 71).

КӘ-КӘ од. 1. *Итті шақыру.* 2. *Саятшының аушы құсты шақыруы.* Әбден бауыр басып, үйірсек болған құсты биялайдың алақанына бір шөкім ет қойып, «*к ә - к ә*» деп шақырып жегізіп, қолға қондырып үйретеді (Қаз. этнография., 3,13).

КӘБІЛ з а т. *Бір не бірнешеуі қабатталып, сырты қапталған, электр тогын өткізгіш зым; кабель* (Бекітіл. термин., 41). Электр *к ә б і л і н* жалғауға келген Оралды да қуып шығып, өз көмекшісіне жалғатты (Р. Өтесінов, Айтылмаған., 82).

КӘБІЛДІК с ы н. *Кәбілі бар, кәбілмен жалғастырылған.* ≈ *К ә б і л д і к* жүйе.

КӘДЕ-КӘУМЕТ з а т. *Әртүрлі кәде-жоралар*. Жол-жоралғы, *к ә д е-к ә у м е т т і* ң де кемдігі болмай қалған ба, соның бәрін сездірмей сырбаз пейіл аңғартады (Жалын, 4, 1969, 99).

КӘДЕЛЕ е т. *Кәде беру, сый-сыяпат жасау.* ≈ Күйеу жеңгелерін *к ә д е л е п,* риза етті.

КӘДЕЛІ: Кәделі ас. э т н. *Қонақтардың жасына, мәртебесіне қарай арнайы тартылатын ас (тағам). К ә д е л і а с* – малдан алынатын өнімдердің, әсіресе ет мүшелерінің ішіндегі нәрлі, дәмді түрлері (Қаз. этнография., 3, 14).

Кәделі мүшелер. э т н. *Адамдардың жасына, әлеуметтік, туыстық, жақындық ерекшеліктеріне байланысты ұсынылатын мал етінің мәнді бөлшектері. Піскен етті табаққа саларда қонақтардың сый-құрметіне қарай – жасы үлкен адамға – бас, сыйлы қонаққа – жамбас, құдаға – асықты жілік, жауырын болып бөлінетін мүшелер. К ә д е л і м ү ш е л е р г е* бас, жамбас, асықты жілік, ортан жілік, белдеме мен қазы-қарта, жал-жая жатады (Қаз. этнография., 3, 15).

КӘДЕСІЗДЕУ с ы н. *Кәделік құны аздау.* Төс ет, қарын-қажақ тәрізді *к ә д е с і з д е у* мүшелерден бір табақ жасап, суытып қойды (Жас алаш, 21. 06. 1996, 3).

КӘДӨШКЕ з а т. ж е р г. ***Бөшке.*** – Пөшкің не? Бөшке ме, су құятын *к ә д ө ш к е* ме? – деп Ғазиз қарқылдап тұрып күлді (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 130).

КӘДІҢ-КҮДІҢ с ы н. *Күбір-күбір, күңкілдескен.* Мейманхана бөлмесінде *к ә д і ң - к ү д і ң* әңгіме боп жатты (Жұлдыз, 1973, №3,18,).

КӘЗИТ с ө й л. з а т. ***Газет.*** – Аға бұл не? – *К ә з и т*. Кәзит те бұл ел үшін соны зат (Б. Соқпақбаев, Балалық., 13).

КӘЗІНЕК з а т. *Електің сыртқы ағаш шеңбері.* Қара кемпір *к ә з і н е г і* тозған кәрі елгезерге бір қос уыс ұн салып, елей жөнелді (Д. Исабеков, Тіршілік, 122).

КӘК с ы н. с ө й л. ***Жаман.*** – Кемпір жаман, кемпір жаман, *к ә к, к ә к*! – деп оңашада Үйтолғанның үйреткенін қайталайды (Қ. Тоқмырзин, Үш кие, 50).

КӘК: Кәк етті. *Үлкен дәретке отырды, тышты*. Баланың *к ә к е т у і* үшін, кіш етуі үшін түбектен қолайлы нәрсе жоқ (Қаз. әдеб., 15. 11. 1991, 9).

КӘ-КӘЛА е т. *Итті кә, кә деп шақыру. К ә-к ә-л а п* қараған жаққа көз тіксем, қара ала төбет шығып келеді екен (Қ. Омарұлы, Әке, 88).

КӘ-КӘЛАУ *Кә-кәла етістігінің қимыл атауы*.

КӘКТІК з а т. с ө й л. ***Жамандық.*** Оны көргенде Жаңылдың «*к ә к т і г і н*» де ұмытып, алдына отырып алып, тойғанша жент жейді (Қ. Тоқмырзин, Үш кие, 50).

КӘКҮН-ШҮКІН с ы н. с ө й л. *Кәкір-шүкір.* От басының, одан қалды ауыл-аймақтың *к ә к ү н-ш ү к і н* тірлігінен қолы босаған сәттерде үйге байыздамай, ауыл сыртына шығып кетіп, жапа-жалғыз далада жүріп қайтатын әдет тапқан (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 225). Бумасы жазылмаған екі қат бес сомдық қорғасынша шаншыла құлады да, іле сөмкеден сусылдаған *к ә к і н-ш ү к і н м е н* көміліп қалды (Э.Төреханов, Таудан түс., 55).

КӘКІР з а т. ж е р г. 1. *Кінарат, кемістік, зақым.* «Дегенмен ішкі құрылысында бір *к ә к і р і* бар-ау», - деп ойлаған (А. Әлсеров, Ар алдында, 12). Екі бетінің қаны тамып тұрған мұның денсаулығында әскерге жарамайтындай ешбір *к ә к і р* жоқ секілді (О. Сәрсенбай, Шығ., 4, 89). – Аға, сондай бір *к ә к і р д і ң* болғаны рас, - деп зоотехник басын көтере алмай, бүгжиіп, бұға түседі (Бұл да, 5, 330). 2. *Пәле, кесапат, шатақ.* – Тоқа, айтады демеңіз. Мұның аяғы *к ә к і р г е* соғады (О. Сәрсенбай, Шеңбер, 199). 3. *Кесір, зиян, залал.* Балаларыңа бір *к ә к і р* келтірейін демесеңдер жоламаңдар! – деп, өздерін қорқытып,

үркітіп қайтарып жіберетін (Ұ. Доспанбетов, Ел есінде, 131).

КӘЛӘПЕШ з а т. ж е р г. *Қыздар киетін жеңіл, әшекейлі тақия.* Ол маңдайына маржан шеккен көк *к ә л ә п е ш і н* оң шекесіне қарай сәл қисайта киіпті. К ә л ә п е ш асытындағы мақпалдай қара шашы құладан қақ жарыла бөлініпті (М. Тоқжігітов, Ән атасы., 53).

КӘЛӨС з а т. ж е р г. *Кішірек келген жеңіл қайық.* Таңертең сиыр сауууға ерте тұрған Аққемпір арғы беттен жалғыз қайықты көріп, түнде ұлы мініп өткен өз *к ә л ө с т е р і* екенін шырамытты (Ә. Сараев, Тосқауыл, 185).

КӘЛІҢГІР... Қабира сол жолы әппақ тоқыма кеудеше мен қалыңдау ақ *к ә л і ң г і р д е н* тігілген шолақтау етек көйлек киіп жүр екен (М. Сқақбаев, Ұят тур., 156).

КӘМЕЛЕТТЕН е т. *Даму, өсу, жетілу, толығу.* Неғұрлым *к ә м е л е т т е н і п* дамыған сайын оның (әдебиеттің) жанрлық, түрлік байлығының молаюы сөзсіз (Соц. Қаз., 13. 04. 1978, 4).

КӘМЕЛЕТТЕНУ *Кәмелетттен етістігінің қимыл атауы.*

КӘМПИТ: Кәмпит алу. *Күлкілі ойындардың бірі. Бастаушы біреуді арқасы мен өкшесін қабырғаға тақап тұрғызады да, тізесін бүкпей, аяғының дәл қасына қойылған кәмпитті алуды ұсынады* (Ойынсауық., 237).

КӘМПИТЖАНДЫ с ы н. *Кәмпитті жақсы көретін, кәмпит жегенді ұнататын.*

КӘМПИТЖАНДЫЛЫҚ з а т. *Кәмпитті жақсы көретіндік, кәмпит жегіштік* (Ө. Қанахин, Дәмелі, 202).

КӘМПІРЕК з а т. с ө й л. ***Кампорка.*** Д. Исабековтың «Тіршілік» повесіндегі *к ә м п і р е к,* сыпыра, қозапая, түніке, шыжым, морошақ, нымша, көк набат, шайла, барқадар секілді сөздерге құлағымыз елең еткені рас (Қаз. әдеб., 23. 12. 1977, 2).

КӘМШАТТАЛ е т. *Кәмшатпен сәнделу, кәмшатпен көмкерілу.* Түйеңде алтындаған қомың болсын, Жағасы *к ә м ш а т т а л ғ а н* тоның болсын. Алдыңнан ақ отауың құшақ ашып, Шалқысын бағың жанып, жолың болсын! (Қ. Толыбаев, Бабадан., 149).

КӘМШАТТАЛУ *Кәмшаттал етістігінің қимыл атауы.*

КӘМІЛ с ы н. а р. *Толысқан, толық, жетілген.* ≈ *К ә м і л* адам.

КӘНИЗАК з а т. к ө н е. *Жаугершілік заманда қолға түскен қыз бала немесе сұлу әйелдерді топтап хан сарайында ұстау дәстүрі.* Өзінің эпикалық дастандарында Навои Фархад пен Шырын сияқты құл мен *к ә н и з а к т ы ң* ұмытылмас, замандық бейнесін жасады (Лен. жас, 22. 02. 1973, 3).

КӘНИЗАКТІК з а т. *Кәнизак болғандық, кәнизак еткендік.* Мысалы, жас өспірімдерді, бой жеткен қыздарды, жас әйелдерді зорлап құлдыққа, *к ә н и з а к т і к к е*, күңдікке алып кету дұшпанның басты мақсатына айналған (М. Тәтімов, Демография, 41).

КӘҢГІРЛЕТ е т. *Даңғыр-дүңгір еткізу.* Соңғы кезде ұнатып тыңдап жүрген «Көше әндерін» қазір де *к ә ң г і р л е т і п* келеді (Ж. Қорғасбек, Жынды., 112).

КӘҢГІРЛЕТУ *Кәңгірлет етістігінің қимыл атауы.*

КӘПІРСУ з а т. с ө й л. ***Арақ.*** Әлгі өзіңіз айтқан, Ереке, *к ә п і р с у д ы* пиғылына алмаса болғаны да (М. Айымбетов, Құмөзек., 70). - Әй, әңгүдік шірік! *К ә п і р с у ы ң д ы* неменеге өңмендетіп тықпалай бересің! Емешең құрып бара жатса, ана кержік қатыныңның қасында отырып іш (Бұл да, 141).

КӘПЕРСІЗДІК з а т. с ө й л. ***Қаперсіздік.*** Төрт түлігін алдына салып айдап, қыр асып барады. Соншалық бір *к ә п е р с і з д і к* (О. Бөкеев, Өз отыңды., 17).

КӘР: Кәр қылды. ж е р г. *Қаперіне алды, еледі, ескерді.* Сәждаға мойынсұнып, сынатын мезгілің жеткен жоқ па деп бетіне талай шыжғырып басқаны да бар, оны *к ә р қ ы л а т ы н* Жарамазан көрінбейді (О. Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 28).

КӘРБІ з а т. ж е р г. *Карта ойынының бір түрі.* Ақаш та алтыншы қолға ие боп біраз *к ә р б і* ойнады (С. Ләмбеков, Әке жолы, 58).

КӘРЕЗ з а т. к ә с і б. *Балауыз ұяшықтары (сотка).* Балды омартадағы балауыз ұяшықтардан (*к ә р е з*) алатыны да баршамызға белгілі (Ол кім? Бұл не? 1, 174). Сондықтан ол балы бар *к ә р е з д е р д і* ашып, араларды азықтандырып отырады (Қазақст. ауыл шаруаш., №5, 1962, 59). Бал *к ә р е з і н і ң* балауызын шайнау да өте пайдалы (Алматы ақшамы, 03. 05. 1991, 5).

КӘРНИЗ з а т. *Үй қабырғасының шатырмен ұштасқан сырт ернеуі.* Үйдің *к ә р н и з і н е* қарлығаштардың салған ұясы бұзылмай әлі тұр (Ғ. Мұстафин, Көз көрген, 75).

КӘРНИЗДІК с ы н. *Кәрнизге жararлық, кәрниз болarлық.* Бір машина қызыл кірпіш, екі машина шатырлық, *к ә р н и з д і к* ағаштар түсті, цемент, құм жеткізілді (Ә. Тарази, Тасжарған, 327).

КӘРТАМЫС с ы н. с ө й л. ***Қартамыс.*** – Әй, Дүке! Бұ *к ә р т а м ы с* шалдарды қайтесің. Оларды қырық күн қуаласаң да қу құмалақ түспейді (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 38). Мәселен, биені қасабалы (7-8 жасар), сары қарын (8-9), сақа бие (10-12), *к ә р т а м ы с* (12-14), кәрі бие (15-17), лақса, жасаған бие (20-22) деп бөліп атай береді (Ана тілі, 28. 10. 1994, 5).

КӘРІ: Кәрі шөңге... Өгіз арбаның күпшегін майлап жатқан желбегей көйлекті *к ә р і ш ө ң г е н і* де Қажымұрат танып отыр (Қ. Ысқақ, Тұйық, 16). – Мен көпті көрген *к ә р і ш ө ң г е н і ң* бірімін, қарағым. Өзіңмен тілдесетін сөзім бар (Ә. Асқаров, Таңд., 380).

КӘРІБАС з а т. м и н. с ө й л. ***Кәріптас.*** Әлекең тас мәдениетінің өркендеуі белгілі жұқа сарғыш түсті *к ә р і б а с т а н* (янтарьдан) басталатынын еске салды (Білім және еңбек, 1974, №5, 26).

КӘРІҚЫЗДАЙ ү с т. *Кәріқыз секілді, кәріқыз тәрізді.* Етектен сыр еткізіп тікен тартад, *К ә р і қ ы з д а й* бұтағын мойынға артад. Түсіп кетті бытқылға шырматылған. Кейде алдынан жүргізбей тұрып қалад (И. Байзақов, Құралай., 126).

КӘРІҚЫЗША ү с т. *Кәріқыз секілді, кәріқыз тәрізді.* Рымжанның барғысы келмейді. Қондыбай оған «*к ә р і қ ы з ш а*» жабысып айырылмайды, отауына зорлап алып кіреді (Х. Мустафин, Қыр жігіті, 99).

КӘРІЛЕНДІР е т. *Түрін кәрі етіп көрсету.* Сауалды пішіні, көкшіл көзі – бәрі бір жерден құйылыс тауып, кескін нобайын тым *к ә р і л е н д і р і п* жіберді (Таң нұры, 22).

КӘРІЛЕНДІРУ *Кәрілендір етістігінің қимыл атауы.*

КӘРІПТАС з а т. м и н. *Қылқан жапырақты ағаштардың шайырында пайда болған ашық қоңыр түсті жылтыр минерал; янтарь.*

КӘРІС з а т. *Корея елінің байырғы тұрғыны; корей.* Яғни, *к ә р і с* те емес, шүршіт те емес, өзіміздің қазақтар немесе «қара орыстар» (Ә. Асқаров, Таңд., 126). Барсам, колхоз кеңсесінде екі-үш *к ә р і с* отыр екен, мен де қосыла кеттім (Жас Алаш, 18. 07. 2000). Алайда қазақ тілі мен орыс тілі менің өз ана тілім – *к ә р і с* тілінде таза сөйлеуіме еш бөгет болған емес (Лен. жас, 15. 11. 1983, 1).

КӘРІС: Кәріс белбеу. *Кәріс матасымен қапталған белбеу.* Абайдың кигені сондай өз елінің тымағы. Белінде кісе белдік емес, жасыл түсті *к ә р і с б е л б е у* (М. Әуезов, Таң. шығ., 1, 105).

Кәріс қалпақ. *Кәріс матасынан тігілген қалпақ.* Әрі-беріден соң Мұратбектің төбесіндегі сегіз сайлы *к ә р і с қ а л п а қ т ы* ала қашатын (С. Сматаев, Бұлақ, 17).

Кәріс тілі. *Корей халқының тілі.*

Кәріс шәлі. *Кәріс матасынан істелген шәлі.* Бастарына бөртпе, *к ә р і с ш ә л і н і* бос салған жастау келіншектердің киім киісі кент адамдарына ұқсайды (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 142). Бесікті үстінен өзінің үлкен *к ә р і с ш ә л і с і м е н* жапты (Н. Ғабдуллин, Жігер, 79).

КӘРІСШЕ ү с т. *Кәріс тілінде (сөйлеу), кәріс тіліне (аудару).* Кәріс *к ә р і с ш е,* сыған сығанша сөйлейді (Ж. Қорғасбеков, Жансебіл, 93). Әйелім аздап жапонша, аздап *к ә р і с ш е* сөйлейді. Қызым өзбекше сөйлеп жүр (Қ. Әбілқайыр, Текес., 124).

КӘРІСШЕЛЕ е т. *Кәріс тілінде сөйлеу, кәрісше айту, кәрісшеге аудару.* Ол өзінің қатты ашуланғандағы әдетімен ар жағын *к ә р і с ш е л е п* сөйлеп, күріш арасына сіңіп кететін (Т. Нұрмағанбетов, Жер иісі, 227).

КӘРІСШЕЛЕУ *Кәрісшеле етістігінің қимыл атауы.*

КӘСЕКІ з а т. с ө й л. ***Кәсек.*** Сыртқа шығуға жанталасып есік *к ә с е к і с і н* жаңқалап шайнап тастапты (Д. Досжанов, Жолбарыс, 152).

КӘСЕКІЛЕ е т. с ө й л. *Кәсек жасау, кәсек салу.* Апасы *к ә с е к і л е п* төрт бұрышты тақтай керме қағып беретін (Д. Досжанов, Жолбарыс, 214).

КӘСЕКІЛЕУ *Кәсекіле етістігінің қимыл атауы.*

КӘСТЕЛШІ з а т. к ә с і б. *Жер (көмір) қазудың әдіс-тәсілдерін, сырын білетін маман адам (костыльщик).* Мен алғашқыда

жер қазушы болып істедім де, кешікпей-ақ *к ә с т е л ш і* болдым (А. Сейдімбеков, Серпер, 73). Ол кездегі ұғым бойынша *к ә с т е л ш і* дегенің біраз жұмыстың орайын білгенде ғана берілетін мамандық (Бұл да).

КӘСТӨМ з а т. *Ер адамдардың пенжек пен сымнан тұратын жеңілдеу сырт киімі.* Иығынан сыпырылып түскен *к ә с т ө м і н* етегінен, жеңінен жармасқандардың қолында қалдырып, мәшинеден қаба сақалға ілесе секірді (Ж. Қорғасбек, Үлпілдек, 138). Оның ар жағында абдырап, *к ә с т ө м і н і ң* түймесін сала алмай әлек болып жатқан әкесі (Т. Әбдікұлы, Парасат., 74). Сонан соң неше жылғы тер сіңген, әбден күн қағып, түрі өзгере бастаған ескі *к ә с т ө м і н* иығына іледі (Ж. Әлмашұлы, Тар дүние, 482).

КӘСТӨМ-ШАЛБАР з а т. *Кәстөм-шалбарымен; сым-кәстөм.* Сол күні-ақ «әкеміздің көңілін көтерейік» деп шапан, *к ә с т ө м - ш а л б а р* т.б. сыйлықтарын алып бардық (Н. Исабаев, Өмір., 541).

КӘСТӨМШЕҢ үс т. *Үстіне тек кәстөм киген. К ә с т ө м ш е ң* ақ сары жігіт алдымнан шықты (Б. Соқпақбаев, Өлгендер., 160).

КӘСІПШІЛЕР: Кәсіпшілер одағы. *Белгілі бір кәсіп иелерінің бірлестігі.* Мәселен, *к ә с і п ш і л е р о д а ғ ы* деудің орнына – кәсіби одақ деу, сын деудің орнына – сыни деу, әлемдік деудің орнына – әлеми деп айту келіспейді ғой (Ғ. Мүсірепов: Қаз. әдеб., 26. 03. 1982, 7).

КӘТЕК з а т. к ә с і б. 1. *Кемелердің астына төселетін бөренелер.* Ауылдың бөркі қарайған еркегі түгел жиылып, кемелерді құрлыққа шығарып, *к ә т е к к е* қойды (Ә. Сараев, Тосқауыл, 205). 2. *Автомашина жылжып кетпес үшін дөңгелегінің астына тіреп қоятын темір немесе ағаш; башмак* (Ана тілі, 02. 10. 2008, 4).

КӘТЕКІ с ы н. ж е р г. *Қалыптасқан, тәжірибелі.* Бұл алғашқы қадам үшін жаман көрсеткіш емес. Тіпті *к ә т е к і* шопандардың өзі қол жеткізе алмай жүрген меже, – деген-ді (А. Мекебаев, Аңызақ, 67). Кәнігі зергер *к ә т е к і* Кездік соқса кемсінбей Өткізіп сыннан шыңдайды (Т.Ізтілеуов, Назым, 42).

КӘТЕП з а т. *Түйенің бір тұқымы.* Жүгін ауырсынған қомпақ қарын, айыр өркеш түйелер алдындағы ұзын борбай, адуын мінез *к ә т е п т е р г е* жетем деп, зорлана қимылдайды (Қ. Құрманғалиева, Атырау., 98).

КӘТЕПТЕ е т. *Түйеге кәтеп салу.* Бұндай тасты сонау үш күндік жердегі құлама ернектен тасып әкелудің өзі күш. Ол үшін белді-белді нарды *к ә т е п т е п,* ауыттап қомдайды да, екі жағына бір-бір шеген тас сыйып кететін екі үлкен кебеже теңдейді (Ә. Кекілбаев, Бір уыс топырақ, 213).

КӘТЕПТЕЙ үс т. *Кәтеп түйе сияқты, кәтеп тәрізді.* Сұлудан да сұлу бір жігіт Шалдың шамын көріпті Шөгере тастап *к ә т е п т е й* Шөлге мінер көлікті Шалға жаяу келіпті (Х. Ерғалиев: Лен. жас, 26. 01. 1983, 3).

КӘТЕПТЕУ *Кәтепте етістігінің қимыл атауы.*

КӘТЕПТІ с ы н. *Кәтеп салынған, кәтептелген.* Есік алдында қаз-қатар шөгіп жатқан *к ә т е п т і* қара нарларға жүк артыла бастады (Ә. Кекілбаев, Үркер, 364). Екі бірдей қазаны *к ә т е п т і* қара нардай-ақ қайыспай көтеріп еді (Б. Аманшин, Гүл көтерген, 38).

КӘТИПА з а т. *Матаның бір түрі.* Жалаң шапанды, *к ә т и п а* тақиялы уыздай ақсары жігіт, сөйтіп ауылына оралды (Қаз. әдеб., 31. 08. 1984, 10).

КӘТӨЛЕК з а т. *Солдаттардың өздерімен бірге алып жүретін, тамақ ішетін әмбебап ыдысы.* Бірсыпыра солдаттар шашылған келдекті жинап алып, шинелінің шалғайына үгітіп, *к ә т ө л е к к е* қуырып жеп жатыр (Қаз. әдеб., 10. 01. 1975, 4).

КӘТТА с ы н. ж е р г. *Айнымаған, дәл.* – Түріне қарасаң *к ә т т а* молда сияқты. Сонда қысы-жазы осылай далада жүре ме? (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 107).

КӘУАПХАНА з а т. *Кәуап әзірлейтін, кәуап пісіріп сататын жер.* Көше бойына қаз-қатар орнатылған дүңгіршектерді жағалай келіп, оңашалау тұрған *бір к ә у а п х а н а н ы ң* тұсынан шыққанбыз (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 36). Әйтеуір көшесі түзу, қоқырайған клубы, секеңдеп би билейтін алаңы, сыраханасы мен *к ә у а п х а н а с ы* бар (Ж. Қорғасбек, Үлпілдек, 143).

КӘУГӨРІК с ы н. *Сымбатты, көркі, келісті, сұлу.* - Әлгі, қайын атам болмай кеткір, Бекберген *к ә у г ө р і к* Күреңтөбелді

сұратып кісі жіберіпті (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 245).

КӘУКЕЛЕКТЕТ *Кәукелекте етістігінен жасалған өзгелік етіс*. Бұрынғы мінезінен айырып, *к ә у к е л е к т е т і п* тұрған да осы қиыншылық (А.Жүнісов, Өмір ізі, 39).

КӘУКЕЛЕКТЕТУ *Кәукелектет етістігінің қимыл атауы*.

КӘУКЕЛЕКТЕУ *Кәукелекте етістігінің қимыл атауы* (А. Жүнісов, Өмір ізі, 51).

КӘУКЕР з а т. ж а ң а. ж е р г. ***Кросовка.*** Аяғында *к ә у к е р* (кросовка), бұтында шетелдік кенеп шалбар, кеудесінде ақ мәйкі. Жан-жағына қарағыштап қояды (Астана хабары, 13. 07. 2012).

КӘУКІЛДЕК с ы н. *Кәукілдеп қалған, аңқылдақ.* Бірақ қанша дегенмен мынау *к ә у к і л д е к* қазақтың қасында отырған бала ханзададан айбынып, сөзін бастайды (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 66).

КӘУКІЛДЕС е т. *Емін-еркін, ақ жарқын сөйлесу, шүйіркелесу*. – Болсаңызшы. *К ә у к і л д е с і п* әңгіме соғып тұрғанда үзіліп кетсе не істейсіздер, – деді жігіт қадалып (Ә. Байбол, Теміржол., 248).

КӘУКІЛДЕСУ *Кәукілдес етістігінің қимыл атауы*.

КӘУСАРЛЫҚ з а т. *Қасиеттілік, тазалық, құдіреттілік*. Тек қана өз *к ә у с а р л ы ғ ы н* бұзғысы келмей, таң сұлулығы сымбатты кейпінен бойын тартып, көкірегін кере кең тыныстады (Лен. жас, 31. 08. 1973, 2).

КӘУІР з а т. с ө й л. ***Кәпір.*** Бұлыт болған айды ашқан, Мұнар болған күнді ашқан, Мұсылман мен *к ә у і р д і ң* Арасын бұзып өтіп дінді ашқан – Сүйінішұлы Қазтуған! (Жеті ғасыр., 1, 18). Мыңнан-мыңнан жылқы айдап, Дәулеті қалың біткен жер. Аузы түкті *к ә у і р д і ң,* Басы шошақ қалмақтың Қанын судай төккен жер (Мұрат Мөңкеұлы: Жеті ғасыр., 1, 354).

КӘУІС-КӘУІС о д. *Түйені шақырғанда айтылатын сөз*. Сол сияқты халқымыздың түйені «*к ә у і с*», «*к ә у і с*», жылқыны «моһи, моһи», қойды «пұшау, пұшау»... деп шақыратын сөздерін жүрек жылылығына орай, кішкентайлармен сырласады (Лен. жас, 06. 03. 1974, 4).

КӘШІКТӘНЕ з а т. к ө н е. *Ханның өз басын, тағын қорғайтын әскері*. Қысқасы, Шыңғыс хан Ордасының тірегі әскері болса, әскерінің әскері – *к ә ш і к т ә н е с і* болған (І. Есенберлин, Алтын орда, 1, 62). Осындай ерекше әскер – *к ә ш і к т ә н е* Алтын Ордада да бар еді. Бұларды Бату *к ә ш і к т ә н е* демей, төлеңгіт деп атаған (Бұл да, 63).

КӘШАУА з а т. *Шананың адам мінуге арналған әдемі әрі шағын түрі. К ә ш а у а н ы ң* ұзындығы жайдақ шанадан қысқа, сүйегі нәзік, басының иіні анағұрлым қайқы болады (Шаңырақ, 105). «Жамбылдың» директоры тапсырған *к ә ш а у а ғ а* да бар зейінін, бар өнерін салған еді (Ә. Асқаров, Өр Алтай., 73). Сосын Мелс мұғалім келді. Келді де, *к ә ш а у а н ы* үш айналды (Бұл да).

КӘШЕКТЕ е т. *Кәшек жеу, кәшекті алданыш ету*. Алдында ғана атшылар жылқыларды өзеннен суарып келіп, суын басып шамалы *к ә ш е к т е с і н* деп қойған екен (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 338). Қойлар шөпті *к ә ш е к т е п* болды-ау деген кезде жайлап айдап көлтабанға түсіре бастадым (Ә. Дүйсенбек, Көкжиек, 201).

КӘШЕКТЕТ *Кәшекте етістігінен жасалған өзгелік етіс*.

КӘШЕКТЕТУ *Кәшектет етістігінің қимыл атауы*.

КӘШЕКТЕУ *Кәшекте етістігінің қимыл атауы*.

КӘШМІР з а т. с ө й л. ***Кашемир*** (Ә.Әлімжанов, Махамбет. жебесі, 45).

КЕБАҒАШ... *К е б а ғ а ш т ы ң* көлемі адам аяғының көлемдеріне байланысты үлкенді-кішілі болып даярланады (Қаз. этнография., 3, 27).

КЕБЕЖЕЛЕН е т. *Үлкею, қампию, томпаю.* Буаз саулықтың іші *к е б е ж е л е н і п,* кейінгі кезде тым мамырлай қозғалатын болған (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 391).

КЕБЕЖЕЛЕНУ *Кебежелен етістігінің қимыл атауы*.

КЕБЕК з а т. к ө н е. *Ертедегі түрік халықтарының күміс теңгесі*. Ораз-Мұхамедтің үстіне алтын, күміс ақшалар жаңбырдай жауды. Бұқар мен Қазанның, Қырым мен түріктің ескілі, жаңа *к е б е к т е р і.* Бірақ ең көбі – орыстың жұқалтаң, сопақша күміс теңгелері (М. Мағауин. Аласапыран, 2, 127). Кебек хан реформасының нәтижесінде жалпы мемлекеттік жаңа күміс теңге – 6 дирхемге бөлінетін, салмағы

8 грамдық «*к е б е к*» динары енгізілді (ҚазССР тарихы, 2, 223).

КЕБЕРСУЛІ с ы н. *Кеберсіп, құрғап кеткен.* Күнсіген қозықұйрықтың қабағындай атлас жылтыр, бірақ *к е б е р с у л і,* таудың күні күйдіріп барады (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 62).

КЕБІРТІК с ы н. с ө й л. ***Кебіртек***. *К е б і р т і к* тартпаған қар құйындай ұйтқып, ақ құйрықтанып, алай-түлей болды (Жалын, 1974, №5, 87).

КЕБІС: Кебіс киер сәт. *Бір нәрсенің ең соңы, аяғы*. Абзал ат басын тіреп арнайы келген шаруасын қазақшылық жоралғысымен *к е б і с к и е р с ә т к е* қалдырған (Ә. Сараев, Тосқауыл, 21).

КЕБІСКИЕР з а т. э т н. *Қыз алуға келген құдалардан алынатын кәделердің бірі.* Меймандар өздеріне тігілген екі отаумен қоштасып, «кетераяқ», «*к е б і с к и е р*» секілді ырым-жырымды шұбартып жатыр (Э. Төреханов, Таудан түс., 50).

КЕБІССІЗ... Аяғында құлынның терісінен жүнін ішіне қаратып тіккен *к е б і с с і з* іш етік (Ә. Әлімжанов, Жаушы, 57).

КЕБІСТҰМСЫҚ з а т. з о о л. *Үйректің тұмсығы жалпақ бір түрі*. «Мертіккен үйректі ұстап алу мендей төбетке қиын болып па»? – дегендей Бөрібасар *к е б і с т ұ м с ы қ т ы ң* соңына түсіп қуып берді. Қоңыр үйрек біресе олай, біресе бұлай жалт берді (Балдырған, 1970, №9, 22).

КЕГЕН з а т. к ө н е. *Келеңнен жоғарғы діни атақ.* Әр жердегі күресінде тұратын келеңі кәдімгі өзіміздің ежелгі атамекен Қарқараны мекендеп отырған *к е г е н і н е* бағынады екен (Ж. Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 279).

КЕГЕР з а т. з о о л. *Үйректің тұщы көлдерде мекендейтін бір түрі.* Қоңыр күйін қаз күйлейді, Сұқсыр мен қасқалдақ. Әнге салып, би билейді *К е г е р,* үйрек, баспалдақ (С. Сейфуллин, Шығ., 1, 251). Бұл өңір аққу, аққұтан, бірқазан, қаз, үйрек, дуадақ, *к е г е р,* қасқалдақ тағы да басқа көптеген құстардың жазғы мекені (Жетісу, 05. 04. 1968, 3).

КЕГІР з а т. з о о л. с ө й л. ***Кегер.*** Құсқа жетуге екі метрдей қалғанда *к е г і р* балапанын арқасынан түсіріп жіберді де, су астына сүңгіп кетті (Ертіс өңірі, 17).

КЕДЕЙҚОЛДЫ с ы н. *Кедей-кепшік, жоқ-жітік (адам).* Оны (ақшаны) ауыздықтап міниіп жүргендердің *к е д е й қ о л д ы л а р д а* шаруасы жоқ (Ә.Байбол, Теміржол., 215).

КЕДЕН: Кеден комитеті. *Кеден шаруашылығын басқаратын мемлекеттік мекеме.* Н. Тілемісов жолдас Қазақстан Республикасы *К е д е н к о м и т е т і н і ң* төрағасы болып тағайындалсын (Егем. Қазақст., 21. 12. 1991, 1).

КЕДЕНШІ... *К е д е н ш і н і ң* жұмысы қазынаға салық түсірумен өлшенбейді (Дала мен қала, 24. 07. 2008). *К е д е н ш і л е р* мен кәсіпкерлер келісті (Айқын, 21. 06. 2008).

КЕДІР з а т. с ө й л. *1. Самырсын қарағайы; кедр. 2. Самырсын қарағайының сүрегі.* Елеман трубканы қарап тұр. Мұндай шылым трубкасы шынында сонау алыс Сібір мен Күншығыстағы *к е д і р* ағашынан жасалады (І. Есенберлин, Айқас, 46).

Кедір жаңғағы. *Кедір ағашының (самырсынның) жеуге жарамды жаңғағы.* Ауыл ортасындағы шағын базардың қызатын сәті де болып еді, бірақ тақтай шатырлы жаппаның астында дорба-дорба *к е д і р ж а ң ғ а ғ ы н а* емінген он шақты орыс қатындарынан басқа көп адам көрінбеді (Қ. Ысқақов, Бұқтырма., 42). ... Әлде к е д і р ж а ң ғ а ғ ы н терген балашаға ма екен. *К е д і р ж а ң ғ а ғ ы* піссе күздің де келгені (Лен. жас, 12. 10. 1971, 4).

КЕЖЕГЕ з а т. з е р г. *Зергерлік өнерде қолданылатын әшекей зат.* Орайы келгенде айта кетелік, зергерлік өнерінде қолданылатын мес көрік, мәймөңке, ақық, сақинек, *к е ж е г е*, жетімшеге, ширатпа, сірке, бүршік, лажы т.б. атаулар бар (Д. Шоқпарұлы: Қаз. әдеб., 22. 06. 1984, 13).

КЕЖЕК з а т. з о о л. *Үйректің кішірек келген, басында айдары бар түрі; кежекдар.* Сейтімнің қырдан атып алған екі *к е ж е к* үйрегі бар еді (Ж. Молдағалиев, Жүрек қазынасы, 109).

КЕЖІ з а т. к ө н е. *Күзетші, қарауыл; кежеуіл.* Бақасы мен шаяны *К е ж і д е г і* адамға Түн ұйқысын таптырмас... (Қазтуған: Нар заман., 14).

КЕЖІГУ *Кежік етістігінің қимыл атауы*. Жапырағы жасыл жаутерек Жайқалмағы желден-дүр. Шалулығы белден-дүр, Төренің *к е ж і г у і* елден-дүр (Шалкиіз жырау: Нар заман., 24).

КЕЖІК е т. ж е р г. *Қыңыраю, қисаю, қырсығу.*

КЕЖІКЕЛЕС е т. с ө й л. ***Кежілдес.*** Босқа *к е ж і к е л е с к е н ш е* ана шаңның алдынан шықпаспысыңдар! (К. Сәрсекеев, Қызыл жалау, 2, 155).

КЕЖІМДЕН *Кежімде етістігінен жасалған ырықсыз етіс*. Астында үкіленіп, *к е ж і м д е н г е н* пілдей боз азбан (М. Мағауин, Аласапыран, 100).

КЕЖІМДЕНУ *Кежімден етістігінің қимыл атауы*.

КЕЖІМДЕУЛІ с ы н. *Кежімделген, кежім жабылған*. Ошыңның қара жорғасы алтын тұрманмен ерттеліп, *к е ж і м д е у л і* тұрғанын көрген Дариға жүгіріп әкесіне келді (М. Разданұлы, Алтай., 118). Күреңбай атбегі *к е ж і м д е у л і* тұрған Құлагердің тұсына келіп тұрып қалады (Ер қанаты, 57).

КЕЖІРЛІ с ы н. *Кежірі бар; қырсықты, кесірлі*. Кештің өзі де мен үшін *к е ж і р л і* болатын. Жалғыз басыма екі міндет іліп қойған (Қ. Тұрсынқұлов, Есіңде ме., 177).

КЕЗ з а т. э т н. *Малдың құлағына салынатын ұзынша келген ен*. Малға салатын ен-таңбаның қазақ арасында сота, тілік, *к е з,* жүрекше, қиық, қиықша, ойық, құмырсқа, кесік, тесік, сырға деп аталатын түрлері бар (Шаңырақ, 523).

КЕЗЕКПЕЛЕ е т. ж е р г. ***Кезектес.*** *К е з е к п е л е п* тиісіп жүдетіп бара жатқан құдайдың қуаңшылығы мен қазақтың шапқыншылығынан солай құтылмақ еді (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 321).

КЕЗЕКШІ: Кезекші дәрігер. *Жұмыстан кейін қалып, кезекшілік ететін дәрігер.* – Бәрін де дұрыс істегенсің. Тек қана келешекте *к е з е к ш і д ә р і г е р д і* шақырғаның жөн болады (С. Ғаббасов, Қандауыр, 79).

КЕЗЕҢДЕН е т. *Кезең болу, биіктеу.* Жоталар әрмен биіктей *к е з е ң д е н і п* барып, состиған жалғыз шоқыға шығып кетеді (Лен. жас, 05. 04. 1974, 4).

КЕЗЕҢДЕНУ *Кезеңден етістігінің қимыл атауы.*

КЕЗЕУЛІ с ы н. *Кезеліп тұрған, атылуға даяр тұрған*. Адам өлмеген соң бәріне шыдайды екен. *К е з е у л і* мылтық пен таяқ астында өтіп жатқан азалы күндер (Жұлдыз, 1972, №4, 72).

КЕЗМАЯ з а т. *Өркешінің аздаған кезеті бар мая*. Жалпы бір өркешті аруанадан будан арқылы *к е з м а я*, кірдек, нар, жарбай, инермая, кезнар, күрт секілді алуан-алуан түйелер тарайтынын екі қазақтың бірі білуге тиіс (Қаз. әдеб., 25. 11. 1988, 1).

КЕЗОҚ з а т. к ө н е. *Садақ оғының бір түрі*. – Ал шаншып ататын аламан оқ – *к е з о қ* деп аталады, – деді Көшек көп білетінін танытуға тырысқан мақтанышпен (М. Мағауин, Аласапыран, 43). Автордың бұрын аз қолданылып немесе тіпті қолданылмай келген бұлғақ, түзем, күрен, таскесе, тізоқ, *к е з о қ,* әңдіген, томароқ, доғалоқ деген сөздері тарихи романның көркемдік әрін ашып тұр (Қаз. әдеб., 02. 04. 1982, 7).

КЕЗІК з а т. ж е р г. ***Сүзек***. Обаның құрты *к е з і к* қылып ауыртпайды (Х. Досмұхаммедұлы: Ана тілі, 28. 06. 1990, 5).

КЕЙКЕҢ... Ары қарай ұлы Ордос *к е й к е ң і н і ң* құмдақты, керішті түзеңі жатқан (Т. Зәкеңұлы, Мәңгітас, 246).

КЕЙҚУАТ з а т. к ө н е. *Ноғайлы заманындағы бек пен нұрадыннан кейінгі жоғары лауазым*. Ол Ноғайлы бегі Жүсіптің кезінде (1549 ж.) *к е й қ у а т* дәрежесін алған адам (Қаз. әдеб., 26. 08. 1988, 15).

КЕЙУІК с ы н. *Кейіи беретін, кейігіш.* Үй ішін бір қауызға сыйғызғандай бұрқсарқ ашуы тез басылатын *к е й у і к* бәйбішедей мінезі және бар (Ғ. Сланов, Замандастар, 3).

КЕЙІПТЕНДІР *Кейіптен етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Қазақ баласы жылқы атауына «жарықтық» деген сөз қосып, *к е й і п т е н д і р і п,* киелеп отырған (Білім және еңбек, 1985, №10, 28).

КЕЙІПТЕНДІРУ *Кейіптендір етістігінің қимыл атауы*.

КЕЙІСТЕ е т. с ө й л. ***Кейі.*** – Пай, пай, - деді Биқажы қатты *к е й і с т е п* (М. Разданұлы, Алтай., 259).

КЕЙІСТЕУ *Кейісте етістігінің қимыл атауы.*

КЕКЕСІНДІЛЕУ с ы н. *Аздап кекесін араласқан, мысқылшыл*. – Бұл отырғаны аз ба оның. Осыншама шу көтеріп, тәйірі, – деген байсалды да *к е к е с і н д і л е у* даусы тоқтатып тастады (Жалын, 1974, №5, 54).

КЕКЕСІНДІЛІК з а т. *Кекесіні барлық, кекеткендік.* Жоқ, өңі-түсінен де *к е к е с і н д і л і к* немесе сиқырлылық байқалмайды (Ж. Тұрлыбаев, Семсер, 297).

КЕКСАЛ... Белінде Харрон Құсханасының қолдан илеген

былғарысынан жасалған, *к е к с а л ы м е н* зерлеген шытырмақты, оқшантайлы, кіселі қайыс белбеу (Д. Сапаров, Өткен күн., 34).

КЕКТЕНУШІ... Хабидың абыройы артқан сайын күндеушілер, тіпті *к е к т е н у ш і л е р* де көбейген (Б. Тоғысбаев, От пен күл, 268).

КЕКІЛДЕ е т. ж е р г. *Бір шоқ етіп жинау, баулау.* Оны (тарыны) қолмен *к е к і л д е п,* бастырып, ұшырып, бораларына құйғанша көрер азаптары аз емес (К. Сегізбаев: Қаз. әдеб., 01. 04. 1985, 14). Ауылдағы кей ағайындар тары егіп, оны қашан *к е к і л д е п* алғанша таңның атысы, күннің батысына дейін торғай қондырмаймыз деп әуреге түсіп жүргендері (Бұл да).

КЕКІЛДЕУ *Кекілде етістігінің қимыл атауы.*

КЕКІЛІККАС з а т. *Ақ және қара маталардың қиындыларынан кекіліктің қасына ұқсатып тігілген құрақ* (Ә. Ысқақкызы, Теледидардан).

КЕКІРЕ с ы н. с ө й л. ***Кекір*** *(адам).* – Ондай *к е к і р е л е р* кездессе, алып тастау әркімнің азаматтық борышы, - деді ағай (А. Жұмаділдин, Сең бұзыл., 118).

КЕКІРЕК с ы н. *Кекіректеп қалған, кекірейген, кекиген (адам).* Күндік қоректік бірдеме табуды армандаған қайыршылары да, көжетоқ *к е к і р е к т е р і* де бар – шұбар ала халық тасқыны (Қ. Салғарин, Үбедей, 54).

КЕКІРЕЛІ[1] с ы н. *Кекиген, қырсық, кесірлі* (Б. Адамбаев, Ақбөбек, 23).

КЕКІРЕЛІ[2] с ы н. б о т. *Кекіре өскен, кекіресі мол.* Жылқы жайлау сұрасаң – Бетеге шалғын даладан. Қой жайлауын сұрасаң – *К е к і р е л і*, жантақ сорадан (Ел аузынан, 82).

КЕКІРЕЛІК з а т. *Кекір (кекіре) кісіге тән мінез, қылық.* Бірақ бұл өзгерістен екеуіне де дүниеге, пұлға деген *к е к і р е л і к* дарымады (Ә. Төреханов, Таудан түс., 59).

КЕКІРТ с ы н. *Тәкәппар, астамшыл.* Кеңес Одағы қазаққа бола бақталас көршісіне *к е к і р т* басын ие ме? (Қ. Жұмаділов, Таңғ. дүние, 246). Осылай келсе, нағыз *к е к і р т,* астамшыл адамның өзі де құр қиқая берудің қисыны келмейтінін ұқса керек-ті (Қаз. әдеб., 16. 07. 1976, 2).

КЕКІРТТІК з а т. *Астамшылық, тәкәппарлық, менмендік.* Баяғы марлаттық, *к е к і р т т і к* жоқ. Бәрі бұрынғыдан жақындаса түскен (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 329).

КЕЛ: Келген беті. *Жаңа ғана келді, енді ғана келген кезі.* Тезектің ұрлыққа аттандырған екі ұрысы қолға түсіп, қашып *к е л г е н б е т і* екен (Ел аузы., 156).

КЕЛГІНБАЙ з а т. с ө й л. *Бір жақтан келген адам.* Қаға берсе шаң жетед бір киізге, Илич атты ауданыма сөз тигізбе. Қорлама мендей жанды *к е л г е н б а й* деп, Қорғаймын Ертіс бойын келсе кезге (М. Ахмет-төре, Ақ-қара, 208).

КЕЛДЕУІР з а т. *Қақпанның шынжырына байланған келтек ағаш.* Текенің алдыңғы оң аяғынан ұстаған қақпанның шынжырына байланған *к е л д е у і р* сүйреле-сүйреле жүріп, әбден мылжаланыпты (Саятшылық, 195).

КЕЛДІЛЕ е т. *«Келді, келді» деп қайталап айту.* Сол кезде «апам *к е л д і л е п*» айқайлаған Темірхан шүйкедей қара кемпірді ертіп үйге кірді (Лен. жас, 12. 09. 1974, 4).

КЕЛДІЛЕУ *Келділе етістігінің қимыл атауы.*

КЕЛЕБЕ з а т. *Жиын, топ.* Бұл *к е л е б е д е н* аяйтын, аянатын түгім жоқ – деп, Өтебай да көтеріліп алды (М. Әуезов, Қилы заман, 41).

КЕЛЕ-КЕЛЕ о д. *Түйені шақыру ишараты (сөзі).* – Ал *к е л е-к е л е* түйең болса, қалай шақырасың? – *К е л е-к е л е,* көс-көс! (Н. Қазыбеков, Дала., 22).

КЕЛЕЛІ с ы н. *Келе-келеге топтастырылған (бөлінген). К е л е л і* түйем ішінде Қайырлы бураға ұсаған, Қайырлы туған Қобылан, Ботам, сенен айрылдым (Қобыланды батыр, 98). Жайлау шетіне келгенде бауырсақтай жайылған қора-қора қойға, *к е л е л і* түйе мен үйірлі жылқыға кез болдық (Оңт. Қазақст., 12. 10. 1962, 3).

КЕЛЕҢ з а т. к ө н е. *Кегеннен төменірек діни атақ.* Әр жердегі күресінде тұратын *к е л е ң і* кәдімгі өзіміздің ежелгі атамекен Қарқараны мекендеп отырған кегеніне бағынады екен (Ж. Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 279). Қаскелең деген *к е л е ң і* бар дейді (Бұл да).

КЕЛЕҢСІЗДІК... Бірақ ол ойындағы сөзін айтпады. Бір сапарға сұлтанның *к е л е ң с і з д і г і н* кешірген (Қ. Тоқмырзин,

Керзаман, 3, 11). Мұны *к е л е ң с і з д і к* демеске шараң да жоқ (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 6). Қабағына қарап, *к е л е ң с і з д і г і м д і* ұқтым. Үн-түнсіз шашылған гүлдерді жинай бастадым (Б. Нұржекеев, Күй толғақ, 87).

КЕЛЕПАЙ з а т. с ө й л. ***Галифе.*** Бізге керегі өзіңіз сияқты мұрттысы, *к е л е п а й* шалбарлысы, былай татып алары бары (Ұ. Доспанбетов, Ел есінде, 86).

КЕЛЕПАН з а т. м и ф. *Ешкінің ең асылы (жақсысы, жүйрігі).* Бұрынғы бақташы қазақ арман еткен: түйеде – жампоз, жылқыда – тұлпар, сиырда – тынжы, қойда – құтпан, ешкіде – *к е л е п а н* десе, итте – құмай, адамда – алып, ал қасқырда – сырттан дейтін (Алғы шепте., 31-32).

КЕЛЕПАНДАЙ с ы н. *Үлкен, арбиған.* Әуелі маңдайшадан басын өткізді де, *к е л е п а н д а й* аяғымен табалдырықты аттады (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 96).

КЕЛЕС з а т. з о о л. *Құмды жерлерде тіршілік ететін, денесі ірі кесерткі (варан).* Дәулет *к е л е с т і* ұстап әкеп еді, түсі суық-ақ екен. Айбарша *к е л е с т і ң* түсінен қорықса, Дәметкен ісінен қорықты (С. Мұқанов, Таңд. шығ., 5, 101). - Әй, сендер *к е л е с т і* білесіңдер ме? *К е л е с* деген не? Білмесең, мына бізден сұра *к е л е с т і ң* не екенін! – деп Айбар төсін қақты (С. Байжанов, Ақ маржан, 47).

КЕЛТЕ: Келте сонар. *Қыстың басында таңға жақын жауған аз ғана қардан соң аңға шығу* (Қаз. этнография., 3, 42). Қазы аңға жиі шығатын. Ұзақ сонар, к е л т е с о н а р, қан сонар деп аталатын, жаңа қар жауған, түлкі қағуға қолайлы күндерді құр жібермейді (М. Мағауин. Қиянда., 188).

КЕЛІ з а т. с ө й л. ***Кило***. Қаладағы 57 кафенің әрқайсысы 70 *к е л і* бауырсақ дайындап, 120 литрден наурызкөже пісіріп, бұларды кеушілерге тегін таратқан (Жас Алаш, 24. 03. 2011, 1). 17 жасар Брук Грицбергтің бойының ұзындығы – 76 см, ал салмағы – 7 *к е л і* (Айқын, 2010, №82, 32).

КЕЛІ: Келі түбі. *Ертедегі салықтардың бір түрі. К е л і т ү б і м* деп алады, Кеусенім деп алады, Ұтыра зекет деп алады, Қошақ зекет деп алады. Арқадан келген сор найман Аң-таң болып қалады (Ертедегі әдеб. нұсқа., 140).

Келі шабу. *Кептірілген, жарығы жоқ жұмыр ағаштан алдымен келінің сыртқы пошымын келтіріп алу, содан кейін оның ішін қуыстап ою. К е л і ш а б у* – қазақ ағашшылық өнерінің өмірлік түрі (Қ. Толыбаев, Бабадан., 254). *К е л і ш а б у ғ а* қарағаш, терек, емен, тораңғы т.б. ағаштардың дөңбектері пайдаланылады (Бұл да).

КЕЛІАУЫЗ з а т. *Келі түйгенде ішіндегі дән шашылмасын деп, келінің аузына орап қоятын нәрсе.* Сонан соң ғана *к е л і а у ы з* кигізілген келіге салып түйетін (Қаз. әдеб., 01. 03. 1985, 14).

КЕЛІ-КЕЛСАП з а т. *Келі мен келсап, екеуі бірге. К е л і-к е л с а п* – тары, бидай т.б. дәнді дақылдарды түйетін, ұнтайтын қатты ағаштан жасалған құрал (ҚСЭ, 5, 350).

КЕЛІМ з а т. *Үйге келген кісі, келуші. К е л і м і* мен кетімі көп үйдің кірісі мен шығысы да көп (М. Тиесов, Әңгім., 28).

КЕЛІМ: Келімін келтіріп. *Келісті етіп, жақсылап (тәрбиеледі).* – Байсал жаман бала өсіруші ме еді, бұл ұлын да кенжесі болғанмен *к е л і м і н к е л т і р і п* тәрбиелепті (А. Мекебаев, Аңызақ, 31).

КЕЛІН: Келін құтты болсын. *«Келіннің аяғымен үйлеріңізге құт кірсін» деген тілек.* Келін түсіргендерге «*к е л і н қ ұ т т ы б о л с ы н*» деу керек (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 2, 39).

Келін табақ. э т н. *Келіндерге арналған сыбаға табақ. К е л і н т а б а қ* – күйеу табақ секілді келіндерге арналған сыйқұрмет табағы. Оған да төс, асықты жілік, белдеме, қабырға, ұлтабар салынады (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 14). Күйеу табаққа – асықты жілік пен төс, *к е л і н т а б а қ қ а* – төс, ұлтабар және жүрек, қыз табаққа – жақ пен тіл, жүрек, бүйрек, құдағи табаққа – жамбас, асықты жілік пен сүбе қабырғалар салынады (Ата салты., 145).

КЕЛІНДІК з а т. *Келін болатындық, келінге жararлық.* Біздің тақыр жерге қарап отырған әкейді тең көріп, кім кәмелетке келген саңлақ қызын *к е л і н д і к к е* ұйғарды дейсің (Жұлдыз, 1973, №5, 6). Қанша шешей «мына екі қыздың қайсысы *к е л і н д і к к е* қолайлы» деген ойдан арыла алмай қойды (Лен. жас, 06. 07. 1974, 1).

КЕЛІНШАЙ з а т. *Жаңа түскен келіннің ауылдағы енелері мен абысындарына арнайы жайылған дастарқанда*

шай құйып, қызмет көрсету рәсімі (Қаз. этнография., 3, 52).

КЕЛІНШЕКБОЗДЫ с ы н. *Келіншекбоз өскен, келіншекбозы мол*. Құмның жоталары сексеуілді, ойпаттары жусанды, ебелекті, *к е л і н ш е к б о з д ы,* селеулі, қоян-сүйекті, теріскенді болып келеді (Лен. жас, 31. 01. 1973, 1).

КЕЛІНШЕ үс т. *Келін сияқты, келін тәрізді*. ≈ Ол *к е л і н ш е* иіліп сәлем берді.

КЕЛІНШЕКШЕ үс т. *Келіншек тәрізді, келіншек сияқты.* Қар кеткеннен кейінгі бусанған қара жер жібек-желек жамылған сұлу *к е л і н ш е к ш е* жасарған (С. Сейфуллин, Әңгім., 67).

КЕЛІНШЕЛЕТ е т. *Келін тәрізді ету, келін құсату*. Қатындар келінді *к е л і н ш е л е т і п,* үйдің артын айналдырып, отауға кіргізді (Ж. Аймауытов, Шығ., 341).

КЕЛІНШЕЛЕТУ *Келіншелет етістігінің қимыл атауы*.

КЕЛІТҮП з а т. э т н. *Келі түйіскен адамға берілетін кәде*. Тары жасасқандарға «*к е л і т ү п*» береді. Соңында ет желініп, шай ішіліп, әзілдесіп, көңіл көтереді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 140).

КЕЛІСОҚ з а т. э т н. *Тары түюді ұжымдасып атқару кезінде жасалатын кәде. К е л і с о қ* кәдесін келі түюге көмекке шақырған адамның өзі сұратпай берген (Қаз. этнография., 3, 55).

КЕЛІСПЕСТІК з а т. *Келіспегендік, наразылық.* Ал бұл тұста князьдіктердің қайсымызға қайсымыз бағынышты болуымыз керек деген баққұндестіктен туған өзара қырғи-қабақтық, *к е л і с п е с т і к т е р і* күшті еді (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 416).

КЕЛІССІЗДЕУ с ы н. *Көріксіздеу, әрсіздеу, түрсіздеу* (А. Мекебаев, Аңызақ, 31).

КЕЛІСІМІНСІЗ с ы н. *Келісім берусіз, мақұлдауынсыз, ризалықсыз*. Тәуке хан оның *к е л і с і м і н с і з,* бекітуінсіз мемлекеттік маңызы бар шешім қабылдауға құқы болмаған (Н. Мыңбатырова, Төле би., 26).

КЕЛЬТ: Кельт тілдері. *Үнді-еуропа семьясына жататын тілдердің бір тобы. К е л ь т т і л д е р і н е* галль тілдері мен ирланд, мэн, гаэль (шотланд), валлий тілдері жатады (ҚСЭ, 5, 351).

КЕМБАҒАЛДАУ с ы н. *Аздаған мүгедектігі бар, кемістеу, жарымжандау* (Ш. Мұртазаев, Қызыл жебе, 31).

КЕМБАҒАЛДЫҚ з а т. *Мүгедектік, жарымжандылық, кемістік. К е м б а ғ а л д ы ғ ы м д ы* біліп қояр деп жүзін жасыратын, ойымдағыны оқып қояр деп көзін алып қашатын жасқаншақ көңілге қараңғыда батылдық кірді (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 173). Беліне қыстырылған шинелінің бос жеңі Атан теңселе басқан сайын арлы-берлі бұлғаңдап, ұсқынсыз кісінің *к е м б а ғ а л д ы ғ ы н* әйгілеп тұр (Таң нұры, 20).

КЕМЕЛЕК... Біздің сомон алғаш орнаған 1946-47 жылдары ешкіге *к е м е л е к* деген ауру келді. Ешкілер әуелі жөтеле бастайды, сосын бақырып-бақырып өліп қалады (З. Қинаятұлы, Көшпенді., 28).

КЕМЕҢГЕРСУ *Кемеңгерсі етістігінің қимыл атауы.*

КЕМЕҢГЕРСІ е т. *Ақылдысыну, данышпансу. К е м е ң г е р с і п* уағыз соқпай, әр ауылдың ақсақалдары Әбекең секілді қонымды ақыл айтса ғой (М. Әлімбаев, Көңіл күнд., 15).

КЕМЕР з а т. *Қыздар мен келіншектер буынатын әшекейленген, сәнді белдік; қамар. К е м е р* – бес-алты елі былғарыдан жасалған жалпақ белдік. Ал ерлердің күміс белдігі жіңішкелеу: үш-төрт еліден аспайды (Қ. Толыбаев, Бабадан., 226). Алтын к е м е р белге сән, Асыл жиһаз елге сән (Лен. жас, 24. 02. 1973, 3).

Кемер белдік. *Түрлі асыл тастармен безендірілген, әшекейлі белдік*. Суретте қыз бешпенті, қаптамалы шапан, *к е м е р б е л д і к* (Шаңырақ, 325). Алыстан мұнартып Қаратау көлбеп жатыр, алып батырдың көлденең тастай салған *к е м е р б е л д і г і н д е й* (С. Сматаев, Елім-ай, 12).

КЕМЕСЕРІК з а т. к ә с і б. *Кемеде бірге қызмет еткен, көмекші адам*. Мұқаштың кінәсі – *к е м е с е р і к* болғанда Жәпектің еңбегін жеген (Ә. Сарай, Атырау, 27). Шалдар кеме бөлісті, сосын әйелдердің қалау-сұрауы бойынша *к е м е с е р і к т е р* құрылды (Бұл да, 36).

КЕМИЕК з а т. з о о л. *Астыңғы ерні тартыңқы теңіз балығы*. Теңіз балықтарына мыналар жатады: майшабақ, сардина, қамса (анчуос), кете, құныс (горбуша), *к е м и е к* (нерка), ақсерке, скум-

брия, семсербалық, марлин, сайра, нәлім, бұзаубас т.б. (Шаңырақ, 117).

КЕМПІР: Кемпір беттенді. *Беті әжім-әжім болды.* Теңге жапырақтары сыпсың қағып төбесіне төніп тұрған саялы ағашқа оның *к е м п і р б е т т е н і п,* әжім басып кеткен қожыр бұтақтарына көзі түсті (Жалын, 1972, №5, 87).

КЕМПІРЕК з а т. *Шәйнек қою үшін самаурынның оттығына кигізілетін шілтерлі сүйеуіш (конфорка).* Ал «конфорка» дегенді сөздікте «ақ шәйнек қою үшін самауырдың мұржасына кигізілетін шілтері қалпақ» деп береді. Мұның қазақшасы – *к е м п і р е к* (Қаз. әдеб., 05. 04. 1985, 15).

КЕМПІРЛЕ е т. *«Кемпір», «кемпір» деп дауыстау (шақыру).* Сәлден кейін оның «*к е м п і р л е г е н*» даусы шықты (Қ. Салғарин, Соқпақ., 120).

КЕМПІРЛЕУ с ы н. *Жасы келгендеу, кәрілеу, қартаңдау.*

КЕМПІРШУАҚ з а т. с ө й л. *Көктемнің немесе күздің онша ыстық емес, жанға жайлы шуағы; мизамшуақ. К е м п і р ш у а қ* – қыс ызғары қайтып, күн енді-енді жылына бастаған кездегі күннің шуағы (Қаз. этнография., 3, 60). Наурыз кеп сере қардың көбесі сөгілгенімен, *к е м п і р ш у а қ* жеткізер емес (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 18). Қоңыр күздің мынау сығырайған *к е м п і р ш у а ғ ы* қасқа биенің кәрі сүйегін жылыта алмай жатқандай көрінді оған (Н. Ораз, Сиқырлы., 119).

КЕМТАЛАЙ с ы н. *Сорлы, бейшара, бақытсыз.* Қара шаңырақтарын қараптан-қарап жығып алып жатқан *к е м т а л а й* халық аз ба? (Ә. Кекілбаев, Үркер, 69).

КЕМІРСІН с ы н. ж е р г. *Кеуіп кеткен, құрғақ.* Бір кезде қурай мен қаңбақ жүгірген *к е м і р с і н* далаға су келді (Коммунистік еңбек, 17. 10. 1969).

КЕНГУРУШЕ ү с т. *Кенгуру тәрізді, кенгуру сияқты.* Қосаяқ жүгіргенде *к е н г у р у ш е* алдыңғы аяқтарын алқымына тығып алып, құйрықтың демеуімен артқы әлеуетті аяқтары лыпып отырады (Ж. Орманбаев, Тұзақталған., 15).

КЕНДІР с ы н *Кендірден жасалған, кендірден есілген.* Қыл арқан, *к е н д і р* арқандар екі иыққа жыландай оралып, хамыт сыртынан-ақ қып-қызыл таңбалар салып қойыпты (Ғ. Сланов, Асау арна, 129). Күні бойы оттап, қарны шертиіп тойған ақ қасқаның аяғын к е н д і р жіппен байласып та берді (Ж. Мұзапаров, Қаби қарт., 79).

КЕНЕЗЕ: Кенезесі қанды. *Шөлі қанды, сусындады.* Малдың мейір *к е н е з е с і қ а н ы п* су ішпесе, күз бойы жиған қоңы нәр емес, өзіне зәр болып жабысады (М. Айымбетов, Құмөзек., 30).

КЕНЕЛДІРУ *Кенелдір етістігінің қимыл атауы.* Қашан көрсең де осылай қалжыңы қалтасында жүретіндей өзін де, өзгені де мол күлкіге *к е н е л д і р у д е* (Лен. жас, 16. 05. 1974, 2).

КЕНЕНДІК з а т. *Кеңпейілдік, дарқандық.* Біз Мұхаңның кеңдігіне, *к е н е н д і г і н е* әрі таңданып, әрі сүйсініп отырдық (З. Қабдолов, Менің Әуезовім, 66).

КЕНЕҢКІРЕ е т. *Тамағын аздап кенеу, қырнаңқырау.* Дәл осы мезетте оның бұл ойын оқып отырғандай, Жұман тамағын аз-мұз *к е н е ң к і р е п,* батылсыздауғана: – Исеке, Қуаннан хат-хабар болып тұр ма? – деп сұрады (М.Айымбетов, Құмөзек., 10).

КЕНЕҢКІРЕУ *Кенеңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КЕНЕТАЙ з а т. с ө й л. ***Кеней.*** – Ұсақ асықты не дейсіңдер? – «*К е н е т а й*» деп атаймыз. – «*К е н е т а й*» емес, «кеней» (Балдырған, 1971, №9, 6).

КЕНЕУЛІК з а т. *Тамақтың күш-қуаты молдық, нәрлілік.* Мұнда түйе малы балабақшалар мен қоғамдық асханаларды шипалық және *к е н е у л і к* сапасы жоғары сүтпен қамтамасыз етеді (Қаз. әдеб., 25. 11. 1988, 2).

КЕНЖЕР з а т. г е о л. *Минерал тастардың бірі.* Кішкентай ғана бөлме, скважиналардан алынған *к е н ж е р* жынысы тастарының бөлшектерінен аяқ алып жүретін жері жоқ (І. Есенберлин, Маңғыстау, 52).

КЕНІШТЕН е т. *Баю, молаю, көбею.* Бұл кезде қазына да *к е н і ш т е н е* түсіп, кітапхана қоры 7893 кітапқа жетті (Лен. жас, 22. 08. 1974, 3).

КЕНІШТЕНУ *Кеніштен етістігінің қимыл атауы.*

КЕҢ: Кең танау. *Танауы кең, делдиген.* Десе дегендей: бауыры жазық, кең сербек, қақпан бел, салқы төс, жұмыр бақай, қақпақ тұяқ, ешкі бас, салпы ерін, *к е ң т а н а у,* балбұлдаған үлкен ала көзді, сымпыш құйрық болатын (Саятшылық, 173).

Кең тыныстылық. *Кез келген музыкалық шығарманы орындау мүмкіндігі; кең ауқымдылық.* Соншама қарапайым бола тұрып, ұлттық аспаптардың мұншама кең алымды, *к е ң т ы н ы с т ы л ы ғ ы* мені тәшін қалдырды (Лен. жас, 17. 12. 1983, 4).

КЕҢЕСТЕН е т. *Кеңестік тәрбие алу, кеңестік саясатпен тәрбиелеуу.* Ұлттық намысы рәсуаланып, ұлттық даңғыл даму жолынан адасып, оңы мен терісін ажырата алмай *к е ң е с т е н г е н*, тілі, ділі орыстанған жергілікті қалалық қазақтар еді (Қалибек Хакім., 74).

КЕҢЕСТЕНУ *Кеңестен етістігінің қимыл атауы.*

КЕҢЕСТІК с ы н. *Кеңес үкіметіне тән, соған қатысты.* Ұлттық санасы *к е ң е с т і к* сүргіден өтіп, типылданып бас көтермей жапырылып, иленіп, тегістелген мұндай ортада Оралтай көзге түсер оғаш тұлға екені рас (Қалибек Хакім., 74).

КЕҢҚОЛТЫҚ з а т. с ө й л. ***Жөнек*** *(түйе тұқымы).* Жөнекті Бұхарда «*к е ң қ о л т ы қ*» деп атайды (Қазақша мал атау., 50).

КЕҢПЕЙІЛСУ *Кең пейілсі етістігінің қимыл атауы.* Тас-талқан болып ашулану себебін, енді шұғыл өзгеріп, *к е ң п е й і л с у і н і ң* мәнісін сұрады (Т. Нұртазин, Мұрат, 82).

КЕҢПЕЙІЛСІ е т. *Пейілі кең адам болып көріну, жомартсыну.*

КЕҢСАБА с ы н. а у ы с. *Кеңпейіл, ашық жарқын.* Ол – *к е ң с а б а,* кермиық адам (Ш. Құмарова, Әйел шырағы, 131).

КЕҢСЕЛЕС... Мұны көргенде «мынау адам болайын деген екен» деп, *к е ң с е л е с* жолдастары әрі таңданып, әрі қуанып қалыпты (О. Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 242). Тап қазір де мұның аузына қараған кейбір *к е ң с е л е с т е р г е* кесімді кеңес тауып беру қиынға түсіп тұр (О. Сәрсенбай, Шығ., 4, 193).

КЕҢСІРІКСІЗ с ы н. *Кеңсірігі жоқ, кеңсірік жасалмаған (жүген, ноқта).* Тізгінсіз, сағалдырықсыз, *к е ң с і р і к с і з,* шаужайсыз жүген болуы мүмкін, бірақ ауыздықсыз жүген болмайды (Ата салты., 107).

КЕҢСІРІКТІК з а т. *Жүген мен ноқтаның кеңсірік үстін басып тұратын бөлігі.* Жүген екі жақтау, сағалдырық, *к е ң с і р і к т і к,* кекілдік деп аталатын бес бөлшектен құралады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1970, №10, 62). Ат жүгендері де едәуір күрделі. Одан сағалдырықты, кекілдірікті, *к е ң с і р і к т і к* пен сулықты анық ажыратуға болады (Лен. жас, 26. 05. 1977, 3).

КЕҢТЕРІЛІ с ы н. *Терісі кең, шыдамды, көнпіс.* – Жанай, сен ағаңның бір еркелігін көтере сал. Ақын деген *к е ң т е р і л і* болмаққа керек (Т. Әлімқұлов: Жұлдыз, 1973, №3, 40).

КЕҢШАР з а т. *«Кеңес шаруашылығы» деген күрделі сөздің қысқарған түрі; совхоз.* Ең қызығы сол, келесі күні *к е ң ш а р д ы ң* еңбек озаттары түгелімен жұмысқа шықпай қалды (Ә. Асқаров, Өр Алтай., 377). Кәбірдің өзі *к е ң ш а р д ы ң* жұмысымен ерте кетіп, кеш келеді (С. Рахымбек, Айдында., 226). Аудан бәрін де бағып отыр екен, астық ору науқаны аяқталғасын *к е ң ш а р* деректірін шақырып алды (Қ. Ботбай, Егіз., 8).

КЕҢІРДЕК: Кеңірдегін созды. *Езеуреп көп сөйледі.* Тағы біреуі, бір жағынан *к е ң і р д е г і н с о з ы п:* – Ғылым-қисап деген, сан ба, немене... Бірдеңесі бар екен, соны оқытып, әурелейді екен, – деді (С. Торайғыров, Таңд. шығ., 337).

КЕҢІРДЕКТЕН *Кеңірдекте етістігінен жасалған ырықсыз етіс* (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер, 778).

КЕҢІРДЕКТЕНУ *Кеңірдектен етістігінің қимыл атауы.*

КЕҢІРДЕКШЕ з а т. *Кеңірдекке ұқсас, іші қуыс кішкене нәрсе.* Ол бұтақтардан өкпелердің ішінде әлденеше тармақтар таралып, өкпелердің іші *к е ң і р д е к ш е л е р м е н* толады (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 9, 306). *К е ң і р д е к ш е л е р д і ң* ішінде кішкентай түктер де бар (Бұл да).

КЕП з а т. к ә с і б. *Құстың мес етіп сойып, ішіне бір нәрсе тығып қойған терісі.* Екі үйдің бірінде осы кісінің мерт болған атақты құсының тері *к е б і* тірі қырандай тіленіп тұрады екен (Туған жер., 140). Құсбегілер тіліндегі шарға – «қызыл», «далбай», «*к е п*», «тірі» сияқты атаулармен де айтылады (Ж. Бабалықов, Қырандар, 54).

Кепті жерге түсірді. *Сырын айтты, мәнін түсіндірді.* Талып ұйықтап кетіппін тұрып сонда, Асулы тастан салған босағада. Біреу келіп еппенен оятты да, *К е п т і ж е р г е т ү с і р д і* бір заманда (И. Байзақов, Таңд. шығ., 1, 38).

КЕПАҒАШ з а т. э т н. *Аяқтың басы пішіндес етіп жасалған ағаш үлгі.* Ұйықты одан кейін *к е п а ғ а ш қ а* кигізіп, оқтаумен ұрғылап, аяққиім пішініне келтіреді (Ана тілі, 08. 09. 1994, 5).

КЕПИЕТСУ *Кепиетсі етістігінің қимыл атауы.* Аштықты, жалаңаштықты көрген адам, парасатты қария. Ендеше, қалай аузы барады *к е п и е т с у г е* (Н. Ақыш, Бейуақта., 223).

КЕПИЕТСІЗ с ы н. *Сүйкімі жоқ, қасиетсіз; жексұрын. К е п и е т с і з* иттің кенезесі кеуіп қалған екен-ау (Қ. Ысқақ, Таңд., 3, 247).

КЕПИЕТСІЗДІК з а т. *Қасиетсіздік, қадірсіздік, құнсыздық.* Менің қорқатыным, ауызынан қара көженің дәмі кетпеген ауылдағы қотиындардың *к е п и е т с і з д і г і* емес, өзінен басқа ешкімді менсінбейтін кейінгі буынның қысыр ниеті, өтірік ибасы (Қ. Ысқақ, Ақсу., 400).

КЕПИЕТСІН е т. *Кесірлену, кесапаттану, кергу.* ≈ *К е п и е т с і н і п* болмадың ғой, алсаң алшы.

КЕПИЕТСІНДІР *Кепиетсін етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Әкесі жатақтарды кергітпей, *к е п и е т с і н д і р м е й* ыдыс түбін тықырлатып бір-ақ шығарады (Қ. Ысқақов, Қараорман, 41).

КЕПИЕТСІНДІРУ *Кепиетсіндір етістігінің қимыл атауы.*

КЕПИЕТСІНУ *Кепиетсін етістігінің қимыл атауы.*

КЕППЕ з а т. ж е р г. ***Шеген***. Ханның жанталаса тарбаңдаған аяғы құдықтың қапталындағы *к е п п е г е* тіреледі (Жас Алаш, 20. 07. 2010, 6).

КЕППЕЛІК з а т. *Мақтанушылық, ісіп-кебушілік, бөспелік.* Мұсаханның бала жастан бойына сіңген азын-аулақ *к е п п е л і г і* болушы еді, орайы келіп тұрғанда желпінбей тынбайтын (М. Сқақбаев, Ұят тур., 199).

КЕПТАҚИЯ з а т. *Кебіннің, мәйіттің басын орайтын бөлігі.* Әйелді кебіндеу бес бөліктен тұрады: 1) *к е п т а қ и я* – оны басына орап, қалған бір бөлігімен шашын орайды... (Қаз. әдеб., 25. 08. 1989, 14).

КЕПТЕЛЕК з а т. ж а ң а. *Машинаның көптігінен немесе басқа бір кедергінің салдарынан көліктің жолдан тез өте алмауы; тығырық.* Сүт пісірімдей уақыттан соң, аудан әкімінің машинасы да *к е п т е л е к к е* тіреліп тоқтады (Парасат, 2008, №12, 21). Сұлулығы таңдай қақтыратын Алматыны соңғы кезде көлік *к е п т е л е г і* меңдеп алған (Егем. Қаз., 27. 03. 2007, 8).

КЕПТЕМЕ қ. ***Кептелек***. «Кептелек» пе, «*к е п т е м е*» ме? Соңғы кезде «Алматы ақшамы» газеті *«к е п т е м е»* сөзін қолдануға көшті. Ал «Егемен Қазақстан» «кептелек» сөзін қолданады. Қайсысы дұрыс? (Ана тілі, 22. 03. 2007, 4).

КЕПТЕУІЛ з а т. к ө н е. *Орданы күзетуші жауынгерлер.* Оның қарамағында неше мың *к е п т е у і л* бар-тын (Т. Зәкенұлы, Мәңгітас, 406).

КЕПШІК з а т. ж е р г. ***Қалбыр***. Әжем *к е п ш і к п е н* бидай екшеп, тазалап отырған (Қ. Омарұлы, Әке, 28).

КЕПІЛ з а т. *Аттың арқасына батпас үшін ер қапталының астына қойылатын қабатталған киіз; кепіл киіз.* Ер қапталының не алды, не арты басқаны білінсе, қаптал астына белгілі қалыңдықта киіз қойылады. Мұны *к е п і л,* кепіл киіз деп атайды (Ер қанаты, 263).

КЕПІЛДЕМЕ: Кепілдеме хат. *Біреуге немесе белгілі бір нәрсеге кепілдік берілген хат (құжат).* Ондай жарнамаларды, құттықтауларды *к е п і л д е м е х а т қ а* және ақшасы төленген квитанцияға қосып бізге жолдайсыз (Қаз. әдеб., 20. 09. 1991, 15).

КЕР з а т. г е о г р. *Керіліп (созылып) жатқан биік жер.* Мал *к е р д е* жайылып жатыр. Түсіндірме сөздікте жер бедеріне байланысты жалаң, жүрекше, *к е р*, мұрын, текше сөздері жоқ (Қаз. әдеб., 28. 08. 1987, 14).

Кер бетеге. б о т. *Қырда өсетін бетегенің бір түрі.* Жерқылаң мінген екі жігіт кешкі салқынмен есіп жүріп кеткенде *к е р б е т е г е,* боз көденің арасында зорға көрінгендей (М. Әуезов, Таңд. шығ., 1, 292). Беті жыбырлаған к е р б е т е г е л е р, үкідей желбіреген ақ селеулер, көкорай шалғындар Сәкеннің көз алдынан өтеді (Т. Әлімқұлов, Туған ауыл, 48).

Кер бетегелі с ы н. *Кер бетегесі бар, кер бетеге өскен.* Ықлас пәлен күннен кейін-ақ селеулі, *к е р б е т е г е л і,* көк майсалы сахараға ілікті (Т. Әлімқұлов, Туған ауыл, 16).

КЕР: Кер марал. *Маралдың бір түрі. Өңі кер түсті* (Қ. Қайымов, Қызықты зоол., 148).

Кер төбел. *Төбелі бар кер (ат). К е р т ө б е л* аттың үстіне обатастай боп, қожбан қара жігіт бір жамбастап отыр (І. Есенберлин, Махабб., 17).

КЕРАЙЫЛ з а т. с ө й л. ***Шапайыл***. Аттың шабын ала орап тартылса шапайыл, шап тартпа, артқы айыл, артқы тартпа, *к е р а й ы л* деп аталады (Ж. Бабалықұлы, Ер қанаты, 247).

КЕРАМЗИТТІ с ы н. *Керамзит қосылған, керамзиттен жасалған.* Үйдің сырты қазақтың ұлттық ою-өрнегімен әсемдеген *к е р а м з и т т і* плиталармен қапталған (Соц. Қаз., 08. 05. 1976, 2).

КЕР[І]АУЫЗ с ы н. *Қырсық, қыңыр, кертартпа.* ≈ *К е р а у ы з* біреуге тап болыппыз, сау шықсақ жақсы болар еді.

КЕРБАҒУ *Кербақ етістігінің қимыл атауы.* ≈ *К е р б а ғ у д ы* қойып, іске кіріс.

КЕРБАҚ е т. *Бір нәрсені кері істеу, қырсығу, теріс сөйлеу.* Біздің тұқым аз болды, аз да болса шетінен атқа әдейі теріс мінетін *к е р б а қ қ а н* еді (Қ. Ысқақ, Ақсу., 268). Шешелерің күндес болған соң, сен де *к е р б а ғ ы п* отырсың-ау, ұлым (З.Шәкенов, Күн көтеріл., 232).

КЕРБАҚПА с ы н. *Кері кеткен, қырсық, қыңыр.* – Бірдеме біледі дейтін сіздердің өздеріңіз осындай *к е р б а қ п а* ойда болғанда, басқа елге не жорық? (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 162).

КЕРБАҚПАЛЫҚ з а т. *Кері тартушылық, қыңырлық.* Ал *к е р б а қ п а л ы қ* пен етектен тарту деген қашанда бізді басқалардың артында қалдырмай қоймайды (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 205).

КЕРБАС з а т. к ө н е. *Мақтадан тоқылған мата.* Қазақ хандары негізгі бөлегі *к е р б а с* (мақта, мата) болып табылатын көйлек пен киімге деген мейлінше мұқтаждық салдарынан Мұхаммед Шайбани иеліктерінің шекарасына басып кіреміз деп мәлімдеді (ҚазССР тарихы, 2, 277).

КЕРГІ з а т. з о о л. *Шегірткенің бір түрі.*

КЕРҒАЙЗАҢ с ы н. *И тегіс сіңбей, көкаязданып қалған (тері).* Жиі сапсып отырмаса, теріге ій сіңбей, әр жері көкаязданып, қатқыл болып қалады. Ишілер ондай теріні «*к е р ғ а й з а ң* болып қалды» дейді (Білім және еңбек, 1986, №7, 35).

КЕРДЕМСУ *Кердемсі етістігінің қимыл атауы.*

КЕРДЕМСІ е т. с ө й л. *Кекірею, кергу, кердеңдеу.* Алайда түзу сәлеміңді қимайтындай, *к е р д е м с і п,* мардымсып менің алдымда ыздиятындай саған жамандық етпеген едім (Ш. Құмарова, Әйел шырағы, 174).

КЕРДЕРІ з а т. *Нармая мен үлекті будандастырудан шыққан түйе тұқымы.* Менің табынымды, мысалы, түйенің нармая, жарбай, *к е р д е р і* және мая тұқымдары бар (Қаз. ауыл шаруаш., 1975, №7, 33).

КЕРДІР *Кер етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

КЕРДІРУ *Кердір етістігінің қимыл атауы.*

КЕРДІРТ *Кердір етістігінен жасалған өзгелік етіс* (Ертедегі әдеб. нұсқалары, 183).

КЕРДІРТУ *Кердірт етістігінің қимыл атауы.*

КЕРЕ[1] з а т. *Ат бәйгісіне қатысатын аттарды реттеп, сөреге шығарып салатын және бәйгіден келген аттарды көмбеден қарсы алатын орын және осы міндетті атқаратын қызмет.*

КЕРЕ[2] з а т. з о о л. *Құланның қодығы* (Қаз. ор. терм. сөзд., 79).

КЕРЕГЕ: Керегеге орамал байлау. *Алғаш жүкті болған келін үшін жасалатын қуаныш жоралғысы.* Келіннің бойындағы болымсыз өзгерісті байқаған енесі «ата-баба аруағы қолдап жүрсін» деп, керегеге үлкен ақ орамал байлап қояды. Міне, бұл «*к е р е г е г е о р а м а л б а й л а у*» деп аталады (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 4, 51).

КЕРЕГЕБАС з а т. қ. ө н е р. *Киіз үй керегесінің айқасқан басына ұқсас өрнек түрі* (Қаз. этнография., 3, 313).

КЕРЕГЕБАУ з а т. *Екі керегенің жапсарласқан жерін таңып байлайтын бау (құр).* Оюлап қолдан тоқыған басқұр, уықбау, босағабау, *к е р е г е б а у* дегендер түр-түрімен айқұш-ұйқыш жүргізіліп тасталған (Б. Шаханұлы, Таңд., 1, 321). Ақбілекке *к е р е г е б а у*, уықбау ызғызып, көйлек-көншегін пішкізіп алуға шақыра келетін абысын-ажын ізі суып көрген емес (Қаз. әдеб., 23. 12. 1983, 4).

КЕРЕГЕКӨЗ з а т. *Кереге ағаштарының айқасып келгеннен кейінгі қалған ромбик*

пішіндес ашық жері. ≈ *К е р е г е к ө з і* онша үлкен де емес, кіші де емес, бірқалыпты екен.

КЕРЕГЕКӨЗДЕ е т. *Керегекөз пішінді өрнек салу.*

К Е Р Е Г Е К Ө З Д Е У *К е р е г е к ө з д е е т і с т і г і н і ң қ и м ы л а т а у ы.* Әшекейлі түр салудың кестелеу, зерлеу, көз салу, шымкестелеу, мүйіздеу, бастыру, таңдайлау, *к е р е г е к ө з д е у,* шаршылау сияқты салалары бар (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 47).

КЕРЕГЕҚАП з а т. э т н. *Көшкенде көлікке артқан керегенің басына кигізіліп қойылатын қап.* Қазақтар киізден бұдан басқа да көптеген: аяққап, *к е р е г е қ а п,* уыққап, атжабу т.б. нәрселер жасаған (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 30). Көшіп-қонғанда керегенің екі басына *к е р е г е қ а п т ы* кигізіп, жіппен буып байлайды (Қаз. этнография., 3 69). Қызылды-жасылды түрлі жіппен қошқармүйіздеп тоқыған шым шилер, оюлаған *к е р е г е қ а п,* уыққаптар (Ер қанаты, 132).

КЕРЕГЕСАЛМА з а т. ж е р г. ***Керегебау.*** Тұскиіз, сырмақ, шилан, керме, аяққап, *к е р е г е с а л м а* – қос керегенің жапсарындағы таңғыш сияқты толып жатқан өнімдерге әлі де болса сұраныстар көп (Лен. жас, 14. 05. 1976, 3).

КЕРЕГЕШЕ үс т. *Кереге тәрізді, кереге сияқты.* Түстік қабырғаны қапталдап, *к е р е г е ш е* керілген Үйсін тауының ылдиға созылған етегі кең жазық (Қ. Толыбаев, Әсет, 256).

КЕРЕГЕЛІК с ы н. *Кереге боларлық, кереге жасауға жарамды. К е р е г е л і к* ағаштарды алдын ала даярлап, кесіп, әрлеп, сәндеп, содан кейін кереге құрастырады (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 75). *К е р е г е л і к* ағашты таңдау мен оны өңдеу үлкен шеберлікті, тәжірибені қажет етеді (Бұл да, 76). Мәселен, сегіз қанат киіз үйге 256 *к е р е г е л і к* ағаш кетеді (Қаз. тілі. жерг. ерекш., 187).

КЕРЕГІП үс т. *Керек етіп, қажетсініп.* Шанаға салар алдында екі айғырының терін алып, таң асырып, баптап беретін кісі *к е р е г і п* жүр еді (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер, 205). Көмек *к е р е г і п* жатса өзім айтармын (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 138). – Сенің өзің емес, ханың *к е р е г і п* жатыр, жүр, - деп әншейіндегі шымшыма оспағымен қарсы алды (Қ. Құрманғалиева., Атырау., 115).

КЕРЕГІТ е т. с ө й л. ***Керексін***. «Алдаспанда» қайта тууын, жаңғырып-жасаруын *к е р е г і т і п* тұрған қаншама сөздер бар десеңізші (Қаз. әдеб., 05. 04. 1985, 10).

КЕРЕГІТУ *Керегіт етістігінің қимыл атауы.*

КЕРЕЗ: Керез сөз. к ө н е. *Ақырғы сөз, соңғы сөз.* Кейіпкердің заманға лағынет айтқан *к е р е з с ө з і м е н* бітетін еді ғой (М. Мағауин, Мен, 5). Доспанбеттің ажал сағаты соққан сәттегі *к е р е з с ө з і* екендігіне бас қойдым (Бұл да, 331). Стамбек Станислав өзінің *к е р е з с ө з і н* қазақ тілінде айтқаны күмәнсіз (Қаз. әдеб., 30. 09. 1994, 12).

КЕРЕЙТ з а т. ж е р г. *Жөн, ыңғай, рет.* Қайбір *к е р е й т і н е* келіп тұрған жай бар, түйіншек жіптей суыртпақталып қажай береді, кеузей береді ішкі ойы (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 192).

КЕРЕК: Керек болса. *Қажет деп тапса, керексінсе. – К е р е к б о л с а,* өзі мұнда келсін, – деп – Үйге әуелі сәлем беріп енсін, – деп, Тапжылмастан қалды шопан үйінде, Кетті шофер көрсеткен соң жөн сілтеп (Қ. Көпішев, Ақмаралды., 39).

КЕРЕККЕН е т. с ө й л. ***Керексі***. Тек күзге қарай соғым *к е р е к к е н д е* ағасы әлгі Жұмабайды іздеп барып, тұрған жылының еңбек ақысын алды (Б. Майлин, Таңд., 182).

КЕРЕКСЕ мод. *Керек етсе, қажетсінсе.* Келіншек – жастық, кереметсің-ау, керемет! *К е р е к с е*, пәлі, керемет кімді елемек. Ерекше гүлден нәр алып жүрген көбелек, *К е р е к с е* болды, тас үй де талқан, не керек (М. Мақатаев, Шолпан, 42). Кім біліпті, өзінің бір мүддесіне *к е р е к с е*, құдайдың көрмегенін, қазақтың көрмегенін сол көрер (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 333).

КЕРЕКСУ *Керексі етістігінің қимыл атауы.*

КЕРЕКСІ е т. *Керек ету, қажетсіну.* Бұл Ақын *к е р е к с і г е н* кезінде жабайы тары теріп алатын жер еді (Т. Әлімқұлов, Көкек айы, 50).

КЕРЕКСІЗДЕН е т. *Керексіз болу, қажетке жарамау.* Кілт жоғалған соң *к е р е к с і з д е н і п* әр жерде жатушы еді, соны көз алдар етіп есіктің аузына іліп кететінге шықты (К. Ахметбеков, Қасірет, 1 200).

КЕРЕКСІЗДЕНУ *Керексізден етістігінің қимыл атауы.*

КЕРЕКСІТ *Керексі етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Манастың баптап таныстырғанын әже *к е р е к с і т п е й* тура сұраққа көшті (Е. Рахимов, Тентек., 120).

КЕРЕКСІТУ *Керексіт етістігінің қимыл атауы.*

КЕРЕҚАП з а т. э т н. *Өрісте туған жас төлді салып жүруге арналған қоржын сияқты қап.* Қой мен ешкі жабдықтарына көген, күйек, желінқап, *к е р е қ а п,* бауырынтақ жатады (А. Құралұлы, Ұлттық., 4, 34).

КЕРЕЛЕТ *Кереле етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Кеше ғана өрістен ел жата оралтып, шеңбірек атқыза *к е р е л е т і п а қ* әкеліп едім, енді міне, құлқын сәріден араны ашылғырдың араны ашылып бара жатқаны (Қ. Салғарин, Соқпақ жол., 39).

КЕРЕЛЕТУ *Керелет етістігінің қимыл атауы.*

КЕРЕУ з а т. ж е р г. *Айтып жүрер қызығы, әсері д.м.* «Бір күнгі тойдың қырық күн *к е р е у і* кетпейді» деген сөз содан қалған (Ж. Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 196).

КЕРЕУЕТТІК с ы н. *Кереуеті бар, кереуетпен жабдықталған.* Қазір мұнда қабылдау бөлмесі, сырқаттар жататын 15 *к е р е у е т т і к* корпус, ас үй бар (Абзал жандар, 127).

КЕРЖАЛҚАУ с ы н. *Барып тұрған жалқау, нағыз жалқау.* Шымылдық Ұлпанға қарай қарама-қарсы баяу жүріп келіп тоқтасты. «Мынау жаулығы қақырайған Еменалының әйелі болар... Қандай *к е р ж а лқ а у* екен?» (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан, 83).

КЕРҚАЙСАҢДА е т. ж е р г. *Қасарысу, кергу, қырсығу; кері тарту.* – Бекеннің сол мектепке орналасуы жайлы *к е р қ а й с а ң д а ғ а н д а р д а* болды. Бірақ мен көп күш салдым (А. Жұмаділдин, Сең бұзыл., 108).

КЕРҚАЙСАҢДАУ *Керқайсаңда етістігінің қимыл атауы.*

КЕРЛЕ е т. *Таудың басына қарай қиғаштай жүру, кермен жүру.* Бұлар тауды *к е р л е п,* өрлей түскен сайын қараша қарының ызғары ұлғая бастады (Лен. жас, 23. 11. 1977, 3).

КЕРЛЕТ *Керле етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

КЕРЛЕТУ *Керлет етістігінің қимыл атауы.*

КЕРЛЕУ *Керле етістігінің қимыл атауы.*

КЕРМАЛ ү с т. ж е р г. *Қарсы, қайшы.* Бағана бұл Мұхаңа *к е р м а л* келіп қалған (З. Қабдолов, Менің Әуезовім, 67).

КЕРМАЛДАСУ *Кермалдас етістігінің қимыл атауы.* Үйірге таласып ала көз боп тебіскен, тістескен айғырлардың *к е р м а л д а с у ы* адамдар басындағы минут сайын қайталанатын араздықты еске түсіреді (О. Бөкеев, Қайдасың., 33).

КЕРМАРЛЫҚ з а т. ж е р г. *Қарсылық, өштік, араздық.* Өзара *к е р м а р л ы ғ ы* жоқ, бірақ көршілес екі рудың мүддесін арқалаған (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 147).

КЕРМЕ з а т. ж е р г. ***Шартақ.*** Тамақтан соң біраз тынығып алып, салқын түсе бақша араладық, піскен қауындарды к е р м е н і ң астына тасып, үйіп жиып қойдық та, күн кешкіргенше қақ тіліп, қауыншек өрдік (Ж. Ахметов, Гүлшат, 23).

КЕРМЕ: Керме арқан. *Ат байлау үшін мама ағаштардың арасына керіп байлап қоятын арқан.* Өздеріңіз елестетіп көріңізші, нағыз жылқышының қосақ арқан, матау арқан, ат арқан, жан арқан, бұғалық арқан, к е р м е а р қ а н деп аталатын аса қажетті жабдық құралдары әр түрлі дайындалады (Лен. жас, 23. 11. 1972, 3).

КЕРМЕК з а т. э т н. *Иден шыққан теріні салып, шырататын, бояйтын сұйық қоспа (қайнатынды).* Иден шыққан теріні *к е р м е к к е* салады. *К е р м е к т і* емен не талдың қабығын кептіріп, ұнтақтап түйіп, қазанға тұзын татыта су құйып, қабық ұнтақты салып қайнатып әзірлейді, кейде жусанның, ерменнің бүрін қосады. Содан соң ағаш астауға қотарып су шым-шым кезінде теріні салып, он шақты күндей бетін жауып, жылы жерде ұстайды. *К е р м е к т і ң* қызғылт бояуы теріге сіңсе, оны көлеңкеге жайып кептіреді (Д. Шоқпарұлы: Ер қанаты, 283).

КЕРМЕКСАБЫН... *К е р м е к с а б ы н* – кермек туысының бір түрі. Биіктігі 20-120 см, сабағы түксіз, тамыры жуан. Тамырынан илік зат алынады (ҚСЭ, 5, 393).

КЕРМЕҚАС с ы н. *Қасы да, өзі де керіліп қалған (қыз, әйел).* Құсайынның *к е р м е қ а с ы* іштен бажылдап ытып шықты (Ж. Қорғасбек, Жынды., 76).

КЕРНЕЙЛЕ[1] е т. *Керней музыкалық аспабында ойнау.* Күйіңді тарт, *к е р н е й л е,* Биші, достар, қайдасың? Тойбастар саған

тимей ме Қызықты думан қызған соң?! (Лен. жас, 09. 06. 1972, 3).

КЕРНЕЙЛЕ[2]... Бұрышқа *к е р н е й л е г е н* орыс пеші орнатылыпты (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 209).

КЕРНЕЙЛЕТУ *Кернейлет етістігінің қимыл атауы.*

КЕРНЕЛ е т. с ө й л. *Керней аспабының ойналуы*. Керней *к е р н е л і п,* дауылпаздар қағылады (Алматы ақшамы, 20. 03. 1990, 3).

КЕРНЕР з а т. т е х н. *Деталға нүктелі таңба түсіруге арналған слесарлық аспап, таңбалауыш. К е р н е р* стерженінің бір ұшы үшкір болып, шынықтырылған болаттан жасалады (ҚСЭ, 51, 393).

КЕРСАУМАЛ с ы н. *Жанға жайлы, қоңыр салқын*. Жұрт күнұзақ тұяқ серіппейтін де, тек осындай *к е р с а у м а л* қоңыр леп ескен кешкілікте ғана күйтіңкүйтің тіршілік қамына кірісетін (Жалын, 1974, №1, 78).

КЕРСЕН[1] з а т. *Қазақ ерінің адам құйрығына тұспа-тұс (сай) келетін ойыстау, жалпақ жері (бөлігі).* Ердің адам мініп отыратын тұғырлығын «кісілік» деп атайды. Кей жерлерде «*к е р с е н*» дейді (Ер қанаты, 261). Ердің артқы қасын *к е р с е н* деп те атайды (Білім және еңбек, 1986, №7, 32).

КЕРСЕН[2] з а т. жаңа. *Балалардың құйрық астына қойып, таудан сырғанайтын жалпақ табақша.* Кейде жолда *к е р с е н* айналып кетіп, үстіндегілердің зәресін алып, арқасымен заулатып, құлатып, тоңқалаң асырады (Н. Исабаев, Өмір., 372).

КЕРСОЛҚЫЛАУ с ы н. *Селқостау, енжарлау, ынтасыздау.* Пахраддин жұрттың соңын ала *к е р с о л қ ы л а у* қозғалып қол жайды (С. Елубай, Ақ боз., 30).

КЕРСЫЛАҢ с ы н. *Сыланданған, келісті, кер (ат).* Аңға мінетін ұтқыр *к е р с ы л а ң* ат (Ә. Кекілбаев, Үркер, 23).

КЕРТОҚАЙ з а т. *Шекесінен шертіп ұпай алу ойыны*. Осы тұрғандардың басынан әрқайсысы бір-бір *к е р т о қ а й* алады (Е. Ахметов, Талшыбық, 96).

КЕРТОҚАЙШЫЛ с ы н. *Кертоқай алғыш, кертоқай алуға жаны құмар (адам).* Екеуіне сенгенмен *к е р т о қ а й ш ы л* солдаттарға сенбейді екен, жып беріп Саматтың ық жағына шығып алды (М.Қабанбаев, Жиһанкез., 166).

КЕРТІШ с ы н. с ө й л. ***Кертпеш***. Ақ қайыстай қайсар бетіне *к е р т і ш* мұрны ерекше көрік береді (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 302). Өзі күлегеш, *к е р т і ш* танауын аспанға ата сықылықтай күлетін (Ш.Құмарова, Әйел шырағы, 180).

КЕРУЕН: Керуен жұлдыз. а с т р. *Тізіліп тұратын шоқжұлдыз.* Ол далаға шыққанда *к е р у е н ж ұ л д ы з ы* шеру тартып, Есекқырған еңістей бастаған екен (Көкшетау правдасы, 31. 01. 1969).

КЕРУЕНАҚЫ з а т. *Керуендегі түйеге, атқа артылған, түсірілген жүк үшін төленетін төлем.*

КЕРІ: Кері сан. м а т. *Берілген санға көбейткенде бірге тең болатын сан.* Өзара *к е р і с а н д а р*: 7 және 1/7, 3/4 т.б. (ҚСЭ, 5, 398).

КЕРІКТЕЙ с ы н. *Керік ат сияқты, керік ат тәрізді.* Жол бұзылғаннан бері аяқ-қол кесілді; мал қорасына шөп тасып жүрген жөпшеңді көлік осы еді, мың салсаң бір баспайтын мес *к е р і к т е й* мыңқ етпейтін жетесізге тапсырғанына енді өкініп тұр (Қ. Ысқақов, Тұйық, 145). Әдетте көп сөзге жоқ біртоға, *к е р і к т е й* кекиіп өзімен-өзі жүретін Смағұл мұғалім мектепке келгенде шешенсіп, тұлғаланып кететін (Ә. Асқаров, Таңд., 19).

КЕРІМ: Керім толғақ. *Ұзаққа созылған толғақ.* Тіпті кейде әжем *к е р і м т о л ғ а қ* боп, босана алмай жатқан әйелге де, ірімшіктің суын (сарысу) езіп ішкізіп жатушы еді (Н. Қазыбеков, Дала., 45).

КЕРІМБИКЕ с ы н. *Сәнденген, сәнқой, керілген*. Бұдан бар болғаны ай бұрын ақ туларын Әмірдің аяғына иіп, берілген, жеңілген, ару әйелдері зорланған, *к е р і м б и к е* қыздары қорланған Исфаһан оны қалай, немен төлемек? (Е. Тұрысов, Темірлан, 31).

КЕРІМСУ *Керімсі етістігінің қимыл атауы*.

КЕРІМСІ е т. *Керім, кербез болып көріну, сылқымсу.* Жолға шыққанда, тәлімсіген еркекпен, *к е р і м с і г е н* әйелмен сапарлас болғаннан жек көрері жоқ-тұғын (Лен. жас, 21. 02. 1984, 3).

КЕРІМСІН *Керімсі етістігінен жасалған өздік етіс.* Сылаң қағып, сыланып, Сылқылдама, келіншек. *К е р і м с і н і п,* керіліп, Былқылдама, келіншек (Қ.Толыбаев, Бабадан., 180).

КЕРІМСІНУ *Керімсін етістігінің қимыл атауы.*

КЕРІС... Өз шәкірттері Исфаханның иі сіңген терілерін *к е р і с і п,* қырысып жатыр екен (Ж. Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 79).

КЕРІСКЕ[1] з а т. ж е р г. ***Дөңбек*** (Қозы Көрпеш., 122).

КЕРІСКЕ[2] з а т. к ө н е. ***Мүйізтұмсық***. Ұтыры келгенде айта кетелік, мүйізтұмсық (носорог) *к е р і с к е* деп аталады (М. Кенжебай: Ана тілі, 16. 05. 2013, 5).

КЕРІСҚҰМАР с ы н. *Керісе бергіш, керісшіл.* Раушанның ашуы келді. «Не деген *к е р і с қ ұ м а р*? Жан баласын менсінбейді» (Т. Әбдірайым, Алабұға., 6).

КЕРІШТІ с ы н. *Топырағы керіш болып келген, керіші мол.* Ары қарай ұлы Ордос кейкеңінің құмдақты, *к е р і ш т і* түзеңі жатқан (Т. Зәкенұлы, Мәңгітас, 246).

КЕС: Кескен теректей болып. *Көлденеңінен түсіп, сұлап, дөңкиіп. К е с к е н т е р е к т е й б о п,* Бименді пеш түбінде жатыр екен (Ж. Молдағалиев, Сарарқа., 251).

Кескен теректей жалп етті. *Ұзынынан түсті, құлады.* Ол шалқалай шегініп, шалыныса басып барып, *к е с к е н т е р е к т е й ж а л п е т т і* (М. Сқақбаев, Қырық қыз, 143).

Кескен томардай. *Дөңкиген, үлкен, шомбал.* Қаражан *к е с к е н т о м а р д а й ш о м б а л* денелі, дөрекі мінез, рабайсыз еді (І. Есенберлин, Махабб., 17).

КЕСЕКҚҰРТ з а т. з о о л. *Өсімдіктердің тамырын жейтін ірі ақ құрт.* Өткен жылы *к е с е к қ ұ р т* деген зиянкес жәндік алабөтен көбейіп кетті (Егем. Қаз., 15. 05. 1999, 2). Биыл *к е с е к қ ұ р т п е н* күресетін кәдімгі көбелекқұрт дайындалды. Қарапайым шыны ыдыстарда өсіріліп, мақта алқабына жіберілді (Бұл да).

КЕСЕКСІЗ с ы н. 1. *Кесегі жоқ.* 2. а у ы с. *Ылғи арамдық ойлап жүретін, қаскөй.* Құрылған тор, қазылған ор біздің елде есепсіз, Тұлпар жарыс бір рет те өткен емес есексіз. Есек мінген қанатсыз топ жүрмес тассыз, *к е с е к с і з.* Кесектінің барлығы да рухсыз, гүлсіз, шешексіз (М. Шаханов, Мәңгүрт., 202).

КЕСЕЛХАНА... *К е с е л х а н а д а* жатқанда бос уақытымды пайдаланып, осы хатты сізге жазып отырмын (Қаз. әдеб., 29. 05. 1987, 8).

КЕСЕЛШІЛ с ы н. *Кеселі тиетін, зиянкес.* Қара басын баққан *к е с е л ш і л* топтар да жұмысшылардың өкімімен күн көрді (Қ. Құрманғалиева, Атырау., 126).

КЕСЕР: Кесер кеңірдекке келгенде. *Жеме-жемеге келгенде, тықыр таянғанда.* Омар ең қысылып, *к е с е р к е ң і р д е к к е к е л г е н* уақытта: - Қамар көнбейді, – деді (С. Торайғыров, Таңд. шығ., 237).

КЕСКЕКТЕЛ *Кескекте етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бір күн біреу жалғанмен жүр құтылып, Біреу жүр айламенен үзіп-жұлып. Ертең көрсең, екеуі қолға түсіп, *К е с к е к т е л г е н* түлкідей тұр тұтылып (Шәкәрім, Шығ., 30).

КЕСКЕКТЕЛУ *Кескектел етістігінің қимыл атауы.*

КЕСКЕКТІ с ы н. а у ы с. *Маңызды, мәнді (сөз).* Қазіргі әдебиетімізде тіл тереңінде жатқан *к е с к е к т і,* келісті сөздерді бабымен, байыппен пайдалану жетіспейді (Қаз.. әдеб., 01. 08. 1986, 10).

КЕСКІН з а т. ө н е р. *Түрлі бояумен нәрсенің түрін, түсін, кескін-келбетін, ісін келтіріп, бейнелеп көрсету өнер» (живопись).* (А. Байтұрсынов, Әдеб. танытқыш).

КЕСПЕ з а т. к ә с і б. *Ер-тұрманға қағылатын үзік-үзік жылтыр металл.* Пыстан, өмілдірік, құйысқан, жүген, тебінгі беттеріне қағылатын – үзбе, *к е с п е,* құйма, шытыра, сыздық, ширатпа, бүркеншік шегеге дейін түгел күміс шабылады (Ер қанаты, 264).

Кеспе кескіш. *Жайылған қамырды кеспе етіп кесетін құрал* (Өркен, 24. 02. 1990, 12).

КЕСПЕК[1] з а т. *Буылған, бір бума. К е с п е к* шөпті амалсыз бұзып, өгіздерінің де оразасын аштырды (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 30).

КЕСПЕК[2] з а т. ж е р г. *Кеуек, қуыс.* Алла өзі сақтасын! *К е с п е к т е н к е с п е к к е* қашқан қояндай қашып жүргенімді Құдай да біледі, халық та біледі (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 9, 323).

КЕСПЕКШЕ з а т. *Кішірек келген кеспек.* Қатыны пеш түбінде тұрған *к е с п е к ш е д е н* ағаш ожаумен араластырып, үлкен сары аяққа толтыра көже құйды (М. Әуезов туралы естеліктер, 19).

КЕСПЕҚУЫРДАҚ з а т. *Қуырылып пісірілген ет мен қамыры бірдей тағам.* Бұлар осы төңіректе «*к е с п е қ у ы р д а қ*»

деп атайтын бір дәмді тамаққа лықа тойып алды (Ә. Төреханов, Таудан түскен., 105).

КЕСПЕЛЕУІШ: Кеспелеуіш машина. с ө й л. *Кеспе кескіш. К е с п е л е у і ш м а ш и н а* – иленген қамырды қажетті пішінге келтіріп, жұқалап созып әрі кесіп шығаратын машина (ҚСЭ, 5, 404).

КЕСПІР: Кеспір кетті. ж е р г. *Кескінін жоғалтты, ұсқынсызданды.* Тарлау, құм сорасы, майсасыр мен шаянбунақтан *к е с п і р к е т і п,* сарғайып солып, қурап біткен (О. Бөкеев, Өз отың., 11).

Кеспір сөз. ж е р г. *Кесепатты сөз, қаңқу сөз.* «Неменеге жинайды, саранданып соқа басына не керек?» деген *к е с п і р с ө з* құлағымда қалған (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 268).

КЕСПІРСІЗДЕУ с ы н. *Кескінсіздеу, тұрпатсыздау.* Қасындағы мыжырайған әнебір *к е с п і р с і з д е у* кәрі лақса – Қисым деген шал (Қаз. әдеб., 01. 11. 1974, 4).

КЕСПІРСІЗДІК з а т. ж е р г. а у ы с. *Келеңсіздік, жөнсіздік.* Аңдап отырсақ, оның әңгімелерінің көпшілігінен кейбір *к е с п і р с і з д і к к е* бағытталған уытты сатираны да байқайсыз (Қаз. әдеб., 28. 11. 1975, 3).

КЕСРА з а т. а р. *Арабтың қысқа дауыстыларының үстіне қойылатын белгілердің бірі.* Оспан дәуірінен сақталған Құранның әріптері үстінде hамза, ташдид, сукун, мадда, уасла; қысқа дауыстылар: фатха, *к е с р а,* дамма белгілері жоқ (Н. Өсеров: Қаз. әдеб., 25. 08. 1989, 14).

КЕСТАМ з а т. к ө н е. *Ертеде түркі елі дайындаған ішімдік.* Ақ мамық жастықты шынтақтай, күміс тай кесемен *к е с т а м д ы* сіміріп отырып, Бұрындық хан нөкерлеріне лепіре сөйледі (І. Есенберлин, Алмас., 292).

КЕСТЕБІЗ з а т. *Кесте тігуге арналған басы ілмекті біз. К е с т е б і з* ұшының ілмегі бар жіңішкелеу сым темірден жасалады. Сабы қысқа болады (Шаңырақ, 104). Адарғы, сырғалақ, мәймөңке, жүгіртпе, кергіш, *к е с т е б і з*, талқы, бұрау, тез, сықауырын сияқты жабдықтар бұл күнде ұмтыла бастады (С. Қасиманов: Қаз. әдеб., 18. 02. 1977, 4).

КЕСТЕЛЕТ *Кестеле етістігінен жасалған өзгелік етіс*. Аса шебер деген бір етікшіні үйге әдейілеп алдырып, өкшесін көксауырлатып, тігістерінің арасын *к е с т е л е т і п,* биік өкшелі шоңқайма етік тіктірді (С. Мұқанов, Мөлдір., 232).

КЕСТЕЛЕТУ *Кестелет етістігінің қимыл атауы.*

КЕСТЕР... *К е с т е р* дегеніміз – қыш тостақ (Жас алаш, 01. 12. 1998, 5).

КЕСУШІ... Бұған темірді ағашша жонған, бөлшектерді *к е с у ш і,* тесуші, қырнаушы станоктардың құлақ тұндырарлық зырылы қосылды (Жетісу, 11. 12. 1975, 1).

КЕСІК: Кесік ен. э т н. *Құлақтың ұшын шорт кескен ен* (Қаз. этнография., 2, 50). Қазақ арасында мал құлағына ен салудың мынандай түрлері кең тараған: тілік ен, сота тілік ен, көзек, жүрекше ен, солақ ен, қиықша ен, қиық ен, ойық ен, құмырсқа ен, *к е с і к е н* немесе байпақ ен, тесік ен, сыдырғыш ен (А. Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 128).

Кесік кесті. *Күнәлі адамды жазалауға үкім шығарды, бәлен жылға соттады.* Өз билерінің атынан абақтыға *к е с і к к е с к і з* (М. Әуезов, Қараш-қараш, 86).

КЕСІКТІ с ы н. *Белгілі бір күшке ие, қауқарлы, күшті.* Бүгінде ақиқатқа мойынсұнатындардың қолында к е с і к т і билік жоқ. Ал қолында *к е с і к т і* билігі барлар ең алдымен сенің қалтаңа қарайтыны тағы белгілі (О. Сәрсенбай, Шығ., 5, 336).

КЕСІЛ е т. ж е р г. *Таусылу, біту, сарқылу.* – Еркем, шайың *к е с і л і п* қалыпты ғой, енді демдеп әкелген аққұманнан құярсың (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер, 139).

КЕСІЛУ *Кесіл етістігінің қимыл атауы.*

КЕСІМДІ: Кесімді құда. э т н. *Қалың малдың мөлшері келісілген құда* (Жалын, 1974, №3, 148).

КЕСІМДІЛІК з а т. *Бір сөзділік, тұрақтылық.* ≈ Атамның *к е с і м д і л і г і н е* таңғаламын.

КЕСІРТКЕШЕ ү с т. *Кесіртке сияқты, кесіртке тәрізді.* Сөйтіп, *к е с і р т к е ш е* құйрығын кесіп кете бере ме? (С. Мұратбеков, Дос изде., 106).

КЕСІС *Кес етістігінен жасалған ортақ етіс.*

КЕТЕ з а т. з о о л. *Қиыр Шығыс суларында өсіп-өнетін, еті қызыл түсті балық; кета.* Теңіз балықтарына мыналар жатады: майшабақ, сардина, қамса (анчуос), *к е т е,*

құныс (горбушка), кемиек (нерка), ақсерке, скумбрия, семсербалық, марлин, сайра, нәлім, бұзаубас т.б. (Шаңырақ, 117). *К е т е н і* сауда орындарына тоңазытылып, тұздалған және ысталған түрінде жібереді (Бұл да, 122).

КЕТЕБАЛЫҚ з а т. з о о л. с ө й л. ***Кете.*** Біз *к е т е б а л ы қ* құсап қашан басымыз тасқа тигенше тоқтамаймыз-ау (Б. Нұржекеев, Жау жағадан., 14). Енді, міне, бір-ақ күнде ұрлықты кімнен көріп, кімге соқтығарын білмей, тұмсығы тасқа тиген *к е т е* б а л ы қ т а й дал болып келе жатқан жайы бар (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 7).

КЕТЕМШІЛ с ы н. *«Кетемін» деген сөзді жиі айтқыш, кетемін дегіш.* ≈ *К е т е м ш і л* келіні әлі кеткен жоқ.

КЕТЕМШІЛЕП ү с т. *«Кетемін», «кетемін» дегенді жиі айтып* Зияш шешесін жерге қарата алған жоқ, *к е т е м ш і л е п* бас асаусымады (М. Қаназов, Арна, 164).

КЕТЕРАЯҚ з а т. 1. э т н. *Қыз алуға келген құдалардан алынатын кәделердің бірі.* Меймандар өздеріне тігілген екі отаумен қоштасып, «*к е т е р а я қ*», «кебіскиер» секілді ырым-жырымды шұбартып жатыр (Э. Төреханов, Таудан түс., 50). Бұлар енді ана бөлмеде де, мына бөлмеде де әуелі «жолаяқ» деп, сосын «*к е т е р а я қ*» деп алды (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 294). 2. *Қонақ үйден шығарда сый-құрмет ретінде оған арақ ішкізу салты.* ≈ *К е т е р а я қ* ішкізбей ешкімді де жібермеймін. ≈ Мынау «*к е т е р а я ғ ы ң*» деп, қолына бір рөмке толы арақты ұстатты.

КЕТКІР е т. *Көмекшілік қызмет атқарып, «құрығыр» д.м. білдіреді.* Ит болмай *к е т к і р д і ң,* қара, көзін аша салысымен тіміскілеп жатқанын (Қаз. әдеб., 20. 06. 1975, 4).

КЕТПЕНШІЛІК з а т. *Кетпенмен жұмыс істеушілік, кетпен шабушылық.* Мұнысын көріп, жолдастары: «Беке, мұраптықты тастап, *к е т п е н ш і л і к к е* көшсең қайтеді?», - деп әзіл айтқан (О. Сәрсенбаев, Бақыт құсы, 46).

КЕУДЕ: Кеуде жол. *Тау беткейінің жоғарғы тұсындағы жол.*

Кеудесін тарғыл мысық тырнап жатқандай. *Мазасы кетті, өзін қоярға жер таппады.* Жан жүрегі тек Едіге үшін жаралғандай, ол келмесе тар *к е у д е с і н т а р ғ ы л м ы с ы қ т ы р н а п ж а т қ а н д а й,* өзін қоярға жер таппайды (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 317).

КЕУДЕЛЕ е т. *Биікке көтерілу, жоғарылау.* Қос шоқыны *к е у д е л е й* келіп, қоныс тепкен абажадай ақ үйлер қаздай тізіліп, сән салтанатымен көз тартады (Жетісу, 17. 05. 1972, 2).

КЕУДЕЛЕУ *Кеуделе етістігінің қимыл атауы* (Ә. Сараев, Тосқауыл, 105).

КЕУДІРЕК с ы н. с ө й л. ***Қаудырақ.*** Бөкенбай ішіне қант қосып пісірген *к е у д і р е к* тәтті нанды қатырлата шайнады (Ә.Кекілбаев, Үркер, 356).

КЕУЕКТЕНУ *Кеуектен етістігінің қимыл атауы.*

КЕУПАЯ с ы н. ж е р г. *Сабағы қурап кеткен, кепкен.* Сол тұсқа қалың қоға, *к е у п а я* қамыс өсіпті (Қ. Жұмаділов, Тағдыр, 570).

КЕУСЕР з а т. *Шақпақ тасқа ұрып, от ұшқынын шығаратын болат темір.* Ербұлан төңіректе ит-құс болса сескенсін деп, қалтасынан шақпақ тасын алып, *к е у с е р м е н* ұрып, жарқ-жарқ еткізіп қояды (М. Қуанышбаев, Тайталас, 78).

КЕУСІМДЕЙ с ы н. ж е р г. *Ұп-ұзын, жіп-жіңішке. К е у с і м д е й* тарамыс денесін сан құбылтқан кездерінде дүмді боп көрінеді (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 130).

КЕШКІ: Кешкі намаз. *Бес намаздың кешке қарай оқылатын түрі.* «Намаз тағылымында» тәулігіне бес рет оқылатын намаздың аттары – таң намазы (памдат), түскі намаз, бесін (түстен кейінгі) намазы, *к е ш к і н а м а з* (мағриб), түнгі намаз да келтірілген (Егем. Қаз., 14. 12. 1991, 6).

КЕШТЕП ү с т. *Кештетіп, кешірек.* Аласапыран уақытта әрі сирек, әрі сымбатты аңды бекерге қырғанын адамдар *к е ш т е п* есіне алды (Б. Шайкенов, Табиғат., 64).

КЕШУ: Кешу өтінді. *Кешірім сұрады.* – Қайран, ол бір тамаша, шуақты күндер еді-ау. *К е ш у ө т і н е м і н*, Ақан аға, күнәм болса, кеше көріңіз! (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 182).

КЕШІГІСТЕ е т. с ө й л. ***Кешікті.*** Кеңсенің ырың-жырыңы бітпей, әлде бір жолдамалар ретінде келмей, *к е ш і г і с т е д і* (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 164).

КЕШІЛ з а т. *Өмір бойы үйленбей өткен, әйел алудан баз кешкен адам.* Ел бүлдірген кесірлер, Ламамен үйір *к е ш*

і л д е р (М. Разданұлы, Алтай., 99). – Е, әрі-беріден соң сүндеттелуді де ұмытып, *к е ш і л* болып кететін шығармыз (Бұл да, 8). «*К е ш і л*» дейтін себебі, ламалар өмір бойы әйел алмай өтеді. Бұл соның баламасы (Ақиқат, 15. 08. 1990, 2).

КЕШІРІМДІЛІК з а т. *Кешірім жасағандық, кешкендік.* Кішкентай адамның түсінігі *к е ш і р і м д і л і к к е* жете алмайды (Жұлдыздар отбасы, 2010, №5, 34).

КЕШІРІМПАЗДАУ үс т. *Кешірім жасағандай, кешіргендей.* – Кешелі бері тағы қанша мал қырдың, соны айтшы, – деп Әбсаттар тағы «сенге» көшті. Даусы бұл жолы жұмсақтау, *к е ш і р і м п а з д а у* шықты (О. Сәрсенбаев, Жиде гүлде., 29).

КИВИ з а т. з о о л. *Жаңа Зеландия аралдарында тіршілік ететін, тұмсығы ұзын, кішірек келген, қанатсыз құс. К и в и л е р* түнгі өмір салтын жүргізеді, ал күндіз қалың бұтаның түбіне тығылады (Құстар, 9).

КИЕЛЕ е т. *Кие санау, құрметтеу.* Қазақ баласы жылқы атауына «жарықтық» деген сөз қосып, кейіптендіріп, *к и е л е п* отырған (Білім және еңбек, 1985, №10, 28).

КИЕЛЕУ *Киеле етістігінің қимыл атауы.*

КИЕПЕ з а т. ж е р г. *Сазай, жаза.* Олар адыраңдаған адай батырынан киер *к и е п е с і н* әп-сәтте-ақ киіп шықты (Ә. Кекілбаев, Үркер, 105).

КИЕТЕК з а т. м и ф. *Ескі наным-сенім бойынша халықтың кие тұтатын, табынатын нәрсесі; тотем.* Қазақ халқының наным-сенімі мен салт-дәстүрінде *к и е т е к* деп санайтын үрдіс күні бүгінге дейін сақталған (А. Сейдімбек, Қазақ әлемі, 218).

КИКБОКС з а т. с п о р т. *Шығыс жекпе-жегіне негізделген бокс.* Біріншіден, жас емес. Екіншіден, басқа жекпе-жек түрі *к и к б о к с п е н* әуестенетін (Қ. Олжай, Қанат байла., 155).

КИЛОМЕТР-САҒАТ з а т. *Көліктің (пойыздың, машинаның т.б.) бір сағатта жүретін қашықтық өлшемі.* Олар локомотивтердің жылдамдығын 0,3 *к и л о м е т р-с а ғ а т қ а* арттыруға, өнімділігін 30 тонна-километрге көбейтуге міндеттенген болатын (Лен. жас, 09. 01. 1976, 1).

КИНОӘҢГІМЕ з а т. *Кино туралы әңгіме өткізу тәсілі.* Міне, осы фильмдерді көрермендерге дер кезінде жеткізудің түрлі жолдары бар. Мәселен, киносабақ, *к и н о ә ң г і м е,* кинолекция, кинокеш, кинодекада, киноэкскурсия, кинофестиваль сияқты басқосулар қазір көп нәтижеге жеткізіп жүр (Білім және еңбек, 1974, №2, 25).

КИНОДОКУМЕНТШІ з а т. *Құжаттарға негіздеп кинофильм түсіруші адам.* Совет *к и н о д о к у м е н т ш і л е р і* «документті киноның өзіндік мектебі бар» деп орынды атап жүр (Қаз. әдеб., 11. 10. 1974, 4).

КИНОСЫНШЫ з а т. *Түсірілген киноларға баға беретін кәсіби маман.* Кеңестік кино жайында *к и н о с ы н ш ы д а н* артық білмесе, кем білмейді (Б. Омарұлы, 11-ші қаламұш, 211). Жуырда мен Москвада өткен *к и н о с ы н ш ы л а р д ы ң* Бүкілодақтық семинарына қатыстым (Қаз. әдеб., 16. 01. 1987, 14).

КИНОТАНУШЫ з а т. *Кино өнерін зерттеуші, киногер.* Қазақ киносы туралы *к и н о т а н у ш ы л а р д ы ң* мәжілісі өтті (Лен. жас, 13. 08. 1987, 4). Бұл фильмге француз *к и н о т а н у ш ы л а р ы* елеулі үлес қосты (Қаз. әдеб., 12. 12. 1996, 10).

КИНОТАСПАША үс т. *Кино кадрлары түсірілген таспа секілді, таспа тәрізді.* Бытықы-шытықы ойлар басымда *к и н о т а с п а ш а* сырғиды (М. Қабанбаев, Жиһанкез., 30).

КИНОТУЫНДЫ з а т. *Жаңа жасалған кино.* Өйткені *к и н о т у ы н д ы* негізінен Абай туралы емес, оның әкесі Құнанбай туралы ғой (Қаз. әдеб., 12. 12. 1995, 11).

КИНОШЫЛДЫҚ з а т. *Киноқұмарлық, киноны жақсы көрушілік.* Соған қарағанда көсемнің де едәуір *к и н о ш ы л д ы ғ ы* болуы керек (Б. Омарұлы, Қаратерең., 49).

КИОСКІШІ з а т. *Киоск ұстайтын адам.* - Өзі қалада ма, қайда жүр, көптен бері көрінбей кетті ғой, – деп мұны көрген бетте *к и о с к і ш і* кемпір жылы ұшырай қарады (Т. Қаупынбаев, Тау тұлғалы, 28).

КИТІҢ: Китің жорға. *Китіңдеп қалған қарапайым жорға.* Екпіні бәсең жорғаны *к и т і ң ж о р ғ а* деп атаған (Қаз. этнография., 2, 423).

КИІЗ: Киіз булау. *Киізді шиден шығарып, ыстық су құйып, үстін қалың нәрсемен жауып тастау* (Қаз. этнография., 3, 103).

Киіз доп. *Мал жүнінен істелген доп.* Ол қолындағы ақ жүннен істелген жұдырықтай

к и і з д о п т ы бар пәрменімен құлаштай лақтырды (Т. Әбдіков, Өліара, 147). Бала өте беріп, *к и і з д о п т ы* Бәйтеннің қолына ұстата салды (Бұл да, 149).

Киіз тоқым. *Киізден жасалған тоқым.* Осыған байланысты тоқымдар *к и і з т о қ ы м*, сырма тоқым, көмкерме тоқым, былғары тоқым деген түрлерге бөлінеді (Қаз. этнография., 2, 64).

КИІЗСІЗ с ы н. *Киізі жоқ, киіз жаппаған.* ≈ *К и і з с і з* үйдің суықтығы соншалықты, тіптен жан шыдатар емес.

КИІК: Киік мінезді. *Жабайы, үркек. К и і к м і н е з д і* кірме жылқылар бұрыс тартып кетуі кәдік-ау деген оймен біраз жер ұзап жүрді (Ө. Қырғызбаев, Қырда., 81).

Киік танау. *Танауы киіктің танауындай, кең, үлкен.* Астында *к и і к т а н а у* тышқан сұр ат, Долданып шапқан сайын құтырынад. Қоймаймын жер түбіне кетсеңдер де, Айқас деп жігіт болсаң, айқай салад (И. Байзақов, Таңд. шығ., 1, 210).

Киіктің бықсымасы. *Киік лақтайтын кез (мамырдың бас кезі).* Киіктер майдың бас кезінде лақтайды. Бұл тұсты қазақ «*к и і к т і ң б ы қ с ы м а с ы*» дейді (Балдырған, 1975, №4, 13).

КИІМ: Киім тігу. *Матадан, теріден киім тігу.* Олардың негізгі кәсіптері – тері илеу, одан *к и і м т і г у* (Халифа Алтай, Алтайдан., 108).

КИІМДІ: Киімді бала. *Өлмейтін, өшпейтін; ажалсыз.* Қоғамы күшті ер еді *К и і м д і б а л а* тудырған. Ықпалы жүрген ер еді, Алтынды қылыш будырған (Нысанбай жырау: Нар заман., 179).

КИІМЖАПҚЫШ з а т. *Киімілгіште ілулі тұрған киімдердің бетін жауып тұратын жамылғы мата. К и і м ж а п қ ы ш т ы ң* күрбиіп көрінуіне қарағанда онда да оңай-оспақ киімдер тұрмаған сияқты (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 177). От басын әбігер қылмай сеңсең қара бөрікті *к и і м ж а п қ ы ш т ы ң* ішінен қиналмай тауып алып, басына киді де, кідірмей шығып кетті (Т. Қаупынбаев, Тау тұлғалы, 6).

КИІНДІРІС *Киіндір етістігінен жасалған ортақ етіс* (Ә. Кекілбаев, Дала баллада., 120).

КИІНДІРІСУ *Киіндіріс етістігінің қимыл атауы.*

КИІҢКІРЕУ *Киіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КЛАСКОМДЫҚ з а т. *Класком болғандық, класкомдық міндет.* Жүнісбайдың қолына *к л а с к о м д ы қ* тізгін тимей-ақ тұр екен (Б. Соқпақбаев, Балалық., 29).

КЛЕТКА: Клетка шырыны. б и о л. *Өсімдік жасушасының ішіндегі қант пен басқа да органикалық заттар еріген су.* Клетканың протоплазмадан қалған бос орнын *к л е т к а ш ы р ы н* ы толтырып тұрады. Ол вакуоля деп аталады (Ботаника, 24).

КОДИФИКАЦИЯЛАН *Кодификацияла етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Орыс тілінен енген сөздердің тұлғалануы жағынан мынадай *к о д и ф и к а ц и я л а н б а ғ а н* (қабылданып, ереже ретінде жазылмаған) нормалары болғаны байқалады (Р. Сыздықова, XVIII-XIX ғ. қаз. әд. тіл., 236).

КОДИФИКАЦИЯЛАНУ *Кодификациялан етістігінің қимыл атауы.*

КОЙОТ з а т з о о л. *Ит тұқымдас, сүт қоректі, жыртқыш жануар. К о й о т* қоян, ұсақ кемірушілер, өлексе жейді, құстарды, кесірткелерді аулайды (ҚСЭ, 5, 490).

КОКСТЕНДІР *Кокстен етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

КОКСТЕНДІРУ *Кокстендір етістігінің қимыл атауы.* Көмірді *к о к с т е н д і р у* деген сөз – оның асылын ажыратып алу деген сөз (С. Мұқанов, Есею жыл., 179).

КОКСТЕНУ *Кокстен етістігінің қимыл атауы.*

КОКТІ з а т. *Аяққа киіп, бағанға шығатын темір құрал (сайман). «К о к т і с і н»* нық-нық қадап, қолдарымен жай ғана демеп тез шығуды дағды етті (Лен. жас, 28. 08. 1974, 3).

КОЛЛЕКЦИЯЛА е т. *Белгілі бір заттарды, нәрселерді жинаумен айналысу.*

КОЛЛЕКЦИЯЛАУ *Коллекцияла етістігінің қимыл атауы.* Тақырыптық *к о л л е к ц и я л а у* – бұл өте тартымды, творчестволық жұмыс (Лен. жас, 22. 06. 1976, 3).

КОЛЛЕКЦИЯШЫ з а т. *Коллекция жинаумен шұғылданушы адам.* Нағыз, шын мәніндегі *к о л л е к ц и я ш ы* әрқашан да өзіне мәлімсіз затты білу құмарлығына толы ізденісте болады (Лен. жас, 22. 06. 1976, 3).

КОЛЛОКВИУМ з а т. п е д. *Білімдерін арттыру мақсатында ұстаздың студенттермен кеңесуі (кеңес беруі).* Оның арасында семинар, *к о л л о к в и у м д а р,* қоғамдық тапсырмалар кимелейді (Лен. жас, 21. 03. 1974, 3).

КОЛОРИМЕТРИЯЛЫҚ с ы н. *Колориметрияға тән, соған қатысты. К о л о р и м е т р и я л ы қ* әдістің ең қарапайым түріне жоғарыда айтылған бір ізді араласу жатады (Ә. Қайдаров, Сырға толы, 24).

КОЛХОЗДА е т. с ө й л. *Ұжымдық шаруашылыққа (колхозға) біріктіру.* «Бар сұлу қатынды жеке жинап *к о л х о з д а й д ы* да, кәмөнестерге бөліп береді. Колхозданбағандардың бәрін түрмеге айдап, Сібірлейді екен» деген ұйтқыма сөздер көбейді (О. Сәрсенбай, Шығ., 4, 132).

КОЛХОЗДАУ *Колхозда етістігінің қимыл атауы.*

КОЛХИДА з а т. к ө н е. *Машина маркаларының бір түрі.* Ұзын-ұзын «*К о л х и д а*» маркалы машиналар дізбегі өтті (Ж. Молдағалиев, Самал, 124).

КОМБАТ з а т. ә с к. *Баталион командирі деген сөз.* – Екеумізді де *к о м б а т* шақырып жатыр, тағдырыңды сол кісі шешетін болады, – деді қасаңдау үнмен (Ә. Асқаров, Таңд., 70).

КОМИ з а т. *Коми АССР-ның жергілікті халқы.* Мұнда жоғарыда аталған ұлттардан басқа, тәжік пен латыш, балқар мен қалмақ, *к о м и* мен осетин сияқты отыз бес ұлттың өкілі зерттеу жұмысын жүргізуде (Соц. Қаз., 18. 06. 1972, 3).

КОМПОЗИТОРЛЫҚ с ы н. *Композиторға тән, сазгерлік.* Музыкалық сауаттың әліппесін толық игеріп, енді *к о м п о з и т о р л ы қ* толайым білім алуға көшкен (Е. Әкімқұлов, Перизат., 8).

КОМПЬЮТЕРБАС з а т. ж а ң а. а у ы с. *Жасалып қойған бағдарлама бойынша ғана ойлана алатын бас.* Қайтсек екен, мониторкөз, *к о м п ь ю т е р б а с,* жас талап, Білім+рух болу үшін ажырамас қос қанат? Қай кезде де білім-күшің, әрі нұрлы жетегің. Кім ойлапты білімнің де адамзатқа зияны бар екенін (М. Шаханов, Мәңгүрт., 59).

КОНВЕРСИЯЛАНДЫР *Конверсиялан етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

КОНВЕРСИЯЛАНДЫРУ *Конверсияландыр етістігінің қимыл атауы.*

КОНВЕРСИЯЛАНДЫРЫЛ *Конверсияландыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Батыс ұлтаралық валюта ретінде *к о н в е р с и я л а н д ы р ы л м а й т ы н* (яғни алтынға айналдырылмайтын) ұлттық ақша өлшемі – доллар пайдаланатын болды (Жетісу, 05. 06. 1972, 3).

КОНВЕРСИЯЛАНДЫРЫЛУ *Конверсияландырыл етістігінің қимыл атауы.*

КОНВЕРТТЕ е т. *Конвертке салу.* Осындай бір хат жаздым ақ қағазға, Қылғаны жөн болады ақылы азға. *К о н в е р т т е п,* иісті майлап, қызыл қағаз, Баладан жіберуге сұлу назға (М. Сералин: XX ғ. бас. қаз. ақ. шығ., 153).

КОНВЕРТТЕУ *Конвертте етістігінің қимыл атауы.*

КОНСТАТАЦИЯЛА е т. *Мәліметтерді келтіру, тізіп шығу.* Бұларда да шындықты *к о н с т а т а ц и я л а п* барып, сол арқылы ғибарат, өсиет, өнеге айту мақсаты көзделеді (Р. Сыздықова, XVIII-XIX ғ. қаз. әд. тіл., 84).

КОНСТАТАЦИЯЛАУ *Констатацияла етістігінің қимыл атауы.*

КОНТИНЕНТАРАЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Құрлықаралық.* Алыс қашықтықта қолданылатын ракеталарды, қанатты және *к о н т и н е н т а р а л ы қ* ракеталарды өндіру орасан зор бәсекелестікке итермеледі (Қаз. әдеб., 11. 12. 1987, 1).

КОНТОРШЫЛ с ы н. *Конторға барғыш, конторқұмар; кеңсешіл* (М. Қаназов, Арна, 18).

КОНТРАБАНДАЛЫҚ с ы н. *Контрабандаға тән, соған қатысты.* Оның бұл істеп жүрген ісінен *к о н т р а б а н д а л ы қ* жолға түсіп кетудің де ауылы алыс емес (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 28).

КОНТР-АДМИРАЛ з а т. *Теңіз флотындағы жоғары әскери шен.* – Құрметті *к о н т р-а д м и р а л,* Сергей Дмитриевич Солоухин! Крейсер жауынгерлері сапта тұр! (Лен. жас, 04. 01. 1976, 3).

КОНФИСКАЦИЯЛА е т. *Конфискация жасау, кәмпескелеу.*

КОНФИСКАЦИЯЛАУ *Конфискацияла етістігінің қимыл атауы.*

КОНФИСКЕЛЕНУ *Конфискелен етістігінің қимыл атауы.* Қайбір тойдуманда ұшырасты дейсің. Түйебай *к о н ф и с к е л е н у і н е н* бір жыл бұрын ғой деймін... (І. Есенберлин, Маңғыстау., 150).

КОНЦЕНТРАЦИЯЛАН е т. х и м. *Бір жерге шоғырлану; концентрация жасау.*

КОНЦЕНТРАЦИЯЛАНУ *Концентрациялан етістігінің қимыл атауы.*

КОНЦЕНТРЛЕН е т. с ө й л. *Концентрациялан.* Осы колбаға 3 тамшы *к о н ц е н т р л е н г е н* H_2SO_4 және 0,3 мл. жаңадан ғана дайындалған бром суын құяды (М. Қарсыбеков, Микроэлемент., 92).

КОНЦЕНТРЛЕНУ *Концентрлен етістігінің қимыл атауы.*

КОРЕЯЛЫҚ с ы н. *Корея еліне тән, соған қатысты (адам).* – Біз өсіріп отырған күріштен *к о р е я л ы қ т а р* мен индиялықтар күріші де тұқымы, сорты жағынан едәуір кейін (Ә. Ибрагимов, Нағыз қайнар, 60).

КОСАТКА з а т. з о о л. *Теңіздерде үйір-үйірімен жүріп, балықтар мен пингвиндерді аулайтын, кейде тіпті итбалықтар мен киттерге шабуыл жасайтын жыртқыш. К о с а т к а* – дельфиндердің ең ірі өкілі, әрі киттәріздiлердің арасындағы бірден-бір нағыз жыртқыш (Су асты. тіршілік, 78). Дельфиндердің ең ірі өкілі – *к о с а т к а.* Ол кит тәріздестердің арасындағы ең жылдамы және ең епті жыртқыш (Тірі табиғат, 71). *К о с а т к а н ы ң* ұзындығы 10 м-ге, салмағы 8 т-ға, арқа жүзбеқанаттарының биіктігі 1,8 м-ге жетеді (Бұл да).

КОСМОПОЛИТТЕН е т. *Космополит болу, космополитке айналу.* Базбіреулер тілмен қатар тіпті ұлтын шегерді, Міне, бізге *к о с м о п о л и т т е н г е н* адам не берді? Тамырсызды тамырлы өмір тұрсадағы көтеріп, Тамыр күшін мойындамау – ең қауіпті қателік (М. Шаханов, Мәңгүрт., 56).

КОСМОПОЛИТТЕНУ *Космополиттен етістігінің қимыл атауы.*

КОСОГОН з а т. т е х н. *Шөп шабатын ат машинасының шалғысын ары-бері қозғап тұратын таяқша білік* (Қ. Жұмаділов, Көкейкесті, 155). – *К о с о г о н* шақ келмейді. Ылғи сынып кете береді (Жұлдыз, 1972, №4, 41).

КОСТЮМЕРША з а т. т е а т р. *Сахнаға шығатын әртістерге киім беріп, қайтып алып отыратын жауапты адам.* Сахнадан Одеттаның үлпілдеген қауырсын көйлегін, панфиловшылардың әскери гимастеркаларын көтерген *к о с т ю м е р ш а л а р* да көрініп қалады (Қаз. әдеб., 21. 02. 1986, 4).

КОСТЮМ-ШАЛБАР з а т. *Костюм-шалбарымен бірге, парымен.* ≈ Маған әкешешем *к о с т ю м-ш а л б а р* сатып әперді.

КОСТЮМ-ШАЛБАРЛЫ с ы н. *Костюм-шалбар киген, костюм-шалбары бар.* Жарқырауық сары түймесі бар көк түсті *к о с т ю м-ш а л б а р л ы,* бәтіңкелі жас жігіт сабыр етеді (Ж. Молдағалиев, Самал, 161).

КОСТЮМШЕҢ ү с т. с ө й л. ***Кәстөмшең.*** Ақ қар, көк мұзда жалаң бас, *к о с т ю м ш е ң* жүр (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 121).

КӨБДІК з а т. *Ерте туған арамза қозы. Ол нашар жетіледі. Семірмейді, денесі кіші болады.* Бірақ жануар кәрілікті мойындап қалған ба, бұрынғыдай ащы терді алған соң жеңілдеп, желпініп кетпей, қайта у шөп жеген *к ө б д і к* қозыдай кіртиіп қалды (К. Сегізбаев, Ашылмаған сыр, 64).

КӨБЕБҰЗАР... – Біздің *к ө б е б ұ з а р* құрыш жебеден бірде кем болмады ғой, – деді Манақ басын шайқап (М. Мағауин, Аласапыран, 180).

КӨБЕЙГІР е т. э к с п р. *Қарғыс типтес алғыс.* - Әй, *к ө б е й г і р,* балаларымның анасы, үйімнің жарық панасы, қос көзімнің қарасы. Қарашашым арманда кеткенде екен-ау дүниеден, – депті (Ел аузынан, 17).

КӨБЕЙЕЙІК е т. *Қайтайық, кетелік д.м.* – Ал, дос *к ө б е й е й і к.* Құсжолы Ұлы Айраққа ілігіпті. Ұзамай таң қылаң береді (С. Бердіқұлов: Лен. жас, 09. 12. 1988, 3).

КӨБЕЙТУ: Көбейту кестесі. м а т. *Онға дейінгі сандарды бір-бірімен көбейтіп, көбейтіндісі жазылып қойылған даяр кесте.* Оқуын оқиды-ау! Бірақ әлі күнге *к ө б е й т у к е с т е с і н* жөнді білмейді (Ә. Қалдыбаев, Таңд. шығ., 2, 151).

КӨБЕЛЕККҰРТ з а т. з о о л. *Дамудың соңғы сатысында көбелекке айналатын құрт.* Биыл кесекқұртпен (мақта зиянкесі) күресетін кәдімгі *к ө б е л е к к ұ р т* дайындалды. Қарапайым шыны ыдыстарда өсіріліп, мақта алқабына жіберілді (Егем. Қазақст., 15. 05. 1999, 2).

КӨБЕН з а т. ж е р г. *Жұмсақ, борпылдақ жер.* Бірақ, аяғы ұзын, еңсесі биік. Мұндай ат *к ө б е н д е,* қопада, құмда жақсы шабады (Ер қанаты, 76).

КӨБЕҢДЕН е т. *Аздап ет алу, тыңаю; әлдену.* Май, июнь аралығында төл де, ірі мал да көктің күлтесіне тойып, *к ө б е ң д е н і п,* қомақты салмақ қосады және

орта қоңдылыққа жетеді (Соц. Қаз., 01. 06. 1972, 3).

КӨБЕҢДЕНУ *Көбеңден етістігінің қимыл атауы.*

КӨБЕҢСІТ *Көбеңсі етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Түлекке отырғызылған құсты тез *к ө б е ң с і т і п*, тез жетілдіру үшін малдың, аңның қансөлі сорғалаған қып-қызыл, жып-жылы жемтігін алдына тастайды (Ж. Бабалықов.., Қырандар, 46).

КӨБЕҢСІТУ *Көбеңсіт етістігінің қимыл атауы.*

КӨБІКБЕТОН з а т. ж а ң а. *Көбік сияқты көпіршіп тұратын материалдан жасалған бетон.* Қостанайда *к ө б і к б е т о н н а н* үй салынды. *К ө б і к б е т о н д а р ы м ы з* өзімізден шығарылады (Егем Қазақст., 14. 10. 2000, 2).

КӨБІКТАС з а т. *Ішінде қуыстары (кеуектері) бар, құрылыс материалы ретінде пайдаланылатын жұмсақтау минерал (пемза). К ө б і к т а с т ы ң* тығыздығы төмен, дыбыс оқшаулағыш қасиеттері жоғары (Терминол. анықт., 6, 199).

КӨБІКТЕ е т. *Көбік пайда болу, көбік шығару.* ≈ Қазан *к ө б і к т е п* тұр.

КӨБІКТЕНДІР *Көбіктен етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Суды ақ *к ө б і к т е н д і р е* аяқ-қолын шалпылдатып алды (Қ. Омарұлы, Әке, 179).

КӨБІКТЕНДІРГІШ з а т. *Суға көбік беретін, көбіктендіретін химиялық қоспа* (Бекітіл. термин., 44).

КӨБІКТЕНДІРУ *Көбіктендір етістігінің қимыл атауы.*

КӨБІКТЕНУ *Көбіктен етістігінің қимыл атауы.*

КӨБІКТЕТ *Көбікте етістігінен жасалған өзгелік етіс* (Х. Әдібаев, Таңбалы адам, 123).

КӨБІКТЕТУ *Көбіктет етістігінің қимыл атауы.*

КӨБІКТІЛЕУ с ы н. а у ы с. *Бос сөзі көптеу, мәнсіздеу.* Өлең маған көпірмелеу, *к ө б і к т і л е у* көрінді (М. Әлімбаев, Көңіл күнд., 93).

КӨБІКШЫНЫ з а т. *Ұсақталған шынының пісіп жабысуы барысында алынған материал* (Терминол. анықт., 6, 199).

КӨГАЙЫЛ с ы н. *Долы, бетпақ, көкбет.*

КӨГАЙЫЛДАН е т. *Долылану, көкбеттену, бетпақтану.* Ол шалдың келіні қиын, *к ө г а й ы л д а н ы п* тұрған бірдеңе, бір аяқ асын бергенше берекеңді бес тиын қылады (Ә. Тарази, Тасжарған, 157).

КӨГАЙЫЛДАНУ *Көгайылдан етістігінің қимыл атауы.*

КӨГАЙЫЛДЫҚ з а т. *Долылық, көкбеттік, бетпақтық.*

КӨГАЛА: Көгала келгір! *«Көгала ауруымен ауырғыр» д.м. қарғыс* (Қаз. этнография., 3, 152).

КӨГАЛДАНДЫРЫЛУ *Көгалдандырыл етістігінің қимыл атауы.* Бұл қойманың суымен совхоз орталығы да *к ө г а л д а н д ы р ы л у* үстінде (Оңт. Қазақст., 30. 11. 19972, 3).

КӨГАШТАУ *Көгашта етістігінің қимыл атауы.*

КӨГЕН: Көген майлау. э т н. *Алғаш көген тартылғанда көгенге май жағып, «төлдерің мол болсын» деген тілекпен жасалатын ғұрыптық шара.* Көшпелі ортада *к ө г е н м а й л а у д ы* кез келген адам емес, ақ жаулықты аналар істеген (Қаз. этнография., 3, 154).

Көген толсын! *«Қозы көбейсін» деген тілек.* Қозы көгендеп жатса, «*к ө г е н т о л с ы н*» деу керек (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 39).

КӨГЕНДЕЛУ *Көгендел етістігінің қимыл атауы.*

КӨГЕНДЕСУ *Көгендес етістігінің қимыл атауы.*

КӨГЕНСАБАҚ з а т. б о т. *Өсімдіктің жерге төселіп өскен бунақ-бунақ сабағы.* Қарлығанды *к ө г е н с а б а ғ ы н* және қалемшелерін егіп-өсіріп көбейтуге болады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1968, №11, 41). Жерде жататын сабақтарды *к ө г е н с а б а қ т а р* деп атайды (Ботаника, 87).

КӨГЕНТАМЫР з а т. б о т. *Өсімдіктің көлбей өскен бунақ-бунақ тамыры.*

КӨГЕНТАМЫРЛАН е т. *Көгентамыр пайда болу, көгентамыр өсу.* Бұл өсімдікті жылантамыр дейтін себебі, өсімдіктің өскендегі түрі *к ө г е н т а м ы р л а н ы п*, шұбарланып, сұрланып жыланға ұқсағандықтан шыққан (Ертіс, 10. 10. 1964, 4).

КӨГЕНТАМЫРЛАНУ *Көгентамырлан етістігінің қимыл атауы.*

КӨГЕНТАРТЫС з а т. э т н. *Ойыншылар екі топқа бөлініп, арасы жарты метрден түйілген арқанның түйілген жерлерінен ұстап, тартысып ойнау. К ө г е н т а р т ы с* ойыны бойынша ойыншылар екі командаға бөлініп ойнайды. Ол адамдарды бірлесіп күш жұмсауға үйретеді (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 89).

КӨГЕНТОЙ з а т. э т н. *Қой қоздап біткен, қозыларды көгендер алдында өткізілетін кішігірім той-томалақ.* Көгенге қатысты ырым-тиымдардан басқа дәстүрлі ғұрыптар да жетерлік. Соның бірі – *к ө г е н т о й* (Қаз. этнография., 3, 153). Әдетте, әл-ауқаты жақсы, малды адамдар *к ө г е н т о й* кезінде өздеріне қолғабыс жасаған кісілердің балаларына қозы-лақ береді (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 120). *К ө г е н т о й ғ а* келгендер көген бұршақтары мен қазықтарға ақ жағып, бата-ырым жасайды (Бұл да, 5, 44).

КӨГЕНШАР з а т. *Дегеншардан туған бала* (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 67). *К ө г е н ш а р д ы ң* нағашы жұрт ортасында алатын орны ерекше, яғни ол жиен, жиеншар сияқты ерекше құрметке бөленеді (Қаз. этнография., 3, 155). Жиен, одан жиеншар, одан *к ө г е н ш а р*, одан дегеншар, одан жүрежат, одан туған бала туажат деп аталады (С. Кенжеахметов: Ана тілі, 25. 02. 2010, 3).

КӨГЕРЕҢДЕ е т. а у ы с. *Көгеріп-сазару, ашулану, ыза болу.* Раушан апай әуелі *к ө г е р е ң д е д і*, содан соң қызаранда: елден бәрібір жасыра алмайтынын білді (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 132).

КӨГЕРЕҢДЕУ *Көгереңде етістігінің қимыл атауы. К ө г е р е ң д е у д е н* басқаны білмейтін бақырауық Зиба шай үстінде етегіне сүрінген күйгелектіктен аулақ аса бір сабырлы кеңдік танытты (Ә. Сараев, Тосқауыл, 240).

КӨГЕРШІН з а т. а с т р. *Жұлдыз аты.* Қазақ халқы Бөрі (Воли), Бүркіт (Орел), Жылан (Змея), *К ө г е р ш і н* (Голубь), Қоян (Заяц), Құзғын (Ворон), Сілеусін (Рысь), Тауыс (Павлин), Тырна (Журавль) т.б. деген сияқты жұлдыздарды да білген және оларға ат қойған (С. Сәрсенова, Қаз. тіл. астрон., 78).

КӨГЕРІС: Көгеріс өрнек. э т н. *Өсімдік пішінді немесе оның гүлі, жапырағы тұрпаттас өрнек түрі.* Күміспен сәндеп, зер термей, Қошқармүйіз төңкермей, Ұласым ою жараспас, *К ө г е р і с ө р н е к* көмкермей (Қаз. әдеб., 09. 06. 1978, 4).

КӨГЕРІСТЕУ с ы н. *Көгі көптеу, баубақшасы молдау* (Ш. Мұртазаев, Қызыл жебе, 12). Ол *к ө г е р і с т е у* бір беткейге жетті (Оңт. Қазақст., 04. 10. 1972, 3).

КӨГОРАЙ з а т. *Қалың өскен көк шөп, көкмайса.*

КӨГӨЗЕК с ы н. *Қыстың азық-түлігі таусылуға жақындап, қалғанын үнемдей бастаған кез (шақ).*

КӨГӨНІС з а т. *Жерге егіліп өсірілген, азықтыққа жарамды өнім түрлері (қызанақ, қияр, сәбіз, пияз т.б.).*

КӨГІЛДІРЛЕНУ *Көгілдірлен етістігінің қимыл атауы.*

КӨГІЛЖІМДЕНУ *Көгілжімден етістігінің қимыл атауы.*

КӨГІСТЕНУ *Көгістен етістігінің қимыл атауы.*

КӨДЕК[1] з а т. *Есектің жас төлі, қодығы.* Есектің кішкентай баласын *к ө д е к*, қодық, тақай деп, ал одан үлкенін тайқар, есектің ұрғашысын мада, еркегін әңгі деп атайды (Қаз. этнография., 2, 86).

КӨДЕК[2] с ы н. к ө н е. 1. *Епсіз, ебедейсіз, икемсіз; олақ.* Батыр – аңқау, Ер – *к ө д е к* (Мақал). 2. а у ы с. *Пақыр, сорлы*. Иа, Алла, тіл-жағыма бергей медет, Қолдай гөр, Ескелді би, өзің демеп. Ақ сүйек ханзаданың баласы едің, Кембағал үй артына келді *к ө д е к* (Жеті ғасыр., 2, 20). Келместен неге жылады Мендей пақыр *к ө д е г і ң?* Аруаққа келдім, мен Тезек, Одан басқа не дедім?! (Бұл да, 22).

КӨДЕКТЕН е т. *Ебедейсіздену, икемсіздену* (Кир.-рус. сл-рь, 1903).

КӨДЕКТЕНУ *Көдектен етістігінің қимыл атауы.*

КӨДЕЛІК з а т. *Көде өскен жер.* Таяу маңдағы бір *к ө д е л і к т е н* пыр етіп жалғыз бозторғай ұшты (Қаз. пионері, 29. 07. 1972, 1).

КӨЖЕ-КӨПСЕГЕН з а т. *Көже, т.б. тамақтар д.м.* Енді *к ө ж е-к ө п с е г е н і ң д і* ішіп алып, еш нәрсе ойламай, уайым-қайғысыз ұйқыға бас қою ғана қолыңыздан келер (О. Бөкеев, Қайдасың, 187).

КӨЖЕКТЕТ *Көжекте етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

КӨЖЕКТЕТУ *Көжектет етістігінің қимыл атауы.* Қоянды күтіп-бағудың, *к ө*

ж е к т е т у д і ң ерекшеліктерін айтып өтуді жөн көрдік (Қазақст. ауыл шаруаш.., 1972, №2, 24).

КӨЖЕҚАТЫҚ з а т. Ке*спе көже жасауға қажетті ет, май т.б. заттар.* Арон тұқымы, Малға кедей жан едім. *К ө ж е қ а т ы қ* қой сұрап, Дүйсен деген біреуге Кеше күндіз кеп едім (Сүйінбай: Нар заман., 271).

КӨЖЕҚАТЫҚТЫҚ с ы н. *Көжеқатық боларлық, көжеқатыққа жарарлық (ет, май)* (Ә. Хасенов, Жат жазасы, 6).

КӨЖЕТОҚ с ы н. *Қарны тоқ; қайғысыз, уайымсыз.* Бүгінгі *к ө ж е т о қ* кулар, сендер түсінермісіңдер, сірә, оны (Қ. Салғарин, Соқпақ., 117).

КӨЖЕТОҚТЫҚ з а т. *Қайғысы жоқтық, уайымсыздық.* Манадан бері көңілін ортайтпай тұрған *к ө ж е т о қ т ы қ* әпсәтте ғайып болды (Қаз. әдеб., 12. 12. 1986, 10).

КӨЗ... 2. *Аттың шашасының жоғарғы жағына сіңір мен сүйектің арасына жиналған сары су. «К ө з»* екі қалтадан тұрады. Томпайған ісікке үшкір бізді тықсаңыз сары су ағып кетеді (Алматы ақшамы, 13. 11. 1991, 3).

Көз аңғалағы. *Көз орналасқан бас сүйек шұңқыры. К ө з а ң ғ а л а ғ ы н а н* моншақ-моншақ жас төгіліп, төмен қарай сорғалап жатыр (Лен. жас, 19. 05. 1981, 3).

Көз ауруы. м е д. *Көзге вирус түскендіктен болатын жұқпалы ауру.* Олардағы ең жиі кездесетін ауру – *к ө з а у р у ы* мен өкпе ауруы еді (ҚСЭ, 7, 524).

Көз жылты. с ө й л. ***Жанар.*** *К ө з ж ы л т ы н д а* ызғар тұтанғанда әлгі жирен қылдар қадаулана қалды (С. Сматаев, Алғашқы., 49).

Көз көрген. *Бұрыннан таныс, бірге өскен.* Сыр мінез, *к ө з к ө р г е н* деген қандай жақсы (Б. Дәулетбаев, Парыз, 38).

Көз моншақ. *Көз тимесін деген ырыммен кішкентай ақ тастан көз қондырылып жасалған моншақ* (Қаз. этнография., 2, 617).

Көз салды. э т н. *Жасалған заттарды өрнектеу үшін оған түрлі түсті тастан, меруерттен көз орнатты* (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 78).

Көз тағалады. с ө й л. *Көз байлады, сыйқырлады.* – Сыған ғой, – деді әлгі кісі ақырын ғана. Алдап сатып тұрған шығар. Бұлар *к ө з т а ғ а л а й д ы* дейді ғой (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 215).

Көз тояттатты. *Рахаттанып қызыға қарады.* Көшеге кеудесінде жаны бар жанның бәрі шығып, генерал-губернатордың сарайына қарай жылжыған шеруге *к ө з т о я т т а т ы п* тұрды (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 12).

Көз түсу. в е т. *Аттың аяғында болатын ісік ауруы.* Міне, осы орайда төрт түліктің төресі саналатын жылқы малы жиі ұшырайтын кейбір «тышқаншық», «шеміршек», «құм қата», «*к ө з т ү с у*» тәрізді ауруларды емдеудің ұлттық әдістеріне көңіл аударайық (Алматы ақшамы, 13. 11. 1991, 3). Жылқының аяғында «*к ө з т ү с у*», әсіресе, бәйгіге қосатын жүйріктерде жиі ұшырасады (Бұл да).

Көз ұшығында. *Көз ұшында, алыста.* – Жүріп келеміз, – деді Ай-шешек. – Артқы, *к ө з ұ ш ы ғ ы н д а ғ ы* үйлер де қозғала бастады (М. Мағауин, Аласап., 36).

Көз ұясы. а н а т. *Көз шұңқыры, көз аңғалағы.* Бірақ *к ө з ұ я с ы* әлі бір қалыпты, үңірейіп, төмен түскен жоқ (М. Мәжитов, Аманғали, 41).

Көзі айызданды. ж е р г. *Көзі бақырайды, көзі шарасынан шықты. К ө з і а й ы з д а н ы п,* ауласынан Калугин шыға келгенде одан арыға ешқайсысының жүрегі дауалама-май, дүркіреп кеп, қашып бермесі бар ма? (Ұ.Доспанбетов, Ел есінен, 252).

Көзі боталады. *Екі көзіне мөлтілдеп жас келді.* Бар болғаны жүрегі жылап, *к ө з і б о т а л а п,* қамығып, айналасына құр жалтақтайды (К. Ахметбеков, Қыранқия, 166). Екі *к ө з і б о т а л а п*, кейпі соншалықты аянышты боп кетті (С.Мұратбеков, Дос изде., 172).

Көзі жасты. *Көзінде жас бар, жылаған.* Бірін сүйеп, біріне сүйенген *к ө з і ж а с т ы* келіншектер жөн сұрасып, бір кезде жаяу әңгімеге көштік (Б. Нұржекеев, Күй толғақ, 45).

Көзі көкшиді. *Көзін жоғары көтерді, көзін көкке қадады.* – Өзім де талай ұстап едім,– деді Әбіл *к ө з і к ө к ш и і п* (Б.Қыдырбекұлы, Маздаған шырақ, 69).

Көзі қысықтау. *Көзі сәл ғана қысық.* Денесі мол пішілген, *к ө з і қ ы с ы қ т а у,* селдір мұртты Абыл да келген (Ұ. Доспанбетов, Шығ., 4, 34).

Көзін алдады. *Байқатпады, білдірмеді, жасырды.* Теріс деп таласқансып шындасады, Бірі оқып, кейде бірі тыңдасады. Қапыда балалардың *к ө з і н а л д а п,* Сөйлесіп қабағымен ымдасады (Шәкәрім, Шығ., 355).

Көзіне құм тықты. *Құртты, жойды, жоғалтты.* Мақсұтың болса орынсыз, Сілкініп жүріп сыға бер. Жолдасың болса тойымсыз *К ө з і ң е қ ұ м д ы т ы ғ а* бер (Шәкәрім, Шығ., 92).

Көзінен бір-бір ұшты. *Жоғалды, құрып кетті.* Жыртық тон, қырық жамаулы, ескі болды, Тастадық төмен тартқан ішкі жолды. Қой еті *б і р-б і р ұ ш т ы к ө з і м і з д е н*, Бұл жолғы ырзық, несіп ешкі болды (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 4, 153).

Көзін жастады. *Жылады, көзінен жас ақты, еңіреді.* Мойнын созып, бөксесін кейін тастап, Ұмтылып, босағаға басын жастап. Көзінен аққан жасын көрген жандар Ес қалмай жылайды екен, *к ө з і н ж а с т а п* (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 4, 107).

Көзін көкшитті. *Жанын шығарды, азап көрсетті.* Осыдан қолымдағы немерем оқуын бітіріп келсін. *К ө з і н д і к ө к ш и т е р м і н!* (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 326).

Көзінің алды тұмандады. *Басы айналып, көзі қарауытты. К ө з і н і ң а л д ы т ұ м а н д а н ы п* тұр. Жақынды да, алысты да көре алмайды (Ж. Әлмашұлы, Тар дүние, 468).

Көзінің бұқасын шығарды. *Көзін алартты, жаман көзбен қарады* (Х. Есенжанов, Ақ Жайық, 2, 613).

Көзінің итімен қарады. *Жек көріп, ала көзімен қарады, жақтырмады.* Ертеңіне Бөбек таразы басына келгенде Мұқтас оған *к ө з і н і ң и т і м е н қ а р а д ы* (Ә. Сараев, Тоскауыл, 115).

Көзің ағарғыр! [ағарсын]! *Көзіңе ақ түсіп, азап көргір д.м. қарғыс.*

Көзің аққыр! [шыққыр]! *Көзіңе бір нәрсе тиіп, ағып түскір д.м. қарғыс.*

Көзің ашылмасын! *Жылаудан арылма, көп жыла д.м.* – Тілеуің құрсын, *к ө з і ң а ш ы л м а с ы н!* (Жұлдыз, 1974, №8, 61).

Көзіне көк шыбын үймелегір! *Қиыншылыққа тап болғыр, азап шеккір д.м. қарғыс.*

Көзіне топырақ құйылсын. *Өліп қал, жер жастан д.м. қарғыс.* Мұның қатын-баласын аң етімен асырайтынын көре алмайтын, *к ө з і н е т о п ы р а қ қ ұ й ы л ғ ы р л а р* көбейді (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 6).

Көзіңе шел қаптағыр! *Көзіңді шел бассын, көзің көрмей қалсын д.м. қарғыс.*

Көзіннің оты өшкір! *Көзіннің нұры тайып, жанарсыздан д.м. қарғыс.*

Көзің шайдай ашылсын! *Денің сау болсын, жазылып кет д.м. ізгі тілек.*

Көзі өлген балықтың көзіндей. *Бедірейіп қалған, бозарып кеткен (көз).* Мектепке келсек, мұғалімдеріміз: «*К ө з д е р і ң ө л г е н б а л ы қ т ы ң к ө з і н д е й* болып алып, дым оқымайсыңдар» деп ұрсатын (Б. Омарұлы, Қаратерең., 107).

Көзі шарадай жанды. *Көзі жайнады, көңілденді.* Қайта оралсам, Кәкеңнің *к ө з і ш а р а д а й ж а н ы п*, айқұлақтанып отыр (Жалын, 1974, №1, 57).

КӨЗАЙНА з а т. ж а ң а. ***Лупа.*** Қаратаудың күнгей-теріскейі лупаны – *к ө з а й н а* дейді (Қаз. әдеб., 11. 12. 1987, 11).

КӨЗӘЙНЕКСІЗ с ы н. *Көзәйнегі жоқ, көзәйнек тақпаған.* Түн қойнынан шартарапқа жол ашқан, Жиырма бес! Жұлдыздарға толы аспан. Қою шашты, *к ө з ә й н е к с і з* ұлылық, Бар қимылы тұлғасына жарасқан (Т. Айбергенов, Бір тойым., 56).

КӨЗГЕЛДЕКТЕЙ с ы н. *Көзгелдек сияқты, кішкентай.* Із-түзсіз құрып кетпей, кәрі теңіздің орнында *к ө з г е л д е к т е й* екі шалшық қалса да жұбаныш қой (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 86).

КӨЗДЕТ е т. ж е р г. *Көз салу, қарау* (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл, 30).

КӨЗДЕТУ *Көздет етістігінің қимыл атауы.*

КӨЗДЕУ: Көздеу топырақ. *Құдықтың су шығатын жерінің (көзінің) сулы, батпақты топырағы.* Әне, құдықтың *к ө з д е у т о п ы р а ғ ы* шыға бастады. Қазір бітіреді (Ж. Нәжімеденов, Кішкентай, 102).

КӨЗДІ: Көзді жүзік. *Күміс, алтыннан соғылып, асыл тастан көз қондырып жасалған жүзік* (Қаз. этнография., 3, 158).

Көзді сырға. *Асыл тастан көз орнатылған сырға. К ө з д і с ы р ғ а н ы ң* бетіне көбіне маржан, гауhар сияқты асыл тастан көз қондырып жасаған (Қаз. этнография., 3, 158).

КӨЗДІГУ *Көздік етістігінің қимыл атауы.*

КӨЗДІК е т. ж е р г. *Көз тиіп ауыру.* «Атың жолда *к ө з д і г і п т і* ғой» - деп,

үш күн оңаша үйде емдеп жазады (Ана тілі, 23. 01. 1992, 4).

КӨЗДІЛЕУ с ы н. ж е р г. *Молырақ, әжептеуір.* Жігіттер біздің үйдің үлкен ағаш табағына *к ө з д і л е у* қып су толтырып, үстел үстіндегі ондық шамның қасына қойды (Қ. Жұмаділов, Таңғаж., 121).

КӨЗЕЙ з а т. к ө н е. *Қол астындағы бағынышты елі.* Бұл оның Қоқан хандығына қарсы шығып, өзіне қараған алпыс үйлі *к ө з е й і н* ертіп, Торғай бойындағы қалың қыпшақтарды сағалап жүрген кезі екен (Ел аузынан, 67).

КӨЗЕК[1] з а т. э т н. *Малдың құлағын көзше етіп тесіп салынған ен.* Қазақ арасында мал құлағына ен салудың мынандай түрлері кең тараған: тілік ен, сота тілік ен, *к ө з е к*, жүрекше ен, солақ ен т.б. (А. Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 128).

КӨЗЕК[2] з а т. ж а ң а. *Сырттағы кісіні көру үшін есікке орнатылған кішкене ғана әйнекті тесік* (Бекітіл. термин., 44).

КӨЗЕЛ[1] з а т. ж е р г. *Батыр, ер, мықты.* Әншейінде жетпіс жеті атасын санап шықса да қыңқ етпейтін *к ө з е л і ң* «осы не айтып тұр» дегендей Мешелге бұрылды (Қ.Ысқақов, Қараорман, 148).

КӨЗЕЛ[2] з а т. *Иленген ешкі терісі* (Ж.Қоқанова, Түк және тері атау., 12).

КӨЗЕМЕ з а т. к ө н е. *Садақ оғын ататын жер.* Өгіздегі арбаларға ұзын сидалар орнатылып, үстінде жақ тартатын *к ө з е м е л е р і*, үлкен малта тастарды ататын атқылары бар еді (Т. Зәкенұлы, Мәңгітас, 290).

КӨЗЕМЕЛ: Көземел ине. *Кішірек келген ине. К ө з е м е л и н е н і ң* үлкендігіндей шөп жараның аузында ілініп тұр (Қ.Салғарин, Сол бір күндер, 70). Бір иненің өзін мөлшеріне қарай «жуалдыз», «тебен», «сояу», «*к ө з е м е л и н е*» деп атаған (Аңыз адам, 2011, №19, 15 б.).

КӨЗЕУ[1] е т. *Шаңырақтағы уықтың сүйір ұшы кіретін тесікті күйдіруді көзеу деп атайды* (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 27).

Көзеу темір. *Шаңырақты күйдіріп тесетін төрт қырлы темір* (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 27).

КӨЗЕУ[2] з а т. *Өрмек жіптерін жоғары көтеріп тұратын құрылғы.* Алмасаң тауып түзігін, Бота тірсек бос белбеу, Одан туған баласы, Өзің жөндеп салмасаң, Өрмегінің *к ө з е у і н* (Ө. Ақжолұлы, Үриятнама, 59).

КӨЗЕУ[3] *Көзе етістігінің қимыл атауы.*

КӨЗЕШІЛІК з а т. *Көзе жасауды кәсіп етушілік, көзе жасаушылық.* Мәселен, европалықтар алғаш келгенде Полинезия тұрғындары металл балқытудың, *к ө з е ш і л і к т і ң* (гончарство), тоқымашылықтың, садақ пен жебенің не екенін білмеген (А. Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 108).

КӨЗЖАРА з а т. *Тез жазыла қоймайтын, қайта-қайта сулана беретін, көбінесе балаларда кездесетін тері ауруы. К ө з ж а р а* дөңгелек пішінді болып, айналасы қызарып, үсті күлбіреп тұрады (Қаз. этнография., 3, 158).

КӨЗҚАРАҚТЫ с ы н. *Оқыған, білімді, сауатты (адам).* Керекуге барып *к ө з қ а р а қ т ы* біреуге көрінсем деп аңсады да жатты (З. Ақышев, Ақбел асуы, 136). Әлбетте, жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар шығатынын білетін *к ө з қ а р а қ т ы* қауым Жұмабай шығармаларының бәрін төрт аяғын тең басқан жорға демейді (Қаз. әдеб., 04. 04. 1975, 3).

КӨЗҚАРАҚТЫЛЫҚ з а т. *Білімділік, көп білетіндік, сауаттылық.* Міне, осындай *к ө з қ а р а қ т ы л ы қ п е н*, осындай өнермен қалайша суытаяқ болдыңыз? – деп сұрады (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 116).

КӨЗҚАРЫҚ з а т. *Күнге шағылысып, көзді қарықтырмас үшін тартып алған көз қап.* Жолаушы атының басын Биқажының шөп шарбағына әкеліп тіреді. Көзіне қара киізден *к ө з қ а р ы қ* тартып алған (М.Разданұлы, Алтай., 263).

КӨЗҚАШТЫ с ы н. *Көз тоқтататын жері жоқ, сүреңсіз, жұтаң.* Бағанағы жұтаңдау болса да *к ө з қ а ш т ы* етпейтін айнала ептеп қорқыныш ұялатты (О.Бөкеев, Өз отыңды., 109).

КӨЗҚҰЙРЫҚ з а т. а н а т. *Екі көздің сыртындағы сызықша.* Жирен шашты сары жігіттің *к ө з қ ұ й р ы ғ ы н* д а көмескі күлкі ізі білінді (О. Сәрсенбай, Шеңбер, 24).

КӨЗҚҰРТЫ з а т. *Қызықтырған, құмартқан, армандаған, аңсаған нәрсе.* Мотоцикл сатып алу менің *к ө з қ ұ р т ы м а* айналды (Оңт. Қазақст., 12. 09. 1998, 4).

КӨЗМЕРГЕН з а т. *Көзбен көздеп ататын мерген.* Сұлбасы көрінген шақта қағып түсіретін *к ө з м е р г е н* емес, тас қараңғы түнекте құтқармайтын қолмерген екен (Асқар Алтай, Қызыл бөлтірік, 27).

КӨЗМОНШАҚ з а т. *Балаларға тіл-көз тимесін деп, баскиіміне, киімнің омырауына тағатын көзі бар моншақ.* Зергерлер *к ө з м о н ш а қ* жасау үшін әрбір моншақ-қа кішкентай ақ бүршік бекітеді (Қаз. этнография., 3, 163).

КӨЗМОНШАҚТАЙ с ы н. *Көзмоншақ сияқты домалақ, жылтыр. К ө з м о н ш а қ т а й* қосарланған жарықтар ары-бері қозғалады (Ө. Қырғызбаев, Қырда., 206).

КӨЗОЙЫҚ з а т. а н а т. *Көздің ойығы, аңғалағы.* Қос жанар *к ө з о й ы қ қ а* батып, тереңнен жылтырағанмен, әрнеге мән бере үңілетін болыпты (К.Сегізбаев, Біз қалада., 117).

КӨЗОЙНАҚТАН е т. *Жалт-жұлт ету, жылтылдау.* Күңұзақ *к ө з о й н а қ т а н ы п* сәл ғана жібіген терезе шынылары қайтадан тұтасып, аз-кем босаған дала үстінің қары шымырлана түсті (Жалын, 1972, №2, 33).

КӨЗОЙНАҚТАНУ *Көзойнақтан етістігінің қимыл атауы.*

КӨЗОМАҚА с ы н. ж е р г. *Көзге қарамай, алды-артын бақпай.* Бұлардың ісі де солай. Артқа қарап алып, алға ұмтылады. *К ө з о м а қ а* жаппай шабыстың бір мәтқапылға соқтырарын жақсы біледі (Жалын, 1969, №4, 99).

КӨЗСҮЙЕЛ з а т. с ө й л. ***Көзқұрты.*** Үскірік желден бой жасырып бас сұғып ем, қапелімде мен үшін *к ө з с ү й е л і м е* айналған ақбас хризантемалардың бағасын сұрадым (С. Ордашева, Кек жуған, 21).

КӨЗТЕСІК з а т. ж а ң а. *Сырттағының кім екенін көру үшін қалалықтардың есіктеріне орнатып қойған әйнекті саңылау; көзек.* Ашпастан бұрын есіктегі әйнектелген *к ө з т е с і к т е н* сығалаған (М. Сқақбаев, Ұят тур., 73).

КӨЗТҮРТКІЛІК з а т. *Жеккөріштілік, жексұрындық.* Ол көппен бірге ел қорғауға баратындығына сенімді, сол үшін көңілі күпті, әйтпесе ешқашан *к ө з т ү р т к і л і к т е н* құтыла алмайтын тәрізді (М.Құмарбекұлы, Жер иесі, 188).

КӨЗҰЯ з а т. а н а т. ж а ң а. *Көз аңғалағы* (Медиц. термин., 8).

КӨЗШЕ[1] з а т. *Үйде тұрып сыртқа қарайтын, есіктегі әйнекті тесік; көзтесік.* Аяғымды шалт басып, есікке бардым. *К ө з ш е с і н е н* сығаладым. Екі кісі тұр (С.Оспанов, Сопы., 286).

КӨЗШЕ[2] з а т. б о т. *Өсімдік сабағындағы немесе картоп түйнегіндегі келешек өскін өсетін ойықшасы.* Картоптың түйнегіне зер салып қарасаңдар, оның бүршіктерін көресіңдер. Олар 2-3 тен түйнектегі ерекше ойықтарға – *к ө з ш е л е р г е* орналасқан (Ботаника, 5-6 кл., 121). Қарт жүзімші өнім салатын *к ө з ш е л е р д і* жүзім сабағының жоғары жағынан көбірек қалдыруға тырысады (Қаз. ауыл шаруаш., 1961, №5, 20).

КӨЗІГУ *Көзік етістігінің қимыл атауы.*

КӨЗІК е т. с ө й л. *Көз тию.* Назары аштың сұғынан сақта, Сұқ көздінің оғынан сақта. Қара тілдіден – тілденгеннен сақта, Қалды көздіден – *к ө з і к к е н н е н* сақта (Ж. Ахмади, Айтұмар, 123).

КӨЗІКТІР *Көзік етістігінен жасалған өзгелік етіс.* – Құдай қосса, балалар бірге жүреді ғой? ... Жолшыбай *к ө з і к т і р і п,* үйір етіп жібер, – деді Тұрсынбай (Ғ. Мүсірепов, Оянған өлке, 410).

КӨЗІКТІРУ *Көзіктір етістігінің қимыл атауы.*

КӨЗІР з а т. ж е р г. *Қылмысты адамның қолына салатын кісен.* Күренің алып келді түрмесіне, Қандала, шыдамадық бүргесіне. Қолда *к ө з і р,* аяқта кісен болса, Жігіттер қоймайды екен кірмесіңе (Бабалар., 27, 204). Ол қолына салған *к ө з і р д і* бұрап сындырып, екі күзетшіні өлтіріп, түрмеден қашып шығады (Халифа Алтай, Алтайдан., 13). Сарт-сұрт еткен айдауыл басын изеп шығып кетті де, іле қайта кіріп, тұтқынның қолына *к ө з і р* салды (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 224).

КӨЙЛЕК: Көйлегімен [көйлекшең] туған бала. *Жеңіл жүрістен туған бала.* Қазекең мұндай *«к ө й л е г і м е н т у ғ а н» б а л а л а р д ы* да сыртқа теппейді (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 1, 404).

Көйлек тігер. *Қыз д.м.* Батиха, *к ө й л е к т і г е р і ң і з д і ң* бауы берік болсын деп жатыр. Кіндік апа атанған Қамила сәбиді орап, қымтаумен жүр (Комм-к еңбек, 26. 06. 1969).

КӨЙЛЕКШЕҢДЕН е т. *Көйлектен басқа киімдерін шешу, көйлекпен ғана жүру.* Жадағайлау бір жеріне келіп, *к ө й л е к ш е ң д е н і п,* білегін түрініп, жуынды (Ж. Аймауытов, Шығ., 182).

КӨЙЛЕКШЕҢДЕНУ *Көйлекшеңден етістігінің қимыл атауы.*

КӨЙІН з а т. *Будандастыру арқылы бір өркешті аруанадан тараған түйе тұқымы.*

Ақта етілмеген жоңбай, *к ө й і н* сияқты т.б. будан нар буралардың бірінен туылған (Ә. Жақыпов, Түйе., 79). Жалпы бір өркешті аруанадан будан арқылы інген, үлек, нармая, кердері, *к ө й і н,* қылмақ, балқоспақ, мырзақоспақ, қоспақ секілді алуан-алуан түйелер тарайтынын екі қазақтың бірі білуге тиіс (Қаз. әдеб., 25. 11. 1988, 1).

КӨЙІТУ *Көйіт етістігінің қимыл атауы.*

КӨК... 2. а у ы с. *Шар болаттан жасалған, асыл; сапалы д.м. Мыс.: көк найза, көк сүңгі, көк кіреуке, көк семсер, көк сауыт т.б.* Сүбедей баһадүр мен Жебе ноян жас батырларға арналған орданың рәсімді сыйлығы – болат дулыға, *к ө к* кіреуке сауыт, наркескен қайқы қылыштарын тапсырған (Е. Тұрысов, Темірлан, 153).

Көк алма. *Әлі піспеген алма.* Қойшының баласы *к ө к а л м а н ы* кірш еткізгенде, ілгеріде қыр қазағының қауын деп асқабақ үзіп жегені жайында осы елге тараған бір анекдот қара торы қыздың аузына түсті (Т. Әлімқұлов, Туған ауыл, 77).

Көк асық... Мына бір қоңыр өгіз – *к ө к а с ы қ* кәрі өгіз еді бейшара, өте сылбыр тартады (З. Иманбаев, Қос қайың, 382).

Көк даңғыл. ж е р г. ***Өтпежел*** *(сквозняк).* Терезенің әйнектері, есіктің жақтаулары бүтін бе? *К ө к д а ң ғ ы л* соғып ауырып қалып жүрмей ме? (Ә. Тарази, Тасжарған, 100).

Көк егіс [егін]. *Арпа, бидайдан басқа егістер (тары, күріш, жүгері дақылдарының жалпылама атауы).* Ол Шу бойынан тоған қаздырып, су жайып, ақ егіс, *к ө к е г і с* ектіртіп, төрт түлік мал айдаған (А. Жұмашев, Қалдаяқ ұста., 3). Бұл колхоз бойынша ақ егіс бар, *к ө к е г і с* бар – бес жарым мың гектар (Ш. Мұртаза, Не жетпейді?, 60). Біліп қойыңыз, *к ө к е г і н г е* жүгері, тары, қонақ жатады. Қолдан суғарылатын арпа ақ егінге жатады (Қаз. әдеб., 12. 09. 1975, 3).

Көк жайқын. *Көк жасыл алқап, кең дала.* Осынау төбелердің ортасы алуан шөпті *к ө к ж а й қ ы н* алып алқап (А. Мекебаев, Жезтырнақ, 54). Күншығыс жақта көлемі кіші-гірім көлдей *к ө к ж а й қ ы н* жайқалады (Индер, 18. 06. 1970, 3).

Көк жамбас. э к с п р. *Бұтына сиіп қойып, іш киімі су-су болып жүретін (бала).* – Мүмкін он төрт жасыңа дейін *к ө к ж а м б а с* болған шығарсың? – Болдым (Қ. Ысқақ, Ақсу., 219).

Көк көздеу. *Көзі көктеу (кісі).* Жалт қарасам, ұзын бойлы *к ө к к ө з д е у* сары кісі күліп тұр екен (Қаз. әдеб., 01. 05. 1973, 4).

Көк қарын *Қарны құнарлы асқа емес, көк суға толы; аш.* Соғыс жылы талай үй, дорба асыпты, Бөліп берген соларға мал, азықты. Азаматтар «*к ө к қ а р ы н*» елін сақтап, «халық жауы» атанып, қоштасыпты (Б. Ысқақ, Тастағы., 82). Күн ұзаққа нәр татпаған Көркемтай секілді *к ө к қ а р ы н* баланың кейпіне түсіп, бейшара қалып танытып отырған бізге қарап қойып үнсіз ғана тамағын береді (Б. Омарұлы, 11-ші қаламұш, 235).

Көк қарын болды. *Суды көп ішкендіктен қарны қампайып кетті.* Ол төбеден аққан суға тұншыға демалып тұрып, *к ө к қ а р ы н б о л ғ а н ш а* тағы да ұзақ сораптады (А. Мекебаев, Аңызақ, 72). Үйренген ат өзі де суды *к ө к қ а р ы н б о л ғ а н ш а* ішпейді (Саятшылық, 176).

Көк қасқа машина. *ЗИЛ-130 маркалы жүк машинасы.* Жер апшысын қуырып, гүжілдеп тартып бара жатқан *к ө к қ а с қ а м а ш и н а н ы ң* үстінде аруананың сырық мойны сораяды (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 188).

Көк қожасы [көк тәңірісі]. п е р и ф р. ***Бүркіт.*** *К ө к қ о ж а с ы,* көк тәңірісі бір өзім, менімен теңесер кім бар дегендей биіктің биігіне шырқап шығып алған (Б.Соқпақбаев, Таңд., 114).

Көк найза [сүңгі, семсер] к ө н е. *Темірден жасалған найза (сүңгі, семсер).* Найзаның жебесі болаттан, темірден жасалынады. Соған қарай ол «ақ найза» (ақ сүңгі), *«к ө к н а й з а» (к ө к с ү ң г і)* деп аталынады (Ата салты., 51).

Көк пияз. *Пияздың көбінесе сабағын пайдаланатын түрі. К ө к п и я з* турап, қара бұрыш себілген сорпасы да аса дәмді екен. Қос кеседен сіміріп салғанымызда, бойымыз бусап, маңдайымыз жіпсіп кетті (С. Баязитов, Айдарлыда., 30).

Көк сауырлады. э т н. *Жылқы, есек терілерінен жасалған қалың былғары көк, жасыл түсті болатындықтан, сол былғарыдан аяқкиім (етік, мәсі, кебіс) тіксе, оны «көк сауырлады» деп атайды.* Басында ақ жібек шәлі, аяғында *к ө к с а у ы р л а ғ а н* мәсі, көзі ойнақшып тұр (Жұлдыз,

1973, №2, 19). Сол заманда ерлерге қисық табан етік, әйелдерге *к ө к с а у ы р л а п* кебіс-мәсі тігеді (Лен. жас, 05. 07. 1972).

Көк сауырлат. *Көк сауыр былғарымен қаптату.* Бір кезде *к ө к с а у ы р л а т қ а н,* күмістеткен үйрек бас ер осы үйдің төріне мың жыл бұрын ілінген күйі қала бергендей, қаусап тұр (Ғ. Мүсірепов, Таңд. шығ., 3, 93).

Көк тәңірі. *Ежелгі түсінік бойынша түркі елдерінің, оның ішінде қазақ халқының құдайы; күллі әлемнің жаратушысы.* Қазақта *к ө к т ә ң і р і н е* табынудан қалған наным-сенімдер әлі күнге дейін сақталған (Қаз. этнография., 3, 168).

Көк теңіз. *Суы тұнық, көгеріп жатқан үлкен теңіз.* Бұрын *к ө к т е ң і з г е* тор жайғанда ау көзін азын-шоғын балық қағатын (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 175).

Көк тұқылдан. *Ұстарамен қырылған сақал-мұртының көгеріп көрінуі, көгіс тартуы.* Ерден бұл кезде қол айнаны алып, *к ө к т ұ қ ы л д а н ғ а н* самайын қырына бастап еді (Қ. Тоқмырзин, Үш кие, 46).

Көк тұнжыр. з о о л. *Қаршығаның көкшіл сұр түсті түрі.* Құсбегілер қаршығаны өз ішінен шәулі қаршыға, қара қаршыға, ақ тұнжыр, *к ө к т ұ н ж ы р,* сырғақ деп бірнеше түрге жіктейді (Ж. Бабалықов, Қырандар, 140).

Көк шешек келгір. *Көк шешек ауруына шалдыққыр д.м. қарғыс.*

КӨКАЙЫЛДАНУ *Көкайылдан етістігінің қимыл атауы.*

КӨКАЛА з а т. м е д. *Кененің шағуынан болатын ауру.* Өткен жылы ауданда елде жоқ *к ө к а л а* ауруы шықты (Қаз. әдеб., 08. 06. 1990, 14). Дәрігерлік экспертизаның анықтауында, әрбір 10 кененің 5-6-ы *к ө к а л а* ауруына шалдыққан болып шықты (Бұл да).

КӨКАЯЗДАН е т. *Көгілжім тарту, сулану, дымқылдану.* Көктемде түлеген қанат-құйрығының шалғылары әлі еркін жетіліп те болмай, қауырсындарының түбі *к ө к а я з д а н ы п* тұр (С. Мұқанов, Мөлдір., 231). Сонда қамырдың өзі тез ашып, осы жидек қосылған нан көмбеқазанға жабыспай, *к ө к а я з д а н б а й*, қайта көтеріліп піседі екен (Ж. Аупбаев, Жанарымда, 13). Ол аз дегендей табаға салған наным *к ө к а я з д а н ы п* шала пісті (З. Ахметова, Шуақты күн., 24).

КӨКАЯЗДАНУ *Көкаяздан етістігінің қимыл атауы.* Жамбыл қаласындағы наубайханаларда пісірілген нанның не тұзы жетпейді, не ашытқысы көп. Әйтеуір қамырының *к ө к а я з д а н у ы* жиі (Қаз. әдеб., 06. 06. 1986, 3).

КӨКБАЛАҚ: Көкбалақ болды. *Кешке дейін су кешіп, балағын су-су етті.* Көбік қар жауғанда ит қосып, қоян қуып, кекілік пен шілге тұзақ құрып *к ө к б а л а қ б о л ы п* жүретін (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 10).

КӨКБАС[1]... Жалаңашкөлде аздап сазан, *к ө к б а с* балықтары бар (Б. Нұржекеев, Өзендер., 225).

КӨКБАС[2] з а т. з о о л. *Тұмсығы үшкір, ұшатын, қан сорғыш жәндік.* Тұнықтан қанып ішеді де, бүкті тоғай бойының найза тұмсық *к ө к б а с ы* мен қылыш қанат бөгелегінен, қан сорғыш сонасынан жан сауғалап, желдеп қырға шығады (М. Мағауин, Аласапыран, 45).

КӨКБАУЫР з а т. з о о л. *Үйректің бауыры көк бір түрі.* Қиқу салған қасқалдақ, мамырға жығылған *к ө к б а у ы р,* кегер, терісаяқ,... үйректер бүйрек көлді айналып тік тартты (Лен. жас, 19. 08. 1972, 2).

КӨКБЕКШЕ з а т. з о о л. *Арқардың былтырғы қозысы.* Арасында биылғы құралайы, былтырғы *к ө к б е к ш е с і,* құнанша, дөненшесі, тұмса тушасы аралас бір үлкен арқар үйірі қиялай өрлеп барады (Е. Тұрысов, Құралай., 25). Құлан жалдың қиясында үйірінен бөлініп, жеке жүрген құнан шығар *к ө к б е к ш е н і* қалай көргенін... бүге-шігесіне дейін қалдырмады (Е. Тұрысов, Ақбақай, 137).

КӨКБЕТТЕНУ *Көкбеттен етістігінің қимыл атауы.*

КӨКБЕТТІК з а т. *Долылық, ызақорлық.* Қайсы бір келелі мәселе тұсында оның тіпті Қозы Қарынға да қарсы шығып, қасарысып отырып алатын *к ө к б е т т і г і* жұртқа ұнайтын (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 164). Мұхамәди мен Ұрқияның шекісіп қалатынын тәптіштеу не үшін керек? Ұрқияның *к ө к б е т т і г і н* көрсету үшін бе? (Қаз. әдеб., 25. 03. 1977, 2).

КӨКБОПАЙ з а т. ж е р г. *Қойдың қиы.* Түтін салуға жирен, жусан, бұта, көк тезек, *к ө к б о п а й* қолданылады (Б. Кәмалашұлы: Ана тілі, 11. 03. 1993, 4).

КӨКБҰЙРА з а т. с ө й л. ***Насыбай.*** Өйткен, бұл «*к ө к б ұ й р а н ы*» (насы-

байды) ол әнеу күні Шетпенің дүкенінен сатып алған су тиіп шіріп кеткен махоркаға пештен шыққан қидың күлін қосып жасай салған-ды (Ә. Кекілбаев, Бір шөкім., 21).

КӨКБҰҚА з а т. и х т и о л. *Каспий теңізінде мекендейтін бағалы балық.* Мұнда *к ө к б ұ қ а*, бекіре, шоқыр, майшабақ, қаракөз, сазан, табан, жайын және т.б. балықтардың бағалы түрлері бар (ҚСЭ, 3, 434).

КӨКДӘРІ з а т. х а л қ. *Тотияйын (купорос) осылай да аталады.*

КӨКЕ з а т. 1. *Әкесінің ағасы немесе інісі.* Төр жақтағы төсек – *к ө к е с і н і ң* төсегі де босап қапты (М. Мағауин, Таңд. шығ., 1, 35). 2. *Кей жерде әкесін де «көке» деп атайды.* Сөк салынған қалтаның аузы *к ө к е с і* келгенде шешілетінін қыз онсыз да білетін. Бірақ шешесінің аузынан әкесі туралы естудің жөні бөлек еді (Т.Нұрмағамбетов, Дария., 58).

КӨКЕБАС о д. *Жасы кішіге айтылатын еркелету сөз.* – Мен жоқта саған әкебас, *к ө к е б а с* деді ме? (Ә. Байбол, Теміржол., 32).

КӨКЕЗУЛЕН е т. *Көгеріп, сазарып, ұрсып сөйлеу.* Мүлдем *к ө к е з у л е н і п*, сазбеттеніп кеткен соң жеңіліп қойған (С.Досымов, Жаңғырық, 98).

КӨКЕЗУЛЕНУ *Көкезулен етістігінің қимыл атауы.*

КӨКЕЗУЛЕС е т. *Айтысу, тартысу.* Құрманмен *к ө к е з у л е с і п,* балаларды әлі де қылғыртпақ еді (Ұ. Доспанбетов, Ел есінде, 67).

КӨКЕЗУЛЕСУ *Көкезулес етістігінің қимыл атауы.*

КӨКЕЙКЕСТІЛІК з а т. *Көкейкесті мәселеге айналғандық, маңыздылық.* Алайда партияның әдеби-көркем сынға қатысты міндеттері уақыт озған сайын орасан өткірлік әрі *к ө к е й к е с т і л і к* сипатқа ие бола алады (Қаз. әдеб., 08. 06. 1973, 1).

КӨКЕКБАС з а т. б о т. *Өсімдіктің бір түрі.* Былай қараса изектеп тұрған *к ө к е к б а с т а р*, былай қараса қаңқиып тұрған мұнаралар – ана төсіне қадалған аш бала секілді (Қаз. әдеб., 12. 05. 1978, 1).

КӨКЕКТЕТ е т. а у ы с. *Зарлату, қақсату.* Әй, сол қызды сонша *к ө к е к т е т п е й* жалғыз жіберсе қайтеді (Лен. жас, 23. 10. 1974, 4).

КӨКЕКТЕТУ *Көкектет етістігінің қимыл атауы.*

КӨКЕКТЕУ *Көкекте етістігінің қимыл атауы.*

КӨКЕЛІК з а т. *Көке болғандық, туыстық.* – Сенен де *к ө к е л і г і м* үшін ақы алып жүрген мен жоқ қой, болайын, – дедім (Т. Жақыпбайұлы, Лашын, 56).

КӨКЕМАН з а т. э т н. *Бақсы ойыны кезінде бақсыға көмекке келетін, жай адамдардың көзіне көрінбейтін күш иесі, жын. К ө к е м а н* қазақ бақсылары көп шақыратын жын-перілердің бірі ретінде зікірде көп ауызға алынады (Қаз. этнография., 3, 173).

КӨКЕТАЙЛАУ *Көкетайла етістігінің қимыл атауы.*

КӨКЖАҚ с ы н. *Жас, әлі жетілмеген.* Мысалы, өзгеміздің марқамыздан осы үйдің *к ө к ж а қ* қозысы артық. Сенбесең қазір көресің, – деді (К. Мұқанжанұлы, Ортеке, 136).

КӨКЖАЛША ү с т. *Көкжал құсап, көкжал тәрізді.* Мына жағы Сарыарқа, мына жағы Қырғыздың Алатауына дейін *к ө к ж а л ш а* жортып, күй топанын төккен Сүгір күйшімен ілесіп үзеңгілес жүргенін де естіген (А. Нысаналин, Алыс. алау, 36).

КӨКЖАН з а т. и х т и о л. *Шабақ тәрізді кішкене балық. К ө к ж а н* – кішкене шабақ тәрізді балық. Бұл балықтың өндірістік маңызы кем (Қазақ тілі мәселелері, 154).

КӨКЖАСЫЛ с ы н. *Көгі басым жасыл түс. К ө к ж а с ы л* жайлауға менің бірінші шығуым еді, таң-тамаша күй кештім (Лен. жас, 19. 06. 1988).

КӨКЖАСЫЛДАН е т. *Көкжасыл түске ену, құлпыру.* Жер беті жаңадан *к ө к ж а с ы л д а н ы п* келеді екен (Ж. Бейсенбаев, Шоқан ізімен, 13).

КӨКЖАСЫЛДАНУ *Көкжасылдан етістігінің қимыл атауы.*

КӨКЖОЙҚЫН с ы н. *Ағыны қатты, қаңарлы, сұсты.* Көк кіреуке мұз құрсанған *к ө к ж о й қ ы н* Есіл көшқұлаш қашыққа қол созып, сыр бүккен сәтте көлбеп жатыр (Лен. жас, 03. 04. 1973, 4).

КӨКЖІЛІК з а т. *Қыран құстың қаны толып, жетілген, көбең тартқан кезі.* Шілде қақты боп қатып қалған сары жүнін түлейді. Бұл *к ө к ж і л і к* деп аталады (Саятшылық, 176).

КӨКЗЕҢГІР... Күн күркіреп барып, *к ө к з е ң г і р* аспанның әлде бір жері шарт айырылғандай шатыр ете түсіп, күңгірлеп барып сап болды (С. Байжанов, Ақ маржан, 10).

КӨКЗЕҢГІРЛЕНУ *Көкзеңгірлен етістігінің қимыл атауы.*

КӨККҰАҒАЗ з а т. с ө й л. ***Доллар.***

КӨККҰАНАТТАН е т. *Қанаты енді ғана шыға бастау, әлі қатая қоймау.* Балапан жарақат. Жаңа ғана *к ө к қ а н а т т а н а* бастаған, бір қанаты жерге қарай салбырап тұр (Қаз. пионері, 10. 11. 1971, 2).

КӨККҰАНАТТАНУ *Көккұанаттан етістігінің қимыл атауы.*

КӨККҰАСҚА[1] з а т. з о о л. *Шегірткенің өзі көк, өзі үлкен түрі.* Теңгегүлдің арасында шегірткенің екі *к ө к қ ұ а с қ а с ы* бірін-бірі шайнап жатыр (Қаз. әдеб., 29. 06. 1973, 4).

КӨККҰАСҚА[2] з а т. с ө й л. *Көккұасқа машина.* Үйдің алдында ауыл адамдары әдетте «*к ө к қ ұ а с қ а*» атайтын, үлкен темір қорапты жүк машинасы тұр екен (Б. Шаханұлы, Таңд., 1, 432).

КӨККҰАСҚА: Көккұасқа бетеге. б о т. *Бетегенің бір түрі.* Жеңіл газик *к ө к қ ұ а с қ а б е т е г е н і* қақ жарып, кезеңге шыға келгенде шөпшілердің қосы андағайлап көзге түсті (Қаз. әдеб., 09. 06. 1967, 4). Егін жақтан майда самал үп ете түсті. Тарғыл қурай, *к ө к қ ұ а с қ а б е т е г е н і* мына жүріске таңдай қақтырғандай маңғаз тербейді (Лен. жас, 01. 10. 1966, 2).

Көккұасқа бидайық. *Бидайықтың ұзын болып өсетін түрі.* Шілде түсе суы тартылып, сабасына түсіп, ажырық, құрақ пен *к ө к қ ұ а с қ а б и д а й ы қ* екі қапталына тізеден шыққан (С. Досымов, Жаңғырық, 32).

Көккұасқа машина. *«ЗИЛ» жүк машинасы ауызекі сөйлеу тілінде осылай да аталына береді. К ө к қ ұ а с қ а м а ш и н а н ы ң* ол жер, бұл жерін көріп, босаған бұрандаларын қатайтып, кешке дейін шұқылаумен жүрді (Ө. Қырғызбаев, Қырда., 201). Вокзалға келіп, пойыздан түскенде вагонның дәл қарсысында екі *к ө к қ ұ а с қ а м а ш и н а* тұрады (Ана тілі, 16. 02. 2012, 7).

Көккұасқа шегіртке. з о о л. *Шегірткенің топтасып, үйірімен ұшып жүретін, ауыл шаруашылығына өте зиянды түрі. К ө к қ ұ а с қ а ш е г і р т к е н і ң* келтіретін шығыны айтарлықтай: бір тәулікте олардың аса үлкен емес үйірі 1 мың тонна балаусаны жапырып кетеді (Жәндіктер, 21). *К ө к қ ұ а с қ а ш е г і р т к е л е р м е н* күресу мүмкін емес.Бірақ оның көбеюінің алдын алуға болады. Ол үшін жұмыртқа салған жерді инсектицидтер көмегімен дернәсілдерін құрту қажет (Бұл да). *К ө к қ ұ а с қ а ш е г і р т к е н і* (саранча) кейде «обыр шегіртке» деп те атайды (Р. Сәтімбеков,.. Қызықты биология, 84).

КӨККҰОШҚАР з а т. а с т р. *Аспан жұлдыздарының бірі.* Ол маған темірқазықтың, жетігеннің, үлкәрдің, аққошқар, *к ө к қ ұ о ш қ а р,* ақбозат, көкбозат, үшарқар, жетішегін, төртноқай, тоғызторан сияқты жұлдыздардың қозғалысын үйретті (Қазыбек бек, Түп-тұқиян., 140).

КӨККҰЙРЫҚ з а т. з о о л. *Сайрауықтар тұқымдасына жататын, арқасы мен құйрық үсті көк, бауыры ақ түсті кішірек (салмағы 20 г.) құс (торғай). К ө к қ ұ й р ы қ* Қазақстанда Оңтүстік Алтайдың таулы ормандарында кездеседі (Қазақст. жануар., 115).

КӨККҰМАР с ы н. *Көкке (табиғатқа) шыққанды ұнататын (адам).* «Шатта жылан көп, тас құлап кетеді» дейтін үлкендер сөзін *к ө к қ ұ м а р* балалар құлақтарына ілмейтін де (Қаз. әдеб., 24. 10. 1975, 2).

КӨККҰЛАҚ з а т. с ө й л. *Мың теңгелік қағаз ақша.* Мың теңгелік *к ө к қ ұ л а қ т ы* қолына ұстата бергенімде, бетімнен шөп еткізіп сүйіп алды (Ж. Қорғасбек, Жынды қайың, 36).

КӨКМОЙЫН[1] з а т. *Тоғызқұмалақ ойынындағы солдан оңға қарай санағандағы сегізінші отау.* Тоғызқұмалақтың әр отауы былайша аталады: 1-отау – арт немесе таңдық; 2-отау – тектұрмас; 3-отау – атөтпес; 4-отау – атсыратар; 5-отау – бел; 6-отау – белбасар; 7-отау – қандықақпан; 8-отау – *к ө к м о й ы н;* 9-отау – маңдай (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 47-48). Тоғызқұмалақшының біреуі *к ө к м о й ы н н а н,* біреуі ортадан, кейбіреуі атаспастан, белбасардан бастаймын деп кезек алып, алғашқы боп көшеді (Лен. жас, 08. 11. 1988, 4).

КӨКМОЙЫН[2] з а т. п е р и ф р. ***Арақ.*** Кейбір орыстар, мал сатқандар болса керек, бірер қазақты ортасына алып, арбаның түбінде отырып «*к ө к м о й ы н д ы*» сіміріп жатыр (Б. Майлин, Таңд., 246). «Міне, біз де

келдік» дегендей *к ө к м о й ы н* дастарқан шетіне кеп шікірейе қалды (Н. Серәлиев, Қаңтар, 126).

КӨКМОНШАҚ з а т. с ө й л. *Тувалықтарды Моңғолиядағы қазақтар осылай атайды*. Бір күні ауылымызға Дамиран деген *к ө к м о н ш а қ* келді (З. Қинаятұлы, Көшпенді., 65).

КӨКМОРАЗ з а т. *Сұйық көкшіл бояу; синка*. Бұл хабарды естіген соң, кір-қоңын жуып, *к ө к м о р а з ғ а* малып, әркім өз әлінше тыраштана бастады (Ж. Аймауытов, Шығ., 369).

КӨКМЫЛЖЫҢША үс т. *Көкмылжың тәрізді, көкмылжың сияқты*. Қызыл тілдің тиегін ағытса адам атаулы *к ө к м ы л ж ы ң ш а* көбіктенген аузымен көпіре беретін әдеті (Ә. Байбол, Теміржол., 86).

КӨКНӘРЛІК с ы н. *Көкнәр (апиын) егетін, көкнәр егуге арналған (жер)*. Қазір сол шалдардың өзі *к ө к н ә р л і к* жерлерін айдатып тастап, орнына бәдірен дей ме, кәпөске дей ме, қайдағы бірдеңелерді септі де тастады (Д. Исабеков, Тіршілік, 104).

КӨКНӘРПАЗ з а т. *Көкнәр ішетін адам, көкнәрқұмар*. Содан кейін қайран әке кетпенді тастап, ошақтың бұтын бағып, самаурынды қалқалап *к ө к н ә р п а з* болып алды (Д. Досжанов, Жолбарыс, 69).

КӨКПЕКТІ... Суы молдығына және көк шалғынымен қатар қарағанды, *к ө к п е к т і,* ақот, қараотына қарап қоныс етеді (М. Әуезов, Абай, 1, 195). Қарауытқан өзен суы, жиектегі мүлгіген құрақ, қоға, одан әрі *к ө к п е к т і* қырқа, құм төбелер – бәрі де өлі тыныштық құшағына енген (Т. Әбдіков, Өліара, 36).

КӨКСАЛА[1] з а т. *Қазақ үйдің сүйегін (уық, кереге т.б.) жасауға қажетті әлі қабығы аршылмаған ағаш (тал). «К ө к с а л а»* деп қабықталмаған, бірақ бұтақталып, сыптығырлап буып тастаған түзу талдарды айтады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1969, №7, 60).

КӨКСАЛА[2] з а т. з о о л. *Денесінің жоғарғы жағы сұр, төменгі жағы сары түсті, ұзын құйрықты, сымбатты келген кішілеу құс (торғай). К ө к с а л а* тау өзендері мен көлдерінің жағасында тіршілік етеді (Қазақст. жануар., 101).

КӨКСАУЫР: Көксауыр етік [кебіс]. *Көксауыр былғарыдан тігілген етік.* Ер адамның аяқ-киімдерінің жасалуы мен пошымына қарай жайтабан, саптама, шоңқайма, мықшима, *к ө к с а у ы р е т і к т е р* мен кебіс, мәсі сынды атаулары бар (Қаз. этнография., 2, 77). Ол аяғына *к ө к с а у ы р к е б і с* пен жұмсақ мәсі қабаттап киіпті (Ә. Кекілбаев, Дала баллада, 99).

КӨКСАУЫРЛАН *Көксауырла етістігінен жасалған ырықсыз етіс*. Оқпанның асты *к ө к с а у ы р л а н ғ а н,* яғни көк бояумен боялған, көнмен қапталған немесе өрнектелген (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 74).

КӨКСАУЫРЛАНУ *Көксауырлан етістігінің қимыл атауы.*

КӨКСАУЫРЛАТ *Көксауыр бұлғарымен сәндеп тігу.* Аса шебер деген бір етікшіні үйге әдейілеп алдырып, өкшесін *к ө к с а у ы р л а т ы п,* тігістерінің арасын кестелетіп, биік өкшелі шоңқайма етік тіктірді (С.Мұқанов, Мөлдір., 232).

КӨКСАУЫРЛАТУ *Көксауырлат етістігінің қимыл атауы.*

КӨКСАУЫРЛАУ *Көксауырла етістігінің қимыл атауы.*

КӨКСЕГІШ с ы н. *Бір нәрсені көксей беретін, арманшыл*. Шоқан жастайынан қиялшыл, арманшыл көктегіні *к ө к с е г і ш,* мұраты биік жан болған ғой (Ж. Бектұров, Жол жоралғысы, 26).

КӨКСЕРКЕ з а т. з о о л. *Кішірек келген құстың бір түрі.* Бұл арада көкторғай, бөдене, *к ө к с е р к е,* жағалтай, кекілік, балтатұмсық, шілден бастап, үлкендігі анау-мынау қозы-лақтан кем емес қарақаз, бірқазан, дуадақ, қарабай, қырғауыл мол болатын (І. Есенберлин, Қahар, 168).

КӨКСИЫР з а т. э т н. *Ұлттық ойындардың бір түрі.* Бұдан кейінгі бір ойын – «*к ө к с и ы р*». Бұл да жануарлар дүниесін елестетіп ойнайтын ойын. Мұнда қатысушылар санына шек қойылмайды (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 56). Жануарлар дүниесін елестетіп ойнайтын ойындар: соқыртеке, түйе-түйе, ақбайпақ, *к ө к с и ы р* т.б. Бұлардың көп тарағандарының бірі – Ақбайпақ ойыны (Қаз. мектебі, 1974, №5, 14).

КӨКСОҚҚЫР е т. *«Құдай ұрған» д.м. қарғыс.* – Қаратаймысың? Өй, *к ө к с о қ қ ы р,* қыз-келіншек жағалап жүрсің-ау а? (Т.Әбдіков, Өліара, 120).

КӨКСОҚТАЛАНУ *Көксоқталан етістігінің қимыл атауы.*

КӨКСУ з а т. ж е р г. ***Сарсу³.*** Сол жақ босағада астындағы жез легенге тырс-тырс *к ө к с у* тамшылатып қозы қарын сүзбе ілініпті (Ә. Кекілбаев, Үркер, 25).

КӨКСҮҢГІ... Мұз болғанда болаттай жарқыраған *к ө к с ү ң г і* мұз (Н. Ақыш, Бейуақта., 146).

КӨКТАБАН з а т. *Асықтың тәйке жағына қорғасын құйылған сақа көктабан деп аталынады* (Қаз. этнография., 1, 229).

КӨКТАЛ з а т. *Шоққа қақтап пісірілген балық.* Ұлттық тағам түрлеріне балықты бітеу пісіру, қақтау *(к ө к т а л),* түйір (уха) деп аталатын тағам түрлері қосыла бастады (Қаз. этнография., 1, 409).

КӨКТАЛАҚТАН е т. *Көгеру, сазару, ашулану, долдану; көкбеттену.* Келіншектің көз алдында жығылып қалғанына намыстанып, *к ө к т а л а қ т а н ы п* атып тұрды да, шәңкілдеп байға ұмтылды (Б. Мұқаев, Жалғыз жаяу, 226). Күлдәрі бірден *к ө к т а л а қ т а н ы п* сөзді «жүзікарадан» бастады (Ә. Кекілбаев, Бір шөкім., 20).

КӨКТАЛАҚТАНУ *Көкталақтан етістігінің қимыл атауы.*

КӨКТАМАҚ з а т. з о о л. *Ұзындығы 15-20 см-дей, тамағы көкшіл кесіртке.* Байқап қарасам торғай дегенім кесіртке екен. Ұзындығы 15-20 см. Мырзакең маған бұрылып: - Көрдің ғой, мұны *к ө к т а м а қ* деп атайды. Кейде «барлаушы» дейтіндер де бар, - деді (Лен. жас, 20. 06. 1973, 4).

КӨКТАС з а т. с ө й л. ***Тотияйын.*** «Медный купорос» дегенді халық «*к ө к т а с*» атайды (Қаз. әдеб., 13. 06. 1997).

КӨКТАСПА з а т. б о т. *Таспа өсімдігінің көк түсті бір түрі.* Жатаған сексеуіл, дүзген, жусан, изен, еркекшөп, ақтаспа, *к ө к т а с п а,* ебелек, қылша, селеу – осылар сияқты қой малы сүйсініп жейтін өсімдіктердің алуан түрі бар (Ұ. Доспанбетов, Шығ., 4, 175).

КӨКТАТ з а т. ж е р г. ***Көкөніс.*** ≈ Базарға барып, *к ө к т а т* сатып алдым.

КӨКТЕЙ ү с т. *Керегенің көгі тәрізді (сияқты).* Қалмаса жырақ жерден оғы жетпей, Қашқанды қақты доптай қата кетпей. Қабаттап қалың топқа жібергенде, Өтуші еді керегеден тартқан *к ө к т е й* (Н. Ахметбеков, Аманкелді., 18).

КӨКТЕКЕ... Бірақ *к ө к т е к е* одан да (тоқылдақтан да) бұрынырақ дыбыс береді – «перфоратор сияқты жиі-жиі тықылдатады» (Марқакөл, 72). Осындай сирек кездесетін (Ақсу-Жабағылыда) және тіршілігінде талай құпия сыр жасырған қанаттылардың бірі – құз *к ө к т е к е с і н е* аздап тоқталып көрейік (Қаз. әйелдері, 1985, №2, 16). Дене пішіні торғайдан сәл үлкенірек келген *к ө к т е к е н і ң* құздарда салған ұясына таңданбасқа болмайды (Бұл да).

КӨКТЕЛ *Көкте етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Кереге сүйектері тор көз әдіспен айқастырыла орналастырылады да, қайыспен *к ө к т е л е д і* (Қ. Толыбаев, Бабадан., 241). Керегенің *к ө к т е л і п* біткен әр бөлігін қанат деп атайды (Шаңырақ, 47).

КӨКТЕЛУ *Көктел етістігінің қимыл атауы.* Шикі қайыс таспамен *к ө к т е л у і* керегені жаюға да, жинауға да ыңғайлы етеді (ҚазССР ҒА Хабарлары, 1972, №1, 44).

КӨКТЕМ: Көктем ауруы. с ө й л. ***Жыбырлақ.*** Жыбырлақты жергілікті жерде *к ө к т е м а у р у ы* деп те атап жүр. Өйткені мал көктемде жиі ауырады (С. Омаров, Қозы ауруы, 75).

Көктем тоқсан. *Көктемнің үш айы (наурыз, сәуір, мамыр).*

КӨКТЕМЕГІР е т. *«Көктей солғыр» д.м. қарғыс.* – О, *к ө к т е м е г і р,* өтірікті неге айтасың-ей?! – деп Ұрқия ашуланып, Қаратайды қуып берді (Т. Әбдіков, Өліара, 119).

КӨКТЕНУ *Көктен етістігінің қимыл атауы.*

КӨКТЕҢБІЛДЕН е т. *Көк түсті теңбіл пайда болу.* Жағасында өскен көк өрім тал, көк балауса құрақтан ба, әлде төбесінен төнген Зеңгір аспаннан ба, әйтеуір, көл суы *к ө к т е ң б і л д е н е д і* де жатады (С. Досанов, Қыран., 21).

КӨКТЕҢБІЛДЕНУ *Көктеңбілден етістігінің қимыл атауы.*

КӨКТЕРЕКТІ с ы н. *Көктерек өскен, көктерегі мол.* Қазіргі кезде солтүстіктегі қайыңды, *к ө к т е р е к т і,* қарағайлы ормандар дикандардың одақтасы болуда (Қ. Құрманов, Жасыл әлем, 30). Шоқ-шоқ өскен қайыңды, *к ө к т е р е к т і* орман арасында бұталар өседі. Олар: тал, долана, итмұрын, қара қарақаттар (Қаз.ССР геогр., 59).

КӨКТЕТПЕ е т. *Жетістірмеу, жарытпау, оңдырмау.* Бұл не оқу оқып *к ө к т е т п е й д і,* не қолғабыс беріп *к ө к т е т п е й д і* (Қаз. әдеб., 27. 09. 1974, 4).

КӨКТЕТПЕУ *Көктетпе етістігінің қимыл атауы.*

КӨКТЕТУ *Көктет етістігінің қимыл атауы* (Т. Нұрмағамбетов, Ата қоныс, 158).

КӨКТОРҒЫН с ы н. *Көгі басым торғын түс.* Мұнда апрель айынан бастап, ақыр күзге дейін *к ө к т о р ғ ы н* бидайық бітік болады (Оңт. Қазақст, 09. 01. 1968, 2).

КӨКТӨБЕЛ с ы н. *Еңсесі биік, шатырлы, әдемі.* «Ешмұхамед ақын менің патшадан алған шенімді, *к ө к т ө б е л* үйімді бір ауыз өлеңге сыйғызып айтсын» депті (Ел аузынан, 167).

КӨКТҰҚЫЛДАП үс т. *Көк тұқыл етіп, тықырлап.* Сақал-мұртын *к ө к т ұ қ ы л д а п* қырып тастаған (Оңт. Қазақст., 30. 11. 1972, 3).

КӨКТҰМСЫҚ[1] з а т. и х т и о л. *Балықтың тұмсығы көкшіл бір түрі.* Қорегі әртүрлі тұқылардың (*к ө к т ұ м с ы қ,* тыран, ақмарқа, қарабалық және т.б.) өңеш құрылысының өзінде айырмашылық жоқтың қасы (М. Жұмалиев, Балықтар., 115).

КӨКТҰМСЫҚ[2] з а т. з о о л. *Тұмсығы мен тұяғының көбелері көк түсті болып келетін, құсбегілер арасында ерекше бағаланатын қыран құс* (Қаз. этнография., 3, 184).

КӨКТҮЙНЕК з а т. м е д. с ө й л. ***Соқырішек.*** Қазақ *к ө к т ү й н е к* деп әдетте аппендицитті айтады (О. Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 174).

КӨКТІ с ы н. *Көк түсті, көгі бар, көктілі.* Бозторғай ән шырқасып күйге басып, Шыбын-шіркей, соналар ызылдасып. Ақты, *к ө к т і,* жасылды қызғалдақпен Салтанатын санап тұр сай жарасып (И. Байзақов, Құралай., 102).

КӨКТІК з а т. с ө й л. *Көк шөп, шалғын. К ө к т і к* біркелкі тұтас екен, жақсы көтеріліпті. Енді шабындықты кешіктірудің жөні жоқ, – деді директор (Т. Тілеуханов, Біздің әкелеріміз, 197).

КӨКТІРЕК с ы н. *Көкті тіреп тұрған, биік.* Айлапат қаланың орталығындағы ел билеген дөкейлерге ғана арналып салынған *к ө к т і р е к* үйдің тоғызыншы қабатында тұрады (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 272).

КӨКУ *Көкі етістігінің қимыл атауы.* Жағыма жылан жұмыртқалағандай қайдағыны *к ө к у і м* ненің ақысы? (Қ. Қазиев, Жалғыз жалау., 27). – *К ө к у* емес, «асықпай айтып көр» де (Т. Жақыпбайұлы, Лашын, 19).

КӨКШЕ: Көкше мұз. *Жалтырап жатқан көк түсті мұз.* Келесі сәтте жолбарыспен айқасқан адам *к ө к ш е м ұ з* үстіне қауышқан қалыптарында бір қырыннан қатар құлады (Ә. Көшімов, Жас аңшы, 98).

КӨКШЕГІР з а т. з о о л. *Көкшіл түсті қыран бүркіт.* Қырандар нәсіліне қарай: *к ө к ш е г і р,* шегірпая, қандыкөз, мұзбалақ, шұбартөс, ішжарғыш, ақиық деп аталады (Ана тілі, 14. 02. 2008).

КӨКШЕЛЕУ с ы н. с ө й л. *Шөбі көптеу, көгірек.* Малды *к ө к ш е л е у* бір жерге иіріп тастадым да, үйге барып, жылынып, тамақтанып келмекші болдым (Жыл он екі ай, 1978, 94).

КӨКШУЛАНДАН е т. *Көкшулан тарту, көгеру.* Бірақ бұл болатын оқиғаның бетінің ұшы *к ө к ш у л а н д а н ы п* сазара қалатын кермеқасына түк те қатысы жоқ (Ж. Қорғасбек, Жынды., 72).

КӨКШУЛАНДАНУ *Көкшуландан етістігінің қимыл атауы.*

КӨКШЫБЫН... Үй шыбынынан басқа, өте ірі *к ө к ш ы б ы н* – өлексе немесе ет шыбыны бар (Р. Сәтімбеков,.. Қызықты биология, 106).

КӨКШЫМШЫҚ з а т. з о о л. *Торғайдың көк түсті бір түрі.* ≈ *К ө к ш ы м ш ы қ* (синица) біздің жақта өте көп болады.

КӨКШІЛІ з а т. з о о л. *Қыран құстың бірі; лашын, тұйғын.* Аспанды бұлт құрсайды – Күн жауарға ұқсайды. Көлдерде қулар шулайды – *К ө к ш і л і д е н* ол айуан Соққы жегенге ұқсайды (Шалкиіз жырау: Нарзаман., 24).

КӨКШІРЕЙ е т. с ө й л. *Көкшіл тарту, көгеру.* Күйіп-жана бастаған күн *к ө к ш і р е й г е н* аспаннан қарғып түскісі келгендей адамзатқа өштесіп тұр (О. Бөкеев, Өз отыңды., 14).

КӨКШІРЕЮ *Көкшірей етістігінің қимыл атауы.*

КӨКІМАН с ы н. *Көкіп көп сөйлейтін, мылжың.* Арақтан ылғи аузы құрғамайтын *к ө к і м а н* жігіттің жайы Ақашқа әбден аян (С. Ләмбеков, Әке жолы, 4).

КӨКІРЕК: Көкірек адам. *Өзімшіл, менмен, кеудемсоқ адам.* «Өзі де шығуға таяу тұрған көз еді» дегендей, бұрын да *к ө к і р е к а д а м,* бірден дәрежесі мұндай

көтерілгеннен кейін қалай көкімесін (І. Есенберлин, Маңғыстау, 248).

Көкірек маңқа. в е т. *Малдың көкірегіне (өкпесіне) түскен маңқа ауруы.* Халық маңқаның өкпеге түсетін ауыр түрін «*к ө к і р е к м а ң қ а*», танауға түсетін жеңілдеу түрін «без маңқа», «танау маңқа» деп атайтын (Х. Арғынбаев, Қаз. этнография., 120).

Көкірек шемені. м е д. *Өкпе ісініп, қабынып, сары суға толып кететін шемен ауруы.* Қазақ елшілерінің айтуынша бұл дерт (шемен) – *к ө к і р е к ш е м е н і,* іш шемені болып екіге бөлінеді (Ж. Бабалықұлы, Мал ауру., 102).

КӨЛБҰҚА з а т. з о о л. х а л қ. ***Әупілдек.*** Әупілдек кейде өкірген тәрізді үн шығаратын болғандықтан халық оны *к ө л б ұ қ а* деп те атайды (Қ. Аймағамбетова, Табиғ. тану., 50). Әупілдек немесе *к ө л б ұ қ а* – өте кішкентай (биіктігі 33-38 см-дей), есте қаларлықтай боялған құс. Ол Қазақстанның оңтүстігі мен батысында қамыс өскен сулардың жағасында тіршілік етеді (Қазақст. жануар., 71).

КӨЛГІРЛЕ е т. с ө й л. ***Көлгірсі.*** Сырт көзге томаға-тұйық болғанмен, күлбілтелеп сөйлеп, *к ө л г і р л е й* күлу қанында жоқ ғадет (Қаз. әдеб., 15. 03. 1975, 5).

КӨЛДЕНЕҢДЕУ[1] *Көлденеңде етістігінің қимыл атауы.*

КӨЛДЕНЕҢДЕУ[2] с ы н. *Қиғаш келген, аздап көлденең. К ө л д е н е ң д е у* жолға түсіп, көп жүрді (Б. Мұстафин, Жайнаған жер, 27).

КӨЛДЕУ з а т. ж е р г. *Көл орнындай ойыс жер, ойпаң, ой, жазық.* Ерте көктемде ду етіп тез көктеген көделі *к ө л д е у д і ң* көгі жапырылғанша мал жаймақ болды (З. Қабдолов, Менің Әуезовім, 190). Әлде көкіректері *к ө л д е у д е г і* көп жылқының пысқырғанына күпті ме? (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 171).

КӨЛКЕМЕДЕЙ с ы н. ж е р г. *Үлкен, көлемді, көлдей.* Онсыз да дене жағы молдау ақ жеңгеміз *к ө л к е м е д е й* көк орамалмен бетін басып, орындыққа шөгіп қалыпты (К. Сегізбаев, Біз қалада., 130).

КӨЛКЕШТЕ е т. *Ұнауға тырысу, жалпақтау.* Таныстарымның көңіліме қарап *к ө л к е ш т е г е н і* де мен үшін сөкет, өзгелердің жарқылдап жүргені де жиіркеніштi (А. Мекебаев, Алапат, 139).

КӨЛКЕШТЕУ *Көлкеште етістігінің қимыл атауы.* – Жалғыз деп, жас деп Өмірбекті *к ө л к е ш т е у і м і з* жетеді біздің (А. Мекебаев, Аңызақ, 14).

КӨЛКІЛДЕҢКІРЕ е т. *Бет-аузы аздап ісіңкіреу, күлтілдеу.* ≈ Бет-аузы *к ө л к і л д е ң к і р е г е н* біреу.

КӨЛКІЛДЕҢКІРЕУ *Көлкілдеңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КӨЛПАЛ с ы н. ж е р г. ***Көңілжықпас.*** – Сен жігітім, әлгідей *к ө л п а л ы ң д ы* қой (М. Қуанышбаев, Тайталас, 135).

КӨЛПАЛДЫҚ з а т. ж е р г. ***Көңілжықпастық.*** Әлімдердің бұл сөзін жауапсыз қалдырды. Көңілжықпастың *к ө л п а л д ы ғ ы* деген де қойған (Т. Иманбеков, Тұт ағашы., 97).

КӨЛШІКТЕНУ *Көлшіктен етістігінің қимыл атауы.* Жаңбыр суынан ойдым-ойдым болып, *к ө л ш і к т е н у* – жиі кездесетін құбылыс екендігін әркім біледі (З. Қыстаубаев, Ақ түн, 136).

КӨЛІК: Көлік белін суытты. *Көлігін демалдырды, тынықтырды.* Осыған ерте көшіп, талма түсте жеткен ел *к ө л і к б е л і н с у ы т ы п,* бір «үh» деді (М. Раздануұлы, Алтай., 229).

КӨЛІКПҰЛ з а т. *Көлікті пайдаланғаны үшін төленетін ақы.* ≈ *К ө л і к п ұ л ы н* төлеп, автобустың артқы орындарының біріне барып орналастым.

КӨЛІКСІЗДІК з а т. *Көліктің жоқтығы, көліктің болмағандығы.* Мінетін көлік болмай, арып-ашып қырыла бастаған соң, жаяулық, *к ө л і к с і з д і к* тағы бір тың дерт болып басқа түсті (М. Әуезов, Таңд, шығ., 4, 411).

КӨЛІКТЕН е т. с ө й л. *Көлік табу, көлікке ие болу.* Шұғыл *к ө л і к т е н г е н* жолаушылар былай шыға бере, Ноғайбай еңіреп береді (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 240).

КӨЛІКТЕНУ *Көліктен етістігінің қимыл атауы.*

КӨМБЕ з а т. ж е р г. ***Тапа.*** Апам есік алдына көң жағып, *к ө м б е г е* нан пісіріп жатады (Б. Соқпақбаев, Балалық., 67). Арасына дала жуасын қосып, *к ө м б е г е* пісірген ақ нанның буын бұрқыратқан бойда алып кеп дастарханға қойды (Ж. Тұрлыбаев, Семмер, 173). *К ө м б е д е* нан, қазанда қуырдақ, қарында шұжық – не керек, шыж-быж! (С. Тәнекеев, Қиян асу, 38).

Көмбе қуырдақ. *Көмбеге қуырған қуырдақ.* Тас қуырдақ та, *к ө м б е қ у ы р*

д а қ пен қарын қуырдақ та әлі темір ыдыстар тарамаған, есте жоқ ескі заманда шыққан тағамдар ғой (Қ. Жұмаділов, Дарабоз, 1, 214).

Көмбе нан. *Көмбеге пісірген нан.* Оның бізге жаны ашып, екеумізге бір-бір тостағаннан көже, бір жапырақтан *к ө м б е н а н* ұсынды (Р. Қилыбаев, Өмір өткел., 28).

КӨМБЕҚАЗАН з а т. ж е р г. *Тапа, тапақазан. К ө м б е қ а з а н ғ а* нан жауып жатыр (Э. Төреханов, Таудан түскен., 167). Жарты күлшені бізге ұсынды. *К ө м б е қ а з а н ғ а* пісірген нан (М. Етекбаев, Таутекелі., 44).

КӨМЕЙ: Көмей [көмекей] әулие. п е р и ф р. *Бұқар жырауды халық осылай атаған.* Әз Тәуке ханнан бастап, *к ө м е к е й ә у л и е* атанған Бұқар жырау, Төле би сияқты ұлттық деңгейдегі тұлғалар көшбасын бастап берді (Аңыз адам, 2011, №22, 36).

Көмейі бостау. *Екі ойлы, босаңдау.* Ол менің *к ө м е й і м н і ң б о с т а у* екендігін сезген бойда-ақ бар еркімді өзі билеп-төстей жөнелді (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 418).

КӨМЕККАРЖЫ з а т. *Қызметкерлерге көмек ретінде берген қаржы.* Олардың жалақысы қайсы, *к ө м е к қ а р ж ы с ы* қайсы, адам айырып болмайды (Алматы ақшамы, 15. 10. 1991, 2). Қытайдан – 5, Арабиядан – 1 миллиард доллар *к ө м е к қ а р ж ы* келе жатыр (Айқын, 22. 04. 2009).

КӨМЕКТІК с ы н. *Көмек боларлық, көмекке жарарлық.* ≈ Кеңсе *к ө м е к т і к* айлық береді (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 243).

КӨМКЕРМЕ: Көмкерме тоқым. *Шет-шеті көмкерілген тоқым.* Осыған байланысты тоқымдар киіз тоқым, сырма тоқым, *к ө м к е р м е т о қ ы м*, былғары тоқым деген түрлерге бөлінеді (Қаз. этнография., 2, 64).

КӨМУСІЗ: Көмусіз қалғыр! *«Көмілмей қал» д.м. қарғыс.* Қатты ашынып кеткенде ауыздан шығатын «қараң қалғыр», «*к ө м у с і з қ а л ғ ы р*», «тірі өлік», «көрлөт» деген секілді зәрлі сөз, сөз тіркестерінің астарында осындай ишара жатыр (Ана тілі, 27. 11. 2008).

КӨНБІСТЕНУ *Көнбістен етістігінің қимыл атауы.*

КӨНЕК: Көнегі керегеге ілінді. *Малы жұтқа ұшырап, ақсыз қалды.* Биенің сүтін сауатын ыдысты – көнек дейді. Қазақта «*к ө н е г і к е р е г е г е г е і л і н у*» деген сөз бар. Оның мәні – жұтап қалу дегенді білдіреді (С. Мұқанов, Таңд, шығ., 15, 111).

Көнек бет. *Ісіп кеткен, көнектей бет.* Бұндағы әңгімеге қатысы болмайтынын аңғартып, екі ұрты салбыраған мына *к ө н е к б е т* маңқия қапты (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 342).

КӨНЕККЕСАЛАР з а т. э т н. *Қызға құда түсіп барғанда алынатын кәделердің бір түрі* (Қаз. этнография., 3, 199).

КӨНЕЛІКТІ с ы н. *Көнеден келе жатқан, ескілікті.* Мүмкін араларында *к ө н е л і к т і* кикілжің, зіл жатпаса (Ә. Хасенов, Жат жазасы, 30).

КӨНЕТОЗДЫҚ з а т. *Көнергендік, тозғандық, ескіргендік.* Жиек-жиегі қырқылған, әрі *к ө н е т о з д ы қ т а н* түсіне дейін оңғақтанып, қазір не қара, не қоңыр екені белгісіз терсіңді малақайын қағып-сілкіп басына киді (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 95).

КӨНМОЙНАҚ з а т. с ө й л. ***Түйе.*** Үйін артып көшіп келген үш *к ө н м о й н а қ т ы ң* екеуі бөтен жақтың отына үйренісе алмай, іштері жарылып жайрап қапты (Ә.Кекілбаев, Үркер, 256).

КӨНТАБАН з а т. *Бүркіттің бір түрі. Табанының табиғи ерекшелігіне қарай аталған.* Бүркіттер тобы – байқасқа, ақиық, қараша, *к ө н т а б а н,* шөгел т.б. (А. Молдабергенов, Атамекен, 48).Төртіншісінің *к ө н т а б а н* аталуы – табанының ерекшелігінде (Саятшылық, 118).

КӨНТАҚ з а т. в е т. с ө й л. ***Көнтек.*** *К ө н т а қ* – қойдың сырт жүнінің арасы қалың күс болып жүні түсіп қалатын қышыма ауруы (Қазақша мал атаулары, 130). Қазіргі күндері мал сүйегі көмілген жайылымдарды дезинфекцияламау салдарынан *к ө н т а қ,* топалаң, аусыл, күл, қылау аурулары көбейіп кетті (Алматы ақшамы, 22. 11. 1991, 3).

КӨНТАҚЫ з а т. *Малға көп мінілгендіктен әбден қажыған ат.* Олардың күнде малға мініліп жүрген *к ө н т а қ ы л а р ы* 2-3 айналғанда алқынып, мойындары салбырап, шетке шығып қалды (С. Ләмбеков, Әке жолы, 119).

КӨНТАҚЫЛАН е т. *Қажу, шаршау, болдыру.* Тіпті осылардың өзі өткенді «көне» деп әбден көнбістеніп, *к ө н т а қ*

ы л а н ы п кеткендігімізден емес пе екен? (Қаз. әдеб., 05. 04. 1985, 10).

КӨНТАҚЫЛАНУ *Көнтақылан етістігінің қимыл атауы.*

КӨНТАҚЫМ с ы н. *Қу, әккі; төселген, ысылған.* Оның үстіне талай жыл баспада көз майын тауысқан, *к ө н т а қ ы м* редакторлығымыз тағы бар (Қаз. әдеб., 06. 12. 1985, 15).

КӨНТЕРІЛЕНУ *Көнтерілен етістігінің қимыл атауы.*

КӨНТЕРІЛЕУ с ы н. *Көнбістеу, көндіккендеу.* Маған сіз өзгенің жоғын өлең айтып жүріп іздейтін *к ө н т е р і л е у* болып көріндіңіз (Лен. жас, 21. 09. 1974, 3). Сонымен, бүтіндей күрделі сөз адъективтеніп, сын есімге тән шырай жұрнағын қабылдайтын болған. Мысалы: көнетоздау, *к ө н т е р і л е у* т.б. (А.Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 264).

КӨНТЕРІЛІЛІК з а т. с ө й л. ***Көнтерілік***. Бұрынғы ата-бабасынан қалған *к ө н т е р і л і г і н е,* рухани күштілігіне енді білімі қосылды (І. Есенберлин, Маңғыстау, 31).

КӨНТИІҢКІРЕ е т. *Аздап көнтию, ісіңкіреу.* – Менің сөзімнің ерсілігі бар ма, неге күле бересіңдер? – деп Баймұқанның адам шошырлық қалың қабағы түксиіп, жалпақ ерні *к ө н т и і ң к і р е п* кетті (Лен. жас, 16. 05. 1974, 2).

КӨНТИІҢКІРЕУ *Көнтиіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КӨНТУЛАҚ з а т. а у ы с. *Көнтулақ болып қатқан арық мал.* – Ылғи *к ө н т у л а қ т ы* елге жинап қайтатын болдың ғой. Елге дейін жете алса да шүкір! (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 219).

КӨНШІ з а т. *Көн өңдеуші, көн әзірлеуші.*

КӨНШІЛІК з а т. *Көн өңдеушілік, көн әзірлеушілік.* Былғарыны да алыстан іздемейді, өзінің екі ұлы Жауыртамда *к ө н ш і л і к* жасайды (Қ. Жұмаділев, Соңғы көш, 2, 142). Бұл Жауыртамдағы *к ө н ш і н і ң* қолынан шыққан былғары (Бұл да, 2, 144).

КӨҢКЕ з а т. ж е р г. ***Машина.*** – Пойыз жүйрік пе, *к ө ң к е* жүйрік пе? (Қ. Қазиев, Иманжапырақ, 63). Гүрілдеген мәшине тіпті жақындап қалды. Өй, мынау әскери *к ө ң к е* ғой! – деді біреуі. – Иә, әскердің *к ө ң к е с і* екен! (Т. Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 378).

КӨҢҚОТЫР з а т. с ө й л. ***Көнтек.*** Қысты күні жабық қорада қи қалыңдап кетсе, оның қызуы күшті болғандықтан қой *к ө ң қ о т ы р ғ а* ұшырап, бауыр жүні түседі де, тақырланған теріні тұтасқан жара басады (Х. Арғынбаев, Қаз. этнография., 124).

КӨҢІЛ: Көңілге алғау [алқау] салды. ж е р г. *Көңіліне салмақ түсірді, көңіліне ауыр тиді.* Сапарымыздың жүрекке салмақ түсіріп *к ө ң і л г е а л ғ а у с а л а т ы н* ауыр кезеңі енді басталғандай (Қ. Жұмаділов, Таңғ. дүние, 552). Батпаған емес-ау, табалағандай болып, ағайын *к ө ң і л і н е а л қ а у с а л ы п* қайтпекпін деген (Е. Рахимов, Тентек келін, 49).

Көңілге түйгіштік. *Естігенін есіне сақтаушылық, көңілге түйіп алушылық.* Шығармасына материал жинаушы жазушының байқағыштық, *к ө ң і л г е т ү й г і ш т і к* қасиетін анықтап білу – әдебиеттану ғылымының бір саласы ғой (Қаз. әдеб., 15. 12. 1972, 3).

Көңіл сұраушы. *Науқастың көңілін сұрай келген адам. – К ө ң і л с ұ р а у ш ы ғ а* келме деп қалай айтамыз – деп ол сыңғырлай күлді (Э. Төреханов, Алматыда., 372).

Көңілі алағаржақтанды [алағаржақ тартты]. *Көңілі алабұртты, қобалжыды, дегбірі қашты.* Әлденеден *к ө ң і л і а л а ғ а р ж а қ т а н ы п,* жүрегі өрекпіп, дөңбекшіп шықты (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 7). «Бұл қайдан жүр?» – деп не істерін білмей *к ө ң і л і а л а ғ а р ж а қ т а н ы п* тұрғанда жігіт қасына жетіп келді (Қ. Ботбай, Егіз., 143). Шәуке кеше ат шалдырған қара кемерге келгенде, *к ө ң і л і а л а ғ а р ж а қ т а р т т ы* (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 222).

Көңілі бірленді. *Көңілі орнына түсті, көңілі жай тапты.* – Малымыз алдымызда, *к ө ң і л і м і з б і р л е н д і* ғой әйтеуір (М. Қаназов, Ақ тайлақ., 125). Кейін *к ө ң і л і м б і р л е н г е н* кезде күлкім келіп жүрді (М. Қаназов, Арна, 114).

Көңілі бітейді. *Көңілі орнына түсті, жайланды.* Жібек бірер күн шошып ұйықтай алмай жүрді де, қорықтық құйған соң, *к ө ң і л і б і т е й і п* түзеліп кетті (Ә. Сараев, Тоскауыл, 64).

Көңілі тоғайды. *Көңілі орнына түсті, риза болды.* Інісі келгелі *к ө ң і л і т о ғ а й ы п,* қалбалақтап жүр (Жұлдыз, 1970, №8, 80). Дүйсен қарт іштей өзіне-өзі разы боп, *к ө ң і л і* әлденеге *т о ғ а й ы п* қалды (Жалын, 1973, №1, 72).

КӨҢІЛАШАР з а т. с ө й л. ***Арақ.*** Жұрт *к ө ң і л а ш а р д а н* біраз тастап-тастап алып, қарпақ-құрпақ басытқылық шұжықты қаужады (К. Сегізбаев, Жылдың., 98).

КӨҢІЛШАЙ з а т. э т н. *Жақыны қайтыс болған адамдарды арнайы үйге шақырып, тамақ беру салты. К ө ң і л ш а й ғ а* қаралы отбасының мүшелері мен оның жақын ағайындары шақырылады (Қаз. этнография., 3, 204).

КӨП: Көп тұқымды жеміс. б и о л. *Тұқымы көп жеміс.* Тұқымының санына қарай жемістер дара тұқымды жеміс және *к ө п т ұ қ ы м д ы ж е м і с* болып ажыратылады (Биология, 14).

Көп үйлі өсімдіктер. б о т. *Қос жынысты гүлдермен қатар дара жынысты гүлдері де болатын өсімдіктер. К ө п ү й л і* өсімдіктердің (томардәрі, атбас талшын, бұлдырықот, шешен т.б.) гүл құрамы әртүрлі болады (ҚСЭ, 6, 41).

КӨПЕ... – Мына малдың бәрін қазір апарып тастап, сол *к ө п е д е н* ат көтергенше шөп алып үйге қайтамын (Т. Нұрмағамбетов, Дарияның арғы., 149). – Ал енді өзің қалай жүресің? – деді Дауылбай, осы кезде қайтадан *к ө п е г е* таяп келе жатқан сиырларға қарап тұрып (Бұл да, 149).

КӨПЕК з а т. к ө н е... Ерен үйін тіктіріп, Омыраудағы он түймесін ағытып, Кейінгі қалған *к ө п е к к е* Қалай да белін шешті екен! (Доспамбет жырау: Ертедегі әдеб. нұсқа., 107).

КӨПЕЛЕ е т. ж е р г. *Шөмелеге салу, шөмелелеу*. Біздің бригадада шөп шабудан бастап, оны дестеге, жалға жинау, *к ө п е л е п,* маялау және тікелей қораға тасу жұмыстарының барлығы да механизм күшімен атқарылады (Ертіс, 19. 07. 1963).

КӨПЕЛЕУ *Көпеле етістігінің қимыл атауы.*

КӨПЕНЕ з а т. с ө й л. *Кішірек етіп үйілген шөп немесе сабан; шөмеле*. Осы божы (вожжи), бөшке (бочка), барқыт (бархат), *к ө п е н е* (копна) деген сөздерді кейбір жерде делбе, күбі, мақпал, шөмеле деп атайды (Ана тілі, 23. 01. 1992, 6).

КӨПЕНЕЛЕГІШ з а т. *Комбайынның артына тіркеліп, сабанды жинап, үйіп тастап (көпенелеп) кететін құрылғы*. Комбайн қозғалып барады. Нәзия мен Зияда *к ө п е н е л е г і ш* баспалдағында жалпылдап түскен сабанды ақтара қарап тұр (З. Иманбаев, Қос қайың, 193).

КӨПЕНЕЛЕУ *Көпенеле етістігінің қимыл атауы.* Шөпті осы күнгі қуатты машиналар шапты. Ал оны *к ө п е н е л е у* және маялау сияқты өте қиын, еңбекті көп керек ететін жұмыстар қолмен атқарылды (Ертіс, 01. 06. 1963).

КӨПЕШІ з а т. ж е р г. *Шөмеле салушы.* Шөп шабу есіме түскенде ендігі маяшы да, *к ө п е ш і* де әйелдер мен қарттар екені ойыма келеді (Ә. Нұршайықов, Махабб. жырлары, 25). Мал жайлауға шыққанда Сақыпжамал шөпті ауылға көшірілді. *К ө п е ш і* болды (Жалын, 1973, №6, 43).

КӨПКЛЕТКАЛЫ с ы н. *Бірнеше клеткадан тұратын (құралған).* Кейбір саңырауқұлақтар бірклеткалы, ал басым бөлігі – *к ө п к л е т к а л ы* (Ботаника, 237).

КӨПМҮШЕЛІК с ы н. м а т. *Көпмүшеге қатысты, соған тән. К ө п м ү ш е л і к* сандарды үйрету – ең басты мақсат болуға тиісті (О. Жәутіков, Математика, 233).

КӨПСЕҢ с ы н. ж е р г. *Қалың, көп, мол.* Ақтылы қой, *к ө п с е ң* түйе майталман, Көк-алалы көп жылқыны қайтарған. Адай түбек, ата қоныс Атырау, Асылыңды түгел тізіп айта алман (Х. Ерғалиев, Өлеңд., 49).

КӨПСІГІШ с ы н. *Көпсіп кететін, көтеріңкі.* Сондағы жетімсіздік жасаған ақыл шығар, әлде *к ө п с і г і ш* көңілің бе? (Қ. Тұрсынқұлов, Есіңде ме., 190).

КӨПТЕСІП-КӨМЕКТЕСІП ү с т. с ө й л. ***Көптеп-көмектеп.*** Құтылды енді азаптан Кәрібай шал, Мүшесі коллективте ортада мал, *К ө п т е с і п-к ө м е к т е с і п* еңбегі өнген, Кедейлер бірің қалмай колхозға бар (И. Байзақов, Құралай сұлу, 301).

КӨПҰЛТТЫЛЫҚ с ы н. *Көп ұлт өкілдерінен құралғандық.* Оның өзі де *к ө п ұ л т т ы л ы қ* жағдайында барлық дегеніне жете бермейді (Б. Хасанұлы, Ана тілі., 25).

КӨПШЕЛЕНУ *Көпшелен етістігінің қимыл атауы.*

КӨПШІК з а т. к ө н е. м у з. *Көне саз аспабы.* Қазіргі кезде қазақтың ертедегі белгісіз ісмерлері жасаған 50-ден астам көне музыка аспаптары табылып отыр. Олар: дабыл, дулыға, шың, ұран, бұғышақ, дауылпаз, сыбызғы, шертер, ысқырық, *к ө п ш і к* т.б. (Жетісу, 29. 08. 1984, 4).

КӨПШІК: Көпшігі қисайды. *Айнып қалды; басқа жаққа мойын бұрды.* Бірақ, оңбаған шіркін, сайланып алған соң, *к ө п ш і г і қ и с а й ы п* кетті (Б. Майлин, Таңд., 301).

КӨПШІКТЕУ *Көпшікте етістігінің қимыл атауы.*

КӨПІР з а т. с п о р т. *Күресушінің басы мен аяғын тіреп, белін жерге тигізбеу тәсілі.* Денесінің кілемнен дік көтерілгенін сезді. Әрең дегенде «*к ө п і р г е*» тұрып үлгерді (Лен. жас, 11. 08. 1973, 4).

КӨПІРМЕЛЕУ с ы н. а у ы с. *Мақтаншақтау, бөспелеу*. Өлең маған *к ө п і р м е л е у,* көбіктілеу көрінді (М. Әлімбаев, Көңіл күнд., 93).

КӨПІРІН *Көпір етістігінен жасалған ырықсыз етіс*. Бірақ қызып кетсе *к ө п і р і н і п* те сөйлейтін әдеті бар (Б. Майлин, Таңд., 120).

КӨПІРІНУ *Көпірін етістігінің қимыл атауы*.

КӨПЭТНОСТЫ с ы н. с ө й л. ***Көпұлтты.*** Тіл туралы заңды жүзеге асыру Қазақстан сияқты *к ө п э т н о с т ы* республикалар үшін аса зор қиындық туғызуда (Б. Хасанұлы, Ана тілі., 19).

КӨР: Көретін жарығы бар. *Бір ажалдан қалды д.м.* Інің туралап келген бір ажалдан қалды, әйтеуір. *К ө р е т і н ж а р ы ғ ы б а р* екен (Б. Шаханұлы, Таңд., 1, 27).

Көріп келі бар. *Көреген, сәуегей, болжағыш.* Бақсыларды я әулиелерді қазақ «*к ө р і п к е л і б а р*» деуші еді, әкемнің «көріп келі бар» ма, немене?! (С. Мұқанов, Мөлдір., 426).

КӨРБАСТЫЛЫҚ з а т. *Түк білмейтіндік, топастық*. Оның *к ө р б а с т ы л ы ғ ы н,* тоғышар құлқын көргеннен кейін бұл көршісіне жирене қарайтын болған (К. Ахметбеков, Егіз қала, 287).

КӨРБІЛТЕЛЕНУ *Көрбілтелен етістігінің қимыл атауы.*

КӨРБІЛТЕЛЕНДІР *Көрбілтелен етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бұл кезде 16 жыл мен араға түскен жиырма жыл көп оқиғалардың ізін *к ө р б і л т е л е н д і р і п* кеткен екен (Соц. Қаз., 28. 02. 1973, 3).

КӨРБІЛТЕЛЕНДІРУ *Көрбілтелендір етістігінің қимыл атауы.*

КӨРГЕНСУ *Көргенсі етістігінің қимыл атауы*.

КӨРДЕМШЕ с ы н. 1. *Түк білмейтін, түкті де сезбейтін (адам).* Тұран бір құлақты кесіп алып келіншегіне, бірін алып мал иесі дегендей Қанаттың атасына берді. «Өй, мынау бір *к ө р д е м ш е* ғой», дегендей, не заманнан қалыптасқан дәстүрді бұзған ағаларына ренжіген балалар шегінісіп кеткен (К. Сегізбаев, Жылдың., 84). 2. *Тәрбие көрмеген, тәрбиеленбеген (дауыс).* Дауыс ырғағымда тәрбие көрмеген *к ө р д е м ш е н і ң* үніндей қатқылдау әуездің болғанына Шәкең ренжімес деймін (А. Әшімов, Шығ. жин., 1, 33). 3. *Нашар салынған, көріксіз, сәнсіз (құрылыс).* Сонда біздің реставраторларымыз әлгіндей *к ө р д е м ш е* құрылыстарды қандай нұсқаға, қандай негізге сүйеніп салып отыр?! (Қаз. әдеб., 16. 11. 1984, 15).

КӨРЕАЛМАУ з а т. *Біреудің бақытын қызғану, күндеу.* ≈ Мұның атын *к ө р е а л м а у* дейді.

КӨРЕАЛМАУШЫЛЫҚ з а т. *Қызғаншақтық, іштарлық.* Мен оның көңіліндегі ащы қыжылдың не сұлу әйелге деген қызғаныштан, не жап-жас жігіттің жоғары лауазымды қызметіне деген *к ө р е а л м а у ш ы л ы қ т а н* туып жатқанын біле алмай, таңырқап қалдым (Н. Ораз, Сиқырлы., 54).

КӨРЕГЕНСУ *Көрегенсі етістігінің қимыл атауы*. Шынында да оның кейбір құрбылары құсап, шаршы топ алдында сартылдап сөйлеп, көзге түсіп *к ө р е г е н с у д і* мұрат тұтпағаны да рас (Лен. жас, 30. 01. 1976, 3).

КӨРЕГЕНСІ е т. *Көре білгенсу, қырағы болғансу*. ≈ *К ө р е г е н с і п*, бойыңдағы кем-кетігіңді айтып отыруға жаны құмар.

КӨРКЕМДЕГІШТІК с ы н. *Көркемдей алатындық, көркемдейтіндік*. Ал *к ө р к е м д е г і ш т і к* тәсілдері жағынан барынша асқақ стильге табан тірейтін шешендік сөздер тобына жанасады (Е. Жұбанов, Толғауы тоқсан., 116).

КӨРКЕМЖАЗУ з а т. *Әріптерді көркемдеп, сәндеп жазу өнері.* ≈ Бүгін *к ө р к е м ж а з у* сабағы болады.

КӨРКЕМІ с ы н. с ө й л. ***Көркемдік.*** Кемел аударма – түпнұсқаның өлі көшірмесі емес, тілдегі *к ө р к е м і* өмірлесі (М.Әлімбаев: Қаз. әдеб., 08. 08. 1986, 5).

КӨРКЕМСУРЕТ: Көркемсурет училищесі. *Көркемсурет өнерін үйрететін*

орташа оқу орны. Студент кезінде *к ө р к е м с у р е т у ч и л и щ е с і н д е* оқитын бір жолдас жігітіне қиылып жүріп салдырып алған еді (Б. Шаханұлы, Таңд., 1, 340).

КӨРКЕУДЕЛІК з а т. *Еш нәрседен хабары жоқтық, надандық, қараңғылық.* Бірақ адамның өзімшілдігі мен *к ө р к е у д е л і г і,* дүниеқоңыздығы мен опасыздығы тұрғанда, Алланы алдаған шайтандай адамдар азаяды дегенге мен сенбеймін (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 305). Түйсіксіз әкімсымақтар мен солардың жандайшаптарының *к ө р к е у д е л і г і н* пайдаланып жер алып алыпты (Ана тілі, 27. 11. 2008).

КӨРКӨКІРЕК с ы н. а у ы с. *Еш нәрседен хабары жоқ, надан, топас, түлей.* – Елдің кім, жаудың кім екенін *к ө р к ө к і р е к* ез бен қандықол қарақшы ғана танымас (Е. Тұрысов, Темірлан, 174).

КӨРҚҰЛАҚ с ы н. ж е р г. *Еш нәрсені естімейтін, білмейтін.* Оның үстіне айдаладағы *к ө р қ ұ л а қ* жылқышы болып шықты (Ә.Кекілбаев, Үркер, 106). Ондай абыройды кім алып беріп отырғанын естімей, шеттерінен *к ө р қ ұ л а қ* болып қала қойды дейсіз бе?! (Бұл да, 312).

КӨРЛАҒАТ с ы н. с ө й л. ***Көрләт.*** Енді біздің алдымызда сол шекара сыртындағы қазақтардың да тым жабайы, *к ө р л а ғ а т* емес, бірдеңе білетінін дәлелдеу міндеті тұр еді (Қ. Жұмаділов, Таңғаж., 187). – Ақсақал, өзіңіз не деген *к ө р л а ғ а т,* дүлей едіңіз? (Бұл да, 28).

КӨРЛӘТ... Бұл қазақты мәңгүрттендіру саясаты еді. Халық үйдің ішіндегі мен үйдің айналасындағыдан әріні көрмейтін көркеуде күйге түсті. Мұндай адамдарды әдетте *к ө р л ә т* дейді (Ана тілі. 11. 09. 2008, 13).

КӨРЛӘТТІК з а т. *Еш нәрсені білмейтіндік, көрсоқырлық, қараңғылық.* Олардың бұл нағыз надандық, көргенсіздік, мәдениетсіздік, *к ө р л ә т т і к* екеніне де санасы жетпей ме деп қорқамыз (Ана тілі, 04. 12. 2008).

КӨРЛІК з а т. с ө й л. *Көрсоқырлық, көркөкіректік, надандық.* Біртебірте кеңшіліктің аяғы келеңсіздікке, көнтеріліктің ақыры *к ө р л і к к е* апарып ұрындырып жүргенін көрсек те, төрт құбыламыз түгел сияқтанған сыңай байқатумен келеміз (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 143). Ақыры сол қауқарсыздық, мәнжубастық, *к ө р л і к* неге әкелгенін қара (Т. Қосуақ, Мәрмәр., 169).

КӨРМӘДІК с ы н. *Еш нәрсені көрмеген, білмейтін, түлей; көрсоқыр.* Жапондардың қатынын мақтағанша, қасында жүрген аппақ сұлуды неге көрмейді, *к ө р м ә д і к* болмаса? (О. Сәрсенбай, Шығ., 5, 128). – Жоқ, бауырым, қылмыс түгілі сайтаны да жоқ. Онан да түк көрмеген *к ө р м ә д і к п і н,* қорқақпын десейші (А. Мекебаев, Аңызақ, 86). Көкжендеттің майын беруге, әрине, болады. Бірақ кілең *к ө р м ә д і к т е р* қашырып алуы мүмкін (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 73).

КӨРМӘДІКТІК з а т. *Түлейлік, ноқайлық; түк білместік.* Айызы қанғанда көңілі алағаржақ тартқан Бұғыбай: «Қап, *к ө р м ә д і к т і г і м д і-а й!* Тірсегін неге ғана тілдім?!» деп өкінетін болды (Жалын, 1974, №5, 83).

КӨРНЕКТІРЕК с ы н. *Әйгілілеу, таныдау.* Бұған қарағанда Дәулет те *к ө р н е к т і р е к* (Р. Өтесінов, Айтылмаған., 192).

КӨРПЕЛДЕШІМ з а т. а у ы с. *Қозым, балапаным д.м.* Сәл ғана ажырап қалсам, күн баласына *к ө р п е л д е ш і м,* жәутігім деп сыбырлап қана айтатын майда қоңыр үнін сағынамын (Е. Тұрысов, Ақбақай, 66).

КӨРПЕШЕСЫМАҚ з а т. *Көрпешеге жақын, көрпеше деген аты ғана бар.* Оның үстіне төселген *к ө р п е ш е с ы м а қ т ы ң* да, жүндері түйтпелектеліп, қобырап көрінеді (К. Ахметбеков, Егіз қала, 179).

КӨРСОҚЫР с ы н. а у ы с. *Надан, топас; еш нәрседен хабары жоқ (адам).*

КӨРСОҚЫРЛЫҚ з а т. *Еш нәрсені білмейтіндік, парықсыздық.* Нұржамалдың түк көрмеген *к ө р с о қ ы р л ы ғ ы н* тілдеп, тізе бүкпестен кері бұрылды (Қ. Жиенбай, Таңд., 1, 242).

КӨРТЫШҚАН: Көртышқан бөрік. *Көртышқанның терісінен тігілген бөрік.* Әлгінде ғана бір-бірін көруге ұялғандай тиін бөрік, суыр бөрік, *к ө р т ы ш қ а н б ө р і к,* борсық бөріктер маңдайдағы он сегіз көзді милықтата бүркеп алыпты (Қ. Ысқақ, Ақсу., 479).

КӨРУЛІК з а т. ж е р г. ***Көресе.*** Олардың Бәнуға тағы да қандай *к ө р у л і к* көрсететінін ойлап, соған налып отыр (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 183).

КӨРШІ з а т. с ө й л. *«Көрші-көрші» деп аталатын ұлттық ойынның ауызекі сөйлеу тілінде қолданылуы.* Кешке тағы да айтыс және ән салу, күй тарту, жұмбақ, жаңылтпаш айту, балтамтап, хан, *к ө р ш і*, мыршым т.б. көптеген ойындарды ойнап, түнді еңсеріп барып тарасатын (Х. Арғынбаев, Қаз. семья, 211). *К ө р ш і* ойынын үлкен бөлмеде өткізуге болады. Ойыншылар екі-екіден дөңгеленіп отырады. Жүргізуші «Көршіңмен татусың ба?» деп сұрайды (Ойын-сауық, 166).

КӨРШІК з а т. к ә с і б. *Кеме басы.* Онысы Баршынға ер-азамат жетпей тұрған бір кемеге *к ө р ш і к* бол деген қолқа еді (Ә. Сараев, Тосқауыл 22).

КӨРШІҚАҚЫ з а т. *Көрші парызы, көршілік борыш. К ө р ш і қ а қ ы с ы* ұғымы көршісіне қиянат жасамау, қиын-қыстау жағдайда жәрдемдесу, той-томалақта қонақ күтісу, қазан-ошақ, аяқ-табақ араластығы тәрізді нәрселерді қамтиды (Қаз. этнография., 3, 212).

КӨРШІҚАҚЫЛЫҚ с ы н. *Көрші-қақысына қатысты, көршіқақысына тән.* Шешесінің жерлеуіне келмесе де, жетісіне қатысып кетсін деген *к ө р ш і қ а қ ы л ы қ* ниет те біздікі (Қаз. әдеб., 09. 09. 1988, 14). Өйткені бұл ежелгі достық қарым-қатынас пен *к ө р ш і қ а қ ы л ы қ* пейілді көзқарастың да әсер еткенін ұғындырады (Қаз. әдеб., 08. 05. 1987, 7).

КӨРІКСІЗДЕНДІР *Көріксізден етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Соңғы бір-екі күннен бері түскен аяз айналаның бәрін мұзбен құрсаулап, орман ішінің күзгі қоңырқай тіршілігін одан әрмен *к ө р і к с і з д е н д і р е*, көңілсіздендіре түскен (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 60).

КӨРІКСІЗДЕНДІРУ *Көріксізден етістігінің қимыл атауы.*

КӨРІМДІКШІЛ с ы н. *Көрімдік алғанды ұнататын, көрімдік сұрағыш.* Сол сәт *к ө р і м д і к ш і л* жеңгем оның жүзін бүркеген орамалын серпіп ашып жіберді (З. Қыстаубаев, Ақ түн, 16).

КӨРІМТАЛ с ы н. *Көргіш, көреген.* Бөгде көз *к ө р і м т а л,* Жылқыбай осы жаққа келген бетінде: «Осы елде сым мен уәкіл көп екен!» - деп таңданған-ды (Т. Әлімқұлов, Көкек айы, 23).

КӨРІН е т. 1. *Қаралу, емделу.* ≈ Қызым дәрігерге *к ө р і н д і.* 2. *Көмекші (модаль) сөз.* ≈ Биыл қыс суық болатын *к ө р і н е д і* (Қаз. тілі грамм., 1, 172).

КӨРІПКЕЛДІ с ы н. *Көріпкелі бар, сәуегей, болжағыш.* Сақал-шашы ағарған тәуіпті нағыз *к ө р і п к е л д і* сәуегей дерсің (Қаз. әдеб., 14. 03. 2011).

КӨРІПКЕЛДІЛІК з а т. *Болашақты күні бұрын болжағыштық, сәуегөйлік.* Әбден тәсіл алып төселгендік пе, әлде туа біткен сергектік пе – көрмей танып, айтпай білетін *к ө р і п к е л д і л і к т е н* құралақан емес сияқты (Ә. Сарай, Атырау, 415).

КӨРІСУ з а т. э т н. *Қазақ ғұрпында дауыс шығарып келген адамдар мен қаза иелерінің құшақтасып жыласу, көңіл айту рәсімі* (Қаз. этнография., 3, 218).

КӨСЕГЕ з а т. к ө н е. *Қыздың шымылдық ішіндегі төсек-орны.* Оны бүркеп, көлегейлеп тұрған үлкен перде – «шымылдық», ал шымылдық ішіндегі қыздың орны – «*к ө с е г е*» делінген (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 2, 10). Қыз бойжетіп ұзатылғанда, *к ө с е г е с і н* жасауымен бірге алып кетеді (Бұл да, 10).

КӨСЕГІШ с ы н. *Көсеу орнына жүретін, көсейтін.* Ерден *к ө с е г і ш* темірді көлденең ұстаған қалпы тебіреніп кетті (Қ. Тоқмырзин, Үш кие, 6).

КӨСЕМДЕН е т. *Мойны озық жүру, топтың алдынан көріну.* Қатарлас өзге аттардан мойнын озық ұстап, *к ө с е м д е н е* жүру оның мызғымас әдеті (Б. Соқпақбаев, Өлгендер., 346).

КӨСЕМШЕЛІ с ы н. л и н г в. *Көсемше араласқан, көсемше тұлғалы.* Ал қазақ тілінде есімшелі, *к ө с е м ш е л і* бағыныңқы сөйлемдердің бастауыш пен баяндауыштары жақтас болмайды (Қазіргі қаз. тілі, 517).

КӨСЕМШЕЛІК с ы н. *Көсемше тұлғалық, көсемше боларлық.* Ашық райдың, күрделі етістіктің құрамындағы *к ө с е м ш е л і к* формалар көсемше мағынада емес, басқа мағынада болады (Қаз. қаз. тілі, 321).

КӨСЕУЛІ с ы н. *Қолына көсеу ұстаған, көсеуі бар.* Нартай Ертайға тағы бір рет қарады да, бұрылып жүре берді. *К ө с е у л і* ападан қорыққан жоқ (Жалын, 1973, №6, 27).

КӨСКІ з а т. *Балқыманы араластырып тұратын ұзын темір; көсеу.* Оған дәлел ретінде жеміріліп қалған *к ө с к і* темірді көрсетті (Қ. Тоқмырзин, Үш кие, 34).

КӨСІЛІҢКІРЕ е т. *Аздап көсіле түсу, аяғын созыңқыраy*. Ол түлкі тымақтың бауын ағытты да, ақ пиманың қайырма қонышын қара санына созып, *к ө с і л і ң к і р е п* жатты (Қ. Ысқақ, Ақсу., 461).

КӨСІЛІҢКІРЕУ *Көсіліңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КӨСІҢКІРЕ е т. *Қолмен аздап көсу, көсе түсу.* Тағы да ту сыртына қарай бұрылып, сипаланып еді, құмсақты *к ө с і ң к і р е п* жіберген қолына қойдың ба, ешкінің бе, екі-үш түйір құмалағы түсті (М. Айымбетов, Құмөзек., 59).

КӨСІҢКІРЕУ *Көсіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КӨСІП: Көсіп сабау. *Жүн сабаудың бір түрі.* Сабаудың қос қолдап сабау, есіп сабау, *к ө с і п с а б а у,* көпіртіп сабау деген түрлері бар (С. Қасиманов).

КӨТ: Көтін де сүртпеді. *Керек қылмады, менсінбеді.* Селтеңдеген серкеңнің ажалы дөп, Ақыр түбі Сауырық, Сұраншы жаудан өлген, *К ө т і м д і д е с ү р т п е й м і н* ендігінді (Құланаян Құлмамбет, Сөзімнің., 105).

КӨТЕГЕЙ ү с т. с ө й л. *Арты, арт жағы.* Ала ат мінген жалғыз адам келе жатыр бейсауат. *К ө т е г е й і* – Күршім жақ, бет алысы – Қараекем шаты (Ж. Аймауытов, Шығ., 147).

КӨТЕК з а т. с ө й л. ***Қызтеке.*** Бүгінгінің әйелге ұқсаған еркектерінің сиқы осы! Үлбіреген алақандарына қарап, *к ө т е к* пе деп қаласың (Ж. Қорғасбек, Жынды., 259).

КӨТЕКІЛЕН е т. ж е р г. *Жағымпаздану, жарамсақтану, жалбақтау.* Енді ешкім саған *к ө т е к і л е н і п* жылмаңдай алмайтын болады (Ғ. Мүсірепов, Жат қолында, 106).

КӨТЕКІЛЕНУ *Көтекілен етістігінің қимыл атауы.*

КӨТЕН: Көтен асқызу. э т н. *Мал алғаш төлдей бастағанда берілетін ырым (ас-тағам).* Ол «күйектің алды болып Мұқиттың тұсағы туды, кешке тәтеме *к ө т е н а с қ ы з а м ы з*» деп қуана күбірледі (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 10).

КӨТЕНАСАР з а т. э т н. *Алғашқы төл туғанда көтен асып, арнайы қонақ шақыру рәсімі.* Алғашқы төл туған кезде *к ө т е н а с а р* жасалып, ауыл адамдары кәделі дастарқанға шақырылады (Қаз. этнография., 3, 221).

КӨТЕР... 2. *Тұрғызу, салу (үй).* Күз түскенше, тіпті әрі кеткенде мизам шуақтың соңын ала келген жұртқа пана болар кішкене баспана *к ө т е р с е м* деген талап бар (М. Айымбетов, Құмөзек., 70).

КӨТЕРМЕ з а т. *Өрмек жіптерін көтеріп тұратын мосы сияқты үш аяқты ағаш. Оны «көтерме ағаш» деп те атайды* (ҚСЭ, 9, 49). Өрмек құру үшін 3-4 кергіш қазық, күзу арқалығы, күзу шыбығы, *к ө т е р м е* (мосы), адарғы, қылыш, серу ағашы және жіптер қажет (Бұл да).

Көтерме ағаш. *Өрмек тоқу кезінде желі жіптерін көтеріп байлайтын ағаш; күзу ағаш* (Қаз. этнография., 3, 252).

КӨТЕРМЕКІЛ з а т. *Асық ойнап, ұтылғаны ұтқанын көтеріп ойнайтын ойын. К ө т е р м е к і л* ойнап, кеней атып, ұтқаны ұтылғанына арқалатып мәре-сәре болып жатқан (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 103).

КӨТЕРІЛ: Көтеріліп ауырды. *Ақылынан адасты, жынданды.* – Бір *к ө т е р і л і п а у ы р ғ а н* әйел келіп жүр деп еді жұрт, осы екен ғой (Жалын, 1974, №4, 22).

КӨТЕРІМДІЛІК з а т. *Көтерімді болғандық, көнбістік, шыдамдылық.* Сөйте тұра баяғы *к ө т е р і м д і л і к* пен көнтерілікке тағы шақырды (Ж. Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 269).

КӨТЕРІҢКІРЕУ *Көтеріңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КӨТЕРІСПЕК з а т. *Балалардың бір-бірінің сақасын көздеп атып, тигізе алмағаны үшін көтеруге мәжбүр болатын асық ойыны; көтермекіл* (Қаз. этнография., 3, 223). *К ө т е р і с п е к* немесе атбақыл ойынына екі ойыншы қатысады да, ойынды өздері ұнатқан жерлерінде ойнай береді (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 50).

КӨТЕУ з а т. м е д. в е т. *Адамның, малдың тік ішегінің (көтен ішегінің) аузы қызарып, ісініп, сыртқа қарай айналып кететін ауру; геморрой* (Ж. Бабалықұлы, Мал ауру., 32).

КӨТКЕНШЕК с ы н. *Артқа қарай жүретін, шегіншектейтін (ат, мал т.б.).* - Әй, оның жөні келе қояр ма екен? – деді әлденеден үрейленгендей болып, *к ө т к е н ш е к* аттай тартына қалған Дүйсенбек (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 143).

КӨТКЕНШЕКТЕУ *Көткеншекте етістігінің қимыл атауы.*

КӨТКЕНШЕКТІК з а т. 1. *Малдың шегінуі, шегіншектеуі.* 2. а у ы с. *Бір нәрсені керісінше істеушілік, қырсығушылық.* Оның қырсықтығының қасында сендер менің *к ө т к е н ш е к т і г і м е* жылап көрісесіндер (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 40).

КӨТТІК[1] з а т. *Еңіске жүргенде ертоқым алға жылжып кетпес үшін есектің артына көлденең ағаш байлап, оның екі ұшын ертоқымға бекітіп қоятын құрал-сайман.*

КӨТТІК[2] з а т. *Арты, арт жағы.* Тракторист трактордың *к ө т т і г і н е* барды да, адырайып аспанға қарады (Қ. Ысқақов, Қара орман, 124).

КӨТТІКТЕ е т. *Көлікке көттік байлау.* Бір кезде Аралдан өтетін көлікті *к ө т т і к т е п* алып жүретін (М. Разданұлы, Алтай., 229).

КӨТТІКТЕУ *Көттікте етістігінің қимыл атауы.*

КӨТІГҮЛ з а т. з о о л. *Қырғи тұқымдас құс.* Сыр бойында қырғи тұқымдас бір құстың атын *к ө т і г ү л* деседі. Оның денесі қырғидан жуандау, қанаты мен құйрығы әрі қысқалау, әрі жалпақтау (С. Мұқанов, Сыр Дария, 487).

КӨШ е т. *Тоғызқұмалақ ойынындағы жүріс алу кезегі.* – Кәне, кім *к ө ш е д і*? – Мен. Рахымбай сегіз ұяға бір-бірден құмалақ салып шықты. Әне, жей де бастады (Жыл он екі ай, 1978, 75).

КӨШ: Көш басынан көрінді. *Жарыста озды, алды болды.* Жыл сайын ол жарыстың *к ө ш б а с ы н а н к ө р і н і п* жүрді (Лен. жас, 17. 05. 197, 2).

КӨШЕЛСУ *Көшелсі етістігінің қимыл атауы.*

КӨШЕЛСІ е т. *Ақылдымсу, білгірсу, мықтысыну.* Әкеңнің тауып әкелген етіне тойып алып *к ө ш е л с і м е й,* артыңды қысып жайыңа отыр! (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш, 107). Алдыға шығушылардың басқы легінде бағана елді көшірмей тастағысы келіп *к ө ш е л с і г е н* жалтырбас болыс Сарыбайдың аты ілінген еді (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 95).

КӨШЕЛІЛІК з а т. *Ақылдылық, парасаттылық, білгірлік.* Дарханда өмір көрген, көп нәрсені парықтап үлгерген *к ө ш е л і л і к* бар (О. Бөкеев, Өз отыңды., 269). Әже тәрбиесін көріп, *к ө ш е л і л і к т і,* көрегендікті үйренді (Қаз. әдеб., 25. 02. 1983, 6).

КӨШЕЛІСУ *Көшелісі етістігінің қимыл атауы.*

КӨШЕЛІСІ е т. с ө й л. ***Көшелсі.*** Өмірбақида ешкімге ақыл айтып, *к ө ш е л і с і п* көрмеген жылқышы жігіт құрығымен жер шұқылап төмен қарады (О. Бөкеев, Өз отыңды., 118). – «Мыңнан түсін білгенше, бірдің атын біл» деп пе еді, аталарымыз! – деп Тайбек *к ө ш е л і с і д і* (К. Сегізбаев, Жылдың ең қысқа., 156).

КӨШЕРШІЛІК з а т. с ө й л. ***Көшу.*** «Жылыс» болды дегендері – *к ө ш е р ш і л і к. К ө ш е р ш і л і к* қай кезде, не себептен болмақшы? Соғыс па, жұт па? (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 18).

КӨШЕТТЕ е т. *Көшетті бір жерден екінші жерге көшіру, көшет жасау.* ≈ Жеміс ағаштарын *к ө ш е т т е п* бітірдік.

КӨШЕТТЕУ *Көшетте етістігінің қимыл атауы.* Қайта *к ө ш е т т е у* жұмыстарын көктем айларында жүргізген дұрыс (Гүлстан, 2009, №12, 45).

КӨШКІЛЕ е т. с ө й л. *Ылғи көшіп жүру.* Хәттә бір сөздің өзінде де әман бір жерде тұрмай, әр жерде *к ө ш к і л е п* жүреді (А. Байтұрсынов, Шығ., 190).

КӨШТІК з а т. *Көш кезінде жасалатын ырым, берілетін сый.* Көш елдің *к ө ш т і г і* болса, ереуіл елдің ерулігі бар (Егем. Қазақст., 25. 07. 1992, 5).

КӨШІМ: Көшім жылқысы. *Батыс Қазақстан облысында шығарылған (өсірілген) жылқы тұқымы.* Көшімнен қалғаны – «*к ө ш і м ж ы л қ ы с ы*» деген ұғым. Мамайдан қалғаны – «Өлдің Мамай, қор болдың» деген қанатты сөз (Қ. Олжай, Қанат байла., 227). Негізінен шопандар мінетін және еттік жылқы өсіретін шаруашылықтар үшін *к ө ш і м ж ы л қ ы с ы* өте бағалы келеді (Қазақстан ауыл шаруаш., 1961, №6, 24). *К ө ш і м ж ы л қ ы с ы* қазақы жылқылардан едәуір ірі, сүйегі берік, төзімді, тебінде бағуға жақсы бейімделген (ҚСЭ, 6, 56).

КӨШІНАЙ з а т. *Қамыстан істелген дыбысты ойыншық.* Сондай-ақ, «без-бездек», «зырылдауық», «ат ойнағыш» т.б. музыкалық аспаптардың негізіне алынған домбыра, *к ө ш і н а й* сияқты ойыншықтар болған (Б. Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 38).

КӨШІР... 2. а у ы с. *Басына көтеру, жаңғырту.* Онан қала берді әредікте алыстағы тау шатқалы арасынан мұңдана созған марал даусын естіп, таулы өңірді *к ө ш і р е* барқылдай үріп, сол жаққа кетеді (Лен.жас, 16. 05. 1972, 2).

КӨШІРМЕ: Көшірме сөздер. л и н г в. *Өзге тілдің сөздерін құрылым-құрылысын да, мағынасын да сақтай отырып, өз тіліне сөзбе-сөз аударылып берілген сөздер (калька).* Егер орыс тіліндегі «учеб+ник» дегенді «оқу+лық» деп, «трудо+день» деңгенді «еңбек күн» деп аударсақ, бұлар *к ө ш і р м е с ө з д е р* болады (Б. Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі, 88).

КӨШІРМЕШІЛ с ы н. *Көшіре бергіш, көшіргіш.*

КӨШІРМЕШІЛДІК з а т. *Көшіргіштік, көшіре бергіштік.* Сондықтан да сөзбе-сөз *к ө ш і р м е ш і л д і к к е* қарсы, аудармашылық арқылы «тіл жасаушылыққа» қарсы күресіп отырмыз ғой (М. Қаратаев, Туған әдеб., 59).

КӨШІРІНДІ с ы н. *Көшірілген, көшірме.* Баяндамаларымыз *к ө ш і р і н д і,* қара дүрсін боп шықты (А. Жақыпов, Ғұмырнама, 19).

КӨШІС *Көш етістігінен жасалған ортақ етіс* (А. Сейдімбеков, Қыр хикаялары, 4).

КРАХМАЛДАН е т. *Крахмалға салынған.* Бір босағада керегеден асыра жиналған төсек-орын *к р а х м а л д а н ғ а н* ақпен жабылыпты (С. Шаймерденов, Сыбызғы сазы, 65).

КРАХМАЛДАНУ *Крахмалдан етістігінің қимыл атауы.*

КРЕВЕТКА з а т. з о о л. *Тұрқы 5-20 см-дей, денесі бүйірінен қысыңқы, бауыр аяқты теңіз жәндігі. К р е в е т к а л а р* барлық мұхиттар мен теңіздерде тіршілік етеді. Еті жеуге жарамды, кәсіптік маңызы бар (ҚСЭ, 6, 74).

КРЕМПЛИН з а т. *Сырт киімге арналған қалың матаның бір түрі.* Қанауыз көйлек, *к р е м п л и н* жемпір, «кала-кала» шалбар... (Б. Омарұлы, Қаратерең., 49). Әуел баста айтсаң ғой, әнеу күні Жамбылдан әкеген мынау деген *к р е м п л и н* көйлегім бар ед, соны киіп алар ем. Қап! (С. Қышқашев, Паңзада, 21).

КРЕПЖАРЖЕТ з а т. *Мата атауы.* Бір бума *к р е п ж а р ж е т* сені жұлып кетпес, сонша безілдедің?! (М. Қуанышбаев,Тайталас, 240).

КРЕС з а т. *Ойын қартасындағы төрт түрдің біреуі: крест сияқты, қара түсті; шытыр.* Көсемсары екеуміз түнде қарта ойнап, мидың қатпар-қатпарына сіңіп кеткен үйір-шүйір *к р е с,* қарға, шерби, бобиларды салқын сыраның көбігімен үркітіп тұрғанбыз (Лен. жас, 29. 12. 1973, 4).

КРЕУКЕ з а т. *Сауыттың бір түрі.* Үстіне бадана көз *к р е у к е* киген, хан алдында суырыла сөйлеген осынау жас батыр кенет жұртқа ұнай қалды (І. Есенберлин, Алмас қылыш, 67).

КРИШНАИТ з а т. д і н и. *Ислам дініне қарсы, ислам дінін бүлдіруге күш салушы зиянды діни ағым.* Саентологияның дәрісіне уланған, өзгеге сеніп Абайды *к р и ш н а и т* еткен, әнұран айтудан безіп, Иеһоваға жақындаған бүгінгі мәсіхшілер мұсылмандықты қай жардан итеріп кетер екен?! (Қ. Әбілқайыр, Текес., 197). Діниміз бар. Біреу емес, бірнешеу. Мен – Иеһова куәгерімін. Балам – уаһабист. Әйелім – *к р и ш н а и т.* Қызым – буддист (Қарақат тер., 131).

КРОССОВКА з а т. *Табаны қалың әрі жеңіл спорттық аяқкиім.* Аппақ гольфидың сыртынан *к р о с с о в к а* киген қыз ақырын күлімсіреді (Д. Амантай, Әңгім., 57). Су жаңа *к р о с с о в к а с ы н ы ң* тұмсығымен сыры кеткен еденді сызғылап тұр (Қ. Жиенбай, Таңд., 1, 341).

КРОССОВОРДШЫЛ с ы н. *Кроссовордты шешуге жаны құмар (адам).* Карташыл, шахматшыл, дойбышыл, *к р о с с в о р д ш ы л* хирург досы айтады (Д. Досжанов, Жолбарыс).

КРЫШАСЫ з а т. с ө й л. *Қолдаушысы, сүйеушісі д.м.* Ойбай-ау, анау деген көтеріліп кетіпті, «танкісі», «*к р ы ш а с ы*» пәлен екен дейтін сәуегейлігіміз тағы бар (Қаз. әдеб., 12. 06. 09, 13).

КСИЛОФОН з а т. м у з. *Ағаштан жасалған жалпақтау тілшесі (пластинка) бар, таяқшамен соғып ойнайтын саз аспабы.*

КСИЛОФОНША үс т. *Ксилофон сияқты, ксилофон тәрізді.* Даусы *к с и л о ф о н ш а* сыңғырлайды екен (Ш. Мұртазаев, Интернат наны, 281).

КСИЛОФОНШЫ з а т. *Ксилофонда ойнайтын адам.*

КУӘШІ з а т. с ө й л. ***Куәгер***. Жауапкер малын берсін, алған болса, *К у ә ш і* айып төлесін жалған болса. Барлығы малмен бітім, тыным болсын, Бұйрылсын кешірімге аздау болса (Егем. Қазақст., 03. 08. 1991, 6).

КУМАНДАР з а т. *Ерте дәуірлерде тіршілік еткен көне түркі тайпаларының бірі.* Біздің заманымыздан бұрынғы IV-III ғасырлардағы сарматтар да, II-I ғасырларда тарих айдынына шыққан *к у м а н д а р* (қыпшақтар) да қазақтардың арғы тектері (Ә. Ыдырысов, Таңшолпан, 199).

КУПЕРИТ з а т. м и н. *Минералды тастардың бір түрі.* Ойдым-ойдым болып әр жерде бір кездесетін малахит, *к у п е р и т т е р д і ң* мыс араласқан көкала тастар көп (І. Есенберлин, Шығ. жин., 1, 96).

КУРД з а т. *Иран, Ирак, Түрік елдерімен бірге тұрып жатқан халық атауы.* Мына келін *к у р д* дейтін елдің қызы. *К у р д п е н* құда болдық (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 107).

КУРТКАЛЫ с ы н. *Курткасы бар, куртка киген*. – Жоқ, «мен» деп мен бірқанша бұрын айтқанмын, – деді көк *к у р т к а л ы* толықшалау келгені басын сүзеген сиырдай қалтаң-қалтаң шайқап қойып (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 24).

КУРЬЕРЛІК з а т. *Курьер болушылық, курьер қызметін істеушілік.* Жұмысым – *к у р ь е р л і к,* яғни типография мен редакция арасында құмырсқаша қатынап, материал тасимын (Ш. Құмарова, Әйел шырағы, 128).

КҮБІЖІК з а т. б о т. *Жуан әрі биік, іші қуыс құрай.*

КҮБІР з а т. ж е р г. *Шөп-шалаң, шөп-шар, кәшек.* Жер бетінен жарты құлаш шығып тұрған жер үй болса керек. Төбесі қамыс, *к ү б і р м е н* жабылған (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 139).

КҮБІРТКЕДЕЙ с ы н. *Күбіртке сияқты, күбіртке тәрізді.* Қайғым бар жүрегімде талай батпан, Шерім бар айтылмаған толып жатқан. Ойласам жұртым жайын зар батады Жанымды *к ү б і р т к е д е й* солқылдатқан (І. Есенберлин, Шығ. жин., 10, 103).

КҮБІШЕЛЕК з а т. *Жасалуы мен пошымы жағынан күбіге өте ұқсас келетін, бірақ сыйымдылығы одан аздау келген ыдыс түрі* (Қаз. этнография., 3, 244).

КҮДЕ з ат. *Адамның мойнына салатын құрсау; шынжыр арқан.* Жәдігерді мойнына *к ү д е* салып, аяғына кісен құрсау, қолына шынжыр бұғау салып, бақтарып қойды (Алпамыс: Қаз. әдеб. хрест., 8 кл, 123).

КҮДЕЛІ с ы н. ж е р г. *Шошайта үйілген, жиналған (шөп).* Азын-аулақ малсауқанға нәпақа болсын деп жиналған *к ү д е л і* шөп тоз-тоз (Қ. Жиенбай, Даңқ., 115).

КҮДЕРСІЗ с ы н. *Үмітсіз; сенімі жоқ. К ү д е р с і з* шайтан (М. Мақатаев, Дариғажүрек, 80).

КҮДЕШІ з а т. *Күде (шөп) салушы, үймек үюші*. (С. Арзымбетов, Ауыл. шар. сөзд., 233).

КҮДІКШІЛДЕУ с ы н. *Аздап күдіктенгіш; сезікшілдеу.* Кейінгі ұрпақ әрі ақылдырақ, әрі өз есебіне жетіктеу һәм *к ү д і к ш і л д е у* де зәлімдеу болып туады деген рас екен-ау (Ө. Ахмет, Қарқаралы., 201).

КҮДІС: Күдіс жонды. *Арқасы дөңес, бүкірейген.* Боқшабай *к ү д і с ж о н д ы*, бурыл сақалды, еңгезердей зор адам (Б.Соқпақбаев, Балалық., 86).

КҮДІСТІК з а т. *Күдіс болғандық, бүкірейгендік.* Тіземнің *к ү д і с т і г і н* жоюым керек (Б. Соқпақбаев, Таңд., 123).

КҮЖ-КҮЖ о д. *Бұқаның күйлеген сиырды қашыруы үшін соған меңзеп қолданылатын сөз* (Қазақша мал атау., 95).

КҮЖІРЕЙІҢКІ с ы н. *Күжірейген, дөңкиген.* Бағанадан бері тып-тыныш тұрған жауырыны *к ү ж і р е й і ң к і*, төртпақтау әйел аяқ астынан жұлқынып шыға келді (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 33).

КҮЖІРКЕЙ з а т. з о о л. *Негізінен тундраны мекендейтін, үлкендігі орташа, желке жүні күжірейген шұбар құс (турухтан).* Бұл құстар қатарына меңіреу құрлар, құрлар, *к ү ж і р к е й л е р,* колибрилер кіреді (Р. Әлімбаев, т.б. Құстар тіршілігі, 8).

КҮЗ: Күз тоқсан. *Күздің үш айы (қыркүйек, қараша, желтоқсан).* Бар қол *к ү з т о қ с а н н ы ң* басында Сейхун дарияның төменгі шеніндегі Қараөзек қойнауында шоғырланбақ болды (І. Есенберлин, Алмас., 267). Әлі ыстығы толарси қоймаған *к ү з т о қ с а н н ы ң* аяқ кезі еді (І. Есенберлин, Қаһар, 168).

КҮЗГІ з а т. к ө н е. ***Айна.*** Сырт адамға білініп тұрмай ма екен дегендей, қабырғадағы жылтыр қара тас *к ү з г і г е*

бойын түзеп бір қарады да үйден шығып кетті (І. Есенберлин, Алмас қылыш, 305). Арманның дәл осы тұста қарсы қабырғадағы үлкен *к ү з г і г е* көзі түсіп кетті. Өзін-өзі танымай қалды (І. Есенберлин, Алтын., 443).

КҮЗДЕМЕ з а т. с ө й л. ***Күздеу.*** Әр жыл құрғатпай отыратын *к ү з д е м е н і ң* оты қайбір тұнып тұр дейсің, мал аяғымен шиырлана берген соң, ол да тоза береді екен (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 400).

КҮЗДІК: Күздік алма. *Алманың күзде пісетін сорты.* Әуелі қызығып шеткі ағаштарда салбырап тұрған бірер *к ү з д і к а л м а н ы* жұлып алып, күрт-күрт шайнап, бақ ішін тамашалай әрменірек жүргенде уыздай аппақ апорттарға кезікті (С. Сарғасқаев, Көңілді бала., 28).

КҮЗЕ з а т. б о т. *Сабағының өзегі жұмсақ бұталардың бір түрі.* Бұл түтіктерді қамыстан, күйдірген *к ү з е д е н,* темірден жасауға болады (Қазақстан ауыл шаруаш., 1956, №7, 59).

КҮЗЕКШІ с ы н. ж е р г. *Қартайған, мыжырайған.* Ат құлағында бірге ойнаған бала еді. Енді бір *к ү з е к ш і* шал болыпты (Халифа Алтай, Алтайдан., 143).

КҮЗЕКІ с ы н. с ө й л. ***Күздік.*** Талай сәулетті сөздер қар астында қалған *к ү з е к і* тарыдай терілмей келе жатыр (Қаз. әдеб., 01. 08. 1986, 10).

КҮЗЕМДІК с ы н. *Малшылардың күзде отырып, күзем жүн қырқатын жері.* Бабық төңірегіндегі жайлаулық, *к ү з е м д і к,* шабындық жерлерге іші тар казак-орыс офицерлері көз алартады (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 222).

КҮЗЕМКӨК з а т. *Күзгі жылымықта өсіп шыққан балауса көк шөп.* Сондай-ақ күзгі жауынмен бұл жерге *к ү з е м к ө к,* балауса шығады (Соц. Қаз., 16. 08. 1953, 3).

КҮЗЕН: Күзен бөрік. *Күзеннің терісінен тігілген сәнді бөрік.* Жиегі ерекше қымбат аңдар терісінен жасалатын кәмшат бөрік, құндыз бөрік, жанат бөрік, қарсақ бөрік, сусар бөрік, түлкі бөрік, *к ү з е н б ө р і к* деп аталатын бөріктің түрлерін ертеде киіт, кәделі сый, жасау қатарынан орын алған (Қаз. этнография., 1, 539).

КҮЗЕР з а т. а р. ж е р г. *Мұз үстіне құм, шөп-шалам төсеп, аяқ таймайтындай етіп жасалған жол* (Қаз. этнография., 2, 413). – Мен мұндай өте алаймын *к ү з е р і ң н е н,* Қиқылдап бұған түссем жүземін мен (Жеті ғасыр., 2, 152). Өзеннің қос қапталындағы ел қашан мұз қатқанша бірбірімен қатынасуы мұң болып, мұз қатқан соң да *к ү з е р* салынып, күл төгілуін күтісетін (Соц. Қаз., 18. 10. 1981, 3). Ол *к ү з е р* (сал) байлап, жасақтарын жаудың сұрапылына іліндірмей Іленің оңтүстігіне дін аман өткізіп алады (Алматы ақшамы, 21. 06. 1991, 4).

КҮЗЕТТІРУ *Күзеттір етістігінің қимыл атауы.*

КҮЗЕТШІ з а т. а с т р. *Жұлдыз аты.* Ақбозат пен Көкбозаттың сыртын ала тұрған жалғыз жұлдыз – *К ү з е т ш і* (Дракон). Оқшау тұрысы жағынан ол шындығында да екі атты күзетіп тұрған күзетші сияқты (Х. Әбішұлы, Аспан сыры, 82).

КҮЗЕУЛІК з а т. *Күздік қоныс, күздеу болып жүрген жер.* Ол сөзінің соңын қатқыл үнмен аяқтады да, атының басын Желшиге, біздің ауылдың *к ү з е у л і г і* жаққа бұрды (К. Сегізбаев, Жап-жасыл., 391).

КҮЗУ: Күзу арқалығы. *Көтермеге бекітіліп, күзу шыбығын көтеріп тұратын ағаш* (ҚСЭ, 9, 49). Ерсі жіптерді күзу жіптерге шалып, оны күзу шыбығына тізеді де, *к ү з у а р қ а л ы ғ ы н а* ілмектеп отырады (Бұл да).

Күзу жіп. з а т. *Өрмектің астыңғы жібі – ерсісін (ұрғашы жіп) көтерме ағашқа жалғастырып тұратын жіп. К ү з у ж і п* өрмек желісінің қарсы жіп (еркек) және ерсі (ұрғашы) жіптерінің арасын шатастырмай, бөліп, көтеріп тұру қызметін атқарады (Қаз. этнография., 3, 253). *К ү з у ж і п* жүннен екі қабатталып иіріліп ысқыланады (ҚСЭ, 9, 49). Басы күзу шыбығына бекітілген *к ү з у ж і б і н і ң* шағын домалағын алады да, ерсі жіпті бір шалып, арқалықты орай күзу шыбығынан тағы бір рет жарты қазықбау байлауымен өткермелеп алады (С. Қасиманов, Қаз. халқ. қолөнері, 37).

Күзу шыбығы. *Күзу арқалығына ілініп, күзу жіптерін көтеріп тұратын шыбық ағаш. К ү з у ш ы б ы ғ ы* күзу арқалығына ілінеді (ҚСЭ, 9, 49).

КҮЙ: Күй атасы. п е р и ф р. *Құрманғазы д.м.* Дәулеткерейді *к ү й а т а с ы* Құрманғазыдан кейінгі екінші ірі тұлға деп білеміз (Лен. жас, 30. 06. 1999).

КҮЙБЕҢГЕРШІЛІК з а т. *Күйбеңдеп қалғандық, күйкі тірлік.* Қаламгерді *к ү й б е ң г е р ш і л і к т і ң* батпағына батырмайтын, дәлдүріштікке итермелемейтін кәсіпшілік болатынын ажыратқан ләзім (Қаз. әдеб., 25. 08. 1989, 11).

КҮЙБЕҢДЕҢКІРЕУ *Күйбеңдеңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КҮЙБЕҢСІЗ с ы н. *Күйкі тірліксіз, іс-әрекетсіз, бос.* Тып-тыныш бейғам тірлік. Қарекетсіз, к *ү й б е ң с і з,* уайымсыз тірлік (Қ. Ысқақ, Ақсу., 306).

КҮЙБЕҢШІЛ с ы н. *Күйбеңдеп қалған, тынымсыз.* Шаруасын тындырып алмай қонақ жәйін ойламайтын *к ү й б е ң ш і л,* «пысық» әйелдер болушы еді (Қ. Ысқақ, Таңд., 3, 264).

КҮЙГЕЛЕКТЕНУ *Күйгелектен етістігінің қимыл атауы.*

КҮЙГЕЛЕКТЕНІҢКІРЕ е т. *Аздап күйгелектену, күйгелектене түсу.* Ол аяғын бипаңдай басқанымен *к ү й г е л е к т е н і ң к і р е п,* қиықтай келіп Байтас ақсақалдың қасына таянды (Ж. Бектұров, Жол жоралғысы, 36).

КҮЙГЕЛЕКТЕНІҢКІРЕУ *Күйгелектеніңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КҮЙГІЗ *Күй етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Шекемдегі жараға шешем киіз *к ү й г і з і п* басып, домбаздай етіп байлап берген (Б. Соқпақбаев, Балалық., 28).

КҮЙГІЗУ *Күйгіз етістігінің қимыл атауы.*

КҮЙДІРМЕЛІ с ы н. с ө й л. *Күйдіретін, күйдіргіш.* Одан сан ғасыр бұрын қазақ сахарасында *к ү й д і р м е л і* қыш заводының болғаны және мәлім (Жұлдыз, 1972, №8, 206).

КҮЙЕЗ: Күйез болды. *Адам мойнының қозғалтуға келмей, сіресіп қалуы; күйез ауруымен ауруы. К ү й е з б о л ғ а н* адамның мойнын түнде, жатар алдында, май сіңіріп, отқа қыздырылған шүберекпен таңып тастайды (Қаз. этнография., 3, 257).

КҮЙЕКТІ с ы н. *Күйегі бар, күйек байланған.* Енді білдім: саулықтарды күйлету үшін және күйленгенін ажырату үшін отарға жіберілген *к ү й е к т і* қошқарлар екен (Н. Қазыбеков, Дала., 31).

КҮЙЕКШАШУ з а т. э т н. *Алғашқы қозы туғанда үй иесі беретін ғұрыптық тамақ.*

КҮЙЕЛЕ... 2. *Күйесін кетіру, күйесінен тазарту.* Әр үй жеңін буып, қазанын *к ү й е л е п,* арқан-жібін әзірлеп дегендей көшу қамын жасай бастайтын (Ә. Хасенов, Жат жазасы, 61).

КҮЙЕЛЕУ *Күйеле етістігінің қимыл атауы.*

КҮЙЕРМЕН з а т. с ө й л. ***Жанкүйер.*** Қашқан жігіт пен қуған қыздың соңынан үш-төрт *к ү й е р м е н* шоқақтап барады (Ә. Тарази, Қиян соқпақ, 198).

КҮЙЕУ: Күйеу кәде. э т н. *Күйеу қайын атасының ауылына алғаш барғанда істелетін кәде.*

Күйеу қоржын. э т н. *Ұрын барғанда күйеу жігіттің қайын жұртына апаратын түрлі бағалы заттар, шапан, жыртыс т.б. кәделер салынған қоржын. К ү й е у қ о р ж ы н* әдетте бетіне түрлі көркем өрнектер салынып шашақталады (Қаз. этнография., 3, 263).

КҮЙЕУАЯҚ з а т. э т н. *Қызын ұзатып әкелген жолы енесі қайтарда оны күйеу баласы міндетті түрде ауылына апарып салады. Бұл «күйеуаяқ» деп аталады* (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 4, 41).

КҮЙЕУЖАНДЫ с ы н. *Күйеуін жақсы көретін (әйел).* – Қарай гөр, нағыз *к ү й е у ж а н д ы* боп шықпасын мынауың! (Ш.Құмарова, Әйел шырағы, 104).

КҮЙЕУШАҚЫРАР з а т. э т н. *Ұрын келген күйеу жігіттен алынатын кәделердің бірі.* Күйеу жігіт *к ү й е у ш а қ ы р а р,* бақанаттар, итырылдатар, босағааттар т.б. кәделерін беріп, үйге кіреді (Жалын, 1974, №3, 146).

КҮЙЗЕУЛІ с ы н. *Күйзелген, қапалы.* Мінездің міні! – деді *к ү й з е у л і* дауыспен. – Мінезде мін болса, оған не істей алады екенбіз (Ж. Әлмашұлы, Тар дүние, 5).

КҮЙКЕНТАЙШЫЛА е т. *Күйкентай құсап тышқан аулау.* Әрнені бір сабақтап, ұзақ созып, келеңсіз тірліктің сүрлеу соқпағында кездескен *к ү й к е н т а й ш ы л а п* тышқан ілген тырбынуын айтады (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 40).

КҮЙКІЛЕНУ *Күйкілен етістігінің қимыл атауы.*

КҮЙКІЛЖІҢДІК з а т. *Күйкілжіңге тән қасиет, күйкі тіршілік.* Өзінің де ұдайы көңілін мүжитін *к ү й к і л ж і ң д і к* осы (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 34).

КҮЙЛЕНДІРУ *Күйлендір етістігінің қимыл атауы.*

КҮЙЛЕТ *Күйле етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

КҮЙЛЕТУ *Күйлет етістігінің қимыл атауы*. Енді білдім: саулықтарды *к ү й л е т у* үшін және күйлегенін ажырату үшін отарға жіберілген күйекті қошқарлар екен (Н. Қазыбеков, Дала., 31).

КҮЙЛІ-КҮЙСІЗ с ы н. *Хал-жағдайы жақсы-жаман, семіз-арық.* Малсақ болып өскен қазақ балалары өз иелігіндегі малдың *к ү й л і-к ү й с і з і н,* аман-жаманын, қысыр-буазын көріп-біліп, көңіл бөліп отырады (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 7).

КҮЙОЙНАҚ з а т. *Бұғылардың, арқарлар мен таутекелердің үйірге түсер кезіндегі шайқасы.* Ересек текелер *к ү й о й н а қ* басталғанша, яғни декабрь айына дейін, 8-15 тен үйір құрайды (А. Молдабергенов, Атамекен, 17).

КҮЙРЕУІКТІ с ы н. *Күйреуік өскен, күйреуігі мол*. Күз және қыс айларында мен жылқыны бұйырғынды, жусан аралас *к ү й р е у і к т і* жерге бағамын (Қазақстан ауыл шаруаш., 1965, №7, 28). Момынға бұл атырапта өсетін шөптер, құмды қыраттар, сексеуілді өңірлер, жусанды, *к ү й р е у і к т і* ойпаттар қадірлі. Өйткені, мұндай өңір – малға ықтасын да, азық та (Оңт. Қазақст., 20. 10. 1967, 2).

КҮЙСЕТ *Күйсе етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Нанды калбасамен қосып *к ү й с е т і п* отыр (Ә. Нұршайықов, Махаб. жырл., 397).

КҮЙСЕТУ *Күйсет етістігінің қимыл атауы.*

КҮЙТТЕН е т. *Күйті келу.* Буралар мен үлектер салқын түссе *к ү й т т е н е* бастайды, ал ыстық түссе күйті басылып қалады (Қаз. ауыл шаруаш., 1968, №4, 42).

КҮЙТТЕНУ *Күйттен етістігінің қимыл атауы.*

КҮЙТТЕҢКІРЕ е т. *Өз басын, өз жағдайын ойлаңқырау*. Расында да, өмірі көріп білмеген нарыққа түскен кезде адамдардың қара бастың ғана қамын *к ү й т т е ң к і р е п* кеткендері болды (С. Рахымбек, Айдында., 200).

КҮЙТТЕҢКІРЕУ *Күйттеңкіре етістігінің қимыл атауы*.

КҮЙТІҢДЕ е т. с ө й л. ***Күйбеңде.*** Кемпір *к ү й т і ң д е п* жүріп қара шөңкеге толтыра картоп асып қойды (Ә. Асқаров, Таңд., 408).

КҮЙТІҢДЕУ *Күйтіңде етістігінің қимыл атауы.*

КҮЙІКСАРЫ з а т. б о т. с ө й л. ***Сарыкүйік.*** Күреңбел – *к ү й і к с а р ы,* күреңселі, Жоңғар тау жонын төсеп тұр еңселі. Түрленіп төңірегің тұрғаннан соң, «Күреңбел» деп атапты-ау біреу сені (Р. Нұрпейісов, Кең жайлау, 62).

КҮКІРТ з а т. *Сіріңке қорабының екі қырына жағылған, шырпыға от беретін, қара қоңыр түсті нәрсе.* Қорапты ашып жіберіп, бір шырпыны шағып қалды. *К ү к і р т і* жасып қалыпты, тұтанбады (С. Байжанов, Ақ маржан, 77).

КҮЛ з а т. к ө н е. *Руна әліпбиі мен жазуы ертеде осылай аталған*. Ұлы Түркі қағанаты кезіндегі *к ү л* (руна) әліпбиіндегі дыбыстар тек сол уақыттағы мәтінге ғана сәйкес дыбыстар болатын (Ана тілі, 09. 07. 2009, 4). *К ү л* жазуы қазақтың мыңдаған жылдар бұрынғы ата-бабаларының өзінің сөйлеу тіліне тән дыбыстарына негізделген төл жазуы (Бұл да).

КҮЛ: Күл сабап қарғады. *Біреуге қатты наразы болғандықты білдіреді: қарғап-сіледі, лағынет айтты д.м.* Сүйектерді көргенде сауынсыз, көліксіз қалған ел аналарының *к ү л с а б а п қ а р ғ а п* отырғаны есіне түсіп, көзіне елестеді (Қ. Тоқмырзин, Керзаман, 3, 20). Сонда жесір қалған қарындасы *к ү л с а б а п қ а р ғ а п т ы* (Бұл да, 3, 41).

Күл [топырақ] шашу. *Адамдықтан безіп, діннен шыққан адамның ту сыртынан «қараң өшсін» деген мағынадағы күл (топырақ) шашу салты. К ү л* немесе *т о п ы р а қ ш а ш у* «Құдай сенің қараңды екінші көрсетпесін, күлдей тозып жоғал» дегенді білдіреді (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 141).

КҮЛ: Күл шыққыр! *Күл ауруына ұшырағыр д.м. қарғыс. ≈ К ү л ш ы қ ы р* жүгермектің қайырылмай кеткенін қарашы.

КҮЛӘЙЛАН з а т. ж е р г. *Селтеңбай, жеңілтек, ақақаушыл*. Қыз, әп-әсем келбеті демесе, ол да бір *к ү л ә й л а н.* Қолынан домбырасы түспейді (Ж. Нәжімеденов, Кішкентай, 8). – Иә, қайтеміз! Түбінде өлеміз екен деп, *к ү л ә й л а н* болар жайым жоқ. Арақ беріп мақтау алмассың (Қ. Тоқмырзин, Үш кие, 215).

КҮЛӘҢКЕР з а т. ж е р г. *Бозғыл түсті мата атауы*. Әр жерде *к ү л ә ң к*

е р д і ң қиындысындай боп бозарған қардан өңге ақшыл ештеңке шалынбайды (Ж. Нәжімеденов, Кішкентай, 148).

КҮЛӘҢКЕРДЕЙ с ы н. *Күлаңкер сияқты, күлаңкер тәрізді.* Аспан көгаштап жуған *к ү л ә ң к е р д е й*, көгілдір таза (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл, 21).

КҮЛӘП з а т. с ө й л. ***Күләпсан.*** «Көш! Көш!» - деп біз кетелік, жүр, кетелік, *К ү л ә п т і ң* көшіп кетсін қалмай бәрі (Халық аузынан). Айтамын айт дегеннен, айда *к ү л ә п!* Жыландай сүйегі жоқ майда *к ү л ә п!* Күләбі бұл баланың аяғында Болмаса аяғында қайда *к ү л ә п?* (Дерт көшіру өлеңі).

КҮЛӘПСАН з а т. м е д. *Адамда және малда болатын жұқпалы ауру түрі.* Қазақы ортада малға тиген *к ү л ә п с а н д ы* магиялық ғұрып – бәдік айту, дерт көшіру арқылы емдеген (Қаз. этнография., 3, 270). Малда болатын бәдік деген ауруды, адамда болатын *к ү л ә п с а* н деген ауруды қазақта өлеңмен емдеу бар (А. Байтұрсынов, Шығ., 260). *К ү л ә п с а н,* көшер болсаң, қалаға көш! Қаланың іші толған шанаға көш! Таппасаң онан жайлау мен айтайын, Қалада көзі шегір балаға көш (Халық аузынан).

КҮЛБІЛТЕ: Күлбілтеге салды. *Анығын айтпады, жасырды, бүркемеледі.* Гүлжайсаңның директордың сөзінен аңдағаны: өздері жұмыс істесін, талпынсын деп әдейі *к ү л б і л т е г е с а л ы п* айтпай отыр деген ойда қалды (К. Ахметбеков, Ақдала, 2, 166). Соңынан *к ү л б і л т е г е с а л д ы.* «Мейліңіз, үй таппай келіп отырған жоқпын...» (Жұлдыз, 1975, №4, 126).

КҮЛБІЛТЕЛЕНДІР *Күлбілтелен етістігінен жасалған өзгелік етіс* (С. Сматаев, Елім-ай, 2, 287).

КҮЛБІЛТЕЛЕНДІРУ *Күлбілтелендір етістігінің қимыл атауы.*

К Ү Л Б І Л Т Е Л Е У *К ү л б і л т е л е етістігінің қимыл атауы.* Бұдан әрі жауырды жаба тоқып *к ү л б і л т е л е у д і ң* жөні жоқ-ты (Ә. Сарай, Атырау, 442). Осынау сары әйелдің *к ү л б і л т е л е у д і* білмей айтып салатын тік мінезінен интернаттағы басқа тәрбиешілерді қойғанда директор ағай да қаймығатын (К. Сегізбаев, Жапжасыл., 425).

КҮМСӘН..? Абзал *к ү м с ә н* таяғына сүйеніп, айғай-шуға араласпай ақ селеу сақалын тарақтап үн-түнсіз отырған Мүсілімді столға шықырды (Ә. Сарай, Атырау, 30).

КҮЛГІШТЕ е т. *Қайта-қайта күле беру, көп күлу.* Жұрт жапатармағай *к ү л г і ш т е п,* Қораш ақынның сөзін теріске шығарды (Т. Әлімқұлов: Қаз. әдеб., 01. 05. 1973, 3).

КҮЛГІШТЕУ *Күлгіште етістігінің қимыл атауы.*

КҮЛДЕУІШ... Тіпті *к ү л д е у і ш т е* қалған темекісінің ұштығы да сөнбепті (Ш. Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 203). Оника сигарет тұтатып, кішкентай сары мүштікке салып, бірер сорып хрусталь *к ү л д е у і ш к е* қоя салды (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 74).

КҮЛДІР: Күлдір арба. *Уақ, майда нәрселерді тасуға арналған қорапты арба.* – Ал, енді осыған қанша адам қолы, қанша ат-көлік, қанша *к ү л д і р а р б а* керек? – деп бөліп жіберді (Ә. Сараев, Тосқауыл 153).

КҮЛДІРГІЛІК з а т. *Күлдіре алатындық, күлдіретіндік.* Кескіні салмақты шырай танытады. *К ү л д і р г і л і к т і ң*, яки келекенің нышаны да байқалмайды (Жалын, 1974, №6, 7).

КҮЛДІРЕУІШСІЗ с ы н. *Күлдіреуіші жоқ, күлдіреуіш орнатылмаған. К ү л д і р е у і ш с і з* шаңырақ болмайтынын білмеуші ме едің (Қ. Әбілманапов, Өткел., 41).

КҮЛДІРЕУІШТІ с ы н. *Күлдіреуіші бар, күлдіреуіш салынған.* Төбедегі күміс *к ү л д і р е у і ш т і* абажа шаңырақ емес, қатарластыра жабылған қайың салдаулар қайда жатқанын бірден-ақ есіне түсірді (М. Мағауин, Аласапыран, 177).

КҮЛДІРМАМАЙ з а т. к ө н е. 1. *Ертедегі мылтықтардың бір түрі; құлдырмамай.* 2. ***Зеңбірек.*** – Көрсін иттер, *к ү л д і р м а м а й д ы ң* қазақтың қолында да бар екенін (Қ. Жұмаділов, Дарабоз, 1, 396). Зеңбіректі – «зормылтық», «*к ү л д і р м а м а й*» деп атаған (Қаз. әдеб., 07. 02. 1992, 7).

КҮЛДІРМЕ з а т. *Күлдіргі әңгіме.* Жадыра екеуміз түрлі *к ү л д і р м е л е р* айтып, қызықты уақиғаларды әңгімелесіп ауылға жеттік (Д. Бейсенбекұлы, Әулиеағаш., 15).

КҮЛДІРМЕКІЛ з а т. с ө й л. *Шертпекіл деп аталатын балалар ойыны.* Асық ойыны да басқаша. Біздің ауылда ойнайтын «шертпекіліміз» мұнда *к ү л д і р м е к і л* екен (Ж. Алтайбаев, Таңд. шығ., 309).

КҮЛДІРІК з а т. ж е р г. *Тақыр жер.* Менен сары атан озды, шөпке тойып алып, *к ү л д і р е к т е* аунап жатыр (М. Мәжитов, Аманғали, 248).

КҮЛЕГЕШТЕН е т. *Қайта-қайта күлу, күле беру.* Жақсы үрлей алмайтын Сақат сыбызғыны қолында ұстап, *к ү л е г е ш т е н е* береді (Ұ. Доспанбетов, Ел есінде, 257).

КҮЛЕГЕШТЕНУ *Күлегештен етістігінің қимыл атауы.*

КҮЛЕМ з а т. к ө н е. *Күлкішіл, күлегеш адам; ел-жұрт.* Бар күшіңді сынамай, Балуандармен күреспе – Таң боларсың әлемге, Сөз боларсың *к ү л е м г е* (Шалкиіз жырау: Нар заман., 26).

КҮЛ-КҮЛ: Күл-күл тәлкем. э т н. *Балалар ойыны.* Осы қара бала бастаған бұлардың негізгі ойындары: атпақыл, қақпақыл, алтыбасар, *к ү л-к ү л т ә л к е м,* лекеш тағы осы сияқтылар болатын (Р.Аманкелдиев, Батыр., 12).

КҮЛКІТОҚ с ы н. с ө й л. ***Күлкішіл.*** Бұл – *к ү л к і т о қ,* ессіз, артына бұрылмай тек алға қадағалайтындар мекені (О.Бөкеев, Үркер., 491).

КҮЛКІПАЗ з а т. *Елді күлдіретін әртіс. К ү л к і п а з д а р* (комиктер) «жолымызды эстрадан бастап едік, ұмытып бара жатыр екенбіз», - десті (Лен. жас, 24. 04. 1973, 4).

КҮЛСАЛҒЫШ з а т. *Темекінің күлін, қалдығын салатын ыдыс.* Темекісін будақтатып, *к ү л с а л ғ ы ш қ а* мүштегін тық-тық еткізіп күлін түсіріп, жайбарақат отыр (З. Ахметова, Шуақты күн., 15).

КҮЛСАРЫ с ы н. *Сарысы басым күлгін түс.* Әсіресе, ортада келе жатқан, бүкіл Дешті Қыпшақ жеріне әйгілі, «Ортеке» деп ат қойылған *к ү л с а р ы* сайгүлік мінген жас әйел таңғажайып салтанатымен анандайдан-ақ көздің жауын алады (І.Есенберлин, Алмас қылыш, 24). Жаз шыға *к ү л с а р ы* жүнді аруаналарын ыңыранта, үдере көшіп, Арал теңізінің құмды, тақыр жағалауларына дейін барды (І. Есенберлин, Маңғыстау., 8).

КҮЛТЕ: Күлте жапырақшалар. б о т. *Гүл күлтесінің жапырақшалары.* Тостаганшаның үстіңгі жағына күлте орналасқан. Күлте ақ түсті бес *к ү л т е ж а п ы р а қ ш а л а р ы н а н* құралады (Ботаника, 107).

КҮЛТЕ-КҮЛТЕ с ы н. *Күлтеленіп кеткен.* Нұры тая бастаған көзінің алды *к ү л т е-к ү л т е* (Қаз. әдеб., 20. 06. 1975, 2).

КҮЛТЕЛЕ е т. ж е р г. *Үлпілдету, әлпештеу.* Күндесіндей емес, ұзатар қызындай қып *к ү л т е л е п* ұстап отыр (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 139).

КҮЛТЕЛЕКСІЗ с ы н. с ө й л. *Бұлтарыссыз, бүкпесіз.* Қараңғылықта жалпылдап жанған отша татаусыз, *к ү л т е л е к с і з* аңқылдап тұр. Жақсыңды жақсы, жаманыңды жаман дейді (С. Оспанов, Бақытты., 158).

КҮЛТЕЛЕНДІРУ *Күлтелендір етістігінің қимыл атауы.*

КҮЛТӨБЕ з а т. *Ақсақалдар жиналып, әңгіме-дүкен құратын ауыл маңындағы биіктеу жер (төбе).* Сөзуар жұрт би тұқымы деп әзіл қылғанымен, бұл кісінің арғы атасында *к ү л т ө б е д е* билік айтқан ешкімі жоқ (Т. Әбдіков, Өліара, 36).

КҮЛТӨКПЕ з а т. *Күл төгілген жер.* – Иттер *к ү л т ө к п е н і* тіміскілеп жүрген шығар, – деді Уыз (Ж. Кәрменов, Ғашық., 269). Болмаса *к ү л т ө к п е* болып ешкіге тапталатын кісі емес еді ғой (Лен. жас, 28. 11. 1972, 4). Қазір Кеңестер Одағы деген *к ү л т ө к п е д е* қалған жоқ па (Егем. Қазақст., 21. 02. 1992, 3).

КҮЛТӨКТІ з а т. с ө й л. ***Күлтөкпе.*** Жұмағұл жағасын күрең сәтенмен көмкерткен түйе жүн шекпенді желбегей салып, не қораның үстіне, не есік алдындағы *к ү л т ө к т і г е* шығып тұрып, шекесінен қарайды (З. Ақашев, Ақбел асуы, 110).

КҮЛТІЛДЕ е т. ж е р г. 1. *Жарамсақтану, жағымпаздану. 2. Қорқу, тайсақтау.* Тура айтам жәбірлеме, тарт қамшыңды, Жерім жоқ еш адамға к ү л т і л д е г е н (Ел аузынан, 228).

КҮЛТІЛДЕУ *Күлтілде етістігінің қимыл атауы.*

КҮЛТІЛДЕТУ *Күлтілдет етістігінің қимыл атауы.*

КҮЛШАШАР з а т. э т н. *Бала: ұл, қыз.* – Балалы болды деп есіттім ғой? – Ие, құр қол емес, *к ү л ш а ш а р ы* бар (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер, 376). – *К ү л ш а ш а р ы ң* бар ма? – Бар (Қазақст. әйелдері, 1983, №11, 13).

КҮЛШЕ: Күлше жіп. *Орап қойған бір бөлек жіп. К ү л ш е ж і п т і ң* ұшынан аңдаусызда тартып қалсаң, тарқатыла бермей ме… (З.Шашкин, Доктор Дарханов, 7).

КҮЛШЕЛЕ е т. *Жіпті бөлек-бөлек етіп, орап қою.* ≈ Өрмек жіптерін бояуының түсіне қарай жеке-жеке *к ү л ш е л е п* қоятын.

КҮЛШЕЛЕУ *Күлшеле етістігінің қимыл атауы.*

КҮЛШЕЛІ с ы н. а у ы с. *Тамағы тоқ, киімі бүтін, дүниесі түгел; тұрмысы жақсы.* Кейбір *к ү л ш е л і* балалар секілді ауыздарынан ақ май ағып жатпаса да, несібеден айырылмаса екен деп тілейді (Б.Омарұлы, Қаратерең., 39).

КҮЛШЕТАЙЛЫҚ с ы н. *Күлшетай боларлық, күлшетайға жетерлік. – К ү л ш е т а й л ы қ* ұн бар ма еді, аға? –деп сұрады Айбарша. – Ол илеулі, ысулы тұр, – деп Масақбай босағадағы столдың үстіне жайылған күлшетайды көрсетті (С.Мұқанов, Сыр Дария, 533).

КҮЛІС… Өрімдей-өрімдей қара көз жігіттер селодағы автобаза мен құрылыс жұмысшылары үйір-үйір болып, ақша салып «*к ү л і с*» ойнайды екен (С. Байжанов, Сыр мен сымбат, 96).

КҮМӘЛЖІМ с ы н. ж е р г. *Мардымсыз, шамалы.* Колхозға барғанда біздің көрсетер көмегіміз *к ү м ә л ж і м*, әрине (Қ.Тұрсынқұлов, Анды-Қарақыз, 63).

КҮМӘНДАНУШЫЛЫҚ с ы н. *Күмән келтірушілік, шүбәланушылық.* Тіл тарихы жөніндегі концепция дүниеге келіп үлгермей-ақ *к ү м ә н д а н у ш ы л ы қ қ а* душар болды (Т. Қордабаев, Жалпы тіл білімі, 128).

КҮМБАР з а т. ж е р г. ***Құты*** *(банка).* Үстелдің үстіне шам жағып, оның үстінен пияла *к ү м б а р* төңкерсең, өлімсіреп сөнгенін көреміз (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 9, 307).

КҮМБЕЗ: Күмбез сақина. *Үсті күмбез пішінді етіп жасалған сақина түрі. К ү м б е з с а қ и н а н ы ң* күмбезі түрлі үлгідегі қалыптарға бөлек құйылып, бауырдағы жіңішке етіп, соғылып, бір-біріне бекітеледі (Қаз. этнография., 3, 276).

Күмбез сырға. *Күмбезден жасалған сырға* (Қаз. этнография., 2, 613). Шар үлгісінде немесе ұзын салпыншақ болып келетін «*к ү м б е з с ы р ғ а*», «қозалы сырға», «қоза сырға», «төлме төбе сырға» да кезінде кең тараған (Қаз. әйелдері, 1983, №9, 26).

КҮМБЕЗГЕР з а т. *Мешіттің күмбезін жасаушы (салушы) шебер*. Оның үстіне *к ү м б е з г е р л е р д і ң* өнерін де көрелік (Қаз. әдеб., 08. 04. 1977, 2).

КҮМБЕЗДЕНУ *Күмбезден етістігінің қимыл атауы.*

КҮМБЕЗДІ: Күмбезді жүзік. *Үстінгі беті күмбезделініп жасалған жүзік.* Қазақта жүзіктің жасалу мәнеріне қарай құдағи жүзік, құстұмсық жүзік, *к ү м б е з д і ж ү з і к,* шытыралы жүзік т.б. түрлерге бөлінеді (Қаз. этнография., 1, 317). Жасалу тәсіліне қарай жүзіктер: сіркелі жүзік, бұрама жүзік, құйма жүзік, *к ү м б е з д і ж ү з і к,* қос жүзік деп аталған (Бұл да, 2, 480).

КҮМБЕЗДІК с ы н. *Күмбезге тән, күмбез сияқты.* Киіз үй төбесіне *к ү м б е з д і к* сипат беру үшін уық ішке қарай бүгіледі (ҚСЭ, 5, 456).

КҮМБЕЗСІЗ с ы н. *Күмбез салынбаған, күмбезі жоқ.* Кісі тірісінде қалай әр текті болса, өлгеннен соң бейіттері де әр алуан: бірі күмбезді, бірі *к ү м б е з с і з*, бірі төртқұлақ етіп тұрғызылған, енді біріне топырағы ғана үйілген (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 177).

КҮМПІЛДЕТ... 2. а у ы с. *Көпірте сөйлеу, өсіріп айту.* Пәлен жерде пәлен кіре атқыға кетіпті, түген жерде түгенше адамды көшкі әкетіпті деп *к ү м п і л д е т к е н д е* жүректі күпті қылады (Қ. Ысқақ, Тұйық, 115).

КҮМПІЛДЕТУ *Күмпілдет етістігінің қимыл атауы.*

КҮМІЛЖІҢКІРЕУ *Күмілжіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КҮМІРӘ: Күмірә болғыр. *Көзі жоғалғыр, құрығыр д.м.* Ұзын сирақ, безеу бет бала мен *к ү м і р ә б о л ғ ы р* қыз бұл кезде бір-бірін көзбен шағып жеп, ыржалаң қағып балмұздақ жалап тұрған (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 44, 46).

КҮМІС: Күміс ер. *Әйелдер мен қыздарға арналған, екі қасы, басқа да бөлшектері күміспен әшекейленген ер. К ү м і с е р* – көбінше әйел қауымына арналған ердің бір түрі. Оның үлгісі де, түрі де көп (Ата салты., 97). Жасалуына қарай ердің бірнеше түрлері болады: қазақ ер, *к ү м і с е р,* құранды ер және ашамай ер (Шаңырақ, 33). Ердің мынандай түрлері бар: қоқан ер, құранды ер, қалмақы ер, қазақ ері, орыс ері, қом ер, ашамай ер, тоз ер, *к ү м і с е р* т.б. (Қазақст. ауыл. шаруаш., 1970, №10, 62).

Күміс жүген. *Күмістеліп, сәнделген жүген.* Жүгеннің өрме жүген, түйме жүген, қайыған жүген, *к ү м і с ж ү г е н...* деген түрлері болады (Қаз. ауыл шаруаш., 1970, №10, 62).

Күміс жүзік. *Күмістен құйылып, бауырына ою-өрнек жүргізіліп, үстін асыл таспен безеген жүзік.* Жасалған материалына қарай жүзіктер алтын жүзік, *к ү м і с ж ү з і к,* гауһар жүзік, меруерт жүзік, қола жүзік, жақұт жүзік деп аталады (Қаз. этнография., 2, 479).

Күміспен күптеп. *Күміс жалатып, күмістеп.* Ол өзге хандардан салтанатын асырып, күмбезін *к ү м і с п е н к ү п т е п*, босағасын алтынмен аптап зәулім сарай салғызыпты (Т. Ахтанов, Махаб. мұңы, 89).

Күміс сақал. п о э т. *Күмістей жылтыраған аппақ сақал.* Алма бет, *к ү м і с с а қ а л,* алғыр ақын Таң нұрлы жырын төккен күндей күліп. Туындап, түк тастаған тарлан жүйрік, Жүлде алған тоқсан жаста қайта туып (Т. Жароков, Шығ. жин., 1, 188).

Күміс сақина. *Таза күмістен соққан немесе құйып жасалған сақина.*

Күміс сапты қамшы. *Сабы күмістелген қамшы. К ү м і с с а п т ы қ а м ш ы* көбінесе әйелдерге арналады (Шаңырақ, 34).

Күміс сырға. *Таза күмістен соғылған сырға.*

КҮМІССУ з а т. х и м. *Сынап қосылған күміс (амальгама).* Егер сынапқа күміс «жұтқызсақ» – *к ү м і с с у*, алтын «жұтқызсақ» – алтынсу деп аталады (Ана тілі, 14. 01. 1993, 8).

КҮМІСШІ з а т. *Күміспен безендіруші, күмістеуші.* Үйсін *к ү м і с ш і л е р і* басқаларға қарағанда өте тамаша үзеңгі мен айылтартпалар жасайды (Қарқаралы, 18).

КҮН: Күн жайлату. э т н. *Тасаттық беру кейде осылай да аталынады.* Тасаттық беру құрғақшылықта тәңіріден жаңбыр тілегенде жасалады. Бұл «*к ү н ж а й л а т у*» деп аталады (Ата салты., 136).

Күн жұбату. *Күнді (уақытты) өткізу.* Бақтияр, Байжұма, Сағымжандар қарта ойнауға кірісті. Ет піскенше *к ү н ж ұ б а т у д ы ң* амалы (Қ. Жұмаділов, Соңы көш, 389).

Күн қайыру. *Аспан денелері мен жұлдыздардың қозғалыс заңдылықтарына сүйене отырып уақыт есептеудің тәсілі. К ү н қ а й ы р у* – дала көшпенділері үшін адам – қоғам – табиғат үштігі арасындағы өзара бірлігі мен үйдесімді байланысын реттеуге арналған жүйе (Қаз. этнография., 3, 289).

Күннің жазғы тоқырауы. *Күннің ұзаруының аяқталуы. К ү н н і ң ж а з ғ ы т о қ ы р а у ы* кезінде күннің ашық, жауынды болуына қарап күздің қалай болатынын болжайды (Қаз. этнография., 2, 371).

Күннің қысқы тоқырауы. *Күннің қысқаруының аяқталуы. К ү н н і ң қ ы с қ ы т о қ ы р а у ы н д а* күннің ашық, бұлтты болуына қарап, айдың суық не жылы болатынын болжайды (Қаз. этнография., 2, 371).

Күн таласты. *Күннің қызыл арайланып батып бара жатқан кезі. К ү н т а л а с т ы* ғой, атың суыса, отқа қой (Н. Қазыбеков, Дала, 61).

Күн таластырып суыту. *Атты күн батқанға дейінгі суыту.* Егер жол жүріп келген атты күн батып бара жатқанда отқа қойса – *к ү н т а л а с т ы р ы п с у ы т у*, жатарда қойса – қазан суыту, таңға жуық жіберсе – таң асыру дейді (Н. Қазыбеков, Дала, 10).

Күн шықты. *Күн көкжиектен көтерілді, күн көрінді.* ≈ *К ү н ш ы ғ а* біз де атқа міндік.

КҮНӘМСІЗ с ы н. *Күнәсі жоқ, айыпсыз, жазықсыз.* ≈ *К ү н ә м с і з* жандарды бекерден-бекер шырылдатпайық.

КҮНӘМСІЗДІК з а т. *Күнәсіздік, жазықсыздық.*

КҮНБАҒАР... 2. а у ы с. *Жағымпаз, жарамсақ.* Жұрты құрғыр қандай *к ү н б а ғ а р* боп кеткен. Жаулықтары қарқарадай боп, бастықтың үйінің төріне жайғасқан бес қатын «Қой, қыз балаға бұл сөзің ауыр!» - деп пәтуа айтудың орнына жалаң қатынның дікеңдеген сөздеріне бастарын шұлғи береді (Ә. Кекілбаев, Бір шөкім бұлт, 17).

КҮНБАҒАРЛЫҚ з а т. а у ы с. *Жағымпаздық, жарамсақтық.* – Көп жылдар бойы онымен қатар отырсаң да, құрбыңның *к ү н б а ғ а р л ы ғ ы н* қалай білмегенсің? – деушілер де болды (Қаз. әдеб., 08. 06. 1988, 16).

КҮНБИ з а т. к ө н е. *Үйсін ұлысы өздерінің билеушілерін осылай атаған.* Үйсін ұлысы өздерінің билеушілерін Күн, яғни күннен тараған ұрпақ деп, оған «би» атауын үстеме сыңар қып қосып *к ү н б и* деп атаған (Қ. Толыбаев, Бабадан., 13). Қытай деректеріне және көне шежіре

жазбаларына сүйеніп, зерттеушілер Үйсін мемлекетінің хандары *к ү н б и* аталған деген дерек келтіруде (Н. Мыңбатырова, Төле би., 18). Өз заманында *к ү н б и л е р,* қағандар, хандар, сұлтандар, билер халықты заң-жарғыларға, халықтық салт-дәстүрлер мен ғұрып-әдеттерге сүйене отырып басқарған (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 131).

КҮНДЕ з а т. к ө н е. с ө й л. ***Күде.*** Аяққа салды кісенді Мойынға салып *к ү н д е н і* Томарға мықтап байлады (Ақсауыт, 2, 238).

КҮНДЕМЕ с ы н. *Күнделікті, күн сайынғы*. Баянға жартымды жұмыс табылмады. Погреб қазу, отын жағу, қораның боқтығын тазалау сықылды *к ү н д е м е* жұмыспен жүріп жатты (Ж. Аймауытов, Шығ., 122). Сәті түскенде пароход тоқтайтын жерде *к ү н д е м е* жұмыс бар екен, соған келіп түстім (Жұлдыз, 1973, №5, 17).

КҮНДЕСТЕУ с ы н. *Бір-бірімен бақталастау, араздау; күндесірек* (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 12).

КҮНДІК з а т. *Бір күндік жұмыс*. «Өкпелеген екен», - деп ойлады Сырлыбай. *К ү н д і к к е* шыға қоймағанына қысылып та тұр (Т. Нұрмағамбетов, Дарияның арғы., 103).

КҮНДІКТІ с ы н. *Күндік киген, күндігі бар.* Жалғыз еркек емес, ақ *к ү н д і к т і* бәйбіше, ақ желекті келіншек, үкілі құндыз бөрікті сәулім бойжеткен – бір емес, әлде неше (М. Әуезов, Қилы заман, 17). *К ү н д і к т і* әйелдің соңынан бір бала үйден ере шықты (Ж. Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 6).

КҮНДІКШІ з а т. *Бір-ақ күн жұмыс істейтін адам.* Дегенмен біз қолбала сияқты *к ү н д і к ш і м і з.* Өйткені, жақсы істе, мейлі жаман істе – бәрібір, сол нарық төленеді (Қаз. әдеб., 19. 12. 1986, 2).

КҮНЖІТ... 2. *Күнжіт өсімдігінің дәні.* Қодіреннен қорек ажыратып, *к ү н ж і т т і* қуырып жеген, жаужұмырдың уытын борықтың сүтімен қайтарған шақта күнә бар ма? (Мәдениет және тұрмыс, 1972, №7, 17).

КҮНКЕШТІ с ы н. *Әйтеуір күн өткізіп жүрген, ешқандай қызығусыз, ынтасыз.* Басқасын қойғанда, сондай бір сылбыр ғана *к ү н к е ш т і* күйге өзім де көнер ме екенмін..? (Жұлдыз, 1973, №3, 55).

КҮНҚАҒАРЛЫ с ы н. *Бас киімінің күнқағары бар, күнқағар жасалған.* Ақсақал сыртқы түйе жүн шекпенін желегей тастап, басына қолдан тіктірген қара барқыт тақия үстінен сұр матадан жасалған *к ү н қ а ғ а р л ы* күлапара киіпті (Қ. Салғарин, Сол бір күндер, 3).

КҮНҚАҒАРСЫЗ с ы н. *Күнқағары жоқ, күнқағар жасалмаған*. Ол Төкенге алтындап жазылған *к ү н қ а ғ а р с ы з* бас киімін, матрос белдігінің ауыр жез айылбасын қалдырған еді («Балдырғанның базарлығы», 128).

КҮНҚАҚТЫЛАУ с ы н. *Аздап күнқақты болған, өңі кете бастаған*. Байлық белгісі – көнетоздау, *к ү н қ а қ т ы л а у* көк ала батсайы шымылдық (Ғ. Мүсірепов, Таңд., 3, 535).

КҮНҚАҚТЫЛЫҚ з а т. *Күнқақты болғандық, тотыққандық*. Екеуі құшақтасты. *К ү н қ а қ т ы л ы қ т ы ң* исі мен сабынның исі аралас шықты (Т. Әлімқұлов, Сырлы наз, 76).

КҮНСАЯ з а т. *Аулаға жасалып, күннен қорғануға болатын, төбесі жабық шағын баспана (беседка).* Май топырағы бұрқырап жататын аулаға асфальт төсеттіріп, *к ү н с а я* л а р д ы жаңадан жасатты (Қаз. әдеб., 19. 12. 1986, 3).

КҮНСУ *Күнсі етістігінің қимыл атауы*. Әр уақыт төлдің *к ү н с і м е у і,* шөлдемеуі ескеріледі (Коммунист. еңбек, 16. 10. 1970, 2).

КҮНТИМЕС... Боқтық ұзындығы ат-көлік құйысқанының *к ү н т и м е с* мөлшерінде болады да, оған өткізілетін қолқа да сол мөлшерде жасалады (Ата салты., 105). Құйысқан біткеннің ат-көлік *к ү н т и м е с і н е* ілінетін бөлшегі боқтық немесе құйысқандық деп аталады (Ер қанаты, 277).

КҮНТУАР с ы н. с ө й л. ***Шығыс.*** Орыс келіп екі жарылған ноғай халқын Юсуп, Смайыл деген аданас адамдар басқарған. Юсуптың саясаты *к ү н т у а р* бетпен байланыс жасау еді (Қ. Олжай, Қанат байла., 228).

КҮНТҮСЕР з а т. *Шаңырақтың ашық тұрған, күн түсетін жері.* Сегіз көз күлдіреуіші бар, *к ү н т ү с е р і* кең қара шаңырақтан атылып шыққан әнді таудан аса соққан кешкі леп ала қашты (Ж. Кәрменов, Ақылбайдың әні, 92).

КҮНТІЗБЕК з а т. с ө й л. ***Күнтізбе***. Мәселен, *к ү н т і з б е к т і* (календарь)

жазған Бейімбетті қайсымыз білеміз? (Қаз. әдеб., 06. 05. 1988, 7). Олай болса шығыс, қазақ *к ү н т і з б е к т е р і н д е г і* жылдар сипаттамасында үлкен сырлар ұшығы жатыр (Ана тілі, 29. 03. 1990, 5).

КҮНІСКЕЙ с ы н. с ө й л. ***Күнгей.*** Ақтөс тастың *к ү н і с к е й* бетіне барып жатты (С. Бақбергенов, Кентау, 136).

КҮҢГЕЙ з а т. с ө й л. **Күнгей.** ≈ Мал *к ү ң г е й д е* жатыр.

КҮҢДЕН е т. *Күң болу, күңге айналу*. Елсіреген, қағансыраған халықты, *К ү ң д е н г е н*, құлданған халықты, Түркі иелігінен айрылған халықты Ата-баба мекеніне қайта орнатты (Ертедегі әдеб., 34).

КҮҢДЕНУ *Күңден етістігінің қимыл атауы.*

КҮҢЕЙ з а т. к ө н е. ***Күңше.*** Туысы қызықты да дүние малға, Жамал қыз тоқал болып барды шалға. «Сен де бір күңнен туған *к ү ң е й і*» – деп, Жамалды санамай шал жүрді жанға (Айтбай Белгібаев: Жұлдыз, 1974, №11, 208).

КҮҢШЕ з а т. *Күңнен туған қыз*. Құлдың баласын – құлшар, күңнің қызын – *к ү ң ш е,* молданың баласын – мағзұм деп атайды (Ана тілі, 20. 09. 1990, 6).

КҮҢІРЕНТУ *Күңірент етістігінің қимыл атауы.*

КҮПСЕКТЕТПЕЙ ү с т. ж е р г. *Жасырмай, жаппай*. – Күн демей, түн демей жүре беретінін айтсайшы, – деп көңілдегіні *к ү п с е к т е т п е й* ашығынан айтты (Қаз. әдеб., 02. 11. 1984, 4).

КҮПСЕР... Осы кезде қасымыздағы шоқ қамыстың ішінен қыраулы тымақ, қазақы *к ү п с е р* ішік киіп, «Зеңгі ата» шыға келді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1967, №2, 51). Үстімде кіші шешем тігіп берген, қабыған шолақ *к ү п с е р і м* болатын (Егем. Қазақст., 21. 08. 1992, 3).

КҮПТЕНУ *Күптен етістігінің қимыл атауы.* Сүйген көңілдің мұндайда *к ү п т е н у г е* пейіл тұратын әдеті ғой, «расымен жолыға алмай қаламын ба?» деп қобалжи бастады (І. Есенберлин, Шығ. жин., 1, 189).

КҮПТЕТ *Күпте етістігінен жасалған өзгелік етіс*. Аптау сөзі «сулау» деген ұғым береді (аб – парсының «су» деген сөзі). Алтынмен аптатып, Күміспен *к ү п т е т і п,* Зәулім сарай үй берген, – дейді Жамбыл (Д. Шоқпарұлы: Ана тілі, 14. 01. 1993, 8).

КҮПТЕТУ *Күптет етістігінің қимыл атауы.*

КҮПТЕУ *Күпте етістігінің қимыл атауы. К ү п т е у* – металл бетін қақталған жұқа күміспен қаптау (Қаз. этнография., 3, 295). Қазақ зергерлері қақтауға көбінесе күмісті қолданған. Сондықтан, күміспен *к ү п т е у* деген сөз қалыптасқан, яғни қаптау деген ұғымды береді (Ана тілі, 14. 01. 1993, 8).

КҮПІЛДЕТУ *Күпілдет етістігінің қимыл атауы.*

КҮПІШЕҢ ү с т. *Үстіне тек күпі киген.* Әнеугі тымақшаң, *к ү п і ш е ң* кеткендер пальтолі, шляпалы болып қалыпты (Алматы ақшамы. 21. 06. 1990, 4).

КҮРГЕЙ-КҮРГЕЙ о д. *Қой-ешкіні сауатын кезде, қозы-лақты енелерінен бөлу кезінде айтылатын шақыру одағайы*. Қозы-лақта бөлген кезде *к ү р г е й-к ү р г е й* деген одағай сөзді қайталап айтып, қозы-лақты бөледі (Қаз. этнография., 3, 297).

КҮРГЕЙЛЕ е т. *Күргей-күргей деп айту.*

КҮРГЕЙЛЕУ *Күргейле етістігінің қимыл атауы.*

КҮРГЕЙЛЕН *Күргейле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Жаһанша мырза қала сыртындағы шығыс беті көк терек, сида қоңыр шаттауықпен *к ү р е г е й л е н г е н* ескі зираттың қақ ортасында жерленді (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 244).

КҮРДЕЛІ: Күрделі жапырақ. б о т. *Бір сағақта бірнеше жапырақ алақандары бар жапырақ.* Кей өсімдіктердің жапырағы күрделі болады. Оны *к ү р д е л і ж а п ы р а қ* деп атайды. Яғни оның бірнеше жапырақ алақандары болады (Биология, 66). Егер сағақта бір ғана жапырақ тақтасы болса, ондай жапырақты жай жапырақ деп атайды. Ал бірнеше жапырақ тақтасынан құралып, кішкене сағақтармен ортақ сағаққа қосылған жапырақты *к ү р д е л і ж а п ы р а қ* деп атайды, мысалы, қойбұлдірген, шаған т.б. (Ботаника, 59).

КҮРЕ з а т. *Елді мекен, ауыл, село*. – Мешітке барып намаз оқисың ба, әлде *к ү р е г е* барып пұтқа табынасың ба? (Қ. Жұмаділов, Дарабоз, 1, 52). Бұл күнде қазақтың біраз қаласы мен қалашықтары, кенттері солардың (қалмақтардың) *к ү р е с і н е* айналып кетті (Ж. Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 322).

КҮРЕГЕЙЛЕНУ *Күрегейлен етістігінің қимыл атауы.*

КҮРЕН з а т. ж е р г. *Бір жерге шоғырланған бір топ үй, ауыл; күре.* Әйтсе де, сұлтаным, біздің *к ү р е н м е н* екі арада күйме мен көтерменің қаншасы бар (М. Мағауин, Аласапыран, 75). Бошман қатары көбейген сайын, монғолдардан да береке кете бастады, жоқ жерден шабылған *к ү р е н,* бүлінген жасақтар саны молайды (І. Есенберлин, Алмас., 76).

КҮРЕНДІК з а т. *Күрен (ауыл) боларлық, күрен деп атарлық.* Үш көштік қана жері, үш *к ү р е н д і к* қана жұрты бар. Сейтекке қарындастарының бірін атаудың өзі күнә (М. Мағауин, Аласапыран, 143).

КҮРЕҢ: Күрең қасқалы. *Өңкей күрең қасқа жылқысы бар.* Игілік ақтылы-қаралы, *к ү р е ң қ а с қ а л ы,* жиренді етіп, мың-мыңнан сұрыптап тастаған жылқысын қия алмады (Ғ. Мүсірепов, Оянған өлке, 1, 49).

КҮРЕҢКЕ з а т. з о о л. *Құмырсқаның ірі келген, жыртқыштау бір түрі; құмырсқа арыстаны* (Т. Мұсақұлов, Қаз. ор. терм. сөзд., 79).

КҮРЕУ: Күреу жол. с ө й л. ***Күрең жол.*** Біз құм ішіндегі қазылып қалған *к ү р е у ж о л м е н* жүріп келеміз (Соц. Қаз., 05. 03. 1991, 4).

КҮРЖІ з а т. к ө н е. ***Грузин.*** Тау сағалаған *к ү р ж і л е р* мен әрмендерді де туталақай етті. Бағындырды, салық салды (М. Мағауин, Таңд. шығ., 1, 273).

КҮРЖІКЕЙ з а т. з о о л. с ө й л. ***Күжіркей.*** Май айында даланы түрлі түске бөлеп, *к ү р ж і к е й л е р д і ң* еркектері салтанатты «жиын» құрады. Түрлі-түсті ұзын қауырсындардан «жаға» оранып *к ү р ж і к е й л е р* некелік жасауға бөленеді (Қорғалжын, 159).

КҮРКІРЕУ з а т. ж е р г. *Желі аңыраған, ұйтқып соққан сай, жыра.* Сол жылы бұлардың да сауып отырған інгені ығып кетіп, ауыл сыртындағы *к ү р к і р е у д е* қатып қалған-ды (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 374).

КҮРЛЕУІТ з а т. *Ертеректегі ірі тайпалардың бірі.* Әзелде туысы басқа меркіт – керейге сіңді, ұлысы басқа *к ү р л е у і т* – қыпшаққа телінді (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 148).

КҮРМЕК... 2. *Күрмек өсімдігінің дәні.* Абай атындағы колхоздың астығынан бір уыс дәнді көсіп алған Ж. Әбжәмиевтың көзі табанда аларып кетті. Қаптаған *к ү р м е к* (Ленин жолы, 13. 02. 1968, 3). «Осы көріп тұрғаным рас па?» деп күдіктенген бас агроном көздерін жыпылықтатып жіберіп қайта қарап еді, тағы да бір күріш, бір *к ү р м е к т е н* басқа ешнәрсе көрінбеді (Бұл да).

КҮРӨШКЕ з а т. *Тұтқасы бар, қалайы немесе шыны ыдыс. К ү р ө ш к е л е р і м і з б е н* бұлақтан су алып ішуге мұрша бермеді (Ж. Өмірбеков, Қызыл су, 110).

КҮРПІ е т. ж е р г. *Кенересінен асу, асып-тасу, толықсу. К ү р п і г е н* қос дарияны қатар емген телегей теңіз қыста да, жазда да кенересінен асып, ісініп, ыңыранып жатқаны (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 130).

КҮРПІК с ы н. *Көмпиген, қомпиған, қобыраған.* Күн кештете көтерілген жел де қазір қатайып, түнде жауған *к ү р п і к* қардың бет жағы әлден түтігіп, ақ жүлгеленіп сусып көше бастады (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 297).

КҮРТ з а т. *Бөлек бағылған мал; табын (гурт).* Ертесінде таңертең оның бәрін қой *к ү р т і н е* әкеп тастады (Лен. жас, 10. 07. 1979).

КҮРТЕЛІ с ы н. с ө й л. ***Күртешелі.*** Дүкенге кірген былғары *к ү р т е л і* адам кішкене ғана әйнектен түскен болымсыз сәуледен іштегілерді анық көре алмай, состиып жол ортада тұр (М. Құмарбекұлы, Жер иесі, 40).

КҮРТЕШЕЛІ с ы н. *Күртеше киген, күртешесі бар.* Кенет бір бүйірден шыққан дыбысқа жалт қарасам, былғары *к ү р т е ш е л і* жігіт жымиып тұр екен (Балдырған, 1972, №4, 3).

КҮРТЕШЕЛІК з а т. *Күртеше боларлық, күртешеге жararлық.* Араға келіншегін салып, жылы-жылы жалғасып, қымбат *к ү р т е ш е л і к* астары ақ қағаздай жұмсақ иленген түлкінің терісін сыйлайды (Д. Досжанов, Жолбарыс., 44).

КҮРТИ з а т. с ө й л. ***Күрте.*** Кемпіріне: «тері *к ү р т и і м* қайда еді? Мата белбеуді берші. Дойырды әкел», – деумен болды шал (Лен. жас, 07. 12. 1972, 1).

КҮРТІК з а т. *Жүгерінің ұнынан иленген қамыр.* Жүгері қамырын қанша илесең де басы бірікпейді. Сосын кішкентайдан үзіп алып, сығымдап, етке салады. Оны *к ү р т і к* дейді (Т. Тобағабылов, Түсінсең еді мені, 25). Өзіңді қанша алдасаң да қамыр орнына

салынған *к ү р т і к к е* көңілің шаппайды (Бұл да).

КҮРТІКТЕНДІР *Күртіктен етістігінен жасалған өзгелік етіс*. Күн сайын қар мен сырғақ түсіп, кейде жаңбыр жауып қарды *к ү р т і к т е н д і р і п,* қатырып тастады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1960, №6, 82).

КҮРТІКТЕНДІРУ *Күртіктендір етістігінің қимыл атауы.*

КҮРТІКТЕНУ *Күртіктен етістігінің қимыл атауы.*

КҮРІГЕН з а т. к ө н е. *Ханның күйеу баласы.* Хан күйеуі – *к ү р і г е н* атанады. Одан артық не керек (М. Мағауин, Аласапыран, 144). – Хан күйеуі *к ү р і г е н г е* тіл тигізбе! – деді Ораз-Мұхамед шамданып (Бұл да, 181).

КҮРІШ: **Күріш көже.** *Күріштен жасалған көже. К ү р і ш к ө ж е н і* суға қайнатып дайындайды (Шаңырақ, 199).

Күріш тазалағыш. т е х н. *Күріш тазалайтын машина*. Вагонның есігінен *к ү р і ш т а з а л а ғ ы ш* анық көрініп тұр (Қаз. әдеб., 31. 10. 1975, 1).

КҮРІШШІЛІК з а т. *Күріш егумен айналысушылық*. Күріш – дәмді дақыл. *К ү р і ш ш і л і к* – тұзы ауыр кәсіп (Қаз. әдеб., 04. 04. 1975, 1). – Сөзімді тыңдасаң, әлі де кеш емес. Осы *к ү р і ш ш і л і г і ң д і* қой (Қаз. әдеб., 25. 08. 1978, 1).

КҮС з а т. в е т. *Жылқыда болатын ауру түрі*. Әсіресе оларды [атты] маңқа, жамандату, қаназдылық, *к ү с,* жем түсу сияқты жұқпалы аурулардан сақтау керек (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 53).

Күс ауру. в е т. *Жылқының тұсарлық тұсындағы терінің түгі түсіп, қатпарланып қалатын ауруы. К ү с а у р у ы* басқаларға жұққыш және ол атты жүруден қалдырады (Қаз. этнография., 3, 301).

КҮСТАБАН з а т. п о э т. *Ойын баласы д.м.* – Құдайға шүкір, бізде де он шақты *к ү с т а б а н*, бір жаман шалымыз бар! (Қ. Ысқақ, Тұйық, 92).

КҮСТАНА с ы н. *Айыпты, күнәлі; бейшара*. Ата-ана байғұс маңдайын тоқпақтап *к ү с т а н а* халге түседі (Д. Досжанов, Жолбарыс, 390).

КҮСТЕНІҢКІРЕ е т. *Аздап күстену, күстене түсу*. Тек әттең, трактордың темірі қажап сәл *к ү с т е н і ң к і р е п* кетіпті (Ө. Ахмет, Қарқаралы., 67).

КҮСТЕНІҢКІРЕУ *Күстеніңкіре етістігінің қимыл атауы*.

КҮТІМПАЗ с ы н. *Бір нәрсені күте білетін, күте алатын.* ≈ *К ү т і м п а з* зейнеткер бақшасындағы гүлдерді жайнатып жіберіпті.

КҮТІМПАЗДЫҚ з а т. *Күте білушілік, күте алушылық.* Сенде ондай кірпияздық, артық *к ү т і м п а з д ы қ* деген де болмайтын (А. Әшімов, Таң. щығ., 1, 254).

КҮТТІРІҢКІРЕ е т. *Тостыра түсу, зарықтыру.* Жігітті *к ү т т і р і ң к і р е п* қойғаны анық (З. Шүкіров, Қиын түйін, 13).

КҮТТІРІҢКІРЕУ *Күттіріңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КҮТІМЕЛДЕ е т. *Күтім жасау, күту, жағдайына қарау*. Әйеліңді жақсылап *к ү т і м е л д е м е с е ң* болмайды (Ж. Қорғасбек, Үлпілдек, 178).

КҮТІМЕЛДЕУ *Күтімелде етістігінің қимыл атауы.*

КҮШ: Күш күйеу. э т н. *Әйелінің ата-анасының қолында тұратын күйеу бала. «К ү ш к ү й е у»* деп қызы болғанмен, ер азаматы жоқ адамдардың өз қызымен үйленген жігітті күшін пайдаланып, өзара селбесіп жан бағу мақсатымен өз үйіне кіргізіп алуын атайды (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 66). Мұндайлар көбінесе қайын атасының қолына кіріп, жұмысын істей жүріп қызына үйленетін, ондай күйеулерді «*к ү ш к ү й е у*» деп атаған (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 167).

КҮШАЛА: Күшала ашыту. *Күшала өсімдігінің уын пайдалану тәсілі*. Былтыр Нұр ағам екеуі итке саламыз деп *к ү ш а л а а ш ы т қ а н*. Күшаланы өкпеге тықты да, жылы күлге көміп қойды. Үш күннен кейін өкпе ушығып қап-қара болып кеткен (Х. Есенжанов, Тар кезең, 298).

КҮШТІМСІН е т. *Өзін күштімін деп есептеу, мықтысыну.* Ремнің өзінше *к ү ш т і м с і н і п,* парторг Мәулетке дес бермей жүретінін де еске алған (Ө. Ахмет, Қарғаралы., 69).

КҮШТІМСІНУ *Күштімсін етістігінің қимыл атауы.*

КҮШІКТЕП ү с т. а у ы с. *Бүршік жарып, балалап*. Жер тоңазып қапты, енді-енді *к ү ш і к т е п* келе жатқан қайың, талдың бүршіктерінде мұздақ кілегей бар (Қ.Ысқақов, Тұйық, 175).

КІБІТ з а т. ж е р г. *Астық, тамақ сақтайтын үй; қойма.* Ас үй, бойра, *к і б і т*, кілет, шошала деп аталатындарды тамақ сақтайтын, ас әзірлейтін үйлер болған (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 190).

КІДІЛЕНУ *Кіділен етістігінің қимыл атауы.*

КІДІРІСТЕУ *Кідірісте етістігінің қимыл атауы.* Төртеуі *к і д і р і с т е у д і* әлі де доғарар емес (Жалын, 1977, №1, 81).

КІДІСТІЛІК з а т. с ө й л. ***Кіділік.*** Мінезінің *к і д і с т і л і г і* бар, әйтпесе былай жақсы бала (Жалын, 1974, №1, 67).

КІЛБІК: Кілбік көз. с ө й л. ***Кілмік көз.*** – Сөзді қой, Өзберген! Тұр, киін! – деді *к і л б і к к ө з,* томпақ бет, кеспелтек қара (С.Елубай, Ақ боз., 25).

КІЛГІРТ *Кілгір етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ол сояу кірпіктерін *к і л г і р т е* жұмып ойға шомды (Ә. Кекілбаев, Үркер, 6).

КІЛГІРТУ *Кілгірт етістігінің қимыл атауы.*

КІЛЕГЕЙ: Кілегей көз [көзді]. *Көзі кілегейленіп, суланып тұратын көз.* Секретарлыққа осыдан екі ай бұрын ғана сайланған кірпі шаш, *к і л е г е й к ө з д і* жап-жас жігіт келіп отырған (О. Сәрсенбай, Шығ., 5, 60).

КІЛЕГЕЙШЕ үс т. *Кілегей сияқты, кілегей тәрізді.*

КІЛЕЙ з а т. *Қағаз, т.б. нәрселерді бір-біріне жабыстыратын тұтқырлы зат; желім.*

КІЛЕЙЛЕ е т. *Кілей жағып, екі нәрсені бір-біріне жапсыру.*

КІЛЕЙЛЕН *Кілейле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* – Түу, арақ құрғыр басыма шықты ма, не болып кеттім, – деп көз жанары *к і л е й л е н е,* Оразға қадала қарап күлімсіреді (К. Жүнісова, Қимаймын сені, 242).

КІЛЕЙЛЕНУ *Кілейлен етістігінің қимыл атауы.*

КІЛЕЙЛЕУ *Кілейле етістігінің қимыл атауы.*

КІЛЕЙЛІ с ы н. *Кілей жағылған, кілейі бар.*

КІЛЕЙЛІК с ы н. *Кілейге тән, кілей боларлық.*

КІЛЕЙШЕ үс т. *Кілей сияқты, кілей тәрізді.*

КІЛЕМ: Кілем тарту. э т н. *Ат үстінде ойналатын ұлттық ойындардың бір түрі.* Сайыс, тартыс, аударыспақ, *к і л е м т а р т у,* салма салу, жерден теңге алу ойындарының қай-қайсысы болмасын – атқа еркін шабуға, сайгүлікті сынауға, жылдамдыққа баулитын өнер (Шопан серігі, 233).

КІЛЕМ-КІЛШЕ... Жер еденге қамыстан тоқылған бойралар төселген. Оның үстіне *к і л е м-к і л ш е*, текемет-сырмақ жайылған (М. Разданұлы, Алтай., 38).

КІЛЕМЖОЛ з а т. *Құрметті қонақтар үшін кірер есіктің алдына кілемнен төселген жол.* Қонақтардың қос ақ боз арғымақ күймесі әп-сәтте *к і л е м ж о л ғ а* жақындап қалды (Ж. Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 102).

КІЛЕМШІЛІК з а т. *Кілем тоқумен айналысушылық.* Біздің іс-әрекетіміз сол *к і л е м ш і л і к,* ісмерлік, зергерлік өнердің заңды жалғасындай болып саналады (Лен. жас, 12. 04. 1976, 3).

КІЛКІР е т. ж е р г. ***Кілми.*** Ылғи кіртиіп, *к і л к і р і п* тұратын көзі әдеттен тыс ойнақы (З. Қабдолов, Менің Әуезовім, 17).

КІЛМІК: Кілмік көз. *Кілмиген, сығырайған, қысыңқы көз.* Кісі бетіне назарын тіктеп қарамайтын *к і л м і к к ө з д і ң* дәл кәзірде қайда қарап отырғаны белгісіз (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 162). Кірпік астын қорғалап бұқпантайлап бағатын *к і л м і к к ө з де* сол кілмиген қалпы (Бұл да, 359).

КІЛТЕҢ з а т. г е о г р. *Кішкентай бел, белең, кезең.* Бөкес, ораздық (укроп), табансуытар (скамейка), дейілше (қапшық), *к і л т е ң* (бел, кезең) секілді көркем прозаға сұранып тұрған сөздерді елемей, ескермей өте алмас едік (Қаз. әдеб., 23. 12. 1977, 2).

КІЛТСӨЗ з а т. ж а ң а. *Тапсырма бойынша өзі танымайтын адамға келгенде әскерилердің айтатын жасырын (шартты) сөзі; пароль.* Жаңа атаулар мен қолданыстар: *к і л т с ө з* (пароль), қасбет (фасад), пернетақта (клавиатура) т.б. орыс тіліндегі сөздерге балама ретінде қолданылып жүр (Ана тілі, 07. 02. 2013, 4).

КІЛШЕЙТ...? Кілең бұздай *к і л ш е й т і п,* Көбелер киген өкінбес. Жұпарын қардай боратып, Арулар құшқан өкінбес (Доспанбет жырау: Нар заман., 21).

КІМ: Кімге дәрі. *Ешкімге қажеті жоқ д.м.* – Кейқуат қыз *к і м г е д ә р і?!* (Т.Әлімқұлов, Шежірелі сахара, 86).

Кімді қалайсың? э т н. *Бастаушы қыз бен жігіттерді жұптастырып отырғызады да, көршілестердің бірінен «Кімді қалайсың?» деп сұрайды. Ол қалаған кісісін сұрайды. Көршісі келіспесе «хан» оған «жаза» тағайындайды. К і м д і қ а л а й с ы ң?* ойыны кей жерде «Қассың ба, доссың ба?», «көрші-көрші» деп те аталынады (Қаз. этнография., 3, 321).

КІМ ТҮРТТІ? э т н. *Ұлттық ойынның бір түрі. К і м т ү р т т і* – жастардың жазды күні ойнайтын ойыны. Басқарушы біреуді басын төмен еңкейтіп, иығынан басып тұрады. Арт жағынан келіп біреу түртеді де, орнына барады. Ол әлгі адамды табуға тиісті (Ойын-сауық, 150).

КІНАРАТТАС *Кінаратта етістігінен жасалған ортақ етіс.* – Күнде *к і н а р а т т а с а* бергенмен бола ма? Одан да күліп-ойнап жүрейікші (Қ. Найманбаев, Беймезгіл қонақ, 187).

К І Н А Р А Т Т А С У *К і н а р а т т а с етістігінің қимыл атауы.*

КІНӘГЕР з а т. *Күнәлі, айыпты.* Оның бірден-бір *к і н ә г е р і* – тоқырау жылдарындағы қосып жазу, жоспармен пара беру дер едім (Қаз. әдеб., 18. 11. 1988, 3).

КІНӘЗ с ы н. а у ы с. *Талғампаз, кіді.* Әсіресе тамаққа *к і н ә з* Айбектің қақталған етке тәбеті шамалы (Б. Мұқаев, Жалғыз жаяу, 91). Алтайдың ағашы да *к і н ә з*, тұқымнан болмаса, көшеттен көбеймейді (Қ. Ысқақов, Қараорман, 102).

КІНӘЗДІК з а т. 1. *Князь болғандық.* ≈ Ол *к і н ә з д і г і н* жасырған емес. 2. а у ы с. *Кербездік, серілік, сәнқойлық.* Ел ісіне бала-шағаны ертпейтін, ел сөзіне беделсіз жұртты араластырмайтын *к і н ә з д і г і н е н* де шығар, әйтеуір Сиғат әке жылуын сезген емес (Қ. Ысқақ, Ақсу., 473).

КІНӘЛАСТЫР *Кінәлас етістігінен жасалған өзгелік етіс.* – Ренжісіп қалғам. – Онда *к і н ә л а с т ы р а й ы н*, татуластырайын (М. Сқақбаев, Ұят тур., 79).

К І Н Ә Л А С Т Ы Р У *К і н ә л а с т ы р етістігінің қимыл атауы* (Ә. Сараев, Тосқауыл, 234).

КІНӘЛІШЕ ү с т. *Кінәлі сияқты, кінәлі тәрізді.* Балалар бастарын құнжитып төмен салып, дәл бір өздері *к і н ә л і ш е* әлдене деп ақталып, міңгірлеп жатыр (С. Оспанов, Сопы., 97).

КІНӘМСІЗ с ы н. с ө й л. ***Күнәмсіз.*** Мөлдіреген қос жанар әлі пәк, *к і н ә м с і з,* кінәрәтсіз аңғал қарайды (Жұлдыз, 1973, №3, 63).

КІНӘРАТТАС *Кінәратта етістігінен жасалған ортақ етіс* (Ө. Қанахин, Құдірет, 226).

КІНӘРАТТАСУ *Кінәраттас етістігінің қимыл атауы.*

КІНДІК: Кіндік кесу. *Жаңа туған жас баланың кіндігін кесіп, түбін мықтап байлап тастау дәстүрі.* Қазақ халқы *к і н д і к к е с у д і* өнегелі, үлгілі кісілерге немесе қулық-сұмдықтан пәк жас балаларға кестіреді (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 4).

Кіндік қазы. *Бас қазы, негізгі қазы.* Ішінен екі қыртыс қазы шықты. Бұның өзі *к і н д і к қ а з ы,* тел қазы, жая қазы, омыртқа қазы, қабырға қазы боп тарайды (Т. Әлімқұлов: Қаз. әдеб., 28. 11. 1986, 9).

КІНЕШКЕ з а т. с ө й л. ***Кітапша.*** Конвертті ашсам, ішінде қатырмамен тысталған қалыңша *к і н е ш к е* жүр (С.Мұқанов, Мөлдір., 274).

КІР: Кір түйғын. *Түйғынның қанат-құйрығының түсі күңгірттеу (сұр түстілеу) бір түрі.* Шалып түсі сұрғылттау. Ту сыртындағы жүн еліб тері болар-болмас сұр жолақты. Осы түсіне орай құсбегілер оны *к і р т ұ й ғ ы н* деп атаған (Ж. Бабалықов.., Қырандар, 144).

КІРАПАТ з а т. к ө н е. *Барлау, бақылау; тексеріс.* Майқы анда-санда екі биге *к і р а п а т* жасап, ауық-ауық ел арасына жіберіп алады екен (Егем. Қазақст., 05. 09. 1992, 3).

КІРӘЖІ е т. ж е р г. *Қайғыру, кею, ренжу.* Қазір кездесе қалса, көңіл бөліп, оқуымыз мүмкін, кездеспесе, *к і р ә ж і м е й м і з* (М. Мағауин, Мен, 191, 265).

КІРӘЛІН з а т. *Қойды күпкіге салғанда, құрттаған жерін емдегенде пайдаланылатын дәрілік май.*

КІРӘЛІНДЕ е т. *Қойды кірәлінге салу, кірәлінмен емдеу.* Сыздық бұл келгенде ауру қойларды *к і р ә л і н д е п*, ыстық буға тоғытып, өзінше ем-домын жасау үстінде еді (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны, 162).

КІРӘЛІНДЕУ *Кірәлінде етістігінің қимыл атауы.*

КІРГІШТЕ е т. *Қайта-қайта кіру, жиі кіру*. Әділдің үйіне *к і р г і ш т е п* жүретін сар жалақ жігіттің Ақзерге әзіл айтқанын өзі де бірнеше рет байқаған еді (Қ. Тоқмырзин, Үш кие, 57).

КІРГІШТЕУ *Кіргіште етістігінің қимыл атауы*.

КІРДЕК з а т. *Будан арқылы бір өркешті аруанадан туған түйе тұқымы*. Будан арқылы бір өркешті аруанадан кезмая, *к і р д е к,* нар, жарбай, инермая, кезнар, күрт секілді алуан-алуан түйелер тарайтынын екі қазақтың бірі білуге тиіс (Қаз. әдеб., 25. 11. 1988, 1).

КІРЕЛІ с ы н. *Кіреге жегілген, кіре құрамындағы.* Әмбе біреу емес, *к і р е л і* көлікке батылы жетіп тиісе де қоймас (Қ. Ысқақ, Таңд., 3, 47).

КІРЕМПІЛИН з а т. *Қымбат маталардың бірі.* Жібек пен шәйі, мақпал мен торқа жетпегендей адам атынан шатасатын *к р е м п і л и н* деген бәлесі тағы шығыпты (Н. Серәлиев, Зеңгір аспан, 200).

КІРЕН з а т. ж е р г. ***Шекара.*** Кешікпей орыстар келіп *к і р е н д і* (граница) жабады деген сыбыс бар (З. Қинаятұлы, Көшпенді., 151).

КІРЕП з а т. *Тіреп тұратын тіреуіш*. – Осы неге *к і р е п* қоймайды? Бізді өлсін дей ме? (С. Ерубаев, Менің құрд., 38).

КІРЕС з а т. с ө й л. ***Шытыр*** *(Ойын қартасының бір түрі)*.

КІРЕСІН з а т. *Үйге кіре беретін жер.* ≈ Ол *к і р е с і н д е* тұрып қалды.

КІРЕУКЕЛЕНУ... *К і р е у к е л е н у* сөзі торлану деген мағынаны білдіреді (Ата салты., 58).

КІРЖИГІШ с ы н. *Кіржие беретін, тыржиғыш*. Оның үстіне сырқат адамның кінәмшіл, *к і р ж и г і ш* келетін әдеті және болады (Жалын, 1974, №1, 80).

КІРЖИЮ *Кіржи етістігінің қимыл атауы*. Қайта бейнетің көбейе түседі. Сосын-ақ мазасыз науқасқа қабақ шыту, *к і р ж и ю* басталмай ма? (Жалын, 1974, №1, 80).

КІРЛЕУІТ с ы н. с ө й л. *Кір, лас.* Айғыз-айғыз қоңыр бояу жағылған аспан *к і р л е у і т* (М. Мағауин, Көк мұнар, 106).

КІРЛІ-ЖАМБЫЗ с ы н. с ө й л. ***Кіржамбыз.*** Оның кекесінін құлағым шалып қалғанмен, әйелдің *к і р л і-ж а м б ы з* ұсқынына басынан аяғына дейін қыдыра көз тастап, мен де күлімсіредім (Ж. Орманбаев, Тұзақталған., 29).

КІРМЕ: Кірме күйеу. *Қайын жұртында қалып қойған күйеу.* Өз елінде жанашыр жақыны жоқ жарлы жігіттер бөтен елде кәсіп қуып жүріп үйленіп, қайын жұртында қалып қойса, оны *к і р м е к ү й е у* деп атандыратын (Х. Арғынбаев, Қаз. халқы., 167).

КІРМІНЕЗ с ы н. с ө й л. *Мінезі жаман, нашар мінезді (адам).* Сонымен бірге аталған *к і р м і н е з,* кертартпа психология көп реттерде қоғамдық орнын әлі толық анықтай алмаған адамдардың арасында жиі кездеседі (Лен. жас, 14. 04. 1973, 3).

КІРМІНЕЗДІ с ы н. с ө й л. *Жаман мінезді, ашушаң.*

КІРМІНЕЗДІЛІК з а т. *Мінезі жамандық, ашушаңдық*. Біз адамды адам деп бағалаудан гөрі оны қайткенде кемсітем, қорласам деп тұратын *к і р м і н е з д і л і к*, қызғаншақтық жайлы пікірімізді ортаға салуды мақұл көрдік (Лен. жас, 14. 04. 1973, 3).

КІРПІ з а т. *Шаш қоюдың бір үлгісі (модасы)*. – Жоқ, нағыз есімі – Сәлім. Шашын үнемі «*к і р п і*» модасымен қойып жүретін болған соң тағылған айдар ғой (К. Сегізбаев, Жылдың ең., 147).

КІРПІКШЕШЕНШЕ үс т. *Кірпі секілді, кірпі сияқты.* Қанатты көрдім. Бүкшиген күйі тізесін көтере, *к і р п і к ш е ш е н ш е* жиырыла түскен (Д. Рамазан, Жылап аққан., 249).

КІРПІТІКЕНЕК з а т. с ө й л. ***Кірпі*** *(шаш қою модасы)*. Шашын сол кездің модасымен *к і р п і т і к е н е к* қып қырқып қиғызған (З. Қабдолов, Менің Әуезовім, 46).

КІРПІШ з а т. *Карта ойынындағы төрт түрдің кірпіш пішіндес, өзі қызыл бір түрі; буби, боби, поп.* Әкесінің баласы енді «*к і р п і ш т і ң*» ондығын құшақтайды да, әлгі «түйенің» бәрін алды (М. Әлімбаев, Тәрбие., 58). – Мұндай сұмдықты кім көрген, қас қылғандай бір қолға төрт *к і р п і ш* түгелдей баруын қарашы! – деді қайғырып (Қаз. әдеб., 11. 08. 1978, 4).

КІРТ...? Азау, Азау дегенің Әл-Ғұсман паша жұрты екен. Дін ісіәмнің *к і р т і* екен. Азаудың ер Доспамбет ағасы Азаудың бір бұрышындай нарты екен! (Доспанбет жырау: Нар заман., 21).

КІРІМ з а т. ж е р г. ***Кіріс.*** Есепқұмар біреулер Шекеннің биылғы жылы тракторымен табар *к і р і м і н* есептеп, шотқа сала жүруді де естерінен шығара қоймады (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 22).

КІРІПТАРЛАН е т. *Кіріптар болу, тәуелді болу*. Әбілқайыр ұлдарының алдына барып, *к і р і п т а р л а н ы п* қол қусыр. Құныңды кесе ме, қылмысыңды кесе ме, солар шешеді (Ардагер (газет), 17. 06. 2010, 4).

КІРІПТАРЛАНУ *Кіріптарлан етістігінің қимыл атауы.*

КІРІС з а т. к ө н е. *Адырнаны иіп тұру үшін оның екі басын керіп байлаған жіп.* Ату үшін адырнаны кері қарай қайқайта иіп кереді. Оған қайыстан, тарамыстан немесе жібектен жасалған керме жіп *к і р і с* байланады (Қаз. этнография., 1, 65). Қазақ садағы екі бөліктен тұрады: серпінді бөлігі – адырна, оған керілген, оқты тіреп ататын жібі – *к і р і с* (Бұл да, 2, 179). Садағына сары жебені салдырған, Садағының *к і р і с і н* Сары алтынға малдырған, Тереңнен көзін ойдырған (Махамбет: Нар заман., 227). Алты атқа алған адырна Ата алмасам, маған серт! Шым жібектен ескен *к і р і с і,* Үзіліп кетсең, саған серт! (Қарасай-Қази: Ақсуат, 2, 76).

КІРІСТЕ е т. *Кіріске кіргізу, кіріс етіп жазу*. Ол келісімен ноябрь, декабрь айларында туған жас бұзауларды 1984 жылдың есебіне емес, 1985 жылдың январь айының есебіне *к і р і с т е ң д е р* деп бәрімізге бұйрық берді (Қаз. әдеб., 29. 11. 1985, 14).

КІСӘПІРЛЕУ с ы н. *Құлау, зәлімдеу; арамдау.* Құдайдан бір, адамнан екі жалбарынып сұрап алған жалғыз бала *к і с ә п і р л е у* өссе не болмақ? (Қ. Жиенбай, Даңқ., 121).

КІСЕНДЕЛУ *Кісендел етістігінің қимыл атауы.*

КІСЕУ з а т. с ө й л. ***Кісен.*** Сондай-ақ желдік, терлік, тартпа, жабу, көпшік, *к і с е у,* тұсау, шідер сияқты басқа да ат әбзелдері жетерлік (Ер қанаты, 198).

КІСПҰРЫШ с ы н. ж е р г. *Оңбаған, жексұрын, сұрқия, ит.* – Ол иттің баласын, – деді Сыдық, – мен көптен білем. Құдайды білмейді ол *к і с п ұ р ы ш.* Сол иттігімен мал жиып, асхана орнатып отыр (Қ. Әбдіқадыров, Әңгім., 30). Кеңес өкіметі келгелі айылын жиды. Әйтпесе арғы жерде ә десең, мә дейтін нағыз *к і с п ұ р ы ш т ы ң* өзі (С. Елубай, Ақ боз., 27).

КІСІКИІКТЕНУ *Кісікиіктен етістігінің қимыл атауы.*

КІСІЛІК з а т. с ө й л. ***Керсен.*** Ердің адам мініп отыратын тұғырлығын «*к і с і л і к*» деп атайды. Кей жерлерде «керсен» дейді (Ер қанаты, 261).

КІСІСІ е т. с ө й л. ***Кісімсі.*** Ерімбет сонша еріншек жігіт, тек адалсынып, таза *к і с і с і п* жүргені болмаса, үйіне керек-жарақ тауып, реттеуге шорқақ-ақ (Ж.Тілепбергенов, Ізбасар, 152).

КІТАБИЛЕН е т. *Кітапта не жазылса, қалай жазылса, солай сөйлеу, солай айту.* Қазір мектеп балаларының тіліне зер салып қарасаңыз, *к і т а б и л е н е* бастаған кедейлеу сөз қорын байқайсыз (Қаз. әдеб., 06. 04. 1973, 3).

КІТАПЖАНДЫ с ы н. с ө й л. ***Кітапқұмар.*** Василий Костров, Мукаррам Абдуллаев көркем әдебиет басылымдарын қойнынан тастамайтын *к і т а п ж а н д ы л а р* болатын (Жалын, 1974, №4, 131).

КІТАПҚАП... – Бәрібір мен мұны ұстамаймын! – деп жанындағы *к і т а п қ а б ы н* лақтырып тастады (Т. Нұрмағамбетов, Дарияның арғы., 59).

КІТАПХАНАШЫЛЫҚ з а т. *Кітапханашы болушылық, кітапханашы қызметін атқарушылық. К і т а п х а н а ш ы л ы қ т ы* қолына алған жарты жылдан кейін, балалар арасындағы жұмыс жөніндегі байқауда жүлделі орынға ие болды (Лен. жас, 22. 08. 1974, 3).

КІШ: Кіш етті. с ө й л. *Кіші дәретке отырды, сиді.* – Сен де түрегеліп тұрып *к і ш е т е с і ң* бе? – деп сұрады (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 408). Баланың кәк етуі үшін, *к і ш е т у* үшін түбектен қолайлы нәрсе жоқ (Қаз. әдеб., 15. 11. 1991, 9).

КІШКЕНТАЙЛАУ... Нұрлан бұрылып, құрбысымен бірге өтіп бара жатқан бойы *к і ш к е н т а й л а у,* қараторы қызды көрді (Н. Исабаев, Өмір., 119).

КІШКЕНТАЙСЫНУ *Кішкентайсын етістігінің қимыл атауы.*

КІШІ: Кіші Аю. а с т р. *Аспанның Солтүстік жарты шарындағы Керік және Айдаһар шоқжұлдыздарының аралығында жатқан шоқжұлдыз* (ҚСЭ, 6, 191). Шоқжұлдыздардың саны көп. Олар: Аққу, Арыстан, Бүркіт, Жетекші,

Мерген, Сарышаян, *К і ш і А ю,* Үлкен Аю т.б. (Х. Әбішұлы, Халық астр., 9). Жетіқарақшының қасында кішілеу бір жұлдыз бар. Ол – *К і ш і А ю* шоқжұлдызы (Х. Әбішұлы, Аспан сыры, 80).

Кіші отыз жеті. п е р и ф р. *Колбин әкелген қыспақ.* Колбин кезіндегі дүрбелеңді немесе қазақ кадрлары қалай қуғындалғандығы қазір «*к і ш і 37*» деп аталып жүр (Парасат, 1999, №7, 25).

КІШІЛІК з а т. *Екінші әйел, тоқал.* Болған соң шеше дана, әке мықты, Биікке шаңырақты көтеріпті. Ұлғайған шағында Әлпеш Белгібайға, Сіңлісін *к і ш і л і к к е* әперіпті (Н. Айтұлы, Ту, 48). – Ақтұмсықтың бойжетіп отырған қызы бар. Соны *к і ш і л і к к е* сұраңыз (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 97). Төрежан сынды сәбиді Жұмысына салуға, Алмажан сынды бейбақты *К і ш і л і к к е* алуға (Бес ғас. жырл., 1, 310).

Қ

ҚАБА: Қаба құйрық. *Қалың әрі ұзын құйрық.* Бітісіне байланысты құйрық: келте құйрық, сояу құйрық, шұбалаң құйрық, *қ а б а қ ұ й р ы қ*, сымпыс құйрық, сыпсың құйрық, сыпыс құйрық, ит құйрық, шолақ құйрық деген атаулар қалыптасқан (Ж.Қоқанова, Түк және тері атау., 8).

ҚАБАҒАТ ү с т. ж е р г. 1. *Бәрі, түгел;* 2. *Қатты, тіптен.* Келін келді жамағат Сен келеді дегенде Қуанды жұрт *қ а б а ғ а т* (А.Үлімжіұлы, Шығ., 2, 391).

ҚАБАҚ: Қабағының астымен қарады. *Жақтырмады, түнерді.* – Қой, бастыққа келіп бас имесем, ертең *қ а б а ғ ы н ы ң а с т ы м е н қ а р а п* жүрер, - деп әлгі адам қос қолын ұсынды (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш, 76).

ҚАБАҚАТ с ы н. с ө й л. *Қатқабат, сан түрлі; көп қабағат.* Ойлап қараса, Қанипа кейінгі бір жылда не бір *қ а б а қ а т* жаманшылықтарды да, жан семірткен талай ғажап жақсылықтарды да көрген екен (С.Омаров, Қызыл арай, 217).

ҚАБАҚХАНА з а т. к ө н е. *Тамақ, арақшарап ішетін жер.* Екеуі емен-жарқын кездесіп, ентігін басқан соң, Меңутай оны ана жолы берген уәдесі бойынша *қ а б а қ х а н* аға бастады (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 136). Әсіресе кенттің қақ ортасындағы мынау *қ а б а қ х а н а н ы ң* қазаны күнітүні отта қайнап, даяшылар мен аспаздар абыр-сабыр болып жататын (Бұл да, 195).

ҚАБАН: Қабан желке. *Күжірейген, дөңкиген желке.* Қайқы бел, кәрі жирен үстінде бүгінде үрген местей орасан семірген кілбік көз, *қ а б а н ж е л к е* Бұқарбай отыр (С.Елубай, Ақбоз үй., 119).

ҚАБЫЖЫҚ з а т. ж а ң а. *Кино түсіргенде қажетті, бір нәрсенің бейнесі түсірілген жұқа, жылтыр нәрсе; жұқалтыр* (пленка). Бұл не бас қатыру десек, теледидардағы *қ а б ы ж ы қ т ы* желімдеуге байланысты баламаларын табу керек болыпты (Ана тілі, 20. 03. 2008, 4).

ҚАБЫЗ[1] з а т. с ө й л. ***Қауыз*** (Ж.Досқараев, Қаз. тілі жерг., 135).

ҚАБЫЗ[2] з а т. ж е р г. ***Қапырық.*** Қойдың буаз кезінде қораның асты сыз, ауасы *қ а б ы з* болмауы тиіс (Қазақст. ауыл шаруаш., 1964, №12, 31).

ҚАБЫЗДАТ *Қабызда етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Осы бейуақ күй көңілге күрсініс шақырып, жұқалаң мұң *қ а б ы з д а т а д ы* (О.Бөкеев, Өз отыңды., 110).

ҚАБЫҚЖЕГІ з а т. з о о л. *Ағаштың қабығын жеп тіршілік ететін, кішірек келген қоңыз. Қ а б ы қ ж е г і л е р* – бойы 1 см болатын қоңыздар. Олардың өмірін ағаштан ажыратып ала алмайсыз (Жәндіктер, 33). *Қ а б ы қ ж е г і* (короед), ұзынтұмсық (долгоносик) қоңыздардың дернәсілдерінің аяқтары болмайды (Р.Сәтімбеков.., Қызықты биология, 77). Бір тоқылдақ күніне 700-900 *қ а б ы қ ж е г і* немесе 50 зауза қоңызын жеп, орманға өте көп пайда келтіреді (Қ.Аймағамбетова, Табиғат тану., 41).

ҚАБЫҚТАЛ е т. *Қабығы аршылған, қабығы алынған.* Сабауды түзу өскен жыңғылдан немесе *қ а б ы қ т а л ғ а н* тал мен мойылдан әзірлейді (Ер қанаты, 290). «Көксала» деп *қ а б ы қ т а л м а ғ а н*, бірақ бұтақталып буып тастаған түзу талдарды айтады» (Қазақст. ауыл шаруаш., 1969, №7, 60). *Қ а б ы қ т а л ғ а н* уық бойы тал-

ды пеш қызуына ұстап, әбден қыздырып алғаннан кейін тезге салып түзейді (Лен. жас, 16.11.1985, 4).

ҚАБЫҚТАЛУ *Қабықтал етістігінің қимыл атауы.*

ҚАБЫҚША з а т. б и о л. *Өсімдік жасушасының (клеткасының) ең сыртқы бөлшегі.* Әрбір клетканың тығыз, мөлдір *қ а б ы қ ш а с ы* болады. Ол өте жұқа келеді (Биология, 23). Өсімдік клеткаларының құрылысы күрделі болады. Клетка сырт жағынан *қ а б ы қ ш а м е н* қапталған (Бұл да, 26).

ҚАБЫЛ з а т. с ө й л. ***Қабылдау.*** Мәртебелі мейманның құрметіне жасалған *қ а б ы л ғ а* арнайы шақырылған Ораз-Мұхамедке өзгеше ықылас көрсетілген (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 246).

ҚАБЫЛДАУШЫЛЫҚ з а т. *Бір нәрсені қабылдағандық, қабылдай салғандық.* Бізден басқа халықтарда біреудің бір нәрсесі тәуір екен деп еліктеушілік, оны табан астында *қ а б ы л д а у ш ы л ы қ* тіптен жоқ десе болады (Ата салты., 8).

ҚАБЫЛДЫҚ з а т. с ө й л. ***Қабылдағандық.*** Ендеше, сол дұғаның *қ а б ы л д ы ғ ы* үшін «алсадид» деп, біреуді жүгінтеді (Қазақ, 12.07.2002).

ҚАБЫНДЫРҒЫШ з а т. м е д. *Қабынуға себеп болатын, қабындыратын нәрсе (вирус).*

ҚАБЫНЫҢҚЫ с ы н. *Аздап қабынған, ісіңкі.* Көксау қойдың өкпесіндей Екі беті *қ а б ы н ы ң қ ы,* Бұршақ соққан көктесіндей Шаш дегенің қиқы-жиқы (Қ.Аманжолов, Біздің дастан., 260).

ҚАБЫРҒА: Қабырға жол. *Таудың бетінен көлденеңдей жасалған жол, қаптал жол.* Арғы беттегі *қ а б ы р ғ а ж о л м е н* 2-3 атты кісі төмен түсіп келеді екен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 1, 23).

Қабырға қазы. э т н. *Қабырғаның майынан жасалған қазы.* Ішінен екі қыртыс қазы шықты. Бұның өзі кіндік қазы, тел қазы, жая қазы, омыртқа қазы, *қ а б ы р ғ а қ а з ы* боп тарайды (Қаз. әдеб., 28.11. 1986, 9).

Қабырға сағат. *Қабырғаға іліп қоятын сағат. Қ а б ы р ғ а с а ғ а т ы* серіппе немесе безбен арқылы қозғалысқа келеді (Шаңырақ, 78).

ҚАБЫРҒАЛЫ: Қабырғалы кеңес. *Айтулы, күшті, беделді кеңес.* Сәния қариялардың осынау *қ а б ы р ғ а л ы к е ң е с і н е* кедергі жасамай, киіз үйден қалай шығып кетудің амалын ойлады (Ә.Әлімжанов, Жазушы, 68).

ҚАБЫРШАҚ з а т. *Пияздың түбіршегін қаптап тұратын жарғақ тәрізді жұқа қабықша. Қ а б ы р ш а қ т а р* – түрі өзгерген жапырақтар. Сыртқы *қ а б ы р ш а қ т а р* – құрғақ, жаңғақ тәрізді, ал ішкілері етжеңді және шырынды келеді. Олар түбіртекке орналасады (Биология, 96).

ҚАБЫСЫҢҚЫРА е т. *Аздап қабысу, қушиыңқырау.* Өйткені беті *қ а б ы с ы ң қ ы р а ғ а н* кекселеу көрінеді, жас емес, шынжау етті жасамыс кісі (Ә.Асқаров, Таңд., 114).

ҚАБЫСЫҢҚЫРАУ *Қабысыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚАБІРСТАН з а т. *Қайтыс болған адамдардың жатқан жері, қабірлері (пантеон).* Барлық халықтар *қ а б і р с т а н д ы* қадірлеп, оны таза ұстап, айналасын көркейтіп отырады (Қаз. әдеб., 25.08.1989, 14). «Тәуелсіз Қазақстан үшін қан төккен ерлердің *қ а б і р с т а н ы*» деген арнаулы орын даярланып, ол жерде кешегі желтоқсан батырларына дейінгілер еске алынса, бұл да кейінгі ұрпаққа үлкен өнеге (Жас алаш, 03.11.09).

ҚАБІРШІ з а т. 1. *Қабір қазушы, қабір қазумен айналысатын адам.* 2. *Қайтыс болған адамды бейіт басына апарып, жерлеуші; қабірге салушы.* Бейіт басына әйелдер бармайды, олар ауылда *қ а б і р ш і л е р д і* тосады (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 111). Құныс маркұмның бас жағын көтерді де, Әлім мен екі-үш жігіт аяқ тұсынан демей көтеріп *қ а б і р ш і л е р г е* берді (М.Мәжитов, Құныскерей, 233). Еңбек еткенін есепке алғандай болып әсіресе *қ а б і р ш і л е р* жағы қарбытып-қарбытып жейді (Ж.Мусин, Туған үй., 67).

ҚАҒАБЕРІСТЕУ с ы н. *Көзден тасалау, қалтарыстау (жер).* Сирек тоқылған талшарбаққа салынды, сабан толтырып, көлдің көзден таса *қ а ғ а б е р і с т е у* бір қамысты жиегіне орнатты (Ф.Дінислам, Көл жағасында, 19).

ҚАҒАЗ: Қағаз майы. *Қағазды жағу арқылы алынған май.* ≈ *Қ а ғ а з м а й ы н* теміреткіге жағады.

ҚАҒАЗДАЛ *Қағазда етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бәйгені кімнің

аты алғаны, ат иесінің мекенжайы мен ру-тайпасы да *қ а ғ а з д а л а т ы н* (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 267).

ҚАҒАЗДАЛУ *Қағаздал етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҒАЗҚОЙ с ы н. *Қағаз жазғыш, қағазқұмар.* Сол күдікті кезеңде зәкүншік, *қ а ғ а з қ о й*, арызжанды кеңселер мен әкімдерге тосқауыл болатын деректі қағаздар керек (М.Әуезов, Абай., 363).

ҚАҒАНАҚ з а т. а у ы с. *Жұп-жұқа.* Қораның *қ а ғ а н а қ* қабырғасы тез қақырайды (С.Ләмбетов, Әке жолы, 85).

ҚАҒАНДЫ с ы н. *Қағаны бар, қаған басқарған.* Елді халық едім, Елім қазір қайда? Кімге ел-жұрт іздермін? – десті. *Қ а ғ а н д ы* халық едім, Қағаным қайда, Қандай қағанға күш-қуатым беремін? – десті (Ертедегі әдебиет., 33). *Қ а ғ а н д ы* халық болып тұрып, қағанын жойған еді, елді халық болып тұрып, елін жойған еді (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 37).

ҚАҒАНДЫЛЫҚ з а т. к ө н е. *Жеке қаған болғандық, елдік, хандық.* Тәңірі жарылқағандықтан Елдігін әлсіретті, *Қ а ғ а н д ы ғ ы н* қағансыратты. Жауын бейбіт етті (Ертедегі әдеб., 35). Бұл елден тұңғыш рет беті қайтқан көрші *қ а ғ а н д ы қ т ы ң* ханы ызаланып, бар әскерін осында ағылтыпты (Қ.Ботбай, Егіз., 49).

ҚАҒАНСЫРА е т. *Қағанын аңсау, қағанын сағыну.* Елсіреген, *қ а ғ а н с ы р а ғ а н* халықты, Күнденген, құлданған халықты, Түркі иелігінен айрылған халықты, Ата-баба мекеніне қайта орнатты (Ертедегі әдеб., 34). – Түркі халқы қанша қиналсақ та, бәрібір қайта түледік. Енді сен елсіреген, *қ а ғ а н с ы р а ғ а н* еліңе қаған бол, - деді (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 259).

ҚАҒАНСЫРАТ *Қағансыра етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Тәңірі елсіретті, Қағандығын *қ а ғ а н с ы р а т т ы*. Жауын бейбіт етті (Ертедегі әдеб., 35). Аға мұратына адал болды. Елін елсіретпеді, қағандығын *қ а ғ а н с ы р а т п а д ы* (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 447).

ҚАҒАНСЫРАТУ *Қағансырат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҒАНСЫРАУ *Қағансыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҒЫЛ з а т. *Қар аз түскен, қары жұқа жер* (Мұрат ақын: Үш ғас., 273). Қыр басы *қ а ғ ы л* екен (Кирг. рус. сл-рь, 1903, 95).

ҚАҒЫЛЖЫҢ: Қағылжың түйе. *Қысы-жазы бойына ет алмай, қоңданбай және тойынбай жүретін түйе* (Қазақша мал атаулары, 66).

ҚАҒЫН з а т. в е т. *Аусыл ауруының түйеде болатын түрі.* Аусылдың түйеде «*қ а ғ ы н*» және «теңге» деген түрі бар (Қаз. этнография., 1, 276).

ҚАҒЫНҒЫРЛА е т. «*Қағынғыр*» *деп қайта-қайта қарғыстау.* Кейде бұлданып: - Сендердің жалдап қойған малайларың емеспін ғой, - десе, қатындар *қ а ғ ы н ғ ы р л а п* болады (Б.Майлин, Таңд., 258).

ҚАҒЫНДЫ з а т. *Есінен адастыратын, шалықпаға ұшырататын ауру.* Соңғы кезде ел арасында «Ақан сері *қ а ғ ы н д ы ғ а* шалдығыпты» деген өсек дүр ете қалды (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 318).

ҚАҒЫРЛАН е т. *Құрғау, кебу, кебірлену.* Шілденің аяқталып қалған кезі. Күн *қ а ғ ы р л а н ы п* күйіп тұр (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 350).

ҚАҒЫРЛАНУ *Қағырлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҒІЛЕЗДЕН е т. *Жұмсаған істі тез бітіру, ылдым-жылдым істеу.*

ҚАҒІЛЕЗДЕНУ *Қағілезден етістігінің қимыл атауы.*

ҚАДАҒАЛАҒАНСУ *Қадағалағансы етістігінің қимыл атауы.*

ҚАДАҒАЛАҒАНСЫ е т. *Қадағалаған болу, бақылағансу.* Оқу ісі жағындағылар сабаққа қатысым жағын *қ а д а ғ а л а ғ а н с ы п*, ай сайын қорытындысын шығарады (Т.Отарбектегі, Зауал, 38).

ҚАДАҒАЛАУШЫ з а т. *Қадағалайтын адам, бақылаушы. Қ а д а ғ а л а у ш ы* қасынан бір елі шықпады (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 160).

ҚАДАҚ з а т. ж е р г. *Ішіне сүт құйып, сыйлы қонаққа ұсынатын күміс аяқ.* – Мен мына алғашқы *қ а д а қ т ы* мәртебелі қонағымыз Абылайдың құрметі үшін көтеремін (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 2, 104).

ҚАДАҚТЫ с ы н. ж е р г. ***Кіселі.*** Ол кең балақ шалбар киіпті де, беліне қынды пышақты, күміс *қ а д а қ т ы* бұғы белбеу буыныпты (Ж.Тілеков, Жоңғар даласы).

ҚАДАМЫШ з а т. э т н. *Қазақ үйді сәндейтін сән-салтанатты бұйымдардың бірі.* Мұнда оның аяққап, есік-салма, терме, *қ а д а м ы ш* секілді қазақы үйдің сән-

салтанат бұйымдары қойылған (Қаз. әдеб., 10.10.1980, 12).

ҚАДАРИ: Қадари хал. с ө й л. ***Қадари-халінше.*** Оқыған бозбалалар, құлағың сал, Алдыңа тарту тарттым *қ а д а р и х а л*. Ақының тал жібектен шәл тоқыды, Кемдігін ғапу илә қабыл ғып ал (ХХ ғас. қаз. ақ. шығ., 140).

ҚАДАУЛАН е т. с ө й л. *Тік тұру, қақию; қадалу.* Көз жылтында ызғар тұтанғанда, әлгі жирен қылдар *қ а д а у л а н а* қалды (С.Сматаев, Алғашқы асу, 49).

ҚАДАУЛАНУ *Қадаулан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАДИМ з а т. а р. *Ескіше білім беру жүйесі; қадім.*

Қадим жазу. *Ескіше жазу; төте жазуға дейінгі жазу.* Бұл жазуды (кілең дауыссыз дыбыстан құралған сөздерді) *қ а д и м ж а з у* деп атаған (Қаз. әдеб., 24.11.1989, 16).

ҚАДИМИ с ы н. *Ежелгі, ескі, қадим.* Олардың (қолөнер шеберлерінің) еңбегі сол *қ а д и м и* қарапайым қоғам кезінде де өте жоғары бағалағандығын айтуымыз керек (Қаз. әдеб., 15.02.1974, 4).

ҚАДИМШІ з а т. *Қадимше оқытатын, қадимше оқитын адам.* Мәдениет майданында *қ а д и м ш і л е р* мен жәдитшілердің арасындағы шиеленіскен тартыс, шынында, ескі мен жаңаның арасындағы тартыстың бір көрінісі еді (Жалын, 1974, №2, 146).

ҚАДИМШІЛ с ы н. *Ескіше білім беру жүйесін жақтаушы; кәдімшіл, ескішіл.*

ҚАЖЫҒАНДЫҚ з а т. *Қалжырағандық, шаршағандық.* Жалпы өзінің болмыс-бітімінде сырт көз бірден аңғаратындай шаршағандықтың, болмаса *қ а ж ы ғ а н д ы қ т ы ң* табы мұндалап тұр (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 256). Кескін-келбеттерінен *қ а ж ы ғ а н д ы қ т ы ң* белгісі байқалады (Д.Рамазан, Жылап аққан., 28).

ҚАЖЫЛЫҚ: Қажылыққа бару. д і н и. *Ислам дінінің бес парызының біреуі.* Ислам дінінің бес парызы бар. Олар: иман ету, намаз оқу, *қ а ж ы л ы қ қ а б а р у*, ораза ұстау, зекет беру (Қ.Әбілқайыр, Текес, 207).

ҚАЖЫҢҚЫ с ы н. *Қажыған, қалжырағаң, шаршаған.* Ұзақ жолдан титықтаған кәрі кісінің *қ а ж ы ң қ ы* даусы (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 190). Ойылған тесіктен бір сәтке әуестене қараған бірдіекілі әйелдердің *қ а ж ы ң қ ы* жүздері көрінді де, қайтадан жоқ болды (Материктер., 7). Күйеуінің *қ а ж ы ң қ ы* түрін аңдаған сайын Үйтолғанды да бір ой қажайды (Қ.Тоқмырзин, Үш кие, 22).

ҚАЖЫП-ШАРША е т. *Қажу, шаршау, шалдығу.* Гүжбан қара алдындағы әйелдің *қ а ж ы п-ш а р ш а п*, сағы сынып, жүдеулеу, пәстеу көрінетіндігін аңғарды (Б.Шаханұлы, Таңд., 1, 196).

ҚАЖЫП-ШАРШАУ *Қажып-шарша етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЖЫРСЫЗДЫҚ... Жұбанып зарлы ана тұрғанымен, Жасымай қайраттылық қылғанымен, Денеде қайрат пенен *қ а ж ы р с ы з д ы қ*, Боп тұрды сол уақытта нақ теңбе-тең (С.Мұқанов, Таңд., 12, 168).

ҚАЖЫРТ е т. ж е р г. *Балағаттау, боқтау, тілдеу.* Атқан оғы көбіне зая кететін болған соң әлдекімді албаты *қ а ж ы р т ы п* тынады (Қ.Ысқақов, Қараорман, 14).

ҚАЖЫРТУ *Қажырт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЖЫС з а т. с ө й л. *Қажығандық, шаршағандық, болдырғандық.* Сонда сіз олардың ажарынан өзгеше нардай шаршастың, әрі *қ а ж ы с т ы ң* табын байқар ма едіңіз (О.Бөкеев, Үркер, 41). Ол қатты *қ а ж ы с п е н*, мысы құрып, үлкен көк тастың үстіне отыра кетті (Бұл да, 5).

ҚАЖЫШЫ з а т. *Меккеге барушы, қажы болушы.* Бізден бұрын барған *қ а ж ы ш ы л а р* осы қиыншылықты жеңілдету үшін, сол орындарда қонақжай салдырған екен (М.Разданұлы, Алтай., 60). Мамырбек қажы төре жүрген бастап, Жолдастары қайта ма оны тастап. Шам, Құддыс, Мәдине – деп *қ а ж ы ш ы л а р*, Әулие, әнбияның ізін баспақ (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 224). *Қ а ж ы ш ы л а р* шаһарды аралады, Сауға алмаққа көшесін жағалады. Басшы адамдар тоқтатты байыздатып, Стамбулға барғанда ал, - деп, оларды (Бұл да, 230).

ҚАЗ[1] з а т. к ө н е. *Мәслихат, жиын.* Мемлекет пен қоғам өміріндегі маңызды мәселелер бүкіл ел басшылары қатысқан жиында шешіледі. Осы ұлы нөпір жиынды «*қ а з*» деп атайды. *Қ а з* – бүкіл қазақ елінің бас қосқан кеңесі (Аңыз адам, 2011, №19, 34). Көрші елдермен соғысу не одақтасу, не мойынұсыну т.б. тек *қ а з д ы ң* деңгейі арқылы жүзеге асырылады (Бұл да). *Қ а з* бекітпесе хан мен сұлтан болса да биліктері

заңсыз деп саналады (Жас алаш, 10.09. 2005, 4).

ҚАЗ² з а т. с ө й л. ***Қазы.*** Ашуланба Абылай, Ашулансаң Абылай, Көтерермін, көрермін, Көтеріп *қ а з ғ а* салармын (Бұқар жырау: Аңыз адам, 2011, №19, 34).

ҚАЗ: Қаздың жұмыртқасындай. *Көлемі қаздың жұмыртқасы сияқты, үп-үлкен.* Сол тапжылтпаған қалып қақ маңдайдан *қ а з д ы ң ж ұ м ы р т қ а с ы н д а й* алтынмен құлаштап періп кеп жібергені (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 121).

Қаз кеуделі. *Кеудесі қаздың кеудесіндей. Қ а з к е у д е л і* қыз көкірегі дем алған сайын көтеріліп, басылып жатыр (С.Досанов, Қыран қалғымайды, 18).

ҚАЗАБАТТЫ с ы н. *Ауыр, қиын, азапты.* Сол болашақта тап келер берекесіз күндердің *қ а з а б а т т ы* қасіретіне ұшырамас үшін әлі де жүгіре түсуге тиісті тәріздімін (А.Мекебаев, Алапат, 229).

ҚАЗАҚ: Қазақ Геродоты. п е р и ф р. *Мұхаммед Хайдар Дулати д.м.* Мұхаммед Хайдар Дулати Шығыс, Батыс елдеріне көбірек мәлім заңғар тарихшы. «*Қ а з а қ т ы ң Г е р о д о т ы*» деуге әбден лайық (Егем. Қазақст., 02.11.2005, 1).

Қазақ қазақ болғалы. *Ежелден, атамзаманнан бері, баяғыдан. Қ а з а қ қ а з а қ б о л ғ а л ы* қашан барсаңыз да жаз айларында шалқи қонған көп ауыл, мыңғырып жатқан қой, шұрқырап жатқан жылқы осы жайлауда болады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1965, №9, 21).

Қазақ өнерінің қара шаңырағы. *Мұхтар Әуезов атындағы драма театры.* М.Әуезов театры – *қ а з а қ ө н е р і н і ң қ а р а ш а ң ы р а ғ ы.* Басқа өнер ұжымдары осы театрға қарап бағдар түзейді (Парасат, 2006, №11, 2).

Қазақ поэзиясының Хантәңірі. п е р и ф р. *Мұқағали Мақатаев д.м.* Мұқағали бауырымыз *қ а з а қ п о э з и я с ы н ы ң Х а н т ә ң і р і* еді (Мұқағали, 2010, №6, 34).

Қазақтың ақбас қойы. *Басы ақ, құйрықты қой тұқымы.* – Иә, бұл деген *қ а з а қ т ы ң а қ б а с қ о й ы н ы ң т ұ қ ы м ы.* Өңге қойларға ұқсамайды (С.Үсенұлы, Елік., 16).

Қазақ шығу. к ө н е. *Бодандыққа көнбей, бөлініп кету.* Шора батыр» жырында: Қазанды кәпір алды деп, *Қ а з а қ ш ы ғ ы п* барамын, - деген сөз бар. «Қазақ шығу» - еркін кету, бодандыққа көнбеу деген ұғымды білдіреді (Қ.Олжай, Қанат байла., 227).

ҚАЗАҚТАН е т. *Қазақ болу, қазақтың тілін, дәстүрін алу.*

Қ А З А Қ Т А Н Д Ы Р *Қ а з а қ т а н етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ҚАЗАҚТАНДЫРУ *Қазақтандыр етістігінің қимыл атауы.* Ал біздің қыз-жігіттеріміздің аралас неке арқылы басқа ұлт өкілдеріне *қ а з а қ т а н д ы р у* процесін жүргізе алмай келе жатқаны әлі де болса терең ойланарлық жәйт сияқты (М.Құдайқұлов, Құпия., 12).

ҚАЗАҚЫЛАНУ *Қазақылан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЗАН¹ з а т. с ө й л. 1. ***Қазандоп.*** *Қ а з а н* ойынын қыс уақытында мұздың үстінде, ал жазда тақыр алаңдарда ойнауға болады. Ойынға қатысушылардың әрқайсысының басы қайқы қақпа таяғы және барлығына ортақ добы болуы керек (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 61). *Қ а з а н* ойыны үшін ойыншылардың санына қарай жеңіл таяқтар, доп және сызылған үлкен шеңбер болуы керек (Ғажайып., 68). 2. с ө й л. ***Қазаншұңқыр.*** Егер айдаушы допты *қ а з а н ғ а* түсіретін болса, басқалары орындарын жылдам ауыстыруы керек (Қ.Толыбаев, Бабадан., 126). Бір ойыншы доп айдаушы болады. Ол допты *қ а з а н ғ а* түсіру үшін айла іздейді. Басқалары қазанды қорғайды (Бұл да).

ҚАЗАН² з а т. *Тоғызқұмалақ ойыншылары ұтқан құмалақтарын салып отыратын ұяшық.* Кез келген бір отаудағы 9 құмалақты солдан оңға қарай бөліп салғаннан кейін ең соңғы отаудағы құмалақтың саны жұп сан болса, оларды ұтып, өз *қ а з а н ы н а* салып алады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 4, 118). Тоғызқұмалақ тақтасының орта тұсында екі жақта оңаша тұрған екі тор (ойық) екі ойыншының *қ а з а н д а р ы* (Ә.Ақшораев, Тоғызқұмалақ, 17). Тақтасының екі жағындағы отаулар мен *қ а з а н д а р* әртүрлі түске боялады (Бұл да, 16).

ҚАЗАН³ з а т. *Балық аулайтын аудың бір түрі.* Біреулер Құмөзек тұсындағы бөлініп-бөлініп қалған ойдым-ойдым қара суларға *қ а з а н* салып, енді содан іздеу керек деген пайым айтқасын, жұрт жабылып үй-үйден *қ а з а н* жиып, мұны да байқап көрді (М.Айымбетов, Құмөзек., 136).

ҚАЗАН[4] : Қазан аузы жоғары. *Тағы да бола жатар, үміт алда д.м.* Әзірге екі ұл мен екі қыздың жолдамаға ие болуынан үмітті көрінеміз. *Қ а з а н а у з ы ж о ғ а р ы*! (Қ.Олжай, Қанат байла., 151).

Қазан бастау. *Басы үлкендеу. Қ а з а н б а с т а у*, тайқы маңдайлау, тырбықтау жаралған, жеңсіз көк жолақ көйлек киген, шалбары қыржиып қисық аяқтанып кеткен, қолтығында табан құшақ портфелі бар біреу Асанбайға таянып келді (Ғ.Мүсірепов, Кездеспей кеткен., 79).

Қазан көтерілді. *Қазан асылды, тамақ жасауға кірісті. Қ а з а н к ө т е р і л і п*, абыр-сабыр басталды да кетті (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш, 71).

Қазанның бір тұтқасын ұстады. *Биліктің біріне қол жеткізді.* Сөйтіп, биліктің басқышына қол артып, *қ а з а н н ы ң б і р т ұ т қ а с ы н ұ с т а д ы* (Д.Рамазан, Жылап аққан., 27).

Қазан ұрған қауындай. *Ұсқынынан айрылған, солып қалған.* Менің қайран ұстазым! Енді қарашы, *қ а з а н ұ р ғ а н қ а у ы н д а й* қауқиып қалған мына ұсқынсыз кеспірін? (Ә.Асқаров, Таңд., 206).

ҚАЗАНБАСШЫ *Ас әзірлеушілердің басшысы.*

ҚАЗАНБАСШЫЛЫҚ *Қазан басшы болғандық, қазан басына жақын жүрушілік.* Менімше *қ а з а н б а с ш ы л ы қ т ы ң* ешқандай әбестігі жоқ сияқты. Асханаларда істей жүріп, тыңқиып семіріп алған талай майтабан жігіттерді көргемін үлкен қалалардан (Лен. жас, 08. 03. 1968, 3).

ҚАЗАНБӨЗ з а т. к ө н е. *Бөз матаның бір түрі.* Ол кезде ел ішінде көп киілетін бөз, балымбөз, *қ а з а н б ө з* дейтін маталарды үстіне ілмей, көйлегін кілең таза ақтықтан тіктіретін болған (Қаз. әдеб., 28.11.1975, 4).

ҚАЗАНДЫ: Қазанды бол. *Ас-суың мол болсын, дастарханды бол д.м.* Аллаңа жағам десең – аланды бол, Ағайынға жағам десең – *қ а з а н д ы б о л* (Ел аузынан, 84).

ҚАЗАНШҰҢҚЫР з а т. *Қазандоп ойынын ойнау үшін қазылған шұңқыр.* Үлкен дөңгелек шеңбер сызылады да, дәл ортасынан тереңдігі 10 см-дей шұңқыр қазылады. Бұл – *қ а з а н ш ұ ң қ ы р* деп аталынады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 126).

ҚАЗАНШҮЛДІК з а т. э т н. *Екі бала ойнайтын ұлттық ойын. Қ а з а н ш ү л д і к* ойнау үшін тегіс жерден бас киіммен бірдей шұқыр (қазан) қазылады. 1 метрдей таяқ, 9 см-дей шүлдік керек. Шүлдік ұстаған бала 5-6 м жерден шүлдікті лақтырып, қазанға түсіру керек. Түсіре алмаса, таяқ ұстаған бала шүлдікті таяқпен ұрып алыстатады. Екінші бала шүлдікті сол жерден тағы лақтырады (Қаз. этнография., 365).

ҚАЗАП з а т. *Қызық, рахат..* Мен *қ а з а б ы* мен азабы көп нағыз өнердің биік шыңын аңсадым, соны өмірімнің мұраты етіп алдым (Ә.Асқаров, Таңд., 384).

ҚАЗАЯҚ з а т. *Үстіне үй тұрғызылған биік бағандар.* Су ағаш үйді иығына көтерген *қ а з а я қ* бағандарды белуардан шайып тұр (Ә.Сараев, Тоскауыл, 278).

ҚАЗҒАЛДАҚ з а т. б о т. с ө й л. ***Айгүл.*** Сөздікте жоқ кейбір терминдерді өзімізше алып жүрміз. Мысалы, «хохлатка» (желайдар емес) – айдаршөп, «космея» - *қ а з ғ а л д а қ* ...болып алынып келеді (Тіл мәдениеті., 95).

ҚАЗҒАНАҚ з а т. ж е р г. *Қазылған жер, ор.* Жарты сағат селдеген жауыннан мидай боп езілген жолдан көзі сәл тайса-ақ *қ а з ғ а н а қ қ а* түсіп кетуі мүмкін (А.Мекебаев, Аңызақ, 203).

ҚАЗҒЫР з а т. *Жер қазатын құрал.* Қаған мен Үгедейдің арасында болған сол сөзден кейін, он төрт таң атқанда, қолына кескір, *қ а з ғ ы р*, шеңгек алған құлдар жеті биіктің үстіне айдап шығарылған (Е.Тұрысов, Темірлан, 133).

ҚАЗЕКЕЙ з а т. *Әйелдердің жеңсіз киімі, қамзол.* Әйелдің қалың киімдері шапан, бешпет, *қ а з е к е й*, шолақ жең, кеудеше деп аталады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 226). Қамзолды кей жерлерде жеңсіз бешпент немесе *қ а з е к е й* деп те атайды (Қаз. әдеб., 20.06.88).

ҚАЗЕКЕЙЛІ с ы н. *Қазекей киген, қазекейі бар.* Ақ көйлекті, қызыл доқаба *қ а з е к е й л і* қыпша бел қыздардың сәні көзге оттай басылады (Қ.Толыбаев, Әсет, 122).

ҚАЗИЕК з а т. *Басы қаздың тұмсығы тәрізді, жалпақ келген қысқыш құрал.* Темір ұстаханасында көрік, кемпірауыз, *қ а з и е к*, төс, қош тұратыны осының нақты дәлелі (Аңыз адам, 2011, №19, 15).

ҚАЗИЛЫҚ з а т. *Қази міндетін атқарғандық, қази болғандық.* Секербайдың орны – *қ а з и л ы қ* (З.Ақышев, Жаяу., 11).

ҚАЗИНЕ з а т. с ө й л. ***Қазына.*** Су дегенің – сақи кісінің сарқылмас *қ а з и н е с і н д е й* шаш-етектен, сұрауы, есебі жоқ (С.Оспанов, Сопы, 73).

ҚАЗМОЙЫН з а т. қ. ө н е р. *Қаздың иілген мойнына ұқсас өрнек түрі* (Қаз. этнография, 3, 311).

ҚАЗМОЙЫНДАП үс т. *Қаздың мойнындай етіп, әдемілеп, сәндеп.* Саз құмыралар мен тастан, ағаштан, сүйектеп жасалған мүліктерді ернеулеп, қырлап, бунақтап, *қ а з м о й ы н д а п* әдемілеу қажет болды (Қаз. әдеб., 15. 05. 1974, 4).

ҚАЗНАҚ з а т. *Тістің жүзі (ұшы, қияр жері).* Орта ғасырдағы араб оқымыстысы тіс *қ а з н а ғ ы* туралы айтыпты (Б.Қиянатұлы: Ана тілі, 28. 10. 1994, 5). Ал *қ а з н а ғ ы* жасық, азғын құтпанның төлі кешігіп тіс жарады (Бұл да).

ҚАЗТАБАНДАН е т. *Қаздың табаны секілді қатпарлану, қыртыстану.* Жас басқарманың беті қабарып, маңдайы *қ а з т а б а н д а н ы п,* түйіліп сала берді (Ә.Сараев, Тосқауыл, 8).

ҚАЗТАБАНДАНУ *Қазтабандан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЗУ е т. с ө й л. ***Қазбалау.*** Білгенімді жазушы ем Бекем буып белімді. Мінін айтып *қ а з у ш ы* ем, Түзеткен боп елімді (Шәкәрім, Шығ., 51).

ҚАЗЫЖЕНТ з а т. *Қазының майына жасалған жент* (Тары тағамдары, 81).

ҚАЗЫҚ: Қазық бас ер. *Басы қаздиып қалған ер.* Қазіргі деректерде: құс бас ер, шошқа бас ер, үйрек бас ер, *қ а з ы қ б а с е р*, қозы құйрық ер, бүйрек бет ер деп, түртұлғасына, пішін-сиқына қарай бөлінеді (Ата салты., 97).

ҚАЗЫҚТАУ... Күн еңкейе төрт түліктің төлін жинау, желілеу, көгендеу, *қ а з ы қ т а у* әрекеті басталады (Ө.Қанахин, Қарт сарбаз., 123).

ҚАЗЫҚТЫ с ы н. *Қазығы бар, қазық қағылатын.* Қақпанды құрғанда аң мен құстың табиғи ерекшелігіне қарай тұзақты, *қ а з ы қ т ы*, тоқпақты, қалжуырлы, сүйретпелі болып құрылады (Ж.Бабалықов.., Қырандар, 62).

ҚАЗЫҚШАЛА е т. с ө й л. *Қазықбау шалып байлау.* Қолындағы көк биенің шылбырын шілікке *қ а з ы қ ш а л а п* шалып, ақ боз айғырына жақындады (С.Сматаев, Бұлақ, 85).

ҚАЗЫҚШАЛАУ *Қ а з ы қ ш а л а етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЗЫЛАН е т. *Қазы пайда болу, семіру.* Етке жұмсалатын жылқыны неге семіртпеске, *қ а з ы л а н ы п*, жалданған кезде неге соймаққа, мүшелеп бұзбасқа (Ж.Орманбаев, Қос басшы, 64).

ҚАЗЫЛАНУ *Қазылан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЗЫЛЫ с ы н. а у ы с. *Қара қылды қақ жарған, әділетті.* Менің айтарым: ханы *қ а з ы л ы* болса, халқы қайырымшыл болса, қара жерден кеме жүргізеді (Ж.Ахмади, Айтұмар, 409). Халқыңа *қ а з ы л ы* болсаң, халқың өзіңе қайырымды болады (Бұл да).

ҚАЗЫМАЙСӨК з а т. *Қазының майына шыланған майсөк* (Тары тағамдары, 88).

ҚАЗЫНА-КӨМБЕ з а т. *Қазынаға тән жер асты байлығы.* Мүмкін, сен жеті қабат жер қойнына қол созып, *қ а з ы н а-к ө м б е с і н* көсіп алайтын атақты кенші боларсың (Лен. жас, 16. 03. 1973, 3).

ҚАЗЫНАДАР: Қазынадар бек. к ө н е. *Қазына қожасы, қазынаны сақтайтын жауапты адам (лауазым). – Қ а з ы н а д а р б е к* келген екен, - деді содан соң сөз мағынасын анықтап. – Бұлғын, сусар, асыл тас па... қойманы араламақ (М.Мағауин, Аласапыран, 183). Алайда дәл осы күндері бар байлыққа өзі қожа *қ а з ы н а д а р б е к* қалталарды ортатпай-ақ біраз алтынның орнын тапты (Бұл да 2, 129).

ҚАЙ: Қай қолымда? *Екі не үш адам ойнайтын ойын. Ойын жүргізуші біреуге бір, үш тиын беріп, «Қолыңды артыңа ұста да, орындарын ауыстыр, мен табамын» дейді. Ойланған болып, «Оң (сол) қолыңдағы тиынның жазылған санын 17-ге көбейт» дейді. 3-ті 17-ге көбейткенге көп уақыт кетеді. Соған қарап ол керекті тиынды таба қояды* (Ойын-сауық, 188).

ҚАЙҒЫЛАНУ... Қалқам, ұзақ жолдың қуанышы да, қайғысы да аз емес. *Қ а й ғ ы л а н у ы ң д ы* қой, жұрт қатарлы өмір сүр (І.Есенберлин, Маңғыстау, 107).

ҚАЙДА: Қайда қашар дейсің. *Ешқайда кетпейді, тосып тұра тұрады д.м.* – Жұмыс *қ а й д а қ а ш а р д е й с і ң.* Кел, аздап көңіл көтерейік (А.Мекебаев, Алапат, 256).

Қайда қалдың? *Бұған дейін не істедің? д.м.* – Сөйлемеші. Өзің тигізсең *қ а й д а қ а л д ы ң?* – деді ол (Қ.Омарұлы, Әке, 131).

ҚАЙДА-ҚАЙДАЛА е т. *«Қайда, қайда?» деп бірнеше рет қайталау.* Рағынаның бұл сөзі алақанға түкіріп, «*қ а й д а-қ а й д а л а п*» тұрған құрбыларына қамшы баса түсті (Лен. жас, 28.03.1974, 2).

ҚАЙДА-ҚАЙДАЛАУ *Қайда-қайдала етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙЗАҢДАС е т. *Тістерін батырмай бірін-бірі тістелеу, шайнасу.* Бөлтіріктер бірін-бірі қатты тықсырып, *қ а й з а ң д а с ы п*, қарсы секірісіп, алысып жүр (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 327).

ҚАЙЗАҢДАСУ *Қайзаңдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙҚЫ: Қайқы бас қылыш. *Басы қайқиып келген имек қылыш.* Қылыштың басының пішініне байланысты «*қ а й қ ы б а с қ ы л ы ш*», «имек бас қылыш», «жатаған қылыш» деген түрлері бар (Ата салты., 52).

ҚАЙЛАҚЫ с ы н. ж е р г. *Қу, сұм: айлакер.* - Ә, *қ а й л а қ ы*! Мекерсуді шығарған екенсің. Кеше не болды, айт қане? (Жұлдыз, 1973, №3, 75).

ҚАЙМАҚ з а т. ж е р г. *Су беті, айдын.* Қасарысып келгенде Қап түбіне сыймаған Қара болат мен едім. *Қ а й м а қ т а н* ұшқан қу ілген Анық сұңқар мен едім (Есет жырау: Ертедегі әдеб. нұсқа., 126).

Қаймақ жалату. *Су бетіне тас лақтырып ойнайтын балалар ойыны.* Тас лақтырып, *қ а й м а қ ж а л а т а д ы.* Өтірік малтып, қақ ойнайды (М.Мағауин, Бір атаның., 16).

ҚАЙМАҚТА е т. с ө й л. *Жеңіл ғана сипай қамшылау.* Аттардың жел жағында бол. Тепкіленбе, қамшымен *қ а й м а қ т а п* сипа да отыр (Ж.Кәрменов, Ғашық., 149).

ҚАЙМАЛДАС е т. ж е р г. *Айтысу, тартысу, сөз таластыру; ұрсысу.*

ҚАЙМАЛДАСУ *Қаймалдас етістігінің қимыл атауы.* Монтер ағасы бүгін тағы ішіпті. Қайыстай қара қатынымен кәнігі *қ а й м а л д а с у ы* басталып кетті (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 89).

ҚАЙМАЛЫС е т. ж е р г. *Қайнап жату, сапырылысу; быжынау, қаптау.* Автобустың аялдамасына келсем, *қ а й м а л ы с қ а н* көп халық (Ә.Асқаров, Таңд., 10). Мынау *қ а й м а л ы с қ а н* тіршілік, күнде өзгеріп жатқан қым-қуыт қызыққа толы өмір менсіз-ақ қасымнан жылжып өтіп жатқан жоқ па? (Бұл да, 123).

ҚАЙМЫҒАРЛЫҚ с ы н. *Қаймығуға болатын, қаймығатын.* Айбар қылар алдында ағасы бар, *қ а й м ы ғ а р л ы қ* артында інісі бар, сол себепті билікті айтатын төбе билік ортаншы ұлға лайық, - дейді (Ел аузынан, 44).

ҚАЙМЫЖЫҚТАНУ *Қаймыжықтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙНАҚ з а т. м е д. *Дәрілік шөпті ыстық суға салғаннан немесе қайнатқаннан кейінгі алынған тұнба, қайнатынды (экстракт).* Ахат оның тамағын көкемарал *қ а й н а ғ ы м е н* қайта-қайта шайғызған (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 243). Экстракт сөзінің қазақша баламасы *қ а й н а қ* сөзі болуы керек (Ана тілі, 06.12.1990, 7).

ҚАЙНАТПА: Қайнатпа құрт... Құрт екі түрлі әдіспен жасалады. Бірі – сүзбе құрт, екіншісі – *қ а й н а т п а қ ұ р т* (Қ.Толыбаев, Бабадан., 240).

ҚАЙРАНДЫҚ з а т. *Қайран қалғандық, таңғалғандық.* Сол уақытта бір тамшы суда неше мың жүгіріп, жыбырлап, қыбырлап жүрген микробты көріп, ақыл *қ а й р а н д ы қ т а* қалар (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 9, 304).

ҚАЙРАҢ: Қайраңда қалған балықтай. *Есінен айырылған, есеңгіреген.* Миллиондаған халқы бар Хиросиманың *көшесінде қ а й р а ң д а қ а л ғ а н б а л ы қ т а й* есеңгіреп тұрған сәтте, қарсы алдынан қаңғалақтап келе жатқан мен жолығыппын (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 98).

ҚАЙРАТКЕРСІН е т. *Қайраткер болғансу, үлкен беделге ие болған адамсу.* Жаңа әкім ұзынша үстел үстіндегі әлдебір қағаздарға қарап, *қ а й р а т к е р с і н е д і* (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 14).

ҚАЙРАТКЕРСІНУ *Қайраткерсін етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙСАҚТАҢҚЫРА е т. *Аздап қайсақтау, именіңкіреу, тайсақтаңқырау.* Зеркүлдің мұнан бүгежектеп, *қ а й с а қ т а ң қ ы р а п* жүргенін байқағанымен аңғармағанситын (Б.Шаханұлы, Таңд., 1, 226).

ҚАЙСАҚТАҢҚЫРАУ *Қайсақтаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙСАРСУ *Қайсарсы етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙСАРСЫ е т. *Қайсар адам сияқтану, қасарысу.* Тілімен алдар кейбір бай, сағыз болар сараң бай. Жылтырайды *қ а й с а р с ы п*, Егеу алмас болаттай (А.Үлімжіұлы, Шығ., 2, 293).

ҚАЙТ: Қайт жоқ. *Бәріне де келісе береді, «болмайды» дегенді білмейді.* – Меңдеш те жүрсін, - дедім папама. – Е, болады. Ол кісіде *қ а й т ж о қ* (Б.Аманшин, Гүл көтерген, 35).

Қайт етпейді. *Айтқанды екі етпей орындайды д.м.* Қай сөзімді де *қ а й т е т п е у ш і* ең. Ендеше осы сөзімді де орында (Б.Аманшин, Гүл көтерген, 49). Әншейінде айтқанымды *қ а й т е т п е й т і н* Үмітім енді мына әңгімеде: «Жоқ, жоқ, Меңдеш!» деп, қасарысып отырып алғаны (Бұл да).

Қайткен күнде де. *Қалай еткенде де, қалай да.* ≈ *Қ а й т к е н к ү н д е д е* мен Астанаға баруым керек.

Қайтып келген. *Күйеуден шыққан, ажырасқан (әйел).* – Пері соққан-ау, сенің *қ а й т ы п к е л г е н* балдызыңды қайтеді (Ж.Түменбаев, Қардағы із., 91).

ҚАЙТАЛАНЫМ з а т. *Қайталанған, қайталанып берілген нәрсе (хабар).* «Мезгіл» бағдарламасының таңертеңгілік *қ а й т а л а н ы м ы* болып жатыр екен (Д.Бейсенбекұлы, Әулиеағаш., 52).

ҚАЙТАР: Қайтарып тастады. *Қарсы сөз айтты, бетін қайтарды.* – Жоқ, нан шикі емес, тек қарын тойса, қарта... – деп, есік жақта отырған құбаша жігіт *қ а й т а р ы п т а с т а д ы* (С.Қамалов, Әңгім., 52).

ҚАЙТАРҒЫЗ *Қайтар етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бұл уәде бұзылды да, қалмақтар кеп, Қазақтан кісі өлтірді, мал алды көп. Алдыңа мал егесін мен жібердім, Барсаңдар *қ а й т а р ғ ы з ы п* береді деп (Батырлар жыры, 6, 114).

ҚАЙТАРҒЫЗУ *Қайтарғыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙТТА е т. ж е р г. *Қамын жеу, күйттеу.* Екі адамды бірдей қорғауға күшім жетер емес. Өз басымды *қ а й т т а й м ы н* (А.Мекебаев, Жезтырнақ, 164). – Жарайды онда, өз қамыңды өзің *қ а й т т а й* бер (Бұл да, 165).

ҚАЙТЫМСЫЗ... Адам мен табиғат арасындағы тепе-теңдік өмір сүретін мекеннің көптеген *қ а й т ы м с ы з* өзгерістеріне ұшырағаннан кейін ғана барып орнайды (Б.Шәйкенов, Табиғат., 12).

ҚАЙШЫ: Қайшы құрақ. *Тұрпаты бір-біріне қайшы келетін құрақ түрі.* Құрақтың *қ а й ш ы қ ұ р а қ*, жұлдыз құрақ деген түрлері болады (Ә.Ысқаққызы: Радиодан).

ҚАЙШЫАУЫЗ з а т. з о о л. *Шырша тұқымдарымен қоректенетін, аузы қайшы пішіндес орман құстарының бір түрі (клест).* Дәнмен қоректенетін құстарға ементұмсық, соражөке, *қ а й ш ы а у ы з*, пайыз торғай т.б. жатады (Шаңырақ, 435). Ал алашұбар тоқылдақ, барқылдақ торғай мен *қ а й ш ы а у ы з* болса орманды мекендейтіндерге жатады (Қарқаралы, 172). Шыршаның тұқымдары да орманда азықтың тапшы кезінде, әсіресе қыста тиіндер мен *қ а й ш ы а у ы з д а р* үшін таптырмас азық болады (Қ.Құрманов, Жасыл әлем, 43).

ҚАЙЫҒАН: Қайыған жүген. *Қайып тігу арқылы жасалған жүген.* Жүгеннің өрме жүген, түйме жүген, *қ а й ы ғ а н ж ү г е н*, күміс жүген деген түрлері болады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1970, №10, 62).

ҚАЙЫЛ *Қайы етістігінен жасалған ырықсыз етіс. Қ а й ы л ғ а н* қос өркештінің інгені он төрт айда боталайтын болса, нардың маясы он үш айда боталайды (Қазақша мал атаулары, 47).

ҚАЙЫМ з а т. д і н и. *Ислам дініндегі бір міндетті уақытша атқарушы адам.* Ислам дінінің ең жоғарғы лауазымы – имам. Имамның бұйрық пен жарлықтарын іске асырып отыру үшін орынбасарлар (халифа), сенімді адамдар (вакил), уақытша іс атқарушылар (*қ а й ы м*) тағайындалған (Қаз. әдеб., 08.01.1982, 12).

ҚАЙЫМ: Қайым өлең. *Сұрақ пен жауаптан құралатын, тойларда қыз бен жігіттің бір-бірімен айтысатын төрт шумақты өлеңі. Алдыңғы екі тармағы төртінші тармақпен ұйқасады* (Қаз. әдеб., 15.11.1985, 4).

ҚАЙЫМДАС е т. *Қайым өлең айтысу, біріне бірі өлеңмен жауап қайтару.* Жекелеп те, топ болып та *қ а й ы м д а с ы п* айтысу – төкпе ақындықты ұштаудың мектебі (Қаз. әдеб., 06.09.1985, 14).

ҚАЙЫМДЫҚ с ы н. *Қайым өлеңіне тән, қайымдасқан (айтыс).* Мысалы, алғашқы топтасқан хор өлеңдерде, ортадағы *қ а й ы м д ы қ* айтыста «жеңу-жеңілу» деген ұғым болмаған (Қаз. әдеб., 03.09.1976, 3).

ҚАЙЫНӘПКЕ з а т. с ө й л. ***Қайынбике.*** Әуелі бұл кісінің қайынатасымен соғыстық, онан соң *қ а й ы н ә п к е с і м е н* шайқастық. Келе-келе қайынінісімен де шекістік (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 263).

ҚАЙЫНЖАНДЫ с ы н. с ө й л. *Қайын жұртын жақсы көретін, қайын жұртының сөзін сөйлейтін (күйеу).* ≈ Оған айтыңдар, *қ а й ы н ж а н д ы* болмасын!

ҚАЙЫНШЫЛАТ *Қ а й ы н ш ы л а етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Жалғыз ұлды *қ а й ы н ш ы л а т ы п* жіберейін десе, оның артын көз алдына елестете алмайды (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 191).

ҚАЙЫНШЫЛАТУ *Қайыншылат етістігінің қимыл атауы.* Әлең уаң тұңғыш ұлын *қ а й ы н ш ы л а т у* үшін дүбірлі бір той жасайтын болыпты (М.Разданұлы, Алтай., 253).

ҚАЙЫҢ... 2. *Қайың ағашының сүрегінен, қайың ағашынан жасалған. Қ а й ы ң* сойыл, қара шоқпарлар екі-үш-ақ рет айқыш-ұйқыш тиісті (М.Әуезов, Абай, 1, 372). Ол араның қазақ арбаға берік ағашы – *қ а й ы ң* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз, 312).

Қайың майы. *Ағаш майы көбіне қайыңнан алынатындықтан, оны қайың майы деп те атаған* (Қаз. этнография., 1, 50).

ҚАЙЫҢДЫ... Қазіргі кезде солтүстіктегі *қ а й ы ң д ы*, көктеректі, қарағайлы ормандар дикандардың одақтасы болуда (Қ.Құрманов, Жасыл әлем, 30).

ҚАЙЫҢША үс т. *Қайың секілді, қайың тәрізді.* Құлайды арман дауыл жыққан *қ а й ы ң ш а,* Ел күлмей ме ессіз үрей ықпалына бой ұрса?! Өзін-өзі өлтіруге тиісті еді Транзей Сол кездегі әміршінің қатал заңы бойынша (М.Шаханов, Мәңгүрт., 117).

ҚАЙЫРҚҰН с ы н. ж е р г. ***Қайырлы.*** Қысқа аяқты қойыңды бауызда да, қарға тығып тастай бер, союға мал табылмай, ашаршылық болғанда, көп жұртқа жеуге үлестірсең, *қ а й ы р қ ұ н* бай атанып, жұрт аузында қаласың (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 9, 236).

ҚАЙЫРЛАТУ *Қайырлат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙЫРМАЛЫ... – *Қ а й ы р м а л ы* соқамен жыртқандарыңыз қанша жер еді? – деп сұрады (Соц. Қаз., 01.05.1974, 3).

ҚАЙЫРТУ *Қайырт етістігінің қимыл атауы* (Ә.Сараев, Тосқауыл, 104).

ҚАЙЫРУ: Қайыру бермеді. *Қайыруға көнбеді, ырық бермеді.* Апам *қ а й ы р у б е р м е й* жүрген бір сиырды топқа әкеп қосты (Қ.Омарұлы, Әке, 14).

ҚАЙЫРУСЫЗДЫҚ з а т. а у ы с. *«Қой (тәк) дейтін, олай емес, былай» дейтін адамның жоқтығы.* Балалыққа жараспаған, жанаспаған әдет бар ма? *Қ а й ы р у с ы з д ы қ* қай-қайдағыға қол создырмады? Кім болғымыз келмеді?! (Соц. Қаз., 26.11.1975, 4).

ҚАЙЫРЫЛ *Қайыр (құсты) етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* – Құсың *қ а й ы р ы л ғ а н б а*? – Иә, қайырғанмын. Бала бүркіт қой (Ә.Жылқышиев, Мешін жылы, 193).

ҚАЙЫРЫСУ *Қайырыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙЫС: Қайыс айыл. *Жалпақ қайыстан жасалған айыл; тартпа. Қ а й ы с а й ы л* көбінесе қайыс таспадан жалпақтап тілініп, қабатталып жасалады (Қаз. этнография., 1, 99).

Қайыс бұттанды. *Бұты қайысша созылды.* Бекіністің әумесер әскері болса: жете алмаса да, арық мәстектерін борбайлатып, *қ а й ы с б ұ т т а н ы п* қалар еді (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 29).

Қайыс жүген. *Жалпақ қайыстан жасалған жүген.* Олардың арасында пілтелі мылтық, күміспен әшекейленген *қ а й ы с ж ү г е н* секілді бұйымдар ерекше көзге түсетін (Ж.Бейсенбаев, Жасынтағдыр., 46). Жүгеннің *қ а й ы с ж ү г е н*, түйме жүген, былғары жүген, өрме жүген деген бірнеше түрлері бар (Шаңырақ, 34).

ҚАЙЫСҚАҚ с ы н. *Белі қайысып кететін, көтере алмайтын.*

ҚАЙЫСҚАҚТЫҚ з а т. *Белі қайысып кеткендік, көтере алмаушылық.* Белімізге салмақ түскенде, әйтпесе сыбаға бөлісер кезде майысқақтығымыз бен *қ а й ы с қ а қ т ы ғ ы м ы з д ы ң* көріне қалар жерлері аз емес (Ә.Тәжібаев, Хаттар., 115).

ҚАЙЫТ *Қайы етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Қазақы інгенді қалмақ үлегіне *қ а й ы т ы п*, өзгеше бір түйе тұқымын өсірмек (С.Досанов, Қыран қалғымайды, 100). Ал келелеп *қ а й ы т а т ы н* шаруашылықтар әр буранның күйіне, қайратына қарай інгендерді келеге бөлуі тиіс (Қазақст. ауыл шаруаш., 1968, №4, 42).

ҚАЙЫТЫЛ *Қайыт етістігінен жасалған ырықсыз етіс* (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру, 43).

ҚАЙЫТЫЛУ *Қайытыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚ з а т. *Суда ойнайтын балалар ойыны.* Тас лақтырып, қаймақ жалатады.

Өтірік малтып, *қ а қ* ойнайды (М.Мағауин, Бір атаның., (6).

ҚАҚ: Қаққанда қанын, соққанда сөлін алды. *Ұрып-соқты, бас көтертпеді.* Бастарынан таяқ ажыратпай, *қ а қ қ а н д а қ а н ы н, с о қ қ а н д а с ө л і н а л ы п* отыру керек (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 85).

ҚАҚАТҰЯҚТАУ с ы н. *Қулау, сұмдау, сұмырайлау.* Туғаннан *қ а қ а т ұ я қ т а у* тесік моншақ орта мектепті бітірген соң, теміржол бекетіне диспетчерлікке тұрып алды (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 389).

ҚАҚОЛ з а т. с ө й л. *Орыстарды қазақ кейде осылай да атайды.* Жерді *қ а қ о л* алғанын, жылдан-жылға өрісті тарылтып бара жатқанын сөйледі (Ж.Аймауытов, Қартқожа, 54). Әсіресе, орысша, қазақша өте жетік Гена деген *қ а қ о л* бала сахнаға атақты бай немесе әскери адам болып, жұртты күлкіге кенелдіретін (М.Құмарбекұлы, Жер иесі, 58).

ҚАҚПА е т. с ө й л. *Мүлде білмеу, сезбеу.* Сегіз жылдық білімі бар жігіт «көркем шығарма оқисыз ба?» деген сауалымызға «*қ а қ п а й м ы з* ғой» деп заманауи жауап берді (Қ.Әбілқайыр, Текес., 186).

ҚАҚПАҚЫЛ: Қақпа шекпен. *Өрмек құрып, адарғымен қағып тоқылған материалдан тігілген шекпен.* Үстінде баяғы енем тоқып берген *қ а қ п а ш е к п е н* бар екен деймін (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім., 17). Үстерінде *қ а қ п а ш е к п е н,* кейбіреулері қап шекпен киіпті, бастарында елтірі бөрік (Жұлдыз, 1972, №12, 123).

ҚАҚПАЙЛАН *Қақпайла етістігінен жасалған ырықсыз етіс.*

ҚАҚПАЙЛАНУ *Қақпайлан етістігінің қимыл атауы.* Сүтке тиген күшіктей қағажу жеп, *қ а қ п а й л а н у ы* көбейді (Қ.Қазиев, Үркер, 7).

ҚАҚПАЙСЫЗ с ы н. *Қақпайлаусыз, тежеусіз; еркін.* Көңілге медет – басы байлы меншігі жоқ кең өмір, *қ а қ п а й с ы з* тірлік пен қамшысыз сүйрейтін азды-көпті жүгін (Қ.Ысқақ, Таңд., 237).

ҚАҚПАҚ: Қақпақ білезік. *Білезіктің ашылып-жабылатын түрі.* Екі-үш бөлшектен құралған, ашпалы-жаппалы түрін «*қ а қ п а қ б і л е з і к*» дейді (Қаз. әйелд., 1983, №9, 26).

Қақпақ жаға. *Киімнің артқа қарай қайырылатын жаға түрі.* Еркек жейделерінің *қ а қ п а қ ж а ғ а*, тік жаға деген сәндік үлгілері бар (Қ.Толыбаев, Бабадан., 226).

Қақпақ тұяқ. *Тұяғы дөп-дөңгелек, қақпақтай.* Десе дегендей: бауыры жазық, кең сербек, қақпан бел, салқы төс, жұмыр бақай, *қ а қ п а қ т ұ я қ,* ешкі бас, салпы ерін, кең танау, бал-бұлдаған үлкен ала көзді, сымпыш құйрық болатын (Саятшылық, 173).

ҚАҚПАҚЫЛДАС *Қақпақылда етістігінен жасалған ортақ етіс.* Қартайғандықтан ба, иә көп алдында *қ а қ п а қ ы л д а с қ ы м* келмеді ме... (Д.Жанботаев, Дала оттары, 24).

ҚАҚПАҚЫЛДАСУ *Қақпақылдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚПАН: Қақпан қандау. э т н. *Қақпан құрар алдында жасалатын ырым.*

ҚАҚПАНШЫЛЫҚ з а т. *Қақпан құрып, аң аулаушылық* (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 19).

ҚАҚПАТАС з а т. *Бестас ойыны кей жерде осылай да аталынады.* Алғаш «*қ а қ п а т а с*» аталынған ойын кейіннен «бестас» болып өзгеріп, бірақ мазмұндары сақталып қалды (Б.Төтетаев, Қаз. ұлт. ойын., 7). Оған *қ а қ п а т а с*, асық ойынынан гөрі тоғызқұмалақ анағұрлым қызық көрінетін (Жыл он екі ай, 1978, 74).

ҚАҚПАУ *Қақпа етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚПАШЫСЫЗ с ы н. *Қақпашысы жоқ. Қ а қ п а ш ы с ы з* тұр қақпа, Дәлдеп ұрды Сұғат та, Сөйтіп, Ура! – гол болды, «Қайрат» бір де ноль болды (Ж.Әбдірашев, Ақ қайраң, 45).

ҚАҚПАШЫША ү с т. *Қақпашы тәрізді, қақпашы сияқты.* Ол допты құша құлаған *қ а қ п а ш ы ш а* төсекке сылқ етіп жантая кетті (Э.Төреханов, Таудан түскен із, 73).

ҚАҚСАЛ з а т. *Қазақ үйдің сүйегін жасауға қажетті ағаштардың морға түскенге дейінгі әзірлік деңгейінің сапасы.* Үй ағаштарын морға түскенше әзірлеудің «көксала», «сартап», «*қ а қ с а л*» деп аталатын дәрілері болады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1969, №7, 60).

ҚАҚСАЛДАН е т. *Әбден кебу, қатып-сему.* Морға пісіп, тезге түспеген, ырғақта жатып *қ а қ с а л д а н ы п* қатпаған уық, кереге тез жазылып, не бұралып кетеді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1969, №7, 60).

ҚАҚСАЛДАНУ *Қақсалдан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚТА е т. з е р г. *Күмісті не алтынды төске салып, қағаздай етіп жұқарту.* Қас бетін ою-өрнек салынған жұқа темірмен жабады. Ол темірлерге *қ а қ т а ғ а н* күміс шабылады (Ж.Бабалықұлы, Ер қанаты, 260). Қақталатын металды дүркін-дүркін отқа қыздырып, жасытып, қағаздан да жұқа етіп үлбірете *қ а қ т а й д ы.* Осы тәсілмен алынған жұқа металды – қаптама деп атайды (Д.Шоқпарұлы: Ана тілі, 14.01.1993, 8).

ҚАҚТАЛ *Қақта етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* ≈ *Қ а қ т а л ғ а н* күміс, қақталған метал.

ҚАҚТАЛУ *Қақтал етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚТАМА з а т. з е р г. *Төске салып ұру арқылы жұқартылған алтын не күміс.* Осы тәсілмен алынған жұқа металды – *қ а қ т а м а* деп атайды (Д.Шоқпарұлы: Ана тілі, 14.01.1993, 8).

ҚАҚТАУ *Қақта етістігінің қимыл атауы. Қ а қ т а у* – сом алтынды төске салып жұқарту (Д.Шоқпарұлы: Ана тілі, 14.01.1993, 8).

ҚАҚШИЫҢҚЫРАП үс т. *Басын сәл ғана қақитып, тіктеңкіреп (отыру).* Шонай қарт ер үстіне *қ а қ ш и ы ң қ ы р а п*, тіктеліп отырды (М.Мәжитов, Аманғали, 47).

ҚАҚШУ з а т. *Бестастың он бірінші кезекте ойналатын түрі.* Он бірінші ойын - *қ а қ ш у.* Ойыншы бес тасты иіріп, қақпа тасты алғаннан кейін қалған төрт тасты бір-бірлеп қақшып қағып алады (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 49).

ҚАҚШЫТУ *Қақшыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚЫРА с ы н. *Қақырайған, қоқиған, биік.* Енді, міне, кәрі ана, бұған сол қиналғанын да сездірмей, басындағы *қ а қ ы р а* жаулықты қақшаңдата береді (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 97). Басындағы *қ а қ ы р а* жаулықты қайқайтып көтеріп алған (Бұл да, 98).

ҚАҚЫРАЙТУ *Қақырайт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚЫРАЮ *Қақырай етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚЫРЫҚ: Қақырығым қайма алтын, түкірігім түйме алтын. *Қаганағы қарқ, сағанағы сарқ; болып-толған д.м.* Есе теңдік елдікі болды. «*Қ а қ ы р ы ғ ы м қ а й м а а л т ы н, т ү к і р і г і м т ү й м е а л т ы н*» деді (К.Мақажанұлы, Ортеке, 26).

ҚАЛА: Қаласын бұзбады. *Қатар тұрған, дөңгелене отырған қалпын өзгертпеді д.м.* Бірақ еркектер жағы *қ а л а с ы н б ұ з ғ а н ж о қ* (Ғ.Мүсіреов, Шығ. жин., 142). Тісінің *қ а л а с ы б ұ з ы л м а ғ а н* адам (Ана тілі, 05.12.2002, 7).

ҚАЛААРАЛЫҚ... Түннің бір уақытында телефон безектеді. Үй мен үй арасындағы қалыпты шылдыр емес, *қ а л а а р а л ы қ* сөйлесуге шақырғанда берілетін ұзақ сигнал (С.Ләмбеков, Әке жолы, 168). Айқайын салып *қ а л а а р а л ы қ* автобус та келді (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме., 163).

ҚАЛАЙЫЛА... Ол ол ма, зәмзәм суы деп құдық суын құтыға құйып, аузын *қ а л а й ы л а п* қымбатқа сатады (Жұлдыз, 1972, №12, 119).

ҚАЛАКҮШІК с ы н. с ө й л. *Қаладан ұзап шықпайтын, үнемі қалада тұратын (адам).*

ҚАЛАКҮШІКТІК з а т. *Қаладан шықпайтындық; қалажадылық.* Өмір бойы қалада өскен өз психикаңа, *қ а л а к ү ш і к т і к* мінез, түсінігіңе біреудің кейіпкерін сүйрелейсің (З.Ахметова, Шуақты күн, 144).

ҚАЛАҚ: Қалақ бет. *Жалпиып қалған, жалпиған бет. Қ а л а қ б е т* әуелі трубканы көтергісі келмей тыржыңдаса да, тыңдаған бойда орнынан атып тұрды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 371). Сыртына сірә да қан тепейтін қара сұр *қ а л а қ б е т* сыздап ала қойған (Бұл да, 403).

Қалақ сан. *Қалақтай жалпақ сан.* Бота тірсек, *қ а л а қ с а н* сәйгүлік тұлпар қос құлағын жымырып алып, құландай ұйтқытып келе жатыр (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 178).

ҚАЛАҚШЫ з а т. *Қалақпен үй сылаушы.* Ел ішінде атадан бала мирас еткен, бірлі-жарым үйші шеберлер, риаз ұсталар, даңғыл *қ а л а қ ш ы л а р* болады (А.Сейдімбеков, Қыр хикая., 144).

ҚАЛАМА з а т. *Городки ойыны.* ≈ Бала кезімізде *қ а л а м а* ойынын көп ойнаушы едік.

ҚАЛАМАЛДЫ с ы н. *Ең бірінші, алғашқы жазған.* Бұл повесть жазушының *қ а л а м а л д ы* туындыларының бірі бола тұрса да, көркемдік бейнелеу қуаты өте күшті (Қаз. әдеб., 26.04.1974, 3).

ҚАЛАМБАС з а т. и х т и о л. с ө й л. ***Шортан.*** Қызыл балық деп атаған топқа қазақтар бекіре (осетр), шортан немесе *қ а л а м б а с* (щука), шоқыр (севрюга), қортпаны (белуга) жатқызады (Қаз. этнография., 1, 403).

ҚАЛАМДАСТЫҚ з а т. *Шығармашылық жұмысты бірге атқарушы, істес.* Көп жылғы *қ а л а м д а с т ы ғ ы м ы з д ы* былай қойғанда ол екеуміз ұзақ уақыт жазушылар одағының аппаратында да жұмыстас болдық (Қаз. әдеб., 15.09.1978, 3).

ҚАЛАМДАУ *Қаламда етістігінің қимыл атауы.* Қыдырхан үйші уықтың түзу ұштарын жаңғырық ағашқа тік тіреп қойып, шаппа шотпен *қ а л а м д а у ғ а* кірісті (Қаз. әдеб., 13.08.1982, 15).

ҚАЛАМДЫҚ з а т. э т н. *Шаңырақ тоғынына уық сұғынатын төрт қырлы көз. Тоғынға уық сұғатын төрт қырлы көз – қ а л а м д ы қ т а р* теседі (Шаңырақ, 47). Киіз үй шаңырақ *қ а л а м д ы ғ ы н ы ң* (уық сұғынатын тесігі) көп ретте 360 болуы халқымыздың астрономиялық ұғым-түсінігі жинақталғанын аңғартады (Соц. Қаз., 19.02.1977, 4). Қазақтың үй басу дәстүрінде кереге басы қанша болса, уық саны сонша болып, бұған сәйкес шаңырақтың да соншама көзі (*қ а л а м д ы ғ ы*) болған ғой (Лен. жас, 23.11.1972, 3).

ҚАЛАМША *Киіз үй уығының шаңырақ қаламдығына сұғынар ұшы* (ҚСЭ, 6, 422).

ҚАЛАМШЕЛЕ е т. *Жас шыбықтың ұшын сүйірлеп, жерге отырғызу.* Арық бойларына, колхоздың болашақ көшелеріне *қ а л а м ш е л е п* тігілетін тал, теректер, қайыңдар жайында ойлап кетті (Р.Райымқұлов, Жапанда., 213). Қарақаттың бағалы сұраптарын тезірек жетілдіріп ең бір пәрменді тәсілі – жасыл тал шыбықты *қ а л е м ш е л е п* егу (Қазақст. ауыл шаруаш., 1971, №4, 26).

ҚАЛАМШЕЛЕУ *Қ а л а м ш е л е етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛАН з а т. к ө н е. *Жалпыға ортақ салық түрі. Қ а л а н* деген (құшыр деп аталатын жан басына салынатын алым-салықтан өзгеше) жеріне қарай салынатын алым-салық болды (ҚазССР тарихы, 2, 238). Темір-Құтлықта бұрынғы хандардай бүкіл бұқара халыққа аямай шөлен, *қ а л а н*, тағы сондай толып жатқан алым-салықтар салған (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 477). Өнімге орай, біреуге көп, біреуге аз салынатын, бірақ жалпыға ортақ ауыр салғырт *қ а л а н* тағы жоқ (М.Мағауин, Алсапыран, 2, 163).

ҚАЛАТКОМ з а т. қ ы с қ. *«Қалалық атқару комитеті» деген сөз.* «Ана тілі» газетіне баспананы Алматы *қ а л а т к о м ы* берген жоқ, республикалық Агроөнеркәсіптік кешеннің жетекшісі С.Тұрсынбаев берді (Ана тілі, 26.11.1992, 4). Сол кезде дұрыс тәржімеленіп, тілде қолданылған төраға (предс-ль), хатшы (секр-рь), аупартком (райпартком), *қ а л а т к о м* (қалалық атқару комитеті) сияқты сөздерге жан бітіре бастады (Ана тілі, 26.07.1990, 6).

ҚАЛАШЫЛЫҚ з а т. *Қалаға барғыштық, қаланы ұнатқандық.* Ол кісіні де құрдастары *қ а л а ш ы л ы ғ ы* үшін мазақтайтын (Ә.Тәжібаев, Хаттар., 9).

ҚАЛАУША з а т. *Сырты қаланған; қоршау.* Кішірек *қ а л а у ш а ғ а* қайта кіріп, оның көзінше өтінішін жыртып-жыртып тастағысы да келген (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 196).

ҚАЛАШ[1] з а т. *Балықтың арқа қанаты.* Басы озған батыр Сарманның үш жүз түгіл, алаштан! Теңіз суын теңселткен, Наһанды бір-ақ шайнады, Ұстап алып *қ а л а ш т а н* (Жеті ғасыр., 2, 431). Тіршілік тірегі судан айырылған құстар сатырлап ұшып, балықтар *қ а л а ш т а р ы* қақырап, желбезектері желбіреп сыңсып жылайтын сияқты (А.Мекебаев, Аңызақ, 94).

ҚАЛАШ[2] з а т. к ө н е. *Қараның әйелі. Бұл сөз қатын-қалаш қос сөзінің екінші сыңары ретінде сақталған.*

ҚАЛБАҒАЙ... Толқынды егістік дариясына көз сүзіп комбайн *қ а л б а ғ а й ы н* шыр айналдырғалы ықлым уақыт болды (Лен. жас, 09.08.1973, 1). Ертеңгі күні күн шуағымен сары мұрттанып пісіп тұратын бадана дән бастарына комбайн *қ а л б а ғ а й ы н* қиялай саламыз-ау деген оймен желпініп жүрміз қазір (Лен. жас, 04.06.1974, 1).

ҚАЛБАЛАҚТАС *Қ а л б а л а қ т а етістігінен жасалған ортақ етіс.* Аудан арыздардың астында қалыпты, Қойшысы қасқыр болып шығыпты. *Қ а л б а л а қ т а с ы п т ы.* Шара қолданыпты (І.Жансүгіров, Шығ., 209). Екеуі бірдей *қ а л б а л а қ т а с ы п* қалды (Б.Мұстафин, Жайнаған. 61).

ҚАЛБАЛАҚТАСУ *Қалбалақтас етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛБЫР з а т. *Бидай, арпа тазалауға арналған, тесіктері ірірек, елек сияқты құрал; кепшік.* ≈ Көршінің *қ а л б ы р ы н* сұрап әкелші.

ҚАЛБЫРЛЫ с ы н. *Қалбыры бар, қалбыры көп. Қ а л б ы р л ы*, шынылы консервілер, құйма, бұрама тоқаш – бір сөзбен айтқанда тамақпен нығыздалған торқалталарын сүйреткен әйел, еркек сапырылысып жатыр (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 93).

ҚАЛҒА... Қырымда хандық ішінде билік құрған шырын бегінің тіпті өз *қ а л ғ а с ы* бар (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 172). – Батыр інілерімнің, білікті бауырларымның бірін қаладар, қаладар да *қ а л ғ а* сайлаңдар (М.Мағауин, Аласапыран, 13).

ҚАЛҒАЙ з а т. *Асыранды баланы қазақ «қ а л ғ а й» немесе «тонды бала» дейді* (Ана тілі, 09.05.2001, 7).

ҚАЛДАЙЛЫ с ы н. *Қалдайы бар, қалдай орнатылған.* Кәрі күрең *қ а л д а й л ы* ырдуанға жайғасып алған бір үйлі жанды ауырсынғандай керенау желіп, ауыр аяңдайды (Ж.Мусин, Туған үй., 14).

ҚАЛДАЙША з а т. ж е р г. *Арба-шана қорабының (шанағының) алдыңғы беті.* Ел арасындағы шеберлер жасаған алдыңғы *қ а л д а й ш а с ы* жоқ темір доңғалақты кең арбаның үстінде денесі ірк-ірк еткен мес кемпір отыр (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 224).

ҚАЛДАН: Қалдан бөрік. *Бөріктің бір үлгісі. Қ а л д а н б ө р і к* басында, Жолдасы бар қасында, Қайғы түсіп жасында, Жар іздеуші болмасын? (Ғашық-наме, 33).

ҚАЛДАУ з а т. с ө й л. ***Қалдайша.*** Қайтадан көтеріле бергенде Бәшен бір аяғын шананың *қ а л д а у ы н а* тіреп тұрып, офицерді шекеден теуіп жіберді (З.Ақышев, Ақбел асуы, 196).

ҚАЛДЫРАУЫҚ с ы н. с ө й л. *Қаудырап қалған, қаудырлақ.* Қарынның ашқанын да, үстімдегі *қ а л д ы р а у ы қ* тонның малмандай су болғанын да сезген емеспін (З.Ақышев, Ақбел асуы, 4).

ҚАЛДЫРМА: Қалдырма қақи. э т н. *Ұлттық ойындардың бір түрі.* Ойын созыла береді. Хан қалай, белбеусоқ, тақия жүгіртпек, сақина тықпақ, мыршым, ондай қылма-мұндай қыл, ләпи молда, *қ а л д ы р м а қ а қ и*, балтамтап... (Ж.Аймауытов, Шығ., 384).

ҚАЛЕТ[1] з а т. к ө н е. *Жаңылыс, жаңсақ.*

ҚАЛЕТ[2] з а т. *Жағдай; мүмкіндік.* Әрине, көңіл қалаған адамына жүздесіп қайтуға бұл *қ а л е т* табар-ау. Алайда жұмыс жоқ, дәйім жоқ, не сылтаумен қылқиып бара бермек (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 386).

ҚАЛЖАЛАС с ы н. *Қалжаны бірге жеген.* Қазақ-қырғыз ежелден-ақ қатыны *қ а л ж а л а с*, батыры олжалас бауырың емес пе еді?! (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 2, 201).

ҚАЛЖУЫР з а т. к ө н е. *Садақ оғының бір түрі.* Сайгез, бұлың, сүржебе, жезайыр, *қ а л ж у ы р* т.б. – бәрі де садаққа салынар жебе түрлері (Соц. Қаз., 29.03.1991, 4).

ҚАЛЖУЫРДАЙ с ы н. *Қалжуыр сияқты, қалжуыр тәрізді.* Бәрін айт та бірін айт Қабағын қара сусар бөрік басқан, Жаурынына күшіген жүнді оқ шанышқан, *қ а л ж у ы р д а й* шаншылған... Бұ жиынның ішінде Қара найман Жақан бар (Ертедегі әдебиет нұсқалары, 118).

ҚАЛЖУЫРЛЫ с ы н. *Қалжуыр байланған, қалжуыры бар.* Қақпанды құрғанда аң мен құстың табиғи ерекшеліктеріне қарай тұзақты, қазықты, тоқпақты, *қ а л ж у ы р л ы*, сүйретпелі болып құралады (Ж.Бабалықов, Қырандар, 62).

ҚАЛЖЫҢҚҰМАР... Әжесінің *қ а л ж ы ң қ ұ м а р* шалдау қайнысы кеше үйге кіріп шыққан (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 109).

ҚАЛЖЫР... Бөктергі, лашын, құладын, тұрымтай, қаршыға, ителгі, *қ а л ж ы р*, бөдене, бұлдырық сияқты бұл даланың құстары қандай түрлі-түрлі болып келсе, Изольдаға адамдары да сондай түрлі-түрлі болып көрінді (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек, 108).

ҚАЛЖЫРАҒАНДЫҚ з а т. *Шаршағандық, титықтағандық.* Шынында, жұқа өңінен *қ а л ж ы р а ғ а н д ы қ* сезіледі. Көзінің алды қаракөлеңкеленіп, көгіс тартқан (Н.Исабаев, Өмір., 323).

ҚАЛЖЫРАС *Қалжыра етістігінен жасалған ортақ етіс.* Күні-түні Бетпақтың шөлін басып, Алабынан адастық арман асып. Кез болдық қалың қамыс бір қопаға. Шаңқай түс кезінде *қ а л ж ы р а с ы п* (И.Байзақов, Құралай., 43).

ҚАЛЖЫРАСУ *Қалжырас етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛИМА з а т. *Оттегінің жетімсіздігінен шалажансар күйге түскен балық.* Қыста су бетін мұз қаптаған кезде шағын көлдердің балығы *қ а л и м а* болады (Қаз. әдеб., 09.02.1990, 7). Мына Қаракөлдегі *қ а л и м а* болып, өз-өзінен қырылып жатқан балыққа да жете алмады (А.Мекебаев, Жезтырнақ, 103).

ҚАЛИСАН с ы н. ж е р г. *Адамгершілігі мол, адал, әділ, жақсы. Қ а л и с а н* жігіт – алыс-жақынын алаламайтын, адамгершілігі мол, адал жігіт (Ақиқат, 15.08.1990, 8).

ҚАЛҚАЙТПА з а т. *Үйдің кіре-берісіне салынған төбесі жабық шағын құрылыс; жауынқағар.*

ҚАЛҚАН з а т. *Арбаның шарбақты қорабы.* Ағаш күбіні қиюластыру, арбаның бәлегін, белдігін, тертесін, *қ а л қ а н ы н*, шабағын заводтан шыққандай сүмірейте қоюға әкеміздің құдіреті келе бергенге ұқсайды (Ө.Қанахин, Жер басып., 27). Кешке қарай, астына жайлы әрі бір айыр болса да үйге жетсін деп арбасына *қ а л қ а н ы м е н* теңестіре шөп тиеп қайтады (Қаз. әдеб., 14.07.1972, 4).

ҚАЛҚАНДЫ: Қалқанды арба. *Шөп тасу үшін екі (төрт) жағына қалқан орнатқан арба.* Осы ерекшеліктеріне байланысты шөп таситын арбаны сатылы арба, *қ а л қ а н д ы а р б а*, қанатты арба деген түрлерге бөледі (Қаз. этнография., 1, 188).

ҚАЛҚАНДЫЛАУ с ы н. *Аздап қалқиған, қалқығандау.* Танаудың астынан гөрі үсті сәл-пәл *қ а л қ а н д ы л а у*, көтеріңкілеу келгенін құсбегілер «жапсар танау бүркіт» деп қолпаштап отырады (Ж.Бабалықов, Қырандар, 72).

ҚАЛҚАНШАГҮЛ з а т. б о т. *Шоғыр гүлдердің бір түрі.* Шоғыр гүлдердің түрлері: шашақгүл, шатыршагүл, шоқпарбасгүл, масақгүл, *қ а л қ а н ш а г ү л*, себетгүл (Ботаника, 82).

ҚАЛМАҚ з а т. а у ы с. *Ақылсыз, ақымақ, түлей.* – Исі қазақты бай-кедейге бөлетін сен кім едің-ей, тексіз *қ а л м а қ*! – деп айқай салғанда ақ сары жігіттің екі самайы аяқ астынан нарт қызарып жүре берді (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 87).

ҚАЛМАҚЫ: Қалмақы үй. *Кішігірім, арзанқол үй.* Қазақ үйді ақ үй, боз үй, қараша үй, лашық, күрке, итарқа, жолым үй, *қ а л м а қ ы ү й*, жабасалма, жаппа деп саралаған (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 25).

ҚАЛМАҚШАЙ з а т. *Үйғырлардың еткеншай сияқты шайы.* Сыйлы қонаққа ноғайлар ұйғырдың еткеншайы сияқты *қ а л м а қ ш а й* береді (Қ.Олжай, Қанат байла., 232).

ҚАЛМЫШ с ы н. с ө й л. *Қалғаны, қалдық д.м.* Етігін күздігүні сойған тоқтының құйрығынан арнап алып қойған азғана құйрықтың *қ а л м ы ш ы м е н* майлап, уқалай берді (Ж.Тілепбергенов, Ізбасар, 75).

ҚАЛПАҚ: Қалпақ кидірді. ж е р г. *Жаман атақ таңды, масқаралады.* – Ойбай, осы сіздердің адамға оп-оңай *қ а л п а қ к и д і р е* қоятындарыңыз-ай осы?! (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 153).

ҚАЛПЕСЫМАҚ с ы н. *Аздаған қалпелік белгілері бар, қалпе шалыс.* Әйелдердің жаулығындай ақ мәрлі ораған кейбір *қ а л п е с ы м а қ т а р*, су тиіп қасаңданған жүгері тәрізді басына көк шүберекті шалма қылған сопылар да отыр (Қаз. әдеб., 19.03.1976, 3).

ҚАЛПИТ е т. *Құлат, сұлат, сілейт д.м.* – Сок! Сок! – *Қ а л п и т! Қ а л п и т* итті! (К.Жүністегі, Едіге, 59).

ҚАЛПИТУ *Қалпит етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛТА: Қалта құлық. қ. *Сасық құлық.* Аздаған *қ а л т а қ у л ы ғ ы* бар пысықтау адам (Ж.Кәрменов, Ақылбайдың., 19).

ҚАЛТААҚТАРАР з а т. э т н. *Ұрын барған күйеудің беретін кәделерінің бірі.* Бұрынғы кезде ұрын барған күйеудің беретін түрлі кәделерінің аты да аз болмаған. Солардың бірі – *қ а л т а а қ т а р а р* (Жалын, 1974, №3, 146).

ҚАЛТААУЫЗ з а т. з о о л. *Аузында қалтасы болатын тышқан.* Бірінші болып кеш қараңғылығында кәдімгі *қ а л т а а у ы з* келді. Олар да аламан секілді қор жинайды (Наурызым, 122).

ҚАЛТАҚАРАР з а т. с ө й л. *Қалта ақтарар.* Содан соң күйеу жолдастың қалтасын тағы қақшиды. Мұны оңтүстік жақта «*қ а л т а қ а р а р*» деп атайды (Қаз. әдеб., 23.08.1974, 2).

ҚАЛТАЛАУШЫ з а т. *Өндірілген өнімді қалтаға қаттап салушы* (Өркен, 24.02.1990, 12).

ҚАЛТАТЕЛЕФОН. *Қалтаға салып, өзімен бірге алып жүретін ұялы телефон.* Онымен қоймай, қыз мойнында қос ұялы *қ а л т а т е л е ф о н*, транзисторлы микрорадиоқабылдағыш ұзын бауларымен саландап тербеледі (М.Құдайқұлов, Құпия., 15). Бүгін де жұмыстан қатты қалжырап, күн бата пәтерге оралып еді, енді жуынбақшы боп жатқанда *қ а л т а т е л е ф о н ы* безілдеп қоя берді (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 90). Бала оянып кетеді-ау деместен әлдекімдермен *қ а л т а т е л е ф о н ы* арқылы сөйлесіп, дарақылана қарқылдап күлді (Қ.Жиенбай, Таңд., 1, 159).

ҚАЛТАФОН з а т. с ө й л. ***Қалтателефон.*** «Дулығаның» авторы Алматыға келгендігі туралы естіп, жазушының *қ а л т а ф о н ы н ы н а* хабарластым (Ана тілі, 20.11.08).

ҚАЛТАША з а т. м е д. *Жүректің қан келіп құйылатын оң-сол бөліктері.* Жүректің қызылтамыр саласы сол жүректің астыңғы *қ а л т а ш а с ы н а н* аорта деген атпен басталады (Б.Омарұлы, Жүрек, 85).

ҚАЛТҚЫ з а т. *Балалардың су бетінде кім қозғалыссыз көп уақыт бойы тыныш жата алады деп жарысып ойнайтын ойыны.* Өткелге суға түстік, балалардың *қ а л т қ ы* ойынын қызықтадық (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 32).

ҚАЛТҚЫЛЫ... Жайынды *қ а л т қ ы л ы* қармақтармен аулайды (Қ.Аймағамбетова, Табиғ., 14).

ҚАЛТҚЫСЫЗДЫҚ з а т. *Күмәнсіздік, шүбәсіздік, адалдық.* – Олар жанымның таза екенін, көңілімнің *қ а л т қ ы с ы з д ы ғ ы н* біледі, ендеше өкпелеп қайда барады. Ертең-ақ қайтып келеді (Қаз. әдеб., 27.12.1974, 2).

ҚАЛТЫЛ з а т. *Қалт-қалт еткен, қалтылдаған күй-жай.* Ықыластың «қолы темірдей» деп дәріптеуші еді. Сол қажырлы қолдың бірінші *қ а л т ы л ы* басталды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 35).

ҚАЛША... Бұлбұл әнін естіртіп, тәнін көрсетпейді. Сыбызғы – сыңсуын естіртіп, *қ а л ш а с ы н* жасырады (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 122).

ҚАЛЫҢПҰШПАҚТАУ с ы н. *Төзімділеу, көнтерілеу, мықтылау.* Ерғали мұның өзіне қарағанда *қ а л ы ң п ұ ш п а қ т а у*, шаруаға епсектілеу (Э.Төреханов, Алматыда., 261).

ҚАЛЫҢША с ы н. *Қалыңдау келген; жұқа емес.* Конвертті ашсам, ішінде қатырмамен тысталған *қ а л ы ң ш а* кітапша жүр (С.Мұқанов, Мөлдір., 274).

ҚАЛЫПШЫЛ с ы н. *Бір қалыпқа түсіргіш, унитарлық.* Егер кез келген этностың төлтума мәдениетінің болатындығын мойындасақ, онда дәл қазіргі қалпындағы *қ а л ы п ш ы л* социалистік мемлекеттің ұлттық мүдде атаулыны тәрік ететінін түсіну қиын емес (А.Сейдімбеков: Ана тілі, 14.02.1991, 4).

ҚАМ с ы н. *Осал, нашар, шынықпаған.* Жігіттің аты семіз, *қ а м* болғандықтан жете алатын болмайды, енді біраз шапса болдырып қалатындай (Қаз. әдеб., 21.03.1975, 4).

ҚАМАҚ з а т. с ө й л. *Жазалылар қамалатын орын; түрме.* Әр *қ а м а қ т а н* 40-50-ден шығарып, бәрін қоса төрт қатардан сапқа тұрғызып айдады (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 293). Енді күндегідей әрқайсысын жеке тексеріп, үсті-бастарын тінткілеп барып *қ а м а қ қ а* кіргізді (Бұл да, 295). Келесі күні кілтшінің аузынан естіді. Өмірлік *қ а м а қ қ а* бұйырылған екен (Е.Рахимов, Тентек., 71).

ҚАМАЛ: Қамал қорғау. з а т. э т н. *Ойыншылар үлкен шеңбердің бойына қатарға тұрып, қолындағы доппен шеңбердің ортасында қорғаушысы бар «қамалға» тигізуге тиіс. Кімде-кім допты «қамалға» тигізсе, сол қорғаушысы болады.* «*Қ а м а л қ о р ғ а у*» ойыны ашық алаңда өткізіледі. Ойынға бір зат және доп керек. Ойыншылардың санына шек қойылмайды (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 64).

ҚАМАЛ-ҚОРҒАН з а т. а у ы с. *Елдің иесі, қорғаушысы, тірегі.* Құлағанға ұқсайды қазақтың *қ а м а л-қ о р ғ а н ы.* Қайғырмаңыз, ханзадам, айтпасыма болмады, Батырың өтті – Бөгембай! (Бұқар жырау: Жеті ғасыр., 1, 47).

ҚАМАЛСАРАЙ з а т. к ө н е. *Ертедегі Орта Азия қалаларының құрамдас бір бөлігі; сыртқы қала.* Жетісу қалалары *қ а м а л с а р а й* (сыртқы қамал) мен шахристан (ішкі қала) тұратын орталық бөлігі және ұзын дуалмен қоршалған рабат (қала маңы) болады (Қазақ. тарихы очерк., 95).

ҚАМАТУШЫ з а т. *Қамауға алуға себепкер адам; түрмеге жапқызушы.* Майса *қ а м а т у ш ы* өзі екенін біліп сыңсып алды да, артынша жеңілдеп «бұдан басқа

амал қалды ма» деп жұбанды (Т.Қошуақ, Мәрмәр., 197).

ҚАМАУ: Қамау су. *Тұйықталып қалған су. Қ а м а у с у д а ғ ы* балық – қорадағы қой. Қолы бұрын жеткен қарық болады (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 46). *Қ а м а у с у д ы ң* балығы талай жұрттың құлағына тиген-ді (Бұл да).

ҚАМАУШАЛАН е т. ж е р г. *Қоршалу, қамалу.* Қалың жабудың астында ақ теркөк тер боп *қ а м а у ш а л а н ы п* қалған жылқылар тұнып, тұтасып тұрған көк ніл ауаның қойнына күмп-күмп қойып кетіп, жалаңаш сауырларын жел қытықтап, шапқан сайын рахатқа батып, үдей түсті (Ә.Кекілбаев, Дала., 148).

ҚАМАШАУЛАП ү с т. *Қамашау етіп, қоршаулап.* Жұрт батар күнмен таласып жүріп тоңы ашылған орындарға *қ а м а ш а у л а п* жаппаларын тікті (С.Елубай, Ақ боз., 37).

ҚАМБА з а т. ж е р г. ***Бөкес.*** Екі күннен кейін пішен шабуға ел тегіс кірісті де. Жауынсыз көктем суымен ғана өсіп піскен шөпті *қ а м б а д а* көп ұстамай жұрт келесі күні-ақ шөмеле сала бастады (Х.Есенжанов, Ақ жайық, 1, 318).

ҚАМБАЛАУ *Қамбала етістігінің қимыл атауы.* 10 жастан 20 жасқа дейінгі жасты «қой жасы» деп атап, оларға қойдың қырық қайырымын білу, астық жинаудың ұрық таңдау, жер айдау, баптау, ору, жию, *қ а м б а л а у* сияқты әдістерін толық меңгеру талабы қойылған (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 2, 14).

ҚАМБАР: Қамбар жұлдызы. а с т р. *Ғылым тілінде Арыстан деп аталатын шоқжұлдыздың бірі.* Қыркүйекте *Қ а м б а р ж ұ л д ы з ы* жер астына кетеді (Х.Әбішев, Аспан сыры, 144). Бұл – ел арасында *Қ а м б а р ж ұ л д ы з ы* деп аталатын он екі шоқжұлдыздың бірі (Бұл да, 19). *Қ а м б а р ж ұ л д ы з ы* жазғытұрым іңірде күншығыстан туады, түнімен аспанда жүріп, таң ата батады (Қаз. этнография., 3, 413).

ҚАМБАС... *Қ а м б а с* деген – қара сона (оса). Қарақұртқа өзінің тұмсығын тез сұғып жіберіп, уын жібереді. Ол уланып қалады. Қарақұртты өзінің личинкасын салып, жерге көмеді. Сөйтіп өседі, көбейеді. *Қ а м б а с* тек қана қарақұртты ғана аулайды (Туған өлке, 2004, №2-3, 96-98).

ҚАМБАШЫЛЫҚ з а т. *Қамба ұстаушылық, қоймашылық.* Ханжігіттің есеп-қисап істерін білетіндігін ұғып, *қ а м б а ш ы л ы қ* міндет алып берді (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 246).

ҚАМБОЗ с ы н. ж е р г. *Тымырсық, тымық* (С.Аманжолов, Воп., 427).

ҚАМДАСТЫРҒАНСУ *Қамдастырғансы етістігінің қимыл атауы.*

ҚАМДАСТЫРҒАНСЫ е т. *Қамқылғансу, қам жасағансу.* Содан соң оның қамын *қ а м д а с т ы р ғ а н с ы п,* оны сиыр малының соңынан ілестіріп әкететін еді (Т.Отарбайтегі, Зауал, 36).

ҚАМЗАУЛА е т. с ө й л. *Қамзау еті, суықтан қорғау, қалқалау; қамсаула.* Жаңа қонысқа жетісімен, шаңырақты көтерісіп, туырлықты *қ а м з а у л а ғ а н н а н* кейін Айбосын екі түйені жетектеп кері қайтты (К.Ахметбеков, 2, 297).

ҚАМҚА с ы н. *Қамқадан тігілген, қамқадан жасалған.* Басындағы шоқ үкілі камшат бөркі де, үстіндегі қос етекті көйлегі де, белін қынай киген *қ а м қ а* ішігі де өзгеше (І.Есенберлин, Алмас., 254).

ҚАМСА з а т. з о о л. *Теңіз балықтарының уақ түрі.* Теңіз балықтарына мыналар жатады: майшабақ, сардина, *қ а м с а* (анчоус), кете, құныс (горбуша), кемиек (нерка), ақсерке, скумбрия, семсербалық, марлин, сайра, нәлім, бұзаубас т.б. (Шаңырақ, 117).

ҚАМСАУЛЫ с ы н. *Жан-жағы қоршалған, қамсау боларлық.* Сатып алған есекті мәшиненің *қ а м с а у л ы* қорабына тиеді де, мықтап байлап, бекітіп, екі тәулік жол жүріп, ауылға жетті (Ә.Асқаров, Өр Алтай., 340).

ҚАМСЫЗДАН *Қамсызда етістігінен жасалған өздік етіс.*

ҚАМСЫЗДАНУ *Қамсыздан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАМТАМАСЫЗДАН е т. *Өзін-өзі қамтамасыз ету, керек-жарағын алдын ала тауып алу.*

ҚАМТАМАСЫЗДАНДЫР *Қамтамасыздан етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ҚАМТАМАСЫЗДАНДЫРУ *Қамтамасыздандыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚАМТАМАСЫЗДАНДЫРЫЛ *Қамтамасыздандыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Ішер тамақ, киер киімі, жа-

тар орындары әбден *қ а м т а м а с ы з д а н д ы р ы л д ы*... (Жалын, 1974, №3, 153).

ҚАМТАМАСЫЗДАНДЫРЫЛУ *Қамтамасыздандырыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚАМТАМАСЫЗДАНУ *Қамтамасыздан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАМҰС з а т. к ө н е. ***Энциклопедия.*** Тілге кездейсоқ сөздің жиынтығы деп қарамай, атадан балаға мұра боп келе жатқан халық даналығының *қ а м ұ с ы* (энциклопедиясы) деп қарау керек (Ә.Қайдаров: Қазақст. әйелдері, 1982, №2, 13).

ҚАМШЫ... Қарақаптал – айғырдың зәрі бұзылып, *қ а м ш ы с ы н ы ң* (қасасының) сырты қотыр болып, жия алмай қалатын ауруының аты (Ш.Жанәбілов, Қазақша мал ауру., 174).

ҚАМШЫ: Қамшы қайтару. э т н. *Жігіт аулынан барған жаушының ізгі ниетпен қыз үйінің төріне іліп кеткен қамшысын (уақтысы өткен соң) иесіне қайтару салты. Қ а м ш ы қ а й т а р у* – қыз ата-анасының «Кінә өзіңде, енді қызымның басын босаттым» дегенді білдіреді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 36).

Қамшы қалдыру. э т н. *Құда болуға ниеті бар екенін білдірудің ишарасы. Қыз әкесі келгендердің ниетін мақұлдаса, қалдырған қамшыны қайтармайды* (Қаз. этнография., 3, 424).

ҚАМШЫЛАР: Қамшылар жақ [бет]. *Қамшы ұстайтын жақ, оң жақ (бет).* Өзен жағасы у-шу. *Қ а м ш ы л а р б е т т е г і* жар бетінде көгершін ұясы болса керек, гу-гу етеді (Тұлпар, 290).

ҚАМШЫЛАСУ *Қамшылас етістігінің қимыл атауы.* Бұл топтағы жігіттер *қ а м ш ы л а с у д ы* еріксіз тоқтатып состиып тұрып қалысты (Қ.Толыбаев, Бабадан., 64). Мұз үсті кең, бәлкім, *қ а м ш ы л а с у ғ а* қолайлы көрген болар деген түйткіл бар (М.Мағауин, Аласапыран, 274).

ҚАМШЫЛАУЫ з а т. а у ы с. *Түрткі болуы, итермелеуі.* Олар да соғыс жайлы, оның ащы ақиқаты жайлы оқуға мүмкіндік алса деген бір мұраттың *қ а м ш ы л а у ы м е н* біраз шығармаларды тәржімалауға кірісті (Лен. жас, 19.06.1976, 2).

ҚАМШЫША үс т. *Қамшы сияқты, қамшы тәрізді.* Келте шолақ құйрығын *қ а м ш ы ш а* шолтаң-шолтаң жеңіл қағады (С.Оспанов, Бақытты., 67).

ҚАМЫР: Қамыр қою. ж е р г. *Нан ашыту.* Жеңеше, үйіннен ашытқы табыла ма? *Қ а м ы р қ о я й ы н* деп едім (Т.Ахтанов, Дала сыры, 37).

ҚАМЫРЫҚ е т. ж е р г. *Өңі тозу, жүдеу, боп боз болу.* Әйелдердің барлыққан *қ а м ы р ы қ* беттерінде шаң-тозаңның опасы, қатқан тердің айғызы ғана қалыпты (Қ.Ысқақ, Тұйық, 137).

ҚАМЫС с ы н. *Қамыстан істелген, қамыстан жасалған.* Поселке шетіндегі бесіктей ғана, *қ а м ы с* шатырлы қожалақ үй маскүнем Шодырдікі (Ғ.Мұстафин, Дауыл. кейін, 65). Жауын күшейе түскен. *Қ а м ы с* шляпаның ернеуінен аққан су мойнына құйылып, көйлектің ішіне төгіліп жатыр (Х.Рахимов, Қарлығаштар, 137). Тым болмаса, *қ а м ы с* қорасы бар, айналасы жөнді қоршалған үйлер де некен-саяқ екен ғой (Р.Райымқұлов, Жапанда., 9).

ҚАМЫСТОРҒАЙ з а т. з о о л. *Қамыс арасында жүретін, арқасы ақшыл қоңыр, бауыры сарғылт, салмағы 10-12 г-дай кішкене құс.* Ұсақ әншi құстар: мақтанторғайлар, *қ а м ы с т о р ғ а й л а р* және таганақтар ұрпақтарын қорғауға жандарын салады (Қорғалжын, 101). Қамыстың сабақтарында зыр қағып ұшқалақ *қ а м ы с т о р ғ а й л а р* жүр (Бұл да, 139). *Қ а м ы с т о р ғ а й* негізінде суы ағыссыз не баяу ағысты қамыс өскен жерлерді мекендейді (ҚСЭ, 6, 443).

ҚАМЫСША үс т. *Қамыс тәрізді, қамыс сияқты.* Желді күнгі *қ а м ы с ш а* жапырылады (А.Мекебаев, Аңызақ, 8).

ҚАМЫСШЫ з а т. з о о л. с ө й л. ***Қамысторғай.*** Ит мұрыны өтпейтін шілікте томартауықтары, *қ а м ы с ш ы,* торғай тұқымдастардан сарышымшық, шырылдауық торғайлар тіршілік етеді (Қорғалжын, 23).

ҚАМЫТҚАҚТЫ с ы н. *Қамытқа көп түсіп, әбден қалжыраған, арықтаған көлік (ат, өгіз т.б.).* Соқада *қ а м ы т қ а қ т ы* боп жүрген арық аттар, әлі де жілігіне май жүгіре қоймаған көтерем өгіздер (Қ.Жұмаділов, Таңғ. дүние, 386). Олар ала жаздай мая-мая шөпті қотан төңірегіне тасу жұмысын атқарған колхоздың бір топ *қ а м ы т қ а қ т ы* жуас аттары еді (Лен. жас, 22.11.1977, 2).

ҚАН: Қан құю. *Сау адамның қанын қансыраған немесе науқас адамның қан тамырына құятын әдіс. Қ а н қ ұ ю д а н* бұрын науқастың қаны толық зерттеліп, оның қан тобы анықталады (ҚСЭ, 6, 449).

Қан сигектетті. *Қанын ағызды, қанын сорғалатты.* Төре-Байху 1635 жылы қан жалаған иттей аузы-мұрнынан *қ а н с и г е к т е т і п* Батырдан жеңілді де, Кукунорға көшіп кетті (С.Сматаев, Елім-ай, 51).

Қан түсу. в е т. *Қатты жүргеннен, ыстықтай жем жегендіктен жылқының аяғының ісіп кетуі.* Жылқыда «ақбас», «кутұяқ», «сасықтабан» (*қ а н т ү с у*, жем түсу) сияқты аурулар кездессе, қойда «құлық», «қостабан» аурулары болып тұрады (Х.Арғынбаев, Этногр. очерк, 146).

Қаны басына шықты. *Қатты ашуланды, ыза кернеді.* Бойында бұрын-соңды байқалмаған ашқарақ сезім атойлап, *қ а н ы б а с ы н а ш ы қ т ы* (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 81).

Қан сәске. *Сәскенің толған кезі, нағыз сәске.* Күн *қ а н с ә с к е г е* таянғанда екі әскер бір-біріне бетпе-бет келіп, қарама-қарсы қарап, андыздап тұрды (Д.Рамазан, Жылап аққан., 13).

ҚАНА[1] з а т. к ө н е. ***Қарын.*** Ең құрымаса, *қ а н а с ы н а н* шыққан перзенттерін де көрсетпей, зар етіп қойды-ау (О.Сәрсенбаев, Жақсының., 201). Уылдырық шашатын балықтың *қ а н а с ы н а н* шығысымен ұрық жыбырлай бастайды (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 142).

ҚАНА[2] з а т. с ө й л. *Арна, кенере.* Үшеу көк ала атты *қ а н а с ы н а н* аса бұрқырап жатқан асау өзенге тықсыра түсті (Қ.Салғарин, Соқпақ., 130).

ҚАНАҒАТТАТ *Қанағатта етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ҚАНАҒАТТАТУ *Қанағаттат етістігінің қимыл атауы.* Жаңа ұрттап шыққан қатықсыз қара аталасы құрсақ *қ а н а ғ а т т а т у* үшін емес, көңіл алдарлық қана нәпақа екенін енді түсініп келеді (А.Мекебаев, Жезтырнақ, 11).

ҚАНАҒАТТЫ с ы н. *Қанағаты бар, тойымды, нысапты.* Не деген *қ а н а ғ а т т ы* адам екеніне түсінбеймін (З.Ахметова, Шуақты күн., 92).

ҚАНАЗДЫЛЫҚ з а т. м е д. в е т. с ө й л. ***Қаназдық.*** Әсіресе оларды (атты) маңқа, жамандату, *қ а н а з д ы л ы қ*, күс, жем түсу сияқты жұқпалы аурулардан сақтау керек (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 53).

ҚАНАЙ-ХАН з а т. э т н. *Жастар ойынының бір түрі.* Ол кезде құдалықтың кәдесі мол, қыз-бозбаланың ойыны да көп. Әсіресе жастар «*қ а н а й-х а н*» атты ойынды ұнатады. Ханның жасауылы асықты иіреді, шіге түссе «ұры ұстадым» деп айыптыны алып келеді. Хан тексерген боп, қыз-жігітті бітісіп келіңдер деп далаға шығарады (Ғ.Мұстафин: Қаз. әдеб., 17.01.1986, 3).

ҚАНАЛУШЫСЫЗ с ы н. *Қаналушының болмауы, қаналушының жоқтығы.* ≈ *Қ а н а л у ш ы с ы з* қоғам құру.

ҚАНАТ: Қанат жайды. *Кең тарады, дамыды.* Бұл *қ а н а т ж а й ғ а н* келелі іс өзінің өміршеңдігін көрсетіп отыр (Лен. жас, 06.01.1976, 1).

ҚАНАТТЫ: Қанатты құмырсқа. з о о л. *Қанаты бар, ұшатын құмырсқа.* Шайыр иісі бұрқырап, қарағай басынан *қ а н а т т ы қ ұ м ы р с қ а* құйыла бастады (Қ.Ысқақ, Тұйық, 85).

Қанатты тышқан. *Ұшар (летяга) кейде осылай да аталынады.* Кейде аңшылар ұшарды *қ а н а т т ы т ы ш қ а н* деп те атайды. Ол 10-12 м биіктіктен 40-50 м қашықтыққа дейін ұшып бара алады (Семей таңы, 23.01.1970, 4).

ҚАНАТТЫАЯҚ з а т. з о о л. *Артқы аяғында қанат белгілері бар ұшқыш жәндік.* Осы маңнан табылған бауырымен жорғалаушылардың бірі – *қ а н а т т ы а я қ. Қ а н а т т ы а я қ т ы ң* артқы аяғында қанат жүйесі бар (Қазақст. пионері, 18.09.1971, 4). *Қ а н а т т ы а я қ* орманда өмір сүреді. Жай жүргенде қанатын жинап, ағаштан ағашқа секіргенде қанатын жаяды (Бұл да).

ҚАНАУШЫСЫЗ с ы н. *Қанаушының жоқтығы, қанаушының болмауы.* Марксизм-ленинизм дүниені өзгертудің және *қ а н а у ш ы с ы з*, қаналушысыз жаңа қоғам құрудың мұраттарын да белгілеп берді (Балалар - өмір. жалғасы, 4).

ҚАНАУЫЗ з а т. *Сапалы, жақсы матаның бір түрі. Қ а н а у ы з* көйлек, кремплин жемпір, «кала-кала» шалбар... (Б.Омарұлы, Қаратерең., 49).

ҚАНБАЗАР з а т. *Ағыл-тегіл көп дүние, мол табыс.* – Сенің келуіңе қарсы құдай тағаланың өзі қорасынан берген несібесі

емес пе бұл. Мұндай *қ а н б а з а р* күнде бола бермес (Ш.Айтматов, Ақ кеме, 125).

ҚАНБҰЛ з а т. к ө н е. *Әскер қанаттарын қорғаушы жасақ.* Темір әскерін үш негізгі (қанат) және төрт көмекші бөлімдерге – қанаттарды қорғаушы (*қ а н б ұ л*) және алғы шептегі отрядтарға (қарауылдар) бөлді (ҚазССР тарихы, 2, 199).

ҚАНДАҒАЙ з а т. к ө н е. ***Бұлан.*** Таң бозынан өріске шыққан киік, жайылымға тұрған *қ а н д а ғ а й*, үйірімен өрген тарпаң, тағы мен құлан алыстан естілген дабырдан бой салып қаша қоймаған-ды (М.Мағауин, Аласапыран, 117). Киік пен *қ а н д а ғ а й* араласқан. Құлан мен тарпаң қосылған. Дүркірей басып, бүкіл даланы жауып кетеді (Бұл да, 118).

ҚАНДАҒАШТЫ с ы н. *Қандағаш өскен, қандағашы мол* (Қ.Құрманов, Жасыл әлем, 30).

ҚАНДАЙ: Қандай [не] ақың бар! *«Ешқандай ақың жоқ» д.м.* ≈ Маған бұлай деуге сенің *қ а н д а й а қ ы ң (қ а қ ы ң) б а р!*

ҚАНДАНУ... Соншама жер, жал, бұлт, күн долдануы, Тыыштықта жүргендерді қолға алуы, Күндегідей күмісті нұрын сеппей, Күнбатыстың боялып *қ а н д а н у ы* (С.Мұқанов, Таңд. шығ., 12, 37).

ҚАНДАУЫР з а т. б о т. *Биіктігі 10-55 см сабағы төрт қырлы, тік, бұтақты, гүлі қызғылт күлгін, біржылдық шөптесін өсімдік. Қ а н д а у ы р* – ауыл шаруашылық дақылдарына үлкен зиян келтіретін, жартылай паразит өсімдік (ҚСЭ, 6, 448).

ҚАНДАУЫРЛА е т. *Қандауырмен қан алу, емдеу.*

ҚАНДАУЫРЛАУ *Қандауырла етістігінің қимыл атауы.* Қан айналысы бұзылудың бірден-бір емі қанды сарысу жиналған тұстан *қ а н д а у ы р л а у* және сүлік салып емдеу болған (Қаз. этнография., 1, 274).

ҚАНДЫАУЫЗ[1] з а т. *Атқанына дәл тиетін мылтық.* Қырқылжың жігіт шағынан бері сенімді серігі болып келе жатқан *қ а н д ы а у ы з ы* ойда жоқта қолды болды (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 3).

ҚАНДЫАУЫЗ[2] з а т. *Қақпанның аңның аяғын қысып қалатын ауызы.* Шалдың бұл қақпанының *қ а н д ы а у ы з ы н ы ң* үлкендігі кішігірім доғадай, дөңгелек табаны ошақтай, серіппесінің сомдығы білектей (С.Мұқанов, Бақташы., 153). – Бұл не? Бұ серіппе, ал мынау *қ а н д ы а у ы з*! (Жалын, 1972, №6, 60).

ҚАНДЫБҰРАУ з а т. ж е р г. ***Қантышқақ.*** Бірақ күн ұзаған сайын ішінен *қ а н д ы б ұ р а у* өткендей, үйде отыра алмады (З.Ақышев, Жаяу Мұса, 52). Қорқатын реті бар. Ішіннен *қ а н д ы б ұ р а у* өткізсе, ішкен-жегеніңді ақтарса... (Бұл да, 405).

ҚАНДЫКӨЗ з а т. *Бүркіттің көзі қанталап тұратын алғыр түрі.* Қырандар нәсіліне қарай: көкшегір, шегірпая, *қ а н д ы к ө з*, мұзбалақ, шұбартөс, ішжарғыш, ақиық деп аталады (Ана тілі, 14. 02. 2008).

ҚАНДЫҚАҚПАН з а т. *Тоғызқұмалақ тақтасындағы солдан оңға қарай санағандағы жетінші отау.* Әр ойыншының отаулары солдан оңға қарай: арт, тектұрмас, атөтпес, атсыратар, бел, белбасар, *қ а н д ы қ а қ п а н,* көкмойын, маңай деп аталады (Ә.Ақшораев, Тоғызқұм., 12). Егер тұздық белбасарға, *қ а н д ы қ а қ п а н*, көкмойын атауларынан жасалса, бұл өте қауіпті, қарсы жақтың позициясын қатты әлсіретеді (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 48).

ҚАНДЫМ... 2. *Қандым ағашының сүрегі. Қ а н д ы м* қызулы отын, оның шоғы темірді сексеуілдің шоғынан бұрын балқытады және шоғы көпке дейін сөнбей жатады (А.Балтабаев, Шөлде орман., 11). Халық *қ а н д ы м д ы* қасық, ожау, үзеңгі, қазық, тоқпақ, қада, бұрау сияқты заттарды жасауға пайдаланған (Бұл да).

ҚАНДЫРІҢ з а т. м е д. *Қан араласқан ірің.* Емсектердің айтуынша, мұндай компресс жараның *қ а н д ы і р і ң і н* солқылдата сорып, оның тез жетілуіне әсерін тигізетін көрінеді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр., 49). *Қ а н д ы і р і ң д і* денеде қалдыруға болмайды (Ш.Көшербаев, Туберкулез., 78).

ҚАНЖАПЫРАҚ з а т. б о т. *Жапырағын сықсаң қызыл бояу шығатын дәрілік өсімдік.* Сол сынған жіліншіктен оташы шал шорт кесіп, *қ а н ж а п ы р а қ* тартып орап тастаған. Жас қой, тез бітті (О.Бөкеев, Өз отыңды., 94).

ҚАНЖАРЛЫ с ы н. *Қанжары бар, қанжармен қаруланған.* – Қанжар емес, сапы. Біз *қ а н ж а р л ы н ы*, семсерліні, қылыштыны кісәпірге балаймыз (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 120).

ҚАНЖЫҒА: Қанжығасы майлы оралды. *Олжалы қайтты, аң атып әкелді.*

Сен қақпан құрамын дегенде ырым етіп алып беріп ем, жаман болған жоқсың, *қ а н ж ы ғ а ң м а й л ы о р а л д ы* (А.Мекебаев, Алапат, 114).

Қанжығасына байлады. *Алғашқы алған аңын біреуге сыйға тартты, берді.* Бірінші соғылған аңды аңға бірінші рет шыққан адамның *қ а н ж ы ғ а с ы н а б а й л а й д ы* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 61).

ҚАНЖЫҒАЛА е т. *Қанжығамен байлау, қанжығаға байлау.* Жолаушы қоржын-қолаң, шапан-шақпытын *қ а н ж ы ғ а л а м а й д ы*, бөктереді (Ата салты., 102). Аңшы қоян, түлкі алса, *қ а н ж ы ғ а л а й д ы* да, қасқыр соғып алса, бөктереді (Бұл да).

ҚАНЖЫҒАЛАН *Қ а н ж ы ғ а л а е т і с т і г і н е н ж а с а л ғ а н ы р ы қ с ы з е т і с.*

ҚАНЖЫҒАЛАНУ *Қ а н ж ы ғ а л а н е т і с т і г і н і ң қ и м ы л а т а у ы.*

ҚАНЖЫҒАЛАУ *Қ а н ж ы ғ а л а е т і с т і г і н і ң қ и м ы л а т а у ы.* Ердің не алды, не артындағы қанжығаның біріне бір затты байласа, *қ а н ж ы ғ а л а у* деп аталады (Ата салты., 102).

Қанжыға – бұл бөктеру мен *қ а н ж ы ғ а л а у* үшін ер қапталының екі алды мен екі арасына бекітілген екі таспа (Бұл да, 101).

ҚАНЖЫЛЫМ с ы н. *Жылуы қанның жылуындай, жып-жылы.* Жаңағы сары келіншек құманды қайта әкелді. Ішінде *қ а н ж ы л ы м* су (М.Сүндетов, Ескексіз қайық, 144).

ҚАНЖІЛІК з а т. *Жөнді бапталмай бәйгіге қосылып, зорыққандықтан болатын ауру; жілігінің ішіне қан кету.* Керісінше ат семіз болса қызылмай, *қ а н ж і л і к* етіп алмай, бірте-бірте баппен арытады (Ер қанаты, 179). Семіз атты алғашқы кезде қатты қинап, қызылмай, *қ а н ж і л і к* қылып алмау керек (Саятшылық, 169). Семіздей ойға-қырға бет алды сабылтып *қ а н ж і л і к* жасаған (Қаз. әдеб., 20.12.1974, 4).

Қанжілік болды. *Әбден шаршады, шалдықты; зорықты.* Жарым жылға дейін район мен аймақ орталығында *қ а н ж і л і к б о л ы п,* қызмет орнын іздеп сабылған ол әбден түңіліп, күдерін үзді (Т.Әлқаңұлы, Тірліктен., 236).

ҚАНКӨБЕЛЕК з а т. э т н. *Үйде, клубта, далада ойнайтын ойын. Қ а н к ө б е л е к* ойынының шарты бойынша, сол қолымен оң құлағын ұстап, оң қолының сұқ саусағын жерге тіреп, еңкейіп жүріп, 15-20 рет тез-тез шырқ айналған жігіт 3 м қашықтықта тұрған бір затты алуы керек (Ойын-сауық, 191).

ҚАНКӨБЕЛЕКШЕ үс т. *Қанкөбелек секілді, қанкөбөлек тәрізді.* Сені тымырайып қарсы алып, бірақ келген шаруаңды лезде *қ а н к ө б е л е к ш е* шыр айналдырып, бәрін тап-тұйнақтай етіп жіберетіндерді де көріп жүр (Ө.Ахмет, Қарқаралы., 6).

ҚАНКҮРЕҢ с ы н. *Түсі қанның түсіне ұқсас күрең қызыл түс.* Күн сәулесі қара көк айдынның бетіне *қ а н к ү р е ң* иірім суреттер салыпты (Ө.Сәрсенбай, Шеңбер, 22).

ҚАНҚАМАУ з а т. х а л қ. ***Шахмат.*** Гарри Каспаров *қ а н қ а м а у д а н* әлем чемпионы (Қаз. жаршысы, 07.06.1994, 2).

ҚАН-ҚАСАП с ы н. п о э т. *Көп адам қырылған, қан судай аққан, қан жоса болған (соғыс).* Оның көкесі ол кезде алыс жорықта, *қ а н-қ а с а п* ұрыста жүр еді (Ш.Айтматов, Ерте келген., 47). Үңгірге кірген адам ондағы адамдар мен аңдар арасындағы тіршілік үшін айқасқан *қ а н-қ а с а п* арпалысты көріп тұрғандай күй кешпек (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 53).

Қан-қасапқа ұшырады [тап болды]. *Қырғынға ұшырады, қырылды.*

ҚАНҚОЙ с ы н. *Қанқұмар, қанқұйлы.* Соғыс! Соғыс! Сенсің *қ а н қ о й* қара түн. Сені қостар Қорқау, құзғын, қарға, жын (І.Есенберлин, Шығ. жин., 10, 80).

ҚАНҚҰЙЛЫЛЫҚ з а т. *Қанқұмарлық, қаныпезерлік, жауыздық.* Жауыздық пен *қ а н қ ұ й л ы л ы қ,* қатыгездік ана сүтімен дарыса, ондай ұрпақ ел болып келістіре ме?! (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 128).

ҚАНТҚАЙШЫ з а т. ж е р г. *Қантшаққыш.* Шәмші ауылында тұратын кенже баласы Бақытжан Қалдаяқовтың қол шарығын, білік төсін, қырғыш пен *қ а н т қ а й ш ы с ы н* алдық (А.Жұмашев, Қалдаяқ ұста., 18).

ҚАНТСАУЫТ з а т. *Ішіне қант салып, дастарқанға қоятын ыдыс.* Қара ала, қызыл ала поднос пен шайнек, *қ а н т с а у ы т*, шыныаяқтар мен беті жабулы бір-екі тарелке әкеле жатқан еркек осы үйдің иесі болар-ау (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 404).

ҚАНТШАҚҚЫШ з а т. *Шақпақ қантты шағатын құрал* (Қаз. этнография., 3, 440).

ҚАНТҮЛЕК з а т. з о о л. с ө й л. ***Қантүбіт.*** Қырандар жасына қарай балапан, *қ а н т ү л е к*, тірнек, тастүлек, құмтүлек, қана, жана, барқын, баршын, шөгел деп аталады (Ана тілі, 14.02.2008).

ҚАНТЫСТАУ з а т. ж е р г. ***Беке[1].*** Бұл ауру Арал маңында беке, Көкшетауда *қ а н т ы с т а у* деп аталады (О.Нақысбеков, Ауыс. гов., 102).

ҚАНТЫШҚАҚ з а т. *Малдың қан аралас іші өтіп, тоқ ішекті зақымдайтын инфекциялық ауруы. Көбінесе жас қозыда байқалады (дизентерия).* Дәрілік түймедақ төлдің ақтышқақ, *қ а н т ы ш қ а қ* деген ауруларына да қолданылады (Н.Шәріпбаев, Пайд. өсімд., 9).

ҚАНҮЙЫҚ з а т. *Сойған (өлген) малдың етіндегі, адам ағзасындағы ұйып қалған қан.* ≈ Етіндегі *қ а н ұ й ы қ т а р д ы* алып тастаңдар.

ҚАНШЕГІР з а т. *Қыран бүркіттің алғыры.* Дәулет қансонарда түлкі қағып түсіретін кешкіл бас *қ а н ш е г і р* тәрізді атылып тұр (Ә.Байбол, Теміржол., 277).

ҚАНШЕЛЕКТІК з а т. *Жауыздық, қанішерлік, айуандық.* Фашистер жазықсыз нәрестелерді осы машинаға мінгізіп газбен тұншықтырып өлтірмек. Қандай айуандық, *қ а н ш е л е к т і к!* (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 365).

ҚАНШЫ з а т. с ө й л. *Адам тамырынан қан алып емдейтін адам.* Басы ауыру, сақинасы ұстау кезінде *қ а н ш ы* шеке тамырды шекіп, аздап қан алатын болған (Қаз. этнография., 3, 440).

ҚАНЫАЗДЫҚ з а т. м е д. *Адамның қаны азайып кететін ауруы.* Сондай-ақ жас балалы аналар мен сәбилердің көпшілігі анемия (*қ а н ы а з д ы қ*) ауруынан зардап шегуде (Денсаулық, 1990, №2, 30).

ҚАҢ... Әбілғазы Баһадүрдің айтуынша, «*қ а ң*» - екі дөңгелекті арба деген мағына береді (А.Сейдімбеков, Күңгіркүңгір., 184).

ҚАҢҒУЫЛДА е т. с ө й л. *Қаңғу, қаңғыру, кезу.* Сырға иіріп отырған ұршығының шүйкесін суыртпақтап соза түсіп: - Сиырын іздеп, *қ а ң ғ у ы л д а п* жүрген шығар, - деді (М.Айымбетов, Құмөзек., 211).

ҚАҢҒУЫЛДАУ *Қаңғуылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢҒЫ з а т. к ө н е. *Ертерек кезде қылмысты адамның мойнына, аяқ-қолына салатын шынжырлы кісен.* Ұмыт болған кейбір дүниелерді Дәркенбай дүниеге қайта әкелуде. Соның бірі – *қ а ң ғ ы*. Ол ағаштан, шынжырлы кісеннен тұрады. Ертеректе *қ а ң ғ ы н ы* қылмысты адамның мойнына, аяқ-қолына салып қаңғыртып жібереді екен (Жетісу, 20.08.1992, 4).

ҚАҢҒЫЛЕСТЕ е т. ж е р г. *Қаңғалақтау; қаңғу. Қ а ң ғ ы л е с т е п* солай қарай безектеп бара жатқанда қуып жеттім (О.Бөкеев, Өз отыңды., 196). Енді міне, барар жер, басар тауым жоқ *қ а ң ғ ы л е с т е п* жүргенім (Бұл да, 215).

ҚАҢҒЫЛЕСТЕН *Қаңғылесте етістігінен жасалған ырықсыз етіс.*

ҚАҢҒЫЛЕСТЕНУ *Қаңғылестен етістігінің қимыл атауы.* Ол аюдың таңсәріден тау асып *қ а ң ғ ы л е с т е н у і н і ң* себебін бірден байқады (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 113).

ҚАҢҒЫЛЕСТЕУ *Қаңғылесте етістігінің қимыл атауы.* Өздері қалыңға кіріп кететін әдеттері болмаса, дала кезіп, *қ а ң ғ ы л е с т е у д е н* құтылып, қонжықтар да дем алып қалған (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 52).

ҚАҢҚА з а т. к ө н е. *Арбаның үстіне тұрақты тігілген шағын үй. Оны көбінесе жорықшылар мен ұзақ жолға шығушылар пайдаланады.* Көшпелі елдің өмір салты үйлердің алуан түрін өмірге келтірген. Олар: итарқа, жаппа, *қ а ң қ а*, қоспа, жоламай, жорықүй, жолымүй т.б. (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 190). Жолаушылар мен жорықшылардың тігетін үйлерін абылайша, қос, *қ а ң қ а,* жорықүй деп атаған (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 25).

ҚАҢҚУЛА е т. *Қаңқу сөз, алып-қашпа сөз айту, өсектеу.* Жұрт сөзді онан әрі жаңыртқан жоқ, *Қ а ң қ у л а п*, қағажулап қағытқан жоқ. Насырға шабатынын біліп жиын, Шаппаған бәйге басын ауыртқан жоқ (І.Жансүгіров, Шығ., 512). Мұны төрде отырған ақсақалдар қызғанып, баланы *қ а ң қ у л а й д ы*, малға бата қыл дейді (Ел аузынан, 55).

ҚАҢҚУЛАС е т. с ө й л. *Ұрсысу, керісу, балағаттасу.* Не жауласып мерттескен емес, не жөндесіп серттескен емес, қит етсе бір-біріннің жоқ-жітік, кем-кетіктеріңді айтып, ел көзінше *қ а ң қ у л а с с а ң д а р*,

әрине, жараның аузы ушыға береді (Лен. жас, 15.08.1973, 3).

ҚАҢЫЛТЫР с ы н. *Қаңылтырдан істелген, қаңылтырдан жасалған.* Нығмет қаланың жатақтар тұратын шетіндегі тас дуалды, *қ а ң ы л т ы р* шатырлы, еңселі ағаш үйге жүгіре басып тез жетті (Жұлдыз, 1972, №9, 158).

ҚАП е т. *Балықтың қармаққа салған жемді тістеуі.* Балықтың да *қ а б а т ы н* кезі осы (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 26).

ҚАП: Қап киіп жарысу. *Клубтарда ойналатын жастар ойыны.* «*Қ а п к и і п ж а р ы с у*» ойыны клуб залдарында, жазық далада өткізіледі (Ойын-сауық, 162).

Қаптың түбі қағылды. *Азығы сарқылды, тамағы таусылды* (С.Алдабергенов, Жаңару. 6).

Қаптың түбін қақты. *Қысқа деп жинаған азығының соңғысын алып, қазанға салды д.м.* - Әлгі менің әйелім, *қ а п т ы ң т ү б і н қ а ғ а* алмаймын дейді (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш, 108).

ҚАПАЛАҚ з а т. *Жел диірменнің айналып тұратын қалақшасы.* – Менің қазіргі жүрісім – жел диірмен сынды. Қашан, қай жақтан жел соғады деп *қ а п а л а ғ ы м* арбиып тұрғаным (О.Бөкеев, Өз отыңды., 122).

ҚАПАЛАҚТАТ *Қапалақта етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ҚАПАЛАҚТАТТЫР *Қапалақтат етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Қабағынан бұлт көшірмей-ақ ыстық күнде қар *қ а п а л а қ т а т т ы р ы п*, жалғыз ауыр сөз айтады (Жалын, 1974, №1, 61).

ҚАПАЛАҚТАТУ *Қ а п а л а қ т а т етістігінің қимыл атауы.*

ҚАПАН с ы н. ж е р г. а у ы с. *Даңқты, әйгілі, үлкен.* Осынау *қ а п а н* атағымменен әскерді өзім басқардым, Найзамен, қанмен қасқита жаздым әр жолын ерлік дастанның (М.Шаханов, Мәңгүрт., 26).

ҚАПАУ с ы н. ж е р г. *Қапырық, тымырсық.* Жаздың *қ а п а у* ыстығында Айдарлы байдың жал-құйрығы төгілген өңшең жирен жылқылары суға белуарынан малынып, шыбындап тұрар еді (Ә.Нәбиев, Бейтаныс., 11).

ҚАПАШЫЛ с ы н. *Қапалана беретін, қамыққыш, ренжігіш.* Сонда менің осы бір *қ а п а ш ы л* мінезім, боркеміктігім үшін кінәлап, талай-талай өзімді-өзім жегідей жемеймін бе? (А.Мекебаев, Алапат, 229).

ҚАПЕЛІМШІЛ с ы н. ж е р г. *Жайбарақат, бейқам, қамсыз жатқан.* Өз басының бақытсыздығын ұмытқан. *Қ а п е л і м ш і л* қасіретті еміниіп, бойрап, бүлініп қалмаған (І.Есенберлин, Алтын ат., 278). *Қ а п е л і м ш і л* жүрегін, шыдамсыз жанын шоқтай күйдірген оның ойнақы қарақат көздері, гүл қабыз нәр құмар еріндері... (Бұл да, 282).

ҚАПЕТ з а т. ж е р г. ***Халат.*** Әйел ауырып жатқан Қабеннің төсегіне жақындап, *қ а п е т і н*, орамалын шешіп оның үстіне тастап, өзі көйлекшең ғана қалды (Ж.Молдағалиев: Жұлдыз, 1973, №7, 19).

ҚАПҚАҒАР з а т. э т н. *Сүр еттен қап түбінде қалған бір асымдай етті көршілерімен бөлісіп жеу салты* (Ата салты., 130). *Қ а п қ а ғ а р* – қыстай сақталасақтала қап түбінде қалған ең соңғы бір асым ет. Оны үй иесі қазанға салып асып, көрші-қолаңдарын «*қ а п қ а ғ а р* жеңдер» деп шақырып береді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 129).

ҚАПСАР з а т. *Қатары, қасы, жаны.* Қаздың *қ а п с а р ы н а н* қалмай үйіне еріп келемін (О.Бөкеев, Мұзтау, 228).

ҚАПСЫРМА[1] з а т. *Үй немесе құрылыс салғанда қатар жатқан ағаштарды бірбіріне қысып ұстап тұру үшін қажетті, екі жағында иілген ұштары бар темір (скоба).* (Сөз өнері, 181).

ҚАПСЫРМА[2] з а т. ж а ң а. *Көзілдірік әйнегін сыртынан ұстап (қаусырып) тұратын метал жақтау (оправа).*

ҚАПТАЛ с ы н. *Ер адамның белі қыналмаған (тік, жайдақ) жеңіл сырт киімі (шапан, шекпен, күпі т.б.).* Тонның белі тарылып тігілгендері – «қынамал», ал қыналмайтындары – «*қ а п т а л*» деп аталады (С.Мұқанов, Таңд. шығ., 15, 120). Еркектердің жұқа, сырма сырт киімі. *Қ а п т а л* шапан жағасыз келеді. Көбіне егде кісілер жазда киеді (ҚСЭ).

ҚАПТАЛ: Қаптал жол. *Тауды қапталдай түскен жол.* Біз *қ а п т а л ж о л м е н* жүріп келе жатқан едік, кенет жер сілкінгендей болды да, қар жүріп кетті (Жетісу, 15.05.2006).

ҚАПТАМА с ы н. *Сырты былғарымен (дермантинмен) қапталған (есік).* Сол екпіндеген беті сырты былғарымен тысталған *қ а п т а м а* есікті шалқайта ашып біреу кірді (Ж.Қорғасбек, Жынды., 80).

ҚАПТЕҒҰЛ з а т. к ө н е. *Ханның сарайын түнде күзететін әскери адамдар.* Сарай төңірегінен әлдеқашан торғауыттар – күндізгі күзетшілер кетіп, олардың орнын *қ а п т е ғ ұ л д а р* – түнгі күзетшілер алған (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 69).

ҚАПТӨСЕК з а т. *Туристер далада жатқанда (ұйықтағанда) ішіне кіріп жататын бітеу төсек-орын.* Оған жаңа *қ а п т ө с е к* берілді. *Қ а п т ө с е к т і ң* астына қамыс мардан төселді. Марзия *қ а п т ө с е к т і ң* ішіне кіріп кетті (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 51).

ҚАПТҮБІ з а т. э т н. *Күйеудің қоржынына әртүрлі сыйлық салу кәдесі.* Дайындықтың ең бастысы «*қ а п т ү б і*» деп, күйеудің түрлі кәделерді салып келген қоржынына әртүрлі сыйлықтар мен сарқыттар салу керек (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 197).

ҚАПТЫРМАЛЫ с ы н. *Қаптырмасы бар, қаптырма тағылған.* Осы секілді асыл тастардан көз қондырылған *қ а п т ы р м а л ы* белдіктер әсемдігімен жақсы әсер қалдырады (Қазақст. әйелдері, 1983, №9, 27).

ҚАПШАҒАЙ ү с т. *Ылдым-жылдым, тез, шапшаң.* Күн көтеріле балшық езіп, кірпіш қалауға кіріскен шал *қ а п ш а ғ а й* қимылдап біраздан соң таңдайы кеуіп шөлдей бастаған (О.Бөкеев, Өз отыңды., 12).

ҚАПШЫҚТА е т. *Қапшыққа салу.* ≈ Біз өз тарымызды *қ а п ш ы қ т а п* алдық.

ҚАПШЫҚТАУ *Қапшықта етістігінің қимыл атауы.* Киіз басатын боз жүндерді бірыңғай *қ а п ш ы қ т а у ы м ы з* қажет (Қ.Салғарин, Соқпақ., 68).

ҚАПЫ: Қапы жоқ. *Мүлтіксіз, қапысыз; ешқандай кемістік жоқ.* Үлкендердің жер танитын қырағылығында *қ а п ы ж о қ* (Қ.Жұмаділов, Таңғ. дүние, 415). Ал оқушы жұртшылықтың ықыласында *қ а п ы ж о қ* (Бұл да, 482).

ҚАПЫЛТ *Қапыл етістігінен жасалған өзгелік етіс.*Сүржекеймен арасы жақсытын Ждақайдың. Сондықтан Қозбағар *қ а п ы л т қ а н ы м е н* Ждақай нығызсынған қалпын бұзбады (С.Елубай, Ақ боз., 260).

ҚАПЫЛТУ *Қапылт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАПЫШЫЛ с ы н. *Қапы кетуші, қапы қалушы.* – *Қ а п ы ш ы л* неме, өзің де қапы кетпе! (Ғ.Мүсірепов, Оян. өлк., 1, 400).

ҚАР: Қар адамы. м и ф. *Таудың қарлы бастарында тіршілік ететін жабайы адам.* Біздіңше, *қ а р а д а м ы н* маймыл мен адамға шейінгі арадағы мақұлық деуге болар (А.Мархабаев, Ғарышта., 69).

ҚАР: Қар жілік. с ө й л. *Кәрі жілік.* Тоқпан жілік, тоқатай жілік, ортан жілік, асық жілік секілді қары (қар) жілік бар. Аяқ астынан өзіміз «кәріге» айналдырып алған *қ а р ж і л і г і м і з* кәдімгі «қол жілік» (қар – қолдың синонимі). (С.Өтениязов: Ана тілі, 22.08.1991, 7).

ҚАРА: Қара азық. *Астық д.м.* Соғыс зардабын елдің дендеп түсіне бастағаны да биыл жаз: қант-шай, *қ а р а а з ы қ т ы ң* көзі кеміді (Ә.Сарай, Атырау, 310).

Қара ала қаз. *Қаздың қара ала түсті бір түрі.* Көл бетін жапқан *қ а р а а л а қ а з* бен қасқалдақ, сұқсұр менен сүңгуір, қарабай мен бірқазан, аққұтан мен көккұтан, қамысы толы қырғауыл (Жұлдыз, 1966, №1, 122).

Қара алтын п е р и ф р. *Тас көмір д.м. Қ а р а а л т ы н* шығарушы жер асты алыптарының мақтанышы – көмірлі Қарағанды (Халық мұғ., 15.05.1989).

Қара аққұтан з о о л. *Қара түсті аққұтан.* Алыстағы оңтүстіктен келетін экзотикалық қонақты – *қ а р а а қ қ ұ т а н д ы* (аист) да осы көлден [Қорғалжын] кездестіруге болады (Қазақстан пионері, 02.02.1972, 2).

Қара арпа. *Қауызынан арылмаған арпа, түктелмеген арпа.* Анау тазалап отырған *қ а р а а р п а ң н а н* бір келі түктеп жіберіп, көже пісір, көршілерді шақыр (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз майдан, 58).

Қара аспанды қапылтып. ж е р г. *Қара аспанды төндіріп.* Былайғы уақытта да *қ а р а а с п а н д ы қ а п ы л т ы п* жүретін неме, әсіресе осы жолы үйі өртеніп бара жатқандай үстіне емпеленде кірсін (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 12).

Қара балта. *Ағаш кесуге пайдаланылатын қарапайым балта.* Балтаның шеберлер ұстайтын жүзі өткір ақ балта, отын жаруға пайдаланылатын қарапайым *қ а р а б а л т а*, бір жағы шот, екінші жағы балта сияқты шотбалта деген бірнеше түрі бар (Қаз. этнография., 1, 397).

Қара бытықана. ж е р г. *Уақ қара шыбын; шіркей.* – Тіпті әлі *қ а р а б ы т ы қ а н а* да көрінген жоқ емес пе? Балық та

қоршуын қойған жоқ, түнімен бұрқақтап шығады (Ә.Сараев, Тосқауыл, 229).

Қара жауын. *Қара бұлт түнеріп келіп, нөсерлетіп құйып жіберетін жауын.* ≈ *Қ а р а ж а у ы н* құйып тұр.

Қара жер қойнына тапсырды. *Қайтыс болған адамды жерледі.* Оларды жазғытұрым күн жыли бастағанда ғана *қ а р а ж е р қ о й н ы н а т а п с ы р а д ы* (М.Құмарбекұлы, Жер иесі, 304).

Қара жер қылды. *Ұятқа қалдырды, ұялтты.* – Бағып-қағып, тырнақтайынан қолда өсіріп ек шіркін. *Қ а р а ж е р қ ы п* кеткенін қарашы, қара жер болғыр (Б.Нұржекеев, Күй толғақ, 118).

Қара жиде. *Жиденің құмайтты, ыстық жерде өсетін түрі.* Әсіресе *қ а р а ж и д е н і ң* гүлдегендегі иісі қандай? Бүкіл даланы жұпарға толтырып тұр (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 73).

Қара жұт. *Қыс бойы қар жаумай, шөп болса да, ішерге су таба алмай, шөлден қырылуы.* Халқымыз жұтты ақ жұт, жақ жұт, *қ а р а ж ұ т* деп үшке бөлген (Халық сөзі, 03.05.2013, 10).

Қара көк. а у ы с. *Атақты, даңқты; бай. Қ а р а к ө к* жеті атаңнан болсаң дағы, Өзіңнен адал өткен құлың озар. От жағып, су тасыған құл мен күнің, Алдыңнан өте шығар салмай назар (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 23). Қараса, шаһизада көркемдігі, Жігіт боп ол да жетті сегіз қырлы. Тұқымы *қ а р а к ө к т і ң* бір дегдар боп, Таңырқап, тамсанады көрген елі (Батырлар жыры, 6, 166).

Қара көкірек. *Жауыз, ешкімді аямайтын, имансыз. Қ а р а к ө к і р е к* аяуды да білмейді. Әдемі қыз Барлыбай үшін көз құрты ғой (З.Шүкіров, Қиын түйін, 32).

Қара қабырға. *Малдың жауырын астында тұрған, қыртысы жоқ, еті аз бірнеше қабырғасы.* Ас-тағамдар жүйесінде *қ а р а қ а б ы р ғ а* кәделі асқа қосымша ретінде сый табаққа салынбайды (Қаз. этнография., 449).

Қара қалмақ. *Е д і л б о й ы н д а ғ ы қ а л м а қ т а р о с ы л а й а т а л а д ы. Қ а р а қ а л м а қ,* құба қалмақпен соғыс, ұранқаймен, шүршітпен қағыс тарапына да барып қайтатын (М.Мағауин, Екі томд., 2, 251). *Қ а р а қ а л м а қ т а р,* яғни Еділ қалмақтары сол маңдағы кіші жүз руларына қанды шабуыл жасады (Ж.Ахмади, Айтұмар, 398). Ақ білектің күшімен, Ақ найзаның ұшымен, Наркескен қылыш дүзімен, Он сан *қ а р а қ а л м а қ т ы ң* Жерін тегін алдым деп, Ойламай ақыл пішкенсің (Дулат Бабатайұлы: Нар заман., 217).

Қара қарға. *Қарғаның түсі қара қошқыл келген түрі. Қ а р а қ а р ғ а л а р* Қазақстанның барлық аймағында кездеседі. Олар қорек талғамайды, кейде уақ құстардың балапандарын да жейді (Қаз. табиғ., 2, 385).

Қара қатқақтанды. *Жер беті тоңазып, қата бастады.* Биылғы ұлудың қараөзек көктемі тоң торыс сыңай танытып, *қ а р а қ а т қ а қ т а н ы п* тұрып-тұрып, жер ағыл-тегіл жіпсіп берді (Лен. жас, 23.09.1976, 2).

Қара құмырсқа. *Құмырсқаның қара түсті түрі.* Қала сыртындағы үйлерге мұнымен қатар *қ а р а қ ұ м ы р с қ а* немесе қызыл құмырсқалар да әуес келеді (Шаңырақ, 54).

Қара құндыз. з о о л. *Түгі қап-қара, жылтыр құндыз.* Көл маңында қылшық жүні күмісше жылтыраған бәті құндыз, *қ а р а қ ұ н д ы з* көп болған (Тың өлкесі, 10.07.1963, 3).

Қара мөңке. *Мөңке балығының қошқыл түсті бір түрі* – Кілең таутан, *қ а р а м ө ң к е,* алабұға! Саған мүлделі құрып кеткен бе? (Ертіс өңірі, 93).

Қара мысық осқылады. *Қызғаныш оты ішін тырнады.* Еділ жарының жанарындағы мөлтілдеген жасты көрді. Сол-ақ екен *қ а р а м ы с ы қ* қайта *о с қ ы л а ғ а н* (Қарақат тер., 60).

Қара омыртқа. *Ұзын омыртқа кейде осылай да аталына береді.* Бұдан кейін ұзын омыртқа (*қ а р а о м ы р т қ а*) бөлінеді (Ана тілі, 21.02.1991, 6).

Қара ормандай. *Қалың, көп д.м. Қ а р а о р м а н д а й* ауылдан қалғаны азып-тозған шағын көш (Ә.Әлімжанов, Жазушы, 63).

Қара орыс. п е р и ф р. *Тілін, ділін жоғалтқан қазақ д.м.* Яғни, кәріс те емес, шүршіт те емес, өзіміздің қазақтар немесе «*қ а р а о р ы с т а р*» (Ә.Асқаров, Таңд., 126).

Қара от. *Шөл-шөлейтті жерлерде өсетін ащы шөптердің жалпы атауы.* ≈ *Қ а р а о т т ы* негізінен түйе жейді.

Қара су жүргізу. э т н. *Қорғасын, күміс, мыс, күкірт бөліктерін қосып, ерітеді. Егеумен егеп, одан ұнтақ жасайды. Металл бетіне ойылған өрнекке (сызыққа) желім*

жағылып, соған әлгі ұнтақ себіледі де, киіз кесіндісімен ысқылайды (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 78).

Қарасы батты. *Құрыды, жоқ болды.* Су бетінде сеңдей соғылысып жүретін баяғы мол балықтың *қ а р а с ы б а т қ а н* (Б.Омарұлы, Қаратерең., 5).

Қарасын жықты. э т н. *Қайтыс болған кісіге тігілген қараны аза тұту мерзімі біткен соң, алып тастады. Қ а р а с ы н ж ы қ т ы* деген қайтыс болған кісінің бата оқырын күту ақырласты, тіккен қарасын жықты, аза тұту мерзімі бітті деген сөз (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 78).

Қара тал. *Талдың бір түрі. Қабығы қара сұр түсті, сүрегі мықты болады.* Халық шеберлері сала-сала боп тік өсетін *қ а р а т а л д а н* жасайтын киіз үйлер өте берік, шыдамды болушы еді (Мәдениет және тұрмыс, 1973, №3, 7).

Қара тұнжыр. з о о л. *Тұнжырдың қара қоңыр түсті түрі.* Қаршыға ақ тұнжыр, *қ а р а т ұ н ж ы р*, бұқатана деген текке бөлінеді (Ш.Айманов, Қыран).

Қара түлкі. *Түлкінің жүні қара түсті түрі.*

Қара тырқылдақ. з о о л. *Тырқылдақ құсының қара түсті бір түрі. Қ а р а т ы р қ ы л д а қ қ а* ұқсаған ерекше бір құс бар. Оған күн сәулесі түссе-ақ болды қауырсыны құбылып көк түске, қою көктен көгілдір түске айналады. Міне, осы қасиеті оған көккұс деген поэтикалық ат таққан (Алматы қорығы, 58).

Қара тырнағына дейін. *Түгі қалмай, бәрі, түгел. Қ а р а т ы р н а ғ ы н а д е й і н* күйіп тұрғасын ба, ағасының «аналар» дегенінен басқа сөзін естіген жоқ (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 88).

Қара тігу. э т н. *Қаза болған адамның жасына қарай ақ, қара, қызыл түсті туды найзаның ұшына байлап, үйдің оң жақ белдеуіне қыстырып қою дәстүрі. Қ а р а т і г у д і ң* екі мәнісі бар: ас бермек екенінің белгісі болса, екіншісі – әркім қараны көріп келсін, құран оқысын, оның сауабы өліктің рухына тисін дегені (Ата салты., 137).

Қара уылдырық. *Балықтың қара түсті уылдырығы.* Ұлмекен керегінің бәрін тапқан, қызыл уылдырық, *қ а р а у ы л д ы р ы қ*, тресканың бауыры, қымыз, шұбат – бәрі бар (Ә.Тарази, Тасжарған, 49). Балықтардың *қ а р а у ы л д ы р ы ғ ы,* қызыл уылдырығы аса қымбат бағаланады (Қаз. этнография., 1, 402).

Қара шәйнек. с ө й л. ***Шәугім.*** Бұл кезде Валя кемпірдің шойын пеші гулеп жанып, үстіне қойған *қ а р а ш ә й н е к* бу атып тұрады (Д.Досжанов, Жолбарыс., 6).

Қара шешек. м е д. *Шешек ауруының ең ауыр түрі.* Ақлимажан тағы да хабар жіберіпті. Ауылдарында *қ а р а ш е ш е к* бар көрінеді (Ғ.Мүсірепов, Таңд., 3, 566).

Қара шіре. з а т. *Мақта өсімдігінің ауруы.* Мақтаға «*қ а р а ш і р е н і*» түсіретін мақта биті, орысша тля (Ақ алтын., 80). Қанша мол өнім алғанымен *қ а р а ш і р е* болған соң мақта бағасы өте төмендейді (Бұл да, 81).

ҚАРАБАЙЫР з а т. *Қазақ жылқысы мен арғымақты будандастырудан шыққан жылқы тұқымы. Қ а р а б а й ы р л а р* – арғымақтың шапшаң шабысын, бойының биіктігі мен сұлулығын, қазақ жылқысының төзімділігі мен шыдамдылығын бойларына дарытқан. *Қ а р а б а й ы р л а р* салт мінуге, жеңіл жүк тасуға оңды болды (Ер қанаты, 22). Ал *қ а р а б а й ы р* ежелден келе жатқан қолтумамыз. Жал-құйрығы сұйықтау, жүні тықыр, құйма тұяқ. Мініске де, жүріске де берік. Аяң жүрісте шаршауды білмейтін жылқы (Бұл да, 84).

ҚАРАБАРҚЫНДЫ с ы н. *Қарабарқын өскен, қарабарқыны қалың.* Өзектің ішінің кей жеріне жиде, жыңғыл, сексеуіл қалың өскен. Кей жері *қ а р а б а р қ ы н д ы* ала шабыр (Қ.Омаров, Әке, 19).

ҚАРАБАС[1] з а т. з о о л. *Қоңыржай аудандарында тіршілік ететін, басы қара әнші құс* (славка). *Қ а р а б а с* – торғайдай ғана кішкене құс. Ол өзінің басындағы бас киім сияқты қара қауырсындары үшін осылай аталған (Құстар, 88).

ҚАРАБАС[2] з а т. *Қаратау аңғарынан тұрақты түрде дүркін-дүркін соғып тұратын суық жел.* Қаратаудың күнгей жағының күзі «*Қ а р а б а с*» атты суық желді болғанмен қар түскенше Нұрәлі экспедиция жұмысын тоқтатқысы келмеді (І.Есенберлин, Алтын., 285).

ҚАРАБЕТТІК з а т. *Қарабет болғандық, ұяттылық.* – Мені өлімнен алып қалған парызыңды қалай қайтарамын деп жүр едім, *қ а р а б е т т і г і м д і* айтып, бетіме түкірдің, сөйтіп өзің қайтардың (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 213). Әрине,

өзіңді өлімнен құтқарған адамды өлтіру *қ а р а б е т т і к* емей немене, сөз жоқ, *қ а р а б е т т і к* (Бұл да).

ҚАРАБҰҚА з а т. с ө й л. ***Паровоз.*** – *Қ а р а б ұ қ а с ы* басып кетпей ме бұл жерден? – Басып кетсе, мына жұрт қырылмас па еді? (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім., 27).

ҚАРАҒАЙ... 2. с ы н. *Қарағай ағашының (өсімдігінің) сүрегінен жасалған.* Сөз осыған келіп тірелгенде Қоңырбай бұрышта сүйеулі тұрған жеңіл *қ а р а ғ а й* домбыраны қолына алды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт, 51). Ол енді осылай қарай бет қойған бұғыларға қарап тұрып, *қ а р а ғ а й* сапты найза ұстаған қалың қол әскерді елестетті (Р.Тоқтаров, Ертіс., 2, 104). 3. а у ы с. *Қарағай секілді арбаған, үлкен, ірі.* Қойдың арғы шетінен *қ а р а ғ а й* мүйіз қара серке мекіренді (Т.Ахтанов, Боран, 9).

Қарағай ағызу. *Таудан жыққан қарағайды бұтақтап, қабығын аршып, бөлшектеп кесіп, басын тұжырып, төмен (еңіске) қарай сырғытып жіберу.* Одан соң қарағайды сүйменнен екі жақтап, екі адам қозғап, төмен қарай сырғытып жібереді, мұны *қ а р а ғ а й а ғ ы з у* деп атайды (Қаз. этнография., 1, 50).

ҚАРАБАТҚЫЛ з а т. б о т. *Ащы шөптердің бір түрі.* Ақ құрттан сақтандыратын жақсы оттарға баялыш, жусан, ермен, *қ а р а б а т қ ы л*, кекіре, итсигек, бұйырғын т.б. қыр шөптері жатады (Қаз. этнография., 1, 109).

ҚАРАБҮРГЕ з а т. и х т и о л. *Сазанның кішкене түрі.* Мысалы, сазанның кішкенесін – *қ а р а б ү р г е*, ұсағын – торман, табан балықтың ұсағын – жалтай деп атаған (Қаз. этнография., 1, 403).

ҚАРАҒАН... 2. *Қараған бұтасының кесілген шыбығы.* Қосты тігіп, Дөңқараның тобылғысы мен *қ а р а ғ а н ы н* маздатып жағып қойып, жата бермей ме (Т.Ахтанов, Боран, 8). Бұл жерге бұрын да бірнеше арба қамыс пен *қ а р а ғ а н* әкелініп төгілген (Т.Сағымбаев, Кездесу, 74).

ҚАРАҒАН-БҮРГЕН з а т. *Әртүрлі тікенді бұта.* Қарның ашып, көзіннің қарайғаны, тілің аузыңа сыймай шөлдегенің, тіпті киіміңді *қ а р а ғ а н-б ү р г е н г е* тырнатып жыртқаныңның қарымтасы бір сәтке ақталып сезінерің бар (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 4).

ҚАРАҒАНДЫ с ы н. *Қараған өскен, қарағаны бар.* Тобылғылы, шеңгелді, *қ а р а ғ а н д ы* сайдың шөбінің қау-қау болып өсетініне негіз – қардың мол түсуінен ғой. Яғни, тобылғы қараған, шеңгел, топты ши қар ұстайды (Қаз. әдеб., 26.08.1988, 3).

ҚАРАҒАШ... 2. *Қарағаштың сүрегі (ағашы). Қ а р а ғ а ш* ауыр, әрі дыбысты жұтып алады. Алма ағашының түбірі жақсы (М.Сүндетов, Үзеңгі жолдас, 66). Көнімтал өлуге де, өлтіруге, Патшамен соғысуға жүр сарбаздар. Ұстаған біреу сойыл, біреу шоқпар Саптаған *қ а р а ғ а ш қ а* балта, орақтар (С.Керімбеков, Өлең., 74).

ҚАРАДҮРСІНДЕН е т. *Қарабайырлану, қарапайымдану, қасаңдану.* Халық тілі жұтаңданып, *қ а р а д ү р с і н д е н і п* бара жатқандығын жасырудың қажеті жоқ (Қаз. әдеб., 02.06.1989, 13).

ҚАРАДҮРСІНДЕНУ *Қарадүрсінден етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАЖ з а т. к ө н е. *Жер үшін халықтан алынатын (жиналатын) салық.* Отырықшы егіншілер мен егіншілікпен шұғылданатын қала тұрғындары *қ а р а ж* (яғни жер үшін алым) төлеуге тиіс болды (ҚазССР тарихы, 2, 348).

ҚАРАЖӘШІК з а т. т е х н. *Ұшақта болатын, оның ішкі көрсеткіштері мен экипаж мүшелерінің өзара әңгімесін жазып алатын құрал.* Сіз ұшақтағы *қ а р а ж ә ш і к т і ң* түсі қара емес, қызыл екендігін білесіз бе? (Ана тілі, 20.05.2010). *Қ а р а ж ә ш і к* ұшудың негізгі өлшемдерін, ұшақ жүйесінің ішкі көрсеткіштерін, экипаждың өзара әңгімесін жазып алуға арналған техникалық құрал (Бұл да).

ҚАРАЖЕМІТ з а т. б о т. *Шөптесін өсімдіктердің бір түрі. Оның сабақтары, жапырақтары тығыз өседі.* Құдық шегенін құрастыратын ағаш және басқа материалдардың аралығындағы саңылауларды тығындау үшін *қ а р а ж е м і т* қолданылады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1960, №3, 87). *Қ а р а ж е м і т* қоңырбас өсімдігі шығатын жерде болады. Ол шірімейді, құдық суының дәмін бұзбайды (Бұл да).

ҚАРАЖОН[1] з а т. и х т и о л. *Жоны қара түсті балық түрі (черноспинка)* (М.Жұмалиев.., Балықтар., 238). Балықтардан – көксерке, шоқыр, шортан, *қ а р а ж о н* тәрізділері тұр (Туған жер., 72).

ҚАРАЖОН[2] с ы н. *Еңбекпен піскен, ысылған, шаруақор (адам).* Жаң да, оның інісі де шаруаға піскен, *қ а р а ж о н*, еңбеккер жандар көрінеді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр, 244).

ҚАРАЙҒАНСЫЗ с ы н. *Қарайған еш нәрсе жоқ, аппақ.* Ал Хан-Тәңірінің батыс түстігі бір *қ а р а й ғ а н с ы з* ұшы-қиыры жоқ мұзтауларға ұласып кете береді екен (Т.Мәмесейіт, Таудан., 308).

ҚАРАЙҒЫР з а т. к ө н е. ***Паровоз.*** *Қ а р а й ғ ы р*, қара алып, жүйткиді, Жануар күшіне сенеді (С.Сейфуллин, Шығ., 67). Мысалы, алпауыт (помещик), кіндік (орталық), күйсандық (пианино), *қ а р а й ғ ы р* (паровоз) сияқты историзмдер тілімізде орнықпады (М.Белбаева, Қазіргі қаз. тілі, 87).

ҚАРАЙЫМ: Қарайым тілі. *Қарайым халқының ұлттық тілі. Қ а р а й ы м т і л і* түркі тілдерінің қыпшақ (солтүстік батыс) тобының батыс-қыпшақ бұтағына жатады (Ана тілі, 06.06.2013, 4).

ҚАРАКЕМІК з а т. в е т. *Суық тиюден малдың жіліншігінің басы (кемігі) қарайып кететін ауру.* Онда автор халқымыздың көнеден келе жатқан бай тәжірибесіне сүйене отырып, қой малында болатын *қ а р а к е м і к* ауруы туралы ой толғаған (Білім және еңбек, 1985, №6, 19).

ҚАРАКЕМІКТЕН е т. *Мал жілігінің басы, қарайып кету.* Баптаймын деп таптап берсең, күйі ауып *қ а р а к е м і к т е н і п*, құмжілікке айналады (Саятшылық, 176).

ҚАРАКЕМІКТЕНУ *Қаракеміктен етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАКЕНЕЙ з а т. б о т. *Тамыр-түйнегі жеуге жарамды құм өсімдігі.* Бір кезде дала кезіп, адыраспанның түйнегімен атысып, *қ а р а к е н е й* қазып, көсік жеп өскен Қаратереңнің қара сирақ балалары қазір осы саланың тізгінін ұстап отыр (Б.Омарұлы, Қаратерең., 24).

ҚАРАКЕС з а т. к ө н е. *Матаның бір түрі.* Сен туғанда, Нұралым, *Қ а р а к е с к е* бөлеттім. Ал *қ а р а к е с* батады деп, Балакеске бөлеттім (Батырлар жыры, 28).

ҚАРАКЕСЕКТЕУ с ы н. *Майы аздау, қарасы көптеу (ет).*

ҚАРАКӨЖЕ з а т. *Талқаннан, ұннан жасалған, майсыз, қатықсыз көже.* Мұнда еті тым мардымсыз *қ а р а к ө ж е* деуге лайық асты ғана талғажу етеді (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 148).

ҚАРАКӨЛДІК с ы н. *Қаракөл қойына қаншалықты қатысты-қатысты еместігі.* Сұрыптау кезінде қой жынысына, түріне, түсіне, жасына, *қ а р а к ө л д і к* типіне сәйкес бөлінеді (Қаз. әдеб., 05. 02. 1982, 3).

ҚАРАКӨЛЕҢКЕЛЕНУ *Қаракөлеңкелен етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАКӨЛЕҢКЕЛЕТ е т. *Үйді қаракөлеңке ету, қаракөлеңкеле жасау.* Үйді *қ а р а к ө л е ң к е л е т і п* тастапты (І.Есенберлин, Ғашықтар, 100).

ҚАРАКӨЛЕҢКЕЛЕТУ *Қаракөлеңкелет етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҚАПТАЛ: Қарақаптал келгір. *«Қарақаптал ауруына ұшырағыр» д.м. қарғыс.* Ана *қ а р а қ а п т а л к е л г і р* Болат біреудің уыздай қызын масқаралап... (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле, 56).

ҚАРАҚАТ... 2. *Қарақат өсімдігінің қара түсті домалақ жемісі.* Бір күні Ерден, Әшім, Ақпан төртеуміз өзен бойынан жұмыртқа іздейміз, *қ а р а қ а т* тереміз деп ауылға кешігіп қайттық (А.Хангелдин, Өткен күндер, 30). *Қ а р а қ а т* – адам организміне қажетті органикалық заттарға, витаминдерге өте бай жеміс (Мәдениет және тұрмыс, 1969, №7, 21). *Қ а р а қ а т* – медицинада жемістер қатарынан орын алады (Бұл да).

ҚАРАҚАСҚА... 2. *Барып тұрған, нағыз.* Әділ пікірге тоқтамау тек *қ а р а қ а с қ а* надандардың ғана қолынан келсе керек қой (Соц. Қаз., 04.11.1983, 3).

ҚАРАҚОТЫРЛАН е т. *Жараның беті қатып, жазылайын деп қалу.* **ҚАРАҚОТЫРЛАНДЫР** *Қарақотырлан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Неше күндей дуылдай ашып, жанына терезе таптырмаған жарақатын жалап-жалап әрең дегенде *қ а р а қ о т ы р л а н д ы р ғ а н* (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 15).

ҚАРАҚОТЫРЛАНДЫРУ *Қарақотырландыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҚОТЫРЛАНУ *Қарақотырлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҚОШҚЫЛДАНУ *Қарақошқылдан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҚТА е т. *Қылжақ қылу, мазақтау, келеке ету; айналдыру.* – Уай, шіркін, алжыған атан ботамен ойнайды, мені *қ а*

р а қ т а й бер әйтеуір, мүйізің шықса, - деп жаймашуақ күлер еді (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 309).

ҚАРАҚУ... Су шетінде қауызын жаңа жарған ақ гүлді үзіп жеп, екі ақ басты *қ а р а қ у* жүзіп келеді (І.Есенберлин, Шығ. жин, 1, 65).

ҚАРАҚҰЛАҚТАНУ *Қарақұлақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҚҰМЫҚ... 2. *Қарақұмық өсімдігінің дәні.* Бұл қоймадан шығып, екінші қоймаға кірдік. Бұнда *қ а р а қ ұ м ы қ* (гречиха) пен қышаның (горчица) тұқымдары бар екен (Лен. жас, 04.02.1965, 1).

ҚАРАҚҰРЫҚТАН е т. ж е р г. *Қараңғы тарту, қараю, бұлыңғырлану, күңгірттену* (О.Бөкеев, Қайдасың., 69).

ҚАРАҚҰРЫҚТАНУ *Қарақұрықтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҚШЫ з а т. к ә с і б. *Су астында ау барын білдіретін жалауы бар қалтқы.* Ол толқын жалында діңгектері бұлғаңдаған кемелерге, әсіресе ау қанатындағы *қ а р а қ ш ы* қалтқыға қарағыштап түннің бір уағына дейін ояу отырды (Ә.Сараев, Тосқауыл, 62).

ҚАРАҚЫЛЫШ з а т. з о о л. *Алған құсының басын жерге қиып түсіретін, сұңқар тектес алғыр құс.* Олар – бүркіт, тұйғын, қаршыға, сұңқар, лашын, ителгі, *қ а р а қ ы л ы ш*, бидайық, қырғи, тұрымтай, жағалтай секілді алғыр құстар (Ж.Бабалықов, Қырандар, 5). Ауыз және жазба әдебиеттерде аталатын бидайық, *қ а р а қ ы л ы ш* атты қырандарды да сұңқар тектестерге жатқыза мақтайды (Бұл да, 150).

ҚАРАЛА[1] з а т. з е р г. *Күмістің бетіне жүргізілген әшекей, ою-өрнек.* Бұл тәсілді шебер орындаса ердің әшекейі күміске *қ а р а л а* жүргізгендей тым әдемі болып шығады (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман., 176).

Қарала білезік. *Күміс бетіне қара жүргізу әдісімен жасалған білезік; кавказ білезік. Қ а р а л а б і л е з і к т е р г е* көбінесе «ирек», «гүл», «жапырақ», «ай», «жұлдыз» сияқты өрнектер салынады (Қаз. этнография., 1, 583).

Қарала жүргізу. *Күміс бетіне қара түсті өрнек жүргізу әдісі. Қ а р а л а ж ү р г і з у* қазақ зергерлеріне ерте заманнан белгілі болған (Қаз. этнография., 2, 605).

ҚАРАЛА[2] з а т. б о т. с ө й л. ***Қарлыған*** *(тошала).* Атам бау-бақшаға жақсы қарайтын. Онда қызыл-сары шие, *қ а р а л а*, шабдалы өсетін (Қарақат тер., 89).

ҚАРАЛА[3] е т. *Тарыны келіге түйіп, сыртқы қабығынан ажырату.* Қуырылған тарыны қыз-келіншектер мен жігіт-желеңдер келі-келсаппен түйіп *қ а р а л а й д ы*. Бұл – тарының дәнін сыртқы қауызынан арылту әдісі (Қ.Толыбаев, Бабадан., 240). *Қ а р а л а ғ а н* тарыны ұшырып, дағар, қаптарға нығап салып, ауыздарын тігіп тастайды (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 140).

ҚАРАЛАУ *Қарала етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАЛАҚ... Керісінше, қарабие, тоқтышақ, *қ а р а л а қ* ойындарының қазіргі балалар мен жастарға ерсі болып көрінуі де мүмкін (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 71).

ҚАРАЛАТ *Қарала етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Жігіттер мен қыздарды шақырып, жарыстырып тары түйдіріп, бір жылға жетерлік тарыларын *қ а р а л а т ы п* алады (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 140).

ҚАРАЛАТУ *Қаралат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАЛАТҚЫЗ *Қаралат етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ҚАРАЛАТҚЫЗУ *Қаралатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАЛАУ[1] з а т. э т н. *Метал бетіне қарасу жүргізу ісі.*

ҚАРАЛАУ[2] *Қарала (тарыны) етістігінің қимыл атауы.* Қуырған тарыны *қ а р а л а у* үшін қолданатын келіге үш-төрт килограмм дән сияды (Қ.Толыбаев, Бабадан., 255).

ҚАРАЛҚАН з а т. б о т. с ө й л. ***Итжүзім.*** Итжүзім – алқа өсімдігінің бір туысы. Оны ел ішінде қара паслен, *қ а р а л қ а н* деп атайды (С.Қалиев, Емдік рецепт., 436).

ҚАРАМАН з а т. к ө н е. *Хандық билік жойылған соң, төрелер әлеуметтік дәрежелерінен (хан, сұлтан т.б.) айырылып, қарасүйектермен теңеседі. Халық оларды қараман деп атаған* (Қаз. этнография, 3, 465).

ҚАРАМЫҚТАН е т. с ө й л. *Қарайып көріну, қараю.* Көкнәрдің дәніндей *қ а р а м ы қ т а н ы п* бетінде майы жүзіп жүрген салқын сусын бал татып тұр екен (Б.Шаханұлы, Таңд., 1, 321).

ҚАРАМЫҚТАНУ *Қарамықтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАМЫРЗА з а т. э т н. *Ұлттық ойындардың бір түрі. Қатар отырған ойыншылардың бірі екіншісіне: «Ассалаумағалейкүм, қара мырза!» дейді. Ол оған «Уағалейкүмассалам, бірінші (екінші, үшінші) қара мырза» деп жауап беру керек. Жаңылса айып тартады. Осылайша ойын жалғаса береді* (А.Құралұлы, Ұлттық., 50). Қимыл-әрекет ойындарына жататындар: ақсүйек, ақшамшық, шыт тастау, көрші-көрші (татумысың-аразбысың), қызбөрі, қасқұлақ, айдап сал, инемді тап, *қ а р а м ы р з а* т.б. (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 70). Бұл топтағы ойындардың келесі бір түрі – «*қ а р а м ы р з а*» (Бұл да, 72).

ҚАРАН: Қаран су. ж е р г. ***Топан су.*** Бір ғасырда дүниені екі рет *қ а р а н с у ғ а* алдыра жаздаған батыс құрлықтың жаңа әдебиеті жеке адам тағдырын бірінші орынға шығарды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 466). «Хан бізді алдапты-ау! *Қ а р а н с у* алып жатқан ештеңе жоқ екен ғой!» - деп жүрсе, қайтпекші! (Ә.Кекілбаев, Елеңалаң, 153).

ҚАРАОТТЫ... Нелер *қ а р а о т т ы*, майшағырлы, боз көделі даладағы жылқы өрісінің жыртылып, шаңдаққа айналуы да аз қырсығын тигізген жоқ (Қаз. әдеб., 13.06.1986, 2).

ҚАРАӨРІК... 2. *Қараөрік өсімдігінің қара көк түсті жемісі.* Раушан *қ а р а ө р і к т і ң* біреуін аузына салып жіберіп, қышқылтым дәміне тыжырына шіміркенді (С.Сарғасқаев, Көңілді балалар, 29). Емдік жемістердің қатарынан ертеден орын алып келе жатқан жемістердің бірі – *қ а р а ө р і к* (Мәдениет және тұрмыс, 1969, №7, 21).

ҚАРАСАҚАЛ з а т. *Жасы егделеу, бірақ сақал-мұртын ақ шала қоймаған ер адам. Қ а р а с а қ а л* ауыл арасындағы әртүрлі күрделі мәселелерді шешіп отыратын ақсақалдардың «аяғын» басушылар (Қаз. этнография., 3, 467).

ҚАРАСУ з а т. *Басы жер астынан шығып, баяу ағатын, жағасы қамысты, құрақты тұнық су.*

ҚАРАСҮЙЕК з а т. *Байырғы қазақ қоғамында ақсүйек тобына жатпайтын жай халық өкілі, қара халық.* «Ақсүйектер» қырғыз-қайсақтардың дворяндық бөлігін құрса, *қ а р а с ү й е к т е р* қарапайым халықтан тұрады» деп жазылған (Қаз. әдеб., 26.02.1988, 14). *Қ а р а с ү й е к т е р г е* малшылар, егіншілер ғана емес, игі жақсылар деп аталатын билер, байбағландар, батырлар да жатады (Қаз. этнография., 3, 468).

ҚАРАСЫ з а т. с ө й л. *Қайтыс болған адамға бағышталған мәзір.* Ертесінде досын арулап жерлеп, екі атты *қ а р а с ы н а* сойды (М.Мәжитов, Құныскерей, 17).

ҚАРАТАБАН з а т. и х т и о л. *Көлдерде тіршілік ететін балықтардың бір түрі.* Көлдің басында тұздап, қақталған екі қап келісаптай-келісаптай дәу шортаны мен кішкене қазанның қақпағындай нән-нән *қ а р а т а б а н ы*, кебістей-кебістей алабұғасы майы сыртына шыққан, құнан қойдың бір білем құйрығындай ақбалығы өз алдына (Ө.Қанахин, Жер бас., 105).

ҚАРАТАҒАН з а т. з о о л. *Үлкендігі орташа құстардың бір түрі.* Дәл тұсынан қаптаған салт аттылар өткенде де, *қ а р а т а ғ а н*, сауысқандарша байбалам салмайтын жуас құстар марғау (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 30).

ҚАРАТАЛАҚ з а т. в е т. *Сиыр малының талағы ісіп, қарайып кететін ауруы; ошақ. Қ а р а т а л а қ қ а* ұшыраған мал оттаудан қалып, бүйірін соғып, өкіре береді де, 2-3 күнде өледі (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр., 84). «Сибирьская язва» қойда – топалаң, жылқыда – жамандат, сиырда – *қ а р а т а л а қ*, түйеде – шелек, адамда – күйдіргі» деп аталады (Ана тілі, 16.05.1991, 7).

Қараталақ келгір. *Қараталақ ауруына ұшырағыр д.м. қарғыс.* ≈ Мына *қ а р а т а л а қ к е л г і р* кимелеп қайда бара жатыр.

ҚАРАТАМАҚ з а т. з о о л. *Тамағы қара ала торғай. Қ а р а т а м а қ т а р д ы* үркіту үшін атыз-атыздың басына қарақшылар да іліне бастаған (Т.Нұрмағамбетов, Жер иісі, 89). Шалғынды жерлерді қызғыш, шәукілдек, *қ а р а т а м а қ* мекендейді (Қаратамақ, 23). *Қ а р а т а м а қ т а р* тобымен ұшып, біресе ана жерге, біресе мына жерге қонып, тыныш табар емес (Зоология, 148).

ҚАРАТАЯҚ з а т. *Оқыған, сауатты адам.* Амангелдінің руы Бегімбет – көп үйлі, *қ а р а т а я қ* азаматы көп, кедейлеу, ауыл болатын (Соц. Қаз., 28.02.1973, 3).

ҚАРАТОРҒАЙША ү с т. *Қараторғай құсап, қараторғай тәрізді.* Сиқырлы саздың

соңынан еріп, сонау биікке көтеріліп, *қ а р а т о р ғ а й ш а* қалықтап кете бардым (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 16).

ҚАРАТӨС з а т. з о о л. с ө й л. ***Қаратамақ*** (Ана тілі, 21.08.2008).

ҚАРАТУ е т. с ө й л. *Табыс табу д.м.* – Жексенбі сайын 20-30 сомға дейін *қ а р а т у ш ы* едім, - дедім мен мардымсып (Ә.Нұршайықов, Махаб. жырл., 402).

ҚАРАТҰМСЫҚ з а т. з о о л. *Теңіз жағалауында тіршілік ететін, тұмсығы қара жыртқыш құс.* Құстардың басты жауы – құстар тобырында жүрген үлкен *қ а р а т ұ м с ы қ.* Ол үлкен шағалаға ұқсас, әдетте, олар басқа құстардың жемін тартып алады (Тірі табиғат, 14).

ҚАРАТҰНЖЫР з а т. з о о л. *Қаршығаның қара қоңыр түсті түрі.* Қаршыға ақтұнжыр, *қ а р а т ұ н ж ы р*, шәулі, бұқатана деген текке бөлінеді (Ш.Айманов, Қыран., 58).

ҚАРАТҮЙНЕК з а т. в е т. *Малдың ішегі түйіліп, жыны тоқтап, ішектері қарайып кететін ауруы.* Мысал үшін малдың *қ а р а т ү й н е к* ауруын алайық. Осекең, оны-мен ауырған қойдың ішін тақыр шаптан жарып, түйілген шекті тарқатып жібереді екен (Саржайлау, 270). Ешкі малы қойда болатын топалаң, күл, сарып, бөгежек, баспақ, *қ а р а т ү й н е к*, жарғыш, қызылшу сияқты аурулармен ауырады (Ана тілі, 25.10.1990. 8).

ҚАРАТІКЕН: Қаратікен тұз. *Қатты, ірі, тұнық түсті тұз.* Қолда бар мағлұматтарға қарағанда, *қ а р а т і к е н т ұ з* желдің күшіне үгітілмейтін, ұшпайтын қатты зат көрінеді (Жұлдыз, 1972, №5, 182).

ҚАРАУ... Сырдарияның жолбарыс мекендейтін *қ а р а у* қамысы Жаңақорғанға тіркелуші еді (Қаз. әдеб., 11.09.1981, 6). Осы күнде ол көлдердің жоғын да білемін, *қ а р а у* қамыстардың құрығанын да білемін (Бұл да).

ҚАРАУЛАН е т. *Қараулық көрсету, әділетсіздік жасау.* – Жоқ, сен күртеңді шешіп, сілкіп көрсет. Әйтпесе сенбеймін, - деп *қ а р а у л а н д ы* Құлтемір (Ж.Қорғасбек, Жынды., 76).

ҚАРАУЛАНУ *Қараулан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАУСЫН з а т. ж е р г. *Қарайған, қарайып көрінген нәрсе.* Дәл үстінен түспесе қалың *қ а р а у с ы н н ы ң* арасынан сірә байқалар емес (Б.Шаханов, Ғашық. тілі, 88).

ҚАРАУСЫНДЫ с ы н. *Қараусыны бар, қарайған.* Бұл түзген, теріскені қалың, етегінен төбесіне дейін *қ а р а у с ы н д ы* бұталы биік жал еді (Б.Шаханов, Ғашық. тілі, 88).

ҚАРАУЫЛ к ө н е. ә с к. *Барлаушы, шолушы. Қ а р а у ы л* алдарынан не көрді, не болып жатыр – бәрін артындағы маңғыла басшыларына жеткізіп отырған (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 367).

ҚАРАУЫЛДАС *Қарауылда етістігінен жасалған ортақ етіс.* Қыс бойы жолаушы көрмеген үш-төрт үйлі ауылдың бар жаны да жол *қ а р а у ы л д а с қ а н* (Ж.Кәрменов, Ғашық., 86).

ҚАРАУЫЛДАСУ *Қарауылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАУЫЛША үс т. *Қарауыл тәрізді, қарауыл сияқты.* Тал-теректер *қ а р а у ы л ш а* қаздиып, шыршалар сарбаздарша сап түзеген (Д.Рамазан, Жылап аққан., 40). Қашан көрсең, *қ а р а у ы л ш а* қақиып тұрғаны (Лен. жас, 12.07.1987).

ҚАРАХАН з а т. к ө н е. *Ұлы хан д.м. Қ а р а х а н* – кісі аты емес, титул, дәреже белгісі. *Қ а р а х а н* – ұлы хан деген ұғым береді (Ш.Мұртаза, Не жетпейді?, 180).

ҚАРАША з а т. *Бүркіттің бір түрі; қара қоңыр түсті болып келеді.* Олар (бүркіттер) байқасқа, ақиық, *қ а р а ш а*, көнтабан, шөгел, деп аталады. Бүркіттердің осылайша аталуы олардың түр өзгешелігіне, табиғи қабіретіне негізделген болып шықты (Саятшылық, 117).

ҚАРАША: Қараша қоңыз. з о о л. *Қара қоңыр түсті қоңыз.* Күнбағысты шыртылдақ қоңыздар, *қ а р а ш а қ о ң ы з д а р*, сымқұрт, жалған сымқұрт, бізтұмсықтар зияндайды (Коммунизм туы, 06.05.1967, 2).

ҚАРАШАЙЛЫҚ з а т. *Қарашай халқына қатысты, соған тән.* Далабайдың *қ а р а ш а й л ы қ,* бірақ өте қазақы әйелі колхоз басшыларын есі шыға, құрақ ұшып қарсы алды (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 187). Оны кіршіксіз ұстаған *қ а р а ш а й л ы қ* жас келіншек Самрат басындағы қара түнекті бір ұрып, жоқ қылғандай (Бұл да).

ҚАРАШЕ з а т. э т н. *Нысанаға сырық лақтырып ойнайтын ойын. Қарашеге сырық (3-4 құлаш), қазық (1 құлаш) және*

баскиім қажет. Қазықты қағып, басына баскиімді іліп, 15-20 қадамдай жерден сырық лақтырады. Бұл ойын балаларды жас кезінен бастап найза лақтыруға, нысананы дәл көздеуге дағдыландырады (Қаз. этнография., 3, 457). *Қ а р а ш е* ойынына қатынасушылар бас киімдерін шешіп, ортаға тастады (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 52). Әсіресе халқымыздың тарихымен тамырлас «ақсүйек», «таяқ жүгірту», «сақина салу», «*қ а р а ш е*», «бестас» секілді ойындардың тарайтынын ойлаудың өзі мол қуаныш (Лен. жас, 21.11.1985, 4).

ҚАРАШЕШЕК з а т. м е д. *Шешек ауруының ауыр түрі. Қ а р а ш е ш е к*, көкшешек, қызылша дейтін аурулар жиі-жиі соғып тұрады (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 108). Елге жоңғарларда болатын *қ а р а ш е ш е к* дейтін ауру келгенде, мұның өзі де сол кеселге ұшырайды (Ж.Ахмади, Айтұмар, 198).

Қарашешек келгір. *«Қарашешек ауруына ұшырағыр» деген мағынада айтылатын қарғыс. Қ а р а ш е ш е к к е л г і р д і ң* атты тастай беріп, орнынан енді тұра берген жігітті омырауымен қаға құлатып, қос тізесімен қаға құлатып, шөгіп қалды (Ж.Ахмади, Айтұмар, 14). Әлгі түйетайлы қырқа бітіп, арғы жағы жазыққа айналғанда *қ а р а ш е ш е к к е л г і р* бура жақындай түскен (Әдеб. айдыны, 06.11.08).

ҚАРАШҰНАҚ з а т. с ө й л. *Кедей-кепшік, жарлы-жақыбай.* Мен мырза болсам, бүкіл *қ а р а ш ұ н а қ т ы* бір уысқа сыйдырар едім... (Б.Майлин, Таңд., 247).

ҚАРАШЫ з а т. к ө н е. *Ханның ақылшысы, кеңесшісі.* Қадырғали Жалаири – ханның *қ а р а ш ы с ы* болған. Ал *қ а р а ш ы* бектердің көзінен болашақ тақ иесі кім боларын тезірек естуге әуестік қана көрінеді (М.Мағауин, Аласапыран, 109).

ҚАРБАЛАСТАН е т. с ө й л. *Қарбаласу, жанталасу, асығып-сасу.* Ол үйінің төрт қабырғасын көбірек *қ а р б а л а с т а н ы п* жүріп суретпен толтырып еді (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 185).

ҚАРБАЛАСТАНУ *Қарбаластан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРБАНАС з а т. к ө н е. *Шағатайлықтарды моңғолдықтар осылай атаған; «қырық рудан құралған» д.м.* Жете мен *қ а р б а н а с* хандарының өмір бақи бітпес өзара тартысы (І.Есенберлин, Алмас., 182).

ҚАРБАРЫС з а т. з о о л. *Барыстың таулы, қарлы жерлерде тіршілік ететін түрі.* Оған (арқарға) жақындайтын қарлы шыңдарда *қ а р б а р ы с* қана (С.Жүнісов, Заманай, 178).

ҚАРБАС з а т. к ө н е. ***Сәтен.*** – Сонда қара қазақ жейделік *қ а р б а с* пен кебіндік бөзді қайдан алады? (І.Есенберлин, Алмаст., 219).

ҚАРҒА: Қарғаның валеті. *Қарта ойынындағы «қарға» деп аталатын түрдің (түстің) маңыздылығы (күші) жағынан төртінші орында тұрған қағаз (маст).* Су сұраса сүт берген, айран берген, Қартайып қалыпсың-ау, қайран жеңгем? *Қ а р ғ а н ы ң в а л е т і н д е й* едірейіп, Қасыңа мына біреу қайдан келген? (М.Мақатаев, Соғады жүрек, 1, 97).

ҚАРҒАТҚЫЗ *Қарғат етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Кім айтты Тыныбайды, *Қ а р ғ а т қ ы з ы п* Николайды? Тыныбайды ар оятты! (И.Байзақов, Таңд. шығ., 2, 77).

ҚАРҒАТҚЫЗУ *Қарғатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРҒАТҰЯҚ з а т. қ. ө н е р. *Қар бетіне түскен қарғаның (құстардың) ізіне ұқсайтын өрнек түрі. Қ а р ғ а т ұ я қ* кілем, алаша, басқұрларға су ретінде жүргізілуде қолданылады (Қаз. этнография., 3, 311).

ҚАРҒАТҰЯҚТАП үс т. *Қарғаның тұяғындай етіп, арбитып.* Сия қарындаштың ұшын тілімен жалап-жалап қойып, бүктесіннен қырқылған сарғыш қағазға *қ а р ғ а т ұ я қ т а п* жаза бастады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл, 236).

ҚАРҒЫБАУЛА е т. *Қарғыбау тағып, жетектеп алу.* Сенің артыңнан бұралқы иттей еріп келген заржақ немеңді менің жылмаңдаған тазыдай *қ а р ғ ы б а у л а п* алғанымды да көрерсің (С.Сматаев, Алғашқы асу, 8). Атасы белбеуін шешіп, қонжықтың мойнына *қ а р ғ ы б а у л а п* байлады да, итше жетеледі (М.Құмарбекұлы, Жер иесі, 318). *Қ а р ғ ы б а у л а п* жетектеп, ырылдатып қосатын ием бар (Жұлдыз, 1972, №7, 96).

ҚАРҒЫБАУЛАУ *Қарғыбаула етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРҒЫБАУЛЫ с ы н. *Қарғыбауы бар, қарғыбау таққан* (О.Бөкеев, Өз отыңды., 43).

ҚАРҒЫБАУЛЫҚ с ы н. *Қарғыбау боларлық, қарғыбауға жararлық.*Ептеп

алған, *қ а р ғ ы б а у л ы қ* бірдемесі де болса керек (С.Мұқанов, Таңд. шығ., 348).

ҚАРҒЫҒЫШ с ы н. *Қарғи беретін, қарғыланды ұнататын* (Ә.Нәбиев, Бейтаныс., 42).

ҚАРҒЫМАҚ з а т. э т н. *Белгілі бір биіктікте байланған, болмаса екі адам керіп ұстап тұрған жіптен секіріп (қарғып) ойнайтын ескіден келе жатқан қазақтың ұлттық ойыны.* Оның мәні осы күнгі биікке секіру, алысқа секіру сияқты спорт ойындарымен шендеседі. *Қ а р ғ ы м а қ* ойналатын алаң не ұсақ құм, не ағаш ұнтағы төселген жұмсақ болуы шарт (Ойын-сауық, 164). *Қ а р ғ ы м а қ* ойыны кедергілерден, арық, жыралардан, сондай-ақ өзен судан қарғып өтуге машықтандырады (Қаз. этнография., 3, 473).

ҚАРҒЫНШЫЛ с ы н. *Қашықтыққа ғана шабатын ұшқыр (ат).* Мұндай жылқылар мүлдем бағаланбайды, *қ а р ғ ы н ш ы л д а* жүрдектік қасиеті ғана болса мал орнына санайды (А.Тоқтабаев, Ер қанаты, 23).

ҚАРДАР 1. з а т. ж е р г. *Зәру, қат.* Ол менің ақылыма *қ а р д а р* (Ғ.Сланов, Шалқар., 64). 2. *Қажет, керек; дәркер.* ≈ Бұл адам үшін өте *қ а р д а р* нәрсе.

ҚАРДАРЛЫҚ з а т. ж е р г. *Мұқтаждық, зәрулік, қажеттілік.* «Бірдеңеден *қ а р д а р л ы қ* көріп жатсаңыз айтарсыз» - дейді (Ә.Кекілбаев, Құсқанаты, 213). Жүріс-тұрыстарынан, киім-киістерінен тап онша *қ а р д а р л ы қ т ы ң* сыңайы байқалмайды (Бұл да, 245).

ҚАРЖЫЛА е т. *Қаржы ету, қаржы қылып жұмсау.* Бірлі-жарым қараны сатып-сауып *қ а р ж ы л а ғ а н* (Қ.Тоқмырзин, Үш кие, 207).

ҚАРЖЫМ з а т. ж е р г. *Күш, әл.* Құнышия да атасына еріп, шидің ірі сабақтарын суырып алғысы келгенмен, *қ а р ж ы м ы* жетпеді (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 265).

ҚАРЖЫМАҚЫЛ з а т. *Асық ойынының бір түрі.* Бізде атпақыл, қақпақыл, *қ а р ж ы м а қ ы* л деген асық ойындары бар (Кирг. рус. словарь, 1903, 21).

ҚАРЖЫМДЫ с ы н. *Күшті, әлді, қауқарлы.*

ҚАРЖЫМДЫЛАУ с ы н. *Күштірек, әлдірек, қауқарлылау.* – Сен менен гөрі *қ а р ж ы м д ы л а у с ы ң* ғой, - деп бұранданы Құлахметке бұратты (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 284).

ҚАРИЛЫҚ з а т. *Қари болғандық, қари дәрежесін алғандық.* Оянып шошыңандай тамам будан, Жүгіріп жан қалмастан жас пен қудан. Өтеді он екіде *қ а р и л ы қ қ а* Балалар құлын жастан сонда туған (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 253).

ҚАРИЯГЕРШІЛІК з а т. с ө й л. ***Қариялық.*** Кейінгі ұрпақ *қ а р и я г е р ш і л і к* деген қазақтың асыл мұрасын сақтап қалады деп ойлайсыз ба? (А.Әшімұлы, Шығ. жин., 5, 100).

ҚАРИЯШЫЛ с ы н. *Қарияларды сыйлағыш, қариялардың сөзін сөйлегіш.* – Бұл жайында қариялар не болжам айтады? – деп Тәліптің аяқ астынан қазақшыл, *қ а р и я ш ы л* бола қалып сұрау беруі де шын ниеттен шыққан сөз еді (О.Сәрсенбаев, Жақсының., 92).

ҚАРҚАРАЛЫ: Қарқаралы бөрік. *Қыздарға арналып, төбесі конус тәріздес үшкір, етегі қиғаштау етіліп, қымбат аң терісімен көмкеріліп тігілген бөрік* (Қаз. этнография., 1, 540).

ҚАРҚАША з а т. *Күлдіреуішті қозғалтпай ұстап тұратын төрт-төрттен сегіз көлденең ағаш; бақалақ.* Күлдіреуішті айнытпас үшін жасалған беріктікті *қ а р қ а ш а* немесе бақалақ деп атайды (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 27).

ҚАРҚУАР з а т. з о о л. *Сайрауық құстардың бір түрі. Қ а р қ у а р* деген құс ертеден сайрағаннан талмай түннің біршамасында сайрауын қояды екен (Қазыбек бек, Түп-тұқияннан, 44).

ҚАРҚЫЛДАҚ з а т. з о о л. *Тұзды және өзен суларына кең тараған, төбелері қара, қанаттары үшкір, шағалаға ұқсас құс. Қ а р қ ы л д а қ* Қазақстанның барлық жерінде, су маңында ұялайды (Қазақст. жануар., 78).

ҚАРЛЫҒЫҢҚЫЛАУ с ы н. *Сәл қарлыққан, қырылдаңқыраған.* Мәліктің *қ а р л ы ғ ы ң қ ы л а у* келген қоңыр үні ар жағынан ентіге жеткен көп сауалдың тігісін жаймалап, сауал иесін сабырға қарай қайырып әлек (Н.Ақыш, Бейуақта., 277).

ҚАРЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Қарлұқ.*** Шаһар билеушісі *қ а р л ы қ* болса да, тұрғын халқы тоғызоғыздар, яғни ұйғырлар жағына шығыпты (Л.Гумилев, Қиял патшалығы, 57).

ҚАРЛЫҚТЫ с ы н. с ө й л. *Қарлыққан, қарлығыңқы.* – Табынып болсаң жүрейік,

- деген шаруа шалдың *қ а р л ы қ т ы* үні бұзды (О.Бөкеев, Мұзтау, 127).

ҚАРЛЫҚТЫР *Қарлық етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Жарлылар жабыларын жарыстырып, Жамбы алып жігіттері көкпар тартты. Әншілер *қ а р л ы қ т ы р ы п* әнмен даусын, Күйшілер күлдіретті он саусақты (Қ.Аманжолов, Шығ., 2, 40).

ҚАРЛЫҚТЫРУ *Қарлықтыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРМАҚ: Қармақ жұтқан жайындай. *Бар пәрменін салды, жан ұшырды.* Не ойдың да тұңғиығына *қ а р м а қ ж ұ т қ а н ж а й ы н д а й* тез батырылып, тез шешім қабылдайтын Хақназар енді бөгелмеді (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 308).

ҚАРМАЛЖЫҚ... Бағаналы орда, басты орда, Байсал орда қонған жұрт. Қара түлкі *қ а р м а л ж ы қ,* Ақсары атан аспалап, Ел жайлауға шыққан жұрт (Бұқар жырау: Нар заман., 84).

ҚАРНАҚ з а т. *Қаланатын немесе бірбіріне жалғанатын нәрселердің арасын байланыстыратын жұқа темір шыбық* (Бекітіл. термин., 50).

ҚАРНАЛ *Қарна етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Енді, міне, алды-артын пайымдамай асығыс қимылдайтын асау ел қаралай қанжарға *қ а р н а л ы п*, шыбындай қырылып жатыр (Ә.Кекілбаев, Елеңалаң, 211).

ҚАРСАҚ: Қарсақ бөрік. *Қарсақ терісінен тігілген сәнді бөрік.* Жиегі ерекше қымбат аңдар терісінен жасалатын кәмшат бөрік, құндыз бөрік, жанат бөрік, *қ а р с а қ б ө р і к*, сусар бөрік, түлкі бөрік, күзен бөрік деп аталатын бөріктің түрлері ертеде кит, кәделі сый, жасау қатарынан орын алған (Қаз. этнография., 1, 539).

Қарсақ жон сорпа. э т н. *Құрт, сүзбе қатылған сорпа.* Арқа қазақтары мұны *қ а р с а қ ж о н с о р п а* деп атайды (Ана тілі, 24.07.2008).

Қарсақ ішік. *Қарсақ терісінен тігілген ішік.* Қасқыр ішік, түлкі ішік, *қ а р с а қ і ш і к*, бұлғын ішіктер қыста киюге арналғандай (Шаңырақ, 327).

ҚАРСЫ: Қарсы жіп. *Өрмектің ерсіліқарсылы, астылы-үстілі етіп керілген жіптерінің астыңғы жіптері; еркек жіп.* Адарғыны ерсі жіп пен *қ а р с ы ж і п т і ң* өзара айқасқан аралығын ашып, арқау жіп өткізу үшін пайдаланылады (ҚСЭ, 2, 49). Күзу жіп өрмек желісінің *қ а р с ы ж і п* (еркек жіп) және ерсі жіптерінің (ұрғашы жіп) арасын шатастырмай, бөліп, көтеріп тұру қызметін атқарады (Қаз. этнограафия., 3, 253).

Қарсы талап. з а ң. *Жауапкердің арызданушыға қоятын талабы. Қ а р с ы т а л а п* тараптардың тиісті міндеттемелеріне қарай қойылуы мүмкін (Терминол. анықт., 8, 49).

ҚАРСЫЛАН *Қарсыла етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Алайда күйеу бала айрықша құрмет, ерекше салтанатпен *қ а р с ы л а н д ы* (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 246).

ҚАРСЫМӘНДЕС: Қарсымәндес сөздер. л и н г в. *Тұлғалары бөлек-бөлек, мағыналары бір-біріне қарама-қарсы сөздер (антонимдер). Қ а р с ы м ә н д е с с ө з д е р* көбінесе бір ғана сөз табынан жасалынады (Б.Қалиұлы, Қаз. қазақ тілі, 81).

ҚАРТ: Қарттар үйі. *Қараушысы жоқ қартайған адамдар тұратын үй.* Айтуын айтсам да, қаладағы *қ а р т т а р ү й і н д е г і* көздері жаудыраған қазақ кәриялары ойыма оралды (С.Рахымбек, Айдында., 103).

ҚАРТА е т. с ө й л. ***Қартай.*** Ат жақсысы *қ а р т а д ы*, негізіне тартады (Мақал). **ҚАРТАҚҰМАР** с ы н. *Қарта ойнағанды жақсы көретін, қарташыл.*

ҚАРТАҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Қарта ойнауға құмартқандық, қартаны көп ойнаушылық.* Ол үшін араққұмарлық, *қ а р т а қ ұ м а р л ы қ* әншейін ермек қана (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 171).

ҚАРТАПАЗ з а т. с ө й л. ***Қартақұмар.*** – Ұры-қары, *қ а р т а п а з*, құмарпаз, алдауыш, алаяқ емеспісіз? (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 172).

ҚАРУТАНУ з а т. *Соғыс қаружарақтарын зерттейтін ғылым. Қ а р у т а н у* ғылымы саласында көшпенділердің соғыс қаруына қатысты орыс әдебиеттерінде қамшыны да соғыс құралына жатқызып жүр (Ата салты., 41). *Қ а р у т а н у* – Қазақстанда кенжелеп, дамымай қалған ғылым саласы (Бұл да, 45).

ҚАРУТАНУШЫ з а т. *Қарутану ғылымымен айналысушы, қарутану маманы.* Орыс тілінде жарық көрген *қ а р у т а н у ш ы* авторлардың еңбектерінде көшпенділердің әскери құрылымы ауыр және жеңіл деп екіге бөлінеді (Ата салты., 42).

ҚАРХАНА з а т. к ө н е. ***Қорған.*** Қала, *қ а р х а н а* салу, егін егу, сауда-саттық, бәрі-бәрі былайғы қара халыққа әкімдік жүргізетін билік иелерінің мүддесіне айналды (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 80). Құсайын әмірдің озбырлығынан әбден мезі болған Самарқант діни адамдары, медрессе-мұғалима шәкірттері, *қ а р х а н а* шебер, ұсталары бас көтеруге қатты дайындық жүргізіп жатқан (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 204).

ҚАРШЫ з а т. к ө н е. 1. *Хан ордасы.* Қазыбек бек атандым. Ханның тізесін басып оңқалы болып, *қ а р ш ы д а* отырдым (Қазыбек бек, Түп-тұқияннан., 99). Осы соғыстың жорамалын жасаған Қазыбек батыр *қ а р ш ы ғ а* (хан ордасына) шақырылды (Соц. Қаз., 16.02.1991, 4). 2. *Ханның оң қолы, кеңесшісі.* Аңырақай соғысын басқарып, жеңіске ие болған Қазыбек батырға бек атағы беріліп, ол Жолбарыс ханның *қ а р ш ы с ы н а* белгіленді (Егем. Қазақст., 20.03.1992, 3).

ҚАРШЫҒА: Қаршыға қанат. э п и т. *Қанаты қаршығаның қанатындай.* Иншалла, балапанның бітім-болмысы *қ а р ш ы ғ а қ а н а т*, жылан бас, қожыр аяқ, талтақ бұттың өзі болар деп отырмын (К.Сегізбаев, Беласқан, 204).

ҚАРШЫҚ з а т. к ө н е. ***Кемпір.*** «Алажіпті» міндетті түрде қара ала киім киген *қ а р ш ы қ* кесетін болған» (Ана тілі, 03.10.1991, 8).

ҚАРШЫЛДАС с ы н. *Қарш-қарш еткен (дыбыс). Қ а р ш ы л д а с* темір үні, адам үніне араласып, қала үстінде белгілі еңбек әні гүжілдеп тұр (Ғ.Мүсірепов, Қаз. солдаты, 75).

ҚАРШЫНДА е т. *Қарқындап, ілгері басу, екпіндеу.* Шаруашылығымыз *қ а р ш ы н д а п* ілгері басуда (Жетісу, 16.04.1992, 3).

ҚАРШЫНДАУ *Қаршында етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРШЫНДЫ с ы н. с ө й л. ***Қарқынды.*** Әр аттың өзіндік қасиеттері бар. Мәселен, аяңшыл, желісқор, жортақ, тепірек, шығымды, шыға салма, тыз етпе, *қ а р ш ы н д ы*, т.б. (А.Сейдімбеков: Ер қанаты, 176).

ҚАРЫЗҚҰМАР з а т. *Қарыз алғанды ұнататын, қарыз алғыш.* Бас орнында бас емес – бір доп-түйін Пенделер бар тілдеріне жоқ тиым. Арызқұмар, *қ а р ы з қ ұ м а р* жандарға Қайран уақыт, құның сенің көк тиын (Қаз. әдеб., 06. 04. 1973, 2).

ҚАРЫЗ-ПАРЫЗ з а т. *Қарыз, парыз, борыш, міндет.* Қазақ халқының ел басқару дағдысында, билік алған адамдардың мойнына мынандай *қ а р ы з-п а р ы з* түседі... (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 122).

ҚАРЫҚ[1] з а т. *Қауын-қарбыз егетін тақта жер.* – Келер көктемде мына *қ а р ы қ қ а* әңгелек, мынаған қарбыз егіндер (Т.Тобағабылов, Тағдыр., 59). Қорадан, әжемнің жылда көкем әскерден келеді деп таза торлама тұқымын бөлек тігетін *қ а р ы қ т а р ы н а н* әйдік екі торламаны әкелдім (Лен. жас, 07.12.1967). Екеулеп әр *қ а р ы қ т ы* аралап қауынды үзеді (Лен. жас, 30.11.1972, 2). Біздің облыстың жағдайында қауын-қарбыз егілген *қ а р ы қ* пен *қ а р ы қ т ы ң* арасы 4 м, ұялар арасының қашықтығы 1-1,2 м болуға тиіс (Ленин жолы, 23.05.1969, 3).

ҚАРЫҚ[2] е т. ж е р г. ***Шағылысу.*** Ол (иттің қаншығы) қай кезде *қ а р ы ғ а р* екен, қашан күшіктейді, ол үйіне қашан жетеді?! (Ғ.Нұрпейісов, Аңшы сыры, 73). Жобалаушылар «бүркіт Орал тауына барып *қ а р ы ғ а д ы*, балапандары Оралдың ақиығы сияқты ақшұбар болуы содан» деседі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз, 179).

ҚАРЫҚ: Қарық басу. ж е р г. ***Шөл басу.*** Шәй ішіп *қ а р ы қ б а с у*, қарын сипап солық басу деген сияқты тоқшылық салты ешкімді орнынан қозғай қоймады (Қ.Ысқақов, Қараорман, 206).

ҚАРЫҚТАЛ *Қарықта етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Айдалған, *қ а р ы қ т а л ғ а н* жер жібектей есіліп жатыр (Лен. жас, 30.11.1972, 2).

ҚАРЫҚТАЛУ *Қарықтал етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРЫҚТАТ *Қарықта етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

Қарықтатып суару. *Қарық (ирек арық) тарту арқылы суару тәсілі. Қ а р ы қ т а т ы п с у а р у* тәсілі көбінесе оталатын өсімдіктерде, мысалы: мақта, сәбіз, қауын т.б. өсімдіктерді суаруға қолданылады (Қаз. этнография., 2, 19).

ҚАРЫҚТАУ... Кейбір диқандар жері екінші қайтара өңделді, *қ а р ы қ т а у* жұмыстары да қызу жүргізілуде (Ленин жолы, 23.05.1969, 3).

ҚАРЫМАҚЫ з а т. с ө й л. ***Өтемақы.*** Бағаның өсуіне байланысты үкімет беретін 65 сом *қ а р ы м а қ ы* (компенсация)

төңірегіндегі түсінбеушіліктен туған алашапқын жүгіріс қаншама (Қаз. әдеб., 05.04.1991, 1).

ҚАРЫН з а т. *Сойылған қойдың қарнын жуып-шайып, түгін қырып, тазалап, ішіне жел үрлеп, кептіріп қояды. Кейіннен ыстап, оған май салады.* Шайқалған майды тұздаған соң, суын сығып осы *қ а р ы н ғ а* салады. Қарынға салынған май ұзақ сақталады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 235).

Қарын қуырдақ. *Қарынның ішіне майдалап салып пісірген ет.* Тас қуырдақ та, көмбе қуырдақ пен *қ а р ы н қ у ы р д а қ* та әлі темір ыдыстар тарамаған, есте жоқ ескі заманда шыққан тағамдар ғой (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 1, 214).

Қарын құда. э т н. *Балалары тумас бұрын құдаласқан құдалар.* Бір ғана құда атауының өзі оннан асады. Мысалы, құда, бас құда, бесік құда, *қ а р ы н қ ұ д а*, қарсы құда т.б. (Жалын, 1974, №3, 146).

Қарын құрышы. *Май салынған қарынның бір бұрышы (бөлігі).* Сарымай салған *қ а р ы н н ы ң қ ұ р ы ш ы н* кесіп алып, қыздырды да баланың ішіне басып еді. Зұлке жылауын қойды (А.Жұмаділдин, Сең бұзыл., 30).

Қарын салды. *Жардай болып семірді.* Халық аш-жалаңаш, кедей тұрып, әкімнің *қ а р ы н с а л у ы* – жемеңгерліктің белгісі (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік, 1, 122).

ҚАРЫНАЯҚ з а т. *Әркімнің тамақ ішетін меншікті (мөлшерлі) ыдысы.*

ҚАРЫНБАЙЛЫҚ... Сондай-ақ ел арасындағы жағымсыз қылықтарды, надандықты, жалқаулықты, пасықтықты, *қ а р ы н б а й л ы қ т ы* аямай сынап, қатты әшкерелейді (Лен. жас, 03.03.1977, 3).

ҚАРЫНДА е т. *Уыққа қарын жасау.* – Балам, - деді шебер, - уықты *қ а р ы н д а п* болған соң, - сызғышты әкеле қойшы (Қаз. әдеб., 13.08.1982, 14).

ҚАРЫНДАЛ *Қарында етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Сонда уықтың *қ а р ы н д а л ғ а н* жағы иіннің іш жағына келіп, жарты доға пішінді имек жасалады (Қаз. әдеб., 13.08.1982, 14).

ҚАРЫНДАЛУ *Қарындал етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРЫНДАУ *Қарында етістігінің қимыл атауы.* Талдың осы жонылған бөлігі «уықтың қары» деп, бауырлап жонудың өзі «уықты *қ а р ы н д а у*» деп аталады екен (Қаз. әдеб., 13.08.1982, 14). Үйші уықты *қ а р ы н д а у ғ а* кірісті (Бұл да).

ҚАРЫНДЫ с ы н. *Қарынға салған.* Бұған тіркелетін қосымша мүше және бар: *қ а р ы н д ы* май, табақты құрт... (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 22).

ҚАРЫНКӨМБЕ з а т. *Малдың қарнына туралған ет пен әртүрлі дәмдегіштерді салып, қоламтаға пісірген тамақ. Қ а р ы н к ө м б е* көбінесе сыртта жүретін малшылар мен аңшылар дайындайтын тағам түрі (Қаз. этнография., 3, 498).

ҚАРЫНСАУ з а т. и х т и о л. *Балықтың қарны қампиған бір түрі (пузанка)* (М.Жұмалиев, Балықтар., 238).

ҚАС з а т. *Туырлықтың керегеден жоғары тұрған ішкі жағына жалпақтығы 70-80 см-дей қызыл, көк түсті матадан оюлап, өрнектеп жиектеме тігеді. Соны қас деп атайды.* Туырлықтың *қ а с ы* үзікпен астасып, үй ішіне әсем көрік беріп тұрады (ҚҰЭ, 8, 519).

ҚАС: Қас ер. *Ердің бір түрі; екі қасы бар ер. Қ а с е р* – ерлер үшін, сарт ер немесе қоқан ері - әйелдер үшін арналған (Білім және еңбек, 1986, №1, 32).

ҚАСАБА[1] з а т. к ө н е. *Дулығаның биік (шошайған) төбесі.* Басына киіп дулыға *Қ а с а б а с ы н* қақайтып, Ақ найзасын өңгеріп Атына мініп алады (Ақсуат, 2, 153).

ҚАСАБА[2] з а т. а н а т. *Еркек адамның, малдың жыныс мүшесі.* Сондай-ақ, қуықасты безінің қабынуынан *қ а с а б а н ы ң* қобуы әлсірейді (Жас алаш, 01.11.2003, 6).

ҚАСАБАЛЫ с ы н. ж е р г. *Шошақ бас.* Қалтасынан алтын-күміс аралас сіңіріп безендірген мүйіз шақшаны суырып алып, *қ а с а б а л ы* ердің басына тық-тық қақты (А.Мекебаев, Жезтырнақ, 101).

ҚАСАҒА з а т. а н а т. *Шат сүйек* (Мед. термин., 2011, 8).

ҚАСАЛАС е т. к ө н е. *Қастасу, өштесу, жауығу.* Қарағайға қарсы біткен бұтақпын, *қ а с а л а с с а м* оңдырман (Батырлар жыры, 42).

ҚАСАЛАСУ *Қасалас етістігінің қимыл атауы.*

ҚАСАЛЫ з а т. к ө н е. *Садақ оғының бір түрі.* – Кезоқтың өзі неше түрлі: көбебұзар, әндіген, *қ а с а л ы*, ысқырма... Әрқайсысы әртүрлі жағдайда, әр қашықтықта қолданылады (М.Мағауин, Аласапыран, 43).

ҚАСАМДАС е т. ж е р г. *Бір-біріне жаман сөз айту, жамандасу* (С.Аманжолов, Вопросы., 428).

ҚАСАМДАСУ *Қасамдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚАСАҢ[1] з а т. в е т. *Жылқы малында болатын мүйізгек ауруы.* Түйедегі мүйізген ауруы сиыр, қой, ешкіде – қашақ, жылқыда – *қ а с а ң* деп аталады (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру., 70).

ҚАСАҢ[2] с ы н. к ө н е. ***Қысыр.*** Айпара мырс етіп күлді де: «*Қ а с а ң* байтал екі айғырдың арасын ашы қылады», - деді күбірлеп (О.Бөкеев, Үркер, 84).

ҚАСАҢДЫҚ... Бердібаевтың мақалаларында да *қ а с а ң д ы қ* жоқ (Қаз. әдеб., 28.01.1977, 3).

ҚАСАТТА е т. *Қасатты кешу, қасатқа ұшырау.* Қар темір жолдың өне бойын қоянжондап, *қ а с а т т а п* тастайтын (О.Бөкеев, Өз отыңды., 368).

ҚАСАТТАН е т. *Қардың қабатталып қатып қалуы.* Қыс бойы жыра-жыраларға *қ а с а т т а н ғ а н* қардың мұрты да бұзылмапты (Асқар Алтай, Қызыл бөлтірік, 6). Бірақ *қ а с а т т а н б а ғ а н* қар сусып, желмен ұшып әлек салды (О.Бөкеев, Өз отыңды., 172).

ҚАСАТТАНУ *Қасаттан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАСАТТАУ *Қасатта етістігінің қимыл атауы.*

ҚАСИЕТКЕР з а т. с ө й л. *Жеке тұлға (личность).* Әбекең – көңілі ояу, тілегі адал, көкірегінің көзі көреген, қабырғалы қайраткер, қадірлі *қ а с и е т к е р* (І.Жарылғапұлы: Қаз. әдеб., 23.11.1990, 3).

ҚАСКЕР з а т. ж а ң а. *Аңды заңсыз қырып-жойып, оның өсуіне зиян келтіруші адам.* Теңіз тасбақасының көптеген жұмыртқаларын қанаттылар мен төрт аяқты жыртқыштар құртады, *қ а с к е р л е р* (брокноьерлер) қазып алады (Су асты, тіршілік, 71).

ҚАСҚА: Қасқа болды. ж е р г. *Бейшара болды, соры қайнады.* Қорасын таба алмай *қ а с қ а б о л ғ а н* бір баспақ көше жаңғыртып әлі мөңіреп тұр (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 5). – Күйеуден шыққан келіншек мияулап жүріп, басын айналдырып тиіп алса, *қ а с қ а б о л ғ а н д ы* сонда көресің (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 101).

ҚАСҚАЙ е т. ж е р г. *Сілейіп қалу, мелшию соры қайнау.* Бірақ сол есікке жеткен жерде мені құдай ұрып *қ а с қ а я м ы н* да қаламын (С.Елубай, Ақ боз., 12).

ҚАСҚАЙТ е т. ж е р г. *Қатыру, сорын қайнату.* – Несін сұрайсың? *Қ а с қ а й т т ы*! – деп Ждақай қиқ-қиқ күліп жатыр (С.Елубай, Ақ боз., 14).

ҚАСҚАЛА е т. *Қасқа болу, қасқа ету, маңдайына ақ түсті жолақ жасау.* ≈ Баламның маңдайын *қ а с қ а л а п* тастапты.

ҚАСҚАЛАН е т. *Маңдай шашының түсіп қалуы, қасқа болу.* Классик атанбақ түгілі, халыққа танылғаныңша да талай шаш ағарып, талай бас *қ а с қ а л а н а д ы* екен (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 150).

ҚАСҚАЛАНУ *Қасқалан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАСҚАЛАУ *Қасқала етістігінің қимыл атауы.*

ҚАСҚАЛДАҚ з а т. с ө й л. ***Маңдай.*** Кеспелтек бір бозтұмар кезек салып, Болмайды көпке шейін кезек алып, Қасқайтып *қ а с қ а л д а қ т а н* ұрып кетті Тізгінін Ақтарланның тежеп қалып (И.Байзақов, Құралай, 190).

ҚАСҚАЛЫҚ... Делбеші жігіт *қ а с қ а л ы қ* түбінде бір адамның орнын алып, бүктеліп жатқан сенсең ішікті олардың үстіне тастады (Жалын, 1972, №2, 34).

ҚАСҚАҢ з а т. э к с п р. *Қасқа д.м.* – Қаперіне кіріп шықпайды. Әндетіп жүр *қ а с қ а ң*, - деп күлді әлдекім (Ш.Мұртазаев, Қара маржан., 230).

ҚАСҚЫР: Қасқыр қақпан. *Қақпанның қасқырға салатын мықты, үлкен түрі.* Бергі бұрышта табанбасары мен білтесі түсіп, шынжырлы тоқпағына матасып бір-екі *қ а с қ ы р қ а қ п а н ы* жатыр (Е.Тұрысов, Құралай., 23). Ұстайтын аңына қарай қақпанның: *қ а с қ ы р қ а қ п а н* түлкі қақпан, тышқан қақпан деп аталатын түрлері бар (ҚСЭ, 6, 414).

Қасқыр мен қойшы э т н. *Далада, көгал үстінде ойналатын ойын.* Келесі ойынды «*қ а с қ ы р м е н қ о й ш ы*» немесе «аларман» деп те атайды. Ойыншылар бірінің белінен бірі ұстап тізбек құрап тұрады да, тізбектің соңында тұрған қойды «қасқырға» алдырмауға тырысады» (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 67).

Қасқыр тірсек. э п и т. *Тірсегі қасқырдың тірсегіндей сіңірлі.* Алқа бел,

аю қабақ, бота мойын, Шөгендей төрт тұяғы құйған шойын. Құс кеуде, інген ерін, түлкі азу, Бөкен бел, *қ а с қ ы р т і р с е к* бура қойын (А.Нұртазин, Көк тоғай, 25).

ҚАСҚЫРҚАҚПАН з а т. э т н. *Балалар екі топқа бөлініп, үлкен тобы – «қақпан», кіші тобы – «қасқырлар» болып ойнайтын ойын.* Қасқыр түссе қораға, Ұстамасқа бола ма?! Қол ұстасып тұрайық, «*Қ а с қ ы р қ а қ п а н*» құрайық (Ғажайып бау, 57).

ҚАСҚЫРҚҰЛАҚ з а т. э т н. *Ойынға қатысушылар қасқыр, қой, күзетші болып ойнайтын балалар ойыны.* Әрекетшіл ойынға мал шаруашылығының негізінде дамыған «қасқұлақ» («*қ а с қ ы р қ ұ л а қ*») жатады. Бұл ойын түнде, яғни қой күзеткенде ойналады (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 71).

ҚАСҚЫРШЫ з а т. с ө й л. *Қасқыр аулаушы. Қ а с қ ы р ш ы л а р* түнде оралды. Шынында да әлгі моншақ (тува) тастың арасына жасырынып жатып ұлығанда үш қасқыр ұлып шыға келіпті (З.Қиянатұлы, Көшпенді., 65).

ҚАСҚЫРШЫЛДЫҚ с ы н. *Қасқыр алушылық, алғырлық.* Бұл иттердің (тазылардың) *қ а с қ ы р ш ы л д ы қ* қабілеті мол болады және оны өлтіруге құмар келеді (Саятшылық, 182).

ҚАСПАҚТЫ с ы н. а у ы с. *Әлді, ауқатты.* Әкесі Іргебай Қазыбек руы ішіндегі *қ а с п а қ т ы* байдың бірі болыпты (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 136).

ҚАСТАЛЫ... Кәрілік келсе бір күні, Жастағы дәурен күнің жоқ. Ауру болсаң *қ а с т а л ы*, Саудағыдай сының жоқ (С.Жанғабылов, Тоқсан толғау, 19).

ҚАСТАНДЫ: Қастанды экономика. э к о н. *Зияны көп экономика; көлеңкелі экономика.* Біз *қ а с т а н д ы э к о н о м и к а д а н* (теневая экономикадан) сонда ғана құтыла аламыз (Қаз. әдеб., 08.02.1991, 2).

ҚАСТАНДЫҚШЫЛ с ы н. с ө й л. *Қастық істеуші, қасыкөй.* Оның үстіне Бәйтіктің жолын тосып, болыстың почтасын тонаған *қ а с т а н д ы қ ш ы л* адамдар ретінде аз кінә айтқан жоқ (К.Оразалин, Абайдан соң, 222).

ҚАСТАНШЫЛ с ы н. с ө й л. *Қастық жасауға жаны құмар, қасыкөй.* Бұл кезде Қазыхандар *қ а с т а н ш ы л* қылықпен айналысып жүрді (Қ.Құрманғалиева, Атырау, 134).

ҚАСТАНШЫЛДЫҚ з а т. *Қастық жасаушылық, қасыкөйлік.* Оның *қ а с т а н ш ы л д ы ғ ы* күн өткен сайын жанданып жатқандай (Қ.Құрманғалиева, Атырау., 93).

ҚАСТЕКІ... Қалқайған *қ а с т е к і* қара бөрік басынан ұшқан бетінде ойдан ойды қуалай төмен қарай зыр қақты (М.Әуезов, Әңгім. мен повес., 109).

ҚАСТЫ с ы н. *Қасы бар (ер).* Күміс *қ а с т ы* қазақы ер кең екен, екеуі де сыйды (Жалын, 1973, №6, 9).

ҚАСЫЛА е т. с ө й л. ***Қасы.*** Жасы алпыстан асқан жауапты хатшы ұстарамен тықырлап қырғызған қауақтай дөп-дөңгелек, жып-жылтыр басын қышырлатып *қ а с ы л а й* береді (О.Сәрсенбай, Шығ. 5, 105).

ҚАСЫЛАУ *Қасыла етістігінің қимыл атауы.*

ҚАСЫМСЕЙІТ з а т. с ө й л. *«К-700» тракторын халық осылай атайды.* Ел арасындағы, әлгі, «*қ а с ы м с е й і т*», «әсемсот» деп ат қойып, мақтап жүрген «К-700» тракторының өзі қардың қалыңдығынан қия баса алмай жатқанын көзіміз көріп жүр (Лен. жас, 16.03.1971, 4).

ҚАСЫС е т. *Жылқы малының бір-бірін тісімен қасуы.*

ҚАСЫСУ *Қасыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТ: Қатқан қайыстай. *Ап-арық, тыртиған.* Өйткені бетінде қан-сөл жоқ, *қ а т қ а н қ а й ы с т а й* арық екен, концлагерьден шыққан ба деп қалғандайсың (Ә.Асқаров, Таңд., 59). Біз де ет пен сүйектен жаралған адам баласымыз ғой. *Қ а т қ а н қ а й ы с т а й* болып жүрісіміз мынау (Д.Рамазан, Жылап аққан., 77).

Қайтқаныңның басы. *Өлгендеріңнің басын ұрайын д.м. қарғыс.* - Өзің ше? Түсініп тұрған шығарсың, *қ а й т қ а н ы ң н ы ң б а с ы* (З.Ақышев, Жаяу., 364).

ҚАТАР з а т. э т н. *Қызды ұзатқанда оның әке-шешесі құдаларына беретін кәде мал.* Қыз иесі ілу алса, жасау береді, тоймал алса – *қ а т а р* береді. Тоймал – қыздың қалыңмалынан тысқары алынатын арнайы кәденің бірі (Қазақ., 01.01.2010, 9).

ҚАТАРАРАЛЫҚ з а т. *Өсіп тұрған бау-бақша дақылдар қатарларының аралықтарындағы ашық жер.* Жүзімдікті көму, ашу, бұтау, *қ а т а р а р а л ы қ т а р ы н* айдау және тыңайтқыштар енгізу

жұмыстары толық механикаландырылған (Оңт. Қаз., 29.11.1972, 2). *Қ а т а р а р а л ы қ т а р д ы* қопсытып, арамшөптердің бас көтеруіне жол бермедік (Еңбек туы, 15.01.1965).

ҚАТАРСЫН е т. *Өз қатарым деп білу, қатарым деп есептеу.* – Таяуда өзгерістер болар. Оған дейін көрген күндерің осы, - деп Ғұбайдолла Қасқырбайды *қ а т а р с ы н ы п* қалжың айтты (Б.Тоғысбаев, От пен күл, 31).

ҚАТАРСЫНУ *Қатарсын етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТЕПТІ с ы н. а у ы с. *Қасиетті, қастерлі, құдіретті, киелі.* Кімді патша қоюға өздері келісе алмағаннан кейін, сондағы үлкен дін адамы *қ а т е п т і* әулие санап, бәрі енді ол кісінің үш мұрагерді сынап беруін өтінеді (Б.Нұржекеев, Өзендер., 76).

ҚАТЕРЛІРЕК с ы н. *Қатерлілеу; қауіптірек* (Т.Әлімқұлов, Шежірелі., 61).

ҚАТЕШ з а т. *Балық аулайтын құралдардың бір түрі.* Балықшылар оны (оңғақ балығын) сүзекімен, аумен, қабадамен және *қ а т е ш т е р м е н* аулайды (Саятшылық, 157).

ҚАТ-ҚАТ з а т. *Асық атқанда сақасы тәйке тұрып қалса, сол жақын жерден тағы ату ісі (кезегі).* Бірақ оны жолындағы басқа асықты көздеп, сақасын тәйке тұрғызып барып, жақындап келіп атуға да болады. Мұны *қ а т-қ а т* дейді (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 87).

ҚАТПА: Қатпа болғыр. *Қатпа ауруымен ауырғыр, қатпа келгір д.м. қарғыс.* - Өй, қатпа бол, *қ а т п а б о л ғ ы р*! – деді жігіт бетіне баттасқан түйенің жынын сүртіп (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау, 59).

Қатпа құрт. *Қатты құрт, қатып қалған құрт; майсыз құрт.* Құрттың өзі торқа құрт, *қ а т п а қ ұ р т*, сықпа құрт, ежегей құрт боп кете барады (Қаз. әдеб., 20.11.1986, 9).

ҚАТПАЛАН е т. с ө й л. *Қату, сему.* Ыстық пен суық қажап *қ а т п а л а н ы п* өскен сексеуілдер төзімділік нышанын аңғартады (Жұлдыз, 1970, №5, 83).

ҚАТПАЛАНУ *Қатпалан етістігінің қимыл атауы* (И.Жылқыайдаров, Жастарым, 60).

ҚАТПАР: Қатпар бет. *Беті қатпарланып кеткен; әжім-әжім.* – Үйінде отырған қоқиған, қоқырайған, *қ а т п а р б е т*, қара сұр жын-шайтандарды тепкінің астына алып, түре куайық та, Секе? (Ә.Байбол, Теміржол., 216).

ҚАТПЫШ с ы н. *Арықша келген, жұқалтаң.* Қолға су құйып, дастарқан жайып, самаурын әкеп қолды-аяқта тұрмай лыпылдап шауып жүрген *қ а т п ы ш* қараторы келіншек – жесір жеңгеміз Мауыты (Н.Сералиев, Махаб. тур. хикая, 7).

ҚАТТАМАЛЫ с ы н. *Қаттама сауыты бар, қаттама киген.* Дулығаның мойынды қорғап тұратын кіреукелі, көбелі, *қ а т т а м а л ы* немесе теріден жасалған жапқышы болған (Ата салты., 64).

ҚАТТЫ: Қатты бидай. *Бидайдың қатты дәнді сұрамы.* – Бізге судан шөбінің, чумизаның, жоңышқаның, *қ а т т ы б и д а й д ы ң* тұқымын беріңіздер (С.Бегалин, Ана қайраты, 56).

ҚАТТЫ-ҚАЙЫРЫМ с ы н. *Қиын, ауыр, зиянды.* Сондықтан келін *қ а т т ы-қ а й ы р ы м* жұмыстардың бәрінен босатылады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 185).

ҚАТТЫЛЫҚ з а т. а у ы с. *Сараңдық, қолытарлық.* Бай *қ а т т ы л ы қ т ы* қойып, дәулетінен біраз малды шығарып, құрмалдыққа шалды (З.Иманбаев, Нажағайлы түн, 35).

ҚАТТЫҚПАҒАН с ы н. *Қалыптаспаған, жаттықпаған.* Әлі *қ а т т ы қ п а ғ а н*, бұзылмаған балаң дауыс (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 428).

ҚАТУҚАРА з а т. ж е р г. *Бір нәрсені ыстайтын арнаулы орын.* Жылқы терісінен жасалған сабаны да *қ а т у қ а р а ғ а* салып, қыс бойы түтінмен ыстап, әзірлеген өзі (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 1, 196).

ҚАТЫҚ з а т. *Ұйытылған айранды сүзіп, сарысуын ағызып жіберу арқылы дайындалған тағам.*

ҚАТЫҚСЫЗ с ы н. *Май, ет қосылмаған, қатығы жоқ (көже).* Ерубайдың білуінше, бұл үйде тамақтың екі-ақ «түрі» болуға тиіс: бірі – қайнақ су, бірі – *қ а т ы қ с ы з* талқан көже (М.Сқақбаев, Қызық қыз, 152).

ҚАТЫМ: Қатым түсіру. э т н. *Марқұмның рухына бағыштап құранды бастан аяқ оқып шығу. Қ а т ы м т ү с і р у д і ң* ислам дініндегі орны мен маңызы Мұхамед (с.ғ.с) пайғамбардың хадистерінде айтылған (Қаз. этнография., 3, 513).

ҚАТЫМГЕР з а т. *Қайтыс болған адамға бағыштап қатым құранын оқитын адам (молда).*

ҚАТЫН з а т. к ө н е. *Хан әйелі.* Түркі халқында хан әйелін ертеректе *қ а т ы н* деген (Егем. Қазақст., 29.05.2002, 4).

ҚАТЫН: Қатын күрес. *Жиын-тойда, той-томалақта қатындарды күрестіру ойыны.* Түйе жарыс, *қ а т ы н к ү р е с* бәрі аяқталып, бүгін айтыстың ең қызығы жыраулар айтысы басталған (І.Есенберлин, Алмас., 54).

ҚАТЫНБАСШАЛАН е т. *Қатынбасша болу, қазанның басынан шықпау. – Қ а т ы н б а с ш а л а н б а й*, аяқ-табаққа араласпай жайыңа отыр! – деді Зұлқия бұрынғыдан да даусын көтеріп (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле, 133).

ҚАТЫНБАСШАЛАНУ *Қатынбасшалан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТЫНБҰРАШ з а т. с ө й л. *Әйелін жақсы көретін, қызғанатын адам; әйелқұмар.* Қатынқұмар адамды, әйелін басқадан қорғаштайтын, қызғанатын адамды «*қ а т ы н б ұ р а ш*», жақсы атқа қызығатын, атқұмар адамды «атбұраш» дейді (Соц. Қаз., 21.03.1991, 4). Ал «бабникті» айтқымыз, тәржімалағымыз келсе, қазақтың «*қ а т ы н б ұ р а ш*» деген сөзі бар (Бұл да).

ҚАТЫНДАП үс т. *Қайта-қайта «қатын» деп айтып, балағаттап.* Кіріп келді бәйбіше, Балбөпені *қ а т ы н д а п*, Күң, шошқа ұрсып бапылдап, Бүріп келді бәйбіше (С.Мұқанов, Таңд. шығ., 12, 81).

ҚАТЫНЖАНДЫЛЫҚ з а т. *Қатынжанды болғандық, әйелжандылық.* – Сорлы бала, *қ а т ы н ж а н д ы л ы ғ ы н а* не берерсің! (Қ.Тоқмырзин, Үш кие, 83).

ҚАТЫНҚҰМАР з а т. *Қатындарды жақсы көретін адам, қатыншыл.* - Өзі араққұмар болған дейді ғой? – деді Егінбай. – Араққұмар ғана емес, *қ а т ы н қ ұ м а р* да болған (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 70).

ҚАТЫРАҚ с ы н. *Зәрулеу, мұқтаждау, тапшылау.* – Ертең мен, мысалы, бұдан гөрі де *қ а т ы р а қ* және қажеттірек нәрсеге ақша жұмсайтын шығармын (Р.Райымқұлов, Жапанда., 425).

ҚАТЫРАН з а т. з о о л. *Акуланы қазақтар осылай атайды* (К.Куленов, Балық шаруаш., сөзд., 41).

ҚАТЫРҚА з а т. с ө й л. ***Қатырма** (картон).* 5 нөмірлі қалыппен, яғни *қ а т ы р м а м е н* шыққан түрінің бағасы 100-150 сом (Қаз. әдеб., 29. 01. 1993, 6).

ҚАТЫРЛАТ е т. к ә с і б. *Аңның құлағына қатыр тығу.* Түлкіні *қ а т ы р л а т қ а н д а* салаң етіп түскен тілін қыранға тартқызып жегізіп, тояттады-ау дегенде ажыратып әкеткен жөн (Ж.Сатылғанов, «Қауырсын» клубы, 95).

ҚАТЫРЛАТУ *Қатырлат етістігінің қимыл атауы.* Болмаса, ол *қ а т ы р л а т у ғ а* көндікпей, бүркітті не бүркітшіні жазым етуі мүмкін (Ж.Сатылғанов, «Қауырсын» клубы, 99).

ҚАТЫРМА[1] з а т. *Қатты қағаз, картон.* Қатты *қ а т ы р м а д а н* жасалып, белі айқыш-ұйқыш тартылған батпырауық бірте-бірте қалықтай көтеріле берді (М.Мәжитов, Аманғали, 217).

ҚАТЫРМА[2] з а т. *Ашымаған қамырдан пісірілген нан.* Әсіресе бүкіл ауыл мақтайтын апамның тандыры, пәтір, *қ а т ы р м а с ы* қай баланың болсын сүйсініп, тоймайтын наны (Жалын, 1977, №3, 13).

ҚАТЫРМАЛА е т. *Крахмалға салып, қатырылу.*

ҚАТЫРМАЛАУ *Қ а т ы р м а л а етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТЫРЫП үс т. с ө й л. *Жақсылап, әдемілеп, келістіріп д.м.* Мен оны әлі *қ а т ы р ы п* жазам, оқыған кезде көзіңе мөлтілдеп жас келеді (Таң нұры, 182). Аяз алақандай айнаға қарап, өзінің бұйра шашын *қ а т ы р ы п* тарады (Ә.Тарази, Қиян соқпақ, 17).

ҚАУ з а т. *Машинаның қорабы. Қ а у ы* ашық жүк машинасының үстіне қойылып, қызыл ала кілем жабылған табыттың соңына ілескен елдің бәрі дерлік жаяужалпылап ұзақ созылып ілбіп келеді (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 12).

ҚАУАҚ з а т. ж е р г. *Кеме тоқтайтын жер; кемежай.* Орыс кемесімен Ыстамбұл бұғазына, Анадолы *қ а у а ғ ы н а* келіп, тағы жеті күн аялдайды (Халифа Алтай, Алтайдан., 112).

ҚАУАҚ: Қауақ бас. *Басы қауақ сияқты, қауқиған.* Мойны ырғайдай, *қ а у а қ б а с* қара балаға қызыға қарады (Ш.Айтматов, Ақ кеме, 13).

ҚАУАША з а т. *Жауынгерлердің тамақ құйып ішетін сопақша қалайы ыдысы.* Бұл екі арада солдаттар да таза шүберекке оралған жасыл *қ а у а ш а л а р ы н*

алып, көшпелі асханаға беттеген (А.Сейдімбеков, Серпер, 195). – Отыра қалыңдар, - деді Жеңіс қос қасық шаншылған *қ а у а ш а* толы ботқаны жерге қойып жатып (Бұл да, 196).

ҚАУКӨРІК... 2. *Жүні қампиған, бірақ өзі қауқарсыз, әлсіз.* Кім біледі, Лашынды төндіре түсірген соң *қ а у к ө р і к* түлкіні бірақ сығып өлтіріп тастар ма еді (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 69).

ҚАУЗАС *Қауза етістігінен жасалған ортақ етіс.*

ҚАУЗАСТЫР *Қаузас етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ҚАУЗАСТЫРУ *Қаузастыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚАУЗАСТЫРЫЛУ *Қаузастырыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚАУКӨРІК с ы н. *Сырты қампиған, іші мардымсыз; жүрдім-бардым істелген.*

ҚАУКӨКІРЕК с ы н. Қампиған, бос. – Адыра қалғыр! Қампиған *қ а у к ө к і р е к* түріңді қайтейін-ай! (С.Сматаев, Бұлақ, 16). Өйткені, жүрдім-бардым жазылған *қ а у к ө к і р е к* романнан гөрі кейбір шағын әңгіменің оқушыға берері молдау (Қаз. әдеб., 04.08.1978, 2).

ҚАУКӨКІРЕКТІК з а т. *Сыртын қампитқандық, көпірмелік.* Ал мына «Баянауыл» совхозына келгеннен кейінгі өмірдің көкейтесті талабына орай, батыл шешім қабылдауы жай *қ а у к ө к і р е к т і к,* қыңырлық әрекет емес (Қаз. әдеб., 01.12.1972, 4).

ҚАУПАЯ з а т. ж е р г. *Бос, құр кеуде, бөспе.* Берекесі бірікпес, Күнде жиып құрасаң. Кей *қ а у п а я* ақылсыз, Ақы-пұлы бір асам (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 282).

ҚАУСЫРМАЛЫ: Қаусырмалы ұйқас. ә д е б. *Бірінші жолдың соңғы буыны мен төртінші жолдың соңғы буыны ұйқасады (АББА). Қ а у с ы р м а л ы ұ й қ а с* немесе орама ұйқас орыс поэзиясында жиі қолданылады, ал қазақ поэиясында өте сирек (Қаз. әдеб. энцикл., 655).

ҚАУЫЗДА е т. *Қауызын алып тастау, қауызынан ажырату.* Әрі дәмді, әрі майлы ағаш дәнін *қ а у ы з д а п*, бос бүрді тастап кете береді (Құстар тіршілігі, 94).

ҚАУЫЗДАУ *Қауызда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАУЫЛДЫРЫҚ з а т. б о т. *Қамыс сабағының ішкі қуысында болатын үлбірек, жұқа пердеше.* Сонымен бірге қамыстың *қ а у ы л д ы р ы қ т а р ы* ауаның сүзгісі ретінде қоршаған ортаның тазалығына болысады (Қаз. әдеб. 21.03.1986, 14).

ҚАУЫЛЖЫР... Ініне кіре алмай жүріп, құйрығына *қ а у ы л ж ы р* байлаған тышқанның кебін киді (С.Сматаев, Елімай, 48).

ҚАУЫМИЕТ з а т. ж е р г. *Қауым, көпшілік.* Тас түйін болып түйілді де, *қ а у ы м и е т к е* қарап: - Жамиғат! – деп саңқ етті (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз. көпір, 150). Мен барымды аямадым – *қ а у ы м и е т* куә (Бұл да, 158).

ҚАУЫН: Қауын ағашы. б о т. *Биіктігі 4-6 м-дей, саусақ салалы жапырақтары бар, жемісті ағаш.* Жемісі – қауын. *Қ а у ы н а ғ а ш ы* Орталық Америкада (Мексика, Бразилия) мәдени өсімдік ретінде өсіріледі (ҚҰЭ, 5, 679).

ҚАУЫНБАЛ з а т. *Қауыннан жасалған тәтті дәм (тағам).* Қауыннан қауынқақ, қауынқұрт, *қ а у ы н б а л* (бекмес) жасайды (ҚҰЭ, 2, 93).

ҚАУЫР з а т. к ө н е. *Қайғы, мұң.* Есімге тура сілтеші Басылмас көрмей әуірім. Жаман екен жалғыздық, Кетпеді бастан *қ а у ы р ы м* (Ер Шора).

ҚАУЫРСАҚ... Жабасақ та *қ а у ы р с а қ* сияқты шым астынан, ызалы-көгалды жерлерден тұмсығымен шұбалшаң тартып жейді (Соц. Қаз., 02.04.1991, 4).

ҚАУЫРСЫНЖЕГІ з а т. з о о л. *Құстың қауырсынын жеп тіршілік ететін зиянды паразит.* Түбітжегілердің құстардың денесінде кездесетін түрлерін мамықжегі, *қ а у ы р с ы н ж е г і* деп атайды (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 88). Құстардағы паразиттер – түбітжегілер және *қ а у ы р с ы н ж е г і л е р* болса, сүтқоректілердегі паразиттер тек жүнжегілер деп аталады (Бұл да, 89).

ҚАУЫШУ *Қауыш етістігінің қимыл атауы.* Алғашқы *қ а у ы ш у*, абыр-сабыр басталысымен, ол ауылдағы көрген қызықтар жайын сұрастыра бастады (Ә.Байбол, Теміржол., 28).

ҚАШАҒАНШЫЛ... Жүйрік аттардың өзі үшке бөлінеді. Соның бірі – *қ а ш а ғ а н ш ы л.* Бұларды көбінесе жылқышылар мінеді. Аз қашықтыққа жылдам шабады, шапшаң бұрылады, тез қимылдайды (А.Тоқтабаев: Ер қанаты, 23).

ҚАШАҚ з а т. в е т. *Аша тұяқты малдарда болатын мүйізгек ауруы.* Түйедегі мүйізгек ауруы сиыр, қой, ешкіде – *қ а ш а қ*, жылқыда – қасаң деп аталады (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру., 70).

ҚАШАНҒЫ: Қашанғы қанжығаңа байлап жүресің. *Қашанға дейін сенімен бірге болам (бір күні ғайып боламын) д.м.* – Мал танымай кетесіңдер ғой түге. Мені *қ а ш а н ғ ы қ а н ж ы ғ а л а р ы ң а б а й л а п ж ү р е с і ң д е р,* - деп әкем орнынан бұрқылдай тұрды (Тұлпар, 283).

ҚАШАР: Қашар доп. с ө й л. ***Қашпадоп.*** Ойынды бірге ойнайтынбыз. Әсіресе асық, шілдікті көп қуатын едік. Доптаяқ та, *қ а ш а р д о п* та қалыспайтын (Жұлдыз, 1972, №2, 179).

ҚАШҚАҚТА е т. с ө й л. ***Бошала.*** Көп ұзамай боз інген *қ а ш қ а қ т а п* кетті. Текті түйе көлденең көзден қызғанып, түзде боталайды (Қаз. әдеб., 28.11.1986, 9).

ҚАШҚАҚТАҒАНСУ *Қашқақтағансы етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШҚАҚТАҒАНСЫ е т. *Қашқақтаған болу, қашқансу.* Сөйлесе үдетіп аларын сезіп, бойын аулақтатып, әлгілерден *қ а ш қ а л а қ т а ғ а н с ы д ы* (Т.Отабектегі, Зауал, 177).

ҚАШҚАРША з а т. *Ұзын мойынды құман; қашқар құман* (С.Аманжолов, Вопросы., 429). *Қ а ш қ а р ш а н ы ң* шағын етіп жасалғандары шай бұқтыруға, көлемділері қолға су құюға, дәрет алуға қолданылады (Қаз. этнография., 3, 519).

ҚАШЫ... Тасыма судың басып кету қаупіне байланысты *қ а ш ы л а р* (дамбалар) жасау өте-мөте қажет (Қазақст. ауыл шаруаш., 1957, №8, 54).

ҚАШЫҚ: Қашықтан оқыту. ж а ң а. *Қазіргі заманғы телекоммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы қашықтан оқыту әдісі* (Терминол. анықт., 11, 43).

ҚАШЫРТҚЫЛАН *Қашыртқыла етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Жалпы облыс бойынша күріш дақылынан *қ а ш ы р т қ ы л а н ғ а н* судың оннан бірі ғана әлгі коллекторларға барып тұр (Қаз. әдеб., 10.11.1978, 2). Осы жерлердегі *қ а ш ы р т қ ы л а н а т ы н* суды дарияға қайта құйдырмай, оны Жаңадария арнасына бұрып жіберу керек (Қаз. әдеб., 24.01.1986, 10).

ҚАШЫРТҚЫЛАНУ *Қашыртқылан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШЫРТҚЫЛАТ *Қашыртқыла етістігінен жасалған өзгелік етіс.* – Қайда әлі. Күнім жақындағанда көре жатармыз, - дедім мен *қ а ш ы р т қ ы л а т ы п* (Т.Ахтанов, Шырағың сөнб., 28).

ҚАШЫРТҚЫЛАТУ *Қашыртқылат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЯЗ з а т. з о о л. *Суген қоңызының екінші аты.* Сүген немесе *қ а я з* отын кесетін қоңыздар тұқымдасына жатады (Қазақст. жануар., 35).

ҚАЯЗДАУ с ы н. *Толық піспеген, шикілеу.* – Жоға, *қ а я з д а у* ма дегенім ғой, жоқ, піскен бе?! Қайдам, қайнатқаным да жөн бе? (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 42).

ҚИҒАШ: Қиғаш тігіс. *Кесте тігу кезінде матаның көлденеңінен 2 жібін, тігінен 4 жібін бастыра, қиғаш бағытта тігу әдісі.* Кесте тігу бірнеше түрге: терме тігіс, *қ и ғ а ш т і г і с*, айқас тігіс т.б. болып бөлінеді (Шаңырақ, 396).

ҚИҚОҢЫЗ... *Қ и қ о ң ы з* өзінен 20 есе ауыр шарды дөңгелектетіп кетеді (Жәндіктер, 25).

ҚИҚЫМБАҚАЙ с ы н. с ө й л. *Қу, арам, жымысқы.* ≈ Ол *қ и қ ы м б а қ а й* адам.

ҚИҚЫМБАҚАЙЛЫҚ з а т. *Бақай құлық, жымысқылық, арамдық. Қ и қ ы м б а қ а й л ы қ* болмаса ата жау болып алыспаған, Сырдың бойында жатқан Ұрыс хан деген ләшкер жинап тап берген (К.Жүністегі, Едіге, 124).

ҚИЛАП з а т. ж е р г. *Қайшы, қарсы, кері.* Ол істі шариғат жолымен қарағанда дұрыс деп тапса да, законға қарағанда *қ и л а п* екенін сезеді (Б.Майлин, Таңд., 110). Өзінше істеген ісінің шариғатқа *қ и л а п* еместігін Салқамбайға сездірдім бе деп ойлады (Бұл да).

ҚИМА з а т. с ө й л. *Жұмыр қарағайдан қиып салынған ағаш үй.* Мына қарағай *қ и м а н ы* – хан сарайы деп біліңдер (Бұл да, 226). Көше тәртібімен үш қатар салынған қарағай *қ и м а л а р* (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 243).

ҚИМА: Қима тақа. *Аяқкиімнің сәнді, әсем өкшесі.* Өкшесін көкпен ойған қызыл кебіс Орнатып *қ и м а т а қ а*, батқы салған. Арқаның ақ бұлтынан ай

күткендей, Қарайды ойлы көзбен кешке таман (И.Байзақов, Таңд. шығ., 1, 37).

ҚИМАҚ з а т. *Көне тайпалардың бірінің аты.* Бұл *қ и м а қ т а р д ы ң* көне қаласының орны (Теледидардан). XI-XI ғасырларда *қ и м а қ т а р д ы ң* Ертістен Жоңғар Алатауына дейін созылған өз мемлекеті болған (ҚСЭ, 6, 557).

ҚИНАЛЫСТЫ с ы н. *Қиналысы көп, қиналған. Қ и н а л ы с т ы* күндер, сырқат бабымен жүрген баяу жол да артта қалды (Қаз. әдеб., 05.09.1975, 4).

ҚИРАКЕЗІК..? Кәнігі тірлігіне алыс-жұлыс пен ат үсті өмірінің ажырамас мәніне балап өскен қыр қазағы алдан тосар *қ и р а к е з і к* сапарын көп ойлаған ба! (С.Сматаев, Алғашқы асу, 29).

ҚИРА-ҚИРА с ы н. *Тозығы жеткен, қисық-қыңыр.* Сынған топсаның ізін сыммен шанди салған *қ и р а-қ и р а* жаман есіксымақтың тұтқалығына қол жүгіртіп еді, әрі қармалап іліктіре алмай қойды (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 223).

ҚИСАЙЫС *Қисай етістігінен жасалған ортақ етіс.* Билер жастықтарға жантая *қ и с а й ы с ы п*, атқосшылары көгалға жайғасты (Жұлдыз, 1975, №4, 22). Күлшашар батырлар шай ішіп болғанша ғана серіктесіп отырды да, содан кейін отырған-отырған жерлерінде *қ и с а й ы с ы п* қалды (Лен. жас, 10.10.1974, 2).

ҚИСАЙЫСУ *Қисайыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСАП: Қисап етіп. ж е р г. *Есептеп, санап, балап.* Көгершіндер өздерінің бір тұқымына *қ и с а п е т і п*, араларына кіргізді (С.Көбеев: XX ғ. бас. қаз. ақын. шығ. 191).

ҚИСАР з а т. *Қазақстанда өсірілетін қой тұқымдарының бірі: денесі, аяқтары ұзын, қылшық жүнді, таңқыш құйрықты келеді.* Бұл күндері Қазақстанда әрқайсысының өз алдына ерекше қасиеттері бар архар меринос, дегерес, кавказ мериносы, қаракөл, еділбай, шаранзы, *қ и с а р* сияқты қойдың бірнеше түрлері өсіріледі (Ш.Ерманов, Мәңгі., 31).

ҚИСАРЫ з а т. ж е р г. ***Махорка*** (Ж.Досқараев, Қаз. тіл. жерг. ерекш., 143).

ҚИСЫҚТӨС з а т. *Қос өркешті түйе мен қоспақтың арасынан шыққан түйе тұқымы. Түйенің төсі қисық, тегі нашар, азғын түрі; күлгешөгер.* Әдетте қоспақ пен айыр түйенің арасынан тәуір тұқым тумайды. Жазатайым туа қалса жүні тықыр, күші жоқ, суыққа осал болып келеді де, қазақ түйешілері оны жарбай, соқпақ, қылағай, кірісті қоспақ, *қ и с ы қ т ө с*, күлгешөгер деп жер-жебіріне жетіп кемсіте атап, тезірек тұқымын құртуға тырысады (А.Сейдімбеков, Серпер, 87). *Қ и с ы қ т ө с* – буыршынның інгенге не буыршынның аруанаға немесе лөктің інгенге шағылысуынан пайда болған түйе (Қазақша мал атау., 52). Бұлар төс кемістігіне қарай – *қ и с ы қ т ө с*, тоңғақтығына қарай – күлгешөгер атанған (Қаз. этнография., 3, 270).

ҚИСЫНДАСТЫРЫЛ *Қисындастыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Өлеңдері жаттанды болғанымен, осы мақсатына қарай *қ и с ы н д а с т ы р ы л а д ы* (Қ.Толыбаев, Бабадан., 158).

ҚИСЫНДАСТЫРЫЛУ *Қисындастырыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСІҢДІ с ы н. *Қи көп жатып, әбден шиырланған.* Желі басы бос. Шымы түтіліп, *қ и с і ң д і* болып кетіпті (Жалын, 1973, №1, 81).

ҚИТАРЛАНДЫР *Қитарлан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Аз күнгі дүниебоқтың буына мастанып, дүниесі кемді тәлкек еткісі бар қиқардың көзін *қ и т а р л а н д ы р ы п* жіберу үшін сыйласым түгіл, қимасымды шалып жіберуден тайынбаймын (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 26).

ҚИТАРЛАНДЫРУ *Қитарландыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚИТҰРҚЫЛАНДЫР *Қитұрқылан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бұның сөзден шатасатындай несі бар, қалай *қ и т ұ р қ ы л а н д ы р с а* да Жолға айтқанын мұнда да қайталады (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 207).

ҚИТҰРҚЫЛАНДЫРУ *Қитұрқыланд*ыр *етістігінің қимыл атауы.*

ҚИТЫҒЫҢҚЫРА е т. *Аздап қитығу, қырсығыңқыраy* (О.Бөкеев, Өз отыңды., 41).

ҚИТЫҒЫҢҚЫРАУ *Қитығыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚИТЫҚ: Қитығы ұстады. *Қитықтанды, қырсықты.* Мұны сезген баланың *қ и т ы ғ ы ұ с т а п*, жанып жатқан сексеуілдің бір түйір шоғын молданың сәлдесіне тастап жібереді (Ел аузы., 305).

Қитықтан сыйтық шығарды. *Жоқ жерден дау туғызды.* Тек тентектер *қ и т ы қ т а н с ы й т ы қ ш ы ғ а р м а й*, тыныш тарасын деңіз (М.Разданұлы, Алтай., 245).

ҚИУАЗ з а т. ж е р г. *Қарым, қайтарым.* Сондағы жасаған жақсылығымның *қ и у а з ы* мынау бес елі көк шүберек болғаны ма! (Ә.Кекілбаев, Үркер, 403).

ҚИЫҚ з а т. *Қарта ойынындағы төрт түрлі қағаздың бірі; боп, буби.* – Қане, ағайындар, бұл кісінің қолында шыбынның «келіншегі» қалды ма, әлде *қ и ы қ т ы ң* «тұзы» қалды ма? (К.Сегізбаев, Біз қалада., 83). – Көзір *қ и ы қ*, - деді Балажан картаны үш-үштен таратып шығып (К.Ахметбеков, Қыранқия, 140).

ҚИЫЛТ *Қиыл етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Қара мақпал қамзолдың қысып ілген алтын бастырмасы қыз белін хикімет *қ и ы л т ы п*, қойнына қос тостаған тыққандай (Қаз. әдеб., 06.07.1973, 4).

ҚИЮЛАУ... Жан-жағын көмкеріп, *қ и ю л а у* да естеріне келмепті (Жұлдыз, 1973, №2, 148).

ҚИЯ: Қия баса алмады. *Тырп етпеді, жүре алмады.* «К-700» тракторының өзі қардың қалыңдығынан *қ и я б а с а а л м а й* жатқанын көзіміз көріп жүр (Лен. жас, 16. 03. 1971, 4).

Қия жол. *Тауға қиялап өрлей шығатын жол* (Қаз. этнография., 2, 413).

ҚИЯКЕЛДІ... Қазаққа қырық қайнаса сорпасы қосылмайтын *қ и я к е л д і* Бәйбек қай құрдасына, қай құрбысына барып сыр айтып мақтансын! (Ә.Кекілбаев, Елеңалаң, 145).

ҚИЯҚ... Ақындар домбыраға, қобызға, *қ и я қ қ а*, сырнайға, сыбызғыға сүйемелдеп айтады (Жұлдыз, 1974, №5, 190).

ҚИЯҚТЫ с ы н. *Қанатты, қауырсынды. Қ и я қ т ы* болсын сұңқарың, Тұяқты болсын тұлпарың... (Қ.Толыбаев, Бабадан., 72).

ҚИЯН үс т. ж е р г. *Өте, тым, аса. Қ и я н* мықты ат (Ж.Досқараев, Жерг. ерекш., 145).

ҚИЯНАТҚҰМАР с ы н. *Біреуге қиянат жасауды ұнататын, қиянатшыл (адам).*

ҚИЯНАТҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Қиянат жасауға құмарлық, қиянатшылдық. Қ и я н а т қ ұ м а р л ы қ* түбі қияпатқа ұрындыратыны ежелден белгілі (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 465).

ҚИЯРБАЛЫҚ з а т. и х т и о л. *Қияр сияқты сопақша келген, теңіз түбінде тіршілік ететін жәндік (балық).* Албырттар отрядының ішіндегі ең маңыздылары: *қ и я р б а л ы қ т а р*, шортандар, умбралар т.б. (М.Жұмалиев, Балықтар., 68).

ҚИЯТ з а т. *Ежелгі түрік тайпаларының бірі.* Ежелгі түріктің *қ и я т* руынан шыққан Шыңғысқан ұрпақтары Қазақ Ордасында ақсүйек деп саналған (Ата салты., 19). Көшпелі *қ и я т т а р д ы ң* арасынан шыққан сол бөрі жеген ұрпағы – Темірші (А.Сатаев, Бәрі де., 170). Сол шежіренің айтуы бойынша, Домбауыл дала кезген атақты мерген боп суреттеледі. Ол *қ и я т* тұқымынан (Бұл да, 227).

ҚОБАЛЖЫРЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Қобалжитындай, жан толқырлық.* Қандай таңғажайып күш! Қандай жан *қ о б а л ж ы р л ы қ* оқиға! (І.Есенберлин, Махаб. мейр., 268).

ҚОБУ... Сондай-ақ, қуықасты безінің қабынуынан қасабаның *қ о б у ы* әлсірейді (Жас алаш, 01.11.2003, 6).

ҚОБЫЗ: Қобыз көмей. *Дауысы қобыздың үніндей сазды, әсерлі.* Қысылған сәтінде жас жүректі ерітер *қ о б ы з к ө м е й,* бал тілді ақын болуды армандамадың ба? (Ж.Кәрменов, Ғашық., 14).

ҚОБЫЗСЫЗ с ы н. *Қобыз болмаса, қобыз жоқ жерде.* Қайғы-мұңды *қ о б ы з с ы з*, үміт пен сенімді скрипкасыз, сағыныш сазын сырнайсыз, сыбызғысыз қалайша жеткізе аларсыз (Қаз. әдеб., 20.08.1976, 3).

ҚОБЫЛАН е т. *Қобы болу, ойпаңдану.* Бұдан кейін іші *қ о б ы л а н ғ а н* қалақ ағаш салып, оның сыртынан қайыспен мықтап таңып тасталынады (Қазақст. ауыл. шаруаш., 1959, №10, 63).

ҚОБЫРАҢҚЫ с ы н. *Аздап қобыраған, қобырай түскен.* ≈ Үй іші *қ о б ы р а ң қ ы*, дұрыстап жиналмаған.

ҚОБЫРАҢҚЫЛЫҚ з а т. *Қобыраңдық, қобырай түскендік.* Ол топырақтың қаншалық нығыздығын, *қ о б ы р а ң қ ы л ы ғ ы н* анықтады (І.Есенберлин, Махаб. мейр., 187).

ҚОҒА с ы н. *Қоғадан жасалған жастық, тысының ішіне қоғаның үлпегі салынған.* Төрде жамбастап жатқан ақ шал түйе таптағандай мыж-мыжы шыққан *қ о ғ а* жастықты бауырынан алып былай қойды (Д.Исабеков, Тіршілік, 114).

ҚОЛҒАБЫСТЫҚ з а т. с ө й л. *Көмек, жәрдем.* Мен оқудан келе ұстаның дүкеніне

барам. Әкем сонда,ептеп *қ о л ғ а б ы с т ы қ* жасаймын (С.Танекеев, Қиян асу, 122).

ҚОҒАЖАЙЛЫ с ы н. *Қоғажай өскен, қоғажайы бар.* Астыңғы жағын жерден қазып, жоғарғы жағын қопаның қара шымымен өсірген ауылдың орта кезіндегі *қ о ғ а ж а й л ы* төбешікке салынған қоржын үйіміз бар (Р.Аманкелдиев, Батырдың., 68). Құсмұрынның кең аңғарлы атырабында садақ аралас *қ о ғ а ж а й л ы* күздіктер көп (Ж.Молдағалиев, Самал, 47). Сағындырар сияқты Сарыарқаның самалы. *Қ о ғ а ж а й л ы*, қияқты Қайда тоғай, аралы?! (Қ.Тоғызақов, Сібір Омар, 59).

ҚОҒАЛЫҚ з а т. *Қоға өскен жер.* Тұран атай қаладан келген немересін ертіп, бүгін анау теріскей жақтағы жақпарлы иіннің тұсындағы бөгде көзге көп шалына бермейтін қалың *қ о ғ а л ы қ қ а* баруды ойлаған (Қазақст. пионері, 01. 05. 1972, 3).

ҚОДАР з а т. а у ы с. *Өзін сүймеген адамды сүю, жөнсіз құмарту.* Өзіне қарамаған адамға құмарту – ақыл мен бойды билеген ләззат ойының азабы деп ұғатынмын. Мұндай сезім тек *қ о д а р л а р ғ а* тән сезім деп білетінмін (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 271).

ҚОДАРШАЛАУ с ы н. а у ы с. *Ожар мінезділеу, дөкірлеу.* Қанша дуайпат, ардың-гүрдің, айқайшыл, *қ о д а р ш а л а у* болса да, туысқан шіркін қиын екен (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз., 82).

ҚОДАС з а т. ж е р г. *Аң аулайтын қоршау, шарбақ.* Абағына, аранына, ауына, *қ о д а с ы н а*, торына, шаппасына түспеді деген сөз (Ер қанаты, 274).

ҚОДЫҚ з а т. *Есектің өсіп қалған баласы.* Есектің кішкентай баласын көдек, *қ о д ы қ*, такай деп, ал одан үлкенін тайқар, есектің ұрғашысын мада, еркегін әңгі деп атайды (Қаз. этнография., 2, 86).

ҚОДЫҚТА... Құландар *қ о д ы қ т а п*, саны да көбейе түсті (Туған жер, 216).

ҚОЖАЖАПЫРАҚ з а т. б о т. *Жапырақтары қатпар-қатпар болып өсетін өсімдік.* Жар басында жараған бураның басындай болып алыстан мен мұндалап ағарып көрініп тұратын *қ о ж а ж а п ы р а қ т а р* өскенді қойыпты (З.Қиянатұлы, Көшпенді., 62).

ҚОЖАҚОСПАҚ з а т. *Қоспақ түйенің бір тұқымы.* Оның гуртындағы түйелердің көбі қоспақ, айырлар екен. Балқоспақ, *қ о ж а қ о с п а қ*, күрт дегендерің көп-ақ (Коммунистік еңбек, 06.09.1966).

ҚОЖА-СЕЙІТ з а т. ж е р г. *Қожа-молдалар д.м.* Жәңгір өз тұсындағы *қ о ж а-с е й і т т е р м е н* де жақсы қарым-қатынаста болған (А.Сатаев, Бәрі де., 77).

ҚОЖАБЕСІН... Мал қосып біреуі бес, біреу оннан, Қарғаның туған екен жұлдызы оннан. Болғанша *қ о ж а б е с і н* бәрін сайлап, Қарғаның ауылы екен жаңа қонған (Н.Ахметбеков, Тосын толғау, 134).

ҚОЖАҒАЙ... Қожағайды төс білер (Мәтел). «Темірді тіземе сап қозғап көрсем, Секілді *қ о ж а ғ а й д а й* былқылдайды» деп Балуан Шолақтың айтқаны темірдің осы отта жатып балқуға жақындап, жұмсарған шағы (Соц. Қаз., 09.04.1991, 4).

ҚОЖБАНСУ *Қожбансы етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЖБАНСЫ е т. *Ірі болып көріну; күжірею, күдірею.* – Сендер, киргиздар, қорықпаңдар одан. Ол әшейін *қ о ж б а н с и д ы* (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 354).

ҚОЖДАН е т. *Бұжырлану, бұдырлану.* Бұрын домаланған доп болса, енді кеш түйнектеп, *қ о ж д а н ы п*, піспей қалған иттүйнекке ұқсайды (Лен. жас, 28.08.1973, 4).

ҚОЖДАНУ *Қождан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЖЫРЛАНУ *Қожырлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЗАЛЫ: Қозалы алқа. *Шар тәрізді сылдырмақтарымен әшекейленген алқа* (Қаз. этнография., 2, 615).

ҚОЗҒАҒЫШ з а т. м е х а н. *Кез келген энергия түрін механикалық энергияға айналдыратын машина (двигатель).* Бүкіл елімізде ракета *қ о з ғ а ғ ы ш т а р ы н* акад. В.Глушко басқаратын конструкторлық бюро жасап келгені белгілі (Қ.Олжай, Қанат байла., 41). Зымыранның *қ о з ғ а ғ ы ш ы* қандай отын пайдалануы керек? (Бұл да, 42).

ҚОЗҒАҒЫШСЫЗ с ы н. *Қозғағышы жоқ, қозғағышы әзірленбеген.* АҚШ-тағы «Сатурн» ракетасының жұмысы қызып жатқан шақта Королевтің алып жатқан ракетасы *қ о з ғ а ғ ы ш с ы з* қалды (Қ.Олжай, Қанат байла., 41).

ҚОЗДАТПАЙ з а т. *Тоғызқұмалақ ойынының жеңіл түрі.* Төрт-бес бала біздің әдеттегі жиналатын жерімізге бұрынырақ

келіп, тоғызқұмалақтың жеңілірек түрі – «*қ о з д а т п а й*» ойнап жатыр екен (С.Танекеев, Қиян асу, 103). «*Қ о з д а т п а й ғ а*» қызыға үңіліп отырған балалар бастарын көтеріп Хасенге қосылып күлісті (Бұл да, 104).

ҚОЗДАТУ з а т. э т н. *Тоғызқұмалақ ойынының балаларға арналған қарапайым бір түрі; қоздатпай.* Тоғызқұмалақ ойынының бірнеше түрі бар. Оның балаларға арналған қарапайым түрлерін «*қ о з д а т у*», «бестемше» деп айтады (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 46).

ҚОЗЫ з а т. а с т р. с ө й л. ***Қой.*** Үркердің үстіңгі жағында тұратын, аса жарық емес қос жұлдыз бар. Оны – Тоқты, *Қ о з ы* немесе Қой, Қошқар деп те атайды (Х.Әбішұлы, Аспан сыр, 151). Сөздікте қамтылмай қалған кейбір астрономиялық атаулар бар. Олар: Қос жұлдыз, *Қ о з ы*, Тоқты, Босаға, Шаян, Балықтар, Су құюшы т.б. (С.Сәрсенова, Қаз. тіл. астр. термин., 66).

ҚОЗЫ: Қозы жамырау. *Қозы көгенделмей тұрғанда қой өрістен келіп қалса, олар бір-біріне қарама-қарсы жүгірісіп, маңырасып, шуласып қосылып кету. Қ о з ы ж а м ы р а у* деген де ерекше бір қызық дүние (Н.Қазыбеков, Дала., 35).

Қозы жасы. э т н. *Баланың он жасқа келіп, қозы бағуға жараған кезі.* Бала он жастан асқан соң, «*қ о з ы ж а с ы н а* келді» деген жорамен тілеу тілеп, мал айтып сояды (Ата салты., 133). *Қ о з ы ж а с ы н д а ғ ы* балаларға әр түлік мал мен оның төлдерінің бөгенайын, белгі, қасиеттерін жыға тану талабын қойған (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 14).

Қозы күзем. *Қозыны күзде қырқу шарасы. Қ о з ы к ү з е м і* аяқталғаннан кейін тоқтылар енесімен бірге кеткен (М.Разданұлы, Алтай., 153).

Қозы қора. *Қозы қамалатын қора.* Қора мал түліктерінің түріне қарай әртүрлі: ат қора, сиыр қора, қой қора, *қ о з ы қ о р а* т.б. (Шаңырақ, 54). Мал төлдейтін *қ о з ы қ о р а* қой қорасынан бөлек салынады (Бұл да).

Қозы түс. *Таңертеңгі сағат он кезі.* Бүгін түнде орындап, күндіз *қ о з ы т ү с т е* осы орында болуға серт болсын, - деді Райымбек батыр (Қ.Макин, Әруақты аталар, 106). Қой өріске кетіп ұзағанша *қ о з ы т ү с* болады (Н.Қазыбеков, Дала, 35).

ҚОЗЫБАС: Қозыбас шоқпар. *Басы қозының басындай шоқпар.* Атына қарай ұмтылғанда солардың ішінен кенет қолындағы *қ о з ы б а с ш о қ п а р ы н* ыңғайлай түсіп оқыс қимылдаған Бөрібай батырды көзі шалып қалды (І.Есенберлин, Алмас., 301).

ҚОЗЫГҮЛДІ с ы н. *Қозыгүл өскен, қозыгүлі бар.* Әне-міне дегенше қар да кетіп, бақ-бақ бұртиып, бәйшешекті, *қ о з ы г ү л д і*, түймедақты көгал шөп көтеріліп қалды (І.Есенберлин, Алтын., 468).

ҚОЗЫҚА з а т. *Арқардың төлі, қозысы.* Айталық, арқардың *қ о з ы қ а с ы н*, маралдың бұзауын, тауешкінің лағын, қасқырдың бөлтірігін әкеліп береді (Т.Жақыпбайұлы, Асан ата, 5). Сізге лайығы – тауешкінің семіз тушасы, арқардың сүт емген *қ о з ы қ а с ы* емес пе? (Ғ.Оралбаев, Ақиық, 196). Есік пен төрдей-ақ жерден *қ о з ы қ а с ы н* ерткен марал атыла жөнелді (О.Бөкеев, Үркер, 51).

ҚОЙ з а т. а с т р. *Аспан шоқжұлдыздарының бірі.* Үркердің үстіңгі жағында тұратын, аса жарық емес қос жұлдыз бар. Оны – Тоқты, Қозы немесе *Қ о й*, Қошқар деп те атайды (Х.Әбішұлы, Аспан сыры, 151).

Қой жасы. э т н. *Ер баланың он бес жастан асып, қой бағуға жараған кезі.* Он бес пен жиырма арасы «*қ о й ж а с ы*» болып есептеледі (Ата салты., 133). 10 жастан 20 жасқа дейінгі жасты «*қ о й ж а с ы*» деп атап, оларға қойдың қырық қайырымын білу, астық жинаудың ұрық таңдау, жер айдау, баптау, ору, жию, қамбалау сияқты әдістерін толық меңгеру талабы қойылған (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 2, 14).

Қой қосақтау. *Сауылатын қойларды бастарын айқастырып, бір арқанмен мойындарынан шалмалап байлау.* Сауылатын қойларды осылайша тізіп шығуы – *қ о й қ о с а қ т а у* дейді (Н.Қазыбеков, дала., 35).

Қой күзету. *Түн уақытында қойды қарауылдау; қасқырдан, ұрыдан сақтау.*

Қой қора. *Қой малы тұратын қора.* Қора мал түліктерінің түріне қарай әртүрлі: ат қора, сиыр қора, *қ о й қ о р а*, қозы қора т.б. (Шаңырақ, 54).

Қой қырқар. э т н. *Қырықтықшыларға берілетін кәделі тамақ.* Қой қырқымында орындалатын салттардың бірі – *қ о й қ ы р қ а р* (Ж.Қоқанова, Түк және тері атау., 20).

Қой қырқу. *Қойдың жүнін көктемде және күзде қырқып алу шарасы.* Қазіргі кезде *қ о й қ ы р қ у ғ а* ЭСА-12 және ЭСА-36 электр агрегаттары қолданылады (ҚСЭ, 6, 588).

Қой терісін жамылды. *Ішкі ниетін жасырды, бүркемеленді.* Алғашқы жылдары «байдың тұқымы», «*қ о й т е р і с і н ж а м ы л ғ а н* қасқыр» деп айдар тағылған адамдарды ұстағанда, жұрт «оларға сол керек» деп шоқ-шоқ айтқан (М.Құмарбекұлы, Жер иесі, 128).

Қой іскек. *Қойдың шөпті іскектеп жұлып жеуі.* Осы сияқты басқа малдардың да шөпті қалай жейтінін білдіретін мынадай сөз тіркестері туған: жылқы тістеуік, сиыр жұлма, *қ о й і с к е к*, ешкі шөпшек (Балдырған, 1971, №9, 18).

ҚОЙБҰҚА з а т. з о о л. *Қойөгіз. Қ о й б ұ қ а* (овцебык) табыны Солтүстік Канаданың кейбір аудандарын, Алясканы мекендейді. Оның тұрқы 2,5 м, биіктігі 1,5 м, салмағы 200-300 кг (Материктер., 114).

ҚОЙДАЙ: Қойдай бөріктірді... Сөйтіп жүріп ауылдастарын *қ о й д а й б ө р і к т і р е т і н і н* қайтерсің! (Ә.Асқаров, Таңд., 365).

ҚОЙҚАТТЫҚ з а т. ж е р г. *Құлық, айла. Қ о й қ а т т ы ғ ы* бар Дүрия таяқ тастам жерде кітап оқып отырыпты (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 167).

ҚОЙӨГІЗ з а т. з о о л. *Қойға да, өгізге де ұқсастығы бар, мүйізді, жылқы құйрықты, салалы қылшық түкті сиыр тұқымдас жануар (обцебык).* Бұлардан басқа сиырдың тағы бір тұқымдары: *қ о й ө г і з* бен буйвол бар (Қазақша мал атау., 80).

ҚОЙТАСТЫ с ы н. *Қойдай-қойдай тасы бар. Қ о й т а с т ы* етектен айдаушылардың «Ал кетті!» - деген айқайы шыққанда екеуміз шоқы биігінде тұр едік (Қаз. әдеб., 22.09.1972, 3).

ҚОЙШАҒЫР... Ақтабан шұбырынды кезінде қалмақтар атқан зеңбіректі осы араның қазақтары *қ о й ш а ғ ы р* атандырған. Әбен ұста осыған ұқсас тағы бір үлкен, ауыр мылтық құйды. Оған күлдірмамай деп ат қойды (Ж.Тұрлыбай, Райымбек., 1, 386).

ҚОЙШЫ з а т. с ө й л. э т н. *Ұл бала (ат ұстар) д.м.* Ұл бала дүниеге келгенде «ат ұстар» деумен қатар «*қ о й ш ы*», ал қыз баланы «жылқышы» туды деп жеткізеді (Жас алаш, 13.12.2003).

ҚОЙШЫЖҰЛДЫЗ з а т. а с т р. х а л қ. *Аспан әлемінде ең алғашқылардың бірі болып көрінетін жұлдыз.* Ол түн арудың алғашқы хабаршы жұлдызы – *Қ о й ш ы ж ұ л д ы з* (О.Бөкеев, Ән салады.., 40).

ҚОЙЫН: Қойнына қопақ кірген. *Дүрбелеңге түскен, мазасы кеткен.* Жаңа ұлық келіп, *қ о й н ы н а қ о п а қ к і р г е н* атқамінерлердің мезгілсіз уақытта келе жатқаны осы болатын (М.Разданұлы, Алтай., 14).

ҚОЙЫРТПАҚ з а т. э т н. *Ыдыстағы сүтке қыздырылған тас салып пісірген сүт. Қ о й ы р т п а қ қ а* тойып алғаннан кейін ол отты сөндірді (Қ.Исабаев, Серт, 76). Бұлқыншақ малшы қауымның ыстық күндерде айран, шалап, *қ о й ы р т п а қ* құюына мейлінше қолайлы (Д.Шоқпарұлы: Ер қанаты, 289).

ҚОҚАБАЗДАН е т. ж е р г. *Көңілі көншу, жайлану.* Әне, тарғыл шүрегей де көлді екі рет айналып өтіп, еш қауіп болмағасын *қ о қ а б а з д а н а* басын шұлғи, сыпайы сырғанап келіп ауға қонған (Ж.Сатылғанов, «Қауырсын» клубы, 22).

ҚОҚАБАЗДАНУ *Қоқабаздан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОҚАЙЛАНУ... «Үлкен әкім болғанша осы жұмысты місе тұта тұрамын» деп *қ о қ а й л а н у ы* Тынышбайдың өзіне жарасып тұр (Қаз. әдеб., 15. 06. 1979, 3).

ҚОҚАН: Қоқан найза. *Лақтыруға қолайлы, қысқа сапты найза.* Оның қолында қысқа сапты *қ о қ а н н а й з а с ы* бар екен дейді (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 209).

ҚОҚШАҚТА е т. ж е р г. 1. ***Дірдекте.*** Төлеу «қыс бойы *қ о қ ш а қ т а п* тоңып шығамыз» депті соңғы бір хатында (Жас алаш, 24.11.09). 2. ***Қоқаңда.*** – Отыр. Көбіне шыдап азы қалғанда қоқшақтамай (О.Бөкеев, Үркер, 61). Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған күнде де орныннан су шыққандай *қ о қ ш а қ т а п*, көшіп-қона беруші едің (Бұл да, 68).

ҚОҚШАҚТАУ *Қоқшақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚОҚЫ з а т. *Бөріктен кіші, тақиядан үлкенірек бас киім* (І.Кеңесбаев, Қазіргі қаз. тілі., 142).

ҚОЛ: Қол атпа. ж е р г. ***Шығыр.*** Егер арна онша терең болмаса, су егістікке *қ о л а т п а* арқылы берілді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1967, №1, 29).

Қол болды. с ө й л. *Біреу үшін қолайлы болды д.м.* Орысша хат білу тілмаштарға *қ о л б о л м а с* үшін ғана керек қой («Қазақ» газеті – 1913, 149).

Қол бұрғы. *Қолмен бұрап, бір нәрсені тесуге арналған аспап (бұрғы). Қ о л б ұ р ғ ы н ы ң* пішіні иілген тұтқа түрінде болады (ҚСЭ, 6, 595).

Қол көрік. *Ұсталықта қолданылатын, қолмен іске қосылатын көрік.*

Қол қоймады. *Құптамады, қоштамады, келіспеді.* Бірақ осындай бас кететін қатерлі әдіспен жойып жіберуі мүмкін-ау дегенге Тоқтарбай *қ о л қ о я а л м а с* еді (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 32).

Қол тоған. к ә с і б. *Тармақталған арық, жанама арық.* Жалпақ аңыздың аяғында жалаңаяқ су ұстап, қайта өрлегенде *қ о л т о ғ а н н ы ң* бұзылып қалғанын көрген еді (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 167).

Қолы епсекті. с ө й л. ***Қолы епті.*** Ежелгі даланың емші-домшылары, құшнаштарының ескі жолынан таймайтын *қ о л ы е п с е к т і* біреулері емдерін ұсынады (Балдырған, 1975, №7, 13).

Қолы жүрді. *Қарта ойнаушының қолына қартаның «жөнділері» келіп, ұта бастады.* Ғажап! Мәбәрәктің «шоталын» алып, ойынға қосылысымен Тоқтарбайдың *қ о л ы ж ү р е* бастады (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 173). Ертеңінде ойын (карта) қайта басталып, Қалғыма балаларының *қ о л ы ж ү р д і* де, олар купецтерді де, Сұрағанды да сыпырып ұта бастады (С.Мұқанов, Менің мектеб., 520).

Қолы қашты. т а р. *«Жау қашты», «аттан» д.м.* Дайын тұрған Дулаттар мініп алған атына «*Қ о л қ а ш т ы л а п*» барады. Бейқам жатқан көп әскер сасқалақтап қалады (Жеті ғасыр., 1, 278).

ҚОЛАБА[1] з а т. к ә с і б. *Қыран құсқа берілетін жемнің бір түрі.* Ал сол екі кезеңде де құсқа көбінше – *қ о л а б а*, сары бөртпе, ақжем береді (Ж.Бабалықов, Қырандар, 68).

ҚОЛАБА[2] з а т. к ө н е. *Метал құймасы.* Кен, кеніш, кенші, қола, *қ о л а б а*, мырыш, мыршым (мырыштан жасалатын ойын құмалағы), жез, мыс, міне осы сияқты атаулар көне кәсіптің тіліміздегі айғағы, жаңғырығы іспеттес (А.Сейдімбеков, Күңгіркүңгір., 61).

ҚОЛАҚЫ з а т. *Біреудің бір нәрсесін істеп берген адамға берілетін ақы.* ≈ Ол *қ о л а қ ы с ы н* да алмай кетті.

ҚОЛАҚОҢЫЗ з а т. з о о л. *Сырты жылтыр, қола түсті қоңыз.* Қызғалдақтың ашық түске боялған ірі күлте жапырақшалары және ондағы тозаңның мол болуы - әдемі жасыл сары түсті *қ о л а қ о ң ы з* үшін ең жақсы еліктіргіш (Ботаника, 134).

ҚОЛАҢСА з а т. *Аттың алдыңғы аяқтарының ішкі жағында болатын сүйел тәрізді мүйізгек.* Торы аттың *қ о л а ң с а с ы н а* дәлдеп ұрып жіберді (М.Әуезов, Шығ., 75).

ҚОЛАҢСАЛАУ с ы н. *Аздаған қолаңсы иісті.* Шөлдің араны қайта бастаған соң аузына келген *қ о л а ң с а л а у* дәмді тамсаныңқырап қойды (К.Ахметбеков, Егіз қала, 334).

ҚОЛАҢСАЛЫҚ з а т. *Жіліншіктің қолаңса тұратын жері.* Ат аяғы *қ о л а ң с а л ы қ қ а* дейін батып кететін былқылдақ саз адамдардың ары-бері өтуіне қолайсыз еді (М.Разданұлы, Алтай., 234).

ҚОЛАПАРДАЙ с ы н. ж е р г. ***Қолақпандай.*** Ондайда *қ о л а п а р д а й* қызыл мұрыны көгеріп, көзінің алды қатпарланып кеткенше сілейіп ішеді (Ж.Мусин, Туған үй., 3).

ҚОЛАРБА з а т. *Мүгедек адамдар отырып, дөңгелегін қолмен айналдыратын арба.* Абдолла аға Кенекеңді (Кенебай Қожабековты) *қ о л а р б а с ы н а н* көтеріп, мәпелеп, ерекше күтетін (Ана тілі, 08.08.2013, 9).

ҚОЛАТТЫ с ы н. *Қолаты бар, қолатқолат. Қ о л а т т ы* тауға сыймаса, Қостап бір баққан өгізім (Қаз. әдеб., 07.02.1992, 8).

ҚОЛБАЛА з а т. *Біреудің жетім қалған қызын бағып алады да, бойжеткен соң оны ұлына қосып, келін етіп алады. Соны «қолбала» дейді.* Қазақ салтында *қ о л б а л а н ы* алған адам оны ерекше қастерлеп, үлде мен бүлдеге бөлеп өсіреді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 64).

Қолбала бүркіт. *Балапан кезінен бастап бағып-қаққан, үйреткен бүркіт.* Бүркіт ұстаудың екі жолы бар: биік таудағы құз-жартастарға салған тағы бүркіттің ұясынан балапандарын ұстап, бағып өсіреді. Мұндай бүркітті *қ о л б а л а б ү р к і т* дейді (Ана тілі, 16.02.2012, 12).

ҚОЛБАЙЫР с ы н. ж е р г. ***Қарабайыр.*** Бір жаққа шыға қалса жорға түгіл, сайтаны да жоқ, аздап желісі ғана бар *қ о л б а й ы р* жылқылардан ұстатып мінеді (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 228).

ҚОЛБІЛГІ з а т. *Қолынан бәрі келетін, өз ісіне шебер.* Барлық отбасы, балашағасымен осыларға жұмыс істеп келе жатқан, *қ о л б і л г і* малайынан онша күдіктене қоярлықтай да жайы жоқ (Ж.Ахмади, Айтұмар, 174).

ҚОЛҒАМА з а т. к ө н е. ***Сыйлық.*** Ердің алдыңғы қасына байланған былғары қында Петрдің сыйлығы – *қ о л ғ а м а с ы* әсем өрнекті пестіл (пистоль-тапанша) бар еді (М.Мағауин, Аласапыран, 317).

ҚОЛДАУХАТ з а т. ж а ң а. *Маманды қызметке ұсыну мақсатында берілетін құжат* (Бекітіл. термин., 52). Олар «Ғылым туралы» заңның 4-бабы, 15-тармағында көрсетілгендей ғылыми ұйымның *қ о л д а у х а т ы* бойынша профессор, доцент ғылыми атақтарына ие бола алады (Астана, 2011, 12, 63).

ҚОЛДОРБА з а т. *Ішіне бір нәрселер салынып, қолға ұстап жүретін дорба.* Алаңның орта жерінде қисық жиде бар екен, соның көлеңкесіне барып қаруымызды сүйеп, *қ о л д о р б а л а р ы м ы з д ы* тастап, жерге сұлай кеттік (Қаз. әдеб., 16.12.1983, 9).

ҚОЛДЫҚ[1] з а т. с ө й л. *Бүркіт балдақ.* Бүркіт балдақ немесе *қ о л д ы қ* – құсбегінің құс ұстап отырған қолы талмас үшін сүйеп отыратын аша ауыз ағаш (Шаңырақ, 423).

ҚОЛДЫҚ[2] з а т. к ө н е. *Соғыс кезінде қолға киетін, оқ (қылыш) өтпес болат сауыт.* Кеудесіне қола шарайна, құрыш көбе, білегіне болат *қ о л д ы қ,* аяғына темір тізелік, топсалы бұтырлық киген жас жігіт қатарласты (М.Мағауин, Аласапыран, 73).

ҚОЛЕТІНДЕГІ с ы н. *Қол астындағы, билігіндегі.* Оның шешесі Ділдә, сүйген жары Маржан, қайынағасы Жұмақан, бірі жалшы, бірі қоңсы, - бәрі де Майқан болыстың *қ о л е т і н д е г і* адамдар (Ғ.Мұстафин, Ой әуендері, 33).

ҚОЛЖАУЛАУ з а т. ж е р г. ***Қолбақыр.*** Алтай үстіне қос алған жоқ. Жабдыққа бір қыл арқан, бір темір қазық, бір *қ о л ж а у л а у* алды (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 9, 237).

ҚОЛЖАУЛЫҚ: Қолжаулық тастау. э т н. ж е р г. *Белбеусоқ немесе орамал тастау ойыны.* Белбеусоқ ойыны кей жерде «*қ о л ж а у л ы қ т а с т а у*» деп те аталады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 4, 103).

ҚОЛЖЕТІМДІЛІК з а т. *Сатып алу мүмкіншілігіне лайықтылық.* Бұлар – сапа мен *қ о л ж е т і м д і л і к* көрсеткіштері (Астана хабары, 03.04.2008).

ҚОЛЗАТ з а т. *Жолаушының қолға ұстап келген буыншақ-түйіншегі; сөмкесі.* Сықай толтырылған *қ о л з а т ы н* ашып, балаларға ішіндегісін үлестірді (Ш.Құмарова, Әйел шырағы, 145).

ҚОЛКЕСЕР... Ұсақ малды союшы «сорлы қабырға», «*қ о л к е с е р*» деп таңдап алады (Ата салты., 130). Біреудің соғымын сойысқан соғымшыға үй иесі «*қ о л к е с е р і ң*» деп сыбағалы етін береді (Ана тілі, 04.11.1993, 8).

ҚОЛҚА... Алмасын деп, талмасын деп, Маңқа, *қ о л қ а* болмасын деп, Жеміне қосып, қыз Құртқа Қызыл дәрі жегізді (Ақсауыт, 1, 25).

Қолқасын жарды. *Сасық иіс тыныс мүшелерін алып, тұншықтырды.* ≈ *Қ о л қ а с ы н ж а р ы п* барады.

ҚОЛҚАҚҰРТ з а т. в е т. *Уақ малдың қолқасына түскен құрттан болатын ауру* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру., 171).

ҚОЛҚАНАТСЫЗ с ы н. *Жұмсай қоятын ешкімі жоқ, көмекшісіз, жәрдемшісіз.* Сәмиға мен Бескемпір масағын жинап, *қ о л қ а н а т с ы з* қалған кәрі-құртаңның огородын қазып, ақы-пұлына тапқан бірер мөшек картобын қаптап, келер қыстың аяғын күткен (Қ.Ысқақ, Ақсу., 445).

ҚОЛҚАР з а т. *Арқар мен құлжаның ірілеу келген асығы* (Қаз. этнография., 1, 229). – Арқардың асығын «құлжа» немесе «*қ о л қ а р*», киіктің асығын «шүкейт» деп атайды, - деді ол (Балдырған, 1971, №9, 7). Жақсы сақа болып жүрген қолымдағы *қ о л қ а р ы м д ы* неге қолқа етесің (Лен. жас, 14.07.1996).

ҚОЛМЕРГЕН з а т. *Көздемей-ақ қолдың мөлшерімен ататын мерген.* Сұлбасы көрінген шақта қағып түсіретін көзмерген емес, тас қараңғы түнекте құтқармайтын *қ о л м е р г е н* екен (Асқар Алтай, Қызыл бөлтірік, 27).

ҚОЛОРАҚШЫ з а т. *Орақпен (қолорақпен) егін орушы адам. Қ о л о р а қ ш ы л а р* мен белорақшылар, бау байлау-

шылар алысқа ұзап кеткен (Тоғызыншы шежіре, 38).

ҚОЛОРАМАЛ... Биялайын шешеді де, шиланынан *қ о л о р а м а л ы н* алып, әсем қимылмен танауын, аузын сүртінеді (М.Мағауин, Қиянда., 64).

ҚОЛПАЙ: Қолпайым түсіп қала жаздады. ж е р г. *Қатты қорықты, зәре-құты қалмады.* Ойпырмай, зәре-құтым мұндай ұшпас. *Қ о л п а й ы м т ү с і п қ а л а ж а з д а д ы* (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 390).

ҚОЛПЫЛДАҚ с ы н. *Қолпылдап қалған, кең. Қ о л п ы л д а қ* шапанын қолп-қолп еткізіп, ол да бірге келеді (М.Қаназов, Арна, 6).

ҚОЛСЕРІК з а т. *Карта ойнағанда серік болатын адам. Қ о л с е р і к к е* көршінің қыздарын шақырып, белін бүгіп, бедеріне түсіріп бағыпты (Д.Досжанов, Жолбарыс, 436).

ҚОЛСӨМКЕ з а т. *Қолға ұстап жүретін кішкене сөмке.* – Арам ойыңыз бар, ә, - деп *қ о л с ө м к е с і н е н* әмиянымен бірге суырып алып, аузына салған темекісін бұрқ еткізді (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 29).

ҚОЛТАБАҚ з а т. *Қолына ұстап, үстіне ыдыс-аяқ, әкелетін (әкететін) жайпақ ыдыс; поднос* (Орфогр. сөздік, 266).

ҚОЛТАУЛАУ *Қолтаула етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЛТЕЛЕФОН з а т. с ө й л. ***Қалтателефон.*** Кенет *қ о л т е л е ф о н ы м* шыр етті де, оны тар қолдорбамның астаң-кестеңін шығарып тауып алғанымша үзіліп қалғаны (С.Ордалиева, Кек жуған, 8).

ҚОЛТУМА... Көне сөздің қайта жаңғыруымен қатар кейде *қ о л т у м а* сөздер де жасалып жатады (Ана тілі, 20.09.1990, 6).

ҚОЛТЫҚ: Қолтық бүршік. б о т. *Өсімдік тамырсабағының бүйіріне шыққан бүршік.* Тамырсабаққа жербеті өркендеріндегідей төбе бүршік, *қ о л т ы қ б ү р ш і к* және қабыршақ болады (Ботаника, 86). Жапырақ қолтығында *қ о л т ы қ б ү р ш і к т е р* болады (Бұл да, 82).

ҚОЛТЫРАУ... *Қ о л т ы р а у – ыстық жақтарда болатын су мақұлығы* (Соц. Қаз., 09.04.1991, 4).

ҚОЛТЫРМАШ з а т. *Кеңдеу болу үшін киімнің қолтығына салынған үшкіл қиықша.* Киімнің қолтық тұсы кең болуы үшін *қ о л т ы р м а ш,* етегі кең болу үшін бүйірден шабу қойған (С.Мұқанов, Таңд., 15, 121).

ҚОЛШАМ з а т. *Қараңғы кезде қолға ұстап жүретін шам.* Сұрастыра келсек, шахтерлер әрлі-берлі өтіп жүргенде *қ о л ш а м н ы ң* күйесімен жазып кеткен екен (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес, 110).

ҚОЛШАТЫРЛЫ с ы н. *Қолшатыры бар, қолшатыр ұстаған* (О.Бөкеев, Ән салады., 48).

ҚОЛШОҚПАРЛЫҚ з а т. а у ы с. *Біреудің сойылын соғушылық, қолшоқпар болғандық.* Өнбейтін өгіз-қысыр даудамаймен Қол жиып, *қ о л ш о қ п а р л ы қ* топ құрады (Е.Дүйсенбай, Бозала таң, 259).

ҚОЛШЫҒЫР з а т. қ. ө н е р. *Қолмен бұрап, бір нәрсені тесетін ұста құралы.* Шын мәнінде, ағаш бәрбімен (дрель), *қ о л ш ы ғ ы р м е н* (коловорот), тышуырмен (бурав), бұрғымен (сверло) тесіледі (Д.Шоқпарұлы: Қаз. әдеб., 22.06.1984, 14).

ҚОМ: Қом ер. *Түйеге ерттейтін ер; қом.* Ердің мынандай түрлері бар: қоқан ер, құранды ер, қалмақы ер, қазақ ері, орыс ері, *қ о м е р*, ашамай ер, күміс ер т.б. (Қазақст. ауыл шаруаш., 1970, №10, 62).

ҚОНАҒАСЫЛЫҚ с ы н. *Қонақасыға арналған, қонақасы болар лық.* Бұл үйде *қ о н а ғ а с ы л ы қ* жағынан қайдан мін болсын, сыйлаудың тұздығы да, дәмділігі де жетіп жатыр (Ғ.Мүсірепов Жат қолында, 371).

ҚОНАҒУАРЛЫҚ з а т. *Қонақжайлылық, меймандостық.* Қазақ семьясына ерекше тән абзал қасиеттердің бірі – ежелден бері келе жатқан *қ о н а ғ у а р л ы қ* (Х.Арынбаев, Қаз. халқ., 66).

ҚОНАҚ[1] з а т. *Қонақ өсімдігінің дәні, тұқымы.* Аман бұрыла жүріп, өз үйінің егінін көрді. Биыл екі пұт бидай, бір пұт сұлы, бір аяқ *қ о н а қ* салған (Ғ.Мұстафин, Дауылдан кейін, 6). Демек, бұл Ақбоз емес. Оған ауыр болады деп, Біркімбай *қ о н а қ* жегізбейді. Ақбоздың жемі – арпа мен сұлы (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат, 210).

ҚОНАҚ[2] з а т. м е д. т а б у. *Қызылша ауруы.* Қытай қазақтары қызылша ауруын *қ о н а қ* деп атайды. Оның негізінде атын тура атаса, ауру келіп қалады деген халықтық наным-сенім жатыр (С.Мұстафаұлы, Қытай қаз. тілі. 19).

ҚОНАҚТАС е т. *Қонақта бірге болу, бірге қону.* Қолы да таза, жолы да таза, құда болу, *қ о н а қ т а с* болуларында есебі жоқ, аққөңіл, қарапайым адам (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 187).

ҚОНАҚЫ з а т. ж е р г. ***Қонақүй.*** Жат жұрттық көпестер мен елшілер түсетін *қ о н а қ ы л а р*, аспапшылары мен қосшыларының, бөкеуілдері мен атбегілерінің тұрақтары бар еді (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 403).

ҚОНАЛҚЫ: Қоналқы сауын. *Жолаушының астына мінген биесін қонар жерге келгенде сауып алуы.* Мұхаммед Хайдар Дулаттың «Тарихи Рашиди» деген кітабында *қ о н а л қ ы с а у ы н* деген де сөз бар. Оны қазақ осы күнге дейін пайдаланып жүр (Аңыз адам, 2011, №19, 37).

ҚОНАЛҚЫЛА е т. с ө й л. *Қону, қонып шығу.* Шығыс Түркістанға баяғыда сапар шеккенде басып өткен жерлер, түстенген, *қ о н а л қ ы л а ғ а н* бекеттер Шоқанның есінде (Т.Әлімқұлов, Кертолғау, 34).

ҚОНДЫГЕР з а т. к ө н е. *Түрік хандығының басшысы.* Мұндай ақ тұйғын мен қызыл бидайық түріктің *қ о н д ы г е р і* мен қызылбастың шахында да жоқ (М.Мағауин, Аласапыран, 202). Бұл – Бұқардың ханы мен түріктің *қ о н д ы г е р і* қол алысты деген сөз (Бұл да, 2, 9).

ҚОНЖЫҚША үс т. *Қонжық тәрізді, қонжық сияқты.* Тордағы *қ о н ж ы қ ш а* ұзақты күнге тар пәтердің ішінде әке-шешесінің жатын бөлмесі мен залдың арасын жол қылып, тыным таппайтын (М.Сқақбаев, Ұят тур., 47).

ҚОНТАЙШЫЛЫҚ з а т. *Қонтайшы болғандық, қонтайшы міндетін атқарушылық* (І.Есенберлин, Жанталас, 259). Ол *қ о н т а й ш ы л ы қ* құрған жиырма жылдың ішінде қазақтарға қарсы үш рет жорыққа шықты (Ә.Кекілбаев, Үркер, 79).

ҚОНЫС *Қон етістігінен жасалған ортақ етіс.* Алма мойын көк үйрек Көлден көлге *қ о н ы с а р*. Кедейден шыққан би болса, Нашарды жақтап болысар (Досбол шешен: Ел аузынан, 73). Дос та іздедім, Жау тисе болысатын. Қыс қыстасып, жаз *қ о н ы с а т ы н* (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ., 257).

ҚОНЫСУ *Қоныс етістігінің қимыл атауы.*

ҚОНЫСТАЛ е т. с ө й л. ***Қоныстан.*** Қаласы Дағыстанның сәнсіз салған, Құлама, ылди төмен *қ о н ы с т а л ғ а н.* Быжырқай ала-құла бақтары бар, Үйлері қиқы-жиқы мыжырайған (И.Байзақов, Құралай сұлу, 142).

ҚОҢ: Қоңынан жарылды. *Семірді, май басты, қоңданды.* Қырдың қара отына семіріп, *қ о ң ы н а н ж а р ы л ы п* тұрған қойлардың күлімсі шайыр исі лап беріп тұмсыққа ұрды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 418).

ҚОҢҚАҚТАН е т. *Қоңқақ тарту, қоңқию, дөңкию.* Үйірге түсердің алдында ақбөкен текелерінің танаулары қатты ісініп, одан сайын *қ о ң қ а қ т а н а д ы* (А.Бекенов, Қазақст. аң., 16).

ҚОҢҚАҚТАНУ *Қоңқақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОҢЫЗ... 2. а у ы с. *Өзін ғана ойлайтын, сасық бай; дүниеқоңыз.* Япыр-ау, ақшаны мөшектеп арқалаған кей *қ о ң ы з д ы ң* ниетіне, ындынына не болған?! (Қ.Ысқақ, Ақсу., 282).

ҚОҢЫР: Қоңыр балдыр. б о т. *Теңіздер мен мұхиттарда өсетін, сабағы, жапырағы, тамыры, гүлі болмайтын, төменгі сатыдағы споралы өсімдік.* (Т.Мұсақұлов, Биол. Сөзд., 1, 54). *Қ о ң ы р б а л д ы р д а н* целлюза, спирт, сірке тұздары алынады (ҚСЭ, 6, 603).

Қоңыр сусылдақ. з о о л. *Сусылдақ үйректің қоңыр түсті түрі.* Олардың ішінде көбірек ауланатыны өзен мен көл үйректері: барылдауық, бізқұйрық, *қ о ң ы р с у с ы л д а қ,* шүрегей үйректер мен қасқалдақтар (Саятшылық, 34).

Қоңыр торғай. з о о л. *Қоңыр (сұр) түсті, шыбын жегіш торғай.* Аюбадам, итжүзім, қарақат, сиырбүлдірген жидегін шымшық, қызылқұйрық (горихвосток), *қ о ң ы р т о р ғ а й* (серая мухоловка), мақтан торғай (славок) сияқты құстар сүйсініп жейді (Құстар., 4).

Қоңыр үйрек. *Үйректің қоңыр түсті түрі.* Ымырт түсісімен олар *қ о ң ы р ү й р е к*, бізқұйрық, огарлармен бірге өзен-көл жағалауларындағы таяз жерлерден қорек іздеуге шығады (Қарқаралы, 171).

ҚОҢЫРАУ з а т. б о т. с ө й л. ***Айбатмия.*** Айбатмия *қ о ң ы р а у*, баян, берік деп те аталынады (ҚСЭ, 1, 160).

ҚОҢЫРАУЛА е т. *Телефон соғу.* Неге хабарсыз. Ең болмаса *қ о ң ы р а у л а м а й* да қойды (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме., 188).

ҚОҢЫРАУЛЫ: Қоңыраулы сағат. *Қоңырауы бар сағат.* Сағаттың кең тараған

түрі – *қ о ң ы р а у л ы с а ғ а т* (Шаңырақ, 77).

ҚОҢЫРҚАЙЛЫҚ з а т. *Қоңырқай тартқандық, қоңырлық* (Ә.Нұршайықов, Махаб. жырлары, 225).

ҚОҢЫРЛЫҚ з а т. а у ы с. *Қарапайымдылық, сыпайылық. Қ о ң ы р л ы қ т ы* – момындық деп түсініп, Талай есер жау шапқанда ісініп – Тас боп ұйып қатырғанбыз бір ұрып, Құм боп кейде жібергенбіз сіңіріп (Ж.Нәжімеденов, Ұрпағым., 256). – *Қ о ң ы р л ы ғ ы ң д ы* көріп қайдан жуас па деп жүрсем, жатып атарың бар ма еді? (Қ.Ысқақов, Қараорман, 48).

ҚОПАЙЫС е т. *Қодыраю, күдірею, марқаю, әлдеқандай болу.*

ҚОПАЙЫСТАН е т. ж е р г. ***Қопайыс.*** – Біздің әкеміз де алдыда жүрген бе? – Иә, сенің әкең алдыда жүрген... Мен *қ о п а й ы с т а н ы п* қалдым (А.Тілеуханов, Көрші келіншек, 63). Әкелерінің атын бұл дәл тапса, балалар *қ о п а й ы с т а н ы п*, марқайып қалады (Т.Тілеуханов, Біздің әкелер., 5).

ҚОПАЙЫСТАНУ *Қопайыстан етістігінің қимыл атауы.* Қулығымды асырып, бетіңді қайтардым ба деген *қ о п а й ы с т а н у ы н* да жасырмады (Т.Тілеуханов, Біздің әкелер., 135).

ҚОПАЙЫСУ *Қопайыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚОПАҚАРЛАТ е т. ж е р г. *Өсіру, ұлғайту, үлкейту.* Жай-жағдайды Орынбай көпіртіп өсіріп, *қ о п а қ а р л а т ы п* жеткізді (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 257).

ҚОПАҚАРЛАТУ *Қопақарлат етістігінің қимыл атауы.*

ҚОПАЛДАУ с ы н. ж е р г. *Еш нәрсеге икемі жоқ, орашолақ.* Әлде өзім *қ о п а л д а у м ы н* ба, қайдам, әйтеуір кей-кейде қашып кеткім келеді (О.Сәрсенбаев, Жақсының., 70).

ҚОПАҢШЫЛ с ы н. *Қопаң-қопаң етіп қалған, елпектеген.* Көпей – қорқақ, жалтақ, *қ о п а ң ш ы л* кісі (Қаз. әдеб., 26.04.1974, 4).

ҚОПЫН... Қауіпсіз деген бір шатқалға келіп, ағаштан *қ о п ы н* жасап, сонда орналастық (Қызылдар қырғыны, 1993, 124). Сонымен, мамыр айының аяғында *қ о п ы н ы м ы з д ы* тастап жолға шықтық (Бұл да).

ҚОРА з а т. к ө н е. *Қомағай, ашкөз, тоймас.* Атың *қ о р а* болса, берді құдай, қатының *қ о р а* болса, ұрды құдай (Қаз. мақал).

ҚОРА: Қора толсын. *«Қораға мал толсын» деген тілек.* Мысалы, мал қоралап жатса, «*қ о р а т о л с ы н*» деу керек (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 39).

ҚОРАБА з а т. 1. *Айран ұйытатын ашытқы* (Т.Ізтілеуов, Назым, 39). 2. а у ы с. *Айранның ашып кеткен қалдығы.* - Әйтпесе сен қатын бізге *қ о р а б а с ы н* татырмассың, - деді басқалары базына жасап (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 440).

ҚОРАБАСЫ з а т. *Әр қорадан алынатын салық.* Кенен ақын атанған кез зекет, *қ о р а б а с ы*, пітір, ұшыр тәрізді алымсалықтардың есепсіз көбейген заманы еді (Жұлдыз, 1974, №5, 192).

ҚОРАЛАНУ... Шалқасынан туған жаңа ай жүзінде де жұқалаң мұң табындай бозамық *қ о р а л а н у* бар еді (Қ.Қазиев, Үркер, 16).

ҚОРАМАН з а т. к ө н е. *Білтелі мылтық.* Анау ойрат *қ о р а м а н* оқ бүркіп жұлып түсіреді ғой (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 395).

Қорам мылтық. ж е р г. с ө й л. ***Қараман.*** Үңгірдің аузына қолына *қ о р а м м ы л т ы қ* ұстаған бір еңгезердей қара мерген отырып алды (Ә.Кекілбаев, Үркер, 93). Таң атқалы оқ жаудырып тұрған *қ о р а м м ы л т ы қ т ы ң* да үні өшкен (Бұл да).

ҚОРҒАЛАҢ... Председательдің едәуір сағы сынып, көпке дейін *қ о р ғ а л а ң* халде жүрді (М.Қуанышбаев, Тайталас, 137).

ҚОРҒАЛАУЫҚ с ы н. *Біреуді қорғалай беретін, қорғанғыш.*

ҚОРҒАЛАУЫҚТЫҚ з а т. *Қорғалай бергіштік, қорғанғыштық.* Кей бай өзі біреумен күш таластырамын деп жүз кісіге *қ о р ғ а л а у ы қ т ы ғ ы н а н* жалынып малын үлестіріп жүр (З.Қиянатұлы, Көшпенді., 106). Абайдың бір өзі осы жұрнақтың (-лық) көмегімен ондаған жаңа атауларды ұсынды: өрлік, қырмызылық, арлылық, тоқтаулылық, *қ о р ғ а л а у ы қ т ы қ* т.б. (Р.Сыздықова, XVIII-XIX ғ. қаз. әд. тіл., 234).

ҚОРҒАНДЫҚ з а т. *Қорған болғандық, қоршалғандық.* Жоқ, өзіңнен зор шықса бойдағы қайраттың, жалған қанат байлаған әзәзіл ашудың *қ о р ғ а н д ы ғ ы* мен қамсауы шамалы екен (К.Сегізбаев, Ашылмаған сыр, 20).

ҚОРҒАНЫШ: Қорғаныш белбеуі. ж а ң а. *Көлікке (машинаға, ұшаққа) отырғанда тағынып алынатын белбеу.* Көлікте *қ о р ғ а н ы ш б е л б е у і н* тағынбауды, бағдаршамның қызыл түсінде зулап өтуді кейбіреулер айбын-дәреже көреді (Айқын, 23.0.2009).

ҚОРҒАСЫН... 2. а у ы с. *Ауыр, зілдей.* Батыстан *қ о р ғ а с ы н* қара бұлт шығып, көкжиекті көмкере қымтап, бізге қарай жыл-жып келе жатты (Ә.Асқаров, Таңд., 400).

Қорғасын құйған сақадай. *Салмақты, ауыр.* Ізгұтты бой жағынан шарғылау болғанымен, әкесінің жанында балға соққан білегінде бұлшық еті бар, *қ о р ғ а с ы н қ ұ й ғ а н с а қ а д а й* салмақты (М.Құмарбекұлы, Жер иесі, 50).

ҚОРҒАСЫНДА... Сондықтан да көп ойыншылар сақаларын бүк немесе тәйке түсетіндей етіп егейді, *қ о р ғ а с ы н д а й д ы* (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 87).

ҚОРДАЛЫ с ы н. *Көң мен ки үйіліп, қорда болып қалған* (Е.Тұрысов, Құралай жолы, 26). Өйткені *қ о р д а л ы*, шаңдақты жерлерде шыбын, шіркей, сона көп болады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1966, №4, 35).

ҚОРЕКСІЗДІК з а т. *Қорек татпағандық, тамақ ішпегендік.* Төрт-бес тәулік аш өзектен шеңгелін көме салған *қ о р е к с і з д і к* әлегі буынды алып үлгергендей (Жалын, 1974, №4, 6).

ҚОРЕНДІЛЕН е т. *Тамақты көп жеу, мешкейлену.* Жан-жануардың көбі жасы толған сайын, шар тартып егделенген сайын *қ о р е н д і л е н е д і.* Май жинағыш, шелденгіш, шайырланғыш келеді (Ж.Бабалықов, Қырандар, 118).

ҚОРЖЫН: Қоржын сөгу. э т н. *Құдалық кезінде күйеу жігіт жақтың қалыңдық аулына әкелген қоржынын ашу жоралғысы* (Қаз. этнография., 3, 618).

Қоржын там. *Екі бөлмелі етіп жасалған шағын там, саман үй. Қ о р ж ы н т а м н ы ң* үңірейіп ашық тұрған қуысынан әлгі дабыр-дұбыр дыбыстар бір естіліп, бір естілмей құмыға бастады (Ж.Қорғасбек, Үлпілдек, 15). Үйлердің өзін кешен, үйтас, құжыра, тасболат там, *қ о р ж ы н т а м* деп бөлген. Бұлардың бір-бірінен айырым белгісі мол (Қаз. әдеб., 23.12.1977, 2).

Қоржын тігу. э т н. *Күйеу жігіт жұртының қалыңдық ауылына апаруға арналған қоржынды дайындау салты* (Қаз. этнография., 3, 618).

ҚОРҚАЙ з а т. ж е р г. ***Ақан ау.*** Ертеде, жас кезінде, жаз бойы талай дауылдарға, қыс бойы *қ о р қ а й м е н* ығысқа ұшырап, Бакуден шығыпты (С.Хайдаров, Теңіз самалы, 31). Солтаң басқан бишара әке болса, қыс *қ о р қ а й*, жаз жәркеуде қазақ-орыстардың ақаны мен ауында жүретін (Бұл да, 87).

ҚОРҚАСОҚТА е т. *Қорқақтау, қорқыңқырау, сескену.* Жүрегі шайлығып қалған сорлы *қ о р қ а с о қ т а п* кіріп еді, жоқ, мына құжқара бұған басқалардай т е к е к ө з д е н і п е ж і р е й е қ а р а м а д ы (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 8). – Айналайын, ағатай, менің де ойым осы еді, бірақ *қ о р қ а с о қ т а п* жүр едім (М.Мәжитов, Аманғали, 17). Анадайда *қ о р қ а с о қ т а п* маңайламай тұрған Қозыбақты бала құсатып ымдап шақырып алды (О.Сәрсенбаев, Жақсының., 141).

ҚОРҚАСОҚТАУ *Қорқасоқта етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРҚАСОҚТАҒАНСУ *Қорқасоқтағансы етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРҚАСОҚТАҒАНСЫ е т. *Қорыққансу, қорыққан болу, сескенгенсу.* Әлгі ойымды біреу-міреу сезіп қалмады ма дегендей, бір жағынан аз-кем *қ о р қ а с о қ т а ғ а н с ы п*, жан-жағына қымсына мойын бұрды (Қ.Жиенбай, Таңд., 1, 279).

ҚОРҚЫНЫШТЫЛАУ с ы н. *Аздап қорқынышты; кісі шошындырарлықтай, үрейлілеу* (О.Бөкеев, Ән салады., 90).

ҚОРЛАНЫҢҚЫРА е т. *Аздап қорлану, намыстану.* Боранның жүзінде түсінгендік бар екен, мен *қ о р л а н ы ң қ ы р а п* қалдым (Ғ.Мүсірепов, Қаз. солдаты, 26).

ҚОРЛАНЫҢҚЫРАУ *Қорланыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРМА з а т. к ә с і б. *Қайықтың ағаш қаңқасы.* Қайықтың су сіңген шірік *қ о р м а с ы н* қоспағанда смоласының өзі бір тонна (Қ.Ысқақов, Қараорман, 189).

ҚОРМАЛ с ы н. *Азықтық қорын алдынала жинап алатын (адам).* Шешеміз *қ о р м а л* адам еді, Қыс қамын жаз ойлайтын (Қ.Толыбаев, Бабадан., 67).

ҚОРМАЛДА е т. *Қор жинап алу.*

ҚОРМАЛДАУ *Қормалда етістігінің қимыл атауы.* Бұл – классикалық салт, қазыналар алмасу, *қ о р м а л д а у* жемісі үзілмегеніне ырзасың (Қаз. әдеб., 14.11.1975, 3).

ҚОРМАЛДЫҚ з а т. *Қор жинағыштық, қорды алдын ала ойлағандық.* Құрт, май қоры көктемге дейін сарқылмайды, жаңа сүтке жалғасады. Бұл – қазақ әйелдерінің *қ о р м а л д ы ғ ы* (Қ.Төлебаев, Бабадан., 240).

ҚОРМАЛСУ *Қормалсы етістігінің қимыл атауы.* Ана Долдашты да қанатының астына тартып, Балқияны саған алып беремін деп *қ о р м а л с у ы* тегін емес (З.Жәкенов, Күн көтеріл., 110).

ҚОРМАЛСЫ е т. *Қормал болғансу, қамқорсу.* ≈ Ол маған ылғи *қ о р м а л с ы п* жүретін.

ҚОРМАЛСЫЗ с ы н. *Жанашыры жоқ, қамқорсыз.* Ажы төре қорғансыз ел, *қ о р м а л с ы з* жерге жегі боп тиді (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 51).

ҚОРМАЛСЫЗДЫҚ з а т. *Қормалы жоқтық, қамқорсыздық.*

ҚОРТҚА з а т. и х т и о л. ж е р г. *Балықтың өте майда түрі; шабақ.* Кез келген балықтың өте майда түрін Арал балықшылары күркін дейді. Мұны Каспийде – мәлек, Қорғалжында – мүлік, Зайсан көлінде *қ о р т қ а* дейді (Вопросы ист. и диал. каз. яз.,1958, 1, 104).

ҚОРТЫҚ з а т. *Еркек қозы мен еркек лақ тарттырылғанда бір енінің бауы үзілмей қалуы.* Енінің сыңары тартылмай қалған малдарды *қ о р т ы қ* дейді (ҚСЭ, 9, 395). Ал еркек қозылар қаншама түгел піштірілді дегенмен бірлі-жарымының жаңылыс піштірілмей кетуі және *қ о р т ы қ* болып қалатындықтары да кездеседі (Қазақст. ауыл шаруаш., 1963, №4, 27).

Қортық қошқар. *Бір ені тартылмай қалып, қошқарлық құрып жүрген ерке қой. Қ о р т ы қ қ о ш қ а р* қойды бұзады (Мақал).

ҚОРТЫҚША з а т. *Түйенің аласа бойлы, нашар тұқымы.* Қара кісі хан болды, Қоспақтан туған *қ о р т ы қ ш а* Қатарға шығып, нар болды (Мұрат Мөңкеұлы: Нар заман., 311).

ҚОРУШЫЛЫҚ з а т. *Қору қызметін атқарушылық, күзетушілік* (О.Бөкеев, Ән салады., 104).

ҚОРШАН з а т. ж е р г. ***Дүкен.*** Бір күні *қ о р ш а н* жақтан Төлеуіміз жылап келді (З.Қиянатұлы, Көшпенді., 69).

ҚОРЫҚ[1] з а т. э т н. *Ағаш тостағандағы сүтке отқа қыздырылған тас салу арқылы пісірілген тағам (сүт).* Осы әдіспен пісірілген дәмді сүтті қазақ «*қ о р ы қ*» деп атаған (Д.Шоқпарұлы: Ер қанаты, 279).

ҚОРЫҚ[2] з а т. к ə с і б. *Балық аулауға тыйым салынған мерзім: маусым, шілде.* Бұрындар жылауды екі ай *қ о р ы қ* кезінде әкелеріне бауыр басып қалған балалар бастайтын (Ə.Сараев, Тосқауыл, 44).

ҚОРЫҚТА е т. *Ағаш ыдыстағы сүтке қыздырылған тас салу арқылы пісіру.* Жусаған қой иіріліп, Ыстықтайды солықтап. Тақырда жанад кішкене от Сүт пісірмек *қ о р ы қ т а п* (С.Сейфуллин, Шығ., 1, 190).

ҚОРЫҚТАУ *Қорықта етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРЫЛДАҒЫШ с ы н. *Қорылдай беретін, жиі қорылдайтын.* Ал дəл мына екеуіндей *қ о р ы л д а ғ ы ш т а р д ы* көрсем, көзім шықсын. (Б.Соқпақбаев, Таңд., 260).

ҚОРЫМАЛДЫҚ з а т. *Қамқорлық, жанашырлық.* Жан сұлулығын арттыру үшін жастарға үлкенді сыйлау, бауырмалдық, *қ о р ы м а л д ы қ*, кеңпейілдік тәрбиесін жүргізу керек (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 8).

ҚОРЫМДЫ с ы н. *Қорымы бар, қорым жатқан.* Ендігі бір қауіп, қарсы алдындағы *қ о р ы м д ы* қапталмен жосыған ешкілердің төмен тартып кетпеуі (Т.Мəмесейіт, Таудан., 66). Бірінен-бірі өткен биік *қ о р ы м д ы* жақпар тастар (Лен. жас, 16.05.1972, 2).

ҚОРЫСТАНУ *Қорыстан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРЫСТАУ с ы н. Аздап *қ о р ы с* басқан, жыныстау. Бұларға қосылмай өз бетінше əндететіндер көлдің қоғасы мол, саяздау, *қ о р ы с т а у* жағалауларындағы мың-мың көлбақа (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 347).

ҚОС[1] з а т. *Арбаға, соқаға парлап жегілген өгіз (көлік).* – Мұнысы қалай? Екі *қ о с*, үш кісімен не істейді? (Қ.Əбдікадыров, Əңгім., 9). Жұрт көлік шаршады деп *қ о с ы н* доғарып жатқанда, қарнын кебеже теңдегендей қылып өгіздің егіс қорғанға кіргенін көреді (Бұл да). Жер кеуіп ба-

рады. Үш *қ о с п е н* не жетістіреміз? Адамды көбейт, *қ о с қ а* жегер көлікті көбейт! (М.Қуанышбаев, Тайталас, 6).

ҚОС² с а н. э п и т. *Екі д.м.* Дасқанның қолы қыз төсіне де жетті. Күндізгі көрген *қ о с* анар уысына ілікті (Р.Райымқұлов, Жапанда., 70).

Қос басты шөміш. *Қымыз құюға арналып, сәндеп жасаған, екі басы бар ағаш шөміш.* Бір есептен саба, адалбақан, өреше, *қ о с б а с т ы ш ө м і ш* отау үйде қалды деп білерсіз онда (Лен. жас, 28.08.1975, 3).

Қос [егіз] бүйірлі ожау. *Екі бүйірлі етіп жасалған сәнді ожау.* Жұмағұл шабарман сонда ғана ес жинағандай сырлы аяқтағы тұнып қалған қымызды *е г і з б ү й і р л і о ж а у м е н* сапырып қойды (М.Разданұлы, Алтай., 71).

Қос етек [етекті] көйлек. *Қос етегі бар, етегі қосарланған көйлек.* Бастарына үкілі кәмшат бөрік, *қ о с е т е к к ө й л е к*, қызыл қатипа камзол киіпті (Қ.Жұмаділов, Атамекен, 108). Басындағы шоқ үкілі қамшат бөркі де, үстіндегі *қ о с е т е к к ө й л е г і* де, белін қынай киген қамқа ішігі де өзгеше (І.Есенберлин, Алмас., 254).

Қос мүйіз. қ. ө н е р. *Қос мүйіз пішіндес ою-өрнек.* «Құстаңдай», «сыңар өкше», «*қ о с м ү й і з*», «сыңар мүйіз», «тоғыз көз», «жүз теру» сияқты ою-өрнек нұсқалары белгілі бір кәсіппен байланысты туындап дамыды емес пе? (Лен. жас, 03.08.1974, 2).

Қос табақ. э т н. *Құдаларға тартылған табақтардан бөлек, кәде алу үшін, артынан арнайы тартылған қосымша табақ.* Құдалар *қ о с т а б а қ т а н* дәм татып, ақшалай не заттай жолын береді (Қаз. этнография., 3, 622). Бұл бас табаққа қосып тартылатын жанама табақ болғандықтан, оны *қ о с т а б а қ* деп атайды (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 15).

Қос үйге қамау. *Дойбы ойнағанда қарсы жақтың тасын екі жақтан қамап, жүргізбей тастау.* Дойбы ойынында «биге шығу», «*қ о с ү й г е қ а м а у*», «тайынша айдату» т.б. қалыптасқан терминдер бар (Шаңырақ, 391).

Қос шырағы сөнді. *Екі көзі жұмылды, өлді.* Үзілді де атойлаған ұраным, Ат үстінен таудай болып құладым. Қиналдым мен жауым тірі қалды-ау деп, Қиналмадым *с ө н е р д е п қ о с ш ы р а ғ ы м* (Н.Айтұлы, Ту, 17).

ҚОС³: Қос көтерді. *Қос жасады, қос болып бірікті.* Жаз өтіп, күз мезгіл жетіп, бай жылқысын қостап шығармақшы болып, *қ о с к ө т е р і п т і* (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 9, 236).

Қосын тартты. *Біреудің қайырын қылды, жұмысын істеді.* Көптен бері колхоздың *қ о с ы н т а р т ы п* келеді (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш, 15).

ҚОСАҒА з а т. *Қостың басшысы.* – Қалай, *қ о с а ғ а с ы*, бағымың қалай? Күтім күйлі ме? (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 74).

ҚОСАЙ: Қосай калош. *Әдемі, сәнді калош.* Аяғындағы *қ о с а й к а л о ш* бай келіндерінің бірінікі (Ғ.Мүсірепов, Оян өлке, 1, 59). Аяғында биік өкшелі шоңқайма етік, *қ о с а й к а л о ш* бәрі де сандық түбінде жатқан бір киер екені танылып тұр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 39).

ҚОСАҚ з а т. а с т р. *Босаға жұлдызы.* Босаға жұлдызы кейде *қ о с а қ* деп те аталынады. Себебі ол сауу үшін байланған қой қосағына ұқсас (ҚазССР ҒА, №6, 51-52).

ҚОСАҚ-ҚОСАҚ о д. *Саулық қойларды қосаққа шақыру ишарасы.* Саулық қойларды ұстап қосақтарда «*қ о с а қ-қ о с а қ*», - дейміз (Н.Қазыбеков, Дала., 21).

ҚОСАҚБАУ з а т. э т н. *Қалыңмалды алып кетуге келген құданың қалыңға берілетін қойды ұстасып, қосақтасқаны үшін қойшы мен әйелдерге беретін кәдесі.* Әдетте қалыңмалға берілетін малды бөлген уақытта құдалар бірге болады. Сондықтан қой қосақтасқан әйелдер мен қойшылар – «*Қ о с а қ б а у*» деп, кәде есебінде бір-бір мал не ақшадай сыйлықтар алады (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 188). Қазақ салтында қалыңға беретін малдан «құрықбауға» деп жылқышылар бір мал, «*қ о с а қ б а у ғ а*» деп қойшылар бір мал алып қалады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 72).

ҚОСАЛҚЫ з а т. ж е р г. *Екінші әйел; тоқал.* Күйеуі өлген әйелді әкем *қ о с а л қ ы ғ а* алмақ болғанда, шешем де көнбейді, Қазинаның өзі де көнбейді (С.Мұқанов, Мөлдір махаб., 27).

ҚОСАЛҚЫ: Қосалқы бүршік. б о т. *Өсімдіктердің жас өркендерінде пайда болатын қосымша бүршік.* Буынаралықтарда, сондай-ақ тамырларда дамитын бүршіктер *қ о с а л қ ы б ү р ш і к т е р* деп аталады (Ботаника, 36).

ҚОСАЛҚЫЛАП үс т. *Екі-екіден, қосақтап, қабаттап.* Ердің қанжыға тесігінен *қ о с а л қ ы л а п* өткізіп, бүлдіргеленген тұйық таспа – «шеттік» аталады. Оған құйысқанның жырымы байланады (Ер қанаты, 261).

ҚОСАМЕТКЕЙ үс т. ж е р г. *Қосылып, қосарланып; қосымша.* Қыраулы терезе кештің қараңғылығына *қ о с а м е т к е й* болып, үйдің ішінде еш нәрсе көрінбестік еді (Б.Майлин, Таңд., 96).

ҚОСАМЖАРЛАС е т. *Бір істі жарыса бірге істеу, қосақтасу.* ≈ *Қ о с а м ж а р л а с п а й* ары жүрші, өзім-ақ бітіремін.

ҚОСАМЖАРЛАСУ *Қосамжарлас етістігінің қимыл атауы.* Ананың әрекетіне қасына орындық қойып қарап отырған атасы ақыры шыдай алмай, *қ о с а м ж а р л а с у ы н а* тура келді (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 279).

ҚОСАРЛАСТЫҚ з а т. *Біреумен қосарласқан жағдай, қабаттасқандық.* Қазір мынадай қауіпті іс үстінде онымен *қ о с а р л а с т ы ғ ы н* олжа көргендей (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 135).

ҚОСАРЛЫҚ: Қосарлық белгі. л и н г в. к ө н е. *Қос сөздің арасына қойылатын белгі, сызықша (дефис).* Мәселен, құрт-құмырсқа, келін-кепшік т.т. сөздер бұрын да осылай *қ о с а р л ы қ б е л г і м е н* жазылатын (Алаш., 23).

ҚОСБАСЫ з а т. *Қостың басшысы* (Ғ.Нұрпейісов, Аңшы сыры, 5). – Танымай тұрсам газетші бала екенсің ғой, үйге жүр, *қ о с б а с ы* Кемелбай жылқыда, - деді (Абзал жандар, 94).

ҚОСБОЗАТ з а т. а с т р. *Ақбозат пен Көкбозат кейде осылай да аталынады.* Үркер мен Таразы Шашылды шашуға, Шолпан да қарады, Мауқын бір басуға. Темірқазық арқандап, *Қ о с б о з а т ы н* жаратып, Ойы бар тойына қосуға (Шәкәрім, Шығ., 29).

ҚОСЕТЕК: Қосетек көйлек. *Етегі екі қатар етіліп, бүрмеленіп, сәнделіп тігілген көйлек. Қ о с е т е к к ө й л е к т і ң* кеуде жағы тар, қынамалы, омырауы мен жағаеңдері кестелі, қатпарлы, желбірлі болып келеді (Қаз. этнография., 3, 624).

ҚОСЖАРНАҚТЫ... Тұқым ұрығында бір ғана жарнақ болса, ол даражарнақты өсімдік деп аталады. Мыс.: бидай, жүгері. Ал онда екі жарнақ болса, бұлар *қ о с ж а р н а қ т ы* өсімдіктер деп аталады (Ботаника, 68).

ҚОСЖЕЛПЕЙЛІ с ы н. ж е р г. *Қос желбірегі бар, екі желбіршек салынған.* Үстіне сонау бір өткен жастық дәуреннің куәсіндей *қ о с ж е л п е й л і* көкала көйлегін киді (Ж.Алтайбаев, Таңд. шығ., 129).

ҚОСЖЫНЫСТЫ: Қосжынысты гүлдер. б о т. *Аталығы да, аналығы да бір өзінде бар гүлдер.* Аталығы да, аналығы да бар гүлдерді – *қ о с ж ы н ы с т ы г ү л д е р* деп атайды (Ботаника, 81).

ҚОСҚҰЛАҚТАН е т. *Мақтаның, қызылшаның жер бетіне ең алғаш екі құлақ (жапырақ) болып шығуы.*

ҚОСҚҰЛАҚТАНУ *Қосқұлақтан етістігінің қимыл атауы.* Шабақтаудан кейін қызылшаны жегенелеу (сирету) жүргізіледі. Жегенелеуді қызылша *қ о с қ ұ л а қ т а н у* кезеңіне жеткен кезде жүргізу тиімді болады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1960, №6, 52).

ҚОСПА з а т. *Сырық ағаштардың басын қоса салып, үстіне бір нәрсе жабатын уақытша баспана; қос.* Көшпелі елдің өмір салты үйлердің алуан түрін өмірге келтірген. Олар: итарқа, жаппа, қаңқа, *қ о с п а*, жоламай, жорық үй, жолым үй т.б. (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 190).

ҚОСПАҚ з а т. *Қамыттың екі ұшын тамақбаумен біріктіріп байлайтын жері.* Қамыт құлақбау, тамақбау, *қ о с п а қ*, шұжық деп аталатын бөліктерден тұрады (Қаз. этнография., 1, 187).

ҚОССАЙЫСШЫ... СССР спорт шебері, *қ о с с а й ы с ш ы* Тимур Бұтақбаев – шаңғы спортының осы түрінен республикадағы ең мықтылардың бірі (Жетісу, 23.04.1987, 4).

ҚОСТАҒАН з а т. *Екі (қос) тармақты өлең.* Онда (Құтадғу білік) өлең-жыр да, мақал-мәтелдер де, шешендік сөздер мен нақыл сөздер де, толғаулар мен бәйіт те (*қостаған*), рубаилар (төрттаған) да аса мол (Қаз. әдеб., 03.05.1974, 3).

ҚОСТАН е т. 1. *Егін егу, шөп шабу т.б. үшін, азық-түлік, қазан-ошағын алып, уақытша жеке қос болып отыру.* Олар қыс бойы осында *қ о с т а н ы п* жатып балық аулайды (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 30). Бұл күндері ол жылқыда *қ о с т а н ы п* жылқы бағады (Бұл да, 3, 33). 2. *Топтанып, қос тігу, қону.* Жағада от түтетіп, *қ о с т а н*

ы п жатқан алабажыр бір қауым ел көрінеді (С.Елубай, Ақ боз., 238).

ҚОСТАНАЙ: Қостанай жылқысы. *Қостанайда будандастыру нәтижесінде шығарылған жылқы тұқымы. Қ о с т а н а й ж ы л қ ы с ы* Қостанай, Павлодар, Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарында таралған (Қаз. табиғ., 3, 142).

ҚОСТАНУ *Қостан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОСТАП үс т. *Қос болып, қос тігіп.* Жұрт шөп шабуға кірісті. Әлі келетін үйлер *қ о с т а п* шықты. Біздің үйдің *қ о с т а п* шығаратын әлі жоқ (Б.Майлин, Таңд., 141).

ҚОСТАС з а т. ж е р г. *Пәтерді бірге жалдау, бірге тұру.* Осы қалаға алғаш келген кезде Тұрлыбайдан басқа жігітпен *қ о с т а с* болғанымда Мұңлық екеуміздің арамыздағы тағдырдың басқаша өрбуі де мүмкін еді-ау (А.Мекебаев, Алапат, 304).

ҚОСТҰМАР з а т. э т н. *Қосақталған тұмар пішіндес ою-өрнек.* Суретші байырғы бөріқұлақ, *қ о с т ұ м а р*, дайра-терме, гүлшақа, қошқармүйіз, түйетабан тәрізді оюларға жаңа элементтерді қосып, мол қолдануға тырысты (Қаз. әдеб., 02.03.1968, 2).

ҚОСТЫ с ы н. *Қос болған, қосқа бөлінген; қостылы.* Қоралы қой, үйірлі, *қ о с т ы* жылқы әкетеді (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 9, 15).

ҚОСТЫЛЫ с ы н. *Қос-қосқа бөлінген, қос болған.* Даладағы егін түгіл, қолдағы қоралы қой, *қ о с т ы л ы* жылқыдан да безерсің әлі, тұра тұр (М.Әуезов, Қилы заман, 42).

ҚОСТІЛДІ с ы н. *Екі тілді бірдей білу, екі тілде сөйлеу.* ≈ Қазір *қ о с т і л д і л е р* жиі кездеседі.

ҚОСУ... – Оу, ақсақал-ау, ойласаңдаршы, сонау тоғанға түнімен шеңгел, қамыс тасыған өгіз ертеңіне қалай арбаға *қ о с у ғ а* жарайды (М.Қуанышбаев, Тайталас, 61).

ҚОСУЛЫ с ы н. *Тоққа жалғастырылған, қосылған.* Оны жеп тауысайын дегенде, қас қылғандай, *қ о с у л ы* тұрған теледидарда қызықты бір мультфильм басталды (С.Үсенұлы, Елік., 75).

ҚОСҮЙ з а т. к ө н е. *Тігілуі де, жығылуы да оңай, жеңіл қолды кішірек үй, қос.* Бұл күндері шошала, ұраңқай, *қ о с ү й*, аран, қақыра тәрізді мекенжайлар көзден таса қалып барады (Қаз. әдеб., 18.02.1977, 4).

ҚОСҮРЕЙ с ы н. *Әркімнен бір зәресі ұшатын, қорқақ.* Онсыз да жел қуық, *қ о с ү р е й* жұртпыз ғой (Ә.Кекілбаев, Үркер, 482). - Өй, *қ о с ү р е й* неме, - деді Ақпан күлімдей. – Бір жолға аман қала тұр, енді (Қаз. әдеб., 15.02.1985, 8). Мойындарында асынған мылтықтары бар. *Қ о с ү р е й* болған ел тағы да абыржып әбігерге түсті де қалды (А.Жұмаділдин, Сең бұзыл., 43).

ҚОСҮРЕЙЛІК з а т. *Қорқушылық, қорқақтық.* Мың қайғыдан қалай оңаласың! Құса болу, құркеуде *қ о с ү р е й л і к* деген сол емес пе? (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 261).

ҚОСШЫ: Қосшы би... Бұлардың ішінде Төле төбе би екен де, Қазыбек пен Әйтеке *қ о с ш ы б и* екен (Аңыз адам, 2011, №22, 10).

ҚОСЫЛҒЫШ з а т. *Электр шамын жағатын, өшіретін тетік.* Электр жүйелерін, *қ о с ы л ғ ы ш т а р д ы* мұқият қарады (Лен. жас, 11.11.1983, 1).

ҚОСЫМ з а т. *Жанына қосып берген адамдар тобы.* – Он жігіт *қ о с ы м* беріңіз Керейден. Жақыптың шаңырағын ортасына түсірейін, - деді Жаяу (З.Ақышев, Жаяу., 252).

ҚОСЫНБАСЫ з а т. ә с к. *Қосынның (дивизия) басшысы.*

ҚОСЫНДАС е т. *Қосын болу, қосылу, бірігу.* Бұл сөзді Батталқазы қабыл көрді, Қимастан жылап-сықтап қасыма ерді. «Өткен іске өкінбе, Құлмамбет», - деп, *қ о с ы н д а с ы п*, қол ұстап жүре берді (Құланаян Құлмамбет, Сөзімнің., 117).

ҚОСЫНДАСУ *Қосындас етістігінің қимыл атауы.*

ҚОСЫҢҚЫРА... Әрине, қазақтардың сәл-пәл *қ о с ы ң қ ы р а п,* кез келген фактіні үстемеленкіреп жіберетіні жоқ емес қой (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 112).

ҚОСЫС *Қос етістігінен жасалған ортақ етіс.* Қос *қ о с ы с а р* одақ іздегенде де Ресейден басқа ешкім жоқ еді (Ә.Кекілбаев, Үркер, 147).

ҚОСІРЕЙ с ы н. ж е р г. *Жарамсыз, құнарсыз, нашар (топырақ).* Шошақ иегіне шошайтып қойған теке сақалына, самай шашына *қ о с і р е й* топырақтың бетіне шыққан сордың тұзындай шашырап ақ түсіпті (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 376).

ҚОТ... – Есіңде болсын сенің сөзің *қ о т қ а* аспайды, жала, осыны ұқ! (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 174).

ҚОТАНАЯҚ с ы н. с ө й л. *Екі аяғының арасы талтиып қалған, қамыт аяқ.* Бекет еріксіз күліп еді, талтиып қалған *қ о т а н а я қ* тракторист есікке қарай тұра жөнелді (Қ.Ысқақ, Ақсу., 9).

ҚОТАНДАЛ *Қотанда етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Қой *қ о т а н д а л ы п*, сиыр сауылып, сүт пісіріліп болды (Жалын, 1974, №5, 55).

ҚОТАНДАЛУ *Қотандал етістігінің қимыл атауы.*

ҚОТАНДАН е т. *Қотан тәрізді иіліп келу, қоралану* (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 11). *Қ о т а н д а н а* иілген Найзатастың бауырында қарағай, қайың өскен (Қ.Исабаев, Шоқ би, 25).

ҚОТАНДАНУ *Қотандан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОТАНДАП үс т. *Қотан-қотан етіп.* Желілеп бие байлап, *қ о т а н д а п* қой өргізгендері де жоқ (З.Ақышев, Ақбел асуы, 127). *Қ о т а н д а п* қойын айдап... (І.Есенберлин, Жанталас, 64).

ҚОТАНШЫ с ы н. *Қотан күзететін, қотаннан шықпайтын.* Қасқырлары да біздің жақтың қасқырының қасында *қ о т а н ш ы* төбеттердей-ақ (С.Мұқанов, Мөлд. мах., 59). Анда-санда *қ о т а н ш ы* төбеттер саңқылдайды (Ж.Аймауытов, Шығ., 42).

ҚОТАР е т. а у ы с. с ө й л. *Аузына құя салу, тез ішу.* Бір-бір кесе айранды *қ о т а р д ы қ* та, қоян союға кірістік (Қ.Әбілқайыр, Текес., 49).

ҚОТАРМА з а т. с ө й л. ***Аударма*** (М.Рашев, Бетің қисық, 14).

ҚОТАРЫС... Есен сабадағы қымызды *қ о т а р ы с а д ы* (Жалын, 1977, №1, 12).

ҚОТИЫН... *Қ о т и ы н* неме бір күні жазым етсе қайтесің? (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 1, 229). Оның үстіне сүйекке өкпелегендей торсаңдап тұрған тексіздеу күйеуінің *қ о т и ы н* мінезіне шамырқанған түрі бар (Қ.Ысқақов, Тұйық, 89).

ҚОТИЫНДАУ с ы н. ж е р г. *Бұзықтау, содырлау, тентектеу.* Есер хан мінезі *қ о т и ы н д а у*, кісі көңіліне қарауды білмейтін жан еді (Егем. Қазақст., 31.07.2002, 8).

ҚОТИЫНДЫҚ з а т. *Содырлық, сотқарлық, бұзақылық.* Білмесең айтайын: сен аярлығы, *қ о т и ы н д ы ғ ы* жеті нарға жүк болатын шетелдік саудагерлердің қолбаласысың (Ана тілі, 11.12.2003, 1).

ҚОТТАН е т. ж е р г. *Баю, әлдену, күшею.* Тізімнің аяқ шенінде жаңа байып, *қ о т т а н ы п* келе жатқан бірнеше қытай саудагерлері тіркеліпті (Қ.Жұмаділов, Тағдыр, 324).

ҚОТТАНУ *Қоттан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОТТЫ с ы н. ж е р г. *Бай, әлді, ауқатты.* Мені дәметті дей көрме, әйтеуір. Кейде *қ о т т ы л а р д а н* дәмететінім де рас (Т.Тобағабылов, Түсінсең еді., 129).

ҚОШ з а т. *Темір ұстасының ішіне суық су құйылып қойылған ыдысы.* Темір ұстаханасында көрік, кемпірауыз, қазиек, төс, *қ о ш* тұратыны осының нақты дәлелі (Аңыз адам, 2011, №19, 15).

ҚОШАЛ з а т. ж е р г. *Риза, қанағат.*

ҚОШАЛДЫҚ з а т. *Көңілі толғандық, ризалық, қанағаттанғандық.* Билердің барлығы да балаға деген *қ о ш а л д ы қ т а р ы н* жасыра алмай, бір-бір ауыз тіл қатты (Ж.Ахмади, Айтұмар, 316).

ҚОШАН: Қошан тіршілік. *Күнделікті, күйбең, күйкі тірлік.* Біз сияқты жастар еңбектен, қиындықтан шаршамайды, әлгіндей жалғыз үй, *қ о ш а н т і р ш і л і к т е н* жалығады (Фермаға кел., 21).

ҚОШЕМЕТТЕН е т. *Риза болу, қуану, көтерілу.* Бұндай сасып отырғанда келіп көңіл делбегеннің өзі достық белгісі. Оған үй-іші *қ о ш е м е т т е н і п* қалды (Ж.Тілепбергенов, Ізбасар, 176).

ҚОШЕМЕТТЕНУ *Қошеметтен етістігінің қимыл атауы.*

ҚОШҚАР з а т. а с т р. с ө й л. ***Қой.*** Үркердің үстіңгі жағында тұратын, аса жарық емес қос жұлдыз бар. Оны – Тоқты, Қозы немесе Қой, *Қ о ш қ а р* деп те атайды (Х.Әбішұлы, Аспан сыры, 151). Жырдағы басты кейіпкерлер Баян сұлу Ай планетасына, Қозы Көрпеш *Қ о ш қ а р* (хамал) жұлдызына сәйкес аталынған (Лен. жас, 03.10.1974, 3).

ҚОШҚАРМҮЙІЗДЕП үс т. *Қошқармүйіз өрнек салып, оюлап.* Мұның сыртында *қ о ш қ а р м ү й і з д е п* түрлі түспен өрнектелген алаша, кілемдер тоқылады (Н.Қазыбеков, Дала., 29). Қызылды-жасылды түрлі жіппен *қ о ш қ а р м ү й і з д е п* тоқыған шым шилер, оюлаған керегеқап, уыққаптар (Ер қанаты, 132).

ҚОШТАНДЫР е т. *Көңілін көтеру, қуанту.* Өлеңнің көңіл көтеріп, *қ о ш т*

а н д ы р а т ы н қасиеті әдемілігінде (А.Байтұрсынов, Шығ., 188).

ҚОШТАНУ *Қоштан етістігінің қимыл атауы.* Хатымгер, *қ о ш т а н у* деген сөздерді жасаған (Қаз. әдеб., 14.11.1975, 3).

ҚОШУАҚ з а т. ж е р г. *Көңілі хош, разы, риза.* Тірі пендеге әрқашан көңіл *қ о ш у а ғ ы* ауадай қажет (Д.Досжанов, Жолбарыс, 31). – Оны тек темір-терсекке жібер, - деп балуан інісінің бүгінгі тіршілігіне оншалық *қ о ш у а қ* емес екенін аңғартты (О.Сәрсенбаев, Жақсының., 153).

ҚОШУАҚТА е т. *Ризашылық білдіру, разы болу.* – Бақытты бол, келіншан. Ұл тап, ұрпағың молайсын, - деп екіншісі *қ о ш у а қ т а й т ы н* (С.Сматаев, Бұлақ, 94).

ҚОШУАҚТАУ *Қошуақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚОШЫНА з а т. ж е р г. ***Көрші*** (Ж.Досқараев, Қаз. тіл. жерг., 142). – Кіммен көрші болыппыз? – Берікпен *қ о ш ы н а* болдық, - деп Сауыт көрші дегенді ұйғырша айтты (Б.Дәулетбаев, Парыз, 211).

ҚОЮ: Қою сүт... Бір жұмыртқаның сарысына жарты стақан *қ о ю с ү т* қосып араластырады (Алм. ақшам., 27.09.1991, 5).

ҚОЮЛАТҚЫШ з а т. *Бір нәрсені қоюлататын зат.* Біресе кен сүзетін жаққа, біресе *қ о ю л а т қ ы ш қ а* жүгіріп, күнұзақ тыным көрмейді (Жұлдыз, 1973, №9, 177).

ҚОЮЛАТУШЫЛЫҚ з а т. *Бір нәрсені қоюлатып жіберушілік.* Қалмақан очерктері мен публицистикасында оқиғаны *қ о ю л а т у ш ы л ы қ*, әсіре қызыл сөзбен артық айтып, асып кетушілік дегенді байқамаймыз (Р.Ыдырысов, Отты жыл., 93).

ҚОЮЛЫ-СҰЙЫҚТЫ с ы н. *Қоюы бар, сұйығы бар – аралас.* Шикілі-пісілі, ыстықты-суықты, *қ о ю л ы-с ұ й ы қ т ы* азығын арқалап жүргендер – жолына, өзіне сенбейтін сенделмелер (К.Сегізбаев, Жапжасыл., 4).

ҚОЯ[1] з а т. *Жеген ас қорытылмай қалатын ауру.* Көгіс тартып тұр безеріп қыр үсті *Қ о я* аурудан айықпаған баладай. Кәрі шыңдар бір-біріне суысты, Бір суық леп кезіп жүрді жағалай (Ж.Нәжімеденов, Ұрпағым., 65).

ҚОЯ[2] з а т. *Оралған ақ киізден, сүйек не талдан жасалып, қыранның ішкі құрылысын қыл-қыбырдан тазарту үшін берілетін жасанды нәрсе* (Ж. Сатылғанов, «Қауырсын» клубы, 86). Қыранға жегізген *қ о я* екінші не үшінші күні қыранның ішіндегі қыл-қыбырын алып, құстың аузынан түседі (Бұл да, 89).

ҚОЯБА з а т. с ө й л. ***Қоя.*** Бүркіт кейде өзі алған аңның етін терісімен, жүнімен жұтып, содан қоя немесе *қ о я б а* деген ауруға ұшырайды (С.Мұқанов, Таңд. шығ., 15, 95).

ҚОЯН з а т. э т н. *Бір топ бала алаңға жиналып ойнайтын ойын. Қашықтығы 50-60 м-дей жерге екі шеңбер сызады. Қояндар бір шеңберде тұрады. Бір бала «тазы» болып, 3-4 м-дей жерге орналасады. Қояндар бір қоршаудан екінші қоршауға қашқан кезде жолдан ұстайды* (Ойын-сауық, 155).

Қоян аяғын жеген. *Нағыз жүйрік, желаяқ.* Ол үш жастан асты. Нағыз *қ о я н а я ғ ы н ж е г е н.* Ауылдың қозы-лағын қуғыштайды да жүреді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы, 8).

Қоян бөрік. *Қоянның терісінен істелген бөрік. Қ о я н б ө р к і* ұйпа-тұйпа боп теріс айналып кетіпті (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 84).

Қоян тіс. *Тісі қоянның тісі сияқты ырсиып қалған адам.* Нартуған енді байқады: аядай тар камерада безеу беттен басқа ерні жырық, *қ о я н т і с* тағы біреу бар екен (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 259).

ҚОЯНБҰЛТАҚ: Қоянбұлтаққа салды. *Ары-бері бұлтақтады, жалтарды; айлаға басты.* Әйткенмен, қызының ойын анықтап білгісі келген ана *қ о я н б ұ л т а қ қ а с а л д ы* (М.Құмарбекұлы, Жер иесі, 13). Үкібайдың жігіттерінің өздері киліккенін, оқыстан сойыл сілтегенін айтып, ақталуға тырысқан Нұрәлі би біраз *қ о я н б ұ л т а қ қ а с а л ы п* баққан (К.Сегізбаев, Беласқан,142).

ҚОЯНЖОНДАН е т. *Жұп-жұмыр болып, дөңкиіп жату.* Содан ба, екінші бөлімшенің *қ о я н ж о н д а н ғ а н* күпсек қары да елден бұрын еріді (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 205).

ҚОЯНЖОНДАНУ *Қоянжондан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЯНҚАШТЫ з а т. *Кезек күттірмейтін қандай да бір қауырт жұмысты көп болып жабылып, тезірек істеп тастау дәстүрі.* Піскен егінді

жауын-шашынға тигізбей, дән төгілмей тұрғанда тездетіп ору үшін *қ о я н қ а ш т ы* жасалады (Қаз. этнография., 3, 634). Біз де бүгін таң сәріден тұрып *қ о я н қ а ш т ы* жасап жатыр едік, - деді жадырай күліп (Қаз. әдеб., 26.10.1973, 2).

ҚОЯНСҮЙЕКТІ с ы н. *Қоянсүйек мол өскен, қоянсүйегі қалың.* Құмның жоталары сексеуілді, ойпаттары жусанды, ебелекті, келіншекбозды, селеулі, *қ о я н с ү й е к т і*, теріскенді болып келеді (Лен. жас, 31.01.1973, 1).

ҚОЯНТОБЫҚ з а т. м е д. *Без түйінделіп, ісіп кететін ауру.* Атерома – түйінбез, кейде мұны ел арасында «*қ о я н т о б ы қ*» ауруы деп те атайды (ҚСҒ, 1, 548).

ҚОЯНШАРЫҚ е т. ж е р г. *Шыдау, төзу, төтеп беру.* - Әзірге *қ о я н ш а р ы қ*, қара жамылған ауылды осындай ақ қар, көк мұзда қайда қуамыз, - деді (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау, 2, 4). – Ештеңе етпейді, бір күн *қ о я н ш а р ы қ*, құрдасыңның орнына жатып кет (Бұл да, 141).

ҚУ: Қу құйрық. *Түлкі д.м.* Орамалға шашуын Түйіп алып, асығып, Маймыл кемпір келіпті. Мәлін, борсық, *қ у қ ұ й р ы қ* Ниеттерін білдіріп – Бәрі де жем теріпті (І.Жансүгіров, Шығ. жин., 67).

Қу сөзден қуырдақ қуырған. *Сөзбен қарық қылған, бірақ нәтиже жоқ; уәдені судай сапырған.* Сондықтан әлгіндей *қ у с ө з д е н қ у ы р д а қ қ у ы р ғ а н* ағалардың әңгімелерін қызғанышпен тыңдаймын (Ә.Асқаров, Таңд., 189). Куба (Оқас) *қ у с ө з д е н қ у ы р д а қ қ у ы р ғ а н ғ а* ғана тәуір: қимылы олақ, шабан, құлашы китіңкитің (Жалын, 1974, №1, 48).

Қусаң құмалақ түспейтін. *Еш нәрсесін бермейтін, сараң; қу, айлакер, қу мүйіз.* Күні бойғы дау үстінде *қ у с а ң қ ұ м а л а қ т ү с п е й т і н* қақатұяқ, қумүйіз Бекташ шалды сөйлетіп аузын қу шөппен сүрткізіп отырған (Ж.Ахмади, Айтұмар, 27). Арасында оның «жұмыртқадан жүн қырыққан» тым пысықтығын, «*қ у с а ң қ ұ м а л а қ т ү с п е й т і н*» сараңдығын жіпше тізді (Таң нұры, 196).

Қу шөңге. *Қу мүйіз, тіс қаққан.* Алдымда тұрған мына кәрі Әбділданы менсінбегендей сәл солғындау болғанымды тіс қаққан *қ у ш ө ң г е* емес пе, түсініп қойды (Қазақст. ауыл шаруаш., 1969, №10, 56).

ҚУАЛА: Қуаласаң құмалақ түспейді. *Әккі, қу, қу мүйіз: одан еш нәрсе өндіре алмайсың д.м. Қ у а л а с а ң қ ұ м а л а қ т ү с п е й т і н* курстасым «жоқ» деп алақанын жайды (Ә.Асқаров, Таңд., 176).

ҚУЖОЛТАЙ с ы н. *Әр кез жолы болмайтын, ісі сәтсіз аяқталатын (адам).* ≈ Сен бұл *қ у ж о л т а й м е н* қайдан кезігіп жүрсің?

ҚУЗАС *Қуза етістігінен жасалған ортақ етіс.*

ҚУЗАСТЫР *Қузас етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ҚУЗАСТЫРУ *Қузастыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚУЗАСТЫРЫЛ *Қузастыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Кім екендігі, қасқа арғымақты, брауникті қайдан алғандығы, Ғаббасовты білетін-білмейтіндігі *қ у з а с т ы р ы л а* бастады (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 196).

ҚУЗАСТЫРЫЛУ *Қ у з а с т ы р ы л етістігінің қимыл атауы.*

ҚУҚҰМАЛАҚ з а т. в е т. *Жылқы малының құрғақ шөпті көп жеп, суды аз ішкендігінен болатын ауру. Қ у қ ұ м а л а қ* ауруын көбінесе қыстыгүні мініп жүрген жылқының құрғақ шөп жеп, суды аз ішетіндігінен болады деп топшылайтын. Нәжіс жүрмейтін ішекке кептеліп қалады. Оны тазартса, мал жазылып кетеді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр., 136).

ҚУЛЫ с ы н. *Қуы бар, қуы көп.* Қыз білек қоға, *қ у л ы* көл, Қасқыры қайсар, қабаны өр (І.Жансүгіров, Өлең мен поэм., 206).

ҚУМҮЙІЗ з а т. с ө й л. ***Құлтеке.*** Киіктің текесі 10-15 жыл жасаған соң мүйізі түсіп, тұқылы қалады. Соны құлтеке немесе *қ у м ү й і з* дейді (Білім және еңбек, 1984, №9, 25).

ҚУСАҚ с ы н. *Қу, қураған; кепкен.* Түс әлетінде сексеуіл қиюшылар бір жерге жиналады. *Қ у с а қ* шырпылар үйіліп, от жанады (Қ.Омаров, Әке, 74). Пешке *қ у с а қ* тамызық салып, үш-төрт тал жыңғылдың басын қаластырды (Бұл да, 103). Жағаға жақын біткен былтырғы *қ у с а қ* қамыс бейнесі – су бетінде (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 26).

ҚУСЫРЫЛЫҢҚЫРА е т. *Танауы аздап қусырыла түсу.*

ҚУСЫРЫЛЫҢҚЫРАУ *Қусырылыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚУТЫҢБАЙ з а т. э к с п р. *Кутыңдап қалған адам.* – Сіз сұрағаннан кейін тіпті жақсарып келді, - деді бір *қ у т ы ң б а й* (Д.Рамазан, Жылап аққан., 33).

ҚУШЫҚ: Қушық жауырын. *Жауырын қушиған.* Қарсы алды орта бойлы, қызыл шырай, Сақтанып жан-жағына қарай-қарай. Сұңғақтау, *қ у ш ы қ ж а у ы р ы н*, қараторы, Мөлиіп тұр артында бір тапжылмай (И.Байзақов, Таңд. шығ., 1, 109).

ҚУШЫҚТА е т. ж е р г. *Мазақ ету, келемеждеу.* Жанындағылар мұнысын естіп, қалып, *қ у ш ы қ т а й* бастады: - Ендеше неге келе жатырмыз?! Қайтайық! (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес, 61).

ҚУШЫҢДА е т. с ө й л. ***Кутыңда.*** ≈ *Қ у ш ы ң д а п,* күліп қояды.

ҚУШЫҢДАУ *Қушыңда етістігінің қимыл атауы.* Жасым болса отызға таяп қалды. Шалдардың *қ у ш ы ң д а у ы* анау. Неменеге бұлданам (Д.Рамазан, Жылап аққан., 172).

ҚУЫНДЫ с ы н. *Көп қуылған, қуа берген.* Алғашқы қар сірлеуіт боп, қатқақтана бастаған соң, қойды *қ у ы н д ы* қылмай өзенді сағалата жайды (Лен. жас, 07.12.1972, 1).

ҚУЫҚ з а т. ж е р г. *Шамның шишасы; пузыры* (Ж.Досқараев, Қаз. тіл. жерг. ерекш., 142).

ҚУЫҚАСТЫ с ы н. *Қуықтың астында тұрған.* Сондай-ақ, *қ у ы қ а с т ы* безінің қабынуынан қасабаның қобуы әлсірейді (Жас алаш, 01.11.2003, 6).

ҚУЫР з а т. ж е р г. ***Мұржа.*** Төбедегі түтін тартар жалғыз *қ у ы р д ы ң* аузынан сүңгілер салбырайды (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 11).

ҚУЫРДАҚ: Қуырдақтың көкесі... Құранның бір ғана «фатиха» сүресін әрбір шала сауатты оны өзінше бұрмалай берсе, *қ у ы р д а қ т ы ң к ө к е с і н* сонда көрмейміз бе? (Ана тілі, 28.08.08., 13).

ҚУЫС: Қуыс үйден құры шығармау. э т н. *Үйге кірген адамға дәм ауыз тигізу салты.* Үйге келген адам өте асығыс болып, үйден шықпақшы болса, онда үй иесі: «*Қ у ы с ү й д е н қ ұ р ы ш ы қ п а й д ы*» деп, дереу дастарқан жайып, тамақтан ауыз тигізеді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 127).

ҚУЫСТАНУШЫЛЫҚ з а т. *Бір нәрседен сезіктенушілік, күдіктенушілік.* Осы бір қарастың байыбына бара алмайтын *қ у ы с т а н у ш ы л ы қ қ а* тап болып, бір сәт абыржулы күй кештік (Лен. жас, 21.10.1983, 2).

ҚҰБАДҮМБІЛ с ы н. *Сұрғылт, сұрқай; біркелкі.* Бір кезде Бәкизатқа кездескенде ұйқыдан оянғандай, қала ішінің күнделікті *қ ұ б а д ү м б і л* тіршілігіне қайтып оралғандай болатынсың (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 7).

ҚҰБАҚАНДАП ү с т. *Бозарып, сұрланып.* – Сенің «жаңалығың» бізге үкімет жағынан баяғыда жетіп болған, - дегенде шабарманның өңі *қ ұ б а қ а н д а п* сала берді (М.Разданұлы, Алтай., 268).

ҚҰБЫЖЕҢ з а т. с ө й л. ***Құбыр.*** Әлде радон көздерінен жоғары шығатын *қ ұ б ы ж е ң д е р* жасап, үстіне фонтан орнатып, солар арқылы пайдалану дұрыс бола ма? (І.Есенберлин, Алтын., 307).

ҚҰБЫЛАНАМАШЫ з а т. *Құбыланамамен жұмыс істей білетін адам; бағыт-бағдарды анықтаушы.* Осы заманғы ақын, тәжірибелі *қ ұ б ы л а н а м а ш ы д а й* уақыт тамырын дәл басуға тиіс (Лен. жас, 22.01.1988, 3).

ҚҰДА: Құда түсуші. *Құда түсе барған адам.* Егер тоқтамға келіп, сөз байласса, *қ ұ д а т ү с у ш і л е р* үкі тағып, бір малды қыз үйінің белдеуіне байлайды (Қ.Толыбаев, Бабадан., 138).

ҚҰДЫҚ з а т. *Қабірдің төртбұрышты етіп қазылған, терең шұңқыры* (Қаз. этнография., 1, 97). *Қ ұ д ы қ* бір құлаштай терең, ұзындығы адам бойындай етіп қазылады да, оның батыс бүйірінен қуыстап, лақат шығарылады (Бұл да).

ҚҰДЫҚХАНА з а т. *Ішінде құдық бар бөлме.* Қазіргі кезде олар тамаша мавзолейдің қазандық, асхана, кітапхана, *қ ұ д ы қ х а н а* және бүкіл сегіз жүлекті коридорды толық жөндеп бітті (Қаз. әдеб., 20.10.1978, 2).

ҚҰДЫС с ы н. *Белі бүкірейген, бүкіш; күдіс.*

ҚҰДЫСТАН е т. *Белі бүкірею, құдыс болу.* Оның орнына ақ араласқан сарғылт сақалы қаужиып, *қ ұ д ы с т а н ғ а н* сары-шұбар шал отырды (Халифа Алтай, Алтайдан., 142).

ҚҰДЫСТАНУ *Құдыстан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰДІРЕТ з а т. м и ф. *Сыңар қанат тау құсы.* Көне көздердің айтуынша құдай

сыңар қанат қылып жаратқан «Құдіреттің құсы» - *қ ұ д і р е т»* деген тау хайуанаты тек осы өлкені мекендепті (О.Қауғабай, Әлмерек.,120).

ҚҰЖАТТАН *Құжатта етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Қазақ жерінің сыртында шекара болғанымен, ішінде *қ ұ ж а т т а н ғ а н*, шекара болмаған (Соц. Қаз., 29.08.1990, 3).

ҚҰЖАТТАНУ[1] з а т. *Құжат түрлерін, оның теориясын зерттейтін ғылым (пән).*

ҚҰЖАТТАНУ[2] *Құжаттан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЖЫРАТ з а т. с ө й л. 1. *Құжат.* 2. а у ы с. *Қазына, байлық.* «Бабырнама» шағатай тілінде жазылған. Адам баласының ерекше *қ ұ ж ы р а т ы* деуге болады (Жалын, 1988, №1, 60).

ҚҰЗАУ: Құзау салды. ж е р г. *Көз салды, қарады. Қ ұ з а у с а л с а м,* ол көз енді табылмас, Озан салсам, оралар ма жалын жас! Домбырамнан күй еседі дәркүмән, Қарттық басы осы екен ғой, қарындас (Қ.Шаңғытбаев, Таңдамалы, 235).

ҚҰЗЫРЕТТІ с ы н. *Құзыреті мол, лауазымды.* ≈ *Қ ұ з ы р е т т і* билік иесі.

ҚҰЗЫРХАТ з а т. к ө н е. *Үкіметке арналып, жазбаша түрде берілген ұжымдық талап-тілек, сұраныс.* Осы жылы ол (Ә.Бөкейханов) тарихтан белгілі Қарқаралы *қ ұ з ы р х а т ы н* ұйымдастырушылардың бірі болды (Алаш., 10).

ҚҰЙ з а т. к ө н е. ***Құдық.*** *Қ ұ й д ы ң* құдықтан айырмасы шұқырға суды қолдан құйып толтырады. Ертеректе кез келген жерден құй қазып, оның жан-жағынан аяғы соған құятын арық-атыздар тартқан. Оған жаңбыр, қар сулары құйылып, ауызсу болмағанымен мал суаруға жараған (Соц. Қаз., 09.04.1991, 4).

ҚҰЙҒАН: Құйған асықтай. *Сымбатты, сұлу, әдемі, келісті; салмақты.* Жо-оқ, обалы не керек, кінә тағып. Жігіттің мінезі де, өзі де *қ ұ й ғ а н а с ы қ т а й* келісті екен (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 104).

ҚҰЙҒЫ з а т. *Аузы тар ыдысқа сұйықтық құю үшін пайдаланылатын бұйым (воронка)* (Бекітіл. термин., 53).

ҚҰЙЛАТ е т. ж е р г. *Алдау, адастыру; жер соқтыру.* Қуыншысын *қ ұ й л а т ы п,* Құйрығын беріп кетеді. Сонда да сордан құтылмай, Дүниеден өтеді (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 347).

ҚҰЙМА: Құйма сақина. *Металды ерітіп, арнаулы қалыпқа құю арқылы жасалған сақина.* Таза күмістің өзінен жасайтын бұрама білезік, *қ ұ й м а с а қ и н а* сияқты заттар болмаса, басқа мүліктерді әшекейлеу үшін алдымен күмісті сымға тартып алушы еді. (Жұлдыз, 1973, №9, 210).

ҚҰЙМАҚҰЛАҚТЫҚ з а т. *Естігенін көкейіне тез сақтайтындық, ұмытпайтындық.* Осындай көп ішінен біреуінің аузынан шыға қалса, шәкіртінің білгірлігіне, *қ ұ й м а қ ұ л а қ т ы ғ ы н а* сүйсінген мұғалім оған күле қарайтын (З.Ақышев, Жаяу., 70).

ҚҰЙМАЛЫ с ы н. *Қалыпқа құйып жасалған, құйылған.* Айыл-тұрманы түгелдей үзбелі, *қ ұ й м а л ы*, шытыралы келеді (Ж.Бабалықұлы, Ер қанаты, 259).

ҚҰЙРЫҚ: Құйрығына қызыл бұрыш қыстырды. *Жанына батырды, зар қақтырды.* Мен аға сұлтанның *қ ұ й р ы ғ ы н а* бір *қ ы з ы л б ұ р ы ш қ ы с т ы р а* қайтатын болармын (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 29).

Құйрығына қоңырау байланды. *Жаман атқа ие болды. Қ ұ й р ы ғ ы н а қ о ң ы р а у б а й л а н ғ а н* бір-екеуінде тіпті маза жоқ. Аш қалмайды, бірақ бас қала ма, қалмай ма, соны ойлап отыр (Ж.Қорғасбек, Жынды., 230).

Құйрық май. *Қойдың құйрық майы. Қ ұ й р ы қ м а й* баланы түрлі жел-құздан сақтап, кіндікті ораған дәкені кіндікке жабыстырмайды (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 4).

Құйрық үзіп кетті. *Бөлініп кетті, біржолата кетті.* Бұл сөзден соң мүлде көңілі қалып, олардың арасынан біржолата *қ ұ й р ы қ ү з і п к е т е* барған екен (Ел аузы., 285).

ҚҰЙРЫҚТЫ: Құйрықты жұлдыздай жарқырады. *Жарқ етіп көзге түсті.* Байқағаным, өз ғұмырында қолынан келгенше мол іс тындыруға асыққан кейбір адамдар о дүниеге өзгелерден бұрын және мезгілсіз *қ ұ й р ы қ т ы ж ұ л д ы з д а й ж а р қ ы р а п* кетеді екен (М.Қалдыбай, Елім деген., 25).

ҚҰЛ: Құл тұйғын. *Кір тұйғын кейде осылай да аталына береді.* Тұйғынның «мырза тұйғын», «*қ ұ л т ұ й ғ ы н*» деген түрлері болады (Ш.Айманов.., Қыран тур.,

87). Тұйғындар түсіне қарай – ақ тұйғын, кір тұйғын болып жіктеледі. Бірқатар әдебиеттерде ақ тұйғын – мырза тұйғын, кір тұйғын – *қ ұ л т ұ й ғ ы н* болып та жазылып жүр (Ж.Бабалықов.., Қырандар, 144).

ҚҰЛА: Құла түзде ку ілген. *Алғыр, ұшқыр, өжет.* Көңілім дария болғанда, қолым қайық, Өз-өзімнен боламын Еділ-Жайық. Айдын шалқар көл қайда қылар шабыт, *Қ ұ л а т ү з д е қ у і л г е н* мен бидайық (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 199).

ҚҰЛАЗУШЫЛЫҚ з а т. *Көңілінің құлазып қалғандығы, жабырқаушылық.* Кейде көңілінің түкпірі жан баласы дендей алмайтын *қ ұ л а з у ш ы л ы қ қ а* ұрынып, сенделіп қалатын еді (Таң нұры, 35).

ҚҰЛАҚ[1] з а т. *Күмбездің сәндік үшін төрт бұрышына биік етіп орнатылған текшеліктер.* ≈ Әкесінің күмбезінің төрт бұрышына да *қ ұ л а қ* жасатыпты.

ҚҰЛАҚ[2] з а т. *Опырмалы мылтықтың пестонға от беретін тетігі, шаппасы, қайырмасы.* Алдыңғысы мылтығының *қ ұ л а ғ ы н* қайырып кезеп тұр (З.Ақышев, Ақбел, 69).

ҚҰЛАҚ[3] з а т. ж е р г. *Өзендегі қазан-шұңқыр, иірім, тартпа. Қ ұ л а қ қ а* құйғытып кеп құлап кетті, Шықпады – су астында тұрақ тепті. Ауыл-ел азан-қазан қан ағызып, Алуа қара көзден бұлақ төкті (Е.Дүйсенбай, Бозала таң., 97).

ҚҰЛАҚ: Құлағына жетпеді. *Естімеді (ешкім айтқан жоқ) д.м.* Өсекке қарсы тараған қауесет Мұраттың *қ ұ л а ғ ы н а ж е т п е г е н* сияқты (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 177).

Құлағының құрышын қандырды. *Жақсы ән салып, әңгіме айтып, риза етті; құмардан шығарды.* – Тозған дауыс, шытынаған сыбызғы *қ ұ л а ғ ы н ы ң қ ұ р ы ш ы н қ а н д ы р а* қояр ма екен? Дегенмен, меселің қайтпасын, - деп үйден кәрі серігін алдырды (Мәдениет және тұрмыс, 1972, №7, 19).

Құлақ етін жеді. *Қайта-қайта айтып, мазасын алды.* Олар қайта-қайта звондап менің *қ ұ л а қ е т і м д і ж е п* қойды (Б.Дәулетбаев, Парыз, 64).

Құлақ қойды. *Құлақ қойды, тыңдады, естіді.*

Құлақ түрді. *Құлағын салды, тыңдады, естімек болды.* Тағы не айтар екен деп Қозығараға *қ ұ л а қ т ү р е м і н.* Бірақ үнсіз қой соңын қузауға кірісті (Т.Тілеуханов, Көрші келіншек, 39). Жай отырмайды, малтасын езеді бір. Тыңдамайын десең де, *қ ұ л а қ т ү р г і з е т і н* қызық әңгімелер (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 172).

Құлақтың құрыш етін жеді. *Қайта-қайта айтып, мезі қылды.* Әрі өткен, бері өткенінде *қ ұ л а қ т ы ң қ ұ р ы ш е т і н ж е п*, ақыры көндірді (К.Ахметбеков, Егіз қала, 438).

ҚҰЛАҚАСҚА: Құлақасқа шай. *Сүті қаймақ мол қосылған қызыл шай.* Шай да неше түрлі болады: күрең шай, *қ ұ л а қ а с қ а ш а й*, қызыл шай (Т.Кененқызы, Кенен, 47).

ҚҰЛАҚТЫ с ы н. *Текшелі етіп жасаған құлағы бар (күмбез).* Төбесі күмбезді, *қ ұ л а қ т ы*, ағаш есікті, кіре берісі оймышты, өрнекті, қос дің бағаналы етіп, тек қызыл кірпіштен жасайтын болды (Ә.Ыдырысов, Таңшолпан, 134).

ҚҰЛАҚША з а т. *Телефонның қолға алып, құлаққа тосатын бөлігі (трубкасы).* Үстелімнің үстіндегі телефон шырылдап қоя берді. *Қ ұ л а қ ш а с ы н* көтеріп: - Ало! -дедім (Д.Рамазан, Жылап аққан., 170). – Ол телефон *қ ұ л а қ ш а с ы н* орнына қойып, қасыма келді (Ә.Тәжібаев, Жаданов әңгім., 56).

ҚҰЛАҚШЕКЕ: Құлақшекеден қондырды. *Құлақшекеден бірді қойды.* Мұрны қорқордың басындай домалақ неме айқайды сап кеп *қ ұ л а қ ш е к е д е н қ о н д ы р с ы н.* Аңдаусыз отырғам. Есім ауып қалыпты (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 248).

ҚҰЛАҚШЫНДЫҚ с ы н. *Құлақшын боларлық, құлақшынға жарарлық (тері).* Ал қорықтағы мына қазақтарға екі-үш бас сиырының бұзау-торпағын аман өсіріп, аратұра бір-екі *қ ұ л а қ ш ы н д ы қ* ондатр аулап алса шаруасы түгел (Қ.Жиенбай, Даңқ., 86).

ҚҰЛАЛАТ е т. с ө й л. *Құла жылқыны көп жи д.м.* Қысырақтың үйірін Алапат та, *қ ұ л а л а т.* Қысыр жеңгем ұл тапсын. Алалат та, балалат! Ат байларға жараса, О да бізге қанағат (Ж.Ахмади, Айтұмар, 135).

ҚҰЛАЛАТУ *Құлалат етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛАЛАУ с ы н. *Құлаға жақын (түс).* Құрманға құйылған шәй алғашқыда қан жирендеу, онан кейінгісі құбақан *қ ұ л а л а у* боп келеді де, үшінші шыныаяқ сарғылт боздау боп сұйқылдана берді (З.Ақышев, Ақбел асуы, 138).

ҚҰЛАН: Құлан жуа. б о т. *Жуаның ірірек келген бір түрі.* Ал күн күркірегеннен кейін ой жуа болмаса, *қ ұ л а н ж у а н ы ң* уы шығып жеуге келмей қалады (Ж.Алтайбаев, Таңд. шығ., 324).

ҚҰЛАНСАУЫР с ы н. *Сауыры құланның сауырындай жұп-жұмыр.* Темір құйма таяқ, *қ ұ л а н с а у ы р* араби арғымағы үстінде. Биік, еңсегей тұлғасын қапсыра кіреуке сауыт киген (Е.Тұрсынов, Темірлан, 89).

Құлан тұяқ э п и т. *Тұяғы құланның тұяғындай дөп-дөңгелек.* Құлан жал, бөрі кеуде, қамыс құлақ, Салпы ерін тарбақ танау, киік сағақ. Бос белбеу, бота тірсек, қол ет бөлек, Сіңірі желбеленген, *қ ұ л а н т ұ я қ* (И.Байзақов, Құралай., 141).

ҚҰЛАНТӨС: Құлантөс бұлдырық. *Бұлдырықтың бір түрі; қылқұйрық.* СССР-де, сондай-ақ Қазақстанда ақбауыр бұлдырық, қарабауыр бұлдырық және *қ ұ л а н т ө с б ұ л д ы р ы қ* деп аталатын үш түрі кездеседі. Соңғысын кей жерлерде қылқұйрық деп те атайды (Қаз-н әйел-рі, 1984, №8, 30). *Қ ұ л а н т ө с б ұ л д ы р ы қ* немесе қылқұйрық – республикамызда кең тараған бұлдырықтың бір түрі және ең кішісі (Бұл да).

ҚҰЛАШ: Құлаш құйрық. п о э т. *Құлаштай ұзын құйрық.* Иранға қарай борт-борт желген қыпшақтың тоқпақ жал, *қ ұ л а ш қ ұ й р ы қ*, ошақ табан сәйгүлік жүйріктері (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 145).

Құлашты кеңге салды. *Қарқындады, қарыштады.* – Биылғы межеңді қалай атап отырсың? Он мың. – Пәлі, *қ ұ л а ш т ы к е ң г е с а л ы п с ы ң* ғой (Б.Мұстафин, Жайнаған жер, 61).

ҚҰЛДАУ з а т. г е о г р. ж е р г. *Еңіс жер, құлама.* Жарсудың *қ ұ л д а у ы н а* тірелетін аңғардың алды ұзыннан-ұзақ созылған бұралаңы көп терең шатқалды шұбалаңқы сай (С.Сматаев, Алғашқы асу, 143). *Қ ұ л д а у д ы ң* қамшылар жағында қотан аумағындай тегіс жер бар (Бұл да).

ҚҰЛДЫРМАМАЙ з а т. к ө н е. *Ертедегі мылтықтардың бір түрі.* Мылтықтың «алты қырлы ақ берен», «он екі құрсау жез айыр», «қозыкеш», «*қ ұ л д ы р м а м а й*», «қара мылтық» деген аттары бар (Ата салты., 50). «Нақыпбек! Тұр, қоршап алыпты» дегенімде, *қ ұ л д ы р м а м а й ы н а* шап бергені (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 289). *Қ ұ л д ы р м а м а й ы н* ыңғайлап, жылқының арт жағын кес-кестей берді (Бұл да, 385).

ҚҰЛЖА с ы н. а у ы с. *Ірі, үлкен. Қ ұ л ж а* қобызын арқалап, елден-елге, бектен бекке жырау кезер (Ел аузы, 274).

ҚҰЛЖА: Құлжа алмасы. *Жабайы алманың қолға өсірілген түрі* (ҚСЭ, 1, 281).

ҚҰЛПАТША з а т. с ө й л. ***Қолбатша.*** Түйеде таза үлек пен таза айырдан біртуған тарақ құйрық жалғыз өркеш нар туады. Оның еркегін бекпатша, ұрғашысын *қ ұ л п а т ш а* дейді (С.Кенжеахметов: Ана тілі, 25.02.2010, 3).

ҚҰЛПЕРЕН үс т. ж е р г. *Құйғытып, құйындатып.* Әудем жер *қ ұ л п е р е н* шапқан соң ғана бойы жеңілдеп салғандай болды (К.Сегізбаев, Ашылмаған., 60).

ҚҰЛПЕТ..? Кәрі төбеттің ұсқыны нашар, омыртқалары шодырайып, қабырғасы ырсиып, *қ ұ л п е т к е* айналған (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 10).

ҚҰЛТАС з а т. с ө й л. ***Құлтемір.*** Жартылай адам, жартылай *қ ұ л т а с* болып, жүз жасар едік (Ж.Қорғасбек, Жынды., 155).

ҚҰЛТЕКЕ з а т. *Мүйіздері мүжіліп, орнында қос тұқылы ғана қалған кәрі теке.* Тасада тұрған хан *қ ұ л т е к е* дәл өкпе тұсына келген кезде садақ тартты (Қ.Салғарин, Үбедей, 60). Ертеректе 10-15 жасқа келіп, можа боп қартайған текелер жиі кездесуші еді. Ондайларын қумүйіз немесе *қ ұ л т е к е* дейтін (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 23).

ҚҰЛТЕКІ з а т. *Құлдың баласы.* Сыртта бір *қ ұ л т е к і н і ң* аузынан екінші *қ ұ л т е к і н і ң* аузына көшкен «Әскербасы Бақтияр сұлтанды алдияр тақсыр» шақырып жатыр деген дауыс бірте-бірте әлсіреп, әлдеқайда көше қуалай ұзап барып мүлде өшті (І.Есенберлин, Алмас., 162).

ҚҰЛЫНБӨСТЕК з а т. *Құлын терісінен істелген бөстек.* Ол өзінен қол созым жерде, *қ ұ л ы н б ө с т е к* үстінде тізесін бауырына алып, құс ұйқыда жатқан ұлы бәйбішені түртіп оятты (Е.Тұрысов, Темірлан, 254).

ҚҰЛЫНСАҚ с ы н. *Құлынын жақсы көретін, құлынжанды.* Тұмса тұсақ қызғаншақ, Тұмса бие *қ ұ л ы н с а қ* (Мақал).

ҚҰМ: Құм беттенді. *Сұрланды, бедірейді.* Міне, біз осындай оймен *қ ұ м*

б е т т е н і п, сазарып, тістеніп отырғандарға қарадық (Қаз. әдеб., 17.01.1975, 4).

Құм қайыңы қ. ***Қандым.*** Ал құмның (Қызылқұм) шөптерінің түрлері сан алуан. Онда тал, торанғыл, *қ ұ м қ а й ы ң ы*, сексеуіл, кейде терек те кездеседі (Қазақст. ауыл шаруаш., 1959, №8, 94).

ҚҰМАЙ[1] з а т. к ө н е. *Соғыста қолға түскен қыз, әйел.* Бұл үшеуіне де қойындарына *қ ұ м а й* салып, үстеріне жеке-жеке боз орда тігіп берген (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 369).

ҚҰМАЙ[2] с ы н. ж е р г. *Аласа, тырбиған.* Көз көп қазір сыртымыздан сын айтар, Бәйтеректі мазақтаса *қ ұ м а й* тал, Ерден бұрын ел сенімін мұңайтар. Бірақ бізге өз ұлтыңды өзгеден Кем сүйесің деп, қанеки, кім айтар? (М.Шаханов, Мәңгүрт., 168).

ҚҰМАҚ з а т. ж е р г. ***Тезек.*** Малшылар күзде, көктемде *қ ұ м а қ* теріп, отқа жағады (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру., 53).

ҚҰМАҚША з а т. *Құмды, құмдауытты төбе.* Ауыл сыртындағы жатаған боз *қ ұ м а қ ш а д а н* асып түскен соң-ақ маңдай алдынан сағымдана толқып жатқан ұшы-қиырсыз кең жазық көрінді (Б.Шаханов, Қаратау., 140). Жол *қ ұ м а қ ш а ғ а* көтерілді де, кілт ылдилай жөнелді (Б.Шаханов, Ғашық, 61).

ҚҰМАЛАҚҚАТА... Құмаққатаны кей жерде қиқата, *қ ұ м а л а қ қ а т а* деп атайды. Ол құрғақ, қатты шөпті көп жеп, суды аз ішкеннен болады (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру., 53, 176).

ҚҰМАРШЫ з а т. *Құмар ойынын ойнауға құмартушы адам, құмарпаз.*

ҚҰМАРШЫҚ з а т. *Құмаршық өсімдігінің тарыға ұқсас, қара қоңыр түсті дәні. Оны сүтке, сорпаға бөктіріп, тағам ретінде пайдаланады.* Құмнан әкелінген бір аяқтай *қ ұ м а р ш ы қ бар* еді; соны салайын (М.Сүндетов, Ескексіз., 127). Күзде оны кәдімгі қолдан еккен бидай не тарыдай оратын да қағатын. Сөйтіп, үй басы қап-қап *қ ұ м а р ш ы қ* жинап алатын (Жұлдыз, 1970, №8, 79).

Құмаршық қағу. *Аштықтың салдарынан құмда өсетін құмаршық өсімдігінің астына жайма жайып, таяқпен ұрып, дәндерін жинап алу іс-әрекеті.* Құмнан *қ ұ м а р ш ы қ қ а ғ у ғ* а жұмысты тастап кейбіреулер жүре беретін (Қ.Құрманғалиева, Атырау ару, 40).

ҚҰМБЫЛ[1] с ы н. *Әзір, даяр, дайын.* Айда десе жер түбіне де айдап апаруға *қ ұ м б ы л м ы з* (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 384). Мен оның дәл осындай он рисаласын оқуға *қ ұ м б ы л м ы н* (Парасат, 2009, №9, 10).

ҚҰМБЫЛ[2] үс т. *Жылдам, тез, шапшаң; ширақ.* – Жүдә, *қ ұ м б ы л* боп кеттіндер, - деуші еді ол насаттана (Қ.Найманбаев, Беймезгіл., 70). Ондайда әулие қандай *қ ұ м б ы л*: құмалақты шашып жіберіп, ішірткі жазып берген (Ана тілі, 27.05.1991, 12). 2. *Шұғыл, бірден, кенет.* Оған көзі ақшаңдап балдыр ете түсіп еді, анау іске *қ ұ м б ы л* кірісіп, қалақтай жалпақ былғары алып шықты (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 311). Өзге колхоздар тұқым себуге *қ ұ м б ы л* кірісіп кеткенде, сіздер неге жайбарақат отырсыздар? (О.Сәрсенбаев, Жақсының., 13). 3. *Ынты-шынтымен, беріле.* 4. *Көмескі, тұншыққан.* Біресе жердің астынан, біресе жердің үстінен, кейде *қ ұ м б ы л*, кейде ашық дауыстар жамырап кеп бергенде, бас-аяғын ажырата алмай қиналады (Ж.Қорғасбек, Жынды., 14).

ҚҰМДАҚТАС з а т. *Түрлі минералдардың ұсақ бөлшектерінен тұратын жыныс. Қ ұ м д а қ т а с* ақ, сұр, сары, қызыл түсті болуы мүмкін (Терминол. анықт., 6, 202).

ҚҰМДАН з а т. к ө н е. 1. *Кірпіш күйдіретін жер; кірпіш зауыты.* Қала шетіндегі *қ ұ м д а н н а н* кірпіш таситын бірнеше арба керек (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 2, 30). Ал сол сайдың батысындағы кірпіш күйдіру *қ ұ м д а н ы н ы ң* орнына Іле гимназиясын салуды жоспарлады (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 155). *Қ ұ м д а н д а* алғаш күйдірілген қыш – қызыл, екіншісі – боз, үшінші дүркінгісі – қайрақтай көксұр болып шығады (Лен. жас, 21.09.1971, 3). 2. а у ы с. *Бір нәрсені қақтайтын орын.* Тірідей апарып қақтайтын *қ ұ м д а н д а р* бар деп еститін. Бейшаралар сондай бір жерде шыжғырылып жатыр ма, кім біледі?! (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 338).

ҚҰМЖЕМІЛ... Мә, мына дәріні іш. *Қ ұ м ж е м і л* қосылған дермененің сөлі ғой (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 2, 301).

ҚҰМҚАЗАР... Көп қылшықты теңіз буылтық құрттарының бірі – *қ ұ м қ а з а р д ы ң* дене құрылысындағы ерекшелігі және оның тіршілік әрекеті еріксіз назар аударады (Қ.Қайымов, Зоология., 9).

ҚҰМҚҰС з а т. з о о л. *Құмда тіршілік ететін құстардың бір түрі (песчанка)* (Ана тілі, 21.08.2008).

ҚҰМСАҒЫЗ з а т. *Құмсағыз өсімдігінің тамырынан алынатын сағыз.* Ол қылша түстес тарам-тарам өсімдікті жұлып алып: - *қ ұ м с а ғ ы з* осыдан шығады, - деді (Р.Қилыбаев, Өмір өткел., 38).

ҚҰМСАҒЫЗДЫ с ы н. *Құмсағыз өскен, құмсағызы мол.* Қарта бұйрат, қос қолат, *қ ұ м с а ғ ы з д ы* құмым-ай. Тауым, сүттей суың-ай, сылдырлай тұр әзірше (І.Жансүгіров, Шығ., 166).

ҚҰМСАЗДАҚ з а т. *Құм мен саз қосылып, тастай болып қатып қалған минерал.* Скважинадан шыққан лайға қарағанда штанга тұтаса біткен известняктың арасында ұшырайтын тастай болып қатып қалған, су өтпейтін *қ ұ м с а з д а қ қ а* кездескен тәрізді (І.Есенберлин, Махаб. мейр., 233).

ҚҰМСАҚ з а т. *Құм аралас топырақ, құмдауыт жер.* Тағы да ту сыртына қарай бұрылып, сипаланып еді, *қ ұ м с а қ т ы* көсіңкіреп жіберген қолына қойдың ба, ешкінің бе, екі-үш түйір құмалағы түсті (М.Айымбетов, Құмөзек, 59).

ҚҰМТҮЛЕК з а т. *Қауырсынындағы уақ ноқаттарына қарай тастүлек кейде осылай да аталынады.* Қырандар жасына қарай: балапан, қантүлек, тірнек, тастүлек, *қ ұ м т ү л е к,* қана, жана, барқын, баршын, шөгел деп аталады (Ана тілі, 14.02.2008). Жасына қарай бүркіт былай аталады: 1 жас – балапан, 2 жас – қантүбіт, 3 жас – тірнек, 4 жас – тастүлек (*қ ұ м т ү л е к*), 5 жас – мұзбалақ, 6 жас – көктүбіт, 7 жас – қана, 8 жас – жана, 9 жас – майтүбіт, 10 жас – барқын, 11 жас – баршын, 12 жас – шөгел (Саятшылық, 79).

ҚҰМЫҒУЛЫ с ы н. *Құмыққан, тұншыққан; булығулы.* Ақпанбайдың *қ ұ м ы ғ у л ы* бұл тымырсық халін олар да я тегіннен келген дертке, я сауға жорырын білмей дағдарды (М.Айымбетов, Құмөзен., 140).

ҚҰМЫР: Құмыр қабу. ж е р г. *Үні өшу, құру, жоқ болу.* Одан да бүгін қорана сақ бол, шұнаңдамай! Қырып кетсе, күлкі емес, *қ ұ м ы р қ а б а р с ы ң!* (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 390).

ҚҰМЫРАШЫЛЫҚ... Усундерде *қ ұ м ы р а ш ы л ы қ* кәсібі барынша дамыды (ҚазССР тарихы, 1, 324).

ҚҰМЫРСҚА: Құмырсқа арыстаны. з о о л. *Торқанаттылар тобына жататын, мөлдір қанатты жәндік. Қ ұ м ы р с қ а а р ы с т а н ы* диаметрі 10 см, тереңдігі 5 см шұқыр қазып алып, түбіне жасырынады да, олжасын күтіп жатады (Жәндіктер, 60). *Қ ұ м ы р с қ а а р ы с т а н ы* – торқанаттылардың ішіндегі ең танымал өкілдерінің бірі (Бұл да).

Құмырсқа ен. *Құлақтың артына ойып салынған ен* (Қаз. этнография., 2, 50).

Құмырсқа сауу. *Қолдан келмейтін іс; қиын.* – Осы қызым кімге тартқан, ауызынан сөз алу *қ ұ м ы р с қ а с а у у д а н* қиын, - деп күліп отырады (М.Құмарбекұлы, Жер иесі, 64).

ҚҰНАЙДАЙ с ы н. *Құнай сияқты, құнай тәрізді.* Қолаң шашы құйылған арқасына Су еркесі *қ ұ н а й д а й* құндыз тапқан. Ақ торғындай мойынын күн сүйеді Осыншама сұлу ғып кім жаратқан (И.Байзақов, Құралай., 42).

ҚҰНАҚ з а т. з о о л. *Жер шарына кең тараған әнші торғай. Қ ұ н а қ* – жыл құсы. Ол наурыз айында келіп, қазанда жылы жаққа ұшып кетеді (Қаз. табиғ., 3, 187). *Қ ұ н а қ* аталығының маңдайында қызыл дағы болады, қалған жері теңбілді қоңыр түсті (Қазақст. жануар., 102).

ҚҰНАМҚОР с ы н. ж е р г. ***Дүниеқор.*** – Диірменші кедей болушы ма еді. *Қ ұ н а м қ о р* емес едіңіз ғой, - деп бригадир қайрап қалды (Жалын, 1977, №3, 18).

ҚҰНАН: Құнан күзеу. *Кекілін шырпып, жалын сыпыра күзеп, ал құйрығын сол бойда қалдыратын күзеу* (Шаңырақ, 523).

Құнан саба. *Құнанның терісінен жасалған үлкенірек саба.* Келесісі – торсық, сосынғы – тай саба, *қ ұ н а н с а б а* (Жалын, 1973, №3, 87).

ҚҰНАРЛАҒЫШ з а т. *Егістік жерге құнар беретін зат.* Солай етпесең, өкімет тарапынан тиесілі тыңайтқыш, *қ ұ н а р л а ғ ы ш т ы ң* шетін де көрмейсің (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 335).

ҚҰНЖАУЛЫ с ы н. ж е р г. *Мардымды, жарытымды, берекелі.* – Шоқанның Қытайда не тындырғанын нақтылап айтты ма? – Жарытып *қ ұ н ж а у л ы* ештеңе айтпады (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 50). Қару дегенде не *қ ұ н ж а у л ы* қару дейсің. Құс мылтық сияқты бірқатар білтелілер, қылыш пен найза (Бұл да, 3, 131).

ҚҰНЖЫН з а т. к ө н е. *Жүйрік өгіз (сиыр).* Ертеректе қалмақ батырларының *қ ұ*

н ж ы н мінгендері де болған (А.Тоқтабай., Төрт түлік., 33). Сиыр түлігінің ішінде де жүйрігі болады. Оны қазақ «қара тіл» немесе *қ ұ н ж ы н»* деп атаған (Бұл да).

ҚҰНӨТЕМ з а т. *Құнының өтемі (ақша).* Қазіргі кезде адамды ұрлап, *қ ұ н ө т е м* алу дерегін көптеген ел тұрғындары жиі естіп, көріп жүр (Заң, 06.11.96, 13).

ҚҰНТСЫЗДАН е т. *Құнтын жоғалту, ықылассыздану.* Жаралғандай ұлттық мүдде-санаттан, Жігіт едің елді аузына қаратқан. Қазақ халқы ұлтсызданған ғасырда, Тіл мен ділге *қ ұ н т с ы з д а н ғ а н* ғасырда, Сен бізге өте қажет едің, Болатхан (М.Шаханов, Мәңгүрт., 244).

ҚҰНЫҒУШЫЛЫҚ з а т. *Құныққандық, құмартқандық, дәнікендік.* Пайда ғана табуға *қ ұ н ы ғ у ш ы л ы қ* обыз құлқындардың аранын амандай ашты (Қ.Толыбаев, Бабадан., 94).

ҚҰНЫС з а т. с ө й л. ***Құнысбалық.*** Теңіз балықтарына мыналар жатады: майшабақ, сардина, қамса (анчоус), кете, *қ ұ н ы с* (горбуша), кемиек (нерка), ақсерке, скумбрия, семсербалық, марлин, сайра, нәлім, бұзаубас т.б. (Шаңырақ, 117).

ҚҰНЫСБАЛЫҚ з а т. и х т и о л. *Балықтың құнжиған, кішкентай бір түрі.* Кета мен *қ ұ н ы с б а л ы қ т ы ң* қантамырлары біршама тығыз болғанымен кәдімгі қантамырлар торын құрайды (М.Жұмалиев, Балықтар., 105).

ҚҰПИЯШЫЛДЫҚ з а т. *Сыр жасырғыштық, құпия ұстаушылық.* Таң қаларлығы: қарапайым жұрттың көпшілігі мұндай *қ ұ п и я ш ы л д ы қ т а н* мүлдем бейхабар (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 334).

ҚҰР: Құр құйысқан. *Құрдан жасалған құйысқан.* Құйысқан үлгі мәнеріне орай: *қ ұ р қ ұ й ы с қ а н*, былғары құйысқан, түймелі құйысқан, үзбелі құйысқан деп атына сай айтылады (Ата салты., 104).

Құр ызу. *Есілген, ширатылған шыжым жіптерден құр жасау. Қ ұ р ы з у* – есілген шыжым жіптерді қатарластыра тізіп, біріне бірін тұтастырып тігу арқылы жасалады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 233).

ҚҰР: Құр өгіз. *Ешқандай шаруаға пайдаланбай еркін жүріп, семірген өгіз* (Ана тілі, 28.02.2013, 12).

ҚҰР: Құр сөз сауды. *Бос әңгіме айтты, көпірді, бөсті.* Тарих үшін, тарихшылар үшін *қ ұ р с ө з с а у ғ а н* «білімпаздық», «білежаттық» неме керек?! (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 400).

ҚҰРАҒЫТ е т. ж е р г. *Мойнын жоғары қарай созу, тік ұстау.* Қоңыр көздің жанарын залдағы кісілердің үстінен асыра, әлдебір жаққа, алысқа тастап, құрықтай мойны *қ ұ р а ғ ы т ы п* қыбыр етпей отыр (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 127).

ҚҰРАҒЫТУ *Құрағыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРАЙ-ҚҰРАЙ... – Отар-отар қойың мен ешкің боса ше? – «*Қ ұ р а й - қ ұ р а й*» дейміз (Н.Қазыбеков, Дала., 21).

ҚҰРАЙТ о д. *Айғырға биені кезіктіріп, үйіріне қосып алдыру үшін айтылатын сөз* (Ер қанаты, 319).

ҚҰРАЛАЙ: Құралайдың амалы. *Сәуірдің аяғы не мамырдың басында күн суытып, қар аралас жаңбыр жауатын кез; құралай салқыны.* Бұл белгілі «*қ ұ р а л а й д ы ң а м а л ы*», «бесқонақ» деген қауіпті кезең. *Қ ұ р а л а й д ы ң а м а л ы* тұсында жолаушы жолға шықпайды (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 375). Киік төлдейтін май айының екінші жартысында ылғи да аспанды сұрғылт бұлт торлап, жауын-шашынды, салқын болады. Қазақ халқы бұл мезгілді «*Қ ұ р а л а й а м а л ы*» деп атап кеткен. Бұл 3-4 күнге немесе бір аптаға созылатын суық мезгіл (Шопан сырласы, 323).

ҚҰРАЛАЙҚҰС з а т. з о о л. *Торғай типтес, басы қызыл құс (чечевица)* (Ана тілі, 21.08.2008).

ҚҰРАЛАҚАН: Құралақан емес. *Құрқол емес, тегін емес; қара жаяу емес.* Қала берді жата беріске тастап, *қ ұ р а л а қ а н е м е с т і г і ң д і* байқатып қоюдың артықтығы жоқ (Қ.Қазиев, Иманжапырақ, 67).

ҚҰРАЛПЫЛАС с ы н. *Жас жағынан шамалас, қатарлас.* Екінші бригаданың бригадирі жас жағынан Хақназардың өзі *қ ұ р а л п ы л а с* (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 34).

ҚҰРАМЫС з а т. ж е р г. *Иін ағаш, әкпіш* (Ж.Досқараев, Қаз. тіл, жерг., 146).

ҚҰРАНДАТ е т. *Құран оқыту.* Сондықтан жылаулатпай, *қ ұ р а н д а т п а й*, тұмандатпай келгенім рас (Шешендік сөздер, 36).

ҚҰРАПАТ з а т. ж е р г. *Кішігірім ойын-той, сауық, думан, қуаныш, қызық.* Дастарқан басына жиналғандардың біліміне, ақыл-ой дәрежесіне қарай мұндай

қ ұ р а п а т т ы айтылатын әңгімелердің бірде сыпайы, бірде тұрпайы болуы мүмкін (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 166). Қонақ келгенде ауыл қазағы әдетте көрші-қолаңымен қоса шақырып, *қ ұ р а п а т т а* бірге бас қосып отырады ғой (Жалын, 1974, №2, 48). Қозыбақ орнынан ұшып тұрды да, шаң-шұң дауыс шыққан жаққа қарай ұша жөнелгесін, *құрапат* басындағы өзгелеріміз де алаңытып, орнымыздан тұрып-тұрып кеткенбіз (О.Сәрсенбаев, Жақсының., 139).

ҚҰРБАТ з а т. *Өз жерінен алшақтап, басқа бір елдің ішінде тіршілік етіп жүрген белгілі бір халық өкілдері; диаспора.* Тоқсаныншы жылдардың басынан бері Оңтүстік Корея қазақ жеріндегі *қ ұ р б а т т а р ы н* жан-жақты қолдап келеді (Қ.Олжай, Қанат байла., 267).

ҚҰРҒАЙЛА е т. *Қойды, ешкіні «құрғай, құрғай» деп шақыру.* Шаршады бай өбектеп, Әрбір малын бір айдап. Сиырларын «өк-өк» деп, Жылқыларын «құрулап», Ешкі, қойын «*қ ұ р ғ а й л а п*» (Бабалар сөзі, 89, 19).

ҚҰРҒАЙЛАУ *Құрғайла етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРҒАҚ: Құрғақ жеміс. б и о л. *Шырыны жоқ (аз) жеміс.* Жемістердің екі тобы бар: шырынды жеміс және *қ ұ р ғ а қ ж е м і с. Қ ұ р ғ а қ ж е м і с к е* бұршақ, бидай т.б. жатады (Биология, 14).

Құрғақ сөзбен қуырдақ қуырды. *Құр (бос) сөзбен ғана іс бітірді, бірақ еш нәрсе істелмеді д.м.* – Ендеше, *қ ұ р ғ а қ с ө з б е н қ у ы р д а қ қ у ы р ы п* басымды ауыртпай-ақ қойыңдар, Бақыт енді оқи алмайды (Т.Әлімқұлов, Тірліктен., 282).

ҚҰРҚЫРАУЫҚ з а т. м у з. *Қазақтың көне саз аспаптарының бірі.* Келешекте бұрын халық арасында қолданылған желқабыз, гақ, бопса, *қ ұ р қ ы р а у ы қ*, шың, най, қонба, дүңгіршек, шертпе т.б. ежелгі көне аспаптарды жасауды қолға алмақпыз (Қаз. әдеб., 29.04.1981, 15).

ҚҰРЛЫҚШАЯН з а т. з о о л. *Құрлықта тіршілік етуге бейімделген шаян. Қ ұ р л ы қ ш а я н* (мокрица) негізінен ылғалы мол жерлерге таралған. Ол атмосфералық ауаның құрамындағы оттекпен тыныс алады (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 57).

ҚҰРМА з а т. к ә с і б. *Теңізге ау салып, түнемеге тұратын жер.* Елді кешкі *қ ұ р м а ғ а* көтеретін де, *қ ұ р м а* орнын таңдайтын да солар (Ә.Сарай, Атырау, 57).

ҚҰРМЕТХАНА з а т. *Құрметті адамдарды қабылдайтын арнаулы орын.* Мәжіліс бітіп, енді үйдегілер жаңа сарайдың жаңа *қ ұ р м е т х а н а с ы н а* қонаққа баруға тұра бергендерінде, үйге ханның тағы бір нөкері кірді (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 144).

ҚҰРОЙНАҚ з а т. *Ерте көктемде құрлардың жиналып, «кімнің күшті» екендіктерін айқындайтын ашық алаң.* Керісінше *қ ұ р о й н а қ т ы* аңдып, құс атқысы келсе, мылтықтан бесатардың ұңғысын алып қалтасына салады да, бытыралы оқпен оқтай қоятын (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 6).

ҚҰРСАҚ: Құрсақ құда. э т н. *«Құрсақ құда» деп әйелдерінің құрсағындағы әлі туылмаған нәрестелерге құдаласуды айтады* (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 61). *Қ ұ р с а қ қ ұ д а* болу әдетінің ежелден қазақтың қазақ болуынан бұрын келе жатқандығын дәлелдейді (Б.Нұржекеев, Өзендер өрнек, 48).

ҚҰРСАҚТАС с ы н. *Бір құрсақтан шыққан, бауырлас.* Қолайы келсе, әйелге қоса *қ ұ р с а қ т а с* бауырыңды құрбанға шал. Өйткені, ел – біреу-ақ, ал бауыр – көп (М.Мағауин, Аласапыран, 98).

ҚҰРСАУ з а т. *Жазалы адамның басына кигізіп, азаптайтын шеңбер.* Екеуі дереу екі жақтап қолына көзір, басына *қ ұ р с а у* салып жіберді (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 229). Қол ғой көзірге үйренген. Ал мына *қ ұ р с а у* дегенді бірінші көруі. Екі шекеден қысып, әкетіп барады (Бұл да).

ҚҰРСЫМ з а т. ж а ң а. *Машина доңғалағының сыртқы қалың қабаты (шина)* (Бекітіл. термин., 54).

ҚҰРТ з а т. б и о л. *Жұқпалы аурулар туғызатын, көзге көрінбейтін (өте ұсақ) микробактерия таяқшалары; вирус.* Туберкулездің *қ ұ р т ы* көзге көрінбейтін жау, көрінсе онымен күресу, әрине, оңай (З.Шашкин, Доктор Дарханов, 213).

ҚҰРТ: Құртқа жем болды. *Өлігі көмусіз қалды.* Ол шөлдің сақтанбаса жайы сондай, Қураған, қуырылған талай таңдай. Өлгендер *қ ұ р т қ а ж е м б о п* аз ғана ма, Еріксіз кездестіріп өмір солай (И.Байзақов, Таңд., шығ., 1, 175).

ҚҰРТҚА з а т. *Қасқырдың ұрғашысы, қаншығы.* Сырттан, бөрте, *қ ұ р т қ а*, арлан сияқты бөрінің жынысын, жасын білдіретін

атаулардың есім ретінде адамға қойылу үрдісі бөрінің киелі қасиетіне байланысты (Қаз. этнография., 1, 535). Ылыққан *қ ұ р т қ а н ы ң* соңынан сүмеңдегеніне екі күн болып қалған иттің жат иіске бойы үйреніп қалған (Қарақат тер., 45). Ежелгі түріктердің Бөрі мен *қ ұ р т қ а д а н* (қасқырдың қаншығы) шыққандығы туралы аңыздар қытай жылнамаларында да сақталған (Егем. Қазақст., 11.09.1991, 3).

ҚҰРТМӨҢКЕ з а т. *Тасшайдың сегізден бір бөлігі.* Бүтін тасшайларды арамен бөліп, алушының қалтасына шақтап жарты, шерік, ашмөңке, *қ ұ р т м ө ң к е* қып, алдын ала дайындап қояды (Қ.Жұмаділов, Таңғаж., 84).

ҚҰРТТАЙ: Құрттай құжынады. *Қаптап кетті.* Мына ұшы-қиырсыз далада *қ ұ р т т а й қ ұ ж ы н а ғ а н* қасқыр мал түгіл өзін қамап жеп қоюға шақ қалдырды емес пе? (А.Мекебаев, Алапат, 358).

ҚҰРТТАС *Құртта етістігінен жасалған ортақ етіс.* Суға түсемін. Ұйықтаймын. Әке мен әжеме қой *қ ұ р т т а с а м ы н* (Қ.Салғарин, Соқпақ., 40).

ҚҰРТТАСУ *Құрттас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРТШАБАҚ з а т. з о о л. *Уылдырықтан жаңа ғана шыққан жас балық.* Тасмұрын каналынан төменірек күріш алқаптарындағы суды тоқтатқан кезде шалшықтарда бағалы балықтардың миллиондаған *қ ұ р т ш а б а қ т а р ы* қалып қояды екен (Қаз. әдеб., 01.08.1986, 3). Ол сазанның *қ ұ р т ш а б а ғ ы* жейтін су жәндіктерімен қоректенеді (Балқаш өңірі, 142).

ҚҰРТЫҚ з а т. *Құлынды биелердің ішіндегі ең кішкенесі, сүт өнімділігі шамалы, тұқымы нашар бие* (Ш.Жанәбілов: Ер қанаты, 302).

ҚҰРШЫ з а т. к ө н е. *Әскер басшысының көмекшісі; адъютант.* Итінің бұл өзгерісін көрген Ақсақ Темір «біреу-міреу талап тастап жүрер» деп сескеніп, *қ ұ р ш ы с ы н а* «Көксемсерді шынжырлап ал» демек болды (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 255). Тыпыршып безек қаққан Кен-Жанбай қара көк атыменен екі *қ ұ р ш ы с ы н* шұбырта майданға құйындата шаба жөнелді (Бұл да, 289).

ҚҰРЫҚБАУ з а т. э т н. *Қыз қалыңмалынан жылқышыларға берілетін кәде мал.* Қалыңмалға берілетін малды бөлгенде жылқы ұстасқан жылқышылар «*қ ұ р ы қ б а у*» деп, кәде есебінде бір-бір мал алады (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 188). Қазақ салтында қалыңға беретін малдан «*қ ұ р ы қ б а у ғ а*» деп жылқышылар бір мал, «қосақбауға» деп қойшылар бір мал алып қалады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 72).

ҚҰРЫҚТЫҚ с ы н. *Құрық боларлық, құрыққа жарарлық.* Қырық *қ ұ р ы қ т ы қ,* сырық қырықтық (Жаңылтпаштар, 22).

ҚҰРЫЛ з а т. *Бақаның құрылдаған даусы.* Төбенің шығыс бет құламасы жағынан шыққан көлбақалар бақылы мен *қ ұ р ы л ы* одан бетер (М.Қуанышбаев, Тайталас, 65).

ҚҰРЫЛДАУ... Оншақты құрбақа сусыз терең сайға жетіп, әуелете әндетіп, *қ ұ р ы л д а у л а р ы н* үдетті (Т.Әбдірайым, Алабұға., 186).

ҚҰРЫЛЫМДА е т. *Бір нәрсенің құрылымын жасау.* Концерннің құрамына кіретін тұлғаларды ол қайта *қ ұ р ы л ы м д а п* шықты (Астана хабары, 13.06.2008).

ҚҰРЫЛЫС: Құрылыс отряды. *Жазғы каникул кезінде студенттерден құралған құрылысшылар тобы.* Әлі есімде бір рет студенттік *қ ұ р ы л ы с о т р я д ы м е н* алысқа жүргелі тұрғамыз (Н.Ақыш, Бейуақта., 85).

ҚҰРЫМ з а т. *Былғарының жылтыр әрі жұмсақ бір түрі.* Былғарының бірнеше түрі бар. Олар: көксауыр, опайке, *қ ұ р ы м* (хром), көзел, шегірен, сақтиян, ұлтан т.б. (Қаз. этнография., 1, 580).

ҚҰРЫМАҒЫР е т. *Жағымды мәнді қарғыс.* - Әнекей, салқын болса, өстіп қағынып кететіні бар ғой бұл *қ ұ р ы м а ғ ы р д ы ң* (М.Қаназов, Ақ тайлаг., 95). Келінау ... Ало баспағы *қ ұ р ы м а ғ ы р* өрістен келмей қалып... Қасқыр тартып кетер деп іздеп шықсам... (Тұлпар, 272).

ҚҰРЫМДА е т. э т н. *Бұлқыншақ, торсық сияқты теріден жасалған ыдыстарды қатырып (кептіріп), ішкі дәмін алғаннан кейін оны суға шыланған пештің ысына салып қою.* Одан кейін пештің ысын жинап алып, оны суға шылап теріні біраз уақыт әлгі суға салып қояды. Мұны *қ ұ р ы м д а д ы* дейді (Шаңырақ, 521).

ҚҰРЫМДАУ *Құрымда етістігінің қимыл атауы.* Кейде ысты жинап, суға шалып, теріні, тері ыдыстарды салып

қарайтады. Міне, осыны *қ ұ р ы м д а у* деп атайды (Д.Шоқпарұлы: Ер қанаты, 284).

ҚҰРЫСПА... Міне, енді сол жақ аяғынан *қ ұ р ы с п а* болып, төсек тартып жатып қалғаны (Ә.Нәбиев, Бейтаныс., 60).

ҚҰРЫШШЫ... Буын сақтап бойында Қазан бұрқ-бұрқ қайнайды. *Қ ұ р ы ш ш ы н ы ң* қолында Темір ожау ойнайды (Балдырғаның базарлығы, 18).

ҚҰС: Құс ауруы. м е д. *Көтеріліп кететін, ұстамалы ауру.* Сөйтсек, *қ ұ с а у р у ы м е н* ауырады екен ғой, байғұс бала! Құс қайтқанда немесе қайтып келгенде дерті тіпті қозып кетеді (Д.Рамазан, Жылап аққан., 136). Сөйтіп жүрген күндердің бірінде әлдебіреулерден «Қазалыда үлкен бір бақсы бар, зікір салып *қ ұ с а у р у ы н* емдейді екен» дегенді естідім (Бұл да).

Құс бас ер. *Басы құстың басы пішіндес ер.* Қазақы ердің сыртқы пішін үлгісі көп. Оларды *қ ұ с б а с е р*, шошақ бас ер, үйрек бас ер, қазық бас ер, қозы құйрық ер, бүйрек бет ер деп тұр-тұлғасына, пішінсиқына қарай бөледі (Ж.Бабалықұлы: Ер қанаты, 259).

Құс кеуде. *Кеудесі алға қарай шығыңқы, бұлтиған кеуде.* Қырынан қарап, арқасына құлаған білектей бұрымын қызықтайды, *қ ұ с к е у д е с і н* көтеріп, атқа тіп-тік отырысына сүйсінеді (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 100). Алқа бел, аю қабақ, бота мойын, Шөгендей төрт тұяғы құйған шойын. *Қ ұ с к е у д е,* інген ерін, түлкі азу, Бөкен бел, қасқыр тірсек, бура қойын (А.Нұртазин, Көк тоғай, 25).

Құс қона. *Құс қонақтайтын мезгіл.* – Ертең *қ ұ с қ о н а* ораламын. Әлгі қандыбалақ келсе, олжаның бірін жетегіне байла (Ана тілі, 21. 02. 2013, 10).

ҚҰСАҒАН... Түйенің жаманы – «қисық төс қоспақ». Ол шамшыл, *қ ұ с а ғ а н* болады. Жақын келген кісіге бүркіп құса салады (Қаз. әдеб., 18.10.1974, 4).

ҚҰСАҒАШ... Салалы балғын тұяғымен (бүркіт) сексеуілден жасаған *қ ұ с а ғ а ш т ы* сығымдап жіберердей болады (С.Мұратбеков, Дос іздеп., 120).

ҚҰСАҚ..? Қара кер бие қырдың көдесіне қарай сүйрейді. Бұл *қ ұ с а қ т а ғ ы* займкеге қарай шаужайлап әлек (Қ.Ысқақ, Таңд., 3, 253).

ҚҰСБАЗАРЫ з а т. *Ұя салып, балапан шығарар кезде теңіз жағалауларындағы жартастарға әртүрлі құстардың көп болып жиналып, у-шу болып жатқан кезі.* Арктиканың теңіз жағалаулары *қ ұ с б а з а р л а р ы м е н* әйгілі (Құстар, 14).

ҚҰСБЕГІШЕ үс т. *Құсбегі сияқты, құсбегі тәрізді* (А.Сейдімбеков, Ақиық, 34).

ҚҰСЕТТЕНДІР *Құсеттен етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бұлт пен буалдыр мұнарда адамның денесін *қ ұ с е т т е н д і р е т і н д е й* ызғар бар (Егем. Қазақст., 29. 11. 2006, 15).

ҚҰСЕТТЕНУ *Құсеттен етістігінің қимыл атауы.* Соңғы кезде денесінің *қ ұ с е т т е н у і* жиі байқалып жүр (Жетісу, 13.10.1998, 4).

ҚҰСКӨПШІК з а т. ж е р г. ***Құсжастық.*** Бірден көзі төр алдында *қ ұ с к ө п ш і к т і* шынтақтап шалжып жатқан нәшәндік мелиса Сұржекейге түсті (С.Елубай, Ақ боз., 175).

ҚҰСҚАНАТ... Ою-өрнектердің түрлері: қошқармүйіз, құстұмсыз, *қ ұ с қ а н а т ы*, арқармүйіз т.б. (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері, 78).

ҚҰСТАМАҚ з а т. *Тамақты таңдап, талғап, аз-аздан жейтін адам.* Қажымұқан *қ ұ с т а м а қ* болатын. Соншалықты алып денесіне қарамай, алдындағы асты шұқыпшұқып қана тез тойып қалатын (Егем. Қазақст., 27.06.2001, 8).

ҚҰСТАМАҚТЫҚ з а т. *Тамақты аз жейтіндік, талғампаздық.* Оның үстіне марқұм Ғаникамал апай болғандықтан ба, атамның «*қ ұ с т а м а қ т ы ғ ы н а*» аса мән бермеппін (З.Ахметов, Шуақты күн., 90).

ҚҰСТАҢДАЙ з а т. *Құстың таңдайы пішіндес ою-өрнек.* «*Қ ұ с т а ң д а й*», «сыңар өкше», «қос мүйіз», «сыңар мүйіз», «тоғыз көз», «жүз теру» сияқты ою-өрнек нұсқалары белгілі бір кәсіппен байланысты туындап дамыды емес пе? (Лен. жас, 03.08.1974, 2).

ҚҰСТАҢДАЙЛАСТЫР е т. *Бірінің үстіне бірін мінгестіре, таңдай-таңдай етіп қиюластыру.* Түйенің шудасынан оңқай-солақайлы қылып, *қ ұ с т а ң д а й л а с т ы р ы п* байына биязы шекпен тоқығанын көргенде, жұрт қыл трикодан кем емес деп мақтасып жүрді (Ж.Тілепбергенов, Ізбасар, 66).

ҚҰСТАҢДАЙЛАСТЫРУ *Құстаңдайластыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰСТҰМСЫҚ з а т. 1. *Түрен соқа.* – Махонин Керекуден *қ ұ с т ұ м с ы қ* пен тұқым алдырып берді (Қ.Исабаев, Шоң би, 134). 2. с ө й л. ***Қайла.***

ҚҰСТҰМСЫҚ: Құстұмсық жүзік. *Құстың тұмсығына ұқсас жүзік.* Қазақ қыз-келіншектері жүзік, сақина, балдақ, білезік, *қ ұ с т ұ м с ы қ ж ү з і к*, сырға, шекелік, шашқап, шолпы, шашбау сияқты әшекей бұйымдарын таққан (Қаз. этнография, 1, 316).

ҚҰСТІЛ з а т. *Жайылған қамырды жіңішкелеп тіліп, майға пісірген тағам; ши бауырсақ.* Бәтима жеңгесі жаңа жылға арнап әзірлеген майтоқаш, шекшекей, *қ ұ с т і л,* самсаларын қайнысының аузына тосып, әр түрінен омырып әкеліп алдына жайып салды (Х.Рахимов, Сеңгір сырлары, 201).

ҚҰСЫЛ з а т. д і н и. *Жуынып-шайынып таза жүру.* – Ий, қатын! *Қ ұ с ы л д ы ң* да шарты бар. Жұма күні құсылды болып, *қ ұ с ы л* құйынғанның мың есе сауабы бар (Ж.Тілепбергенов, Ізбасар, 101).

ҚҰТ з а т. к ө н е. *Ақпан айының ескіше атауы; үт.* «1897 жылғы қазақ үшін шығарылған календарда» ай атаулары қазіргіден өзгешелеу: дәлу, *қ ұ т* (үт), қамал (амал, наурыз), сәуір (көкек), зауза (мамыр), саратан (маусым), әсет (шілде), сүмбіле (тамыз), мизан (қыркүйек), ақырап (қазан), қауыс (қараша), жедді» деп берілген (Қаз. әдеб., 03.07.1987, 14). *Қ ұ т* айы туса да, жылылықтың лебі тым алыста (М.Мәжитов, Аманғали, 92).

ҚҰТАС з а т. *Үкінің құйрығы.* Тарихи деректер бойынша, сол дәуірде ұрыста ерекше ерлік көрсеткен жауынгерлерге «бахадүр» немесе «алып» деген атақ беріліп, атының мойнына «*қ ұ т а с*» - үкінің құйрығы байланатын болған (Қаз. әдеб., 15.04.1983, 5).

ҚҰТҚАРУШЫ: Құтқарушылар отряды. *Апатқа ұшырағандарды құтқаратын адамдар тобы.* Эфир арқылы *қ ұ т қ а р у ш ы л а р о т р я д ы н ы ң* жүрістұрысын зер сала қадағалап, үсті-үстіне нұсқау береді (Н.Ақыш, Бейуақта., 168).

ҚҰТҚУЫРЛА е т. ж е р г. *Тақақтау, тақымдау.* – Тағы қайсы үйлерге барасың? – деп *қ ұ т қ у ы р л а д ы* (Халифа Алтай, Алтайдан., 173).

ҚҰТҚУЫРЛАУ *Құтқуырла етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰТПАН[1] з а т. м и ф. *Қойдың ең асылы (жақсысы).* Бұрынғы бақташы қазақ көшпелі тірлігінде арман еткен: түйеде – «жампоз», жылқыда – «тұлпар», сиырда – «тыңжы», қойда – «*қ ұ т п а н*», ешкіде – «келепан» десе, итте – «құмай», адамда – «алып», ал қасқырда – «сырттан» дейтін (Алғы шепте., 31).

ҚҰТПАН[2]: Құтпан намазы. *Бес намаздың ең соңғысы.* Намаз түрлері мен оларды оқу уақыты: таң намазы – 4,48, бесін намазы – 12,52, екінді намазы – 17,23, ақшам намазы –19,23, *қ ұ т п а н н а м а з ы* – 20, 48 (Жас алаш, 10.08.2010, 6).

ҚҰТПАНДЫЛЫҚ з а т. *Құттылық, берекелік, ырыстылық.* Жұртпайдың Мәмиі осынша думанды қойнына сыйғызып, жатқан ата қонысының құттылығы, он бір Сәмембетінің *қ ұ т п а н д ы л ы ғ ы м е н а қ* кең қолтықситын көрінеді (М.Разданұлы, Алтай., 15).

ҚҰТПАТАЯҚ з а т. *Асаның бір түрі.* Бұл тәрізді аспаптың о замандарда екі түрі болыпты. Біріншісі – «асатаяқ», екіншісі – «*қ ұ т п а т а я қ*» (О.Хаймолдин: Қаз. әдеб., 05.04.1985, 10). Асаның екі түрі болған: асатаяқ, *қ ұ т п а т а я қ* (Қаз. әдеб., 14.10.1983, 10).

ҚҰТТЫХАНА з а т. *Өзіне құт болған мекенжайы, құтхана* (О.Бөкеев, Өз отыңды., 376).

ҚҰТЫМСЫЗ: Құтымсыз бие. *Сүті аз, суыққа төзімсіз, құлыны нашар болып туатын бие* (Қазақша мал атау., 14).

ҚҰТЫРЫНДЫ с ы н. с ө й л. *Құтырған, елірген.* Бір кезде *қ ұ т ы р ы н д ы* көздер пұшаймандыққа, мүсәпірлікке қарай ойысып бара жатқанын аңғарғандай едім (Ж.Мусин, Туған үй., 157).

ҚҰТЫША... Оның әскери *қ ұ т ы ш а с ы н д а* су бар еді (Р:Райымқұлов, Жапанда., 16).

ҚҰШНАШТЫҚ з а т. *Үшкіріп, емдом жасаушылық, балгерлік, тәуіптік.* – Ғылымның, медицинаның дәуірлеп тұрғанында қайдағы балгерлік, *қ ұ ш н а ш т ы қ* деген не масқара! (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 380).

ҚҰШЫРЕЙ..? Жездесі *қ ұ ш ы р е й* сорпаны қасықпен бір ұрттап, дәмін көрді (Е.Әкімқұлов, Перизат, 64).

ҚҰЯҚ... Тіпті болат сауыт қолдарына түспей, сірі *қ ұ я қ*, киіз тұтқыр киіп алғандары қаншама (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 1, 33).

ҚҰЯҢ: Құяң үзу. *Құяңды бармақпен басып, қолмен уқалап, ауруынан айықтыру.* Ертеде қазақ емшілері бұлаулау, шету, *қ ұ я ң үз у*, уқалау, теріге салу, жыңға малу секілді тәсілдермен ауруларды сауықтырған (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 109).

ҚҰЯҢШЫ з а т. *Құяң ауруын емдеуші адам. Қ ұ я ң ш ы* деген болады екен: бір ауруға алып келсе, аурудың тұрған жерін сұқ қолының басымен басады екен (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 9, 294).

ҚЫБЫРСЫЗДЫҚ з а т. *Қимылсыздық, қозғалыссыздық.* Хақназардың *қ ы б ы р с ы з д ы ғ ы н* сол кішкентай бастың еңселі денесін тікесінен басып, тырп еткізбеуінен іздегендей (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 23).

ҚЫДИЫҚТАН е т. ж е р г. *Қитығу, қитықтану, қырсығу.* Қырағы генерал қиқар оқымыстының *қ ы д и ы қ т а н ы п* кіргенін тез аңғарып, жүзін тез бұрып әкетті (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 198). Мыналардың қырындап өткені оның да *қ ы д и ы қ т а н ы п* қалғаны ма? (Ә.Кекілбаев, Үркер, 507).

ҚЫДЫРМА: Қыдырма қонақ. *Қыдырып келген қонақ.* Қазақ халқы жалпы қонақтарды: арнайы қонақ, құдайы қонақ, *қ ы д ы р м а қ о н а қ*, қылғыма қонақ деп төртке бөледі (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 70). *Қ ы д ы р м а қ о н а қ* деп – туыс-туған, дос-жаран, құда-жегжаттарын арнайы іздеп барып, аунап-қунап жататын қонақтарды айтады (Бұл да).

ҚЫДЫРЫС *Қыдыр етістігінен жасалған ортақ етіс.*

ҚЫДЫРЫСУ *Қыдырыс етістігінің қимыл атауы.* Ерулік жасау, *қ ы д ы р ы с у* дағды болып алған (М.Әуезов, Таңд. шығ., 2, 217).

ҚЫЖЫЛ-ҚЫСАС з а т. *Қастық, өштік, араздық.* Өзінше Таңжарықты мазақтап өлең шығармақ болғаны, екеуінің төбелесе жаздағаны – бәрінде де осындай бір *қ ы ж ы л – қ ы с а с* жатыр (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 221).

ҚЫЖЫМ-ҚЫЖЫМ с ө й л. *Қатпар-қатпар, бұжыр-бұжыр.* Мына кәрі сиырдың мойнындай *қ ы ж ы м-қ ы ж ы м* қара теректің қай бұтағына ұя салу керек деп, шықылықтап жатпаса не қылсын? (Ә.Нұршайықов, Соңғы, 153).

ҚЫЖЫРТ е т. *Қажау, мыжу, не болса соны айту.* Дәурен жездесі Байсеркені *қ ы ж ы р т ы п*: - Келінің шай бермей қойған соң, шыдамсыздығыңды білдіріп қымыз сұрадың ба? – деді (Ж.Ахмади, Айтұмар, 141).

ҚЫЗ[1]: Қыз көру. э т н. *Ер жеткен жігіттің өзіне сыңар іздеу әрекеті.* Некелесуге байланысты этнографизмдерде *қ ы з к ө р у,* құда түсу, қалың беру, ұрын бару, қыз ұзату, *к е л і н т ү с і р у г е* қатысты атаулар қамтылады (Жалын, 1974, №3, 146).

Қыз табақ... Күйеу табаққа – асықты жілік пен төс, келін табаққа – төс, ұлтабар және жүрек, *қ ы з т а б а қ қ а* – жақ пен тіл, жүрек, бүйрек, құдағи табаққа – жамбас, асықты жілік пен сүбе қабырғалар салынады (Ата салты., 145).

Қызыңды ұрайын. *Біреудің қызын боқтаған боқтық сөз.* Бұ *қ ы з ы ң д ы ұ р а й ы н* қайдан жүр. Беймезгіл келісі қалай? (Қ.Қазиев, Жалғыз жалау., 15). Бұл *қ ы з ы ң д ы ұ р а й ы н д а р* не көрсетпеді бізге, енді қызмет қылсын түге! (Жұлдыз, 1973, №4, 77).

ҚЫЗ[2] з а т. а с т р. *«Қыранқарақшының» қасындағы күңгірт жұлдыз.* Қыранқарақшының қасында зорға көрініп тұрған бір жұлдыз бар. Оның аты – *Қ ы з* (Алькор) (Х.Әбішұлы, Аспан сыры, 86).

ҚЫЗАНАҚТАЙ с ы н. *Қып-қызыл.* Онсыз да ақ сары жігіт шала піскен *қ ы з а н а қ т а й* бет-жүзін бал-бұл жандырып, алаулап алыпты (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 178).

ҚЫЗАРАҢДАУ *Қызараңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗАРҒАНША үс т. *Қызарып кеткенше, қызыл тартқанша.* Асықпай жүнін жұлып, лаулай жанған ақ тезекке ұстап, *қ ы з а р ғ а н ш а* күйдіре үйітті (М.Мәжитов, Құныскерей, 194).

ҚЫЗАСЫҚ з а т. а н а т. *Қойдың бақай сүйегі.* Қойдың *қ ы з а с ы ғ ы н а н* жасалып, түрлі бояуға малынған дойбы тастары тізіліп дайын тұрады (Қ.Жұмаділов, Таңғаж., 22). Екі *қ ы з а с ы қ* өзара жік арқылы бөлініп, екі бақайға екі буын ашасын жасайды (Ана тілі, 13.05.1999, 16).

ҚЫЗБӨРІ з а т. э т н. *Ұлттық ойындардың бір түрі.* Қимыл-әрекет ойындарына жататындар: ақсүйек, ақшамшық,

шыт тастау, көрші-көрші (татумысыңаразбысың), *қ ы з б ө р і*, қасқұмалақ, айдап сал, инемді тап, қарамырза т.б. (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 70).

ҚЫЗҒАЛДАҚТА е т. ж е р г. *Гүлдеу, гүл жару.* Жылда бұл кезде осы аралар жусаны қара белдеу болып, жауқазыны *қ ы з ғ а л д а қ т а п*, жапырақ шайыры, сарбас жоңышқасы ен далаға түрлі өң беріп, жайнап кетуші еді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1963, №10, 22).

ҚЫЗҒАЛДАҚТЫ с ы н. *Қызғалдақ өскен, қызғалдағы бар.* Ақ Жайықтың екі жағы бірдей жас қайың, жасыл талмен көмкеріліп, ойпат, қырлары сарғалдақты, *қ ы з ғ а л д а қ т ы* көк орайға көмілген еді (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 109). Шешек атқан *қ ы з ғ а л д а қ т ы*, сарғалдақты Қарадаланы бірінші рет көргендей тамсанып тұр (Д.Жанботаев, Дала оттары, 73).

ҚЫЗҒЫЛТТАН е т. *Қызғылт тарту, аздап қызару.* Мұндай орасан ыстық күндері шөлейт даланың *қ ы з ғ ы л т т а н а* түсетін әдеті (І.Есенберлин, Маңғыстау, 14).

ҚЫЗҒЫЛТТАНУ *Қызғылттан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗҒЫНДА е т. ж е р г. *Қызып алу, елігу, еліру.* Оған біресе оза шығып, біресе кейін қалып *қ ы з ғ ы н д а ғ а н* қызыл жағалылардың бұл әрекеті бірден ұнамады (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 8).

ҚЫЗҒЫНДАУ *Қызғында етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗДЫРМАЛАУ с ы н. *Ойын-тойды қыздырып жіберетін, қызба.* Қазаққа қарағанда, бәлкім, бұлар қызулау, *қ ы з д ы р м а л а у* көрінетін (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 166).

ҚЫЗЕМШЕКТЕН е т. *Қос анардай көз тарту; томпию, сүйірлену.* Алыстан *қ ы з е м ш е к т е н е* мұнартып Қошқарбай тауы көрінді (Н.Мағзұмов, Жұмбақтас., 31).

ҚЫЗЕМШЕКТЕНУ *Қыземшектен етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЖЕТІМ з а т. э т н. *Қалыңмалға қоса берілетін күң.* Мәселен, деректерде қалыңмал есебінде «басжақсы» деп берілетін бес түйеге қосып бір «*қ ы з ж е т і м*» (күң), ал «аяқжақсы» деп беретін үш түйеге қоса бір «еркекжетім» (құл) беретіндігі туралы баяндалған (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 235).

ҚЫЗЖОЛДАС з а т. э т н. *Қыз ұзатылар кезінде қасына еріп жүретін жолдас қызы.* Әдеби тілдің лексикасын байыта түскен беташар, күйеужолдас, *қ ы з ж о л д а с*, тойбастар, шілдехана деген сияқты т.б. сөздер этнографиялық лексиканың алтын қазынасынан алынып отыр (Жалын, 1974, №3, 149).

ҚЫЗКӘДЕ э т н. *Күйеу және күйеу қосшыларынан алынатын кәде, ырым.* Мұндай ойындардың бірі – *қ ы з к ә д е*. Бұл ойында тартыстың бас кейіпкері – ұзатылатын қыздың жеңгелері мен күйеудің қосшылары (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 26).

ҚЫЗКӨРСЕТЕР з а т. э т н. *Ұрын келген күйеу бала бірінші рет қызды көрсеткен адамға беретін кәде-сый.* Бұл сенен алған *қ ы з к ө р с е т е р і м* болсын. Әлі асықпа, іргебасар, шашсипатар, ошаққазар, бозапұл дейтіндер толып жатыр (Қ.Тұрсынқұлов, Анды-Қарақыз, 145).

ҚЫЗКІРПІК з а т. п о э т. *Қыздың кірпігіндей әдемі кірпік.* «Көзі күлім қаққан, *қ ы з к і р п і к* жігіт екен-ау!» деп деп бір түйіп қойды (Ә.Тарази, Тасжарған, 398). Балаусаевтың дөңгелек көздері майланып, *қ ы з к і р п і к т е р і* қайқая түскен екен, әлі де ойланып біраз отырды да хатты Аблезге ұсынды (Бұл да, 399).

ҚЫЗҚАМШЫ з а т. *Сабын жезбен орап, әшекейлеп жасалған, қыздар ұстайтын сәнді қамшы.* Күміс жапқан ер-тұрман, жез ораған *қ ы з қ а м ш ы* от сәулесімен жымыңдаса кетті (Ғ.Мүсірепов, Таңд., 3, 540).

ҚЫЗҚУАР з а т. э т н. с ө й л. ***Қыз қуу.*** Бір кезде тойдың бір шетінде *қ ы з қ у а р* басталып, қырғын топан болып жатқандай болды (З.Қиянатұлы, Көшпенді., 54).

ҚЫЗҚҰМАР с ы н. *Қыздың артынан көп жүгіргіш (жігіт).* Алдымда алдамшы, *қ ы з қ ұ м а р*, қатыгез жан емес, бүкірейген шал отыр (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 249).

ҚЫЗМАЙ з а т. с ө й л. ***Хоккей.*** Сиыр тобығын «шайба» ғып жаяу хоккей қуамыз. Оны біздің елде (Жамбыл облысы, Сарысу ауд.) «*қ ы з м а й*» дейді (А.Әшімов, Шығ., 5, 17).

ҚЫЗМЕТТІК: Қызметтік хаттар. *Мекеме басшыларының баспада дайындалған арнайы бланкаларында жазған, қолы қойылған хат түрлері. Қ ы з м е т т і к*

х а т т а р д ы жазудың кең тараған үлгілері бар (Л.Дүйсембекова, Іс қағаз., 123). *Қ ы з м е т т і к х а т т а р д ы ң* еркін түрде жазылатын кездері де жиі кездеседі (Екі тілде іс жүргізу, 170).

ҚЫЗУҚАНДЫЛАУ с ы н. *Аздап қызып кететін, тез көтерілетін (адам).* Біреулерге шектен тыс *қ ы з у қ а н д ы л а у* боп көрінгенімен, тормозы мықты ғой Қабылжанның (Қ.Жиенбай, Даңқ, 122).

ҚЫЗЫҒЫМПАЗ с ы н. *Әр нәрсеге бір қызыққыш, көрсеқызар.* Еркебұлан өзінің әр нәрсеге *қ ы з ы ғ ы м п а з,* ергіш мінезін жеңе алмай қалатын (І.Есенберлин, Махабб., 78).

ҚЫЗЫҚҚҰМАР з а т. *Қызықты ұнататын адам, қызықшыл.* Бір жылы орталарында бесатарлы біреуі бар 4-5 *қ ы з ы қ қ ұ м а р л а р д ы ң* жайлауға келе қалғаны (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 116). Жер бетінен адам әдейі іздеп бармаса, *қ ы з ы қ қ ұ м а р,* жақсыға өш кезбелердің аяғы жете бермейтін (Ө.Ахмет, Қарқаралы., 75).

ҚЫЗЫҚТАУШЫЛЫҚ з а т. *Қызық көрушілік, қызығушылық.* Міне, қызық! *Қ ы з ы қ т а у ш ы л ы ғ ы м* одан сайын артты (Ә.Қалдыбаев, Таңд. шығ., 1, 133).

ҚЫЗЫЛ з а т. г е о г р. *Топырағы, тасы қызғылттау жер.* – Жоқ, сері аға, адасып кетерсіз, бұл арада шоқ *қ ы з ы л д а р* көп, бір-бірінен айнымайды (С.Жүнісов, Ақан сері 2, 303). Ол «Бұзау өлген» *қ ы з ы л ы н а* шыға беріп, бұйдасын іріккен (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 186).

ҚЫЗЫЛ: Қызыл арақ. с ө й л. *Шарап (вино) осылай да аталынады.*

Қызыл ат. *Ақ түсті ат. Қ ы з ы л а т* қартайса алдымен басын бірте-бірте қоңырқай теңбіл басады (Қаз. этнография., 2, 524).

Қызыл аяқ балшықшы. з о о л. *Балшықшы құсының аяғы қызыл түсті түрі.* Бұлар қоқиқаз, бірқазан, ақ құтан, теңіз кептері, сарыторғай, *қ ы з ы л а я қ б а л ш ы қ т ы*, шыпылдақ және басқалар (Қорғалжың, 23).

Қызыл бет. *Беті қызыл адам.* Шалғынбаев ақ құба өңіне қою қара қасы мен қиылған қара мұрты жарасқан, *қ ы з ы л б е т*, өңсіз, жертесер пысық кісі (Ә.Байбол, Теміржол., 228).

Қызыл бидай. *Дәні қызыл түсті бидай сорты.* Төмен егін жоқ. *Қ ы з ы л б и д а й д ы ң* өзі көк найзадай (М.Әуезов, Шығ., 6, 101).

Қызыл кірпіш. *Қызыл түсті кірпіш.* Өзім ес білгенде бұл өңірден ағаш үй, *қ ы з ы л к і р п і ш* үй дегенді көрген емеспін. Жүмекеңнің үйі ғана шикі кірпіштен қаланған (З.Ақышев, Ақбел асуы, 7). Тек әр жерде түрлі түсті әйнек, *қ ы з ы л к і р п і ш* сынықтары кездеседі (С.Байжанов, Ақ маржан, 73).

Қызыл қайың. *Қайыңның қабығы қызыл қоңыр түсті түрі. Қ ы з ы л қ а й ы ң* сирек кездесетін эндемик түрге жатады (Қаз. табиғ., 3, 219).

Қызыл қашаған. и х т и о л. *Ускуч балығын қазақтар осылай атайды.* Атап айтқанда, жергілікті тұрғындар «*қ ы з ы л қ а ш а ғ а н*» деп атап кеткен ускуч, хармус, тасбас ойнақ салады (Соц. Қаз., 22. 02. 1977, 4).

Қызыл құмырсқа. *Құмырсқаның қызыл түсті түрі.* Қала сыртындағы үйлерге мұнымен қатар қара құмырсқа немесе *қ ы з ы л қ ұ м ы р с қ а л а р* да әуес келеді (Шаңырақ, 54). Қоқым арасынан қылтиып шығып келе жатқан *қ ы з ы л қ ұ м ы р с қ а н ы* бағдарлап, оны шыбықтың бойымен өткізбекке әрекеттенді (Д.Амантай, Әңгім., 75).

Қызыл өңеш болды. *Отты үрлей-үрлей тамағы ауырып қалды.* Шақпақ жағып жібердім, қуға түсті, Тұтандырып алуым болды күшті. *Қ ы з ы л ө ң е ш б о л ғ а н д а* азар жанып, Соған шейін асығып, ішім пысты (Шәкәрім, Шығ., 93).

Қызыл сойыл. *Сойылы қолынан түспеген қандықол ұры.* Нағыз тоқымы кеппес, *қ ы з ы л с о й ы л* ұры болды ғой кезінде (Н.Мұраталиев, Үміт, 39).

Қызыл соқты. ж е р г. *Ызғарлы, суық жел соқты.* Кеш болса өзен бойын қуалай *қ ы з ы л с о ғ а т ы н* әдеті (Қ.Ысқақ, Тұйық, 81).

Қызыл тобық болды. *Ылғи су кешіп, тобығы қызарып жүрді.* Жыл он екі ай ел көрмей, тентіреп теңіз асып жүрсе де, *қ ы з ы л т о б ы қ б о п* күн-түн су кешсе де, еңбегі бір жанбай қойды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 43). Көз ашқалы *қ ы з ы л т о б ы қ б о п* су кешкен балықшылардай сендер енді осы елдің қылқандай қыздарына ау қаратпақсыңдар ғой (Бұл да, 404).

Қызыл түзген б о т. *Түзген өсімдігінің қызыл түсті түрі.* Сексеуіл мен *қ ы з ы л т ү з г е н* қызылы, пеш жылдам қызып, ас

тез піседі деп мақтады әлгі сары тұра қатын (Ә.Нұрпейісов, Күйреу, 103).

Қызыл уылдырық. *Қызыл балықтың қызыл түсті уылдырығы.* Ұлмекен керегінің бәрін тапқан, *қ ы з ы л у ы л д ы р ы қ*, қара уылдырық, тресканың бауыры, қымыз, шұбат – бәрі бар (Ә.Тарази, Тасжарған, 49).

Қызыл үйрек. *Қанатының ұшы, аяғы, тұмсығы қара, басқа жері қызыл қоңыр түсті үйрек. Қ ы з ы л ү й р е к* таулы, көлді жерлердегі тас арасын мекендеп, өсімдік жапырақтарымен, дәнімен және ұсақ жәндіктермен қоректенеді (Қаз. табиғ., 3, 236).

Қызыл шай. *Қызыл болып шығатын қағаз шай.* Шайда неше түрлі болады: күрең шай, құлақасқа шай, *қ ы з ы л ш а й* (Т.Кененқызы, Кенен, 47).

Қызыл шеке болды. *Жанжалдасты, төбелесті.* Үшеуі үнсіз келеді. Үндесе *қ ы з ы л ш е к е б о л ы п* төбелесетіндей (О.Бөкеев, Ән салады.., 76).

ҚЫЗЫЛАҒАШ з а т. б о т. 1. *Солтүстік аймақтарда биік болып өсетін ағаш.* 2. *Осы ағаштың қызыл түсті сүрегі.* Қазіргі сыбызғыны қурай тәрізді қуыс жезден, таулы жерлердің күнгейінде өсетін жаужапырақ пен атқұлақтың кепкен қурайынан, болмаса *қ ы з ы л а ғ а ш т а н*, жаңғақтан, ақ қайыңнан ойып жасауға болады (Білім және еңбек, 1971, №1, 25).

ҚЫЗЫЛАҒАШТЫ с ы н. *Қызылағаш өскен, қызылағашы мол.* Ауылын Бурабай көлінің жағасындағы «Абылай алаңы» аталатын көк майсалы, сыңсыған *қ ы з ы л а ғ а ш т ы*, ақ қайыңды тау қойнауына қондырды (І.Есенберлин, Жанталас, 229).

ҚЫЗЫЛАЛҚЫМ з а т. з о о л. *Тамағы (алқымы) қызғылтым құс.* Олардың арасында *қ ы з ы л а л қ ы м* да, балшықшы да бар (Қорғалжын, 126).

ҚЫЗЫЛАША з а т. с ө й л. ***Қызылайыр*** *(ойын картасының жүрекше тәрізді қызыл түсті бір бөлігі; масть).*

ҚЫЗЫЛАШТЫҚ з а т. *Ет алмайтындық, семірмейтіндік.* – Бұл неменің мешкейлігі де, шыр қонбайтын тырақылығы да саған тартқан, - деп шағыр көз шабдардың *қ ы з ы л а ш т ы ғ ы н* да Ситан Асекеңе теліді (Қ.Ысқақ, Ақсу., 433).

ҚЫЗЫЛАЯҚ з а т. з о о л. *Арқасы, қанаты көкшіл, бауыры мен құйрығы ақ, аяғы ұзын әрі қызыл түсті су құсы. Қ ы з ы л а я қ* көбіне Каспий теңізінің маңында, су жиегінде топтасып жүреді (Қаз. табиғ., 3, 212).

ҚЫЗЫЛБАС[1] з а т. *Иран елі; парсылар.* Ирандықтардың басына киетін қызыл шұға тақиясына қарап қазақтар бір кезде оларды *қ ы з ы л б а с* деген (І.Есенберлин, Маңғ., 234). Бұл парсы елінің (*қ ы з ы л б а с т ы л а р д ы ң*) билеушісі Исмайл шаһ үшін өте қолайлы жағдай еді (Т.Жұмаханов, Өткел, 144). Көрұғлының ата-анасына, туған-туыстарына, бұқара халқына саяси қысым жасайтын тұрақты жау – *қ ы з ы л б а с т а р*, яғни Иран хандары (Қаз. әдеб., 19. 04. 1974, 2).

ҚЫЗЫЛБАС[2] з а т. з о о л. *Басы қызыл түсті құс.* Түлеуге дайындалған шүрегей, қоңыр үйрек, *қ ы з ы л б а с* және басқа құстар ерсілі-қарсылы кезіп жүр (Қорғалжын, 69).

ҚЫЗЫЛБАС: Қызылбас сұңғуір. *Сұңғуір үйректің басы қызыл түрі.* Әрине, тізбек жасап ұшатын қоңыр үйрек, *қ ы з ы л б а с с ұ ң ғ у і р*, бізқұйрық тобы бұдан да әдемі көрініс береді (Наурызым, 194).

Қызылбас үйрек. *Басы, мойны, жемсауы қызғыл, арқасы көк сұр, бауыры қара үйрек. Қ ы з ы л б а с ү й р е к* Қазақстанда өзен-көл, сулы-батпақты жерлерге тараған. Ұясын су жиегіндегі қамыс арасына салады (Қаз. табиғ., 3, 213).

ҚЫЗЫЛДӘРІ... Алғашқы тоқсан біткен соң құлынға түрлі жылқы аурулары жұқпас, жоламас үшін жеміне *қ ы з ы л д ә р і* қосып береді (Ата салты., 78).

ҚЫЗЫЛДЫ с ы н. *Қызыл түсті, қызылы бар.* Жайылымға көз салсам, *Қ ы з ы л д ы*, көкті, жасылды, Құмырсқадай қаптап мал, Жұлдыздай жерге шашылды (Айманкүл, Ана сыры, 27).

ҚЫЗЫЛЖАЛАҚ з а т. *Жып-жылмағай болып, қызарып тұрған жара аузы.*

ҚЫЗЫЛЖАЛАҚТАН е т. *Жара аузының қызарып, жып-жылмағай болып тұруы.* Алабұтадан сақар қайнатып, мал майын араластырып жасаған қара сабыны қарашешектен *қ ы з ы л ж а л а қ т а н ы п* жазылған денесіне мың да бір дәру болған (Ж.Ахмади, Айтұмар, 201).

ҚЫЗЫЛЖАЛАҚТАНУ *Қызылжалақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЫЛЖҰЛДЫЗ з а т. а с т р. *Түсі қызылдау болып көрінетін жұлдыз. Қ ы*

з ы л ж ұ л д ы з (Марс) бен Есекқырған (Юпитер) планеталарының аралығында толып жатқан астероидтар Күнді айналып жүреді (Х.Әбішев, Аспан сыры, 66). Олар Юпитерді (Есекқырған), Марсты (*Қ ы з ы л ж ұ л д ы з*), Сириусты (Жарықжұлдыз) жақсы біледі (ҚазССР тарихы, 2, 374). Қ.Мекебаев халық ауыз әдебиетінде кездесетін Жарықжұлдыз, Есекқырған, *Қ ы з ы л ж ұ л д ы з*, Сарыжұлдыз... дегендер сияқты астрономиялық атауларға түсінік берген (Қазақстан мектебі, 1982, №12, 62-63).

Қызылжұлдыз ордені. *Кеңестік кезде ерекше еңбек сіңіргені үшін берілетін құрметті награда.*

ҚЫЗЫЛКЕҢІРДЕКТЕ е т. *Дауласу, айтысу, кергілесу.* ≈ *Қ ы з ы л к е ң і р д е к т е п* мынау қайтеді ей!

ҚЫЗЫЛКЕҢІРДЕКТЕС *Қызылкеңірдекте етістігінен жасалған ортақ етіс. Қ ы з ы л к е ң і р д е к т е с і п* тынса бір жөн, екпіндесіп, ентелесіп те қалады жұрт (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 22).

ҚЫЗЫЛКЕҢІРДЕКТЕСУ *Қызылкеңірдектес етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЫЛКЕҢІРДЕКТІК з а т. *Айтысқыштық, дауласқыштық.* Фермаңы әртүрлі тәсілмен басқаруға болады. Сыпайылық, *қ ы з ы л к е ң і р д е к т і к*, ділмарлық, бопсалық, уәдегөйлік – мінез құлыққа тәуелді (Қаз. әдеб., 06. 11. 1974, 4).

ҚЫЗЫЛКӨЗ з а т. а у ы с. *Пәлеқор, жалақор.* – Сол баланы қожа-молдалар-ақ құртты. *Қ ы з ы л к ө з* бәле емес пе, түге. Соқтықпай-ақ қою керек еді (С.Байжанов, Ақ маржан, 70).

ҚЫЗЫЛКӨЗДЕН е т. 1. *Ала көзбен қарау, еліру, құтыру.* Қарагер жүгенді жұлқып, *қ ы з ы л к ө з д е н е* соңына қарай берді (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 87). Қанның иісінен кәдімгі қордағы ит *қ ы з ы л к ө з д е н і п*, құтырып кетеді екен (Жалын, 1974, №4, 34). 2. а у ы с. *Бәле қуу, жаманшылық ойлау, өшігу* (Р.Ниязбеков, Отағасы, 97).

ҚЫЗЫЛҚАНАТ[1] з а т. з о о л. ***Қоқиқаз.*** Бұлардың қоқиқаз деп аталатыны ол қоқиып, адам көзіне ерекше көрінеді. Ал қызылқаз деп аталатын себебі – түсі қызғылт. Сондай-ақ, *қ ы з ы л қ а н а т* аталу себебі – оның қанатының түсі қызғылт болады (Туған жер, 164). Тау қыраны мен түз қыранының, құм қыранының айырмашылығы қандай? Бұлардың балапаны *қ ы з ы л қ а н а т*, тірнек, қана, жанамен шектеле қояр ма екен? (Жұлдыз, 1972, №8, 206).

ҚЫЗЫЛҚАНАТ[2] з а т. х а л қ. *Бүркіттің жас балапаны.* Ол (бүркіт балапаны) бірте-бірте түсін өзгертеді. *Қ ы з ы л қ а н а т т а н* кейін бұғанасы қатқанда «тірнек» аталады (Т.Әлімқұлов, Көкек айы, 33). Февральда жұмыртқасын аязбен жаратын бүркіттің балапаны *қ ы з ы л қ а н а т* аталады. Содан соң тірнек кезінде енесі оны аспанға ұшырады (Соц. Қаз., 23. 01. 1980, 4).

ҚЫЗЫЛҚАРАҒАЙ з а т. б о т. 1. *Қарағайдың қабығы қызыл түсті түрі. Қ ы з ы л қ а р а ғ а й д а н* қиып салынған итарқа шатырлы қоржын үйдің іргесі қора-қопсыға толы екен (Қ.Ысқақ, Тұйық, 88). 2. *Осы қарағайдың сүрегі.* Қоршаудың ішінде үйінді-үйінді ағаш; қарағайдың неше атасы: балқарағай, шырша, *қ ы з ы л қ а р а ғ а й*, шегіршін, ақ қайың, қызыл қайың, ақ терек, көк терек... (Ғ.Сланов, Замандастар, 162).

ҚЫЗЫЛҚАСҚА з а т. э к о н. *Құрбандыққа шалынатын ерекше нышанды сиыр малы.* Қатерден құтылғанда, қорыққанда құрбандыққа «ақсарбас» атаса – қой, «көккасқа» атаса – қой, «*қ ы з ы л қ а с қ а*» атаса – сиыр сойып, көптің ықылас батасын алады (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 121).

ҚЫЗЫЛҚАСҚЫР з а т. з о о л. *Қасқырдың түгі қызыл қоңыр түсті түрі. Қ ы з ы л қ а с қ ы р д ы ң* түр-пішіні қасқырды, түлкі мен қорқау қасқырды еске салады. Оның дене тұрқы бір метрден сәл асады, салмағы 14-21 кг-дай. Жүні салалы, әрі қою, түрі қызыл қоңыр (Марқакөл, 129).

ҚЫЗЫЛҚАТ з а т. *Қызылқат бұтасының ашық қызыл түсті, жеуге жарамды, домалақ жемісі.* Маусым айында алма, алмұрт, өрік, алқоры, шабдалы, қарақат, *қ ы з ы л қ а т* сияқты жеміс-жидектердің бәрін де күнделікті тамағымызда қалауынша, молынан пайдалануымызға болады (Мәдениет және тұрмыс, 1970, №8, 1970).

ҚЫЗЫЛҚОҢЫР с ы н. *Қызылы басымдау қоңыр түс.* ≈ Үстінде *қ ы з ы л қ о ң ы р* көйлегі бар.

ҚЫЗЫЛҚОҢЫРЛАН е т. *Қызылқоңыр түске ену, күрең тарту.* Көз алдында шоққа

қақталып, майы шыжылдай тамшылап, *қ ы з ы л қ о ң ы р л а н ы п* піскен кәуап тәбетіңді ашады (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 36).

ҚЫЗЫЛҚОҢЫРЛАНУ *Қ ы з ы л қ о ң ы р л а н е т і с т і г і н і ң қ и м ы л а т а у ы.*

ҚЫЗЫЛҚҰЙРЫҚ[1] з а т. з о о л. *Басының екі жағы қара, құйрығы қызыл түсті кішірек құс. Қ ы з ы л қ ұ й р ы қ* көктемде бұл атырапқа алдымен келіп, әбден қоңыр күзде құстардың ең соңынан кетеді (К.Баялиев, Дегелек келді., 88). *Қ ы з ы л қ ұ й р ы қ* Алматы обл. Жетісу (Жоңғар) Алатауындағы жалпақ және қылқан жапырақты ормандарда тіршілік етеді (Қаз. табиғ., 3, 222). Шыршалы орман ішін бүкіл жыл бойы самырсын құсы, шырша торғай, *қ ы з ы л қ ұ й р ы қ* қоныстайды (Жетісу, 15. 02. 1972, 5).

ҚЫЗЫЛҚҰЙРЫҚ[2] з а т. б о т. *Сабағының бас жағы қызғылтым келген, бір не көпжылдық арамшөп.* Алабота, қышы, алқа, *қ ы з ы л қ ұ й р ы қ*, итқонақ сияқты арамшөптер гектарына 2 кг атразин немесе 2-4 кг симазин шашқанның өзінде толық жойылады (Суармалы егіншілік, 125).

ҚЫЗЫЛҚҰЛАҚ з а т. 1. *Ірі ақша.* Кемелбектің қолына екі-үш *қ ы з ы л қ ұ л а қ т ы* дегбірсіздене тыққыштаған (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 380). 2. а у ы с. *Алыпсатар, саудагер.* Бұл сияқты *қ ы з ы л қ ұ л а қ т а р д ы ң* ендігі айласы базарда өтпегендерін колхоз-совхоздарға апарып, несиеге береді (С.Қышқашев, Таң, 75).

ҚЫЗЫЛҚҰРТ з а т. з о о л. с ө й л. *Шылаужын (жауын құрты).* Екеуі қармаққа түйрелген *қ ы з ы л қ ұ р т* секілді (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 179). Әміртай екеуміз қармағымызды, *қ ы з ы л қ ұ р т* пен шегірткеге толы қалбырымызды алып, балық аулауға кеттік (Ө.Қанахин, Өз ақылымен, 25).

ҚЫЗЫЛМАЙ[1] з а т. в е т. *Көбең (семіз) жылқының зорығуынан болатын ауру.* Бұл ауру жылқыда да кездеседі. Оны *қ ы з ы л м а й* деп атайды (Қаз. әдеб,ғ 28. 09. 1989, 15).

ҚЫЗЫЛМАЙ[2] з а т. м е д. *Түрлі тері ауруларына ем, сұйық дәрі.* Ол дәрілік шөптердің тұнбасынан сұйық бір дәрі әзірлеп, оған «*қ ы з ы л м а й*» деп ат қойды (Алм. ақшамы, 04. 03. 1993, 4).

ҚЫЗЫЛМИЯЛЫ с ы н. *Қызылмия өскен, қызылмиясы көп.* Өлеңшөпті, түйежоңышқалы, *қ ы з ы л м и я л ы* ойпаттар шабындық ретінде пайдаланылады (С.Ділдәбеков, Батыс Қазақст., 21).

ҚЫЗЫЛСЫРАМАУ... Тек соған дейін ғана жүрек жалғап, бала-шағаның *қ ы з ы л с ы р а м а у ы* үшін бір адал аңды бұйырса жығып алмақ (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 8).

ҚЫЗЫЛСЫРАТ *Қызылсыра етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Мерген бала-шағасын *қ ы з ы л с ы р а т қ а н* жоқ (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 91).

ҚЫЗЫЛСЫРАТУ *Қ ы з ы л с ы р а т етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЫЛТАҚ з а т. ж е р г. *Қызыл түсті тақыр төбе.* Одан есік алдындағы *қ ы з ы л т а қ* үстінде шай пісірім сенделді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 49). Балалар күн батыс арқадағы іркіс-іркіс *қ ы з ы л т а қ т а р ғ а* қарай шаба жөнелген (Бұл да, 131).

ҚЫЗЫЛТАЛ з а т. *Қызыл тал ағашының сүрегі.* Ол Жарыпшыққанның құяр сағасындағы сыңсыған солқылдақ *қ ы з ы л т а л д а н* тарантастың қорабын тоқып, Кермақастың базарына әкеп сатады екен (Б.Аманшин, Көкжар, 11). Әсіресе, қарағай, арша, *қ ы з ы л т а л д а н* ұсқынды домбыра, сарыағаш, шәңкіштен жарып, өзегін ыңғырумен ойып сыбызғы жасайтын (Т.Жақыпбайұлы, Асан ата, 7).

ҚЫЗЫЛТАМАҚ з а т. з о о л. *Сайрауықтар тұқымдасына жататын, тамағында қызыл түсті үшбұрыш бар, кішірек әнші құс. Қ ы з ы л т а м а қ* көзге түсе бермейді, тек жиі әдемі сазды әнін естуге болады (Қазақст. жануар., 116).

ҚЫЗЫЛТАМЫР[1]**...** Бірде Марқакөлде маған шай сияқты қайнатылған *қ ы з ы л т а м ы р д ы ң* дәмін татудың сәті түсті (Марқакөл, 48). Қарт балықшы: «*қ ы з ы л т а м ы р*» түрлі сырқатқа шипа, әрі ол адамды жасартады», - деп иландыруға тырысты (Бұл да, 92).

ҚЫЗЫЛТАМЫР[2] з а т. м е д. *Көктамырдан тарайтын жіңішке қан тамырлар; қылтамыр (капилляр).* Жүректің *қ ы з ы л т а м ы р* саласы сол жүректің астыңғы қалташасынан аорта деген атпен басталады (Б.Омарұлы, Жүрек, 85).

ҚЫЗЫЛТАНАУЛА е т. *Қызылтанау болу, өрекпу.* Бір күні ол сабақ оқып отырған үстіме *қ ы з ы л т а н а у л а п*, өшкені жанып, өлгені тіріліп келгендей бақырып-

шақырып айғайлап кірді (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 55). Мінген аттары *қ ы з ы л т а н а у л а п,* етек-жеңдері жел кеулей деленденп, қызыл әскер дүрсілдете шауып өтті (Ж.Қорғасбек, Үлпілдек, 191).

ҚЫЗЫЛТАНАУЛАУ *Қызылтанауала етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЫЛТҰМСЫҚ з а т. з о о л. *Тұмсығы қызыл, құйрығы айыр, қаралдысы онша үлкен емес су құсы.* Орыстың натуралист жазушысы С.Т.Аксаков оларды теңіз қарлығашы немесе *қ ы з ы л т ұ м с ы қ* деп атайды (Қорғалжын, 80). Бір татуласқан шағымызда *қ ы з ы л т ұ м с ы қ т ы* тағы көремін деп барып ұшырып алғаныңды айтқанда күлкімізді тия алмағанымыз әлі есімде (Қазақст. пионері, 12. 04. 1972, 4).

ҚЫЗЫЛТҰМСЫҚТАН е т. *Егін қызылтұмсық болып пісе бастады.* Құлқынсәріден жаушымшық топ-тобымен ұшып, *қ ы з ы л т ұ м с ы қ т а н ы п* қалған егіске бүйідей тиеді (Қызыл жебе, 135).

ҚЫЗЫЛТҰМСЫҚТАНУ *Қызылтұмсықтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЫЛША... 2. *Қызылша өсімдігінің жеуге жарамды тамыржемісі.* Олар қазірдің өзінде-ақ алмадан, құлпынайдан, таңқурайдан, қарақаттан, *қ ы з ы л ш а д а н*, сәбізден жасалған шырындарға қанық болып алған (Жетісу, 06. 08. 1968, 4). Жылқыны қолда ұстаған уақытта, оған картоп, сәбіз, *қ ы з ы л ш а* берген жөн (Тарту, 239).

ҚЫЗЫЛШАҚАЛАУ с ы н. *Қауырсыны толық шығып үлгермеген (балапан).* Енді біреулері *қ ы з ы л ш а қ а л а у*, әлжуаз болып келеді (Қаз. әдеб., 21. 11. 1975, 2).

ҚЫЗЫЛШАҚАТ з а т. *Қызыл түсті шақат.* Үш-көкшенің *қ ы з ы л ш а қ а т* шағылдарында ма-ау, Ақбозат арындатып, қасқыр қуып келе жатады (Т.Әлімқұлов, Сейтек сарыны, 79).

ҚЫЗЫЛШАЛЫҚ з а т. *Қызылша егілген (егілетін) жер. Қ ы з ы л ш а л ы қ* бусанып жатыр (Лен. жас, 25. 07. 1974, 3).

ҚЫЗЫЛШИЕ з а т. б о т. *Мәдени шие тұқымдарының бірі (вишня).* Алма ағашы мен шиеден басқа, раушан тұқымдасына – алмұрт, айва, *қ ы з ы л ш и е*, алхоры, өрік, слива, шабдалы, бадам жатады (Ботаника, 203).

ҚЫЗЫЛШУ... Кітапта қойдың тыныс органдарының аурулары, көз қарығу,басқақ, желінсау, секіртпе, *қ ы з ы л ш у*, топалаң, сарып, қотыр, бауыркұрт, ішекқұрт, өкпеқұрт тағы сондай түрлі аурулардың себептерін және олардан сақтану жолдарын көрсетеді (Қазақс. ауыл шаруаш., 1960, №12, 92).

ҚЫЗЫЛШҰНАҚ з а т. *Он теңгелік ақша (Кеңестік дәуірде).* – Студентшілеп бір-бір *қ ы з ы л ш ұ н а қ т ы* ортаға тастайық демекшісің ғой (А.Мекебаев, Алапат, 259).

ҚЫЗЫЛШЫ з а т. с а я т. *Алған аңды сойып, етінен тамақ әзірлеуші.*

ҚЫЗЫЛШЫРАЙЛЫЛАУ с ы н. *Сәлпәл қызылшырайлы; қызылшырайлырақ.* Сондықтан да шығар, қап-қара үстелдің арғы жағындағы ақ жейделі, *қ ы з ы л ш ы р а й л ы л а у*, жымсиыңқыраған ректор бұған түсінікті сезілді (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 130).

ҚЫЗЫН е т. с ө й л. ***Зорығу.*** Бідің қара ауыз сары ат 1946 жылы өртеңнен оралған күннің ертеңінде *қ ы з ы н ы п* өлді (З.Қиянатұлы, Көшпенді., 23).

ҚЫЗЫНДА е т. с ө й л. *Қызуы көтерілу, ысып кету, қызу.* Бірде сол жақ сүбелігінен, кейде оң жақ бүйірінен әлгіндей толқып-толқып кетеді де, тұла денесі *қ ы з ы н д а й* жөнеледі (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 377).

ҚЫЗЫНДАУ *Қызында етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЫНУ *Қызын етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛ: Қыл құйрық. *Жылқы малы.* Колхоздағы төрт тұяқ, *қ ы л қ ұ й р ы қ т ы ң* іске татырының оған бәрі мәлім (Б.Соқпақбаев, Таңд., 385).

Қыл сағағын қиды. *Сағақ тұсынан қолының қырын жүргізіп өтті («Байыр едің, тойынар едің» д.м).* – Ендігі былай тұрар едің, - деп қолының қырымен *қ ы л с а ғ а ғ ы н қ и д ы* (Ж.Кәрменов, Ғашық., 165).

ҚЫЛ: Қыл шапан... Түлкі тымақ, маңлық тыс, Мойында бар ақ шарфы. Қымбат ішік, *қ ы л ш а п а н*, Серіліктің нақ шарты (А.Үлімжіұлы, Шығ., 2, 398).

ҚЫЛАЙМА е т. ж е р г. *Міз бақпау, былқ етпеу.* Тым құрмаса бір көрсет деп жалынды Қабираға. Апырай, неткен дүзіқара, *қ ы л а й м а д ы-а у, қ ы л а й м а д ы* (М.Сқақбаев, Ұят тур., 151). Ақыры көкесінің *қ ы л а й м а с ы н а* көзі жетті

ме, құлдырықтай жүгіріп киімдерін тауып әкелді (Бұл да, 194).

ҚЫЛАМЫТ е т. ж е р г. *Қылаулау, қылауыту.* Бейне терең аспан түбінен әлдекім шекер шашып тұрғандай аппақ қауырсын *қ ы л а м ы т т ы* дерсің (Д.Досжанов, Жолбарыс, 31).

ҚЫЛАҢҚҰЙРЫҚ з а т. б о т. *Шөлді, шөлейтті жерлерде өсетін бозғылт түсті бұта.* Көкпек, жусан, бұйырғынды жалпақ дала артта қалды. Ара-тұра изен, құмаршық, түйеқарын, ірі бұтадан – *қ ы л а ң қ ұ й р ы қ*, шағыр, дүзген (Ғ.Сыланов, Замана., 294). Жал-жал шағылдардың баурайындағы топ-топ *қ ы л а ң қ ұ й р ы қ* пен шағыры, түп-түп қияғы, жантағы мен қарабарағы қар астында жапырылып қалды (М.Мәжитов, Құныскерей, 24). Қуаңшылық болса да, құмның шөбі баршылық еді. *Қ ы л а ң қ ұ й р ы қ,* қияқ, сарымия, есекмия, жантақ өсіп еді (Бұл да, 137).

ҚЫЛАҢЫТ... 2. а у ы с. *Байқалу, сезілу; жылт ете қалу.* Жат жерде жүріп жан берген ұланды мұндай қадамға итермелеген не нәрсе деген ой да *қ ы л а ң ы т а д ы* санада (Қаз. әдеб., 12. 06. 09).

ҚЫЛАП с ы н. ж е р г. *Ұқыпты, тыңғылықты, жинақы.* Өзі де ұстамды, *қ ы л а п* қой! (А.Сейдімбек, Аққыз, 96).

ҚЫЛАУЛА... 2. а у ы с. *Жылт ете қалу, байқалу; қылаңыт.* Осы жерден асқанда «Жабайы адам қуса да жете алмайды» деген көмескі түйсік екеуінің де санасында *қ ы л а у л а ғ а н* (Э.Төреханов, Таудан түс., 37).

ҚЫЛАУЫЗ з а т. к ө н е. *Жердің жағдайын жақсы білетін адам. Жол көрсетуші.* Ақсақ Темір әсіресе жол көрсететін кісіге – *қ ы л а у ы з ғ а* өте көңіл бөлген (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 367). – Бұл қай жер, қандай ел? Сөйле! – деп Жошы сонау Ақжайқыннан бері жол бастап, ханға *қ ы л а у ы з ы* міндетін атқарып келе жатқан Есеншораға бұрылған (Е.Тұрысов, Темірлан, 131). Үш жүз мың құлаккесті құлдар орданың жер тыңшысы – Маңғыла *қ ы л а у ы з ы* көрсеткен жеті биіктің үстіне айдап шығарылған (Бұл да, 133).

ҚЫЛАУЫЗДЫҚ з а т. *Қылауыз болушылық, жол көрсетушілік. Қ ы л а у ы з д ы қ қ а* Темір-Құтлық пен Құнжақ екеуі де жетеді ғой деймін (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 372).

ҚЫЛАЯҚТАН е т. *Жіңішкеру, азаю, сарқылу.* Оның үстіне қысқы өріс, қоныс саналатын сонау құм бойындағы жайылымдарға су-өзен арналары *қ ы л а я қ т а н ы п* жетеді де, одан да қыспақ көрер жайы тағы бар (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 357).

ҚЫЛАЯҚТАНУ *Қылаяқтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛБУЫТ з а т. *Тар жер, қыспақ, қылта* (Ө.Қанахин, Құдірет, 135). Шығанақ Үшшоқы *қ ы л б у ы т ы н а н* 17 километрлік шлюзді бөгетпен бекиді (Қаз. әдеб., 01. 12. 1989, 3).

ҚЫЛБУЫТТАН е т. *Қылбуыт болу, қысылу, тарылу* (Ө.Қанахин, Құдірет, 193).

ҚЫЛБУЫТТАНУ *Қылбуыттан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛҒЫМА: Қылғыма қонақ. *Тамақ ішу үшін келген қонақ.* Қазақ халқы жалпы қонақтарды: арнайы қонақ, құдайы қонақ, қыдырма қонақ, *қ ы л ғ ы м а қ о н а қ* деп төртке бөледі (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік,., 2, 70.

ҚЫЛДАБАЙ з а т. *Көмір сақтайтын жабық орын (үйшік).* Көлік іздеу, стансаға барып көмір сұрау, оны түсіру, тауық қораның жанындағы *қ ы л д а б а й ғ а* тасу... (Н.Ораз, Сиқырлы., 168). Сары Петро өзі ере келіп, көмірді түсіріп, *қ ы л д а б а й ғ а* тасып, ет жеп, Асқанбайдың үйінен әкелген бір шырт-пырт қымызды ішіп кетті (Бұл да, 173).

ҚЫЛДЫБАҚЫР з а т. *Мосыға асып, ас пісіретін, тұтқасы (бауы) зымнан жасалған бақыр* (Ж.Өмірбеков, Қызыл су, 9, 21). Қарауыл төрт жағынан түгел қойып, Қалың қол, ат түйіскен қатарласып, Мосыда *қ ы л д ы б а қ ы р* терең сайда Қозының құлынменен етін асып (И.Байзақов, Құралай сұлу, 97).

ҚЫЛЖАҚБАЙ с ы н. *Қылжақтап қалған, қылжақбас.*

ҚЫЛЖАҚБАЙЛЫҚ з а т. *Қылжақтап қалғандық, қылжақбастық.* - Өзінің де бір таусылмайтын *қ ы л ж а қ б а й л ы ғ ы* бар, - деп Сәлім Жасұланның көңілін су сепкендей басып тастады (Э.Төреханов, Таудан түс., 110).

ҚЫЛКҮПЕК з а т. в е т. *Күпегі тарылғандықтан еркек малдың қамшысы сыртқа шықпай қалатын ауру. Қ ы л к ү п е к* ауруына айғыр, бұқа ұшырайды (ҚСЭ, 7, 96).

ҚЫЛҚА з а т. к ө н е. *Жеңіл, жұқа теріден істелген сырт киім.* Бедері жоқ *қ ы л қ а д а н* Берік тоқылған бөз артық. Бірлігі жоқ туыстан Берік сөйлескен жат артық (Ел аузынан, 54).

Қылқа тон. э т н. *Ешкі терісінен тігілген тон.* 6 айлық лақтардың терісінен доха (жүні сыртқа қараған ішік), жалпы жас лақтардың терісінен *қ ы л қ а т о н* тігілетіндігі Шорманов жазбаларынан белгілі (Білім және еңбек, 1986, №1, 32).

ҚЫЛҚАН: Қылқан жапырақ. б о т. *Алақаны жоқ, өзі тікенге (қылқанға) айналып кеткен жапырақ түрі.*

Қылқан жапырақты. *Қылқан жапырақтары бар. Қ ы л қ а н ж а п ы р а қ т ы* ағаштарға қарағай, шырша т.б. жатады (Ботаника, 225).

ҚЫЛҚИ-ӘЛЕ з а т. ж е р г. *Түйенің бір түрі: мойны ұзын, бойы аласа келеді.* Нар түйені алсақ, бұл да негізінде екі түрге бөлінеді. Бірінші түрін – *қ ы л қ и-ә л е* деп атайды. Мойны ұзын, бойы аласа келеді, тұрқы да шамалы, өркеші жоқтың қасы, өзі өте жүрдек (Қазақст. ауыл шаруаш., 1963, №11, 36).

ҚЫЛҚИҒАНДАУ с ы н. *Аздап мойны қылқиған, қылқиып қалған.* Шопанның көмекшісі, мойны *қ ы л қ и ғ а н д а у*, көзі бадырақ, өңі желқақты жұқалтаң жігіт шайдан кейін шанағы жамау-жамау домбыраны қолға алды (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 451.

ҚЫЛҚИЯР з а т. с ө й л. ***Ұстара.*** Қобдида жатқан мүйіз сапты *қ ы л қ и я р д ы* шығарды (Ж.Орманбаев, Қос басшы, 62).

ҚЫЛҚУАРДАЙ: Қылқуардай қадалды. *Аш кенеше жармасты, тікенше қадалды. Қ ы л у а р д а й қ а д а л ы п* біреуден бірдеңе іліп қалмаса, көңілі көншімейді (С.Оспанов, Сопы., 212).

ҚЫЛҚҰРТ з а т. а у ы с. *Іштен жейтін жегі, арамза, құ.* Барды басқарып жүрген осы екеуінің бірі ұрт, бірі *қ ы л қ ұ р т* екенін жұрт байқап қалған (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 64). Туған елім надан жұрт, Жуандық тағы бір *қ ы л қ ұ р т* (Шәкәрім, Шығ., 190).

ҚЫЛМОЙЫН з а т. э п и т. ***Арақ.*** Арақ ішкен студент көрсе, ит қосып қуатын атышулы Қожекеев бір-екі «*қ ы л м о й ы н д ы*» өз қолымен ашып жатыр (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 21).

ҚЫЛМЫҚ[1] з а т. *Будан арқылы өркешті аруанадан туған түйе.* Жалпы бір өркешті аруанадан будан арқылы інген, үлек, нармая, кердері, көйін, *қ ы л м ы қ*, балқоспақ, мырзақоспақ, қоспақ секілді алуан-алуан түйелер тарайтынын екі қазақтың бірі білуге тиіс (Қаз. әдеб., 25. 11. 1988, 1). Ал біздің облысымызда будан түйелер баршылық. Мысалы, нармая, кердері, *қ ы л м ы қ* маяларды қыс кезінде дұрыс азықтандырса, 1100-1700 литрге дейін сүт береді (Коммунистік еңбек, 11. 11. 1969).

ҚЫЛМЫҚ[2] с ы н. *Қылмиған, жіп-жіңішке.* Аяғындағы осы жолы астанадан киіп келген, *қ ы л м ы қ* туфлидің қазықтай тақасымен еденді тесетіндей кіжіне теуіп-теуіп қалды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 209).

ҚЫЛПЫ з а т. ж е р г. *Қарасы, сұлабасы, нобайы.* Мана ас үй жақтан Зипаға көмектесіп жүрген бір әйелдің *қ ы л п ы* көрініп еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 41). Қара төбет Лашынның *қ ы л п ы н* шалса-ақ бой тасалауға тырысады (М.Мағауин, Қиянда., 190). Келесі кезеңге көтерілгенімізде тағы бір қызыл түлкінің *қ ы л п ы* көрінді (Туған жер., 133).

ҚЫЛСАП... Тісті дұрыс тазалауда паста ғана емес, *қ ы л с а п* та үлкен қызмет атқарады (Отбасы., 2007, №2, 28).

ҚЫЛТҚЫМА с ы н. ж е р г. *Қылт-сылт еткен, құбылмалы, өзгермелі.* Өміртай заманының *қ ы л т қ ы м а* мінезіне сенбей қызын асығыс ұзатқанына кінәлі емес еді (М.Разданұлы, Алтай., 239).

ҚЫЛ-ШОҚ з а т. *Сақал-мұрт алу үшін сабын жағатын шөтке (помазок).* Бетаузын сабындайтын *қ ы л-ш о қ* сақалын алдырып отырған адамның мұрнына барып тіреліп, алдақашан тоқтап қалғанын Мухин сезбейді де (Ғ.Мүсірепов, Қаз. солдаты, 57).

ҚЫЛЫ з а т. ж е р г. *Терезенің әйнегі, шынысы* (Ж.Досқараев, Жерг. ерекш., 143).

ҚЫЛЫШШЫ з а т. *Қылышпен соғысушы, қылышкер.* Әр қаруды жете меңгерген жауынгерлерден садақшылар, найзашылар, *қ ы л ы ш ш ы л а р*, айбалташылар, шоқпаршылардың әскери бөліктері құрылған (Ата салты., 42).

ҚЫМҚЫРУШЫ з а т. *Ұрлаушы, жымқырушы.* ≈ *Қ ы м қ ы р у ш ы* ұсталды.

ҚЫМҚЫРУШЫЛЫҚ з а т. *Қымқырғандық, қымқыра бергендік.* Тіршіліктің қай саласында болмасын *қ ы м қ ы р у ш ы л ы қ* пен қиянатты, моральдық азғындауды

ойласаң жаның қасым болады (С.Ғаббасов, Қандауыр, 105).

ҚЫМТАҒЫШ с ы н. *Қымтаған, қымтайтын (адам).*

ҚЫМТАҒЫШТА е т. *Қайта-қайта қымтай беру.* Апам түймемді салып, әйтеуір *қ ы м т а ғ ы ш т а п-а қ* жатыр (Қ.Омарұлы, Әке, 14).

ҚЫМТАҒЫШТАУ *Қымтағышта етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМЫЗДАН е т. с ө й л. *Қымыз ішу, қымызға қану.* Бейуақ келген қонақтар ертеңіне таңсәріден асығыс шайланып, *қ ы м ы з д а н ы п* шұғыл аттанды (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 120).

ҚЫМЫЗДЫҚ с ы н. *Қымызға тән, қымызға қатысты.* Қымыздың *қ ы м ы з д ы қ* қасиетін біліп жатқан ешкім жоқ (Ш.Мұртаза, Не жетпейді? 18).

ҚЫМЫЗДЫҚТЫ с ы н. *Қымыздық өскен, қымыздығы мол* (М.Мағауин, Қиянда., 179).

ҚЫМЫЗСІҢДІ: Қымызсіңді болды. *Қымыз көп құйылып, әбден үйреншікті болу, қымыз сіңу.* Шытыралы қоңыр тегене, әбден *қ ы м ы з с і ң д і* болып, мүйіздей қатқан бүйрек ожау теңнен алынды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 1, 192).

ҚЫМЫЗШЫЛАУ... Енді жұрт *қ ы м ы з ш ы л а у ғ а* құқықты. Таңертеңгі шайын ішерішпестен әуелі ауыл үйге, содан соң атқа мініп, басқа ауылға қыдырады (Н.Қазыбеков, Дала, 9).

ҚЫМЫҢ-ҚЫМЫҢ... Ақынның сыни-міни ашы сөзіне қыбы қанып, *қ ы м ы ң-қ ы м ы ң* күліп отырғандар – Андастың аталас ағайындары (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 11).

ҚЫНАЛА е т. ж е р г. ***Ылығу.*** Оның себепкері – *қ ы н а л а ғ а н н а н* бері осы ауылдың бар итін соңынан шұбыртып жүрген дүрегей қаншық Ұшар еді (М.Мағауин, Қиянда., 199).

ҚЫНАПТА е т. *Қынапқа салу, қынап жасату.* ≈ Қылышын *қ ы н а п т а н* алды.

ҚЫНАПТАЛ *Қынапта етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Патшалық киіп алды шенді тонын, Жібек кесте, алтынды зерлі тонын. Алтын сабақ, гауһар көз *қ ы н а п т а л ғ а н*, Қылышы-ақ суырғандай елдің көзін (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 23).

ҚЫНАПТАЛУ *Қынаптал етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫНАПТЫ с ы н. *Қынабы бар, қынапқа салынған.* Төрде былғары *қ ы н а п т ы*, ұзын, қайқы қара қылыш ілулі тұр (М.Мағауин, Аласапыран, 90).

ҚЫНАР з а т. ж е р г. *Жаға, жиек.* Өксіген оттай жанып жануарлар Өзеннен рақат тауып басылады. *Қ ы н а р д а* тілсіз тұрған тоғайлар да, Шуылдап желмен бірге бас ұрады (Ы.Алтынсарин, Жеті ғасыр., 2, 12).

ҚЫНАСАРЫ с ы н. *Қынаның түсіндей сарғыш түс.* Шеген коробканы ашты да, ішіндегісін көрсетті: ақ мақтадан төсек төсеп, алтындай жалтылдаған *қ ы н а с а р ы* қоңыз салып қойған екен (Ғ.Мүсірепов, Қаз. солдаты, 44). Қара мақпал жеңсіз, *қ ы н а с а р ы* қос етек көйлек киген жас қыз үйге кіре берді (Ғ.Мүсірепов, Таңд., 3, 546).

ҚЫНАУЛАП үс т. ж е р г. *Тамағын қырнап, даусын көтеріп.* Әлдебір желөкпе, қызбалау қонақ Қозы Қарынды мақтай келе: «Ал, кәне алып жіберейік!» деп *қ ы н а у л а п* дауыс көтергенде, стол басындағылар жаны қалмай атып-атып тұрды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы, 171).

ҚЫНАУСЫЗДАУ с ы н. ж е р г. *Анықайқын емес, көмескілеу, бәсеңдеу.* – Жә, регламент. Шамасы дауысын *қ ы н а у с ы з д а у* шықты-ау деймін, ку неме құлақ қағысыңа қыңбады (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 325).

ҚЫНЖЫ з а т. к ө н е. *Әрі-бері ысып, қайысты жұмырлау үшін арнайы жасалған, бірнеше жерінде әртүрлі көлемде тесіктері бар сүйек құрал.* Қайыстың тілінбеген бөлігін *қ ы н ж ы д а н* өткізіп жұмырлап, ұшына темір шығырық тағатын (Қаз. әдеб., 29. 05. 1981. 12).

ҚЫНСЫЗ с ы н. *Қыны жоқ, қынға салынбаған.* Қылыш құнды *қ ы н с ы з* да, Қын қылышсыз құнсыз ба? (Жаңылтпаштар, 24).

ҚЫНУЛЫ с ы н. ж е р г. *Лыпып тұрған, епті, тың (ат).* Құр ұстап қойға мінбеген Бәрінде бір-бір *қ ы н у л ы* ат. Құлайды орғыл құмменен Ор қоян–шана зуылдап (Қ.Мырзабеков: Лен. жас, 01. 01. 1976, 3).

ҚЫҢ е т. ж е р г. *Ауу, өту.* Кеше түс *қ ы ң а* естіп, бұл тебіренбеген бір тосын әуен түледі (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім., 106). Түн *қ ы ң ғ а с ы н-а қ* аспан іріген шалаптай реңінен айырылып жүре берді (Ә.Кекілбаев, Үркер, 30).

ҚЫҢҒЫ с ы н. ж е р г. *Қыңыр, қырсық, қиқар.* Ол (Кеңес Одағы) қолқа салған күнде де, оның айтқанына *қ ы ң ғ ы* қытай

көне ме? (Қ.Жұмаділов, Таңғажайып., 246). – Сондай-ақ құсты ақпейіл, *қ ы ң ғ ы* деп екіге бөлеміз. Бұл байқұс «ақпейіл» ғой. Тез-ақ көніп кетті. Айқай-шуға салатын ана *қ ы ң ғ ы н ы ң* тұқымы (М.Юсупов: Қаз. әдеб., 09. 04. 1982, 14).

ҚЫҢҚЫЛДАУШЫ з а т. *Қыңқылдап қайта-қайта айта беруші.* Үстінен арыз айтып, *қ ы ң қ ы л д а у ш ы л а р* да көп (С.Ғаббасов, Қандауыр, 41). Аяз қақап берген уақытта Шорманға *қ ы ң қ ы л д а у ш ы л а р* аяғы сап болды (Қ.Исабаев, Шоң би, 157).

ҚЫҢ *Қыңетістігінің қимыл атауы.* Сүйткен Ғинаят кімнен *қ ы ң у ш ы* еді. Шайхаттың өзі абайлап сөйлеседі (Ә.Кекілбаев, Құсқанаты, 21).

ҚЫҢЫРАТҚЫ... Қажы молда шай дастарқаны үстінде де пейілі тарылып, кекеп-мұқап, *қ ы ң ы р а т қ и* берді (Қ.Жұмаділов, Таңғажайып., 69).

ҚЫҢЫРҚАН е т. с ө й л. ***Қыңқылда.*** Енді көзі ілініп бара жатыр екен, жанындағы кішісі Нұрман *қ ы ң ы р қ а н ы п* оянды (Б.Шаханұлы, Таңд., 1, 259).

ҚЫҢЫРҚАНУ *Қыңырқан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫПШАҚ[1] з а т. к ө н е. ***Домбыра.*** Ол өзі жасап алған *қ ы п ш а ғ ы м е н* (домбыра) бір күй тартса, жұрттың бәрі күліп, мәз-мейрам болады (Ел аузы., 276).

ҚЫПШАҚ[2] з а т. э т н. *Қазақ халқынның негізін қалаушы ірі тайпалардың бірі. Қ ы п ш а қ т а р* бірсыпыра түрік халықтарының өз алдына ұлт болып қалыптасу тарихында елеулі рөл атқарған (ҚСЭ, 7, 102). *Қ ы п ш а қ т а р* туралы алғашқы мәліметтер ежелгі Қытай деректемелерінде ұшырасады (ҚСЭ, 7, 103). Мұнда ежелгі сақтардан бүгінгі көп ұлтты совет халықтарына дейін каспилер мен аландар, оғыздар мен *қ ы п ш а қ т а р*, қалмақтар мен ноғайлар тұрған (Мәдениет және тұрмыс, 1973, №3, 10).

Қыпшақ тілі. *Орта ғасырда Дешті қыпшақ деп аталған кең аймақ пен оған жапсарлас жатқан жерлерді мекендеген қыпшақ ру-тайпаларының тілі (*ҚСЭ, 7, 105).

ҚЫПШАҚИ с ы н. *Қыпшаққа тән, қыпшақ үлгісіндегі.* Иығына жасыл мауыты жеңіл шапанды жаба салған. Басында *қ ы п ш а қ и* төрт салалы құндыз бөрік (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 87). Белінде сом алтынмен қапталған жалпақ *қ ы п ш а қ и* белбеу (Бұл да, 120).

ҚЫПШАҚША үс т. 1. *Қыпшақ үлгісінде, қыпшақ мәнерінде.* Атабабасы қыпшақтан шыққан мамлюк сұлтандарының енді серуенге барар жолдарына күні бұрын сырнай, керней тартқан, *қ ы п ш а қ ш а* киінген сәнді-салтанатты нөкерлерін шығарды (І.Есенберлин, Алмас., 37). Орда алдында жауынгерлер қоршап тұрған *қ ы п ш а қ ш а* киінген топ кісінің ішінен көзіне ең алдымен Құндыз түсті (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 161). 2. *Қыпшақ тілінде (сөйлеу).* Қотан патшаның жұрағаттары *қ ы п ш а қ ш а н ы* сарындап түсініп отыр (Д.Досжанов, Жібек., 27). Қолөнершілердің бәрі де бір тілде - *қ ы п ш а қ ш а* сайрап тұр (Қ.Жүністегі, Едіге, 141).

ҚЫПЫЛЫҚТАУ... Сүткенже келер жылы емшектен шығып, аяғын апыл-тапыл баса бастағанында апасы ішкен асы бойына сіңбей *қ ы п ы л ы қ т а у м е н* жүріпті (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 69).

ҚЫР е т. с ө й л. а у ы с. *Белгілі бір істі ойдағыдай етіп істеу, қатыру.* Сол күні де бұның кісілері балықты *қ ы р ы п* салғанды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 192). Бұлардың балықты *қ ы р ы п* ұстап жатқан хабарын есітіп, кездейсоқ біреудің көлігімен теңіз басын жағалап жетті-ау (Бұл да, 193).

ҚЫР: Қыр құсы. *Қырлы жерді мекендейтін қыран құс.* Бүркітті мекеніне қарай ой құсы, *қ ы р қ ұ с ы,* құз құсы деп үшке бөледі (Туған жер., 143).

ҚЫРАНҚАРАҚШЫ з а т. а с т р. *Жетіқарақшы жұлдызының құрығындағы үш жұлдыздың ортаңғысы – Жігіт немесе Қ ы р а н қ а р а қ ш ы (Мицар) деп аталынады (Х.Әбішұлы, Аспан сыры, 86).*

ҚЫРАУЛАН е т. а у ы с. *Шашына ақ түсе бастау, ағарыңқырау. Қ ы р а у л а н ғ а н* қалың шашын жастарша толқындата желкесіне қарай түсіріп жіберген (І.Есенберлин, Маңғ., 134).

ҚЫРБАЙЛАН е т. *Араздасу, ренжісу, дүрдараз болу.* Кемпірі «сен балаға жібімейсің, жатбауырсың» деп кейіс білдіргенде, ол шалының осы мінезқылығына бағып *қ ы р б а й л а н а р* еді (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 279).

ҚЫРБАЙЛАНУ *Қырбайлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРБАЙЛАС е т. *Сөзге келісіп қалу, дүрдараз болу.* Қырсық шалмен жатарда өздері жараспай *қ ы р б а й л а с ы п* қалғанды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 44).

ҚЫРБАЙЛАСУ *Қырбайлас етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРБЫҚ: Қырбық мұрт. *Жұқа, селдір, тықырлау мұрт.* Қапсағай бойлы, қалқан құлақ, *қ ы р б ы қ м ұ р т* отағасы күнде қолға түсіп жатпайтын қадірлі қонақтарға жас құлын сойды (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 194).

ҚЫРҒАУЫЛША үс т. *Қырғауыл құсап, қырғауыл тәрізді.* Махаббат «Босқа күйме отқа» дейді «Басар жер, барар тауың жоқ па» дейді. «Құзғыннан *қ ы р ғ а у ы л ш а* қашшы» дейді, Ар-ұят, сабыр-айла «Тоқта» дейді (Қ.Аманжолов, Шығ., 2, 316).

ҚЫРҒИ: Қырғи тілділік. *Өткір тілділік, тілімен қиып түсетіндік.* Халқымыздың *қ ы р ғ и т і л д і л і г і н* әлгі кейуананың аузынан шыққан нақылдан артықты іздеп не керек?! (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 78).

ҚЫРҒЫ з а т. ж е р г. ***Шалғы*** (Қаз. тіл. аймақ. сөзд., 456).

ҚЫРҒЫЗ: Қырғыз ер. *Қырғыздарға тән ер түрі.* Соңғы кездегі қалыптасқан атаулар: қалмақ ер, *қ ы р ғ ы з е р,* қазақ ер, орыс ер (Ер қанаты, 259).

ҚЫРҒЫЗДЫР *Қырғыз етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Кейін сақал-мұртын кемпірге *қ ы р ғ ы з д ы р а т ы н*, әйтпесе оқта-текте соққанында Сүткенженің өзі баптап беретін (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 47).

ҚЫРҒЫЗДЫРУ *Қырғыздыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРЖАН з а т. ж е р г. *Ұятты жері, «насыбайы».* Әлде бір жылдан кейін пайғамбар жасына келетін жаман шалдың *қ ы р ж а н ы н* кесе ме? Ендеше, мә! Кес! (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 34).

ҚЫРЖЫҚТЫҚ з а т. *Мыртықтық, қысқалық.* Бұрымын төбесіне биік қып түйгенде Тотия мойнының қысқа, *қ ы р ж ы қ т ы ғ ы* да, бойының бәкенелігі де білінбей кететін (Ш.Құмарова, Қаз. бауыр., 67).

ҚЫРҚАР: Қырқар көбейсін! *Қой қырқып жатқандарға айтылатын тілек.*

ҚЫРҚАЯҚ з а т. в е т. *Мал тұяғы ісіп, ақсап қалатын ауру.* Жазда таудағы жайылымдарда ұзақ күнге созылатын жауындар жиі болып тұратындықтан, кейбір аналық қойларда *қ ы р қ а я қ* пайда бола бастады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1960, №4, 63).

ҚЫРҚЫЛЖЫҢДЫҚ з а т. *Не болса соны айтушылық, мылжыңдық.* Тек бар пәле осы шалдың өз *қ ы р қ ы л ж ы ң д ы ғ ы н д а* деп ұғынады (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 232).

ҚЫРҚЫЛЫҢҚЫРА е т. *Тозығы жету, қиылу.* Мырзабек басындағы күнқағары *қ ы р қ ы л ы ң қ ы р а п*, қағазы көрінген ескі кепкісін жұлып алды (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 63).

ҚЫРҚЫЛЫҢҚЫРАУ *Қырқылыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРҚЫН з а т. к ө н е. *Қараның қызы.* ≈ Бұл сөз қыз-*қ ы р қ ы н* қос сөзінің екінші сыңары ретінде сақталған.

ҚЫРЛАУЫТ с ы н. *Аздап қыр болып келген, қырланған.* ≈ Екеуміз қол ұстасып, *қ ы р л а у ы т* жерге шықтық.

ҚЫРМАН: Қырман айдады. с ө й л. *Қырман бастырды.* «Қанша сараң болса да, мен барып көрейін» деп, *қ ы р м а н а й д а п* жатқан Көсе байға Құл ақын келеді (Ел аузы., 205).

Қырман соғу. ж е р г. *Қырман бастыру. Қ ы р м а н с о ғ у* кезінде шарбасқа араластырып, белгісіз бұрышқа сабанмен жаба салған жарты қаптай бидай бар еді (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 37).

ҚЫРМАНГЕР з а т. с ө й л. ***Қырманшы.*** Ауылға мұғалімге қоса, *қ ы р м а н г е р* перзенттер де керек шығар (Қаз. әдеб., 09. 01. 1987, 7).

ҚЫРМАНДАЛ *Қырманда етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бидай орылады. *Қ ы р м а н д а л а д ы*, суырылады (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 307).

ҚЫРМАНДАЛУ *Қырмандал етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРМЫЗЫЛЫҚ з а т. *Ашық қызыл түске енгендік, қырмызы болғандық.* Абайдың бір өзі осы жұрнақтың (-лық) көмегімен ондаған жаңа атауларды ұсынды: өрлік, *қ ы р м ы з ы л ы қ*, арлылық, тоқтаулылық, қорғалауықтық т.б. (Р.Сыздықова, XVIII – XIX ғ. қаз. әд. тіл., 234).

ҚЫРНАУШЫ з а т. *Бір нәрсені қырнайтын адам.* Бұған темірді ағашша жонған, бөлшектерді кесуші, тесуші, *қ ы р*

н а у ш ы станоктардың құлақ тұндырарлық зырылы қосылды (Жетісу, 11. 12. 1975, 1).

ҚЫРПУЛЫ с ы н. *Тегістеп қырқылған, жүні кесілген.* Бір көлікке он сегіз мылтық, елуге жуық қақпан, үш-төрт тай бөз, сиса, сәтен, жүз шақты құндыз, *қ ы р п у л ы* бөрік тиелген (Х.Рахимов, Бетпе-бет, 161).

ҚЫРТЫҢБАЙ з а т. э к с п р. *Мылжың, езбе, сөзуар.* – Жегеніміз алдымызда, жемегеніміз артымызда! – деді тағы бір *қ ы р т ы ң б а й* (Д.Рамазан, Жылап аққан., 33).

ҚЫРШУ... Енді олар топыраққа бойлай еніп, арамшөпті қалдырмай *қ ы р ш у д а* (Лен. жас, 03. 03. 1981, 3).

ҚЫРШЫН з а т. б о т. *Улы шөптің бір түрі.* Тоғай арасындағы өскен күйкі шөп малға ас болмайды. Ал *қ ы р ш ы н*, қопа арасындағы шытыр, көкпек малды тек апатқа ұшыратады (І.Есенберлин, Алмас., 250).

ҚЫРЫҚ: Қырқынан шығару. э т н. *Нәресте дүниеге келгеннен кейін 40 күн өткен соң балаға жасалатын ырым.* Нәресте үшін қауіпті деп саналатын 40 күн өткен соң ата-ананың көңілі орнына түсіп, баланы *қ ы р қ ы н а н ш ы ғ а р у* қамына кіріседі (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 11).

Қырық жілік қылды. *Малды сойып, жіліктеп қырыққа бөлді.* Шалды аяп, «суда өлген мал адал» - деп ала сиырды сойып, елге *қ ы р ы қ ж і л і к қ ы л ы п* таратып, ақша жиып, орнына тұяқ құрғызған (Ш.Мұртазаев, Интернат наны, 17).

Қырық күн қуаласаң да, қу құмалақ түспейді. *Еш нәрсе өнбейді, түк шықпайды.* - Әй, Дүке! Бұ кәртамыс шалдарды қайтесің. Оларды *қ ы р ы қ к ү н қ у а л а с а ң д а, қ у қ ұ м а л а қ т ү с п е й д і* (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 38).

Қырық темірдің қылауы. *Әркіммен бір көңіл қосудан туған бала.*

Қырық шұбар тай. э т н. *Жиендердің нағашыларынан алатын мал; жиенқұрық.* Содан бастап ол жиендердің нағашыларынан қанша мал-дүние алса да, «*40 ш ұ б а р т а й ы м б а р*» деп даулайтын бітпес дауына арқау болыпты (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 4, 65).

Қырық шырақты. *Бақытты болуға жаралған, бағы мол қыз, әйел. Қ ы р ы қ ш ы р а қ т ы* қыз шіркін қиямет көрсе де бар болғаны, бір ғана шырағын өшіргендей (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 463).

ҚЫРЫҚАЯҚТАЙ с ы н. *Қырықаяқ секілді, қырықаяқ тәрізді.* Енді бірде тіпті зәриманын ұшырып, *қ ы р ы қ а я қ т а й* шұбалды бұлдырап (Ж.Қорғасбек, Жынды., 3).

ҚЫРЫҚҚАБАТ... 2. *Қырыққабат аталатын бақша өсімдігінің жеуге жарамды жемісі.* Салқын қазы. Тұздаған қияр, *қ ы р ы қ қ а б а т...* Майлы ет, пияз, бұрышымен, сорпасымен кезегінде айдалып, көмей шіркінге ытқып кетіп жатыр (Ғ.Сланов, Домбыра күйі., 95).

ҚЫРЫҚҚАРАҚШЫ з а т. а с т р. *Темірқазықтың астыңғы жағында тұрған жұлдыз аты.* Темірқазықтың астыңғы жағында тұрған – *қ ы р ы қ қ а р а қ ш ы* жұлдыз. Олардың жетеуі көзге көрініп тұрады, өзгелері көрінбейді. Себебі олар тым уақ (Х.Әбішұлы, Аспан сыры, 84). *Қ ы р ы қ қ а р а қ ш ы* жиектен шықпайды. Ол күн батқан соң солтүстік төбенің өзінен пайда болды да, күн ауа сол тұрған орнында жоғалып кетеді (Бұл да).

ҚЫРЫҚМҮЙІЗ з а т. э т н. *Қаз-қатар орналасқан мүйіз пішіндес ою.* Қазақ шеберлері қолданатын оюдың түрлері көп. Олардың ең негізгілері: қошқармүйіз, түйетабан, *қ ы р ы қ м ү й і з*, сыңармүйіз, жүрекше жапырақ (Шаңырақ, 434). Қазақ жерінде «*қ ы р ы қ м ү й і з*», «шытырман», «көгеріс өрнек» секілді мәнері күрделі оюлар да көп қолданылған (Қаз. әдеб., 09. 06. 1978, 4).

ҚЫРЫЛДАҢҚЫРА е т. *Аздап қырылдау, қырылдай түсу* (Ж.Өмірбеков, Қызыл су, 98).

ҚЫРЫМ: Қырым геморрагиялық қызбасы. м е д. *Қазақтар «көкала» деп атайтын ауру.* Көкала ауруын кейде *қ ы р ы м г е м о р р а г и я л ы қ қ ы з б а с ы* деп те атайды (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 69).

ҚЫРЫС: Қырыс қабақтанды. *Ұнатпады, жақтырмады* (З.Шүкіров, Қиын түйін, 5). Алда-жалда бара қалса, бай оны *қ ы р ы с қ а б а қ т а н а* қарсы алатын (Б.Тілегенов, Аққайнар, 136).

ҚЫС: Қыс тоқсан. *Қыстың үш айы (желтоқсан, қаңтар, ақпан).* Төртінші тоқсанға қыс айларын жатқызып, оны «*қ ы с т о қ с а н*» деген (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 116).

ҚЫСАҒА... Ақбас (*қ ы с а ғ а*) – түйеде болатын өте жұқпалы жаман аурудың аты.

Ол көбінесе түйенің басында, мойнында болады да, ақ ірің ағады (Ж.Бабалықұлы, Мал атау., 78). Түйені қатты айдап келіп және кешкі мезгілде суаруға болмайды. Мұндайда түйе қотыр немесе *қ ы с а ғ а* ұшырайды (Ленин жолы, 15. 11. 1968, 3).

ҚЫСАҢ: Қысаң дауысты. л и н г в. *Ауыз қуысының тар ашылуынан жасалған дауысты дыбыс.* Қазақ тіліндегі *қ ы с а ң д а у ы с т ы л а р*: ы, і, ұ, ү дыбыстары (Б.Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі, 23).

ҚЫСҚЫ... Жасалатын затына орай мүйіздің бірін *қ ы с қ ы ғ а* бекітеді, енді бірінің ішіне құм кептеп белгілі бір мүсінге келтіреді (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 121).

ҚЫСПАЛАҚ з а т. *Жан-жақтан қысқандық, қыспақ.*

ҚЫСПАЛАҚТАН е т. с ө й л. *Қысылу, тарылу.* Өрлеген сайын сай *қ ы с п а л а қ т а н ы п*, тарылып бара жатқан сияқты (Т.Мәмесейіт, Таудан., 203).

ҚЫСПАЛАҚТАНУ *Қыспалақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫСТА з а т. ж е р г. *Жасырын сыр, қайғы, мұң, зар.* Іш *қ ы с т а с ы* ішінде болып, еш адамға айтпай-ақ бітірмек болып еді, секретарь келіспеді (Д.Жанботаев, Дала оттары, 14).

ҚЫСТАМА... Мерейханның хабарынан соң *қ ы с т а м а ғ а* байланысты тапсырмаларын жауапты адамдарға беріп, директор жиналысты тез аяқтаған (Е.Рахимов, Тентек., 119).

ҚЫСТЫҒЫРЫЛ е т. ж е р г. *Іш тарлық ету, қызғану; іштен тыну.* Әбілқайырға мұндай батпан құйрық абыройды қия алмай *қ ы с т ы ғ ы р ы л ы п* жүрген іштарлар аз емес екен (Ә.Кекілбаев, Үркер, 134).

ҚЫСТЫҚ е т. *Езілу, егілу, булығып жылау.* Осындай езілмеуге әддің жоқ сәттерде ол үнсіз Хамзені құшақтап, *қ ы с т ы ғ а т ы н* (Өркен, 20. 01. 1990, 8).

ҚЫСЫҚ: Қысық көз. *Көзі қысық, сығырайған.* Өзі де жастығына қарамастан, сиықсыздау, бет пішіні келісіңкіремеген неме екен. Қушық шеке, *қ ы с ы қ к ө з*, кертік мұрын жылтыр қара (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 158).

ҚЫСЫЛ е т. *Отырған орындары тар болу, сыймау.* ≈ Өзіміз де *қ ы с ы л ы п* әрең отырмыз.

ҚЫСЫЛУ *Қысыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫСЫЛТАҢДЫҚ з а т. с ө й л. ***Қысылтаяңдық.*** Уақыт соншалық *қ ы с ы л т а ң д ы қ қ а* айналғанда жұмыскерлер недәуір ұстамдық көрсетті (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 431).

ҚЫСЫЛШАҚ с ы н. *Қысылғыш, ұялшақ.* Бояуы оңып кеткен ескі кепканы қос қолдап қысып алған мың бір *қ ы с ы л ш а қ* бала табалдырықтан аттаса да, бірақ аяғын ілгері баспай қалшып тұрып қалды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 8).

ҚЫСЫЛЫҢҚЫЛАУ с ы н. *Сәл қысылған, жіпсиген.* Көзім де жөнді көрмейді, көзәйнегімді сүртіп қарасам, қарақаттай мөлдіреген *қ ы с ы л ы ң қ ы л а у* көзді, қою қара шашты қызды шырамыттым (Ә.Байбол, Теміржол., 301).

ҚЫСЫҢҚЫЛЫҚ з а т. *Қысыңқы тартқандық, сығырайғандық.* Қиық көздердің *қ ы с ы ң қ ы л ы ғ ы*, жалпақ беттің шығыңқылығы, сірә, сезілмейтін тәрізді (С.Сматаев, Алғашқы., 201).

ҚЫСЫР: Қысыр күзеу. *Кекілін қалдырып, жалын сыпыра күзейді, ал құйрығының жоғарғы жағынан үш бунап күзеп, ұшын шырпып қана қояды* (Шаңырақ, 523).

Қысыр сөзге дес бермес. *Тілге шешен, сөзге шебер (адам).* Ол да *қ ы с ы р с ө з г е д е с б е р м е с,* нағыз қыршаңқы тілді жігіт боп өсіп еді (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 138).

ҚЫСЫРАҚ: Қысырақ матау. *Әр айғырдың үйірінде жүріп пісіп жетілген дөнежіндерді ұстап, бір жерге жиып, матастырады да, оларға айғыр қосып, жаңа бір айғыр үйірін құрау ісі* (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 5, 49). Күземнен соң, кілең байталды бөліп алып, *қ ы с ы р а қ м а т а й д ы.* Ішінде байталында қысыр қалған дөнежін биелер де болуы мүмкін (Н.Қазыбеков, Дала., 8).

ҚЫСЫР-БУАЗ с ы н. *Малдың қысыр не буаз екендігі.* Малсақ болып өскен қазақ балалары өз иелігіндегі малдың күйлі-күйсізін, аман-жаманын, *қ ы с ы р-б у а з ы н* көріп-біліп, көңіл бөліп отырады (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 7).

ҚЫСЫРЛЫҚ з а т. *Қысыр қалғандық, қашпағандық.* – Үйіндегі 12 биеңнің алтауы анық буаз, екеуі неғайбыл, екеуі атқысыр. Қалған екеуінің *қ ы с ы р л ы ғ ы н а* қоса өкпесінде тесігі бар (Ел аузынан, 116).

ҚЫТ е т. ж е р г. *Қысу, қағу.* Аузын қу шөппен сүрткенмен, құдай оны бақтан да көп *қ ы т а* қоймаған (Ә.Кекілбаев, Үркер, 140). Дұғайды сыйламағаны, тыңдамағаны өз алдына, астан, шөміштен *қ ы т а т ы н* болды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 137).

ҚЫТАЙ: Қытай алмасы. *Арғы тегі қытайдан әкелінген алма сорты.* Мұндай алқаптарға мырза терек, ал екінші қатарына шаған жапырақты үйеңкі, жабайы алмұрт және *қ ы т а й а л м а с ы н* отырғызған жақсы (А.Жанғалиев, Бағбан., 29). Бауда ақ алма, қызыл анис, ақ алмұрт, лимон, ранетка, *қ ы т а й а л м а с ы* бар екен (Лен. жас, 10. 03. 1970, 3).

ҚЫТАЙЛАН е т. *Қытай болу, қытайдың тілін, әдет-ғұрпын ұстану.*

ҚЫТАЙЛАНДЫРУ *Қытайландыр етістігінің қимыл атауы.* Ағылшын, орыс, қытай азаматтарының қазақ қыздарына үйленулерінен олардың ағылшындандыру, орыстандыру, *қ ы т а й л а н д ы р у* саясаттарына ешқандай кедергі келмейді (М.Құдайқұлов, Құпия., 12).

ҚЫТАЙЛАНУ *Қытайлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫТЫҢҚЫЛЫҚ з а т. *Қысушылық, тарлық; қысым.* Дегенмен мырза құдай осынау мол пішілген кісіге де есебін тауып *қ ы т ы ң қ ы л ы қ* жасап бағыпты (Ә.Кекілбаев, Үркер, 51).

ҚЫТЫРЛАУЫҚ з а т. *Балаларға арналған, қытыр-қытыр етіп тұратын тағам (кериешки).* Даниял болса ештеңемен шаруасы жоқтай, шырынын ішіп, *қ ы т ы р л а у ы ғ ы н* қытырлатып отыра берді (Д.Рамазан, Жылап аққан, 54).

ҚЫША з а т. *Нанға жағып жеу үшін, қыша дәнінен езіп жасалған қоймалжың әрі ащы зат.* Алдар алдындағы *қ ы ш а д а н* нанға қалыңдап жағып жейді де, тұншығып көзінен аққан жасқа ие бола алмай қалады (Ел аузынан, 339).

ҚЫШҚЫЛДЫЛЫҚ з а т. *Қышқылы күштілік, ашқылтымдық.* Өйткені құрамында *қ ы ш қ ы л д ы л ы ғ ы*, майлылығы бар заттар адамға жақсы таныс болса керек (Ж.Аупбаев, Жанарымда., 6). Өйткені *қ ы ш қ ы л д ы л ы ғ ы*, майлылығы мол өсімдіктердің өз клеткаларынан жылу бөліп шығаратындығы фармакологиядан хабары бар адамға жақсы таныс болса керек (Лен. жас, 14. 01. 1983, 2).

ҚЫШЫР[1] з а т. к ә с і б. *Талқының, бастырықтың бір-біріне қарама-қарсы тістері.* Талқының екі арасында бастырықтың тістеріне (*қ ы ш ы р ы*) қарама-қарсы кертілген тістері болады (Д.Шоқпарұлы: Ер қанаты, 292).

ҚЫШЫР[2] з а т. ж е р г. *Қарынның ішкі қатпарлары, түгі.* Жуып-шайып, қан-жиыннан арылтқаннан кейін ішкі жағындағы *қ ы ш ы р ы* қырналып тазартылады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 235).

ҚЫШЫРЛЫ... Қыран құстың жүні ірі, аяғы сом әрі *қ ы ш ы р л ы* келеді (Қаз. әдеб., 09. 04. 1982, 14).

Л

ЛАВКЕ з а т. с ө й. *Әр түрлі зат сататын кішкентай дүкен.* Бұлардың кейбірі пұл *л а в к е л е р і н і ң* алдынан табылды (Жұлдыз, 1974, №8, 11)

ЛАВКЕШІ з а т. *Лавке ұстаушы.* - Темірханбысың? Әлгі *л а в к е ш і н і* сабаған сен бе? - Шыдай алмадым, күйіп кеттім. (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 275).

ЛАҒЫН з а т. ар. сөйл. ***Шайтан.*** Жаныңа шын сөйлесең пайда дейді, Дінің қатты, құр тілің майда, - дейді. Сұрады тақсыр Ғайса тұра қалып: – Барасың, *л а ғ ы н*, айтшы, қайда? – деді (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 4, 167). Бос сөзді ауызға алып айтпаймыз біз, Ынсапты шын құлақтан тыңдаңыз сіз. Базарға жұрт жиылған келе жатса, *Л а ғ ы н ғ а* жол үстінде ұшырапты кез (Бұл да).

ЛАДТЫҚ ... Біздің электрлі аспаптармен айналысып жүрген жастарымыз халық әуендеріндегі *л а д т ы қ* негіздері мен ұлттық интоннацияны жете меңгере алмай жүр (Қаз. әдеб. 14.05.1976, 3).

ЛАЖДАУ ... Сіркелеу, *л а ж д а у,* шыңылтырлау дейтін ұсталық, зергерлік іс-әрекетке қатысты сөздерді білесің бе? (Жетісу, 07.07.2011, 9).

ЛАЖЫ з а т. ж е р г. ***Тініке.***

Лажы жүргізу. ж е р г. ***Тініке жүргізу.*** Кей жерлерде, әсіресе, оңтүстік өңірде тыныке жүргізу әдісін, *л а ж ы ж ү р г і з у,* лажылау деп атайды (Қаз. этнография., 2, 608).

ЛАЖЫЛА е т. ж е р г. ***Тінікеле.*** Сабындағы ақық көздің төңірегін *л а ж ы л а п,* атты адам түсіп, жаяу адам жатып қарайтын әдемі бәкі соғады (Д. Шоқпарұлы: Қаз. әдеб., 22.06.1984,13).

ЛАЖЫЛАН *Лажыла етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* ҚР МОМ қорында *л а ж ы л а н ғ а н* шашпау сақтаулы. Шашбаудың әрқайсысы гүл өрнектермен *л а ж ы л а н ғ а н* үш тақта-алақаннан тұрады (Қаз. этнография., 2, 608).

ЛАЖЫЛАНУ *Лажылан етістігінің қимыл атауы.*

ЛАЖЫЛАУ *Лажыла етістігінің қимыл атауы.*

ЛАЗЕРЛІК с ы н. *Лазері бар, лазерге тән.* Дина дереу чемоданын ашып *л а з е р л і к* приборын алды (Жалын, 1972, №5, 59).

ЛАЙ: Лай балық. *Шоғырланғандықтан, топтанғандықтан лайланып жатқан жердің (судың) балығы.* Ол кезде кісілер оқта-текте соғып тұратын *л а й б а л ы қ қ а* аулары майланғанда өлгенін білмей рухтанып кететін (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 130).

Лай судан балық аулады. *Нәтижесі бұлыңғыр іспен әуре болды, өнбейтін нәрсемен айналысты ≈ Л а й с у д а н б а л ы қ а у л а м а,* босқа әуре боласың.

ЛАЙЛАН е т. а у ы с. *Бұлдырау, тұмандану.* Оның екі көзі баттиып ұясынан шығып, *л а й л а н ы п* кетіпті (О. Сәрсенбай, Шығ., 5, 261). Арыстанбаевтің көзі *л а й л а н ы п,* мүлдем бұлдырап кетті (Бұл да, 5, 264).

ЛАЙСАҢДАН... Кеше ғана мөлдіреп жатқан кәусар су бүгін ісіп-кеуіп, арнасынан шығып, *л а й с а ң д а н ы п,* ботана боп алас ұрып жатыр (Лен. жас, 04.07.1979, 3).

ЛАЙСАҢДАУ с ы н. *Аздап лай, лайлылау. Л а й с а ң д а у*, ботана су толқын-толқын, алқынып ағып жатыр екен (Жалын, 1974, №4, 57).

ЛАЙШЫ з а т. *Лай дайындаушы, сылақшы.* - Бастық жолдас, - деді *л а й ш ы* қыз, - бір сұрақ беруге болар ма екен? (Ж.Кәрменов, Ғашық., 196).

ЛАЙЫТ... 2. а у ы с. *Көңіл күйі түсу, мұңаю, қайғыру*. Әбілқайыр сол бірте-бірте *л а й ы т ы п* мағынасызданып бара жатқан өлмеші жанарларға қарай алмай көзін аударып әкетті (Ә.Кекілбаев, Үркер, 22). Сағынбаймын, сағынсам, мұңайтады. Мұңайсам, көңіл тағы *л а й ы т а д ы.* Әнуарды, Шәмшіні, Шәмілдерді, Күн өткізген солай деп кім айтады (М. Мақатаев, Соғады жүрек, 2, 68).

ЛАҚАЙ з а т. *Түркі тілдес халық. Л а қ а й* – домбыра тартатын, жылқы етін жейтін, кешеге дейін киіз үйде тұратын түркінің бір бұтағы (Ана тілі, 11.04.2013, 1). Осы үлкен ғылыми жиынға Насриддин Назаров есімді *л а қ а й* ғалымы келді (Бұл да).

ЛАҚАЙ-ТӘЖІК з а т. *Түйе тұқымдарының бірі.* Шу бойында жабайынша жайылатын ойсылқараның *л а қ а й-т ә ж і к т е н,* біртумадан, мырзақоспақтан тарайтын нәсілі көп (Жұлдыз, 1972, №8, 206).

ЛАҚҚАНДЫҚ з а т. *Лағып кеткендік, адасқандық.* Ер балаларын бұрын орысша оқытудан қашқан қандай *л а қ қ а н д ы қ* болса, бұл күнде әйел балаларын орысша оқытудан қашу да сондай адасқандық («Қазақ» газеті 1913, 174).

ЛАҚПАЛАУ с ы н. *Аздап лағып кеткен, жөнсіздеу.* – Сіздің үйге Дүйсенбаевтың туған-туыстары келіп-кетіп жүре ме? – деп, *л а қ п а л а у* сұрақ қойды (О. Сәрсенбай, Шеңбер, 35).

ЛАҚСА: Лақсасы шықты. *Әбден тозды, жыртылды, қаңырады.* Аяқ киіміннің *л а қ с а с ы ш ы ғ ы п т ы* ғой. Тігістерінен түк қалмай қақырап тұр екен (А. Мекебаев, Алапат, 137).

ЛАҚСАЛАУ с ы н. *Әбден тозған, ескілеу*. Мөңке мен Дос су ағатын *л а қ с а л а у* жаман қайықтың қасына тоқтады (Ә. Нұрпейісов, Ымырт, 258).

ЛАҚСЫЗ с ы н. *Лағы жоқ, лағын ертпеген* (Ертедегі әдеб. нұсқа., 145).

ЛАҚТЫРМАЛЫ с ы н. *Лақтыруға ыңғайлы етіп жасаған, лақтырып тигізетін (найза).* Айдай сұлу жігіттің дәл жүрек тұсында қоқандықтардың *л а қ т ы р м а л ы* қысқа сап найзасы қадалып тұрса керек (О. Сәрсенбай, Шығ., 4, 206).

ЛАҚТЫРЫНДЫ з а т. *Лақтырып тастаған керексіз нәрсе.* Батыстың шығынға тастаған *л а қ т ы р ы н д ы с ы н* «жерден жеті қоян тапқандай» иеленіп отырмыз (С. Ордашева, Кек жуған, 81).

ЛАҚЫЛДАҚТЫҚ з а т. *Лақ ете қалушылық, лепірмелік.* Бұл жолғы әңгімеміз ақындық мәдениет, ақындық кішіпейілділік пен сезім ұстамдылығы, сөздегі *л а қ ы л д а қ т ы қ* пен мақтанқұмарлықтан сақтану, сыпайылық жайында ғана пікір қозғау болды (Қаз. әдеб., 05.04.1974, 3).

ЛАЛ з а т. с ө й л. ***Лалагүл.*** Теңгегүлдің жап-жасыл жапырақтарына ілініп, күн сәулесімен ойнаған бірер түйір *л а л ғ а* көзі түсті. Жап-жасыл теңгегүл, қып-қызыл *л а л* (Ш. Мұртазаев, Қара маржан, 63).

ЛАМИНАРИЯ з а т. б о т. *Балдырлардың ең танымал түрі. Л а м и н а р и я* – көпшілікке белгілі теңіз орамжапырағы. Оның көп түрін тамаққа пайдаланады (Тірі табиғат, 68).

ЛАМАНТИН... *Л а м а н т и н д е р* өте баяу көбейеді. Ұрғашысы әдетте 3-5 жылда бір рет 12 ай буаз болып, бір бала туады да, оны 1,5 жыл бойы сүтімен асырайды (Су асты тіршілік., 86).

ЛАМПАСТ з а т. *Әскери басшылар киетін бұт киімнің екі бүйіріне түсті матадан тігілген ұзынша жолақ.*

ЛАМПАСТЫ с ы н. *Лампасы бар, лампаст тігілген (шалбар).* Есіктің алдына шыққанда оның *л а м п а с т ы* жандаралмен сөйлесіп тұрғанын көрдік (С. Жүнісов, Ақан сері, 2, 12, 105).

ЛАҢДЫ с ы н. *Даулы, дамайлы, шулы, бүлікті.* Сойқанды, *л а ң д ы* істерді істеуге, реті келсе, біреуге зиян тартқызып кетуге жаным құмар (Т.Жақыпбайұлы, Лашын, 96).

ЛАПҚА з а т. к ө н е. *Фин, карел жұрты.* Орманда орыс, тауда томан, қырда шеркес, ойда естек, суда *л а п қ а* – дүниенің төрт бұрышын ғаділдікпен билеген хан (М. Мағауин, Аласапыран, 2, 125).

ЛАПТА з а т. *Балалар ойынының бір түрі.* Мұндағы балалар доптың орнына *«л а п т а»* - мәшік ойнайды (Ж. Алтайбаев, Таңд. шығ., 309).

ЛАПЫЛДАҒЫШ с ы н. *Лап ете қалатын, лаулап жанғыш.* Нәпсі деген нәлет тиіп кетсең лау ететін шайқурай сияқты *л а п ы л д а ғ ы ш* пәле екен (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 97).

ЛАРИНГОЛОГ з а т. м е д. *Ауыз, мұрын, құлақ қуыстарын емдейтін дәрігер.* Сөйтіп, мен ойда-жоқта *л а р и н г о л о г* болып, табаны күректей төрт жыл істедім (З.Шашкин, Доктор Дарханов, 11).

ЛАРИНГОЛОГИЯ з а т. м е д. *Ауыз, мұрын, құлақ қуыстарын емдеудің теориясы мен практикасы.* Әрине, бұл кезде *л а р и н г о л о г и я ғ а* бойымды үйретіп, меңгеріп алғам (З. Шашкин, Доктор Дарханов, 11).

ЛАТТА е т. ж е р г. ***Ласта.*** Бүйтіп жер басып жүргеніннен дүниені *л а т т а м а й* құрығаның озық-ау (О. Бөкеев, Өз отыңды., 301).

ЛАТЫНШАЛА ... Дәрігер бар білім нәрін қоспайтын, *Л а т ы н ш а л а п* «анализ» деп тастайтын, Арылатын уақыт жетті емес пе, Ескіліктен, артқа тартып баспайтын (М. Ахмет-төре, Ақ-қара, 200)

ЛАУЛА е т. *Лау етіп міну.* Әлекең салт жүрмейді салпақ қағып, Колхоздың парлап жегед шолақтарын, Кезекпен кез келгенін *л а у л а й д ы,* Өзінің құр сақтайды төл аттарын (Қаз. әдеб., 21.11.1975, 4).

ЛАУЛАТ *Лаула етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Поселкеден поселке қуалап, *л а у л а т ы п* жүріп, Еркебұлан мен Қайсар Қараөткел қаласына кештетіп жетті (Ғ.Мүсірепов, Кездеспей кеткен., 38).

ЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Лау айдаушылық, лау тартушылық.* Нұрым ара-тұра *л а у ш ы л ы қ қ а* да қосылып кетіп жүрді (Қ.Құрманғалиева, Атырау., 80).

ЛАФЕТШІ з а т. *Лафетті ары-бері қозғап, артилерия қаруының ұңғысын қажетті деңгейге келтіріп отырушы адам* (Ш. Мұртазаев, Интернат., 88).

ЛАФСАН з а т. *Жасанды талшықтан тоқылған материал.* Өзінің ақ нейлон көйлегі мен *л а ф с а н* шалбары мынау ыстықта адамды ешкі қотыр қылатын бітеу мөшек екеніне Сиғаттың көзі жетті (Қ.Ысқақ, Ақсу., 343).

ЛАШКАР з а т. с ө й л. ***Ләшкер.*** Жәнібек аңнан келе жатып Әбілқайыр *л а ш к а р л а р ы* шауып кеткен бір ауылдың үстінен шыққан (І.Есенберлин, Алмас., 34). «Қазақ елін құмға қашырып, қырып тастаңдар» деп жіберген он мың *л а ш к а р л а р ы н ы ң* қолынан ханның бұйрығын орындау келмеді (Бұл да, 211).

ЛӘББАЙШЫЛЫҚ з а т. *Кім не айтса да, «айтқаныңыз орындалады», «құп, мақұл» деушілік.* Кейбір басшылар қарақан бастарының қамын ғана ойлағандықтан, *л ә б б а й ш ы л ы қ т ы ң* күшті болуы да келеңсіз көрініске жетеледі (Ата салты., 8).

ЛӘЗЗАТШЫЛ с ы н. *Ләззат алуға ынтық, ләззатқұмар (адам).* Ол тым *л ә з з ә т ш і л* жан еді (А. Сейдімбеков, Тауға біткен., 33).

ЛӘЗЗАТШЫЛДЫҚ з а т. *Ләззатқұмарлық, ләззат алуға ынтықтық.* Біртебірте сол *л ә з з а т ш ы л д ы қ т а н* да суынғандай, салқындау тартқандай сезінді (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 374).

ЛӘЙЛІК з а т. ж е р г. *Ләйліп бос жүретін адам.* – Сенің мойның былқ-сылқ етке*нге л ә й л і к* пе деп жүрсем, бірдеме біледі екенсің ғой (Т. Әлімқұлов, Шежірелі сахара, 31).

ЛӘМ з а т. *Сөз, лебіз.* – Ақсақал, бір ауыз *л ә м і ң і з д і* қимай жатырмын. Енді даусым жеткенше көрейін, соған риза боласыздар (К.Ахметбеков, Ақдала., 2, 451).

ЛӘМБІК з а т. с ө й л. ***Ләмбөк.*** Айжанды қара дүрсін киіндіретін Зейнеп, *л ә м б і к* аталатын матадан, бидайына түйенің жүнін салдырып, астарымен сырмалатқан желең тіктіріп берген еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз., 2, 81). Қазақ атын ақынға кигізіп, үстіне *л ә м б і к* шапан жабады (Қаз. әдеб., 05.12.1986, 11).

ЛӘМПЕС... Аузын шешіп Төлеш екеумізге ішіндегіден үлестіріп жатыр: қауынқақ, өрік, *л ә м п е с,* мейіз, қауынқұрт (Жалын, 1974, №6, 109).

ЛӘПИ: Ләпи молда. э т н. *Ұлттық ойындардың бір түрі.* Ойын созыла берді. Хан қалай?, белбеусоқ, тақия жүгіртпек, сақина тықпақ, мыршым, ондай қылма, мұндай қыл, *л ә п и м о л д а,* қалдырма қақи, балтамтап,.. (Ж.Аймауытов, Шығ., 384).

ЛӘПКЕШІ з а т. с ө й л. *Лапкеші.* Ашулы урядник, *л ә п к е ш і* саудагерлердің ортасына келіп тұрып, сыр бермей қаңырайып жатқан қазаққа қарап, дағдылы жауыз боқтығын айтты (М.Әуезов, Қилы заман, 16). Жаңажолда үлкен дүкен болатұғын. Соған *л ә п к е ш і* де шыдамай, сыртаңдайды (Ж.Молдағалиев, Самал,71)

ЛӘППАЙ о д. с ө й л. ***Ләббай.*** – Шеше, бір әйел, бір еркек келді ме? *Л ә п п а й...* Келді, қарағым (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 107). – *Л ә п п а й*, тақсыр, айтқаныңыз құп болады (Оңтүстік Қазақстан, 12.07.1998, 4).

Ләппай тутәлә. э т н. *Балалардың күлдіргі ойындарының бірі.* Бұл түнде ұзақ әсем ән де шырқалды. «Орамал тастау», «хан жақсы ма», «белбеусоқ», *«л ә п п а й т у т ә л ә»* сияқты күлдіргі ойындар да тегіс ойналды (М.Әуезов, Таңд. шығ. 1, 345).

ЛӘППАЙЛА е т. *«Ләппай», «ләппай» деп жиі айту.* Айтқаныңды *л ә п п а й л а п* естіп, аяңшыл аттай бүлкіл қағатын бейшаралардың дені мұның керегіне жараған (Р.Отарбаев, Біздің ауыл, 67).

ЛӘППАЙЛАУ *Ләппайла етістігінің қимыл атауы.*

ЛӘСТЕК з а т. *Матаның бір түрі; ләстік.* Кемпірінің айқара жамылған қызыл *л ә с т е к* көрпесі ысырылып аяқ жағында жатыр (М.Дүйсенов, Меймандар., 148).

ЛӘУЕШКЕ... *Л ә у е ш к і н і* босағаға қоя салып, жас жеңге шығып кетеді (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 33).

ЛӘУХИ с ы н. ж ер г. *Жынды, есерсоқ.* - Әй, *л ә у х и!* Әкеңнін көз құны қалмаса, мына балапан ағаштарды неге таптайсың?! (Қ.Ысқақов, Қараорман, 124). *Л ә у х и* десе дегендей, байқұстың бас терісі де келісіп тұр екен (Бұл да, 125). – Ой сен де *л ә у х и* екенсің (Ә.Асқаров, Таңд., 277).

ЛӘУҺІЛ: Ләуһіл мақбоз. д і н. *Туғанға дейін-ақ адамның тағдыры жазылып қойылған журнал (тақта).* Әрбір жан иесі белгілі бір сағатта өлмек керек. Бұл *л ә у ҺІ л м а қ б о з д а* жазылып қойылған (Ж.Алтайбаев, Таңд. шығ., 135).

ЛӘШІҢКЕ з а т. ж е р г. *Қорабы талдан тоқылған жеңіл арба.*

ЛӘШІҢКЕЛІ с ы н. *Ләшіңке арбасы бар, ләшіңке мінген* (Ә.Нәбиев, Бейтаныс., 7).

ЛЕБІЗДЕС с ы н. *Пікірлес, әңгімелес; сырлас.* Ол ұлттық мақтанышымызға айналған аяулы перзенттерімізбен дастарханда*с, л е б і з д е с* болыпты (Лен. жас., 21.10.1983, 2)

ЛЕГЕШ з а т. *Ойынның бір түрі.* Біз асық, *л е г е ш* ойнап, өзара күресеміз (Жас алаш, 21.11.1997, 3).

ЛЕГИОНЕР з а т. ә с к. *Легион құрамында болған адам.* Қазақстанда қанша *л е г и о н е р* қалды? Түгендеген жоқпыз (Жас алаш, 09.08.2012, 2). *Л е г и о н е р д і ң* бәрі 92 жасаған Нұрманов емес қой, олардың іштегі үмітпен қаншасы өмірден өтіп кетті (Бұл да).

ЛЕЗГИНКА ... Жастарда би билеуге болды талап, Сан ару салтанатпен тұрды қарап. Жөнелді *л е з г и н к а н ы* дауыл-

датып, кезекпен барлығы да тамашалап (И.Байзақов, Құралай сұлу, 152).

ЛЕЗІМДЕ үс т. с ө й л. ***Лезде.*** Ерекше долы мінезіне мінген боран жер-көкті шаңдатып, *л е з і м д е* жетті (Қ.Мұқажанұлы, Ортеке., 12).

ЛЕЙТЕНАНТТЫҚ з а т. *Лейтенант болғандық, лейтенантқа тән міндет.* Алғашқыда кіші лейтенант болып, взводты басқарып, кейіннен аға *л е й т е н а н т т ы қ қ а* көтеріліп, ротаны басқарды (Н.Исабаев, Өмір., 346).

ЛЕК з а т. к ө н е. *Жүз мың әскер тобы.* Киіз туырлықты алаш елі екі *л е к* әскер шығарды (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 34). Тәуке хан тұсында қазақ он *л е к* қол құрай алушы еді (Ж.Тұрлыбай, Райымбек батыр 2, 63). Қазақ ордасының әскері далалық дәстүр бойынша ру-тайпалық құрылымға және ондық, жүздік, мыңдық, түмен (он мың), *л е к* (жүз мың) жүйеге негізделген (Аңыз адам. 2011, №19, 32).

ЛЕК: лек жалау. з а т. ж е р г. ***Шүлдік.*** Қазіргі кезде ауылды жерде көп тараған «*л е к ж а л а у*» ойынының біз кездестірген бестүрлі атауы бар (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын.,). Табиғи денелерді қолданып ойнайтын ойындар: бестас, *л е к ж а л а у*, бақай пісті, жылмаң т.б. (Қаз. мектебі, 1974,№5, 14).

ЛЕКЕРЛЕС *Лекерле етістігінен жасалған ортақ етіс.* Профессорға тұрмысқа шықпай-ақ қойғанымда лаждап, *л е к е р л е с і п* күнелтіп, халық қатарына қосылып та кетер ме едік (Ө.Қанахин, Құдірет., 290).

ЛЕКЕРЛЕСУ *Лекерлес етістігінің қимыл атауы.*

ЛЕКУ *Лекі етістігінің қимыл атауы.*

ЛЕКІ е т. *Желдің соғуы, есуі.* Жаңа жайлы жусан иісі аңқыған бөктер желі *л е к і п* қоя берді (Лен. жас. 23.11.1977, 3).

ЛЕКІЛДЕКТІК з а т. *Лекілдектеп қалған, лекілдектеген қасиет.* Зұлқарнай тағы *л е к і л д е к т і г і н е* басып, елден бұрын орағыта сөйледі (К.Ахметбеков, Ақдала,2, 49).

ЛЕНТА: Лента тартып алу. *Клубтарда ойналатын ойын. Аралығы 4 м-дей қашықтықтағы орындыққа 2 адамды отырғызады. Бастаушының белгісі бойынша орындарынан ытқып тұрып, қарсыласының орындығын екі рет айналып келіп, орнына отырып, араларында созылып жатқан лентаны тартып алу керек. «Лентаны тартып алу» ойынын команда құрып та ойнауға болады* (Ойынсауық, 239).

ЛЕПСІ з а т. ж е р г. *Тамақтың баспа ауруы.* Тамағының *л е п с і с і* бар Жаңыл да сыбырлай сөйлеп, Ақанның қайғысынан мүлдем жүдеген (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 51). Жаңыл *л е п с і с і н* емдетемін деп, Шәмбіл қожадан бармақ басындай алмас алып, сары майға езіп ішіпті (Бұл да, 184).

ЛЕПІК з а т. ж е р г. *Жүректің қатты соғуы, лүпіл.* Жайлауқос пен Мақпал келіп екі қолтығынан ұстағанда ғана *л е п і г і* басылып, сәл икемделді (Т.Тілеуханов, Біздің әпкелеріміз, 183).

ЛЕПІРМЕЛІК ... Өйткені, поэтикалық, ақындық асқақтық пен *л е п і р м е л і к т і ң,* құрғақ уәдешілдіктің, сыйымсыз сертшілдіктің арасы аспан мен жердей (Қаз. әдеб., 05.04.1974, 3).

ЛИКБЕЗ з а т. *Сауатсыздықты жою мектебі.* Алғашқы кезде *л и к б е з д е р г е* тек еркектер қатысып, әйелдер саны өте аз болды (Х.Арынбаев, Қаз. халқы., 290). – Жолдас өкіл, мен *л и к б е з д е* оқып хат-мат түртінектеуді үйрендім, - дейді (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер). *Л и к б е з д е* оқып, сауатын ашты (Ш.Шалқаров, Серіккөл., 6).

ЛИКЕ з а т. *Сиырдың шап майы.* Қазақ ұзын өріс кең жайлаудан, көк шалғыннан айрылған соң, түйеге қом, атқа үйек, қойға шайыр, сиырға *л и к е* бітпей, малдан шырай кетіп, мәйектене алмайды (Ж.Аймауытов, Шығ., 130). Малшылар үнемі сиырдың не әукесін, не *л и к е с і н* байқап семіз арықтығын айырады (Соц. Қаз. 09.04.1991, 4)

ЛИМАН з а т. *Суды жайып жіберіп суғаруға болатын жер; тегістелген егістік немесе шабындық жер.*

ЛИМАНДА е т. *Суды көлтабанға (лиманға) жайып жіберіп, суға әбден қанғаннан кейін оны (суды) қайтадан ағызып жіберу.* Республикамызда қой шаруашылығын онан әрі өркендете беру үшін жайылымдар мен шабындықтарды *л и м а н д а п* суаруды кеңінен қолдануымыз керек (Қазақст. ауыл шаруаш. 1965, №1, 28).

ЛИМАНДАЛ *Лиманда етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Алайда респу-

бликамыздағы *л и м а н д а л ы п* суарылатын шабындықтарда агро-техникалық шаралар мүлдем дерлік жүргізілмейді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1965, №1, 28).

ЛИМАНДАЛУ *Лимандал етістігінің қимыл атауы.*

ЛИМАНДАУ *Лиманда етістігінің қимыл атауы.*

ЛИМАНДЫ с ы н. *Лиманы бар, лиман жасалған (жер). Л и м а н д ы* жерлерге неғұрлым құнды дәнді-дақылдарды егуге пайдалану мүмкіндіктерін анықтау мәселесі қойылды (Қазақст. ауыл шаруаш. 1960, №12, 65). Ол көп жылдық шөптерден: беде, еркекшөп, изен, *л и м а н д ы* жерлерге арпабас бидайық егуді ұсынып отыр (Бұл да, 1965, №2, 29).

ЛИМАНДЫҚ с ы н. *Лиман боларлық, лимандап суаруға жарарлық (жер).* Егер республикада *л и м а н д ы қ* (көлдетіп суарылатын) жер көлемі 1940 жылы 142 мың гектар болса, 1969 жылы 707,8 мың гектарға жетті (С.Тұрғынбаев, Қой шаруаш., 65).

ЛИНОТИПИСТ з а т. т и п о г р. с ө й л. **Линотиписші**. *Линотип* Газет редакциясында әдебиетші Төлеутай, *л и н о т и п и с т* және метранпаж Забира мен Таңсық бар екен, мен жетінші болдым (Қаз. әдеб., 13.04.1973, 4).

ЛИНОТИПИСШІ з а т. т и п о г р. *Линотип машинасында жұмыс істейтін, әріп теретін адам.* Осы №2 кәсіптік-техникалық училище *л и н о т и п и с ш і л е р м е н* бірге радиофикаторларды, почта байланысының операторларын және телеграфистерді дайындайды (Лен.жас, 04.04.1973, 4).

ЛИРИКАШЫЛ с ы н. *Лириканы жақсы көретін, лириканы ұнататын.* – Лирика нашар, - дедім күліп, *л и р и к а ш ы л* ақынды поэзия туралы сөзге шақырғым келіп (Ә.Тәжібаев, Жаданов әңгім., 135).

ЛОБОГРЕЙКА з а т. к ө н е. *Орылған астықты айырмен беріп тұрса, оны бастырып шығаратын қарапайым ауыл шаруашылық машинасы.* Шөп машина, *л о б о г р е й к а* орған астық бауларын бізге жеткізіп беріп үлгере алмайтын болды. Арбамен, сүйреткімен келгенін , со келген сәтінде бастырып тастаймыз да, аттарды доғарып қойып қарап отырамыз (Жұлдыз, №4, 1972, 39).

ЛОБОГРЕЙКАШЫ з а т. *Лобогрейкада жұмыс істейтін адам. Л о б о г р е й к а ш ы л а р* әлі кете қоймаған екен (Ә.Нәбиев, Бейтаныс., 128). Осы кезде *л о б о г р е й к а ш ы л а р* мен орақшылардан келе жатқан есепші Дәуренбек те жетті (Жалын, 1973, №6, 18).

ЛОГОГРИФ з а т. *Логогриф – шараданың бір түрі, көбінесе өлеңмен жазылады. Әуелі жұмбақтаған сөзді жазу керек. Содан соң әлгі табылған сөзге бір не, екі әріп қосып, немесе алып тастау арқылы жаңа сөздер құрауға болады. Л о г о г р и ф* ерте замандардан белгілі. Мыс., Бойыңдағы нәріңмін, Анық айтсаң жаныңмын. Қоссаң дауыссыз дыбыс, дастарханнан табылдым (қан+т) (Білім және еңбек, 1973, №1, 32)

ЛОКОМОТИВШІ з а т. *Локомотив жүргізуші, локомотив айдаушы. Л о к о м о т и в ш і л е р д і ң* еңбегін есептеудің басқа өлшемдері қажет болатын сияқты (Алматы ақшамы, 20.11.1990, 2).

ЛОҚ: Лоқ етпе. *Еш нәрсесін жасырмайтын, бүкпесі жоқ.* – Тоқанжан баладай *л о қ е т п е,* аңқаулау да адал жігіт қой (Қ.Мұханбетқалиев, Қайдасың сен.,47).

ЛОҢҚА з а т. м е д. *Суық тиіп ауырғанда қыздырып алып, денеге төңкеріп қою арқылы суықты сорғызатын банкі.* Суық тиіп ауырғанда арқаға *л о ң қ а* (банкі) төңкеру де тиімді. Сол қолмен *л о ң қ а н ы,* оң қолымен жанған мақтаны қысқашпен ұстап, әрқайсысының ішін қыздырып, бір-бірлеп төңкере береді (Мәдениет және тұрмыс, 1984, №121, 17). Ауырған жеріне бір аптада екі рет *л о ң қ а* төңкереді (Денсаулық, 1990, №3, 30). Жас әйелдің жауырын ортасына төңкерген *л о ң қ а с ы н* босатып алғанда қалың ет бұртиып шыға келді (М.Разданұлы, Алтай., 150).

ЛУПА з а т. *Көзбен нашар ажыратылатын ұсақ нәрселерді үлкейтуге арналған құрал. Л у п а* нәрсенің үлкейген кескінін береді (ҚСЭ, 335).

ЛҰҒАТСЫЗ с ы н. с ө й л. ***Ұлағатсыз***. Уезіңізде болған жүгенсіз, көргенсіз адамдардың, сіздің қарамағыңыздағы тәртіпсіз, *л ұ ғ а т с ы з* жандардың найсаптығын айта келдік (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 68).

ЛҰҒАТШЫЛ з а т. *Сөз зерттеуші, сөздік жасаушы.* Кейін *л ұ ғ а т ш ы л а р*

олардың тіл ерекшеліктерін диктафонға түсіреді (Қаз. әдеб., 16.08.1974,4).

ЛҰҚПАН: Лұқпан шапан. *Шапанның ықшамды, қысқа, жеңіл түрі.* Киімдері де ықшамды. Құндыз жағалы, қысқа *л ұ қ п а н ш а п а н,* бастарында қазақы қимаш бөрік (І.Есенберлин, Алмас., 25).

ЛЫҚЫЛДА е т. *Екі шекесі лық-лық ету, солқылдау. Л ы қ ы л д а ғ а н* самайын қос қолдап қысып, көз шарасы ұлғая жанары бұлдырады (Д.Рамаданов, Тастүлек, 43).

ЛЫҚСЫҢҚЫРА е т. *Аздап лықсу, лықси түсу, ілгері (артқа) қарай сырғу.* Бір кезде тоқымы алға *л ы қ с ы ң қ ы р а п,* астындағы атының алдына түсе бастағанын байқады (Қаз.әдеб., 18.03.1983, 3).

ЛЫҚСЫҢҚЫРАУ *Лықсыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ЛЫҚЫС *Лықы етістігінен жасалған ортақ етіс.* Ишандар күндегі қалыпта ақ майға *л ы қ ы с ы п,* тағы бірсыпыра ауыздарын қисаңдатысып, тасбиқ алып отырған болып, ұйықтады (С.Торайғыров, Таңд. шығ., 267).

ЛЫПАСЫЗ с ы н. *Үстінде ешқандай киім жоқ.* Күйеуіндей емес, оңай шешінді. Мүлде *л ы п а с ы з* қалды (М.Мағауин, Екі томд., 2, 326).

ЛЯ з а т. *Музыкалық жеті нотаның алтыншысы.* Ол әуелі Нартай әуендеріне тән домбыраны жоғарғы *л я* нотасынан бастап желпіндіре қағып алды (Қаз. әдеб., 12.12.1975, 4). Енді ол сыбызғыға до, ре, ми, фа, соль, *л я,* си – үш бұрыштаған жеті тесік жасап жатыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 64).

М

МАГАЗИНДЕТ е т. *Магазин аралау, бір магазиннен кейін, екінші магазинге бар.* – Содан кейін Ескі Семей, Жаңа Семейі бар, Ертістің екі жағын қабат шарлап, ресторандата ма, *м а г а з и н д е т е м е,* кім білсін, - деп бір қойды (Дала дауылпаздары, 22).

МАГАЗИНДЕТУ *Магазиндет етістігінің қимыл атауы.*

МАГИСТРЛІК ... *М а г и с т р л і к* диссертацияны сәтті қорғағандарға, мәселен, физика ғылымының магистрі атағы беріледі (Егем. Қазақс., 15.05.1992, 2).

МАГНЕТИТ з а т. *Құрамында мыс және темір бар минерал.* Тауларда құрамында мыс және темір бар жыныстар: халькопирит, азурит, *м а г н е т и т* жиі кездеседі (Қарқаралы, 40).

МАГНИТТІ: Магнитті құйын. а с т р. *Аспан әлемінде болатын магнитке қатысты табиғи құбылыс.* Кейінгі жылдары ғана дәстүрге енген *м а г н и т т і қ ұ й ы н* күндерін хабарлауды ғұлама ғалым қырқыншы жылдары парызы санаған (Қ.Олжай, Қанат байла, 12). Ғалым күннің белсенділігі басталғанда жерге *м а г н и т т і қ ұ й ы н д а р* көптеп жететінін, инфаркт мен басқа аурулар қозатынын, еш себепсіз өзіне-өзі қол салушылар шығатынын дәлелдеген (Бұл да).

МАҒАН: Маған [саған, оған] салса. *Менің (сенің, оның) еркіме қойса.* Оның бер жағында *м а ғ а н с а л с а,* құм аузындағы шабырда біраз күн аялдар едім (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 11)

МАҒЛҰМДАУ ... Министрлердің мүлкі мен кірісін *м а ғ л ұ м д а у* – қоғамның социалистік сәнін келтірер іс (Ана тілі, 23.10.2008).

МАҒРИБ з а т. д і н и. *Кешкі намаз.* «Намаз тағылымында» тәулігіне бес рет оқылатын намаздың аттары: таң намазы (hамдап), түскі намаз, бесін (түстен кейінгі) намазы, кешкі намаз (*м а ғ р и б*), түнгі намаз да келтірілген (Егем. Қазақст., 14.02.1991, 6).

МАДА з а т. *Есектің ұрғашысы.* Есектің кішкентай баласын көдек, қодық, тақай деп, ол одан үлкенін тайқар, есектің ұрғашысын *м а д а*, еркегін әңгі деп атайды (Қаз. этнография., 2, 86).

МАДАҚ-ҚОШ з а т. *Мадақтау, қоштау, көтермелеу әрекеті.* Мұнысын бас жылқышы байқағанмен сырт шешіле *м а д а қ-қ о ш* білдірмейтін-ді (Лен. жас, 29.01.72, 2).

МАДАҚШЫЛДЫҚ з а т. *Мадақтағандық, мақтағандық, дәріптеушілік.* Жанжалшылдық та, түптеп келгенде, *м а д а қ ш ы л д ы қ* сияқты уақытша ғана атақ шығаратын баянсыз құбылыс (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 449).

МАДДА з а т. а р. *Араб әріптерінің үстіне қойылатын белгілердің бірі.* Оспан дәуірінен сақталған құранның әріптері үстінде hамза, таштид, сукун, *м а д д а,* уасла; қысқа дыбыстылар: фатха, кесра, дамма белгілері жоқ (Қаз. әдеб., 25.08.1989, 14).

МАДЬЯР ... *М а д и я р л а р д ы ң* қайсібір сөздері өздерінің бірінші мағыналарын жоғалтып бара жатқан секілді (Қаз. әдеб., 01.04.1983, 3). *М а д и я р* тілінде құлаққа өте жиі және жылы естілетін тіркестерінің бірі – кеует кезек (келет кезек) (Бұл да).

МАДЬЯРША үс т. *Мадьяр тілінде сөйлеу.* Жуәрмек деген венгрше, яғни *м а д ь я р ш а* «қыршын», «уыздай жас» деген сөз (Қаз. әдеб., 20.09.1985, 9).

МАЖАЛДА … Қолда өскен ұғыланның осындай тұрпатты боларын кім *м а ж а л д а ғ а н* (Соц.Қазақст. 16.02.1991, 4).

МАЖАР¹ з а т. *Қазіргі венгр халқы; мадьяр.* Бүгінгі Дунай ғұнарғудың бірнеше ғасыр бойы малын, әсіресе жылқысын суарған бас арна болып келгені *м а ж а р* халқының тарихына үңіле бастасаң айқындала түседі (А.Сатаев, Бәрі де., 37). – Біздің күн түбіндегі *м а ж а р д а* (мадьяр, венгр), жер түбіндегі алманда (неміс) кеткен еншіміз жоқ (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 240).

МАЖАР² з а т. *Төрт доңғалақты, шарбақты (қалқанды) үлкен арба.* Есік алдында *м а ж а р* ма, ырадуан ба, әйтеуір бір жақ доңғалақсыз шоңқиған арба (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 298). Пішен шабатын 36 ат машина, үш трактор машина, жиырма ат арба, 60 *м а ж а р,* 10 автомашина сапалы жөндеуден өтіп дайын болды (Оңт. Қазақст., 21.05.1963, 3).

Мажар арба. *Шанағы үлкен арба.* Тың тынысы ашылып, *м а ж а р а р б а ғ а* мағұрлана артып жататын сәттерін еске түсірді (М.Байғұт, Бұла бұла, 12). Үш ай демалыста *м а ж а р* арба айдап, пішен таситынбыз (Шамшырақ., 20.11.1971, 2).

МАЖЫҚ е т. ж е р г. *Қайғыру, қапалану.* Мұхтар мен Қаныш кейде сөз қағыстырып отыратын. Сөзден ұтылғаны *м а ж ы ғ ы п,* ұялып жүретін (М.Әуезов тур. ест. 21).

МАЖЫРАСЫН с ы н. ж е р г. *Мажыражай.* – Дәурендер келе жатыр, - деді. Сосын әлгідегі жиырылған денесі босаңсып, бір *м а ж ы р а с ы н* қалыпқа енді (А.Мекебаев, Жадыра, 15).

МАЖЫРАСЫНДЫҚ з а т. ж е р г. ***Мажыражайлық.*** Байқаймын бұрынғыдай емес Тұрлыбайдың қабағы жазылып, жүзінен тоқмейіл жанның *м а ж ы р а с ы н д ы ғ ы* орнаған тәрізді (А.Мекебаев, Аңызақ, 125).

МАЗАҚИЯ з а т. с ө й л. **Мазақтама.** – Мұның атын махаббат *м а з а қ и я с ы* дейді, Зәружан! Қош! (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 26).

МАЗАҚҚОРЛЫҚ з а т. с ө й л. *Мазақ пен қорлық; келеке, келемеж.* Шелденген көздері, былқ-сылқ еткен мойын-басы, ұзын тұра кеудесі өткен-кеткен *м а з а қ қ о р л ы қ* бәрін топтап тұрғандай (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 173).

МАЗАЛЫЛЫҚ з а т. *Мазалы болғандық, жайлылық.* Ол *м а з а л ы қ т а н* да, мазасыздықтан да ада болды (Қ.Құрманғалиева, Атырау., 163).

МАЗМҰНДАЛ *Мазмұнда етістігінен жасалған ырықсыз етіс.*

МАЗМҰНДАЛУ *Мазмұндал етістігінің қимыл атауы.* Батырларға жекежеке тақырыпшалар арналыпты. Әрі *м а з м ұ н д а л у ы* да ойдағыдай (Қаз. әдеб., 08.05.1987, 7).

МАЗҰТ з а т. с ө й л. ***Мазут.*** – Біз көбіне *м а з ұ т п е н* бір сүйкейміз де бұрай береміз (Р.Өтесінов, Айтылмаған., 76).

МАЗЫ ... Белгілі *м а з ы* Бұзаубайдың Исатай деген жалғыз ұлы болады (Ел аузынан, 142)

МАЙ: Май бүлкіл. *Майда, жұмсақ бүлкіл.* Батырлар тегіс аттарына қонып, Надырқұлды ортаға алып, *м а й б ү л к і л м е н* қаңырданды қуалай жүріп кетті (Қаз. әдеб., 15.11.1974, 4).

Май жеді. т е х н. *Майды көп пайдаланды (жұмсады).* – Тракторым *м а й ж е п* жүр, - деп күбірледі жігіт (Ж.Түменбаев, Қардағы із., 26).

Май зауыт. *Май өндіретін зауыт*. Шай зауыт па, *м а й з а у ы т* па, әйтеуір сондай зауыттың бірінде істейтін (Қаз. әдеб., 09.09.1988, 14).

Май сасыр. б о т. *Малға жұғымдылығына қарай сасыр өсімдігі кейде осылай да аталынады.* Бетегесі бырдай боп, *М а й с а с ы р ы* дырдай боп, Тарлаулары балдайын, Балдауы жая-жалдайын... (Дулат Бабатайұлы: Нар заман., 215).

Май топырақ. *Майда, жұмсақ топырақ.* Ала жаздай машина дөңгелегі

тоздырған айдау жолдың қопсып жататын *м а й т о п ы р а ғ ы н* құтырма жел әй-шәйға қаратпай суыра жөнелді (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 60).

Майын шақ. *Түсін, ұқ; дәмін тат.* «Ақылды бол, балам» деп Атам берді бір кітап, «Айтарсың жайын маған деп, Әуелі оқып *м а й ы н ш а қ!»* (Лен. жас, 17.05.1972, 4).

Майын ішкен. *Қыр-сырына қаныққан, әбден меңгерген.* Оның үстіне, бізде бұл саланың *м а й ы н і ш к е н* мамандар жоқтың қасы (Алаш айнасы, 2010, №90, 5).

Май ішкендей болды. *Көңілі күпті болды; алаңдады, қобалжыды.* Көк арғымақ ер-тұрманын бауырына алып, бос келген соң, онсыз да *м а й і ш к е н д е й б о л ы п* отырған ауыл бір сұмдықтың болғанын біле қойды (Ә.Кекілбаев, Дала баллада., 28). Кешкі автобуста бірде ұйықтап, енді бірде оянып, *м а з а с ы м а й і ш к е н д е й б о л ғ а н* Назарбек таң ата көздеген қаласына жетті (Т. Әлқанұлы, Тірліктен., 105). Немересі үшін мазасы *м а й і ш к е н д е й б о л ы п,* қыл үстінде жүрді (Жетісу, 10.06.2009).

МАЙБАС з а т. и х т и о л. *Балықтың бір түрі.* Арал теңізінен әкелінген бекіре, Чехославакиядан әкелінген ханбалық, ақ амур, *м а й б а с* т.б. балықтар да өсіп-өнуде (Қаз. әдеб., 12.09.1980, 10).

МАЙБӨКСЕ с ы н. *Бөксесі жұмыр, семіз.* От үстіне төнген *м а й б ө к с е,* қысық көз, жаужүрек жауынгерлер қандыкөбік боршаны қара қанжарға түйреп, қызыл көмекейге таласа тастап жатты (Е.Тұрысов, Темірлан, 146).

МАЙБҰРШАҚ з а т. б о т. *Соя кейде осылай да аталынады*. Былтыр *м а й б ұ р ш а қ* себілген аумақ көлемі 50 мың гектарды құраған (Жетісу, 29.10.09). Кейде қарыз *м а й б ұ р ш а қ п е н* де есептелінеді (Бұл да).

МАЙДАМ .. ? Сегіз түмен лек-легімен ұлы дарияға тоғысқан айдынды өзендей әлгі *м а й д а м* жазыққа келіп жатты, ағылып жатты (Е.Тұрысов, Темірлан, 17).

МАЙДАМСОҚ с ы н. ж е р г. *Қарапайым, жеңіл-желпі.* «Алматы жақ қалай?», «қашан шығып едіңіз», «онда да қар жауған шығар?» деген азандағы *м а й д а м с о қ* жайбарақат әңгімеге ойысты (Жұлдыз, 1975, №4 162).

МАЙДАН: Майдан берді. *Соғыс салды, төбелесті.* Тарзанның төбелесті көруі жалғыз бұл емес еді. Тұра қалып *м а й д а н б е р д і* (С.Елубаев, Ойсыл қара., 6). Анталап тұрған ашқарақ ауыздар ортадағы өлексеге *м а й д а н б е р д і* (Бұл да).

МАЙДАШЫЛ с ы н. *Тым майда, ұсақшыл (адам).* Тым *м а й д а ш ы л* болмасаң қайтеді! – деп зекіп тастады (М.Қаназов, Арна., 78).

МАЙҚАН з а т. и х т и о л . *Сібір өзендерінде көп тараған балықтардың бір түрі.* Оның басты байлығы халық ускуч деп атайтын қызыл балық – *м а й қ а н* (Ертіс өңірі, 28). Солардың бірі – албырттар (лососовые) тұқымына жататын *м а й қ а н* (Лен. жас, 30.03.1977, 3).

Майқан балық ... Марқакөл аққайраны сияқты *м а й қ а н б а л ы қ* жер жүзінде еш жерде жоқ (Марқакөл, 47).

Майқан шекті. ж е р г. *Жетісті, рақат көрді.* – Күйеуің бар, *м а й қ а н ш е г і п* жатырсың ғой. – *М а й қ а н ш е г і п* жүргенімді қайдан білесің? Әлде байы бар қатындардың бәрі *м а й қ а н ш е г і п* жүр ме екен? (Ұ.Доспамбетов, Ел есінде., 102).

МАЙҚАП з а т. и х т и о л. *Оңтүстікг Алтай өзендері мен Марқакөл көлін мекендейтін, қара қоңыр түсті, ірі жыртқыш балық. М а й қ а п* көктемде құмды, ұсақ тасты таяз суларда уылдырықтарын шашады (Қазақст. жануар., 63).

МАЙҚАРАҒАЙ ... 2. *Майқарағайдың сүрегі, ағашы. М а й қ а р а ғ а й д ы ң* түтіні сіңген бес қанат қоңыр үйді жел селкілдетіп әкете жаздады (Т.Оразов, Қаныштың жастық., 36). Ошақ басында маздай жанған оттар көңілге ғажайыптай ыстық танылады. Тезек, *м а й қ а р а ғ а й* түтінінің аралас иісі келеді (Ә.Әзиев, Шапақ, 83).

МАЙҚОҢЫЗ з а т. *Май (мамыр) айында шығатын қоңыз.* - Әйтпесе бұл не, тезек домалатқан *м а й қ о ң ы з* ғұсап (Ә.Әлімжанов, Отырардан., 281).

МАЙҚҰЙРЫҚ з а т. з о о л. *Қосаяқтардың жуан құйрықты түрі.* Бұлар – үлкен және кіші қосаяқтар, секіргіш қосаяқ және *м а й қ ұ й р ы қ* (Қазақст. жануар., 39).

МАЙҚҰМАРЛАУ с ы н. *Майды ұнататын, май жегенді жақсы көретін. М а й қ ұ м а р л а у* біреуі күрең тайдың жуан елі қазысын дәріптеп, елдің сілекейін шұбыртты (Ә.Әбішев, Найзағай, 62)

МАЙЛА: Майлаған бидайдай. *Жылтырап тұрған; жып-жылтыр.* Колдиевтің *м а й л а ғ а н б и д а й д а й* жып-жылтыр қызыл күрең өңі бұзылып, беті оқыс жыбырлап кетті (С.Бақбергенов, Қарға там., 77).

МАЙЛАҚЫ с ы н. ж е р г. *Алабажақ, кір-қожалақ; қарала-торала.* Мойыннан жоғары жақтың бәрі қап-қара, баттасқан *м а й л а қ ы* күйе (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 161). Үйлерді, көшелерді баттасқан *м а й л а қ ы* мұнар көлегейлеп апты (Ә.Кекілбаев, Құсқанат, 214).

МАЙЛАҚЫЛАН е т. ж е р г. *Алабажақтану, қарақошқылдану*. Алдындағы.. қолтиді *м а й л а қ ы л а н ы п* қалған жиде тастары ию-қию араласып кетіпті (Ә.Кекілбаев, Үркер).

МАЙЛЫҚ з а т. з о о л. ж е р г. *Алатауда кездесетін торғайлардың бір түрі.* Албандар атын атап түстейтұғын, Мінеки, Алатауға біткен торғай: қара, боз, суық, бұқпас, сипті, шымшық, шапшақай, *м а й л ы қ,* маубасбұқа, шөже (І.Жансүгіров, Шығ.,163).

МАЙМАҚ з а т. с ө й л. ***Аю.*** Тоят берген *м а й м а қ т ы* көріп, қитар көзі шарасынан шыға жаздады да, құлағын жымыра бұғып, бұта-бүргенді паналап зытып отырды (М.Құмарбекұлы, Жер иесі, 322).

МАЙМАНА з а т. к ө н е. *Әскердің оң қанаты.* Сол қанатты (майсара) Ілияс-Қожа-хан мен Әмір Хамит, оң қанатты *(м а й м а н а)* Әмір Тоқтемір мен Әмір Бекшік басқарды (ҚазССР тарихы, 2, 199).

МАЙМЕНЕ з а т. к ө н е. с ө й л. ***Майма́на.*** Қамбар батыр майсары етіп Қыпшақ, Арғын жігіттерін, *м а й м е н е* етіп Үйсін, Дулат және өзге ру сайылшыларын тұрғызды (І. Есенберлин, Алмас., 236).

МАЙМҰРЫН¹ з а т. э т н. *Балалар ойынының бір түрі.* Ойын аттары: салтақ, ауыртаяқ, жорғатаяқ, доп ойын, алты ала теке, орамал жасырмақ, тақия теппек, ақсүйек, *м а й м ұ р ы н,* соқыртеке, барыпқаш – осының бәрі ұпай ұтыс болады (К.Әзірбаев, Аңыз., 8). Кенен жасынан пысық болған. Солтаяқ, ауыртаяқ, жорғатаяқ, орамал жасырмақ, тақия теппек, *м а й м ұ р ы н,* соқыртеке, қақпатас, асық, шекемтас тәрізді қойшылардың ұпай ойынымен өз қатарын ұтып жүреді (Жұлдыз, 1974, №5, 188).

МАЙМҰРЫН² з а т. э к с п р. *Мұрны үлкен, май басқан адам.* Қырсыздығынан ба, әлде кеш үйленуінен бе, дембелше, семізше, жалпақ бет, *м а й м ұ р ы н,* кескінсіз әйел болғанмен Жаңылды ала салған (С.Мұқанов, Мөлдір,. 336). Әй, *м а й м ұ р ы н* әкеңе сәлем айт (Ғ.Сланов, Замандастар, 66).

МАЙМЫЛ: Маймыл жылы. с ө й л. ***Мешін жылы.*** – Биыл мешін ғой, шырағым. Кейбір жерлерде мешінді *м а й м ы л ж ы л ы* деп атайды (Ә.Жылқышев, Мешін жылы, 6).

МАЙМЫЛДАН е т. *Маймыл кейпіне ену, маймыл сияқты болу.* – Жә-жә! Сенің *м а й м ы л д а н ғ а н* ұсқыныңды көрмей жүргем жоқ (С.Сматаев, Алғашқы асу, 86).

МАЙМЫЛДАНУ *Маймылдан етістігінің қимыл атауы.*

МАЙӨКШЕ: Майөкшеге шеге қақты. *Жанға қатты батты, жанды қинады.* Төл сыбағасын беруге бұлданатын, игілік сұрағанның арын қинаған қылық *м а й ө к ш е г е ш е г е қ а қ қ а н д а й* болып отыр (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 156).

МАЙРАҒАЙ: Майрағай да тайрағай. *Ойын-күлкі, мәз-майрам, шат-шадыман.* Имандай сырым, барша қауым *м а й р а ғ а й д а т а й р а ғ а й* болған кезді көргенім осы (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 19). Үлкен отауларымызды оң жағымызға, ортаншы отауларымызды сол жағымызға қондырып, *м а й р а ғ а й д а т а й р а ғ а й* бір дәурен өтіп еді-ау! (М.Разданұлы, Алтай., 41).

МАЙСАНА з а т. м е д. *Үпілмәліктің майы.* Ежелгі Египетте адамдар әр айдың үшінші күні іш айдайтын *м а й с а н а*, яғни, үпілмәлік ішуге тиіс болды (Ол кім? Бұл не? 1, 302).

МАЙСАРА з а т. к ө н е. *Әскердің сол қанаты.* Сол қанатты *(м а й с а р а)* Ілияс-Қожа-хан мен Әмір Хамит, оң қанатты (маймана) Әмір Тоқтемір мен Әмір Бекшік басқарды (ҚазССР тарихы, 2, 199).

МАЙСАРЫ з а т. к ө н е. с ө й л. ***Майсара.*** – Мына ғажайып көшке қарап тұрып бір ойға келдім, - деді ол қайтадан жақында ғана *м а й с а р ы* болған батырға (І.Есенберлин, Алмас., 323).

МАЙСӨК з а т. э т н. *Майға шыланған тары.* Оңашада *м а й с ө к т е н* 2-3 рет аузын толтыра асап, шала шайнап жұтып жіберді (М.Дүйсенов, Ант, 27). Ақталған

тарыдан жасалған *м а й с ө к* немесе жент көпшілік тамақтандыратын орындарда ұлттық астың бір түрі ретінде дайындалса деймін (Лен.жас., 28.02.1974, 2).

МАЙСІҢДІ с ы н. *Май сіңіп қалған (орамал). М а й с і ң д і* орамалмен қолын шала-пұла сүрте салды (К. Сегізбаев, Жылдың ең қысқа., 142). Сонсоң күбінің бетіне жабылған *м а й с і ң д і* дымқыл орамалды бір қолымен басып, екінші қолымен піспекті 2-3 рет толғаған болады (Жалын, 1973, №1, 144).

МАЙТАЛҚАН з а т. *Майға шыланған талқан.* Шешесі алдымызға *м а й т а л қ а н* қойып, шай берді (М.Қазиев, Үркер, 20).

МАЙТАРЫ *з а т. Майға шыланған тары; майсөк.* Қаймаққа бөктірілген бидайды, майға шыланған *м а й т а р ы н ы,* мынау етті жейміз, қаласаң ана торлама қауынды соямыз (М.Құдайқұлов, Құпия., 73).

МАЙТОҚАШ з а т. с ө й л. ***Бауырсақ.*** Бәтима жеңгесі жаңа жылға арнап әзірлеген *м а й т о қ а ш,* шекшекей, құстіл, самсаларын қайнысының аузына тосып, әр түрінен омырып әкеліп алдына жайып салды (Х.Рахимов, Сеңгір сырлары, 201).

МАЙТҮБІТ... Жасына қарай былай аталады: 1 жас – балапан, 2 жас – қантүбіт, 3 жас – тірнек, 4 жас – тастүлек (құмтүлек), 5 жас – мұзбалақ, 6 жас – көктүбіт, 7 жас – қана, 8 жас – жана, 9 жас – *м а й т ү б і т,* 10 жас – барқын, 11 жас – баршын, 12 жас – шөгел (Саятшылық, 79). Жоғарыда аталған 12 атаудың ішінде *м а й т ү б і т т е* аталады. Әрине, *м а й т ү б і т* дәуірі құстың орта жастан ауған, жасы егделеп, ұлғайып қалған шағына қатысты (Ш.Бабалықов, Қырандар, 119).

МАЙХАНА з а т. ж е р г. ***Хан ордасы.*** Қақ ортаға оң қанат төрт үй бір-бір керегенің орнын ашық тастап, бір-біріне тіркестіріліп *м а й х а н а* қылып тігілген (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 142)

МАЙШАМ ... Ол орнынан түрегелді де, бұрыштан әрі-бері қарап, *м а й ш а* м тапты, соны жақты (Ш.Өтепов., Таушелекте туған., 28).

МАЙШЫЛЫҚ з а т. *Май жинаумен айналысушылық, май жинаушылық.*

МАЙЫР з а т. с ө й л. **Майор.** Әйгілі айтыс Бәйетұлы Құдайберген *м а й ы р д ы ң* үйінде болады (Қаз. әдеб., 31.08.1984, 10).

МАЙЫСТЫРЫҢҚЫРА е т. *Аздап майыстыру, майыстыра түсу.* Асекең сұқ саусағымен оның қыр шеміршегін *м а й ы с т ы р ы ң қ ы р а п* қойды (Қ.Ысқақ, Ақсу., 39).

МАКЕТТЕЛ *Макетте етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Кезекші бөлмесіне кірсек, бірінші бет *м а к е т т е л і п* порректурасы оқылып жатыр екен (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 178).

МАКЕТТЕЛУ *Макеттел етістігінің қимыл атауы.*

МАКИНТОШТЫ с ы н. *Үстінде макинтошы бар, макинтош киген.*

МАКСИ з а т. *Ұзындығы тізеден төмен кететін мода.* Көңіліміз «мини» мен «мидиді» қаласа – мұның бәрі ХХ ғасырдың ырғағы емес пе? *«М а к с и»* деген тағы бар. Оның несі айып? (Лен. жас., 22.03.1973, 3).

МАҚАЛСЫМАҚ з а т. *Нағыз мақал емес, мақалға жақын нәрсе.* «Маса кімді шақпайды, қызды кім сүймейді» деген *м а қ а л с ы м а қ* шығыпты ғой (Ө.Ахмет, Қарқаралы., 115).

МАҚАТ з а т. *Аюдың еркегі* (теледидардан).

МАҚҚА з а т. ж е р г. *Домбыраның дыбысты нашар шығаратын шанағы.* Домбыраның қырық құраудан туратынын екінің бірі біле бермейді. Шанақтың саңлағы да, *м а қ қ а с ы* да болатынымен былайғы жұрттың ісі жоқ (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл, 151).

МАҚПҰР ...? Сондай-ақ төртқырлықтағы, мешіт күмбезі астындағы, *м а қ п ұ р д а ғ ы* жазулар мен оюлар қалпына келтірілмек (Қаз. әдеб., 08.02.1980, 15).

МАҚСАТНАМА з а т. ж а ң а. *Алға қойған мақсаттар мен міндеттер жиынтығы.* Осы конференцияда партияның жарғысы мен *м а қ с а т н а м а с ы н* бұрмалауға жол бермеу керек екендігі ескертілді (Егем. Қаз. 02.09.1992, 3). Қазақтың мұсылман әйелдері одағының *м а қ с а т н а м а с ы н ы ң* алдыға қойған міндеті республикамыздағы жетімханаларды иелікке алу (Қаз. әдеб., 23.11.1990., 3).

МАҚСҰТСЫЗ с ы н. с ө й л. **Мақсатсыз.** Ей, жастар, қалай дейсің бұл дүние? Мұны бүйтіп жаратқан қандай нәрсе? Білімсіз, *м а қ с ұ т с ы з д а н* шыққан болса, Мақсұт, білім, ой шықты мұнан неге? (Шәкәрім, Шығ., 201).

МАҚСЫМ с ы н. ж е р г. *Қайырымды, мейірімді, адал (адам).* Ол ғана емес, Балақыздың баратын адамы жоңғар соғысында кемтар болған *м а қ с ы м* пенде (Ж.Ахмади, Айтұмар, 164). Осылайша ауылды сырттай торуылдап отырып шығыс жақ шеттегі Қаратай *м а қ с ы м н ы ң* үйіне көзім түсті (Жалын, 1974, №5, 55).

МАҚТА: Мақта бітесі. з о о л. *Мақта дақылын зақымдайтын біте (жәндік). М а қ т а б і т е с і* мақта өсіретін аймақтардың барлығында кездеседі (Қазақст. табиғ., 3, 283).

МАҚТАДАЙ с ы н. *Мақта сияқты, жұмсақ.* Шығыс жақта түткен *м а қ т а д а й* ұлпа бұлт (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл, 80).

МАҚТАЛА е т. *Арасына мақта салып тігу.* Назиқа *м а қ т а л а ғ а н* шалбар киді, Аязда Омарменен отын жиды. Қояды шаң жұқтырмай, ұядай қып, Өздері боран алған кішкене үйді (Қ. Тоғұзақов, Сібір Омар, 107).

МАҚТАЛАУ *Мақтала етістігінің қимыл атауы.*

МАҚТАНГӨЙ с ы н. *Мақтаншақ, мақтанқұмар.* Маңғаз байың балпаңдап, *М а қ т а н г ө й і ң* талтаңдап, Бәйбішелер балқылдап, Ақпейіл шалдар аңқылдап (Дулат Бабатайұлы: Нар заман., 217).

МАҚТАНГӨЙЛІК з а т. *Мақтаншақтық, мақтан сүйгіштік.* Әрине, ол істің рет-жөнін білетін адам ғой, штаттан тыс қызметін *м а қ т а н г ө й л і к к е* салынбай, салауатты түрде бастады (М.Айымбетов, Құмөзен., 173).

МАҚТАНҚОЙЛЫҚ з а т. *Мақтаншақтық, мақтанқұмарлық.* Жаратылысынан оның бітеу *м а қ т а н қ о й л ы ғ ы* да жоқ емес-ті (Ж.Ахмади, Айтұмар, 8).

МАҚТАНҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Мақтансүйгіштік, мақтаншақтық.* Бұл жолғы әңгімемеміз ақындық мәдениет, ақындық кішіпейілділік, сөздегі лақылдақтық пен *м а қ т а н қ ұ м а р л ы қ т а н* сақтану, сыпайылық жайында ғана пікір қозғау болды (Қаз. әдеб., 05.04.1974, 3). Бұл Бәкең осы *м а қ т а н қ ұ м а р л ы ғ ы н а н* жас күнінде талай опық жеген (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 145).

МАҚТАНУШЫЛЫҚ з а т. *Мақтанғандық, мақтанғыштық.* Алла тағала жалғаншылдықпен байып, *м а қ т а н у ш ы л ы қ т ы* сүймейді (Жас алаш, 17.09.1994, 3).

МАҚҰЛДАУЫНСЫЗ с ы н. *Мақұлдамай; құптаусыз, қоштаусыз.* Келін ененің *м а қ ұ л д а у ы н с ы з* отбасылық маңызды істермен алым-берімге баса билік жасамайды (Н.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік, 2, 128).

МАЛ: Мал ақты болсын. *«Сүт көп болсын, ақ мол болсын» деген тілек.* Мал сауып жатқандарға: *«м а л а қ т ы,* балалар бақты *б о л с ы н»* деу керек (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік, 2, 39).

МАЛАЗЫҚ з а т. *Малға азық болатын нәрселер (шөп, жем, көгөніс т.б).* Бұйра сораң шөлді аймақты жайылымдарда жақсы *м а л а з ы ғ ы.* Оны әсіресе түйе мен қой сүйсініп жейді (ҚҰЭ, 2, 454). Сәбізді шикілей де, піскен күйінде де пайдаланылады. Бағалы азық-түлік және *м а л а з ы ғ ы* (М.Қожабеков, Дәріл. өсімд., 141).

МАЛАЗЫҚТЫҚ с ы н. *Малға азық болар лық.* Күздік қарабидай Қазақстанның оңтүстігіндегі суармалы аудандарда аса бағалы *м а л а з ы қ т ы қ* дақыл (Суармалы егін, 194.). *М а л а з ы қ т ы қ* сапасы жағынан садақбоз боз түрлерінің ішіндегі ең маңыздысы (Лен. жас, 12.08.79).

МАЛАҚ: Малақ қоңызы. з о о л. ж е р г. *Қиқоңыз.* – Бұл қоңыздарды – *м а л а қ қ о ң ы з ы* (жук навозник) деп атайды. *М а л а қ қ о ң ы з д а р ы* өздері жасаған доптарын жерге көміп, олармен личинкаларын қоректендіреді (Қазақс. пионері, 13.08.1972, 3).

МАЛАТАС з а т. с ө й л. ***Тұлықтас.*** Сондықтан үш *м а л а т а с* бұрынғымызша кешке дейін астық бастырамыз (Жұлдыз, 1972, №4, 31).

МАЛАТЕМІР з а т. *Жыртылған жердің кесек топырағын майдалайтын тіс-тіс темір құрал: тырма.* Ұлы жүз Майқы биге: – Таңбаң сүргі, яғни *м а л а т е м і р,* құсың бүркіт, ағашың қараағаш, ұраның салауат болсын, - депті (Майқы би, 81).

МАЛҒҰНДЫҚ з а т. *Опасыздық, қайырымсыздық, мейірімсіздік, арамдық.* Хауа айтты: - Тілегің бір тынсын! –деді, - Бұл кәпір бала болмай құрысын! – деді. – Сен шықсаң, мен де кеткем ол жұмақтан, - Деп шайтан *м а л ғ ұ н д ы қ п е н* іркілмейді (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 291).

МАЛДЫ-ЖАНДЫ с ы н. *Малы да, жаны (адамы) да көп.* Ол Жетісу өңірінен Құлжа қаласының маңына отызыншы жыл-

дары жан сауғалап барған. Өз жерінде *м а л д ы-ж а н д ы* бардам кісі екен (Қ.Толыбаев, Бабадан., 14).

МАЛЖЕРІК с ы н. с ө й л. ***Малқұмар.*** Қазақ бірімен-бірі кезіге қалғанда алдымен «мал аман ба?» деп есендеседі. *М а л ж е р і к* қазақ үшін мұның ешқандай ерсілігі жоқ (М.Разданұлы, Алтай., 175).

МАЛҚОРДА с ы н. *Бықсып жатқан, көң-қоқысты.* Батыр әдеттегі *м а л қ о р д а,* бықсыма, төртпақ ағасын бұндай үлкен істердің тұсында көргісі келмегендей болатын (М.Әуезов, Қилы заман, 24).

МАЛМА: Малма аяқтанды. *Аяғын сүйретіп басты, ақырын жүрді.* – Жүрсейші, *м а л м а а я қ т а н б а й.* – Ау, маған айтасың ба? (Б.Майлин, Таңд., 502).

МАЛСАҚСЫ е т. *Малдың жайын көп ойлайтын адам болып көріну.* Дөңгелек тұяқтылар мен айыр тұяқшаларға көңіл қойып, *м а л с а қ с ы п* жүр (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 102).

МАЛСАҚСУ *Малсақсы етістігінің қимыл атауы.*

МАЛСАҚТЫҚ... Байзақтың *м а л с а қ т ы ғ ы н* жақтырмай: - Барына қанағат. Мал табамын деп тым жанталаса бермесеңші, - депті (А.Жақсыбаев, Иса ақын, 191).

МАЛ-САУҚАН з а т. *Азды-көпті мал.* Азын-аулақ *м а л-с а у қ а н ғ а* нәпақа болсын деп жинаған күделі шөп тоз-тоз (Қ.Жиенбай, Даңқ., 115).

МАЛТҮГЕЛ с ы н. *Көңілі тоқ, жайбарақат, бейқам.* – Беу, *м а л т ү г е л* байғұс-ай, қаперіне кірер емес қой, - деді ауыл адамдарының бірі (Т.Тілеуханов, Біздің әкелеріміз, 173).

МАЛШЫ: Малшылардың маршалы. п е р и ф р. *Жазылбек Қуанышбаев д.м.* Бұл бригада *«м а л ш ы л а р д ы ң м а р ш а л ы»* атанған екі мәрте Еңбек Ері Жазылбек Қуанышбаев атына лайық жұмыс істеп жатқанымен қуантады (Б.Тоғысбаев, От пен күл, 282).

МАМАЛЫҚ з а т. *Мама (шеше, ана) болғандық.* – Мен мына шампанды өзімнің Гауhарға *м а м а л ы ғ ы м,* оның қызым бола беруі үшін ішемін (Ә.Тәжібаев, Жаданов әңгім., 241).

МАМПАҢ з а т. ж е р г. *Ел басшысының көмекшісі.* Мішән *м а м п а ң н ы ң* өзі қойқозының күзем жүнін аламыз деп мал жаққа кетіпті (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 20).

МАМЫҚША үс т. *Мамық тәрізді, мамық секілді.* Байжан сонау өздерімен қатарласа, күртік қарды *м а м ы қ ш а* басып кеткендерді көз алдынан өткізді (Х.Рахимов, Бетпе-бет, 176).

МАМЫРЛА ... 2. *Құстың түлеу кезі, ескі қанат-құйрықтарының түсіп, жаңасының шығуы.* Құстар тек көктемгі ұя салу, жұмыртқа басу, балапан ұшырудан кейін ғана *м а м ы р л а й д ы* (Қ.Аймағамбетова, Табиғ. тану., 63).

МАМЫРЛАУ ... – Июнь айының орта кезінде құс түлейді. Қанатының қауырсындары түсіп қайтадан жетіледі. Бұл кезде үйрек пен қаз көтеріліп ұша алмайды. Міне, осыны құстың *м а м ы р л а у ы* дейді (Тың өлкесі., 18.07.1965, 3). Тіпті *м а м ы р л а у* кезінде дәрменсіз, қанатсыз отырған құстарды әлдебір есерсоқтардың таяқпен ұрып та алған кездері болған (Мәдениет және тұрмыс, 1968, №7, 11).

МАМЫРШЫЛЫҚ з ат. с ө й л. *Мамыражайлық, тыныштық.* Қыз соңынан елдің бар азаматы көтеріліп, басқыншы жау жеңіліп, ел үстіне *м а м ы р ш ы л ы қ* орнапты (Қаз. әдеб., 22.09.1972, 3).

МАМЫТА з а т. ж е р г. **Опат.** Омар мен Дәуітбайдың сиырлары суға кетіп, *м а м ы т а* болды. Көп үй аралда қалды (Т.Әбдіков, Өліара., 221).

МАНАР з а т. *Мата аты* (Ғ.Сыланов, Дөң асқан, 61).

МАНАТ ... – Кешегі Берке хан да, Өзбек хан да *м а н а т т а р ы н* осы жерде құйғызып, атын ататып жасаған (К.Жүністегі, Едіге, 142).

Манат сарайы. *Ақша жасайтын сарай.* – Бұл *м а н а т с а р а й ы,* - деді жолбасшы. – Қандай? – деп Аңдысын қайта сұрады. – Ақшаны осы жерде жасайды (К.Жүністегі, Едіге, 142).

МАНҒҰТ з а т. *Маңғол тайпаларының бірі.* Өр Ононнан қозғалған торғауыт, ұрыт, *м а ң ғ ұ т т ы қ* мыңдықтары топтасып, лек-легімен Керуленге бет алды (Е.Тұрысов, Темірлан, 159).

МАНДОЛ ... Ол *м а н д о л д ы* жақсы тартатын, өзі де ән салатын (Қ.Қазиев, Үркер, 129). Бірақ *м а н д о л* тартқан жігіт ұнамады (Оңт.Қазақс. 11.09.1971, 3).

МАНДОЛШЫ з а т. *Мандол тартушы, мандолда ойнаушы.* Сахнаға бес домбы-

рашы, екі *м а н д о л ш ы* кеп жайғасты (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 144).

МАНДЫРАҚТА е т. *Мас болу, қисаңдау, тілі күрмеліп, сөйлей алмай қалу, тәлтіректеу.* Әншейінде болса *м а н д ы р а қ т а п* қалатындай-ақ ішті, екіншісін орындығының астындағы ағаш жәшікке тығып салып алды (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың., 3).

МАНДЫРАҚТАУ *Мандырақта етістігінің қимыл атауы.*

МАНЕКЕНШІ з а т. *Киімнің жаңа моделін киіп, халыққа көрсететін адам.* Бір кезде ортаға әрі биші, әрі *м а н е к е н ш і* әдемі келіншек шықты (М.Құдайқұлов, Құпия.,14). Бұрын *м а н е к е н ш і* болған. Былтырдан бері тігін шеберлігіне көшті (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 337)

МАНЖАМ з а т. ж е р г. *Уыс, шеңгел.*

МАНЖАМДА е т. *Ұстау, уыстау, шеңгелдеу.* Қасқа торының шоқтығынан мытып, *м а н ж а м д а п* тұрғансын ғана құламай әзер қалды (Н.Серәлиев, Қанат, 23).

МАНЖАМДАУ *Манжамда етістігінің қимыл атауы.*

МАНЖЫ з а т. *Ламаның көмекшісі, шәкірті.* Күре (пұтхана) маңында өздерін *м а н ж ы м ы з* (шәкірт) деп атайтын бір өңкей жырық етек, ұзын шапан киген тақырбас мүриттер қаптап жүр (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 1, 308).

МАНИКЮРЛЫ с ы н. *Маникюр жасатылған (саусақ). М а н и к ю р л ы,* әдемі, салалы саусақтары бар нәзік қолымен Ұлықбекті қыз бүйірден түйгіштеп-түйгіштеп қояды (Ж.Жұмақанов, Замана билігі, 23).

МАНСАРДАЛЫ с ы н. *Мансардасы бар, мансарда жасалынған.* Маялап үйген шөп, қора-қопсы *м а н с а р д а л ы* қоңыр үйден оқшаулау қоңсы тұр (Қ.Ысқақ, Ақсу.,5).

МАНСҰҚТАЛ *Мансұқта етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Ал, хош, бұл вариант *м а н с ұ қ т а л д ы* делік (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 168). Ендеше осы Шора жөніндегі жырдың теріс *м а н с ұ қ т а л ы п* жүруінің не сыры бар? (Қаз. әдеб., 17.08.1974, 15).

МАНСҰҚТАЛУ *Мансұқтал етістігінің қимыл атауы.*

МАНСҰҚТАУШЫ з а т. *Мансұқ етуші, жоққа шығарушы, жарамсыз етуші.* Әлде мен де дүние-боқты *м а н с ұ қ т а у ш ы л а р д ы ң* қатарына қосылдым ба? (Т.Қосуақ, Мәрмәр., 122)

МАНСЫ з а т. *Солтүстік аймақта тіршілік ететін халықтардың бірі.* Жасақтың жауы бейбіт жатқан татарлар мен ханты, *м а н с ы л а р* емес, көшімнің қарулы әскері болды (Қаз. әдеб., 10.11.1989, 7).

МАНТА з а т. з о о л. *Тұтасқанаттардың ең ірі (қанаттарының ұзындығы 6,5 м, салмағы 4 м) түрі.* Көлемінің үлкендігі мен түрінің қорқыныштылығына қарамастан *м а н т а* өте бейбітшілік сүйгіш балық (Су асты. тіршілік., 53).

МАНТЫҚ ... Жалаладдин дауани философия, математика, логика (*м а н т ы қ*), қалам, этика, заң ғылымы салаларында жемісті еңбек еткен (Қаз. әдеб., 06.07.1973, 3). Оның (әл-Фарабидің) *м а н т ы қ* пәні жөнінде жазып шығарған бірнеше кітаптары бар (Қаз. әдеб., 12.12.1975, 4).

МАНТЫРА ... – Қойыңыз әке! Тоқтатыңыз! – *М а н т ы р а м а!* Ары тұр! (О.Бөкеев, Өз отыңды., 367)

МАНТЫРАҚ с ы н. ж е р г. *Пышыраған, шатасқан; тантық.* Бақсам оным – сені аяудан туған *м а н т ы р а қ* ойлар екен (О.Бөкеев, Үркер, 497).

МАНТЫРАС *Мантыра етістігінен жасалған ортақ етіс.* Қайдағы бір мектеп үшін баяғыда сүйектеріне қына біткен аруақтардың отын қозғап, жік-жікке бөлініп *м а н т ы р а с ы п* жүр (Ә.Асқаров, Өр Алтай., 362).

МАНТЫРАСУ *Мантырас етістігінің қимыл атауы.*

МАНТЫРАУ *Мантыра етістігінің қимыл атауы.*

МАНУЛ з а т. з о о л. *Жабайы мысық.* Бұл жолы ол барс емес, қайта тауда өте сирек кездесетін *м а н у л д ы* түсірді (Лен. жас, 18.05.1973, 4).

МАҢҒАЛ[1] з а т. *Ауқаттылардың сәнді үйлерінің қабырғаларындағы ашық пеш; камин.* Содан соң, қалай мұздап жатса да мұржа астында тұрған қола *м а ң ғ а л ғ а* тағы да бірнеше шөрке тастады (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 192).

МАҢҒАЛ[2] з а т. *Ішіне от жағып, шоқ түсіріп, оған кәуап пісіретін шойыннан жасалған бұйым.* Мұнда кәуап пісіретін темір *м а ң ғ а л* да тұр (Ш.Мұртаза, Не жетпейді? 54).

МАҢҒАРА з а т. ж е р г. *Ара, орта, төңірек.* Мен өздерін өнердің *м а ң ғ а р а с ы н д а* жүрміз деп санайтын Шымкент шоу, Кентау шоу, Созақ шоу деген сияқты қалың шоулардың қаптап кеткенін көрдім (Тасжарған, 02.07.2008, 20).

МАҢҒҰЛА: Маңғұла болды. ж е р г. *Басы қатты, миы ашыды.* Шөлейт даланың түйе шөлдеп өлетін түкпіріне жасырынған алақандай ауылды таба алмай адасып, *м а ң ғ ұ л а б о л ы п* қаңғып кетсе екен дедік (Н.Ораз, Сиқырлы., 102).

МАҢҒЫЛА з а т. к ө н е. ә с к. *Шолушы, барлаушы д. м.* Жорыққа аттанған қолдарының алдында *м а ң ғ ы л а с ы ,* оның алдында күзетшілері (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 366). Оған да қанбала, қарауыл және сауыт киінген *м а ң ғ ы л а* берілді (Бұл да).

МАҢҒЫСТА е т. ж е р г. **1.** *Маң-маң басу, аяңдау, маңу.* Ащы іздеген аруаналар алыс жалдарды төскейлеп әлдеқайда *м а ң ғ ы с т а п* барады (Ә.Кекілбаев, Дала баллада., 68). Маң-маң басып *м а ң ғ ы с т а п* жайылып жүрген аққу аруаналар (Ә.Кекілбаев, Үркер, 275). Маң-маң басқан сары атан, *М а ң ғ ы с т а п* шығар өріске (Махамбет, Өлеңд., 107). **2.** а у ы с. *Көп сөйлеу, біраз нәрсені айту.* Қазақы жалпақ тілге әркалай төселіп алған, топ алдына шыққанда айрықша аруақтанып, ағытылып кететін Мүбарақ бұл жылы да біраз *м а ң ғ ы с т а д ы* (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 76).

МАҢҒЫТ з а т. к ө н е. *Ноғай тайпаларының бұрынғы аты.* Қасым сол аймақтағы саяси жағдайды жіті бағдарлап, ноғай *(м а ң ғ ы т)* тайпаларын өз жағына қаратты (ҚҰЭ, 5,437). –Не керек, некес шіркін, *м а ң ғ ы т т ы ң* атын аспанға шығарып-ақ тұр (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 162). Сол кезде таққа *м а ң ғ ы т* тайпасының биі Едіге зор ықпал жасады (Аңыз адам, 20011, №19, 43).

МАҢДАЙ з а т. *Тоғызқұмалақ тақтасындағы солдан оңға қарай санағандағы тоғызыншы отау.* Тоғызқұмалақ ойынының алды бірінші арт немесе таңдық отауынан басталып, соңы *м а ң д а й* отауына аяқталады (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 48).

МАҢДАЙ: Маңдайына тарлық етті. *Маңдайына сыймады; өлді, құрыды.* Орыс елінен тәрбие алған әрбір қазақ зиялысы осындай болса, *м а ң д а й ы м ы з ғ а т а р л ы қ е т п е с* еді-ау деп ойлағандары да бар (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау., 16).

МАҢҚАЛЫҚ з а т. *Маңқа ауруына ұшырағандық, маңқа болғандық.*

МАҢҚЫЛДАҚ з а т. с ө й л. *Тау мысығы.* Онда тау мысығын өсіруге де болады екен. Даусына қарап, ондай мысықты жергілікті ел *«м а ң қ ы л д а қ»* деп кеткен (Ж.Жұмақанов, Замана.,14).

МАҢЛЫҚ з а т. к ө н е. *Қымбат матаның аты.* Түлкі тымақ, *м а ң л ы қ* тыс, Мойында бар ақ шарфы. Қымбат ішік, қыл шапан, Серіліктің нақ шарты (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 398). Дариға кілең сұр жорға мінгізіп, манат пен *м а ң л ы қ қ а* ораған бір топ нөкер қызын ертіп, екі-үш шақырымдай жерден Марданның алдынан шықты (М.Разданұлы, Алтай., 105). Бау сандық, *м а ң л ы қ* көрпе қойған жиып, Құс жастық құшақ жетпес жүкке мініп. Хандықтың алуан түрлі белгілерін Алтынды адалбақанға қойған іліп (Батырлар жыры, 6, 202).

Маңлық орамал. *«Маңлық» деп аталатын қытай жібегінен тігілген беторамал.* Қазыбек тер шылаған кең маңдайын *м а ң л ы қ о р а м а л м е н* сүртіп, кідірістеп қалды (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 280). Сөзін бітірді де қойнынан *м а ң л ы қ о р а м а л ы н* шығарып тер жапқан бетін, маңдайын сүртті (Бұл да, 313).

МАҢМАҢГЕР ... – Жердің жаманы бар ма, шырағым, нұсқаған жағыңа кетеміз де тентіреп, - деп жүрісінен танбайтын *м а ң м а ң г е р* қалпын бұзбастан жауабын қайырды (О.Бөкеев, Өз отыңды., 134).

МАҢЫЗСЫЗДАУ с ы н. *Мәні жоқтау, мәнсіздеу.* Сөзі енді бейберекеттеу, *м а ң ы з с ы з д а у* болып шықты (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме., 76).

МАҢЫЗСЫН е т. *Өзін маңызды етіп көрсету, маңғаздану.* Ізет *м а ң ы з с ы н ғ а н* пішінмен қойқаңдап барып, жерде жатқан бешпетін көтеріп, иығына жамылды (К.Ахметбеков, Ақдала, 3, 413).

МАҢЫЗСЫНУ *Маңызсын етістігінің қимыл атауы.*

МАРАПАТ: Марапатын асырды. *Мақтады, дәріптеді.* Екеуден-екеу бірбірінің *м а р а п а т ы н а с ы р ы п,* талайға шейін кеуілдесіп, сол күні шаршап

барып ұйықтап еді (К.Ахметбеков, Қыранкия, 128).

МАРАПАТШЫЛ с ы н. *Біреуді мақтауды ұнататын, мақтампаз.* Қаламдас замандастардың мақтанқұмар, *м а р а п а т ш ы л,* өзімшіл көңілін ойлап, қынжылған сәттеріміз болған (Қаз. әдеб., 15.04.1988, 13).

МАРАПАТШЫЛДЫҚ з а т. *Мақтауын асырушылық, мақтағыштық.* Кемшілікті елемеу, яғни елемегенсіп, бос *м а р а п а т ш ы л д ы қ қ а* салыну - әдебиетті сұрқайылыққа ұрындырмақ (Жалын, 1988, №1, 24). Заңдарды аяқ асты ету, көзбояушылық пен парақорлық, жағымпаздылық пен *м а р а п а т ш ы л д ы қ т ы* көтермелеу фактілері байқалады (Қаз. әдеб., 13.02.1987, 12).

МАРАТА з а т. т а б у. ***Жылан.*** – Ол не нәрсе? – *М а р а т а* ғой. – *М а р а т а* деген не? – Жылан ғой. Бұрын өткен атабабаларымыз атын атамай, солай депті (С.Үсенұлы, Елік., 52). Сөйтіп, періштем қағып, бір ажалдан аман қалғам. Содан кейін тірі *м а р а т а* емес, ирендеген жіп көрсем, аза бойым қаза болып тұра қашатын болдым (Бұл да, 56).

МАРДАМСЫТ *Мардамсы етістігінен жасалған өзгелік етіс.* – Апырай, осы екеуі-ақ мына бір май бөкселерді *м а р д а м с ы т а* бергеннен жалықпайды екен (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 199).

МАРДАМСЫТУ *Мардамсыт етістігінің қимыл атауы.*

МАРДАН¹ з а т. *Қамыстан, тоқылған төсеніш; бойра.* Қаптөсектің астына қамыс *м а р д а н* төселді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 51).

МАРДАН² з а т. *Талдан, шіліктен тоқылып жасалған ау түрі.* Аудың қабадан, *М а р д а н,* жылым, шонтай, қаза сияқты түрлері бар (Қаз. этнография., 1, 410). Өйткені Жәкең осы жақтың бірінде жатып алып *м а р д а н* тоқып, шортан аулайды деп еститінбіз (Жалын, 1972, №6, 74).

МАРЖА з а т. *Орыс әйелдерін қазақтар осылай атаған.* Дұшпаным көп сыртымнан табалаған, Соңымнан иттей абалаған. Қараөткелдің кіргенде көшесіне, *м а р ж а л а р ы* көрем деп қамалаған (Жеті ғасыр., 2, 264). Бір әдемі қалпақты *м а р ж а* келіп, орысшалап еді, бір селдір шүберекті көрсетті: «Осы құрғыр алып кетсінші деп Қалман *м а р ж а ғ а* жол берді (Ж.Тілепбергенов, Ізбасар, 132). Үстінде ұзын жолдың жолықты кез, Төрт орыс, екі *м а р ж а* біздің сорға (Ана тілі, 28.01.1993, 8).

МАРИЙ з а т. *Марий АССР-ның негізгі халқы.* Мен қазақ әдебиетінің орыс, украин, белорус, литван, азербайжан, бурят, тәжік, түркмен, татар, осетин, грузин, қалмақ, тува, *м а р и й,* башқұрт және басқа да халық әдебиеттерімен байланысы жөнінде очерктер дайындадым (Лен жас., 24.02.1988, 3). Ал Ресейдегі қазақтар саны ондағы удмурт, *м а р и й,* кабардин, осетин, бурят, еврей, якут, қалмақтардан әлдеқайда көп (Ана тілі, 28.02.2013, 10). Қасында бір *м а р и й* жігіт бар (Ө.Қанахин, Өз ақылымен, 99).

МАРҚАДАМ: Марқадам таппады. *Береке таппады, жақсылық көрмеді.*- Бермеймін баламды. Аузыммен тістеп, арқаммен көтеріп жеткіздім. Енді азамат болған кезінде алып кетемін десең, Жәмила, сен де *м а р қ а д а м т а п п а с с ы ң!* (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 411). Төртуылға кірме боп қосылғанда не *м а р қ а д а м т а б а д ы?* (Қ.Жұмаділов, Тағдыр, 123). Асығып не *м а р қ а д а м т а б а м ы н* (Т.Жұрбаев, Жер-бесік, 233).

МАРҚАЖОН с ы н. *Марқаның жонындай жұп-жұмыр, теп-тегіс (жер).*

МАРҚАЖОНДАН е т. *Марқаның жонындай жұмырлану.* Далиған кең даланың *м а р қ а ж о н д а н ғ а н* бел-қыратары бұлағытып әлдеқайда алысқа шақырады (О.Бөкеев, Үркер, 71).

МАРҚАЖОНДАНУ *Марқажондан етістігінің қимыл атауы.*

МАРҚАСҚА з а т. з о о л. *Белгісіз бір аң (мүмкін, «жолбарыс»).* Ертеде біреу *м а р қ а с қ а* деген аңды атып, терісін қоскa қойыпты (Қ.Мұқажанұлы, Ортеке, 246).

МАРҚАСҚАША ү с т. *Марқасқа секілді, марқаса тәрізді. М а р қ а с қ а ш а* жер шалған Марғұланы ортаның (Е.Дүйсенбай, Бозала таң, 380).

МАРҚҰМ: Марқұмның топырағы торқа болсын. – *«Жатқан жері жайлы болсын» деген тілек.* Қаралы болғандарға: *«м а р қ ұ м н ы ң т о п ы р а ғ ы т о р қ а б о л с ы н»* деу керек (А. Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 39).

МАРЛАТ с ы н. ж е р г. *Өркөкірек, менмен, өзімшіл.* « Мен болмасам, шерігінде қауқар, жұртында қасиет қалмас еді» деген

м а р л а т сенім бар бітік-болмысынан аңқып тұрғандай (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 360). Осының нәтижесінде бұрын да мінезі жақсы аталмайтын, *м а р л а т* саналатын Едігені тамыр-таныстарының бәрі мүлде жек көріп кетті (М.Мағауин, Көк мұнар, 166).

МАРЛАТТЫҚ з а т. *Өркөкіректік, менмендік, өзімшілдік, кекірттік.* Баяғы *м а р л а т т ы қ,* кекірттік жоқ. Бәрі бұрынғыдай жақындаса түскен (М.Мағауин, Аласапыран 2, 329).

МАРЛИН з а т. з о о л. *Тұмсығында бір тал ұзын мүйізі бар теңіз балығы.* Теңіз балықтарына мыналар жатады: майшабақ, сардина, қамса (анчуос), кете құныс (горбуша), кемиек (нерка), ақсерке, скумбрия, семсербалық, *м а р л и н,* сайра, нәлім, бұзаубас, т.б. (Шаңырақ, 117).

МАР-МАР с ы н. ж е р г. *Тұтасып жатқан, қалың.* Сөйтті де желден жасаураған жанарын жеңімен сүртіп қойып, мотоцикл тізгінін *м а р-м а р* қамыс арасындағы сүрлеуге бұрды (Туған жер қазынасы, 150).

МАРХАБАТ қ ы с т. 1. *Еркіңіз білсін; мен қарсы емеспін. 2. Құдай тілеуіңізді берсін, тәңір жарылқасын (пожалуйста).* – Міне, өтініш. Маған сенбесеңдер, *м а р х а б а т,* өзінен барып сұраңдар, - деп сазарып отыра берді (Қ.Ботбай, Егіз., 78).

МАРХАБАТШЫЛ с ы н. *Қайырымды, мейірімді, шапағатты.* Шеризаттың батыр, *м а р х а б а т ш ы л,* кешірімшіл болғаны, махаббатты берік, өзіне сай Гүлшаттай жар тапқаны сөз болады (Жалын, 1974, №3, 130).

МАСАЙ ... 2. а у ы с. *Масайрау, масаттану, мәз болу.* Мүмкін сауық құрып, сайран салып, құлпырып тұрған қызғалдақтың иісіне *м а с а й ғ а н д а* шығар, кім білсін (Лен. жас, 04.10.1974, 1).

МАСАҚ з а т. б о т. *Өсімдік сабағының бас жағына орналасқан гүлшоғыры. М а с а қ т ы ң* жай масақ (жолжелкен) және күрделі масақ (арпа, бидай) деген түрлері бар (Ботаника, 160).

МАСАҚГҮЛ з а т. б о т. *Өсімдіктің масақ тәрізді гүлшоғыры.* Гүлдер шоғырланып бітсе, ол – шоғыргүл. Шоғыргүлдердің түрлері: шашақгүл, шатыршагүл, шоқпарбасгүл, *м а с а қ г ү л,* қалқаншагүл, себетгүл (Ботаника, 82).

МАСАҚТЫ с ы н. *Масағы бар, масақталған. М а с а қ т ы* кез оқ – нақ тисе, бір аң-құсты алып түсіреді (М.Мағауин, Аласапыран, 209). Шалдың жанары да темір *м а с а қ т ы* қозыжауырынды шалып қалыпты (С.Сматаев, Елім-ай, 13).

МАСАҚШЫЛЫҚ с ы н. *Масақ терушілік.* Менің *м а с а қ ш ы л ы қ* мамандығым сонымен тамамдалды (Б.Соқпақбаев, Балалық., 44).

МАСАҢДАН ... Мұнысы несі? *М а с а ң д а н ы п* қалғаннан сау ма? (Жалын, 1973. №6, 105).

МАСАТЫЛЫ с ы н. *Масатысы бар, масатымен көмкерілген.* Ұйқыдан түс кезінде тұрды бай да, Бұрқылдап мыс шәйнекте жатыр шай да. Үй іші *м а с а т ы л ы* жайған кілем, Жұмақтың дәл өзіне ұқсамай ма? (С.Мұқанов, Таңд. шығ., 12, 31).

МАСАЮ... Сабақта күнді түнге, түнді күнге, Ісің жоқ кемдігіңде, теңдігіңде... Мен үшін *м а с а ю* бар, масайрау жоқ, Ішемін мұңға қосып, шерді бірге (М.Әлімбаев, Өшпес от, 50)

МАСҚАРАМПАЗ з а т. с ө й л. *М а с қ а р а п а з.* Иімпаз, береңдік, өркеншіл, дарқаншыл, түскей, *м а с қ а р а м п а з* сөздерін туғызған Ә.Тәжібаев (М.Әлімбаев: Қаз. әдеб., 14.11.1975, 3). – Клоунды кейде *м а с қ а р а м п а з* деп те атайды (М.Тәнекеев, Қажымұқан, 49)

МАССАГЕТ з а т. *Ежелгі халықтардың бірі.* Ерте заманда Персияның атақты жиһанкезі Дария бірінші патшасының жан шыдатпаған әскерін тоқтатқан қазақ жерінде сақ, соғды, *м а с с а г е т* секілді халықтардың өткенін айтып беретін (І.Есенберлин, Шығ. жин., 2, 98). Біздің заманымыздан бұрынғы VIII-VII ғасырларда өмір кешкен сақ, ғұндар, да, одан берірек VI-V ғасырлардағы *м а с с а г е т т е р д е* қазақтардың арғы тектері (Ә.Ыдырысов, Таңшолпан, 199).

МАСЫҚ ... «Адам қош иістен де *м а с ы ғ а д ы* екен-ау» деп білдім (Ә.Тәжібаев, Жаданов әңгім. 127).

МАТАЛУ з а т. с ө й л. ***Матау***. Бірнеше мыңдап топтанып жүретін ақбөкендер үйірінде *м а т а л у* мерзімі жақындаған уақытта үлкен өзгеріс туады (Саятшылық, 24).

МАТАУ з а т. *Бұғылардың үйірге түсуі, шағылысуы.* Бұғылар күзгі *м а т а у* алдында қалай да маралтүбірді тауып алып,

оның тамыран тұяғымен қазып жейді (Ертіс өңірі, 76).

МАТАУ: Матау арқан. *Малды матастыра байлауға қажетті арқан.* Өздеріңіз елестетіп көріңізші, нағыз жылқышының қосақ арқан, *м а т а у а р қ а н*, ат арқан, жан арқан, бұғалық арқан, керме арқан, деп аталатын арқандары әртүрлі дайындалады (Лен. жас, 23.11.1972, 3).

МАТАУЛЫ ... 2. а у ы с. *Қол-аяғы байлаулы, еріксіз.* Бірақ ол заманда халық бұқарасының алып күші тізгіндеулі, *м а т а у л ы* болатын (Қаз. әдеб., 21.07.1972, 3).

МАТҚАПЫ с ы н. ж е р г. *Қапысыз, бейқам.* Жау қашанда сенің осындай *м а т қ а п ы,* бейғам кезіңді аңдиды (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 1, 105).

МАТҮШКЕ з а т. с ө й л. *Орыс әйелі.* Сөйтіп отырғанда есіктен ақ киімді *м а т ү ш к е* шықты (Ж.Аймауытов, Шығ., 207).

МАТЫРҒЫШТА е т. *Бір нәрсені қайта-қайта суға салу.* Айша арықшаның суына қолын *м а т ы р ғ ы ш т а п,* жиегіндегі топырақты оппалап, су толтырды (С.Ордашева, Кек жуған, 41).

МАТЫРҒЫШТАУ *Матырғышта етістігінің қимыл атауы.*

МАУБАС ... 2. а у ы с. *Ұзақ жолға жарамсыз, тез болдыратын, тегі нашар жылқы (ат).* Бала болсақ та ол кезде *м а у б а с* жылқының азабын талай тарттық қой (Н.Қозыбеков, Дала., 13).

МАУБАСБҰҚА з а т. з о о л. *Дене тұрқы кішкентай, жапалақ тектес, күжірейген торғай.* Албандар атын атап түстейтұғын, Мінеки, Алатауға біткен торғай: Қара, боз, суық, бұқбас, сипті, шымшық, шапшақай, майлық, *м а у б а с б ұ қ а,* шөже... (І.Жансүгіров, Шығ., 163).

МАУСЫМҚҰС з а т. з о о л. *Тұмсығы мен аяғы қара, үстін шұбар дақтар басқан жыл құсы. М а у с ы м қ ұ с т ы ң* белсенді тіршілігі маусым айында байқалғандықтан, құстың атын соған байланысты қойған (Қаз. табиғ., 4, 9).

МАУЫР з а т. *Пілдің ұрғашысы* (Қаз. ор. терм, сөзд. 131).

МАХБҰРЛАСУ з а т. к ө н е. б и о л. *Зат алмасу.* Оның атом, молекула, элемент, зат алмасу жайында тамаша білетінін аңғардым. Бірақ мұның барлығын ол өзінше атап, өзінше сөйлейді. Мәселен, атом Лұхман Хәкімнің тілінше - әлжам, молекула – нәкіс, зат алмасу – *м а х б ұ р л а с у* (Т.Сұлтанбеков, Лұхмант Хакім, 51).

МАХРАБ // МАХЫРАП з а т. д і н и. *Мешіт ішіндегі намаз оқитын жер.*

МАШАҚ..? Артынша Мұқыр өзенінің жағасындағы *м а ш а қ т а* сабантой өткізілді (Ә.Асқаров, Өр Алтай., 438).

МАШИНА: Машина жол. *Машина жүре алатын жол.*

МАШИНКАЛЫҚ с ы н. *Машинкаға бастырылған.* Тағатым қалмай бүктеуді аштым. *М а ш и н к а л ы қ* үш бет қағаз (Ә.Ыдырысов, Таңшолпан, 239).

МАШИНКАШЫ з а т. *Жазылғандарды жазу машинкасында басатын (теретін) адам.* Бүгінде атауы архаизмге айналған осы бір мамандық иелері – *м а ш и н к а ш ы* қыздарға арналған жөні түзу жалғыз жыр сол ғана болар (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 156).

МАШЫН з а т. к ө н е. *Өңделген қой терісінен жасалған қызыл, қара тері былғары* (Ана тілі, 07.08.1997, 7).

МАЯ з а т. *Америка жерінде көне дәуірде өмір сүрген халықтардың бірі.* Көне дәуірде Америка жерінде тұрған астек, *м а й я* халықтарының өмірін, олардың әдет-ғұрпын, мәдениетін жыр еткен (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 98).

МАЯ: Мая тасығыш. *Мая таситын техникалық құрал.* Мақан болса қасына Гүлжанды ертіп, үйдей *м а я т а с ы ғ ы ш* сүйреткен К-700-ге отырған (С.Ләмбеков, Әке жолы, 123).

МӘДЕНИ-ҒҰРЫПТЫҚ с ы н. *Әрі мәдени, әрі ғұрыптық дәстүр.* Бұл да тұрмыстағы қалыптасқан *м ә д е н и-ғ ұ р ы п т ы қ* дәстүр (Қ.Толыбаев, Бабадан., 182).

МӘДЕНИЕТ: Мәдениет үйі. *Мәдениағарту мекемелерді орналастыруға арналған ғимарат.*

МӘДІ з а т. д і н и. *Жер астынан шығып, ақырзаманның жақындап қалғанын хабарлаушы, онымен күресуші.* – Бір-екі аятқа сауатыңыз бар ма еді. *М ә д і* тура осы төбенің астынан шығады деген (Қ.Ысқақов, Қараорман 126)

МӘЖБҮРЛЕУШІ з а т. *Біреуді мәжбүр етуші адам.* Балғын өзін осылай істеуге *м ә ж б ү р л е у ш і н і* көрсеткісі келгендей Айжан жаққа келді (Т.Қосуақ, Мәрмәр., 34).

МӘЖУСИ з а т. к ө н е. *Көп құдайға табынушы.* Бұл өңірдің байырғы

тұрғындары ең алғашында *м ә ж у с и* болған (Лен. жас., 30.08.1985, 3). Ол ең алдымен Тауыстың жұқарған жүйкесі мен айнымалы көңіл-күйін қалыпқа келтіретін, *м ә ж у с и* сезімдерін тыныштандыратын дәрі-дәрмектерді қолданды (Ғ.Оралбаев, Ақиық, 61).

МӘЖУСИЛІК з а т. к ө н е . *Қазіргі діндерге дейінгі дәуірлерде адамдардың көп құдайға (тәңірге, отқа, пұтқа т.б.) табынушылығына негізделген наным-сенімдері. М ә ж у с и л і к т і ң* осы көріністерінің бәрін мұсылман дін басылары қудалап отырған (ҚазССР тарихы, 2, 376).

МӘЖІЛІСХАТ з а т. с ө й л. ***Қаттама.*** Жарғыны қабылдаған құрылтай жиналысының (конференция) немесе жалпы жиналысысының (съездің) *м ә ж і л і с х а т ы* (Егем. Қазақст. 11.09.1991, 2).

МӘЗДЕМ з а т. *Сұм, сұмырай, қу.* Көңілің көзге жақсы, ермекке жоқ. Баласы Қалдарбектің бәрі *м ә з д е м,* Алмаққа бар, кісіге бермекке жоқ (Майлықожа: Ел аузынан, 166).

МӘЗ-МЕЙРАМДЫҚ з а т. *Мәз-мейрам болғандық, қуанғандық* (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 22).

МӘЗІН з а т. д і н и. *Муфтидан кейінгі діни лауазым*; *азан шақырушы*. Бірақ, шындыққа келсек, қазақ қауымы үшін молда, сопы, *м ә з і н,* қари, қалпе, дәруіштерің ешқандай еңбек қалдырмапты. (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 118). Халфе, қари, *м ә з і н* сияқты діндарлар да аз емес (М.Әуезов, Абай жолы, 1, 20). - Әне, мешіт мұнарасына *м ә з і н* көтеріліп барады (Жұлдыз, 1972, №6, 115).

МӘЗІНДІК з а т. *Мәзін болғандық, мәзінге тағайындалғандық.* Әлімжан сол зор дауысының арқасында осы мешітке *м ә з і н д і к к е* тағайындалған (М.Разданұлы, Алтай., 204).

МӘЙЕК з а т. *Шөбін шауып алатын, әркімнің меншікті жері (паек).* Жалпақшіліктің иірімдерін үңгіп шалғы сілтеген жұрт өз *м ә й е к т е р і н* түгесіп болуға айналған (Жұлдыз, 1970, №4, 99). – Уа, Итеке, іске сәт, *м ә й е к* молықсын! – деді (Бұл да).

МӘЙЕКСІЗ с ы н. а у ы с. *Мәйегі жарымаған; қорсыз, құнарсыз, нәрсіз.* Мақтан қуғыш *м ә й е к с і з* біреулер мені сөз найзасымен түйремекке: - Өзіміз он сегізімізде үйлендік, - дейді (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 30).

МӘЙЕКТЕН е т. Пісу, *жетілу, нәрлену; уыздығы жару.* Ерте жетіліп, ерте ұшып кететін раң, күреңсе, қызғалдақ тәріздес дала көзі әбден *м ә й е к т е н і п* пісіп, ырғала түседі (Б.Шаханов, Ғашықтың тілі, 22). Кемеліне келген қаламгер де алдында өткен ақын-жазушылардың қайсысынан көбірек нәрленгенін, кімнен мардымсыз *м ә й е к т е н г е н і н* мысқалдап айта алар ма екен?! (Жалын, 1974, №4, 120).

МӘЙЕКТЕНУ *Мәйектен етістігінің қимыл атауы.* Бұзаудың *м ә й е к т е н у і н е* көп уақыттың қажеті жоқ (Қ.Мұқажанұлы, Ортеке, 219).

МӘЙЕКТІ с ы н. 1. *Мәйегі бар.* 2. а у ы с. *Уызды тоя еміп, мәйектенген*; *негізі жарыған. М ә й е к т і* бұзау – жасында енесінің сүтіне әбден қандырып, тойғыза еміздірілген бұзау (Қазақша мал атаулары, 90). 3. а у ы с. *Құнарлы, нәрлі.* Таудың кең етегі малдың *м ә й е к т і* өрісі (Соц.Қаз. 10.03.1972, 2). 4. а у ы с. *Мәнді, маңызды, мағыналы (сөз).* Ісләм Жарылғаповтың жалғыз өзі тапқан «балмұздақ», «аялдама», «суреткер», «қаламгер», «жағажай», «аққайнар», «теледидар», «басылым», «қазанама», «азағүл», «ілдірік», «балабақша», «оқырман», «көрермен» сияқты *м ә й е к т і* сөздерін еске алайықшы (Соц.Қаз. 12.03. 1990).

МӘЙЕКТІЛІК з а т. *Уызы жарығандық, әлденгендік.* Түзден түскен семіз құс өзінің *м ә й е к т і л і г і* мен мінез-қылығына қарап алғашқы күндері жемге қарамай өрекпиді (Ж.Бабалақов, Қырандар, 25).

МӘЙКІШЕҢ с ы н. *Үстінде тек мәйкесі ғана бар (адам).* Шалбарымды киіп, *м ә й к і ш е ң,* жалаңаяқ сыртқа шықтым (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 79). Қонақты сыйлап Омар да орнынан тұрды, *м ә й к і ш е ң* денесіне пиджак жапты, орындық алып столдың екінші басына отырды (Ә.Тарази, Тасжарған, 320).

МӘЙМӨҢКЕ з а т. *Зым темірден жасалған шегенің басын тойтаратын, ұшында ұяшығы бар қадаубас.* Терме өрнегіне жоғарыда айтылған жабдықтарға қосымша «ілмек», «өткерме», *«м ә й м ө ң к е»* деген жабдықтар болады. *М ә й м ө ң к е* өте жұқа етіліп, жып-жылмағай, бұдырсыз

істеледі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері., 40). – Және, мына құралдың аты қалай?, -деген сұрағымызға: - *М ә й м ө ң к е* ғой, онымен шегенің басын бүркеншіктей тойтарып, күмбез түсіріп, әрлейді, - деді (Қаз. әдеб., 22.06.1984, 13).

МӘЙМӨҢКЕЛЕТ *Мәймөңкеле етістігіненен жасалған өзгелік етіс.* – Сіз неғыл деп *м ә й м ө ң к е л е т і п* тұрсыз?! – деді өкіл шар кетіп (Жұлдыз, 1972, №4, 36).

МӘЙМӨҢКЕЛЕТУ *Мәймөңкелет етістігінің қимыл атауы.*

МӘЙМӨҢКЕЛЕУ *Мәймөңкеле етістігінің қимыл атауы.* Мінезі тік, *м ә й м ө ң к е л е у д і* білмейтін (Ә.Қалдыбаев, Таңд. шығ., 1, 70).

МӘЙМӨҢКЕЛІК з а т. а у ы с. *Жағынушылық, жағымпаздық.* «Олардың ханына *м ә й м ө ң к е л і к* жасадың», -деп айыптамақшы (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 370).

МӘЙМӨҢКЕСІЗ с ы н. а у ы с. *Қитұрқысыз, бұлтақсыз, жағымпаз сөзсіз.* Мен сізбен және мұғалімдермен турашыл, *м ә й м ө ң к е с і з* қатынаста болдым, менің мінезім сол (Қаз. әдеб., 20.12.1974, 2).

МӘЙІМДЕП *у с т. ж е р г. Сәндеп, әдемілеп; сыпайылап.* – Қанша *м ә й і м д е п* айтқанмен сөздің де сұрауы бар шығар (Қ.Найманбаев, Беймезгіл., 187).

МӘЙІН с ы н. *Жұмсақ, бәсең, сыпайы.* Тәліп оның намысына тимес үшін бәсең, *м ә й і н* дауыспен ескерту жасады (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 98). Мәндубай дікектеп ұрсып-кеюді білмейді, қашанда тілі майда, сөзі *м ә й і н* (Бұл да, 235). Шаршағанын сездіріп қабақ шытпайтыны *м ә й і н* мінезі шын тебірентті (Д.Досжанов, Жолбарыс, 400).

МӘЙІТ: Мәйіт күзету. э т н. *Мәйітті жерлегенге дейін күндіз де, түнде де жалғыз қалдырмай күзетіп отыру ғұрпы* (Қаз. этнография., 3, 250).

МӘЙІТХАНА... Мен үйге кірісімен жалаңаш жайрап жатқан өліктердің үстінен шықтым. Бірінің аяғы, бірінің басы жоқ. Ертіп кірген дәрігер: - Бұның атын *м ә й і т х а н а* деп атайды,- деді (Ә.Нұршайықов, Ақиқат, 60).

МӘЛАҒАМ з а т. а р. *Ұрыс, керіс, жанжал. М ә л а ғ а м* жаңа болды алай-топай, әуелгі ән орнына жөнелді «ойбай». Қай жаққа қуарын да біле алмай жұрт, Ұшырды ел үрейін құрғақ айғай (И.Байзақов, Таңд. шығ., 1, 191).

МӘЛДУ ..? Батырлыққа бейімі бар ержүректері арнайы ақым, *м ә л д у* аудандарға топтастырылады (А.Сатаев, Бәрі де., 42).

МӘЛЕК з а т. и х т и о л. ж е р г. ***Шабақ.*** Кез-келген балықтың өте майда түрін Арал балықшылары күркін дейді. Мұны Каспийде – *м ә л е к,* Қорғалжыңда – мүлік, Зайсан көлінде – қортқа дейді (Вопросы ист. и диал. каз. яз. Вып. 1, 1958, 104).

МӘЛЕКТЕ е т. ж е р г. *Аралау, кезу; еркін жүре алмау, малтығу.* Мал қорыста *м ә л е к т е п* жүріп көл жағалай біткен өлең шөпке өндіршектей жайылады (Ж.Мусин, Туған үй., 68).

МӘЛЕКТЕУ *Мәлекте етістігінің қимыл атауы.*

МӘЛИКЕ з а т. *Ұрғашы жылан.*

МӘЛКЕ: Мәлке тотай. э т н. *«Ақсерек-көксерек» ойыны кей жерде осылай аталынады. «М ә л к е т о т а й»* ойынына қатысушылардың да санына шек қойылмайды. Ойнаушылар тең екі топқа бөлініп, 20-30 қадамдай жерде бір-біріне қарама-қарсы қол ұстасып тұрады (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 66). Айгөлек, *«м ә л к е т о т а й»* ойынын алаңда, клубта ойнауға болады (Ойын-сауық, 157).

МӘЛКІЛДЕП у с т. ж е р г. *Өліп-талып, ілініп-салынып.* Оныншы класты *м ә л к і л д е п* жүріп әрең бітіреді (Қ.Жұмаділов, Сәйгүліктер, 331).

МӘЛМІРЕ е т. ж е р г. *Қурау, үгітілу* Жыра-жықпылды ернеулей өскен найзақара, бұйырғын, майқаңбақ, мортықтың да әбден берекесі қалмаған екен, өрт шалғандай қара күлгін, *м ә л м і р е п* тұр (М.Сүндетов, Ескексіз., 188). Бұйырғын бүрінен ерте айрылды ғой. Қар қалың түссе мынау *м ә л м і р е г е н* мортық, майқаңбақ не тебін болады? –деп ойлады ол (Бұл да).

МӘЛПЕК ... - Өңкей *м ә л п е к т е р д і* қалдырып, өлікті тірілтіп алатыннан жаман бәрі осында келіпті (С.Жүнісов, Ақан сері, 15).

МӘЛІ з а т. ж е р г. *Ауыл, село.* Сөйтіп ертеңіне құдағи мен жеңгем Жамал *м ә л і н і ң* шетіндегі үлкен жолға әкеліп салды (Р.Қилыбаев, Өмір өткел., 22). Екі күн дегенде ұйғырдың *м ә л і с і* Қарадөңге жеттік (Бұл да, 29).

МӘЛІК: Мәлік бұғы. *Шұбар түсті бұғы.* Шелек ауданының ормандарында *м ә л і к б ұ ғ ы л а р* мен зубрлар пайда болды (Қазақст. ауыл шаруаш., 1962, №3, 61)

МӘЛІМНАМА з а т. к ө н е. *Хабарлама.* Сол газеттің бірінші номерінде басылған *м ә л і м н а м а д а* «Түркістан генерал-губернаторының бұйрығы бойынша үшбу айдан басталып Түркістан газеті шығады» делінген (Б.Әбілқасымов, Алғ. қаз. газет., 8).

МӘЛІНТ е т. ж е р г. ***Малындыр***. Шонай қарт Шалқасқаны басынан басқа жерін *м ә л і н т е* жауып, мәреге әкелді (М.Мәжитов, Аманғали, 50).

МӘЛІСКЕН ... Жолбарыс үстіндегі шолақ жең жейдесі мен қара *м ә л і с к е н* шалбарын шешіп, суға қарай аяңдады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 1, 41). Үш теңгелік сукнодан *м ә л і с к е н* мықты емес пе, сыпайы пішіп, тон тіксек, құба төбел демес пе? (Қаз. әдеб., 14.10.1988, 4).

МӘЛІШ ... Бірақ біздің колхоздың қойы қырық құрау: қазақы қойы да, *м ә л і ш і* де бар, аралас (Лен. жас, 04.07.1973, 3).

МӘЛІШШІ з а т. *Ұсақ-түйек заттарды сатушы.* «Сасық саудагер, жаман *м ә л і ш ш і*» деп, жер-жебіріне жетіп, қуып салдым (С.Жүнісов, Заманай., 53).

МӘЛІШШІЛІК з а т. *Ұсақ-түйек заттарды сатушылық.* Семей жағының бір татарымен сыбайласып, *м ә л і ш ш і л і к* кәсіпке ауысқан (С.Жүнісов, Заманай., 51).

МӘМБЕТ с ы н. *Мәдениеттен мақұрым, түк білмейтін (адам).* Ол бізді «*м ә м б е т»,* «қаймақ», «колхозник» деп менсінбейді (Ә.Төреханов, Алматыда., 333).

МӘМЛЕХАНА з а т. *Шетел адамдарын қабылдайтын, белгілі бір мәселе бойынша келісім, бітім жасасатын арнаулы орын.* Екі би отырған орындарының лездеақ елші қабылдайтын *м ә м л е х а н а д а н* абақтыға айнала қалғанын бірден түсінді (Ә.Кекілбаев, Үркер, 153).

МӘМЛҮК з а т. *Көне түркі халықтарының бірі.* Моңғолдар сияқты *м ә м л ү к т е р* де даланың еркін ұлы еді (Д.Рамазан, Жылап аққан., 7). Бізде қазір он-ақ мың әскер бар, *м ә м л ү к т е р д і ң* қырық мың қолына қалай төтеп береміз? (Бұл да, 11).

МӘМПАҒАТ з а т. ж е р г. *Жақсылық, рахат.* – Қиюы қашқан бұл дүниеден не қызық көріп, не *м ә м п а ғ а т* табамыз деп отыр екенбіз мына молада (Жалын, 1975, №2, 59).

МӘМІЛЕГЕРШІЛ с ы н. *Мәмілеге келгіш, бітімшіл, ымырашыл.* Ол барынша *м ә м і л е г е р ш і л,* жұмсақ дауыспен сөйлеп бақты (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 210).

МӘМІЛЕГЕРШІЛІК з а т. *Ымыраға келушілік, келісушілік, бітімгершілік.* Ауыл арасындағы атыс-тартыстарда екеуінің жолы жиі түйіскенмен, кейде бітім мен *м ә м і л е г е р ш і л і* к үстінде кездескенде, оншалық бір-біріне ала көзбен қарамайтын (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 154). Ел басқару, билік айту ісіне де бұлар ертеден араласып, ерекше пысықтығымен, *м ә м і л е г е р ш і л і г і м е н* көзге түскен (Бұл да, 5, 68).

МӘМІЛЕЛІ ... Сонсоң Кәрібоз нәті жуас, түбінде *м ә м і л е л і* адам болар-ау деп топшылаған қызы бар үйге зер сала бастады (Б.Шаханов, Ғашық. тілі,.18).

МӘН: Мән бермегенсіді. *Елемеді, ескермеді, көңіл қоймады.* Сұлу әйелдің ажарын тоздыратын әжім емес пе. Басында әйел оған онша *м ә н б е р м е г е н с и д і* (Ө.Ахмет, Қарқаралы., 160).

МӘНӘЙІ ү с т. *Кездейсоқ, әлдеқандай, белгілі бір*. Атаның қолында ол кісілердің *м ә н ә й і* себеппен алда-жалда сақталып қалған кітаптары, туындылары болса, оларды өз қолыңа алып, көзіңнің қарасындай сақта (Ә.Ыдырысов, Тұлға., 93). Кімде кім *м ә н ә й і* себеппен сендердің үйлеріне келе қалса, отбастарыңнан шын мейірімшапағат, мол қонақасы табатын болсын! (Ертіс өңірі, 165).

МӘНБІ з а т. ж а ң а. *Болған оқиға, жасалған іс, дәлелденеген шындық; ақиқат нәрсе (факт).* Теориялық мәселелерді айту бар да, оны айқындап, түсіндіріп тілдік м ә н б і л е р м е н дәлелдеп беру бар (Б.Қалиұлы, Тіл біл., 161). Бір топ ақындар шоғырын қарастыру қажеттігі турасында ой түйген сыншы М.Мақатаевтің ақындық ажарын, азаматтық ұстанымын ашатын м ә н б і л е р г е көбірек көңіл бөледі (Ана тілі, 07.02.2013, 7).

МӘНБІР з а т. ж а ң а. *Бір істің, оқиғаның, іс-әрекетің қозғаушы күші, уәжі, себебі (фактор).* Сөйлесім мазмұнына дұрыс түсіну тілдік және тілдік емес *м ә н б і р л е р г е* тәуелді (З.Ерназарова,

Сөйлеу тілі., 51). Оның пайда болуы мен қалыптасуына бірнеше *м ə н б і р л е р* әсер етеді (Бұл да, 178).

МӘНДЕС: Мәндес сөздер л и н г в. *Ұғымы (мағынасы) бір-біріне өте жақын, бірақ тұлғасы, жағынан басқа-басқа синонимдер. М ə н д е с с ө з д е р г е* қойылатын талаптар: 1) бір ғана мағынаны (ұғымды), 2) тұлғасы жағынан басқа-басқа сөздер, 3) бір ғана сөз табына ғана қатысты болады (Б.Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі, 78).

МӘНДЕСТІК з а т. л и н г в. *Мағыналары жақын болушылық; синонимдестік.*

МӘНДУБАЙ з а т. э к с п р. с ө й л. ***Мәнжубас.*** – Осы күндері қолынан іс келмейтін, оның есесіне билік төңірегіндегі айла-шарғыны жап-жақсы меңгерген *м ə н д у б а й л а р* да ат үстінде жүрген жоқ па? (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 362).

МӘНДІР ... Әлгіде ғана қой сүтінен қайнатқан ірімшік екен: *м ə н д і р і н* аз салыпты, аппақ қардай болып түріліп жатыр (Қаз. әдеб., 19.10.1973, 4). Мынау *м ə н д і р і н* аз салып, баппен қайнатып, жаңа ғана ұйытқан шырын тағам (Бұл да).

МӘНДІРІМДІ с ы н. с ө й л. *Мандымды, мардымды.* Қазірдің өзінде де соған *м ə н д і р і м д і* жауап бере алмаспын мына мен (Жалын, 1977, №3, 42).

МӘНЕРШІ з а т. *Нені жасаса да мәнерлеп, әшекейлеп, өрнектеп істеуші, сәнші; дизайнер.* Менің ойымша, негізгі тартыс Европа мен Солтүстік Америка *м ə н е р ш і л е р і* арасында өтеді (Лен. жас, 05.11.1974, 4).

МӘНЖУ з а т. к ө н е. 1. **Қытай.** Алайда, *м ə н ж у* империясы күйресе де, оның империялық үстемдік пиғылы күйреген жоқ (Қалибек Хакім., 86). *М ə н ж у* хандарының ішкен асы бойларына тарамайтын тәрізді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 5). Іле мен Тарбағатайға шөншігін қазынаның ақ күмісіне толтырып, «исі шүршіт еді» деп *м ə н ж у* мен шахарды, сібе мен соланды әкеліп төкті (М.Разданұлы, Алтай., 11). 2. ***Манчжурлықтар.*** 1 август күні Шоқандарды бір *м ə н ж у* қарсы алды. *«М ə н ж у»* деп жергілікті қазақтар манчжурлықтарды айтқан (Б.Нүржекеев, Өзендер., 132). Манчжурияны мекендеген қалмақтың жауынгер тайпасын қазақтар *м ə н ж у* деп атаған (Пионер, 1984, №2, 30).

МӘНЖУБАСТЫҚ з а т. *Бос белбеулік, бостық, болбырлық, ынжықтық.* Ақыры сол қауқарсыздық, *м ə н ж у б а с т ы қ,* көрлік неге әкелгенін қара (Т.Қосуақ, Мәрмәр., 169). Аңқау дейін десең аңқау емес, бірақ кейде осындай миғұла *м ə н ж у б а с т ы ғ ы н* көрсетіп қояды (Қ.Қараманұлы, Ай куə, 103).

МӘНЖУСИ з а т. *Будда дінінің өкілі.*

МӘНЖУСИЛІК з а т. *Мәнжуси болғандық.* Өзінің *м ə н ж у с и л і к* тастап түрін, Ұстады мұнда келіп ислəм дінін. Уақтылы намаз оқып, руза тұтты, Ұмытпай бес парыздың бір де бірін (Батырлар жыры, 6, 140).

МӘНЗЕЛДІ ш ы л. *Сияқты, секілді, іспетті.* Кейде ол, əрине, сөз алып та сөйлейді. Онысы мына *м ə н з е л д і* болып келеді... (Ж.Атабаев, Таңд. шығ., 158).

МӘН-МАЗМҰН з а т. *Бір нəрсенің мəні, мағынасы, мазмұны.* Бұл өлеңдер – рухани *м ə н-м а з м ұ н ы* қатпар-қатпар поэтикалық тебіреніс (Қ.Толыбаев, Бабақан., 152).

МӘНМӘТІН з а т. л и н г в. *Мәтіннің құрамындағы тілдік бірліктердің негізгі және қосымша мағыналарын ашуға көмегі тиетін ең шағын бөлігі, үзіндісі; контекст* (Бекітіл. термин., 58). «Тудым»-ның мағынасы *м ə н м ə т і н д е* (контекст) ап-айқын аңғарылады (Ана тілі, 06.11.08).

МӘНСАПТЫ с ы н. *Мәнсабы бар; басшылық қызметтердің бірін істейтін (адам). М ə н с а п т ы* адам емес пе, басын кегжитіп алыпты (Б.Дəулетбаев, Парыз, 220).

МӘНСИ з а т. *Сібір халықтарының бірі.* Тайбұға тұсында сібірлік жұрт Таскемердің қойнау құзарын сағалаған аңшы *м ə н с и л е р д і*, ұшан дарияның ұзына бойын қоныстанған жауынгер естектерді өзіне қаратты (М.Мағауин, Аласапыран, 156). Кең тұсаудан ұзын арқанға көшкен *м ə н с и л е р* мен естектері қайтадан хан дəргейіне келтіреді (Бұл да).

МӘНІСТЕ е т. *Мəн-мағына таңу, мəн беру.* Аршаны тек бесікке ғана, қобызға ғана *м ə н і с т е п* қиған (Парасат, 2009, №9, 24).

МӘНІСТІ с ы н. *Мəні бар, мəнді.* – Болды, көңілдеріңді түсірмей-ақ қойыңдар, - деп Асқарға *м ə н і с т і* көз тастады (Ə.Байбол, Теміржол., 51).

МӘҢ: Мəң болды. с ө й л. *Басы меңзең болды, мəнгірді, есеңгіреді.* Өгіздің

арқасынан жерге түскен бетте басы айналып, өзің де *м ә ң б о л ы п,* көпке дейін ес жинай алмайсың (А.Әшімов, Шығ. жин., 1., 53). Содан *м ә ң б о л ғ а н* адамдай мелшиіп отырып қалған (К.Сегізбаев, Жылдың., 129).

МӘҢГІТАС з а т. *Моңғол жеріндегі көне түркі ескерткіші.* Жақында Маңғол жеріндегі көне түркі *м ә ң г і т а с т а р ы н ы ң* бірі (Күлтегін) қазақтың жаңа абат-байтағы Астана қаласына жеткізілді (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 5). Бұл киелі жер еді, қазір де киелі жерге айналды. Сондықтан осында, киелі жерге, *м ә ң г і т а с* жасаттым (Бұл да, 496).

МӘПАҚА з а т. с ө й л. ***Нәпақа.*** Әрқайсысының аз күндік несібесі мен аз күндік *м ә п а қ а с ы* өз үйінде (Ә.Кекілбаев, Үркер, 356).

МӘРЕМДЕ е т. ж е р г. 1. *Әлемдеу, бүлдіру.* Әнеукүні ауырып, малды өрістен күтуге шамам келмей қалып еді, әлгі қарасан келгір неме осылардың бақшасына түсіп, біраз *м ә р е м д е п* кетіпті (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 338). 2. а у ы с. *Аймандай ету, масқаралау.* Қанша дегенмен ер азамат қой, оны аймандай етіп, *м ә р е м д е п* тастаған Алуаның жаңа қылығынан бәрі шындап шошынды (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 225).

МӘРЕМДЕУ *Мәремде етістігінің қимыл атауы.*

МӘРЕШІ з а т. *Мәреде тұрып, жарысушыларға бақылау жасаушы адам.* Ойын өткізу үшін аға төреші, *м ә р е ш і,* бақылаушы және есепшіден тұратын алқа құралады (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 78).

МӘРЖІК с ы н. с ө й л. ***Мыржық.*** Кепкасының күнқағары сынған *м ә р ж і к* бас шал келісе кеткені (Қаз. әдеб., 19.10.1973, 4).

МӘРИ з а т. к ө н е. *Матаның бір түрі.* Үкілі жекей тұмақ, құндыз бөрік, *м ә р и д е н,* шидемнен тігілген, өңірі оқалы, шолақ жең қамзол (М.Мағауин, Аласапыран, 50).

Автордың бұрын аз қолданылып немесе тіпті қолданылмай келген: ... аймандай оқ, бүкті тоғай, қалбағай шатыр, берузәлі, *м ә р и д е н* тігілген, топсалы бұтырлақ сөздері сол XVI ғасырдан теріп, жинап тапқандары (Қаз. әдеб., 02.04.1982, 7).

МӘРМӘРША үс т. *Мәрмәр сияқты, мәрмәр тәрізді (*А.Сейдімбеков, Ақиық, 47).

МӘРТАЗА с ы н. *Мәрмәрдай таза, ақ, тұнық.* Мақтан тілеген *м ә р т а з а* көңіл аттың басын ауылдың ортасына бұрғызған (Д.Бейсенбекұлы, Әулиеағаш., 10).

МӘРТЕБЕЛЕН е т. *Мәртебесі, мерейі өсу; марқаю.* – Қасымхан, Әбеке, үйге жүріңдер, - деді Зәріп олардың келгеніне *м ә р т е б е л е н і п* (Б.Нұржекеев, Жау жағадан., 293). Ол былқ етер емес: «дегенім болды, бола да бермек» - деп, *м ә р т е б е л е н г е н д е й* бөртіп отыр (Т.Нұртазин, Адам бекерге., 89).

МӘРТЕБЕЛЕНУ *Мәртебелен етістігінің қимыл атауы.*

МӘРТЕБЕЛЕУ ... Осы орайда анықтамалықты орынды іс, қажет дүние деп атап айтып, баспа орнын да, шығарушыларды *м ә р т е б е л е у г е* әбден болады (Қаз. әдеб., 22.10.1983, 9).

МӘРТЕБЕЛІРЕК с ы н. *Мәртебесі артықтау, мәртебелілеу.* Әйтсе де, оң жанақ қолбасысы сәл-пәл *м ә р т е б е л і р е к* көрінер еді (М.Мағауин, Аласапыран, 301).

МӘРТТІЛІК з а т. *Жомарттық, мырзалық; мәрттік.* Ақжүніс үш батырдың хас жаужүрек *м ә р т т і л і г і н е* риза болса да, әкесі үшін құрбандық еткен жауыздарға аяу тілемеді (С.Ордашева, Кек жуған, 7).

МӘСЛИХАТ: Мәслихат хатшысы. *Мәслихат депутаттарының жұмысын үйлестіруші адам.* – Алдыңғы күнгі «Егеменнің» санын қарап шыққан сияқты едім, - деді *м ә с л и х а т х а т ш ы с ы* бәсең дауыспен (М.Мәжитов, Аманғали, 26).

МӘСТЕКІ з а т. *Қу, сұм.* Мұндай *м ә с т е к і н і* көрген емеспін (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 163).

МӘСТҮР з а т. *Бір істің шебері; ұста.* – Қызыңды *м ә с т ү р* етіп шығғардың, мың да бір рахмет саған, ал ұлыңның билігін маған қойшы... (Қаз. әдеб., 11.07.1975, 4).

МӘСУЕК ... Жастан жолдас болған бес жолдасы: *м ә с у е к,* тәспық, орамал, бәкі, қамшы болар (Шешендік сөздер, 44).

МӘСІХШІ з а т. д і н и. *Мәсіх салтын сақтаушы, мәсіх дәстүрін ұстанушы. М ә с і х ш і л е р* ауылына екінші күнгі сапарымыз осылай аяқталды (Қ.Әбілқайыр, Текес, 192).

МӘСІШЕ үс т. *Мәсі тәрізді, мәсі сияқты.* Қап-қара пұшпақтары нәп-нәзік төрт

сирағына арнап тіккен *м ә с і ш е* жараса қалған (А.Сейдімбеков, Серпер, 98).

МӘТЕЙ з а т. *Бойы аласа, ені жалпақ-тау келген бөшке, тенек.* Қысқа, бірақ жалпақ, кең күбіні – тенек, кей жерде *м ә т е й* деп атайды (Ана тілі, 02.10.2008, 4).

МӘТҚАПЫЛ з а т. ж е р г. *Кесепат, кесір; қауіп-қатер.* Бұлардың ісі де солай. Артқа қарап алып, алға ұмтылады. Көзомақа, жаппай шабыстың бір *м ә т қ а б ы л ғ а* соқтырарын жақсы біледі (Жалын, 1969, №4, 99).

МӘТ-МӘТ з а т. *Ойын аты.* Баланың баяғы сонарда жалаңаяқ жүгіретін *«м ә т – м ә т»* ойнайтын шабыры осы (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 164).

МӘТӨКТІК з а т. ж е р г. *Ақымақтық, ақылсыздық, кещелік.* Көктемде бір мәрте қалаға қонып қалды. Сол жолғы *м ә т ө к т і г і н* әлі күнге кешірмейді. Несі бар еді? (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 69).

МӘТТАҚАМДЫҚ з а т. *Ұқыптылық, жинақылық.* Тұрмыстағы күнбе-күнгі ұқыптылық өнердегі *м ә т т а қ а м д ы қ т ы*, ұқыптылықты аңғартқандай (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 96).

МӘТТАҚЫМ қ. ***Мәттақам.*** Бізге ана тілінен сабақ берген мұғалімдер ішінде тіл тазалығына, дұрыс сөйлеуге, мәндімағыналы сөйлетуге аса *м ә т т а қ ы м,* ұқыпты маман Ләбиба Ғұсманова осы күні пенсияда (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 22). Бұл қара бастығының қадағалауынсыз-ақ жұмысқа *м ә т т а қ ы м,* іскер (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 57).

МӘТҮШКЕ з а т. с ө й л. *Орыс әйелдерін қазақтар осылай атайды.* Доңыз етін жеті жыл аш жүрсе де жемейді, сеніңіз. Ал *м ә т ү ш к е л е р м е н* көңілдес дегені түп-тұқиянымен өтірік (З.Иманбаев, Қос қайың, 512).

МӘТІБИ ... 2. *Шебер, ұста, епті.* – Мені мұқатуға *м ә т і б и с і ң* әйтеуір! (Қ.Найманбаев, Беймезгіл. 64). - Өстіп, оңай олжаға ғана *м ә т і б и с і ң* (Бұл да, 212). Әншейінде көлеңкеде отырып пыш-пыштағанда жұрттың бәрі де *м ә т і б и* (Ә.Кекілбаев, Құсқанаты, 266).

МӘТІБИСУ *Мәтібисі етістігінің қимыл атауы.*

МӘТІБИСІ е т. *Қожа болғансу, билік жүргізгенсу.* –Шайыңды жина, су әкел, қонаққа көпшік әпер, - деп әйеліне *м ә т і б и с и д і* (Д.Досжанов, Жолбарыс, 15).

МӘТІРӨШКЕ з а т. б о т. с ө й л. *Киікоты (душица).* Біреулер *«м ә т і р ө ш к е»* атап кеткен таудың күлгін гүлді өсімдігінің жапырақтарын шілде түсе екіүш қап қып жинап алады (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 4).

МӘУЕЛЕН ... Жеміс ағаштары, теректері *м ә у е л е н і п,* жарыса бой түзеп тұр (Саятшылық, 92).

МӘУЖІР с ы н. ж е р г. *Соры қайнаған, бейшара; мыжырайған.* Қартайғанда қатыны өліп, тоқал іздеп, амалсыз сақалмұртын күзеп, жасанып шыққан *м ә у ж і р* еркектердей жасыл мен қызылды аралас жамылып, әсіре әлеміштеніп алыпты (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 96).

МӘУКІЛ з а т. и х т и о л. *Балықтың бір түрі.* Әйтеуі сол тұста қысы-жазы алабұға мен *м ә у к і л* жыбырлап жатады (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 155).

МӘУЛЕН з а т. 1. *Арыстанның, жолбарыстың баласы* (Білім және еңбек, 1984, №9, 25). 2. *Ұрғашы мысық* (Ана тілі, 05.02.1998, 16). Мысықтың *м ә у л е н і* мияулап туар (Түбі бір түркі тілі, 56).

МӘУЛЕТ з а т. а р. *Туған жер, Отан.* Жетісу ед *м ә у л е т і,* Сырымбет ед әулеті Дулат еді руы (Жамбыл, Шығ., 1, 162).

МӘУЛІТ…Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы Мұхаммед пайғамбарымыздың дүниеге келген айына орай, жылдағы дәстүр бойынша *М ә у л і т* салтанатын ұйымдастырады (Ана тілі, 07.02.2013, 3).

МӘУЛЯНА з а т. а р. к ө н е. *Діни адамдарға берілетін құрметті ат, атақ.* Бұл ұзын бойлы, ат жақты, қалың қабақты, көзге көрікті жігіт еді. Діни оқудағы шеберлігі үшін *м ә у л я н а* атын алған (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 204).

МӘУШАРБАҚ з а т . ж е р г. *Балкон д. м.*

МӘУІЛДЕК з а т. с ө й л. *Мысықтың баласы.* Көзі ашылмаған *м ә у і л д е к т е р і н* бір-бірлеп тістеп таситын мысықта әрліберлі қалай сүйрелеп жүрсін (М.Сқақбаев, Ұят тур., 118).

МӘУІЛЖІ е т. с ө й л. **Уылжу.** Нұра өңірі ақшұбар гүлді шыт көйлек киген арудай *м ә у і л ж і п* тұрды (Ж.Ахмади, Айтұмар, 250).

МӘУІТІ: Мәуіті шапан. *Мәуітіден тігілген шапан.* Басына сусар бөрік, үстіне *м ә у і т і ш а п а н* киген қазақтың биболыстары мен байлары жүр (Т.Мәмесейіт, Таудан., 15).

МӘШ... Әзім ебін тауып ет асайтын сәтті пайдалануға *м ә ш* (Қаз. әдеб., 12.11.1982, 7).

МӘШКЕ з а т. ж е р г. ***Сиыр.*** – Жалғыз м ә ш к е сойып едік, қалған жарты жаясын кеше бұзып алдық, одан басқа тұлдыр болса бұйырмасын (Б.Майлин, Таңд., 378).

МӘШКЕ: Мәшке ит. *Үлкендігі мысықтай-ақ болатын кішкене ит тұқымы.* Жайма-шуақ үннен әлдебір жылы ықылас аңғарған *м ә ш к е и т* еркелей бәйпектеп, сабалақ құйрығымен иесінің жалаңаш балтырын сып-сып соғады (М.Сқақбаев, Ұят тур., 253).

МӘШРАП з а т. *Ұйғыр халқы мен өзбек халқының хормен айтатын әні.* Әр мұқамның аяғы дәстүр бойынша *м ә ш р а п п п е н* – көпшілік қатысатын ән-би, хормен аяқталуы керек (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 164).

МӘШҺҮРЛІК ...Шынында да детектив дүниелердің халық арасындағы *м ә ш ҺҮ р л і г і* ақиқат қой (Қаз. әдеб., 08.06.1984, 6).Әбу Әли ибн Сина өзінің кітабында: оның [әл-Фарабидің] шығармаларын пайдаланғанын, сол арқылы *м ә ш ҺҮ р л і к к е* қолы жеткенін еске алады (Лен. жас. 03.01.1973, 3).

МӘШІК з а т. *Кейбір жерде «лапта» деп аталатын балалар ойыны.* Мұндағы балалар доптың орнына «лапта» – *м ә ш і к* ойнайды (Ж.Алтайбаев, Таңд. шығ., 309).

МЕДБИБІ...Тұңғышы Жанбөпе – *м е д б и б і.* Медсестра *м е д б и б і* деп аудара бастады (Алматы ақшамы, 11.04.1991, 4).

МЕДБИКЕШ з а т. с ө й л. **Медбике.** Күнделікті дәрумендерді ішкізуге келетін *м е д б и к е ш* абайсызда «Аққан дертінен емделгендер де болған» деп сыпайылап жеткізіп қойды (С.Ордашева, Кек жуған, 57).

МЕДИНЕ з а т. к ө н е. **Штаб**. Қазіргі жағдайда Моғолстан *м е д и н е с і н* бекінісі нашар Алмалыққа қалдырамыз ба, әлде жау қолы оңай жете алмас Ақсу шаһарына қайта көшіреміз бе? Соны шешіңдер (І.Есенберлин, Алмас., 187). Жәнібек пен Керей сұлтан бес жүз сойылды салт атты нөкерлерімен сіздің *м е д и н е ң і з г е* келе жатыр (Бұл да, 189).

МЕЗАН з а т. к ө н е. *Кесененің онша биік емес дөңгелек мұнарасы.* Төле би (Қарлығаш би) кесенесі 1873 ж. салынған. Есігінің алдында, шығыс жақта өте биік емес дөңгелек мұнара – *м е з а н* бар (Ана тілі, 31.01.2013, 6).

МЕЗГЕУШІ з а т. с ө й л., **Меңзеуші.** Өзінің қыжылы бар топты *м е з г е у ш і л е р:* «Бұл әлгі пәленшелердің бүлігі» дейді (Т.Әлімқұлов, Көкек айы,111).

МЕЗЕ з а т. *Көздің қиығы.*

МЕЗЕК з а т. *Иттің боғы* (Жас алаш, 01.11.1998, 5).

МЕЗІЛІК з а т. *Мезі болғандық, ығыр қылғандық. М е з і л і к т е н* арылып, тыныс аламыз ба деген тергеушілердің тәтті қиялын Байбөрінов бауырдай боршалап кете барды (Ж.Мусин, Туған үй., 192).

МЕЗІРЕТІНДЕ ү с т. ж е р г. *Шамасында, көлемінде, ішінде.* Сол бір күн, бір түн батырдың содан бергі 3-4 айдың *м е з і р е т і н д е г і* тіршілігінің қуанышты медеті болды (К.Сегізбаев, Беласқан, 119).

МЕЙМАНШЫЛА е т. *Мейман болу, қонақ бару.* Көзі боталаған ақсары қыз Үкілім мен әжесінің нағашыларына *м е й м а н ш ы л а п* келгендеріне айдан асқан (Т.Әбдірайым, Алабұға., 98).

МЕЙМАНШЫЛАУ *Мейманшыла етістігінің қимыл атауы.*

МЕЙМАНШЫЛЫҚ з а т. *Мейманшылық, мейманшылдық.* Ішіне төсек салып орын сайлап, Әр үйге саба орнатты, бие байлап. Ханына халық жиналып келгенінде, Етуге *м е й м а н ш ы л ы қ* қойған ойлап (Батырлар жыры, 6, 111).

МЕЙРАМҚОСТЫҚ з а т. с ө й л. **Мейрамшыл.** Солай болған күнде де төре ауылының *м е й р а м қ о с т ы ғ ы н ы ң* оның мініне жатқызбасақ керек (Тезек төре, 8).

МЕЙРАМПАЗ[1] з а т. *Елді күлдіретін цирк әртісі, сайқымазақ; клоун.* Ал осы сәтте жұртшылық сахна сәні – Дмитрий мен Аркадий тәрізді *м е й р а м п а з д а р м е н* (клоундар) бірге күлкіге қарық болып жатты (Лен. жас, 22.01.1977, 4).

МЕЙРАМПАЗ[2] с ы н. *Мейрамшыл, тойшыл, мерекешіл.*

МЕЙРАМПАЗДЫҚ з а т. *Мейрампаз болғандық, күлдіргіштік.* Кезі келсе,

кесірлік те танытып, бұлар сайқымазақ, *м е й р а м п а з д ы қ қ а* жақын жүрген ғой (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 311).

МЕЙРАМСУ з а т. ж е р г. **Имансу.** Ақыры ел денесін тауып әкеліпті. Оң жаққа қойып, *м е й р а м с у ы н* берген кезде әлдеқайдан «Мен – Арқарбаймын, мен – Арқарбаймын» деген дауыс естілсе керек (Қ.Олжай, Қанат байла., 33).

МЕЙІРКЕШ з а т. с ө й л. ***Медбике***. Автор бұған дейін «медбике», «медбибі» деп жазылып жүрген орыстың «медсестра» сөзінің *м е й і р к е ш* деген жаңа аудармасын ұсыныпты (Егем. Қазақст. 17.03.1992, 4).

МЕЙІРЛЕ е т. *Мейірі қану, шөлі басылу.* Астау басынан *м е й і р л е п* шыққан саулықтарды қашан да суын басқызып, бір қаптатып алады (Қаз. әдеб., 21.11.1975, 1).

МЕЙІРЛЕТ *Мейірле етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Малды суға *м е й і р л е т п е й* шығармайды. Бір топылып шыққасын, қайта айдап әкеліп кіреді астау басына (Қаз. әдеб., 21.11. 1975, 3).

МЕЙІРЛЕТУ *Мейірлет етістігінің қимыл атауы.*

МЕКЕРСУ… - Әй, қайлақы! *М е к е р с у д і* шығарған екенсің. Кеше не болды, айт қане? (Жұлдыз, 1973, №3, 75).

МЕКТЕБИ қ. ***Мектептес.*** 1962 жылы жаз ортасында мен бала-шағамды ертіп, Баянауылда тұратын *м е к т е б и* досымның үйіне бардым (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 78). Ә.Сұлтанов өзінің *м е к т е б и* досының адамгершілігін сыйлаған да, қарындасын қалыңмалсыз қосқан екен (Жалын, 1974, №4, 117).

МЕКТЕПТІ с ы н. 1. *Мектебі бар, мектеп салынған. ≈ Мектепті ауыл. 2. а у ы с. Үлгі, өнеге беретін, тәрбиелі. ≈ Мектепті елдің баласы* (И.Байзақов. Құр. сұлу., 320).

МЕЛЖЕМДІЛЕУ с ы н. *Мықтырақ, күштірек, қарымдырақ.* Орағы сүйірлеу келіп, ұсқын-сықпыты *м е л ж е м д і л е у* тұмсықты құсбегілер «қылыш тұмсық» деп атайды (Ж.Бабалықов, Қырандар, 71).

МЕЛЖЕМДІРЕК с ы н. *Үлкенірек, мықтырақ, қарымдырақ.* Буырылдап қойған айыр сақалы бар, дембелше келген орта бойлы, басы басқа денесінен *м е л ж е м д і р е к* біреу үйге кірді (М.Раздануұлы, Алттай., 23).

МЕМЛЕКЕТТІК: Мемлекеттік меншік. *Белгілі бір мемлекетке тиесілі барлық байлықтар мен мүліктер.* Алтынның қоры, алмас және валюта қорлары тек қана *м е м л е т т і к м е н ш і к к е* жатады (Терминол. анықт., 8, 56).

Мемлекеттік сапа белгісі. э к о н. *Мемлекет тұрғысынан бағаланған тауарға соғылатын ресми шартты белгі.* Жақында лаборатория мамандарының жасап шығарған домбырасына *М е м л е к е т т і к с а п а б е л г і с і н* беру ұйғарылды (Соц. Қаз., 26.10., 1974, 4).

МЕН: Мен білсем. *Менің білуімше, менің ойымша. ≈ М е н б і л с е м,* ол бүгін келмейді.

МЕНТ з а т. с ө й л. *Тәртіп сақшылары, полицей. – М е н т т е р* келе жатыр (Қ.Әбілқайыр, Текес., 42). – Мен сені әлі де сүйеді екенмін, - деді *м е н т т е р* кеткен соң (Бұл да).

МЕНШІКТЕЛУШІ з а т. *Біреудің иелігіне өткен зат; иеленуші.* Бірақ тәуелдеу категориясы үнемі иеленушіні (меншіктеушіні) және иеленілуші *(м е н ш і к т е л у ш і)* затты ғана білдіріп қоймайды, бір заттың басқа бір затқа қатысын да білдіреді (Қазіргі қаз. тілі., 223).

МЕНШІКТЕУШІ з а т. *Бір нәрсені өз меншігіне алушы, иеленуші.* Бірақ тәуелдеу категориясы үнемі иеленушіні *(м е н ш і к т е у ш і н і)* және иеленілуші (меншіктелуші) затты ғана білдіріп қоймайды, бір заттың басқа бір затқа қатысын да білдіреді (Қазіргі қаз. тілі., 223).

МЕҢЗЕУШІ з а т. *Бір нәрсені меңзеген адам.*

МЕҢІРЕУ: Меңіреу құр. з о о л. *Құрдың бір түрі.* Мәселен, шырша, балқарағай өскен орманда қанаттылардан көбірек кездесетіні – *м е ң і р е у қ ұ р* (Лен. жас, 30.03.1977, 3).

МЕРГЕН з а т. а с т р. *Аспанның оңтүстік жарты шарына, дәлірек айтқанда Сарышаянның маңына орналасқан шоқжұлдыз. Ол қауыс (қараша) айында көрінеді.* Шоқжұлдыздардың саны көп. Олар: Аққу, Арыстан, Бүркіт, Жетекші, *М е р г е н,* Саршаян, Кіші Аю, Үлкен Аю т.б. (Х.Әбішұлы, Халық астр., 9). *М е р г е н* жұлдызы Бүркіт, Қалқан, Жылан, Жыланбөктерген, Сарышаян, Ешкімүйіз шоқжұлдыздарының аралығында орналасқан (ҚҰЭ., 6, 472).

МЕРЗІМ з а т. ш а х м. с ө й л. *Ферзі, уәзір.* Бір «жаяуды» жүремін Ойын болар порым жоқ. Бұл шатырашта білемін, *М е р з і м д е р г е* орын жоқ (Шәкәрім, Шығ., 400).

МЕРКІТ з а т. *Моңғол тайпаларының бірі.* Әзелде туысы басқа *м е р к і т* – керейге сіңді, ұлысы басқа күрлеуіт – қыпшаққа телінді (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 148). Шыңғыс хан өзіне бағынбай безе көшкен *м е р к і т* тайпасын соңынан қуып келіп осы ырғыз қаласында қырып кеткен (Ә.Кекілбаев, Үркер, 217). – Қасыңа мына Жошымен қосып, түмен әскер ал да, Гүрганжіге қашқан *м е р к і т т і* шап, - деген (Е.Тұрысов, Темірлан, 168).

МЕРЛЕ е т. ж е р г. *Мөлшерлеу, өлшеу; көздеу.* Әлжан қосауызды қос аяқ тұғырына орнатып, асықпай *м е р л е д і* де, атып жіберді (Ә.Сарай, Атырау, 82).

МЕРЛЕУ *Мерле етістігінің қимыл атауы.*

МЕРТТЕС е т. с ө й л. *Алысу, жұлысу, соғысу.* Не жауласып *м е р т т е с к е н* емес, не жөндесіп серттескен емес, қит етсе, бір-біріннің жоқ-жіктік, кем-кетіктеріңді айтып, ел көзінше қаңқулассаңдар, әрине, жараның ауызы ұшыға береді (Лен. жас. 15.08.1973, 3).

МЕРТІК: мертік балық с ө й л. ***Бақатіс.*** Ертеде халық медицинасында бақатісті кептіріп, сүйек сынғанда қолданған. Сондықтан оны *«м е р т і к б а л ы қ»* деп атаған (Білім және еңбек,, 1985, №2, 15).

МЕРУЕРТ: меруерт жүзік... *М е р у е р т* көзді *ж ү з і к* аса сирек кездесетін әшекейлердің қатарына жатады (Қаз. этнография., 2, 479).

МЕС¹ з а т. к ө н е. *Ішіне жел толтырылған мес сияқты музыка аспабы.* Ал *м е с,* безілдек, дүңкілдек, азаншы секілді біраз аспаптарды қалпына келтіру жолдарын әлі де іздестірудеміз (Қаз. әдеб., 13.07.1984, 12).

МЕС²... 2. а у ы с. *Семіз, жұнттай, қарны қампиған ат. М е с* құладан түсіп, сүйретінді ізге жаяу түстім (Ж.Орманбаев, Тұзақталған., 5).

Мес қылды. *Семіртті, қоңдандырды, шайлатты.* – Бұл неменің мешкейлігі де, *м е с қ ы л ы п* жемдесең де шыр қонбайтын тырақылығы да саған тартқан, - деп шағыр көз шабдардың қызалағыштығын да Ситан Асекеңе теліді (Қ.Ысқақ, Ақсу., 433).

Мес торы. *Қарны қампиған торы (ат). М е с т о р ы с ы н* шартаңдатып желе жөнелді (Қ.Ысқақ, Тұйық, 13). Бірақ *м е с т о р ы н ы ң* жерден бас алмауына қарағанда сірә өткінші болар (Бұл да, 85).

МЕСБЕРІК с ы н. *Мал бағуға, ауыр жұмысқа пайдалануға қолайлы (ат).* Қазақ аттары төрт түрлі болады: жүйрік, жорға, жүрдек-жүрісті, *м е с б е р і к* (Қаз. әдеб., 11.11.1988, 13). *М е с б е р і к* аттарды ауыр-машахатты қызметке жұмсайды. Бір *м е с б е р і к* бірнеше ай мал бағуға жарайды (Бұл да).

МЕСЕКЕР с ы н. *Қолынан іс келетін, шебер.*

МЕСЕКЕРЛІК з а т. *Қолынан іс келетіндік, ісмерлік.* Ол жалғыз арбасымен ел аралап, қолының *м е с е к е р л і г і н е* сүйеніп жан бағатын (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 196).

МЕСЕР з а т. ж е р г. *Есер, ақымақ, жындысүрей. М е с е р м і з-а у:* қырдың көгі тебіндесе болды, сол бір алдамшы үш жапырақты теңгешөптің төрт жапырақтысын іздеп әуре-сарсаңға түсетін едік (О.Бөкеев, Үркер, 41). Жұрт совет өкіметінің атын жамылған *м е с е р л е р д е н* жан сауғалап кардон асса, менің әкемнің зираты да мынау іргеде жатыр (Қ.Ысқақ, Ақсу., 461).

МЕСКЕ з а т. с ө й л. ***Мескей.*** Қолында бетін майлық орамалмен қымтап жапқан *м е с к е. М е с к е д е* ешкі етінен жасалған салма (С.Жүнісов, Заманай., 5).

МЕСКЕЙ ... Жағаға жасырып қойған *м е с к е й і,* кішкене тостағы мен қасығы болатын (С.Байжанов, Ақ маржан, 9).

Мескөрік ... *М е с к ө р і к* – бітеу сыпырылған көріктің теріден жасалынған байырғы түрі. Ол тез жиналады, әрі көшіп-қонуға ыңғайлы (Қаз. этнография., 3, 213).

МЕСҚОБЫЗ ... Ал сол уақыт тозаңынан артылған аспаптардан сазсырнай мен жетіген, дауылпаз бен шаңқобыз, *м е с қ о б ы з* бен сыбызғының «Отырар сазында» мейлінше жарасым тауып, пайдалану мүмкіндіктері молынан ашылған (Лен.жас., 17.12.1983, 4)

МЕСҚОБЫЗШЫ з а т. *Месқобызда ойнаушы.* Оған қобызшы Г.Тоқтыбаева, сазсырнайшы Г.Бекетова, *м е с қ о б ы з*

ш ы С.Оразалиев, әнші М.Қазтуғанова, сыбызғышы Е.Құсайынов сияқты шебер орындаушылардың аяқ алысы көз жеткізеді (Лен. жас., 17.12.1983, 4).

МЕСІН ...? Мәшһүр Жүсіп *м е с і н д е г і* батаның бір бөлігі қарсы жаққа айтылған қарғыс түрінде келеді (Қаз. әдеб., 26.08.1983, 13). Мәшһүр Жүсіп *м е с і н д е г і* материалдардың біраз бөлігі – шешендік сөзге арналған (Бұл да).

МЕТАГРАММА з а т. л и н г в. *Жұмбақталған сөзді табу ойыны. М е т а г р а м м а д а* белгілі бір сөз жұмбақталады. Алдымен соны табуға тиістіміз. Содан соң нұсқаған әріпті басқа әріппен алмастырсаң, сөздің мәні өзгереді. Мыс: «С»-дан бастасаң – бояумын. «Қ»-дан бастасаң – далаңмын. «Ж»-дан бастасаң – өлеңмін, Аузындағы адамның (сыр – қыр – жыр) (Білім және еңбек, 1973, №1, 32).

МЕТАЛЛУРГИЯ: Металлургия комбинаты. *Металл өндіретін және өңдейтін комбинат.* Айталық, Қарағанды мен Теміртаудың *м е т а л л у р г и я к о м б и н а т т а р ы н а н* шыққан ақаба су Нұраға осы жолмен табысады (Қаз. әдеб., 18.03.1988, 3).

Металлургия отаны. п е р и ф р. *Кенді Алтай осылай да аталады.* Бүгінгі кенді Алтай – үлкен өнеркәсіптік аймақ. *М е т а л л у р г и я о т а н ы* (Жас алаш, 20.09.2003, 2).

МЕТАФОРАСЫЗ с ы н. *Метафорасы жоқ, метафораланбаған.* Ал Ш.Руставелиде *м е т а ф о р а с ы з* жол жоқ десек те қате айтпаған болар едік (Жалын, 1974, №1, 126).

МЕТКЕЛДЕЙ с ы н. *Меткел сияқты, меткел тәрізді.* Ләпкеде бейне *м е т к е л д е й* Кіршіксіз еді зайыбың (Досқожа би: Қаз. әдеб., 22.02.1991, 7).

МЕТРАНПАЖ з а т. т и п о г р. *Терілген мәтіннің верскасын жасаушы, оны ретке келтіруші маман.* Ең бірінші кезекшілікке барған күні *м е т р а н п а ж* әйелдің талап еткен «клишесінің» орнына бұрышта сүйеулі тұрған таяқты алып барып, әбден масқарам шыққан-ды (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны. 54). Газет редакциясында әдебиетші Төлеутай, линотипист және *м е т р а н п а ж* Забира мен Таңсық бар екен, мен жетіншісі болдым (Қаз. әдеб., 13.04.1973, 4).

МЕТІРКЕ з а т. *Туылғандығы жөніндегі куәлік.* Үйлеріңде, аты немене еді, әлгі *м е т і р к е л е р і* бар шығар (Ә.Қалдыбаев, Таңд. шығ., 2, 51).

МЕХАНИКАЛЫҚ: Механикалық сағат. *Арнайы механизм мен тиісті тегершіктер жүйесі арқылы тербеліске түсетін сағат. М е х а н и к а л ы қ с а ғ а т* – сағаттың ең көп тараған түрі (Шаңырақ, 77.

МЕХМАН з а т. к і т а б. ***Мейман.*** Билікті әміршіге лайық құрметпен, түземді әскер, мерейлі *м е х м а н д а р* алдында салтанатты атанды (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 103).

МЕХНАТКЕР з а т. *Мехнат шегуші, бейнеткер.* Жалғыз Талас емес, бүкіл байтақ Түркістанның *м е х н а т к е р* комиссары болып тұрмын (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 9).

МЕШЕР з а т. *Сібір халықтарының бірі.* Жұрт боғұлдар мен *м е ш е р л е р д і ң* бастарына жастанып жататын теңдеріне телмірді (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 94). Тұрсынбайды оңашалаған *м е ш е р* жігіт алақтап: - Атаман, кессең басым міне, - деді (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау,. 98). Жасы отызға жетпеген, орыс емес, шүршіт пе, қалмақ па*, м е ш е р м е?* Белгісіз (З.Ақышев, Жаяу Мұса, 298).

МЕШІТТІ с ы н. *Мешіті бар, мешіті көп.* Төрттөбе елі бай, *м е ш і т т і* ел (Б.Майлин, Таңд., 346).

МИ ... Енді ол сыбызғыға до, ре, *м и,* фа, соль, ля, си – үшбұрыштаған жеті тесік жасап жатыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 64).

МИ: Ми қойыртпақ. *Мидай араласып кеткен, қойырпақ болған.* Осының бәрі жергілікті халықпен араласып, *м и қ о р ы т п а қ* болған (Б.Соқпақбаев, Таңд., 59).

Миын атала қылды. *Миын жеді, миын ашытты.* Келе жатып асыр салып, үйдің астаң-кестеңін шығарған немерелері бір-екі сағаттың ішінде *м и л а р ы н а т а л а қ ы л ы п ж і б е р д і* (Н.Ораз, Сиқырлы., 165).

Миын бықыртты. с ө й л. *Миын ашытты.* Мына әр үйден жиылған тентектер *м и ы ң д ы б ы қ ы р т ы п* жібермесе қайтсін (Жалын, 1974, №6, 78).

МИҒҰЛАЛАН е т. *Миғұла болу, ақылынан адасу. М и ғ ұ л а л а н ы п* отырған жоламанның басына бір кезде әлдеқалай сәуле жарқ еткендей болды (М.Қуанышбаев, Тайталас, 98).

МИҒҰЛАЛАНУ *Миғұлалан етістігінің қимыл атауы.*

МИДИЯ з а т. з о о л. *Теңіз суларында тіршілік ететін моллюскілердің бір түрі.* Адамдар устрицаларды, *м и д и я л а р д ы,* айдаршаларды және басқа қос жаппалы моллюскілерді ежелден тамаққа пайдаланып келеді (Су асты. тіршілік., 21). Қосжақтаулыларға жататындар: айқұлақ, *м и д и я,* устрица т.б. (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 40).

МИЗАМ з а т. ж е р г. *Жаңа заңдылыққа негізделген жаңа құрылым.* Сөйте тұра жаңа *м и з а м д ы,* оның әпербақандарын жаны жақтырмайтын (З.Қиянатұлы, Көшпенді., 170).

МИЗАМДЫҚ з а т. с ө й л. ***Мизам.*** Сентябрьді – мизам деп атайды. Кейде бұл айды таразы деп те атайды. Таразы мизамда туатын жұлдыз аты. Бұл айда желісі сағыммен шұбатылып, *м и з а м д ы қ* ұшады (Ана тілі, 21.02.1991, 7).

МИЗАМТОЙ з а т. ж е р г. ***Сабантой.*** *М и з а м т о й ғ а* халық өте көп жиналады. Онда бағбандар жетім-жесір, кедей адамдарға жеміс-жидек, диқандар кеусен таратады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 5, 44).

МИЗАМШАЛАП ү с т. ж е р г. *Жаңа заманға лайықтап, еуропашалап.* Үстімде *м и з а м ш а л а п* тіккен қайырма жағалы шапаным бар (Қ.Мұқажанұлы, Ортеке, 147).

МИЗАН з а т. з о о л. *Денесі қара қоңыр түкті, суда тіршілік ететін өрмекші түрі. М и з а н* (серебрянка) суда тіршілік еткенімен, ол атмосфералық ауамен тыныс алады (Р.Сәттімбеков, Қызықты биология, 64). *М и з а н* өрмек торын төңкерілген қоңырау пішінді етіп, су астындағы өсімдіктерге бекітіп тоқиды (Бұл да).

МИЗАНСЦЕНАЛЫҚ с ы н. *Мизансценаға тән, соған қатысты.* Актерлер жарықтың түскен жерінде ғана әрекеттену салдарынан образдардың сахналық, *м и з а н с ц е н а л ы қ* мүмкіндіктері кеміп кеткен (Қаз. әдеб., 30.01.1976, 4).

МИЗЕТ *Мизе етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Өркешінен ұстап тартқылады. *М и з е т е* алмады (О.Бөкеев, Өз отыңды., 209).

МИКРОРАДИОҚАБЫЛДАҒЫШ з а т. т е х н. *Кішкентай радиоқабылдағыш.* Онымен қоймай, қыз мойнында қос «ұялы» қалта телефон, транзисторлы *м и к р о р а д и о қ а б ы л д а ғ ы ш* ұзын бауларымен саландап тербеледі (М.Қарайқұлов, Құпия., 15).

МИКРОКЛИН з а т. г е о л. *Ашық қызыл түсті тау жынысы.* Қызыл, көк түсті слюда, ашық қызыл *м и к р о к л и н,* мөлдір көк флюрит, қою жасыл турмалин, қан қызыл граниттердің өзі неге тұрады (Т.Әбдіков, Айтылмаған., 201).

МИКРОПРОЦЕССОР з а т. и н ф. *Шағын процессор.* Бір микросхемадан тұратын процессорды – *м и к р о п р о ц е с с о р л а р* арзан, әрі көлемі де шағын (Білім және еңбек, 1986, №1, 7).

МИКРОСЕКУНД з а т . т е х н. *Секундты мыңға бөлгендегі бір бөлшегі.* Ал ғалымдар мұндай да сағаттар жасады. Оны миллисекунд, *м и к р о с е к у н д,* наносекунд деп атайды (Шопан серігі, 272).

МИҚАП з а т. *Мидың қабы, сыртқы қорғанышы.* Мылтықтың оғы арқардың екі мүйізін түбінен сынырып түскен, бірақ *м и қ а п* аман (Ғ.Нұрпейісов, Аңшы сыры, 88).

МИҚҰРТ ... Павлодар облысының колхоздары мен совхоздарында қойлардың *м и қ ұ р т* ауруы көп тарап кеткен және оларға экономикалық жағынан едәуір зиян келтіріп жүр (Қазақс. ауыл шаруаш. 1960, 70). Бұл ауру қойда көп болады. Шопандардың «айналма», «тентек» деп айтып жүрген осы *м и қ ұ р т* ауруы. (Коммунизм жолы, 07.05.1969, 3).

МИЛИАРДТАП ү с т. *Милиард-милиард етіп, милиардпен есептеп* (Б.Шайкенов, Табиғаттағы., 35).

МИЛЛӘТ з а т. а р. к ө н е. ***Ұлт.*** Бұл күнде *м и л л ә т і н е* қаламымен қызмет қылып жатыр (Айқап, 1915,4). *М и л л ә т т і ң* кел де берік, ал жастары! Қызмет қыл, өткір қылыш, алмастары. Бәріміз қуат қосып бірге тартсақ, Анық қой надандықта қалмастары (С. Торайғыров, Таңд. шығ., 45). Күйіңмен күнді күлдіріп, Әніңді айға көлбеттің. Бәрі де білді атыңды, Жетпіс екі *м и л л ә т т ің* (Лен. жас, 08.06.1972, 3).

МИЛЛИЛИТР з а т. *Литрлеп өлшеудің ең төменгі мөлшері.* Әрбір алты сағат сайын екі *м и л л и л и т р д е н* морфи егуді ұмытпаңыздар (С.Ғаббасов, Қандауыр).

МИЛЛИМЕТРЛЕП ү с т. *Миллиметрлеп өлшеп, дәл етіп.* Қысқасы, бір сабақ жіптен бастап *м и л и м е т р л е п* өсетін көлемді гобеленді тоқу арысында көп

ізденуге, еселеп тер төгуге тура келді (Лен. жас., 30.01.1985, 3).

МИЛЛИМИКРОН ... Жарық толқындарының ұзындығын *миллимикронмен* (млк) өлшейді. Қазіргі атауы – нанометр (нм) (Ә.Қайдаров, Сырға толы., 9).

МИЛЫ с ы н. *Ми батпақты.* Жамандықты бастау қиын, бір басталса ол адамды *милы* қарасудай түбіне қарай тарта жөнеледі (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 211).

МИЛЫҚ з а т. *Жүгеннің миға жақын жатқан бөлігі.* Жүгенде екі «жақ», бір *«милық»,* «кеңсірік», «сағақ», «ауыздық», «желкелік, «кекілбасар» болады (Шаңырақ, 520). *Милықты* кейде кекілбасар деп те атайды (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман, 197).

МИЛЫҚТАН *Милықта етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Ең артқы қаба сақалды қара кісі еді. Басындағы жалбайы *милықтанып,* буы бұрқырап терлеп, ентіккендей болып тұрды (Б.Майлин, Таңд., 165).

МИНИАТЮРШЫЛ з а т. *Кішкене көлемді сурет салуға жаны құмар адам.*

МИНИАТЮРШЫЛДЫҚ з а т. *Кішкене көлемді сурет салушылық.* Брюллов суретшілерге «Кеңірек, кеңірек көселіндер. *Миниатюршылдыққа* бой алдырмаңдар,- деп кеңес берген екен (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 142).

МИОКАРДИТ ... – *Миокардитсыз ба?* Әлде инфарксыз ба? – дедім өзім шала білетін жүрек ауруының аттарын есіме әзер түсіріп (І.Есенберлин, Ғашықтар, 56).

МИРШИКАР з а т. к ө н е. *Хан сарайындағы аңшылық бастығы.* Моғолстанның жоғары қызмет баспалдағында инақтар (хан кеңесшілері), *миршикар* (аңшылық бастығы), сондай-ақ наиб (орынбасар) және басқа қызметтерді атауға болады (ҚазССР тарихы,, 2, 198).

МИСАҚ ... «Сусылдап судан ұшқан сұқсыр, *миса қ,* Су қылып қанатымды кетпе тастап» (Айтыс, 1940, 198).

МИСЫҚ з а т. ж е р г. *Азып-тозды, ес-түсінен айырылды, сансырады.* Залым деген ілгергі, Болыстар сотқа сұралып, Қорлықты байлар тым көрді. *Мисық* боп кетті көрсеңіз (Ө.Ақжолұлы, Үрияттнама, 95).

МИТТЕЛЬШПИЛЬ з а т. *Шахмат ойынының орта тұсындағы жүрістер. Миттельшпильде* қарсыластардың күші теңдес болғанымен, біздіңше әзірше сәл де болса Каспаровтың фантазиясы басым (Лен. жас., 07.11. 1985, 4). Әдетте партия үш құрамдас бөліктен тұрады: дебют, *миттельшпиль,* эндшпиль (Лен. жас, 12.11.1985, 4).

МИТЫ з а т. и х т и о л. *Бұлақ суларда тіршілік ететін балық.* Қызыл, алақанат, қашаған қызыл, *миты* – қызыл балық тектестерге жатады (Қаз. этнография., 1, 403).

МИША ү с т. *Ми тәрізді араласып, опыр-топыр болып.* Екі жақ тағы *миша* былығып, жан алып, жан беріскенқан майдан ұзаққа созылды (Т. Зәкенұлы, Мәңгітас, 476).

МИЫҚ: Миық тартты. *Миығынан күлді, жымиды.* Қыз сәл *миық тартты.* Сонда ғана Шеге өзінің қисынсыз көп тұрып қалғанын байқады (С.Елубай, Ақ боз., 111).

МИЫҚТАН *Миықта етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бесінші, бір жігіт бар тұйықтанған, Ала көз қалың шашты *миықтанған.* Өзіне өзі білгенің жөн демес ке, Қорсылдақ, шошқа мінез сияқтанған (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 416).

МИЯСАР с ы н. ж е р г. 1. *Кеңес берер, ақыл қосар (қария).* Бөкенбай мен Әбілқайыр Қарақұмдағы жиыннан кейін ұлыс-ұлыстан жаубасар жігіттерді ғана емес, *миясар* қарияларды да жинады (Ә.Кекілбаев, Үркер, 137). *Миясар* қариялардың білмейтіні жоқ (Бұл да, 138). 2. *Он саусағынан өнер тамған, шебер, іскер.* Атымды бағып баптауға, Асылдан соққан найзамды. Қарағайға саптауға, Құртқадайын *миясар,* Жар тапқанша талай бар (Ақсауыт, 1, 38).

МИЯСКЕР з а т. ж е р г. *Ұста, шебер.* Шын *мияскердің* қолына түссе, қажетке аспайтын нәрсе болмайды екен (Ә.Кекілбаев, Үркер, 138).

МИЯСКЕРЛІК с ы н. ж е р г. *Шеберлік, ұсталық.* Тастан түйін түйетін сәулетшілік, киіз үй, қару-жарақ, жиһаз жасайтын *мияскерлік* өнері қайтадан қаулап, өсе бастады (Егем. Қазақст., 26.09.1991, 3).

МИЯТТАС *Миятта етістігінен жасалған ортақ етіс.* Сөйтіп ауылдың көл-көсір дастарқанына жиналған көп жұрт бір мезет ата-бабадан әңгіме қозғап, екі жарыла *миятта са* қалып, бір-бірлеріне қораздана қарасып талай жерге барып

қайтты (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 85). Жаман адам белгісі, Көтерілер шат болса, *М и я т т а с ы п* отырар, Қайдағы ауыл жат болса (Ө.Ақжолұлы, Үриятнама, 25).

МИЯТТАСУ *Мияттас етістігінің қимыл атауы.*

МОГАР ... Мал азығындық бір жылдық шөптің ішіндегі бағалылары – судан шөбі, *м о г а р,* ақ жүгері, тары және басқалар (Шопан сырласы, 115).

МОДЕЛЬЕРШІ з а т. *Модель жасаушы, модельші.* Үміттің де алған жолы Ұлбосынның жолы секілді. О да манекеншіден *м о д е л ь е р ш і г е* ауысқан (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 337).

МОЖА: Можап калды. ж е р г. *Көңілі су сепкендей басылды, еңсесі түсті, мұңайды; қабырғасы қайысты.* Майдандағы баласы Дәуреннің қара қағазы келгенде, *м о ж а п қ а л ы п* еді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім., 26).

МОЖАЛАН е т. *Әжім түсу, мыжмыж болу.* Әлі жасы жетіп *м о ж а л а н б а ғ а н* келіншектің борықтай аппақ тәні көзін арбап, сиқырша тартып жүре берді (А.Әлсеров, Ар алдында, 75).

МОЖАЛАНУ *Можалан етістігінің қимыл атауы.*

МОЗАЙКАЛАН е т. *Мозайкамен әрлену, мозайкамен өрнектелу.* Қазандық пен гөрхананың ішкі қабырғасы *м о з а й к а л а н ғ а н* (Лен. жас., 05.06.1975, 4).

МОЗАЙКАЛАНУ *Мозайкалан етістігінің қимыл атауы.*

МОЙТАПТАУ е т. ж е р г. ***Тойтару.*** Жазушы Ғ.Слановтың «Дөңасқанында» ерсі дегенді әбес, мүдірту дегенді жөкелту, қопару дегенді қорыс қылу, ешбір дегенді биғайым, тойтару дегенді *м о й т а п т а у* деп берген (Соц. Қаз. 15.01.1958, 3).

МОЙЫЛ е т. с ө й л. *Құру, жойылу, бұзылу.* Немесе тілі жойылып, түрі ғана қалатын, Әні *м о й ы л ы п,* үні ғана қалатын, Жаңа «қазақстандық ұлт» парқымен бара ма? Кім бағыт нұсқайды адасқан, шатасқан санаға (М.Шаханов, Мәңгүрт., 40).

МОЙЫН: Мойнына сайтан мінді. *Адал жолдан тайды, адасты.* Тоқталған бір пенде жоқ қыры сынып, *м о й н ы н а* әбден алған *с а й т а н м і н і п.* Айтсаңақ, «анау қу» деп жымыңдайды, Соған ыза боласың іштен тынып (Шәкәрім, Шығ., 39).

Мойын арқан. *Бұқатартыс ойыны. М о й ы н а р қ а н* жігіттердің жекпе-жек күш сынасатын ежелгі ойыны (Қ.Толыбаев, Бабадан., 122).

Мойын арқан тартысты. *Мойнына арқан салып, бұқатартыс ойынын ойнады. М о й ы н а р қ а н т а р т ы с қ а н* үлкендер қасқырға ит қосқандай ию-қию боп, бәсекеде жеңілгендер белдесуге қайта түсіп әлек (Т.Қошуақ, Мәрмәр., 228).

Мойын бұрғансы. *Мойын бұрып қарағансу, көңіл аударғансу.* Тұрысбек қасындағы жолаушыға *м о й ы н б ұ р ғ а н с ы п,* зырғытып өте берді (Т.Әлімқұлов, Шежірелі., 4).

Мойын жүн. *Қойдың мойнына шыққан жүн.* Қойдың дене мүшесіне қарай жүн: бас жүн, бауыр жүн, *м о й ы н ж ү н,* пұшпақ жүн, тірсек жүн болып бөлінеді (Ж.Қоқанова, Түк және тері., 11).

Мойын тартыс. қ. *Мойын арқан.* Тағы бір айта кетер жайт, қазақ мектептері үшін төменгі кластарда халықтың ежелгі ойындары (қашпадоп, орамал тастамақ, ұшты-ұшты, ақсүйек, арқан тартыс, *м о й ы н т а р т ы с* т.б.) ұлттық жаттығулардың үлгісі дене шынықтыру пәнінің программасына енгені де дұрыс сияқты (Лен. жас, 24.03.1976, 4).

Мойын тастатты. э т н. *«Түтіні түзу шықсын» деген ырыммен той өткеннен кейін күйеу балаға өзі мұжыған мойынды шаңырақтан лақтырту салты (дәстүрі).* Той тарап болғаннан кейін Марданды ақ отауға кіргізіп, *м о й ы н т а с т а т т ы* (М.Разданұлы, Алтай., 118).

МОЙЫН-БАСЫ з а т. *Мойыны да, басы да; екеуі де.* Шелденген көздері, былқ-сылқ еткен *м о й ы н-б а с ы,* ұзын тұра кеудесі өткен-кеткен мазаққорлықтың бәрін топтап тұрғандай (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 173).

МОЙЫНДАҢҚЫРА е т. *Аздап мойындау, сәл-пәл менсіну.* Төрағаны онша менсініңкіремей, тіпті емтиханшылардың ешқайсысын онша *м о й ы н д а ң қ ы р а м а й,* маңғаз жүретін апалары қасы-көзін кербездене жоғары көтерді (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 135).

МОЙЫНДАҢҚЫРАУ *Мойындаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

МОЙЫНБАУ ... Онере де Бальзак «Галстук тағу өнері» деген кітап жазып,

м о й ы н б а у д ы байлаудың эстетикалық қажеттіліктерін егжей-тегжейлі баяндапты (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 38).

МОЙЫНСАЛ: Мойынсал болды. *Көнді, құптады, мойындады.* Әрине кішкене зорекерлік көрсетпесе өздігінен ешкімнің *м о й ы н с а л б о л а т ы н* түрі жоқ (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 128). Бұл кезде тағдыр бастарына салған тақсіретке, әлжуаз күйлеріне қазақтардың өздері де *м о й ы н с а л б о л ғ а н* (Қ.Толыбаев, Бабадан., 66).

МОЙЫНСЕРІКШІ з а т. *Мойынсерік мүшесі, мойынсерік құрушы.* Әлгі, иә, әлгі *м о й ы н с е р і к ш і л е р д і ң* түнде жортып жүретін жыны тағы бар, қараң-құраң көрінбей ме маңайда!? (А.Жүнісов, Өмір ізі, 18).

МОЙЫНТАСТАР э т н. *Күйеуге мойын омыртқа ұсынған әйелге берілетін кәде.* Жібек орамалды *«м о й ы н т а с т а р»* кәдесі ретінде күйеуге мойын омыртқа ұсынған әйел алады (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 204).

МОЙЫНТҰҒЫР з а т. с ө й л. ***Мойыншақ.*** Бүрге шал әр жерде шашылып жатқан отын жаңқасын жиыстырып, бұзаудың м о й ы н т ұ ғ ы р ы, қозы-лақтың көгені сияқты көр-жерді теріп алып, баспаның астына апарып ілді (Лен. жас, 12.10.1971, 4).

МОЙЫНТҰРЫҚТА е т. *Өгіздің мойнына мойынтұрық салу* (Т.Иманбеков, Тұт ағашы, 165).

МОЙЫНТҰРАҚТАУ *Мойынтұрықта етістігінің қимыл атауы.*

МОЙЫНШАҚ з а т. *Бұзаудың, танаңның мойнына тағылған жіп.* Әділгерей тез жетіп, бұзаудың *м о й ы н ш а ғ ы н а* жармаспағанда, жығып кетуі де мүмкін еді (Қ.Жұмаділов, Сәйгүлік., 131). Есегінің құйрығына марқа бұзаудың *м о й ы н ш а ғ ы н а* байлап, «бисмилла» деп қарғып мінді (З.Жәкенов, Күн көрерім., 241).

МОЙЫНШАЛҒЫ ... Ертілеудің *м о й ы н ш а л ғ ы с ы* пальтосының сыртында салпылдап жүр (Т.Нұрмағамбетов, Ата қоныс, 101).

МОЙЫС с ы н. ж е р г. *Иір-қиыр, бұраң, ирелең.* Сусағанды сулатып, Шаршағанды қунатып, Кезегенді тура атып, *М о й ы с* жерден төтелеп, Ағылайын ақпадай (Дулат жырау: Нар заман., 183).

МОЙЫСТЫҚ з а т. *Қайсарлық, қайтпастық, бірмойындық.* Қара сұр өңі, тесіле қарайтын қоңырқай көзі, жуандық, қысқалау мойны табандылық, *м о й ы с т ы қ т а н* хабар бергендей (М.Ошыбаев, Соңғы., 24).

МОЛ: Мол қолдылық. *Қолының ашықтығы, жомарттық.* Ертең үш колхоз біріккесін Ауқынбайдың *м о л қ о л д ы ғ ы н ы ң* зардабын басқалар қоса көтермей ме? (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 30).

Мол пішілген. *Денесі ірі, жуандау.* Денесі *м о л п і ш і л г е н,* көзі қысықтау, селдір мұртты Абыл да келген (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 34).

МОЛА ... 2. а у ы с. э к с п р. *Үй д. м.* Қиюы қашқан бұл дүниеден не қызық көріп, не мәмпағат табамыз деп отыр екенбіз мына *м о л а д а* (Жалын 1975, №2, 59).

МОЛАҚ з а т. *Діңі кесіліп немесе сынып, қурап кеткен ағаш түбіртегі.* Автоматын іздеп еді, сипалап түк таппады, балқарағайдың түбінде шіріген *м о л а қ қ а* сүйеніп қалғып отырыпты (Қ.Ысқақ, Ақсу., 286). Ішінен дүр етіп жабайы кептер ұшып шықты да, күркілдеп барып күйе басқан қу *м о л а қ т ы ң* тұтқылына барып қонды (бұл да, 388).

МОЛАҚТАН е т. с ө й л. *Моқалу, доғалдану, тұқылдану.* Сол жауыз қолыңа түссе, қайғы-мұңға батып, *м о л а қ т а н ы п* қалған ағаштың басына аспаққа асып өлтіргің келеді (О.Бөкеев, Мұзтау, 126).

МОЛАҚТАНУ *Молақтан етістігінің қимыл атауы.*

МОЛАҚТАУ с ы н. *Шолақтау, қысқарақ* (Ж.Орманбаев, Қос басшы, 50).

МОЛДАБАС ... Кесірткенің сыртқы келбеті, әсіресе басы сәлде ораған молданың басына ұқсастығына қарай *«м о л д а б а с»* атауы халық арасына кең тараған (Б.Аққожина, Қаз. тілі. жанд., 8).

МОЛДАП ү с т. *Мол етіп, көптеп.* Ішін тазалап, су астына тары сабанын *м о л д а п* тастап, үстіне бірнеше ескі туырлық жайдық (Қ.Сегізбаев, Беласқан, 252). Бүкшеңдеп шөптен *м о л д а п* жұмсақ төсеніш жасады (Жалын, 1974, №1, 62).

МОЛДАПАТША з а т. с ө й л. *Медресені шала бітірген адамды ол кезде молдапатша деп атайтын* (Қаз. әдеб., 31.08.1984, 10).

МОЛДАСОҚЫН е т. *Молдаша жүгініп отыру.* Олар аласа есіктен бұға еңкейіп,

ішке кіргенде бірінші көргендері – төрде *м о л д а с о қ ы н ы п*, есікке шаншыла қарап отырған еңгезерде мұртты кісі (Т.Әбдіков, Өліара, 62). Қарт намазын оқып болды да, жайнамазын іліп, қоңыр аю терісінің үстіне *м о л д а с о қ ы н а* отырды (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 137).

МОЛДАСОҚЫНУ *Молдасоқын етістігінің қимыл атауы.*

МОЛДАША *у с т. Молда сияқты, молдаға ұқсап.* Кей *м о л д а ш а* қаптатпан, Жылан менен шаянды. Айтпасам да бұл гәпті, Жалпыңа түгел аян-ды *(*А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 328).

МОЛҚОРСУ *Молқорсы етістігінің қимыл атауы.*

МОЛҚОРСЫ е т. *Жомартсыну, мырзасыну.* Мәлике кекілік сойылған соң шалына қой сойып беріп отырғандай *м о л қ о р с ы д ы* (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 24). Кесек-кесек қанттарды дастарқанға төгіп тастап, *м о л қ о р с ы ғ а н* бейнемен қарқылдап күлді (Бұл да, 99).

МОЛЛАСҮРЕЙ з а т. ж е р г. ***Молдасымақ.*** Басына бірдеме орнатайын деп едім, ескі қабырдың топырағын жаңартуға болмайды деп ауылдың *м о л л а с ү р е й л е р і* ұлықсат бермеді (Қ.Ысқақ, Тұйық, 160).

МОЛОТИЛКАШЫ *Молотилкамен астық бастырушы адам* (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш, 165).

МОЛШЫЛЫҚСЫЗ с ы н. *Молшылығы болмаса, байлықсыз.* Ол өзін күшті, айбарлы, ерікті сезінуі абзал. Ал ондай сезім байлықсыз, *м о л ш ы л ы қ с ы з* келмейді (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 238).

МОМА з а т. ж е р г. *Ортасы аязданыып тұратын, шикі піскен, қара ұннан даярланған нан.* Қорегі екі уақыт беретін бір тостаған қара су мен жүгерінің кебегінен қайнатылған умаш, шикі *м о м а* (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 227). Күндегі ел қатарлы ішетін қара су мен шикі *м о м а д а н* да қағылып, нәр татпастан күні бойы тыным көрмей жер қазды (Бұл да, 306).

МОНГОЛОЙДТЫҚ с ы н. *Монголойд нәсіліне жататын, монголойд нәсіліне қатысты.* Марқұмның антропологиялық типі – анық *м о н г о л о й д т ы қ* белгілері бар аралас еуропейдтік түрге жатады (Қ.Назырбаев Қотанқарағай, 23).

МОНДРОН з а т. х и м. *Арамшөптерге қарсы қолданылатын гербицидтердің бір түрі.* Соңғы жылдары бау-бақтарда өскен арамшөптерге қарсы симазин, атразин, *м о н д р о н* және прпазин сияқты гербицидтер кеңінен қолданылуда (Қазақст. ауыл. шаруаш., 1966, №11, 29).

МОНОЛОГТЫҚ ... *М о н о л о г т ы қ* элементтер көп ақындарымыз да бар (Қаз. әдеб., 10.09.1976, 3).

МОНПАР ... *М о н п а р ғ а* арналған етті ұсақтап турап, майға қуырады, үстіне тұздық қосып бұқтырады (И.Сариев, Дастарқан, 40).

МОНТАҚАН с ы н. с ө й л. ***Момақан.*** *М о н т а қ а н* құстың көкшіл көздері ызбар шашып шақырайған кәдімгі астамшыл адамның көзіндей жайсыз елес берді (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 22).

МОНТЕКЕЙ с ы н. с ө й л. **Момын.** ≈ Мына *м о н т е к е й* бала кімнің баласы?

М О Н Т Е К Е Й С У *М о н т е к е й с і етістігінің қимыл атауы.* – Балаларды бетімен жер бастырғалы отырып *м о н т е к е й с у і н.* Мына қылығыңды Мұрат естісе өлең-тойдың үлкені сонда болар, - деді (Қ.Мұқажанұлы, Ортеке, 34).

МОНТЕКЕЙСІ е т. *Момын болғансу, момынсыну. М о н т е к е й с и* қалуын қарашы! –*М о н т е к е й с і м е,* кеңірдегіңді кеуденнен шығарып әкететін дәлелден аттай алмайсың! – деді (Қ.Мұқажанұлы, Ортеке, 38).

М О Н Т И М А с ы н. *М о н т и ғ а н, момақан, момын.* Ішінде *м о н т и м а* жас кілегейленген Қоңырқай көздері имене мөлдіреуге бейім тұрушы еді (Қ.Қазиев, Иманжапырақ, 62).

МОНШАҚ з а т. с ө й л. **Көкмоншақ** *(тувалық д. м.).* «Азып, шаршап, қиналып келеміз. Бізге сусын беріңдер?» - деді қолаяғы байлаулы тұрған *м о н ш а қ т а р* (З.Қинаяұлы, Көшпенді., 33).

МОРЛА е т. *Жаңбыр суы үйге кіріп кетпесін деп, қазақ үйдің айналасын арықшалап қазып тастау.* Айналасын *м о р л а п* тастаған киіз үйдің ортасына Қаратай темір пеш орнаттырып қойған болатын (А.Жүнісов, Өмір ізі, 54).

МОРЛАН *Морла етітігінен жасалған ырықсыз етіс.* Іргесі айналдыра *м о р л а н ы п,* туырлықтың етегі топырақпен көмілген төрт қанатты киіз үйдің іші күнгірттеу (Қ.Толыбаев, Әсет, 204).

МОРЛАНУ*Морлан етістігінің қимыл атауы.*

МОРЛАУ *Морла етістігінің қимыл атауы.*

МОРСЫЗ с ы н. *Мор қазылмаған, мор жоқ.* Күрегін алсаң, жаңбырда қосы *м о р ы с ы з* қалып, қосының іргесінен су кірер (М.Разданұлы, Алтай., 126).

МОРОШАҚ ... – *М о р о ш а қ қ а* молырақ от жақ. Қазанға көбірек тамақ сал, балам, - деді Қалиқа (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 277).

МОРТЫҚТЫ с ы н. *Мортық өскен, мортығы көп.*

МОРЫҒЫШ с ы н. *Мори беретін, морымпаз.* Сасық еттен, кемік сүйектен жаралған, *м о р ы ғ ы ш* пенде адамдық тізгінді сәл босатсақ, аңдып тұрған шайтан малғұн жетелей жөнеледі (Ж.Ахмади, Айтұмар, 90).

МОРЫҒЫШТЫҚ з а т. *Мори бергіштік, омырылғыштық.*

МОСЫАҒАШ з а т. э т н. *Өрмек тоқуға қажетті, ағаштан жасалған мосы тәрізді құрал.* Өрмек қылыш, адарғы, *м о с ы а ғ а ш,* серу, күзу (күзеу), ерсі, арқау жіптер арқылы тоқылады (Шаңырақ, 105).

МОТОР з а т. а у ы с . *Жүрек д.м.* – Қандай сырқат болушы еді? *М о т о р* тозған да тәйірі (Ә.Нәбиев, Бейтаныс., 76).

МОТОРИСТ з а т. *Мотордың тілін білетін маман, мотор жүргізуші.* – Шырағым, ат-көлік аман жеттің бе? – деді Байғоныс, бұрынғыдай емес, *м о т о р и с к е* деген көңілі өзгеше елжіреп (Ә.Асқаров, Өр Алтай., 131).

МОТОРҚҰМАР с ы н. *Моторлы машиналарды жақсы көретін, техниканы ұнататын.* Кіл маман *м о т о р қ ұ м а р* балаларың Жонында дархан егіп дала дәнін, Жаңалық жұлдызынан жаңылмайды, Жеңістің жылда алады орамалын (М.Әлімбаев, Көңіл күні, 114).

МӨЛДЕК: Мөлдек атты. *Толықсыды, пісті. М ө л д е к* атып, тырмиып тұрған сепсеміз күріш сабақтары кешкі самал түгіл зілзалаға да басын иетін емес (Тоғызыншы шежіре, 24).

МӨЛТ с ы н. *Мөп-мөлдір, мөлдірдей.* Сонан соңҮлкен үйдің алдына із құрғатпай бірі келіп, бірі кетіп жатқан шаңқа ақ, *м ө л т* қара машиналарға назар аударды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 316). Астына тұла бойында бармақтай меңі жоқ *м ө л т* күрең торы ат мінген қырық жігіт табақ тасуға жүреді (Ә.Кекілбаев, Дала баллада., 117).

МӨНДІБАС с ы н. *Жуас, момын, бос.* Нағашылары кілең боз өкпе, аяғының басынан арғы жерді көрмейтін *м ө н д і б а с т а р* еді (Жалын, 1977, №2, 9).

МӨҢКЕ з а т. с ө й л. ***Сиыр***. Әлгіндегі бар әбігер: біреу *м ө ң к е с і н* іздеп, біреу көккасқасын «әукімдеген» дабыра абырсабыр басыла қалған (Ш.Құмарова, Сәуірдің., 78).

МӨР з а т. *Тістің бедері.* Жылқы жиырмадан ары қарай қартаяды. Қартайғанда алдымен тісінің *м ө р і* кетеді екен (Н.Қазыбеков, Дала., 7).

МӨРДЕШКЕ з а т. *Талдан тоқылған, порымы бүйен тәрізді ау.* Сазандардың жаралылары шанышқыныкі болады екен де, бүтіндері – *«м ө р д е ш к е н і к і»* көрінеді. *М ө р д е ш к е* (мордочка) талдан тоқылады екен. Порымы үрген бүйен тәрізді ұзынша боп келеді (Жалын, 1972, №6, 61).

МӨРЛІ: Мөрлі жүзік ... *М ө р л і ж ү з і к* сәнді бұйым болумен бірге жазылған хатқа, қағазға таңба басатын мөр қызметін атқарған (Қаз. этнография., 2, 484).

МӨРТ з а т. ж е р г. *Рет, жөн, ыңғай.* Енді несіне сыр жасырып сезіктендірем. Одан да осындай *м ө р т і* кеп тұрғанда өздерін шын сенетін пейіл білдіретін (З.Жәкенов, Күн көрерім., 203).

МӨРТАС з а т. *Бетінде өрнегі бар, түрлі түсті тас; мозайка.* – Не құбыр екенін біліп алмасақ ... *М ө р т а с* төсеуге кедергі болып... (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 19).

МӨШЕК з а т. *Негізінен астық салуға арналған қап; мешок.* Қырманнан бес *м ө ш е к* бидай алып келіп, диірменге ұн тартқызып алыпты (Лен. жас, 12.09.1989, 3)

МӨШЕКТЕП ү с т. *Мөшек-мөшек етіп, мөшекке салып.* Япыр-ау, ақшаны *м ө ш е к т е п* арқалаған кей қоңыздың ниетіне, ындынына не болған? (Қ.Ысқақ, Ақсу., 282).

МӨШКЕ // МҮШКЕ з а т. *Сауын сиыр* (Ана тілі, 28.02.2013, 12).

МӨШТЕКТІ с ы н. *Мөштегі бар, мөштек кигізілген.* – Үй не болды? – деп күле сүре тастады, қалтасынан *м ө ш т е к т і* темекісін алып жатып (Т.Әліқанұлы, Тірліктен., 153).

МУӘСІП з а т. а р. *Тиесілі, тән.* «Қайып ханның астындағы тағы баласы маған *м у ә с і п*» дейтін ол (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 60). Тағылыққа өнеге *м у ә с і п* пе еді (Бұл да, 274).

МУДДАРИС з а т. а р. *Мектеп, медреселерде сабақ беретін аға оқытушы.* (Қ.Мамин, Әруақты аталар, 22).

МУЗЕЙ-ҮЙ з а т. *Мемлекетке еңбегі сіңген белгілі бір қайраткердің музейге айналған үйі.* Қазақ ССР Ғылым академиясының М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының бір бөлімі саналатын *м у з е й-ү й д і ң* меңгерушілігіне Ләйла Мұқтарқызы Әуезова тағайындалған болатын (Қаз. әйелдері, 1975, №8, 16).

МУЗЫКА: Музыка мектебі. *Балаларға музыкадан білім беретін мектеп.* Зәуре биыл мектепке барады, оны жай мектепке бермейді, мамасы оны *м у з ы к а м е к т е б і н е* береді (Ә.Тарази, Тасжарған, 354).

МУМИЯ ... *М у м и я н ы* шығыс халықтары сонау ерте заманның өзіндеақ қолдана білген. Ол сынған сүйектің тез жетілуіне септігін тигізеді (Орталық Қазақс., 04.09.1969, 3).

МУСКУСТЫ: Мускусты сабауқұйрық. з о о л. с ө й л. ***Ондатр.*** Еті жеуге жарамды болғандықтан ондатраны кейде *м у с к у с т ы с а б а у қ ұ й р ы қ* деп те атайды (Балқаш өңірі, 96).

МУХТАСИБ з а т. а р. *Мұсылмандарды түзу жолға бағыттап отыратын діни лауазым иесі* (Қ.Манин, Әруақты аталар, 22).

МҰҒАЙЫМ ү с т. ж е р г. ***Ізімқайым.*** Мұнан үш күн бұрын өлердей шаршағанымыз *м ұ ғ а й ы м* ұмыт болған (Ө.Қанахин, Өз ақылымен., 12).

МҰҒАР с ы н. ж е р г. *Ұшар (тау басы).* Беткейінде қына өскен найзатастың дөкірлеу біткен, *м ұ ғ а р* биігінде қыран бүркіт отыр (С. Шаймерденов, Инеш, 280).

МҰҒДАР з а т. а р. *Мүдде, мақсат.* Барластың осындай «қызыл үгітіне» өзінің ішкі *м ұ ғ д а р ы* үндескендей болған Нұртуған әуелгі кезде «барып кел, алып келдің» айналасында жүрді (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 106). Келіп *м ұ ғ д а р ы м ы з д ы* айтпаймыз ба енді, шырағым-ау! (Қ.Мұханбетқалиев, Жаңғырық, 38).

МҰҒДАРЫ ү с т. *Шамалы, жуық.* Бір көше *м ұ ғ д а р ы* өткеннен кейін барып, түндегі салған суретім есіме түсіп кетіп, кейін бұрылдым (І.Есенберлин, Ғашықтар, 29). Арада бір ай *м ұ ғ д а р ы* өткенде әлгі сай табанындағы сіреу қардың әр жері үкі көздене тесіліп, бу шығады дейді (Соц. Қаз. 18.10.1981, 4).

МҰЖЫҒЫН з а т. б о т. *Ылғалды жерде өсетін, көпжылдық шөптесін өсімдік.* – Жазың және аласа таулы жерлерде, арық жағаларында, сайлардың дымқыл жерлерінде өсетін *м ұ ж ы ғ ы н* дейтін шөп болады (Т.Әбдірайым, Алабұға., 165).

МҰЗ з а т. с ө й л. ***Бұршақ.*** Асының даласына егілген егіндер өсіп, жарым фут болғанда, июннің жетінші күні *м ұ з* жауып, бәрін ұрып кетіпті («Түркістан» газеті, 547).

МҰЗАЛИМ з а т. к ө н е. д і н и. *Қызмет дәрежесі.* «Түсіп қалған *м ұ з а л и м н і ң* биігі жаман, тоят ала алмаған әйелдің күйігі жаман» деген (І.Есенберлин, Алмас., 198).

МҰЗАРАЛ з а т. ж а ң а. ***Айсберг*** (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 212).

МҰЗДЫШАРЫҚ з а т. *Су бетінде жаңадан қата бастаған мұз.* Қарақас-Арқас каналының қос қапталы қарабарқын тартып, жыбырламай шымырлаған күрең судың бетінде *м ұ з д ы ш а р ы қ* қылаңытқандай көрінді (М. Байғұт, Бұла бұлақ, 11).

МҰЗҚАНТ з а т. с ө й л. *Сырты жылтыр (мұз сияқты) кесек қант; науат.* Оған *м ұ з қ а н т* (науат) қосып талқандайды (Ана тілі, 09.07.1998, 11). Ертеректе кесек-кесек болып келетін *м ұ з қ а н т* болған (Қаз. этнография., 3, 440). Диуана жатқан үйдің әйеліне екі қадақтай ұн, жарты қадақтай *м ұ з қ а н т* беріп, дәліздегі алашасын сұрап алды да, ертең жолға шығамыз деген түні қоржын етіп тігіп Тұңғыштың басына қойды (Д.Исабеков, Тіршілік, 86).

МҰЙЫҚ з а т. *Қолдан басылған киіз етік; ұйық. М ұ й ы қ т ы* одан кейін кеп ағашқа кигізіп, оқтаумен ұрғылап, аяккиім пішініне келтіреді (Ана тілі, 08.09.1994, 5). – Апа, *м ұ й ы қ* деген немене? – Аяқ киім ғой, қарағым, киізден басып қыста киеді. Кейде «ұйық» деп те айта береді (Бұл да).

МҰҚАЛҒЫШ с ы н. *Беті қайтқыш, мұқалып қалғыш.* Қарабайыр жылқыға қарағанда қас жүйріктердің ерекше күй таңдағыш, сол себепті тез *м ұ қ а л ғ ы ш,* тез жүдегіш мінезінен ол хабардар еді (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 4).

МҰҚАМБАРА з а т. ж е р г. ***Ысырап.*** Ұлы жоспар (тың игеру) жолында қазақ даласын *м ұ қ а м б а р а* етіп, құнарын кетіріп, топырағын тоздырдық (А.Нысаналин: Қаз. әдеб., 30.03.1990, 10).

МҰҚАТЫС... Тіпті жаңа ғана астыүстіне түсіп күтіп жіберген мейманымен *м ұ қ а т ы с а* бастады (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы, 07).

МҰҚЫРЛАУ с ы н. *Аздап мұқыр, мыртықтау; мықырлау.* Жастау кездегі әрі мұғал нәзік саусақтары бұл кезде *м ұ қ ы р л а у* болған (Қаз. әдеб., 02.03.1984, 12).

МҰҚЫ-ТАҚЫ ү с т. ж е р г. *Өйтіп-бүйтіп, әрең-пәрең.* Зәктенген, зардамданған қоржын тамда *м ұ қ ы т а қ ы* күн өткізуден әбден заразаптанып, мұқдарсыз жолға беттеп келе жатқаны мынау (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 11).

МҰНАНАЙ з а т. к ө н е. *1. Теңге жасайтын сарай. 2. Айырбас сарайы.* Қазақтар *«м ұ н а н а й»* атап кеткен айырбас сарайын да барып көрген (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 14). 1743 жылы Орынборда, 1750 жылы Тройцкіде сауданы ұлғайту үшін *м ұ н а н а й л а р* салынды (Т.Шонанұлы: Соц. Қаз. 20.03.1991, 3). Қазақтар ол кезде ақша айырбастап, сауда-саттық жасайтын «моновый дворды» *«М ұ н а н а й»* деп атағаны белгілі (Қаз. әдеб., 20.12.1985, 13).

МҰНДАНАҚ з а т. с ө й л. ***Монданақ.*** Отырғандар «онда кетті, *м ұ н д а н а қ,* мұнда кетті *«м ұ н д а н а қ»* деп ортадағыны адастырумен болады (Ұ.Доспанбетов, Едл есінде, 224). Бұл да сөйтіп, *«мұнданақты»* тапқанша көптің соққысына ұшырайды (Бұл да).

МҰҢЛАНДЫР *Мұңлан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бұл дыбыс музыкаға да, сызылтып салған әнге де, *м ұ ң л а н д ы р ы п* салған жоқтауға да ұқсамайтын, анық табиғаттың өз әні! (Шәкәрім, Шығ., 508).

МҰҢЛАНДЫРУ *Мұңландыр етістігінің қимыл атауы.*

МҰҢШЫ з а т. *Мұңданғыш, мұңшыл.* Баяу қоңырлаған бейбақ домбыра, қаяулы қыз жанының жалғыз *м ұ ң ш ы с ы н д а й* күрсіне өксіп кеуана гөй-гөйлейді (С.Елубай, Ақ боз., 40).

МҰРАППА ... – Балақан, бұл таңқурайдың *м ұ р а п а с ы.* Көп ауруға мың да бір ем (К.Сегізбаев, Біз қалада., 178).

МҰРАПШЫЛЫҚ з а т. *Мұрап ісін атқарушылық, мұрап болғандық.* Атқа мініп жүрген *м ұ р а п ш ы л ы қ* бір басқа да, сумен араласып, жерге бауырын төсеп жүрген *м ұ р а п ш ы л ы қ* бір басқа (Ш.Айтматов, Ақ кеме, 313).

МҰРАТАЛЫ з а т. з о о л. *Құс аты.* Ол біздің жаңағы үннен секем алып қалғанымызды біліп, «байғыз, *м ұ р а т а л ы,* тентек үкі сияқты құстардың үндері адамның даусынан аумайды» - деп, қайдағы бір жоқты айтып қояды (Қ.Қазиев, Ақ бантик, 34). Жылаған әйелдей әупілдек сыңсыды. Оған қосылып, *м ұ р а т а л ы* шыңғырды (Жалын, 1973, №6, 94).

МҰРАХАТ з а т. ж а ң а. *Мүлкін біреуге (баласына, қызына) мұра ретінде қалдыруды растайтын хат.* Қазақ *м ұ р а х а т* қалдыруды үйрене алмай жатыр (Айқап, 05.06.2008).

МҰРТАЯҚТЫ: Мұртаяқты шаяндар. з о о л. *Теңізде, теңіз жағалауларында тіршілік ететін шаянның бір түрі. М ұ р т а я қ т ы ш а я н д а р* теңіздерде ғана тіршілік етеді. Ол су түбіндегі заттарға жабысып, бір орнынан қозғалмайды (Р.Сәтімбеков.., Қызықты биология, 53).

МҰРТТАН ... *2. Астықтың масағына қылтан шығып, пісе бастауы.* Ертеңгі күні күн шуағымен сары *м ұ р т т а н ы п* пісіп тұратын бадана дән бастарына комбайн қалбағайын қиялай саламыз-ау деген оймен желпініп жүрміз қазір (Лен. жас, 04.06.1974, 1).

МҰРТТЫ: Мұртты қоңыздар. *Қоңыздың сүйір денелі, көк ала түсті, ұзын мұрттары бар бір түрі. М ұ р т т ы қ о ң ы з д а р* қураған ағаштардың шіруін тездетіп, орманда маңызды қызмет атқарады (Жәндіктер, 28). *М ұ р т т ы қ о ң ы з* – орманда тіршілік ететін зиянкес қоңыз. Ол ағаштың тамырын, қабығын, жапырағын жейді (Қарқаралы, 172). Солардың ішінде орманның қауіпті зиянкестері тамыржегіш пен *м ұ р т т ы қ о ң ы з* сияқтылар да бар (Бұл да).

МҰРЫН з а т. г е о г р. *Мұрын сияқты дөңкиген шолақ дөң.* ≈ Мына *м ұ р ы н н а н* айналсаң болды, ауылды табасың.

МҰРЫН: Мұрнымен жер қазды. *Мұрнынан тіреле құлады, етпетінен түсті.* Жанкештілік пен жақындап келе жатқан фашистер *м ұ р ы н д а р ы м е н*

ж е р қ а з у ғ а кірісті (М.Құмарбекұлы, Жер иесі,и 294).

Мұрнынан құрты түспеген. *Жап-жас сәби.* Қайыңның кескіні мынау, *м ұ р н ы н а н қ ұ р т ы т ү с п е г е н* сәби (З.Шүкіров, Қиын түйін, 14).

Мұрнынан тірелді. *Шаршап шалдықты, титықтады.*

Мұрнын шелпек етті. *Мұрнын бұзды, мұрнын бет қылды. – М ұ р н ы м д ы ш е л п е к е т п е к п і с і ң?* – деп мырс-мырс етті (Қ.Омарұлы, Әке, 59).

Мұрын орамал с ө й л. *Бет-орамал.* Шақшаңдағы бір жағыңа, *м ұ р ы н о р а м а л ы ң д ы* бір жағыңа тығып, үстіңе көрпеңді жамыласың (Жұлдыздар отбасы 2010, №5, 10).

МҰРЫН ЖОЛДЫ л и н г в. *Мұрын қуысы арқылы жасалатын (дыбыстар). М ұ р ы н ж о л д ы* дыбыстарға М, Н, Ң дыбыстары жатады (Қазіргі қаз. тілі., 18).

МҰРЫНШАҚ ... – «Бұ төңіректі шолған қасқырдың өтетін қылтасы»,- деп *м ұ р ы н ш а қ* төбенің айналасына жеткенде тізгін тартады (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 19).

МҰСТАҚЫЛ е с і м. ж е р г. *Бүкіл, барлық.* Айнала қоршап отырған жиендерінен де ұялмастан, *м ұ с т а қ ы л* Өзбекстан жәмиғатының тым тақуа келетіндігін көріп-біле тұра еңіреп тұрып жылады (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 64).

МҰСЫЛМАН: Мұсылман таразы. а с т р. с ө й л. ***Таразы.*** Үшарқардың қазақша аты көп. Ол таразы, Үлкен таразы, *М ұ с ы л м а н т а р а з ы,* Шідер деп те аталына береді (С.Сәрсенбаева, Қаз. тіл. астрон. термин, 76).

МҰХАРАМА з а т. а р. ж е р г. *Терезе перде.* Зеңгір сырмен сырланған үлкен терезелерден көк жібек *м ұ х а р а м а л а р* көрінеді (С.Шаймерденов, Таңд. шығ., 1, 20). Жұқа ала *м ұ х а р а м а* қысқа етжеңді ақ саусақтармен жартылай қайырылды да, ар жағынан ақ сары толық бетті бір әйелдің басы көрінді (Бұл да, 23).

МҰШАҚАТ..? Ойылды алса – ойды алар, Ойлашы, сонда не қалар? Қара мауыты *м ұ ш а қ а т* Бүтін тоғай жерді алар (Қазтуған: Нар заман., 15).

МҮДДЕЛЕ ... Мен мұнда дүниеде қазақ деген ірі халық бар екенін мейлінше паш ете беруді *м ү д д е л е г е н* адаммын (Ш.Мұртаза: Егем. Қазақст., 03.10.1991, 3).

МҮДУАР ... – Ойпырым-ай! Бұ немене екен? *М ү д у а р* қылмай айтшы, жеңеше! (Ж.Аймауытов, Шығ., 266).

МҮДІРЛІК *қ.* ***Директорлық.*** Қазір ол гимназияның *м ү д і р л і г і н е н* түсіп, жай, қатардағы мұғалім ретінде тарихтан сабақ беріп жүрген (Қ.Жұмаділов, Тағдыр, 86).

МҮЙЕТ з а т. *Жараның, жауырдың бетін ашық қалдырып, төңірегіне қоралап қойылған зат (кепілдік).* Қазақ тілінде қандай жара, жауыр болса да оның бетін қалдырып, төңірегін қоралап қоятын зат – *м ү й е т* аталынады (Ж.Бабалықұлы: Ер қанаты, 263). *М ү й е т* – ат арқасы жауыр болса, соған ішпек тиіп қажамау үшін жауырдың төңірегін қоралай қоюға лайықталған, ортасы тесік киіз. Ол терлік пен ішпек арасына қойылады (Ата салты., 112)

МҮЙІЗ: Мүйіз көзілдірік. *Қапсырмасы (оправасы) мүйізден жасалған көзілдірік.* Тура өзі. Селдір шашы, *м ү й і з к ө з і л д і р і г і,* қамыт аяғы, еңкіш жауырыны көзіме оттай басылды (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 95).

Мүйіз салығы. т а р. *Халыққа ауырпалық, қиыншылық туғызу үшін арнайы ойлап табылған салық түрі.* Голощекин «кіші қазан төңкерісі қажет» деген сылтаумен өз күнін әзер көріп отырған қарапайым шаруаға арнап 16 түрлі салық ойлап шығарады. Соның бірі әр үйге 4-5 килодан *м ү й і з с а л ы ғ ы* еді. Салық жинағандар әлгі мүйіздерді көрсетпей үстіне май құйып өртеп жіберіп отырды (Жас Алаш, 20,01,2011).

МҮЙІЗАТАР *қ.* **Рогатка.** Садықтың сары резинкадан істелген *м ү й і з а т а р ы* бар (Б.Соқпақбаев, Балалық., 18). Қолында *м ү й і з а т а р ы* бар, дембелше, ақсары бала, қасыма келді (Бұл да, 201).

МҮЙІЗДЕГІШ с ы н. *Мүйіздей беретін, тиіскіш.* Маңайындағыларды *м ү й і з д е г і ш* оған тақап кетсе жайсызданып, бойын аулақтау ұстауға тырысатын (Т. Қосуақ, Мәрмәр., 34).

МҮЙІЗДЕС ... *М ү й і з д е с к е н* сиырдай, Байласаң, басжіп жетер ме? Еңбегің – еш, тұзың – сор, Қайратың селге кетер ме? (Д.Бабатайұлы: Нар заман., 206).

МҮЙІЗДЕУ ... *2. Мүйізбен сәндеу, әрлеу.* Бұған қарағанда құранды ерлерді сүйектеу

не *м ү й і з д е у* ісі үстіміздегі ғасырда мүлде сиреген тәрізді (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман., 187).

МҮЙІЗДІ: Мүйізді қоңыз. з о о л. *Қоңыздың қышқаш тәрізді мүйізі бар ең ірі түрі. М ү й і з д і қ о ң ы з д а р д ы ң* аналықтары жұмыртқасын кәрі ағаштардың қабығана немесе томарға салады (Жәндіктер, 27).

Мүйізді торғай. з о о л. *Басында мүйіз сияқты шошайған қауырсыны бар торғай.* Мұнда негізінен солтүстіктен келген сібірлік құстар: полярлық ақ жапалақ, *м ү й і з д і т о р ғ а й* және сарнауық торғай, жамансары және басқалар қыстайды (Қорғалжың, 23).

МҮЙІЗСЫМАҚ з а т. *Қысқа, әлсіз мүйіз.* Тұштиған *м ү й і з с ы м а ғ ы* қағып түсіріліп, қазір топты қойдың тозаңын жұтып жүр (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 216).

МҮЙІЗТОРСЫҚ з а т. э т н. *Екі иіні қошқармүйізденіп келген сәнді торсық. М ү й і з т о р с ы қ т ы ң* беті шимайторсық секілді шауып өрнектеледі, күміс шытыралармен әшекейленеді (Шаңырақ, 190).

МҮЙІЗТҰМСЫҚ: Мүйізтұмсық құс. *Тропиктік ормандарда тіршілік ететін, тұмсығы өте үлкен құс.* Азиялық және африкалық тропиктеріндегі ең көрікті құстардың бірі – *м ү й і з т ұ м с ы қ қ ұ с* (птица-носорог) (Тірі табиғат, 36).

МҮЙІЗТІС з а т. и х т и о л. *Жотасы дөңестеу (жота қанаты жоқ), құйрығы аша емес, сүйір, бірақ жалпақ, ұзындау балық түрі.* (ҚСЭ, 2, 144-145). Алабұға, тұқы, жайын, оңғақ, лақа, қаяз, *м ү й і з т і с,* аққайран, қарабалық, майшабақ атаулы шыбын жаны шырқырап жәрдемге шақырғандай ма (Қаз. әдеб., 30.09.1983, 8).

МҮКӘМАЛ з а т. а р. *Қазына байлық, дүние мүлік; мүкәммал.* Соғыстан алып қайтқан бар *м ү к ә м а л ы м ы з* ажалдан аман қалған қор соқа басымыз (Ә.Әзиев, Шұғыл тапсырма, 61). Бірақ, о керемет, менің жыл бойы тірнектеп жинаған *м ү к ә м а л ы м н а н* түк қалмады (Жұлдыз, 1973, №5, 54).

МҮКӘМБАРА: Мүкәмбарасын шығарды. ж е р г. *Тас-талқан етті, быт-шытын шығарды.* Біліп тұрып әдейі істедің бе, жоқ әлде саға астынан кеткен судың тоғаннан асып, *м ү к ә м б а р а с ы н ш ы ғ а р а т ы н ы н а* ол кезде көзің жетпеді ме? (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 130). Баласы әуелде осылай қиялап соғудың орнына, жалпағынан шауып екі кетпеннің *м ү к ә м б а р а с ы н ш ы ғ а р д ы* (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 33).

МҮЛІК з а т. и х т и о л. ж е р г. ***Шабақ.*** Кез келген балықтың өте майда түрін Арал балықшылары күркін дейді. Мұны Каспиде – мәлек, Қорғалжыңда – *м ү л і к,* Зайсан көлінде – қортқа дейді (Вопросы ист. и диал. каз. яз. Вып. 1. 1958, 104).

МҮНӘФЫҚ з а т. д і н и. *Ең ауыр күнәлі адам; күнәһар.* Ислам діні қағидалары бойынша құдай кешірмейтін ең ауыр күнә осы *м ү н ә ф ы қ т а р д ы ң* мойнына жүктеледі екен (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 212). Бізді қазір кілең *м ү н ә ф ы қ т а р* басқарып отыр (Бұл да).

МҮҢКІМЕ з а т. с ө й л. *Сасық иіс.* – Шошқа қорасының *м ү ң к і м е с і* әбден-ақ ұнаған екен мұрныңа! (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 336).

МҮРДЕ ... Өліктер арасында баланың *м ү р д е с і* жоқ екен (Қорқыт ата., 62).

МҮРИТТІК з а т. *Мүрит болғандық.* Бір жаратушыға шәк келтіріп, күпірлік етпесем де, бұрынғыдай көзсіз *м ү р и т т і к т і* азайттым (Қ.Жұмаділов, Таңғ. дүние, 89).

МҮРСІНДЕЙ с ы н. *Мүрсін сияқты, мүрсін тәрізді* (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 228).

МҮСӘЛЛА з а т. к ө н е. *Құрбан айт кезінде берілетін арнайы сусын.* Бұрын Бөрібек зәуі түсіп келгенде осынау нағашылары кезектесіп, жорабозаға шақырушы еді. Енді көпіршіген *м ү с а л л а* ұсынады (Т.Әлімқұлов, Көкек айы, 35).

МҮСІНДЕМЕ ... Бейнелеу өнерінің негізгі түрлері – графика, көркемсурет (живопись), *м ү с і н д е м е. М ү с і н д е м е* – бейнелеу өнерінің өте ежелден келе жатқан түрі (Пионер, 1983, №2, 22).

МҮСІНКЕР з а т. с ө й л. ***Мүсінші.*** Күнтуар зерттеуде өзін *м ү с і н к е р* ретінде сезінетін. Неғұрлым жөндеген сайын сол еңбек-мүсіннің ажарлана түсетінін ол білетін (І.Есенберлин, Алтын,. 369). Мұның бәрі жас жігіттің тәжірибесіздігінен, бұрын тас қашап төселмегендігінен, *м ү с і н к е р* білімі жоқтығынан (Бұл да, 415).

МҮСІНТАС з а т. *Бір нәрсенің мүсіні бейнеленген сынтас, балбал.* Бағанағы

м ү с і н т а с т ы ң қасында ойнап жүрген балалар қонақтардың үстіне келді (М.Разданұлы, Алтай., 198).

МҮТАЛИМ з а т. а р. *Медресе оқушысы.* Майкөт медресеге *м ү т а л и м* болып қабылданады (Қаз. әдеб., 31.08.1984, 10).

МҮТӘРӘ з а т. ж е р г. *Сусын құюға арналған брезент дорба.* Шөлдеп қалатын болдың-ау, ә, .. мә, мына *м ү т ә р ә д а н* сусын іш – деп көлеңкеде ілулі тұрған кендір дорбасын маған ұсынды (Лен. жас, 20.06.1973, 4). Ашамайға біздің тілмен *«м ү т ә р ә»* деп аталатын қолдан тігілген, брезент дорбаға 10-15 литрдей салқын суы құйып алып, қоржынына азығын салып, таңғы 6-ға дейін жайылымда болады (Оңт. Қазақстан, 26.11.1967, 2).

МҮТТӘЙІМДІК з а т. *Мүттәйім болғандық, зәлімдік, сұм.* Шын жадырап қуанбайтын, шын күліп жарылмайтын *м ү т т ә й і м д і г і* «ешкіні апа, текені жезде» деп үйренген монтанылықтан қалған (Қ.Ысқақ, Ақсу., 248).

МҮТТӘЙІМСУ *Мүттәйімсі етістігінің қимыл атауы.*

МҮТТӘЙІМСІ е т. *Мүттәйім болып көріну, бұзықсыну.* Тым *м ү т т ә й і м с і п,* жанарын тіктей қарады К.Сегізбаев, Беласқан, 231).

МҮТТӘЙІМШІЛДІК з а т. *Залымдық, сұмдық, зұлымдық.* Түлек, Тезек төренің алдынан шығып: - Қызталақ, Орман елжұртының *м ү т т ә й і м ш і л д і г і н і ң* асқан-ай! Кенесары, Наурызбайды өлтірген Орман ханды біз өлтірсек, бізге жаза қолданғалы сізді алып келіпті, - дейді (М.Қалдыбай, Елім деген., 5).

МҮШЕ з а т. ж е р г. ***Бел.*** Бекболат ішкі жұқа мақпал бешпентті күміс дәндекулі кісемен *м ү ш е с і н е н* буынып алыпты (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 216).

МҮШЕЛЕН ... Оның *м ү ш е л е н і п,* айқындалған тұлғасы сырт көзге сымбаттана түсті (Лен. жас, 15.06.1976, 2).

МҮШТАРЫ з а т. к ө н е. а с т р. ***Есекқырған.*** Орысша «Юпитер», қазақша *М ү ш т а р ы* деген планета бар (Шәкәрім: Ана тілі, 07.06.1990, 6).

МЫЖҒАУ с ы н. ж е р г. ***Мыжыма.*** – Туу, қандай *м ы ж ғ а у с ы ң,* тегі. – Мойындаймын. Между прочим, *м ы ж ғ а у* деген мен мыжғылау дегеннің түпкі атасы бір (Б.Нұржекеев, Күй толғау, 107).

МЫЖЫҚ с ы н. с ө й л. *Мыжырайған, мыж-мыж.* Жер төлеге беттеп еді, *м ы ж ы қ* мұржадан будақтап шығып жатқан түтінді көрді (Ә.Кекілбаев, Үркер, 500).

Мыжық құлақ. *Құлағы мыжылған, қиқы-жиқы. М ы ж ы қ қ ұ л а қ* қара сұр жігіт. Шамасы күреспен айналысатын болуы крек (Д.Бейсенбекұлы, Әулие-ағаш., 20).

МЫЖЫМА с ы н. *Мыжып көп сөйлейтін, не болса соны айтатын, мезі ететін.*

МЫЖЫМАЛЫҚ з а т. *Мыжып көп сөйлейтіндік, сөзуарлық.* Аздаған *м ы ж ы м а л ы ғ ы* болмаса жақсы жігіт. Пікірге құлақ қоя алады (Қарақат тер., 36)

МЫЖЫРАЙЫҢҚЫ с ы н. *Аздап мыжырайған, көріксіздеу.* Сырт тұрқы *м ы ж ы р а й ы ң қ ы* көрінгенмен іші кең, талайды көрген қатпарлы адам сияқты (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 121).

МЫЖЫРЫҚ с ы н. *Мыжырайған, мұжылған, мыжық.* Салдырлақ машина көзді ашып-жұмғанша балықшылар аулының жел жағында жотасы күдірейіп жатқан *м ы ж ы р ы қ* ескі тау – Бел-Аранның кезеңінен асып түсті (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 19). Жағасын түріп, *м ы ж ы р ы қ* қалпағын көзіне түсіріп киіпті (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 23).

МЫҚ: Мық жусанды. *Мық жусан өскен, мық жусаны мол.* Изенді, *м ы қ ж у с а н д ы,* бетегелі, Ақ көде, малға шүйгін шөп, аман бол! (Нар заман, 340).

МЫҚИ¹ з а т. з о о л. *Қырғиға өте ұқсас, бірақ қанаттары ұзын, құйрығы қысқалау алғыр құс.* Лашын, тұйғын, тұнжыр, тынар, *м ы қ и,* ителгі, бәрпі, қырғи, құр, тұрымтай (І.Жансүгіров, Шығ., 164). *М ы қ и д ы ң* қырғидан бір айырмашылығы – қанаттарының ұзын, құйрығының қысқалау болып келуінде, сондай-ақ тамағында көмескі ақшылдау жолағы болады (Ж.Төрехожаев, Жыртқыш құстар, 78). *М ы қ и* да қаршыға, қырғи тәрізді орманды, қалың бұталы өзен аңғарларында тіршілік етеді (Бұл да).

МЫҚИ² з а т. з о о л. *Теңіз жағалауларында тіршілік етіп, балық аулайтын, тұрқы қысқа, тұмсығы доғал құс; тупик* (Ана тілі, 21.08.2008).

МЫҚТА е т. с ө й л. *Мықтылық көрсеттіңіз, мықты болдыңыз д.м.* – Жәке,

м ы қ т а д ы ң ы з-а у! – деп, қаумалай қолтығынан алып, біріміз қалпағынан алып, біріміз қалпағын ұсынып жатырмыз (Лен. жас 17.07.1973, 2).

МЫҚТАС з а т. к ө н е. *Уақ әрі жұмыр тастардан қаланған тас белгі.* Әрбір тас белгінің бітім-болмысына қарап *м ы қ т а с,* дың, балбал, тұнжыр, сынтас... деп айдар таға ажырайтып айтады (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 9).

МЫҚШИМА: *Мықшима етік ...* ҚР МОМ қорында ер адамның *м ы қ ш и м а е т і к* деп аталатын үшкір тұмсық, қайқыбас өкшелі етігі бар (Қаз. этнография., 2, 117).

МЫҚЫНДАН е т. *Екі қолымен мықынын таяну.* – Бір қытай табыла қалса, тіпті жақсы болар еді,- деп ол *м ы қ ы н д а н а* қалды (М.Разданұлы, Алтай., 278).

МЫҚЫНДАНУ *Мықындан етістігінің қимыл атауы.*

МЫҚЫРАЙЫҢҚЫРА е т. *Аздап мықыраю, тайпию.* Судан сәл тітіренген ол демін ішіне тартып *м ы қ ы р а й ы ң қ ы р а п* қалған (С.Шаймерденов, Таңд. шығ. 1, 61).

МЫҚЫРАЙЫҢҚЫРАУ *Мықырайыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

МЫЛЖАМДА е т. с ө й л. ***Мылжала.*** Аузымды бір басатын және басқанда анаумынау емес, бар денесін *м ы л ж а м д а п* шайнап, түкке жарамайтындай етіп тастайтын адамым – нағашым (С.Мұқанов, Мөлдір., 525).

МЫЛЖЫМЫР с ы н. ж е р г. *Ми байпақ, балшық.* Қотан маңы толарсақтан асатын *м ы л ж ы м ы р,* бүрсеңдеп ықтасын іздеген мал шиырынан аяқ алып жүру қиын (З.Жәкенов, Күн көрерім, 189).

МЫЛҚАУЫМСУ *Мылқауымсы етістігінің қимыл атауы.*

МЫЛҚАУЫМСЫ е т. *Мылқау болғансы, үндемегенсу.* Түсінбегенсіп, *м ы л қ а у ы м с ы п,* нысананы дәл көздеп, атар оғын аңқау даланың жүрегіне дәл тигізіп отыр (Ғ.Мүсірепов, Таңд., 3, 537).

МЫЛТ: Мылтым бар. *Мүлт кеттім, жаңылыстым д.м.* «Жалғызым» деп айтуға аузы бармай, өз сөзінен өзі үркіп, «Осымен бітті ме екен?» деген сөзін де артық көріп,- Асылық айттым, *м ы л т ы м б а р*! Қайтып алдым,-деді (Бақбергенов, Кентау, 7) Биыл менің сәл *м ы л т ы м* бар... Тыңайтқышты аз беріп қойып, өкінішім ішімде жүр (Қаз. әдеб., 30.11.1973, 4).

МЫЛТЫҚ: Мылтығының аузын қандады. *Бір нәрсе атып алды д.м. М ы л т ы ғ ы м ы з д ы ң а у з ы н қ а н д а п а л с а қ,* күн қыза жас қуырдақ жеп бір-ақ тынығармыз (Лен. жас, 07.03.1974, 4).

МЫЛТЫҚҚҰМАР с ы н. *Мылтықты жақсы көретін, мылтыққа әуес.*

МЫЛТЫҚҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Мылтықты жақсы көретіндік, мылтыққа әуестік.* Сенің *м ы л т ы қ қ ұ м а р л ы ғ ы ң н ы ң* төлеуі болып өмірден ерте көшкен мына ұлдан кейін де ес жинауыңа болатын еді ғой (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 112).

МЫЛТЫҚСЫЗ: Мылтықсыз майдан. *Саяси күрес, астыртын шайқас.* Көрдіңіз бе, *м ы л т ы қ с ы з м а й д а н н ы ң* кімнің пайдасына шешілгендігін?! (Қ.Жиенбай, Таңд., 1, 250).

МЫЛТЫҚШЫ з а т. з о о л. *Дәуіт жәндігінің халықтық атауы.* Сыртқы бітім-болмысын *м ы л т ы қ ш ы ғ а* ұқсату негізінде дәуіт халық арасында *«м ы л т ы қ ш ы»* аталған (Б.Айтқожина, Қаз. тілін. жәндік, 8).

МЫНАҚЫП з а т. к ө н е. *Біреудің қайтыс болғандығы туралы хабар беретін газет материалы; қазанама.* 1889 жылы ұлы ағартушы, демократ Ыбырай Алтынсарин дүние салғанда газет ауыр қазаға күйіне отырып, *м ы н а қ ы п* (некролог) жариялады (Қаз. әдеб., 12.08.1988). Ол 1933 жылы дүние салғанда «Известия» газетінде некролог *(м ы н а қ ы п)* басылды (Қаз. әдеб., 23.09.1988, 14).

МЫҢ: Мың салса бір баспайтын. *Қанша ұрсаң да жүрмейтін, өте шабан ат. М ы ң с а л с а б і р б а с п а й т ы н* жаман шобырдың үстінде жауындатып Жақау екеуміз ауылға қарай келе жатқан бетіміз (Лен. жас., 16.05.1972, 2).

МЫҢ АТАР э т н. *Балалар ойынының аты.* Ойын демекші, көктем шықса болды, біздің ауылда ойынның түрі көбейіп кетеді. Аударыспақ, *м ы ң а т а р,* ақсүйек, жасырынбақ, алтыбақан... Әйтеуір айтып тауыса алмайсың (Д.Исабеков, Тіршілік, 230).

МЫҢБАС... Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы суармалы жерлерде неғұрлым көп таралған қалуен мен *м ы ң б а с* сияқты көп жылдық арамшөптер гербицид аз мөлшерде қолданылса

ешқандай зиянданбай өсе берді (Суармалы егіншілік, 125).

МЫҢБЕГІ қ. ***Мыңбасы.*** Жау әскері қансырағанына, шаршағанына қарамастан, *м ы ң б е г і,* жүзбегілердің тікелей бақылауымен түп көтеріле шеп құруға кіріскен (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 343). Кейін Нартай осы елге *м ы ң б е к* болып сайланған-ды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 141).

МЫҢҒЫР: Мыңғырына кірмеді. жерг. *Көңіліне қонбады, санасына енбеді.* Оның «жылап-сықтадым» деп мүләйімсігені *м ы ң ғ ы р ы м а* дыңғыр боп та *к і р г е н ж о қ* (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 86). Мысалға мен жатқан құм төбенің астында құлаған қыстау бар деген ой бейтаныс адамның *м ы ң ғ ы р ы н а д а к і р м е с* еді (Бұл да).

МЫҢДЫҚ з а т. *Мың адамнан құрылған жасақ; полк.* Бірақ бәрін біле беретіндей мұршасы да болған жоқ-ау, *м ы ң д ы ғ ы м е н* жауды Бөгенге дейін түре қуған осы батыр ғой (Ә.Әлімжанов, Жаушы, 208). Қолбасы іске кірісіп, кеңес құрып, *м ы ң д ы қ,* жүздік, ондық етіп әскери саты белгілеп, әр сатыға бастық тағайындады (Жұлдыз, 1972, №12, 132).

МЫРҒАМ¹ з а т. ж е р г. 1. ***Ырғын, рақат.*** Сәтбаевы мен Әуезові жоқ ғылым не *м ы р ғ а м ғ а* бастар дейсің (З.Қабдолов, Менің Әуезовім, 169). Күнкөріс, күйкі кірбеңде Күнелтіп өмір сүрген де, *М ы р ғ а м ғ а* батып жүрген де, Тағдырына ырза емес (Е.Дүйсенбай, Бозала таң, 240).

МЫРҒАМ² ***Мығым, мықты.*** Сол *м ы р ғ а м,* нығыз қалпын сақтап, аспай-саспай машинадан түсіп еді-ау (Ә.Нұрпейісов, Соңғы.,335). Өзінің осындайда аспайтын да саспайтынн *м ы р ғ а м,* нығыз қалпын сақтап тамағын кенеп алды (Бұл да, 367).

МЫРЖЫҚ: Мыржық құрт. *Жұқпалы ауру тудыратын құрт. М ы р ж ы қ қ ұ р т* жұмыртқалары есіктің тұтқасы, әжетхана отырғышы т.б арқылы жұғуы мүмкін (Шаңырақ, 269).

МЫРЗА: Мырза қазы. *Қазылардың ішіндегі тәуірі.* - Әй, құрдас, - деді ол Ноғайқұлға. – Ұзын қазы, *м ы р з а қ а з ы,* тел қазылар үлкен үйде, жеңгеміздің кебежесінде. Қайсысын қалайсың? (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер, 59).

Мырза тұйғын. с ө й л. ***Ақ тұйғын.*** Ақ тұйғын – түсі кіршіксіз аппақ. Кейбірінің бауыры сүттей аппақ та, ту сырты сәл көгілжім ақ сұр. Халық арасында өңінің ақтығы мен әдемілігіне қарай ақ тұйғынды *м ы р з а т ұ й ғ ы н* деп атайды. (Ж.Бабалықов, Қырандар, 144).

МЫРЗАЛА е т. *«Мырза-мырза» деп қайта-қайта айту. – М ы р з а л а м а й* жөнел,-деп Еркінбай оған ұрсып тастады (Р.Сейсенбаев, Сағынып жет., 39).

МЫРЗАЛАУ¹ с ы н. *Аздаған мырзалығы бар.*

МЫРЗАЛАУ² *Мырзала етістігінің қимыл атауы.*

МЫРЗАМСУ *Мырзамсы етістігінің қимыл атауы.*

МЫРЗАМСЫ е т. *Мырза болғансу, мырзамсыну.* Орынша жұрт көзінше *м ы р з а м с ы п,* кісі үйінде жастыққа шынтақтап жатқанды жек көремін (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 166).

МЫРҚЫ: Мырқы болды. ж е р г. *Дүниесі түгел, көңілі хош.* – Ол кезде, естуің бар шығар, төрт құбылам «түгенделіп» *м ы р қ ы б о л ы п* жүретінмін (О. Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 148). – Сендер не ішерлеріңді білмей, *м ы р қ ы б о л ы п* жатасыңдар (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 170).

МЫРҚЫМБАЙЛЫҚ з а т. *Мырқымбай болғандық.* Байғұс-ай, бала күніңнен мырқымбай едің, қулық-сұмдығы жоқ, *м ы р қ ы м б а й л ы ғ ы ң н а н* күйдің-ау (С.Елубай, Ақ боз., 336).

МЫРСАН з а т. *Ұрғашы ит* (Білгенге – маржан, 111).

МЫРСЫНДАЙ с ы н. ж е р г. *Таптұйнақтай.* Үйіміз *м ы р с ы н д а й* боп тұрушы еді. Шырқын бұзып болдың ғой (Т.Әлімқұлов, Шежірен., 42). Сендер қыстаудың жұмысын *м ы р с ы н д а й* қылсаңдар, малға алаңдатпаспын (А.Сейдімбек, Аққыз, 19).

МЫРСЫҢ-МЫРСЫҢ: Мырсыңмырсың күлді. с ө й л. *Мырс-мырс күлді.* Ерні салбырап, қарнын сипалап *м ы р с ы ң м ы р с ы ң к ү л е д і* (Ш.Құмарова, Әйел шырағы, 145).

МЫРТ з а т. к ө н е, ***Түлей.*** Қазақта «Жеті атасын білмеген – мырт» деген мақал бар («Қазақ» газеті – 1913, 98).

МЫРШ о д. *Мысықты қуу ишарат сөзі; пыш.* Құлақ жарғағын шайнап жатқан мысыққа *м ы р ш* демейтін сабаз селт етіп, басын көтеріп алды (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 78).

МЫРШАЛАЙ-МЫРШЫМ з а т. с ө й л. ***Мыршым.*** – Енді ақсүйек ойыны басталады. Содан соң *«м ы р ш а л а й-м ы р ш ы м»,* «белбеу соқ» ... (О.Бөкеев, Өз отыңды., 26).

МЫРШЫМ-МЫРШЫМ з а т. с ө й л. *Мыршым. «М ы р ш ы м-м ы р ш ы м»* ойыны қазақ арасындағы байырғы кен қазушылардың, мырыш қорытушылардың ойыны (Білім және еңбек, 1985, №10, 47).

МЫРЫҚТЫ с ы н. *Мырық өскен, мырығы мол.* Алдыңғы жақтағы ауылдың теріскей беті *м ы р ы қ т ы* ойпаң (Лен. жас, 15.05.1985, 3).

МЫРЫҢ с ы н. ж е р г. *Мылжың, езбе.* – Болымсыз туған *м ы р ы ң* неме, мені бір іздеп те келмеді (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 207).

МЫРЫҢДА е т. ж е р г. *Мыжып көп сөйлеу, езу.* «Бұл заманда бар байлық ақшада. Кассада ақшаң тұрса, көңілім тоқ», - деп *м ы р ы ң д а й д ы* (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 238).

МЫРЫҢДАС *Мырыңда етістігінен жасалған ортақ етіс.* Көрші бөлме көп уақытқа дейін маза бермей *м ы р ы ң д а с ы п* шыққаны (Д.Досжанов, Жолбарыс, 22). Көңіл көрігі қызбай, дейді-дейдімен *м ы р ы ң д а с ы п*, екі еркек күрең қабақ болып отырысып төсекке бас қойды (Бұл да, 167).

МЫРЫҢДАСУ *Мырыңдас етістігінің қимыл атауы.*

МЫРЫҢДАУ *Мырыңда етістігінің қимыл атауы.*

МЫРЫШ-МЫРЫШ з а т. с ө й л. ***Мыршым.*** Осындай ойындардың бірі – *«м ы р ы ш-м ы р ы ш».* Жүргізуші отырған ойыншылардың бірін ортадағы үстелге отырғызып, көзін байлайды. Аузына тиын тістеткізеді. Сұқ қолымен біреуді нұсқап, «мырыш» дейді. Ол әлгі тиынды аузымен алып, білдірмей орнына отырады. Көзін ашып, тиынды кім алғандығын тапқызады (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 78).

МЫСАЛДАУ *Мысалда етістігінің қимыл атауы.* Дегенмен мақалдау басым болса, қайсыбірінде *м ы с а л д а у* басым (Б.Адамбаев, Халық даналығы, 109).

МЫСАЛДАТ з а т. ж е р г. *Қолы қысқа, жоқ жітік, кедей-кепшік. – М ы с а л д а т* боп жерге қарап отырған жан емессің, біреуден ілгері, біреуден кем күн көресіңдер (С.Оспанов, Сопы., 30).

МЫСАЛДЫ ш ы л. *Тәрізді, сияқты; тұрпатты.* Туылды Ай *м ы с а л д ы* бір қыз бала, Тағдырдың жақсылығы бұған қара. Болмағы жақсы-жаман жұлдызынан, Қыз артық, жан болса надан ұлдан (Мәшһүр Ж, Гүлшат-Шеризат, 212).

МЫСҚЫЛДАС *Мысқылда етістігінен жасалған ортақ етіс.* – Шеше, сіз де қайткен күнде өшіңізді алыңыз, - деп *м ы с қ ы л д а с ы п,* кемпірді өткізіп жібереді (Бабалар сөзі, 79, 105).

МЫСҚЫЛДАСУ *М ы с қ ы л д а с етістігінің қимыл атауы.*

МЫСЫҚ: Мысық пен тышқан. э т н. *Ойыншылар дөңгелене қол ұстасып, бір баланы – «тышқан» деп шеңбердің ішіне қалдырады да, екінші баланы – «мысық» деп шеңбердің сыртына қалдырады. Мысық тышқады ұстауы керек. Мысық пен тышқан* – жастар ойнайтын ойын. *Оған* 10-нан 20-ға дейін қатысуға болады. (Ойын-сауық, 156).Ал қас қарайып, ымырт жабылысымен ақсүйек, жасырынбақ, алтыбақан, соқыртеке, белбеу тастамақ, м *ы с ы қ п е н т ы ш қ а н* ойнайтын (Р.Аманкелдиев, Батыр., 14, 1996).

МЫСЫҚТОРҒАЙ з а т. з о о л. *Жағында қара сызығы бар, өзі мысықша мияулайтын, ашық сары түсті торғай.* Шөлдің жасыл оазисі алуан түрлі құстарды да өзіне тартады. Бұлар – жабайы кептерлер, *м ы с ы қ т о р ғ а й,* мақтанторғай, сарыторғай, тасторғайлар (Балқаш өңірі, 73). Келесі күні ол лагерге: «Қарағайдағы *м ы с ы қ т о р ғ а й д ы ң* ұясын таптым»! – деп, ентігіп жетіп келді (Наурызым, 149).

МЫСЫҚСОПЫЛАН е т. *Жуас, момын борлып көріну, моманқансу.* Біреулеріңіз мыңқ етпейсіздер, екіншілеріңіз теріс айналасыздар. Үшіншілеріңіз *м ы с ы қ с о п ы л а н а* мүлгі қаласыздар (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 316).

МЫСЫҚСОПЫЛАНУ *Мысық-сопылан етістігінің қимыл атауы.*

МЫСЫР: Мысыр тауығы. з о о л. *Мысыр елінде жиі кездесетін құс; цесарка* (Ана тілі, 21.08.2008).

МЫШ-МЫШ с ы н. с ө й л. *Уыс-уыс, мөшек-мөшек, көп.* «Сараң неме! Ақшасы жетпеді ме? *М ы ш-м ы ш* теңге алады, қайда жібереді? (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 48).

МІЛЛӘТШІЛ с ы н. а р. *Мемлекетшіл, отаншыл.* Қалекең Түркияның түрікшіл, *м і л л ә т ш і л* қайраткерлерімен жақсы араласқан, кездесіп, әңгіме-дүкен құрған (Қамбек Хакім., 118).

МІЛІК з а т. ж е р г. *Қызыл иек, тіс еті; тіс орналасқан ет.* Құлынның *м і л і г і н д е* (тіс етінде) жылтырап қылтиған иттістің нышаны байқалса, оның тұқымы асыл болуының белгісі (Б.Қинаятұлы, Ана тілі, 28.10.1994, 5).

МІНАСАР з а т. а р. *Жарасымды д.м.* Жігіттің күні – шығыста, қарттар күні – батыста. Батыстағы күн тез батады. Сондықтан да қариялардың жігіттік қиялы өзіне *м і н а с а р* емес (Қ.Макин, Әруақты аталар, 284).

МІНӘЙІ с ы н. *Белгілі бір.* Кейде базбір адамдар *м і н ә й і* себептермен итін алысқа апарып тастамайтын ба еді (Жас алаш, 17.02.2004, 5). Егер директор *м і н ә й і* себептермен үлкен қалалардың біріне жүрер болса, орынбасары дереу «жылу» жинауға кіріседі (Қаз. әдеб., 13.02.1987, 13).

МІНӘЖАТШЫ з а т. *Мінәжат етуші, дұға қылушы.* Сосын таранған тотықұстар мен атты нөкерлердің, айдарлы ұлықтар мен *м і н ә ж а т ш ы* сопылардың мүсінін қаз-қатар етіп тіктеді (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 341).

МІНГІЗІС *Мінгіз етістігінен жасалған ортақ етіс.* Екі-үш адам сүйемелдеп, атқа *м і н г і з і с т і (*М.Мағауин, Бір атаның., 11).

МІНГІЗІСУ *Мінгізіс етістігінің қимыл атауы.*

МІНДЕТТЕЛУ ... Биыл жүн қырқуға 46 мың бас қой түсіп отыр, оның әрқайсысынан 1,4 кг-нан жүн қырқу *м і н д е т т е л у д е* (Лен. жас, 07.06.1972, 1).

МІНЕЗДЕЛ *Мінезде етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Жырда Едігенің «сегіз қырлы, бір сырлы» тұлғасы жан-жақты *м і н е з д е л г е н* (Егем. Қазақст., 11.09.2001, 4). Ол Аралға байланысты бас қосқан мамандардың өткір талас-тартысқа толы жиналысында дәл *м і н е з д е л г е н* (Қаз. әдеб., 12.11.1982, 7).

МІНЕЗДЕЛУ *Мінездел етістігінің қимыл атауы.* Оның себебі - әлгі аталған жиналыста өлтіре *м і н е з д е л у і н д е* (Қаз. әдеб., 12.11.1982, 7).

МІН-МҮЛТІК з а т. *Мүлт кеткен кемшілік, мін. М і н-м ү л т і к* іздеп қанша үңілгенмен, бет-жүзінен пәлендей көзге түсерліктей өзгерістерді тағы көре алмады (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 57).

МІН-МҮЛТІКСІЗ с ы н. *Ешқандай кемшілігі, міні жоқ.* Тірлігінде соры қайнаған жігітті өлгеннен соң өсірмелеп, *м і н - м ү л т і к с і з* әулиеге айналдырып жіберіпті (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 94).

МІНСІЗДІК ... Мен жұлдызды аспан әлеміне қарап жатып, өзіме де түсініксіздеу, әлде бір мәңгілікке, шексіздікке, *м і н с і з д і к к е* ұмтылғым келді (Т.Әбдіков, Күзгі жапыр., 111).

МІНТЕЛ ... Баяғыдай емес, ит тұмсығы өтпейтін қалың сексеуілдің бұл күнде *м і н т е л і п,* етек-жеңі түріліп бара жатыр (О.Бөкеев, Ән салады., 160).

МІР к ө н е. *Садақтың алысқа, әрі түзу атылатын түрі.* Сауыт киіп сайланған екі батыр, Жаубүйрек пісіріп, жеп жатыр. *М і р д е* алып, Қаутұн жылдам дайындалды, Тіл алмай кетпейін деп бұдан ақыр (И.Байзақов, Таңд. шығ., 1, 109).

МІСЕКЕР с ы н. к ө н е. *Қолынан іс келетін, шебер.* Ұлттық саз аспаптары мұражайында халыққа қалтқысыз қызмет етіп жүрген *м і с е к е р л е р* бар (О.Қаймолдин: Егем. Қазақс. 27.03.1993, 6). Соның бірі – VI ғасырдағы композитор, аспапшы *м і с е к е р* – Әбушәкір (Алматы ақшамы, 30.01.1989, 3).

МІСЕКЕРЛІК с ы н. к ө н е. *Шеберлік; іскерлік.* Қолының *м і с е к е р л і г і* барды. Жеңіл-желпі киім-кешек тігіп базарға сатады (С.Оспанов, Сопы., 8). Бұл тек Батыстағы қолының *м і с е к е р л і г і* бар пайдакүнемдердің шаруасы екеніне ешкім күмән келтірмейді (Лен. жас, 26.12.1972, 4). Сазгеннің жанынан *м і с е к е р л і к* лабораториясы құрылды (Алматы ақшамы, 30.01.1989, 3).

МІСЕТ з а т. к ө н е. *Меншік, иелік.* Той қылып шақырыпсың, Мақы, шырақ, Ауылың былтырғыдан биыл жырақ. Бар еді *м і с е т і м д е* жалғыз лақ, Бермеді лағымды қызым жылап (Шақалақ ақын: Қаз. әдеб., 29.09.1972, 3).

МІСКІНДІК ... Үйлену жолы оңай емес, соның дайындығына алдын-ала кәріпшілік, *м і с к і н д і к* жолдан өту керек дегені болар (Ж.Ахмади, Айтұмар, 233).

Н

НАБАТ з а т. а р. ***Өсімдік.*** Біздіңше, күллі өсімдіктер әлемі қазақ тілінде *н а б а т (н ә б а т)* деп аталса керек (Ана тілі, 20.09.1990, 6).

НАҒАШЫЛАТ *Нағашыла етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ең бастысы – Мұрат-Мұхамедті *н а ғ а ш ы л а т п а қ* (М.Мағауин, Аласапыран, 337).

НАҒАШЫЛАТУ *Нағашылат етістігінің қимыл атауы.* Енді міне, ауыл араласып, иек астына қонғанын естігенде *н а ғ а ш ы л а т у ы м н ы ң* басты себебі де осы қағылез қаншық еді (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 33).

НАҒАШЫЛЫ-ЖИЕНДІ с ы н. *Нағашы болып, жиен болып, туыстық қатынаста болу.* Арғы аталарында *н а ғ а ш ы л ы-ж и е н д і* ілік шатысы болса болар, ал өз басы осы сұмырай түлкімен туыс десе де сенеді (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 116).

НАДАНДАУ с ы н. *Ақылы аздау, түйсіксіздеу.* Моп-момақан, жұп-жуас, тоң мойын, *н а д а н д а у* жануарлар қалбаңдап, мұрындарын бір-бір тартып қойды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 278).

НАЖАҒАЙЛЫ с ы н. *Нажағай ойнаған, нажағай жарқылдаған.* Аусар ой миын тырнап мазалайды: «Салт бұздың, құдай сені жазалайды». Алды-артын орағытып шырмайды кеп, Нөсердей борай соққан *н а ж а ғ а й л ы* (С.Омаров, Сәукен, 19).

НАЖАСАТ з а т. а р. *Нәжіспен тең, арам д.м.* Арақ пен нашамен әуестенгендерді дін де кінәләп, оларды *«н а ж а с а т»* деп атаған (Алм. ақшамы, 02.12.1941, 3).

НАЗАЛАНУ *Назалан етістігінің қимыл атауы.* Атамыз *н а з а л а н у* дегенді білмейтін еді (Ө.Қанахин, Құдірет, 290).

НАЗАР: Назар жықты. *Назар салды, қарады.* Сосын екеуіне алма-кезек *н а з а р ж ы ғ а* отырып: - Сөзіннің жаны бар, Зұлқа, - деді (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 49). Қыз-келіншек, әйел атаулыға мән-маңыз қаузап, *н а з а р ж ы ғ ы п,* қарауды қойған (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 29).

Назар қыдыртты. *Назар салды, назар жықты.* Қараңғыға көзі үйренген соң, қуықтай бөлме ішіне *н а з а р қ ы д ы р т т ы* (С.Елубай, Ақ боз., 280).

Назар тіктеді. *Назар салды, қарады.* Уаңға дейінгі сөз түйінін тарқатар осы қария болса керек, отырғандар ләм деспей Ошыржапқа *н а з а р т і к т е г е н* (К.Сегізбаев, Беласқан, 34).

НАЗАРИЯ з а т. а р. ***Теория.***

НАЗАРКЕРДЕ з а т. э т н. *Қараған кісісіне көзі тиетін, көзі жаман адам.* Қазақтың ұғымы бойынша жол жүйрік атқа көз тиеді. Ондай адамдарды «көзі бар» немесе «*н а з а р к е р д е»* дейді (С.Кенжеахметұлы: Ана тілі, 03.07.1997, 8).

НАЗЫМНАМА з а т. *Назым стилімен айтылған ақыл сөз, ой.* Мұндай *н а з ы н а м а н ы* өзің түгіл, ит қашқын, ата-бабаң көрмеді (Құланаян Құлманбет, Сөзімнің., 59).

НАЙ з а т. с ө й л. **Махорка.** Қашан да түтін сасып тұрар аядай бөлмеге осы ауылдың тамам жұмысшысы лықа толып алып *н а й* тарттатын (О.Бөкеев, Мұзтау, 68, 236).

НАЙЗА: Найза қандау. э т н. *Соғыста бірінші өлтірген адамның қанын найзасына жағу дәстүрі.* Ол кезде ұрыс басталғанда *н а й з а қ а н д а у* салт екен (Ел аузынан, 308).

НАЙЗАҒАЙ: Найзағайға нан пісіріп алатын. *Қиын істі орындап шығатын, пысық, жұлымыр.* Сол жолдастарының бірі, *н а й з а ғ а й ғ а н а н п і с і р і п а л а т ы н* жұлымыр журналист М.Тоқтағазин еді (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 213).

НАЙЗАЛЫ: Найзалы мылтық. *Ұшында найзасы (штык) бар мылтық.* Бала жалаңбас. Арқасында *н а й з а л ы м ы л т ы қ,* қолында қара домбыра (Балдырған, 1972, №4, 7)

НАЙЫБИМАН з а т. д і н и. *Исламның орынбасары, көмекшісі.* Ең бірінші муфти, оны шахислам деп те атайды. Одан кейін – қази, сосын – хатиф, имам*, н а й ы б и м а м,* азаншы, қари. Қаридың міндеті құран оқып отыру (Алматы ақшамы, 09.12. 1991, 2).

НАҚ з а т. *Ханның ақылшы адамы; ақылшысы.* Ханның ақылшы адамдарын, *н а қ* дейді, баласының тәрбиешісін аталық деп атайды (Жас алаш, 10.09.2005, 4).

НАҚЫЛНАМА з а т. *Нақыл сөз, ақыл сөз.* «Сүмбіледе су суиды», «Сұмырай келсе су құриды» деген *н а қ ы л н а м а л а р* соны меңзейді (Лен. жас, 03.10.1973, 3).

НАҚЫСТАН *Нақыста етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Оның ә дегенде аңқып асқақтай шығып, толқынды иіндей *н а қ ы с т а н а т ы н* үні ғажап бір ырғау иіндеді (Жұлдыз, 1973, №5, 42).

НАҚЫСТАНУ *Нақыстан етістігінің қимыл атауы.*

НАҚЫШСЫЗ с ы н. *Нақышы жоқ, нақышталмаған.* Басындағы *н а қ ы ш с ы з* ақ қалпағы күнге күйіп, ескіріпті (Т.Әлімқұлов, Шежірелі сахара, 110).

НАЛЫҒЫШ с ы н. *Нали беретін, жиі налитын (адам).* Қысы-жазы далада болу оны зеріктіріп жібереді, уайымға батырады. *Н а л ы ғ ы ш,* кейігіш боп алады (Жалын, 1974, №5, 105).

НАЛЫҢҚЫРА е т. *Аздап налу, ренжіңкіреу.* Жұрттың аузында жүретін молданың әңгүдіктігі тап қазір мына шаруаға кесе-көлдене тұрғанына Ұлан *н а л ы ң қ ы р а п* та еді (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 262).

НАЛЫҢҚЫРАУ *Налыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

НАМАЗХАНА з а т. *Мешіттегі намаз оқитын арнаулы орын (зал).*Бес жүз адам қатар тұрып сиып кетердей мешіттің үлкен *н а м а з х а н а с ы н а* бастап келе жатқанда Ізбасардың иығынан қыз оң қолын алған жоқ-ты (Т.Нұрмағамбетов, Жер иісі, 239). Ру басылар, билер, батырлар, сұлтандар *н а м а з х а н а ғ а* кіріп, жаршылардың жар шашқанын күтіп тұр (Ә.Кекілбаев, Үркер, 165). Олар сағана маңында басталған ірі кешен құрылысын (*н а м а з х а н а,* медресе т.б.) таяу арада бітірмек ойда (Айқын, 14.05.2009).

НАМБҰТ с ы н. ж е р г. ***Имандай***. – Міне, күн батып бара жатыр, *н а м б ұ т* құдайға шыным ... (Т.Әбдіков, Өліара, 5).

НАМЫ е с і м. *Бүкіл, бүткіл, күллі.* Онда ол өңменімнен итеріп: «шайтан айналдырған қожа» деп, *н а м ы* қазаққа масқара етпес те-ау (А.Мекебаев, Жезтырнақ, 178).

НАМЫСҚОЙСЫН е т. *Намысқой болғансу, намыстану.* – Егер бір де бір қалмақ батырсынып, *н а м ы с қ о й с ы н ы п,* қолына қару алса, ісім сонымен болады (К.Сегізбаев, Беласқан, 86).

НАМЫСҚОЙСЫНУ *Намысқойсын етістігінің қимыл атауы.*

НАН: Нан жауғыр. *Жеңіл мағыналы қарғыс.* Мына *н а н ж а у ғ ы р* не сандалып жүр? – деп ойлады шал (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 27). – Тоқташы, ей, *н а н ж а у ғ ы р,* әңгімесінің аяғын естиік, - деді әкем (Қ.Әжікеев, Саят, 18).

Нан жесісті. э т н. *Екі адам серттескенде жасалатын салт.* Доспыз деп төс қағыстырып, *н а н ж е с і с п е с е д е* жан жақындығын екеуі де бірден сезген (Ә.Тарази, Тасжарған, 338).

НАНСАЛМА ... Түннің бір мезгілінде табақтар толы, буы бұрқыраған *н а н с а л м а* тартылды (Е.Тұрысов, Құралай., 17).

НАНСОҒАР з а т. *Тек тамақ ішуді ғана білетін адам.* Қасыңдағы көмекшісі кежегесі кейін тартқан, *н а н с о ғ а р* біреу екен, құтыла алмай жүрмін деді (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 216).

НАНТАБАР з а т. *Өз міндетін жөнді атқармайтын, жалақы үшін ғана жұмыс істейтін адам.* Ондайлар фильм текстін аударуды оңай ақша табудың көзі ретінде қарайды. *Н а н т а б а р* халтурщик кәдімгі (Б.Соқпақбаев, Таңд., 330).

НАНҒЫЗ *Нан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* «Ол сенікі» деп мені *н а н ғ ы з а* алмас, Жүз әулие, мың бір кеп, милағанмен. Жан қимақ пен жар қимақ бәрі бір бәс, Қидым, қидым, амал жоқ, қимағанмен (С.Торайғыров, Таңд. шығ., 208).

НАНҒЫЗУ *Нанғыз етістігінің қимыл атауы.*

НАНДУ з а т. з о о л. *Түйеқұс сияқты ірі денелі (салмағы 30 кг), ұзын сирақты, оңтүстік Америка далаларында тіршілік ететін боз түсті құс.* Мұндай жерлерде көзге алып құстар әлемі – аяқтары жылдам түйеқұстар, *н а н д у л а р,* эмулар көзге бірден шалынады (Құстар, 6).

НАНҚАП з а т. *Нан салып қоятын қап (дорба).* Т.Жайлаубаева жасаған сырмақ пен тұскиізді, *н а н қ а п* пен айнақапты, шашқап пен тұсқаптарды көргенде қатты қайран қалдым (Қаз.әдеб., 08.06.1990, 12).

НАНОМЕТР ... Жарық толқындарының ұзындығы миллимикронмен (млк) өлшенеді. Қазіргі атауы – *н а н о м е т р* (нм) (Ә.Қайыров, Сырға толы., 9).

НАНТАЛАП з а т. *Жатып ішер, арамтамақ,даярға маяр.* Сен өзің неткен *н а н т а л а п* едің? (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жасау, 2, 42). – Менің байқауымша Танабек те сен сияқты *н а н т а л а п,* - деді ол

(Жалын, №5, 1972). Қала берді қазақ елін жем қылғысы келген саудагерлер мен н а н т а л а п т а р да жерімізді отарлай бастаған (Соц.Қаз., 16.02.1991, 7).

НАНТҮЙМЕ з а т. с ө й л. ***Пельмен.*** – Мынау Нәзікен өзі жақсы көретін *н а н т ү й м е* еді, суып қала ма деп үлкен кесеге салып әкелдім. (Ж.Тұрлыбаев, Семсер, 286). – Мә, мынау *н а н т ү й м е.* Екі-үшеуін әрең жеді. - Кейінірек жылытып тағы берерсің (Бұл да).

НАНУШЫ з а т. *Нанған, сенген адам.* – Қиын не бар осыдан? – *Н а н у ш ы* болса сөзіме, Біреуге айтып мен әзір. Курортыңның өзінде Жатқандаймыз біз қазір (Қ.Аманжолов, Шығ., 2, 215).

НАР: Нар бота. *Нардан туған бота* (Ана тілі, 20.09.1990, 8).

Нар бура. *Нар қоспақтың не бір-туманың келеге түсетін еркегі* (Ана тілі, 20.09.1990, 8).

Нар келі. *Ішіне бірнеше шелек тары салып түйетін үлкен келі.* Ел арасында келінің мынандай түрлері кездеседі: ағаш келі, темір келі, бәйбіше келі, тоқал келі, *н а р к е л і* т.б. (Шаңырақ, 520).

НАРА з а т. к ө н е. *Жапон халқының ежелгі аты.* Жақында сол елді жаулап алмаққа теңіздің ар жағынан *н а р а л а р* келе бастапты (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 110).

НАРАДУ с ы н. к ө н е. *Нәтижесіз, нашар; көмескі, күнгірт; нарау.* Кеңестің түбі *н а р а д у,* Нәлет біздің жүріске! (Асанқайғы: Нар заман., 9).

НАРАЗЫЛЫҚСЫЗ с ы н. *Ешқандай қарсылықсыз, ренжусіз.* Сондықтан ешқандай *н а р а з ы л ы қ с ы з* және басқадай жол жоралғысыз-ақ басына түскен дағдырға көндігетін (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 177).

НАРДЕК з а т. *Қарбыз балы. Н а р д е к* біздің елімізде көп тараған мәдени дақыл – қарбыздан алынады (Ара шаруаш., 107).

НАРҚОБЫЗ з а т. м у з. *Қазақ халқының байырғы саз аспаптарының бірі.* Осындай қобыздың «қылқобыз», *«н а р қ о б ы з»* сияқты үлгілері музейіміздің экспонат қатарын молайтты (Қаз. әдеб., 14.10.1983, 10). Әбушәкір сазген, *н а р қ о б ы з* аспаптарын жасап, мұрамызға қомақты үлесін қосқан аспапшы (О.Қаймолдаұлы: Алматы ақшамы, 30.01.1989, 3).

НАРМАЯ з а т. *Айыр мен үлектің будандасуынан туған түйе тұқымы.* Бура мен маядан мырзақоспақ туып, оның сүтті көп беретіні, ал үлек пен айырдан *н а р м а я* туып, оның жүнді көп беретіні кімге де болса белгілі (Оңт. Қазақст. 15.11.1962, 3). Шымкент облысының совхоздарынан *н а р м а я,* аруана, лөк сатып алса тіпті жақсы болар еді (Еңбек туы, 1.08.1966).

НАРТ з а т. к ө н е. 1. *Ер жігіт, батыр.* Тұсындағы болған *н а р т ы ң* қорлама, Тұсыңдағы болған *н а р т ы ң* қорласаң, Табылмас-ты керекте (Шалкиіз жырау: Нар заман, 26). 2. *Түмен басы.* Майқы бабамыз дүниедегі ғақылды, оқымысты адамдардың айтқандарын тізіп қойып, соны күне *н а р т т а р ы н а,* дүбірлеріне жеткізіп, сіңіріп отыратын болған (Қазыбек бек, Түп-тұқиян., 57). Бұл Наурызбайдың түмен басы – *н а р т* болып белгіленгеннен кейінгі алғашқы соғыстары еді (Соц. Қаз., 16.02.1991, 4).

НАРТАЛАП с ы н. *Талапты, талабы зор.* Осы құмшағылдың бір *н а р т а л а п* жігіті ел аралап жүріп, мынау Ұлытау жақтағы елдің бір байының қызына ғашық болады (Қ.Салғарин, Соқпақ., 95).

НАРТӘУЕКЕЛШІЛ с ы н. *«Нартәуекел» деп іске кірісіп кеткіш, нартәуекелге бел буғыш.* Менің апатайым қырын қараған күйі басын тік ұстап, әлденеге берік бекінген *н а р т ә у е к е л ш і л* сыңай танытады (К.Сегізбаев, Жапжасыл., 410).

НАРТТЫҚ з а т. к ө н е. *Түмен басылық, қолбасылық.* Екі түменді Бөгенбай *н а р т т ы ғ ы н а* берудің де ыңғайы келмеді (Соц. Қаз., 16.02.1991, 4).

НАС ... Атпаңдар, тіл алсаңдар, насыбайды! *Н а с* атсаң, нас боласың басыбайлы. Желді күн «түп» деп жерге түкіргенде, Боқтай-ақ бет-аузыңа шашырайды (Жеті ғасыр., 2, 419).

НАСАЙ-ТОПЫР: Насай-топырын шығарды. *Опыр-топырын шығарды, туталақайын шығарды.* Қалыпты мінезінің ығымен кетсе, арындап жөнеліп, *н а с а й т о п ы р ы н ш ы ғ а р а р ы* кәдік еді (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 220).

НАСАТТАНДЫР *Н а с а т т а н етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Өткен түннің астамшылығы мен тәкаппарлығы жуан рудан шыққан Тәттімбет Қазанғаповты *н а с а т т а н д ы р а д ы* (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 31).

НАСАТТАНДЫРУ *Насаттандыр етістігінің қимыл атауы.*

НАСИХАТТАЛУ ... Республикалық газетке шыққалы отырсыз, күллі елге *н а с и х а т т а л у д ы ң* мүмкіндігі туып тұр (Қ.Әбілқайыр,Ұмыт., 72).

НАСРІТ ..? Бұл сөзім алты алашқа таныс болсын, Азамат ермін десе, намыс болсын! Құдайым *н а с р і т* берсе, дұшпан оңай, Көптігі тұмадағы қамыс болсын! Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 4, 37).

НАСЫБАЙ ... 2. а у ы с. ***Шүметей.*** – Иә, құлыншағым, «*н а с ы б а й ы ң*» әбден жазылсын, сосын тайыңды мінесің (М.Айымбетов, Құмөзек., 232). *Н а с ы б а й ы н* ұлының Жар салғандай жалғанға, Атқызып жұртқа мақтанған (М.Ахмет-төре, Ақ-қара, 36).

НАСЫБАЙ: Насыбай үкті. *Темекіге күл қосып езді, майдалады!* Табанға қысып тастағын, *Н а с ы б а й ү г і п* қушиып, Тобылғы күлін қосатын Қалампыр езген су қосып (Б.Ысқақ, Тастағы., 17).

НАСЫБАЙЛАНЫП үс т. *Насыбай жағылып, насыбай жұғып.* Мен әсіресе, мынау жирен аттың үстінде мұртының ұшы *н а с ы б а й л а н ы п,* жалбиып отырған әкемді көріп оянатынмын (Жалын, 1972, №6, 5).

НАСЫБАЙЛЫ *Насыбай атқан, насыбайы бар.*

НАСЫБАЙЛЫҚ с ы н. *Насыбай жасауға жарамды, насыбай боларлық.* Шай мен кездеменің, *н а с ы б а й л ы қ* көк темекінің Алтайдың өзінен табылғанына шүкірлік етеді (М.Разданұлы, Алтай., 57).

НАУ ... Таразы сөзді өлшейтін шындық керек, Кейбіреу дауға шебер *н а у* болады. Кезінде ушықтырмай шешпеген іс, Үгіліп бара-бара тау болады (Егем. Қазақст., 03.08.1991, 6).

НАУАЛАН е т. *Наua сияқты ортасы шұңқыр болу. Н а у а л а н ы п* қалған қасат жолдан шығысымен-ақ торы бие оппаға шөкелей кіріп жатып алды (Лен. жас., 31.12.1974, 3).

НАУАЛАНУ *Науалан етістігінің қимыл атауы.*

НАУБАЙ: Наубай нан. *Наубайханада пісірілген нан.* Үстел үстіне мол етіп, қызарып піскен *н а у б а й н а н ы н* әкеліп турады (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш, 1, 319).

НАУҚАНБАСТЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Науқаншылық.*** Ауылдың қазір *н а у қ а н б а с т ы л ы ғ ы н,* маусымдық істердің кимелеп бара жатқанын тәптіштеді (Т.Тілеуханов, Біздің әке. 14).

НАУҚАНСЫРА е т. *Қауырт жұмысты аңсау, науқангершілікті сағыну.*

НАУҚАНСЫРАУ *Науқансыра етістігінің қимыл атауы.*

НАУҚАСТАНЫҢҚЫРА е т. *Аздап ауыру, ауырыңқырап қалу.* – Жай, шал *н а у қ а с т а н ы ң қ ы р а п* жатқан соң, әлде қайтеді деген ойлары да (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 14).

НАУҚАСТАНЫҢҚЫРАУ *Науқастаныңқыра етістігінің қимыл атауы.*

НАУРЫЗ: Наурыз батасы. э т н. *Наурыз мерекесінде берілетін бата.* Наурыз мерекесі күні кәрі-жас, ер-әйел, бала-шаға үй-үйді қыдырып жүріп, наурыз көже ішіп, *н а у р ы з б а т а с ы н* береді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 4, 13).

НАУРЫЗГҮЛ з а т. б о т. *Наурыз айында гүлдейтін ақ түсті гүл.* Үй өсімдіктері кливия мен амариллис көбіне көктемде гүлдейді. Олардың гүлдері ірі, түсі қызыл сары және қызыл болады. Сол кезде *н а у р ы з г ү л д е* гүлдейді (Ботаника, 129).

НАУРЫЗКӨКЕК з а т. з о о л. *Жылы жақтан наурыз айында ұшып келетін құс; сасыққөкек.* Жер бетінде сүйкімді құс *н а у р ы з к ө к е к т е р* тынымсыз жортақтайды (Лен. жас. 13.06.1974, 3).

НАУРЫЗНАМА з а т. *Наурыз күні өтетін үлкен ойын сауық; мейрам. Н а у р ы з н а м а д а* көкпар, қыз қуу, аударыспақ, балуан күресі, алтыбақан сияқты ойын-сауық болып, жиналған жұрт мол қуанышқа бөленеді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 5, 30). Қазақтың аты қазақ болғанда өзіне арналған, сыбағасына тиген жалғыз мейрамы – *н а у р ы з н а м а* (Мәшhүр Жүсіп, Алматы ақшамы, 26.03.1990, 3).

НАУРЫЗТОРҒАЙ ... Күн ызғары сәл сынысымен, *н а у р ы з т о р ғ а й* ерте көктемді қанатымен көтеріп әкелгендей (Соц. Қаз., 02.04.1991, 4).

НАУШАРУАН з а т. *Адал, әділ адам; шындықты айтушы, турашыл.* Бәрі *де н а у ш а р у а н ғ а* тізгін берді, Төрелік айтқаныңыз сіздің, - деді. Қабылдап хан да олардың талаптарын, Айтылар билігінің жөнін терді (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2,

19). Осылай бұл жолаушы аман қалды, Қисса да осыменен тәмәмдалды. Қиуадан қылыш дүзі билік айтқан, Ғадыл хан, - дейді екен бұл *н а у ш а р у а н д ы* (Бұл да, 2, 20).

НАХАЛ з а т. с ө й л. *Ұялмайтын, дөкір, әдепсіз адам.* Қалқан құлақ сары ұлдар шағыр көз қызыл күрең шалды сойып қаптағандай, нойыстау, шетінен *н а х а л* екен (Қ.Ысқақ, Ақсу., 201).

НАҺАН ... *Н а ҺА н* жайын ба екен, әлде айдаһар ма? (Қ.Омаров, Әке, 78). Үнді мұхитында шомылып жүріп, әрбір дем алғанда ішіне 150 тонна су жұтатын *н а ҺА н* балықтың аузына тап болып қалыппын (Қаз. әдеб., 28.01.1977, 4).

НӘБИ з а т. *Бестастың 12-кезекте ойналатын түрінің атауы.* Он екінші, яғни ақырғы ойын – *н ә б и.* Бұл ойында сол қолдың басбармағы мен сұқ қолын жерге тіреп тұрып, оң қолмен сол қолдың сыртынан бес тасты алдыға иіріп тастайды. Қақпа тасты алғаннан кейін, *н ә б и* сайланады. *Н ә б и* ең соңында өткізіледі (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 49). Ойыншы басқа тастарды *н ә б и г е* тигізіп алмай, бір-бірлеп өткізу керек (Бұл да).

НӘБИЛІК з а т. д і н и. *Нәби болғандық, елшілік.* Алла Тағала сол самудит қауымның арасынан ең мәртебелі адам – Салихты *н ә б и л і к к е* (елшілікке) таңдады (Алматы ақшамы, 25.09.1990, 3).

НӘГҮМАН з а т. ж е р г. 1. *Күмәнді, күдікті.* – Маған *н ә г ү м а н* нәрсе – марқұм өлерінен бұрын бар қаржысын неге ешкімге айтпай әйелінің атына өткізіп кетеді? (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 34). Біз мақұл, дұрыс, күмәнді, мәрт сияқты ұнамды мағынадағы сөздердің кері мағынасында қолданылатын намақұл, надұрыс, *н ә г ү м а н* (дәргүмән), нәмәрт нұсқалдарын да жастайымыздан естіп, айтып үйренгенбіз (Қаз. әдеб., 14.12.1990, 7). 2. *Есалаң, жынды, нақұрыс. Н ә г ү м а н* ғой нағыз. Ақпан ғой. Ауызы арақтан кетпейді. Адам сиығы жоқ (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 72).

НӘДҰРЫС с ы н. а р. *Дұрыс емес; қате.* Ертелі-кеш қолқабысын тигізген әзіз жанды *н ә д ұ р ы с* оймен былғауға қалай дәтің шыдайды деп тілдеп жекіп тастағысы кеп бір оқталды (Д.Досжанов, Жолбарыс, 20). Осы тірлігім дұрыс па, әлде *н ә д ұ р ы с* (Бұл да, 402).

НӘДІР ..? Х.Бекхожин «Әппақнама» атты соңғы кітабындағы «Ұлы Низамиға мадақ-қасыда» бөлімінде ған ол мазлұм, ғадауат, аят, рубаят, дағуа, қағба, шүкірана, *н ә д і р,* пір, ғарыш, ілһам, шайқы, зүлфуқар, шаһбаз секілді арабизм мен фарсизмді әдейі қолданады (Қаз. әдеб., 14.11.1975, 3).

НӘЖЕГЕЙ с ы н. ж е р г. *Нашар, әлсіз, ез.* Таққа әкеге тартпай, көз күйік боп туған *н ә ж е г е й* Болат келді (Ә.Кекілбаев, Үркер, 244).

НӘЗИРАШЫЛДЫҚ з а т. *Нәзира үлгісі бойынша жарыса жазушылық.* Көпке белгілі бір сюжетті бірнеше адамның жарыса жырлауын ежелгі шығыс поэзиясында *н ә з и р а ш ы л д ы қ* деп атаған (Қаз. әдеб., 01.01.1988, 9). Жүсіпбектің біраз шығарманы шығыс ақындарынан аударғанын, біразын *н ә з и р а ш ы л ы қ* (жарыса жырлау) жолымен қайта толғағанын білеміз (Қаз. әдеб., 15.05.1987, 10).

НӘЗІКЖАНДЫЛАР з а т. *Әйелдер д.м.* Шахан өзі кеш үйленсе де *н ә з і к ж а н д ы л а р д ы* бір көргеннен ажырата алатын тәжірибесі бар (Д.Бейсенбекұлы, Әулиеағаш., 128).

НӘЗІКШЕ с ы н. *Нәзік келген, нәзіктеу, талдырмаш.* Кенет есік ашылып, «директор» деген жазуы бар бөлмеден *н ә з і к ш е* келген, бұйра шашты, шілтерлі ақ кофта киген хатшы қыз шыға келген (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 170).

НӘЗІР: Нәзір қабыл болсын. *«Беріліп жатқан қайыр, садақаның сауабы тисін» деген тілек.* Нәзір өткізгендерге: *«Н ә з і р қ а б ы л б о л с ы н»* деу керек (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 39)

НӘЗІРБАСЫ з а т. *Нәзірді ойдағыдай өткізу ісі сеніп тапсырылған іскер адам.*

НӘЗІР-ҚҰЗЫР з а т. э т н. *Алла разылығы үшін берілетін қайыр, садақа, ас, құдайы.* Түрлі жиын-той, *н ә з і р-қ ұ з ы р,* өлім-жітім істерінде ең алдымен алыс руларды сыйлап, соларға жол береді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 100).

НӘЙІС з а т. ж е р г. *Бұзық, сотқар, сотанақ.* ≈ Баласы *н ә й і с* болып, әке-шешесінің абыройын төкті.

НӘЙІСТІК з а т. ж е р г. *Бұзықтық, сотқарлық.* – Сабақтарын үлгермейтін топас, *н ә й і с т і к к е* үйір Қойғарақов пен Мешеряковтан басқалардың бәрі

менің жақсы жолдастарым (Ш.Өтепов, Таушелекте туған., 22).

НӘКЕС з а т. ж е р г. *Нақұрыс, жынды, есуас, есерсоқ.* Ташкентке ұшып кетіпті, *н ә к е с*! (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 307). – Жаңадан жарасқанда мына екі сотқардың құдай қайдан кездестірді?! «Қап, *н ә к е с т е р-ай*!» (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер, 88).

НӘКІС з а т. к ө н е. ***Молекула.*** Оның атом, молекула, элемент, зат алмасу жайында тамаша білетінін аңғардым. Бірақ мұның барлығын ол өзінше атап, өзінше сөйлейді. Мәселен, атом Лұхман Хакімнің тілінше – әлжам, молекула – *н ә к і с,* зат алмасу – махбұрласу (Т.Сұлтанбеков, Лұхман Хакім, 51).

НӘЛДЕУ ... Қайнатылған кірді таза суға шайқаудың, *н ә л д е у д і ң* де тәртібі жоғарыдағыдай (Шопан сырласы, 222).

НӘЛЕТҚҰМАР с ы н. *Елге жамандық тілегіш, қарғыстағыш, боқтампаз.* Бас орнында бас емес – бір доп-түйін Пенделер бар өңешіне жоқ тиым. Шарапқұмар, *н ә л е т қ ұ м а р* жандарға, Қайран уақыт, құның сенің көк тиын (Қ.Мырзалиев: Қаз. әдеб., 06.04.1973, 2).

НӘЛӨК з а т. с ө й л. ***Салық.*** Атам қозыларды әр түрлі *н ә л ө г к е* өткізіп, тайыншаны қысқа қарсы сойып алатын (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 403).

НӘЛІЛІ с ы н. с ө й л. ***Нәлді.*** Әбден діңкем құрып жүре алмай қалған кездерімде бұл мені *н ә л і л і* етігімен бүйіріме тепкілеп, қамшының астына алатын (Т.Әлімқұлов, Тірліктен., 49).

НӘЛІМ ... Аумағы мың алты жүз гектарға жететін тоғандарда жыл сайын бекіре, *н ә л і м,* сазан, тыран сықылды балықтардың 17 миллион шабағы өсірілетін болады (Н.Баяндин, Ертіс. 31).

НӘМӘРТ с ы н. *Мәрт емес, сараң.* Басыңның алтын кезінде бақырдың орнына жұмсайды, бақырға айналған кезінде: «Алтынның орнына жүрмейсің, нашарсың, *н ә м ә р т с ы ң!*» деп дігірлейді (Ә.Кекілбаев, Үркер, 158). Ойласаңыз жақсылар, *Н ә м ә р т* қандай, мәрт қандай? Затсыз қандай, зат қандай? (Қаз. әдеб., 15.08.1975, 4).

НӘМДЕС с ы н. ж е р г. *Туыс, жақын.*

НӘМДЕСТІК з а т. ж е р г. *Туыстық, жақындық.* Келе-келе Бәтимен танысқаннан кейін онымен рулас *н ә м д е с т і г і н* айтып, Таңжарықты «әй, сен күйеу бала екенсің ғой» дейтін (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 220).

НӘМІНДЕ ү с т. ж е р г. *Қолында, тәрбиесінде, қамқорлығында.* Бала күннен әке-шешеден жетім қалып, бір қазақтың *н ә м і н д е* өсіпті (Қ.Ахметбеков, Ақдала, 2, 77).

НӘНКЕ з а т. к ө н е. *Матаның бір түрі.* Сары *н ә н к е м е н* тысталған төбесі шошақ бөркі оны түлкі еліптес етіп тұр (Х.Есенжанов, Көп жыл., 125).

НӘНІПӘТІР ..? Тіпті таяқ тастам тұстағы шойын жолдың тарсыл-гүрсілі де түп-түгел *н ә н і п ә т і р* еді (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 26). Біз «көксандық» көргендей күйде отырамыз. Облыс орталығында. *Н ә н і п ә т і р* уәлаятының кіндігінде (Бұл да, 362).

НӘП з а т. ж е р г. *Пайда, олжа, нәпақа.* Қала дүкендерінен алған шәй-қантын ауылдастарына әкеп үстеме бағамен сатып *н ә п* етіп жүрсе керек (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 33). Ол жаптан осы маңда отырған елдің бау-бақшасы да *н ә п* көрер еді (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы, 188).

НӘПСІЛІК с ы н. *Нәпсіге тән, нәпсіге қатысты.* Бұл ретте еркек пен әйел арасындағы *н ә п с і л і к* құмарлық – ғашықыққа жатпайды деген қайшы пікірлер де кездеседі (М.Құдайқұлов, Құпия., 3). Әйелдік, *н ә п с і л і к* сезімге жеңдірді ар-ұятты (І.Есенберлин, Махаб. мейр. 304).

НӘРӘТ з а т. с ө й л. *Наряд.* Геологиялық-техникалық *н ә р ә т т і ң* түсініксіз жерлерін сұрауға бас геологке келді (Р.Өтесінов, Айтылмаған., 18).

НӘРӘТШІК з а т. с ө й л. *Наряд жазушы, наряд толтырушы.* Ай, *н ә р е т ш і к* ит-ай. Түу обалы жібермегір-ай, Құдай-ай, ит-ай (І.Жансүгіров, Шығ., 88).

НӘРЕГЕЙЛІК з а т. ж е р г. *Нашарлық, әлсіздік.* «Аютас» атты шығарманың бүкіл кітап атын арқарлауға, таптырмайтын *н ә р е г е й л і г і н* де бүкпеуіміз керек (Қаз. әдеб., 05.09.1975, 4).

НӘРЕЛ з а т. *Қыста балық аулауға қажетті ұзын сырық.* Ойылған үкінің біріншісінен екіншісіне қарай жылымның қанатын *н ә р е л м е н* айдап отырады (Қаз. этнограф., 1, 405).

НӘРЕНЖІК с ы н. ж е р г. *Нәзік, әлсіз, әлжуаз.* Он бес жасар *н ә р е н ж і к* қазір ұлағатты ой толғар халге жетті (А.Мекебаев, Алапат, 73).

НӘРЕНЖІКТІК з а т. *Әлсіздік, әлжуаздық, нашарлық.* Мен алты ай қыс бойы жалаң бас жүрсем де, қалтыраудың өзін *н ә р е н ж і к т і к* көретін едім (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 103).

НӘРЕСТЕ: Нәрестенің бауы берік болсын. *«Нәресте аман болсын, өмірлі болсын» деген тілек.* Нәрестелі болғандарға *«Н ә р е с т е н і ң б а у ы б е р і к,* жасы ұзақ *б о л с ы н»* деу керек (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 39).

НӘРЛЕНДІРІЛ *Нәрлендір етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Қолда бар барлық шөп, сабан, сояу, қамыс туралып, *н ә р л е н д і р і л і п,* түйіршіктелген жем түрінде ғаи беріледі (Қаз. әдеб., 05.02.1982, 3).

НӘРЛЕНДІРІЛУ *Нәрлендіріл етістігінің қимыл атауы.*

НӘРЛІРЕК с ы н. *Құнарлырақ, құндырақ.* Солардың қайсыларын қадір тұтып, дамыту, қандайларына жаңа өзгерістер енгізу арқылы *н ә р л і р е к* сапа беру қажет – міне, әсте естен шығармайтын бағыттың бірі осы (Жұлдыз, 1973, №10, 197).

НӘСИЯТ з а т. с ө й л. ***Насихат.*** Келіншегімнің шешесі бір көкбет адам екен, екеумізге *н ә с и я т* айтудың орнына, ақыры өзімді бәлағаттап үйінен қуып шықты (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 47).

НӘСКИ з а т. *Аяқкиімнің ішінен киетін жұқа шұлық.* Әппақ деген аты ғана, әйтпесе сорлы *н ә с к и* әбден кірлеп, түрі оңып кеткен (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 6). Сол *н ә с к и д і ң* бас жағы екі жерден тесіліп, арғы жағынан саусақтар мені көре қал дегендей жылтың-жылтың етеді (Бұл да). – Кеше мен апайға аяғыма *н ә с к и* киіп келем дегем. Ұмытып кетіппін (Ә.Қалдыбаев, Таңд. шығ., 2, 106).

НӘСКИШЕҢ с ы н. *Тек нәски ғана киген, нәскиі ғана бар.* Ол есік жақта отырған бір-екеудің ала пижамалы, көк *н ә с к и ш е ң*, ақ *н ә с к и ш е ң* сирақтарынан аттай-маттай далаға шықты (Ә.Тарази, Қиян соқпақ, 164).

НӘСКИСІЗ с ы н. *Нәскиі жоқ, нәски кимеген.* Бәтеңкені аяққа *н ә с к и с і з-а қ* сұға салып, бауын байламай-ақ, бір тартып қап, тартып отыруды жақсы біледі (Ә.Қалдыбаев, Таңд. шығ., 2, 103).

НӘСІЛ: Нәсіл қуалаушылық. б и о л. *Түпкі негізін, тегін сақтаушылық.* Ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын қасиет. *Н ә с і л қ у а л а у ш ы л ы қ* дегеніміз – белгілі бір өсімдіктің алдыңғы өткен бірнеше буынында қалыптасқан, сол арқылы дамып жеткен тіршілік белгілері (С.Шаймерденов, Таңд. шығ., 1, 243).

НӘСІЛДЕН е т. ж е р г. *Қойдың қолдан ұрықтануы.*

НӘСІЛДЕНДІР *Нәсілден етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

НӘСІЛДЕНДІРУ *Нәсілдендір етістігінің қимыл атауы. Н ә с і л д е н д і р у г е* қосқан бес қойдың алдымен екеуі егізден төлдеді (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 80).

НӘСІЛДЕСТІК з а т. *Нәсілі бірлік, тұқымдастық, тектестік. Н ә с і л д е с т і к,* тілдестік деген тарихи ұғымдар мың жылдардың ішіне симайды (Өнер алды., 11).

НӘСІЛСІЗДІК *Ата-тегінің, нәсілінің нашарлығы; тексіздік. Н ә с і л с і з д і к* пен тексіздік белең алса, құлдық құрсауы одан әрмен тарыла түсуіне көмектескенің (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 134).

НӘСІП: Нәсіп ғайып. э т н. *Әрбір адамның өз несібесіне (маңдайына) жазылған сыбағасы, ризығы, ырысы болады д. м.* Мұсылмандардың түсінуінше дүниеде үш ғайып бар. Олар: *н ә с і п ғ а й ы п,* неке ғайып, дидар ғайып (Қаз. этнография., 1, 593).

НӘУБЕТТІ с ы н. *Ырысты, ырзықты, дәулетті.* Құдай қаласа, үйіннің іші сәулетті, орамы *н ә у б е т т і,* баспалдағы берік, терезесі жарық болсын (Ш.Хұсайынов, Таныс адам, 91).

НӘШӘНДІК з а т. с ө й л. ***Бастық.*** - Әй, сенің папаң маған *н ә ш ә н д і к* емес. Қара мұны! Бар, кет көзіме көрінбей (М.Мағауин, Екі томд., 2, 270). – Ұрлыққа сендер де бардыңдар ма? – Жоқ, *н ә ш ә н д і к,* біздікі барған жоқ (Б.Соқпақбаев, Балалық., 94). *Н ә ш ә н д і к* қарауындағы қызметкерлерінің айтқанына сеніңкіремей ентігіп өзі келеді (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы, 155).

НӘШТЕНДІР *Нәштен етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ол ылғи бір нәрсе

жөнінде «Анау екен ғой!» деп даусын *н ә ш т е н д і р е* созып отырады (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 194).

НӘШТЕНДІРУ *Нәштендір етістігінің қимыл атауы.*

НӘШІ з а т. ж е р г *Жөн, рет.* – Әншейін әдемі сөздің *н ә ш і* ғой (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 172).

НӘЯТІ қ ы с т. ж е р г. *Негізінде, тегінде.* - Әй, сен, *н ә я т і,* қойшы емессің бе? (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер, 114). – Менің қолымда не билік бар? Мен, *н ә я т і,* мал дәрігерімін, - деген (Қаз. әдеб., 25.05.1979).

НЕ: Не бел кетсін, не белбеу кетсін. *Не болса, ол болсын д.м.* Әншейін-ақ іші түтін, сырты бүтін жүргенше, *н е б е л к е т с і н, н е б е л б е у к е т с і н* деп отырмын (А.Мекебаев, Алапат, 335).

Не зат? *Не нәрсе?* – Имансыз, тым құрыса құдайдан қорықса нетті? – А, а-а? –деді бір әйел. – *Н е з а т?* –деді екінші әйел (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 32).

Нем қисаяды. *Нем кетеді; еш нәрсем құрымайды.* – Ал, кепсе сенің ішің кебер. Менің *н е м қ и с а я д ы?* (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 42).

Не пайда. қ ы с т. *Ешқандай пайда жоқ.* Меніңше, мен білсем, мысалы, *н е п а й д а,* несін айтасың, өзіңіз білесіз, рас, расында, сөз жоқ, сірә, сайп келгенде, сіздіңше, сөйтіп, шіркін, шамасы, шынында, шынын айту керек .... дегендер қыстырма сөздер (Қазіргі қаз. тілі., 64).

Несін айтасың. қ ы с т. *«Солай екендігі рас» д.м.*

НЕВРАСТЕНИК з а т. м е д. *Неврастения ауруымен ауыратын адам. «Н е в р а с т е н и к»* түсініктілеу. Ол екі естілеу дегені ғой (Ш.Мұртаза, Не жетпейді? 40).

НЕКЕ... Тойына келе (аттың) үстібасы шиедей қан боп *н е к е с і* ағады (Саятшылық, 176).

НЕКЕ: Неке ғайып. э т н. *Адамның бағы Алланың бұйрығымен қосылған жұбайынан (жарынан) жанады д.м.* Мұсылмандардың түсінуінше дүиеде үш ғайып бар. Олар: нәсіп ғайып, *н е к е ғ а й ы п,* дидар ғайып (Қаз. э т н о г р а ф., 1, 593).

НЕКЕСІЗДІК з а т. *Некесі жоқтық, некесі қиылмағандық* (М.Мақатаев, Дариға жүрек, 45).

НЕМЕ з а т. с ы п а й ы. *Еркектік жыныс мүшесі д.м.* Атадан алтау тудым деп, Салмақтама *н е м е ң д і,* Тәңірі тесер төбеңді (Шалкиіз жырау: Нар заман., 31).

НЕМЕ: Неме керек. *Не үшін керек д.м.* – Іші кеуек болса ондай басты әспеттеп *н е м е к е р е к*? – деп, аузы батыр бұрынғы партизан әдеттегідей үдемелеп барады (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 312).

НЕМЕНЕ ... Ең ақырғы жетінші топқа айтушының *н е м е н е* не шөпшек деп аталатын ұрпақтар кіреді (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 54). Алматай Тәнекенің ұрпақтарының бірі. Оған *н е м е н е* болып келеді (Ж.Бейсенбаев, Шоқан ізімен, 108).

НЕМЕРЕЛІ-ШӨБЕРЕЛІ *Немересінің де, шөбересінің де болуы.* – Балалы-шағалы болыңдар, Ағалы-жағалы болыңдар! *Н е м е р е л і-ш ө б е р е л і* болыңдар! (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 5,6).

НЕНЕЦ з а т. *Ресейдің Ненец және Таймыр автономиялық округінде тұратын халық.* Тундрада өмір сүретін *н е н е ц,* чукчалардың біздің жақтың ауа райына көндігуі қиын (К.Ахметбеков, Ақдал, 2, 168). Ұшырасқан якуттар, *н е н е ц т е р,* коряктар ойке өсіп тұрған жерді балашықтар, сиыр бүлдірген секілді ұялы өсімдіктер қоршап тұратынын айтады (Э.Төреханов, Алматыда., 294).

НЕСЕПТЕ е т. *Несеп шығару.* Бүркіт ұясының ішіне *н е с е п т е й д і* (Саятшылық, 66).

НЕСІБЕ: Несібесін ит жеді. *Ырыздығынан айрылды, сыбағасыз қалды.* – Олла-билла, көгермейін, көктемейін, жалшымайын, оңбайын, қызығымды көрмейін, опа таппайын, *н е с і б е м д і и т ж е с і н,* иманымнан жұрдай болайын, - деп ант-су ішіп шұбырта жөнелді (Жұлдыз, 1972, №4, 34).

НЕТ е т. с ө й л. *Көңілін білдіру, айналдыру.*

НЕТУ *Нет етістігінің қимыл атауы.* – Айтпақшы, сенің көңілін болса, ол қызды *н е т у і ң е* болады, - деді ол бұғақтанып қалған мұқыл иегімен поездың алдыңғы жағын нұсқап (Ә.Нұршайықов, Махаббат қызық., 236).

НЕШАУА с ы н. с ө й л. *Жақсы д.м.* – Қалай, қойшы бала, жағдайын *н е ш а у а* ма? – *Н е ш а у а,* Қасым, аға (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 407).

НИГРОЛ з а т. *Машинаның тісті механизмдерін майлайтын қарамай.* Дәл осы уақытта қолдарына солярка мен *н и г р*

о л д ы ң исі сіңген құрбыларымнан артық бақытты ешкім жоқ секілді көрінді (Лен. жас, 08.05.1974, 4).

НОВЕЛЛИСТИКА з а т. ә д е б. *Новелла туралы ғылым.* Жазушының (Ғ.Мүсірепов) қаламынан туған «Өмір жорығы», «Қыран жыры», «Қасқырды атқан қайсысы?», «Жапон балладасы» біздің *н о в е л л и с т и к а м ы з д ы ң* інжу-маржаны (Қаз. әдеб., 16.08.1974, 3).

НОҒАЙ: Ноғай тақия. *Ноғай үлгісінде тігілген тақия.* Басына кәдімгі *н о ғ а й т а қ и я* іспеттендіріп қоңыр орамал байлаған (С.Омаров, Қызыл арай, 214).

НОҒАЙЛЫҚ з а т. *Ноғай халқына тән қасиет.* – Ноғай *н о ғ а й л ы ғ ы н* істесін. Бар пәле Әбілқайырда ма деп қалдым (Ә.Кекілбаев, Үркер, 455).

НОҚАТТАН ... Трактор орнынан қозғала бергенде қыстақтың қалың қырау басқан терезесі алдымен *н о қ а т т а н ы п,* сосын бірте-бірте кеңейіп дөп-дөңгелек болып тазарды (О.Бөкеев, Ән салады., 75).

НОҚАТТАНУ *Ноқаттан етістігінің қимыл атауы.*

НОҚЕТЕК с ы н. *Түк білмейтін, ноқай, түлей, топас.* Бозды босағаға отырғызып, торыны төрге шығаратын, *н о қ е т е к* қалмақтан, қазақ, сенің қай атаң, қай анаң кем еді?! (Ж.Ахмади, Айтұмар, 366).

НОҚТА ... 2. а у ы с. *Екіқабат әйелдің бетіне түскен сызықша таңба.* Екіқабат әйелдің бетінке *«н о қ т а»* түседі деген осы екен ғой деп ойладым (Ә.Нұршайықов, Махаб.жырл., 468).

НОҚТА: Ноқта жіп. *Ноқтаға тағатын, жіп. Н о қ т а ж і п,* өре жіп, тұсау жіп, тұзақ жіп, шылбыр жіп деп аталатын жіптер де әр түрлі дайындалады (Лен. жас, 23.11.1972, 3).

Ноқта ұстады. *Ел басқар, тізгін ұста.* Ең құрымаса, өзің секілді *н о қ т а ұ с т а ғ а н д а р* ноқтасыз тентектеріне осындайда «тәйт әрі!» демеуші ме еді? (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 73). – Бізге *н о қ т а ұ с т а й т ы н* заманның өткені қашан?! (Бұл да).

НОҚТААҒАСЫ з а т. э т н. *Ел басқару интитуттындағы басты тұлға; мәртебесі, жолы үлкен адам.* Сонда ұлы жүзге *н о қ т а а ғ а с ы* деп Жалайырға, кіші жүзге *н о қ т а а ғ а с ы* деп Табынға, орта жүзге *н о қ т а а ғ а с ы* деп Тарақтыға арнап, үш ақ боз үйді бөлек тігіпті (А.Сейдімбеков, Қыр хикаялары, 63). *Н о қ т а а ғ а* институты көшпенділердің мемлекеттік дәстүрі ретінде жаңа дәуірде үлкен қызмет атқарғаны белгілі (Аңыз адам, 2011, №19, 35).

НОҚТАБАУ з а т. *Ноқтаның бауы.* Құлынның *н о қ т а б а у ы н ы ң* тұйық ұшын тиекке тиектей салады (Н.Қазыбеков, Дала, 9).

НОҚТАСЫЗ с ы н. а у ы с. *Еркін кеткен, жүгенсіз, тәртіпсіз. Н о қ т а с ы з* кеткендерге ноқта салмаса болмайтынын білмейсіндер ғой деймін (Қазақ., 12.08.2011).

НОРКА з а т. з о о л. *Суда тіршілік ететін, терісі бағалы аң.* Суда тіршілік етіп, күзенге ұқсас болғандықтан *н о р к а н ы* сукүзені деп те атайды (Қ.Аймағамбетова.., Табиғаттану., 19).

НОРМАЛАУШЫ з а т. *Өндіріс өнімінің санын, сапасын белгілеуші және оларды мөлшерлеуші.* Ол – кен байыту фабрикасының 7-ші разрядты монтері. Мен *н о р м а л а у ш ы* бухгалтермін (Лен. жас, 13.12.1972, 2).

НОС: Нос берді. ж е р г. 1. *Тұмсығын көтерді, мұрнын шүйірді, менсібеді.* О да теріс қарады-ау! Теріс қарамақ түгіл, «әдіра қал, бұ да адам болып, кісіге сөз айтпақшы ма екен»?! – деп *н о с т а б е р д і* ғой (Б.Майлин, Таңд., 207). 2. *Тойтарып тастады, бетін қайтарды.* Мұны істесе (суретті жыртса), оқыған еркекке өзінше *н о с б е р е м* деп ойлап еді (Б.Майлин, Таңд. шығ., 444).

Нос көрсетті. с ө й л. *Нос берді.* Қойнындағы қосағы *н о с к ө р с е т к е н* соң, Бескемпірдің басқа шықпасына кім кепіл?! (Қ.Ысқақов, Қара орман, 34).

НОТАСЫЗ с ы н. *Нота жоқ, нота болмаған.* Бір есептен, сахара күйшілерінің домбыраны *н о т а с ы з* тартқаны саңлақтың қамшысына бара-бар болған ба, қалай?! (Т.Әлімқұлов, Кертолғау, 12).

НОХЧА з а т. *Шешен халқының көне атауы.* Армян жазба ескерткіштерінде *н о х ч а* атауы ұшырасады (Қ.Олжай, Қанат байла., 240).

НӨЛ ... 2. а у ы с. *Мақұрым, түк білмейді д.м.* ≈ Оның баласы қазақшаға *н ө л.*

НӨЛДІК: Нөлдік тұлға. л и н г в. *Ешбір грамматикалық тұлғасыз-ақ (формасыз-ақ) белгілі бір грамматикалық мағына*

білдіретін тұлға(лар). «Жаңғырық шықты» етістігінде 3-жақ жіктік жалғауы *н ө л д і к т ұ л ғ а* арқылы берілген (С. Исаев, Қаз. тілі. грамм. сипаты, 38).

НӨМІРЛЕС с ы н. *Нөмірі бірдей, бір нөмірде жатқан.* Алайда тоғызыншы отаудан тұздық алуға болмайды. Сонымен бірге, қарсы жақ тұздық алған отаумен *н ө м і р л е с* отаудан да тұздық алмайды (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 4, 118).

НӨҢ з а т. с ө й л. ***Айсберг.*** Оның аумағы *н ө ң н і ң* (айсбергтің) астыңғы жағындай үлкен (Егем. Қазақст. 26.02.1997, 8).

НҰҒАРА з а т. к ө н е. м у з. *Былғарыдан керіп жасалған соқпалы саз аспабы.* Қалмақтар «шық» деп жекеге, Қамбар бек ұрып *н ұ ғ а р а* (Батырлар жыры, 79). «Қазақ әдебиетінің» таяудағы бір санында Б.Қыдырбекұлының «Сөз туралы сөз»деген мақаласы жарияланды, сондағы *«н ұ ғ а р а н ы» да,* «күрікті» де (ортаға шығарып ат сынайтын шеңбер) он томдықтан таба алмаймыз (Соц.Қаз., 12.03.1990).

НҰРАДЫН з а т. *Ұлы биден кейінгі әміршi лауазымы.* Орда әміршісі – хан емес, ұлы би аталған. Оның бас министрін уәзір емес, *н ұ р а д ы н* деген (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 256). Ол ноғайлы бегі Жүсіптің кезінде (1549 ж) кейқуат (бек пен *н ұ р а д ы н н а н* кейінгі жоғары лауазым) дәрежесін алған адам (Қаз. әдеб., 26.08.1988, 15).

НҰРАЛЫҚ з а т. с ө й л. *Нұра д.м.* Жадыра сиырды айдап тастаған соң шетендегі қой, ешкіні *н ұ р а л ы қ қ а* қарай ысырып салды да, таңертеңгі шай жабдығына кірісті (Ә.Әлішев, Бәйтерек., 41).

НҰСҚАМА з а т. с ө й л. *Сілтеме; сноска.*

НҰСҚАУХАТ з а т. ж а ң а. *Бір нәрсені қалай істеу керектігі туралы жазылған іс-қағазы; инструктаж* (Бекіт. термин., 62).

НҮКТЕ з а т. *Электрлік құралдарды тоққа қосуға болатын арнаулы құрылғы* (резетка). Электр сақалқырғышын *н ү к т е г е* қосып, ұзақ қырынды (С.Сматаев, Бұлақ, 120).

НҮКТЕЛІ: Нүктелі үтір. л и н г в. *Үстіне нүкте, астына үтір қойылатын бір ғана тыныс белгісі* (;). ≈ Мына жерге *н ү к т е л і ү т і р* қойылмапты.

НЫҒА е т. с ө й л. ***Ныгарла.*** – Оған дейін біз де осы арадан тапжылмаймыз, - деді *н ы ғ а й* сөйлеп (Х.Рахимов, Сеңгір сырлары, 179).

НЫҒЫЗЫРАҚ с ы н. *Тығызырақ, мығымырақ, мықтырақ* (Ә.Әлімжанов, Махамбет., 67).

НЫҚЫРТУШЫЛЫҚ з а т. *Ықтырушылық, тұқыртушылық, тықсырушылық.* Жас директорда әр адамның ерекшелігіне қараудан гөрі әкімгершілік, *н ы қ ы р т у ш ы л ы қ,* бұйрықшылдық басым (Қаз. әдеб., 09.04.1976, 3).

НЫМСАҒЫЗ з а т. ж е р г. *Ауада қатып қалатын, қара түсті жабысқақ май; смола.* Қолынан келер өнері – жерсағыз бен *н ы м с а ғ ы з* шайнау (Д. Бейсенбекұлы, Әулиеағаш., 3).

НЫМШАЛЫ с ы н. *Нымша киген, нымшасы бар.* – Хайуандар! – деп айқай салды сары *н ы м ш а л ы* сары кемпір солдаттарға қарап (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 75).

НЫСАН ... Мүлікті мемлекет иелігінен алудың екінші кезеңінде жекешелендіру тізіміне 200 *н ы с а н* кіргізілген болатын (Егем. Қазақст., 07.09.1993).

НЫСАНАЛЫҚ з а т. *Нысана болар лық, нысан етерлік.* Ұстазымыз *н ы с а н а л ы қ қ а* тұратын бір сұлуды ертіп келген (Қарақат тер., 76).

НЫСАПШЫЛ с ы н. *Нысабы бар, қанағатшыл.* ≈ Құдайқұл аса *н ы с а п ш ы л,* тым қарапайым адам.

НЫШАНАСЫЗ ... – Еркегі жоқ деп иілмей кеткіңіз келгенімен, мен де *н ы ш а н а с ы з* емеспін-ау деймін (А.Сейдімбеков, Қыр хикаялары, 13).

НІЛДІ с ы н. *Нілі бар, ніл қосылған.* Қара судай сұйылтып қаныңды аштан Сәттеріңде сұп-сұр боп сәнің қашқан. *Н і л д і* суға шайқаған ақ жаулықтай, Адамдар ғой сарғайған өңіңді ашқан! (Қ.Мырзалиев: Қаз. әдеб., 06.04.1973, 2).

НЭПШІЛ с ы н. к ө н е. *Жаңа экономикалық саясатты (нэп) жақтаушы (адам).* Шаруасы түгел байшыкештердің, *н э п ш і л е р д і ң* жанына тиетін тағы бір тақпақтар пайда болды (Х.Рахимов, Бетпебет, 41).

О

ОБАТАС з а т. *Биік етіп үйілген тас.* Кер төбел аттың үстіне *о б а т а с т а й* боп, қожбан қара жігіт бір жамбастап отыр (І.Есенберлин, Махабб., 17). Белестің үстінде сұрғылт *о б а т а с* пен бірнеше балбалдар тұр (І.Есенберлин, Алмас қылыш, 52).

ОБИ е т. ж е р г. *Қоқыраю, қоқию, қалқию.* – Алексей, сен тар жерде аяққа оралып, *о б и ы п* отырмай үстелді біздің залға даярла (К.Сегізбаев, Біз қалада., 46). Расыл екі салт аттының бірі бұжыр Мұқан екенін ат үстіне қондырған қарақшыдай *о б и ы п,* қолапайсыз отыруынан-ақ танып, қуанып жеткен (Жұлдыз, 1973, №3, 51).

ОБИЮ *Оби етістігінің қимыл атауы.*

ОБКОМ з а т. *«Облыстық комитет» деген күрделі сөздің қысқарған түрі.*

ОБЛАТКОМ з а т. *«Облыстық атқару комитеті» деген күрделі сөздің қысқарған түрі.* Біреуі Пушкин көшесіндегі обкомның, екіншісі – Абай көшесіндегі *о б л а т к о м* үйі (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 19). Коллегия мәжілісінен кейін ол ақындар слетін өткізудің қажеттігін егжей-тегжейлі дәлелдеп *о б л а т к о м г а* арнайы хат жазды (Қаз. әдеб., 24.01.1986, 4).

ОБРАТ з а т. ж е р г. ***Көксүт.*** Ситан балқарағайдың шайырына сынысып, қаңылтырдай қақпыш боп қалған ала қоржыннан *о б р а т т ы ң* құртын, қатқан нанның қоқымын төкті (Қ. Ысқақ, Ақсу., 420).

ОБЫР з а т. м е д. *Қатерлі ісік ауруы; рак.* Расында да қазіргі кезде *о б ы р д а н* қайтыс болғандардың саны жүрек-тамыр ауруларынан кейін екінші орында тұр. *О б ы р* көбінесе егде жастағы адамдарда кездеседі (Ана тілі, 28.02.2013).

ОБЫРА е т. с ө й л. ***Қобыра.*** Шашы *о б ы р а п,* күлді бұрқыратып қара тоқал пештің алдында отыр еді (Б.Майлин. Таңд., 378).

ОВЧАРКА з а т. *Қасқыр текті ит тұқымы.* Елдос өзімен бірге былтыр қаладан әкелген *о в ч а р к а с ы н* алып шыққан екен (С.Досанов, Қыран қалғымайды, 68).

ОГОРОДТЫ с ы н. *Огороды бар, огород еккен.* Дәуатама өзеннің жағасынан бақшалы, *о г о р о д т ы* алты бөлмелі ауаша үй салып берген (Жалын, 1977, №2, 64).

ОҒАЛА з а т. в е т. *Жылқыда болатын аурулардың бір түрі.* Көкең жылқыда болатын делбе, қыршаңқы, тышқан, мандам, *о ғ а л а,* қан түсу және көбесі сөгіліп ақбас болу сияқты аурулардың бәрін де емдей алатын (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер, 12).

ОҒЛАН *Шыңғыс ұрпағы әулетінің билік құрмаған мүшелері осылай аталынады* (ҚазССР тарихы, 2, 225). Кеңеске ұлыстарды ұстап отырған ақсүйек атаулы – сұлтан мен *о ғ л а н* түгел келді (М.Мағауин, Аласапыран, 8). Сөз кезегі сұлтандар, *о ғ л а н д а р* мен батыр, билерге көшіп еді (Бұл да, 11).

ОҒЫЗ з а т. *Орта Азияда өмір сүрген орта ғасырлық түрік тілдес тайпалардың жалпы аты. О ғ ы з* жайлы деректер ерте ортағасырлардан бастап белгілі (ҚҰЭ, 7, 104). Мұнда ежелгі сақтардан бүгінгі көп ұлтты совет халықтарына дейін каспилер мен алаңдар, *о ғ ы з д а р* мен қыпшақтар, қалмақтар мен ноғайлар тұрған (Мәдениет және тұрмыс, 1973, №3, 10). Тоқсан екі баулы *о ғ ы з* қағанаты (Қорқыт ата кітабынан). Мұндағы «баулы» сөзі *о ғ ы з д а р д ы ң* 92 құрамдас бөліктен құралғанын көрсетеді (Егем. Қазақс., 08.05.2003, 6).

Оғыз тілі. *Бір кездердегі оғыз тайпаларының тілі.* Қазір ол өлі тіл саналады. *О ғ ы з т і л і* тарихи еңбектерде кейде ғұз тілі, үз тілі деп те аталған (ҚҰЭ, 7, 105). *Оғыз т і л і* әсіресе қыпшақ тіліне жақын келіп, түрікмен, әзербайжан, гагауыз, түрік т.б. тілдердің қалыптасуына негіз болған (Бұл да).

ОҒЫЗ-ҚЫПШАҚ з а т. к ө н е. *Оғыз және қыпшақ тайпалары.* Ол кезде маңды *о ғ ы з - қ ы п ш а қ* тайпалары мекендесе керек (Ә.Оспанов, Жанқожа батыр, 22).

ОДАҒАЙ с ы н. *Оғаш, ерсі, сөлекет; дөрекі.* Әйелінің мінезі неткен *о д а ғ а й* (Жалын, 1974, №6, 45).

ОДАҒАЙЛА ... Жолыңыз үлкен қонақ көрінесіз, бағана ашу үсті *о д а ғ а й л а п* астын-үстін сөйлесем – кешіріп қоясыз (Д.Досжанов, Жолбарыс, 392).

ОДАНЫЛАУ с ы н. ж е р г. *Оғаштау, ерсілеу, ожарлау.* Менің ойыма «Көшемізде қып-қызыл октябрьміз өзіміз» деген *о д а н ы л а у* өлең оралды (З.Қабдолов, Менің Әуезовім, 110).

ОДАШЫЛ с ы н. *Ода жазғыш, одақұмар.*

ОДАШЫЛДЫҚ з а т. *Ода жазғыштық, одақұмарлық.* Тек қана *о д а ш ы л д ы қ п е н* ұлттық поэзиямыздың көсегесін көгертпейтініміз түсінікті (Қаз. әдеб., 12.11.1995, 6).

ОЗАЛДАН үс т. *Әуелден, баяғыдан.* Заманнан заман оралған, Дүние шіркін соны алған – Адыра қалғыр бұл қоныс Қайырсыз екен *о з а л д а н* (Мұрат Мөңкеұлы: Нар заман., 302). Ескі ауыл адамы емеспіз ғой. *О з а л д а н* жұмысшы боп өстік (Ғ.Сланов, Замандастар, 10).

ОЗАН з а т. к ө н е. 1. *Идея беруші, идеолог.* 2. *Алдын-ала айтып отырушы, ескертуші; дабыл қағушы.* Оғыз қағанатының бас *о з а н ы* – Қорқыт ата (Егем.Қазақст. 08.05.2003, 6). 3. *Өлеңді дауыстап оқитын ақын, жыршы.* Біз сізді саяхатшы ғана шығар деп жүрсек, саясатшыл поэзиямен де айналысатын *о з а н* болып шықтыңыз ба? (А.Сатаев, Бәрі де., 172). – Азия тарихымен айналысқаныма едәуір уақыт болды. *О з а н,* бақсы, шайыр, ақын дегендерді білмесек, бұл жерлерде жүріп керегі қанша? (Бұл да).

ОЗАНДА ... 2. а у ы с. *Даусын қатты шығарып жылау.* Назыменен күлдірген, Құлқыменен сүйдірген. Ардақтап жүрген бикешің Қара жамылып *о з а н д а п* Қайғырып жесір қалмасқа (Бұқар жырау: Ана тілі, 12.07.1990, 5).

ОЗБЫРЛАУ ... Жеңеді, *о з б ы р л а у* әлдісі, Сезімнің елітіп әдісі. Қос қатын алса да патшаның Тоймаған соқыр көз-нәпісісі (Б.Ысқақ, Тастағы., 119).

ОЗҒЫНШЫ з а т. *Ертерек барып, хабар беруші адам.* Жүрді Әшқаш Мақаранға дереу алып, «Шешін, - деп белді, тақсыр, сонда барып» Жіберді жүрмей жатып *о з ғ ы н ш ы н ы*, Келед деп осынша әскер ашып-арып (Т.Ізтілеуов, Рүстем., 68).

ОЙ¹: Ойға берілді. *Ойланып кетті, қатты ойланды.* Қанат ұшып түсті. *О й ғ а б е р і л е м* деп абайламапты. Аяғын іліп қалған ақпас ба, әлде шырмауық па, тас қараңғы, еш біліп болмайды (Н.Серәлиев, Ыстық күлше, 20).

Ойға орамды. *Ойға бірден келе кететін, ойға тез түсетін.* Сәбиге жоғарыдағыларды бір-бірлеп ұғындырып болған соң, жаттауға жеңіл, *о й ғ а о р а м д ы* өлең-жыр үлгілерін үйретуге кіріседі (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 30).

ОЙ²: Ойдан орып, қырдан қырды. *Қарық қылды, тындырды.* Қай қазақ *о й д а н о р ы п, қ ы р д а н қ ы р д ы,* Білмейді деп жүр ме екен ішкі сырды. Қазақтың қайратының түбі мәлім, Алты бақан алауыз, иттей үрді (Шәкәрім, Шығ., 80).

Ой жайлау. *Таудың етегіндегі (ойпаң жердегі) жайлау.* Етекте орналасқан жайлау – *о й ж а й л а у,* одан биіктегісі – бөктер жайлау, бөктерден жоғарғысы – төр жайлау, ең биіктегісі – кер жайлау деп аталады (Қаз. этнография., 1, 283).

Ой құсы. *Ойлы жерді мекендейтін қыран құс (бүркіт).* Бүркітті мекеніне қарай *о й қ ұ с ы,* қыр құсы, құз құсы деп үшке бөледі (Туған жер., 143).

ОЙБАЙЛАУЫҚ с ы н. 1. *Ойбайлай беретін, жиі ойбайлайтын (бала).* 2. а у ы с. *Ашқан сайын шиқылдап тұратын (есік).* Сөйткенше ауыз үйдің *о й б а й л а у ы қ* сыртқы есігі ашылды (С.Сматаев, Бұлақ, 69).

ОЙ-БЕЗБЕН з а т. п о э т. *Ақыл-ой, ой таразысы.* Бірақ, өнерпаз шеберлігін елеп-екшелегенде *о й-б е з б е н г е,* ақыл-таразыға салғанда ол шын өнерпаз ба, жоқ, орташаның өзі ме – соны білу керек (Лен. жас, 27.02.1973, 3).

ОЙДЫМДАУ с ы н. *Ойыстау, ойпаңдау.* Арбасын *о й д ы м д а у* жерге тоқтатты да, өзі жерге түсті (Т.Иманбеков, Тұт ағашы., 126).

ОЙЖАДЫ с ы н. *Ылғи, ой үстінде жүретін, ойқұмар.* Сол *о й ж а д ы* хал студент болғасын да иығынан еш түспепті, зілмауыр қиял санасын босатпапты (Д.Досжанов, Жолбарыс, 173).

ОЙКЕ з а т. б о т. *Дәрілік өсімдіктердің бір түрі.* – Міне, *о й к е н і* мен таптым деп жігіттер түрі ұқсас небір өсімдіктерді әкеліп жатыр (Э.Төреханов, Алматыда., 293). *О й к е* – бүкіл адамзатты рак ауруынан арашалап қалар жалғыз үміт (Бұл да). Күн десе күн, желден, дауылдан қорғар шоқ-шоқ тал-терегі әне! *О й к е* сондай жерде өспей қайда өседі? (Бұл да).

ОЙҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Ойқұмар болғандық, ойшылдық.* Ойлансын ұлан болса сөз ұғарлық, Ақылдың шолғыншысы – *о й қ ұ м а р л ы қ.* Таза талап талпынып ойды айдаса, Байқалар – көрнеу таса, жоқ пен барлық (Шәкәрім, Шығ., 149).

ОЙҚЫЛ-ШОЙҚЫЛ с ы н. *Ойқы-шойқы, иір-қиыр.* – Сеялкаларының ізі *о й қ ы л- ш о й қ ы л,* тырма тісі тегіс тимеген (Қазақст. әйелдері, 1975, №9, 28).

ОЙҚЫ-ШОЙҚЫСЫЗ с ы н. *Ойқы-шойқысы жоқ, ойқы-шойқы емес.* Дәкеновтың зеңгір аспан, жұмыр жердің өзіндей сабырлы, *о й қ ы-ш о й қ ы с ы з* жолы сызулы, бағыты белгілі (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 156).

ОЙЛАНДЫРАРЛЫҚ з а т. *Ойланатындық, ой салатындық.* Бұл жерде солдатты *о й л а н д ы р а р л ы қ т а й* сөз айтуым қажет (Ә.Дүйсенбек, Көкжиек, 63).

ОЙМА: Ойма ен. *Құлақтың астыүстінен өткізіп тескен ен. О й м а е н д і* тесік ен деп те атайды (Қаз. этнография., 2, 50).

Ойма ер. *Ағаштан ойып, шабылған ер.* Қазақ ері негізгі қаңқасының жасалуы жағынан *о й м а е р,* құранды ер, ақбас ер, ашамай болып бөлінеді (Ж.Бабалықұлы: Ер қанаты, 259).

ОЙМАҚ: Оймақ ерін. п о э т. *Доп-домалақ әдемі ерін.* Қара көз, қиылған қас, жазық маңдай, Алма бет, ақша жүзі нұр тамғандай. Қыр мұрын, *о й м а қ е р і н,* меруерт тіс, Бейне мақпал қызыл тіл шекер балдай (Қ.Аманжолв, Шығ. жин., 1, 167).

ОЙМАУЫТ з а т. *Қалмақтың бір тайпасы.* Аюке деген ханы болған. Бұған қараған қалмақты он сан *о й м а у ы т,* тоғыз сан Торғауыт дейді (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 9, 233). Орыс болсын, *о й м а у ы т* болсын, қызымыздың үй болғалы тұрғанына шүкір делік (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 392). Әміршінің ойбайынан қорыққан төленгіт, торғауыт, *о й м а у ы т* шіркіндер қалған көлікке сайланып мінеді (Д.Досжанов, Жолбарыс, 381).

ОЙМАУЫТТАЙ с ы н. а у ы с. *Қалың, мол, көп, нөпір.* Қырында киік жайлаған, Суында балық ойнаған, *О й м а у ы т т а й* тоғай егіннің, Ойына келген асын жейтұғын, Жемде кеңес қылмадың (Асан қайғы: Нар заман, 9).

ОЙНАСҚОР с ы н. *Жасырын көңіл қосқыш, зинақор, жүргіш* (Т.Әбдіков, Күзгі жапырақ, 151).

ОЙНАСҚОРЛЫҚ з а т. *Ойнасқұмарлық, ойнасшыл.* ≈ Оның *о й н а с қ ұ м а р л ы ғ ы* елдің бәріне белгілі.

ОЙНАСТЫҚ з а т. *Жасырын көңіл қосқандық, ашыналық.* Дегенмен де *о й н а с т ы қ* жасағандарға қатаң жазалар да қолданылған (М.Құдайқұлов, Құпия., 4).

ОЙНАСШЫЛ с ы н. *Жасырын көңілқосқыш, ойнасқұмар.*

ОЙПАЗ с ы н. *Ойшыл, ойқұмар.* Келер күннің биігінен тек ұлттық тұрғыдан ойлайтын *о й п а з д а р* туатынына сенім артасың (А.Әшімұлы, Шығ. жин., 2, 37).

ОЙРАҚ з а т. к ө н е. *Мықты, қалың матаның бір түрі.* Дәмелі үлкен көк *о й р а қ* дастарқанды серпе тастап жая берді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 137).

ОЙСАН с ы н. ж е р г. *Орасан, керемет; ойсаң.* Сол жылы күзде Күзембайдың звеносы *о й с а н* бітік өнім жинап, әр гектарға шаққанда жүз жиырма центнерден астық түсірді (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 22). Өздері де *о й с а н* ішкіш екен (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 327). Жігіт құшағы бұған секесеуіл шоғындай қозданып, жайнап, ұшқын атып – бойынан дуылдай көтерілген *о й с а н* қуатты көрікке салғандай, саналы дүниенің астан-кестенің шығарды (Д.Досжанов, Жолбарыс, 428).

ОЙСОҚТЫ с ы н. *Көп ойланғандықтан шаршап жүретін, сүлесоқ.* Райхан дүниеден қайтқан күні-ақ менен алыстап бара жатқаныңды *о й с о қ т ы* қалпыңнан аңғарғанмын (Т.Жұртбаев, Бесқарагер, 20).

ОЙСОҚТЫЛЫҚ з а т. *Көп ойланып шаршағандақ, ойсоқты болғандық.* Сәкеннің өңінен әлдебір *о й с о қ т ы л ы қ* сезіледі (Ә.Байбол, Теміржол., 21). Барлық іс басқаша қарап, ауыр *о й с о қ т ы л ы қ қ а* түсіріп тастады (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 192).

ОЙТАМАҚ ... Абай одан: «Бүгін не бергелі жатырсың?» деп сұрап еді: - *«О й т а м а қ»* деген тамақ берем бүгін! – деді (М.Әуезов, Таңд. шығ., 2, 259).

ОЙТАҢ с ы н. *Ойлы-қырлы, шоқырақты (жер).*

ОЙТАҢДАУ с ы н. *Ойлы-қырлылау; кедір-бұдырлау.* Ойқастырып бөкенше, Оқтын-оқтын жаздырып, *О й т а ң д а у* жерден аңтармай (Базар жырау: Қаз. әдеб., 27.04.1990, 12).

ОЙТОЛҒАМ з а т. *Ой арқылы толғану, белгілі бір түйінге келу.* Жаңа жинақтарда мұндай ғибараттар, *о й т о л ғ а м д а р* молмолынан екен (Ә.Ыдырысов, Тұлға., 202).

ОЙТҮЙІН з а т. ә д е б. *Көркем шығарманың бір сөйлеммен айтылған басты идеясы; эпиграф.*

ОЙШЫ з а т. *Көп ойлайтын адам, ойқұмар.* Кезінде қойшы да, тойшы да болдық, бүгінде *о й ш ы* болып отырмыз (Жұлдыз, 1974, №5, 185). Мен терең *о й ш ы* болмасам да, ойыма келген бірнеше пікірлерімді көптің ортасына салғым келеді («Айқап» газеті, 82).

ОЙЫҚ: Ойық ен. э т н. *Құлақтың шетін ойып қоятын ен* (Қаз. этнограф., 2. 50).

ОЙЫН: Ойын жолы. *Бір жолға кешіру д.м.* – Солай, Таңжарық ақын, бұл жолы саған ойлануға рұқсат берейін. Бірақ ескертемін, мұндай *«о й ы н ж о л ы»* енді болмайды (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 226).

ОЙЫНСЕРІК с ы н. *Бірге ойнайтын, ойнағанда серік болатын.* Райымбек бір топ *о й ы н с е р і к* балалармен шағын арналы өзенше бойына келеді (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 37).

ОЙЫНХАНА з а т. ж а ң а. *Рулетка, карта сияқты құмар ойындары өткізілетін орын: казино* (Терминол. анықт., 10, 168). Жасырын *о й ы н х а н а* әшкере болды (Егем. Қазақст., 22.07.2008). Заңсыз *о й ы н х а н а* жабылды (Бұл да).

ОЙЫНШЫЛЫҚ з а т. *Ойыны, ойнағыштығы, ойнауы.* Халел бильярдты көп жұрттан жақсы ойнайды екен. *О й ы н ш ы л ы қ* мәдениеті де, сезімталдығы да күшті (Б.Соқпақбаев, Таңд., 438). Халелдің *о й ы н ш ы л ы ғ ы н а* қарап тұрған жұрт та риза болды, мен де риза болдым (Бұл да, 439).

ОЙЫСТА е т. *Ойға қарай жүру, еңістеу.* Жүгірді ол *о й ы с т а й* да, қиыстай да, Пана болар сиқы жоқ жыныс талда. Көрінді көз ұшында бір ақ орда, Жетсе араша сұрап ол тыныстар ма?! (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 17).

ОЙЫСТАУ *Ойыста етістігінің қимыл атауы.*

ОЙЫСТЫР е т. *Қиюластыру, оюластыру.* Алғашқыда ақ және қара түсті киіздерді бір-біріне әртүрлі мәнермен *о й ы с т ы р а т ы н* болған олар (Лен. жас, 14.05.1976, 3).

ОЙЫСТЫРУ *Ойыстыр етістігінің қимыл атауы.*

ОКУЛИС з а т. м е д. *Көз дәрігері.* Мүгүлсімге кейде өз мамандығы – педиатрлықпен ғана емес, терапевт та, *о к у л и с т е,* акушерка да болып жұмыс істеуге тура келді (Абзал жандар, 128).

ОҚА з а т. *Көзілдіріктің әйнегі қыстырылатын әдемі темір қапсырмасы (оправа).* Өңшең бір қолға түспес *о қ а л а р д ы ң* бірін алып, бірін салып жатыр (Э.Төреханов, Таудан түс., 128).

ОҚАҒАШ ... Терте орнына бұнда *о қ а ғ а ш* пайдаланылып, ол жерағаштың төменгі ұшына жақын бекітіледі (Қазақст. ауыл шаруаш., 1967, №1, 29).

ОҚАҚ-СОҚАҚ е л. *Қисық-қыңыр, бірі үлкен, бірі кіші.* – Дұрыс! - деп иығынан қағып қойды. Секесі *о қ а қ-с о қ а қ* турамыштаған қиярдан аузына салып жатып (Ә. Байбол, Теміржол., 107).

ОҚАЛЫ с ы н. *Оқасы бар, оқасы әдемі.* Хасан қисыны келген әдемі *о қ а л ы* көзілдіріктерді қалт жібермей, минус-плюс, үлкен-кішісіне қарамай жинай береді екен (Э.Төреханов, Таудан түс., 129).

ОҚАПТЫ с ы н. *Оқабы бар; ойлы-қырлы, кедір-бұдырлы.* Жыртқыштар қашанда биіктікті не қылған! Олар қопалы, қамысты, *о қ а п т ы*, ыңғыл-жыңғыл жерлерге әуес (Коммунизм туы, 20.06.1970, 4).

ОҚАРЫҚ з а т. *Егістікке дейін келетін үлкен арық* (ҚазССР ҒА Хабарлары. Қоғ. сер. 1971,№2, 68).

ОҚБАҚЫР з а т. к ә с і б. *Металл қорытатын арнаулы ыдыс.* Дұрысында бұл атаулардың аудармасы былай болуы керек: тигель – *о қ б а қ ы р* (металл қорытатын ыдыс), штамп-қалып (Д.Шоқпарұлы: Қаз. әдеб., 22.06.1984, 14).

ОҚБАСЫ з а т. *Ядролық қарудың (снарядтың) жарылатын басқы бөлігі (боеголовка).* Бірақ артынан кемеде бір емес, екі ядролық *о қ б а с ы н ы ң* болғаны мойындалды (Қ.Олжай, Қанат байла., 87).

ОҚИҒАЛЫ с ы н. *Оқиғаға құралған, оқиғаға бай.* Эпикаға, *о қ и ғ а л ы* өлеңге оңтайлылық бұл ақынның ерте танылған тартымды да татымды қыры (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 236).

ОҚИҒАЛЫҚ з а т. *Оқиғаға молдық, оқиғаға толылық.* Маған өлеңнің *о қ и ғ а л ы ғ ы,* сюжеттілігі, әрі сол арқылы нақтылығы мен ықшамдылығы, бостекі, басы артық сөзден атымен адалығы да ұнайды (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 90).

ОҚИЯС ... Омар да араласты бұл ойынға *О қ и я с* болар деген жоқ ойында. Мертіліп, бір иығы шығып кетіп, Жұмысқа жарамды ай бойына (Қ.Тоғызақов, Сібір Омар, 102).

ОҚҚОЙМА з а т. *Мылтық ұңғысының оқ (жез) салынатын жері.* Жез кіретін *о қ қ о й м а ғ а* бесатардың оққойма ұңғысын салып, оны бесатардың оғымен оқтауға болатын (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 6). Мерген бір оқты мылтықтың *о қ қ о й м а с ы н а* қондырып, қалған төртеуін сол қолдың саусақтарының арасына бір-бірден тізіп алды (Бұл да, 117).

ОҚПАҚТАЙ с ы н. *Оқпақ (құс) сияқты, оқпақ тәрізді.* Бөденеше бұғып, түнде ұшатын қорқақ *о қ п а қ т а й* жасырын тіршілік еткенге өз өзінен ұялып, қорланатын болды (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 291).

ОҚПАН з а т. з о о л. ***Әупілдек*** (выпь). Оның «әуп-әуп» деген үніне қарай *оқпанды* кейде әупілдек десе, кейде өкірген тәрізді үн шығаратын болғандықтан халық оны көлбұқа деп те атайды (Қ.Аймағамбетова, Табиғаттану., 50).

ОҚПАНА з а т. *Жаудан қорғану үшін қазылан ор; окоп.* Сөйтіп, қазір Орбұлақ аталып кеткен жерде *о қ п а н а* қазып қалмақ қолын қырды (Ж.Жәмеңке, Әкелер, 160). Қазақтардың ор (*о қ п а н а*) қазып соғысуы, оның айтуынша, 1843 жылы болған (Егем. Қазақст. 07.11.1992, 4).

ОҚСАТЫП ү с т. *Мәніне келтіріп, келістіріп.* Содан соң бұрылып кетіп бара жатып: - Өй, әкеңнің аузын! – деп, *о қ с а т ы п* бір боқтады (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 358). Ет пісіп қалыпты, өте дәмді екен. Итіміз екеуміз *о қ с а т ы п* тойдық (Ш.Өтепов, Таушелекте туған., 39).

ОҚСАУЫТ з а т. *Оқ салатын сауыт.* Жалпақ кемер белдікке қыстырылған тек *о қ с а у ы т* қана емес, сүңгі, қылыш, семсер де бар (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 939).

ОҚТЫҚ з а т. *Мылтық ұңғысының оқ салатын жері; оққойма.* Жездің бірін мылтықтың *о қ т ы ғ ы н а* қондырып, шүріппені қайырған (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 10).

ОҚТІЗЕР з а т. *Оқталған жездерді тізіп салып қоюға арналған сауыт (белдік)* (Г.Бегалиев, Қаз. орыс. сөзд., 130).

ОҚШАНТАЙЛЫ с ы н. *Оқшантайы бар, оқшантай таққан.* Белінде Харрын құсханасының қолдан илеген былғарысынан жасалған кексалымен зерлеген шытырмақты, *о қ ш а н т а й л ы,* кіселі қайыс белбеу (Д.Сапаров, Өткен күн., 34).

ОҚШАНТАЙЛЫҚ с ы н. *Оқшантай жасауға жарарлық, оқшантай боларлық.* – Аспаннан былғары жауса, құлға *о қ ш а н т а й л ы қ* тимейтіннің кері болды қатын (О.Бөкеев, Үркер, 112).

ОҚШАС с ы н. с ө й л. ***Ұқсас.*** Маған жусап жатқан қойға немесе қар басқан бабаларының қабіріне көбірек *о қ ш а с а т ы н д а й* (О.Бөкеев, Қайдасың., 138).

ОҚШАУЛАҒЫШ з а т. *Қылмыскерді уақытша (сот шешімі шыққанша) қамайтын орын.* Бүгінде ол чешен Республиксы ІІМ уақытша ұстау *о қ ш а у л а ғ ы ш ы н а* қамалды (Егем. Қазақст., 31.10.2008).

ОҚШАШАР ... – Шиті мен бесатардың, айбалта мен *о қ ш а ш а р д ы ң* (пулемет) алғашқы айқасын өзім бастаймын, - деп осы жолды тосты (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім., 68). Тасаға құрылған *о қ ш а ш а р* ондаған жанның өмірін үзді (Егем. Қазақс., 08.01.2003, 6).

ОҚЫҒАН-ТОҚЫҒАН с ы н. *Көп оқыған, көп тоқыған, көп білген (адам).* Сол жігіттің *о қ ы ғ а н-т о қ ы ғ а н ы н а* қоса, өзінің де ақыл-парасаты мол-ау деп қалдым (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 259). Елдің салтын ұмытқан, *о қ ы ғ а н-ш о қ ы ғ а н* сендер емеспісіндер (К. Ахметбеков, Қасірет, 1, 32).

ОҚЫҒЫШСЫ е т. с ө й л. *Көп оқитын адамсу, оқи алатынсу.* Қанша *о қ ы ғ ы ш с ы п* жылдамдатса да, Кәрімнің өзіне де қиын соғайын деді (Ж. Тілебергенов, Ізбасар, 105).

ОҚЫҒЫШТЫҚ з а т. *Кітапты жақсы оқитындық, тез оқығандық.* Менің *о қ ы ғ ы ш т ы қ* өнеріме олар да риза болды (Б.Соқпақбаев, Таңд., 140).

ОҚЫМЫСТЫСЫМАҚ з а т. *Нағыз оқымысты емес, бірақ өзін оқымыстылардың қатарына қосатын адам.* – Ол жігітіміз де сырттай қарағанда зиялы әрі *о қ ы м ы с т ы с ы м а қ* болып жүргенімен де, пәле-жала атаулы ішінде қойша өріп жүр (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 122).

ОҚЫРМАНДЫҚ з а т. *Оқырман болғандық, көп оқитындық.* Ешкім де сіз үшін сіздің адамшылық та, *о қ ы р м а н д ы қ* та тағдырыңызды жасай алмайды (Сен және сенің кітабың, 3).

ОЛИМПИЙКА з а т. *Олимпиадаға қатысушы спортшылар киетін әдемі кәстөм.* Үстіне ақ жолақ *о л и м п и й к а* киген ақшыл өңді бір жігіт ағасы екіүш иіліп кешірім сұрады (Ә.Асқаров, Таңд., 43).

ОЛИМПИЙКАЛЫ с ы н. *Олимпиийка киген, үстінде олимпийкасы бар. О л и м п и й к а л ы* кісі ыңғайсызданғанын сездіріп, бірдеңе деп мұрын астынан міңгірлеген болды (Ә.Асқаров, Таңд., 44).

ОЛУШ з а т. з о о л. *Ұзын құйрықты, жарғақ табанды, тұмсығы мен аяқтары көк түсті теңіз құсы. О л у ш т а р* биіктіктен өте тез жылдамдықпен төмен құлдилап, судағы балықтар мен кальмарларды опоңай қолға түсіреді (Құстар, 19).

ОМ: Ом заңы. ф и з. *Өткізгіштегі тоқ күшінің осы өткізгіштің ұштары арасындағы кернеумен байланысын анықтайтын заң. О м з а ң ы н* 1826 ж. неміс физигі Г.Ом (1787-1854) ашқан (ҚҰЭ, 7, 130).

ОМАҚ з а т. *Әскер ұстау үшін бөлінген арнайы жер.* Тек Барақ қана өзі басқарып отырған Шағатай ұлысының әскерін ұстайтын *о м а қ* сұраған. Құрылтайдың шешімі бойынша оған Мауранахрдың үштен екі бөлігі берілген (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 248).

ОМАҚАЛАН з а т. *Омақала етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Өткен ғасырда Ресей мен Қытай арасында шекара *о м а қ а л а н ғ а н д а* көп халық, мол өңір шығыстағы көршінің қол астына қала берді (Егем. Қазақс., 19.04.1995, 2).

ОМАҚАЛАНУ *Омақалан етістігінің қимыл атауы.*

ОМАНАҒАШ з а т. к ө н е. *Жер жыртатын ағаш соқа. О м а н а ғ а ш ы н* өзіне сүйретіп, иен далаға шыққан диқан Төлеге кездесе кетеді (Ел аузынан, 33).

ОМАР з а т. з о о л. *Тропиктік және субтропиктік теңіздерде тіршілік ететін дене тұрқы ірі шаян. О м а р л а р* – теңіздің ірі шаяндары. Ол өзен шаянына сырттай ұқсас, бірақ салмағы 20 келіге жетеді (Су асты. тіршілік., 32). *О м а р д ы ң* алдыңғы жұп аяқтарында қысқыштары болады, оны корегін бөлшектеп кесуге пайдаланады (Р.Сәттімбеков, Қызықты биология, 56).

ОМАРТАШЫЛЫҚ з а т. *Бал арасын өсірушілік, омартамен айналысушылық.* Кейін ел іргесі тыншыған соң екеуі *о м а р т а ш ы л ы қ* кәсіпке ауысты (Қаз. әдеб., 20.10.1978, 4).

ОМАШ: Омаш көже. *Ұннан жасалған көже; ұмаш.* Техникум күніне бір рет мұғалімдерге *о м а ш к ө ж е* береді, мен сол көжені ішпей, үйге әкеліп балаларға ішкіземін (Қаз. әдеб., 10.06.1988, 13).

ОМБАЙ-ДОМБАЙ с ы н. а у ы с. *Дене бітімі жараспаған; көріксіз.* ≈ Қызы *о м б а й-д о м б а й* бірдеңе.

ОМПАЙ е т. с ө й л. ***Томпай.*** Түнгі оттың сәулесі қамыс ішінен сәл о м п а я қарауытқан үйіндінің бергі бетін алақан құсап аялайды (Жұлдыз, 1972, №5, 93).

ОМПЫ з а т. с ө й л. ***Омпа.*** Шоқан Бурабай бойын армансыз аралап, асық ойынының тілімен айтқанда, бүгесі мен шігесін, алшысы мен тәйкесін, *о м п ы с ы* мен шомпысын түгел көрді (СМұқанов, Аққан жұлдыз, 2, 475). Жалпы асықтың тұрыстары *о м п ы,* шомпы, алшы, тәйке болып, жатыстары бүк, шік деп бөлінеді (Ө. Жолымбетов, Айгөлек, 85).

ОМЫРАУ з а т. 1. *Кеуде.* 2. а у ы с. *Емшек.* Әйелдер емшектегі балаларын ала келіп, жыласа, *о м ы р а у л а р ы н* жарқыратып ашып емізіп отырғанын көресің (Б. Соқпақбаев, Өлгендер., 84).

ОМЫРАУҚҰР з а т. *Қамыттың орнына көліктің омырауына кигізілетін жалпақ құр.* Қысы-жазы ершік пен *о м ы р а у қ ұ р д а н* босап көрмеген жануардың жаны рақатқа бір батар еді (З.Ақышев, Ақбел асуы, 19).

ОМЫРАУЛЫ с ы н. а у ы с. *Биік дәрежелі, мықты; айбынды.* Облаткомның *о м ы р а у л ы* төрағасының қызметтен кету себебі де қызық (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 363). Билік тізгінін ұстаған азамат қаншама қызу қанды, білікті, *о м ы р а у л ы* болғанмен, аз уақытта оңайлықпен еш нәрсе оңала қоймайды (Бұл да. 5, 376).

ОМЫРАУША з а т. с ө й л. *Кеудеше, жеңсіз, шолақжең.* Мана шешесі «тоңасың, тер қатады» деп жеңі жоқ, кішкенай *о м ы р а у ш а н ы* зорлап кигізген еді (С.Байжанов, Ақ маржан, 30). Ол жалаң аяқ, көйлекшең,

ақ *о м ы р а у ш а* киген, қос бұрымды, шашына даланың гүлін қыстырып жүреді (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 181).

ОМЫРТҚА: Омыртқа қазы. *Омыртқаның айналасындағы майдан жасалған қазы.* Ішінен екі қыртыс қазы шықты. Бұның өзі кіндік қазы, тел қазы, жая қазы, *о м ы р т қ а қ а з ы*, қабырға қазы боп тарайды (Қаз. әдеб., 28.11.1986, 9).

ОМЫРТҚАША үс т. *Омыртқа тәрізді, омыртқа сияқты.* Батыстан шығысқа қарай бір-бірімен *о м ы р т қ а ш а* жалғасқан маяжон төбелерден көзге оқшау көрінетіні де – Қосшоқы (Лен. жас, 30.04.1977, 2).

ОН: Он алтыншы мылтық. *Оққойдасының көлемі 16 миллиметрлік мылтық.* Оның есесіне, балаң кездегі таудың кекілік шілін қуалап, *«о н а л т ы н ш ы» м ы л т ы ғ ы н* таңқылдатып жүргені келе-келе өнерге айналды (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 29). Құрақбай *о н а л т ы н ш ы* опырма *м ы л т ы қ т ы* алып, аттап-бұттап сыртқа шығып кетті (Т.Мәмесейіт, Таудан., 192).

Он бір жылдық мектеп. *Оқушыларды он бір жыл оқытатын мектеп.* Мен *о н б і р ж ы л д ы қ м е к т е п т і* сырттан оқып бітірген едім (Лен. жас, 04.06.1974, 2).

Он екі ай. *Бір жыл д.м. О н е к і а й д а* айналып Бір келермін, жар-жар-ау! (Айтыс, 1, 18). Аулымның қонған жері шым балады, Толғанда *о н е к і а й ғ а* жыл болады (Айтыс, 2, 50).

Он екі қанат үй. *Он екі керегеден құралған үлкен үй.* Ауылдың төр жағындағы *о н е к і қ а н а т* ақбоз *ү й д і ң* айналасы айырықша абыз-гүбіз (Т.Мәмесейіт, Таудан., 22).

ОНДАЛАУ е т. ж е р г. *Аунақшу, дөңбекшу.* Ол түнгі халімді ешкімнің басына бермесін. Төсекте түнімен *о н д а л а у* да *о н д а л а у,* простиням ширатылып шұлғау боп қалды. Тек таң алдында кірпігім ілінген екен (Б.Аманшин, Гүл көтерген, 80).

ОНДЫҚ з а т. м а т е м. *Онға дейінгі сандар тобы.* Ал бастауыш кластарда *о н д ы қ* есептеулерден жүздік есептеулерге көшу дұрыс шешім (Білім және еңбек, 1974, №10, 17).

ОНДЫҚ-МҰНДЫҚ е с і м. с ө й л. ***Анау-мынау.*** Тек Нәзира әкпем ғана *о н д ы қ-м ұ н д ы қ* шаруа істеген боп, өзіміздің үйдің алдында жүр (С.Мұратбеков, Жабайы алма, 35).

ОНКҮНДІК з а т. *Оқушылардың он күнге созылған демалысы.* Үйлері Ертайлармен бірге екен. *О н к ү н д і к т е д е*, алтыкүндікте де барды (Жалын, 1973, №6, 28).

ОНЛАЙН з а т. ж а ң а. *Интернет арқылы ақпарат алу немесе қызмет көрсету мүмкіндігі.*

ОН-ОҚ з а т. *Тайпа атауы.* Батыстағы *о н о қ т а р,* түркештер, теріскейдегі қырғыз бен тоғыз-оғыздар, шығыстағы қытандар тұрғанда іргемізді бүтіндеп, белбеуімізді бекітуіміз керек (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 294).

ОҢ: Оң жамбасына келді. *Ыңғайына келді, сәті түсті.* Осы жолдардың биік қасиеті атақты сазгер Шәмшінің *о ң ж а м б а с ы н а к е л е к е т к е н і* тегін емес (Қазақ., 17.08.2012, 5).

Оң қабақ көрсетпеді. *Ұнатпады, жақтырмады; жақсы қарсы алмады* (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы, 97).

ОҢҒАҚ... Тірлік ащыны да, тұщыны да таттыррып, ... алдамшы адамгершілікке, *о ң ғ а қ* достыққа бой алдырып, күнін өткізбек білем (Д.Рамаданов, Тас түлектер, 21).

ОҢҒАҚТАН е т. *Оңып кету, өңін (түсін) жоғалту.* Жиек-жиегі қырқылған, әрі көне-тоздықтан түсіне дейін *о ң ғ а қ т а н ы п*, қазір не қара, не қоңыр екені белгісіз терсіңді малақайын қағып-сілкіп басына киді (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 95).

ОҢҒАҚТАНУ *Оңғақтан етістігінің қимыл атауы.*

ОҢҒАР з а т. э т н. *Қазіргі венгер халқының көне атауы. О ң ғ а р л а р* дегеніміз – венгерлер (В.Ян, Шыңғыс хан, 293, 337).

ОҢҒЫ: Оңғы бояр. т а р. *Жасы үлкен, сыйлы құрметті бояр.* Бастарына қыпшақы сүйір төбелі түлкі тымақ, қарсақ бөрік киген Гаврил басқарған орұсуттың бір топ *о ң ғ ы б о я у л а р ы* қалаға кірді (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 51).

ОҢҚАЙ: Оңқай жіп. *Оңға қарай ширатылған (иірілген) жіп.* Жіп иірілуіне қарай екі түрлі: *о ң қ а й ж і п*, солақай жіп болады (Шаңырақ, 391).

ОҢҚАЙЛЫҚ з а т. *Жұмысты оң қолмен істеушілік.*

ОҢҚАЛ з а т. к ө н е. ***Уәзір.*** Екі *о ң қ а л* (уәзір). Бірі – ел ісін, екіншісі әскер ба-

сын басқарады (Қазыбек би, Түп-тұқияннан., 46). *О ң қ а л*, ордабегі, барыстың аланы, таутаны, жолбарыстың сарымағы, қасқырдың абаданы, зенжір – бәрі ескіліктің көзі болуға тиіс (Қаз. әдеб., 29. 01. 1993, 6).

ОҢТАЙЛАНДЫР *Оңтайлан етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ОҢТАЙЛАНДЫРУ... *О ң т а й л а н д ы р у* кезінде ауруханалардан бастап, шағын ауылдардағы медициналық пункттерге дейін жауып тындық (А.Сәрсенбайұлы, Тәуелсіз елде., 120).

ОҢТАЙЛАНДЫРЫЛ *Оңтайландыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бүгінде «Самұрық-Қазына» қорының компаниялар тобының орталық аппаратының ұйымдастырушылық құрылымдары *о ң т а й л а н д ы р ы л д ы* (Айқын, 13. 05. 2009).

ОҢТҮСТІК: Оңтүстік астана. п е р и ф. *Алматы қаласы д. м.* Осындан 25-30 жыл бұрын Алматы апорты *о ң т ү с т і к а с т а н а м ы з д ы ң* символы, халқымыздың ұлттық мақтанышы болған (Гүлстан, 2005, №5, 6).

ОҢЫҢҚЫРА е т. *Аздап оңып кету, оңа түсу.* Бояуы *о ң ы ң қ ы р а п* кеткен терме алаша, әр жері іріп, шабырлана бастаған түрсіз қара киіз төсеулі жатыр (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл, 9).

ОҢЫҢҚЫРАУ *Оңыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ОПА: Опа таппады. *Жақсылық көрмеді, береке таппады.* Олла-билла, көгермейін, көктемейін, Жалшымайын, оңбайын, қызығымды көрмейін, *о п а т а п п а й ы н,* несібемді ит жесін, иманымнан жұрдай болайын... деп ант-су ішіп шұбарта жөнелді (Жұлдыз, 1972, №4, 34).

ОПАН-ТОПАН: Опан-топаны шықты. *Опырылды, қирады.* Тек көшенің арғы бетінде *о п а н - т о п а н ы ш ы ғ ы п* қираған бір топ үйге көзі түсті де, көңілі құрғыр тағы да ит талағандай алау-далау болған еді-ау (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 80).

ОППОРТУНШЫ з а т. с а я с. *Оппортунизм идеясын жақтаушы, ымырашыл адам.* Жұмысшылар барлық майданның көрігін басып, темірін қыздырғанда «оңшыл», «солшыл» елірген *о п п о р т у н ш ы л а р* астында қалып, зиянкестердің тамырына балта шабылып жатты (Ж.Саин, Шығ., 2, 238).

ОППЫЛА е т. с ө й л. ***Омбыла.*** Жазда құмға батып, қыста қарға *о п п ы л а й с ы ң* (Қаз. әдеб., 01. 12. 1972, 4).

ОПЫНДЫ с ы н. *Опық жеген, өкініші мол (сөз).* Сағындық осындай орашолақ, *о п ы н д ы* сөзге еш сенбейді. Көкейіне қонбайтын қисық тәсіл (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 146).

ОПЫНТ *Опын етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Сол күні алыс та болса кетіп, дәрігер әкелгенде әлдеқалай болар еді деген ой әлі *о п ы н т а д ы* (Жалын, 1977, №6, 58).

ОПЫНТУ *Опынт етістігінің қимыл атауы.*

ОПЫРМА: Опырма мылтық. *Опырылып, содан кейін оқ салынатын мылтық; опырмалы мылтық.* Ол жай ғана *о п ы р м а м ы л т ы қ* емес, өзінше сыры бар, өзгертіліп, жетілдірілген, қарапайым ғана өнертапқыштықтың жемісіндей қару (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 6).

ОР: Ор ауыз. *Аузының айналасы қызыл қоңыр түсті (мал).* Бар денесімен алға серпіле, *о р а у ы з* кері атты тебіне беріп, қамшысымен орай тартып қалып, қасындағыларына қарамай желе жорытып жөнелген (Ж.Ахмади, Айтұмар, 72). *О р а у ы з* қара есек басында Ангірендегі атақты бір молданың аяқ лау көлігі еді (Бұл да, 6).

Ор бидай. *Бидайдың бір түрі.* Бізде бидайдың кемінде он шақты түрі өсуші еді: *о р б и д а й*, қара бидай, ақ бидай, жетібай бидай... (Қ.Жұмаділов, Таңғажайып., 67).

Орып сөйледі. *Сөзбен кесіп түсті.* Ол мінезі жеңілтек, қауқалақтаған қызық, бірақ қай жерде де *о р ы п с ө й л е й т і н* бетті кісі еді (Ә.Байбол, Теміржол., 17).

ОРАЗА: Ораза айт намазы. *д і н и. Рамазан айы біткен күннің ертесінде оқылатын намаз.* Рамазан айы біткен күннің ертеңіне *о р а з а а й т н а м а з ы* оқылады. Айт – мұсылмандар үшін қасиетті мереке. Ол үш күнге созылады. Мұны ораза айт дейді (Ана тілі, 26. 04. 1990, 6).

ОРАЙ: Орай құда қ. *Қайшы құда.* Қазақ дәстүрінде «құда үстіне құда болса, сыйлы болады» деп бір-бірімен қайталай құда бола береді. Құдалықтың мұндай түрін «*о р а й қ ұ д а*» деп атайды (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 63).

ОРАЙБЕК з а т. к ө н е. *Жалғыз бізбен тіккен кесте түрі.* Тағы бір тұтқынды

жеткізді. Ұзын етекті, қаусырмалы желбегей, кең сырмалы шапаныны *о р а й б е* к белбеуін бастырта тартқан қыл шылбыр белін қысып, келісіп тұр (Д.Сапаров, Өткен күн., 1976, 11). Демек, «*о р а й б е к*» сөзінің мағынасын басқадан іздемеу керек. Сәукеленің, қарқараның, қасабаның, сарабаның жалғыз бізбен тіккен кестесін осылай атайтынын жұрт бүгін де білсе керек-ті (Соц. Қаз., 21. 04. 1991, 4).

ОРАЙЛАСТЫҚ... Түрік, монғол тектес халықтардың ауыз әдебиетіндегі сарындастықты, көркемдік бейнелеуіндегі үндестік пен *о р а й л а с т ы қ т ы* ол талай рет ескерткен (Қаз. әдеб., 28. 11. 1975, 1).

ОРАЙЛАСУ... Ол үшін бұрыннан істес, сырмінез адамдар өзара *о р а й л а с у ы* қажет (Қазақст. ауыл шаруаш., 1968, №4, 40).

ОРАҚ з а т. ж е р г. *Шөп шабатын құрал; белорақ, шалғы.* Екінші бригада машина жүрмейтін жерді *о р а қ п е н* сыпырып жатыр. Үшінші бригада шөпті жинаумен айналысып жүр (Б.Майлин, Таңд., 436). Әнеугүні біреу *о р а қ* жанып тұрған, кенет, айқай салды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 68).

ОРАЛЫМСЫЗДАУ с ы н. *Ебедейсіздеу, икемсіздеу.* Жабай басын *о р а л ы м с ы з д а у* бастады да, қызып алған соң сөзінің майын тамызды (Жалын, 1977, №1, 15).

ОРАМА: Орама ұйқас. ә д е б. *Қаусырмалы ұйқас кейде осылай да аталына береді.* Қаусырмалы ұйқас немесе *о р а м а ұ й қ а с* орыс поэзиясында жиі қолданылады (Қаз. әдеб. энцикл., 655).

Орама ши... Шиден тоқылған бұйымдарды сырт көрінісіне қарай ақ ши, *о р а м а ш и,* шым ши деп үш түрге бөледі (Қазақстан, әйелдері, 1975, №7, 25).

ОРАМАЛ: Орамал тастамақ. с ө й л. ***Орамал тастау.*** Ауыл жастары біресе ән айтып, енді бірде «мыршым», «*о р а м а л т а с т а м а қ*», «хан жақсы ма» ойындарын ойнап, әбден құмардан шығып, шаршағанда бірақ тарады (А.Сейдімбеков, Қыр хикаялары, 116). **Орамал тастау.** э т н. *Дөңгелене тізіліп отырған жастардың артына ойын жүргізуші білдірмей орамал тастап кетеді. Егер сезіп қалса, орамалды ала салып, ойын жүргізушіні қуып жетіп ұрады. Ал сезбей қалса, айыпты болады.* Бұл топтағы ойындардың бірі – «*о р а м а л т а с т а у*». Ойнаушылардың саны көп болса, ойын соншалықты қызық болады (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 63).

ОРАМАЛДЫҚ... Біреулер көйлектік мата берсе, енді біреулер *о р а м а л д ы қ* кездеме береді (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 100).

ОРАМАЛША ү с т. *Орамал тәрізді, орамал сияқты.* Кейуананың қол астында *о р а м а л ш а* желпілдеді (Жалын, 1973, №1, 88).

ОРАТЫ: Ораты жеткенде. с ө й л. *Реті келгенде. – О р а т ы ж е т к е н д е* дәміңізді ұмытуға қинала қоймас, - деді, қайтып үндемей қойды (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 23).

ОРАШ з а т. ж е р г. *Қара бидай.* Екі арба айран, екі пұт ақталмаған арпа мен *о р а ш т ы ң* ұнын өгізден басқа хайуан көтере де алмайды (Қ.Ысқақ, Ақсу., 24).

ОРДАБЕГІ з а т. к ө н е. *Орда басшысы.* Оңқол, *о р д а б е г і*, барыстың аланы, таутаны, жолбарыстың сарымағы, қасқырдың абаданы, зеңжір – бәрі ескіліктің көзі болуға тиіс (Қаз. әдеб., 29. 01. 1993, 6). «Бек» терминін түрік текті, ақсүйектердің көптеген лауазым аттарынан (ұлысбегі, түменбегі, мыңбегі, тубегі, *о р д а б е г і* және т.т.) көп кездесетіндігін байқауға болады (ҚазССР тарихы, 2, 226).

ОРДАЛАН е т. *Орда болу, орталыққа айналу.* Бар береке байлық осында келіп құйылады. Қордалана бересің, *о р д а л а н а* түсесің (М.Мағауин, Аласапыран, 258).

ОРДАЛАНУ *Ордалан етістігінің қимыл атауы.*

ОРДАСЫН е т. *Орда деп білу, орда деп есептеу* (И.Байзақов, Құралай сұлу, 113).

ОРДАСЫНУ *Ордасын етістігінің қимыл атауы.*

ОРИЕНТАЛИСТ... Мәселен, кейбір *о р и е н т а л и с т е р* айтқандай, бұратаналар арасынан шыққан мен секілді адамға офицер шенін беріп отырған елді мен қалай ғана даттай алам (А.Сатаев, Бәрі де., 178).

ОРКЕСТРОВКА з а т. м у з. *Оркестрдегі музыкалық аспаптардың үндестігін айқындайтын, сол арқылы оркестр үнін құрайтын ноталық жүйе.* – Музыкада *о р к е с т р о в к а* және партитура деген терминдер бар (Аңыз адам, 2012, №15, 22). Әр шығармаға жеке *о р к е с т р о в к а*, жеке партитура арналады (Бұл да).

ОРМАЛЫҚ з а т. ж е р г. *Егіні орылып кеткен жер, аңыз.* Бірнеше рет *о р м а л ы қ т ы ң* үстінде ақсүйек те ойнағанымыз бар (Ә.Асқаров, Таңд., 310).

ОРМАН з а т. *Белгісіз бір халық, басқа халық д.м.* Бірақ, әкең орыс болар, *о р м а н* болар, шешең қалмақ болар, шүршіт болар - өзің советсің. Осыны жадыңа тұт (Жалын, 1973, №6, 51).

ОРМАН-ТОҒАЙСЫЗ с ы н. *Орман-тоғайы жоқ.* Өйткені, саялы *о р м а н - т о ғ а й с ы з,* айдынды шалқар көлсіз, сарқырап аққан өзенсіз, жайылымды жерсіз адамзат қоғамының шарықтап дамуы мүмкін емес (Лен. жас., 06. 01. 1976, 3).

ОРНАМЕНТ з а т. *Бір нәрсенің бетіне салынған ою-өрнек, әшекей.*

ОРНАМЕНТШІ з а т. *Бір нәрсенің бетіне ою-өрнек салушы, әшекей жасаушы.* Өрнек сызу, біріне-бірі ұқсамайтын оюлар жасау бәрібір ісмерлердің, *о р н а м е н т ш і л е р д і ң* еншісі болып отыр (Лен. жас, 14. 05. 1974, 4).

ОРТА... 2. а у ы с. *Ұжымшарға (колхозға) тән қор д.м.* Жылдық отшотты істей алмайтыныңды айтсаң, *о р т а д а н* бір қой беріп, көршінің шотауатын жолдаушы едік, - деді (З.Иманбаев, Қос қайың, 448).

ОРТА: Орта жайлау. *«Жайлаудың шөбі жетіле түссін» деп, оған жетпей, уақытша отыратын жайлау.* Ал аял болмайтын жағдайда ілгері жүре береді де, *о р т а ж а й л а у ғ а* ертерек барып қонады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 55). Ірі қара мен жылқы *о р т а ж а й л а у ғ а* жетіп жығылмақ (Бұл да, 56).

Орта қазан. *Жұмыс істеген адамдардың бірігіп, бір қазаннан тамақ ішу жағдайы. – О р т а қ а з а н н ы ң* ұнын бере алмайтын. Онда барғанша жел қабамыз ба, - деді (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш, 08). - Өзің қалаған жұмысыңды аласың. Маржан *о р т а қ а з а н д ы* ұстайды (Бұл да, 32).

ОРТААЗИЯЛЫҚ с ы н. *Ортаазияға тән, соған қатысты.* Бұл жырдың (Көрұғлы) екі үлкен саласы, яғни екі қайнар көзі бар: бірі – *о р т а а з и я л ы қ* нұсқа, екіншісі – азербайжандық үлгі (Қаз. әдеб., 19. 04. 1974, 2).

ОРТАЖАҚСЫ з а т. э т н. *Қыз беретін жаққа төленетін қалыңмалдың орташа мөлшері.* Ал қалыңмал мөлшері 60 байталдан асса, «қарамал» деген шама қолданылмай басжақсы (5 түйе), *о р т а ж а қ с ы* (3 түйе), аяқжақсы (1 түйе) деген шамалар қабылданған (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 248).

ОРТАША з а т. п е д. *Оқушыларға қойылатын «үш» деген баға.* Үлгерім жағына келсек, 9-ы үздік. 18-і «жақсы», үшеуі *«о р т а ш а»* оқиды (Лен. жас, 01. 06. 1973, 3).

ОРТАШАРҚЫ с ы н. *Орташа, шамалы д.м.* Әкем марқұм *о р т а ш а р қ ы* ғана ауқаты бар, шаруа адамы болатын (З.Қиянатұлы, Көшпенді., 170).

ОРТАШАРҚЫЛАУ с ы н. с ө й л. ***Орташалау.*** Ошақ басы жиғанынан шашқаны басым *о р т а ш а р қ ы л а у* болыпты (М.Разданұлы, Алтай., 189).

ОРҰСУТ з а т. к ө н е. ***Орыс.*** *О р ұ с у т* әскерінен өз қосындарының бұлай жеңілуі оған Ордасының шаңырағы құлап жерге түскеннен кем тиген жоқ (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 274). Алтын Орда хандары *о р ұ с у т* жерін басқақтары мен бесермандары арқылы да бағындырып ұстауға тырысқан (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 139).

ОРХОН: Орхон жазуы. *Орхон бойынан табылған сына жазуы осылай аталады.* Әртүрлі тарихи, саяси себептерге байланысты *О р х о н ж а з у ы* қолданудан бірте-бірте қала бастап, тарих төрінен орын алды (Қаз. этнография., 2, 153).

ОРХОН-ЕНИСЕЙ: Орхон-Енисей жазуы. *Орхон, Енисей өзендерінің бойынан табылған, тасқа ойып жазылған көне түркі жазуы. Мұның сына жазу, көне түркі жазуы, руна жазуы деген қосымша аттары да бар.*

ОРЫНБОР: Орынбор ешкісі. *Орынбор облысында шығарылған түбітті ешкі тұқымы. О р ы н б о р е ш к і с і н і ң* дене бітімі ірі, мүйізі үлкен. Ол өте өсімтал (Қаз. табиғ., 4, 132).

ОРЫНДЫҚ: Орындықтан тұру ойыны. э т н. *Орындалуы қиын, бірақ күлкі туғызатын ойын. Біреуді орындыққа отырғызып, жауырынын орындықтың арқасына тигізеді. Аяқтарын орындықтың астына сұқпау керек. Кеудесін тік ұстап, орнынан тұруға тиісті* (Ойын-сауық, 238).

ОРЫСТАҚЫ с ы н. *Орыс сынды, орысша.* Ересектер мен егделер арасында *о р ы с т а қ ы* тәрбиенің салқыны бойын

әбден меңдеген адамдар тағы бар (Егем. Қазақст. 21. 06. 2008, 4).

ОРЫСТАНДЫР *Орыстан етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ОРЫСТАНДЫРУШЫЛЫҚ з а т. *Орыс ұлтына сіңірушілік, орысқа айналдырушылық.* Ал енді қазақ бұған дейін *о р ы с т а н д ы р у ш ы л ы қ қ а* қалай шыдап келгенін ойлап көрдік пе? (Егем. Қазақст., 13. 09. 2002, 2).

ОРЫСШАЛАУ с ы н. *Орыс тәрізді, орыс сипатты. О р ы с ш а л а у* өскен баласында қазақтың күшік күйеу дейтін намысқа тиетін ұғымы жоқ болатын (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 165).

ОСҚЫРЫН е т. а у ы с. *Көзі шатынап, ұрынарға қара таппау, іздену.* Төс сүйегі тақтайдай тырыли арық қара шал әлі де ұрынарға қара таппай өз-өзінен *о с қ ы р ы н ы п* қояды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 32).

ОСҚЫРЫНҒЫШ с ы н. *Осқырына беретін, осқырғыш.* Ол мүлде маңына жан жолатпайтын *о с қ ы р ы н ғ ы ш* асаудай тарпаң болып кетті (Ғ.Сланов, Замандастар, 43).

ОСЫР: Осырған сиырдай мүйіздеді. *Қыспаққа алды, әркім бір түйреп өтті, мүшектеді.* Оны былайғы жұрт айтпайды, кәдімгі лауазымды орындағылар *о с ы р ғ а н с и ы р д а й м ү й і з д е п*, кекетіп-мұқатып бітеді (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 379).

ОСЫРАҚ: Осырақ қоңыз з о о л. *Тиіп кетсек, құйрығын көтеріп, сасық иіс шығаратын қара қоңыз.* Зылиханың бар тілегі *о с ы р а қ қ о ң ы з* сияқты бықсымай күйеуін кетсе екен деп еді (Қ.Ысқақ, Тұйық, 114).

ОТ: От басын сабау. *Қиянат, жәбір көрген адам қиянатшылға (озбырға) әлі жетпеген соң, оның үйіне барып, масқаралау мақсатында отының басын сабап, күлін шашу дәстүрі.* – Құдайдан қорқып, аруақтан ұялсаң, болмай ма?! Бұл не қорлық! – деп, оның *о т ы н ы н ң б а с ы н с а б а п*, күлін шашады (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 142). *О т б а с ы н с а б а у* - әлсіз, сүйенішсіз жандардың озбырлар мен қиянатшыл залымдарға қолданылған қорлау, масқаралау жазасы есептеледі (Бұл да, 143).

Отқа жағылғыр! *Отқа жанып кеткір д.м. қарғыс. О т қ а ж а ғ ы л ғ ы р д ы ң* күрегі қайда кеткен (С.Мұртбеков, Дос изде., 132).

От иесі. *Оттың пірі, киесі.* Жер иесі – Зембіл, жел иесі – Желікпе, *о т и е с і* - Өтеген, су иесі – Сүлеймен (Ә.Ыдырысов, Тұлға., 225).

Отки із... Есіктен төрге дейін төселген *о т к и і з д е р* көз сүріндіреді (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 26).

Отқа итерді... Жастық алтын басылмайтын еш тотқа, Бара жатыр *и т е р м е л е п* бір *о т қ а*. Ер тұлғалы елестейді нар жігіті. Сырым емес, Сырым бұған, шын жоқ па?! (І.Есенберлин, Шығ. жин., 53).

Отқа оралып, суға сүрінді. *Пәлеге жолықты, әбігерге түсті.* Жай ғана ызы-қиқы болса бір сәрі, *о т қ а о р а л ы п, с у ғ а с ү р і н і п* дегендей бет-бетімен тырағайлайды ғой, ақымақтар (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 296).

От тамызғандай уақыт. *Он-он бес минуттай уақыт. О т т а м ы з ғ а н д а й у а қ ы т* өтті. Бір жігіт: - Қашқан жауды кумас болар, - деді де қайта бұрылды (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 71).

От ұшық. э т н. *Отпен ұшықтайтын ұшық.* Ауру-сырқат түрлеріне қарай оларды ұшықтау тәсілдері де әртүрлі болады. Яғни ол жер ұшық, су ұшық, *о й ұ ш ы қ* сияқты бірнеше түрге бөлінеді (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 26).

ОТА: Ота жасады. *Ауруды пышақпен кесу арқылы емдеді.* Тамыз айында дәрігерлер талантты тарланның жүрегіне *о т а ж а с а д* ы (Алтын Орда, 23. 08. 2007). Бұған қарамастан 2007 ж. дәрігерлер *о т а ж а с а п*, артқы аяқтарын кесіп алып тастады (Жас алаш, 27. 10. 2009). Ғажайып қыз балаға әлі де бірнеше *о т а ж а с а л у ғ а* тиіс (Бұл да).

ОТАҒАСЫЛЫҚ з а т. *Отағасы болғандық, үй иесілік.* Сүйген жарының шарапаты қатты жүнжіп кеткен жігіттің еңсесін тез түзеп, *о т а ғ а с ы л ы қ* міндеттерін бұлтартпай орындататын дәрежеге жеткізген (Қарақат тер., 62).

ОТАЛАҚТА е т. ж е р г. *Оттау, көку, пышырау.* – Тәйт әрі, босқа *о т а л а қ т а м а*!- деп, писарын тыйып тастады (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау, 2, 154).

ОТАЛАҚТАУ *Оталақта етістігінің қимыл атауы.*

ОТАМАН... Жекпе-жекке шығатын батыр өзінің сұлтанынан ба, ханынан ба, *о т а м а н ы н а н* ба, әйтеуір қолбасыдан

рұқсат, бата алуы керек (М.Мағауин, Аласапыран, 92). Ораз Мұхамед жасақ *о т а м а н ы н* алақанымен нықтап қақты да, ауылдан шықты (Бұл да, 178).

ОТ-АНА з а т. э т н. *Оттың иесі, киесі.* Қазақтар жер-ана, су-ана және *о т-а н а* рухына сыйынды. Өмірде әсіресе отқа (*о т-а н а*) табыну үлкен роль атқарды (ҚазССР тарихы, 2, 376).

ОТАНДАСУ *Отандас етістігінің қимыл атауы.*

ОТАУ з а т. ж е р г. *Шөмеледен үлкен, үймектен кіші шөп үйіндісі.* Шіркін! Оған шілденің шіліңгірінде қолмен шөп шаптырып, айырмен *о т а у* үйгізсе (Ә.Асқаров, Таңд., 56). Қолдарының қаруы барлары *о т а у* үйеді, сүйретпеге шөп салады (Ә.Асқаров, Өр Алтай., 382). Әрине, олар дедектеп сүйретпенің соңынан жүгіре алмайды, жерде тұрып *о т а у д ы ң* басына айыр-айыр шөп лақтыруға шамалары келмейді (Бұл да, 383).

ОТАУЖАБАР з а т. э т н. *Күйеу мен келіннің отауын тігер (жабар) алдында күйеуден алынатын кәде.* Үй тігіскен әйелдер күйеуден «*о т а у ж а б а р*», «шаңырақ көтерер» кәделеріне малдай, ақшадай немесе тігулі киімдей сыйлықтар алады (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 203).

ОТАУЖЫҒАР з а т. э т н. *Ұзатылар алдында қыздың отауын жыққаны үшін берілетін кәде.* Бұл арада тағы да бірқыдыру кәделер берілу керек. Мәселен, төсекбұзар, шымылдықшешер, *о т а у ж ы ғ а р* деген кәделер үшін ақша берілетін (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 219).

ОТАУЛА е т. *Шабылған шөпті үю, отау жасау.* Күні бойы шөп жинаймыз, *о т а у л а й м ы з*, сүрлем саламыз, сүдігер жыртамыз (Ә.Асқаров, Таңд., 308).

ОТАУЛАН е т. *Отау сияқты шошаю.* Бауырында шашылған бір кәлем шөп жоқ, күннен күнге басылып, *о т а у л а н а* шөккен шошақтың төбесі желге қопсымай, суағарланып жаншыла түскен (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 35).

ОТАУЛАНУ *Отаулан етістігінің қимыл атауы.*

ОТАУЛА е т. *Отау етіп бөлек шығару.* Қазақ болған соң, біреудің «қыз ұзатамыз» деп, біреудің «ұл *о т а у л а й м ы з*» деп жиған-тергені болмай қоя ма? (М.Разданұлы, Алтай., 290).

ОТАУЛАУ *Отаула етістігінің қимыл атауы.*

ОТАУЛЫҚ з а т. *Отаудың (отау үйдің) міндетін атқарушылық.* Бұдан кейінгі балалары жеке отау тігіп жатса да, осы тұңғыш отау өзінің үлкен *о т а у л ы қ* қалпын сақтайды (Қ.Толыбаев, Бабадан., 29).

ОТАУСЫЗ с ы н. *Отау етіп бөлек шығармай, отау тікпей.* Ұя басар кенжемізді *о т а у с ы з* үйлеп, үлкен үйдің ортақ асын бөліп ішетін болғанбыз (М.Разданұлы, Алтай., 41).

ОТБАСЫЛЫ с ы н. *Отбасы бар, үйленген.* Екеуміз *о т б а с ы л ы* болған алғашқы жылдары ол маған тым түзу қабақ танытпай жүрді (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 350).

ОТЖАҚПАС з а т. х а л қ. *Сәуір (көкек) айы.* Хасенғали мақаласында «23 айы», «*о т ж а қ п а с*» аталған екі ай бұрынғы зерттеушілердің назарына ілікпеген көрінеді (Қаз. әдеб., 04. 12. 1991, 6).

ОТКЕМЕ з а т. с ө й л. ***Параход.*** Дүниенің бір шеті мен бір шетіне шапшаң хабар алғызып тұрған – ғылым, отарба, *о т к е м е л е р д і* жүргізген – ғылым (А.Байтұрсынұлы: Алаш., 52). Өнер-білімнің, сауда-кәсіптің отарба, *откеменің* тоғысатын кіндігі – Семей (Ж.Аймауытов, Шығ., 300). Адам баласының қолымен істелген отарба, *о т к е м е л е р д і* hәркім біледі («Қазақ» газеті – 1914, 89).

ОТҚАРУ з а т. ә с к. ***Зеңбірек.*** – Бүкіл батыс жұртының қолайына жаққан *о т қ а р у д ы ң* сырын алмасаң, күндердің күнінде өз басыңа зобалаң туар (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 13). Олар ойраттарды *о т қ а р у м е н* жарақтандырып, қазақ ауылдарына жауып кеп жібереді (Қ.Жұмаділов, Таңғаж. дүние, 10). Қалмақты жүрген жоқпыз жаңа көріп, ырқына жібереміз неге көніп? Бөрідей шулап жатқан көрінеді, Орыстың *о т қ а р у ы ы н* ала келіп (Н.Айтұлы, Ту, 117).

ОТТАҚЫ с ы н. ж е р г. *Оттаған, пышыраған (сөз).* – Бұл қандай *о т т а қ ы* сөз?! – деп Жарбосынов сыпайылықты ұмытып, даусын көтеріп шыға келді (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 244).

ОТТАН е т. с ө й л. *Көзі оттай жайнау.* Осы оқиғаны аузы жыпылдап. Сәбира айтып бергенде Құралайдың көзі *о т т а н ы п* қатты таң қалды (Жұлдыз, 1973, №2, 69).

ОТТАС е т. 1. *Бірге жүру, бірге жайылу.* 2. а у ы с. *Не болса соны айту, ұрсысу.* Енді мұндай шығудан қалған бірен-саран сырт буын ақ бас қарттарды орталарына алып, әлі *о т т а с ы п* жүр (Ғ.Мүсірепов, Өмір жорығы, 5).

ОТТАУБАЙ с ы н. с ө й л. *Оттаған, пышыраған (сөз).* – Е, *о т т а у б а й* сөз ғой! Облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы «өйтті-бүйтті» деп былжырайды да (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 87). – Оспанның *о т т а у б а й ы* талай уақыттарымызды ұрлады (О.Бөкеев, Өз отыңды., 69).

ОТТЫ: Отты қару. к ө н е. ***Зеңбірек.*** Мұның діні, тілі жат, түсі де бөлек, бірақ *о т т ы қ а р у ы* бар біраз жұртқа ұнағандай (К.Жүністегі, Едіге, 196). Витовт қайта күшейді. *О т т ы қ а р у* әр әскерінде бар (Бұл да, 370).

ОТТЫСУ з а т. п е р и ф р. ***Арақ.*** Алдарында *о т т ы с у*, ішіп ап көн бет жердің көлінде көлбеген қасқалдақтай, қыт-қыт етіп тілдері күрмеліп отыр (Қ.Құрманғалиева, Атырау., 94).

ОТХАНА з а т. с ө й л. *От жағатын бөлме, қазандық.* Қамбатша апа күйеуінің жеңінен тартып, *о т х а н а* жаққа қарай сүйреді (Қаз. әдеб., 12. 02. 1988, 15).

ОТШАШУ з а т. *Мейрам күндері түнде түрлі түсте оттарды аспанға шашу өнері.* Біраз жылдан бері сәнге кірген қытайдың *о т ш а ш у л а р ы н ы ң* қызыл-жасыл ұшқыны көз арбайды (Қ.Әбілқайыр, Ұмыт., 152). Жанартау алыстан бақылағандарға *о т ш а ш у* (фейерверк) сияқты әсер етеді (Егем. Қазақст., 30. 07. 2008).

ОТЫЗ: Отыз екінші мылтық. *Оққоймасының көлемі 32 миллиметрлік мылтық.* ≈ Қолында *о т ы з е к і н ш і м ы л т ы ғ ы* бар.

ОТЫЗДАҒАН с а н. *Отыз шақты, отызға жуық.* Ал талай жылдар өткен соң, ондаған, жиырмалаған, *о т ы з д а ғ а н* жылдардан кейін сол ұмытылмағандардың өзі де ұмыт болады әлі (С.Мұратбеков, Дос ізде., 134).

ОТЫНШЫЛ с ы н. *Орманға барғыш, отын алып келгіш.* Әсіресе кенже келіннің аяқ астынан *о т ы н ш ы л* болып кеткенінен көңілге күдік алды (Ә.Сарай, Атырау, 356).

ОТЫР... 2. а у ы с. *Жұмыртқалап кету, тышу.* Шіркейіңе керек малдың қотыры, Маса жұрттың жүр мазасын кетіріп. Көк шыбынға жас ет керек жаюлы, Жақсылап бір кету үшін *о т ы р ы п* (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ, 175).

ОТЫР: Отырып қалды. *Аты болмай, үйден шыға алмады.* Кертаңдақ енді тақымыңа тие қоймас. Бәлем, *о т ы р т ы п қ а л д ы* деген осы (Р.Аманкелдиев, Батырдың., 43).

ОТЫРҒЫЗ... 2. а у ы с. *Машинаның аккумуляторын істен шығару.* Ол бәрібір стартермен оталмайды. Құр аккумуляторыңды *о т ы р ғ ы з а с ы ң* (З.Шүкіров, Қиын түйін, 67).

ОТЫРҒЫЗ е т. а у ы с. *Сөзге жығу, сүріндіру.* Сөйтіп алғыр шешен топас төрені бір *о т ы р ғ ы з ы п т ы* (Бабалар сөзі, 79 т., 118).

ОТЫРМАҚ... Барсақ қаптаған қызкеліншек. «*О т ы р м а қ* жасап жатырмыз» дейді (Қ.Тоқымырзин, Керзаман, 3, 68). *О т ы р м а қ* дәл қызған кезде нағашысының баласы: - Биғайша, сені шешең шақырады, - деді (Қ.Құрманғалиева., Атырау, 65).

ОТЫРМАЛЫ: Отырмалы жапырақ. б о т. *Сабаққа сағақсыз орналасқан жапырақ.* Сағақсыз жапырақ сабаққа жапырақ алақаны арқылы бекиді. Мұндай жапырақты – *о т ы р м а л ы ж а п ы р а қ* дейді (Ботаника, 65).

ОТЫРЫҚТАСТЫР *Отырықтас етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ОТЫРЫҚТАСТЫРУ *Отырықтастыр етістігінің қимыл атауы.*

ОТЫРЫҚТАСТЫРЫЛ *Отырықтастыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Шекара асып кетіп, соңында қалғандардың барлығы шектеліп, ойдағы Еміл бойына *о т ы р ы қ т а с т ы р ы л д ы* (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 65).

ОТЫРЫҚТАСТЫРЫЛУ *Отырықтастырыл етістігінің қимыл атауы.*

ОЧЕРКШІ з а т. *Очерк жазғыш, очерк жазуды кәсіп етуші.* Сөйтіп, бізге мәлім емес Майлин осындай ойлы сыншы, озық *о ч е р к ш і*, оқшау фельетоншы (Қаз. әдеб., 06. 05. 1988, 7).

ОШАҒАНДЫ с ы н. *Ошаған өскен, ошағаны мол.* Қойды жабағы жүні үстінде жүрген кезде *о ш а ғ а н д ы*, шеңгелді, тікенегі бар жерге жаюға болмайды (Коммунизм таңы, 05. 04. 1958, 3). Бұл

кезде тікенді, *о ш а ғ а н д ы* участоктер қойдың жүніне өте зиянды. Сондықтан мұндай өріске қойды әсте жолатпау керек (Көкшетау правдасы, 05. 07. 1968, 3).

ОШАҚ[1]... 2. а у ы с. м е т о н. *Үй, отау.* Өз *о ш а ғ ы н ы ң* есігін ол ештеме ойламай-ақ, шіміркенусіз, тітіркенусіз келіп аштты (С.Шаймерденов, Өмір нұры, 404). Оны бүкіл ел қарғап отыр, оның зияны тимеген *о ш а қ* бар ма? (Ш.Өтепов, Таушелекте., 53).

Ошаққа тас болды. *Үйге ие болды, шаңырақты ұстап қалды.* – Бейшара-ау, *о ш а қ қ а т а с б о л ғ а н* қызды қайда көріп ең? (С.Мұқанов, Мөлдір., 58).

Ошақ табақ. э т н. *Ошақ басында жүріп, қол ұшын берген, көмектескен кісілерге тартылатын арнайы табақ.* Той-томалақ, нәзір-құзыр әзірлігі кезінде ошақ жасап, отын түсіріп, үй тіккендерге арналған табақты *о ш а қ т а б а қ* деп атаған (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 16).

Ошақ табан. э п и т. *Тұяғы үлкен, тиген жерін ошақтай етіп қазып кететін (ат).* Қалың әскердің алдында торлы сауытты, құрыш дулыға, нардай биік, жалы жерге төгілген, *о ш а қ т а б а н* көк бурыл тұлпар мінген Мамайдың өзі (І.Есенберлин, 9, 286). Иранға қарай борт-борт желген қыпшақтың тоқпақ жал, құлаш құйрық, *о ш а қ т а б а н* сәйгүлік жүйріктері (Бұл да, 145).

ОШАҚ[2] з а т. в е т. *Ірі қара малда (сиырда) болатын індет; қараталақ.* Бұл індет жылқыда – жамандат, түйеде – қарабез, ақшелек, ірі қарада – қараталақ, *о ш а қ,* қойда – топалаң, ылаң, ешкіде – шекшек деп аталады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр., 108). Қазіргі әдебиеттерде топалаң (жамандат, қарабез, ақшелек, қараталақ, *о ш а қ*, ылаң, алаң) ауруы оның түрлі белгілері, жолдары жан-жақты (Білім және еңбек, 1986, №1, 33).

ОШАҚ[3] з а т. *Ойыншылар екі топқа бөлініп, бір топ төрт бұрышты үлкен сызықтың ішінде, екінші топ сыртында тұрады. Сырттағылар іштегілерді доппен ұрады. Доп кімге тисе, сол адам сыртқа шығады. О ш а қ* ойынында іштегілер допты денесіне тигізбеудің амалын жасайды (Қ.Толыбаев, Бабадан., 124).

ОШАҚБАСЫ з а т. э т н. *Көп адам жиналған жерде табаққа салар еттің (сыбағалардың) жайын жақсы білетін басшы жігіт.* Жіліктің ыңғайы мен табақтың оңтайын білетін жігіт ағасы отыз еркек *о ш а қ б а с ы* болады (Ә.Кекілбаев, Дала баллада., 117).

ОШАҚҚАЗАР з а т. э т н. *Ұрын келген күйеу баладан алынатын кәделердің бірі.* Бұл сенен алған қызкөрсетерім болсын. Әлі асықпа, іргебасар, шашсипатар, *о ш а қ қ а з а р*, бозапұл дейтіндер толып жатыр (Қ.Тұрсынқұлов, Анды-Қарақыз, 145).

ОШАҚТА е т. с ө й л. *Ошақ ауруымен ауру, ошақ болып қалу.* Айдар көздерін *о ш а қ т а ғ а н* сиыр құсатып жіберді де: - Е, маған не ғыл деп тұрсың? – деп дүрс еткізді (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 169).

ОШАРСЫЗ с ы н. с ө й л. ***Хабарсыз.*** Атам жоғарыға барып ізденем, ақтап алам деп, буырылға міниіп кеткен. Әлі жоқ, *о ш а р с ы з* (О.Бөкеев, Үркер, 19).

ОШАРЫЛЫС *Ошарыл етістігінен жасалған ортақ етіс.* Сықасып отырған жұрт сең бұзылғандай дүркірей *о ш а р ы л ы с т ы* (Қаз. әдеб., 06. 01. 1987, 8).

ОШАРЫЛЫСУ *Ошарылыс етістігінің қимыл атауы.*

ОЯЗДАТ е т. *Құсты арықтату, майынан айыру.* Сонан соң етін *о я з д а т п а й* бабымен қайырып, қарнын ашырып, жүрегін қарайтып ұстау керек (Ғ.Оралбаев, Ақиық, 96). Бұл оның әлін қашырып, етін *о я з д а т ы п*, ат үстінде отыруға дағдыландырады (Ж.Сатылғанов, «Қауырсын» клубы, 105).

ОЯЗДАТУ *Ояздат етістігінің қимыл атауы.*

ОЯЗСУ *Оязсы етістігінің қимыл атауы.*

ОЯЗСЫ е т. *Етінен аздап арылу, арықтау; оязы.* Сыздық болса алғаш жанасып, сипаған күні-ақ құстың саны *о я з с ы п* босай бастағанын жаза баспай таныған (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 129).

ОЯЗЫ е т. *Еті азаю, арықтау.* – Мына құлантұяғыңның (ат) еті *о я з ы п* кетіпті. Жиреніңді міниіп кет (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 94).

ОЯЗЫҢҚЫРА е т. *Аздап арықтау, жүдеңкіреу.* Атшының астындағы еті *о я з ы ң қ ы р а п* қалған бүкір қарагер бие болатын (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 140).

ОЯЗЫҢҚЫРАУ *Оязыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ОЯҢ с ы н. ж е р г. ***Арық.*** Мәселен, еті өте *о я ң* құс қояны көтере алмауы мүмкін (Ж.Бабалықов, Қырандар, 53).

ОЯҢДА е т. ж е р г. *Арықтау, аздап етінен арылу.*

ОЯҢДАТ *Ояңда етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Егер құс өте семіздіктен түлемей отырса, оның етін *о я ң д а т ы п*, сонан соң түлекке отырғызу керек (Ж.Бабалықов, Қыранды, 35).

ОЯҢДАТУ *Ояңдат етістігінің қимыл атауы.*

ОЯП з а т. *Істің реті, жөні, ыңғайы, әдіс-тәсілі.* Жас бала шаруаның *о я б ы н* біле бермейді (Д.Досжанов, Жолбарыс, 350). Нәдірбеков Сембай қойды жаюдың, семіртудің *о я б ы н* алған шопан (Қаз. әдеб., 31. 08. 1984, 13).

Оябын тапты. а) *Ретін келтіріп, жөнін тапты.* Ортақ істің *о я б ы н т а п с а ң* жақсы болар еді (Қаз. әдеб., 07. 01. 1977, 3). Кісінің жанын ұғады, шаруаның *о я б ы н т а б а д ы* деп Балтабайды жақсы көруші еді (Қаз. әдеб., 15. 04. 1988, 12). ә) *Көңілін тапты, ойынан шықты.* Жасы алпыстан асқанша талай әкімнің алдын көріп, *о я б ы н т а у ы п* үйренген ол аудан мен ауыл арасындағы есепқисапқа кемдігі жоқ еді (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 108).

Ө

ӨБІСТІРМЕ з а т. *Жауын-жашыннан қорғайтын жамылғыш, қарапайым әдіспен тігілген тыс киім.* Аба немесе *ө б і с т і р м е* көбінесе жылқы терісін түгін сыртына қарата тұтас тігілген сулық яғни жамылғыш (Д.Шоқпарұлы: Ер қанаты, 281).

ӨБІ-ТӘБІ с ы н. ж е р г. *Әдеттен тыс, өзгеше.* Бұл Қаратау теріскейі үрдісінде *ө б і – т ә б і* тойхана (Қаз. әдеб., 29. 09. 1972, 3).

ӨГІЗ: Өгіз балуан. *Күші мол, үлкен, дөңкиген балуан.* Осынау тың үрдісті төренің қолдағанын көрген ауқаттылардың ішінен «*ө г і з б а л у а н ғ а*» бәйге тіккендер де болды (К.Сегізбаев, Беласқан, 256).

Өгіз қамыт. *Өгіздің мойнына салынатын қамыт.* Қамыттың ат қамыт, түйе қамыт, *ө г і з қ а м ы т* деген сияқты түрлері бар (Шаңырақ, 34).

Өгіз торы. *Шабан жүретін торы ат, қой торы.* – Қой баққан! – деді Әнуар сұқ саусағын жоғары көтеріп. – Кәдімгідей, *ө г і з т о р ы ғ а* мініп (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 296).

ӨЖІРЕКТЕ е т. ж е р г. *Өршелену, езеуреу.* Білімі асып-төгіліп бара жатпағанымен өзінің өрккөкірек, *ө ж і р е к т е г е н* мөжен-топай пікірін қара пиғылына бүркемелеп ұсына беретін (О.Бөкеев, Қайдасың., 66).

ӨЖІРЕКТЕУ *Өжіректе етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗ: Өз жұрты. э т н. *Адамның әкесі жағынан есептелетін алыс-жақын ағайындары; елі.* Туыстық қатынастар жүйесін үш негізгі топқа бөлуге болады: *ө з ж ұ р т ы*, нағашы жұрты және қайын жұрты (Қаз. этнография., 2, 394). Әрбір адамның үш жұрты болады: бірінші - *ө з ж ұ р т ы*, екінші – нағашы жұрт, үшінші – қайын жұрт (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 100).

Өз қазаным өз бауырымда. *Өз еркім өзімде, өзіммен өзім; ешкімге тәуелді емеспін д.м.* – Мені қойшы, *ө з қ а з а н ы м ө з б а у ы р ы м д а* емес пе. Өз тірлігің ше? (Жалын, 1973, №6, 76).

Өзі дегенде өзегінді суырып алады. *Өз пайдасы үшін неден болса да тайынбайды. Нағыз ем қонбайтындардың өзі. Ө з і д е г е н д е ө ң е ш і ң д і с у ы р ы п а л у ғ а* даяр (Ш.Айтматов, Ақ кеме, 61).

Өзім білермендік. *Өзім білем деу, менменсу; тәкаппарлық.* – Бұл қалай! Күллі республика алдында дақпырттап жар салып жатқаның. Қайдан шыққан *ө з і м б і л е р м е н д і к?!* (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 435). - Әй, сен қайдан шыққан тоңмойын, *ө з і м б і л е р м е н д і к с і ң!* – деп шылбырына жармасып, қамшымен басынан ұра берем дегенде, Сыпатай шаба жөнеледі (М.Қалдыбай, Елім деген., 6).

Өзім білермендікке салынды. *«Өзім білем» деп дандайсыды; ешкімді тыңдамады.* Нәртас кенішінің бас инженері азамат Данаев *ө з і м б і л е м д і к к е с а л ы н ы п*, өндіріске орасан зиян келтірді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 193).

Өзіне-өзі қол салды. *Өзін-өзі өлтірді, қол жұмсады.* – Тезірек жындыханаға

жатқызып емдеу керек, әйтпесе *ө з і н е - ө з і қ о л с а л ы п* жүруі мүмкін (І.Есенберлин, Махабб., 14).

Өзін қоярға жер таппады. *Не істерін білмеді, зар қақты.* – Байқұс зар илеп, *ө з і н қ о я р ғ а ж е р т а п п а й* жүр екен, мен барған соң-ақ жаны терезе тапты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 131).

ӨЗБЕК з а т. 1. *Көшпелі халық (қазақ).* 2. *Ежелгі отырықшы халық.* 3. *Қарлұқ, оғыз, моңғол т.б. тайпалар бірлестігі. Ө з б е к т е р* үш халықтан: 1) шайбанилықтардан (отырықшы), 2) қазақтардан (көшпелілер), 3) маңғыттардан (қарлұқ, оғыз, маңғол) тұратындығы атап көрсетілген (Қаз. әдеб., 22. 06. 1990, 11). Шежіре деректері бойынша *ө з б е к т е р* 92 баулы (рулы) деп аталады. Оларды бүгінде осы этнонимді басы бүтін иемденген *ө з б е к* ұлтымен шатастыруға болмайды (Бұл да).

ӨЗГЕЛЕНДІР *Өзгелен етістігінен жасалған өзгелік етіс* (Р.Ниязбеков, Отағасы, 128).

ӨЗГЕЛЕНДІРУ *Өзгелендір етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗГЕРТКЕНСУ *Өзгерткенсі етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗГЕРТКЕНСІ е т. *Аздап өзгеріс енгізісу, өзгеріс жасағансу.* Өңін *ө з г е р т к е н с і п* жасандылау қып күліп те алды (Ш.Шалқаров, Серіккөл, 4).

ӨЗЕКТЕНУ... Тоғайдан жуа теріп жеді. *Ө з е к т е н у г е* жуықтаған ащы жуа өзегін өртеді (Т.Әлімқұлов, Күрең су, 81).

ӨЗЕН-СУ з а т. *Өзен боп ағып жатқан су.* Қара ешкінің мүйізі Ербегей де сербегей. Саған келген пәлекет *ө з е н-с у д ы* өрлегей (Қ.Толыбаев, Бабадан., 93).

ӨЗІМСІГЕНДІК з а т. *Өзім деп білгендік, өзіне санағандық.* Мүбәрәктің кейде өкпесін - *ө з і м с і н г е н д і к к е*, жарлығын – жаны ашығандыққа сүйей қоятын кездері болушы еді (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 29).

ӨЗІҰШАР з а т. с ө й л. ***Ұшақ.*** Бірі пойызбен, бірі *ө з і ұ ш а р м е н* республикамыздың түкпір-түкпірінен партиямыздың тілеулестері келе бастады (Ана тілі, 03. 10. 1991, 2). Жақында Қазақ теледидарының комментаторы аэропортта, *ө з і ұ ш а р д а н* түскен жерде Министрлер Советінің төрағасымен сұхбаттасқанын көп жұрт көрген де шығар (Алматы ақшамы, 29. 08. 1990, 2).

ӨКПЕ: Өкпе ауруы. м е д. *Өкпеге суық тиіп, қабынудан пайда болатын жұқпалы ауру, туберкулез.* Олардағы ең жиі кездесетін ауру көз ауруы мен *ө к п е а у р у ы* еді (ҚСЭ, 7, 524).

Өкпе маңқа. в е т. *Малдың өкпесін зақымдайтын маңқа ауруы.* Маңқаның *ө к п е м а ң қ а,* танау маңқа, тері маңқа деген түрлері болады. *Ө к п е м а ң қ а* жиі кездеседі. Өлігін өртейді немесе жерге көміп тастайды (ҚСЭ, 7, 452).

Өкпе туберкулезі. *Туберкулез ауруынан өкпенің зақымдануы.* Туберкулез аурулары *ө к п* е, сүйек және тері *т у б е р к у л е з і* болып үш топқа бөлінеді (Жетісу, 07. 06. 2001, 8).

ӨКТЕМШІЛДЕУ с ы н. *Өктемдеу, екпінділеу үстемдеу.* Оның *ө к т е м ш і л д е у* үнінде: «Әп, бәлем, қатырдым ба сені. Бұған не айтар екенсің?» дегендей сыңай бар болатын (М.Айымбетов, Құмөзек., 15).

ӨКШЕЛЕН *Өкшеле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Менің қайыс ұлтаныма қар шоғырлана жабысып биік *ө к ш е л е н і п* қалыпты (Ж.Мәмбетәлиев, Ұмытпаймын, 59).

ӨКШЕЛЕНУ *Өкшелен етістігінің қимыл атауы.*

ӨКІЛ: Өкіл шеше. *Баланы қамқорлығына алған, шешесінің орнына шеше болған әйел адам. Ө к і л ш е ш е* де өкіл баласына өзінің ықылас-пейілін жайып салады (Жас алаш, 12. 05. 2011).

ӨКІЛСЫМАҚ з а т. *Өкіл аты бар, өкіл атанып жүрген адам.* Өзіміздің көкшолақ атты *ө к і л с ы м а ғ ы м ы з* ішінде бір топ кадр Құжыртыға бара жатыр деп естідім (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 77).

ӨКІМЕТШІ з а т. с ө й л. *Үкімет қызметкері.* – Менің жаным үлкейгенде *ө к і м е т ш і* болады, - деп көтермелеп қоятын (Б.Соқпақбаев, Балалық., 64).

ӨКІМЕТШІЛ с ы н. *Өкіметке берілген, өкіметті құрметтейтін.* - Өкімет дей ме ей, мына таз *ө к і м е т ш і л і н* мұның! (М.Мәжитов, Құлынды жон, 12).

ӨКІМСІН *Өкімсі етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Арғын-найманның *ө к і м с і н г е н* қулары тыныштық бермеген соң осы жаққа ауды (Қаз. әдеб., 29. 09. 1972, 3).

ӨКІМСІНУ *Өкімсін етістігінің қимыл атауы.*

ӨКІНІШ-ӨКСІК з а т. *Қайғы-қасірет, күйініш, мұң.* Бастан кешкен жаз азабын да, *ө к і н і ш - ө к с і г і н* де, көкейіне ұйыған армандарын да өлеңге қосып жібереді (Қ.Толыбаев, Бабадан., 151).

ӨКІРЕҢДІК з а т. *Өкіректік, өкіректегендік.* Аздап *ө к і р е ң д і г і* болмаса Көшекең істің жөнін, ыңғайын табатын шебер ұйымдастырушы (М.Мәжитов, Құлынды жон, 66).

ӨКІРТІП ү с т. *Көп етіп, молынан, шектен асыра.* Олар тоңбай жақсы ұйықтасын деп, темір пешке *ө к і р т і п* от жағып отырмын (Ә.Нұршайықов, Махаб. жырлары, 302). Хансейітов бірден Жаhиловты *ө к і р т і п* мақтауға кірісті (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 158).

ӨЛ: Өліп жүр. *Құлқыны құрып жүр, ынта-зары ауып жүр* (С.Шарипов, Бекболат, 6).

ӨЛӘ о д. *Таңғалғанда айтылатын ишара сөз.* - *Ө л ә*, тірі... тірі... аман қалды. Бозторғайым... (А.Нысаналин, Алыс алау, 12).

ӨЛЕГЗІ е т. с ө й л. *Бәсеңдеу, өлімсіреу.* Ақырында май шам *ө л е г з и* бастаған соң екі кемпір әңгімені лажсыз тоқтатты-ау (Ш.Мұртазаев, Интернат., 32).

ӨЛЕЗДІК... Әй, Берен-ай! Былайынша өзі пысық. Ал мынасы тіптен *ө л е з д і к* (Е.Рахимов, Тентек., 107).

ӨЛЕЗІ қ. ***Өлегзі.*** Киіз үй. Күзгі түн. Өгізқурайдың ішіне ешкі майын құйып жасаған білте шам *ө л е з и* жанып тұр (Т.Жақыпбайұлы, Лашын, 16).

ӨЛЕКШІН... Оның сарымағын аспаннан алып жатқанда *ө л е к ш і н* үстінен түсіп, жарып тастапты (Қазыбек бек, Түп-тұқияннан., 89). *Ө л е к ш і н* әбден әккі қу екен. Ағаштың түбіне едәуір есейіп қалған азу тісі балғадай сарымағын қарауылға қойып кетті (Алматы ақшамы, 29. 12. 1990, 3).

ӨЛЕҢАЙТАР з а т. э т н. *Үлкен тойларда өлең айтып, ән салған, сөйтіп тойды қыздырған адамға берілетін сыйкәде.* «*Ө л е ң а й т а р*» - қыз тойындағы көптеген жол-жоралар мен кәделердің бірі (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік, 3, 98).

ӨЛЕҢТІЛІ с ы н. с ө й л. *Өлеңшөп мол өскен, өлеңді.* Шөп машинасы түспейтін табаны борпылдақ қалың қазотылы құрақты, *ө л е ң т і л і* жерлерді белорақпен шауып алуға тура келді (Ж.Молдағалиев, Самал, 29).

ӨЛЕҢШӨПТІ с ы н. *Өлеңшөп өскен, өлеңшөбі көп. Ө л е ң ш ө п т і*, түйежоңышқалы, қызыл миялы ойпаттар шабындық ретінде пайдаланылады (С.Ділдәбеков, Батыс Қазақст., 21).

ӨЛЕСІ с ы н. *Өлейін деп тұрған; өлімші.* Жол үстінде *ө л е с і* жорғаны жетектеп келе жатып өткен өміріне өкінішпен, қапамен қайта бір көз тастап еді (Ш.Айтматов, Қош бол., 32).

ӨЛКЕТАНУШЫЛЫҚ з а т. *Өлкетану қызметімен айналысушылық, өлкені танып-білушілік.* Мұндай құштарлық келекеле оны *ө л к е т а н у ш ы л ы қ* энтузиазмға жетелейді де, ақырында бұл іске ол шындап кіріседі (Ж.Аупбаев, Жанарымда., 55).

ӨЛТІР з а т. *Асық ойынының бір түрі.* Сәмет «шықетер», «омпа», «*ө л т і р*», «біртабан» сияқты атып ойнайтын ойындарға шорқақ болатын (Ғ.Мұстафин, Көз көрген, 38).

ӨЛІ... *Ө л і* – жылқының қара терге түсіп, бір тұрып, бір жүріп, жайылмай, теңселіп жүретін ауруы (Ш.Жанәбілов: Ер қанаты, 321).

ӨЛІ: Өлі отау. *Ішінде мүлкі жоқ үй (үйдің қарақан басы).* Тігіпті бас бәйгеге елу бие, *Ө л і о т а у*, бір бас тоғыз, тоғыз түйе, Жабулы қара нарға қалы кілем, Аты озған болды бір зор олжаға ие (Н.Ахметбеков, Тосын толғау, 68).

ӨЛІЕТ з а т. б и о л. *Жасушалары жансызданған ет, тіндері тіршілік етуді тоқтатқан еті.*

ӨЛІЕТТЕН е т. *Жасушалары жансыздану, өліетке айналу.* Жылқы ертоқымның нашарлығынан жауыр болады. Соның салдарынан жауыр асқынып, *ө л і е т т е н і п*, лоққы жауыр болады (Н.Қазыбеков, Дала., 11).

ӨЛІЕТТЕНУ *Өліеттен етістігінің қимыл атауы.* Ендеше, бұрын ми клеткаларының *ө л і е т т е н у* кемтарлыққа соқтырады деп келуі қалай? (Қаз. әйелдері, 1975, №2, 18).

ӨЛІК: Өлігіннің ішіне... *Кейігенде өлген малға айтылатын қарғыс.* Бейәдептеу әйелдердің үй іргесінде мал жайғап жүріп: «Өй, *ө л і г і н н і ң і ш і н е* ... топалаң келгір!

кебенек келгір! жамандатқыр! қарасан келгір!» - деп қарғап-сілеген дауыстарының шықпағанына да недәуір уақыт өтіпті (Жалын, 1972, №5, 79).

ӨЛІКТЕН е т. с ө й л. *Жасушалары өліп қалу, жансыздану; өліеттену.* Шоқтығы шоқпардай боп *ө л і к т е н г е н* лоқы жауыр (Саятшылық, 179).

ӨЛІКТЕНУ *Өліктен етістігінің қимыл атау*

ӨЛІМТІКШЕ ү с т. *Өлі адамша, әрең қозғалып.* Ертеде ұмытылып, қарасы өшіп кетпеді ме деген, *ө л і м т і к ш е* сүйретіліп, алдынан шыға келеді осылай (Х.Рахимов, Бетпе-бет, 126).

ӨМӘЙ-АУ о д. *Ойбай-ау д.м. ишарат сөз. Ө м ә й - а у!* Өзің төренің алдына түсіп алып, сызып бара жатыр едің ғой (Қ.Исабаев, Серт, 24).

ӨМІР: Өмірден баз кешті. *Өмір сүргісі келмеді, өмірден безінді (түңілді).* Содан болар, оның *ө м і р д е н б а з к е ш к і с і* келетін-ді (Қ.Әбілқайыр, Текес., 74).

Өмір тамыры. п е р и ф р. *Адам-тамырдың (женьшеньнің) бейнелі атауы.* Енді *ө м і р т а м ы р ы н* іздеп тайғаға барудың керегі жоқ, оны арнаулы женьшень плантацияларында қолдан өсіру ісі игерілді (Ол кім. Бұл не? 1, 394).

Өмірі ит жемеде өтті. *Өмірі қорлық-та өтті, азап көрді.* – Қаңғырған қайыршыға еріп қашып, Жер қылып атағымды елге шашып, *Ө м і р і ң д і и т ж е м е д е ө т к і з е й і н.* Ал, бәлем, сөйлеп көрші аузыңды ашып! (И.Байзақов, Таңд. шығ., 1, 199).

ӨМІРБАЯНДЫҚ с ы н. *Біреудің өмірбаянына қатысты, ғұмырнамалық.* Ол Хасан Оралтайдың «Елім-айлап өткен өмір» кітабын жанр жағынан алғанда *ө м і р б а я н д ы қ* роман деп бағалаған (Қалибек хакім., 153). *Ө м і р б а я н д ы қ* повесіңізді біздің алтыншы класс оқушылары түгел оқыды (С.Ақтаев, Дала туралы., 46).

ӨМІРЗАЯ... Екі түбір сөздің бірігуі арқылы жасалған астрономиялық атаулар көп. Олар: Ақжұлдыз (Шолпан), Қосжұлдыз, Қызылжұлдыз, Сарыжұлдыз, Алтынқазық, Жалғызқазық, *Ө м і р з а я* т.б. (С.Сәрсенова, Астр. терм., 85).

ӨМІРСЕРІК с ы н. *Өмір бойы серік болған, қолынан түспеген.* – Балам, өмірдің ащысы мен тұщысын бірге көрген *ө м і р с е р і к* таяғымды өзіңе сеніп тапсырғалы тұрмын (Лен. жас, 23. 11. 1971, 3).

ӨМІРСҮЙГІШ с ы н. *Өмірді сүйетін, өмірге құштар (адам).* Байқағаным жаман ауруға ұшырағандар басқалар сияқты емес, үмітін үзбейтін, *ө м і р с ү й г і ш* келеді екен (Нұр Астана, 28. 08. 2008).

ӨНДІР[1]... Ол жүз *ө н д і р* қымыз береді. *Ө н д і р* деп-теріден тігілген мейлінше үлкен сабаны айтады (Қаз. әдеб., 27. 03. 1992, 10).

ӨНДІР[2] *Ө н етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бірақ тақыр текшеге әдейі *ө н д і р і п* қойғандай қаз-қатар жайқалған алқызыл ақсары гүлдер үп етіп жел тұрса биші қыздардай мың бұралып тағзым ететін (О.Бөкеев, Қайдасың., 9).

ӨНДІРІСТІК: Өндірістік апат. *Өндіріс орнында болған ірі апат. Ө н д і р і с т і к а п а т* объектілерді, материалдық құндылықтарды жояды, қоршаған ортаға зиян әкеледі (Терминол. анықт., 4, 135).

ӨНЕР: Өнер құны. э т н. *Өнерлі адамды өлтіргені үшін төленетін құн. Ө н е р қ ұ н ы* – тоқал және тоғыз жақсы (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 9, 293).

ӨНЕРТАНЫМ з а т. *Өнер туралы білім, өнерді тану* (Бекітіл. термин., 67).

ӨНІКТІЛЕУ с ы н. с ө й л. ***Өнімдірек.*** Ол мына қалың шағыл арасымен жаяулағанды жүріске *ө н і к т і л е у* санады (М.Айымбетов, Құмөзен., 57).

ӨНІС з а т. с ө й л. *Өнетін, өсетін зат; өсімдік.* Сүйсінетіндей сұлулығы жоқ сайдың іші де, баялыш пен қотырқара, теріскеннен өзге *ө н і с і* жоқ екі жақ беткейдің сұрқы да соншалық ентелеп әсерленетіндей көрініс емес-ті (Б.Нұржекеев, Бір ғана махабб., 68).

ӨҢ[1] з а т. б и о л. *Өсімдік қабығының ең сыртқы қабаты.* Қабық *ө ң н е н,* тоздан және тіннен құралады (Ботаника, 87). Мөлдір *ө ң* сабақтың әлі жас бөлегін сыртынан қаптап тұрады (Бұл да).

ӨҢ[2] з а т. *Терлікті кейде «ө ң» деп те атайды* (Ер қанаты, 262). Аттың арқасына жұмсақ болуы үшін, терліктің астынан иттің, қоянның терісі төселеді, оны *ө ң* деп атайды. *Ө ң г е* анда-санда май жағып уқалап отырады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1970, №10, 62).

ӨҢ: Өңі қан теуіп тұр. *Қаны бетіне шығып тұр, қызарып тұр.* Хакімнің

балбыраған жас *ө ң і қ а н т е у і п т ұ р* (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 32).

Өңі сүт тамызған су құсады. *Боп-боз болды, бозарды. Ө ң і с ү т т а м ы з ғ а н с у қ ұ с а п к е т т і.* Қотыр жиек көздері шатынап шықты (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 28).

ӨҢБЕТ з а т. *Медалдың, тиынның сыртқы беті (аверс).* (Терминологиялық Хабаршы, 2009, №3, 77).

ӨҢГЕЛІК з а т. *Бөтендік, басқалық.* Ойласам, олар - жанды өлік. Меңіреу, мисыз бір көлік. Осыдан жоқ *ө ң г е л і к*, Адаммын деп жүреді (Шәкәрім, Шығ., 346).

ӨҢЕЗЕЛЕН е т. с ө й л. ***Өңезден.*** От басында жатқан насыбай тостаған ішінен көгеріп, *ө ң е з е л е н і п* кеткен (Мәдениет және тұрмыс, 1972, №7, 17).

ӨҢЕЗІ е т. с ө й л. ***Өңезден.*** – Сабаң *ө ң е з і п* кеткен жоқ па? Ыстадың ба? –деп сұрап отырады (Егем. Қазақст., 28. 05. 2002, 3).

ӨҢМЕН: Өңменін салды. *Бүтіндей берілді, бар күшін салды.* Күйеуінің осыншама еңбекқорлығына сүйсіне де, тым *ө ң м е н і н с а л ы п* кеткенінен іштей секем алайын деді (Б.Тоғысбаев, Ақтоты, 136).

ӨР: Өр мінезділеу. с ы н. *Мінезі тіктеу, өжеттірек.* Жастар жағы жымия жүріп еркелеу, *ө р м і н е з д і л е у* шалды шешіндіріп алды, әйтеуір (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 119).

ӨРГЕКТІ с ы н. ж е р г. *Биік, терең; ойлы, мәнді, маңызды.* Мұстафин өрнекті сөздің ғана иесі болса, *ө р г е к т і* сөздің де иесі (Қаз. әдеб., 22. 06. 1990, 6).

ӨРЕ: Өре жіп. *Жылқыны өрлеуге арналған жіп.* Ноқта жіп, *ө р е ж і п,* тұсау жіп, тұзақ жіп, шылбыр жіп деп аталатын жіптер де әр түрлі дайындалады (Лен. жас, 23. 11. 1972, 3).

ӨРЕКПУСІЗ с ы н. *Жүрегі аласұрмай, қатты соқпай, өрекпімей.* Расында да алақанының астында *ө р е к п у с і з* бір қалыпты тыныс алған қыз кеудесі сабыр тізгінінен айырылыпты (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 354).

ӨРЕЛЕСТІР е т. *Қатар қою, жарыстыру.* ≈ Немене, атыңды менің қойторыммен *ө р е л е с т і р м е к п і с і ң?*

ӨРЕЛІ с ы н. *Аяғына өре салынған, өресі бар (жылқы). Ө р е л і* ат деп бір алдыңғы аяғынан, бір артқы аяғынан шалыс шідерленген атты айтады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 68).

ӨРКЕШ: Өркеш торсық. э т н. *Түйенің өркеш терісінен жасалған сопақша торсық.* Торсықтың түрлері көп. Олар: шимай торсық, *ө р к е ш т о р с ы қ,* жанторсық, мүйіз торсық т.б. Өркешторсық сәнді болмағандықтан, оған көбінесе айран, іркіт құйылады (Шаңырақ, 190).

ӨРЛЕК з а т. ж е р г. ***Үлгі.*** Былтыр «елге *ө р л е к* болғандай етіп кооператив ашам», деп құлшына іске кіріскен (Б.Майлин, Таңд., 289).

ӨРМЕ: Өрме айыл. *Тілінген таспадан өріліп жасалған айыл, тартпа.* Егер қайыс таспадан тілініп, өріліп жасалса *ө р м е а й ы л*, жіптен жасалса – құр айыл атайды (Қаз. этнография., 1, 99). Ел ішінде түйенің шудасынан немесе ешкінің қылынан есіп жасайтын айылдар болған. Оны «құр айыл» дейді. Ал қайыстан өріліп жасалса, «*ө р м е а й ы л*» дейді (Білім және еңбек, 1986, №7, 33).

Өрме жүген. *Қайыстан өріп жасаған жүген.* Жүгеннің *ө р м е ж ү г е н*, түйме жүген, қайыған жүген, күміс жүген... деген түрлері болады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1970, №10, 62).

Өрме құр. *Өріліп жасалған құр.* Өрмектің басқұр, *ө р м е қ ұ р* тоқитын термелі түрі де бар (Қ.Толыбаев, Бабадан., 230).

ӨРМЕК: Өрмек тоқу. *Өрмек құрып, алаша, құр тоқу.* Мүйіз қалыптау, сүйек жону, тері ұқсату істерімен қатар жабағы күсу, киіз басу, жіп иіру, *ө р м е к т о қ у* істері өркендей бастады (Қаз. әдеб., 15. 02. 1974, 4).

ӨРМЕКШІ: Өрмекші жұлдыз. а с т р. *Қарақұрт жұлдызы.* Қарақұрт жұлдызын кей жерде «*ө р м е к ш і ж ұ л д ы з*» деп те атайды (Х.Әбішұлы, Аспан сыры, 145).

ӨРМЕЛЕГІШ з а т. з о о л. *Ағаш діңінде жоғары-төмен өрмелеп жүретін кішкентай торғай. Ө р м е л е г і ш т е р* тіпті ағаш діңімен тек қана жоғары емес, басымен төмен қарай да өрмелей алады (Құстар, 53). *Ө р м е л е г і ш т е р* жәндіктермен қоректенеді, ал күзде жаңғақ жегенді ұнатады (Бұл да).

ӨРМЕЛЕГІШ: Өрмелегіш сабақтар. б о т. *Өсімдіктердің бір нәрсеге өрмелеп өсетін сабақтары.* Шырмалғыш және *ө р м е л е г і ш с а б а қ т а р ы* бар өсімдіктер лианалар деп аталады (Ботаника, 87).

ӨРНЕК з а т. м а т. *Сандардың қосындысын немесе айырмасын көрсететін математикалық үлгі.* Егер жақшасыз *ө р н е к т е* тек қосу және азайту не тек көбейту және бөлу амалы болса, онда олар сол жазылған тәртібімен орындалады (Математика, 72).

ӨРТ... 2. а у ы с. *Жанып тұрған, өткір, өжет (адам).* Өзі де *ө р т* еді, өрттігінен кетті ғой (Қ.Қазиев, Иманжапырақ, 67).

Өрт үстіне май құйды. *Бір нәрсені өршітті, асқындыра түсті.* Бұған *ө р т ү с т і н е м а й қ ұ й ғ а н д а й* айтыс-тартыстың өршіп кеткені ұнады (Ә.Нұрпейісов. Соңғы., 348).

ӨРТЕК: Өртек пеш. *Кен қорытатын пеш.* Алтын шоқының басына *ө р т е к п е ш* салдырып, даланың жам отыны тобылғы, қараған жақтырып, тас қоруттырған (К.Жүністегі, Едіге. 229).

ӨРТСӨНДІРУШІ... Ал қалған жетеудің біреуі – күрішші, біреуі – сушы, біреуі – жүргізуші, біреуі – қойшы, біреуі - *ө р т с ө н д і р у ш і*, ал мына біреуі – аудандық ДОСААФ мекемесінің бастығы (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 105).

ӨРТТІК з а т. а у ы с. *Өткірлік, өжеттік, жанып тұрғандық.*

ӨРШІҢКІРЕ е т. *Өрши түсу, үдеңкіреу, күшейіңкіреу.* Бірақ бұның сөзіне құлақ асар адамдардың әлпеті жоқ, қайта одан сайын *ө р ш і ң к і р е й* түскен сықылды (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 25).

ӨРШІҢКІРЕУ *Өршіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ӨРІКТІ с ы н. *Өрік өскен, өрігі бар. Ө р і к т і*, алмалы, жабайы жемісті балаң таулар бар ғой (М.Әуезов, Өскен өркен, 11).

ӨРІМ з а т. *Жас жағынан балашықтан үлкен, сілегеннен кіші, жіңішке әрі ұзын жас қарағай.*

ӨРІСТІК... Оя - малдың *ө р і с т і г і н і ң* төңірегі (Соц. Қаз., 09. 04. 1991, 4). Геморой - *ө р і с т і к к е* қан қатудан ісіп жарылатын ауру (Бұл да).

ӨСЕК: Өсек сөзге қалды. *Өсекке ілінді, жаманатқа қалды.* Тоңбайдың қызы Томпышпен әмпей-жәмпей болып жүріп, аяғында *ө с е к с ө з г е қ а л ғ а н* бала – сол Жасан (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 18).

ӨСПЕ з а т. с ө й л. ***Өскін.*** Бұған мұрын ішіне өскен *ө с п е н і* алуға болады (С.Қалиев, Емдік рецеп., 239).

ӨСТЕН з а т. *Су жеткізу үшін қолдан арнайы қазылған үлкен арна; оман, канал.* Алматы мен Жамбыл облыстары өңірлерінде су жүретін жыраның үлкенін *ө с т е н*, кішірегін тоған, ең кішісін арық деп атайды (Қаз. этнография., 1, 200).

ӨСІК з а т. с ө й л. ***Өсінді.*** Сондағы көктің *ө с і г і-а й*! Қойлардың аяғы оралып, жүре алмайды (Жұлдыз, 1972, №2, 168). Сондай-ақ ұрықтандырылған саулықтардың журналдағы номерлері мен күйектен өткен күні шатастырылуы салдарынан елтірілердің 5 проценті жарғақ, 20 проценті *ө с і к* болуына жол беріледі (Еңбек туы, 17. 04. 1968).

ӨСІМДІК: Өсімдік биті. з о о л. *Өсімдік жапырақтарымен қоректенетін өте кішкентай жәндік. Ө с і м д і к б и т і н і ң* (тля) жұмыртқалары жұмыртқа жолында дамып, тірі туады (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 77).

ӨСІМПҰЛ з а т. ж а ң а. *Қарызға алған ақша уақытысында қайтарылмаған жағдайда қосымша төленетін үстеме ақша. Ө с і м п ұ л д ы* қалай есептейді? (Жас қазақ, 22. 08. 2008).

ӨСІМШІ з а т. *Қарызға ақша беру арқылы пайда табушы; банкир* (Р.Сыздықова: ҚазССР ҒА-ның Хабарлары, 1975, №1, 35).

ӨСІМШІЛ с ы н. *Қарызға өсіммен ақша беруші (адам).* Бір саудагер – *ө с і м ш і л* бай, Оны сойды аналардай. Сасығанда шыдай алмай, Дедім мен «Астапыралдаай») (Шәкәрім, Шығ., 259).

ӨСІҢКІЛІК з а т. *Біртіндеп өскендік, өсе түскендік.* Солай болса, белгінің я жетімсіздігін, я бәсеңдігін, я *ө с і ң к і л і г і н* білдіретін формалардың бәрін бір топқа үйіріп, салыстырмалы шырай формалары деп таныған дұрыс (А.Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 277).

ӨСІРМЕЛЕ е т. *Бір нәрсені өсіріп айту, бағасын көтеру.* Тірлігінде соры қайнаған жігітті өлгеннен соң өстіп *ө с і р м е л е п*, мін-мүлтіксіз әулиеге айналдырып жіберіпті (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 94).

ӨСІРМЕЛЕУ *Өсірмеле етістігінің қимыл атауы.*

ӨСІРМЕШІЛ с ы н. с ө й л. *Өсіріп жіберетін, өсіргіш.* Пендешіліктің батпағына батқан тұстарда Тоқтарбай

өзінің *ө с і р м е ш і л*, күдікшіл мінезіне қарауыл қоя алмас еді (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 220).

ӨТЕШЕК з а т. *Өтелуге тиісті зат.* ≈ *Ө т е ш е г і ң д і* қашан бересің?

ӨТКЕЛ з а т. ж е р г. *Үлкенірек арықтардан өту үшін жасалған жеңіл-желпі, кішкене көпір.* – Мына арықтарға *ө т к е л* салып жіберсеңдер қайтеді, - деді (Қ.Омаров, Әке, 174). Көкем: «Көпірлер мен *ө т к е л д е р д і ң* ағашын отын етуге, қора-қопсы салуға болмайды», - деп айтып отыратын (Бұл да).

ӨТКЕРМЕ: Өткерме жағалы. *Ары-бері өткермелеп бекітіп қоямын жағасы бар, алмалы-салмалы жағалы.* Үстінде қара *ө т к е р м е ж а ғ а л ы* қаптал шапан (И.Байзақов, Таңд. шығ., 2, 97).

Өткерме тігіс. *Кесте тігудің инені ары-бері өткере тігу тәсілі.* Кесте түрлері көп. Соның бірі - *ө т к е р м е т і г і с* (Шаңырақ, 402).

ӨТІЛ... Еңбек *ө т і л і м* кейбіреулерінен артық. Бірақ оны назарға алып жатқан ешкім жоқ (Егем. Қазақст., 07. 10. 2003, 4).

ӨТІЛ: Өтіл сұрады. *Рұқсат сұрады, өтінді.* Ертең өзі барып, өкінішін айтып, *ө т і л с ұ р а р - а у* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 30). Төрде отырған билерден Бозмұнай *ө т і л* сұрайды (Ер Сайын, 156).

ӨТІНІШХАТ з а т. р е с м и. *Әр түрлі өнім, олардың бағасы, қызмет түрлері туралы ақпарат алу үшін жазылатын құжат. Ө т і н і ш х а т т а р* бірінші жақтың жекеше, көпше түрінде жазылады (Ә.Хазимова, Іс қағаз., 72).

ӨШКІНДЕ е т. с ө й л. *Өшу, бәсеңдеу.* Бізде ұлттық сезімнің *ө ш к і н д е г е н і* анық. Сондықтан елге, ұлтқа, Отанға, жерге сүйіспеншілік те солған (Қ.Толыбаев, Бабадан., 100).

ӨШКІНДЕТ *Өшкінде етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Сырттан таңылған бірыңғай бағынышты тәрбие тәртібі санаға қысым түсірді де, ұлттық сезімді *ө ш к і н д е т т і* (Қ.Толыбаев, Бабадан., 98).

ӨШКІНДЕТУ *Өшкіндет етістігінің қимыл атауы.*

ӨШКІНДЕУ *Өшкінде етістігінің қимыл атауы.*

П

ПАГОНДЫ с ы н. *Пагоны бар, пагон таққан.* Оның үстінде қызыл тік жағалы, қызыл *п а г о н д ы* сұр шинелі бар еді (Ж.Бисенбаев, Жасын-тағдыр., 90).

ПАДАПҰЛ з а т. *Жекеменшік сиырларды баққаны үшін берілетін ақы.* - Әй, саған не жетпеді? Әлде біз *п а д а п ұ л д ы* аз бердік пе, а? (Қ.Ботбай, Егіз қауашақ, 78).

ПАЙҒАМБАРСУ *Пайғамбарсы етістігінің қимыл атауы.*

ПАЙҒАМБАРСЫ е т. *Пайғамбар болғансу, ақылдысыну. П а й ғ а м б а р с ы п* көрмедім, Жан сырымды ұғындар, Жұмыр басты пендемін, Ертең жоқ та, бүгін бар (Иранбек Оразбаев: Қаз. әдеб., 16. 02. 1990, 5).

ПАЙДА-ЗИЯН з а т. *Тигізер пайдасы мен зияны, екеуі де.* Әр дақылдың жерге берер, одан алар *п а й д а-з и я н д а р ы н* бақылау ешкімнің де ойына кіріп шыққан емес (Р.Райымқұлов, Жапанда., 152).

ПАЙДАКӨС с ы н. с ө й л. *Пайдақор, пайдакүнем.* Адал еңбек жолынан безіп, билік иелеп, ырғынға бату жолында жанын салатын *п а й д а к ө с т е р* әлемді былықтырады деп түсінеді (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 286).

ПАЙДАШЕРІК... Туған нағашысы «өтеуі» деудің орнына «бодауы» дейді, «ширек» деудің орнына «әшмөңке» дейді, «бөліс» деудің орнына «*п а й д а-ш е р і к*» дейді (Т.Әлімқұлов, Көкек айы, 36).

ПАЙЛА... 2. *Байқау, қарау. – П а й л а п* жүріп, тәуір жерден қыз айттырып қойсақ та теріс болмас еді (Д.Исабеков, Тіршілік, 43). Шаншар жерін *п а й л а д ы* Анда-санда бұрқ етіп, Шіреп ұстап найзаны Жүректен шаншып Насырды, Көтеріп алды қолына (Марғасқа жырау: Ана тілі, 31. 05. 1990, 5).

ПАЙПҰЛЫ з а т. *Пай үшін төленетін ақша.* Ауданымызда «*п а й п ұ л ы*» деген пәле шықты. Біз жақта 80 сом пұл төлеп, пай кітапшасын алу міндетті (Соц. Қаз., 20. 09. 1991, 2).

ПАЙЫ-ЖЕЛІМ з а т. *Малдың сіңірін қазанға қайнату арқылы жасалған желім.*

Осыны (ерді) қара қазанда қайнатылған *п а й ы-ж е л і м м е н* сылап біріктіремін (А.Сатаев, Бәрі де., 38). – Бұл ісіме қызығушылардың бірі – сенің атаң Монжық, - деді Сәмір ердің сүйегіне *п а й ы -ж е л і м д і* жағып отырып (Бұл да, 39).

ПАЙЫМПАЗ с ы н. с ө й л. *Пайымдағыш, пайымдай білетін.* Он екі мүшеге біткен кеселді адамның жалғыз кірпігінен, «үh» дегендегі демінен біле қоятын көреген де *п а й ы м п а з* ретінде сипатталады ол (Ел аузы., 279).

ПАЛЫ з а т. ж е р г. ***Айып.*** 1938 ж. қылышымнан қытай үкіметіне айыпты болып, бір миллион сом *п а л ы* тарттым (Қалибек Хакім., 182).

ПАМДАТ з а т. а р. д і н и. *Таң намазы, пандат.* «Намаз тағылымында» тәулігіне бес рет оқылатын намаздың аттары – таң намазы (*п а м д а т*), түскі намаз, бесін (түстен кейінгі) намазы, кешкі намаз (мағриб), түнгі намаз да келтірілген (Егем. Қазақст., 14. 12. 1991, 6).

ПАНДА з а т. з о о л. *Басы ақ, көзінің айналасы қара, өзі момын, аю тектес жануар.* Халықаралық "Қызыл кітапқа" енген, сирек кездесетін аңдардың бірі – *п а н д а* (Тірі табиғат, 93).

ПАНДАР з а т. м у з. *Шешен халқының саз аспабы.* Шешен жерін қырып келген әскербасыларынан Ақсақ Темір «сендер олардың *п а н д а р* деген саз ойнайтын аспабын тартып алдыңдар ма?» деп сұраған-мыс. Әскербасылар «Жоқ» деп бастарын шайқапты (Қ.Олжай, Қанат байла., 240). Сонда әмірші: «Вайнахтан *п а н д а р д ы* тартып алмасаңдар, оларды қырып тастауларың мүмкін, бірақ бағындыруларың мүмкін емес» депті (Бұл да, 241).

ПАНТЫ з а т. *Бұғының сүйектенбеген жас мүйізінің қаны.* Маралдың дәмді етінен басқа, ең бағалы өнімі – сүйектенбеген жас мүйізі *п а н т ы с ы*. Пантыдан пантокрин дәрісі жасалады (Лен. жас, 14. 12. 1983, 4). Байлық емей немене. Бұғы-марал *п а н т ы л а р ы* – еліміздің дәрі-дәрмек жасайтын өнеркәсібі үшін аса бағалы шикізат. Демек *п а н т ы д а н* құнды дәрілер жасалады (Орталық Қазақстан, 03. 06. 1967, 4).

ПАҢҚОЙЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Паңдық.*** Қала адамында жоқ *п а ң қ о й л ы қ* ауыл адамдарының бойында мен мұндалап ұшырасатыны бар (Ана тілі, 27. 11. 2008).

ПАПАЙЯ з а т. б о т. қ. *Қауын ағашы* (ҚСЭ, 7, 306).

ПАПАҚТЫ с ы н. *Басында папағы бар, папақ киген.* Бетпе-бет келген тағы біреуінің *п а п а қ т ы* басы аттардың аяқ астына домалап кетті (З.Иманбаев, Ақ семсер).

ПАПАЛАУ... Жантуар міне отыздан асып барады. Өзі «*п а п а л а у д а н*» қалғалы талай заман. Ал күні бүгінге дейін мұны «папалаған» бір пенде жоқ (С.Шаймерденов, Өмір нұры, 142).

ПАРАБАЙЛА е т. с ө й л. *Негізгі аттың жанына қосымша ат жегу* (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 162).

ПАРАБАЙЛАТ *Парабайла етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Екі күрең төбелді *п а р а б а й л а т ы п*, жалпақ сәлекті, күймелі шанамен Аламан аулына келгенде ел пысықтары қалтырап кетті (Жұлдыз, 1972, №6, 99).

ПАРАБАЙЛАУ *Парабайла етісітігінің қимыл атауы.*

ПАРАБАЙЛЫ с ы н. *Қосымша ат жегілген, парабайы бар.* Қара шиыр керуен жолымен *п а р а б а й л ы* күйме жеккен Ыбырай құлан иекті құм-тақыр тұсқа құлап келе жатты (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 44).

ПАРАҚТАС *Парақта етістігінен жасалған ортақ етіс.*

ПАРАҚТАСТЫР *Парақтас етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Осы кезде кітабын *п а р а қ т а с т ы р ы п,* бұ-ның фамилиясын тауып алған. Үркімбай орнынан көтерілді (К.Ахметбеков, Егіз ала, 420).

ПАРАҚТАСТЫРУ *Парақтастыр етістігінің қимыл атауы.*

ПАРАҚТАСУ *Парақтас етістігінің қимыл атауы.*

ПАРАҚША з а т. *Бір нәрсені үгіттеген бір бет қағаз (листовка).* Бұл *п а р а қ ш а* бізді үлкен әңгіме айдынына шығарды (Қазақстан-Zaman, 24. 07. 2008).

ПАРАЛЛЕЛЬ: Параллель жүйкелі жапырақтар. б и о л. *Жүйкелері параллель жатқан жапырақтар.* Кейбір өсімдіктердің жапырақтарындағы жүйкелер біріне-бірі қатарласа, параллель орналасқан. Мұны *п а р а л л е л ь ж ү й к*

е л і ж а п ы р а қ т а р деп атайды (Биология, 128).

ПАРАНЖЫСЫЗ... Мұнда әйелдер *п а р а н ж ы с ы з* жүреді, тақпақтар да таранды́қ көрмейді (Ә.Әлімжанов, Махамбет., 63).

ПАРАШЫ з а т. *Пара алушы адам. П а р а ш ы л а р д а н* салықшы қалыптасып жарытпаса, парақорлардан мемлекеттік қызметкер шықпайды (Нұр Астана, 13. 11. 2008).

ПАРАШЫЛДЫҚ... Сөйтіп, *п а р а ш ы л д ы қ т ы ң* түрлі сатылары мен санаттары пайда болады (Нұр Астана, 13. 11. 2008).

ПАРДА..? Тұлпардың толмайды оясы Сұлулыққа сүйеп *п а р д а м е н* Тізгінін орап қаңтармай (Базар жырау: Қаз. әдеб., 27. 04. 1990, 12).

ПАРЛА е т. *Егістік жерді ауыспалы егіс танабына айналдыру, пар етіп егу.*

ПАРЛАУ *Парла етістігінің қимыл атауы.* Топырақты өңдеуде ең тиімді тәсіл – оны *п а р л а у* (Қазақст. ауыл шаруаш., 1971, №1, 20).

ПАРСАҚ з а т. к ө н е. *Ұзындық өлшемі; шақырым д.м.* Шекарасының ұзындығы сегіз мың *п а р с а қ* (Ана тілі, 26. 12. 1991, 4).

ПАРСЫШЫЛА е т. с ө й л. *Парсы тілінде сөйлеу, парсыша сөйлеу* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер, 19).

П А Р С Ы Ш Ы Л А У *П а р с ы ш ы л а етістігінің қимыл атауы.*

ПАРТАЛАСТЫҚ з а т. *Бір партада отырғандық.* Мүмкін *п а р т а л а с т ы қ*, жолдастық ұялатқан жанашырлық болар (М.Қуанышбаев, Тайталас, 76).

ПАРУА з а т. к ө н е. *Ханның шашбауын көтеруші діни адам.* Бас найып Қастеп би мен ауыз үйде күтіп тұрған басқа *п а р у а л а р* үн-түнсіз соңынан ере берді (І.Есенберлин, Алмас., 186).

ПАРУАНА з а т. к ө н е. *Отқа түсетін жынды көбелек* (Ә.Тәңірбергенов: ХХ ғас. бас. қаз. ақын., 67, 69).

Паруана болды. *Бәйек болды, асты-үстіне түсті.* Ажар *п а р у а н а б о л ы п*: - Қарашығым, қай қаланыкісің? – дейді (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес, 70).

ПАРША... Күн жылуымен бөлшектенген мұз *п а р ш а л а р ы* сансыз көп, су ағынымен бірін-бірі сумаңдатып тықсырып келеді (Ж.Орманбаев, Тұзақталған., 54).

ПАРЫЗСЫЗ с ы н. *Парыз емес, парызы жоқ* (А.Бекбосынов, Ауылым, 71).

ПАРЫҚТАЛ... Былайша айтқанда, кезекте ер мен әйел барған сайын *п а р ы қ т а л м а й т ы н* болып барады (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 92).

ПАСЫБАН з а т к ө н е. ***Күзеті.*** Ерке, тентек бала есік алдында тұрған *п а с ы б а н д а р ғ а*, үй іші толған бек, сұлтан, әмір, хакім, батырларға қарамастан өзгелерді баса көктей алтын тақтың жанына бір-ақ жетті (І.Есенберлин, Алмас., 43). Батыр Саян жанындағы екі *п а с ы б а н ы м е н е н* қашып кетті (Бұл да, 84).

ПАСЫЛ ү с т. ж е р г. *Қайтара, мәрте, рет.* Атасы хан Абылай – дегдар, асыл Тараған тұқым шашып неше *п а с ы л.* Әуелден хан баласы еленген бе, Солардан келе жатқан төре Нәсіл (Нысанбай жырау: Нар заман., 175).

ПАТАНАТОМ з а т. м е д. *Патанатомия маманы. П а т а н а т о м* хирургінің міндеті – өлікті сою, оның неден, қандай аурудан қайтыс болғанын анықтау (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 241).

ПАТАНАТОМИЯ з а т. м е д. *Өлген адамды сойып тексеретін ғылым.* Қайтыс болған адамның үй іші оның бейнесін ескерткіш етіп алып қалғысы келсе, өлген жанды сойып тексеретін *п а т а н а т о м и я* ассистенті Әбілқас арқылы мені шақыртады (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 219). Төр жақта осы қаланың белгілі адамы, былтыр ана Алматыдағы кафедрасын тастап келген *п а т а н а т о м и я* профессоры – Шерубай отыр (Бұл да, 223).

ПАТАНАТОМИЯЛЫҚ с ы н. *Патанатомияға қатысты, соған арналған.* Онымен кейде *п а т а н а т о м и я л ы қ* бөлмеде, кейде мүрдеханада кездесіп қаламын (І.Есенберлин, Ғашықтар, *11).*

ПАТША: Патша көңіл. *Ақ ниет, дархан көңіл д. м.* Әлде өзінің өзімшіл, *п а т ш а к ө ң і л і н е* солай көріне ме екен? (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 111). Айхай-ай, ой, айхай арман! Төсегін *п а т ш а к ө ң і л*, төрге жайған. Түн қайда жұмағына бірге барған, Қыз-күлкі қызығына кімдер тойған (М.Ахмет-төре, Ақ-қара, 77).

ПАТШАБАЛЫҚ з а т. и х т и о л. *Суық суларда тіршілік ететін, екі бүйірінде қызыл жолағы бар балық; чех форелі.* Қасында таудың суын бұрып жасаған кішкене көл бар. Онда бықыған *п а т ш а б а л ы қ* (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 114).

ПАХАН з а т. с ө й л. *Сотталған адамдардың үстінен қарайтын адамды жазасын өтеушілер осылай атайды.* – «*П а х а н*» ертең дәлізге шыққанда сенімен сөйлесемін дейді әлгі жүзі жүдеу бейтаныс (Ә.Байбол, Теміржол., 315).

ПӘГӨНШІК з а т. *Атпен, өгізбен үймекке шөмеле тартып беретін адам.* Жас балалар атқа мініп, *п ә г ө н ш і к* болады (Ә.Асқаров, Өр Алтай., 382).

ПӘДІМӨШКІ з а т. ж е р г. *Егінге жер астынан көтерілетін су.* Арамшөптен аяқ алып жүргісіз. *П ә д і м ө ш к і* болып жатқаны анау (Ә.Сараев, Тосқауыл, 224).

ПӘЙКЕ... Темір жұмсап, оқ атқан Қорғасындай Бөгенбай! Қолтығы ала бұғының *П ә й к е с і н д е й* Бөгенбай! (Үмбетей жырау: Нар заман., 60).

ПӘЙНЕК з а т. *Құс жұмыртқасының сүйірлеу жағы.* Әсіресе жұмыртқаның *п ә й н е к* жағына секпілі жиі түскен (Ж.Бабалықов, Қырандар, 158).

ПӘЙІЗ з а т. к ө н е. *Жақсылық, парық.* Жақсыда *п ә й і з* қалмады, Шамал қаққан шырақтай (Майлықожа: Қаз. әдеб., 14. 06. 1984, 14).

ПӘКИЗАТТЫҚ з а т. *Тазалық, пәктік.* Біз ұлттық рухты өз деңгейінде ұлықтап, ақты-ақ, қараны-қара деп шынайы *п ә к и з а т т ы қ п е н* айтып жүрміз бе? (Ана тілі, 28. 06. 2009, 8).

ПӘКІЗЕЛЕ... Малды *п ә к і з е л е п* сойып, боқты-ішегіне дейін тазалап қоржынға салып алады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 14).

ПӘЛЕКЕШ с ы н. с ө й л. *Пәле, қу.*

ПӘЛЕКЕШТІК з а т. *Қулық, пәлелік.* Тек озып қана қоймаймын. *П ә л е к е ш т і г і м* ұстап, Рамазанды неше саққа жүгіртіп мазақ етем (Б.Соқпақбаев, Бабалық., 16).

ПӘЛЕНБАЙЫНШЫ е с і м. *Пәленінші, түгенінші д.м.* Өйткені олар қыз баланың қолында әлдебір құпия көк дәптердің *п ә л е н б а й ы н ш ы* бетінде бар екенінен хабарсыз еді (Ж.Қорғасбек, Үлпілдек, 6). Ол қағазға «*п ә л е н б а й ы н ш ы* жылы, пәленбай айдың, *п ә л е н б а й ы н ш ы* жұлдызында дүние есігін ашты» деп жазылды (Қ.Әбілқайыр, Текес, 119).

ПӘЛЕ-ПӘТІР з а т. *Анау-мынау жәндіктер.* Ойпырмай, тағы да сол *п ә л е-п ә т і р л е р д і ң* етін жеп, сорпасын ішетінге айналдым-ау деп қатты қиналды (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 20).

ПӘЛСАПАЛАП үс т. *Пәлсапаға айналдырып, астарын іздеп.* Инаш Шорманов пен Марат Шормановтың бастан кешкен тауқымет оқиғаларын өз ауыздарынан айтқыза отырып, олардың ойын өзіңіз *п ә л с а п а л а п*, фактілермен дәлелдеп беріпсіз (Ә.Ыдырысов, Тұлға., 131).

ПӘЛСАПАШЫ з а т. *Дүние құбылыстарын ақылға салып түсінуші; философ.* Ылғи бір қиын кейіпкерлер: *п ә л с а п а ш ы* ана, соқыр күйші, сәтсіз махаббат (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 266). Гректің көне замандағы *п ә л с а п а ш ы с ы* Плиний «Үлкен құлақты адам ақымақ болады дейді екен (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 224).

ПӘЛСАПАШЫЛ с ы н. *Пәлсапақұмар, пәлсапа соққыш.* – Бұл жақта сұрамсақтар тіпті көп екен. Олардың бәрін асырай да алмассың, - дейді енді қыз баладан гөрі *п ә л с а п а ш ы л* әйелге тән қылықты үнмен (Ә.Әлімжанов, Отырардан., 142). Мәнді сөздің майталманы парасатты *п ә л с а п а ш ы л* Мәшhүр Жүсіп болса, - Әбусейітовтердің аталасы ғана емес, ағайындасы (Қаз. әдеб., 19. 12. 1975, 4).

ПӘЛСАПАШЫЛДЫҚ з а т. *Пәлсапашы болушылық; терең ойлылық.* – Сапеке, соның бәрі сіздің шежіреші *п ә л с а п а ш ы л д ы ғ ы ң ы з д а*, ақылгөй абыздығыңызда (Ә.Ыдырысов, Тұлға., 132).

ПӘЛТЕ з а т. *Қалың матадан тігілген қысқы сырткиім (пальто).* Оның қисайып кеткен тымағын түзеп кигізіп, бауын байлап, өңірін қымтап, өзі де *п ә л т е с і н і ң* түймелерін салып, автобустан түсуге дайындала бастады (Т.Мәмесейіт, Таудан., 207).

ПӘМИЛЕ з а т. с ө й л. ***Фамилия.*** – Қарағым, *п ә м и л е с і н* Сейдінов деп жаз. Сөйт, шырағым (К.Сегібаев, Жап-жасыл., 395). Енді оқи алмасына көзім қалтқысыз жеткен соң, сонда есімін *п ә м и л е* етуге бекер-ақ келіскен екенмін деп те ойлаймын (Бұл да, 395).

ПӘНӘЙІ: Пәнәйі себеппен. *Белгілі бір себеппен.* – Жаман айтпай жақсы жоқ, әкімдер *п ә н ә й і с е б е п п е н* елге оралса қайтеміз? – деді Бименде (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер, 68).

ПӘНДІ з а т. с ө й л. *Қарулы, қарақшы; банды.* – *П ә н д і л е р* қайта шығыпты

дейтін болды-ау! – деді Алжанбай мазасызданып (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 36). - Әй, мені орта жолда тонап кететін *п ə н д і* деп пе ең? (Э.Төреханов, Таудан түс., 173).

ПӘНШІ з а т. *Дінге сенбейтін адам (бұл дүниелік адам). П ə н ш і* дейді: «Қайда тәңірі?» Дінші дейді: «Менде тұр!» Екеуі де сөзге нанды, Таза ақылдан жоқ сұрақ (Шәкәрім, Шығ., 204). *П ə н ш і* мен дінші тыңдамас, Жиреніп мұны ұнамас. Өйткені олар бірезу Әдетін тастап, шыдамас (Бұл да, 232).

ПӘНШІЛ с ы н. *Құдайға сенбейтін; құдайсыз.* Осыған нанған есерлер, Ойы кем, сөзге шешендер, Ақылмен жанды тексермей, Денешіл, *п ə н ш і л* кеселдер Дәлелсіз сөзбен ілгіштер (Шәкәрім, Шығ., 226).

ПӘПІК з а т. ж е р г. *Екпін, қарқын, арын.* Бастауын «американдық ұлттан» алатын «қазақстандық ұлт» идеясы кезінде үлкен қарсылыққа жолығып, *п ə п і г і* басылып қалып еді. Қазіргі кезеңде бұл идея қайта алға тартылып отыр (М.Шаханов, Мәңгүрттенбеу.., 36).

ПӘР з а т. ж е р г. *Жарық, қызу.* Ошақтағы өшуге айналған оттың соңғы *п ə р і* көңіл кеңістігінің аясын тарылтып, жүректі сыздатады (А.Мекебаев, Жезтырнақ, 197).

ПӘРБІ з а т. *Ұшына төрт қырлы болат үскі орнатылған кергіге тағылған, ысқымен ерсілі-қарсылы қимылға келіп, ағашты тесіп шығатын құрал* (Қаз. этнография., 2, 85).

ПӘРЕ з а т. с ө й л. ***Пәрек.*** Сонан соң суды науаға бұрды. Сарқырап аққан су *п ə р е н і* зулатып жіберді. Сөйтіп әп-сәттеақ гүрілдеп, диірмен жүріп кетті (Жалын, 1977, №3, 9).

ПӘРЕЗЕ з а т. ж е р г. *Емдәм; диета.* ≈ Біз күйеуіміз екеуіміз де *п ə р е з е* сақтаймыз.

ПӘРЕЗЕЛІК с ы н. *Емдәм; диеталық.* Кешке оның тамақ ішпей ұйықтағанын есіне алды да, тездетіп екі-үш жұмыртқа мен *п ə р е з е л і к* боп-боз колбасаны майға қуырып, шәйін демдеп, дастарханын даярлады (М.Сқақбаев, Ұят тур., 222).

ПӘРЕК з а т. к ə с і б. *Диірменнің су ағысының күшімен айналатын шығыршық.* Зиялы дейтін азаматтарымыздың жел диірмен *п ə р е г і н д е й* айналмалы әрекетін, екі сөйлейтін тұрақсыздығын қайтерсің (Егем. Қаз., 22. 06. 1991, 3).

ПӘРЕМІШ з а т. с ө й л. ***Пәрмеш.*** *П ə р е м і ш,* самсы, тұшпара, кәтлет дейтіндер болады екен (Ж.Аймауытов, Шығ., 309).

ПӘРМЕНДЕН *Пәрменде естістігінен жасалған ырықсыз етіс.*

ПӘРМЕНДЕНДІР *Пәрменден етістігінен жасалған өзгелік етіс.* (Еңбек – романдағы бірден-бір негізгі тұлға, оның ең басты лейтмотиві. Жазушы жалпыхалықтық еңбектің әрбір адамды қуаттандырып, *п ə р м е н д е н д і р і п*, оның дұшпанға қарсы күресте өз орнын табуға көмектесетіндігін көрсетеді. (Қ.Нұрмаханов, Дос лебізі, 101).

ПӘРМЕНДЕНДІРУ *Пәрмендендір етістігінің қимыл атауы.*

ПӘРМЕНДЕНУ *Пәрменден етістігінің қимыл атауы.*

ПӘРМЕНЕ з а т. с ө й л. ***Паруана*** (Қаз. мектебі, 1969, №3, 80).

ПӘРМЕШ з а т. *Ішіне ет салып майға пісірген дөңгелек нан; пәрамаш, пәреміш.* Меймандос, құрметіне болды дайын, Хош алып, *п ə р м е ш п е н* берді шайын. Жолаушы есін жинап алғаннан соң Түп-түгел баяндады келген жайын (Қ.Тоғызақов, Сібір Омар, 35). Күрке тауық еті, самса, сиыр етінен жасалған *п ə р м е ш*, қоян етінен пештің табында пісірілген бәліш, балмен қатырылған шәк-шәк (Ж.Мусин, Туған үй., 94).

ПӘРТІРЕТ з а т. *Адамның бет бейнесін салатын бейнелеу өнері (мүсін, графика, фото т.б.).* Рәзия апама жіберу үшін Хасенмен бірге түскен *п ə р т і р е т* суреттімді әзірлеп, жаныма қойдым (Ж.Аймауытов, Таңд. шығ., 311).

ПӘРУАЗ з а т. с ө й л. ***Паруаз.*** Осы мезетте *п а р у а з д а н* сұр жылан шығып, өрмелей бастады. Оны көрген жан болмады (Т.Әлімқұлов: Қаз. әдеб., 25. 12. 1981, 9).

ПӘРУАНА... 2. а у ы с. *Жан-тәнімен, біржола, мүлдем берілген.* Көкесінің тірісінде серігі болған қанжарды қасиет тұтып, *п ə р у а н а* мұсылманның құран сүйгеніндей құрмет көрсеткен еді (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 6). Ахаттың Тұрарға *п ə р у а н а* берілгеніне риза болмай, Дәу Омар үн-түнсіз бұрылып, табалдырықтан аттады (Бұл да, 82).

ПӘРУАНАЛЫҚ з а т. *Пәруана болғандық, мүлдем берілгендік* (О.Бөкеев, Қайдасың., 194).

ПӘРУЕЙ з а т. с ө й л. ***Пәруай.*** Дұшпаны жоқ, жаттың кім екенін білмейтін Қарашелектің *п ә р у е й і н е* ол кезде тинамдай түйсік кірсе не қылсын (Қ.Ысқақ, Ақсу., 312).

ПӘРІК з а т. ж е р г. 1. *Өсімдіктің бұтағы.* Біздің енді көретініміз гүлзарларда сәл қыңыр өскен жапырақтар мен *п ә р і к т е р і* қырқылып тезге түскен раушандар мен райхандар (Соц. Қаз., 02. 04. 1991, 4). 2. *Жапырақтың, жемістің жіңішке сабағы.* Жеміс атаулының бәрінде жапырақ, *п ә р і к* болады да, пәлек қауын-қарбызда болады (Егем. Қазақст., 02. 12. 1992, 4).

ПӘРІН з а т. *Лашын мен сұңқардың шағылысуынан туған қыран құс.* Дәулетпақтың торына бүгін көк шәулі ілінді. Ал Құлман бір ителгі, бір *п ә р і н* ұстапты (Ә.Жылқышиев, Дауылд. кейінгі., 7). *П ә р і н* тұнжырға ұқсас, яки ителгі пішіндес келеді. Қанаты сүйір (Лен. жас, 30. 06. 1977, 3).

ПӘСТЕН... 2. *Аласару, кішірею.* Қызыл кірпіштен өрілген, темір шайырлы тапал үй со қалпында екен. Аз ғана еңкіш тартып, *п ә с т е н е* түскендей (Қ.Қазиев, Иманжапырақ, 61).

ПӘСТЕНУ *Пәстен етістігінің қимыл атауы.*

ПӘСТЕТ *Пәсте етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Артымдағы зелімді байқап, қарқынын *п ә с т е т т і* (Қ.Қазиев, Үркер, 70).

ПӘСТЕТУ *Пәстет етістігінің қимыл атауы.*

ПӘТЕРШІ з а т. *Пәтерді жалға беруші. П ә т е р ш і* кемпір отанымма қандала қаптатып, үйімді кітапханаға айналдырмаймын деп безеріп отырып алды (Д.Досжанов, Жолбарыс, 6).

ПӘТКЕРДЕ: Пәткерде қылды. *Айыпты қылды, күнәқар етті.* Өмірге көзқарасының бөлектігіне бола адамдарды *п ә т к е р д е* қылудың жөні жоқ (Қаз. әдеб., 11. 08. 1989, 4). Біз бұл жерде қайдағы бір идеялық кемшілік іздеп, жас талапты *п ә т к е р д е қ ы л м а қ* емеспіз (Лен. жас, 16. 05. 1974, 3).

ПӘТПЕЛЕК з а т. ж е р г. 1. ***Батпырауық.*** Ол түрегеп, есікке жеткенше қағаз *п ә т п е л е к* сияқты ойнап, дөңгелене ұшып, сыртқа кетті (Жалын, 1977, №1, 117). 2. *Жалп-жұлп еткізіп, қаңғалақ қақтырып.* Жел қатқақ жерден құм бората алмай, сонда да көкайылданып шөп-шаламды ұйқытұйқы *п ә т п е л е к* ұшырды (С.Оспанов, Бақытты., 22). Ұстап үлгере алмады. Жел бір жапырақ қағазды *п ә т п е л е к* ғып ұшырып әкетті (С.Оспанов, Сопы., 152).

ПӘТУАЛЫЛЫҚ з а т. *Пәтуада тұрушылық, тиянақтылық.* Эссе дегеніміз ішке ештеңе бүкпей оқырманмен еркін сырласу. Бұның да түпкі қазығы – *п ә т у а л ы л ы қ,* инабаттылық (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 202).

ПӘШПІРТ: Пәшпірті бітті. с ө й л. э к с п р. *Саудасы бітті, еш нәрсеге жарамай қалды.* – Мына құдайдан безген тағы не бүлдіріп жүр, - деп діншіл шалдар мен *п ә ш п і р т і* біткен бұқпантай молдалар сырттан күңкілдеседі (С.Омаров, Дала қызы, 39).

ПЕДИАТРЛЫҚ з а т. *Балалар дәрігері (педиатр) болғандық.* Мүгүлсімге кейде өз мамандығы – *п е д и а т р л ы қ п е н* ғана емес, терапевт те, окулис те, акушерка да болып жұмыс істеуге тура келді (Абзал жандар, 128).

ПЕЙІЛДЕСТІК з а т. *Пейілі бірлік, ниеттестік* (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 43).

ПЕЙІЛДЕСУ з а т. *Пейіл білдіру, ниетін ашық айту ісі.* Осы ашық *п е й і л д е с у д і ң* өзі-ақ көп нәрсені аңғартып жатпай ма?! (Ж.Бейсенбаев, Жасын-тағдыр., 226).

ПЕЙІЛДІЛІК з а т. *Адал пейілдік, ақ ниеттілік.* Есен мен зайыбының ашық қабақ, ақ көңілмен сыйлағанның өзі кең *п е й і л д і л і к т і ң,* жомарттықтың белгісіндей болды (Ж.Тұрлыбаев, Семсер, 165).

ПЕНДЖАБ *Үнді жерінде тұратын халықтардың бірі.* Міне, біреу әңгімеге ұрду тілінде араласты, онан соң *п е н д ж а б* тілінде сөйлеп кетті (Ә.Әлімжанов, Отырардан, 180).

ПЕНДІР з а т. *Уақ мал сүтін ұйыту, тұздау арқылы жасалған тағам; брынза.*

ПЕРЕЗЕ з а т. ж е р г. *Диета, режім.* Ауылға қайтып, ағарған ішіп, *п е р е з е* сақтап күтініп жүрсе, еншалла, шойырылып үйде отырып қалмайтын шығар (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 44). Бір білгіш адыраспанды қазанға қайнатып, жапырағын жинап алып ауырған жерге таңып тастаса, сосын жеті күн *п е р е з е* сақтаса, құлан таза айығып кетуге болады депті (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы, 216).

ПЕРЕН с ы н. ж е р г. *Ерекше, керемет.* Риаз ұстаның қалауы, *п е р е н* оюшының өрнегі, даңғыл шебердің қол таңбасы әлі де шертіп қалсаң дыңылдап әнге салып кететін сияқты (А.Сейдімбеков, Күңгіркүңгір., 204). Әкеден қалған бозжорғаның шабысы *п е р е н*, қолтығын сөге жөнелген (О.Бөкеев, Өз отыңды., 207).

ПЕРИЗАТТЫҚ с ы н. *Перизатқа тән (қасиет); сұлулық, пәктік* (Ө.Қанахин. Құдірет, 172).

ПЕРИФРАЗДА е т. л и н г в. *Перифраз жасау, перифразбен атау.*

ПЕРИФРАЗДАУ *Перифразда етістігінің қимыл атауы.*Қазақтың байырғы әдеби тілінде өмірді, өлімді *п е р и ф р а з д а у* жиірек кездесетін (Р.Сыздықова, XVIII-XIX ғ. Қаз. әдеби тілі., 227).

ПЕРИФРАЗДЫҚ с ы н. л и н г в. *Перифразға тән, перифразға қатысты.* Қазақ поэзиясы тілінде *п е р и ф р а з д ы қ* құбылыстың өте әсерлі үлгісіне Абайдың ұлғайып қартаң тартқан шағын «сұрғылт тартқан бейуақ» деп бейнелеуін жатқызуға болады (Р.Сыздықова, XVIII-XIX ғ. қаз. әдеби тілі., 228).

ПЕРНЕТАҚТА з а т. ж а ң а. *Компьютердің әріптер мен түрлі таңбалар жазылған алдыңғы бөлігі.* Ол үшін компьютердің *п е р н е т а қ т а л а р ы н* басуды үйрен (Б.Омарұлы, Қаратерең., 87). Жаңа атаулар мен қолданыстар: кілтсөз (пароль), қасбет (фасад), *п е р н е т а қ т а* т.б. орыс тіліндегі сөздерге балама ретінде қолданылып жүр (Ана тілі, 07. 02. 2013, 4).

ПЕРУЗА з а т. *Асыл тастардың бірі; бирюза.* Олар бұрын киелі деп есептелген жақұт, інжу, *п е р у з а*, ақық, маржан секілді асыл тастардан жасалған (Қаз. әдеб., 13. 04. 1984, 12).

ПЕРІЛІК з а т. *Пері болғандық, перінің ісін істегендік.* Серілігі мен *п е р і л і г і* қатар жүретін Бауыржан досым іркілген жоқ (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 21).

ПЕСО з а т. э т н. *Филиппин, Уругвай, Боливия, Куба, Чили елдерінің ақшасы* (Білгенге маржан, 119).

ПЕЧЕНЕГ з а т. к ө н е. *Осы күнгі қарақалпақтардың көне атауы.* Содан кейін түрік тұқымдас төркі, *п е ч е н е г* елдерін қуып, Дон мен Еділ өңіріне беттеп барған (І.Есенберлин, Алмас., 58).

ПЕШКЕШ... 2. а у ы с. *Міндет, борыш, салық.* ≈ Жасаған жақсылығыңды *п е ш к е ш* қылма!

ПЕШКІ з а т. ш а х м. *Шахмат ойынындағы күші жағынан ең төменгі фигура.* Ол ақ *п е ш к і н і*, бір емес екі айырбастан кейін екінші жолға түскен пешкіні жетелеп жүріп жетінші қатарға жеткізді (Қ.Олжай, Қанат байла., 186).

ПЕШТАҚ з а т. *Кесененің биік болып қаланған алдыңғы жағы; қасбеті.* Мазар он екі қырлы пирамида іспеттес күмбезден және алып *п е ш т а қ т а н* тұрады (Қаз. әдеб., 02. 12. 1988, 11). *П е ш т а қ т ы ң* ойығы садақша иілген аркамен біткен (Бұл да).

ПЕШІЛ з а т. к ө н е. *Білтелі мылтық.* «Шіркін, осындай бес зеңбірек, бес жүз *п е ш і л* болса ғой» деп ойлады Ораз-Мұхамед (М.Мағауин, Аласапыран, 300). *П е ш і л* саны төрт жүздей ғана екен, Ораз-Мұхамед азырқанбады (Бұл да, 2, 281).

ПИЖАМАЛЫ с ы н. *Пижамасы бар, пижама киген.* Басында қабат-қабат мамық, ала шайы *п и ж а м а л ы* Еркебұлан, аяқтарын айқастыра шалқасынан жатқан (Ә.Тарази, Қиян соқпақ, 115). Қыз жаны соншалықты бір түршігіп, *п и ж а м а л ы* тоқпейіл жігітке арналған ашуын төгіптөгіп жіберді (Бұл да, 131).

ПИЛОТКАЛЫ с ы н. *Пилотка киген, пилоткасы бар.* Жалаң бас бала жалмажан сұр *п и л о т к а л ы* баланың кеудесіне мініп алып, аузын басты (Ғ.Мүсірепов, Өмір жорығы, 91).

ПИМА: Пима басу. *Жүннен пима басып шығару ісі; қолмен пима жасау.* Байпақ басу әдісі дами келе *п и м а б а с у д ы ң* негізі болғаны анық (Қ.Толыбаев, Бабадан., 229).

ПИМАЛЫ с ы н. *Пимасы бар, пима киген.* – Осы нәубеттен жан қалса, мал табылар, - деді ол бастықтың ақ *п и м а л ы* аяғын құшып жатып (К.Сегізбаев, Жапжасыл., 135).

ПИМАШЫ з а т. *Пима басушы адам.* Сонымен аржақта затонды, тоншы, *п и м а ш ы*, былғары заводының жұмысшыларын аралаған (М.Әуезов, Таңд. шығ., 4, 359).

ПИРӘШКЕ з а т. *Қамырдың ішіне ет, картоп орап пісірген тағам.* Біздің үйдің балалары соның *п и р ә ш к е с і* мен бәлішіне әуес (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4,

38). *П и р ә ш к е с і* де, бәліші де – бәрі де құрысын дедім (Бұл да).

ПИРОП з а т. м и н. *Алмас бар жерде кездесетін қызыл түсті тас.* Мына қызыл тастарды *п и р о п* деп атайды. *П и р о п* алмастан егіздің сыңарындай бір де ажырамай қатар жүреді. *П и р о п* кездессе, алмасты іздей беруге болады (Білім және еңбек, 1985, №10, 34).

ПИЯЗШЫҚТЫ с ы н. *Пиязшығы бар, пиязшық өскен.* Желайдар, інжугіл – тамырсабақты өсімдіктерге, сарғалдақ, хохлатка – түйнекті өсімдіктерге, қазжуа, *жауқазын – п и я з ш ы қ т ы* өсімдіктерге мысал бола алады (Ботаника, 126).

ПИЯЛА з а т. *Жетілік немесе ондық шамның басына кигізілетін шиша.* Жетілік шам бас жағына шығып кетіпті. Жапжарық. Төбесіне ұзын мойын *п и я л а* қонжиған (М.Қабанбаев, Жиһанкез., 99). Семейден сары майдай сақтап, он қабат шүберекке орап әкелген *п и я л а н ы* Шаһиға апай өлдім десе де ешкімге берген емес (Бұл да).

ПИЯЛАЛЫ с ы н. *Пиялайы бар, пиялай салған.* Бір күнде он жұмысқа жегіліп сан, Түссе де сырын бермес шегініп жан. Жиылып қара шайды тартып отыр, Ортада *п и я л а л ы* жетілік шам (Б.Ысқақ, Тастағы., 92).

ПИЯНКЕШ с ы н. с ө й л. *Ылғи мас болып жүретін, араққұмар.* – Қамысбай *п и я н к е ш* әйел әкеліпті, - деп бүкіл ауыл шулап жатыр екен (Таң нұры, 147). - Әне, әне! Сенің *п и я н к е ш* көкең келді! (Жұлдыз, 1973, №2, 99).

ПИЯНКЕШТІК з а т. *Арақ ішкіштік, мастық, араққұмарлық.* – Бастықтар келсе жайымыз жаман болмас еді, тек ондайда әдемі сұхбаттың *п и я н к е ш т і к п е н* тарқайтыны жараспайды-ақ (Қ.Ысқақ, Ақсу., 308).

ПЛАГИАТШЫ з а т. с ө й л. ***Плагиатор*** (Соц. Қаз., 14. 02. 1980).

ПЛАЗМАЛЫҚ с ы н. *Плазмаға тән, плазмаға қатысты.* Ертеде халықтар дүние 4 түрлі элементтен тұрады деп есептеген. Олар: жер, су, ауа және от. Осыларды байқасақ, су, ауа заттың қатты, сұйық, газ күйлерін білдіреді де, ал от біздің сөз еткен төртінші ерекше – *п л а з м а л ы қ* күйге сәйкес келеді (Лен. жас, 06. 01. 1976, 4).

ПЛАСТИД з а т. б и о л. *Өсімдік жасушасында болатын майда денешік.* Өсімдік клеткаларының цитоплазмасында толып жатқан майда денешіктер - *п л а с т и д т е р* болады. *П л а с т и д т е р д і ң* түсі әртүрлі: жасыл, сары, қызғылт, түссіз (Биология, 71).

ПОДХОЗ з а т. *Белгілі бір мекеме қызметкерлері үшін ғана өнім өндіретін арнаулы шаруашылық.* Совхоз деп атасақ, облыс алып қоятын болғасын *п о д х о з* деп ұстап отырмыз. Тоғыз *п о д х о з* бүкіл қаланы асырайды (Ә.Тарази, Тасжарған, 21).

ПОЙЫЗ з а т. *Локомотивке тіркелген, адамдар отыратын немесе жүк таситын вагондар тізбегі.* Сол күні Ағыбайдың көмегімен 7-класты бітірді деген қағаз алып, келесі күні түскі *п о й ы з б е н* бұлар елге жүріп кетті (Т.Әбдіқұлы, Парасат., 90). – Мам, біз қашан үйге барамыз? – *П о й ы з д ы ң* бәрі кеткен соң (Ә.Байбол, Теміржол., 5).

ПОЙЫЗШЫЛ с ы н. *Пойызға мінгіш, пойызқұмар.* Адамдардың біразы қазір *п о й ы з ш ы л* болып алған. Әрлі-берлі ағылып жүріп жатқан солдаттардың вагоніне мініп алып, қалаған жеріне барады (М.Дүйсенов, Меймандар, 24).

ПОЛУТОРКА з а т. *Онша көп жүк симайтын алғашқы кезде шыққан шағын жүк машинасы* (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш, 166).

ПОНИ з а т. *Бойы аласа, дене мүшелерінің көлемі шағын ат.* Бұл тағының дене мүшелерінің көлемі *п о н и д е й-а қ*, алайда бас сүйегі қазіргі жылқылардан кем емес екен (Білім және еңбек, 1985, №10, 28).

ПОП з а т. *Ойын картасының ромбик тәрізді, қызыл түсті бір бөлігі; буби.*

ПОПАМ-ПОПАМ о д. *Бүркітті шақыру ишарасы.* Саман ақсақал *п о п а м-п о п а м* деп дауыстап желке жүнінен сипап еді, бүркіті қайта тыныштала қалды (Қаз. әдеб., 09. 04. 1982, 14).

ПОРНОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Порнографияға қатысты, соған тән.* Мұндай көргенсіз *п о р н о г р а ф и я л ы қ* шығармалардың бірен-саран опаланған түрлері біздің қазақ әдебиетінде де оқта-текте кездесіп жүр (Лен. жас, 22. 03. 1974, 2).

ПОРТАЛ з а т. ж а ң а. *Түрлі ақпараттар мен қызметтердің жүйелі бірлестігі ретінде ұйымдастырылған сайт* (Терминол. анықт., 11, 131). Бізде баламалы

ақпарат құралдары пайда болды. Әдебиетті насихаттайтын сайттар, *п о р т а л д а р* өмірге келді (Қаз. әдеб., 03. 05. 2013, 14).

ПОРТУГАЛ з а т. *Португалияның негізгі халқы (ұлт аты).* Бразилиялықтар *п о р т у г а л* тілінде сөйлейді (ҚСЭ, 2, 449).

ПОРТУГАЛДЫҚ с ы н. *Португалияда тұратын (халық).* Бразилияда бразилиялықтардан басқа *п о р т у г а л д ы қ т а р*, итальяндар, испандар, немістер және т.б. тұрады (ҚСЭ, 2, 449).

ПОРТУПЕЙ з а т. *Офицердің белдігі мен қару-жарағын көтеріп тұру үшін оң иығына асылған жалпақ қайыс. П о р т у п е й д і ң* не екенін білмейтін біз оның оң иығындағы жалпақ сызықты біреуіміз аспа белбеу деп, екіншіміз қылыштың бауы деп таласатынбыз (Ә.Нұршайықов, Ақиқат., 199).

ПОТАШ з а т. х и м. *Ақ түсті химиялық ұнтақ зат.* Бейнені айқындауды тездету үшін, сода мен *п о т а ш*, бура, күйдіргіш калий мен күйдіргіш натрий қолданылады (Б.Тілекметов, Фото сурет, 9).

ПОШТА з а т. э т н. *Жастар ойынының бір түрі.* «*П о ш т а*» ойыны басталып кетті (Е.Әкімқұлов, Перизат, 34).

ПОШТАБАЙ... 2. *Пошта тасушы, пошташы.* Апамның бөзден шашақтап тігіп берген шап-шағын сөмкесін *п о ш т а б а й* Жүніс көкем болып, иығыма асып келе жатам... (Лен. жас, 04. 11. 1972, 4).

ПОШТАБАЙЛЫҚ з а т. 1. *Биболыстардың шабарманы. П о ш т а б а й л ы қ т ы* тастаған ете тірі жігіт Жаназар мен Бекет солардың қасында жүрсе де, жер өлшеу жұмысы созылып кетті (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 286). 2. *Поштабай болушылық, пошташылық, пошта тасушылық. П о ш т а б а й л ы қ* қызметінің жыл мезгілінің жайсыз кезеңдеріндегі осы бір қиындығы жанын жегідей жеп жүргенде мақсаты орындалып, айты оңынан туып шыға келді (М.Айымбетов, Құмөзек., 173). – Онда мен *п о ш т а б а й л ы қ т ы* қояйын, сонда сендерді кім асырайды екен (Қ.Ботпай, Егіз., 29).

ПОШТАБАЙШЫ з а т. с ө й л. *Поштабай (шабарман).* Жуан қарындар орнына тұрғанша *п о ш т а б а й ш ы* үйге кіріп, Бабырдың басындағы жаулығын басынан жұлып алады («Дала уалаяты», 1990, 492).

ПОШТАШЫ з а т. *Үйді-үйге газет, жұрнал, хат тасушы; поштабай.*

ПОШТАШЫЛЫҚ з а т. *Пошташы болушылық, поштабайлық.*

ПОШЫМСЫЗ с ы н. *Пішінсіз, түр-тұлғасыз.* Иі қанбаған көн теріден үлгісіз пішіліп жобалап қана тігіле салған қаусырма тондай *п о ш ы м с ы з* болып кетер ме осынша (Жұлдыз, 1973, №3, 56).

ПӨГЕНАЙ з а т. ж е р г. ***Пошым.*** Ұлдардың үлкені Айдардың *п ө г е н а й ы* басқа. Түр-түсі Әзімбай марқұмның аузынан түскендей (Ана тілі, 12. 06. 2009, 8).

ПӨЗІР з а т. ж е р г. *Шамның шынысы.*

ПӨЗІРЛІ с ы н. ж е р г. *Пөзірі бар (шишасы бар).* Сіріңке жағып, стол үстінде тұрған *п ө з і р л і* шамды тұтатып, жарықтың алдына кеп отырды (Н.Ғабдуллин, Жігер, 194).

ПРЕДИКАТИВТІЛІК зат.лингв.сөйл. ***Предикаттық.*** Анығырақ айтқанда, құрмалас сөйлем *п р е д и к а т и в т і л і к* қасиеті бар единицалардан құралады (К.Аханов, Грамматика., 202).

ПРЕФЕРАНСШЫ з а т. *Преферансты жақсы ойнайтын, преферанс құмар.* Мұны осы Алматы шаһарындағы бір *п р е ф е р а н с ш ы* бірнеше жүздеген дана етіп тасқа бастырып шығарыпты (Ә.Асқаров, Өр Алтай., 69).

ПРИЦЕП з а т. *Машинаға, трактірге тіркеп, жүк тасуға болатын дөңгелекті құрал.*

ПРИЦЕПТІ с ы н. *Прицепі бар, прицеп сүйреткен.* Дәу шана сүйреткен тракторлар, жүк тиеген *п р и ц е п т і* машиналар қаптапты (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 141).

ПРИЧЕСКА з а т. *Сәндеп жасалған шаш пошымы.*

ПРИЧЕСКАЛЫ с ы н. *Прическасы бар, прическа жасаған.* Қақпа ашылған кезде қолына тегене ұстап, кір жайып жүрген биік *п р и ч е с к а л ы* келіншек көрінді (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 49).

ПРОЗ з а т. с ө й л. *Балықты тірі сақтауға арналған іші суға толы қайық.* Баршын жел өтінде, Жәпек кемесінің тасасында түйдектеле ығып келе жатқан *п р о з д а р ғ а* көз сүзді (Ә.Сараев, Тоскауыл, 178).

ПРОЗАШЫЛ с ы н. *Прозаны жақсы көретін, прозаны ұнататын; проза жазатын.* – Сол айтқан ақындарың бар, *п р о з а ш ы л ы ң* бар, сыншы, драматургтерің

бар, әйтеуір көп қой (Р.Райымқұлов, Жапанда., 356).

ПРОПАЗИН з а т. х и м. *Арамшөптерге қарсы қолданылатын гербицидтердің бір түрі.* Соңғы жылдары бау-бақтарда өскен арамшөптерге қарсы симазин, атразин, мондрон және *п р о п а з и н* сияқты гербицидтер кеңінен қолданылуда (Қазақст. ауыл шаруаш., 1966, №11, 29).

ПРОПИЛЕН з а т. х и м. *Этан газынан бөлінген газдардың бірі.* Өзен қаласындағы газ өңдеу заводынан отынға пайдалану үшін келіп тұрған этан газы құрамынан метан, *п р о п и л е н*, пропан, бутилен, бутан, ацетилен сияқты бірнеше газдар бөлінеді (Лен. жас, 17. 11. 1983, 1.

ПРОФОРГ з а т. *Профсоюз қызметкері.* Әлде группалас біреу ме? Мүмкін *п р о ф о р г* Ермек болар (Лен. жас, 20. 09. 1973, 4).

ПСИХИАТРИЯЛЫҚ с ы н. *Психиатрияға қатысты, соған тән.* Біздің *п с и х и а т р и я л ы қ* аурухана қаланың батыс жағында болатын (Жалын, 1974, №3, 9).

ПСИХОЗ з а т. м е д. *Психологиялық ауру.* Көркемсурет шеберлерінің бірі шизофрениямен, бірі эпилептойд дейтін сырқатпен, енді бірі *п с и х о з б е н* ауырған ғой (Ә.Асқаров, Таңд., 387).

ПСИХРОМЕТРЛІК с ы н. *Психрометрге қатысты, соған тән. П с и х р о м е т р л і* к таблицадағы температуралар айырмасы бойынша ауаның ылғалдығын оңай табуға болады (Ара шаруаш., 169).

ПУШКА з а т. ә с к. *Ең жойқын соғыс қаруы;зеңбірек, отқару.*

ПҰРДА с ы н. ж е р г. ***Сотық.*** Үй іргесіне дейін бір *п ұ р д а* жер қалдырмай жыртып тастадық (А.Нысаналин: Қаз. әдеб., 30. 03. 1990, 10).

ПҰСТЫ з а т. к ө н е. *Ататек, үрімбұтақ, тұқым-тұғиян.* Ол ата-баба жері, жетпіс жеті *п ұ с т ы* жері, қазақ халқының жері (Соц. Қаз., 29. 08. 1990, 3).

ПҰТ... *П ұ т қ а* табынатын кезде бір кемпірдің күйдірген балшықтан жасалған он шақты *п ұ т ы* (адам бейнесі) бар екен (Қазақст. ауыл шару., 1963, №12, 63).

ПҰШАЙМАНДЫҚ... Лажы таусылған сағындық екі жігіттің көңілін жыға алмаған *п ұ ш а й м а н д ы қ* ыңғаймен кесе толы сұйықты сіміріп салған (Б.Шаханұлы, Таңд., 1, 399). Сабырлы, ұстамды майордың ойлы көзінен бір *п ұ ш а й м а н д ы қ* көлеңкелері де байқалады (Ә.Тәжібаев, Жаданов әңгім., 201).

ПҰШПАҚ: Пұшпақ жүн. *Қойдың пұшпағына (сирағына) шыққан жүн.* Қойдың дене мүшесіне қарай жүн: бас жүн, бауыр жүн, мойын жүн, *п ұ ш п а қ ж ү н*, тірсек жүн болып бөлінеді (Ж.Қоқанова, Түк және тері., 11).

Пұшпақ ішік. *Мал, аң терісінің пұшпағынан тігілген ішік.* Келеді әнші Біржан құстай ұшып, Бір бұта қалды үстінде *п ұ ш п а қ і ш і к*, Ойы не? Әлде жаудан құтылмақшы, Алдында жатқан суға түсіп (І.Есенберлин, Шығ. жин., 10, 174). Әйелдердің қолынан шыққан *п ұ ш п а қ і ш і к*, сеңсең ішік түрлері тұрмысқа лайық киімдер (Қ.Толыбаев, Бабадан., 225). *П ұ ш п а қ і ш і к,* зорман ішік, жанат ішік, елтірі ішіктер қара күзде және көктем айларында киюге арналған (Шаңырақ, 327).

ПҰШТЫ з а т. с ө й л. ***Пұсты.*** – Ой, жеті ата, жеті *п ұ ш т ы ң д ы*! Жоғалт көзіңді! (Б.Мұқаев, Жалғыз жалау, 114).

ПҰШЫҚ: Пұшық шәйнек. *Шұмегінің ұшы кетілген (сынған) шәйнек.* – Иә, айтпақшы, мына кісі біздің үйдегі *п ұ ш ы қ ш ә й н е к т і ң* иесі, - деді Асқар кішірек көзді ақ сары келіншекті нұсқап (Н.Ақыш, Бейуақта., 77).

ПЫРАН з а т. к ө н е. *Батырдың соғыста киетін киімі.* Әсіресе, Наурызбай *п ы р а н ы н* киіп, пырағын мініп, қалқанын қапсыра ұстап шыққанда, тым айбаттанып кетер еді (Қазыбек бек, Түптұқияннан., 269).

ПЫРҒЫ з а т. к ө н е. *Көне саз аспаптарының бірі.* Мысалы, саз аспаптарының көне үлгілері: егек, бозаншы, шертер, жетіген, тапшұр, шаңғауыз, адырна, *п ы р ғ ы*, әмірғы, аққу, шор, уілдек, даңғыра, кепшік, шыңдауыл, шың, т.б. түрлерін көрдім (Қаз. әдеб., 18. 01. 1985, 15).

ПЫРЛАП ү с т. *Пыр-пыр етіп.* Оңнан да, солдан да қызыл қанат қырғауылдар *п ы р л а п* ұшады, бөксесі бүлкілдеп қоян қашады (Қаз. әдеб., 26. 05. 1972, 1).

ПЫСҚЫРМА е т. а у ы с. *Көзге ілмеу, менсінбеу.* Дуананың мінезін аңызға айналдырумен аңқауларға Мәлке *п ы с қ ы р м а й д ы* да (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 115).

ПЫСҚЫРМАУ *Пысқырма етістігінің қимыл атауы.*

ПЫСЛАҚ з а т. ж е р г. *«Брынза» қазақша осылай аталады.* Ресейден сүт, сүзбе, *п ы с л а қ* (брынза), сүтсірне (сыр), шұжық, шұжықан (сосиска) тәрізді ұқсатылған мал өнімдері келіп жатыр (Ана тілі, 27. 11. 2008).

ПЫСТАН з а т. *Жез ішіндегі дәріге от беретін кішкентай қалпақша зат.* Ол мылтық атылмайды. *П ы с т а н ы* су боп қалса керек (Ш.Мұртазаев, Интернат., 25). Оспан ата *п ы с т а н ы* тесілген патронды алды (Қ.Омарұлы, Әке, 104).

ПЫСЫҚАЙЛАН е т. *Пысық болып көріну, пысықсыну.* Құдайдан қорықпағырлар-ай, күнде *п ы с ы қ а й л а н ы п* шауып жүретін совхоздың директірі ме, зәтекнігі ме, қойды қырып алып, енді ұялмастан бас амандауға көшті-ау сонда (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 120).

ПЫСЫҚАЙЛАНУ *Пысықайлан етістігінің қимыл атауы.*

ПЫСЫҚАЙЛЫҚ з а т. *Пысықай болғандық, жылпостық.* Ол әзілкештеу, үнемі көңілді жүретін, *п ы с ы қ а й л ы ғ ы* да ешкімнен кем емес-ті (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 48). Оның *п ы с ы қ а й л ы ғ ы н* әркім де білетін болар деп есептеуге болады (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 162).

ПЫСЫҚТАС *Пысықта етістігінен жасалған ортақ етіс.*

ПЫСЫҚТАСУ *Пысықтас етістігінің қимыл атауы.* Ал күн сайын сенің сабағыңды қатар отырып, *п ы с ы қ т а с у ғ а* шешеңнің өресі де, уақыты да жете бермейді (Ж.Мусин, Туған үй., 70).

ПЫСЫЛДАҚ: Пысылдақ сары. э п и т. ***Самауыр.*** – Есеней мырза, аз ғана сауын бие ағытылғаннан кейін мына самауыр деген «*п ы с ы л д а қ с а р ы ғ а*» қарап қалғамыз (Ғ.Мүсірепов, Ұлпа, 38).

ПЫСЫТ... – Ештеңе білмейтін едім, мені *п ы с ы т қ а н* ақ апам ғой (Қ.Омарұлы, Әке, 138).

ПЫТЫРАЛЫ с ы н. *Пытырасы бар, пытырамен оқталған. П ы т ы р а л ы* құс мылтықтан сойыл артық (Жұлдыз, 1972, №12, 132). Бұл жағдайда *п ы т ы р а л ы* мылтық көп әуре болмай-ақ, аң мен құсты көптеп аулауға мүкіндік туғызды (Қаз. әдеб., 23. 03. 1973, 4).

ПЫШАҚ з а т. *Қыран құс (бүркіт) шалғысының қылыш қырында тұрған бірінші қауырсыны.* Қанатты доғалдап көрсетіп тұрған – шалғылардың қылыш қырында тұрған екі қауырсын. Біріншісі – *п ы ш а қ* та, екіншісі – бес шалғының бірі (Ж.Бабалықов.., Қырандар, 79). Қанат шалғыларының қылыш қырында тұрған бірінші қауырсынды қазақ құсбегілері «*п ы ш а қ*» деп атайды (Бұл да).

ПЫШАҚ: Пышаққа жықты. *Сойды, терісін іреді.* – Ол жайрағырды да осыдан ауылға аман-есен жеткізген соң, *п ы ш а қ қ а ж ы ғ у* керек, - дейді Ыбыраш (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 133).

ПЫШАҚТАЙ... 2. а у ы с. *Пышақтың қырындай, түп-түзу.* Шалбарыңызды өтектеп, қырын *п ы ш а қ т а й* ғып қоям (С.Қышқашев, Паңзада, 25).

ПЫШАНА с ы н. ж е р г. *Бейшара, сорлы, пұшайман.* Пыш-пышқа болмаса жанға сая бермейтін *п ы ш а н а* байқұстар әртүрлі күңкіл шығара бастады (Қ.Ысқақ, Тұйық, 70). Өңшең *п ы ш а н а* байқұстар жұтынып қойып бір-бірін аңдысқан (Қ.Ысқақов, Қараорман, 55).

ПЫШ-ПЫШТАС *Пыш-пышта етістігінен жасалған ортақ етіс* (Ә.Кекілбаев, Үркер, 66, 167).

ПЫШ-ПЫШТАСУ *Пыш-пыштас етістігінің қимыл атауы.*

ПЫШТАҚ о д. *Бүркіттің «пыштақ», «пыштақ» деп шығарған дыбысы.* Иесі қолына алғанда *«п ы ш т а қ», «п ы ш т а қ»* деп екі қайырды. – Мынау қол балаша пыштақтайтын болған ба? – деді Шәкең (Туған жер, 130). Қыран *п ы ш т а ғ ы н* қайталап, сұр жағал тасқа өзін ұрды да құрыды (Туған тіл, 2010, №2, 120).

ПЫШТАҚТА е т. *Бүркіттің «пыштақ», «пыштақ» деп дыбыс шығаруы.* Сеңгір көкте баяу қалықтап жүрген бүркіт *п ы ш т а қ т а д ы* (Ж.Тұрлыбай, Райымбек батыр, 1, 287). Тек жар басынан құз бүркітінің *п і ш т а қ т а ғ а н* дауысы естілді (З.Қинаятұлы, Көшпенді., 26). Бүркіт айбармен *п ы ш т а қ т а п*, төңірегіне мақтана қарады (Туған тіл, 2010, №2, 120).

ПЫШТАҚТАУ *Пыштақта етістігінің қимыл атауы.*

ПЫШЫҢДА е т. с ө й л. ***Пышылда.*** Терлеп-тепшіп *п ы ш ы ң д а п* жүріп келем (Лен. жас, 19. 06. 1976, 4).

ПЫШЫҢДАУ *Пышыңда етістігінің қимыл атауы.*

ПЫШЫРАҚ с ы н. *Не болса соны айтып пышыраған (адам, әңгіме).*

ПЫШЫРАҢҚЫРА е т. *Аздап пышырау, не болса соны айту.* Бұдан кейінгі әңгіме *п ы ш ы р а ң қ ы р а п*, әркім өз жайын қуалап кетісті (К.Ахметбеков, Қыранқия, 152).

ПЫШЫРАҢҚЫРАУ *Пышыраңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ПІДИЯ: Підия беру. д і н и. *Қайтыс болған адамның күнәсі болса ақталсын деген ниетпен молдаға немесе жетімжесірге, жоқ-жітікке берілетін құдайы мал, ақша, бидай. П і д и я б е р у* адамдарды адамгершілікке, мейірімділікке, қайырымдылыққа, жомарттыққа баулиды (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 5, 80).

ПІКІР: Пікір таластырушы. *Пікір сайысына қатысушы, өз пікірін айтушы.* Сондай-ақ, оның сөзі қарсы *п і к і р т а л а с т ы р у ш ы н ы ң* арына, намысына тиіп өршелендіріп жіберетіндей көрінді (Ата салты, 35).

ПІЛ з а т. ш а х м. *Шахмат ойынындағы басты «тастардың» (фигуралардың) бірі; тура.* Ол тақта үстінде толғанып отырды да, біздің қара *п і л і м і з д і* өз қара пілімен іліп әкетті (Қ.Олжай, Қанат байла., 182). Журналист корольдің алдын *п і л м е н* бекітті (Т.Әбдіков, Айтылмаған., 72). Піл (ладья) жеңіл тастың біріне жатады. Оның ұрыс алаңындағы орташа күші – 3. Бір сөзбен айтқанда бір *п і л г е* үш жаяудың (пешка) күші пара-пар (Ана тілі, 11. 04. 2013, 12).

Піл жота. э п и т. *Дөңкиген, жұр-жұмыр жота.* Бозарып қураған ебелек, боз, күйреуігі жабағыланып қалың төселіп жатқан *п і л ж о т а* жондар үсті бейне құс төсектей қызықтырып, көз тартады (С.Елубай, Ақ боз., 301).

ПІЛӘК з а т. *Су тасуға арналып қалайыдан жасалған, екі құлағы бар, 40 метрлік үлкен ыдыс (фляг). – П і л ә к т е р д і* есіктің алдына жақын түсіріп, біреуін үйге кіргізе салыңдар! – деп балаларға бұйыра сөйледі (Т.Мәмесейіт, Таудан., 83).

ПІЛТЕЛІ: Пілтелі мылтық. *Пілтесіне от қою арқылы атылатын мылтық.* Олардың арасында *п і л т е л і м ы л т ы қ*, күміспен әшекейленген қайыс жүген көзге түсетін (Ж.Бейсенбаев, Жасын-тағдыр., 46).

ПІРӘДАРЛЫҚ з а т. а р. д і н и. *Тақуалық, сопылық, діндарлық.* Әбағаңның бар ғұмырын *п і р ә д а р л ы қ п е н* өткізген атасы немересінің құлағына «Әбілфайыз!» деп бір емес, қатарынан үш рет шақырғанда ұрпағынан ұлылық пен ұлықтықты ғана күтпесе керек (Ә.Ыдырысов, Таңшолпан, 5). Асанәлінің үлкен әкесі Ысқақ өте иманды, *п і р ә д а р л ы ғ ы* мол, зекіп дауыс көтермейтін аса сүйкімді жан болған (П.Дүйсенбин, Ұшқан ұя, 19).

ПІСАС з а т. 1. *Бұрын пісірілген, піскен ас.* От жақпай, *п і с а с* жеп аз-маз ұйықтап тұрған (М.Мағауин, Аласапыран, 116). 2. *Сүттен алынатын май, құрт, ірімшік т.б. тағамдар.* Сәуірдің ортасына таман есік көзіне киіз үй тігіліп, *п і с а с* әзірлеуге қам жасалатын (Т.Қосуақ, Мәрмәр., 66). Ауылдағылар әлі күнге шейін шайды *п і с а с п е н* ішуге құмар (Бұл да, 67).

ПІСЕНТТІЛІК з а т. ж е р г *Ұқыптылық, тиянақтылық.* Амал не, бізде нақ осындай ықтияттылық, *п і с е н т т і л і к* жетіспейді (Өнер алды., 133).

ПІСТЕ з а т. ж е р г. ***Күнбағар.*** Тамның күнесіне күнестеп *п і с т е* шығыпты (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 285).

ПІСТЕДЕЙ с ы н. *Үп-үшкір, сүйір.* Кішкентай көздері мөлдіреген қапқара, кішкене мұрны да *п і с т е д е й* қырлана қойыпты (С.Мұқанов, Мөлд. махаб., 408).

ПІСТЕШКЕ з а т. ж е р г. с ө й л. ***Пісте.*** Ол жауап орнына *п і с т е ш к е н і ң* бір шетін уысы толғанша үгітіп, Сәбиттің жайған қос алақанына салды (Лен. жас, 12. 05. 1973, 2).

ПІСУЛІ с ы н. *Пісіліп қойылған, пісіліп жатқан.* Шанашта ірімшік, қарында май, сөреде құрт жаюлы. Сабада қымыз *п і с у л і* (Қаз. әдеб., 19. 07. 1974, 1).

ПІСІК з а т. *Піскендік, жеуге жарамдық.* Бахтияр бағында жазда бүлдірген елжіреп пісіп, *п і с і г і* өтіп кеткенде езіліп, қызғылтым жылға болып ағар еді (Қаз. әдеб., 30. 05. 1986, 9).

ПІСІКШІЛІК з а т. с ө й л. *Астықтың пісуі, оруға келуі.* Бұл жақта *п і с і к ш і л і к т і ң* науқаны он бес, жиырма-ақ күн (Б.Шаханұлы, Таңд, 1, 296). Бірақ ел әлі *п і с і к ш і л і к к е* ілінген жоқ. *П і с і к ш і л і к к е* бір ілінсе, оңалып кететін түрі бар (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 60).

ПІТЕ з а т. с ө й л. ***Қаракүйе.*** Сәуле атаулыны қаламайтын, Тірлік үшін түк кәдеге жарамайтын, Көлеңке мен күңгірт жерді ғана сағалайтын Не десеңіз, ол – *п і т е* дейтін жәндік (Қаз. әдеб., 01. 08. 1986, 16).

ПІШЕНМАЯЛАҒЫШ з а т. *Пішен маялайтын машина.* Оларды (тайларды) бір жерге үю жұмысын биыл *п і ш е н м а я л а ғ ы ш* трактор атқаруда (Коммунистік еңбек, 01. 06. 1969).

ПІШЕНТАЙЛАҒЫШ з а т. *Пішен тайлайтын машина.* Әдетте *п і ш е н т а й л а ғ ы ш т ы* көргенде соңында пішендерді жинап, үйіп жүретін жұмысшылар болушы еді. Мұнда ондай адамдар жоқ. Тайлар қатар түзеп қалып жатыр (Коммунистік еңбек, 01. 06. 1969).

ПІШКІЗ... Ақбілекке керегебау, уықбау ызғызып, көйлек-көншегін *п і ш к і з і п* алуға шақыра келетін абысын-ажын ізі суып көрген жоқ (Қаз. әдеб., 23. 12. 1983, 4).

ПІШКІШ с ы н. *Еркек малды пішетін (адам); ақтаушы.* Бұған қарағанда *п і ш к і ш т е р д і ң* үшінші реттен де тайынбайтын болғаны да... Мал көрмегірлер! (Ә.Асқаров, Өр Алтай., 88).

ПІШІМШІ... Сонан соң бүгін сіңлісін ертіп келіп, *п і ш і м ш і л е р* мен тігіншілерге дау айтып тұрған беті екен (Лен. жас, 23. 07. 1974, 2).

Р

РАДИОЖУРНАЛШЫ з а т. *Радиода журналист болып қызмет істейтін адам.* Ол Т.Мәденов, Т.Тасболатов секілді танымал *р а д и о ж у р н а л ш ы* ағаларының қамқорлығын көрді (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 269).

РАДИОЛАМПА з а т. *Радионың сөйлеуі үшін қажетті уақ лампалар.* Кейін келе бұл *р а д и о л а м п а л а р д ы* транзисторлар ауыстырды. Ал қазір бұларды микросхемалар алмастырды. Бір микросхема мыңдаған *р а д и о л а м п а л а р д ы ң* міндетін атқарады (Білім және еңбек, 1986, №1, 6).

РАДИОЛАН е т. *Радиомен қамтамасыз ету, радио орнату.* Бригада сайын клуб, кітапхана, монша бар. Электрлендірілмеген, *р а д и о л а н б а ғ а н* елді мекен жоқ (Ы.Кенебаев, Лабасы етегінде, 92).

РАДИОЛАНУ *Радиолан етістігінің қимыл атауы.*

РАДИОНҮКТЕ з а т. *Радио хабарын тарататын пункт.* Сол елуінші жылдардың орта шеніне таман *р а д и о н ү к т е л е р* ел ішіне там-тұмдап тарай бастады (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 286). Көңілді студенттік кештер ұйымдастырылып, дискотека өтіп тұрады. Әр секцияда *р а д и о н ү к т е л е р* бар (Лен. жас., 04. 05. 1983, 4).

РАДИОСҰХБАТ з а т. *Радио арқылы сұхбат жүргізу* (Соц. Қаз., 14. 02. 1980).

РАДИОСХЕМА з а т. *Радионың сөйлеуіне қажетті схемалар жүйесі.* Бастапқы процессорлар мыңдаған радиолампалары бар *р а д и о с х е м а л а р д а н* құралды (Білім және еңбек, 1986, №1, 6).

РАДИОЭФИР з а т. *Радио арқылы жасалған тікелей байланыс. Р а д и о э ф и р д і ң* теңдессіз шебері, әйгілі диктор Әнуарбек Байжанбаевпен қызметтес болды (Б.Омарұлы, 11-ші қалаұш, 271).

РАЗРЯДТЫ с ы н. *Кәсіби деңгейі жоғары; разряды бар.* Ол – кен байыту фабрикасында 7-ші *р а з р я д т ы* монтер. Мен нормалаушы бухгалтермін (Лен. жас, 13. 12. 1972, 2). Аз уақыт өтті. Екінші *р а з р я д т ы* бетоншы болып шыға келдім (Лен. жас, 16. 06. 1976, 1).

РАЗЫЛАН е т. с ө й л. *Риза болу.* Мұқаметқалидың жазып та, ауызша да айтқан хабарын толық қабылдаған уездік құпия бөлім бастығы аса *р а з ы л а н ы п,* оған алғыс айтты (Жұлдыз, 1973, №5, 23).

РАЗЫЛАНУ *Разылан етістігінің қимыл атауы.*

РАЗЫ-ХОШ: Разы-хош болды. *Көңілі хош болды, дән риза болды.* Елшілер ақжарылқап, көңілмен *р а з ы - х о ш б о л ы п* аттанды (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 481). – Егер түркеш елшілері отырса, біз *р а з ы - х о ш б о л ы п* қайтып кетер едік, - деді Елтебір күліп (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 486).

РАЙЕК з а т. к ә с і б. *Кемені байлап қоятын діңгек.* – Көзім жетпей тұр, шығыршық *р а й е к к е* кигізілген бе, әлде арқанмен жалғанған ба, байқашы, - деді ол (Ә.Сараев, Тосқауыл, 87). Көзі жіті Ыбырайым мойнын бір созды да,

шығыршықтың *р а й е к к е* арқанмен жалғанғанын айтты (Бұл да).

РАЙСОБЕС з а т. с ө й л. *Аудандық әлеуметтік қамсыздандыру бөлімі.* – Тамақ табылса қуалап жүріп-ақ ішеміз ғой, оған асықпа. Айтпақшы, *р а й с о б е с к е* бардың ба? (Қ.Ысқақ, Ақсу., 67). Манапты дәрігерлер бір жылға мүгедек қатарына шығарып, *р а й с о б е с* айлық белгілеген (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 194).

РАЙХАНДЫ с ы н. *Райхан өскен, райханы көп.* Балауса, бидайықты, татыранды, Дермене, изен, раң, *р а й х а н д ы*, Бұйырғын, жалманқұлақ, қара шалғын, Көк жусан, шағыр жусан, раушанды... (Қаз. әдеб., 29. 11. 1974, 4).

РАКЕТАША ү с т. *Ракета сияқты, ракета тәрізді.* Өзіне қарап *р а к е т а ш а* жарқырап тағы бір жұлдыз сорғалай ағып келе жатыр, орта жолда өшті (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 435).

РАҚАЙ з а т. ж е р г *Келісім, ымыра, пәтуа.* – Райынан қайтып, *р а қ а й ғ а* келмеймін десе, қидаласуын-ақ қаладым (К.Сегізбаев, Біз қалада., 322). *Р а қ а й ы* жарасқан ері мен зайыбының, енесі мен келінінің талай қуанышын өткізген құтты шаңырақ болды (А.Әшімов, Таң. шығ., 1, 175).

РАҚАЙЛАС е т. ж е р г. *Келісу, тамыласу, табысу.* Ол жүрекпен *р а қ а й л а с ы п* табысқан сәтті қайта есіне түсірген (К.Сегізбаев, Біз қалада., 329). Алғашқы таныстық, сертке бергісіз іштей, жүрекпен ғана *р а қ а й л а с ы п* ұғысқандай сәтті қайта есіне түсірген (К.Сегізбаев, Беласқан, 119).

РАҚАЙЛАСУ *Рақайлас етістігінің қимыл атауы.*

РАҚАЙЛЫ с ы н. *Келісімді, ымыралы.* Жалпы, ерлі-зайыптылардың *р а қ а й л ы* да бақытты тіршілік кешуі үшін еуропалықтардың киноларындағыдай «Сен мені сүйесің бе?» дейтіні қазақ үшін көк тиындық құны жоқ (А.Әшімов, Таң. шығ., 1, 177).

РАҚЫМ-ШАПАҒАТТЫЛЫҚ з а т. *Рақымдық, қайырымдылық, шапағаттылық.* Бұл – *р а қ ы м-ш а п а ғ а т т ы л ы қ т ы*, ізгілік пен махаббатты, бауырмалдықты жырлаған сөз ғой (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 255).

РАМАЗАН з а т. а р. *Ораза ұстайтын айдың (мерзімнің) аты. Р а м а з а н* айында мұсылмандар ораза ұстап, құдайға құлшылық етеді (Егем. Қазақст., 14. 02. 1996, 3).

Рамазан шәріп. к ө н е. *Ораза айы.* – Иә, жамағат! Бүгін *р а м а з а н ш ә р і п т і ң*, оразаның оны (Ж.Тілепбергенов, Ізбасар, 99).

РАНОТ з а т. б о т. ж е р г. *Адамтамыр (женьшень).* Сөйтсе бұл *р а н о т* немесе адамшөп деп те аталатын көрінеді (М.Разданұлы, Алтай., 160*). Р а н о т* Алтайда бірнеше жерде ғана шығады деп үйретіпті әкесі Емілбайға (Бұл да).

РАҢДА е т. *Раң жеп, тойып кету; тойыну.* ≈ Раң жеген жылқы «*р а ң д а п*», ырғалаңдап қалады.

РАҢДАУ *Раңда етістігінің қимыл атауы.*

РАПИРА з а т. *Шпага сияқты семсерлесу құралы.* Оған еліміздің *р а п и р а*, шпага, фехтование, семсер шеберлері қатысты (Соц. Қаз., 05. 11. 1983, 4).

РАПИРАШЫ з а т. *Рапирамен семсерлесуші, рапира спортымен шұғылданушы.* Ал сынға түскен қазақстандық *р а п и р а ш ы л а р* жүлделі үшінші орынды жеңіп алды (Лен. жас, 03. 11. 1983, 4).

РАСТАУШЫ з а т. *Растайтын, құптайтын адам.* Дінге қарсы күресемін деген игі ниетті. Қали – надан, соқыр сенімді *р а с т а у ш ы,* кісі болып шыға келді жұрт көзінше (Жалын, 1974, №4, 123).

РАСЫТХАНА з а т. к ө н е. **Обсерватория.** Өз сарайына көшіріп-ақ алар еді, жақында шәкірттерге арнап *р а с ы т х а н а* салдырмақ болып, зергерлермен келісіп қойған (Д.Досжанов, Тұлпар ізі, 29). *Р а с ы т х а н а* (обсерватория) ішінде Көп ойланған пішінде Тұрарды ұзақ ғұлама Тіс жарған жоқ кісіге (Ж.Қыдыров: Жұлдыз, 1972, №1, 141).

РАУАНДАН *Рауанда етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Ол 1034-ші жүк поезын өткізіп салуға шыққанда Қаратай көкжиегінің қызыл *р а у а н д а н а* бастағанын көрді (Лен. жас, 09. 08. 1973, 2).

РАУАНДАНУ *Рауандан етістігінің қимыл атауы.*

РАУШАНДЫ с ы н. *Раушан өскен, раушаны мол (жер).* Балауса, бидайықты, татыранды, Дермене, изен, раң, райханды, Бұйырғын, жалманқұлақ, қара шалғын, Көк

жусан, шағыр жусан, *р а у ш а н д ы* (Қаз. әдеб., 29. 11. 1974, 4).

РАФИК з а т. *Қорабы жабық, кішкентай, шағын автомобиль.* Мәкең бізді күнде ертеңгілік үйден қызметке апаратын *р а ф и к т і ң* алдында тұр екен, қолымды ұмсына создым (С.Оспанов, Сопы., 212).

РАШ з а т. ж е р г. *Жаға, жиек.* Еңгезердей біреу тамағынан қан жосылған қара қойды арқалап бүкшең-бүкшең өрмелеп арықтың *р а ш ы н а* шыға алмай тырмысып жатыр екен (А.Мекебаев, Аңызақ, 84).

РӘГӘТКЕ з а т. *Балалардың аша ағаштың басына резіңке байлап алып, торғай ататын ойыншық құралы.* Бұл сөздер Сәуленің тас қамалына *р ә г ә т к е м е н* тас атқандай ғана әсер еткенін сезеді (Ә.Тарази, Тасжарған, 433).

РӘЗІРӘТ з а т. с ө й л. ***Разряд.*** – Отағасы, сізге ауыр болып жүр-ау, мұнай өндіру учәскесіне осы *р ә з і р ә т і ң м е н* ауыстырсақ қайтеді? (Р.Өтесінов, Айтылмаған., 38).

РӘМІЗДІК... 2. *Рәмізге тән, рәмізге қатысты.* Тарихымызда тұңғыш рет оны *р ә м і з д і к* (символдық) негізде қалыптастыруға ұжымдық талпыныс жасалды (Ана тілі, 12. 03. 1992, 4).

РӘМІЗТАНУШЫ з а т. *Мемлекеттік рәміздерді зерттеуші.* Белгілі *р ә м і з т а н у ш ы*, қазір Мәлениет, ақпарат және спорт министрлігінің Тарихи-мәдени мұра департаментінің директоры Е.Шаймерденұлымен кездесу кеші өтті (Егем. Қазақст., 14. 04. 2006, 8).

РӘСУАШЫЛЫҚ з а т. *Орынсыз шашып-төккендік, ысырапқорлық.* Бұл *р ә с у а ш ы л ы қ* ханымыздың бөліп басқаратын әдісіне де дөп келе кетті (М.Разданұлы, Алтай., 90).

РӘСУӘГЕРШІЛІК з а т. *Рәсуа етушілік.* Техника баршылық деп қолдағы күш-қуатты тиімді пайдаланбай *р ә с у ә г е р ш і л і к* емес пе, түге?! (Қаз. әдеб., 13. 0. 1976, 4).

РӘУІШ... Тек бұрыш-бұрышқа үйірілген қараңғылық терезеден себезгілеген көмескі жарықпен аңдысқан *р ә у і ш т е* бой тасалап тұр (Жұлдыз, 1975, №4, 127).

РӘУІШТЕН е т. *Тәріздену, секілдену, сияқтану.*

РӘУІШТЕНДІР *Рәуіштен етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

РӘУІШТЕНДІРУ *Рәуіштендір етістігінің қимыл атауы.*

РӘУІШТЕНУ *Рәуіштен етістігінің қимыл атауы.*

РӘУІШТЕНДІРІЛ *Рәуіштендір етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Қастың үстіне айшық *р ә у і ш т е н д і р і л і п* шегелеген екі бөлек сүйектің беттері геометриялық өрнектерімен безендірілген (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман., 190).

РӘУІШТЕНДІРІЛУ *Рәуіштендіріл етістігінің қимыл атауы.*

РЕБУС з а т. *Суреттер мен әріптерді алмастырып келтіру арқылы жасырылған сөздерді немесе сөз тіркестерін табу жұмбағы.* Соның бірі – түрлі жұмбақ ойындар: сөзжұмбақ (кроссворд), чайнворд, анаграмма, криптограмма, *р е б у с* т.б. шешумен және құрастырумен айналысу (К.Закирянов, Ойланайық., 3).

РЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ с ы н. *Революцияға қатысты, соған тән.*

РЕГБИ... Бүгін Теміртауда *р е г б и д е н* екінші рет республика біріншілігі басталады (Лен. жас, 03. 06. 1972, 3).

РЕГБИШІ з а т. *Регби ойнаушы, регбимен айналысушы.* Өткен жылы ол жарысқа Алматы қаласының *р е г б и ш і л е р і* қатысқан (Лен. жас, 03. 06. 1972, 3). Оған Москва, Ленинград, Красноярск, Ташкент, Киев қаласының *р е г б и ш і л е р і* қатысуда (Лен. жас, 18. 05. 1974, 4).

РЕЖАБ з а т. к і т а б. ***Ережеп.*** Әл-Фараби хиджраның 339 жылында *р е ж а б* айында Дамаскіде дүниеден қайтты (Лен. жас, 03. 01. 1973, 3).

РЕЗЕН з а т. с ө й л. ***Резіңке.*** Моншаға түскенде арқа жуатын *р е з е н* губка-ша о да сенің кірің мен иіс-қоқысыңды түгелдей өзінің күпсер бойына сіңіріп алады (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 355).

РЕЗЕНКЕШЕ ү с т. *Резенке тәрізді, резеңке сияқты.* Арыстай боп жатқан бүкіл денесі *р е з е н к е ш е* жиырылып, ұзарып-қысқара бастапты (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 316).

РЕНЖУЛІ... Кейде *р е н ж у л і* кейіппен, «өзіммен туыс ешкім жоқ» деп те қалатын еді (Қаз. әдеб., 29. 12. 1972, 3).

РЕНТГЕН: Рентген сәулесі. ф и з. *Көзге көрінбейтін, ең қысқа толқынды сәуле.* Ең қысқа толқынды сәлелер 1 нм-ден төменгілері *р е н т г е н с ә у л е л*

е р і, ал толқын ұзындығы 380 нм-ден 10 нм-ге дейінгі сәулелер ультракүлгін, 1 нм-ден 780 нм-ге дейін ұзындықтағы толқындар инфрақызыл сәулелер деп аталады (Ә.Қайдаров, Сырға толы., 10).

РЕСМИ: Ресми іскағаздары. *Ресми түрде (арнайы) бекітілген іскағаздарының жалпы атауы. Р е с м и і с қ а ғ а з д а р ы н ы ң* үлгілерін рәсімдеуде азатжолдың маңызы үлкен (Аударматану, 120). Бұл (стандарт) – *р е с м и і с қ а ғ а з д а р* стилінің маңызды белгілерінің бірі (Бұл да, 127).

РЕСПУБЛИКАШЫЛ с ы н. *Республиканың қамын жеуші, мемлекетшіл.* Мен өзімді тәрбиелеп өсірген Ахмет ақсақалды ғана емес, фашистермен айқаста аспан *р е с п у б л и к а ш ы л д а р ы* қатарында қаза тапқан, маған өмір берген ғазиз әкем Вольфганг Вагнерді де мақтан етем (Жалын, 1973, №6, 52).

РЕСІМДЕ е т. *Ресми ету, әйгілеу; заңдастыру.*

РЕСІМДЕУ *Ресімде етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Сатып алынған үйдің тиісті құжаттарын *р е с і м д е у г е* байланысты шығындардың орнын толтыру мақсатында азаматтар 50 сом мөлшерінде комиссиялық алым төлейді (Алматы ақшамы, 17. 09. 1991, 2).

РЕСІМДІЛІК з а т. *Ресми болғандық, ресімделгендік.*

РИАЗ с ы н. ж е р г. *Бес саусағынан бал тамған, шебер. Р и а з* ұста соққан мына мазардың осынау сағымды даламен, сары белдермен жарасым тауып, үйлесіп тұрған ғажайып үндестігіне еріксіз бас иесіз (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 207).

РИАТ з а т. а р. *Жағдай, тұрмыс.* Патшалықтың белгісі, Қарсы тұрып өлуге, Жұрт үшін бас байласа. Анық патша сол болар. Ел *р и а т ы* түзеліп, Ғибадатшылық ойласа (Ө.Ақжолұлы, Үриятнама, 41).

РИЗАЛАСТЫР *Ризалас етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Даукерлерді *р и з а л а с т ы р ы п*, даулаған малының жартысын бұйырып береді («Дала уалаяты», 1994, 646).

РИЗАЛАСТЫРУ *Ризалатыр етістігінің қимыл атауы.*

РИЗАШЫЛ с ы н. *Риза болған, ризалық.* Сол ұлы өзгерістің ішінде өзінің де бір үлесі бар екенін сезгендіктен Асқар жүрегінде *р и з а ш ы л*, қуанышты сезім ойнайды (Т.Әбдіков, Өліара, 221).

РИТ-РИТ о д. *Қойды айдау кезінде қолданатын ишарат сөз.*

РИТ-РИТТЕ е т. *«Рит-рит» деп айту, қойды айдау.* Сонау бала шақтан – көзін ашқаннан қой шетінде болып атасымен бірге *р и т-р и т т е п* жүретін ол қанына мысқылдап сіңген бұл қасиетті аңғармай да қалыпты (Лен. жас, 13. 09. 1974, 2).

РИТ-РИТТЕУ *Рит-ритте етістігінің қимыл атауы.*

РИТСОҚ о д. *Екі қошарды сүзістіру үшін қолданылатын ишарат сөз.* Аспанның дүлей диюлары дәу тастарды домалатып, бір-біріне *р и т с о қ* соғып жатқандай (А.Нысаналин, Алыс. алау, 52).

РОБОТТАН е т. *Роботпен қамтамасыз ету, робот орналастыру.*

Р О Б О Т Т А Н Д Ы Р *Р о б о т т а н етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

РОБОТТАНДЫРУ *Роботтандыр етістігінің қимыл атауы.* Өндірісті электрлендіру, химияландыру, *р о б о т т а н д ы р у*, компьютерлендіру барған сайын кең көлемде жүргізілетін болады (Лен. жас, 12. 11. 1985, 1).

РОБОТТАНУ *Роботтан етістігінің қимыл атауы.*

РОКИРОВКА з а т. ш а х м. *Король мен ладьяның орнын ауыстырған жүріс.* Актер король мен ладьяны ауыстырып, өзіне оңтайлы тақтаның қысқа жағына *р о к и р о в к а* жасады. Қорғана білетін кісінің жүрісі (Қ.Олжай, Қанат байла., 180).

РОМАНТИКАШЫЛ с ы н. *Романтикаға жаны құмар, романтикаға берілгіш.* Біздің замандастарымыз – *р о м а н т и к а ш ы л* жандар, коммунистік сенімнің жауынгерлері (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 236).

РОМАНШЫЛЫҚ з а т. *Роман жазғыштық, роман құмарлық.* Бұл тараптан алғанда, автор туындылары жалпы қазақ *р о м а н ш ы л ы қ* өнеріне ажарлы ағын қосқаны кәміл (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 6).

РӨМКЕ з а т. *Арақ ішетін кішкентай ыстақан; рюмка.* Бірер *р ө м к е* ашы сұйықты жұтқызып, бастықтары оны ат бағуға жұмсаса керек (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 334). Әжептеуір суық. Үш *р ө м к е н і ң* қызуы қашанға шыдайды? (Қ.Жиенбай, Даңқ., 97).

РУБАБ з а т. м у з. *Өзбек халқының ұлттық саз аспабы.* Өзбектің *р у б а б ы* мен ұйғырдың тәмбірін о бастан тәп-тәуір тартатын Нартуғанның қолы бұл жолы да көп кібіртіктеген жоқ (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 162).

РУМЫН з а т. *Румын мемлекетінің жергілікті халқы.* – Мынаның айтуынша бұл венгер мен *р у м ы н* жігіттерінен құралған рота екен, - деді Вася (Ғ.Мүсірепов, Қаз. солдаты, 217). Жеті ротаның үшеуі венгрлерлерден, біреуі немістерден, екеуі татарлардан (бұрынғы мұсылман батальоны. Ә.Т.) тұрды. Ал бір ротада қазақ, башқұрт, өзбек, чех, *р у м ы н*, серб, поляктар аралас болды (Ә.Тәкенов, Қазақстан., 25).

РУТИЛ з а т. м и н е р. *Сирек кездесетін минерал.* Н өзенінің сағасынан жақында ғана кен зерттеушілер титан элементі кездесетін *р у т и л* минералын тапқан (І.Есенберлин, Махабб. мейр., 156).

РУХСЫЗДАН е т. *Рухынан айырылған, рухы жоқ.* Соның кесірінен *р у х с ы з д а н а* бастаған қалталы топтың ар-ұятты белге түйіп, сан-салалы қылмысты істерге бой ұруы... (М.Шаханов, Мәңгүрт., 51).

РУХСЫЗДАНУ *Рухсыздан етістігінің қимыл атауы.*

С

САБА[1]: Саба қарын. *Сабадай үлкен қарын.* Еркекті әйелден жерітетін нәрсенің бірі сол – *с а б а қ а р ы н* болу (Ж.Ахмади, Айтұмар, 255).

САБА[2]: Сабар көбейсін. *«Сабайтын жүн көп болсын» деген тілек.* Жүн сабап жатқандар болса: «*с а б а р к ө б е й с і н*» деу керек (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік, 2, 39).

САБАҚТАЛЫН *Сабақтал етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Сөйтіп, алдыңғы сөйлем соңғы сөйлемді толықтап тұр, алдыңғы сөйлем соңғы сөйлемге *с а б а қ т а л ы н ғ а н* (Қазіргі қаз. тілі, 519).

САБАҚТАЛЫНУ *Сабақталын етістігінің қимыл атауы.*

САБАҚТЫ: Сабақты сырға... «Салпыншақты сырға», «*с а б а қ т ы с ы р ғ а*», «шашақты сырға» түрлі формадағы, кейде екі қатар болып келетін сәндік қозаларымен ерекшеленеді (Қазақст. әйел-рі, 1983, №9, 26).

САБАЛ *Саба етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Жүн *с а б а л ы п* болған соң, ақ шиге оны бірдей етіп, тегістеп төсейді (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 34).

САБАЛАСУ... Артымнан сабалаған судың сартылдағанына қызығып кетіп, шапанымды *с а б а л а с у ғ а* өзім де қосылып кеттім (Ғ.Мүсірепов, Қаз. солдаты, 28).

САБАУТІС... Бәйгі аттарын баптау үшін атбегілер (атпыраштар) *с а б а у т і с п е н* бүкіл денесін ерсілі-қарсылы тарап, қан айналу жүйесін реттеп отырған (Д.Шоқпарұлы: Ер қанаты, 297). *С а б а у т і с* – жылқының жал-құйрығып, тарау үшін қолданылатын құрал. Оны қатты ағаштан, мүйізден, сүйектен жасайды (Білім және еңбек, 1984, №9, 15).

САБЫНДАЛ... *С а б ы н д а л м а ғ а н*, әрі шаштың арасына су жақсы жетпеген соң, ұстара қанша өткір болса да, басының терісі сыпырылып жатқандай жаны көзіне көріне бастаған (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 377).

САБЫНДАТ 2. а у ы с. *Атын қатты терлету, ақ көбігін шығару.* Орда үстіне қолына қара жалау ұстап, атын *с а б ы н д а т а* шапқан шабарман: - Алтын Орда ханы Сартақ бүгін таң ата дүние салды, - деді (І.Есенберлин, Алтын Орда, 1, 82).

САБЫРШЫЛ с ы н. *Сабыр ете білетін, сабыр сақтағыш.* Өзінің тартыншақтығын ұстамдылығым деп санайтын қай-қайдағы иіс алмас жамандар «*с а б ы р ш ы л*» келетіні бар (Ж.Ахмади, Айтұмар, 169).

САҒАҚБАУ з а т. *Жүгеннің сағағында болатын бау.* Құлагерден қарғып түстім де, жүгендегі *с а ғ а қ б а у д ы ң* орнына жүретін жіпті шешіп алып, атты тұсап қоя бердім (Қарақат тер., 153).

САҒАҚСЫЗ с ы н. *Сағағы жоқ, сағақ өспеген жапырақ.* Түп жағының жапырағы үлкен, ұзын сағақты, жоғарғы бөлігінің жапырағы *с а ғ а қ с ы з* келеді (Т.Әбдірайым, Алабұға, 166). *С а ғ а қ с ы з* жапырақ сабақты жапырақ алақаны арқылы бекиді. Мұндай жапырақты – отырмалы жапырақ дейді (Ботаника, 65).

САҒАЛАТ е т. *Малды өзеннің сағасына жаю, өзен бойын жағалату.* Алғашқы қар сірдеуіт боп, қатқақтана бастаған соң, қойды қуынды қылмай өзенді *с а ғ а л а т а* жайды (Лен. жас, 07. 12. 1972, 1).

САҒАЛДЫРЫҚСЫЗ с ы н. *Сағалдырығы жоқ, сағалдырық жасалмаған (жүген, ноқта).* Тізгінсіз, *с а ғ а л д ы р ы қ с ы з*, кеңсіріксіз, шаужайсыз жүген болуы мүмкін, бірақ ауыздықсыз жүген болмайды (Ата салты., 107).

САҒАЛЫ… Басына бұлт оралып, қиясына қыран жетпейтін биік таулы, сансыз көл, *с а ғ а л ы* өзенге толы. Баянауыл малды аудандардың бірі (Ә.Нұршайықов, Ертіс жағасы., 91).

САҒАН... Сонау құмшауытта *с а ғ а н* дейтін шөп бар. Оны дәл піскен күйінде ормасаң, желге ұшып кетеді (Т.Әлімқұлов, Көкек, 34).

САҒАНА з а т. ж е р г. *Кең және терең қазылған құдық.* Біздің арғы аталарымызда *с а ғ а н а* дейтін болады екен, ол кең және терең ғып қазған құдық екен (С.Мұқанов, Мөлдір., 44).

САҒАНАҚ з а т. *Қазақ үй кереге желісінің ең қысқасы.* Керегенің әрбір ағашы желі деп аталады. Оның ең ұзыны - ерісі, одан қысқалауы – балашық, ең кішісі – *с а ғ а н а қ* деп аталады (Қаз. тілі. жерг. ерекш., 187). Қанаттың екі шетінде екеуі жоғары, екеуі төмен тұратын төрт қысқа шыбықты *с а ғ а н а қ* деп атайды (Ана тілі, 05. 12. 2012, 7).

САҒАТҚАЛТА з а т. *Сағат салып жүру үшін арнайы жасалған кішірек қалта.*

САҒЫЗДЫ с ы н. *Сағыз өскен, сағызы көп.* Ал біздің қыстаудан қозы көш жердегі мешіттен әрі ассаң – шағырлы, баялышты, *с а ғ ы з д ы,* көкпекті, қияқты, жыңғылды, тобылғылы, изенді, бетегелі, бұйырғынды қалың құмның ортасына кіресің (Ө.Қанахин, Жер басып., 9).

САҒЫНАЛЫ с ы н. *Сағынасы бар; сағана жасалған.* Өмірімде көзіме жас алмағам... Әкемнің басына тұрғызған *с а ғ ы н а л ы* мазары құлап түскендей көңілім босап кетті (С.Бақбергенов, Кентау, 211).

САДАҚБАУ з а т. *Садақты денеге асыну үшін арнаулы бау тағылып, ол садақбау деп аталған* (Ата салты., 50).

САДАП з а т. *Теңіз түбінен алынатын асыл тастардың бір түрі.* Асыл тастарға: дүр, меруерт, маржан, *с а д а п* (перламутр) жатады (Б.Жұбатаева, Қаз. тіл. араб., 31). Теңіздің тереңінде *с а д а п* пен дүр, Тілімді ал, қанағат қыл, әдеппен жүр. Ғылым – дана, өмірде қор болмайсың, Жаманмен жолдас болма, жақсымен жүр (Әріп Тәңірбергенов: XX ғас. қаз. ақын., 80).

САЗ... Күндіз ауруларды қараса, кешке бәйіт айтқызып, *с а з* тартқызады (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау, 2, 113).

САЗ: Саз құладыны. *Құладының сазды жерлерде тіршілік ететін түрі.* Жыртқыш құстардан көксары, кезқұйрық, *с а з қ ұ л а д ы н ы* кездеседі (Қазақст. аң., 213).

САЗГЕН з а т. м у з. *Қазақтың қияқты аспаптарының бір түрі.* Әйтсе де дудыға, тоқылдақ, шіңкілдек, бозаншы, егек, ауызсырнай, уілдек, желбуаз секілді аспаптарды қалпына келтірген саз аспаптар музейі тағы да қоссаз бен *с а з г е н д і* қатарға қосты (Қаз. әдеб., 09. 11. 1984, 15). Болмаса, асатаяқтың, қылқобыздың, дудығаның, сырнайдың, тоқылдақтың, дабылдың, шаңқобыздың, жетігеннің, шертердің, *с а з г е н*, шіңкілдек, тоңқылдақтың Құрманғазы атындағы халық аспаптар оркестрінен көрінбей келуі жөн бе? (О.Хаймолдин: Жұлдыз, 1974, №9, 184).

САЗГЕР з а т. м у з. *Ән шығарушы маман; композитор.* – Сіз әнші ғана емес, *с а з г е р* де болдыңыз ғой (Айқын, 14. 05. 2009).

САЗДАҚТЫ с ы н. *Саздағы бар, құмды-сазды (жер).* Өзінің субстраты бойынша шөл – тастақты, *с а з д а қ т ы* (балшықты), сорлы және құмды болып төртке бөлінеді (Ор. - қаз. геогр. түсінд. сөзд., 148).

САЗҚҰНДЫЗ з а т. з о о л. *Сулы жерде тіршілік ететін, терісі бағалы кішірек аң; нутрий* (Өркен, 24. 02. 1990, 12).

САЗСЫРНАЙ... Сәуле қонаққәде деп, жетіген, *с а з с ы р н а й*, шаңқобызда күй тартып, ән салды (Қаз. әдеб., 01. 01. 1989, 12). Жақында Алматыда қазақтың көне музыка аспаптарынан зерттеуші профессор өткізген дәріс кезінде тыңдаған қол басындай ғана *с а з с ы р н а й д ы ң* әуезді үні құлақтан кетер емес (Лен. жас, 31. 04. 1976, 4).

САЗСЫРНАЙШЫ з а т. *Сазсырнайда ойнаушы.* Оған қобызшы Г.Тоқтыбаева, *с а з с ы р н а й ш ы* Г.Бекетова, месқобызшы С.Оразалиев, әнші М.Қазтуғанова сияқты

шебер орындаушылардың аяқ алысы көз жеткізеді (Лен. жас, 17. 12. 1983, 4).

САЗШЫ з а т. *Сазгер, музыкант.* – Сіз *с а з ш ы* ретінде осы ойға қалай қарайсыз? (Ана тілі, 03. 09. 1992, 5).

САЙГЕЗ з а т. с ө й л. ***Сайгез оқ.*** *С а й г е з*, бұлың, сұржебе, жезайыр, қалжуыр т.б. – бәрі де садаққа салынар жебе түрлері (Соц. Қаз., 29, 03. 1991, 4). Бірақ жоңғарлардың *с а й г е з і* мен жезайырларының ұшқырлығын естігеннен кейін қалың қолға өзі басшылық етуді мақұл көрген-ді (Алм. ақшамы, 21. 06. 1991, 4).

Сайгез оқ. к ө н е. *Садақ оғының бір түрі.* Садақ толған *с а й г е з о қ*. Масағынан өткеріп, Басын қолға жеткеріп, Созып тартар күн қайда? (Доспанбет жырау: Нар заман., 22). Сабының жасалуына байланысты *с а й г е з о қ*, қайың оқ деп атайды (Ата салты., 49).

САЙГҮЛІКШЕ ү с т. *Сайгүлік сияқты, сайгүлік тәрізді.* Жалаңашталған сұрша ертұрманын сыпырған *с а й г ү л і к ш е* сылаң қағады (Қ.Қазиев, Иманжапырақ, 72).

САЙҒАҚАҒАШ з а т. қ. ***Сайғақ.*** Моланың басына шанышқан *с а й ғ а қ а ғ а ш* күнге оңып үлгерген, әппақ (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл, 89).

САЙҚАН: Сайқан желі. *Алакөл аймағында батыстан соғатын желдің атауы. С а й қ а н ж е л і* батыстан соққан кезде мал күні-түні қорадан шыға алмайды (Коммунизм таңы, 26. 10. 1962, 3).

САЙЛАУ с ы н. *Аздап сай, сайлылау.* Тарбағатай сілемдері *с а й л а у*, шұқанақ ойпаттарына ең қымбаттысын жасырып тастағандай (О.Бөкеев, Өз атыңды., 17).

САЙРАҚ з а т. з о о л. *Орманды, тоғайлы жерлерде тіршілік ететін, дене пішімі торғайдай, салмағы 60-90 г., бүйірі сары, әнші құс. С а й р а қ* Қазақстан жеріне сәуірде ұшып келіп, тамызда ұшып кетеді (Қазақст., жануар., 30). Көл жағасында бір топ *с а й р а қ* торғай шиқылдайды (Ә.Асқаров, Таңд., 296).

САРАУЛЫ с ы н. *Ұдайы сайрап жүрген, сайраған.* Құры тілмен зорланып *с а й р а у л ы м ы н*. Қол-аяғым бос емес, байлаулымын. Улы жүрек, долы тіл сөйлеп отыр, Ыза қысып тісімді қайраулымын (Шәкәрім, Шығ., 96).

САЙРАУЫҚ... Сәуірдің соңында қар еріп, қайың бүршіктері ісініп, бірақ көк шөп шықпай тұрып, іңірде орман жолдарынан *с а й р а у ы қ т ы ң* үні естіледі (Құстар, 89).

САЙТАН: Сайтан алғыр. с ө й л. ***Шайтан алғыр.***

САЙТАНДАНУ *Сайтандан етістігінің қимыл атауы.*

САЙХЫН: Сайхын шай. ж е р г. *Ішіне сары май, қант, қалампыр, түйенің сүті, біраз қуырылған ұн қосып қайнатқан қалмақ шайы* (А.Жүнісов, Өмір ізі, 28).

САЙЫН: Сайын дала. *Кең дала, мидай жазық жер.* Мынау *с а й ы н д а л а ғ а* революция дүмпуі жеткеніне он жылдан асты (О.Бөкеев, Өз отыңды., 17). Сырқаттығына байланысты демалысқа шыққан Шоқанның ендігі өмірі *с а й ы н д а л а д а* өтпекші (Қаз. әдеб., 23. 06. 1972, 2).

САЙЫПҚЫРАНДЫҚ з а т. *Сайыпқыран болғандық, алғырлық. – С а й ы п қ ы р а н д ы қ* қолдан келсе... – Шаруадан босай алсам жақсы ғой (І.Есенберлин, Алмас., 164).

САҚ з а т. к ә с і б. *Қазадан балық сүзіп алатын құрал.* Қазаны қарап үлгермейсің. Балықты *с а қ п е н* сүзіп алуға мұршаң келмейді (Ғ.Мүсірепов, Шығ. жин., 1, 154).

САҚАЛҚЫРҒЫШ з а т. *Тоққа қосып, сақал қыратын электрлік құрал (прибор).* Электр *с а қ а л қ ы р ғ ы ш ы н* нүктеге қосып, ұзақ қырынды (С.Сматаев, Бұлақ, 120).

САҚАЛСЫЗ с ы н. *Сақалы жоқ, сақал қоймаған.* Дайыр шағын денелі, кең маңдайлы адам болатын. Күнге тотыққан қоңыр жүзі *с а қ а л с ы з*, мұртсыз (З.Иманбаев, Қос қайың, 384).

САҚАР: Сақардан шыққандай. *Аппақ, құп-қу, боп-боз. С а қ а р д а н ш ы қ қ а н д а й* боп-боз жүдеу жүзінде білінер-білінбес сәл ғана қызыл шырай жүгіргендей болды (Б.Шаханұлы, Таңд., 1, 250).

САҚЕТЕР з а т. к ө н е. *Соғыс құралының аты (босмойын, садақ оғы, қылыш). С а қ е т е р* тиді саныма, Сақсырым толды қаныма. Жара бір қатты, жан тәтті, Жара аузына қан қатты (Доспанбет жырау: Нар заман., 19).

САҚИНА: Сақина салмақ. э т н. с ө й л. ***Сақинатастау.*** «Хан қалай?», «орамал тастамақ», «*с а қ и н а с а л м а қ*» ... Қойшы, «тізкиім байламақтан» өзгесі тегіс ойналды (М.Мағауин, Қиянда., 92). Жастар жағы

шамасы «көрші» не «*с а қ и н а с а л м а қ*» ойынына кірісті (Т.Әбдіков, Өліара, 320).

Сақина салу. з а т. о й ы н. *Ортаға бір қыз, бір жігіт шығып, қаз қатар отырғандардың бірінің алақанына қыз білдірмей сақина салып кетеді, ал жігіт сол сақинаны табуға тиісті. С а қ и н а с а л у* ойынында бір қыз, бір жігіт ортаға шығарылады, басқалары екі алақанын бір-біріне беттестіріп, қолдарын уыстаған күйі тізелерінің үстіне қойып отырады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 115). Одан әрі «*с а қ и н а с а л у*», «серік-серік», «ұшты-ұшты», ақсүйек сияқты ұлттық ойындарға ұласатын (Қаз. әдеб., 28. 11. 1975, 2).

САҚИНАЛАН е т. *Сақина салыну.* Қазіргі уақытта дүние жүзінде жыл сайын 4 млн. құс *с а қ и н а л а н д ы* (Туған жер., 27). Сол уақыттан бері республикамызда 615 мыңнан астам құстар *с а қ и н а л а н д ы* (Қ.Аймағамбетова.., Табиғат., 34).

САҚИНАЛАНУ *Сақиналан етістігінің қимыл атауы.*

САҚИНАЛАУ... Біздің елімізде құстарды *с а қ и н а л а у* жұмысы 1899 жылдан басталды (Қ.Аймағамбетова., Табиғ. тану., 34).

САҚМАНШЫЛЫҚ з а т. *Қой қоздатумен айналысушылық, сақманшы болғандық.* – Бізге *с а қ м а н ш ы л ы қ қ а* кімнің келгенін білесің бе? – деді ол жаныма тақау келіп (Ә.Дүйсенбек, Көкжиек, 114).

САҚПАН з а т. м у з. *Жалпақ қайыстан жасалып, «сақ» еткен қатты дыбыс шығаруға арналған фольклорлық саз аспабы.* Көбіне этнографиялық ортада кездесетін тұяқтас, керней, адырна, шартылдауық, *с а қ п а н* сияқты аспаптарды фольклорлық музыка аспаптары деп қарау керек (Қаз. әдеб., 06. 01. 1984, 14). Халық арасына бұрыннан белгілі музыка аспаптары: адырна, желбуаз, сазген, шертер, дабыл, даңғыра, дауылпаз, дұдыға, шыңдауыл, кепшік, тоқылдақ, *с а қ п а н*, қоңырау, сазсырнай, қылқобыз, асатаяқ, шартылдауық, шіңкілдек т.б. (Қаз. әдеб., 29. 05. 1981, 15).

САҚПАН: Сақпанның тасындай. *Өте тез, жылдам.* Сол сәтте сарт етіп есік ашылған. *С а қ п а н н ы ң т а с ы н д а й* атылып, ішке сілеусін көз әйел кірді (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 150).

САҚПАНША үс т. *Сақпан тәрізді, сартылдатып.* Ақын егінді торғайдан қорғап, қайыс белдігін *с а қ п а н ш а* сартылдатып тұрған (Т.Әлімқұлов, Көкек айы, 52).

САҚПАНШЫЛЫҚ... Ол *с а қ п а н ш ы л ы қ т ы ң* не екенін жақсы біледі (Жұлдыз, 1969, №2, 92).

САҚСЫР з а т. к ө н е. *Ұзын қонышты саптама етік.* Сақетер тиді саныма, *С а қ с ы р ы м* толды қаныма. Жара бір қатты, жан тәтті, Жара аузына қан қатты (Доспамбет жырау: Бес ғ. жырл., 1, 32).

САҚТАН е т. *Сақ болу, саққа айналу; жармалану.* Заңғыпа әлгі қос уыс бидайды келіге сап түйе бастап еді, жасып қапты, жақсы уатылмай, жаншылып, *с а қ т а н а* берді (М.Сқақбаев, Қырық қыз, 165).

САҚТАНУ *Сақтан етістігінің қимыл атауы.*

САҚТАНДЫРЫЛУШЫ з а т. э к о н. *Өмірі, денсаулығы сақтандыру қорғанысының нысаны болған жеке тұлға.* Сақтандыру шарты жасалған жеке тұлға *с а қ т а н д ы р ы л у ш ы* болып табылады (Терминол. анықт., 8, 89).

САҚТИЯНДЫ с ы н. *Сақтияннан тігілген.* Басында қазақтың тымағы, аяғында жаңа былғарыдан тіккен жарма қоныш, *с а қ т и я н д ы* етік (Б.Майлин, Таңд., 215).

САЛ: Сал қамшы. *Салдар ұстайтын сәнді қамшы.* Екіншісі елік сапты өрімі шашақтала біткен *с а л қ а м ш ы* (Э.Төреханов, Таудан түс., 97).

Сал сойыл. ж е р г. *Әпербақан, ұр да жық (адам).* – Қаражан деген *с а л с о й ы л* адам екен, - деді қарт (Қаз. әйелдері, 1983, №11, 13).

САЛАЛАСТЫР е т. л и н г в. *Бір жай сөйлемді екінші жай сөйлеммен жарыстыра байланыстыру.*

САЛАЛАСТЫРУ с ы н. *Екі жай сөйлемді бір-бірімен салаластыра байланыстыратын тілдік бірлік. Салаластыр етістігінің қимыл атауы.*

САЛАЛАСТЫРУШЫ Салалас құрмалас сөйлемде *с а л а л а с т ы р у ш ы* жалғаулық компоненттердің екеуіне бірдей ортақ болып келеді (К.Аханов, Грамм. теор. 204).

САЛАЛЫРАҚ с ы н. *Салалылау, ұзындау.* Шешіп қарасам, ана қаршығадан басы ұзын, аяғы *с а л а л ы р а қ* екен (Ш.Айманов., Қыран тур., 81).

САЛАУАТТАНДЫР *Салауаттан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Елу

жылда жаңарған, қайта жасарған ел экономикасы мен әл-ауқатын, байлығын ғана шалқытып қойған жоқ, сонымен қатар сәнсалтанатын да *с а л а у а т т а н д ы р ы п* үлгерді (Лен. жас, 13. 05. 1972, 3).

САЛАУАТТАНДЫРУ *Салауаттандыр етістігінің қимыл атауы.*

САЛБӨКСЕ с ы н. *Орнынан тез қозғала қоймайтын, сылбыр, болбыр, бос (адам).* Осындай *с а л б ө к с е г е* қосақталып қалған менің маңдайымның соры бес елі болды емес пе?! (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 85).

САЛБУРЫН: Салбурынға шығу. *Көбік қарда топтанып саятшылық, аңшылық құру.* Аңшылыққа ден қойып, *с а л б у р ы н ғ а ш ы ғ у* да өнер (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 83). Қазақ арасында аңшылықтың кең тараған түрі – аңды бүркітпен аулау, бүркіт ұстап саятшы болу, *с а л б у р ы н ғ а ш ы ғ у* (Саятшылық, 75).

САЛҒАС е т. с ө й л. ***Салғастыр.*** Ал онда *с а л ғ а с а й ы қ*, күш салыстырысайық (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 321).

САЛДАБА с ы н. с ө й л. ***Салдама.*** Менің ескі машинамды *с а л д а б а* дейді-ау, өзің салдаба (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 151). *С а л д а б а* машинасы құрғыр бұзылып, жолда қалып қойды ма деп әбден дегбірім кетті (Бұл да, 290).

САЛДАҚЫ з а т. *Қыз балаға айтылатын жеңіл қарғыс.* Ол қит етсе-ақ тоғыз жасар сәби Күләйді қатын, қар, *с а л д а қ ы*, қаншық, күң деп тілдейтін болды (Ә.Нұршайықов, Ертіс жағасында, 104).

САЛДАМА з а т. к ө н е. *Наурыз күні оқылатын арнаулы аят.* Молда-қожалар *с а л д а м а* оқып, наурызнаманың шымылдығын ашып береді (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 5, 30). Ол күні (наурыз күні) қожаларға оқытатұғын наурызға арналған кітап болады. Наурыз жайын ұқтыратын ол кітаптың атын «*С а л д а м а*» дейді (Мәшһүр Жүсіп, Алматы ақшамы, 26. 03. 1990, 3).

САЛДАУЫР з а т. *Аңға құрылған қақпанға байланатын, сүйретіп кете алмайтын салмақты зат (тас, шойын, ағаш т.б.).* (Ана тілі, 17. 04. 1997, 8). Суыр ініне кіре алмай жүріп, құйрығына *с а л д а у ы р* байлайды (Жұлдыз, 1971, №5, 97).

САЛДЫРАТ е т. *Шаршату, болдырту.* Бүркіт шамына тисең, шеңгелімен қолымды қатты сығып, білегімді *с а л д ы р а т ы п* тастайтын (Лен. жас, 14. 01. 1988, 1). Күрең төбелдің қорт-қорт желісі Шөкеңнің шымыр денесін *с а л д ы р а т ы п*-а қ тастапты (Қазақст., ауыл шаруаш., 1968, №12, 48).

САЛДЫРАТУ *Салдырат етістігінің қимыл атауы.*

САЛДЫРАТЫП үс т. *Қатты жүріспен, салып ұрып.* Өзінің тор жорғаның үстінде бір жамбастай қисайып, көшенің ортасымен *с а л д ы р т ы п* өткені сән-ақ (Жұлдыз, 1972, №4, 50).

САЛИХ с ы н. а р. *Адал, таза, кірсіз (адам). С а л и х* адамдарды ғана біз текті дейміз (Қаз. әдеб., 09. 08. 2013, 4).

САЛИЦИН з а т. х и м. *Қышқыл тектестердің бір түрі.* Талдың жапырақтарын жануарлар сүйсініп жейді. Бүршіктерінде бағалы емдік зат – *с а л и ц и н* бар (Қарқаралы, 85).

САЛҚАМ с ы н. ж е р г. *Сылқым, кербез.* Құлеке он бесінде *с а л қ а м* еді, Отызында – би, қырқында – дархан еді (Шал ақын, Өлеңд., 41). Қара үйдің түндігі *с а л қ а м* келіншектің жаулығындай тым шалқалап қалыпты (Ә.Кекілбаев, Үркер, 23).

САЛҚАМДЫҚ з а т. ж е р г. *Сылқымдық, кербездік.* Салқындыққа алқара күс тон киген, Салтанатқа салпы ерінді нар артып, *С а л қ а м д ы қ қ а* жорғадан өзге мінбеген (Мұрат Мөңкеұлы: Нар заман., 305).

САЛҚАМСОҚ... Сәрсен еріншек көтеріліп, *с а л қ а м с о қ* киімін шешті (Т.Тілеуханов, Көрші келіншек, 4).

САЛҚАУ с ы н. ж е р г. *Баяу, сылбыр, шабан.* Үйірлі қасқырдың жүгірістері өте *с а л қ а у*. Тым тоқ болуы да (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 259). Кәрі саусақтар *с а л қ а у* тарта бастады (Жыл он екі ай, 1978, 21).

САЛҚЫНЫ з а т. *Зардабы, кесірі, ызғары.* Қуан шалдың жиналыс үстінде бұның жағасына қол салғандай боп өршіп сөйлеуінде арадағы сол өкпесінің *с а л қ ы н ы* жатқан сияқты (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 223).

САЛМА[1] з а т. ж е р г. *Үйдің, қораның төбесіне салатын ағаш, сырғауыл.* Елу үйден он шақты кедей қостанып барып, *с а л м а* шабады (Ж.Тілепбергенов, Ізбасар, 141).

САЛМА[2] з а т. ж е р г. *Төбесіне салма қойып, оның үсті бір нәрсемен жабылған лапас.* Ішкөйлегі ағараңдап, қамыс *с а л м*

а н ы ң астында, кермеде қаңтарулы тұрған Елікжиреннің қасына барды (Ж.Кәрменов, Ақылбайдың әні, 14).

САЛМА[3] з а т. э т н. *Шаңырақтың тоғынынан сәндік үшін шашақтап түсіріп қоятын бау; аспабау.* Мұны *с а л м а* деп те атайды (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 29).

САЛМА: Салма алу [ілу]. *Жер қазып, оған қошқар немесе тайыншаның денесі (салма) тасталады да, жігіттер атпен шауып келе жатып, әлгіні іліп алып кету ойыны* (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 77). Қазақша күрес, тоғыз құмалақ, бәйге, жорға жарыс, *с а л м а а л у*, сайыс, көкпар, жамбы ату, қыз қуу, жаяу жарыс, садақ тарту т.б. спорт түрлері жаңа мазмұнға ие болып, жастарымызды тәрбиелеуге қызмет етуге тиіс (Лен. жас, 07. 05. 1976, 4).

Салма көже. *Қазандағы сорпаға, сүтке қамырды жұлып-жұлып салып, пісірген көже.* – Аманжан, түс төсектен, *с а л м а к ө ж е* іш, айналайын (М.Қуанышбаев, Тайталас, 21). Бір жілігін ажыратып, етін ұсақтап турап, өзі баппан жасайтын *с а л м а к ө ж е* пісірді (Ш.Құмарова, Әйел шырағы, 282).

Салма салды. э т н. *Қазақ үйді боран құлатып кетпес үшін, ұштары шаңғарақа байланған жіптің ортасына ауыр зат бастырып қою немесе үй ішіне қағылған екі қазыққа тартып байлап тастау.* Осы кезде арпалысқан боран келді. Күлшира үйге бақан тіреп, *с а л м а с а л д ы* (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 13).

САЛМАУ з а т. ж е р г. *Жыныс болып өскен қалың ағаш.* Бұл биіктей-биіктей қалың қарағай *с а л м а у ы н а*, сай-салаға иек артып жатыр (Ә.Хасенов, Жат жазасы, 45). Әлі де алыстағы жыра, сайлар, орман *с а л м а у л а р ы* үрей шақырып түнере түскен (Бұл да, 70).

САЛМАШЫ з а т. *Салма (арық) қазушы, салмамен егін суғарушы.* - Өзің тары екпеймін деп салма шаппадың, өз еңбегімізді бере алмаймыз, - деп *с а л м а ш ы л а р* бермейді (Ж.Тілепбергенов, Ізбсар, 141).

САЛПАҢҚҰЛАҚ... Әр қағаздың аяқ жағында жаңағы «*с а л п а ң қ ұ л а қ*» (тыңшы) пен көшірген хатшының қолы бар (Қ.Жұмаділов, Таңғ. дүние, 112).

САЛПЫНШАҚТЫ... Жүрегінде өріктің сүйегіндей мөп-мөлдір жауһар тасы бар, үш қатар *с а л п ы н ш а қ т ы* алтын сырға (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 440).

САЛ-СЕРІЛЕУ с ы н. *Аздаған салсерілік қасиеті бар.* Қасында Палман ауылының белгілі азаматы, өзі де *с а л - с е р і л е у* Қуат деген кісі еріп жүрген көрінеді (Ел аузы., 239).

САЛСҮЙЕК... Ал ауыл азаматтары енжар, *с а л с ү й е к* болған жердегі тіршілік те көңілсіз өте береді (Қаз. әдеб., 13. 09. 1974, 2).

САЛТАНАТ з а т. б о т. *Қазақстан селекционерлері өсіріп шығарған алма сорты.* Алманың көптеген сорттары бар. Олар: Алмалы, Жетісу, Алатау таңы, *С а л т а н а т* т.б. (ҚСЭ, 1, 278).

САЛТАНАТТЫЛЫҚ... Ол бұрынғы қайнағасының алдында кішік емес, қайта оның көзіне көбірек түсіп, қап-қара арық өңінен *с а л т а н а т т ы л ы қ* танытқысы келеді (Ұ.Доспанбетов, Ел есінен, 220).

САЛТАНАТТЫРАҚ с ы н. *Байлығы молдау, дәулеттілеу; жасау-жабдықтылау.* Зейнап Құнанбай аулынан бай, *с а л т а н а т т ы р а қ*, шынжыр балақ, шұбар төс Шорман тұқымынан шыққан (Аялы жандар, 119).

САЛТАЯҚ з а т. э т н. *Балалар ойыны.* Ойын аттары: *с а л т а я қ,* ауыртаяқ, жорғатаяқ, доп ойын, алты ала теке, орамал жастырмақ, тақия теппек, ақсүйек, маймұрын, соқыртеке, барыпқаш – осының бәрі ұпай ұтыс болады (К.Әзірбаев, Аңыз., 8). Кенен жасынан пысық болған. *С а л т а я қ*, ауыртаяқ, жорғатаяқ, орамал жасырмақ, тақия теппек, маймұрын, соқыртеке, қақпатас, асық, шекемтас тәрізді қойшылардың ұпай ойынымен өз қатарын ұтып жүреді (Жұлдыз, 1974, №5, 188).

САЛТӨСЕК з а т. ж е р г. *Ауруға ұшырап, ұзақ уақыт сартап болып төсекте жатып қалу.* Содан бері бір орында сарылып, *с а л т ө с е к* жатқанына үш жарым айдың жүзі (Жұлдыз, 1975, №4, 165).

САЛТТА... Міниіс ат, сауын сиыр, ұсақ малдардан басқа ұзын аяқты ірі қараларды Аралға *с а л т т а п* айдатып жіберген (М.Разданұлы, Алтай., 363).

САЛТТАУ *Салтта етістігінің қимыл атауы.*

САЛУСЫЗ с ы н. ***Салынбаған.*** Бешпетінің түймесі *с а л у с ы з,* белінде көнелеу әскери белбеу (Қаз. әдеб., 01. 11. 1974, 4).

САЛЫ... Реалбазаға өткізіліп жатқан *с а л ы н ы ң* мөлшері белгілі (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 187).

САЛЫҚШЫ з а т. *Салық салушы, салық жинаушы.* Жоғары-төменнен келіп, жататын тексеруші, есепші, қисапшы, тілші, өкіл, *с а л ы қ ш ы*, басшы атаулыдан әбден ығыр болған (Д.Досжанов, Жолбарыс, 446). Мұндай елдер соңғы кезде парашылар мен *с а л ы қ ш ы л а р д ы ң* қақтығысына ұшырап, түрлі төңкерістерге душар болатыны бар (Нұр Астана, 13. 11 2008).

САЛЫМ: Салым берді. *Той жасап, елге салым ойынын ойнатты.* Тоғыз күн ойын, тоғыз күн тойын өткізіп, ұлан-асыр жиын жасапты, *с а л ы м б е р і п т і*, көңіл көтеріпті (Д.Досжанов, Жолбарыс, 385).

САЛЫМГЕР з а т. э т н. *Салым ойынынң шебері, салымға қатысушы. С а л ы м г е р* көкпарды төрешінің алдына тастайды (Соц. Қаз., 02. 02. 1991, 7).

САЛЫМКЕШ з а т. с ө й л. ***Салымгер.*** – Белін жазып, ат үстінде анталап тұрған *с а л ы м к е ш т е р г е* тіл қатты (Д.Досжанов, Зауал, 148).

САЛЫМШЫ з а т. *Салым ойынының шебері, салымгер.* Өйткені ол атшы, аңшы көкпаршы, додагер, шабандоз, *с а л ы м ш ы* ғана емес, аттың жан дүниесін көз жанарынан түсінетін (Соц. Қаз., 05. 01. 1991, 6).

САЛЫҢҚЫРА е т. *Тағы да аздап салу, сала түсу* (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит, 8).

САЛЫҢҚЫРАУ *Салыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

САМ с ы н. к ө н е. ***Сұр.*** Алма мойын *с а м* үйрек Ана Еділден көксіген. Көлді тастап, қырға ұшса, О дағы бір тарланға жолығар (Шалкиіз: Жеті ғасыр., 1, 37).

САМАГОН з а т. *Орыс халқының қолдан жасалған арағы.* Бұл келіп жеткенде олар диірменшінің екі бөлмелі үйінің кіреберіс бөлмесінде бір шөлмек *с а м а г о н д ы* аяқтап, қыз-қыз қайнап отырған (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 11).

САМАРДАЙ с ы н. *Тілмар тәрізді, самаржақтау.* Бәрін бірдей *с а м а р д а й* қақсатып, жатық сөйлету көрнеу тіршіліктен алыс тәрізді (Лен. жас, 23. 12 1972, 4).

САМАРҚАН з а т. м и н. *Асыл тастардың сары түсті бір түрі.* Қызыл түсті лағыл, жақұт, гауһар, жасыл түсті замартас, көк түсті азурит, алтын түсті ақық, *с а м а р қ а н*, мөлдірлігі шыныдай алмаз т.т. тегіс түстелді (Білім және еңбек, 1974, №5, 26).

САМАРҚАУЛАН... Егер, қыран тым арық болса да, *с а м а р қ а у л а н ы п* аңға ұмтылмайды (Шопан сырласы, 300).

САМАСАУ с ы н. ж е р г. *Кемтар: есі дұрыс емес, жынды шалыс.* Әжіғали – ең кенжесі. Ауруға шалдығып *с а м а с а у* болып тынды (М.Қаназов, Арна, 39, 700).

САМАУРЫНШЫ з а т. *Самаурынға шай қанатушы, самаурын қоюшы адам.* (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб., 174).

САМТЫРА е т. ж е р г. *Қақсау, зарлау, сарнау.* – Немене, бұлар да сенің меншігіңде ме еді? – *С а м т ы р а м а*, сары, - деп ашу шақырды ақикөз (Ж.Мусин, Туған үй., 134).

САМТЫРАУ *Самтыра етістігінің қимыл атауы.*

САМЫЛТЫР з а т. *Желінген шөптің қалдығы; кәшек.* Қорадағы *с а м ы л т ы р д ы ң* арасынан қылтиып көрінген сүйріктерді жұлып жеп жүрген егіз лақ құлдыраңдап секірген күйі дереу анасының емшегіне жармасады (Қ.Омаров, Әке, 199).

САН з а т. ж е р г. *Теңдік, есе, санат.* Құдайдың құдіреті, оңдырмайын дегенде осылай болады ғой, *с а н* тимеске *с а н* тиіп, енді Ыбырай баласы ел билеген соң не қыларсың? (Б.Майлин, Таңд., 243).

САНА[1] з а т. *Жүз мың түменнен (1 милл. адамнан) құралған әскери топ.* Әр түмен он мың кісіден қырқылып, он түмен бір *с а н а* саналатынын еске алсақ, сол тұстың өзінде Ноғайлы елі миллионнан асып түседі екен (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 315). Алпыс *с а н а* қолға ие болған жас хан Ұлы жүз әскерінің бетін қайтарысымен, соңынан қуып берді (І.Есенберлин, Жанталас, 297).

САНА[2] м о д. к ө н е. *Байырғы поэзия тілінде жиі қолданылатын, шылау мәнді көмекші сөз.* Ай, Едіге, сен енді қайт, *с а н а*, Қайтып Еділ өт, *с а н а*. Еңсей биік боз орда Екейіп сәлем бер, *с а н а* («Едіге» жыры, 119). Тұмарымды ал, *с а н а* Біздің үйге бар, *с а н а*. Сағынып жүрген әкеме Тұмарымды беріп қуантып, Жүрекжарды ал, *с а н а* (Мәшһүр Жүсіп, Шығ. 10, 197).

САНА: Санасы сәптіреді. ж е р г. *Ақыл-ойынан адасу, есінен айырылу, сандырақтау. С а н а с ы с ә п т і р е п*, талықсып жатып, есін әрең-әрең жиғанда анық сезгені - әзір ажалға беріспей, лүп-

лүп соғып жатқан жалғыз жүрек екен (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 396). Әлде тағы да талықсып бара жатты ма, *с а н а с ы с ә п т і р е й* бастаған осы бір сәтте әлгі ызалы күлкі бұның өзіне де естілген сияқтанды (Бұл да, 417).

САНАГЕР з а т. ж а ң а. ***Идеолог.*** Ол осы істің жалынды жаршысы, жанкешті *с а н а г е р і* (идеологы) болды (Ж.Ысмағұлов: Жұлдыз, 1992, №1, 140).

САНАЛАУ *Санала етістігінің қимыл атауы.*

САНАТ з а т. а р. *Құрмет, атақ, дәреже.* Санда бар, *с а н а т т а* жоқ (Мақал).

САНАТТЫ с ы н. *Білім деңгейі жоғары, тәжірибесі мол, өз мамандығын терең меңгерген; категориялы.* Осы күндері жоғары *с а н а т т ы* мұғалімдер көп болғанымен, оқушының білігі төмен (Егем. Қаз. 19. 02. 2003, 5).

САНБАТ... Айшаны да кетіпті жау қан қылып, Оң бүйірін бара жатыр жандырып. Қараңғы түн. Алыста қыз. «*С а н б а т қ а*» Жетемін деп бір жығылып, бір тұрып (І.Есенберлин, Шығ. жин., 10, 41).

САНҒҰН з а т. к ө н е. *Әскери лауазымдардың дәрежесі кіші түрі.* Қаған орнынан тұрды. Ол тұрғанда орда толы сардарлар мен *с а н ғ ұ н д а р*, білгілер, шадтар мен еркіндер түгел тұрды (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 403). – Мені орда *с а н ғ ұ н ы* хуяндық Ван Кэға кездестіріңдер, - деді (Бұл да, 406).

САНДАЛ... Төстің *с а н д а л ы н* құмға тығып қойғандықтан, балға темірге емес, ағашқа тигендей, дыбыс әріден тұншығып естіледі (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл, 165). Әр шаһарға қарасаң, құрулы тұрған күзгі бар, Күзгіні көр де көзім көр! Самарқанд барсаң *с а н д а л* бар, *С а н д а л д ы* көр де тісім көр! (Ақсуат, 1, 279).

САНДАЛАҚ з а т. *Сандалған адам, сандалбай.* Бетін байқап қарасаң бұл қазақтың, Соқпағына түсті ғой дәл дозақтың. Ақыл айтсаң, алады бір жеріннен, Белгісіз есі шыққан *с а н д а л а қ т ы ң* (Шәкәрім, Шығ., 80).

САНДАН… Жарау аттар қыпша белденіп, дөңгелек *с а н д а н ы п* қызға ұқсап келетіні де осы кез (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 375).

САНДЫҚ: Сандық ашар. э т н. *Қыз ұзатарда, келін түсірерде жасалатын кәде.* «Кемпір өлгенге» - алты алады, «*с а н д ы қ а ш а р ғ а*» - жеті алады (Қаз. әдеб., 23. 08. 1974, 2).

САНДЫҚШАЛАН е т. *Сандықша тәріздену, төртбұрыштану.* Көптің қоршап тұрғаны – *с а н д ы қ ш а л а н ы п* қаланған қызыл шұбар тастар текшесі (К.Оразалин, Абайдан соң, 27).

САНДЫҚШАЛАНУ *Сандықшалан етістігінің қимыл атауы.*

САН-САПАТ с ы н. ж е р г. *Неше түрлі, сан салалы.* Сары ала күймеде *с а н - с а п а т* қиялға батып келе жатыр (Ә.Кекілбаев, Үркер, 216). Адам алдана білмесе, кеп-келте ғұмырында басынан кешіретін *с а н - с а п а т* тауқымет пен азапқа бір күн де төзе алмас еді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс., 235).

САНТИМЕТРЛЕ е т. *Сантиметрмен өлшеу.* Кеудесін, тұрқын, тірсегін, тіпті құйрығына дейін *с а н т и м е т р л е п* өлшеді (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл., 163). Әлдеқайдан линейка табылып, алдымен метірлеп, дециметрлеп, сосын *с а н т и м е т р л е п* өлшенді (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 152).

САНТИМЕТРЛЕУ *Сантиметрле етістігінің қимыл атауы.*

САНТИМЕТРЛЕН *Сантиметрле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Ол айтып яки сызып *с а н т и м е т р л е н е т і н*, қойыртпағы көп пәлсапа емес (Қ.Әбілқайыр, Текес., 136).

САНТИМЕТРЛЕНУ *Сантиметрлен етістігінің қимыл атауы.*

САҢ: Саңы ауды. ж е р г. *Барғысы келді, аңсары ауды.* – Қабира, сендердікіне барғым кеп *с а ң ы м а у ы п* тұр, - деді (М.Сқақбаев, Ұят тур., 105). Кейде *с а ң ы м а у с а*, оқуымнан шығысымен сонда кетем (Саятшылық, 190).

САҢҒАЛ с ы н. ж е р г. *Салаланған, биік, заңғар (тау).* Көкжиекке дейін күдері жон, қоңыр құйқалы шиыр, іркес-іркес сілемденген *с а ң ғ а л* таулар (Ә.Асқаров, Таңд., 297). Осы сәтте иттер ұласа үріп, бірін-бірі желіктіре шулап, ауылдың шығыс жағындағы жартасты *с а ң ғ а л* тауға қарай тартты (Қаз. әдеб., 06. 07. 1973, 4).

САҢҒУ... Оның (дуадақ) істейтін қайраты лашын нақ ілуге жақындай бергенде басына саңғып жібереді және көбінесе көзіне саңғиды! *С а ң ғ у ғ а* ұшыраған лашын енді қайтып дуадаққа жоламайды (С.Мұқанов, Өмір мект., 90).

САҢҒЫТТЫР *Саңғыт етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

САҢҒЫТТЫРУ *Саңғыттыр етістігінің қимыл атауы.*

САҢҒЫТУ... Құсты сипап отырып, түнде *с а ң ғ ы т у ғ а* үйретеді (А.Молдабергенов, Атамекен, 52).

САҢЛАҚТАНДЫР *Саңлақтан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Сірә, таза ауа мен тыныш ұйқы сау организмді лездің арасында *с а ң л а қ т а н д ы р ы п* жіберген тәрізді (К.Ахметбеков, Егіз қала, 228).

САҢЛАҚТАНДЫРУ *Саңлақтандыр етістігінің қимыл атауы.*

САҢЛАҚТЫҚ з а т. *Алғырлық, ұшқырлық.* Сәкеннің *с а ң л а қ т ы ғ ы* Мұхтардың мықтылығын мансұқтай ма?! (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 181). Ол ошарлы бала-шағасын өсіре жүріп, өзінің дегдар табиғи жаратылысымен, сөзгер *с а ң л а қ т ы ғ ы м е н* ел-жұртына сыйымды болып өткен кісі (Ж.Ахмади, Айтұмар, 509).

САҢМҮЙІЗДЕН е т. ж е р г. *Еркінсу, қағыну, құтыру.* Кешеден бері тіпті дәрежесі өсіп, атасының қасында әбден *с а ң м ү й і з д е н і п* алып еді (Қ.Жұмаділов, Сайгүл-р, 47). Жаз шықса, енді қайтып қыс түспейтіндей *с а ң м ү й і з д е н і п* қағынып кетеміз (З.Шәкенов, Күн көтеріл., 210).

САҢМҮЙІЗДЕНУ *Саңмүйізден етістігінің қимыл атауы.*

САҢЫЛАУЛАТ *Саңылаула етістігінен жасалған өзгелік етіс.* – Ауданнан келген уәкіл балам сенбісің? – деп күргейлене, сабалақтана ұйысқан қалың қасына сұқ саусақтан бақан тіріп, түнлік *с а ң ы л а у л а т қ а н* шал ілгері ұмсынды (С.Сматаев, Алғашқы асу, 83).

САҢЫЛАУЛАТУ *Саңылаулат етістігінің қимыл атауы.*

САҢЫРАУ: Саңырау құр... Қою жапырақты ормандарда құр тұқымдастардың ең үлкені – *с а ң ы р а у қ ұ р* тіршілік етеді (Құстар, 81). Үш орманды, екі жүздей ғана елік мекендейді. *С а ң ы р а у қ ұ р*, ақ құр, шіл т.б. құстар да азайған (Коммунизм таңы, 17. 02. 1968).

САҢЫРАУҚҰЛАҚША үс т. *Саңырауқұлақ тәрізді, саңырауқұлақ секілді.* Жауыннан кейін қаптаған *с а ң ы р а у қ ұ л а қ ш а* шоқ-шоқ тұрған үйлер, офистер бой көтеру үстінде (С.Оспанов, Сопы., 278).

САҢЫРАУЛЫҚ... Мақсатым – *с а ң ы р а у л ы қ т а н* құтылу (Т.Нұрмағамбетов, Ата қоныс, 22).

САПАҚ[1] з а т. *Күн батып бара жатқан мезгіл, кешкі кез.* Сәдірбек ақ таяққа сүйеніп, кешкі *с а п а қ т а* селдір сақалын қызыл нұрға бояған Тілеуқұл биге көз тікті (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 17).

САПАҚ[2] с ы н. *Ешкіге ғана тән, сарғыш қоңыр түс.* Сонымен қатар бөрте, шұбар, *с а п а қ* түстер – тек ешкіге ғана тән түстер (Қаз. әдеб., 2, 128).

САПАЛАҚ з а т. *Жауып тұрған жапалақ-жапалақ ірі қар.* Құйтымдай балаларға дейін ақ *с а п а л а қ т ы ң* ішінде бақырып, жылап өтіп жатыр (С.Жүнісов, Заманай., 131).

САПАЛАҚТА е т. *Жапалақ-жапалақ қардың үстірмелетіп жаууы.* Иә, шынында да үшінші күні *с а п а л а қ т а п* қар жауғанды (Лен. жас, 13. 12. 1972, 1).

САПАЛАҚТАУ *Сапалақта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қар *с а п а л а қ т а у ы н* қояйын деді.

САПАН з а т. *Қамыстың сабағы.* Ұшқыр торы атпен жортқан Ұрқия *с а п а н ы н* бел ортасына дейін қалың қар басқан үкілі сары қамыстың жанынан жалғыз өте берді (С.Жүнісов, Ақан сері, 211).

САПАНДАП..? *С а п а н д а п* жайнамаз жайып, дін өсиеттерін уағыздап, аят оқып, дұға жазып, қазірет-дамолдалар жүр (Т.Мәмесейт, Таудан., 15).

САПАР з а т. *Мұрттың шалғысы, қиығы.* Таңқита қырған мұртының ұртынан төмен созыла салбыраған ұзын *с а п а р ы* топтала қадалып тұрған сүліктерге ұқсайды (С.Мұқанов, Мөлдір., 262). Қарасам: ұзын қалың қара сақалы кеудесін жапқан, мұртының төмен салбыраған екі *с а п а р ы* асылып тұрған кішігірім жыландай (Бұл да, 420).

САПАРЛА... Содан кейін ондай жақсылықтың жөні бір келмеді ғой. Пойызбен жүрдік, автобуспен *с а п а р л а д ы қ* дегендей (Ә.Асқаров, Таңд., 75).

САПАРНАМАЛЫҚ с ы н. *Сапарнамаға қатысты, сапарнамаға тән.* Поляктың саяси қайраткері А.Янушкевич *с а п а р н а м а л ы қ* күнделігінде Құнанбайдың қайраткерлік тұлғасы туралы жазады (Қаз. әдеб., 09. 08. 2013, 4).

САППА е т. *Былқ етпеу, ұялмау, саспау.* - Әне, баланы жаман үйрететін өзің. Бетімен жібергеннің жазасын тартсаң да, *с а п п а й с ы ң*, - деп бір жағынан оны қатыны шаужайлайды (С.Торайғыров, Таңд. шығ., 237). – Түн, *с а п п а й д ы* екенсің байғұс, - деді. Бірақ бұл жолғы үнінде жазғырудан гөрі «рахмет жауғыр, әйтеуір барып келші» деген қолқасы үзірлірек естілді (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 275).

САППАСТЫҚ з а т. *Бейғамдық, қаперсіздік, қайғысыздық, уайым жемеушілік.* Әкесінің осыншалық *с а п п а с т ы ғ ы н а* әрі сүйсінді, әрі «осының есі дұрыс па» дегендей қауіптенді (О.Бөкеев, Өз отыңды., 42).

САПСЫ е т. ж е р г. *Жуу, шайқау.* Сосын көк пиязды шелектегі суға *с а п с ы п*, көтеріп кеп, Қажымұраттың алдына тартты (Қ.Ысқақ, Тұйық, 90).

САПСЫМАЛА е т. с ө й л. *Ары-бері қозғау, аударыстыру; сапсы.* Кепсер басына *с а п с ы м а л а п* суытқан салмадан кішкене ғана ауыз тиіп, піскен-піспегенін байқады (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 41).

САПСЫМАЛАУ *Сапсымала етістігінің қимыл атауы.*

САПТАЛ е т. ә с к. *Сапқа тұр д. м. (Бекітіл. термин., 71).*

САПТЫҚ... Әр рота жас қабырдың тұсынан *с а п т ы қ* қадаммен қарыштай басып, бөлек-бөлек өте бастады (Н.Ақыш, Бейуақта., 70).

САПЫҚАП з а т. *Сапыны салып жүретін, арнайы жасатылған қап.* Жас баланы әсіресе қызықтырған батырдың кісе белбеуі еді: оқшантайы бар, *с а п ы қ а б ы* бар, шақша сауыты бар екен (Қаз. әдеб., 02. 02. 1979, 3).

САРАБА з а т. к ө н е. *Әйел баскиімдерінің бір түрі.* Демек, «орайбек» сөзінің мағынасын басқадан іздемеу керек. Сәукеленің, қарқараның, қасабаның, *с а р а б а н ы ң* жалғыз бізбен тіккен кестесін осылай атайтынын жұрт бүгін де білсе керек-ті (Соц. Қаз., 01. 04. 1991, 4).

САРАБДАЛДЫҚ з а т. 1. *Байсалдылық, салмақтылық.* Бекмұқанда қазымырлық, тіпті салқынқандылық, *с а р а б д а л д ы қ* басым көрінеді (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 20). Төтеннен бұрқ еткен ашуын ақылға жеңдіріп, сары тіс *с а р а б д а л д ы ғ ы н а* бақты (Ә.Сарай, Атырау, 6). 2. *Қырағылық, әккілік.* Қойдың құлағындағы сырғаның ізін байқап қап, *с а р а б д а л д ы қ* танытқан еді (Әдеб. айдыны, 04. 09. 2008, 8).

САРАЛА[1] з а т. *Бетіне майы шығып тұрған құрт көже.* Бұл жақ *с а р а л а* деп атайтын бетінде сары майы қалқыған құрт көженің бір кесесін тастап алды (Береке бастауы, 77).

САРАЛА[2] е т. *Бұлғау, ластау; саралаласатпақ ету.* Адам мен айуанның *с а р а л а м а ғ а н*, ластамаған жері қалмапты (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 147).

Сарала етек. *Етегі (көйлегі) кір-кір (әйел).* Ауылдың *с а р а л а е т е к* сарпылтаң көп бәйбішесінің бірі болып шыға келді (Ә.Асқаров, Таңд., 421).

САРАЛЖЫН з а т. *Жүні бағалы, асыл тұқымды қой түрі.* Шаруашылық бойынша үш отарда 2072 *с а р а л ж ы н* саулық қойы бар. *С а р а л ж ы н* қойын өсіріп, оны көрші шаруашылықтарға сату ұйғарылған (Коммунизм жолы, 22. 01. 1970). Біздің совхоз жүнінен кілем тоқитын асыл, тұқымды *с а р а л ж ы н* қойын өсіретін шаруашылық екенін жоғарыда айттым (Коммунизм жолы, 18. 02. 1969, 3).

САРАЛЖЫНДЫ с ы н. *Саралжын өсімдігі өскен, саралжыны мол.* Саясыз *с а р а л ж ы н д ы* құмдауытта Шомылып шоғайнаға, шырмауыққа, Бишара өліп-өшіп келе жатыр Кес-кестеп ұстай алдым бейуақытта (Қ.Шаңғытбаев: Қаз. әдеб., 09. 06. 1989, 5).

САРАМАН с ы н. 1. *Майталман.* 2. *Таңдаулы, іріктелген, мықты.* Т.Момбеков – Созақ жерінің Сүгір, Бапыш секілді *с а р а м а н* күйшілерінің шығармаларын құлпыртып, көп жағдайда тың сапа қосып, түрлендіріп жеткізген шебер (Қаз. әдеб., 03. 11. 1972, 4).

САРАМАС[1] з а т. в е т. *Малдың басы ісіп кететін, өте жұқпалы ауруы* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру., 191). Ентігіп ері жатыр мұрны терлеп, Бұқадай көктемдегі мала басқан. Жер тіреп тұмсығымен жатыр терлеп Жазылған жылқы құсап *с а р а м а с т а н* (Таңжарық: Егем. Қазақст., 30. 10. 2002, 13). Кім біледі, малға келген қарасандай елге тағы да оба, әлде *с а р а м а с* сияқты бірдеме келіп қалған болар (Өркен, 13. 01. 1990, 7).

САРАМАС[2] с ы н. *Түк білмейтін, түлей, ақылсыз.* Бұлдайтын кәделі деп жармасты, Көрмеді серілерден *с а р а м а с т ы*, Қыздардай кесте тіккен келістіріп, Қиналып терін сығып, табар нәшті (М.Әлімбаев, Көңіл күні, 11). «Ешкімнен ештеңе үйренбедім», - деп ақ безер де көк безер танатындар саппас *с а р а м а с т а р* ғана шығар (Бұл да, 205).

САРАМАСТЫҚ з а т. *Ақылсыздық, ақымақтық.* Ж.Шаяхметов, А.Қойшығұлов НКВД орындарынан келген еді, сондықтан да олар *с а р а м а с т ы ғ ы н* істеп тынды (Егем. Қаз., 08. 12. 1994, 2).

САРАМЖАЛДЫҚ з а т. *Пысықтық, ысылғандық, тәжірибелілік.* Сақып та *с а р а м ж а л д ы ғ ы н* жасап: «Қымызға қансаңдар шайды жаңалайын», - деп лып ете қалды (М.Қуанышбаев, Тайталас, 42). Шағын ғана бойы бар, екі бетінің ұшы нарттай жанған, ақ сары реңдес жеңгейдің *с а р а м ж а л д ы ғ ы н а,* кең пейіл, келісімді сөздеріне Әзім семьясы қоғадай жапырылысып, ілтипатын білдіруде (Бал дәурен, 89).

САРАМЫС с ы н. с ө й л. ***Сарамжал.*** Ең алда аң аулауға үйретілген сұңқарларды, сілеусіндерді, қабыландарды алып, *с а р а м ы с* жігіттер жүретін (Ә.Әлімжанов, Отырардан., 145).

САРАПШАҢ... Күнше күюден, желқақты болудан және шаң-тозаңнан қорғау үшін бетке жауып жүретін төр перде – *с а р а п ш а ң* (ҚСЭ, 2, 318).

САРАПШЫН қ. ***Сарапшаң*** (Кирг. русс. сл-р, 1903, 178).

САРАСКЕР з а т. к ө н е. *Бес жүз жауынгердің басшысы.* Сегізіншіден: мыңбасы, *с а р а с к е р*, жүзбасы сайлансын (Р.Аманкелдиев, Батырдың., 41).

САРАШЫ з а т. ж а ң а. ***Редактор.*** Сонда да *с а р а ш ы* автордың өзімен ақылдаса отырып, керек тұстарын байытады, қоюлатады (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 56). *С а р а ш ы н ы ң* қайда да сарашы екені бұл мекемеде де дәлелденгендей (Бұл да, 60).

САРАШЫЛЫҚ з а т. ж а ң а. ***Редакторлық.*** Өйткені ол аты аңызға айналған әйгілі бас редакторлар Ш.Мұртаза мен С.Бердіқұл секілді *с а р а ш ы л ы қ* өнердің теңдессіз мүмкіндіктерін ашты (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 53). Басылымның жеті атасын басқарған кісінің бәрі бірдей *с а р а ш ы л ы қ т ы ң* сардары деңгейіне көтеріле алмайды (Бұл да, 61).

САРБАЗША үс т. *Сарбаз тәрізді, сарбаз сияқты.* Тал-теректер қарауылша қаздиып, шыршалар *с а р б а з д а р ш а* сап түзеген (Д.Рамазан, Жылап аққан., 40).

САРБАЛАҚ з а т. б о т. *Шөл-шөлейтті жерлерде өсетін бұта.* Ылғи шөлейт, қақ жерлер артта қалуда. Селдір сексеуіл, *с а р б а л а қ*, қызылша т.б. бұталар көрінеді (Халифа Алтай, Алтайдан., 138).

САРБАС: Сарбас жылан. *Басы сары, уы жоқ жылан түрі.* Халық танымында жыланды сұр жылан, *с а р б а с ж ы л а н*, ордалы жылан, оқжылан деп түр-түрге бөліп қарайды (Қаз. этнография., 2, 509).

САРБӨЗ з а т. *Кенептен тоқылған мата.* Қазақ шаруасы кенептен тоқылған матаны – *с а р б ө з* дейді. Ақсұп дегені мақтадан тоқылған болуы керек (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 66).

САРБҰҒАЛА е т. *Сарбұға салу, сарбұға қосу д.м.* Кәрі әже жайлауға көшер алдында абысын-ажын жұртын жинап, жас уыз қосқан, *с а р б ұ ғ а л а ғ а н* нән табақ етін ортаға қойған (Қаз. мұғалімі, 01. 05. 1972, 4).

САРБҰҒАЛАУ *Сарбұғала етістігінің қимыл атауы.*

САРГІДІРЛЕУ с ы н. *Аздап саргідір тартқан, егделеу.* Үйден басына дағарадай ақ күндік ораған *с а р г і д і р л е у* әйел шықты (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 6).

САРҒАҚ... Тамылжыған тамыз нұрымен *с а р ғ а қ* тартып, толқып тұрған дән теңізін күйдіріп, ыстық керімсал соқты (Лен. жас, 23. 09. 1976, 2).

САРҒАЛДАҚ... *С а р ғ а л д а қ т а р*, қараторғайлар жеміс ағаштарындағы өте пісіп кеткен немесе шіруге айналған жұмсақ алмұрт, алма, қора өріктерді сүйсіне жейді (Ж.Төреходжаев, Қанатты., 79). Жоңғар Алатауындағы айталық, алма ағаштардың арасында *с а р ғ а л д а қ* деген құс өседі (Егем. Қаз., 07. 11. 1992, 5).

САРҒАН з а т. б о т. с ө й л. ***Итсигек.*** Кейде арпаған, қияқ, қау шөпті, кейде тек *с а р ғ а н* ғана өскен, ал кейде тіпті басар, қараған, тобылғы жапқан адыр, төбе, ұшы-қиыры жоқ белестер тілгілеп өткен (І.Есенберлин, Алмас., 207).

САРДАП... Баяғы замандардан қалған көне архитектуралық мавзолейлер мен *с а р д а п т а р*, қорғандар қазіргі таңда

жақсы есеппе алынған ғой (Ж.Аупбаев, Жандармда., 94).

САРЖАҒАЛ с ы н. *Сарысы басымдау жағал (түс). С а р ж а ғ а л* ешкіні қашан да қойдың алдынан көресің (Лен. жас, 17. 08. 1997, 4).

САРЖАҒАЛДАН е т. *Қошқылдау сары түске ену.* Белестердің жиегі *с а р ж а ғ а л д а н ы п*, маңдайына дөп-дөңгелек қып-қызыл мөр басып алғандай (Лен. жас, 19. 12, 1971, 2).

САРЖАҒАЛДАНУ *Саржағалдан етістігінің қимыл атауы.*

САРЖАЛҚЫНДАН е т. *Саржалқын түске ену, сарғыш тарту* (М.Қаназов, Арна, 85).

САРЖАЛҚЫНДАНУ *Саржалқындан етістігінің қимыл атауы.*

САРЖАН з а т. ж е р г. *Қарағайды шөркелеп кесіп, жарып жиып қойған үйінді.* Сырғауыл қашаның іші-сырты жал-жал отын: текшелеп үйген сап-сары ірімшіктей қарағай *с а р ж а н н а н* шайыр иісі лап етті (Қ.Ысқақ, Ақсу., 5). Бесқалмақ төсегінің айналасы бетін қар басқан шөп, кесілген *с а р ж а н* ағаш, үйілген тал, қайың (Ж.Жұмаханов, Шұбартау., 52).

САРЖОЛАҚ с ы н. *Сары түсті жолақ.*

САРЖОЛАҚТАН е т. *Сары түсті жолаққа айналу, саржолақ болу.* Есік алдында шаңнан *с а р ж о л а қ т а н ы п* жаңа «Жигули» тұр (Ш.Орынбаев, Өмір., 87).

САРЖОЛАҚТАНУ *Саржолақтан етістігінің қимыл атауы.*

САРЖОЛТАЙ с ы н. с ө й л. ***Қужолтай.*** ≈ Серігім *с а р ж о л т а й* біреу болып шықты, аңнан бос қайттық.

САРЖҰЛДЫЗ... *С а р ж ұ л д ы з д ы ң* шаңқиып тууынан бағана қабағат қорқып еді (А.Жүнісов, Өмір ізі, 64).

САРИ *з а т. Үнді әйелдері киетін киім.* – О, қасиетті, ұлы Шива, қабыл алам өзің жіберген ажалды, - деп үстіндегі *с а р и ы н* сыпырып тастайды (Ә.Әлімжанов, Жаушы, 76). Үндінің әйелдері ашық түсті *с а р и*, ерлері таза ақ көйлек киіп келеді екен (Ә.Әлімжанов, Отырардан., 187).

САРҚЫНДЫ з а т. а у ы с. *Қу, айлакер.* Қанша жерден *с а р қ ы н д ы* болса да, аламан жан сасқалақ. Бір белгі қалдырмауы мүмкін емес қой (С.Сматаев, Бұлақ, 80).

САРҚЫРАМА з а т. т а б у. ***Өзен.*** Бұл сөздердегі *с а р қ ы р а м а н ы ң* – өзен, сылдыраманың – қамыс, маңыраманың – қой, ұлыманың – қасқыр, жаныманың – пышақ, білеменің – қайрақ екенін біле қояды (Қ.Толыбаев, Бабадан., 183).

САРЛАН з а т. з о о л. *Денесін сарғыш сұр түсті қабыршақтар жапқан, жылан тәрізді, аяқсыз кесіртке; сарыбауыр. С а р л а н* тау етектерінде, сайларда, баубақшаларда тіршілік етеді (Қазақст. жануар., 103).

САРМАҢЫЗДАН е т. *Астықтың сарғайып, бас ала бастауы.* Атыздың суы тартылып, *с а р м а ң ы з д а н а* бастаған шағы (Қаз. әдеб., 04. 08. 1972, 1).

САРМАҢЫЗДАНУ *Сарманыздан етістігінің қимыл атауы.*

САРМОЙНАҚ: Сармойнақ пышақ қ. ***Бұйдапышақ.*** Бұйдапышақты *с а р м о й н а қ п ы ш а қ* деп те атайды (ҚСЭ, 2, 519).

САРНА... Ырғақтан шығарылған кереге, уық ағаштарын тазалап *с а р н а й д ы* (Қаз. тіл. ерекш., 189).

САРНАЛ *Сарна етістігінен жасалған ырықсыз етіс. С а р н а л ы п* болған кереге екі рет жосаланады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1969, №7, 60).

САРНАЛУ *Сарнал етістігінің қимыл атауы.*

САРНАМА з а т. к ә с і б. *Бақсының айтатын бәйіті, жыры.* Бақсы: - Асқар-асқар тауға көш, Ағыны қатты суға көш! – деп басталатын *с а р н а м а с ы н* айтып, саптыаяқтағы суды төрт жағына бірдей бүркіп шығады (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 181).

САРНАУ *Сарна етістігінің қимыл атауы.* Бұдан соң кереге ағаштарын тазалап сарнайды. *С а р н а у* дегеніміз керегенің бас жағын, уықтың қарын сай-сай етіп сызықтау (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері, 97).

САРПОСТА е т. *Тұтқынды атқа мінгізгенде екі аяғын аттың бауырынан бір-бірімен қосақтап байлау.* Әлгі бажыгер қытайды өз атына *с а р п о с т а п* мінгізіп алып, бір топ адам айқұлақтанып жетті (М.Разданұлы, Алтай., 278).

САРПОСТАУ *Сарпоста етістігінің қимыл атауы.*

САРПЫЛ з а т. с ө й л. ***Тырпыл.*** Күресіннен қайтқан башмақ *с а р п ы л ы* баспалдақта біраз аялдады (Қ.Ысқақов, Қараорман, 217).

САРПЫШТАҚ з а т. *Бүркітке ұқсас қыран құстардың бір түрі.* Бүркітті ұшып жүргенде қарақұстардан (әсіресе бүркітке ұқсас *с а р п ы ш т а қ*, су бүркіттерінен) ажырататын ерекше белгі – құйрығы мен мойнының ұзындығы (Саятшылық, 65).

САРСАПАҚ з а т. *Көріксіз сары адам.* Не, со *с а р с а п а қ қ а* сөзіңізді қор қылмақпысыз? (Ә.Ыдырысов, Таңшолпан, 346). – Енді қайттік?! Зәкеңді бір *с а р с а п а қ қ а* солай қор ғып жіберіп отырамыз ба?! (Бұл да, 357).

САРСУ//САРЫСУ з а т. *Ірімшік қайнатқанда қалатын сары түсті қоймалжың.*

САРТ: Сарт ер. қ. ***Қоқан ер.*** Қас ер – ерлер үшін, ал *с а р т е р* немесе қоқан ері – әйелдер үшін арналған (Білім және еңбек, 1986, №1, 32).

Сарт қауын. *Сарттар (өзбектер) көп егетін қауын түрі.* Қауын түрлері: *с а р т қ а у ы н*, қыш қауын, ала қауын, қара қауын, сары қауын, май қауын, ақ қауын, пұшық қауын т.б. (Қаз. тілі тарихы., 1, 201).

САРТАҚЫМ с ы н. *Әбден шыныққан, көнпіс, төзімді; қу.* Сондықтан, ол қауіпке де сақадай сай *с а р т а қ ы м д а р* ғой (Лен. жас, 19. 12. 1973, 3).

САРТӨСЕК: Сартөсек болды. *Қайғырып немесе ауырып төсекке ұзақ жатып қалды.* Жалғыз баласының қайғысы қабырғасын қайыстырып, *с а р т ө с е к б о п* сарғайып жатып алыпты (Ел аузынан, 80).

САРТ-СҰРТ з а т. *Бестастың оныншы кезекте ойналатын сатысы.* Оныншы кезек – «*с а р т - с ұ р т*». Мұнда бірлік сияқты әрбір тас жеке-жеке қағып алынады. Бірақ қақпа тас пен жерден алынған тастың бір-біріне соғылған даусы естілуі керек (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 49).

САРТТЫҚ з а т. *Сарт болғандық, сарттың қылығын істегендік. С а р т т ы ғ ы* сары құлақ білінеді, Көргеніңмен ұрлық жақыныңмен. Күшікті еркелетіп қоя берсең, Бір күні тістей алар тақымыңнан (Құланаян Құлмамбет, Сөзімнің., 34).

САРТШЫЛАП үс т. *Сарт дәстүрлерін сақтап, сарт тілінде сөйлеп.* Бұхар, Мекке, Мәдина, Стамбулдарда оқып қайтқандарымыз да бар, солардың бәрі елге ноғайшылап, арабшалап, *с а р т ш ы л а п* қайтып жүр (Ана тілі, 05. 04. 1990, 7).

САРША[1] з а т. к ө н е. ***Тамыз.*** *С а р ш а* айы кейде тамыз деп те аталынады. Шумерлік миф бойынша Таммуз - өсімдіктер құдайы (Азамат, 22. 03. 1990, 8).

САРША[2] з а т. *Бүркіттің еркегі: еркек бүркіт.* Бүркіттің еркегін қазақ *с а р ш а* немесе шәулі, ұрғашысын ұябасар деп атайды (Қаз. этнография., 1, 564). Бұрын түскен қанды көз әдетін істеп үлгергенше мынаның *с а р ш а с ы* түлкінің басына қона қалған болу керек (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 108).

САРШЫЛАП үс т. ж е р г. *Әрең, ұзақ, біртіндеп.* Кәрілігінен *с а р ш ы л а п* тойынған бұзаулы сиырдың аяғын мұрнағы күні ат теуіп мертіктірген болатын (Қ.Мұқажанұлы, Ортеке, 144).

САРЫ: Сары акация. *Акацияның гүлі сары түсті түрі.* Кейбір өсімдіктерде, мысалы, меңдуананың қорабының беті қақпақша тәрізді жабылып тұрады. Ас бұршақ пен *с а р ы а к а ц и я н ы ң* жемісі бір ұялы деп аталады (Ж.Әбиев, Биология., 69).

Сары бие. п е р и ф р. ***Самауыр.***

Сары жұрт. *Әбден ескірген, шөбі желініп біткен жұрт.* Ала жаздай ел жайлаған жайлаудың *с а р ы ж ұ р т ы н а* алсындап қайта шыққан көк балауса беткейлері көзге алыстан шалынады (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 8).

Сары жұрт тартты. *Сарғайды, сүреңсізденді.* Айнала *с а р ы ж ұ р т т а р т ы п*, оқта-текте құйын қуалаған қаңбақ көшеді (М.Құмарбекұлы, Жер иесі, 125).

Сары кезік. м е д. *Сүзек ауруының созылмалы түрі. С а р ы к е з і к* – ұзақ ауру (Ана тілі, 28. 06. 1990, 5).

Сары сүйек жегжат. *Ежелден құдажегжаттығы бар.* – Ежелден *с а р ы с ү й е к ж е г ж а т ы м ы з.* Өздері де қақсоқпен жұмысы жоқ, құдай деген адамдар (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 15).

САРЫАҒАШТЫ с ы н. *Сарыағаш өскен, сарыағашы мол* (Т.Жақыпбайұлы, Асан ата, 26).

САРЫАЛА: Сарыала қамшы. *Сабы сары жезбен әрлеп, сәндеп жасалған қамшы.* Ал ерлер қамшысының сабына темірден бауыр салып, қайыспен немесе жезбен орап сақиналайды. Мұндай қамшыны «*с а р ы а л а қ а м ш ы*» деп атайды (Шаңырақ, 34). Ұсақ қолөнерді күнделікті тұрмыстық қажетіне

кәсіп еткен қазақтар атжүргіштің, *с а р ы а л а қ а м ш ы* н ы ң сабын тобылғыдан әшекейлеп жасаған (Қаз. әдеб., 26. 08. 1988, 3).

САРЫАТАН з а т. з о о л. *Мамырмаусым айларында тіршілік ететін қоңыз түрі.* Бәбісек ғалымдардың есептеуінше, бір күнде қырыққа жуық көккаска шегіртке, елу шақты *с а р ы а т а н*, бес зауза қоңызын жейді екен (Ана тілі, 18. 04. 2013, 5).

САРЫАЯҚ: Сарыаяқ болды. *Өсті, үлкейді, әлденді.* Мезгіл күзге айналып, қоянның көжегі *с а р ы а я қ б о л а* бастаған уақытта үш жас ителгіні аңға алып шыға бастадық (Ә.Көшімов, Жас аңшы, 74).

САРЫБАЛАҚТАН... Елдің бас көтерер ер-азаматы пішен шауып, шошаққа салынған пішенді қора басына тасып, бір жағынан *с а р ы б а л а қ т а н ы п* пісіп қалған егін орағына қамданып, қызыл танау болып жатқан қауырт шақ (С.Омаров, Қызыл арай, 123).

САРЫБАУЫР з а т. з о о л. *Сарлан кейде осылай да аталады. С а р ы б а у ы р* – зиянсыз бауырымен жорғалаушы, баубақшалардағы зиянкестерді жеп пайда келтіреді (Қазақст. жануар., 103).

САРЫБӨРТПЕ... Жемнің осы мөлшердегі суға шайылған түрін «*с а р ы б ө р т п е*» деп атаған. Бұл қайырып отырған және бар күйінде аңға салынып жүрген құстарға берілетін жемнің бір түрі (Ж.Бабалықов, Қырандар, 48).

САРЫЖАСЫН з а т. к ө н е. *Садақ оғының бір түрі.* «Сол» деп бас изегенінше әлгі жас батыр иығындағы қос жауырын садағын қолына алып, адырнасына *с а р ы ж а с ы н д ы* тірей бастады (С.Сматаев, Елім-ай, 25).

САРЫЖҰЛДЫЗ з а т. а с т р. х а л қ. ***Есеккырған.*** Әкесі айтқан *с а р ы ж ұ л д ы з д ы* бетке алып, Сапаш суыт жүріп келеді (Ж.Кәрменов, Ғашық., 25). Есеккырған немесе Асқақ жұлдыздың (Юпитердің) түсі сары болғандықтан оны халық кейде *С а р ы ж ұ л д ы з* деп те атай береді (С.Сәрсенова, Астрономия терм., 73).

САРЫКӨБЕ с ы н. *Сарғыш тартқан, сарғайған.* Жаз өтіп, *с а р ы к ө б е* күз келді. Көшеде сусыған сары жапырақ көбейіп, жаңбыр жауып құйды кеп (Жалын, 1974, №2, 71).

САРЫЛЫҚ... Ғайшаның *с а р ы л ы ғ ы* мен көзінің үлкендігі ғана әкесіне тартқан (С.Алдабергенов, Жаңару, 157).

САРЫМСАҚТАЙ с ы н. *Сарымсақ сияқты, аппақ, жұп-жұмыр.* Келіншек – жас жауқазын, *с а р ы м с а қ т а й*, Қыздар да пісіп отыр қауыншақтай, Ақ тамақ, алма бетті арулар жүр Қыдыртқан бақалшылар сабыншақтай (І.Жансүгіров, Шығ., 500).

САРЫНСУ з а т. к ә с і б. *Егіннің (бидайдың) үшінші суарылуы. С а р ы н с у ы* бидайдың сағақ тарта бастағаннан кейін мойынсуынан кейін беріледі (Қазақ тілі., 165).

САРЫСУ[1] з а т. в е т. *Түйенің сарғыш сұйықтыққа толып кететін жұқпалы және созылмалы ауруы.* Қазіргі уақытта жоғарыда айтылған аурулардың басым көпшілігі, мәселен, мәлік, күл, топалаң, *с а р ы с у*, қатпа, кебенек т.б. кездеспейді деуге болады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногенез., 160).

САРЫСУ[2] з а т. с ө й л. ***Садыра.*** *С а р ы с у* іркілген ат қораның іші тұншығардай қапас, тымырсық еді (С.Мұратбеков, Дос ізде., 261).

САРЫСУ[3] *Сарыс етістігінің қимыл атауы.*

САРЫПІСІРІК з а т. б о т. *Шөлшөлейтті, тастақты жерде өсетін өсімдік.* Тибеттің көп жерінде *с а р ы п і с і р і к* өседі, бұл сарлыққа жұғымды шөп (Халифа Алтай, Алтайдан., 49).

САРЫШАЯНША ү с т. *Сарышаян тәрізді.* Сұм неменің бұл *с а р ы ш а я н ш а* шағып алған сөзіне шамданып қалды (Ә.Байбол, Теміржол., 180).

САС з а т. в е т. *Мал сырқатының бір түрі. Жұқпалы емес. Сиректеу кездеседі. Көбіне ат-көлікте болатын кінәрат* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру., 82).

САСКЕҢІРДЕК: Саскеңірдек болды. *Тамақты мөлшерден артық ішкендіктен кекірігі азды д.м.* Аса тойғызып жіберсе, *с а с к е ң і р д е к б о л а д ы*, тым ашықтырса, азып кетеді (Қаз. әдеб., 09. 04. 1982, 14).

САСҚАЛАҚСАРЫ з а т. с ө й л. *Бүркіттің тегі нашар бір түрі.* Бұл – түк алмайтын, тышқаннан басқа ауқаты жоқ, «*с а с қ а л а қ с а р ы*» деген тексіз бүркіт (Ш.Айманов, Қыран тур., 50).

САСПАСТЫҚ з а т. *Асықпайтындық, саспайтындық.* Дүние өртеніп бара жатса

да парық қылмайтын *с а с п а с т ы ғ ы* тек соңғы жылдарда шілдің қиындай пышырап бопсалана бастаған (О.Бөкеев, Үркер, 114).

САСЫҒЫТ з а т. к ө н е. *Ұрланған заттан түскен пайда.* Ұры ұсталса, ұстаған адам оның жейде-дамбалынан басқасының бәрін тартып алады. Ұрланған заттан түскен пайда *с а с ы ғ ы т* деп аталынады (ҚазССР ҒА Хабарлары, 1975, №1, 36).

САСЫҚ: Сасық жын. э т н. *Зияны тиетін, ауруға ұшырататын жын.* Бақсы: - Әлмерек батырдың қамшысын алып келіндер. Мына баланы *с а с ы қ ж ы н* иектеп, буып алыпты, - деді (Қ.Тоғысбаев, Бабадан., 35). – Тиіспеңдер, - деді қариялар, - мына кісі үлкен бақсы. Мұсабектің *с а с ы қ ж ы н ы* бар деуші еді, бәлкім соны байқаған шығар (Бұл да, 101).

САСЫМА з а т. с ө й л. ***Сасықтабан.*** Сиыр, қой, ешкі сияқты аша тұяқты малдардың тұяғының арасы қабынып, іріндеп, ісіп ақсайтын ауруын *с а с ы м а* (айырма) дейді. Ісік тұяқтың арасынан басталып, оның көбесіне тарайды. *С а с ы м а* малды сазды, ылғалды жерге жаюдан болады (Жетісу, 22. 11. 1963, 4).

САТҚАҚТА е т. *Сиыр малының әр жерге бір тышуы; садыралау.* – Басқа жер таппағандай нақ осы жерге, нақ бүгін *с а т қ а қ т а п* кеткенін қарашы, қарасан келгірдің (Н.Ораз, Сиқырлы., 177).

САТҚАҚТАУ *Сатқақта етістігінің қимыл атауы.*

САТТАР з а т. м у з. *Ұйғыр халқының сым ішекті саз аспабы.* Сауыққойлардың ішінен арық қара кісі шығып, бір қолына ұйғырдың тәмбір, екінші қолына *с а т т а р* аталатын сым ішекті аспаптарын ұстап, Нартуғанның қасына келді (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 162). Бөгелмей *с а т т а р ы н* қолына ұстады да, садақтай иілген кәмаыысқышты сым ішектердің үстінде билете бастады (Бұл да, 165).

САТТЫҚ... *С а т т ы қ т а* арнайы «Антимоль» атты қаракүйеге қарсы қолданылар зат болады (Мәдениет және тұрмыс, 1973, №11, 24).

САТЫ з а т. с ө й л. *Арбаның шанағы, шарбағы.* Тұс-тұстан бүйірлеп, әп-сәттеақ екі доңғалақты жеңіл арбадағы шөп жеңілейіп, *с а т ы с ы* көрініп шыға келді (С.Досымов, Жаңғырық, 36). Арба *с а т ы с ы н ы ң* белдеуіне сүйенген Ербұлан осы түрлі әуенді ұзақ сарыла тыңдады (М.Қуанышбаев, Тайталас, 65).

САТЫАҒАШ з а т. *Үйдің, қораның төбесіне шығатын құрал; саты.* Итті *с а т ы а ғ а ш қ а* бағыттап еді, ол екі қарғып қораның төбесіне бір-ақ шықты (Э.Төреханов, Таудан түс., 27). – Шығатын *с а т ы а ғ а ш т ы* айтам. – Жоға. Сатыағаш емес, кәдімгі кірпіштен я ағаштан текпішектеніп жасалған баспалдақтар (Таң нұры, 55).

САТЫЛЫМ з а т. *Сату ісі; сатылған нәрсе.* «Эйр Астана» әуекомпаниясы *с а т ы л ы м* тарифтері бойынша ішкі және халықаралық бағыттардағы әдебиеттердің сатылым басталғандығын жариялайды (Жас Алаш, 21. 04. 2009).

САТЫРАП з а т. э к с п р. *Патша офицері, солдаты; жалдабы д.м.* Бағана патша *с а т ы р а б ы н а* қарсы қандай әрекет көрсетті бұл? Түк істей алмады (А.Сатаев, Бәрі де., 236). Патша *с а т ы р а п т а р ы* мен жергілікті бай-феодалдардың қысымшылығына қарамастан озық орыс мәдениеті өзбек әдебиетінің жаңа мазмұнда, тың бағытта дамуына XIX ғасырдың аяқ шенінде-ақ өзінің игі әсерін тигізе бастады (Қ.Нұрмаханов, Дос лебуі, 73).

САУ е т. а у ы с. *Біреудің байлығын пайдалану, қызығын көру.* Ана Темірбайдың баласы албанды *с а у ы п*, осы жаздың өзінде қоралы қой жиып алып отырған жоқ па? (М.Әуезов, Қилы заман, 41).

САУАЛДАС *Сауалда етістігінен жасалған ортақ етіс* (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 52). Әке жүрген жолды басып, әке көзін көрген елмен *с а у а л д а с ы п* қайтсам болды (Д.Досжанов, Жолбарыс, 35).

САУАЛДАСУ *Сауалдас етістігінің қимыл атауы.*

САУАЛ-СҰРАҚ з а т. ж а ң а. *Алдын ала даярлап, қағазға жазылып қойылған сұрақтарға жауап қайтарылатын іскағазы; анкета* (Бекітіл. термин., 71).

САУАЛШЫ с ы н. *Сауал қоюшы, сұраушы (адам).* Нысанбай сүтке қуырылған құмшекерді қырт-қырт шайнап отыр. Екі көзі *с а у а л ш ы д а* (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 250). *С а у а л ш ы д а* сасуға айналды (Бұл да).

САУАН з а т. *Халық (ұлт) аты.* Онда көп: ноғай, қазақ, сарт пен *с а у а н*, Қайтқан

жоқ бұ жалғаннан біздің тауан. Қадамжай Ғалыхида бір зират, Шайхы Жалал, Мағзұм мен ахун Хауан (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 257). Қайтпай жүр бұл жалғаннан біздің тауан, Бастан боп: ноғай, қазақ, сарт пен *с а у а н*. Ол жақта болады екен тақтырауан (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 4, 10, 77).

САУАПКЕР з а т. *Біреуге сауап жасаушы, сауабын тигізуші.*

САУАПКЕРШІЛІК з а т. *Сауап жасаушылық, сауабын тигізушілік.* Біріншісі – қайыр-садақа; аз берсең де көпке саналады. Екіншісі – *с а у а п к е р ш і л і к* іс, аз істесең артығымен есептеледі (Ж.Ахмади, Айтұмар, 450).

САУАПТЫҚ з а т. *Сауап боларлық, шапағаттық.* Мен сорлыны көре кет. Әр кез сауап іздесең, *С а у а п т ы қ қ а* қозымды Бір қайырып бере кет (Алпамыс батыр, 301).

САУАР: Сауар көбейсін! *Мал сауып жатқандара айтылатын тілек.*

САУҒА: Сауға сұраушы. *Сауға сұраған адам.* Мұндай кезде айтыстағы келіншектер *с а у ғ а с ұ р а у ш ы л а р ғ а* жақтасады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 158). Осыдан кейін барып *с а у ғ а с ұ р а у ш ы ғ а* кезек тиеді (Бұл да., 158).

САУДА: Сауда нүктесі. *Сауда жасайтын орын.* «Оңтүстік» әлеуметтік кәсіпкерлік корпорациясы қаланың ішіндегі *с а у д а н ү к т е л е р і н д е* азық-түлік бағасын тұрақтандыру күн тәртібінен түспейтін болды (Егем. Қазақст., 30.12.2008).

САУДАГЕРШЕ үс т. *Саудагер тәрізді, саудагер сияқты.* Бұл сорлының қолындағысын алмасыңа қоймай жата кеп жабысу, иненің көзінен өтетін *с а у д а г е р ш е* көлгірсу – табиғатына жат (Қ.Жиенбай, Даңқ., 9).

САУЖАЙ з а т. к ө н е. т а р и х. *Сауатсыздықты жою курсы.* Кәрі демейді, жас демейді, елді тасқаяқтай қағыстырып «*С а у ж а й ғ а*» қатыстырып жүргені (Лен. жас, 22. 08. 1974, 4).

САУМАЛА е т. *Бір нәрсені төмен қарай сипай тарту.* Ұзын күміс сақалын *с а у м а л а д ы* (М.Етекбаев, Жомарт жаз, 12).

САУМАЛАН *Саумала етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Кейде құр айылдың екі басына тоға бекітіледі де, атқа тартылғанда екі тоға арасы қайыс таспамен *с а у м а л а н а д ы* (Ж.Бабалықұлы: Ер қанаты, 267).

САУМАЛАНУ *Саумалан етістігінің қимыл атауы.*

САУРАН з а т. к ө н е. *Арқасында қара жолағы бар, ақсары түсті жылқы (ат).* Азия скифтері құйрығына дейін созылған қара жолағы бар ақсары түсті жүйрік аттарды *с а у р а н* деп атайтын болған. Аңыз бойынша, саурандар жабайы арғымақтардан туса керек және де өздері өрен жүйрік, шыдамды да сезімтал болса керек (Ә.Әлімжанов, Махамбет., 189).

САУСАҚ: Саусақ санау. э т н. *Бүлдіршінге саусақтарын санатып үйрету ойыны.* Бас бармақ, Бала үйрек, Ортан терек, Шылдыр шүмек, Кішкене бөбек... деген «*с а у с а қ с а н а у*» ойын-тақпағының балаға сөз, сан үйретудегі білім берерлік мәні зор болған (Қаз. календары, 26.10.1982).

САУЫҚТАС з а т. *Сауықты бірге өткізген адам.* – Жақсы келдіңіз! *С а у ы қ т а с* болыңыз, - деді (Ә.Кекілбаев, Елеңалаң, 273).

САУЫҚТЫРҒЫШ з а т. *Мас адамдардың мастығын жазатын орын.* Егер бір студент *с а у ы қ т ы р ғ ы ш* орнына түсіп қалса – секретарь жауапты (Лен. жас, 16. 05. 1972, 2). – Уа, кімсің? – Шофермын. – Қайдан келесің? – *С а у ы қ т ы р ғ ы ш т а н* (Қаз. әдеб., 15. 11. 1985, 16).

САУЫҚТЫРУ: Сауықтыру орны. *Жұрт емделетін және демалатын орын; санатория.* Бұлар емделіп жатқан *с а у ы қ т ы р у о р н ы н ы ң* жанынан күндіз-түні күркіреп тентек өзен ағып жататын-ды (Н.Ораз, Сиқырлы., 33).

САУЫҚХАНА з а т. *Ойын-сауық, тойдуман өткізетін орын.* Мен бұлардың орнында болсам, осы қызметті пайдаланып, сауда орындарын, мейрамхана, *с а у ы қ х а н а* ашып алар едім (Қ.Әбілқайыр, Ұмыт., 69).

САУЫН... 2. а у ы с. *Тіршілік көзі, көнкөрісі.* Төртеуінің онан кейінгі *с а у ы н ы* заготзерноның құмығы мен өкімет беретін карточкасы еді (Қ.Ысқақ, Ақсу., 248).

САУЫНЖАЙ з а т. *Сиыр сауатын арнайы орын.* Ұзынша қора ішінде шарбақтан жасалған, жіңішке өткелек жолға ұқсас *с а у ы н ж а й* бар (Қаз. әдеб., 05. 09. 1986, 11).

САУЫРЛАН *Сауырла етістігінен жасалған ырықсыз етіс* (К.Сегізбаев, Жылдың ең қысқа., 126).

САУЫРЛАС е т. 1. *Бір-бірінің сауырынан тістесу.* 2. а у ы с. *Айтысу, тартысу, ұрысу.* Әр жерде әр мырзамен тамырласат. Әр жерде әр сұлуға бауыр басат. Дегенге «мұның қалай?» азу басат, Тістесет, қағаздасат, *с а у ы р л а с а т* (І.Жансүгіров, Құлагер, 163).

САУЫРЛАСУ *Сауырлас етістігінің қимыл атауы.*

САУЫСҚАНША ү с т. *Сауысқан құсап, сауысқан тәрізді.* Қыз баланың *с а у ы с қ а н ш а* секеңдеуіне, көбелекше елпеңдей ербеңдеуіне жол жоқ (Қ.Толыбаев, Бабадан., 112).

САФЬЯН з а т. *Қымбат былғарының бір түрі.* Ол кебісін тастап, қызыл *с а ф ь я н* мәсімен төрге шығып, төрт қабат шәйі көрпенің үстіне отырды (І.Есенберлин., 258).

САХА... Соңғы жылдарда қазақ және *с а х а* (якут) жазушыларының өзара байланысы күшейіп келеді (Қаз. әдеб., 02. 07. 1976, 3).

САХАБАЛЫҚ з а т. *Сахаба болғандық, сахабаның істегенін істегендік*. Бұлар – талай-талай планеталарға бірге барып, *с а х а б а л ы қ* құрып көп жүрген адамдар еді (А.Мархабаев, Ғарыштағы., 100).

САХНА: Сахна найзағайы. п е р и ф р. *Құрманбек Жандарбеков д.м.* Болмыс бітімі бөлекше жаратылған «*с а х н а н а й з а ғ а й ы*» - Қ.Жандарбековтің есімі қазақ өнері тарихында айрықша аталады (Жас алаш, 20. 01. 2005, 3).

САЯБЫРСЫҢҚЫРА е т. *Аздап саябырсу, баяулау, бәсеңдеу.* Алайда соңғы кезде ол жақта дүрбелеңнің көбеюіне байланысты керуендер жүруі *с а я б ы р с ы ң қ ы р а п* қалған-ды (Ж.Бейсенбаев, Жасын-тағдыр, 135).

САЯҢ з а т. *Кішірек сай; сайлау, сайырақ жер.* Көлденең жатқан бір *с а я ң д а* кеудесіне дейін ғана қылтиған адам көрінді (Ғ.Мүсірепов, Шығ. жин., 1, 128). Жүз қадамдай жүрген соң жыра бітіп, шөбі, шілігі бар *с а я ң ғ а* айналды (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 253).

САЯСАТШЫСЫМАҚ з а т. *Нағыз саяшы емес, саясатшылдау.* Опасыздардың жәреукесін бітім деп ұққан *с а я с а т ш ы с ы м а қ т а р д ы ң* өздерінің де түбі шикі көрінеді де тұрады (Ә.Кекілбаев, Елеңалаң, 198).

САЯТКЕРЛІК... *С а я т к е р л і к* клубын ашса құба-құп (Қаз. әдеб., 03. 07. 1987, 11). Қарт құсбегі 60 жыл бойы аң аулап, *с а я т к е р л і к* жасағаны жайлы қызықты әңгіме айтты (Лен. жас, 16. 06. 1976,).

САЯТҚҰМАР з а т. *Саятқа шығып, аң аулауға жаны құмар адам. С а я т қ ұ м а р*, ылғи сергек жүретін мінезіне орамды ұтқыр, сөзшеңдігі жарасып тұрады (Ж.Кәрменов, Ақылбайдың әні, 5). Бір топ шәкірттерді қиындағы қыстауға бастап келген *с а я т қ ұ м а р* ұстаз Мардан Қанаев ата кәсібінің өткен тарихынан шежіре шертіп, отбасы ду-ду әңгімеге бөккен (Т.Қаупынбаев, Тау тұлғасы, 101).

СӘБИСІН е т. *Сәби деп білу, сәби көру.* «Қолда өскен атанның тайлақ аты қалмайды» демекші, ұғым-түсінігінің аясын жақсы білсе де, *с ә б и с і н е т і н* реттері жиі (М.Сқақбаев, Ұят тур., 192).

СӘБИСІНУ *Сәбисін етістігінің қимыл атауы.*

СӘБІЗ... 2. *Сәбіз өсімдігінің жеуге жарамды сарғыш қызыл түсті тамыр жемісі.* Олар қазірдің өзінде-ақ алмадан, құлпынайдан, таңқурайдан, қарақаттан, қызылшадан, *с ә б і з д е н* жасалған шырындарға қанық болып алған (Жетісу, 06. 08. 1968, 4).

СӘДЕП з а т. *Теңіз түбінен алынатын асыл тастардың бір түрі.* Теңіздің тереңінде *с ә д е п* пен дүр, Тілімді ал, қанағат қыл, әдеппен жүр. Ғылым – дана, өмірде қор болмайсың, Жаманмен жолдас болма, жақсымен жүр (Жеті ғасыр., 2, 181). Бір таңсық нәрсе – *с ә д е п п е н* қапталған алмас пышақ (Қаз. әдеб., 02. 04. 1982, 11).

СӘДЕТТЕН *Сәдетте етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Патша Құдайдың өзі қол-аяғын жіпсіз байлап, алдына әкеп жығып бергеніне ішінен тәубе қып насаттана түсті. Насаттанған сайын *с ә д е т т е н е* түсті (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 114).

СӘДІРМЕК з а т. с ө й л. *Қарапайым, қайғысыз адам; көптің бірі.* Сәйдәліні партия баулыған бастық десе, бірі тақырқолтықтан шыққан *с ә д і р м е к* дейді (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 8).

СӘЙ з а т. ж е р г. ***Көгөніс.*** Ол үйдегі дөңгелек столдың үстіне әдемілеп кесілген

әр түрлі *с ә й* қойып, шай құя бастады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр, 180).

СӘЙГЕЛДЕ... Әкейдің астындағы қызыл өгіз *с ә й г е л д е п* ауылға келді (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес, 17).

СӘЙКІЛІК з а т. ж е р г. *Кербездік, сылқымдық, серілік* (Б.Адамбаев, Ақбөкен, 7, 21).

СӘКӘКҮЛ з а т. *Көз тартар, жалтырақ заттардан әдемілеп, шоқтап жасалған сәнді зат; әшекей.* Асатаяқтың түрлі түсті моншақтардан шоқ түзіп тізбектелген *с ә к ә к ү л і,* домалақ дүңкілдегіштері, сыздықты өрнектер жүргізіліп әшекейленген әлеміштері болған (Қаз. әдеб., 05. 04. 1985, 11).

СӘКӘКҮЛДЕ е т. *Сәкәкүлмен сәндеу, әдемілеу, әшекейлеу.* Күмбездің ұшар басын әдемі құстардың қанатымен *с ә к ә к ү л д е й д і* (Қаз. әдеб., 14.10.1983, 10).

СӘКӘКҮЛДЕУ *Сәкәкүлде етістігінің қимыл атауы.*

СӘКӘКҮЛДІ с ы н. *Сәнді, әдемі; жылтырақ.* Кейінірек *с ә к ә к і л д і* асыл тастардан шоқ жасап қою да болған (Қаз. әдеб., 14. 10. 1983, 10).

СӘКПАЯШ з а т. с ө й л. *Ішіне оны-мұны салатын сөмке; саквояж.* Мен оны шешем киімдерімді сап әкеп берген, сұр кенеппен тысталған *с ә к п а я ш т ы ң* түбіне салып тастадым (С.Мұқанов, Мөлдір., 357).

СӘКІЛІ с ы н. *Сәкісі бар, сәкі қойылған* (Ж.Бектұров, Жол жоралғысы, 12).

СӘЛГЕРЕЙ з а т. б о т. *Қолдан өсіріліп, азық ретінде пайдаланатын көкөніс; балдыркөк (сельдерей).* Әне біреулерін *с ә л г е р е й*, петірешка деседі (Ә.Асқаров, Өр Алтай., 32).

СӘЛДЕКЕНДЕЙ с ы н. ж е р г. *Азғантай ғана, сәл ғана.* Қойбағардың қабағында *с ә л д е к е н д е й* реніш болсашы (Ә.Кекілбаев, Үркер, 31).

СӘЛДЕЛЕП ү с т. *Сәлде орағандай болып.* Шыңғыстаудың өркеш-өркеш шыңдарын *с ә л д е л е п* жатқан жабағы бұлт үріккен қойдай ыдырап жөңкіп барады (Ж.Кәрменов, Ғашық., 12).

СӘЛДЕП ү с т. ж е р г. *Нашарлап, әлсіреп, әлі құрып.* Апаң тоққа түсіп *с ә л д е п* жатыр (Таң нұры, 74.

СӘЛЕК з а т. с ө й л. ***Сәлеске.***

СӘЛЕКТІ с ы н. ж е р г. *Сәлегі бар, сәлек жасалынған*. Екі күрең төбелді парабайлатып, жалпақ *с ә л е к т і*, күймелі шанамен Аламан ауылына келгенде ел пысықтары қалтырап кетті (Ж.Молдағалиев, Самал., 154).

СӘЛЕМ: Сәлемші бол. – Ассалаумағалайкем, ата! – *С ә л е м ш і б о л*, қарағым, өзің жаурап кетіпсің ғой, тісің-тісіңе тимей тұр (С.Сейтхазин, Хадиша, 111).

СӘЛЕСКЕ з а т. *Шананың бір басы қайқы екі табан қаңқасы.* Сойыл барып шананың *с ә л е с к е с і н е* сарт етті. Тықыршып тұрған аттар ала жөнелді (С.Ақтаев, Дала тур., 12).

СӘЛІНГІРДЕЙ с ы н. ж е р г. *Еңгезердей, дәу, үлкен, зор. С ә л і н г і р д е й* үш адам бірінен кейін бірі дүрс-дүрс етіп кіріп келді (М.Қаназов, Ақ тайлаг., 69).

СӘМБІ... Шал көп терді. *С ә м б і* күркенің алдында қауын кәдімгідей үйіліп қалды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен, 40).

Сәмбі талдай майысты. *Бұралды, майысты (Әдетте белі жіңішке қыздар туралы айтылады).* Мейлі, ол *с ә м б і т а л д а й м а й ы с ы п* құдықтан су тартпай-ақ қойсын... (Н.Ораз, Сиқырлы., 99).

Сәмбі талды. *Сәмбі тал өскен, сәмбі талы көп.* Іле жақ ойпаңда қалың қамысты, ну қоғалы, көк құрақты, сөгетілі, *с ә м б і т а л д ы* келетін ұсақ көлдер мен көлшіктер көп (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 79).

СӘМБІДЕЙ с ы н. *Сәмбі тәрізді, сәмбі сияқты.* Ол жалғыз қайтпай қасына серік қып, сазға біткен *с ә м б і д е й* бір сымбатты қызды ілестіре келді (Е.Тұрысов, Ақбақай, 13).

СӘМСІРЕ е т. ж е р г. *Мөндім-мөндім болу, мөлию; сенделу.* Ол мода да бір кезде әйелін, бала-шағасын тастап кеткен еркек сияқты бір күні *с ә м с і р е п* қайта оралады (Қаз. әдеб., 04. 03 1988, 16).

СӘМСІРЕК с ы н. ж е р г. *Ойсыз, санасыз; мәнсіз, мағынасыз.* Бірдеңе деп міңгірлейді. Бірақ не деп жүргенін өзі де білмейді, әйтеуір *с ә м с і р е к* қарекет (С.Оспанов, Сопы., 134).

СӘМСІРЕКТЕ е т. ж е р г. *Не істерін білмей дағдару, сенделу.* Әуез Сердәлі үйтамына ат тұмсығын тақап тоқтады да, ер үстінен қарғып түсіп, *с ә м с і р е к т е п* тұрып қалды (А.Мекебаев, Алапат, 396).

СӘМСІРЕКТЕУ *Сәмсіректе етістігінің қимыл атауы.*

СӘНДІП з а т. ж е р г. *Сәтен (мата аты).* Көк *с ә н д і п* көйлектің етегін кәріқыз тікен тұтып қалған екен. Нұрперзент соны теріп алып тастаған болады (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз., 71).

СӘҢКЕ з а т. ж е р г. *Ақ бидай, ақ бидай ұны.* Кепкенде аппақ ұн болып шығады. Құдды *с ә ң к е н і ң* ұны! (Қаз. әдеб., 24. 09. 1976, 2). Аппақ *с ә ң к е* ұннан иісі бұрқыраған ақ нан пісірілетін ақ бидай да жерден өніп шығады (Ө.Қанахин, Өз ауылымен, 92).

СӘҢКЕДЕЙ с ы н. *Ақ бидайдың ұнындай. С ә ң к е д е й* май топырақ қойдың омырауынан асқанда булығып, тұншығып өлетін күйде (Білім және еңбек, 1986, №7, 25).

СӘҢІРЕЙ е т. *Шүмегі кетік, әңірейіп тұрған.* Бүйенмен желімдеген сынық кесені, танауы *с ә ң і р е й г е н* пұшық ақ құманын әкеліп, столға қойды (Қ.Ысқақ, Таңд., 3, 44).

СӘҢІРЕЮ *Сәңірей етістігінің қимыл атауы.*

СӘПЕЛЕК з а т. э к с п р. *Жас балаға қарата айтылатын жаратпаушылық сөз.* – Сонымен, сары *с ә п е л е к*, атың кім? – Мен сары *с ә п е л е к* емеспін! (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 39).

СӘРГЕР з а т. ж е р г. ***Шатыр.*** Елжұрттан аулақ иенге шығып, қос, жадағай қос, *с ә р г е р* тігіп, айлап жатып, аң аулайды (Ж.Бабалықов.., Қырандар, 13).

СӘРКІСТЕЙ с ы н. ж е р г. *Арса-арса, сояудай.* Содан бері ол суырдың айғырындай шәңкілдеп, *с ә р к і с т е й* тісін ырситып келеді (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 168).

СӘРІ... Дәрігерлік өлшемдерде бір мысқал – үш грамға, бір *с ә р і* – 30 грамға тең болады (Денсаулық, 1990, №5, 21).

СӘРІНЖІ з а т. *Мата аты.* Жуан қысқа мойынды, зор денелі, сыртында *с ә р і н ж і* сары шапаны бар біреу отыр (С.Мұқанов, Мөлдір мах., 139). Оқыды, тәрбие алды – бір жағы жібек, екінші жағы *с ә р і н ж і* баламның қадірін білермісің, әй қайдам (Қазақст. әйелдері, 1986, №7, 25).

СӘУЕК з а т. *Ұн салатын үлкен қалақ.* Атам сақалы мен самай шашы ұн тозаң болып, *с ә у е к п е н* ақ ұнды қаптап жатады (Жалын, 1977, №3, 35).

СӘУКІЛДЕП ү с т. ж е р г. *Салақтап, босқа.* Күйме жалғыз емес, соңында *с ә у к і л д е п* желіп келе жатқан 4-5 салт атты бар (Қ.Жұмаділов, Тағдыр, 497).

СӘУРІКТЕН е т. с ө й л. *Сәурік болу, сәуріктік ету.* Бірақ биыл қыстан семіз шығып, көктемгі көк уағында *с ә у р і к т е н і п* жүргенінде жылқы ішінен көріп еді (Жалын, 1973, №4, 105).

СӘУРІКТЕНУ *Сәуріктен етістігінің қимыл атауы.*

СӘУІР... Апрельдің бесі – *с ә у і р* жұлдызының басы, сәуір бұлты боларда бір жұмадай жел немесе суық болады (М.Әуезов: Соц. Қаз., 23. 09. 1987, 3).

СЕБІЛТОН з а т. *Оқ өткізбейтін металдан жасалған кеудеше; бронежилет.* Сөз мәніне сергек қарайтын қаламгерлер үйекті «экватор», дойырды – «дубинка», *с е б і л т о н* сөзін «бронежилет» мағынасында жұмсап, ескі сөзді жаңаның қазығы етіп алған (Ана тілі, 20. 09. 1990, 6).

СЕГІЗАЯҚ... *С е г і з а я қ т а р* су түбінде тіршілік етіп, сегіз қармауыштарымен баяу жылжи алады (Су асты. тіршілік, 26). Қиыр Шығыстағы мұхит жағалауының тұрғындары *с е г і з а я қ т ы* ұстап алудың өте тапқыр әдісін қолданады (Ертіс, 21. 09. 1963).

СЕДЕП з а т. 1. *Малюскелердің аппақ, жылтыр қауашағы. С е д е п* әшекей бұйымдар жасағанда кеңінен қолданылатын шикізат. *С е д е п т е н* дәстүрлі ортада түйме, таналардың қымбат бағалы түрлерін жасаған (Қаз. этнография., 2, 602). Сырым, сізден басқамен ісіміз не-ай? Жаманға көрсетпесін түсімізді-ай! Теңізден шығып тұрған сіз бір *с е д е п*, Дүр тамар қай бұлттан етіңізге-ай (Жеті ғасыр., 2, 146). 2. с ы н. а у ы с. *Аппақ, жылтыр.* Жұқалаң әдемі еріндерінің арасынан әппақ *с е д е п* тістері сығалайды (М.Сқақбаев, Ұят тур., 138).

СЕЗДІРГЕНСУ *Сездіргенсі етістігінің қимыл атауы.*

СЕЗДІРГЕНСІ е т. *Сездірген болу, байқағансу, аңғарту.* Арасында өзінің партияшылдығын *с е з д і р г е н с і п*, - ол Ленин партиясы бастаған Кеңес Одағы халқының қолында, - деді (Т.Отарбектегі, Зауал, 149).

СЕЗІКТЕГЕНСУ *Сезіктегенсі етістігінің қимыл атауы.*

СЕЗІКТЕНГЕНСІ е т. *Сезіктенген болу, күдіктенгенсу.* Ол қу далаға шашылып

кететіндей *с е з і к т е н г е н с і п*, үнсіз отырады (Т.Отарбектегі, Зауал, 118).

СЕЗІКТЕНУШІ з а т. *Сезіктенген адам.*

СЕЗІКТЕНУШІЛІК з а т. *Сезіктенгендік, күдік туғызушылық.* Оның жанарына шоғырлана түскен үреймен қоса, әлденеден *с е з і к т е н у ш і л і к* анық байқалып тұр (С.Ғаббасов, Қандауыр, 46).

СЕЗІМСІЗДЕУ с ы н. *Сезім қабілеті нашарлау, түйсіксіздеу.* Ол өзі дөрекілеу, *с е з і м с і з д е у* адам болғанымен, табиғатты ұнатады (Н.Ақыш, Бейуақта., 28).

СЕЗІНІС з а т. с ө й л. *Сезу, сезіну іс-әрекеті.* Абылға бұл сөз ұнады. Осыны *с е з і н і с і м е н* келбетіне қан жүгірді (Д.Амантай, Әңгім., 59).

СЕЙДІНДЕ е т. *Аяғын ылдым-жылдым, ширақ, тез басу.* Неге Сейдін? Мүмкін, сейілден шыққан шығар. Мүмкін, аттың *с е й д і н д е п* жүрісінен туған шығар. Немесе басқа бір ікімәті бар болар (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 216).

СЕЙДІНДЕУ *Сейдінде етістігінің қимыл атауы.*

СЕЙПІЛ... Осы қашқан бетімен *с е й п і л д е г і* ханның ордасына кірді (Қ.Макин, Әруақты аталар, 131).

СЕЙІЛ з а т. к ө н е. *Зеңгі бабаны дәріптейтін ойын-сауық, той.* «Зеңгі бабаны» қызықтау үшін жыл сайын сәуір айында оған арнап той жасап, ол тойды «*с е й і л*» деп атайтын болған. Сырдарияның бойын қоныстайтын халық «*с е й і л д і*» соңғы кезге дейін жасап келген (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 24).

СЕЙІНКЕ з а т. ж е р г. ***Сәңке.*** Тіпті, Балайымға деп бір қап *с е й і н к е н і ң* ұнын салып жібергені... (Ж.Молдағалиев, Самал, 19).

СЕЙІТ з а т. а р. *Мұсылман дінінің қызметкері.* Нағашылық жағын былай қойғанда, Абақ, Тәукелер осы өңірдегі қожа, *с е й і т*, шайхы, суфийлерден дәріс алып жүрген (А.Сатаев, Бәрі де., 77).

СЕКЕКУ с ы н. *Секеңдеп, селтеңдеп қалған, жеңілтек.* Өзі де *с е к е к у*, күлегеш қыз еді. Үлкен кісілер жеңілтек деп ұнатпайтын (М.Мағауин, Екі томд., 2, 256).

СЕКЕМАЛ... Сымбатты, *с е к е м а л* адам емеспін (Өркен, 29. 07. 1989, 8).

СЕКЕУ... Осы жиынға аймақ болып қауымдасқан жұрттың тайлы-тұяғына дейін *с е к е у* қалмай қара нөпір болып жиналса керек (Қаз. әдеб., 21. 04. 1972, 4).

СЕКСЕК з а т. *Ылғи алдында жүретін қой, бастаушы.* Мысалы, қойдың пірі – Шопан ата деп, ал қойдың көсемі – *С е к с е к* деп білген (Ел аузынан, 297).

СЕКСЕУІЛДІК з а т. *Сексеуіл өскен жер.* Қарақұйрықтар *с е к с е у і л д і к* пен құмдақтарды жақсы көреді, ұзақ уақыт сортаңдарда демалады (Балқаш өңірі, 146).

СЕКУ-СЕКУ ү с т. *Мезгіл-мезгіл, әрегідік.* Қайсы десең бұл ісі, Мейман келсе тырқылдап, Күлегеш болар жырқылдап, Сыбыр-сыбыр күбірлер, *С е к у-с е к у* тың тыңдап (Ө.Ақжолұлы, Үриятнама, 59).

СЕЛБЕЛЕС е т. с ө й л. ***Селбес.*** Көк жуадай өспірім қыз тіршілік ызғарына қарсы күресіп, *с е л б е л е с і п* өмір сүріпті (Д.Досжанов, Жолбарыс, 64).

СЕЛБЕУ... Дәлізден Абзал кемпірдің *с е л б е у і м е н* ештеңеге соқтықпай шаққа өтті (Ә.Сарай, Атырау, 14).

СЕЛЕБЕ з а т. *Өрімі сегіз таспалы қамшы.* Қамшы өрімінің санына қарай: «төрт таспа шыбыртқы», «алты таспа бұзаутіс», «сегіз таспа *с е л е б е*», «он екі таспа дырау» деп аталады (Қаз. әдеб., 29. 05. 1981, 12).

СЕЛЕКТОРЛЫҚ с ы н. *Селекторға қатысты, селекторға тән.* – Қазына Ғафаровна, бүкіл *с е л е к т о р л ы қ* тәжірибе жұмыстарыңызды өзіңізбен бірге ала жүресіз (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 253).

СЕЛЕН... Сондай-ақ, құрамында оттегі, күкірт, *с е л е н*, азот, фосфор, мышьяк, кремний, германий, сүрме, қалайы, қорғасын т.б. элементтер бар гетероциклдің ацетиленді күрделі түзілістерін зерттеу (Соц. Қаз., 01. 06. 1972, 3).

СЕЛЕУ... 2. а у ы с. *Ақ түсті, селдір, сұйық.* Қалпе екі аяғының басына ғана қонақтап, тізерлеп, жүзін төмен салып отыр. *С е л е у* сақалының ұшына қарап сөйлейді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз., 96).

СЕЛЕУІТ з а т. ж е р г. ***Сұлба.*** Он жылдан бері тарамыс денелі Инелікке (Оспанқожа) хан көзі қанша үйренгенмен, мына алдында тұрған *с е л е у і т т е н* шошып кетті. Иә, бұл адам емес, адамның *с е л е у і т і* еді (І.Есенберлин, Алмас., 133). Енді аздан кейін жау қолының *с е л е у і т і* де көріне бастады (Бұл да, 237).

СЕЛКІЛДЕП-ҚАЛТЫЛДАП үс т. *Жасы жетіп, қартайып. С е л к і л д е п-қ а л т ы л д а п* жүрсе де, жан-жағына зәр шашуын тияр емес (Д.Рамазан, Жылап аққан., 95).

СЕЛСЕБЕТ з а т. 1. *Ауылдың кеңес мүшесінің үйі.* ≈ *С е л с е б е т к е* барып келдім. 2. *Ауылдық кеңестің төрағасы.* – Рақметті маған айтпаңыз, Жолдас Байғоныс, - деді *с е л с е б е т* оған түсін сәл жылытып (Ә.Асқаров, Өр Алтай., 80). – Бажам – *с е л с е б е т,* қашан барсақ та алдырады оқуға (Ә.Қалдыбаев, Таңд. шығ., 3, 239).

СЕЛТЕҢБАЙ з а т. э к с п р. *Селтеңдеп қалған берекесіз адам.* Ағайынның екі *с е л т е ң б а й ы н* малын қарай тұруға бір ісек, жарты жәшік араққа жалдап, кемпірінің асын өткізді (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 380).

СЕМЕСУ з а т. ж е р г. *Шалалық, кемшілік.* Редакторлар егер авторға ізгі ниетті кеңесші болса, осындай *с е м е с у* кетер ме еді? (Қаз. әдеб., 23. 09. 1994, 4).

СЕМСЕРЛЕСУ з а т. с п о р т. *Семсермен сайысып, өнер көрсететін спорт түрі (рапира).* Ал менің қандай спорт түрімен айналысқанымды білесің бе? *С е м с е р л е с у* (Қ.Олжай, Қанат байла., 178). *С е м с е р л е с у* сынының қорытындысында бірінші орын москвалық Михаил Руцевтің үлесіне тиді (Лен. жас, 22. 07. 1974, 4).

СЕМСЕРЛЕСУШІ з а т. *Семсерлесу жарысына қатысушы спортшы.* Біз газетіміздің өткен санында Тәжікстаннан келген ағайынды *с е м с е р л е с у ш і л е р д і ң* суреттерін жариялаған едік (Лен. жас, 22. 07. 1974, 4).

СЕМСЕРЛІ с ы н. *Семсері бар, семсермен қаруланған.* – Қанжар емес, сапы. Біз қанжарлыны, *с е м с е р л і н і*, қылыштыны кісәпірге балаймыз (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 120).

СЕМСЕРШІ з а т. *Қолына семсер (шпага) ұстап сайысушы спортшы.* – Мен *с е м с е р ш і* боламын деп мүлде ойлаған емеспін. Тіпті қаперіме енбеген-ді (Лен. жас, 13. 12. 1974). Міне, сол үш жігіт және алматылық Р.Федоровский сынды жас *с е м с е р ш і* бұл жолы да биіктіктен көріне білді (Лен. жас, 05. 11. 1983, 1).

СЕНДЕЛЕКТЕ е т. ж е р г. ***Тәнтіректе.*** Сөзі осы жерге келгенде нағашы атам отырған орнынан *с е н д е л е к т е й* тұрып, кеңк-кеңк етіп жылап жіберген еді (Т.Әлімқұлов, Тірліктен., 50). Мастықтан есін білмей көшенің ортасында *с е н д е л е к т е п* жүрген қызды милиционерлердің мотоциклге салып, ес жиғызатын орынға алып кетуге мәжбүр болғанын баяндадым (Қаз. әдеб., 15. 12. 1972, 4).

С Е Н Д Е Л Е К Т Е У *С е н д е л е к т е етістігінің қимыл атауы.*

СЕНДЕЛМЕ з а т. *Сенделіп бос жүруші, текке сенделуші.* Шикілі-пісілі, ыстықты-суықты, қоюлы-сұйықты азығын арқалап жүргендер – жолына, өзіне сенбейтін *с е н д е л м е л е р* (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 4).

СЕҢГІРЛЕК з а т. б о т. *Ақ таспа өсімдігі кей жерде осылай да аталынады.* Кейде ақтаспаны *с е ң г і р л е к* деп те атайды. Биікті 60-90 см. Құмды, құмды-сазды жазықтарда өседі. Мал күзде жақсы жейді (ҚСЭ, 1, 222).

СЕПСЕ з а т. *Суды жаңбырлатып шашатын ыдыс (лейка).* Ол суды бөшкеден лейкаға (*с е п с е г е*) құйып алып, өніктерді қолдан жаңбырлатып суғарды (Қазақс. ауыл шаруаш., 1968, №9, 30).

СЕРБ з а т. *Сербия, Черногория елдерінің жергілікті халқы. С е р б т е р* – Оңтүстік славян тобына жататын ұлт (ҚҰЭ, 7, 661).

СЕРБЕК... 2. с ы н. *Сербиген, ербиген, селтиген.* Тіптен, сонау бір *с е р б е к* тастан бастап, мына күлтелене құлпырған талтеректерге дейін қиялыңды сан-саққа жүгіртетін (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 9).

СЕРЕ з а т. к ә с і б. *Балық аулайтын құрал, шанышқы* (Қаз. этнография., 1, 410). *С е р е* бір не бірнеше салалы болады (Бұл да). *С е р е н і* қырлап темірден соғады да, ұзын ағаш сырыққа бекітеді. Ол бір кейде бірнеше салалы болады (Ана тілі, 04. 11. 1993, 7).

СЕРЕ: Сере қарыс. *Бармақ пен саусақты толық кергендегі қашықтық өлшем* (Кирг. русс. сл-рь, 1903, 181).

СЕРЕДЕК с ы н. ж е р г. *Серек (ұзын, сыриған).* Линколь қойының *с е р е д е к* бойы мен салалы жүнін алуға тиіс болатын (Қ.Жұмаділов, Атамекен, 69). Мұны айтқаны, кеше... Сәлім Еркенов «сенің төлдеріңнен гөрі ана Тұраштың төлдері *с е р е д е к*-ау» деген (Соц. Қаз., 08. 08. 1973, 2).

СЕРЕКТЕН е т. *Сораю, селтию; тікірею.* Қамыс құлақ – екі құлағы *с е р е*

к т е н і п біткен жылқы (Ж.Бабалықұлы, Қаз. мал атау., 32).

СЕРЕКТЕНУ *Серектен етістігінің қимыл атауы.*

СЕРКЕ: Серке бұттанды. *Бұты серкенің бұты сияқтанды, сыриды.* Соққан бейіт сықылды Үй шығады деп едім. Қырыққан *с е р к е б ұ т т а н ы п,* Би шығады деп едім (Шешендік сөздер, 94).

СЕРНЕШІ з а т. *Серне жасаушы, сернеге қатысушы.* Ал *с е р н е ш і* комбайнерлердің бірі әкемнің туған інісі болатын (Қаз. әдеб., 15. 12. 1972, 4).

СЕРПЕНТАРИЙ з а т. *Жылан өсіретін, оның уын алатын арнаулы орын (мекеме).* Елімізде орнаған «жылан» фабрикалары» - *с е р п е н т а р и й л е р* жұмыс істейді (Білім және еңбек, 1985, №6, 25). Әр жерде жаңадан *с е р п е н т а р и й л е р* ұйымдастырылып та жатыр (Бұл да).

СЕРТЕК... Содан бір бес метрін сатып алып келдім де, атқосшым екеуміз *с е р т е к* тігуге кірістік. Келесі жолы сол *с е р т е к т і* гимнастерканың сыртынан киіп алып едік, рақат болды да қалды (Ә.Нұршайықов, Ақиқат., 214).

СЕРТТЕН е т. *Өзіне өзі серт беру.* Ол ауруханаға жатып қалса, ұзақ күнге үш рет көңілін сұрап, керек кітаптарын тасып тұрар едім деп *с е р т т е н е м і н* (Лен. жас, 15. 06. 1973, 1).

СЕРТТЕНУ *Серттен етістігінің қимыл атауы.*

СЕРУ: Серу жіп. *Өрмектің кергіш қазығына оралған әрбір жіп серу ағашына келгенде қатарластыра тізіледі. Сол тізілген жіптерді серу жіп деп аталады.* Өрмек қазық, *с е р у ж і п,* қылыш, адарғы, көтерменің (мосының) көмегімен күзу жіп, ерсі жіп, қарсы жіп, арқау арқылы тоқылады (ҚСЭ, 9, 48).

СЕРІКТЕСТІРУ... Қым-қиғаш замандағы колхоздастыру, *с е р і к т е с т і р у м е н* қатар жүрген компескелеу кезінде Қызылқоға ауданы жабылып, Тайпаққа көшірілді (М.Мәжитов, Құныскерей, 4).

СЕСКЕНГЕНДІК з а т. *Қаймыққандық, қорыққандық.* Бет-жүзінде үрейленгендіктің бе, әлде *с е с к е н г е н д і к т і ң* бе немесе шаршап-шалдығудың ба, әйтеуір, өңі сынық (М.Мәжитов, Құныскерей, 195).

СЕСКЕНПАЗ с ы н. с ө й л. *Сескенгіш, қорқақ.* Бірақ әкесінің мұндай жоқ нәрседен *с е с к е н п а з* екенін естімеген (І.Есенберлин, Алтын., 1, 34).

СЕССІЗ с ы н. *Сесі (сұсы) жоқ, айбатсыз, ызғарсыз.* Сұрап тұрып сұсты бол құн алардай, Бәсең болсаң, басынбай тұра ма бай. Таңертеңгі шәй үсті шақыртады, *С е с с і з* барсаң, сотанақ сынама бай (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 39).

СЕТЕРЛЕ... 2. а у ы с. *Қадірлеу, қастерлеу.* – Еженханның *с е т е р л е п* ұстайтын сенімді құлы сендер болғанда, шетке қағып, шөміштен қысатыны – біз бе сонда? (Қ.Жұмаділов, Тағдыр, 174). – Қой, әрі жылқышы, әрі тракторшы болғаның да жетер. Мені *с е т е р л е г е н д е* не шығады? (Е.Рахимов, Тентек., 105).

СЕТЕРЛЕУ *Сетерле етістігінің қимыл атауы.*

СИДАҢДАНУ е т. *Жапырақтары түсіп, сидиып қалу; сораю.* Алдарынан бұта-қараған, ептеп жапырағынан айырылып, *с и д а ң д а н ғ а н* терек, ақ балтырлы қайыңдар ұшыраса бастады (О.Бөкеев, Өз отыңды., 150).

СИДАҢДАНУ *Сидаңдау етістігінің қимыл атауы.*

СИҚЫР: Сиқыр су. п е р и ф. *Арақ, жынды су. С и қ ы р с у* кімді арбап уысына түсірмеген, кімді жынды етпеген (Б.Соқпақбаев, Таңд., 58).

Сиқырлы таяқ. э т н. *Жас өспірімдер ойыны. Олар қол ұстасып, дөңгелене шеңбер бойына тұрады. Жүргізуші олардың әрқайсысына қатардағы санын айтады. Таяқты тігінен қадап ұстап, бір санды айтады да, таяқты жібере салады. Әлгі адам таяқты құлатпай қалуы керек.* Жас өспірімдер үшін аса бір пайдалы ойындардың бірі – «*с и қ ы р л ы т а я қ*» (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 62). Табиғи денелерді қолданып ойнайтын ойындар: бестас, лек жалау, *с и қ ы р л ы т а я қ,* бақай пісті, жылмаң т.б. (Қаз. мектебі, 1974, №5, 14).

СИҚЫРЛЫЛЫҚ з а т. *Сиқыры барлық, сиқыршылық.* Жоқ, өңі-түсінен де кекесінділік немесе *с и қ ы р л ы л ы қ* байқалмайды (Ж.Тұрлыбаев, Семсер, 297).

СИҚЫРШЫША үс т. *Сиқыршы тәрізді, сиқыршы сияқты.* Бейнге екі көзі көр соқыр алып *с и қ ы р ш ы ш а*, айпақтұйпақ жер сипалайтындай, пәтшағар (А.Мекебаев, Алапат, 116). Ондайда осы бір

орта бойлы, толық денелі біткенді *с и қ ы р ш ы ш а* шыр айналдыратындай елестейтін (Бұл да, 149).

СИМАЗИН з а т. *Арамшөптерге қарсы қолданылатывн гербицидтердің бір түрі.* Соңғы жылдары бау-бақтарда өскен арамшөптерге қарсы *с и м а з и н*, атразин, мондрон және пропазин сияқты гербицидтер кеңінен қолданылуда (Қаз. ауыл. шаруаш., 1966, №11, 29).

СИНЕКДОХАЛЫҚ с ы н. *Синекдохаға қатысты, соған тән. С и н е к д о х а л ы қ* сөз қолданыста дене мүшелерін білдіретін сөздер елеулі қызмет атқарады (ҚазССР ҒА Хабарлары, 1974, №2, 30).

СИНОНИМДЕСТІК з а т. *Бір біріне синонимдес болғандық.* Өйткені олардың негізгі ерекшеліктері осы айтылған мәндестік (*с и н о н и м д е с т і к*) және қарсы мәндестік (антонимдестік) қасиеттерімен байланысты (А.Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 208).

СИНТЕЗДІЛІК з а т. *Өзара бірлікте болушылық, бірліктілік.* Аталмыш театрдың кинодан, драмадан бір ерекшелігі – *с и н т е з д і л і г і н д е* (Лен. жас, 01. 11. 1974, 3).

СИПАЙ з а т. в е т. ж е р г. *Сиыр малының жұқпалы ауруы; сыпыр.* ≈ Сиырға *с и п а й* тиіп, қырылып қалды.

Сипай алғыр. қ а р ғ. *Сипай ауруы келіп, қырылып қалғыр.* Қураған қу қарасан, *с и п а й а л ғ ы р* (Қ.Мұқажанұлы, Ортеке, 223).

СИПАЛАҢДА е т. *Қайта-қайта сипанып әдемілену, сәндену.* Бұл да үлкен орамалмен бетін, мойнын сүртініп, *с и п а л а ң д а п* қалды (Ж.Жұмақанов, Замана., 39).

СИПАЛАҢДАУ *Сипаланда етістігінің қимыл атауы.*

СИПАТТАМА: Сипаттама сөздер. л и н г в. *Затты өз атымен атамай, оның ерекше бір қасиетін (белгісін) сипаттау арқылы әлгі затты бейнелі, мәнерлі түрде басқаша атаған сөздер (перифраз). С и п а т т а м а с ө з д е р* көбінесе газет-журналдарда көбірек қолданылады (Б.Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі, 87).

СИРЕКТЕН *Сиректе етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бірақ мұның алдындағы ұрыстарда Қайдаудың Алтын Ордадан алған өзіне жататын атты әскері әжептәуір *с и р е к т е н і п* қалған (І.Есенберлин, Алтын., 1, 167).

СИРЕКТЕНУ *Сиректен етістігінің қимыл атауы.*

СИЫҚСЫЗДАНДЫР *Сиықсыздан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Оны сұлу да, сұсты көрсететін кесек кескін мына кісіні тым *с и ы қ с ы з д а н д ы р ы п* жібереді екен (Ә.Кекілбаев, Елеңалаң, 35).

СИЫҚСЫЗДАНДЫРУ *Сиықсыздандыр етістігінің қимыл атауы.*

СИЫҚСЫЗДЫҚ... Табиғат дүниедегі бар *с и ы қ с ы з д ы қ т ы* үйіп-төгіп жапсыра берген тәрізді (С.Оспанов, Бақытты., 140).

СИЫМСЫЗ с ы н. *Көңілге қонбайтын, ақылға сыймайтын, жөнсіз.* Басқа да кейбір жас ақындардан осындай *с и ы м с ы з* асқақтық пен сырдаң сусылдақтықты, тақырып аясының тарлығын көріп қалып жүрміз (Қаз. әдеб., 05. 04. 1974, 3).

СИЫНУШЫ з а т. *Сиынған адамы, табынушы.* Қыз қолын жайып, жанын сала қиылып, *с и ы н у ш ы* піріндей көріп ағакелеп, бірдеңелерді айтып барады (Жалын, 1974, №2, 73).

СИЫР: Сиырдың ұйқысындай. *Сиырдың ұйқы безіндей бұжыр-бұжыр д.м.* Бұл екеуі әңгімелесіп отырғанда беті *с и ы р д ы ң ұ й қ ы с ы н д а й* мылжамылжа шикіл сары кісі қастарына келді (М.Дүйсенов, Меймандар, 103). Әлпеті біртүрлі – қожыр-қожыр, *с и ы р д ы ң ұ й қ ы с ы* іспетті (О.Бөкеев, Үркер, 13).

Сиыр жұлма. *Сиырдың шөпті жұлып жеуі.* Осы сияқты басқа малдардың да шөпті қалай жейтінін білдіретін мынандай сөз тіркестері туған: жылқы тістеуік, *с и ы р ж ұ л м а*, қой іскек, ешкі шөпшек (Балдырған, 1971, №9, 18).

Сиыр таңдай. *Сиырдың таңдайы сияқты жолақ-жолақ, кедір-бұдыр.* Жыланды өзені бетеге, жусан, бұйырған өскен боз топырақты жазық дала мен *с и ы р т а ң д а й* құм төбелерді басып өтіп, көктемгі тасқында Ащыкөлге құяр еді (Т.Әбдіков, Өліара, 3).

СИЫРБҮЙРЕКТЕН е т. *Бөлшек-бөлшек болу, салалану.* Осыдан 5-6 шақырым жерде сала-сала болып *с и ы р б ү й р е к т е н і п* айдындар жатыр (Лен. жас, 05. 04. 1974, 4).

СИЫРБҮЙРЕКТЕНУ *Сиырбүйректен етістігінің қимыл атауы.*

СИЫРБҮЛДІРГЕН... Ұқыпты халықтар құсап, ұра жасап, алманы қысқа сақтап, өрік, шие, *с и ы р б ү л д і р г е н*, қарақаттарды қайнатып қоюды табиғатына сіңіре алмай-ақ кетті (Ш.Құмарова, Әйел шырағы, 77).

СИЫРҚҰЙЫМШАҚТАЛ е т. *Істің аяғы сұйылып кету, аяқсыз қалу.* Зерттеу ту баста қызу-ақ басталған еді, бірақ келе-келе оның да аяғы сұйылып, *с и ы р қ ұ й ы м ш а қ т а л ы п* кетті (Ж.Алтайбаев, Таңд. шығ., 169).

СИЫРҚҰЙЫМШАҚТАЛУ *Сиырқұйымшақтал етістігінің қимыл атауы.*

СИЫРҚҰЙЫМШАҚТАНДЫР *Сиырқұйымшақтан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Басшылар үстінен жиі түсіп жататын арыз-шағымдарға әдетте жүрдім-бардым қарап, көбінесе *с и ы р қ ұ й ы м ш а қ т а н д ы р ы п* созып жіберетін (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 363).

СИЫРҚҰЙЫМШАҚТАНДЫРУ *Сиырқұйымшақтандыр етістігінің қимыл атауы.*

СИЫРҚҰЙЫМШАҚТАНУ *Сиырқұйымшақтан етістігінің қимыл атауы.* Қыстың *с и ы р қ ұ й ы м ш а қ т а н у ы н а н* қорыққан олар өз малымыз тілін тістеп қала ма дейді, қолда барынан айырылғысы келмейді (Алғы шептегілер, 175).

СИЫРТАҢДАЙЛАН е т. *Бүртік-бүртік болу, бұйралану.* Бұл – кәдуілгі Сарыарқаның *с и ы р т а ң д а й л а н ы п* жататын қызыл күрең, қоянжон қырқалары (А.Сейдімбеков, Серпер, 3). Жолай қыраңы тастақ, ойпаңы шақат талай белес *с и ы р т а ң д а й л а н ы п* артта қалады (Лен. жас, 10. 12. 1974, 3).

СИЫРТАҢДАЙЛАНУ *Сиыртаңдайлан етістігінің қимыл атауы.*

СИЫРШЫ з а т. а с т р. *Зодиак шоқжұлдыздарының бірі.* Астрономия атауларының көпшілігі қазақша: Қарақұрт, Таразы, Сукуюшы, Жетекші, *С и ы р ш ы*, Бөрі, Бикеш, Айдаһар, Торпақ т.б. (С.Сәрсенова, Астр. атау., 64). Олар әрбір шоқжұлдызға ат қойып отырған. Жетіқарақшы, Қарақұрт, *С и ы р ш ы* т.б. шоқжұлдыз аттары осылай пайда болған (Ол кім. Бұл не? 1, 409).

СИЯПА з а т. с ө й л. ***Сияпат.*** Ондай *с и я п а н ы* аттап, өкпелеген балаша торсаңдап тайып тұруға қияпатынан қорқады (Ә.Кекілбаев, Үркер, 115). Хан енді бұл жорықта айрықша көзге түскендерге *с и я п а* тартылатынын хабарлады (Бұл да, 144).

СИЯСОРҒЫШ з а т. *Сияны сорып алатын қағаз (құрал).* Сапарды ұрып жібермектей қолын *с и я с о р ғ ы ш қ а* қойды (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 129).

СЛЁТШІ з а т. *Слётке қатысушы, слётке барушы.*

СЛЁТШІЛЕП ү с т. *Слётке қатысып, қызықтап.* Өзім *с л ё т ш і л е п* аудан орталығында жүрсем, үйдегі сандықты ашып, пантаны алыпты (Д.Досжанов, Жолбарыс., 59).

СЛОВАК з а т. *Словакия елінің тұрғылықты халқы.* Чехтар мен *с л о в а к т а р* көптеген қазақстандық авторлар мен басқа да совет авторларының шығармаларын өздерінің ана тілінде оқиды (Жетісу, 18. 05. 1983, 4). *С л о в а к т а р* шығу тегі жағынан чехтарға туыстас (ҚҰЭ, 7, 696).

СОБАЛ с ы н. ж е р г. *Салбырап қалған, босбелбеу, ынжық; собалақ.* Артықбай дейтін бір *с о б а л* осы ауылдан сельсовет болып сайланып еді, сол діңкіл: «Бармасаң протокол жасайды, «подсот» кетесің, - дейді (Б.Майлин, Таңд., 132). Малайға сенетін күн емес қой, әйткенмен мына *с о б а л* Еркеш бала күннен қолда өсіп еді (Бұл да, 365).

СОБАЛАҚТАУ с ы н. *Болбырау, босбелбеулеу.* – Жұдырықтау балалар ғой, не бітіреді мыналар, - деп қомсына күлімсіреді іштерінен бір *с о б а л а қ т а у* келіншек (Ж.Орманбаев, Тұзақталған., 29).

СОБЕС з а т. с ө й л. *Әлеуметтік қамсыздандыру бөлімі.* Солардың ішіндегі бір алуаны – аудандық қамсыздандыру бөлімі – *с о б е с* қой (Ж.Молдағалиев, Самал, 17).

СОБЫҚТЫ с ы н. *Собығы бар, собығы өскен.* Кеше ғана Ақшоқат өңірін тұтас алып жатқан сары *с о б ы қ т ы* самаладай қалың жүгері бүгін селдір тартып, шағындана бастаған (Оңт. Қаз., 23. 12. 1972, 5).

СОВХОЗАРАЛЫҚ с ы н. *Совхоздар арасындағы.* Транспорттың барлық түрі (автожол, теміржол, әуе жолы, су жолы) түбекке жеткізілген, енді одан әрі қарай ау-

данаралық, колхоз, *с о в х о з а р а л ы қ* жолдар дамытылды (Лен. жас, 04.09.1974, 4).

СОВХОЗШЫ з а т. *Совхоз мүшесі, совхозда жұмыс істейтін.* Ал біріккен түбір, қысқарған сөздер жаңа сөз жасауға пассив қатысады: бүгінгі, колхозшы, *с о в х о з ш ы*, бес-алтысыз, т.б. (ҚазССР ҒА Хабарлары, 1984, №3, 35).

СОҒЫМДА е т. *Соғымға сою, соғым ету.* – Зойканы *с о ғ ы м д а п* алайық, - дегенде қожайынға әйелі де, баласы да ұлардай шулап қарсы шыққан (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 109).

СОҒЫМДАУ *Соғымда етістігінің қимыл атауы.*

СОҒЫСКЕР з а т. *Соғысу тәжірибесі мол, соғыс майталманы.* Қанша *с о ғ ы с к е р*, тәжірибелі қолбасшы болғанымен Ноғай қолынан Құлағу жеңіліп қалған (І.Есенберлин, Алтын., 1, 157).

СОҒЫСТЫРТ *Соғыстыр етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Өзгесін былай қойғанда, Жағатай ұрпақтары мен моғолдарды *с о ғ ы с т ы р т п а ғ а н* (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 199).

СОҒЫСТЫРТУ *Соғыстырт етістігінің қимыл атауы.*

СОДА з а т. *Ас әзірлеуге, дәрілікке, кір жууға пайдаланылатын, тұз тектес химиялық ұнтақ.*

СОДАЛАН е т. *Содамен жуылу.* Ойпырмай, ә, қан түспесе не қылсын, тым азырақ аяңдаттым ба? Терін жақсы-ақ басып, *с о д а л а н ғ а н*... Әлі жүргізгені зайыр ма еді (Жалын, 1973, №4, 105).

СОДАЛАНУ *Содалан етістігінің қимыл атауы.*

СОЗБАУЫТ с ы н. с ө й л. *Созалаң, созбақ.* Бірімтай Мәтенованың ұйқыны келтіретін *с о з б а у ы т*, ызыңдаған даусын айнытпай салып отыр (Ғ.Төреханов, Таудан., 227).

СОЗЫЛМЫШ с ы н. *Созылатын, созылған* (Т.Ахтанов, Шырағың сөнбесін, 14).

СОЗЫЛЫМДЫЛЫҚ... Жалаң тізбектің *с о з ы л ы м д ы л ы ғ ы* ілмек қатарының биіктік мәндері белгілі болған кезде анықталады (Ж.Әбдуғапарова, Трикотаж өндірісі, 123).

СОЗЫМ з а т. с ө й л. *Созылымдылық.* Апырмай, дауыстың дірілін, *с о з ы м ы н* сақтап, әуенді сан құбылтып қайырғанда қайран қалушы едік (Б.Нұржекеев, Күйтолғақ, 12).

СОЙ... 2. а у ы с. *Ойдағыдай ету, қатыру.* – Бүгін бір құшақтасып ұйқыны *с о я л ы қ ш ы*, - деді Қараменді (Ж.Молдағалиев, Самал, 48).

СОЙДАҚТАЛ *Сойдақта етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Енді оған көшенің қабырғасына, дүкендердің алдына жапсырылған қызылды-жасылды қағаздар да, қағаз бетіндегі *с о й д а қ т а л а* жазылған қытай иероглифтері де етене ыстық көрінеді (Жалын, №6, 1972, 8). Таңатар тасы дәл біздің үстімізде мінбелей *с о й д а қ т а л ы п* тұр (Бұл да).

СОЙДАҚТАЛУ *Сойдақтал етістігінің қимыл атауы.*

СОЙДЫМ с ы н. ж е р г. *Анық, айқын.* Бусанған жұмсақ жерге *с о й д ы м* боп түскен із сайрап жатыр (Е.Тұрысов, Ақбақай, 14).

СОЙТАЛ з а т. *Екі жастағы еркек жылқы.* Кейбір деректерде екі жастағы ұрғашы жылқыны – байтал, ал еркегін – *с о й т а л* дейді (Қаз. этнография., 2, 521).

СОЙШАҢҒЫ з а т. к ө н е. *Жылқының жіліншік сүйегін екіге жарып жасалған шаңғы.* Өкінішке орай, *с о й ш а ң ғ ы н ы ң* үлгісін ешқандай музейден кездестіре алмадық (Д.Шоқпарұлы: Ер қанаты, 294).

СОЙЫЛГЕР с ы н. *Сойылды жақсы соғатын, сойылшы.* Қобыландының жалғыз шауып келе жатқанын көрген сұлжұқ түрікменнің елу шақты *с о й ы л г е р* батыр жігіттері кенет аттарының басын кейін бұрып, Қобыландыға қарай ат қойды (І.Есенберлин, Алмас., 242).

СОЙЫЛГЕРЛІК с ы н. *Сойылды жақсы соға білушілік, сойылшылық.* Жас кезінде жортуылға, жаугершілікке көп жүрген, төселімді *с о й ы л г е р л і г і м е н* даңқы шыққан еді (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 174).

СОЙЫЛДАТУ... - Ой менікі ойын емес пе! Өйтіп Наймантайды қойт-қойттамаңдар. Бұл ма, бұл мені айдаладағы біреуге *с о й ы л д а т у д а н* тайынбайды! (А.Сейдімбеков, Қыр хикая., 89).

СОЙЫЛШАҢ з а т. *Кішірек сойыл.* – Қарағым-ау, найзаң бар ма еді? – деп ши ішіндегі *с о й ы л ш а ң д ы* алып шықтым (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес, 86).

СОЙЫЛШЫЛДЫҚ з а т. *Ұрған сойылын дәл тигізетіндік, сойылгерлік.* Ұрыс

кезінде аса найзагерлігімен және сілтегенін қапы жібермейтін күшті *с о й ы л ш ы л д ы ғ ы м е н* көзге түсті (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы, 161).

СОЙЫРҒАЛ з а т. к ө н е. *Ханның біреуге сыйға берген, тарту еткен жері.* XIV ғасырда Алтын Орда, Ақ Орда мемлекеттеріндегі жерді шартты түрде сыйға тарту көбінесе *с о й ы р ғ а л* деп атала бастады (ҚазССР тарихы, 2, 231).

СОЙЫС: Сойыс малы. *Құда түсуге барғанда өздерімен бірге ала баратын мал. С о й ы с м а л ы* болашақ құданың сый асы саналады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 139).

СОҚА[1]: Соқа жығылды. *Соқамен жер жырту аяқталды (тоқтады) д.м.* Село жақтағы алқапта *с о қ а ж ы ғ ы л ғ а л ы* бір апта болған (Балдырған, 1972, №4, 6).

СОҚА[2]: Соқа бастылық. *Басының жалғыздығы; жеке бастылық.* Әйтсе де мезгілсіз кеткен қайырымды құрбының көз алдыма келген күнәсіз бейнесі *с о қ а б а с т ы л ы ғ ы м д ы* жазғырған сияқтанды (Қ.Қазиев, Иманжапырақ, 75).

СОҚАҚТА е т. *Шоқырақтау, шоқақтау.* Айдалада аш қасқырдай *с о қ а қ т а п* келе жатқан Кембілдің қанталаған көзінде өшпес кек, бітпес жараның ізі бар (А.Хангелдин, Қараторғай, 88).

СОҚАҚТАУ *Соқақтау етістігінің қимыл атауы.*

СОҚАЛАП үс т. *Өлшеп-пішіп, өзгертіп, істеп.* Аудан қызметкері асыра сілтеп, малдың бәрін ортаға түсіріп, артельді коммунаға айналдырыпты. Артель басқармасы мұны өзінше *с о қ а л а п*, мүлде кеңейтіп әкетіпті (Б.Майлин, Таңд., 411).

СОҚПАҚ з а т. *Айыр түйе мен қоспақтың арасынан шыққан (түйенің) нашар тұқым.* Қазақ түйешілері ондай тұқымды жарбай, *с о қ п а қ*, қылағай, кірісті қоспақ, қисықтөс, күлгешөгер деп кемсіте атап, тезірек тұқымын құртуға тырысады (А.Сейдімбеков, Серпер, 8 ғ).

СОҚПАҚСЫЗ... 2. а у ы с. *Азабы мол, кедергісі көп.* Жүрегіңнің түбіне терең бойла, Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла. Соқтықпалы, *с о қ п а қ с ы з* жерде өстім, Мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма (Абай, 1, 223).

СОҚТАЛА... 2. а у ы с. *Сомдау, жасау.*

СОҚТАЛАН... 2. *Толу, толысу, ірілену.* Ардақтың бойжетіп, *с о қ т а л а н ғ а н ы н а н* еркек шора шақтары әлдеқайда тыншу еді жандарына (О.Бөкеев, Үркер, 118).

СОҚТАЛАНУ *Соқталан етістігінің қимыл атауы.*

СОҚТАЛАНДЫР *Соқталан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Арлан қан тамған қарды *с о қ т а л а н д ы р ы п* асап жіберді (З.Иманбаев, Қос қайың, 61).

СОҚТАЛАНДЫРУ *Соқталандыр етістігінің қимыл атауы.*

СОҚТАЛАС *Соқтала етістігінен жасалған ортақ етіс.*

СОҚТАЛАСУ *Соқталас етістігінің қимыл атауы.* Батырдың сом тұлғасын *с о қ т а л а с у ғ а* қазақ әдебиеті мен көркемөнерінің аса көрнекті қайраткерлері қатысты (Қаз. әдеб., 30. 03. 1973, 4).

СОҚЫР з а т. *Мысықтың баласы.* Мысықтың *с о қ ы р л а р ы* аз-ақ күннің ішінде көзін ашып, есейіп қалды (Ә.Қалдыбаев, Таңд. шығ., 2, 172). Ала мысық *с о қ ы р л а р ы н ы ң* аузына сүт тосып әуре болады (Бұл да). Мысықтың баласын *с о қ ы р*, мәулен және безек деп атайды (Қ.Қайым: Ана тілі, 03. 04. 1997, 8).

СОҚЫРАЮ *Соқырай етістігінің қимыл атауы.*

СОҚЫРТҰМА з а т. с ө й л. ***Тұма.*** Қыстаудың дәл іргесінде бетін жап-жасыл жалқаяқ балдыр басқан *с о қ ы р т ұ м а* бар екен (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті, 142).

СОЛАҚ... Ойық, *с о л а қ*, тілік деген сияқты салынған еннің түріне қойылған атаулары болады (Н.Қазыбеков, Дала., 34).

СОЛАҚАЙ: Солақай жіп. *Солға қарай ширатылған (ірілген) жіп.* Жіп ирілуіне қарай екі түрлі: оңқай жіп, *с о л а қ а й ж і п* болады (Шаңырақ, 391).

СОЛАҚАЙЛЫҚ з а т. *Жұмысты сол қолмен істеушілік.*

СОЛАМАЙЫМЕН... Қазақ-қырғыз сөзінің түбірі не *с о л а м а й ы м е н* жуан айтылады, не *с о л а м а й ы м е н* жіңішке айтылады (Х.Досмұхамедұлы, Аламан, 82).

СОЛАҢ з а т. *Шыңжанда тұратын халықтардың бірі.* Ал сібе маньчжур мен *с о л а ң н ы ң* арасынан шыққан халық көрінеді (Б.Нұржекеев, Өзендер., 121). Құлжа төңірегіндегі сібе, *с о л а ң* аталатын халықтардың да арғы тегін Шоқан біраз айтып кетеді (Бұл да).

СОЛДАТ: Солдат ер. *Солдаттарға қолайлап жасалған ер.* Мұнда ердің үш түрі

шығарылады. Олар: орыс ері, *с о л д а т е р і*, желдірме ер (Соц. Қаз., 07. 04. 1978, 4).

Солдат шөбі. *Емдік қасиетіне қарай мыңжапырақ өсімдігі осылай да аталынады.* Бұл жерде өсетін мыңжапырақ ежелден белгілі. Оны «*с о л д а т ш ө б і*» деп тегін атамаған (Наурызым, 18).

СОЛҚЫЛДАҚ[1] з а т. *Қыран құс шайқалып, теңселіп тұру үшін арнайы жасалған тербелмелі тұғыр.* – Ендеше, - дейді әлгі қыз әкесіне қарап, бүркітті *с о л қ ы л д а қ* жасап, соған отырғызыңыз (Қаз. әдеб., 27. 07. 1968).

СОЛҚЫЛДАҚ[2] з а т. б о т. ж е р г. ***Рауғаш.*** Қыр төсіндегі қой жуа, ит жуа, сарымсақ, *с о л қ ы л д а қ т а р д а н* да құр қалатынымыз қинады мені (М.Мәжитов, Аманғали, 216).

СОЛМА… *С о л м а* – жіті ауру. Қоздырғышы – қанда тіршілік ететін паразит құрт. Ауырған мал селқостанады, оттан қалады, 3-5 күнде өледі (ҚСЭ, 10, 323).

СОЛТАҚТЫҚ з а т. *Солтақ болғандық, солтаңдағандық.* Сынған аяғы солтаң болып біткен. *С о л т а қ т ы ғ ы н а н* бұрын сол аяғы суыққа тез тоңады екен (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес, 17).

СОЛТҮСТЫҚ қ. ***Солтүстік.*** *С о л т ү с т ы қ* қонақтары бұл елдің ұзын мойын домбырасына, күйлеріне көп таңданды (Ғ.Мүсірепов: Қаз. әдеб., 02. 02. 1979, 3).

СОЛТҮСТІК: Солтүстік бұғысы. з о о л. *Тек солтүстікте ғана мекендейтін бұғы түрі. С о л т ү с т і к б ұ ғ ы с ы н* жергілікті тұрғындар баяғыдан қолға үйреткен. Оның сүті өте тәтті, жүнінен тоқылған киім өте жылы (Тірі табиғат, 12). Қына – *с о л т ү с т і к б ұ ғ ы л а р ы* үшін боранды қысты қыстауға ең маңызды жем (Бұл да).

СОЛЫҚТАУШЫ з а т. *Солықтап, ән нәрсені бір істеп жүрген адам.*

СОЛЫҚТАУШЫЛЫҚ з а т. *Не істерін білмеушілік; ананы бір, мынаны бір істеушілік.* Көп пьесалардың кейіпкерлері шын мәніндегі атпал азаматтар емес, бойкүйездік, еліктеушілік пен *с о л ы қ т а у ш ы л ы қ* мінез танытатындар болып жүр (Қаз. әдеб., 13. 02. 1976, 1).

СОЛЬ з а т. *Музыкадағы жеті нотаның бірі.* Әбілаштың дауысы төменгі екінші октаваның *с о л ь* нотасына дейін жетіп, еркін алатын таза да ашық тенор (Қаз. әдеб., 12. 12. 1975, 4).

СОМ з а т. в е т. *Малдың денесіне шығатын үлкен ісік.* Үлкен жараның (лоқының, жауырдың, *с о м н ы ң*, шиқанның) аузы дүмпіп шығады (Соц. Қаз., 29. 03. 1991, 4).

СОМДЫҚ з а т. *Сом болғандық; тұтастық, кесектік.* Шалдың бұл қақпанының қандауызының үлкендігі кішігірім доғадай, дөңгелек табаны ошақтай, серіппесінің *с о м д ы ғ ы* білектей (С.Мұқанов, Бақташы., 153).

СОМПАЙ з а т. *Сиырдың асығы, томпай.* Халқымыз асық екеш асыққа да жеке-жеке ат берген: құлжанікін – құлжа, арқардікін – арқар, қойдікін – асық, ешкінікін – ешкімай, сиырдікін – *с о м п а й* (кей жерде - томпай) деп атаған (Қаз. әдеб., 15. 02. 1974, 2).

СОМСЫН е т. *Мықтысыну, зорсыну.* Ол сырттан сынай қарап, күле қарап, *с о м с ы н ы п* отыр (Ж.Ахмади, Айтұмар, 472). С о м с ы н ғ а н ғ а – балға бар, қомсынғанға – Алла бар (Мақал).

СОМСЫНУ *Сомсын етістігінің қимыл атауы.*

СОНА: Сона көзденді. *Көзін бақырайтып, тесіле қарады.* Сақ-ғұндар тарихына әлем елдерінің көптеген тарихшы-ғалымдары *с о н а к ө з д е н і п* шұқшиды (А.Сатаев, Бәрі де., 22).

СОНАДАЙ үс т. с ө й л. *Анадай; алыс, әудем (жер).* «Уазик» ажылдап келіп, ойқастай бұрылды да, шиқ етіп *с о н а д а й* жерге тоқтай қалды (Ә.Асқаров, Таңд., 360).

СОНАҚ з а т. *Сүйектен жасалған сырға.* Әрірек уақытта қыздар *с о н а қ т ы* да тағушы еді (Қаз. этнография., 2, 613).

СОНАРШЫЛ с ы н. *Сонарда аңға шығуға құмар (адам).* Ипырмау, қиыр шеттен қалтырап жеткен шарасыз жануарларды ұрып, соғып, атып алғанға әлі *с о н а р ш ы л* мықтылар нендей ләззат тапты екен? (Қаз. әдеб., 26. 09. 1975, 2).

СОНАУ: Сонау есте жоқ ерте заманда. *Баяғыда, ертеде. Билер с о н а у е с т е ж о қ е р т е з а м а н д а р д а* пайда болып, халқымыздың ұзына бойғы тарихында белгілі бір даму сатыларын бастан өткерді (Н.Мыңбатырова, Төле би., 3).

СОНЫЛАТ *Соныла етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ондағы ойым – аз күн осында көшіп келіп, малымды *с о н ы л а т п а қ* едім (М.Етекбаев, Таутекелі., 12).

СОНЫЛАТУ *Сонылат етістігінің қимыл атауы.*

СОНЫРҚАЛАҒЫШ с ы н. *Сонырқа қуғыш, жаңа (тың) жерге әуес.*

СОНЫРҚАЛАҒЫШТЫҚ з а т. *Сонырқа қуғыштық, жаңа (от) жерге әуестік.* Қазір соның тағы бір қырын байқап тұр. Ол – оты мол жерде малдың *с о н ы р қ а л а ғ ы ш т ы ғ ы* (М.Ошыбаев, Соңғы., 91).

СОҢ: Соңына ала. *Соңына қарай, соңғы жағында.*

Соңына тіркеу. э т н. *Айыпты адам төлейтін «үш тоғыздан» басқа екінші орындағы көмекші биге беретін бір ұсақ мал.* Сондай-ақ, оған қосымша «басына қосақ» деп бас биге бір ірі қара, «*с о ң ы н а т і р к е у*» деп одан кейінгі биге бір ұсақ мал бергізген (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 137).

С О П А Қ Ш А Л А Н *С о п а қ ш а л а е т і с т і г і н е н ж а с а л ғ а н ы р ы қ с ы з е т і с.* Дөңгелек жүзіңіз *с о п а қ ш а л а н ы п*, ақ құба өңіңіз қара қошқыл тартқандай болады (Қ.Тұрсынқұлов, Анды-Қарақыз, 48).

С О П А Қ Ш А Л А Н У *С о п а қ ш а л а н е т і с т і г і н і ң қ и м ы л а т а у ы.*

СОПБӨРІК з а т. *Төбесі шошақ етіп тігілген бөрік.* Досболдың басында қарсақтың терісінен тігілген *с о п б ө р і к* екен (Ел аузынан, 65).

СОПЫШЫЛ с ы н. *Сопыны жақтаушы, сопыны насиқаттаушы.*

СОПЫШЫЛСЫН е т. *Сопышыл болғансу, сопышыл болып көріну.* Лажы болса құртып жіберу керек деп, *с о п ы ш ы л с ы н ы п* жүрген жолдастар бар (Ана тілі, 22. 03. 1990, 5).

СОРА: Сора-сорасы шығып жылады. *Көзінен жас сорғалап ақты, қатты жылады.*

СОРАҚАЙ с ы н. ж е р г. ***Сорақы.*** Екі көзім болат қанжар ұстаған *с о р а қ а й д а* (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 149). *С о р а қ а й* әлі бұлтарып, бері бұлтарып жүріп, ақыры қолыма өзі келіп түсті (Бұл да).

СОРБОТҚА з а т. *Тұзды суға бір бұрқ еткізіп қайнатып алған түйенің шудасы.* – Ісікке мың да бір ем – *с о р б о т қ а. С о р б о т қ а* ісікті де, сарысуды да сорып алады (Ә.Қалдыбаев, Таңд. шығ., 3, 85). Жіліншігіне төрт жағынан ағаш құндақ салып, ісігін қайтару үшін *с о р б о т қ а* жасап орап тастаған-ды (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 409). Әжем түйенің шудасын тұзды суға қайнатып, яғни *с о р б о т қ а* жасап, іскен жеріме таңып тастады (Н.Қазыбеков, Дала., 24).

СОРБУЫН з а т. м е д. *Буындарды ісіріп, асқындырып жіберетін ауру; артрит* (Бекітіл., термин., 73).

СОРҒЫ з а т. ж а ң а. *Суды, бензинді сорып алып, оны екінші сыйымдылыққа құятын құрал* (Бекітіл., термин., 73).

СОРЛЫ: Сорлы қабырға. э т н. *Ұсақ малды союшыға еңбегі үшін берілетін кәде ет.* Ұсақ малды союшы «*с о р л ы қ а б ы р ғ а*», «қол кесер» деп таңдап алады (Ата салты., 130).

Сорлы қар з а т. *Соры қайнаған (адам) д.м. қарғыс.* - Әй, *с о р л ы қ а р,* мен жылаған жоқпын. Міне, жастығым құп-құрғақ (Егем. Қазақст., 02. 03. 2002, 4).

СОРТАҚЫМ с ы н. э к с п р. *Рухы жұтаң, бейшара.* Бәріміз рухани қотыр, *с о р т а қ ы м* тобыр боп қалдық (Ә.Асқаров, Таңд., 16).

СОРТАҢСЫЗ с ы н. *Сортаңы жоқ, сорланбаған. С о р т а ң с ы з* немесе сортаңы аз алқаптардағы күрішті суарау тәртібі мынандай... (Лен. жас, 11.02.1976, 2).

СОРЫС *Сор етістігінен жасалған ортақ етіс.* Міне, қазақ даласының қаны мен сөлін қазағы бар, орысы бар өздері *с о р ы с ы п* жатыр (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 297). Жіліктің майлы басын бірге *с о р ы с т ы ң* қой, мұқым (З.Иманбаев, Қос қайың, 271).

СОТА з а т. э т н. *Малдың құлағына салынатын сопақша келген жуантық ен.* Малға салынатын ен-таңбаның қазақ арасында *с о т а*, кез деп аталатын түрлері кездеседі (Шаңырақ, 523). Ен-таңбаның *с о т а*, тілік, солақ, кез, жүрекше, қиық, қиықша, ойық, құмырсқа, кесік, батпақ, тесік, сырға деп аталатын түрлері бар (Білім және еңбек, 1986, №7, 37).

Сота тілік ен. э т н. *Малдың құлағы ұзынша етіп тілінген ен.*

СОТЫ з а т. *Баларасының бал жинайтын торшасы.* Олар (аралар) суды алдын-ала жинап, бірнеше *с о т ы д а ғ ы* көзшелерге толтырып құйып қояды (Лен. жас, 17. 09. 1974, 4). Балы қанттанып кеткен *с о т ы л а р д ы* әуелі ашып, сонан соң су бүркеді (Бұл да).

СОЯР: Сояр көбейсін! *Мал сойып жатқандарға айтылатын тілек.*

СӨДЕГЕЙ... Оның мысықша басатын елеусіз, *с ө д е г е й* жүрісін шенеді (З.Жәкенов, Күн көтеріл., 221).

СӨЗ: Сөз додагері. п о э т. *Айтыс ақыны.* Алматы облысының аудандарынан жиырмаға тарта *с ө з д о д а г е р л е р і* жыр жәрмеңкесіне жиналды (Лен. жас., 28. 10. 1977, 4).

Сөз қашырды. ж е р г. *Сөз қылды, өсектеді.* Бұрын Мүбәрәктің қасында жүргенде жалпы сарынға ілесіп, осы Ермаханды сыртынан талай мәрте *с ө з қ а ш ы р ғ а н ы*, Сарыбалшық атап, кекетіп-мұқатқаны есіне түсті (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 233).

Сөз сырғасы. *Сөздің реті, жөні.* Осы қарағанның ішінен жуандығы шөп машинасының дәрежесіндегі айдаһар көргенін *с ө з с ы р ғ а с ы* ретінде айта салған (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш., 1, 161).

Сөз ұстатты. *Уәде берді, айтты; сөз берді.* Бір баласы әлі де қызметке орналаса алмай жүрген жағдайын айтқанда, бұл кісіге «кейін көрейік» деп *с ө з ұ с т а т ы п* кеткен едім (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 55).

Сөз індетті. *Сөздің мән-мағынасын аша түсті, анықтады, түсіндірді.* Қолына қалам ұстап, *с ө з і н д е т к е н* әрбір азаматтан осындай сөздер халыққа сіңісіп жатса қандай жақсы (Соц. Қаз. 12. 03. 1990).

Сөзінде түйір дән жоқ. *Сөзінде береке жоқ, шылғи өтірік.* Әбілтақ – анық алдамкөс айтқан *с ө з і н д е т ү й і р д ә н б о л с а б ұ й ы р м а с ы н* (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 23).

Сөзіне береке бергір [берсін]. *Біреуден беркесіз сөз естіген кезде айтылатын сөз орамы (сөзіне болайын д.м.) С ө з і н е б е р е к е б е р г і р*, бүгін шөпті қырқай түбінен қиып, жаппай сұлататын қайырды күн (Жалын, 1974, №1, 46).

СӨЗБАСЫ з а т. с ө й л. ***Алғысөз.*** Ахаңның «Мектептен бұрынғы тәрбие» кітабына жазған *с ө з б а с ы н* (алғысөзін) ұсынып отырмыз (Қаз. әдеб., 08.09.1989, 7).

СӨЗБҰЙДА: Сөзбұйдаға салды. *Түрлі сылтау айтып, бір істі ұзаққа созды.* Сүгірбай *с ө з б ұ й д а ғ а с а л ы п*, күнде «ертеңнен» танбай-ақ қойғаны (М.Разданұлы, Алтай., 97).

СӨЗБҰЙДАЛА е т. *Бір істі ұзаққа созу, бітірмеу, кешеуілдету,* Не болады, не болмайды деп айтуға батылы жетпей, *с ө з б ұ й д а л а п* көп жүрді (Р.Райымқұлов, Жапанда., 52). Қобда ауданының «Земледелец» колхозындағы 480 оқушылық мектеп үйін «Облмежколхозстрой» үш жылдан бері *с ө з б ұ й д а л а п* келеді (Лен. жас, 21. 08. 1974, 1).

СӨЗБҰЙДАЛАН *Сөзбұйдала етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Оның есесіне уәдесі *с ө з б ұ й д а л а н ы п*, сұрғылт күндерді төндірді де қойды (Лен. жас, 11. 05. 1976, 2).

СӨЗБҰЙДАЛАУ *Сөзбұйдала етістігінің қимыл атауы.*

СӨЗДЕНУ з а т. л и н г в. *Тілде бұрыннан бар тілдік бірліктер мен тұлғалардың басқа (жаңа) мағынада қолданыла келіп, оның өз алдына жеке сөзге айналып кетуі (лексикалану).* Мәселен, зор+ға, шын+ы+мен, үкімет (басқару жүйесі), өкімет (билік иесі) сөздері *с ө з д е н у г е* мысал бола алады (Қазіргі қаз. тілі, 102).

СӨЗДІКЖАСАМ з а т. л и н г в. *Сөздік жасау теориясы мен сөздік жасау ісі және тәжірибесі (лексикография). С ө з д і к ж а с а м* жалпыхалықтық тілдің байлығын, нормаларын қалыптастырады және тіл мәдениетін қалыптастырады (Қазіргі қаз. тілі, 104).

СӨЗЖАРИЯ з а т. с ө й л. ***Газет.*** Аудандық *с ө з ж а р и я* бетінде әкімнің алғашқы адымдары туралы жазылыпты (Қаз. әдеб., 14. 08. 1992, 6). – «Арманның» арманы «жетім бұрышта» жүрген сан мың қазақ жастарына пана болу, - дейді жаңа *с ө з ж а р и я н ы ң* бас редакторы (Алматы ақшамы, 20. 01. 1993, 4).

СӨЗЖҰМБАҚ... Әр сөз әр нүктесіне бас қатырып, ойлануды қажет ететін тас түйін *с ө з ж ұ м б а қ* (кросворд) секілді бірдеңе. Бір оқып, бір бөгелем (Б.Соқпақбаев, Бастан кешкен, 100). Газет беттері сканвордтар мен *с ө з ж ұ м б а қ т а р ғ а* толы (Егем. Қазақст., 29.01.2003, 4).

СӨЗСЫМАҚ з а т. *Сөз деген аты ғана бар; толық сөз емес* (А.Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 204).

СӨЗТАНЫМ з а т. л и н г в. *Тіл білімінің сөзді зерттейтін саласы (лексикология). С ө з т а н ы м* – сөздер туралы ілім. Ол

сөз байлығын (тілдегі сөздердің барлығын) зерттейді (Б.Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі., 68).

СӨЗТАҢБАЛЫҚ: Сөзтаңбалық жазу. *Бүтіндей бір сөзді бір-ақ таңбамен белгілейтін жазу.* Бұл жазудың түп-тегі шумерлер заманындағы *с ө з т а ң б а л ы қ* (идеография) *ж а з у ғ а* және оның арғы жағындағы суреттаңбалық (пиктография) жазуға барып тіреледі (Ана тілі, 09. 07. 2009, 4).

СӨЗТАПҚЫРЛЫҚ з а т. *Адамның сөз тауып кету қабілеті; сөз тауып сөйлеушілік.*

СӨЗТІЗБЕ... ...Осының нәтижесінде бүкіл энциклопедиямыздың сұрыпталған *с ө з т і з б е с і* туды (Қаз. әдеб., 19. 05. 1972, 2).

СӨЙТКЕНШЕ ү с т. *Солай еткенше.* Олармен шүйіркелесе амандасты. *С ө й т к е н ш е,* секретарь кіріп, қаралатын іс бойынша айыпкердің әкелінгенін хабарлады (Қаз. әдеб., 22. 08. 1975, 2).

СӨКТЕ... Толып піскен егінге орақ салатын, *с ө к т е й т і н,* сонда баданадай ақ тары әкесінің маңдайынан тамған тер моншағындай көрінуші еді (Д.Досжанов, Жолбарыс, 35).

СӨНІК с ы н. *Сөніп бара жатқан; жұмулы.* Кушекиннің күрең қызыл жыпжылтыр бетінің алауы қайтып, боп-боз, *с ө н і к* көзі мөлие бастаған (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 15).

СӨҢКИ е т. с ө й л. ***Дөңки.*** Әбілқайыр тобы бір *с ө ң к и г е н* биіктің басына шығып күн шалып, айналаға көз тастауға тоқтағанды (Ә.Кекілбаев, Үркер, 268).

СӨРЕ з а т. к ө н е. *Сөре деп жаугершілік заманда өлген адамдарды мекеніне апарып жерлегенше қалдыра тұратын, жарым үй - жарым жаппаны айтады* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 68).

Сөрелеп қою. *Алыста қайтыс болған жағдайда туған жерге жерлеу үшін сөреде сақтап, мүмкіндік туған кезде апарып жерлеу.* – Ендеше мені ол барған жерге көмбеңдер. «*С ө р е л е п қ о й ы п*, сүйегімді Ұлытауға ап келіп қоямын» десеңдер, көшулеріңе рұқсат (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 9, 270).

СӨРТЕК з а т. *Буыны қатты, қуатты шөп.* Онда бұзаубас, торғайот, қоянжын, қоңырбас, шытыр сияқты мал үшін *с ө р т е к* те жұғымды, оруға келетін шөптердің мүлдем шықпайтыны атап көрсетіледі (Оңт. Қазақст., 04. 03. 1967, 3). Олардың арасында арқашайыр, қырықбуын, саған сияқты *с ө р т е к* шөптерді мол жеген мал суға шыдамайды (Оңт. Қазақст., 23. 08. 1968, 2).

СПАНДИЯР с ы н. ж е р г. *Шебер, маман.* Брага ашытуға Агаша әбден *с п а н д и я р* болып алған (С.Жүнісов, Жапанда, 79).

СТАКАНДАП ү с т. *Стаканға құйып, стаканмен өлшеп.* Жұрт айран, сүт, қаймақ сықылды тағамдарды шәшкелеп, *с т а к а н д а п* сатады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл, 53).

СТАНДАРТТАУШЫ з а т. *Стандартқа келтіруші, үлгілеуші. С т а н д а р т т а у ш ы л а р* өз ықпалдарының шеңберін одан әрі арттыра түсуде (Жетісу, 16. 06. 1972, 2).

СТАНОКШЫ з а т. *Станокта жұмыс істеуші.* Ұста Сазанов, слесарь Морозов, *с т а н о к ш ы* Қазиев кейіннен стаханов нормаларын 180-200 процент орындады (Лен. жас, 11. 04. 1985, 1).

СТАРШЫНДАС с ы н. *Старшындары бір, бір старшынға бағынатын.* Сол Жаман тобықты елімен *с т а р ш ы н д а с* Байкөкше деген жер есесіне қолы жетпей, билерге арыз беріп жүрсе де, ешкім қарамай жүреді (Қаз. әдеб., 20. 06. 1975, 4).

СТЕНОГРАФИЯЛАТ *Стенографияла етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бейімбет менің мамандығымды білісімен «Амангелді» пьесасының екі пердесін *с т е н о г р а ф и я л а т т ы* (Қаз. әдеб., 05. 02. 1988, 4).

СТЕНОГРАФИЯЛАУ... Дана-Бике Байқадамова – халқымыздың алғашқы стенографистерінің бірі. Ол кезінде әйгілі жазушы, ғалымдар еңбегін *с т е н о г р а ф и я л а у* ісіне мол еңбек сіңірген (Қаз. әдеб., 05. 02. 1988, 4).

СТЕРЕОВИЗОР з а т. *Өзіңді экрандағы болып жатқан оқиғалардың жуан ортасында жүргендей көрсететін техникалық құрал.* Телевизор біздің тұрмысымызға мықтап енгенімен, маңызы телевизордан да басым, түрлі-түсті *с т е р е о в и з о р д ы ң* бар екенін әлі екінің бәрі біле бермейді. Бұдан басқа бейнені түрлі-түспен көрсетіп үш каналды *с т е р е о в и з о р* де бар (Қазақст. ауыл шаруаш., 1965, №1, 50).

СТИПЕНДИЯЛЫҚ с ы н. *Стипендияға қатысты, стипендия жөніндегі. С т и п е*

н д и я л ы қ ақшасының таусылғанына қай заман (М.Мағауин, Қиянда., 68).

СТУДЕНТШІЛЕП үс т. *Студент құсап, студент тәрізді. – С т у д е н т-ш і л е п* бір-бір қызылшұнақты ортаға тастайық демекшісің ғой (А.Мекебаев, Алапат, 259).

СТУДКОМ з а т. *Студенттер комитеті.* Комсомол ұясының секретары А.Ниязбеков, *с т у д к о м н ы ң* бастығы, мен әр класқа бөлініп, сөз сөйледік (Р.Қилыбаев, Өмір өткел., 80).

СУ[1]: Суасты наны. п е р и ф р. ***Борық.*** Мәселен, жалпақ жапырақты қоғаны алайық. Оның тамырында (борығында) қант пен крахмал көп. Оны *«с у а с т ы н ы ң н а н ы»* деп те атайды, өйткені қоғаның борығын отқа пісіріп жеуге болады, әрі ол керемет тәтті-ау (Ертіс өңірі, 78).

Су аяқ. *Бір жерге тұрақтамайтын, кезбе.* Түні бойы ел адақтап жүрген *с у а я қ* естектің қайда құрығанын кім біледі (Ә.Кекілбаев, Үркер, 339).

Судағы балықтай сезінеді. *Өзін еркін ұстайды, қысылып-қымтырылмайды.* Тарих, әдебиет, өнер, археология, этнография, т.б. осылардың қайсысына салсаңыз да Әлекең өзін *с у д а ғ ы б а л ы қ т а й с е з і н е д і* (Тоғызыншы шежіре, 187).

Судан шыққан тышқандай болды. *Мойнына су кетті, сүмірейді.* Ғасырлар бойы өзі кеудесіне өзі жел кіргізіп келген мықтылар әп-сәтте *с у д а н ш ы қ қ а н т ы ш қ а н д а й б о л д ы* (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 53).

Су диірмен. *Судың күшімен жүретін диірмен.* Қазір екі *с у д и і р м е н і* бар екі ауылдың барлыбайларының ғана әрқайсысында екі үйден қалған (Ә.Қалдыбаев, Таңд. шығ., 3, 111).

Су егеуқұйрығы. з о о л. *Егеуқұйрық негізінен суда тіршілік ететіндіктен кейде ол осылай да аталынады.* Саршұнақтарға құрылатын қақпандармен *с у е г е у қ ұ й р ы ғ ы,* атжалман, құмтышқан және қосаяқ сияқты кеміргіштерді аулауға да болады (Жетісу, 20. 03. 1971, 4).

Су жорға. *Төрт аяғын тең басқан, тайпалған жорға.* Төрт аяғы бірдей жорғалайтын, алыс жолдарда жүрісінен жаңылмайтын жорға түрі *с у ж о р ғ а* немесе тайпалған жорға деп аталады (Қаз. этнография., 2, 423).

Су қоймасы. *Мол су сақтайтын арнаулы орын.* ≈ *С у қ о й м а с ы н* жасауға қыруар қаржы кетті.

Сумен соғу. ж е р г. *Сумен ұшықтау.* – Балаңа перінің салқыны тиген екен, күн батар шақта *с у м е н с о ғ а м ы н*, - деді бақсы (С.Мұқажанұлы, Ортеке, 181).

Су мұрын. э в ф е м. ***Сиыр*** (Ә.Ахметов, Түркі тіл. табу, 10).

Су пайғамбары п е р и ф р. *Сүлеймен пайғамбар осылай да аталынады.* Сонда осы ауылдың қарияларына *с у п а й ғ а м б а р ы* Сүлеймен көңілі қаласы, көк теңізді қара жерше басып жүре беретіндей көрінетін (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 249).

Су реттегіш. *Суды жинап, қажетіне қарай мөлшерлеп жіберіп отыратын құрылғы.* Көпшілікке мәлім, Елбасының тікелей тапсырмасымен Оңтүстік Қазақстан «Көксарай» *с у р е т т е г і ш і* құрылысы өткен жылдың екінші жарты жылдығында бастау алған болатын (Егем. Қазақст., 03. 03. 2009).

СУ[2] з а т. э т н. *Ою-өрнектің, кестенің сабағы, желісі.* Кілемдердің негізгі өрнектері – «күмбез», ал жиектеріндегі өрнектері «қорған» деп аталып, оны бойлай күлгін түсті «*с у*» өрнегі жүргізіледі (Шаңырақ, 50). Мұндағы *с у* – кесте тіккенде, өрнек салғанда зер, алтын күміс, жіппен жіңішкелеп, сәндік үшін жүргізілген із (Қаз. әдеб., 03. 08. 1990, 13).

Су жүгіртті. *Екі өрнектің арасын байланыстырды, су жасады; су тартты. «*Жиегіне алтыннан *с у ж ү г і р т к е н*» (Қаз. әдеб., 03. 08. 1990, 13).

Су тартты. *Кестені, ою-ды қатарлап, бір-бірімен жалғастырып орналастыру үшін бүкіл кестенің, ою тұлғасының желісін үзбей, ұластыра салды; су жүргізді.*

СУАҒАР з а т. *Шатырдың суын жинап, төменге түсіретін жарты керней.* Шатырдың *с у а ғ а р ы н а* қойған шляпшін, бедіре, тегенелер лық толған (А.Жұмаділдин, Сең бұзыл., 74).

СУАҒАРЛАН е т. *Суағар сияқты ойыстанып келу, еңкіштену.* Бауырында шашылған бір кәлем шөп жоқ, күннен күнге басылып, отаулана шөккен шошақтың төбесі желге қопсымай, *с у а ғ а р л а н ы п* жаншыла түскен (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 35).

СУАҒАРЛАНУ *Суағарлан етістінің қимыл атауы.*

СУАЙТТЫҚ з а т. *Өтірік айтқыштық, жалған сөйлегіштік.* Ол тап күресін анық аңдамайды, *с у а й т т ы ғ ы* мен аусарлығы өзін күлкіге қалдырады (Қаз. әдеб., 15. 06. 1979, 3).

СУ-АНА з а т. э т н. *Жер бетіндегі судың иесі, киесі.* Қазақтар жер-ана, *с у-а н а* және от-ана рухына сыйынды. Өмірде әсіресе отқа (от-анаға) табыну үлкен рөл атқарды (ҚазССР тарихы, 2, 376).

СУАРМАЛАУ е т. *Қайта-қайта суару, жиі суару* (А.Жанғалиев, Бағбан., 25).

СУАРШЫН з а т. з о о л. *Су бетінде жорғалап жүріп, оған құлаған жәндіктерді жеп, тіршілік ететін, кішкентай, қоңыр сұр түсті қоңыз. С у а р ш ы н* суға құлап түскен жәндіктерді ұзын алдыңғы аяқтарымен қармап ұстайды, олардың денесіне тұмсығын сұғып, тәтті шырынын сорып алады (Жәндіктер, 58).

СУАРЫЛМАҚШЫ с ы н. *Суарылатын, су жіберілетін.* Екеуі бас арықтан бүгін *с у ғ а р ы л м а қ ш ы* танаптың төрт бораздасына су бөлді (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 247).

СУАУРУЫ з а т. в е т. *Түйеде болатын сарысу індеті кейде суауру деп те аталынады* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру., 113).

СУАТТА е т. *Су ішетін жерге (суатқа) барып су ішу.* – Анау төменде жайпақ жері бар. Олар сол жерден *с у а т т а й д ы* (Д.Бейсенбекұлы, Әулиеағаш., 162).

СУБСТАНТИВТЕНУ з а т. *Сын есімнің (сондай-ақ өзге де сөз таптарының) зат есімге көшуі – субстантивтену процесі деп аталады (*А.Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 262).

С У Б С Т А Н Ц И Я *Өзгермейтін «мәңгілік» бастау көзі» дегенді білдіретін философиялық ұғым.* Абай – қазақтың рухани *с у б с т а н ц и я с ы* (Жұлдыздар отбасы, 2010, №5, 51).

СУБҰҚАСЫ з а т. с ө й л. ***Көлбұқа (оқпақ).*** Ымырт жабыла жаныңды түршіктірер оқпақтар өкіре бастайды. Дауысының аса зор болуына орай оны халық «*с у б ұ қ а с ы*» деп те атайды (Қорғалжын, 132).

СУЖАПЫРАҚ қ. ***Жолжелкен.*** Көк еті ауырып қалған ғой. Қазір барысымен дереу *с у ж а п ы р а қ* тартсаң, ештеңе етпейді, басылып кетеді (Б.Соқпақбаев, Балалық., 249).

СУЖҮРЕКТЕН е т. *Қорқу, зәресі ұшу.* Жасында қытымыр, пысық, қарау бай Шоқайдың аз жыл ішінде *с у ж ү р е к т е н і п*, жарамсаққа айналған, көлгір, суайт, ынжық кейпі көрінеді (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 7).

С У Ж Ү Р Е К Т Е Н У *Сужүректен етістінің қимыл атауы.*

СУЖҮРЕКТІК з а т. *Қорқақтық, батыл еместік.* Осындай жанжалды күтіп отырған Бату да *с у ж ү р е к т і к* көрсетпеген (І.Есенберлин, Алмас., 14).

СУКНА з а т. *Қалың матаның бір түрі.* Үш теңгелік *с у к н а д а н* Мәліскен берік емес пе? Сүтті аз ішіп, шәй ішсек, Жолатпай ма кеңеске? (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 398). Шалбары дөрекі қара *с у к н а д а н* тігілген екен (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 105).

СУКУН з а т. а р. *Араб әріптерінің үстіне қойылатын белгілердің бірі.* Оспан дәуірінен сақталған Құранның әріптері үстінде hамза, ташдид, *с у к у н*, мадда, уасла; қысқа дауыстылар: фатиха, кесра, дамма белгілері жоқ (Н.Өсеров: Қаз. әдеб., 25. 08. 1989, 14).

СУКҮЗЕНІ з а т. с ө й л. ***Норка.*** Суда тіршілік етіп, күзенге ұқсас болғандықтан норканы *с у к ү з е н і* деп те атайды (Қ.Аймағамбетова, Табиғаттану., 19).

СУҚАРАҚҰС қ. ***Субүркіт.*** Қазір Қара Ертістің саға жағында ақ құйрық *с у қ а р а қ ұ с* сирек кездесетін құс болып саналады (Ертіс өңірі, 21).

СУҚАТА з а т. в е т. *Өте зілді, әрі қатерлі ауру.* Мұның құмқата, құмаққата, сүйеккқата, *с у қ а т а* деген түрлері бар. Мал дөңбекшиді, күшенеді, ыңыранады. Бәрінің іші қатып қалады (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру., 51).

СУҚИҒЫШ з а т. з о о л. *Тропикада мекендейтін, тұмсығының төменгі жағы жоғарғысынан анағұрлым ұзын су құсы. С у қ и ғ ы ш т а р* (водарез) төменгі тұмсығын суға малған бойы су бетінде ұша береді. Балықты байқап қалса, сол заматта оны ұстап алады (Құстар, 21).

СУҚОҢЫЗ з о о л. *Суда тіршілік ететін қоңыз.* Қоңыздар арасында сасыққоңыз, бізтұмсық, шыртылдақ, *с у қ о ң ы з* көңіл аударарлық (Қорғалжын, 27). Кенет дәл көз алдынан, су түбіндегі кішкентай тас астынан жыбырлап бірдеңе шыға келді.

С у қ о ң ы з. Ұсқыны қандай жаман кәпірдің (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 31).

СУҚОРЫҒЫШ з а т. з о о л. *Су асты құрттарын жеп, тіршілік ететін қара түсті торғай.* Алтайда құстардан – құр, тоқылдақ, көккарға, сауысқан, қарға, тарғақ, *с у қ о р ы ғ ы ш*, бөдене баршылық (Лен. жас, 17. 12. 1988, 4).

СУҚҰЙҒЫШ з а т. а с т р. *Дәлу (қаңтар) айында көрінетін шоқжұлдыз; суқұюшы* (М.Арын, Бес анық, 123).

СУҚҰЮШЫ з а т. а с т р. *Зодиак шоқжұлдызы.* Шоқжұлдыз жаңбырлы күз айында жақсы көрінетіндіктен *с у қ ұ ю ш ы* деп аталады (ҚҰЭ, 8, 76). Астрономия атауларының көпшілігі қазақша: Қарақұрт, Таразы, *С у қ ұ ю ш ы*, Жетекші, Сиыршы, Бөрі, Бикеш, Айдаһар, Торпақ т.б. (С.Сәрсенова, Астр. атау., 64). Қ.Жүністегі өзінің мақаласында Егіздер, Арыстан, Ешкімүйіз, *С у қ ұ ю ш ы*, Балықтар деп алмай, оларды қазақша жұлдыз аттарына сәйкес алу керектігін сөз етеді (Егем. Қазақст., 22. 11. 2000).

СУҚЫ е т. ж е р г. *Тынымсыз сөйлеу, сайрау.* Осы ауылда қызыл тілге келгенде жанға дес бермей, *с у қ ы п* тұратын сол. Тауып айтатын сол (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 92).

СУЛАМА з а т. э т н. *Әйелдердің төбесі биік, үкі тағылған, арт жағы желкесін басып тұратын бас киімі.* Әйелдердің *с у л а м а* дейтін бас киімі болады (Қаз. ұлт киімд., 46).

СУЛЬФИДИН з а т. м е д. *Дәрі атауы.* Жәмила жатыр, бірақ әл үстінде, Тыныстап, ашпай көзін, келмей тілге. Дағдарды аспирин мен *с у л ь ф и д и н* де (Қ.Аманжолов, Шығ., 2, 79).

СУМ з а т. э т н. *Өзбекстан елінің ақшасы* (Білгенге маржан, 119).

СУМАҚАЙЛЫҚ з а т. *Суманқаққандық, сұғанақтық, жылпостық.* Өңшең бір қарулы жігіттер жұрт көзінше жерге қаратқан бұзақылығымен, *с у м а қ а й л ы ғ ы м е н* де атақтары шыққан (Қ.Ысқақ, Тұйық, 102).

СУРЕТТАҢБАЛЫҚ: Суреттаңбалық жазу. *Суретке негізделген жазу, сурет жазу.* Бұл (күл) жазудың түп-тегі шумерлер заманындағы сөзтаңбалық (идеография) жазуға және оның арғы жағындағы *с у р е т т а ң б а л ы қ* (пиктография) *ж а з у ғ а* барып тіреледі (Ана тілі, 09. 07. 2009, 4).

СУРЕТТЕМПАЗ с ы н. *Суреттей беруге жаны құмар, бейнелегіш.*

СУРЕТТМПАЗДЫҚ з а т. *Жөнді-жөнсіз суреттей берушілік, бейнелегіштік.* Содан кейін баланы зеріктіретін *с у р е т т е м п а з д ы қ т а н*, тәптіштеп ұсақ-түйек татымсыздықты тоғыта берушіліктен аулақ болам (Қаз. әдеб., 01. 09. 1978, 2).

СУСАҒЫШ с ы н. *Сусай беретін, шөлдегіш.* Жас мал тез *с у с а ғ ы ш* келеді, шөлге ұшыраса күрт арып кетеді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1966, №8, 27).

СУСАМЫР: Сусамыр болғыр. *Сусамыр ауруына ұшырағыр д.м. қарғыс.*

СУСАМЫРША ү с т. *Сусамыр болған адамша.* Тек мадақ сөзге тойыну жоқ, *с у с а м ы р ш а* сіміреді (М.Сқақбаев, Ұят тур., 147).

СУСАУЫҚ с ы н. с ө й л. *Сусай беретін, шөлдегіш; сусағыш.* Осы кезде *с у с а у ы қ* болады, суды көп ішеді (Ж.Аймауытов: Денсаулық, 1990, №12, 25).

СУСЕК[1] з а т. *Астық сақтайтын, ағаштан жасалған үлкен жәшік.* Атам заманда ұмыт болып кеткен ат қорадағы ескі ұраны қайта ашып, *с у с е к т е г і* астық біткенді сонда апарып құйды (Қ.Ысқақов, Тұйық, 46). – Қазан – отта, қажайтының – *с у с е к т е*! Қалғанын өзің тауып аларсың! (Қ.Ысқақов, Қараорман, 204).

СУСЕК[2] з а т. ж е р г. *Атқа шөп салатын жер; оттық, ақыр.* – Отқа қоятын уақытты өзің айт, Шаяхмет аға! *С у с е к к е* шөп салып қойдық. Сіздің ел *с у с е к* дей ме, оттық дей ме? (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 377).

СУСИЫР з а т. з о о л. 1. *Буйвол қазақша осылай аталады* (Е.Букин, Ор.-қаз. сөзд., 1883). Қиын екен ой-қоржынның жұқасы, Теңеудің де керек бүтін, тұтасы. Зоопаркке барып едім, жаратпай Бас шайқады *с у с и ы р д ы ң* бұқасы (Ж.Ерманов: Қаз. әдеб., 12. 02. 1982, 16). 2. *Тропикалық жерлерде, Африкада кездесетін хайуан; бегемот* (Білім және еңбек, 1984, №9, 25). Сондай-ақ XVIII ғасырдың қырқыншы жылдары ашылған Командар аралдарының жағалауларын жайлайтын *с у с и ы р л а р ы* мәлім болғаннан кейін небары 27 жыл ішінде құрып бітті (Б.Шәйкенов, Табиғаттағы., 5).

СУСОҚТА... «Ақжем» (турап, суға салып, бірнеше қайтара сығымдап қансөлін арылтқан ет), «*с у с о қ т а*» (бір тәулік суда жатып жасытқан, семіз ет) сияқтылары құстың қоңын төмендетіп, әбден ширықтыру үшін беріледі (Білім және еңбек, 1971, №12, 10).

СУСЫЛДАҚ з а т. з о о л. *Үйректің су-су етіп тез ұшатын бір түрі.*

СУСЫЛДАҚТЫҚ з а т. *Сусылдап қалғандық, сұйықтық, сылдырлық.* Басқа да кейбір жас ақындардан осындай сиымсыз асқақтық пен сырдаң *с у с ы л д а қ т ы қ т ы*, тақырып аясының тарлығын көріп қалып жүрміз (Қаз. әдеб., 05. 04. 1974, 3).

С У С Ы Н Д А Т Т Ы Р *С у с ы н д а т етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Осы уақытқа дейін сезініп білмеген сүйіспеншілік сезімге *с у с ы н д а т т ы р д ы ң* ғой!.. (М.Құдайқұлов, Құпия., 91).

СУСЫРҒАНАҚ з а т. ж а ң а. *Демалыс орындарында иір-иір науамен жоғарыдан төмен қарай ағатын сумен бірге сырғанап ойнайтын ойын.* Бүгін біз балаларды *с у с ы р ғ а н а қ қ а* апардық (Теледидардан).

СУСІҢІРГІШТІК з а т. *Суды сіңіру қасиеті.* ≈ Сары топырақтың *с у с і ң і р г і ш т і г і* онша үлкен емес.

СУТОРҒАЙ з а т. з о о л. с ө й л. ***Сушылқара.*** – Көріп тұрсың ба, - деді қарға, - *с у т о р ғ а й* ұясын былтырғысынан жоғары салыпты. Демек, биылғы жаз жаңбырлы болады, көлдің суы да молаяды («Балдырғанның» базарлығы, 147). Әлемде сирек кездесетін *с у т о р ғ а й* да осында. Олар ағынды өзендердің құлама жерінде жүреді (Егем. Қазақст., 07. 11. 1992, 5).

СУТЫШҚАН... Жетісу жерінде борсық, суыр, көртышқан, күзен, *с у т ы ш қ а н* көп (Б.Нұржекеев, Өзендер., 39).

СУҰШЫҚ з а т. *Ұшынып ауырған адамды сумен ұшықтау ісі.* Ауру – сырқат түрлеріне қарай оларды ұшықтау тәсілдері де әртүрлі болады. Яғни ол жерұшық, *с у ұ ш ы қ*, ой ұшық сияқты бірнеше түрге бөлінеді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 26). Жерұшық па, *с у ұ ш ы қ* па, әйтеуір бір нәрсесін істемесең болмас, - деп жастығының астына жастық қойып көтеріп жатты (Жұлдыз, 1973, №2, 18).

СУШАЙЛЫ с ы н. *Су шайып, құнарын алып кеткен. С у ш ә й л і* құнарсыз жерге жылда дән себе бергендей... (Ә.Байбол, Теміржол., 20).

СУШЫЛҚАРА... Өзен жағалауына жіті көз салсаң, әлдебір құстың ұшып-қонғанына көзің түседі. Бұл қай құс? Байқасақ, *с у ш ы л қ а р а* немесе «суторғайы» екен (Қ.Аймағамбетова.., Табиғаттану., 31).

СУЫҚ: Суық жүріске салынды [түсті]. *Әркіммен бір жүрді, нәпсіқұмарлыққа салынды.* Өрт қою, ұрлық істеу, *с у ы қ ж ү р і с к е с а л ы н у*, өте ұятты қылықтарға бару т.б. – міне, бұлар қазақ ұғымында бетке салық, сүйекке таңба боларлық күнә есептелетіндігін егжей-тегжейлі ұғындырады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 19).

Суық жүрісті. *Мезгілсіз уақытта ұрлана жүретін, жарына адал емес (кісі). С у ы қ ж ү р і с т і* әйелдер мен баласын тастай қашатын әйелдерді де халық ұнатпаған (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 95 - 105).

Суық сорды. *Суық өтіп, боп-боз болды.* Ажардың әлпеті *с у ы қ с о р ы п*, қаязданып, боп-боз тартып кеткен (Б.Шаханұлы, Таңд., 1, 436).

СУЫҚБАС з а т. *Ешкімге жаны ашымайтын, мейір-шапағаты жоқ.* Ашушаң, *с у ы қ б а с*, дөрекі мінез, тоңмойын, ұрысқақ адам – жан дүниелері ақаулы, кінаратты адам (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 93). «Балаға, сірә, *с у ы қ б а с* шығармын» деп күдіктенуші еді (Б.Нұржекеев, Жау жағадан., 272).

СУЫҚБАУЫРЛАУ с ы н. *Мейір-шапағаты аздау, салқындау.* Володя өз шешесіне әлі *с у ы қ б а у ы р л а у* (Р.Әутәліпов, Алтын жемісті., 26).

СУЫҚТА е т. а у ы с. *Іргесін аулақ салу, алыстап кету, алшақтау.* – Рақмет, Хакім ата, ұмытпаспын. Аңғал, бұла мінімді дұрыс таптың. Алтын болса барлығы болады, - деп, Алтынға ауып ақылға *с у ы қ т а п п ы н* (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 44).

СУЫН[1] з а т. ж е р г. ***Бұлан.*** Жалпақ аша тұяқтарының арасында шанаш тәрізді жарғағы бар бұлан (*с у ы н*) басқа хайуандар аттап баса алмайтын батпақтан мүдірмей өте береді (Ертіс өңірі, 37). Әрине, Алтайда бұған ертерек, өйткені мұнда бұлан (*с у ы н*) әлі аз (Бұл да).

СУЫН[2] з а т. *Суын – бидайдың бірнеше бауының үйіндісі, яғни бір суын 50-60 бау болады* (Қазақ тілі., 165).

СУЫНДА е т. *Орылып, бауланған қамысты бір жерге жинау, үю.* Орылған қамысты жинап, бауланғандарын *с у ы н д а й д ы* (М.Қаназов, Ақ тайлаг., 117). – Арын, кел тез! – дейді. Маған қажеті де сол. *С у ы н д а п* қойған қамыс қуысына тығыламыз (Жалын, 1974, №5, 56).

СУЫНДАЛ *Суында етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Шоқ-шоқ қамыс *с у ы н д а л ғ а н* алаңқайға да келіп жеттік (М.Қаназов, Ақ талаг., 116).

СУЫНДАУ *Суында етістігінің қимыл атауы.*

СУЫР е т. а у ы с. *Қатты ауыру, шаншу.* Әлі де көзімнің түбі *с у ы р ы п* ауырады, құлағым шуылдайды (Ж.Өмірбеков, Қызыл су, 142).

СУЫР: Суыр құлақшын. *Суыр терісінен тігілген құлақшын.* Ситан *с у ы р қ ұ л а қ ш ы н д ы* маңдайына милықтата киіп, үсік алатындай құлағын тас қылып байлап тастады (Қ.Ысқақ, Ақсу., 422).

СУЫРТПАҚША ү с т. *Суыртпақ сияқты, суыртпақ тәрізді.* Шашағынан ұстаған қазақ *с у ы р т п а қ ш а* тарқатып алуы оп-оңай (З.Шашкин, Доктор Дарханов, 290).

СУЫРША ү с т. *Суыр тәрізді, суыр сияқты.* Өзінің түрі мынау: жаман торының арқасында *с у ы р ш а* сопайып отырған (С.Елубай, Ақ боз., 8).

СУЫРЫЛ е т. *Ешкімге кезек бермей, тоқтамай сөйлеу, шешенсу.* – Түсіңде өрсең, құдайдың бұйырғаны шығар, - деп Алшағыр *с у ы р ы л ы п* барады (Ғ.Мүсірепов, Оян. өлке, 1, 151).

СУЫРЫЛМА е т. *Сыпылдап көп сөйлеме д.м.* Болды-ей, *с у ы р ы л м а й*! – Атам Қасымға өзімсіне зекігендей сөйледі (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 411).

СУЫТАЯҚ с ы н. *Бір жерде тұрақтап тұрмайтын, байыз таппайтын, көп жүретін (адам).* – Мәке, осындай көзқарақтылықпен, осындай өнермен қалайша *с у ы т а я қ* болдыңыз? – деп сұрады (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз., 116).

СУЫТАЯҚТЫ с ы н. *Көп жүретін, қыдырымпаз. – С у ы т а я қ т ы* адам әртүрлі болады. Менікі серілік (Мәдениет және тұрмыс, 1972, №7, 18).

СУЫТАЯҚТЫҚ з а т. *Байыз таппаушылық, көп жүретіндік.* – Мені көзқарақты еткен – *с у ы т а я қ т ы қ*, өнерлі еткен – сары сыбызғы, - деді (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 116).

СУЫТПАЛА е т. *Жиі-жиі суыту.* Шайыңды *с у ы т п а л а п*, қанжылым күйінде бер, қаталап жатқан адам көмейлетіп жұтып мейірі қана сімірсе тер шығады (Ж.Ахмади, Айтұмар, 255).

СУЫТПАЛАУ *Суытпала етістінің қимыл атауы.*

СУІШЕРЛІК қ. ***Суішкілік.*** Құдай қаққанда, *с у і ш е р л і г і м* болып, ердің басына келіп ұрылыпты әлгі тірі оқ (С.Үсенұлы, Елік., 55). *С у і ш е р л і г і ң* бар екен, енді ұзақ жасайсың, - деді отырғандардың бәрі көңілденіп (Халифа Алтай, Алтайдан., 39).

СУІШКІЛІК з а т. *Өмір, ғұмыр д.м.* Егер *с у і ш к і л і г і м* таусылмай, қатарларыңда қалқайып отырсам, үшеуміздің бөліп-жара алмайтындай неміз бар (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 262). Кім біледі, *с у і ш к і л і г і* мол шығар, сан рет ажалмен бетпе-бет қақтығысқанда Сиғатқа бір оқ дарыған емес (Қ.Ысқақ, Ақсу., 414).

СҰБҚАН//СҰБЫҚАН: Сұбқаным// сұбықаным сүймейді. *Жаным жек көреді, ұнатпаймын д.м.* Ол әншейінде Жамағаттың сыртынан «өзін *с ұ б ы қ а н ы м с ү й м е й д і*» деуші еді (Ғ.Сланов, Асау арна, 72).

СҰҒАНАҚТА е т. *Сұғанақтық жасау, сұғанақтық көрсету.*

СҰЙҚЫЛ... Намыстың уы тұла бойға тарағанда, кәрі дененің *с ұ й қ ы л* қаны ірімтіктеліп, яғни ұйып, қолы салбырай бастады (Т.Әлімқұлов, Кертолғау, 22).

СҰЙҚЫЛТЫМДАУ с ы н. *Сұйығырақ, сұйықтау.* Ең сүйікті немересі табақ толмас шашпа палау жасап әкелді де, артынан *с ұ й қ ы л т ы м д а у* дәмдеген көк шәймен суарып шықты (Ө.Сәрсенбай, Шығ., 4, 28).

СҰЙЫҚМАЙ з а т. *Өсімдік майы, сумай.* Сапалы өнім берсе, келесі жылы көп егем, *с ұ й ы қ м а й*, малдың жемін шығаратын зауыт қоям дейді (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 208).

СҰЙЫҚСАБЫН з а т. *Сабынның сұйық түрі.* Арнайы сабындарға емдік сабын, *с ұ й ы қ с а б ы н,* ұнтақ сабындар жатады (Шаңырақ, 253).

СҰҚАҢДАТ е т. ж е р г. *Шошаң-шошаң еткізу, сумаңдату*. Найзасын *с ұ қ а ң д а т ы п* жау да жетті (Ә.Кекілбаев, Үркер, 205).

СҰҚАҢДАТУ *Сұқаңдат етістігінің қимыл атауы.* Не де болса, жонарқаңа орыстың көк семсерін *с ұ қ а ң д а т п а у ғ а* тырысу мақсат тұғын (Ә.Кекілбаев, Үркер, 151).

СҰҚБАТТАСУШЫ з а т. *Сұқбаттасқан адам, әңгімелесуші.* Ұтымды сұрақтар қойып, *с ұ қ б а т т а с у ш ы* жанды келелі, қызықты ойларға жетелеп отыру – журналистке қойылар талап-шарттың бастысы (Ұлан, 16. 06. 1991, 2).

СҰҚҚЫ з а т. ж а ң а. м е д. ***Укол.*** Емге бірден қандауызды (скальпель), *с ұ қ қ ы н ы* (укол), кездікті (операционный нож) ала жүгірмей, алдымен жан жарасын жазатын туған тіліннің құдіретін пайдаланыңдар (Ә.Ыдырысов, Таңшолпан, 99).

СҰҚҚЫЛАН *Сұққыла етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Су сорған белуардан төменгі жарты дене, ондағы тілгіленген, *с ұ қ қ ы л а н ғ а н* пәре-пәре жарақат – бәрі де күн көзіне тобарсыған (Ж.Орманбетов, Тұзақталған., 55).

СҰҚҚЫЛАНУ *Сұққылан етістігінің қимыл атауы.*

СҰҚЫТ з а т. с ө й л. *Ұсқын, келбет, сұрық.* Бірақ оның сардарға – бітісі, саясаткерге – *с ұ қ ы т ы* ұқсамайтын (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 24).

СҰЛАМА з а т. ж е р г. *Жүзімнің ашыған шырыны.* Бұхарда бар бұлама, Ташкентте бар *с ұ л а м а*. Ел жаманы шыға ма? Шығадан жақсы туа ма? (Алдаспан, 188).

СҰЛБАЛА е т. *Сұлбасын жасау, нобайын келтіру.* Ол станок – универсал: бұйымды жартылай *с ұ л б а л а п* және ақырына дейін өңдейді, қырнап, жылтырата алады (Лен. жас, 18. 01. 1974, 4).

СҰЛБАЛАУ *Сұлбала етістігінің қимыл атауы.*

СҰЛТАН... 2. а у ы с. *Мықтысы, асылы, төресі.* Бір кезде жазу машинкасы ақпараттық техниканың *с ұ л т а н ы* болғаны белгілі (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 151).

СҰЛТАНЗАДА з а т. к ө н е. *Сұлтан тұқымы д.м.* Жастайынан үлкендердің ауызын бағып өскен *с ұ л т а н з а д а* топ жұлдызға қиындағы ауылын көргендей қадала қалыпты (Ә.Кекілбаев, Елеңалаң, 11).

СҰЛУСАРЫ з а т. а с т р. *Үркер шоқжұлдызының шеткерірек тұрған біреуі; әсем жарық жұлдыз.* Сарғыштығына қарап *С ұ л у л с а р ы н ы* басқаларына қарағанда салқындау жұлдыз деп жобалауға болады (Х.Әбішев, Аспан сыры, 32). Үркерден бір жарым сағаттан кейін туатын бір әдемі, сарғыш жұлдыз бар. Оның аты – *С ұ л у с а р ы* (С.Сәрсенова, Астроном. терм., 77). Жапырақ салып, қуарған-ды аңқып, Таң алды. Салқын бақ іші. Туды әні, көкшіл мұнардан балқып Үркердің *С ұ л у с а р ы с ы* (Лен. жас., 03. 01. 1988, 3).

СҰЛЫ... 2. *Сұлы дақылының дәні.* Шаналарда тиеулі қап-қап бидай, *с ұ л ы*, арпа, ұн, жәшік-жәшік май (С.Сейфуллин, Тар жол тайғ., 357). Аттары түнімен балауса жоңышқаға бөгіп тұрды да, ертемен суарылып, бір-бір табақ *с ұ л ы д а н* соғып алған-ды (Ғ.Сланов, Асау арна, 18). Белді қынай буғанмен, Арғымақтан туғанмен, *С ұ л ы ғ а* тойған қазан ат, Маған қайтып жетерсің (Айтыс, 1, 201).

СҰЛЫКЕШ з а т. з о о л. *Солтүстік және Шығыс Қазақстанның бұталы, шабындықты жерлерінде мекендейтін, бауыры ашық сары түсті, орташа денелі торғай. С ұ л ы к е ш т і ң* әні – көптеген басқа сары торғайларға қарағанда сазды және өзгеше (Қазақст жануар., 31).

СҰМДЫҚ... 2. а у ы с. э к п с р. *Керемет, тамаша, өте жақсы.* Ал енді өлеңдері *с ұ м д ы қ*. Бірінен-бірі өтеді (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 144). «Тәңірім-ау, мына қызың *с ұ м д ы қ* сұлу ғой», - деді ішінен (Т.Әбдіков, Өліара, 111). 3. а у ы с. *Қатты, өте, тым.* Отынды таңертең түсіруге бел будық. Өйткені біз *с ұ м д ы қ* шаршаған едік (Д.Амантай, Әңгім., 74). - Әзірдің өзінде қарным *с ұ м д ы қ* ашып тұр (С.Үсенұлы, Елік., 13).

СҰМПАЙЫЛАН е т. *Қу, сұм, сұмпайы болу; қулану.* – Маған мынау қажет емес. Күн өткен сайын *с ұ м п а й ы л а н ы п* барады (Қаз. әдеб., 11. 01. 1991, 8).

СҰМПАЙЫЛАНУ *Сұмпайылан етістігінің қимыл атауы.*

СҰМПЕЙІЛ с ы н. *Пейілі жаман, сұмырай, қу (адам).* Мысалы ақпейіл деген дайын үлгі бойынша кішіпейіл, кеңпейіл, *с ұ м п е й і л,* арампейіл, қарапейіл деген тәрізді формалар жасалады (А.Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі, 126).

СҰМЫРАЙТ е т. с ө й л. *Сұрқын кетіру; ұсқынын алу.* Сұм заманға кездестіріп *с ұ*

м ы р а й т ы п қойғаны мынау: әдеп деген жоқ, иба деген жоқ (Б.Майлин, Майдан, 62). Ақ ару ақ жүзінді әжім басты, Көзінде қанды жасың араласты. Сұм заман *с ұ м ы р а й т ы п* көрікті алып, Қойдың ғой мүгедек қап қайран жасты (Бұл да, 67).

СҰМЫРАЙТУ *Сұмырайт етістігінің қимыл атауы.*

СҰҢҒАҒЫРАҚ с ы н. *Бойшаңдау, ұзындау, биігірек.* Шегендей болмағанмен, өзге балалардан гөрі өркештірек, *с ұ ң ғ а ғ ы р а қ п ы н* (Ғ.Мүсірепов, Қаз. солдаты, 49).

СҰҢҒАҚ з а т. к ө н е. *Аққудың мойыны.* Мойыным *с ұ ң ғ а ғ ы н д а й* жүзген қудың (Біржан мен Сара айтысы, 121).

СҰҢҒЫЛА... Мәдени өсімдіктердің арасында өмір сүретін арамсояу мен *с ұ ң ғ ы л а* түйнек сияқты органдары арқылы көбейетін өсімдіктердің қатарына жатады (Жасыл әлем., 148).

СҰҢҚАДАМ с ы н. ж е р г. *Ку, сұм, сұмырай.* Әнеукүні тұз алуға келсем, сол мегежіндей мамырлаған *с ұ ң қ а д а м д ы* қақ төрдің алдына жалпайтып отырғызып қойыпты (С.Сматаев, Алғашқы асу, 67). – Ойбай, *с ұ ң қ а д а м*! Өл де маған (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 248).

СҰҢҚИ е т. э к с п р. *Сораю, сырию, тыртию.* – Не, тағы да тәубасына түсіріп келдің бе? – деді *с ұ ң қ и ғ а н* шата қатыны алдынан көлбеңетіп шыға келіп (Ж.Қорғасбек, Жынды., 80).

СҰҢҚЫЛ: Сұңқыл қақты. *Сұңқылдады, зорлады.* Ел келіп жатыр мұнда шар тараптан, Күйші бар, жыршы да бар, *с ұ ң қ ы л қ а қ қ а н.* Бәрінен озат тұрсың өзің аға, Әніңді бізге әкеліп жел таратқан (Ә.Тәжібаев: Қаз. әдеб., 09. 06. 1972, 2).

СҰПЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Сопылық*** (Ертедегі әдеб. нұсқа., 174).

СҰР: Сұр жылан. *Кәдімгі сұр түсті жылан. С ұ р ж ы л а н* бұта шөп арасында, тастың астында, қамыс, қурай арасында жүреді (Қаз. этнография., 2, 509).

Сұр қарлығаш. *Қарлығаш тәрізді сұр түсті құс.* Ол қарлығашқа өте ұқсас құс. Оны кейбір жердегі адамдар *с ұ р қ а р л ы ғ а ш* дейді (Қ.Омарұлы, Әке, 396).

Сұр үйрек. *Үйректің сұр түсті бір түрі.* Бұлардан басқа қызғыш, таукұдірет, кіші шүрілдек, бізқұйрық және *с ұ р ү й р е к* пен шүрегей үйректер ұя салады (Қорғалжын, 74).

СҰРАҒЫШ с ы н. *Сұрай беретін, сұраншақ.*

СҰРАҒЫШТА е т. *Білгісі келіп, қайтақайта сұрау.* Кенет жадына көптен ұмытып жүрген әлде не түскендей біртін-біртін суыртпақтап *с ұ р а ғ ы ш т а й* бастады (Лен. жас, 26. 04. 1973, 1).

СҰРАҒЫШТАУ *С ұ р а ғ ы ш т а етістігінің қимыл атауы.*

СҰРАҒЫШТЫҚ з а т. *Сұрай беретіндік, сұраншақтық.* – Сұрай бергенше айта берсеңші, - деді Байжан, өзінің біліксіздігін, ананың *с ұ р а н ш а қ т ы ғ ы н* шам көргендей болып (Х.Рахимов, Бетпе-бет, 176).

СҰРАҚ-ЖАУАП з а т. *Отырып ойнайтын ойындардың бір түрі. Ойын жүргізуші отырғандарға «тұмсық», «бақай», «сирақ» дегендер сияқты күлкілі аттар қойып, оған «кімді көрдің?», «сүйгенің кім?» деген сияқты сұрақтар қояды. Ол өз атын қайталай беруге тиіс. Күлсе немесе жаңылса, айып төлейді (бір затын береді)* (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 84).

СҰРАҚШЫ з а т. *Қылмысты адамды сұраққ алушы; тергеуші.* Бірақ қабан шошқадай гүжірейген *с ұ р а қ ш ы* әп дегенде-ақ мұның көңілін су сепкендей басты (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 244). – Ей! - деп *с ұ р а қ ш ы* үстелді қойып кеп қалды. Сол-ақ екен, жанындағы екі шерік жетіп келіп, қалт тұра қалды (Бұл да, 245).

СҰРАҚШЫЛ с ы н. *Сұрақ қойғыш, көп сұрақ қоятын.* Оның есесіне Зарина қыз ашық-жарқын, әсершіл әрі *с ұ р а қ ш ы л* болып шықты (Ә.Асқаров, Таңд., 131).

СҰРАМСАҚТАН е т. *Жиі сұрау; сұрану, тілеу* (Е.Ахметов, Талшыбық, 50).

СҰРАМСАҚТАНУ *Сұрамсақтан етістігінің қимыл атауы.*

СҰРАНЫС... Себебі, аудан көлемінде шопан кадрларына деген өлшеусіз *с ұ р а н ы с т ы* басқа жолмен шешу мүлде мүмкін емес-ті (Лен. жас, 23. 04. 1974, 3).

СҰРАНЫСХАТ з а т. р е с м и. *Мекемеден керекті ақпаратты немесе белгілі бір құжатты сұрау мақсатында жазылған хат. С ұ р а н ы с х а т қ а* мекеменің жауапты адамы қол қояды (Л.Дүйсембекова, Іс қағаз., 134).

СҰРҒАЙ е т. ж е р г. *Сұрлану, сұрқайлану.* Аспан барған сайын *с ұ р ғ а й ы п*, жер беті бұрынғысынан да ағара түсті (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім., 25). Жаңа ғана жүрегін запыран боп қысқан ащы ойларынан адасып, көкірегі кеуіп, қос шекесі шымырлап, жүйкесінің бәрі босап, саусақтарының ұшы дірілдеп, өңі қашып, *с ұ р ғ а й ы п* кетті (Ә.Кекілбаев, Дала., 52).

СҰРЫП: Сұрпы ет. *Сүйексіз ет, сүйегінен арылтқан ет.* ≈ *С ұ р п ы е т і н е н* ғана аздап аламын.

СҰРТЫШҚАН... Негізгі зиянкестер – саршұнақ, құмтышқаны, соқыртышқан, *с ұ р т ы ш қ а н*, қарақас, қаптесер, қосаяқ, тағы басқалар (Жетісу, 30. 06. 1973, 4).

СҰРЫП... Фикустың будандастыру, телу жұмыстары арқылы өмірге келген 2 мыңға жуық *с ұ р ы п* бар (Гүлстан, 2009, №12, 44).

СҰРЫПТАУШЫ з а т. *Бір нәрсені сұрыптайтын, сорттайтын адам.* Қабылдаушының артында *с ұ р ы п т а у ш ы* деген қызыл көз тағы тұрады (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 317). Демек, олар тәуелсіз *с ұ р ы п т а у ш ы л а р д ы ң* қызметін атқарады (Бұл да).

СҰС: Сұсын төкті. с ө й л. *Сұстанды, сұс көрсетті.* Қаруларын да беріңдер! – деп Бұлыш *с ұ с ы н т ө к т і* (С.Елубай, Ақ боз., 95).

СҰССЫЗ с ы н. *Қаңарсыз, айбатсыз.* Жайдақ жанда сұс болмас, *с ұ с с ы з д ы ң* тұзы жеңіл, татымы солғын, беделі кемшін (К.Сегізбаев, Беласқан, 227).

СҰССЫЗДЫҚ з а т. *Сұсы жоқтық, айбатсыздық, қаңарсыздық.*

СҰХБАТТАСУШЫ з а т. *Сұхбатқа қатысқан адам; әңгімелесуші.*

СҰХБАТШЫ з а т. *Сұхбат беруші, әңгімелесуші. С ұ х б а т ш ы н ы ң* жақсы еді сезбегені, Телетілші тілесін өзге нені? Алқынады деректір: - Мынау пәлең қақ жүректен тигендей көздегені (.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 152).

СҮГЕН[1]... – Есеп бар ма! Мен бүгін *с ү г е н* ұстадым. Аудың жалғыз көзіне сағалынан ғана ілініп тұр екен (Ә.Нұрпейісов, Ымырт, 26). Бұдан жиырма жыл бұрын мұнан негізінен таутан, алабұға, мөңке ғана түсуші еді. Бұл балықтар өзінше дәмді, нәрлі, әйтсе де оларды сазанмен, қара мөңкемен, *с ү г е н м е н* салыстыруға болмайды (Ертіс өңірі, 96).

СҮГЕН[2] з а т. з о о л. *Ағаштың қабығының астына кіріп алып, сүрегін жейтін ақ түсті қоңыз* (Қ.Қайымов, Қызықты зоол., 51). Тоқылдақ әсіресе орманның ең қас жауы – қабық қоңыздар мен *с ү г е н* сияқты зиянкестерін құртып отырады (Жетісу, 11. 11. 1981, 4). *С ү г е н н і ң* көпшілігі ағаштардың бір түрінде (қарағай, көктерек) мекендейді (Қазақст. жануар., 35).

СҮДІН... – Қасындағы кісінің түрі қандай? – Түрі? Киімі ме? – деп сұрады. – Жоқ, былай, бет пішіні, *с ү д і н і* (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 100).

Сүдінін қашырды. *Түрін бұзды, сәнін кетірді.* Ділмарлардың тағылымды дәстүрі мен сөз саптау үрдісінің ұмытылуы – төл тіліміздің сәнін кетіріп, *с ү д і н і н* қашырып жүргені де анық (Қаз. әдеб., 01. 08. 1986, 10).

СҮДІНСІЗ с ы н. *Сұрықсыз, түрсіз. С ү д і н с і з* адам, сұрықсыз тіршілік көз алдыңнан кетер емес (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер, 556).

СҮЗБЕ: Сүзбе құрт. *Айранды дорбаға құйып, сары суынан арылтқан қатықтан жасалған құрт.* Құрт екі түрлі әдіспен жасалады. Бірі – *с ү з б е қ ұ р т.* Айран дорбаға құйылып, сары суы арылтқаннан кейін жасалған құрт. Екіншісі – қайнатпа құрт (Қ.Толыбаев, Бабадан., 240).

СҮЗГІ[1] з а т. *Балық сүзетін, сабы бар ау (тор).* Ересек балалар *с ү з г і л е р і н* ала келген екен, алабұға мен аққайраны көп жерлерді көріп қызығып қайтыпты (Ж.Өмірбеков, Қызыл су, 40).

СҮЗГІ[2] з а т. *Өрмек тоқуға керекті жабдықтардың бірі.* Өрмекке адарғы, қылыш, арқау, *с ү з г і*, ілме секілді жабдықтар пайдаланылады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 230).

СҮЗЕКІ[1] з а т. *Қазадағы балықты сүзіп алатын торкөз құрал* (Ана тілі, 10. 10. 2002, 12).

Сүзекі салды. ж е р г. *Ау (тор) құрып, балық аулады.* Ел *с ү з е к і с а л ы п*, балық алып қарың болады (Ш.Айманов, Қыран тур., 121). *С ү з е к і с а л у* мен балық үркіту сан рет қайталанғандықтан, өзен үстіндегі айғай-шу түні бойы толастамайды (Марқакөл, 28).

СҮЗЕКІ[2] з а т. *Шайдың самасын сүзетін кішірек сүзгі.* - Әй, Темешжан, - деп басын шайқап, кесесіне шай құюға ыңғайланып *с ү з е к і с і н* қолына алды (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 100).

СҮЗІРЕЙ е т. с ө й л. *Сүзетін бұқадай қарау.* Екі көзі қанталап, аузынан көбігін шашып, сүзеген бұқаша *с ү з і р е й і п* маған жақындап келе жатыр (Ж.Мусин, Туған үй., 105). Алашығы қанталаған бұқа көздері маған *с ү з і р е й е* қалыпты (Бұл да, 126).

СҮЙДЕКТЕТ е т. с ө й л. ***Сойдақтат.*** Тексеруші көк қарындаштың тұқылын жалап қойып, *с ү й д е к т е т і п* отыр (Қаз. әдеб., 12. 02. 1988, 16).

СҮЙЕК... Киіз үйдің *с ү й е г і н* жасайтын шеберлерді үйші деп атайды. «Тоғай аралаған үйші болар, ел аралаған сыншы болар» деген сөз осыдан айтылған (Қазақст. ауыл шаруаш., 1969, №7, 60).

Сүйек ауруы. м е д. *Сүйегі кеміктеніп (шіріп) ауыратын ауру түрі.* Бұл көптен бері *с ү й е к а у р у ы н ы ң* азабын шеккен адам (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 15).

Сүйек кебеже... Ілінген кілемдер. Қатқат жиналған көрпе, төсек. *С ү й е к к е б е ж е.* Адалбақан (С.Елубай, Ақбоз., 54).

Сүйек құны. *Құнның бір түрі. С ү й е к қ ұ н ы* – елу жылқы, алты жақсы (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 9, 293).

Сүйек төсек... Түсірулі тұрған шымылдықты қайырып тастап, биік *с ү й е к т ө с е к т і ң* үстіне отыра кетті (М.Разданұлы, Алтай., 116).

СҮЙЕККАТА з а т. в е т. *Өте ауыр дерт. Сиыр мен ешкі ауырады. Жеген сүйек қорымай, ішке тоқтап қалады* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауруы., 54).

СҮЙЕКСІҢІСТІ с ы н. *Сүйегіне сіңген, әдетке енген; үйреншікті.* Танымады ма, қазаққа аса *с ү й е к с і ң і с т і* емес мына жұмыс бәрін есеңгіретіп жіберген бе, кім білсін?! (Ана тілі, 18. 12. 2008, 8).

СҮЙЕКТІЛІК... Сомадай жігіттің *с ү й е к т і л і г і н е н* сескене ме, қайратынан қаймыға ма, әйтеуір жұрт «түу, нәлет» демеді (Жалын, 1974, №1, 88).

СҮЙЕКШЕ з а т. б о т. *Сүйекті жемістердің (өрік, шие, т.б.) тұқымы. С ү й е к ш е н і ң* ішінде бір тұқым болады (Ботаника, 63).

СҮЙЕКШІЛ с ы н. а у ы с. *Рушыл, ататекшіл.* Бүгін неғып *с ү й е к ш і л,* туысшыл бола қалды екен? (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 29).

СҮЙЕКШІЛІК... Оның дуанашылық кәсібі *с ү й е к ш і л і к п е н* осылай алмасты (Жұлдыз, 1973, №3, 104).

СҮЙЕЛБАЛЫҚ з а т. и х т и о л. *Теңіз түбінде тіршілік ететін, үстін сүйелге ұқсас улы өсінділер жапқан балық түрі.* Маржан сыныктарының арасында құмға көмілген күйде тығылып жатқан *с ү й е л б а л ы қ* – үлкендігі футбол добындай, жалаң терісін сүйелге ұқсайтын өсінділер жапқан (Су асты. тіршілік, 61).

СҮЙЕСІН з а т. к ө н е. *Сүйеніш, таяныш, тірек.* Еңсегей бойлы Ер Есім, Есім, сені есірткен Есіл де менің кеңесім. Ес білгеннен, Есім хан, Қолыңа болдым *с ү й е с і н*, Қолтығыңа болдым демесін (Жиембет жырау: Жеті ғасыр., 1, 40). Өзінің басы қай күні жойылары белгісіз – ендігі *с ү й е с і н* осы Мұрат-Мұхамед деп білген (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 407).

СҮЙЕУЛІ с ы н. *Бір нәрсеге сүйеліп тұрған.* Аттар ерттеулі, сойылдар *с ү й е у л і* (Ғ.Мүсірепов, Оян. өлке, 1, 92). Едіге *с ү й е у л і* тұрған құрықшаның біреуін іліп алған бетте найзамен шаншуға ұмтылған қараны дәл шынтақтан сілейте соқты (К.Жүністегі, Едіге, 47).

СҮЙКЕЙСАЛДЫ с ы н. *Мән-мағынасыз, жеңіл-желпі.* «Бәрін де сол біледі ғой», - деп *с ү й к е й с а л д ы* жауап берген (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 372).

СҮЙРЕТПЕ з а т. *Аяқтың басына іліп жүретін жеңіл аяқкиім; тәпішке.* Аяқтарына *с ү й р е т п е* іліп, иықтарына жеңіл халат жамылған (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 62). Аяғына киген шибарқыт *с ү й р е т п е с і м е н* кілемнің түгін жапыра жүріп кетті (Т.Нұрмағамбетов, Жер иісі, 42). Шекердің аяғындағы *с ү й р е т п е с і н* сырпылдатып, кухняға қарай өткені естілді (Б.Аманшин, Гүл көтерген, 52).

СҮЙРЕТПЕ: Сүйретпе шана. *Жаз кезінде пайданылатын, бір басы өгізге артылып, екінші басы жерде сүреті ліп жүретін шана. С ү й р е т п е ш а н а м е н* балшыққа қосатын сабан тасып, ыстық күнде тілі салақтаған өгіздер, кесек құйып жүрген әйелдер көз алдымда (Б.Соқпақбаев, Балалық., 159).

СҮЙРЕТПЕЛІ с ы н. *Сүйретпе байланған, сүйретпесі бар.* Қақпанды

құрғанда аң мен құстың табиғи ерекшеліктеріне қарай тұзақты, қазықты, тоқпақты, қалжуырлы, *с ү й р е т п е л і* болып құралады (Ж.Бабалықов, Қырандар, 62).

СҮЙРЕТІС... - Өй, мынау Ремез екеуміз балық аулағанда ау *с ү й р е т і с е т і н* жирен шаш бала ғой (Жалын, 1974, №2, 20).

СҮЙРІК... Каспий теңізіндегі негізгі кәсіптік балықтар: қортпа, шоқыр, пілмай, *с ү й р і к*, сазан, көксерке т.б. (Қ.Қайымов, Зоология., 78).

СҮЙРІК: Сүйрік тартты. *Қамыс сүйрігін су астынан суырып алып шықты.* Суаттан *с ү й р і к т а р т ы п* сиырлары, Желіні құмды сызып шұбырғаны. Көзіне елестесе, бір жағынан, Қырында сағым ойнайды қиырдағы (Т.Жароков, Шығ. жин., 1, 315).

СҮЙРІКТЕУ с ы н. *Сәл ғана сүйрік; жіңішкелеу, түзулеу.* Бет терісі талыс, бірақ құбалау; саусақтары салалы, бірақ жіңішкелеу, *с ү й р і к т е у* (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 267).

СҮЙІНШІГЕР з а т. *Жақсылық хабарды жеткізуші, сүйінші сұраушы.* Кейде Өмірбек далаға келер барша жаңалықтың *с ү й і н ш і г е р і* өзі сезінетін сәттері де аз ұшыраспайды (А.Мекебаев, Аңызақ, 74).

СҮЙІРҚАНАТ з а т. и х т и о л. *Шу өзенінде мекендейтін, ұзындығы 16 см-дей, арқа қанатында мықты тікенектері бар эндемик балық. С ү й і р қ а н а т* өте сирек кездеседі. Қазіргі кезде жойылып кеткен түр тармағы болып саналады (ҚҰЭ, 9, 566).

СҮКІ с ы н. ж е р г. *Өткір, үшкір; біздей.* – Қаңғырған шақша бастың *с ү к і* тілін ести тұра үндемеңіздер! (С.Сауытбеков, Өртенген өлең, 12).

СҮКІЛЕ е т. ж е р г. *Тілін батыру, сұққылау.* – Қалампыр, қайда? Осында алып келсең, көз тиетін бе еді? – деп, Балташтың *с ү к і л е г е н і* батып кетті-ау (С.Жүнісов, Заманай., 370).

СҮКІЛЕУ *Сүкіле етістігінің қимыл атауы.*

СҮЛГІШІ з а т. *Қолына сүлгі ұстап жүрген бала.* Ханның көзі есік алдында тұрған 17-18 жасар қыпшақтың сұлуша келген *с ү л г і ш і* бала жігітіне түсті (І.Есенберлин, Алтын., 1, 69).

СҮЛДЕЛЕНДІР *Сүлделен естістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бірте-бірте үйіріле берген ымырт ұзап бара жатқан жылқылардың қалың қарасын ғана көзге *с ү л д е л е н д і р е* түседі (О.Бөкеев, Жұлдыз жауған., 6).

СҮЛДЕЛЕНДІРУ *Сүлделендір етістігінің қимыл атауы.*

СҮЛЕСОҚТАН е т. *Сүлесоқ күйге түсу, самарқаулану. С ү л е с о қ т а н а* жата бермей ерте тұрғанына да риза сияқты (Жұлдыз, 1970, №8, 86).

СҮЛЕСОҚТАНУ *Сүлесоқтан етістігінің қимыл атауы.*

СҮЛІН е т. ж е р г. *Сүмеңдеу; шаршау, зорығу.* Кербұғы әлжуаз тартқан әліне, боркеміктенген кәрілігіне қарамай *с ү л і н і п*, көп жағаттады (О.Бөкеев, Жұлдыз, 1972, №5, 119).

СҮЛІНУ *Сүлін етістігінің қимыл атауы.*

СҮМБІЛЕ: Сүмбіле туды. *Сүмбіле жұлдызы туып, күн (түн) салқындай бастады д.м.* Жаздың ыстығы басылып, *с ү м б і л е т у ғ а н* шақта бұл өлкедегі ең зор науқан басталады (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 97). Алуан-алуан гүл шығып, Жаз да жылдам өтіпті. *С ү м б і л е т у ы п*, су суып, Ызғарлы күз жетіпті (Ж.Қыдыров: Балдырған, 1970, №9, 9).

СҮМЕК... Шындап кетсе, түйе малында кездесетін қарабез (жамандат), сарысу (су ауруы), тілбас (аусыл), құмыр (өкпе құрт), *с ү м е к* (жілік құрты), көкжорға (буын ісігі), қотыр, қоскіндік сияқты ауруларға өзінің де ем-дом қолданатыны бар (А.Сейдімбеков, Серпер, 89).

СҮМСУІР з а т. қ. ө н е р. *Киіктің, еліктің, ешкінің үшкір мүйізінен жасалған, ортасында 2-3 тесігі бар, бір жақ басы сүйірлеу келген құрал. Үшкір жағымен түйін шешеді, теріге батыра өрнек салуға да болады. Ал ортасындағы ойықтар арқылы таспаны ысқылап тегістейді* (Пионер, 1983, №2, 28). Екі-үш тәуліктен кейін *с ү м с у і р м е н* торсыққа өрнек салуға болады (Д.Шоқпарұлы: Ер қанаты, 287).

СҮНДЕТШІЛІК с ы н. *Сүндетке отырғызушылық (кәсіп).* Ә дегенде ылдиласа да, Қидабайдың *с ү н д е т ш і л і к* кәсібін көлденеңдетіп, бір ұпайды уыстай кетті (С.Сматаев, Алғашқы асу, 49).

СҰҢГУІР: Сұңгуір қоңыз. з о о л. *Суда тіршілік ететін, дене тұрқы 30-35 мм-дей жыртқыш қоңыз. С ұ ң г у і р қ о ң*

ы з д ы ң денесі жылтыр, жалпақ, суда жүзіп тіршлік етуге бейімделген (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 94). *С ү ң г у і р қ о ң ы з* ымырт түскенде және түнге қарай қорек іздеу үшін басқа жерлерге ұшып барады (Бұл да).

СҮРГЕКТЕТ е т. *Атының (малдың) аяғын тез-тез бастыру, жылдам жүргізу.* Шалғынбай артына жалтақтап қарап қойып, ауылға қарай торы шолағын *с ү р г е к т е т е* жөнелді (Жалын, 1973, №1, 148).

СҮРГЕКТЕТУ *Сүргектет етістігінің қимыл атауы.*

СҮРГІТ е т. с ө й л. ***Сүргектет.*** Түн ортасы ауа жүрек жұтқан жас жігіт байдың сандық өркеш қос нарын *с ү р г і т і п* қуып келеді анасы отырған жерге (С.Елубай, Ақбоз., 75).

СҮРГІШ... Аузы тығындалып, *с ү р г і ш п е н* ауа кірместей етіп желімденген бөтелкенің ішіндегі қағаздан әкесі туралы хабар естіп шығады (Лен. жас, 26. 12. 1972, 4).

СҮРГІШТЕЛ *Сүргіште етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Ыбанды уәкіл ауданға жұмсады. Қолына *с ү р г і ш т е л г е н* конверт ұстатты (Т.Әлімқұлов, Көкек айы, 5). Офицердің қалтасынан *с ү р г і ш т е л г е н* пакет шықты (Балдырған, 1975, №1, 5).

СҮРГІШТЕЛУ *Сүргіштел етістігінің қимыл атауы.* Жазған күнде оның аузын мұқият *с ү р г і ш т е у г е* еш мұрса болмайтыны белгілі ғой (Лен. жас, 26. 12. 1972, 4).

СҮРЕЙЛЕН е т. *Жынды сүрейлену, есуастану.* – Болар, болар, - деп *с ү р е й л е н д і* анау сұрын өзгертпей (Ж.Қорғасбек, Жынды., 167).

СҮРЕЙЛЕНУ *Сүрейлен етістігінің қимыл атауы.*

СҮРКЕКТЕ е т. *Сүріне-қабына асығыс жүру, сабылу.* Жаралы қабанның соңынан түні бойы *с ү р к е к т е п п і н* (Д.Досжанов, Жолбарыс, 15).

СҮРКЕКТЕУ *Сүркекте етістігінің қимыл атауы.*

СҮРЛЕМШІ з а т. *Сүрлем салушы.* Қазір *с ү р л е м ш і л е р* көк шөпті үшінші шұқырға салуда (Оңт. Қазақст., 08. 08. 1963, 3).

СҮРЛІК... – Ойпырмай, мұрнымызға шаншылып *с ү р л і г і п* жүргенде, тығыз-таяң бұл не шақырту (Жалын, 1974, №2, 52).

СҮРМЕ з а т. э т н. *Ою-өрнектің бір түрі.* Ұмытылып бара жатқан ою-өрнектердің өзі сан алуан: шұғыла, бітпес, арқар мүйіз, *с ү р м е,* айшық, жұлдыз, тышқан ізі т.б. (Қаз. әдеб., 13. 07. 1984, 12).

СҮРТКЕНСУ *Сүрткенсі етістігінің қимыл атауы.*

СҮРТКЕНСІ е т. *Сүрткен болу; шалашарпы сүрту.* Келген бетте: «Уh, жаным» деп, есік алдына отыра кеткен кемпір орамалының ұшымен бет-аузын *с ү р т к е н с і д і* (Т.Мәмесейіт, Таудан., 265).

СҮРШЕ ү с т. *Сүрі етше д.м.* – Жауаптың өзін *с ү р ш е* сақтаймын десеңші (Жұлдыз, 1973, №3, 29).

СҮРІКТІ[1] с ы н. *Сүрікпен қапталған.* Бірақ оған қайтатын жауап жоқ, маңдайдан соққандай қара *с ү р і к т і* есік сарт етеді (Лен. жас, 12. 06. 1974, 3).

СҮРІКТІ[2] с ы н. ж е р г. *Маңдайға жазған, тиісті, мөлшерлі. С ү р і к т і* сағаты жеткенде бұл пәледен (өлімнен – Б.Қ.) кім қашып құтылған (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 312). *С ү р і к т і* күн жеткенде бәріміз де өлерміз ғой. Сонда көрерсіңдер, қара жердің астына түскен адам үш күннен кейін тозаққа да үйренеді (Бұл да, 392).

СҮРІНШЕК... Төстіктің төменгі жағындағы ұшы - *с ү р і н ш е к* деп аталады. Оны да адам жемейді (Жетісу, 16. 06. 1989, 3).

СҮТ... 2. а у ы с. *Сүттей ақ.* Ойласа, сол әндей шырқаған даңғыраған кең ғаламның кіндік ортасында айдың *с ү т* нұрына шомылып отыр екеуі (С.Елубай, Ақбоз., 112). Ақөзек бойын кіреукелеген боз мұнардың *с ү т* сәулесі сейіліп, төңірек өз бояуына ие болды (С.Ләмбеков, Әке жолы, 65).

СҮТКӨЖЕ... Ертеңіне *с ү т к ө ж е г е* тойып алып, мектепке барды (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 118).

СҮТБОТҚА з а т. *Сүтке жасалған ботқа* (Тары тағам., 96).

СҮТҚҰЙҒЫШ з а т. *Шайға қосатын сүтті құятын ыдыс.* Ақшасына Ақзейнепке деп шілтерлі самауыр, поднос, шайқұман, *с ү т қ ұ й ғ ы ш,* шылым күлін салатын жезауыз алды (Ж.Молдағалиев, Сарарқа., 53).

СҮТСАЛМА... Егеубай *с ү т с а л м а д а н* бір аяқ ішіп алып, төсегіне жатты (Б.Майлин, Таңд., 77). Оған сүйікті тамағы

– *с ү т с а л м а* жасатып әкелдім (Қаз. әдеб., 20. 11. 1987, 16).

СҮТТІ... 2. *Сүт қатылған, сүт қосылған (шай).* Ол *с ү т т і* шәйді сорап-тап ішкен сайын рахаттана, бой-бой болып терлеп отыр (Н.Исабаев, Өмір., 40).

СҮТШЕЛПЕК з а т. *Шелпек пісіріп, оны қайнап тұрған сүтке салып әзірленген тағам.* Кәрлен кесеге сүйеулі сырлы қасықты алып, *с ү т ш е л п е к к е* бас қоямын (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 274). Таң атқаннан ел ұйқыға кеткенше күйбең тіршіліктен босамайтын анамның біраз уақыты маған *с ү т ш е л п е к* дайындауға кетеді (Бұл да, 275).

СҮТШҰҚЫР з а т. *Кейбір адамдардың бетінде болатын ұрт тұсындағы шұңқыр.* Қосағының қабағын танып, сәл-ақ жымиып езу тартқаны, бетінің *с ү т ш ұ қ ы р ы* ойылып үлбірей күлгені былайғы жұртты іштен тындырыпты (Д.Досжанов, Жолбарыс., 20).

СҮТІНДЕЛ е т. к ө н е. *Бағдарлану, негізделу, сүйенілу.* Егер қазақ «жылқы баласы кісінескенше, адам баласы сөйлескенше» десе, бұл жердегі баға да тілдің мәртебесінің биіктігіне, өрелілігіне *с ү т і н д е л г е н* (Б.Қыдырбекұлы: Соц. Қаз., 29. 03. 1991, 4).

СҮТІНДЕЛУ *Сүтіндел етістігінің қимыл атауы.*

СЫБАҒА: Сыбаға табақ. э т н. *«Қысқы соғымнан сыбаға» деп ауыл ақсақалдары мен ел-жұртқа қадірлі, сыйлы кісілерге тартылатын сый табақ.* Әдетте *с ы б а ғ а т а б а қ қ а* сүрленген жамбас, белдеме, қазы-қарта, жал-жая секілді кәделі астар салынады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 15).

СЫБАЙ... Маған қарай төтелей тартқан *с ы б а й* аттының жүрісі папамды көз алдыма елестетті (О.Бөкеев, Үркер, 39).

СЫБАЛАҢҚЫ с ы н. ж е р г. *Езіліп жатқан, лайсаңды.* Көктемнің *с ы б а л а ң қ ы* лайсаң шағында батпаққа малтығып жүріп, қозыны қоржындап тасыды (Лен. жас, 27. 12. 1972, 2).

СЫБОЛЫШ з а т. *Боқтаудың бір түрі.* Арашаға түсер ме екен деп Ситан *с ы б о л ы ш* Асекеңді аңдап еді, бұл да кесіп алсаң қан шықпайтын жауыз екен (Қ.Ысқақ, Ақсу., 46).

СЫБЫЗҒЫЛА е т. *Уілдеу, гуілдеу, ызыңдау.* Ауа салқын, теріскейден *с ы б ы з ғ ы л а п,* сызды жел еседі (О.Бөкеев, Үркер, 114).

СЫБЫЗҒЫЛАТ *Сыбызғыла етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бұлт үйіріле бастапты. Батыстан *с ы б ы з ғ ы л а т ы п* жел көтерілді (С.Сматаев, Алғашқы асу, 46). Айдалада күбірлеймін, *с ы б ы з ғ ы л а т а м ы н*, ысқырамын, айқайламын (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 119).

СЫБЫЗҒЫЛАТУ *Сыбызғылат етістігінің қимыл атауы.*

СЫБЫЗҒЫЛАУ *Сыбызғыла етістігінің қимыл атауы.*

СЫБЫЗҒЫША ү с т. *Сыбызғы тәрізді, сыбызғы сияқты.* Сайын сахараның *с ы б ы з ғ ы ш а* сыңсып тұратынын еститін құлақ одан да аз (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 122). Өздері шетінен *с ы б ы з ғ ы ш а* сызылған сыпайы (Қазақст. мұғалімі, 11. 05. 1972, 4).

СЫБЫЛЫҚТА е т. *Ақырындап, жайлап, бір қалыпты, майда жаңбыр жауу.* Жауынның алғашқы екпіні өткен соң, жел де тынып, *с ы б ы л ы қ т а ғ а н* майда жаңбырға айналды (Н.Қазыбеков, Дала., 42).

СЫБЫЛЫҚТАУ *Сыбылықта етістігінің қимыл атауы.*

СЫБЫРЛАҚ[1] қ. ***Жіліншік.*** Оспан ағай үй көлеңкесінде *с ы б ы р л а қ* шағып, майын сорып отыр екен (Қаз. әдеб., 21. 06. 1985, 8).

СЫБЫРЛАҚ[2] з а т. *Өсек айтқыш, сөз тасығыш адам.* Театр ішіндегі өсек-аяңды жиып-теріп бастығына жеткізіп тұруды әдетке айналдырған *с ы б ы р л а қ т а р д ы ң* айтуынша, ол өкімет берген бес мың сомды азырқанатын көрінеді (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 362).

СЫБЫРШЫ з а т. *Жасырын түрде хабар беріп тұрушы; тыңшы.* Кенжетай Есенейдің әрі атшысы, әрі *с ы б ы р ш ы с ы* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 31). Оспан-Қода Әбілқайырдың Самарқанттағы *с ы б ы р ш ы с ы* болуға қолма-қол көнді (І.Есенберлин, Алмас., 129).

СЫҒАН з а т. ж е р г. ***Сараң.*** Құлқынға итті құйып адам да құл, Тек қана *с ы ғ а н* болмай, жомарттық қыл. Күнінде қойдың етін бергеннен соң, Болыпты еркелейтін үрмек түгіл (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 87). Байдың баласы әкесінен өткен *с ы ғ а н* екен, арық тоқтыны қоя беріп, сүйегі кішкене бір қой әкеліпті (А.Нүсіпоқасұлы,

Ағаш бесік., 5, 25). Қысқасын айтқанда, осы аз байлық біткеннен кейін ағаларың барған сайын *с ы ғ а н*, барған сайын қарау болып өзгеріп барады (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 96).

СЫҒАНДЫҚ с ы н. ж е р г. ***Сараңдық.*** Міне, осылай *с ы ғ а н д ы қ п е н* бата сұрағандарды аузы дуалы қариялар батаны аямай сыбайтын сығандарға берілетін сырбаз бата дейді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 5, 25). - Ей, залым, *с ы ғ а н д ы қ т а* бар ма пайда? Ниетің душар қыпты осындайға. Бар еді бір қатының айдай сұлу, Жөнін айт сол қатының кетті қайда? (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 74).

СЫҒАНША үс т. *Сыған сияқты, сыған тәрізді.* Кәріс кәрісше, сыған *с ы ғ а н ш а* сөйлеп жүр (Ж.Қорғасбаев, Жансебіл, 93).

СЫҒЫЛҒЫШ с ы н. *Сығылу қабілеті жоғары, сығыла алатын (зат).*

СЫҒЫЛҒЫШТЫҚ з а т. *Сығыла алатындық, қысылғыштық.*

СЫҒЫМ з а т. с ө й л. ***Қысым.*** Мұнай табиғи *с ы ғ ы м д а* жатқандықтан скважнинаны ашып жібергенде ондағы сұйық дүние жер бетіне ұмтылады (І.Есенберлин, Маңғыстау., 142).

СЫҒЫРАҚ с ы н. с ө й л. *Сығырайып қараған, сығырайған.* Жәдігер *с ы ғ ы р а қ* айдан көз жазғасын қасында күйбектеп жүрген әйелді көргісі кеп еді, бірақ жанары жетпеді (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 396).

Сығырақ көз. *Көзі сығырайған (адам). С ы ғ ы р а қ к ө з* сімсік жоңғар қайтып көрмей, қайтып білмей отыр (Ә.Кекілбаев, Үркер, 244).

СЫҒЫРДАҢ... Сөз аяғын сүйкей салды бітіргенімен, үні кесімді, *с ы ғ ы р д а ң* (Т.Тілеуханов, Біздің әкелеріміз, 193).

СЫДЫРМА з а т. *Киімнің бойына салынып, оны қаусырып тұратын ысырма.* – Сейіт, мына сөмкенің *с ы д ы р м а с ы* құрғыр сырылмай жатыр, келші (Таң нұры, 145).

СЫДЫРТ е т. а у ы с. *Ұрып-соғу, сабау.* Неге ие болмайсың, ашу келсе, *с ы д ы р т ы п* аламыз қатынды (Б.Майлин, Майдан, 76).

СЫДЫРТҚЫ з а т. *Бөкесте жатқан шөпті ысырып әкеліп, үймек салатын жерге жеткіземін құрал.* Сондықтан қазірдің өзінде республика далаларында 146 мыңға жуық шөп шалғысы, 58 мың тырма, 17 мың *с ы д ы р т қ ы*, 19 мың мая салғыш қатысуда (Лен. жас, 03. 06. 1972, 1).

СЫДЫРЫЛ *Сыдыр (таспаны) етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бабында иленген, мүлтіксіз тілінген, сыпайы *с ы д ы р ы л ғ а н*, сыдырғыдан өткізілген таспалар білгір шебердің қолынан нақышын тауып, ершімделіп шыққанда жаман болмайды (Ер қанаты, 266).

СЫЗ[1]... 2. а у ы с. *Тездетіп кетіп қалу, тартып отыру.* Жұматай қорс етіп теріс айналып кетеді. Атына мініп, еліне *с ы з а д ы* (Б.Майлин, Таңд., 179). Өмәй-ау! Өзің төренің алдына түсіп алып, *с ы з ы п* бара жатыр едің ғой (Қ.Исабаев, Серт, 24).

СЫЗ[2] е т. а у ы с. *Преферанс ойнау.* Достай *с ы з ы п* отыр, Өзі де қызып отыр. Мизерден құлап қалып, Өкінішке бір жүзді қылқ еткізді Соңынан бір турам қазыны да жылп еткізді (О.Иманәлиев, Өлеңд., 34).

Сызып жіберу. с ө й л. *Преферанс ойнау.* – Ақа, *с ы з ы п ж і б е р у г е* қалай қарайсың? Айтып отырғаны преферанс екенін түсінген Ақтай: - Теріс қараймын, - деді құлықсыз (Лен. жас, 08. 06. 1973, 3). – *С ы з ы п ж і б е р у д і* ойлап отырсың-ау, қу бала! (Жұлдыз, 1973, №3, 23).

СЫЗ[3]: Сыз қабақ. *Сызданып қарайтын, түксиген қабақ.* Алды суық *с ы з қ а б а қ* хан бүйтіп жалбырай қалса, кім таңғалмайды (Ә.Кекілбаев, Үркер, 29).

СЫЗАТСЫЗ с ы н. 1. *Сызаты жоқ.* 2. а у ы с. *Адал, пәк, таза.* Ел таңырқаған әлгі *с ы з а т с ы з* көңіл, тозығы жеткен торқадай қақыраған бір мінез аңғартқан (М.Разданұлы, Алтай., 90).

СЫЗАШЫҚ... Еділден аққан *с ы з а ш ы қ*, мен көргенде тебінгіге жетер-жетпес су еді (Шалкиіз: Бес ғасыр жырл., 91).

СЫЗБАЙ з а т. с ө й л. ***Шеңбер.*** Шиіріп атуға тіпті шебер еді, сақасы *с ы з б а й д ы ң* ішінен шыққан жоқ, тоқсан кенейді шертіп жүріп тауысты (Т.Нұрмағамбетов, Дария., 161).

СЫЗБАУЫР с ы н. ж е р г. *Дымқыл, сыз (жер).* Сол арқары енді ғана кеткен *с ы з б а у ы р* қара жердің бетінде, аңызақ желдің өтінде саудырап ақсөңке болып жатты (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 245).

СЫЗҒЫШ з а т. *4-5 тісі бар, екі сапты ағаш жоңғы.* Енді үйші уықтың қарын *с ы з*

ғ ы ш п е н жона бастады (Қаз. әдеб., 13. 08. 1982, 14).

СЫЗДАНЫҢҚЫРАУ *Сызданыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗДАНЫС *Сыздан етістігінен жасалған ортақ етіс.* Қатаң талап, биік талғам деген ұғымдар әсте қызғанышпен, «пәленшенің түгеншеден несі кем?» деген *с ы з д а н ы с п е н,* ауылбайшыл өресіз өлшеммен қатар жүрмеуі керек (Ш.Мұртазаев: Лен. жас, 25. 10. 1983, 3).

СЫЗДАНЫСУ *Сызданыс етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗДАҢҚЫРА е т. 1. *Аздап сыздау, сыздап ауыру.* 2. а у ы с. *Сыздана түсу, паңдану, тәкәппарлану.* Қыз бұл сұраққа жауап бергісі келмегендей, қасын көтеріп, *с ы з д а ң қ ы р а п* қалды (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл., 156).

СЫЗДАҢҚЫРАУ *Сыздаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗДАТУ... Тарихтың өстіп көржермен ішін *с ы з д а т у д ы ң* обалы кімге? (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 568).

СЫЗДИ... Керуен лагерь орналасатын жерді төрт жағынан түгелдей қоршап *с ы з д и ы п* тұрған сәнді саптың алдына төрт қадымдай жерге кеп шөгерілді (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 50).

СЫЗДЫҚ з а т. қ. ө н е р. *Сәндік үшін жүргізілетін жіңішкерек алтын күміс талшықтары.* Ол темірлерге қақталған күміс шабылады. *С ы з д ы қ т а р*, ширатпалар жүргізіледі. Үзбелер, шытыралар қағылады. Маржан тасты қозалар орнатылады (Ж.Бабалықұлы: Ер қанаты, 260). Шыңылтыр жарғақтарға тігілетін кесте, жүргізілетін *с ы з д ы қ,* бастырылатын баспа, салынатын оюлар қанша! (Жұлдыз, 1974, №9, 185).

СЫЗДЫҚТАУ... Уықтың қары мен керегенің бет жағын сай-сай етіп *с ы з ы қ т а у д ы* сарнау деп атайды. Мұны істейтін тісті, бүкірлеу болып келген қырғы темірді – сарнауық деп атайды (Қаз. тіл. жерг. ерек., 1973, 189).

СЫЗДЫҚТЫ с ы н. *Сыздығы бар, сыздық түсірілген.* Белі қынай тігілген бешпент, дөңгелек бөрік, сүйемге жақын өкшесі бар *с ы з д ы қ т ы* етік онсыз да сұңғақ бойын көтеріп, ерекше сән бітіреді (Т.Қәкішев, Сәкен Сейф., 30). Асатаяқтың түрлі-түсті моншақтардан шоқ түзіп тізбектелген сәкәкүлі, домалақ дүңкілдегіштері, *с ы з д ы қ т ы* өрнектер жүргізіліп әшекейленген әлеміштері болған (Қаз. әдеб., 05. 04. 1985, 11).

СЫЗУ з а т. *Префранс ойнау.* Ауылдың бетке шығарлары жеке жай салып алысымен, 4-5 адамнан топтанып *с ы з у ғ а* кірісті (Қаз. әдеб., 04. 10. 1974, 3). Жаңа үйреніп жүрген соң ба, әлде қалтарыс-бұлтарыс, қитұрқысы көп қызық ойын болған соң ба, әйтеуір, осы бір «*с ы з у*» өнеріне құмартып жүргенім рас (К.Сегізбаев, Біз қалада., 77).

СЫЗЫҚ з а т. л и н г в. *Есімдерден болған бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылатын тыныс белгісі.* Дефис пен *с ы з ы қ т ы* айыра алмайды. Үтір орнына нүкте қояды (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 62).

СЫЗЫТСЫЗ с ы н. ж е р г. *Ешқандай кінәратсыз, мінсіз.* Бір топ баласын *с ы з ы т с ы з* ержеткізіп, ортамызға өнеге болып еді (Қ.Мұқажанұлы, Ортеке, 21).

СЫЙЛЫҚ: Сыйлық алу. *Күлкі тудыратын көпшілік ойындарының бірі. Табуреткеның үстіне сыйлықты қойып, біреуді табуреткаға арқасын қаратып тұрғызады. Көзін қағаз қалпақпен жабады. Төрт қадам ілгері бастырып, қайта жібереді. Ол қолын жоғарыдан төмен түсіріп, бір қимылмен сыйлықты алуға тиісті* (Ойын-сауық, 237).

СЫЙЛЫҚАҚЫ з а т. ж а ң а. *Сыйлық ретінде берілген ақша.* Бұл орайда маңызды әрі тиімді мәселелердің бірі – мемлекеттік *с ы й л ы қ а қ ы* жөнінде атап айту қажет сияқты (Егем. Қазақст., 18. 11. 2008).

СЫЙЫҢҚЫРА е т. *Аздап сыю, сәл ғана сыю.* Өлеңім өзге емес, ақынның төресі Қасымға ұнаған соң, мен бірнеше күн көк пен жердің арасына *с ы й ы ң қ ы р а м а й* жүрдім (Б.Соқпақбаев, Таңд., 411).

СЫЙЫҢҚЫРАУ *Сыйыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

СЫҚАҚШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Сықақшылдық.*** Лайық па сенің бізге айтқан сөзің, Көрмейді өз ісінде неге көзің? Белгілі бесенеден *с ы қ а қ ш ы л ы қ* Орынсыз ежелден бар бір мінезің (Ел аузынан, 229).

СЫҚПЫРЛЫҚ з а т. *Көзінің сығырайғандығы, қысыңқылық.* Сол көзінің сығырайған *с ы қ п ы р л ы ғ ы* да, оң көзінің кірпік қақпас ақылығы да қателеспегендігін айғақтайды (А.Мекебаев, Алапат, 334).

СЫҚПЫТСЫЗ с ы н. *Ұсқынсыз, кейіпкелбетсіз.* Күздің *с ы қ п ы т с ы з* күні болатын (Қ.Әбілқайыр, Текес., 84).

СЫҚПЫТСЫЗДЫҚ з а т. *Кейіпсіздік, ұсқынсыздық.*

СЫҚПЫТТЫ с ы н. *Кейіпті, кескінді; түрлі.* Жиегі кетік, түбі машина жіппен шандылған, темір құрсаулы сан *с ы қ п ы т т ы* кеселер бір қолдан бір қолға көшті (Н.Сералиев, Махаб. тур., 8).

СЫҚСИМА... *С ы қ с и м а н ы* қолына алып, төргі үйге кірді (С.Жүнісов, Заманай., 6).

СЫҚСЫҢДАУ *Сықсыңда етістігінің қимыл атауы. – С ы қ с ы ң д а у ы н а* қарағанда қалтасындағы ақшасынан айырылған-ау деймін (Қазақ, 13. 07. 2012).

СЫЛАМА[1]... Бірақ жақұт көзді алтын жүзіктері мен қызыл маржанды қос сырғасын, *с ы л а м а с ы н а* байлайтын зерлі оқасын көпке дейін сандығының түбінде сақтап келді (Ә.Тәжібаев, Хаттар сөйле., 10).

СЫЛАМА[2]... Тұсында әуел бастағы қарағай лашықтардың орнына осындай тәпене *с ы л а м а л а р* салына бастағанда Петр патша қандай қуанып еді (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 44).

СЫЛАН з а т. и х т и о л. *Тұщы суда тіршілік ететін, еті қылтанақсыз әрі жұмсақ ірі балық (нельма). С ы л а н* негізінен Обь, Енесей, Лена өзендерінен ауланады (Шаңырақ, 125). Ақсахалар тұқымдастарының ішіндегі ең ірісі – *с ы л а н.* Ол 40 кг-ға дейін тартады (М.Жұмалиев.., Балықтар., 169). – Марқакөлге дейін атам Зайсанда балықшылық етіпті. *С ы л а н*, бекіре аулаған (Марқакөл, 12).

СЫЛАТТЫР *Сылат етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Үйді *с ы л а т т ы р д ы ң* ба? (Ә.Кекілбаев, Бір уыс., 191).

СЫЛАУ[1] з а т. *Жас баланың денесіне қойдың майын жағып, оны қолмен сипалап сіңіру тәсілі.* Қар қылаумен өседі, Бала *с ы л а у м е н* өседі (Мақал).

СЫЛАУ[2] з а т. ж е р г. ***Сылақ.*** «Пәтері» деп отырғаны Қарсақтың шатыры жабылмаған жаңа үйінің төбесінен сорғалаған су *с ы л а у ы н* да түсіріп, қабырғасын да опырып, еріксіз қуып шыққан (С.Мұқанов, Мөлдір., 529).

СЫЛАУШЫ з а т. *Баланы сылаған адам; оның денесіне май жағушы.*

СЫЛДЫРАМА з а т. т а б у. ***Қамыс.*** Бұл сөздердегі сарқыраманың - өзен, *с ы л д ы р а м а н ы ң* – қамыс, маңыраманың – қой, ұлыманың – қасқыр, жаныманың – пышақ, білеменің – қайрақ екенін біле қояды (Қ.Толыбаев, Бабадан., 183).

СЫЛҚЫМСУ *Сылқымсы етістігінің қимыл атауы.* Бұл күндері ауылдың қай келіншегі де өмір жүгінің ауырлығынан еркетотай, *с ы л қ ы м с у д ы* қойған (Лен. жас, 07. 01. 1976, 3).

СЫЛҚЫМСЫ е т. *Сылқым болып көріну, кербездену.*

СЫЛПЫТ е т. *Аяғын сүйретіп, сылпсылп басу; ілбу.* Өзегі талып, көзінің алды қарауытса-дағы *с ы л п ы т ы п* келеді (С.Елубай, Ақбоз., 225).

СЫЛПЫТУ *Сылпыт етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛТЫҢ с ы н. с ө й л. *Сылаң қаққан, сәнқой, кербез.*

СЫЛТЫҢҚОЙ с ы н. *Әсемпаз, сәнқой.* Қазір беті ашылған, аңқылдаған *с ы л т ы ң қ о й* келіншек болды деп естиді (А.Әлсеров, Айнакөл, 75).

СЫЛТЫҢШЫЛ с ы н. *Сылтың қаққан, сәнденген.* – Қатқан-құтқан ет берсем, *с ы л т ы ң ш ы л* ауылдың баласы едің, мені көрген сайын тісіңді шұқып, тұрмақсың ғой, ә? (Жалын, 1977, №6, 35).

СЫМБЫЛ з а т. *Уық жасауға пайдаланатын жіңішке, ұзын ағаш; сырық, сырғауыл.* Қазақ *с ы м б а л д ы* шетеннен, қызыл талдан, қара талдан, ешкіталдан әзірлейді (Соц. Қаз., 09. 04. 1991, 4).

СЫМБЫРЛА е т. с ө й л. ***Самбырла.*** – Айна әкелші, *с ы м б ы р л а п* сөйлей бермей (Жалын, 1973, №1, 18).

СЫМҚҰРТ... Жүгері егістігінің ең қауіпті зиянкестерінің бірі – *с ы м қ ұ р т.* Бұл – шыртылдақ, сырты жылтыр, сары немесе қоңыр түсті қоңыздың құрты, ұзындығы 3 см-ге жуық (М.Ниязова, Дала падишасы, 52). Огород топырағын аударыстағанда көбінесе картоп түйнектерінен *с ы м қ ұ р т т а р д ы* кезіктіруге болады (Қ.Аймағамбетова, Табиғаттану., 54).

СЫМТЕМІР з а т. *Темірден жасалған жіңішке әрі ұзын зат; зым. С ы м т е м і р л е р і* борт-борт үзіліп, шиыршықталып далада қалыпты (Ә.Асқров, Өр Алтай.,

387). – Бұл иттердің астына төсек емес, *с ы м т е м і р д е н* өрілген тікен жаю керек, - деді ол (Ө.Ахмет, Қарқаралы., 228). – Уақытша болса да қамыс үйшік жасап, электр жарығын тарттырамыз. *С ы м т е м і р д е н* тоқылған тор жасатып қоршаймыз (Жетісу, 21. 09. 1971, 2).

СЫМЫР... *С ы м ы р* жер астында, өсімдік тамырларында тіршілік етуге бейімделген. *С ы м ы р л а р* басқа жәндіктерден гөрі жер құртына көбірек ұқсайды (Наурызым, 69). Бұрын қазақтар жыңғыл бұтағының бетінде болатын ақ түсті тәтті ұнтақты сусын ретінде пайдаланған. Ол жыңғыл денесінде тіршілік ететін *с ы м ы р* деген жәндіктің бөліп шығарған сөлі (Қ.Сыбанбаев, Жабайы өсімд., 45).

СЫНА: Сына жазуы. *Түркі жұртының көне жазуы; руна.* Осы күнгі әліпбилердің ішінде бізге көбірек белгілісі руна немесе *с ы н а ж а з у ы.* Оның тарихы VII ғасырға сәйкес келеді (Парасат, 2009, №9, 2).

СЫНАМПАЗДЫҚ з а т. *Сын айтқыштық, сынағыштық.* Бірақ, шаштараз шеберінің кәсібінде болатын бір құпия сезімталдық, талғампаздық, *с ы н а м п а з д ы қ* Жаннада да бар еді (Т.Әлімқұлов, Сейтек сарыны, 99).

СЫНАСЫН з а т. с ө й л. *Сын, сынақ.* Батыра басты қамшы құласына, Құлдырап құлай берді бұла суға: «Көрейін неде болса, көріп алдым, Тас бауыр тағдыр салды *с ы н а с ы н ғ а*!» (М.Әлімбаев, Өшпес от, 6).

СЫНҒАҚТЫҚ з а т. *Сынып түсушілік, төзімсіздік.* Сынға *с ы н ғ а қ т ы қ* көрсетпей, сөздікшілер сол қателерді екінші томда қайталамауға тырысты (Соц. Қаз., 06. 01. 1982, 4).

СЫНДАРЛАН е т. *Сымбаттану, әдемілену; сұңғақтану.* Бойы да сұңғақ тартып, *с ы н д а р л а н ы п*, мінезіне де әлдеқандай бір салмақтылық енгендей (Қазақстан әйелдері, 1975, №5, 22).

СЫНДАРЛАНУ *Сындарлан етістігінің қимыл атауы.*

СЫНДЫРМАЛА е т. *Сындыру, бүгу. С ы н д ы р м а л а п* санап отырған бес саусақтың кішкене балаң үйрегі бүгусіз қалды (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 112).

СЫНДЫРМАЛАУ *Сындармала етістігінің қимыл атауы.*

СЫН-ҰСЫНЫС з а т. *Біреудің (бір нәрсенің) кемшілігін көрсетіп, оны түзетудің жолын ұсынған пікір.* Сан рет сын айтылса да, түзелмеген, айтқан *с ы н-ұ с ы н ы с т ы* елеп-ескермеген ханды ел билеушілері мен ақсақалдары жиналып барып, «ханталапайға» салып, өздерін жұртқа тастап кетеді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 135).

СЫНШЫСЫМАҚ с ы н. *Нағыз сыншы емес, бірақ өзін сыншымын деп есептеуші.* «Тері әбден алынған екен, жүні үрпиіп, желігі басылып қалыпты» деп сүйсінеді, ат жайын білем деген кейбір *с ы н ш ы с ы м а қ т а р* (Қаз. әдеб., 20. 12. 1974, 4).

СЫНЫҚ с ы н. *Күн суықтығының бәсеңденуі, аяз ызғарының қайтуы.* Бүгін күн *с ы н ы қ* екен (Өнер алды., 36).

СЫНЫҚ: Сынық сызық. г е о м. *Сындырыла сызылған сызық. С ы н ы қ с ы з ы қ т ы ң* ұзындығын табу үшін әр кесіндінің ұзындығын тауып және шыққан сандарды қосу керек (Математика., 85). – Бұл идеяның негізгі кілті – *с ы н ы қ с ы з ы қ* екендігін бірден ойларыңызға түюлеріңізді өтінемін (С.Ғаббасов, Қандауыр, 31).

СЫНЫПТАС з а т. *Бір сыныпта бірге оқитын оқушы; кластас.* «Қанеки, көрейікші», - деп жақын маңдағы екі-үш *с ы н ы п т а с ы м* қасыма жүгіріп келді (Қ.Ботбай, Егіз., 63). Сүмбе өзеніне барып шомылғысы келді. *С ы н ы п т а с* қыздармен сырласқысы, сыр ақтарғысы келді (Қ.Әбілқайыр, Текес., 13).

СЫНЫПТЫҚ з а т. *Сыныпқа тән, сыныптан тұратын.* Осындағы үш *с ы н ы п т ы қ* бастауыш мектептің директоры ептеп қызара бөртіп алыпты (Қ.Ботбай, Егіз., 40).

СЫҢАР: Сыңар өкше. ө н е р. *Өкше пішіндес ою-өрнек.* «Құстаңдай», «*с ы ң а р ө к ш е*», «қос мүйіз», «сыңар мүйіз», «тоғыз көз», «жүз теру» сияқты ою-өрнек нұсқалары белгілі бір кәсіппен байланысты туындап дамыды емес пе? (Лен. жас, 03. 08. 1974, 2).

СЫҢАРАЯҚ з а т. э т н. *Сызылған шеңбердің ішіне екі бала түсіп, қолдарын кеуделеріне құсырады да, сыңар аяқтап иықтарымен бірін-бірі итереді. Кім шеңберден шығып кетсе, сол жеңіледі* (Ғажайып бау, 69).

СЫҢАРЕЗУЛЕ е т. *Бұра тарту, қыңырлану.* - Әй, сен қалсаң қалшы осы! *С ы ң а р е з у л е п* қоймадың тіпті (Ж.Қорғасбек, Үлпілдек, 196). *С ы ң а р*

е з у л е п, ешкімнің сөзіне құлақ аспай, әңгіменің шырқын бұзды (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш, 67).

СЫҢАРЕЗУЛЕУ[1] с ы н. *Бірбеткейлеу, сыңаржақтау.*

СЫҢАРЕЗУЛЕУ[2] *Сыңарезулеу етістігінің қимыл атауы.*

СЫҢАРЖАҚТАН е т. *Бірбеткейлену, сыңарезулену, қыңырлану* (Т.Иманбеков, Тұт ағашы., 114).

СЫҢАРЖАҚТАНУ *Сыңаржақтан етістігінің қимыл атауы.*

СЫҢАРЖАҚТЫЛЫҚ з а т. *Біржақтылық, сыңарезулік.* Ортақ іс, ортақ мүдде есепқорлықты, *с ы ң а р ж а қ т ы л ы қ т ы* көтермейді (Лен. жас, 12. 02. 1974, 2).

СЫПА[1] з а т. *Жағылған оттың мұржасы астынан өтіп, жылтып тұратын, биіктеу етіп жасалынған кірпіш еден; кәң.* Төбесі жабық, бір қабырғасына ши тұтылған тізе бойы *с ы п а* үстінде 3-4 адам шай ішіп отыр (Т.Бердияров, Жастық., 62). Ас үйдің ішінен тандырмен жалғас *с ы п а* соғылған. Тандырға жағылған оттың түтіні сыпаның астындағы мұржадан өтетін болғандықтан, ас үйдің едені үнемі жылы боп тұрады (Білім және еңбек, 1972, №6, 27).

СЫПА[2] з а т. *Биіктеу, төрт қырлы етіп жасалған қарпайым бейіт.* Жұмағұл өзіне таныс бес-алты *с ы п а* мен төртқұлақты көктей өтіп, ағасының зиратының басына жетті (А.Мекебаев, Алапат, 317). Сердәлі *с ы п а с ы н ы ң* бас жағында шарта жүгінген Тұрманқожа мүләйім кейіпте алақан жайған қалпы күрсіне күбірлейді (Бұл да, 355).

СЫПА-ЖАЙ з а т. *Үй алдына салынған, жеңіл қолды жаздық үй (веранда).* Уәжіп (міндет, борыш), кәуәб (шашлық), әулі (аула), құжыра (бөлме), бастырма (терраса), *с ы п а - ж а й*, т.б. бірсыпыра баламалар аудармашы ізденісінен туған жеңістер (Қаз. әдеб., 08. 06. 1984, 6).

СЫПАЙ з а т. к ө н е. *Жалдамалы атты әскер (жауынгер).* Әр *с ы п а й д а* қисық қылыш, өткір ұшты найза, екі жақтарында да жебеге толған ескі қорамсақ, арқаларында садақ, ер басына ілген айбалта көрінеді (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 324). Күннің күркірегені соншалық қатты болды, ер-тоқымдарын жастанып, ұйықтап жатқан *с ы п а й л а р* үрейлене орындарынан атып-атып тұрды (Бұл да, 395).

СЫПАЙЫ: Сыпайы сөздер. л и н г в. *Мағынасы дөрекі, тұрпайы сөздерді сыпайы сөзбен ауыстырып қолдану арқылы жасалған сөздер (эвфемизмдер). С ы п а й ы с ө з д е р*, әдетте, сыпайыгершілік пен әдептілікке, мәдениеттілікке негізделеді (Б.Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі, 85).

СЫПАЙЫГЕРШІЛІК з а т. *Сыпайы болғандық, ізетшілік.* Тұр еді Сәукен үнсіз сабыр сақтап, Шегінен *с ы п а й ы г е р ш і л і к* кетпей аттап, Жүзінде нышаны бар қынжылыстың, Бір сөзді бастай беріп қалды тоқтап (С.Омаров, Сәукен, 37).

СЫПАЙЫЛАНУ... Тым *с ы п а й ы л а н у ы н а* қарағанда осы қыз совхозға жаңа келгенге ұқсайды (Р.Әутәліпов, Алтын., 145).

СЫПА-СЕРІ с ы н. *Сыпайы, мәдениетті, әдепті.* Біздің тұқым кіл шабандоз, *с ы п а - с е р і!* (Балдырған, 1975, №4, 19).

СЫПАША з а т. *Сары топырақтан шылаған лайға жылқының құйрық жалын қосып, тастан қалап жасаған шағын күмбез; бейіт басына тұрғызылған белгі.* Аралбай батыр *с ы п а ш ы с ы н ы ң* есігін күншығысқа қаратыпты (Ж.Тұрлыбай, Райымбек батыр, 2, 268).

СЫПСЫҢДЫҚ з а т. *Сыпсың-сыпсың еткендік, сыпсыңдағандық* (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 332).

СЫПТАЛ *Сыпта етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Біз салынып жатқан қорамыздың сыртына қарай оңаша кетіп, сондағы *с ы п т а л м а ғ а н* кеспелтек бөренеге кеп отырдық (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 35).

СЫПТАЛУ *Сыптал етістігінің қимыл атауы.*

СЫПТИМА с ы н. *Сымпиып қалған, тап-тар.* Бұттарында тақалы кебістерін көмкере тоқтаған ұзын балақ *с ы п т и м а* шалбар (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 402).

СЫПТЫҒЫРЛАУ... Тізе тұсын *с ы п т ы ғ ы р л а у* етіп, балағын далита тіккен кіржамбыз шалбардың бір балағы орындықтың арқалығына ілініпті де, екіншісі – сүйретіліп жерде жатыр (Қаз. әдеб., 12. 01. 1973, 3).

СЫР е т. с ө й л. ***Ысыр.*** Алдындағы ойыншықтарын *с ы р ы п* тастап, жылай салды (Қазақ, 20. 11, 2010).

СЫР: Сыр сүлейі. *Сырдың атақты ақын-жыраулары д.м.* Асқар ақындығында

ежелгі *с ы р с ү л е й л е р і* салып кеткен жыр дәстүрлері айрықша аңғарылады (Қаз. әдеб., 19. 09. 1975, 3).

СЫРАҒЫСЫ з а т. *Айтыла салынған сөз, сөздің реті, жай сөз.* «Дүние-жалған» дегенді жиі айтамыз. Бірақ көбіміз оны сөздің *с ы р а ғ ы с ы н д а й*, түсінбей жай қайталай береміз (С.Ғаббасов, Қандауыр, 101). – Жә-жә... Таусылма... Тіпті сөз *с ы р а ғ ы с ы н* да айтқызбаймысың? – деп ұлына аянышты бір кескінмен қарады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті, 87).

СЫРАЛАТ е т. *Сыра ішу, сыраға қану.*

СЫРАЛАТҚЫЗ *Сыралат етістігінен жасалған өзгелік етіс.* – Ресторан, кафелеткіз, *с ы р а л а т қ ы з ы п* қоймаймын... (Ә.Төреханов, Алматыда., 313).

СЫРАЛҒЫ з а т. э т н. *Мергеннің атқан аңынан алынатын кәде.* Аңнан қанжығасын қандап қайтқандар жолжөнекей жолыққандарға *с ы р а л ғ ы* бермес болар ма! (Ш.Айтматов, Ерте келген., 111). Еламанның қолы ашық, Жалмұрат онан талай *с ы р а л ғ ы* алып, дәм татқан жігіт (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер, 55). Батырдан сауға, мергеннен *с ы р а л ғ ы* (Мақал).

СЫРАШЫЛ с ы н. *Сыра ішкіш, сырақұмар.* Ол кезде «*с ы р а ш ы л*» дегеннің әсері «сыршыл» дегенмен бірдей ғана (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш., 144).

СЫРБӨРТПЕ зат. *Қыран құсты баптау үшін суға салып, сығымдап, сөлін азайтқан ет (жем).* Ол [бүркітке берілетін] жемдер: «қызыл», «қансоқта», «тартпа», «бөртпе», «*с ы р б ө р т п е*», «ақжем», «жанышпа», «тоят», «сусоқта», «толарсақ» деп бөлінеді (Білім ж. еңбек, 1971, №12, 10).

СЫРҒА[1] з а т. *Жылқының жіліншік буыны мен бақайының түйіскен жері.*

Сырғасы таю. *Буыны шығып кету* (Х.Арғынбаев, Қаз. мал шаруаш., 15).

СЫРҒА[2] з а т. б о т. *Қайың ағашының күз кезіндегі сырға тәрізді салбырап тұрған бүршігі (тұқымы).* Үйдің алды жапырағы алақандай емен, *с ы р ғ а с ы* салбыраған қайың екен (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 199).

СЫРҒА: Сырға той. э т н. *Қалыңдыққа сырға тағуға келген кезде жасалатын кішігірім той.* Бір аптаның алдында ана Құндыздар баласына *с ы р ғ а т о й* жасаған емес пе еді (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 218).

СЫРҒАҚ з а т. *Қаршығаның құйрығы мен сирағы ұзын, бойы сұңғақ түрі.* Құсбегілер қаршығаны өз ішінен шәулі қаршыға, қара қаршыға, ақ тұнжыр, көк тұнжыр, *с ы р ғ а қ* деп бірнеше түрге жіктейді (Ж.Бабалықов, Қырандар, 140).

СЫРҒАҚБАЙ с ы н. *Тиянақсыз, тұрақсыз, берекесіз д.м.* Жыл сайын жаңа трактор дәметіп, бірін алып, бірін салғысы келетін *с ы р ғ а қ б а й л а р ғ а* сабақ болсын (Лен. жас, 08. 05. 1972, 2).

СЫРҒАЛАҢДА е т. с ө й л. ***Сырғақта.*** Бұлар әрқашанда осылайша жалтақтап, *с ы р ғ а л а ң д а п* кете бергіш, тұрақты емес болатын (М.Әуезов, Қилы заман, 93).

СЫРҒАЛАТ е т. *Әртүрлі сырға салу.* Қатындардың алтын жүзіктетіп, алтын білезіктетіп, алтын *с ы р ғ а л а т ы п* кеткені әлей еді-ау! (Ғ.Мүсірепов: Қаз. әдеб., 10. 11. 1972, 1).

СЫРҒАЛАТУ *Сырғалат етістігінің қимыл атауы.*

СЫРКҮРІШ з а т. *Сүтке пісірген күріш; күріштен жасалған ботқа.* Суда өссе, сүтте піссе, май салса, Кең пейіліннен жомарт жанды бал тамса; Өзбек әка палауынан айтулы, Маған-ақ кел *с ы р к ү р і ш і* кем қалса (Қаз. әдеб., 13. 06. 1975, 2). Ал «*с ы р к ү р і ш*» атты асты сол кездегі ақындар жырға қосып мадақтап жататын (Қаз. әдеб., 28. 10. 1983, 3).

СЫРҚАТ: Сырқат тарихы. м е д. *Дәрігердің ауруды қалай емдегендігі туралы жазбаша деректері.* Регистратурадан Жармұқановтың «*с ы р қ а т т а р и х ы н*» алып кел, бар тез (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы, 177).

СЫРҚАТНАМА: Сырқатнама қағазы. *Ауырған адамға дәрігері беретін оның ауырғандығы туралы іс қағазы.* Бүгін АҚШ-та 22 миллион әйелдің жұмысында *с ы р қ а т н а м а қ а ғ а з ы н* төлемейді (Айқын, 13. 11. 2008).

СЫРҚАТТАНҒЫШ с ы н. *Ауыра беретін, науқасшыл.* Күн сәл салқындаса Айжанның құты қашып, уайымға түсетін болды. Өйткені баласы *с ы р қ а т т а н ғ ы ш* (Т.Қосуақ, Мәрмәр., 53).

СЫРҚЫЛДАҚ с ы н. ж е р г. *Саңғырлап қалған, ескі.* Құрылыс цехына бекітілген *с ы р қ ы л д а қ* машина бізді Жәшиталға таңертеңгі тоғызға таман алып келді (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 33). Кешке таман

с ы р қ ы л д а қ машинаға мініп ауылға тарттық (Бұл да, 36).

СЫРЛЫ: Сырлы тостаған. *Сырты оюланып сырланған тостаған.* Төр көрпенің үстіне жамбастай жантайған ол *с ы р л ы т о с т а ғ а н д а ғ ы* сусыннан әлсін-әлсін ұрттап қояды (Д.Рамазан, Жылап аққан., 121).

СЫРМА[1] з а т. *Ат жегіп, қарды ысырып тазалайтын тақтай.* Сан түрлі аңыз болған ой мен қырға, Айналған ел ішінде сырлы жырға, Алыста жеңген сөйтіп партизандар Пар аттап жекті жолға салып *с ы р м а* (І.Есенберлин, Шығ. жин., 10, 120).

СЫРМА[2]... Бұл *с ы р м а с ы* желкесіне салынған, етегі делдиіңкі, көкшіл түсті, жылтыраған шетелдік көйлек екен (Жалын, 1974, №3, 15).

СЫРМА: Сырма сым. э т н. *Арасына мақта салып, сырылған сым.* Жасы үлкен кісілерге *с ы р м а с ы м*, шекпен, шолақжең, ызба баулы жейде тігеді (Қ.Толыбаев, Бабадан., 236).

Сырма тоқым. э т н. *Сырылып жасалған тоқым.* Осыған байланысты тоқымдар киіз тоқым, *с ы р м а т о қ ы м*, көмкерме тоқым, былғары тоқым деген түрлерге бөлінеді (Қаз. этнография., 2, 64).

СЫРМАҚ... Саусақтарының ұшын *с ы р м а қ* шалбарына сүртті (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім., 41). Басында жиегі қырқылған түлкі құлақшын, бұтында қампиған *с ы р м а қ* (М.Қаназов, Жер., 44).

СЫРМАҚТА е т. ж е р г. *Сырып тігу.* Арасына түйе жүн салып *с ы р м а қ т а ғ а н* күпісін иығына іліп, Исалы қотан жаққа, түнектегі қойды қарап келуге шығып кетті (М.Айымбетов, Құмөзек., 26).

СЫРМАҚТАУ *Сырмақта етістігінің қимыл атауы.*

СЫРМАЛА е т. *Сырмамен тасу, сүйрету.* Шабындықтардың шөбі қар қатая *с ы р м а л а п* тасылғандықтан, мая орнында бір шөмеле болса да шөп қалады (Дала дауылпаз., 153).

СЫРМАЛАУ *Сырмала етістігінің қимыл атауы.*

СЫРМАЛЫ: Сырмалы перде. *Сарылып, ысырылып қойылатын перде.* Ашылып-жабылуына қарай перделер түрмелі перде және *с ы р м а л ы п е р д е* болып бөлінеді (Шаңырақ, 71).

СЫРМАШЫ з а т. *Сырмамен жұмыс істейтін адам.* Олар шөп жинау жұмысында болатын. Сейтек - *с ы р м а ш ы* Мәуия сырма сүйрететін өгіздерді жетелейтін (Н.Ғабдуллин, Жігер, 12).

СЫРНАЙЛАТ... 2. п о э т. *Сырнайдың даусындай дауыс шығару.* Тау жақтан *с ы р н а й л а т қ а н* бұғы даусы шықты (Ә.Асқаров, Таңд., 253).

СЫРНАЙСЫЗ с ы н. *Сырнайы жоқ; сырнайы болмаса.* Қайғы-мұңды қобызсыз, үміт пен сенімді скрипкасыз, сағыныш сазын *с ы р н а й с ы з*, сыбызғысыз қалайша жеткізе аларсыз (Қаз. әдеб., 20. 08. 1976, 3).

СЫРТАҢҚЫРА е т. *Шеттеу, тыстау.* – Қарасын көзіміз бір шалса, ептеп-септеп дұзаққа түсірер ме едік, қайтер едік, - деді *с ы р т а ң қ ы р а п* тұрған Өрнек (М.Мәжитов, Құныскерей, 270).

СЫРТАҢҚЫРАУ *Сыртаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

СЫРТҚАРЫРАҚ с ы н. *Сырт жағын ала, алыстау.* Айбосын олардың кешегі қайтқан жөнін анықтап алды да, іздің табанымен тура жүрмей, *с ы р т қ а р ы р а қ* салып отырды (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 271).

СЫРТҚЫ: Сыртқы қалта. *Киімнің сыртына салынған қалта.*

СЫРТТЫҚ[1]... Бірақ басында қара *с ы р т т ы қ т а н* тігілген дулығаның ішінен киіп жүретін тымағы бар (Ә.Әлімжанов, Жаушы, 106).

СЫРТТЫҚ[2] з а т. с ө й л. ***Тоқым.*** Тоқым (кейде *с ы р т т ы қ* дейді), ішпек, жабағы, өң – бұлар ердің астынан аттың арқасына салатын төсеніш (Қазақст. ауыл шаруаш., 1970, №10, 62).

СЫРШАЙ з а т. ж е р г. *Ішіне қарабұрыш қосылған шай.* Ендігі ермегіміз – көк ешкі. Оның сүті де мардымсыз. *С ы р ш а й* қып ішуге зорға жетеді (Т.Бердияров, Жастық., 41).

СЫРЫМТА з а т. *«Барымта» деп білдірмей алған малды сіңіріп кету.* Барымта мен қарымтаның малы есепке алынады. Есепке алынбағаны *с ы р ы м т а* болып сіңіп қала береді. (Қаз. этнография., 1, 411). Білсе – барымта, білмесе – *с ы р ы м т а* (Мақал).

СЫРЫМТЫҚ..? Ауыздығын салып, *с ы р ы м т ы ғ ы н* көтеріп, Ділдәбек үйінен ұзай бердік (Ж.Молдағалиев: Жұлдыз, 1973, №7, 14).

СЫРЫНДЫ з а т. ж е р г. *Сарсуды қайнатып, қоюлағаннан кейін жұқалап жайып кептірген тағам. С ы р ы н д ы* көбіне шай ішкенге жақсы. Қазір ауылда сырынды қайнатуды қойып барады (Ана тілі, 23. 04. 1998, 13).

СЫРЫНШАН з а т. к ө н е. *Ебелек өсімдігінен жасалған дәрі.* Оған атақты дәруші Әбдіразақтың өзі тапқан мың да бір кеселге шипа болар, ебелек тікенегінен жасаған – *с ы р ы н ш а н* шурнәсі де қонбапты (І.Есенберлин, Алмас., 27).

СЫРЫС *Сыр етістігінен жасалған ортақ етіс.* Білмегенді білуге тырысалық, Жалқаулықты көңілден *с ы р ы с а л ы қ*! Босқа күлген күлкіні күйлемелік, Шын ақылға мойынды бұрысалық! (Шәкәрім, Шығ., 35).

СЫРЫСУ *Сырыс етістігінің қимыл атауы.*

СІБЕ з а т. *Шыңжаңда тұратын маньчжур тектес халық.* Қазақтан басқа қырғыз, ұйғыр, татар, ханзу, дүнген, *с і б е*, мұңғыл ұлттарының ақынды білетіндері де келіп көңіл білдіреді (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 419). Жыл сайын көктемде мал баққан қалмақ, *с і б е*, солаң, дүнген, дағұр, монғол, торғауыт атаулы төл өргізу тойын, яғни мал басының көбейген қуанышын мейрам ғып өткізеді (К.Сегізбаев, Беласқан, 211). Ал *с і б е* маньчжур мен солаңның арасынан шыққан халық көрінеді (Б.Нұржекеев, Өзендер., 121).

СІБЕР... Мұхаңның кейбір *с і б е р* замандастары оны сараң еді дегісі келіп тұрады (Қаз. әдеб., 07. 12. 1984, 9).

СІБЕ-СОЛАҢ з а т. *Сібе мен солаң, екеуі.* Жергілікті қазақ пен ұйғырдың, *с і б е - с о л а ң н ы ң* байлары малшы-қосшыға жарып қалды (Қ.Жұмаділов, Атамекен, 194).

СІБЕТ[1] з а т. с ө й л. ***Швед.*** Мұрынды, сақалды, жирен шаш, көк көз – орыс, ашаң бітімді, сары шаш – *с і б е т*, қызыл жүз, ауыр кекті – неміс, – бірі батысқа, бірі шығысқа бейім әртүрлі тұлғалар (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 115).

СІБЕТ[2] з а т. с ө й л. *Электр энергиясы, жарық (цвет).* – Неге түспесін. Ауылдың бәріне *с і б е т* беріп, самаладай жарқыратып отырған сен емессің? (Ә.Асқаров, Өр Алтай., 368).

СІБІР: Сібір алмасы. *Суыққа шыдамды, құрғаққа орташа шыдамды, ылғалды шамадан артық керек етпейтін жеміс ағашы.*

Сібір ананасы. п е р и ф р. ***Шырғанақ.*** Сібірліктер шырғанақ жемісін бұрыннан бағалаған, оны мақтанышпен «*с і б і р а н а н а с ы*» деп атайды (Қ.Сыбанбеков, Жабайы өсімд., 73).

Сібір мерезі. э п и т. ***Күйдіргі.*** Қазақтар бұрыннан күйдіргі деп атап келе жатқан ісіктің осы қауіпті түрін медицина тілінде *с і б і р м е р е з і* деп атайды (Қызылқұм, 27. 10. 1971, 4).

СІЛБЕ з а т. с ө й л. ***Су.*** Жаңбырлы жылы тау шөбі *с і л б е* болады. Мұның өзі малға зиян. Біріншіден, қой ақсап, айырбақай болады. Екіншіден, *с і л б е* шөпті саулық сүйіп жемейді, салмақ қосуы төмендейді (Коммунизм туы, 17. 05. 1967, 4).

СІЛБЕЛІ с ы н. ***Сулы.*** Жайлау шөбі көбінесе *с і л б е л і* болады. Сол себепті қойға тұз жалатып отырудың маңызы зор (Коммунизм туы, 28. 02. 1968, 2).

СІЛБУ с ы н. ж е р г. *Ылбыраған, ілбіген.* Бар білгені – соңына салған мына *с і л б у* іздің қимылынан сөлекет бірдеңе сезе ме, қалай? (Ә.Нұршайықов, Соңғы., 5). Өмірден шаршаған адамның сүйретіп басқан *с і л б у* ізі басқа емес, бұнікі. (Бұл да, 14).

СІЛБУЛЕ е т. *Аяғын ілби басу, сүйретілу.* Күні бойы теңізден үсті-басы малмандай су боп *с і л б у л е п* келе жататын (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 161).

СІЛБУЛЕУ *Сілбеуле етістігінің қимыл атауы.*

СІЛБІ[1]... Танауын тесу – басбілгі ету үшін түйеге мұрындық, өгізге *с і л б і* өткізуге байланысты тұмсығының шеміршегін (желбезегін) тесу (Қаз. этнография., 2, 288).

СІЛБІ[2]... Құдайбергеннің айтуынша ол 1918 жылы жерге қырбық қар түсіп, *с і л б і* қата бастаған шақта қайтыс болған (Қаз. әдеб., 13. 09. 1974, 4). Күзді күні жерге әуелі қар жауса, оның соңынан іле жаңбыр жауса шөп мұздақ болып *с і л б і* тұрады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1972, №2, 61).

СІЛБІ[3] е т. с ө й л. *Сіркіреп жаңбыр жауу; сілбіле.* Кейде *с і л б і г е н* ұсақ жауынмен араласып қырбық қар да түседі (Жұлдыз, 1972, №4, 69).

СІЛБІЛЕН *Сілбіле етістігінен жасалынған ырықсыз етіс.* Бәйет жерге

түсіп, *с і л б і л е н е* жұқарған қарды басып жылқының қасына барды (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 128).

СІЛБІЛЕНУ *Сілбілен етістігінің қимыл атауы.*

СІЛБІРЕ е т. с ө й л. ***Сілбіле.*** Қалың нөсер саябырлай келе *с і л б і р е г е н* ақ жауынға айналды (М.Мағауин, Көк мұнар, 175).

СІЛЕГЕН з а т. *Қарағай деп атауға әлі де толық өсіп жетілмеген жіңішке, ұзын, жас қарағай.* ≈ Бір *с і л е г е н д і* үшке бөліп, үйге әрең әкелдік.

СІЛЕЙ е т. ... 2. а у ы с. с ө й л. *Көп ішу, шермию.* Бүгінде солай. Мұстафаның үйінен қымызға *с і л е й і п* шыққан (З.Ақышев, Жаяу., 96).

СІЛЕМ: Сілемі шықты. *Қурап кетті, сынып таусылуға айналды.* Кей жылдары тіпті жаз ортасы аумай-ақ шаңдақ боп қуарып, *с і л е м і ш ы ғ ы п* қалатын дермене, бозаң, жусан, көкпек өседі (І.Есенберлин, Алтын от., 279).

СІЛЕМДЕ е т. *Сілемей, сілекей жағып, бір нәрсені (жіпті, тарамысты) сулап алу.*

СІЛЕМДЕЛ *Сілемде етістігінен жасалған ырықсыз етіс. С і л е м д е л г е н* тарамыс іс тіккенде сәл созылып отырады (Д.Шоқпарұлы: Ер қанаты, 292).

СІЛЕМДЕЛУ *Сілемдел етістігінің қимыл атауы.*

СІЛЕМДЕУ *Сілемде етістігінің қимыл атауы.* Іс тіккенде тарамысты аздап ылғалдап алу керек. Оны *с і л е м д е у* дейді (Д.Шоқпарұлы: Ер қанаты, 292).

СІЛЕС *Сіле етістігінен жасалған ортақ етіс.* Бірге жыласып, патшаны бірге *с і л е с е т і н* қатындар қоя қойыпты (Ғ.Мүсірепов, Таңд., әңгім., 175).

СІЛЕСІР з а т. *Металдан жасалған бұйымдарды жинайтын, өңдейтін, жамайтын маман жұмысшы; слесарь* (Бекітіл., термин., 76).

СІЛЕТСІЗ... Келе-келе жеке меншіктің, теңсіздіктің, таптың шығуына байланысты өзара *с і л е т с і з* көмектің де мәні өзгереді (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 48).

СІЛЕУСІН з а т. а с т р. *Жұлдыз аты.* Қазақ халқы Бөрі, Бүркіт, Жылан, Көгершін, Қоян, Құзғын, *С і л е у с і н*, Тауыс, Тырна т.б. деген сияқты жұлдыздарды да білген және оларға ат қойған (С.Сәрснова, Қаз. тіл. астрон., 78).

СІЛКІНІС *Сілкін етістігінен жасалған ортақ етіс.* Дуалдың іш жағындағы ұзын дереге байланған тұрқы қысқа, сіңірлі қазан аттар дүр-дүр *с і л к і н і с і п* қалды (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 14).

СІЛКІНІСУ *Сілкініс етістігінің қимыл атауы.*

СІЛКІСУ... Әрине, қол *с і л к і с у г е* болады деген сөз (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 350).

СІЛТЕС е т. а у ы с. *Шайды бірге ішісті д.м.* Амал таусылған соң ыстық шайды үстіүстіне ысылдасып *с і л т е с т і* (Лен. жас, 06. 08. 1974, 3).

СІЛТЕУШІЛІК з а т. *Бір нәрсені сілтеп көрсетушілік, сілтегендік.*

СІЛІҢГІР с ы н. ж е р г. *Сұр, сұрқай, өңсіз.* Түсі *с і л і ң г і р*, арық, қара жігіт. Үнемі сазарып отырады (М.Мәжитов, Құлынды жон, 57).

СІМЕР с ы н. ж е р г. *Тәкәппар, менмен, паң.* Басқа басқа, өзі ата жауындай көретін, *с і м е р*, тырысқақ Жантемірмен құда болам деген ой Оспанқұлдың үш ұйықтаса түсіне кірмеген (М.Айымбетов, Құмөзек., 205).

СІМСІК с ы н. ж е р г. *Тіміскі, сүмелек.* Сығырақ көз *с і м с і к* жоңғар көрмей, қайтып білмей отыр (Ә.Кекілбаев, Үркер, 244). Нені болса да, ар жақ, бер жағынан ештеңе қалдырмай тіміскілеп жүретін *с і м с і к* ойы тағы бір пәлені тағы тауып алды (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 251).

СІМІРІЛ *Сімір етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бал аяқтап ішіліп, шарап шарасымен *с і м і р і л і п* жатты (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 37). Еттен соң дастарқанға ағылған сорпа толған тостағандар жылдам *с і м і р і л і п,* кейін қайтып жатыр (Д.Амантай, Әңгім., 56).

СІМІРІЛУ *Сіміріл етістігінің қимыл атауы.*

СІМІРІС *Сімір етстігінен жасалған ортақ етіс.* Түнімен сырласып тауыса алмады, неше шай ішіліп, ет желінді, тіпті ащы судан да *с і м і р і с т і-а у* (Жалын, 1973, №1, 67).

СІҢІЛТІР з а т. ж е р г. *Ақ ірімшік.* Әр үйдің маңайында сөре, алды кеуіп қалған, арты кеше жайылған сықпа құрт, баспа құрт, ежігей, мәйек салған ірімшік, көксүттен қайнатқан *с і ң і л т і р* (З.Ақышев, Ақбел асуы, 108).

СІҢІР е т. с ө й л. *Дәнді жерге себу, егу.* – Бір аяқ тарым бар еді, соны с і ң і р і п бер десем, барлық егінімді салыс дейді (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес, 11).

СІҢІРУ *Сіңір етістігінің қимыл атауы.* Бір соқамен 40-50 пұт астық *с і ң і р у г е* болады (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес, 11).

СІҢІРЛЕ е т. *Сіңірмен бекіту, сіңірмен байланыстыру.* Біздегі деректерге қарағанда көндеген ерді *с і ң і р л е м е й д і* де, *с і ң і р л е г е н* ерді көндемейді (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрмын, 190).

СІҢІРЛЕН *Сіңірле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Шамасы келген ауқаттылар *с і ң і р л е н г е н* ердің сыртын былғары, мүйіз, сүйек және күміс заттарымен әшекейлейтін (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрмын, 190).

СІҢІРЛЕНУ *Сіңірлен етістігінің қимыл атауы.*

СІҢІРЛЕУ *Сіңірле етістігінің қимыл атауы.* Кейде тарамыс талшықтарын желімге араластырып ердің сыртына жағатын. Бұл әдісті халық *с і ң і р л е у* деп атайды (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрмын, 190).

СІҢІРЛІК з а т. *Сіңір тұратын жер, сіңір біететін жер.* Ботаның тірсегіндей сәл маймақтау келген тірсек, жас баланың білегіндей жуан *с і ң і р л і к* – бәрі-бәрі көрер көзге талмас мықтылықты, дүлдүл жүйріктікті паш етіп тұрғандай еді (Қ.Салғарин, Соқпақ., 132).

СІҢІРСОЗДЫЛАУ с ы н. *Әл-қуаты аздау, әлсіздеу.* Буынды еркін билеп кетерлік қуат кем, әлі де қалт-құлт *с і ң і р с о з д ы л а у* жай басым (Қ.Ахметбеков, Егіз қала, 105).

СІҢІРІМДІЛІК з а т. *Бір нәрсені өзіне сіңіріп алу қасиеті.*

СІРӘҒЫСЫ з а т. с ө й л. ***Сырағысы.*** – Жоқ, Бауке, жай әшейін сөздің *с і р ә ғ ы с ы* ғой (Ә.Нұршайықов, Ақиқат., 246). – Жоға, әншейін сөздің *с і р ә ғ ы с ы* ғой (К.Зәкенов, Жұлдызды., 134).

СІРЕУ... 2. а у ы с. *Қаптап тұрған, мол.* Басқалары да соны істеп, *с і р е у* дастарқаннан басқа ешнәрсе қалдырған жоқ (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ., 3, 96). Тал түптерін ұстап қалған көк кілемдей қалың *с і р е у* балдыр (Ғ.Мүсірепов, Оян. өлке, 251). Кимешектерінің жағы төрт елідей *с і р е у* кесте. Алы да, арты да біз кестемен өрнектелген гүлді безек (Қ.Толыбаев, Әсет, 347).

СІРКЕ з а т. з е р г. *Зергерлік өнерде қолданылатын түйір-түйір күміс.* Орайы келгенде айта кетейін, зергерлік өнерінде қолданылатын мескөрік, мәймөңке, ақық (сердолин), сақинек, кежеге, жетімшеге, ширатпа (скань), *с і р к е* (ложная зернь), бүршік (зернь), лажы (эмаль), т.б. елуден астам терминдер мен атауларды маркұм Жәмәли ақсақалдан жазып алған едік (Д.Шоқпарұлы: Қаз. әдеб., 22. 06. 1984, 13).

СІРКЕ: Сірке салу. қ. ө н е *р. Металл бетіне күмістен ақ нүктелер салу, шұбарлау.* Қалдаяқ ұста қазақ қолөнерінің ою, қаралау, безеу, *с і р к е с а л у*, дәнекерлеу, ұламалау т.б. әдістерін жетік меңгерген ісмер болған (А.Жұмашев, Қалдаяқ ұста., 11). *С і р к е с а л у* тәсілі: ағаш көмірін ұнтақтап, оған күміс ерітіндісін қосады да, темір тақтаға төгеді. Төгілген күміс қоспасы бытыра сияқты ұсақ шарларға айналады. Ол шарларды әшекейленетін бұйымның тиісті жеріне қойып бекітеді (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 79).

СІРКЕЛЕ е т. *Зергерлік бұйымдарға сірке орнату, сірке салу.* Бәкінің сабына ақықтан көз орнатып сақинегін күмістен *с і р к е л е п*, оған ширатпа күміспен шытыра дәнекерлеп, бүршіктейді (Д.Шоқпарұлы: Қаз. әдеь., 22. 06. 1984, 13). Күміс бетіне ақдәнекерді сепкеннен кейін белгілі тәртіппен қажетті түрлі өрнек, бедер жасайды, көбінесе *с і р к е л е й д і* (Қаз. этнография., 1, 119).

СІРКЕЛЕН е т. *Көзінің айналасына уақ түйіршіктер пайда болу.* Талай күнгі жолсоқты сапардан болар, шүңірек көздері *с і р к е л е н і п*, ішіне кіріп кетіпті (Таң нұры, 139). «Кәрі боз қартайғанда жорға шықты», - дегендейін, көзің *с і р к е л е н е* боздап, дабдырағаныңа жол болсын (Жалын, 1973, №1, 62).

СІРКЕЛЕНУ *Сіркелен етістігінің қимыл атауы.*

СІРКЕЛЕУ е т. э т н. *Алтын немесе күміс түйіршіктерін себу арқылы сәндік бұйымдардың бетіне нүкте тәрізді бедер, ою түсіру.* Күміс бетін *с і р к е л е у* үшін алдымен жіңішке сымды өткір пышақпен турайды (Қаз. этнография., 2, 607). Зергерлік бұйым жасауда қолданылатын әдіс-тәсілдер: күміс қақтау, қара су жүргізу, өрнектеу, *с і р к е л е у*, көз салу т.б. (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 78).

СІРКЕЛІ: Сіркелі жүзік. э т н. *Жүзіктің үстіңгі алақанының беті мен шеңберінің айналасына мол етіп сіркелеу әдісімен әшекейленген жүзік.* Жасалу тәсіліне қарай жүзіктер: *с і р к е л і ж ү з і к*, бұрама жүзік, құйма жүзік, күмбезді жүзік, қос жүзік деп аталған (Қаз. этнография., 2, 480).

СІРЛЕУІТ с ы н. с ө й л. ***Сірлеу.*** Алғашқы қар *с і р л е у і т* боп, қатқақтана бастаған соң, қойды қуынды қылмай өзенді сағалата жайды (Лен. жас, 07. 12. 1972, 1).

СІРНЕ... Бұл екі арада қызыл ірімшіктің сарысуы да азайып, қызара қойылады. Егер осы қазан түбіндегі қою қызыл сұйықты кесеге, тегешке құя қойса, шамалы уақытта қата қалады. Мұны *с і р н е* дейді. *С і р н е н і ң* ғажайып тәттілігін балға да, қантқа да теңестіруге болмайды (А.Сейдімбеков, Күңгіркүңгір., 116). Күбісін пісіп, құртын қайнатып, ірімшігін, ежегейін, *с і р н е с і н* жайып кептіріп, талқанын түйіп, жентін жасап, түгел-түгел тап-тұйнақтай етпейінше тыным көрмейтін (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 159).

СІРІҢКЕ... 2. а у ы с. *Делдалдың түсірген пайдасы.* Бедекші, делдал сатушы мен алушының міндетін жеңілдетіп, ортасынан «*с і р і ң к е*» түсіреді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр, 169).

СІРІҢКЕ: Сіріңке қара. *Қара қоңыр түсті адам.* Екінші құрдасы босаңдау, былжырлау, *с і р і ң к е қ а р а,* күлкісі қызық; ыңыранып ықылық атып күледі (Жалын, 1974, №2, 73).

Сіріңке өңді. *Өңі сіріңкедей қара қоңыр.* Жүнісбай кластағы ересек баланың біреуі. Бойы сұңғақ, талдырмаш, *с і р і ң к е ө ң д і* (Б.Соқпақбаев, Балалық., 29).

СІРІҢКЕДЕЙ с ы н. *Сіріңке сияқты, сіріңке тәрізді.* Көзінде бір ой жаңбырлы түнде жаққан *с і р і ң к е д е й* жылт етті де, жалп етіп өше қалды (Ә.Тарази, Тасжарған, 463).

СЮЖЕТСІЗ с ы н. *Сюжеті жоқ, сюжеті анық емес. С ю ж е т с і з* бұл кино тез аяқталады да, таң атып кетеді (Қ.Әбілқайыр, Текес., 85).

СЮЖЕТСІЗДІК з а т. *Сюжеті жоқтық.* Біздіңше, сюжеттіліктің өзіне тән, *с ю ж е т с і з д і к т і ң* өзіне тән артықшылығы да бар, олқылығы да жоқ емес (М.Әлімбаев, Көңіл күнде., 52).

Т

ТАБАҚТЫ с ы н. *Табаққа салынған, табақпен әкелінген.* Бұған тіркесетін қосымша мүше және бар: қарынды май, *т а б а қ т ы* құрт (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 22).

ТАБАЛДЫРЫҚ: Табалдырық аттар. э т н. *Құдалыққа келген адамдардың үйге кірер алдында беретін кәдесі.* Ауыл әйелдері құдалардың алдын тосып, олар үйге кірерде: «*Т а б а л д ы р ы қ а т т а р л а р ы ң ы з д ы* беріңіздер, болмаса үйге кіргізбейміз» деп құда-құдағилардан *т а б а л д ы р ы қ а т т а р* кәдесін алады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік, 3, 38).

ТАБАН[1] ... 2. *Жиырма-жиырма бес см-дей ұзындық өлшемі.* Ұзындығы он *т а б а н,* Көлденеңі бес *т а б а н,* Қазулы тұрған көр жаман (Шешендік сөздер, 88). Қазақ халық өлшемдері: елі – 2 см, сүйем – 15 см, *т а б а н* – 25 см, тұтам – 9 см, қарыс – 20 см, құлаш – 1,50 см (Ана тілі, 26.12.1996,3).

Табан жапырақ. *Табанға ұқсас жапырақ.* Су бетінде қалқыған *т а б а н ж а п ы р а қ т а р* мен уыз-сары тұңғиық гүлдерге жаңа көріп тұрғандай таңырқай қарадым (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 26).

Табан жол. *Таудың етегіндегі (табанындағы) жол* (Қаз. этнография., 2, 412).

Табаныңнан сапқыр. *Табаныңнан таусылғыр, табаныңнан тозғыр д.м. қарғыс.* –Жер мола болғыр, *т а б а н ы ң н а н с а п қ ы р*, отырған орныңнан тұрмағыр, - деп қарғап жатқанын естисің (Т. Әбдікұлы, Парасат., 182).

ТАБАН[2] з а т. *Үштабан деп аталатын асық ойынының қарапайым түрі.* Көндегі асық біткенше созылатын «Үштабанның» қарапайым түрін *т а б а н* деп атайды (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 88).

ТАБАН[3] з а т. г е о г р. *Таудың етегінде жатқан, ойыстау келген жазық жер.* Ауыл сыртында шилі үлкен *т а б а н* болатын (Ж. Түменбаев, Қардағы ізд., 99). Ойдым-ойдым *т а б а н д а р д а* көлкіп жатқан ақаба суды айналып өтпеске амал жоқ (Қазақ әдеб., 06.09.1975, 13).

ТАБАНБАЛЫҚ з а т. з о о л. *Еті жеуге жарамды ірі балықтардың бір түрі. Т а б а н б а л ы қ* пен алабұғаның, қарабалықтың екі килограмға дейін тартатындары кездесе береді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1964, №1, 40).

ТАБАНБАСАР з а т. к ә с і б. *Қақпанның аңның аяғы басып кететін жері (табаны).* Бергі бұрышта *т а б а н б а с а р ы* мен білтесі түсіп, шынжырлы тоқпағына матасып бір-екі қасқыр қақпаны жатыр (Е.Тұрысов, Құралай., 23).

ТАБАНДАС е т. *Бірінің атқанына бірі көнбеу, қасарысу, сіресу.* Екеуі де қайтпай *т а б а н д а с ы п* өлуге бар (С. Елубаев, Ойсыл қара, 40).

ТАБАНДАСУ *Табандас етістігінің қимыл атауы.*

ТАБАНДЫҚ[1] з а т. *Ойыстау жазық жер.* - Аға мына құм ішіндегі *т а б а н д ы қ* жайылымдарда қоян көп (Ж.Түменбаев, Қардағы ізд., 99).

ТАБАНДЫҚ[2] з а т. к ә с і б. *Аудың тас байлаған астыңғы арқаны.* Аудың қалтқы қадалған арқалығы мен тас байланған *т а б а н д ы ғ ы* рет-ретімен жиналған (Т.Жұмаханов, Өткел, 177).

ТАБАНСУЫТАР з а т . *Саябақтар мен гүлзарларды аралаушылар отырып демалатын ұзынша орындық.* Бақтың қақ ортасындағы бос алаңшаға тақтай төселіп, шетіне жалпақ ағаштан ұзыншақ *т а б а н с у ы т а р* орнатылған (М.Сқақбаев, Ұят тур., 29). Бөкес, ораздық (укроп), *т а б а н с у ы т а р* (скамейка), дейілше (қапшық), кілтең (бел, кезең) секілді көркем прозаға сұранып тұрған сөздерді елемей, ескермей өте алмас едік (Қаз. әдеб., 23.12.1977, 2).

ТАБАНСЫЗДАУ с ы н. *Табанының бүрі жоқтау, тұрақсыздау.* Ал жүрексіз, *т а б а н с ы з д а у ы* қаншықтың көзіне тура қарай алмайды (М.Ошыбаев, Соңғы., 18).

ТАБАНТАС з а т. с ө й л. ***Іргетас.*** Төбесі қызыл қаңылтыр. *Т а б а н т а с ы* биік (К.Жүнісова, Қимаймын сені, 131). Біздің қоғамдық құрылыстың *т а б а н т а с ы*, әлеуметтік теңдік іргесі – халықтар достастығы (Ш. Құмарова, Әйел шырағы, 168).

ТАБАНТЕМІР з а т. *Арба доңғалағының жерге тиетін жерін қаптап тұратын құрсау темір.* Иса арба дөңгелегіне *т а б а н т е м і р* тарттыру үшін қара ұстаның үйіне барған екен (Ж.Молдағалиев, Жүрек қазынасы, 63). ...Шаруа мүліктері: бір тілді соқа, арба доңғалағы, күпшектер, шабақтар, *т а б а н т е м і р л е р*, төлкелер, кіндік темір, тәжінің неше түрі... тағысын тағы бар (Жұлдыз, 1973, 7, 23).

ТАБАНІЛДІРІК з а т. т е х н. *Табанмен басып, бір нәрсені іске қосатын тетік; педаль.* Дөңгелектің иінді білігіне жалғасқан *т а б а н і л д і р і к т і* (педаль) басып аяқ көрікті іске қосады (Қаз. этнография., 1, 298).

ТАБАШЫ з а т. к ө н е. *Ел ішінен әскер жинайтын адам; уәкіл.* Ақсақ Темір жорыққа аттанар алдында әр ұлысқа, әр қалаларға әскер жинайтын уәкілдер – *т а б а ш ы л а р* жіберетін. Әр *т а б а ш ы* бәлен ұлыстан не аймақтан бәлендей жауынгер әкелем деп Әмір Ордасымен шартқа отыратын (І. Есенберлин, Шығ. жин., 9, 366).

ТАБҒАШ з а т. к ө н е. ***Қытай.*** Тоныкөк ел ағасы ақылы асқан, шығыпты шартарапқа аты жастан. Он үш жыл *Т а б ғ а ш т а* оқып бала күнде, Білімнің зеректікпен бетін ашқан (Н. Айтұлы, Ту, 42).

ТАБЫНДАС с ы н. *Бір табында жүрген; шыбыны бір.* Аяғының астына таптап құлап, тыпырлап жатқан талай *т а б ы н д а с т а р ы н ы ң* үстінен киік қарғып өтіп келеді (Б. Шаханов, Ғашық тілі, 68).

ТАБЫНШЫ з а т. *Табын бағушы, бақташы. Т а б ы н ш ы л а р д а н:* «Бұл кімнің малы?» деп сұрайды. «Қазынанікі» дейді (Ж. Аймауытов, Шығ., 132). Соның өзінде шопан, *т а б ы н ш ы*, бақташы қауымның тең жарымы бұрынғыша киіз үйлерде қыстап шығады (Қаз. әдеб., 01.11.1974, 3).

ТАҒА з а т. ж е р г. ***Нағашы.*** - Әкем-ау, мынаның *т а ғ а с ы* (нағашысы) құды пері шығар (Р.Райымқұлов, Жапанда., 258).

ТАҒАГҮЛ з а т. б о т. *Гүлдері тағаға ұқсас өсімдік түрі.* Керісінше, кестежусан (поповник), өгізкөз (пупавка), *т а ғ а г ү л* (шпороцветник) гүлдері бірнеше жыл ғана өмір сүре алады (Гүлстан, 2005, №2, 29).

ТАҒАМХАНА з а т. с ө й л. ***Асхана.*** Тағы да хан сарайының *т а ғ а м х а н а с ы н д а* қыпшақтың дөңгелек тапал жозысы қойылды (І. Есенберлин, Алтын орда, 1, 68).

ТАҒАН[1] з а т. з о о л. *Мойны бозғылт, өзі қара түсті, кішірек келген жыл құсы; ұзақ (грач).* Қараторғайлар мен көк жағал

т а ғ а н д а р да көктем түнінің маужыраған шуағына рақаттанғандай өздерінше мәзмейрам (Көкшетау правдасы, 19. 04.1968). *Т а ғ а н* – бұл алақарғадан кішілеу, мойны бозғылт, қалған жері қара. Ерте көктемде ұшып келеді (Қазақстан пионері, 24.04.1971, 2).

ТАҒАН² е т. *Етіктің табаны таймасын деп арнайы жасалған немесе резинкадан қағылған бедер, бүртік.* Ұлтанында әлі желініп бітпеген үш бүртік, өкшесінде резинканың өзінен шығарылған *т а ғ а н ы* бар (Ж. Мусин, Туған үй., 200).

ТАҒАН³ з а т. ж е р г. *Бір нәрсеге қоюға арналған, үсті тегіс текшелік; тумбочка.* Араларында қытай масатысымен күлтелендіріп жабылған аласа *т а ғ а н* тұр. *Т а ғ а н н ы ң* үстінде – ақ патшаның суреті (Ә. Кекілбаев, Елең-алаң, 405).

ТАҒАНАҚ з а т. з о о л. *Қыран құстардың қатарына жататын құс.* Лашын, тұйғын, тұнжыр, тынар, мықи, Ителгі, бәрпі, қырғи, құр, тұрымтай, Бидайық шыңда ғана болар деседі. Бүркітпен барымталы ел ала жаздай *Т а ғ а н а қ*, үкі, ақсары, құладындар Сықылды толып жатыр можантомпай (І. Жансүгіров, Шығ., 163).

ТАҒАНАҚ: Таганақ кеңесі э т н. *Ел мен ел арасындағы үлкен дау-шарларды шешетін хан кеңесі.* Ел мен ел арасындағы үлкен дау-шарлар сұлтан, би, ру басы, батыр, жыраулар қатысқан «*т а ғ а н а қ к е ң е с і*» арқылы шешілген (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 129). Әз Жәнібек тұсында хан кеңесі екі түрге бөлінетін. Бірін – *т а ғ а н а қ к е ң е с і* деп атайтын. Екіншісін – тұрымтай кеңесі дейтін (І. Есенберлин, Алмас., 277). Күз тоқсанның бас кезінде хан «*Т а ғ а н а қ к е ң е с і н*» шақырды (Бұл да, 281).

ТАҒАНДА е т. *Тасырқап жүре алмай қалу, бүгежектеу.* Көксерке тасты өлке болғандықтан міністі аты тез *т а ғ а н д а п* қалады (З. Қинаятұлы, Көшпенді., 16).

ТАҒАНДАУ *Таганда етістігінің қимыл атауы.*

ТАҒАНДЫ с ы н. *Таганы (бұты) бар, аяқты.* Дүтбай соққан шығыршықты, үш *т а ғ а н д ы* ошақтар әлі күнге дейін сақталып келеді (Қаз. әдеб., 11.04.1975, 4).

ТАҒАР з а т. к ө н е. *«Әскерлерді азық-түлікпен жабдықтау үшін» шаруалар мен қала тұрғындарынан алынатын заттай салық. Т а ғ а р* ретінде әскерлер үшін азық-түлік қана емес, сонымен бірге салт мінетін және жүк артылатын мал үшін жем де жиналған (ҚазССР тарихы, 2, 349). *Т а ғ а р д ы ң* тұрақты мөлшері болмады, оны хан және басқа феодалдар белгіледі (ҚазССР тарихы, 2, 238). Хан өз бағыныштыларынан алым-салық: малшыдан – зекет, соғым, сыбаға, дикан мен қолөнершілерден – ұшыр, *т а ғ а р*, бада, хараж жинады (ҚҰЭ 5, 440).

ТАҒДЫРЛАСТЫҚ... Бірақ адам арасындағы жарастық, *т а ғ д ы р л а с т ы қ* бар емес пе (Т. Жұртбаев, Жер-бесік, 171).

ТАҒУЛЫ с ы н. *Тағылып қойылған, тағылған.* Тырнақ шашы алулы, Шыпшырақы қимылы. Ілгек, түйме *т а ғ у л ы,* Кейбір бала тым жылы (Қазақстан пионері, 06.09.1966, 4).

ТАҒЫЛЫМДЫ с ы н. *Тағылымы мол, өнегелі.* Ділмарлардың *т а ғ ы л ы м д ы* дәстүрі мен сөз саптау үрдісінің ұмытылуы – төл тіліміздің сәнін кетіріп, сүдінін қашырып жүргені де анық (Қаз. әдеб., 01.08.1986, 10).

ТАҒЫЛЫМДЫҚ с ы н. *Тағылым болар лық, үлгі-өнегелілік.* «Көргеніңді *т а ғ ы л ы м д ы қ* тәлім етпей дүниеден өту – күнә» дегенді пәлсапалық ілім мен Құран Кәрімнен де кездестіргенім бар еді (М. Құдайқұлов, Құпия., 9). Кітапқа жазушының соңғы жылдары жазылған *т а ғ ы л ы м д ы қ* риссалары топтастырылған (Жас алаш, 16.08.2012, 5).

ТАҒЫЛЫМШЫЛЫҚ: Тағылымшылық ілімі. *Қытайдың конфуция ілімінің негіздері.* Олар табғаштың қолөнерін, шипагерлігін, құрылыс өнерін, тілін, дінін, *т а ғ ы л ы м ш ы л ы қ і л і м і н* оқиды (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 40).

ТАЗ: Таздың басындай. *Тап-тақыр, жып-жылмағай.* Әйтеуір, көгілдір қойнаудағы жазықтың ортасында *т а з д ы ң б а с ы н д а й* тап-тақыр, ақ балшық төбе шошайып тұрады (Б.Шаханов, Қаратау., 46).

Таз кілем. *Бір жері түкті, екінші жері түксіз кілем.* Кілемнің қалы кілем, түкті кілем, тықыр кілем, тақта кілем, *т а з к і л е м*, түс кілем, біз кілем тәрізді сан түрге бөлінетінін осы кітаптан оқимыз (Қаз. әдеб., 14.01.1983, 4).

ТАЗАЛАҒАНСУ *Тазалағансы етістігінің қимыл атауы.*

ТАЗАЛАҒАНСЫ е т. *Тазалаған болу, шала-пұла тазалау.* Қамыр жабысқан қолдарын алжапқышымен мұқият *т а з а л а ғ а н с ы п*, есік жабылғанша қос жанары мөлдірей тесілді (Д. Амантай, Әңгім., 70).

ТАЗАЛЫҚШЫ з а т. *Сыныптың (кластың). тазалығын бақылайтын оқушы.* Класком, *т а з а л ы қ ш ы* сайлап алдық. Класком болып Жүнісбай, *т а з а л ы қ ш ы* болып Майра сайланды (Б. Соқпақбаев, Балалық., 25).

ТАЗДЫҚ з а т. *Таз болғандық, таз ауруына ұшырағандық.* - Әй қалай мақтасаңдар да, менің *т а з д ы ғ ы м д ы* қоспасаңдаршы, – деп күлген (О. Сәрсенбай, Шеңбер, 172).

ТАЗҚАБАҚ з а т. *Қабағының түгі түсіп қалатын ауру.* Өйткені оған (дерменеге) жайылған малдар тұяқ арасының қиылып ақсақ болуы, *т а з қ а б а қ* қотыр болу сияқты кеселдерден сап тыйылған (Ж.Ауыпбаев, Жанарымда., 33).

ТАЗҚАРЫН з а т. *Мал қарнының үлкен әрі тықыр бөлімі.* Сиыр, қой-ешкінің қарыны төрт бөлімнен құралған: *т а з қ а р ы н* (үлкен қарын), жұмыршақ, қатпаршақ және ұлтабар. Азық ұлтабарда қорытылады (Жетісу, 23.10.1963, 3).

ТАЗҚАРЫНДАУ с ы н. *Аздап тықырлау, жалаңаштау.* Шабырмен шектес бұл жақтың шағылдары өсімдікке сараң, іркес-тіркес мінгескен майда жалдардың күнес беті *т а з қ а р ы н д а у* келеді (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 191).

ТАЗЫҒЫРЛАУ с ы н. *Жүні аздау, тықырлау.* Аруана нәсілді түйенің пішін тұлғасы сидиған, *т а з ы ғ ы р л а у* болады (Қазақ елі, 07.04.1997, 4).

ТАЙ е т. *Тобығы орнынан жылжып кету.* Қит етіп алысса, я секірсе тобығы *т а й ы п* кететін-ді (С.Мұратбеков, Дос изде., 241).

Тай кесе. *Үлкен кесе, жанан.* Ақ мамық жастықты шынтақтай, күміс *т а й к е с е м е н* кестамды сіміріп отырып, Бұрындық хан нөкерлеріне лепіре сөйледі (І. Есенберлин, Алмас., 292).

Тай күзеу. *Кекілі, жалы, құйрығы түгел күзеледі. Тек жалынан уыс толар шоқтық қалдырады (*Шаңырақ, 523).

Тай саба. *Тайдың терісінен жасалған кішірек саба.* Келесі – торсық, сосынғы – *т а й с а б а*, құнан саба (Жалын, 1973, №1, 87).

ТАЙҒА: Тайга аруы. п е р и ф р. ***Балқарағай.*** Өсетіндердің көбі қылқан жапырақты ағаштар, әсіресе балқарағайлар. *«Т а й г а а р у ы»* деп аталатын осы ағаштар сақылдаған сары аяздарға жақсы шыдайды (Коммунизм туы, 12.08.1966, 4).

ТАЙҒЫШ с ы н. *Тобығы орнынан жылжып кеткіш.* Осыдан кейін-ақ Аянның тобығы *т а й ғ ы ш* болып алды (С. Мұратбеков, Дос изде., 241).

ТАЙКІРПІШ з а т. *Ірі-ірі етіп құйылған саман кірпіш.* Мал қораларын салуға – тас, *т а й к і р п і ш,* қамыс және басқалары кеңінен пайдаланылады (Қазақстан ауыл шаруаш., 1956, №11, 25).

ТАЙҚАРДАЙ с ы н. *Үлкейген, есейген; дардай.*

ТАЙҚЫЛАН е т. *Тайқы болып келу, қиыстану, қисаю.* Жиектері *т а й қ ы л а н ы п* барып көтеріліп, ернеуленіп тоқтайтын жазаңның өсімдігі жұтаң (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 196).

ТАЙҚЫЛАНУ *Тайқылан етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙҚЫЛЫҚ з а т. а у ы с. *Бақытсыздық, тәлейсіздік.* Бәрін де маңдайымның *т а й қ ы л ы ғ ы н а н* көремін (Д. Досжанов, Жолбарыс, 47).

ТАЙЛА: Тайлап буғыш. т е х н. *Шабылған шөпті тай-тай етіп буатын техникалық құрал.* Ал шабылған шөпті жинауға төрт тырнауыш, алты ысырма, екі *т а й л а п б у ғ ы ш* бөлінген (Соц. Қаз., 10.06.1972, 2).

ТАЙЛАС *Тайла етістігінен жасалған ортақ етіс.*

ТАЙЛАУ... *Т а й л а у д ы ң* тиімділігін де дұрыс түсініп, соны толық іске асырған да алдымен осы екі шаруашылық (Коммунистік еңбек, 23.08.1966).

ТАЙЛАУШЫ з а т. *Шөп тайлау жұмысын істеуші.* Озат шөп *т а й л а у ш ы* күніне жоспардағы 13 тоннаның орнына 20-22 тонна шөп тайлауда (Лен. жас, 12.08.1977, 1). Бұл шөп *т а й л а у ш ы* механизатор Тілеуқабыл Жәкейбеков екен (Ортал. Қазақстан, 01.07.1972, 2).

ТАЙМЕН з а т. и х т и о л. *Суық сулы көлдер мен өзендерді мекендейтін балық.* Марқакөл балықшылары таулы Алтай өзендерін мекендейтін тамаша *т а й м е н* балығын өз су қоймаларында өсіруге талай рет талпынып көрген екен (Марқакөл, 60).

ТАЙШЫ[1] з а т. *Тай бағатын адам.*

ТАЙШЫ[2] з а т. т а р. **қ. *Тәйжі.*** Бетбетіне бытырап жүрген жоңғар тізгінін бір қолға жинақтауға алғаш рет тәуекелі тұрған Хара Хула *т а й ш ы* екен (Ә. Кекілбаев, Үркер, 69). Қыңқ етер бір *т а й ш ы*, бір зайсан табылар ма екен соларда (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 279). Қонтайшыдан кейінгі жұмыс орындарын *т а й ш ы*, ноян, зайсандар иемденген (ҚСЭ, 6, 600).

ТАЙЫНША: Тайынша айдату. *Дойбы ойнағанда жеңген жақтың артылған тастарын «тайынша айдату» деп атайды.* Дойбы ойынында «биге шығу», «қос үйге қамау», *«т а й ы н ш а а й д а т у»* т.б. қалыптасқан терминдер бар (Шаңырақ, 391).

Тайынша бұқа. *Бір жасар бұқа, бұқашық. Т а й ы н ш а б ұ қ а* – бір жастағысы, құнан бұқа – екі жастан асқаны, дөнен бұқа – үш жасары, бесті бұқа – бес жасары, құжбан бұқа – жеті жастан асып жетілгені (Қаз. этнография., 1, 552). Әсіресе *т а й ы н ш а б ұ қ а*, құнан бұқаларды айтсаңызшы (З. Ақышев, Жаяу., 7).

ТАКСИЛЕТ е т. *Ылғи тәксимен жүру. Т а к с и л е т і п* барып, есіктің алдында қыздың «кірсеңші» дегеніне қарамастан тайып тұрады (Қаз. әдеб., 12.12.1975, 1).

ТАКСИЛЕТУ *Таксилет етістігінің қимыл атауы.*

ТАКСИШІЛ с ы н. *Таксимен жүргенді ұнататын, таксиқұмар.* – Бәлем, Жанарай, *т а к с и ш і л* ең. Қалада трамвай, троллейбусты менсінбейтін (А. Нысаналин, Алыс. алау, 31).

ТАК-ТАК үс т. с ө й л. *Сабыр сақтап, тежеп, шектеп.* Бірақ өзін қашаннан бері *т а к-т а к п е н* ұстап келген әдетіне басып, бұл жолы да Жұмабайдың көз қарасына бұл мән бермеген (Ж. Жұмақанов, Замана., 56).

ТАҚ: Тақ тұрды. с ө й л. *Тік тұрды.* Солардың сөзіне *т а қ т ұ р ы п*, ойланбастан жайлаудан жылқы алдырған совхоз директорына өкпесі қара қазандай (Қ. Жұмаділов, Сәйгүлік., 19). Басқамыз Бекен десе *т а қ т ұ р а м ы з.* Ол – бригадир, ол – аспаз. Ал, Сүгірәлімен екеуінің жұлдызы қарсы (А. Нысаналин, Алыс. алау, 30).

ТАҚА үс т. **1.** *Тіптен, тіпті, тым. Т а қ а* болмаса, молдалармен бірге пәленшекемтүгеншекемнің жаназасына кіріп, ақ арулап, ақирет сапарына шығарып салғандарын айтады (Ә. Нұрпейісов, Соңғы., 20). Дәрігер сырқат адамға түрліше дәрі-дәрмек беріп, жеңіл де ауыр ем-дом жасап, *т а қ а* болмай бара жатқанда пышақ жұмсауға шейін барады (Қаз.әдеб., 15.11.1974, 3). Дүниеде не көп – сынған темір көп. *Т а қ а* болмаса, трактордың екі-үш доңғалағын әкелсе, жетіп жатыр емес пе? (Пионер, 1974, 4, 19). **2.** *Дәл, тура.* Мұқанның суреті деп жазылы емес, *т а қ а* таныған кісі болмаса, ешкім біле қоймас (С. Шәріпов, Бекболат, 99). *Т а қ а* бір үміт, кесілген біреу болмаса, үйде жататын ер-азамат табылмас (Қ. Жұмаділов, Дарабоз, 1, 292). **3.** *Мүлдем, біржолата.* Қонақтар сейіліп болған күні, Ұлжан қысқы соғым мен сүрдің *т а қ а* біткенін айтты (М. Әуезов, Таңд. шығ., 1, 328). Таусылуға айналған ай, туғандағысындай емес, *т а қ а* жарық бермей тұр (І. Есенберлин, Алтын., 1, 97).

ТАҚАЙ з а т. *Есектің бір жастан асқан баласы.* Есектің кішкентай баласын көдек, қодық, *т а қ а й* деп, ал одан үлкенін тайқар, есектің ұрғашысын мада, еркегін әңгі деп атайды (Қаз. этнография., 2, 86).

ТАҚАЛЫ с ы н. *Тақасы бар, тақа қаққан (етік). Т а қ а л ы* саптамасын тақтақ сүрлеуге тық-тық қадап, қойма жақтан Жүсіп шал қаздиып шығып келеді екен (Қ. Ысқақ, Таңд., 3, 75). Басында қазақы бөрік, аяғында *т а қ а л ы* етігі бар 20-21 жас шамасындағы бір жігіт үйге кіріп келді (И. Байзақов, Таңд. шығ., 2, 149).

ТАҚАУДА үс т. с ө й л. *Таяуда, жуырда, жақында. Т а қ а у д а* қазақтың қой жылы бітіп, мешін жылы басталады (Д. Досжанов, Зауал, 237). «Сегіз жүз гектар жердің атыз, жабын жасадық. Енді *т а қ а у д а* тұқым сеуіп, суын бастырамыз» - деді Шарап (Қаз. әдеб., 26.05.1972, 1).

ТАҚБЕЗЕ... Ол екі кез қара сызға түскенше не қасірет көрмеді, не *т а қ б е з е* тартпады (Ж. Мусин, Туған үй., 65).

ТАҚЕТТІ с ы н. ж е р г. *Нақтылы, анық, дәл.* Ал Әулеттің атқаратын *т а қ е т т і* жеке қызметі жоқ (Т. Тілеуханов, Біздің әке., 112).

ТАҚИ үст. *Мүлде, тым.* Темір бөшкені де қайта-қайта шайып, *т а қ и* болмағансын, жағаға әкеліп суға батырып қойдық (Ө.Қанахин, Өз ақылы., 11).

ТАҚИЯ... 2. а у ы с. *Тақия сияқты домалақ, томпиған.* Ауылдың күңгей

тұсындағы *т а қ и я* төбеге әдейі келдік (Лен. жас. 31.03.1972, 4).

Тақия тастамақ. э т н. *Шеңбер жасап отырған жастардың біреуінің артына білдірмей тақия тастап кету ойыны; орамал тастамақ.* Ойым бар бір ойын бастамақ, Аты оның *«Т а қ и я т а с т а м а қ»* Шеңбер боп отыра қалыңдар, Болмасын асығу, сасқалақ (Балдырған, 1977, №4, 23).

ТАҚИЯЛАН е т. а у ы с. *Топ-топ болып үйірілген, дөңгеленген.* Иіліп ой ойлаған қамыс, қоға, Сыбдырсыз мұңайғандай төмен бұға. Аспанның *т а қ и я л а н ғ а н* бұлттары, Суретін түсіріп тұр мөлдір суға (И. Байзақов, Таңд. шығ., 1, 45).

ТАҚИЯЛАНУ *Тақиялан етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚҚҰМАР з а т. *Билікке үйір, мансапқұмар.* Шенқұмар, *т а қ қ ұ м а р* шенеуніктер, жағынғыштар оған да барады (Жас алаш, 29.10.09).

ТАҚҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Билікке жету үшін жанын салушылық, мансапқұмарлық.*

ТАҚСІРЕТТІ с ы н. *Азапты, қиыншылықты, ауыртпалықты.* Қазақтардың әлі де бақталайы ашыла қоймаған *т а қ с і р е т т і* ахуалын тұрпайылатпай терең жеткізгені үшін жоғары бағалады (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 456).

ТАҚТА: Тақта келі. *Түбі жайпақ, тегіс болып келген келі.* Ағаш келінің екі түрі болады: *т а қ т а к е л і*, шұңғыл келі. *Т а қ т а к е л і н і ң* түбі тегістеу келеді де, келсап дәл тиіп, дәнді майдалауға, ұнтақтауға қолайлы болады (ҚСЭ, 5, 350).

Тақта кілем. э т н. *Тақта-тақта етіліп тоқылған кілем.* Кілемнің қалы кілем, түкті кілем, тықыр кілем, *т а қ т а к і л е м*, *таз кілем*, түс кілем, біз кілем тәрізді сан түрге бөлінетінін осы кітаптан оқимыз (Қаз. әдеб., 14.01.1983, 4).

ТАҚТАЙ з а т. *Арнайы жасалынып, қамыр жаюға пайдаланылатын, ені бір жарым қарыстай, ұзындығы бір м-дей, беті тегістеліп сүрленген бұйым.* Қамыр илеуге және жаюға пайдаланылатын тұрмыс мүліктерінің бірі – *т а қ т а й*. Тақтайға қамыр тегіс және бір қалыпты жайылады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 250).

ТАҚТАЙЛАНУ үс т. *Жайдақталу, тегістелу.* Таудың осындай *т а қ т а й л а н а* бітетін үсті әдейі жонып жасағандай тегіс, әрі құланның терісі іспетті тақыр-таза (О.Бөкеев, Қайдасың., 9).

ТАҚТАЙЛАТ... Өзі де басына үш бөлмелі шатырлы там тұрғызып, еденін *т а қ т а й л а т ы п*, әжептеуір дүние-мүлік жинап, жетісіп қалған еді (Б. Тоғысбаев, От пен күл, 107).

ТАҚТАЛАС з а т. *Таққа, билікке таласу; бақталас.* Сөйтсем, әнекүні ғана дүркіреп өткен *т а қ т а л а с ы* кезіндегі өзінің кейбір қылықтарынан туған жан жарасын жеңілдетермін деген үміті екен (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 102). Бақталас пен *т а қ т а л а с* азаматтық соғыстарға ұласып, Алтын орда ыдырай бастады (Аңыз адам, 2011, №19, 43).

ТАҚТАЛЫ с ы н. *Тақтасы бар, тақта-тақта.* От қаруға болат шығыршықты бадана да, құрыш *т а қ т а л ы* кіреуке де, қола қалқанды шарайна да тосқауыл емес екен (М. Мағауин, Аласапыран, 89).

ТАҚТЫ с ы н. *Тағы бар, таққа отырған.* ≈ Алтын *т а қ т ы* хан.

ТАҚТЫРАУАН з а т. *Араб елінде түйеге ерттеліп, бай адамдар мінетін, асыл таспен, жібекпен сәнделген жазы (қом).* Жомарт ердің иманы судай тасқан, Намарттың мұндай жерде құты қашқан. Түйеге *т а қ т ы р а у а н* мінеді екен, Ол топта иығы басып, бақыты асқан (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 4, 107).

ТАҚУАСЫН... Тәңірім тақылдаған сопыдан, *т а қ у а с ы н ғ а н* тасырдан сақтасын! (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 50).

ТАҚУАШАЯН з а т. з о о л. *Он аяқты шаяндар тобына жататын, көбіне су түбінде тіршілік ететін шаян түрі.* Жоғары сатыдағы шаянтектестерге асшаян (креветка)., таңқышаян (краб)., омар, *т а қ у а ш а я н* (рак-отшельник), құрлықшаян (мокрица). т.б. жатады (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 55). Он аяқты шаянтәрізділерге ас шаяндар, таңқы шаяндар, *т а қ у а ш а я н д а р* жатады (Су асты. тіршілік, 32).

ТАҚЫМ: Тақымына басты. *Меншіктеп мінді, иеленді.* Тай күнінен *т а қ ы м ы н а б а с қ а н* өзінің Ақжалы... (Қ.Жұмаділов, Қазд. қайт., 98).

ТАҚЫМГЕР з а т. *Көкпарды жақсы тартатын, тақымы мықты адам.* Көзім біздің ауылдың әйгілі *т а қ ы м г е р*

көкпаршы жігіті Жұмақожаға түсті (Н.Қазыбеков, Дала., 62).

ТАҚЫМГЕШ з а т. с ө й л. ***Тақымгер.*** *Т а қ ы м г е ш т е р* жұдырыққа түкіріп, тепсінеді, қаны бойда құтырып. Ат пен адам айтқызбай-ақ сезеді. Таянғанын таланына тығырық (Жалын, 1974, №4, 109).

ТАҚЫМТАРТАР з а т. э т н. *Жас келіннің ауылға міниі келген атына міну дәстүріне ие болған әйелге тиесілі кәде.* Келіннің атына мінген адам ауылға тізгін ұшында келеді, әрі келіннің аткөрпесінің арасына салынған «*т а қ ы м т а р т а р*» деген кәдені алады (А. Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 4, 37).

ТАҚЫР ү с т. *Мүлде, бүтіндей, біржолата.* Қоржындағы шытырлаққа не қой құйрығына емес, жаман тоңмайға бөктірген шамалы жент *т а қ ы р* таусылды (М. Мағауин, Аласапыран, 101).

ТАҚЫР: Тақыр алаша. с ө й л. *Түксіз алаша. Т а қ ы р а л а ш а* тоқу немесе тақыр кілем тоқу Қазақстанда жақсы дамыған (Шаңырақ, 94). *Т а қ ы р а л а ш а н ы* мейлінше жалпақ енді етіп тоқылған ұзын басқұрды бір-екі құлаш шамасында кесіп алып, өзара қосып тігеді (Қаз. этнография., 1,151).

Тақыр кілем. *Түксіз кілем.* Кілемнің қазақ арасына көп тараған түрлері: масаты кілем, қалы кілем, *т а қ ы р к і л е м*, түкті кілем, бұхар кілем, терме кілем, түрікмен кілем, парсы кілем, арабы кілем т.б. (Ә. Тәжімұратов, Шебер., 53)

Тақыр қолтық. *Аңның нағыз, дәл (түксіз) қолтығы.* Таутеке мергеннің күткеніндей-ақ тұсынан екі-үш арқан бойы жақындай берген кезде ол *т а қ ы р қ о л т ы қ т ы ң* тұсын қарауылға іліндіре бере шүріппені басып қалған (К. Сегізбаев, Жапжасыл., 10).

ТАҚЫРАУЫТ с ы н. с ө й л. ***Тақырлау.*** Абайдың қыстауы тұрған жалғыз дөңнің *т а қ ы р а у ы т* басы болмаса, басқадай ойпаңның барлығы да сортаңға айналған (К.Оразалин, Абайдан соң, 125).

ТАҚЫРАШТЫ с ы н. *Қаттылау, тасты.* Өзен жиегінің жолы *т ы қ ы р а ш т ы*, қатқыл келеді екен, ат тұяқтары тарс-тұрс тиеді (Қ.Салғарин, Соқпақ., 34).

ТАҚЫРЛЫ с ы н. *Тақыр болып келген, қатқыл.* Өзен бойының *т а қ ы р л ы*, сорлы жерінде әлгі қалың құмның бір уысы да қалмағандай (І. Есенберлин, Маңғ., 161).

ТАҚЫС… 2. *Ерегіспе мінезі бар, қырсық, қыңыр.* ≈ Ол *т а қ ы с* балаға өтінішін қайтып айтпады.

ТАҚЫСТАН е т. *Қырсығу, қыңырлану.* «Керегі жоқ деген соң – керегі жоқ», - деп *т а қ ы с т а н д ы* Молдаберді. (Д.Досжанов, Жолбарыс, 12).

ТАЛ¹… 2. *Талдан істелген, талдан жасалған.* Ол қабығын аршыған *т а л* таяғына сүйеніп, сатымен көтерілді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин, 16). Ол жылқышы баланың алдынан шықты да, оның қолындағы солқылдақ ұзын *т а л* құрықты алды (С.Бақбергенов, Қайран шешем, 118).

ТАЛ² з а т. ж е р г. *Ағаш атаулының жалпы аты (ағаш д.м.). Т а л ғ а* шығатын шие, қарақат, итмұрын, қасқыржем сияқты жемістер буази бастаған (Ғ.Мұстафин, Дауыл. кейін, 436). Сонан соң өрік *т а л д а р ғ а* сыздықтатып су жіберді (Д.Досжанов. Тұлпард. ізі., 61). Есік алдында қайың *т а л ы н ы ң* балауса жапырағы суық сыр тартқандай сусылдайды (Жұлдыз, 1971, №7, 76).

Тал қармады. *Әрекеттеніп қалды, жан далбасалады.* Әлгісі өзін қайтсе де ақтамақ боп *т а л қ а р м а ғ а н* айла-шарғысы болатын (Ө. Қанахин, Жас дәурен, 26).

ТАЛ³… 2. а у ы с. *Әлсіреп, әрең.* Алыс көше жақтан ары-бері ағылған машиналардың даусы да бұл жерге *т а л ы п* жетеді (Ә.Асқаров, Таңд., 74).

ТАЛАҚСЫЗ с ы н. *«Талақ» деген сөзді айтпай, талақ етілмей.* Молдалар «*т а л а қ с ы з* неке қиюға болмайды» деп, Қалтайға да, Қасымға да қатындарын талақ қылғызды (Б.Майлин, Таңд., 99).

ТАЛАНДЫ… *Т а л а н д ы ғ а* ұшыраған ауыл сиқы сағынып келген бала жігіттің еңсесін көтере қоймап еді (Ж.Тұрлыбаев, Семсер, 35).

ТАЛАП: Талап қойылды. *Талап етілді, орындалуын қалады.* Әр халықтың ойына сай бойы бар Бойсызға да қатал *т а л а п қ о й ы л а р*. Қазақ тілі – қазақ халқы деген сөз, Тілін қорғай алмаған ұлт жойылар (М.Шаханов, Мәңгүрт., 44).

Талап мерзімі. з а н. *Талапкердің сотқа немесе арбитражға талап арыз жазу мерзімі. Т а л а п м е р з і м і н і ң* ұзақтығы

да елдің заңнамасымен анықталады (Терминол. анықт., 8, 91).

ТАЛАСКЕР з а т. с ө й л. *Таласқыш, таласушы адам*. Олар біле қалса хан тағына тағы бір *т а л а с к е р д і ң* пайда болғанын ұната ма? Әрине, ұантпайды (І.Есенберлин, Алмас., 136).

ТАЛАСҚАНСУ *Таласқансы етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛАСҚАНСЫ е т. *Таласқан болу, аздап қана таласу.* Теріс деп *т а л а с қ а н с ы п* шындасады, Бірі оқып, кейде бірі тыңдасады. Қапыда балалардың көзін алдап, Сөйлесіп қабағымен ымдасады (Шәкәрім, Шығ., 355).

ТАЛАСТЫРУШЫ с ы н. *Таластырған, таласуға себепші болған*. Иттерді *т а л а с т ы р у ш ы* кім? Кәне, айтыңдар?

ТАЛАУ з а т. *Жылқы ауруларының бір түрі.*

Талау келгір. *Жылқыға айтылатын қарғыс. – Т а л а у к е л г і р д і ң* айғыры жығып кетті ме деп едім (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 23). Әрі мына *т а л а у к е л г і р* торының жүрісі жаман. Асқазанымды сапырып бітті (Р. Отарбаев, Біздің ауыл., 7).

ТАЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Талағандық, талауға түсіргендік* (Ж.Бектұров, Жол жоралғысы, 45).

ТАЛ-БҰТА з а т. *Ағаш та, бұта да – бәрі.* Тым болмаса, шағыл ішіне атты тұсап, *т а л-б ұ т а н ы* паналаймыз ғой, - деген (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 32). Шағыл-шағылдың іші *т а л-б ұ т а*. Оның айналасы түрлі от, күртік қары жауған күйі қопсып жатады (Бұл да).

ТАЛҒА е т. ж е р г. *Жерік болу.* Дәу де болса шешелері аяқ қаптың түбінде қыстан қалған қақпыш боршаға *т а л ғ а ғ а н* шығар (Ә.Кекілбаев, Үркер, 17). Мен бұл баламның тұсында аюдың етіне *т а л ғ а п* ем (Бұл да, 108).

ТАЛҒАҒЫШТЫҚ з а т. *Талғағандық, таңдай білгендік*. Мен докторлық дипломды ғана айтып отырғаным жоқ, ақиқат ғалымдықты, танығыштық пен *т а л ғ а ғ ы ш т ы қ т ы* айтам (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 226). Үшінші бүркіттің де аса күй *т а л ғ а ғ ы ш т ы ғ ы н* баян етті (Ғ.Оралбаев, Ақиық, 96).

ТАЛҒАЖАУЛЫҚ з а т. *Талғажау болушылық, қоректілік*. Бұл әлдеқайда қауіпсіз болумен қатар *т а л ғ а ж а у л ы қ т а н* да құралақан емес (К.Ахметбеков, Егіз қала, 151).

ТАЛҒАҚ з а т. ж е р г. *Жерік.* Мына пәлеңнің қайыс қажауы жаман. *Т а л ғ а қ* шығар (Ә.Кекілбаев, Үркер, 505). Ақбілектің жата беретіні, жұмыртқа іздегені, *т а л ғ а ғ ы* – аумаған бала біткен әйелдің белгісі (Ж.Аймауытов, Шығ., 273).

ТАЛҒАМ-ТҰШЫМ з а т. *Талғай алу, таңдай білу әрекеті; талғампаздық. Т а л ғ а м - т ұ ш ы м н ы ң* жоқтығынан дөрекілік пен бейпілауыздыққа да ұрынып жүрген жайымыз бар (Қаз. әдеб., 22.02.1974, 3).

ТАЛДАМАШЫ з а т. ж а ң а. *Бір нәрсені (жобаны т.б.) талдап беретін адам (маман).* Бұған шетелдік *т а л д а м а ш ы л а р* (аналитик) мен сарапшылар тарапынан ұдайы сенімсіздік көрсету де бар (Егем. Қазақст., 05.07.2008).

ТАЛ-ДАРАҚСЫЗ с ы н. *Талы да, дарағы да жоқ, тал-дарақ өспеген; ағашсыз.* Қайран қазақы ауыл *т а л-д а р а қ с ы з*, жеміс-жидексіз қаңқиып күнсіп жатыр (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 124). Жақындай бере *т а л-д а р а қ с ы з*, айтақырдағы шағын елді-мекеннің жанынан тікенек сыммен қоршалған үлкен әскери қазарманы көрді (Ж.Қорғасбек, Үлпілдек, 176).

ТАЛ-ДАРАҚТЫ с ы н. *Тал-дарағы бар, тал-дарақ өскен*.

ТАЛДЫР е т. *Киіз басу үшін шабақталған жүнге ыстық су құйып, ширату*.

ТАЛДЫРМА з а т. э т н. *Шала басылған (талдырылған) киіз*. Киіздің алғашқы жартылай басылған түрі *т а л д ы р м а* деп аталады. Бұл әлі толық басылып қатаймаған кезі (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 48). Төрт тулаққа жүн сабаған төрт келіншек *т а л д ы р м а д а н* түр ойып отыр (Қаз.әдеб., 09.03.1974, 13).

ТАЛДЫРУ *Талдыр етістігінің қимыл атауы*. Шабақталған жүнге ыстық су себіледі. Содан кейін ши оралып, тағы да су құймаланады. Мұны *т а л д ы р у* деп атайды (Ана тілі, 26.02.1998. 16).

ТАЛДЫРЫЛ *Талдыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.*

ТАЛДЫРЫЛУ *Талдырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛКӨШКЕ з а т. с ө й л. *Кез келген зат сатылатын базар*. Семей қазақтары

қатын-қалашына шейін саудагер болып, *т а л к ө ш к е д е* бықырлап жүргені (Ж.Аймауытов, Шығ., 133).

ТАЛҚАН: Талқаны таусылды. *Қаза тапты, өлді, қайтыс болды*. «Пәленбаймен тұрмыс құрады, пәленбайыншы жылдың пәленбай жұлдызында *т а л қ а н ы т а у с ы л а д ы*» деген жазуды да оқымадым (Қарақат тер., 127).

Талқаны таусылмаған. *Әлі де көретін жарық сәулесі, суішерлігі бар*. Бірақ Рысқұлдың әлі *т а л қ а н ы т а у с ы л м а ғ а н* шығар, әлі көретін жарық сәулесі, тататын дәм-тұзы бар шығар, -деді (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 177). Өлгелі жатқан бір сорлы екен деп жаназаңды шығарып отыр ем, *т а л қ а н ы ң т а у с ы л м а ғ а н* екен, көзіңді ашып, тілге келдің (Жұлдыз, 1973, №3, 98).

ТАЛҚАНДАС с ы н. *Талқанды бірге жескен, бірге өскен*. Бірге өскен *т а л қ а н д а с* достарын мақтан тұта қайсының қайда жүргенін сара-сара етіп алға жаяды (Лен. жас, 09.01.1973, 4).

ТАЛҚЫ: Талқы сөз. ж е р г. *Бір мәселені талқылау, пікір алысу іс-әрекеті.* – Бала өлгенше шал өлсін. Бала бермейміз, - деп, *т а л қ ы с ө з д і ң* төрелігін, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін бір-ақ кесіп айтты (Т.Мәмесейіт, Таудан., 25).

Талқы шай. ж е р г. *Дастарқанда басқа ешнәрсе жоқ, құры шай; қара шай.* Дастарқан жайылып, екі түйір құртпен *т а л қ ы ш а й* іштік (М.Қаназов, Ақ тайлаг., 126). Сол күні сүт қатқан көже іше алмай, ішіміз шұрқырап *т а л қ ы ш а й м е н* жатқанбыз (Бұл да, 150). Тар заманға тұрмысының салты сай, Талғажауға тартар сыйым – *т а л қ ы ш а й* (Е.Дүйсенбай, Бозала таң, 352).

ТАЛМА[1]... Балқаш көлінде сирек болса да, кейде *т а л м а* кездеседі (Балқаш өңірі, 32). Марқакөлде бұлардан басқа мұнда теңгебалық пен *т а л м а* (голец) тіршілік етеді (Марқакөл, 47).

ТАЛМА[2] з а т. с ө й л. ***Талдырма***. Ішкілік өте жұмсақ, таза *т а л м а д а н* жасалады (Ж.Бабалықұлы, Ер қанаты, 262).

ТАЛМАЛА е т. *Талшық ету, талмау.* Самырсынның жап-жасыл қылқаны мен теректің қабығын жібітіп, іші бұраудай қой-ешкінің алдына тастасаң, талғамсыз *т а л м а л а п* талшық етеді (О.Бөкеев, Қайдасың., 64).

ТАЛМАЛАУ *Талмала етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛМАУ... Ал қой болса желмен итінген шидің түбін жұлғылап, *т а л м а у* жасар (О.Бөкеев, Қайдасың., 125).

ТАЛМОНШАҚ з а т. *Тақияға бірнеше қатар етіп тағылатын моншақ. Т а л м о н ш а қ т ы* жас балалардың, қыздардың тақиясына тағады (Қаз. этнограф., 1, 419).

ТАЛПАҚ: Талпақ танау. *Шошқа д.м. Т а л п а қ т а н а у л а р* да сенімді қорсылдайды (Ғ.Мүсірепов, Таңд. әңг., 22).

ТАЛПАҚАЙ с ы н. *Жалпиған, талпиған, аласа*. Үйі де Алпысбайдың тап өзі сияқты жылтыраған екі көзі бар *т а л п а қ а й* жер үй екен (Ж.Аймауытов, Шығ., 114).

ТАЛПЫНДЫ с ы н. *Далбайға түсетін, қолға ұшып келетін құс*. Саңғырығы тазарып, ат үстінен қолға келетін құсты құсбегілер «*т а л п ы н д ы*» құс дейді (Ж.Сатылғанов, «Қауырсын» клубы, 93). Құсбегілер *т а л п ы н д ы* құсты алғаш далбайға түсіріп байқайды (Бұл да).

ТАЛПЫНТУ... – Жүрекке саусақ бітіру, алыс аспандағы айға *т а л п ы н т у* Абайдай аруақтының ғана қолынан келген де (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 48).

ТАЛТАЯҚ с ы н. *Аяқтары талтайып қалған*. Сығырайған көздері, сақал-мұрты әрең ажыратылатын *т а л т а я қ* біреу әлдекімге білгішсіне айғайлады (Ана тілі, 18.12.2008).

ТАЛ-ТЕРЕК з а т. *Ағаштар д.м. Т а л-т е р е к т е р* қарауылша қаздиып, шыршалар сарбаздарша сап түзеген (Д.Рамазан, Жылап аққан, 40). Маңайдағы *т а л - т е р е к т е р д і ң* сарғыш тартқан жапырақтары жыландай ысылдаған суық желге қосыла уілдейді (Д.Рамазан, Жылап аққан, 256).

ТАЛША с ы н. *Тіп-тік, түп-түзу біткен, сұңғақ (бой).* Тым ұзын да емес, жер тапал қысқа да емес, сымға тартқандай түп-түзу, тік біткен *т а л ш а* бой, сандал ағашындай сұлу да сұңғақ тұлға (Ө.Қанахин, Құдірет, 80).

ТАЛШАРБАҚ з а т. *Талдан тоқылған қоршау (шарбақ)*. Сирек тоқылған *т а л ш а р б а қ қ а* салынды, сабан толтырып, көлдің көзден таса қағаберістеу бір қамысты жиегіне орнатты (Ф.Дінисламов, Көл жағасында, 19). Маңайында *т а л ш а р б а қ,* аумақты тас қоралар бар (А. Нұрманов, Құланның ажалы, 104).

ТАЛЫҚ з а т. а р. ***Талай[1].*** Жасапты ол отыз жеті анығында, Сол болар жазылғаны *т а л ы ғ ы н д а*. Алла әмірін тәуіптер қалай білсін, Айтпаған ажал тұр ғой хауыбын да (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 27).

ТАЛЫҚПАН е т. *Шаршамаймын, талмаймын д.м.* Қара озып кеткен шешен жоқ, Өзімнен озып көп артық. Шамалы жерге *т а л ы қ п а н*, Артсаң да ауыр жүк артық (ХХ ғас. бас. қаз. ақын., 99).

ТАЛЫС: Талыс аяқ. *Талтиып қалған үлкен аяқ.* Мисыз ой, *т а л ы с а я қ*, сасық қолтық, Мегежін, шартық бұқа, бойы қортық. Буаз қатын секілді шартиғанда, Айран құйып байлаған бір жанторсық (С.Торайғыров, Таңд. шығ., 25).

ТАМАДАЛЫ с ы н. *Тамадасы бар, тамада жүргізетін. – Т а м а д а л ы*, тостылы тойлардың тәлім-тәрбиелік маңызы қандай? (И.Қарақұлов, 40 сұрақ, 100)

ТАМАҚ: Тамақ жыртысты. *Айғайласты, айтысты, тартысты.* Күллі көптің көзінше *т а м а қ ж ы р т ы с ы п,* уәж айтып жатқым келмеді. Бұрылдым да, шығып жүре бердім (С.Оспанов, Сопы., 142).

Тамақ ұрасы. м е д. *Тамақтың ісіп, тесіліп ауыратын ауруы.* Мысалға, інжу қарашықты шел басудан, көз сүйелінен, ноғаладан, янтарь (сутас) *т а м а қ ұ р а с ы* мен жемсаудан сақтайды деген ұғымдар әлі де кезігеді (Қазақс. әйелд., 1983, №9, 25).

ТАМАШАҚОЙ с ы н. *Тамашаны жақсы көретін, тамашашыл.*

ТАМАШАҚОЙЛЫҚ з а т. *Тамашаны жақсы көрушілік, тамашашылдық.* Сауықшыл Арғын елінің осындай *т а м а ш а қ о й л ы ғ ы* Дәулеттей жасынан ел шетінде соғыста жүрген батырға қызық болып көрінген (Ж.Ахмади, Айтұмар, 275).

ТАМАШАЛАУШЫ з а т. *Тамаша етуші, қызық көруші. Т а м а ш а л а у ш ы л а р* иесінің қыбына көнгіш аттың жылпыңдығына, жігіттің тәсіліне сүйсініс білдіреді (Қ.Толыбаев, Бабадан., 117).

ТАМБУРА з а т. *Орыстың қос ішекті саз аспабы (домбыра).* Бізде, орыс арасында, қос шекті *т а м б у р а* деген аспап бар-тын (К.Жүністегі, Едіге, 306).

ТАМШЫ з а т. *Там (үй) салушы; үйші.* Күмбездеп салу дәстүрі *т а м ш ы* шеберлердің тас қалау, сыналап қалау өнерінің кемелденген кезінен кейін қанат жайғандығын аңғарамыз (Қаз. әдеб., 16.11.1984, 15).

ТАМШЫЛЫҚ з а т. *Там соғушылық, там жасаушылық.* Жасалып жатқан жаңа қалашықтың *т а м ш ы л ы қ*, ағашшылық, терімшілік кәсіптерін де осылар істейді (М.Раздануұлы, Алтай., 51).

ТАМЫЗҒЫ з а т. м е д. *Ауру адамға тамыры арқылы біртіндеп дәрі жіберу; капельница* (Бекітіл. термин., 77).

ТАМЫЗДЫҚ з а т. э т н. *Туыстуғандардың жаңа отауға берген көмегі.* Әке шаңырағынан бөлінген жаңа отауға туған-туыстары өз әлінше мал мен мүлік қосады, оны халық тілінде «жылу», «*т а м ы з д ы қ*», «немеурін» деп атайды. Бір әдеттің бұлайша үш түрде аталуы бертінде, көмектің аз-кемтігіне қарай қалыптасқан. Оның ең көбі – жылу (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 38).

ТАМЫЗЫҚ... 2. а у ы с. *Әңгіменің тууына арқау, себеп д.м.* Ал «қысқа жазу таланттың белгісі» деген белгілі сөзді осы араға кірістірсек, әңгімемізге *т а м ы з ы қ* тастаған болар едік (Лен. жас., 06.08.1988, 3)

ТАМЫЗЫҚТАЛ *Т а м ы з ы қ т а е т і с т і г і н е н ж а с а л ғ а н ы р ы қ с ы з е т і с.* Тырбық жусанның қураған түбіртегімен *т а м ы з ы қ т а л ы п*, мосының астында лыпып жанған тезектің жалыны жез қара шәугімнің бауырын жалмаңдай жалайды (М.Айымбетов, Құмөзен., 7).

ТАМЫР: Тамыр атпалары. б о т. *Кейбір өсімдіктердің тамырларында бүршіктер пайда болады. Осы бүршіктерден жаңа жас өсінділер өсіп шыға алады. Оларды тамыр атпалары деп атайды. Т а м ы р а т п а л а р ы* тамырдың қосалқы бүршіктерінен дамып жетіледі. Көк терек пен шетен *т а м ы р а т п а л а р ы н а н* көбейеді (Ботаника, 104).

Тамыр оймақшасы. б о т. *Жас тамырдың ұшы жасушалар қабатымен қалпақ тәрізді қаптаулы болады. Тамыр ұшындағы осы қабатты тамыр оймақшасы деп атайды. Т а м ы р о й м а қ ш а с ы* тамыр ұшын топырақтың қатты түйіршіктерінің зақымдауынан қорғайды (Ботаника, 57).

Тамыр өңі. б о т. *Тамырдың сыртын қабықша жауып тұрады. Оны тамыр өңі деп атайды* (Ботаника, 57).

ТАМЫР: Тамыр ұстау. *Тамыршының (емшінің) ауырған кісінің тамырын ұстау арқылы оның ауруын анықтау ісі.* Емші ауру адамның *т а м ы р ы н ұ с т а у* арқылы оның жүрек қағысын білген (Қаз. этнограф., 1, 274).

ТАМЫРДӘРІ... 2. *Өсімдіктің тамырынан жасалған дәрі.* Ауылдан шеткері оңаша бір үй тіккізіп алып, *т а м ы р д ә р і* ішкізген адамның үстіне албаты адам кірмейді екен (М.Разданұлы, Алтай., 155).

ТАМЫРЖЕГІ зат. *Қантқызылшасының ауруы.* Ал кешігіп қопсытылса (қызылша), тамыр жинамай өте әлсіз болып өседі. Немесе *т а м ы р ж е г і* ауруына шалдығады (Ы.Кененбаев, Лабасы., 37).

ТАМЫРЖЕГІШ з а т. з о о л. *Ағаштың тамырын жейтін құрт.* Солардың ішінде орманның қауіпті зиянкестері *т а м ы р ж е г і ш* пен мұртты қоңыз сияқтылар да бар (Қарқаралы, 172).

ТАМЫРЛАСТЫҚ... Түпкі тарихтан тарихи *т а м ы р л а с т ы қ* іздеген адам бұл еңбектен мол мәлімет табады (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 63).

ТАМЫРЛЫҚ... *Т а м ы р л ы қ* құрбылас кісінің арасында болады. Ал жасы үлкен кісі мен жас жігіт тамырласам десе, кейде осылайша өкіл күйеу боп аталады (М.Әуезов, Таңд. шығ., 1, 156).

ТАМЫРСАБАҚТЫ с ы н. *Тамырсабағы бар, тамырсабақ өскен.* Желайдар, інжугүл – *т а м ы р с а б а қ т ы* өсімдіктер, қазжуа, жауқазын – пиязшықты өсімдіктерге мысал бола алады (Ботаника, 126).

ТАМЫРСЫЗ с ы н. *1. Тамыры жоқ, тамыр өспеген.* 2. а у ы с. *Тексіз, негізсіз.* Базбіреулер тілмен қатар тіпті ұлтын шегерді, Міне, бізге космополиттенген адам не берді? *Т а м ы р с ы з д ы* тамырлы өмір тұрса-дағы көтеріп, Тамыр күшін мойындамау – ең қауіпті қателік (М.Шаханов, Мәңгүрт., 56).

ТАМЫРСЫЗДЫҚ з а т. 1. *Тамыры жоқтық, тамырының болмағандығы.* 2. а у ы с. *Тегінашарлық, тексіздік.* Үшінші топ – мүлде ана тілсіз өсіп-өнгендер, Баба рухын алты қырдың аржағына көмгендер. Космополит: Тағдыр парқын *т а м ы р с ы з д ы қ* жеңгендер (М.Шаханов, Мәңгүрт., 32). Тағдырыңды тамырсыздық індетінен қалқала, Мазмұн жоқта мазмұнсыздық шыға келер ортаға (Бұл да, 61).

ТАМЫРТҮЙНЕК... *Т а м ы р т ү й н е к* – түрі өзгерген тамыр. Ол георгинада, бататта (тәтті картопта) *т а м ы р т ү й н е к* болады (Ботаника, 59).

ТАМЫРШЫЛАП ү с т. *Алыс-беріс жасап жүріп, тамыр болып.* Ағайындар шөп шабатын шалғы орақ түгіл қол орақ та ұстамапты ғой. Соларды мына кете, ожырайлардан барып *т а м ы р ш ы л а п* алдық (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 116).

ТАНА... Қазанқаптың ішінде қазан жақсы орналасу үшін оны төрт бұрыштап пішеді де, түп жағын дөңгелектеп келтіріп, 2-3 жерден *т а н а й д ы* (ҚСЭ, 6, 391).

ТАНАБАУ: Танабау тағу. э т н. *Алғашқы жетістігі үшін жас балаға түйме-тана тағып, құттықтау, әспеттеу рәсімі.* Көрші-қолаң, дос-жарандары «Балаларың жігіт болыпты» деп, ұл болса – түйметана, қыз болса – білезік, сөлкебай тағып жібереді. Бұл «*т а н а б а у т а ғ у*» деп аталады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 39). Салт бойынша, баласына «*т а н а б а у*» *т а ғ ы л ғ а н* ата-ана бұл жағдайды міндетті түрде атап өтеді (Бұл да).

ТАНАЛЫ[1] с ы н. *Танасы бар, танасын ерткен.* ≈ Жайлаудан бір *т а н а л ы* сиыр айдап келді.

ТАНАЛЫ[2] с ы н. *Тана (түйме) таққан, танасы бар.* Жылтыраған жұлдыздар шолпылы, *т а н а л ы* қыз-келіншектерге ұқсап кетті (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер, 8).

ТАНАПТЫ с ы н. *Егістік жер бірнеше танапқа бөлінген.* Бес *т а н а п т ы* ауыспалы егіс жүйесінің жобасы жасалған екен, бірақ ол қағаз бетінде қалған (К.Баялиев, Жер тынысы, 86).

ТАНАТ..? Бес жасыңа келгенде Белдің қызығын көрсін деп, Бес бедеуге салдырдым. Алты жаста ақтаттым, Аттай мұрның *т а н а т т ы м* (Ер Тарғын, 28).

ТАНАУ: Танау маңқа. в е т. *Маңқа ауруының малдың танауына түскен жеңілдеу түрі.* Халық маңқаның өкпеге түсетін ауыр түрін – көкірек маңқа, танауға түсетін жеңілдеу түрін – без маңқа, *т а н а у м а ң қ а* деп атайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр., 120)

ТАНАУҚҰРТ з а т. з о о л. *Қойдың танауына түсетін құрт. Т а н а у қ ұ р т* көктемде қойдың күйі төмендегенде пайда болады. Оған қарсы кралин дәрісі қолданылады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1970, №7, 55).

ТАНАУЛАН *Танаула етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* – Ит қуған ақиіс *т а н а у л а н ы п* кетіпсің, бүлдіріп келдің бе? (Жалын, 1977, №2, 64)

ТАНАУЛАНУ *Танаулан етістігінің қимыл атауы.*

ТАНДЫРЛАН *Тандырла етістігінің жасалған ырықсыз етіс.* Күз келгелі ол басынан байланғандықтан *т а н д ы р л а н ы п* жатыр (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 136).

ТАНДЫРЛАНУ *Тандырлан етістігінің қимыл атауы.*

ТАНДЫРША үс т. *Тандыр сияқты, тандыр тәрізді.* Қарны ашқан сайын шөл де қысып, тамағы *т а н д ы р ш а* кебе түседі (Оңт. Қазақст., 03.10.1972, 3)

ТАНКІШІ з а т. *Танкі жүргізуші, танкист. Т а н к і ш і* көркем көрерге *Т а н к і ш і* болу зор қызмет. Соғысқа барып енерде Пехотаға тағызым ет (Қ.Аманжолов, Шығ., 2, 224).

ТАНЫМАЛДЫЛЫҚ з а т. *Елге белгілілік, көпшілікке таныстық.* Оның атының кең *т а н ы м а л д ы л ы ғ ы* сондай, балалардан: - Кімнің баласысың? – деп сұрасаң, - Зинегүлдің, - деп жауап береді (С.Оспанов, Сопы., 94).

ТАНЫМ-ТҮСІНІК з а т. *Адамның танымы және түсінігі, ұғымы.* Бұл балалардың ойлау қуатын арттырып, зейін-зердесін ашып, *т а н ы м-т ү с і н і г і н* тереңдетеді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 37).

ТАНЫСУ з а т. *Қыздың ұзатылар алдында туған-туысқандарын, ел-жұртын аралап қоштасуы.* Ұзатылатын қыз той болардан бұрын өзінің ел-жұртының, төркіндерінің алдында өтеуге міндетті жоралғыларды орындайды. Соның бірі – *т а н ы с у*, яғни ел-жұртымен қоштасу (Қ.Толыбаев, Бабадан., 141).

ТАНЫТҚЫШ с ы н. *Таныта алатын, танытатын.* –Ей, сенің көкең болғанда бұлардың көкесі жоқ па? Танытып көр әкесін, *т а н ы т қ ы ш* болсаң. Қара мұны! (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 14).

ТАНЫТҚЫШТЫҚ с ы н. *Таныта алатындық, танытатындық.* Бұл олардың шығармаларының *т а н ы т қ ы ш т ы қ* қасиетін арттырады (Қаз. әдеб., 21.11.1986, 6).

ТАҢ: Таң асырылды... Қысқы жабулар Қазақстанның солтүстік облыстарында киізден жасалып, суытылатын немесе *т а ң а с ы р ы л а т ы н* аттарға жабылатын (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман, 198).

Таңды таңға ұрды. *Түнімен ұйықтамады, демалмады, тынықпады. Т а ң д ы т а ң ғ а ұ р ы п* жүріп, біз де егін, масақ тердік (Лен. жас, 16.10.1971, 4).

Таң жұлдызы. а с т р. с ө й л. ***Шолпан.*** Қазақтар Шолпанды *т а ң ж ұ л д ы з ы* деп атайды (Н.Қазыбеков, Дала., 112).

Таң құланиектенді. *Таң бозарып, атып келе жатты, таң саз берді. Т а ң қ ұ л а н и е к т е н і п* саз беріп келе жатқанда көзі ілікті (Б.Майлин, Таңд., 90). Қызылшашылар *т а ң қ ұ л а н и е к т е н г е н н е н*-ақ плантация басына жинала бастады (Лен. жас, 25.07.1974, 3).

Таң намазы. *Таң ертең оқылатын намаз; памдат.* «Намаз тағылымында» тәулігіне бес рет оқылатын намаздың аттары – *т а ң н а м а з ы*, түскі намаз, бесін тамаз, кешкі намаз, түнгі намаз да келтірілген (Егемен. Қазақст., 14.12.1991, 6). Намаз түрлері мен оларды оқу уақыты: *т а ң н а м а з ы* – 4,48; бесін намазы – 12,52; екінді намазы – 17,23; ақшам намазы – 19,23; құптан намазы – 20,48 (Жас алаш, 10.08.2010, 6).

Таң торғаймен. с ө й л. *Таңертеңгі торғайдың шиқылымен, таң атысымен; елең-алаңда.* – Қос шаңыраққерді таңертең ерте жек, бүгін жарманың бұлқынын жөндеп қой. *Т а ң т о р ғ а й ы м е н* тұр (Ж.Мусин, Туған үй., 117).

ТАҢБАБАСТЫ с ы н. *Ерекше, айырықша.* Мен бұл ретте бұрыңғы сессиялардан *т а ң б а б а с т ы* өзгешілігін ғана баса айтар едім (Қаз. әдеб., 01.01.1989, 2).

ТАҢБАЛАУЫШ з а т. а у ы л. ш а р. *Сеялкаға орнатылып, жүргізілетін жүлгенің (борозданың) немесе тұқым отырғызылатын желінің (сызықтың) ара қашықтығын өлшеп тұратын техникалық құрал; маркер* (Бекітіл. термин., 77).

ТАҢБАЛЫҚ з а т. *Малдың таңба салынатын жамбас тұсы немесе жауырын тұсы.* Ағысы қаттылығы болмаса өзен құла биенің *т а ң б а л ы ғ ы н а н* ғана келді (З.Қинаятұлы, Көшпенді., 5). Көл суын *т а ң б а л ы қ т а н* кеше пырылдап, айнадай жарқыраған су бетіне сансыз әжім тастаған жалқылар гүрп-гүрп тарпиды суды (О.Бөкеев, Қайдасы., 33).

ТАҢБАСӨЗ з а т. *Белгі беретін, келісілген сөз; код.*

ТАҢҒҰТ з а т. *Халық аты*. - Әлгі орыс, қазақ, қалмақ, *т а ң ғ ұ т*, шүршіттердің жиналып, бір қауыздан су ішіп, жұмыс жасап жатқан жеріне ме? (Қ.Құрманғалиева, Атырау., 64)

ТАҢҒЫШБАУ з а т. *Киіз үй керегелерінің түйіскен жерін таңатын бау (құр)*. Бұл күнде киіз үй жасайтын да, оның ішкі өрнектерін (басқұр, желбау, *т а ң ғ ы ш б а у*, шашақбау, уықбау) безендіретін де шеберлер көп (Қаз. әдеб., 19.04.1985, 4).

ТАҢДАЙ з а т. в е т. *Жылқы малының таңдайы зақымданып, шөп жей алмай қалатын ауруы*. Жылқыда кездесетін қараөкпе, *т а ң д а й*, мандам, маңқа, бөген және басқа да аурулар бар (Х.Арғынбаев, Қаз.этногр.).

ТАҢДАЙ: Таңдай құрақ. *Таңдай пішіндес майда құрақ*. Құрақтың қайшы құрақ, *т а ң д а й қ ұ р а қ*, жұлдыз құрақ деген түрлері болады (Ә.Ысқаққызы: Радиодан).

ТАҢДАЙЛАН е т. *Таңдай сияқты болу, таңдай тәріздену*. Таң арайы оны қанға малып алып, аспанға шайып тастаған ақ қойдың жабағы жүніндей *т а ң д а й л а н ы п* көрінеді (А.Жұмаділдин, Сең бұзыл., 31).

ТАҢДАЙЛАНУ *Таңдайлан етістігінің қимыл атауы*.

ТАҢДАЙЛАП ү с т. *Таңдай-таңдай етіп, қатпарлап*. Төбесін қара қоғаны *т а ң д а й л а п*, кілемше тоқып жапқан (А.Жұмаділдин, Сең бұзыл., 76).

ТАҢДАЙЛАУ... Әшекейлі түр салудың кестелеу, зерлеу, көз салу, шымкестелеу, мүйіздеу, бастыру, *т а ң д а й л а у*, кереге көздеу, шаршылау сияқты салалары бар (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 47).

ТАҢДАМАХШАР з а т. д і н и. *Өлген адамдарды жұмақ пен тамұққа іріктейтін жер.Т а ң д а м а х ш а р д а* кезігермін бұйырған қатын-бала болса (А.Жүнісов, Өмір ізі, 72). – *Т а ң д а м а х ш а р ғ а* екі адам барған екен, - деп Сиғат сөзін ауыл арасының анекдотынан бастады (Қ.Ысқақов, Қараорман, 90).

ТАҢДАНҒАНДЫҚ з а т. *Таңғалғандық, таңырқағандық*. Құныскерейдің қырағы жанары жүргіншіні тани кетті де, жырынды бөрінің жүзінде *т а ң д а н ғ а н д ы қ т ы ң* белгісі пайда болды (М.Мәжитов, Құныскерей, 194).

ТАҢДЫҚ з а т. *Тоғызқұмалақ тақтасындағы ең соңғы отау*. Ойынның алды бірінші маңдай атауынан басталып, соңы арт немесе *т а ң д ы қ* отауларынан аяқталады (О. Жолымбетов, Айгөлек, 48).

ТАҢЖҰЛДЫЗЫ з а т. а с т р. с ө й л. *Шолпан*. Меркурий қазақтарға *Т а ң ж ұ л д ы з ы* деген атпен мәлім еді (ҚазССР тарихы, 2, 374). Қазақ Шабансарыны *Т а ң ж ұ л д ы з ы* дейді (Ә.Хасенов, Жат жазасы, 70). Орысша «Венера» жұлдызының қазақ тілінде Шолпан, Ақжұлдыз, Жарықжұлдыз, *Т а ң ж ұ л д ы з ы*, Шағыржұлдыз, Тұлқатын, Өмірзая, Зуһражұлдыз деген қосымша атаулары бар (Егем. Қазақст., 22.11.2000).

ТАҢҚАСҚА ү с т. с ө й л. *Таң бозарып атып келе жатқан мезгіл*. Жұрт жұмысқа *т а ң қ а с қ а д а н* шығып, түнде бір-ақ қайтады (Б.Соқпақбаев, Балалық., 37).

ТАҢҚУРАЙ... 2. *Таңқурай өсімдігінің жидегі*. Енді сіз қып-қызыл боп албырап жатқан бүлдірген, жоқ болмаса анау *т а ң қ у р а й д ы* таңдайыңызға салып талмаңыз да, оразаңызды ашыңыз (О.Бөкеев, Қайдасың., 184). Олар қазірдің өзінде-ақ алмадан, құлпынайдан, *т а ң қ у р а й д а н*, қарақаттан, қызылшадан, сәбізден жасалған шырындарға қанық болып алған (Жетісу, 06.08.1968, 4).

Таңқурай қоңызы. з о о л. *Негізінен таңқурай өскен жерде тіршілік ететін зиянды қоңыз. Т а ң қ у р а й қ о ң ы з ы н ы ң* жеміс-жидек гүлдеріне тигізетін зияны мол. Әсіресе ол алмұрт, шие гүлдеріне үйір. Таңқурай гүлдеген кезде әлгі қоңыздар түгелдей соған жабылады (Мәден. және тұрмыс, 1969, №5, 19).

ТАҢҚУРАЙЛЫ с ы н. *Таңқурай өскен, таңқурайы мол*. Бүлдірген бел. Бүгілген *т а ң қ у р а й л ы* Үлп етсе жел кезетін ән құрайды. Аюлы сай. Апырай, мұндай кеште, Бала түгіл, үлкен де қаңғырмайды (Н.Оразалин, Қоздағы шоқ, 66).

ТАҢҚЫ: Таңқы танау. *Танауы таңқиып қалған (адам)*. Бейімбет – орта бойлы, бүкіштеу, бадырақ көзді, *т а ң қ ы т а н а у*, шот маңдай қалың ерінді, қара бұжырлау кісі (Лен. жас, 24.05.1974. 3).

Таңқы шаян. з о о л. *Шаянның бір түрі. Азықтыққа жарамды шаян түрі*. Алуан

түрлі ұсақ шаяндар, *т а ң қ ы ш а я н д а р*, ас шаяндар – құрлықтағы жәндіктердің туыстары (Су асты. тіршілік, 30).

ТАҢҚЫЛДАҚ с ы н. *Таңқ-таңқ етіп қалған, қатты сөйлейтін.* Бұлардың соңынан «Райым» колхозының балықшыларын басқарып *т а ң қ ы л д а қ* басқарма да жетті (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 192).

ТАҢЛАҚ з а т. в е т. *Жылқының «таңдай» ауруы кейде осылай да аталады. Т а ң л а қ* (таңдай) болған жылқының таңдайы ісініп, кейде үстіңгі күрек тістен асып кетеді (Х.Арғынбаев, Қаз. этнограф., 138). Бір жылқының доғаласына, *т а ң л а ғ ы н а*, құйрығының бөгені мен құтұяғына сырттан дәрігер іздемейміз (Ж.Орманбаев, Қос басшы, 64).

ТАҢЫРҚАНЫС з а т. *Таңданыс, таңғалыс.* Әжесі дем салып, «ысытпа» жасап жібергендей-ақ, Дәулетке бір көргеннен-ақ көңілі құлап, өзі де *т а ң ы р қ а н ы с т а* қалғанын мойындаған (Ж.Ахмади, Айтұмар., 74).

ТАҢЫРҚАУСЫЗ с ы н. *Таңырқамаған, таңданбаған. Т а ң ы р қ а у с ы з*, жатырқаусыз - әдемілік дегеніміз осы екен-ау деп ойласқандай (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 68).

ТАҢЫРҚАУШЫЛЫҚ з а т. *Таңырқағандық, таңданғандық* (М.Мағауин, Қиянда., 76).

ТАПАЛ *Тапа етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Іштерінде *т а п а л ы п* қалғандары да, оқ тиіп өлгендері де жеткілікті (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 63).

ТАПАЛДАН е т. *Тапал болу, аласару, тайпию* (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин, 30).

ТАПАЛДАНУ *Тапалдан етістігінің қимыл атауы.*

ТАПАЛУ *Тапал етістігінің қимыл атауы.*

ТАПАШ з а т. к ә с і б. *Балықтың құйрығының майлы жері.* Маған *т а п а ш ы н* берсең болады (Қаз. тілі және әдеб., 154).

ТАПИР з а т. з о о л. *Оңтүстік Американың экваторлық ормандарындағы батпақты жерлерде тіршілік ететін денесі жұмыр, аяқтары қысқа, шөп қоректі жануар.* Кітап сіздерге қорқақ *т а п и р* мен аса ұзын жылан – анаконда жайында әңгіме шертеді (Материктер, 3).

ТАППА ү с т. ж е р г. *Кенет, бірден; мүлде.* Бәрі де төбеден тас түскендей *т а п п а* тиылып отырып қалды (Д.Досжанов, Жолбарыс, 63). Қауға сақал әлгі саудыраған сөзуарлығынан *т а п п а* тиылды (Бұл да, 296).

ТАПСЫРЫСШЫ з а т. *Тапсырыс беруші адам.*

ТАПТАУРЫН... Тақырып *т а п т а у р ы н* болған да сияқты. Бірақ бұл алдамшы сезім (Қаз.әдеб., 19.09.1975, 2).

ТАПТАУРЫНДАУ с ы н. *Аздап таптаурын болған.* Тақырыбы сырт қарағанда *т а п т а у р ы н д а у* болғанмен, ескірмейтін тақырып (Қаз. әдеб., 19.09.1975, 2).

ТАПТАУЫРЫН ***қ. Таптаурын.*** Түс қайта азабы өтіп, сырқат *т а п т а у ы р ы н* қылған Бетховеннің денесі жеңілденейін деді (А.Нысаналин, Алыс. алау., 50).

ТАПЫРАҚТЫҚ з а т. *Тапырақ-тапырақ еткендік; адасқандық.* Жөнді жөн демеген – *т а п ы р а қ т ы қ*, Ақылды аздыратын – ақымақтық (Ел аузы., 139).

ТАРАЗБАН з а т. *Таразбен өлшейтін адам* (Өркен, 24.02.1990, 12).

ТАРАЗЫЛАС... Екі атаның бетке қалқып шығар жігіттері колхозда активтікке таласып қана қоймай, «қайсымыз салмақтымыз» деп *т а р а з ы л а с қ а н* көрінеді (Ж.Мәмбетәлиев, Ұмытпа., 56).

ТАРАЗЫШЫЛ с ы н. *Өлшей білгіш, мөлшерлей алғыш.* ≈ Ол өз жағдайына, шама-шарқына *т а р а з ы ш ы л* еді.

ТАРАЗЫШЫЛДЫҚ з а т. *Бір нәрсенің бағасын дәл ажырата алатын қасиет.* Елінің ішінде қадір арттырар нелер зор қасиет болса, соның ең қымбаттысы – өлең сөздің бағасын ажырата алатын *т а р а з ы ш ы л д ы ғ ы* екенін Нұртуған білетін (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 6).

ТАРАҚАНША ү с т. *Тарақан тәрізді, тарақан сияқты.* Қалың мұғалім жанжаққа *т а р а қ а н ш а* бытырай қашып барады (Ә.Асқаров, Таңд., 177).

ТАРАЛҒЫ: Таралғы бау. *Таралғы кейде осылай да аталады.* Төс тартпа, *т а р а л ғ ы б а у*, тебінгілік, Құйысқан, тоқым, жона, өмілдірік. Жүйрікке қыста жабу, жазғы ыстықта жабады ақ дедеге төгілдіріп (Қаз. әдеб., 30.05.1986, 5).

ТАРАЛЫМ... Бұл кітаптың полиция жинап алған *т а р а л ы м ы* иесіне қайтарылатын болды (Егем. Қазақст., 29.02.1992, 2).

ТАРАМЫСША үс т. *Тарамыс сияқты, тарамыс тәрізді.* Дегенмен, осы жұмысқа шыққалы Аламан *т а р а м ы с ш а* тартылып, өңі бозаң тартты (Э.Төреханов, Алматыда., 16).

ТАРАН з а т. и х т и о л. *Тағамдық сапасы жоғары балықтың бір түрі.* Көл (Балқаш) айдынында тағамдық сапасы өте-мөте жақсы сазан, көксерке, лақа, *т а р а н*, қарабалық және басқа балықтар өседі (Орталық Қазақст., 12.10.1969, 3). Мысалы, әрбір бекіре үшін 100 сом, осетр, севрюга, шип – 50, ақбалық – 40, сазан – 5, табан, *т а р а н*, қаракөз үшін 2 сомнан жауапты адам айып төлейді (Индер., 14.03.1970, 3).

ТАРАНТАСТЫ с ы н. *Тарантас мінген, тарантасы бар* (Ғ.Нұрпейісов, Аңшы сыры, 52).

ТАРАСУН з а т. *Сүттен жасалған арақ.* Шыңғыс хан Бөртеден туған төрт ұлымен *т а р а с у н* ішті (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 213).

ТАРБАҚ: Тарбақ танау. э п и т. *Танауы тарбиып қалған.* Құлан жал, бөрі кеуде, қамыс құлақ, Салпы ерін, *т а р б а қ т а н а у*, киік сағақ. Бос белбеу, бота тірсек, қол ет бөлек, Сіңірі желбеленген, құлан тұяқ (И.Байзақов, Құралай., 141).

ТАРБАҚАЙ з а т. б о т. *Қаратау мен талас Алатауының тасты жерлерінде өсетін, биіктігі 10-25 см. аласа бұта. Т а р б а қ а й* – түп жағынан бұтақтанып, өте баяу өсетін өсімдік (ҚҰЭ, 8, 232).

ТАРҒАЯҚТА... Ақбас атан өрге қарай *т а р ғ а я қ т а п* зорға басады (О.Бөкеев, Үркер, 49).

ТАРҒАЯҚТАТ е т. с ө й л. *Сәнін бұзу, сиқын кетіру.* Қайран әнді ашты айғаймен *т а р ғ а я қ т а т ы п* тұр екенмін (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 49).

ТАРҒАЯҚТАТУ *Тарғаяқтат етістігінің қимыл атауы.*

ТАРИХИЛЫҚ з а т. *Тарихи екендік, тарихқа сәйкестік.* Қос романның да эпикалық алымы, *т а р и х и л ы ғ ы*, кейіпкер мүсіндеудегі тереңдігі әлденеше рет ауызға ілігетін (Қаз. әдеб., 04.11.1983, 6).

ТАРИХТАНУ з а т. *Тарихты тану туралы ілім.* Бұл орынды талапты жүзеге асыруға *т а р и х т а н у* да үлкен үлес қосады. *Т а р и х т а н у* басалқалықты, білімдарлықты қалайды (Қаз. әдеб., 08.05.1987, 7).

ТАРҚАТАРЛЫ с ы н. *Егін еккенде қатар аралығының жақын орналастырылуы.* Демек, Балқаш-Алакөл ойпаты аймағының құрғақшылық жағдайында жаздың бидай егудің ең жақсы тәсілі *т а р қ а т а р л ы* тәсіл болып табылады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1972, №2, 11).

ТАРҚАТЫЛҒЫШТЫҚ с ы н. *Тарқатыла беретіндік, сөгілгіштік.* Қосқабатты тоқылған өрімді трикотаждың *т а р қ а т ы л ғ ы ш т ы қ* дәрежесі басқаларға қарағанда аздау (Ж.Әбдуғапарова, Трикотаж өндірісі., 176).

ТАРҚОЛДЫҚ з а т. а у ы с. *Сараңдық, қытымырлық.* Рас, ағайын, биыл табиғаттың *т а р қ о л д ы қ* жасағаны рас (Лен. жас, 12.10.1974, 4).

ТАРЛАНБОЗДЫҚ з а т. а у ы с. *Жүйріктік, майталмандық, саңлақтық.* Құлтума Өтемісұлының кеудесін өлең кернеген *т а р л а н б о з д ы ғ ы н а* оның сұлу тізілген, көркем түзілген мына бір айшықты жолдары толық дәлел (Қаз. әдеб., 12.02.1988, 15).

ТАРЛАУЛЫ с ы н. *Тарлау өскен, тарлауы мол.* Бір жағы Құсмұрын саласына жалғасатын бетегелі кең тепсең, екінші жағы жағалай көк *т а р л а у л ы*, қара отты ашылауыт ой (С.Бегалин, Бала Шоқан, 5). Көк *т а р л а у л ы*, бұдыр бетегелі, моншақ жусанды Ұлытау жері де сол игіліктің біразын бере алады (Советтік Қарағанды, 18.12.1960, 3).

ТАРМАҚТАС е т. *Салаласу, сабақтасу, байланысу.* Біресе жылытып, біресе ызғырық соғып тұратын климат әуендері әлемдік тартылыспен *т а р м а қ т а с ы п* кетсе, құс оны сезген болар (Лен. жас, 05.04.1974, 4).

ТАРМАҚТАСУ *Тармақтас етістігінің қимыл атауы.*

ТАРПАҢ з а т. з о о л. *Жылқының жабайы (тағы) түрі.* Жылқы туыстастың үш түрі бар. Олар: құлан, *т а р п а ң*, түзат. Ал домбай – есек туыстас (Ана тілі, 05.09.1996, 7).

ТАРПАҢДАН е т. *Шайпау мінез көрсету, осқырыну.* Бай қатты жөткірінді, қайқаңдады, Ақырды, айбаттанды, тал шайнады. Қарағыштап пышаққа оңды-солды Осқырынған асаудай *ш а р п а ң д а н д ы* (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 37).

ТАРПАҢДАНУ *Тарпаңдан етістігінің қимыл атауы.*

ТАРПАҢСУ *Тарпаңсы етістігінің қимыл атауы.*

ТАРПАҢСЫ е т. *Асаусу, үрку.* Сосын тағы бір асаусыған, *т а р п а ң с ы ғ а н* сәттерде кеуде қабын тесердей ышқына жөнелді (Жұлдыз, 1975, №4, 166).

ТАРПАЯҚ с ы н. *Ұзын сирақ, бұты ұзын.* Қыз «қуып жет» деді де, жүгіре жөнелді. *Т а р п а я қ* қара бала тұра қуды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 150). Шалғайласа жеткен *т а р п а я қ* қара бала топырақты бұрқ еткізе кішкентай қызға қатарласа жығылып еді (Бұл да, 151).

ТАРПЫ з а т. ж е р г. ***Түгі*** *(түк)* – Қозышы баланың айына қой бергенде, *т а р п ы м* қала ма? – деді (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 259).

ТАРСЫЛДАҚ з а т. *Тарсылдап дыбыс шығарған нәрсе.* ≈ Мына *т а р с ы л д а қ* қашан тоқтар екен?!

ТАРТ: Тартып жіберді. *Арақты сіміріп салды.* – Қой, болмас, енді сізбен таныстығымыз берік болсын, жүз грамнан *т а р т ы п ж і б е р е й і к* деді Машеков (Ә.Тарази, Тасжарған, 305).

ТАРТАСОҚТАН е т. ж е р г. *Өзін-өзі шектеу, шамадан аспау.* Өзгелерді кеу-кеулеп, қыздырмалатып отырғанмен, өзі *т а р т а с о қ т а н* аса қоймаған (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 197).

ТАРТАСОҚТАНУ *Тартасоқтан етістігінің қимыл атауы.*

ТАРТҚЫ з а т. *Әйелдердің кеудесін тартып қоятын нәрсесі.* Көкірегін қысып ыстықтата берген соң, кірлеп кеткен *т а р т қ ы н ы ң* түймесін ағытып, жастығының астына салды (Ж.Аймауытов, Шығ., 365).

ТАРТПА[1] з а т. м е д. х а л қ. *Адамның басын кегжектетіп, артқа қарай тартып ауыртатын ауру.* Мейіргүлді бір шәйнек ыстық суға салып қайнатқанда пайда болған көпіршіктер *т а р т п а* ауруының таптырмас емі көрінеді (Қ.Ботбай, Егіз., 44).

ТАРТПА[2] **...** Әкем де *т а р т п а с ы н* (шалғысын) шыңдап, көзі тірісінде әжеміз тігіп берген қара торсыққа сусынын құйып, пішен оруға шыққан (Қаз. әдеб., 08.06.1984, 9).

ТАРТПА[3]**...** Осы жердің атыз, атжабы бітіп, өзенге су жіберетін *т а р т п а с ы н* қаздыруға барған беті еді (Р.Аманкелдиев, Батырдың., 70).

ТАРТПАЛЫ[1] с ы н. *Бауын тартып қалсаң шешілетін (тон).* «Едіге» жырындағы «жауырындары жақталы, түйме бауы *т а р т п а л ы* алқара кіс тон» деген көне дәуірдің атрибуты ғана (Е.Жұбанов, Толғауы тоқсан., 124).

ТАРТПАЛЫ[2] с ы н. *Тартып кететін, батпақты.* «Қыздың» суы *т а р т п а л ы* болушы еді (Ғ.Мустафин, Жиырма бес, 17).

ТАРТУ: Тарту жіп. э т н. *Тығыз болу үшін өрмек жіптерін мезгіл-мезгіл тартып қоятын жіп.* Тігін, тоқыма өнеріне қатысты «бақылау жіп», «еркек жіп», «шатыс», «*т а р т у ж і п*», «арқау» т.б. деп аталатын терминдер бар (Аңыз адам, 2011, №19, 15).

ТАРТУСЫЗ ү с т. *Тартпайынша, тартпаса.* Жүйрік ат екеш жүйрік аттың өзі бәйгеден *т а р т у с ы з* келмейді (Жұлдыз, 1973, №3, 25).

ТАРТЫЛ *Тарт (піштіру) етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Ханның жарлығы бойынша есірей кәпір Коломонның мұсылман дініндегі қыпшақ қызы Құндызды қатын етіп алуды ойлаған күнәсі үшін инақ етіп *т а р т ы л с ы н* (І.Есенберлин, Алтын Орда, 1, 117). Тай күнінде *т а р т ы л ы п* кетті (О.Бөкеев, Қайдасың, 130).

ТАРХАН з а т. к ө н е. *Әскер басыларына берілетін атақ* (Ертедегі әдеб. нұсқа., 26). *Т а р х а н* – шығыс әскери тілінде фельдмаршал деген ұғым береді екен (Егмен. Қазақст., 27.02.1993, 5).

ТАРХАНДЫҚ с ы н. *Тарханға тән, тарханға қатысты.* Моғолстанның ұлысбектерінің *т а р х а н д ы қ* праволары болды (ҚазССР тарихы, 2, 233). Риза болған сұлтан оған *т а р х а н д ы қ* куәлік береді (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір, 198).

ТАРЫ: Тары ботқа. *Тарыдан жасалған қоюлау тағам.* Қоп-қою, мойылдай қара мұртының қияғы селтиіп, сырты күйе-күйе қара котелоктен *т а р ы б о т қ а н ы* соғып отыр (С.Бақбергенов, Қарға тамған., 131).

Тары қаралау э т н. *Тарыны келіге түйіп, сыртқы қауызынан айыру (арылту) ісі.* Алқаның мойнына артылған жауапты жұмыс: от жағу, тамақ пісіру, отын тасу, мал суару, *т а р ы қ а р а л а у*, көш басын жетелеу... (І.Жансүгіров, Шығ., 4, 5).

ТАРЫЛЫҚ ... Шал Әлібектен *т а р ы л ы қ* жер сұрады (Жұлдыз, 1973, 43, №2).

ТАРЫМШЫЛЫҚ ... Баяғы соғыс кезіндегі *т а р ы м т а ш ы л ы қ т а* да адамшылық қасиетіміздің айырылмап едік қой (Қ.Тоқмырзин, Үш кие, 230).

ТАС¹: Тас барақ. *Тастан қалап, араларын лаймен байланыстырып жасалған барақ (үй).* Құтлық қаған Бөрілі таудың отын суы мол, күнқақты қойнауының бірінен *т а с б а р а қ* салдырып, қаған ордасы мен өзінің қосшыларын, қызметшілерін сонда қоныстандырған еді (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 276). Тоныкөк келгенде қаған ордасы күзде тұрғызған *т а с б а р а қ қ а* отырды (Бұл да).

Тас бастау. *Тас астынан шығып жатқан бастау.* Бірнеше жердегі *т а с б а с т а у д ы ң* суы жылап ағады (К. Мұқажанұлы, Ортеке, 148).

Тас емшек. *Сауылуы қиын, қатты емшек.* Төрт жыл ескек тартқан қара кемпірдің тастай саусақтары *т а с е м ш е к т і ң* сүтін қақтап сауып алады (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 416).

Тас қабырғалы. *Тастан қаланған қабырғасы бар.* Арнаулы күзетші, жасақтар оларды айдап алып келіп жұмысқа сап, түн бола жатуға ол *т а с қ а б ы р ғ а л ы*, темір есікті хизарларына қайтып апаратын (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 196).

Тасқа түсу. с ө й л. *Сайлауға (тас салуға) түсу.* «Қазақ баласы орысша хат білсін, орысша хат білмесе, *т а с қ а т ү с у г е* жарамайды» деген Закон бүгінге дейін болған емес («Қазақ» газеті).

Тас қуырдақ. *Отқа қыздырылған тасқа қалап пісірген ет. Т а с қ у ы р д а қ* та, көмбе мен қарын қуырдақ та – әлі темір ыдыстар тарамаған, есте жоқ ескі заманда шыққан тағамдар ғой (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 1, 214).

Тас маңдай. *Бейшара, сорлы.* Осы уақытқа дейін ескі аурудың (рушылдықтың) вирусын таратушы *т а с м а ң д а й л а р д ы ң* өресіздігі көпке зиян (Ш.Мұртаза, Не жетпейді?, 35).

Тас мешін. *Құрғақшылық болып, аяғы жұтқа ұласқан мешін жылы.* Беріректе *т а с м е ш і н д е* жұт болып, мал азайып, кешегі ұлы конфискеге атақты Көтенші мен Сары Ербол ғана ілікті (Т.Әбдіков, Өліара, 83).

Тас мия б о т. *Мияның сабағы да, дәні де қатты түрі.* Арай анадай жерде қара арпаның кәріқызы мен *т а с м и я с ы н* теріп отырған келініне әрең бұрылып, сау қолын көтеріп, алқор таяқпен бусап жатқан жерді салып-салып қалды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз., 58).

Тас пеш. *Тастан қалап жасалынған пеш.* Бір бұрышынан үлкен *т а с п е ш* орнатқан соң ертеңнен қара кешке дейін алысып-жұлыса берсең де даяр орын болып шықты (К.Сегізбаев, Беласқан, 253).

Тас тақтайша. *Тастан жасалған тақтайша.* Нева өзенінің қара мәрмәрмен көмкерілген жағалау кемерлері таңғы тұманнан тершіп, *т а с т а қ т а й ш а л а р ы н ы ң* беттерінде бірін-бірі еріне қуалап, көздің жасындай ұсақ тамшылар қаптап жүр (С.Рахымбек, Айдында., 45).

Тас тастам жер. *Лақтырған тас жететіндей қашықтық.* Шынында су бойына түскенше *т а с т а с т а м ж е р* болмаса да, оқ бойындай ғана жер еді (М.Разданұлы, Алтай., 229).

ТАС²... 2. а у ы с. *Мүлде, тіптен.* Баяғыдағы мектеп пәндерін *т а с* ұмытып қалыппыз, жадымызды жаңғырта алмай қиналдық (Ә.Асқаров, Таңд., 6).

ТАСАТАР з а т. с ө й л. *Аша ағаш пен резинкадан жасалған құс ататын балалар қаруы; рәгетке.* – Аха, *т а с а т а р* жасайық. Сонан соң екі садақ алу керек (Ә.Төреханов, Таудан түс., 211).

ТАСАЯҚ з а т. с ө й л. 1. *Шәй ішетін шыны, пиала, шыныаяқ.* Талжібек *т а с а я ғ ы н* жиып тастап, Шөткешаштың қасына тізе бүкті (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 27). 2. *Тәрелкенің (тарелканың) қазақша аты.* – Маған бір *т а с а я қ* берші, - деді. – Жездеке, алдыңдағы мына тәрелке сенікі (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 104).

ТАСБАҚА: Тасбақа шөбі. б о т. *Жасыл тасбақа жейтін, теңіз астында өсетін тықыр шөп.* Жасыл тасбақа «*т а с б а қ а ш ө б і*» қалың өсетін қойнаулардан қоректенгенді ұнатады (Су асты. тіршілік, 70).

ТАСБАС з а т. и х т и о л. *Балықтың бір түрі.* Атап айтқанда, жергілікті тұрғындар «қызыл қашаған» деп атап кеткен ускуч, хармус, *т а с б а с* ойнақ салады (Соц. Қаз., 22.02.1977, 4). Онда (Ветнамда) тибет және малай аюлары, үнді пілі, жолбарыс, керік,

жайра т.б. аңдар, әр түрлі құстар: бүркіт, тауыс, қызыл қаз, өзенде *т а с б а с*, тұқы, алабұға, шортан т.б. балықтар кездеседі (ҚСЭ. 3, 89).

ТАСБУЫН з а т. м е д. *Буынның қатып, семіп қалу ауруы* (Бекітіл. термин., 78).

ТАСБҰЛАУ з а т. *Қыздырылған тас арқылы жасалған бұлау*. Аяғын *т а с б ұ л а у м е н* де қыздырып көрді (Ж.Жұмаханов, Шұбартау., 100).

ТАСБҰРШАҚ з а т. *Жазда жауатын мұзды жауын; бұршақ*. Жаңбырға *т а с б ұ р ш а қ* араласып, мәшинемнің төбесін тоқырлатып ұрғылай бастады (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 31). Төпеп ұрған *т а с б ұ р ш а қ т ы ң* астында мықшыңдаған жарым сұлба бұлдырай көрінді (Бұл да). Қалқайған құлағы мен қасқиған маңдайына тиген *т а с б ұ р ш а қ* көзге көрініп-ақ ыршып-ыршып түсіп жатыр (Бұл да).

ТАСЖҮРЕКТІК з а т. а у ы с. *Қаталдық, мейірімсіздік, қатыгездік*. Сондықтан басыңызға секіріп жатса да, итке көнтерілік көрсетуіңіз керек, оған «кет» деп жекіру нағыз барып тұрған қатыгездіктің, *т а с ж ү р е к т і к т і ң* белгісі болып табылады (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 23).

ТАСКЕНДІР з а т. б о т. *Тастың арасына шығатын кендір*. Күңгірді бойлап жүрген Әмірдің өзі Ұлытауға жақын Ешкіөлместің қырқасына шығып, жердің бетіне шуда-шуда боп шығып жатқан *т а с к е н д і р д і* көріп таң қалды (Қ.Жүністегі, Едіге, 228).

ТАСКЕСЕ з а т. к ө н е. *Фарфордан істелген кесе*. Автордың бұрын аз қолданылып немесе тіпті қолданылмай келген: бұлғақ, түзем, күрен, *т а с к е с е*, тізоқ, кезоқ, әндіген, томароқ, доғалоқ... деген сөздері тарихи романның көркемдік әрін ашып тұр (Қаз. әдеб., 02.04.1982, 7).

ТАСҚАЙРАҢ с ы н. с ө й л. *Қатты, қатқыл*. Бәйге шабылатын жердің алғашқы жартысы құмдауыт, босаң жер. Соңы *т а с қ а й р а ң* қатты (Ер қанаты, 73).

ТАСҚОПАРҒЫШ з а т. з о о л. *Малта тастарды аударып (қопарып), азығын соның астынан табатын ала түсті құс*. Міне, жағалауда ала бояулы *т а с қ о п а р ғ ы ш* жүгіріп келеді. Ол сортаң жерде тұмсығын тығып жіберіп, бульдозерше қопарып тастайды да, олжасын алады (Қорғалжын, 126).

ТАСҚОРЫҚ... Қоржыннан құртірімшігін алып, *т а с қ о р ы қ т а н* ұрттап қойып отырғанда оның реңінен осы тірлігіне әбден риза пейілді аңғарар едіңіз (А. Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 118).

ТАСНАУ з а т. к ө н е. *Тұрғын үй маңына қазылып, едені, қабырғалары таспен немесе күйген кірпішпен қаланып жасалған, су жиналатын және ағатын, төртбұрышты шұңқыр; таснауа*. Кейде *т а с н а у д ы ң* қабырғалары кірпішпен шегенделеді. *Т а с н а у* тұрғын және қосалқы жайлардың қай-қайсысында да болған (ҚазССР тарихы, 2, 326).

ТАСОШАҚ¹ з а т. *Тастан жасалған ошақ*. Ошақ: темірошақ, *т а с о ш а қ*, жерошақ және қазандық болып бөлінеді (Шаңырақ, 105). Қазан жерошаққа, үш сирақты темірошаққа және *т а с о ш а қ қ а* асылады да, астына от жағылады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 248). Есік алды алаңқының шет жағасына құралған *т а с о ш а қ т а* бауырсақ пісіріп, түтіндетіп жатқан топты әйелдің дабыры саябырлай қалды (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 12).

ТАСОШАҚ² з а т. жаңа. *Үй қабырғасына тастан жасалған сәнді ашық ошақ; камин*. Төсегінің аяқ жағындағы сәнді *т а с о ш а қ*, жұқа түрікпен кілемі, қабырғадағы құм басқан шөл даланың үлкен суреті – бәрі орнында (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 162). *Т а с о ш а қ т а ғ ы* оттың әлдеқашан сөніп қалғаны, үйінің суып кеткені енді ғана білінгендей (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 162). Май шамның ала сәулесі түскен бұрышта, *т а с о ш а қ т а*, ақшешек қақсалы шатырлай жанып жатыр (Е.Тұрысов, Ақбақай, 129).

ТАСӨКПЕ... Ірі қара мен қойда *т а с ө к п е* (эхинекок) деп аталатын өте қатерлі өкпе ауруы болады (Ж.Бабалықов, Мал ауру., 204).

ТАСПА: Таспа айыл. *Таспадан жасалған айыл*. Жасалған затының тегіне немесе істеу әдісіне қарай қайыс айыл, құр айыл, өрме айыл, *т а с п а а й ы л* деп бөлінеді (Қаз. этнография., 1, 99).

ТАСПАҚАРА з а т. б о т. *Құнарлы шөптердің бір түрі*. Бұл жерде әртүрлі шөп – ақбоздық, бетеге, еркек, *т а с п а қ а*

р а, көкпек өседі (Қазақст. ауыл шаруаш., 1960, №6, 15).

ТАСПАЛАНУ... Кереге бастарының біркелкі ұштасып, сағанақтарындағы сыдырғы өрнектеріне көгінің түйе сірісінен *т а с п а л а н у ы н а* дейін соншалықты бір дәлдікпен жүргізілген (К.Сегізбаев, Беласқан, 246).

ТАССАҒАТ з а т. *Тұрғызылған биік обаның көлеңкесі оның төңірегіне қойылған тастардың қайсысына түсетіндігіне қарай уақытты білуге болатын қондырғы*. Ертеде көшпелі халықтар уақыттың қанша болғанын анықтау үшін оба тұрғызған. Ортада биік оба болады. Сосын оны айналдыра қадау-қадау шағын оболар қаланады. Күннің шыққан кезден батқанға дейін ортадағы биік обаның көлеңкесі қай тасқа түскені арқылы уақытты анықтайды. Оны «*т а с с а ғ а т*» дейсіз бе, «күнсағат» дейсіз бе, өз еркіңіз. Қалай десек те, сахарадағы бабаларымыз *т а с с а ғ а т* тұрғызғанына еш шүбәміз жоқ (Ана тілі, 07.01.2011, 7).

ТАССЫЗ с ы н. 1. *Тасы жоқ*. 2. а у ы с. *Қойнына тас тықпай жүрмейтін, қаскөй*. Құрылған тор, қазылған ор біздің елде есепсіз, Тұлпар жарыс бір рет те өткен емес есексіз. Есек мінген қанатсыз топ жүрмес *т а с с ы з*, кесексіз. Кесектінің барлығы да рухсыз, гүлсіз, шешексіз (М.Шаханов, Мәңгүрт., 202).

ТАСТА ... 2. с ө й л. *Ішу, сіміру д.м.* – Кәне, балам қойдың шетін қозғай бер. Мен бір тостақ қатық *т а с т а п* алайын (Ж.Түменбаев, Қардағы із, 18).

Тастап жіберді. с ө й л. *Семіріп алды, ішіп салды*. Осыдан кейін ол қайтып арақты көрместей болады да, құрдасы тағы бірде үгіттегенде, шыдай алмай *т а с т а п ж і б е р е д і* (М.Құмарбекұлы, Жер иесі, 37). Малыгиндердің Түргендегі үйінде жолын жуған «аңшылар» бір-бір ақмойынды кеңірдектерінен *т а с т а п ж і б е р д і* (Жетісу, 18.07.1973, 4).

ТАСТАБАҚ з а т. с ө й л. *Тәрелке* (Кир. русс. слов., 1903, 197). Содан *т а с т а б а қ қ а* құйған шайы суып кетеді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 188).

ТАСТАТҚЫЗ *Тастат етістігінен жасалған өзгелік етіс*.

ТАСТАТҚЫЗУ *Тастатқыз етістігінің қимыл атауы*. Оған алты жылдан бері барып жүргендіктен *т а с т а т қ ы з у д ы* қимаймыз (Балалар, 113).

ТАСТАУЫҚ з а т. м у з. *Үрлеп ойнайтын байырғы сөз аспабы*. Кештің екінші жартысында Болат Сарыбаев қазақ халқының үскірік, асатаяқ, сазсырнай, *т а с т а у ы қ* сияқты ұлттың көне аспаптар тарихымен таныстырды (Қаз. әдеб., 25.03.1977, 4). Осы жолдармен жетіген, дабыл, шаңқобыз, шертер, асатаяқ, сырнай, керней, үскірік, *т а с т а у ы қ* сияқты бұрын мәлім емес аспаптардың жиырма бес түрі табылды (Соц. Қаз., 17.04.1976, 4).

ТАСТАЯҚ з а т. ж а ң а. *Бильярд*. Қаламгерлер арасында *т а с т а я қ т а н* жарыс өтті (Қаз. әдеб., 29.02.2008). Ғ.Мүсіреповтан басқа С.Шәймерденов, Б.Соқпақбаев секілді жазушылар *т а с т а я қ т ы* шебер ойнапты (Қаз. әдеб., 31.12.2008). Мүсекең көптеген қаламгер әріптестері секілді *т а с т а я қ* ойынына құмартқан (Қаз. әдеб., 09.08.2013, 7).

ТАСТАЯҚШЫ з а т. *Тастаяқ ойнаушы; бильярдшы*. Тастаяқтан облыстың жарыс өтіп, *т а с т а я қ ш ы* жеңімпаздар түрлі сыйлықтармен марапатталды (Лен. жас, 12.06.2005).

ТАСШАЙ з а т. *Шайдың ұсақ қалдықтарынан тақталап жасалған шай түрі; кірпіш шай*. Бүтін *т а с ш а й л а р д ы* арамен бөліп, алушының қалтасына шақтап: жарты, шерік, ашмөңке, құртмөңке қып, алдын ала дайындап қояды (Қ.Жұмаділов, Таңғажайып., 84). Жүсекең *т а с ш а й д а н* бір-ақ мысқыл мытып алып, тырс еткізіп аққұманға тастап жіберді (Қ.Ысқақ, Таңд., 3, 44). Дорба түбіне қолын созды. Дүре *т а с ш а й*, ағаш қалақ, ескі орамал, шытқа оралған қатты бірдемелер (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 247).

ТАСШЫБЫН з а т. з о о л. *Таулы жерде болатын уағырақ шыбын*. Түнде қоңыр салқын болып, *т а с ш ы б ы н*, оқыра сиырлардың мазасын алмайды және олар тыныш жайылып, жақсы тойынады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1960, №1, 48).

ТАСЫ: Тасып төгілді. а у ы с. *Асып-тасты, дандайсыды*. «Асқанды да көргенбіз, тасқанды да көргенбіз. Ордасынан қашқанды да көргенбіз», - деп атамыз қазақ бекер айтпапты. Бәрі көз алдында. Кезінде *т а с ы п т ө г і л і п т і* (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле, 6).

ТАСЫРҚАҒЫШ с ы н. *Тұяғы тозған, тасырқай беретін.* Мұнда өскен жылқы атаулы алыс жолға, шөл мен суыққа шыдамайды. *Т а с ы р қ а ғ ы ш* келеді (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 206).

ТАСЫРҚОЙ с ы н. *Адыраңдап қалған, адыраңбай.* – Ақылды жігіт бола ма десем, сен де *т а с ы р қ о й* болайын деп пе едің? – деді Қалиса кейіп (С.Мұқанов, Мөлдір., 231).

ТАСЫРҚОЙЛЫҚ з а т. *Тасыраңдағыштық, тасыраң-тасыраң еткіштік.* – Ондай пайдасыз *т а с ы р қ о й л ы қ т ы ң* керегі жоқ, - деді Ақтай (С.Мұқанов, Мөлдір., 511).

ТАТ з а т. *Дәнді дақылдарға зиянын тигізетін саңырау-құлақ; қарақас.* Дәнді дақылдар қастауыш, қаракүйе, *т а т* ауруларына шалдығады (Ботаника, 28).

ТА-ТАЛАЛАП үс т. *Та-та деген дыбыс шығарып.* Кенет «*т а-т а л а л а п* барып, артынша гүр ете қалған трактордың даусы естілді (Соц. Қаз., 06.02.1974, 1).

ТАТАР з а т. *Татар автономиялы республикасының тұрғылықты халқы.* Қойтас аймағында мотор жүрегін соқтырып, қырманды қыздырып, шаруашылықты өршітіп жатқан жұрттың бірі орыс, қазақ, *т а т а р* , бірі белорус, ингуш, чечен, болгар, тіпті сыған да жүр осылардың арасында (Ғ.Сланов, Домбыра күйі., 157). Дүние жүзіндегі *т а т а р л а р д ы ң* жалпы саны 8 млн. шамасында (ҚҰЭ, 8, 268). 2002 жылғы санақ бойынша Ресейде 5,6 млн. оның ішінде Татарстанда 1,9 млн-нан астам *т а т а р л а р* тұрады (Бұл да).

Татар тілі. *Татар халқының ұлттық тілі.* Қазақстандық татарлар өз ұлтының тілі – *т а т а р т і л і н д е* және қазақ, орыс тілдерінде сөйлейді (Соц. Қаз., 15.06.1989). *Т а т а р т і л і* түркі тілдерінің қыпшақ тобының қыпшақ-бұлғар бұтағына жатады (ҚҰЭ, 8, 270).

ТАТАРШАЛАУ с ы н. *Татар пішіндес, татарға ұқсас.* Шай аяқтала жартылай қазақшалау, бастарындағы төбетейлеріне қарасаң, жартылай *т а т а р ш а л а у* деуге де болатын екі жас мұғалім келіп кірді (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында., 194).

ТАТАРШЫЛА е т. с ө й л. *Татар тілінің мәнеріне салу; татаршала.*

Т А Т А Р Ш Ы Л А У *Т а т а р ш ы л а етістігінің қимыл атауы.*

ТАТУМЫСЫҢ з а т. *Жастар екі-екіден алқа-қотан отырып ойнайтын ұлттық ойын; көрші-көрші.* Сосын «*т а т у м ы с ы ң*», жасырынбақ ойнады. Ойын сайын Тана Қалидың қасынан табыла береді (Ә.Тарази, Қиян соқпақ, 199).

ТАТУМЫСЫҢ-АРАЗБЫСЫҢ з а т. *«Көрші-көрші» ойыны кейде осылай да аталынады.* Сондай-ақ, «көрші» ойыны солтүстік облыстарда «*т а т у м ы с ы ң-а р а з б ы с ы ң*» деп аталынады (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 7). Қимыл-әрекет ойындарына жататындар: ақсүйек, ақшамшық, шыт тастау, көрші-көрші («*т а т у м ы с ы ң-а р а з б ы с ы ң*»), қызбөрі, қасқұлақ, айдап сал, инемді тап, қарамырза т.б. (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 70).

ТАТЫ[1] с ы н. ж е р г. *Жүрмейтін, нашар (ат).* Қазан аттың осалы *Т а т ы* болар қиқаңдап, Қас татының жаманы Қаракеш болар сипаңдап (Майлықожа: Бес ғас. жырл., 2, 37). Шапамнан ғұмырында қамшы жеп көрмеген *т а т ы* атты сауырына тартып-тартып жібердім (О.Бөкеев, Үркер, 54).

ТАТЫ[2] с ы н. ж е р г. *Қиындығы, азабы мол, ауыртпалықты.* Осынау алапат сойқан дүниенің итше ырылдасқан үзірі жоқ *т а т ы* тірлігіне сен кінәлі емессің (О.Бөкеев, Үркер, 69).

ТАТЫ[3]... Анда барған соң іле-шала шелекке су құйып, қымызды ішіне салып қой, *т а т ы п* кетпесін (С.Ләмбеков, Әке жолы, 64)

ТАТЫМСЫЗДЫҚ... Содан кейін баланы зеріктіретін суреттемпаздықтан, тәптіштеп ұсақ-түйек *т а т ы м с ы з д ы қ т ы* тоғыта берушіліктен аулақ болам (Қаз. әдеб., 01.09.1978, 2).

ТАТЫРАЛЫ с ы н. *Татыра өскен, татырасы мол.* Арқаның бетегелі беліне, тобылғылы төбесіне, *т а т ы р а л ы* тауына шықсаң, оның шалғынды бауырында ақтылы қойды алдына салған жігерлі жастарды көресің (Еңбек туы, 03.08.1966).

ТАТЫРАНДЫ з а т. *Татыран өскен, татыраны көп.* Балауса, бидайықты, *т а т ы р а н д ы*, Дермене, изен, раң, райханды, Бұйырғын, жаманқұлақ, қара шалғын, Көк жусан, шағыр жусан, раушанды (Қаз. әдеб., 29.11.1974, 4). *Т а т ы р а н д ы* далаға шығатын шаушымылдықтың дәмі қандай? (Қаз. әдеб., 24.09.1976, 2).

ТАТЫРАҢБАЙ с ы н. с ө й л. *Татыраңдаған, оғаш.* Мына *т а т ы р а ң б а й* тағы түрлеріңмен ұлықты шошытасыңдар. Қайт! (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 173).

ТАТЫРАУЛЫ с ы н. *Татырауы бар, татырау өскен.* Сарыарқада – *т а т ы р а у л ы* ащы, қау көде, қу баялыш өсетін сортаң құмда ыдырай көшіп, киікше босып жүрген көшпелі елдің қуанышы мен қайғысын кеудесіне сыйғызыпты (С.Талжанов, Ұлдай кегі, 132).

ТАТЫРЛЫ с ы н. *Татыры бар, татыр болып келген (жер).* – Көкорайлы шалғын болсын Ақ *т а т ы р л ы* Бетпақ жер, Көлдер орнап, құстар қонсын Аңызағын басссын шөл! (Д.Әбілев, Таң. өлең., 50). *Т а т ы р л ы* далада осы күні май табанның шаңы сұйылған (Қаз. әдеб., 26.12.1975, 3).

ТАТЫС *Тат етістігінен жасалған ортақ етіс.* Тақырда асықты бір атысқансың, Тебісіп төсекте бір жатысқансың. Күлшені күлге піскен бөлісіп жеп, Адал дәм қолдан бірге *т а т ы с қ а н с ы ң* (Ә.Оңалбаев, Таң алдында, 44).

ТАТЫША үс т. *Таты секілді, таты тәрізді.* Көк теңбіл ат жата қалып арыбері аунап түсті. Сілкініп-сілкініп алды. *Т а т ы л а р ш а* жер иіскелемей басын қаздита ұстап, қырға желіп кетті (О.Бөкеев, Үркер, 79).

ТАУ: Тау алма. *Тауда өсетін жабайы алма.* Жаңа гүл жарған тобылғы мен *т а у а л м а н ы ң* исі мас қылғандай (Лен. жас, 10.06.1972, 2).

Тау дерті. с ө й л. *Биіктік ауруы.* Көш көсемі Зәйіп Тәйші дауа қонбас *« т а у » д е р т і н е* шалдығыпты (Егем. Қазақст., 15.10.1996, 4).

Тау мысығы. з о о л. *Таулы жерді мекендейтін жабайы мысық.* Онда *т а у м ы с ы ғ ы н* өсіруге де болады екен. Даусына қарап, ондай мысықты жергілікті ел «маңқылдақ» деп кеткен (Ж.Жұмақанов, Замана., 14).

Тау пісте. б о т. *Тау беткейлерінде өсетін, биіктігі 2-2.5 м-дей, пісте беретін бұта (ағаш). Т а у п і с т е* сырт қарағанда долана ағашына өте ұқсас. Бұтақтары қисық-қисық келеді. Ал жапырағы алма ағашының жапырағына ұқсас (Қаз. пионері, 05.06.1971, 3). *Т а у п і с т е* апрель айында гүлдеп, август айында жеміс береді (Бұл да).

Тауы жығылды [шағылды, қайтты]. *Сағы сынды, беті қайтты.* Оу, болыс, мен адамым өліп, құзым құлап, *т а у ы м ж ы ғ ы л ы п* келіп тұрған жоқпын ба?! (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 180). Жас жігіт ғашық, бірақ қыздан *т а у ы қ а й т қ а н,* онымен тіл табыса алмайды (Лен. жас, 12.04.1977, 4).

ТАУДҮПІЛДЕК з а т. з о о л. *Биік таудың беткейлерінде мекендейтін құс. Ол өзен-көлдердің, тайыз шалшық сулардың жағаларында жүреді. Оның тұмсығы мен аяғы ұзындау келеді. Т а у д ү п і л д е г і* жыл маусымдарына байланысты таудың әртүрлі биіктігіне ауысып отырады (Жетісу, 30.12.1971, 4).

ТАУСЫЛ ... 2. а у ы с. *Азу, азғындау, төмендеу.* Сауық қартайған сайын тұғырдан түскен қыран тәрізді, күннен-күнге өзінен-өзі *т а у с ы л ы п* бара жатқан (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 159).

ТАУСЫНШАҚ ... 2. а у ы с. *Қалдық.* Сайып келгенде, әменгерлікпен жеңге алу да, балдыз алу да алғашқы қауымдық қоғамға тән көне некелік қатынастың *т а у с ы н ш а ғ ы* екені даусыз (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 182). Алғашқы қар еріп кеткен, ойдым-ойдым *т а у с ы н ш а қ т а р ы* қалған (Балдырған, 1971, №6, 21).

ТАУТАЙЛАҚ з а т. *Мойны ұзын, жабайы аң; жираф.* Есенғұлдың Есені *Т а у т а й л а қ п е н* алысқан, Жезтырнаққа жабысқан (Ел аузы., 164).

ТАУТАН... Аланының исімен іздеп келген *т а у т а н* сол ауылды жағалап бірер күн жүреді (Қазыбек бек, Түп-тұқияннан., 40). Ол заманда аланын ерткен *т а у т а н* таудан етекке дейін түсетін мезгілдері болады екен (Өркен, 13.09.1990, 6).

ТАУФИХСЫЗДЫҚ з а т. *Тауфихсыз болғандық, қанағатсыздық.* Халық мұны әлдеқалай ұмытып кетсе, *т а у ф и х с ы з д ы қ* болар еді, ұмытпайды, сірә (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 236).

ТАУША з а т. *Бір нәрсе қою үшін арнайы жасалған текшелік.* – *Т а у ш а* дегеніңіз полка ғой? – Полка (Қаз. әдеб., 17.02.1989, 8).

ТАУЫҚ: Тауық жылы. *Жыл санаудың 12 жылдық жүйесі бойынша онынші жыл.* Сол бір шаш етектен боп түскен қары қалың қысты жұрт *т а у ы қ ж ы л ы* болған ерекше уақиға десіп жүр (Жыл он екі ай, 1978, 134).

ТАУЫҚКҮРЕС з а т. э т н. *Екі адамның біреуінің сол аяғы мен оң қолын, екіншісінің оң аяғы мен сол қолын бүгіп байлап, күрестіру. Қайсысы алдымен жығылса, сол ұтылады* (Ойын сауық, 218).

ТАУЫҚСОҚЫР с ы н. *Кеш түссе болды көрмейтін (кемістік). Т а у ы қ с о қ ы р* ат қараңғыда табан жолын көрмейді, жолдың жайлы-жайсызын аңғармайды (Ата салты., 83).

ТАУЫҚТАМАҚ з а т. *Асты тым аз ішетін адам*. Мына Ыбекең ел ішінде сыйсыз емес тәрізді нағыз *т а у ы қ т а м а қ*, құсұйқының өзі болса керек (Ж.Өмірбеков, Қызыл су, 35).

ТАУЫҚША ү с т. *Тауық құсап, тауық тәрізді*. Көйлегінің етегін кең етіп жайып тастап, кемпірдің жұмыртқа басқан *т а у ы қ ш а* жарбая отыруы тегін отырыс емес екен (Б.Соқпақбаев, Таңд., 353). Емпірттіктер ұзын орындыққа жайғасып, *т а у ы қ ш а* тізіліп отырысты (М.Қабанбаев, Жиһанкез., 172). Оқушылар қарақұс көрген *т а у ы қ т а р ш а* абыр-дүбір шуылдап қалды (Д.Рамаданов, Тастүлек., 34).

ТАУЫҚШЫЛАП ү с т. *Тауық құсап, тауық тәрізденіп*. Оңтүстікте *т а у ы қ ш ы л а п* «тары дау» боп, «Өзгенің аты озып кеп, жарыды-ау деп...» (Е.Дүйсенбай, Бозала таң, 260).

ТАУЫС з а т. а с т р. *Жұлдыз аты*. Қазақ халқы Бөрі, Бүркіт, Жылан, Көгершін, Қоян, Құзғын, Сілеусін, *Т а у ы с*, Тырна т.б. деген сияқты жұлдыздарды да білген және оларға ат қойған (С.Сәрсенова, Қаз. тілі. астрон., 78).

ТАҺАРАТСЫЗ с ы н. а р. ***Дәретсіз.*** – Нұрымның кең зал үйінде *т а ҺА р а т с ы з* бір жан отырмасын, – деді (С.Торайғыров, Таңд. шығ., 266).

ТАШНАУ з а т. с ө й л. ***Таснау.*** Оның (Отрардағы үйдің) іргесінен тандырдың, *т а ш н а у д ы ң*, зат қоймасының қалдықтары аршылды (ҚСЭ, 8, 62).

ТАЭКВОНДО... Қазақ даласына, өзінің атамекеніне Мұстафа Өзтүрік *т а э к в о н д о* атты жаңа спорт түрін, өнерін алып келді (Қ.Олжай. Қанат байла., 149).

ТАЯ е т. к ә с і б. *Қайықты сырықпен (таяқпен) қозғау, жылжыту.*- Рене, қайықты мен *т а я й ы н*! – деді ол.

ТАЯЗЫ е т. с ө й л. *Саяз тарту, таяздау*. Алға жылжыған сайын өзен тарыла берді, *т а я з ы* берді (М.Мағауин, Аласапыран, 252).

ТАЯҚ: Таяқ жұтқан адамдай. *Сіресken, серейген, тіп-тік. Т а я қ ж ұ т қ а н а д а м д а й* сол тіп-тік серейген қалпында мызғымай отыра берді (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 108).

Таяқ жүгірту. э т н. *Қыста ойнайтын балалар ойыны. Әр балада ұзындығы 2-3 м-дей таяқ болуы керек. Әлгі таяқты жарқабақ қарға лақтырады. Ол ар жақ бетке өтіп шығуы керек. Кімдікі алыс түссе, сол жеңеді.* «*Т а я қ ж ү г і р т у*» ойыны 10-15 баланың қатысуымен қарлы жерде өтеді (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 63). Әсіресе халқымыздың тарихымен тамырлас ақсүйек, *т а я қ ж ү г і р т у*, сақина салу, қарагие, бестас секілді ойындардың тарайтынын ойлаудың өзі мол қуаныш (Лен. жас, 21.11.1985, 4).

Таяқ ұстап қалу. *Жұт жылдары малы жаппай қырылып, қалуы д.м.*

ТАЯНЫШ... Ендеше киіз үйдің сүйегі дегенде шаңырақ, кереге, уық, сықырлауық, маңдайша, табалдырық, *т а я н ы ш* деп аталатын бөлшек-құралдарына баса көңіл бөлген абзал (Лен. жас, 23.11.1972, 3).

ТАЯУ[1]... Әпербақан жігіттер Мөңке мен Еламанның ескек, *т а я у ы н* өз қайықтарына салып алды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер, 458). Кез келген үйдің маңында теңкиген қайық, алты құлаш ау, төрт құлаш *т а я у* (Б.Омарұлы, Қаратерең., 5).

ТАЯУ[2] *Тая етістігінің қимыл атауы*. – Сендер тек қағаз жазуды ғана біледі десек, таяу *т а я у д ы* да біледі екенсіндер ғой! – деді Қаракеңе (С.Хайдаров, Теңіз самалы, 20). Ау қарайтын қайықты *т а я у д ы ң* да мәні бар екенін білдіргендей (Қаз. әдеб., 09.02.1973, 1).

ТӘБЕТСІЗДІК з а т. *Тәбеті жоқтық, тәбеті болмағандық.* ≈ *Т ә б е т с і з д і к* аурудың белгісі деп есептелінбейді.

ТӘБИП з а т. к ө н е. Емші, дәрігер. Патша балгерлердің жиды бәрін, жиып алып айтады ішкі зарын. Қожа, молда, *т ә б и п т і* жиып айтты: - Дауасын тапқан алсын дүние малын (Бабалар., 1, 36). Бірнеше заманнан соң Саломон *т ә б и п* өзін үлкен дәрігермін деп жүрді (Дала уалаяты, 1994, 515).

ТӘБИЯ з а т. *Таңсық ас; арман, аңсар*. Енді есіме түсті. «Вермуд», «Талас» деген

ішімдіктер сендерге *т ә б и я* емес пе еді? (Ана тілі, 10.04.1997, 7).

ТӘБІЛ з а т. *Белгілі бір тәртіп бойынша орналастырылған бір нәрсенің, мәліметтердің тізімі; табель.*

ТӘБІЛШІ з а т. *Тәбіл жасаушы, тәбіл жүргізуші* (Бекітіл. термин., 78). – *Т ә б і л ш і н і* көрмедің бе? (Ә.Нұршайықов, Махаб. жырлары, 282).

ТӘБІТ з а т. к ө н е. *Мешіт ішіндегі үлкен бөлме, зал.* Әмір-Темір зәулім мешіттің көркіне, сырттағы өрнек, іштегі сырларына риза болып қалды. Бір *т ә б і т і н д е г і* қазылған құдықтың шелекпен алынған шипа суынан өзі де ішті (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 352).

ТӘЖ з а т. *Хандықтың, патшалықтың белгісі ретінде басқа киетін арнаулы сәндік бас киім.* Жетек, төстік, *т ә ж*, арыс, күбшек, шабақ, мұрындық, қамыт, құлақбау, қамытбау, шұжық – шәкірттеріне осылардың бәріне орысша атаулар тауып келуін тапсырды (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 132).

ТӘЖІ... Рыскелді ақсақалдың аяғына «*т ә ж і*» деген жаман жара шығып, оны халық емшілері емдеп жазған (Жетісу, 29.05.2001, 5).

ТӘЖІТОРҒАЙ з а т. з о о л. *Төбесі шошақтау келген кішкентай торғай.* Торғай тұқымдастарынан біздің елімізде мекендейтін түрлерінің ең ірісі – қарға, ең кішісі – *т ә ж і т о р ғ а й.* Мұның салмағы бар-жоғы 4-5 гр-дай ғана (Қазақст. әйелдері, 1983, №12, 26).

ТӘЖІТЫРНА з а т. з о о л. *Тырнаның бір түрі. Басында әдемі, сәнді тәжі бар.* Осы «*т ә ж і т ы р н а*» деп жүрген құсымыз қарқара емес пе екен (Ақиқат, 05.03.1991, 10).

ТӘЖІКШЕ... Біз әр взводтың өлеңші, әншілерін жинап, қазақша, орысша, қырғызша, өзбекше, украинша, *т ә ж і к ш е* ән салып, өлең-жырлар, тақпақтар айттық (Қаз. әдеб., 11.04.1975, 2).

ТӘЙЖІ з а т. т а р. *Жоңғар хандығындағы қонтайшыдан кейінгі лауазым иесі* (Бабалар., 27, 339). Белгілі бір аймаққа иелік ететін зайсандар *т ә й ж і г е* бағынса, ұлыс тәйжілері қонтайшының дәргейіне бас ұрады (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 2, 63). Шалдың ердің аяғын, Ездің тартып табағын. Үкірдай, *т ә й ж і*, бейсі, гүн, Бәріңнің бір сабағың (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 343). Мына сәлемді *т ә й ж і* бар, ғұн бар, төрт қара көз түгел отырып көрсін (М.Разданұлы, Алтай., 264).

ТӘЙЖІЛІК з а т. *Тәйжі болғандық, тәйжі лауазымына иелік.* «Кімде-кім Арқалықты тауып берсе, Ауылға сүйінші деп шауып келсе. Он жамбы, *т ә й ж і л і к* тақ сыйлық алар, Өзінің төресіне жұртым сенсе» (Бабалар., 27, 52). Алтайдың битөрелері Сүгірбайдың ендігі бірден-бір мұрагері Дәлелхан болатынына кепілдіктен өтіп, оған *т ә й ж і л і к* мансап алып берді (М.Разданұлы, Алтай., 245).

ТӘЙТІКТЕ... Жылырақ киіндім де, далаға шығып, басым ауған жаққа *т ә й т і к т е п* кете бардым (Ә.Асқаров, Таңд., 333).

ТӘЙТІКТЕН е т. *Жеңілтектену; жындану, аласұру.* Қоштасу кешінде балауса қыздар мен кекіл шашын қайырған бозбалалар зікір салғандай, *т ә й т і к т е н і п* би биледі (Лен. жас, 20.09.1976, 2).

ТӘЙТІКТЕНУ *Тәйтіктен етістігінің қимыл атауы.*

ТӘЙТІКТІК... Жымия қарасының өзінен *т ә й т і к т і к т е н* гөрі тентектік, өзіне-өзі бек сенген сергектік танылады (К.Сегізбаев, Біз қалада., 324).

ТӘКИЯ з а т. д і н и. *Қажыға барған адамның сатып алған немесе өз қаржысына салдырған үйі. Меккеге барушылар сатып алған немесе арнайы тұрғызылған үй.* Меккеден *т а к и я н ы* алды сатып, Қазақ ел-керей қауым тұрсын жатып. Байтолла мен Раузаны Зиарат қып, Келеді барған сайын нұрға батып (А. Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 160).

ТӘККӘППАРЛЫ с ы н. *Тәккәппар, тәккәппарлығы мол (кісі).*

ТӘККӘППАРЛЫЛЫҚ з а т. *Тәккәппарлығы молдық, менменділік, паңдық.* Ал ол келімсектердің қорлауы мен *т ә к к ә п п а р л ы л ы ғ ы н а* үнділіктер өшпенділікпен жауап берді (Ә.Әлімжанов, Отырардан, 181).

ТӘКІЛЕ е т. ж е р г. *Сәндеу, әдемілеу.* ≈ Енді әуре бола бермей *т ә к і л е й* салмайсың ба?!

ТӘКІЛЕН *Тәкіле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Әнеу бір жылы салынып төбесі қаратал сүмбілінен жонылып, *т ә к і л е н і п* жабылған ерсілі-қарсылы үш

бөлмелі қоңыр үйдің іші дабырласқан думанға толды (Е.Тұрысов, Құралай., 9).

ТӘКІЛЕНУ *Тәкілен етістігінің қимыл атауы.*

ТӘКІЛЕУ *Тәкіле етістігінің қимыл атауы.*

ТӘКІРЛЕ е т. ж е р г. ***Қайталау.*** Қырау шалған сақалын тұтамдап отырып, Байғұл шал басын шайқап, «қамдану» деген сөзді әлденеше *т ә к і р л е д і* (Б.Майлин, Таңд., 363).

ТӘКІРЛЕУ *Тәкірле етістігінің қимыл атауы.*

ТӘЛӘБА з а т. а р. *Шәкірт, студент.* Өткен жылы ашылған ислам институтында әзірге 30 *т ә л ә б а* тағлым алуда (Алм. ақшамы, 27.02.1991, 3).

ТӘЛЕЙЛІ с ы н. *Тәлейі бар, бақ-тәлейі мол.* Кейбір сыншылар баланың құлағы үлкен, әрі қалқиған болса – бақ, *т ә л е й л і*, домбырашы болады деген сияқты мінездемелер берген (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 28).

ТӘЛЕЙСІЗДІК с ы н. *Тәлейі жоқтық, бағы жанбағандық.*

ТӘЛЕН: Тәлен түсіру. д і н и. ж е р г. *Құран оқытып, күнәсін жеңілдету.* Өлгеннің артынан құран шығару, *т ә л е н т ү с і р у* рәсімі бар (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 30). Қазақтың асында да құран оқылады, *т ә л е н т ү с і р і л е д і* (Бұл да).

ТӘЛПІШТЕН... – Атың кім? – деді сәл-пәл *т ә л п і ш т е н і п* (М.Байғұт, Бала бұлақ, 30).

ТӘЛПІШТЕНУ *Тәлпіштен етістігінің қимыл атауы.*

ТӘЛПІШТЕУ... Сенімді адамның кейде *т ә п т і ш т е у* сөйлейтін әдеті (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 191).

ТӘЛІМБАҚ з а т. *Жаңа өсімдіктерді жергілікті жерге бейімдеу үшін өсіретін орын (питомник).*

ТӘМБІР з а т. м у з. *Ұйғыр халқының ішекті саз аспабы.* Жиырмаға жеткенше қолыма қазақтың домбырасынан басқа аспапты ұстап көрмеген жазған басым өзбектің дутарын тартып, ұйғырдың *т ә м б і р і н* шертуді үйрендім (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 90). Мұқамшылар әдетте осы екі аспапқа қосылып жырлайтынын білетін Нұртуған көп бәлсінбей, піл сүйегімен әшекейлеп жасаған *т ә м б і р г е* қарай қолын созды (Бұл да, 4, 162).

ТӘН: Тән сұлулығы. *Адамның дене мүшелерінің сұлулығы, сымбаттылығы, көріктілігі.* Қазақ халқы сонымен бірге *т ә н с ұ л у л ы ғ ы н а* да баса назар аударып, дене мүшелерінің сымбатты болып өсіп-жетілу әдістерін тапқан (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 2, 8). «Сұлу болғың келсе, алдымен сыртыңды түземе, сырыңды түзе» деп *т ә н с ұ л у л ы ғ ы н а н* бұрын жан сұлулығын үйретеді (Бұл да, 2, 8).

ТӘНДЕ е т. *Тән ету, тән қылу.* Есімшенің шақтық мағынасы, шақтың түрлері бар. Міне осы белгі есімшені етістікке *т ә н д е й д і* (Қазіргі қазақ тілі, 325).

ТӘНДЕУ *Тәнде етістігінің қимыл атауы.*

ТӘНСАҚШЫ з а т. ж а ң а. *Бастықты анау-мынаудан қорғап жүретін адам.* Баяғыда біреу болыпты. Оның *т ә н с а қ ш ы с ы* да, үй жинаушысы да, бала күтушісі де, жеке аспазы да кедей екен (Б.Омарұлы, Қаратерең., 44). Көз алдымда Миуаның жасындағы алпамсадай *т ә н с а қ ш ы* елестеп, шайтан күлкі қысып, үнсіз булыға түсемін (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 241).

ТӘҢКЕТКЕ з а т. *Үсті жартылай ашық, табаны жайпақ, жаздық аяқкиім.* Есіктен кіре бере аяғыңдағы ақ *т ә ң к е т к е ң е* көзім түскен (Д.Рамазан, Жылап аққан., 208). Мен сенің сол *т ә ң к е т к е ң е* дейін жақсы көріп едім ғой (Бұл да).

ТӘҢІРКЕН з а т. к ө н е. *Білімді, оқымысты адам.* Біздің бабаларымыз білімдар адамды ғалым, ғұлама, оқымысты демей, *т ә ң і р к е н* деп атаған (Ана тілі, 31.05.2001, 6).

ТӘПКІ з а т. *Кішірек, жеңіл кетпен.* Кейбір әйелдер балаларының ізіне түсіп, олардың шауып шыққан қатарларына тағы *т ә п к і* тигізіп, оңдап жатыр (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 23).

ТӘПІРІШ: Тәпірішке алды. ж е р г. *Тергеуге алды.* Сонда істейтін әлдеқандай тұқырақ біреу оған «отыр» деп те айтпастан тұрғызып қойып *т ә п і р і ш к е а л ы п т ы* деп естіген (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 305).

ТӘРЕКЕЙ з а т. *Қайтыс болған адамның ырым-сырымына жұмсалатын шығын.* Әжем қайтқанда *т ә р е к е й і н е* Жағыпардан азырақ ақша алып жұмсап едім. Екі күннің бірінде сұрайды (Б.Майлин, Таңд., 105)

ТӘРЕКУ¹ з а т. ж е р г. *Қайтыс болған адамның ырым-сырымынан алған (тиген) үлес.* Мүмкін, мен *т ә р е к у* алғанмен молдалық қылмайтын шығармын (С.Әлжіков, Күле көрме, 69). Әркім өз пешенесіне жазылған *т ә р е к у д і* базарлағанға не жетсін (К.Ахметбеков, Ақдала, 606).

ТӘРЕКУ² з а т. ж е р г. *Жай-жапсары, қамы, әуресі, әлегі.* Ертеңді-кеш осы қу малдың *т ә р е к у і* деп-ақ мұрнымызға су жетпей өлетін болдық (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 125). Көрші ауылдарда малды өріске шығарудың *т ә р е к у і м е н* сиыр сауып, қозы-лақ қайырмалап жүрген бірлі-жарымды әйелдердің жаулығы ағараңдайды (Бұл да, 2, 437).

ТӘРКІ з а т. т а р. 1. *Байлардың мал-мүлкін, байлығын тартып алу шарасы.* Мынау *т ә р к і* туралы заңды құлақтары шалды бар ғой, тігерге тұяқ қалдырмай пышақ үстінен үлестіріп әкетеді (О.Бөкеев, Өз отыңды., 71). 2. а у ы с. *Қиындық, қиыншылық, тартыс.* Әр кезеңнің өз *т ә р к і с і* бар. Сайып келгенде қайсысы жұбаныш, қайсысы опыныш – таразыға салмақтау қиын (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 224).

ТӘРКІЛЕН... – Ақсақал, тамам жылқыдан айырылған соң өзім қоса *т ә р к і л е н г е н д е й м і н* (О.Бөкеев, Өз отыңды., 146).

ТӘРКІЛЕУ... Қазақ қауымы ел аман, жұрт тынышта *т ә р к і л е у г е* тап болып, азып-тозып, тентіреп кете жаздады (Қаз. әдеб., 16.02.1990, 4). Бай-феодалдарды кәнпескелеу (*т ә р к і л е у*) науқаны қазақ оқығандарын тұтқындау, жазалаумен қатарласа жүргізілді (Қаз. әдеб., 26.05.1989, 10).

ТӘРПІЛ с ы н. ж е р г. *Аумалы-төкпелі, құбылмалы, тұрақсыз.* – Байқадың ба, дүние *т ә р п і л* деген осы. Сәл нәрседен от шығып кете жаздады (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 147).

ТӘРТІП: Тәртіп сақшылары. *Қоғамдық орындардағы тәртіпті қадағалаушылар, милиция, полицей.* Сонда ойлағандары дөң жақта жүрген *т ә р т і п с а қ ш ы л а р ы н а* талап қою болатын (Қарақат тер., 40).

ТӘС: Тәс қалды. *Сәл ғана, бір сәт; шақ қалды.* Айтарға сөз таппай, быртиған жуан саусақтарымен шілтиген немістің кеудесінен нұқып: «Мен совет солдат, сен Гитлер!» дегелі *т ә с қ а л ы п* тұр еді сотанақ Атағұл (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 108). Жауырындары құнжиып, үйден шығып бара жатқан екеуінің соңынан: «Ағай!» деп айғайлап жіберуге *т ә с қ а л д ы* (Бұл да, 131).

Тәсі қайтты... Қалекеңнің де, әсіресе осы сапарда, құмның талай шалынан *т ә с і қ а й т қ а н-д ы* (Ж.Нәжімеженов, Кішкентай, 99). Ол бірдеңе сұраған сайын басқарма *т ә с і н қ а й т а р у ғ а* , бермеуге тырысады (Бұл да, 169).

ТӘСІЛШЕҢ с ы н. *Айлашыл, тәсілқой.*

ТӘСІЛШЕҢДІК з а т. *Тәсілқойлық, айлашылдық.* Екі арадан бітімнің тура жолын тапқысы келетін *т ә с і л ш е ң д і г і* және байқалады (Б.Соқпақбаев, Өлгендер., 269).

ТӘСІМ з а т. т е х н. *Техникалық құралдардың (теледидар, радио т.б.) электр жүйесінің сызба нобайы; схемасы* (Бекітіл. термин., 78).

ТӘТӘЙ з а т. к ө н е. *Шығыс елдерінде жас кезінде қол-аяғын, мықынын таңып тастап, өсірмей қою арқылы нәзіктік қалпын сақтаған әйел адам.* Қолында билігі барлар талай әміршілер мен әкімдер қолдарына бірнеше *т ә т ә й* ұстап, сол арқылы орасан байлыққа кенелетін болып-ты (С.Жүнісов, Заманай., 16).

ТӘТЕ з а т. 1. *Әдетте қазақ әкесінің әкпесін немесе қарындасын тәте деп атайды.* 2. *Кейде туыс болып келетін, жасы үлкен, сыйлы ер адамдарды да тәте деп атаушылық бар.* Сәбит тамағын қырнап: - Ассаламағалейкум, *т ә т е*! – деп кіріп барды. Жәкең оның Сәбит екенін даусынан таныды (Қаз. әдеб., 19.02.1988, 3).

ТӘТЕТАЙЛА е т. *Тәтетай, тәтетай деп айту.* Бұрын Гүлзипаны да «*т ә т е т а й л а п*» жақсы көретін (Ғ.Оралбаев, Ақиық, 41).

ТӘТЕТАЙЛАУ *Тәтетайла етістігінің қимыл атауы.*

ТӘТІ з а т. к ө н е. *Құс, аң, адамдар бейнеленген алтын жолақты қолөнер туындысы.* Ерекше бір көз тартатын нәрсе – Қарғалыдан табылған *т ә т і*. Бұл – жалпы ұзындығы 35 см, ені 4,7 см екі бөлектен тұратын алтын жолақ. Оның ішкі беті толған күрделі өсімдік тектес өрнектің ортасында тұрған адамдардың, құстардың,

аңдардың бейнелері. *Т ә т і* ежелгі заман қолөнерінің тамаша ескерткіші болып табылады (ҚазССР тарихы, 1, 324).

ТӘУ¹ ... Былтыр Қайыңдының тұсында елден *т ә у* қашып шыққанда көрген (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау, 2, 112).

ТӘУ² з а т. *Сыйынған кезде айтылатын сөз; тәубе.* – Ұрпағыңды өсіріп, жер бетіне осынша адам таратқан Адам-Ата, Хауа-Ана жарықтықтар, *т ә у , т ә у*! (Ж.Ахмади, Айтұмар, 254). - Өс, өс, өс! Үйден пәле көш! *Т ә у , т ә у , т ә у* ! Сыламақ менен, ширамақ сенен! (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 12).

ТӘУБЕГЕР з а т. *Тәубесі аузынан түспейтін адам, тәубешіл.*

ТӘУБЕГЕРШІЛІК з а т. *Тәубешілдік, тәубе ете білушілік.* – Осы отырған жақсы күндердің *т ә у б е г е р ш і л і к п е н* тіленде, - деді. Бүгінгі барлық сөздің қорғасындай салмақты түйіні де осы еді (Ж.Ахмади, Айтұмар, 170).

ТӘУБЕЛІК с ы н. *Тәубе етерлік; шүкірлік.* ≈ Мынауың *т ә у б е л і к* іс болды.

ТӘУЕЛСІЗ: Тәуелсіз сарапшы. э к о н. *Қаржыны бақылау және қадағалау қызметін жүзеге асыруға арналған лицензиясы бар жеке немесе заңды тұлға* (Терминол. анықт., 8, 133).

ТӘУШЕЛІ... Немесе әлі көк *т ә у ш е л і* өріктер, дүмбілдеу алша мен алмұрт, түрлі сортты жүзімдер мен алмалар, көксұлтан мен жиделер, жаңғақ пен долана және інжілер салмағымен жас бұтақтарды иіп, төмен қарай сүзіліп тұрғанын көреді (Р.Рамқұлов, Қыз-айна, 48).

ТӘУІП-ҚҰШНАШ з а т. *Тәуіп, құшнаш, балгер т.б. ем-дом жасаушылар.* Содан кейін әкесі мен шешесі қызды қаратпаған бақсы-балгер, *т ә у і п-қ ұ ш н а ш* қалмады (Қ.Әбілқайыр, Текес., 24).

ТӘШ з а т. ж е р г. *Мұқтаж, қажет.* Ол жүк бұл шіркіннің не *т ә ш і н е* керек екен (Қаз. әдеб., 24.04.1991, 7).

ТӘШКІ з а т. с ө й л. ***Тәшке.*** Соны естіген соң айдап жүрген *т ә ш к і м д і* лақтырып кеттім (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 113). Тоғанды биіктету үшін бәріміз *т ә ш к і м е н*, зембілмен топырақ тасимыз (Қ.Омарұлы, Әке, 12). Қарасирақтарын білім тап деп емес, ақша тап деп базарға *т ә ш к і* итеруге жіберіп жүрген жоқ па! (Қаз. әдеб., 31.12.2008).

ТӘШІН: Тәшін қалды [қалдырды]. ж е р г. *Қайран қалды, таңырқады.* Замандастары ол жазған дүниелерге тамсана ма, *т ә ш і н қ а л а* ма – ол арасы болжаусыз (Қаз. әдеб., 15.04.1988, 13). Ол (Нұрғиса Тілендиев) оркестрге дирижерлық етіп қана қоймай, сонымен қатар оған арнап шығарма жазды, тыңдаушыларды өз шеберлігімен *т ә ш і н қ а л д ы р ы п*, концерттерде жеке домбырашы ретінде де қатысады (Қаз. әдеб., 22.06.1984, 12).

ТӘШІР с ы н. ж е р г. *Қарны шығыңқы, тәштиген, тәштек.* – Нағыз рахат өмір осылардікі, - деді *т ә ш і р* қара. – Ауыл жалықтырып бара жатса, салып ұрып қалаға келеді (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 162). Басынан аяғына дейін қараға көміліп алып, қыт-қыт күліп қасына келе берген *т ә ш і р* қараның бар бітімі құдды қара бүйі сияқтанып кетті (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 302).

ТЕАТРЛАТ е т. *Театрға жиі бару, театрдан қалмау.*

ТЕАТРЛАТУ *Театрлат етістігінің қимыл атауы.* Содан, бұрыңғыдай емес, онымен аптасына кемі екі рет жолығып, ресторандату, *т е а т р л а т у* жиіленді (Ә.Ыдырысов, Таңшолпан, 101).

ТЕБЕНБАЛЫҚ... *Т е б е н б а л ы қ т а р* (игла-рыба) – ұзындығы 2.5 см-ден 6 см-ге жететін теңіз балықтары. Тропикалық және қоңыржай суларда мекендейді (М.Жұмалиев.., Балықтар., 197).

ТЕБЕНЕЙ..? Ақырында завод тебін тебетін *т е б е н е й* нәсілінен береке табады (Жұлдыз, 1974, №6, 162).

ТЕБЕРШІК з а т. *Арбаны жайлап, ақырын жүргізу үшін, күпшек шабақтарының арасына өткізіп, тіреп қоятын сырық ағаш.* Тасты қиялай қашап, түйетайлы етіп жайдақталған тар жолмен күпшегіне *т е б е р ш і к* салған арбаның алды жағын демеп келеді (Т.Жұртбаев, Жер-бесік, 183).

ТЕБІЗ з а т. *Жуас, момын; ынжық.* Белдесуге батпаған, *Т е б і з* бен тентек сырттайды. Еліне еркін сыймаған, Жырынды келіп ықтайды (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 353).

ТЕБІЗДІК з а т. к ө н е. *Тәрбиелілік, тәртіптілік, момындық.* Елді билеу, басқару, онда болуға тиісті тәртіп пен *т е б і з д і к т і ң* өлшемдері мұның ойынан

шықты (Қазыбек бек, Түп-тұқиянан., 10). Ол өз халқы – Қазақтың *т е б і з д і г і н*, асқан көрегендігін, сонымен бірге тым жуас сенгіштігін білді (Егем. Қазақст., 20.05.1992, 3).

ТЕБІЛ *Теп етістігінен жасалған ырықсыз етіс. Т е б і л г е н* киіз ыстық суды үзбей құйып тұрудың арқасында шаң-тозаңнан тазарып, әрі ширай түседі (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 35).

ТЕБІНГІ з а т. с ө й л. ***Үзеңгі.*** Екі құлағындағы *т е б і н г і д е й* сырға бұлғаң қағып, жынданған кісідей дарақы күлкіге дес береді (О.Бөкеев, Үркер, 55).

ТЕГЕНЕ... *Т е г е н е* – жылқының қарын жағы ісіп ауыратын ауруы. Мұны кей жерде қарақарын деп атайды (О.Нақысбеков, Қаз. тіл. ауыс. гов., 100).

ТЕГЕРІШТЕЛ е т. *Тегерішпен таңылу, сәнделу.* Мұнда аяққап, жанторсық, піспек, ағаш қақпақты шара, керегенің басы, үйдің ішкі жағы *т е г е р і ш т е л г е н*, оюлы басқұр – бәрі бар десе болғандай (Лен. жас, 28.08.1975, 3).

ТЕГЕРІШТЕЛУ *Тегеріштел етістігінің қимыл атауы.*

ТЕГІР з а т. ж а ң а. *Мықты бекіту үшін бұранның (болттың) астына салынатын, қалыңдау келген сақина темір; гайка* (Бекітіл. термин., 78).

ТЕЖЕТКІШ з а т. т е х н. с ө й л. ***Тежеуіш.*** *Т е ж е т к і ш і н* үш-төрт қайтара баспаса машинасы тоқтамайды (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 285).

ТЕЖЕУІЛ[1] з а т. ә с к. *Жауды уақытша тежей тұратын топ.* Ханның жасауыл, тұтқауыл, бөгеуіл, *т е ж е у і л д е р і н і ң* ішіндегі алысты көргіш, ең қырағы шолғыншысы да осы – Анарбек (Ж.Ахмади, Айтұмар, 351).

ТЕЖЕУІЛ[2] з а т. *Кеңесші, ақылшы адам.* Қаған оның кезінде Тәңірқұт басқақтығының аға *т е ж е у і л і* болып келген (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 270).

ТЕЗАТАР з а т. с ө й л. ***Автомат.*** Тек, әттең, не бір зеңбіректері, не бір *т е з а т а р л а р ы* болмаған (Ә.Әлімжанов, Отырардан., 251).

ТЕЗІК з а т. к ө н е. *Орта ғасырларда саудагер деген мағынада қолданылған сөз; сарт.* Мүпти сасып қалды. Тексіз *т е з і к* Хожа Ахметтің атын естіді деп ойламаған (М.Мағауин, Аласапыран, 166).

ТЕК[1]**...** Шашы өскен, қоңыр кескіні күнге күйген, жел қаққан, үстінде жалпақ ала *т е к т е н* көйлек, домбалы бар жеті-сегіз жасар қара бала ұшып келеді (Х.Мұстафин, Қыр жігіті, 107).

ТЕК[2] з а т. с ө й л. *Бір зат қою үшін жасалған, үсті тегіс, биіктеу нәрсе; текше.* Қолындағы білтелі шамды *т е к к е* қойды да, қос алақанымен бетін басып, солқ-солқ етіп, иығы бүлкілдеп жылап жіберді (Д.Досжанов, Жолбарыс, 49).

ТЕКЕ: Теке көзденді. *Ала көзімен қарады, адырайды, ежірейді.* Жүрегі шайлығып қалған сорлы қорқасоқтап кіріп еді, жоқ, мына құж қара бұған басқалардай *т е к е к ө з д е н і п* ежірейе қарамады (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 8).

Теке түрікмендер. т а р. *Түрікмендердің Маруға қараған бөлігі.* Марудағы *т е к е т ү р і к м е н д е р* Бұқараға қараған түрікменнің Ерсары деген тайпасына қатты дұшпан болып тұр («Түркістан» газеті, 228).

ТЕКЕБҰРҚАҚ з а т. э т н. *Таутекелердің матасу мерзіміне (желтоқсан айы) сай келетін ауа райындағы қолайсыз (жел, боран, жауын-шашын, суық т.б.) күндер.* Ел ішінде «Құралайдың салқыны», «*Т е к е б ұ р қ а қ*» деп аталатын қыс тоқсанның алғашқы күні осылай басталды (С.Елубаев, Ойсыл қара, 80). Амал дегеніміз – жыл сайын белгілі бір уақытта қайталанып отыратын ауа райындағы жайсыз құбылыстар (жел, боран, жауын-шашын т.б.). Олар: киіктің матауы, құралайдың салқыны, бұғының ауыз шайқауы, *т е к е б ұ р қ а қ*, бесқонақ т.б. (Ана тілі, 02.04.1992, 6).

ТЕКЕБҰРҚЫЛДАҚ... Декабрь айында ақбөкендер жеке-жеке шағын топтарға бөлінеді. Бұл «*т е к е б ұ р қ ы л д а қ*» амалының таянғанын білдіреді (Саятшылық, 24).

ТЕКЕЛІК: Текелік қылды. *Елге билік жүргізді, басқарды.* – Ойбай-ау, *т е к е л і к қ ы л а м* дейді. Бұл елдің өзінің телісі мен тентегі тұрғанда оны қалай басыма шығарып бақылдатам (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 93). - Әне, көрмейсің бе, сенің жаманың да бір елдің телісі мен тентегіне *т е к е л і к қ ы п ж ү р* (Бұл да, 113).

ТЕКЕМЕТТІ с ы н. *Текеметі бар, текемет төселген.* Жидебайдағы қыстаудың ең үлкен бөлмесі осы. Кілемді, *т е к е м е*

т т і, алашалы, көрпелі, меймандос, мол үй (М.Әуезов, Таңд. шығ., 1, 96).

ТЕКЕСАҚАЛ... Әртүрлі шөптің кейбір түрлерін, мысалы, зирені, ақшешекті, *т е к е с а қ а л д ы* мал жақсы жейді (Оңт. Қазақст., 16.08.1998).

ТЕКЕТІРЕС з а т. э т н. *Ойыншылар теңдей екі топқа бөлініп, орталарынан сызылған сызықтың екі жағына қарама-қарсы тізіліп тұрады да, бірімен-бірі иық тіресе қарсыласып, шегіндіре арт жағындағы сызықтан шығарып жіберуге тырысатын ойын.Т е к е т і р е с* ойынында қай топтың ойыншылары қарсыласын екінші сызықтан әрі шегіндірсе, сол топ жеңеді (Қ.Толыбаев, Бабақан., 122).

ТЕКЕШОҚЫРАҚ з а т. *Текенің шоқырақтағанындай жылдам жүріс.* Жаратқан атты ердің астына киіз жабу ерттеп *т е к е ш о қ ы р а қ п е н* дүркін-дүркін ғана атты пәрменінше жүгіртіп терлеткені оң (Лен. жас, 02.12.1972, 4).

ТЕКПІШЕКТЕН *Текпішекте етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* – Жоға, саптыағаш емес, кәдімгі кірпіштен я ағаштан *т е к п і ш е к т е н і п* жасалған баспалдақтар (Таң нұры, 55).

ТЕКПІШЕКТЕНУ *Текпішектен етістігінің қимыл атауы.*

ТЕКТЕ... Уақ-түйек мәлім бұйымдарын неше есе қымбат сатам десе де, бұл маңда оны *т е к т е й т і н* кісі жоқ (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 1, 7).

ТЕКТЕС е т. *Тегін сұрау, анықтау, айқындау.* Бос арманды малданып, Кісі көрсең кектесіп, Мұсылман ісін *т е к т е с і п*, Жүрме әркіммен шектесіп (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 279).

ТЕКТЕСУ *Тектес етістігінің қимыл атауы.* Осы ізбен сырғуға бекіген адам *т е к т е с у д і ң* төңірегін баспайды (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 120).

ТЕКТЕУ е т. *«Тек» деп айту, тектілікке тәрбиелеу*. Қазақ халқы ұрпақтарын *т е к т е у* тәрбиесіне ерекше мән берген (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 23). *Т е к т е у* арқылы тектілікке тәрбиелеуге әрбір отбасы перзенттерінің тілі шыға бастағаннан-ақ кірісетін болған (Бұл да, 2, 24).

ТЕКТЕУСІЗ с ы н. *«Тек-тек» деп тәрбиеленбеген, тектілігі нашар.* «*Т е к т е у с і з* өскен бала өмір салындысына айналады» деп балаларды жастайынан жаман іс-қимылдардан тектеп, шектеп отырған (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 24).

ТЕКТЕУСІЗДІК з а т. *Тектеусіз өскендік, тәрбие көрмегендік*. «Менмендік пен содырлықтың қайнары – *т е к т е у с і з д і к т е* », «тектеусіз өскен ұрпақтан ар-ұят пен кісілік сұрама» деп жақсы мінез-құлық қалыптастыруға тәрбиелеп отыруды ата-аналық борыш санаған (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 24).

ТЕКТҰРМАС з а т. *Тоғызқұмалақ тақтасындағы солдан оңға қарай санағандағы екінші отау*. Тоғызқұмалақтың әр отауы былайша аталады: 1-отау – арт немесе таңдық, 2-отау – *т е к т ұ р м а с*, 3-отау – атөтпес, 4-отау – атсыратар, 5-отау – бел, 6-отау – беласар, 7-отау – қандықақпан, 8-отау – көкмойын, 9-отау – маңдай (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 47-48). Мысалы, екінші отау *т е к т ұ р м а с т а* құмалақ көп жатпайды (Бұл да).

ТЕКШЕ з а т. ж а ң а. *Бірінің үстіне бірін қойып мұнара істеп ойнайтын, сан бояулы төртбұрышты қобдиша ойыншық.* Еркебұлан бұрынғы ойыншықтарын былай тастады да, күні бойы әлгі *т е к ш е л е р м е н* әуре болады да жүреді (І.Есенберлин, Махабб., 29).

ТЕКШЕМЕТР з а т. *Төрт қабырғасы да бір метр болатын өлшем*. Цемент – 10 тонна, тақтай – 10 *т е к ш е м е т р*, шифер – 200 шаршыметр т.б. (Қаз. әдеб., 28.06.1989, 3).

ТЕКШЕМЕТРЛІК с ы н. *Текшеметр боларлық; текшеметрдей*. Бес *т е к ш е м е т р л і к* топырақты қазып, сыртқа шығарғаны есінде (Ш.Мұртазаев, Интернат наны, 215).

ТЕКІРЕКТІК з а т. *Текіректеп қалғандық, текірекке салғандық.* Мұның ертеңгі күні қалам ұстар жас буынның азаматтық пен дүрмекшілдіктің, тектілік пен *т е к і р е к т і к т і ң*, сара сын мен домбытпаның ара жігін ерте ажыратуына себепші болатынына сенімдіміз (Қаз. әдеб., 03.03.1989, 11).

ТЕЛ: Тел қазы. с ө й л. *Қос қазы.* Ішінен екі қыртыс қазы шықты. Бұның өзі кіндік қазы, *т е л қ а з ы*, жая қазы, омыртқа қазы, қабырға қазы боп тарайды (Қаз. әдеб., 28.11.1986, 9).

ТЕЛЕБАҒДАРЛАМА з а т. *Теледидарда көрсететін бағдарламалардың жобажоспары, аты.* Осы ретте қазақша *т е л е б а ғ д а р л а м а л а р д ы* балаларына тіл үйретуге құрал ретінде қолданып жүрген шаңырақтар кездесетінін еске сала кеткен жөн (Ана тілі, 04.04.1991, 7).

ТЕЛЕГРАМДАТ е т. *Қайта-қайта телеграмма салу.* «Скандинавия елдеріне саяхатқа аттанамыз, тез жет» деп Қыстаубай екі күнде бір *т е л е г р а м д а т ы п* жатты (Ж.Жұмақанов, Замана., 58).

ТЕЛЕГРАМДАТУ *Телеграмдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЕЛЕГРАФИСТІК с ы н. *Телеграфистке тән, телеграфистке қатысты.* Заставадағы *т е л е г р а ф и с т і к* жұмысын тастап, үй шаруасына біржола шықты (М.Қабанбаев, Жиһанкез., 174).

ТЕЛЕКОНКУРС з а т. *Теледидар арқылы ұйымдастырылған жарыс (конкурс).* «Пай-пай, жиырма бес» атты *т е л е к о н к у р с ы н ы ң* басты мақсаты – бүгінгі республика жастарының жасампаз жарқын бейнесін қалың көрерменге жан-жақты көрсету (Лен. жас, 20.03.1973, 4). Алматы *т е л е к о н к у р с ы н ы ң* жеңімпаздары енді Москвада «Жас дауыстардың» финалдық байқауында өнер көрсетеді (Лен. жас, 04.06.1974, 3).

ТЕЛЕҚОНДЫРҒЫ з а т. *Теледидар арқылы сырттағының бәрін көріп отыратын құрылғы.* Бұл күндері автовокзалдың диспетчерлік қызметі *т е л е қ о н д ы р ғ ы м е н* жабдықталған (Лен. жас, 21.06.1972, 2).

ТЕЛЕМАГНИТОФОН з а т. *Үйде адам жоқ кезде телефон соққандардың сөзін жазып алатын аппарат.* Таяудағы жылдарда *т е л е м а г н и т о ф о н* деп аталатын аппарат қолданылмақ. Мұндай аппараттың лентасына обонент үйде жоқ кезде телефон соққан кісінің айтқандары жазылып алынады (Білім және еңбек, 1974, №10, 15).

ТЕЛЕОРТАЛЫҚ... Дарқанның апасы қалалық *т е л е о р т а л ы қ т а* істейтін (С.Үсенұлы, Елік., 83). Алматыда *т е л е о р т а л ы қ т ы ң* пайдалануға берілгеніне 14 жыл толыпты (Лен. жас, 15.07.1972, 4).

ТЕЛЕУТ з а т. *Түркі тілдес халықтардың бірі.* Потанин «Қозы Көрпеш» жырының өзге түркі тілдес халықтарда, соның ішінде *т е л е у т т е р* мен алтайлықтарда бар екенін білген (Қаз. әдеб., 08.11.1985, 14).

ТЕЛЕФОНДАТ *Телефонда етістігінен жасалған өзгелік етіс.* ...Осындай хабарландыру ілінгелі Әсемқайшаның үйінде тыныштық болмады. *Т е л е ф о н д а т ы п* та, келіп те жатады (Жалын, 1970, №6, 77).

ТЕЛЕФОНДАТУ *Телефондат етістігінің қимыл атауы.*

ТЕЛЕФОНДАУ *Телефонда етістігінің қимыл атауы.* Сөз түбі телефон ғой. Сондықтан *т е л е ф о н д а у* десек болмас па? (Ана тілі, 22.08.1991, 7).

ТЕЛЕФОНҚҰМАР с ы н. *Телефонмен сөйлескенді ұнататын, телефон соққыш.* Олай дейтіні, Дәуітәлі өте *т е л е ф о н қ ұ м а р* жігіт (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 58).

ТЕЛМЕҢ: Телмеңқақты. ж е р г. *Зымырады, заулады; бүкшеңқақты.* Аққұмға қош-қош айтып, сайдан сырғып, қырдан қарғып, *т е л м е ң қ а ғ ы п* Сегізсайға бардым (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 6).

ТЕЛПІ е т. с ө й л. ***Солпи.*** Өзінің тырағайлап қашқанына, өзімен түйдей жасты Нұртастың алдында *т е л п и і п* қана тұрғанына сағы сынып, ызасы келіп, жалт бұрылып кетті (Э.Төреханов, Таудан., 9).

ТЕЛПИЮ *Телпи етістігінің қимыл атауы.*

ТЕЛУШІ[1] з а т. *Жетім қозыны басқа саулыққа теліген адам.*

ТЕЛУШІ[2] з а т. б и о л. *Басқа ағашқа ұластырылатын бүр не қалемше.*

ТЕЛШЕ з а т. *Жылқы қабырғасының етегінен ұзынша етіп кесіліп алынған жұмсақ, әрі майлы ет.* Биенің *т е л ш е с і н*, қолқа-жүрегін, бірталай басқа майлы еттерін салды (М.Әуезов, Қарашқараш, 51). Жабағы *т е л ш е с і* бабымен былқылдап піскенше, қара торы жүзді Жаңқаш пысықсып кетті (Білім және еңбек, 1972, №6, 22).

ТЕЛШІТ е т. *Тел емізу, егіз қозыдай бірге ертіп жүру.* Мен ботамды ерітіп, Тел қозыдай *т е л ш і т і п* , Бағланбайдың үйіне Барар күнім бар ма екен? (Ғажайып бау, 86).

ТЕЛШІТУ *Телшіт етістігінің қимыл атауы.*

ТЕЛІ з а т. к ө н е. *Ерке-тотай, бұла, шолжаң. Т е л і* менен тентегін Түзетіп жөнге салады (Алпамыс, 67). Елді *т е л і с і* мен тентегінен танымa, ері мен серісінен таны деген (М.Мағауин, Аласапыран,

249). Ауыл ақсақалдары әңгімелеседі. Шер тарқатады. *Т е л і* мен тентекті тезге салады (Б.Омарұлы, Қаратерең., 26).

ТЕЛІМ¹ з а т. *Біреуге бөлініп берілген жер*. Өз *т е л і м і н* бітіре алмай жатқан Итемір ғана. Ол әлдеқашан жайғап тастар еді. Айша әжейдің телімі тағы бар (Жұлдыз, 1970, №4, 99). Зейнеткерлер қала ішімен саяжай *т е л і м д е р і н е* жүретін автобустарда тегін жүретін болды (Егем. Қазақст., 14.10.1992, 1).

ТЕЛІМ² з а т. к ө н е. э т н. *Сайланған ханның, көп жасап қайтыс болған қадірлі адамның киімінен алынатын ырым-үлес, сыбаға, тәбәрік; бөліс, талау*. *Т е л і м* сұрау, *т е л і м* алу – сол кісілер сияқты елжұртқа қадірлі, жақсы адам болайық деген ізгі ниеттерін білдіруі (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 115). Ханды кезек-кезек көтеріп, шашу шашылып болған соң, оның сырт киімдерін түгел шештіріп, хан сайлау кеңесіне қатысқандар «*т е л і м*» деп, бір-бір жапырақтан бөліп алады (Бұл да, 1, 129). Талап алып, Наурызбай, Малымды салдың *т е л і м г е*, Аямадың, Наурызбай, Басымды салдың өлімге (Жеті ғасыр., 1, 257).

Телім болды. *Быт-шыт болып, тентіреп кетті, қаңғырды; біреуге кіріптар болды*. Көрінгенге *т е л і м б о п*, Болмаймысың босқа қор. *Т е л і м б о л ғ а н* нашарға, Көрінгеннің бәрі зор (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 321).

Телімге түсті. *Бөлшектенді, тоз-тозы шықты*. Алаш ұлы осылай *т е л і м г е т ү с і п*, тентіреп кетеді деп кім ойлаған? (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 1, 7).

ТЕЛІМДЕУ *Телімде етістігінің қимыл атауы*. Жеміс өсімдіктерінің ескі мәдени сорттарын *т е л і м д е у* арқылы көбейтеді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1957, №5, 36).

ТЕЛІТ *Телі етістігінен жасалған өзгелік етіс*. Сен – темір де, мен – көмір, Еріткелі келгенмін. Екі еліктің баласын *Т е л і т к е л і* келгенмін (Қаз. дауысты Қазыбек: Ата салты., 38).

ТЕЛІТУ *Теліт етістігінің қимыл атауы*.

ТЕМІР: Темір балға. *Басы да, сабы да темірден жасалған балға*. *Т е м і р б а л ғ а н ы ң* басы көбінесе заводта темірден құйылады. Кейде ұсталар қолдан да жасайды (Шаңырақ, 104).

Темір келі. *Темірден жасалған келі*. Ағаш келіні қайың, қарағаш сияқты қатты ағаштардан ойып жасайды. Мұның темірден жасалған түрін *т е м і р к е л і* деп атайды (ҚСЭ, 5, 350).

Темір қазық. *Темірден жасалған қазық*. *Т е м і р қ а з ы қ* көбінесе ат арқандағанда не шатыр тіккенде пайдаланылады (Шаңырақ, 104).

Темір қанаттанды. *Қанаты қатайып, ұшуға жарады*. *Т е м і р қ а н а т т а н ы п*, енді-енді қанат-құйрығы жетіліп, талпынып отырған құстың иесі осы (К.Сегізбаев, Беласқан, 203).

Темір ошақ. *Темірден жасалған үш бұты бар ошақ*. – Ендеше, бұл кәдімгі қазан, қазанның оттан түсірілуі, *т е м і р о ш а қ* пен ожау (К.Ахметбеков, Егіз қала, 339).

Темір өзекті. *Өлмейтін, жаны сірі*. Шағын ауыл болса да *т е м і р ө з е к т і* ешкім жоқ, кейде осылай тосыннан қайғылы хабар таратады (М.Құмарбекұлы, Жер иесі, 6).

Темір торлы. *Темірден жасалған торы бар*. *Т е м і р т о р л ы* алақандай терезеден кептерлер қанат қағып өтті (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 135).

Темір төсек. *Қаңқасы темірден жасалған төсек*. Апам *т е м і р т ө с е г і н* маған беріп, өзі жақын ғана еденге жатты (Ғ.Мүсірепов, Қаз. солдаты, 77).

Темір шымылдық. с а я с. *Қырғи-қабақ соғыс кезінде Батыс елдері мен Шығыс елдерінің бір-бірімен экономикалық, саяси, мәдени қарым-қатынас жасаспауы*. Кеңес Одағында каратэнің өзімен тығылып, жасырын түрде жаттығады. Басқасы тұмшаланған *т е м і р ш ы м ы л д ы қ т ы ң* арғы жағынан бізге жете қоймайды (Қ.Олжай, Қанат байла., 149).

ТЕМІРАРБА з а т. к ө н е. ***Пойыз.*** Қоңырау соққан соң мен *т е м і р а р б а ғ а* барып, орын алып, отырып алдым («Түркістан» газеті, 439). *Т е м і р а р б а* біраздан соң жүріп кетті (Бұл да).

ТЕМІРҚҰС з а т. с ө й л. п о э т. ***Ұшақ.*** Зымыранға отырып тау аспаймын, *Т е м і р қ ұ с п е н* кей кезде санаспаймын. Бұл айтқаным – өз ойым, өз пікірім, Келіспесең келіспе, таласпаймын (Қ.Мырзалиев: Қаз. әдеб., 06.04.1973, 2).

ТЕНЕК з а т. ж е р г. *Су құюға арналған кең, әрі жалпақтау темір ыдыс; бак.* Қысқа, бірақ жалпақ, кең күбіні *т е н е к*, кей жерде мәтей деп атайды (Ана тілі, 02.10.2008, 4).

ТЕНТЕК с ы н. а у ы с. п о э т. *Тастан-тасқа соққан, ағыны қатты (өзен).* Бұлар емделіп жатқан сауықтыру орнының жанынан күндіз-түні күркіреп *т е н т е к* өзен ағып жататын-ды (Н.Ораз, Сиқырлы., 33).

ТЕНТЕКСУ *Тентексі етістігінің қимыл атауы.*

ТЕНТЕКСІ е т. *Тентек болғансу, сотқарланғансу.*

ТЕНТІРЕМЕ з а т. *Үй-жайы жоқ, қаланың әр жеріне жатып, күнін көріп жүрген панасыз адам; бомж.* Қаланың терімшісі мен *т е н т і р е м е с і н* тоқтатқанмен қыдырымпаз ағайынға тосқауыл жоқ еді (Қ.Ысқақ, Ақсу., 353).

ТЕҢ: Тең көтеру. о й ы н. *Екі жігіт теріс қарап тұрып, жоталарын тақастырады, қолдарының шынтақтарын айқастырады. Содан кейін бірін-бірі кезек-кезек көтереді. Т е ң к ө т е р у* ойынын балалар да кез келген жерде ойнай береді (Қ.Толыбаев, Бабадан., 130). *« Т е ң к ө т е р у»* ойынын кейбір күшті жігіттер екі иығына екі-екіден төрт адамды отырғызып та орындайды (Ойын-сауық, 169).

ТЕҢБІЛТОРҒАЙ з а т. з о о л. *Үлкендігі кәдімгі торғайдай, салмағы 18-23 г., құйрық-қанаты ұзын, басында айдары бар әдемі құс. Түсі жылтыр қара көкшіл, ашық қоңыр. Таулы жерді мекендейді. Жыл құсы* (Қазақс. әйелд., 1983, №12, 27).

ТЕҢБІЛШЕ з а т. з о о л. *Жас кезінде денесін теңбіл басатындықтан арыстанның күшігі теңбілше делінеді* (Қ.Қайым: Ана тілі, 03.04.1997, 8).

ТЕҢГЕ: Теңге ату. э т н. *Ат үстінде шауып келе жатып, биік бағанның басына ілінген күміс теңгені атып түсіру сайысы (ойыны). Т е ң г е а т у* – адамдардың, әсіресе жастардың қару ұстау өнері мен көзге атар мергендігін сынайтын ойын түрі (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 4, 86).

Теңге жасыру. э т н. о й ы н. *Ойын жүргізуші бір баланы сыртқа шығарып жіберіп, үйдегілердің біреуіне «бойыңа жасыр» деп теңге береді. Сырттағы бала келіп, әлгі теңгені табуы керек. Таппаса айып тартады. Т е ң г е ж а с ы р у* ойыны – балалар өзара бас қосқанда, үйде отырып ойнайтын ойын. Бұл ойын кей жерде «теңге жасыру» делінсе, кей жерде «сақина жасыру» делінеді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 4, 106).

Теңге салды. *Тұтқынның қол-аяғын байлап, сыртынан орап, екі-екіден теңдеп, көлікке артып алды.* Бас бағып, алыс тұрып Құсан сұмырай, Қарады соғыс жаққа көз айырмай. Еркешті *т е ң г е с а л ы п* жөнелгенде, Қуанды жауыз Құсан есі қалмай (И.Байзақов, Таңд. шығ., 1, 100).

ТЕҢГЕГҮЛ з а т. б о т. *Гүл күлтелері теңгеге ұқсас өсімдік.* Жазда шатырлы үйдің жанына *т е ң г е г ү л д і* саздың үстіне тігіп қойса деп армандайды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 132).

ТЕҢГЕЖАРЫМ з а т. к ө н е. *Әр түтінге салынатын салық түрі.* Осыдан бұрын хазіреттің зекет-мекетін бір сыпырып еді, патша ағзамның түндік салығы – *т е ң г е ж а р ы м ы* да жиналған (Ж.Молдағалиев, Алғ.қоңырау, 16).

ТЕҢГЕРІМ з а т. э к о н. *Бір-біріне байланысты іс-әрекеттер (мыс. кіріс пен шығыс) көрсеткіштерінің салыстырмалы есебі, арақатынасы; баланс* (Бекітіл. термин., 80).

ТЕҢДЕ... 2. а у ы с. *Теңгеру, теңестіру. Т е ң д е й т і н* тарих өзі дұрыстығын Әр сәті ғасырға тең жұмысты күн (Ж.Смақов, Мың махаббат., 42).

ТЕҢЕЛУШІ з а т. *Тең келетін, қатарласушы.* Бүгінде совхозда оның қатарына *т е ң е л у ш і л е р* ондап саналады (Лен. жас, 06.01.1976, 1).

ТЕҢЖІП... Ауыр теңдерді түйенің қос бүйіріне қатар апарып қояды да, *т е ң ж і п т е р д і* лезде ілмектей салады (Қ.Жұмаділов, Таңғ. дүние, 72).

ТЕҢСЕЛІҢКІРЕУ *Теңселіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢСЕРІЛ е т. *Төңкерілу, қопарылу.* – Солай емес пе, ә, жеңеше! – деп бар денесімен *т е ң с е р і л е* рюмканы қасында отырған Мәдинаға тосты (К.Жүнісова, Қимаймын., 153).

ТЕҢСЕРІЛУ *Теңсеріл етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢШЕ[1] з а т. *Кішкентай тең.* Тереңнен барып тер гауһар, Ақыл мен білім қосылып! Қамалап келген қардарға Көрінсін *т е ң ш е ң* шешіліп (Жеті ғасыр., 2, 374).

ТЕҢШЕ² е т. *Екі нәрсенің көлемін, мөлшерін, салмағын теңестіру.*

ТЕҢШЕГІШ з а т. т е х н. *Ыстық бөлмеге суық ауа айдағыш құрал; кондициенер.* Қатты терлеп келіп ауа *т е ң ш е г і ш т і ң* алдына тұра қалу жүрек қызметі нашар адамдар үшін қауіпті (Жас-ай, 2010, №4, 31).

ТЕҢШЕЛ *Теңше етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Таразы басы *т е ң ш е л м е й*, дүние бір жағына ауып тұр (Жас алаш, 24.11.2009).

ТЕҢШЕЛЕ е т. с ө й л. *Салыстыру, салғастыру.* Жақсылық жамандықпен *т е ң ш е л е д і*, Кім жүйрік, кім шабан екшеледі. Сатайдың сақасы өрде жатыр, Оны да көрген дұшпан сескенеді (Құланаян Құлмамбет, Сөзімнің., 106).

ТЕҢШЕЛУ *Теңшел етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢШЕЛІМ з а т. ж а ң а. *Радиоқабылдағыштың не саз аспабының құлағын бұрау арқылы оны белгілі бір күйге келтіру ісі; настройка* (Бекітіл. термин., 80).

ТЕҢШЕУ¹ е т. ж а ң а. 1. *Саз аспабының ішегін босату не тарту арқылы оны қажетті дауысқа келтіру.* 2. *Қажетті радиотолқынды ұстау үшін радиоқабылдағыштың құлағын бұрап келтіру; настроить* (Бекітіл. термин., 80).

ТЕҢШЕУ² *Теңше етістігінің қимыл атауы*

ТЕҢІЗ: Теңіз арыстаны. з о о л. *Ескекаяқтылар тобына жататын, ірі денелі теңіз жануары. Олардың негізгі тағамы – балық. Т е ң і з а р ы с т а н д а р ы* көктем мен жазда Калифорния жағалауларында, Жапон теңізі аралдарында мыңдап жатақтар құрады (Су асты. тіршілік, 93).

Теңіз жұмыртқасы. б о т. *Марқакөл жағалауындағы қойнау-қойнауларда өсетін, тамыры жоқ, домалақ өсімдік.* Айтпақшы, олар осы қойнаудан «*т е ң і з ж ұ м ы р т қ а с ы*» деп аталатын домалақ, тамыры жоқ, майлы сұйық нәрседен тұратын өсімдік тапқан. Жергілікті тұрғындар осы өсімдікті ауырған жерлеріне жағып, ревматизмнен емделеді екен (Марқакөл, 38).

Теңіз жыланы. з о о л. *Теңіз суларында тіршілік ететін, екі жағы жабысыңқы, жалпақ құйрықты, аса улы ала жылан. Т е ң і з ж ы л а н д а р ы н ы ң* бәрі жемін уымен өлтіріп, балықтарды және басқа да теңіз жануарларын қорек етеді (Су асты. тіршілік, 68).

Теңіз кептері. з о о л. *Кептердің теңіз жағасында тіршілік ететін түрі.* Бұлар қоқиқаз, бірқазан, ақ құтан, *т е ң і з к е п т е р і*, сарыторғай, қызыл аяқ балшықшы, шыпылдақ және басқалар (Қорғалжың, 23). Қоқиқаз, *т е ң і з к е п т е р і*, бізтұмсық, бірқазан, шүрілдек, басқа да құстар еш өзгеріссіз біздің заманымызға дейін жетті (Қорғалжың, 44).

Теңіз қарлығашы. з о о л. *Теңіз жағалауларында тіршілік ететін, құйрығы айыр, тұмсығы қызыл құс.* Орыстың натуралист жазушысы С.Т.Аксаков оларды *т е ң і з қ а р л ы ғ а ш ы* немесе қызылтұмсық деп атайды (Қорғалжың, 80).

Теңіз құндызы. з о о л. *Теңіз молюскаларымен қоректенетін, терісі бағалы жануар; калан. Т е ң і з қ ұ н д ы з ы н ы ң* терісі жұмсақтығымен, биязылығымен, беріктілігімен, қалыңдығымен, әдемілігімен ерекшеленеді (Лен. жас, 24.10.1985, 4). *Т е ң і з қ ұ н д ы з ы* терісінің өте айрықша әдемілігі мен бағалылығы олардың толық жойылып кетуіне әкеліп тіреді (Лен. жас, 24.10.1985, 4).

Теңіз мысығы. и х т и о л. *Теңіздерде тіршілік ететін, скат сияқты балықтардың бір түрі. Т е ң і з м ы с ы ғ ы* кең таралған – Қара және Азов теңіздерінде, Африка мен Еуропаның батыс және солтүстік жағалауларында кездеседі (М.Жұмалиев, Балықтар., 67). *Т е ң і з м ы с ы ғ ы* өте сақ келеді, әйтсе де күтушілеріне тез үйреніп кетеді (Соц. Қаз., 16.06.1972, 4). *Т е ң і з м ы с ы ғ ы н ы ң* етінен, майынан медициналық әртүрлі май әзірленеді (Лен. жас, 24.10.1985, 4).

Теңіз шошқасы. з о о л. *Теңізде тіршілік ететін, кішірек келген, жалпақ тұмсықты жануар.* Ежелгі инктер *т е ң і з ш о ш қ а л а р ы н* қоректену үшін қолға үйреткен, ал қазіргі кезде бұл жануардың асқа қатысы жоқ (Тірі табиғат, 90). *Т е ң і з ш о ш қ а л а р ы* еріксіздікке, бейбітшіл және қолға жеңіл үйренеді (Тірі табиғат, 90). Ол *т е ң і з ш о ш қ а с ы* ма, не болмаса кәдімгі тышқан ба – оншасы бұларға мәлім емес (Жалын, 1974, №6, 42).

ТЕҢІЗШІЛ с ы н. *Теңізге баруды, теңізге шығуды ұнататын, теңізқұмар (адам)* (Ә.Сараев, Тосқауыл, 47).

ТЕҢІЗШІЛІК з а т. *Теңізде қызмет етушілік, теңізге шығушылық.* – Ой мақтаншақ мұрныңды сүртіп алсайшы. Сені *т е ң і з ш і л і к к е* алып қайтсін («Балдырғанның» базарлығы, 127).

ТЕПЕ¹ з а т. к ө н е. *Жер өлшеу мөлшері; бір тепе екі жарым шаршыдай жер.* Бесеуіне бірдей сол Алтын Емел бойынан, өзеннің құмды жағасынан әрқайсысына бір *т е п е* басыбайлы жер берілсін деп бұйрық алды (І.Есенберлин, Алмас., 170).

ТЕПЕ² з а т. т е х н. *Техникалық, музыкалық және есептеу құралдарының басқан кезде механизм іске кірісетін тілшігі немесе түймесі* (Бекітіл. термин.).

ТЕПЕ³ з а т. ж е р г. *Қи, уатылған көң.* Қалған *т е п е н і* де есек арбаға тиеп, қораның сыртына айнала берген кезде шағылдың қиясынан түйе жетелеген аттылы баздың аузына қарай бұрылды (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 202).

ТЕПКІЛЕН е т. *Астындағы атын қайта-қайта тепкілей беру.* Аттардың жел жағында бол. *Т е п к і л е н б е.* Қамшымен қаймақтап сипа да отыр (Ж.Кәрменов, Ғашық., 149).

ТЕПКІЛЕНУ *Тепкілен етістігінің қимыл атауы.*

ТЕПСЕҢ з а т. г е о г р. *Таудың үстіндегі немесе оның қия бетіндегі шағындау келген түзең жер.* Жаңбыр жауғанда не жусататын кезде қия беттегі жылқыны *т е п с е ң г е* айдап салады (Н.Қазыбеков, Дала., 53).

ТЕПСЕҢДІ с ы н. *Тепсеңі бар, тепсең болып келген (жер).* Бойлауық бәйтеректің аясында Көрінген жетіп келсем қарасынға. Тау-тау ғып іскірт үйіп пішеншілер *Т е п с е ң д і* отыр екен даласында (Т.Жароков, Нарын, 64).

ТЕПСЕҢДІК з а т. с ө й л. *Тепсең жер.* Томпиып-томпиып жатқан қоянжон, іркіс-іркіс шағыл құм төбелерінің арасындағы жазық, жұмсақ *т е п с е ң д і к т е* бұйыққан бес қанат кішкене боз үйдің түндігінен түтін тіп-тік шығады (М.Айымбетов, Құмөзен., 17).

ТЕПСІНДІ с ы н. п о э т. *Тулаған, мөңкіген.* Шапшып, айқайсыған *т е п с і н д і* толқын сыздап ала жөнеледі (Жұлдыз, 1975, №4, 166).

ТЕПТЕР з а т. *Ресей аймағында тіршілік ететін аз тайпалардың бірі.* Әр жер-әр жерде ғана башқұрттардан жер жалдап алып, егін салып, қарағай кесіп кәсіп қылып жүрген мешерлер, *т е п т е р л е р*, бобылдар кездеседі (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 202).

ТЕПТІК... Үстінде *т е п т і к т е н* тіккен көйлегі бар (Ә.Нұрпейісов, Ымырт, 201).

ТЕПШІ... Сұр тастың үстінде қара қазан қайнап жатты. Сазарған бет біртебірте *т е п ш и* бастады (Т.Әлімқұлов, Телқоңыр).

ТЕПШІТ е т. *Жетілдіру, жақсарту.* Шәкең жастайынан-ақ бапкерлік пен құсбегілікті қатар ұстаған, өзі сүйген өнерін *т е п ш і т п е с е*, апшытып көрмеген адам (Туған жер., 124).

ТЕПШІТУ *Тепшіт етістігінің қимыл атауы.*

ТЕПІРЕШ з а т. *Қорлық, азап.* Жетім Жамал тоқалдыққа сатылған, *Т е п і р е ш т і* көрген күндес қатыннан. Қойнына алып Қожағұл шал жататын, Сабадай боп күнге көннен қатырған (І.Жансүгіров, Шығ., 170). Мұндай *т е п і р е ш т і* бұрынды-соңды көрмеген Кербұғы арпалысып, шығар саңылау іздеді (О.Бөкеев, Қайдасың., 123).

Тепіреш көрді. *Қиянат шекті, соққы жеді.* Көзінің еті өсіп кеткен әбден, бір *т е п і р е ш к ө р м е й* одан құтылар түріміз жоқ (С.Досымов, Директор., 13).

ТЕРАПЕВТИКАЛЫҚ с ы н. *Терапевтикаға қатысты, терапевтикаға тән.* Одан айықпасаңыз, түрлі *т е р а п е в т и к а л ы қ* ем қолданыңыз, - деген ақыл-кеңес берді (М.Құдайқұлов, Құпия., 100).

ТЕРБЕУШІ з а т. *Бір нәрсені тербеген адам. Т е р б е у ш і с і* де, тербетілушісі де міндетін ұмытқан соң, алтыбақан ән сазына берілгендей, баяу ғана ырғатылып тұр (М.Мағауин, Қиянда., 111).

ТЕРГЕУ: Тергеу сөздер. л и н г в. *Бір нәрсенің атын тура айтуға тиым салынған сөздерді басқа сөздермен ауыстырып қолдану арқылы жасалған сөздер (табу). Т е р г е у с ө з д е р* – мәндес сөздерді (синонимдерді) туғызу тәсілдерінің бір түрі (Б.Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі, 86).

ТЕРЕЗЕЖАПҚЫШ з а т. *Терезені жауып тұратын сәндік бұйым; жалюз.* Бәлкім, мына *т е р е з е ж а п қ ы ш т ы* да өзің ілген шығарсың? (Қ.Жиенбай, Даңқ., 19).

ТЕРЕЗЕПЕРДЕ з а т. *Терезені іш жағынан жауып тұратын, шілтерлі перде.* Үнемі ашық тұратын *т е р е з е п е р*

д е с і н де төмен түсіріп, қымтап тастады (Қ.Жиенбай, Таңд., 1, 442).

ТЕРЕКТІ... Біздің ауылдың жотасы қыр-қыр, бірінен бірі биік, жықпыл-жықпыл тастары мол, қайыңды, үйеңкілі, *т е р е к т і* үлкен таудың батыс бетін іргелей мекендеген (Ә.Омарбаев, Кәрлен кесе, 120).

ТЕРЕҢДЕТІҢКІРЕ е т. *Тереңдете түсу, дамыту.*

ТЕРЕҢДЕТІҢКІРЕУ *Тереңдетіңкіре етістігінің қимыл атауы*. Сонда да Тарғын образы әлде де *т е р е ң д е т і ң к і р е у д і* тілейді (М.Қаратаев, Туғ. әдеб., 67).

ТЕРКӨЙЛЕК з а т. с ө й л. ***Мәйкі*** (Лен. жас, 07.01.1970).

ТЕРЛІК за т. ж е р г. *Малға шөп шашатын қоршау.* Қыстау жанындағы *т е р л і к т і ң* алдында тұрған Қаhарман мұны көріп бері аяңдады (Қаз. әдеб., 15.03.1985, 5). *Т е р л і к* ішіне шашылған шөп бастапқыда аздау боп көрінді (Бұл да).

ТЕРМЕ... Тәжірибелі малшылар ділбас, *т е р м е* , мүйізкөк, қоскіндік сияқты түйе ауруларын өз қолдарымен емдей алады (Лен. жас, 03.02.1979). Інгендердің қысыр қалуына қандай себептер бар? Біріншіден, інгендердің *т е р м е* болуы. Түйе боталағанда күн желкем, салқын болса оның жыныс органында *т е р м е* пайда болады (Ленин. жолы, 15.11.1968, 3).

Терме алтын. *Үзік-үзік етіп, әр жерге бекітілген алтын.* Тебінгісі *т е р м е а л т ы н*, Құйысқаны құйма алтын (Қ.Толыбаев, Бабадан., 105).

Терме басқұр. э т н. *Теру тәсілімен тоқылған түксіз басқұр.*

Терме кілем. *Теріліп тоқылған кілем.* Кілемнің қазақ арасына көп тараған түрлері: масаты кілем, қалы кілеме, тақыр кілем, түкті кілем, бұхар кілем, *т е р м е к і л е м*, түрікмен кілем, парсы кілем, араб кілем т.б. (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 53).

Терме үй... Қазіргі кездегі әдеби тіліміздегі «киіз үй» Қазақстанның әр өңірінде әр түрлі атала береді. Мәселен, ағаш үй (Ақт., Түр., Орал обл.), қара үй (Қызылорда обл.), *т е р м е ү й* (Орынбор обл.) (Ана тілі, 14.02.1991, 5).

ТЕРМЕЛЕН *Термеле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Сырланған уық пен сыланған керегеге, шашақталған баулар мен *т е р м е л е н г е н* таңғыштарға, зерленген туырлық пен оймышталған үзікке ши дегеніңіз ерекше әр беріп, үйлесіп тұрады (Лен. жас, 23.11.1972, 3).

ТЕРМЕЛЕНУ *Термелен етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРМЕЛЕТ... Пірімбек те шешен екен. Мақалдап-мәтелдеп, *т е р м е л е т і п* жібереді (Т.Әлімқұлов, Көкек айы, 12).

ТЕРМЕЛІ: Термелі құйысқан. *Теріліп, әдемілеп жасалған құйысқан.* Құйысқан үлгі мәнеріне орай: құр құйысқан, былғары құйысқан, түймелі құйысқан, *т е р м е л і қ ұ й ы с қ а н*, үзбелі құйысқан деп атына сай айтылады (Ата салты., 104).

ТЕРМЕШІ з а т. *Алаша, құр, желбау тоқудың шебері; терме тоқушы*. Зылипан әпкеміз шебер *т е р м е ш і* еді. Мүмкін сондықтан болар, ол кісі әшекейлеген киіз үй аулымыздағы үйлердің ең сәндісі болатын (Біздің әулет, 72).

ТЕРМЕШІЛІК з а т. *Терме өнерімен айналысушылық.* Қазақ қолөнері ішінде киіз үйдің кереге, уық, шаңырағын жасау, түрлі ою-өрнектер салу, тоқымашылық, *т е р м е ш і л і к п е н* айналысу кең өріс алған (Мәдениет және тұрмыс, 1983, №4, 17).

ТЕРМИНДЕН е т. *Термин болған, терминдік қызмет атқарған.* Дегенмен бұл стильде де көптеген жаңа ұғымдарды білдіретін *т е р м и н д е н г е н* сөздер жоқ (Р.Сыздықова, XVIII-XIX ғ. қаз. әдеб. тіл., 115).

ТЕРМИНДЕНУ *Терминден етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРМИНКОМ з а т. *Терминологиялық комитет.* Қысқасы, *т е р м и н к о м н ы ң* жылма жыл шығаратын «Олай емес, былай сөйле» түсіндірме сөздігі дайын (А.Мархабаев, Ғарыштағы., 114).

ТЕРМИНШІ з а т. *Терминмен айналысушы, термин жасаушы.* Мен В.И.Ленин шығармаларын қазақ тіліне аударатын редакцияның *т е р м и н ш і л е р і м е н* тығыз байланыс жасадым (Ә.Қарағұлов: Ана тілі, 11.06.1991, 6).

ТЕРМІШТЕ е т. с ө й л. *Бір-бірден теру*. Демнің арасында былғап үлгерген бірлі-жарымды көзіне түскен құмалақтарды қолымен *т е р м і ш т е п* шетке алып тастады (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 250).

ТЕРМІШТЕУ *Терміште етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРСЕК з а т. *Тері-терсек қос сөзінің екінші сыңары*. Тері киіп, *т е р с е к* төсеніп өскен намысқой жігіт (Ә.Кекілбаев, Үркер, 256).

ТЕРТЕДЕЙ с ы н. с ө й л. *Тәртедей ұзын, сыриған*. Өзі де Петр патшаға ұқсап, *т е р т е д е й* аяғына қара санын қаптыра ұзын қоныш етік киіп алыпты (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 122).

ТЕРТЕСІЗ с ы н. *Тәртесі жоқ, тәрте болмаған*. Атқа атшөлке кигізіп, *т ә р т е с і з* жегеміз (Қаз. диал. сөзд., 47).

ТЕРУШІСІЗ с ы н. *Әріп теретін адамсыз*. Алайда әріп *т е р у ш і с і з*, кітап басушысыз ол тағы да кітап болмайды (Сен және сенің., 88).

ТЕРІ: Тері бұлау. *Теріге орап, терлетіп емдеу*. Жел-құз ұстаған, суық тиген адамға *т е р і б ұ л а у*, құм бұлау жасалады (Қаз. этнография., 1, 274).

Теріге салу. *Ауыру адамды, жаңа сойылған қойдың (ешкінің) терісіне орап, ауруынан сауықтыру.* Ертеде қазақ емшілері бұлаулау, шету, құяң үзу, уқалау, *т е р і г е с а* л у, жынға малу секілді тәсілдермен ауруларды сауықтырған (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 109).

Тері илеу. *Малдың, аңның терісін илеп, өңдеу, жұмсарту*. *Т е р і и л е у* тәсілін қазақ әйелдері жетік меңгерген (Қ.Толыбаев, Бабадан., 225). Сондықтан әйелдер *т е р і и л е у* әдісін жетілдірген, оны шеберлікпен іске асырып отырған (Қ.Толыбаев, Бабадан, 234). Олардың негізгі кәсіптері – *т е р і и л е у*, одан киім тігу (Халифа Алтай, Алтайдан., 108).

Тері илеуші. *Теріні илеген адам.* Жайдақ тай мініп жарысқан балалар, құрт қайнатқан әйелдер, өрмек тоқыған қыз-келіншектер, *т е р і и л е у ш і л е р* қаймағы бұзылмаған нағыз қазақы тірлікті паш етеді (Халифа Алтай, Алтайдан., 155).

Тері өңдеу. *Мал терілерін илеп, бояп, өң беру өнері*. ≈ *Т е р і ө ң д е у* – ертеден келе жатқан, жақсы дамып жетілген өнер.

Терісі тар... *Т е р і с і т а р* адам – ашушаң адам (Қаз.әйелдері, 1983, №11, 13).

Тері туберкулезі. *Туберкулез ауруынан терінің зақымдануы.* Туберкулез аурулары өкпе туберкулезі, сүйек туберкулезі және *т е р і т у б е р к у л е з і* болып үш топқа бөлінеді (Жетісу, 07.06.2001, 8).

Тері тымақ. *Теріден тігілген тұмақ*. Олар келе жатса, таудың етегінде үстінде жыртық тоны, басында *т е р і т ы м а ғ ы* бар, ұсқынсыз бір адам бес-он қойды бағып жүр екен (Ғажайып бау, 104).

Тері шалбар. *Теріден тігілген шалбар*. Мысалы, түлкі тұмақ, тайжақы, қасқыр ішік, *т е р і ш а л б а р* бұл күндері жоқтың қасы (Қаз. әдеб., 18.02.1977, 4).

ТЕРІМ з а т. п о л и г р. *Машинамен, компьютермен баспа әріптерін теру ісі (набор).*

ТЕРІМШІ з а т. *Қолжазбаны баспа әріптерімен теретін адам.*

ТЕРІС: Теріс арқау. *Жол-жол болып, қазтаңдайланып көрінетін тоқыма өрмек.* Әжем түйе жүнінен шекпен тоқып беретін. Алыстан қарағанда жол-жол болып, қазтаңдайланып көрінетін. Оны өзі *т е р і с а р қ а у* дейтін (Н.Қозыбеков, Дала., 24). Өстіп *т е р і с а р қ а у* етіп тоқып, оған тықыр қара барқыттан дөңгелек жаға салып тіккен шекпені кімге болса да жараса кетуші еді (Бұл да).

Теріс оқу. *Ескі наным-сенім бойынша молдалардың сиқырлы оқу арқылы біреулерге зиянкестік жасауы (ауырту, жады ету т.б.)* (Ә.Нәбиев, Бейтаныс., 20).

ТЕРІСАЗУ з а т. э в ф. *Қасқыр.*

ТЕРІСАЯҚ з а т. з о о л. *Домалақтау келген, қара түсті үйрек.* Жұмыртқаны тани кеттік. *Т е р і с а я қ* үйректікі. Қаздікі дерсіз, үйрек сан қилы болады ғой, бірде-бірінің жұмыртқасы *т е р і с а я қ т і к і н е н* үлкен емес (Ж.Орманбаев, Тұзақт, 5). Айнакөл аққуға толы болса, Сарыкөл, Бесшалқар мүйістері қасқалдақ, кегер, *т е р і с а я қ*, уар, қоңыр сұқсыр, көкбас үйректерге толы (Лен. жас, 17.12. 1976, 3).

ТЕРІСБАҚАЙ с ы н. *Кері, қисық, теріс (іс, қылық).* Отызыншы жылдары қызылдардың *т е р і с б а қ а й* ісінен Жетісу жерінің халқы жаппай ашаршылыққа ұшырады (Жетісу, 12.06.88).

ТЕРІСБАҚАЙЛЫҚ з а т. *Бұра тартқандық, асырасілтеушілік.* Бұл да қазақы *т е р і с б а қ а й л ы қ т а н* пайда болған қылық еді (Қ.Толыбаев, Бабадан., 66).

ТЕРІСКЕЙЛЕТ е т. *Малды теріскейге жаю; теріскеймен жүру.* Екеуі күнгейлетпей, *т е р і с к е й л е т т і* (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 145).

ТЕРІСКЕЙЛЕТУ *Теріскейлет етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРІСКЕЙЛЕУ с ы н. *Бір нәрсенің сәл ғана теріскей жағы.* Сәл *т е р і с к е й л е у* өңірінде адамның екі көзі тәрізді жарқырап Аққөл мен Шойынды-көл көрінеді (І.Есенберлин, Шығ.жин., 9, 380).

ТЕРІСКЕНДІ с ы н. *Теріскен өскен, теріскені мол.* Таң рауандап, төңірек алакеуім тартқанда ол Айдарлының жыңғылды, *т е р і с к е н д і*, шеңгелді кішігірім төбе-төбелерінің арасында қараңдап жалғыз кетіп бара жатты (М.Қуанышбаев, Тайталас, 86). Тіпті көкжиеккке дейін бұл даланы қой жасырған үйірім-үйірім, арал-арал бүргенді, жүзгенді, *т е р і с к е н д і*, жантақты тоғай басқан (Окт. өрендері, 244). Құмның жоталары сексеуілді, ойпаттары жусанды, ебелекті, келіншекбозды, селеулі, қоянсүйекті, *т е р і с к е н д і* болып келеді (Лен. жас, 31.01.1973, 1).

ТЕРІСТЕМЕ з а т. ж а ң а. *Бір нәрсені теріске шығарған жазбаша іс қағазы.* Мәдиновқа қатысты *т е р і с т е м е н і* дұрыс бермепсіңдер депті (Жас Алаш, 23.04.2009). Роскосмос Талғат Мұсабаевтің «KazSat-қа» қатысты айтқан әрбір сөзіне *т е р і с т е м е* жасап, шүйіккен болатын. Расында, нақты деректерге келгенде Т.Мұсабаевтың пікірі негізсіз емес еді (Жас алаш, 15.12.2009).

ТЕРІСТЕМПАЗ с ы н. *Теріс деп тапқыш, теріске шығарғыш.* Ол өзгенің айтқанын ілікке асырғысы келмейтін, мейлінше *т е р і с т е м п а з*, өзімшіл адам еді (Ж.Ахмади, Айтұмар, 76).

ТЕРІСТЕУ... Мұнысы қостау екенін, әлде *т е р і с т е у* екенін өзге түгіл өзі де аңғара алмады (Т.Иманбеков, Тұт ағашы., 50).

ТЕСКІ з а т. қ. ө н е р. *Бір нәрсені тесетін құрал.* Іскенже, үгіндірік, *т е с к і*, безеубас, бәрбі, қашау, үскі, шөпшіктер бірен-саран суреттерден ғана көзге түседі (С.Қасиманов: Қаз. әдеб., 18.02.1977, 4).

ТЕСІКШЕ с ы н. *Кішірек келген тесік, кішкентай тесік.* Бөгде адамды онда кіргізбейді. Темір есіктің дәл орта тұсында адам басы сияр-симас *т е с і к ш е с і* болады (Б.Соқпақбаев, Таңд., 254). Сөйткенше болмады, есіктің орта тұсындағы төрт бұрышты *т е с і к ш е* әрмен қарай ойылып, ашылып кетті (Бұл да).

ТЕСІМҚАРТА з а т. ж а ң а. *Электрлі есептеу машинасының (ЭВМ) бір шеті тесілген қәртішкесі; перфокарта.*

ТЕСІР з а т. б и о л. *Жан-жануарлар терісінде, өсімдіктер денесінде болатын, ағза дем алатын кішкентай тесік, саңлау (пора).*

ТЕСІРЛІ с ы н. *Тесірі бар (поралы).*

ТЕТКУ... Т.Әлімқұловтың «Телқоңыр» повесі бізге тіл сонылығымен ұнайды. Әшейінде ойға келмейтін, оқығанда барып еске түсетін қайсыбір сөздер бұл повесте жаңаша құлпырып көрінеді. Мысалға, сапы, селебе, жолым, кіді, пайлау, бітене, *т е т к у*, қитығу, нойыс, көзқарасты, қодірен, шөре-шөре, ыстыққаумет, құмарпаз секілді сөздер мағыналығымен, әдемі қолданылуымен оқушыны елең еткізеді (Жұлдыз, 1972, №5, 206).

ТЕТІК с ы н. ж е р г. *Дені сау, қуатты, тың.* Құсының бойы таза, дені *т е т і к* (сау) сияқты (М.Әуезов, Шығ. жин., 11, 92). Сыздық құсының бойынан зор шабыт, қапысыз бапқа қоса денінің *т е т і к* екенін таныды (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 105).

ТЕТІР: Тетір пышақ... *Т е т і р п ы ш а қ* – етікшілер етіктің ұлтанын тегістегенде қолданатын, басы қысқа, қиғаш пышақ (Пионер, 1983, №2, 29).

ТИ: Тие берсін. *Аруақтарға себі тисін д.м. тілек.* Екеуі беттерін сипасып, шелпектен «*т и е б е р с і н*» айтып ауыздарына салды (Жұлдыз, 1972, №6, 127).

ТИДЕҒАШ з а т. э т н. *Сүтті айырықша жылдам ұйытатын, ашуы қатты мәйекті «тидеғаш» деп атайды* (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 116).

ТИЕЖАҚ с ы н. ж е р г. *Тиесілі, тиісті.* Онда *т и е ж а қ* ақшаның 30%-ін салымға аударып отыру керек (Егем. Қазақст., 27.02.1992, 1).

ТИЕК з а т. к ә с і б. *Қақпанның екі жақтауын тіреп тұратын ағаш (тетік).* Түндікшені әлде не басып кетсе болды, *т и е к* ағытылып қақпанның қос жақтауы шарт етіп қыса қояды (Д.Досжанов, Зауал, 133). Қақпанның түңлігі мен *т и е г і н* алып, ізге біржола түсейін деп, кейін қарай жүрдім (Жалын, 1972, №6, 68).

ТИОДОЛИТ з а т. г е о д. *Жердің көлденең және тік бұрышын өлшейтін құрал.* Ахметбек қолына *т и о д о л и т* алып, екі күндей жотаның геодезиялық

белгілерін қартаға енгізді (І.Есенберлин, Махаб. мейр., 187).

ТИРАЖДА е т. с ө й л. *Тиражын (санын) көбейту*. Сауда дүкенінде жыртық бәтеңкені ешкім алмайтын болса, жыртық «жырды» неліктен *т и р а ж д а й м ы з* (Қаз. әдеб., 31.10.1986, 15).

ТИРАЖДАУ *Тиражда етістігінің қимыл атауы.*

ТИЫН: Тиын салу. э т н. *Алаңға тиын салып ойнайтын ұлттық ойындардың бір түрі.* Тек ашық алаңдарда ғана ойналатын ақсүйек, соқыртеке, түйе-түйе, қасқұлақ, *т и ы н с а л у*, ақбайпақ, ақшамшық, көрші, шалма, шертпек, қарамырза, сиқырлы таяқ т.б. ойындар шыққан (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 9).

Тиын сауды. *Сатып, тиын етті, тиын жасады.* Қауын-қарбызды көгендегі қозы-лақтай ғып тізіп, тоқал тамның көлеңкесінде *т и ы н с а у ы п* отыратын жарықтық (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 133). – Оқымасаңдар біз сияқты сауда жасап, өмірбақи *т и ы н с а у ы п* өтесіңдер, - деді Бибігүл (Ә.Байбол, Теміржол., 51).

ТИЫШСЫЗДАУ с ы н. *Тынымсыздау, мазасыздау* (XX ғ. бас. қаз. ақын. шығ., 107).

ТИІМСІЗДЕУ с ы н. *Тиімділігі шамалылау, пайдасы аздау*. Саймасай өткен ұзынша төбенің сыртындағы жол жоғары қарай жылжығанға ыңғайлы болғанымен, төмен қарай қозғалғанда *т и і м с і з д е у* (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 168).

ТИІН: Тиін бөрік. *Тиіннің терісінен тігілген бөрік*. Әлгінде ғана бір-бірін көруге ұялғандай *т и і н б ө р і к*, суыр бөрік, көртышқан бөрік, борсық бөріктер маңдайдағы он сегіз көзді милықтата бүркеп алыпты (Қ.Ысқақ, Ақсу., 479). Әлгінде ғана күлісіп отырған *т и і н б ө р і к*, пұшпақ бөрікті осы орданың игі жақсылары енді бір-бірінен ұялғандай үнсіз қалған (К.Жүністегі, Едіге, 250).

Тиін ішік. *Тиін терісінен тігілген ішік.* Шешесі бұның қыс киетін жылы *т и і н і ш і к*, жарғақ шалбар, түлкі тымағын алып беріп жатыр (С.Елубай, Ақ боз., 33).

ТОБАҚАБЫЛ з а т. *Қонақтардың амандық-саулық сұрасу дәстүрі.* Осылай дәстүр бойынша жасалған қысқа ғана *т о б а қ а б ы л д а н* кейін қонақтарды түсіретін үйлеріне бөліп-бөліп алып кетті (Ғ.Мүсірепов: Қаз. әдеб., 02.02.1979, 3).

ТОБАРСЫҢҚЫРА е т. *Аздап тобарси түсу, кебіңкіреу, құрғаңқырау.* Жер *т о б а р с ы ң қ ы р а п* қалыпты (Ә.Нұршайықов, Махаб. жырл., 446).

ТОБАРСЫҢҚЫРАУ *Тобарсыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТОБЫҚ: Тобық жұтқандай. *Сілейіп тұрған, үнсіз.* Мелс мұғалім *т о б ы қ ж ұ т қ а н д а й* бәрібір үнсіз (Ә.Асқаров, Өр Алтай., 16).

ТОБЫЛҒЫ: Тобылғы майы. *Емдік үшін тобылғыдан арнайы алынған май.* Сол сияқты тобылғыны жаққанда пайда болатын майды *т о б ы л ғ ы м а й ы* деп атап, оны жылы күйінде адамның тері ауруына қарсы пайдаланған (Қаз. этнограф., 1, 50).

ТОБЫРҒА з а т. к ө н е. *Барабанның бір түрі; ұрмалы саз аспабы*. Кернейлер барылдап, шиқылдап, жылап-зарлап, барабан, *т о б ы р ғ а л а р* дүрсілдеп, тарсылдап жорыққа шығуға тағы белгі берді (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 434).

ТОБЫРЛЫ с ы н. *Топ-топқа бөлінген, топтасқан*. Ононның биік жағасынан басталып, қиырға жол асқан ұлы даланың үсті *т о б ы р л ы* ел, лек-лек әскер қолына толған (Е.Тұрысов, Темірлан, 141).

ТОБЫРШАҚ з а т. ж е р г. *Қолынан еш нәрсе келмейтін, қорғансыз тобыр*. Ел қызды сойыл сүйреп келгеніне, Қорқытып жеңіп алам дегені ме? Жан қалмай Ескененің руынан, Бұл елді *т о б ы р ш а ғ ы* көргені ме? (И.Байзақов, Таңд. шығ., 1, 194).

ТОБЫРШЫ з а т. *Тобырмен бірге жүретін, тобырды ұнататын адам* (И.Байзақов, Құралай, 217).

ТОБЫРШЫҚ з а т. *Ұзындығы бармақтай ағаш тиектің ортасы қыналып, ірге баудың бір ұшына тігіледі. Құсбегілер осы тиекті тобыршық деп атайды* (Ж.Бабалықов, Қырандар, 66).

ТОБЫРШЫЛДЫҚ з а т. *Тобыр болып бірігушілік, топқұмарлық.* Қазақтың Абайды ашындырған бір мінезі – білместік, білгеннің тілін алмастық, *т о б ы р ш ы л д ы қ* (З.Қинаятұлы, Көшпенді., 104).

ТОҒА е т. к ө н е. *Жанасу, жақындасу.* Ертедегі адамдардың ұғымында Үркер маусым айы туғанда бірге *т о ғ а п*, сосын жерге түседі (М.Етекбаев, Таутекелі., 195). «Үркер *т о ғ а д ы*» деп үркер мен айдың жанасуын айтады (Соц. Қаз. 23.09.1987, 3).

ТОҒАЙЛЫҚ з а т. *Тоғай (ағаш) өскен жер.* Қален жайлау Оброчный деп аталатынын, өзеннің арғы беті *т о ғ а й л ы қ*, бидайық өсетін сай-салалы келетінін (Х.Есенжанов, Ақ жайық, 1, 283).

ТОҒАЙРАҚ... Сиырды сойып, ішін жарып, шек-қарнын ақтарып отырғанда сиырдың *т о ғ а й р а қ* қарнын көре салып: - Әне, сиясы өшіп қалыпты, қағаздары қалыбында тұр, - деп дауласыпты (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 10, 312). Жалбыршақ қарынды «*т о ғ а й р а қ*» деп атайды. Оның аршуы қиын болғандықтан көбінесе итке тастайды (А.Сейдімбеков: Жұлдыз, 1973, №9, 208).

ТОҒАЙШЫҚ з а т. *Кішкентай тоғай.* Біз жайылымды аралап, аласа *т о ғ а й ш ы қ т а р д ы ң* ішімен келе жатамыз (Ш.Айтматов, Ақ кеме, 39).

ТОҒАН: Тоған жығылды. *Тоған жырылып кетіп, су басқа жаққа ақты д.м.* Кеңөзектегі *т о ғ а н ж ы ғ ы л ы п* кетіпті (Қ.Омарұлы, Әле, 14).

ТОҒАНАҚ з а т. к ө н е. *Бек отыратын орындық.* Төле би бектерше парша киіп, *т о ғ а н а қ т а* отырып-ақ Ташкенттің тізгін-шылбырын өз қолына алыпты (Ж.Тұрлыбай, Райымбек батыр, 2, 57).

ТОҒАНАҚТАН е т. *Жұмырлану, домалану, дөңгелену.* Әуелгідегі ортадан сұңғақтау келген тұрқы бұл күнде *т о ғ а н а қ т а н а*, үрген бүйен сықылды шермен тартқан (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 47).

ТОҒАНАҚТАНУ *Тоғанақтан етістігінің қимыл атауы.*

ТОҒАНБАСЫ з а т. с ө й л. *Егін суғарғанда тоғандағы суды реттеп, бөліп беруші адам; мұрап.* Сіз *т о ғ а н б а с ы* болғанда, төбелес шығып кетуші еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 2, 116).

ТОҒАТТЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Қанағатшылдық.* Жетім өскен жігіт жастайынан *т о ғ а т т ы л ы қ қ а* тәрбиеленген (Ә.Тарази, Басынан Қаратаудың, 313).

ТОҒАУ *Тоға етістігінің қимыл атауы.*

ТОҒАШТАН е т. ж е р г. *Көңілі тоғаю, риза болу, қанағаттану.* Қуан жылқы малының осы тәрізді шаш-етек пайдасын ойлағанда іштей ризалық тауып, *т о ғ а ш т а н ы п* қалатын (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 226).

ТОҒАШТАНУ *Тоғаштан етістігінің қимыл атауы.*

ТОҒАШЫ з а т. *Жиын-тойды, асты өткізуге жауапты адам.* Ошаққа Меңдекенің жеті ауылы тегіс тігіліп, Шәңкі бидің шаңырағы ордабасы болып белгіленген. Астың *т о ғ а ш ы* алқасының төрағасы болып Асаубай шешен бекітілген (Қаз. әдеб., 23.04.1990, 5).

ТОҒЫЗ: Тоғыз кесті. к ө н е. *«Тоғыз» деп аталатын айып тарттырды.* Үйіңе келген кісіні Жағадан келіп аласың. Ұлықсатсыз кіргеннің *Т о ғ ы з к е с і п* мойнына, Одан да олжа табасың (Сүйінбай: Нар заман., 269).

Тоғыз көз. ө н е р. *Тоғыз көз пішіндес ою-өрнек.* «Құстаңдай», «сыңар өкше», «қос мүйіз», «сыңар мүйіз», «*т о ғ ы з к ө з*», «жүз теру» сияқты ою-өрнек нұсқалары белгілі бір кәсіппен байланысты туындап дамыды емес пе? (Лен. жас, 03.08.1974, 2).

Тоғыз қанат үй. *Қанатының саны тоғызға жеткен үлкен қазақ үй.* Шақырусыз келген қонақтар босағадан аттағанда, *т о ғ ы з қ а н а т үй д і ң* құбыла бетіндегі үйренішкті орнында отырған Андас мырза керіліп-созылып әрең тұрды (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 111).

Тоғыз таспа қамшы. *Тоғыз таспадан өрілген қамшы.* Салғалы тұрғандай-ақ қазір лаңды, Қолына *т о ғ ы з т а с п а қ а м ш ы н ы* алды. Әкесін өлтіргендей ақын Біржан Қаңтардағы бурадай қалшылдады (І.Есенберлин, Шығ. жин., 10, 148).

ТОҒЫЗАТАР з а т. *Тоғыз рет атылатын тапанша; маузер.* Зеңбірек болмаса да, іште тұрып қорғасын оқты бердеңке мен *т о ғ ы з а т а р д ы* мөңіретіп-мөңіретіп жіберетін оймақтай тесігі бар екен (М.Разданұлы, Алтай., 29).

ТОҒЫЗАЯҚ з а т. э т н. *Үйлену тойында жасалатын жол-жоралғылардың бірі.* Үйлену тойында бұрын *т о ғ ы з а я қ*, тоғызтабақ, күйеу шақыру, түндікашар, шымылдықбайлар, төсексалар сияқты жол-жоралғылар жасалған (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 25).

ТОҒЫЗ-ОҒЫЗ з а т. к ө н е. *Тайпа атауы.* Батыстағы он-оқтар, түркештер, теріскейдегі қырғыз бен *т о ғ ы з-о ғ ы з д а р*, шығыстағы қытандар тұрғанда іргемізді бүтіндеп, белбеуімізді бекітуіміз керек (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 294). Қалған қолдар *т о ғ ы з-о ғ ы з б е н*, байырқулармен және

қай, қытан жұртымен, табғаштармен соғысуда еді (Бұл да, 471).

ТОҒЫЗТАБАҚ з а т. э т н. *Құдаларға тартылатын кәделі табақтар.* Үйлену тойында бұрын тоғызаяқ, *т о ғ ы з т а б а қ*, күйеу шақыру, түндікашар, шымылдықбайлар, төсексалар сияқты жолжоралғылар жасалған (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 25).

ТОҒЫЗЫНШЫ: Тоғызыншы шалғы. *Қолмен шөп шабатын, тоғызыншы нөмірлі (үлкен) шалғы. Т о ғ ы з ы н ш ы ш а л ғ ы н ы* толғай тартып, бедені жапыра шауып, әкем менен ұзап кетті (Д.Бейсенбекұлы, Әулиеағаш., 15).

ТОҒЫН з а т. э т н. *Шаңырақтың дөңгелек шеңбері.* Шаңырақ *т о ғ ы н ы н ы ң* үстінен түндікті көтеріп тұру үшін айқастыра бекітілген ағаштарды күлдіреуіш деп атайды (Шаңырақ, 47). Шаңырақ *т о ғ ы н ы* екі жапсардан тұрады (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 27). Күлдіреуіш – шаңырақ *т о ғ ы н ы н ы ң* үстінен кереге көз боп бекітілген 3 не 4 шыбық (Бабалар сөзі, 89, 411).

ТОҒЫНДЫ... Тобыршығы биік жай салып, Дұспан аттым, өкінбен. *Т о ғ ы н д ы* сарты нар жегіп, Көш түзедім, өкінбен (Доспанбет: Нар заман., 20).

ТОҒЫСАЙ... Торға қаз-үйрек, қарғасауысқан, *т о ғ ы с а й*, сарша, қоян, түлкі, қарсақ сияқты хайуандарды тірілей байлау, әрине, ұтымды шырға (Ж.Бабалықов, Қырандар, 57). Құладын, *т о ғ ы с а й* дегендер жапалақтың ежелден қанат қағыстырып, құйрық соғыстырған тышқан талас «бақ күндестері» (Т.Жақыпбайұлы, Лашын, 85).

ТОҒЫТ з а т. 1. *Қырқар алдында жүнін шайырдан тазартып алу үшін қойды ағынды өзен суына салып, жуздіру ісі.* Бертінде Айғанша *т о ғ ы т қ а* батқан қойды шығарамын деп суға кетіп өлген (Қ.Тоқморзин, Үш кие, 224). 2. *Қырқып алған соң қой терісіндегі қотыр, қышыма, көнтек ауруларын емдеу үшін арнайы жасалған ұзынша шұңқырдағы суға кірәлін қосып, оған қойды салу ісі (купка).* Сол бетімен олар *т о ғ ы т т ы ң* қасынан бірақ шықты. *Т о ғ ы т т а н* онша алыс емес тепсең жазыққа хан ауылы жабағы жүн қырқа бастапты (Ә.Кекілбаев, Үркер, 505). *Т о ғ ы т т а н* дұрыс өтуінің басы-қасында боламын (Қаз. әдеб., 21.11.1975, 2).

ТОҒЫТПА з а т. *Қойды кірәлінге салатын жер; купка.* Жаз айында жайлауда *т о ғ ы т п а* салынды (С.Ләмбеков, Әке жолы, 108).

ТОҒЫШАРЛАУ с ы н. *Ой-өрісі тарлау; өзін ғана ойлайтын, өзімшілдеу* (Ж.Орманбаев, Қос басшы, 7).

ТОЗ з а т. б и о л. *Ағаш қабығының өңнен кейінгі, сарғыштау қоңыр түсті, жылтыр қабаты.* Қабық өңнен, *т о з д а н* және тіннен құралады. Өңнің астында қоңыр түсті *т о з* қабат пайда болады. Ол сабақтың ішкі бөліктерін құрғап кетуден сақтайды (Биология, 87). Алты жаста қайыңның *т о з ы н д а й м ы н*, Жеті жаста ойпаңның бозындаймын (XV-XVIII ғас. қаз. ақын. шығ., 53).

ТОЗАҢҚАП... Жіпшенің ұшында гүл тозаңына толған тозаңдық (*т о з а ң қ а п*) болады. Піскен кезде тозаңдық жарылады да, одан тозаң төгіледі (Биология, 7).

ТОЗДАЛ *Тозда етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Ершілердің кейбіреулері *т о з д а л ғ а н* ердің сыртын түрлі бояулармен бояйтын (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман, 186).

ТОЗДАЛУ *Тоздал етістігінің қимыл атауы.*

ТОЗДАУ *Тозда етістігінің қимыл атауы.* Қазақ ершілері ер сүйегін тұтас ағаштан шауып, оның құрамдас бөліктерін бекітуге, әшекейлеуге *т о з д а у*, көндеу, желімдеу, бедерлеу, сүйектеу т.б. тәрізді тәсілдерді қолданады (Қаз. этнография., 2, 69).

ТОЙАҒА з а т. *Тойды басқаратын епті адам; той басшысы, асаба.* Той иесі тойдың ретті, қызықты, думанды өтуі үшін, ойын-сауықты басқаруға өнерлі де іскер, шешен де шебер бір жігітті басшы етіп қояды. Ол «*т о й а ғ а*» деп аталады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 89).

ТОЙБАСШЫ з а т. *Тойды бастайтын адам; асаба, тойбасы.* Соңынан ойын (көкбар) тәртібі әбден бұзылып, көкбаршылар ақалаушыны да, *т о й б а с ш ы н ы* да тыңдаудан қалады (Егем. Қазақст., 17.05.2003, 6).

ТОЙБАСЫ... – Оу, *т о й б а с ы* қайда, меймандар тұрып қалды ғой – деген дауыстар да естіле бастады (Қаз. әдеб., 17.01.1975, 2).

ТОЙҒЫЗ... 2. а у ы с. *Мезі ету, ығыр қылу, жалықтыру.* ≈ Қазіргі кезгі кейбір

жас әншілердің «ұлыған» әні бізді әбден *т о й ғ ы з д ы*.

ТОЙҒЫН з а т. *Тазы ит, тұйғын.* Ер деуші еді, Наурызбай, Жеке келсең, болмай ма, Ықпалың жүрген данасың? *Т о й ғ ы н д а р ы ң д ы* ертіп, Төрем қайда барасың? (Жеті ғасыр., 1, 262).

ТОЙЛЫҚ з а т. *Жиын-тойда киетін киім.* Қазақ халқы киімді майлық, сулық, *т о й л ы қ* деп бөледі де, жұмысқа, отбасына – майлық киімдерді, малға – сулық киімдерді, жиын-той, мереке-мейрамдарда – *т о й л ы қ* (бір киер) киімдерді киеді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 4, 67).

ТОЙМАЛ... Нағашың басқарма болып тұрғанда ең болмаса *т о й м а л ы ң д ы* көтерер еді (Қ.Тоқмұрзин, Үш кие, 66). Ер баланың ата-анасы қыз әкесіне сөз салып, «қалың мал», «қарғыбау», «кит», «өлтірі», «жыртыс», «*т о й м а л*» сияқты бастыбасты төлемдердің мөлшеріне тоқтасатын (Қазақст. ауыл шаруаш., 1968, №5, 60).

ТОЙНАҚ з а т. *Металмен қапталған етік өкшесі* (Қаз. этнография., 2, 116).

ТОЙСАРҚЫТ з а т. *Тойдан қалған тамақ.* Әлгі Азамат құрдасымыз қайда, үйінен *т о й с а р қ ы т* ішейік деп әдейі бұрылсақ - өзі жоқ (Д.Досжанов, Жолбарыс, 456).

ТОЙТАҚСЫР з а т. с ө й л. *Асаба.* ≈ Сол тойда мен *т о й т а қ с ы р* болдым.

ТОЙТАҚСЫРЛЫҚ з а т. с ө й л. *Асабалық.* Таңшолпан мені *т о й т а қ с ы р л ы қ қ а* ұсынды (Ә.Ыдырысов, Таңшолпан, 164).

ТОЙТАҢДЫҚ з а т. 1. *Қиралаңдап басқандық, тойталаңдағандық.* 2. а у ы с. *Шолжаңдық, еркелегендік* (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 283).

ТОЙТАРМА з а т. *Бір ұшында жалпақтау басы бар, жұмырлау келген бекіткіш шеге; «заклепка».* Сараң бай бәкіні аударып-төңкеріп қарап, жетімшегесінің бүркеншікті *т о й т а р м а с ы н ы ң* балғадан қалған шұбар дағын көрсетіп, жаратпаған сыңай білдіреді (Қаз. әдеб., 22.06.1984, 13).

ТОЙЫНҒЫШ с ы н. *Тойына алатын, тойына білетін*. Мен білгенде есігінен малы *т о й ы н ғ ы ш* үй болады (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 136).

ТОЙЫНЫС з а т. *Малдың тойынуы, шөптің көп болуы.* Әңгіменің түйіні – малдың *т о й ы н ы с ы н а* ауысты (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 135).

ТОҚАЛ: Тоқал келі. *Қуырған бидай, тары, жүгері түюге арналған қарапайым келі* (Шаңырақ, 520).

Тоқал тоғыз. э т н. *Басы – түйе, аяғы – тоқты торым болып келетін тоғыз малдан тұратын (айып).* Ал «*т о қ а л т о ғ ы з ғ а*» басы – түйе, аяғы – тоқты-торым төленеді (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 136).

ТОҚАЛДА... Сүзектен тұрған жандай шашын ретсіз қырқып, *т о қ а л д а п*, жұлмалап тастаған (Ж.Жұмақанов, Замана., 6).

ТОҚАЛДЫ с ы н. *Тоқалы бар, тоқал алғалы. Т о қ а л д ы* болғаннан бері ақ далбай киіп жүретін молда түсініксіз бірдеңелерді шұбыртып оқыды (Ө.Қанахин, Жүрек қалауы, 17).

ТОҚАЛДЫҚ... «Ревком күндікке, *т о қ а л д ы қ қ а* сатылып келген әйелдерді теңдікке жеткізеді», - деп түсіндірілген (Ж.Тұрлыбаев, Семсер, 153). Байдың үйінде *т о қ а л д ы қ қ а* ұзатқалы отырған бойжеткен қызы бар екен (Ел аузынан, 62).

ТОҚАЛШЫЛ с ы н. *Тоқал алғыш, тоқалдан үміткер.* Түрегелді судья. *Т о қ а л ш ы л* тұқыл сабаздың, Арам қарын «буаздың» Құны кетті құлия (С.Мұқанов, Таңд. шығ., 12, 88).

ТОҚБАСАР... Ет желініп, сорпа ішіліп, біраз әңгіме-дүкеннен кейін «*т о қ б а с а р ғ а*» қуырдақ немесе палау жеген (Ата салты., 147).

ТОҚКӨҢІЛ з а т. *Көңілі тоқ, риза.* Біз тым-тым *т о қ к ө ң і л*, мамыражаймыз (О.Бөкеев, Қайдасың., 182). Жеңгесі *т о қ к ө ң і л* қалпы дастарханға барын төгіп салатын (Ж.Мусин, Туған үй., 114).

ТОҚҚАРЫН с ы н. *Қарны тоқ; іші шығыңқы.* Қымыз сататын *т о қ қ а р ы н* әйелдерді көргенде шыдай алмай жетіп баратын (С.Сматаев, Бұлақ, 13).

ТОҚМЕЙІЛСІН *Тоқмейілсі етістігінен жасалған ырықсыз етіс* (М.Қаназов, Арна, 146).

ТОҚМЕЙІЛСІНУ *Тоқмейілсін етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚМЫҚЫН с ы н. *Мықыны шығыңқы, мықынды*. Көп ұзамай *т о қ м ы қ ы н* бойжеткен Айымша темір жол құрылысына ауысып кетті (С.Сматаев, Бұлақ, 18).

ТОҚПАҚ... 2. а у ы с. *Қолдаушы, сүйеуші, қолтығының астына алушы.* Олар жоғарыда сүйеніші барлар, *т о қ п а ғ ы* мықтылар. Ал менде *т о қ п а қ* та, сүйеніш те жоқ (Б.Соқпақбаев, Таңд., 249).

ТОҚПАН з а т. к ө н е. 1. *Наурыз.* Бір жылдағы ай есебі отамалы (маусым), сарша, тамыз, қыркүйек, желді (қазан), қараша, тоқсан (желтоқсан), қаңтар, ақпан, *т о қ п а н* (наурыз, екіағайынды), көкек (сәуір), мамыр деп аталады (Қаз. этнография., 1, 76). 2. *Ақпан айының соңы мен наурыз айының басында болатын жауын-шашын, ызғарлы суық.* – Қайда әлі! – деген Дәукең бірде. – Ақпанның *т о қ п а н ы* бар алда (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 370).

ТОҚСАБА з а т. к ө н е. *Қоқан хандығындағы төменгі офицерлік әскери шен.* Бұларды қарсы алуға датқаның тапсырмасымен сарбаздарды бастап келген *т о қ с а б а* оларға Нәсіреддиннің хатын табыс етті (Ж.Бейсенбаев, Жасынтағдыр., 157).

ТОҚСАН з а т. к ө н е. ***Желтоқсан.*** Бір жылдағы ай есебі отамалы (маусым), сарша, тамыз, қыркүйек, желді (қазан), қараша, *т о қ с а н* (желтоқсан), қаңтар, ақпан, тоқпан (наурыз, екіағайынды), көкек (сәуір), мамыр деп аталады (Қаз. этнография., 1, 76).

ТОҚСАНЫНШЫ... Қыздар демекші сонау *т о қ с а н ы н ш ы* жылдардың ортасынан таэквандоға талаптанғандар арасында қыздар өте көп болды (Қ.Олжай, Қанат байла., 151). *Т о қ с а н ы н ш ы* жылдардың басында-ақ ішкі-сыртқы ұрықары темір сымды түгел жаудай шауып кеткен (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 410).

ТОҚСЫР е т. *Ағаш томарын түбінен қопарып, құлату.* Кішкентайлар төбенің үстіне *т о қ с ы р ғ а н* томар алауы жанына жайғасып алыпты (А.Мекебаев, Алапат, 108).

ТОҚТАСҚАНДАУ с ы н. *Мосқалдау, жасы келгендеу.* Тек ішіндегі жұпыны киінген, қазақылау, *т о қ т а с қ а н д а у* біреуі онша елжіремей отыр (Ж.Тілепбергенов, Ізбасар, 111). Аз-кем жөн білісіп, тіл алысқаннан кейін әлгілердің жасы *т о қ т а с қ а н д а у* үлкені өзі атына сырттай құлағы қанық, жазғандарын әрдайым оқып жүретін Айторы ақын болып шықты (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 263).

ТОҚТАСҚАНДЫҚ з а т. *Жасы келгендік, мосқал тартқандық.* Енді оның орнын байсалды аналық *т о қ т а с қ а н д ы қ* ала берген сияқты (Қ.Тоқмұрзин, Үш кие, 41).

ТОҚТАТҚЫШ з а т. *Бір нәрсені тоқтататын нәрсе* (Ә.Жылқышиев, Мешін жылы, 75).

ТОҚТЫЛЫҚ¹ з а т. *Тоқ болғандық, тойғандық* (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 25).

ТОҚТЫЛЫҚ² с ы н. *Тоқтыға татырлық, тоқты соярлық.* – Ау, балам! Мына кісінің батасы *т о қ т ы л ы қ* бата екен, лағынды қоя бер де, тоқты әкел! – депті (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 5, 24).

ТОҚТЫШАҚ з а т. э т н. к ө н е. *Ертедегі балалар ойындарының бір түрі.* Керісінше, қарабие, *т о қ т ы ш а қ*, қаралақ ойындарының қазіргі балалар мен жастарға ерсі болып көрінуі де мүмкін (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 71). Шоқан ақсүйек, қарабие, *т о қ т ы ш а қ* ойындарының бәрін де ойнады (С.Бегалин, Бала Шоқан, 75).

ТОҚЫҒЫШ с ы н. *Жақсы тоқитын, көп тоқитын.* Әбділданың өрмек *т о қ ы ғ ы ш* әйеліне дейін жолаушыларды Меккеден келе жатқан адамдай қарсы алды (Ж.Ахмади, Айтұмар, 261).

ТОҚЫЛ *Тоқы етістігінен жасалған ырықсыз етіс. Т о қ ы л ғ а н* шым шиді қазақтар өте жоғары бағалайды және оны ұқыпты тұтынған (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 60).

ТОҚЫЛДАҚ з а т. м у з. *Тоқылдаған дыбыс шығаратын саз аспабы.* Мәселен, мынадай аспаптар бар: дудыға, асатаяқ, жетіген, шертер, қылқобыз, шаңқобыз, сырнай, *т о қ ы л д а қ*, дабыл, дауылпаз, сыбызғы т.б. (О.Хаймолдин: Жұлдыз, 1974, №9, 183). Музейдегі аспаптарды былайша жіктеп бөлдік. Ішекті-ыспалы немесе қияқты саз аспаптар (қобыздар, сазген, бозаншы, егек), уілдекті аспаптар (керней, сыбызғы, үскірік, бұғышақ), дабылды аспаптар (дабыл, даңғыра, кепшік, т.б.), дабылды-сылдырлы аспаптар (дудыға, *т о қ ы л д а қ*) т.б. (Қаз. әдеб., 13.07.1984, 12).

ТОҚЫЛУЛЫ с ы н. *Тоқылған, тоқылып біткен.* Сыртыма үйде ақ ботаның түбітінен *т о қ ы л у л ы* жатқан өрмектен

қазақша шекпен тіктіріп берді (С.Мұқанов, Мөлдір., 232).

ТОҚЫМСАЛАР з а т. э т н. *Баласы алғаш рет атқа мінгенде ата-анасы қуаныш көріп, ырымдап жасайтын шағын той.* – Ендеше, ол баласына *т о қ ы м с а л а р* той өткізеді екен ғой! (Ә.Кекілбаев, Үркер, 314).

ТОҚІШЕК з а т. а н а т. *Ас қорытылатын негізгі ішек.* Ұлтабардан азық аш-ішекке, одан *т о қ і ш е к к е* барып, қорытылып, тікішек арқылы қалдықтары сыртқа шығарылып тасталады (Жетісу, 23.10.1963, 3).

ТОЛАҒАЙ¹... *Т о л а ғ а й* баста ми болмаса, екі аяққа зор түседі деген тегі рас екен (О.Бөкеев, Үркер, 46).

ТОЛАҒАЙ² с ы н. *Үлкен, мол, көп.* Ағаны інімен, азаматты аяулы жарымен алмастыртқан уақыт – тылдағыларға *т о л а ғ а й* талап жүктеді (А.Сейдімбеков, Серпер, 8). Он бірінші бесжылдықтың өзекті жылында *т о л а ғ а й* табысқа жетіп отырған совхоз коллективі қазіргі күндері қол жеткенді баянды етудің берік жолында келеді (Лен. жас, 22.10.1983, 2).

ТОЛАЙ з а т. з о о л. *Құм қояны (песчаник)* (Қаз. ор. терм. сөзд. биол., 59).

ТОЛАЙЫМ ү с т. 1. *Барлық, күллі, бүкіл. Т о л а й ы м* әлеуметке биылғы қыс аса қатты боларын бағамдады (О.Бөкеев, Үркер, 90). Ал қазақ атты халықтың *т о л а й ы м* тұтас өнерін, оның жан-жақтылығын айтар болсақ, 1917 жылдан бері ғана көсіле аламыз (Қаз. әдеб., 29.03.1985, 13). 2. *Бүтіндей, біржолата, толық.* – Базардың ырың-жырыңы бітпейді. *Т о л а й ы м* алатын көпеспен сөйлесіп көрейін, - деді (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер, 99). – Міне, Жәкеңнің бір өзіне бір бөлмені *т о л а й ы м* беріп қойдым (Қаз. әдеб., 21.05.1976, 4). Қазір әдебиет пен өнер құбылыстарын кеңінен, *т о л а й ы м* қарастыруда семиотика ғылымының ролі артып отыр (Қаз. әдеб., 30.11.1984, 6).

ТОЛАЙЫМЕН ү с т. *Біржолата, бүтіндей, толық.* Сақым жеңешемнің осындағы тәтті-татымды қазынасына сәтін салса, қазірден бастап, менің иелігіме ертеңгі күн шыққанша *т о л а й ы м е н* көшпек (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 452). Аңысқой, аңғарымпаз қаламгердің осы айтқаны *т о л а й ы м е н* қазақ тілінің бүгінгі жай-күйіне де тиемелі (Қаз. әдеб., 01.08.1986, 10).

ТОЛАРСАҚТЫ с ы н. *Толарсағы бар, толарсағы алынбаған.* Сондықтан жем қалтада, қашанда қойдың *т о л а р с а қ т ы* еті болғаны жөн (Ж.Бабалықов, Қырандар, 69).

ТОЛҒАҚСЫЗ с ы н. 1. *Толғағы болмаған, толғағы жоқ.* 2. а у ы с. *Еңбексіз, бейнетсіз.* Оның көбейгеніне ренжімеймізау, бірақ еңбексіз, бейнетсіз, *т о л ғ а қ с ы з* туа қалған ансамбльдер ән өнерінің мазмұнын сұйылтып жіберді (Қаз. әдеб., 14.05.1976, 3).

ТОЛҒАМАЛА е т. *Ары-бері толғау, ырғау* (Қыз Жібек, 41).

ТОЛҒАМАЛАУ *Толғамала етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛҒАТТЫР *Толғат етістігінен жасалған өзгелік етіс* (Т.Әлімқұлов, Шежірелі Сарыарқа, 148).

ТОЛҒАТТЫРУ *Толғаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛҚУШЫЛЫҚ з а т. 1. *Толқығандық, ырғалғандық, теңселгендік.* 2. а у ы с. *Көңілі толқып кеткендік, қобалжығандық* (Ә.Нәбиев, Бейтаныс., 79).

ТОЛҚЫНЖОЛ з а т. ж а ң а. *Толқын жүретін арна (волновод)* (Телекоммуникация. сөзд.).

ТОЛҚЫНША ү с т. *Толқын тәрізді, толқын сияқты.* Өрт қабақтағы тақырға соғылып, *т о л қ ы н ш а* лықсып барып өткен (М.Мағауин, Екі томд., 2, 320).

ТОЛЫҚ: Толық метражды. *1,5-2 сағаттық, әдепкі мөлшердегі (фильм).* Ол кезде «Қазахфильм» жылына бір не екі *т о л ы қ м е т р а ж д ы* фильмді күшеніп, әрең жасап шығарады (Б.Соқпақбаев, Таңд., 331).

ТОЛЫҚТАЛ *Толықта етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Қазақ тілінде анықтайтын сөз бен анықталатын сөз, толықтайтын сөз бен *т о л ы қ т а л а т ы н* сөз, пысықтайтын сөз бен пысықталатын сөздер өзара бірігетіндіктері байқалады (ҚазССР ҒА Хабарлары, 1954, вып. 1-2).

ТОЛЫҚТАЛУ *Толықтал етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛЫҚТЫРУШЫ з а т. *Кемін толтыратын адам; толтырушы.* Жаңадан келіп жатқан *т о л ы қ т ы р у ш ы л а р д ы ң* ішінде бұрын жаумен шайқасып,

жараланып, әскери ауруханадан шыққандар да бар екен (М.Құмарбекұлы, Жер иесі, 233). Төле Әлібекұлы – қоғамда қалыптасқан құқықтық қағидалар мен нормаларды өзгеше өрнекпен жаңғыртушы, жаңалаушы әрі жалғастырушы, *т о л ы қ т ы р у ш ы* болған кісі (Н.Мыңбатырова, Төле би., 80).

ТОЛЫМСЫЗ: Толымсыз ұйқас. ә д е б. *Онша дәл емес ұйқас.* Бұл жағынан қарағанда, ұйқасты қазақ поэзиясында толымды ұйқас (точная рифма), *т о л ы м с ы з ұ й қ а с* (неточная рифма) деп бөледі (Қаз. әдеб. энцикл., 655).

ТОМАҒАЛАУ... Асау құстарды алғашқы күндерден бастап-ақ *т о м а ғ а л а у ғ а* болады (Ж.Бабалықов.., Қырандар, 23).

ТОМАЛАҚ з а т. *Кішігірім той, қуаныш дастарқаны.* Тойға емес, *т о м а л а қ қ а* барып қайттық (Т.Оспанбеков, Ақбақай, 63).

ТОМАР: Томар оқ... – Аңшылық құрады екенсің ғой? – деді Қабанбай *т о м а р о қ т ы ң* бірін ұстап көріп (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 1, 108). Жебелері әр алуан: көбебұзар, қозыжаурын. Бірен-саран *т о м а р о қ*, тіз оқтар ұшырасады (Бұл да).

ТОМАРЛЫЛЫРАҚ с ы н. *Томары үлкендеу, томарлылау.* Есік алдындағы отынның Шырпылылырағынан ала кел, *Т о м а р л ы л ы р а ғ ы н а н* ала кел, Түбірлілірегінен ала кел (Жаңылтпаштар, 22).

ТОМАРТАУЫҚ з а т. з о о л. *Томарлы, қопалы жерлерде тіршілік ететін тауық пішіндес ірірек құс.* Ит мұрыны өтпейтін шілікте *т о м а р т а у ы қ т а р ы*, қамысшы, торғай тұқымдастардан сарышымшық, шырылдауық торғайлар тіршілік етеді (Қорғалжың, 23).

ТОМАША¹ з а т. с ө й л. ***Томашаторғай.*** *Т о м а ш а* деген, «шымшық» аталатын құс тұқымының ең кішкенесі деседі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз, 179).

ТОМАША² с ы н. *Кішігірім, томпиған (үй).* Бесқанатты қоңырқай *т о м а ш а* үйдің түндігін теріскейден жұлқынған ызғырықты, қатты жел желп-желп еткізеді (М.Айымбетов, Құмөзек., 7).

ТОМАШАТОРҒАЙ з а т. *Торғайдың кішкентай, томпиған бір түрі.* Аяқ астынан пыр етіп ұшқан *т о м а ш а т о р ғ а й* ойын бұзып жіберді (Н.Мағзұмов, Желден жүйрік, 5). Осындай әдіспен *т о м а ш а т о р ғ а й* да, шақшақай да, сандуғаш та, шымшық та, тағы басқа құстар да емделеді (Балдырған, 1975, №7, 22).

ТОМДЫ с ы н. *Томнан тұратын; томдық.* Сәбит «Өмір мектебі» деген үш *т о м д ы* кітап жазды ғой (Сөзстан, 16).

ТОМОГРАММА з а т. м е д. *Дененің белгілі бір жерінің пленкаға түсірілген суреті.* Оған, міне, Қарағанды шахтерінің *т о м о г р а м м а с ы* куә (З.Шашкин, Доктор Дарханов, 251).

ТОМПАЙ з а т. *Сиыр малының асығы; топай, сомпай.* Халқымыз асық екеш асыққа да жеке-жеке ат берген: құлжанікін – құлжа, арқардікін – арқар, қойдікін – асық, ешкінікін – ешкімай, сиырдікін – сомпай (кей жерде *т о м п а й*) деп атаған (Қаз. әдеб., 15.02.1974, 2).

ТОМПЫЛДАТУ *Томпылдат етістігінің қимыл атауы.*

ТОМЫ з а т. к ө н е. *Топтың алды, басы (авангард).* – Қолдың *т о м ы* болмасаң да, соңы болма (Көне қазақ мақалы). *Т о м ы* дегені «авангард», ал «соңы» дегені – арьергард (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 164).

ТОМЫРТҚАЛАУ *Томыртқала етістігінің қимыл атауы.* Ішіне мұз салып, сапырып салқындатуды *т о м ы р т қ а л а у* дейді (Қаз. әдеб., 03.08.1990, 13).

ТОМЫРЫЛ е т. 1. *Толу, сықасу, туырылу.* Дастарқаныңда *т о м ы р ы л ы п* жентің мен майың тұрса, мол шашылып құртың мен ірімшігің жатса, берекеңнің ажары емес пе? (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 159). 2. *Жұнттай болу, семіру.* Небір *т о м ы р ы л ғ а н* ту биелер, құр аттар мен жалдас айғырлар әр тұста үйме-жүйме болып, теңкиіп-теңкиіп жатыр (Ер қанаты, 128).

ТОМЫРЫЛУ *Томырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТОН... – Қарнымды жарып, құрсағымды қақ түбінен кесіп аласың. Сосын еппен баланың *т о н ы н* тіліп, көйлегіңе ора (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 87). Тұншығып тұлпар қалар деп Құртқаның жаны шығады. *Т о н ы н* жарып тұлпардың Құлынға тыныс қылады (Қобыланды батыр, 25).

ТОНАДА ү с т. ж е р г. *Сонау бір кезде, баяғыда.* – *Т о н а д а* әлгі банды қуған біреулерміз дейді, үйге, сәскеде бір дорба милициясы сау етті (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 75).

ТОНАС *Тона етістігінен жасалған ортақ етіс.* – Қос *т о н а с п а ғ а н н а н* кейін қорқып неміз бар! – деді (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 183).

ТОНАСУ *Тонас етістігінің қимыл атауы.*

ТОНДЫ: Тонды бала. *Өз баласы емес, өгей, асыранды бала.* – Мынау кім еді? – Қажының тоғай ішінен тауып алған *т о н д ы б а л а с ы* (М.Разданұлы, Алтай., 360). Асыранды баланы қазақ қалғай немесе «*т о н д ы б а л а*» дейді (Ана тілі, 09.05.2006, 7).

ТОНШЫ з а т. *Тон тігетін адам.* Сонымен аржақта затонды, *т о н ш ы*, пимашы, былғары заводының жұмысшыларын аралаған (М.Әуезов, Таңд. шығ., 4, 359).

ТОҢБАСПАҚ з а т. в е т е р. *Малдың тоң жерде көп тұрғандығынан болатын ауруы.* Мәселен, қыста мал ашбаспақ, қибаспақ, *т о ң б а с п а қ* ауруына жиі шалдығады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1964, №11, 40).

ТОҢҚЫ: Тоңқып ала жөнелді. *Қатты ашуланды, мөңкіді.* Осы сөздің ауыздан шығуы мұң екен, Тоңбай *т о ң қ ы п а л а ж ө н е л д і.* – Бөтенмін деген мен бе? Ол мына сендер ғой... (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 24).

ТОҢЛА е т. с ө й л. *Тоңу, тоңазу.* Соны білетін шешесі *т о ң л а ғ а н* тезектің ішінен жем теріп беріп жатқан жоқ па?! (Ж.Ахмади, Айтұмар, 209).

ТОП: Топ болу. *Топ болу, топаяқ болу, топқанат болу: аяқ-қолын жаза алмайтын, өз бетімен жүріп-тұра алмайтын, қарын жайып, қанат қағып ұша алмайтын сырқат деген мағынаны білдіреді* (Ж.Бабалықов.., Қырандар, 31).

ТОПАЙ з а т. э т н. *Өз топайы мен басқа біреудің топайын атып ойнайтын ойын.* Бұлардан басқа да «ағызбақ», «бақбақ», «бақай пісті», «жылман», «*т о п а й*» сияқты ойындар болған (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 65).

ТОПАН з а т. ж е р г. *Дене бітімі, көлемі.* Әншейінде кеудесі есіктей болып, қыры сынбай жүретін жігіттің *т о п а н ы* азайып, шөгіп қалған екен (Қ.Жұмаділов, Көкейтесті, 74). – Сен өзің арғы үлкен атаңа тартыпсың-ау! – деді разы болған пішінмен, қол-аяғың серейген, *т о п а н ы ң* молдау көрінеді (Бұл да, 126).

ТОПҚАНАТ з а т. *Топшысы сынған, қанаты жараланған құс. Т о п қ а н а т* сөзі мен шүйелу сөзі түсіндірілу жағынан бір-біріне жақындау. Бірақ шүйелу – құстың тұла бойы денесіне түгел қаратылған сөз, топқанат – құстың қанат-құйрығына ғана қаратылған сөз (Ш.Бабалықов, Қырандар, 106).

ТОПҚАНАТТЫҚ с ы н. *Топқанатқа қатысты, топқанатқа тән.* Құстың қолдағы өмірі қанша ұзаққа созылса, оның *т о п қ а н а т т ы қ* дәнекүстігі ұлғая береді (Ж.Бабалықов.., Қырандар, 107).

ТОПҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Топтанғанды ұнатушылық, тобыршылдық.* Қазақтың Абайды ашындырған бір мінезі – даурықпа *т о п қ ұ м а р л ы ғ ы* еді (З.Қинаятұлы, Көшпенді., 104).

ТОПСАЛЫ: Топсалы білезік. э т н. *Жалпақ білезіктің ашылып-жабылатын топсасы бар түрі* (А.Құралұлы, Ұлттық., 1, 25).

ТОПТАС с ы н. *Бір топта бірге оқитын, бір топтың құрамындағы.* ҚазҰУ-ге айнала берісте Бота *т о п т а с т а р ы м е н* кездесіп, ұзақ әңгімелесіп тұрып қалды (Қ.Әбілқайыр, Текес., 88).

ТОПТЫҚ з а т. с ө й л. *Топтасқан ұжым, мойынсерік.* – Тоғыз түгіл тоқсан саққа жүгіртсең де айтатын бір қап топанға *т о п т ы қ т ы ң* бір тал түгі де қисаймайды (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 32).

ТОПШЫЛАУЫНША үс т. *Топшылауы бойынша, топшылағанындай.* Т.Сүлейменовтың *т о п ш ы л а у ы н ш а*, бар құпия-шүйдеден төмен шодырайған «құжырада» (Қ.Олжай, Қанат байла., 31).

ТОПЫЛЫ с ы н. *Топы киген, топысы бар.* Ана жерде ала *т о п ы л ы* өзбек ағайын көк түтінді бұрқыратып шашылық, мына жерде тай қазанмен палау пісіріп жатады (Н.Ораз, Сиқырлы., 206).

ТОПЫЛЫС з а т. ж е р г. *Топыр, иін тірес.* Бірақ мұндай *т о п ы л ы с қ а* басқа ренжісе де, Батыр сұлтанның ренжи қояр түрі көрінбейді (Ә.Кекілбаев, Үркер, 526).

ТОР: Тор жүйкелі жапырақтар. б и о л. *Жүйкелері тор тәрізді жапырақтар.* Енді біреулерінің жапырақ жүйкелері тұтасқан тор тәрізді. Бұлар – *т о р ж ү й к е л і ж а п ы р а қ т а р*, мыс., қоғажай, қарғакөз т.б. (Биология, 128).

ТОРАЙ: Торай көз. *Көзі торайдың көзіндей, сығырайған.* Кім білсін, естияр кісі дегені бала боп шыққаны қызық көрінді ме, әйтеуір *торай көздің* қарашығына қуақы күлкі ұшқындады (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 8). Қарашығы жылтыраған кішкентай *торай көзін* алдындағы адамға түсірмей, әлдебір жаққа аударып жіберді (Бұл да, 354).

ТОРАҚ... Көптеген көже түрлері, ашымал, қымыран (шұбат), сүзбе, торта, *торақ*, кілегей, сықпа, майсөк, жент сияқты ұлттық тағамдарымыздың аты ғана жадымызда сақталып, өздерінің дастарқанымыздан көрінбей кетуі өкінішті-ақ (Қаз. әдеб., 13.02.1976, 4). Көшпелілер кәдуілгі сүттен небір тамаша тағамның түрін жасай білген. Олар: қатық, балқаймақ, құрғақ сүт, қойыртпақ, сарысу, тасқорық, сүт салма, сірне, *торақ* т.б. (А.Сейдімбеков, Күңгіркүңгір., 114).

ТОРАЛУ... Ыстық күндері желге қаратып, күн батарда шығысқа қарай жаюдың малдың жақсы тойынып, жедел *торалуына* септігі молын ол қаперіне берік тұтқан (Соц. Қаз., 11.07.1974, 1).

ТОРАМЖЫЛА е т. ж е р г. *Біріктіру, қосу, байланыстыру.* Әр саусақ пен алақанның бармақ басарына жұқа былғарыдан сақина жасаған да, соның бәрін жіңішке таспалармен *торамжылап* өріп, қолғап секілдендіріпті (Қ.Салғарин, Соқпақ., 58).

ТОРАМЖЫЛАУ *Торамжыла етістігінің қимыл атауы.*

ТОРАҢҒЫ... 2. *Тораңғы ағашының сүрегі.* Әке тез өзіне он бес жыл серік болған *тораңғы* таяғын іздеді (Оңт. Қазақст. 09.08.1972, 3).

ТОРАҢҒЫЛЫ... Субүркіті қалың *тораңғылы* тоғайға келіп, үлкен бір ағашқа қонды (Сарқырама, 164).

ТОРАСҰН з а т. к ө н е. *Моңғол арағы; боза.* Қонақтарға арналған ту бие сойылды, шелектеп *торасұн*, сабалап қымыз әкелінді (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 67). Бұрын Қырымға хан болып жүрген кезінде жүзім шарабы, моңғол *торасұнымен* әуреленетін болса, соңғы жылдары олардан гөрі күштірек орыстың сымакунын (самогонын) ішіп жүрген (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 490).

ТОРҒАЙ: Торғай адым. *Кішкентай ғана (4-5 см-дей) қашықтық.* Қарекең кертөбелдің беліне қаршығадай болып қонып, жанындағы екі аттыдан *торғай адым* болса да ілгері келеді (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 388).

ТОРҒАЙКӨЗ... Сыртынан *торғай көз* ақ бадана киген (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 1, 28).

ТОРҒАЙОТТЫ с ы н. *Торғайоты өскен, торғайоты мол.* Шөбі бірде қалың, бірде сұйылып, изенді, жусанды, ебелекті, *торғайотты* болып отырады (Жетісу, 01.12.1964, 3). Ал Асақай төңірегі қалың күйреуікті, жантақты, алаботалы, *торғайотты*, балыққөзді, теріскенді, шытырлы болып келеді (Қызылқұм, 19.09.1970, 3).

ТОРҒАП з а т. *Шыбын-шіркейден, масадан қорғану үшін басқа киетін, тордан жасалған қап.* Тіпті қансорғыш насекомдардан қорғану үшін, қолға қолғап, бетке *торғап* киіп жүруге тура келді (Алматы ақшамы, 30.01.1989, 3).

ТОРҒАУЫТ¹... Әділ *торғауытты* үстіне киді (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 380).

ТОРҒАУЫТ²... Сарай төңірегінен әлдеқашан *торғауыттар* – күндізгі күзетшілер кетіп, олардың орнын қаптеғұлдар – түнгі күзетшілері алған (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 69).

ТОРКӨЗ з а т. *Қазақ үйдің көздері тар болып келген керегесі.* Керегенің кішкене көздісі – *торкөз* деп аталады да, үлкен көздісі – желкөз деп аталады (ҚазССР тарихы, 317). Керегенің көздері желкөз және *торкөз* болып екіге бөлінеді. Желкөзі кең де, *торкөзі* тар болады (С.Мұқанов, Таңд. шығ., 15, 107).

ТОРКӨЗДЕ е т. *Торкөз ету, торкөз жасау.* Арнаулы аспаптармен тезге салып, қалаған мөлшерде иіп алғаннан кейін дайын кереге талдарын айқыш-ұйқыш салып, *торкөздеп*, қайыспен көктейді (ҚазССР ҒА Хабарлары, 1972, №1, 44).

ТОРКӨЗДЕН е т. *Торкөз болу, торкөз ету.* Екі қапталдағы баған мен бағанның арасы жіп-жіңішке мәрмәр тастардан кілемнің ою-өрнегіндей қиысып *торкөзденіп* жалғасыпты (С.Сматаев, Елім-ай, 16).

ТОРКӨЗДЕНУ *Торкөзден етістігінің қимыл атауы.*

ТОРКӨЗДЕУ *Торкөзде етістігінің қимыл атауы.*

ТОРҚА: Торқа құрт. *Жұмсақ құрт; майлы құрт.* Саулық сауған әйелдер сөреге құрт жая бастады. Бұның өзі *т о р қ а қ ұ р т*, қатпа құрт, сықпа құрт, ежегей құрт боп кете барады (Қаз. әдеб., 28.11.1986, 9).

ТОРҚАЛТА... Тырсита толтырылған *т о р қ а л т а н ы* күйеуінің қолына ұстатты (Қ.Мұханбетқалиев, Қайдасың., 196).

ТОРЛЫ: Торлы жылан. з о о л. *Тропиктік және субтроптиктік аймақтарда тіршілік ететін ірі (салмағы 100 кг-дай) әрі ұзын (2-10 м-дей) жылан; питан. Т о р л ы ж ы л а н* негізінен сүтқоректілермен, бауырымен жорғалаушылармен, құстармен қоректенеді (ҚҰЭ, 8, 455).

ТОРМАН з а т. и х т и о л. *Сазан балықтың ұсағы.* Мысалы, сазанның кішкенесін – қарабүрге, ұсағын – *т о р м а н*, табан балықтың ұсағын – жалтай деп атаған (Қаз. этнография., 1, 403).

ТОРПАҚ... Күн жолындағы 12 шоқжұлдызға ежелгі грек ғалымдары хайуандардың аттарын қойған. Тоқты, *Т о р п а қ*, Арыстан т.с.с. (Қаз. байырғы календары, 31).

ТОРПАҚША з а т. *Сиырдың торпақ жасына әлі толық жете қоймаған төлі* (Қ.Ысқақов, Бұқтырма, 51).

ТОРПЕДАЛА е т. *Торпедамен атқылау, торпедамен соққы беру.* 1915 жылы неміс сүңгуір қайығының капитаны ағылшынның «Иберион» кемесін *т о р п е д а л а ғ а н н а н* кейін экипаж өте үлкен хайуанатты кезіктіргенін баяндайды (Ж.Ауыпбаев, Жанарымда., 53).

ТОРПЕДАЛАУ *Торпедала етістігінің қимыл атауы.*

ТОРША¹ з а т. *Кішірек тор.* Ғазизаның қолындағы *т о р ш а с ы* жерге түсіп кетті (Б.Тоғысбаев, От пен күл, 135).

ТОРША² з а т. б и о л. *Тірі ағзаны құрайтын органикалық зат.* Біздіңше, орган – мүше, ткань – ұлпа, клетка – *т о р ш а*, нерв – жүйке, белок – ақзат баламалары әбден дұрыс. Қазір жатырқағанмен, кейін тез үйреніп кетеміз (Қаз. әдеб., 16.03. 1990, 6).

ТОРЫҒЫС... Күні бойғы сейіл, сүйсініс, күйініш, *т о р ы ғ ы с*, үміт, наз, нала домбыра тілінің түйсікшіл шежіресіне айналды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 30).

ТОРЫҚПАЛЫ с ы н. с ө й л. *Торыққан; мұңды, шерлі.* Музыканың жаңағы *т о р ы қ п а л ы*, қоңырқай да шерлі сарыны біртебірте жойқын күшке ұласты (К.Сегізбаев, Ашылмаған., 8).

ТОСАТТАН үс т. ж е р г. *Кенеттен, күтпеген жерден.* Елдің бәрі үріккен қойдай дүрлігіп, қару-құралдарын алып, *т о с а т т а н* келген жауды тосуға әзір болды (Халифа Алтай, Алтайдан., 49).

ТОСПА з а т. 1. *Аңшылардың бірі аңды тосып отыратын ұрымтал жер. Т о с п а д а* отырған аңшылардың аттары Тұрғамбек қыстағы деп аталатын ескі қораның сыртындағы тоғайдың арасында байлаулы тұр (А.Жұмаділдин, Сең бұзыл., 172). 2. *Озып келе жатқан бәйге атына демеу көрсету үшін алдынан тосып тұратын 50-100 м-дей жердегі меже. Т о с п а д а* тұрған жігіттер бәйге атын демей тартып, оны алдыңғы тоспада тұрған жігіттерге жеткізіп салады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 4, 91).

Тоспа доп *Қашпа дос сияқты ойналатын ойын. Т о с п а д о п т ы* бір топ бала не ашық далада, не мектептің қоршаулы алаңында ойнайды (Ойын-сауық, 162).

ТОСТАҒАНША з а т. б о т. *Гүл күлтесінің астыңғы жағында тұратын гүлсерік жапырақ.* Гүлсерік екі түрлі жапырақшалардан: күлте мен *т о с т а ғ а н ш а д а н* құралады (Ботаника, 7). Гүлдеп біткеннен кейін *т о с т а ғ а н ш а*, күлте мен аталықтар қурап, түсіп қалады (Бұл да).

ТОСТАҚАН: Тостақан бақа... Мариям шөбін қолға түсіру үшін *т о с т а қ а н б а қ а* інінің аузын аңду керек (Желден жүйрік., 197).

ТОСТЫЛЫ с ы н. *Тост сөйленген, тост айтылған.* – Тамадалы, *т о с т ы л ы* тойлардың тәлім-тәрбиелік маңызы қандай? (И.Қарақұлов, 40 сұрақ, 100).

ТОСЫҚ з а т. с ө й л. *Бөгет, кедергі.* Екіншісі – жаудың әскері жүретін жолға тікенекті сым *т о с ы қ*, кедергі орнату (Ана тілі, 19.06.1997, 7).

ТОСЫЛҒАНДЫҚ з а т. *Тосылып қалғандық, бөгелгендік; мүдіргендік.* Өңінде қатты *т о с ы л ғ а н д ы қ*, торыққандық рай байқалды (Қаз. әдеб., 04.10.1974, 3).

ТОСЫҢҚЫРА е т. *Аздап тосу, тоса тұсу* (Б.Мұстафин, Жайнаған жер, 75).

ТОСЫҢҚЫРАУ *Тосыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТОТАЙЛАН... – Егер қазір бір вальс ойналса, мен сізбен билеймін! – деп Зарина маған ескерту жасағансып, *т о т а й л а н а* көзін төңкеріп өтті (Ә.Асқаров, Таңд., 135). Гүлзина енді *т о т а й л а н а* қарады (Бұл да, 322).

ТОТАЙЛАНУ *Тотайлан етістігінің қимыл атауы.*

ТОТЕМДІК с ы н. *Тотемге қатысты, тотемге тән.* Кейде ол өлеңдерден дүниедегі барлық жақсылық белгілі бір күштердің «жебеуімен» болады деп есептейтін *т ө т е м д і к* ұғымдар да байқалады (Қаз. әдеб., 22.03.1985, 4). Ал «Бөрілі – менің байрағым» дейтін өлең жалпы түркі халықтарының «иесі» - қасқыр деген байырғы *т о т е м д і к* ұғымның қазақ арасында да сақталғанын аңғартатын мысал (Лен. жас, 04.12.1985, 3).

ТОТИЯ з а т. ж е р г. *Құрып біту, тозу; өлім д.м.* Денем тақап қалғанда *т о т и я ғ а*, Бақыт қонды басыма қапияда, Тоқсанымда тоңқаңдап боқ жеймін бе, Қызыңды ұрайын, не ақым бар партияда! – деді Жәкең (Жас алаш, 23.04.2013, 5).

ТОТЫҒЫҢҚЫРАУ *Тотығыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТОТЫҚҰСША үс т. *Тотықұс тәрізді, тотықұс секілді.* Оның қойнында тасбақа, иығында кірпі өріп жүреді, қараторғайды *т о т ы қ ұ с ш а* сайратады (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 449).

ТОШАЛА... 2. *Тошала өсімдігінің жемісі.* ...Байқасам, *т о ш а л а* термек болып ептеп бұта арасына кіріп алған екен, аяғы шөпке шалынып қып-қызыл тікенекке отыра жығылыпты (Жалын, 1971, №3, 89).

ТОЯНА з а т. *Туған-туыстар мен жолдас-жобалардың тойға қосқан көмегі: мал, ақша т.б.* Әйтсе де қос құданың тойына кім не қосты, *т о я н а* той шығынын өтеді ме, жоқ па? Бұл жағы, әрине, беймәлім (Соц. Қаз., 13.06.1976, 4). Ал тойға шақырған қонағынан бұрын *т о я н а с ы н* есептейтіндер аз ба? (Бұл да). Той *т о я н а с ы м е н* қызық (Қаз. мақал-мәтелі, 197).

ТОЯСЫЗ с ы н. с ө й л. ***Тойымсыз.*** Қазақ байыса әйелдің сұлуына, аттың жүйрігіне *т о я с ы з* келетіні қашанғы әдеті (Жалын, 1975, №2, 61).

ТӨБЕ: Төбе бүршік. б и о л. *Өркеннің, түйнектің жоғарғы жағындағы бүршік.* Түйнектің үстіңгі жағы – түйнек төбесі. Ондағы бүршікті – *т ө б е б ү р ш і к* деп атайды (Ботаника, 72). Тамырсабақта да өркендегі сияқты *т ө б е б ү р ш і к* пен жанама бүршіктер болады (Бұл да, 95).

Төбеңдегі тақияңдай көр. *Осылай болатындығына анық сен д.м.* – Ештен кеш жақсы деген. Бұл қызметтің болатындығын *т ө б е ң д е г і т а қ и я ң д а й к ө р* (Т.Нұрмағамбетова, Дарияның арғы., 135).

Төбесіне шай қайнатты. *Жанын шығарды, тыныштығын алды, мазасын кетірді.* Барған соң, әкім қатынның *т ө б е с і н е ш а й қ а й н а т п а с а м* ба, тұра тұр (Парасат, 2009, №7, 20).

ТӨБЕЛІ с ы н. *Төбесі бар, төбесі көп.* Олар Іле өзенінің бойында кездесті. Бұл ара *т ө б е л і*, адырлы болғанымен, дені жазық еді (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 167). Анда-санда мал жайылған осы *т ө б е л і* алқапты әнге бөлеп қояды (Лен. жас, 28.11.1972, 1).

ТӨБЕТОП з а т. *Елді билеп-төстеуші топ.* Империалистік реакция, ең алдымен АҚШ-тың билеп-төстеуші *т ө б е т о б ы* өзінің агрессияшыл саясатымен адамзатты ядролық апат шегіне итермелеуде (Лен. жас, 16.06.1983, 2). Мұндай кездейсоқ «жортуыл» Англиядағы басқарушы *т ө б е т о п т ы ң* ашу-ызасын туғызды (Алматы ақшамы, 05.09.1989, 3).

ТӨБЕШІКТЕУ... Түбектің қылта тұсы ашық, *т ө б е ш і к т е у* болып келетін (Лен. жас, 31.07.1974, 1).

ТӨГІЛМЕ: Төгілме көйлек. *Етегі төгіліп тұрған, ұзын әрі кең көйлек.* - Әсеттің әні «Қысмет» - деп жариалады, басына тақия, үстіне зерлі қазекей, бүрмелі етек, *т ө г і л м е к ө й л е к* киген Сұңғақ бойлы қыз (Қаз. әдеб., 18.12.1981, 15).

ТӨЗІМДІЛІК: Төзімділік пен адамгершіліктің тәңірісі. п е р и ф р. ***Ана.*** Тоқсан ауыз сөзіміздің тобықтай түйіні: ана дегеніміз – *т ө з і м д і л і к п е н а д а м г е р ш і л і к т і ң т ә ң і р і с і* (И.Қарақұлов, 40 сұрақ, 78).

ТӨЗІМШІЛ... Ол жауыздық жәбіріне күйінсе де, *т ө з і м ш і л*, қайыспас қайсар райда тік тұрып тағы тіл қатты (Ж.Тұрлыбаев, Семсер, 39).

ТӨК... Өрмек тоқу үшін жүнді шүйкелеп, ұршықпен иіріп, иірілген жіпті *т ө г е д і* (С.Мұқанов, Таңд. шығ., 15, 20).

ТӨКІР[1] з а т. *Екі аяғының басы үсіп немесе күйіп, доғалданып қалған адам.* Ол емшектегі кезінде құлап, отқа жидіп, екі аяғынан бірдей ақсап қалған. Сондықтан «*т ө к і р*» атанған (С.Тәнекеев, Қиян асу, 83).

ТӨКІР[2] з а т. ж а ң а. *Металды, ағашты техникалық құралдармен жону арқылы керекті нәрсені жасайтын адам, маман; токарь* (Бекітіл. термин., 81).

ТӨЛ: Төл алды. *Малды төлдетті.* Мал күзетудің, *т ө л а л ы п*, түрлі дерт-дербездердің алдын алудың, күзем алып, қысырақ матаудың, күйек алудың қыры мен сырын таныстырады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 13).

Төл қора. *Төлдерге арналған қора.* ≈ Қозы қора кейде *т ө л қ о р а* деп те аталынады.

ТӨЛЕ... Жедел топ мүшелері де мас жасөспірімдер ізімен үйдің астыңғы *т ө л е с і н е* түсті (Жетісу, 21.08.1967, 4). Қаңғыбас иттер мен мысықтар үйлердің астындағы *т ө л е л е р д е* тұрады (Алматы ақшамы, 11.09.1989, 3).

ТӨЛЕБИТАНУ з а т. *«Билердің биі» атанған Төле би Әлібекұлының өмірі мен қоғамдық қызметін зерттейтін ғылым саласы.* Сондай-ақ белгілі заңгерлердің зерттеулері *т ө л е б и т а н у* аясын кеңейте түсті (Н.Мыңбатырова, Төле би., 8).

ТӨЛЕЖІ е т. ж е р г. *Құлпыру, сәндену, түрлену.* Ел шетіне сал келсе, ауылдың еріккен қыз-бозбаласы *т ө л е ж і п* барып, салдар тобын аттан көтеріп алу – қазақтың ескі салты (М.Разданұлы, Алтай., 101). Екі күннің ішінде сағат сайын *т ө л е ж і п* тұратын сал Мардан сатқақ ұрған танадай болды (Бұл да, 114).

ТӨЛЕУІТ з а т. *Моңғол тайпаларының бірі.* Әсіресе батыс моңғол тайпалары – шорос, ойрат, торғауыт, *т ө л е у і т т е р* қытай боғдыхандарының тегеурініне шыдай алмай ата мекен қоныстарын тастап кетті (І.Есенберлин, Жанталас, 8).

ТӨЛИЕ з а т. ж а ң а. *Жазған шығарманың, мақаланың, ашқан жаңалықтың иесі; автор* (Ш.Құрманбайұлы, Қаз. тілі жаңа атау., 87).

ТӨЛМЕ: Төлме төбе сырға. э т н. *Ұзын салпыншақты сырғаның бір түрі.* Шар үлгісінде немесе ұзын салпыншақ болып келетін күмбез сырға, қозалы сырға, қоза сырға, *т ө л м е т ө б е с ы р ғ а* да кезінде кең тараған (Қаз. әйелдері, 1983, №9, 26).

ТӨЛНҰСҚА з а т. с ө й л. **Түпнұсқа.** Мұндайда шығарманың *т ө л н ұ с қ а с ы м е н* басқа барлық нұсқаларды салыстыру керек (Қаз. әдеб., 26.01.1990, 10).

ТӨЛСИПАТ з а т. *Белгілі бір затты (нәрсені) анықтайтын, соған тән басты, қажетті және тұрақты белгі; атрибут* (Бекітіл. термин., 82).

ТӨЛШЕҢ... Сол кісі өз отарына қой іріктегенде басында жүні жоқ тықыр бас саулықтарды таңдап алады екен. Ал ондай саулық *т ө л ш е ң* келетін көрінеді (Қаз. әдеб., 14.11.1986, 2).

ТӨМЕН: Төмен етекті. *Әйел д.м.* – Құдай ол баста *т ө м е н е т е к т і* жаратқан қатынды теңестіреміз деп, көрінген жерде шулап-шулап, енді, әне, төбелеріңе шығарып алдыңдар (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 79).

ТӨМПЕШІК: Төмпешікке айналды. *Өлді, қайтыс болды.* Адам тірі жүргенде қанша тарпаң болса да, *т ө м п е ш і к к е а й н а л ғ а н д а*, батыл ма, батыр ма, ашушаң ба, ынжық па – бәрі бірдей (Т.Қосуақ, Мәрмәр., 167).

ТӨНІС *Төн етістігінен жасалған ортақ етіс.* – Омар, сөз тыңдашы, ақыр ұнамаса біреуді біреу зорламайды ғой, - деп ортаға алып, шулап, ал кеп *т ө н і с т і* (С.Торайғыров, Таңд., 105).

ТӨНІСУ *Төніс етістігінің қимыл атауы.*

ТӨҢКЕРІСТІК... 1943 жылдың қысынан өңірдің әр жерінде партизан әтірәттері құрылып, *т ө ң к е р і с т і к* күресті күшейте түсті (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 375).

ТӨПЕЙ з а т. ж е р г. ***Төбе.*** Тұрсынбай өз аулының тұсына, *т ө п е й* астына талай келді (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 157).

ТӨПЕС е т. с ө й л. *Бірін бірі төпеу, тоқпақтасу.* Төбелесіп, *т ө п е с і п* Ісіргендер шекесін, Амнезия алған соң, Танымайтын көкесін (М.Ахмет-төре, Ақ-қара, 160).

ТӨПЕСУ *Төпес етістігінің қимыл атауы.*

ТӨПІЛДЕТ е т. *Қайта-қайта айту, үсті-үстіне қайталау.* ≈ Тоқтамастан *т ө п і л д е т і п* айта берді.

ТӨПІЛДЕТУ *Төпілдет етістігінің қимыл атауы.* «Алла» дегенге ешбір мән

бермей, үсті-үстіне *т ө п і л д е т у л е р і н е* қарағанда, бұл қулар құдайдың өзіне де сене бермейтін сияқты (Ғ.Мүсірепов, Қаз. солдаты, 90).

ТӨР з а т. к ө н е. *Халықты басқарушы топ, өкімет.* – Түркі, оғыз бектері, тыңдаңыздар! Жоғарыда тәңірі баспаса, төменде жер айырылмаса, түркі халқы, еліңді, *т ө р і ң д і* (өкіметіңді) кім құртады (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 27).

Төр жайлау. *Таудың бөктерінен жоғарырақ жеріндегі жайлау.* Мал сүрлеуінен басқа доңғалақтың егіз ізі түсіп көрмеген *т ө р ж а й л а у* да заман үніне үйрене бастаған (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 405). Қаратөске қайқайған елдің алды *т ө р ж а й л а у ғ а* еркіндеді (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 118). Етекте орналасқан жайлау – ой жайлау, одан биіктегісі – бөктер жайлау, бөктерден жоғарысы – *т ө р ж а й л а у*, ең биіктегісі – кер жайлау деп аталады (Қаз. этнограф., 1, 283).

Төр көрпе. *Төрге төселетін көрпе. Т ө р к ө р п е н і ң* үстіне жамбастай жантайған ол сырлы тостағандағы сусыннан әлсін-әлсін ұрттап қояды (Д.Рамазан, Жылап аққан., 121).

ТӨРАЙЫМ... Кеше Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев Қаржы рыногы мен қаржы ұйымдарын реттеу және қадағалау жәніндегі агенттіктің *т ө р а й ы м ы* Елена Бахмутованы қабылдады (Егем. Қазақст., 27.08.2008).

ТӨРБАСЫ з а т. с ө й л. ***Төраға.*** Олай болса, «председатель» деген тұлғаны «төрағасы» да емес, «төрапасы» да емес, «*т ө р б а с ы*» деп қабылдасақ деген ой тастағым келіп тұр (Қаз. әдеб., 12.04.1991, 3).

ТӨРЕ е т. к ө н е. *Туу, тарау.* Ой Орағым, Орағым! Жалғыз қалдың, қарағым! Мамайжан еді ырысың Бір құрсақтан *т ө р е г е н* (Боздағым, 19).

ТӨРЕ: Төре табақ. *Үйме, толы табақ.* Әкем екеуі сораптап шай ішісті, асықпай *т ө р е т а б а қ* ет жесті (Ә.Асқаров, Таңд., 156).

ТӨРЕСЫМАҚТАН е т. *Төре болып көрінгенсу, паңдану.* – Шаруамыз көп емес. Әуелі *т ө р е с ы м а қ т а н б а й* қабағыңды таныт (Ә.Әзиев, Шұғыл тапсырма, 27).

ТӨРЕСЫМАҚТАНУ *Төресымақтан етістігінің қимыл атауы.*

ТӨРЕУ *Төре тесітігінің қимыл атауы.*

ТӨРКІНДЕУШІ з а т. *Әке-шешесіне, туған-туысына төркіндеп барушы қыз.* Сол сияқты ағайын-туыстары да *т ө р к і н д е у ш і г е* хал-қадарынша тарту тартады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 206). *Т ө р к і н д е у ш і г е* арналған сауықтың мақсаты да осы ниетпен ұштасады (Бұл да, 207).

ТӨРЛІК з а т. к ө н е. *Өкімет мүшелері отыратын жай (әкімдік).* Айналасы ат шаптырым қорғанның ішінде қаған ордасы, *т ө р л і г і*, қаған мен санғұндардың тұрар жайы бар еді (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 403).

ТӨРТАЯҚТАП үс т. э к с п р. *Еңбектеп.* Жылап жүріп итарқадан *т ө р т а я қ т а п* тоңқайып шыққан Ситан сасқаны ма, Бескемпірге алақтап: - Әй, сен нағып тұрсың? – деді (Қ.Ысқақ, Ақсу., 445).

ТӨРТБҰРЫШ з а т. *Бестастың жетінші кезекте ойналатын түрі.* Жетінші ойын – *т ө р т б ұ р ы ш.* Төрт тасты жерге төрт бұрыш етіп қойып, қақпа тасты биікке лақтырып, төртеуін де жинап алу керек (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 49).

ТӨРТБҰРЫШТА е т. *Төрт бұрыш ету, шаршылау.* Құрылысқа пайдалану үшін ізбестасты арнаулы арамен *т ө р т б ұ р ы ш т а п* қиып алады (Табиғат тану, 17).

ТӨРТБҰРЫШТАУ *Төртбұрышта етістігінің қимыл атауы.*

ТӨРТЕМ з а т. *Бір анадан (енеден) бір кезде туған төрт бала (төл).* Алматы қалалық Алатау ауданының әкімі жуырда *т ө р т е м д і* болған Қапаровтардың отбасында болған еді. Енді, міне, *т ө р т е м д е р д і ң* әкесіне «Айнабұлақ» шағын ауданындағы су жаңа үйден үш бөлмелі пәтер кілті табыс етілді (Ана тілі, 2010, №21, 3). Саулықтар неғұрлым күйлі-қоңды болса, сол ғұрлым егіз мол болады, тіпті үшем, *т ө р т е м* де туатын (Қазақст. ауыл шаруаш., 1970, №3, 35).

ТӨРТКӨЗДЕН е т. *Төрт жағына бірдей қарау, зарыға күту.* Ар жағында: «Күні бойы *т ө р т к ө з д е н і п* жолыңды күткенде, тапқан барқадарымыз осы ма?» деген наз көмейінде кептеліп тұрады (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 218).

ТӨРТКӨЗДЕНУ *Төрткөзден етістігінің қимыл атауы.*

ТӨРТКІЛДІК с ы н. *Төрткілге тән, төрткіл пішіндес (тізбек).* Парадқа шыққан әскер тізбегіндей, не үшкілдік сап түзеп,

не *т ө р т к і л д і к* жасап, сыңқылдап, татыраулап, үздіксіз өтіп жатқан қараша тырналар тізбегі жүдә көп (Ғ.Сланов, Замандастар, 228).

ТӨРТҚҰЛАҚ з а т. э т н. *Төрт құлақ етіп жасалған зират.* Жұмағұл өзіне таныс бес-алты сыпа мен *т ө р т қ ұ л а қ т ы* көктей өтіп, ағасының зиратының басына жетті (А.Мекебаев, Алапат, 317). Кірпіштерін есек арбамен митыңдап тасып, ауылдың сырт жағындағы қорымға өзіне *т ө р т қ ұ л а қ* салыпты (С.Оспанов, Бақытты., 40). Ертесіне молданы жанымызға алып, әкем мен шешемнің *т ө р т қ ұ л а ғ ы н ы ң* басына барып құран оқыттық (С.Оспанов, Сопы., 127).

ТӨРТҚЫРЛЫҚ з а т. *Құрылыстың төрт қырлы болып келген бөлігі.* Сондай-ақ, *т ө р т қ ы р л ы қ т а ғ ы*, мешіт күмбезі астындағы, мақпұрдағы жазулар мен оюлар қалпына келтірілмек (Қаз. әдеб., 08.02.1980, 15).

ТӨРТТАҒАН з а т. ө н е р. *Ою-өрнектің төрт тармақты бір түрі.* Ол қошқар мүйіз, айшық, үшкүл, *т ө р т т а ғ а н* дейтін өрнектердің барлық әшекей, нақыштарын толық үйреніп болған (Ж.Ахмади, Айтұмар, 230).

ТӨРТТАҒАНДАУ *Төрттағанда етістігінің қимыл атауы.*

ТӨРТТІК з а т. *Бестастың төртінші кезекте ойналатын түрі. Т ө р т т і к т е* қақпа тасты лақтырып, төрт тасты жерге қойып, тағы лақтырып, төртеуін жерден қайта алуы керек (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 48).

ТӨРТІНШІ: Төртінші билік. *Баспасөз өкілі, жұрналшы.* – Осы сіздер неге *т ө р т і н ш і б и л і к п і з* деп таласып-тартыса бересіздер, ағай? (М.Байғұт, Балабұлақ, 73). – *Т ө р т і н ш і б и л і к* ешкімнен қорықпайды – дедім мен (Бұл да).

ТӨСБАУ з а т. *Бір ұшы өмілдірікке, екінші ұшы төсайылға бекітілетін бау (қайыс).* Ер-тоқым кейін кеткенде өмілдіріктің өндіршектен көтерілмей, омырауда түзу тұруы үшін *т ө с б а у* тағылады (Ата салты., 104). Кейбір өмілдірікте *т ө с б а у* болады. *Т ө с б а у д ы ң* бір ұшы өмілдірікке, екінші ұшы төс айылға ілінеді (Қаз. этнография., 2, 66).

ТӨСБЕЛГІ з а т. ж а ң а. *Белгілі бір жетістіктері үшін мемлекет тарапынан берілетін, төске тағып жүруге арналған белгі (значок).* Әскери арзанқол *т ө с б е л г і н і ң* жылтыратып өңіріне күнде бірін тағып келеді (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 141). «Республикалық ұлан» *т ө с б е л г і с і н е* ие болған жас офицерлер ҚР-ның Президенті мен халқына адал қызмет ететініне ант берді (Астана ақшамы, 16.08.2008).

ТӨСЕК: Төсек ауыстырды. *Басқа әйелге (еркекке) үйленді д.м.* Қайбір жетіскеннен қайта-қайта *т ө с е к а у ы с т ы р ы п п ы н*? (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 228).

Төсек көрпе с ө й л. *Төсеніш көрпе.* Көрпе жамылғы көрпе және *т ө с е к к ө р п е* болып бөлінеді (Шаңырақ, 96).

ТӨСЕКБҰЗАР э т н. *Қызды ұзатар алдында берілетін кәделердің бірі.* Бұл арада (қыз жасауы буылып-түйілген кезде) тағы да бірқыдыру кәделер берілу керек. Мәселен, *т ө с е к б ұ з а р*, шымылдықшешер, отаужығар деген кәделер үшін ақша берілетін (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 219).

ТӨСЕККАП[1] з а т. *Көшкенде төсекорын жабдықтарын салып алатын, қалың матадан, алашадан істелген (тігілген) қап.* Ол өрмек тоқылып бітіп, алаша кілем боп төселіп, бау, басқұр, *т ө с е к қ а п*, аяққап, қоржын боп кереге басына, уық қарына ілінгенше шуылдаған пақырларға тыным жоқ (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 102).

ТӨСЕККАП[2] з а т. *Саяхатшылар, туристер далаға түнегенде ішіне кіріп жататын жылы қап.* – Мынау «*т ө с е к қ а п*» деп аталады. Былай ішіне кіресің. Ол ерінбей қаптың ішіне кіріп, сыдырмасын салып, бүркеншігін киіп, тірі аруақ болды да қалды (Э.Төреханов, Таудан түс., 95).

ТӨСЕКСАЛАР з а т. э т н. *Күйеу бала мен қалыңдықтың төсегін салған адамға берілетін кәде.* Одан соң шымылдық ашқан жеңгесіне «шымылдықашар», төсек салған жеңгесіне «*т ө с е к с а л а р*» сондай-ақ, «қолұстатар», «шашсипатар» сияқты толып жатқан жол-жоралар мен кәделер беріледі (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 49). Бір әйел шымылдық ашып «шымылдықашар» алса, екіншісі алдын ала қалыңдық төсегін салғаны үшін «*т ө с е к с а л а р*» сұрайды (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 195). Неше жігіт ер жетсе, сонша есікашар, ұрын келер, итырылдатар, бақантастар, қолұстатар,

шашсипатар, *т ө с е к с а л а р* ... (М.Тиесов, Жиделібайсын., 57).

ТӨСЕКТЕС: Төсектес болды. *Бір төсекте бірге жатты; көңіл қосты.* Әйтпесе қаншама адаммен *т ө с е к т е с б о л ғ а н* қатынды алып, патшайым жасай ма?! (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 70).

ТӨСЕМ з а т. *Көлік (мәшине т.б.) жүретін жолдың үстіне тегістеліп, нығыздалып төселген асфалт.* Онда тек жол *т ө с е м і н* (асфалт) жөндеу ғана емес, қолайлы көлік ағымын реттеу мәселелері де қарастырылған (Ана тілі, 02.06.2005, 15).

ТӨСЕМЕЛІ с ы н. *Жерге төселіп жатқан, жайылмалы.* Аран биіктігі 40-50 см, сабағы недәуір бұтақты не сирек бұтақты, тік не *т ө с е м е л і* болады (ҚСЭ, 1, 441).

ТӨСЕНІШ: Төсеніш көрпе. *Жатқанда, отырғанда астыға төселінетін көрпе.* – Бала, бері кел, - деп астындағы *т ө с е н і ш к ө р п е н і ң* шетін көрсетті (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 114).

ТӨСЕҢКІРЕ е т. *Құлағын аздап тосу, тоса түсу.* – Не дейсің? – деді Ошекең немересіне тосаңдау еститін құлағын *т ө с е ң к і р е й*, мойнын қисайтып. – Біреуді көрдім дедің бе? (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 280).

ТӨСЕҢКІРЕУ *Төсеңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТӨСКЕСАЛАР з а т. э т н. *Ішіне асықты жілік, төс салынған табақтағы етті қасындағылармен бірге бөлісіп жеп, табақты қайтарарда күйеу бала беретін кәде.*

ТӨСТАБАН з а т. *Пойыз доңғалақтарының астына төселінген темір төсеніш; релс.* Темір жолдың *т ө с т а б а н ы н а* көлденең салынған бетон тұрбаны тербеп билетіп, ауыр состав өтті (С.Сматаев, Бұлақ, 196). Көз ұшынан темір жолдың таспаланған *т ө с т а б а н ы* бұлдырап шалынады (Бұл да, 92).

ТӨСТАБАНДАП ү с т. *Төсін жерге төсеп, етпетінен.* Жетісудың бас өзені Іле бастау көзін жаңағы *т ө с т а б а н д а п* жатқан жолбарыс тәрізді Лабасыдан алады (Соц. Қаз., 26.01.1977, 4).

ТӨСТАРТПА з а т. *Аттың төс тұсынан тартылатын тартпа; төсайыл.* Тартпаның екі түрі болады: айылтартпа, *т ө с т а р т п а* (Қаз. әдеб., 18.07.1986, 3).

ТӨСТЕМІР з а т. *Шалғы, кетпен шыңдағанда астына қойылатын, жалпақ ағашқа қағылған, балтаның шүйдесі секілді шойын темір.* Маған кішкене *т ө с т е м і р д і* алдырып, жүзі майырылып қалған кетпенін шыңдай бастады (Қ.Омаров, Әке, 12).

ТӨСТІК з а т. к ә с і б. *Піскен қауыннан жұқалап тіліп, кептіріп алатын тағам.* Кейін піскен кезде қақ, *т ө с т і к* тілер едік. Қауынқұрт қайнатар едік (Т.Тобағабылов, Түсінсең еді., 22). Өтеген базарлы болудан қалған қауыннан қақ тілді, *т ө с т і к* жасады (Жұлдыз, 1970, №10, 105).

ТӨТЕ: Төте жазу... XIX ғ. екінші жартысында А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің негізінде ұлттық жазу жүйесін жасады. Аталмыш жазу үлгісі *т ө т е ж а з у* деп аталды (Қаз. этнография., 2, 157). Көп ұзамай 1924 жылы араб алфавитіне реформа жасалып, түсіп қалатын дауысты дыбыстардың бәрі хатқа түсірілді. Ол *т ө т е ж а з у* деп аталды (Қаз. әдеб., 24.11.1989, 16).

ТӨШКЕ з а т. ж е р г. *Ұжымшар орталығы, ауыл, село.* Біздің *т ө ш к е м і з* Аққұдықпен бірге Қарауыл тамының қасында болған. Бірақ сол *т ө ш к е* болатын жер бізге қолайсыз (Қаз. әдеб., 21.10.1988, 10).

ТРАКТОРЛАП ү с т. *Трактор-трактор етіп, тракторсмен.* Шынында да осы арадан *т р а к т о р л а п* шөп тасып майып болғанша, сол далаға неге жоңышқа егіп тастамасқа (С.Шаймерденов, Сыбызғы сазы, 48).

ТУ[1]: Ту қой. *Қысыр қалған қой.* Біздің бойдақ қой (*т у қ о й*) деп жүргеніміз – қысыр қалған саулық (Н.Қазыбеков, Дала., 33).

ТУ[2]: Ту сыртын берді. а) *Теріс қарап тұрды, жонын берді.* - Әй, ыңырсымай су әкеліп берші! – деген кезде ғана *т у с ы р т ы н б е р і п* күйбеңдеп жүрген Зибаш селт етіп, жалт қарады (Қарақат тер., 60). ә) а у ы с. *Қол ұшын беруден бас тартты, бұрылып кетті, іргесін аулақ салды.* «Жақыным едің» деп жалтақтамай, «жатым едің» деп *т у с ы р т ы н б е р м е й*, тура сөйлеген биді ғана халық пір тұтқан (Ата салты., 36).

ТУАБІТТІ... Өзінің *т у а б і т т і* алғырлығымен, табандылығымен ізденіп, талмай еңбек етіп келе жатыр (Соц. Қаз., 15.12.2005, 12).

ТУАЖАҚ е т. ж е р г. ***Туады.*** – Тайыншаң барған ауылдың бұқаларына айдай көрініп, ерте қашты. Көктемге салым *т у а ж а қ* (Т.Нұрмағанбетов, Жер иісі, 101).

ТУДЫ-БІТТІ ү с т. *Туғаннан бергі, әдепкі, дағдылы.* Бүгін бұған өзінің *т у д ы-б і т т і* тірлік кешіп келе жатқан үйреншікті ортасы, таныс табиғаты – бәрі-бәрі сүйкімсіз көрініп жүре берген (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 4).

ТУЕСОҚ з а т. ж е р г. *Бөшкеден су алатын үлкен шөміш.* Жақып қолындағы спиртті тартып алып, серпіп тастады да, *т у е с о қ т а ғ ы* суды бетіне шашып жіберді (Қ.Ысқақ, Таңд., 3, 248).

ТУКАН... *Т у к а н д а р* – орталық және оңтүстік Американың тропикалық және экваторлық ормандарында кездеседі (Тірі табиғат, 32).

ТУЛАҚ: Тулақ сабау. *Жүнді тулаққа салып, ірімтіктерін жазу үшін сабау.* Сабаудың 2 түрі бар: *т у л а қ с а б а у*, шабақ сабау. *Т у л а қ с а б а у* - ірілеу, әрі қарымдылау сабау. Ол жүннің іртігін тез жазуға арналған (А.Әлімжанованың аузынан).

ТУМА... *Т у м а ң н ы ң* бауы берік болсын! Сүйіншіңді ал (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 1, 141).

ТУМАЙ: Тумай кеткір! *«Туысы жаман» д.м. зілді сөз.* Жатырынан қағынған, *т у м а й к е т к і р* ит, тірідей көмді-ау! (Н.Мұраталиев, Үміт, 11).

ТУМАСЫРА е т. с ө й л. *Тума деп есептеу, туыссырау, туыс іздеу.* - Өзіңді *т у м а с ы р а п*, қайнағалап жүретін зыпылдақ келінің бар емес пе, сол... (М.Айымбетов, Құмөзек., 178).

ТУННЕЛЬШЕ ү с т. *Туннель сияқты етіп, туннель тәрізді.* Сартас деген жерде, таудың астынан *т у н н е л ь ш е* қазып салған үй бар (Жұлдыз, 1972, №9, 151).

ТУПИК з а т. з о о л. *Теңіз жағалауларынан балық аулап тіршілік ететін, басының алдыңғы жағы мен кеудесі-ақ, доғал тұмсығы мен аяғы – қызыл теңіз құсы. Т у п и к т е р д і* Солтүстік Атлантикадағы теңіз жағалауларынан көруге болады (Құстар, 15).

ТУРА з а т. *Шахмат ойынындағы «піл» деп аталатын тас.*

ТУРА: Тура би. *Ешқайда бұрмай, билікті әділ шығаратын би. Т у р а б и д е* – туыс жоқ (Мақал).

Тура билік. *Әділ билік жасағандық, турасын айтқандық.* Суреткердің осыншалық сүйікті болу себебі – Ғабеңнің шыншылдығында, *т у р а б и л і г і н д е* (Қаз. әдеб., 11.12.1987, 4).

Тура сөздік. *Бетіне тіке айтатындық, жалтақсыз сөйлейтіндік.* Ол Шоқанның беттілігінен, *т у р а с ө з д і л і г і н е н* іштей сескеніп, сөз арасында оған кекесін сұрақтар беріп отырды (Н.Баяндин.., Дала жұлдызы, 73).

ТУРАМА... Апасы берген *т у р а м а д а н* соң, Жарқын сыртқа шыққан (Д.Бейсенбекұлы, Әулиеағаш., 159).

ТУСЫРА е т. *Бабына келу, күйлену.* Бағым, күтім және азықтандыру дұрыс ұйымдастырылса, саулықтар ерте *т у с ы р а п*, шағылысқа ерте түседі (Қазақст. ауыл шаруаш., 1961, №11, 41).

ТУЫН: Туын малы. *Туатын, төлдейтін мал.* Ал Алғабас, Торайғыр аймақтарындағы *т у ы н м а л ы н а н* басқасы қыста да түгел дерлік жайылымда (Лен. жас, 16.06.1976, 2).

ТУЫНДЫГЕР... *Т у ы н д ы г е р* оны өзі осылай атапты (Қаз. әдеб., 29.01.1993, 6).

ТУЫНДЫГЕРЛІК... Ал енді руханият саласында *т у ы н д ы г е р л і г і*, көкейтестілігі, кемелділігі тұрғысынан өлшенетін болса керек (Ана тілі, 07.02.2013, 6).

ТУЫРЛЫҚБАУ з а т. *Туырлықтың үстіңгі екі жағына тағылатын, оны уыққа байлап, бекітіп қоятын терме бау.* Үзікбау, *т у ы р л ы қ б а у*, желбау дегендер сапасыз істелген (Қазақст. ауыл шаруаш., 1969, №7, 60).

ТУЫРЛЫҚЖАБАР з а т. э т н. *Отауын тіккен кезде күйеу жігіттің туырлық жапқандарға беретін кәдесі.* Отау тіккен кезде күйеу жігіт отауын тігушілерге «уықшаншар», «*т у ы р л ы қ ж а б а р*», «түндікжабар», «үзікұстар», «бау-шубайлар» деген сияқты кәделер береді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 85).

ТУЫРЫЛУ... Жазушы Ж.Тілековтың «Қайнарында» түр, бет, әлпет дегеннің орнына сүдін, кеңесу, ақылдасу дегеннің орнына мүшәуараласу, азын-аулақ орнына азын-шоғын, тұспалдау, оспақтау орнына мошқау, шәйнек я шәугім орнына шайгон, қыртыстану, құнарлану орнына *т у ы р ы л у*, реті, ыңғайлы орнына ұтырлы сөздері қолданылған (Соц. Қаз., 15.01.1958, 3).

ТУЫС е т. *Туыс болу, жақындасу, тату тұру.* - Өзіңмен өзім сыйлас едім, *т у ы с а й ы қ.* – Жарайды, қабырғаммен кеңесейін (Ә.Тәжібаев, Хаттар., 113).

ТУЫС-ЖЕКЖАТ з а т. *Туыс және жекжат – барлығы.* Мұндайда келіп, бас көрсететіндер – *т у ы с-ж е к ж а т т а р* ғой (З.Өмірбеков, Құпия., 62).

ТУЫС-ЖЕКЖАТШЫЛЫҚ з а т. *Туыстық, жекжатшылық қарым-қатынас.* Көң бойы да бай, кедей болып бөлектеніпті дегенімен осы рушылдық, *т у ы с-ж е к ж а т ш ы л ы қ* әлі қала қоймағанын Текей осы жолы айқын сезді (Х.Рахимов, Бетпе-бет, 72).

ТУЫСҚАНСЫЗДЫҚ з а т. *Туысқаны жоқтық, жалғыздық.* Оның жалғыз кәрі шешесі ғана бар, *т у ы с қ а н с ы з д ы ғ ы н д а*, менің үш-төрт үйдің ортасында өскен жалғызсыздығымда (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 385).

ТУЫСҚАНШЫЛА е т. *Туысқан іздеу, туысқан іздеп, қыдырып бару.*

ТУЫСҚАНШЫЛАТ *Туысқаншыла етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Сүндетке отырғызатын баланы *т у ы с қ а н ш ы л а т ы п* қыдырту деген жақсы салт екен (Ж.Тұрлыбай, Райымбек батыр, 2, 272).

ТУЫСҚАНШЫЛАТУ *Туысқаншылат етістігінің қимыл атауы.*

ТУЫСҚАНШЫЛАУ *Туысқаншыла етістігінің қимыл атауы.*

ТУЫСШЫЛА е т. *Туысын іздеу.* Міне, бүгін Жақыпбек әлдебір жаққа *т у ы с ш ы л а й* кетіп бара жатыр (Тәлқанұлы, Тірліктен., 40).

ТУЫСШЫЛАУ *Туысшыла етістігінің қимыл атауы.* Енді бір жағынан көрмегелі 7-8 жылдың жүзі болып қалған нағашымның отбасына *т у ы с ш ы л а у* үшін келген едім (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 45).

ТУЫТ з а т. 1. *Мал төлдеп жатқан кез, уақыт.* – Апыр-ай, *т у ы т т ы ң* тура бір қызған шағында бұзылуын қарашы күннің (Соц. Қаз., 01.05.1974, 4). 2. с ы н. *Туатын, төлдейтін (мал). Т у ы т* қой орталық қораға қамалып, туғандар шетінен көрші клеткаларға әкетіліп жатады (Лен. жас, 21.03.1972, 1).

ТҰҒИЯН қ. ***Тұқиян.***

ТҰҒЫЖЫМ с ы н. ж е р г. *Құнжыңдап, тұғжыңдап қалған; тұғжың.* – Іштерінде Есетжан мінетіндей біреуі жоқ, өңшең *т ұ ғ ы ж ы м* (Ә.Кекілбаев, Үркер, 278). Астында - әбден мінілген *т ұ ғ ы ж ы м* жирен (Ш.Айтматов, Ерте келген., 114).

ТҰҒЫЖЫМДЫҚ з а т. ж е р г. *Тұғжыңдағандық, тұғжың тірлік, күйбеңдік.* Қасқа бастың да *т ұ ғ ы ж ы м д ы ғ ы н а* таңданып тұрған жоқсың (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 300).

ТҰҒЫЛ... Әне, анау жайпақ *т ұ ғ ы л д а* бұрын қазіргідей тоғай болмайтын, пішен шабылатын (Ә.Әлімжанов, Отырардан., 221).

ТҰҒЫРТАС з а т. 1. *Ескерткіш мүсіндердің астына қойылатын биік те берік текше тас.* 2. а у ы с. *Тірек, негіз.* Иә, Мұқағали талантының берік *т ұ ғ ы р т а с ы* – оның туған топырағында. Ол соған тартып туған (М.Мақатаев, Соғады жүрек, 2, 374).

ТҰЗАҚ... 2. а у ы с. *Дұшпанның құрған торы, айла-амалы.* Құдайым сүйіндірсін ұзағынан, Сақтасын дұшпандардың *т ұ з а ғ ы н а н*! Тіл сұқтан, қауіп-қатер қағас қыл деп, Қол жайып мен тұрайын бұл жағынан (С.Торайғыров, Таңд. шығ., 242).

Тұзақ жіп. *Тұзақ болуға жарарлық жіп.* Ноқта жіп, өре жіп, тұсау жіп, *т ұ з а қ ж і п*, шылбыр жіп деп аталатын жіптер де әр түрлі дайындалады (Лен. жас, 23.11.1972, 3).

ТҰЗАҚТА е т. *Тұзақ құру.* – Сенен судың асау жыртқышын *т ұ з а қ т а п* ұстауды үйренгенім байланғаным емес пе, өзің ал, - дедім мен (Ж.Орманбаев, Тұзақталған., 60).

Тұзақтап байлау. *Тұзақ сияқты ілмектеп байлау.* Байлаудың күрмеп байлау, қазықбау шалып байлау, *т ұ з а қ т а п б а й л а у*, шиелеп байлау, ілмектеп байлау деген түрлері бар (Пионер, 1984, №4, 30).

ТҰЗАҚША з а т. *Кішірек келген тұзақ.* Осы екі арада Бақтыбай да *т ұ з а қ ш а н ы* жіңішке мойынға түсіріп ала қойды (З.Иманбаев, Қос қайың, 30).

ТҰЗДАУЫТ з а т. *Тұзы бар жер, тұзды сор.* Ал жас етке тойған күні қасқырлар *т ұ з д а у ы т қ а* тартады (Егем. Қазақст., 27.06.2001, 11).

ТҰЗДЫ: Тұзды үй. *Тоғызқұмалақ ойынында тұздық алатын ұя; тұздық үй.* – Сен не себепті *т ұ з д ы үй д і* алмадың менен? – деді әкесі. – *Т ұ з д ы*

ү й і ң і з д і алғаннан гөрі мен сіздің ұрадағы он бес құмалақ ұпайыңызды алғанды жақсы көрдім (Жыл он екі ай, 1978, 75). – Сен көшкеніңмен маған *т ұ з д ы ү й д і* беріп қойдың! – Ия, тұзды үйді бердім (Бұл да).

ТҰЗДЫҚ[1]... 2. а у ы с. *Бетке ұстары, мақтанышы.* Бай мен бекке өшіккен баукеспе сыбызғышыларға не жетсін! Заманының *т ұ з д ы ғ ы* еді ғой (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 120). 3. а у ы с. *Әңгімесінің сәнін келтіретін нәрсе.* Ол кісінің «Әне, менің шәкірттерім қандай!» - деп үнемі әңгімесіне *т ұ з д ы қ* етері де біз емес пе едік? (Қаз. әдеб., 16.08.1974, 4).

ТҰЗДЫҚ[2] з а т. *Тоғызқұмалақ ойынында бір ұяны белгілеу арқылы артықшылыққа ие болу әрекеті.* Тоғызқұмалақта мұндай артықшылыққа ие болу «*т ұ з д ы қ*» немесе «тұзды үй» деп аталады (О.Жолымбетов, Айгөлек, 48). Жетінші, сегізінші отаулардың қандықақпан, көкмойын атауларының себебі – егер олар «*т ұ з д ы қ қ а*» берілсе, үстінен жүріс көп өтетін болғандықтан жүруші жақтың құмалағын азайтып, қарсы жақтың позициясын күшейтіп отырады (Бұл да). Бірақ *т ұ з д ы ғ ы* бар жақ әрдайым ұта бермейді. *Т ұ з д ы қ т ы* есеппен беріп, сан соқтыратын ойыншылар болады (Лен. жас, 08.11.1988, 4).

Тұздық алу. *Қолыңыздағы ең соңғы құмалағыңыз қарсы жақтың отауында жатқан екі құмалақты үшеу жасаса, «т ұ з д ы қ а л ы н д ы» деп есептелініп, ол үш құмалақты өз қазаныңызға салып аласыз. Яғни дойбы ойынындағы биге шыққан тас сияқты болу.* Ойын барысында «*т ұ з д ы қ а л у*» тұздық алған ойыншыға үлкен артықшылық әпереді (Ә.Ақшораев, Тоғызқұмалақ, 25). Алайда, тоғызыншы отаудан *т ұ з д ы қ а л у ғ а* болмайды. Сонымен бірге қарсы жақ *т ұ з д ы қ а л ғ а н* отаумен нөмірлес отаудан да *т ұ з д ы қ а л м а й д ы* (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 4, 118).

ТҰЗҚҰРТ з а т. *Тұзын ашы етіп жасаған құрт. Т ұ з қ ұ р т*, сықпа қоры әзірше жеткілікті (Білім және еңбек, 1972, №6, 22).

ТҰЗСЫЗДАН е т. *Тұзынан арылу, тұщылану.*

ТҰЗСЫЗДАНДЫР *Тұзсыздан етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ТҰЗСЫЗДАНДЫРҒЫШ з а т. *Тұзы мол (ашы) суды тұзынан арылтатын қондырғы.* Зерттеу қортындысы күн көзінен жұмыс істейтін *т ұ з с ы з д а н д ы р ғ ы ш* қондырғыны қолдану арқылы малды тұщы сумен жеткілікті мөлшерде қамтамасыз етуге болатындығын көрсетті (Соц. Қаз., 03.12.1975, 4).

ТҰЗСЫЗДАНУ *Тұзсыздан етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЙҒЫН з а т. с ө й л. ***Тойғын.*** *Т ұ й ғ ы н* тазы ұзын екен, Үсеннің қолы тазының басына еркін жетті (Б.Дәулетбаев, Парыз, 97).

ТҰЙЫҚ: Тұйық буын. л и н г в. *Дауыстыдан басталып, соңы дауыссызға аяқталған буын.* Қазақ тілінде буынның үш түрі бар: ашық буын, *т ұ й ы қ б у ы н* және бітеу буын (Қазіргі қаз. тілі, 60).

ТҰЙЫҚТАУШЫ з а т. *Бір нәрсені тұйықтап тұратын зат.* Мұндай жағдайда ескі ілмектер ілгектің астынан шығып, *т ұ й ы қ т а у ш ы н ы ң* үстіне орналасуы мүмкін (Ж.Абдуғапарова, Трикотаж өндірісі., 12).

ТҰҚАЙ... – Бәйгі аттың ізін танымай не құдай атыпты мені? Май тойы алдында *т ұ қ а й ы н* өзім шапқам (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 87). Шоқырақтайын деп еді, күп болып ісіп кеткен *т ұ қ а й ы н ы ң* арасы дызылдай ауырып, қатты жүруге мүмкіндік бермеді (М.Мәжитов, Құлынды., 113).

ТҰҚИЯН з а т. *Үрім-бұтақ, ұрпақ, тұқым; тұғиян.*

ТҰҚИЯНСЫЗ с ы н. *Үрім-бұтақсыз, тұқымсыз.* Адастырып бұлдыр тұман, бұлдыр күн, Мен тағдырға тамырымды жұлдырдым. Ізі де жоқ, тозы да жоқ тозаңмын, Талайсызбын, *т ұ қ и я н с ы з* тұлдырмын (Н.Айтұлы, Ту, 20).

ТҰҚЫЖЕГІШ з а т. з о о л. *Тұқы (карп) балығына жабысып алып, оның қанын соратын шаян. Т ұ қ ы ж е г і ш т е р д і ң* 60 түрі белгілі. Олар көбіне тұщы сулар мен теңіз суларында тіршілік етеді (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 54).

ТҰҚЫМ: Тұқым қуалаушылық. б и о л. *Жан-жануарлар негізгі белгілерінің кейінгі ұрпаққа берілуі.* Сарық қой дегеніміз – кәдімгі қазақы қой арасында *т ұ қ ы м қ у а л а у ш ы л ы қ п е н* ара-тұра байқалып қалатын құбылыс (Ана тілі, 05.12.2002, 7).

Тұқымың көбейгір. *Алғыс мәнді қарғыс.* Әскери қызметін өтеп келген бетте

қаладан пәтерін сайлап үлгерген бойжеткенге үйленген ол, *т ұ қ ы м ы н ң к ө б е й г і р*, қайдан түсінсін бізді?! (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 184).

ТҰҚЫМБАСТАМА з а т. б и о л. с ө й л. ***Тұқымбүршік.*** Аналықтың төменгі, әдетте жуандаған бөлігі – түйінде *т ұ қ ы м б а с т а м а* (тұқымбүршік) орналасады. *Т ұ қ ы м б а с т а м а д а н* тұқым дамып жетіледі (Биология, 7).

ТҰҚЫМБҮРШІК з а т. б и о л. *Тұқымда (ұрықта) болатын бүршіктердің жалпы аты; ұрық бүршікшесі.* Аналықтың түйінінің ішінде бір немесе бірнеше *т ұ қ ы м б ү р ш і г і* болады (Ботаника, 108). *Т ұ қ ы м б ү р ш і к* аналық түйінің ішінде тұрады (Ботаника, 215). Гүлдегеннен кейін *т ұ қ ы м б ү р ш і г і н е н* тұқым пайда болады (Бұл да).

ТҰҚЫМЖАРНАҚ з а т. б и о л. *Өсімдік тұқымындағы ұрық өсіп шығатын бөлігі; жарнақ.* Лобияның ұрығында екі *т ұ қ ы м ж а р н а қ* болады. Олар беттесіп жатады. Мұндай өсімдіктерді қос жарнақтылар деп атайды. Ал *т ұ қ ы м ж а р н а ғ ы* біреу болса, оны дара жарнақтылар деп атайды (Биология, 27). Қара бидай, жүгері, арпа, сұлы ұрықтарының бірден ғана *т ұ қ ы м ж а р н а ғ ы* болады. Мұндай өсімдіктер дара жарнақтылар деп аталынады (Ботаника, 29).

ТҰҚЫМЖЕГІШ з а т. з о о л. *Өсімдіктердің тұқымын жеп, зиян келтіретін кішкентай жәндік.* Беде *т ұ қ ы м ж е г і ш і* (брухофагус) – республиканың беде егілетін көптеген аймақтарында кең таралған зиянкес (Қазақст. ауыл шаруаш., 1969, №6, 30).

ТҰҚЫМША з а т. б и о л. *Бір ғана тұқымы, жемісқабы бар құрғақ жеміс.* Күнбағар жемісінің қалың қабырғасы тұқыммен бітісіп өспейді. Мұндай жеміс *т ұ қ ы м ш а* деп аталады (Биология, 14).

ТҰҚЫРАҚ с ы н. с ө й л. *Тұғжыңдап қалған, тұғжың. Т ұ қ ы р а қ* өзіне-өзі ырза болғандай иығын қомдап қодилана түсті (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 302). Сонда істейтін әлдеқандай *т ұ қ ы р а қ* біреу оған «отыр» деп айтпапты (Бұл да, 305).

ТҰҚЫРЖЫЛАТ е т. ж е р г. *Тұйыққа тіреу, тұқырту, құрту.* Онсыз да зұлымдық жайлап, күйзелген халықты *т ұ қ ы р ж ы л а т а* түсейін дегендей биылғы қыстың қаhары қатты болды (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 41). Осы орайда Ернар да *т ұ қ ы р ж ы л а т ы п*, екі киікті бір оқпен жығуға елеурей ентеледі (Бұл да, 168).

ТҰҚЫРЖЫЛАТУ *Тұқыржылат етістігінің қимыл атауы.* Мені құлатуларыңа болады, өндірісті *т ұ қ ы р ж ы л а т у л а р ы ң а* болмайды (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 268).

ТҰҚЫРТҚЫШ с ы н. *Тұқырта беретін, бас көтертпейтін.* Қидабай серігін *т ұ қ ы р т қ ы ш* бопсамен қыжыртқанымен жемірілген жентті бұралай көмейлеп жатыр (С.Сматаев, Алғашқы асу, 52).

ТҰҚЫРЫНЫС *Тұқырын етістігінен жасалған ортақ етіс.* Бәрі де еңселері түсіңкілеу, құдиыса, *т ұ қ ы р ы н ы с а* отыр (Ж.Бектұров, Жол жоралғы., 40).

ТҰҚЫРЫНЫСУ *Тұқырыныс етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚЫШ с ы н. *Тұқырайып қалған, тұқшиған.* Тұнжыр *т ұ қ ы ш* екі-үш адам үн-түнсіз келді де, мұның екі қолына лезде кісен салып тастады (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 20). Бірақ қолының саусақтары мыртықтау, мойны *т ұ қ ы ш* көрінді (Қаз. әдеб., 02.03.1984, 12).

ТҰЛ: Тұл ат. э т н. *Қайтыс болған адамның төл атын асына сою үшін, құйрық-жалы күзеліп, бір жыл бойы мінілмей, бос жіберілген атты «тұл ат» деп атайды. Т ұ л а т т ы* соярда құраннан аят оқылып болған соң, бәйбішесі, қызы, келіндері «*т ұ л а т қ а*» көріс қылып, жоқтау айтады (Ата салты., 138).

Тұл отау. э т н. *Ұзатылар алдында қайтыс болған қалыңдықтың күйеу ауылына жөнелтілген жасауы осылай аталынады.* Мұндайда (қалыңдық дәл ұзатар алдында өлсе) қалыңмал да қайтарылмайды, оның орнына қызға арналған жасау «*т ұ л о т а у*» деген ортақ атпен күйеу ауылына жөнелтіледі (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 181).

ТҰЛАЙЛАН е т. *Қараю, тұтығу.* Қарақан келді шауып есіткен соң, Не пайда құр келгеннен кешіккен соң. Қап-қара *т ұ л а й л а н ы п* аппақ дене, Етінен у төгілді кесіп көрсең (А.Тоқмағамбетов: Қаз. әдеб., 01.05.1973, 4).

ТҰЛҒАЛА е т. *Біреудің адамгершілік, психологиялық және әлеуметтік қырын жан-жақты сипаттау, кескін-келбетін айқындау, тұлғасын жасау.*

ТҰЛҒАЛАУ *Тұлғала етістігінің қимыл атауы.* «Қазақ тазысы» зерттемесі сахара мәдениетін *т ұ л ғ а л а у ғ а* арналған кесек еңбек екені даусыз (Қаз. әдеб., 26.04.2013, 11). Енді көпшілік қиялындағы Ботакөзді мөлдір жанымен, жарқын күлкісімен, күйікті көз жасымен шығару – *т ұ л ғ а л а у* керек (Лен. жас, 28.07.1975, 3).

ТҰЛҒАЛАС: Тұлғалас сөздер. л и н г в. *Айтылуы да, жазылуы да бірдей, бірақ мағыналары әр басқа сөздер (омонимдер). Т ұ л ғ а л а с с ө з д е р* - әр басқа сөздер. Олардың арасында мағыналық байланыс болмайды (Б.Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі., 82).

ТҰЛҒАТАНЫМ з а т. л и н г в. *Дербес сөздердің грамматикалық тұлғаларын, олардың грамматикалық мағыналарын зерттейтін тіл ғылымының бір саласы (морфология).* Соған қарамастан оқулықта «фонетика» дегенді – дыбыстаным, морфология – *т ұ л ғ а т а н ы м*, синтаксис – тіркестаным, фразеология – түйдектаным, лексикология – сөзтаным деп қазақшалағанды жөн көрдім (Б.Қалиұлы, Қаз. терминтанымы., 134).

ТҰЛДАН *Тұлда етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* – Сұмдық-ай, мынау *т ұ л д а н ғ а н* ат қой. Жаным-ау, Бәтжан қайда! (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 37). *Т ұ л д а н ғ а н* аттың күзелу тәсілі соғым малын күзеуге ұқсас (Ер қанаты, 299).

ТҰЛДАУ... Ат *т ұ л д а у* дегеннің мағынасы сол – құйрығы кесілген атты ертоқымымен үстіне иесінің жақсы киімдерін жауып, ердің қасына тұмағын кигізеді. Бұл ат мінілмейді. Тек көшкен уақытта оны жетектеп жүреді (Қаз. әдеб., 24.09.1982, 4).

ТҰЛДАУЛЫ с ы н. *Тұлданған, тұлданып қойылған.* Жоқтау айтылатын үйде келген кісілер күтілетіндіктен оңаша тігіліп, ту қадалады да, *т ұ л д а у л ы* тұрады (Қ. Толыбаев, Бабадан., 46).

ТҰЛДЫРЛЫҚ... Тым болмаса әлгі сияқты дүлейлерге қарсы тұрар бір кісілік қайраттан *т ұ л д ы р л ы ғ ы н а* күйінді (З.Шәкенов, Күн көтеріл., 243).

ТҰЛҚАТЫН з а т. а с т р. х а л қ. *Шолпан жұлдызы.* Шолпан жұлдызының Іңір жұлдызы, *Т ұ л қ а т ы н*, Ақжұлдыз, Өмірзая, Керуен жұлдыз деген нұсқалары бар (Қаз. этнограф., 2, 636). Шолпанды (Венера) қазақ жарықжұлдыз, шағыржұлдыз, *т ұ л қ а т ы н* деп те атайды (Х.Әбішев, Аспан сыры, 46, 50).

ТҰЛЫМ: Тұлым қою. *Жас қыздың екі шекесіне ырымдап бір шоқ шаш қалдыру салты.* Қыздың екі шекесіне екі шоқ шаш қойып, оны өріп түрлі моншақ-маржан тағып қоятын болған. Бұл салт «*т ұ л ы м қ о ю*» деп аталады (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 38).

ТҰЛЫМДЫ... 2. *Қыз бала д.м.* Айдарлымды құл қылып, *т ұ л ы м д ы м д ы* күң қылып... (Батырлар жыры, 2, 165).

ТҰЛЫП з а т. *Әсемдік, сәндік үшін бітеудей сойылып, ішіне сабан, мақта тығылған аң, құс терісі.* Қанатын жайып жіберіп, енді ұшқалы тұрған бүркіттің *т ұ л ы б ы* ғана көңіл аударады (З.Қабдолов, Менің Әуезовім, 40). Қырғауылдың, бірқазанның тірі кейіпті *т ұ л ы п т а р ы* бар (М.Мағауин, Мен, 12). Ол бізге балаларымен тұрған валлаби, поссум және ехиднаның *т ұ л ы п т а р ы н* көрсетті (Қызыл құмдар., 53).

ТҰМАҚ: Тұмақ ұру. э т н. *Ат үстіндегі жігіттердің бір-бірінің тұмақтарын ұрып түсіру ойыны.* Ұмыт болып бара жатқан ат ойындарының тағы бірі – *т ұ м а қ ұ р у* (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 21). Ал атомырауластыру, жігіт қуу, *т ұ м а қ ұ р у*, көкпар, түйежарыс, сайыс сияқты ойындардың қағаз жүзінде аттары ғана жазылып жүр (Бұл да).

ТҰМАН[1] з а т. к ө н е. *Салмақ өлшемі.* – Егер екі жүз елу мың *т ұ м а н* алтын жинап берсеңдер, қалаларыңа тимеймін, тек ат шалдырып, ас ішіп кейін қайтамын! – деді (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 357).

ТҰМАН[2] з а т. ж е р г. ***Аудан.*** Бір жиені сол Қыбырай *т ұ м а н ы н д а* (ауданында) әкімнің орынбасары екен (М.Байғұт, Бала бұлақ, 65). *Т ұ м а н* әкімінің орынбасары, арнайы машине дайындап, тағасын (нағашысын) тұп-тура Бадамсайдың беткейіндегі үйіне дейін жеткізетінін айтты (Бұл да).

ТҰМАНЫТ е т. с ө й л. *Тұмандану, тұман түсу.* Осы әзірге ғана *т ұ м а н ы т ы п*, мұнарлана бастады (О.Бөкеев, Өз отыңды., 32). Жас жігіттің санасы *т ұ м а н ы т ы п* кетті (М.Мағауин, Аласапыран, 29).

ТҰМАРШАЛАН е т. *Тұмарша сияқты үш бұрыштану.* Жылы жаққа кеткен кербез аққулар *т ұ м а р ш а л а н а* тізілген тырна-

лар мен қараша қаздар бәрі-бәрі де өздерінің туып-өскен үйреншікті жерлеріне легілегімен келіп жатыр (Жетісу, 21.06.1972, 4).

ТҰМАРШАЛАНУ *Тұмаршалан етістігінің қимыл атауы.*

ТҰМБА з а т. *Төлдің туғаннан кейінгі ең алғашқы тыныс алуы.* Қағанақ – құлындайтын биенің құлын тынысынан (*т ұ м б а д а н*) кейін келетін жұқа сірі қабықты түссіз мөлдір зат (Ш.Жанәбілов: Ер қанаты, 316).

ТҰМШАЛАНДЫР *Тұмшалан етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ТҰМШАЛАНДЫРУ *Тұмшаландыр етістігінің қимыл атауы.* Неміс аузын *т ұ м ш а л а н д ы р у ғ а* ырық бермей, ырсылдаған дыбыс шығарып, бұлқына бастады (А.Сатаев, Бәрі де., 330).

ТҰМШАУ з а т. *Жан-жақты (айналаны) соқыр тұманның басуы, тұмшалауы.* Қамалын бұзып құрсаудың, Түнегін ашып *т ұ м ш а у д ы ң*, Ыңырсып күткен аңсаудың, Өн бойынан жыр саудым (М.Ахметтөре, Ақ-қара, 68).

ТҰМЫЛДЫРЫҚСЫЗ с ы н. *Тұмылдырығы жоқ, тұмылдырық кигізілмеген. Т ұ м ы л д ы р ы қ с ы з*, түрлі түсті, тұрпаттарынан адам шошырлық иттер көшекөшені былай қойып, саябақтарға дейін басып апты (М.Байғұт, Бала бұлақ, 322).

ТҰНЖЫР[1] з а т. *Сұңқар тектес, қанат-құйрығында ақ теңбілдері бар, көзі қара қыран құс.* Түздіктер «сұңқар қолға түспейді» - дейді. *Т ұ н ж ы р*, тұйғын, бидайық та осыған жатады (Қаз. әдеб., 21.11.1980, 8). Құсбегілер *т ұ н ж ы р д ы* тұйғын мен қаршығаның шағылысуынан пайда болған будан деседі (Шопан сырласы, 304).

ТҰНЖЫР[2] з а т. к ө н е. *Адам бейнесінде жасалған тас мүсін.* Әрбір тас белгінің бітім-болмысына қарап мықтас, дың, балбал, *т ұ н ж ы р*, сынтас деп айдар таға ажыратып айтады (А.Сейдімбеков, Күңгіркүңгір., 9).

Тұнжыр көз. *Мөп-мөлдір, тұп-тұнық, қара көз.* Манағы жасқаншақтау *т ұ н ж ы р к ө з і* жарқ-жұрқ от шашады (Ә.Кекілбаев, Үркер, 383).

ТҰНЖЫРЛАУ с ы н. *Көзі сәл тұнықтау, қаралау* (Ө.Қанахин, Құдірет, 81).

ТҰҢҒИЫҚТЫҚ з а т. *Түпсіз тереңдік* (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 93).

ТҰҢҒЫШТЫҚ з а т. *Тұңғыш болғандық, ең алғышқылық.* Әйеш *т ұ ң ғ ы ш т ы ғ ы н* бетке салық етіп, оңды-солды пайдаланып бітті (М.Қабанбаев, Жиһанкез, 40).

ТҰРА[1] з а т. *Жылқы тұяғының ортасындағы жұмсақ табан еті.* Пышақты *т ұ р а с ы н а* тигізіп алмай, қақыраған тұяқты жонып тастап, саздау жерге арқандаушы еді (Н.Қазыбеков, Дала., 11).

ТҰРА[2] з а т. к ө н е. *Жиі етіп, тігінен қағылған қада.* Жаяу сарбаздар терең ор қазды, олардың ішкі бетіне сансыз *т ұ р а* қағып, оған араларынан сығалап садақ тартатындай саңлау қалдырды (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 343).

ТҰРАЛА е т. 1. *Жылқының май табанына «тұра» деп аталатын мүйізгек өсік шығу.* Тұра – жылқының табанына түсетін мүйізгек. Қазақтың әлсіреген малды «*т ұ р а л а п* қалды» деуі осыдан (С.Мұқанов, Таңд. шығ., 15, 85). 2. а у ы с. *Әлсіреп орнынан тұра алмай қалу.* Егер белінен шойырылып *т ұ р а л а п* жатқан малға ақбүйректің бұршақтай дәнін пайдаланса, мал тәулікке жетпей тәуір болып кетеді (Лен. жас, 23.11.1972, 1).

ТҰРАЛАУ *Тұрала етістігінің қимыл атауы.* Егер ақсау *т ұ р а л а у д а н* болса, оның тұрасын жонады (С.Мұқанов, Таңд. шығ., 15, 85).

ТҰРАН з а т. к ө н е. *Түркістан өлкесінің, оның тұрғындарының байырғы атауы. Т ұ р а н* сөзі – түріктер мекендейтін жер, елдің атауы (ҚҰЭ, 8, 529).

ТҰРАНШЫЛДЫҚ з а т. *Тұран елін, жерін мақтан етушілдік, дәріптеушілдік.* Батыс шығыстанушылары кезінде түрікшілдік, *т ұ р а н ш ы л д ы қ қ а* қызғана қарайтынын таңдана отырып жазған-ды (Ана тілі, 04.09.2008, 10). Осы түрікшілдік арада аз уақыт өткенде *т ұ р а н ш ы л д ы қ қ а* түрленеді (Бұл да).

ТҰРҒАЙ ү с т. ж е р г. ***Тұрмақ.*** Сарытауқұмда ойпаң жер жеткілікті. Онда жатқан түйе *т ұ р ғ а й*, түрегеліп тұрғаны да көріне қоймайды (Қаз. әдеб., 18.03.1983, 3).

ТҰРҒЫ з а т. к ө н е. 1. *Қорғанның шетін ала жасалған, садақшылар, допшылар тұрып, жауға қарсы әрекет ететін орын.* Айналасы биік дуалмен қоршалып, садақшылар, допшылар тұратын биік

т ұ р ғ ы л а р ы мен көземдері, қарауыл мұнаралары бар (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 403). 2. *Жан-жағы көрініп тұратын биіктеу жер.* Құсбегі өкпе тұстағы *т ұ р ғ ы д а* тұрып, бүркіттің томағасын тартады (Туған жер., 129).

ТҰРҒЫЛАС з а т. *Бір жерде тұратын, ауылдас, жерлес*. Көп ұзамай Ахаң *т ұ р ғ ы л а с т а р ы м е н* бас қосқан жерде бөтен сөзді қойып, үнемі баласының жайын әңгімелейтін болды (Жалын, 1973, №6, 14). Ал Қайырғали Байғалиевты құрметпен еске алатын *т ұ р ғ ы л а с т а р ы* да бар (Қаз. әдеб., 08.01.1982, 7).

ТҰРҒЫШЫ з а т. қ ұ с б е г і. *Бүркіт ұстап, биікте тұрушы адам.* Салбурынға қатысушылар беске бөлінеді. Олар: *т ұ р ғ ы ш ы л а р*, қағушылар, тосқауылшылар, ізшілер, бақыршылар (Шаңырақ, 423). *Т ұ р ғ ы ш ы л а р* – бүркіт ұстап, биікте тұрушылар (А.Сейдімбеков, Тауға біткен, 94).

ТҰРЖАУЫН с ы н. *Бәрінен тұк қалмаған, бәрі ада болған. Бұрын малы да, басы да, дүние мүлкі де болған, енді ешнәрсесі қалмаған д.м.*

ТҰРМАНДАЛ *Тұрманда етістігінен жасалған ырықсыз етіс*. Елшілер орыс дәстүрімен әсем *т ұ р м а н д а л ғ а н* аттарға мінді (М.Мағауин, Аласапыран, 372).

ТҰРМАНДАЛУ *Тұрмандал етістігінің қимыл атауы.*

ТҰРМАНШЫ з а т. *Ердің тұрмандарын жасаушы шебер.* Тұрманның көңілге қонымды болуы *т ұ р м а н ш ы н ы ң* талғамына байланысты (Ер қанаты, 277).

ТҰРМЫСТАН е т. ж е р г. *Тұрмысқа шығу, тұрмыс құру.* – Осы рет сені менімен *т ұ р м ы с т а н а* қой деп қысамаймын. Өзің де жақсырақ ойланып көр (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 355). – Ол қатының сауыққан енді бүтін, Залалыңнан тастап еді елі-жұртын. Некелі боп бір баймен *т ұ р м ы с т а н д ы*, Айырылып қол-аяқтан өзің жүрсің (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 74). Ақмай сол 1880 жылы Ноғайбайға *т ұ р м ы с т а н д ы* (Ана тілі, 29.04.1993, 5).

Т Ұ Р М Ы С Т А Н У *Т ұ р м ы с т а н етістігінің қимыл атауы.* Таңжарықтың ойында түк жоқ. Үйлену, *т ұ р м ы с т а н у* дегенді мүлде ұмытқан сияқты (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 75).

ТҰРМЫС-ТІРШІЛІК з а т. *Тұрмыс пен тіршілік, өмір.* Той – жер бетіндегі барлық халықтардың *т ұ р м ы с-т і р ш і л і г і н д е г і* айрықша қуанышы, салтанатты сәні (Қ.Толыбаев, Бабадан., 145).

ТҰРМЫСХАНА з а т. *Жатақханалардағы тұрмысқа қажетті істерді (тамақ пісіру, киім үтіктеу т.б.) істейтін арнайы бөлме.* Әр этаж сайын «*т ұ р м ы с х а н а*» аталатын бөлмелер бар (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 319).

ТҰРПАЙЫ: Тұрпайы сөздер. л и н г в. *Әдепті сөздерді әдепсіз (дөрекі) сөздермен ауыстырып қолдану арқылы жасалатын сөздер (дисфемизмдер). Т ұ р п а й ы с ө з д е р* сыпайы сөздерге қарама-қарсы. *Т ұ р п а й ы с ө з д е р* көбінесе ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданылады (Б.Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі, 86).

ТҰРПАЙЫЛАТ *Тұрпайыла етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Қазақтардың әлі де бақталайы ашыла қоймаған тақсіретті ахуалын *т ұ р п а й ы л а т п а й* терең жеткізгені үшін жоғары бағалады (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 456).

ТҰРПАЙЫЛАТУ *Тұрпайылат етістігінің қимыл атауы.*

ТҰРСИ з а т. *Іштен киетін, балағы қысқа, жеңіл ішкиім.*

ТҰРСИШАҢ ү с т. *Бұтында тек тұрсиы ғана бар, тұрси ғана киген.* Әжесінің «күн өтеді, тастама киіміңді» деген байбаламына қарамастан *т ұ р с и ш а ң* шыға келді (Н.Сералиев, Қанат, 96). Мәйкішең, *т ұ р с и ш а ң* тұрған мына ұсқынымa қорқыңқырап тұр (Қ.Омарұлы, Әке, 13).

ТҰРЫҚ з а т. *Бір заттың тұрған, жатқан қалпы.* Асықтың алшы, тәйке, бүге, шіге деген төрт *т ұ р ы ғ ы* бар (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 71).

ТҰРЫҚТАС с ы н. *Тұрықтары сәйкес келген, тұрқы бірдей.* Бұл ойында бір алақан асықты шашып жібергенде «хан» қалай түссе солай, *т ұ р ы қ т а с* асықпен ата бастайды (Ғ.Мүсірепов, Жат қолыннда, 71).

ТҰРЫМТАЙ: Тұрымтай кеңес. т а р. *Кіші Хан Кеңесі.* Ал Жәнібек тұсында Хан Кеңесі екі түрге бөлінетін. Бірін «Тағанақ кеңесі» деп атайтын, екіншісін «*Т ұ р ы м т а й к е ң е с і*» дейтін. Біріншісі үлкен Хан Кеңесі деген мағынада, екіншісі кіші

Хан Кеңесі деген түсінікте (І.Есенберлин, Алмас., 277). Мемлекетке үлкен ықпал жасамайтын әдеттегі және күнделікті істерді әр ру, әр тайпа адамдары қатыстырылған «*т ұ р ы м т а й к е ң е с і*» шешіп отырған (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 129).

ТҰРЫС-ТҰЛҒАСЫ з а т. *Бітімі, жаратылысы.* Ауқынбай сияқты шот маңдай, кішкене боп жаратылмаған, бет өңірі, *т ұ р ы с-т ұ л ғ а с ы* мол пішілген үлкен өрістің адамына ұқсайды (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 52).

ТҰСАУ: Тұсау жіп. *Тұсау болар лық, тұсауға жарарлық жіп.* Ноқта жіп, өре жіп, *т ұ с а у ж і п*, тұзақ жіп, шылбыр жіп деп аталатын жіптер де әр түрлі дайындалады (Лен. жас, 23.11.1972, 3).

Тұсау кесе алмайды. *Түкке тұрмайды, құны жоқ.* Торғайдың жұмыртқасының жанында тауықтың жұмыртқасы *т ұ с а у к е с е а л м а й д ы* (Д.Исабеков, Тіршілік, 24).

Тұсау кесуші. *Баланың тұсауын кесетін адам.* Жіпті байлағаннан кейін *т ұ с а у к е с у ш і* кісі балаға арнаған тілеуін айтады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 213).

ТҰСАУЛЫҚ з а т. *Алдыңғы екі аяқтың тұсау салатын жіңішкерек жері.* Ал мына кісен қиып кеткен аяғын айтсаңшы. *Т ұ с а у л ы ғ ы* қанталап тұр (Ш.Айтматов, Қош бол., 76).

ТҰСКІЛЕМ з а т. *Жататын төсектің тұсына құрылып қойылатын шағын кілем.* Күдері шапандар мен еркектердің шалбарларына, *т ұ с к і л е м д е р г е*, аяққаптарға, сандыққаптарға өрнектелген кестелер тігілді (ҚазССР тарихы, 2, 367). Кілемнің қалы кілем, түкті кілем, тықыр кілем, тақта кілем, таз кілем, *т ұ с к і л е м*, біз кілем тәрізді сан түрге бөлінетінін осы кітаптан оқимыз (Қаз. әдеб., 14.01.1983, 4).

ТҰСҚАҒАЗ... Менің жаңа пәтерімнің *т ұ с қ а ғ а з ы* әдемі-ақ. Соған байланысты көңіл-күйім де көтеріңкі (Қаз. әдеб., 01.02.1980, 16).

ТҰСҚАП з а т. э т н. *Арнайы жасалып, тұскиіз, тұскілем салып қоятын қап.* Тұрсынкүл жасаған сырмақ, тұскиіз, жержастық, *т ұ с қ а п*, айнақаптарды ол қуана қабылдады (Қаз. әдеб., 08.06.1990, 12).

ТҰСПАЛДАМА з а т. *Тұспалдап айтылған сөз (әңгіме).* Тым-тырыс болды да қалды, күлген жоқ. Тегінде *т ұ с п а л д а м а ғ а* түсінді-ау, - деп ойлады Кенжеғара (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 224).

ТҰТ з а т. *Тұт ағашының жемісі.* Аузыңа салсаң еріп кететін жәмбілше қауынын, әр біреуі – жұмыртқадай үлберіп піскен өрігін, ақ моншақтай жылтырайтын қымыздай қышқыл *т ұ т ы н*, көз жасындай мөлтілдеген жүзімін қайда қоясың (Т.Ахтанов, Махаб. мұңы, 88).

Тұт жібеккөбелегі з о о л. *Тұт ағашының жапырағымен қоректенетін жібекқұртынан пайда болған көбелек.* Жібеккөбелегінің дернәсілдері тек тұт ағашы мен емен ағашының жапырақтарымен қоректенетіндіктен, оларды *т ұ т ж і б е к к ө б е л е г і*, емен жібеккөбелегі деп екі түрге бөледі (Р.Сәтімбеков,.. Қызықты биология, 99). Мысалы, алтынкөз, *т ұ т ж і б е к к ө б е л е г і*, емен жібеккөбелектерінің тұмсығы жетілмеген әрі олар қоректенбейді (Бұл да, 77).

Тұт көбелегі. с ө й л. ***Тұт жібеккөбелегі.*** *Т ұ т к ө б е л е г і* 5 мың жыл бұрын Қытайда қолға үйретілген. Оның пілләларынан алынған жіптен жібек маталарын тоқиды (Жәндіктер, 37).

ТҰТАҚ о д. ж е р г. с ө й л. *Қатты таңғалғанда айтылатын одағай сөз.* Шаруа бар, ақ жеңеше. – *Т ұ т а қ*! Әкім емес, түк емес, бұт пен сан арасында саған тірелген ол не қылған шаруа? (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 112). –*Т ұ т а қ!* Сені қасына ерткенде, кім ғып ертеді? (Бұл да).

ТҰТАМ з а т. *Бес саусақтың бір нәрсені қысып ұстаған күші, қышыры.* Кенет қатты қорыққандай қолын жұлқи тартты. Бірақ әлуетті *т ұ т а м н а н* құтылмақ жоқ (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 63).

ТҰТАНАҚ: Тұтанағын тартты. *Азабын көрді, қасіретін (мехнатын) шекті.* ≈ Әлі күнге баласының *т ұ т а н а ғ ы н т а р т ы п* келеді.

ТҰТАСҚАНАТ з а т. з о о л. *Денесі жалпайып, қанаттарымен тұтасып кеткен, құйрығында ұзын тікені бар теңіз жануары (скат). Т ұ т а с қ а н а т т а р* түн ішінде белсенді, ал күндіз теңіз түбінде құмға көміліп жатады (Су асты. тіршілік, 52). Акулаға жақын туыс – *т ұ т а с қ а н а т* болып табылады. Олардың денесі жалпақ кеуде желбезектерімен жабылған.

Жүзгенде қанат сияқты қағып жүзеді (Тірі табиғат, 75).

ТҰТАС-ТОЛАЙЫМ ү с т. *Бүтіндей, түгел, тегіс.* Әрине, Торайғыров туындыларын біз он жасымызға шейін *т ұ т а с т о л а й ы м* оқи алған жоқпыз (М.Әлімбаев, Көңіл күнде., 11).

ТҰТАТҚЫШ... Сауыттан бір тал шылым алып саусағымен жұмсартты да, *т ұ т а т қ ы ш п е н* бұрқ еткізді (Қ.Тоқмырзин, Үш кие, 197).

ТҰТҒАҚ з а т. к ө н е. т а р. *Түнгі күзетші.* – Хан ием, теріскей жақтан шабарман келіп тұр. Асығыспын дейді. Түнімен *т ұ т ғ а қ* бастығы сізге жібермепті (І.Есенберлин, Алмас., 188).

ТҰТҚАДАР з а т. к ө н е. т а р. *Мәртебелі, құрметті бас уәзір.* Қазан мен Хажы-Тархан хандықтарына *т ұ т қ а д а р* – құдіретті бас уәзір Борис Годуновтың дәргейіне мәлімдеді (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 22).

ТҰТҚАУЫЛ з а т. к ө н е. т а р. 1. *Ханды, хан сарайын қорғайтын күзетші қосын.* Сонымен қатар, передовой полк аталатын маңдайда да, сторожевой полк аталатын *т ұ т қ а у ы л д а* да жеке қолбасы бар еді (М.Мағауин, Аласапыран, 301). Ал қазір қарауыл – *т ұ т қ а у ы л ғ а*, *т ұ т қ а у ы л* – ертауылға ... ақыры қатерлі хабар ақ патшаға жетпек (Бұл да, 181). 2. *Алғы шепте жүріп, жауды қолға түсірушілер жасағы; «тіл» әкелушілер*. Үлкен аттаныс кезіндегідей: оң қол, сол қол, *т ұ т қ а у ы л*, тосқауыл, бақауыл жасағы дегендер қарастырылған (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 1, 33). Ханның жасауыл, *т ұ т қ а у ы л*, бөгеуіл, тежеуілдерінің ішіндегі алысты көргіш, ең қырағы шолғыншысы да осы – Анарбек (Ж.Ахмади, Айтұмар, 351). Би мен бектерге қызмет етіп қалған жасауыл, бекауыл, *т ұ т қ а у ы л д а р ы н* аттандырды (Ж.Тұрлыбай, Райымбек., 2, 57).

ТҰТҚЫН: Тұтқын алу. э т н. *Бір топ бала жиналған жерде ойналатын ұлттық ойын.* «*Т ұ т қ ы н а л у*» ойынында ойнаушылар тең екі топқа бөлінеді де, екі жақтан бір-бір ойыншы шығарады (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 64).

ТҰТҚЫР з а т. к ө н е. *Киізден жасалған сауыт.* Бадана, кіреуке атаулы өте сирек. Біразында қолдан жасалған құяқ. Ең көбі – көн шарайна, киіз *т ұ т қ ы р* (М.Мағауин, Аласапыран, 306).

ТҰТТАЙ с ы н. *Түгі жоқ, жұрдай.* Әкешешесі жоқ *т ұ т т а й* жетімдер де бір, бұларың да бір (К.Ахметбеков, Егіз қала, 398). Боранқұл үй-ішінің бұрынғы жасау жабдықтан *т ұ т т а й* болғанын есіктен кіре байқаған (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 24).

ТҰТЫҚҚЫШ с ы н. *Тұтыға беретін, тұтығатын. Т ұ т ы қ қ ы ш* тілінің мүкісін жазбақ болып әуре (Жұлдыз, 1972, №3, 20).

ТҰХФА з а т. *Діни кітаптардың (оқулықтардың) бірі.* Бұл Медресенің ерекшелігі мұнда әптиек, құран, мұхтасар, *т ұ х ф а л а р* ғана емес, ескі қиссалар да, діни дастандар да оқытылатын (З.Ақышев, Жаяу., 69). Оның іші толған кітап. Кітап болғанда құран, мұхтасар, *т ұ х ф а л а р* емес, бұрын тірі пенде көрмеген кітаптар (Бұл да, 105).

ТҰШАЙМАНДЫҚ... Бір кезде құтырынды көздер *т ұ ш а й м а н д ы қ қ а*, мүсәпірлікке қарай ойысып бара жатқанын аңғарғандай едім (Ж.Мусин, Туған үй., 157).

ТҰШЫМ... 2. *Қанағат, ризалық.* Сөз сиқы жоғарыда айтылғандардағыдай болып келе берсе, сықақшыларымыз өз *т ұ ш ы м ы н ы ң*, өз деңгейінің қаншалықты екенін танытып алады (Қаз. әдеб., 22.02.1974, 3).

ТҰШЫТ е т. *Теңіз суын тұздылығынан арылту.* Біздің мақсатымыз – дүние жүзінде тұңғыш рет пайдаланып отырған теңіз суын *т ұ ш ы т а т ы н* атом қондырғысымен танысу (Қаз. әдеб., 26.01.1973, 2).

ТҰШЫТҚЫШ з а т. *Теңіз суын тұшытатын қондырғы.* Ал ана көрінген қоршаудағы агрегат – дүние жүзін шулатқан атомдық су *т ұ ш ы т қ ы ш* – деп таныстырды (Жұлдыз, 1972, №3, 187).

ТҰШЫТУ *Тұшыт етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЩЫ: Тұщы су. *Ішуге жарамды, минералды су.*

ТҰЩЫАҒАР з а т. ж е р г. *Ішуге жарайтын тұщы су.* Бытқыл таудың бойындағы бар ащыағар, *т ұ щ ы а ғ а р л а р д ы ң* бәрін аралап шықты (Ә.Кекілбаев, Елеңалаң, 135).

ТҰЩЫТЫЛ *Тұщыт етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Теңіз суы дүние жүзінде тұңғыш рет *т ұ щ ы т ы л ы п* отыр (Лен. жас, 09.04.1974, 2).

ТҰЩЫТЫЛУ *Тұщытыл етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЯҚ: Тұяқ құрттық. *Ешкілердің тастан-тасқа секірмесе, тұяқтарының қышуы басылмайды д.м.* Бір топ ешкі-лақ қана ежелгі *т ұ я қ қ ұ р т т ы ғ ы н а* басып, ашық күннің астында тастан-тасқа секіріп ойнап жүр (Ж.Кәрменов, Ғашық., 148).

ТҰЯҚАҚЫ з а т. *Көші-қон кезінде біреудің жерін, өрісін, жайылымын басып өтіп, аялдап қалған жағдайда жер иесіне төлейтін салық* (Қаз. этнография., 2, 344).

ТҰЯҚАТ з а т. к ө н е. *Жылқының санына қарай салынатын салық.* Өздеріңіз білесіздер, соғыс басталғалы қазақтан алынатын салық еселенді, рамат пен *т ұ я қ а т* екі есе көбейді (Т.Мәмесейіт, Таудан., 24). Патша әділеттен тайды, халайық! *Т ұ я қ а т т ы*, салықты көбейтті (Бұл да).

ТҰЯҚКЕСЕР з а т. *Біреудің меншікті жері арқылы малын айдап өткізгені үшін төленетін салық түрі.* – Бір күн кешіксең - өзің айтқан шаңбасарды да, *т ұ я қ к е с е р д і* де артығымен еселеп тағы кесем (С.Сматаев, Елім-ай, 2, 231).

ТҰЯҚКЕСТІ с ы н. *Мал тұяғымен шөбі жапырылып, қиылып, тақырланып кеткен (жер).* Қай жердің оты-суы мол, қай тұс әлі *т ұ я қ к е с т і* болған жоқ? – деп тұрғандай (Қазақс. ауыл шаруаш., 1968, №9, 63). Жасырып керегі не, жайлаудың да сиқы қашқан, әбден *т ұ я қ к е с т і* болып шиырға айналыпты (Қаз. әдеб., 10.01.1986, 6).

ТҰЯҚКЕСТІЛІК з а т. *Тұяқкесті болғандық; шөбі жапырылып, қиылып түскендік.* Ұсақ малды жаю, семірту мақсатында *т ұ я қ к е с т і л і к к е* ұшырамаған жайылым тапшылығы қазірдің өзінде қатты сезіледі (Қаз. әдеб., 30.04. 1990, 10).

ТҰЯҚСЫЗДЫҚ з а т. а у ы с. *Баласыздық, ұрпақсыздық, тұқымсыздық.* Балалары бар адам сияқты сезіну арқылы өздерін бақытты ете тұрамыз деп жүріп, олардың жандарына батып жүрген «*т ұ я қ с ы з д ы қ*» дейтін дерттерін еселей арттырарларын аңғармапты (К.Сегізбаев, Беласқан, 389).

ТҰЯҚТАС з а т. м у з. *Жылқының қос тұяғынан жасалған көне ұрмалы саз аспабы. Т ұ я қ т а с т ы ң* жасалу жолы өте қарапайым. Ол үшін тұяқты тұзды суға біраз қайнату керек (Д.Шоқпарұлы: Ер қанаты, 295). *Т ұ я қ т а с т ы* адам екі қолына ұстап, музыка ырғағына орай бір-біріне соғу арқылы үн шығарады (Бұл да). Көне музыкалық аспаптардан көргеніміз – жетіген, *т ұ я қ т а с*, асатаяқ, дабыл, дауылпаз, адырна, шың мен шыңдауыл (Қаз. әдеб., 13.05.1988, 7).

ТҰЯҚТЫ с ы н. *Тұяғы үлкен, мықты д.м.* Қияқты болсын сұңқарың, *Т ұ я қ т ы* болсын тұлпарың (Қ.Толыбаев, Бабадан., 72).

ТҮБЕГЕЙЛЕН *Түбегейле етістігінен жасалған ырықсыз етіс.*

ТҮБЕГЕЙЛЕНДІР *Түбегейлен етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Мұндай түйінді сөзді Марғұлан көшпелі халықтардың мифтік әфсаналарынан сүзіп алған тұщымды деректер негізінде тіпті *т ү б е г е й л е н д і р е* түседі (Қаз. әдеб., 20.12.1985, 11).

ТҮБЕГЕЙЛЕНДІРУ *Түбегейлендір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮБЕГЕЙЛЕНУ *Түбегейлен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮБЕГЕЙЛЕУ *Түбегейле етістігінің қимыл атауы.*

ТҮБІ ү с т. *Ақыры, соңы; түптің түбінде.* Қораларыңа колхоздың машиналарының саймандарын ұрлап тығып, екеуінің не істеп жүргендеріңді бір тексертем *т ү б і* (Жұлдыз, 1972, №4, 41).

ТҮБІРКҮЛЕЗ з а т. *Адамда, малда болатын, жұқпалы құрт ауруы; туберкулез.* Шеткі қорадағы *т ү б і р к ү л е з* деп табылған жетпіс шақты тана-торпақтан өзге түк қалмаған-ды (М.Байғұт, Бала бұлақ, 55). Қыбырайдың өзі һәм *т ү б і р к ү л е з* болып шықты (Бұл да, 61).

ТҮБІРЛЕ е т. *Бір нәрсені түбіне дейін жеткізу, соңына дейін қазу.*- Жеңеше, оны *т ү б і р л е й т і н* менде түйсік жоғын баяғыдан білмейсің бе? (Е.Рахимов, Тентек келін, 18).

ТҮБІРЛЕУ *Түбірле етістігінің қимыл атауы.*

ТҮБІРЛІЛІРЕК с ы н. *Түбірі үлкендеу, түбірлілеу.* Есік алдындағы отынның Шырпылылырағынан ала кел, Томарлылырағынан ала кел, *Т ү б і р л і л і р е г і н е н* ала кел (Жаңылтпаштар, 22).

ТҮБІРШІК з а т. б о т. *Пиязшықтың тамыр өсетін жері.* Пиязшықтың төменгі бөлігінде жалпақтау келген сабақ – *т ү б і р ш і к* болады. *Т ү б і р ш і к т е н* шашақ тамыр өседі (Биология, 68).

ТҮБІТ... 2. а у ы с. *Майда, жұмсақ.* – Жылама, - деді *т ү б і т* дауыспен, - алдағы жаз көшіп барамыз. Көшіп бармасақ өзім барып әкелемін (Д.Исабеков, Тіршілік, 164).

Түбіт иек. *Сақал-мұрты жаңадан тебіндеп келе жатқан бозбала.* Жігіт ағасынан бастап, *т ү б і т и е к* бозбалаға дейінгі еркек атаулының неге болса да дайын екендігі анық көрініп тұрды (Қарақат тер., 39).

Түбіт мұрт. *Ер жетіп келе жатқан жас жігіт.* Талай *т ү б і т м ұ р т т ы* тәрбиелеген еді ғой бұл Баймырза (Қ.Жиенбай, Даңқ., 75). Ол кезде мұның *т ү б і т м ұ р т* жігіт болып қалған кезі (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 61).

ТҮБІТЖЕГІ з а т. з о о л. *Құстардың денесінде тіршілік етіп, олардың мамығын жейтін жәндік. Т ү б і т ж е г і л е р* мен жүнжегілердің тіршілігінде ешқандай айырмашылық жоқ, тек кездесетін жануарларына қарай жеке түрлерге бөлінеді (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 89).

ТҮБІТТЕ... «Жаңажолдықтар» көктемде лақтап болысымен қылын қырқып алардың алдында ешкіні *т ү б і т т е й т і н* (Б.Шаханұлы, Таңд., 1, 86).

ТҮБІТТІЛІК з а т. *Түбіті молдық, түбіті сапалылық.* Ешкілерді сүттілік, *т ү б і т т і л і к*, еттілік жағынан өнімді мол беретініне қарай іріктеп өсіретін болған (Қазақша мал атау., 133).

ТҮЗ: Түз адамы. *Ел үшін, халық мүддесі үшін өз өмірін арнаған адам.* Қоңқа би өзін «*т ү з а д а м ы м ы н*» деп есептейді. «*Т ү з д і ң а д а м ы м ы н* дегенім – көпшіліктің, халықтың адамымын дегенім» - деді ол (Н.Мыңбатырова, Төле би., 44).

Түз жыртыс. *Түзде (сыртта) жыртатын жыртыс.* Әр түрлі маталардан «үй жыртыс» және «*т ү з ж ы р т ы с*» деп 50 тілләлік нәрсе апарады (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 250).

ТҮЗАТ... Нағыз жылқы тектес жануар – *т ү з а т* (пржеваль жылқысы). Басы үлкен, аяқтары жуан, жалы қысқа, кекілі болмайды. Ол Солтүстік Батыс Қытайда, Оңтүстік Батыс Моңғолияда кең тараған (Ана тілі, 05.09.1996, 7).

ТҮЗЕГІШ з а т. *Ағаштың түзулігін тексеретін құрал.* Ағаш ұсталығы аспаптары негізінен үшке бөлінеді: өлшегіш-белгілегіштер, кескіш-тескіштер және көмекші аспаптар (қырғыш, түрпі, бұрауыш, ұңғы, *т ү з е г і ш* т.б.).

ТҮЗЕМДІ с ы н. к ө н е. *Сапқа тұрған, сап құраған, тізілген.* Билікті әміршіге лайық құрметпен, *т ү з е м д і* әскер, мерейлі мехмандар алдында салтанатты аттанды (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 103).

ТҮЗКИІМ з а т. *Ішкиім: ыштан, тұрси.* Бұл қауыммен сіңісіп кету үшін мен де *т ү з к и і м д і* тастап, әуретімді көрсетуім керек екен (М.Мағауин, Мен, 129).

ТҮЗУ: Түзу жарыс. *Ат шабысы кезінде бәйге аттарын ұзақтан тура жіберу.* Ат шабыс – айналма жарыс және *т ү з у ж а р ы с* болып екіге бөлінеді. *Т ү з у ж а р ы с т а* ат ұзаққа айдалады (Н.Қазыбеков, Дала., 21).

Түзу сызық. г е о м. *Екі нүктенің арасын тікелей қосатын сызық.* ≈ Мына екеуінің арасын *т ү з у с ы з ы қ п е н* қос.

ТҮЗІМ з а т. к ө н е. *Жүйе, тәртіп, заң.* Қақпай көрмей өскен әумесердің төбесі көрінсе, оларға хандық *т ү з і м* бар екенін, жеңіліне айып-анжы, ауырына дүре бар екенін есіне салғанда ғана заңы бүтін ел боламыз (Ж.Ахмади, Айтұмар, 248).

ТҮЗІМДІК с ы н. с ө й л. ***Жүйелілік.*** Ұлттық мәдениетімізді дамытудың системалық (*т ү з і м д і к*) бағдарламасымен жұмыс істеуіміз жөн (Ана тілі, 12.11.1992, 6).

ТҮЙДЕКТАНЫМ з а т. л и н г в. *Тіл білімінің тұрақты тіркестерді зерттейтін саласы (фразеология). Т ү й д е к т а н ы м ғ а* үш түрлі белгі тән: 1) тұлға тұрақтылығы, 2) тіркес тұрақтылығы, 3) мағына тұтастығы (Б.Қалиұлы, Қазіргі қаз. тілі, 108).

ТҮЙЕ з а т. *Қарта ойынындағы жүрек пішіндес қызыл қарта; аша.* Анда-санда жалғыз-жарымнан көрінгенімен, ең құрығанда бір рет үш қызыл өркешті «*т ү й е*» құйрығынан ұстатпай-ақ кетті (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 171). Әкесінің баласы енді «кірпіштің» ондығын құшақтайды да, әлгі «*т ү й е н і ң*» бәрін алады (М.Әлімбаев, Тәрбие., 58).

Түйе бауырсақ. *Бауырсақтың ірі (үлкен) түрі. Т ү й е б а у ы р с а қ* үлкен, дөңгелек пішінді болады (Қаз. этнография., 1, 443). Арқасына өткен түнде асығыс асына салған кілем қоржында аздаған малта

құрт, кепкен ірімшік, *т ү й е б а у ы р с а қ* бар екен (Ш.Жұмақанов, Мен жұмысшы., 136).

Түйе жон. *Түйенің жонындай еңкіш келген жон.* Батар күннің қызған темірдей алаулаған алқызыл шапағы *т ү й е ж о н* шоқы бастарына қона қалған (Лен. жас, 10.11.1983, 2).

Түйе жүн шекпен. *Түйе жүнінен тоқылған шекпен.* Олардың қолынан шыққан *т ү й е ж ү н ш е к п е н*, қасқыр мен түлкі терілерін өңдеп тіккен ішік көп болатын (Қ.Толыбаев, Бабадан., 225).

Түйе жығу. *Қазақтың ұлттық ойындарының бірі.* Әзіл-қалжың, айтыс, қазақтың көне заманындағы сауықтары «түн қату», «*т ү й е ж ы ғ у*» секілді сан алуан ойындарын ойнап, таң ата бастары жастыққа тиді (І.Есенберлин, Алмас., 254).

Түйе қамыт. *Түйенің мойнына салынатын қамыт.* Қамыттың ат қамыт, *т ү й е қ а м ы т*, өгіз қамыт деген сияқты түрлері бар (Шаңырақ, 34).

Түйенің құйрығы жерге, ешкінің құйрығы көкке жетер. *Көп уақыт өтер д.м.* Қазақ биге жағып болғанша, би ұлыққа жағып болғанша, *т ү й е н і ң қ ұ й р ы ғ ы ж е р г е, е ш к і н і ң қ ұ й р ы ғ ы к ө к к е ж е т і п б о л а р* (М.Разданұлы, Алтай., 43).

Түйе, түйе, түйелер. э т н. *Алдымен бір бастаушы, бір аңдушы белгіленеді. Басқалары «түйе» болып, бірінің соңынан бірі тізіліп, бастаушының артынан ұстайды. Аңдушы ең соңғы «түйеге» ұмтылады. Бастаушы тізбектерін үзбеген күйде оны қорғауға тиісті.* «*Т ү й е , т ү й е , т ү й е л е р*» ойыны кең алаңда өтеді. Оған ойнаушылардың бәрі қатыса береді (Қ.Толыбаев, Бабадан., 126).

Түйе шана. *Түйеге жегілетін үлкен шана.* Серіктері биік ауланың ішіне түскен қарды *т ү й е ш а н а м е н* сыртқа тасып жатыр (М.Мәжитов, Аманғали, 81).

Түйе шығыр. *Түйемен (түйенің күшімен) айналдыратын шығыр.* Ащы ойыл бойының кедей жатақтары көп жылдан бері *т ү й е ш ы ғ ы р м е н* су шығарып, өзен жағасындағы тепсеңге тары егетін (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 58).

ТҮЙЕЖОҢЫШҚАЛЫ с ы н. *Түйежоңышқасы көп өскен, түйежоңышқасы мол.* Өлеңшөпті, *т ү й е ж о ң ы ш қ а л ы*, қызылмиялы ойпаттар табындық ретінде пайдаланылады (С.Ділдәбеков, Батыс Қазақст., 21).

ТҮЙЕКЕНЕ з а т. з о о л. 1. *Қан сорғыш кененің денесі үлкен түрі. Т ү й к е н е* дүниеге бір тою үшін ғана келеді (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 98). 2. а у ы с. *Біреудің есебінен күн көретін, арамтамақ; жалмауыз.* Көздің жасын, мұрынның боғын сорғыш өңшең *т ү й е к е н е* (Бұл да).

ТҮЙЕКИІК з а т. з о о л. *Түйе тұқымдасына жататын, кішірек келген, жабайы аң; гуанако.* Осы таудың батыс жақ сілемінде *т ү й е к и і к* бар десті (Халифа Алтай, Алтайдан., 180). Қалтың тауында құлан, Қананбардың шығыс жағында *т ү й е к и і к* бар (Бұл да, 184).

ТҮЙЕКӨТЕН з а т. б о т. х а л қ. ***Қызанақ.*** Жарылып кетуге жақын қалған біреуі жұдырықтай *т ү й е к ө т е н д і* бітеудей жұтып жіберіп, қитар көзді ысырып тастады (Қ.Ысқақ, Ақсу., 344).

ТҮЙЕҚОҢЫЗ... – Мұның атын *т ү й е қ о ң ы з*, - дейді Шеген. – Мә, сен ал, саған бердім (Ғ.Мүсірепов, Қаз. солдаты, 44). Жан-жағы қаптаған *т ү й е қ о ң ы з* (Ә.Әлімжанов, Махамбет., 294). Дәл тұмсығының астында екі *т ү й е қ о ң ы з* бірін-бірі кезек-кезек бастарынан асырып лақтырып, сиырдың жас қиына таласып жатқан (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 50).

ТҮЙЕҚОРЫМ з а т. *Ірі тастардың құлауынан пайда болған қорым.* Жота боп жатқан бір *т ү й е қ о р ы м ғ а* көтерілгенде, тауешкінің алды батысқа қарай ойысқанын көрді (Т.Мәмесейіт, Таудан., 65). Біраздан кейін Хан Тәңірінің далиған етегін ала өзеніне *т ү й е қ о р ы м* шөккен тасты сай кездесті (Бұл да, 66).

ТҮЙЕМӘТЕК з а т. *Ойыннан ұтылған балаға қолданылатын жазаның үлкені, шекеден шертіп алынатын ұпай, тайтұқыр.* – Сенен май берсе де түк шықпайды, - деп *т ү й е м ә т е к т і* бір жосылтады да, ұсынған темекісін қайтарып алады (Қ.Қазиев, Иманжапырақ, 66).

ТҮЙЕМОЙНАҚ з а т. г е о г р. *Таудың түйенің мойны сияқты иіліп келген аласа жері; кезең.* Үлкеннарын мен Кішінарынның арасын Биікқарадан салбырап түскен *т ү й е м о й н а қ* кезең бөледі (Қаз. әдеб., 31.03.1972, 1).

ТҮЙЕМҰРЫНДЫҚ... Бауыздау құдаларынан *т ү й е м ұ р ы н д ы қ*

алғалы тұрғандай жол үстінде жолақтайды (Ж.Бектұров, Жол жоралғысы, 62).

ТҮЙЕӨРКЕШ: Түйеөркеш тас. *Түйенің өркешіндей тас.* Қуыс-қолтығын көкпеңбек мүк басқан қойтастар, түйетастар, *т ү й е ө р к е ш т а с т а р* бір тұстан бір бой көтереді (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 301).

ТҮЙЕТАБАН¹ з а т. *Қарта ойындағы түйенің табанына ұқсас бір қағазы (түрі).*

ТҮЙЕТАБАН² з а т. и х т и о л. *Су түбінде тіршілік ететін, жалпақ балық.* Су түбі балықтарының типтік өкілі – *т ү й е т а б а н* (камбала). Оның денесінің екі жағы қатты қабысқан, екі көзі де жоғарғы жағында орналасқан (Су асты. тіршілік, 42).

ТҮЙТАБАНДАН е т. *Түйенің табаны секілді жалпайып жату.* Майтөбеден сорғалап құлаған Бесқоныс жотасы осында жетіп, *т ү й е т а б а н д а н ы п* кетеді (Фермаға кел., 110).

ТҮЙЕТАБАНДАНУ *Түйетабандан етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙЕТЕК з а т. з о о л. с ө й л. ***Түйекшік.*** *Т ү й е т е к* Анд тауларында мекендейді. Ол түйе тұқымдастарына жатады (Теледидардан).

ТҮЙЕ-ТҮЙЕ з а т. э т н. *Қазақтың ұлттық ойындарының бір түрі.* Тек ашық алаңдарда ғана ойналатын ақсүйек, соқыртеке, *т ү й е-т ү й е*, қасқұлақ, тиын салу, ақбайпақ, ақшамшық, көрші, шалма, шертпек, қарамырза, сиқырлы таяқ т.б. ойындар шыққан (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 9). Ойнаушыларды өнерге баулитын ойындардың тағы бірі – «*т ү й е-т ү й е*» ойыны (Бұл да, 57). *Т ү й е-т ү й е* ойынын таза алаңда, клуб залында ойнауға болады (Ойын-сауық, 152).

ТҮЙЕТІКЕНЕК з а т. б о т. *Биік әрі ірі болып өсетін тікенді өсімдік; түйетікен.*

ТҮЙЕТІКЕНЕКТІ с ы н. *Түйетікенек өскен, түйетікенегі мол.* – Сонда мен анау *т ү й е т і к е н е к т і* жылғаларды текке аралады дейсің бе? (І.Есенберлин, Маңғыстау., 1985, 15).

ТҮЙЕШІЛІК з а т. *Түйе бағушылық, түйе бағумен айналысушылық.* Онысы ата кәсібі – *т ү й е ш і л і к к е* өкше басар бір ұрпағының көзі қаныға берсін дегені еді (А.Сейдімбеков, Серпер, 79). Екі жыл бойы «сау басыма сақина тілеп алдым» деп өзіне-өзі кейіп, *т ү й е ш і л і к* кәсіптің қияметінен қалай құтыларын білмей жүрді (Қаз. әдеб., 25.07.1986, 13).

ТҮЙМЕ з а т. т а б у. ***Жылан.*** –Тарт әрі! –Ата, бұл шақпайтын жылан. Атама, құрғырыңның атын. *Т ү й м е* де (Ж.Алтайбаев, Таңд. шығ., 239).

Түйме жүген. *Қайыстан түйіліп жасалған жүген.* Әбзелге қатысты деректерде өрме жүген, былғары жүген, қайыс жүген, *т ү й м е ж ү г е н*, шытыралы жүген, шашақты жүген және т.б. толып жатқан түрлері аталады (Қаз. этнография., 2, 66). Жүгеннің өрме жүген, *т ү й м е ж ү г е н*, қайыған жүген, күміс жүген деген түрлері болады (Қаз. ауыл шаруаш., 1970, №10, 62).

Түйме көз. *Кішірек келген дөңгелек көз.* Қасында тесірейген *т ү й м е к ө з* біреу отыр (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 125). Анаған бір, мынаған бір қарап отырған *т ү й м е к ө з д е н* сен «Әзімнің жанындағы жуан қара кім?» деп сұрадың (Бұл да).

ТҮЙМЕДАҚТЫ с ы н. *Түймедақ өсіп тұрған, түймедағы бар.* Әне-міне дегенше қар да кетіп, бақ бақ бұртиып, бәйшешекті, қозыгүлді, *т ү й м е д а қ т ы* көгал шөп көтеріліп қалды (І.Есенберлин, Алтын., 468).

ТҮЙМЕЛІ с ы н. *Түйіліп жасалған, түйілген. Т ү й м е л і* айыл-тұрман тілінген таспадан жалаң қабат немесе қос қабаттап түйіліп жасалады (Қаз. этнография., 1, 100).

Түймелі құйысқан. *Түйіліп жасалған құйысқан.* Құйысқан үлгі мәнеріне орай: құр құйысқан, былғары құйысқан, *т ү й м е л і қ ұ й ы с қ а н*, термелі құйысқан, үзбелі құйысқан деп аттарына сай айтылады (Ата салты., 104).

ТҮЙМЕШІК з а т. ж а ң а. *Қабырғаға, тақтаға қағаз, сурет бекіту үшін пайдаланылатын ортасында шегесымағы бар кішірек, жылтыр темір; кнопка* (Бекітіл. термин., 83).

ТҮЙНЕК з а т. в е т. с ө й л. ***Қаратүйнек.*** Іш (ішек) ауруларының ішінде бұрын өте жиі кездесетіндері жылқының өлі тиюі, қойдың *т ү й н е к* яки қаратүйнек аурулары еді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр., 133). Қой аурулары: топалаң, күл, сарып, құтыру, тентек, қотыр, тышқақ, құрт, *т ү й н е к* т.б.

Түйнек келгір. *Ішің түйіліп ауырғыр, түйнек ауруы келгір д.м. қарғыс.* Шешесі екі күннің бірінде: «*Т ү й н е к к е л г і р а й*, бүйткенше барыңнан жоғың жақсы еді

ғой» деп безектетіп, қуалап кеп жүргені (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 389).

ТҮЙСІК-ТҮЙІН з а т. *Түйсігі, түйгені, ой қорытындысы.* Қыз ойының алымдылығына қарай ой-сезім де, *т ү й с і к -т ү й і н* де ауқымдылығымен дараланады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 167).

ТҮЙСІНТ *Түйсін етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Маңдайы қалың, мұрны жалпақ, ерні түрік қыз жабайы түрпетімен *т ү й с і н т т і* (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 109).

ТҮЙСІНТУ *Түйсінт етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙТЕЛЕ е т. с ө й л. *Түте-түтесін шығару, құрту, жою.* Күндердің күнінде жалындаған жастықтың да түбіне жетіп титықтататын ит кәрілік қайрат пен ақылды да тасқа шапқан қылыштай мұқалтып, *т ү й т е л е п* тастайды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 159).

ТҮЙТКІЛДІ с ы н. *Түйткілі бар; күдікті, сезікті.* – Алды-артымды абайлап алмай, *т ү й т к і л д і* іске «тәуекел» деп қойып кеткеніме әлі күнге өкінемін (Қаз. әдеб., 28.11.1986, 15).

ТҮЙТКІЛЖІМ с ы н. ж е р г. *Күмәнді, күдікті; белгісіз.* Сол кезде осы жылқының өз елінен, Алатаудың баурайынан шыққанын білсе, қайтер еді? Бұл жағы *т ү й т к і л ж і м* (Қаз. әдеб., 01.05.1973, 3).

ТҮЙТКІЛСІЗ с ы н. *Түйткілі жоқ; секемсіз, күдіксіз. Т ү й т к і л с і з* көңіл тіл тиегін ағытты ма, әйтеуір, өзімді еркін ұстап, еркін әзілдестім (З.Шашкин, Доктор Дарханов, 16).

ТҮЙТКІЛСІЗДІК з а т. *Түйткілі жоқтық, секемсіздік, күдіксіздік.*

ТҮЙІЛ: Түйілген шыт. *Көпшілік болып ойнайтын балалар ойыны. Жүргізуші «бір, екі, үш» дегенде ойыншылар жан-жаққа қашады. Жүргізуші қолында түйілген шыты (орамалы) бар ойыншыны қуалайды. Жете бергенде ол қолындағы орамалды басқа ойыншыға лақтырады* (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 58). «*Т ү й і л г е н ш ы т*», «арынды арқан» ойындары балаларды жүгіріп, секіріп, күш қуаттарын қалыптастырумен қатар көпшіл болуға тәрбиелейді (Бұл да, 60).

ТҮЙІН з а т. б о т. *Аналықтың төменгі жуандау бөлігі. Т ү й і н н е н* аналық мойны шығады (Ботаника, 108).

ТҮЙІНДЕМЕ з а т. р е с м и. *Жеке тұлға туралы толық ақпарат; резюме.* Дұрыс рәсімделген *т ү й і н д е м е* үміткер үшін қалаған жұмыс орнын табуға мүмкіндік береді (Ә.Хазимова, Іс қағаз., 13).

ТҮЙІНДЕУІНШЕ ү с т. *Түйіндеуі бойынша.* Автордың *т ү й і н д е у і н ш е*, жоңғармен болар соғысты сезе, біле тұрып, оған тойтарыс бере нақты шараларды алдын ала іске асырмау Тәукенің басшылығының сәтсіздігінің көрінісі (Н.Мыңбатырова, Төле би., 28).

ТҮЙІР... Ашқылтым пияз бен бұрыш дәмі сіңген *т ү й і р* алғашқыда дәмді көрініп еді, амал не, кілең май болды да, іше алмадым (Ә.Сәрсенбаев, Толқынды., 59).

ТҮК¹ з а т. с ө й л. ***Бума.*** Олардың екі *т ү к* оралған дүниелері бар (М.Қожахметова, Мәңгілік., 74).

ТҮК² з а т. с ө й л. *Шабылып, престеліп, байланған шөп; тюк.* Байлаулы тұрған екі сиыры мен көк дөненнің алдына жігіттер әкелген *т ү к т і ң* біреуін бөліп салды да, қайтадан ішке кіріп кетті (Д.Рамазан, Жылап аққан., 64).

ТҮКСИІҢКІ с ы н. *Қабағы қарс жабылған, түксиген.* Шашы мен сақалы түп-түгел тұтасып кеткен. Қабағы *т ү к с и і ң к і.* Өзі құсмұрын (Т.Сұлтанбеков, Лұхман Хакім, 45).

ТҮКСИІҢКІЛЕУ с ы н. *Аздап түксигендеу, қабағы түсіңкілеу.* Жүріс-тұрыс, сырт келбетінен *т ү к с и і ң к і л е у* қабағынан сәл керенау, сәл тәкаппарлық сезілгендей (Ж.Ахмади, Айтұмар, 508).

ТҮКСІЗ: Түксіз алаша. *Түгі жоқ, тақыр алаша.* Тоқылу техникасына қарай алаша *т ү к с і з а л а ш а* және түкті алаша деп екі топқа бөлінеді (Қаз. этнография., 1, 151).

ТҮКТЕНДІР *Түктен етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Көктем аяқталып, жақында ғана кірген жылы жаздың сары шуағы тау бөктерін кілем *т ү к т е н д і р і п* балбырап тұрған (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 267).

ТҮКТЕНДІРУ *Түктендір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКТІ: Түкті алаша. *Түгі бар алаша.* Тоқылу техникасына қарай алаша түксіз (тықыр) алаша және *т ү к т і а л а ш а* деп екі топқа бөлінеді (Қаз. этнография., 1, 151).

Түкті ара... *Т ү к т і а р а*, бал ара, жабайы аралардың ұрықтанбаған жұмыртқаларынан тек аталық аралар шығады (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 77). *Т ү к т і а р а* ең бір маңызды малазықтық өсімдік – қызыл беденің негізгі тозаңдандырушылары болып табылады (Жәндіктер, 84).

ТҮКТІЛІК з а т. *Түгі барлық, түк шыққыштық, үстін түк басушылық. Т ү к т і л і к* дегеніміз – адамдардың бетіне, жағына, иегіне, мойнына түк шығуы (Шаңырақ, 263).

ТҮКШІК з а т. с ө й л. ***Түкше.*** Темекі тартқан кісілердің *т ү к ш і к т е р і* сыдырылып, қырылып таусылады (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 9, 306).

ТҮКІР: Түкіргенім бар. э к с п р. *Керегі жоқ, қажет емес д.м.* – Мүмкін көмектесерсің. Үш сом, жеті тиын берем. – *Т ү к і р г е н і м б а р* сенің үш сомыңа, - деді шал жігіттің кекеткенін аңғарып (Қ.Ысқақов, Бұқтарма, 10).

ТҮКІРГІЗ *Түкір етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ал баласы мына Заманға аузын тосып, *т ү к і р г і з і п* туған қу екен (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 177).

ТҮКІРГІЗУ *Түкіргіз етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКІРІК: Түкіріктерін жұтынды. *Тамақ ішкісі келді, тамсанды.* Ауыл адамдары қашан қазан оттан түсірілмейінше *т ү к і р і к т е р і н ж ұ т ы н ы п*, отырып алатұғын әдеттері (Б.Соқпақбаев, Таңд., 157).

ТҮКІС с ы н. ж е р г. *Түмірейіп қалған, түксиген.* Арбаның артында аяғын саландатып жіберіп, әкесін қалқалап отырған *т ү к і с* айдауыл баланың кеудесіне мылтықтың істігін тіреп жақындатады (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 239).

ТҮЛЕЙ... 2. а у ы с. *Түк білмейтін, топас.* ≈ Құдай бір *т ү л е й г е* жолықтырды ғой.

ТҮЛЕК... *Т ү л е к т е* тұрған балапан құстарға үш апта бойы тәулігіне екі-үш жүз грамнан туралған ет-бөртпе беріледі (Саятшылық, 121).

ТҮЛЕКШЕ ү с т. *Түлек тәрізді, түлек секілді; жас ұрпақша.* Болмысыңнан болмасаң да ерекше, Тірлік үшін күрес алғыр *т ү л е к ш е*. Табынғандар тағдырына бас ұрып – Адам емес! Адам емес! Өлексе! (І.Есенберлин, Шығ. жин., 10, 36).

ТҮЛЕТ... Бір жылда бүркіт пен қаршығаны үш *т ү л е т і п* салушы ек (Лен. жас, 11.01.72, 3).

ТҮЛКІ: Түлкі бөрік. *Түлкі терісінен тігілген бөрік.* Жиегі ерекше қымбат аңдар терісінен жасалатын кәмшат бөрік, құндыз бөрік, жанат бөрік, қарсақ бөрік, сусар бөрік, *т ү л к і б ө р і к*, күзен бөрік деп аталатын бөріктің түрлері ертеде киіт, кәделі сый, жасау қатарынан орын алған (Қаз. этнография., 1, 539).

Түлкі қақпан. *Түлкі ұстауға арналған әлді қақпан.* Ұстайтын аңына қарай қақпанның: қасқыр қақпан, *т ү л к і қ а қ п а н*, тышқан қақпан деп аталатын түрлері бар (ҚСЭ, 6, 414).

Түлкі ішік. *Түлкінің терісінен тігілген ішік* (Шаңырақ, 327).

ТҮЛКІҚҰРАЙ з а т. б о т. *Шашақ басы түлкінің құйрығы сияқты үлпілдек құрай.* Шөп аттары: күреңсе, тарақбоз, раң, күшала, шисабақ, сиырқұйрық, *т ү л к і қ ұ р а й,* ұйғақ, тау пияз, атқұлақ... (А.Сатаев, Бәрі де., 308).

ТҮЛКІШЕК з а т. з о о л. *Түлкінің баласы.* Сол жолы үйір-үйір киікті, таудан қашқан қояндарды, бір топ болып ақшешек түбінде ойнаған *т ү л к і ш е к т е р д і* көрген едім (Лен. жас, 22.06.1972, 2). Болма жалқау, інішек, Түлкі баласы – *т ү л к і ш е к* (А.Құралұлы, Ұлттық., 1, 71).

ТҮЛІК з а т. а у ы с. *Бестас ойынындағы «ұшпа» деп аталатын біреуінен басқалары «түлік» аталынады.* Қақпақыл ойынындағы «ұшпадан» басқа тастар «*т ү л і к*» деп аталынады да, олар айдауға түседі (Қ.Толыбаев, Бабадан., 124). Ұшпаны жерге түсірмей, *т ү л і к т і* бір-бірлеп «қораға» қамап шыққан ойыншы жеңімпаз атанады (Бұл да, 125).

ТҮМЕ з а т. с ө й л. ***Түмен.*** Сол себептен де бір *т ү м е д е н*, екінші *т ү м е г е*, мыңдыққа, жүздікке, ондыққа өзі тілеп бір жауынгер ауысар болса, ондай жауынгер өлтірілген (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 264).

ТҮМЕНБЕГІ... Ол қыпшақ армиясының *т ү м е н б е г і л е р і* жайлы да толық мағлұмат алған (М.Мағауин, Көк мұнар, 95). Қыпшақ әскерлерінің оң қанатының *т ү м е н б е г і* Ақмырза аттың басын кері бұрды (Бұл да, 96).

ТҮМЕНДІК с ы н. *Түменге тән, түменге қатысты.* Шыңғыс ханнан қалған ондық, жүздік, мыңдық, *т ү м е н д і к* әскери ережелерді ұстай отырып Шыңғыс жасысынан өзгеше кетіп отырған (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 265).

ТҮН: Түн қату. э т н. *Ұлттық ойындардың бір түрі.* Әзіл-қалжың, айтыс, қазақтың көне заманындағы сауықтары «*т ү н қ а т у*», «түйе жығу» секілді сан алуан ойындарын ойнап, таң сарғая ата дегенде бастары жастыққа тиді (І.Есенберлин, Алмас., 254).

ТҮНГІ: Түнгі көбелектер. *Тәнін сатып, табыс табуды кәсіп етуді әдетке айналдырған әйел заты.* «*Т ү н г і к ө б е л е к т е р д і*» ұстағанымен, құқық қорғау органдары қызметкерлері олардың қылмыстарын тергеп, жаза қолдана алмайтындықтан, оларды босатып жіберуге мәжбүр (М.Құдайқұлов, Құпия., 17).

Түнгі намаз. *Түнде оқылатын намаз.* «Намаз тағылымында» тәулігіне бес рет оқылатын намаздың аттары: таң намазы, түскі намазы, бесін намазы, кешкі намаз, *т ү н г і н а м а з* да келтірілген (Егем. Қазақст., 14.12.1991, 6).

ТҮНДІК... 2. а у ы с. *Түтін, отбасы, үй.* Әбілхайыр билеген, оған қоса екі хан Барақ пен Әбілмәмбет билеген қазақтардың жалпы саны – қырық мың *т ү н д і к* (Ж.Ахмади, Айтұмар, 387). Биылғы жазда Кербұлақ ауданына Моңғолиядан 250 *т ү н д і к* көшіп келмек (Соц. Қаз., 27.04.1991, 2).

ТҮНДІКАШАР з а т. э т н. *Күйеубала жатқан отаудың түндігін ашқаны үшін берілетін кәде.* Үйлену тойында бұрын тоғызаяқ, тоғызтабақ, күйеу шақыру, *т ү н д і к а ш а р*, шымылдырықбайлар, төсексалар сияқты жол-жоралғылар жасалған (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 25). Ұрын барған күйеудің беретін түрлі кәделерінің аты да аз болмаған: есікашар, босағааттар, төсексалар, шымылдықашар, қолұстатар, шашсипатар, көрпеқимылдатар, *т ү н д і к а ш а р*, қалтаақтарар т.б. (Жалын, 1974, №3, 146).

ТҮНДІКБАУ з а т. *Түндіктің төрт жағынан тағылатын бау. Т ү н д і к б а у* арқылы түндікті үш жағынан белдеуге байлап, есік жағындағысын қайырып, белдеуге іліп қояды (Қаз. этнография., 1, 439).

ТҮНДІКЖАБАР з а т. э т н. *Отауының түндігін жапқаны үшін күйеу жігіттен алатын кәде.* Отау тіккен кезде күйеу жігіт отауын тігушілерге уықшаншар, туырлықжабар, *т ү н д і к ж а б а р*, үзікұстар, бау-шубайлар деген сияқты кәделер береді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 85).

ТҮНЕК¹ з а т. *Малды түнделетіп жаю әрекеті; түнемелік. – Т ү н е к к е* барасың ба? Мә, қойшыларға ала бар (Ә.Кекілбаев, Бір көкім., 115). Жолай қойын *т ү н е к к е* салып отырған қойшыға кезіктік (Ы.Кененбаев, Інжу-маржандар, 61). Ал, сентябрь айынан бастап тоқты *т ү н е к т е* ұсталып, біріміз күндіз жайсақ, екіншіміз түнде жаямыз (Индер 09.07.1970, 3).

ТҮНЕК² з а т. ж е р г. *Балық ауланбайтын түн.* – Жылдық жоспарды орындауымызға әлі де біраз балық аулауымыз қалды-ау, балық жүріп кетсе ауды екі-үш шапқанда-ақ орындалып қалар еді, оның үстіне *т ү н е к к е* де қарсы келіп қалдық, - деді Мәжит, Жайықтың ортасына көз тастап (С.Хайдаров, Теңіз самалы, 48).

ТҮНЕМЕЛ з а т. *Түн асып, күшіне енген қымыз, ет, т.б.* Торсықта шайқалып әбден өлген, балдай *т ү н е м е л д і* құйып отыр (С.Жүнісов, Заманай., 33). Сонымен екеуі төрт қырлы стакан толы *т ү н е м е л д і* сыңғытып алып, жөніне кете берді (Қаз. әдеб., 29.04.1974, 4).

ТҮНЕМЕЛЕТУ... Саршатамызда да тыным таппай *т ү н е м е л е т у д і* жалғастыра бердік (Қазақст. ауыл шаруаш., 1969, №12, 56).

ТҮНЕМЕЛҚАП... Түнге қарай *т ү н е м е л қ а п қ а* кіріп алып, шатырлы сәкенің астында бірге ұйықтайтын (Қ.Ысқақов, Қараорман, 66).

ТҮНЕМЕЛІ з а т. с ө й л. ***Түнемел.*** – Жүктің артында сүйретпеде байдың сыбаға асы – *т ү н е м е л і* тұр еді, балалар, алшы, - депті. Алып, тегенеге құйып сапырған екен, 60-ына түгел жетіпті (Мәшhүр Жүсіп, Шығ., 9, 73).

ТҮНЕМЕЛІК¹ з а т. 1. *Көшкен ел жол-жөнекей қонып, малдың аяғын суытатын (түнететін) жер.* Көктеуден жайлауға, жайлаудан күзеуге үдере көшкен қалың ел ұбақ-шұбақ болып келгенде, мал аяғын суытар бір *т ү н е м е л і г і* де осы жер (Лен. жас, 07.04.1974, 4). 2. *Сырты қоршаулы*

қора. Күн бата тұсақтар *т ү н е м е л і к к е* қамалып, шашпаға ертемен жегізілетін шөп шашылады (Лен. жас, 16.05.1972, 2).

ТҮНЕМЕЛІК² з а т. *Малды түнде жаю ісі; түнек.* Жылы күндері қораға әкелмеймін. *Т ү н е м е л і к т е* жайып жүрмін (Фермаға кел., 27).

ТҮНСӘТ з а т. *Түнделетіп аттандырып жіберу ісі.* Екі қызды *т ү н с ә т* жасап бір түнде жалайыр жаққа ұзатып жіберіпті (Б.Нұржекеев, Жау жағадан., 385).

ТҮНІКЕЛІ с ы н. *Түнікемен қапталған, түніке жалатқан.* Сондықтан бүгіннен бастап үлкен ұлдың ақ *т ү н і к е л і* төсегіне жататын болдым (Қаз. әдеб., 29.09.1985, 9).

ТҮҢКЕ з а т. ж е р г. ***Қаңылтыр.*** Орда өзеніне жеткенше Еуропаша салынған көк *т ү ң к е* төбелі үйлер (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз. көпір, 40).

ТҮҢКЕЛІ с ы н. *Қаңылтыр шатырлы.* Жасыл *т ү ң к е л і* жалпақ ақ үйдің ық жағында (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз. көпір, 40). Едіге темір *т ү ң к е л і* үй салып алды (Ш.Айтматов, Боранды бекет, 78).

ТҮҢЛІК... 2. а у ы с. к ә с і б. *Қақпанның ортасына бекітілген жалпақтау қаңылтыр.* Қақпанның *т ү ң л і г і* мен тиегін алып, ізге біржола түсейін деп кейін қарай жүрдім (Жалын, 1972, №6, 68).

ТҮҢЛІКБАУ з а т. *Киіз үй түңлігінің төрт бұрышына байланған бау; түндікбау.* Киіз үйдің бау-шуы: басбау, аяқбау, уықбау, *т ү ң л і к б а у*, құр, терме, басқұр, желбау т.б. (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір, 191).

ТҮҢЛІКТЕЙ с ы н. *Түңлік сияқты үлкен, жалпақ.* Анда-санда *т ү ң л і к т е й* ақ орамалымен маңдайының терін сүртіп қояды (Қаз. әдеб., 06.02.1987, 8).

ТҮҢЛІКШЕ з а т. с ө й л. *Қақпанның түңлігі. Т ү ң л і к ш е н і* әлдене басып кетсе болды, тиек ағытылып, қақпанның қос жақтауы шарт етіп қыса қояды (Д.Досжанов, Зауал, 133).

ТҮП: Түбі түскен шелектей. *Даңғырлаған, саңғырлаған.* Серігінің *т ү б і т ү с к е н ш е л е к т е й* даңғырлаған қарлығыңқы жуан даусы естілді (К.Сегізбаев, Жылдың., 175).

ТҮПКІШ з а т. *Ошақтағы қазанды жерге түсіргенде астына қоятын шеңберлі зат; үйкек.*

ТҮПТЕЙ: Түптей айтсақ. *Түптеп келгенде, турасын айтқанда.* Қорғасын мен мырыш, алтын мен күміс, вольфрам мен висмут, барит ... *т ү п т е й а й т с а қ*, Менделеев кестесіндегі элементтердің отыздан астамы бір Жәйремнің өңірінде жатыр (Қаз. әдеб., 30.04.1976, 2).

ТҮПТЕМЕ з а т. *Түптеліп қойылған, қапталған нәрсе.* Әңгімеге арқау болған орыс-қазақ сөздігі жатқан *т ү п т е м е д е* қазақ сөздерінің тағы да бір шағын жинағы бар екен (Қаз. әдеб., 20.06.1986, 10). *Т ү п т е м е с і н д е* бір елі ғана шүберектің жоқтығынан мұқабасы мен кітап беттерінің арасы үңірейіп тұр (Соц. Қаз., 14.03.1986, 4).

ТҮП-ТҰҚИЯН: Түп-тұқияннан түк қалдырмады [түп-тұқиянын қазды]. *Ата-бабадан бастап боқтады, балағаттады д.м.* Сондағы «президент болады» деп күпсінткен сотанақ баласы бір күні қора жақтан *т ү п-т ұ қ и я н н а н т ү к қ а л д ы р м а д ы* (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 94). Сол кезде жын ұрғандай, өзөзінен бүлініп, *т ү п-т ұ қ и я н д ы қ а з ы п* шығады (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 435).

ТҮПТҰЛҒА з а т. ә д е б. *Жазушы шығармасына типтік бейне болған адам.* С.Мұқанов, айталық, өзі жазған шығармаларының *т ү п т ұ л ғ а л а р ы м е н* (прототиптерімен) кездесіп, сұхбаттасуды салтқа сіңірген екен (ҚазССР ҒА Хабарлары, 1975, №3, 11).

ТҮР з а т. қ. ө н е р. *Киізге, кілемге тағы басқаларға салынған әртүрлі түсті оюөрнек.* Сосын *т ү р л е р г е* арналған жүнді бояп, одан *т ү р* жіптерін иіреді (Лен. жас, 12.03.1976, 3).

Түрі өрт сөндіргендей. *Бет әлпеті әлем-тапырақ, әлем-жәлем, ұсқынсыз.* Қайсыбіреуінің *т ү р і ө р т с ө н д і р г е н д е й.* Егер қыз табылар болса, түтіп жейтіндей (М.Құдайқұлов, Құпия., 54).

ТҮРГІШ з а т. *Тракторды топырақты, қарды түре ысыратын бөлшегі.* Тракторы *т ү р г і ш і н* ернеуден асыра, терең шұңқырдың шетіне тіреле тоқтағанда екі көзін тарс жұмып алған (Ж.Қорғасбек, Жынды., 4).

ТҮРЕНДІ с ы н. *Түрені бар, дүзді.* – Иә, төрт атқа жегетін қос *т ү р е н д і* соқамен жырттым (Ш.Айтматов, Ерте келген., 36). Бес *т ү р е н д і* соқа соңында қаптаған қара тамақ ала шымшықтар мен ұзақ қарғалар (Қазақст. пионері, 26.01.1972, 2).

ТҮРЕНСІЗ с ы н. *Түрені жоқ, дүзсіз.* Бұл дүниенің тірегі түренде тұр ғой. *Т ү р е н с і з* соқа не бітіре алады (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 186).

ТҮРКЕШ з а т. *Түрік тектес тайпалардың бірі. – Т ү р к е ш т е р* бұрын да, қазір де біздің бұқарамыз болған, бола да бермек, - деді Елтабір (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 486).

ТҮРМЕ з а т. *Асыл (қымбат) маталардың бір түрі.* Сәнденіп шашын тараған Қалыбы түскен сұңқардай, Аударып көзін қараған Атлас, жібек, *т ү р м е д е н* Етіне басқа нәрсе тимеген (Ертедегі әдеб. нұсқа., 19).

Түрме бөрік... Басында *т ү р м е б ө р і к*, белде кемер, Жарқылдап қарулары оттай жанар. Қыр мұрын, қынама бел әсем жігіт Көргеннің көзі тойып мейрі қанар (Н.Ахметбеков, Аманкелді, 105).

ТҮРМЕЛЕ е т. *Етегін түрмелі етіп жасау.* Күніш оның басындағы қара бұйра елтірімен *т ү р м е л е г е н* төбесі шошақтау көк мауыты бөркінен таныған (Ж.Тұрлыбай, Райымбек батыр, 1, 402).

ТҮРМЕЛЕН¹ *Түрмеле[1] етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Бөрік елтірімен немесе аң терісімен *т ү р м е л е н і п*, қымбат, қалыңдау матамен тысталады (ҚСЭ, 2, 447).

ТҮРМЕЛЕН² *Түрмеле[2] етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Елге ұйтқы болады-ау деген көзі ашық адамдар *т ү р м е л е н д і* (Қаз. әдеб., 05.06.1992, 10).

ТҮРМЕЛІ: Түрмелі перде. *Түріліп қойылатын перде.* Ашылып-жабылуына қарай перделер *т ү р м е л і п е р д е* және сырмалы перде болып бөлінеді (Шаңырақ, 71). *Т ү р м е л і п е р д е л е р д і* ақ түсті жібек матадан толқын тәрізді жиырып тігеді (Бұл да).

ТҮРМЕШІК з а т. *Түрмеге қамалып шыққан, сотталған адам.* Әйелдің сыйқы анау, бір *т ү р м е ш і к п е н* әуей болып жүрген (Д.Рамазан, Жылап аққан., 250).

ТҮРНИЯЗ з а т. *Сүт, су қосып жасалған тағам. Т ү р н и я з д ы* дайындау тәсілі: 2 л. сүтке жарты л. су құйып қайнатады да, бір уыс ұн шалады. Содан кейін бір кесе сөк салып, 10-15 мин. қайнатады. Пісерде 100-125 гр. сарымай салады және езілген құрттың қою малтасын қосады да, 3-4 мин. пісіріп, бұктырып қояды (Тары тағамдары, 76).

ТҮРСІЗ с ы н. *Түр салынбаған.* Бояуы оңыңқырап кеткен терме алаша, әр жері іріп, шабырлана бастаған *т ү р с і з* қара киіз төсеулі жатыр (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл, 9).

ТҮРТКІЛЕУШІ з а т. *Қайта-қайта түрткен адам, түрткілей беруші.* Соқыр теке болған адам *т ү р т к і л е у ш і л е р д і ң* біреуін ұстауға тиіс (Қ.Толыбаев, Бабадан., 121).

ТҮРУЛІ с ы н. *Жоғары қарай шиыршықталған, түрілген. Т ү р у л і* киіз есік қазақы өнердің озық үлгісімен көмкерілген (К.Жүністегі, Едіге, 251).

ТҮРІК: Түрік ерін. *Ерні дүрдиген, түріңкі.* Дөңгелек жүзді, бүйрек бет, *т ү р і к е р і н*, нәркес жанар от шашып, ілкі-сәт бойындағы ашқарақ сезімді кері серпіп, сабасына түсіргендей болған (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 92).

ТҮРІКМЕН: Түрікмен ер. *Түрікмендерге тән, түрікмен үлгісіндегі ер.* Айдау *т ү р і к м е н е р д і ң* алдыңғы қасына ілген оюлы киіз қап, шанағы жұдырықтай домбырасы бұлғақтап келеді (Қаз. әдеб., 04.05.1973, 3).

Түрікмен кілем. *Түрікмен елінде тоқылған кілем.* Кілемнің қазақ арасына көп тараған түрлері: масаты кілем, қалы кілем, тақыр кілем, түкті кілем, бұхар кілем, терме кілем, *т ү р і к м е н к і л е м*, парсы кілем, арабы кілем т.б. (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 53).

ТҮРІКПЕН з а т. с ө й л. ***Түрікмен.*** Мұнда кіл орыс-қазақтар мен ат өнерін білетін қазақ, қырғыз, *т ү р і к п е н*, ойраттар жиналыпты (Жұлдыз, 1973, №4, 103).

ТҮРІКПЕНДІК з а т. *Түрікпенге тән қасиет (ерекшелік).* Қазақтық пен *т ү р і к п е н д і к т і* менсінбей айта ма, болмаса, басқа мәні бар ма, соны білгім келеді (Ғ.Мүсірепов, Қаз. солдаты, 69).

ТҮРІКПЕНШЕ ү с т. 1. *Түрікпен тілінде (сөйлеу).* ≈ Ол *т ү р і к п е н ш е* біледі екен. 2. *Түрікпен тәсілімен, түрікпен әдісімен.* Бау-шуы төгіліп, біреуі *т ү р і к п е н ш е*, біреуі башқұртша зерделене тоқылыпты (М.Мәжитов, Аманғали, 20).

ТҮРІКТЕН е т. *Түріктердің тілін, салт-дәстүрін қабылдау, түрік болу.* Қазақстан территориясындағы түрік және *т ү р і к т е н г е н* маңғол рулары мен тайпаларының этникалық өзара қатынасы қайта жандан-

ды (КСЭ, 6, 384). ...Қазақ хандығы өзінің шекарасын кеңейтіп, бұрынғы өзбек хандығының мекенін түгелдей қамтып, оның құрамына барлық түрік тектес немесе *т ү р і к т е н г е н* тайпалар қазақ атанды (Қаз. әдеб., 06.09.1974, 3).

ТҮРІКТЕНУ *Түріктен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРІКШЕ ү с т. *Түрік тілінде (сөйлеу), түрік тіліне (аудару)*. Пәкістан мен Түркияда бірнеше рет ұрдуша, *т ү р і к ш е* аударылып басылған кітаптың аты да – «Қазақ көші» еді (Қалибек Хакім., 14). Оның қолына қазақша дейтін қазақша емес, түрікше дейтін *т ү р і к ш е* емес, татар шалыстау хат әкеліп тапсырды (М.Разданұлы, Алтай., 12). *Т ү р і к ш е* тіл курстары ашылды (Халифа Алтай, Алтайдан., 104).

ТҮРІКШІЛ с ы н. *Түркі халықтарының жыртысын жыртушы, қамын ойлаушы.* Қалекең Түркияның *т ү р і к ш і л*, мілләтшіл қайраткерлерімен жақсы араласқан, кездесіп, әңгіме-дүкен құрған (Қалибек Хакім., 118).

ТҮРІЛІҢКІРЕ е т. *Аздап түрілу, сәл ғана түрілу.* Жұқа шыт көйлектің етегі *т ү р і л і ң к і р е п* кетіпті (О.Ахмет, Қарқаралы., 256).

ТҮРІЛІҢКІРЕУ *Түріліңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТҮС: Түске тармаса. *Түске жуық, түске жақын*. Жолаушы Бөлектің жосалы шоқысына *т ү с к е т а р м а с а* жетті (Жалын, 1974, №5, 79).

ТҮСЕШЕК с ы н. с ө й л. *Түсетін, түсуге тиісті.* Келешекте біздің басымызға *т ү с е ш е к* бір уақиға, осы күнде қылып жүрген ісіміздің нәтижесі болмақшы («Қазақ» газеті, 1913, 23).

ТҮСКЕЙ з а т. с ө й л. *Күнгей (түстік).* Жиырмадан асқан шағында ол Үлкен Қаратаудың *т ү с к е й і* мен теріскейін түгел аралайды (Қаз. әдеб., 31.08.1984, 10).

ТҮСКІ: Түскі намаз. *Түс кезінде оқылатын намаз.* «Намаз тағылымында» тәулігіне бес рет оқылатын намаздың аттары – таң намазы, *т ү с к і н а м а з*, бесін намазы, кешкі намаз, түнгі намаз да келтірілген (Егем. Қазақст., 14.12.1991, 6).

ТҮСКІШ с ы н. *Қайта-қайта түсе беретін, түсетін*.

ТҮСКІШТЕ е т. *Жиі түсу, қайталап түсу.* Биыл машинаның бенті де *т ү с к і ш т е п* кетті (З.Ақышев, Ақбел асуы, 118).

ТҮСКІШТЕУ *Түскіште етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСҚАШТЫ с ы н. *Түстері қашқан, сұп-сұр*. Әне-міне дегенше қаумалап, қоршап алған *т ү с қ а ш т ы* жігіттерді жазбай танып тұр (Н.Мұраталиев, Үміт, 49).

ТҮСТЕЛ е т. *Түр-түсін ажыратып айтып беру.* Мөлдірлігі шыныдай алмаз, теңіз астынан табылатын інжу, маржан, тағысын тағылар тегіс *т ү с т е л г е н д е* бәріміз де ерек таңғалыстық (Білім және еңбек, 1974, №5, 26).

ТҮСТЕЛУ *Түстел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСТІК с ы н. *Түсті (бояуын) білдіретін.* Бұл сөздердің (ақ, боз, сұр, көк) *т ү с т і к* мағынасы да көне болса керек (Ә.Қайдаров, Сырға толы., 51).

ТҮСШІ с ы н. *Түс жоритын.* Жауырынмен сөйлеген *Т ү с ш і* бала бар еді (Ер Сайын, 80).

ТҮСІНБЕГЕНСУ *Түсінбегенсі етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСІНБЕГЕНСІ е т. *Әдейі түсінбеген болу, білмегенсу.* Не деген зәрлі сұрау? *Т ү с і н б е г е н с і п*, мылқауымсып, нысананы дәл көздеп, атар оғын аңқау даланың жүрегіне дәл тигізіп отыр (Ғ.Мүсірепов, Таңд., 3, 537).

ТҮСІНГЕНДІК з а т. *Бір нәрсені білгендік, ұққандық.* Бораштың жүзінде *т ү с і н г е н д і к* бар екен, мен қорланыңқырап қалдым (Ғ.Мүсірепов, Қаз. солдаты, 26).

ТҮСІНГІШТІК з а т. *Түсіне алатындық, түсіне білгіштік*. – Сеніміңізге рахмет, Талас Қорғанұлы, - деп өзінің *т ү с і н г і ш т і г і н* аңғартты (С.Ғаббасов, Қандауыр, 41).

ТҮСІНУШІЛІК з а т. *Бір нәрсені түсінгендік, жай-жапсарын ұққандық* (К.Сегізбаев, Жылдың ең., 142).

ТҮСІНІС з а т. с ө й л. ***Түсінік.*** Олардың қылмысын ашып, көпшілік арасында *т ү с і н і с* беру керек (Б.Майлин, Майдан, 112). Бұрын естіп Нұрғалиға өзінше *т ү с і н і с* беруші еді. Нұрғали ол кезде Аманбайды бір ақылгөй, жетекші есебінде санайтын (Б.Майлин, Таңд., 243).

ТҮСІҢКІЛЕУ с ы н. *Қабағы аздап түсіңкі, түсіңкіреген.* Құсайын алдынан шықты. Кешегідей емес, ананың қабағы *т ү с і ң к і л е у* көрінді (К.Ахметбеков, Егіз қала, 192).

ТҮСІР е т. 1. *Оқуға түсуге себепкер болу, көмектесу.* 2. *Қызметінен (орнынан) алып тастау.* Сондай-ақ баласының бейпіл ауыздығы үшін Қанапияны ауылнайлықтан *т ү с і р* деп болысқа жазған арыз да жатыр (С.Сауытбеков, Өртенген өлең, 15).

ТҮТЕН е т. с ө й л. *Түтігу, түнеру, ашулану*. Олар жөнеле салысымен қолына аса таяғын ұстаған Құбаекем үйге *т ү т е н е* кіріп келді де, әкеме ақыра жөнелді (С.Мұқанов, Мөлдір., 263).

ТҮТЕНУ *Түтен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮТІКТІСТІ з а т. з о о л. *Африкада тіршілік ететін, денесінің ұзындығы 1-1,5 м-дей, салмағы 50-70 кг-дай сүтқоректі жануар. Т ү т і к т і с т і н і ң* тұмсығы түтік тәрізді ұзын. Мықты тырнақтарымен терминтердің інін қазады (ҚҰЭ, 8, 607).

ТҮШТІРЕЙ е т. *Астыңғы ерні кейін, үстіңгі ерні ілгері шығып, аузын бүрістіру. Т ү ш т і р е й г е н* аузы-басы жыбырлап әлі күліп тұрса да, көзіндегі қуақы ұшқын қатайып, ызалы отқа айналып бара жатты (О.Ахмет, Қарқаралы., 272).

ТҮШТІРЕЮ *Түштірей етістігінің қимыл атауы.*

ТҮШІРКЕНІС з а т. *Түшіркенгендік, риза болғандық, көңілдері толғандық* (Ә.Нұршайықов, Махаб. жырлары, 379).

ТҮЮШІ... *Т ү ю ш і л е р д і ң* айтуына қарағанда, түюдің түрі де, сыры да, әдіс-айласы да көп (Ер қанаты, 267).

ТЫҒЫЛДЫРЫҚ з а т. *Ер қапталының не алды, не арты аттың арқасына батқанда қаптал астына қойылатын қабатталған киіз; кепіл, кепіл киіз.* Ер қапталының ат қапталын баспауы үшін жасалған осы әдіс *т ы ғ ы л д ы р ы қ* аталады (Ата салты., 112). Кейде *т ы ғ ы л д ы р ы қ т ы* кепіл, кепіл киіз деп те атайды (Бұл да).

ТЫҒЫЛМАШ з а т. *Балалардың бір-бірінен тығылып ойнайтын ойыны; жасырынбақ.* Ауылда бір топ бала түн жамылып *т ы ғ ы л м а ш* ойнап жатқан (Ә.Байбол, Теміржол., 3).

ТЫҒЫЛМАШЫҚ з а т. с ө й л. ***Тығылмақ.*** Түбіне талай *т ы ғ ы л м а ш ы қ* ойнағаны есінде (Пионер, 1984, №7, 16).

ТЫҒЫЛ-ТАЯҢДЫҚ з а т. *Асығыстық, шұғылдық.* Осы онкүндік тұсында біз уақыттың тым *т ы ғ ы л-т а я ң д ы ғ ы н*, қысылшаңдықты сезіндік (Лен. жас, 10.05.1977, 3).

ТЫҒЫНДЫ с ы н. *Тығыны бар, тығын тығындалған*. Қолында *т ы ғ ы н д ы* бөтелкесі бар Жамал кірді (Жұлдыз, 1973, №6, 20).

ТЫҒЫРЫҚ з а т. ж а ң а. *Көліктің көптігінен көшеден өте алмай бірін-бірі тосып тұруы.* ≈ Машинамыз *т ы ғ ы р ы қ т а* тұрып қалып әрең жеттік.

Тығырықтан шықты. *Қиыншылықты жеңді, қиындықтан аман өтті. Т ы ғ ы р ы қ т а н ш ы ғ а р* жолды ойлағанмен көңілі тоқтар байлам таппай дал боп отыр (О.Камаль, Тәлкек., 106). Осындай қиын шақта *т ы ғ ы р ы қ т а н ш ы ғ у д ы ң* бір тетігі түйе түлігінде болып шықты (Соц. Қаз., 18.10.1981, 3).

ТЫЖЫРЫНУШЫЛЫҚ з а т. *Дененің сәл тітіркенуі, тыжырынғандық.* Қуанышты жүзінде тек сәбиге ғана тән *т ы ж ы р ы н у ш ы л ы қ* бар (С.Шаймерденов, Таңд. шығ., 1, 61).

ТЫЖЫРЫНШАҚ с ы н. *Әр нәрседен бір жиіркеніп, тыжырына беретін (адам).* Келіні *т ы ж ы р ы н ш а қ.* Үйіне келген қонақтардың иіс-қоңысынан қашан көрсең де тыжырынып отырғаны (Халық кеңесі, 17.09.2000).

ТЫЖЫРЫНШАҚТЫҚ *Тыжырына берушілік; жақтырмаушылық, ұнатпаушылық.* Сен оның денесі денеңе тисе жиырыла қалатын әдеттегі *т ы ж ы р ы н ш а қ т ы ғ ы ң* ұстап, тіксініп, бойыңды тартып ала қойдың (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 290).

ТЫЗ: Тыз етпе. *Ә дегенде тез жүгіретін (шабатын) ат*. Әр аттың өзіндік қасиеттері бар. Мәселен, аяңшыл, желісқор, жортақ, текірек, шығымды, шыға салма, *т ы з е т п е*, қаршынды т.б. (А.Сейдімбеков, Ер қанаты, 176).

ТЫҚЫБАЙ з а т. ж е р г. ***Шертпек.*** Алда-жалда қарызға асық бере қалса, ақысына асық алмай, тек *т ы қ ы б а й* алатын (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 331). Не істесе де айыз қандырып істейтін машықпен бишара баланың кекілін кейін қайырып, *т ы қ ы б а й* алатын жерін аспай-саспай жалаңаштап алар еді (Бұл да).

ТЫҚЫР: Тықыр кілем. э т н. *Жібі тықырлау қырқылған кілем*. Қазақ кілемдері тоқылу ерекшеліктеріне қарай

түкті және *т ы қ ы р к і л е м* болып бөлінеді (Шаңырақ, 50). Кілемнің қалы кілем, түкті кілем, *т ы қ ы р к і л е м*, тақта кілем, таз кілем, тұс кілем, біз кілем тәрізді сан түрге бөлінетінін осы кітаптан оқимыз (Қаз. әдеб., 14.01.1983, 4).

ТЫҚЫРЛЫ с ы н. *Тықыры көп жер.*

ТЫЛАҚ з а т. а у ы с. *Екі саусақтың арасынан көрсетілген бас бармақ.* – Мә, саған *т ы л а қ*, - деп Сәкен саусағының арасынан бас бармағын шошайтты (Ә.Байбол, Теміржол., 23).

ТЫМАҚТЫҚ с ы н. *Тымақ боларлық, бір тымаққа жететін (тері).*

ТЫМАҚШАҢ үс т. *Басына тек тымақ киген.* Әнеугі *т ы м а қ ш а ң*, күпішең кеткендер пальтолы, шляпалы болып қалыпты (Алматы ақшамы, 21.06.1990, 4).

ТЫМПИ з а т. э т н. *Жастар дөңгелене отырып, ойнайтын ойын. Т ы м п и* ойынының шарты бойынша бастаушыдан басқалар үндемей отыруға тиісті. Егер олардың біреуі күліп немесе сөйлеп қойса, ол айып тартады (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 91).

ТЫМПИЫС *Тымпи етістігінен жасалған ортақ етіс.* Білсе бұл кісілердің бәрі неге жұмған ауыздарын ашпай бұлайша *т ы м п и ы с ы п* жүр? (Ә.Асқаров, Өр Алтай., 360).

ТЫМПИЫСУ *Тымпиыс етістігінің қимыл атауы.*

ТЫМ-ТЫРЫСТЫҚ з а т. *Үн-түнсіздік, тып-тыныштық.* Хақаңның кірісуінен абырой таппаймыз. Қайта *т ы м-т ы р ы с т ы ғ ы м ы з* абзал (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 31).

ТЫНАР з а т. з о о л. *Өте сирек кездесетін мөлдір қара көзді көк құс. Т ы н а р* шөл далалы жерде үйрек-қаздарға түспей, көбіне қоянмен қоректенетін көрінеді (Ж.Сатылғанов, «Қауырсын» клубы, 101). Жетісу жәндіктері: сілеусін, ілбіс, аю, бұғы, бұлан, қасқыр, серек, қарақұлақ, шиебөрі, қарсақ, сусар, бұлғын, жанат, таутеке, арқар, құлжа, қарақұйрық, марал, тазкара, балтажұтар, ақбас құмай, жұртшы, саржақ, су бүркіті, құмай, лашын, тұйғын, тұнжыр, *т ы н а р*, мықи, ителгі, бәрпі т.б. (Лен. жас, 22.11.1972, 4).

ТЫНЖЫ[1] з а т. *Емдік қасиеті бар тас.* Біздің ауылда *т ы н ж ы* тасы бар. Онымен адамның тамағы іссе емдейді. Ісікті қайтарады (Қазақст. пионері, 12.07.1972, 3).

ТЫНЖЫ[2] з а т. *Сүті көп, асыл тұқымды сиыр* (Ана тілі, 28.02.2013, 12).

ТЫНЫКЕ з а т. с ө й л. ***Тініке*** (Қаз. этнография., 2, 608).

ТЫНЫКЕЛЕ е т. *Тініке жүргізу; лажылау.*

ТЫНЫКЕЛЕУ *Тынykеле етістігінің қимыл атауы.*

ТЫНЫҚТЫРЫЛУ *Тыныктырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТЫНЫМДАТ *Тынымда етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ауданға құрметті қонақ, облысқа мүше деп үйге бір *т ы н ы м д а т п а й д ы* (Қаз. әдеб., 26.01.1973, 1).

ТЫНЫМДАТУ *Тынымдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫНЫС: Тыныс демікпесі. м е д. *Адамның тыныс алуын қиындатып, қатты булықтыратын ауру. Т ы н ы с д е м і к п е с і* демікпе (астма) деп тіркессіз де айтылады (Мед. анықтама., 254).

ТЫНЫСӘЙНЕК з а т. с ө й л. ***Желдеткіш.*** Ол баспалдақпен ақырындап көтеріліп, жартылай ашылып тұрған *т ы н ы с ә й н е к т і* шалқайта ашты да, мылтығын ішке қарай енгізе берді (І.Есенберлин, Махаб. мейр., 166).

ТЫНЫСТАМА з а т. *Уақытша демалыс, үзіліс.* Сол себептен де күнімен жүрген әскерлеріне ат соғып тастамасын деп Тудай Мөңке *т ы н ы с т а м а* берген (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 231). Үйге түскі *т ы н ы с т а м а с ы н а* Халел кіріп келе жатыр екен (І.Есенберлин, Маңғыс., 79).

ТЫНЫСТЫҚ: Тыныстық саңылаулар. б и о л. *Өсімдік денесіне ауа баратын саңылау. Т ы н ы с т ы қ с а ң ы л а у л а р* арқылы жапырақ дем алады, суды буландырады және ауаға оттегін бөліп шығарады (А.Ажкеев, Қант қызылшасы, 56).

ТЫНЫСТЫЛЫҚ з а т. *Тыныстап дем алушылық.* Атан бұл жердің аяқ-қолын еркінше созып, барынша көсіле алатын *т ы н ы с т ы л ы ғ ы н* қалайды (Таң нұры, 13).

ТЫНЫШСЫЗДАНУ... Не керек, үйінен шықпай жатып, үйішін қайта сағынған қулықпен *т ы н ы ш с ы з д а н у м е н* болды (К.Ахметбеков, Егіз қала, 205).

ТЫҢДАРМАН з а т. *Баяндаманы, әңгімені тыңдаушы адам.*

ТЫҢДАРМАНДЫҚ з а т. *Тыңдарман болғандық, тыңдаушылық.* Сол себепті де

творчествалық талқылаулар *т ы ң д а р м а н д ы қ т ы* ғана қанағат тұтады (Қаз. әдеб., 08.08.1986, 4).

ТЫҢДАУЫШ з а т. ж а ң а. *Құлаққа киіп алып, үнтаспадан ән-күй тыңдайтын құрал; наушник.*

ТЫП-ТЫНЫШТЫҚ з а т. *Тымтырыстық, жым-жырттық, у-шусыздық.* ≈ Өзім *т ы п-т ы н ы ш т ы қ т ы* ұнатамын.

ТЫПЫРАҢ: Тыпыраң қақты. *Тыпырлады, тыным таппады.* Тар кеудесін ұрғылаған сезім торға түскен торғайдай *т ы п ы р а ң қ а қ т ы* (Ш.Құмарова, Әйел шырағы, 84). Ол төр жаққа да шыға алмай, есік көзінде *т ы п ы р а ң қ а қ т ы* (Бұл да, 152).

ТЫРАҚЫЛЫҚ з а т. ж е р г. *Арықтық, шыр бітпегендік.* – Бұл неменің мешкейлігі де, мес қылып жемдесең де шыр қонбайтын *т ы р а қ ы л ы ғ ы* да соған тартқан, - деп шағыр көз шабдардың қызалаштығын да Ситан Асекеңе теліді (Қ.Ысқақ, Ақсу., 433).

ТЫРАЛИ с ы н. э к с п р. *Тыртиған, арық; тырыли.* Сол кезде оның ілгеріде Б.Момышұлымен телефон арқылы сөйлескенде «*т ы р а л и* арық қарамын» дегені есіме түсті (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 74).

ТЫРАШБАЙ с ы н. э к с п р. *Шамашарқына қарамайтын, тыраштап қалған, тыртаң.* Бұл дерт (даңққұмарлық) әдеттегі *т ы р а ш б а й л а р д ы ң* біріне жұқса, өз төңірегіндегілердің сайқымазағына айналумен ғана тынады (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 41).

ТЫРАШТАНДЫР *Тыраштан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ай, дәуренай, әркімге әртүрлі қаракет беріп, *т ы р а ш т а н д ы р ы п* қойдың-ау! (Д.Досжанов, Жусан., 10).

ТЫРАШТАНДЫРУ *Тыраштандыр етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРБАҚТАН е т . с ө й л. *Тырбиып өсу, тырбию, тырбықтану.* Шөп атаулы топырақ қыза келе еркін бойлай алмай, *т ы р б а қ т а н ы п*, тоқтап қалады (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 426).

ТЫРБАҚТАНУ *Тырбақтан етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРЖЫҢДАНҚЫРА е т. *Аздап тыржыңдау, жақтырмау.* Қатыны қабағын шытыңқырап, *т ы р ж ы ң д а н қ ы р а п* еді, оған Арын түксие қарады (З.Ақышев, Ақбел асуы, 30).

ТЫРЖЫҢДАНҚЫРАУ *Тыржыңдаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРҚЫЛДАҚ¹... Торғай (қара және бозторғай), шымшық, қызылқұйрық, саршымшық, *т ы р қ ы л д а қ*, мысықторғай, тоқылдақ, көкек және басқалар ағаш зиянкештерімен күресте адамның сенімді көмекшілері болып табылады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1972, №2, 51).

ТЫРҚЫЛДАҚ² з а т. *Ескі «Белорус» тракторын немесе ескі мотоциклді халық осылай атайды.* Мырзабектің *т ы р қ ы л д а ғ ы* ілезде сыр беріп шыға келді (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 132).

ТЫРМАУЫШ... 2. *Машинамен шабылған шөпті тырмалап, бөкеске салатын тырманың ұзын әрі имек тістері.* Анадайда *т ы р м а у ы ш ы* көтерілген, дертесі жер тіреген тырмаға үш ат байланыпты (М.Мағауин, Екі томд., 2, 272).

ТЫРМЫШ з а т. *Отынды, құрайды арқаға көтеру үшін, оны тігінен және көлденеңінен буады. Тырмыш соның көлденең буылған жібі.* Анда-санда арқасындағы тобылғыға шалқалап сүйеніп отыра кетіп, *т ы р м ы ш т ы* босатып, шүмектеп аққан теріп сүртеді (Ә.Қалдыбаев, Таңд. шығ., 3, 38).

ТЫРНА з а т. а с т р. *Жұлдыз аты.* Қазақ халқы Бөрі, Бүркіт, Жылан, Көгершін, Қоян, Құзғын, Сілеусін, Тауыс, *Т ы р н а* т.б. деген сияқты жұлдыздарды да білген және оларға ат қойған (С.Сәрсенова, Қаз. тілі. астрон., 78).

ТЫРНАЖОЛЫ з а т. а с т р. с ө й л. ***Құсжолы.*** Құсжолын орыстар Сүтжолы (Млечный путь) деп атайды. Кей жерде мұны *Т ы р н а ж о л ы* деп те атайтындар бар (Х.Әбішұлы, Аспан сыры, 209).

ТЫРНАКӨЗ с ы н. *Тырнаның көзіндей, кіп-кішкентай; жылтыраған (көз, бұлақ).* Сылдыраған *т ы р н а к ө з* бұлақтар жылтыр тастарға мөлдір моншақтай шашылып жатыр (З.Қабдолов, Менің Әуезовім, 15).

ТЫРНАҢҚЫ с ы н. *Тырнап алатын, тырнап жіберетін (бала).*

ТЫРНАУЫҚ с ы н. *Тырнап алатын, тырнаңқы.* – Қыздар сияқты *т ы р н а у ы қ* екен өзі. Оразәлі әкесін танытты-ай кеп (Бақыт бағы, 198).

ТЫРПЫН ү с т. ж е р г. *Еш нәрсесін, түгін (қалдырмады).* Биыл иткүс қатты

болып тұр: есіктің көзіндегі итке дейін тапа тал түсте *т ы р п ы н* қалдырмай жеп кетіп жатыр (Қ.Ысқақ, Тұйық, 47).

ТЫРСЫЛДАҚ з а т. в е т. *Аттың (жылқының) іші кеуіп, тырсылдап кететін ауруы*. Ат тоқтай мінілуінен несеп жолы мен тікішегі бітеліп, қарны кеуіп, *т ы р с ы л д а қ* ауруына шалдығады (Ер қанаты, 199).

ТЫРЫҚ с ы н. *Тыртиған, арық; тырақай*. Мына сөзге шегір көз *т ы р ы қ* Сәйдімнің шыр-пыры шықты (М.Айымбетов, Құмөзек., 129).

ТЫРЫЛДАҚ с ы н. *Тыр-тыр еткен, тырылдап қалған. Т ы р ы л д а қ* тракторын айдап, ол да жетті (Т.Иманбеков, Тұт ағашы., 174).

ТЫРЫЛИ с ы н. с ө й л. ***Тырали.*** Төс сүйегі тақтайдай *т ы р ы л и* арық қара шал әлі де ұрынарға қара таппай өз-өзінен осқырынып қояды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 32). Онымен иықтасып қатар тұрған әне бір *т ы р ы л и* арық қара қартадағы көк ала сызықтарды нұқып-нұқып қойды (Бұл да, 324).

ТЫСҚАРЫЛАУ с ы н. *Аздап тысқары, шеттеу*. Тек *т ы с қ а р ы л а у* жерде Құрманмен бір ілінісіп, оны жақсылап іреп алудың сәті түссе (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 66).

ТЫСТАМА з а т. *Кітап мұқабасының сыртқы өң қабаты*. Алайда кітаптарымыздың мұқабасы әлі күнге дейін ажары солғын *т ы с т а м а л а р д а н* арыла алмай келеді (Қаз. әдеб., 12.09.1986, 12).

ТЫШҚАН... Мініліп жүрген жылқыда қысы-жазы бірдей кездесетін шеміршекқата (кершеу немесе шеміршек деп те аталады), құмқата, қуқұмалақ және *т ы ш қ а н* деп аталатын аурулар болады (Х.Арғынбаев, Қаз. этнограф., 135).

Тышқан қақпан. *Тышқан ұстайтын кішкентай қақпан.* Ұстайтын аңына қарай қақпанның: қасқыр қақпан, түлкі қақпан, *т ы ш қ а н қ а қ п а н* деп аталатын түрлері бар (ҚСЭ, 6, 414).

Тышқан сырт. *Тышқанның түсі сияқты сұр түс*. Оның қара жал, қара құйрық, *т ы ш қ а н с ы р т* ұсақ құла жылқыларынан қартая шабатын аттары шыға беріпті (Ғ.Нұрпейісов, Аңшы сыры, 101).

ТЫШҚАНШЫҚ... Аяқ астынан *т ы ш қ а н ш ы қ* тигендей оның танауы дәлдие қалды (М.Разданұлы, Алтай., 327). «*Т ы ш қ а н ш ы қ*» болған жылқының күре тамыры тұсындағы шықшыт безі ісінеді. Бұл ісік көбінесе аш малдың еті қызып келіп суық су ішкенінен пайда болады (Алматы ақшамы, 13.11.1991, 3). *Т ы ш қ а н ш ы қ* шыққан малды қозғалтпай ұстап тұрып ісікті бізбен тіліп, безді қиып жіберсе болғаны (Бұл да).

ТЫШҚАНШЫЛ с ы н. *Тышқан аулағыш, тышқанға ғана әлі жеткіш*. Қазақ «Қасқыр қартайса, *т ы ш қ а н ш ы л* болады» дейді ғой (С.Рахымбек, Айдында., 216).

ТЫШУЫР з а т. *Ұшы құстың қиғаштап кесілген қауырсыны сияқты қуыс болып келген құрал. Т ы ш у ы р* – ұшы үшкір, іші қуыс құрал (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман, 175).

ТЫШЫРАҚАЙ с ы н. ж е р г. *Тұштаңдап қалған, тынымсыз, мазасыз*. «Райымның» *т ы ш ы р а қ а й ы* есіне түсті. Ол қазір қамау судың балығына белшесінен батып жатқан болар (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 55).

ТІЗ: Тіз тұр. *Сауылатын мал дұрыс тұрмаған кезде айталатын ишарат сөз. – Т і з т ұ р*, қарасан келгір! (Б.Дәулетбаев, Парыз, 196).

ТІЗБЕ з а т. *Ұстаған балықты тізіп, алып жүретін құрал.* Түске дейін *т і з б е л е р і м і з* үлкенді-кішілі балыққа толып қалды (Қ.Омарұлы, Әке, 179). Қармақтар иықта, *т і з б е л е р* қолда (Бұл да, 180).

ТІЗГІН: Тізгін ұшымен жетті... Дулайтыдағы Қопа *т і з г і н ұ ш ы м е н ж е т с е*, билер 30-40 балуанды кезек-кезек күрестіріп жатыр екен (М.Разданұлы, Алтай., 146).

ТІЗГІНДЕУЛІ... 2. а у ы с. *Аяқ-қолы байлаулы, шектеулі, еріктен айырылған*. Бірақ ол заманда халық бұқарасының алып күші *т і з г і н д е у л і*, матаулы болатын (Қаз. әдеб., 21.07.1972, 3).

ТІЗГІНСІЗ с ы н. *Тізгіні жоқ, тізгін тағылмаған (жүген). Т і з г і н с і з*, сағалдырықсыз, кеңсіріксіз, шаужайсыз жүген болуы мүмкін, бірақ ауыздықсыз жүген болмайды (Ата салты., 107).

ТІЗЕБАУ з а т. *Бесіктегі баланың тізесінің үстін бастыра байлайтын бау*. Баланың кеуде тұсынан және тізеден бастырып қою үшін шүберектен әдемілеп сырыған жалпақ қолбау және *т і з е б а у*

жасалады (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 79). Бесік жабдықтары: жөргек, жастық, бесік көрпе, қолбау, *т і з е б а у*, түбек, шүмек т.б. (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 10).

ТІЗЕКТЕТ е т. с ө й л. *Тыным таптырмау, шырқ иіру*. Өзі де ырза бола алған жоқ. *Т і з е к т е т і п*, әуел бастан-ақ елді алдына салды (М.Әуезов, Қилы заман, 35).

ТІЗЕКТЕТУ *Тізектет етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗЕКІ з а т. *Ұстаған балығын тізіп алып жүретін кішкене ғана талшыбық; тізбе.* Талдан жасалған *т і з е к і с і н е* желбезегінен ілген балықтарын көрсетіп мақтанып жатыр (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 28).

ТІЗЕРЛЕН е т. *Тізерлеп отыру, тізесімен отыру.* – Кім қорықпайды дейсің, мазаны кетіріп-ақ тұр ғой, - деп, Жамақ шыға қашуға ыңғайланған адамша *т і з е р л е н і п* алды (Б.Майлин, Таңд., 215).

ТІЗЕРЛЕНУ *Тізерлен етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗЕШЕ ү с т. *Тізе сияқты, тізе тәрізді.* Пештің тұлабойы *т і з е ш е* бүгілген жуан түтіктер (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес, 26).

ТІЗКИІМ з а т. ж е р г. ***Ішкиім.*** Қоян жүрек қорқақтығы үшін басына әйелдердің *т і з к и і м і н* орап, бетіне күйе жағып, ел алдында масқараға ұшырайды (Ә.Кекілбаев, Үркер, 78).

Тізкиім байламақ. э т н. *Ұлттық ойындардың бір түрі.* Ата қазақтың қыз бен жігітті табыстыру үшін ойлап тапқан ойындарының неше түрі қайта тірілді бұл кештерде: «Хан қалай», «Орамал тастамақ», «Сақина салмақ» ... Қойшы, «*Т і з к и і м б а й л а м а қ т а н*» өзгесі тегіс ойналды (М.Мағауин, Қиянда., 92).

ТІЗКИІМШЕҢ с ы н. *Үстінде тек тізкиімі ғана бар; ішкиімшең.* Соған ба, жоқ ұрының айдай жұрттың алдында ақ бөзден ауын салақтатып шұбалтып тіккен *т і з к и і м ш е ң* қалғанына ма, біреулер мырс-мырс күліп жіберді (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 160).

ТІЗОҚ з а т. к ө н е. *Садақ оғының бір түрі. А*втордың бұрын аз қолданылып немесе тіпті қолданылмай келген: бұлғақ, түзем, күрен, тастеке, *т і з о қ*, кезоқ, әндіген, томароқ, доғалоқ деген сөздері тарихи романның көркемдік әрін ашып тұр (Қаз. әдеб., 02.04.1982, 7).

ТІЗІМ: Тізімі бүктелгендер. ж е р г. *Тізім бойынша шақырылғандар*. Сөз тізгінін ұстаған жез таңдай шалдауыт, өзі келгендер мен *т і з і м і б ү к т е л г е н д е р д і* қақылдап атады (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 25).

ТІК: Тік жаға. *Қайырылмай, тік тұратын жаға.* Еркек жейделерінің қақпақ жаға, *т і к ж а ғ а* деген сәндік үлгілері бар (К.Толыбаев, Бабадан., 226).

ТІКБАҚАЙЛЫҚ з а т. *Іске қыры жоқтық, иіге алмаушылық.* Бірақ мен оның ондай *т і к б а қ а й л ы ғ ы н* онша дәріптей алмаймын (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 451).

ТІКЕНЕК: Тікенек сым. *Ілмегі (тікенегі) бар, керіп қойған сымтемір*. Жеті қатар *т і к е н е к с ы м н ы ң* арғы жағындағы түрмедегілер де тап біз секілді таң атар-атпаста жұмысқа шығар (М.Байғұт, Бала бұлақ, 74). Жанымыздағы жеті қатар *т і к е н е к с ы м н ы ң* арғы жағындағы түрменің адамдары да жұмыстан қайтып бара жатады (Бұл да, 77).

ТІКЕНЕКТЕН е т. *Тікенек шығу, тікенек қаптап кету* (Т.Иманбеков, Тұт ағашы., 22).

ТІКЕНЕКТЕНУ *Тікенектен етістігінің қимыл атауы.*

ТІКЕНЕКТІ с ы н. *Тікенегі бар, тікенегі көп. Т і к е н е к т і*, бұдырлы жалпақ даланың белесті, адырлы бөктерлерін де күншуақты пайдаланып жайылымға шыққан үйір-үйір киік қарақұйрықтар көрінеді (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 189). Өйткені жүн күзеу кезінде түйелер жыңғыл мен түзгін өскен жерлерге жайылатын болса, бұтақты, *т і к е н е к т і* шөптер түйенің балақ жүндерін іліп алып қалады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1971, №4, 49).

ТІКЕНЕКШІЛ с ы н. *Тікенді, тікенекті сүйіп жейтін.* Мұны ешқандай мал да жемейді. *Т і к е н е к ш і л* түйе екеш, түйе де жемейді (Р.Райымқұлов, Жапанда., 234).

ТІКЕНҚУРАЙ з а т. б о т. *Үстін тікен басқан, биіктігі 50-150 см-дей, көпжылдық қурай.* Соның салдарынан таулы егістіктерде арамшөптер, әсіресе қара сұлы мен жабайы сурепка, *т і к е н қ у р а й* өте көп тараған (К.Боранғазиев, Жемшөп., 24). Алайда шырмауық, *т і к е н қ у р а й,* ақтікенше сияқты терең тамырлы арамшөптерден арылтуға қазіргі қолданылып жүрген агротехникалық

шаралар көңілдегідей нәтиже бермей келеді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1971, №1, 20). Тәжірибе участоктарындағы арамшөптердің негізгілері: шырмауық, қызылқұйрық, жусан, алабота, *т і к е н қ у р а й*, ақтікенше, қаңбақ (Қызыл ту, 24.09.1970, 4)..

ТІКЖАРМА з а т. *Қайтыс болған адамды жерлеудің бір тәсілі.* Мұсылман көрінің үш түрлі қазылу жолы бар. Олар: ақым, лақат, *т і к ж а р м а*. Біздің қазіргі қазып жатқанымыз осы *т і к ж а р м а* (Ана тілі, 27.11.2008). *Т і к ж а р м а* көбіне құмды, тасты жерлерде қолданылатын әдіс. Құм сусып түсіп кетпесін деп қабырғаларын кірпішпен, қамыспен өріп шығарады (Бұл да).

ТІККІШТЕ е т. *Қайта-қайта тіге беру, жиі тігу* (А.Сүлейменов, Бесін, 146)..

ТІККІШТЕУ *Тіккіште етістігінің қимыл атауы.*

ТІККҰЛАҚ з а т. з о о л. *Қосаяқтар тұқымдасының бір түрі.* Қосаяқтардың 30 түрі бар. Мұның 14 түрі, әсіресе ергежейлі, *т і к қ ұ л а қ,* үшсаусақты қосаяқтар Қазақстанның шөл және далалы жерлерінде тіршілік етеді (Қазақст. жануар., 39).

ТІКПЕТАБАН с ы н. *Табаны тігілген (аяқкиім).* Ұлтаны қалың, *т і к п е т а б а н* туфли (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 163).

ТІКТЕЛІҢКІРЕ е т. *Бойын тік ұстаңқырау, аздап тіктелу.* Көпшігімді кереует арқалығына қарай ысырып, *т і к т е л і ң к і р е п* жаттым (Қ.Қараманұлы, Ай куә, 80). Елекең екі қолын тізесіне тіреп, *т і к т е л і ң к і р е п* алды да, даусын көтере түсіп әңгімесін жалғастырды (Жалын, 1974, №1, 81).

ТІКТЕЛІҢКІРЕУ *Тіктеліңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТІКІШЕК з а т. а н а т. *Тоқішіек пен жалғасып жатқан түзу ішек; көтенішек.* Ат тоқтай мінілуінен несеп жолы мен *т і к і ш е г і* бітеліп, қарны кеуіп, тырсылдақ ауруына шалдығады (Ер қанаты, 199). Ал қорыту органдарының жүйесіне: ауыз қуысы, жұтқыншақ, өңеш, жемсау, ұлтабар, он екі елі ішек, ащышек, соқырішек, *т і к і ш е к* кіреді (Құс өсіруші, 91).

ТІЛ: Тіл тиегін ағытты. *Шешіліп сөйледі.* Түйткілсіз көңіл *т і л т и е г і н а ғ ы т т ы* ма, өзімді еркін ұстап, еркін әзілдестім (З.Шашкин, Доктор Дарханов, 16). Ол да менің әр жерімді бір басып түрткілеп, *т і л т и е г і н а ғ ы т қ ы с ы* келеді (Бұл да, 40).

Тілі аузына сыймады. *Қатты шөлдеді, шөліркеді.* Қарның ашып, көзіңнің қарайғаны, *т і л і ң а у з ы ң а с ы й м а й* шөлдегенің – бәрі-бәрінің де қарымтасы бір сәтке өтеліп, жанкешті кәсібіңнің азабы қолма-қол ақталғандай сезінерің бар (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 4).

Тілі күрмелді. *Сөйлей алмай қалды, үн шығармады.* Сөз десе судай ағатын небір шешендердің *т і л і к ү р м е л і п* қалған сияқты (М.Мәжитов, Аманғали, 78).

Тілін сүйреңдетісті. *Әңгіме қылды, өсек айтты; тілін безеді.* Ал өзгелері *т і л д е р і н с ү й р е ң д е т і с і п* жатыр (А.Мекебаев, Алапат, 26).

Тілін тістеді. *Аузын жапты, үндемеді, үнін шығармады.* – Е, балам, бізде не қылған жағдай, *т і л і м і з д і т і с т е п* күнелтіп жүрміз ғой (Қ.Әбілқайыр, Текес., 79). Еркің қайда, Сертің қайда? Ең шешуші кез келгенде, *т і л і ң т і с т е п* тұрып қалдың. Еңселім деп ойлаушы едім, Еркелеуші ем ерге балап, Ең шешуші кез келгенде Тұрып қалдың жерге қарап (М.Шаханов, Мәңгүрт., 100).

Тілін шайнап сөйледі. *Таза (анық) сөйлей алмады. Т і л і н ш а й н а п с ө й л е й т і н.* Аздап бақай қулығы да бар (Б.Майлин, Таңд., 339).

Тілінің бізін қадады. *Тілімен түйреді, тілдеді, боқтады.* Сәл аз дегені болмай қалса жүрген жерінде *т і л і н і ң б і з і н қ а д а п*, жүйкеңе ойнайды (Жалын, 1974, №1, 10).

Тілінің тікені [уыты] бар. *Біреуге тілін тигізе сөйлейтін, тілін сұғып алатын, қыршаңқы тілді (адам).* Бұл ауылдың адамдары *т і л і н і ң т і к е н і б а р*, екі ауыз сөзбен екінің бірін шалқасынан түсіретін сөзуар жандар болып келетінді (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 138). Егер жалғыз өзіңе тәртіп орнату қиынға түссе, өзің сияқты беделді, *т і л і н і ң у ы т ы б а р* ақсақал адамдарды көмекшіге ал (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 190).

Тіліңе күйдіргі шыққыр. *«Тіліңе күйдіргі шықсын» деген қарғыс.*

Тілің кесілгір! *Біреуге қарата айтылған қарғыс.* ≈ Тілің кесілсін, *т і л і ң к е с і л г і р*!

ТІЛАЛШАҚ с ы н. с ө й л. ***Тілалғыш.*** Ол – *т і л а л ш а қ*. Тек айтқаныңды орындауға ғана жарайды (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 275).

ТІЛАЛШАҚТЫҚ з а т. с ө й л. ***Тілалғыштық.*** – *Т і л а л ш а қ т ы қ т а н* өзге қолынан түк келмейтіндерді көбейтіп жатқан мына сендер (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 277).

ТІЛАШАР з а т. *Шет тілін өздігінен үйренушілерге арналып, сөйлеу тілінің үлгілері көрсетілген қалта кітапшасы. Т і л а ш а р* – қазақ тілін үйренем деушілерге таптырмайтын құрал (Қаз. әдеб., 30.10.1987, 13).

ТІЛБАС... Шындап кетсе, түйе малында кездесетін қарабез (жамандат), сарысу (су ауруы), *т і л б а с* (аусыл), құмыр (өкпе құрт), сүмек (жілік құрт), көкжорға (буын ісігі), қотыр, қоскіндік сияқты ауруларға өзінің де ем-дом қолданатыны бар (А.Сейдімбеков, Серпер, 89). Сиыр малында болатын аусыл түйеде де болады. Ел арасында оны «*т і л б а с*» деп те атайды (Жылқы. ауру., 4).

ТІЛБЕЗЕР з а т. *Тілін безеп қалған адам; сөзшең.* – Кейінгі кезде сіз өте-мөте әңгімешілдеу, өте-мөте жандайшап, сөзуар, *т і л б е з е р* боп барасыз (М.Мәжитов, Аманғали, 28).

ТІЛБҰЗАРЛЫҚ з а т. *Тілді бұзып (шұбарлап) сөйлеушілік. Т і л б ұ з а р л ы қ қ а* тосқауыл қою кімнің міндеті? (Қаз. әдеб., 12.02.1982, 10).

ТІЛДЕН е т. *Тіл тию, сұғы өту.* Назары аштың сұғынан сақта, Сұқ көздінің оғынан сақта. Қара тілдіден – *т і л д е н г е н н е н* сақта, Қалды көздіден – көзіккеннен сақта (Ж.Ахмади, Айтұмар, 123).

ТІЛДЕНУ *Тілден етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛДЕСТІК з а т. *Тілі бірлік, бір тілде сөйлегендік.* Нәсілдестік, *т і л д е с т і к* деген тарихи ұғымдар бірер мың жылдардың ішіне симайды (Өнер алды., 11).

ТІЛДЕСУЛІК з а т. с ө й л. ***Тілашар.*** Айта берсек оқулықтардағы, *т і л д е с у л і к т е р д е г і* кінәраттар да аз емес (Қаз. әдеб., 27.05.1988, 10).

ТІЛДІ-ЖАҚТЫ с ы н. *Ағып сөйлейтін, өткір тілді, шешен.* Уәйіс су төгілмес жорғадай ағып сөйлейтін, *т і л д і-ж а қ т ы*, шешен кісі көрінеді (Қ.Жұмаділов, Таңғаж., 149). *Т і л д і-ж а қ т ы* көп шыққан осы ауылдың шалдарын мына Өміртай пір тұтады (М.Разданұлы, Алтай., 181).

ТІЛЕГІШ с ы н. *Тілейтін, қалайтын.* Сырттан бақкыш, мінегіш, Сүрінгенге күлегеш. Жақсылардың жаңылғанын *т і л е г і ш* Қазақ аз ба қауымда?! (Қаз. сов. поэз., 69).

ТІЛЕК: Тілек көже. э т н. *Наурыз айы туысымен тақ күндері әр отбасы кезекпен көже жасап, отбасыларына амандық, дендеріне саулық, ел-жұртына тыныштық тілейді. Бұл «тілек көже» деп аталады* (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 5, 29).

Тілек қабыл болсын! *«Тілеген тілегің орындалсын» деген тілеу.* Наурыз жасағандарға «*Т і л е к қ а б ы л б о л с ы н*» деу керек (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 2, 39)

ТІЛЕМІШ... *Т і л е м і ш* – шөл және шөлейтті жерлерде кең таралған құс (Қазақст. жануар., 51).

ТІЛЕНШІЛЕТ е т. *Тіленші еткізу, тілентіп жіберу.* Басына ауыртпалық түскенде тентіретпесем, *т і л е н ш і л е т п е с е м* деймін (Т.Жұртбаев, Жер бесік, 45).

ТІЛЕНШІЛЕТУ *Тіленшілет етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛЕНІС з а т. *Тілену ісі; тілемсектік, сұраншақтық.* Тойған адамдай, ашқарақ *т і л е н і с т і ң* табы білінбейді (Қ.Қазиев, Үркер, 42).

ТІЛЕУ з а т. э т н. *Біреудің амандығын, ісінің оңға басуын тілеу мақсатында берілген құдайы тамақ.* Жаңабай ұзақ сапарға аттанатын күні *т і л е у г е* келген үлкендердің бірсыпырасы қайта жиналғанда Жүкей келмепті (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 75). Кеше үйіне барған баланың: «*Т і л е у г е* шақырып келдім» дегенін естігенде, бет-аузын тыржитып мүлде жақтырмаған болатын (Бұл да, 76).

Тілеу мал. *Союға әзірленіп, бата оқылғанын күтіп тұрған мал.* Жиенімнің менің келуіме арнап соймақшы болған *т і л е у м а л ы н а* бата істелгенше машина да келіп жетті (Халифа Алтай, Алтайдан., 164).

Тілеуін берді. *Құдай оңдап, тілегі орындалды. Т і л е у і н б е р і п*, шағын самолет аман-есен Ырғыз селосына келіп қонды (Д.Досжанов, Жолбарыс, 9).

ТІЛЕУАЗЫҚ з а т. *Тілеу тілеп, ырымдап берген азық.* Диірмен құдайдың қазынасы, аман оралсын деп ырым қылып, әдейі *т і л е у а з ы қ* беріп отырмын (Пионер, 1984, №4, 20).

ТІЛЕУҚОРЛЫҚ з а т. *Біреудің тілеуін тілегендік, жанашырлық.* Мұндай рақымшылықты ақшаға сатып ала аларсың ба, мұндай *т і л е у қ о р л ы қ т ы*?.. (Қ.Жиенбай, Таңд., 1, 182). Ойлы, уытты қарасынан *т і л е у қ о р л ы қ*, жанашырлық қалпы аңғарылады (Лен. жас, 25.03.1983, 4).

ТІЛЕУЛІ с ы н. *Тілеуі бар, тілеген (сөз).* Екі жүз қаралы кісінің бірде-бірінің аузынан «Артының қайырымын берсін» деген *т і л е у л і* сөзді естімегеніне қайран қалды Айпара (О.Бөкеев, Үркер, 80).

ТІЛЕУХАНА з а т. с ө й л. ***Мешіт.*** Атағына, ақыл-парасатына тәнті болған ниеттесім, арысым Барақтың басына елжұрт тағызым етіп келер *т і л е у х а н а* салып, бір жаз, бір қыс шырағын жақсаң деп едім (М.Айымбетов, Құмөзек., 65). - Өзіңізге әрі ес болар, әрі *т і л е у х а н а* көтерісуге көмегін тигізіп, Барақ атамның сауабын алар, - деді ол (Бұл да, 69).

ТІЛЕУШІ з а т. *Біреудің тілеуін тілеуші адам.* Менен бұрын сен ұл тапса екен деп *т і л е у ш і ң м і н* , адал *т і л е у ш і ң м і н* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 158). – Біз сенің қашан да *т і л е у ш і л е р і ң б і з* ғой, - деді (Лен. жас, 14.12.1974, 1).

ТІЛ-КӨЗ: Тіл-көз тиді... Аш тиген (*т і л-к ө з т и г е н*) бала шырылдап жылап, ұйқысы бұзылып, мазасы кетеді (Қаз. этнография., 1, 290).

Тіл-көз тигір! *«Тіл тисін, көз тисін» деген қарғыс.*

Тіл-көзің тасқа. *Тілің де, көзің де маған (бізге) емес, тасқа тисін д.м.*

ТІЛКІМ-ТІЛКІМ с ы н. с ө й л. ***Тілім-тілім.*** Назымның шешесі қалтасынан вазелин алып, *т і л к і м - т і л к і м* жарылған қолын майлады да, сіңіре ұзақ уқалады (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 387). Баяғы заманғы көлдің ұлтаны ма, әлде аңқасы кепкен қақ суының орны ма – беті *т і л к і м - т і л к і м* болып кеткен безбүйрек жазық (Д.Досжанов, Жолбарыс, 294).

ТІЛЛӘ з а т. з о о л. *Өсімдік биті.* ≈ Өсімдік жапырақтарына *т і л л ә* қаптап кетіпті.

ТІЛЛӘҚОҢЫЗ з а т. з о о л. *Өсімдік тілләларымен қоректенетін, кішірек келген қоңыз.* Кәдімгі *т і л л ә қ о ң ы з* ленинградтықтарға табиғи гүлдердің тамаша шоқтарын сыйлауда (Лен. жас, 01.06.1974, 4). Гүл плантацияларына жіберілген *т і л л ә қ о ң ы з* зиянкестерді түгелдей дерлік құртты (Бұл да).

ТІЛЛӘЛІК с ы н. *Тіллә боларық, тілләге татырлық.* Әр түрлі маталардан «үй жыртыс» және «түз жыртыс» деп 50 *т і л л ә л і к* нәрсе апарады (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 250).

ТІЛМАР с ы н. *Тілге шешен, сөзге жүйрік (адам); дімлар.*

ТІЛМАРЛАН е т. *Тіл мен жағына сүйену, шешенсу.* – Босқа *т і л м а р л а н а с ы ң*, Мұратбек (С.Сматаев, Бұлақ, 87).

ТІЛМАРЛАНУ *Тілмарлан етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛСАҚ с ы н. *Тілжанды, тілге шебер.* Зер сала қарап отырсақ, *т і л с а қ* халқымыз бұрын-соңды «тағы» деген сөзді мысыққа әкеп телімеген екен (Қаз. әдеб., 01.08.1986, 10).

ТІЛШЕ з а т. *Айылбастың бір жағына бекітіліп, тартпаның екінші ұшындағы тесіктердің біріне кіріп, тұратын ұзынша жұмыр темір.* Айылдың екінші жағы айылбасқа//айылтоғаға еніп, ондағы *т і л ш е* арқылы бекиді (Қаз. этнография., 1, 99).

ТІЛШЕЛІ с ы н. *Тілшесі бар, тілше өткізілген.* Айыл, белдік сияқты т.б. бұйымдардың бір ұшында *т і л ш е л і* металл тоға болады (Қаз. этнография., 1, 99)

ТІЛШЕҢ с ы н. *Тілге шебер, дімлар.* Діндар – діншіл деген мағынада, дімлар – *т і л ш е ң* деген мағынадағы сөздер (А.Байтұрсынов, Шығ., 263).

ТІН з а т. б и о л. *Қабықтың ең астыңғы – үшінші қабаты.* Тоздың астына *т і н* орналасады (Биология, 110).

ТІНЕ з а т. в е т. *Түйеде болатын ауру.* – Осы түйе түлігі бізге құт болмайды, - деді төмен тұқшиып. - Бұл жарықтық біте дертіне, *т і н е* ауруына ұшырады ма, әлде Арал тартылғалы соның кепиеті ұрды ма – жылдан-жылға сұйылып кеміп, басы майдалап құруға қалыпты (Қаз. әдеб., 30.09.1983, 9).

ТІНТКІ *Тінткілеп қалған, тіміскі.* Телмие қарап тұрған бұның *т і н т к і* назарын шалып қалғандай кіжіне тістеніп,

шықшытын ойнатқан (Ә.Кекілбаев, Елеңалаң, 187).

ТІНТУІР з а т. *Қолмен қозғап, компьютерді іске қосатын тетік. Т і н т у і р м е н* жұмыс істегенде қолды түгелдей созбай, *т і н т у і р д і* қозғалту үшін жеткілікті бос орын болуы тиіс (Ана тілі, 28.02.2013, 10).

ТІНТІНЕКТЕ е т. с ө й л. *Жан-жағына ұрлана көз тастау, тіміскелену.* Басынан бағы тайған біреу тасада тығылып тұрған сияқтанып, *т і н т і н е к т е п* жан-жағына көз тастап еді (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 357).

ТІНТІНЕКТЕУ *Тінтінекте етістігінің қимыл атауы.*

ТІНІКЕ з а т. *Қорытып темірден жасалған бұйымдардың сыртына жағып, оған сәндік әрі беріктік беретін жылтыр шыны зат; эмаль.* Сәлден соң *т і н і к е с і* ұшып, әр жері тем-тем боп қарайған темір табақтағы тұзды суға әлгі бір шөкім ұнды салып, жұдырықтай ғана қамыр иледі (Д.Исабеков, Тіршілік, 123). Сүтті қалайы ыдысқа пісірсеңіз тездетіп шыны немесе *т і н і к е* ыдысқа қотарып алыңыз (Қаз. мұғалімі, 03.07.1993, 6).

Тініке жүргізу. *Күміс бұйым бетіне арнаулы ерітіндімен түрлі-түсті өрнек жүргізу; тінікелеу. Т і н і к е ж ү р г і з у* үшін ерітілген қоймалжың затты күміс бұйымның бетіндегі бізбен безеп ойылған іздерге құйып, суығаннан кейін егеумен егеп жөндейді (Қаз. этнография., 2, 608).

ТІНІКЕЛЕУ з а т. қ. ө н е р. *Тініке (лажы) жүргізу, эмальдау.* Қалдаяқ ұста қазақ қолөнерінің ою, *т і н і к е л е у*, қаралау, безеу, сірке салу, дәнекерлеу, ұламалау т.б. әдістерін жетік меңгерген ісмер болған (А.Жұмашев, Қалдаяқ ұста., 11).

ТІРӘКТІР з а т. с ө й л. ***Трактор.*** Әкем колхоздың *т і р ә к т і р і н* айдайтын (Лен. жас, 10.04.1981).

ТІРӘКТІРШІ з а т. *Тірәктір жүргізетін адам; тракторшы.* –Кел, одан да *т і р ә к т і р ш і* болып, совхозда жұмыс істейік (Ғ.Сыланов, Домбыра күйі, 75).

ТІРГІЗ е т. *«Тірілт» д.м.* Өлі аруақты *т і р г і з д і ң,* Тірі аруақты күлгіздің, Асыл ханның ұрпағы Екендігіңді білгіздің (Байдалы би: Қаз. әдеб., 04.05.1993, 13).

ТІРГІЗУ *Тіргіз етістігінің қимыл атауы.*

ТІРЕЛІП ү с т. *Көп болып, сықасып, ұін тіресіп.* Қыс бойы астық қап-қап болып тошалада *т і р е л і п* тұрушы еді ғой (Ә.Нұршайықов, Махаб. жырлары, 278).

ТІРИКЕ з а т. с ө й л. ***Трико.*** Сосын жаман көзімен жиіркене қарап тұрып, ауы тізесіне түсіп, бауы салбыраған *т і р и к е* шалбарды бұтына киді (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 148).

ТІРКЕЛГІ з а т. с ө й л. ***Тіркелім.*** Әріберіден соң, келесі тексергенімде *т і р к е л г і ң* (прописка) болмаса, үй иесіне де, саған да айып саламын деп қорқытты (К.Ахметбеков, Қыранқия, 122).

ТІРКЕМЕЛІ... Таңға жуық көлшіктің жағасына қос *т і р к е м е л і* «Бензовоз» мінбелеп келіп, жұлдызқұрттай иретіле тоқтады (Ж.Қорғасбек, Үлпілдек, 4). Сол жылдары ауылға *т і р к е м е л і* тырмалар келді (Қаз. пионер, 29.11.1972, 4).

ТІРКЕМЕСІЗ с ы н. *Тіркемесі жоқ, тіркеме тіркелмеген.* Жиенімнің түк таситын, тіркемелі, *т і р к е м е с і з*, үлкендікішілі көп машинаның ортасында отырып қалай қуанатынын елестеттім (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 189).

ТІРКЕСТАНЫМ з а т. л и н г в. *Тіл білімінің сөз тіркестерін зерттейтін саласы (синтаксис).* Соған қарамастан оқулықта «фонетика» дегенді – дыбыстаным, морфология – тұлғатаным, синтаксис – *т і р к е с т а н ы м,* фразеология – түйдектаным, лексикология – сөзтаным деп қазақшалағанды жөн көрдім (Б.Қалиұлы, Қаз. терминтанымы., 134).

ТІРКЕСІМДІЛІК з а т. *Сөздердің тіркесе алу қабілеті (мүмкіндігі).* Сөздердің *т і р к е с і м д і л і г і* немесе тіркесу мүмкіндігі мен қабілеттілігі – тіркес құрамына енетін сөздердің семантикасына негізделген грамматикалық қасиет (С.Исаев, Қаз. әдеб. тіл., 139).

ТІРКЕУ... Жасау: кілем, текемет, сандық, көрпе-жастық, төсек-орындар, ал *т і р к е у*: қыз көшіне тіркеліп қосылатын аяқты ірі қара (түйе, жылқы) мал (Қазақ, 01.01.2010, 9).

ТІРМІЗІК... Жадағай жазғыштар қашан да «жанкешті», *т і р м і з і к* келеді (Қаз. әдеб., 28.02.1986, 2).

ТІРМІЗІКТІК з а т. *Жанкештілік, өлермендік, тесік өкпелік.* Осы әйелдің шыдамдылығы, тауқыметпен арпалысып,

жанталасқан *т і р м і з і к т і г і* Едігені таңғалдырды (Ш.Айтматов, Боранды бекет, 110).

ТІРСЕК: Тірсек жүн. *Қойдың тірсегіне шыққан жүн.* Қойдың дене мүшесіне қарай жүн: бас жүн, бауыр жүн, мойын жүн, пұшпақ жүн, *т і р с е к ж ү н* болып бөлінеді (Ж.Қоқанова, Түк және тері., 11).

ТІРШІЛІК: Тіршілік тамыры. п е р и ф р а з. ***Жень-шень.*** Жалпы ол (мумие) өзі «*т і р ш і л і к т а м ы р ы*» атанған жень-шень сияқты адамның жалпы организміне де күші әсер етеді (Орталық Қазақст., 04.09.1969, 2).

ТІРІ з а т. *Қыран құсты торға түсіру үшін оның астына байланған құс, қоян т.б.* Торды құру үшін торға *т і р і* байлайды. *Т і р і г е* құзғын, сауысқан, қарға жарайды (Ана тілі, 11.03.1993, 4).

ТІРІЛЕТУ... Арада екі-үш күн өткен соң, далбайға түскен бүркітті *т і р і л е т у г е* болады. Құсты *т і р і л е т у* үшін тірі түлкіні қолға түсіріп, тістей алмайтындай етіп аузын тұмылдырықтап, аяғын шідерлеп, қашырып қыранға алдыру керек (Ж.Сатылғанов, «Қауырсын» клубы, 94).

ТІРІЛЕУ с ы н. *Жақсы піспеген, жақсы жарылмаған; қаттылау*. Палаудың күріші *т і р і л е у* болды ма, Бәсірбек Төлеңгітұлы жөнді ұйықтай алмады (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 20).

ТІРІЛТІС *Тірілт етістігінен жасалған ортақ етіс*. – Оқу бітіріп оралсам, Ақтоғай тоғайын қайта *т і р і л т і с е р* едім (Д.Досжанов, Жолбарыс, 18).

ТІРІЛТІСУ *Тірілтіс етістігінің қимыл атауы*.

ТІС: Тістің мөрі. *Тістің үстіндегі бедері, ирек-ирек жері.*

Тісін ағартты. п о э т. *Аузын батырды, тісін көрсетті*. Сыйласа медетке қараған он шақты үй сыйлар. Онда да былайғы жұрт бөрінің бөлтірігі деп, *т і с і н а ғ а р т п а с ы н а* кім кепіл (Е.Рахимов, Тентек., 23).

Тісін тұтты. *Тісін ұстап қалды, қармады. Т і с і ң д і т ұ т ы п*, көмекейіне тұғырланып әрең жұтылатын құм қауындар өседі (Б.Шаханов, Қаратау., 47).

ТІСЕ е т. *Диірмен тасына қыр (міс) салу, шеку*. Білмегенімді диірмен *т і с е п* жатқан атамның қасына келіп сұраймын (Ә.Бөриев, Алматы әңгім., 80).

ТІСЕЛ *Тісе етістігінен жасалған ырықсыз етіс*. Ең шеткі екі тіс *т і с е л м е й* сүт тіс күйінде қалады (Ж.Бабалықұлы: Ана тілі, 09.04.1998, 16).

ТІСЖУҒЫШ з а т. *Тіс жуатын шөтке.* Құсайын сүлгісін иығына асып тастап, қалбырдан әтір сабынын, *т і с ж у ғ ы ш ы н* шығарды (К.Ахметбеков, Егіз қала, 156).

ТІСКЕБАСАР... 2. *Арақ ішкеннен кейін ауызға салып, арақтың ащысын басар дәм. – Т і с к е б а с а р ы ң* жоқ па? (М.Сқақбаев, Қырық қыз, 120). *Т і с к е б а с а р ы* келіссе, бұл арақ дегенің сіңе береді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 2, 223).

ТІСҚАҚТЫЛЫҚ з а т. *Әккілік, құлық, ысылғандық.* Шегебай баласы Ахметбекті өзіне тартқан айлалы, есепқор, *т і с қ а қ т ы л ы ғ ы* үшін ұнатып, мақтан тұтады (Қаз. әдеб., 18.07.1981, 4).

ТІСТЕМЕЛІК з а т. с ө й л. ***Тіскебасар.*** Дүкен жаққа соғып, үш жартылық арақ, *т і с т е м е л і к* азын-аулақ бірдемелер алды (М.Сқақбаев, Ұят тур., 285).

ТІСТІ з а т. и х т и о л. *Көксерке тұқымдас балық; тістібалық*. Бұл не де болса *т і с т і д е н* келген бәле, сүмірейген тұмсығы жаман еді шіркіннің (Т.Жұмаханов, Өткел, 174). Бұлар аулап жатқан балықтардың негізгі дені алабұға, шортан, *т і с т і*. Аты балық демесе, тұқымы азған (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 203). Ақбалық пен сазан, доңмаңдай мен *т і с т і н і ң* дәмін бір татқан адамның бұл өлкеге қашан да аңсары ауып тұрады (Б.Омарұлы, Қаратерең., 95).

ТІСТІБАҚА з а т. *Бақаның секіріп түскен жеріне жабыса кететін қасиетіне қарай қойылған атау.*

ТІСТІБАҚАША: Тістібақаша жармасты. *Жабыса кетті, айрылмады.*

ТІСТІБАҚАЛАН е т. *Тырысу, тырмысу; барын салу*. Әйтеуір әбүйір болып, әжесі байғұс *т і с т і б а қ а л а н ы п*, қысып-қымтырып жүріп қойдың бір жамбасын сақтаған екен (Ж.Аймауытов, Шығ., 36).

ТІСТІБАҚАЛАНУ *Тістібақалан етістігінің қимыл атауы.*

ТІСТІБАЛЫҚ з а т. и х т и о л. *Тісі өткір балық түрі.* Ол көлде тыран, сазан, *т і с т і б а л ы қ* (судак), ақбалық (жерех) бар. Қаяз жоқ (А.Сатаев, Бәрі де., 394).

ТІСШҰҚУЫШ з а т. *Тіс шұқитын істік, тісшұқығыш.* Бәкіге қос серіппе

орнатып, кежегесінің біріне күмістен *т і с ш ұ қ у ы ш*, екіншісіне іскек бекітеді (Қаз. әдеб., 22.06.1984, 13).

ТІСШҰҚЫҒЫШ з а т. *Тістің арасына кіріп кеткен етті алып тастау үшін арнайы әзірленген жіңішке ағаш.*

ТІТІР з а т. с ө й л. ***Тітіркеніс.*** Саусақтары жанаса бере, екеуінің де өне бойынан *т і т і р* жүгіріп, жасын ұрғандай естанды күй кешті (О.Бөкеев, Өз отыңды., 86).

ТІТІРЕНІСТІ с ы н. *Тітіренісі бар, тітіркенген.* Үрей әлде ызаның *т і т і р е н і с т і* түршігісі тұнған көздерімен Жарылқасовқа әнтек жалт қараған Исалы мына қатыгез шешімге тойтарыс берер нендей сөзді тауып айтарға білмеді (М.Айымбетов, Құмөзек., 26).

ТІТІРКЕНІС з а т. *Тітір пайда болғандық, тітіренгендік.*

ТІТІРКЕНУСІЗ с ы н. *Тітіркенбейақ, қорықпай-ақ.* Өз ошағының есігін ол ештеме ойламай-ақ, шіміркенусіз, *т і т і р к е н у с і з* келіп ашты (С.Шаймерденов, Өмір нұры, 404).

ТЮЛЕНЬШЕ ү с т. *Тюлень сияқты, тюлень тәрізді.* Бірақ олар балық сияқты аузын ашып туламай, кәдімгі *т ю л е н ь д е р ш е* домалап қашып берді (Т.Сұлтанбеков, Лұхман Хакім, 63).

У

УАЗ з а т. *Кабинасы брезентпен қапталған жеңіл машина; уазик.* Сары кісі ұмтылып барып «*У а з д ы ң*» артын ашып, кішкентай қара қозыны суырып алды (М.Мәжитов, Аманғали, 252). Айдау қара жолмен жүйткіген «*У а з д ы*» көзім шалды (Бұл да, 253).

УАЗ: Уаз кешті [кешісті]. *Мәз болды, сүйсінді.* Қолбала түлегінің әр қимылына сүйсіне ілесіп, *у а з к е ш і п* өзгеше бір рақат жағдайда болатын (Лен. жас, 05.12.1970, 4). Тар лашықта бас қосқан 4 шал сол сұлулықтан *у а з к е ш і с і п* әлі тұр (А.Сейдімбеков, Тауға біткен, 139).

УАЗИК з а т. *Жолсызбен жүруге қолайлы, қорабы брезентпен қапталған жеңіл машина; уаз.* «*У а з и к*» ажылдап келіп, ойқастай бұрылды да, шиқ етіп сонадай жерге тоқтай қалды (Ә.Асқаров, Таңд., 360).

УАҚЫТТЫҚ з а т. *Уақытқа тән қасиет, уақытқа тән ерекшелік.* Соңыма бір түсіп алдың, түс, мейлі! Қараң – қара, ағыңды – ақ деп түстеймін. Сен – уақытсың: *у а қ ы т т ы ғ ы ң д ы* істейсің. Мен – адаммын, адамдығымды істеймін! (Қ.Мырзалиев: Қаз. әдеб., 06.04.1973, 2).

УАҚЫТШАЛЫҚ з а т. *Белгілі бір уақытқа дейіндік, қысқа мерзімдік.* Ақын фәни мен бақидың, *у а қ ы т ш а л ы қ* пен мәңгіліктің, сынақ пен жауаптың бәрін бір басынан өткізген жандай (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 183).

УАНЫС *Уан етістігінен жасалған ортақ етіс.* Алтынды тауып алып қуанысты, Тасыды көңілдері жұбанысты. Бөліп алсақ дүние малы ғой, - деп, Жалғанға тойынғандай *у а н ы с т ы* (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 28).

УАНЫСУ *Уаныс етістігінің қимыл атауы.*

УАСЛА з а т. а р. *Араб әріптерінің үстіне қойылатын белгілердің бірі.* Оспан дәуірінен сақталған Құранның әріптері үстінде hамза, ташдид, сукун, мадда, *у а с л а*; қысқа дауыстылар: фатха, кесра, дамма белгілері жоқ (Қаз. әдеб., 25.08.1989, 14).

УАТ з а т. ж е р г. 1. *Арық (жап) жағасына үйілген топырақ.* Қыз нән кетпенді *у а т қ а* кірш еткізді де, кісілерден сытылып шыға берді (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 154). 2. *Арық жағасына өскен көк шөп.* – *У а т қ а* байлап мінетін торы төбелім бар, - деді Ақын (Т.Әлімқұлов, Көкек айы, 46). – *У а т қ а* байлап жүрген бағланым бар еді. Сізге бұйырды (Бұл да, 53). Өзен жағасында жайқалған қалың жүгеріні паналап, аттарын *у а т қ а* оттатты (Жұлдыз, 1970, №12, 71).

УАҺАБИСТ з а т. д і н и. *Діни ағымдардың бір түрінің өкілі.* Дініміз бар. Біреу емес, бірнешеу. Мен – иеhова куәгерімін. Балам – *у а ҺА б и с т*. Әйелім – кришнаит. Қызым – буддист (Қарақат тер., 131). Балам *у а ҺА б и с т* болғанымен мұсылман ғой (Қ.Әбілқайыр, Текес., 124).

УӘДЕ-СЕРТ з а т. *Біреуге берілген уәде және серт.* Ата-ананың ұрпағы алдындағы қарыз-парыздарының бірі – отбасына адал, әділ болу, *у ә д е-с е р т т е н* таймау (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 21).

УӘЗІР з а т. *Шахмат ойынындағы барлық бағытқа жүре алатын, ең күшті фигура; ферзь.* Ақ жағы комбинациялық әдіспен бірден ең күшті *у ә з і р* тасын құрбандыққа шалмай, алдымен атын «жегізуге» ұсынады (Ана тілі, 31.01.2013, 12).

УӘЗІРСІЗ с ы н. *Уәзірі жоқ; уәзірі болмайтын.* Хан *у ә з і р с і з* болмайды. Ақылкеңесшілер бүкіл ұлы жүздің және қырғыз, қарақалпақ, құраманың белгілі суырылған шешен билері (Ж.Ахмади, Айтұмар, 467).

УӘЙІС: Уәйіс ата. *Түйе атасы, пірі; ойсылқара.* Қазықұрт хикаясында түйе атасы – *У ә й і с а т а*, жылқы пірі – Қамбар ата... (Ел аузынан, 245). Түйе атасы – *У ә й і с а т а*, сиыр атасы – Зеңгі бабаны білетіндер құс атасын қапелімде еске түсіре алмайды (Бұл да).

УӘКІЛ: Уәкіл қажы. *Біреудің сеніміне ие болып, соның орнына қажыға барған адам.* Егер дәулеті жететін мұсылман ауру болуынан Меккеге аттана алмаса, өзінің орнына *у ә к і л қ а ж ы* аттандыратын (Қ.Олжай, Қанат байла., 64).

УӘКІС з а т. *Етік (аяқ киім) майлайтын май; крем.* – Айтпақшы Зылиқа, *у ә к і с* пен шөтке қайда, аяқ киімімді майлап алайын (А.Мекебаев, Алапат, 137).

УӘЛАЯТТЫҚ с ы н. *Уәлаятқа тән, уәлаятқа қатысты.* Көп қаламгердің алысқа шырқап шыға алмай, ауылдық, аудандық, *у ә л а я т т ы қ*, өлкелік көлемде ғана қалып қоятындығының негізгі бір себебі осы (ҚазССРҒА Хабарлары, 1975, №3, 10).

УӘЛИ з а т. *Шығыс Түркістан аймағындағы әкімшілік бөліктің бастығы; әкім.* Азаттықтан кейін, 1945 ж. Оспан Алтай аймағының *у ә л и і* болып сайланғанда Қалибек Тарбағатай аймағындағы Сауан ауданының әкімі болды (Қалибек Хакім., 56). Мен Тарбағатай аймағы *у ә л и і н і ң* (біздіңше облыс әкімі дәрежесінде) шақыруымен туған жеріме барып қайттым (Қ.Жұмаділов: Егем. Қазақст., 01.02.2003, 4).

УӘЛИЛІК з а т. *Уәли қызметін атқарушылық, уәли болғандық.* Хамитов жақында *у ә л и л і к т е н* түскен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 298). Келісім бойынша Алтай аймағының *у ә л и л і г і н е* Бұқат, орынбасарлыққа Жанымхан тағайындалды (Халифа Алтай, Алтайдан., 84). Сонымен бірге Іленің *у ә л и л і г і н е* Тұрдыақынбай тағайындалғанын хабарлайды (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 142).

УЖАПЫРАҚ з а т. б о т. *Жанаргүл өсімдігінің бір түрі; көктем жанаргүлі. У ж а п ы р а қ т ы ң* өткен жылғы сояуынан басқа тебіндеген көк те көрінбейді (Қ.Ысқақов, Қараорман, 95).

УЖАПЫРАҚТЫ с ы н. *Ужапырақ өскен, ужапырағы бар.* Бірінен соң бірі бұлаңытып мінгесіп – ұшқасқан *у ж а п ы р а қ т ы* төбені басып, буырылды шоқырақтатып келемін (О.Бөкеев, Үркер, 53).

УКОЛДА е т. к і р м е. с ө й л. *Тері астына укол (іші қуыс ине) арқылы дәрі жіберу, укол салу.* Ауру-сырқау қойларды *у к о л д а п*, қорада жүрген кезінде соңынан Әсет келіп, екеуін директордың шақыртып жатқанын айтты (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 50).

УКРАИНША үс т. *Украин тілінде. У к р а и н ш а* сөйлегенде Запорож бойынан келген хохолды жаңылдырады (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 203). Біз әр взводтың өлеңші, әншілерін жинап, қазақша, орысша, қырғызша, өзбекше, *у к р а и н ш а*, тәжікше ән салып, өлең-жырлар, тақпақтар айттық (Қаз. әдеб., 11.04.1975, 2).

УҚОРҒАСЫН... 2. *Уқорғасын өсімдігінің улы тамыры.* Баспақ болған қойдың екі танауына қара тікен тұздың ертіндісін немесе *у қ о р ғ а с ы н* деп аталатын шөпті қайнатып, соның суын құйса, кеңсіріктегі құрт әлсіреп, мал пысқырған кезде мұрнынан атып түседі екен (Саржайлау, 269).

УЛЫҒАН-ШУЛЫҒАН з а т. *Даң-дұң, у-шу.* Қасында Хакім мен Раймолдыш бар Хақназар келе-ақ қызылша алқабының үстін *у л ы ғ а н-ш у л ы ғ а н ғ а* айналдырды (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 252).

УЛЬТРАДЫБЫСТЫҚ с ы н. *Ультрадыбыс арқылы, ультрадыбыс негізінде.* Жүрегін кардиограммалық, асқазанын гастрологиялық, *у л ь т р а д ы б ы с т ы қ*, компьютерлік тексеруден өткізіп көрді (М.Құдайқұлов, Құпия., 98).

УМАШ... Апам ұннан *у м а ш* жасап қоям деген (Ж.Тұрлыбай, Райымбек батыр, 2, 8).

УМРА... *У м р а н ы* уақытылы атқарып, ишараға ақ түйе атады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс, 191). *У м р а* мен хажының барша жол-жорасын түгел атқарған (Бұл да, 192).

УРАНХАЙ з а т. *Маңғол тайпаларының бірі.* – Мен Дулахан деген *у р а н х а й м ы н.* Қазақтарды жақсы білем, барлығы да менің тамырым, - дейді (З.Қинаятұлы, Көшпенді., 19).

УСОЙҚЫ... Тастан тасбақа секірткен Тәңірберген – дилы қабақ, *у с о й қ ы* сөзге беріле қояр жау емес (Жетісу, 08.09.1981, 4).

УССУРИЯ: Уссурия алмұрты. б о т. *Уссуриядан шыққан, уссурияда өсетін алмұрт.* Сонымен қатар майда жапырақты жөке, татар үйеңкісі, шие, *у с с у р и я а л м ұ р т ы*, жіңішке жапырақты жиде ағаштарын өсіруге болады (Суармалы егіншілік, 77).

УСТРИЦА з а т. з о о л. *Теңіз суларында тіршілік ететін қос жаппалы моллюскілердің бір түрі.* Адамдар *у с т р и ц а л а р д ы*, мидияларды, айдаршаларды және басқа қос жаппалы моллюскілерді ежелден тамаққа пайдаланып келеді (Су асты. тіршілік, 21).

УШӨТШІК з а т. с ө й л. ***Учетчик.*** – Сен мына қалпыңмен *у ш ө т ш і к т і* алып жүрсең жарар (З.Иманбаев, Қос қайың, 436).

УЫЗ: Уызға тойған қозыдай. *Томпиған, момпиған, моп-момақан. У ы з ғ а т о й ғ а н қ о з ы д а й*, томпиып ұйықтап жатыр (Жас қазақ, 16.03.2007).

Уыз той. *Жаңа туған сиырдың, қойдың уызын жинап, «Ақ мол болсын» деген ырыммен бүкіл ауылды шақыратын кішірек той. У ы з т о й* да көктем әкелген мерей. Елдің ақ молдығын тілейтіні – молшылық, тоқшылық (Қ.Толыбаев, Бабадан., 51).

УЫЗДЫҚ з а т. ж а ң а. *Жұмыртқаны қуыру арқылы жасалған тағам.* Азагүл, аққайнар, балабақша, басылым, жағажай, қазанама, теледидар, *у ы з д ы қ*, ілдірік... Бұлар – Ісләм Жарылғапов жасаған сөздер (Қаз. әдеб., 12.07.91).

УЫЗҚАҒАНАҚ з а т. *Өрісте жүрген малшылар жаңа туған қойды сауып, уызын тазаланған қағанаққа құйып, оттың күліне көміп пісіретін тағам.* Көктемгі уыз кезінде қой соңында жүрген қойшылардың да уыздан жасайтын өз тағамы бар. Оны – *у ы з қ а ғ а н а қ* деп атайды (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 118). *У ы з қ а ғ а н а қ* жасау үшін уыз сауып, оны тазаланған қағанаққа құйып, аузын буып, күлге көміп тастайды. 5-10 мин-та қою уыз қата қалады (Бұл да). Қойшылар *у ы з қ а ғ а н а қ* пісіреміз деп, балаларды отарымен бірге өріске алып шығатын болған (Білім және еңбек, 1986, №7, 42 б.).

УЫҚ: Уықтың иіні. *Уықтың кереге басына байланатын жағы жалпақтау болып, имектеу келеді. Мұны уықтың иіні дейді* (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 27).

Уық шалғыш. *Әсемдік үшін, әрі уықтар өз орнында тұру үшін түр салып тоқылған құр. Онымен уықтарды бірбірімен шалып байлап қояды. Мұны кейде иықбау деп те атайды* (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 29).

УЫҚКӨЗ з а т. э т н. *Уықтың бау өткізілетін тесігі* (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 27).

УЫҚҚАП... Қойдың күзем жүнінен туырлық, үзік, түңлік, *у ы қ қ а п*, дөдеге т.б. жасалады (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 191).

УЫҚШАНШАР з а т. э т н. *Қыздың немесе күйеу жігіттен отауын тіккені үшін алатын кәделердің бірі.* Отау тіккен кезде күйеу жігіт отауын тігушілерге *у ы қ ш а н ш а р*, туырлықжабар, түндікжабар, үзікұстар, бау-шубайлар деген сияқты кәделер береді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік, h., 3, 85). Қыздың жеңге, құрбылары шаңырақкөтерер, *у ы қ ш а н ш а р*, үзікжабар сияқты сылтаумен сан қилы кәде тілей бастайды (Қаз. этнография., 3, 14).

УЫҚШЫ з а т. *Уық жасаушы шебер.* Кереге мен уық жасаушы шеберлерді – керегеші, *у ы қ ш ы* деп атаса, шаңырақ жасаушыны шаңырақшы деп атаған (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 63).

УЫН-ДУЫН үс т. с ө й л. ***Удар-дудар.*** Онжылдықты биыл бітіріп, институттан құлап келген кіші әпкесі шашы *у ы н-д у ы н* боп жуынуға енді кетті (Жұлдыз, 1975, №4, 77).

УЫС: Уысында ұстады. *Айтқанына көндірді, бағындырды.* Сол арқылы өз үстемдігін нығайтып, аз ұлттарды *у ы с ы н д а ұ с т а у д ы* ойлайды (Халифа Алтай, Алтайдан., 79).

УЫСТАУЛЫ с ы н. *Уыстаған, уысы толы.* Мұны естіген екі жақтан хан келіпті, Сөз тыңдауға бірталай жан келіпті. Қолында айғайлаған отыншының *У ы с т а у л ы* ұйыған қан көріпті (Шәкәрім, Шығ., 157).

УЫТТАН е т. 1. *Ашымық тарту, ащылану.* Сол сол-ақ екен, тәтті қиялы *у ы т т а н а* бастайды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 28). 2. а у ы с. *Қаны бетіне тебу, ашулану.* Ерекең желі басында әлі күйбеңдеп жүрген кемпіріне зекіп жібергісі кеп *у ы т т а н ы п* шақшия қарады (Т.Әбдіков, Көкжиек, 7).

УІЛДЕК... 1978 жылы археологиялық қазба жұмысы кезінде Ақтөбеден Х-ХІ ғасырға жататын *у і л д е к* аспабының табылуы осының айғағы (Қаз. әдеб., 14.10.1983, 10).

УІЛДІРІК з а т. *Қамыс, құрай өзегінің ішінде болатын жұқа, жұмсақ (мөлдір), ақ ұлпа.* Құрайдың ішіндегі *у і л д і р і г і н* жіңішке шыбықшамен сыдырып тастады (С.Бегалин, Бақыт, 117).

Ұ

ҰБАҚ з а т. з о о л. *Торғай тұқымдастарының бір түрі; саджа* (Ана тілі, 21. 08. 2008).

ҰҒЫНЫҚТЫ ... Әл Фараби бұл пәнді (логиканы) кемеліне жеткізіп, баршаға түсінікті, *ұ ғ ы н ы қ т ы* етті (Лен.жас, 03. 01. 1973, 3)

ҰҒЫРЫШ з а т. к ө н е. *Халық арасынан шығып, уәзір дәрежесіне дейін көтерілген адам.* Мені *ұ ғ ы р ы ш* деп еді. Мұның әhмияты халық арасынан шығып уәзір дәрежесіне көтерілген адамдарды айтатын. Ол тек түріктерге берілетін атақ болса керек-ті (Қазыбек бек, Түп-тұқияннан., 290).

ҰҒЫТ з а т. *Дәнді шаң-тозаңнан тазартудың әдісі. Ұ ғ ы т* – суланған шүберекпен дәнді араластырып, шаңтозаңнан тазалаудың әдісі. Махмуд Қашқаридың «Түркі тілдері сөздігінде» *ұ ғ ы т* сөзі дәл осы мағынада жазылған (Қ.Толыбаев, Бабадан., 240).

ҰҒЫТТА е т. *Суланған шүберекпен дәннің шаң-тозаңын тазалау.* Ұн тарту үшін бидайды шөп-шаламнан арылтып, *ұ ғ ы т т а п* тазалайды (Қ.Толыбаев, Бабадан, 240).

ҰҒЫТТАУ *Ұғытта етістігінің қимыл атауы.*

ҰДЫҚТАС... Қазір әсіресе *ұ д ы қ т а с қ а н* ұрлық, ұялы қылмыс көбейіп кетті (Халық кеңесі, 11. 11. 1993, 1).

ҰДЫҚТАСУ *Ұдықтас етістігінің қимыл атауы.* Қазақта да *ұ д ы қ т а с у* деген болушы еді ғой (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 100).

ҰЖДАНДЫҚ с ы н. *Ұжданға қатысты, ұжданға тән.* Алыстағы ауылға қаладан келген Дәуіттің азаматтық, *ұ ж д а н д ы қ* позициясы алғашқы сәттерден-ақ аңғарылады (Қаз. әдеб., 21. 10. 1973, 15).

ҰЖДАНДЫЛЫҚ з а т. *Ұжданы молдық, арлылық, ұяттылық.* Адамның әлеуметтік қайраты мен жігері сайып келгенде мінез-құлқының *ұ ж д а н д ы л ы ғ ы н* түйіндейді (Білім және еңбек, 1985, №2, 40).

ҰЖДАНСЫЗДЫҚ з а т. *Ұжданы жоқтық; арсыздық, намыссыздық.* Бұған қоса, тастанды балалардың тағдыры – арсыздықтың, *ұ ж д а н с ы з д ы қ т ы ң*, опасыздықтың айғағы (Қ.Толыбаев, Бабадан., 96).

ҰЖМАҚ-ТОЗАҚ з а т. э т н. *Ұлттық ойындардың бір түрі.* Халқымыздың дәстүрлі «мыршым-мыршым», «ханды қара басты», *«ұ ж м а қ-т о з а қ»* сияқты ойындары кітапта діни соқыр сенімнен туған ойындар ретінде аталып өтеді. Бұл қате (Білім және еңбек, 1985, №10, 47).

ҰЗАН з а т. к ө н е. *Ақын, жыршы, күйші әрі шешен адам.* Қолына қобыз ұстаған *ұ з а н* елден елге, бектен бекке барады (Қорқыт ата кітабы, 8). Проф. Ә.Қоңыратбаев деректеріне сүйенсек, оғыздардың бірінші *ұ з а н ы* Қорқыт болған тәрізді. *Ұ з а н* - өз бойында ақындық, күйшілік, жыршылық, шешендік т.б. толып жатқан өнерді жинақтаған тұлға (Лен. жас, 04. 05. 1977, 4).

ҰЗЫН: Ұзын аяқ. с и н е к д. ***Бұлан.***

Ұзын аяқты [сирақты] мал. *Жылқы, сиыр, түйе малы.* Пісбек байдың *ұ з ы н а я қ т ы м а л ы н* алдына салып, айдаған бойымен Алтай кетіпті (Мәшhүр Жүсіп,

Шығ., 9, 237). Қысың бол, жазың бол, *ұ з ы н с и р а қ т ы м а л д ы ң* қолға қарайтын кезі жоқ (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 225).

Ұзын құйрық. с и н е к д. ***Түлкі.***

Ұзын мойын. с и н е к д. ***Керік.***

ҰЗЫНҚҰЙРЫҚ з а т. з о о л. *Қыран құстардың құйрығы ұзын бір түрі.* Олардың арасында қара ләйлек, үлкен қарақаз, *ұ з ы н қ ұ й р ы қ*, жағалтай, ұлар, барылдақ, лысуха болатын (Марқакөл, 138).

ҰЗЫНТҰМСЫҚ з а т. з о о л. *Тұмсығы ұзын қоңыз.* Қабықжегі (короед), *ұ з ы н т ұ м с ы* қ (долгоносик) қоңыздардың дернәсілдерінің аяқтары болмайды (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 77).

ҰЗЫНТҰРАЛЫҚ з а т. *Ұзын бойлылық, сыриғандық.* - Өз киімімнен ауысар едім, ол түскірлердің бір де бірі саған шақ болмайды ғой. – *Ұ з ы н т ұ р а л ы л ы қ қ а* не шара (С.Сауытбеков, Өртенген., 67).

ҰЗЫНШАЛА е т. *Ұзын ету, созу, сопақтау.* Осындай жандәрмендікпен қоналқаға жеткен жерінде *ұ з ы н ш а л а п* жер шұқып, соған лаулата от жағады (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 315). Кәрібай молда үйіне келгенде қатыны Қадиша *ұ з ы н ш а л а п* салған пештің қасында жүн түтіп отыр еді (Б.Майлин, Таңд., 112). Келсе *ұ з ы н ш а л а п,* қоян жондап үйген үлкен мая шөп екен (Жалын, №2, 72).

ҰЗЫНШАЛАТ *Ұзыншала етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бірнеше үйді іркестіркес жалғастыра тіккізіп, қала тәртібімен *ұ з ы н ш а л а т ы п* «қабылдау кеңсесін» сайлатты (С.Сматаев, Алғашқы асу, 5). Жебеден сәл жоғарырақ жұқа алтыннан сарала етіп, *ұ з ы н ш а л а т ы п* иректете сақина ораған қамшының сабы қалды (Жұлдыз, 1974, №11, 193).

ҰЗЫНШАЛАТУ *Ұзыншалат етістігінің қимыл атауы.*

ҰЗЫНШАЛАУ[1] с ы н. *Аздап ұзындау, ұзынырақ, сопақтау.* Ұзыншалау келген қарасұр өңі бұрынғыдан да сопақтанып, жағы бозғылданып, көзінің аңғалағы тереңдеп кеткен екен (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 252).

ҰЗЫНШАЛАУ[2] *Ұзыншала етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙҒЫРШАЛА е т. *Ұйғыр тіліне аудару, ұйғыр тілінде сөйлеу.* Ол тұста мен Пушкин мен Лермонтовты, қазақ, өзбек совет жазушыларының бірқанша шығармаларын *ұ й ғ ы р ш а л а ғ а н* едім (Қаз., әдеб., 30. 01. 1976, 4).

ҰЙҒЫРШАЛАУ *Ұйғыршала етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙҚЫБЕЗЕР з а т. с ө й л. *Түнімен шырылдап шығатын шегіртке; шілделік.* Ұйқылы айналаны тескілеп бытпылдық үн қатты. Оған ілесе *ұ й қ ы б е з е р* безілдеді. Шолп етіп, балық секірді (Қ.Қазиев. Иманжапырақ, 85).

ҰЙҚЫДАЙ... Олар енді шырғанақ басындағы *ұ й қ ы д а й* боп шығып тұратын сап-сары түйнекке үймелейтін (Ж.Аупбаев, Жанарымда, 8).

ҰЙМА: Ұйма батпақ. *Қалың батпақ, ми батпақ; ұйық.* Жолсыз, *ұ й м а б а т п а қ*, ондаған өзен арқылы трубасы төселген мұнай құбыры салынды (Соц. Қаз., 10. 08. 1973, 1).

ҰЙТҚЫ: Ұйтқысы үзілмеген. *Молшылықты дүние, берекелі тұрмыс д.м.* «Қазақ *ұ й т қ ы с ы ү з і л м е г е н*» деген ұғыммен береке-молшылықты ырымдайды (Ата салты., 142).

ҰЙТҚЫЛЫ с ы н. *Ұйқы болар лық, ұйыстырғыш.* Ұры-қары жиылып, *ұ й т қ ы л ы* ел болмас. Жаманды қанша мақтасаң, Жайды білер ер болмас (Төле би: Ел аузынан, 37).

ҰЙТҚЫМАЛЫЛЫҚ з а т. *Ұйтқығандық, ұйтқи соққандық.* Сонсоң ұйтқыған боранды, ызғырық желді, қаттылығы қара темірдей, *ұ й т қ ы м а л ы л ы ғ ы* долы қатындай қыс келді бұл өңірге де (Жалын, 1974, №2, 71).

ҰЙЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Ұйымы жоқтық; басы бірікпейтіндік.* Бұл жақтың ұлықтары: «Қазақтар жалқаулық, *ұ й ы м с ы з д ы қ*, күтімсіздіктен жұтап жатыр» деп айтысады («Қазақ» газеті, 1913, 175).

ҰҚСАТЫМПАЗ с ы н. *Ұқсатуға шебер, ұқсатқыш.* Әжемнің *ұ қ с а т ы м п а з ы н-а й* десеңші. Жаздайғы пенсиядан үнемдеген ақшасына маған ақ көйлек, қара шалбар сатып алып қайтыпты (Жұлдыз, 1973, №4, 116).

ҰЛАҒАТТЫҚ з а т. *Ұлағат болушылық, үлгілілік.* Ғұлама жайындағы кейбір әңгімелер жеке данышпандардан гөрі халайық қауымның *ұ л а ғ а т т ы ғ ы н* дәріптейді (Ел аузынан, 281).

ҰЛАҒАТШЫ з а т. *Ұлағат айтушы, ақылгөй.* Әрине, кітабыңызда сіз «Мен

мұрағатшы, *ұ л а ғ а т ш ы* Сапар Байжан Ата деген болам» деп ашық айтып тұрған жоқсыз (Ә.Ыдырысов, Тұлға., 128).

ҰЛАМА з а т. к ө н е. *Дін басы (Ұлы лама).* Тұтқын ханзаданы Лұқастағы *ұ л а м а н ы ң* қол астына жіберген-ді (Ә.Кекілбаев, Үркер, 62).

ҰЛАМАЛАУ з а т. қ. ө н е р. *Күміс жіпшелерінен (талшықтарынан) бір-біріне ұластырып өрнек салу.* Қалдаяқ ұста қазақ қолөнерінің ою, тініке-леу, қаралау, безеу, сірке салу, дәнекерлеу, *ұ л а м а л а у* т.б. әдістерін жетік меңгер-ген ісмер болған (А.Жұмашев, Қалдаяқ ұста., 11).

ҰЛАНДЫҚ з а т. *Ұлан жасына толғандық, ұлан болғандық.* Бар білгені, он алтыға толған *ұ л а н д ы ғ ы н а* қарамай орта жастан асқан мосқал еркектерше зорайып көрінген Жоламанның кесек тұлғасын бағып қалғаны (С.Сматаев, Елім-ай, 8).

ҰЛАРЛЫ с ы н. *Ұлары көп, ұлары мол.* Біздің батысымыздағы таулы ел *ұ л а р л ы* ел деп атайды (О.Бөкеев, Мұзтау, 19).

ҰЛАСПАЛЫ с ы н. *Ұласып жатқан, жалғаспалы.* Бұл Шыңғысхан Қытайда *ұ л а с п а л ы* телефилімге түсіріліп әлем көрермендерін өзіне баурап алған кезі (Түркі әлемі, 2008, №6, 8).

ҰЛАСТЫР з а т. б и о л. *Бір өсімдіктің жас өркенін екінші өсімдікке телу, қалемшелеу.* Жабайы алманы үш жыл бойы бірте-бірте *ұ л а с т ы р ғ а н* жөн (Қазақст. ауыл шаруаш., 1957, №9, 62).

ҰЛАСТЫРУШЫ з а т. б и о л. *Бір өсімдіктің бүршігін (телінуші) өзіне қабылдаушы (телітуші) өсімдік.* Итмұрын – гүлдер падишасы розаның бірден-бір үздік *ұ л а с т ы р у ш ы с ы* (Наурызым, 20).

ҰЛАСЫМ: Ұласым ою. э т н. *Бір-біріне ұластырыла салынған ою.* Күміспен сәндеп, зер термей, Қошқармүйіз төңкермей, *Ұ л а с ы м о ю* жараспас, Көгеріс өрнек көмкермей (Қаз. әдеб., 09. 06. 1978, 4).

ҰЛҒАУСАР с ы н. ж е р г. *Үлкен, көлемді, мол.* Осы күтімнің үзілмеуін ойлағаным ғой, үлкен дәулетте *ұ л ғ а у с а р* шығасы да бар (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 29). Бетіне *ұ л ғ а у с а р* таңба да түспеді (Бұл да, 66).

ҰЛТАН[1] а у ы с. *Негіз, тірек; мықты.* – Ойбай-ау, ел *ұ л т а н ы* олар емес пе? Қай заманда да көп көптігін істеген (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 88).

ҰЛТАН[2] з а т. к ә с і б. *Қайықтың ішкі табаны.* Кешке қарай тапқан олжасын қайығының *ұ л т а н ы н а* үйіп, ескегін есіп келе жатады (Б.Омарұлы, Қаратерең., 103).

ҰЛТАНДЫ ... 2. *Ойдым, ойыс жерде (ұлтанда) жатқан.* Қала болу түгілі 30-40 үйге жазы-қысы қоныс болғандай *ұ л т а н д ы* шабындысы, шиманды егіндігі бар қан-дай жер бар? (Ж.Аймауытов, Шығ., 131).

ҰЛТАР е т. а у ы с. *Қайта-қайта жазу, жаңадан бастау, түзету, толықтыру.* Баяғыда бітіретін нәрсені қайта-қайта *ұ л т а р ы п* тым созғылап барасыз (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 458).

ҰЛТАРМА с ы н. *Етігінің басын қай-та салған, ұлтарылған.* Жайпақ табан *ұ л т а р м а* етігімен ақша қарды сықыр-сы-қыр жаншып, ат арқандаған жеріне жетті (Туған тіл, 2009, №3, 99).

ҰЛТАРУ *Ұлтар етістігінің қимыл атауы.*

Ұлтару біз. *Етіктіктің басын тігуге арналған біз.* Етік тігетін біздің екі түрі бар: қаю біз және *ұ л т а р у б і з* (Шаңырақ, 104).

ҰЛТСҮЙГІШТІК з а т. *Ұлтын жақсы көретіндік, ұлтжандылық.* Айнаш апай оқушылардың бойына тәрбиелік, *ұ л т с ү й г і ш т і к* ұрығын ақырындап сіңдіретін (Ә.Байбол, Теміржол., 11).

ҰЛТСЫЗДАН... Жаралғандай ұлттық мүдде-санаттан, Жігіт едің елді аузына қаратқан. Қазақ халқы *ұ л т с ы з д а н ғ а н* ғасырда, Тіл мен ділге құнтсызданған ғасырда, Сен бізге өте қажет едің, Болатхан (М.Шаханов, Мәңгүрт., 244).

ҰЛТТАН е т. *Ұлттық ерекшеліктерді сақтау, ұлт болу.*

ҰЛТТАНДЫР *Ұлттан етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ҰЛТТАНУ *Ұлттан етістігінің қимыл атауы.* Ұлттық әдебиет дегеніміз – *ұ л т т а н у* (Қошке Кемеңгеров, Алтын., 65).

ҰЛТІШІЛІК с ы н. *Әр ұлттың өз ішіндегі; ішкі.* Мұндай жағдайда әрбір тілді *ұ л т і ш і л і к* және ұлтаралық қатынас құралы ретінде екіге бөлген жөн (Б.Хасанұлы, Ана тілі., 22).

ҰЛЫ: Ұлы жіңгір. *Көп адам қатысқан ұлан асыр той-думан, жиын. Ұ л ы ж і ң г і р г е* жиылған көпшілік он бірінің киім киісіне, жүріс-тұрысына бек тәнті

(К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 312). Інісі арғы ауылдан біреудің бүлдіршіндей жас қызын алып, *ұ л ы ж і ң г і р* той жасап жатады (О.Бөкеев, Үркер, 109). Диплом қорғаған күні *ұ л ы ж і ң г і р* банкет болған (Қ.Ысқақов, Қараорман, 62).

ҰЛЫҒ: Ұлыг ау. к ө н е. *Ханның, сұлтанның өз нөкерлерімен аңға шығу салтанаты. Ұ л ы ғ а у ғ а* алғаш шығып отырған Көшен сұлтанның тоқым қағарына бектердің бірі ертұрманы мен арғымақ атын береді (М.Мағауин, Аласапыран, 116). *Ұ л ы ғ а у* барлық жерде бірдей сәтті өтіпті (Бұл да, 128).

ҰЛЫҒЫМСУ *Ұлығымсы етістігінің қимыл атауы.*

ҰЛЫҒЫМСЫ е т. *Ұлық болғансу, паңсыну.* Бұл әдетті тастаңыз, Тура жолға бастаңыз. *Ұ л ы ғ ы м с ы п* аспаңыз, Ел түзеуге епті бол (Шәкәрім, Шығ. 161).

ҰЛЫҚ: Ұлық ай. к ө н е. *Ертеде наурыз айы осылай аталған.* Көне түркілердің «ілік айы» мен «*ұ л ы қ а й ы*» екеуі де жыл басы. Өлді жыл басын «ұлыстың ұлы күні» деп атаған (Қаз. әдеб., 04. 01. 1991, 6).

ҰЛЫҚСУ *Ұлықсы етістігінің қимыл атауы.*

ҰЛЫҚСЫ е т. *Ұлық болғансу, асыптасу, менменсу.* Патша болды, жан еді *ұ л ы қ с ы ғ а н,* Байлығы аумаққа әрең сыйып тұрған. Мастанып дәулетіне шалқыптасып, Әуейі серуенге, аңға шығып тұрған (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 23).

ҰЛЫҚСЫМАҚ с ы н. *Өзін өктем ұстайтын, менмен, тәкаппар.* Асыра сілтеуші, ел ішіне қаптап кеткен жалған өкіл, жұртты жеп, кесірін тигізген белсенді, *ұ л ы қ с ы м а қ т а р ғ а* аяусыз соққы беріледі (Х.Рахимов, Бетпе-бет, 241).

ҰЛЫҚТА... Қазақстан өз президентін әлемдік қауымдастыққа мүше мемлекет өкілдері алдында *ұ л ы қ т а д ы* (Түркістан 12. 01. 2006, 1).

ҰЛЫМА з а т. т а б у. ***Қасқыр*** (І.Кеңесбаев, Қаз тілі, 78).

ҰМАЙ з а т. к ө н е. *Әйелдер құдайы.*

Ұ М С Ы Н Д Ы Р Ы Л *Ұ м с ы н д ы р етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Асқазан мен ішектің қабырғалары жөрмелей тігіліп жалғастырылғаннан кейін, конустың ішіне *ұ м с ы н д ы р ы л а* түсіп, іздестіріп отырған жасанды клапанымызды жасаймыз (С.Ғаббасов, Қандауыр, 31).

ҰМСЫНДЫРЫЛУ *Ұмсындырыл етістігінің қимыл атауы.*

ҰМСЫНЫС *Ұмсын етістігінен жасалған ортақ етіс* (Ә.Кекілбаев, Үркер, 288).

ҰМСЫНЫСУ *Ұмсыныс етістігінің қимыл атауы.*

ҰНДА е т. с ө й л. *Ұн қылып тарту, майдалау.*

ҰНДАУ *Ұнда етістігінің қимыл атауы.* Қоймада сақталған тыңайтқыштардың көбі кесектеліп қалатындықтан оларды жерге шашар алдында әбден *ұ н д а у* тиіс (М.Майлыбаев, Қазақст. мақта., 35).

ҰНЖЕГІШ з а т. з о о л. *Денесі жіңішке, ұзындығы 3-3,5 мм, ұшпайтын, қызылқоңыр түсті қоңыз. Ұ н ж е г і ш* ұнды, жарманы, құрғақ жемісті бүлдіреді (Шаңырақ, 140). Зауза қоңыздар, *ұ н ж е г і ш т е р,* қанкөбелектер, күйелер көбінесе түнде тіршілік етеді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1959, №6, 25).

ҰНТАҚ: Ұнтақ сабын. *Ұнтақ түрінде жасалған сабын. Ұ н т а қ с а б ы н н ы ң* қос көмір қышқылдары, содалы түрі үй шаруашылығында, кір жууға пайдаланылады (Шаңырақ, 253).

ҰҢҒЫЛЫ... Бөрібай әдеттегіше бір ұ ң ғ ы л ы құс мылтығын асынып, аң аулауға шыққан (Жалын, 1972, №5, 79).

ҰПАЙЛЫ с ы н. *Ұпайы бар, ұпайы мол.* Көбіңнің ұйғарымың осылай болса, мен мәртебелі *ұ п а й л ы м ы н* (Ж.Ахмади, Айтұмар, 246).

ҰР... 2. а у ы с. *Алдап кету, сан соқтыру; қатыру.* Күнде байқап жүреді қылғаныңды, Аңдиды жатқаныңды, тұрғаныңды. Әбден тойып алған соң бұлт береді, «Көрдің бе енді, - дейді де, - *ұ р ғ а н ы м д ы*» (Шәкәрім, Шығ., 79).

ҰРА з а т. *Картоп, сәбіз т.б. көгөністерді көктемге дейін сақтау үшін жерден қазып жасалған, аузы, есігі, желдеткіші бар шұңқыр (погреб).*

ҰРАН з а т. к ө н е. м у з. *Қазақтың керней пішіндес ұлттық саз аспаптарының бірі.* Ал бұл күнде музыка аспаптарымыздың қатарына шертер, керней, асатаяқ, шаңқобыз, үскірік, сазсырнай, жетіген, дабыл, *ұ р а н,* бұғышақ, үш ішекті домбыра тәрізді т.б. аспаптар қосылды (Лен. жас, 13. 07. 1977, 3). Қазақта ертеде *ұ р а н* дейтін аспап болған. Жауға шабарда пайдаланса

керек (Қаз. әдеб., 14. 01. 1977, 2). Бұған дабыл, даңғара, дауылпаз, шыңдауыл, дудыға, *ұ р а н* секілділерді қоссақ, музыкалық аспаптың қаншама көп екендігін аңғарамыз (Бұл да).

ҰРАНДАМА з а т. с ө й л. *«Аттан» деп шақырған ұран.* Сырттан жау шапқанда былайғы елді «аттанға» шақыратын *ұ р а н д а м а с ы* енді мына базарға жиналған момын жұрттың өзін жұлқыстырып жатыр (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 74).

ҰРАНҚАЙ[1] з а т. *Тайпалардың бір.* – Он екі керей мен жеті *ұ р а н қ а й* амандасушы еді, бұл неменің шертиіп отырғанын қара (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 137). Алтайдың аясында мекен еткен, *Ұ р а н қ а й* дейтін қалмақ елі көптен. Ішінде қожалары Кәпін, Кәбік, Алдаумен қожа болып әмір еткен (И.Байзақов, Таңд. шығ., 1, 91). *Ұ р а н қ а й* ол да жалпақ ел емес пе, Сұрауы Арқалықтың жөн емес пе?! Қалжыңға сеніп, тақсыр, ашуландың, Екеуміз не көрсек те тең емес пе?! (Бабалар., 27, 13).

ҰРАҢҚАЙЛАП үс т. *Ұраңқай тәрізді етіп, ұраңқайшалап. Ұ р а н қ а й л а п* тігілген үш қанат «бүркіт қосқа» алдымен Оңғар кірді (Саятшылық, 84).

ҰРАНҚҰМАР с ы н. *Көп ұрандайтын, ұраншыл.* Ту-талақай серкеге жұрт бассалды, Ұлан-асыр айқай-сүрен басталды. Ұмар-жұмар *ұ р а н қ ұ м а р* ұлы той Жерге төніп, ат бауырын жастанды (Жалын, 1974, №4, 110).

ҰРҒАШЫ: Ұрғашы жүз [тіс]. *Тарақтың жиі келген ұсақ жүзі.* Осы тәрізді өрмектің астыңғы жібін ұрғашы жіп, үстіңгісін еркек жіп деп, тарақтың жиі жүзін *ұ р ғ а ш ы ж ү з,* сирегін еркек жүз деп атайды (Д.Шоқпарұлы: Қаз. әдеб., 22. 06. 1984, 14). Тарақтың арасы ашық, алшақ келген тістері – еркек тіс, арасы жиі, ұсақтары – *ұ р ғ а ш ы т і с* деп аталады (Қаз. этнография., 2, 77).

Ұрғашы жүн. *Қойдың жабағы (жазғытұрымғы) жүні түбіті мол, қылшығы аз болып келгендіктен оны ұрғашы жүн деп атайды.*

Ұрғашы қалып. *Қалыптың астыңғы беті.* Қалыптың үстіңгісін шеберлер еркек қалып, астыңғысын *ұ р ғ а ш ы қ а л ы п* деп атайды (Д.Шоқпарұлы: Қаз. әдеб., 22. 06. 1984, 14).

ҰРДУ з а т. *Үнді жерінде тұратын жергілікті халық.* Міне, біреу әңгімеге *ұ р д у* тілінде араласты, одан соң пенджаб тілінде сөйлеп кетті (Ә.Әлімжанов, Отырардан., 180).

ҰРДУША үс т. *Ұрду тілінде (сөйлеу), ұрду тіліне (аудару).* Пәкістан мен Түркияда бірнеше рет *ұ р д у ш а*, түрікше аударылып басылған кітаптың аты да – «Қазақ көші» еді (Қалибек Хакім., 14).

ҰРҚАН-ШҰРҚАН з а т. *Айғай аттан, у-шу, дау-дамай, ұрыс-керіс.* Тападай тал түсте сөйтіп ауыл *ұ р қ а н-ш ұ р қ а н* болған (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 172).

ҰРҚЫ з а т. 1. *Тұқымы, ұрпағы.* – Құдай маңдайымызға сондай шашы сербиген бір жаман қызды да жазбады ғой, пәлен жерде *ұ р қ ы м ы з* бар деп көңілге медеу тұтып жүретін (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 10). Ел-жұрты үшін басы бәйгіге тігілген асыл *ұ р қ ы м*! (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 52). *Ұ р қ ы м* үзілмесін, ошақтағы отым сөнбесін деп тілейтін баяғы заман өтті емес пе (Қ.Жұмаділов, Шығ., 210). 2. а у ы с. *Түрі, төркіні.* – Масқара-ай, ауылнайдың сөзінің *ұ р қ ы* жаман екен! – деп Тоқтамыс трактордың қасына жиналған серіктеріне шағына қарады (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 193).

Ұрқы бөлек. *Ерекше, басқаша.* – Ау, жолдас председатель, Жақановтың мұнысы *ұ р қ ы б ө л е к* өжеттік, тіпті ерлік қой! (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 22). Кешегі өткен Махамбет ақынның сөзінің *ұ р қ ы б ө л е к* қой, шіркін! (Бұл да, 10).

ҰРЛАУШЫ з а т. *Ұрлаған адам, ұрлықшы.* Кеш бата *ұ р л а у ш ы н ы* анықтап милицияға хабарлады (Заң, 1. 06. 1998).

ҰРЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Ұрлау ісімен айналысушылық, ұрлықшылық.* Қатар еккен екі адамның арасында кейде бір-бірінен *ұ р л а у ш ы л ы қ* та, дау-жанжалдар да болады (Ә.Оспанов, Жанқожа батыр, 110).

ҰРЛЫҚТАС с ы н. *Ұрлығы бір, бірге ұрласқан.* - Өзі *ұ р л ы қ т а с*, олжалас болған соң қорғап тұр, - деп Байбол шап берді (Б.Майлин, Таңд., 169).

ҰРЛЫҚШЫЛАП үс т. с ө й л. ***Ұрланып.*** Жанымды шүберекке түйіп, шекерадан *ұ р л ы қ ш ы л а п* өттім де, қайнымды таптым (М.Разданұлы, Алтай., 250).

ҰРМА з а т. к ө н е. м у з. *Ұрып ойналатын саз аспабы.* Көптеген зерттеушілердің

пікірлеріне қарағанда, адам алғаш рет пайдаланған байырғы музыка аспабы кәдімгі *ұ р м а* болған (Қаз. әдеб., 06. 01. 1984, 14).

ҰРПАҚАРАЛЫҚ с ы н. *Ұрпақтан ұрпаққа ауысып отыратын.* Түптеп келгенде, *ұ р п а қ а р а л ы қ* тәжірибе атаулы әлеуметтік мәдени ортада қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады (Қаз. этнография., 1, 15).

ҰРТ: Ұрт ауызды. *Өткір тілді, батыл.* Жұрт арасындағы *ұ р т а у ы з д ы л а р д ы ң* бірі «Үріккенде түйе, қорыққанда төре жаман» деген осы екен ғой» деп айтып салды (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 60).

Ұрт мінезді. *Нойыс мінезді, дойыр (адам).* Бір сөзді, *ұ р т м і н е з д і* - әке жайы, Жалғызы, болса-дағы алтын айы. Бірлаеннан оған қымбат, алған малы, Мал ғана мұндай әке бар құдайы (І.Есенберлин, Шығ. жин., 10, 165).

ҰРТОҚПАҚ з а т. *Шаш ал десе, бас алатын, әумесер, есерсоқ; ұр да жық.* Әйтпесе әулекі әумесерлік, бажылдақ байбалам, *ұ р т о қ п а қ* ұраншылдықтың істі қалай насырға шаптыратыны да көрмейбілмей жүрген жәйт емес (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 457). Тезек төре сойылын соғар 4-5 жандайшап, «*ұ р т о қ п а қ т а р ы н*» жіберіп, егіншілерді жан-жаққа қуып, құрал-саймандарын қираттырады (Ел аузынан, 127).

ҰРТТАҒАНСУ *Ұрттағансы етістігінің қимыл атауы.*

ҰРТТАҒАНСЫ е т. *Ішкен болу, ұрттап тату.* Жұмыстан шаршап-шалдығып оралған Қалдықыз үйіне от жағып, қара су болса дағы қазаннан бу шығарғансып, бірер шыны ыстық суды *ұ р т т а ғ а н с и д ы* (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 275).

ҰРШЫҚ з а т. а н а т. *Ортан жіліктің жамбас шұңқырына кіріп тұратын доғал басы.* Бұл үшін ортан жіліктің *ұ р ш ы қ* деп аталатын басының сіңірін пышақ ұшымен кесу керек (Қ.Салғарин: Ана тілі, 21. 02. 1991, 6).

Ұршығы айналып тұрған. *Арықтаған, жүдеген.* Жылқыны аралаған Сүгірбай *ұ р ш ы ғ ы а й н а л ы п т ұ р ғ а н* «Құла серекті» көргенде иманы қырық кез көтерілді (М.Разданұлы, Алтай., 94).

ҰРЫ: Ұры көз. *Көзі ұрлық істеген адамның көзіндей көз.* Төртеуі де ит жылмаң, *ұ р ы к ө з*, көр білте жүзді жігіттер (Ғ.Мүсірепов, Таңд., 3, 543).

ҰРЫБАСЫ з а т. *Ұрыларды басқарушы адам.* Есіктің әр сықырынан қауіп түйген тісқаяқ *ұ р ы б а с ы* Данияровтар келгенде басын көтеріп, төс қалтасына дереу қолын салды (Ә.Әзиев, Оянған ар, 34).

ҰРЫҚ: Ұрық жапырақшасы. б о т. *Ұрықтың жапырақ өсетін бүршікшесі* (Ботаника, 92).

Ұрық қапшығы. б и о л. *Гүлді өсімдіктердің орталық бөлігі. Ұ р ы қ қ а п ш ы ғ ы* шығу тегі және атқаратын қызметі жағынан аналық жыныс ұрпағы болып есептелінеді (ҚҰЭ, 9, 69).

Ұрық сабақшасы. б о т. *Ұрықтың сабақ өсетін бүршікшесі* (Ботаника, 92).

Ұрық тамыршасы. б о т. *Ұрықтың тамыр өсетін бүршікшесі* (Ботаника, 92).

ҰРЫЛЫ с ы н. *Ұрысы бар, ұры ұстаған.* Өлеңді жерде өгіз семіз, *ұ р ы л ы* жерде биі семіз болатын ретіңіз бар ғой, - депті (Шешенд. сөзд., 132).

ҰРЫН: Ұрын той. э т н. *Күйеу бала қалыңдығына ұрын келгенде жасалатын ойын-сауық; қынаменде. Ұ р ы н т о й д ы ң* мақсаты – бірін-бірі сағынысқан, алайда әдеп сақтап кездесе алмай жүрген екі жасты кездестіру, өзара сыр шертістіру (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 3, 48).

ҰРЫНДА... – Төренің жекжаты болса, кек сақтауға *ұ р ы н д а п* оны не құдай ұрыпты? (Ә.Кекілбаев, Үркер, 543).

ҰРЫНДАУ *Ұрында етістігінің қимыл атауы.*

ҰРЫСҚЫЗ *Ұрыс етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Кісі даяр көтеріп тербетуге, Тілектес жанның бәрі ер жетуге, Мен жылаймын бесікте биттер талап, Шешемді байға *ұ р ы с қ ы з ы п*, жерлетуге (С.Торайғыров, Таңд. шығ., 198).

ҰРЫТ з а т. *Маңғол тайпаларының бірі.* Өр Ононнан қозғалған торғауыт, *ұ р ы т*, манғұттың мыңдықтары топтасып, лек-легімен Керуленге бет алды (Е.Тұрсынов, Темірлан, 159).

ҰРЫТІСТІ с ы н. *Ұрытісі бар, ұрытіс өскен.* – Кәрия, біз жылқыда қыршаңқы, жауыр, қарақаптал, құлында сақау, *ұ р ы т і с т і* қатпа тай бар ма? (Коммунизм таңы, 23. 03. 1958, 3).

ҰСТАЛЫ с ы н. *Ұстасы бар, қолөнерші; өнерлі, шебер. Ұ с т а л ы* ел озар, Ұстасыз ел азар (Мақал).

ҰСТАН з а т. *Әдетте дөңгеленіп немесе қаз-қатар орналасқан, сәулеттік тұрғыда өңделген сәнді бағаи* (Терминол. анықт., 6, 140).

ҰСТАШЫЛЫҚ з а т. *Ұста болушылық, ұсталықпен айналысушылық. Ұ с т а ш ы л ы қ* пен зергерлік өнері атадан балаға мұра болып, ұрпақтан ұрпаққа қалып отырған (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 77). Бұл кітапшада қазақ халқының дәстүрлі қолөнерін жалғастырушы Домбаев Қалдаяқтың *ұ с т а ш ы л ы қ* өнері сөз болады (А.Жұмашев, Қалдаяқ ұста., 2). Жарықтық Әбдібай иіні жарқырап киінбеуге қайыл, бірақ *ұ с т а ш ы л ы қ қ а* қажет темір-терсекті түртінектеп жинай беруден жалықпаушы еді (С.Оспанов., 96). Бұл кітапшада қазақ халқының дәстүрлі қолөнерін жалғастырушы Домбаев Қалдаяқтың *ұ с т а ш ы л ы қ* өнері сөз болады (А.Жұмашев, Қалдаяқ ұста., 2).

ҰСЫЛ з а т. ж е р г. *Ептілік, пысықтық, айлакерлік.* Қонақ Ждақайдың ебіне, *ұ с ы л ы н а* таң қалды (С.Елубай, Ақ боз., 315).

ҰСЫНАҚТЫ... 2. *Епті, ісмер, іскер.* Мөңкенің аулында қолы *ұ с ы н а қ т ы* шебер ұста болыпты (Қаз. әдеб., 22. 06. 1984, 13). Жас жігіттің *ұ с ы н а қ т ы* қолынан шыққан домбыраны қолға алып шертіп көрдім (Лен. жас, 18. 10. 1974, 4). 3. *Тиянақты, тыңғылықты, ұқыпты.* Ғ.Сланов тиянақты дегеннің орнына *ұ с ы н а қ т ы*, ыңғай орнына ығыт, жылға орнына жылуан, кәші, бөртпе орнына топ... қолданылған (Соц. Қаз., 15. 01. 1958, 3).

ҰСЫНАҚТЫЛЫҚ з а т. *Ептілік, ұсталық, ісмерлік.* Бәріне ұқыптылық, *ұ с ы н а қ т ы л ы қ* керек, қайрат жұмсап, тер төгу керек (Қаз. әдеб., 15. 06. 1984, 10). Ауданның қой шаруашылығында да осындай жинақылық, ұқыптылық, *ұ с ы н а қ т ы л ы қ* байқалады (Қаз. әдеб., 15. 08. 1986, 2).

ҰСЫНЫСХАТ з а т. р е с м и. *Біреуді белгілі бір қызметке ұсыну жөнінде кіші басшыдан үлкен басшыға жазылған хат. Ұ с ы н ы с х а т т а* аталған қызметкердің сол орынға лайық екендігіне кепілдеме беріледі (Л.Дүйсембекова, Іс қағаз., 134).

ҰТЫҚТАС е т. ж е р г. *Бірігу, топтасу, ұжымдасу.* – Оны қар бекіп қалмай тұрып, *ұ т ы қ т а с ы п* қуған ғой, ең абзалы (Лен. жол, 08. 01. 1977, 4).

ҰТЫҚТАСУ *Ұтықтас етістігінің қимыл атауы.*

ҰТЫРА: Ұтыра зекет. *Ертедегі салықтардың бір түрі.* Келі түбім деп алады, Кеусенім деп алады. *Ұ т ы р а з е к е т* деп алады, Қошақ зекет деп алады, Арқадан келген сор найман Аң-таң болып қалады (Ертедегі әдеб. нұсқа., 140).

ҰШАҚ... Стамбулдың Ататүрік аэропортына Алматыдан *ұ ш а қ* келіп қонды (Егем. Қаз., 02. 10. 1991, 3). Егер екі араға тікелей *ұ ш а қ* ұшса, екі-үш сағатта-ақ жетіп барады (Ана тілі, 21. 11. 1991, 6).

ҰШАНСУ з а т. с ө й л. ***Сарқырама.*** Ол жүрекке өлең болып өрілер. Ол *ұ ш а н с у* таудан құлап төгілер. Қиналамын «Досым» деп те айтуға Дос деген сөз тым жүдеулеу көрінер (К.Салықов, Жезкиік, 123).

ҰШАР з а т. з о о л. *Сыртқы пішіні жағынан ақ тиінге ұқсас, бірақ одан кішілеу, алдыңғы аяқтары мен артқы аяқтарының арасында жарғақтары бар, терісі құнды жануар.* Мұнда *ұ ш а р* да тіршілік етеді. Ол тиіннен сәл кішірек, ақшыл сұр түсті, бауыры ақ, үлпілдеген ұзын құйрығы бар аң. *Ұ ш а р д ы ң* алдыңғы аяқтары мен артқы аяқтарын жалғастырып тұрған, оның қалықтай ұшуына көмектесетін, сыртын жүн басқан жарғақ болады (Марқакөл, 118). Құстар сияқты ұшуға бейімделген бір-ақ аң бар. Ол – *ұ ш а р* (летяга). Бұл аң Павлодар облысының территориясындағы Ертіс өзенінің оң жағасында өскен қалың қарағайлы ормандарды мекен етеді (Семей таңы, 23. 01. 1970, 4).

ҰШҚАНАҚ з а т. *Жеңіл-желпі, жұқа, ұшпа қар.* Екі жыл қатарынан сол желтоқсанның басындағы тобықшылар *ұ ш қ а н а қ т а н* басқа ештеңе түспеді (Ә.Кекілбаев, Үркер, 240).

ҰШҚАРЫЛАН е т. *Байыбына бармай әрекет ету, жеңілтектену.*

ҰШҚАРЫЛАНДЫР *Ұшқарылан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Тақырыпшаларының өзі-ақ ақынның оқырманына айтайын деген ойын *ұ ш қ а р ы л а н д ы р ы п,* ерекше ұтымды да ұтқыр ете түспей ме! (А.Сатаев, Бәрі де., 354).

ҰШҚАРЫЛАНДЫРУ *Ұшқарыландыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰШҚАРЫЛАНУ *Ұшқарылан етістігінің қимыл атауы.*

ҰШҚАТТЫ с ы н. *Ұшқат өскен, ұшқаты мол.* Саржасыл сәуле артып бір беттерге, Шаңқай түстікте шалқып күн кеткенде, *Ұ ш қ а т т ы* шыңның ұшынан мұнартып, Тазқара қалқып, қалқып бір өткенде (Жалын, 1972, №2, 31). Ондағы жарлауыттардың, *ұ ш қ а т т ы* шыршалардың түбіндегі қоян жымдарының құпиясы бір-ақ түнде ашылып қалды (Лен. жас, 21. 12. 1983, 3).

ҰШҚАРЫЛАНДЫРУ... Оларды *ұ ш қ а р ы л а н д ы р у ғ а* болады (Сен және сенің кітабың, 135).

ҰШҚЫШ з а т. с ө й л. ***Ұшақ.*** Бұл күнде шаһарларда тұрған халықтар *ұ ш қ ы ш т а р ғ а* мініп, көкте құсша ұшып жүр («Қазақ» газеті – 1914, 89).

ҰШҚЫШ: Ұшқыш балық з о о л. *Тропиктік теңіздер мен мұхиттарда тіршілік ететін, кеуде қанаттары бар, ұша алатын балық түрі.* Тунецтерден, дельфиндер мен кальмарлардың қуғынынан қашқан *ұ ш қ ы ш б а л ы қ т а р* су бетімен екпіндей жүзіп, ауаға самғай жөнеледі (Су асты. тіршілік, 41). *Ұ ш қ ы ш б а л ы қ т ы ң* ұзын жүзбеқанаттары оларға су бетімен 300 м-ге дейінгі қашықтықта ұшуға көмектеседі (Тірі табиғат, 77).

ҰШПА[1] з а т. *Жел ұшырған қар түйіршіктері.* Күзгі ақша қар мен түйдектелген *ұ ш п а н ы ң* ызғары еркіне қоймай, кәдешіл қатындардың аяқтары тоңып, қатып барады (С.Торайғыров, Таңд. шығ., 245).

ҰШПА[2] з а т. в е т. *Уақ малда болатын өте жұқпалы, зілді індет. Ұ ш п а* – қозыда болатын топалаң ауруы; өте зілді індет (Ж.Бабалықұлы, Мал ауруы., 225). Секіртпемен ауырған мал секіремін деп ұшып түседі. Сондықтан бұл ауруды кейде *ұ ш п а* деп те атайды (ҚСЭ, 10, 109).

ҰШПА[3] з а т. *Қақпақыл бестас ойынына қажетті бес тастың қақпақылдауға пайдаланылатын біреуі.* Қақпақыл ойынына үлкендігі бармақтай алты жұмыр тас таңдалады. Соның біреуі *ұ ш п а* деп аталады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 124). Ойын ережесі бойынша, алты тастың ішіндегі *ұ ш п а н ы* таңдап алған соң, ойыншы бестасты киіздің үстіне шашып жібереді (Бұл да).

ҰШПАҚТЫ с ы н. а у ы с. *Жақсы, жылы, ілтипатты.* Әкем ергежейліні ылғи есіркеп-мүсіркеп, *ұ ш п а қ т ы* сөзін аямай, кісімсітіп қоқайтып жүретін (Лен. жас., 28. 08. 1973, 4).

ҰШПЫР з а т. т е х н. *Кен, көмір қазатын, ұшы қашаудың жүзіндей тапталған, сабы ұзын, асыл, жұмыр темірден жасалған құрылғы.* Мен де Мәсеннің айтуымен берген *ұ ш п ы р л а р ы н* санап алып, балғасын алып, Нәренжіп жұмсаған бір забойға кеттім (С.Сейфуллин, Жер қазғандар, 71).

ҰШПЫРШЫ з а т. *Ұшпырмен кен, көмір қазатын шахта жұмыскері. Ұ ш п ы р ш ы л а р* күндіз бір кезек, түнде бір кезек болып, екі рет жер астына түседі (С.Сейфуллин, Жер қазғандар, 72).

ҰШТЫ-ҰШТЫ з а т. э т н. *Балалар алқа-қотан отырады. Ойын бастаушы: - «Ұшты-ұшты қарға ұшты, ұшты-ұшты арба ұшты» деп ұшатын, ұшпайтын заттардың атын айтады. Кім жаңылса, сол «айып» тартады* (Ғажайып бау, 60). *Ұ ш т ы-ұ ш т ы* ойыны жазда да, қыста да үй ішінде немесе сыртта ойнала береді (Қ.Толымбаев, Бабадан., 114).

ҰШЫҚТЫҚ з а т. *Ауруды ұшықтаған адамға берілетін сый (ақша, киім т.б.).* Оған (құшнашқа) көп адамдар сенетін де, «ақтық», *«ұ ш ы қ т ы қ»* деп мал, киім, ақша беретін (Қазақстан. ауыл шаруаш., №5, 60, 1968).

ҰШЫНТ е т. с ө й л. *Асқындыру, ушықтару.* Кемпірмен қоса директор да келеке-мазаққа ұшырап, ауданға сөз тасыған біреулер әңгімені тіпті *ұ ш ы н т ы п* жіберіпті (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 145).

ҰШЫНТУ *Ұшынт етістігінің қимыл атауы.*

ҰШЫҢ з а т. к ө н е. *Теріні арасына шүберек салып тігу әдісі.* Бұлқыншақты жасау үшін жылқы сойғанда артқы санын шашасына дейін мес қылып бітеу сылып алады. Содан соң тазартып, сан жағын арасына шүберек салып тігеді. Оны *«ұ ш ы ң»* деп атайды (Д.Шоқпарұлы: Білім және еңбек, 1986, №7, 35).

ҰЮЛЫ с ы н. *Көңілі ұйыған, сенген.* Қадамын нық тастап, қолын жігермен сілтеп барады. – Жаңағы сөзіне көңілі әбден *ұ ю л ы*, сенулі (Лен. жас, 19. 07. 1973, 4).

ҰЯ з а т. *Тоғызқұмалақ ойынында құмалақ салатын шұңқырлау орын, ойық.* Тоғызқұмалақта құмалақты салатын орынды *ұ я* дейді. Ал *ұ я ғ а* топталған құмалақты «ат» деп атаған (Лен. жас, 08. 11. 1988, 4).

ҰЯЛЫ: Ұялы көз. *Аңғалағы үлкендеу, тереңдеу көз.* Үлкен *ұ я л ы к ө з і* боталап, Айгүл бұлардың ойынына үңіліп тұр (О.Бөкеев, Мұзтау, 74).

ҰЯҢ: Ұяң жүн. *Қойдың жұмсақ жүні.* Сапасына қарай жүн: биязы жүн, ит жүн, жабағы жүн (өлі жүн), боздақ жүн (тірі жүн), *ұ я ң ж ү н*, қылшықты жүн болып бөлінеді (Ж.Қоқанова, Түк және тері., 10-11).

Ү

ҮБІЖАЙ з а т. *Қорқынышты бір мақұлық (жас баланы қорқытқанда қолданылады).* ≈ Жылама! *Ү б і ж а й* келе жатыр.

ҮБІР з а т. ж е р г. *Қарсы пікір, үгіт.* – Сайлауға қарсы *ү б і р* таратып, елді бүлдіріп жүр, - деп Байбол пәле салудан да тартынбайды (Б.Майлин, Таңд., 152).

ҮБІШІН з а т. к ө н е. ***Атжабу.*** Толып жатқан көп қалмақ, Атына *ү б і ш і н* жабады. Әрі де бері кеңесіп, Ақыл-айла табады (Х.Досмұхамедұлы, Аламан, 140).

ҮГУЛІ с ы н. *Үгілген, үгіліп қойылған.* Кенеп дорбадан керегінің бәрі табылады: көйлек-ыстаны да сонда, *ү г у л і* насыбайы да сонда (Б.Майлин, Таңд., 264).

ҮГІНДІРІК... Сөздікте (2 томдық орысша-қазақша сөздікте) кочерга «көсеу» деп аударылған, дұрысы: кочерга – *ү г і н д і р і к* болуы керек (Д.Шоқпарұлы: Қаз. әдеб., 22. 06. 1984, 14).

ҮДЕ// ҮДДЕ з а т. с ө й л. *Мүдде, талап.* Уақыт *ү д е с і н е* орай тіл мәдениетіне қойылатын талап пен талғам биіктей беретіні белгілі (Соц. Қаз., 11. 02. 1976, 4).

ҮДЕСІНДЕ ү с т. *Шамасында, мөлшерінде, ішінде.* Әрине, бұл жағдайда 10-15 жылдың *ү д е с і н д е* іске аса қояды деп айту да қиын (Лен. жас, 21. 12. 1977, 4).

ҮДЕТПЕЛІ: Үдетпелі шырай. л и н г в. к ө н е. *Қазақ тіліндегі бес шырайдың бірі.* Қазақ тілінде бес шырай бар: салыстырмалы шырай, бәсең шырай, шағын шырай, күшейтпелі шырай, *ү д е т п е л і ш ы р а й.* Мыс.: өте биік т.б. (Ғ.Мұсабаев, Қаз. тіл. сын есім., 34).

ҮДМҰРТ з а т. *Сібір халықтарының бірі.* Жошының ұлы Бату хан орысты да, морова, шуаш, *ү д м ұ р т т ы* да бағындырды (К.Жүністегі, Едіге, 18).

ҮЗБЕ з а т. қ. ө н е р. *Әр бөлігі шынжыр сияқты бір-біріне іліністіріліп тізіле байланыстырылған сәндік әшекей.* Ол темірлерге қақтаған күміс шабылады. Сыздықтар, ширатпалар жүргізіледі. *Ү з б е л е р*, шытыралар қағылады. Маржан тасты қозалар орнатылады (Ж.Бабалық: Ер қанаты, 260).

Үзбе көже. *Қамырын үзіп-үзіп салып пісірген көже.* Жеңешем қазаннан жайпақ қара табаққа *ү з б е к ө ж е* құйып, төрге малдас құрған (Жұлдыз, 1972, №1, 121). Кешке әжемнің құйып берген бір тостақ *ү з б е н к ө ж е с і н* ішіп болып, жастыққа жантайып жатып өзіміздің үйді ойладым (Жалын, 1974, №6, 84).

Үзбе нан. *Иленіп, жайылған қамырды үзіп-үзіп, сүтке салып пісірген тағам.* Кешкісін оларға *ү з б е н а н,* ыстық істеп беріп, сабақтарын қараттырды (Ө.Қанахин, Құдірет, 17). *Ү з б е н а н д ы* ішіп жатырмын. Елеусіз ғана көзімнің қиығын салып қоямын (Н.Серәлиев, Жеңешем., 120).

ҮЗБЕЛЕСТІР е *т. Үзбелерді бір-бірімен байланыстыру, үзік-үзік етіп тізбектеу.*

ҮЗБЕЛЕСТІРУ *Үзбелестір етістігінің қимыл атауы.* Халық тәжірибелерінің ішінде металдарды талшықтап, бұрау, өру, тоқу, түйіндеу, бунақтау, *ү з б е л е с т і р у* сияқты әдіс түрлері өте көп (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері, 78).

ҮЗБЕЛІ: Үзбелі құйысқан. *Әр жерін үзік-үзік етіп жасаған құйысқан.* Құйысқан үлгі мәнеріне орай: құр құйысқан, былғары құйысқан, түймелі құйысқан, термелі құйысқан, *ү з б е л і қ ұ й ы с қ а н* деп аттарына сай айтылады (Ата салты., 104).

ҮЗДІК з а т. п е д. *Оқушының үлгеріміне қойылған ең жоғарғы баға.* Үлгерім жағына келсек, 9-ы *ү з д і к.* 18-і «жақсы»,

үшеуі «орташа» оқиды (Лен.жас., 01. 06. 1973, 3).

ҮЗДІКТЕУ үс т. *Алға таман, озықтау, ілгерірек.* Өзгеден сәл *ү з д і к т е у* келе жатқан, жал-құйрығын түйіп тастаған күрең қасқа жүйрік ат мінген Әбілқайыр ханның өзі (І.Есенберлин, Алмас., 24).

ҮЗДІР е т. а у ы с. *Шөп жегізу, шалдыру.* – Аттарды суарайын да, шылбырынан ұстап тұрып біраз *ү з д і р е й і н*, суын бассын, сонсоң жүріп кетейік (З.Ақышев, Жаяу., 191).

ҮЗЕҢГІЛІ с ы н. *Үзеңгісі бар, үзеңгі салынған.* Атқа *ү з е ң г і л і*, қазақы ер салынады. Дойыр я қамшы ұстауға болмайды (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 61).

ҮЗЕҢГІЛІК[1] з а т. *Ердің үзеңгібау (таралғы) өткізетін сопақша тесігі* (Қаз. этнография., 2. 70). *Ү з е ң г і л і к* екі қапталдың астыңғы шетін ала тесіледі (Ата салты., 111).

ҮЗЕҢГІЛІК[2] з а т. с ө й л. ***Кетераяқ.*** Әлгі әзірде, Досымның үйінен шығарда, *«ү з е ң г і л і к»* деп үлкен бокал коньякты тартып жіберіп еді, сол басына шықты деп жорыды Рәзия (Ә.Тарази, Тасжарған, 62).

ҮЗУ з а т. м е д. *Дененің суық тиген жерін қолмен уқалау, тартқылау, түйгіштеу, сылау арқылы емдеу тәсілі. Ү з у* сияқты қазақы емнен олардың да хабары бар (Денсаулық, 1990, №12, 19).

ҮЗІКБАУ з а т. *Үзікке тағылып, оны байлап, бекітіп қоятын бау.* Ішкі сәулетін айтпағанда, үй сыртында ерсілі-қарсылы айқасқан жасыл, сарыала *ү з і к б а у л а р ы н а* дейін көз тартады (Ж.Ахмади, Айтұмар, 120). Ішіндегі басқұрлар, желбау, *ү з і к б а у л а р д ы ң* ашық түсті нәзік өрнектері бірінен-бірі өтеді (З.Ахметова, Шуақты күн., 23).

Үзік жабар. з а т. э т н. *Қыздың жаңа отауы тігіліп жатқанда алынатын кәделердің бірі.* Қыздың жеңге, құрбылары шаңырақ көтерер, уық шаншар, *ү з і к ж а б а р* сияқты сылтаумен сан қилы кәде тілей бастайды (Қаз. этнография., 3, 14).

ҮЗІКҰСТАР з а т. э т н. *Отау тіккен кезде күйеу жігіттен алатын кәделердің бірі.* Отау тіккен кезде күйеу жігіт отауын тігушілерге уықшаншар, туырлықжабар, түндікжабар, *ү з і к ұ с т а р*, бау-шубайлар деген сияқты кәделер береді (А.Нүсіпоқасұлы.., Алғаш бесік., 3, 85).

ҮЗІЛМЕСТІК з а т. *Үзіліп қалмағандық, үздіксіздік.* Баяу болғанмен оның қозғалысының *ү з і л м е с т і г і* және бар, мәңгілікке жаратылғандай тас-түйін (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 156).

ҮЗІҢКІРЕ е т. *Аздап үзу, үзе түсу.* Астарын *ү з і ң к і р е п* алғанға ұқсайды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті, 82).

ҮЗІҢКІРЕУ *Үзіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ҮЗІР... 2. *Рақат, қызық, жақсылық; жұмақ.* Іші-сырты тең сұлу, Әйел емес, үр деңіз. Ондай үрге жолыққан Ол *ү з і р д е* жүр деңіз (Майлықожа: Бес ғас. жырл. 2, 40). Өмірдің бар *ү з і р і н* жебей сауған атақты байды осыншалық мүсәпір халде кездестірем деп ойлады ма (О.Бөкеев, Өз отыңды., 118). Гүлияның аруағы риза болса, маған бұл дүниеден одан артық *ү з і р д і ң* керегі не (Бұл да, 167).

ҮЗІРЛІ[1] с ы н. *Тілек сияқты, өтініштей.* ≈ *Ү з і р л і* сөзін айтып, тез арада жібере қоймады.

ҮЗІРЛІ[2] с ы н. ж е р г. *Аурулы, сырқаулы; кеміс.* Әне, жас ана құрсақ көтерсе *ү з і р л і*, кеміс бала туып, ұрпақ азып барады (Ә.Нұрпейісов, Соңғы, 50).

ҮЗІРЛІРЕК үс т. *Тілектей, өтініштей.* Бірақ бұл жолғы үнінде жазғырудан гөрі «Рахмет жауғыр, әйтеуір барып келші» деген қолқасы *ү з і р л і р е к* естілді (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 275).

ҮЙ: Үй ағашы. *Киіз үйдің керегесі, уығы, шаңырағы т.б. Ү й а ғ а ш ы н* иген Барақтың әрекетін қызықтаған екі жігіт бұндайды бірінші рет көрген (Ж.Ахмади, Айтұмар, 96). Жасалып жатқан бұл *ү й а ғ а ш ы* Дәулетке арналатын отау қамы (Бұл да). Таңертең Балташ ешкіталдан *ү й а ғ а ш ы н* кесуге тоғайға кетіп қалды (Б.Қыдырбекұлы, Ешкімге айтпа, 7).

Үй бетін көрмеді. *Ылғи далада жүрді, үйге келмеді.* Әрине, менің күні бойы *ү й б е т і н к ө р м е й* қай жақтарда жүретінімді ол білмейді (Н.Ораз, Сықырлы., 279).

Үй жыртыс. э т н. *Үй ішінде жыртылатын жыртыс.* Әр түрлі маталардан *«ү й ж ы р т ы с»* және «түз жыртыс» деп 50 тілдәлік нәрсе апарады (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 250).

Үй құтты болсын! *Жаңа үйге кіргендерге айтылатын тілек.* Жаңа үйге кіргендер мен жаңа отау көтергендерге:

«Үй құтты болсын!» деу керек (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 39).

Үй шыбыны. *Жер шарына кең тараған, тұрғын үй маңында тіршілік ететін шыбын. Үй шыбынының* аналығы 2-3 айдың ішінде 600-ден 2000-ға дейін жұмыртқа салады (ҚҰЭ, 9, 94).

Үй ішінен үй тікті... – *Үй ішінен үй тікті* деген осы. Көрерміз қанша ғұмырлы болғандығыңды (Қ.Құрманғалиева, Атырау ару, 16).

ҮЙГІШ с ы н. *Бір нәрсені үйетін (адам, трактор).* Шөмеле *үйгіш* трактор да жүр осында (Лен. жас, 08. 06. 1974, 1).

ҮЙЕЗ з а т. *Ыстықта күн көзінен, шыбын-шіркейден қорғану үшін малдың топтанып, бірінің көлеңкесіне бірі басын тығып тұруы.*

ҮЙЕК з а т. *Ірі қараның бөлек тіліп алынған бір қарыс шамасындай бауыр терісі* (Ж.Қоқанова, Түк және тері атау., 12).

ҮЙЕҢКІ с ы н. *Үйеңкі ағашының сүрегінен жасалған.* Дариядан *үйеңкі* шелекпен су әкеле жатқан қызды көзі шалған (І.Есенберлин, Алтын орда, 2, 62).

ҮЙЖАДЫ с ы н. с ө й л. ***Үйкүшік.*** ≈ Оның күйеуі *үйжады* адам. Үйінен басқа ешқайда шықпайды.

ҮЙЖАДЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Үйкүшіктік.***

ҮЙКҮШІК з а т. *Есік алдында жүретін, есік алдынан кетпейтін адам.* Төсекжанды мырзалар Ала баспақ байланып, *Үйкүшіктей* үреді, Отының басын айналып (Дулат Жырау: Нар заман, 190).

ҮЙКҮШІКТЕН е т. *Үйінен, тұрған жерінен ұзап ешқайда шықпау, еш жерге бармау.* Көк түтініне ысталып, кіржамбыз ауасын жұтқанға мәз болып, *үйкүшіктеніп,* астанадан шықпайды екенбіз (Қаз. әдеб., 30. 03. 1990, 10).

ҮЙКҮШІКТЕНУ *Үйкүшіктен естістігінің қимыл атауы.*

ҮЙКҮШІКТЕУ с ы н. *Үйден көп шықпайтын, ешқайда бармайтын (адам).* Әбдібай елдің көзіне көп түсе бермейді. Онша араласпайды. *Үйкүшіктеу* (С.Оспанов, Сопы., 94).

ҮЙКҮШІКТІК з а т. *Үнемі үйде болғандық, үйден ұзап шықпағандық.* Күз бен қыс *үйкүшіктікпен* өтті (Жалын, 1974, №5, 77).

ҮЙЛЕ[1] е т. с ө й л. *Үй ету, үй жасау.* Ұя басар кенжемізді отаусыз *үйлеп*, үлкен үйдің ортақ асын бөліп ішетін болғанбыз (М.Разданұлы., Алтай., 41).

ҮЙЛЕ[2] е т. ж е р г. *Бейітінің басына күмбез тұрғызу.* «Қолым тисе ең әуелі сіздің басыңызды *үйлеймін*, Ақа. Жатқан жеріңіз жайлы, топырағыңыз торқа болсын» – деп күбірлеп бетін сипады (О.Бөкеев, Өз отыңды., 264). Үстімізге қойешкі ойнақтамасын. Басымызды *үйлеңдер* (О.Бөкеев, Үркер, 57).

ҮЙЛЕСТІРГЕНСУ *Үйлестіргенсі етістігінің қимыл атауы.*

ҮЙЛЕСТІРГЕНСІ е т. *Үйлестірген болу, жарастырғансу, келістіргенсу.* Жолшыбай қинайтыны – ішер су. Оны да өздерінше *үйлестіргенсіді* (Т.Отарбектегі, Зауал, 173).

ҮЙЛІК с ы н. *Үй жасауға жарарлық, үй жасауға болар лық.* Әкем *үйлік* ағаштарды алып келіп, есіктің алдына жиғызып қойғандығы қашан (Ө.Тұрманжанов, Менің кітабын, 48).

ҮЙ-ОРМАН з а т. *Үй іші, қора-қопсы д.м.* – Кеңес өкіметі орнағанда ауылымыздағы Қайырғали деген белсенді соңымызға түсіп, *үй-ормانымызбен* жан-жаққа қаңғып кеттік (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ, 521). Егер осыдан жеткізбей кетсе, *үй-ормانыңмен* өртеймін! – деді (Жұлдыз, 1973, №4, 81).

ҮЙРЕКБАС с ы н. *Үйректің басындай бас.* Бұрын тендерлерге анау пісте мұрын, *үйрекбас* басшы болып тұрғанда жолатпаушы еді (Д.Бейсенбекұлы, Әулиеағаш, 127).

Үйрекбас ожау. *Басы үйректің басына ұқсас сәнді ожау.* Сап-сары қымызды арқар мүйізінен істелген *үйрекбас ожаумен* сапырғанда, көпіршімей, шып-шып етіп, шымырлап қана толқиды (М.Әуезов, Таңд. шығ., 1, 115).

ҮЙРЕКСІЗ с ы н. *Үйрегі жоқ, үйрек болмаған.* Қайнардың екі қапталы өмірі *үйрексіз* болған емес. Ауылдың үлкенді-кішілі аңқұмар адамдар осы жерде аңшылық құрады (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 483).

ҮЙРЕКТІ с ы н. *Үйрегі бар, үйрегі көп.* ≈ *Үйректі* көлге бара жатырмыз.

ҮЙРЕНШІКТІЛІК з а т. *Бұрыннан белгілілік, дағдылылық.* Тоқтарбай оның

дауыс ырғағынан әлдеқандай бір *ү й р е н ш і к т і л і к т і,* немқұрайлықты анық аңғарды (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 9).

ҮЙРЕНІСКЕНДІК з а т. *Үйренісіп қалғандық, бауыр басқандық, көндіккендік.* Пәлен жылдан бері осылайша бір-бірінің көз алдында жүріп *ү й р е н і с к е н д і к т е н,* бәлкім, басқа кәсіпте көрем деп ойламауы әбден мүмкін (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 375).

ҮЙСЫМАҚ з а т. *«Үй» аты ғана бар, нашар үй.* Баяғы совет уақытындағы жер жастанған *ү й с ы м а қ* пен аула-қора ғой, әлдеқашан есептен шығып қалған (М.Мәжитов, Аманғали, 30).

ҮЙТАС з а т. к ө н е. *Қайтыс болған адамның басына тастан қалап тұрғызылған ескерткіш.* Тас мүсіндермен байланысты естелік құрылыстың бір тобы дың, *ү й т а с* деп аталады. Қай жерде тас мүсін көп болса, ол жерде дың, діңгек, *ү й т а с* та жиі кездеседі (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір. 187).

ҮЙШІЛІК з а т. *Киіз үй сүйегін жасаумен, үй салумен айналысушылық.* Киіз үй сүйегін жасау өте ерте заманнан қалыптасқан. Нағыз өнердің өзі – *ү й ш і л і к* (Ә.Тәжімұратов, Шебер, 91). Қысы-жазы көшіп жүретін малшылардың сыңайына қарай *ү й ш і л і к к е* айналды (Жалын, 1974, №5, 77).

ҮЙІ з а т. а н а т. *Жатырда жатқан кезінде мал төлінің сыртын қоршап тұратын, іші сұйықтыққа толы етті дене; тұқым қабы, шуы.* Биенің құлыны *ү й і м е н* бірге түсті, күні жетпеген екен (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа, 105). – Жанаш, биенің басынан арқанды ал. Бұл өздігінен құлындай алмайды. – Үйін оңап жібере алмайсыз ба, аға? – Шырағым, аянып отырмын ба? (Е.Рахимов, Тентек келін, 16).

Үйі түсу. *Төлдің артынан оның тұқым қабының бірге түсуі.*

ҮЙІ: Үйіне жетті. *Үлкейді, өсті, толды.* Мен бесінші сыныпты бітірген жылы Қарауыз *ү й і н е ж е т к е н*, яғни арыстай дүрегей шатыс арлан болды (Ә.Қалдыбаев, Таңд. шығ., 3, 199).

ҮЙІЛ... Ет соңынан шұбар қайың *ү й і л і н е н* сырлап жасаған дәу тегеш қымыз келді (Ж.Тұрлыбай, Райымбек, 1, 104).

ҮЙІР: Үйір басы. *Үйірді бастап жүретін, айғыр.* – Лейтенант жолдас, жоғалған жылқының *ү й і р б а с ы* осы. Үйірі жоқ, өзі келді (Ана тілі, 21. 02. 2013, 10).

ҮЙІРЛЕСТІК з а т. с ө й л. *Бірге жүріп, бірге тұрғандық, татулық.* Ырысбике бойжеткен қызы мен жеткіншек баласының тай-құлындай *ү й і р л е с т і г і н е* сүйсінетін (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 252).

ҮЙІРЛЕСТІРУ *Үйірлестір етістігінің қимыл атауы.* Көктемде қалап-сұрап алатын асыл тұқым айғырмен *ү й і р л е с т і р у* Байшуақтың қиялы еді (К.Сегізбаев, Беласқан, 386).

ҮЙІРМЕКІЛ... Асықтың үйде ойналатын түрі – *«ү й і р м е к і л»* мен «хан ату» (Қ.Жұмаділов, Таңғ. дүние, 22).

ҮЙІРСЕКТЕС *Үйірсекте етістігінен жасалған ортақ етіс.* Сөйтіп жүріп екеуі *ү й і р с е к т е с і п* алды да, бір үйдің балаларындай жұптары ажырамайтынға шықты (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, *228).*

ҮЙІРСЕКТЕСУ *Үйірсектес етістігінің қимыл атауы.*

ҮКІҚҰЛАҚТАН е т. *Үкінің құлағы сияқты селтию, тікірею.* Стол үстіндегі *ү к і қ ұ л а қ т а н ы п* жанған шам жарығына анда-санда бір қарай қойып, атам мені ұзақ отырып тыңдайды (Жалын, 1972, №6, 81).

ҮКІҚҰЛАҚТАНУ *Үкіқұлақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҮКІМДАР з а т. к ө н е. *Ұлыққа қызмет ететін адамдарға берілетін лауазым.* Бұған дейін көркем әдебиеттің басты кейіпкерлері *ү к і м д а р л а р*, таралар, шахзада, бекзада ханымдар мен ханшалар, жасауылдар, бекауылдар, елшілер, зиялылар болып келсе, бұдан былай алғы кезекке жұмысшылар, диқандар, малшылар, саптағы сарбаздар, қолөнершілер шықты (Р.Бердібаев, ҚазССР ҒА Хабарлары, 1975, №3, 7).

ҮКІМЕТБАСЫ з а т. ж а ң а. *Үкіметті басқарып тұрған адам; премьер-министр.* Оған *ү к і м е т б а с ы н ы ң* келелі кеңесі тұңғыш рет қазақша өткізгені дәлел (Айқын, 25. 04. 2009).

ҮЛБІР з а т. ж а ң а. *Химиялық талшықтардан (полиэтиленнен) жасалған түссіз, жылтыр зат (пленка).*

ҮЛГІСЫМАҚ с ы н. *Үлгі тәрізді, үлгіге ұқсас. Ү л г і с ы м а қ* бірдеңелерді көрсеткен болды (Ө.Тұрманжанов, Менің, 187).

ҮЛГІ-ТАҒЫЛЫМ з а т. *Үлгі, өнеге, тәлім.* «Жақсының жүрген жері - өнер-

білім, *ү л г і-т а ғ ы л ы м*» деп әрбір азамат жүрген, тұрған жерлерінде өз бастарынан үлгі-өнеге көрсеткен (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік, 1, 26).

ҮЛДІРЕК... Бәтима солдаттың жарасын жақсылап жуып, таза ақ *ү л д і р е к п е н* таңып тастады (Жалын, 1974, №4, 43).

ҮЛЕК: Үлек пен тайлақ. э т н. *«Мысық пен тышқан» ойынының бір түрі: үлек тайлақты қуып ұстауы керек.* Балалардың қызыға ойнайтын ойындарының бірі – *«Ү л е к п е н т а й л а қ».* Мұны жыл мезгілінің барлық уақытында ойнайды (Ойын-сауық, 157).

ҮЛЕНШІН з а т. з о о л. 1. *Арыстанның ұрғашысы*. 2. *Шегірткенің ұрғашысы.*

ҮЛЕМ з а т. к ө н е. *Оқыған, білімді діни адам.* – Иә, сен кітап оқып, шариғат танып *ү л е м* болыпсың. Ал мен қыпшақ даласына қаштым (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 111). – Сауға! Сауға, батыр! – деді Ардақ. – Бағдаттан келе жатқан *ү л е м д е р м і з* (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 193).

ҮЛКЕ з а т. к ө н е. *Әскерилерге берілетін сыйлық, тарту.* Ақсақ Темір өз қолдарының ондықтарынан бастап, қосын, түмен әскери қол басшыларына дейін *ү л к е* деп аталатын сыйлығын – жібек шапан, кәріс белбеу, барқыт тақия мен темір торлы сауыт үлестірген (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 395). Осылай *ү л к е* алып, көңілдері көтерілген жауынгерлер қалған олжаларына жау жағын жеңіп келмек боп ұйқыға кеткен (Бұл да).

ҮЛКЕЙТКІШ з а т. с ө й л. ***Дүрбі.*** *Ү л к е й т к і ш і м д і* алып, жау шебіне қарасам, дүние төңкеріліп жатқанға ұқсайды (Қаз. әдеб., 16, 05, 1975, 1).

ҮЛКЕН: Үлкен Аю. а с т р. *А с п а н ш о қ ж ұ л д ы з д а р ы н ы ң б і р і*. Шоқжұлдыздардың саны көп. Олар: Аққу, Арыстан, Бүркіт, Жетекші, Мерген, Саршаян, Кіші Аю, *Ү л к е н А ю* т.б. (Х.Әбішұлы, Халық астр., 9). ...Аспанға қарады. Самсаған жұлдыздар. Ауылдың аспанынан бір де айнымайды екен. Әне, шөмішке ұқсаған Жетіқарақшы, Кіші Аю, *Ү л к е н А ю*... (Лен. жас. 18.01.1972, 2).

Үлкен қарақаз. з о о л. *Қарақаздың денесі үлкен бір түрі.* Олардың арасында Қараләйлек, *ү л к е н қ а р а қ а з*, ұзынқұйрық, жағалтай, ұлар, барылдақ (лысуха) болатын (Марқакөл, 138).

ҮЛКЕНКӨЗ з а т. и х т и о л. *Судың ең терең жерінде жүретін үлкенірек шабақ.* Судың ең тереңінде жүретін үлкенірек шабақты *«ү л к е н к ө з»* деп атайды (Жұлдыз, 1973, №4, 204).

ҮЛПЕКТІ с ы н. *Үлпегі бар, үлпек өскен.* Жетегінде қамыс артқан көк есегі бар. *Ү л п е к т і*, сидам қамыстың бір басы жерге сүйретіліп барады (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 168).

ҮЛПЕРШЕК з а т. *Еркек жылқы қасасының қыны, жыныс мүшесінің сыртқы қабы* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру, 223). Құла ат та қатты семіріпті. Абай шегіне түсіп, бүйірден бір байқап қарап еді, жоны да жұмырланыпты. *Ү л п е р ш е к* майы да білеуленіп, білініп тұр екен (М.Әуезов, Таңд. шығ., 1, 135).

ҮЛПЕРШЕКТІ с ы н. *Үлпершегі ауқымды (қомақты).* - Әне, Көкжалды көріп тұрсыңдар ғой! Бауыры жазық, *ү л п е р ш е к т і*, кең сербек, қақпан бел, салқы төс (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер, 3).

ҮМІТСІЗДЕНУ *Үмітсізден етістігінің қимыл атауы.* Түк істей алмайтын болдық-ау деп онан сайын *ү м і т с і з д е н у і* күшейе түсті (Ж.Орманбаев, Тұзақталған, 29).

ҮМІТТЕНІҢКІРЕ е т. *Аздап үміттену, үміттене түсу.* – Түр-келбеті келісті, мейірбан, қарапайым еді, - деп тағы *ү м і т т е н і ң к і р е д і* Тамғабай (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 103).

ҮМІТТЕНІҢКІРЕУ *Үміттеніңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ҮНДЕМЕС з а т. *Бестастың тоғызыншы кезекте ойналатын түрі.* Тоғызыншы ойын - *«Ү н д е м е с».* Бұл ойында қақпа тасты қағып алғанда, қолдағы таспен жерден алған тасты соғыстырмау керек (Б.Төтенов, Қаз. ұлт. ойын., 49). Ойынның шарты бойынша *«Ү н д е м е с т і»* ойнаған кезде қарсы жағы күлдіруге тырысса да, ойыншының өзі үндемеуі керек (Бұл да).

ҮНДІ: Үнді шайы. *Үндістанда өсіріліп, өңделген шай; шайдың ең жақсы сұрпы.* Шай болғанда да бұл шіркін жұрт сияқты грузин шайы, *ү н д і ш а й ы* дегендерге дәнігіп көрмеген (К.Сегізбаев, Жапжасыл., 4).

ҮНДІЛІК с ы н. *Үндістан еліне қатысты; индиялық.*

ҮНЕМДЕУ: Үнемдеу заңы. л и н г в. *Белгілі бір дыбыстың, буынның, сөздің, сөйлемнің қысқартылып, ықшамдалып айтылуы. Ү н е м д е у з а ң ы* жеке дыбыстар, жалаң түбірлердің құрамында ғана емес, сөз тіркестерінде де кездеседі (ҚҰЭ, 9, 128).

ҮНЕМПАЗДЫҚ з а т. *Үнемділік, үнемшілдік; қысқалық.* Бұл тұста біз шебер жазушының қысқа қайырымдар мен қолға ұстатқандай нақпа-нақ түйіп тастап отыратын *ү н е м п а з д ы ғ ы н* көріп отырмыз (Қаз. әдеб., 30. 03. 1990, 6).

ҮНЖАРИЯ з а т. с ө й л. ***Газет.*** Сөйтсе де бұл *ү н ж а р и я* әдебиет пен өнер мәселелеріне жеткілікті назар аудармайтын секілді (Алматы ақшамы, 16. 10. 1991, 3).

ҮНПАЗ с ы н. *Әнші, сайрағыш.* Сол даланың бармақтай ғана *ү н п а з*, әнші құсы көк жүзінде тынымсыз қанат қағады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 1, 306). Бармақтай *ү н п а з* құстардың сазы қандай тамаша (Қ.Жұмаділов, Таңғ. дүние., 379).

ҮН-ТҮНСІЗДІК з а т. *Ешбір дыбыс шығармағандық, үнсіздік.* ≈ Үй ішін *ү н т ү н с і з д і к* басты.

ҮНШІЛ с ы н. *Үні зор, үні жағымды.* ... Осыдан кейін *ү н ш і л* аспап (домбыра) құйқылжып кетті (Қаз. әдеб., 05. 04. 1974, 4).

ҮҢГІЖОЛ з а т. ж а ң а. *Тауды, тасты, бел-белесті үңгіп (қуыстап қазып) жасалған жер асты жолы; туннель* (Бекітіп.термин., 87).

ҮҢІЛГІШТІК з а т. *Зер салғандық, аңғарғыштық.* Өмірдің сырына *ү ң і л г і ш т і к*, оны бақылағыштық, зерделегіштік, оның мәнін аңдағыштық, өнерлілік сырларына бойлады (Ә.Ыдырысов, Тұлға, 196).

ҮҢІРЕЙ е т. *Іші кең қуыстың көзге оғаш көрінуі.* Ескі шахтаның іші *ү ң і р е й і п* бос тұр (Лен. жас, 16. 07. 1986, 4).

ҮҢІРЕЮ *Үңірей етістігінің қимыл атауы.*

ҮПЕКТЕ е т. *Біреудің асты-үстіне түсу, үстінен құс ұшырмау; әніне төңкерілу.*

ҮПЕКТЕУ *Үпекте етістігінің қимыл атауы.* Қисық қылығыма да шаң жуытпай, орынсыз *ү п е к т е у* қытығыма тиетін, қабағымды қыртыстандыратын да кездерім болады (Ж.Мусин, Туған үй., 71).

ҮПЕЛЕКШЕ ү с т. *Үпелек тәрізді, үпелек құсап.* Қарадым да, өн бойым от тиген *ү п е л е к ш е* ду ете қалды (А.Мекебаев, Алапат., 232).

ҮПІЛМӘЛІК: Үпілмәлік майы. *Үпілмәлік (майсана) өсімдігінің дәнінен алынатын май. Ү п і л м ә л і к м а й ы н ы ң* тұтқырлығы жоғары болғандықтан техникада кеңінен қолданылады (ҚҰЭ, 9, 131).

ҮРЕ з а т. х а л қ. ***Алюминий.*** Қазақ тілінде алюминийдің *ү р е* деген баламасы бар. Ауылда *ү р е* табақтың қандай ыдыс екенін екінің бірі біледі (Соц. Қаз., 29. 11. 1969).

ҮРЕЙЛЕНГЕНДІК з а т. *Қорыққандық, зәресі ұшқандық.* Бет-жүзінде *ү р е й л е н г е н д і к т і ң* бе, әлде сескенгендіктің немесе шаршап-шалдығудың ба, әйтеуір, өңі сынық (М.Мәжитов, Құныскерей, 1951).

ҮРИЯТ з а т. а р. *Үлгі, өнеге, насихат.* Насихат осы, ағалар, Миы толық абайлар, Ақылы толық даналар, *Ү р и я т қ а* бас болды (Ө.Ақжолұлы, Үриятнама., 112).

ҮРИЯТНАМА з а т. *Халыққа арналған хат, насихат, өсиет.*

ҮРКЕРДЕЙ: Үркердей ұйлықты. *Бір жерге топтасты.* Жұмағұлдың үйінің маңайында *ү р к е р д е й ұ й л ы ғ ы п* отырған ағайын-тума, жекжаттарын үркітіп быт-шыт қылды (А.Мекебаев, Алапат., 373).

ҮРКІН... Осы халық көтерілісінің аяусыз жаныштауы салдарынан ел *ү р к і н г е* түсті (Президент және халық, 29. 10. 2010, 6).

ҮРКІҢКІРЕУ *Үркіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ҮРЛЕМЕЛІ: Үрлемелі музыка аспаптары. *Дыбысы үрлеу арқылы шығарылатын музыка аспаптары.* Қазақ халқының *ү р л е м е л і м у з ы к а а с п а п т а р ы н ы ң* түрлері (сыбызғы, сазсырнай, үскірік, тастауық, бұғышақ, керней т.б.) көп (ҚҰЭ, 9, 134).

ҮРМЕТ з а т. с ө й л. *Үрім-бұтақ.* – Барған жеріңнен алтын тапсаң, бізге де айт. *Ү р м е т і м і з б е н* түп көтерілейік (Жұлдыз, 1975, №4, 137).

ҮРПЕК[1] з а т. *Бүркіттің мамығы енді ғана шыққан балапаны.* Оның (бүркіттің) үрпиіп тұрған балапаны бірте-бірте түсін өзгертеді. Бұл да даусыз! Ұясында *«ү р п е к»* аталады (Т.Әлімқұлов, Көкек айы, 33).

ҮРПЕК[2] ... Әжімгерей бастаған бір топ кісі жантақ *ү р п е к т е н* құбылабатысқа құлап келе жатты (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 78). Түнімен кірпік ілген жоқ,

таңды үй желкесіндегі қияқ *ү р п е к т і ң* басында тұрып атырды (Бұл да, 88).

ҮРПЕКСАРЫ з а т. з о о л. *Қауырсыны үрпиген, сарғыш түсті жыртқыш құс.* Оларға – ителгі, тазқара, ақсары, жамансары, кезкүйрық, *ү р п е к с а р ы*, қыранқара, лашын, ақбас құмай, күшіген сияқты ауыл шаруашылығына пайда келтіретін жыртқыш құстар жатады (Жетісу, 11. 11. 1981, 4).

ҮРІПТЕУ зат. *Қойдың қозысы емізілмей сауылуы* (Ж.Бабалақұлы, Мал атау., 112).

ҮСКІ з а т. *Ұшы төрт қырлы, үшкір біз.* Керегенің көгі мен уықтың баулығын тескенде үйші екі түрлі құрал пайдаланды. Оның бірі – оқтаудай жуан әрі ұзын жұмыр ағашқа сапталған темір *ү с к і. Ү с к і н і ң* ұшы төрт қырлы әрі өткір (Қаз. әдеб., 13. 08. 1982, 15). *Ү с к і* – былғары, қайыс, тері тіккенде қолданатын төрт қырлы біз (Пионер, 1983, №2, 29).

ҮСКІНДІ с ы н. ж е р г. *Екпінді, қарқынды.* Онда ойраттардың әлі беті қайтпаған *ү с к і н д і* кезі (Қ.Жұмаділов, Дарабоз., 1, 60). «Бүгін еңсесі биік, *ү с к і н д і* ғой» өзі деді ішінен қайран болып (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті, 109).

ҮСКІРІК... Әсіресе өздеріне сыйға ала *барған ү с к і р і к* атты көне аспап ансамбль мүшелерін көп қуанышқа кенелтіп еді (Соц. Қаз., 17. 01. 1976, 4).

ҮСКІРІКТЕТ е т. *Үскірік жүру, күн қатты суыту.* Әлгінде кіреукелей бастаған ұшпа бұлттар ары-бері жосыла бастағанда «*ү с к і р і к т е т і п* кеп қар жауып қалмаса не қылсын» деп күдік те білдіріп еді (Лен. жол, 23. 11. 1977, 2).

ҮСКІРІКТЕТУ *Үскіріктет етістігінің қимыл атауы.*

ҮСТЕЛІШЕ з а т. *Кішкентай үстел.* Қаныбет көк ала пижама, ақ көйлектен басқаны сыпырып тастаған, темір қалақ *ү с т е л ш е* басында құнтиып отыр (З.Шүкіров, Қиын түйін, 135).

ҮСТЕМАҚЫ з а т. ж а ң а. *Негізгі қызметінен басқа, қосымша тапсырма орындағаны үшін төленетін қосымша ақы.* Әкеме *ү с т е м а қ ы* белгілеп, жұмысты көбейте түсті (Жетісу, 12. 06. 1999, 6).

ҮСТЕМЕ: Үстеме табыс салығы. э к о н. *Қосымша өнімнен алынатын төтенше салық түрі. Ү с т е м е т а б ы с с а л ы ғ ы* әдетте бюджеттің қатты тапшылығы кезінде алынады (ҚазССР ҒА Хабарлары, 1989, №4, 31).

ҮСТЕМЕЛЕНУ... Сөйлемдегі ойдың толықтанып, анықталып, айқындалып түрленуінің жолы тек оларға тұрлаусыз мүшелердің *ү с т е м е л е н у і* ғана емес (Қазіргі қаз. тілі, 513).

ҮСТЕМЕЛЕҢКІРЕ е т. *Аздап қосып жіберу, үстей түсу.* Әрине, қазақтардың сәл-пәл қосыңқырап, кез келген фактіні *ү с т е м е л е ң к і р е п* жіберетіні жоқ емес қой (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 112).

ҮСТЕМЕЛЕҢКІРЕУ *Үстемелеңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ҮСТЕМШІЛДЕУ с ы н. *Үстемдеу, өктемдеу.* Мен қателесіппін, сенікі жөн екен деген мойындау, мақұлдауды айтуға бірбеткей, *ү с т е м ш і л д е у* мінез-еркі жібермеді (М.Айымбетов, Құмөзек., 14).

ҮСТІЛІК ү с т. с ө й л. ***Үстіндегі.*** Қыран салып, құмай тазы қосқан, қызылдан гөрі қызыққа құмар кәнігі аңшының қансонардан кейінгі шай *ү с т і л і к* әсіреқызыл әңгімесі емес (Лен. жас, 20. 01. 1973, 1).

ҮСТІРТ: Үстірт қойы... *Ү с т і р т қ о й ы* (кейде оны «дала қойы» деп те атайды) аса сұлу, келбетті жануар. Бұл аң Қазақстанда Маңғыстау мен Үстіртте ғана тараған (Қазақстан әйел-рі, 1983, №9, 18). Біздің елімізде тек Қазақстанда кездесетін, дүние жүзінде жойылып бара жатқан *Ү с т і р т қ о й ы н* қорғап, сақтап қалу – маңызды істің бірі (Соц. Қаз., 26. 11. 1963, 4).

ҮСІГЕН... Сонау ерте заманда Іле өзенінде балықтың үш-ақ түрі – алабұға, *ү с і г е н* (маринка) мен османдар ғана тіршілік етіпті (Балдырған, 1970, №9, 20).

ҮСІТТІ с ы н. сөйл. ***Үстілі.*** Аяқтары қандай әдемі еді. Өкшелі де *ү с і т т і*. Белтірлігі қиылып тұр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 95).

ҮТІРСІЗ с ы н. а у ы с. *Тоқтаусыз, үздіксіз.* Сенің жайдары жүзің, алақайлап келіп Кәрімнің мойнына асыла кеткенің таудағы басталған татулықты *ү т і р с і з* жалғастыра жөнелді (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме., 187).

ҮШ: Үш әріп. *«Мемлекеттік (ұлттық) қауіпсіздік комитеті» (КГБ, КНБ) деген атауды жұмбақтап айту.* – Сот емес, «*ү ш ә р і п*» емес, жол полициясы деген не тәйірі? – деп күңк етті өз-өзінен

(Ж.Қорғасбаев, Жынды қайың, 262). Мен барғанда жанымда «*ү ш ә р і п т і ң*» кісісі болды, олар еш уақытта шындықты айтқызбайды (Қалибек Хакім., 22).

Үш құлақ түлкі тымақ. *Екі жанынан және артынан құлақ шығарып тіккен түлкі тымақ.* Үстеріне жосаға бояған шолақ сары тон, бастарына *ү ш қ ұ л а қ т ү л к і т ы м а қ* киген, қаптарының аузы мықтап тұрып буылған (М.Қаратаев, Далада., 312).

Үш нүкте. л и н г в. *Қысқартылған сөздердің орнына қойылатын шартты таңба (белгі).*

Үштің айы. к ө н е. *Қараша. Ү ш т і ң а й ы* ұшықтағандай ғана қар бүрікті (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 152). *Ү ш т і ң а й ы н а* шейін кәрі саулықтың шандырын тартып, биыл етке қызыл қырман болатын (А.Жүнісов, Өмір ізі, 68).

Үш ішекті домбыра. *Ішек саны үшеу болып келетін домбыра. Ү ш і ш е к т і д о м б ы р а н ы ң* әрбір ішегін дәстүрлі күйшілік мектебінің шеберлері күй орамдарына орай жеке-жеке теріп шертеді (Қаз. этнография., 1, 646). Төр жақ қабырғадағы тұскиіздің тұсында *ү ш і ш е к т і* үкілі домбыра түр (Д.Рамазан, Жылап аққан., 100).

ҮШАУЫЗ з а т. *Үш ұңғылы мылтық.* Қосауыз, *ү ш а у ы з* мылтықтарды көргенде Есет: - Қараұстаның шәкірттерінің де қолынан келеді мынаны істеу! – деді (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 14).

ҮШАЯҚ з а т. в е т. с ө й л. ***Қарасан.*** Қарасанмен ауырған мал ақсап, үш аяқтап қозғалғандықтан, кейде мұны *ү ш а я қ* деп те атайды (ҚСЭ, 6, 497).

ҮШБҰРЫШТА е т. *Үшбұрыш етіп жасау, үшбұрыш етіп бүктеу.* ≈ Алдымен қағазды *ү ш б ұ р ы ш т а п* ал.

ҮШБҰРЫШТАН е т. *Үшбұрыс болу. Ү ш б ұ р ы ш т а н а* ұшып бара жатқан тырналарға бір, дәрменсіз «сынық қанатына» бір қарап көп тұрдым (Қаз. пионері, 10. 11. 1971, 2).

ҮШБҰРЫШТАНУ *Үшбұрыштан етістігінің қимыл атауы.*

ҮШБҰРЫШТАУ[1] *Үшбұрышта етістігінің қимыла атауы.* «Айқару» деген, біздіңше, «шаршылау» немесе «*ү ш б ұ р ы ш т а у*» сөзімен мағыналас (Қаз. әдеб., 23. 12. 1977, 2).

ҮШБҰРЫШТАУ[2] с ы н. *Аздап үшбұрыштанған, үшбұрыш тәрізденген.* – Рас-ау, - деді *ү ш б ұ р ы ш т а у* келген жіпсік көздерімен Орынбайға қарап қойған Шеризат (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 148).

ҮШБҰТТАУ е т. *Міниіс аты алысқа ұзап кетпес үшін есілген жіптің бір ұшымен аттың алдыңғы екі аяғын тұсап, екінші ұшымен артқы тірсегінен байлап қою ісі* (Қаз. этнография., 1, 242).

ҮШЖАПЫРАҚ з а т. қ. ө н е р. *Өсімдіктің үш алақанды жапырағына ұқсас өрнек түрі* (Қаз. этнография., 3, 315).

ҮШКІЛДІК *с ы н. Үшкілге тән, үшкіл пішіндес.* Парадқа шыққан әскер тізбегіндей, не *ү ш к і л д і к* сап түзеп, не төрткілдік жасап, саңқылдап, тыраулап, үздіксіз өтіп жатқан қараша тырналар тізбегі жүдә көп (Ғ.Сыланов, Замандас., 228).

ҮШКІЛШЕ з а т. *Шаршы ормалдың үшбұрышты бір шеті.* Кең мол ақ шыншу көйлегінің белін кестелеген қара жібек шаршының *ү ш к ү л ш е с і н* артына келтіріп бостау буып алған (М.Разданұлы, Алтай., 50).

ҮШКІРЕЙ е т. *Ұшы найзадай сүйірлену, үшкірлену.* «Найзатасы» қайсы еді? Құрғырдың бәрі де *ү ш к і р е й г е н* тас, шошайған шың (Ә.Асқаров, Таңд., 260).

ҮШКІРЕЮ *Үшкірей етістігінің қимыл атауы.*

ҮШКІРҚҰРТ... *Ү ш к і р қ ұ р т* (острица) деген атау – құрт денесінің соңғы бөлімі өте үшкір болғандықтан, солай аталған (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 27).

ҮШТАБАН... *Ү ш т а б а н* ойынында сақаның «тәйке» тұрғыштығы көп роль атқарады (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 86).

ҮШТАҒАН з а т. *Шәугім іліп, шай қайнататын үш аяқты бүйым; мосы.* Қазақтың күнделікті тұрмысында қолданылатын күбі, келсап, *ү ш т а ғ а н*, тостаған, тостақ, көнек, астауша т.б. жеке-жеке орналастырылыпты (Ана тілі, 18. 04. 2013, 8).

ҮШТОҒЫС з а т. к ө н е. *Көктемгі (наурыз, сәуір) тоғыста болатын аязды (суық) күндер.* Олар өткен жылғы қыс қаһарын еске түсіріп, биылғы қаңтар мен ақпан – «бестоғыста қар кетпес, *ү ш т о ғ ы с т а* қар қалмас» деген халық сөзін де қамтып өтті (Еңбек тауы, 27. 02. 1965).

ҮШТІК з а т. *Бестастың үшінші кезекте ойналатын түрі. Ү ш т і к т е* жердегі

үш тасты біре, бір тасты бөлек қағып алады (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт ойын., 48).

ҮШІНШІ: Үшіншіге орын жоқ. э т н. *Бірінің артына бірі екі-екіден дөңгелене тұрып ойнайтын балалар ойыны.* Енді бір сәтте жастар қоршалай тұрып алып «орамал тастамақ», «*ү ш і н ш і г е о р ы н ж о қ*» деген сияқты әрекеттегі ойындарды ойнады (Ә.Тарази, Қиян соқпақ, 124).

Ф

ФАЗЕНДА з а т. ж а ң а. *Ауқатты адамдардың қала сыртындағы үй жайы, шаруашылығы.* – Саған Түргендегі *ф а з е н д а м д ы* сыйлағым кеп жүр, - деді Атағұл (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 113).

ФАКТІЛІК с ы н. *Фактіге қатысты, факті боларлық; мәнбілік.* Сәбит еңбегі *ф а к т і л і к* материалдарының молдығымен қызықты (С.Қирабаев, Октябрь, 78).

ФАКТІШІЛ с ы н. *Факт келтіргіш, фактімен сөйлегіш; мәнбішіл.* – Мысалмен сөйлесеңіз, - деді Әлкен жәй отырмай. – Факт керек! – *Ф а к т і ш і л і н*, жаман неменің, - деді Қараман қайта түйіліп (Қаз. әдеб., 22. 06. 1984, 16).

ФАКТІШІЛДІК з а т. *Шындыққа (фактіге) сүйенушілік, факті келтірушілік.* Дерекшілдік, *ф а к т і ш і л д і к* бел алады, шығарманың көркемдік қуаты кемиді (Қаз. әдеб., 23. 11. 1984, 6).

ФАКУЛЬТЕТАРАЛЫҚ... Тіпті екі рет *ф а к у л ь т е т а р а л ы қ* жарысқа да қатысқанмын (Т.Әбдіков, Ақиқат, 101).

ФАРАБИТАНУ з а т. *Екінші Аристотель атанған Әл-Фарабидің өмірін, шығармашылығын зерттеу ісі.* Бұдан жеті жыл бұрын құралған *ф а р а б и т а н у* тобының қазіргі күндегі жұмысының ауқымы тар, оның үстіне осы топтағы мамандар саны аз (Қаз. әдеб., 31. 05. 1974, 2).

ФАРАБИТАНУШЫ з а т. *Фарабидің өмірін, шығармашылығын зерттеуші адам.* Бұл мәселе бойынша белгілі *ф а р а б и т а н у ш ы* А.Көбесов, т.б. мерекеге дайындық жұмыстары жөнінде пікірлерін ортаға салды (Қаз. әдеб., 31. 05. 1974, 2).

ФАТХА з а т. а р. *Арабтың қысқа дауыстыларының үстіне қойылатын белгілердің бірі.* Оспан дәуірінен сақталған Құранның әріптері үстінде hамза, ташдид, сукун, мадда, уасла, қысқа дауыстылар: *ф а т х а,* кесра, дамма белгілері жоқ (Қаз. әдеб., 25. 08. 1989, 14).

ФӘЛСАФАШЫ з а т. с ө й л. ***Философ.*** Абайдың ойшылдық, оқымыстылық мектебінің басты да негізгі біреуі – орта ғасыр заманында өмір сүрген шығыс *ф ә л с а ф а ш ы л а р ы* екендігі шындық (Қаз. әдеб., 06. 07. 1973, 3).

ФӘНИЛІК з а т. 1. *Дүниенің жалғандығы, баянсыздық.* Дүниенің өзгермелі *ф ә н и л і г і н* ұдайы ескертіп, адам өміріндегі ең ардақты нәрсе елге жақсылық жасау екендігін мадақ етеді (Лен. жас, 27. 10. 1983, 3). 2. с ы н. *Фәниге қатысты; жалған (өмір).* Азаматтың *ф ә н и л і к* өмірі тоқталғанымен артында қалған рухани мұрасы, аты, абыройы, шәкірттері арқылы оның мәңгі бақи өмірі елдің еңсесін көтеріп келеді (М.Арын, Бес анық, 6).

ФЕЛЬЕТОНДАТ е т. *Қайта-қайта (жиі) фельетон жазу.* Ал одан бергі жерде өз «есігімді» өзім қақпалап, бірде *ф е л ь е т о н д а т ы п*, бірде мельетондатып келе жатырмын тепеңдеп (Ж.Алтайбаев, Таңд. шығ., 146).

ФЕЛЬЕТОНДАТУ *Фельетондат етістігінің қимыл атауы.*

ФЕЛЬЕТОНДЫҚ с ы н. *Фельетон боларлық, фельетонға жарарлық.* Ойнаушы үш-ақ адам. Мазмұны – *ф е л ь е т о н д ы қ* (Т.Әлімқұлов, Көкек айы, 58).

ФЕНОЛОГ... «Марттың ортасында суыр інінен шығады. 23 мартта тоқылдақтың алғашқы тоқылдатқаны естілді» деп жазады *ф е н о л о г* (Марқакөл, 72).

ФЕНОЛОГИЯЛЫҚ... Қорықтың ғылыми қызметкері Г.М.Васильев құрастырған 1979 жылғы *ф е н о л о г и я л ы қ* шолу мен жергілікті тұрғындардың бақылауларына жүгінетін (Марқакөл, 72).

ФЕРУЗА з а т. м и н. *Жасыл көк түсті асыл тас.* Сүйекпен оюланған ақбас ер, оюына алтын жалатқан күміс білезік, көздеріне *ф е р у з а* салған, зер шашақты

алқаларды айтпай отырмын (Ә.Тәжібаев, Хаттар сөйле., 10).

ФЕХТОВАЛЬШІ з а т. *Фехтование спортымен айналысушы адам.* – Сіз *ф е х т о в а л ь ш і с і з.* «СССР спорт мастері» деген значегіңізді көргем (М.Мағауин, Көк мұнар, 40). *Ф е х т о в а л ь ш і н і ң* көз ілеспес әдемі қимылы. Боксердің дәл соққысы ... (Сен және сенің кітабың, 122).

ФИЗИКА: Физика-математика факультеті. *Жоғары оқу орындарының физика және математика мамандарын даярлап шығаратын факультет.* Сын кезінде барлық пәнді беске тапсырыпты, бірақ оқуға түсе алмапты – он жетіге толмадың депті. Содан ол университеттің *ф и з и к а-м а т е м а т и к а* факультетіне түседі (Ә.Тарази, Тасжарған, 339).

ФИЗМАТ з а т. *«Физика-математика факультеті» дегеннің қысқарған түрі.* Оның әйелі *ф и з м а т т ы* бітірген, мектепте мұғалім болып істейді (Лен. жас, 16. 09. 1988, 3).

ФИЗРУК з а т. *Физкультура сабағын жүргізуші.* – Мені *ф и з р у к* ұстап қалды (Ш.Шалқаров, Серіккөл, 76).

ФИЛОЛОГША үс т. *Филолог маманынша.* Кейбір кезде кейіпкер инженердің *ф и л о л о г ш а* ойлап, филологша сөйлеуінің бір ұшығы осында жатыр-ау (Лен. жас, 19. 07. 1974, 3).

ФИЛОСОФТЫҚ з а т. *Философия мамандығын игергендік, философ болғандық.* Бірақ Абайға дейінгі эпостағы, толғаулардағы, қара өлең, мақал-мәтелдердегі байлығымызда, ойлылығымызда, *ф и л о с о ф т ы ғ ы м ы з д а* шек жоқ екен ғой (Ә.Тәжібаев, Жданов әңгім., 138). Абай – бүкіл қазақ халқының данышпандығын, таланттылығын, дарындылығын, *ф и л о с о ф т ы ғ ы н* бойына толық сіңірген толық адам (Жұлдыздар отбасы, 2010, №5, 50).

ФИЛОСОФША үс т. *Философ сияқты, философ тәрізді.* Тарихтың құбылмалы сан кезеңдерін *ф и л о с о ф ш а* түйіндеп, социологша талдайтын, шежірешіше тізетін еді (Қаз. әдеб., 17. 01. 1975, 3).

ФИЛЬТЕРСІЗ с ы н. *Фильтері жоқ, фильтер жасалмаған. Ф и л ь т е р с і з,* мыжылған арзан сигареттің біреуін алып тұтатқанда тұңғыш рет қолы қалтырады (Ш.Мұртазаев, Үй-іші жылғы., 205).

ФИНАГЕНТ з а т. *Финанстық іс-әрекеттерді орындайтын маман. Ф и н а г е н т і н і ң* келіп кеткеніне көп уақыт өте қойған жоқ (Ш.Мұртазаев, Интернат наны, 131).

ФИТОТЕРАПИЯ з а т. м е д. *Дәрілік өсімдіктермен емдеу.* Әсіресе дәрілік өсімдіктермен емдеу тәсілі – *ф и т о т е р а п и я* ерекше көңіл қойып, қолдау көрсетуді қажет етеді (Алматы ақшамы, 12. 07. 1989, 3).

ФЛЮОРИТ з а т. м и н. *Мөлдір көк түсті тау жынысы.* Қызыл, көк түсті слюда, ашық қызыл микроклин, мөлдір көк *ф л ю о р и т,* қою жасыл турмалин, қан қызыл граниттердің өзі неге тұрады (Т.Әбдіков, Айтылмаған., 201). Пегмативті тау жарықтарында түрлі түсті *ф л ю о р и т т і ң,* сары топаздың, ақшыл көк аметистің кристалдары көрінеді (Қарқаралы, 40).

ФЛЮОРОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Флюорографияға қатысты, соған тән.* Бұл мәселе биік мінберден назарға алынып, аналар мен балаларды тегін *ф л ю о р о г р а ф и я л ы қ* тексеруден өткізу туралы пәрмен шықты (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 194). Туберкулез, ұра (рак) секілді қауіпті дерттерден сақтану үшін сау кісілерді жаппай *ф л ю о р о г р а ф и я л ы қ* әдіспен тексере бастаған (Жұлдыз, 1972, №3, 194).

ФОЛЬКЛОРИСТ з а т. с ө й л. ***Фольклоршы.*** Соңғы уақытқа дейін *ф о л ь к л о р и с т е р і м і з д і ң* бірсыпырасы тұрмыс-салт ертегілері бертінде ғана пайла болды деп есептеп келді (Қаз. әдеб., 10. 05. 1974, 3). Қай *ф о л ь к л о р и с т і ң* болмасын еңбегін, творчестволық әдістәсілдерін терең зерттеп, көлемді еңбек жазу фольклористиканың басты міндеті (Жалын, 1974, №4, 143).

ФОЛЬКЛОРИСТІК с ы н. *Фольклорға тән, фольклорға қатысты.* Этнографиялық, *ф о л ь к л о р и с т і к* жинамалардың бәрін қазақ халқының тарихын жасауға қызмет етеді деп ашық айтты (Қаз. әдеб., 29. 03. 1974, 3).

ФОЛЬКЛОРЛАН е т. *Фольклорлық реңк алу, фольклорға айналу.* Ал екінші біреуі ауызша сақталған және халықтың күнделікті сөйлеу тілінің нормасына түсіп, ауызша редакцияланып, *ф о л ь к л о р л а н ы п* отырған (ҚазССР Хабарлары, қоғ. ғыл. сер., 1971, №5, 40).

ФОЛЬКЛОРЛАНУ *Фольклорлан етістігінің қимыл атауы.*

ФОНТАНША ү с т. *Фонтан тәрізді, фонтан сияқты.* Ақтеңге ұртындағы суын әуеге *ф о н т а н ш а* бүркіп, маңдайына жабысқан шашын самайына қарай ысырды (Қ.Қарамануылы, Ай куә, 130).

ФОРМАЛЫ с ы н. *Үстінде формасы бар, форма киген.* Істің мән-жайын түсінген *ф о р м а л ы* жігіт шалдың қасында қалатын болды (Қ.Қазиев, Жалғыз жалау., 30).

ФОСФОРШЫ з а т. *Фосфор өндіруші, фосформен жұмыс істеуші.* Сонда біз кешеге дейін бір ғана суперфосфат заводы қоныс тепкен шаһарда *ф о с ф о р ш ы* мамандарын қайдан табамыз? (Е.Әкімқұлов, Перизат., 129). Соны жете түсінген *ф о с ф о р ш ы л а р* он бірінші бесжылдықтың үшінші өзекті жылын барынша екпінді бастады (Лен. жас, 10. 12. 1983, 1).

ФОСФОРШЫЛЫҚ з а т. *Фосфоршы болушылық, фосформен жұмыс істеушілік.* Инженер-химик боламын десең, еңбек жолыңды *ф о с ф о р ш ы л ы қ т а н* баста (Е.Әкімқұлов, Перизат., 105).

ФОТОАЛЬБОМ... Соның нәтижесінде біршама материалдар жинақталды. *Ф о т о а л ь б о м*, фотомонтаж құрастырылды (Лен. жас, 27. 06. 1973, 5).

ФОТОБҰРЫШ з а т. *Белгілі бір тақырып бойынша түсірілген фотосуреттер қойылған орын.* Мектепте қой өсіруші комсомол-жастар бригадаларының өмірге келу, еңбек өрісіне шығу жолдарын бейнелейтін көркем де көрнекті *ф о т о б ұ р ы ш* ұйымдастырылған (Лен. жас, 27. 03. 1976, 2).

ФОТОЖУРНАЛИСТ з а т. *Түсірген суреттері арқылы ақпарат беретін маман.* Ал қазақ баспасөзінде Егізовтен басқа бір ғана тақырыпты қаузаған *ф о т о ж у р н а л и с т* болған емес (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 93).

ФОТОЖУРНАЛИСТИКА з а т. *Журналистика мамандығының жеке бір саласы.* Сырбаздығы мен сымбаты бөлек Н.Қизатов, жүрген жерін той-думанға айналдыратын Р.Хайналы және басқалар *ф о т о ж у р н а л и с т и к а ғ а* бүкіл ғұмырларын арнады (Б.Омарұлы, 11-ші қалаұш, 93).

ФОТОКӨРІНІС з а т. *Түсірілген фотосуреттер негізінде жасалған мазмұнды бейне.* – Кәне, тырс демеңіздер. Бұл «Абай атам алдында» деген *ф о т о к ө р і н і с* болмақ (Т.Жақыпбайұлы, Лашын, 173).

ФОТОСӨРЕ з а т. *Фотосуреттер тұрған сөре (текше).* Әділ сыншы *ф о т о с ө р е н і* уақыттарды есептеп болысымен бұл қашықтықта 2.14.86 секунд уақыт кететінін көрсетті (Лен.жас, 17. 12. 1974, 4).

ФОТОСУРЕТШІ з а т. *Фотоға (суретке) түсіруші маман; фотограф.* Емханаға бармас бұрын, өз редакциямыздың *ф о т о с у р е т ш і с і н* шақырып алып, суретке түстім (Ә.Ыдырысов, Таңшолпан, 236).

ФОТОТЕРІМ... Түрлі түсті суретті журналдың *ф о т о т е р і м і н* жасаған – Данияр Сәкенұлы (Соц. Қаз., 14. 06. 1980).

ФРЕГАТ з а т. з о о л. *Теңіз жағалауларында тіршілік ететін, құйрығы ұзын, ірірек келген жыртқыш құс.* Теңіз жағасында жүретін қанатты ірі құс *ф р е г а т т а р* ұшу сапасымен және басқа теңіз құстарына қырғидай тиюімен ерекшеленеді (Құстар, 18).

ФРЕЗЕРЛІК с ы н. *Фрезерде істей алатын, фрезерді меңгерген.* Қазір григорші өз баласына *ф р е з е р л і к* мамандықтың қыры мен сырын талмай үйретуде (Лен. жас, 07. 01. 1976, 2).

ФУТБОЛ: Футбол отаны. п е р и ф р. ***Англия.*** *Ф у т б о л о т а н ы* Англия екені барша жұртқа белгілі (Қаз. пионері, 03. 11. 1971, 2).

ФУТУРИСТІК с ы н. *Футуристке қатысты, футуристке тән.* Жаңалыққа төтенше бой ұрған албырт шағында *ф у т у р и с т і к* әуенге аздап әуестенсе де Маяковский революциялық идеяға терең берілді (Лен. жас, 19. 07. 1973, 5).

Х

ХАБАРДАРЛАН е т. с ө й л. *Бір нәрсенің мән-жайынан хабар берілу, дерек жеткізілу.* Өзінсіз жұрттың жетімсіреп қалатынын, кетерінен *х а б а р д а р л а н с а*, кеудесінен жүрегін жұлып алып, алақанына салып, бұған ұсынып, ортала-

рында қалуын өтінетіндерін, жібермесін сезді (Т.Жұртбаев, Бесқарагер, 61).

ХАБАРДАРЛАНУ *Хабардарлан етістігінің қимыл атауы.*

ХАБАРЛАМАХАТ з а т. р е с м и. *Қандай да бір жағдайды хабарлау үшін немесе орындалмаған міндеттерді ескерту үшін жазылған қызметтік хаттардың бірі. Х а б а р л а м а х а т* осы хатты жазуға мәжбүр болған жағдайды баяндаудан басталады (Ә.Хамзина, Іс қағаз., 81).

ХАБАРЛАМАШЫ... Саяси *х а б а р л а м а ш ы л а р* әр кезде-ақ шопандар арасынан табылады (Қаз. әдеб., 30. 08. 197, 1).

ХАБАРХАТ з а т. *Бір нәрсенің хабарын беретін хат.* Әйтсе де мен әуелі Қайсарға *х а б а р х а т* жолдауды мақұл көрдім (Алматы ақшамы, 07. 08. 1990, 3).

ХАЗАР з а т. *Ортағасырлық түркі тілді халық.* VII ғасырдың ортасына қарай *х а з а р л а р* Солтүстік Кавказ бен Қара теңіз жағалауында Хазар қағандығын құрды (ҚҰЭ, 9, 255).

ХАЗІРЕТШЕ ү с т. *Хазірет сияқты, хазірет тәрізді.* Құран оқып болып *х а з і р е т т е р ш е* құлашымды кең жайып бата қылып, бәйбішеге көңіл айттым (З.Иманбаев, Қос қайың, 185).

ХАКАС... Түрікшілдік Түрік қағанатынан бастап түріктердің (қазақ, өзбек, чуваш, саха, *х а к а с*, тува т.б.) мызғымас ұлттық идеологиясы болып табылады (Қалибек Хакім., 218).

ХАКАСША ү с т. *Хакас тілінде.* Мысалы, қазақша көкек, қырғыз тілінде – кукук, *х а к а с ш а* кояк деп атайды (Е.Раушанов, Құстар., 122).

ХАКІМШІЛІК з а т. с ө й л. *Хакімдік, хакім болғандық.* Ең басында көрінді байлық оңды: Басқасына даярлар байлық жолды. *Х а к і м ш і л і к*, сұлу жар, алғыс, атақ Бәрі сатылар, тек байлық болса болды (С.Торайғыров, Таңд. шығ., 174).

ХАҚТЫҚ х а т. *Растық, ақиқаттық, шындық.* Қалимат түшжаһадай жары қалды, осылай Исламның шын *х а қ т ы ғ ы н* сонан білді. «Құдай бір, құран шын, пайғамбар хақ» деді де Дариға қыз дінге кірді (Бабалар сөзі, 79-т., 297). Ол (Абай) Алланың бірлігі мен пайғамбардың *х а қ т ы ғ ы н а* шүбә келтірмеген (Жұлдыздар отбасы, 2010, №5, 36). Қалимат түшжаһадат жары қалды, Исламның шын *х а қ т ы ғ ы н* сонан білді. «Құдай бір, құран шын, пайғамбар хақ», - деді де Дариға қыз дінге кірді (Бабалар сөзі, 79, 297).

ХАЛАЛ з а т. а р. ***Адал.*** Ол семьясына, жақын туыстарына, жаны ашыр жолдастарына барынша *х а л а л* болатын (Қаз. әдеб., 29. 09. 1978, 3).

ХАЛВА з а т. *Шемішке дәнінен, жаңғақтан карамел қосып жасаған кондитерлік өнім (тағам).* Бөктергінің тырнағындай саусақтарымен *х а л в а н ы* кесіп алып, таразыға тартты (З.Иманбаев, Қос қайың, 281).

ХАЛИФАЛЫҚ з а т. *Халифа болғандық, мемлекетті билеушілік.* Түсінде «Лұқман, саған *х а л и ф а л ы қ* керек пе?» деп сұрайды (Жас алаш, 17. 09. 1994, 3).

ХАЛИФАСЫЗ с ы н. *Халифасы жоқ, халифасы болмаған.* Кейбір әмірлер, хандар «мұсылман халықтары *х а л и ф а с ы з* тұруға мүмкін емес» деп жатқан көрінеді (С.Сейфуллин, Таңд., 91).

ХАЛУАХАНА з а т. *Халуа сатылатын жер (орын).* Асхана, наубайхана, бозахана, *х а л у а х а н а*, балханалар тұр (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім., 6).

ХАЛЫҚ: Халық әні [биі]. *Халық өнерінің ежелден келе жатқан түрі (әні, биі). Х а л ы қ ә н д е р і* әдетте әртүрлі (тарихи, эпикалық, лирикалық, тұрмыстық т.б.) болып келеді (ҚҰЭ, 9, 280).

ХАЛЫҚТАНУ з а т. *Белгілі бір халықты тану ғылымы.* Бұл *х а л ы қ т а н у* ғылымы немесе этнология болып шығады (Л.Гумилев, Қиял патшалығы., 411).

ХАЛЫҚТЫҚ: Халықтық бақылау комитеті. *Өндіріс орындарын, ұйым жұмыстарын халық атынан бақылайтын мекеме* (З.Шүкіров, Қиын түйін, 3).

ХАМАЛ з а т. а р. *Көктемнің бірінші аты; наурыз.* Байырғы қазақ календарындағы зодиак айлары, яғни жұлдыз айлар арабша мынадай болған: *х а м а л* (март), сәуір (апрель), зауза (май), саратан (июнь), әсет (июль), сүмбіле (август) т.б. (М.Ысқақов: Қаз. әдеб., 23. 03. 1990, 4). Хұт (февраль) аяқталып қалған, ертең *х а м а л* (наурыз) тумақшы (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау, 2, 76).

ХАМЕЛЕОНША ү с т. *Хамелеон сияқты, хамелеон тәрізді.* Оның сыртында ата-анасы енді *х а м е л е о н ш а* құбылып, бұрын Байқараны мақтап оты-

ратын сөздерін ұмытып қалғандай-ақ: «Бай малшы», Жуан Жұдырықтың баласында нең бар?» дегенді шығарды (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 361).

ХАМЗА з а т. а р. *Араб әріптерінің үстіне қойылатын белгілердің бірі.* Оспан дәуірінен сақталған Құранның әріптері үстінде *х а м з а*, ташдид, сукун, мадда, уасла, қысқа дауыстылар: фатха, кесра, дамма белгілері жоқ (Қаз. әдеб., 25. 08. 1989, 14).

ХАН[1]... 2. а у ы с. *Үлкен, ұлы.* - Әй, жігіттер! Ұры-қары бүйтіп жүрмейтін шығар. *Х а н* жолда кім жүрмейді?! (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 268).

ХАН[2] з а т. *Асықпен ойнайтын ұлттық ойын.* Асықпен ойнайтын *х а н* ойыны да осы сияқты. Ойнаушылардың санына шек қойылмайды (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 47).

ХАН[3] з а т. ш а х м. *Шахматтағы ең маңызды, күшті тас; король.* Сөйтіп, *х а н н ы ң* жалғыз ғана жүрісі қалып, 8-ге баратынын анықтады (Ана тілі, 31. 01. 2013, 12).

Ханды қара басты. *Ұлттық ойындардың бір түрі.* Ал «*Х а н д ы қ а р а б а с т ы*», «Ұжмақ-тозақ» ойындарында халықтық ой-аңсардың еркіндігі, бұлалығы атауынан-ақ көрініп тұрған жоқ па?! (Білім және еңбек, 1985, №10, 47).

Хан көші. э т н. *Ұлттық ойындардың бір түрі.* Екі ауылдың қыз-бозбаласы күн батса ауыл сыртындағы қара жалға жиналып, таң атқанша асыр сап ақсүйек белбеусоқ, көрші-көрші, *х а н к ө ш і н* ойнады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер, 268).

Хан қандай [қалай]? *Ойын аты: Көпшілік бір ойыншыны хан, екіншісін уәзір сайлайды. Уәзір ойыншылардың бірінен «Хан қандай?» деп сұрайды. Ол жауап береді. Уәзір оны көпшілікке дауыстап хабарлайды. Соңында уәзір ханнан: «Хан ием, кімнен қорлық көрдіңіз?»деп сұрайды. Хан атаған адам жазаға тартылады.* «*Х а н қ а н д а й?*» ойынын үйде, далада ойнауға болады (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 82). Ойын созыла береді. *Х а н қ а л а й?*, белбеусоқ, тақия жүгіртпек, сақина тықпақ, мыршым, ондай қылма-мұндай қыл, ляпи молда, қалдырма қақи, балтамтап… (Ж.Аймауытов, Шығ., 384). Ақыры сол көп ойынның екеуі – «*Х а н қ а л а й?*» мен «Көрші-көршіге» біржола тұрақтады (М.Мағауин, Қиянда., 92).

Хан сәске. *Тал түске жақын қалған мезгіл.* Сонан күн шықсын. Сиыр сәске болсын. *Х а н с ә с к е* боп, шілде айы шыжғырып күйіп берген-ді (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 199).

ХАНАҚА... Хандар салған *х а н а қ а* Қараңғы болар шырақсыз (Есберген қожа: Ана тілі, 05. 12. 2012, 12).

ХАНАЛШЫ з а т. с ө й л. *Хан талапай ойыны.* Ойдан сейілгісі кеп Шегебайдың тәмпіш балаларының асығын алдына үйіп, *х а н а л ш ы* ойнап көрді (Т.Иманбаев, Тұт ағаш., 182).

ХАНБАЛЫҚ з а т. и х т и о л. *Балықтың еті дәмді бір түрі; форель.* Оның есесіне көк теңбіл *х а н б а л ы қ* көп екен, әнеміне дегенше бір шелек балық іліп алды (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 20). Арал теңізінен әкелінген бекіре, Чехославакиядан әкелінген *х а н б а л ы қ*, ақ амур, майбас т.б. балықтар да өсіп-өнуде (Қаз. әдеб., 12. 09. 1980, 10). Көлсай көліне *х а н б а л ы қ т ы* (форель) алып келіп жіберілгеніне, міне, 50 жыл болды (Жетісу, 12. 09. 2008).

ХАНБАЛЫҚША үс т. *Ханбалық тәрізді, ханбалық секілді.* Жүрімбек Ақсу өзенінің арынды, толқынды ағысына *х а н б а л ы қ ш а* қарсы жүзіп, бейкүнә балалықтың бал дәуренін бастан кешіп, өсе берді (Ә.Ыдырысов, Тұлға., 229).

ХАНҒҰЛ з а т. *Тоғайлы жерлерде тіршілік ететін, денесі шағын, шоқтығы биік бұғы тұқымы; тоғай бұғысы.* Сондай-ақ XIX ғ-дың аяғына дейін Сырдария өзенінің жағасында тоғай бұғысы (*х а н ғ ұ л*) тіршілік еткен (А.Бекенов, Қазақст. аң., 3).

ХАНДЫҚ: Хандығыңнан түсемісің? *Дәрежең, қызметің төмендеп қала ма? д.м.* – Е, даусыңды қаттырақ шығарсаң *х а н д ы ғ ы ң н а н т ү с е м і с і ң*, соған да сыбырлау керек пе? (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 58).

ХАНЖАППАЙ з а т. ж е р г. *Хан талапай.* Бір бала жаңағы *х а н ж а п п а й д а* екі асықты жөнсіз, қаралық жасап алған (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 75).

ХАНЗАДАША үс т. *Ханзада тәрізді, ханзада сияқты.* Қарсы алушылар арасындағы *х а н з а д а ш а* киінген сұлу жігітке Қасымның бірден көзі түскен-ді (Т.Жұмаханов, Өткел, 56).

ХАНЗУША үс т. *Ханзу тілінде. Х а н з у ш а* тіл үйреніп, осындағы бекзадалармен

бірдей білім алды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр., 23). Өздеріңіз білесіздер, бір жылдай уақыт болды, Құлжада *х а н з у ш а*, ұйғырша екі тілде газет шығып келді (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 159).

ХАНҚЫЗЫ[1]... *Х а н қ ы з ы н* (божья коровка) білмейтін адам жоқ шығар. Оның дене пішіні домалақ қызыл түсті, лак жаққандай жылтырап тұрады (Р.Сәтімбеков,.. Қызықты биология, 93). Солармен бір мезгілде *х а н қ ы з ы* да көріне бастайды (Наурызым, 62).

ХАНҚЫЗЫ[2] з а т. о й ы н. *Ханқызы қоңызын ұстап алып, оны баланың саусағына қондырады да «Ел қайда көшеді? Суды қайдан ішеді?» деп әндетеді. Ханқызы ұшып кетсе, «Ел мына жаққа көшеді екен» деп баланы сол жаққа қарай жүгіртіп ойнататын ойын.* Бала алғаш аяғын еркін басып, тілі толық шығып ойнай бастағанда, оларға «санамақ», «*х а н қ ы з ы*» сияқты айтуға жеңіл, тапқырлыққа жетелейтін ойын түрлерін қолданып отырған (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 40).

ХАНОРДА з а т. э т н. о й ы н. *Үлкен дөңгелек шеңбер сызылып, оның дәл ортасынан бір ұяшық қазылып қойылады. Оны «ханорда» деп атайды. Ойынға қатысушылардың әрқайсысы шеңбер бойынан өздеріне бір-бір ұяшық қазып алады. Ойын жүргізуші допты шеңбер сыртынан ішке қарай соғады. Әр ойыншы қолдарындағы таяқпен допты өз ұясына да, ханордаға да түсірмеуге тырысады. Х а н о р д а* ойыны жаз-күз күндері жастар мен бозбалалар бас қосқанда ойналады (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 4, 119).

ХАНТАҚСЫР з а т. *Ойын аты*. Әйелдер жар-жар айтады. Қыз-бозбала «*Х а н т а қ с ы р*» ойнайды (Ж.Бектұров. Жол жоралғысы, 32).

ХАНТАЛАҚ з а т. э т н. *Ел сенімін ақтамаған, халық қамын ойламаған ханды ел-жұрт түгел жиналып барып, «Бүгіннен бастап ханды талақ еттік!» деп барлығы одан безіп шығады. Міне, бұл «ханталақ» деп аталады* (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 136).

ХАНТАЛАПАЙ з а т. т а р. 1. *Хан ел сенімін ақтамаған жағдайда әміршінің бар мал-мүлкін тұяқ қалдырмай бөлісіп алу дәстүрі. Х а н т а л а п а й* аяқ астынан жасалмаған. Алдымен ескертулер жасалған. Егер әміршi оған құлақ аспаса, содан кейін әміршіге *х а н т а л а п а й* жасаған (Аңыз адам, 2011, №19, 30). 2. *Асықтарды шашып жіберіп, талапайға салу ойыны.* Ежелгі қазақ қоғамында ханталапай зорлық емес, ел ағаларының шешімімен жүзеге асатын жаза. Қазақ балаларының «*Х а н т а л а п а й*» атты ойыны осының анық көрінісі (Аңыз адам, 2011, №19, 30). Түрлі бояумен боялған бір дорба асықтарды ортаға төгіп салып иірмекіл, *х а н т а л а п а й* ойнаймыз (Жалын, 1977, №3, 20).

ХАНТАЛАУ з а т. с ө й л. ***Ханталапай.*** Тәтіқара жырау «Ат құйрығын сүзіңдер, Аллалап атқа мініңдер. *Х а н т а л а у* қылып алыңдар» дейді (Аңыз адам, 2011, №19, 30).

ХАНТЫ з а т. *Солтүстік аймақтарда тұратын аз халықтардың бірі*. Жасақтың жауы бейбіт жатқан татарлар мен *х а н т ы*, мансылар емес, Көшімнің қарулы әскері болды (Қаз. әдеб., 10. 11. 1989, 7). *Х а н т ы л а р д ы ң* дәстүрлі кәсібі – балықшылық пен аңшылық. Бұғы шаруашылығымен де айналысады (ҚҰЭ, 9, 299).

ХАНШАЙЫМДЫҚ з а т. *Ханшайымға тән қасиет, ханшайымға қатысты артықшылық.*

ХАНЫМДЫҚ с ы н. *Ханымға тән, ханымда ғана болатын.* Шай құюшы күтуші әйелдің жоғарғы жағында өзінің хан жұбайы – *х а н ы м д ы қ* салтанатымен инабатын сақтап отырғанда, дауасыз жездесінің өрескел сөйлеуі ыңғайсыз-ақ тиген (Ж.Ахмади, Айтұмар, 468).

ХАНЫША з а т. с ө й л. ***Ханша.*** Олардың шешесі Қатаған Тұрсын ханның *х а н ы ш а с ы*, яғни қызы екен (Шәкәрім, Шежіре., 76).

ХАНЬСУ з а т. с ө й л. ***Ханзу.*** Деректер әсіресе қытай жазбаларында көп деседі. Ол үшін әрине, әуелі *х а н ь с у* тілін білу керек (Б.Тоғысбаев, От пен күл, 83). Оның алты миллионы ұйғырлар, бес миллионы *х а н ь с у л а р* (Қаз. әдеб., 21. 07. 1989, 6).

ХАРАКТЕРЛІ с ы н. с ө й л. *Мінезді, типті.* Актриса осынау әртүрлі *х а р а к т е р л і* кейіпкерлердің әрқайсысының қайталанбас бояуын дәл басып бейнелеуге өзгеше күш салды (Қаз. әдеб., 17. 05. 1974, 3).

ХАТИФ з а т. д і н и. *Ислам дініне еңбегі сіңген адамға берілетін қазиден кейінгі діни*

атақ. Муфтиден кейін – қази, сосын *х а т и ф*, имам, найбимам, азаншы, қари (Алматы ақшамы, 09. 12. 1991, 2).

ХАТТАМА... Отырыс барысы бойынша хаттама жүргізіледі. *Х а т т а м а н ы ң* дұрыс жазылуы мен рәсімделуіне ұйымның хатшысы жауапты болады (Л.Дүйсембекова, Іс қағаз., 112). Бүгін Назарбаев пен Кравчук мемлекетаралық шартты бекіту туралы граммота алмасу жөніндегі *х а т т а м а ғ а* қол қойды (Егем. Қаз., 24. 03. 1992, 1).

ХАТШЫ-ҚҰС з а т. з о о л. *Саванналарда тіршілік ететін, ұзын сирақты жыртқыш құс (секретарь). Х а т ш ы-қ ұ с* улы жыландармен шайқасқа түсіп, оны аяғымен таптап өлтіреді (Құстар, 30). Қолға үйретілген *х а т ш ы-қ ұ с т а р д ы* африкалықтар улы жыландардан қорғану үшін асырайды (Бұл да).

ХАТЫМГЕР з а т. *Хатым құранын оқушы, хатым шығарушы.* Тарқайтын жолыққанда іштің шері, Қалмапты замандастың бірде бірі. Түбі – уақ, *х а т ы м г е р д е* Ғабдолуахид Бұл дүние жалғыз-ақ сол, қалған тірі (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 256). *Х а т ы м г е р*, қоштану деген сөздерді жасаған Х.Бекхожин (Қаз. әдеб., 14. 11. 1975, 3).

ХАУАС з а т. ж е р г. *Иісі аңқыған, таза.* Мен анау жамаулы төсекке таңылып, жырым айнаның сәулесін бағып жатқанда, сен қай қиырда, қай мекеннің *х а у а с* жұпарын татып жүрсің, Элиза? (С.Ордашева, Кек жуған, 39).

ХАУЫС з а т. а с т р. а р. *Қауыс (қараша) айы* (М.Арын, Бес анық).

ХАФИЗ з а т. *Құранды жатқа білетін адам.* Ақынның өлмес өлеңдері кітап жүзінде ғана емес, жыршы, жырау, *х а ф и з*, бақшылар арқылы ауызша да кең тараған (Лен. жас, 27. 08. 1983, 3).

ХАХОЛ з а т. 1. с ө й л. *Орыс мұжығы.* Бұқтырма бойында жиырмадан артық *х а х о л* қаласы (ауылы) бар («Қазақ» газеті, 1913, 37). 2. э к с п р. *Украиндар да кейде осылай аталынады.* – Украинша сөйлегенде Запорож бойынан келген *х а х о л д ы* жаңылдырады (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 203).

ХАШИЕ... Кітап бетінің шетіне, жиегіне жазылған немесе түсірілген пікірлер шығыс ғылымында *х а ш и е* деп аталып кеткен (Қаз. әдеб., 28. 08. 1992, 12).

ХӘММАСЫ е с і м. а р. с ө й л. ***Барлығы.*** Қайтады үйлеріне үш күн жүріп, Патшаға сәлем берді үйге кіріп. Көргенбілген *ҳ ә м м а с ы н* баяндады, Уа және келдік деді ойнап-күліп (Бабалар., 1, 34).

ХӘТТӘ ү с т. к і т а б и. ***Кейде.*** *Х ә т т ә* бір сөздің өзінде де әман бір жерде тұрмай, әр жерде көшкілеп жүреді (А.Байтұрсынов, Шығ., 190).

ХИДЖРАША ү с т. *Хиджра бойынша.* Дүние салған күні бізше сегізінші июнь, дүйсенбі, алты жүз отыз бірінші жыл. *Х и д ж р а ш а* он бірінші жыл (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 150).

ХИЗАР з а т. к ө н е. *Жоғары үкімет адамдары отыратын бекіністі орын, кеңсе.* Сондықтан ол таңертең әмір диваны (Жоғары үкімет орны) саналған *х и з а р ғ а* Тоқтамыс келгенде, ол төрде жамбастай жатқан шәйі көрпенің үстінен ұшып түрегелді (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 237). – Дұрыс, - деген *х и з а р* іші толған бекзадалар (Бұл да, 238).

ХИКАЯШЫ з а т. *Хикая айтушы.* Зергер Мұқан, аңшы Нөкеш, *х и к а я ш ы* Опабек, ауылнай Темірғали – бәрі де Маралдың перзенттері (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 16).

ХИЛАП з а т. а р. ж е р г. *Қарсы д.м.* – Мақалаңызды алғысөз есебінде жіберуге *х и л а п* емессіз бе?-деді (Қаз., 23. 09. 1977, 2).

ХИСАР з а т. к ө н е. *Қаланың негізгі, бекіністі орталығы, найыб сарайы; цитадель.* Қаланың негізгі орталығы – *х и с а р* – көлемі 20 гектарға жуық бұрынғы шахристан мен қамал жоспарын сақтап қалған (ҚазССР тарихы, 2, 212). Әскерінің дені қырылған Қадырхан енді қаланың ортасындағы *х и с а р ғ а* кіріп бекінді (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 53). Олар Самарқандтың кез келгенді қызықтыратын *х и с а р*, рабат, діни ғибадатханаларының дымын қалдырмай күйретіп, тас-талқан еткен (Бұл да).

ХИУА з а т. к ө н е. *Шайла, күрке, қос.* Егіннің арғы шетінде құрым киіз шайла тұр. Бұл шайланың бағзы бір заманда *«х и у а»* аталғанын Ақын білмейді (Т.Әлімқұлов, Көкек айы, 52).

ХОЙТ з а т. *Жоңғар хандығының негізін құраған төрт тайпаның бірі.* Жоңғар (Ойрат) хандығының (1635 жыл) негізін салған төрт тайпа: шорос, хошауыт, дурвэд, *х о й т т а р* (Аңыз адам, 2010, №6, 9).

ХОРВАТ з а т. *Хорватияның негізгі халқы. Х о р в а т т а р* егіншілікпен айналысады, жүзім өсіреді (ҚҰЭ, 9, 338).

ХОРШЫ..? Ұрысқа түспеген Ақсақ Темір мен Тоқтамыстың жанындағы шағын жасақтары нөкер, *х о р ш ы*, қорғаушылары ғана (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 406).

ХОТ з а т. к ө н е. ***Құқы.*** Народный сот жоғалса, я оның *х о т ы* кемісе, талас кемір еді («Айқап» газеті, 65).

ХОШАЛ з а т. ж е р г. *Риза, разы, ырза.* Сүйеке, *х о ш а л* болдым көргеніме, Құрметтен аман сәлем бергеніме (Бақтыбай ақын: Ел аузынан, 170). Екеуінің бір-біріне ризашылықтары *х о ш а л* қабақтарынан аңғарылып тұр (Б.Нұржекеев, Жау жағадан., 23).

ХОШАУЫТ з а т. *Жоңғар бірлестігінің құрамына кірген басты төрт тайпаның бірі.* Мұз қата қоймағандықтан, Еділдің оң жағында жатқан 50 мыңнан астам дүрбіт пен *х о ш а у ы т т а р* дариядан өте алмай жұрттарында қалып қойды (К.Сегізбаев, Беласқан, 71). XVI ғ-дың аяқ шенінде ойраттар (жоңғарлар) басты-басты төрт тайпалық бірлестіктерден құралды. Олар: торғауыттар (хойттар) дүрбіттер, *х о ш а у ы т т а р* және шорстар болатын (ҚазССР тарихы, 2, 299). Қазақ Есім мен *х о ш а у ы т* Көндүлен «құда мыңжылдық» деген қағиданы мықтап ұстанған (А.Сатаев, Бәрі де., 69).

ХРОМАТТЫ: Хроматты түр-түс. *Ақ пен қарадан басқа түстердің жалпы атауы.* Сары, жасыл, көк, қызыл, күлгін және басқа түстердің түрлі реңктері *х р о м а т т ы т ү р - т ү с к е* жатады (Ә.Қайдаров., Сырға толы., 18).

ХРОМИТ... Біздің республикамыз қорғасын, мырыш, күміс, вольфрам, *х р о м и т* рудасының, ванадидің қоры жөнінен елімізде бірінші орын, ал мыс молибден, кадмий, боксит қоры жөнінен екінші орын алады (Соц. Қаз., 16. 07. 1972, 2).

ХҰҚЫҚШЫ з а т. *Хұқықтанушы, хұқық маманы; заңгер.*

ХҰН з а т. с ө й л. ***Ғұн***. *Х ұ н* – алғашында Орталық Азияны мекен еткен, соңынан батысқа ауып барып, V ғасырда Аттила деген қолбасшының басқаруымен Европаны басып кірген, аса күшті болған халықтың аты (Шыңғыс хан, 360). Қазақ халқының ту ұстау дәстүрі сонау *х ұ н*, түрік заманынан басталып, сол кездегі тайпалық белгілерді сақтаған (Қаз. әдеб., 15. 04. 1983, 5).

ХҰРРИЯТ з а т. а р. ***Теңдік.*** – Білмесең айтайын... Буржуйларды талқандайтын, кедейлерге *х ұ р р и я т* әперетін – қызылдар (С.Омаров, Дала қызы, 71).

ХҰСНИХАТШЫ з а т. к ө н е. *Көркем жазу шебері, көркем жазушы.* XIII ғасырда бағдаттық ақын және *х ұ с н и х а т ш ы* Әбул Фазл Динвдан «рика» жазуын жасайды (Ана тілі, 18. 01. 1996, 6).

ХҰТ з а т. а с т р. к ө н е. 1. *Ақпан айына сәйкес келетін шоқжұлдыз; балық.* 2. *Ақпан айының көне атауы; үт. Х ұ т* (февраль) аяқталып қалған, ертең хамал (наурыз) тумақшы (К.Сәрсенов, Қызыл жалау, 2, 76). Байырғы қазақ календарындағы Зодиак айлары, яғни жұлдыз айлар арабша мынандай болған: ... мизам (сентябрь), ақырап (октябрь), қауыс (ноябрь), жәди (декабрь), дәлд (январь), *х ұ т* (февраль) т.б. (М.Ысқақов: Қаз. әдеб., 23. 03. 1990, , 4).

Һ

ҺӘМ ш ы л. к і т а б. ***Және.*** Тіл, әдебиет бір милләттің жаны *ҺӘМ* рухы-дүр («Айқап» газеті, 115). Кеңеске бұрын түскендері де бар, *ҺӘМ* түсейін деп тұрғандары да бар («Қазақ» газеті, 1914, 150).

ҺӘРКІМ е с. к і т а б. ***Әркім.*** Мұнда да Һешкім айтыпты емес, *ҺӘРКІМ* ойындағысын айтудың шамы жоқ («Қазақ» газеті, 1914, 74).

Ц

ЦЕЗИЙ з а т. х и м. *Сілтілік металдарға жататын химиялық элемент. Ц е з и й* – күміс түсті ақ, өте жұмсақ. Ол сирек элементтер қатарына жатады (ҚҰЭ, 9, 356).

ЦЕЙЛОН: Цейлон шай. *Цейлонда өсетін, Цейлоннан әкелінген шай.* – Сендер, қатындар, жібек киіп, *ц е й л о н ш а й* ішетін боласыңдар, - деп жұртты жұбатады екен (Қ.Олжай, Қанат байла., 32).

ЦЕЦЕ: Цеце шыбыны. з о о л. *Африкада тіршілік ететін, қансорғыш шыбын.* Қансорғыш *ц е ц е ш ы б ы н д а р ы н* еске алудың өзі ауыр. Олар аяғы өлімге соқтыратын ауру тудырады (Жәндіктер, 71).

ЦИВИЛИЗАЦИЯЛЫ с ы н. *Цивилизацияға қол жеткізген, өркениетті.* – *Ц и в и л и з а ц и я л ы* әлеммен ешқандай қатынас жасамаймыз (М.Мағауин, Көк мұнар, 73).

ЦИГАЙ: Цигай қойы [тұқымы]. *Жартылай биязы жүнді қой тұқымы. Ц и г а й қ о й ы* кішілеу келеді, бірақ өте төзімді және оның жүн қасиетінің тоқыма өнеркәсібі үшін ерекше маңызы бар (Қазақст. ауыл шаруаш., 1960, №7, 58). Бұл шаруашылықта қойдың екі түрі – құйрықты еділбай тұқымы мен жартылай биязы жүнді *ц и г а й* тұқымы бар (Қазақст. ауыл шаруаш., 1970, №10, 47). *Ц и г а й қ о й ы* Қазақстанға Бессарабиядан 20 ғасырдың 30-жылдары әкелінген. Сыртқы түрі және жүнінің сапасы жағынан меринос қойға жақын (ҚҰЭ, 9, 365).

ЦИРКАЧ з а т. с ө й л. *Циркші.* – Не қылған цирк? Мен жұмысшылмын, жігіттер! – Жұмысшы емес, сен *ц и р к а ч с ы ң* (С.Бакбергенов, Кентау, 152).

ЦИРКШІ з а т. *Циркте ойнайтын адам* (О.Бөкеев, Мұзтау, 17).

ЦИСТИТ з а т. м е д. *Әйелдер ауруының бір түрі.* Енді ол арурулар аз болғандай иоленефрит, *ц и с т и т* деген пәлелер қосылды (Н.Исабаев, Өмір., 422).

ЦИТАДЕЛЬ... Шаһардағы орталық орда – *ц и т а д е л ь*, цитадельді орай – шахристан. Шахристанды орай – рабат орнайды екен. Шахристан – қала аристократтарының мекені, рабат – құмырашы, егінші, наубайшы, бағбандар, кірекештердің мекені (Ш.Мұртаза, Не жетпейді? 173). – Мынау – *ц и т а д е л ь*, хан ордасы болған. Ал, анау жатқан – шахристан ... Шахристан дегені, сірә, уәзірлер тұрған ғимараттар (Қаз. әдеб., 28. 06. 1985, 12).

ЦИТАТШЫЛДЫҚ з а т. *Цитатаны көп алушылық, цитатқұмарлық.* Автор бір өкініштісі, өзінің көп мақалаларындағыдай *ц и т а т ш ы л д ы қ қ а* ұрынып, шектен тыс тайыздық көрсеткені жанды жүдетеді (Қаз. әдеб., 18. 12. 1981, 7).

ЦОБ о д. *Арбаға жеккен өгізді айдағанда қолданылатын ишарат сөз.* Өгіздер ыңыранды, үсті-басын шаң басқан ақ шашты қарттар арба үстінде отырып *«Ц о б!» «Ц о б!»* деп айғай салды (Ж.Саин, Шығ. 3, 227).

Ч

ЧАРЛЬЗТОН... *Ч а р л ь з т о н*, твист те тептім. Бірақ амал не, ықыласың аумаған сезімге зорланудан қиыны жоқ екен! (К.Асанов, Сағыныш, 44).

ЧА-ЧА-ЧА з а т. *Қызу қанды билердің бір түрі.* Сол сияқты ресторан, кафелерде әртүрлі кештерде самба, рити, *ч а-ч а-ч а,* твист, шейк, квикс, румба сияқты қызу қанды билерді жастар жағы еліге, құлай билейді (Лен. жас, 03. 11. 1970, 3). Сылқым қыз, сән түзеген қара бала, Жармасқан иыққа да, жағаға да. Би емес, би дегені шатты-бұтты, *Ч а-ч а- ч а*, чарльстон мен шала-бала (Жыр шашу, 91).

ЧЕРЕМИС з а т. *Түрік типтес тайпалардың бір түрі.* Арада 10-12 жыл өткенде ол татардан, ноғай-қазақтан немесе мешер мен *ч е р е м и с т е н* құрылған қосынның басында бара жатпақ (М.Мағауин, Алсапыран, 2, 80).

ЧЕРКЕС... Жолда *ч е р к е с*, шешен ауылдарын, Кура, Терек өзендерін де көрген (Н.Исабаев, Өмір., 350).

ЧИНОВНИКТІК з а т. с ө й л. *Шенеунікке тән қылық.* Бұрынғы стол баққан *ч и н о в н и к т і г і н* ұмытпайын деген (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 238).

ЧУВАШ... Түрікшілдік Түрік Қағанатынан бастап түріктердің (қазақ, өзбек, *ч у в а ш*, саха, хакас, тува т.б.) мызғымас ұлттық идеологиясы болып табылады (Қалибек хакім., 218). Учительдер *ч у в а ш* балаларын чуваш әліппесімен оқытпай, бірден орыс әліппесімен оқытқанды оңай көреді (Алаш., 61).

ЧУКЧА... Тундрада өмір сүретін ненец, *ч у к ч а л а р д ы ң* біздің жақтың ауа райына көндігуі қиын (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 168). Кәдімгі тірі *ч у к ч а м е н* көзбе-көз кездестім (Қ.Әбілқайыр, Ұмыт., 54).

Ш

ШАБАҚ: Шабақ сабау. *Сабалған жүнді көпірту үшін қайта сабау.* Ал *ш а б а қ с а б а у* – сабалған жүнді шидің үстіне көпіртіп тегіс жаю үшін, шабақтауға арналған сабау (А.Әлімжанова: Радиодан).

ШАБАҚСЫЗ с ы н. *Шабағы жоқ, шабақ салынбаған.* Мұның ішінде балаларға тиген үлес - шабақ дайындау. *Ш а б а қ с ы з* доңғалақ болмаса, доңғалақсыз арба жоқ қой (Қ.Исабаев, Қарабала, 55).

ШАБАҚШЫ з а т. *Шабақ дайындаушы, шабақ жасаушы.*

ШАБАЛАН... – *Ш а б а л а н б а*, ақ-қараны айырмай жатып? Сорыңды соғыстан көр, оны мен шығарғам жоқ. Тантыма бекер! (Б.Нұржекеев, Күй толғақ, 60).

ШАБАНСАРЫ з а т. а с т р. с ө й л. ***Есекқырған.*** Жарыспалы сөздер астрономиялық атаулардың ішінде де аз кездеспейді. Мыс.: Таразы (Үшарқар), Шідер жұлдыз (Юпитер), Есекқырған (Сарыжұлдыз), *Ш а б а н с а р ы* (Юпитер) т.б. (С.Сәрсенова, Қаз. тіл. астрон. термин., 92). Қондыбай әңгімесін аяқтағанда *ш а б а н с а р ы* жұлдызы да туған еді (Ә.Хасенов, Жат жазасы, 70).

ШАБАТАЛЫ с ы н. *Аяғына шабата киген, шабатасы бар. Ш а б а т а л ы* перселендер не деген көп (Х.Есенжанов, Ақ Жайық, 197). Москал шебер күйіппісті: «Қарғам-ау, мұның не, Көпсінгенің осы нұрсыз *ш а б а т а л ы* күнің бе?» (М.Шаханов, Мәңгүрт., 110).

ШАБЫҚТАУЫШ... Сіздің кеңесіңіз бойынша біз қабыршықты бұзу үшін жерге айналмалы *ш а б ы қ т а у ы ш* салдық (Қазақст. ауыл шаруаш., 1962, №6, 13).

ШАБЫЛ е т. *Күміс жалату, күміспен сәндеу.* Ұңғының (үзеңгі ұңғысы) екі бетіне күміс *ш а б ы л ы п*, дәл ортасына қызыл көз салынған (ХАрғынбаев, Қаз. ер-тұрм., 195). Қас бетін (ердің) ою-өрнек салынған жұқа темірмен жабады. Ол темірлерге қақталған күміс *ш а б ы л а д ы* (Ер қанаты, 260).

ШАБЫЛУ *Шабыл етістігінің қимыл атауы.*

ШАБЫН е т. *Итіну, қыздырыну.* Жұртпен бірге бұ да отқа түсердей ошаққа *ш а б ы н с а* да, бет алды қызғанмен ту сырты түгел мұздай (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 34).

ШАБЫНДЫЛЫ с ы н. *Шөбін шауып алуға болатын, шабындық (жер).* Бұл аз болса, кеше қонаға жайылып келіп, *ш а б ы н д ы л ы* ойпатқа түнеген су, түнгі шытқыл аязда қаймақшып қайтқан (Ж.Орманбаев, Тұзақталған., 54).

ШАБЫНШЫЛЫҚСЫЗ с ы н. *Ала шапқынсыз; тыныш. – Ш а б ы н ш ы л ы қ с ы з* жүретін күндерің болар ма екен! – деді Қалиса кейіп (С.Мұқанов, Мөлдір., 286).

ШАБЫРА з а т. *Ешкі терісінің бір сорты.* Ешкі терісі өңдеу технологиясына қарай: хром, сүрік, жарғақ, *ш а б ы р а*, шегірен, сапиян немесе сақтиян деген бірнеше атауларға ие (Ж.Қоқанова, Түк және тері атау., 12).

ШАҒА к ө н е. *Әйел, қатын.* – Сыбайсылтаң болса бір жөн, көптің арасында ауруы бар, сырқауы бар, баласы бар, *ш а ғ а с ы* бар, мына екі аралықта шұбырындылыққа түсіп жүргенін неге көрмейсіңдер?! (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 229).

ШАҒАЛ[1] з а т. *Уақ тас, су қосылып, араластырылған даяр семент (цемент).* Жұмысшы жігіттер (құрылысшылар) таңертең *ш а ғ а л д ы* күтіп, бір-екі сағат босқа отырады. Ал жұмыстың соңында, мезгілінде әкелінбеген *ш а ғ а л* ертеңге дейін қатып қалатын болған соң, тауысып

кетейік деп, артық уақыт жұмсайды (Қаз. әдеб. 20. 03. 1987, 6). – Не бары бір-екі арба *ш а ғ а л* төсей салса бітті ғой (Соц. Қаз., 16. 07. 1972, 3).

ШАҒАЛ² ... Қараңғы түссе түлкі шаңқылдап, тұс-тұстан *ш а ғ а л* ұлиды (С.Елубаев, Ойсылқара, 49).

ШАҒАНАҚ с ы н. ж е р г. *Қампиған, шәниген, шеңбірек атқан.* Қазықтағы қасқа бұзауды ағытып, қызыл сиырды *ш а ғ а н а қ* қарнынан теуіп тұрғызды (Қ.Ысқақов, Қараорман, 141).

ШАҒАНАҚТА е т. 1. *Шарасынан асу, шеңбірек ату.* 2. а у ы с. *Болып-толу, жарылып кете жаздау.* Лесхоздың 500 қыл құйрығын әкеден қалған мұрадай қызғыштай қорып, соның буына пісіп, соның желігінен жемсауы *ш а ғ а н а қ т а п* жуансып жүргені (Қ.Ысқақов, Қараорман, 128).

ШАҒАНАҚТАУ *Ш а ғ а н а қ т а етістігінің қимыл атауы.*

ШАҒАНДЫ с ы н. *Шаған өскен, шағаны мол.* Ар жағы қалың жүгері, қамыс, *ш а ғ а н д ы* болып келеді. Оның іші түлкі, түз мысығы, қарсақ секілді аңдарға толы (Жетісу, 21. 09. 1971, 2).

ШАҒЫЛ: Шағыл мысығы. з о о л. *Қызылқұм шөлі мен Каспий теңізі маңындағы құм төбелерді мекендейтін, кішірек жабайы мысық. Ш а ғ ы л м ы с ы ғ ы* тышқан тәрізді кеміргіштермен, ұсақ құстармен және бауырымен жорғалаушылармен қоректенеді (Қазақст. жануар., 41).

ШАҒЫЛДЫҚ з а т. *Шағылды жер, шағыл.* Шу десе жылқы озбайды Сарылақтан, Ырғытып қоян соқтым *ш а ғ ы л д ы қ т а н.* Салар ем ат көтіне болысыңды, Қорқамын Қызай шыққан шаңырақтан (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын. шығ., 75).

ШАҒЫЛТАҚ з а т. *Ағарып жатқан тақыр жер.* Ендеше, мынау мың құбылып жатқан ақ *ш а ғ ы л т а қ* кеңістікте жүрмегенде олар қайда жүреді! (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 185). – Анау *ш а ғ ы л т а қ*, саздауыт, шилеуіт, шұқанақ, жон, дөң, дөңейт, - деп шұбатты (Т.Қосуақ, Мәрмәр., 11). Таң ұйқысы әбден қысқасын бір *ш а ғ ы л т а қ қ а* келіп аттан түсті (Қаз. әдеб., 27. 08. 1976, 4).

ШАҒЫМ: Шағым мерзімі. з а ң. *Тұлғаның шағымдану құқығын пайдалану уақыты. Ш а ғ ы м м е р з і м і н і ң* ұзақтығы елдің заңнамасымен анықталады (Терминал. анықт., 8, 62).

ШАҒЫМХАТ з а т. р е с м и. *Белгілі бір мекеменің немесе мекеме қызметкерінің заңсыз іс-әрекетін көрсету, соған орай шара қолдануды сұрау мақсатында жазылған хат. Ш а ғ ы м х а т т ы ң* құндылығы онда көрсетілген фактілерге байланысты (Л.Дүйсембекова, Іс қағаз., 134).

ШАҒЫН: Шағын шырай. л и н г в. к ө н е. *Қазақ тіліндегі бес шырайдың бірі.* Қазақ тілінде бес шырай бар: салыстырмалы шырай, бәсең шырай, *ш а ғ ы н ш ы р а й* (мыс.: ақ-шыл), күшейтпелі шырай, үдетпелі шырай (Ғ.Мұсабаев, Қаз. тіл. сын есім., 34).

ШАҒЫРЖҰЛДЫЗ з а т. с ө й л. ***Шолпан.*** Шолпанды қазақ жарықжұлдыз, *ш а ғ ы р ж ұ л д ы з*, тұлқатын деп те атайды (Х.Әбішев, Аспан сыры, 46, 50).

ШАҒЫС *Шақ етістігінен жасалған ортақ етіс.* Ол ендігі ермегін егіз қыстақтан табады. Күнгейліктермен пісте *ш а ғ ы с а д ы*, теріскейліктермен асық ойнасады. Әйтеуір, өз үйінде байыз тауып отыра алмайды (Т.Әлімқұлов, Күрең су, 92).

ШАДЫ... Әкесі Ашиде Оғызбек түлістегі түріктерге қарасты бір тайпаның *ш а д ы* еді (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 37).

ШАЖАМАЙ з а т. *Қамшының өрімі мен алақанының жалғасқан, бүктеліп тұрған жері; екі бөлігінің біріккен тұсы.* Жайшылықта қамшыны ілгенде *ш а ж а м а й ы н а н* іледі (Қаз. этнография., 3, 416).

ШАЖЫЛЫ с ы н. ж е р г. *Айыпты, күнәлі.* Бір ауыз сөз үшін *ш а ж ы л ы* болған кездер де өтті (Ана тілі, 18. 04. 1996, 5). – Жә, ағайындар, *ш а ж ы л ы* боп ортаңа келіп тұрмын (Туған тіл, 2010, №2, 118).

ШАЖЫРҚАЙЛЫ с ы н. *Шажырқайы бар, шажырқайы мол.* Өгіз семіз, Жылқы қоңды, Түйе қомды, Ешкі майлы, *Ш а ж ы р қ а й л ы*, Сиырым сүтті, Саулығым құтты (Ғажайып болу, 72).

ШАЙ: Шай аяқ. *Шай ішетін аяқ, шыныаяқ. Ш а й а я ғ ы н* төңкерертөңкерместен аузына насыбай салды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім., 40). Атасы онша шайқұмар емес. *Ш а й а я ғ ы н* ерте төңкерді (Бұл да, 121).

Шай жемі. *Шаймен жейтін тағамдардың жалпы атауы.* Елеңкіремей отырған Дарқанға ерегісіп, стол үстіндегі түрлі *ш а й ж е м і н* қарбыта жей бастаған (Р.Райымқұлов, Жапанда., 95).

Шай зауыт. *Шай өндіретін зауыт. Ш а й з а у ы т* па, май зауыт па, әйтеуір сондай зауыттың біреуінде істейтін (Қаз. әдеб., 09. 09. 1988, 14).

ШАЙБАЛТА з а т. *Жуан шөркелерді (дөңбектерді) жаруға арналған, басы салмақты үлкен балта* (Қаз. этнография., 1, 397).

ШАЙГӨН з а т. ж е р г. ***Шәйнек.*** Жеңгей шайшыл-ақ. *Ш а й г ө н д і* әлсін-әлсін демдеп, түйе сүтін қатқан балшықтай күрең шайды сіміре жұтады (Б.Аманшин, Гүл көтерген, 92).

ШАЙКЕСЕ з а т. *Шай ішетін ыдыс, шыны, кесе.* – Бозай ыстық шайдан бір-екі ұрттады да, *ш а й к е с е н і* алдына қойды (Ә.Жылқышиев, Мешін жылы, 5).

ШАЙКӨЗ з а т. *Қыран құстардың бір түрі.* Аң ілетін құстар тұнжыр және *ш а й к ө з* деп бөлінеді (Лен. жас, 30. 06. 1977, 3). *Ш а й к ө з* тұқымдас құстар (тұйғын, лашын, қаршыға) өте сыпа келеді, алған жемтігін тазартып жейді (Лен. жас, 21. 10. 1977, 4).

ШАЙҚАЛҒАН: Шайқалған жорға. *Жорғаның шайқалып, тайпалып жүретін ерекше түрі.* Жорғаның аяқ тастау ерекшелігіне қарай: қой жорға, жол жорға, сиыр жорға, су жорға, *ш а й қ а л ғ а н ж о р ғ а*, тайпалған жорға, төкпе жорға деген түрлері бар (Қаз. этнография., 2, 423).

ШАЙҚАСКЕР с ы н. с ө й л. ***Күрескер.***

ШАЙҚАСКЕРЛІК з а т. с ө й л. ***Күрескерлік.*** Меркедегі Төрткүл базар – Рысқұлов *ш а й қ а с к е р л і г і н і ң* тұсауын кескен (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 43).

ШАЙҚҰРАЙЛЫ с ы н. *Шайқұрай өскен, шайқұрайы мол.* Қой бозды, бетегелі, жусанды, изенді, *ш а й қ у р а й л ы*, бұршақты жайылымды сүйсіне оттайды (Қазақст. ауыл шаруаш., 1965, №10, 32).

ШАЙҚҰМАН з а т. с ө й л. ***Шәйнек.*** Ақшасына Ақзейнепке деп шілтерлі самауыр, поднос, *ш а й қ ұ м а н*, сүтқұйғыш, шылым күлін салатын жезауыз алды (Ж.Молдағалиев, Сарарқа., 53).

ШАЙҚЫ... Кербаланың аяғын тұсаған қиқарлығы, *ш а й қ ы* мінезі (Т.Жұртбаев, Жер-бесік, 69).

ШАЙҚЫМАЗАҚ с ы н. *Қылжақ, әзілқой.*

ШАЙҚЫМАЗАҚТАН е т. *Қылжақтау, жүзін ойнақшыту.* Сақтаған оған: *Ш а й қ ы м а з а қ т а н а* қалатының-ай сенің, - деп ренжіп тастады (С.Мұқанов, Мөлдір., 311).

ШАЙҚЫМАЗАҚТАНУ *Шайқымазақтан етістігінің қимыла атауы.*

ШАЙҚЫМАЗАҚТАУ с ы н. *Аздап шайқымазақ, әзілкештеу.* Ал мінезі жағынан келсең қылжақбастау, ұшқалақтау, *ш а й қ ы м а з а қ т а у.* Үлкенмен де, кішімен де оның ойнамайтыны жоқ (С.Мұқанов, Мөлдір., 10).

ШАЙЛА... Сәске түсте барып, манағы ертеңгісін шығып кеткен *ш а й л а с ы н а* тақады (Қаз. әдеб., 30. 09. 1983, 8).

ШАЙЛАН... *Ш а й л а н ы п* қайтқан қарауыл қолына шеңгел сыпырғысын алып, қызылдың етегіндегі қиқым-сиқымды шарлап жүр (Жұлдыз, 1972, №1, 120).

ШАЙЛАНУ *Шайлан етістігінің қимыл атауы.* «Чаевничать», «чаепитие» дегенді орысша-қазақша сөздік «шай ішу» деп аударады. Ал халық мұны қысқартып «*ш а й л а н у*» дейді (Қаз. әдеб., 05. 04. 1985, 15).

ШАЙНАМ: Шайнам ақыл жоқ. *Титімдей де ақыл жоқ, ақылсыз.* Миына *ш а й н а м а қ ы л* қоспаған кісіше самбырлай беруге енді ұялды (Қ.Мұханбетқалиев, Қайдасың сен., 57). Осыны әулие деп бас иіп жүрген осы елде *ш а й н а м а қ ы л ж о қ* (Жалын, 1977, №6, 41).

ШАЙНАМА з а т. с ө й л. ***Нан.*** Мұқит темір торсықтағы сүтті айдаушы қып, *ш а й н а м а н ы* қорытуға кірісті (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 11).

ШАЙПАУЛАН... Бұл өзі қайыстай қатқан шадыр жігіт еді. Есепші болғалы тіпті *ш а й п а у л а н ы п* алған (Т.Әбдіков, Өліара, 128).

ШАЙПАУЫЗ с ы н. *Қыңыр, қырсық сөйлейтін, боқтампаз; ашы тілді.*

ШАЙПАУЫЗДАН е т. *Қыңыр, қырсық, кері сөйлеу.* - Әй қыз, *ш а й п а у ы з д а н б а й* әдеп сақта! (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау, 2, 116).

ШАЙПАУЫЗДАНУ *Шайпауыздан етістігінің қимыл атауы.*

ШАЙТ… Ешкі – қойшының ойын «*Ш а й т*» деген даусынан сезетін сезімтал жануар (Н.Келімбетов, Дала., 37).

ШАЙТАБАҚ з а т. с ө й л. *Ыстық шайды құйып ішетін кішкентай, жайпақ тәрелке.* Шай құйып отырған сұлушалау қыз қасында тұрған шай сандықшасынан алтын ернеулі стакандар, алтын жиекті *ш а й т а б а қ т а р ы н* алып, жаңа келген қонақтарға шай құя бастады (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 162).

ШАЙТАН: Шайтан алғыр. қ а р ғ. *Жоқ болғыр, құрығыр. Ш а й т а н а л ғ ы р*, әлгі қыз қайда жоғалып кетті (Қазақ., 13. 05. 2011).

ШАЙТАНСУ з а т. п о э т. ***Арақ.*** «*Ш а й т а н с у д а н*» арылатын кез жетті, - дейді бізге әңгімесін айтып отырған ақсақал (Жетісу, 02. 02. 2013, 8).

ШАЙТАНТИЕК з а т. *Домбыраның мойны мен басының түйіскен жерінде тұрған аласа тиек* (Қаз. этнография., 1, 645).

ШАЙХЫИСЛАМ з а т. д і н и. *Ислам дініне еңбегі сіңген адамға берілетін жоғары діни атақ.* Ең бірінші муфти, оны *ш а й х ы и с л а м* деп те атайды (Алматы ақшамы, 09. 12. 1991, 2). Саған Қоқан дәулетінің *ш а й х ы и с л а м* қызметі дайын (Қ.Исабаев, Серт, 8).

ШАЙЫР з а т. б о т. *Шөлді жерлерде өсетін, жалпақ жапырақты өсімдік.* Ерте көктемде *ш а й ы р д ы* қолмен жұлып, кептіріп жинайды. Сиыр бұзаулаған кезде күніне аздап беріп қойса, мал тез оңалады (С.Ысқақов, Табиғат, 50). Көктемде шөлді өсімдіктің тағы бір сирек кездесетін түрі – *ш а й ы р* бой көтереді. Малшылар әр жапырағын жинап кептіреді де, жемге қосып, малға береді (Балқаш өңірі, 64).

ШАЙЫРЛАН е т. *Ет алу, семіру, қоңдану.* «Семірсін, *ш а й ы р л а н с ы н*. Қыс әлдеқандай болады» деп ойлады (Лен. жас, 30. 11. 1972, 1).

ШАЙЫРЛАНҒАН с ы н. *Шайыр пайда болу, майлану, тұтқырлану күйі.* Жанжануардың көбі жасы толған сайын, шар тартып егделенген сайын қоренділенеді. Май жинағыш, шелденгіш, *ш а й ы р л а н ғ ы ш* келеді (Ж.Бабалықов, Қырандар., 118).

ШАЙЫРЛАНҒЫШ с ы н. *Шайыр пайда болу, майлану, тұтқырлану күйі.* Жанжануардың көбі жасы толған сайын, шар тартып егделенген сайын қоренділенеді. Май жинағыш, шелденгіш, *ш а й ы р л а н ғ ы ш* келеді (Ж.Бабалықов, Қырандар, 118).

ШАЙЫРСЫМАҚ з а т. *Аздаған шайырлығы бар адам.* Кейбір зерттеушілер Исаны жыраусымақ, ақынсымақ, *ш а й ы р с ы м а қ* жортақы әлдебіреу ретінде ғана қарастырумен шектелгенді жөн санайтындай әсер қалдырады (И.Байзақов, Таңд. шығ., 2, 148).

ШАҚАЛТАЙ з а т. з о о л. с ө й л. ***Сақалтай.*** Шатқалды өрлеп жүрдік. Өрлеген сайын қара құр, *ш а қ а л т а й*, ақ бас күйкентай кезіге берді (Ж.Аяшев, Алақан, 24).

ШАҚАР с ы н. *Ызақор, долы.* – Сілеусін ең *ш а қ а р*, ашулы жыртқыш (Қ.Әжікеев, Саят, 5).

ШАҚАРЛАН... Сөзін өткізе алмаса, қызарақтап, күйіп-пісіп, *ш а қ а р л а н ы п* бітеді (М.Сқақбаев, Ұят тур., 195).

ШАҚАРЛЫҚ з а т. *Ызаланғыштық, ызақорлық.* Суырдың айғырындай шақылдайтын *ш а қ а р л ы ғ ы* қайда қалған? (М.Қабанбаев, Жиһанкез, 42).

ШАҚПАҚ[1] з а т. а с т р. *Үшарқар жұлдызының күнбатысында көгілдір түсті бір жұлдыз бар. Оның қазақша аты – Шақпақ (Ригель)* (Х.Әбішұлы, Аспан сыры, 80).

ШАҚПАҚ[2]**...** з а т. ж е р г. *Төрт бұрышты бір бөлік қағаз.* Қағаздың жыртылған бір *ш а қ п а ғ ы н* алды да, саусағының ұшымен тілінің астындағы насыбайды іліп тастады (Ә.Асқаров, Таңд., 14).

ШАҚПАҚТА... үс т. *Төрт бұрыштап, шаршылап.* Төс қалтасынан бір парақ ақ қағаз алып, әлгіні *ш а қ п а қ т а п* бүктеп, жырта бастады (Ә.Асқаров, Таңд., 13).

ШАҚПАҚТАСША үс т. *Шақпақтас секілді, шақпақтас тәрізді* (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 57).

ШАҚШАБАСТАР з а т. х а л қ. ***Түрікмендер***. Парсы патшалығының қарамағындағы *ш а қ ш а б а с т а р* (түрікмендер) мен Хиуа хандығының қарақшылары Әбілхайырды жан-жақтан қасқыр талағандай алақтатқан (Ж.Ахмади, Айтұмар, 386). Сондай кезде кіші жүз еліне *ш а қ ш а б а с т а р* да әлек салып, жылқыларын шауып алып, шетке шыққан адамды өлтіріп, үшінші жау болып отырған-ды (Бұл да, 398).

ШАҚЫЛДАҚ[1]**...** *Ш а қ ы л д а қ* – үлкендігі тышқандай ғана, таудағы жартаста болатын аң. Сырттай қарағанда қоян пішіндес, бірақ құлағы кіші. Ол жауы төне

бастағанын сезсе, шақылдап қоя береді. Інде тіршілік етеді (Қазақст. ауыл. шаруаш., 1987, №5, 43). Үкі негізінен аламан, сұртышқан, саршұнақ, қосаяқ, *ш а қ ы л д а қ* сияқты кеміргіштермен қоректенеді (Наурызым, 190).

ШАҚЫЛДАҚ[2] з а т. *Астықты құстардан қорғау үшін, қаңылтырдан жасалған, шақылдаған дыбыс шығаратын құрал.* Кемелжан екеуміз тарыны қоримыз. Қолымызға сақпан, қаңылтырдан *ш а қ ы л д а қ* алып кешке дейін жүгірумен тыным таппаймыз (Р.Қилыбаев, Өмір өткел., 12).

ШАҚЫРЫЛ: Шақырылмаған қонақ. *Шақырусыз келген қонақ, «қылғыма қонақ».* Мұндай қонақты (қылғыма қонақты) қазақ халқы «*Ш а қ ы р ы л м а ғ а н қ о н а қ* – жұт» деп қатты жек көреді (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 2, 71).

ШАҚЫРЫЛУСЫЗ с ы н. *Шақырылмаған, өз еркімен келген. Ш а қ ы р ы л у с ы з* келген қонақтар да осында (С.Жүнісов, Ақан сері, 278).

ШАЛ е т. *Саз аспабында ойнау; тарту.* Шудың жынысында қамыс сыбызғы *ш а л ғ а н* түйеші, Қаратаудың бөктерінде қурай сыбызғы тартқан қойшы ұзын сонар әңгімеге талшық болды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 114). Бір ауық қолына домбыра ұстап, Сүгір мен Әлшекейдің майда қоңыр күйлерін *ш а л д ы* (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 16).

ШАЛ: Шалып байлау. *Алдымен шалып алып, содан кейін байлау* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері, 211).

ШАЛА: Шала ұйқас ә д е б. *Ұйқасы онша мықты емес ұйқас.* Мәселен, біз бәріміз білетін егіз ұйқас, шалыс ұйқас, қаусырмалы ұйқас, ішкі ұйқас, аралас ұйқас, *ш а л а ұ й қ а с* дегендер трагедияның өн бойында кездесіп отырады (Қаз. әдеб., 18. 03. 1983, 6).

ШАЛАҒАТ с ы н. *Шала сауатты, дүмше.* Ырысты дейтін момындау *ш а л а ғ а т* әйел. Нұрәлі басқарма боп ауысқанда, ол оның орнына ауыл совет председателі болған (Б.Соқпақбаев, Таңд., 43). Тіршілік қалыбы бұрынғының сасық байларынан аумайтын, *ш а л а ғ а т* дүмше біреу (Бұл да, 62).

ШАЛАН з а т. к ә с і б. *Теңіздегі қалқымалы зауыт.* Хабар әуелі *ш а л а н ғ а*, шаланнан балық қабылдайтын кемелер арқылы оның қолына араға бір жұма салып кешеулеп жетті (Ә.Сараев, Тосқауыл, 49).

ШАЛАП: Шалабын шайқады... Он екі де бір нұсқаң жоқ, неменеге *ш а л а б ы ң д ы ш а й қ а й с ы ң!* (Қаз. әдеб., 01. 04. 1977, 4).

ШАЛБАР: Шалбарына жіберіп қойды. *Бұт киіміне сиіп қойды.* – Желаяқ, әй, желаяқ! *Ш а л б а р ы ң а ж і б е р і п қ о й ғ а н* шығарсың, ә? (М.Қаназов, Ақ тайлаг., 168).

ШАЛБАС с ы н. *Ақшыл, сұр.* Үйір басы – енгезердей салқы төс *ш а л б а с* теке жортуыл-шабыста оза шауып, үйірдің алдын бастап отырады (С.Елубаев, Ойсыл қара, 73).

ШАЛҒАЙ... Бүркіттің *ш а л ғ а й ы н а* ең үлкен құшақ та жетпейді (Туған жер, 142).

ШАЛҒАЙЛАСА үс т. ж е р г. *Ілесе, қатарласа, қапталдаса, шаужайласа.* Қара шалмен *ш а л ғ а й л а с а* жеткен жігіттер де бұған қолын бұлғап, бірінен-бірі дауыс асыра айқайлап жатыр (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 61). Үйге кірсе өзімен ілесе кіреді, шықса *ш а л ғ а й л а с а* бірге шығады (Бұл да, 289).

ШАЛҒҰРТ з а т. *Екі ұлттың өкілдерінен туған бала.* Шетелдіктер мен жергілікті әйелдерден туған *ш а л ғ ұ р т* дейтін қан аралас нәсілдің ұрпақтары (Қаз. әдеб., 15. 11. 1991, 6).

ШАЛҒЫЛЫҚ з а т. *Бүркіттің екі қанат ұшарының аралығы.* Ал екі *ш а л ғ ы л ы ғ ы н ы ң* аралығы екі, ені жарым метр болып кездеседі (Саятшылық, 81). Оқыс серпілген Қосбармақ қос құлаштай *ш а л ғ ы л ы ғ ы н* жазып жіберіп далпылдап алды (Лен. жас, 05. 12. 1970, 4).

ШАЛҒЫНШЫ з а т. з о о л. *Далалы, шалғынды жерде тіршілік ететін үлкендігі торғайдай ғана, аяқтары мен тұмсығы тым қысқа, құйрығы ұзын құс.* Олар – балшықшы, бізтұмсық, қызғыш, шүрегей, *ш а л ғ ы н ш ы*, қаншыр, шүрілдек, т.б. (Қорғалжын, 67, 74, 80).

ШАЛҒЫОРАҚ з а т. *Қолмен шөп шабатын құрал, шалғы, белорақ.* Өгіз соқамен жер жыртып, *ш а л ғ ы о р а қ п е н* шөп шапты (К.Зәкенов, Жұлдызды. 38).

ШАЛҒЫШ з а т. *Шекті аспаптардың ішегін ысатын ысқы; ысқыш.* Енді елгезек *ш а л ғ ы ш* қиялай көлденеңдеп,

дірілдеп тұрып алуды шығарды. Қолтығы сөгілген қобыз *ш а л ғ ы ш қ а* барабар үн бере бастады (Қаз. әдеб., 25. 12. 1981, 9).

ШАЛҒЫШЫ з а т. з о о л. с ө й л. ***Жалбағай.*** Жалбағайды көбіне *ш а л ғ ы ш ы* деп те атайды, өйткені су түбінен жем сүзген кезде құдды шалғы шапқандай басын оңды-солды шайқалтып отырады (Ертіс өңірі, 22).

ШАЛДАУЫТ с ы н. с ө й л. ***Шалдуар.*** Сөз тізгінін ұстаған жез таңдай *ш а л д а у ы т*, өзі келгендер мен тізімі бүктелмегендерді қақылдап атады (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 24).

ШАЛЖАЙЫҢҚЫРА е т. *Аздап шалжию, шалжайыңқырау.* Бұл дереу жағасы *ш а л ж а й ы ң қ ы р а п*, бөкебайы қисайыңқырап тұрған кішкентайының о жер-бұ жерін дұрыстап, бетінен өпті (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 481).

ШАЛЖАЙЫҢҚЫРАУ *Шалжайыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ШАЛЖЫҒАР з а т. *Шалды мас ететін күшті қымыз.* – Ал бетегеге тойған биенің қымызы *«ш а л ж ы ғ а р»* болатынын байқаған шығарсыз, - деп әзілдеді Қабекең (Коммунизм нұры. 08. 10. 1970, 2).

ШАЛҚАЙЫҢҚЫРАУ *Шалқайыңқыра етістігінің қимыл атау.*

ШАЛҚАРЛАН... Қазақ өнерінің қара шаңырағы қашан да *ш а л қ а р л а н ы п*, ұлттық өнеріміздің өзекжарды туындыларын көпшілікке таныстырып келеді (Лен. жас, 17. 04. 1976, 4).

ШАЛҚҰЙРЫҚ з а т. *Құйрығында бір шоқ ақ қылы бар жылқы.* Құйрығында бір шоқ ақшулан қылы бар жылқыны түсінің қандай екеніне қарамастан *ш а л қ ұ й р ы қ* деп жататын (Н.Қазыбеков, Дала., 12).

ШАЛҚЫМА з а т. м у з. *Лепіртіп, шалқытып тартатын күй.* Қазақ күйді *ш а л қ ы м а*, жайылма, ілме, ақпа, төкпе, шертпе деп атамай ма?! (Қаз. әдеб., 14. 01. 1977, 2).

ШАЛМА[1]... Әйтпесе тоқыма фабрикаларымыздың мүмкіндігі үзіктуырлықтың, бау-шудың, құрдың, *ш а л м а н ы ң* не керемет әсем түрлерін жасайтынына еш күмән жоқ (Лен. жас, 23. 11. 1972, 3).

ШАЛМА[2] з а т. *Жіпті шалып, екі адам ойнайтын ойын.* Біртіндеп материалдық дүниелерді қолданып ойнайтын ұлт ойындарының сан алуан түрлері де қалыптаса бастады. Солардың алғашқыларының бірі – «*ш а л м а*» ойыны (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 58).

ШАЛМА: Шалма тастау. *Атпен қуып жүріп, бір ұшы ілмектелген арқанды (шалманы) лақтырып, асау аттың мойнына түсіру тәсілі.* Тұрмыста *ш а л м а т а с т а у* – өмірлік іс. Атқа шапқыш, шалма тастағыш жігіттер қашаған ұстау ісінде өзінің шеберлігімен көптің алғысына бөленеді (Қ.Толыбаев, Бабадан., 119). Жылқы ұстау тәсілдері: *ш а л м а т а с т а у*, құрық салу, керме керу, тұзақ құру (Қаз. этнография., 2, 537).

ШАЛМАЛА е т. *Асау жылқыға шалма тастау арқылы ұстау.*

ШАЛМАЛАУ *Шалмала етістігінің қимыл атауы. Ш а л м а л а у* үшін алдымен шалма арқан дайындалады (Қаз. этнография., 2, 537).

ШАЛОН з а т. ж е р г. *Шойын жолдың табанына төселген темір білік, рельс.* Күзге қарай шешесі екеуі шойын жолдың *ш а л о н ы н а* ілігіп, Түркібасы бекетін бетке ала діттеп, туған жерге тартты (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 58).

ШАЛТ: Шалт кетті. *Қатты ашуланды; бұрқ ете қалды.* Өзінің де сіркесін су көтермей тұлан тұтып отырған Еркін *ш а л т к е т т і* (О.Бөкеев, Өз отыңды., 43).

ШАЛУ *Шал етістігінің қимыл атауы.* «Уды у қайтарады» демекші, шалдан сыбызғы *ш а л у ы н* сұранды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 120).

ШАЛУЛЫҚ..? Жапырағы жасыл жаутерек Жайқалмағы желден-дүр. *Ш а л у л ы ғ ы* белден-дүр, Төренің кежігуі елден-дүр (Шалкиіз жырау: Нар заман., 24).

ШАЛШЫҚШЫ з а т. з о о л. *Шалшықтарда тіршілік ететін, ұзын аяқты, имектеу келген ұзын тұмсықты, сұр құс. Ш а л ш ы қ ш ы* жәндіктермен және басқа да ұсақ құрт-құмырсқалармен қоректенеді (Қазақст. жануар., 17).

ШАЛЫ з а т. *Зергердің құрал-сайман салатын қорапшасы.* Бір кезде қарт зергердің құрал-сайман салған *ш а л ы с ы н ы ң* түбінен бұрын-соңды бізге кезікпеген, беймәлім бір аспап қолымызға ілікті (Д.Шоқпарұлы: Қаз. әдеб., 22. 06. 1984, 13).

ШАЛЫҚ: Шалық ұрды. *Шалық ауруына ұшырады, шалықтады.* Егер

Кемелбекті *ш а л ы қ* ұрғаны шын болса, оны адам ұскынынан айырылған қорқынышты түрде көретін шығармын, - деп қауіптеніп еді (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 411).

ШАЛЫҚБАСТАН е т. *Желігу, еліру, есіру.* Ал Арал теңізіне келгенде бір-бірімізге сілтеп, *ш а л ы қ б а с т а н ы п* кеткеніміз не? (Қаз. әдеб., 18. 11. 1988, 2).

ШАЛЫҚБАСТАНУ *Шалықбастан етістігінің қимыл атауы.*

ШАЛЫМДЫЛЫҚ... Соның көбінде бұған біткен құстың алабөтен тектілігі, алғырлығы мен *ш а л ы м д ы л ы ғ ы* ат байлайтын алтын қазығы болар еді (Туған жер., 107).

ШАЛЫС *Шал етістігінен жасалған ортақ етіс.* Бірте-бірте төл тілге ауысып, сырласамыз, мұңдасамыз. Ажырасқанда сыбызғы *ш а л ы с ы п*, үні үзілгенше қоштасамыз (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 118).

ШАЛЫС: Шалыс күрес. *Екі ойыншы бастарын қарсыласының аяқ жағына келтіріп, шалқасынан жатқан күйі, қолдарымен ұстаспай, оң аяқтарымен бірін-бірі сирақтарынан шалып алып, аударып түсіру күресі. Ш а л ы с к ү р е с* ойыны жайлау үстінде, көк майсалы алаңда немесе кілем үстінде ойналады (Қ.Толыбаев, Бабадан, 120).

ШАМ: Шам шақырды. *Ашуланды, шамданды.* – Пері соққан-ау, сенің қайтып келген балдызыңды қайтеді, - деп Аймағамбет көрінеу *ш а м ш а қ ы р ғ а н* болды (Ж.Түменбаев, Қардағы із., 91).

ШАМАЛ з а т. с ө й л. ***Самал.*** Жақсыда пәйіз қалмады, *Ш а м а л* қаққан шырақтай (Майлықожа: Қаз. әдеб., 14. 06. 1984, 14).

ШАМДАНТ... Ақындар – ерке халық, кіді халық, *Ш а м д а н т с а ң,* бүркіт сөзбен бүруі анық. Абайлап сөйлескен жөн адуынмен, Аңқылдап, құлар жерін біліп алып (М.Әлімбаев, Көңіл күні, 30).

ШАМКӨС з а т. ж е р г. *Мінезі шәлкем-шалыс адам; шамшыл.* Ол жақтағы *ш а м к ө с т і ң* бикеш пе, кемпір ме, кім екенін бір Құдайдың өзі білсін (Қ.Ысқақ, Ақсу., 140).

ШАМҚАЛ з а т. х а л қ. *Білтелі мылтық.* Әбілқайыр орыс патшайымына елші жібергенде сұрағаны алты жүз *ш а м қ а л* екен. Орыс патшасы қазаққа соны да қимаған ғой (Қ.Тоқмырзин, 3, 257).

ШАМҚОЙ с ы н. *Шамданғыш, шамшыл, шамкес.* Озат атанып үйренген адам да бәйгеде алдына ат түссе аузымен жер тістесе де озуға тырысатын сәйгүлік сияқты *ш а м қ о й* болады емес пе! (Дала дауылпаз., 188).

ШАМШИТ з а т. б о т. *Тропиктік аймақтарда өсетін, жалпақ жапырақты ағаш. Ш а м ш и т* пен үйеңкі мұз дәуіріндегі «сұрапыл қысқа» төтеп бере алмады (Соц. Қаз., 09. 09. 1969).

ШАМШИТТЫ с ы н. *Шамшит өскен, шамшиты бар.* Онда талшынды, еменді және *ш а м ш и т т ы* ормандар, қарағай және майқорағай ормандары көп кездеседі (Ботаника, 288).

ШАМЫҒУ *Шамық етістігінің қимыл атауы.*

ШАМЫҚ е т. *Ашулану, шамырқану, шамдану.* Көкірек шері тарамаған қам көңіл әйелдер бөтен еркектің зіркіліне *ш а м ы ғ ы п*, тәйтіктік көрсетіп шыға келді (ӘСараев, Тоскауыл, 6).

ШАНАҚ: Шанақ арба. *Шөп, сабан тасуға арналып, кеңдеу, енділеу етіп шарбақ жасалған арба.* Үш күннен бері екеуміз Қостөбе жақтағы аңыздан *ш а н а қ а р б а м е н* сабан тасып жүрміз (Н.Ораз, Сиқырлы., 276).

ШАНАҚСЫЗ с ы н. *Шанағы жоқ, шанақ орнатылмаған.* Құсайын жегінде жалғыз аты бар, *ш а н а қ с ы з* арбаның алдыңғы тұсындағы арбакеш пен бөшкенің екі аралығына аяқтарын салбырата отырды (К.Ахметбеков, Егіз қала, 170).

ШАНАҚТЫ с ы н. ж е р г. *Онша көп емес, шақтаулы.* Дәулеті *ш а н а қ т ы* болғанмен, жомарт қолды, ақ көңіл Меркібай жалғыз қызының тойын жұрт қатарлы беркелі өткізу үшін ештеңеден аянбады (Т.Мәмесейіт, 2, 173).

ШАНАШ: Шанаш бет. *Шанаштай, быттиған бет.* Сол арада сен мына *ш а н а ш б е т і н е* мысқыл шаптырып, шықылықтап күліп тұрдың (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 238).

ШАНДЫ: Шандып байлау. *Шешілместей етіп, шимайлап байлау* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнер, 221).

ШАНДЫРЛА е т. *Шандыр тартпамен тарту, шап айыл салу.* Желқом ерді *ш а н д ы р л а п* тұрып, мықтап ерттеді (Ж.Аймауытов, Шығ., 31).

ШАНДЫРЛАУ *Шандырла етістігінің қимыл атауы.*

ШАНЖА... Мерген бар өнерін салыпты, үш *ш а н ж а н ы* қарағайға көлденең сүйеп, оның үстін шетен, қарағашпен жауыпты (Б.Мұқаев, Жалғыз жаяу, 97).

ШАНЖАУЛАН е т. *Сирею, азаю.* Жеткенде алпыс беске азу түсіп, ұртыңды тіліңменен тығындайсың. Жетпісте замандасың *ш а н ж а у л а н ы п,* Көп іске көңіл шауып жұғынбайсың (Қ.Толыбаев, Бабадан., 83).

ШАНЖАУЛАНУ *Шанжаулан етістігінің қимыл атауы.*

ШАНШАР[1]... Бірнеше ондаған күндер өткен соң *ш а н ш а р д ы ң* личинкалары жұлдызқұрттың ішкі органын жеп таусып, құжынап сыртқа шыға келеді. Ал жұлдызқұрттың қампиған бос терісі ғана қалады (Қ.Қайымов, Қызықты зоология, 26).

ШАНШАР[2]... *Ш а н ш а р д ы ң* еркегі ұрпағына ұя жасап, қамқорлық етеді. Ал ұрғашысы оны торып жүріп, шабағын жеп қояды (Қ.Қайымов, Зоология., 77).

ШАНШУДАЙ: Шаншудай қадалды. *Өте жайсыз тиді, өңменінен өтті.* – Ау, Жұпар, жай ма? – деді осы кез Нұржамал қоңыраудай сылдырап. Нұржамалдың бұл сөзі Жұпарға *ш а н ш у д а й қ а д а л д ы* (С.Досымов, Директорлар, 30).

ШАНЫШҚАҚ з а т. *Малда болатын ауру.* Сиырда *ш а н ы ш қ а қ,* қойда түйнек дейтін ауру болады (ҚСҒ, 9, 9). Бұзылған сапасыз жемшөптен *ш а н ы ш қ а қ* ауруымен ауырады (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 53). Кейде жұмыс көлігі көп уақыт желдің не жауынның астында тұрса *ш а н ы ш қ а қ* ауруына ұшырайды (Жетісу, 23. 10. 1963, 3).

ШАНЫШҚАҚТА е т. а у ы с. *Тікенше қадалу, түйреу. Ш а н ы ш қ а қ т а ғ а н* ызғырыққа, аспанды қаптаған ақсұр бұлтқа қарап, «Япырай, күн жарықтық бір қиғылықты салғалы тұр-ау» деп күбірледі (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 13).

ШАНЫШТЫР *Шаныш етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Таяқ дәл раноттың төбесіне жеткенде арттағы адам «Таяғыңды дәл сол араға шаныш» деп *ш а н ы ш т ы р а д ы* екен (М.Разданұлы, Алтай., 160).

Ш А Н Ы Ш Т Ы Р У *Ш а н ы ш т ы р етістігінің қимыл атауы.*Ат үстінде шауып бара жатып найза-қылышпен қарақшы *ш а н ы ш т ы р у,* түйрету, шаптыру сияқты машықтардан өткізеді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 55).

ШАҢБАҚТАН е т. ж е р г. *Арбию, арсию.* Бұғының мүйізіндей *ш а ң б а қ т а н ы п* өскен көк тарамыс шөп (Ә.Кекілбаев, Үркер, 265).

ШАҢБАҚТАНУ *Шаңбақтан етістігінің қимыл атауы.*

ШАҢБАСТЫ с ы н. *Шаңды басатындай, сіркіреп өткен (жаңбыр).* Екінші күндегі салтанатты шеруге дейін жалқау жауған *ш а ң б а с т ы* жаңбыр да ипподромның шырқын бұзған жоқ (Лен. жас., 24. 09. 1974, 4).

ШАҢБАСТЫ: Шаңбасты жасады. ж е р г. *Отырып демалды, шынықты, сусын ішті.* Жігіттер осы бетон науалардың жақтауында отырып *ш а ң б а с т ы* жасады. Жалпы тілмен айтқандай, тыныгып отырып, сусын ішті (Ж.Өмірбеков, Замандасым., 124).

ШАҢБЫР з а т. ж е р г. ***Шалғам.*** Бір жылдық шөп түрлерінің арасынан рапс, тумагүл, *ш а ң б ы р* және басқаларын өндіріске енгізудің болашағы зор (Э.Шәкенов, Мал азығы., 77).

ШАҢҒАҚ *Сиыр тұқымдастың ең жүйрігі.* Ертеде бір ұры ұсталып қалады. Астына мінген өгіз екен. «Айналайындар, өзімді ұстасаң ұста, өгізімнің мұрнынан ұстай көрмеңдерші, *ш а ң ғ а қ* еді», - деп безек қағады. Ұрыны ұстаушылар өгіздің мұрнына жармасады. Сол кезде ұры өгізін тебініп қалады. Өгіз ата жөнеледі. Аттыға да жеткізбей кетеді(Ә.Хасенов, Қазақ тілі, 44).

ШАҢҒАРЫН з а т. ж е р г. *Арба дөңгелегінің шентемір ішіндегі ағашы; тоғын.* Көрік – арба дөңгелегінің шентемір ішіндегі ағашы. Ол *ш а ң қ а р ы н,* қалма, тоғын деп те айтылады (Қаз. этнография., 1, 188).

ШАҢҚАНДАНУ... Күннің *ш а ң қ а н д а н у ы* кімге болса да ұнап тұрмаған сияқты (Ө.Қанахин, Құдірет, 182).

ШАҢҚЫЛДАҚ: Шаңқылдақ сары. *«Шаңқылдақ» деп аталатын қыран құс түсінің сарылығына қарай кейде осылай да аталынады.* Қасқыр, суыр, борсықтар, *ш а ң қ ы л д а қ с а р ы,* тазқара, ала қарға, құзғындар сияқты аспан мен жер тағысы түгел мерекеде (М.Әуезов, Қилы заман, 65).

ШАҢЛАҚ з а т. *Шаң жер, шаңдақ.* Ыстыққа шыдамаған *ш а ң л а қ т а ғ ы* қой-ешкілер бұталардың аласа көлеңкесіне

ұйлығып, бүйірлерін соғады (А.Мекебаев, Жадыра, 29). Малды *ш а ң л а қ қ а* иіріп тастап, атын суыту үшін қаңтара салған да, үйге беттеген (А.Мекебаев, Жезтырнақ, 62).

ШАҢШЕЛЕК з а т. *Төрт дөңгелектің үстіне орнатылған, су таситын үлкен ағаш бөшке.* Ол төрт дөңгелектің үстіне орнатылған үлкен ақ *ш а ң ш е л е к т і*, қасында сол *ш а ң ш е л е к т і ң* қай жағынан тұрарға білмей бірінің қолында кастрюль, бірінің қолында шелек, жүгіріп жүрген жандарды көрді (Жұлдыз, 1975, №4, 94).

ШАҢЫРАҚКӨТЕРЕР э т н. *Қыз отауының шаңырағын көтерер кезінде берілетін (алынатын) кәде.* Үй тігіскен әйелдер күйеуден «отау жабар», *«ш а ң ы р а қ к ө т е р е р»* кәделеріне малдай, ақшадай немесе тігулі киімдей сыйлықтар алады (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 2013). – Отауды тіккен мен. «*Ш а ң ы р а қ к ө т е р е р д і*» өзім ғана алам (С.Сматаев, Елімай, 2, 344). Бұрынғы кезде ұрын барған күйеудің беретін түрлі кәделерінің аты да аз болмаған: ентікпе, отаужабар, *ш а ң ы р а қ к ө т е р е р*, шымылдықбайлар, күйеу шақырар т.б. (Жалын, 1974, №3, 146).

ШАҢЫРАҚТЫҚ с ы н. *Шаңырақ жасауға болатын, шаңыраққа жарамды.* Қатты ағаштан жасалатын кереге, уықтық, *ш а ң ы р а қ т ы қ* ағаштарын белгілі қалыпқа келтіретін құрал - ысқаурын деп аталады (Қаз. тіл. жерг. ерек, 189).

ШАҢЫРАҚШАЛА е т. с ө й л. *Шаңырақ сияқты ету, күмбездеу.* Төбесін *ш а ң ы р а қ ш а л а п*, талдан өрген дөңгелек шошаланың сырт жағынан бір малдың құйрығы көрінгендей болды (С.Жүнісов, Ақан сері, 33).

ШАҢЫРАҚШАЛАУ *Шаңырақшала етістігінің қимыл атауы.*

ШАҢЫТТЫ... Барлық дүниені ұмытқан жолаушы күн астында майлы бүйректей болып *ш а ң ы т т ы* сағымға оранып жатқан Бозтөбеге қадала қарап қалған (Е.Рахимов, Тентек, 8).

ШАҢЫТЫҢҚЫРА е т. *Аздап шаңыту, шаңыта түсу.* Тымырсықтау аязды ауа райы, күн еңкейе *ш а ң ы т ы ң қ ы р а п* тұр (С.Мұқанов, Мөлдір., 251).

ШАҢЫТЫҢҚЫРАУ *Шаңытыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ШАП: Шап тартпа. қ. *Шап айыл.* Аттың шабын орай тартылса, шап айыл, *ш а п т а р т п а*, артқы айыл, кер айыл деп аталады (Ата салты., 102).

ШАП[1] е т. *Айғырдың биеге артылуы.* Көк ат оны көкірекпен соғып, омақастырды да, сол бетімен тоқталмай биеге *ш а п т ы* (Ер қанаты, 220).

ШАП[2] е т. қ - ө н е р. *Алтын не күміс әшекейді бір нәрсеге (темірге, ағашқа, былғарыға т.б.) ойып, тесіп немесе жапсыра орналастыру.* ≈ Ердің қасына күміс *ш а п т ы.*

ШАПАҚҚҰС з а т. з о о л. *Орманда тіршілік ететін әнші құстардың бірі. Ш а п а қ қ ұ с* – өлшемі жағынан торғайдай кішкене құс. Оның денесі зәйтүн түстес сұр, қарны ақ, ал тамағы мен кеудесі сарғыш келеді (Құстар, 87).

ШАПАН-ШАҚПЫТ... – Жеңгелерімізге, қарындастарымызға *ш а п а н-ш а қ п ы т* лайық еді (Жұлдыз, 1973, №3, 41).

ШАПАТЫЛАУ с ы н. *Шағындау, кішілеу, нәзіктеу.* Михаил Александровичтің дене бітімі менен де *ш а п а т ы л а у* (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 170).

ШАПҚЫЗДЫР *Шапқыз етістігінен жасалған өзгелік етіс* (Ж.Бектұров, Жол жоралғысы, 5).

ШАПҚЫЗДЫРУ *Шапқыздыр етістігінің қимыл атауы.*

ШАПҚЫЛАТҚЫЗ *Ш а п қ ы л а т етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ШАПҚЫЛАТҚЫЗУ *Шапқылатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ШАППА з а т. с ө й л. ***Қақпан.*** Абағына, аранына, ауына, қодасына (аң аулайтын шарбақ), торына, *ш а п п а с ы н а* түспеді деген сөз (Ер қанаты, 274). Тау етегіндегі сай-саланың *ш а п п а с ы н* балаларына қорытып, түн асып, Ақшолағы күтіп жатқан үңгірді бетке алды (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 7).

ШАППА: Шаппа шөп. *Шабуға болатын, шалғын шөп. Ш а п п а ш ө п*, иен қора кездесті (Халифа Алтай, Алтайдан., 163).

ШАПТЫР[1] *Шап етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бірде Сегізбай деген кісі өтініп жүріп, тұқым алмаққа биесіне *ш а п т ы р м а қ ш ы* болды (Ер қанаты, 219).

ШАПТЫР[2]... Немене, сенің Аршалы көшіп кетті деп тортаңдағаныңнан жұрттың *ш а п т ы р ғ а н* зәрі түзелді деп жүрсің бе? (О.Бөкеев, Мұзтау, 75).

ШАПШАҚ з а т. *Үлкендігі темір шелектей ағаш ыдыс. Шелектен аласалау. Жуантық келеді. Оған айран, ашыған көже, қатық құяды.*

ШАПШАҚТАЙ с ы н. *Шапшақ тәрізді, шапшақ сияқты.* Шарадай басы *ш а п ш а қ т а й* болды (Мақал).

ШАПШАҢҚОЙ с ы н. *Шапшаң істейтін, тез қимылдайтын.* Кішкене ғана сары шал жасы жетпісті алқымдаса да, бала қимылды, *ш а п ш а ң қ о й* кісі (З.Иманбаев, Қос қайың, 39).

ШАПШУЫРЛА е т. *Тұсаулы аттың секіріп тез-тез жүруі.* Тұсаулы ат *ш а п ш у ы р л а п* келіп қатарына таяды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті, 176).

ШАПШУЫРЛАУ *Шапшуырла етістігінің қимыл атауы.*

ШАПШЫНАЙ з а т. *Қаракөл елтірісінің ең қымбат, бағалы сорты; қаракөлше.* Әсіресе елтірінің ең қымбат, бағалы сорты – *ш а п ш ы н а й* (қаракөлше) өндірудің пайдасы айрықша мол (Еңбек туы, 17. 04. 1968). *Ш а п ш ы н а й д ы ң* бұйрасы өте әдемі, майда, жылтыраған әрі өте жеңіл. Елтірінің бұл сорты халықаралық аукциондарда елтірінің басқа сорттарына қарағанда 75-80 процент қымбат бағаланады (Бұл да). Соңғы жылдары қолға алған тағы бір игілікті іс – қаракөлше (*ш а п ш ы н а й*) (Қаз. әдеб., 05. 02. 1982, 3).

ШАРАНЗЫ з а т. *Қазақстанда өсірілетін қой тұқымдарының бірі.* Бұл күндері Қазақстанда әрқайсысының өз алдына ерекше қасиеттері бар архар меринос, дегерес, кавказ мериносы, қаракөл, еділбай, *ш а р а н з ы*, қисар сияқты қойдың бірнеше түрлері өсіріледі (Ш.Ерманов, Мәңгі., 31).

ШАРАСЫЗДАУ үс т. *Шарасы жоқтау, амалсыздау.* Өзімнің де ойымда біраздан бері жүрген мәселеге бетпе-бет ұшыраса кеткен соң ба, даусым тым бәсеңдеу, *ш а р а с ы з д а у* естілді (К.Сегізбаев, Жапжасыл., 418).

ШАРБАЛЫҚ з а т. и х т и о л. *Шар сияқты домаланып келген балық.* Жапондықтар сүйсініп жейтін *ш а р б а л ы қ* денесінде аз да болса у бар екен. Сол удан ракка қарсы дәрі жасапты (Қазақ елі, 11. 04. 1997, 6).

ШАРБАС з а т. *Бидайдың қауызынан ажыратылмай қалған басы; шар.* Қырман соғу кезінде *ш а р б а с қ а* араластырып белгісіз бұрышқа сабанмен жаба салған жарты қаптай бидай бар еді (К.Мұқажанқұлы, Ортеке, 37).

ШАРБАЯҚТА е т. *Төрт аяғын төрт жаққа жіберіп жүгіру, тырағайлау.* Қалайша қыз шақырған кинодан *ш а р б а я қ т а й* қашты? (А.Мекебаев, Алапат, 270).

ШАРБАЯҚТАУ *Шарбаяқта етістігінің қимыл атауы.*

ШАРБОЛАТТАЙ с ы н. *Шарболат сияқты, шарболат тәрізді.* Сонда ғана махаббат *ш а р б о л а т т а й* шыңдалады, қара тастай қатаяды (Ә.Асқаров, Таңд., 85).

ШАРБЫЛАН... Дәл осы шақты күтіп тұрғандай *ш а р б ы л а н ғ а н* шағын ақша бұлттың ай жүзіне тап келе кетуі ғажап еді (Қаз. әдеб., 06. 07. 1973, 4).

ШАРБЫМАЙ з а т. *Малдың қарнын орап тұратын жұқа май.* ≈ Сойған қойының *ш а р б ы м а й ы н* сыпырып-жиырып жинап алды.

ШАРҒЫ з а т. ж е р г. *Төңірек, айнала, аумақ;* Өз тұрғылары секілді бұл да ауыл үйдің *ш а р ғ ы с ы н а н* ұзамай, қарттыққа, қариялыққа таман жантайып, соның келесіне көшкен (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 225).

ШАРҒЫ: Шарғы болды. *Күнәһар болды, жазалы болды.* Бұдабай өзге сөзден өлеңге ұста, Елуден асып жасым келді алпысқа. Қорқамын қылап, *ш а р ғ ы б о л а* ма деп, Тастар ем бір-екі ауыз жазып нұсқа (Ел аузынан, 161).

ШАРҒЫЛЫҚ з а т. 1. *Бойының қысқалығы, аласалық.* Итті шалдың ұнатпайтын себебі бойының *ш а р ғ ы л ы ғ ы* (С.Мұқанов, Бақташы., 189). 2. а у ы с. *Аздық, шамалылық, таяздық.* Бірақ оның білім *ш а р ғ ы л ы ғ ы н* байқады (С.Сауытбеков, Өртенген., 6).

ШАРҒЫСЫЗ с ы н. *Баянсыз, тұрақсыз.* Адасып Алласынан молдекеңдер, *Ш а р ғ ы с ы з* даулы сөзге болды шебер. Елінен садақа мен зекет өнбей, Түрі бар шап беретін шендессе егер (Ел аузынан, 249).

ШАРДӘРІЛЕП үс т. *Шардәрі жасап, шардәрі етіп.* Кеше Еркін семіздіктен мамырлап қалған бір қаз бен үйректі атып әкеп, Баршагүл олардың ішіне таужуа мен буылдырық толтырып, *ш а р д ә р і л е п* пісіріп берген еді (С.Мұқанов, Мөлдір, 336).

ШАРКЕЗДІК з а т. ж е р г. *Қысастық, қастық.* Әлде қысастықпен жасап келе

жатқан *ш а р к е з д і г і* ме, әйтеуір, Қажымұрат сыздаған аяқтың солқылын бірте-бірте ұмытты (Қ.Ысқақ, Тұйық, 129).

ШАРКІТАП з а т. *Шариғат туралы жазылған кітап.* Ақан әптиек, құранның немесе сопалдияр, *ш а р к і т а п т ы ң* ережесін жаттамай Хафиздің бәйіттерін жаттады (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 54).

ШАРҚАЯ... - Әбден *ш а р қ а я* болып алдың. Бетіңе шыбын қонса да, «менің бетімнен не көрініп тұр!» деп, шыбынмен соғысып өз бетіңді өзің шапалақтайсың... (А.Жүнісов, Өмір ізі, 60). Қор қылған еркегінің бар еңбегін, Көп көрдім күтімсізін әйелдердің. Кейбір әйел *ш а р қ а я* мінезінен, Қор санап құл көреді тәуелді ерін (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 57).

ШАРҚАЯЛЫҚ з а т. ж е р г. *Ашушаңдық, долылық, ұрысқақтық.* Малшылар ашуы келген жерде *ш а р қ а я л ы қ т ы ң* сан түрін істеп, бәз-баяғы көші-қонын бастап, қазан-ошағын салдырлата жөнелді (М.Разданұлы, Алтай., 344).

ШАРЛА... Шайланып қайтқан қарауыл қолына шеңгел сыпырғысын алып, қызылдың етегіндегі қиқым-сиқымды *ш а р л а п* жүр (Жұлдыз, 1972, №1, 120).

ШАРЛАН... Қабылдау пунктіне шөпшаламынан арылмаған, әбден *ш а р л а н б а ғ а н* күріш жөнелтпейді (Қаз. әдеб., 23. 08. 1974, 1).

ШАРМАЙ... Бұрын жыл сайын 30 мыңнан 59 мың центнерге дейін *ш а р м а й* мен алабұға ауланатын еді (Жетісу, 14. 12. 1983, 4-б.).

ШАРМАЯҚТА е т. *Аяғы аяғына шалынысып, әрең жүру* (А.Мекебаев, Жезтырнақ, 209).

ШАРМАЯҚТАС е т. ж е р г. *Жанжалдасу, ұрысу, араздасу.* – Ат құрып қалғандай, осы пәлелерге қайдан *ш а р м а я қ т а с т ы қ* десеңші... Әбден зықымызды шығарды (Т.Мәмәсейіт, Таңжарық, 2, 7).

ШАРМАЯҚТАСУ *Шармаяқтас етістігінің қимыл атауы.* Келіннің бақырып-шақырып баласын төмпештеуі, күйеуі және басқа отбасы мүшелерімен *ш а р м а я қ т а с у ы* сияқты т.б. қылықтардың барлығы көргенсіздік, тәрбиесіздік, тексіздік есептеледі (А.Нүсіпоқасұлы, 2, 127). Сонда ғана: «Бұл қалай, Оразды осы *ш а р м а я қ т а с у ы* тегін бе?» - деген күдік кеудемнен сенімді қимылмен өзіне орын қаза бастаған-ды (Лен. жас, 19. 07. 1973, 4).

ШАРМАЯҚТАУ *Шармаяқта етістігінің қимыл атауы.*

ШАРМЫҚШЫЛАР з а т. *Орта ғасырдағы мұсылман елдеріне соғыс ашушы Батыс Еуропа феодалдары мен католик шіркеуінің өкілдері; крестшілер.* Бұл жайттар маған орта ғасырдағы исламды түп-тамырымен құртуды мұрат тұтқан *ш а р м ы қ ш ы л а р* жорығын елестететіндей болады да тұрады (Әдеб. айдыны, 06. 11. 2008).

ШАРМЫЛАН е т. ж е р г. *Шыр айналу, зыр қағу.* Арлана ер ары үшін арынданып, Кәрлене қырқар күші қабынданып. Шамданып, шар қайрақтай *ш а р м ы л а н ы п* Жалданып, жанған оттай жалынданып (Т.Жароков, Шығ. 83).

ШАРМЫЛАНУ *Шармылан етістігінің қимыл атауы.*

ШАРНИР з а т. т е х н. *Өз өсінен айналып тұруды қамтамасыз ететін механизм бөлшектерінің арасын біріктіретін қозғалмалы тетік.* Дөңгелектердің *ш а р н и р і* желінсе, оның түбіне қаңылтыр орап салуды жатқа білдім (М.Мәжитов, Аманғали, 231).

ШАРПЫЛЫС *Шарпыл етістігінен жасалған ортақ етіс.* Демдері жалындай боп *ш а р п ы л ы с т ы*, Көк орман тыңдай қалды жан тынысты. Махаббат оты тамған көздерінен, Аспанның жұлдызындай жарқыл ұшты (Бабалар сөзі, 89, 347).

ШАРПЫЛЫСУ *Шарпылыс етістігінің қимыл атауы.*

ШАРТАҚ... Әлгі даяшы бастаған олар (бәйгіге шабатын балалар) ә дегенше *ш а р т а қ т а н* алыстай берді (Қаз. әдеб., 25. 08. 1989, 11).

ШАРТАҢДА е т. *Қарнын шартитып жүру, шартию.*

ШАРТАҢДАТ е т. *Қампиған қарнын шартаң-шартаң еткізіп желу, жүгіру.* Мес торысын *ш а р т а ң д а т ы п* желе жөнелді (Қ.Ысқақ, Тұйық, 13).

ШАРТАҢДАТУ *Шартаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ШАРТАҢДАУ *Шартаңда етістігінің қимыл атауы.*

ШАРТБЕЛГІ з а т. ж а ң а. *Құпиялап жазылған жазуды оқудың кілті (расшифрования)* (Телекоммуникация. сөзд.).

ШАРТЫҚ... Бір-бірінің шоқтығына иегін артып, үйездеген тай-жабағылардың, төрт тағандай мүлгіген *ш а р т ы қ* биелердің сүлдері қарауытады (Қ.Ысқақов, Қараорман, 140).

Шартық қарын. *Шермиген үлкен қарын.* Сөйтсек әлгі неменің боқтап тұрғаны маңқ-маңқ үрген кәрі төбеттің бауырына тығылып ойнап отырған бес-алты жастардағы *ш а р т ы қ қ а р ы н* інісі екен (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 95).

ШАРУА: Шаруа қожалығы. *Шаруаның айналысатын жеке шаруашылығы.* Өкініштісі сол, *ш а р у а қ о ж а л ы ғ ы н* қолдауға бөлінген үкімет қаржысының бірнеше миллионы оңай олжа көздегендердің қалталарына кеткен (Айқын, 25. 10. 2008).

ШАРУАЛАУ *Шаруала етістігінің қимыл атауы.* – Балам, шаруаңды *ш а р у а л а у д ы* ұмытпағайсың (Лен. жас, 30. 10. 1998, 4).

ШАРУАТОРЫ с ы н. с ө й л. *Шаруақор, шаруагер, шаруакеш.* Бұл жиынға келгендер Нұртайдай *ш а р у а т о р ы*, алымды жастан озуға бармын деген лебізіне таңдай қағысты (Жұлдыз, 1974, №6, 155).

ШАРУАХАНА з а т. с ө й л. ***Тұрмысхана.*** Қыздар тамақ пісіретін, жалпы жұрт шайға су алатын кухня да осы, студенттер қауымының киім үтіктеп, бой түзейтін *ш а р у а х а н а с ы* да осы (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 319).

ШАРШАҒАНДЫҚ з а т. *Болдырғандық, титықтағандық, қалжырағандық.* Жалпы өзінің болмыс-бітімінде сырт көз бірден аңғаратындай *ш а р ш а ғ а н д ы қ т ы ң*, болмаса қажығандықтың табы мұндалап тұр (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 256). Оның түрінде *ш а р ш а ғ а н д ы қ т ы ң*, жүдегендіктің ізі бар (А.Мекебаев, Алапат. 18).

ШАРШАҢҚЫ с ы н. *Аздап шаршаған, шаршап қалған.* Шашы құдай аппақ, *ш а р ш а ң қ ы,* еті қаша бастаған тозыңқы сұп-сұр жүзіне әжім іздері терең түскен (М.Айымбетов, Құмөзек., 54). Мен өзімді ылғи алыс сапардан жолаушылап келе жатқандай үнемі *ш а р ш а ң қ ы* сезінетінмін (Лен. жас, 21. 0. 1974, 3).

ШАРШАС з а т. с ө й л. *Шаршағандық, титықтағандық.* Қанша кердеңдегенімен жол соқты *ш а р ш а с т ы ң* табын өзге болмаса да Айпара сезетін (О.Бөкеев, Үркер, 78).

ШАРШАУ... Сүйек төсектің алдына кестелі *ш а р ш а у* керілген (Қ.Толыбаев, Әсет, 105). Оң жақта *ш а р ш а у ы н а* үкі таққан қызыл күрең патсайы шымылдық керулі тұр (Қ.Жұмаділов, Тағдыр., 267).

ШАРШАУЛЫ с ы н. *Шаршаған, титықтаған.* Шөмелерін шошайта тиеп, қыр үстіндегі тақтақ жолмен қалтылдай жүзіп ауылға мимырт, *ш а р ш а у л ы* бейжай жүріс салып бара жатқандар да бар (Жалын, 1974, №1, 66).

ШАРШЫ с ы н. *Дене бітімі бір-біріне сәйкес, үйлесімді, ықшам.* Денесі шымыр біткен *ш а р ш ы* ғана, Ұқсайды құс ішінде қаршығаға. Жалт етіп қарағаны – зердең болса, Дегендей сөзге құлақ салшы, бала (Н.Айтұлы, Ту, 110).

ШАРЫН е т. ж е р г. *Басына салу, байлау.* Жұқалау, қоңыр ала орамалды *ш а р ы н ы п* алған екен, қоңырқай сөмкесін қолтығына қысқан күйі қолын ұсынды (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 72).

ШАРЫНУ *Шарын етістігінің қимыл атауы.*

ШАРЫП з а т. с ө й л. *Мойынорағыш (шарф).* Түлкі тұмақ, сырты пай Мойында бар ақ *ш а р ы п.* Қымбат ішік, қыл шапан Папирос тартатын баптанып (Шәкәрім, Шығ., 57.

ШАТАҚҚОЙЛАУ с ы н. *Аздап шатаққұмар, шатақшыл.* Ол маңайындағы балаларға өктемдік жасап үйренген *ш а т а қ қ о й л а у* (Б.Соқпақбаев, Балалық., 33).

ШАТАЛЫҚ з а т. *Некесіз туғандық, тексіздік.* Оның мұндай кішіктігін «Арқар» ұрандылар әуелден сабы төре, қабы қара *ш а т а л ы ғ ы н а н* көреді (Ә.Кекілбаев, Үркер, 142).

ШАТАУАТ з а т. с ө й л. *Есепші, бұғалтыр.* – Мен *ш а т а у а т п ы н.* Басқарма онда... Ол бүйірдегі есікті иегімен нұсқады (Н.Ғабдуллин, Жігер, 54). Ана Мейрамбектің қарапұшпақ қызы құрлы жоқ па, *ш а т а у а т* боп шіркеніп, шырт-шырт шот қағып жағасына кіршік жұқтырмай отыратын? (Ш.Құмарова, Сәуірдің., 193).

ШАТҚАЛАҢ... Шатқал жолы *ш а т қ а л а ң*, сазбатпақты, шағыл тасты, аттарға да, өзімізге де ауырлау тиді (Ә.Асқаров, Таңд., 256).

ШАТҚАЯҚТА... – Ана жуан мойын байыңды байытқалы жүрсің сен, - деп қызыл келіншек одан сайын *ш а т қ а я қ т а д ы* (Қаз. әдеб., 19. 10. 1973, 4).

ШАТПА[1] з а т. ж е р г. *Төрт қанатты, кішкентай ескі киіз үй.* Өзінің төрт қанат *ш а т п а с ы* болғанда ғой, әлдеқашан айнадай боп шыға келер еді (Ә.Кекілбаев, Құсқанаты, 61). Малшыларға *ш а т п а* тігіліп берілді (Қ.Исабаев, Шоң би, 176). Біз мезгілге *ш а т п а н ы ң* бір үзігі түріліп, саңылаудан әлдекімнің тұрғанын көреді (Жас алаш, 01. 12. 2009).

ШАТПА[2] е т. *Жөнсіз сөйлеме, оттама д. м.* – Ой, жаман Қазыбайдың тұқымы, *ш а т п а й* отыр. Таяқты ешкімге де бермеймін (Т.Әбдіков, Көкжиек, 14).

ШАТПАУ *Шатпа етістігінің қимыл атауы.*

ШАТТАУЫҚША үс т. *Шаттауық тәрізді, қысқашша.* Аузын арандай ашқан бақалар көз ілеспес шапшаңдықпен лыпылып ырғып, қарсыласының оңтайлы жерін *ш а т т а у ы қ ш а* қысуды нысана еткен (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 80).

ШАТТЫҚСЫЗ с ы н. *Шаттығы жоқ, қуанышсыз.* Жастық пен шаттық қана таласады, Тек жастық - *ш а т т ы қ с ы з* да гүл ашады. Кәріге көрген өмір бар қызығын, Тұнжырай ойға кету – жарасады (І.Есенберлин, Шығ. жин., 10, 184).

ШАТТЫҚТЫ с ы н. *Шаттығы мол, қуанышты. Ш а т т ы қ т ы* өмір ұзаққа бармай, кілт үзілді (Жетісу, 12. 09. 2001).

ШАТУАР з а т. *Мата (кездеме) аты.* Әйелдер *ш а т у а р д а н* көйлек тігер, Тебендеп күнін күтті түйрейтұғын. Сонда да көңіл шіркін алабұртты, Үмітпен қайғыға бас имейтұғын (Қ.Толыбаев, Әсет, 244).

ШАТЫНАУЫҚ... Шаһарбектің *ш а т ы н а у ы қ* көздері дем арасында қанталап шыға келді (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 441).

ШАТЫРАШ з а т. 1. *Шахмат, шахмат ойыны.* Әрине, *ш а т ы р а ш т а ғ ы* аттың жүрісі. Петрдің басына қатер төнген тәрізді (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 442). Тек карта қарап *ш а т ы р а ш қ а* үңілгенде ғана жүзі күреңітіп сала беретін (Қаз. әдеб., 15. 04. 1988, 12). 2. *Шахматтың, дойбының төртбұрышты, бірі ақ, бірі қараға боялған тақтасы.* Оның бір чемоданы үстіндегі көйлегі түстес *ш а т ы р а ш* екен (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл., 183).

ШАТЫРЛЫҚ с ы н. *Шатырға жararлық, шатыр боларлық.* Бір машина *ш а т ы р л ы қ,* кәрниздік ағаштар түсті, цемент, құм жеткізілді (Ә.Тарази, Тасжарған, 327). Шипыр, шеге, *ш а т ы р л ы қ* қаңылтыр дегенді тіпті сұрауды қойдық (Қ.Тоқмырзин, Үш кие, 157).

ШАТЫРСЫЗ с ы н. *Шатыры жоқ, төбесі шатырланбаған.* Облыстық басқарма бастығы мен оның көмекшісі түс әлетінде төбесі *ш а т ы р с ы з,* тоқал тамның алдында кір жуып отырған әйелдің қасына жақындап келіп, екеуі де сәлем берді (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 41).

ШАТЫРШАГҮЛ... Шоғыр гүлдердің түрлері: шашақгүл, *ш а т ы р ш а г ү л,* шоқпарбасгүл, масақгүл, қалқаншагүл, себетгүл (Ботаника, 82).

ШАТЫРШАЛАН е т. *Шатыр сияқты болу, дөңгелену.* Қысшылшөптің гүлі – қызғылт, сабағының басына *ш а т ы р ш а л а н ы п* бітеді (С.Арыстанғалиев, Қаз. өсімдіктері, 172). Аңшы балапан шырша *ш а т ы р ш а л а* ұйысып өскен жынысқа қарай атының басын бұрды (Асқар Алтай, Қызыл бөлтірік, 32).

ШАТЫСТЫ с ы н. с ө й л. *Бүлікшіл, шатақ (сөз).* Енді таныды: бұл былтыр Шерәліні жерлеу үстінде *ш а т ы с т ы* сөз айтып, шатақ шығарған шалдың өзі екен (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 247).

ШАУЖАЙ з а т. *Ауыздық пен сулық арасына бекітілген, ұзындығы сынық сүйемдей темір.* Ат басына жүген салынғанда *ш а у ж а й* екі езуге кесе көлденең түсіп, сулық пен ауыздық арасын жарып өтеді (Ата салты., 107).

ШАУЖАЙЛЫ сын. *Шаужайы бар, шаужай жасалынған.* Жүгеннің *ш а у ж а й л ы* түрі де, шаужайсыз түрі де болады (Ата салты., 108). *Ш а у ж а й л ы* жүген мініс атын тежеп басқаруға оңтайлы (Ер қанаты, 270).

ШАУЖАЙСЫЗ с ы н. *Шаужайы жоқ, шаужай жасалмаған (жүген).* Тізгінсіз, сағалдырықсыз, кеңсіріксіз, *ш а у ж а й с ы з* жүген болуы мүмкін, бірақ ауыздықсыз жүген болмайды (Ата салты., 107). *Ш а у ж а й с ы з* жүгеннің тізгінін бұра тартқанда сулық аттың езуінен ауызға кіріп, тіске соғылады (Бұл да, 108).

ШАУМ-ШАУМ о д. *Сиыр малын суға шақырғанда айтылатын ишарат сөз* (Кир. - рус. словарь, 1903).

ШАУҺАТ//ШАҺУАТ з а т. *Ер адамның, еркек малдың ұрығы.* Етеккір тоқтаған күннен бастап жатырдың *ш а у ҺА т* қабылдайтын бөлігі 12 күн бойы ашық тұрады (Денсаулық, 1990, №5, 26). Еркектің бойындағы *ш а ҺУ а т* өзін-өзі тежей білген адамның қуатын күшейтіп, ақылын молайтады (И.Қарақұлов, Қырық сұрақ, 158).

ШАХАР з а т. *Қытай елінің құрамындағы тайпа атауы.* Іле мен Тарбағатайға шөншігін қазынаның ақ күмісіне толтырып, «исі шүршіт еді» деп мәнжу мен *ш а х а р д ы*, сібе мен соланды әкеліп төкті (М.Разданұлы, Алтай., 11).

ШАХИЗАДАЛЫҚ з а т. *Шаһизада болғандық.* – Қарағым, айналайын, ей, Ибраһим, Сізді бізге қойсаңшы бір құдайым. Мұратыңа жетпедің *ш а ҺИ з а д а л ы қ*, Сен үшін пәрмен болса, мен барайын (Бабалар сөзі, 79 т., 369).

ШАХМАТШЫЛ *с ы н. Шахмат ойнағанды жақсы көретін, шахматқұмар.* Карташыл, *ш а х м а т ш ы л*, дойбышыл, кроссвордшыл хирург досы айтады (Д.Досжанов, Жолбарыс, 231).

ШАХРИСТАН з а т. к ө н е. *Орта Азия қалаларындағы аристократтар (билеушілер) тұратын орталық бөлігі.* Қалада мұнаралы қабырғалармен қоршалған *ш а х р и с т а н*, рабад, қамал болған (ҚазССР тарихы, 2, 76). Орталық орда – цитадель, цитадельді орай – *ш а х р и с т а н*. Шахристанды орай – рабат орнайды екен (Қаз. әдеб., 28. 06. 1985, 12).

ШАҺАРБАСЫ з а т. *Шаһардың бастығы, шаһарды билеуші.* Монғолдар сайлаған *ш а ҺА р б а с ы* Тайыр хан қаланың үлкен мешітіне орналасты (Шыңғыс хан, 199).

ШАҺАРЛЫ с ы н. *Шаһары бар, қалалы (жер).* Ол дәрі үлкен *ш а ҺА р л ы* жерде, татар, өзбек сәудегерлерінен ғана табылады. Әрі удай қымбат (З.Шүкіров, Сарша тамыз, 26).

ШАҺИҚАТ з а т. э к с п р. *Жалған, өтірік д.м.* Тұрекең маған бұрылып: - Көңілдеріңе келмесін, біздің жігіттердің тарихи шығармалары әлі де ақиқатынан гөрі *ш а ҺИ қ а т ы* молдау болып, шикі шығып жүр, - деді (А.Сатаев, Бәрі де., 307).

ШАШАҚ: Шашақ тамыр. б и о л. *Жан-жағына шашыра шығатын майда әрі көп тамыр.* Пиязшықтың түбіршігінен *ш а ш а қ т а м ы р* өседі (Биология, 68). Кей өсімдікте көп майда тамыр болады. Олар шоқ құрайды. Мұндай тамырды *ш а ш а қ т а м ы р* деп атайды (Ботаника, 53).

ШАШАҚТЫ: Шашақты сырға. *Шашағы бар сырға.* Салпыншақты сырға, сабақты сырға, *ш а ш а қ т ы с ы р ғ а* түрлі формадағы кейде екі қатар болып келетін сәндік қозаларымен ерекшеленеді (Қазақст. әйелдері, 1983, №9, 26).

ШАШКЕРМЕ з а т. *Әйелдердің шашын бастырып әрі керіп қоятын тарақ сияқты сәндік зат.* Әдемі өрнекті етіп жасалып, шүйдеге бекітілетін желкелік пен *ш а ш к е р м е* қыздар тағуға арналған әшекейдің арнайы бір түріне жатады (Қаз. әйелдері, 1983, №9, 26).

ШАШПА: Шашпа палау. *Күріш дәні жеке-жеке шашырап тұратын, етсіз палау.* Ең сүйікті немересі табақ толмас *ш а ш п а п а л а у* жасап әкелді де, артынан сүйқылтымдау демдеген көк шәймен суарып шықты (О.Сәрсенбай, Шығ., 4, 28). Мұның сарандығы *ш а ш п а п а л а у* бастырып берген Қалмен Әжіден өтеді екен (Бұл да, 4, 34).

ШАШПАЛЫҚ з а т. с ө й л. *Ақшасын қалай болса солай жұмсаушылық, қолы ашықтық, мырзалық.* Байшыкештер атақ шығаруды мирас етіп, Ақбілектің қымызханасында едәуір *ш а ш п а л ы қ* жасаушы еді (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 161).

ШАШТЕҢГЕ з а т. к ө н е. *Күміс теңгелермен әрлеген, сәндеген шашбау.* Қалдаяқ білезік, жүзік, сырға, *ш а ш т е ң г е,* шолпы, құдағи жүзік, кемер белдік т.б. зергерлік әшекейлер жасаған (А.Жұмашев, Қалдаяқ ұста., 11). Ал қоңыраулы шолпы, қозалы шолып, *ш а ш т е ң г е*, шашқап, бұрама түйреуіш сияқты әшекей заттар қазақ әйелдерінің шашына көрік беретін (Білім және еңбек, 1986, №7, 40). Шолпы мен *ш а ш т е ң г е* бұрымның ұшына ілінеді. Бұлар көбіне қос тоғыз теңгенің тізбегінен құралады. Теңгелер бір-біріне жоғарыдан төмен қарай жалғанады (Қазақст. әйелдері, 1983, №9, 26).

ШАШТҰТҚЫШ з а т. ж а ң а. *Шашты қобыратпай ұстап тұратын, жіңішке зымнан жасалған жұмыр темір (заколка).* (Өркен, 24. 02. 1990, 12).

ШАШЫЛЫҢҚЫ с ы н. *Шашылып жатқан, жиналмаған.* Елден шеттеп шығып кеп, Шыққан екен құм қыстай,

Ш а ш ы л ы ң қ ы үй екен, Жиылмаған бір қыстай (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 463).

ШАШЫРАТҚЫ... *Ш а ш ы р а т қ ы* – мал шаруашылығындағы ең маңызды істің бірі. Қошқардан күйек аларда мал иесі күйек алуға жиналған әйелдерге ас-су беруді «*ш а ш ы р а т қ ы* беру» деп атайды (Ата салты., 129). Ал кешке қарай жаңағы тілеуқор анамыз малшыларға «*ш а ш ы р а т қ ы*» деп аталатын тағам таратады (Білім және еңбек, 1986, №7, 42).

ШАЯН з а т. а с т р. *Аспан шоқжұлдыздарының бірі.* Сөздікте қамтылмай қалған кейбір астрономиялық атаулар бар. Олар: Мерген, Қос жұлдыз, Қозы, Тоқты, Босаға, *Ш а я н*, Балықтар, Су құюшы, т.б. (С.Сәрсенов, Қаз. астр. термин., 66).

ШАЯНБУНАҚ з а т. б о т. *Шөптің бір түрі; шаянмойын.* Торлау, құм сорасы, майсасыр мен *ш а я н б у н а қ т а н* кеспір кетіп, сарғайып солып курап беткен (О.Бөкеев, Өз отыңды., 11).

ШӘБЕТІ с ы н. *Кішірек келген, арықша.* Анасының алпамсадай тұлғасына қарап, баласы да палуан екен деп ойламаңыз. Сары – *ш ә б е т і* ғана, қағылез азамат (Ә.Көшімов, Жас аңшы, 29).

ШӘБІ з а т. ж е р г. *Кепілдік үшін боданда ұсталып қалатын кісі.* Ұстады *«ш ә б і»* бер деп Арсаланды, *«Ш ә б і»* деп құл қып алмақ талап жанды. Өзге би қорыққаннан «*ш ә б і*» бермек, Бұқара ақыл таппай бек сандалды (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 247).

ШӘЙНЕК[1] з а т. *Шай шығаратын ыдыс; аққұман.*

ШӘЙНЕК[2] з а т. с ө й л. ***Шәугім.*** Шаяхмет отын жинап әкелген екен, от жағып, үшаяққа *ш ә й н е к* асып жатыр (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 258).

ШӘКІЛ з а т. *Өлшеуіш құралдардың цифрлы сызықтары; шкала* (Қаз. орф. сөзд., 266).

ШӘКІРТАҚЫ... Оның 60 мыңдайы *ш ә к і р т қ ы* болса, қалғаны басқа қажеттеріне жұмсалады (Кентавр, 06. 06. 2008).

ШӘЛКЕМ з а т. ж е р г. *Орылып, бауланған егін.* Әр мөлтектің маңында баулығымен үйілген *ш ә л к е м д е р* көрініп қалады (Е.Тұрысов, Құралай жолы, 7). – Енді қайтейін, үлгере алмадым. *Ш ә л к е м д і* байлағанша, алып кетті. Көптік жасады, - деп ақталды (Ә.Сараев, Тосқауыл, 74).

ШӘЛПІ з а т. б о т. *Биіктігі 30-70 см-дей, көпжылдық, дәрілік шөп.* Бүгін де сырларды көлдің жағасына әкеп жусатқанан кейін, *ш ә л п и д е н* қайнатқан шәйді ішіп отырып, Қайырке манағы доғарған кеңесін қайтадан көңірсітті (С.Мұқанов, Менің мектеб., 329).

ШӘЛПІЛІ с ы н. *Шәлпи өскен, шәлпиі бар.* Енесінен айырған қозыны балауса шөпті: қарашағыр, жусан, *ш ә л п и л і* жайылыста жаямыз (Индер, 09. 07. 1970, 3).

ШӘЛІК... Қылта біреу емес, екеу. Біріншісі анау Құмық елі тұсында. Қарақамыс деген *ш ә л і к т е н* үш аударымдай (Ә.Сарай, Атырау, 427).

ШӘМБЕ з а т. ж е р г. ***Сама.*** Саябанда, түскі әлет, Отыр еді шай ішіп. Кесесіне түсті кенет Екі *ш ә м б е* жарысып (Жұлдыз, 1972, №1, 137).

ШӘККІ... Қыбырайдың сапары *ш ә к к і* бола қойған жоқ (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 64).

ШӘҢГЕК з а т. к ө н е. *Топырақ таситын құрал; зембіл.* Қаған мен Үгедейдің арасында болған сол сөзден кейін, он төрт таңатқанда, қолына кескір, қазғыр, *ш ә ң г е к* алған құлдар жеті биіктің үстіне айдап шығарылған (Е.Тұрысов, Темірлан, 133).

ШӘҢГІШ с ы н. *Шәңгіш ағашының сүрегінен істелген.* Әсіресе *ш ә ң г і ш т е н* нақыстап істеген сыбызғы тіпті үнді болушы еді (С.Бегалин, Бақыт, 118). Қария *ш ә ң г і ш* таяғына сүйене орнынан тұрып, айналасына көзін жағалатты (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 13). Кейде белі сырқырайды. Бірақ оны елеп жүрген Берекең жоқ. *Ш ә ң г і ш* таяғын беліне көлденең салып алады да, екі басына қарын арта тастап жүре береді (Ертіс, 09. 08. 1963).

ШӘҢКІЛДЕКТЕУ с ы н. *Даусы аздап шәңкілдеп қалған.* – Жоғары мәртебелі судья, менің сұрағым бар, - деп даусы *ш ә ң к і л д е к т е у*, шашы тікірейген прокурор қолын көтерді (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 202).

ШӘҢКІЛДЕС *Шәңкілде етістігінен жасалған ортақ етіс.* Біреулердің *ш ә ң к і л д е с і п* ұрсысып, бейбақтанып жатқанын байқаса, анасы бұларды ол маңнан дереу шақырып алады (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 46).

ШӘҢКІЛДЕСУ *Шәңкілдес етістігінің қимыл атауы.*

ШӘПЕТТЕ е т. с ө й л. ***Шапалақта.*** Түсетін емес, ол алақанын *ш ә п е т т е й*, қол бұлғап шақырады (Жұлдыз, 1970, №11, 119).

ШӘПКІ з а т. *Ер адамдардың күнқағары бар, жаздық баскиімі (шапка).* Бекбосын жоғарыға көз салып, Жеңісбектің *ш ә п к і с і* қалған жартастан әжептәуір төмендеп кеткенін аңғарды (Т.Мәмесейіт, Таудан., 175). Гүлнұр ойнақы мінезіне басып, оның басындағы *ш ә п к і с і н* күнқағарынан ұстап, тартып, көзінің үстіне түсіріп жіберді (Н.Исабаев, Өмір., 41).

ШӘРІ з а т. с ө й л. ***Шаңар.*** Шөлдеп-шаршап бұл ғаріп дүние кезіп, Ақыры бір *ш ә р і г е* кез келеді (Бабалар сөзі, 79, 278).

ШӘТ-ШӘЛЕКЕЙ: Шәт-шәлекей болды. *Мазасы кетті, әбігерге түсті.* Қоңсы болған соң әжік-күжік той-томалақ, туған күн көп, сондайда бас қосып қалсақ, еркегінің көзін бағып, жұртқа айтқан сөзін бағып, *ш ә т-ш ә л е к е й* болатын (Қаз. әдеб., 21. 02. 1975, 4).

ШӘУГЕН: Шәуген доп. к ө н е. *Атқа мініп, таяқпен ұрып ойнайтын доп ойыны.* Дегенмен ол түрікше *ш ә у г е н д о п* ойынына шебер еді (Т.Зәкенұлы, Мәңгітас, 166). Бұл да *ш ә у г е н д о п* ойынына өте құштар, доп десе ішкен асын жерге қояды (Бұл да).

ШӘУЕТ... Жоспар бойынша олар бес қошқардың *шәуетімен* ұрықтандырылуға тиіс еді, ал шынында 22 қошқардың шәуетімен ұрықтандырылады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1962, №8, 41).

ШӘУЕТСІЗДІК з а т. *Шәуеті жоқтық, шәуеті болмағандық.* ≈ *Ш ә у е т с і з д і к т і* трагедияға айналдырудың қажеті жоқ.

ШӘШКЕЛЕП... Жұрт айран, сүт, қаймақ сықылды тағамдарды *ш ә ш к е л е п*, стакандап сатады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл, 53).

ШӘШІНШЕ з а т. к ө н е. *Мата аты.* Абайдың үстінде ақ *ш ә ш і н ш е* бешпет, шалбар, басында ақ қалпақ (Ә.Кәкітайұлы: Жұлдыз, №6, 42).

ШЕГЕ с ы н. а у ы с. *Қатып қалған.* Ауыл сыртында, теңіз қашқан беткейде жал-жал *ш е г е* құм жоталанып жатады (Б.Омарұлы, Қаратерең., 11).

ШЕГЕ: Шеге шапан... А.Дулатовтың айтуынша көбінесе (жолаушыға) шапан кигізетін, оны қазақ арасында «*ш е г е ш а п а н*» деп атаған (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 183).

ШЕГЕЛДЕК з а т. ж е р г. *Кеуіп кеткен, қатып-семген зат.* Шөлдеген қоза *ш е г е л д е к* болып сарғайып кетеді. Ал суды ғана ішкен қоза ыстыққа шыдамды келеді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1961, №10, 89).

ШЕГЕН... 2. с ы н. *Талдан тоқылған, шегенделген.* Шонай қарт оны қысқы тебінге жібермей, биік *ш е г е н* ауланың ішіне бос қойды (М.Мәжитов, Құлынды., 77). Ал *ш е г е н* құдық сексеуілдің жігерінен өріп жасалады (Қаз. әдеб., 10. 11. 1972, 4).

ШЕГЕНДЕЛУ *Шегендел етістігінің қимыл атауы.* Сондықтан республикамыздың далалық жағдайында мұндай құдықтар *ш е г е н д е л у і* тиісті (Қазақст. ауыл шаруаш., 1960, №3, 87).

ШЕГЕНДЕУЛІ... Жолай *ш е г е н д е у л і* құдықтарды көрді (Лен. жас, 28. 11. 1972, 1).

ШЕГЕНЕ з а т. *Ағаштан ойылып жасалған кішірек табақ.* Байларда бар тегене, Жарлыда бар *ш е г е н е*. Байзақ датқа түсіпті Бұл жауаптың тегіне (Мәшhүр Жүсіп. Шығ., 9, 190).

ШЕГЕШЕ ү с т. *Шеге сияқты, шеге тәрізді.* Оларға қашан қарасаң да шыққан биігіне мықтап бекітілген алтын *ш е г е ш е* жарқырайды да тұрады (А.Сейдімбеков, 22).

ШЕГІНЕРЛІК с ы н. *Шегінуге болатын, шегінетін (жер).* Мүмкін, арт жағымызда *ш е г і н е р л і к* жер болса, тап осы күйде шабуыл жасауға бармас та едік (Ғ.Мүсірепов, Қаз. солдаты, 276).

ШЕГІНШЕКТЕН *Шегіншекте етістігінен жасалған ырықсыз етіс. Ш е г і н ш е к т е н г е н* қыз жалт бұрылып қашуға ыңғайланған, сөйтсе бір топ қалың тобылғыға келіп кептелген екен, шыға алмай қалды (Б.Шаханұлы, Таңд., 1, 371).

ШЕГІНШЕКТЕНУ *Шегіншектен етістігінің қимыл атауы.*

ШЕГІР: Шегір Баян. э т н. *Құс атасы.* Ұлбике, жақын отыр, бері таян, Тәңірдің жаратқаны маған аян. Кем ақыл сен білмесең мен айтатын, Құс атасы болады *Ш е г і р Б а я н* (Ел аузынан, 245).

ШЕГІРЛЕН... Тұп-тұтас аққа тұмшаланған кәрі хирургтің көзі *ш е г і р л е н і п* кетті (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 45).

ШЕГІРПАЯ з а т. *Қыранның бір нәсілі.* Қырандар нәсіліне қарай: көкшегір, *ш е г і р п а я,* қандыкөз, мұзбалақ, шұбартөс,

ішжарғыш, ақиық деп аталады (Ана тілі, 14. 02. 2008).

ШЕГІРТКЕ: Шегірткенің айғырындай... «От басы, ошақ қасында *ш е г і р т к е н і ң а й ғ ы р ы н д а й* кідіңдеп қайтесің» - деді іштегі бір саналы ой (Лен. жас, 19. 06. 1976, 4).

ШЕГІРШІН с ы н. *Шегіршін ағашынан (сүрегінен) істелген.* Артынан қуып зорға жеттік, *ш е г і р ш і н* сойылмен мен де беріп келемін, бірақ менің сойылым оған төтеп берер емес (Х.Есенжанов, Ақ Жайық, 1, 230). Әкесі Лазарь шалдың күндіз көлеңкеде отырып жонып әзірлеп қойған үш *ш е г і р ш і н* айырсаптың оның қолына ең ұзыны ілінді (Х.Есенжанов, Шыңдалу, 23).

ШЕГІРШІНДІ с ы н. *Шегіршін өскен, шегіршіні мол.* Аяғымды асықпай басып, *ш е г і р ш і н д і* аллея арқылы баққа жете берген кезімде гүл жұлып жүрген Миссик Медоузға көзім түсті (Қаз. әдеб., 13. 13. 1968).

ШЕДІРЕН з а т. *Мата атауы.* Биік терезелеріне ұзын шашақты қалың *ш е д і р е н* перделер ұстаған (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 77). Ыбан кең астаудағы таза судан *ш е д і р е н м е н* тыстаған қалың көрпені шығарып отыр (Бұл да, 355).

ШЕЖІРЕЛЕУ... Сізге бұдан арғысын *ш е ж і р е л е у д і ң* жөні де келмес деп тоқтадым (Жұлдыз, 1973, №5, 45).

ШЕЖІРЕНАМА з а т. с ө й л. ***Жылнама.*** «Бұл суландыру жүйесінің ұзынабойына, - делінген 1860 жылғы бір *ш е ж і р е н а м а д а*, - арпа, бидай, тары, күріш, қарабидай жақсы өсті» (Қазақст. ауыл шаруаш., 1967, №1, 29).

ШЕЖІРЕШІЛДІК... Мәшһүр Жүсіп Көпеевке өзінің табиғи дарыны, *ш е ж і р е ш і л д і г і*, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинауға деген құштарлығы аз әсер етпесе керек (Қаз. әдеб., 26. 08. 1983, 12).

ШЕЖІРЕШІШЕ үс т. *Шежіреші тәрізді, шежіреші сияқты.* Тарихтың құбылмалы сан кезеңдерін философша түйіндеп, социологша талдайтын, *ш е ж і р е ш і ш е* тізетін еді (Қаз. әдеб., 17. 01. 1975, 3).

ШЕЙІТТІК з а т. *Шейіт болғандық, құрбандық.* Өкінбеймін, егер мен өліп кетсем, *Ш е й і т т і к* дәрежеге жақсы жетсем. Мойныма қанын жүктеп өтемін ғой, Әркімге бұл баланы әлек етсем (Батырлар жыры, 6, 42).

ШЕК[1]: Шек беру. д і н и. *Құрбан айттың бірінші күні қайтыс болған туысына (туыстарына) арнап, құран оқытып, мал сойып, берілетін нәзір ас.* Әдетте *ш е к б е р у г е* ниет қылған қаралы отбасы мүшелері алдымен бейіт басына барып, марқұмға бағыштап құран оқытады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 5, 92).

ШЕК[2]: Шек салды. *Тайдың, құлын, жабағыландың танауын шекіп белгі салды. Ш е к* союға сатуға болмайтын, өсімтал жүйрік, жорға, шаруашылыққа тиімді болғандықтан, тұқымын қалдыру керекті малдарға *с а л ы н а д ы* (С.Қасиманов: Қазақ календары, 1975, 19. 04).

ШЕК[3]: Шек салды. ж е р г. *Жеребе салды, жеребе тартты.* Екеуі келісе алмай, ақырында шетелден келген журналистерден көргеніне бағып, *ш е к с а л ы с п а қ* болды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 107). – Онан да *ш е к с а л а л ы қ*, - деді де, біреуі аттың тізгінін қолына орай бастады (Шыңғыс хан, 223).

ШЕКАРАЛАСТЫҚ з а т. *Шекарасы бір (шектес) болғандық. Ш е к а р а л а с т ы қ* қаралай туыстырып жіберетін болса, Россия шығысындағы Қазанды қара қанды судай ағызып жүріп бағындырар ма еді (Ә.Кекілбаев, Үркер, 202).

ШЕКЕ: Шекесін қыздырмады. *Жетістірмеді, нәтиже шығармады.* Бокстан бірінші нокаудтан кейін қол үздіңіз. Күресіп те көрдіңіз. Оның да *ш е к е с і н қ ы з д ы р м а й* шығып кеттіңіз (Қ.Олжай, Қанат байла., 179).

Шекесін шылқытпады. қ. *Шекесін қыздырмады.* Өз өмірімізде спорттың *ш е к е с і н ш ы л қ ы т п а п п ы з* (Қ.Олжай, Қанат байла., 76).

Шекесі торсықтай. *Маңдайы кере қарыс, балпанақтай (ұл).* Енді, міне, Нұрахметке *ш е к е с і т о р с ы қ т а й* ұл тауып беріп отыр (Қарақат тер., 62).

ШЕКЕҚҰРТ з а т. в е т. *Малда болатын аурулардың бір түрі.* Торғай даласында жылқының *ш е к е қ ұ р т* ауруы өте жиі болып тұратын. *Ш е к е қ ұ р т* болған жылқының бір жақ милық шұңқыры ісінеді. Ем қолданбаса, ісінген милық іріңдеп, жарылады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр., 142).

ШЕКЕЛЕ: Шекелей қарады. *Шекесінен қарады, менсінбеді.* Төбет

Бесобаға қитар көзімен, *ш е к е л е й қ а р а д ы* да, сөзін жалғастырды (М.Мағауин, Аласапыран, 92, 92). Әншейінде басын имей *ш е к е л е й қ а р а й т ы н* тарпаңдар ғой (Ә.Кекілбаев, Үркер, 250).

ШЕКЕЛІК з а т. *Қыздардың (әйелдердің) бас киімінің шеке тұсына тағылатын әшекей бұйым.* Қазақ қыз-келіншектері жүзік, сақина, балдақ, білезік, құстұмсық жүзік, сырға, *ш е к е л і к*, шашқап, шолпы, шашбау сияқты әшекей бұйымдарын таққан (Қаз. этнография., 1, 316). Зергерлер бұл құрал-жабдықтармен білезік, жүзік, сақина, үзбе, *ш е к е л і к*, үкіаяқ, қоза сияқты сән-салтанат бұйымдарының сыртын безеп әшекейлейді (Шаңырақ, 393).

ШЕКЕМТАС... Сақалы сапсиып, қыздармен *ш е к е м т а с* ойнағанының өзін жұрт сырттай келеке етуші еді (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер, 106). Кенен жасынан пысық болған. Салтаяқ, ауыртаяқ, жорғатаяқ, орамал жасырмақ, тақиятеппек, маймұрын, соқыртеке, қақпатас, асық, *ш е к е м т а с* тәрізді қойшылардың ұпай ойынымен өз қатарын ұтып жүреді (Жұлдыз, 1974, №5, 188).

ШЕККІ... Әділ, сірә, арақты *ш е к к і* көрмейтін. Бүгін де бір шөлмекті ала шығып еді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 61).

ШЕКШЕК... Тек *ш е к ш е к* қана алабота арасынан жағы тынбай шырылдайды (Ш.Мұртазаев, Интернат., 6).

ШЕКШЕКЕЙ з а т. с ө й л. ***Шәк-шәк.*** Бәтима жеңгесі жаңа жылға әзірлеген майтоқаш, *ш е к ш е к е й*, құстіл, самсаларын қайнысының аузына тосып, әр түрінен омырып әкеліп алдына жайып салды (Х.Рахимов, Сеңгір сырлары, 201).

ШЕКІЛДЕУІК: Шекілдеуік майы. *Шекілдеуік дәнінен алынған сұйық май.* Ол ойылып қалған алақанына *ш е к і л д е у і к м а й ы н* жағып, сәл кебіңкірегенінен кейін қолын дәкемен қалың етіп орап алды (І.Есенберлин, Махаб. мейр., 220).

Шекілдеуік шақты. *Шекілдеуікті аузына салып, оның дәнін қабығынан айырып жеді.* Екеуі де тастан қына терген ешкіше ауыздары шөпшіңдеп, *ш е к і л д е у і к ш а ғ ы п* келді (С.Сейфуллин, Әңгім. мен повесть, 60). Келіншек *ш е к і л д е у і к ш а ғ ы п* отыр. Өзі *ш е к і л д е у і к ш а ғ у ғ а* шебер-ақ (Ә.Тарази, Асу, 169).

ШЕКІЛДЕУІКТІ с ы н. *Шекілдеуігі бар, шекілдеуігі мол.* Төменгі таулық аймақта *ш е к і л д е у і к т і* жеміс тұқымдарын отырғызған жөн (Қазақст. ауыл шаруаш., 1957, №9, 58).

ШЕКІЛДЕУІКШЕ ү с т. *Шекілдеуік тәрізді, шекілдеуік сияқты.* Ол қолына тигенді *ш е к і л д е у і к ш е* үгіп отыр (Ж.Тілеков, Жоңғар., 46).

Шекілдеуікше шақты. *Белгілі бір істің жай-күйін жақсы білді, оны оп-оңай істеп тастады д.м.* Шығыс жекпе-жегі туралы талай кітабыңды *ш е к і л д е у і к ш е ш а қ қ а н* (Қ.Жиенбай, Даңқ., 130). Командир сонымен қоса құрылыстың қыр-сырын *ш е к і л д е у і к ш е ш а ғ а т ы н* адам болуға тиіс (Лен. жас, 22. 06. 1973, 3).

ШЕКІМЕЛЕУ з а т. *Шекіп ою-өрнек салу тәсілі, бедерлеу.* Соғылған күмісті жылтыратып, майда нақыштармен *ш е к і м е л е у* тәсілімен өрнектеп, тартымды, құлпырмалы түсте келтіретін болған (Қазақст. әйелдері, 1983, №9, 25).

ШЕЛДЕН *Шелде етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* ≈ Терілер әлі *ш е л д е н б е п т і.*

ШЕЛДЕНГІШ с ы н. *Шел пайда болу, май біту сипаты.* Жан-жануардың көбі жасы толған сайын, шар тартып егделенген сайын қоренділенеді. Май жинағыш, *ш е л д е н г і ш,* шайырланғыш келеді (Ж.Бабалықов, Қырандар, 118).

ШЕЛЕК з а т. в е т. *Түйе тұқымында болатын жұқпалы індет; ақшелек* (Туған тіл, 2009, №3, 55). «Сибирская язва» қойда – топалаң, жылқыда – жамандат, сиырда – қараталақ, түйеде – *ш е л е к*, адамда – күйдіргі аталады (Ана тілі, 16. 05. 1991, 7).

ШЕЛЕКТЕТІП ү с т. *Шелек-шелек етіп, көп шелекпен. Ш е л е к т е т і п* су тасытқызды (Ә.Нұршайықов, Махаб. жырлары, 358).

ШЕЛЕКТІК с ы н. *Бір шелек су сиятын.* Үлкен *ш е л е к т і к* сары самауыр еңкейді, тарелкедегі май таусылды (З.Ақышев, Ақбел асуы, 183).

ШЕЛМАЙ з а т. *Тері асты майы.* Мал мен аң терісінің өң бетінде жабысып тұрған жұқа шандыр қабатты тілімізде шел деп атайды да, шел мен тері арасына біткен майды *ш е л м а й* дейді (Ж.Бабалықов.., Қырандар, 50). Иленген терінің *ш е л м а й ы н* қырып тастаған абзал (Қаз. әйелдері, 1988, №3, 39).

ШЕЛТЕҢДЕ е т. *Шелию, шелтию, шітірею*. Әкім болдым деп сен жүрсің *ш е л т е ң д е п*. Қара су ішіп біз отырмыз (С.Елубай, Ақ боз., 150).

ШЕЛТЕҢДЕУ *Шелтеңде етістігінің қимыл атауы.*

ШЕЛІ е т. с ө й л. ***Шелде.*** Сосын исіңді болған теріні кермеге іліп, қырғышпен қырады, *ш е л и д і*, шелін алады (Жалын, 1973, №1, 83).

ШЕМЕЙ з а т. и х т и о л. *Майбалық кей жерде осылай да аталынады* (Қаз. табиғ., 3, 272). Арал теңізіндегі негізгі кәсіптік балықтар: тыран, сазан, амур тортасы. Сондай-ақ, қаяз, *ш е м е й*, жайын, шортан, көксерке, қылышбалық, аққөз, аққайран, қызылқанат, ақмарқа т.б. (Қ.Қайымов, Зоология., 78).

ШЕМІРШЕК з а т. в е т. *Жылқыда болатын ауру; тышқаншық.* Ел арасында тышқаншық, шеміршек, алаңорақ деген ауру аттары бар. Бұл үшеуі бір ауру. Тышқаншық болған жылқының екі танауы делдиіп кетеді. Елдің *ш е м і р ш е к* деп жүргені осы (Ж.Бабалықұлы, Мал ауруы., 10). Мініп жүрген жылқыда қысы-жазы бірдей кездесетін кершеу немесе *ш е м і р ш е к*, кукұмалақ деп аталатын аурулар болады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр., 79). «*Ш е м і р ш е к т і ң*» де пайда болуы осы тәріздес. Терлеп келіп су ішкен кейбір жылқының танауының астыңғы жиегі сүйелге айналады (Алматы ақшамы, 13. 11. 1991, 3).

ШЕМІШКЕШЕ үс т. *Шемішке тәрізді, шемішке сияқты.*

Шемішкеше шақты. *Бір істі жақсы біледі; оңай істейді д.м.* – Мен әлгі есебіне немін.., сен *ш е м і ш к е ш е ш а ғ а с ы ң* (Т.Жұртбаев, Жер-бесік, 211). Ағайға қажеті – есепті *ш е м і ш к е ш е ш а ғ у ы ң*, формулаларды жаңылмай жатқа соғатындай білуің керек (Ә.Қалдыбаев, Таңд. шығ., 3, 99).

ШЕНДЕ е т. *Арба дөңгелегіне шен кигізу.* Арбасының дөңгелегін *ш е н д е п*, даярлап қойды (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ., 24).

ШЕНДЕЛ е т. *Сыртын қапталу.* Ең сыйлы орынға қаңылтырмен *ш е н д е л г е н* тері қалқанға шынтақтап, ашаң өңді ер адам отырыпты (Ә.Әлімжанов, Жаушы, 25).

ШЕНДЕЛУ *Шендел етістігінің қимыл атауы.*

ШЕНТЕМІР з а т. *Арба дөңгелегінің сыртынан айналдыра кигізіліп бекітілген шеңбер түріндегі тұтас темір құрсау* (Қаз. этнография, 1, 36). Арба дөңгелегінің *ш е н т е м і р і* түскелі тұр (Ә.Әлімжанов, Махамбет., 242).

ШЕНТОН з а т. к ө н е. *Ханның киюіне арнап, алтынмен аптап, күміспен күптеп тігілген сәнді сырт киім.* Абылай ақ киізге отырғызылып, үстіне *ш е н т о н*, басына мұрақ кигізілді (Қазыбек бек, Түптұқияннан., 386).

ШЕҢБЕКТЕ... Нұрбек маңдайын *ш е ң б е к т е й* ұстап, үнсіз отырып қалды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш., 1, 415).

ШЕҢБЕКТЕС е т. с ө й л. ***Шеңгелдес.*** Екі шал *ш е ң б е к т е с т к е н* бүркіттей тағы да тіресіп қалды (Қ.Жұмаділов, Атамекен, 133).

ШЕҢГЕЛ з а т. б о т. 1. *Шөл-шөлейтті, сортаңды жерлерде өсетін, ұзындығы 2-3 м-дей тікенді бұта.* 2. *Осы өсімдіктің сүрегі.* Бұл мақсатқа жергілікті құрылыс материалдары: қамыс, *ш е ң г е л*, жыңғыл кең пайдаланылуда (Еңбек туы, 06. 02. 1965).

ШЕҢГЕЛДЕСУ *Шеңгелдес етістігінің қимыл атауы.* Мұндай жағдайда қос бүркіттің, сөз жоқ, *ш е ң г е л д е с у л е р і* ғажап емес (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 187).

ШЕҢГЕЛДІК з а т. а у ы с. *Зиянкестік, залалдық, қастық.* Намыстансаң, түзу бол, қыл елдікті, Салыстырма, бұрынғы қой, белдікті. Ат құйрығын шолақ қып жұлатұғын, Тастаңдар қара бүрген, *ш е ң г е л д і к т і* (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 248).

ШЕҢГЕЛСІЗ с ы н. *Шеңгел өспеген, шеңгелі жоқ.* – Егер түйелерден сапалы жүн алғың келсе, бұл малды әр уақытта бұтасыз, *ш е ң г е л с і з* өріске жайып бағу керек (Қазақст. ауыл шаруаш., 1965, №10, 29).

ШЕҢГЕЛШЕ үс т. *Шеңгел сияқты, шеңгел тәрізді.* Тал жібектей таза сөз Еш жеріңді жырмайды. Жағдайсыз сөздің мысалы *Ш е ң г е л ш е* етек тырнайды (Т.Ізтілеуов, Назым, 76).

ШЕПҚАЛҚАН з а т. к ө н е. *Жауынгерлерден құрған қалқан, бөгет.* Сол себепті Нұра қатқылының төрт жағынан елу шақырымдай жерде мың жауынгерден *ш е п қ а л қ а н* құрған (І.Есенберлин, Алмас., 230).

ШЕРБЕШНАЙ з а т. с ө й л. *Ұланқайыр жиын, сиез.* Бұның айтуынша қазір қалада алты дуан елі бас қосқан ұланқайыр үлкен бір *ш е р б е ш н а й* боп жатыр екен (М.Әуезов, Таңд. шығ., 4, 379).

ШЕРБИ з а т. *Ойын қартасының жүрек пішінді, қызыл түсті бір түрі; қызылайыр (черви, поп).* Оның *ш е р б и д і ң* тұзы құсаған екі кісі зорға сиятын тар аузы жазда Есілдің суы көтерілгенде көзден тасаланып көрінбей кетеді (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 152). Көсемсары екеуміз түнде қарта ойнап, мидың қатпар-қатпарына сіңіп кеткен үйір-шүйір крес, қарға, *ш е р б и*, бобиларды салқын сыраның көбігімен үркітіп тұрғанбыз (Лен. жас, 29. 12. 1973, 4).

ШЕРЕ... Сөйтті де, ауыз үйдегі біреулерге айқай салды: - Тағы да бір *ш е р е* самтрест коньягін әкеліңіздер (І.Есенберлин, Шығ. жин., 1, 23).

Ш Е Р Л Е С... Б і з е м е н - ж а р қ ы н сырластық, мұндастық, *ш е р л е с т і к* (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 117).

ШЕРМЕН: Шермен тартқан. ж е р г. *Шермиген, шертиген, қампиған.* Әуелгідегі ортадан сұңғақтау келген тұрқы бұл күнде тоғанақтана, үрген бүйен сықылды *ш е р м е н т а р т қ а н* (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 47).

ШЕРМІШ... Өсе келе құбыжығын көз көрді, Орыс келіп елдің іші өзгерді. Құбыжықтар болмай қалды құбыжық *Ш е р м і ш* деген тілімізге сөз енді (Б.Ысқақ, Тастағы., 21).

ШЕРНЕК з а т. ж е р г. ***Маңдай.*** «Бұйырған қашпайды». Құдайдың *ш е р н е к к е* жазған жазуынан кім қашқан (Ә.Байбол, Теміржол., 50).

ШЕРТІЛУ... Өзінен өзі жыр болып төгіліп, сыр болып *ш е р т і л у г е* дайын тұрған бұл тақырыпқа әлі де талай қалам тартылары хақ (Қазақст. ауыл шаруаш., 1965, №5, 42).

ШЕРТІП ү с т. *Толып, шіпілдеп.* Әбден ашып, *ш е р т і п* тұрған бір тостаған айранды Мәдина дем алмай жұтты (К.Жүнісова, Қимаймын., 125).

ШЕРШЕУ... 2. *Малдың танауына, ерніне шеміршек өсіп кететін ауру.* Малшылар арасында тышқаншық, шеміршек, *ш е р ш е у* аталып жүрген ауруларды да қаталар қатарына жатқызады (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру., 51, 55).

ШЕРІК з а т. к ө н е. *700 грамға тең өлшем бірлігі.* – Бір *ш е р і к* қымыз... – деп аузыңнан шығуы-ақ мұң, Шәкет жылп етіп, бір үлкен бөтелкені алып келді (Ж.Аймауытов, Шығ., 411).

ШЕРІС з а т. с ө й л. *Жүннен тоқылған мата; шерст.* Ол көк түсті *ш е р і с т е н* жағымды етіп кәстөм-шалбар киіп, ақсары түсті галстук тағыпты (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 299). Аукатты бай адамдар құда-құдағилар мен құда-жегжаттарға сый-сияпат (киіт, кәде т.б.) ретінде қасқыр ішік, құндыз жағалы тон, бағалы шапан, *ш е р і с*, доқаба, торғын көйлек-көншік және кездемелер береді (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 3, 75).

ШЕТЕ з а т. к ө н е. *Моғолдарды шағатайлықтар осылай атаған; жете* (І.Есенберлин, Алмас., 182).

ШЕТЕЛДІКТЕРШЕ ү с т. *Шетелдіктер сияқты, шетелдіктер тәрізді.* Өтірікшынын анық білмеймін, мұндағы жергілікті тұрғындар бізді, алматылықтарды *ш е т е л д і к т е р ш е* жазбай таниды екен (С.Оспанов, Сопы., 278).

ШЕТЕН[1] з а т. ж е р г. *Айналасы талмен тоқылған, үсті ашық қора, шарбақ.* Жадыра сиырды айдап тастаған соң, *ш е т е н д е г і* қой-ешкіні нұралыққа қарай ысырып салды да, таңертеңгі шай жабдығына кірісті (Ә.Әлішев, Бәйтерек., 41). Мойындарында бір түсті шүберек байлаулы, құлақтары селтеңдеген егіз лақты *ш е т е н н е н* алып берді (М.Қаназов, Ақ тайлақ., 136). Өтеген оны екі үйдің арасындағы қайыр талдан тоқыған *ш е т е н* қорадан көріп отыр (Жұлдыз, 1970, №10, 104).

ШЕТЕН[2] з а т. ж е р г. *Үстіне бір нәрсе қоюға арналған кішкентай текше; тумбочка.* Сосын «оны-мұныға жаратарсың» деп бір уыс қағаз ақшаны кереуеттің бас жағында тұрған аласа *ш е т е н н і ң* үстіне қойды (Қ.Мұханбетқалиев, Жаңғырық, 118).

ШЕТҚАҚПАЙЛАТ *Шетқақпайла етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Бірақ бұл баяғы Наташа болса, Артурды *ш е т қ а қ п а й л а т п а с* (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз көпір, 50).

ШЕТҚАҚПАЙЛАТУ *Шетқақпайлат етістігінің қимыл атауы.*

ШЕТҚАҚПАЙЛЫҚ з а т. *Шетқақпай болғандық, шеттетілгендік.* Көпшілік

ықыласын ылғи да бір өзіне аударып үйренген ана әлдекімдерден *ш е т қ а қ п а й л ы қ* көргендей қызғаныштан іші күйіп намыстанып қалды (Ө.Ахмет, Қарқаралы., 77). – Дегенмен *ш е т қ а қ п а й л ы қ* көретін шығар? – Иә, тиісті ырзық-несібесінен қағылатын кездері көп (С.Оспанов, Сопы., 266).

ШЕТҚҰЛАҚ с ы н. *Ешнәрсеге араласпайтын, қатысы жоқ (адам).* Ол қаралған мәселені егжейлеуге қатысы жоқ кісідей *ш е т қ ұ л а қ*, сырткөз күйде отырған секілді (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 418).

ШЕТТІК з а т. *Ердің екі артқы қапталындағы құйысқан ұштары бекітілетін айылбас, жырым немесе доға, қайысбау.* Кейбір ерлердің, көбінше әйел ерлерінің алдыңғы қапталында да *ш е т т і к* болады (Ата салты., 104).

ШЕТ-ШЕГІ з а т. *Бір нәрсенің шеті, шегі, аражігі.* Қазақ халқы адамгершілікті, адалдықты ерекше дәріптеп, ақ пен қара, жақсы мен жаман, адал мен арамның *ш е т-ш е г і н* қатаң айырған (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 1, 90).

ШЕТІН с ы н. *Ерекше, бөлекше, айырықша.* Осындай *ш е т і н* жайлар сөз бола қалса, көздерін аударып кететін адамдар бұлар емес-ті (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан, 158, 229). Бұл қазіргі өскелең заман, жарқын шындығымызбен мүлде қатыспайтын *ш е т і н* жай еді (М.Мағауин, Көк мұнар, 31). Көк еркесін қайырып, дүз тағысын ілгізу – кез келген адамның қолынан келе бермейтін *ш е т і н* өнер (Туған жер., 124).

ШЕШЕКСІЗ с ы н. 1. *Шешегі (гүлі) жоқ.* 2. а у ы с. *Гүлдемейтін, жеміс бермейтін.* Құрылған тор, қазылған ор біздің елде есепсіз, Тұлпар жарыс бір рет те өткен емес есексіз. Есек мінген қанатсыз топ жүрмес тассыз, кесексіз. Кесектінің барлығы да рухсыз, гүлсіз, *ш е ш е к с і з* (М.Шаханов, Мәңгүрт., 202).

ШЕШЕН з а т. *Қапқаз халықтарының бірі.* Мұнда қазақты, орысты, өзбекті, балқарды, армянды, татарды, корейді, немісті, гректі, ингушты, *ш е ш е н д і* жиі кездестіресің (Т.Нұртазин, Ауыл., 126). Бұл маңға сонау соғыс жылдары үкімет шешімімен қоныс аударып келген *ш е ш е н д е р* екі көшенің бойына ұйлығыса орналасқан еді (Ұ.Доспанбетов, Шығ., 4, 105).

ШЕШЕНШЕ үс т. *Шешен тілінде.* ≈ Ол *ш е ш е н ш е* сөйледі.

ШЕШІМДЕЛ е т. *Шешім шығарылу.* Боранқұлға халық істер мекемесінің қарауында тұрақты көмек қаражатымен қамдалатындығы, сол мекеменің тарапынан қала ішінен қолайлы үй берілетіндігі *ш е ш і м д е л і п т і* (Ғ.Біләл, Ғасырлық., 261).

ШЕШІМТАЛ с ы н. *Біржолата шешілген, шешімді.* Бердібек екінші рет қолтықтамақ болғанда тағы сөйтті. Ызалы, *ш е ш і м т а л* қарсылық емес (М.Мағауин, Таңд. шығ., 398).

ШЕШІМТАЛДЫҚ з а т. *Шешім шығара білетіндік, шешімгер.* Серігінің қысылғанда жол таба білетін *ш е ш і м т а л д ы ғ ы н а*, қиындықты қайыспай көтеретін төзімділігіне тәнті (Лен. жас, 13. 03. 1985, 3).

Ши аршу. *Ши тоқу үшін ши сабағын қабығынан тазалау. Ш и а р ш у* деп тоқудың алдында ши сабағының қабығын аршуды айтады (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 59).

Ши аяқ. *Жіп-жіңішке, қылдырықтай аяқ.* Жиынға келетін кілең жарлылар, *ш и а я қ* балалар жиналған (Б.Майлин, Таң. шығ., 308).

Ши есік. *Шым шиді киізге тігу арқылы жасалған киіз үй есігі* (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 59).

Ши жүгіртті. *Екі араға от тастап, істі асқындырды, шиеленістірді.* Болар іс болыпты, енді *ш и ж ү г і р т і п*, сөзден сөз балалатып, елді дүрліктірер жөн жоқ (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 5).

Ши қалпақ... Жігіт есік алдында жанындағы аласа орындыққа отырды. *Ш и қ а л п а ғ ы н* алып, тізесінің үстіне қойды (М.Сүндетов, Үзеңгі жолдас, 92).

Ши тарту. *Ши тоқу үшін шиді түбінен суырып (тартып) алу* (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 58).

ШИБАУ з а т. э т н. *Ұсталған шидің екі шетіндегі керегеге байланатын жіпті шибау дейді* (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 59).

ШИДЕМ: Шидем шекпен. *Жүннен әдемілеп тоқылып істелген шекпен.* Шекпеннің ең әдемі түрін «*ш и д е м ш е к п е н*» дейді (Шаңырақ, 327).

ШИЕ: Шие ерін. *Қып-қызыл ерін.* Бозғыл таңмен қара торы жүзі сәл ақшыл

тартып, *ш и е р н і* сәл ашылып, дем алған тынысы сәл естілер-естілмес боп білініп, тәтті ұйқыда жатыр екен (І.Есенберлин, Алмас., 257). Бәрін бағып тұрыпты. Қарыс маңдайы жарқырап, *ш и е е р і н г е* күлкі үйірілген (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім., 91).

ШИЕБӨРІШЕ үс т. *Шиебөрі сияқты, шиебөрі тәрізді.* Әлдебіреу бұрынғыға ұқсамайтын бір жаңа пікір айта қалса, көп сандағы әдебиетшілеріміз *ш и е б ө р і ш е* шулап шыға келеді (Т.Әлімқұлов, Тірліктен., 149).

ШИЕЛЕ: Шиелеп байлау. *Шеше алмастай етіп шандып байлау.* Байлаудың күрмеп байлау, қазықбау, тұзақтап байлау, *ш и е л е п б а й л а у*, ілмектеп байлау деген түрлері бар (Пионер, 1984, №4, 30).

ШИКІ: Шикі кесек. *Иі қанбаған, күйдірілмеген, қам кесек; саман.* Асау бір өзеннің көркі тамаша, көлемі шағын бір қойнауындағы *ш и к і к е с е к т е н* домбайланған құба там (М.Разданұлы, Алтай., 5).

Шикі қайыс. *Иленбеген теріден тілінген қайыс.* Ердің белағашын орнына қойғанда оны желімдемейді де, шегелемейді де. Белағашты тек *ш и к і қ а й ы с* таспамен жан-жағына көктеп бекітеді (Ер қанаты, 261).

ШИКІЛДЕН е т. *Сарғыш тарту, сарғаю.* Неге екені белгісіз, беті сарғыш тартып, нұры таралып *ш и к і л д е н і п* кетіпті (Д.Досжанов, Жолбарыс, 37).

ШИКІЛДЕНУ *Шикілден етістігінің қимыл атауы.*

ШИЛАН з а т. *Жол жүргенде алып шығатын қалта (дорба).* Тұскиіз, сырмақ, *ш и л а н*, керме, аяққап, кереге салма – қос керегенің жапсарындағы таңғыш сияқты толып жатқан өнімдерге әлі де болса сұраныстар көп (Лен. жас, 14. 05. 1976, 3).

ШИЛАНДАЙ с ы н. *Қалың, мол, қайнаған; шимандай.* Темір жол бойына ана жерден де, мына жерден де ауыл қоныстанып, бұрынғы иесіз жатқан жапан дүз *ш и л а н д а й* елге айналған (Б.Шаханов, Қаратау., 133).

ШИЛІ: Шилі жауыр. *Мүлде жазылмай, жыл сайын қайталанып отыратын жауыр.* Жауырдың жыл сайын өршитін, «ойнамалы (созылмалы) түрі – *ш и л і ж а у ы р д ы* емшілер қанның бұзылуы салдарынан болады деп есептейді (Қаз. этнография., 2, 258).

ШИМАЙ з а т. э т н. *Зергерлік өнерде қолданылатын ою-өрнектің бір түрі.*

Шимай салғыш. *Шимай өрнегін салатын құрал; шимайбіз, жорғабіз* (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 78).

ШИМАЙБІЗ э т н. с ө й л. ***Жорғабіз.*** Ұсталар мен зергерлердің пайдаланатын құрал-саймандары: қысқаш, төс, қадаубас, кескіш, жыланкөз, жорғабіз. Соңғысын кейде *ш и м а й б і з* деп те атайды (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 78).

ШИМАЙТЕМІР з а т. *Шаңырақ тоғынына шимай салатын құралды шимайтемір деп атайды* (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 28).

ШИМАЙТОРСЫҚ з а т. э т н. *Бетіне арнаулы мүйіз шапқымен әртүрлі өрнек салынған әшекейлі торсық.* Торсықтардың ішіндегі ең сәндісі *ш и м а й т о р с ы қ* пен мүйізторсық. Шимайторсықтың бүйірі табақ сияқты дөп-дөңгелек болады (Шаңырақ, 190).

ШИМАЛЫ..? «Мұрындығым түзгеннен болсын, төсегім күлден болсын, бұйдам алалы болсын, жабуым *ш и м а л ы* болсын - өспегенде немене» дегенді түйе айтыпты дейтін де сөз бар (А.Сейдімбеков, Серпер, 81).

ШИМАТА з а т. ж е р г. *Тоқылған жай ши; шыпта.* Онан да апам *ш и м а т а* тоқысын. *Ш и м а т а н ы* ағаштардың (үйдің төбесіне салған) астынан қарсы қағады да жұқалап сылайды (Т.Тобағылов, Түсінсең еді., 36).

ШИНЕШ з а т. *Бір жасқа толған ешкі, шыбыш.* Әр кезде риза емеспін, Барлығың да бас изеп, Айтқаныма «Е» деспей! Көріңдер, қалқам, бұл сөзді Қызылсырап келгенде, Сойдырып жеген *ш и н е ш т е й* (Жеті ғасыр., 2, 417).

ШИП з а т. и х т и о л. *Балықтың ірірек келген бір түрі.* Көлге (Балқаш) басқа жақтан әкелінген балықтар мыналар: қари, аққайран, *ш и п*, көксерке, қаяз т.б. (ҚСЭ, 2, 133).

ШИПА: Шипасы бітті. ж е р г. *Құрыды, өлді, саудасы бітті.* – Жаңа кіріп кеткеніңізде ғой, *ш и п а ң ы з б і т е р м е е д і!* – деді Қанат жанталаса су шашып жатып. – Көрер жарығыңыз бар екен! (Д.Рамазан, Жылап аққан., 61). Басын төмен сала,

жиырыла түскен кәрі қасқыр «*ш и п а м б і т т і*» дегендей, сол жағына қарай сылқ етіп құлады да, қимылсыз қалды (Бұл да, 83).

ШИПАНЗЕ з а т. *Даму деңгейі жағынан адамдарға ең жақын маймыл. Ш и п а н з е л е р* тек қана адамдардың ауруымен ауырып, қолынан келетін қарапайым еңбек құралын жасай алады (Тірі табиғат, 45).

ШИПАҢДА... Мезгіл-мезгіл *ш и п а ң д а ғ а н д а* ғана құйрықтарының сарықұла шашақтары күн көзінде жылт-жылт шалынады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 186).

ШИПАХАНА... Базарбек ақсақалдың ем қонбас жаман ауруға шалдығып, *ш и п а х а н а д а* сар төсек болып, сарғайып жатқанына да үш айдан асып барады (Т.Әлқанұлы, Тіршіліктен, 64).

ШИРАЗ... Совхоз малшылары қаракөл елтірілерінің сапасын арттыру үшін де ойдағыдай күреседі, көк елтірі (*ш и р а з ы*) өндіруді көбейтуге ұмтылуда (Қазақст. ауыл шаруаш., 1957, №11, 53).

ШИРАТПА з а т. қ. ө н е р. *Алтын не күміс талшықтарынан ширатып, болмаса бұрап жасалған әшекей.* Ол темірлерге қақтаған күміс шабылады. Сыздықтар, *ш и р а т п а л а р* жүргізіледі. Үзбелер, шытыралар қағылады. Маржан тасты қозалар орнатылады (Ж.Бабалықұлы: Ер қанаты, 260). Пыстан, өмілдірік, құйысқан, жүген, тебінгі беттеріне қағылатын – үзбе, кеспе, құйма, шытыра, сыздық, *ш и р а т п а*, бүркеншік шегеге дейін түгел күміс шабылады (Бұл да, 264).

ШИСАБАҚ з а т. б о т. *Шөптің сабағы ши сияқты бір түрі.* Шөп аттары: күреңсе, тарақбоз, раң, күшәла, *ш и с а б а қ*, сиырқұйрық, түлкіқұрай, ұйғақ, тау пияз, атқұлақ... (А.Сатов, Бәрі де., 308).

ШИТ з а т. *Мақта тұқымы, ұрығы.* Тіпті өздері егіп отырған мақтасының *ш и т і н е* ой бөлсе өмір құбылысын байқаған да болар еді (Қ.Абдықадыров, Келес қызы, 29). Біріншісінде – *ш и т* себілер алдында микробактериямен дәріленеді (С.Орынбаев.., Өсімдік., 27). Облыстағы егіс танаптарында қозаның қандай түрлері мен сорттарының *ш и т і* себіліп жүргені де белгісіз (Ақ алтын., 145).

ШИТТІ: Шитті мақта... Дүние жүзіндегі мақтаның орташа өнімділігі – гектарына 16-17 центнер *ш и т т і м а қ т а* (Ақ алтын., 173).

ШИФОН з а т. *Жұқа, жібек мата.* Басындағы *ш и ф о н* жаулығын ерекше бір қырмен түзетін қайта тартты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 2, 149). – Рас, жаным, әлі жас емеспіз бе, - деп жеңешем ағама жұтына қарап қойып, *ш и ф о н* жаулығын сәндей тартты (Т.Жақыпбайұлы, Лашын, 25).

ШИШАҚПАҚ з а т. ж е р г. *Сіріңкенің қорабы.* Әділ енді жанқалтасынан *ш и ш а қ п а қ* алып, екі шидің басын жараның аузына қысып ұстап тұрып, келесі шиді тұтатты (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 61).

ШИШАСЫЗ с ы н. *Шишасы жоқ, шиша салынбаған.* Арсыздықтан ұялып, сөнейінші дегендей қайта-қайта жалпылдай берген *ш и ш а с ы з* шамды бұрышқа қоя салды (Қарақат тер., 54).

ШИЫРЛЫ з а т. к ө н е. *Құтсыз, ырыссыз, қырсық шалған адам д.м.* Ораздының кәрісі Қартайғанда қазына болады, *Ш и ы р л ы н ы ң* кәрісі Қартайғанда қазымыр болар (Ел аузынан, 46).

ШЛЯПА з а т. *Жазда киетін баскиім.*

ШЛЯПАЛЫ с ы н. *Басына шляпа киген, шляпасы бар.* Әнеугі тымақшаң, күпішең кеткендер пальтолы, *ш л я п а л ы* болып қалыпты (Алматы ақшамы, 21. 06. 1990, 4).

ШНАПС з а т. *Еуропа арақтарының бір түрі.* – Орыс жаман… Өте жаман дала. Қыс. Қатты тоңған. Жылынады... Жол алыс. Арақ бар ма? Мен сұрайды... Ішеді... Арақ бар ма? Арақ! Арақ! *Ш н а п с* (І.Есенберлин, Шығ. жин., 10, 43).

ШОБА з а т. к ө н е. *Ұсақ бірлестіктердің бір түрі.* Кейде бір автордың өзі белгілі бір топты «ел» немесе «ұлыс» (яғни ірі бірлестік), сондай-ақ «қабила», «ұрық», «*ш о б а*» (яғни ұсақ бірлестіктер) деп жиі атайды (ҚазССР тарихы, 2, 196).

ШОБЫР: Шобыр ат. *Мініспен қатар күш-көлікке жарамды ат. Ш о б ы р а т,* тұғыр ат, мес ат, шабан ат дегендер жұмыс аттары болғандықтан қой жаюға, мал қайыруға, күш-көлікке т.б. пайдаланылады (Ана тілі, 16. 05. 2013, 5).

ШОБЫРТҚЫ з а т. ж е р г. *Төрт өрім қамшы.* Таспадан өретін қамшы екі түрлі: атты демеп қана отыратын 3-4 таспадан өретін 4 өрім қамшыны «*ш о б ы р т*

қ ы», әлденеше таспадан өретін қамшыны «дойыр» дейді (С.Мұқанов, Таңд. шығ., 15, 127).

ШОҒАЛ з а т. *Еркек балықтың түсі ақ ұрығы.* Балықтың *ш о ғ а л ы н* адам жемейді. Бұл кейде шоғалдырық тұлғасында да айтылады (Қаз. тілі. мәселелері, 154).

ШОҒАЯҚ // ШОҚАЯҚ з а т. 1. *Үстіне шәйнек аққұман қою үшін, ішіне шоқ салып қоятын сабы бар жайпақ ыдыс.* Бегалы қазандықтың аузынан *ш о ғ а я қ қ а* шоқ салып, ақ құманды демдеп жатқан әйеліне қарады (М.Айымбетов, Құмөзек., 78). Қып-қызыл шоғымен әкелінген екі *ш о қ а я қ т ы ң* үстіне екі аққұман қойылды (М.Мәжитов, Аманғали, 20). 2. *Бір үйден екінші үйге шоқ таситын, сабы бар, үсті жабық темір ыдыс* (Қаз. этнография., 2, 34).

ШОҒЫРЛАНДЫРУШЫ з а т. *Бір нәрсені бір жерге жинаушы, топтастырушы адам.* Халық өз басшыларын халықтың күш-қуаты мен ақыл-парасатын *ш о ғ ы р л а н д ы р у ш ы*, бақыт-байлыққа жетелеуші деп қарап, оларды қадірлеп, құрметтеген (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 126).

ШОҒЫРМАҚ з а т. *Қарағайдың шорланып, бұжырланып біткен жері.* Қарағай сағызын ағаш қалақшамен ғана сыпырып алған дұрыс. Пышақпен сыдырсаң сағызбен бірге қарағайдың *ш о ғ ы р м а ғ ы* да сойылып кетеді, сағызды *ш о ғ ы р м а қ п е н* бірге қалай шайнасын (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 418).

ШОЙБАЛТА з а т. *Жуан шөркелерді жаруға арналған, басы салмақты, шойыннан жасалған үлкен балта; шойын балта* (Қаз. этнография., 1, 397).

ШОЙҚАРА з а т. *Дөңкиген шойындай, түсі қара адам.* Төр алдында жаюлы жатқан текеметтің үстінде шөккен түйедей болып жантайып жатқан *ш о й қ а р а* жай ғана басын көтерді (К.Сегізбаев, Жапжасыл., 432).

ШОЙТЫМ з а т. ж е р г. *Зауал, сазай, жаза.* Аласапыран отарлаушыға да бір кезде *ш о й т ы м* келер. Сондай оқыста қапы қалмау керек (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 258).

ШОЙЫН: Шойын балта. *Шөркені қарс-қарс айыратын, басы ауыр балта; шойбалта.* Сосын *ш о й ы н б а л т а м е н* жаңқалап жарып, текшелеп жинаумен болады (Б.Соқпақбаев, Балалық., 72).

Шойын бас шоқпар. *Басы шойындай ауыр шоқпар.* Кейбіреулері қарсыласпақ болды, бірақ бұрынырақ сілтеген *ш о й ы н б а с ш о қ п а р д а н* құтыла алмай, бас сүйектері мылжа-мылжа боп жерге құлады (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 178).

Шойын қара. *Денесі ірі, салмағы ауыр, қара түсті адам; шойқара.* Табалдырыққа ілінсе, арғы жағын *ш о й ы н қ а р а* әйеліақ реттеп жіберетін еді (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 467).

ШОЙЫРЫЛМА... 2. *Жылқының беломыртқасы шойырылып, жүре алмай қалатын ауруы.* Жылқының беломыртқасы киреңдеп, жүре алмай, шойырылып қалады. Мұны халық кирең немесе *ш о й ы р ы л м а* деп атайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр., 144). Әсіресе, оларды (жылқыны) маңқа, жамандат, қарақаптал, *ш о й ы р ы л м а*, қараөкпе, күс, жем түсу сияқты аурулардан сақтау керек (Ер қанаты, 199).

ШОҚАЙНА з а т. *Оттың қып-қызыл шоғы.* Мұнан әрі қойшы саптаяқ толы сүтін алып отбасына келгенде *ш о қ а й н а* ортасындағы манағы тастардың әбден қызып, бал-бұл жанып жатқанын көрер еді (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 117). Сексеуілдің күлмен көмілген *ш о қ а й н а с ы* 4-5 күнге дейін сөнбей жатады (Ана тілі, 21. 12. 1995, 7).

ШОҚАЛДЫ с ы н. *Шоқалы бар, шоқалы көп; төбешікті. Ш о қ а л д ы*, бұтанақты алқаптан арқа, сауырлары қызарады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай, 186).

ШОҚАТТАН е т. *Шоқат пайда болу.* Осы сәтте бозаң дала енді *ш о қ а т т а н ы п,* бөртек төбешіктеге ұласа бастаған (О.Бөкеев, Өз отыңды., 104).

ШОҚАТТАНУ *Шоқаттан етістігінің қимыл атауы.*

ШОҚАТТЫ с ы н. *Шоқаты мол, шоқаты бар.* Содан соң солға бұрылып, төмендегі *ш о қ а т т ы* жазықпен өзенді құлдай қыдырдық (Ә.Асқаров, Таңд., 363).

ШОҚЖҰЛДЫЗ з а т. а с т р. 1. *Топ-топқа бөлінген аспан жұлдыздарының жалпы атауы.* Халықаралық астрономиялық одақтың бекітуі бойынша (1970), бүкіл аспан 88 *ш о қ ж ұ л д ы з ғ а* бөлінген (ҚСҒ, 12, 262). Астрономиялық еңбектерде

Ақжұлдыз (Шолпан), Қосжұлдыз, Қызылжұлдыз, Сарыжұлдыз, *Ш о қ ж ұ л д ы з* деген сияқты жұлдыз аттары кездеседі (С.Сәрсенова, Қаз. тіл. астрономия. термин., 85). 2. а у ы с. *Бетке ұстар, таңдаулы, іріктелген адамдар.* Төлеген Тәжібаев – Ж.Шаяхметов, Д.Қонаев, Ж.Ташенов сынды саяси, қоғам, мемлекет қайраткерлері *ш о қ ж ұ л д ы з д а р ы* тобында келген халқымыздың біртуар перзенті (Ә.Ыдырысов, Тұлға., 3).

ШОҚПАРБАСГҮЛ з а т. *Гүлдің басы шоқпарланып тұратын түрі.* Шоғыр гүлдердің түрлері: шашақгүл, шатыршагүл, *ш о қ п а р б а с г ү л*, масақгүл, қалқаншагүл, себетгүл (Ботаника, 82).

ШОҚПАРЛАСУ... Сол жақтың нелер кереметтерін, әсіресе ұрыс-төбелестің, қылыштасу, найзаласу, *ш о қ п а р л а с у д ы ң* алуан түрлерін үйреніп қайтқан жау жүрек азаматтар (А.Сатаев, Бәрі де., 304).

ШОҚТАЛАН е т. *Шоқ-шоқ болу, шоғырлану.* Құйрығы тірсегіне дари алмай, Екпінмен көтерілген кейін қарай. Кекілі *ш о қ т а л а н ы п* кейін серпкен, Тұңғыштың тоғыздығы тұлымындай (И.Байзақов, Құралай., 154).

ШОҚТАЛАНУ *Шоқталан етістігінің қимыл атауы.*

ШОҚТОҒАЙ з а т. *Бөлектеніп, шоқтанып өскен тоғай* (роша). Реликті ерен ағашы шағын *ш о қ т о ғ а й* болып өседі (Р.Сәтімбеков: Класс Time, 10. 04. 2013, 16).

ШОҚЫНДЫРУШЫ з а т. *Біреуді шоқындырған адам, шоқындыру ісін істеуші* (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 126).

ШОҚЫНДЫРУШЫЛЫҚ з а т. *Шоқындыру ісін істеушілік, шоқындырғандық.* Біреуі тіпті, патша заманында, *ш о қ ы н д ы р у ш ы л ы қ* күшейіп тұрған шақта, Бағлан қаласында мал бағып жүріп христиан дінін қабылдайды (Жұлдыз, 1973, №7, 12).

ШОЛА: Шоласы тиді. ж е р г. *Қолы тиді, уақыты болды.* Кейін келген жас жігіттермен жөн сұрасуға енді *ш о л а м ы з т и е т і н* шығар (Ж.Тұрлыбай, Райымбек батыр, 2, 345).

ШОЛАҚ: Шолақ есеп. *Жеңіл-желпі қулық, қысқа ақыл.* Алыстан орағытар айладан гөрі *ш о л а қ е с е п*, дүмшелігі басым (Б.Соқпақбаев, Таңд., 39).

Шолақ пәлте. *Етегі қысқа пәлте.* Киімі де бұл елде жоқ, су жаңа жағалы *ш о л а қ п ә л т е* (Т.Мәмесейіт, Таудан., 80).

ШОЛАҚЕТЕК с ы н. ж е р г. *Оқыған, білімді, сауатты.* Кеңсе болғанда біздікі соғыстың алдында «а» деп, «б» деп алған ескі оқу ғой. Әйтпесе *ш о л а қ е т е к* деп айдар тағатындай көп біліміміз жоқ (Ұ.Доспанбенбетов, Шығ., 4, 58). Бір күні әлгі келіншек Талдықорған жақтан келген хром етікті, оқығаны бар «*ш о л а қ е т е к*» біреумен қашты да кетті (Бұл да, 73).

ШОЛАҚЖЕҢ... Төсегіне барып бар салмағымен гүрс етіп отыра кеткенде тар сидам етіп тігілген *ш о л а қ ж е ң г е* кеудесі симағандай алқынып, жарылып бара жатты (Ұ.Доспамбетов, Ел есінде, 6).

ШОЛАЛЫҚ з а т. *Шола болғандық; кемшілік, жетіспеушілік.* Бұл істе алалық та, *ш о л а л ы қ* та – көп зиянға көз (Қаз. әдеб., 18. 06. 1976, 2).

ШОЛАН: Шолан ұрды... Сол сәтте ат үстіндегі бар қалмақ *ш о л а н ұ р ы п* ортада тұрған Наурызбайға лап қойды (Соц. Қаз., 16. 02. 1991, 4).

ШОЛҒЫНШЫЛА е т. *Шолу, қарау; барлау.* Қасқырбай жан-жағын *ш о л ғ ы н ш ы л а п* шыққаннан кейін естек қораның қуысынан екі нәрсе алып шықты (Ж.Мусин, Туған үй., 204).

ШОЛҒЫНШЫЛАУ *Шолғыншыла етістігінің қимыл атауы.*

ШОЛҒЫНШЫЛАТ *Шолғыншыла етістігінен жасалған өзгелік етіс* (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 39).

ШОЛҒЫНШЫЛАТУ *Шолғыншылат етістігінің қимыл атауы.*

ШОЛУЛА е т. *Шолу жасау, байқау, қарау.* Күндіз алыстан *ш о л у л а п*, ал түнге қарай айдың жарығында отарын «шәйт-әй» деп қоғамдай дыбыстап қояды (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 399). «Өй, шапқанда шаңды түйдек-түйдегімен» бораттатын шығар» деді Айдабосын көрікті аттың шашалы, сіңірлі аяқ пошымына төменнен жоғары қарай *ш о л у л а п* (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 204).

ШОМ з а т. к ә с і б. *Суға бөгет ету үшін, тал шыбықтарынан, қамастан буып жасалған құрылыс материалы.* Оның (ақ талдың) шыбықтарын мелиорация жұмыстарында *ш о м* жасауға және себет тоқуға пайдаланады (ҚСЭ, 1, 222).

Сол кезде қамыстан жергілікті құрылыс материалдары есебінде *ш о м* және қамыс плиталары жасалған еді (Қаз. әдеб., 21. 04. 1986, 14).

ШОМАҚ с ы н. ж е р г. *Дөңкиген, үлкен; түйедей.* Сіз өзіңіз айдар таққан ер жігіт деп киелі *Ш о м а қ* палуан, дара біткен сүйегі, Арқаға сап көтере атан түйені Марапаттап қуана қол соғасыз (М.Шаханов, Мәңгүрт., 96).

ШОМАЛАЙ с ы н. ж е р г. *Үйілген, үймек.* Ешкім де олардың той өтетін үйдің қасындағы елеусіз тамның төбесіндегі *ш о м а л а й* шөптің ішінде тығылып жатқанын қаперіне де алмады (М.Құдайқұлов, Құпия., 54).

ШОМБЫ е т. ж е р г. ***Омбыла.*** – Мына иттің ит сияқтанып ілесіп келе жатқанын қарашы, - деді Үлкенбай қарасы қарғадай болып *ш о м б ы п* келе жатқан кішкентай жортымышқа ат үстінен үрке қарап (Е.Тұрысов, Құралай жолы, 20).

ШОМПА з а т. *Асықтың толарсақпен байланысты тұрған доғал (дөңес) жағы; яғни омпаға (оңқыға) қарама-қарсы жағы* (Қаз. этнография., 1, 229). Шоқан Бурабай бойын армансыз аралап, асық ойынының тілімен айтқанда, бүгесі мен шігесін, алшысы мен тәйкесін, омпасы мен *ш о м п а с ы н* түгел көрді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз, 2, 475).

ШОМПЫ з а т. с ө й л. ***Шомпа.*** Жалпы асықтың тұрыстары омпы, *ш о м п ы*, алшы, тәйке болып, жатыстары бүк, шік деп бөлінеді (Ө.Жолымбетов, Айгөлек, 85). Егер «хан» шашқанда бір асық омпы немесе *ш о м п ы* тұрып қалса, тай-талапай басталады (Бұл да, 86).

ШОМЫЛҒЫШ с ы н. *Шомыла беретін, шомылғанды ұнататын.*

ШОМЫЛҒЫШТЫҚ з а т. *Шомыла беретіндік, шомыла білетіндік.* Әуелі оның аты осы бұлаққа *ш о м ы л ғ ы ш т ы ғ ы м е н* шықты (Қаз. әдеб., 08. 12. 1978, 3).

ШОҢ: Шоң мұрын. *Дөңкиген үлкен мұрын.* Үлкен мосқалдау *ш о ң м ұ р ы н* сары әйел: - Слава богу, - деп гүж ете қалды (Ә.Тарази, Тасжарған, 34).

ШОҢАЙНАША: Шоңайнаша жабысты. *Жабыса кетті, жабысқан жерінен айрылмады.* Қыздың біраузыз қалжың сөзі ілгешек-сылтау болып, біз оған *ш о ң а й н а ш а ж а б ы с а* бастадық (Б.Соқпақбаев, Қайдасың., 13).

ШОҢҒАЛ з а т. ж е р г. *Биік жер, төбе.* Түн кемеліне жете ұзарып, күн қоса бастаған кезде оның қанша қосқанын қазақ *ш о ң ғ а л д а р д ы* көлеңке бойымен өлшеген: «Қаңтарда – қарға адым, ақпанда – ат адым» дейді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1968, №3, 62). – Кішкене қарындасым жолай қайтыс болды... Бір *ш о ң ғ а л д ы ң* түбіне сәбидің өлігін тасалаған болдық (Жұлдыз, 1973, №5, 176). Шағыл баурайындағы *ш о ң ғ а л д а р* келелі үлектей бір қорым, мол шоғыр (Лен. жас., 05. 11. 1971, 2).

ШОПАНАТАЛЫҚ з а т. с ө й л. *Шопан ата болғандық, қойшылық.* – Біздің Иван *ш о п а н а т а л ы қ т ы* бойына тез сіңіріп алды-ау, ә (Лен. жас., 23. 11. 1972, 1).

ШОПАНТОЙ з а т. *Жаздың (жайлаудың) қызған кезінде жасалатын шопандар тойы* (Б.Нұржекеев, Бір ғана махаб., 183).

ШОР з а т. *Ағаштың шор болып (шодырайып) біткен үйілі; без.* Оған қарағанда көз алдыма қайыңның *ш о р ы* елестейді (Қ.Исабаев, Серт, 65).

ШОРА з а т. ж е р г. *Үстем тап өкілдері: байлардың, шонжарлардың балалары.* Байлар ұғлы *ш о р а л а р* Бас қосыпты десін де, Маң-маң басып жүріңіз, Байсалды үйге түсіңіз (Бұқар жырау: Нар заман., 76).

ШОРЛЫ... Қайыңның қасиеті – балта жүзі із қалтыра алмайтын *ш о р л ы* безінде, яғни мықтылығында (Қ.Исабаев, Серт, 65).

ШОРМАҚТЫ с ы н. *Шормағы бар, шормақтанған.* Өзіне өз білгенің жөн демесе, Қорсылдақ, шошқа мінез сияқтанған. Бұл сынның мүшесіне тура келсе, *Ш о р м а қ т ы* бүкір ағаш иықтанған (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 416).

ШОРС з а т. *Жоңғар бірлестігінің құрамына кірген басты төрт тайпаның бірі.* XVI ғасырдың аяқ шенінде ойраттар (жоңғарлар) басты-басты төрт тайпалық бірлестіктерден құралды. Олар: торғауыттар, дүрбіттер, хошаттар және *ш о р с т а р* болатын (ҚазССР тарихы, 2, 299). Ресей елшісі Л.Угримов «Зайсан көлінің жағасындағы жоңғардың дөрбіт, хойт, *ш о р с*, торғауыттан құралған тай-

паларын қазақ қолы талқандап, көп адамдарын тұтқындады, мал-мүліктерін олжалап алды» деп жазған (Ж.Ахмади, Айтұмар, 417).

ШОРШАҚТА е т. с ө й л. ***Шоршаңда.*** *Ш о р ш а қ т а й* қозғалақтап, әлденені зарыға күткендей елеурейді (Қ.Толыбаев, Бабадан., 104).

ШОРШАҢДА е т. *Шоршып-шоршып түсу, шоршаң-шоршаң ету.* Кебен киім үстіне, Киініпті ақша қар. Шоршып тастан түсті де, *Ш о р ш а ң д а д ы* бәтшағар (М.Мақатаев, Мұзбалақ, 8).

ШОРШАҢДАУ *Шоршаңда етістігінің қимыл атауы.*

ШОРШУЫЛДА е т. *Қайта-қайта қарғу, секіру, шоршу.* Қашып кетіп жүрмесін деп тұсап қойған Салсары *ш о р ш у ы л д а п*, сыбызғы дыбысы шыққан жаққа қарай кісінеп жүріп берді (Ер қанаты, 137).

ШОРШУЫЛДАУ *Шоршуылда етістігінің қимыл атауы.*

ШОРЫМЫҚ з а т. ж е р г. *Томар, түбір, кеспелтек, кесінді; шормақ.* Ол есікті қымтап жапты да, қайың *ш о р ы м ы ғ ы н* жақындатып, пешке қақтала келіп отырды (Қ.Ысқақ, Тұйық, 65). Есік алдында бір ат байлаулы тұр. Оның бергі жағында *ш о р ы м ы қ* үстінде шоңқиып томардай жуан біреу отыр (Ә.Асқаров, Таңд., 284). Рахметқажы тас сүйреткендей аяғын ауыр басып, қиралаң қағып, былайғы бір *ш о р ы м ы қ қ а* қонжия кетті (Бұл да, 361).

ШОТАҚАТ з а т. с ө й л. *Бұғалтерлік есеп жүргізуші, шотауат.* Бір күннен кейін қызыл катерге мініп, *ш о т а қ а т* Шынтас жетті (Т.Жұмаханов, Өткел, 178).

ШОТАЛ... – Тоқта, немене, *ш о т а л* берейін бе? – деп сұрады сол Заматта (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 172). Ғажап! Мәбәрәктің «*ш о т а л ы н*» алып, ойынға қосылысымен Тоқтарбайдың қолы жүре бастады (Бұл да, 5, 173). Қонақтар үйден шыққанда Жәлеләддин Шөңкеден *ш о т а л* сұрады (Жұлдыз, 1973, №3, 26).

ШОТАУАТ з а т. с ө й л. *Бухгалтерлік есеп жүргізуші; есеп беруі.* – Жылдық отшот бітпей жатқанда не ұйқы бұл. Істей алмайтыныңды айтсаң, ортадан бір қой беріп, көршінің *ш о т а у а т ы н* жолдаушы едік, - деді (З.Иманбаев, Қос қайың, 448).

ШОТАЯҚ... *Ш о т а я қ п е н* шөп суырып, сиырларына ашық албарға шашып берді (Коммунизм таңы, 16. 06. 1967).

ШОТТИ е т. ж е р г. *Шодыраю, сораю.* Арасында желкесі *ш о т т и ы п* кейін шығып кеткен, қабағының астынан алара қарайтын торсық шеке нән бас біреу бар (Ә.Кекілбаев, Үркер, 544). Сүйекті, ірі Нарқыз қыз күніндегісінен жүдеген. Жақ сүйегі *ш о т т и ы п*, өңі сарғыш тартқан (С.Елубай, Ақ боз., 309).

ШОТТИЮ *Шотти етістігінің қимыл атауы.*

ШОТЫР з а т. с ө й л. ***Шотал.*** Ұтқандары ол екеуіне анда-санда *ш о т ы р* беріп қояды (А.Жүнісов, Өмір ізі, 102).

ШОШАҚ: Шошақ ерін. *Ерні шошайып біткен адам.* Екі жағы суалған, *ш о ш а қ е р і н*, кертпеш мұрын тырақай жігіт жүзін тіктеп, бұл жолы бастығына тура қарады (О.Сәрсенбай, Шығ., 5, 102).

ШОШАЛА... Бірақ *ш о ш а л а* шыққалы бір күн тыныс тауып, тыныш жатқан емес (А.Мекебаев, Жезтырнақ, 91).

Шошала тиді. *Шошала (оқыра) шақты. Ш о ш а л а т и г е н д е* бір қора өгіз быт-шыт болмай ма? (Ел аузынан, 142).

ШОШАЛАДАЙ с ы н. *Шошала сияқты, кішкентай.* Біздің Арекең кішкентай болғанда *ш о ш а л а д а й* (оқалақ) болар, сіздер үлкен болғанда атан өгіздей болар-сыздар (Ел аузынан, 142).

ШОШҚА: Шошқа жон. *Жоны жұп-жұмыр, тегіс.* Жуан қара *ш о ш қ а ж о н* жауырынын шиқылдақ орындықтың арқасына жыға сап, шалқалап қарқ-қарқ күлді (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 10). Қабыр басындағы халық енді оның *ш о ш қ а ж о н* жауырыны мен селкілдеген, май басқан иығын ғана көрер (Бұл да, 315).

Шошқа мінез. *Қорс етпе мінез, дойыр мінез.* Күйеуі мал төлеген Малдың бірі, Ақ үрпік, балапандай көрсең түрі. Не сымбат, не көркі мен мінезі жоқ, Ақылсыз, *ш о ш қ а м і н е з*, сөзі ірі (С.Торайғыров, Таңд. шығ., 25).

ШОШҚАЛЫ... Әлгі *ш о ш қ а л ы* машина үлгерген-ау шамасы, көрінбейді (Ә.Тарази, Тасжарған, 71).

ШОШҚАМОЙЫН з а т. м е д. *Мойны күжірейіп ісіп кететін ауру (свинка).* Інім *ш о ш қ а м о й ы н* болып үйінде жатыр (Самғау, 68).

ШОШҚАШЫ з а т. *Шошқа аулаушы, шошқа атушы.* Солай қарай қатынаған *ш о ш қ а ш ы л а р* болмаса Сарықамысқа қыстықүні көп ешкім бара бермейтін (С.Байжанов, Ақ маржан, 28).

ШОШЫМАЛДЫҚ з а т. с ө й л. *Шошығандық, шошығыштық.* Ұзағырақ баруы, жалтақтай қарауы қулығымен қоса *ш о ш ы м а л д ы л ы ғ ы н а н* болатын (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 83).

ШОШЫМАЛЫЛЫҚ з а т. *Шошынып қалғандық, шошымал болғандық.* Содан да зәтте көңілінің *ш о ш ы м а л ы л ы ғ ы* түсінікті еді (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 319).

ШОШЫНЫС... Кенет *ш о ш ы н ы с т а н* тұла бойы дір-дір етті (Б.Шаханов, Ғашықтың., 67).

ШӨБЕЛТАЙ з а т. *Шөберенің баласы.* Мәселен, жеті ата біз мекен ететін аймақта: әке, бала, немере, немелтай, шөбере, *ш ө б е л т а й*, туажат деген ретпен жіліктейді (Ана тілі, 27. 06. 1991, 8).

ШӨГЕЛ с ы н. *Шөгіп қалған, аласа; кәрі.* Алыстан көп аласарып көрінген *ш ө г е л* қара тау – төр алдын тұғырлай шөгіп, тапжылмай отыратын атасы сияқты (Ж.Қорғасбек, Жынды., 64).

ШӨГЕЛДІК з а т. а у ы с. *Батылдық, мықтылық.* Бұл ұрпақты қайсарлыққа, *ш ө г е л д і к к е* дағдыландырып, денелерін шыңдап, шынықтырады (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 1, 56).

ШӨГЕН з а т. к ө н е. *Аса байырғы түркі ойыны; поло. Ш ө г е н* ежелгі түркілердің дәстүрлі ойыны ретінде М.Қашқари, Ж.Баласағұн, Бабыр шығармаларында сипатталып жазылған. Омар Ғаямның *ш ө г е н* туралы өлеңі де бар (Егем. Қазақст., 31. 07. 2002, 5).

ШӨГЕРТ *Шөгер етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Түйесін *ш ө г е р т і п*, жүгін түсірт (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 106).

ШӨГЕРТУ *Шөгерт етістігінің қимыл атауы.*

ШӨГІҢКІРЕ... Әкесі ұлының қайғысынан күйзеліп, уайымнан азып, қартайыңқырап, *ш ө г і ң к і р е п* қалғандай (Н.Исабаев, Өмір., 487).

ШӨК: Шөккен түйедей. *Үп-үлкен, дәу; дөңкиген, теңкиген.* Төр алдында жаюлы жатқан текеметтің үстінде *ш ө к к е н т ү й е д е й* болып жантайып жатқан шойқара жамбасы сынып қалғандай жай ғана басын көтерді (К.Сегізбаев, Жапжасыл., 432).

ШӨКЕЛЕС *Шөкеле етістігінен жасалған ортақ етіс.* Енді бірде осы қорымның шетіндегі алаботасы, балыққөзі аралас өскен алаңқайға кішкене ауылдың жиналып келген тайлы-таяғы *ш ө к е л е с і п* қалды (А.Сүлейменов, Бесін., 108).

ШӨКЕЛЕСУ *Шөкелес етістігінің қимыл атауы.*

ШӨКЕЛЕТУ... – Десін қайтарып, *ш ө к е л е т у* аз ғой, енді қайтып бас көтере алмастай ету керек (Ж.Тұрлыбаев, Семсер, 93).

ШӨКЕТ з а т. ж е р г. *Ағаштың түбірі.* Жиектегі тоғай арасынан шыққанша, арба біресе шұқырға түсіп кетеді, біресе ағашқа, *ш ө к е т к е* соғылады, қиыңдап жүргізбей келеді (З.Ақышев, Ақбел асуы, 154).

ШӨКІ е т. ж е р г. ***Шыңда.*** Су алып келе жатып «шық-шық» еткен балға үнін естідім. Шалғысын *ш ө к і п* жатқан болды ғой (Т.Тобағабылов, Түсінсең еді., 91).

ШӨЛ: Шөл ағашы э п и т. ***Сексеуіл.*** Орман өсірушілер биыл жайылым аймақтарында «*ш ө л а ғ а ш ы н ы ң*» тұқымын үш мың гектар жерге екті (Алматы ақшамы, 08. 01. 1990, 3).

Шөл бидай. *Шөл жерлерге өсірілетін бидай сорты.* Суарылған егіннің арықтан тыс жағына *ш ө л б и д а й* салынады (Халифа Алтай, Алтайдан., 161).

Шөл кемесі п е р и ф р. ***Түйе.*** Түйе өте көнбіс, ыстыққа, шөлге шыдамды. Сондықтан да болар, түйені «*ш ө л к е м е с і*» дейтін (Білім және еңбек, 1974, №5, 21).

ШӨЛЕН з а т. к ө н е. *Ертеде төленетін салықтардың бір түрі.* Темір-Құтлық та бұрынғы хандардай бүкіл бұқара халыққа аямай *ш ө л е н*, қалан, тағы сондай толып жатқан алым-салықтар салған (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 477).

ШӨЛКИ з а т. *Әйелдердің аяқкиім ішінен киетін, жұқа, жеңіл шұлығы (чулки).*

ШӨЛКИШЕҢ ү с т. *Аяғына тек шөлки киген.*

ШӨЛМЕК: Шөлмек айналдыру. *Алқа-қотан отырып, бөтелкені (шөлмекті) айналдыру арқылы ойналатын ойын.* Бұл өңірдің жастары біле бермейтін «*ш ө л м е к а й н а л д ы р у*» деген ойынды да сол бастады (З.Жәкенов, Күн көтеріл., 41).

ШӨЛМЕКСІЗ с ы н. *Бөтелкесіз; арақсыз д.м.* Үйге дастарқан жайған соң *ш ө л м е к с і з* болушы ма еді бұл күнде (Ә.Асқаров, Таңд., 46).

ШӨЛМЕКШІЛ с ы н. а у ы с. *Арақ ішкіш, арааққұмар д.м.* Біздің тату да ынтымақты тіршілігімізге бір сызат түсірсе, осы *ш ө л м е к ш і л* мінезің түсерер-ау (К.Сегізбаев, Біз қалада., 48).

ШӨЛІРКЕП с ы н. *Суды көп тілейтін, шөлдегіш.* – Бұл суды көп тілейтін, *ш ө л і р к е п* дақыл екен, - деді Мелдебек, қызылша жайлы әңгіменің арасында (М.Қуанышбаев, Тайталас, 207).

ШӨМЕЙІҢКІРЕ е т. *Белі бүкірейе түсу, бүкшиіңкіреу.* Жылқылар жүре шалып келеді. *Ш ө м е й і ң к і р е й* ақсаңдап бір тай кейіндей берді (З.Иманбаев, Қос қайың, 34).

ШӨМЕЙІҢКІРЕУ *Шөмейіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ШӨМЕЛЕГІШ з а т. *Шөп шөмелейтін машина (техника).* Бұл қауырт науқанға 4 жатпа, 4 *ш ө м е л е г і ш*, 7 шөп оратын машина, 2 ысырғыш, 3 шөп тайлағыш қатыстырылуда (Лен. жас, 08. 06. 1974, 1).

ШӨМЕТЕЙ з а т. *Жас баланың насыбайы.* Томпиған, маубас Медеу отқа борбайын қақтай, *ш ө м е т е й і* салбырап, жүресінен отыр (Ж.Аймауытов, Шығ., 170).

ШӨМИІС *Шөми етістігінен жасалған ортақ етіс* (Ж.Молдағалиев, Алғ. қоңырау, 28).

ШӨМІШТЕН... Жеті қарақшы *ш ө м і ш т е н г е н* шақта алқара аспан тас төбеден телміріп тұрар еді үнсіз (Лен. жас, 15. 10. 1974, 2).

ШӨНЕК... Жұмысымыз су жүріп өткен *ш ө н е к к е* темекі көшетін отырғызу (Таң нұры, 77).

ШӨНЖІК з а т. *Жолбарыстың баласы.* Шақанға тоқтау салған екінші оқиға – өзі құйрығын кескен жолбарыс *ш ө н ж і г і м е н* кездесуі (Қаз. әдеб., 28. 08. 1992, 6). Жолбарыс күшігінің *ш ө н ж і к*, сарымақ атануының да жөні бар (Ана тілі, 03. 04. 1997, 8).

ШӨНШІК з а т. ж е р г. ***Қалта.*** Іле мен Тарбағатайға *ш ө н ж і г і н* қазынаның ақ күмісіне толтырып, «исі шүршіт еді» деп мәнжу мен шахарды, сібе мен соланды әкеліп төкті (М.Разданұлы, Алтай., 11). *Ш ө н ш і к* – етікшілердің тарамыс, асық, жіп, оймақ, таспа, т.с.с. ұсақ бұйымдар салып, сақтайтын тері ыдыс (Пионер, 1983, №2, 28).

ШӨҢГЕ з а т. с ө й л. ***Шөңке.*** Ол енесінің қара қазандары мен шойын *ш ө ң г е с і н е* дейін сақтапты (Т.Қосуақ, Мәрмәр., 66).

ШӨҢЕЙТ з а т. *Аздаған ойлау жер, шұңқырсымақ.* Төменде жадағай жазық, шөптесін *ш ө ң е й т*. Сол тұста жайылып бір топ марал жүр (Ә.Асқаров, Таңд., 399).

ШӨП: Шөп машинасы. *Шөп шабатын машина.* Жігіт мойнына белдемшесін киді де, шарға су құйып, *ш ө п м а ш и н а с ы н ы ң* орағын қайрауға кірісті (Б.Майлин, Шығ., 112).

Шөп тайлағыш. *Шабылған шөпті төртбұрытап буатын техникалық құрал.* Бұл қауырт науқанға 4 жатка, 4 шөмелегіш, 7 шөп оратын машина, 2 ысырғыш, 3 *ш ө п т а й л а ғ ы ш* қатыстырылуда (Лен. жас, 08. 06. 1974, 1). Ол *ш ө п т а й л а ғ ы ш т ы ң* сымын реттеп алды (Коммунистік еңбек, 03. 08. 1968).

Шөп шарбақ. *Шөпті қоршап қойған шарбақ.* Елжан ішінде төрт-бес адам *ш ө п ш а р б а қ* жанында тұр (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 95).

ШӨПАУЫЗ... Бекбай Досалының ауылына *ш ө п а у ы з* жинауға келгенде «міне, саған шөпауыз» деп, сақал-мұртын түзеп, аулына қайтарып жібереді (Ел аузынан, 122).

ШӨПБИТІ з а т. з о о л. *Өсімдік жапырағын жейтін кішкентай құрт (тля).* Әсіресе 1967-68 жылдары *ш ө п б и т т е р і* Іле өзенінің оң жақ жағалауының шолақ тауында орасан нұқсан келтірді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1968, №11, 45). *Ш ө п б и т і н і ң* өте тез көбейіп кетуіне олардың табиғи жаулары болып табылатын қанқызы сияқты қоңыздардың қырылуы себепші болды (Бұл да). Қайтсе де олардың негізгі қорегі *ш ө п б и т і н* біз бұл арадан көре алмадық (Алмат ақшамы, 24. 02. 1990, 3).

ШӨПДӘРІ з а т. *Дәрі жасауға болатын өсімдік (шөп). Ш ө п д ә р і* іздеушілерді таудан да, тастан да кездестіріп жүрміз (Ә.Төреханов, Алматыда, 282).

ШӨПДӘРІШІ з а т. *Дәрілік шөптерден дәрі жасаушы адам.* Екі күн бойы басы қазандай боп жату үшін емес, Сучанда

тұратын *ш ө п д ә р і ш і л е р д і ң* жанында болу үшін (Э.Төреханов, Алматыда, 271).

ШӨПЕКТЕУ *Шөпекте етістігінің қимыл атауы.*

ШӨПТЕ е т. *Шөп беру, шөп салу.* Төмен малдарын жеке бағымға қойып, жемдеді, *ш ө п т е д і.* Жылы сумен суарды (Коммунизм туы, 28. 02. 1970, 3).

ШӨПТЕСІНДЕУ с ы н. *Аздап шөп өскен, шөбі молдау.* Дәуітбай қызыл отаудың алдына келгенде, жұрттың біразы жиналып, шалдар *ш ө п т е с і н д е у* жерге қисайып, кәкір-шүкір әңгіме айтып отыр екен (Т.Әбдіков, Өліара, 85).

ШӨПТЕТ е т. *Шөп жегізу, жаю, оттату.* Қапсағай бүкір денелі бақташы жұмыс өгіздерін *ш ө п т е т і п* тұр (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 25).

ШӨПТЕУ *Шөпте етістігінің қимыл атауы.* Әсіресе қазіргідей қыс жағдайында олар мал *ш ө п т е у г е* салғырт қарайды, кезінде суармайды (Коммунизм туы, 05. 02. 1970, 1).

ШӨПШАБЫС з а т. *Шөп шабылып жатқан кез; шөп шабу науқаны.* Жалпақ жаз. Тамыз. *Ш ө п ш а б ы с.* Сәске еді. Үнсіз төңірек. Гүл қуып, ұшып кетті алыс Қызыл да жасыл көбелек (М.Мақатаев, Соғады жүрек, 2, 280).

ШӨПШАЙ з а т. *Дәрілік өсімдіктердің гүлінен, жапырағынан әзірлеген шай.* Жыл он екі ай бойы өзі әзірлеген *ш ө п ш а й д ы* ғана мойындайды (К.Сегізбаев, Жапжасыл., 4).

ШӨПШАПҚЫШ з а т. з о о л. *Денесінің барлық бөліктері тұтасып кеткен, төрт жұп аяқты өрмекші. Ш ө п ш а п қ ы ш т ы ң* аяқтарының қимылы шөп шабатын шалғының қимылынан ұқсайтындықтан халық арасында ол «*ш ө п ш а п қ ы ш*» деп аталып кеткен (Р.Сәтімбеков, … Қызықты биология, 63). *Ш ө п ш а п қ ы ш* қорегін аулауға түнде шығады, күндіз ағаш қабығына және басқа жерлерге тығылып қозғалмай жатады (Бұл да).

ШӨПШЕ ү с т. *Шөп сияқты, шөп тәрізді.* Қазақты шалғын *ш ө п ш е* шаптырамын! Қазақ қойша қырылады. Естіңіндер ме! – деп губернатор қарт бураша бақырды (Т.Кәкішев, Сәкен Сефуллин, 88).

ШӨПШЕҢДЕ е т. *Малдың жерден бас алмай, тез-тез шөп жеуі; шөпшең қағу.* Күні бойы жол жүрген мына саулықтар, енді *ш ө п ш е ң д е п* тыныш жатар емес (Лен. жас, 13. 12. 1972, 1).

ШӨПШІК з а т. қ. ө н е р. *Ұзын әрі жіңішке темір құрал.* Іскенже, үгіндірік, тескі, безеубас, бәрбі, қашау, үскі, *ш ө п ш і к т е р* бірен-саран суреттерден ғана көзге түседі (С.Қасиманов: Қаз. әдеб., 18. 02. 1977, 4).

ШӨРЕ-ШӨРЕ... – Отар-отар қойың мен ешкің болса ше? – Құрай-құрай! - дейміз. Ал ешкіге «*ш ө р е - ш ө р е*» дейміз (Н.Қазыбеков, Дала., 21).

ШӨРЕ-ШӨРЕЛЕУ с ы н. *Қолынан ешнәрсе келмейтін; не ол емес, не бұл емес, шала-шарпы.*

ШӨРЕ-ШӨРЕЛІК... Екеуінің аздаған *ш ө р е-ш ө р е л і г і* бар (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 29).

ШӨРЛІК з а т. *Ет сақтайтын жер. Ш ө р л і к т е г і* етті бұзып, өткір пышағымен шөңкеге еттің жұмсақ, майлы мүшелерін: телше, қарта кесіп салды (Фермаға кел., 37).

ШӨШІҢКЕ з а т. *Драптан гөрі жұқарақ мата.* Басында ақ қалпағы, үстіне кигені орысша тіккен ақ *ш ө ш і ң к е* пенжек-шалбар (С.Шәріпов, Бекболат, 56).

ШӨШІРЕ... Әлгі әйелдің пісірген құймағы мен *ш ө ш і р е с і н і ң* дәмін Мұхтар өмір бойы тамсана әңгімелейтін (М.Әуезов тур. естел., 77).

ШПАРГАЛКА... Мен сияқты құлап қалғандардың бірі «орын бар екен» деді. Бардық та түстік. *Ш п а р г а л к а* пайдаландық, әйтпесе түсу қайда! (Ә.Тарази, Тасжарған, 339).

ШПРИЦСІЗ с ы н. *Шприцті падаланбай; іскісіз.* Иә, сонымен уколды *ш п р и ц с і з*, ең бастысы инесіз салады (Лен. жас, 29. 10. 1974, 4).

ШТЕЙГЕРЛІК з а т. *Штейгер мамандығын атқарушылық, штейгер болғандық.* Ана жылдары орындарынан алынған киргиз штейгерлері бар емес пе, соларды қайтадан баяғы *ш т е й г е р л і г і н е* көшіруді талап етеді (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 397).

ШУ з а т. *Жаңа туған төлдің соңынан кешікпей түсетін, оның іштегі жолдасы.* Биенің *ш у ы* да түсті (Ш.Жанәбілов: Ер қанаты, 316).

Шуын жинай алмау. *Өзіне-өзі келе алмау; етегіне сүрініп жығылу.* – Мен бол-

масам, көрер едің... *Ш у ы н ж и н а й а л м а й* жүріп намысшылын бұл немененің! (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 296).

ШУАШ з а т. *Сібір жерін мекендейтін халықтардың бірі.* Жошының ұлы Бату хан орысты да, морова, *ш у а ш,* үдімұртты да бағындырды (К.Жүністегі, Едіге, 18).

ШУЕТЕК с ы н. *Сылбыр, ылбыр, шұбатылған.* ≈ Келіні *ш у е т е к* біреу.

ШУЕТЕКТЕУ с ы н. *Аздап ылбырап қалған, сылбырлау.* Намысқойлығы болмаса, істің ығын білмейтін *ш у е т е к т е у* байғұс еді (Б.Мұқаев, Жалғыз жаяу, 266).

ШУЛАН... Қазір Қазақстан жерінде 70 мыңдай қасқыр бар. Мұның тең жартысы *ш у л а н* дейтін болсақ, олардың әрқайсысы көктемде 4-5-тен бөлтірік өргізеді екен (Соц. Қаз., 20. 04. 1976, 4).

ШҰБАЛҒЫ з а т. с ө й л. *Жауынқұрты, шылаужын, шұбалшаң.* Жыртылған аңыздан *ш ұ б а л ғ ы* аулап, дән термек болған қалың қарғаға Шәуке кесек лақтырумен болды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 266).

ШҰБАР: Шұбар кесіртке. з о о л. *Құмды жерлерде мекендейтін, денесінің ұзындығы 5-6 см, екі бүйірінде қара дақтары бар кесіртке. Ш ұ б а р к е с і р т к е* тіршілігі аз зерттелген, өте сирек кездеседі (ҚҰЭ, 9, 569).

Шұбар көкек. з о о л. *Басында айдары бар сасыққөкек түсіне қарай кейде осылай да аталады.* Үні тарғыл-тарғыл шығып, қарға да қарқылдап қояды, *ш ұ б а р к ө к е к* сұңқылдайды (Ш.Мұртазаев, Интернат., 14).

Шұбар күзен. *Күзеннің тұрқы ұзын, өзі шұбар түрі. Ш ұ б а р к ү з е н* табиғатта сирек кедесетін аңның бірі (Соц. Қаз., 20. 03. 1982, 3). *Ш ұ б а р к ү з е н* әр түрлі кеміргіштерді қорек етеді (Бұл да). Сүтқоректі жануарлардан Қазақстанның Қызыл кітабына қарақұйрық, ақтөс сусар, *ш ұ б а р к ү з е н*, сабаншы, кәмшат тіркелген (Ана тілі, 03. 05. 2012, 11).

Шұбар тоқылдақ. *Тоқылдақтың ең кіші, шұбар түсті түрі.* Қазақстанда тоқылдақтың 8 түрі бар. Солардың ең кішісі – *ш ұ б а р т о қ ы л д а қ* (ҚҰЭ, 8, 421).

Шұбар шабақ. и х т и о л. *Шұбар түсті уақ балық.* Онда (Балқашта) алабұға, шармай және *ш ұ б а р ш а б а қ* тіршілік етті (Қаз. әдеб., 16. 12. 1988, 2). Айдын шалқар көлдің алабұғасы, шармайы мен *ш ұ б а р ш а б а ғ ы* қандай еді (Қаз. әдеб., 08. 10. 1993, 13).

ШҰБАРЛЫ... Өзекті, *ш ұ б а р л ы* өңірді арқа тұтты ма, еш сескенбестен шұбала бұлаңдап жарқабақты өрлей берді (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 33). Қысыжазы Лепсінің суын сағалаған көп тұяқ осынау құнарлы өзеннің *ш ұ б а р л ы* алқабын қу тақырға айналдыратындай қауіп төнген-ді (Соц. Қаз., 18. 10. 1981, 3).

ШҰБАРЛЫҚ з а т. *Шұбарлы (бұтасы, шөбі қалың) жер, шұбар боларлық жер.* Кенет сонау шетте, сай-салалы *ш ұ б а р л ы қ т а* жайылып жатқан қойлар бері қарай дүркірей үрікті (Қ.Тоқмырзин, Үш кие, 10).

ШҰБАРТӨС з а т. *Қыран құстың бір түрі.* Қырандар нәсіліне қарай: көкшегір, шегірпая, қандыкөз, мұзбалақ, *ш ұ б а р т ө с*, ішжарғыш, ақиық деп аталады (Ана тілі, 14. 02. 2008).

ШҰБАРТЫШҚАН з а т. з о о л. *Бұрындық кейде осылай да аталынады.* Бұрындықты кейде боршатышқан, *ш ұ б а р т ы ш қ а н* деп те атайды (Т.Мұсақұлов, Биол. сөзд., 1, 94).

ШҰБАТУ... Есет Алшынның ақсақалдары өзін Көкжар жәрмеңкесіне шақырыпты дегенді естігенде, ұзақ-ұзақ киял арқанын *ш ұ б а т у м е н* болған (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 266).

ШҰБЫРТПА з а т. э т н. *Әйелдердің баскиіміне тағылатын, біріне бірі ілмектеліп жасалған сәндік әшекейі.* Күміс жүзіктер, алтын *ш ұ б ы р т п а л а р* өңіржиекпен шағылысып арудың ақ жүзіне күн сәулесін ойнатып тұрған (Қаз. ұлттық киім., 4).

ШҰБЫРЫНШЫЛЫҚ... Қозының өкпе ауруы, *ш ұ б ы р ы н ш ы л ы қ қ а* түсуден, дұрыс оттықпаудан пайда болады (Қазақст. ауыл шаруаш., 1970, №7, 55).

ШҰҒЫЛА з а т. э т н. *Күн шапағы секілді ою-өрнек.* Ұмытылып бара жатқан ою-өрнектердің өзі сан алуан: *ш ұ ғ ы л а*, бітпес, арқармүйіз, сүрме, айшық, жұлдыз, тышқан ізі т.б. (Қаз. әдеб., 13. 07. 1984, 12).

ШҰЖЫҚАН з а т. *Сосиски қазақша осылай аталынады.* Ресейден сүт, сүзбе, пыслақ (брынза), сүтсірне (сыр), шұжық, *ш ұ ж ы қ а н* (сосиска), шүжікен (сарделька) тәрізді ұқсатылған мал өнімдері келіп жатыр (Ана тілі, 27. 11. 2008).

ШҰҚЫЛАН *Шұқыла етістігінен жасалған өздік етіс.*

ШҰҚЫЛАНУ *Шұқылан етістігінің қимыл атауы.*

ШҰҚЫРЫНДЫ с ы н. ж е р г. *Ойыс-ойыс, шұқыр-шұқыр.* Мынау көрінген «Қамысақты» дейтін көліміз. Осының маңайы жыбырлаған *ш ұ қ ы р ы н д ы* томар. Әр томарға 4-5 үйден қонып, бөлек-бөлек отырғандары (Б.Майлин, Шұғаның белгісі, 7).

ШҰЛҒАУ: Шұлғауын мойнына іліп жүретін. *Қалай болса солай киінетін, салдыр-салақ.* Не де болса үйіне барсаң *ш ұ л ғ а у ы н м о й н ы н а і л і п ж ү р е т і н* Можанның тойған қозыдай томпиып отыруында бір гәп бар (Ә.Кекілбаев, Дала баллада., 100).

ШҰЛҒАУЛАНДЫР *Шұлғаулан етістігінен жасалған өзгелік етіс.*

ШҰЛҒАУЛАНДЫРУ *Шұлғауландыр етістігінің қимыл атауы.*

ШҰҢҒЫЛ: Шұңғыл келі. *Түбі шұңғыл болып келетін келі.* Ағаш келінің екі түрі болады: тақта келі, *ш ұ ң ғ ы л к е л і. Ш ұ ң ғ ы л к е л і* тарыны қаралау, ақтауға пайдаланылады (ҚСЭ, 5, 350).

ШҰРА з а т. т е х н. *Газды, суды көбейтіп немесе азайтып тұратын тетік (вентиль)* (Қаз. ор. терм. сөзд., 16, 108).

ШҰРАЙЛАНДЫРЫЛ *Шұрайландыр етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Өткен жылы облыста 24 мың гектар жер осындай әдіспен *ш ұ р а й л а н д ы р ы л д ы* (Лен. жас, 06. 04. 1973, 4).

ШҰРАЙЛАНДЫРЫЛУ *Шұрайландырыл етістігінің қимыл атауы.*

ШҰРАЛАНУ *Шұралан етістігінің қимыл атауы.*

ШҰРНА з а т. к ө н е. ***Езінді.*** Ал шыныны келсек, қызына тимеген Гаврилға риза болған аспаз ана сол күні шарапқа күшәлә *ш ұ р н а с ы н ы ң* қосылғанын әлдеқалай сезіп қалып, князьға айт деп қызын жіберген өзі еді (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 70).

ШҮЖІКЕН з а т. *Сарделька қазақ тілінде осылай аталынады.* Ресейден сүт, сүзбе, пыслақ (брынза), сүтсірне (сыр), шұжық, шұжықан (сосиска), *ш ү ж і к е н* (сарделька) тәрізді ұқсатылған мал өнімдері келіп жатыр (Ана тілі, 27. 11. 2008).

ШҮЙ[1]... Бірнеше буда темір арқанды домалатып әкеп, бір ұшын пароход тоқтайтын мықты *ш ү й г е* бекітіп, екінші ұшын тарқата жүгіріседі (Балдырған, 1972, №4, 6).

ШҮЙ[2] з а т. ж е р г. ***Ет салығы.*** Барлай алмай жан-жақты Хан көтердің қалмақты. *Ш ү й г е* алады жыл сайын, Біткен малды салмақты (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 357).

ШҮЙ[3] е т. к ө н е. *Сүю, ұнату, жақсы көру.* Айдын *ш ү й с е ң* – тарлан *ш ү й*, Көтерілген сона құтылмас. Жауға кисең – берен ки, Егеулеген болат өте алмас (Шалкиіз жырау: Нар заман., 26).

ШҮЙГІ е т. *Еріккендіктен, қол бостықтан қыдыру, ел кезу.* ≈ Сен-ақ, *ш ү й г і п* жүреді екенсің.

ШҮЙГІНДЕЛ *Шүйгінде етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Мұның өзі өрістің *ш ү й г і н д е л і п*, шұрайланып жетілетін кезі (Соц. Қаз., 01. 06. 1972, 3).

ШҮЙГІНДЕЛУ *Шүйгіндел етістігінің қимыл атауы.*

ШҮЙГІНДІК з а т. а у ы с. *Жомарттық, дархандық, берекелік.* Сәкеннің қатынының жылы қабағы, таңсық тағамды үйіп-төгіп тастаған *ш ү й г і н д і г і* көңілін көтерер емес (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 77).

ШҮЙЕЛ е т. *Құстың ұзақ уақыт ұшпай, ұшырылмай отырып қалуы; бей-жай, мең-зең, дел-сал болуы* (Ж.Бабалықов.., Қырандар, 106). Солай болса да *ш ү й е л і п* қалған құстың топ қанат болып қалуы, топ қанат болып қалған құстың *ш ү й е л і п* қалуы мүмкін (Бұл да).

ШҮЙЕЛУ *Шүйел етістігінің қимыл атауы.* Топ қанат сөзі мен *ш ү й е л у* сөзі түсіндірілу жағынан бір-біріне жақындау. Бірақ *ш ү й е л у* – құстың тұла бойына, денесіне түгел қаратылған сөз (Ж.Бабалықов, Қырандар, 106).

ШҮЙКЕ... 2. *Будақ-будақ, шоғыр-шоғыр.* Ақбайтал шыңының төбесінде жентек-жентек *ш ү й к е* бұлттар шөгіп жатыр (Қ.Толыбаев, Бабадан., 21).

ШҮЙКЕЛЕУШІ з а т. *Шүйке жасаушы. Ш ү й к е л е у ш і л е р* де, иірушілер де бізден кем қалмайды (Ғ.Сланов, Замандастар, 90).

ШҮЙКІЛДЕП ү с т. ж е р г. *Темсең қағып, жалмаңдап.* Өңіреңдеп жалмап барады дастарқандағы бидайды түйіріне дейін теріп жеп. Әсіресе екі бала *ш ү й к і л д е п* өліп барады (С.Елубай, Ақбоз., 226).

ШҮЙЛЕ е т. *Баптау, әспеттеу; шүйілдіру.* Суға салып ақ жем ғып берген

етке тойғызып алған жапалағын Дүрдана түлкі алдыратын бүркіттей *ш ү й л е п* қолына қондырып алып, үй-үйдің арасын тоздырады (Ж.Ахмади, Айтұмар, 110).

ШҮЙЛЕП үс т. *Қадап, тәптіштеп (айту).* – Берікбол үрікпесін, қорықпасын. Шекараның ар жағына барып, паналай тұрсын, - деп *ш ү й л е п* айтып жіберді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр., 233).

ШҮКЕТАЙ з а т. с ө й л. *Асықтың ең кішкене түрі; ешкі асығы, шүкейт.* Екеуі қол алысқаннан кейін «*ш ү к е т а й ы н* ғана жігіт екен ғой», - депті таңғалып (Мұқағали, 2011, №11, 66).

ШҮКІ з а т. *Еркек иттің жыныс мүшесі.* Еркек малдың жыныс мүшесі: қаса (айғырда), қамшы (бұқа мен қошқарда), *ш ү к і* (итте) т.б. (Х.Қашағанов.., Ор.-қаз. сөзд., 174).

ШҮКІРАНАЛЫҚ... Ойларында «мезі етіп жүйке тоздырған бір міндеттен құтылдың-ау» деген *ш ү к і р а н а л ы қ* та бар еді (Қ.Тоқмырзин, Үш ине, 217).

ШҮКІРДЕЙ с ы н. *Шүкір сияқты, шүкір тәрізді. Ш ү к і р д е й* сарғайып кеткен бірнеше адам тесіктен түскен саңылауға құмалақ салып отыр (А.Жүнісов, Өмір ізі, 117).

ШҮЛЕНГІР... «Түбі шикі» кірме сөз емес, кәдімгі қазақтың *ш ү л е н г і р* тілінің кезекті бір толғағында дүниеге келген сөз (Қаз. әдеб., 01. 08. 1986, 11).

ШҮЛЕНГІРЛІК з а т. *Шүленгір болғандық, жомарттық.* Осы орайда жерімізді есімдеріне бекітіп беріп отырған өзіміздің *ш ү л е н г і р л і г і м і з д е н* емес пе деген ой келеді (Ана тілі, 06. 09. 1990, 7).

ШҮЛТІКЕЙ с ы н. ж е р г. *Шолтаңдап қалған, түкке тұрмайтын (адам).* Кісі істі болғанда осындай түкке тұрмайтын *ш ү л т і к е й л е р д і ң* де басынып, шікірейе қалатыны жанына тиіп тұр (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 301).

ШҮМІЛДІК з а т. с ө й л. ***Шүлдік.*** Бұл ойын шүлдік Ә.Диваевтың еңбегінде шілік, басқа орыс ғалымдарының еңбектерінде *ш ү м і л д і к* деп аталған (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 7).

ШҮРШІТШЕ үс т. *Шүршіт (қытай) тілінде.* Мен тап бір *ш ү р ш і т ш е* сөйлеп тұрғандай бетіме бажырая қарап: - Неғылған қаулы? – деді (Б.Соқпақбаев, Таңд., 290).

ШҮРІЛДЕК з а т. з о о л. *Үйректің кішірек келген бір түрі (зуек).* Қоқиқаз, теңіз кептері, бізтұмсық, бірқазан, *ш ү р і л д е к,* басқа да құстар еш өзгеріссіз біздің заманымызға дейін жетті (Қорғалжын, 44). Сан жағынан ең көбі – қызғыш, жылқышы, тауқұдірет, дала қаншыры мен кішкене *ш ү р і л д е к* торғай (Наурызым, 204). *Ш ү р і л д е к т і ң* денесінің үсті сұр, сұрғылт, төменгі жағы ақ түсті. Жемсауында көлденең (жалпақ) қызғылт сары жолағы бар (Қазақст. жануар., 44).

ШХУНА з а т. *Екі я одан да көп діңгекті кеме.* – Анау танкерлерді айтпай-ақ қояйын, иттің итқайы міниіп жүрген *ш х у н а н ы ң* біріне ие болатын жөнің бар еді (Қ.Ысқақов, Қараорман, 192).

ШЫБАН з а т. *Шегірткенің зиянды түрі. Ш ы б а н* деген шегіртке бар. Ана бір жылдары егінді бітік өндіретін болғарлардың жерінен көргем. Неғұрлым көп өлтірсең, солғұрлым өсе береді (І.Есенберлин, Алтын орда, 1, 193).

ШЫБЖЫҚТОРҒАЙ з а т. з о о л. с ө й л. ***Шақшақай.*** Әлгібір сыбырлақ сорлы әбден зықысы кетіп, әрі жұрттан қысылып, ін аузындағы *ш ы б ж ы қ т о р ғ а й д а й* қылп-қылп етіп өкініп отырады (З.Қабдолов, Менің Әуезовім, 208).

ШЫБЫҚ... Ал шығыс медицинасында маралдың ұрығы да, *ш ы б ы ғ ы* түрлі дертке ем ретінде қолданылады (Туған жер., 189).

ШЫБЫНЖЕГІШ з а т. з о о л. *қ.* ***Шыбыншы.*** *Ш ы б ы н ж е г і ш* өзінің атына сай бұтақтан бұтаққа секіріп, ұшып бара жатқан шыбын, маса, шіркей немесе ұсақ көбелектерді аулайды (Құстар, 51). *Ш ы б ы н ж е г і ш т е р* ауадан ұстаған жәндіктермен қоректенеді (Тірі табиғат, 26).

ШЫБЫНҚАҒАР з а т. *Жылқы малының құйрығын күзегенде жоғарғы жағын күзейді де, ұш жағын қимай кетеді. Шыбынқағар дегеніміз сол қиылмаған ұш жағы.* Ал құйрығын түбіне дейін сыпыра күзеп келеді де, ұшынан ғана *ш ы б ы н қ а ғ а р* шашақ қалдырады (Білім және еңбек, 1986, №7, 37).

ШЫБЫНШЫ з а т. з о о л. *Жапырақты ормандарда мекендейтін, басы айдарлы, құйрығы ұзын, бауыры ақ, кішірек (салмағы 20 г-дай) келген ашық түсті құс.*

Ш ы б ы н ш ы Қазақстанда Батыс Тянь-Шань мен Қаратаудың жапырақты ормандарында ұялайды (Қазақст жануар., 101).

ШЫҒАЙ... Бұхарда бар бұлама, Ташкентте бар сұлама. Ел жаманы шығай ма? *Ш ы ғ а й д а н* жақсы туа ма? (Алдаспан, 188).

ШЫҒАР з а т. ж е р г. *Шығатын жер, есік.* Жандос екі баланы алып, жүрелеген қалпы қазша қаздаңдап, *ш ы ғ а р ғ а* беттеді (О.Бөкеев, Үркер, 96). Кебісін қоңылтаяқ сүйретіп, шапанын желбегей жамылған Жүсекең *ш ы ғ а р д а н* Зылихамен жарыса кірді (Қ.Ысқақов, Тұйық, 77).

ШЫҒАРҒАНСУ *Шығарғансы етістігінің қимыл атауы.*

ШЫҒАРҒАНСЫ е т. *Шығарған болу, шығардым ат жасау.* Жұмыстан шаршап-шалдығып оралған Қалдықыз үйіне от жағып, қара су болса-дағы қазаннан бу *ш ы ғ а р ғ а н с ы п*, бірер шыны ыстық суды ұрттағансиды (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 275).

ШЫҒАРЫҢҚЫРАУ *Шығарыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ШЫҒЫНДАҢҚЫРА е т. *Аздап шығындану, ысырап ету.* Қас қарайғанша табынды қайырмалап, оқ-дәріңді *ш ы ғ ы н д а ң қ ы р а п*, үйге қайтсаң да болар еді (М.Мәжитов, Құныскерей, 325).

ШЫҒЫНДАҢҚЫРАУ *Шығындаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ШЫҒЫРАН з а т. ж а ң а. *Құрылыс салғанда биікке жүк көтеретін техникалық құрылғы; кран* (Бекітіл. термин., 91).

ШЫҒЫРШЫҚ з а т. *Дөңгеленіп келген сырға түрі.* Құлағына үлкен күміс *ш ы ғ ы р ш ы қ* сылдыраған. Қолы толы жалпақ білезік, сақина (С.Елубай, Ақбоз., 346).

ШЫҒЫРЫҚ з а т. *Кішкентай шығыршық.* Қайыстың тілінбеген бөлігін қынжыдан өткізіп жұмырлап, ұшына темір *ш ы ғ ы р ы қ* тағатын (Қаз. әдеб., 29. 05. 1981, 12).

ШЫҒЫСУШЫЛЫҚ з а т. *Шығысқандық, ынтымақтаса білгендік, ұғысқандық.*

ШЫҒЫСЫМДЫЛЫҚ з а т. *Елмен шығыса білушілік, жағымдылық.* Ханжігіт азғантай сауаттылығына еңбекшілдігі мен кішіпейіл *ш ы ғ ы с ы м д ы л ы ғ ы* қосылып, ел-жұртқа жағымдылығымен қара еңбектен құтылыпты (Ғ.Біләл., Ғасырлық., 24). Сонда Шекен ары ойлап, бері ойлап, ел-жұртпен *ш ы ғ ы с ы м д ы л ы қ т а р ы* аз олармен ортақтасқысы келмеген болатын (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 23).

ШЫЖАЛАҢДА е т. с ө й л. ***Шыжбалаңда.***

ШЫЖАЛАҢДАУ *Шыжалаңда етістігінің қимыл атауы.* Сәл нәрсеге *ш ы ж а л а ң д а у* – байсал бойыңа мінәсіп емес-дүр (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 355).

ШЫЖЫМДЫ: Шыжымды сере. к ә с і б. *Сабына шыжым жіп байлаған сере.* Сереге шыжым байласа, оны «*ш ы ж ы м д ы с е р е*» деп атайды. Лақтырып балыққа шаншиды (Ана тілі, 04. 11. 1993, 7).

ШЫҚ: Шыға келгенсі. *Шыға келген болу, әдейі істеу.* Байқамай келе жатып қарулы топтың алдынан *ш ы ғ а к е л г е н с і д і* (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 135).

ШЫҚБЕРМЕС с ы н. *Ешкімге ешнәрсесін бермейтін, сараң, пейілі тар, пес.*

ШЫҚПАЛА е т. *«Шықпа, шықпа» деу.* Асыл бұйым, қымбат мүліктерін жарты қап қотыр жүгеріге айырбастап, «шықпа, жаным, *ш ы қ п а л а п*» отырғандар бар (О.Сәрсенбаев, Жиде, 153).

ШЫҚТЫ... *Ш ы қ т ы* жерге, әсіресе, шөп гүл салған кезде жайылған қойдың іші бұзылады (Лен. жас, 28. 11. 1972, 1).

ШЫҚШЫТТЫЛАУ с ы н. *Шықшыты үлкендеу, шықшыты шығыңқы.* Қасындағы қой көзді, *ш ы қ ш ы т т ы л а у* келген ат жақты, әдемі қиылған қалың ерінді, қырықтар шамасындағы жігіт (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 43). – Қалай, жолдас, дайынсыз ба бюрода бұйралануға? – деді *ш ы қ ш ы т т ы л а у* ашаң өңді, сүйір иекті, құбақан кескінін салмақтандыра қойып (Бұл да, 269).

ШЫҚЫЛЫҚТАҒАНДЫҚ з а т. *Шықылық-шықылық еткендік.* Беріктастың өп-өтірік ішегін басып *ш ы қ ы л ы қ т а ғ а н д ы ғ ы н* қойшы (Қ.Жиенбай, Таңд., 1, 341).

ШЫЛ з а т. б о т. с ө й л. ***Шылым.*** Артындағы заты (аттың) су жағасында өсіп тұрған жуан үйеңке талдарға маталып, өзі көл шетіндегі қалың *ш ы л ғ а* шатасып, не әрі, не бері жүре алмай қалған (І.Есенберлин, Алмас қылыш, 90).

ШЫЛАУЛАНУ *Шылаулан етістігінің қимыл атауы.*

ШЫЛБЫР: Шылбыр жіп. *Шылбыр болар лық, шылбырға жарарлық жіп.* Ноқта

жіп, өре жіп, тұсау жіп, тұзақ жіп, *ш ы л б ы р ж і п* деп аталатын жіптер де әр түрлі дайындалады (Лен. жас, 23. 11. 1972, 3).

ШЫЛБЫР: Шылбыр қашаған. *Шылбырын шуатып, жайылып тұрған міниіс атыңа жете берсең, әрі қарай қаша жөнелетін ат.* Мұндай жылқының тексіздігі тағы бар. Анадай жерге барып жайылып тұрады, жете берсең, ары қашады. Ал текті жылқыда мұндай *ш ы л б ы р қ а ш а ғ а н* болмайды (Н.Қазыбеков, Дала., 13).

ШЫЛЫМПОРАЗ с ы н. ж е р г. *Шылымқор, шылымшы.* Бұл кісі темекі орап тартып отырғанда *ш ы л ы м п о р а з д а р* кезігіп сұрай қалса, «бұйырмасын, қағып тартып отырмын» дейді (А.Жұмаділдин, Сең бұзыл., 78).

ШЫЛЫМСАЛҒЫШ з а т. *Ішіне шылым салып, қалтаға салып жүретін қорап.* Келген кісіге қарап жататын арыстан *ш ы л ы м с а л ғ ы ш т ы* да көре алмады (А.Жұмаділдин, Сең бұзыл., 116).

ШЫЛЫМШЫЛЫҚ з а т. *Шылым тартқыштық, шылымқұмарлық* (А.Сейдімбеков, Қыр хикаялары, 53).

ШЫМБИКЕ з а т. э т н. *Қазақтың ұлттық ойындарының бірі.* Бозбалалардың ойнайтын ойындарының бірі – «*ш ы м б и к е*». Ойыншылардың саны оннан кем болмауы керек (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 65).

ШЫМДА е т. *Шиге түрлі түсті жүн орап, оюлап тоқу.* Он алты жасар қыз әпер, Шашбауы болсын ділдадан. Алты қанат бір үй бер, Шиі болсын *ш ы м д а ғ а н* (Бақтыбай: Жеті ғасыр., 2, 33). Тізерлей шөгерілген атпалы атандарға үйдің туырлық, үзіктерін, түндігін қомдап, қызылды-жасылды боялған жүнмен *ш ы м д а п* әдемі шилерді бүктеп шиыршықтап әкеліп артып, қыз-келіншектердің қолдары қолдарына жұқпайды (С.Бегалин, Шоқан асу, 183).

ШЫМДАНДЫР *Шымдан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Көп жылдық жатаған өсімдіктер құмды, сай-салалар ернеуін, өзен-көл жиегін бекітеді, топырақты *ш ы м д а н д ы р а д ы*, эрозиядан сақтайды (ҚСҒ, 4, 339).

ШЫМДАУ *Шымда етістігінің қимыл атауы.*

ШЫМКЕСТЕ з а т. ө н е р. *Матаның бетінде ашық жер қалдырмай тігілген кесте.* Кестенің бізкесте, *ш ы м к е с т е* деген түрлері бар (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 32).

ШЫМКЕСТЕЛЕ е т. *Шымкесте етіп тігу.*

ШЫМКЕСТЕЛЕУ *Шымкестеле етістігінің қимыл атауы.* Әшекейлі түр салудың кестелеу, зерлеу, көз салу, *ш ы м к е с т е л е у*, мүйіздеу, бастыру, таңдайлау, кереге көздеу, шаршылау сияқты салалары бар (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 47).

ШЫМШЫҚТҮМСЫҚ з а т. *Затты қысып ұстайтын құралдардың басы шымшықтың тұмсығындай бір түрі.* Қолөнер шеберлерінің затты қысып ұстайтайтын атауыз, кемпірауыз, тістеуік, қысқаш, *ш ы м ш ы қ т ұ м с ы қ* т.б. құрал-саймандары болады (Білім және еңбек, 1985, №3, 27).

ШЫМЫЛДЫҚБАЙЛАР з а т. э т н. *Шымылдығын байлағаны үшін күйеу баладан алатын жол-жоралғы.* Үйлену тойында бұрын тоғызаяқ, тоғызтабақ, күйеу шақыру, түндікашар, *ш ы м ы л д ы қ б а й л а р*, төсексалар сияқты жол-жоралғылар жасалған (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 25).

ШЫМЫЛДЫҚҚҰРАР з а т. э т н. *Қалыңдықтың шымылдығын құрғаны үшін алатын кәде.* Қатындар қалыңдықты ортаға алып, *ш ы м ы л д ы қ қ ұ р а р*, қолұстатар, шашсипатар, төсексалар, етікшешер, іргетебер, көрпеқимылдатар кәделерін бөлісті (Ж.Аймауытов, Шығ., 387).

ШЫМЫЛДЫҚСЫЗ с ы н. *Шымылдығы жоқ, шымылдық құрылмаған.* Бірі шымылдықты, бірі *ш ы м ы л д ы қ с ы з*, сүйек бедерлі екі ағаш төсек тұр (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 158).

ШЫМЫЛДЫҚШЕШЕР з а т. э т н. *Жігіт пен қалыңдықтың шымылдығын шешу үшін алынатын кәде.* Мәселен, төсекбұзар, *ш ы м ы л д ы қ ш е ш е р*, отаужығар деген кәделер үшін ақша берілетін (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 219).

ШЫМЫР е т. ж е р г. *Бүктеу, шиыршықтау, орау.* Енді әйелдер оны (басылып жатқан киізді) бір шетінен *ш ы м ы р ы п* бүктеп шиыршықтап орай бастайды (Ә.Кекілбаев, Үркер, 353).

ШЫМЫРУЛЫ с ы н. ж е р г. *Шиыршықталған, бүктелген.* Ақ боз үйге кірер жерде *ш ы м ы р у л ы* есікті иығымен көтеріп тағы бір жас жігіт түтіп тұр (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң, 296).

ШЫН з а т. к ө н е. ***Қытай.*** Желкемізде жатқан *ш ы н д а р* (олар өздерін «ханзу» деседі) бізді барлық заманда қазақ деп қана білді (Қазыбек бек, Түп-тұқияннан., 30).

ШЫНАРЛЫ с ы н. *Шынар өскен, шынары қалың.* Зәулім зеңгір қарағайы қалың, *ш ы н а р л ы* шыңдары аспанмен тілдескен заңғар, қарағайдың жасыл шашағын жамылған жақпар тастарына дейін көз тартатын таудың таңы (Ә.Әбішев, Найзағай, 273).

ШЫНАШАҚ: Шынашақтарын айқастырды. *Уәделесті, серттесті.* Бір-бірімізге қамқор болуға, көмектесуге, бөлек кетсек, хабарласып тұруға *ш ы н а ш а қ т а р ы м ы з д ы а й қ а с т ы р а* байлап тұрып уағдаластық (Д.Бейсенбекұлы, Әулиеағаш., 39).

ШЫНБОЛАТ з а т. *Мылтықтың болаттан жасалған алдыңғы бөлігі; оқпан.* Төңірекке «Қапардың қанды ауызы» атанып кеткен мылтықтың *ш ы н б о л а т ы н а* өң кіріп, жылтырай қалды (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 3).

ШЫНДЫҚ: Шындығын айтқанда. *Расын айтқанда д.м-ғы қыстырма сөз.* ≈ *Ш ы н д ы ғ ы н а й т қ а н д а*, мен оған бармадым, ал ол маған келмеді.

ШЫНЖЫРША ү с т. *Шынжыр тәрізді, шынжыр сияқты.* Жұмбақталған сөздер бірінің соңғы, екіншісінің басқы әрпі болып, бір-біріне жалғасып, *ш ы н ж ы р ш а* тізбектеліп жатады (Қ.Қайымов, Зоология., 39).

ШЫН-МАШЫН з а т. к ө н е. ***Қытай.*** «Қытай, шын, *ш ы н-м а ш ы н*, шүршіт, табғаш» деген атаулар көзі қарақты қазақ баласына аса беймағұл ұғымдар болмауға тиіс (Парасат, 2007, №12, 20).

ШЫНШУ з а т. *Жұқалау келген мата түрі.* Аяқ жағына шағи көрпе жауып қойыпты, кеудесіне кигені ақ *ш ы н ш у* көйлек екен (М.Разданұлы, Алтай., 153).

ШЫНЫ с ы н. *Жүрекке тиетін (май), күшті.* Түйенің еті тығыз, майы *ш ы н ы* келетіндігі де сол тұзды шөптерден болса керек (Ш.Ерманов, Мәңгі жастық, 65). Алтынтіс теріскей жерінің шөбі шүйгін екенін, қара отқа жайылған малдың еті *ш ы н ы* келетінін, жесең жүрегіңе шық ете қалатынын айтып келе жатты (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат, 239).

ШЫНЫ: Шыны көз. *Шыныдан (әйнектен) салынған көз.* Тарихшы ағайдың *ш ы н ы к ө з і н е н* зәрелері ұшып, балалар өзді-өзінің партасында жым боп отырған (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 122).

Шыны қар. *Жалтырап жатқан қатты әрі жылтыр қар.* Қатты суықтан қыртыстанып, жалданып қалған *ш ы н ы қ а р* ат түгілі, атанды да көтеріп кетеді (Лен. жас, 20. 01. 1973, 2).

Шыны мұз. *Жалтырап жатқан мұз.* Алыстан жеткен әлсіз сәуле *ш ы н ы м ұ з д ы ң* әр жер-әр жерінде жылдам тұтап, жылдам сөніп жылт-жылт етеді (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 55).

ШЫНЫКЕР с ы н. ж е р г. *Шын, шынайы, нағыз.* Сақтаған бір емес әлде неше рет осы үйдің *ш ы н ы к е р* досы екенін дәлелдеді емес пе? (Жұлдыз, 1972, №3, 134).

ШЫНЫҚАП... Қазақ шеберлерінің қолынан шыққан теркеш, кесеқап, *ш ы н ы қ а п* деп аталатын мүліктің тарихы өте қызық (Пионер, 1984, №2, 30). Шешесі *ш ы н ы қ а п т ы ң* түбіндегі сарымайдай сақтаған бір уыс кәмпитін түгел ұстата салған (Лен. жас, 13. 03. 1973, 2).

ШЫНЫЛАН[1] е т. *Жалтырап қатып қалу.* Бұл өлкеге қар онша көп түспесе де қатты суықтан *ш ы н ы л а н ы п*, тұяқ бастырмастай боп қатып қалыпты (Лен. жас, 28. 03. 1974, 2).

ШЫНЫЛАН[2] е т. *Майы шыны болу, тығыздану, тазару.* Жүйрік болар жылқыны жылдап жіберіп, күтіп, оны майы арып, *ш ы н ы л а н ғ а н* болса ғана ұстап дайындаған (Лен. жас, 02. 12. 1972, 4).

ШЫНЫЛЫҚ с ы н. *Бір шыны (бөтелке) араққа жетерлік.* Мырқасым оған бір *ш ы н ы л ы қ* ақша ұсынды (Ж.Тұрлыбаев, Семсер, 11).

ШЫНЫТАС з а т. м и н. *«Гранит» тасының қазақша атауы.* Қазақтар *ш ы н ы т а с* атайтын аса берік тасты орыстар «гранит» атайды екен (Қ.Тоқмырзин, Керзаман, 3, 85). Сарайдың іргетастан жоғарғы жағы сол *ш ы н ы т а с п е н* көмкеріліпті (Бұл да).

ШЫҢЛА е т. с ө й л. ***Шыңда.*** ≈ *Шалғы шыңлап жатырмын.*

ШЫҢЛАУ *Шыңла етістігінің қимыл атауы.*

ШЫПШЫҢ з а т. *Жұмбақ сияқты шешуі бар сөз ойыны.* Күндіз сағыз шайнап отырған қатын-қалаштар кеш батысымен *ш ы п ш ы ң* айтып, ертегі тыңдауға, жұм-

бақ шешісуге кірісетін (Қ.Құрманғалиева, Атырау., 151).

ШЫПЫЛДАҚ з а т. з о о л. *Сулы, батпақты жерлерде тіршілік ететін құстардың бір түрі.* Бұлар қоқиқаз, бірқазан, ақ құтан, теңіз кептері, сарыторғай, қызыл аяқ балшықшы, *ш ы п ы л д а қ* және басқалар (Қорғалжың, 23).

ШЫРА... Әуелде жаңа ғана түтіндене лапылдаған жалыны күрт азайған, дірілдей өлімсіреген *ш ы р а* жарығынан көз айыра алмады (М.Мағауин, Аласапыран, 2, 142).

ШЫРАҒЫМДА е т. *Қарағым-шырағым деп айту, айналып-толғану.* – Қарағымдадық, *ш ы р а ғ ы м д а д ы қ,* қойдың ба?! Ақылмен бітпеген істің аяғы, міне, өстіп өкінішпен бітеді (Ж.Ахмади, Айтұмар, 93).

ШЫРАЛАН е т. *Күннің көзі (жарығы) түсу, сәуле шашу.* Күн көзі енді сәл *ш ы р а л а н с а*, қазоты да қаулай жөнелгелі тұр (С.Ақтаев, Дала туралы., 123). Көзі *онша ш ы р а л а н б а ғ а н* күннің сәулесін уақ толқындардың тізбегі ну қамысқа қарай қуып барады (Соц. Қаз., 13. 06. 1976, 2).

ШЫРАЛАНУ *Шыралан етістігінің қимыл атауы.*

ШЫР-БЕЗЕК: Шыр-безек болды. *Безек қақты, бәйек болды, шырылдады.* Мал десе *ш ы р-б е з е к б о п* жүргені (Фермаға кел., 12).

ШЫРҒАЙ... 2. с ы н. *Шырғайдың ағашынан жасалған.* Шалғынбай уықтың қарында қыстырулы тұрған *ш ы р ғ а й* сап қамшысын алып сыртқа беттейді (А.Сейдімбеков, Серпер, 92).

ШЫРҒАЙСЫЗ с ы н. *Шырғайы жоқ, шырғай салынбаған.* Содан көп ұзамай-ақ *ш ы р ғ а й с ы з*, мәйкесіз, тіреусіз төбе гүрс етіп ортасына түскен (С.Досанов, Қыран қалғы., 14).

ШЫРҒАЛ... Біздің ауыл өмірінде сондайлар салған талай *ш ы р ғ а л* да болып өтті (Ғ.Сланов, Замандас., 126).

ШЫРҒАЛА... 2. *Айналдыру, үгіттеу.* Маған да: «Тәуір қызмет берейік, жалақыңды өсірейік, осында қал» деп едәуір *шырғалады* (Қ.Жұмаділов, Таңғ. дүние, 123).

ШЫРҒАЛАҢДЫ с ы н. *Шырғалаңы көп, ауыр-азапты, қиын-қыстаулы.* Алайда кандидаттық дипломға барар жол ойлағаннан әлдеқайда *ш ы р ғ а л а ң д ы* боп шықты (М.Мағауин, Таңд. шығ., 1, 266).

ШЫРҒАЛАҢСЫЗ... Шекарадан *ш ы р ғ а л а ң с ы з* өтіп, әке-шеше, бауыр-туыстарымен аман-есен қауышып еді (Т.Мәмесейіт, Таңжарық, 2, 9).

ШЫРҒАНАҚТЫ с ы н. *Шырғанақ өскен, шырғанағы мол. Ш ы р ғ а н а қ т ы* тоғайлар көздің жауын алады (Ш.Мұртазаев, Қара маржан, 64).

ШЫРҚА... 2. а у ы с. *Ойнап-күлу, сайран салу, рақаттану.* – Тыңда мені, *ш ы р қ а* менімен бірге, көтеріңдер көңілді! (З.Шашкин, Доктор Дарханов, 225).

ШЫРЛА[1] е т. *Шыр біту, қоңдану, семіру.* Он түйелік үйіннің Жүгі болсын ырғаған. Сегіз құлынды бие бер, Құлыны болсын *ш ы р л а ғ а н* (Жеті ғасыр., 2, 33).

ШЫРЛА[2] е т. ж е р г. *Бұтағын кесу, жону, әрлеу.* Үйшілер әуелі салдау боз талды таңдап кесіп алады да, оны жонып, *ш ы р л а й д ы* (ҚазССР ҒА Хабарлары, 1972, №1, 44).

ШЫРМАБАЛЫҚ ...Кішкентай ғана талманы біз *ш ы р м а б а л ы қ* деп те атайтынбыз (Марқакөл, 55).

ШЫРМАЛҒЫШ: Шырмалғыш сабақтар. б о т. *Өсімдіктердің бір нәрсеге шырмалып өсетін сабақтары. Ш ы р м а л ғ ы ш* және өрмелегіш *с а б а қ т а р ы* бар өсімдіктер лианалар деп аталады (Ботаника, 87).

ШЫРМАУЫҚ... 2. а у ы с. *Шырмап алған, шытырман, қалың.* Шыланған көзі буалдырланып, шым-шытырман *ш ы р м а у ы қ* ой шиырына енген әке мұны бұл жолы аңдамай қалды (Саржайлау, 48).

ШЫРМАУЫҚША үс т. *Шырмауық тәрізді, шырмауық секілді.* Тіпті гүлді шөптер *ш ы р м а у ы қ ш а* шырматылып, көп қабат үйлердің терезелеріне өрмелеп шығып кетеді екен (Ә.Асқаров, Таңд., 22). Шым-шытырық шырықсыз ойлар шақшадай басты шарадай етіп, *ш ы р м а у ы қ ш а* шырмайды (Д.Рамазан, Жылап аққан., 163).

ШЫРМАУЫТ з а т. қ - ө н е р. *Тігілуі өте күрделі, әдемі кесте.* Үстінде қызыл торғын, жеңіл шапан, *Ш ы р м а у ы т* жиегіне кесте салған. Көк көйлек, омырауында алтын алқа, Ол күнгі қалмақ, қазақ салты болған (И.Байзақов, Таңд. шығ., 1, 37).

ШЫРПУШЫ з а т. *Ағаштың бөрікбасын шырпып, ретке келтіруші.*

Мысалы, бұрын

-шы, -ші аффикстері есім не етістікке жалғану арқылы кәсіп иесін, мамандықты (баушы, қауыншы, жүзімші) білдіретін болса, сол ізбен кейінгі кезде сушы, *ш ы р п у ш ы* тәрізді терминдер туды (Қаз. тілі грам., 215).

ШЫРПЫ[1] з а т. *Бұта өскен жер.* Күн шығар шықпастан-ақ аз ғана сиырын қорадан айдап шығарып, ауылдың сыртындағы шоқ *ш ы р п ы н ы ң* арасына бет алдырды (Б.Майлин, Таңд., 109). Кәрікең үйден шыққанда ауылдың адамдары топтанып сирек *ш ы р п ы н ы ң* оңтүстік жағында із кесіп жүр еді (Бұл да, 116).

ШЫРПЫ[2] **...** 2. ж е р г. ***Сіріңке.*** – *Ш ы р п ы л а р ы ң* бар ма, кім болсаңдар да? (Ғ.Сланов, Дөң асқан, 128).

ШЫРПЫЛЫ... Соқпақтың бір ғажабы – ылғи шеңгелді, жыңғылды, *ш ы р п ы л ы*, сексеуілді жыныстың панасымен жүреді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат, 217). Дегенмен сексеуілі қалың, *ш ы р п ы л ы* жер екен (Лен. жас, 12. 02. 1974, 2).

ШЫРПЫЛЫЛЫРАҚ с ы н. *Шырпысы молырақ, шырпылылау.* Есік алдындағы отынның *Ш ы р п ы л ы л ы р а ғ ы н а н*-ала кел, Томарлылырағынан ала кел, Түбірлілірегінен ала кел (Жаңылтпаштар, 22).

ШЫРПЫН... Көш бұрқ-сарқ *ш ы р п ы н ы п* жатқан көк теңізді айналып өтті (Ә.Кекілбаев, Үркер, 368).

ШЫРТПЫРТ з а т. *Екі-үш литрлік шыны ыдыс (банкі).* Сары Петро өзі ере келіп, көмірді түсіріп, қылдабайға тасып, ет жеп, Асқанбайдың үйінен әкелген бір *ш ы р т п ы р т* қымызды ішіп кетті (Н.Ораз, Сиқырлы., 173).

ШЫРТЫЛДАҚ з а т. 1. *Жаңа шайқалған сары май.* Бір мінезі тағы бар, Не бұлай деп біле ме, Жағады деп жаныма Сары майын *ш ы р т ы л д а қ*, Алты қарыс созылып, Көп ішінде тамақты Ұялмай жер сылпылдап (Ө.Ақжолұлы, Үриятнама, 60). *Ш ы р т ы л д а қ*, жент, сары бауырсақ толы дастарқан үстінде аң құмар Қоңырбай сары құсын недәуір-ақ мадақтайды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт, 49). 2. *Жылқының қайырылған іш майы* (Қаз. этнография., 1, 204). Келіге салып жармалаған тарыны сары майға, *ш ы р т ы л д а қ қ а*, тұзды қатыққа (сүзбеге) қосып жаншып, қарынға салып қысқа сақтар еді (Қаз. әдеб., 01. 04. 1985, 14).

ШЫРШАСЫЗ с ы н. *Шыршасы жоқ, шырша өспеген.* Оң жақ қапталдың реңі сарғыш, *ш ы р ш а с ы з*, шырайсыз тырбың бұталар, сұрғылт тастар (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 87).

ШЫРШЫР з а т. *От жағып, қар ерітіп, ауыз су алу тәсілі.* Жұрт төбе етіп үйілген қардың жел жағына сексеуіл өртеп, *ш ы р ш ы р* жасап жатыр екен (С.Елубай, Ақ боз., 40). Әлгі айқай Ждақайдікі екен. Жұрт *ш ы р ш ы р д ы* тастай сап, ауыл артындағы қырға ұмтылды (Бұл да).

ШЫРЫҚСЫЗ с ы н. *Берекеті жоқ; пәтуасыз, мәнсіз, мағынасыз.* Шымшытырық *ш ы р ы қ с ы з* ойлар шақшадай басты шарадай етіп, шырмауықша шырмайды (Д.Рамазан, Жылап аққан., 163).

ШЫРЫЛДАУЫҚ: Шырылдауық торғай. з о о л. *Торғайдың тынымсыз шырылдап жүретін бір түрі.* Ит мұрыны өтпейтін шілікте томартауықтары, қамысшы, торғай тұқымдастардан сарышымшық, *ш ы р ы л д а у ы қ т о р ғ а й л а р* тіршілік етеді (Қорғалжын, 23).

Шырылдауық шегіртке. *Шегіртке-нің бір түрі.* Шыбын, шіркей, *ш ы р ы л д а у ы қ ш е г і р т к е*, инелік, аралар - әрқайсысы өз қобызын, өз сыбызғысын, өз сырнайын үздіксіз тартады (М.Тиесов, Жиделібайсын., 63).

ШЫРЫНДАН е т. *Шырын пайда болу, шырын шығу.* Майдың басында оңтүстік беткейлердің қары кетті. Ұлпагүл шешек жарды. Қайыңдар *ш ы р ы н д а н а* бастады (Марқакөл, 73).

ШЫРЫНДАНУ *Шырындан етістігінің қимыл атауы.*

ШЫРЫНДЫ: Шырынды жеміс. б и о л. *Шырыны бар (көп) жеміс.* Жемістер *ш ы р ы н д ы ж е м і с* және құрғақ жеміс деп екіге бөлінеді. Қарақаттың жемісі – *ш ы р ы н д ы ж е м і с* (Биология, 14).

ШЫТ: Шыт тастау. э т н. *Қаз-қатар отырған адамдардың біреуінің артына білдірмей орамал тастап кету ойыны.* Қимыл-әрекет ойындарына жататындар: ақсүйек, ақшамшық, *ш ы т т а с т а у*, көрші-көрші (татумысың-аразбысың), қызбөрі, қасқұлақ, айдап сал, инемді тап, қарамырза т.б. (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын., 70).

ШЫТЫР: Шытыр жеген түйедей. *Іші кеуіп, дөңбекшіген (ыңыранған) түйе сияқты. Ш ы т ы р ж е г е н т ү й е д*

е й ыңыранып, бүйір тақастырып, жерге жақындай түсті (Р.Отарбаев, Біздің ауыл., 88). Құла қасқаның ертеңгі күні есіне түссе *ш ы т ы р ж е г е н т ү й е д е й* дөңбекшіп, аппақ таңды көзімен атырады (Ә.Тарази, Басынан Қаратаудың., 308).

ШЫТЫРА з а т. ж е р г. *Аппақ, ақ шаңқан, жалтырақ жібек.* Есіне баяғы ақ *ш ы т ы р а* киініп, теңбілкөкке мініп, сыланып-сипанып ел қыдырып жүретіні түсті (Ә.Кекілбаев, Құсқанаты, 31). Ақ *ш ы т ы р а* сусып түсе қалғанда ішінен шошына қараған қос нәркес көз Әбілқайырды шарпып өтті (Ә.Кекілбаев, Үркер, 145).

ШЫТЫРАДАЙ с ы н. *Жалтырақ, жарқыраған.* Жақанның көз алдына үстібасына *ш ы т ы р а д а й* ақ киіп жүрген өзі келді (Ә.Кекілбаев, Құсқанаты, 11).

ШЫТЫРАЛЫ: Шытыралы жүзік. *Шытырамен әшекейлеген, шытырасы бар жүзік.* Қазақта жүзіктің жасалу мәнеріне қарай құдағи жүзік, құстұмсық жүзік, күмбезді жүзік, *ш ы т ы р а л ы ж ү з і к*, т.б. түрлерге бөлінеді (Қаз. этнография., 1, 317).

ШЫТЫРАШ з а т. *Керегенің көгіне кигізілген түймедей жылтырақ әшекей.* – Керегенің көгінің *ш ы т ы р а ш ы н* жақсылап сүртіңдер. Көздің жауын алатын болсын! (С.Сматаев, Алғашқы асу, 5). Бұдан соң жосамен боялған керегені сипалап, көктердің түйіншек басына кигізген күміс *ш ы т ы р а ш т ы* шұқылады. Бұл әлі мықты екен (О.Бөкеев, Өз отыңды., 41).

ШЫТЫРЛА е т. *Шытыр жеп, іші кебу.* Көктемде басқа шөп құрып қалғандай шытыр жеп, *ш ы т ы р л а п*, жарылып өледі (Т.Әлімқұлов, Көкек айы, 40). Таулы жерде шытыр жеп, *ш ы т ы р л а п* іші жарылып өледі. Бір тәуірі, бұл жақта – құмшауыт жерде шытыр жоқ (Қаз. әдеб., 28. 11. 1986, 9).

ШЫТЫРЛАҚ з а т. с ө й л. ***Шыртылдақ.*** Қоржындағы *ш ы т ы р л а қ қ а* не қой құйрығына емес, жаман тоңмайға бөктірген шамалы жент тақыр таусылды (М.Мағауин, Аласапыран, 101).

ШЫТЫРЛАУ *Шытырла етістігінің қимыл атауы.*

ШЫТЫРЛЫ с ы н. *Шытыр өскен, шытыры мол.* Ал Асақай төңірегі қалың күйреуікті, жантақты, алаботалы, торғайоты, балыққөзді, теріскенді, *ш ы т ы р л ы* болып келеді (Қызылқұм, 19. 09. 1970, 3).

ШЫТЫРМА: Шытырма көйлек. *Шытырма қадалған, шытырма тағылған көйлек.* Сол кездегі *ш ы т ы р м а к ө й л е к,* алтынды камзол, дүрия бешпент киген қазақ әйелінің сыртқы келбетін бергендей (Қаз. әдеб., 07. 09. 1984, 14).

Шытырма қазық. *Шытырамен әшекейленген, шытыралы қазық.* Оймалы, шайы кілемді, Оңдап, солдап жаптырған, Жібектен бұйда тақтырған, *Ш ы т ы р м а қ а з ы қ* қақтырған (Ғажайып бау, 82).

ШЫТЫРМАҚ з а т. с ө й л. ***Шытыра.*** Орталық музейге бара қалсаңыз, *ш ы т ы р м а қ* қағылған көксауыр кебісті көруге болады (Лен. жас, 16. 08. 1990).

ШЫТЫРМАҚТЫ с ы н. с ө й л. *Шытырасы бар, шытыралап жасалған.* Белінде Харрон құсханасының қолдан илеген былғарысынан жасалған, кексалмен зерлеген *ш ы т ы р м а қ т ы*, оқшантайлы, кіселі қайыс белбеу (Д.Сапаров, Өткен күн., 34).

ШЫТЫРМАЛА е т. с ө й л. *Шытырамен безендірілу, шытыралау.* Меруертпен *ш ы т ы р м а л а п*, гауһар таспен безеген қызыл мауыты сәукелесі, аш белін қынаған алтын оқалы барқыт камзолының түсін ашқандай жарасып тұр (І.Есенберлин, Алмас., 253).

ШЫТЫРМАЛАУ *Шытырмала етістігінің қимыл атауы.*

ШЫТЫРМАЛЫ с ы н. *Шытырмасы бар, шытырмамен өрнектелген.*

ШЫТЫРМАН[1] з а т. *Биік әрі ну болып қалың өскен өсімдіктер (ағаш, бұта, шөп т.б.).* Малтабар Мәмше батырдың отауына жалаңаш қыратпен емес, жарқабаққа өскен *ш ы т ы р м а н н ы ң* бір қабат жиегімен барады. (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз, 2, 43). Абадан белгі алған Малтабар жарқабаққа еппен өңкеңдей жетіп, қалың *ш ы т ы р м а н н ы ң* аяққа оралуына, бетін осуына қарамай жылдам қимылмен жүрді де, «отау осы болды» деген мөлшерде, күрт көтерілетін биікке тырмыса өрледі (Бұл да).

ШЫТЫРМАН[2] з а т. *Сықырлауықтың арасына жиілетіп қаққан жіңішке ағаштар.* Есік түрулі. Сықырлауықтың *ш ы т ы р м а с ы н ы ң* арасынан әлдеқайда көз ұшында бір жарық жұлдыз көрінеді (Б.Майлин, Таңд., 147).

ШІГЕЛЕ е т. *Ешкіні «шіге, шіге» деп шақыру.* Өзіміздің жүні жапырайған

тоқал ешкіні *ш і г е л е п* жүріп ұстап алып, кішкене дүңгіршекті екі тізенің арасына қысып қойып, жармаса бастадым (Қ.Қазиев, Иманжапырақ, 98).

ШІГЕЛЕУ *Шігеле етістігінің қимыл атауы.*

ШІГЕЛІК з а т. *Асықтың шіге жағы.* Ауылда біз сақаны *ш і г е л і г і н е* қорғасын құйып, жылқының зопайтынан немесе құлжадан жасайтын едік, қала балалары оны сиырдың топайынан жасайды екен (Ж.Алтайбаев, Таңд. шығ., 309).

ШІДЕР з а т. а с т р. х а л қ. ***Үшарқар.*** Малшылар Арқаржұлдыз, Үшарқар, Таразы, *Ш і д е р* деген атаулармен мәлім болған Орион шоқжұлдызын мұқият қадағалаған (ҚазССР тарихы, 2, 374). Үшарқардың *Ш і д е р* аталынуы осы кейінгі үшеуді алдыңғы үшеуге Қосақтап, Шідерге ұқсайтындықтан болса керек (М.Исқақов, Қаз. календ., 22).

ШІДЕР: Шідер бойы. *Шідердің ұзындығындай өлшем.* Күн ұясынан *ш і д е р б о й ы* ұзаған екен (С.Досанов, Қыран., 144). Түнде шымыр аяз болғанымен, күн шылбыр бойы көтерілгеннен батыс жиекке *ш і д е р б о й ы* қалғанша аяздың иі жұмсарып-ақ тұрады (Қаз. әдеб., 18. 03. 1983, 3).

ШІЖІК з а т. *Балалар ойынының бір түрі.* Шындап келсе көп тәрбиенің өзегі осы әртүрлі ойында жатыр. Бүгін асық, ертең ақша (тиын) ойыны. Бүгінгі *ш і ж і к*, ертең ләңгі. Осының орнында доп ойнау, доп-таяқ ойнау, теннис ойнау көш ілгері ғой (С.Сарғасқаев, Көңілді., 345).

ШІКӘМШІЛДІК з а т. *Шікәмшіл болғандық, кінәмшілдік.* Бірақ кедейге тән кекшілдігі, серіге тән *ш і к ә м ш і л д і г і,* еркек кіндікке тән намысқойлығы тұла бойын буып алды (Э.Төреханов, Таудан., 290). Сорың қайнап жүрген жоқсың. Пендеге *ш і к ә м ш і л д і к* не керек (Ә.Байбол, Теміржол., 146).

ШІКЕРТТЕН е т. *Ауырып қалу, сырқаттану.* Қабира бұл жолы да мазалаған жоқ. *Ш і к і р т т е н г е н н е н* сау ма деп қана күдіктенеді (М.Сқақбаев, Ұят тур., 209). Бала *ш і к е р т т е н е р,* басың ауырып, балтырың сыздар, сонда қайтесің (Бұл да, 219).

ШІРКЕТТЕНУ *Ширкеттен етістігінің қимыл атауы.*

ШІКІН о д. с ө й л. ***Ширкін.*** – О, *ш і к і н - а й*, - деді Сауранбай, «ширкін-ай!» деген сөздің «р» әрпін әдейі алып тастап (Ж.Жұмақанов, Замана., 31).

ШІКІРЕҢДЕ е т. *Шіңк-шіңк етіп дауыс көтеру, дікіңдеу.* Өмірде ештеңеден беті қайтып көрмеген ер жігіт өзінің тырнағына тұрмайтын мына бір шілтікейдің *ш і к і р е ң д е г е н і н е* күйініп тұр (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 351).

ШІКІРЕҢДЕУ *Шікіреңдеу етістігінің қимыл атауы.*

ШІЛ: Шіл аяқ. *Сидиып қалған, жіпжіңішке аяқ.* Алушысы түскір де алуантын. Желпілдеген жасы, сүйріктей сұңғағы, *ш і л а я қ* сидаңы, балпаң қаққан бөкселісі... (Р.Отарбаев, Бідің ауыл., 36).

Шіл сирақ. *Шілдің сирағындай жіпжіңішке сирақ.* Алдында мүйізі абажадай қоңыр құлжа, соңына таман жанына шыбындай ғана *ш і л с и р а қ* құралайын ілестірген ене киік (Е.Тұрысов, Құралай., 69).

ШІЛӘПІ з а т. *Бастан күн өткізбейтін жаздық баскиім.* Күнге қурап ескірген сұр *ш і л ә п і с і н і ң* ернеуі желпілдеп барады (З.Иманбаев, Қос қайың, 538).

ШІЛБІК с ы н. *Шілбиген, ілмиген.* Алғаны осы өздеріне көршілес «Қосағаштың» қызы. Жуас, үндемес, *ш і л б і к* сары көрінді (Ш.Құмарова, Әйел шырағы, 9).

ШІЛДЕКҮЗЕТ з а т. с ө й л. ***Шілдехана.*** Ана аман-есен босанған соң, ауыл жастарына арналған, шағын тойды өткізетін. Мұны *ш і л д е к ү з е т* деп атаған (Ана тілі, 22. 11. 1990, 7).

ШІЛДЕҚОҢЫЗ... Тұс-тұстан шырылдаған *ш і л д е қ о ң ы з д а р д ы ң* үні ғана естіледі (Д.Исабеков, Тіршілік, 10).

ШІЛДЕКІ с ы н. *Ерте (шілдеде) пісетін.* Асқар дихан қолымен егістік алқапқа шашылатын *ш і л д е к і* жүгерінің көлеміндей жапалақтап жауған ақ ұлпадан көз айырмай, қиялға шомады (Е.Әкімқұлов, Перизат., 23).

ШІЛДЕЛІКШЕ ү с т. *Шілделік тәрізді, шілделік сияқты.* Коляның мөлие қалған монтаны пішіні оған тым жексұрын көрінді де, есіне түнеугүні *ш і л д е л і к ш е* шырылдатқан ысқырығы сап етті (М.Ысқақбаев, Қырық қыз, 103).

ШІЛИЯЛА е т. *Шілия тағу, шілия бекіту.* Енді, міне, *ш і л и я л а п* жеккен күрең

ат желе жортып келеді (Ж.Молдағалаиев, Самал, 8).

ШІЛИЯЛАУ *Шілияла етістігінің қимыл атауы.*

ШІЛМАН... *Ш і л м а н* (чехоно) – ұзындығы 15-20 см-дей балық. Жайықта, каспийде кездеседі (Ана тілі, 02. 10. 2008,4).

ШІЛПІК з а т. э к с п р. *Шілмиіп, ілмиіп қалған, арық, әлсіз.* – Сол *ш і л п і к т і* ұрмай-ақ қоюым керек еді, қолым тиіп кетті, - деді (С.Байжанов, Ақ маржан, 16).

ШІЛТЕР: Шілтер біз. *Шілтер тоқуға арналған біз. Ш і л т е р б і з д і ң* ұшынан да ілмек шығарылады (Шаңырақ, 104).

ШІЛТЕРЛІ с ы н. *Шілтері бар (шам).* Үй іші таза, шамдары түгел жиырмалық, шытырман *ш і л т е р л і* шамдар (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында, 14).

ШІЛТІК... Оу, мына шіби қораздай *ш і л т і к* жайына тұрсын, әйтпесе келсап жұдырығым қышиды, - деп хахахалай даурығады (Д.Досжанов, Жолбарыс., 300).

ШІЛІК з а т. с ө й л. ***Шүлдік.*** – Не ойнайсыңдар? – Не болсын. Асық ойнаймыз. *Ш і л і к* ойнаймыз. Бірақ қазір күн ыссы, - дедім мен... Көктемде біраурық «Бөріктеппей» ойнаймыз (С.Серғалиев, Тәмпіш қара, 76).

ШІМІРКЕНУСІЗ с ы н. *Ұялмай-ақ, шімірікпей-ақ.* Өз ошағының есігін ол ештеме ойламай-ақ, *ш і м і р к е н у с і з*, тітіркенусіз келіп ашты (С.Шаймерденов, Өмір нұры, 404).

ШІМІРКЕНІҢКІРЕ е т. *Аздап шіміркену, ұялыңқырау.* Одан соң топ-толық, ақ сары, ажарлы келіншекті *ш і м і р к е н і ң к і р е п* маңдайынан сүйген болды (Т.Әбдіков, Көкжиек, 10).

ШІМІРКЕНІҢКІРЕУ *Шіміркенңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ШІҢГІР з а т. *Жас құлынның кісінеген жіңішке даусы.* Адасқан құлындардың *ш і ң г і р і* мен енелерінің арқыраған кісінеулері тар сайды керіп бара жатқандай (М.Разданұлы, Алтай., 231).

ШІҢКІЛДЕК з а т. м у з. *Қазақтың даусы шіңкілдеп қалған саз аспабы.* Әйтсе де дудыға, тоқылдақ, *ш і ң к і л д е к*, бозаншы, егек, ауызсырнай, уілдек, желбуаз секілді аспаптарды қалпына келтірген саз аспаптар музейі тағы да қоссаз бен сазгенді қатарға қосты (Қаз. әдеб., 09. 11. 1984, 15). Қазақтың әйгілі көне аспаптарының: дудыға, сырнай, асатаяқ, сазген, *ш і ң к і л д е к* немесе кәдімгі домбыраның сиқырлы үнін ұғып, мүмкіндігін күшейткен жөн (Жұлдыз, 1974, №9, 184).

ШІРЕ[1]... Қақ дегеніңіз қандай еді онда. Шартақтың астына *ш і р е с і* сорғалап тұрушы еді (Т.Нұрмағамбетов, Ата қоныс, 126). Тек бір ай өткеннен кейін ғана ара *ш і р е* мен тозаң іздеу үшін алыс жақтарға қанат қағады (Жәндіктер, 82).

ШІРЕ[2] е т. *Керу, кернеу.* Биыл Сыр суы да ағыл-тегіл сары лай толқып, кенересін *ш і р е п*, жарға ұрып жатыр (З.Шүкіров, Қиын түйін, 70). Қарқындары *ш і р е п*, бойлары ауырлай бастаған кезде олар Сарысудың қалың шиінің ішіне келіп кіреді (Қаз. әдеб., 06. 09. 1973, 4).

ШІРЕ[3] з а т. к ө н е. *Тұтқынның, құлдың шашын алып, тақырлаған басына қапталатын ірі қараның жас терісі.* Ол үшін алдымен тұтқынның шашын тақырлап алып, жас сойылған түйенің мойнағын не сиырдың терісін басына қаптайды. Мұны *ш і р е* деп атаған (Ш.Айтматов, Құз басындағы., 122).

ШІРІҢКЕ з а т. *Саудаласушылардың арасында делдалдық жасағаны үшін алатын ақы; шірінкене. Ш і р і ң к е*! Оны Бөрібек жобалап түсінеді. Шіріңкешінің қай заманда да болғанын, оның жолы жіңішке екенін Бөрібек білмейді (Туған де., 32).

ШІРІҢКЕШІ з а т. *Шіріңке алушы, делдал.* Делдалдық деуге де келмей ме, қалай? Әйтеуір, Ахтиярдың қыр жұртында *ш і р і ң к е ш і* атанғаны анық (Т.Әлімқұлов, Көкек айы, 35).

Ы

ЫБАН з а т. к ө н е. *Ел басы, ақылшы аға.* Жасөспірім Аттиланы Ұрым еліне жолға шыққанда бастап жүрген ғұндардың сол тұстағы белгілі *ы б а н ы* Далбаның есімін Адолба деп өзгертіп алған (А.Сатаев, Бәрі де., 33).

ЫҒЫ: Ығы келмеді. *Реті келмеді, жөні түспеді.* Үй болғалы ел қатарлы

болуға қанша тырысса да, шалғайы шалқасынан түскен шаруаның *ы ғ ы к е л м е д і* (Т.Қосуақ, Мәрмәр., 50).

Ығы кетті. *Мазасы қашты, берекесі кетті.* Бұл түйешілерді көшіріп әкелуге барса, кемпір-шалдар қарашаның суығына ұшырап, *ы ғ ы к е т і п* жаурап отыр екен (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 102).

ЫҒЫН... Қыздар көк шыбықтан *ы ғ ы н ы п* қалғандай қайырып сөз айтпастан іске кірісті (Ж.Мусин, Туған үй., 23).

ЫҒЫТТЫ... Егінге әуелі тұқым, содан соң күтім, бағым, *ы ғ ы т т ы* ауа райы қажет (М.Мағауин, Мен, 172).

ЫЖДАҒАТТЫЛЫҚ з а т. *Ыждағатты болушылық, ұқыптылық.* Онда сол кездегі жер атаулары, топографиялық белгілер соншама бір *ы ж д а ғ а т т ы л ы қ п е н* түсірілген (Ж.Бейсенбаев, Жасын-тағдыр., 32).

ЫЖДАҒАТШЫЛЫҚ з а т. *Ыждағатпен істегендік, ұқыптылық.* Сол жерді халықтың *ы ж д а ғ а т ш ы л ы ғ ы м е н*, кәсіпқоршылығымен, білімді өнерпаздығымен осы уақытта тұтас бақша қылып жіберді («Қазақ» газеті – 1913, 203).

ЫЗ е т. 1. *Жіңішке жіптерді ширатып, оның үшеуін (үш талын) арқан сияқты тартып, бастарын қосу.* 2. *Матаны жіңішкелеп қиып алып, оны ширатады да, инемен көлденеңінен тігу (сөйтіп бау жасау).* Оның бауларын *ы з ы п* әзірлейді (Ата салты., 123). Ол сырыған мақта шалбарының *ы з ғ а н* бауын баптап байлады (Лен. жас, 12. 07. 1987).

ЫЗБА: Ызба айыл. *Ызып жасалған айыл.* Айылдың ызбалап жасалған *ы з б а а й ы л* деген түрі де болады (Қаз. этнография., 1, 99).

Ызба баулы. *Ызып жасалған бауы бар.* Жасы үлкен кісілерге сырма сым, шекпен, шолақжең, *ы з б а б а у л ы* жейде тігеді (Қ.Толыбаев, Бабадан., 236).

ЫЗБАЛА е т. *Ызу, ызып тігу.* Кимешектерінің маңдайларына үлкенді-кішілі моншаққа *ы з б а л а п*, күміс бауға бекітілген салпыншақ таққан (Қ.Толыбаев, Әсет, 347).

ЫЗБАЛАУ *Ызбала етістігінің қимыл атауы.*

ЫЗБАЛЫ с ы н. *Ызып жасалған.* Айыл-тұрман жасалу жолы мен негізгі материалына қарай өрмелі, түймелі және *ы з б а л ы* айыл-тұрман деп бөлінеді (Қаз. этнография., 1, 100). *Ы з б а л ы* айылстұрман атқа әрі жеңіл, әрі жайлы келеді (Ата салты., 100).

ЫЗБОТ... Жорға едің сарыныңмен самғайтұғын, Бәйгі аты серпініңді шалмайтұғын. Әніңді он екі *ы з б о т* жіберсеңші Есімнен өле-өлгенше қалмайтұғын (С.Сматаев, Алғашқы асу, 41).

ЫЗҒАРЛАНДЫР *Ызғарлан етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Үстіндегі сұр гимнастерка, беліндегі былғары белбеуі, галифе шалбары мен құрым етігі өн бойына әскери пішін беріп, *ы з ғ а р л а н д ы р а* түскен (Т.Әбдіков, Өліара, 206).

ЫЗҒАРЛАНДЫРУ *Ызғарландыр етістігінің қимыл атауы.*

ЫЗҒЫЗ *Ыз етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ақбілекке керегебау, уықбау *ы з ғ ы з ы п*, көйлек-көншегін пішкізіп алуға шақыра келетін абысын-ажын ізі суып көрген емес (Қаз. әдеб., 23. 12. 1983, 4).

ЫЗҒЫРЫҚТЫ с ы н. *Ызғырық соққан, ызғырығы бар.* Бес қанатты қоңырқай томаша үйдің түндігін теріскейден жұлқынған *ы з ғ ы р ы қ т ы*, қатты жел желп-желп еткізеді (М.Айымбетов, Құмөзек., 7).

ЫЗҒЫС е т. ж е р г. *Ырылдасу, керісу, салғыласу.* – Үйлеспедік. *Ы з ғ ы с ы п* тұруда не мағына бар? (Б.Майлин, Таңд., 527). Күнделікті тіршілікте адам болып адамдармен жүз шайысқан, *ы з ғ ы с қ а н,* кетіскен, келіскен (Д.Досжанов, Жолбарыс, 17).

ЫЗЫҢ-ШУЛЫ с ы н. *Ызыңшуы мол, ызыңшуы көп.* Сахараның ауасын жұтып, емін-еркін өскен адамдардың бөтен орта мен *ы з ы ң-ш у л ы* қала тірлігіне көнбеуге шаралары да жоқ-ты (Халифа Алтай, Алтайдан., 64).

ЫҚСЫЗ с ы н. *Ығы жоқ, панасыз. Ы қ с ы з*, панасыз ашық теңіз үстінде күні бойы екі аяғынан сарсылып тұра-тұра уақыт өткізе алмай азапқа түсті (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 243).

ЫҚТАҒЫШ с ы н. *Ыға беретін, ыққыш.* Күйші де анасынан *ы қ т а ғ ы ш*, тіпті қатты кеткенде шешесіне домбырасын ұстата салады (Ж.Кәрменов, Ғашықтың тілі, 18).

ЫҚТАСЫНДЫҚ с ы н. *Ықтасын боларлық, қалқа (пана) болуға жарарлық. Ы қ т а с ы н д ы қ* тал-дарақ, жер қыртысын сақтайтын бұта-қарағандарды көптеп егу керек (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 385).

ЫҚТЫРМАЛА... Әйтеуір, *ы қ т ы р м а л а п* жүріп «Айыртастың» астындағы салаға келіп тұмсық тірегенімді білемін (Қаз. әдеб., 07. 02. 1975, 1).

ЫҚЫ-ЖЫҚЫ: Ықы-жықы жоқ. қ. *Ықы-тықы жоқ.* Екі қыз *ы қ ы-ж ы қ ы ж о қ* шешініп жатыр (Лен. жас, 06. 08. 1974, 3).

ЫҚЫЛАС: Ықылас батасы. э т н. *Ақсақалдар мен үлкен кісілердің үй иесінің сұрауы бойынша адал ниетпен беретін батасы.* Алайда *ы қ ы л а с б а т а с ы* үй иесінің кісілігі, мақсат-мұрат, талаптілегі бойынша әр алуан мазмұн, әр алуан түрлерде беріле береді (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 5, 5).

ЫҚЫЛАС-ПЕЙІЛ з а т. *Ықылас, пейіл, ниеті.* Атаулар әрі сыпайы, әрі сыйлы сезімді қамтуы арқылы әлгі кісінің де келінге деген *ы қ ы л а с-п е й і л і н* аударатын қанағатының сипатын танытады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 183).

ЫҚЫЛАСТАНДЫРУ... Коллективтік шаруашылықтың пайдалы екенін бұқараға түсіндіріп, *ы қ ы л а с т а н д ы р у* керек (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 263).

ЫҚЫЛЫМ с ы н. *Көп, ұзақ; талай.* Қадым заман, *ы қ ы л ы м* жыл жазса да жырлап біткен жоқ өзіңді әлі ешкім (С.Мәуленов, Шыңдағы., 72). – Хош, Фарабиің қыпшақ қой. Одан бері нешеме *ы қ ы л ы м* заман өтті? (Жалын, 1969, №4, 101).

ЫҚЫ-ТЫҚЫ: Ықы-тықы жоқ. ж е р г. *Ай-шай жоқ.* Балымкүл енді *ы қ ы-т ы қ ы ж о қ* жігітті бас салып құшақтап, ернінен, көзінен, иегінен шөпілдетіп сүйе бастады (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі, 176).

ЫЛАЙЫТ е т. *Ылай болу, лайлану.* Ызаға толып арнасы, *Ы л а й ы т ы п* ақты бұрқырап (Ғ.Орманов, Өлең.д., 59).

ЫЛАЙЫТУ *Ылайыт етістігінің қимыл атауы.*

ЫЛАҢ з а т. в е т. *Ірі қара малда (сиырда) болатын жұқпалы індет.* Бұл індет жылқыда – жамандат, түйеде – қарабез, ақшелек, ірі қарада – қараталақ, *ы л а ң*, қойда – топалаң, ешкіде – шекшек деп аталатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр., 108). Топалаң деген атау Қазақстанның барлық жеріне де тән болғанымен, кейде бұған қосымша аттар да қоятын, яғни Қазақстанның оңтүстігінде алаң, *ы л а ң* десе, солтүстігінде секіртпе, ұшпа деп те атайды (Бұл да, 111). Қазіргі әдебиеттерде топалаң (жамандат, қарабез, ақшелек, қараталақ, ошақ, *ы л а ң*, алаң) ауруы, оның түрлі белгілері, емдеу жолдары жан-жақты жазылған (Білім және еңбек, 1986, №1, 33).

ЫЛАУШЫ з а т. *Ылау (лау) айдаушы, ылау тартушы; лаушы.* Ертесіне Торғай, Ырғыз арқылы Шалқарға жүкке барады деген осы елдің *ы л а у ш ы л а р ы м е н* жүріп кетуге әзірлендім (С.Мұқанов, Мөлдір., 225). ... Шамелдің үйіне яки өзінің дәмдес болған үйіне келіп, *ы л а у ш ы с ы* аттың басын тіреді (Жұлдыз, 1973, №5, 12).

ЫЛҒАЛДАНДЫРЫЛ... Мұның өзі жер *ы л ғ а л д а н д ы р ы л ғ а н д а* құм салындыларының сумен бірге ағып келіп, егістікке тұтынуынан пайда болып отыр (Қазақст. ауыл шаруаш., 1963, №8, 46).

ЫЛҒАЛСЫЗДЫҚ... Алайда кейбір қуаңшылық жылдары шөптің жұтаң шығуы және *ы л ғ а л с ы з д ы қ т а н* тез ұшып кетуі салдарынан малшылар елеулі қиыншылыққа кездесіп жүр (Қаз. әдеб., 06. 07. 1973, 2).

ЫЛҒАН е т. ж е р г. *Талауға түсу, талану.* Атадан қалған ақ сауыт, Арамға әбден былғанды. Басшысы жоқ сорлы елдің Малы мен басы *ы л ғ а н д ы* (Шәкәрім, Шығ., 148).

ЫЛҒАНУ *Ылған етістігінің қимыл атауы.*

ЫЛҒАСЫЗ..? Қырық күнің біткенше Қысырдың сүтін еміздім. *Ы л ғ а с ы з* болсын бедеу деп Қулықтың сүтін еміздім (Қобыланды).

ЫЛҒАУСЫЗ с ы н. ж е р г. *Ақ, адал, кіршіксіз.* Бекайдардың мінезі қилы-қилы. Кейде ақжарқын сәбидей *ы л ғ а у с ы з*, кейде шабынған бурадай ызғарлы (А.Мекебаев, Жадыра, 60).

ЫЛҒИҒЫ с ы н. *Әр уақыттағы, әдеттегі.* Бұл жолы да ол *ы л ғ и ғ ы* әдетімен жымия күліп бізге кірді (Қаз. әдеб., 10. 08. 1973, 2).

ЫЛДИТӨМЕН үс т. *Ылди, төмен, еңіс.* Осыны ойлаған Кемеңгер қуанғанынан тұрған жерінде қолын сермелеп, ауаны осып, бірер ырғап, *ы л д и т ө м е н* жүгіре жөнелді (Д.Досжанов, Жолбарыс, 353).

ЫЛЖЫР с ы н. *Ылжырап, езіліп жатқан.* Анау, адамдардың улы табаны тиіп, бой-бойы шыққан *ы л ж ы р* жолда бала жетелеп бара жатқан шаруаның қазіргі халі қандай екен? (Лен. жас, 20. 09. 1974, 3).

ЫМБАЛ з а т. с ө й л. *Ым, ымба, ишара.* Көзінен жыласа да жас шықпайды, Бірде ұғып айтқан сөзін, бірде ұқпайды. Сөйтсе де *ы м б а л м е н е н* ұғындырып, Жоғалып бірнеше күн кеткен жайды (Бабалар сөзі, 89, 186). «Жарайды», - деп, ұнаса, бас иземек, Жек көрсе, жиіркеніп дірілдемек. Жүрегіннің тілі жоқ, *ы м б а л ы* сол, Ұғып ал да бола көр соған көмек (Шәкәрім, Шығ., 58). Ойға батсам – ой әмір *Ы м б а л ы н а* бағынам, Ойлап тапсам – ой тәңір, Жұмбағына табынам (І.Жарылғапов: Қаз. әдеб., 14. 05. 1976, 4).

ЫМҚЫРУЛА е т. *Өзіне қарай икемдеу, айналдыру.* Ақыры жаманатты болған соң, онан гөрі жастауын *ы м қ ы р у л а с а ш ы!* (Ж.Алтайбаев, Таңд. шығ., 186).

ЫМЫРАГЕРШІЛІК... Онысы жүрек шайлы жалтақтық па, әлде қазан шайқамас *ы м ы р а г е р ш і л і к* пе, түсіне алмай қойды (Жұлдыз, 1975, №4, 162).

ЫМЫРАСЫЗДЫҚ... Сонда да бала жүрегінде Месқұлға деген *ы м ы р а с ы з д ы қ* пайда болды (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 110).

ЫМЫРТТА е т. *Ымырт кезінде барып, малды қарау.* Жылқыны *ы м ы р т т а п* қайтпақ болған Сән өртеңдегі көзкөз оттарға көп қадалды (Қ.Ысқақов, Қараорман, 127). Екеуінің екпіні аққапталды қозғады, сірә, жорта болса да жылқыны *ы м ы р т т а п* қайтпақ (Қ.Ысқақ, Ақсу., 422).

ЫМЫРТТАУ *Ымыртта етістігінің қимыл атауы.*

ЫМЫРТТАТ *Ымыртта етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Қой бағудан бүгін де үйіне *ы м ы р т т а т ы п* келген Бектас шал құнанның қазаға ұшырауына немересінен кем қайғырған жоқ (С.Мұқанов, Бақташы., 153). Қасым ауылға бара осылай еткенін өзінің құйыршығы Абдрахманға айтып, *ы м ы р т т а т ы п* аттандырып еді (Ж.Тілепбергенов, Ізбасар, 177).

Ы М Ы Р Т Т А Т У *Ы м ы р т т а т етістігінің қимыл атауы.* Балалардың жылқы бағуға ұқыптылығын көрген үлкендер кейде оларға жылқыны *ы м ы р т т а т у д ы* да жүктеп жүрді (С.Мұқанов, Бақташы., 177).

ЫМЫРТШЫЛАП... Ойда-жоқта *ы м ы р т ш ы л а п* келген ағасын Гүлия алғаш таныды (О.Бөкеев, Өз отыңды., 284).

ЫНСАНИЯТ..? Бүкіл *ы н с а н и я т* төл тарихын идеологиядан аршып алып жатыр (Ана тілі, 08. 01. 2009).

ЫНТЫҚШЫЛ с ы н. *Ынтазар, ынтыққұмар, құштар.* Нұр аулаған *ы н т ы қ ш ы л* көңіл сарыжайлау мекенін қызық пен думаннан ғана сайлайды (С.Сматаев, Алғашқы асу, 6).

ЫНТЫМАҚСЫЗДЫҚ з а т. *Ынтымағы жоқтық, тату еместік.* Елдің бірқатар жақсыларының басын қосып, газет шығару хақында кеңесіп еді. Баяғы қазақтың *ы н т ы м а қ с ы з д ы ғ ы* себеп болып, бұл да ыдырап кетті («Айқап» газеті, 46).

ЫҢ з а т. *Ыңылдаған дыбыс, үн.* Әр шекті жеке-жеке шертіп, құлағына тосып, *ы ң ы н* байқады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс., 110).

ЫҢҒАЙЛАНҒЫШ с ы н. *Бір нәрсенің ыңғайына көне кеткіш.* Қоқай мұндайды тіпті түсінгіш, ымнан-ақ *ы ң ғ а й л а н ғ ы ш* (Жалын, 1974, №1, 59).

ЫҢҒАЙЛАУ... Мал қамына *ы ң ғ а й л а с у д а н* туған көшпелі тіршілік Ираға бұрыннан таныс-ты (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 166).

ЫҢҒАЙПАЗ... Оның осы принциптен айнымау үшін мансапқорлармен, *ы ң ғ а й п а з д а р м е н*, керітартпалармен күресіп қана қоюы аз (Қаз. әдеб., 16. 02. 1979, 2).

ЫҢҒАЙПАЗДЫҚ з а т. *Ыңғайпаз болғандық, ыңғайланғыштық.* Алайда, кейбір жас талапкерлердің *ы ң ғ а й п а з д ы ғ ы н а* қайран қаласың (Қаз. әдеб., 28. 01. 1977, 3).

ЫҢҒАЙСЫЗДАНҒАНДЫҚ з а т. *Ыңғайсыз көргендік, жайсыздағандық.* Кезінде тосын сыйға деген таңданыс пен сырт көзден *ы ң ғ а й с ы з д а н ғ а н д ы қ* бар (Қ.Әбілқайыр, Ұмыт., 209).

ЫҢҒУЫР з а т. с ө й л. ***Ыңғыру.*** Маңы ыбырсыған ағаш жоңқалары, ерші саймандары – шаппа шот, үскі, аталғы шот, тышуыр, бұрғы, қуысқұлақ, *ы ң ғ у ы р*, балта, балғалар есікке дейін шашылған (С.Жүнісов, Ақан сері, 177).

ЫҢҒЫРУ... Сондағы ең ауыр заттары – ақ балта, шаппашот, қуысқұлақ, *ы ң ғ ы р у*, үскі, қайрақ, оншақты қақпан (Саятшылық, 187).

ЫҢҒЫРУЛА е т. *Ыңғырумен керекті ағашты ою, үңгу.* Қайыңнан *ы ң ғ ы р у л а п* жасаған қолындағы кір сап насыбай шелегі қай заманның бұйымы екенін кім білсін (Қаз. әдеб., 20. 10. 1978, 4).

ЫҢҒЫРУЛАСУ *Ыңғырула етістігінің қимыл атауы.*

ЫҢСЫЗ-ШЫҢСЫЗ с ы н. с ө й л. *Ыңдыңсыз.* Түн еді, жым-жырт еді, *ы ң- ш ы ң с ы з*, Айтқандай айға әңгіме, көкте жұлдыз. Ақырын теңселеді биік таулар, Төменде жерге сүңгіп құлдиған құз (И.Байзақов, Құралай., 284).

ЫҢЫП ү с т. ж е р г. *Қаптап, толып, жосып.* Құлан дегенің жерге сыймайды. *Ы ң ы п* жүр-ау, ыңып жүр (Ә.Кекілбаев, Үркер, 8). Ол қаша-қаша әлгі бір аң *ы ң ы п* жүрген бейтаныс өлкеден шығарды (Бұл да, 116). Баяғыда сары далаға сыймай *ы ң ы п* жүрген ақбөкен, киік, қарақұйрық, қасқырды жалғыз мен атып тауысқаным жоқ, әрине (Д.Досжанов, Жолбарыс, 15).

ЫҢЫРАНДЫР *Ыңыран етістігінен жасалған ырықсыз етіс.* Қиқылдата, боздата, бірде құлазыта, бірде *ы ң ы р а н д ы р ы п* аңырата, сарнатып келіп оған өзінің қамығыңқы, мұңлы қоңыр даусын қосты (Ж.Ахмади, Айтұмар, 222).

ЫҢЫРАНДЫРУ *Ыңырандыр етістігінің қимыл атауы.*

ЫҢЫРШАҚ: Ыңыршақ көру. ж е р г. э т н. *Күйеу жігітке қыздың әке-шешесі беретін кәде-сый; күйеуаяқ.* Күйеу жігіттің «*ы ң ы р ш а қ к ө р у*» жолына ата-енесі ерекше мән береді, яғни әл-ауқаттарына қарай ат міндіріп, шапан кигізіп, тіпті сауындық, сойыстық мал айдатады (А.Нүсіпоқасұлы.., Ағаш бесік., 4, 41).

ЫПЫН: Ыпыны қашты... Осыны көргенде Қыдырбайдың *ы п ы н ы қ а ш т ы* (Жас қазақ, 02. 03. 2010, 19).

ЫРАБАЙДА ү с т. ж е р г. *Анда-санда, оқта-текте, алда-жалда.* Машинаны *ы р а б а й д а* жұмысқа болмаса жұмсамаушы ек (Қаз. әдеб., 13. 08. 1976, 4).

ЫРАҚАЙ... Екі империя өзара *ы р а қ а й ғ а* келсе жақсы. Ал тіл табыспай тіресіп қалса ше? (Қ.Жұмаділов, Таңғ. дүние, 246).

ЫРАҚАЙЛАС е т. ж е р г. *Келісу, уәделесу, татуласу.* Айтқанына көніп қалса, онда тіл біріктіріп, берекеге келіп, *ы р а қ а й л а с қ а н* болып шығады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр., 126). Тіл біріктіріп, берекеге келіп, *ы р а қ а й л а с п а қ* болып іштей бекіді (Ә.Байбол, Теміржол., 181).

ЫРАҚАЙЛАСУ *Ырақайлас етістігінің қимыл атауы.*

ЫРАҢДА... «Аты *ы р а ң д а п*, адамы тыраңдап» дейтін көктемнің рахаты сонда ғана басталады (С.Мұқанов, Өмір мектебі, 1, 34). Адамзат көктемде *ы р а ң д а й м ы з*, Жылқыдай ыраң жеген тыңыңдаймыз. Дүниенің опасызын ойланбастан, Өлгенше қу бақырды қуарлаймыз (Айтыс, 1, 385).

ЫРАТӨМЕН қ. ***Ылдитөмен.*** Қыраттың түстік жағы *ы р а т ө м е н*, еңіс еді. (Қ.Жұмаділов, Дарабоз, 1, 320). Алды – *ы р а т ө м е н* еңіс, одан ары барса, тік жарқабақ болатын (Қ.Жұмаділов, Атамекен, 182). *Ы р а т ө м е н* құлаған аш қыран қас қағымда келіп қалды (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 109).

ЫРБАЛАҢ з а т. с ө й л. ***Ырбаң.*** ≈ Орынсыз *ы р б а л а ң д ы* қойсаң қайтеді.

ЫРБАЛАҢДА е т. *Ырбаң-ырбаң ету, орынсыз күлу, жыртақтау, жыртаңдау.* Айыпқа жығылса да, арын төгіп, жарамсақтанғысы келсе де *ы р б а л а ң д а п,* жәдігөлене қалатын ежелгі ауруы (Қ.Ысқақ, Таңд., 3, 246). О, сұмдық-ай, аса сұмдық айбарынан лезде айырылып, *ы р б а л а ң д а д ы* да қалды (Н.Дәутайұлы, Аты жоқ., 156).

ЫРБАЛАҢДАУ *Ырбаланда етістігінің қимыл атауы.*

ЫРҒА е т. с ө й л. ***Жырға.*** Арқада Жаманбайға өлең айттым, Алғаным толып жатыр, *ы р ғ а* п қайттым. Бергенің жалғыз түйе, сегіз жылқы, Дәукем деп ел-жұртыма несін айттым (Жеті ғасыр., 1, 197).

ЫРҒАЙ... 2. *Ырғайдан жасалған, ырғайдан істелген.* Ағып өтісіп, қайтадан қарсы келісіп қалғанда, *ы р ғ а й* сапты бұзау тістер екеуінің арқасына да сарт-сұрт етті (Ғ.Мүсірепов, Оян. өлке, 93). Есімхан тигелі келе жатқан сойылды қолындағы *ы р ғ а й* таяқпен қағып жіберіп, екі бөліп тастапты (Ж.Жұмақанов, Соқпақ., 44).

Ырғай мойын. *Жіп-жіңішке мойын.* Қалайша боп отырсың *ы р ғ а й м о й ы н*, Аз кідірсең болады сенің тойың. Жалпы Дулат бұл жақта жата тұрсын, Бабаның қаптатайын қалың қойын (Айтыс, 1, 191). Нармағанбет қолындағы *ы р ғ а й м о й ы н* жез құманын жерге қойып, таңертегі таза ауаға аңқасын тосып, сәл тұрып қалды (Б.Аманшин, Көкжар, 17).

ЫРҒАЙДАЙ... Мойыны *ы р ғ а й д а й* болып ұзара түскен. Жалғыз дамбалдан

басқа үстінде лыпасы жоқ (Д.Досжанов, Жусан., 8).

ЫРҒАҚ... Морға пісіп, тезге түспеген, *ы р ғ а қ т а* жатып қақсалданып қатпаған уық, кереге тез жазылып, не бұралып кетеді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1969, №7, 60). *Ы р ғ а қ т а н* шығарылған кереге, уық ағаштарын тазалап, сарнайды (Қаз. тіл. жерг. ерекш., 189).

ЫРҒАЛЫС... 2. а у ы с. *Әр нәрсеге айналып қалғандық, бос жүргендік.* Ойда жоқ *ы р ғ а л ы с п е н* уақыт кешкіріп қалды (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер, 39).

ЫРДУАН з а т. *Арбаның қорабы.* Тарантас болғанда, кәдімгі білік, доңғалағы, дерте, *ы р д у а н ы* бар арба да емес, бірақ соның түр-түсін, құрылысын қайталағандай айбақ-сайбақ, қырық құрау (Тоғызыншы шежіре, 209).

Ырдуан арба. *Шанағы үлкен, көп жүк сиятын төрт дөңгелекті өгіз арба.* Тұяқтары сықырлаған өгіздер тартатын *ы р д у а н а р б а л а р ғ а* артылған маямая жасыл өскіндер керуен-керуен болып, колхоз жаққа беттейді (С.Рахымбек, Айдында., 222).

ЫРЖАҚТЫҚ з а т. *Ыржың-ыржың етіп күлушілік, ыржақтаушылық.*

ЫРЗА-ҚОШ з а т. *Ырза, разы, риза.* Үйіне келген адам болса хан-қара, бек-төре демей барын ұсынып кімді де болса *ы р з а-қ о ш* қып аттандыратын (Ж.Ахмади, Айтұмар, 50).

ЫРЗАЛА е т. *Риза ету, көңілінен шығу.* Ойыңызға сыйғанын істеп, Оразды *ы р з а л а ң ы з* (М.Әуезов, Қараш-қараш, 82). «Жизненность» дегенді кезінде А.Нұрқатовтың «өміршең» деп жазуы арқасында әлгі сөздің тілімізге біржола сіңісуі кімді *ы р з а л а м а й д ы* (Қаз. әдеб., 14. 11. 1975, 3).

ЫРЗАЛАУ *Ырзала етістігінің қимыл атауы.*

ЫРСИТ... 2. а у ы с. *Аямау, оңдырмау, қатыру.* Арызды орысша білетін, жаңадан іске араласа бастаған қазақ жастары жазса, шағымшыдан *ы р с и т ы п* тұрып пара алады (Керзаман, 3, 268).

Ы Р С Ы Л Д А П - П Ы Р С Ы Л Д А П үс т. *Ырс-ырс етіп, пырс-пырс етіп.* Отырғандардың одан қорқатынын *ы р с ы л д а п-п ы р с ы л д а п*, қозғалақтасып қалғандарынан байқады (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 16).

ЫРШУШЫ з а т. *Ыршыған адам, секіруші.* Бар еді шалдың ерген күтуші ұлы, Жүгіріп келді ұстауға ол *ы р ш у ш ы н ы*. «Әкемнің құнын алам, жазығы не?» деп, Оған жер тепкілеп тықыршыды (А.Үлімжіұлы, Шығ. жин., 2, 16).

ЫРЫЗДЫҚСЫЗ с ы н. *Нәсібесі жоқ, ризықсыз.* Атасы айтып отырушы еді, халықта тірі кісіні *ы р ы з д ы қ с ы з* жаратпайды деген көне қағида бар деп (Жұлдыз, 1973, №2, 75).

ЫРЫМДЫҚ с ы н. *Әдет-ғұрыптық, дәстүрлік.* Алайда бұл да қайырымдылық күткен тілеудің ғибратты нысанына ауысқан түрі бар. Бұл да *ы р ы м д ы қ* игі ниетке ғана арналады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 34). Дода тартысқа түскен көкпар етінің *ы р ы м д ы қ* жағы да бар (Бұл да, 116).

ЫС[1]... 2. *Мұржадан түтіннің жөнді шықпауынан пайда болған улы газ.*

Ыс тиді. *Пештен шыққан улы газбен уланды.* ≈ Үйықтап жатқан құдашаға *ы с т и і п* қайтыс болды.

ЫС[2] з а т. ж е р г. *Тау биіктеріндегі ауадағы оттегінің сиректігінен болатын ауру.* Сол ауыр жолда азап көрген, *ы с* тиіп арманда кеткен боздақтарды еске алып отыру – бүгінгілердің борышы деп білу керек (Қалибек Хакім., 5). Тек Қалибектің туыс-туғандарынан 42 адам оққа ұшты, 22 адам *ы с т а н* өлді (Бұл да, 200). Мұның үстіне *ы с* ауруына ұшырап, адам шығыны да болды (Халифа Алтай, Алтайдан., 71

ЫСҚАУРЫН з а т. э т н. *Тездің аузына асатқан ағашты басып ырғайтын бел ағашты ысқаурын дейді* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері, 95).

ЫСҚАЯҚТАН е т. *Кәнігілену, төселу, ысылу, пысу.* Екі жігіт мұндай шаруаға бұрыннан әбден *ы с қ а я қ т а н ы п* алса керек, имамның ескертуінсіз-ақ олардың өздері атқарар міндеттерін айтып берді (К.Сегізбаев, Беласқан, 260).

ЫСҚЫ... Шанағы сопақша, сол қолдың саусақтарымен қысылып ұсталған, оң қолда *ы с қ ы* бар (Қаз. әдеб., 14. 10. 1983, 10).

ЫСҚЫЛТЫМ... Кешкілік аздап *ы с қ ы л т ы м* сүт жұтқан батыр, таң атқанша тыныстады (М.Мәжитов, Аманғали., 88).

ЫСҚЫРЫҚШЫ с ы н. *Ысқырып жүрген, ысқырған. Ы с қ ы р ы қ ш ы* шал шатқал өрлеп, түйе айдап келеді (К.Мұқажанұлы, Ортеке, 52).

ЫСҚЫРЫН... Ешкі бас жігіт ернін қыбырлатты да, Ғайшаға *ы с қ ы р ы н ы п* берді (М.Қабанбаев, Жиһанкез., 44).

ЫСҚЫШ з а т. *Зергерлік бұйымдардың сыртын ысқылап, бетін жылтырлайтын құрал.* Зергердің пайдаланатын құрал-жабдықтарының түрлері көп. Олар: көрік, төс, шымшуыр, тістеуік, шапқы, егеу, *ы с қ ы ш* т.б. (Шаңырақ, 393).

ЫСПА з а т. *Қолдан уақытша жасалған сал.* Өзеннен өткізетін құралы – талтерекке қамыс тоқып жасалған жалпақ *ы с п а* (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір., 83). *Ы с п а ғ а* байланған ұзын қыл арқанның бір ұшы өзеннің арғы бетіндегі берік қазыққа бекітілген. Мал-жанды *ы с п а ғ а* мінгізіп алып, қыл арқанды саумалай тартқанда әлгі жел қайықша зарлаушы еді (Бұл да).

ЫСПАДАР с ы н. *Ісмер, іскер; машық; ыспар.*

ЫСПАДАРЛЫҚ з а т. *Іскерлік, ісмерлік, машықтық, шеберлік.* – Баяғыда ауылымызға сыйлы қонақ келе қалса, тамақты Қадиша таза ұстап, бапты істейді деп осы үйге қарай ала жөнелуші едік. Әлі сол *ы с п а д а р л ы ғ ы ң* қалмапты-ау, бәйбіше (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 325).

ЫСПАР... Бұл орыс алатын болса аздап қысып, сататын болса аздап кемітіп тастайтын *ы с п а р* да ысқаяқ саудагер емес (З.Ақышев, Ақбел асуы, 50).

ЫСТАНСА з а т. с ө й л. ***Станция.*** Апрельдің 25-інде «Сұлу төбе» *ы с т а н с а с ы н а н* шықтым («Қазақ» газеті – 1913, 155).

ЫСТЫҚ: Ыстығы көтерілді. *Денесі күйіп-жанды, температурасы жоғарылады. Ы с т ы ғ ы* көтерілген демалушылар болды ма, кімге қандай дәрі-дәрмек керек? Бәрін тыңдап, әрқайсысына бұйрық берді (З.Шашкин, Доктор Дарханов, 244).

ЫСЫЛДАС *Ысылда етістігінен жасалған ортақ етіс.* Амал таусылған соң ыстық шайды үсті-үстіне *ы с ы л д а с ы п* сілтесті (Лен. жас, 06. 08. 1974, 3).

ЫСЫЛДАСУ *Ысылдас етістігінің қимыл атауы.*

ЫСЫМАҚ з а т. *Ыстық тамақ.* Керегенің басын жауып қалқайтқан жаппа күркелерінде тығылысып отырып *ы с ы м а қ* ішті (С.Елубай, Ақ боз., 37).

ЫСЫНУ... – Себебін сұрап қайтесің? Бір қатты *ы с ы н у д ы ң* бір қатты суынуы да болатын көрінеді ғой (Ө.Қанахин, Құдірет, 284).

ЫСЫРАТ з а т. а р. *О дүние; бақи дүние.* Күні кеше дүниеге әкелген азаматты *ы с ы р а т* сапарына жөнелтіп, басына қара жамылып, аңырап қалды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 248).

ЫСЫРҒЫШТА е т. *Бір нәрсені қайта-қайта ысыру, сырғыту.* – Ендеше, біз де ішпейміз, - десіп алдарындағы тостағандарын кейін қарай *ы с ы р ғ ы ш т а п* томсырая-томсырая қалысты (Ө.Ахмет, Қарқаралы., 206).

ЫСЫРҒЫШТАУ *Ысырғышта етістігінің қимыл атауы.*

ЫСЫРМАЛА... Ұсақ тас араласқан қайраң құмды қарындарымен *ы с ы р м а л а п*, тостағандай шұңқыр жасай бастапты (Ғ.Мүсірепов, Өмір жорығы, 14).

ЫСЫРЫС *Ысыр етістігінен жасалған ортақ етіс.* Екеуі әрі-бері *ы с ы р ы с ы п* отырғанда шұжық еденге түсіп кетеді (Ел аузынан, 314).

ЫСЫРЫСУ *Ысырыс етістігінің қимыл атауы.*

ЫСЫТПА: Ысытпа жасады. ж е р г. *Дуалады, үшкірді.* Әжесі дем салып, *«ы с ы т п а» ж а с а п* жібергендей-ақ, Дәулетке бір көргеннен-ақ көңілі құлап, өзі де таңырқаныста қалғанын мойындаған (Ж.Ахмади, Айтұмар, 74).

ЫШҚЫРЛАНУ... – Көйлегі *ы ш қ ы р л а н у ғ а* келмейді демесең... (Жалын, 1974, №1, 15).

ЫШТАНШАҢ с ы н. *Бұтында тек ыштаны ғана бар, ыштан ғана киген* (О.Бөкеев, Ән салады., 233).

ЫЮ-ҚИЮ... Маңдайымнан шып-шып шыққан тер тамшыларын сүрте тұрып, өз жұмысымның *и ю-қ и ю ы* мол қызығы мен тауқыметін көз алдыма елестетемін (Лен. жас, 04. 11. 1972, 2).

ЫЯНАТТА е т. *Жамандау, даттау, ғайбаттау.*

ЫЯНАТТАУ *Ыянатта етістігінің қимыл атауы.* – Мені өз туысыңды *ы я н а т т а у* үшін шақырып алған сықылдысың ғой? (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 35).

І

ІЖДАҒАТТАН *Іждағатта етістігінен жасалған ырықсыз етіс.*

ІЗ: Із құрғатпай. *Толассыз, үздіксіз, іле-шала.* Сонан соң үлкен үйдің алдына *і з қ ұ р ғ а т п а й* бірі келіп, бірі кетіп жатқан шаңқан ақ, мөлт қара машиналарға назар аударды (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 316).

ІЗБЕСТАС з а т. *Үйдің қабырғасын ағартатын ақ түсті зат; әк, утас. І з б е с т а с* біздің күнделікті өмірімізде өте жиі кездесетін тау жынысы (Табиғаттану, 17). *І з б е с т а с т ы ң* үш түрі бар. Олар: бор, кәдімгі ізбестас және мрамор (Бұл да).

ІЗГІЛІКСІЗ с ы н. *Ізгілігі жоқ, адамгершіліксіз.* Өйткені *і з г і л і к с і з*, адамгершіліксіз өмір сүру қиын. Ізгілік – адами тіршіліктің мәні (Д.Рамазан, Жылап аққан., 5). Бүгін неге рухсыздық секілді зор батырлық? *І з г і л і к с і з* батырлықтан зардап шегіп жатыр жұрт (М.Шаханов, Мәңгүрт., 61).

ІЗДЕНШЕК с ы н. *Ізденгіш, ізденімпаз.* Терең де тосын, ойлы да орнықты пікіртанымдарымен тілтану әлеміне тегіс шарлап кету – біздің *і з д е н ш е к* қарындасымыз Жаннаға тән қасиет (Е.Жұбанов, Толғауы тоқсан., 258).

ІЗДЕНІС-ҰМТЫЛЫС з а т. *Ғылыми немесе шығармашылық жұмыстарға күш салғандық, тынбай еңбектенгендік.* Ағымнан жарылсам, периферия-дағы талапкерлердің *і з д е н і с-ұ м т ы л ы с т а р ы н а* биіктен, астамси қараған, көзге ілмеген кездерім де болған (Н.Ораз, Сиқырлы., 77).

ІЗДЕСТІРУШІ з а т. *Бір нәрсені (зат, адам) іздестіріп жүрген адам. І з д е с т і р у ш і л е р* жоғалған жігіттерді таба алмаса, сол жылжыған беттері кідірместен, екінші аялдамаға келіп, бір-ақ тыныстағандары жөн (Н.Ақыш, Бейуақта., 158).

ІЗЕРЛЕ е т. с ө й л. *Ізге түсу, әрі қарай қуалау; зерттеу.* Махамбеттің арызынан зерттеуші ғалым Шоқанға қарай бір із шығарып отыр. Оны ары қарай *і з е р л е й* түссе, тағы да тың деректер табылуы әбден мүмкін (Қаз. әдеб., 01. 06. 1984, 14).

ІЗЕРЛЕУ *Ізерле етістігінің қимыл атауы.*

ІЗЕТШІЛІК... Ол Әзімхан әкелген буыншақ-түйіншектерді мейлінше *і з е т ш і л і к п е н*, ұялған пішінде қабыл алып жатыр (З.Өмірбеков, Құпия., 72).

ІЗКЕСЕР з а т. *Ізкесуші, ізші.* – Жолдас, Шерлок Холмс мырза, - деп, Құснидинов оған атақты *і з к е с е р д і ң* атағын оп-оңай сыйлай салды (О.Сәрсенбай, Шеңбер, 25).

ІЗШІ... 2. *Аңның ізіне түсіп, соңынан қуушылар.* Құсбегі салбурынға қоштасушыларды алдын ала беске бөліп тастайды: 1) тұрғышылар (бүркітті ұстап тұрушылар), 2) қағушылар (аңды қуып шығушылар), 3) *і з ш і л е р* (аңның ізіне түсушілер), 4) тосқауылшылар (жол тосушылар), 5) (қоста қалып ас әзірлеушілер) (Саятшылық, 81).

ІКІМӘТ з а т. и р. ж е р г. *Сыр, себеп, кілтипан.* Неге сейдін? Мүмкін, сейілден шыққан шығар. Мүмкін, аттың сейдін деген жүрісінен туған шығар. Немесе басқа бір *і к і м ә т і* бар болар (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 216). Емберді торы биенің *і к м ә т і н* ішке бүгін, жұрт көңілденген кезде айтты (Қаз. әдеб., 27. 05. 1977, 3). – Оның бір *і к і м ә т і* бар еді? – Нендей *і к і м ә т* (Лен. жас, 03. 10. 1974, 3).

ІЛӘМ... Сөз *і л ә м д е р і н е н* той өткелі жатқан ақынды ерекше қастерлейтіндіктері бірден-ақ байқалып тұр (Өркен, 17. 03. 1990, 7).

ІЛГЕК з а т. ж е р г. ***Түйме.*** «Түйме» деген сөзді Сыр бойының қазақтары «*і л г е к*» деп қолданады (Қаз. әдеб., 11. 10. 1991, 12).

ІЛГЕРШЕК з а т. ж е р г. ***Сулық.*** Ершов атының ауыздығының *і л г е р ш е г і н е н* тас қып ұстап алып ілгері бүкшие жылжыды (С.Сматаев, Алғашқы асу, 176).

ІЛГЕРІЛЕУ... – Былтырғы қарқыннан қалайсыңдар? – Одан сәл *і л г е р і л е у м і з* (Ә.Ибрагимов, Нағыз қайнар, 30).

ІЛГЕРІЛЕУШІЛІК з а т. *Ілгері басқандық, алға кеткендік; дамытушылық* (Ж.Бейсенбаев, Шоқан ізімен, 23).

ІЛГЕРІШІЛ с ы н. *Озық, үздік, алдыңғы қатарлы.* Аты әлемге әйгілі Отырар заманнан заман өте келіп, *і л г е р і ш і л* ойлы адамзат назарын өзіне бастады (Қаз. әдеб., 05. 09. 1975, 2). Бұл, сөз жоқ,

і л г е р і ш і л де ізгі құбылыс (Қаз. әдеб., 27. 05. 1988, 11).

ІЛГЕШЕК... 2. а у ы с. *Іліп-қақпа, қағытпа, шымшыма.* – Осы бір *і л г е ш е к* сөзің-ай сенің. Мың өлең жазса да, сен оздың емес пе бәрібір? (Б.Нұржекеев, Күй толғақ, 102).

ІЛГІДАЙ з а т. ж е р г. *Үкірдайдың орынбасары.* Құдалар да осал жерден емес. Қошқарбайдың бетке ұстары – Қали *і л г і д а й д ы ң* ауылы. Күйеу жігіт – сол *і л г і д а й д ы ң* үкілеген ұлы Қажыбек мырза (Қ.Жұмаділов, Таңғажайып., 50).

ІЛГІШСІЗ с ы н. с ө й л. *Кедергісіз, бөгетсіз.* Құдай оңдап путевканы *і л г і ш с і з* берді, бірақ бұл оны ойлантып тастады (Ә.Нұрпейісов, Соңғы., 372).

ІЛГІШСІЗДІК з а т. с ө й л. *Кедергісіздік, бөгетсіздік.*

ІЛДЕБАЙЛА... Қыстан *і л д е б а й л а п* шыққандары (малдың) көктемгі қара суықта қырылды (М.Дүйсенов, Меймандар, 59).

ІЛДІРІК з а т. ж а ң а. *Көзілдіріктің сыртқы қаңқасы (оправа).* Азагүл, аққайнар, балабақша, басылым, жағажай, қазанама, теледидар, уыздық, *і л д і р і к*... Бұлар – Ісләм Жарылғапов жасаған сөздер (Қаз. әдеб., 12. 07. 91). Темекісін тұтатқан орыс *і л д і р і г і н е* шүберек ораған бір әйнегі шытынаған көзілдірігін бір шешіп, бір киді (С.Жүнісов, Ақан сері, 2, 115).

ІЛЕЗДЕМЕ з а т. *Ұжым басшысының таңертең қызметкерлер жұмысқа кірісер алдында жинап алып, сол күнгі (жетідегі) міндеттер туралы 5-10 минуттай мәжіліс жасауы.* Күн сайын газеттің кезекті номерін талқылау *і л е з д е м е с і н е* қатысамыз (Қаз. әдеб., 01. 05. 1987, 4).

ІЛЕ з а т. ж е р г. *Мал ауруларының бір түрі* (Қаз. аймақ. сөзд., 792).

ІЛЕЛЕН е т. *Іле ауруына шалдығу, ілемен ауыру.* Өріске шыға алмағаны (сары атаның) – шынымен *і л е л е н г е н і* (М.Қаназов, Ақ тайлаң., 7).

ІЛЕЛЕНУ *Ілелен етістігінің қимыл атауы.*

ІЛЕСПЕ: Ілеспе аударма... *І л е с п е а у д а р м а* – біздің тілімізде орыс тіліндегі «синхронный перевод» деген сөз тіркесі беретін мағынаны беру үшін қолданылатын, аударманың жаңа түрінің атауы (Аударматану, 71). *І л е с п е а у д а р м а* туралы зерттеу еңбектер қолданбалы лингвистикада біздің еліміз түгіл кешегі кеңестік кеңістікте де тым аз жазылған (Бұл да, 70).

ІЛКІ ү с т. 1. *Ең бірінші, алғашқы, әуелгі.* – Ең *і л к і* жұмыс: электр станциясына канал қазылады (Ғ.Сланов, Замандас., 26). 2. *Ертедегі, бұрынғы, о бастағы, ілгергі.* Осы өлкеде мал бағып, егін салып, ұрпақ өсірген *і л к і* қазақтар қашаннан сексеуіл өсіріп құмға бөгет қойыпты (Д.Досжанов, Жолбарыс, 121). Аңдап қараған кісіге *і л к і* заманғы дикандардың тартқан атыз-арықтары әлі де білектің тамырындай көгеріп көрінеді (Қаз. әдеб., 26. 05. 1972, 1).

ІЛКІАЛДЫ с ы н. с ө й л. *Алғашқы, басқы, әуелгі.* «Күй», «Күйші», «Құлагер» дастандары шеберлік шыңымен болсын, інжу-маржан тілімен болсын шын мәніндегі біртуар, *і л к і а л д ы* дүниелер ретінде төл әдебиетіміздің қымбат қазынасы, асыл мұрасы болып саналады (Лен. жас, 24. 05. 1974, 3). Киномеханиктің оң көзіне іліну де, *і л к і а л д ы* бақыттың біріне саналушы еді (Жалын, 1973, №6, 97).

ІЛКІМДІ... Ол үшін *і л к і м д і*, ұшқыр атқа мініп, әбден мелдектеп тойған бүркітке ең ұрымтал деген иек артпадан тұтқиылда қосылып береді (А.Сейдімбеков, Тауға біткен., 87).

ІЛМЕ[1] з а т. к ә с і б. *Өрмектің жіптерін іліп қоятын қазық.* Өрмекке адарғы, қылыш, арқау, сүзгі, *і л м е* секілді жабдықтар пайдаланылады (Қ.Толыбаев, Бабадан., 230). Жіп ұзыннан-ұзақ созылып жатады. *І л м е* бекітілген қазықтың тұсынан арқау өткізеді де, тоқу басталады (Бұл да).

ІЛМЕ[2] с ы н. м у з. *Саусақпен іліп, ілемелеп тартатын (күй).* Қазақ күйді шалқыма, жайылма, *і л м е*, ақпа, төкпе, шертпе деп атамай ма?! (Қаз. әдеб., 14. 01. 1977, 2).

ІЛМЕК: Ілмек біз. *Былғарыдан, қайыстан жасалған бұйымдарды қайып тігетін біз* (Қаз. этнография., 1, 580). Бізді жұмыс ыңғайына қарай тігіс біз, *і л м е к б і з*, кесте біз, үскі біз деп бөледі (Бұл да).

ІЛМЕКТЕ: Ілмектеп байлау. *Жіпті іліп алып байлау.* Байлаудың күрмеп байлау,

қазықбау шалып байлау, шиелеп байлау, *і л м е к т е п б а й л а у* деген түрлері бар (Пионер, 1984, №4, 30).

ІЛМЕКТЕС... Ол *і л м е к т е с к е н* кірпігін әзер қыбырлатып, көзін ашады (З.Шүкіров, Қиын түйін, 66).

ІЛМЕШЕК... Есіктің сыртындағы саңылаудан сыммен сұққыласа, *і л м е ш е к т і ң* сырт етіп, оп-оңай ашылып кететінін аңғарды (С.Оспанов, Бақытты., 130).

ІЛМЕШЕКТЕ е т. с ө й л. *Ілмек ету, ілмектеу.* Екі жендет қолы байлаулы адамның мойнына қыл арқанды *і л м е ш е к т е п* түйіп, екінші ұшын өздеріне қарай тарта бастаған (І.Есенберлин, Алмас., 173).

ІЛМЕШЕКТЕУ *Ілмешекте етістігінің қимыл атауы.*

ІЛТИПАТ-ІЗЕТ з а т. *Ақ ниет, адал көңіл; құрмет, сый.* Сол үшін жаңа туыстары келінді шынайы *і л т и п а т-і з е т п е н* аялайды (Қ.Толыбаев, Бабадан., 183).

ІЛУ... Оларға (күйеу және оның қасына ергендерге) *і л у*, өлі-тірі, есікашарға деп бірнеше мал айдатады (Х.Арғынбаев, Қаз. халқы., 189).

ІЛУІР з а т. с ө й л. ***Киімілгіш.*** Сүмбелер, *і л у і р л е р* (киім ілгіш), тұтқалар, әр түрлі қораптар да жасалады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері., 90).

ІЛІК з а т. *Қолға іліккен (тиген) бір нәрсе (зат).* Оқушым айтушыдан болсын зият, Ақыл менен ғылымның білсін парқын. Астан жілік тістейсің, тойдан *і л і к*, Шарапатты жақсымен жүрсең жақын (Жеті ғасыр., 2, 112).

ІЛІК: Ілікке алынды. *Қатарға қосылды, есепке кірді.* Ұшқалақ адам – сабырсыз, сабырсыз адам – қадірсіз болып, *і л і к к е а л ы н б а й* жүреді (Ж.Ахмади, Айтұмар, 325).

ІЛІКТЕСТІК... Құдалық *і л і к т е с т і г і* бар адамдардың баласы болғасын ба, екеуі өте тату дос (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 61).

ІЛІКТІК з а т. *Ілік-шатыстық, ілектестік, жақын-жұрағаттық.* Екеуінің арасындағы туысқандық, *і л і к т і к т і* былай қойғанда, қаламдастық жақындық бәріңе белгілі (Сөзстан, 21).

ІЛІМДІЛІК[1] с ы н. *Іліп түсетіндік, ілгіштік.* Қаршыға сирағының ұзындығы оған *і л і м д і л і к* қасиетін береді (Ж.Бабалықов, Қырандар, 143).

ІЛІМДІЛІК[2] з а т. *Ілімі көптік, білімділік, көзі ашықтық.*

ІЛІС з а т. *Құстың ілгіштігі; іліп түсушілік.* Әрқайсысы өз үйінде Көкжендеттің ұшысын, *і л і с і н*, түсісін, тоят ажыратысын ұзын сонар әңгіме етіп отырады (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 72).

ІНҒАМ з а т. к ө н е. ***Сыйлық.*** Сөз айтып ақылдысы осы түрлі, Қазақпен шартнаманы дайын қылды. Елшіге *і н ғ а м* беріп қайтармаққа, Көңіліне Бачин ханның қиял кірді (Батырлар жыры, 6, 135).

ІНГЕНШЕ з а т. *Үш-төрт жасар інген, жас інген. І н г е н ш е* – үш жастан үлкенірек ұрғашы түйе, бұл жаста бураға шөгеріледі (Қазақша мал атау., 61). Түйешілер қаюға бірінші рет түсетін тұмса *і н г е н ш і л е р д і* қайуға ерекше көңіл бөлуі қажет (Қазақст. ауыл шаруаш., 1968, №4, 43).

ІНДІГЕШ//ІНДІКЕШ з а т. ж е р г. ***Ін.*** Кенет аты әлденеге сүрінгендей болды. Сөйтсе, *і н д і г е ш* екен (Ә.Кекілбаев, Үркер, 39). Қызыл түлкі осы араға келгенде, мына жатқан көп *і н д і г е ш т і ң* біреуіне сүңгіп жоғалды (Бұл да, 116). Сексеуіл түптері мен *і н д і к е ш* аузындағы қар кете қоймаған (Ө.Қырғызбаев, Қырда., 16).

ІНДЕТ үс т. *Бір нәрсені жеріне жеткізе, түптеп тәптіштеп; терең.* Атам да танып, үй іші, әке-шешелерін сұрап, *і н д е т і п* ұзақ сәлемдесті (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 396). Біз, әрине, биология ғылымын *і н д е т і п* білмегендіктен олардың арасындағы жер мен көктей айырмашылықтарды дөп басып, дәлелдей алмаймыз (Қаз. әдеб., 01. 03. 1985, 14).

ІНЖӘПИЯ с ы н. ж е р г. *Жасырын, құпия.* Одан әрмен кіндігін кескен, туып-өскен Өзбекстанның қайран да қайран Қыбырайы қайдасың демекші. *І н ж ә п и я* бюджетіне бек сенімді (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 63). Бірақ өзінің *і н ж ә п и я* -құпиясына сәйкес: - Жоқ, жиенжан, тағаңызды тым тайраңдата берместен, Шымкентке жеткізсеңіздер жетеді, - деді (Бұл да, 65).

ІНЖӘПИЯЛАУ с ы н. *Жасырындау, құпиярақ.* Бөлім бастығы қызметіне енді құпиялау бір қызметке, *і н ж ә п и я л а у*

бір іске ұсынылып кете барды (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 20).

ІНЖЕНЕР з а т. с ө й л. ***Инженер.*** Бұйрықты алып, булығып кеңсеге келсем, деректір жоқ, *і н ж е н е р* отыр екен (Рөтесінов, Айтылмаған., 38).

ІНЖІР... 2. *Інжір ағашының жеуге жарамды жемісі.* ≈ Базардан 2 кг *і н ж і р* сатып алдым.

ІНКІБІДІ з а т. с ө й л. *НКВД қысқарған сөзінің ауызекі сөйлеу тілінде айтылуы.* – Енді мен *і н к і б і д і г е* барамын. Ақталу үшін емес, ана қашқынды ұстатуға барамын, - деп сілкінді (Қ.Құрманғалиева, Атырау., 141).

ІНСӘН з а т. а р. *Барлық адам баласы.* Қазақ халқы аналарды алдыменен барлық *і н с ә н н і ң* анасы деп құрметтейді (М.Раздануұлы, Алтай., 147).

ІНСІН з а т. з о о л. *Сілеусіннің күшігі.* Сілеусін күшігі *і н с і н* аталады (Ана тілі, 03. 04. 1997, 8).

ІНШІК з а т. э к с п р. ***Ін.*** Үй шикі бұжыр қыштан салынған. Үй емес, *і н ш і к* деуге болады (С.Сейфуллин, Тар жол., 143).

ІНІСЫМАҚ з а т. э к с п р. *Мардымсыз, жартымсыз іні д.м.* Содан тағы шыдай алмайды да, әлгі *і н і с ы м а қ т а р ы н а* бопса жасайды (К.Ахметбеков, Қасірет, 1, 63).

ІҢКӘРЛАН е т. *Іңкәр болу, қызығу, құмарту.* Тек прозасымен ғана болып, поэзияға *і ң к ә р л а н а* көз тікпейтін, кейде менсінбейтін жазушыларды көріп іштей қынжыласың (М.Әлімбаев, Көңіл күнд., 172).

ІҢКӘРЛАНУ *Іңкәрлан етістігінің қимыл атауы.*

ІҢІРЛЕТІП үс т. *Іңір түскенде, іңір кезінде.* Ауылға қайта бер. Мен *і ң і р л е т і п* барармын (М.Мәжитов, Құлынды., 18).

ІРБІЗ з а т. к ө н е. ***Қабылан*** *(леопард).* Жайшылықта мардымсып жүретін өр көңіл батырсымақтардың күтпеген жерден, қамыс арасынан өзіне қарсы атылған *і р б і з*, барыс, арыстандардан үрейлері ұшып кетті (І.Есенберлин, Алмас., 22). Әбілхайыр *і р б і з* терісінің үстінде аунап түсті (Бұл да, 10). *І р б і з* – біздің елде өте сирек кездесетін аң. Түсі сарғыш, қара дағы аралас келеді (Жетісу, 24. 01. 1975, 4).

ІРБІЗДЕЙ с ы н. *Ірбіз тәрізді, ірбіз сияқты.* Тордағы *і р б і з д е й* Орда билеушісінің ерсілі-қарсылы ызалана жүруі де осыдан еді (І.Есенберлин, Шығ. жин., 9, 274).

ІРБІТ: Ірбіт сандық. *Ірбітте жасалған, бірінің ішіне бірі сыйып кететін бірнеше сандық.* Шынын айтсам, менің халықтарды жақсы көруім, мына сіздің столыңызда тұрған *і р б і т с а н д ы ғ ы н а* ұқсар еді (А.Сатаев, Бәрі де., 179). Ол *і р б і т с а н д ы ғ ы н* ашып, ішінен кішкене сандықты алып көрсетеді (Бұл да).

Ірбіт шана. *Үсті жабық, сәнді әрі жеңіл шана.* Қанаттарына киіз ұсталған *і р б і т ш а н а н ы ң* үсті әрі тар, әрі тыныш-ты (А.Жүнісов, Өмір ізі, 48). Мәшинесі барларға жалынғаннан гөрі жазда күймең, қыста *і р б і т ш а н а ң* болса, тыз ете түсесің (Ана тілі, 15. 06. 1995, 4).

ІРГЕ: Ірге киіз. э т н. *Керегенің аяқ жағынан шаң кірмес үшін айнала тұтылатын киіз* (Ә.Тәжімұратов, Шебер., 36).

Ірге көру. э т н. *Болашақ құдалардың бір-біріне алғаш рет барып танысуы.* – Мүмкін, әзірге *і р г е к ө р у* тойын жасай тұрмыз? Ал әбден сауыққан соң ұзатамыз, - деді шешесі күйеуіне (Ш.Өтепов, Таушелекте туған., 185). Екі жақтың құдалары *і р г е к ө р у г е* барғанда босқа бармайды: жағдайларына қарай 1-3 қара немесе шапан-шақпат апарады (Қазақ, 01. 01. 2012, 9).

ІРГЕБАУ з а т. к ә с і б. *Қысқа аяқбауды ұзартуға арналған бір басында тиегі (тобыршығы) бар қайысты құсбегілер іргебау деп атайды* (Ж.Бабалықов, Қырандар, 66). Шыжыммен шақырылып жүрген күндерде құстың бөтен сыңайы байқалмаса, онда бүркітті *і р г е б а у м е н* шақырады (Бұл да, 28).

ІРГЕЖАУ з а т. *Алыстан келмеген, қасыңда жүрген жау.* Былайша айтқанда, оған тек *і р г е ж а у д ы ң* ғана қолынан келер қаскүнемдіктерді жасар едім (К.Сегізбаев, Жап-жасыл., 438). Ол аздай ата қоныс Жамансай да атымен, затымен өзгеріп, *і р г е ж а у д ы ң* мекеніне айналды (К.Сегізбаев, Беласқан, 317).

ІРГЕКӨРЕР з а т. э т н. *Ірге көруге барғанда жасалатын сый-сияпат; кәде.* Құдалар қыз ұзатылмастан бұрын бір-біріне барып, *і р г е к ө р е р* кәдесін жасайды (Қазақ, 01. 01. 2010, 9).

ІРГЕЛЕН... Қоныс кеңейеді. Ел *і р г е л е н е д і* (М.Мағауин, Аласапыран, 52).

ІРГЕЛЕСТІР е т. *Үйлерін іргелес, қатар тіктіру* (А.Сейдімбеков, Қыр хикаялары, 84).

ІРГЕЛЕСТІРУ *Іргелестір етістігінің қимыл атауы.*

ІРГЕТЕБЕР з а т. э т н. *Күйеу жігіттен алатын кәделердің бірі.* Қатындар қалыңдықты ортаға алып, шымылдық құрар, төсексалар, етікшешер, *і р г е т е б е р*, көрпекимылдатар кәделерін бөлісті (Ж.Аймауытов, Шығ., 387).

ІРЕТ *Іре етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Ерекең бір семіз тоқтысын ұстап, бауыздап, «қолыңның қаруы бар ғой» деп кепкесін теріс киген бір жігітке терісін *і р е т т і* (Т.Әбдіков, Көкжиек, 11).

ІРЕТУ *Ірет етістігінің қимыл атауы.*

ІРКІЛДІР *Іркіл етістігінен жасалған өзгелік етіс.* Жүректің қылын шертетін сиқырлы жыры Шәукені еріксіз *і р к і л д і р д і* (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 222).

ІРКІЛДІРУ *Іркілдір етістігінің қимыл атауы.*

ІРІ: Іріп тұр. *Мал тұяғы тимей, қалың болып өскен шөп туралы айтылады.* Ебелегі мен торғайоты, қара жусаны мен изені *і р і п т ұ р ғ а н* мына Тасастауды жерсінбей, өзі құлын кезінен жайылған Сәңкібайға қарай үйірін қайырып, екі күннің бірінде үдере безе береді (М.Айымбетов, Құмөзек., 33). Жайылымы қандай. Талай жыл тұяқ тимеген. Тусыраған төскейі *і р і п т ұ р*. Мал барса болды оңалады (Коммунизм таңы, 07. 02. 1967).

ІРІҢКІРЕ е т. а у ы с. *Үні (даусы, сөзі) үзіліп-үзіліп шығу.* – Бәсіребек Төлеңгітұлы, ертең кезектен тыс актив жиналысы шақырылып жатыр, - деді үні *і р і ң к і р е г е н* бөлім бастығы (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 20).

ІРІҢКІРЕУ *Іріңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ІРІҢҚАЛТА з а т. м е д. *Ағзадағы ірің тұрған қуыс; ірің жиналған жер* (Бекітіл. термин., 92).

ІРІСІН е т. *Өзін ірімін деп есептеу, бастық екендігін сездіру.*

ІРІСІНУ *Ірісін етістігінің қимыл атауы.* Жай өтіну емес, біртүрлі салмақ салғандай, көнбегенде қайда барасың дегендей қол ұзындығын байқатқысы келген *і р і с і н у* ыңғайындағы әңгіме екен (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 358).

ІС: Іс ілгері болсын! *«Істеп жатқан істерің ілгері бассын» деген тілек.* Жұмыс істеп жатса: «*і с і л г е р і б о л с ы н*» деу керек (А.Нүсіпоқасұлы, Ағаш бесік., 2, 39).

ІСКЕКТЕ... 2. а у ы с. *Қасқа тіспен аласа шөпті жеу.* Байғараның қалың жылқысы мен ақтылы қойы *і с к е к т е г е н* сайын жусаны мен ақ шөбі ерегіскендей қайта көктейді (М.Разданұлы, Алтай., 316).

ІСКЕКТЕТ е т. 1. *Іскекте етістігінен жасалған өзгелік етіс.* 2. а у ы с. *Малға жегізу д.м.* Әкесі ауыл төңірегінің шөбін көзінің қарашығындай қорып, мал төлдеген кезде *і с к е к т е т е м* деп қыстай отарын Үйдененің қолат-қолат аңғарына дейін апарып жайып жүрген (Жұлдыз, 1973, №3, 50).

ІСКЕКТЕТУ *Іскектет етістігінің қимыл атауы.*

ІСКЕКТЕУ... Көк енді-енді тебіндеген, жылқы тісінің *і с к е к т е у і н е* ілінер емес (Қаз. әдеб., 04. 03. 1977, 4).

ІСТІК: Істікке түйреу. *Масқаралау, сөгу, жамандау.* Мені әдейі *і с т і к к е т ү й р е у* үшін жіберді деп ойладым (Б.Майлин, Таңд., 479).

ІСТІКТІ с ы н. *Қолында түйрейтін, пісіп алатын істігі бар.* Ел қолы түгелімен *і с т і к т і*, шанышқылы қол сияқты (М.Әуезов, Қилы заман, 87).

ІШ: Іш дәрет. *Түзге отырғаннан кейінгі дәрет.* Дәреттен келгенінше даяр қылар, Қолында құманы бар, қарап тұрар. *І ш д ә р е т* алғаннан соң, даярланып, Дәреттің тәртібімен суын құяр (Мәшһүр Жүсіп, Шығ., 214).

Іш етік. з а т. с ө й л. ***Мәсі.*** Аяғында құлынның терісінен жүнін ішіне қаратып тіккен кебіссіз *і ш е т і к* (Ә.Әлімжанов, Жаушы, 57). Қарттар жұмсақ былғарыдан тігілген *і ш е т і к* (ичиги) киген (Қаз. ұлттық киім., 6).

Ішкені алдында, ішпегені артында. *Ырғап-жырғап отыр д.м.* Ұлын өсіріп, қызын өсіріп қияға қондырған, әлгі қазақтың *і ш к е н і а л д ы н д а, і ш п е г е н і а р т ы н д а*, мұратына жетті-ақ дейтін ақсақалы (Лен. жас, 09. 02. 1973, 3).

Ішке озды. *Ішке кірді.* Машинадан түсіп, қасқыр итті абалатып *і ш к е о з ғ а н* (Д.Досжанов, Жолбарыс., 11).

Іш қатпары аз. *Қулық-сұмдығы жоқ.* Ілияс бір сөзді. *І ш қ а т п а р ы а з.* Пәлендей қулық-сұмдық бүкпесі болмайды (Б.Соқпақбаев, Таңд., 52).

Іш қуысы. *Адамның, малдың ішкі құрылысы.* Айбар асықпай оның *і ш қ у ы с ы н* мұқият тексеріп шықты (С.Ғаббасов, Қандауыр, 16). Айбар мен Мәлік аурудың *і ш қ у ы с ы н* ашып, тексеріп те шықты (Бұл да, 114).

Іш шемені. м е д. в е т. *Адамның, малдың іш қуысына су толып кететін дерт.* Қазақ емшілерінің айтуынша бұл дерт – көкірек шемені, *і ш ш е м е н і* болып екіге бөлінеді (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру., 102).

Іші қылп [шұрқ] ете қалды. *Бір нәрседен қауіп ойлады, күдіктенді.* Салып ұрып келсем, менен бұрын Сыздықов келіп жеткен екен. *І ш і м ш ұ р қ е т е қ а л д ы* (Б.Майлин, Таңд., 479).

Ішіне без байланды. *Айтайын дегенін айтпады; несі болса да ішінде кетті.* «Рысқұлдың шолақ шабдарына дейін өз табыныңа қостырдың» демекші еді, айтпады. *І ш і н е б е з б а й л а н д ы д а қ а л д ы* (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе, 213).

Ішіне бір аяқ су симайтын. *Іші тар, қызғаншақ. І ш і н е б і р а я қ с у с и м а й т ы н* осындай адамдар жазушы деген атты қайтып көтеріп жүр екен деші?! (Т.Әлқанұлы, Тірліктен., 153).

Ішіне қара мысық енді. *Пиғылы өзгерді, көңілі қалды, ренжіді.* – Ағайыннан қарғыс алдың ба, *і ш і ң е қ а р а м ы с ы қ е н і п т і* ғой, балам, - дейді әже күйшіге тесіле қарады (Ж.Кәрменов, Ғашық., 18).

Ішін у жалады. *Опық жеді, өкінді.* Конверттің сыртындағы мөрдің ізіне қарап хаттың өз қолына алты күн жүріп тигенін білгенде *і ш і н у ж а л а п* жүре берді (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 248).

ІШБАҚАЙ с ы н. *Ішкі есебі күшті, қу, арам.*

ІШБАҚАЙЛЫҚ з а т. *Арам ойлылық, қулық.* Ақын сонда өзін көрбалалықпен сынағаны үшін емес, осы жанрдағы *і ш б а қ а й л ы қ қ а,* ауыл арасындағы батыраш-қотыраштыққа қатты мұңайған болатын (Қаз. әдеб., 18. 12. 1981, 7). Есен сияқты тірі күйіктер ізеттілік тұрғанда *і ш б а қ а й л ы қ қ а* бейім тұрады (Қаз. әдеб., 26. 02. 1988, 13).

ІШЕККҰРТ з а т. в е т. *Ішекқұрттардың әсерінен болатын ауру.* Әсіресе қылқұрт, бауырқұрт, *і ш е к к ұ р т* сияқты қауіпті індеттер малдың қарасын да көрмейді (Оңтүстік Қазақст., 15. 02, 1963, 3).

ІШЕКСОРҒЫ... *І ш е к с о р ғ ы* әсіресе жас балалардың ішегінде көп кездеседі. Ол ішекке жабысып, ішектің ішкі кілегейлі қабығын қабындырады (Р.Сәтімбеков, Қызықты биология, 25).

ІШЕКШЕ ү с т. *Ішек сияқты, ішек тәрізді. І ш е к ш е* шұбатылмай аяқтарынды бассаңдаршы (Х.Әдібаев, Таңбалы адам, 193).

ІШЕРЛІК с ы н. *Ішуге арналған, ішетін.* Кедей шаруа. *І ш е р л і г і* мен тұқымдығынан артық астығын соятын соғымына жегізген (Б.Майлин, Таңд., 297).

ІШЖАРҒЫШ з а т. *Қыран құстың бір нәсілі.* Қырандар нәсіліне қарай: көкшегір, қандыкөз, мұзбалақ, шұбартөс, *і ш ж а р ғ ы ш*, ақиық деп аталады (Ана тілі, 14. 02. 2008).

ІШКЕНСУ *Ішкенсі етістігінің қимыл атауы.*

ІШКЕНСІ е т. *Ішкен болу, ішіп тұрған сияқты көріну.* Әккілігі ұстайын деді ме, қара есек қарны қампиып кетсе де, әлі *і ш к е н с і п* тұмсығын судан көтермей, көзін жұмып тұрып алды (Қаз. әдеб., 29. 06. 1973, 3).

ІШКЕРТІН з а т. *Ішкі жақ, орталық.* Қарсы келмеді, *і ш к е р т і н* барып, ірі оқуды бітірді (К.Сегізбаев, Жап-жақсы., 414).

ІШКЕРТІНДЕ... *І ш к е р т і н д е г і* орыс мұжықтарының ниеті жаман дейді. Әуел десең, патша ағзамға тіл тигізеді екен (А.Жүнісов, Өмір ізі, 73).

ІШКЕРІЛЕ е т. *Ішке қарай жүру, ілгерлеу.* Міне, қазір де сәйгүліктер тобына *і ш к е р і л е й* түсті (Қ.Жұмаділов, Сәйгүліктер, 6).

ІШКЕРІЛЕУ *Ішкеріле етістігінің қимыл атауы.* Нұрбек қазірше бұдан ары *і ш к е р і л е у д і ң* қажеті жоқ деп санаған (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш, 226).

ІШКИІМШЕҢ үс т. *Көйлек-дамбалшаң; мәйкішең, тұрсишаң.* – Қазір, қазір! Ол бейне киінуді ұмытып кеткен жанша, *і ш к и і м ш е ң* нағыздана басып, сыртқа беттеді (А.Мекебаев, Алапат, 256).

ІШКӨЙЛЕКШЕҢ үс т. *Үстінде тек ішкөйлегі ғана бар, ішкөйлек қана киген.* Сол кезде Бәтима *і ш к ө й л е к ш е ң* күйінде жаныма тізерлей қалып, бірдеңе деп күбірлеп отырады (Т.Әбдіқұлы, Парасат., 229). Қаракөлеңкеленіп тұрған бөлмеде сыртынан жұқа желбегейін жамылмай-ақ *і ш к ө й л е к ш е ң* күйі басын көтеріп, төсек үстінде түрегеліп отырды (Б.Шаханұлы, Таңд., 7, 259).

ІШКІ: Ішкі қалта. *Сырт киімнің ішкі жағына жасалған қалта.* Қалтаның жапсырма қалта, жарма қалта, төс қалта, омырау қалта, *і ш к і қ а л т а* т.б. түрлері болады (Шаңырақ, 328).

Ішкі ұйқас. ә д е б. *Әр тармақтың соңғы буындары ғана емес, тармақ іші де ұйқасатын ұйқас.* Мәселен, біз бәріміз білетін егіз ұйқас, шалыс ұйқас, қаусырмалы ұйқас, і *ш к і ұ й қ а с*, аралас ұйқас, ақсақ ұйқас, шала ұйқас дегендер трагедияның өн бойында кездесіп отырады (Қаз. әдеб., 18. 03. 1983, 6).

Ішкі істер министрлігі. *Елдің ішкі істерімен айналысатын мемлекеттік мекеме.*

Ішкі істер министрі. *Ішкі істер министрлігінің басшысы. І ш к і і с т е р м и н и с т р і н і ң* көп сөйлемейтінін де жақсы біледі (Ж.Қорғасбек, Жынды қайың, 224).

ІШКІЛІК з а т. *Ішпектің астына салынатын өте жұмсақ киіз* (Ата салты., 111). *І ш к і л і к* - ішпек астынан, терлік (өң) үстінен салынған, өте жұмсақ, таза талмадан жасалған жалаң төрткіл киіз (Ж.Бабалықұлы: Ер қанаты, 262).

ІШКІРНЕ з а т. м е д. *Іштің ауық-ауық бүріп ауыратын ауруы. І ш к і р н е* көбінесе ыстық-суықтан немесе ашты-тоқтықтан пайда болады деп есептелінеді (Қаз. этнография., 2, 285).

ІШҚАЛТА з а т. *Сырт киімнің ішінен жасалған қалта, ішкі қалта.*

ІШҚАТПА з а т. м е д. *Үлкен дәреттің 48 сағаттан астам уақыт бойы жүрмей қалуы. І ш қ а т п а* көбінесе тамақ құрамында су, көкөніс, жеміс-жидек аз, белок көп болған жағдайда жиі пайда болады (Шаңырақ, 269).

ІШҚҰРТ з а т. в е т. *Малдың ішіне глист құрты түсіп ауыртатын ауру. І ш қ ұ р т* – қойда болатын өте зілді дерт. Тоқтап қалған, өлі су ішуден болады. Әсіресе тоқтылар көп шалдығады. Сумен бірге құрт, оның жұмыртқасы кіріп, малды ауыртады (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру., 109). Бруцеллез, туберкулез, қотыр, бұзаутаз, *і ш қ ұ р т*, қанқұрт аурулары мұқият емделеді (Ә.Әбішев, Мал дәрігері, 9). Қой шаруашылығында әсіресе миқұрт, *і ш қ ұ р т* аурулары қазіргі уақытта кейбір жеке колхоздың отарларында жиі кездесуде (Коммунизм таңы, 01. 05. 1960, 3).

ІШҚҰСАЛЫҚ з а т. *Ішқұса болғандық, шерлілік.* Таяуда ғана үлкен ұлы қайтыс болып, *і ш қ ұ с а л ы қ п е н* жатып қалып, тірлікке араласқанына да санаулы-ақ күн болған (Ж.Әлмашұлы, Тар дүние, 476). Оны балалық пәк ары шыдатпаған *і ш қ ұ с а л ы қ* ешқайда бұрылтпай әкетті (М.Қуанышбаев, Тайталас, 108).

ІШҚҰСТАЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Ішқұсалық.*** – *І ш қ ұ с т а л ы қ* жегідей жемей ме? – деді Дәріпбек (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз, 119). Бір-екі айдан кейін *і ш қ ұ с т а л ы қ қ а* ұрынып, көкірек ауруын асқындырып алмасына кім кепіл (Қаз. әдеб., 23. 06. 1972, 2).

ІШМЕРЕЗДІК з а т. *Арамдық, құлық; пасықтық.* Бұл өмір дегеннің көрсеқызарлықтан, *і ш м е р е з д і к т е н*, қызғаныштан туатын олқы-солпы мінез-құлықтардың болатынын байқатады (Т.Отарбектегі, Зауал, 137). Сәрсенбек те жеңгесінің *і ш м е р е з д і г і н і ң* құрбаны (Т.Қосуақ, Мәрмәр., 32). Шешеге ажал жоқтығын лажсыз *і ш м е р е з д і к п е н* түйсінгендей томырайысты (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде, 146).

ІШМЫЛТЫҚ з а т. а у ы с. *Арамдық, жауыздық, қараниеттілік.* Қит етсе кекетіп, мұқатып, *і ш м ы л т ы қ п е н* атып, жүйкеңде ойнап титығыңа жететінін қайтерсің (Д.Досжанов, Жолбарыс, 208).

ІШПЕК[1] з а т. *Тоқымның астына, ішкіліктің үстіне салынатын қалыңдау*

төрткіл киіз. Тоқым ұғымына тоқым, *і ш п е к*, ішкілік, терлік, өң және тебінгі сияқты төсеніш жабдықтар кіреді (Ата салты., 111). *І ш п е к* екі қабат киізден жасалады. Екі жаны ердің қапталынан сынық сүйем артылып тұрады (Ж.Бабалықұлы: Ер қанаты, 262). Әуелі өң, одан кейін терлік, ішкілік, *і ш п е к т е р д і* салып, ең сыртынан тоқымды жауып алған соң ерді ерттейді (Қазақст. ауыл шаруаш., 1970, №10, 62).

ІШПЕК² з а т. т е х н. ж а ң а. *Машина механизмінің айналып тұратын бөлшегі; подшипник* (Бекітіл. термин., 92).

ІШПЫСТАН е т. с ө й л. *Іші пысу, зерігу, жалығу.* Айбосын да осы қаңғыр-күңгір әңгімеден кет әрі емес, көптен жат-жорадан кісі көрмей, *і ш п ы с т а н ы п* қалған тәрізді (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 307).

ІШПЫСТЫ: Ішпысты болды. *Іші пысты, жалықты, зерікті.* Қызылқұм ішінде ызыңдаған жел мен арақтан өзге ермек жоқ, *і ш п ы с т ы б о л а с ы ң* (Д.Досжанов, Жолбарыс, 293).

ІШПЫСТЫЛЫҚ з а т. *Іші пысқандық; зеріікендік, жалыққандық.* – Шырағым, - деген, - мені өзіңе еріккендіктен не *і ш п ы с т ы л ы қ т а н* келіп отыр деп түсінбе (К.Ахметбеков, Ақдала, 2, 225). Рас, Айбосын үйде де, түзде де зерігеді. *І ш п ы с т ы л ы қ* қайда барса да соңынан қалған емес (Бұл да, 383).

ІШТЕН е т. *Қор жию, баю, әлдену.* Кешегі жаман Қожа өз ауылынан *і ш т е н і п*, төрт құбыласын сай етіп алған (О.Бөкеев, Үркер, 109).

ІШТЕНУ *Іштен етістігінің қимыл атауы.*

ІШТЕҢКЕ е с і м. с ө й л. ***Ештеңке.*** – Ендеше *і ш т е ң к е* етпес, бір жөні болар (Ғ.Сланов, Домбыра күйі., 125).

ІШТІ... 2. а у ы с. *Ішкі сыры мол, астарлы.* Бай білмейтін ақыл жоқ, ол – *і ш т і* кісі (Ж.Аймауытов, Шығ., 285).

ІШІМПАЗДЫҚ з а т. с ө й л. *Арақ ішкіштік, араққұмарлық.* Өзінің *і ш і м п а з д ы қ*, бұзықтық қылықтарымен әкешешесін мезі етті (І.Есенберлин, Махабб. мейр., 106).

ІШІҢКІРЕ е т. *Көбірек ішу, артықтау ішу.* Отырыстың ортасы ауа бастағанда шыдай алмай *і ш і ң к і р е г е н д і к т е н* Қыбырай қызып қалып, бірталай өлең айтты (М.Байғұт, Бұла бұлақ, 70).

Э

ЭВЕНДЕР... *Э в е н д е р* – өте аз халық. Олар Якутияның кейбір аудандарында өмір сүріп, тіршілік етуде (Қаз. әдеб., 08. 05. 1987, 15).

ЭВЕНКИЛІК с ы н. *Эвенкилерге тән қасиет (қылық)* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз, 2, 304).

ЭКРАНДА... Көрнекті совет кинорежиссері Сергей Бондарчук «Мен Лев Толстойдың» «Соғыс және бейбітшілік» эпопесын *э к р а н д а ғ а л ы* жатырмын» деп М.Шолоховқа келіпті (Қаз. әдеб., 31. 10. 1986, 12). Бұл тарихи тундыны *э к р а н д а ғ а н* «Ленфильм» және қазақстандық өнер қайраткерлері (Лен. жас, 10. 07. 1988, 4).

ЭКСПЕДИТОРЛЫҚ з а т. *Экспедитор болғандық.* Жеваго бұрын да аузымұрнынан шыққан бай еді, күйеу баласы Серіжан *э к с п е д и т о р л ы қ қ а* тұрғалы таза шырқап кетті (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 30).

ЭКСПОЗИЦИЯЛАН е т. *Экспозицияға реттеліп, жүйеленіп қойылу.* Музей ансамбльдік сипатта *э к с п о з и ц и я л а н ы п*, жасақталуы үшін оның құрылысынан бастап салу керек (Қаз. әдеб., 05. 02. 1982, 15).

ЭКСПОЗИЦИЯЛАНУ *Экспозициялан етістігінің қимыл атауы.* Әрбір музейдің *э к с п о з и ц и я л а н у ы н д а* ғылыми шешімі жетпей жатады (Қаз. әдеб., 05. 02. 1982, 14).

ЭЛЕКТР: Электр кернеуі. ф и з. *Электр приборлары мен шамдары қалыпты жұмыс істейтін шама. Э л е к т р к е р н е у і* вольтпен немесе киловольтпен өлшенеді (Шаңырақ, 45).

Электр самаурын. *Электр қуатымен қайнайтын самаурын.* Бір бұрыштағы шағын столдың үстіне *электр самаурынды* мен әдемі сервиздер қойылыпты (С.Ғаббасов, Қандауыр, 226).

ЭЛЕКТРБАЛҚЫТҚЫШ з а т. *Электр қуатымен балқытатын құрал* (Семья тәрбиесі, 95).

ЭЛЕКТРОГИТАР з а т. *Даусын күшейту үшін элекртге қосып ойналатын гитар. Электрогитарлар*, электроорган және әншілердің күшейту үшін арнап шығарылған аппарат-электронды аспапты пайдалануды ұмытпау керек (Мәдениет және тұрмыс, 1974, №5, 9). *Электрогитараларды* асынып ап не ойнап, не қойғаны өздеріне де, өзгеге де түсініксіз, азан-қазан, у-шу қылып жататын «өнерпаздарды» әлі күнге көріп жүрміз (Лен. жас, 12. 09. 1974, 3).

ЭЛЕКТРОЛИТШІ з а т. *Элекролитпен жұмыс істейтін маман. Электролитшілер* әрбір агрегаттың сағаттық жұмыс өнімділігін арттыру нәтижесінде табысқа жетіп келеді (Соц. Қаз., 14. 04. 1973, 2).

ЭЛЕКТОМОБИЛЬ... Дегенмен, осылардың ішіндегі ең тиімдісі – *электромобиль* сияқты. *Электромобильдің* бір кемшілігі сол – олар әзірге қашық жерлерге жүре алмайды (Білім және еңбек, 1975, №6, 28).

ЭЛЕКТРОНДЫ: Электронды сағат. *Электрон арқылы жұмыс істейтін сағат. Электронды сағаттар* қызметінің кепілдік мерзімі – 1-1,5 жыл (Шаңырақ, 78).

ЭЛЕКТРОТЕРАПИЯ з а т. м е д. *Электрмен емдеу тәсілі.* Ешқандай дәріден де, *электротерапиядан* да әсер болмады (Жалын, 1974, №3, 11).

ЭЛЕКТРОТЕРМИЯЛЫҚ с ы н. *Электрмен қыздырылатын (пеш).* Тоғызыншы *электротермиялық* пеш – отандық өндірістегі ең бір қуатты да күрделі жабдық (Лен. жас, 18. 10. 1974, 2). Алып *электротермиялық* пешті іске қосудың соңғы дайындық жұмыстары атқарылады (Бұл да).

ЭМБАРГО... Бейбітшілік Советінің Оңтүстік Африка Республикасына қаружарақтар берілуіне *эмбарго* белгілеу туралы шешім қабылдады (Лен жас, 20. 12. 1977, 2).

ЭНДЕМИК з а т. б и о л. *Белгілі бір аймақта ғана тіршілік ететін және өте сирек ұшырасатын жануар немесе өсімдік.* Каспий теңізінде ғана мекен ететін қазіргі ескек аяқтылардың *эндемигі* – тюлень «Қызыл кітапқа» енгізілген жоқ (Лен. жас, 24. 10. 1985, 4).

ЭНДОКРИНОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Эндокринологияға қатысты.* Осыдан бірер жыл бұрын клиника қасынан *эндокринологиялық* лаборатория ашамыз деген қаулы қабылданған екен (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны, 278).

ЭНДОСПЕРМ з а т. б и о л. *Тұқымда қоректік зат қоры болады. Оны эндрсперм деп атайды. Эндосперм – ұрықтағы ерекше клеткалар.* Бидай дәнін жарса, тұқымның ішінде ұрықтан басқа, ақ түсті ұнтақ затты көруге болады. Мұны *эндосперм* деп атайды (Биология, 28).

ЭНДШПИЛЬ з а т. ш а х м. *Шахмат ойынының аяқ кезіндегі жүрістер.* Әдетте партия үш құрамдас бөліктен тұрады: дебют, миттельшпиль, *эндшпиль* (Лен. жас, 12. 11. 1985, 4).

ЭНЕРГОБЛОК з а т. *Жасалу технологиясы бірдей болып келетін біртұтас электр энергиясының бір бөлігі.* Қазір мұнда сағатына 500 мың киловатт ток өндіретін жетінші *энергоблок* іске қосылды (Лен. жас, 17. 11. 1983, 2).

ЭПИК с ы н. ә д е б. *Эпостық жырларды жырлаушы (адам).*

ЭПИКТІК з а т. *Эпикке тән қасиет.* Илиастың негізгі творчестволық беті, оның *эпиктігі* анықталады (Қаз. әдеб., 21. 07. 1989, 14).

ЭРУДИТ... Көп оқитын, көзі қарақты адам, өмір тәжірибесі, көрген-білгені, көңіліне түйгені мол кісі – нағыз *эрудит* (Ө.Қанахин, Құдірет, 260). *Эрудит* – белгілі бір мәселені егжей-тегжейлі білетін, терең және жан-жақты білімді адам (Лен. жас, 01. 04. 1977, 3). Ал Мұқаң да, Сәкең де ұшан-теңіз білімді, ғажайып *эрудит* адамдар еді ғой (Қаз. әдеб., 08. 03. 1974, 3).

ЭСКИМОС... Алайда, бұл жай кішкентай *эскимос* кітап оқи алатын

кезге дейін ғана созылады (Сен және сенің кітабың, 6).

ЭССЕШІ з а т. *Эссе жазушы, эссе жазудың шебері.* Бейнелеу өнерінің табиғатын тамыршыдай тап басатын сарабдал сыншы, сырбаз *э с с е ш і* болып қалыптасуына соның бәрінің пайдасы тиді (Б.Омарұлы, 11-ші қаламұш, 56). «Бірінші концертімен» де И.Жақанов тәжірибелі *э с с е ш і* екенін дәлелдеп отыр (Соц. Қаз., 10. 10. 1979, 4).

ЭСТЕТ... Ұлы ақынды білгісі келетін адамға көрнекті жазушы, *э с т е т* Т.Әлімқұловтың «Жұмбақ жаны» да үлкен қазына (Қаз. әдеб., 18. 12. 1987, 15).

ЭСТОН з а т. *Эстония мемлекетінің байырғы тұрғындары.*

ЭТАЗОЛ з а т. м е д. *Химиялық терапияда қолданылатын дәрілердің бірі.*

ЭТАН з а т. х и м. *Күрделі құрамды газ.* Этилен цехының негізгі міндеті *э т а н* газының құрамынан стирол жасауға қажетті этилен газын бөліп алу (Лен. жас, 17. 11. 1983, 1).

ЭТИЛДІ с ы н. *Құрамында этил бар.* – Автомобиль трнспортының *э т и л д і* бензин пайдалануын толық жұмыстағы негізгі бағыт болуға тиіс (Лен. жас, 19. 06. 1976, 1).

ЭТНОТАРИХ з а т. с ө й л. ***Этнология.*** Ғылымда *э т н о т а р и х* деген ұғым бар. Ол адам сүйегін зерттеу арқылы ұлттың тарихын, танымын анықтайды (Қаз. әдеб., 09. 08. 2013, 4).

Ю

ЮБКАЛЫ с ы н. *Юбка киген, юбкасы бар.* Жеңінің аузын, жағасын ақжол тесма қойылған қара *ю б к а л ы* костюм киіпті (Ж.Молдағалиев, Самал, 82).

ЮМОРЛЫҚ с ы н. *Юморға тән, юморға қатысты.* Ғ.Мүсіреповтың әңгімелерінде *ю м о р л ы қ* жайттардың көп екендігі белгілі (Қаз. әдеб., 02. 08. 1974, 3).

ЮРФАК з а т. *«Юристік факультет» деген тіркестің қысқартылып қолданылуы.* Ол кезде қазақ балалары иә журфаккa, иә *ю р ф а к қ а* баратын кез ғой (Ә.Тарази, Тасжарған, 339).

Я

ЯДРОЛЫ с ы н. *Ядросы бар, ядромен қаруланған.* Барлық *я д р о л ы* державалар шартқа қатысқан жағдайда ғана ядролық қаруды сынау толық тоқтатылатыны табиғи нәрсе (Лен. жас, 22. 03. 1977, 3).

ЯКУТ з а т. *Түркі халықтарының бір түрі; саха.* Алтай қазақтары, *я к у т т а р* (сахалар), тағы да сол жақтағы түркі тілдес кейбір халықтар әуездерінен төркіндестікті байқау қиын емес (Қаз. әдеб., 01. 04. 1983, 7).

ЯМБА з а т. *Қытайдың күміс тиыны.*

МЫСАЛ АЛЫНҒАН ӘДЕБИЕТТЕРДІҢ ТІЗІМІ[1]

1. Көркем әдебиеттер, ғылыми-техникалық еңбектер

Автордың аты-жөні	Шығарманың атауы	Қысқартылып алынған түрі үлгісі
1	2	3
Ә.Абайділданов	Маржан, 1971	Маржан
С. Абдрахманов	Елдік сыны , 2003	Елдік сыны
Ж. Абдуғапарова	Трикотаж өндірісінің технологиясы 2011	Трикотаж.
Б. Адамбаев	Аманат, 1972 Халық даналығы, 1976	Аманат Халық дана.
С. Адамбеков	Атылған қыз туралы аңыз, 1969 Қожанасыр қақпасы, 1972	Атылған қыз. Қожанасыр.
Т.Айбергенов	Бір тойым бар, 1981 Мен саған ғашық едім, 2004	Бір той. Мен саған.
Д.Айдаров	Дәуір және дәстүр,1976	Дәуір.
Ш. Айманов	Қыран туралы хикая, 1967	Қыран.
Ж.Аймауытов	Қартқожа, 1926 Шығармалары, 1989	Қартқожа Шығ.
Ш. Айтматов	Боранды бекет, 1980 Қош бол , Гүлсары, 1977	Боранды. Қош бол.
Н.Айтұлы	Шығармалар жинағы. 2 т., 2009	Шығ. жин.
М. Айтхожина	Аққуым менің, 1971 Қаракөзайым , 1983	Аққу. Қаракөзайым
М. Айымбетов	Көгілдір соқпақ, 1980 Құмөзек хикаялары, 2008	Көгілдір. Құмөзек.
Ө. Ақжолұлы	Үриятнама А., 2009	Үрият.
С.Аққошқаров	Бақыт құшағында, 1976	Бақыт.
С. Ақтаев	Қапшағай хикаясы, 1973	Қапшағай.
М. Ақынжанов	Қазақтың ағартушылары, 1955 ЫБырай Алтынсарин, 1953	Қаз. ағартушы. ЫБырай.
З. Ақышев	Бәрі де есте, 1982 Жаяу Мұса, 1978 Жесірлер, 1973	Бәрі де есте Жаяу Мұса Жесірлер
Н.Ақыш	Бейуақта жанған от, 2010	Бейуақта.
С.Алдабергенов	Жаңа жағалау, 1983 Жаңару, 1975	Жаңа. Жаңару
Б.Алдамжаров	Нұр мен түнек, 1973	Нұр.
Ж. Алтайбаев	Түлек, 1977 Ұят-ай, 1973 Таңдамалы шығармалары., 2011	Түлек Ұят-ай Таңд. шығ.
А. Алтай	Алтай балладасы А., 2011	Алтай.
Қ. Алтынбаев	Қиял қанатында, 1976	Қиял қанат.
Т.Алшынбаев	Жалбыз иісі, 1980 Өткел, 1977	Жалбыз. Өткел

1 Мысал алынған әдебиеттердің бәрі түгел енбеді – Б.Қ.

Қ. Аманжолов	Шығармаларының толық жинағы, I т., 1955; II т., 1956; IIIт.,1957	Шығ. жин.
Ж. Аманов	Ынтызар жүрек, 1976	Ынтызар.
Б. Аманшин	Гүл көтерген,1981 Жайық желі, 1978	Гүл. Жайық.
Х. Арғынбаев	Қазақ әдеп-ғұрпы, 1987 Қазақ ер-тұрман жабдықтары, 1969 Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк, 1969 Қазақ халқындағы семья мен неке, 1973	Қаз. әдеп-ғұрпы Қаз. ер-тұрман. Қаз. этногр. Қаз. халқы.
С. Аронұлы	Ақиық, 1975	Ақиық
Ж. Арыстанов	Жер ұйығы – Жетісу, 1984 Таң жұлдызы, 1982	Жер ұйығы. Таң жұлдызы
М.Арын	Бес анық, 2011	Бес анық
3. Асабаев	Ар соты, 1967 Жарастың ұлдары, 1978	Ар соты Жарас.
С. Асанов	Алматым – менің жас шағым, 1968 Күндерім қандай бақытты, 1971	Алматым. Күндер.
Ә.Асқаров	Тайга толғауы, 1981 Құт мекен, 1980 Өр Алтай, мен қайтейін биігінді, 2012 Таңдамалы, 2012	Тайга толғауы Құт мекен Өр Алтай. Таңд.
А. Асылбеков	Алатау аясында, 1968 Көкорай көктем, 1973	Алатау. Көкорай.
С.Асылбеков	Еңбек даңқы, 1979 Оттан да ыстық өмір, 1984	Еңбек. Оттан. ыстық.
М.Асылғазин	Ауылдастар, 1980	Ауылдас.
Ж.Ахмади	Жүрек қартайса, ажал аңду салады, 2000 Айтұмар, 2010	Жүрек қартайса. Айтұмар
Ө.Ахмет	Қарқаралы аруы, 2008	Қарқаралы.
К.Ахметбеков	Қасірет. 1-том., 2010 Егіз қала, 2011 Ақдала, 2010 Жалаулы жасыл дүние, 1986 Жеңіс сарбазы, 1980	Қасірет Егіз қала Ақдала Жалаулы. Жеңіс.
Ә. Ахметов	Ашық аспан, 1991	Ашық аспан
Е.Ахметов	Талшыбық, 1977	Талшыбық
Ө. Ахметов	Алтын арқау, 1977 Қоңыр үй, 1982	Алтын. Қоңыр үй
Т. Ахтанов	Боран, 1968 Қаһарлы күндер, 1962 Махаббат мұңы, 1960 Шырағың сөнбесін, 1973	Боран Қаһарлы күн. Махаббат. Шырағың.
Н.Әбдікәрімова	Сағындым сені, 1979 Сенім, 1975	Сағындым. Сенім
Т. Әбдіков	Айтылмаған ақиқат, 1979 Ақиқат, 1974 Күзгі жапырақтар, 1971	Айтылмаған. Ақиқат Күз.

Т.Әбдікұлы	Парасат майданы, 2012	Парасат.
Қ.Әбдіқадыров	Мақташы қыз, 1953	Мақташы.
	Таңдамалы өлеңдері мен поэмалары, 1958	Таңд. өлең.
Б. Әбдіразақов	Жырлайды жүрек, 1977	Жырла.
Т.Әбдірайым	Алабұға аулаған күн А., 2012	Алабұға.
С. Әбдірайымов	Тас раушан – сахара гүлі, 1980	Тас.
Ш. Әбдіраманов	Тоғысқан тағдырлар,	Тоғысқан.
М.Әбдірахманов	Адасқан қаз, 1979	Адасқан.
	Көктем лебі, 1981	Көктем.
Ж. Әбдірашев	Дала, сенің ұлыңмын, 1975	Дала.
	Соғыстан соң туғандар, 1977	Соғыстан соң.
М. Әбдіхалықов	Жердің асты жеті қат, 1978	Жердің асты.
	Қара тасқын, 1975	Қара тасқын
Ш. Әбенов	Шыңғыстау, 1980	Шыңғыстау
Ж. Әбиев	Биология ғажайыптары, 1969	Биология.
Кердері Әбубәкір	Қазағым, 1993	Қазағым
Н. Әбуталиев	Құрдастар, 1975	Құрдастар
	Сахара сыйы, 1973	Сахара
Д. Әбілев	Баянауыл баурайында, 1975	Баянауыл.
	Уақытпен сырласу, 1966	Уақыт.
С.Әбілқасымұлы	Оспан батыр, 1993	Оспан батыр
Қ.Әбілқайыр	Жаңа жылғы түс, 2008	Жаңа жыл.
	Ұмыт мені, 2012	Ұмыт.
	Текес теріс ағады, 2011	Текес.
Ә. Әбішев	Ғаламат, 1971	Ғаламат
	Найзағай, 1969	Найзағай.
	Сәуленің күлкісі, 1978	Сәуле.
Х. Әбішев	Аспан сыры, 1962	Аспан сыры
Х. Әбішұлы	Халық астрономиясы, 1969	Халық астрон.
Б.Әдетов	Бәйшешек, 1979	Бәйшешек
	Парасат, 1982	Парасат
Х. Әдібаев	Таңбалы адам, 1975	Таңбалы.
Ә.Әзиев	Жез таулар, 1977	Жез тау
	Шұғыл тапсырма, 1980	Шұғыл.
К. Әзірбаев	Таңдамалы шығармалары, 1981	Таңд. шығ.
С. Әйешев	Жаңғырту, 1978	Жаңғырту
Е.Әкімқұлов	Қош бол, альбом, 1976	Қош бол.
	Перизат сезім, 1980	Перизат.
С. Әлжіков	Дала қырандары, 1968	Дала.
	Күле көрмеңіз, 1972	Күле көрме.
Ж.Әлмашұлы	Тар дүние, 2011	Тар дүние
А.Әл-Машани.	Шығармалар жинағы, 2011	Шығ. жин.
А. Әлсеров	Алыстағы арманым, 1976	Алыста.
	Таң алдында, 1980	Таң алды.
Қ.Әлім	Мұңды сапар, 1997	Мұңды.

М. Әлімбаев	Балдәурен, шіркін балалық, 1973	Балдәурен.
	Көңіл күнделігінен, 1980	Көңіл.
	Ту тіккен, 1984	Ту тіккен
Р. Әлімбаев	Құстар тіршілігі, 1972	Құстар.
Ә. Әлімжанов	Жаушы, 1976	Жаушы
	Махамбеттің жебесі, 1970	Махамбет.
	Отырардан жеткен сый, 1974	Отырар.
Е.Әлімжанов	Оралу, 1978	Оралу
Е.Әлімқұлов	Перизат сезім, 1980	Перизат.
С. Әлімқұлов	Жайсаң жер, 1968	Жайсаң жер
	Қыран, 1970	Қыран
Т. Әлімқұлов	Ел мен жер, 1978	Ел мен жер
	Кертолғау, 1973	Кертолғау
	Сырлы наз, 1977	Сырлы наз
	Тұлпарлар тағдыры, 1975	Тұлпар.
Ә. Әлішев	Ат тұяғын тай басар, 1975	Ат тұяғы.
	Бәйтеректің бұтағы, 1981	Бәйтерек.
А. Әмірбаев	Өмір серігі, 1979	Өмір.
Т. Әміренов	Жол мұраты, 1977	Жол мұраты
Қ. Әміров	Қызыл гүлдер,1974	Қызыл гүл.
Т.Әсемқұлов	Домбыраға тіл бітсе, 1989	Домбыра.
Әсет [Найманбаев]	Шығармалары, 1968	Шығ.
О. Әубәкіров	Көктайғақ, 1969	Көктайғақ
	Сүзеген сөз, 1973	Сүзеген.
М. Әуезов	Көксерек, 1962	Көксерек
	Қараш-Қараш, 1960	Қараш.
	Қилы заман, 1974	Қилы заман
	Өскен өркен, 1962	Өскен өркен
	Таңдамалы шығармалар, I-VI т., 1955-1957	Таңд. шығ.
Р. Әутәліпов	Алтын жемісті алқап, 1959	Алтын жеміс.
	Қыр әңгімелері, 1961	Қыр әңгім.
	Той тарқар, 1965	Той тарқар
Д.Әшімханов	Аққабаның толқыны, 1981	Аққабаның.
М. Әшірбеков	Ақ селеу, 1972	Ақ селеу
Ж.Бабалықұлы	Мал ауруларының қазақша атаулары, 1986	Мал ауру.
Д.Бабатайұлы	Замана сазы, 1991	Замана.
	Қырандар, 1983	Қыран.
Ұ.Бағаев	Дала жұлдыздары, 1970	Дала.
	Октябрь өрендері, 1968	Октябрь.
Е.Бағаев	Жиырма бес, 1982	Жиырма.
Базар жырау	Жырлары, 1986	Жыр.
Ә.Байбол	Теміржол вокзалы, 2012.	Теміржол.
М.Байғұт	Бұла бұлақ, 2012	Бұла.
М.Байғұтов	Сырбұлақ, 1980	Сырбұлақ
С. Байжанов	Замандас туралы толғау, 1973	Замандас.
	Сұңқар көңіл самғайды, 1980	Сұңқар.

И. Байзақов	Құралай сұлу, 1971 Таңдамалы шығармалары, 1958	Құралай. Таңд. шығ.
С. Баймолдин	Қызыл іңір, 1971 Сағыныш, 1976	Қызыл іңір Сағыныш
А. Байтанаев	Дала сыры, 1982 Қансонар, 1980 Қыран самғауы, 1976	Дала. Қансонар Қыран
А.Байтұрсынов	Ақ жол, 1991 Жаңа низам, 1996 Шығармалары, I-V т., 1989	Ақ жол Жаңа низам Шығ. жин.
С. Бақбергенов	Белгісіз солдат, 1977 Кентау, 1973 Қарға тамған қан, 1967 Мен сізді сүйемін, 1975	Белгісіз солдат Кентау Қарға там. Мен сізді.
С.Балғабаев	Жұлдызың жансын, 1978 Құм мен қызғалдақ, 1984	Жұллыз. Құм.
А. Балтабаев	Жасыл орман жайқалсын, 1968 Шөлде орман өсіру, 1971	Жасыл орман. Шөлде.
Б.Батырбекова	Жинақ, 1976	Жинақ
С. Баязитов	Айдарлыдағы айлар, 1967 Алтын кілт, 1976	Айдарлы. Алтын.
К. Баялиев	Дегелек келді, жаз болды, 1970 Жер тынысы, 1972 Мейірім, 1978	Дегелек. Жер. Мейірім
Қ. Баянбаев	Қол шатыр көтерген он батыр, 1974 Шапағатты шақ, 1969	Қол шатыр Шапағат.
Н. Баяндин	Ертістің арғы жағы, бергі жағы, 1962 Құм астындағы қала, 1967	Ертіс. Құм асты.
Н.Бегалиев	Жиде жұпар шашқанда, 1978	Жиде.
С. Бегалин	Замана белестері, 1975 Қыран туралы аңыз, 1976 Сәтжан, 1973 Шоқан асулары, 1971	Замана белес. Қыран. Сәтжан Шоқан асу.
Ж.Бейсенбаев	Жасын-тағдыр жарқылы, 1987	Жасын-тағдыр.
Д.Бейсенбекұлы	Әулиеағаш жапырағындағы жас, 2012.	Әулиеағаш.
Т. Бейіскұлов	Әкелер даңқы жолымен, 1973	Әкелер.
А.Бекбосынов	Ауылым – әнім менің, 1975	Ауылым.
Ә.Бектасов	Мәди, 1973	Мәди
Қ.Бектұрғанов	Қатерлі қияда, 1984 Ізгілік жолдары, 1980	Қатерлі. Ізгілік.
Ж. Бектұров	Жол жоралғысы, 1977	Жол.
Қ. Бекхожин	Шардара, 1972	Шардара
Т. Бердияров	Ескі паравоз, 1976 Жаңа дала, 1979 Фарида, 1978	Ескі паравоз Жаңа дала Фарида
Р. Бердібаев	Дәстүр тағлымы, 1972 Достық кемесінде, 1995	Дәстүр. Достық.

С. Бердіқұлов	Аспаннан шұға жауған күн, 1975 Жұмыр жерде теңбіл доп,1972 Пердесіз көңіл,1983	Аспан. Жұмыр жер. Пердесіз.
О.Бодықов	Ақ құс, 1984 Бұлбұл, 1972	Ақ құс Бұлбұл
Қ.Боқасов	Әкеге қарап ұл өсер, 1976 Дала дастаны, 1979	Әкеге қара. Дала.
Қ.Ботбай	Егіз қауашақ, 2007	Егіз.
О. Бөкеев	Біздің жақта қыс ұзақ, 1984 Қайдасың, қасқа құлыным, 1973 Мұзтау, 1976 Өліара, 1979	Біздің жақта. Қайдасың. Мұзтау Өліара
Ө.Бөкей.	Өз отыңды өшірме, 2010	Өз отың.
Ә. Бөриев	Ақ бидай, 1976 Алматы әңгімелері, 1979	Ақ бидай Алматы.
Қ. Бүкебаев	Айлалы арлан, 1983	Айлалы.
Ә. Бүркітбаев	Ару ана, 1973	Ару ана
Біржан сал	Өлеңдер, 1967	Өлеңд.
Ғ.Біләл	Ғасырлық ызғар, 2012	Ғасырлық.
М. Гумеров	Шыңырау, 1977	Шыңырау
С. Ғаббасов	Өскен ұя, 1976 Серпер, 1979	Өскен. Серпер
М. Ғабдуллин	Менің майдандас достарым, 1984 Сұрапыл жылдар, 1972	Менің. дос. Сұрапыл.
Н. Ғабдуллин	Сарғайған жапырақ, 1970	Сар. жапырақ.
Б.Далабаев	Табысты жан, 1976	Табыс.
Ә.Данаев	Күнімай, 1982	Күнімай
Ш.Дәрмағамбетов	Арал арайы, 1980	Арал арайы
Қ. Дәрібаев	Парыз, 1976 Сүмбілшаш, 1975	Парыз Сүмбілшаш
Н.Дәутайұлы	Аты жоқ әңгіме, 2012	Аты жоқ.
М. Дәулетбаев	Қызылжар, 1976	Қызылжар
Ж.Дәуренбеков	Шұғылалы шақ, 1980 Уақыттан озғандар, 1981	Шұғыла. Уақыттан оз.
Т. Дәуренбеков	Таң атып келеді, 1980 Шекісу мен бекісу, 1979	Таң атып. Шекісу.
Е. Домбаев	Жаман Жәутік, 1980 Менің туыстарым, 1977	Жаман Жәутік Менің туыс.
С. Досанов	Екінші өмір, 1981 Тау жолы, 1978	Екінші өмір Тау жолы
Д. Досжанов	Жолбарыстың сүрлеуі, 2006 Жусан мен гүлдер, 1981 Табалдырығыңа табын, 1980	Жолбарыс. Жусан. гүл. Табалдырығың.
Х.Досмұхамедұлы	Аламан, 2002 Шығармалары, 2002	Аламан Шығ.

Ұ. Доспанбетов	Ел есінде, 1983	Ел есінде
	Қардағы гүл, 1981	Қардағы гүл
	Сырғалы қыз, 1975	Сырғалы.
С. Досымов	Директорлар, 1975	Директор.
	Жаңғырық, 1972	Жаңғырық
С. Дөнентаев	Таңдамалы шығармалары, 1957	Таңд. шығ.
М.Дулатов	Барымта, 1996	Барымта
	Шығармалары, I-II т. 1996	Шығ.
М. Дүзенов	Ант, 1975	Ант
Е.Дүйсенбай	Бозала таң мен бозторғай. А., 2000	Бозала таң.
Ә. Дүйсенбиев	Қайырлы таң, балалар, 1971	Қайырлы таң.
	Қаһарман қорған, 1974	Қаһарман.
Ә.Дүйсенбек	Көкжиек, 2012	Көкжиек
М. Дүйсенов	Ант, 1974	Ант
	Меймандар, 1971	Мейман.
Ж. Еділбаев	Сын сағатта, 1980	Сын сағат.
	Түркістан, 1982	Түркістан
С. Елубаев	Ақбоз үй, 2012	Ақбоз.
Х. Ерғалиев	Көбікшашқан, 1972	Көбікшашқан
	Күй дастан, 1970	Күй.
С. Еркебаев	Ауыл кештері, 1981	Ауыл.
	Жолдар мен шақырымдар, 1976	Жол.
Ж. Ертілесов	Туған жер түлектері, 1975	Туған жер.
С. Ерубаев	Менің құрдастарым, 1952	Менің құрдас.
І. Есенберлин	Алмас қылыш, 1971	Алмас.
	Алтын Орда, 1982	Алтын Орда
	Ғашықтар, 1968	Ғашықтар
	Жанталас, 1973	Жанталас
	Көлеңкеңмен қорғай жүр, 1974	Көлеңке.
	Қаһар, 1969	Қаһар
	Маңғыстау майданы, 1978	Маңғыстау.
Х. Есенжанов	Ағайынды Жүнісовтер, 1977	Ағайынды.
	Ақ Жайық, 1960	Ақ Жайық
	Көп жыл өткен соң, 1967	Көп жыл.
М.Есламғалиев	Әйтеке би, 1998	Әйтеке би
	Екінші тыныс, 1982	Екінші.
М. Етекбаев	Алатау ертегісі, 1968	Алатау.
Т. Жабаев	Із, 1962	Із
Ө. Жайлауов	Арай, 1973	Арай
Ы. Жақаев	Өмір жолдары, 1980	Өмір.
І. Жақанов	Бірінші концерт, 1979	Бірінші.
	Махаббат вальсі, 1983	Махаббат вальсі
А. Жақсыбаев	Бозарал, 1973	Бозарал
	Бөгет, 1981	Бөгет
	Иса ақын. 1-кітап, 2010	Иса ақын.
Ж.Жақыпбаев	Ләйлә, 2002	Ләйлә
М. Жаманбалинов	Балғын күндей балақан, 1974	Балғын күн.

Жамбыл	Шығармаларының толық жинағы, 1994	Шығ. жин.
С. Жанәбілов	Дүрбелең, 1978	Дүрбелең
Ш.Жанәбілов	Қазақша мал атаулары, 1982	Қаз. мал.атау.
Д.Жанботаев	Дала оттары, 1977 Жер жылуы, 1986	Дала. Жер жылуы
Т. Жанкелдин	Сын сағатында, 1975	Сын сағатында
І.Жансүгіров	Шығармалар, I-IV т., 1960-63	Шығ.
Қ. Жапсарбаев	Жетісу жырлары, 1970 Сөйле, тілім, 1986	Жетісу. Сөйле.
Қ. Жармағамбетов	Дәурен, 1969 Сырлы тал, 1971	Дәурен Сырлы тал
Т.Жармағанбет	Ақ жауын, 1984 Соңғы хат, 1974	Ақ жауын Соңғы хат
Т. Жароков	Шығармалар жинағы, I-II т., 1958-1960	Шығ. жин.
3. Жәкенов	Күн көтеріліп келеді, 1981	Күн көтеріл.
Ә. Жәмішев	Армысың, алтын күнім, 1976 Төскей, 1978	Армысың. Төскей
Ө.Жәнібеков	Жол айырықта, 1996 Қазақ киімі, 1996	Жол айырық. Қазақ киімі
С. Жиенбаев	Алтын қалам, 2003 Оймауыт, 1975	Алтын қалам Оймауыт
Қ.Жиенбай	Таңдамалы. 2-томдық. 1 т., 2012 Даңқ түрмесінің тұтқыны, 2000 Ән салуға әлі ерте, 2008	Таңд. Даңқ. Ән сал.
Ө.Жолымбетов	Айгөлек, 1975	Айгөлек
С.Жортанов	Өлкетану және қоғамдық пайдалы еңбек, 1968	Өлкетану.
С.Жұбатыров	Алыстағы аралдар, 1980 Жасыл сағым, 1978	Алыста. Жасыл.
Ғ.Жұмабаев	Алтын толқын, 1978	Алтын.
М.Жұмабаев	Шығармалары, 1995	Шығ.
С.Жұмабаев	Шеңгел гүлдегенде, 1979	Шеңгел.
Қ.Жұмағалиев	Ақ жарма, 1974 Шапағат, 1972	Ақ жарма Шапағат
И.Жұмағұлов	Түйе өсіру, 1965	Түйе өсіру
А.Жұмаділдин	Қайырлы сапар, 1977 Құт құбыры, 1982	Қайырлы. Құт.
Қ.Жұмаділов	Дарабоз, 1-2 кітап. 2009 Саржайлау, 1978 Соңғы көш, 1974 Тағдыр, 1988	Дарабоз Саржайлау Соңғы көш Тағдыр
Ж.Жұмақанов	Махаббат пен мансап, 1970 Мен жұмысшымын, 1972 Шұбартау таңы, 1975	Махаббат. Мен жұмысшы. Шұбартау.
А.Жұмашев	Қалдаяқ ұста – Шәмшінің әкесі, 2009	Қалдаяқ ұста.

М.Жұмалиев	Балықтар алуан түрлілігі және ихтиология негіздері, 2009	Балықтар.
Т.Жұртбаев	Бесқарагер, 1982	Бесқарагер
А.Жүнісов	Бабалар дәстүрі, 2001	Бабалар.
С.Жүнісов	Ақан сері, 1-2, 2011 Өшпейтін іздер, 1968 Заманай мен Аманай. А., 1987	Ақан сері Өшп. іздер Заман.
Қ.Жүністегі	Едіге А, 2012	Едіге.
Ә.Жылқышив	Балжанның тағдыры, 1984 Мешін жылы, 1977	Балжан. Мешін.
К.Зәкенов	Жанартау, 1979	Жанартау
Т.Зәкенұлы	Мәңгітас, 2012	Мәңгітас.
Ә.Ибрагимов	Ақ пейіл, 1977 Жаз, 1980	Ақ пейіл Жаз
Е.Ибраһим	Жас ғұмыр, 1985 Көктем күлкісі, 1975	Жас ғұмыр Көктем.
С. Иманасов	Жыр дәурен, 1993 Жайдарман, 1975	Жыр дәурен Жайдарман
О. Иманәлиев	Байқадам, 1980 Егіз бүйрек, 1977	Байқадам Егіз бүйрек
3. Иманбаев	Дала әңгімелері, 1979 Қос қайың, 2011 Қыран түлегі, 1977	Дала. Қос қайың Қыран түлегі
М.Иманбаев	Жеткіншектер, 1977	Жеткіншек.
З.Иманбаев	Сұлу, 1974	Сұлу.
Т. Иманбеков	Үлкен үй, 1979 Тұт ағашының көлеңкесі, 1974	Үлкен үй Тұт ағашы.
Р.Иманғалиев	Мың тарау, 1980	Мың тарау
М. Иманжанов	Адам туралы аңыз, 1959 Көк белес, 1960	Адам. Көк белес
Қ. Исабаев	Айқыз, 1967 Жолдас комендант, 1975	Айқыз Жолдас.
Н.Исабаев	Өмірге құштарлық, 2012	Өмір.
Д. Исабеков	Қара шаңырақ, 1973 Қарғын, 1980 Тіршілік, 1975	Қара шаңырақ Қарғын Тіршілік
Б.Исаев	Отызыншы көктем, 1996	Отыз. көктем
Н.Исахметов	Ұландарым, 1974	Ұландарым
М. Исқақов	Қазақтың байырғы календары, 1980	Қаз. календары
Ә. Кекілбаев	Аңыздың ақыры, 1999 Бір уыс топырақ, 1974 Елең-Алаң, 1984 Құс қанаты, 1978 Үркер, 1981	Аңыз. Бір уыс. Елең-алаң Құс қанаты Үркер
Қ. Кемеңгеров	Қырда өскен қызғалдақ, 1996	Қырда.
О.Кемаль	Тәлкекке түскен тағдыр, 2009	Тәлкек.

Ы. Кененбаев	Лабасы етегінде, 1971	Лабасы.
С. Кенжахметов	Тышқантірлік, 1983	Тышқан.
Т.Көбдіков	Жырларым, 1975	Жыр.
С. Көбеев	Қалың мал, 1954	Қалың мал
Мәшһүр Жүсіп	Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз, 2004	Тірлікте.
	Хал-ахуал, 2004	Хал-ахуал
	Шығармалар жинағы. 1-11 т., 2010	Шығ. жин.
Қ. Көпішов	Қасиет, 1977	Қасиет
Ә. Көшімов	Жас аңшы, 1971	Жас аңшы
	Лашын хикаясы, 1965	Лашын.
Қ.Күзембаев	Жыл құсы, 1978	Жыл құсы.
К. Күленов	Қазақстанның балық байлығы, 1967	Қазақст. балық.
М.Қабанбаев	Бақбақ басы толған күн, 1975	Бақбақ.
	Жиһанкез Тити, 1982	Жиһанкез.
	Кермек дәм, 1977	Кермек.
Қабан жырау	Алтын қазық, 1993	Алтын қазық
З.Қабдолов	Менің Әуезовым, 2001	Менің.
Ғ. Қабышев	Күлеміз бе, қайтеміз? 1982	Күлеміз бе.
І.Қажытай	Топжарған, 1999	Топжар.
Қ.Қазиев	Иманжапырақ, 1975	Иманжапырақ
К. Қазыбаев	Аманат, 1979	Аманат
	Ызғар, 1972	Ызғар
Н.Қазыбеков	Ағайын, 1982	Ағайын
	Бейтаныс, 1978	Бейтаныс
	Дала өрнектері, 1994	Дала.
	Қарақат тере барғанда. А., 2009	Қарақат тер.
	Шалғайдағы мектеп, 1974	Шалғайда.
А.Қайбарұлы.	Қазақ ырымдары, 1998	Қаз. ырым.
Қ. Қайсенов	Сол бір жылдарда, 1975	Сол бір.
Қ. Қайымов	Қызықты зоология, 1969	Қызықты зоол.
	Су асты әлемінің айнасы, 1989	Су асты.
Ғ. Қайырбеков	Асу алда, 1977	Асу.
	Жел қайық, 1980	Жел қайық
	Көнсадақ, 2003	Көнсадақ
	Өлеңдер мен дастандар, 2003	Өлең.
Ә. Қалдыбаев	Шаншар атай, 1970	Шаншар.
	Таңд. шығармалары. 1-3 т., 2008	Таңд. шығ.
С.Қалиев	Қасиетті тақия, 1972	Қасиетті.
	Сәлем саған, мектебім, 1975	Сәлем.
Қ. Қамбаров	Ертісте, 1978	Ертісте
М.Қаназов	Ақ тайлағым-ай, 1980	Ақ, тайлағым.
	Арна, 1978	Арна
	Жер кіндігі, 1975	Жер кіндігі
Д. Қанатбаев	Ағын сулар әуені, 1975	Ағын су.
	Мың сүрлеу, соны соқпақ, 1977	Мың сүрлеу.

Ө. Қанахин	Жер басып жүрсем, 1968 Жүрек қалауы, 1973 Өз ақылымен, 1976	Жер бас. Жүрек. Өз ақылы.
Н.Қапалбеков	Еңлікгүл, 1980	Еңлікгүл
Қ. Қараманұлы	Қайраң өткел, 1978 Қызғыш құс, 1980 Ай куә. А., 2011	Қайраң өткел Қызғыш құс Ай куә.
Д. Қасенов	Ауыл ардагерлері, 1974	Ауыл.
С. Қасиманов	Алтай аңыздары, 1975 Қазақ халқының қолөнері, 1969 Қазақтың ұлттық тағамдары, 1977	Алтай. Қаз. қолөнері Қаз. тағам.
Т.Қаупынбаев	Тұлға, 2004	Тұлға
Ж.Қашқынов	Соқпақтар, 1975	Соқпақ.
З.Қинаятұлы	Көшпенділік ғұмыр, 2010	Көшпенді.
І. Қожабаев	Қансонар, 1977	Қансонар
Ж.Қожантаева	Биология, 2001	Биология
М.Қожахметова	Күннің алтын сынығы, 1980	Күннің алтын.
Б.Қойшыбаев	Ай нұры, 1977	Ай нұры
Т.Қойшыманов	Тынымсыз жандар, 1971	Тынымсыз.
Е.Қонарбаев	Тиек, 1980 Жол басы, 1977	Тиек Жол басы
С. Қосымов	Директорлар, 1975	Директор.
Т.Қосуақ	Мәрмәр махаббат, 2009	Мәрмәр махаб.
Ж.Қорғасбек	Жынды қайың, 2009 Үлпілдек, 2012	Жынды. Үлпілдек
М.Қуанышбаев	Жалғыз жиде, 1979 Тайталас, 1983	Жалғыз. Тайталас
Ш.Құдайбердиев	Шығармалары, 1988	Шығ.
Ш. Құмарова	Қазбауыр бұлттар, 1976 Қос шынар, 1968	Қазбауыр бұлт. Қос шынар
М.Құмарбеков	Алтайым ,алтын бесігім, 1981 Асау Ертіс, 1975 Жер иесі, 2011	Алтайым. Асау Ертіс Жер иесі
А.Құралұлы	Ұлттық дүниетаным. 2002.	Ұлттық.
Т.Құрманалиев	Төрт түйін, 1980	Төрт.
М.Құрманалин	Мөлдір моншақтар, 1975	Мөлдір.
Т. Құрманғалиев	Теңіз достары, 1962	Теңіз.
Ш.Құрманбайұлы	Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа атаулар, 2009	Қаз. қаз. тілі.
Қ.Құрманов	Табиғатқа саяхат, 1980	Табиғат.
М.Құрманов	Алтын арқау, 1979	Алтын.
Б.Құсанбек	Бір сәт және бүкіл ғұмыр, 2012	Бір сәт.
М. Құттықов	Аяқталмаған ән, 1979	Аяқталма.
Х. Қыдырбаев	Дала көркі, 1967 Терісі бағалы аңдар, 1982 Қазақстан хайуанаттар әлемі, 1977	Дала көркі Терісі бағалы. Қазақст. хайуанат.
Б. Қыдырбекұлы	Алатау, 1986 Түгел сөздің түбі бір, 1993	Алатау Түгел сөз.

Ж. Қыдыров	Шынарым, шырайлым, 1985 Сәуір лебі, 1972	Шынарым. Сәуір.
У.Қыдырханов	Таң нұры, 1978 Шаңқай түс, 1977	Таң нұры Шаңқай түс
З.Қыстаубаев	Бәйтеректер, 1978 Жүректегі жүзік, 1987	Бәйтерек. Жүрек.
С.Қышқашев	Таң арайлап келеді, 1975	Таң арайлап.
С. Ләмбеков	Әке жолы, 1984 Тайталас, 1980 Қарқаралы, 2011	Әке. Тайталас Қарқаралы
А. Лекеров	Қырдағы ән, 1962 Өмір оты, 1969	Қырда. Өмір оты
М. Мағауин	Бір атаның балалары, 1974 Көк мұнар, 1972 Көк кептер, 1979 Қияндағы қыстау, 1977	Бір ата. Көк мұнар Көк кептер Қиянда.
Б. Майлин	Шұғаның белгісі, 1957 Шығармалар, I-V т., 1960-1963	Шұға. Шығ.
Майлықожа	Нақыл, 1972	Нақыл
М.Мақатаев	Жырлайды жүрек, 1989 Өмір – өзен, 1978 Соғады жүрек, 1-2 т., 1982 Шығармалары. 1-5 т., 2010	Жырла. Өмір. Соғады. Шығ.
Ғ. Малдыбаев	Желдірме, 1972	Желдірме
А. Мархабаев	Ғарыштағы қымыз, 1972	Ғарышта.
С. Машақов	Сапарда, 1972	Сапарда
А. Машанов	Әл-Фараби және Абай, 1994	Әл-Фараби.
Махамбет	Өлеңдері, 2001	Өлең.
М.Мәжитов	Аманғали. 2010 Құлынды жон, 1983	Аманғали Құлынды.
Т.Мәмесейіт	Таңжарық. 2-кітап, 2012	Таңжарық
І. Мәмбетов	Қарқаралы, 1983 Тарланбоз, 1973	Қарқаралы Тарланбоз
С. Мәуленов	Алыс кетіп барамын, 2003 Менің Қазақстаным, 1970	Алыс кетіп. Менің Қазақст.
Т. Медетбеков	Сапар алдында, 1973	Сапар.
А.Мекебаев	Аңызақ, 1978 Бойжеткен, 1982 Құпия қойма, 1979	Аңызақ Бойжеткен Құпия.
Ф. Мифтақов	Әуедегі толқындар, 1980	Әуеде.
Ж.Молдағалиев	Қыран дала, 1974 Таңдамалы шығармалары, I-II т., 1970	Қыран дала Таңд.
Ж. Молдағалиев	Алғашқы қоңырау, 1978 Ескі дос, 1979 Таза бұлақ, 1984	Алғашқы. Ескі. Таза бұлақ
Т.Молдағалиев	Жүрек ояу қашанда, 1973 Қош, көктем, 1971 Мен де жиырма жаста едім, 1978	Жүрек ояу. Қош, көктем Мен де жиырма.

Б.Момышұлы	Жауынгер тұлғасы, 1972	Жауынгер.
	Москва үшін шайқас, 1959	Москва.
	Шығармалар, I-II т., 1968	Шығ
Ж.Мусин	Ақ алаң, 1977	Ақ алаң
	Туған үйдің түтіні, 1983	Туған үй.
Б.Мұқаев	Аққу сазы, 1980	Аққу.
	Жалғыз жаяу, 1983	Жалғыз.
	Жай оғы жауған жаз еді, 1978	Жай оғы.
	Өмір арнасы, 1978	Өмір.
С.Мұқанов	Аққан жұлдыз, 1 к., 1967; 2., 1970	Аққан жұлдыз
	Балуан Шолақ, 1980	Балуан Шолақ
	Ботакөз, 1967	Ботакөз
	Есею жылдары, 1964	Есею жыл.
	Мөлдір махаббат, 1959	Мөлдір махабб.
Р.Мұқанова	Мәңгілік бала бейне, 1994	Мәңгілік.
А.Мұқатаев	Директордың бір күні, 1979	Директор.
М.Мұқашев	Ақ шағала, 2012	Ақ шағала.
Қ. Мұқышев	Құзар шыңдар, 1972	Құзар.
С. Мұратбеков	Дос іздеп жүрмін, 1973	Дос іздеп.
	Жабайы алма, 1972	Жабайы.
Ш. Мұртазаев	Жұлдыз көпір, 1984	Жұлдыз.
	Интернат наны, 1974	Интернат.
	Қара маржан, 1976	Қара маржан
	Қызыл жебе, 1978	Қызыл жебе
	41-ші жылғы келіншек, 1972	41-ші жыл.
Т. Мұсақұлов	Ботаника, 1967	Ботаника
Ғ. Мұстафин	Дауылдан кейін, 1959	Дауыл.
	Қарағанды, 1952	Қарағанды
	Таңдамалы шығармалары, I-II т., 1955	Таңд. шығ.
Ш. Мұхамеджанов	Назқоңыр, 1973	Назқоңыр
	Шағала көңлім шарықта, 1974	Шағала көңлім.
Қ.Мұханбетқалиев	Жұлдызды түндер, 1972	Жұлдызды.
	Тоғай сыбдыры, 1974	Тоғай.
Қ.Мұхамедқалиұлы	Тар кезең, 2010	Тар кезең.
Ғ. Мүсірепов	Кездеспей кеткен бір бейне, 1967	Кездесп. кет.
	Қазақ солдаты, 1967	Қазақ солдаты
	Оянған өлке, 1955	Оянған өлке
	Таңдамалы шығармалары, I-III т., 1955-56	Таңд. шығ.
	Ұлпан, 1974	Ұлпан
Қ. Мүсірепов	Алау, 1970	Алау
	Раушан, 1968	Раушан
К.Мыңжанов	Шыңдалған достық, 1975	Шыңдал.
К. Мырзабеков	Іңкәр дүние, 1972	Іңкәр.
Қ. Мырзалиев	Алақан, 1981	Алақан
	Домбыра, 1971	Домбыра
	Күміс қоңырау, 1970	Күміс.
	Мәңгі майдан, 1992	Мәңгі майдан
Е. Мырзахметов	Медет, 1976	Медет

Қ. Найманбаев	Серт, 1977 Беймезгіл қонақ, 1978 Үміт өткелі, 1975	Серт Беймезгіл. Үміт.
О. Нақысбеков	Ауыспалы говорлар, 1962	Ауысп. говор.
Ә. Нәбиев	Қанат қаққанда, 1984 Бейтаныс қыз, 1977	Қанат қақ. Бейтаныс.
Ж. Нәжімеденов	Ақ шағыл, 1973 Кішкентай,1975 Шығ.жин., үш томдық, 2010	Ақ шағыл Кішкентай Шығ. жин.
М. Неталиев	Көктемім едің, 1980 Менің замандастарым, 1977	Көктемім. Менің замандас.
Р. Ниязбеков	Қаратау мен Алатау, 1971 Темірқазық, 1974	Қаратау. Темірқазық
Ө. Нұрғалиев	Қайыңды тоғай, 1973 Соғыстың соңғы жазы, 1978	Қайыңды. Соғыс. жазы.
Б.Нұржекеев	Бір өкініш, бір үміт, 1980 Жау жағадан алғанда, 1993 Күтумен өткен ғұмыр,1974 Өзендер өрнектеген өлке, 1984	Бір өкініш. Жау жағадан. Күтумен өт. Өзендер.
А.Нұрқанов	Дала қыраны, 1980	Дала қыраны
Ж. Нұрқанов	Қарлығаштың ұясы, 1975	Қарлығаш.
Т. Нұрмағамбетов	Жер иісі. А., 2010 Тұнық су, 1980	Жер иісі. Тұнық су.
Қ. Нұрмаханов	Ұл бала, 1976	Ұл бала
Т.Нұрмұхамедов	Аспантау, 1972 Көкемарал, 1973	Аспантау Көкемарал
Ә. Нұрпейісов	Қан мен тер, 1961 Сең, 1983 Сергелдең, 1966 Соңғы парыз, 2002	Қан мен тер Сең Сергелдең Соңғы.
Р. Нұрпейісов	Жайтолқын, 1979 Туған өлкем, 1962 Қапшағай, 1972	Жайтолқын Туған өлкем Қапшағай
А. Нұртазин	Көк тоғай, 1972	Көк тоғай
Ә. Нұршайықов	Ақиқат пен аңыз, 1976 Махаббат жырлары, 1972 Махаббат, қызық мол жылдар, 1970 Тоғыз толғау, 1977	Ақиқат. Махабб. жыр. Махабб. Тоғыз толғау
Ж.Нұсқабаева	Құмда өскен қызғалдақ, 1981	Құмда өс.
Қ.Нүсіпалиев	Қарымта, 1977	Қарымта
А. Нүсіпоқасұлы	Ағаш бесіктен жер бесікке дейін. 1-5, том. 2011	Ағаш бесік.
Ә. Нілібаев	Жыр – жалау, 1971 Қоңыр жел, 1979	Жыр. Қоңыр жел
Қ.Олжай	Қанат байлаған қазақ, 2010	Қанат байла.
М.Омарбеков	Ақ жаңбыр, 1982	Ақ жаңбыр
Қ. Омаров	Қоңыраулы бесік, 1978	Қоңырау.

С. Омаров	Қасиетті бұлақ, 1980 Қиыр жол, 1974 Өмір асулары, 1972	Қасиетті. Қиыр жол Өмір.
І. Омаров	Серпін, 1970 Шабыт шалқары, 1973	Серпін Шабыт.
Б.Омарұлы	11-ші қаламұш, 2010	11-ші қаламұш
Ф. Оңғарсынова	Биіктік, 1975 Сенің махаббатың, 1979	Биіктік Сенің махаб.
С. Оразаев	Шырқау биік, 1976	Шырқау.
Ф. Оразаев	Басты тұлға, 1973 Жастық шақ театры, 1978	Басты. Жастық шақ.
Е. Оразақов	Дәрігер жолы, 1977	Дәрігер жолы
А.Оразалин	Тірі мүсіндер, 1983 Шығ. жинағы, 1-3, 2006	Тірі мүсін. Шығ. жин.
К. Оразалин	Абайдан соң, 1972 Кең байтақ, 1977	Абай. Кең байтақ
Н.Оразалин	Қоздағы шоқ, 2000	Қоздағы.
Н.Ораз	Сиқырлы көл, 2011	Сиқырлы.
Н. Оразов	Көңіл көктемі, 1975 Жауқазын шақ, 1980	Көңіл. Жауқазын
С.Ордашева	Кек жуған, 2011	Кек жуған
Ж. Орманбаев	Тұзақталған шортан, 1972	Тұзақтал.
Ғ. Орманов	Жер қызығы, 1972 Таңдамалылар, 1961	Жер. Таңд.
Ш.Орынбаев	Өмір деген осындай, 1998	Өмір деген.
С. Оспанов	Балақойған, 1971 Бақытты үй, 1987 Сопының ғұмыры, 2002	Балақойған Бақытты үй Сопы.
Ә.Оспанов	Жанқожа батыр, 1992	Жанқожа батыр
Т.Оспанбеков	Ақ бақай, 2003	Ақ бақай
Р.Отарбаев	Біздің ауылдың амазонкалары. А., 2012.	Біздің ауыл.
Т.Отарбай тегі	Зауал, 2003	Зауал
М.Ошыбаев	Соңғы табын, 1988	Соңғы табын
Ж. Өмірбеков	Тас түйін, 1980 Қызыл су, 1975	Тас түйін Қызыл су
З.Өмірбеков	Құпия хаттар, 1977	Құпия.
М. Өтемісов	Ереуіл атқа ер салмай, 1990	Ереуіл ат.
Ш. Өтепов	Ғани Мұратбаев, 1972	Ғани Мұратбаев
Р.Өтесінов	Кең Жылой, 1989 Айтылмаған ән, 1978	Кең. Айтыл.
М.Разданұлы	Алтайдың ақиықтары, 2008	Алтай.
Ә. Райымбеков	Құрыш білек, 1975	Құрыш білек
Р. Райымқұлов	Бала жігіт, 1977 Болаттың сынығы, 1975 Жапандағы жаңғырық, 1981	Бала. Болат. Жапанда.

Т.Рақымжанов	Күн тамшысы, 1973 Оралу, 1982	Күн. Оралу
Д.Рамаданов	Түлектер, 1972	Түлектер
Д.Рамазан	Жылап аққан тамшылар, 2011	Жылап аққан.
Е.Раушанов	Қара бауыр қасқалдақ, 1995 Құстар – біздің досымыз, 2008	Қара бауыр. Құстар.
М. Рахимқұлов	Тас түлектер, 1972	Тас түлек.
Т.Рахимов	Жиырма бес – жыр дәурен, 1979	Жиырма бес.
Х. Рахимов	Бетпе-бет, 1983 Қызғалдақ, 1972 Сеңгір сырлары, 1976	Бетпе-бет Қызғалдақ Сеңгір.
М.Рахманбердиев	Ақ тілеу, 1979 Үкілі сый, 1981	Ақ тілеу Үкілі сый
М. Рашев	Бетің қисық болса, 1969	Бетің қисық.
М.Рүстемов	Нартай, 1983	Нартай
Қ.Садықов	Парасат сыры, 1979	Парасат.
Ж. Саин	Жол үстінде, 1961 Таңдамалы шығармалары, 1952	Жол үсті. Таңд. шығ.
К. Сақабаев	Кенші келбеті, 1981	Кенші.
Е.Салихов	Алақан, 1975	Алақан
Қ. Салғарин	Соқпақ жолға бастайды, 1980 Үбедей, 1981	Соқпақ жол. Үбедей
К.Салықов	Жезкиік, 2003	Жезкиік
С.Санбаев	Аруана, 1976	Аруана
И.Сапарбаев	Бозқараған, 1980 Ғашықтың тілі, 1998 Раушан ғұмыр, 1978	Бозқараған Ғашық. тілі Раушан ғұмыр
Д.Сапаров	Замана сазы, 1976	Замана.
Ә. Сараев	Ақ тымық түн, 1990 Бозқырау, 1973 Тосқауыл, 1976	Ақ тымық. Бозқырау Тосқауыл
Ә.Сарай	Атырау, 2007	Атырау
С. Сарғасқаев	Сұлутөр бөктерінде, 1972 Тәмпішқара, 1974 Ұстаз, 1979	Сұлутөр. Тәмпішқара Ұстаз
Ш. Сариев	Арайлы көктем, 1994	Арайлы.
Ж.Сатаев	Алакөбең, 1982	Алакөбең
А. Сатаев	Ақын ізі, 1970 Бәрі де көңілімде, 2012	Ақын. Бәрі де.
М. Сатыбалдиев	Жартастағы жазулар, 1970	Жартас.
Ж.Сахиев	Тіршілік ұясы, 1983	Тіршілік.
Қ. Сәрсекеев	Қараша қаздар, 1974 Қызыл жалау, 1979	Қараша қаз. Қызыл.
М. Сәрсекеев	Жетінші толқын, 1977	Жетінші.

Ә. Сәрсенбаев	Батырлардың ізімен, 1974	Батыр. ізі.
	Баспалдақтар, биіктер, 1971	Баспалдақ.
	Толқында туғандар, 1965	Толқында.
О. Сәрсенбаев	Бақыт құсы, 1973	Бақыт.
	Жиде гүлдегенде, 1977	Жиде.
	Таңбалы тас, 1971	Таңбалы тас
О.Сәрсенбай	Шығармалары, 2011	Шығ.
Ж. Сәтібеков	Даладағы дастан, 1971	Далада.
Р.Сәтімбеков.	Қызықты зоология, 2000	Қызықты.
А.Сегізбаев	Дала жұлдыздары, 1977	Дала жұлдыз.
К. Сегізбаев	Беласқан, 2012	Беласқан.
	Жап-жасыл әлем, 2011	Жап-жасыл.
К.Сейдеханов	Қаһарман ғалым, 1975	Қаһарман.
А.Сейдімбеков	Кеніш, 1979	Кеніш
	Серпер, 1982	Серпер
	Тауға біткен жалбыз, 1979	Тауға біткен.
	Қыр хикаялары, 1977	Қыр хикая.
	Аққыз, 1991	Аққыз
Р.Сейсенбаев	Аңсау, 1975	Аңсау
	Сағынтып жеткен жаз еді, 1981	Сағынтып жет.
С. Сейтхазин	Тереңдегі теңіздер, 1974	Тереңде.
	Хадиша, 1973	Хадиша
С. Сейфуллин	Тар жол, тайғақ кешу, 1960	Тар жол.
	Шығармалар, I-VI т., 1960-1964	Шығ.
Н. Сералиев	Зеңгір аспан, 1977	Зеңгір аспан
	Құм адамдары, 1984	Құм адам.
Б. Серкебаев	Өткенде, 1971	Өткенде
Қ. Серікбаев	Жылдың қысқа күндері, 1978	Жыл. қысқа.
А.Смайлов	Ақ жалын, 1982	Ақ жалын
	Тамыздың таңы, 1979	Тамыз. таңы
Ж. Смақов	Мың махаббат, 1976	Мың махаббат
	Намыс, 1972	Намыс.
С. Сматаев	Алғашқы асу, 1982	Алғашқы.
	Елім-ай, 1978	Елім-ай
	Ғарышқа көз тіккен жер, 1985	Ғарыш.
Ш. Смаханұлы	Айға ұшамын, 1971	Айға ұш.
	Ұр, тоқпағым, ұр, 1970	Ұр.
Б. Соқпақбаев	Балалық шаққа саяхат, 1960	Балалық.
	Жекпе-жек, 1962	Жекпе-жек
	Қайдасың, Гауһар, 1977	Қайда. Гауһар
	Менің атым –Қожа, 1960	Менің атым.
	Өлгендер қайтып келмейді, 2010	Өлгендер.
А. Сұлтанов	Уақыт уағызы, 1973	Уақыт.
	Кең дала, 1977	Кең дала
Сүйінбай ақын	Ақиық, 1975	Ақиық
Т. Сүлейменов	Күн сынығы, 1978	Күн.
	Қиял әлеміне саяхат, 1975	Қиял әлемі.

М. Сүндетов	Қызыл ай, 1978	Қызыл ай
Т.Сыдықов	Толғандырар тағдырлар, 1977	Толған. тағдыр.
Н.Сыдықов	Сөнбейтін от, 2011	Сөнбе.
Ж. Сыздықов	Асулар, 1968	Асулар
Ғ. Сланов	Алтай баласы, 1973 Дөң асқан, 1968 Замана шежіресі, 1970	Алтай. Дөң асқан Замана.
А. Сымайылов	Тамыздың таңы, 1979	Тамыз.
Ә. Табылдиев	Аялы алақан, 1974 Көңілді балалар, 1975	Аялы алақан Көңілді.
Х. Талғаров	Қанатты гүлдер, 1971	Қанатты.
С. Талжанов	Ұлдай кегі, 1968	Ұлдай.
Ә. Тарази	Басынан Қаратаудың, 1985 Бұлтқа салған ұясын, 1977 Қиян соқпақ, 1976	Басынан. Бұлтқа сал. Қиян соқпақ
Қ.Тауасарұлы	Түп-тұқияннан өзіме шейін, 1993	Түп-тұқиян.
Ә. Тәжібаев	Екі жаһан, 1981 Құрдастар, 1977 Шығармалар, I-II т., 1969	Екі жаһан Құрдастар Шығ.
Б. Тәжібаев	Жүріп келем, 1976	Жүріп кел.
Ә.Тәжімұратов	Шебердің қолы ортақ, 1977	Шебердің қолы.
С.Тәнекеев	Қиян асу, 1976	Қиян асу
Ж. Тәшенов	Алғашқы айқас, 1973 Қаратас, 1976	Алғашқы. Қаратас
Ғ. Тәшімбаев	Топжарғандар, 1971	Топжарған.
М.Тлеков	Дала перзенті, 1968	Дала.
Т. Тобағабылов	Түсінсең еді мені, 1978 Атырау айдыны, 1972	Түсінсең. Атырау.
Қ. Тоғызақов	Таңдамалылар, 1961	Таңд.
А.Тойманұлы	Боз жорға, 1979 От пен күл, 1984	Боз жорға От пен күл
К. Тоқаев	Солдат алысқа кетті, 1983 Соңғы соққы, 1981	Солдат. Соңғы.
М. Тоқжігітов	Ән атасы – Әміре, 1972	Ән атасы.
А.Тоқмағамбетов	Ақмоншақ, 1973 Жыр күмбезі, 1975 Шағалалы шалқар, 1972	Ақмоншақ Жыр күмбезі Шағала.
Қ.Тоқмырзин	Оқшау отау, 1980 Үш кие, 1983 Керзаман. 3-кітап, 2011	Оқшау отау Үш кие Керзаман
Б. Тоқтаров	Таудағы ән, 1971	Тауда.
Р. Тоқтаров	Ғасыр наны, 1983 Ертіс мұхитқа құяды, 1 к., 1968; 2 к ., 1969 Тұлпардың сыны, 1975	Ғасыр наны Ертіс. Тұлпар.

Қ. Толыбаев	Әсет, 1995	Әсет
	Бабадан қалған, 2000	Бабадан.
	Балбөбек, 1979	Балбөбек
С. Торайғыров	Алаш ұраны, 2002	Алаш ұраны
	Шығармалар, I-II т., 1967	Шығ.
Н.Төреқұлов	От, 1998	От
Э.Төреханов	Алматыда күн ашық, 2012	Алматы.
	Хантәңірі, 1978	Хантәңірі
Ж.Төреходжаев	Жыртқыш құстар, 1986	Жыртқыш.
Ж.Тұрлыбаев	Райымбек батыр, 1991	Райымбек.
	Семсер, 1982	Семсер
	Телқоңыр, 1981	Телқоңыр
Ө. Тұрманжанов	Бозша торғай, 1970	Бозша.
	Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар, 1975	Таңд. өлең д.
Б. Тұрсынбаев	Айнымас достар, 1971	Айнымас.
Қ. Тұрсынқұлов	Есіңде ме сол бір кез, 1973	Есіңде ме.
	Олар оралған жоқ, 1976	Олар.
	Қардағы іздер, 1977	Қарда.
Е.Тұрысов	Ақбақай, 1973	Ақбақай
	Құралай жолы, 1976	Құралай.
	Қыран таулары, 1977	Қыран.
	Темірлан, 2012	Темірлан
Ж.Түменбаев	Қимас қазына, 1979	Қимас.
Б. Тілегенов	Уақыт, 1981	Уақыт
Ж. Тілеков	От кешу, 1969	От кешу
	Шалғай шепте, 1962	Шалғай шепте
Х.Тілемісов	Азамат, 1980	Азамат
Т. Тілеуханов	Біздің әкелеріміз, 1984	Біздің әке.
	Шарапатты жан, 1973	Шарапат.
Қ. Ұябаев	Дархан далам, 1972	Дархан.
Үмбетей жырау	Толғаулары, 1971	Толғау.
А.Үлімжіұлы	Шығармаларының толық жинағы. Екі томдық, 2011	Шығ. жин.
С.Үсенұлы	Еліктің лағы. А., 2011	Елік.
С. Хайдаров	Жүрек сыры, 1976	Жүрек сыры
	Теңіз салмалы, 1973	Теңіз.
А. Хангелдин	Қараторғай, 1970	Қараторғай
	Өткен күндер, 1967	Өткен күн.
Ә. Хасенов	Алтынарық аңызы, 1973	Алтынарық.
М. Хасенов	Нартәуекел, 1975	Нартәуекел
	Сырласу, 1973	Сырласу
Н. Хасенов	Ақ таңсық, 1978	Ақ таңсық
	Туған топырақ, 1971	Туған.
С. Шаймерденов	Мәжнүн тал, 1980	Мәжнүн тал
	Сыбызғы сазы, 1971	Сыбызғы.
	Таңд. шығ. жинағы. Үш томдық, 2011	Таңд. шығ.

Н. Шакенов	Сақина, 1971 Толқындар, 1970	Сақина Толқын.
Шал ақын	Өлеңдер, зерттеу, деректер, 2003	Өлең.
Ш.Шалқаров	Серіккөл, 1974	Серіккөл
А. Шамкенов	Қызыл жалау, 1977 Шапақ, 1979	Қызыл. Шапақ
Қ. Шаңғытбаев	Армысың, республика, 1974	Армысың.
С. Шарипов	Бекболат, 1970 Шығармалары, I-II т., 1959	Бекболат Шығ.
Е.Шаханұлы	Таңд. 1-2 т., 2011	Таңд.
Б. Шаханов	Ғашықтың тілі, 1973 Қаратаудың самалы, 1984	Ғашық. Қаратау.
М. Шаханов	Ғасырларды безбендеу, 1988 Қырандар төбеге қонбайды, 1974	Ғасырлар. Қыран. қонба.
Т. Шаханов	Жоғалған жауһар, 1970	Жоғалған.
3. Шашкин	Доктор Дарханов, 1962 Теміртау, 1960 Тоқаш Бокин, 1967	Доктор. Теміртау Тоқаш Бокин
Ж.Шәкәрімов	Әміре, 1977	Әміре
Ә. Шәріпов	Алыс жағалаулар, 1970	Алыс.
Шернияз [Жарылғасұлы]	Шығармалары, 2001	Шығ.
О. Шипин	Дастандар, 1989	Дастан.
Ұ.Шойбеков	Сұсты күндер, 1978	Сұсты күн.
М.Шоқай	Таңдамалы, I, II т., 1998; 1999	Таңд.
Т. Шопашев	Көңіл көктемі, 1973	Көңіл.
О. Шораяқов	Шайыр, 1984	Шайыр
Ы. Шөреков	Исатай-Махамбет, 2001 Шығармалары , 2001	Исатай-Махамбет Шығ.
3. Шүкіров	Қиын түйін, 1973 Отты өткелдер, 1983 Сарша тамыз, 1975	Қиын түйін Отты өткел. Сарша тамыз
3. Ыбраев	Замана сазы, 1971 Өскемен оттары, 1974	Замана. Өскемен.
Ж.Ыбыраев	Алтай шұғыласы, 1976	Алтай.
Қ. Ыдырысов	Қиял көзі қияда, 1977	Қиял көзі.
Ә.Ыдырысов	Шығармалары, 2010	Шығ.
Б. Ырзабаев	Ертіс-Жайық арасы, 1981 Егіндікөл жұлдыздары,1983	Ертіс-Жайық Егіндікөл
М. Ысқақбаев	Сұлутөрдің бөктері, 1977 Қырық қыз, 1975 Ұят туралы аңыз, 1980	Сұлутөр. Қырық қыз Ұят туралы.
Б. Ысқақов	Сенің өлеңдерің, 1975	Сенің өлең.
Қ. Ысқақов	Тұйық, 1975 Қара орман, 1981 Таңд, 2010 Ақсу жер жанаты, 2010	Тұйық Қара орман Таңд. Ақсу.

Т. Ізтілеуов	Назым, 1984	Назым
Қ.Ілиясов	Усойқы, 1978	Усойқы
К.Юсупов	Ақиқат сапары, 1977 Қарашадағы көктем, 1980	Ақиқат. Қараша.

2. Жинақтар мен жеке кітаптар, оқулықтар, газет-журналдар

1	2
Шығармалардың аты	Қысқартып алу үлгісі
«Айқап» (1911-1915), 1995.	Айқап
«Айқын»	Айқын
Айтыс, I т., 1965; II т., 1965; III т., 1966	Айтыс
Ақберен, 1972	Ақберен
Ақбұлақ, 1981	Ақбұлақ
«Ақ желкен»	Ақ желкен
«Ақ жол»	Ақ жол
Ақ алтын – оңтүстікке бақ алтын, 2012	Ақ алтын
Аламан, 2002	Аламан
Алаштың тілдік мұрасы, 2013.	Алаш.
Алдаспан, 1971	Алдаспан
«Алматы ақшамы»	Алматы ақшамы
Алпамыс, 1957	Алпамыс
Алтын Орда	Алтын Орда
Алты алаш	Алты алаш
Алтын ғасыр	Алтын ғасыр
«Аңыз адам»	Аңыз адам
Астана ақшамы	Аст. ақшамы
Астана хабары	Аст. хабары
Астрономия,1968	Астрономия
Ата салтыңды аяла, 2001	Ата салт.
Ауыл шаруашылық журналы	Ауыл шаруаш. журнал.
Әдебиет хрестоматиясы, 1967	Әдеб. хрестом.
Бал дәурен, 1971	Бал дәурен
«Балдырған»	Балдырған
Батырлар жыры, II т., 1961; III т., 1964	Батырлар жыры
Батырлар жыры, 2008. 6-т.	Батырлар жыры
Бекітілген терминдер сөздігі, 2009	Бекіт. терм.
Бес ғасыр жырлайды, 1985	Бес ғасыр.
Береке бастауы, 1976	Береке бастауы
Ботаника, 1957	Ботаника
Білгенге маржан, 2006	Білгенге маржан.
«Білім және еңбек»	Білім және еңбек
«Гүлстан»	Гүлстан
Ғашықтық дастандар, 1994	Ғашықтық дастан.
«Дала мен қала»	Дала мен қала
«Дала уалаяты» газеті. (1888-1902). Әдеби нұсқалар, 1990	Дала уалаяты
«Дала уалаяты» газеті (1888-1902). Адам, қоғам, табиғат, 1994	Дала уалаяты

Дәрігер мерейі, 1975	Дәрігер.
Достық нұры, 1974	Достық.
«Егемен Қазақстан»	Егемен Қазақстан
Ел аузынан, 1985	Ел аузынан
Едіге (халық эпосы), 1993	Едіге
Ердің даңқы – еңбекте, 1975	Ердің даңқы.
«Еңбек туы»	Еңбек туы
Ер Тарғын, 1957	Ер Тарғын
Ертедегі әдебиет нұсқалары, 1967	Ертедегі әдеб.нұсқа.
«Жалын»	Жалын
«Жаршы»	Жаршы
Жарық жұлдыздар, 1973	Жарық жұлдыз
«Жас Алаш»	Жас Алаш
«Жас қазақ»	Жас қазақ
Жәндіктер	Жәндік.
Жеті ғасыр жырлайды, 1-2т., 2004	Жеті ғасыр.
«Жетісу»	Жетісу
Жетісу энциклопедиясы, 2004	Жетісу энциклоп.
Жер жаннаты, 1978	Жер жаннаты
«Жұлдыз»	Жұлдыз
Жүздесу, 1979	Жүздесу
Жылдар жемісі, 1976	Жылдар жемісі
«Жыл он екі ай», 1967	Жыл он екі ай
Жылқы мен түйе аурулары, 1978	Жылқы. ауру.
Зоология, 1966	Зоология
Көрұғылы, 1973	Көрұғылы
«Қазақ», 1998	Қазақ
«Қазақ» газеті 1913, 2009.	Қазақ
«Қазақ» газеті 1914, 2009.	Қазақ
Қазақ поэзиясының антологиясы, 1993	Қаз. антол.
«Қазақ әдебиеті»	Қаз. әдеб.
Қазақ әдебиетінің хрестоматиясы, 1966	Қаз. әдеб. хрестом.
Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-3 т. 2010-2012	Қаз. этнография.
Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар, 1989	Қаз. лексикасы. қолд.
Қазақ Совет энциклопедиясы, 1-12 т., 1972- 1978	ҚСЭ
«Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары»	ҚазССРҒА Хабарлары
«Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы»	ҚазССР ҒА Хабаршысы
Қазақ ССР тарихы, 1-5 т., 1980	ҚазССР тарихы
«Қазақ тілі мен әдебиеті»	Қазақ тілі мен әдебиеті
Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005	Қаз. тілі. диал.
Қазақ тілі. Энциклопедия, 1998	Қаз. тілі. энцик.
«Қазақстан ауыл шаруашылығы»	Қазақст. ауыл шаруаш.

«Қазақстан әйелдері»	Қазақст. әйелдері
Қазақстандағы жануарлар әлемі, 2005	Қазақст. жануар.
Қазақстан табиғаты 1 том. А., 2008; 2 том 2009; 3 том 2011; 4 том, 2012.	Қаз. табиғ.
«Қазақстан-Zaman»	Қаз. Zaman
«Қазақстан мектебі»	Қазақст. мект.
«Қазақстан мұғалімі»	Қазақст. мұғ.
Қазақстанның аң байлығы, 1973	Қазақст. аң.
«Қазақстан пионері»	Қазақст. пионері
Қазақстан Ұлттық энциклопедия, 1-10 т., 1998-2000	ҚҰЭ
Қазақтың әдеп-ғұрыптары мен салттары:өткендегі және бүгінгі, 2001	Қаз. әдеп-ғұрып.
Қазақ халық әдебиеті (Батырлар жыры), 1990	Қаз. әдеб.
Қазақ халық әдебиеті (Дастандар), 1990	Қаз. әдеб.
Қамбар батыр, 1959	Қамбар батыр
Қисса-дастандар, 1986	Қисса-дастан.
Қобыланды батыр, 1957	Қобыланды.
Қозы Көрпеш-Баян сұлу, 1957	Қозы Көрпеш.
Құстар, 2012	Құстар
Қыз Жібек, 1957	Қыз Жібек
«Лениншіл жас»	Лен. жас
Майқы би, 2001	Майқы би
«Мәдениет және тұрмыс»	Мәдениет және тұрмыс
Нар заман мен зар заман поэзиясы, 2007	Нар заман.
«Оңтүстік Қазақстан»	Оңтүстік Қазақстан
XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары, 1962	XVIII-XIX ғ. қаз. ақын.
Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік. 4,6,8,10,11 томдар, 2009-2010.	Термин. анықт.
Самғау, 1972	Самғау
Саятшылық,1974	Саятшылық
«Социалистік Қазақстан»	Соц. Қаз
«Спорт»	Спорт
Су астындағы тіршілік, 2012	Су асты
Табиғат тану, 1965	Табиғат тану
Төрт түліктің төресі,1984	Төрт түлік.
«Түркістан» халықаралық энциклопедия, 2000	«Түркістан» энцик.
Түркістан уәлаятының газеті (1870-1882), 2003	Түркістан.
Тымпи, 1981	Тымпи
Тірі табиғат, 2012	Тірі табиғат.
Табиғат. Энциклопедия. 2012	Табиғат.
Уақыт және қаламгер, 1976	Уақыт және қаламгер

Үш ғасыр жырлайды, 1965	Үш ғасыр.
Фермаға кел, жас өрен, 1972	Фермаға кел.
«Халық мұғалімі»	«Халық мұғ.»
Шешендік сөздер, 1967	Шешендік сөздер
Шығыс жұлдыздары, 1973	Шығыс жұлдыздары

Мазмұны

Алғысөз ... 3
А ... 9
Ә ... 73
Б ... 82
В ... 140
Г ... 141
Ғ ... 145
Д ... 147
Е ... 168
Ж ... 181
З ... 231
И ... 239
Й ... 245
К ... 245
Қ ... 310
Л ... 395
М ... 401
Н ... 438
О ... 448
Ө ... 462
П ... 468
Р ... 480
С ... 484
Т ... 536
У ... 616
Ұ ... 619
Ү ... 627
Ф ... 635
Х ... 637
Һ ... 642
Ц ... 643
Ч ... 643
Ш ... 644
Ы ... 684
І ... 691
Э ... 698
Ю ... 700
Я ... 700
Мысал алынған әдебиеттердің тізімі ... 701

Қалиев Байынқол

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІГІ

Тех. редакторы Б. Қосдәулетов

ISBN 978-601-7206-78-9

Теруге 12. 11. 2013 берілді.
Басуға 17. 11. 2014 қол қойылды.
Пішімі 70х100. 1/16. Офсеттік басылым.
Қаріп түрі «Times New Roman»
Шартты баспа табағы 59,1.
Таралымы 4000